

॥ श्रीः ॥

श्रीराधारमणो जयति ।

श्रीमद्भागवतस्थविषयानुक्रमणिका ॥

अथ प्रथमस्कन्धकथानुक्रमणिका ।

अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
(१)	मङ्गलाचरणम्	१
	श्रीभागवतस्य सर्वशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठत्वकथनम्	४१
	सूतं प्रति शौनकादिमहर्षिकृतप्रश्नप्रकारः प्रथमे	४६
(२)	सूतकृतमगवत्कथाप्रशंसा द्वितीये	७१
[३]	भगवतो नारायणस्य एकविंशत्यवतारकथाभि- वर्णनघट्टः तृतीये	११६
(४)	अनिर्वचनीयहृत्तापोत्पत्तिं प्रति व्यासस्य परिचिन्तनम्	१५१
	व्याससन्निधौ नारदागमनम् चतुर्थे	१६७
(५)	सर्वभ्रमैभ्यो हरिकीर्तनं श्रेष्ठमिति व्यासचिन्तनप्रसा- दाय नारदकर्तृकोपदेशः पञ्चमे	१७०
[६]	व्यासपुत्राय नारदेन निजपूर्वजन्मनि श्रीकृष्ण कीर्तनसम्भूतसौभाग्यवर्णनम् षष्ठे	२११
[७]	श्रीभागवतश्रोतुः परीक्षितो जन्मकथनाय सुत- द्रौपदीपुत्रपञ्चकहर्तुरश्वत्थाम्नः अर्जुनकृतपराभव- कथा सप्तमे	२३१
[८]	कुपितद्रौणिमुक्तब्रह्मास्त्रतः गर्भस्थस्य परीक्षितः श्रीकृष्णेन परिरक्षणम्	२६५
	कुन्तीकृत कृष्णस्तवः	२७३
	युधिष्ठिरस्य सुहृद्वधजनितशोकनिरूपणम् अष्टमे	२७६
[९]	शरत्तपगतस्य भीष्माचार्यस्य सन्निधिं प्रति धर्मराज गमनम्	३००
	युधिष्ठिरसमीपे भीष्मेण कृतसर्वधर्मनिरूपणम्	३०४
	भीष्माचार्यकृतकृष्णस्तवः	३१६
	भीष्मस्य मुक्तिप्राप्तिः नवमे	३२६
[१०]	कृतकार्यस्य श्रीकृष्णस्य हस्तिनापुरतो द्वारका- नगरीं प्रति प्रस्थानकथा दशमे	३३३
[११]	आनर्चैस्त्वय्यमानस्य श्रीकृष्णस्य नगरीप्रवेशपूर्वक- बान्धवसमागमः महोत्सवसम्पन्नध्वजतोरणालङ्कृत- निजपुरप्रवेशश्च	३५७
	एकादशे	३५७
[१२]	परीक्षितजन्मकथनम्	३८२
[१३]	विदुरस्य तीर्थयात्रातः हस्तिनापुरगमनम्	४००
	विदुरोपदेशेन धृतराष्ट्रस्य वनगमनम्	४१२
	वनं प्रयातुं पतिमन्वीक्ष्य गान्धारीस्सहगमनम्	४१५
	गान्धारीधृतराष्ट्रयोः देहपरित्यागः त्रयोदशे	४२६
(१४)	उत्पातोत्पत्तिशङ्कितस्य धर्मराजस्य परिचिन्तनम्	४३५

अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
	चिन्तयति युधिष्ठिरे द्वारकातः कपिध्वजागमनम्	४४४
	द्वारकानगरादागतं तमर्जुनं प्रति युधिष्ठिरकृत- द्वारकाकुशलप्रश्नः	४४५
	तथाविधार्जुनमुखात् कृष्णतिरोधानभ्रवणम् चतुर्दशे	४५२
(१५)	युधिष्ठिरसमीपे श्रीकृष्णसख्यमैत्र्यसौहृदादीन् संस्र- त्तोऽर्जुनस्य परिदेवनप्रकारः	४५५
	भगवद्विर्वाणं यदुकुलसंस्थाञ्च श्रुतवतो धर्मराजस्य स्वलोकजिनिमिषा	४७४
	धर्मराजकृतपरीक्षितपट्टाभिषेकघट्टः	४८२
	धर्मराजादीनां महाप्रस्थानगमनम् पञ्चदशे	४८२
(१६)	सहृद्वधतोः कलिस्त्रिभूमिधर्मयोः समीपगमनं परीक्षितः षोडशे	४८३
(१७)	परीक्षितकर्तृककलिनिग्रहः सप्तदशे	४८४
(१८)	शमीकमहर्षिनन्दनविमृष्टपरीक्षितच्छापकथा	४८९
(१९)	परीक्षित्वा प्रायोपवेशघट्टः	५८३
	परीक्षितसन्निधिं प्रति शुकमहर्षिरागमनकथा	५८७
	श्रीशुकमहर्षिं प्रति परीक्षितप्रश्ननिवेदनम्	५९०
	कृतप्रश्नं परीक्षितं प्रति शुकदेवस्य प्रतिभाषणम्	५९४

इति प्रथमस्कन्धकथानुक्रमणिका ।

अथ द्वितीयस्कन्धविषयानुक्रमणिका ।

[१]	भागवतकथाप्रारम्भघट्टः	१
	मोक्षप्राप्त्युपायकथनम्	१३
	महापुरुषस्वरूपस्य ब्रह्माण्डस्वरूपत्वेनाभिवर्णनम्	१८
	मुमुक्षोर्भगवत्स्वरूपधारणायोगप्रकारकथनम्	२७
[२]	भगवत्स्वरूपपरिधानविधिप्रतिपादनम्	३४
[३]	उपासनाभेदेनोपासकानामपि भिन्नफलप्राप्तिप्रति- पादनघट्टः	६४
	भगवद्गुणानुवर्णनपूर्वकतयाऽऽत्मतत्त्वस्वरूपकथन- प्रपञ्चोद्भवादेवर्णनघट्टस्तृतीये	७२
[४]	परीक्षिता भीमरेः सृष्ट्यादिचेष्टाप्रश्नकरणम् शुकस्य ब्रह्मनारदसम्वादकथनम् चतुर्थे	८१
[५]	नारदपुत्रस्य ब्रह्मणो विराट्सृष्ट्यादिकथनम् पञ्चमे	९६

अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
[६]	अध्यात्मादिभेदतो विराड्विभूतिकथनम् षष्ठे	१२५
[७]	कर्मप्रयोजनगुणसहितभगवल्लीलावतारकथनम् सप्तमे	१६१
[८]	परमात्मजीवात्मनोर्देहसम्बन्धमाक्षिपतः परीक्षितो बुभुत्सितपूरणार्थविषयका बहवः प्रश्ना अष्टमे	२१२
[९]	तदुत्तरदानाय ब्रह्मसमीपे विष्णुना कथितस्य श्रीभागवतस्य राजसमीपे शुकैः कीर्तनम् नवमे	२३२
[१०]	तद्वाक्याद्वारा शुकस्य सुस्पष्टं राजप्रश्नोत्तरकथनारम्भः दशमे	२७८

इति द्वितीयस्कन्धविषयानुक्रमणिका ।

अथ तृतीयस्कन्धविषयानुक्रमणिका ।

(१)	तीर्थयात्राचरणदशायासुद्धवं प्रति विदुरकृतकृष्णादीनां कुशलवृत्तान्तपरिप्रश्नकथा प्रथमेऽध्याये	१
(२)	श्रीकृष्णविच्छेदात् शोकार्तस्य उद्धवस्य विदुरसमीपे श्रीकृष्णस्य बाल्यलीलावर्णनम्-द्वितीये	२६
(३)	श्रीकृष्णेन ब्रजान्मथुरामागत्य कृतस्य कंसवधादिकस्य द्वारकायां कृतानाञ्च कर्मणां वर्णनम् तृतीये	५१
(४)	बन्धुनिधनं भुत्वा निर्विण्णस्यात्मज्ञानलिप्सोर्विदुरस्योद्धवोपदेशेन मैत्रेयसन्निधौ गमनम् चतुर्थे	६६
(५)	विदुरमैत्रेयसम्वादप्राश्नः	८२
	भगवल्लीलां पृष्ठवतो विदुरस्य मैत्रेयेन महदादिसृष्टिकथनम्	१००
	महदादिकृत श्रीहरिस्तवकथनम् च पञ्चमे	१११
(६)	ईश्वराविष्टैर्महदादिभिर्विराट्तनोः सृष्टिकथनम् भगवत्कृताभिदेवादिभेदकथनञ्च षष्ठे	१२५
[७]	संसारच्छेदिमुनेर्वचः प्रतिनन्द्य पुनर्विविधप्रश्नकरणं विदुरस्य सप्तमे	१४७
[८]	जलशायिनो भगवतो नाभिकमलाद्ब्रह्मण उत्पत्तिः तदज्ञानात् जले बिभ्यता ब्रह्मणा तपस्यया भगवत्सन्तोषणञ्चाष्टमे	१७३
[९]	स्वतपसा तुष्टं नारायणं दृष्ट्वा ब्रह्मणो लोकसृष्टिचिकीर्षया नारायणस्तवनम् विषण्णचेतसं ब्रह्माणं प्रति पुनस्तपश्चरणाय भगवदाज्ञापनम् च नवमे	२२१
[१०]	इत्थमाज्ञायान्तर्हिते भगवति ब्रह्मणा किमकारीति पृष्ठवतो विदुरस्य मैत्रेयकथितब्रह्मवृत्तान्तः प्राकृतादिविभागेन दशविधसृष्टिकथनम् [दशमे]	२३६
(११)	परमाण्वादिलक्षणेः कालस्य तदंशयुगमन्वन्तरादिभ्यः कल्पमानादेशं वर्णनम् एकादशे	२५३
(१२)	अन्धतामिस्रादिसृष्टिः, सनकादिसृष्टिः प्रजासर्जनाज्ञापनप्रतिषेधकान् स्वपुत्रान् सनन्दनादीन् प्रति क्रुपितस्य ब्रह्मणो भ्रूमध्याङ्गीललोहितोत्पत्तिः	२७७

अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
	तस्य नीललोहितस्य रुद्रादिनामकरणम्	२८३
	नीललोहितसृष्टौप्रगणं निशाम्य तन्निवारणपूर्वकं ब्रह्मणा कृत मरीच्यादिसृष्टिः	२८६
	चतुर्वेदचातुर्होत्रादिसृष्टिक्रमः	२९३
	कायद्वयेन योनौ स्वायम्भुवमनुसर्गः च द्वादशे	३०२
[१३]	लब्धपत्नीकेन स्वायम्भुवा किमकारीति मैत्रेयं प्रति विदुरप्रश्नः	३०५
	तेन स्वायम्भुवा प्रणतिपूर्वकं ब्रह्माणं प्रति भाषणम्	३०७
	प्रजासर्जनायाज्ञस्य मनोऽस्मिन्सृष्टायामाकस्मिकाप्लुतां धरामुद्धर्तुं श्रीयश्वराहावतारः	३१३
	प्रादुर्भूतश्रीवराहदेवेन कृतहिरण्याक्षवधः ॥	३२०
	श्रीयश्वराहं प्रति ब्रह्मादिदेवकृत स्तुतिः च त्रयोदशे	३२३
(१४)	भूमिमुद्धरता हरिणा किमर्थं मृधो हिरज्याक्षस्याभूदिति पृच्छते विदुराय सद्यधनिदानकथनाय इच्छापूर्वकं सन्ध्यायां कथयपादितोर्गर्भधारणमित्यस्योक्तिः चतुर्दशे	३३३
(१५)	वितिगर्भहतप्रभैस्सुरैः ब्रह्मसन्निधौ स्नानोदुः स्निवेदनम्	३६३
	तान् प्रति ब्रह्मणा जयविजययोर्हिरण्याक्षहिरण्यकाशिपुत्वरूपत्वेनोत्पत्त्याद्यभिवर्णनकथनम् पञ्चदशे	३६९
(१६)	सान्त्वितानामनुत्पत्तानां विप्राणां तौ प्रति हरिणाऽनुग्रहकरणम्	४१०
	जयविजययोस्सनकादिशापादसुरत्वप्राप्तिः षोडशे	४३६
(१७)	ब्रह्मसान्त्वनेनोज्झितशङ्कानां देवानां स्वपुरनिवर्तनं, हिरण्याक्षहिरण्याक्षजननं, तयोर्जननमात्रेण उत्पातदर्शनानिच	४३९
	हिरण्याक्षस्य दिग्विजये वरुणकृत हरियुद्धोपदेशः च सप्तदशे	४४६
[१८]	तदुपदेशेन रसातलं प्रविष्टस्य हिरण्याक्षस्य भूगुह्यवराहस्य च शुद्धवर्णनम् अष्टादशे	४५१
[१९]	विरिञ्च्यादिप्रार्थितेन वराहरूपेण भगवता कृत-हिरण्याक्षवधः एकोनविंशे	४७७
[२०]	ब्रह्माण्डसृष्टिप्रवचनपूर्वकयक्षरचोगणदेवतागणादिसृष्टिकथा विंशे	४८५
[२१]	स्वायम्भुवमनुवंशानुवर्णनपूर्वकदेवहृत्याद्युद्धाहवधनाद्यभिवर्णनकथा एकविंशे	५१२
[२२]	विष्णोरादेशात् कर्दमाय मनोः स्रजुदितुदेवहृति-सम्प्रदानकथा द्वाविंशे	५४१
[२३]	तपोयोगनिर्मिते सर्वसम्पदि कामगे विमाने देवहृतिकर्दमयोर्विचित्रा रतिः कथ्यते त्रयोविंशे	५६१
[२४]	कपिलावतारः कपिलरूपेणाविर्भूतं भगवन्तं प्रति ब्रह्मकृतस्तुतिः	५८१
	ऋणत्रयविमुक्तस्य कर्दमस्य कपिलमनुज्ञाप्य प्रवज्या च चतुर्विंशे	६०६
[२५]	जनन्या बन्धविमोचनं पृष्ठेन कपिलदेवेन भाक्ते-	

अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
[१६]	लक्षणकथनम् पञ्चविंशे	६२१
[१७]	प्रकृतिपुरुषविवेकाय सर्वभावविषयकसाङ्ख्यसिद्धान्तकथनम् षड्विंशे	६४४
[१७]	सम्यग्बहुसाधनयोगतः प्रकृतिपुरुषविवेकेन मोक्षरिति निरूपणम्-सप्तविंशे	६८९
[१८]	ध्यानशोभिना यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहार-ध्यानधारणसमाधिरूपेणाष्टाङ्गयोगेन सर्वोपाधि-विनिर्मुक्तस्वरूपज्ञानकथनम्	७०८
	तत्राभितवात्सल्यैकजलधेर्भगवतो दिव्याङ्गेष्वेकैक-प्रोपसन्नानिरूपणम्	७११
[१९]	बहुधा भक्तियोगस्य भेदात् तदङ्गवैराग्योत्पत्ति-हेतु जीवस्य स्वर्गेनरकादिगमनादिरूपसंस्मृति-कालरूपस्वरूपं च पृच्छत्यै देवहृत्यै तेषां लक्षणं क्रमेण उपदिश्वते पञ्चोत्तमविंशे	७३६
[२०]	अनिष्टकारिणां केवलपापकारिणां यावद्देहमभ्यर्मेण देहकञ्चक्रपुत्रादिपोषणरहिततद्देतुककेशानां ततो-मृतानां क्षमयातानानुभवप्रकाशणाञ्चोपपादनम् त्रिंशे	७६८
[२१]	गर्भोत्पत्तिदिनमारभ्य तल्लक्षणकथनम्	७८२
	गर्भस्थजीवकृत भगवत्स्तुतिः	७८६
	गर्भस्थजीवस्यजननानन्तरावस्थाकथनम् एकविंशे	
[२२]	इष्टादिकारिणां परब्रह्मोपासकानां च गतिकथ-नम् द्वाविंशे	७९७
[२३]	कपिलस्योपदेशतः ज्ञानलाभेन तन्मातुर्जीवन्मुक्ति-रिति सूतस्य कथनम् त्रयस्त्रिंशे	८४२
	तत्र एतत्कपिलोपाख्यानं श्रवणादिफलकथनम्	८६१
	इति तृतीयस्कन्धविषयानुक्रमणिका समाप्ता ।	

अथ चतुर्थस्कन्धस्थविषयानुक्रमणिका ।

[१]	विदुरं प्रति मैत्रेयेणोपदिष्टस्वायम्भुवमनुप्रतिवंश-नुवर्णनकथा प्रथमेध्याये	१
	कर्दमप्रजापतिसन्तत्यभिवर्णनकथा	४
	अत्रितपःप्रभावादिर्वर्णनपूर्वकसोमोत्पत्तिकथा	७
[२]	दक्षमहेश्वरयोर्विशेषोत्पत्तिकथा	२३
	महेश्वराय दक्षदक्षिणाप्रकथनम् च द्वितीये	२६
[३]	दक्षेणानुष्ठीयमानाध्वरदर्शनार्थं गच्छतां वैमानि-कानां सम्भाषणेन दाक्षायण्या स्वपितुर्यज्ञोत्सव-श्रवणम्	३६
	पितुर्यज्ञोत्सवविद्वत्तया गमिष्यन्तीं सतीं निवार-यितुं शिवस्य नीतियुक्त्युपन्यासः तृतीये	३६
[४]	रुद्रेनीतिभिर्बहुधा सन्निवितापि दक्षायणी पितृस्नेहात् पतिं हित्वा गतेति कथा	४८
	तत्र गतायाः पित्रावमानितायाः देव्याः यज्ञस्थले क्रोधेन पितरं निर्भत्स्य देहत्यागः च चतुर्थे	६१
[५]	नारदमुखात् सतीदेहत्यागमाश्रुतवता क्रुद्धेन रुद्रेण वीरभद्रोत्पादनम्	६६
	तेन वीरभद्रेण दक्षाध्वरजं सन्तं च पञ्चमे	७१
[६]	वीरभद्रादिभिः परिभूतैर्देवैः ब्रह्मसमीपेकृतविक्षतिः	७५
	दक्षिणामूर्तिरूपिणो वर्णनम्	८४

अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
	तमीश्वरं प्रति ब्रह्मादिभिः कृतस्तुतिः	८७
	तत्रगतेन ब्रह्मणा कृतं दक्षादिजीविताद्यर्थमादरात्-कृतसान्त्वनम् षष्ठे	८८
[७]	ब्रह्मादिप्रार्थितेश्वरकृतदक्षाद्यनुग्रहकथा	९५
	दक्षादिकृतश्रीः आरायणस्तुतिः	१०२
	दक्षशिवादिभिस्तुतस्य विष्णोः दक्षेण यज्ञनिष्पा-दनम् सप्तमे	१२२
[८]	कथितमनुवंशीयध्रुवेण विमातृवचनक्रोधमत्सरतः पुराभिर्गतेन सम्प्राप्तनारदानुग्रहकथा	१३६
	नारदोपदेशेन मधुघनकृतस्य ध्रुवस्य तपश्चरणा-नुवर्णनम्	१५०
	ध्रुवतपश्चरणेन कम्पितानां देवानां भगवत्समीप-गमनम् अष्टमे	१५३
[९]	ततो भगवतो मधुघनगमनम्	१५६
	ध्रुवकृतभगवत्स्तुतिः	१५८
	ध्रुवस्य भगवताकृतवरप्रदानम्	१६३
	लब्धवरस्य प्रत्यागतस्य ध्रुवस्य पितृदत्तराज्य-पालनकथा च नवमे	१८१
[१०]	ध्रुव एक एव अलकापुरीं गत्वा भ्रातृहन्तृन् यज्ञात् इतवानित्यस्य विक्रमवर्णनम् दशमे	१८३
[११]	यज्ञाणां सयं दृष्ट्वा स्वयमेव मनोः ध्रुवसमीपा-गमनम्	१९१
	तेन मनुना कृततत्त्वोपदेशः	१९३
	स्वोपदेशेन ध्रुवं युद्धाभिर्वर्त्य पुनस्त्वपुरगमनम् च एकादशे	२०३
[१२]	ध्रुवं युद्धाभिवृत्तं विज्ञायागतेन धनदेनाभिनन्दि-तस्य पुरमागतस्य ध्रुवस्य त्रिविधयज्ञजनपूर्वकं हरिलोकगमनम् द्वादशे	२०५
[१३]	ध्रुवान्वये पृथुजन्मकथनाय तत्पूर्वं वेनपितुर-ङ्गस्य पुत्रक्रौर्यात् वनगमनोक्तिः त्रयोदशे	२२२
[१४]	दुष्पुत्रदौरात्म्यादङ्गे वनङ्गते द्विजैर्वनस्याभिषेकः । तद्दुष्कार्यजनितक्रोधैस्तैरेव तद्विनाशनम् चतुर्दशे	२३६
[१५]	विप्रैः मथ्यमानाद्देनबाहुतः पृथोर्जन्म तस्याभिषे-कादि पञ्चदशे	२४६
[१६]	सर्वलोकेशसत्कृतस्य सभार्यस्य पृथोर्मुनिप्रयुक्त-गायककर्तृकस्तोत्रम् षोडशे	२५८
[१७]	प्रजाधुधाप्रशमनस्योपायान्तरमपश्यतः पृथोर्गस्त-बीजात् महीं हन्तुं यत्नः । भीतया तथा पृथुस्त-वनम् सप्तदशे	२६८
(१८)	महींवचनानुसारेण पृथुप्रभृतिभिः तत्सपात्रादिभे-दतस्तद्दहनम् अष्टादशे	२८०
[१९]	पृथोरश्वमेधदीक्षाकरणम्	२८९
	तदश्वमेधसम्पत्तिमसूयमानेनेन्द्रेण तद्यज्ञपशौ हते तमिन्द्रं हन्तुं प्रवृत्तस्य पृथोर्विधात्रा वारणम् एको-नविंशे	२९४
[२०]	पृथुं प्रति विष्णोः सत्त्वाद्युपदेशः	३०१
	पृथुकर्त्तृकस्तवः वरदानम् परस्परप्रीतिश्च विंशे	३९०

अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
[२१]	देवादीनां महायज्ञे महासभायां पृथुकर्त्तकप्रजा- शिक्षणम् एकविंशे	३१८
[२२]	हरेरादेशेन सनत्कुमारस्य पृथवे परमज्ञानोपदेशः द्वाविंशे	३४०
[२३]	सभार्यस्य पृथोः वने निवसमाधिप्रभावेण विमा- नमारुह्य वैकुण्ठगमनम् त्रयोविंशे	३६६
[२४]	पृथुवंशकथनम्, तत्प्रपौत्रात् प्राचीनवर्हिषः प्रचे- तासां जन्म, तेषां रुद्रगीताभवनञ्च चतुर्विंशे	३८०
[२५]	प्रचेतस्सु तपस्यत्सु नारदस्य तव पित्रे प्राचीन- वर्हिषे पुरञ्जनकथोपदेशतः आत्मबुद्धिसङ्गेन विविधाः संसारा इत्युक्तिः पञ्चविंशे	४१०
[२६]	सृगयाच्छलेन सप्रजागरणोक्त्या सद्बुद्धित्याग- तत्प्राप्तिभ्यां संसारप्रपञ्चोक्तिः षड्विंशे	४३४
[२७]	पुरञ्जनस्य कान्तापुत्राद्यासक्तिः गन्धर्वैस्सह पुरञ्जनपुराध्यक्षस्य युद्धम् काल- कन्याकथा	४४६ ४५०
	जरारोगादिकथा च सप्तविंशे	४५४
[२८]	पुरञ्जनस्य देहत्यागः । स्त्रीविचित्रतया स्त्रीत्वं प्राप्तस्य तस्य कथमपि मुक्तिः अष्टविंशे	४५७
[२९]	पूर्वपूर्वाध्यायोक्तपुरञ्जनोपाख्यानीयपरोक्षार्थव्या- ख्यानान् स्त्रीसङ्गात् संसारः परमात्मसङ्गान्मुक्ति- रिति स्फुटं संहतम् एकोनविंशे	४८१
[३०]	तपस्तुष्टाद्विष्णोः लब्धवरणां प्रचेतसां ब्राह्मीपरि- णयपूर्वकं राज्यशासनम् पुत्रोत्पादनञ्च त्रिंशे	५१७
[३१]	सुते राज्यभारं न्यस्य वनङ्गतानां प्रचेतसां नार- दोक्तमार्गेण मोक्षकथनम् एकत्रिंशे	५३४

इति चतुर्थस्कन्धप्रकरणम् ।

अथ पञ्चमस्कन्धः ।

(१)	मनुपुत्रस्य ज्ञानिनः प्रियव्रतस्य राज्यपरिपालनम् ज्ञाननिष्ठा च प्रथमे	१
(२)	तत्पुत्रस्य प्रसिद्धस्त्रैणस्याग्निप्रस्य चरितम् पूर्व- चित्यां नामाप्सरस्सु नाभिप्रभृति नवपुत्रोत्पादनम् द्वितीये	२५
(३)	तस्य नाभेश्चरितम् तत्र पुत्रकामेन नाभिना यज्ञ- करणम् तद्यज्ञसन्तोषितस्य भीविष्णोर्नाभितो मेरुवत्या मात्रिर्भावः तृतीये	३६ ४४
(४)	पित्रा तस्य ऋषभइति नामकरणम् अनादृष्टौ ऋषभेण वर्णनम् नाभिप्रशंसा ऋषभस्य गुरुकुल- वासादिभरतादिशतपुत्रोत्पादनम् राज्यपालनम् च चतुर्थे	४४ ४४
(५)	ऋषभस्य मोक्षधर्मोपदेशद्वारा पुत्रानुधासनम्	

अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
	ब्रह्मवैवर्तपुराणस्य पञ्चमे	५३
(१)	अभिमानशून्यस्य तस्य देहत्यागक्रमकथनम् षष्ठे	७२
(७)	भरतस्य विवाहः, पुत्रोत्पादनम्, प्रजापालनम्, यज्ञे हरिपूजनम्, हरिक्षेत्रे हरिभजनञ्च सप्तमे	९३
(८)	विष्णुभजनपरायणस्य तस्य अनाथहरिणशिशु- रक्षणे प्रसाक्तिः ततश्च तस्य हरिणयोनौ जन्म तद्देह- त्यागश्चाष्टमे	९२
(९)	भरतस्य जडब्राह्मणत्वं रागाद्यभावात् भद्रकाली- पशुत्वेऽपि निर्विकारत्वमित्युक्तिः नवमे	१०४
[१०]	बलादुद्युहीतेन तेन रङ्गगणनामकस्य राज्ञः शिविका- वहनम् तत्रापटवात् तस्य राजकर्त्तकमर्त्सनम् तच्छ्रुत्वा तत्त्वज्ञोचितप्रत्युक्तिः ततश्च राज्ञा विज्ञात- तत्त्वेन प्रसादनम् च दशमे	११५
[११]	रङ्गगणमहीभृता पृष्टस्य तस्य तत्त्वज्ञानोपदेशः एकादशे	१३०
(१२)	ससन्देहं महीभृता पुनः पृष्टेन तेन राज्ञः सर्वसंश- यापनोदनम् द्वादशे	१३३
(१३)	भजातवैराग्यं प्रति तत्त्वोपदेशो ब्रूयेति राज्ञो वैराग्य- दाढ्याय तस्य भवाटवी वर्णनम् त्रयोदशे	१५४
[१४]	पूर्वाध्यायोक्तभावाटवीरूपकाणां व्याख्यानम् चतुर्दशे	१६६
[१५]	भरतवंशीयनृपतिकथनम्	१८७
[१६]	जम्बूद्वीपकथनप्रस्तावे ऊर्ध्वार्धः परितः सन्निवेशात् मेरोरवस्थानवर्णनम् षोडशे	१९४
[१७]	गङ्गागमनम् इलावृतवर्षे रुद्रेण सङ्घर्षणसेवनम् सप्तदशे	२०५
[१८]	मेरोः पूर्वादिक्रमतः त्रिषु वर्षेषु त्रिषु चोत्तरवर्षेषु सेव्यसेवककथनम् [तत्र] हरिवर्षस्थितनृसिरूपिणो भगवतः भद्रभवकृतस्तुतिः केतुमालस्थित कामदेवस्वरूपिणो भगवतः तत्कृत- स्तोत्रम् रम्यकक्षितमत्स्यावताररूपिणो भगवतः स्तुतिश्च तत्कृतकूर्मावतारस्तुतिश्च उत्तरकुरुषु स्थितवराहरूपिणो भगवतः स्तुतिश्च अष्टादशे	२१६ २२७ २३२ २३६
[१९]	किम्पुरुषे भारतवर्षे च सेव्यसेवककथनम् [तत्र] किम्पुरुषवर्षस्थितस्य भगवतो रामस्य स्तुतिः भारतवर्षे बदरिकभमे तपश्चरतो नारायणस्य स्तुतिः भारतवर्षस्य पुण्यनदीनां नामानि भारतवर्षे श्रेष्ठ्य कथनञ्च एकोनविंशे	२४२ २४६ २५२
[२०]	सृष्ट्यादिद्वीपपट्टस्थितिसमुद्रस्थितिलोकालोकस्थित्या- दिवर्णनम् विंशे	२६१
(२१)	प्रत्यहं कालचक्रेण भ्रमतो रवेर्गत्या राशिसञ्चारात् लोकयात्रा तन्निरूपणञ्च एकविंशे	२७९
(२२)	क्रमेण चन्द्रशुक्रादिव्याननिर्णयः तत्तद्व्यवसारेण नराणामिष्टानिष्टकथनञ्च द्वाविंशे	२९१

अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
[२३]	ज्योतिश्चक्राभयध्रुवस्थानकथनम् शिशुमारस्वरूपेण हरेरवस्थानकथनञ्च त्रयोविंशे	२६६
[२४]	रवेरर्वाक् राहुप्रभृति स्थितिकथनम् अतलादिसप्त- बिलस्वर्गतन्निवासिविवरणम् चतुर्विंशे	३०४
[२५]	ततोऽधस्तात् अनन्तस्थितिकथनम् पञ्चविंशे	३२१
[२६]	ततोऽधस्तात्तरकस्थितिकथनम् षड्विंशे	३२६

इति पञ्चमस्कन्धविषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

अथ षष्ठस्कन्धविषयानुक्रमणिका ।

[१]	पूर्वस्कन्धोपवर्णितनानाविधनरकपापनिस्तारोपायं पृष्टवतः परीक्षितस्तावत्तप आदिभिर्नियमैर्वेदनो- त्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितनिवृत्तिस्ततो वेदनस्य-निष्प- त्तिस्ततो ब्रह्मप्राप्तिप्रतिबन्धकपूर्वोत्तराद्यविवे- दनाश्लेषौ ततो ब्रह्मप्राप्तिस्ततः क्षेम इति निय- मान् दर्शयन् तन्नरकनिस्तरणोपाये भगवद्भक्ति- योग एव मुख्य इति कथनाय अजामिलोपाख्यान- कथनम्	११
	दूरे क्रीडासकं नारायणनामानं ह्यपुत्रमाह्वयन्त- मजामिलं नेतुमागतैर्विष्णुदूतैर्यमदूतनिवारणम्	१३
	तेषां सम्वादे धर्मतत्त्वलक्षणं पृष्टवतां विष्णु- दूतानां यमदूतोच्यमानधर्मादिलक्षणकथनम् च प्रथमे	१५
[२]	यमदूतान् प्रति विष्णुदूतानां हरिनाममाहात्म्य- कथनम्	२८
	अजामिलस्य विष्णुलोकप्रापणम् च द्वितीये	४४
[३]	यमस्य वैष्णवोत्कर्षकथनेन स्वदूतसान्त्वनम् तृतीये	४६
[४]	दक्षकृतहंसगुह्याख्यस्तोत्रम् तत्स्तोत्रेण वसन्तस्य भगवतो भुजाष्टकत्वेन प्रादुर्भावः	६९
	तं दत्तं प्रति हरेर्यदेशः हरेस्तस्यान्तर्धानम् च चतुर्थे	७८
[५]	नारदवाक्येन दक्षपुत्राणां सर्गकर्मणो विरम्यापुन- रागमनाय गमनम् तेषां शोकेन दक्षस्य नारदं प्रति श्लाघनम् च पञ्चमे	९०
[६]	दक्षकन्यावंशकथनम्, विश्वरूपोत्पत्तिश्च षष्ठे	१०७
[७]	ऐश्वर्यमदादिच्छेनावमितस्य गुरोस्सुरपातित्यागः पश्चात्तस्येन्द्रस्य तदन्वेषणालाभौ	११८-११९
	तात्कालिकदैत्यभयनिवारणाय ब्रह्मोपदेशम्	१२३
	विश्वरूपस्य देवगणकर्तृकपौरोहित्यवरणञ्च सप्तमे	१२६
[८]	इन्द्रं प्रति विश्वरूपेण श्रीमन्नारायणकवचोपदेशः	१३१
	तद्वर्णितस्येन्द्रस्य दैत्यजयः	१४४
[९]	विश्वरूपस्य शिरश्छेदनवशादिन्द्रस्य ब्रह्महत्यासम्प्रा-	

अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
	प्त्यभिवर्णनकथा	१४६
	हतपुत्रेण त्वष्टा मारणहोमवशात् वृत्रासुरोत्पादनम्	१४९
	तदुत्पादनेन भीतैर्देवैः कृतनारायणस्तुतिश्च नवमे	१५७
[१०]	नारायणोद्देशेन दध्यगृधेरसिनिर्मितमखं वज्रनामकं गृहीत्वा सदेवसैन्येन्द्रस्य सदेवसैन्येन वृत्रेण युद्धम् दशमे	१७८
[११]	युज्यमानस्य वृत्रस्य इन्द्रं प्रति विविधोक्तिरेकादशे	१८८
[१२]	वृत्र महायुद्धे इन्द्रस्य विषादः वृत्रोपदेशात् पुनः वज्र- ग्रहणम् वृत्रेन्द्रयोर्धर्मसम्बादः वृत्रेन्द्रसङ्ग्रामः, वृत्र वधश्च द्वादशे	१८९
[१३]	वृत्रासुरसंहारवशादिन्द्रस्य पुनर्ब्रह्महत्यासम्प्राप्य- भिवर्णनकथा	२१०
	ब्रह्महत्याभयादिन्द्रस्य पलायनम्	२१२
	विष्णुना तद्रक्षणञ्च त्रयोदशे	२१५
[१४]	असुरस्य वृत्रस्य नारायणे कथं भक्तिरासीदिति परीक्षितश्च तदुत्तरदानाय शुकेन तत्पूर्वजन्मचरित कथनारम्भः, चित्रकेतुनाम्नो राज्ञः कृच्छ्रलब्धपुत्र- मरणादतिशोकवर्णेनम् सञ्ज्ञाश्च चतुर्दशे	२१९
[१५]	सनारदेनाङ्गिरसा तत्त्वोपदेशेन चित्रकेतोः शोक लाघर्वाकरणम् पञ्चदशे	२३८
[१६]	नारदेन तदीयपुत्रभाषितवाचा विशोकीकृत्य राजानं प्रति अनन्ततोषिणीमहाविद्योपदेशः षोडशे	२५२
[१७]	अनन्तप्रसादात् अमोघसमृद्धिं प्राप्य गगने चरतः चित्रकेतोर्गिरिशं दृष्ट्वा तत्प्रत्युपहासः दुर्गायाश्शा- यात् वृत्ररूपेणासुरयोनीं जन्म च कथ्यते सप्त दशे	२८५
[१८]	सावित्रादिवंशकथनम्, दितेः कश्यपोक्तव्रतग्रहणं, तस्या गर्भोत्पत्तिः, शक्रेणादितिगर्भे मरुतां भेदनम् भिन्नानाञ्च तेषां देवत्वप्रदानञ्च अष्टादशे	३०२
[१९]	दितिं प्रति कश्यपेन हरितोषणाय यद्व्रतमुक्तं तद्वि- दूतिः ऐकोनविंशे	३२५

इति षष्ठस्कन्धविषयानुक्रमणिका ।

अथ सप्तमस्कन्धविषयानुक्रमणिका ।

[१]	तत्र परीक्षितश्चानन्तरं शुकस्य तदुत्तरदानप्रसङ्गे नारदयुधिष्ठिरसम्वादानुवादेन ब्रह्मशापेन हिरण्य कशिपुप्रभृति जन्मकथनम्, कृष्णभक्ते प्रह्लादे हिरण्यकशिपोर्देवश्च प्रथमाध्याये	१
[२]	हिरण्याक्षवधेन विष्णुं प्रतिकुलस्य हिरण्यकशिपो- र्दानवानिकरद्वारा त्रिजगद्विष्णुवनम्, लौकिकोप- देशेन तत्त्वोपदेशेन च मातृभ्रातृवधूप्रभृतीनां शोकापनोदनञ्च द्वितीये	३२
[३]	हिरण्यकशिपोस्तपस्या, ततश्च जगत्तापः, तद्व-	

अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
	लोकनात् विस्मितस्यागतस्य ब्रह्मणः हिरण्य- कशिपुकर्तृकस्तवः वरप्रार्थना च तृतीये ५७	
[४]	ब्रह्मणा तस्मै प्रार्थितवरदानं, वरदानदत्तेन हिरण्य- कशिपुना लोकपालपराजयः सुरहरिसम्वादश्च चतुर्थे ७२	
[५]	प्रह्लादस्याध्ययनम्, विष्णुभक्तं स्वपुत्रं प्रह्लादं घातयितुं हिरण्यकशिपोर्विविधचेष्टा तत्रा- सामर्थ्यं, पुनरध्ययनाय गुरुसमीपे प्रेषणम् च पञ्चमे ८७	
[६]	गुरौ गृहकर्मव्यग्रे प्रह्लादेनानुकम्पया दैत्यबालकेभ्यो नारदोक्तपरतत्त्वोपदेशः षष्ठे ११३	
[७]	शिष्यप्रत्ययसिद्ध्यर्थं प्रह्लादेन मातृगर्भावस्थान- काले स्वस्य नारदोक्तिभ्रवणवर्णनम् तत्त्वकथनञ्च सप्तमे १३१	
[८]	अतिक्रोधेन प्रह्लादं निघ्नतो हिरण्यकशिपोरावि- र्भावितनृसिंहाकृतिना हरिणा निषूदनम् ब्रह्मादि- कर्तृकस्तुतिश्चाष्टमे १५६	
[९]	ब्रह्मप्रेरितेन प्रह्लादेन कोपप्रशमनाय नृसिंहमूर्ते- र्भगवतः स्तुतिः नवमे १८०	
[१०]	भक्तं प्रह्लादं प्रत्यनुगृह्य ब्रह्माणं प्रत्युपदिश्य च नृहरेरन्तर्द्धानं प्रसङ्गाद्गुरुमप्रति हरेरनुग्रह- करणञ्च दशमे २२०	
[११]	मनुष्याणां साधारणधर्मकथनम्, स्त्रीणां वर्णानाञ्च विशेषधर्मकथनम् एकादशे २४६	
[१२]	ब्रह्मचारिवनस्थधर्मकथनम् चतुराश्रमसाधारण- किञ्चिद्धर्मकथनम् द्वादशे २६३	
[१३]	यतिधर्मकथनम्, अवधूततिहासेन सिद्धावस्थावर्ण- नम् त्रयोदशे २७५	
[१४]	गृहस्थधर्मकथनम्, देशकालादिभेदेन धर्मस्य फल- विशेषज्ञतोक्तिः चतुर्दशे २९३	
[१५]	सर्वधर्मसारसङ्ग्रहः पञ्चदशे ३१०	

इति सप्तमस्कन्धकथानुक्रमणिका ।

अथाष्टमस्कन्धविषयानुक्रमणिका ।

(१)	परीक्षितस्सर्वमन्वन्तरस्थितिप्रश्नः शुकस्य स्वायम्भुव- स्वारोचिषोत्तमतामसेति चतुर्मनुरूपणम् प्रथमे ५ अध्याये १	
(२)	(गजेन्द्रोपाख्यानादभ्युदयः) गंजीभिः क्रीडतो गजेन्द्रस्य ग्राहगृहीतस्य हरिस्मरणं द्वितीये १७ ग्राहगृहीतगजेन्द्रकृतभगवत्स्तुतिः २७	
	गजेन्द्रस्तुतेन हरिणाविर्भूय ग्राहग्राह्याद्रेन्द्रमोक्ष- णम् देवलशापाद्ग्राहोद्धारणम् च तृतीये ४२	
(४)	ग्राहस्य स्वगन्धर्वत्वप्राप्तिः गजेन्द्रस्य विष्णुप्राप्ति श्च चतुर्थेऽध्याये ४७	

अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
(५)	पञ्चषष्ठममन्वन्तरकथनम्, विप्रशापानिःश्रीकाणां देवानां हरिस्तवः ६२	
(६]	तत्स्तवतुष्टे हरावाविर्भूते पुनर्देवकर्तृकतत्स्तवः ७७	
	तान् देवान् प्रति भगवदाज्ञापनम् ८४	
	तन्मन्त्रणादसुरैस्सह देवानाममृतार्थं समुद्रमन्थनो- द्योगः च षष्ठे ८७	
(७)	देवासुरैः कृतसमुद्रमन्थनम् ८९	
	ततो विषोत्पत्तिः ९६	
	अखिलजनस्तुतेन रुद्रेण तत्पानञ्च सप्तमे १०५	
[८]	ततस्सुरभिप्रभृतीनामुत्पत्तिः ११३	
	लक्ष्मिकर्तृकवरणम् ११३	
	धन्वन्तरितोऽमृतकलशेऽसुरैरपहृते हरेर्मोहिनी- मूर्तिधारणम् १२१	
(९)	मोहिनीमूर्तिना हरिणा मोहितैर्दैत्यैरमृतकलशे दत्ते तद्वञ्चनेन देवेभ्योऽमृतदानम् त्रयोदशे १२४	
(१०)	मत्सरादेवैस्सह दैत्यैस्समरे प्रारब्धे दैत्यमाथा- विषण्णेषु त्रिदशेषु हरेराविर्भावः द्वादशे १३५	
(११)	देवानां दैत्यहननम् १४८	
	नारदेन तन्निवारणम् १५७	
	शुकेण मृतदैत्यानां पुनरुज्जीवनम् एकादशे १५८	
(१२)	मोहिनीविषावलोकनाकुलितचित्तस्येश्वरस्य सञ्जात- मनोविभ्रमकथा द्वादशे १६०	
(१३)	वैवस्वतसूर्यसावर्ण्यादिमनूनामितिहासवर्णनघट्टः त्रयोदशे १७८	
(१४)	मन्वादीनां कर्मकथनम् चतुर्दशे १८६	
[१५]	बलेर्विश्वजिघांसः १९०	
	तस्य स्वर्गजयः १९५	
	भयाद्देवानां निलयनञ्च पञ्चदशे १९७	
[१६]	पुत्रादर्शनेन शोचन्तीमदिति प्रति कश्यपस्य पयो व्रत कथनम् षोडशे २७०	
[१७]	आदितैस्तद्गतचर्यया तत्कामपूरणाय हरेस्तत्पुत्ररूपे- णावतारितुमङ्गीकारस्सप्तदशे २१८	
[१८]	श्री भागवतो वामनरूपेणावतारः २२८	
	तस्य बलियज्ञगमनम् २३२	
	बलिवामनसम्वादश्चाष्टादशे २३५	
[१९]	वामनेन कृतबलिकुलप्रशंसा २३८	
	वामनकृत पदत्रययाचनम् २४१	
	वामनेन पदत्रयपरिमितभूमौ याचितायां तस्मै तदा- तुमुद्युक्तं बलिं प्रति तत्त्वविज्ञातशुक्राचार्यकृततद्दानं निवारणं च एकोनविंशे २४५	
[२०]	स्वगुरुपदेशेन हरेर्बलं ज्ञात्वापि सत्यभङ्ग भीरुणा बलिना वामनाय कृतयथोक्तदानम् २५६—२५७	
	वामनस्य विश्वरूपत्वेन व्यापनकथा च विंशे २५६	
[२१]	वामनेन बलेरुत्कर्षे व्यापयितुं तृतीचरणस्थानपूरण-	

अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
[२२]	च्छलेन तस्य वरुणपाशबन्धनम् एकविंशे	२६७
[२२]	प्रसन्नेन भगवता वलेः पाशबन्धविमोक्षणम् तस्मै वरदानम् तस्य द्वारपालत्वकरणञ्च द्वाविंशे	२७५
[२३]	बलेस्तुतलप्रस्थापनम् इन्द्रस्य स्वाराज्यप्रत्यर्पणम् प्रह्लादस्य पौत्रसन्निधिगमनम् परिशिष्टवर्णनम् त्रयोविंशे	२८९
[२४]	मत्स्यावतारलीलावर्णनम् चतुर्विंशे	३००

अथ नवमस्कन्धविषयानुक्रमणिका ।

[१]	तत्र वैवस्वतसुतवंशे सोमवंशप्रवेशकथनाय सुयुञ्जस्य स्त्री त्ववर्णनम् प्रथमेऽध्याये	१
[२]	पृषधुचरितं करुणादिवंशोत्पत्तिर्द्वितीये	१३
[३]	शर्यातिवंशकथनम् शुकस्योपाख्यानम् रैबतोपाख्यानञ्च तृतीये	२३
[४]	नमस्कथा, अम्बरीषोपाख्यानञ्च चतुर्थे	३३
[५]	अम्बरीषेण विष्णुचक्रं प्रसाद्य प्राणसङ्कटात्तुर्वा-संसोरक्षणम् पञ्चमे	६०
[६]	अम्बरीषवंशकथनम्, इक्ष्वाकुवंशे शशादादि-मान्धातुपर्यन्तनिरूपणम् सौभरिकथा च षष्ठे	७०
[७]	मान्धातुवंशकथने पुरुकुत्सोपाख्यानम् हरिश्चन्द्रोपा-ख्यानञ्च सप्तमे	८६
[८]	रोहिताश्ववंशकथने सगरोपाख्यानम् कपिलाक्षे-पात् सगरसूनुविनाशश्चाष्टमे	९७
[९]	अंशुमतो वंशकथनप्रस्तावे भगीरथस्य गङ्गानयन-कथा, खट्वाङ्गावधिनिरूपणञ्च नवमे	१०८
[१०]	खट्वाङ्गवंशोपाख्याने श्रीरामादिजन्मकथनम् तच्च-रितवर्णने रावणवधः पुनरयोध्यागमनञ्च दशमे	१२३
[११]	रामस्ययज्ञादिकरणकथनम् एकादशे	१४२
(१२)	कुशवंशवर्णनम् शशादवंशवर्णनासमाप्तिर्द्वादशे	१५५
(१३)	इक्ष्वाकुपुत्रनिमिकथा तद्वंशवर्णनम् सूर्यवंशकीर्तन-समाप्तिस्त्रयोदशे	१५९
[१४]	चन्द्रवंशकथनप्रस्तावे चन्द्रबुधपुरावश्चरितवर्णनम् चतुर्दशे	१६७
(१५)	पुरुरवःपुत्रवंशोपाख्याने गाधिदौहित्रज परशुराम-कथारम्भः	१८३
(१६)	परशुरामकथा कात्तवीर्यसुतैर्जमदग्नेर्वधः परशुरा-मेण क्षत्रवधः विश्वामित्रवंशकथनम् च षोडशे	१६५
(१७)	पुरुरवसो ज्येष्ठपुत्रस्य पञ्चसु सुतेषु मध्ये क्षत्रवृद्धादिचतुः पुत्रवंशवर्णनम् सप्तदशे	२०७

अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
(१८)	नहुषवंशवर्णने ययातिकथायां पुरो जरासङ्गक्रमणम् अष्टादशे	२१२
(१९)	ययातिवैराग्यं पुरुराज्याभिषेकः ययातिमुक्तिश्चै-कोनविंशे	२२७
(२०)	पुरुवंशकथने भरतकथा विंशे	२३७
(२१)	भरतवंशकथने रन्तिदेवादिकथाकथनमेकविंशे	२५१
(२२)	दिवोदासवंशवर्णनानन्तरम् ऋक्षवंशकथनम् तत्र जरासन्धपाण्डवादिवंशकथनम् द्वाविंशे	२६३
(२३)	अनुदुह्यतुर्वसुवंशकथनम् विदर्भजन्मपर्यन्तयदुवंश-कथनञ्च त्रयोविंशे	२७६
(२४)	श्रीकृष्णजन्मपर्यन्तविदर्भवंशकथनम् चन्द्रवंशवर्णन-समाप्तिश्च चतुर्विंशेऽध्याये	२८६

अथ दशमस्कन्धविषयानुक्रमणिका ।

(१)	तत्र कृष्णावतारचरित्रश्रवणामृतानिर्बृतस्य राज्ञः उक्तनुवादेन पुनः प्रह्नः	१
	श्रीभगवदवतारकारणप्रवचनघट्टः	२०
	देवकीहननोद्युक्तं कंसं प्रति वसुदेवकृतसामाद्युप-देशः	३४
	निजमृत्युर्देवकीसुताद्भावीति आकाशवाण्या श्रुतेन कंसेन देवक्याः षट् शिशुमारणम् प्रथमे	५३
(२)	प्रलम्बवक्त्राणूरादिसहितेन कंसेनकृतयदुकदन-कथनम्	५६
	देवकीसप्तमंगर्भे रोहिण्युदरनिवेशनाय योगमाया-म्प्रति भगवत्कृताज्ञापनम्	५९
	देवक्यास्सर्वान्तरात्मभूतभगवाद्धिग्रहमयाष्टमंगर्भ-धारणम्	६५
	देवकीगर्भस्थितश्रीकृष्णं प्रति ब्रह्मेशानादिदेवगणैः कृतस्तुतिः	७२
	तैरेवदेवैः कृतं देवकीसान्त्वना च द्वितीये	९६
(३)	कृष्णावतारसमये देशकालादीनां प्रसन्नवर्णनम्	१००
	श्रीकृष्णावतारघट्टः	१०३
	श्रीकृष्णस्य दिव्यमङ्गलविग्रहवर्णनम्	१०६
	स्वरूपेणाविर्भूतं भगवन्तं प्रति वसुदेवकृत-स्तुतिः	११०
	शङ्खचक्राद्यायुधसेवितचतुर्भुजत्वस्वरूपेणाविर्भूतं परमपुरुषं प्रति देवकीकृतस्तुतिः	१२५
	भगवता निजपितृभ्यां स्वासाधारणदिव्यमङ्गल-विग्रहप्रदर्शननिमित्तोपाद्धातरूपोत्थासकथनम्	१३४
	यशोदयाः योगमायाजननम्	१४६
	कंसभित्तेन भगवदाज्ञाकारिणा वसुदेवेन कृत-	

अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
(४)	श्रीकृष्णगोकुलनयनं योगमायाप्रत्यानयनञ्च तृतीये ततःश्रुतबालवरवैः द्वारपालैर्विदितवृत्तान्तं सूतीश्व- हस्यं कंसं प्रति देवकीवचनम् श्रुतचण्डिकावाक्येनातिभयाकुलितेन कंसेनकृत- देवकीवसुदेवनिगडविमोचनम् स्वमृत्युप्रतीकारमालोचयतः कंसस्य दुर्मन्त्रिमन्त्र- णम् कंसस्य तदुर्मन्त्रिमन्त्रतः ब्रह्मबलादिर्हिसने हित- जनकताज्ञानम् च चतुर्थे	१४९ १५२ १५८ १६८ १७४
(५)	नन्देन पुत्रस्य जातकर्मकरणम् नन्दस्य कंसकरप्रदानाय मथुरागमनम् तत्र नन्दवसुदेवयोस्समागमः कृतवसुदेवसङ्गमसम्वादस्य नन्दस्य पुनः गोकुल- प्रतिगमनम् च पञ्चमे	१७८ १८२ १९२ १९७
(६)	(पूतनासंहारघट्टः) गोकुलं प्रतिगच्छतो नन्दस्योत्पा- तागमशङ्कितस्य हरिचिन्तनम् पूतनायास्सुन्दरी- रूपेण नन्दगोकुलप्रवेशश्च श्रीकृष्णकृतपूतनासंहारः मारितायाः पूतनाया उरासि क्रीडितः कृष्णस्य गोपीभिः कृतरक्षावर्णनम् नन्देन पथि मृतराक्षसीदर्शनम् ब्रजोकसैः कृतपूतनाकलेवरदाहः तस्या मुक्ति- प्राप्तिः प्रातर्गृहस्य विदिततन्मरणवृत्तान्तस्य नन्दस्य विस्मयः च षष्ठे	२०१ २०८ २१४ २२० २२२ २२७
(७)	भगवदितरावतारचेष्टितेभ्यः श्रीकृष्णावतारचेष्टि- तोभिः विलक्षणं वदतो राज्ञः प्रश्नः शकटासुरभञ्जन वृत्तान्तः तृणावर्त्तनिराकरणवृत्तान्तः तृणावर्त्तनवधः स्तन्यपानसमये जृम्भणव्याजमात्रेण यशोदायै विश्वरूपदर्शनघट्टश्च सप्तमे	२३१ २३४ २४२ २४७ २५२
(८)	नन्दगोकुलं प्रति वसुदेवप्रेषितगर्गागमनम् गर्गकृतदेवकीपुत्ररोहिणीपुत्रयोर्नामिकरणम् नन्दसमीपे कृष्णतत्त्वकथनम् भगवतः कासाञ्जिह्वालक्रीडानां वर्णनम् मृद्गक्षणाभियोगे पुत्रं मीषयन्त्ये मात्रे यशोदायै विश्वरूपप्रदर्शनम् एवंविधयशोदानन्दभाग्योदयकारणं पृच्छते राज्ञे तत्कारणकथनम् चाष्टमे	२५७ २६२ २६५ २७२ २८६ २९६
(९)	दक्षिमन्धनकाले कृष्णकृतभाण्डमञ्ज्वादि विलोक्य यशोदायास्तद्वन्धनोद्योगम् सर्वासां बन्धनरज्जूनां वृथङ्कुलाप्राप्तिः ततो मातरं	३१२

अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
(१०)	प्रति कृपया श्रीकृष्णस्य बन्धनप्राप्तिः बद्धस्यैव श्रीकृष्णस्य यमलार्जुनभञ्जनम् नारदशापविनिर्मुक्तनलकूबरमणिप्रीवकृत श्रीकृष्ण स्तुतिः च दशमे	३१७ ३२८ ३४१
[११]	वृन्दावनप्रस्थापनकथाप्रारम्भः वत्सासुरवधघट्टः वत्सासुरवधघट्टः चैकादशे	३६४ ३७२ ३७६
[१२]	अघासुरवधारम्भघट्टो द्वादशे	३८५
[१३]	ब्रह्मकृतवत्सवत्सपालहरणघट्टः श्रीकृष्णस्य सर्वान्तर्यामिणः वर्षमेकं मायया तत्त- त्सर्वस्वरूपेणाभ्यवहारः	४१० ४१९
[१४]	वत्सवत्सपालहरणे भगवन्महिमाभिज्ञेन ब्रह्मणा कृत स्तुतिश्चतुर्दशे	४४६
१५	पौण्ड्रावस्थावस्थितरामकृष्णकृतधेनुपालनवर्णनम् भीदामादिप्रार्थनया तैस्सह रामकृष्णयोस्तालवन- प्रवेशः बलरामकृतधेनुकासुरभञ्जनघट्टः कालीयविषतः श्रीकृष्णेन कृतगोपरक्षणम् पञ्चदशे	५५७ ५७४ ५८५
१६	कालीयमर्दनघट्टः कालीयपत्नीकृतकृष्णस्तुतिः नागपत्नीः प्रति कृष्णानुग्रहः कृष्णादेशेन कालीयस्य पूर्ववसतिरमणद्वीपगमनञ्च षोडशे	५८८ ६०९ ६२८ ६३४
१७	कालीयस्य रमणकद्वीपं परित्यज्य यमुनाप्रवेश कारणकथनम् हृदादुत्थितं श्रीकृष्णमवलोक्य बन्धूनामानन्दः दावाग्नितो गोपसंरक्षणघट्टश्च सप्तदशे	६३७ ६४३ ६४७
१८	श्रीकृष्णे रामकृष्णयोर्वनविहारः प्रजम्बासुरवधघट्टश्चाष्टादशे	६५० ६५८
१९	श्रीकृष्णस्य दावाग्निपानवृत्तान्तः श्रीकृष्णेन दावानलं पीत्वा तस्माद्गोपकुलरक्षणम् चैकोनविंशे	६६७ ६७१
२०	वर्षचतुर्वर्णनघट्टः रामगोपगोणयुतस्य श्रीकृष्णस्य वर्षासु वन- विहारः शरदतुर्वर्णनघट्टश्च विंशे	६७६ ६८१ ६८४
२१	शरत्कर्मनीयवृन्दावने श्रीकृष्णकृतवेणु वादनम् तद्वेणुस्वरमाकर्ष्य गोपीनां व्यापारवर्णनम् एकविंशे	७०७ ७१६
२२	गोपीनां कात्यायनीव्रतानुष्ठानम् यमुनायां स्नातुमागतानां गोपीनां वस्त्रापहरणकथा- प्रारम्भः ताः प्रति कृष्णकृतवरप्रदानम् गोपैस्सह गोचारणम् चैकाविंशे	७५४ ७५९ ७७३ ७७६
२३	रामकृष्णौ प्रति क्षुधाार्त्तानां गोपानां क्षुधाप्रशमन- प्रार्थना	७८३

अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
	तदादेशात् यज्ञशालायां ब्राह्मणसकाशेऽभ्यासाच्च ७८५	
	भगवत् समीपे पुनर्गोपैः विप्राणां तद्दानानङ्गीकार- निवेदनम् ७८८	
	तत्पत्नीसकाशे भगवदाज्ञप्तैः गोपः कृताश्रमिच्छा ७९२	
	चतुर्विधाननिवेदनाय प्राप्ताभ्यः विप्रपत्नीभ्यः श्रीकृष्णकृतानुग्रहघट्टः ७९७	
	विप्राणाञ्च तद्दानाकरणात् पश्चात्तापश्च त्रियोविंशे ८०६	
२४	(इन्द्रयागभञ्जनगोवर्द्धनाचलोद्धरणघट्टः) हेतुभिर्म हेन्द्रयज्ञं निवर्त्य कृष्णस्य गोवर्द्धनयज्ञोत्सवप्रवर्तनम् चतुर्विंशे ८१६	
२५	क्रोधादतिवर्षति शक्रे कृष्णस्य गोवर्द्धनधारणेन गोकुलरक्षणम् पञ्चविंशे ८४२	
२६	श्रीकृष्णस्याद्भुतकर्माणि दृष्ट्वा विस्मितान् गोपान् प्रति नन्दस्य गर्गोक्त्यनुवादपूर्वकं तदैश्वर्यवर्णनम् षड्विंशे ८६३	
२७	गोविन्दपट्टाभिषेकघट्टः सप्तविंशे ८७४	
२८	श्रीकृष्णस्य वरुणलोकगमनवृत्तान्तः ८८७	
	श्रीकृष्णेन वरुणलोकाभ्युदयनयनम् ८९१	
	गोपानां वैकुण्ठदशनश्चाष्टाविंशे ८९४	
२९	(रासक्रीडारम्भघट्टः) तत्र रासार्थं वेणुगीताकृष्टाभि गोपीभिः श्रीकृष्णस्योक्तिप्रत्युक्तयः ८९३	
	रासारम्भे श्रीकृष्णस्यान्तर्द्धानम् एकोनविंशे ९०८	
३०	विरहसन्तप्तगोपीनां वने वने भ्रमन्तीनां श्रीकृष्णान्वे षणम् त्रिंशे ९०८	
३१	(गोपिकागीताप्रारम्भः) निराशानां पुनः पुलिन मागतानां कृष्णं स्मृत्वा तदागमनप्रार्थना एकात्रिंशे ९१३	
३२	तासामग्रे श्रीकृष्णस्याविर्भावः [रासक्रीडारम्भः] ९२५	
	गोपीगणसान्त्वनञ्च द्वात्रिंशे [जलवनक्रीडावर्णन घट्टः] ९२८	
३३	गोपीमण्डलमध्यगस्य हरेर्वनजलविहारैः गोपीरम णम् त्रयस्त्रिंशे ९३०	
	देवयात्रां गतानां नन्दादिगोपालानां राज्यं सरस्वति- तीरवासम् ९३८	
३४	तत्र कृष्णेनाहिग्रस्तनन्दविमोचनम् ९३८	
	अहिरूपधारिणस्सुदर्शनाख्यगन्धर्वस्य शापमोक्षणम् ९४१	
	शङ्खचूडवधघट्टश्च चतुस्त्रिंशे ९४९	
३५	दिवाकाले श्रीकृष्णविरहग्रस्तगोपिविलापः [इय मेव युगलगीता] ९५०	
३६	वृषभासुरवधघट्टः ९५३	
	नारदोक्त्या रामकृष्णौ वसुदेवसुतौ ज्ञात्वा कंसेन- वृन्दावने केशिप्रेषणम् ९५४	
	नारदबोधितेन कंसेन रामकृष्णाहनायाकूरप्रेषण- घट्टः षड्विंशे ९५०	
	केशिसंहारघट्टः ९५८	
[३७]	श्रीकृष्णप्रति नारदागमनकथा ९५४	
	व्योमासुरवधघट्टः सप्तत्रिंशे ९५७	
[३]		

अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
[३८]	रामकृष्णानयनार्थमकूरस्य नन्दगोकुलप्रवेशघट्टो- ऽष्टत्रिंशे ९५७	
[३९]	श्रीकृष्णे मथुरां गच्छति गोपीनामुक्तयः ९५८	
	अकूरस्य कालिन्ध्यां श्रीविष्णुलोकदर्शनघट्टः ९५९	
[४०]	अकूरेण श्रीकृष्णस्य सगुणनिर्गुणभेदात् स्तवनम् चत्वारिंशे ९५६	
[४१]	रामकृष्णयोर्मथुरानगरप्रवेशघट्टः ९५७	
	तत्र पौरस्त्रीणां व्यापारः ९५८	
	रजकवधवायुकसुदामत्रिवक्रादीनां सम्मानघट्टः एक चत्वारिंशे ९५८	
[४२]	कुञ्जोन्नमनम् ९६०	
	धनुर्भङ्गघट्टः ९६०	
	रक्षिवधः ९६१	
	कंसस्य दुर्निमित्तदर्शनम् ९६३	
	रङ्गोत्सवादिच द्विचत्वारिंशे ९६३	
[४३]	कुवल्यापीडाख्यगजतन्निषादिवधकथा ९६३	
	रामकृष्णयो रङ्गप्रवेशः ९६३	
	चाणूरेण कथोपकथनम् त्रिचत्वारिंशे ९६८	
[४४]	चाणूरमल्लवधकथा ९६४	
	रामकृष्णकृतचाणूरादिमल्लवधः ९६५	
	कंसवधकथाघट्टः ९६५	
	कंसवधः ९६६	
	श्रीकृष्णेन राजपत्नीनामाश्वासः ९६८	
	पित्रोः बन्धनान्मोचनञ्च चतुश्चत्वारिंशे ९६८	
[४५]	मातापितृसान्त्वनघट्टः ९६९	
	उग्रसेनाभिषेचनघट्टः ९६९	
	श्रीरामकृष्णयोरुपनयनगुरुकुलवासादिकधारम्भ- घट्टः ९७०	
	यमपुरात् गुरुपुत्रप्रत्यानयनकथाप्रारम्भः ९७१	
	रामकृष्णयोर्गुरुकुलात्स्नगृहप्रत्यागमनञ्च पञ्च चत्वारिंशे ९७१	
[४६]	गोकुलं प्रति उद्धवप्रेषणादिकथाप्रारम्भघट्टः ९७५	
	कृष्णस्यादेशाद्बृन्दावनङ्गतेनोद्धवेन कृतयशोदानन्द- शोकापनोनम् षड्चत्वारिंशे ९७२	
[४७]	भ्रमरगीता प्रारम्भघट्टः ९७४	
	उद्धवस्य तत्त्वोपदेशेन गोपीगणसान्त्वनम् ९७८	
	उद्धवस्य मथुरापुरप्रत्यागमनञ्च सप्तचत्वारिंशे ९७८	
[४८]	कृष्णस्य कुञ्जारमणघट्टः ९८०	
	सबलस्य श्रीकृष्णस्य अकूरगृहगमनम् ९८५	
	हस्तिनापुरं गन्तुमकूरप्रति श्रीकृष्णस्यादेशश्चाष्ट- चत्वारिंशे ९८६	
[४९]	अकूरस्य हस्तिनापुरगमनम्, भ्रातुः पुत्रेषु धृतराष्ट्रस्य वैषम्यमिति ज्ञानम्, अकूरविदुरादिसम्वादः, धृतराष्ट्रं प्रत्यकूरस्योक्तिश्च ९८७	
	हस्तिनानगरात्प्रत्यागतेनाकूरेण रामकृष्णसमीपे धृत राष्ट्रचेष्टितकथनम् ९८८	
	इति दशमस्कन्धपूर्वार्द्धकथानुक्रमणिका ।	

अध्यायः विषयः पृष्ठाङ्कः

दशमस्कन्धोत्तरार्धस्थकथानुक्रमणिका ।

- [५०] कंसमहिषीभ्यां विदितवृत्तान्तेन जरासन्धने कृत
मथुरानिरोधः १
कृष्णजरासन्धयोर्युद्धवर्णनम् १५
श्रीकृष्णकृतजरासन्धपराभवः २४
कालयवनकृतमथुराक्रमणम् ३४
द्वारकानिवेशनघट्टश्च पञ्चाशत्तमे ४०
[५१] मुचुकुन्दस्य श्रीकृष्णदर्शनादिकथाप्रारम्भः ४४
मुचुकुन्ददृष्ट्या कालयवननिधनम् ४८
मुचुकुन्दकथाप्रारम्भः ५०
मुचुकुन्दकृतश्रीकृष्णस्तुतिः ६४
तं प्रति श्रीकृष्णदयाच एकपञ्चाशे ७४
[५२] यवनसैन्यवधः, तद्धनानां द्वारकाप्रेरणम्, पथि
जरासन्धेनाक्रमणम्, तद्गयादिव ततः पलायनम्,
जरासन्धस्य तदनुगमनम्, कृष्णरामयोः प्रवर्षणपर्व
तारोहणम्, जरासन्धेन तद्वाहः, तयोरेकादशयो-
जनोच्छ्रितात् पर्वतभागादवप्लवनम्, रामकृष्णौ
दग्धाविति मन्यमानस्य जरासन्धस्य ततो
निवृत्तिः, तयोर्द्वारकागमनम् रुक्मिणीहरणकथा
रम्भः, कृष्णं प्रति द्विजस्य रुक्मिणीसन्देशकथनञ्च
द्विपञ्चाशत्तमे ८२
[५३] [रुक्मिणीविवाहघट्टः] कृष्णस्य विदर्भगमनम् ११३
रुक्मिणीहरणञ्च त्रिपञ्चाशत्तमे १३५
[५४] विपक्षपराजयः, रुक्मिणो वैरूप्यकरणम्, पुरमानीय
रुक्मिण्याविवाहश्च १४३
[५५] कृष्णतः प्रद्युम्नजन्म, शम्बरेण तदपहरणम्, रति
प्रद्युम्नसम्वाहः, प्रद्युम्नेन शम्बरवधः स्वभाय्या
रत्या सह पुरागमनम् १५६
[५६] स्यमन्तकोपाख्यानम्, कृष्णस्य जाम्बतीसत्यभामा
विवाहः १९५
[५७] रामकृष्णयोः हस्तिनां गतवतोर्मणिलोभात् शत
धन्वना संत्राजिद्वन्द्वः अक्रुरेमणिं न्यस्य शत
धन्वनः पलायनम्, तयोर्हस्तिनातः प्रत्यागमः, कृष्णेन
शतधन्ववधः, अक्रुरस्य पलायनम्, द्वारकाया-
मरिष्टप्रादुर्भावः, अक्रुरानयनम्, अक्रुर एव मणिं
धारयतु इति अङ्गीकारः कृष्णस्य, स्यमन्तकोपा-
ख्यानसमाप्तिश्च सप्तपञ्चाशत्तमे २१८
[५८] कृष्णस्य हस्तिनापुरगमनम्, कालिन्ध्यादिकन्यापञ्चक
विवाहश्चाष्टपञ्चाशत्तमे २४३
[५९] श्रीकृष्णकृतनरकासुरवधः, पृथिवीकर्तृक श्रीकृष्ण-
स्तवः, तदपहतकन्यानां द्वारकानयनम्, परिजात-
हरणम्, तांसां पाणिग्रहणम् मनोरथपूरणञ्च एकोन
षष्ठितमे २७१
[६०] श्रीरुक्मिणीकृष्णयोः परस्परनर्मोक्तिप्रवचनघट्टः ३२३
(६१) श्रीकृष्णस्य पुत्रपौत्रादिसन्ततिकथनम्, अनिरुद्ध
विवाहः बलदेवस्य रुक्मिकालिङ्गवधः ३७८

अध्यायः विषयः पृष्ठाङ्कः

- [६२] (उषापरिणयकथा) उषाहरणकथाप्रारम्भः, उषया
रममाणस्यानिरुद्धस्य बाणेन बन्धनञ्च ३२९
[६३] (बाणासुरयुद्धकथाप्रारम्भः) बाणयादवयुद्धे शिव
बलपराजयः, वैष्णवज्वरेण शैबज्वरपीडनम्, शैव
ज्वरकृत कृष्णस्तुतिः बाणस्य बाहुच्छेदः, रुद्रेण कृष्ण
स्तुतिः, बाणं प्रति तस्यानुग्रहश्च ४१५
(६४) (नृगोपाख्यानम्) कृष्णेन नृगोद्धारणम् नृगस्यात्म
वृत्तान्तकथनम् ४४४
(६५) (बलरामस्य पुनर्नन्दव्रजागमनकथा) गोकुलमागत्य
गोपीभोरममाणस्य बलदेवस्य मदात् कालिन्दी
कर्षणम् ४६७
[६६] श्रीकृष्णकृतपौण्ड्रककाशिराजादिवधकथाप्रारम्भः ४८७
[६७] रैवतकपर्वते बलरामकृतद्विविधवधादिकथाप्रारम्भः ५०६
[६८] दुर्योधनसुतां लक्ष्मणां हरतः साम्बस्य कौरवैर्युद्धे
निरोधः तन्मोचनाय बलदेवस्य हस्तिनाकर्षणम्
कौरवगण कृततदनुनयः तान् प्रति बलस्यानुग्रहश्च
सप्तषष्ठितमे ५१६
(६९) श्रीकृष्णं प्रतिनारदागमनकथा ५४३
श्रीकृष्णस्य प्रतिमन्दिरं मार्हस्थं दृष्ट्वा विस्मितेन
नारदेन तत्स्तवः ५५३
(७०) कृष्णस्याहिकर्म, जरासन्धरुद्धानां राज्ञां दूतस्य
कृष्णसन्निधाबुक्तिः, नारदागमनं, भगवत्प्रश्नः, नार-
दस्य तदुत्तरदानम् उद्धवप्रति श्रीकृष्णवाक्यञ्च
सप्ततितमे ५६८
[७१] उद्धवस्य मन्त्रणया इन्द्रप्रस्थकृते भगवति वासुदेवे
पार्थानामुत्सवः एकसप्ततितमे ५८७
[७२] युधिष्ठिरेण कार्ये निवेदिते श्रीकृष्णस्य भीमेन
जरासन्धघातनम्, जरासन्धपुत्रस्याभिषेचनम्
राजगणमोचनञ्च ६२०
[७३] तेषां च राज्ञां राजोचितभोगैः स्वदेशप्रस्थापनम्,
इन्द्रप्रस्थप्रत्यागमनञ्च ६४४
[७४] युधिष्ठिरस्य राजसूययजनम् अग्रपूजाप्रसङ्गेन शिशु-
पालवधादिवर्णनम् ६६१
[७५] अवभृथसम्भ्रमः दुर्योधनमानभङ्गः पञ्चसप्ततितमे ६८६
[७६] साल्वयादवसङ्ग्रामः, गदाप्रहाराभिहतस्य प्रद्युम्नस्य
सारधिनापवाहनम् षट्सप्ततितमे ७०३
[७७] नानामायाविचक्षणस्य साल्वस्य श्रीकृष्णेन
युद्धम्, तद्वधः, सौभनामकृतदीयनगरध्वंसञ्च
सप्तसप्ततितमे ७१७
[७८] श्रीकृष्णेन दन्तवक्त्रविदूरधहननम्, बलरामेण
सूतहननञ्चाष्टसप्ततितमे ७३६
[७९] द्विजसन्तोषाय रामेण बलबलवधः, तीर्थस्नानादिना
सूतहत्याजनितपापापनोदनञ्च कोनाशीतितमे ७६०
[८०] [कुचेलोपाख्यानम्] अर्थलिप्तुं गृहागतं श्रीदाम-
नामकं स्वसखं कञ्चिद्वाह्यं सम्पुज्य तम्प्रति
कृष्णस्य गुरुकुलवासकथाप्रश्नः ७७३
(८१) स्वपुरे तद्वत्पृथुकतण्डुजात्रं भुक्त्वा तदाश्रमे इन्द्र-

अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
	बुल्लभसम्पत्तिप्रकाशनम् एकाशीतितमे	७५८
(८२)	सूर्यग्रहणे श्रीकृष्णादीनां कुरुक्षेत्रगमनम्, तत्र सर्वसु- हृदशनम्, परस्परं कृष्णकथा च द्वयशीतितमे	८२०
(८३)	कृष्णकयोत्सवे द्रौपद्यै कृष्णभार्याभिर्निजनिजपाणि ग्रहणवृत्तान्तकथनम् त्रयशीतितमे	८४७
[८४]	मुनिसमूहसमागमे वसुदेवयज्ञात्साहः बन्धुप्रस्था- पनादिविवरणम् चतुरशीतितमे	८७३
[८५]	प्रार्थितयोः रामकृष्णयोः पित्रे तत्त्वज्ञानोपदेशः, मात्रे मृताग्रजप्रदानञ्च पञ्चाशीतितमे	९१२
(८६)	अर्जुनकृतसुमद्राहरणम्, श्रीकृष्णस्य मिथिलागम- नम्, तत्र राजविप्रौ प्रत्यनुग्रहश्च षडशीतितमे	९४८
(८७)	नारायणमहर्षिणा नारदोपदिष्टश्रुतिगीतोपाख्यान, प्रारम्भः सप्ताशीतितमे	९७८
(८८)	विष्णुसेवाप्राप्त्यप्रतिपादनघट्टः शिवद्रोहकर्तुर्वृत्तासुरस्य विष्णुमायाप्रभावेन विनाश प्राप्तिघट्टश्चाष्टाशीतितमे	११६२ १२०३
(८९)	त्रिमूर्त्तीनां तारतम्यपरीक्षार्थं ऋषिभिस्तत्त्वबोकां प्रति भृगुमहर्षिप्रेषणकथा भृतकपुत्रस्य ब्राह्मणस्य चिन्तापनोदनकथाप्रारम्भ अथैकादशस्कन्धकथानुक्रमणिका समाप्ता	१२१७ १२२७
(९०)	श्रीकृष्णमूर्त्तेः वंशानुक्रमाभिवर्णनघट्टः यदुवंशप्रसूतानामावन्त्यकथनञ्च नवतितमे	१२५२ १२७८

अथैकादशस्कन्धकथानुक्रमणिकाप्रारम्भः

(१)	ऋषिशापवशान्मुसलोत्पात्तिप्रतिपादककथाप्रारम्भघट्टः प्रथमाध्याये	१
[२]	भक्त्या पृच्छते वसुदेवाय निमिजायन्तसम्वादानुवा- देन नारदस्य भागवतधर्मकथनारम्भः द्वितीये	१५
(३)	जगत्सृष्टिकमप्रवचनपुरस्कारेण प्रलयानुवर्णनम् तृतीये	५०
(४)	दुर्मिलेनोपदिष्टनारायणोपाख्यानम् सूक्ष्मरूपेणावताराणामनुवर्णनम् च चतुर्थे	१११ १२३
[५]	[चमसकरभाजनकृतपरमार्थोपदेशः] भक्तिहीनानां का निष्ठा युगेयुगे कः पूजाविधिः इति प्रश्नद्वयस्यो- त्तरम् इति निमिजायन्तसम्वादः	१२६
[६]	श्रीकृष्णानयनार्थं ब्रह्मादीनां द्वारकां प्रत्यागमन- कथाप्रारम्भः ब्रह्मादिभिस्त्वात्वा स्वलोकं गन्तुं निवेदितस्य हरेः रुक्मिणीया म स्वधाम नय,, इत्युद्धवप्रार्थना च षष्ठे	१६१ १८१
[७]	उद्धवस्यात्मज्ञानसिद्धयै स्वयं श्रीहरेरवधूतेतिहा	

अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
	सोक्तचतुर्विंशतिगुरुषु गुर्वष्टकशिक्षणकथनम् सप्तमे	१८५
[८]	अजंगरादिभ्यो नवभ्यश्चिक्षणकथनम् अष्टमे	२१८
[९]	कुरुरादिभ्यश्चिक्षणकथनम् यदोः कृतार्थताच नवमे	२३५
[१०]	[देहसम्बन्धादात्मनः संसृतिः ननु स्वतः मत्तान्तर निरासनेतद्वर्णनम्]	२५३
[११]	बन्धमुक्तयोः साधूनां भक्तेश्च लक्षणकथनम् एकादशे	२७५
[१२]	साधुसङ्गस्य माहिमावर्णनम्, कर्मानुष्ठानम्, तस्यागव्य वस्था च द्वादशे	३०७
[१३]	सत्त्वोद्वेकाद्विद्योदयक्रमः, हंसोपाख्यानम्	३२६ ३४०
[१४]	(भक्तिध्यानयोगयोरभिवर्णनघट्टः) भक्तेः श्रेष्ठत्व- वर्णनम्, संसाधनध्यानयोगकथनम् चतुर्दशे	३६१
[१५]	धारणानुगसिद्धिकथनम् अष्टदशे	३८६
[१६]	श्रीमन्नारायणमूर्त्तेर्विभूत्यभिवर्णनघट्टः षोडशे	४०६
(१७)	ब्रह्मचारिगृहस्थयोर्धर्मपतिपादनघट्टः सप्तदशे	४२८
(१८)	वानप्रस्थयतिधर्मकथनम्, अधिकारिभेदात् तद्वति विशेषकथनञ्चाष्टादशे	४५०
(१९)	ज्ञानस्वरूपाभिवर्णनघट्टः एकोनविंशे	४७३
२०	भक्तिज्ञानक्रियात्मकयोगस्वरूपाभिवर्णनघट्टः विंशे	४९७
२१	भक्त्यादिपूर्वाक्तयोगत्रयानधिकारिणां कामिनां द्रव्यदेशादिगुणदोषप्रपञ्चः	५२१
२२	तत्त्वसङ्ख्यानानामविशेषविधा प्रकृतिपुरुषविवेकः जन्ममृत्युविधादि द्वाविंशे	५५४
२३	भिक्षुगीताभिवर्णनद्वारा यमनियमाद्यभिवर्णनघट्टः तिरस्कारसहनोपायकथनम्	५९०
२४	साङ्ख्ययोगाभिवर्णनद्वारा मनोमोहनिवर्त्तनप्रति- पादनघट्टः चतुर्विंशे	६१०
२५	नैर्गुण्यप्रतिपादनचित्तवृत्त्यादीनामभिवर्णनघट्टः पञ्च विंशे	६३७
२६	साधुसङ्गप्रभावोपष्टम्भकतयाभिवर्णितैलगीताद्यभि- वर्णनघट्टः षड्विंशे	६५५
२७	चित्तप्रसादनहेतुकक्रियायोगाभिवर्णनघट्टः सप्त विंशे	६७१
२८	ज्ञानयोगस्य पुनस्सङ्ग्रहरूपेणाभिवर्णनघट्टोः द्वाविंशे	६८४
२९	पुनस्संग्रहरूपेण भक्तियोगाभिवर्णनघट्टः एकोन विंशे	७२६
३०	स्वधाम गन्तुमिच्छुना भगवता निजकुलसहाराणं त्रिंशे	७५४
३१	भगवतः स्वधामगमनम्, वसुदेवादीनां तदनुगम- नञ्चैकत्रिंशे	७७३

इत्यैकादशस्कन्धकथानुक्रमणिका समाप्ता ।

अथ द्वादशस्कन्धस्थकथानुक्रमणिका ।

अध्यायः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१	तत्र मागधवंशीयभाविराजगणकथनम्, सङ्कुरादि दोषेण तेषां मलीमसताकथनम्	१
२	कलिमलवृद्धौ कल्क्यवतारात् अधर्मनिष्ठजनगण विनाशे पुनस्सत्ययुगप्राप्तिवर्णनम्	१४
३	कलियुगानुवर्णनम्	२९
४	चतुर्विधलयस्वरूपाभिवर्णनपूर्वकं (हरिकीर्तनात्) संसारनिस्तरणोपायप्रतिपादनघट्टः	४५
५	शुकेन सङ्क्षेपेण परब्रह्मज्ञानोपदेशात् परीक्षितः तत्त्वकदम्बजनितमृत्युभीतिनिवर्णनम्	६८
६	परीक्षितो मोक्षेः, तत्सुतस्य सर्पयागादि, वेदवि- भागकथाप्रसङ्गे त्रयीव्यसनकथा	७९
७	अधर्वविस्तारः, पुराणव्यसनम्, पुराणलक्षणादि, श्रीभागवत श्रवणफलञ्च	१०३
८	मार्कण्डेयस्य तपश्चर्या, तस्य कामादिभिरसम्मोहः, नरनारायणस्तत्रनञ्च	१२१
९	दिदृक्षोर्मार्कण्डेयस्य भगवन्मायादर्शनम्	१४०
१०	मुनिप्रति सन्तुष्टेन महादेवेन वरदानम्	१५१
११	सहापुरुषवर्णनम्, रविव्यूहकथनम्	१६६
१२	सविस्तारमुक्तं पूर्वं भागवतार्थं सङ्क्षेपः	१८७

अध्यायः

विषयः

पृष्ठाङ्कः

१३ यथाक्रमं पुराणसङ्ख्याकथनम् श्रीमद्भागवतदान
फलम् भागवतमाहात्म्यञ्च
इतिद्वादशस्कन्धस्थकथानुक्रमणिका ।

२०७

समाप्ता ।

इति श्रीमदनन्तनिगमान्तसिद्धान्ततत्त्वार्थप्रकाशकं श्रवण-
पठनसमनन्तरमेव निखिलभागवतशिरोमणीनां पर-
ब्रह्मानन्दमन्दं सन्वदानं सकलकलिकलुष-
निराकरणधुरीणम् श्रीमत्कृष्णद्वैपायन
महर्षिप्रणीतं सकलपुराणाभ्यर्हित-
तमं द्वादशस्कन्धपरिमितं

भीधरादिकृतानेक-

व्याख्यासहितम् ।

श्रीमद्भागवतम् सम्पूर्णम् ।

हरिः ओम्

श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः

श्री १०८ श्रीराधारमणो जयति ।

श्रीमत्पद्मपुराणान्तर्गत—

श्रीमद्भागवतमाहात्म्यम् ।

तदिदं,

परमहंसपरिव्राजकाचार्यपूज्यपादश्रीमत्स्वामिप्रकाशानन्दसरस्वतीप्रवरशिष्येण,

श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा

सम्पादितम् ।

वङ्गदेशान्तर्गत ताडास भूपति श्रीराधाविनोद प्रेम सेवा परायण राजर्षि राय

“श्रीवनमालिराय बहादुरस्य”

सम्पूर्ण साहाय्येन

प्रकाशितञ्च ।

तच्च

काश्मीरपण्डितवार्त्ति ‘कान्दूर’ पं० श्रीरङ्गाचार्यद्वारा संशोध्य

श्रीवृन्दावनधामनि

सूचीये “श्रीदेवकीनन्दन” ग्रन्थालये

मुद्रापितम् ।

सम्बत् १९६४

॥ श्रीः ॥

श्रीपद्मपुराणान्तर्गत-

श्रीमद्भागवतमाहात्म्यम्॥

अथ प्रथमाध्यायः प्रारम्भः ।

श्लोकः

यं प्रव्रजन्तमनुपेतमपेक्षकं द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव ।
पुत्रेति तन्मयतया तरवोऽभिनेदुस्तं सर्वभूतहृदयं मुनिमानतोऽस्मि ॥

नैमिषे सूतमासीनमभिवाद्य महामतिम् ।
कथामृतरसास्वादकुशलः शौनकोऽब्रवीत् ॥ २ ॥

शौनक उवाच ।

अज्ञानध्वान्तविध्वंसकोटिसूर्यसमप्रभ ।
सुताख्याहि कथासारं मम कर्णरसायनम् ॥ ३ ॥
भक्तिज्ञानविरागासविवेको वर्द्धते कथम् ।
मायामोहनिरासश्च वैष्णवैः क्रियते कथम् ॥ ४ ॥
इह घोरे कलौ प्राप्ते जीवश्चासुरताङ्गतः ।
क्लेशाक्लान्तस्य तस्यैव शोधने किं परायणम् ॥ ५ ॥
श्रेयसां यद्भवेच्छ्रेयः पावनानाञ्च पावनम् ।
कृष्णप्राप्तिकरं शश्वत्साधनं तद्वदधुना ॥ ६ ॥
चिन्तामौणिलोकसुखं सुरेन्द्रः स्वर्गसम्पदम् ।
प्रयच्छति गुरुः प्रीतो वैकुण्ठं योगिदुर्लभम् ॥ ७ ॥

सूत उवाच ।

प्रीतिः शौनक चित्ते ते यतो वैचित्र्यविचार्य च ।
सर्वसिद्धान्तनिष्पन्ने संसारभयनाशनम् ॥ ८ ॥
भक्त्योद्यवर्धनं यच्च कृष्णसन्तोषहेतुकम् ।
तदहं तेऽभिधास्यामि सावधानतया शृणु ॥ ९ ॥
कालव्यालमुखप्रासप्रासनिर्नाशहेतवे ।
श्रीमद्भागवतं शास्त्रं कलौ कीरेण भाषितम् ॥ १० ॥
एतस्मादपरं किञ्चिन्मनः शुद्धौ न विद्यते ।
जन्मान्तरे भवेत्पुण्यं तदा भागवतं लभेत् ॥ ११ ॥
परीक्षिते कथा वक्तुं समायां सुस्थिते शुक ।
सुधाकुम्भं गृहीत्वैव देवास्तत्र समागमन् ॥ १२ ॥
शुकं नत्वा वदन् सर्वे स्वकार्यकुशलाः सुराः ।
कथासुधां प्रयच्छस्व गृहीत्वैव सुधामिमाम् ॥ १३ ॥
एवं विनिमये जाते सुधा राज्ञा प्रपीयताम् ।
प्रपास्यामो वयं सर्वे श्रीमद्भागवतामृतम् ॥ १४ ॥
क सुधा क कथा लोके क काचः क मणिर्महान्
ब्रह्मरातो विचार्यते तदा देवान् जहास ह ॥ १५ ॥

अभक्तांस्तांश्च विज्ञाय न ददौ स कथामृतम् ।
श्रीमद्भागवती वार्ता सुराणामपि दुर्लभा ॥ १६ ॥
राक्षो मोक्षं तथा वीक्ष्य पुरा धाताऽपिविस्मितः ।
सत्यलोके ब्रह्मा बध्वाऽतोलयत्साधनान्यजः ॥ १७ ॥
लघून्यन्यानि जातानि गौरवेण इदं महत् ।
तदा ऋषिगणाः सर्वे विस्मयं परमं ययुः ॥ १८ ॥
मेनिरे भगवद्रूपं शास्त्रं भागवतं क्षितौ ।
पठनाच्छ्रवणात्सद्यो वैकुण्ठफलदायकम् ॥ १९ ॥
सप्ताहश्रवणेनैव सर्वथा मुक्तिदायकम् ।
सनकाद्यैः पुरा प्रोक्तं नारदाय दयापरैः ॥ २० ॥
यद्यपि ब्रह्मसम्बन्धाच्छ्रुतमेतत्सुरार्षिणा ।
सप्ताहश्रवणविधिः कुमारैस्तस्य भाषितः ॥ २१ ॥

शौनक उवाच ।

लोकविग्रहयुक्तस्य नारदस्यास्थिरस्य च ।
विधिश्चैव कुतः प्रीतिः संयोगः कुत्र तैः सह ॥ २२ ॥

सूत उवाच ।

अत्र ते कीर्तयिष्यामि भक्तिपुष्टं कथानकम् ।
शुकेन मम यत्प्रोक्तं रहःशिष्यं विचार्य च ॥ २३ ॥
एकदा तु विशालायां चत्वारो ऋषयोऽमलाः ।
सत्सङ्गार्थं समायाता ददृशुस्तत्र नारदम् ॥ २४ ॥

कुमार ऊचुः ।

कथं ब्रह्मन् दीनमुखः कुतश्चिन्तापरो भवान् ।
त्वरितं गम्यते कुत्र कुतश्चागमनं तव ॥ २५ ॥
इदानीं शून्याचितोऽसि गतावित्तो यथा जनः ।
तवेदं मुक्तसङ्गस्य नोचितं वद कारणम् ॥ २६ ॥

नारद उवाच ।

अहं तु पृथिवीं यातो ज्ञात्वा सर्वोत्तमामिति ।
पुष्करञ्च प्रयागञ्च काशीं गोदावरीं तथा ॥ २७ ॥
हरिक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं श्रीरंगं सुतेबन्धनम् ।
एवमादिषु तीर्थेषु भ्रममाण इतस्ततः ॥ २८ ॥
नापश्यं कुत्रचिच्छर्म मनःसन्तोषकारकम् ।
कलिनाऽधर्ममित्रेण धरेयं बाधिताऽधुना ॥ २९ ॥
सत्यं नास्ति तपः शौचं दया दानं न विद्यते ।
उदरम्भरिणो जीवा घराकाः कूटभाषिणः ॥ ३० ॥

मन्दाः सुमन्दमतयो मन्दभाग्याः ह्युपद्रुताः ।
 पाषण्डानिरताः सन्तो विरक्ताः सपरिग्रहाः ॥ ३१ ॥
 तरुणी प्रभुता गेहे शालको बुद्धिदायकः ।
 कन्यायाविक्रयो लोभादम्पतीनाञ्च कल्कनम् ॥ ३२ ॥
 आश्रमा यवनैरुद्धास्तीर्थानि सरितस्तथा ।
 देवतायतनान्यत्र बुधैर्नष्टानि भूरिशः ॥ ३३ ॥
 न योगी नैव सिद्धो वा न ज्ञानी सत्क्रियो नरः ।
 कलिदावानलेनाद्य साधनं भस्मतां गतम् ॥ ३४ ॥
 *अट्टशूला जनपदाः शिवशूला (१) अतुष्यथाः ।
 कामिन्यः केशशूलिन्यः सम्भवन्ति कलाविह ॥ ३५ ॥
 एवं पश्यन् कलेर्दोषान् पर्यटन्नवनीमहम् ।
 यामुनं तटमापन्नो यत्र लीलाहरेरभूत् ॥ ३६ ॥
 तत्राश्रयं मया दृष्टं श्रूयतां तन्मुनीश्वराः ।
 एका तु तरुणी तत्र निषण्णा स्निग्धमानसा ॥ ३७ ॥
 द्वौ वृद्धौ पतितौ पार्श्वे निःश्वसन्तावचेतनौ ।
 शुश्रूषन्ती प्रबोधन्ती रुदन्ती च तयोः पुरः ॥ ३८ ॥
 दशदिक्षु निरीक्षन्ती रक्षितारं निजं वपुः ।
 वीज्यमाना शतस्त्रीभिर्बोध्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ ३९ ॥
 दृष्ट्वा दूराद्वतः सोऽहं कौतुकेन तदन्तिकम् ।
 मां दृष्ट्वा चोत्थिता बाला विह्वलाचाब्रवीद्वचः ॥ ४० ॥

बालोवाच ।

भो भो साधो क्षणं तिष्ठ मच्चिन्तामपि नाशय ।
 दर्शनं तव लोकस्य सर्वथाऽघहरं परम् ॥ ४१ ॥
 बहुधा तव वाक्येन दुःखशान्तिर्भविष्यति ।
 यदा भाग्यं भवेद्भूरि भवतो दर्शनं तदा ॥ ४२ ॥

नारद उवाच ।

कासि त्वं काविमौ चेमा नार्थः काः पञ्चलोचनाः ।
 वद देवि सविस्तारं स्वस्य दुःखस्य कारणम् ॥ ४३ ॥

बालोवाच ।

अहं भक्तिरिति ख्याता इमौ मे तनयौ मतौ ।
 ज्ञानवैराग्यनामानौ कालयोगेन जर्जरौ ॥ ४४ ॥
 गङ्गायाः सरितश्चेमा मत्सेवार्थं समागताः ।
 तथापि न च मे श्रेयः सेवितायाः सुरैरपि ॥ ४५ ॥
 इहानीं शृणु मन्वर्ता सचिन्तस्त्वं तपोधन ।
 वार्ता मे वितताऽप्यस्ति तां श्रुत्वा सुखमावह ॥ ४६ ॥
 उत्पन्ना द्रविडे साऽहं वृद्धि कर्नाटके गता ।
 क्वचित्कचिन्महाराष्ट्रे गुर्जरे जीर्णतां गता ॥ ४७ ॥
 तत्र घोरकलैर्योगात्पाषण्डैः खण्डिताङ्गका ।
 दुर्बलाऽहं चिरं जाता पुत्राभ्यां सह मन्दताम् ॥ ४८ ॥
 वृन्दावनं पुनः प्राप्य नवीनेव सुरुपिणी ।
 जाताहं युवती सम्यक्प्रेष्ठरूपा तु साम्प्रतम् ॥ ४९ ॥

*अट्टमश्रं शिवो वेदः शूलो विक्रय उच्यते ।

केशो भगमिति प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

(१) द्विजादयः ।

इमौ तु शयितावत्र सुतौ मे क्लिश्यतः श्रमात् ।
 इदं स्थानं परित्यज्य विदेशं गम्यते मया ॥ ५० ॥
 जरठत्वं समायातौ तेन दुःखेन दुःखिता ।
 साहन्तु तरुणी कस्मात्सुतौ वृद्धाविमौ कुतः ॥ ५१ ॥
 प्रयाणां सहचारित्वाद्वैपरीत्यं कुतः स्थितम् ।
 घटते जरठा माता तरुणौ तनयाविति ॥ ५२ ॥
 अतः शोचामि चात्मानं विस्मयाविष्टमानसा ।
 वदयोगनिधे धीमन् कारणञ्चात्र किं भवेत् ॥ ५३ ॥

नारद उवाच ।

ज्ञानेनात्मनि पश्यामि सर्वमेतत्तवानधे ।
 न विषादस्त्वया कार्यो हरिः शं ते करिष्यति ॥ ५४ ॥

सुत उवाच ।

क्षणमात्रेण तज्ज्ञात्वा वाक्यमूचे मुनीश्वरः ।

नारद उवाच ।

शृणुष्वावहिता बाले युगोयं दारुणः कलिः ॥ ५५ ॥
 तेन लुप्तः सदाचारो योगमार्गस्तपांसि च ।
 जना अध्यासुरायन्ते शास्त्रदुष्कर्मकारिणः ॥ ५६ ॥
 इह सन्तो विषादन्ति प्रहृष्यन्ति ह्यसाधवः ।
 धत्ते धैर्यं तु यो धीमान् स धीरः पण्डितोऽथवा ॥ ५७ ॥
 अस्पृश्यान्वलोकयेयं शेषभारकरो धरा ।
 वर्षेवर्षे क्रमाज्जाता मङ्गलं नापि दृश्यते ॥ ५८ ॥
 नत्वामपि सुतैः साकं कोऽपि पश्यति साम्प्रतम् ।
 उपेक्षितानुरागान्धैर्जर्जरत्वेन संस्थिता ॥ ५९ ॥
 वृन्दावनस्य संयोगात्पुनस्त्वं तरुणी नवा ।
 भन्यं वृन्दावनं तेन भक्तिर्नृत्यति यत्र च ॥ ६० ॥
 अत्रेमौ ग्राहकाभावाच्च जरामपि मुञ्चतः ।
 किञ्चिदात्मसुखेनेह प्रसुप्तिर्मन्यतेऽनयोः ॥ ६१ ॥

श्रीभक्तिरुवाच ।

कथं परीक्षिता राज्ञा स्थापितो ह्यशुचिः कलिः ।
 प्रवृत्ते तु कलौ सर्वसारः कुत्र गतो महान् ॥ ६२ ॥
 दयापरेण हरिणाप्यधर्मः कथमीक्ष्यते ।
 इमं मे संशयं छिन्धि त्वद्वाचा सुखिताऽस्म्यहम् ॥ ६३ ॥

नारद उवाच ।

यदि पृष्टस्त्वया बाले प्रेमतः श्रवणं कुरु ।
 सर्वं वक्ष्यामि ते भद्रे कश्मलं ते गमिष्यति ॥ ६४ ॥
 यदा मुकुन्दो भगवान् इमां त्यक्त्वा स्वपदं गतः ।
 तद्दिनात्कलिरायातः सर्वसाधनबाधकः ॥ ६५ ॥
 दृष्टोद्विग्विजये राज्ञा दीनवच्छरणं गतः ।
 न मया मारणीयोऽयं सारङ्ग इव सारभुक ॥ ६६ ॥
 कृत्फलं नास्ति तपसा न योगेन समाधिना ।
 तत्फलं लभते सम्यक्कलौ केशवकीर्तनात् ॥ ६७ ॥
 एकाकारं कर्त्तुं दृष्ट्वा सारवत्सारनीरसम् ।
 विष्णुरातः स्थापितवान् कविजानां सुखाय च ॥ ६८ ॥

कुकर्माचरणात्सारः सर्वतो निर्गतोऽधुना ।
पदार्थाः संस्थिता भूमौ बीजहीनास्तुषा यथा ॥ ६६ ॥
विप्रैर्भागवती वार्ता गेहेगेहे जनेजने ।
कारिता कणलोभेन कथासारस्ततो गतः ॥ ७० ॥
अत्युग्रभूरिकर्माणो नास्तिका रौरवाजनाः ।
तेऽपि तिष्ठन्ति तीर्थेषु तीर्थसारस्ततो गतः ॥ ७१ ॥
कामक्रोधमहालोभतृष्णाव्याकुलचेतसः ।
तेऽपि तिष्ठन्ति तपसि तपःसारस्ततो गतः ॥ ७२ ॥
मनसश्चाजयालोभाद्भ्रमपाषण्डसंश्रयात् ।
शास्त्रानभ्यसनाच्चैव ध्यानयोगफलं गतम् ॥ ७३ ॥
पण्डितास्तु कलत्रेण रमन्ते महिषा इव ।
पुत्रस्योत्पादने दक्षा अदक्षा मुक्तिसाधने ॥ ७४ ॥
नहि वैष्णवता कुत्र सम्प्रदायपुरःसरा ।
एवं प्रलयतां प्राप्तो वस्तुसारः स्थलेस्थले ॥ ७५ ॥
अयन्तु युगधर्मोहि वर्तते कस्य दूषणम् ।
अतस्तु पुण्डरीकाक्षः सहते निकटे स्थितः ॥ ७६ ॥

सूत उवाच ।

इति तद्वचनं श्रुत्वा विस्मयं परमं गता ।
भक्तिरुचे वचो भूयः भूयतां तच्च शौनक ॥ ७७ ॥

श्रीभक्तिरुवाच ।

सुरर्षे त्वञ्च धन्योऽसि मद्भाग्येन समागतः ।
साधूनां दर्शनं लोके सर्वसिद्धिकरं परम् ॥ ७८ ॥
जयति जयति मायां यस्य कायाध्वस्ते—
वचनरचनमेकं केवलं चाफल्यम् ।
ध्रुवपदमपि यातो यत्कृपातो ध्रुवाऽयं—
सकलकुशलपात्रं ब्रह्मपुत्रं नताऽस्मि ॥ ७९ ॥

इति श्रीषष्ठापुराणे उत्तरखण्डे श्रीभागवतमाहात्म्ये
भक्तिनारदसमागमोनाम
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्यायः ॥

नारद उवाच ।

बृथा खेदायसे बाले अहो चिन्तातुरा कथम् ।
श्रीकृष्णचरणाम्भोजं स्मरन् दुःखं गमिष्यति ॥ १ ॥
द्रौपदी च परित्राता येन कौरवकण्ठलात् ।
पालिता गोपसुन्दर्यः स कृष्णः कापि नो गतः ॥ २ ॥
त्वन्तु भक्ते प्रिया तस्य सततं प्राणतोऽङ्गिका ।
त्वया हृतस्तु भगवान् याति नीचगृहेष्वपि ॥ ३ ॥
सत्यादित्रियुगे बोधवेराग्ये मुक्तिसाधके ।
कलौ तु केवलं भक्तिर्ब्रह्मसायुज्यकारणी ॥ ४ ॥
इति निश्चित्य चिद्रूपः सरूपां त्वां ससर्जह ।
परमानन्दचिन्मूर्तिः सुन्दरीं कृष्णवल्लभाम् ॥ ५ ॥

बन्धवाञ्जलिं त्वया पृष्टं किं करोमीति चेकदा ।
त्वां तदाऽश्वापयत्कृष्णो मद्भक्तान्पोषयेति च ॥ ६ ॥
अङ्गीकृतं त्वया तद्वै प्रसन्नोऽभूद्धरिस्तदा ।
मुक्तिं दासीं ददौ तुभ्यं ज्ञानवैराग्यकाविमौ ॥ ७ ॥
पोषणं स्नेन रूपेण वैकुण्ठे त्वं करोषि च ।
भूमौ भक्तविपोषाय छाया रूपं त्वया कृतम् ॥ ८ ॥
मुक्तिं ज्ञानं विरक्तिञ्च सहकृत्वा गता भुवि ।
कृतादिद्वापरस्यान्तं महानन्देन संस्थिता ॥ ९ ॥
कलौ मुक्तिः क्षयं प्राप्ता पाषण्डामयपीडिता ।
त्वदाज्ञया गता शीघ्रं वैकुण्ठं पुनरेव सा ॥ १० ॥
स्मृता त्वयाऽपि चात्रैव मुक्तिरायाति याति च ।
पुत्रीकृत्य त्वयेमौ च पार्श्वे स्वस्यैव रक्षितौ ॥ ११ ॥
उपेक्षातः कलौ मन्दौ वृद्धौ जातौ सुतौ तव ।
तथापि चिन्तां मुञ्च त्वमुपायं चिन्तयाम्यहम् ॥ १२ ॥
कलिना सदृशः कोऽपि युगो नास्ति धरानने ।
तस्मिन् त्वां स्थापयिष्यामि गेहे गेहे जनेजने ॥ १३ ॥
अन्यधर्मान् तिरस्कृत्य पुरस्कृत्य महोत्सवान् ।
तदा नाहं हरेर्दासो लोके त्वां न प्रवर्तये ॥ १४ ॥
तदन्विताश्च ये जीवा भविष्यन्ति कलाविह ।
पापिनोपि गमिष्यन्ति निर्भयाः कृष्णमन्दिरम् ॥ १५ ॥
येषां चित्ते वसेद्भक्तिः सर्वदा प्रियरूपिणी ।
न ते पश्यन्ति कीनाशस्त्रमेऽप्यमलमूर्तयः ॥ १६ ॥
न प्रेतो न पिशाचो वा राक्षसो ऽवासुरोऽपि वा ।
भक्तियुक्तमनस्कानां स्पर्शने न प्रभुर्भवेत् ॥ १७ ॥
न तपोभिर्न वेदैश्च न ज्ञानेनाऽपि कर्मणा ।
हरिर्हि साध्यते भक्त्या प्रमाणं तत्र गोपिकाः ॥ १८ ॥
नृणां जन्मसहस्रेण भक्तौ प्रीतिर्हि जायते ।
कलौ भक्तिः कलौ भक्तिः भक्त्या कृष्णः पुरः स्थितः ॥ १९ ॥
भक्तिद्रोहकारा ये च ते सीदन्ति जगन्त्रये ।
दुर्वासा दुःखमाप्नुो पुरा भक्तिविनिन्दकाः ॥ २० ॥
अलं ब्रतैरलं तीर्थैरलं योगैरलं मखैः ।
अलं ज्ञानकथालापैर्भक्तिरेकैव मुक्तिदा ॥ २१ ॥

सूत उवाच ।

इति नारदनिर्णीतं स्त्रमाहात्म्यं निशम्य सा ।
सर्वाङ्गपुष्टिसंयुक्ता नारदं वाक्यमब्रवीत् ॥ २२ ॥
श्रीभक्तिरुवाच ।

अहो नारद धन्योऽसि प्रीतिस्ते मयि निश्चला ।
न कदाचिद्भिमुञ्चामि चित्तं स्थास्यामि सर्वदा ॥ २३ ॥
कृपालुना त्वया साधो मद्भाषा ध्वंसिता क्षणात् ।
पुत्रयोश्चेतना नास्ति ततो बोधय बोधय ॥ २४ ॥

सूत उवाच ।

तस्या वचः समाकर्ण्य कारुण्यं नारदो गतः ।
तयोर्वोधनमारम्भे करग्रेण विमर्दयन् ॥ २५ ॥
मुखं संयोज्य कर्णान्ते शब्दमुच्चैः समुच्चरन् ।
ज्ञानं प्रबुध्यतां शीघ्रं रे वैराग्यं प्रबुध्यताम् ॥ २६ ॥

वेदवेदान्तघोषैश्च गीतापाठैर्मुहुर्मुहुः ।
 बोध्यमानौ तदा तेन कथञ्चिच्छेतिथितौ बलात् ॥ २७ ॥
 नेत्रैरनवलोकन्तौ जृम्भतौ सालसबुभौ ।
 बकवत्पलितौ प्रायः शुष्ककाष्ठसमाङ्गकौ ॥ २८ ॥
 क्षुत्क्षामौ तौ निरीक्ष्यैव पुनः स्वापपरायणौ ।
 ऋषिश्चिन्तातुरो जातः किं विधेयं मयेति च ॥ २९ ॥
 अहो निद्रा कथं याति वृद्धत्वं च महत्तरम् ।
 चिन्तयन्निति गोविन्दं स्मारयामास भार्गवम् ॥ ३० ॥
 व्योमवाणी तदैवाभून्मा ऋषे चिद्यतामिति ।
 उद्यमः सफलस्तेतु भविष्यति न संशयः ॥ ३१ ॥
 एतदर्थं तु सत्कर्म सुरर्षे त्वं समाचर ।
 तत्ते कर्माभिधास्यन्ति साधवः साधुभूषणाः ॥ ३२ ॥
 सत्कर्मणि कृते तस्मिन् सनिद्रावृद्धतानयोः ।
 गमिष्यति क्षणाद्भक्तिः सर्वतः प्रसरिष्यति ॥ ३३ ॥
 इत्याकाशवच्चः स्पष्टं तत्सर्वैरपि विश्रुतम् ।
 नारदो विस्मयं लेभे नेदं ज्ञातमितिबुधन् ॥ ३४ ॥

नारद उवाच ।

अनयाऽऽकाशवाण्यापि गोप्यत्वेन निरूपितम् ।
 किंवा तत्साधनं कार्यं येन कार्यं भवेत्तयोः ॥ ३५ ॥
 क्व भविष्यति सन्तस्ते कथं दास्यन्ति साधनम् ।
 मयात्र किं प्रकर्तव्यं यदुक्तं व्योमभाषया ॥ ३६ ॥

सूत उवाच ।

तत्र तावपि संस्थाप्य निर्गतो नारदो मुनिः ।
 तीर्थं तीर्थं विनिष्क्रम्य पृच्छन्मार्गे मुनीश्वरान् ॥ ३७ ॥
 वृत्तान्तः श्रूयते सर्वैः किञ्चिन्निश्चित्य नोच्यते ।
 असाध्यं केचन प्रोचुर्दुर्ज्ञेयमिति चापरे ॥ ३८ ॥
 मूकीभूतास्तथान्ये तु कियन्तस्तु पलायिताः ।
 हाहाकारो महानासीत् त्रिलोकीविस्मयावहा ॥ ३९ ॥
 वेदवेदान्तघोषैश्च गीतापाठैर्विबोधितम् ।
 भक्तिज्ञानविरागाणां नोदतिष्ठत्रिकं यदा ॥ ४० ॥
 उपायो नापरोस्तीति कर्णे कर्णे जपन् जनाः ।
 योगिना नारदेनापि स्वयं न ज्ञायते तु यत् ॥ ४१ ॥
 तत्कथं शक्यते वक्तुमितरैरिह मानुषैः ।
 एवं ऋषिगणैः पृष्टैर्निर्णीयोक्तं दुरासदम् ॥ ४२ ॥
 ततश्चिन्तातुरः सोऽथ वदरीवनमागतः ।
 तपश्चरामि चात्रेति तदर्थं कृतनिश्चयः ॥ ४३ ॥
 तावद्दर्शं पुरतः सनकाद्यान् मुनीश्वरान् ।
 कोटिसूर्यसमाभासानुवाच मुनिसत्तमः ॥ ४४ ॥

नारद उवाच ।

इदानीं भूरिभाग्येन भवद्भिः सङ्गमाश्रितः ।
 कुमारा वदतां शीघ्रं कृपां कृत्वा ममोपरि ॥ ४५ ॥
 भवन्तो योगिनः सर्वे बुद्धिमन्तो बहुभुताः ।
 पञ्चहासनसंयुक्ताः पूर्वेषामपि पूर्वजाः ॥ ४६ ॥

सदा वैकुण्ठनिलया हरिकीर्तनतत्पराः ।
 लीलामृतरसोन्मत्ताः कथामात्रैकजीविनः ॥ ४७ ॥
 हरिः शरणमेव हि नित्यं येषां मुखे वचः ।
 अतः कालसमादिष्टा जरा युष्मान् बाधते ॥ ४८ ॥
 येषां भ्रमङ्गमात्रेण द्वारपालौ हरेः पुरा ।
 भूमौ निपतितौ सद्यो यत्कृपातः परङ्गतौ ॥ ४९ ॥
 अहो भाग्यस्य योगेन दर्शनं भवतामिह ।
 अनुग्रहस्तु कर्तव्यो मयि दीने दयापरैः ॥ ५० ॥
 अशरीरगिरोक्तं यत्तत्किं साधनमुच्यताम् ।
 अनुष्ठेयं कथं तावत् प्रब्रुवन्तु सविस्तरम् ॥ ५१ ॥
 भक्तिज्ञानविरागाणां सुखमुत्पद्यते कथम् ।
 स्थापनं सर्ववर्णेषु प्रेमपूर्वं प्रयत्नतः ॥ ५२ ॥

कुमारा ऊचुः ।

मा चिन्तां कुरु देवर्षे हर्षे चित्ते समावह ।
 उपायः सुखसाध्योऽत्र वर्तते पूर्व एव हि ॥ ५३ ॥
 अहो नारद धन्योसि विरक्तानां शिरोमणिः ।
 सदा भीकृष्णदासानामग्रणीयौगभास्करः ॥ ५४ ॥
 त्वयि चित्रं न मन्तव्यं भक्त्यर्थमनुवर्तिनि ।
 घटते कृष्णदासस्य भक्तेः स्थापनता तदा ॥ ५५ ॥
 ऋषिभिर्बहवो लोके पन्थानः प्रकटीकृताः ।
 श्रमसाध्याश्च ते सर्वे प्रायः स्वर्गफलप्रदाः ॥ ५६ ॥
 वैकुण्ठसाधकः पन्थाः सतु गोपीषु वर्तते ।
 तस्योपदेष्टा पुरुषः प्रायो भाग्येन लभ्यते ॥ ५७ ॥
 सत्कर्म तव निर्दिष्टं व्योमवाचातु यत्पुरा ।
 तदुच्यते शृणुष्वद्य स्थिरचित्तः प्रसन्नधीः ॥ ५८ ॥
 द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथा परे ।
 स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च तेतु कर्मविसूचकाः ॥ ५९ ॥
 सत्कर्मसूचको नूनं ज्ञानयज्ञः स्मृतो बुधैः ।
 श्रीमद्भागवतालापः स तु गीतः शुकादिभिः ॥ ६० ॥
 भक्तिज्ञानविरागाणां तद्वोषेण बलं महत् ।
 व्रजिष्यति द्वयोः कष्टं सुखं भक्तेर्भविष्यति ॥ ६१ ॥
 प्रलयं हि गमिष्यन्ति श्रीमद्भागवतध्वने ।
 कलिदोषा इमे सर्वे सिंहशब्दादृका इव ॥ ६२ ॥
 ज्ञानवैराग्यसंयुक्ता भक्तिः प्रेमरसावहा ।
 प्रतिगेहं प्रतिजनं ततः क्रीडां करिष्यति ॥ ६३ ॥

नारद उवाच ।

वेदवेदान्तघोषैश्च गीतापाठैः प्रबोधितम् ।
 भक्तिज्ञानविरागाणां नोदतिष्ठत्रिकन्तु यत् ॥ ६४ ॥
 श्रीमद्भागवतालापात्तत्कथं बोधयेष्यति ।
 तत्कथासु तु वेदार्थः श्लोके श्लोले पदेपदे ॥ ६५ ॥
 छिन्दन्तु संशयं ह्येनं भवन्तोऽमोघदर्शनाः ।
 विलम्बो नात्र कर्तव्यः शरणागतवत्सलाः ॥ ६६ ॥

कुमारा ऊचुः ।

वेदोपनिषदां खाराज्जाता भागवती कथा ।
 अत्युत्तमा ततो भाति पृथग्भूता फलोन्नतिः ॥ ६७ ॥

आमूलाग्रं रसस्तिष्ठन्नास्ते न स्वादते यथा ।
सम्भूय स पृथग्भूतः फले विश्वमनोहरः ॥ ६८ ॥
यथा दुग्धे स्थितं सर्पिर्न स्वादायोपकल्पते ।
पृथग्भूतं हि तद्विव्यं देवानां रसवर्धनम् ॥ ६९ ॥
इक्षुणामपि मध्यान्तं शर्करा व्याप्य तिष्ठति ।
पृथग्भूता च सा मिष्टा तथा भागवती कथा ॥ ७० ॥
इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंमितम् ।
भक्तिज्ञानविरागाणां स्थापनाय प्रकाशितम् ॥ ७१ ॥
वेदान्तवेदसुखाते गीताया अपि कर्तरि ।
परितापवति व्यासे मुख्यज्ञानसागरे ॥ ७२ ॥
तदा त्वया पुरा प्रोक्तं चतुष्टोक्समवितम् ।
तदीयश्रवणात्सद्यो निर्बाधो बादरायणः ॥ ७३ ॥
तत्र ते विस्मयः केन यतः प्रश्नकरो भवान् ।
श्रीमद्भागवतभावे शोकदुःखविनाशनम् ॥ ७४ ॥
नारद उवाच ।

यद्दर्शनञ्च विनिहन्त्यशुभानि सद्यः—
भेयस्तनोति भवदुःखदवार्दितानाम् ॥
निःशेषशेषमुखगीतकथैकपानः—
प्रेमप्रकाशकृतये शरणं गतोऽस्मि ॥ ७५ ॥
भाग्योदयेन बहुजन्मसमाजितेन—
सत्सङ्गमञ्चलभते पुरुषो यदा वै ॥
अज्ञानहेतुकृतमोहमदान्धकार ।
नाशं विधाय हि तदोदयते धिवेकः ॥ ७६ ॥

इति श्रीपद्मपुराणे उत्तरखण्डे श्रीमद्भागवतमाहात्म्ये
कुमारनारदसम्वादीनाम
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ।

ज्ञानयज्ञं करिष्यामि शुकशास्त्रकथोज्ज्वलम् ।
भक्तिज्ञानविरागाणां स्थापनार्थं प्रयत्नतः ॥ १ ॥
कुत्र कार्यो मया यज्ञः स्थले तद्वाच्यतामिह ।
महिमा शुकशास्त्रस्य वक्तव्यो वेदपारगैः ॥ २ ॥
कियद्भिर्दिवसैः श्राव्या श्रीमद्भागवती कथा ।
को विभिस्तत्र कर्तव्यो ममेदं [१] वदतामिति ॥ ३ ॥
कुमारा ऊचुः ।

शृणु नारद वक्ष्यामो विमन्त्राय विवेकिने ।
गङ्गाद्वारसमीपे तु तटमानन्दनामकम् ॥ ४ ॥
नानाऋषिगणैर्लुप्तं देवसिद्धनिषेवितम् ।
नानातरुलताकीर्णं बवकोमलवालुकम् ॥ ५ ॥

[१] वदताधुना इति पाटान्तरम् ।
[२]

रम्यमेकान्तदेशस्थं हैमपद्मसुशोभितम् ।
यत्समीपस्थजीवानां वैरं चेतसि न स्थितम् ॥ ६ ॥
ज्ञानयज्ञस्त्वया तत्र कर्तव्यो ह्यप्रयत्नतः ।
अपूर्वा रसरूपा च कथा तत्र भविष्यति ॥ ७ ॥
पुरस्थं निर्वलञ्चैव जरसजीर्णकलेवरम् ।
तद्वयञ्च पुरस्कृत्य भक्तिस्तत्र गमिष्यति ॥ ८ ॥
यत्र भागवती वार्ता तत्र भक्त्यादिकं व्रजेत् ।
कथाशब्दं समाकर्ण्य तत्रिकं तरुणायते ॥ ९ ॥
सूत उवाच ।

एवमुक्ताः कुमारस्ते नारदेन समन्ततः ।
गङ्गातटं समाजग्मुः कथापानाय सत्वराः ॥ १० ॥
यदा यातास्तटं ते तु तदा कोलाहलोप्यभूत् ।
भूर्लोकं देवलोकं च ब्रह्मलोकं तथैव च ॥ ११ ॥
श्रीभागवतपीयूषपानाय रसलम्पटाः ।
धावन्तोऽप्याययुः सर्वे प्रथमं ये च वैष्णवाः ॥ १२ ॥
भृगुर्वसिष्ठश्च्यवनश्च गौतमो मेधातिथिर्देवलदेवरातौ ।
रामस्तथा गाधिसुतश्च शाकलो मृकण्डपुत्रोऽत्रिजपिप्पलादयः
योगेश्वरो व्यासपराशरौ च—
छायाशुको जावलिजहनुमुष्याः ॥
सर्वेऽप्यमी मुनिगणाः सहपुत्रशिष्याः—
स्वस्त्रीभिराययुरतिप्रणयेन युक्ताः ॥ १४ ॥
वेदान्तानि च वेदाश्च मन्त्रास्तन्त्राः समूर्तयः ।
दशसप्तपुराणानि षट्शास्त्राणि तदा ययुः ॥ १५ ॥
गङ्गाद्याः सरितस्तत्र पुष्करादिसरांसि च ।
क्षेत्राणि च विशः सर्वाः दण्डकादिवनानि च ॥ १६ ॥
नागादयो ययुस्तत्र देवगन्धर्वकिन्नराः ।
गुरुत्वात्तत्र नायातान् भृगुः सम्बोध्यचानयत् ॥ १७ ॥
दीक्षिता नारदेनाथ दत्तमासनमुत्तमम् ।
कुमारा वन्दिताः सर्वैर्निषेदुः कृष्णतत्पराः ॥ १८ ॥
वैष्णवाश्च विरक्ताश्च न्यासिनो ब्रह्मचारिणः ।
मुख्यभागे स्थितास्ते च तदग्रे नारदः स्थितः ॥ १९ ॥
एकभागे ऋषिगणास्तदन्यत्र दिवौकसः ।
वेदोपनिषदोन्यत्र तीर्थान्यत्र स्त्रियोन्यतः ॥ २० ॥
जयशब्दो नमःशब्दः शङ्खशब्दस्तथैव च ।
चूर्णलाजप्रसूनानां निक्षेपस्तु महानभूत् ॥ २१ ॥
विमानानि समारुह्य कियन्तो देवनायकाः ।
कल्पवृक्षप्रसूनैस्तांस्तस्मात्तत्र समाकिरन् ॥ २२ ॥
सूत उवाच ।

एवं तेष्वेकत्रितेषु श्रीमद्भागवतस्य च ।
माहात्म्यमूचिरे स्पष्टं नारदाय महात्मने ॥ २३ ॥
कुमारा ऊचुः ।

अथ ते सम्प्रवक्ष्यामो महिमा शुकशास्त्रजः ।
यस्य श्रवणमात्रेण मुक्तिः करतले स्थिता ॥ २४ ॥
सदा सेव्या सदा सेव्या श्रीमद्भागवती कथा ।
यस्याः श्रवणमात्रेण हरिश्चित्तं समाश्रयेत् ॥ २५ ॥

ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसम्मितः ।
 परीक्षिच्छुकसम्वादः शृणु भागवतं च तत् ॥ २६ ॥
 तावत्संसारचक्रेस्मिन् भ्रमत्यज्ञानतः पुमान् ।
 यावत्कर्णगता नास्ति शुकशास्त्रकथा क्षणम् ॥ २७ ॥
 किं भुतैर्बहुभिः शास्त्रैः पुराणैश्च भ्रमावहैः ।
 एकं भागवतं शास्त्रं मुक्तिदानेन गर्जति ॥ २८ ॥
 कथा भागवतस्यापि नित्यं भवति यद्गृहे ।
 तद्गृहं तीर्थरूपं हि वसतां पापनाशनम् ॥ २९ ॥
 अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।
 शुकशास्त्रकथायाश्च कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ३० ॥
 तावत्पापानि देहेस्मिन् निवसन्ति तपोधनाः ।
 यावन्न श्रूयते सम्यक् श्रीमद्भागवतं नरैः ॥ ३१ ॥
 न गङ्गा न गया काशी पुष्करं न प्रयागकम् ।
 शुकशास्त्रकथायाश्च फलेन समतां नयेत् ॥ ३२ ॥
 श्लोकाद्धं श्लोकपादम्वा नित्यं भागवतोद्भवम् ।
 पठस्व स्वमुखेनैव यदीच्छसि परां गतिम् ॥ ३३ ॥
 वेदादिवेदमाताच पौरुषं सूक्तमेव च ।
 त्रयी भागवतं चैव द्वादशाक्षर एव च ॥ ३४ ॥
 द्वादशात्मा प्रयागश्च कालः संवत्सरात्मकः ।
 ब्राह्मणाश्चाग्निहोत्रश्च सुरभिर्द्वादशी तथा ॥ ३५ ॥
 तुलसीच वसन्तश्च पुरुषोत्तम एव च ।
 एतेषां तत्त्वतः प्राज्ञैर्न पृथग्भाव इष्यते ॥ ३६ ॥
 यश्च भागवतं शास्त्रं वाचयेदर्थतोऽनिशम् ।
 जन्मकोटिकृतं पापं नश्यते नात्र संशयः ॥ ३७ ॥
 श्लोकाद्धं श्लोकपादम्वा पठेद्भागवतं च यः ।
 नित्यं पुण्यमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥ ३८ ॥
 उक्तं भागवतं नित्यं कृतञ्च हरिकीर्तनम् ।
 तुलसीपोषणञ्चैव धेनूनां सेवनं समम् ॥ ३९ ॥
 अन्तकाले तु येनैव श्रूयते शुकशास्त्रवाक् ।
 प्रीत्या तस्यैव वैकुण्ठं गोविंदोपि प्रयच्छति ॥ ४० ॥
 हेमसिंहयुतञ्चैतद्वैष्णवाय ददाति च ।
 कृष्णेन सह सायुज्यं स पुमान् लभते ध्रुवम् ॥ ४१ ॥
 आजन्ममात्रमपि येन शठेन किञ्चित्—
 चित्तं विधाय शुकशास्त्रकथां न पीता ।
 चाण्डालवश्च खरवद्धत तेन नीतं—
 मिथ्या स्वजन्म जननीनिजदुःखभाजा ॥ ४२ ॥
 जीवच्छ्रुवो निगदितः स तु पापकर्मा—
 येन भुतं शुककथावचनं न किञ्चित् ।
 भिक्त्वं नरं पशुसमं भुवि भाररूप—
 मेवं वदन्ति दिवि देवसरोजमुख्याः ॥ ४३ ॥
 दुर्लभैव कथा लोके श्रीमद्भागवतोद्भवा ।
 कोटिजन्मसमुत्थेन पुण्येनैव तु लभ्यते ॥ ४४ ॥
 तेन योगनिधेर्धूमन् भोतव्या सा प्रयत्नतः ।
 दिनानां नियमो नास्ति सर्वदं भवणं मतम् ॥ ४५ ॥

सत्येन ब्रह्मचर्येण सर्वदा भवणं मतम् ।
 अशक्यत्वात्कलौ बोध्यो विशेषोऽत्र शुकाक्षया ॥ ४६ ॥
 मनोवृत्तिजश्चैव नियमाचरणं तथा ।
 दीक्षाकूर्तुमशक्यत्वात्सप्ताहभ्रवणं मतम् ॥ ४७ ॥
 श्रद्धातः भावणे नित्यं माघे तावद्धि यत्फलम् ।
 तत्फलं शुकदेवेन सप्ताहभ्रवणे कृतम् ॥ ४८ ॥
 मनसश्चाजयाद्रोगात्पुंसां चैवायुषः क्षयात् ।
 कलेर्दोषबहुत्वाच्च सप्ताहभ्रवणं मतम् ॥ ४९ ॥
 यत्फलं नास्ति तपसा न योगेन समाधिना ।
 अनायासेन तत्सर्वं सप्ताहभ्रवणं लभेत् ॥ ५० ॥
 यद्वात् गर्जति सप्ताहः सप्ताहो गर्जति व्रतात् ।
 तपसो गर्जति प्रोक्षैस्तीर्थाभित्यं हि गर्जति ॥ ५१ ॥
 योगाद्गर्जति सप्ताहो ध्यानाज्ज्ञानाच्च गर्जति ।
 किं ब्रूमो गर्जनं तस्य रेरे गर्जति गर्जति ॥ ५२ ॥

शौनक उवाच ।

साश्चर्यमेतत्कथितं कथातकं—
 ज्ञानादिधर्मान् विमणय्य साम्प्रतम् ।
 निःश्रेयसं भागवतं पुराणं—
 जातं कुतो योगविदादिसूचकम् ॥ ५३ ॥

सूत उवाच ।

यदा कृष्णो धरां त्यक्त्वा स्वपदं गन्तुमुद्यतः ।
 एकादशं परिश्रुत्वाऽप्युद्धधो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५४ ॥

उद्धव उवाच ।

त्वन्तु यास्यसि गोविन्द (१) भक्तकार्यं विधाय च ।
 मञ्चिते महती चिन्ता तां भुत्वा सुखमावह ॥ ५५ ॥
 आगतोयं कलिघोरो भविष्यन्ति पुनः खलाः ।
 तत्सङ्गेनैव सन्तोपि गमिष्यन्त्युग्रतां यदा ॥ ५६ ॥
 तदा भारवती भूमिर्गोरूपेयं कमाभयेत् ।
 अन्यो न दृश्यते त्राता त्वत्तः कमललोचन ॥ ५७ ॥
 अतः सत्सु दयां कृत्वा भक्तवत्सल मा ब्रज ।
 भक्तार्थं सगुणो जातो निराकारोऽपि चिन्मयः ॥ ५८ ॥
 त्वद्वियोगेन ते भक्ताः कथं स्यास्यन्ति भूतले ।
 निर्गुणोपासने कष्टमतः किञ्चिद्विचारय ॥ ५९ ॥
 इत्युद्धववचः श्रुत्वा प्रभासेऽचिन्तयद्धरिः ।
 भक्तावलम्बनार्थाय किं विधेयं मयेति च ॥ ६० ॥
 स्वकीयं यद्भवेत्तजस्तद्वै भागवतेऽददात् ।
 तिरोधाय प्रविष्टोयं श्रीमद्भागवतार्णवम् ॥ ६१ ॥
 तेनेयं वाङ्मयी मूर्तिः प्रत्यक्षा वर्तते हरेः ।
 सेवनात् भवणात्पाठात् दर्शनात्पापनाशिनी ॥ ६२ ॥
 सप्ताहभ्रवणं तेन सर्वेभ्योऽप्यधिकं कृतम् ।
 साधनानि तिरस्कृत्य कलौ धर्मोऽगमीरितः ॥ ६३ ॥
 दुःखदारिद्र्यदौर्भाग्यपापप्रक्षालनाय च ।
 कामक्रोधजयार्थं हि कलौ धर्मोऽगमीरितः ॥ ६४ ॥

[१] भक्ति ।

अन्यथा वैष्णवी माया देवैरपि सुदुस्त्यजा ।
कथं त्याज्या भवेत्पुम्भिः सताहोतः प्रकीर्तितः ॥ ६५ ॥

सूत उवाच ।

एवं नगाहभ्रवणोरुधर्मं प्रकाशयमाने ऋषिभिः सभायाम् ।
आश्चर्यमेकं समभूतदानीं तदुच्यते संश्रुणुशौनक त्वम् ॥ ६६ ॥
भक्तिः सुतौ तौ तरुणौ गृहीत्वा प्रेमैकरूपा सहसाऽविरासीत् ।
श्रीकृष्ण गोविन्द हरे मुरारे नाथेति नामानि मुहुर्वदन्ति ॥ ६७ ॥
तां चागतां भागवतार्थभूषां सुचारुवेषां दृढशुः सदस्याः ।
कथं प्रविष्टा कथमागतेषु मध्यं मुनीनमिति तर्कयन्तः ॥ ६८ ॥
ऊचुः कुमारा वचनं तदानीं कथार्थतो निष्पतिताऽधुनेयम् ।
एवं गिरः सा सस्रुता निशम्य सनत्कुमारं निजगाद नम्रा ॥ ६९ ॥
भक्तिरुवाच ।

भवद्भिरद्यैव कृतास्मि पुष्टा कलिप्रणष्टाऽपि कथारसेन ।
काहन्तु तिष्ठाम्यधुना भुवन्तु ब्राह्मणा इदं तां गिरमूचिरे ते ७० ॥
भक्तेषु गोविन्दसुरूपधर्त्रीं प्रेमैककर्त्रीं भवरोगहन्त्री ।
सा त्वं च तिष्ठस्व सुधैर्यसंभया निरन्तरं वैष्णवमानुसेषु ॥ ७१ ॥
ततोऽपि दोषाः कलिजा इमे त्वां द्रष्टुं न शक्ताः प्रभवोपि लोके ।
एवं तदाज्ञावसरेऽपि भक्तिस्तदा निषण्णा हरिदासचित्ते ॥ ७२ ॥
सकलभुवनमध्ये निर्धनास्तेपि धन्याः—
निवसति हृदि येषां श्रीहरेर्भक्तिरेका ॥
हरिरपि निजलोकं सर्वथाऽतो विहाय—
प्रविशति हृदि तेषां भक्तिसूत्रोपतप्तः ॥ ७३ ॥
ब्रूमोऽद्य ते किमधिकं महिमानमेवं—
ग्रह्यात्मकस्य भुवि भागवताभिधस्य ॥
यत्संश्रयान्निगदिते लभते सुवक्ता—
श्रोताऽपि कृष्णसमतामलमन्यधर्मैः ॥ ७४ ॥
इति श्रीपद्मपुराणे उत्तरखण्डे श्रीभागवतमाहात्म्ये
भक्तिफलनिवर्तनो नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

अथ वैष्णवचित्तेषु दृष्टा भक्तिमलौकिकीम् ।
निजलोकं परित्यज्य भगवान् भक्तवत्सलः ॥ १ ॥
वनमाली घनश्यामः पीतवासा मनोहरः ।
काञ्चीकलापरुचिरो लसन्मुकुटकुण्डलः ॥ २ ॥
त्रिभङ्गललितश्चाखकौस्तुभेन विराजितः ।
कोटिमन्मथलावण्यो हारिचन्दनचर्चितः ॥ ३ ॥
परमानन्दचिन्मूर्तिर्मेधुरो मुरलीधरः ।
आदिवेश स्वभक्तानां हृदयान्यमलानि च ॥ ४ ॥
वैकुण्ठवासिनो ये च वैष्णवा ऊर्ध्ववाद्यः ।
तत्कथाश्रवणार्थं ते गूढरूपेण संक्षिताः ॥ ५ ॥

तदा जयजयारावो रसपुष्टिरलौकिकी ।
चूर्णप्रसूनवृष्टिश्च मुहुः शङ्करवोप्यभूत् ॥ ६ ॥
तत्सभासंस्थितानाञ्च वेदगेहात्मविस्मृतिम् ।
दृष्ट्वा च तन्मयावस्थां नारदो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥

अलौकिकोऽयं महिमा मुनीश्वराः—

सप्ताहजन्योऽद्य विलोकितो मया ॥
मृदाः शठा ये पशुपक्षिणोऽत्र—
सर्वेऽपि निष्पापतमा भवन्ति ॥ ८ ॥

अतो नृलोके ननु नास्ति किञ्चित्—

चित्तस्य शोधाय कलौ पवित्रम् ॥
औघौघविध्वंसकरं तथैव—
कथासमामं भुवि नास्ति चान्यत् ॥ ९ ॥

के के विशुद्ध्यन्ति वदन्तु मह्यं सप्ताहयज्ञेन कथामयेन ।

रूपालुभिलोकहितं विचार्य प्रकाशितः कोऽपि नवीनमार्गः १० ॥

कुमारा ऊचुः ।

ये मानवाः पापकृतस्तु सर्वदा—
सदा दुराचाररता विमार्गगाः ॥
क्रोधाग्निदग्धाः कुटिलाश्च कामिनः—
सप्ताहयज्ञेन कलौ पुनन्ति ते ॥ ११ ॥
सत्येन हीनाः पितृमातृदूषकाः—
तृष्णाकुलाश्चाश्रमधर्मवर्जिताः ॥
ये दाम्भिका मत्सरिणोपि द्विसकाः—
सप्ताहयज्ञेन कलौ पुनन्ति ते ॥ १२ ॥
पञ्चोग्रपापाच्छलरुद्रकारिणः—
क्रूराः पिशाचा इव निर्दयाश्च ये ॥
ब्रह्मस्वपुष्टा व्यभिचारकारिणः—
सप्ताहयज्ञेन कलौ पुनन्ति ते ॥ १३ ॥
कायेन वाचा मनसापि पातकं—
नित्यं प्रकुर्वन्ति शठा हठेन ये ॥
परस्वपुष्टा मलिना दुराशयाः—
सप्ताहयज्ञेन कलौ पुनन्ति ते ॥ १४ ॥

अत्र ते कीर्तयिष्याम इतिहासं पुरातनम् ।

यस्य श्रवणमात्रेण पापहानिः प्रजायते ॥ १५ ॥

तुङ्गभद्रातटे पूर्वमभूत्पत्तनमुत्तमम् ।

यत्र वर्णाः स्वधर्मेण सत्यसत्कर्मतत्पराः ॥ १६ ॥

आत्मदेवः पुरे तस्मिन् सर्ववेदविशारदः ।

श्रौतस्मार्तेषु निष्णातो द्वितीय इव भास्करः ॥ १७ ॥

भिधुको वित्तवान् लोके तत्प्रिया धुन्धुली स्मृता ।

स्ववाक्यस्यापिका नित्यं सुन्दरी सुकुलोद्भवा ॥ १८ ॥

लोकवार्तारता क्रूरा प्रायशो बहुजल्पिका ।

शूरा च गृहकुल्येषु कृपणा कलहप्रिया ॥ १९ ॥

एवं निवसतोः प्रेम्णा दम्पत्योऽरनपत्ययोः ।

अर्थाः कामास्तयोरासन्न सुखाय गृहादिकम् ॥ २० ॥

[१] रममाणयोः इति पाठान्तरम् ।

पश्चाद्धर्माः समारब्धास्ताभ्यां सन्तानहेतवे ।
 गोभूहिरण्यवासांसि दीनेभ्यो यच्छतः सदा ॥ २१ ॥
 धनार्थं धर्ममात्रे[र्गे]ण ताभ्यां नीतं तथापि च ।
 न पुत्रो नापि वा पुत्री ततश्चिन्तातुरो भृशम् ॥ २२ ॥
 एकदा स द्विजो दुःखाद्गृहं त्यक्त्वा वनं गतः ।
 मध्यान्हे तृषितो जातस्तटाकं समुपेयिवान् ॥ २३ ॥
 पीत्वा जलं निषण्णस्तु प्रजादुःखेन कर्षितः ।
 मुहूर्तादपि तत्रैव सन्यासी कश्चिदागतः ॥ २४ ॥
 दृष्ट्वा पीतजलं तन्तु विप्रो यातस्तदन्तिकम् ।
 नत्वा च पादयोस्तस्य निश्वसन् संस्थितः पुरः ॥ २५ ॥

यतिरुवाच ।

कथं रोदिषि विप्र त्वं का ते चिन्ता बलीयसी ।
 वद त्वं सत्वरं मया स्वस्य दुःखस्य कारणम् ॥ २६ ॥
 ब्राह्मण उवाच ।

किं ब्रवीमि ऋषे दुःखं पूर्वपापेन सञ्चितम् ।
 मदीयाः पूर्वजास्तोयं कवोष्णमुपभुञ्जते ॥ २७ ॥
 महत्तं नैव गृह्णन्ति प्रीत्या देवा द्विजातयः ।
 प्रजादुःखेन शुन्योऽहं प्राणास्त्यक्तुमिहागतः ॥ २८ ॥
 धिग्जीवितं प्रजाहीनं धिग्गृहञ्च प्रजां विना ।
 धिग्धनं चानपत्यस्य धिक्कुलं सन्ततिं विना ॥ २९ ॥
 पालयते या मया धेनुः सा वन्ध्या सर्वथा भवेत् ।
 यो मयाऽऽरोपितो वृक्षः सोऽपि वन्ध्यात्वमाश्रयेत् ॥ ३० ॥
 यत्फलं मदगृहायातं शीघ्रं तच्च विशुष्यति ।
 निर्भाग्यस्यानपत्यस्य किमितो जीवितेन मे ॥ ३१ ॥
 इत्युक्त्वा स रुरोदोऽस्त्रेस्तत्पाश्वे दुःखपीडितः ।
 तदा तस्य यतोश्चित् करुणाऽभूद्गरीयसी ॥ ३२ ॥
 तज्जालाक्षरमालाञ्च वाचयामास योगवान् ।
 सर्वं ज्ञात्वा यतिः पश्चाद्विप्रमूचे सविस्तरम् ।

यतिरुवाच ।

मुञ्चाञ्चानं प्रजारूपं बलिष्ठा कर्मणो गतिः ।
 विवेकन्तु समासाद्य त्यज संसारवासनाम् ॥ ३३ ॥
 शृणु विप्र मया तेऽद्य प्रारब्धन्तु विलोकितम् ।
 सप्तजन्मावधि तव पुत्रो नैव च नैव च ॥ ३४ ॥
 सन्ततेः सगरो दुःखमवाप्ताङ्गः पुरा तथा ।
 के मुञ्चाद्य कुटुम्बाशां सन्यासे सर्वथा सुखम् ॥ ३५ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

विवेकेन भवेत्किम्मे पुत्रं देहि बलादपि ।
 नोचेत्थजाभ्यहं प्राणास्त्वदग्रे शोकमूर्च्छितः ॥ ३६ ॥
 पुत्रादिसुखहीनोऽयं सन्यासः शुष्क एव हि ।
 गृहस्थः संरसो लोके पुत्रपौत्रसमागतः ॥ ३७ ॥
 इति विप्राग्रहं दृष्ट्वा प्राब्रवीत्स तपोधनः ।
 चित्रकैतुर्गतः कष्टं विधिलखविमार्जनात् ॥ ३८ ॥
 न यास्यासि सुखं पुत्राद्यथा देवहतोद्यमः ।
 अतो हठेन युक्तोऽसि ह्यर्पिणे किं वदाम्यहम् ॥ ३९ ॥

तस्याग्रहं समालोक्य फलमेकं स दत्तवान् ।
 इदं भक्ष्य पत्न्या त्वं ततः पुत्रो भविष्यति ॥ ४० ॥
 सत्यं शौचं दद्यादानमेकभक्तन्तु भोजनम् ।
 वर्षावधि स्त्रिया कार्यं तेन पुत्रोतिनिर्मलः ॥ ४१ ॥
 एवमुक्त्वा ययौ योगी विप्रस्तु गृहमागतः ।
 पत्न्याः पाणौ फलं दत्वा स्वयं यातस्तु कुत्रचित् ॥ ४२ ॥
 तरुणी कुटिला तस्य सख्यग्रे च रुरोद ह ।
 अहो चिन्ता ममोत्पन्ना फलं चाहं न भक्षये ॥ ४३ ॥
 फलभक्षेण गर्भस्स्याद्गर्भेणोदरवृद्धिता ।
 स्वल्पभक्षस्ततोऽशक्तिर्गृहकार्यं कथं भवेत् ॥ ४४ ॥
 देवाद्यादिं ब्रजेद्ग्रामे पलायेद्गर्भिणी कथम् ।
 शुकथन्निवसेद्गर्भस्तं कुक्षेः कथमुत्सृजेत् ॥ ४५ ॥
 तिर्यक्चेदागतो गर्भस्तदा मे मरणं भवेत् ।
 प्रसूतो दारुणं दुःखं सुकुमारी कथं सहे ॥ ४६ ॥
 मन्दायां मयि सर्वस्वं ननन्दा सा हरेत्तदा ।
 सत्यशोचादिनिर्ममो दुराराध्यः स दृश्यते ॥ ४७ ॥
 लालने पालने दुःखं प्रसूतायाश्च वर्त्तते ।
 वन्ध्या वा विधवा नारी सुखिनी चेति मे मतिः ॥ ४८ ॥
 एवं कुतर्कयोगेन तत्फलं नैव भक्षितम् ।
 पत्या पृष्टं फलं भुक्तं भुक्ञ्चेति तथेति ॥ ४९ ॥
 एकदा भगिनी तस्यास्तद्गृहं स्वेच्छयागता ।
 तदग्रे कथितं सर्वं चिन्तेयं महती हि मे ॥ ५० ॥
 दुर्बला तेन दुःखेन ह्यनुजे करवाणि किम् ।
 साऽब्रवीन्ममं गर्भोऽस्ति तं दास्यामि प्रसूतितः ॥ ५१ ॥
 तावत्कालं सगर्भैव गुप्ता तिष्ठ गृहे सुखम् ।
 वित्तं त्वं मत्पतेर्यच्छं स ते दास्यति बालकम् ॥ ५२ ॥
 बाष्पासिको मृतो बाल इति लोके वदिष्यति ।
 तं बालं पोषयिष्यामि नित्यमागत्य ते गृहम् ॥ ५३ ॥
 फलमर्पय धेनौ त्वं परीक्षार्थं तु सांस्पृतम् ।
 तत्तदाचरितं सर्वं तथैव स्त्रीस्वभावतः ॥ ५४ ॥
 अथ कालेन सा नारी प्रसूता बालकं तदा ।
 आनीय जनको बालं रहस्ये धुन्धुलीं ददौ ॥ ५५ ॥
 तथा च कथितं भर्त्रे प्रसूतः सुखमर्मकः ।
 लोकस्य सुखमुत्पन्नमात्मदेव प्रजोदयात् ॥ ५६ ॥
 इदौ दानं स्त्रिजातिभ्यो जातकर्म विधाय च ।
 गीतवादित्रघोषोऽभूत्ताद्वारे मङ्गलं बहु ॥ ५७ ॥
 भर्तुरग्रेऽब्रवीद्वाक्यं स्तन्यं नास्ति कुचं मम ।
 अन्यस्तन्येन निर्दुग्धा कथं पुष्पामि बालकम् ॥ ५८ ॥
 मत्स्वसायाः प्रसूताया मृतो बालस्तु वर्त्तते ।
 तामाकार्य गृहे रक्ष सा तेऽर्भ पोषयिष्यति ॥ ५९ ॥
 पतिना तत्कृतं सर्वं पुत्ररक्षणहेतवे ।
 पुत्रस्य धुन्धुकारीति नाम मात्रा प्रतिष्ठितम् ॥ ६० ॥
 त्रिमासे निर्गते चायं सा धेनुः सुषुवेऽर्भकम् ।
 सर्वाङ्गसुन्दरं दिव्यं निर्मलं कनकप्रभम् ॥ ६१ ॥

दृष्ट्वा प्रसन्नो विप्रस्तु संस्कारान्स्वयमादधे ।
 श्रुत्वाश्चर्यं जनाः सर्वे दिदृक्षार्थं समागताः ॥ ६३ ॥
 भाग्योदयोऽधुना जात आत्मदेवस्य पश्यत ।
 धेन्वा बालः प्रसूतस्तु देवरूपीति कौतुकम् ॥ ६४ ॥
 न ज्ञातं तद्रहस्यं तु केनापि विधियोमतः ।
 गोकर्णञ्च सुतं दृष्ट्वा गोकर्णं नाम चाकरोत् ॥ ६५ ॥
 कियत्कालेन तौ जातौ तरुणौ तनयाबुभौ ।
 गोकर्णः पण्डितो ज्ञानी धुन्धुकारी महाखलः ॥ ६६ ॥
 स्नानशौचक्रियाहीनो दुर्भक्षी क्रोधसंयुतः ।
 दुष्परिग्रहकर्ता ह्यशयहस्तेन भोजनः ॥ ६७ ॥
 चोरः सर्वजनद्वेषी परवेश्मप्रदीपकः ।
 लालनायार्भकान् धृत्वा सद्यः कूपे निपातयत् ॥ ६८ ॥
 हिंसकः शस्त्रधारी च दीनान्धानां प्रपीडकः ।
 चाण्डालाभिरतो नित्यं पाशहस्तश्च सङ्गतः ॥ ६९ ॥
 तेन वेद्याकुसङ्गेन पैत्र्यं वित्तन्तु नाशितम् ।
 एकदा पितरौ ताड्य पात्राणि स्वयमाहरत् ॥ ७० ॥
 क्षतिपता कृपणः प्रोचैर्धनहीनो रुरोद ह ।
 वन्ध्यत्वन्तु समीचीनं कुपुषो दुःखदायकः ॥ ७१ ॥
 क्व तिष्ठामि क्व गच्छामि को मे दुःखं व्यपीडयेत् ।
 प्राणांस्त्यजामि दुःखेन ह्य कष्टं मम संस्थितम् ॥ ७२ ॥
 तदानीं तु समागत्य गोकर्णो ज्ञानसंयुतः ।
 श्रोत्रयामास जनकं वैराग्यं परिदर्शयन् ॥ ७३ ॥
 असारः खलु संसारो दुःखरूपी विमोहकः ।
 सुतः कस्य धनं कस्य स्नेहवान् ज्वलतेऽनिशम् ॥ ७४ ॥
 न चेन्द्रस्य सुखं किञ्चित् न सुखं चक्रवर्तिनः ।
 सुखमस्ति विरक्तश्च मुनेरेकान्तजीविनः ॥ ७५ ॥
 मुञ्चाज्ञानं प्रजारूपं मोहतो नरके गतिः ।
 निपतिष्यति देहोऽयं सर्वं त्यक्त्वा वनं व्रज ॥ ७६ ॥
 तद्वाक्यं तु समाकर्ण्य गच्छुकामः पिताऽब्रवीत् ।
 किं कर्तव्यं वने तात तत्त्वं वद सविस्तरम् ॥ ७७ ॥
 अन्धकूपे स्नेहपाशैर्बद्धः प्रहुरहं शठः ।
 कर्मणा पतितो नूनं मामुद्धर दयानिधे ॥ ७८ ॥

गोकर्ण उवाच ।

देहेऽस्मिमांसरुधिरेऽभिमर्ति त्यज त्वं—
 जायासुतादिषु सदा ममतां विमुञ्च ।
 पश्यानिशं जगदिदं क्षणभङ्गनिष्ठं—
 वैराग्यरागरसिद्धो भव भक्तिनिष्ठः ॥ ७९ ॥
 धर्मं भजस्व सततं त्यज लोकधर्मान्—
 सेवस्व साधु पुरुषान् जहि कामतृष्णाम् ।
 अन्यस्य दोषगुणचिन्तनमाशु मुक्त्वा—
 सेवाकथारसमहो नितरां पिब त्वम् ॥ ८० ॥
 एवं सुतोक्तिवशतोऽपि वनं विहाय—
 यातो गृहं स्थिरमतिर्गतषष्टिवर्षः ।

[३]

युक्तो हरेरनुदिनं परिचर्ययाऽसौ—
 श्रीकृष्णमाप नियतं दशमस्य पाठात् ॥ ८१ ॥

इति श्रीमत्पद्मपुराणे उत्तरखण्डे
 श्रीभागवतमाहात्म्ये विप्रमोक्षोनाम
 चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ॥

सुत उवाच ।

पितर्युपरते तेन जननी ताडिता भृशम् ।
 क्व वित्तं तिष्ठते ब्रूहि हनिष्ये लक्ष्म्या न चेत् ॥ १ ॥
 इति तद्वाक्यसन्त्रासाज्जनन्या पुत्रदुःखतः ।
 कूपे पातः कृतो रात्रौ तेन सा निधनं गता ॥ २ ॥
 गोकर्णस्तीर्थयात्रार्थं निर्गतो योगसंस्थितः ।
 न दुःखं न सुखं तस्य न वैरी नापि बान्धवः ॥ ३ ॥
 धुन्धुकारी गृहे तिष्ठत्पञ्चपण्यवधूवृतः ।
 अत्युग्रकर्मकर्ता च तत्पौषण्यविमूढधीः ॥ ४ ॥
 एकदा कुलटास्तास्तु भूषणान्यभिलिप्सवः ।
 तदर्थं निर्गतो गेहात् कामान्धो मृत्युमसरत् ॥ ५ ॥
 यतस्ततश्च संहृत्य वित्तं वेश्म पुनर्गतः ।
 ताभ्योऽयच्छत्सुवस्त्राणि भूषणानि कियन्ति च ॥ ६ ॥
 बहुवित्तचयं दृष्ट्वा रात्रौ नार्यो विचारयन् ।
 चौर्यं करोत्यसौ नित्यमतो राजा गृहिष्यति ॥ ७ ॥
 वित्तं हत्वा पुनश्चैनं मारयिष्यति निश्चितम् ।
 अतर्थगुप्तये गूढादस्त्राभिः किं न हन्यते ॥ ८ ॥
 निहत्यैनं गृहीत्वार्थं यास्यामो यत्र कुत्रचित् ।
 इति ता निश्चयं कृत्वा सुतं सम्बन्ध्य रश्मिभिः ॥ ९ ॥
 पाशं कण्ठे निधायास्य तन्मृत्युमुपचक्रमुः ।
 त्वरितं न ममारासौ चिन्तायुक्तास्तदाऽभयम् ॥ १० ॥
 तमाङ्गारसमूहांश्च तन्मुखे हि विचिक्षिपुः ।
 अग्निज्वालातिदुःखेन व्याकुलो निधनं गतः ॥ ११ ॥
 तं देहं मुमुक्षुर्गते प्रायः साहसिकाः स्त्रियः ।
 न ज्ञातं तद्रहस्यं तु केनापीद तथैव च ॥ १२ ॥
 लोकेऽपृष्टा वदन्ति स्म दूरं यातः प्रियो हि नः ।
 आगमिष्यति वर्षेऽस्मिन् वित्तलोभविकर्षितः ॥ १३ ॥
 स्त्रीणां नैवतु विश्वासो मृतानां कारयेद्बुधः ।
 विश्वासे यः स्थितो मूढः स दुःखैः परिभूयते ॥ १४ ॥
 सुधामयं वचो यासां कामिनां रसवर्द्धनम् ।
 हृदयं शूरधाराभं प्रियः को नाम बोधिताम् ॥ १५ ॥
 संहृत्य वित्तं तौ याताः कुलटा बहुमर्तुकाः ।
 धुन्धुकारी बभूवाथ महान्प्रेतः कुकर्मतः ॥ १६ ॥
 कात्यारूपधरो नित्यं धावन्नदशदिशोन्तरम् ।
 शीतातपपारिक्लिष्टो निराहारः पिपासितः ॥ १७ ॥

न लेभे शरणं कुत्र हा दैवेति मुहुर्वदन् ।
 कियत्कालेन गोकर्णो मृतं लोकादबुध्यत ॥ १८ ॥
 अनाथं तं विदित्वैव गयाभ्राद्धमचीकरत् ।
 यस्मिंस्तीर्थे तु संयाति तत्र भ्राद्धं प्रवर्तयन् ॥ १९ ॥
 एवं भ्रामत्स गोकर्णः स्त्रम्पुरं समुपेविवान् ।
 रात्रौ गृहाङ्गणे स्वप्नुमागतोऽलक्षितः परैः ॥ २० ॥
 तत्र सुप्तं स विज्ञाय धुन्धुकारी स्वबान्धवम् ।
 निशीथे दर्शयामास महारौद्रतरं वपुः ॥ २१ ॥
 सकृन्मेषः सकृद्धस्ती सकृच्च महिषोऽभवत् ।
 सकृदिन्द्रः सकृच्चाग्निः पुनश्च पुरुषोऽभवत् ॥ २२ ॥
 वैपरीत्वमिदं दृष्ट्वा गोकर्णो धैर्यसंयुतः ।
 अयं दुर्गतिकः कोपि निश्चित्याथ तमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 गोकर्ण उवाच ।

कस्त्वमुग्रतरो रात्रौ कुतो यातो दशमिमाम् ।
 किंवा प्रेतः पिशाचो वा राक्षसोऽसीति शंस नः ॥ २४ ॥
 सूत उवाच ।

एवं पृष्टस्तदा तेन रुरोदोच्चैः पुनःपुनः ।
 अशक्तो वचनोच्चारं संज्ञामात्रं चकार ह ॥ २५ ॥
 ततोञ्जलौ जलं कृत्वा गोकर्णस्तमुदीरयत् ।
 तत्सेकाद्गतपापोसौ प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ २६ ॥

प्रेत उवाच ।

अहं भ्राता त्वदीयोऽस्मि धुन्धुकारीति नामतः ।
 स्वकीयेनैव दोषेण ब्रह्मत्वं नाशितं मया ॥ २७ ॥
 कर्मणां नास्ति संख्या मे महाज्ञानविवर्तिनः ।
 लोकानां हिंसकः सोहं स्त्रीभिर्दुःखेन मारितः ॥ २८ ॥
 अतः प्रेतत्वमापन्नो दुर्देशां च वहाम्यहम् ।
 वाताहारेण जीवामि दैवार्थानफलोदयात् ॥ २९ ॥
 अहो बन्धो कृपासिन्धो भ्रातर्मांसांशु मोचय ।
 गोकर्णो वचनं श्रुत्वा तस्मै वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ३० ॥

गोकर्ण उवाच ।

त्वदर्थन्तु गयापिण्डो मया दत्तोवधानतः ।
 तत्कथं नैव मुक्तोसि ममाश्चर्यामिदं महत् ॥ ३१ ॥
 गयाभ्राद्धात् मुक्तिश्चेदुपायो नापरस्त्वह ।
 किं विधेयं मया प्रेत तत्त्वं वद सविस्तरम् ॥ ३२ ॥

प्रेत उवाच ।

गयाभ्राद्धशतेनापि मुक्तिर्मे न भविष्यति ।
 उपायमपरं किञ्चित्क्षिप्रं चारय साम्प्रतम् ॥ ३३ ॥
 इति तद्वाक्यमाकर्ण्य गोकर्णो विस्मयं गतः ।
 शतभ्राद्धैर्न मुक्तिश्चेदसाध्यं मोचनं तव ॥ ३४ ॥
 इदानीं तु निजं स्थानमातिष्ठ प्रेत निर्भयः ।
 त्वन्मुक्तिसाधकं किञ्चिद्विचार्य विचार्य च ॥ ३५ ॥
 धुन्धुकारी निजं स्थानं तेनादिष्ठस्ततो गतः ।
 गोकर्णश्चिन्तयामास तां रात्रिं न तदध्यगात् ॥ ३६ ॥

प्रातस्तमागतं दृष्ट्वा लोकाः प्रीत्या समागताः ।
 तत्सर्वं कथितं तेन यज्जातं च यथा निशि ॥ ३७ ॥
 विद्वांसो योगनिष्ठाश्च ज्ञानिनो ब्रह्मवादिनः ।
 तन्मुक्तिं नैव पश्यन्ति पश्यन्तः शास्त्रसञ्चयान् ॥ ३८ ॥
 ततः सर्वैः सूर्यवाक्यं तन्मुक्तौ स्थापितं परम् ।
 गोकर्णः स्तम्भेन चक्रे सूर्यवेगस्य वै तदा ॥ ३९ ॥
 तुभ्यं नमो जगत्साक्षिन् ब्रूहि मे मुक्तिहेतुकम् ॥ ४० ॥
 तच्छ्रुत्वा दूरतः सूर्यः स्फुटमित्यभ्यभाषत ।
 श्रीमद्भागवतान्मुक्तिः सप्ताहे वाचनं कुरु ॥ ४१ ॥
 इति सूर्यवचः सर्वधर्मरूपं तु विश्रुतम् ।
 सर्वेष्वेव प्रयत्नेन कर्तव्यं सुकरान्तिवदम् ॥ ४२ ॥
 गोकर्णो निश्चयं कृत्वा वाचनार्थं प्रवर्तितः ।
 तत्र संभवणार्थं देशग्रामाज्जना ययुः ॥ ४३ ॥
 पङ्कजध्वजमन्दाश्च तेषां पापक्षयाय वै ।
 समाजस्तु महान् जातो देवविसंयकारकः ॥ ४४ ॥
 यदैवासनमास्थाय गोकर्णोऽकथयत्कथाम् ।
 स प्रेतोपि तदा यातः स्थानं पश्यन्तिस्ततः ॥ ४५ ॥
 सप्तग्रन्थियुतं तत्रापस्तकीचकमुच्छ्रितम् ।
 तन्मूलच्छिद्रमाविश्य श्रवणार्थं स्थितो ह्यसौ ॥ ४६ ॥
 वातरूपी स्थितिं कर्तुमशक्तो वंशमाविशत् ।
 वैष्णवं ब्राह्मणं मुखं श्रोतारं परिकल्प्य सः ॥ ४७ ॥
 प्रथमस्कन्धतः स्पष्टमाख्यानं धेनुजोऽकरोत् ।
 दिनान्ते राक्षिता गाथा तदा चित्रं बभूव ह ॥ ४८ ॥
 वंशैकग्रन्थिभेदोऽभूत्सशब्दं पश्यतां सताम् ।
 द्वितीयेऽन्दि तथा सायं द्वितीयग्रन्थिभेदनम् ॥ ४९ ॥
 तृतीयेऽन्दि तथा सायं तृतीयग्रन्थिभेदनम् ।
 एवं सप्तदिनैर्वैशसप्तग्रन्थिविभेदनम् ॥ ५० ॥
 कृत्वा पि द्वादशस्कन्धश्रवणात्प्रेततां जहौ ।
 दिव्यरूपधरो जातो तुलसीदाममण्डितः ॥ ५१ ॥
 पीतवासा धनश्यामो मुकुटी कुण्डलान्वितः ।
 ननाम भ्रातरं सद्यो गोकर्णमिति चाब्रवीत् ॥ ५२ ॥
 त्वयाऽहं मोचितो बन्धो ! कृपया प्रेतकश्मलात् ।
 धन्या भागवती वार्ता प्रेतपीडाविनाशिनी ॥ ५३ ॥
 सप्ताहोऽपि तथा धन्यः कृष्णलोकफलप्रदः ।
 कम्पन्ते सर्वपापानि सप्ताहश्रवणे स्थिते ॥ ५४ ॥
 अस्माकं प्रलयं सद्यः कथा चेयं करिष्यति ।
 आर्द्रं शुष्कं लघु स्थूलं वाङ्मनःकर्मभिः कृतम् ॥ ५५ ॥
 श्रवणं विदहेत्पापं पावकः समिधो यथा ।
 अस्मिन् वै भारते वर्षे सूरिभिर्देवसेसदि ॥ ५६ ॥
 अकथाश्राविणां पुंसां निष्फलं जन्म कीर्तितम् ।
 किम्मोहतो राक्षितेन सुपुष्टेन बल्यिषा ॥ ५७ ॥
 अध्रुवेण शरीरेण शुकशास्त्रकथां विना ।
 अस्मिन्ममं स्नायुवर्जं मांसशोणितलेपितम् ॥ ५८ ॥
 चर्मावबद्धं दुर्गन्धं पात्रं मूत्रपुरिषयोः ।
 जराशोकविपाकार्ते रोगमन्दिरमातुरम् ॥ ५९ ॥

कुम्भं दुर्धरं दुष्टं सदीपं क्षणमङ्कुरम् ।
कृमिविद्वन्मस्मन्तं शरीरमिति वर्णितम् ॥ ६० ॥
अस्थिरेण स्थिरं कर्म कुतोयं साधयेन्न हि ।
यत्प्रातः संस्कृतं चात्र सायं तच्च विनश्यति ॥ ६१ ॥
तदीयरससम्पुष्टे काये का नाम नित्यता ।
सप्ताहश्रवणालोके प्राप्यते निकटे हरिः ॥ ६२ ॥
अतो दोषनिवृत्त्यर्थमेतदेव हि साधनम् ।
बुद्बुदा इव तायेषु मशका इव जन्तुषु ॥ ६३ ॥
जायन्ते मरणायैव कथाश्रवणवर्जिताः ।
जडस्य शुष्कवशस्य यत्र ग्रन्थिविभेदनम् ॥
चित्रं किमु तदा चित्तग्रन्थिभेदः कथाभवात् ॥ ६४ ॥
मिथ्यते हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि सप्ताहश्रवणे कृते ॥ ६५ ॥
संसारकर्ममालेपप्रक्षालनपटीयसी ।
कथातीर्थे स्थिते चित्ते मुक्तिरेव बुधैः स्मृता ॥ ६६ ॥
एवं भुवति वै तस्मिन् विमानमगमत्तदा ।
वैकुण्ठवासिभिर्युक्तं प्रस्फुरद्दीप्तिमण्डलम् ॥ ६७ ॥
सर्वेषां पश्यतां भेजे विमानं धुन्धुलीसुतः ।
विमाने वैष्णवान् वीक्ष्य गोकर्णो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६८ ॥

गोकर्ण उवाच ।

अत्रैव बहवः सन्ति श्रोतारो मम निर्मलाः ।
आनीतानि विमानानि न तेषां युगपत्कुतः ॥ ६९ ॥
श्रवणं समभागेन सर्वेषामिह दृश्यते ।
फलभेदः कुतो जातः प्रभुवन्तु हरिप्रियाः ॥ ७० ॥

हरिदासा ऊचुः ।

श्रवणस्य विभेदेन फलभेदोपि संस्थितः ।
श्रवणं तु कृतं सर्वैर्न तथा मननं कृतम् ॥ ७१ ॥
फलभेदस्ततो जातो भजनादपि मानद ।
सत्परात्रमुपौष्यैव प्रेतिन श्रवणकृतम् ॥ ७२ ॥
मननादि तथा तेन स्थिरचित्तं कृतं भूयम् ।
अदृढश्च हतं ध्यानं प्रमादेन हतं भूतम् ॥ ७३ ॥
सन्दिग्धो हि हतो मन्त्रो व्यग्रचित्तो हतो जपः ।
अवैष्णवो हतो देशो हतं श्राद्धमपात्रकम् ॥ ७४ ॥
हतमभोत्रिये दानमनाचारहतं कुलम् ।
विश्वासो गुरुवाक्येषु स्वस्मिन् दीनत्वभावना ॥ ७५ ॥
मनोदोषजयश्चैव कथायां निश्चया मतिः ।
एवमादिकृतं चेत्स्यात्तदा वै श्रवणे फलम् ॥ ७६ ॥
पुनः श्रवास्ते सर्वेषां वैकुण्ठे वसतिर्भुवम् ।
गोकर्ण ! तव गोविन्दो गोलोकं दास्यति स्वयम् ॥ ७७ ॥
एवमुक्त्वा ययुः सर्वे वैकुण्ठं हरिकीर्तनाः ।
श्रावणे मासि गोकर्णः कथामूचे तथा पुनः ॥ ७८ ॥
सत्परात्रवर्ती भूयः श्रवणं तैः कृतं पुनः ।
कथासमाप्तौ यज्जातं भूयतां तच्च नारद ॥ ७९ ॥

विमानैः सह भक्तैश्च हरिराविर्बभूव ह ।
जयशब्दा नमःशब्दास्तत्रासन् बहवस्तदा ॥ ८० ॥
पाञ्चजन्यध्वनिं चक्रे हर्षात्तत्र स्वयं हरिः ।
गोकर्णं तु समालिङ्ग्याकरोत्स्वसदृशं हरिः ॥ ८१ ॥
श्रोतृनन्यान् घनश्यामान् पीतकौशेयवाससः ।
किरीटिनः कुण्डलिनस्तथा चक्रे हरिः क्षणात् ॥ ८२ ॥
तद्ग्रामे ये स्थिता जीवा आश्वचाण्डालजातयः ।
विमाने स्थापितास्तेपि गोकर्णकृपया तदा ॥ ८३ ॥
प्रेषिता हरिलोके ते यत्र गच्छन्ति योगिनः ।
गोकर्णेन स गोपालो गोलोकं गोपबलुभम् ॥ ८४ ॥
कथाश्रवणतः प्रीतो निर्ययौ भक्तवत्सलः ।
अयोध्यावासिनः पूर्वं यथा रामेण सङ्गताः ॥
तथा कृष्णेन ते नीताः गोलोकं योगिबुल्लभम् ॥ ८५ ॥
यत्र सूर्यस्य सोमस्य सिद्धानां न गतिः कदा ।
तं लोकं हि गतास्ते तु श्रीमद्भागवतं श्रवात् ॥ ८६ ॥
ब्रूमोऽद्य ते किं फलवृन्दमुज्ज्वलं सप्ताहश्रवणेन कथासु सञ्चितम् ।
कर्णेन गोकर्णकथाक्षरो वैः पीतश्च ते गर्भगता न भूषः ॥ ८७ ॥
वाताम्बुपर्णाशनदेहशोषणैस्तपोभिरग्नैश्चिरकालसञ्चितैः ।
योगैश्च संयाति न तां गतिं वै सप्ताहगाथाश्रवणेन यान्तियाम् ८८ ॥
क्षतिहासमिमं पुष्टयं शाण्डिल्योपि मुनीश्वरः ।
पठते चित्रकूटस्थो ब्रह्मानन्दपरिप्लुतः ॥ ८९ ॥
आख्यानमेतत् परमं पवित्रं भुतं सकृद्वै विद्वद्दघौघम् ।
श्राद्धे प्रयुक्तं पितृवृत्तिमावहेन्नित्यं सुपाठादपुनर्भवञ्च ॥ ९० ॥

इति श्रीपद्मपुराणे उत्तरखण्डे श्रीमद्भागवतमाहात्म्ये

गोकर्णवर्णनं नाम

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥

कुमारा ऊचुः ।

अथ ते सम्प्रवक्ष्यामः सप्ताहश्रवणं विधिम् ।
सहायैर्वसुभिश्चैव प्रायः साध्यो विधिः स्मृतः ॥ १ ॥
दैवज्ञं तु समाहूय मुहूर्तं पृच्छय यत्नतः ।
विवाहे यादृशं वित्तं तादृशं परिकल्पयेत् ॥ २ ॥
नभस्य आश्विनोजौ च मार्गशीर्षः शुचिर्नभः ।
एते मासाः कथारम्भे श्रोतॄणां मोक्षसूचकाः ॥ ३ ॥
मासानां विग्रहे यानि तानि त्याज्यानि सर्वथा ।
सहायाश्चैतरे चात्र कर्तव्याः सोद्यमाश्च ये ॥ ४ ॥
देशेदेशे तथा सोयं वार्त्ता प्रेष्या प्रयत्नतः ।
भविष्यति कथा चात्र आगन्तव्यं कुटुम्बिभिः ॥ ५ ॥
दूरे हरिकथा केचिदूरे चाच्युतकीर्तनाः ।
स्त्रियश्शूद्रादयो ये च तेषां बोधो यतो भवेत् ॥ ६ ॥
देशे देशे विरक्ता ये वैष्णवाः कीर्तनोत्सुकाः ।
तेष्वेव पत्रं प्रेष्य च तल्लेखनमितीरितम् ॥ ७ ॥

सतां समाजो भविता सप्तरात्रं सुदुर्लभः ।
 अपूर्वरसरूपैव कथा चात्र भविष्यति ॥ ८ ॥
 श्रीभागवतपीयूषपानाय रसलम्पटाः ।
 भवन्तश्च तथा शीघ्रमायात प्रेमतत्पराः ॥ ९ ॥
 नावकाशः कदाचिच्छेदिनमात्रं तथापि तु ।
 सर्वथा गमनं कार्यं क्षणोऽत्रैव सुदुर्लभः ॥ १० ॥
 एवमाकारणं तेषां कर्तव्यं विनयेन च ।
 आगन्तुकानां सर्वेषां वासस्थानानि कल्पयेत् ॥ ११ ॥
 तीर्थेऽपि वने वापि गृहे वा श्रवणं मतम् ।
 विशाला वसुधा यत्र कर्तव्यं तत्कथास्थलम् ॥ १२ ॥
 शोधनं मार्जनं भूमेर्लेपनं धातुमण्डनम् ।
 गृहोपस्करमुद्धृत्य गृहकोणे निवेशयेत् ॥ १३ ॥
 अर्वाक् पश्चादतो यज्ञादास्तीर्णानि प्रमेलयेत् ।
 कर्तव्यो मण्डपः प्रोक्ष्य कदलीखण्डमण्डितः ॥ १४ ॥
 फलपुष्पदलैर्विष्वक् वितानेन विराजितः ।
 चतुर्दिक्षु ध्वजारोपो बहुसम्पद्भिराजितः ॥ १५ ॥
 ऊर्ध्वं सप्तैव लोकाश्च कल्पनीयाः सुविस्तरम् ।
 तेषु विप्रा विरक्ताश्च स्थापनीयाः प्रबोध्य च ॥ १६ ॥
 पूर्वं तेषामासनानि कर्तव्यानि यथोत्तरम् ।
 वक्तुश्चापि तदा दिव्यमासनं परिकल्पयेत् ॥ १७ ॥
 उदङ्मुखो भवेद्वक्ता श्रोता वै प्राङ्मुखस्तदा ।
 प्राङ्मुखश्चेद्भवेद्वक्ता श्रोता चादङ्मुखस्तदा ॥ १८ ॥
 अथवा पूर्वदिक् ज्ञेया पूज्यपूजकमध्यतः ।
 श्रोतृणामागमे प्रोक्ता देशकालादिकोविदैः ॥ १९ ॥
 विरक्तो वैष्णवो विप्रो वेदशास्त्रविशुद्धिकृत् ।
 दृष्टान्तकुशलो धीरो वक्ता कार्योऽतिनिःस्पृहः ॥ २० ॥
 अनेकधर्मविभ्रान्ताः स्त्रैणाः पाषण्डवादिनः ।
 शुकशास्त्रकथोच्चारं त्याज्यास्ते यदि पण्डिताः ॥ २१ ॥
 वक्तुः पार्श्वे सहायार्थमन्यः स्थाप्यस्तथाविधः ।
 पण्डितः संशयच्छेत्ता लोकबाधनतत्परः ॥ २२ ॥
 वक्ता क्षौरं प्रकर्तव्यं दिनादर्वाक् व्रतासये ।
 अरुणोदयेऽसौ निर्वर्त्य शौचं स्नानं समाचरेत् ॥ २३ ॥
 नित्यं सङ्क्षेपतः कृत्वा सन्ध्याद्यं सम्प्रयत्नतः ।
 कथाविघ्नविघाताय गणनाथं प्रपूजयेत् ॥ २४ ॥
 पितृन् सन्तर्प्य शुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
 मण्डलञ्च प्रकर्तव्यं तत्र स्थाप्यो हरिस्तथा ॥ २५ ॥
 कृष्णमुद्दिश्य मन्त्रेणाचरेत् पूजाविधिं क्रमात् ।
 प्रदक्षिणनमस्कारान् पूजान्ते स्तुतिमाचरेत् ॥ २६ ॥
 संसारसागरे मग्नं दीनं मां करुणानिधे ।
 कर्ममोहगृहीताङ्गं मामुद्धर भवार्णवात् ॥ २७ ॥
 श्रीमद्भागवतस्यापि ततः पूजा प्रयत्नतः ।
 कर्तव्या विधिना प्रीत्या धूपदीपसमन्विता ॥ २८ ॥
 ततस्तु श्रीफलं धृत्वा नमस्कारं समाचरेत् ।
 स्तुतिः प्रसन्नचित्तं कर्तव्या केवलं तदा ॥ २९ ॥

श्रीमद्भागवताख्योऽयं प्रत्यक्षः कृष्ण एव हि ।
 स्वीकृतोऽसि मया नाथ मुक्त्यर्थं भवसागरे ॥ ३० ॥
 मनोरथो मदीयोऽयं सफलः सर्वथा त्वया ।
 निर्विघ्नेनैव कर्तव्यो दासोऽहं तव केशव ॥ ३१ ॥
 एवं दीनवचः प्रोक्त्वा वक्तारं चाथ पूजयेत् ।
 सङ्गृह्य वस्त्रभूषाभिः पूजान्ते तं च संस्तवेत् ॥ ३२ ॥
 शुक रूप प्रबोधञ्च सर्वशास्त्रविशारद ।
 एतत्कथाप्रकाशेन मदज्ञानं विनाशय ॥ ३३ ॥
 तदग्रे नियतः पश्चात्कर्तव्यः श्रेयसे मुदा ।
 सप्तरात्रं यथाशक्त्या [१] धारणः सर्व एव हि ॥ ३४ ॥
 वरं पञ्चविप्राणां कथाभङ्गनिवृत्तये ।
 कर्तव्यं तैर्हरिर्जाप्यो द्वादशाक्षरविद्यया ॥ ३५ ॥
 ब्राह्मणान्वैष्णवान्श्रान्त्यास्तथा कीर्तनकारिणः ।
 नत्वा सम्पूज्य दत्ताक्षः स्नयमासनमाविशेत् ॥ ३६ ॥
 लोकवित्तधनागारपुत्रचिन्तां व्युदस्य च ।
 कथाचित्तः शुद्धमतिः स लभेत्फलमुत्तमम् ॥ ३७ ॥
 आसुर्योदयमारभ्य सार्धद्विप्रहरान्तकम् ।
 वाचनीया कथा सम्पूज्य धीरं कण्ठे सुधीमता ॥ ३८ ॥
 कथाविरामः कर्तव्यो मध्याह्ने घटिकावयवम् ।
 तत्कथामनु कार्यं वै कीर्तनं वैष्णवस्तदा ॥ ३९ ॥
 मङ्गमूत्रजयार्थं हि लब्धाहारः सुखावहः ।
 हविष्यान्नेन कर्तव्यो ह्येकवारं कथाऽर्थिना ॥ ४० ॥
 उपोष्य सप्तरात्रं वै शक्तिश्चेच्छृणुयात्तदा ।
 घृतपानं पयःपानं कृत्वा वै शृणुयात्सुखम् ॥ ४१ ॥
 फलाहारेण वा भाव्यमेकभुक्तेन वा पुनः ।
 सुखसाध्यं भवेद्यसु कर्तव्यं श्रवणाय तत् ॥ ४२ ॥
 भोजनं तु वरं मन्ये कथाश्रवणकारकम् ।
 बोपवासो वरः प्रोक्तः कथाविघ्नकरो यदि ॥ ४३ ॥
 सप्ताहवतिनां पुंसां नियमान् शृणु नारद ।
 विष्णुदीक्षाविहीनानां नाधिकारः कथाश्रवे ॥ ४४ ॥
 ब्रह्मचर्यमथःसुप्तिः पत्रावल्याश्च भोजनम् ।
 कथासमाप्तौ भुक्तिश्च कुर्यान्नित्यं कथाव्रती ॥ ४५ ॥
 द्विदलं मधुतैलञ्चागरिष्ठान्नं तथैव च ।
 भावबुद्धं पर्युषितं जह्यान्नित्यं कथाव्रती ॥ ४६ ॥
 कामं क्रोधं मदं मानं मत्सरं लोभमेव च ।
 दम्भं मोहं तथा द्वेषं दूरयेच्च कथाव्रती ॥ ४७ ॥
 वेदवैष्णवविप्राणां गुरुगोव्रतिनं तथा ।
 स्त्रीराजमहतां निन्दां वर्जयेच्च कथाव्रती ॥ ४८ ॥
 रजस्वलां त्यजेन्मलेच्छपतितम्रातकैस्तथा ।
 द्विजद्विह वेदबाह्यैश्च न वदेच्च कथाव्रती ॥ ४९ ॥
 सत्यं शौचं दयामौनमार्जवं विनये तथा ।
 उदारमानसं तद्वदेच्च कुर्यात्कथाव्रती ॥ ५० ॥
 दरिद्रश्च क्षुधो रोगी निर्भाग्यः पापकर्मवान् ।
 अनपत्यो मोक्षकामः शृणुयाच्च कथामिदाम् ॥ ५१ ॥

(१) धारणीयस्त एव हि शक्ति प्राधान्यम् ।

अपुष्पा काकवन्ध्या च वन्ध्या याच मृतार्मेका ।
 स्वद्गर्भा च या नारी तथा श्राव्यः प्रयत्नतः ।
 एतेन विधिना श्रावेत्तदक्षयतरं भवेत् ।
 अत्युत्तमा कथा दिव्या कोटियज्ञफलप्रदा ॥ ५३ ॥
 एवं कृत्वा व्रतविधिमुद्यापनमथाचरेत् ।
 जन्माष्टमीव्रतमिव कर्तव्यं फलकाङ्क्षिभिः ॥ ५४ ॥
 अकिञ्चनेषु भक्तेषु प्रायो नोद्यापनाग्रहः ।
 श्रवणेनैव पूतास्ते निष्कामा वैष्णवा यतः ॥ ५५ ॥
 एवं नगाहयज्ञेऽस्मिन् समाप्ते श्रोतुमिस्तथा ।
 पुस्तकस्य च वक्तुश्च पूजा कार्यातिमकितः ॥ ५६ ॥
 प्रसादस्तुलसीमालाः श्रोतृङ्गश्चाय दीयताम् ।
 मृदङ्गतालललितं कर्तव्यं कीर्तनं ततः ॥ ५७ ॥
 जयशब्दो नमःशब्दः शङ्खशब्दश्च कारयेत् ।
 विप्रेभ्यो याचकेभ्यश्च वित्तमग्नश्च दीयताम् ॥ ५८ ॥
 विरक्तश्चेद्भवेच्छ्रोता गीता वाच्या परेऽहनि ।
 गृहस्थश्चेत्तदा होमः कर्तव्यः कर्मशान्तये ॥ ५९ ॥
 प्रतिश्लोकं च जुहुयाद्विधिना दशमस्य च ।
 पायसं मधुसर्पिश्च तिलाग्रादिकसंयुतम् ॥ ६० ॥
 अथवा हवनं कुर्याद्गायत्र्या सुसमाहितः ।
 तन्मयत्वात्पुराणस्य परमस्य च तत्त्वतः ॥ ६१ ॥
 होमाशक्तौ बुधो हैम्यं दद्यात्तत्फलसिद्धये ।
 नानाच्छिद्रनिरोधार्थं न्यूनताधिकताख्ययोः ॥ ६२ ॥
 दोषयोः प्रथमार्थश्च पठेन्नामसहस्रकम् ।
 तेन स्यात्सफलं सर्वं नास्त्यस्मादधिकं यतः ॥ ६३ ॥
 द्वादश ब्राह्मणान् पश्चाद्भोजयेन्मधुपायसैः ।
 दद्यात्सुवर्णधेनुं च व्रतपूर्णत्वहेतवे ॥ ६४ ॥
 शकौ पलत्रयमितं स्वर्णसिंहं विधाय च ।
 तत्रास्य पुस्तकं स्थाप्य लिखितं ललिताक्षरम् ॥ ६५ ॥
 सम्पूज्यावाहनाद्यैस्तदुपचारैः सविस्तरम् ।
 वस्त्रभूषणगन्धाद्यैः पूजिताय यतात्मने ॥ ६६ ॥
 आचार्याय सुधीर्दत्त्वा मुक्तः स्याद्भवबन्धनैः ।
 एवं कृते विधाने च सर्वपापनिवारणे ॥ ६७ ॥
 फलदं स्यात्पुराणन्तु श्रीमद्भागवतं शुभम् ।
 धर्मार्थकाममोक्षीणां साधनं स्यान्न संशयः ॥ ६८ ॥

कुमारा ऊचुः ।

इति ते कथितं सर्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।
 श्रीमद्भागवतेनैव भुक्तिमुक्ती करे स्थिते ॥ ६९ ॥

सूत उवाच ।

इत्युक्त्वा ते महात्मानः प्रोचुर्भागवतीं कथाम् ।
 सर्वपापहरां पुण्यां भक्तिमुक्तिप्रदायिनीम् ॥ ७० ॥
 शृण्वतां सर्वभूतानां सप्ताहं नियतात्मनाम् ।
 यथाविधि ततो देवं तुष्टुः पुरुषोत्तमम् ॥ ७१ ॥

[४]

तदन्ते ज्ञानवैराग्यमकीर्णां पुष्टता परा ।
 तारुण्यं परमं ज्ञाभूत सर्वभूतमनोहरम् ॥ ७२ ॥
 नारदश्च कृतार्थोभूत् सिद्धे स्वीये मनोरथे ।
 पुलकीकृतसर्वाङ्गः परमानन्दसम्भूतः ॥ ७३ ॥
 एवं कथां समाकर्ण्य नारदो भगवत्प्रियः ।
 प्रेमगद्गदया वाचा तानुवाच कृताञ्जलिः ॥ ७४ ॥

नारद उवाच ।

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽसि भवद्भिः करुणापरैः ।
 अद्य मे भगवान् लब्धः सर्वपापहरो हरिः ॥ ७५ ॥
 श्रवणं सर्वधर्मभ्यो वरं मन्ये तपोधनाः ।
 वैकुण्ठस्थो यतः कृष्णः श्रवणाद्यस्य लभ्यते ॥ ७६ ॥

सूत उवाच ।

एवं श्रुवति वै तत्र नारदे वैष्णवोत्तमे ।
 परिभ्रमन् समायातः शुको योगेश्वरस्तदा ॥ ७७ ॥
 तत्राययौ षोडशवार्षिकस्तदा—
 न्वासात्मजो ज्ञानमहाविधिवन्द्यमाः ।
 कथावासने निजलामपूर्णः—
 प्रेम्णा पठन् भागवतं शनैःशनैः ॥ ७८ ॥
 दृष्ट्वा सदस्याः परमोदतेजसं सद्यः समुत्थाय दधुर्महासनम् ।
 प्रीत्या सुरर्षिस्तमपूजयन्त्युत्तमं स्थितोऽवदत्त शृणुतामलां गिरम्
 श्रीशुक उवाच ।

निगमकल्पतरोर्गलितं फलं शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ।
 पिबत भागवतं रसमालयं मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः ॥
 धर्मप्रोक्षितकैतवोत्र परमो निर्मलसराणां सतां—
 वेद्यं वास्तवमवस्तुशिवदे तापत्रयोन्मूलनम् ॥
 श्रीमद्भागवते महामुनिरुते किंवा परैरीश्वरः ।
 सद्योद्भववद्व्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषिभिरुत्क्षणात् ॥ ८१ ॥
 श्रीमद्भागवतं पुराणतिलकं ब्रह्मणवानां धनम् ।
 यस्मिन्पारमहं स्यमेवममलं ज्ञानं परं गीयते—
 यत्र ज्ञानविरागभक्तिसिद्धितैर्नैकैर्यमाविष्कृतम् ।
 तच्छुष्कं प्रपठन् विचारणपरो भक्त्या विमुच्येन्नरः ॥ ८२ ॥
 स्वर्गं सत्यं च कैलासे वैकुण्ठे नास्त्ययं रसः ।
 अतः पिबन्तु सङ्गात्मा मामा मुञ्चत कर्हिचित् ॥ ८३ ॥

सूत उवाच ।

एवमुवाणे सति धादरायणे
 मध्ये समायां हरिराविरासीत् ।
 प्रह्लादवन्पुण्ड्रवफाल्गुनादिभिः
 वृतः सुरर्षिस्तमपूजयन् तान् ॥ ८४ ॥
 दृष्ट्वा प्रसन्नं महदासने हरिं
 ते चकिरे कीर्तनमग्रतस्तदा ।
 भवो भवान्या कमलासनस्तदा
 तत्रागमन् कीर्तनदर्शनाय ॥ ८५ ॥

प्रह्लादस्तालधारी तरङ्गगतिरया चोद्धवः कांस्यधारी
वीणाधारी सुरर्षिः स्वरकुशलतया रागकर्त्तुर्नोऽभूत् ।
इन्द्रोऽवादीन्मृदङ्गं जयजयसुकराः कीर्तने ते कुमार-
यन्त्राभ्रे भाववक्त्रा रसधिरचनया व्यासपुत्रो बभूव ॥ ८६ ॥

ननर्त मध्ये त्रिकमेव तत्र
भक्त्यादिकानां नटवत्सुतेजसाम् ।

अलौकिकं कीर्तनमन्तदीक्ष्य-
हरिः प्रसन्नोऽपि वचोऽब्रवीत्तव ॥ ८७ ॥

मत्तो वरं भागवता वृणुध्वं—
प्रीतः कथाकीर्तनतोऽस्मि साम्प्रतम् ।

श्रुत्वेति तद्वाक्यमतिप्रसन्नाः—
प्रेमाद्भविता हरिर्मुखिरे ते ॥ ८८ ॥

नगाहगाथासु च सर्वमकै—
रोभिस्त्वयाभाव्यमिति प्रयत्नात् ।

मनोरथोयं परिपूरणीय—
स्तथेति चोक्त्वान्तरधीयताच्युतः ॥ ८९ ॥

ततोऽनमस्तस्मिन् नारदस्तथा शुकादीनपि तापसाश्च ।
अथ प्रहृष्टाः परिनष्टमोहाः सर्वे ययुः पीतकथामृतास्ते ॥ ९० ॥

भक्तिः सुताभ्यां सह रक्षिता सा—
शास्त्रे स्त्रीक्रीयेऽपि तदा शुकेन ।

अतो हरिर्भागवतस्य सेवनात्—
चित्तं समायाति द्विवैष्णवानाम् ॥ ९१ ॥

दारिद्र्यदुःखज्वरदाहितानां—
मायापिशाचीपीडितानाम् ।
संसारसिन्धौ परिपातितानां—
क्षेममाय वै भागवतं प्रगर्जति ॥ ९२ ॥

शौनक उवाच ।

शुकेनोक्तं कदा राज्ञे गोकर्णेन कदा पुनः ।
सुरर्षये कदा ब्राह्मैर्दिच्छन्धि मै संशयन्तिवमम् ॥ ९३ ॥

सुत उवाच ।

आकृष्णनिर्गमाग्निशङ्खवधिगते कलौ ।
नवमीतो नभस्ये च कथारम्भं शुकोऽकरोत् ॥ ९४ ॥
परीक्षिच्छ्रवणान्ते च कलौ वर्षतशङ्खये ।
शुद्धे शुचौ नवम्याञ्च धेनुजोऽकथयत्कथाम् ॥ ९५ ॥

तस्मादपि कलौ प्राप्ते त्रिशद्वर्षे गते सति ।

ऊचुर्गर्जे सिते पक्षे नवम्यां ब्रह्मणः सुताः ॥ ९६ ॥

इत्येतत्ते समाख्यातं यत्पृष्टोहं त्वयाऽनघ ।

कलौ भागवती वार्ता भवरोगविनाशिनी ॥ ९७ ॥

कृष्णप्रियं सकलकश्मलनाशनं च—

मुक्तैकहेतु इह भक्तिविलासकारि ।

सन्तः । कथानकमिदं पिबतादरेण—

लोके हितार्थपरिशीलनसेवया किम् ॥ ९८ ॥

स्वपुरुषमपि वीक्ष्य पाशहस्तं—

वदति यमः किल तस्य कर्णमूले ।

परिहर[१] भगवत्कथासुमत्तान्—

प्रभुरहमन्यनुणां न वैष्णवानाम् ॥ ९९ ॥

असारे संसारे विषयविषसङ्गाकुलधियः—

क्षणार्धं क्षेमार्थं पिबत शुकगाथातुलसुधाम् ।

किमर्थं व्यर्थं भो व्रजत कुपथे कुत्सितपथे—

परीक्षित्साक्षीयच्छ्रवणमतमुक्त्व्यक्तिकथने ॥ १०० ॥

रसप्रवाहसंस्थेन श्रीशुकेनेयिता कथा ।

कण्ठे स्वस्वव्यते येन स वैकुण्ठप्रभुर्भवेत् ॥ १०१ ॥

इति च परमगुह्यं सर्वसिद्धान्तसिद्धं—

सपदि निगदितं ते शास्त्रपुञ्जं विलोक्य ।

जगति शुककथानो निर्मलं नास्ति किञ्चित्—

पिब परसुखहेतोर्द्वादशस्कन्धसारम् ॥ १०२ ॥

यनां यो नियततया शृणोति भक्त्या—

यश्चैनां कथयति शुद्धवैष्णवाग्ने ।

तौ सम्यग्विधिक्रणात्फलं लभेते—

याथाख्यान्नहि भुवनं किमप्यसाध्यम् ॥ १०३ ॥

इति श्रीपद्मपुराणे उत्तरखण्डे श्रीमद्भागवतमाहात्म्ये

॥ १०४ ॥ श्रवणविधिकथनं नाम

पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

[१] मधुसूदनप्रपन्नान् इति पाठान्तरम् ॥

इति श्रीभागवतमाहात्म्यं सम्पूर्णम्

हरिःश्रोम् ।

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

॥ श्रीः ॥

विज्ञापनम् ।

परपक्षगिरिवज्रः ।

आयि चिचक्षणाः ! अद्यातिप्रहर्षसमयो घरीवर्त्ति अहं तत्रभवद्भयो भवद्भयो ऽद्भुतग्रन्थं निवेदयामि यद्ग्रन्थान्वेषणं सहस्राणि विद्वांसो ऽकाष्ठुः स्वातकास्वातिविन्दुनिव, तथा ऽपि तद्ग्रन्थदर्शनमपि दुर्लभमभूत् तत्पाठनविचारणादि तु दूरापास्तमेवासीत् तमेव ग्रन्थमत्या-
जन्देन समस्तभारतवासिनां श्रीमतां सेवायां निवेदयामि यं ग्रन्थं 'शारीरकहार्दसंचयनामकं' कथयन्ति, केचित्तु परपक्षगिरिवज्राख्यम्
अध्यासगिरिवज्राख्यमपि ब्रुवन्ति, एष ग्रन्थो वेदान्तिनां शिरोधार्यो ऽस्ति, किञ्च सर्वमनीषिणामेतत्सुविदितमस्ति, निगमकल्पतरो रस-
मयफलं वेदान्तशास्त्रमेवास्ति, यद्यपि वेदान्तशास्त्रस्य स्वस्वसिद्धान्तानामनुकूला अनेके ग्रन्था मुद्रितास्सन्ति, तथापीदृशः को ऽपि
ग्रन्थोऽद्यावधि न मुद्रितो ऽस्ति, यद्ग्रन्थावलोकनेनैव सर्वं सिद्धान्तज्ञानं भवति, एतस्मिन् ग्रन्थेऽद्भुतचमत्कारोऽस्ति एतदवलोकनेनैव
सर्वशास्त्रसिद्धान्तज्ञानपूर्वकसत्यासत्यविचारो भवति, अन्यवेदान्तग्रन्थस्यावलोकनावश्यकता ऽपि न भवति, सर्वेषां विपश्चितामेतत्
ग्रन्थावलोकनं पूर्णानन्दावाप्तिर्भवति, एष च ग्रन्थो विदुषां पठनपाठनादिषु प्रचारणीयो ऽस्ति, किम्बहुलेखनेनैतद्ग्रन्थावलोकयितृणां
ब्रह्मानन्दास्वादसमुद्रस्तराङ्गित इव भवति, एतद्ग्रन्थावलोकनेन विद्वन्मण्डलयां वाग्विलासे सङ्कोचः कदा ऽपि न भवति, एष च ग्रन्थो
निम्नलिखितप्रकरणैर्विभूषितो ऽस्ति, एतस्मिन् ग्रन्थे चत्वारोऽध्यायास्सन्ति, तत्र प्रथमेऽध्याये विषयसम्बन्धगिरिनिपात-प्रयोजनाधि-
कारिगिरिनिपात-अध्यासगिरिनिपात-अध्यासगिरिनिपातादीनि महाविस्तीर्णानि त्रयोविंशतिः प्रकरणानि सन्ति. द्वितीये चाध्याये जिज्ञास्यो-
पपत्तिगिरिनिपातादीनि दश प्रकरणानि सन्ति तृतीयेऽध्याये साङ्ख्यगिरिनिपातादीनि दश प्रकरणानि सन्ति चतुर्थेऽध्याये जीवन्मुक्ति-
गिरिनिपातो ऽस्ति, एवं चत्वारिंशत्प्रकरणैर्विभूषितो ऽष्टसहस्रश्लोकसंख्यापरिमितो ग्रन्थोऽस्तीति विज्ञेयं मनीषिभिरिति शम् ॥ मुख्यम्
रौप्यकपञ्चकम् ५)

पूज्यपादश्रीविश्वनाथचक्रवर्तिविरचितम्

श्रीकृष्णभावनामृतम् ।

श्रीकृष्णभावनामृतम् श्रीकृष्णचन्द्राष्टकालिकसेवानिरूपणपरम् क्रीडानिकुञ्जस्थ किङ्करीशुकशारिकादीनां परस्परसेवानिरूपण
पर सुस्पष्टपद्यात्मकं महाकाव्यम् तदनुगुणमिताक्षरसंस्कृतटीकया समलङ्कृतम्, मुख्यम् रौप्यकपञ्चकम् ३)

श्रीजगन्नाथवल्लभनाटकम् ।

इह खलु जगति विद्यास्थानेष्वनेकेषु पठनीयेषु सत्स्वपि शास्त्रान्तराणां सहिष्णुवेद्यत्वेन सूक्ष्ममतिवेद्यत्वेन च तेष्वल्पजनादरणीयेषु
जातेषु इदानीं स्थलमितिवेद्यत्वेन सुकुमारवेद्यत्वेन च काव्यनाटकादीन्येव मनुष्याणां समख्यापनयोग्यानि तानि च भगवद्विषयकाणि
चेद्भुक्तिमुक्तिप्रदानाति विचार्येदानीं जगन्नाथवल्लभनाटकं सर्वजनसौकर्यायप्रकाशितम् इदं च नाटकं श्रीराधाकृष्णरहस्यक्रीडा विषये
प्रतापरुद्र नृपतितोषार्थं रामानन्दराय कविना निर्मितम् अत्र च पञ्चङ्काः सन्तितत्र प्रथमेऽङ्के नटनटीसूत्रधाराणां संवादपूर्वकप्रस्तावना
नन्तरं श्रीराधिकाया अभिसरणक्रियानिरूपणम् ४ पञ्चमे श्रीराधाकृष्णयोः सङ्गमनिरूपणम् अस्मिन् ग्रन्थे मध्ये मध्ये गीतवोचिन्दवद्वाग-
पञ्चान्यपि विद्यन्ते ॥ मुख्यम् द्वादश आणकाः ॥॥

वेदान्तसारः ।

ओ ओ वेदवेदान्तसकलशास्त्रपरावारपारङ्गताः !

विदितमेव भवतां श्रीमद्वैयसिकसूत्रार्थयाथात्म्यप्रतिपादको बालानामपि वेदान्तार्थसंशयनिवारणकरो वेदान्तसारोनाम ग्रन्थ-
प्लनम् स चेदानीं सुललितैर्नागराक्षरैरुपेतया मुद्रितस्सन् जाज्वलीति. अतस्सर्वेऽप्येतद्ग्रन्थरत्नं केवलेन सार्धरूपकमूल्येन ग्रहीत्वा
मनोऽनयनानन्दं प्राप्नुवन्तु भवन्तः । अस्य मू० ३]

श्रीश्रीनिम्बार्कदर्शनम्—ओ ओः परिनिष्ठितविद्वांसः ! असन्मुद्रणालये अद्यावधि काप्यमुद्रितम् भाष्यप्रयोपेतम् श्रीमन्निम्बार्क
दर्शनम्, समग्रं सम्मुद्रितं तत्त्वर्थतां ग्रहणोत्सुकैः सप्तमुद्री-मूल्येन, पञ्चादधिकेन लभ्यते इति विदन्तु मू० ७]

विद्वज्जन कृपाकाङ्क्षी-श्रीनित्यस्वरूप ब्रह्मचारी श्रीदेवकीनन्दन प्रेस श्रीवृन्दावन-जिला मथुरा ।

三〇

प्रथमस्कन्धः

अथ सोऽप्यात्र

ॐ नमो भगवते वा

जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट्

तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत् सूरयः ।

तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गोऽमृषा

धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि ॥ १ ॥

अर्थेषु (कार्याकार्येषु) अन्वयादितरतश्च (अन्वयव्यतिरेकाभ्यां योऽस्ति), (अतएव) अस्य (जगतः) जन्मादि (जन्मास्थिति-
मङ्गलं) यतः (भवति तं), (ततः) यः (च) अभिज्ञः (सर्वज्ञः) स्वराट् (स्वतःसिद्धज्ञानवान् तं), यत् (यस्मिन् ब्रह्मणि वेदे) सूरयः
(ब्रह्मादयोऽपि) मुह्यन्ति (तत्) ब्रह्म (तं वेदं) आदिकवये (ब्रह्मणे) हृदा (मनसैव यः) तेने (प्रकाशितवान् तं), (किञ्च) यथा
तेजीवारिमृदां विनिमयः (अन्यस्मिन्नन्यावभासः तेजसि वारिवुद्धिमृगंतृणायां मृदि काचदौ जलवुद्धिरित्यादि तथा) यत्र (शुद्ध-
भगवत्स्वरूपे) विसर्गः (मायागुणसर्गः भूतेन्द्रियदेवतारूपः) अमृषा (सत्यः) (मृषा वा) (किञ्च) स्वेन धाम्ना (तेजसा) सदा
निरस्तकुहकं सत्यं परं (परमेश्वरं) धीमहि (ध्यायेम) इति समस्तान्वयः ॥ १ ॥

श्रीधरस्वामी !

ॐ नमो भगवते परमहंसस्वादितचरणकमलचिन्मकरन्दाय भक्तजनमानसनिवासाय श्रीकृष्णाय ।

वागीशा यस्य वदने लक्ष्मीर्यस्य च वक्षसि । यस्यास्ते हृदये सम्वित् तं नृसिंहमहं भजे ॥ १ ॥

विश्वसर्गविसर्गादि नवलक्षणालक्षितम् । श्रीकृष्णाख्यं परं धाम जगद्धाम नमामि तत् ॥ २ ॥

माधवो माधवाकीशौ सर्वसिद्धिविधायिनौ । वन्दे परस्परात्मानौ परस्परनतिप्रियौ ॥ ३ ॥

सम्प्रवायानुयेन पौर्वापर्यानुसारतः । श्रीभागवतभावार्थदीपिकेयं प्रतन्यते ॥ ४ ॥

काहं मन्दमतिः केहं मथनं क्षीरवाहिनेः । किं तत्र परमाणुर्वै यन्न मज्जति मन्दरः ॥ ५ ॥

मूकं करोति वात्सलं पङ्कं लङ्घयते गिरिम । यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाश्रयम् ॥ ६ ॥

धर्मिद्भागवताभिधः सुरतकृतासङ्करः सज्जानिः स्कन्धैर्द्वादशभिस्ततः प्रजिलसङ्गत्यालवालोदयः ।

द्वात्रिंशत्तिसप्ततयस्य विलसच्छाखाः सहस्राण्यलं पर्णान्यष्ट दशेष्टदोऽतिष्ठुलभो वर्वर्त्ति सर्वोपरि ॥०॥

अथ नानापुराणशास्त्रप्रवर्तयैश्चित्तप्रसक्तिसत्त्वममानस्तत्र तत्रापरितुष्यभारद्वोपदेशतः श्रीमद्भगवदशुणवर्णनप्रधानं श्रीभागवतशास्त्रं प्राश्निषुर्वेदव्यासस्तत्प्रतिपाद्यपरदेवतानुस्मरणालक्षणां मङ्गलमाचरति जन्माद्यस्येति । परं परमेश्वरम् । धीमहीति ध्यायतेर्लिङि च्छान्दसं ध्यायेम इत्यर्थः । बहुवचनं शिष्याभिप्रायकम् । तमेव स्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यामुपलक्षयति । तत्र स्वरूपलक्षणं सत्यमिति । सत्यत्वे हेतुः यत्र यस्मिन् प्रयाणां मायागुणानां तमोरजःसत्त्वानां सर्गो भूतेन्द्रियदेवतारूपोऽमृषा सत्यः—यत् सत्यतया मिथ्यासर्गोऽपि सत्यवत् प्रतीयते तं परं सत्यमित्यर्थः । अत्र इष्टान्तः—तेजोवारिमृदां ग्रन्था विनिमयः व्यत्ययः (व्यत्यासः) अन्यस्मिन्नन्याधभासः स यथाधिष्ठानसत्तया सत्यवत् प्रतीयते तद्वदित्यर्थः । तत्र तेजसि वारिबुद्धिर्मेरीचिकायां प्रसिद्धा मृदि च काचादौ वारिबुद्धिरित्यादि यथायथमूह्यम् । यद्वा तस्यैव परमार्थसत्यत्वप्रतिपादनाय तदितरस्य मिथ्यात्वमुक्तम् । यत्र मृषैवायं त्रिसर्गो न वस्तुतः सन्निति । यत्रेत्यनेन प्राप्तमुपाधिसम्बन्धं वारयति खेतैव धान्ना मद्यसा निरस्तं कुहकं कपटे यस्मिन् तम् । तटस्थलक्षणामाह जन्मादीति । अस्य विश्वस्य जन्मस्थितिमङ्गं यतो भवति तं धीमहि । तत्र हेतुः अन्वयादितरस्तश्च अर्थेषु कार्येषु परमेश्वरस्य सद्रूपेणाऽन्वयान्न अकार्यैभ्यः स्वपुष्पादिभ्यस्तद्व्यतिरेकाच्च । यद्वा अन्वयधाव्देनानुवृत्तिः इतरशब्देन दशावृत्तिः । अनुवृत्तत्वात् सद्रूपं यद्वा कारणां श्रुतसुचणादिवत् । व्यावृत्तत्वात् विश्वं कार्यं घटकुण्डलादिवदित्यर्थः । यद्वा सावयवत्वादन्यन्यतिरेकाभ्यां यदस्य जन्मादि तद्व्यतो भवतीति सम्बन्धः ।

श्रीधरस्वामी ।

तथाच श्रुतिः यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जानाति जीवन्ति यत् प्रयन्यमिहैव शन्तीत्याद्या । स्मृतिश्च—यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे । यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये इत्याद्या । तर्हि किं प्रधानं जगत्कारणत्वात् ध्येयमित्यभिप्रेतं नेत्याह अभिधो यस्तं स ईक्षत लोकास्तृज्जा इति स इमान् लोकानसृजतेत्यादिश्रुतेः ईक्षतेनाशब्दमिति न्यायाच्च । तर्हि किं जीवः स्यान्नत्याह स्वराद् स्वेनैव राजते यस्तं स्वतःसिद्धज्ञानमित्यर्थः । तर्हि किं ब्रह्मा हिरण्यगर्भः समवर्त्ततामे भूतस्य जातःपतिरेक आसीत् इति श्रुतेः । नेत्याह तेनै इति । आदिकवये ब्रह्मणोऽपि ब्रह्म वेदं यस्तेने प्रकाशितत्वात् । यो ब्रह्मणा विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणाति तस्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये इत्यादि श्रुतेः । ननु ब्रह्मणोऽन्यतो वेदाध्ययनमप्रसिद्धं सत्यं तच्च हृदा मनसैव तेने । अनेन बुद्धिवृत्तिप्रवर्त्तकत्वेन गायत्र्यर्थोऽपि दर्शितः । वक्ष्यति हि प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती वितन्वताऽजस्य सर्ता स्मृतिं हृदि । खलक्षणा प्रादुरभूत् किलास्यतः स मे ऋषीणामृषभः प्रसीदतामिति । ननु ब्रह्मा सुतप्रतिबुद्धत्यायेन स्वयमेव वेदमुपलभताम् । नेत्याह यद्यस्मिन् ब्रह्मणि सूर्योऽपि मुह्यन्ति । तस्माद्ब्रह्मणोऽपि पराधीनज्ञानत्वात् स्वतःसिद्धज्ञानः परमेश्वर एव जगत्कारणम् । अतएव सत्यः असतः सत्ताप्रदत्वाच्च परमार्थसत्यः सर्वज्ञत्वेन च निरस्तकुहकस्तं धीमहीति गायत्या प्रारम्भेण च गायत्याख्यब्रह्मविद्यारूपमेतत् पुराणमिति दर्शितम् । यथोक्तं मत्स्यपुराणे पुराणदानप्रस्तावे । यथाधिकृत्य गायत्रीं वार्यते धर्मेविस्तरः । वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते । लिखित्वा तच्च यो दद्याद्धेमसिंहसमन्वितम् । प्रौष्ठपद्यां पौर्णमास्यां स याति परमं पदम् । अष्टादश सहस्राणि पुराणं तत् प्रकीर्तितमिति ॥ पुराणान्तरे च—ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रं द्वादशस्कन्धसम्मितः । हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा । गायत्या च समारम्भस्तद्वै भागवतं विदुरिति ॥ पञ्चपुराणे च अम्बरीषं प्रति श्रीगौतमवचनम् । अम्बरीष शुक्रप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु । पठस्व स्वमुखेनापि यदीच्छसि भवक्षयमिति ॥ अतएव भागवतं नामान्यदित्यपि न शङ्कनीयम् ॥ १ ॥

दीपनी ।

इह खलु परमकारुणिकः परमहंसपरिव्राजकाचार्यः श्रीश्रीधरयतीन्द्रः प्रारिप्सितायाः श्रीमद्भागवतटीकाया निर्विघ्नेन परिसमाप्तिप्रचयगमनशिष्टाचारपरिपालनफलं विशिष्टाचारानुमित स्मृतिपरिकल्पितश्रुतिवोधितकर्त्तव्यताकं स्वाभिमतदेवतातत्त्वानुसन्धानात्मकमङ्गलमाचरति वागीशा यस्य वदने इति । ईशा विधिनिषेधयोः जीवान् नियमयतीति वेदलक्षणा वाक् यस्य मुखे वर्त्तते । अनेन तद्ब्रह्मानुस्मरणात् अपराविद्यावासिध्वनिता । यदुत्सिः श्रीहैमरेखारूपेणास्ते इति सच्चिन्मूर्त्तौ भगवति चिज्जडभागाभावेन देहदेहिभागासम्भवेऽपि यद्ब्रह्मनादिस्मरणात् इष्टसाधनसम्प्लामसिद्धिर्ध्वनिता । तावता विद्यालक्ष्मीभ्यां त्रिवर्गलाभसिद्धेस्तद्ब्रह्मनादि स्मरणात् त्रिवर्गलाभसिद्धिरिति । यस्य हृदये संवित् परा विद्या आस्ते इति तद्भजनाद् ब्रह्मात्मैक्यज्ञानरूपपराविद्यावासिरिति मुक्तिसिद्धिः । अत्र हृदयसंविदोरभेदात् पूर्ववद् व्यपदेशः । तं भगवन्तं श्रीनरसिंहमूर्त्तिं कीर्त्तननमनादिभिः सेवे इत्यर्थः ।

ततः श्रीमद्भागवतप्रतिपाद्यं श्रीकृष्णाख्यं सर्वाश्रयं परमात्मानं नमस्करोति विश्वसर्गविसर्गादीति । आदिपदेन स्थानं पोषणमूर्तिर्मन्वन्तराणि ईशानुकथा निरोधो मुक्तिरिति सप्तानां लक्षणानां ग्रहणम् । तत्र परमेश्वरात् कर्तुः गुणानां परिणामात् आकाशादीनां शब्दादीनामिन्द्रियाणां महत्तत्त्वाहङ्कारतत्त्वयोश्च यत् विराड्रूपेण स्वरूपेण च जन्म स सर्गः । चतुर्मुखब्रह्मणा कृतश्चराचरसर्गो विसर्गः । भगवतः सृष्टानां तत्तन्मर्त्यादापालनेनोत्कर्षः स्थितिः स्थानम् । स्वभक्तेषु भगवदनुग्रहः पोषणम् । कर्मेणां वासनाएव ऊतयः कर्मभिर्वर्द्धन्ते संश्लिष्यन्ते वेति ऊतिशब्दार्थः । भगवदनुगृहीतानां सतां मन्वन्तराधिपतीनां धर्मो मन्वन्तराणि । हरैरवतारानुचरितम् अस्यानुवर्तिनाश्च सतां कथा ईशानुकथाः । हर्योगनिद्रावलम्बनानन्तरं जीवानां स्वोपाधिमिः सह शयनं लयो निरोधः । अविद्यया अध्यस्तं कर्तृत्वादि हित्वा ब्रह्मतया व्यवस्थितिर्मुक्तिरिति । एतमेतत्पुराणोक्तेन विश्वसर्गादिनवलक्षणैर्लक्षितं यत् श्रीकृष्णाख्यं परधाम तत् जगद्धामनमामीत्यर्थः । धाम इति आश्रयशब्दार्थः । तत्र सृष्टिलयश्च यतो भवति अध्यवसीयते प्रकाशते च स ब्रह्मेति परमात्मेति प्रसिद्ध आश्रय इति । तदनेन अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूर्तयः । मन्वन्तरेऽनुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः । दशमस्य विशुद्धार्थं नवानामिह लक्षणम् । वर्णयन्ति महात्मानः श्रुतेनार्थेन चाज्जसेति द्वितीयस्कन्धान्तर्गतदशमाध्यायस्य प्रथमादिसंख्यकलोकग्रन्थाथोऽपि संक्षेपतो दर्शित इति ॥

एवं निर्गुणात्वेन प्रणम्य तमेव बहुश्रुतिस्मृतिसिद्धहरिहराद्वैततत्त्वदर्शनपूर्वकं सगुणात्वेनाभिचन्दति माधवो माधवाविति । सन्ने कारणा सर्वसिद्धिविधायिनाविति । हेतुगर्भविशेषणमेतत् । नन्वीश्वर एक एव सर्वेश्वरसिद्धः कथमुभयोरीशत्वं ब्रह्मो व्यापकत्वमिति चेन्मैवं शब्दार्थयोरिव नाममात्रं तयोर्भेदसाहिष्णुत्वेऽपि परमार्थतोऽभेद एवेत्याशयेवानाह परस्परतात्मानाविति । परस्परनतिप्रियाविति । भक्तकृतेनैकतरस्य नमस्कारेणोभौ प्रीतौ भवतः परस्परतादात्म्यादित्यर्थः ॥

व्याख्याक्रमं प्रतिजानीते सम्प्रदायानुरोधेनेति । गुरुपरम्परागतसदुपदेशः सम्प्रदाय इति भरतः । अनुरोधो अनुवर्त्तनम् इत्यमरः । तथाच गुरुपरम्परागतसदुपदेशानुवर्त्तनेनेत्यर्थः । न चाहमेव केवलं गुरुपरम्परागतसदुपदेशानुवर्त्तने वृत्तोऽस्मि किन्त्वेवं बहुषु एव वृत्त इत्यत आह पौर्वापर्यानुसारत इति । किञ्चात्र सम्प्रदायविदः—सम्प्रदायोऽत्र ब्रह्मादिपरम्परागततद्दैतरूपः तदनुवर्त्तनेऽपि पौर्वापर्यानुसरणमाश्रयकम् अन्यथाकृष्णास्तु भगवान् स्वममित्यादि (१ स्कं ३ अं २४ श्लो) पूर्वपरवाक्यानालोचनेन अथाहमेशभागेन (१० स्कं २ अं ९ श्लो) इत्यादावशावतारत्वादिव्याख्यानं स्यात् । यद्वा यथा भगवता ब्रह्मणा नारदं प्रति—यथा हरो भगवति नृणां भक्तिर्मेविष्यति । सर्वात्मन्यखिलाधारे इति सङ्कल्प्य वर्णयेति (२ स्कं ७ अं ५२ श्लो) हरिलीलाप्रधान्येन श्रीभागवतं वर्णय न तु भक्तिरसविधावेत केवलं तत्त्वमित्युपदिष्टं तथेति ॥

दीपनी

चक्षुः १९ अनुवाकस्य आद्यश्रुत्यन्तरसंग्रह इति । तत्र स्मृतिसिद्ध्युदाहरणे स्मृतिश्चेति । तामाह स्वतः सर्वाणीति ।
 (यदाभास्तीत्यर्थः) तन्निर्माणं कर्मणो विष्णुसंस्तुतममप्रकारेण १३ वेचनम् । तन्ननुवेयं श्रुतिश्रवणस्य जगदुपादानत्वादिपराः चेतः
 मत्तुयोपादानत्वादर्शनात् घटादिकाश्च हि मृदाद्यन्तर्गतोपादानकं दृश्यते चेत् सोऽहजडुः स्वात्मकजगत्तत्त्वसदृशं त्रिगुणं प्रधानमेव उपो-
 दानं युक्तं पुरुषसंनिधानमात्रेण । प्रधानं स्वयमेव । जगदकारेण प्रकृतिर्न तत्र कर्तुरीश्वरपक्षे । तस्मात् यतः प्रधानात् भूतानि जायन्ते
 प्रधानमेव तस्मात् जगदकारेण कुरुते इत्येवं श्रुतिमिदं प्रधानमेव । जगत्कारणत्वेन प्रतिपाद्यते इति शङ्कते तर्हि इति । प्रधानं त्रिगुणस्य
 कर्मण्येकमित्यर्थः सिद्धोक्तमाह । निताममिदं सर्वं इत्यर्थः । प्रमाणमाह । ईदृशं शक्तिः (येतरेयोपनिषदि १३ अण्डे १३ आहाराः) ।
 स सर्वं । स्वाभाव्यादामा एकस्मिन् सत्त्वे जगत्कारणत्वात् । अलोचितत्वात् निति । यावत्तु ननु प्रागुत्पत्तेरकारणत्वात् कथं प्रकृतत्वात् निति
 माह । ननु तत्रैव स्वयमेव । तत्राह । श्रुतिः प्रमाणमाह । जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् ।
 आयेत्युक्तम् । लोकाः अस्मिन् प्रकृतिः । आशिकर्मणो पणोऽप्यनभूतान् चक्षुः । सुजिमेत्यर्थः । स इमानिति । (येतरे १३ अण्डे १३ आहाराः)
 ताम् । पञ्चमालम् । स इमान् लोकाः अस्मिन् जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् ।
 तन्मेव जगत्कारणत्वात् । प्रतिपाद्यते । जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् ।
 दिशोऽपि जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् ।
 केवलमिति । जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् ।
 इत्युक्तम् । जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् ।
 अस्यार्थः । न साहचर्यामिति प्रधानं जगत्कारणमिति प्रतिपाद्यते । तत्र असाहचर्यमिति हेतुर्गमं विशेषणम् । असाहचर्यत्वात् वेदशब्दाप्रतिपाद्यत्वात्
 दित्यर्थः । कुतो वेदशब्दाप्रतिपाद्यत्वम् इति शङ्क्यामह । ईदृशं शक्तिः । जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् ।
 सम्भवतीति वेदशब्दाप्रतिपाद्यम् । अतो न कारणमिति न्यायोक्तिः । ईदृशं शक्तिः । जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् ।
 श्वरस्य कर्तृत्वादिकं वैषम्यादिदोषाप्रसङ्गार्थं जीवकर्मिणं वाच्यं जीवश्च धर्मादिकर्मणां कर्ता उपादानश्चेति कर्मद्वारे श्वरस्य सृष्ट्यादिप्रयोज-
 कत्वेन जगदुभयविधकारणत्वं पर्यवसति लोके जयकर्तृयोधप्रयोजके जेतृव्यवहार दर्शनात् । तथा च जीवो ज्ञेयः स्यादिति शङ्कते तर्हि किं
 जीव इति । समाधत्ते नेत्याहेत्यादि । अविद्यावृत्तानस्य जीवस्य ध्याने फलोभावात् स्वतः सिद्धज्ञानस्वरूपं धीमहीति भावः । ननु सिद्धिजीवस्य
 हिरण्यगर्भस्य अनावृत्तज्ञानैश्वर्यश्रुतेः स ध्येयोऽस्त्विति शङ्कते तर्हि किमिति । अत्रेव्यष्टिजीवोपाधिकमौक्तिकमृष्टेः पूर्वहिरण्यगर्भः । समुक्त-
 पक्षः जातः सन्भूतस्य जीवादिसङ्ख्येकः पतिरासीदिति श्रुत्यर्थः । अत्रेव्यष्टिस्वात्म्यतः प्राप्त्यश्रवणात् तत्त्वज्ञानस्य ज्ञानस्यापि तथात्वा-
 वगतेरनावृत्तत्वमिति भावः । समाधत्ते नेत्याहेत्यादि । असाहचर्यं ब्रह्मण इति । तत्र जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् । जगत्कारणत्वात् ।
 व्यञ्जितुं कविपदं तद्वस्तोत्राणां निर्देशत्वाय आहोति । य इति । यः परमेश्वरः पूर्वं महाकल्पादौ ब्रह्मणं विदधाति उत्पादयति । दैतन्दि-
 नकल्पादौ सुप्तं प्रबोधयति यश्च तस्मै ब्रह्मणे वेदान् प्राहिणोति ददाति तद्वेदुद्धौ प्रकाशयतीत्यर्थः । उभयत्र भूतार्थे लट् । "तं देवम् आत्म-
 बुद्धिप्रकाशं देहान्ते देवः परं ब्रह्म तारकं व्याचष्ट" इति । (तृप्तिहतापनीयः) श्रुतेः आत्मज्ञानप्रदम् । यद्वा अहं ब्रह्मास्मीत्यादिमहावाक्ये-
 स्थधीवृत्तित्वेन ब्रह्माकारबुद्धौ स्वप्रकाशतया प्रकाशत इति तं ह प्रसिद्धं मुमुक्षुमोक्षमिच्छुरहं वै निश्चितं शरणां प्रपद्ये तदेकस्वभाव-
 अस्मीत्यर्थः । भगवच्छरण्यत्वविशेषः । तत्रैवाहं भगवत्सौ स एवाहमिति । त्रिधा । भगवच्छरण्यत्वं स्यात् साधनाभ्यासोपाकृतः । इति
 चचनेभगवद्गीताटीकायां सर्वधर्मान् परित्यज्येत्यत्र (गीता १८ अ० ६६ श्लो०) । भक्तिरसायनाभ्यासादौ च पूज्यपादमभ्यस्यन्तस्तत्त्वज्ञान-
 दिभिरुक्तः । तत्राद्यस्य मृदुत्वं द्वितीयस्य मध्यत्वं तृतीयस्याधिमावृत्तशुक्लः । अश्वरीपगोपीप्रह्लादप्रभृतयस्तत्र तत्र भूमिकायामुदाहरण-
 इति दर्शितश्चेति चिन्त्यम् । मनसैवेति । मनस्येव प्रकाशितत्वात् सप्तम्यर्थे तृतीया । मनसि यथा वेदस्फूर्तिः स्यात्तथा मनोवृत्तिः प्रवर्त-
 यामास इत्यर्थः । अनेन बुद्धिवृत्तिप्रवर्तकत्वेनेति । सप्तमिजीवस्य ब्रह्मणो बुद्धिवृत्तिप्रवर्तकत्वेन व्यष्टिभूतानां जीवानामपि तत्प्रवर्तकत्वं
 बोध्यम् । भगवता ब्रह्मणो हृदि प्रथमं प्रकाशितो वेदस्तन्मुखतः प्रादुर्भूत इत्यर्थे स्पष्टयितुं द्वितीयस्कन्धस्य (४ अ० २२) श्लोकमाह
 प्रजोदितेति । पुरा कल्पादौ अज्ञस्य ब्रह्मणो हृदि सृष्टिविषयां स्मृतिं वितन्वता विस्तारयता येन भगवता प्रेरिता सती वेदवाणी मस्या-
 स्यतां मुखतः किल प्रादुर्भूता । स्वानि शिक्षादियुक्तानि लक्षणानि यस्याः । ऋषीणां ज्ञानप्रदानं श्रेष्ठ इति तदर्थः । पुनश्चादयति जनु-
 ब्रह्मेति । लोकेष्वतिप्रसिद्धाऽपि न्यायपद्धतिभिः । यथा पूर्वेद्युसाध्याय्येदमधीत्य सुप्त्वा परेद्युः प्रबुद्धः गुरुनिरपेक्ष एव वेदं पठति
 तद्वदेनन्दिनकल्पे महाकल्पादौ तु जातिस्मरवद्वृत्तिप्रवृत्तः कल्पान्तरासृष्टिकर्मोपासनवल्लब्धब्रह्मत्वाधिकारः । कल्पान्तरस्य वेद-
 स्मरवित्यर्थः । तत्र परिहृत्यति नेति । यस्मिन् ब्रह्मणि वेदे सूर्योऽधिकारिणां ब्रह्मकर्मोपासनं मुह्यन्तीत्यर्थः । पूर्वोक्तस्मृतिपुराणवलात्
 ब्रह्मणः कल्पादौ वेदविषये मोहो निश्चीयते तेन सुप्तप्रबुद्धस्यायस्य जातिस्मरत्त्वकल्पनस्य च बाध इत्यर्थः । पूर्वपक्षो हिरण्यगर्भश्रुतौ तु
 श्रुत्यन्तरोक्ता परमेश्वराज्ञानादिप्राप्तिरुपसंहर्तव्येति भावः । उक्तश्लोकात् । निजमयति अतएवेत्यादिना । स्वतः सिद्धज्ञानस्य परमेश्वरस्य
 प्रातीतिकजगत्कारणत्वेन सत्यत्वं प्रदर्श्य तस्यैव परमार्थं सत्यतामाह असतः इति । परमात्मा सत्यो भवितुमर्हति असतो जगतः सत्ता-
 प्रकृत्यात् । रज्जुसर्पवदित्यनुमानेन परमात्मनः अनारोपितसत्यत्वं बोद्धव्यमिति ।
 मायया प्रारम्भेण ज्ञेति । सर्वगायत्रीमन्त्रीव्यभिचारिणीमहीति पक्षसंचलितमाययर्थे न प्रारम्भेणेत्यर्थः । अत्यन्तसुगोप्ययाः सर्व-
 मन्त्रादिरूपया मायया प्रकाशयतया पठननिर्हत्वादिपि माययर्थेन प्रारम्भ इति बोध्यम् । जन्माद्यस्यैव त्रिमया माययर्थे सति प्रेक्षालक्षणा-
 वदुचिध्वयाख्या सुबोधिन्यादिबहुदीकाकृतिः कृता । तत्रातिविशदत्वात् । अथाव्यालेशोक्तव्याख्येयं परिगृह्यते । जन्माद्यस्य यत इत्यनेन
 कवितुमित्यस्यार्थः उक्तः । यतः सृते इति सविता । अत्र सित्यतिप्रत्ययाव्युपलक्षणीया । परमिदमेतत् । यत्रेयपदस्यार्थः उक्तः । उभयोरपि
 श्रेष्ठत्वात्कत्वात् । सत्यमित्यनेन भगवत्स्यार्थः उक्तः यतो ब्रह्मैव सदस्यदसत्यम् । तत्पदार्थस्तु विशेषणस्यो न स्वतन्त्रः । यद्वा तत्र
 प्रतिपक्षः स्वरादित्यनेन देवपदस्यार्थः उक्तः यतो दीव्यति स्वतः प्रकाशते इति देवः स्वतन्त्रमेव प्रकृतः इति स्वरात् । प्रकाशोऽपि धाम तस्य

१ : दशमः ॥

दशानामपि लक्षणानां संक्षेपेणोक्तत्वात् तृतीयादीनामपि तद्वत् सर्गाद्येकैकस्योक्तत्वात् प्रथमस्कन्धस्य तु न कश्चमपि भागवतत्वम-
पेक्ष्यापिलक्षणास्यानुक्तत्वादिति शङ्कत कश्चित् तत् स्वामिभिर्निराकियत् अतएवेति । अन्यत् प्रथमव्यतिरिक्त भागवत नामेत्यपि न
शङ्कनीयं प्रथमस्कन्धावशिष्टमेव भागवतं हेयमित्यर्थः । तत्र इतः अतएव उक्तलक्षणाप्रसादिव । अष्टादशसङ्ख्यत्वाद्दशस्कन्धसंमित-
त्वगायत्रीसमारब्धत्वादीनां प्रथमेन विना असम्भवात् उपादधातत्वेनाधिकारिनिरूपणान् प्रथमस्यापि भागवतत्वमस्तीत्यर्थः । यथा
अशोच्यानन्वशोचस्वमित्यारभ्य (गी २ अ ११ स्तो) भगवद्भातात्वेऽपि ततः प्राक्तनस्य ग्रन्थस्यापादधातत्वेन गीतात्वमिति । किञ्चात्र
नव्याः—भगवत्त्वा इदं भागवतमिति व्युत्पत्त्या गङ्गेशोपाध्यायन् देवापुराणमव भागवतशब्देन व्यवहृतमिति रीत्या पूर्वमपि सा शङ्का-
सीच्चित्रवृत्तये स्वामिभिस्तथाक्तमिति चेत् मन्यसे मन्यताम् । आस्तिकाणां श्रुतिस्मृत्यादिप्रामाण्यशङ्काभावेऽपि जौमनीयानां वेदानां
कादृक्कौथुमादिसमाख्यावदंशेन पौरुषेयत्वमाशङ्क्य तत्समाधानवदाचारमाधवादा स्मृतीनामप्रामाण्यमाशङ्क्य ताविरासवत् स्थूणा-
निखननन्यायिनैतद्वृद्धीकरणास्यावश्यकत्वात् टीकाकाराणामित्यवध्यम् । अलमत्र विस्तरेणति ॥ १ ॥

श्रीवीरराघवः

श्रीमतेरमानुजायनमः॥

चन्देवात्स्यमहोवचार्यतनयंवात्सल्यवानुजिज्ञिषीशैलेशमुकेश्वरः पतिमपिप्राचार्यपारंपरीम् ।

तुर्य्यव्यूहमशेषहेतु मजितस्याजंतदुरुत्संमज्जेवमपिभवत् पराशरसुतं व्यासं च वैयासकिम् ॥ १ ॥

श्रीशैलपूर्णादखिलेति हासपुराणजालं समिधाप्य येन ।

प्रावर्त्तिसन्दर्शयतेवशिष्यं भावं मुनिलक्ष्मणमाश्रयेऽहम् ॥ २ ॥

श्रीरामानुजयोगि पूर्णकरुणापात्रमहान्तनुवः संप्राप्ताखिलवेद्यविद्यमखिलान् योद्राविडान्व्याकरोत् ।

वेदांताङ्कुरुकेश्वरं गुणानिधि श्रीविष्णुचित्तं गुरुं वात्स्यं तं वरदं च वाग्बिजयजं व्यासाय नमोऽमीमहि ॥ ३ ॥

श्रीमद्भागवतपुराणमखिलं व्याख्यातुमिच्छामि कृतव्यासार्थेयति राजभाष्यवचसामहं बुधानांमुदे ।

मंदानामपि माहशामवगमाच्चाहंतयादशितं पन्थानं समुपाश्रितो विवृणुयामत्साहसक्षम्यताम् ॥ ४ ॥

तत्र भगवान्पाशशय्यः सत्यवत्याभिवदशेनावतीर्णो वृद्धरायणोऽखिलहेयप्रत्यनीककल्याणगुणैः परेण ब्रह्मणा विरचितेऽस्मिन् ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ते देवमनुष्यप्रतिपादपक्षीपुंसचातुर्वर्ग्यं चातुराश्रम्यादि भेदभिभेजगतितदुषर्काल्पततदाराधनापयुक्तकरणाकलेवरान् चतुर्मुखादि परंपरावर्तिततः निःश्वसितरूपधर्मार्थकाममोक्षपुरुषार्थचतुष्टयतत्साधनावबोधधीतवेदानपि स्वस्वकमेवांसनानुवर्ति-
बुद्ध्यनुगुणप्रवृत्तकर्मानुगुणगर्भजन्मजरामरणादि सांसारिकदुःखोपहतानवगतवेदार्थान् जनानवलोकयानुकम्पितमनास्तदुज्जिजी-
विषयातेषां दुर्वोचं प्रतिजन्महितोपदेशेन मातापितृसहस्रेभ्यः प्रतिवत्सलतमं भागद्वयात्मकं वदव्याचिख्यासुस्तावत्स्वाशिष्येण
समवताजैर्मिनिनामहर्षिणापूर्वभागं व्याख्याय स्वयमुत्तरभागं समीचीनैः शारीरकनयैर्व्याख्याय प्रायशः पूर्वभागोपबृंहणात्मकं पंचमवे-
दन्वेन प्रसिद्धं श्रीमहाभारताख्यमितिहासं निर्माय प्राधान्यं च वेदान्ताणोपबृंहणात्मकं श्रीमद्भागवताख्यपुराणं मलौचकीषुस्तावदिष्टदेवतो-
पासनात्मकं मंगलमाचरति प्रथमश्लोकेन जन्माद्यादिनायद्यपि कोचिदिदं पुराणं शुक्रकनृकमिति वदन्तियद्याप्योपनिषद्भागोपबृंहणपरेषु
तत्रापिसात्विकतयाप्रत्यक्षश्रुत्यनुगुणार्थतया च प्रवलेषु प्रवृद्धेषु वाशिष्टपौत्रप्रत्यक्षश्रुत्यभीष्टतमं पंचमश्रुतप्रवर्त्तकभगवदंशपारांशये-
तनयपरमत्राभिप्रणीतं पुराणं श्रीमद्भागवतमशेषजगत्प्रथितं परमनिःश्रेयसाभ्यर्थिभिरत्यन्तमुपादयं यथापादोऽवरोषप्रतीर्गातमनां कम् अवरो-
षशुक्रमोक्तं शृणु भागवतसदा पठस्व स्वमुखेनापि यदीच्छसि भवक्षयमिति श्रीव्यासार्थसूत्रैश्च शुक्रकनृकत्वमवगम्यते तथापि तत्र
प्रणीतमित्यस्य प्रवर्त्तितमित्यर्थः पाराशर्येत्यस्य कृततिशेषः तनयेत्यस्य तदित्यादि अन्येयतत्पुराणस्य बहुवचनविरोधापत्तः तथाहि-
तावदस्मिन्नेव अन्येवृत्तीयाध्याये उत्तमश्लोकचरितचकारभगवानुषिः निःश्रेयसाय लोकस्य धन्यं स्वस्त्ययनं महत् ताददग्राहयामास सुत मात्म-
विदांवरं इति व्यासकनृकत्वं स्पष्टं प्रतीयते तथा श्रीनारदस्याह्वयैतत्पुराणनिर्माणं तथास्मिन्नेव स्कंधे स्पष्टो भविष्यति अन्यथापि समाक्षा-
द्भक्तियोगमधोक्षजे लोकस्याजानतो विदांश्चक्रे सात्वतसंहितां इति तथा द्वितीये प्रथमेऽध्याये इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसामितं
अधीतवान् द्रुपदपरोक्षितुर्वेदायनादहमिति शुक्रोक्तेरपित नवगम्यते तथानवमेऽध्यायेऽध्यायस्यापराशरात्साक्षादवतीर्णो हरः कलावेद-
गुप्तो मुनिः कृष्णायतोऽहमिदमध्यगादित्वास्वशिष्यान्पेलादीन् भगवान्वादरायणिः महापुत्राय शांताय परगुह्यामदं जगादिति शुक्रोक्तेश्च तद-
वगम्यते उदाहृतव्यासार्थं श्रीसुकुंगतहतुभिरेवास्य पुराणारत्नस्य प्रामाण्यमतपवोपादयत्वं च स्पष्टमवगम्यत इति न तत्रास्माभिः का-
र्योयत्तः पुराणान्तरसंवादाच्च तदनन्तरमेव स्फुटीभविष्यति अत्र नायड्युपक्रमत्वं प्रतीयते धीमदीति शब्दतः पदान्तरैरर्थश्च तदुपक्रमत्वप्र-
त्यभिधानात् नायड्युपक्रमत्वं वा स्यस्कांदि पुराणोत्तरखंडे ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रा द्वादशस्कन्धसामितः ह्यग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा
गायत्र्या च समाप्तम् यत्र भागवतं विदुरिति तथा चोक्तमात्स्ये आरभ्य यत्र गायत्रीवर्ण्यते धर्मविस्तरः वृत्रासुरवधश्चापि यत्र भागवतं
विदुरिति तत्र जन्माद्यस्य यत इति जगत्कारणात् प्रतिपादनेन तदर्थकसंविताशब्दार्थे उक्तः वेदान्तप्रसिद्धिद्योतयतायत इति पदेन तच्छब्दार्थ-
श्च सूचितः सूरप्रोक्त्यनन्तरं गयत्र्या उक्तः उक्तदिसर्वज्ञः सावित्रीविवरणो वरैर्नयवरेण यतु वराध्यातार ईरिता इति तेन इत्यादिना देवता-
व्याप्य उक्तः द्योतनः सर्वभावानां द्योतमानः स्वयं सदा अज्ञानमखिलं तु धाजितं तत्रोक्तं धनं खण्डयन् दोषं वस्त्रं हनं द्योतनः प्रकाशकः जन्मा-
दीत्यनेन च देवशब्दार्थ उक्तः जगद्ग्रापारोहितलीलाधासनादिनागर्भशब्दार्थ उक्तः गर्भस्तेजः समाख्यातं भजयं सखिलं कष्टमिति च तत्र
शुक्तं स्वराहस्यतन्मः प्रकाशयेन धीमदीति द्योतनं धियो धीपूविकाश्रयाः प्रेरणां तु प्रचोदन इति द्वितीयां च पंच प्रदर्शिततवागायड्युपक्रम-

श्रीवैराग्यवः ।

त्वसिद्धिः अथपदानियोज्यस्ति प्रवन्धस्यवदान्तायापवहणा रूपतादृशतायातयतिजन्मादीति यतोवाइमानि भूतानि जायन्तइति वेदान्ताय
 प्रत्यभिज्ञानात् शारीरकार्यसंग्रहं चात्रयति शारीरकद्वितीयसूत्रस्यवादादुपादानात् अत्यथप्रत्यभिज्ञानादवपरधामहीत्यत्रब्रह्म-
 त्याहाराविषयः अस्यचिदाचिन्मयस्यजगतीयतोजन्मादित सत्यपरब्रह्मधामहीत्यन्वयः कारणतुल्ययतिभूतारुतभावः पञ्चमन्यवामपि-
 यत्कदाजन्मादीतितदगुणसम्बिज्ञानवद्विहीहि जन्मास्थितिलयः अन्यपदार्थः अतएवतपुसकमेकवचनत्वम् अतदगुणसम्बिज्ञानवद्विही-
 हित्वेसृष्टिकारणात्वाऽसिद्धिः तथास्थितिलययोरन्यपदार्थत्वेनजन्मादिशब्दस्याद्विवचनान्तत्वेदोदोद्विवचनामिति प्रगृह्यसंज्ञायां सन्ध्यभाव-
 प्रसङ्गः तदगुणसम्बिज्ञानवद्विहीहित्वपक्षेऽपिजन्मादित्रयाणामसमुदितानामन्यपदार्थत्वेजन्मादिशब्दस्यवद्विवचनान्तत्वापात्तः जन्मनः पदान्य
 पदार्थत्वं समस्यमानपदार्थत्वं च विरुद्धं जन्मप्रत्येवतस्यादित्वानुपपत्तिश्च अतो जन्मास्थितिलयसमाहारमन्यपदार्थं विवक्षितत्वात्
 जन्मादीतितदगुणसम्बिज्ञानवद्विहीहिप्रयुक्तः तस्यान्यगुणपदार्थगुणाविशेषणानिसमस्यमानपदार्थइतियावत् तेषां समीत्येकीकारसम्बि-
 ज्ञानं विशेष्यभूतान्यपदार्थान्तर्भावेनज्ञानंयस्माद्विहीहर्लम्बकणोर्गितइत्यादिः सतदगुणसम्बिज्ञानवद्विहीहिः तद्विपरीतश्चप्रगुरत्यदित्व-
 तदगुणसम्बिज्ञानः यतो जन्मादितद्धिमहीत्यनेनजन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणोलक्षणं विवक्षितं यतोवाइमानीत्यादिभूतौप्रतिवाक्यं तद्वद्वेत्य-
 नुक्तेरनेकलक्षणवैयर्थ्याच्च जन्मादिसमुदायएकलक्षणं नतुजन्मकारणत्वं स्थितिकारणत्वंलयकारणत्वं चेत्यनेकलक्षणम् अत्रसत्यंपरं
 ब्रह्मधीमहीत्येतावन्मात्रोक्तौब्रह्मशब्दस्य बृहन्महदादिशब्दपर्यायत्वानिधानेन प्रकृतिजीवादिपरत्वस्यापिसम्भवात् तेषामेवात्रध्येयत्वंप्रस-
 क्तं तदव्युदासायात्रध्येयस्यब्रह्मणोनिरतिशयवृहत्त्वं स्वरूपगुणवृहत्त्वं तदेवब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं प्रकृष्टादिषुब्रह्मशब्दस्त्वौपचारिकश्चेतिव-
 क्तुमत्रलक्षणमुच्यते तत्रचैकेनैवसमुदायलक्षणेनध्येयस्यब्रह्मणोनिरतिशयवृहत्त्वलाभात् ततएवप्रकृत्यादिव्युदासानानेकलक्षणत्वम् अन्य-
 यासृष्टिकारणत्वमात्रान्तरानुकूलज्ञानशक्त्यादिलाभेऽपिस्थित्याद्यनुकूलज्ञानशक्त्याद्यलाभेननिरतिशयेवृहत्त्वासिद्धिः नचत्रितयोकावपिमो-
 चकत्वोपयोगिज्ञानशक्त्याद्यलाभइतिवाच्यं मोक्षस्यास्थितिलयोन्यतरान्तर्भूतत्वेनतत्कारणोक्त्यैवतल्लाभात् स्थितिर्नामानिष्टपरिहारपूर्वकेष्ट-
 प्रापणरूपमोचकत्वंचतादृशमेव यदिचायंमोक्षआत्यन्तिकनाशरूपहृष्टहिल्लयान्तर्भूतः यतइतिहेतौपञ्चमीननुजनिकर्तुः प्रकृतिरित्युपादान-
 संज्ञायांपञ्चमी तथा सति स्थितिलययोरनन्वयः स्यात्जनिकर्तुः प्रकृतिसिद्धिः सूत्रेहि प्रकृतिशब्दउपादानकारणावाचीजायमानस्योपादान-
 मपादान संज्ञकमितितत्सूत्रार्थात् अत्रतत्सूत्रविहितापादानसंज्ञानिमित्तपंचम्यभ्युपगमेजन्मकारणत्वस्यलक्षणत्वलाभेऽप्यादिशब्दप्राह्यस्थि-
 तिलयकारणत्वस्यलक्षणत्वाभावात् तयोरनन्वयः स्फुटपवहेत्वर्थपंचम्यानुहेतुत्वस्यानिमित्तोपादानसाधारण्यत्वादन्वयउपपन्नः तत्रभा-
 व्यवस्थाविशेषवतः प्रागवस्थायोगित्वमुपादानत्वानिमित्तत्वेनामकर्तृत्वंएवंचात्रजगज्जन्मादिप्रत्युपादानत्वेनिमित्तत्वरूपोभयविधकार-
 णत्वं ब्रह्मणोलक्षणंविवक्षितं नतुलोकमृत्कुलालयोर्विभिन्नयोरेवोपादानत्वनिमित्तत्वदर्शनात्कथमेकस्योभयविधकारणत्वमित्यत्राह अन्व-
 यादितरतश्चाथेतिवति अथेषुकार्यभूतेषुदेवमनुष्यादिष्वन्वयादनुवृत्तेरुपादानत्वम् इतरतोव्यतिरेकादनन्वयात्प्रकृतिपुरुषाभ्यांविद्विषयत्वेन
 तन्नियन्तृतयापृथगेवावस्थानान्निमित्तत्वं चैकस्यैवब्रह्मणोपपन्नमित्यर्थः कुलालस्यासर्वशक्तेर्घटादिषुमृत्कार्येष्वनन्वयात्ततोपादानत्वंअचेतना
 यामृदस्तुव्यतिरेकाभावांनिमित्तत्वं ब्रह्मणस्तुप्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरानवगतस्य केवलवेदान्तैकसमधिगम्यस्य चिदचिद्विलक्षणस्थोभयविध
 कारणात्त्वोपयुक्तसर्वव्यसर्वशक्तियुक्तस्यान्वयव्यतिरेकयोर्वेदान्तैःश्रयोऽवगतत्वादुभयविधकारणात्त्वोपपत्तिरितिभावः वेदान्तोश्चसर्वव्यसर्व
 द्वैतव्यतदात्म्यमिदं सर्वमयमात्माब्रह्मतत्त्वमसीत्यादयोऽन्वयप्रतिपादकाः तदैक्षतयःपृथिव्यान्तिष्ठन्पृथिव्यां अन्तरोयंपृथिवीनिवेदयस्यपृथि-
 वीशरीरयः पृथिवीमन्तरोयमयतियआत्मनितिष्ठआत्मनोऽन्तरोयमात्मानवेदयस्यात्माशरीरयआत्मानमन्तरोयमयतीत्याद्याव्यतिरेकप्रतिपा-
 दकाः यद्वैवस्विधानामुभयविधकारणत्वनिर्वाहकान्वयव्यतिरेकप्रतिपादकानामुभयविधकारणत्वप्रतिपादकानांसदेवसौम्येदेमग्रआसीदेक
 मेवाद्वितीयन्तदैक्षतवदुस्यांप्रजाययसंमूलाः सौम्येमाःसर्वाःप्रजाइत्यादीनांचवेदान्तानांब्रह्मणिप्रतिपादकतयाऽन्वयात्तदर्थेषुइतरतोऽन्वयात्
 प्रकृतिपुरुषादिषुभयविधकारणत्वप्रतिपादकत्वेनान्वयाभावाच्चद्वैवोभयविधकारणमित्यर्थः यथाब्रह्मस्वरूपगुणादिकंशास्त्रिकसमधिगम्य-
 न्तदुभयविधकारणत्वंब्रह्मण्येवशास्त्रेऽप्योऽवगतत्वनुप्रकृत्यादिवितीभावः अस्मिन्पक्षेअन्वयादित्यनेनसमन्वयाध्यायप्रथमपादार्थउक्तः इतर-
 तइत्यनेनविप्रायर्थः ब्रह्मकारणमेवब्रह्मैवकारणमित्ययोगान्ययोगव्यवच्छेदेनकारणत्वहिंसमन्वयाध्यायेसमर्थितं पूर्वव्याख्यानेत्वनुवृत्त्यनु-
 वृत्तिश्रयामुपादानत्वनिमित्तत्वावकाशान्तदुभयविधकारणत्वप्रसाधिते अर्थादेवप्रकृत्यादीनामकारणत्वसिद्धेरयोगान्ययोगव्यवच्छेदा-
 वर्थादेवसिध्यतः यद्वासमन्वयादुभयविधकारणत्वस्यब्रह्मण्येवसङ्गतिरेकप्रकृत्यादिषुइतरतोऽसङ्गतेष्वब्रह्मण्येवकारणत्वमित्यर्थः एकमेवा-
 द्वितीयमित्यनेनहि कस्त्वनस्यजगतएकमेवाभयविधकारणमवगतं तत्रप्रकृत्यादिषुभयविधकारणात्त्वोपयुक्तसर्वव्यसर्वशक्तित्वाद्यभावेयब्रह्म-
 णितद्भावस्य च श्रुतिभ्यएवयः सर्वज्ञः सर्ववित् सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः परास्यशक्तिर्विविधैवभूयते स्वाभाविकीज्ञानबलक्रिया च श्रोतृणां
 वजावीशानीशौ अजामेकालोहितशुक्लकृष्णामित्यादिभ्योऽवगमादुभयविधकारणप्रसङ्गइतिभावः अस्मिन्पक्षेसर्वव्यसर्वशक्तित्वादिगुणप्र-
 तिपादकत्वेनवेदान्तानांब्रह्मण्यन्वयात्तस्मिन्नुभयविधकारणात्त्वोपपत्तिः तदुपपत्तेश्चजन्मादिकारणात्त्वस्यलक्षणत्वसिद्धिरवगन्तव्या अस्मि-
 न्पक्षेअयोगान्ययोगव्यवच्छेदोशाब्दीयद्वाब्रह्मणोलक्षणेनप्रतिपत्तव्यम् अनुमानेनाप्यवगन्तुंशक्यत्वात् अप्राप्तेहिशास्त्रमर्थवद् शास्त्रिकप्र-
 माणाकत्वेऽपितस्मिन्प्रवृत्तिनिवृत्त्युभयराहितेअपुरुषार्थस्वरूपेणावेदान्तानोविधकत्वेनान्वयः पुरुषार्थपर्यवसानासम्भवाज्ज्ञाप्रमाणमित्यत-
 आह अन्वयादितरतश्चाथेतिवतिअन्वयादित्यनेन समन्वयाधिकरणासिद्धान्तार्थउक्तः शास्त्रयोन्याधिकरणाद्येस्त्वयादेवविचक्षितः शास्त्रयो-
 न्याधिकरणात्त्वस्यलक्षणाक्षेपपरिहाररूपत्वेनलक्षणाकथनेनैव तदक्षेपपरिहारयोरन्यत्रविचक्षितत्वप्रतीतिः समन्वयाधिकरणानुशास्त्रिकोव्यधिक-
 रणाक्षेपपरिहाररूपमिति तदन्वयादित्यनेनप्रदर्शितं अयमभावः नतावदनुमानेनस्यब्रह्मतस्यासम्भवात् यद्यपिघटादिवत् सोषधन्तवादिनाजग-
 तः कार्यत्वमनुमीयते कार्यचतुर्दशमिहकृष्णमित्यनेमिहजीवव्यतिरिक्तः कस्त्वनजगमिमां शाचतुरद्वैतरोऽनुमानुशक्यते तथापिलाघवाकार्यत्वा-
 दिहेतुनाऽनुमीयमानोयः कश्चित्कसौजीवपवस्थात् तस्यैववृत्तात् तन्जीववृत्तौलाघवमीश्वरवृत्तौगौरवमितिनैश्वर्यसिद्धिः ननुजीवनामलप-
 हत्वाकथं महोमहाधराद्येककर्तृत्वमितिवेचं तत्तद्विलक्षणापुण्याविशेषोपायतशक्तिविशेषाणांविश्वामित्रादीनामेव तत्सम्भवात् अस्मिन्प-
 क्षेअस्मिन्पक्षेऽपिअस्मिन्पक्षेऽप्यन्यत्रसोस्तीतिविषयः अन्यत्रान्यस्य विधमानत्वाद्वाप्यनिरनतायोगिकविपत्ताः सर्वदा सर्वशक्येतिवतैवतज्ज-
 कस्मिन्नप्येवैवमिमांसाऽन्यत्रसोस्तीतिविषयः अन्यत्रान्यस्य विधमानत्वाद्वाप्यनिरनतायोगिकविपत्ताः सर्वदा सर्वशक्येतिवतैवतज्ज

श्रीविराटसूक्तः ।

तद्धर्माभावप्रतिष्ठाकाकिं तस्यैव चिद्विशिष्टस्य ब्रह्मणो लक्षणमिदं । जगज्जन्मादिकारणत्वमितिततो विशिष्टस्येतरव्यावृत्तितद्वैजात्य-
 सिद्धावापकवलाविशेषस्यैव विशेषणभूता चिद्विस्तारजात्यशङ्कायां । तद्विराट्पथानिरस्तकुहकादिकं स्वरूपलक्षणवस्तुतस्तु यतो वित्वादिभूत्वा-
 ब्रह्मण्युपादानत्वस्याप्यवगमात् । तस्य च सुदीर्घाविकारादीदोषसहचारित्वदर्शनाद्ब्रह्मण्युपादानत्वस्यैव विशेषणभूता चिद्विस्तारजात्यशङ्कायां । तद्विराट्पथानिरस्तकुहकादिकं स्वरूपलक्षणवस्तुतस्तु यतो वित्वादिभूत्वा-
 धामनिरस्तकुहकादिविशेषणत्रयमिति । न तद्विराट्पथानिरस्तकुहकादिविशेषणत्रयस्यैव विशेषणभूता चिद्विस्तारजात्यशङ्कायां । तद्विराट्पथानिरस्तकुहकादिकं स्वरूपलक्षणवस्तुतस्तु यतो वित्वादिभूत्वा-
 त्रयप्रत्यभिज्ञाप्यतधामपदेनैवानपदस्य परपदेनाधिक्यवाचनानन्तपदस्य सत्यपदेन तस्य च प्रत्याभिज्ञानात् । धामनातेजसमिद्विस्तारजात्यशङ्कायां । तद्विराट्पथानिरस्तकुहकादिविशेषणत्रयमिति । न तद्विराट्पथानिरस्तकुहकादिविशेषणत्रयस्यैव विशेषणभूता चिद्विस्तारजात्यशङ्कायां । तद्विराट्पथानिरस्तकुहकादिकं स्वरूपलक्षणवस्तुतस्तु यतो वित्वादिभूत्वा-
 ज्ञानरूपेण स्वेन स्वाभाविकेन निरुपाधिकेनातिव्यवृत्तः । निरस्तकुहकादिविशेषणत्रयमिति । न तद्विराट्पथानिरस्तकुहकादिविशेषणत्रयस्यैव विशेषणभूता चिद्विस्तारजात्यशङ्कायां । तद्विराट्पथानिरस्तकुहकादिकं स्वरूपलक्षणवस्तुतस्तु यतो वित्वादिभूत्वा-
 धर्मभूतज्ञानेनावगतवस्तुरहितमित्यर्थः । अनन्तमुक्तजीवाव्यावृत्ताः तेषामुक्तिदशाया असंकुचितज्ञानत्वपितस्य परमात्मप्रसादयितव्यत्वेन साक्षात्
 धिकत्वात् । वददशायामभावनिर्णयत्वाभावाच्च सत्यपदेन निरुपाधिकसत्तायाः । परमपुरुषमाह तेन विकारास्पदमचेतनं तत्सुष्टुचेत-
 नश्च व्यावृत्तः । नामान्तरभजनाहं वस्थान्तरयोगेन तयोर्निरुपाधिकसाक्ष्यो गतहितत्वेत् । परशब्दो धिकत्वाच्च सत्त्वात् । परमात्माहं परित्यज्य-
 धिक्यपरः । अनन्त्यमित्यर्थः । अनन्त्यचात्र दशकालवस्तुपरिच्छेदरहितत्वरूपं । तच्च सगुणत्वात् स्वरूपस्य स्वरूपेण गुणोऽप्यभिप्रेतः । अनेन-
 पूर्वपदद्वयव्यावृत्तकोटिद्वयविलक्षणाः । सातिशयस्वरूपगुणानित्यासद्वाव्यावृत्तविशेषणानां व्यावृत्तकत्वात् । सत्यादि । चाप्यस्या-
 प्रत्याभिज्ञानादेव विशेष्यसंपर्कब्रह्मपदमध्याह्रियते । एवं च जगज्जन्मादिना लक्षणेनावगतस्वरूपब्रह्मसकलेतरवस्तुविजातीयमिति । लब्धन्तव-
 देशपरिच्छेदो नाम सर्वदेशावतिव्यवृत्तः । इदमत्र भवत्यत्र न भवतीत्यविवक्षितः । कालपरिच्छेदस्तत्त्वमिदानीन्तुन भवतीत्यविवक्षितः । वस्तु-
 परिच्छेदो नाम सर्ववस्तुसमानाधिकरणाभावः । स्वापेक्षया तद्वस्तुसिद्धावावस्तुपरिच्छेदराहित्यन्तत्राद्येवस्तुपरिच्छेदराहित्यः । ब्रह्म-
 स्वरूपस्यैव न तद्वस्तुना तत्स्वरूपस्य सर्ववस्तुशरीरकत्वेन सर्ववस्तुसामानाधिकरणे सत्त्वेपितद्विज्ञानात्मसम्भवात् । द्वितीयतद्वस्तुगुणानामपि
 तत्सम्भवात् । ब्रह्मगुणापेक्षया तद्वस्तुगुणानामभावादिति विवेकः । सामानाधिकरण्याच्च द्विविधशब्दसामानाधिकरण्यमर्थसामानाधिकरण्य-
 चिति । तत्र शब्दसामानाधिकरण्येनामभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां एकस्मिन् विशिष्टस्यैव सत्त्वेनैव धामिधानमित्यर्थः । यथानीलोत्पलशब्दयोः । अर्थ-
 सामानाधिकरण्यन्तु भिन्नार्थानामेकस्मिन् धामिधानेनैव । यथानीलोत्पलशब्दयोः । अर्थ-
 खिलदोषमनुवधिकातिशयासङ्गैककल्याणगुणगणः । पुरुषोत्तममाह तया चाभाषिमेव ब्रह्म । श्रीरामानुजमुनिभिः । ब्रह्मशब्देनैव स्वभावतो-
 निरस्तनिखिलदोषाऽनवधिकातिशयासङ्गैककल्याणगुणगणः । पुरुषोत्तमोऽभिधीयते ब्रह्मशब्दगुणयोगेन द्विब्रह्मशब्दः । ब्रह्मत्वश्च स्वरूपेण-
 गुणोऽयन्नानवधिकातिशयस्यैव मुख्योऽर्थः । इति तत्र स्वरूपेण गुणोऽनिरतिशयब्रह्मत्वब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं स्वभावतस्तत्त्वादि विशेषणद्वयं नु-
 ब्रह्मशब्दस्य पुरुषोत्तमपरत्वप्रतिपादनापयोगितया । ननु प्रवृत्तिनिमित्ततया वृहत्त्वं स्यान्निरतिशयत्वेनामानन्त्यं ननु । तिवृहत्त्वतिसमाहृत्ये-
 परब्रह्मवृहत्त्वाद् वृहत्त्वाच्च तद्वृहत्त्वमभिधीयते । इति श्रुतिस्मृतिभ्यां वृहत्त्वं वृहत्त्वं त्वेति चेन्न प्रवृत्तिनिमित्ततया वृहत्त्वमभिधीयते । तिवृहत्त्वतिसमाहृत्ये-
 निमित्तं उच्यते गुणोऽनवधिकातिशयस्यैव मुख्योऽर्थः । इति श्रुतिप्रसिद्धं सकलसङ्गाच्च निवृत्तिपूर्वकनिरवधि-
 कज्ञानविकाशरूपानन्त्यावृहत्त्वावृहत्त्व- । तद्विद्वत्सकलहं प्रत्येकीकृतं वृहत्त्वं तत्त्वादिमोक्षप्रदत्वोपायिकगुणवत्त्वं ब्रह्मशब्दस्यैव मुख्योऽर्थः । तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्दात् मुख्यवृत्तौ मोक्ष-
 भ्याश्च श्रीनिवासमाभूत्त । तथा च समर्थतया मतिगारुडपुराणां यदेभूरिप्रयोगेनैव गुणयोगाच्च शार्ङ्गिणा । तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्दात् मुख्यवृत्तौ मोक्ष-
 इत्यारभ्य यस्मिन् प्रयुज्यमानतु गुणयोगः सुपुष्कलः । तत्रैव मुख्यवृत्तौ यमन्यद्ब्रह्मवृत्तौ चारत इति अनेन जगत्कारणभूतस्तु विशेषजिज्ञासासादेव ता-
 विशेषावगमश्चासिद्धः । उक्तप्रकारेण सर्वविलक्षणश्रियः । पतिश्रीमाह उपासिषामहीत्यर्थः । धियां कुर्यात्समेति विप्रहोषीशब्दात् तत्करोतीति शि-
 चो वृहत्त्वात् प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिर्मावाहिलापाभावे तस्मादाशिषिर्लेडिगिच । अस्यात्मनेपदे आश्रयशब्दस्यानित्यत्वादावृत्ताद्व्यासीयुदीद्ये-
 भावशरीरनिर्दिष्टिगिलापि चोभिरूपं वेदनापासनाध्यानानुस्मृतिचिन्तास्मृतिभक्त्यादिशब्दपर्यायस्य धीशब्दस्य ध्यानमर्थः । लिङ्गस्त्वं लब्ध-
 लिङ्गायाः । अनेनाशीर्माश्रयावस्तुनिर्देशावेल्यभियुक्तोक्तशीश्च कृतमवतिपूर्वद्विकप्रतिपाद्याश्रुतवस्तुसंग्रहस्तु जन्मादीत्यादि-
 विनिर्णयवृत्तन्तनकृतः । पुरस्तादवदशितः । यत्र त्रिसर्गो मृष्यनेन प्रकृतिपुरुषगतदोषप्रसङ्गपरिहारपरमाण्वीवदातीत्यर्थप्रथमपादार्थः ।
 तन्न सत्यमित्यादिविशेषणमचञ्चलमलिङ्गपादार्थश्चानिर्दिष्टः । धामनिरस्तकुहकाद्यनेकगुणविशिष्टब्रह्मणो ज्ञेयत्वात् त्वगुणोपसंहारपदार्थश्च
 सूचितः । धीमहीत्युक्तस्योपासनेनैकसाधनेत्वापेक्षत्वं प्रसिद्धं चाङ्गुपादार्थश्च सूचितः । अध्याहृतब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतवृहत्त्वान्तर्भूत
 वृहत्त्वात्वेनाभिप्रेतनुरीयफलाध्यायश्च सूचितः । एवमभिप्रेतौ भवतन्निवृत्तमङ्गलमनसापिकर्तृशक्यमापिशिष्यशिक्षाप्रवृत्त्यादौ शब्द-
 तोपिकृतमित्यवगन्तव्यं । यत्र त्रिसर्गो मृष्यनेन प्रकृतिपुरुषगतदोषप्रसङ्गपरिहारपरमाण्वीवदातीत्यर्थप्रथमपादार्थः ।
 विषयभेदश्च दशितः ॥ १ ॥

श्रीविजयसूक्तः ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीलक्ष्मीताय नमः ॥ श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य्यभ्यो
 नमः ॥ श्रीनमो नारायणाय ॥
 यतो नमोऽयं श्रुतिस्मृत्योर्नैकविषयात् । स्वतन्त्रस्तत्राहो गुणवि सुमोर्ध्वं जगताम् । विमृष्टा यत्तत्त्वं प्रकटमिह वैतुं सुमनसा मुकुन्द-
 ध्यायामास हतकुहकं । तं स्तुतमहसा ॥ १ ॥ त्रिसर्गो यथाहं लसति चिद्विष्णुविषयोऽनलोको नान्ये विर्कतिरिव तजो जलं मृदाम् ।
 विशुद्धं चैतन्यं प्रकृतिविकलं यच्च विवर्तते परं तस्मात्तज्जिज्ञासुः सत्त्वमस्य ॥ २ ॥ यदीय कृतिरज्ञसा सुमनसा सुमानसतां सती
 सिकलसज्जतां सकलवेदवाग्निभिः । सा च त्वगुणव्यापिभिः सप्तसिद्धिभिः श्रीपतिः पराशरशरीरजः शरणास्तु मे सन्ततम् ॥ ३ ॥
 मम वचोसि मङ्गलदेवता प्रणयत इति सन्निधौ याति विसमः । विलसतुरसीवमधुविषः कमलवनमध्य इवान्वहस्य ॥ ४ ॥ जयति जनकः
 शरणागतामो जनामस्तुतायणी प्रथमकवीनां सुखोऽयं सर्वजीवतायकः । श्रुतिविततावाग्यस्य नास्तीप्रमाणमनाकुलं परमाविषये

संयुक्तं प्रेक्षावतां न मृषा कचिद ॥ ५ ॥ हिमकरलसद्विभ्रवोत्तः सुधासजित्वरी स ममसुदृशन्देयादानन्दतीर्थमहामुनिः । मणि-
मणिवराः शोणोलीय इवाधिसमुत्तिष्ठः शमदमगुणा यथोक्तसन्निःसन्तमेधसि ॥ ६ ॥ चरणानलिने देत्यारातमेवाणोचोत्तरसत्तरीम् ।
विशतु विशदां भक्तिं महं महेन्द्रतीर्थयतीश्वरः ॥ ७ ॥ क शब्दः काभ्यासः श्रुतिरपि गुणेः काभ्यसरणीः समीक्षापौराणी क खलु
विबुधां मत्सरधियः । तथापि व्यामोहादगुरुगुरुकटाक्षेण शरणां मनागुन्याकुर्वेहं भागवतपुराणं प्रगहनम् ॥ ८ ॥ आचार्यैरपरैरपि प्रावि-
वृतान्मागोज्ञानः खदतां खद्योतस्तपनप्रकाशितपदे किं तत्रकुर्यादिति । तन्मार्गानुगमेन वाक्तुमनः शुद्धिक्रिया ये ततः श्रीमद्भागवतं
पुराणमनुलं व्याकर्तुंकामोय ते ॥ ९ ॥ तदस्यां पद्यायां क्वाटितं कृतयात्रेमयि कृपां महान्तः कुर्वन्तो दिवि भूविवसन्तः सदयनाः ।
निरस्तासुया ये परमपद भक्तिक्षिप्रधरो ब्रह्म प्रहृष्टीवाविपुलकरुणाः सर्वसुहृदः ॥ १० ॥ आनन्दतीर्थविजयतीर्थी प्रणम्यमस्कारिवर-
चन्दो । तयोः कृति स्फुटमुपजायप्रवचमिभागवतपुराणम् ॥ ११ ॥

अथ कलिमलापनुत्तये विधिभवपुरःसरैरभरवैरादरात् प्रार्थितादिति सुतवलभरपरिनिष्ठधरणिगतले चिरसमय समाचीर्णतपसा
सत्यवत्यां पराशरादवतीर्णो व्यासनामा मुरमथनः समुद्धृतसमुत्सन्ननिगमकल्पतरुलपमतिमनुजदयालुः शाखोपशाखाभेदेन विभक्त-
वेदस्तदर्थं निर्णयेच्छुर्विरचितं ब्रह्मसूत्रस्तदनधिकारिजनापवर्गाय प्रकाशितं पुराणसंहितां वेदान्तार्थप्रकाशिकां द्वादशस्कन्धसम्मि-
ताम् अष्टादशसहस्रसंख्योपेतां भागवतपुराणसंहितां चिकीर्षुः कालदोषेण पिहितान् भागवतधर्मानाविश्विकीर्णुर्निरन्तरापरोहितं ब्रह्म-
स्वरूपो निरन्तरायोऽपि प्रेक्षावच्छिद्यै मङ्गलाचरणानामनेक प्रयोजनाय च सर्वेषु देवतां नारायणाख्याम् अनुस्मरति । जन्माद्यस्य
ग्रन्थ इति । अत्र यच्छब्द श्रुतेस्तच्छब्दोऽप्याहार्यः अस्य जगतो जन्मादि यतः यश्चार्थेष्वभिन्नः यश्च स्वराट् यश्च ब्रह्महृदा आदिकवये
तेने यं प्रति सूर्योमुह्यन्ति तेजो वारिमृदां विनिमयो यथा तथा त्रिसर्गोऽपि यत्र मृषा तं स्वेनधाम्ना सदानिरस्तकुहकं सत्यं परं
धीमहीति समस्तान्वयः । तत्र प्रथमं परं धीमहीति व्यस्तान्वयः पश्चादाकाङ्क्षगवशादादितः सर्वेषामन्वयः परं पूर्णं गुणैरिति शेषः
पृथालनपूरणयोरिति धातोः द्विविधा हि देवताग्रन्थारम्भेन नमस्कारादिमङ्गलाक्रियामर्हति आधिकारिकी अभीष्टा चेति यथा ज्योतिः-
शास्त्रे सूर्यादिग्रहलक्षणदेवताधिकारिकी नमनादिक्रियार्हा परमप्रेमादिविषया ह्यभीष्टा चेति । भगवांस्तुभयरूप इत्यभिप्रायेण पर-
मित्युक्तं परमात्मा हि सकलप्राणिनां संसारोन्मूलनायास्मिन् शास्त्रे प्रतिपाद्यते तदेतत् प्रेयः पुत्रात् प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरं यदय-
मात्मेति श्रुतेः स एव परमप्रेमविषयः परोऽपि नारायण एव नान्यः कश्चित् यदेतत्परमब्रह्मवेदवादेषु पठ्यते । सदेवः पुण्डरीकाक्षः
स्वयं नारायणः पर इति हरिवंशे सत्यतपः प्रश्नोत्तरत्वेन दुर्वाससः प्रतिवचने परस्य नारायणत्वात्केः ब्रह्मविदानोति परमिति श्रुतेश्च
धीमहि ध्यायेम जन्माद्यस्य यत इत्यादि विशेषणैः परशब्दोक्तान् गुणान् विशिनष्टि । पालनपूरणाभ्यां यथासम्भवं सृष्ट्यादयो
वाच्या इत्युहनीयम् अलौकिकवस्तुनो लक्षणोपदेशमन्तरेण ज्ञातुमशक्यत्वात् शशविषाणकल्पं तदित्यतो वा लक्षणमाह जन्माद्यस्य
यत इति अस्य प्रत्यक्षस्य जगतो जन्म आदिर्यस्य तज्जन्मादीति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः यतो यस्मात् भवतीति शेषः आदिशब्देन
स्थितिसंहारनियमं न ज्ञानाज्ञानबन्धमोक्षा गृह्यन्ते न केवलं स्थितिसंहारौ श्रुतिस्मृतिविरोधात् यथा साक्षादिमान् गौरिति वृद्धोपदिष्ट-
साक्षादिमन्तं पदार्थमश्वादिभ्यो व्यावृत्तं गोशब्दवाच्यं प्रत्येति तथा जगज्जन्मादिकारणं परमिति श्रुत्याचार्य्योपदिष्टं जन्मादिकं प्रत्येकं
परब्रह्मलक्षणतया ज्ञातव्यं वेदान्तसूत्रेषु प्रतिपादितत्वात् ननु परस्य जन्मादिकारणत्वं कुत इति तत्राह अन्वयादिति यतो वा इमानि
परब्रह्मलक्षणतया ज्ञातव्यं वेदान्तसूत्रेषु प्रतिपादितत्वात् ननु परस्य जन्मादिकारणत्वं कुत इति तत्राह अन्वयादिति यतो वा इमानि
मृतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्तीत्यादिश्रुतीनाम् । अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते स्रष्टा पाता तथैवात्तानिखिलस्यैक
एवत्वित्यादिश्रुतिस्मृतीनां च जगत्कारणोहरावन्वयात् उपक्रमोपसंहारादितात्पर्यलिङ्गात् परं ब्रह्मैव जगत्कारणं नान्यदिति भावः ।
ननु रुद्रादीनामपि जन्मादिकारणत्वं श्रूयते अतः कथं परस्यैवेत्यवधार्यते उच्यते यद्यपि रुद्रादीनां वेदैकदेशप्रतिपाद्यत्वमस्ति
तथाप्यनन्तवेदैकदम्बप्रतिपादित्वं विष्णोरेव । सर्वं वेदा यत्पदमामनन्ति वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । ननु
श्रुत्यादेः पिपीलिकादिलिपिवत् अप्रमाणत्वात्माणावकदृष्टशार्दूलकल्पनेन तन्निश्चयाभावादतः परमाणुपुञ्जस्यैव कारणत्वमिति तत्राह
इतरत् इति प्रत्यक्षागमाभ्यामनुगृहीतादितरस्मात्तर्कात् परब्रह्मणः कारणत्वं ज्ञायते समुदाय उभयहेतुकोऽपि तदप्राप्तिरिति भगवता
कृष्णद्वैपायनेन परमाणुपुञ्जवाहस्य निरस्तत्वात् । अत्र श्रुत्याद्यनुगृहीततर्काभावात् केवलतर्कस्याप्रतिष्ठितत्वात् । ननु कार्यं कारण-
पूर्वकं कार्यत्वादिति कारणसामान्यमात्रं सिद्धं विशेषतः कुतः सिद्धिरिति चेत् सत्यं प्रधानादेरचेतनत्वेन बुद्धिपूर्वककर्तृत्वानुप-
पत्तेरस्वातन्त्र्याच्च क्षित्यादेश्चेतनकर्तृकत्वं परिशेषसिद्धं चेतनाद्धि पित्रादेः पुत्राद्युत्पत्तिदर्शनात्तद्वद्वृत्तान्तेन ब्रह्मादिचेतनजातं परम-
तदनुगृहीततर्कस्यापि प्रतितर्कपराहतिर्नाशङ्कनीयेत्यस्मिन्नर्थे वा अनेन अथातो ब्रह्मजिज्ञासा जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् तच्च
समन्वयादिति चतुःसूत्री च व्याख्याना जिज्ञासैव धीमहीत्यनेनोच्यते वेदविचारनिर्णायितगुणोपसंहाररूपत्वात् इयानेष विशेषः
ध्यानमेव ज्ञानसाधनं न कर्मादिकमित्यतो धीमहीति पदं कर्मणः शुद्धान्तकरणस्य ध्यानसम्भवादिति यस्तुश्रुतिस्मृती अनाद्यत्य-
केवलतर्केण ब्रह्मणो जन्मादिकारणत्वं विघटयप्रत्यवतिष्ठते सोऽन्वयव्यतिरेकात्मकेतर्केणापहंसितव्य इत्यतो वाह अन्वयादितरत्
इति अन्वयात् अन्वयानुमानात् इतरतो व्यतिरेकानुमानात् ते च दर्शिते च शब्दस्तूततर्कस्य केवलस्य व्याप्तिशून्यत्वादस्य च प्रत्यक्ष-
गृहीतव्याप्तिकत्वेन बलीयस्त्वादप्रतिहतः स्वार्थं साधयतीत्येतस्मिन्नर्थे वर्तते ननु यथापयोन्वादेरचेतनस्य स्पन्दनादिप्रवृत्तिवर्धना-
स्तन्निर्देशनेन प्रधानस्य कारणत्वं किं न स्यादिति तत्राह अर्थेष्विति अर्थेषु घटपटादिविषयमित् ॥ सर्वतः अशेषाकारेण ज्ञानातीत्यसिद्धः
प्रधानस्य जडत्वेन ज्ञानाश्रयत्वलक्षणासम्भवात्तितरान् न सर्वज्ञत्वं विष्णोस्तु सर्वज्ञत्वं श्रुतिस्मृतिरिति सर्वज्ञः स सर्वविद्यं तान्यहं
वेदसर्वाणि न त्वं वेद्यं परन्तपेत्यादि नन्वस्य हेतोः सर्वज्ञे रुद्रादावपि पुत्रैरसाधकत्वमिति तत्राह स्वराडिति स्वयमेव सज्जते इति
स्वराट् स्वस्य स्वयमेव राजानान्योऽधिपतिरिति वा अयं भावः क कामयते तमुग्रं कृणोमीति रुद्रादीनां श्रीप्रसादाद्यत्तत्त्वानादिगुणवत्त्व-
दर्शनान्मम यानिरूपस्वन्तरिति शिष्यश्च विन्यवनुगृहीतज्ञानादिमत्त्वदर्शनाद्विष्णोस्त्वनन्याधीनज्ञानादिगुणवत्त्वसात्त्वतानां विशेषाणां

सुबोधिनः ।

स्तोत्रपक्षेसमागतस्य किञ्चित्त्वं मां शक्यतया त्वेस्तोत्रासंभवात्तत्तु प्रत्यर्थमुक्तमात्मात्मा विस्तेहसुमित्युक्तं स्तोत्रं कुर्वतीति तासां स्वरूपमनु-
वदति भगवत्प्रतिप्रत्युत्फुल्लमुखा इति प्रीत्या हि उत्फुल्लमुखत्वं हिलोकसिद्धयेषां याद्विरहेण मुकुलता मुखस्य तेषां तद्दर्शनेन उत्फुल्लता तदा हि मुखे
स्थितं माधुर्यं प्रकटीभवति ततस्तत्सहिता निवाक्या निमिष्टानि भवन्ति किञ्च हर्षगद्गदगिरितस्तोत्रं हि ज्ञानात्मकं वेदप्रसिद्धं स्थिरमनसां क-
र्मोपयोगिनो भक्तानां प्रेम्णा ससंभ्रमा चित्तानामतो गिरित्युक्तं तत्रापि यो हर्षः आनन्दोद्भूतः तेन गद्गदया गद्गदशब्दोऽनुकरणशब्दः शब्दे तथा ध्व-
निमुक्तत्वं वदति गद्गदव्यक्तायां चातिगद्गदात्तु निरुक्तः आदरं बोधयति धाष्ट्यं दापयति पितरामित्यथ प्रोषते पितरिसमागते महाराजाधि-
राजेति तत्पुत्रा उद्गच्छति अत्र तथा विकलत्वं नास्तीति दृष्टांतांतरमाह सर्वसुहृदमिति सर्वसुहृदः “गौर्वावसर्वस्य मित्रमि” ति श्रुतेः तां यथा
बद्धसः संध्यापर्यंतं भुजितः स्वजातिशब्दं कुर्वन्नुपधावति अत्रापि दिनतमत्वाभावात् दृष्टांतांतरमाह अवितारमिति यथा अरण्ये दौर्भयस्थाने चोस-
दिभिर्मर्यादाणां भक्ताः पूर्वपरिचितं रक्षणं समर्थं हृष्टोद्गच्छन्ति वदन्ति च स्वस्वदेवतद्वदित्यर्थः ॥ ५ ॥

सर्वाः प्रजाश्चतुर्विधाः स्त्रीपुंभेदेन प्रथमं द्विविधाः पुरुषास्त्रिविधाः ज्ञानवैषयिकभक्तभेदेन तत्राद्यानां ज्ञानिनां च न माह न ताः स्मृति
ते अत्रिपंकजं न ताः स्मनस्तेन मइत्येतावत्सदुपशिक्षितमिति सिद्धांतात् भगवति हृष्टेन मनमेव कर्त्तव्यं सर्वज्ञत्वेऽपि भिन्नतया स्थापितत्वात् “कि
मासनं ते गरुडासनाय” ति वाक्यात् ननु किं फलार्थं न मनंतं त्राह हेनाथ! हे पालकभक्त! स्वतएव सर्वकामानां पूरकत्वात् नित्य एवायं नमस्कारः न क्वा
भ्य इति ज्ञापयति सदेति प्रवेशोऽपि नापेक्ष्यत इत्याभिप्रायः ननु कथं ब्रह्मलोकादिगमनफलपरित्यागेन सदानमनेनैवां स्थितिः प्रार्थ्यते तत्राह विरंचिवैरु-
च्येति विरंचिर्ब्रह्मात्रैरुच्यो महादेवः सुरादेवाः अन्ये इन्द्रश्च अपि श्रुतिर्भिरुक्तैरपि विदितं तत्र गतानामप्येतदेव कार्यं ततो दूरापेक्षया निकट एव स्थि-
त्वावरम् ननु यद्यपि ज्ञानिनामैहिकामुष्मिकफलविरागो भवति भगवत्सायुज्यं च भक्तिरसाद्भापेक्ष्यते तथापि भगवता सह गमनसामर्थ्यस्थान-
च्युतिहेतुप्रतिबंधाभावः स्थिता ज्ञानादिसंरक्षणं च अपेक्ष्यत एव ततस्तदर्थं कथं न मनन्मित्याशङ्क्या ह परायणमिति इह स सारप्रवाहपरं क्षमाभि-
च्छतां यत्परायणमाश्रयभूतं रक्षकमिति यावत् चरणारविदमेव सर्वसाधकं क्षेममिहच्छतामिति पदत्रयेणोक्तं तत्र क्षेमपदेन न ज्ञानोद्विष्टो ह्येति स्था-
नादिप्रच्युतिः इच्छतामिति सह गमनेच्छायां तत्सामर्थ्यदानं च यद्यपि वाक्यार्थो न भवति तथापि पदार्थमनुदेहस्य कालप्रवाहजातत्वात् न मनसि
क्ष्यमपि देहस्थितिः काभ्येति चेत्तत्राह नयत्र काल इति यत्र न मनसि स्थितो भगवति न भ्रत्वात् भगवत्सेवकस्य न कालस्य प्रभवः परः वासुदेवः
प्रभुर्यस्य ॥ ६ ॥

विषयपरा आहुः भवाय नस्त्वमिति हे विश्वभावन! सर्वानेव विषयसंबन्धेन भावयसि अधिकान् करोषि अतोऽस्माकमपि उद्भवाय भवनस्त्वमिति
वाहेतुः यतोऽस्माकं त्वं स्वामी सर्वप्रार्थनायामनुचितत्वाभावाय भगवति षट्पदं त्वं प्रतिपादयति मातेत्यादित्वमेव नो माता त्वं भद्रं भद्रं निगतेत्वात्
उदरस्थानां जीवानां मेव वहिः सृष्टेः ब्रह्मांडाख्ये चोदरे सांप्रतमपि स्थितेः “लोकप्रतीत्या तां सांजरायुषो वपोषकं ब्रह्मा अतस्त्वमेव माता अतो
रोदनेन वलाद्वा त्वमेव प्रार्थनीयः किञ्च अथ सुहृद अविवेकदशायां यथा त्वं प्रार्थनीयः अथ तदन्तरं विवेकदशया भूषितमेव प्रार्थयः स्वतस्त्वं
सुहृन्मित्रं “द्रासुपर्णासयुजां सखायावि” ति श्रुतेः सुहृदयः सुहृद एव कस्मिन्नेव देहद्वये उभयोः स्थितत्वात् सुहृद हरतीति वा सर्वफलभोक्तृत्वात्
अतएव युक्त्यापि भगवानेव प्रार्थनीयः सर्वफलदातृत्वात् किञ्च असेवाद्यपराधेन दण्डनेऽपि भगवानेव प्रार्थनीय इत्याह प्रतिष्ठितं न्यु-
गतिरस्माकं मस्ति यथा स्वयमनलं कृतोऽपि भार्यामलं कसोति बहुभिराभरणैः अलंकृते तु संदेहगवनास्ति अतस्त्वं महान् स्मानलं कुर्वित्यर्थः किञ्च
त्वमस्माकं पिता अतो जन्ममात्रेणैव वयं ते दाया भागिनः जगत्कर्तृत्वेनैव भगवतः श्रवणात् एवमैहिकसर्वफलदानार्थं भगवद्रूपमुक्त्वा पारलौकिक-
सर्वदानार्थं माह त्वं गुरुनः परमं च देवतमिति प्रक्रियांतरत्वात् पुनस्त्वमिति ग्रहणं परलोकस्तु तदर्थं विहितकर्मज्ञानभक्तिभिर्भवति तत्र अज्ञाना-
दन्यथा ज्ञानान्मोहनार्थं वा पाखंडादिव हवो मार्गा जाताः तत्र सन्मार्गवक्ता दुर्लभः संदेहेन विश्वासाभावाच्च त्वं त्वयं ज्ञानमिति वचनात् त्वमे-
व गुरुः जीवास्त्वसद्गुरुवः त्वमेव सद्गुरुरिति अतो गुरुश्रुश्रूषयेति वाक्यात् स्वसेवामेव शिष्येत्यर्थः एवं कर्मणां फलमिति पक्षे गुरुसेवयैव कृतार्थ-
तादेवताफलदानपक्षे “फलमंत उपपत्तेः ॥ ३१ ॥ ३७ ॥ इति ब्रह्मदानपक्षेऽपि त्वमेव फलदातेत्यर्थः परमं च देवतमिति देवतादानपक्षेऽपि नांगदेवताः फलं
प्रयच्छन्ति किंतु सहकारिणो भवन्ति अतः परममित्युक्तं मध्ये चकारात् ब्रह्मपक्षेऽपि परमात्मा देवता भवानेव देवानां त्वदंशत्वात् ब्रह्मरूपत्वाच्च
अतस्त्वोपाधनमेवास्माकं कर्त्तव्यमन्यच्च स्वतएव भाविष्यतीत्याह यस्यानुवृत्त्येति कृतमस्यास्तीति कृती भगवदनुवृत्तिव्यतिरेकेण कृतेनान्येन
धर्मादिना न कृतीत्वं भवति “धर्मः क्षरति कीर्त्तनात् कृतघ्नेनास्ति निष्कृति” रिति अतस्त्वानुवृत्त्यर्थं तथा संपादय यथा कृतिनो वभूवि मत्यर्थः ॥ ७ ॥

भक्ता आहुः अहो इति अहो इत्याश्चर्यं वयं त्वं त्वैव पूर्णमनोरथाः इदानीं त्वमपि मिलित इत्याश्चर्यं अथवा अल्पाय भक्तिः कृतास्माभिः
फलं महज्जातमित्याश्चर्यं भवता वयं सनाथाः नारायणपराः सर्वे न कुतश्च न विष्यतीति न्यायेन अपेक्षाभावात् नियतानां पेक्ष्यते भगवत्स्तु भक्ति-
विषयत्वेनैव ग्रहणम् एवमपि भगवानेव स्वयमुद्यम्य फलदानादिकं करोति चेत् तदा ते सनाथा भवन्ति तत्वाश्चर्यं करं भवति इहतु भवता वयं
सनाथाः स्वयमागत्य सर्वकार्यं निर्वहयसीत्यर्थः किञ्च इदं पुनः सर्वजनीनगुप्ततया भक्तानां भगवान् स्वयं किञ्चित् करोतीति श्रूयते अत्र
तु साक्षात् सर्वजनीनं सर्वं करोतीति स्मृत्युक्तं किञ्च यद्वयं सर्वदा पश्येम न हि सर्वदा भगवान् सर्वैः साक्षात् क्रियते सात्त्विकैः क्रियते इति यादित
दाहत्रैविष्टपानामपि दूरदर्शनमिति त्रिविष्टपे स्वर्गं भवास्ति दृष्टीति वा तत्र भूमिस्थानां दर्शनशक्येन नास्ति किञ्च कदाचिद्देवानामापदायां
कृपया भगवत्साक्षात्कारो भवति तथापि नैव रूपं पश्यतीत्यभिप्रायेणाह प्रेमस्मितस्निग्धनिरीक्षणमिति प्रेमस्मितेन च स्निग्धं यन्निरीक्षणं तत्सहि-
तमाननं यस्य “तिये यथा मां प्रपद्यते” इति प्रेमभक्तेषु भगवतोऽपि प्रेमज्ञानेन मुक्ताः कालांतरे स्वसेवार्थं भक्ताः क्रियंते तेन मोहिता इव एत इति स्मितम-
थवा भगवद्भक्तेषु मोहनमल्पं भगवद्गुणरूपयोरिव मोहानान्यत्रेति मां यारूपहासस्य मन्त्रत्वेनेन दयानिरूपिता भवति प्रेमदयाऽया हि सर्ववस्तुस्निग्ध-
भवति मूर्त्तानां तैलादिः स्नेहहेतुः अमूर्त्तानां स्नेहः हृदये आत्मसंबन्धानां तेन भगवद्दृष्टिः उभाभ्यामपि स्निग्धा प्रथमतो भगवद्दर्शनमेव दुर्लभं तत्रापि
सन्मुखतया तत्रापि भगवद्दृष्टिः स्वस्मिन् पतति तदा हि भगवद्दृष्ट्या गृहीतः भगवति प्रविष्ट एव तत्रापि स्निग्धया हृष्ट्या गृहीतः कदापि नाविशेष-
मेति तत्र हेतुपूर्वकं स्निग्धया हेतुपूर्वपि दया सापि स्नेहेन संबन्धानां स्मादन्यः कश्चिन्नुक्तकोऽस्ति भगवदीयानां भगवति किञ्च एतादृशमपि कृपं सर्वसौ-
भाग्ययुक्तं भवति स्वापेक्षित सर्वविषयभूतमप्यतावतानां विषयत्वात् ॥ ८ ॥

यह्यं मृजान्नापससार भो भवान् कुरुन्मधून्वाथ सुहृदिदृक्षया ।

तत्राब्दकोटिं प्रतिमः क्षणो भवेद्रविं विनाक्षणोरिव नस्तवाच्युतः ॥ ९ ॥

कथं वयं नाथ चिरोषिते त्वयि प्रपन्नतृष्णा खिलतापशोषणम् ।

जीवेम ते सुन्दरहासशोभित मपश्यमाना वदनं मनोहरम् ॥ १० ॥

इतिचोदीरिता वाचः प्रजानां भक्तवत्सलः ।

शृण्वानोऽनुग्रहं दृष्ट्या वितन्वन् प्राविशत्पुरीम् ॥ ११ ॥

मधु-भोज-देश-र्हा-हं कुरुरा-न्धक-वृष्णिभिः ।

आत्मतुल्य वलैर्गुप्तां नागैर्भोगवतीमिव ॥ १२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

वैरिण्याः सनकादयः । परं परायणं परमाश्रयम् । यत्र अंघ्रि पंकजे परेषां ब्रह्मादीनां प्रभुरपि कालो न प्रभवेत् ॥ ९ ॥

भवाय क्षेमाय । “भवः क्षेमे च संसारः” इति मेदिनी ॥ ७ ॥ त्रैपिष्टपानां देवानाम् ॥ ८ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

पितरमर्मकावालाश्च सर्वसुहृदमवितारं रक्षकं श्रीकृष्णसूनुः प्रजाइतिप्रकरणादन्वेति ॥ ९ ॥

तदेवाह नताः स्मेति पंचमिः । इह परं क्षेममिच्छतां परायणं सर्वोत्कृष्टशरणम् तेषदारविन्दनताः स्म यत्र यस्मिन् शरणोक्तते सति शरणापनेषु परेषामशरणापन्नानां प्रभुरपि कालो न प्रभवेत् कथमनुवर्ततां भवभयं तव यद्भृकुटिः सृजति मुहुर्लिङ्गानि रभवच्छरणेषु भयमिति वक्ष्यमाणात् ॥ ९ ॥

हे विश्वभावन ! जगदुत्पादकयस्यानुवृत्त्योपासनया कृतिनः कृतार्थावभूविमजाता वयं सत्त्वं नो भवायोद्भवाय भव ॥ ७ ॥

कृतित्वं वर्णयति अहो इति वयं भवता सनाथाः स्मः यतः अहो त्रैपिष्टपानामपि दूरे दर्शनं यस्य तस्य तवरूपं पश्येम कथं भूतं रूपं प्रेमपूर्वस्मितमन्दहसितं स्निग्धं सरसं निरीक्षणं च यस्मिन् तदाननं यस्मिन् तत् सर्वं संपूर्णं सौभाग्यं यस्मिन् तत् ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

द्वारिका के सब प्रजा प्रीति से प्रसन्न मुख होकर हर्ष से गङ्गादवाणी से सबके सुहृद तथा रक्षक पिता के तुल्य श्रीकृष्ण की स्तुति करते भये ॥ ९ ॥

हे नाथ ! हम आप के अंघ्रि पंकज में सदा प्रणत हैं । जिस अंघ्रि पंकज को ब्रह्मा सनकादिक और सुरेन्द्र वंदना करते हैं जो क्षेम इच्छा करने वालों का परम परायण है । और जहाँ ब्रह्मादिकों का प्रभु काल भी अपना प्रभाव नहीं कर सकता है ॥ ९ ॥

हे विश्वभावन ! तुम हमारे मङ्गलार्थ ही हो ? तुमही माता हो सुहृद हो पति हो पिता हो तुमही सद्गुरु और परम देवता हो जिनकी अनुवृत्ति से हम कृतार्थ हुए हैं ॥ ७ ॥

अहो ? हम सब आप से सनाथ हैं । कि जो देवताओं के भी दूर दर्शन, प्रेम स्मित युक्त स्निग्ध निरीक्षण, आप के सर्व सौ भग रूप को दर्शन करते हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

अर्मका इव सकलमाहुः । यर्हि यथा । भो अम्भुजाक्ष ! । नो भवानिति पाठे न इत्यनादरे वृष्टी अस्माननादृत्य । अपससार अपहाय जगाम । कुरुन् हस्तिनापुरम् । मधून् मधुरां वा । तत्र तदा राविं विना आन्यादक्षणीयं तथा एवं तव नः त्वदीयानामस्माकमपीत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

इति च पञ्चविधाः अन्याश्चोदीरिता वाचः शृण्वन् दृष्ट्या सामिनन्दावलोकनेनानुग्रहं कुर्वन् (पुरं द्वारकां प्राविशत्) ॥ ११ ॥

द्वारकां स्तोति पंचमिः स्वतुल्यवलैः मधुभोजादिभिः गुप्तां रक्षिताम् ॥ १२ ॥

मधूनित्यस्यार्थः मथुरामण्डलमिति । अनेन साम्ब्यामास सप्रमेरायास इति दोत्यकैरिति (१० स्कंध ३९ अं ३५ श्लो) यद्वक्तव्येन वक्ष्यति तस्य सङ्गतिरुक्ता इति बुधरञ्जनी ॥ ९ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

मोअम्बुजाक्ष ! भवान्सुहृदिदक्षयायदाकुरुन्मधून्वाजनपदानपससारजगामतत्रतदा हेअच्युत ! नोऽस्माकंत्वामपश्यतां रवेर्विनारविचि नाक्षणाः क्षणकालोऽब्दकोटिप्रतिमः सम्बत्सरकोटिकालतुल्योभवेत् ॥ ९ ॥ १० ॥
इतीत्यं प्रजानामुदीरितावाचः शृण्वानोभक्तवत्सलोभगवानवलोकनेनानुग्रहं वितन्वन्पुरं प्राविशत्पूः शब्दोऽयं न तु पुरशब्दः ॥ ११ ॥
कथंभूतांपुरंमध्वादयोयादवान्तरविशेषाः तैरात्मतुल्यवलैः कृष्णतुल्यवलैर्नागैः काद्रघेयादिभिर्भोगवतीमिव गुप्तां रक्षितां भोगवतीनामना गानांपुरी ॥ १२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

हेअम्बुजाक्ष ! अथ्यहियदामाधवः श्रीवल्लभोभवान्मधुविषयेभ्यः सुहृदांपांडवानांदिदक्षयादर्शनेच्छया कुरुन्कुरुविषयान् कुरुविषयेभ्योमधून्वाञ्जतिगच्छति हेअच्युत ! तत्रतस्यामवस्थायांतवेतिषष्ठीद्वितीयार्थे त्वांविनाकुरुणांमधूनांचनोऽस्माकंयथारविचिनाक्षणांतथैकः क्षणः कालः अब्दकोटिप्रतिमः वर्षकोटिसमानः स्यादित्येकान्वयः ॥ ४६ ॥
दृष्ट्यादर्शनेन शृण्वानः शृण्वन् चशब्दाद्वदिमागधादीनांगिरः ॥ ४७ ॥
गुप्तां रक्षितां भोगवतीनामनागानांपुरी आत्मतुल्यवलैः परस्परमात्मनातुल्यवीर्यैरधिकदृष्टांतन्यायोवा ॥ ४८ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

यहीति यदा यदेत्यर्थः तत्र तदा तदा क्षणोऽपि अब्दकोटिप्रतिमो भवति । तथा रविं विना अक्षणोर्यादृश्यान्ध्यावस्था तादृश्यपि भवतीत्यर्थः । नो भवानिति पाठे नोऽस्माकं स्वामी यो भवान् स त्वमित्यर्थः । तत्र मधून् मथुरां वेति व्याख्याय तदानीं तन्मण्डले सुहृदो व्रजस्था एव प्रकटा इति तैरप्यभिमतम् । तत्र योगप्रभावेण नीत्वा सर्वजनं हरिरित्यत्र सर्वशब्दप्रयोगात् । वलभद्रः कुरुक्षेत्रे भगवान् रथमास्थितः । सुहृदिदक्षुरत्कण्डः प्रययौ नन्दगोकुलमित्यत्र प्रसिद्धत्वात् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

सुबोधिनी ।

विषयरूपोऽपिस्वयमेवजातइतितस्मादेतन्महदाश्चर्यमितिस्त्रियः स्त्रीप्रधानाश्चाहुः एतानभगवन्तंनवागुगान्जानंतिअपितुस्वानुभवंतश्चस्तुसामर्थ्यात्प्रजायतेतदनुवदंतियहोम्बुजाक्षेति हेकमलनयन ! इष्टैचवामृतंपाययतीतितथासम्बोधनं नःअस्माननाहत्यकिमेताः मत्स्वरूपा विदः अतस्तत्रगमिष्यामियत्रमांजानंतीति इत्यपससारभवानितगमनसमयायवयंसंमुखतयानदृष्टाः कुरुन्हस्तिनापुरदेशान् अथततएवप्रक्रियांतरेणमीष्मादिदर्शनार्थंकुरुक्षेत्रंतत्रतस्मिन्समयेएकःक्षणःअब्दकोटिप्रतिमोभवेत् यातनास्वेवंश्रूयतेक्षणमध्येवर्षसहस्रकृत्वाभोजयंतीति तथैवास्माकमनुभवः ननुसुखेऽपिश्रूयतेक्षणमात्रेकल्पभोगान्भुङ्कति तत्राह रवेर्विनाक्षणामिवविषयसंस्कारकत्वेनअधिष्ठातृत्वेन चयदारविः प्रविशतितदाविषयग्रहणसमर्थचक्षुर्भवतितथास्माकमंतर्वहिश्रेत्भगवान्तिष्ठतितदासर्वकार्यक्षमत्वंअयमर्थः यथायोगिनः समाधौप्रत्याहारेण चक्षुर्निमीलनंकृत्वादेवतांस्त्ववशेस्थापयित्वातिष्ठतिक्षणोक्षणोमूर्छितामवामइतिजीवनंत्यच्युतइतिसंबोधनात् यथात्वमच्युतः तथावयमप्यस्मिन्नंशेजाताइतिद्योतितम् ॥ ९ ॥ १० ॥

एवंचतुर्विधानांवाक्यंभगवान्सत्यत्वेनसमर्थयित्वासत्यवाक्यश्रवणमङ्गलमनुभूयपुरंप्राविशदित्याहइतीति चकारादन्यान्यपिबहुविधानि प्रजानामितिनात्रवचनेदोषग्रहणंतदाभगवतोमहतीकृपाउद्भूतेतिबोधयतिभक्तवत्सलइतियथागोवत्संहृष्टान्याकुलाभवतितथाभगवान्जातइत्यर्थः दृष्ट्यानुग्रहंवितन्वन्तथातासुदृष्टिः पतिताभगवान्ज्ञानादिसंपन्नः यथावत्सासां हृदयेप्रविष्टः येनसुखितान किंचिदुक्तवत्यः ततः पुरीं द्वारकांप्रकर्षेणमहतासंभ्रमेणअविशत् ॥ ११ ॥

प्रविष्टांतांपुरींवर्णयतिपंचमः मधुभोजेतिविधायथातथापुरीतिविज्ञापयितुम् “अधिष्ठानेवहिश्चोर्ध्वमंतश्चांतर्विभेदतः सुंदरंभगवद्योग्यस्थानंनान्यत्कथंचन” तत्राधिष्ठातृवर्णयतिमधुभोजेतिषड्विधयादवाः मध्वोभोजः दशार्हंशुहाः कुरुरांधकावृष्णायश्चतैर्गुप्तसत्वरूपमंतः करणंयदाषड्विधैः संरक्ष्यतेतदाभगवत्प्रवेशयोग्यंभवति इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैरितिवाक्यात् तैरेवनाशश्चवणात् पुरीचगृहभेदेनइत्यति आत्मतुल्यवलैः यथाआत्मदेहः तत्तुल्यंवलंयेषाम्आत्मावायुर्वा “अहंमनुरमवसूर्यश्चे”तिसूक्तेअहंदेवतायावायुभेदत्वात् मंडलमध्यत्वादस्य सूत्रस्यवलं सेनावाभगवत्तुल्यसेना सर्वांप्रवेशेनदृष्टांतः नागैरितिशरीरमिवधानागैः प्राणैःभोगवतीतनुः प्राणायामैः संरक्षितंयोगितनुं यथाभगवान्प्रविशतिभोगवतीगंगाप्रवाहोवारक्षाभावेदेवैरपि साद्विद्येत ॥ १२ ॥

सर्वर्तु सर्वविभवपुराय वृत्तलताश्रमैः ।

उद्यानोपवना रामैर्वृतपद्माकर श्रियम् ॥ १३ ॥

गोपुरद्वारमार्गेषु कृतकौतुक तोरणाम् ।

चित्रध्वजपताकाग्रैरन्तः प्रतिहतातपाम् ॥ १४ ॥

सम्मार्जितं महामार्गं रथ्या-पणकचत्वराम् ।

सिक्तां मन्धजलै रूपां फल पुष्पाक्षताङ्कुरैः ॥ १५ ॥

द्वारि द्वारि गृहाणां च दध्य क्षतफलेक्षुभिः ।

अलंकृतां पूर्णा कुम्भैर्वलिभिर्धूपदीपकैः ॥ १६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

भो अम्बुजाक्ष ! । नो भवानिति पाठे नोऽस्मान् अनाहत्य । कुरुन् हस्तिनापुरम् । मधुन् मथुरामण्डलं नन्दब्रजमित्यर्थः नतु मथुरापुरीं तदानीं तस्यां सुहृदामभावात् । तत्र योगप्रभावेण नीत्वा सर्वजनं हरिरित्यत्र सर्वशब्दात् । तेन आयास्य इति दौत्यकैरिति ज्ञातीन् चो द्रष्टुमेष्याम इत्यादि यद्भगवता उक्तं ब्रजं प्रत्यागमनं तत् पाश्चादिपुराणेषु स्पष्टं सद्यपि (तद्यपि) श्रीभागवते त्वस्मिन्मन्त्रेव ज्ञापितम् । तदा नस्तव त्वदीयानामस्माकम् ॥ ९ ॥ १० ॥

दृष्ट्या तान् प्रति दृष्टिक्षेपेण ॥ ११ ॥

तां द्वारकां वर्णयति पञ्चभिः ॥ १२ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

कुरुन्मधुन्वादेशान् अपससारजगामतवतावकानानोऽस्माकम् ॥ ९ ॥

किंच तेवदनमपश्यमानाः कथंजीवेम ॥ १० ॥ ११ ॥

पुरीं वर्णयतिमध्वितिपंचभिः गुप्तांपालिताम् ॥ १२ ॥

भाषाट्टीका ।

हे अम्बुजाक्ष ? जब आप हम लोगों को छोड़कर अपने सुहृदों के देखने की इच्छा से कुरुदेश वा मधुदेश में गमन करते हैं तब हम को एक एक क्षण कोटि कोटि वर्ष के समान हो जाता है । हे अच्युत ? जैसे सूर्य के बिना अन्धकार में आँखों को पल पल कठिन हो जाता है ॥ ९ ॥

हे नाथ ? आप के चिरकाल विदेश रहने से शरणागत जनों का वृष्णा तथा सब ताप का शोषक सुंदर हास से शोभित एवं मनोहर आप के श्रीमुख के दर्शन बिना हम लोग कैसे जीवेंगे ॥ १० ॥

भक्त वत्सल भगवान् इन प्रजाओं के उदीरित वचनों को सुनते दृष्टि से सब पर अनुग्रह करते पुरी में प्रविष्ट हुए ॥ ११ ॥

जो पुरी आत्मतुल्य बलवाले मधु भोज दशार्ह अर्ह कुक्कुर अन्धक और वृष्णिओं से नागों से भोगवती के समान रक्षित है ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामी

सर्वेषु ऋतुषु सर्वे विभवाः पुष्पादिसम्पदो येषां ते पुण्यवृक्षाः लताश्रमाः लतामण्डपाश्च येषु तैरुद्यानादिभिः वृता ये पद्माकराः खरांसि तैः श्रीः शोभा यस्यां ताम् । उद्यानं फलप्रधानम् । उपवनं पुष्पप्रधानम् । आरामः क्रीडार्थं वनम् ॥ १३ ॥

गोपुरं पुरद्वारम् । द्वारं गृहद्वारम् । कृतानि कौतुकानि उत्सवेन तोरणानि यस्यां ताम् । गरुडादिचिह्नांकिता ध्वजाः जयप्रदसन्त्रांकिताः पताकाः चित्राणां ध्वजपताकानाम् अग्रेः अन्तःप्रतिहतः आतपो यस्यां ताम् ॥ १४ ॥

सम्मार्जितानि निःसारितरजस्कानि महामार्गादीनि यस्याम् । महामार्गा राजमार्गाः । रथ्या इतरमार्गाः आपणकाः पण्यवीथयः । चत्वरणि अङ्गनानि फलादिभिरुप्ताम् अवकाशानि ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीविजयध्वजे ।

मन्तानां तैरक्षातत्वाच्च तेषां निरुपचरितसर्वज्ञत्वमतो नान्येषु तस्य हेतोर्व्यभिचार इति स एव सर्वकर्त्तृति । न ते विष्णो जायमानः
एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरित्यादिश्रुतिरन्याधिपतित्वे सर्वाधिपत्ये च मानं स्रष्टुराजान्तररहित इति वा स्वराद स्वात्मानं स्वयमेव
राजयति प्रकाशयति न परेच्छयेति वा ननु भूतानामनन्तत्वादेकत्र हरेरन्याधीनत्वकथनत्वसम्भवादतः कुतोनिश्चयः परोनान्याधीन इति ।
तत्राह तेन इति यः पर आदिकवये चतुर्मुखाय ब्रह्मसाङ्गं वेदं हृदा स्मरेन तेने विस्तारितवान् तस्य सकृदुपदेशमात्रेणाशेषब्रह्म-
सामर्थ्येऽपि वक्तव्यं ब्रह्मगुरुणा चतुर्वारमथापि वेत्युपदेशशास्त्रमनुसृत्य तेन इत्युक्तं शिष्याशिक्षायै तथोपदेशसम्भवात् चतुर्मुखस्य
वेदोपदेशान् हरेरन्याधिपतित्वस्य किमायातमिति चेन्न प्रजापते नत्वदेतान्यस्यो विष्वा जातानि परितो बभूवैति श्रुतौ चतुर्मुखस्य
निरतिशयमाहात्म्याकथनात्तदुपदेशात्तस्यानन्याधिपतित्वसिद्धेः यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च ग्रहीणोऽस्ति तस्मा इति श्रुतेः
सकलवेदविद्योपदेशोऽपि सिद्धः आदि कवित्वं च ब्रह्मणः कवित्वं पुत्रः स इमाञ्चिकेतेत्यादिश्रुतिसिद्धं ब्रह्मवेदस्तपस्त्वं ब्रह्मा विप्रः
प्रजापतिरित्यभिधानं हृत्स्नेहं मनसि स्निग्धं सुहृदन्धौ हरावपीति च न प्रहेलिकावदुपदेश इति द्योतनाय हृदेत्युक्तं तेने ब्रह्मेति सर्व-
ज्ञत्वे युक्त्यन्तरं वा सकलचेतनराश्यात्मस्य चतुराननस्योपदेशः शार्ङ्गपाणोः सर्वज्ञत्वं न्यायप्राप्तमिति भावः वेदाह मे ते पुरुष
महान्तमादित्यवर्णं तमसः प्रस्तादिति श्रुतौ नारायणविषयज्ञाने स्वातन्त्र्याकथनात्तदुपदिष्टज्ञानेनैव तज्ज्ञानं कथं सङ्गच्छत इत्याशङ्क्य
यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इति श्रुतेः तत्प्रसादायत्तज्ञानेनैतद्विषयं ज्ञानं न तु स्वायत्तम् अन्यथाज्ञानमेव न स्यादुक्तहेतोरित्यभिप्रेत्याह-
मुह्यन्ति यं सूरय इति भूतभविष्यद्वर्त्तमानब्रह्मादयो यत्र प्रसादमन्तरेणमुह्यन्ति मुह वैचित्य इति धातोश्चिति ज्ञानं न जानन्ति कचिद्-
न्यथा च जानन्तीत्यर्थः । तेनेत्युक्तेस्माद्ब्रह्मादिचेतनराश्याचित्यमहिमामहीधरः प्रसादाभावे इति प्रतीयते । नन्वीश्वरः सृष्ट्यादौ
प्रवर्त्तमानः प्रयोजनार्थो भवति अन्यथा वा न प्रथमः यत्प्रयोजनार्थं प्रवर्त्तते तस्य तत्र पूर्वं तदभावादपूर्वत्वेनाशक्तत्वात् सृष्ट्यनुपपत्तेः
न द्वितीयः प्रवृत्तिमात्रस्य स्वप्रयोजनोद्देशेन दृष्टत्वादवृथा तदनुपपत्तेरतो मायामयी सृष्टिरेष्टव्येत्यत आह तेजोवारीति । तेजो वारि
मृदां विनिमयो यथा तथा त्रिसर्गः यत्र यस्मिन् भगवतिविषये मृषैव पूर्वाप्राप्तप्रयोजनप्राप्तको न भवति कथं तर्हि प्रवृत्तिरिति चेत्
उच्यते देवस्यैष स्वभावोयमाप्तकामस्य कास्पृहा लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति श्रुति सूत्रचलादाप्तसमस्तप्रयोजनस्य हरेः लीलैव
प्रवृत्तिरिति भावः जीवेश्वर जडानां सर्गस्त्रिसर्गः यथा एकमेव मूलं तेजः स्वकार्येषु पार्थिवादिपदार्थेषु बहुधा भूत्वा प्रविशति बहिश्च
मथनादिनादिनाविर्भवति तथेश्वरोऽपि जगत्सृष्ट्वा बहुरूपोभूयजगदन्तःप्रविशति बहिश्च भूतानुकम्पया चासुदेवादिवहुरूप आविर्भवति
अयमीश्वरसर्गः । दीपादीपान्तरोत्पत्तिर्यथा तथेश्वर सर्ग इति वा यथा सूर्यादितेजसां जलाद्युपाधिनिमित्तैः बहूनि प्रतिविम्बानि
सूर्यकान्तादीनि सूर्यादेः जायन्ते । तथैव सूक्ष्मस्थूलशरीराद्युपाधिनिमित्तैः प्रतिविम्बभूताजीवाहरेरुपच्यन्ते । एष जीवसर्गः यथा
कुलालो मृदमुपादानीकृत्यघटादीन् सृजति तथेश्वरो जडप्रकृतिमुपादायमहदहङ्काराद्यशेष जडपदार्थान् सृजत्येष जडसर्गः । अनेन माया-
मयीसृष्टिरित्यस्य किमायातमिति चेदुच्यते । यत्रेश्वर इति विशेषणादन्यत्रमृषामिथ्या न भवति । तथाच योजना यथा तेजोवादि-
मृदां विनिमयः कार्यम् अर्थक्रियाशोभ्यत्वात् सदसद्विलक्षणो न भवति । तथा यत्र यदाधारतया क्रियमाणस्त्रिसर्गो मिथ्या न भवति ।
अर्थक्रियोपपत्तिरेव मिथ्यात्वबाधिकेति भावः । ननु तेजःकार्यं केशोण्डकादि वारिकायं फेनादि मृत्कार्यं घटादि यथा मिथ्या
तथा यत्र जगन्मिथ्येत्यर्थः । स्यात्तथाच श्रुतिः । वाचारम्भणं विकारः अनुमानं च विमतं मिथ्यादृश्यत्वादित्यतो मायामयीसृष्टि-
रित्यत आह धाञ्छति । स्वेन धाञ्छा स्वरूपज्ञानमहिम्ना सदा नित्यं निरस्तं कुहकम् इन्द्रजालादिमाया येन यस्य वा स तथोक्तः ते ।
यः सर्वज्ञः अथैन माहुः सत्यकर्मति । विश्वं सत्यमित्यादिश्रुतिविरोधादुदाहृत श्रुतेः अर्थान्तरत्वसम्भवादनुमानस्य व्याप्तिश्च्यत्वेन
वद्विरोधामावाप्तित्यनिरस्तेन्द्रजालो विष्णुर्मायामयी सृष्टि न विदधाति । किन्तु सत्यामेव लोके वाऽसमर्थः सन् इन्द्रजालादकं
सृजति । न तु समर्थः विष्णुस्तु नित्यपरिपूर्णशक्तिः किमर्थं तत्करोतीत्यर्थः । मुक्तव्यावृत्तये सदेत्युक्तं तेषां मुक्तेः पूर्वं बन्धभाक्तेन
कुहकत्वसम्भवात् । ननु विष्णोः सदानिरस्तकुहकत्वेमुक्तव्यावृत्तिर्घटते तदेव कुत इति तत्राह सत्यमिति । सत्यं निर्दुःखनित्यनिरति-
शयानन्दाद्यनुभवरूपं सच्छब्द उत्तमं व्यादातुवतीति वै वदेत् येति ज्ञानं समुद्दिष्टमिति वचनाश्रित्यनिरस्तकुहकत्वेनमुक्तव्यावृत्ति-
रुच्यत इति भावः । एतदुक्तं भवति । उपक्रमादितात्पर्ययुक्त्युपेत सर्वश्रुतिस्मृतितात्पर्यालोचनया जगत्सृष्ट्यादिकतृत्वात्
सर्वज्ञत्वादनन्याधिपतित्वाच्चतुर्मुखज्ञानोपदेशत्वात् । स्वातन्त्र्यमन्तरेण दुर्बलत्वात् स्वप्रयोजनानुद्देशेन केवललीलैव जगत्सर्जनादि-
प्रवृत्तिमत्त्वात् स्वत एव निरस्तेन्द्रजालत्वेन सत्यमहिमत्वाच्चिदुःखनित्यनिरतिशयानन्दाद्यनुभवरूपत्वाच्च सर्वगुणपूर्णो विष्णुः सर्व-
ज्ञ इति वा तात्पर्यार्थः ननु धीमहीति छान्दसः प्रयोगः कस्मात् कुतः उच्यते गायत्रीप्रतिपाद्यं नारायणार्थं परब्रह्मैव न सूर्यः तस्य चक्षोः
सूर्यो अजायतेति श्रुत्यातदङ्गजनोक्तं रितिरसंयुक्त्यथावेदाध्ययनोपक्रमे गायत्र्यभिधीयते विशिष्टफलहेतुत्वात्तथा भागवतोपक्रमे इति वा गाय-
त्र्याद्यशेष वेदप्रतिपाद्यो नारायण एव भागवतं प्रतिपाद्यत इति वा इतरेषां भगवत्कृतत्वेन तत्परत्वेऽपि तद्व्यावृत्तये इति वा इतरेभ्योऽप्यस्य
माहात्म्याधिक्यप्रकटनायेति वा धीमहीति छान्दसस्पदं प्रायुङ्क्त भगवान् बादरायणः तथाच मत्स्यपुराणे पुराणदानमाहात्म्ये प्रस्ताव-
माहात्म्यं तल्लक्षणं प्रदर्शयते यत्राधिक्यमायत्री वर्णयते धर्मविस्तरः । वृषासुरवधश्चापि यत्तद्भागवतं विदुः ॥ लिखत्वा तच्च यो
दद्यात्तमसिद्धसमन्वितम् । पौराणमास्यां प्राक्षपेद्यं स यानि परमं पदम् । अष्टादशसहस्राणि पुराणं तत्प्रकीर्तितमिति स्कात्वे ग्रन्था-
ष्टादशसाहस्रां द्वादशस्कन्धसंमितः । हयग्रीव ब्रह्मविद्यायत्र वृत्रवधस्तथा । गायत्र्या च समारम्भो यत्र भागवतं विदुरिति गारुडे
च अथोऽयं ब्रह्मसूत्राणां भारतार्थविनिर्णयः । गायत्रीमाश्ररूपोऽसौ वेदार्थपरिहृतिः । पुराणानां सामरूपः साक्षाद्भगवतादितः ।
द्वादशस्कन्धसंयुक्तः शतविच्छेदसंयुतः । ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रः श्रीमद्भागवताभिधः । इति अन्ये चतुर्विंशत्साहस्रं भागवतमिति
वदन्ति असम्प्रदाय विदो वचनमित्युपेक्षणीये गायत्र्यर्थोऽप्यनेन श्लोकेन सूचितः तथाहि तत्सचितुर्देवस्येत्यस्यार्थो जन्माद्यस्य यत्
इत्यादीति वामं वरेण्यं परमित्यभिधानाद्वरेण्यमित्यस्य व्याख्यानं परमिति भावः इति स्य व्याख्यानं धाञ्छास्वेन सदा निरस्तकुहकमिति
सर्गः सकलकुरितमर्जनं ज्योतीरूपं तत्प्रदीपित्वान्नान्यत्वं स्वसिद्धिं धियो यो नः प्रचोदयादित्यस्य विवर्ण्यं तेने ब्रह्महृदा आदिप्रवये

इति यः सविता जन्मादिकर्तृनः अस्माकं धियः धर्मादिविषया बुद्धीः । उपलक्षणमेतत् । सर्वेन्द्रियाणि इत्यादि स्वतत्त्वविषयं ज्ञानं
 गुणमुखनोपदिश्य तज्ज्ञानसाधनानि सर्वाणि करणानि प्रचोदयात् प्रचोदयति स्वात्मविषयतया प्ररयति तस्य सवितुर्देवस्य क्रीडादि-
 गुणसम्पन्नस्य नारायणस्य अनन्याधीनतया तत्तत्त्वाद्याप्तत्वात्तद्वरेण्यं सकलगुणाकरतया परममङ्गलं भगः ज्योतीरूपं भरणगमनयो-
 गात् सर्वज्ञं वा वपुः ज्ञानादिगुणरचितकरचरणाद्यवयवमिति यावत् धीमहि ध्यायैमज्ञानमेव तत्प्रतीतिजनकं न कर्मादिकं तस्मात्
 तद्विन्तनं कर्तव्यमित्यर्थः यत्तु केनचिद्वेदसम्मितैर्विधग्रन्थव्याख्यानारम्भसमये प्रजल्पितं पदच्छेदः पदार्थोक्तिविग्रहो वाक्ययोजना
 आक्षेपश्च समाधानमिति व्याख्यानलक्षणम् अतिरिक्तं पदं त्याज्यं हीनं वाक्यं निवेशयेत् विग्रहं च सन्दध्यादानुपूर्व्यं च कल्पयेत्
 लिङ्गं धातुं विभक्तिं च योजयेच्चानुलोमतः वाक्यार्थस्यानुसारेण तेषां च प्रत्ययाऽपि चेति तदनुपासितग्रन्थसम्प्रदायवित्सज्जनचरणौ-
 रूपक्षितमिति विदुषां परिषादिसारस्यम् आधत्तनं हि यथा वेदादावकरोत्यत्राकरोदिति पदम् अशक्यनिवेशनं तथात्राप्यातिरिक्तं पदं
 सत्यज्यहीनमप्रयोज्यं यत् एतद्व्याख्यानं तल्लक्षणं न भवति तस्माद्यथास्थितग्रन्थव्याख्यानमेव सज्जनचित्तरज्जनमिति सन्तोष्यं ननु
 नायं श्लोकार्थः किन्त्वन्य एव तथाहि तै धीमहि ननु मृत्तिकेत्येव सत्यमिति मृदादेरपि सत्यत्वं श्रूयते तद्वदस्यापीति तत्राह परमिति
 मृदादः कार्योपेक्षया सत्यत्वं अयं तु परमार्थिकः सत्यं तत्सत्यं स आत्मेति श्रुतेः परस्य सत्यस्यावाङ्मनोगोचरस्य कथं ध्यातुध्यान-
 ध्येयादिव्यवहारगोचरत्वमित्याशङ्क्याह जन्मादिति अस्य जगतो जन्मस्थितिभङ्गायतः परात्सत्यात् तं धीमहीत्यर्थः यतो वा इमानि भूतानि
 जायन्ते इति श्रुतिसिद्धजगत्कारणरूपेणावाङ्मनोगोचरस्यापि ध्यातुध्यानादिव्यवहारो घटत इति भावः ननु ब्रह्मणः सिद्धरूपत्वात्प्रमाणा-
 न्तरागोचरत्व मतस्तत्र वेदान्तानामनुवादकत्वादप्रामाण्यमित्याशङ्क्याह अन्वयादिति वेदान्तानां ब्रह्मण्येवान्वयात्तात्पर्यादित्यर्थः
 तथाच श्रुतिस्मृती सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति प्रमाणान्तरसिद्धत्वेन ह्यनुवादकत्वं सिद्धमित्यपि
 ज्ञातव्यं न केवलं श्रुत्यन्वयात् स्मृत्यन्वयाच्चेत्याह इतरश्चेति अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथेति स्मृतितत्त्वार्थः अथवा
 प्रतिपदोक्तविवक्षितार्थसिद्धये हेतुमाह अन्वयादि तरतश्चेति अस्ति प्रकाशते इति ब्राह्मणश्च कार्यप्रपञ्चे मृदादेरिव घटादौ समन्वया-
 दितरतो प्रकाशव्यतिरेकेण कदाचिदपि कस्याप्यप्रति भासान्मृदादिव्यतिरेकेण घटादेरिवेत्यन्वयव्यतिरेको दर्शितौ अथवा ब्रह्मणिका-
 रणापञ्चे महदादिकार्यदर्शनादन्यथाऽदर्शनादिति सत्तास्थित्योरन्वयव्यतिरेको दर्शितौ ननु तर्हि सांख्यपरिकल्पितं प्रधानमेव
 जगत्कारणमस्तु किं ब्रह्मणेति तत्राह अर्थेष्वभिज्ञ इति उत्पाद्यस्वपदार्थेष्वभिज्ञः सः अभितः सर्वतः सर्वमिदं जानातीति एवम्विधस्यैव
 कारणत्वं नेतरस्य प्रधानस्य जडत्वान्न सर्वज्ञत्वं तथाच यः सर्वज्ञ इति श्रुतिः तर्ह्यर्थेष्वभिज्ञानां जीवानामेव जगत्कारणत्वमास्त्वित्याश-
 ङ्क्याह स्वराडिति स्वयमेव राजत इति स्वराट् जीवानां परिच्छिन्नज्ञानत्वेन पराधीनत्वान्न स्रष्टृत्वं सम्भवतीत्यर्थः एष सर्वेश्वरः एष
 सर्वलोकपाल इति श्रुतेः नन्वीश्वरस्यापि न तस्य कार्यं कारणं च विद्यत इति श्रुत्याकार्यकारणाद्यभावात् कथं सर्वज्ञत्वमिति तत्राह
 तेने ब्रह्मेति आदिकवये ब्रह्मणं यः ब्रह्म ऋग्वेदादिलक्षणं साङ्गं वेदहृदा मनसा मनोमात्रेण साधनान्तरनिरपेक्षतया तेने स्वर मात्रा
 वर्षा पद वाक्यादिक्रमेण विस्तारितवान् ब्रह्मण उपाधिभूतां बुद्धिं निर्माय तत्र नेदप्रकाशितवानित्यर्थः अथवाहृदोपनिषदासह सङ्कल्प-
 मात्रेण कार्यकारणसम्बन्धरहिताऽपि भगवान् सर्वान्तर्यामी ब्रह्मादिकार्यकारणसाक्षित्वेन सर्वज्ञ इत्यर्थः एवं जगत्कारणो सच्चि-
 दानन्दात्मको वेदैक वेद्य निरवद्ये सर्वेश्वरे परैस्त्वन्यदाषकलापि नास्तीत्यभिधत्ते मुह्यन्तीति यं प्रतिः सूरयः कपिलादयः शास्त्रप्रणेतारः
 मुह्यन्तीत्युक्तेतत्प्रणीतशास्त्रस्य निर्मूलत्वेनाप्रामाण्यात्तद्विराधिग्रन्थो नास्तीत्यर्थः नानाऽसत्तर्ककलिलान्तःकरणदुरवग्रहवादिनां विवा-
 दानवसरे उपरतसमस्तमायामये भगवति कोऽनु दुर्घट इति श्लोकः अतः परमसत्यादप्युत्पन्नस्य जगतः कुतः सत्यत्वं किन्तु मिथ्यात्वमेवेति
 दर्शयति तेजोवारीति विनिमयः कार्यं तेजो विनिमयः केशोर्गुकादिवारिणी विनिमयः हिमकरकादिः मृदो विनिमयो घटादिः यथा येन प्रकारे-
 ण तथा कारणसत्ताप्रतीति व्यतिरेकेण कार्यस्य पृथक् सत्ताप्रतीतिशून्यत्वमेवात्र मिथ्यात्वं तद्वत्तेजोवारिमृदासपि कारणसत्ताप्रतीति
 व्यतिरेकेण कार्यस्य पृथक्सत्ताप्रतीत्यभावान्मिथ्यात्वमित्यर्थः किं च त्रिवृत्कृतानां चोभयेषां दृष्टान्तदान्ष्टान्तिकव्याजेन मिथ्यात्वं कथितमिति
 सम्प्रदायविदामभिप्रायः ननु ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे क्रियाकारकादिसम्बन्धादसङ्गो ह्ययं पुरुष इति विरुद्धतेत्यतो वाह तेजोवारीति
 त्रिसर्गस्त्रयाणां सर्गः तेजोवारिमृदां सर्गं उपलक्षणं चैतत् पञ्चभूतानां सृष्टिः यत्र सृष्टा कथं यथा तेजोवारिमृदां विनिमयो मिथ्या तथा
 जगदपि मिथ्येत्यर्थः वाचारम्भेण विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुतेः इदानीमेवविधप्रपञ्चकारणत्वेन कल्पितमायासम्बन्ध-
 निबन्धनं किञ्चिदपि चिद्रूपपरमसत्यात्मके ईश्वरे स्वहृष्ट्यावस्तुगत्यापि नास्तीति दर्शयति धाम्नेति । धाम्नाप्रकाशेन स्वनस्वरूपभूते
 नात्मचैतन्ये नोपचारतः कारणत्वेन कल्पितेन सदासुवेदानिरस्तं निराकृतं कुदकं कपटाख्यं येन स तथोक्तः तं सदेति । जीवादिलक्षण-
 प्रदर्शनाय अर्थादसङ्गत्वं कूटस्थत्वं चैकं तस्मादेकमेव ब्रह्मापहितानुपहितमिदं देवाब्रह्मणोरूपे मूर्त्तञ्चैवा मूर्त्तञ्चेति श्रुत्या प्रतिपाद्यते
 तत्र सगुणब्रह्मोपासनाजनितेन ज्ञानेन शुद्धान्तःकरणस्य निगुणब्रह्मोपास्तौ बुद्धिरुपतिष्ठते । ततश्च सकलं स्वात्मानं पश्यन्नात्म-
 व्यतिरिक्तं किञ्चिदप्यपश्यन्निगुण एवावतिष्ठते । इत्येवोच्यते प्रतिपाद्यते नापरोऽप्रामाणिक इति । तदेतत् कण्ठशोषणप्रलापज्वल-
 नज्वालातुल्यमिति न पराक्षकाः क्षणमपि कटाक्षेण प्रेक्षन्ते पूर्वापरपट्यालोचनया स्वीतप्रेक्षितयुक्तिविरुद्धत्वाच्छ्रुतिस्मृत्यानां सत्तात्-
 पर्थार्थत्वात् प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रहरणप्रहतशिरस्कत्वादाचार्यस्तत्र तत्र निराकृतत्वाच्छ्रुत्यादीनां मिथ्यात्वपरत्वे विरोधस्य दर्शितत्वा-
 दस्मदुक्तार्थं बहुप्रमाणसम्भवादग्रन्थबाहुल्यभयाज्जताभिराकरणां प्रपञ्चयते न हि अपरस्परसम्भूतं किमन्यत्कामहेतुकमिति वदतां
 सम्प्रदाय वित्त्वमिति ॥ १ ॥

कर्मशोभं ।

श्रीश्रीकृष्णचैतन्यचन्द्रास-जसः ।

अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जवशलोफया । चक्षुरन्मिलितः केन तस्मै श्रागुरवे नमः ॥ १ ॥ श्रीमद्भागवतं नौमि यत्सैकस्य प्रसादतः ।

अज्ञातानपि जानाति सर्वैः सर्वागमानपि ॥ २ ॥ श्रीभागवतसन्दर्भान् श्रीमद्वैष्णवतोषणीम् । इष्टा भागवतव्याख्या लिख्यतेऽत्र यथा-
मतिः ॥ ३ ॥ यदत्र स्खलितं किञ्चिज्जायतेऽनवधानतः । ज्ञेयं न तत्तत्कर्तृणां समाहर्तुर्ममैव । तत् ॥ येषां प्रोक्ताहनेनास्मिन् प्रवृत्तौऽन्यन्त-
सावसे । तेऽदीनानुग्रहव्याघ्राः शरणं मम वैष्णवाः ॥ ५ ॥

अथ श्रीभागवतलोकाहितामलापरतया श्रीभागवतसन्दर्भनामानं ग्रन्थमारभमाणो महाभागवतकोटिवाहिरन्तर्द्विनिष्ठितभगवद्भावं
निजावतारप्रज्ञास्प्रचारितस्वस्वरूपभगवत्पदकमलावलिम्ब दुर्लभप्रेमपीयूषमयगङ्गाप्रवाहसहस्रं स्वसम्प्रदायसहस्राधिदेवं श्रीश्रीकृष्णो-
न्नैतद्यदेवनामात्तं भगवन्तं कलियुगेऽस्मिन् वैष्णवजनोपास्यावतारतयार्थविशेषालिङ्गितं श्रीभागवतसंवादेन स्तौति । “कृष्णवर्णो
त्विषाकृष्णं साङ्गोपाङ्गाख्यपार्षदम् । यज्ञैः सङ्कीर्त्तनप्रार्थयन्ति हि सुमेधसः ॥” एकादशस्कन्धस्य कलियुगोपास्यप्रसङ्गं पञ्चमिदम् ।
अस्यार्थविशेषस्तत्रैव दृश्यते । तन्निर्गलितार्थमाह । अन्तः कृष्णं वहिर्गौरं दर्शिताङ्गादवैभवम् । कलौ सङ्कीर्त्तनाद्यैः स्मः कृष्णचैतन्य-
मभिज्ञातः ॥ अथ निजगुरुपरमगुरु स्तौति । जयतां मथुराभूमौ श्रीलरूपसनातनौ । यौ विलेखयतस्तत्त्वज्ञापकौ पुस्तिकामिमाम् ॥ तौ
सन्तोषयता सन्तौ श्रीलरूपसनातनौ । दाक्षिणात्येन भट्टेन पुनरेतद्विविच्यन्त ॥ तस्याद्यं ग्रन्थनालेखं क्रान्तव्युत्क्रान्तखण्डितम् ।
पर्यालोचयथ पर्यायं कृत्वा लिखति जीवकः ॥ पूर्वं यान्येव वाक्यानि धृतान्यर्थविशेषतः । तानि मूलकमेणापि धार्याणि कमल-
वधये ॥ धार्याण्यर्थविशेषार्थमधृतान्यपि कानिचित् । तत्रेति शब्दः कर्तव्यः कचिद्व्याख्या । च केवला ॥ स्थानञ्च मुहुरङ्गाभ्यां ज्ञेयं
संदर्भवाक्ययोः । तत्रांकास्तत आशब्दात् तदङ्गादिष्वतीत्यताम् ॥ व्याशब्दात् तद्वत्तव्याख्यागतं तद्वत्वाक्यमीयताम् । तथा पुनश्चाति शब्दा-
दनेणात्रापीति दृश्यताम् ॥ यत्र व्याख्यागतं वाक्यव्याख्यानं तच्छिदाकृते । द्वौ तत्र प्रणवौ लेख्यौ तयोर्मध्यन्तु गृह्यताम् ॥ यः स्कन्धा-
ध्याययोस्त्वं स तु तच्छिदकः स्फुटम् । न तत्र प्रणवापेक्षापीति सर्वत्र वीक्ष्यताम् ॥ अत्र सर्वग्रन्थार्थं संक्षेपेण दर्शयन्नपि मङ्गल-
माचरति । यस्य ब्रह्मेति संज्ञां कचिदपि निगमे याति चिन्मात्रसत्ताप्यंशो यस्यांशकैः स्वैर्विभवति वशयन्नेव मायां पुमांश्च । एकं यस्यैव
रूपं विलसति परमे व्योम्नि नारायणाख्यं स श्रीकृष्णो विधत्तां स्वयमिह भगवान् प्रेम तत्त्वाद्भाजाम् ॥ अथैवं सूचितानां श्रीकृष्ण-
वार्त्त्यवाचकतालक्षणासम्बन्धतद्भजनलक्षणाभिधेयतत्प्रेमलक्षणाप्रयोजनानां निर्णयार्थं पूर्वतत्त्वसन्दर्भादिष्वसन्दर्भा निरूपिताः । अधुना
तु श्रीमद्भागवतकमव्याख्यानाय तत्रापि सम्बन्धाभिधेय प्रयोजन निर्णय दर्शनाय च सप्तमः कमलसन्दर्भोऽयमारभ्यते । श्रीभागवतनिधयर्था
टीकाद्विष्टरदायि यैः । श्रीधरस्वामिपादास्तान् वन्दे भक्त्यकरक्षकान् ॥ स्वामिपादैर्न यद्व्यक्तं यद्व्यक्तं चोस्फुटं कचित् । तत्र तत्र च विज्ञेयः
सन्दर्भः क्रमनामकः ॥ (अथात्र परिभाषयं ज्ञातव्या यद्यपेक्ष्यते । मूलं सटीकमङ्गाद्यैः परिच्छिद्यं सहानया ॥ अङ्गा वाक्यान्त एवात्र देया
पद्यन्तु न तु । बहुपदैकवाक्यत्वे गर्भाङ्गा विन्दुमस्तकाः ॥ यस्मिन् पद्ये नास्ति टीका तदप्यङ्केने योजयेत् । एकपद्यान्यवाक्यत्वे संख्या-
शब्दास्तु कान्तकाः ॥ बहुपदैकवाक्यत्वेऽप्यमीक्षेयास्तथाविधाः । यथार्द्धकं युग्मकञ्च त्रिकमित्याद्युदाहृतिः ॥)

जन्माद्यस्येत्यत्र श्रीश्रीधरस्वामिचरणानामयमभिप्रायः । परं परमेश्वरमिति ॥ न पुनरभेदवादिनामिव चिन्मात्रं ब्रह्मेत्यर्थः ध्येयध्यातृ-
ध्यानभेदावगमात् । सत्यमिति । तदुपलक्षत्वेन सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्युक्तलक्षणामित्यर्थः । अथ कस्मादुच्यते ब्रह्म बृंहति बृंहयति चेति
श्रुतेः ॥ बृहत्त्वादबृंहणत्वाच्च यद्ब्रह्म परमं विदुरिति विष्णुपुराणोक्ताच्चात्रापि शक्तिमेत्वेन ब्रह्मशब्दस्य परमेश्वरवाचकत्वात् ।
तत्र सत्यत्वसाधकं यत्र त्रिसर्गो मृषति । यत्र यदाश्रयतयेत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः तेज इति । तद्वदयत्रारोपित इत्यर्थः । तदारोपकर्तृत्वं
आस्माकं जीवानामेवेति लभ्यते । यत्रारोप्यते तच्च परं यद्यचेतनं चेतनं वा स्यात्तदा जीवानामेवारोपकर्तृत्वेन तत्र स्वाज्ञानस्य त्रिसर्गस्य
सम्बन्धो न स्यात् किन्तु जीवेष्वेव मरीचिकादाविव जलादस्तद्भूमहेत्वज्ञानस्य च । किन्त्वत्र तत्तु चेतनम् अभिज्ञ इति योजयिष्य-
माणात्वात् । तत्रैव स्वराडित्यनेन ज्ञानरूपस्यापि स्वरूपज्ञानेनैव ज्ञातृत्वाङ्गीकाराच्च । ततो यद्व्यष्ट्यंशोपाधित्वेन जीवा भ्रान्ताः
स्युस्तच्च समष्ट्युपाधित्वेन स तु सुतरां तादृशः स्यादित्याशङ्कामनूद्य सिद्धान्तयति यत्रेत्यनेनेति । महसेति स्वतःसिद्धपरमज्ञानशक्ति-
त्वेनेत्यर्थः तथात्र व्याख्यास्यमानत्वात् । स्वरूपमात्रे वाच्ये स्वशब्देनैव चरितार्थता स्यात् । कथाश्च तन्मात्रे वाच्येऽपि हेतुत्वलक्ष-
णोक्तं तृतीयार्थं न तच्छक्तिमेव बाधयेत् । द्वितीयादीनां प्रातिपदिकाधिकार्थ एवाविहितत्वात् । तस्य च ज्ञानोपाधिरूपत्वे स्वशब्द-
वैयर्थ्यं स्यात् । कुहकमत्र मायोपाधिकृतभूमपराभवः मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या केवलं स्थित आत्मनीति श्रीमदर्जुनवचनात् ।
किन्तु यत्रेत्यनेन लब्धस्य परमेश्वरस्य चिन्मात्रेण स्वरूपोक्तेन सततानुभूयमानस्वाभेदमेवावलम्ब्यभूमाधिष्ठानत्वं स्वीकृतं न तु जीवस्य
स्वाभेदमननांशेन । परमेश्वरस्य तु धातुरपि (ध्यातुमपि) प्रार्थनीयतया स्वानुभवातीतत्वात्तद्वत्तुत्वं व्याहन्येति विवेचनीयम् ।
अथ तत्तत् सर्वं यद्यपितुं तदस्यलक्षणां जन्माद्यस्य यतो इति । न तु मरीचिकादौ जलादिवत् केवलमारोपितं स्वतस्त्वन्वयं सिद्धं
किन्त्वनादिपरम्परया तत्रैव यदारोपितत्वं तन्मात्रसिद्धत्वादयत्त एवास्ये जन्मादीति गम्यते तद्वद्वान्तेनैव जन्मादिसिद्धौ जन्माद्यस्य
यतो इत्यस्य पुनरुक्तत्वापातात् । ततोऽस्य जन्मादौ हेतुः अन्वयादितरतश्चाप्येति । तत्र प्रथमोऽर्थस्तु अन्वयेन तस्यैव कारणात्वं
बोधकः व्यतिरेकणां तदकार्यस्यासत्त्वबोधको ज्ञेयः । अत्र व्यतिरेकपदेनार्थेतरलक्षणेपलब्धम् । तच्च सपुण्यादिरूपमिति तथा व्याख्या-
तम् । द्वितीयस्तृतीयश्च तस्य कारणात्वं विश्वस्य कार्यत्वं बोधयति । अत्र द्वितीये त्वर्थे शब्दः कार्यकारणपरः । कारणस्य
स्वावस्थायां कार्यप्रस्थायाश्चानुवृत्तित्वम् । कार्यप्रस्थायाश्च पञ्चपरं कारणप्रस्थायाश्च व्यावृत्तित्वं ज्ञेयम् । एवं शून्यवादारम्भवादौ
परिहृतौ । तथाच बहिर्मुखप्रवृत्त्यर्थं युक्तीः प्रदश्ये अन्तर्मुखान् प्रति शास्त्रयोनिर्वादिनि न्यायेन श्रुतीर्दर्शयति तथा चेति । अत्र च
यतो वा इमानि भूतानि इत्यादि वाक्यबद्ध्यतिरेकोऽपि ज्ञेयः कथमसतः सञ्जायेतेत्यादि । तत्र तस्य मरीचिकाद्वान्तेन प्राप्तमचेतनत्वं
ज्ञातृत्वं श्रूयते इत्यर्थः । तत्तत्सर्वविचारमत्तत्वादीक्षणस्य । ईक्षतेनीशब्दमित्यायमर्थः । परमतं प्रधानं विश्वकारणं न भवति
न विद्यते शब्दः प्रमाणं यत्र तथाभूतं विद्यते । कुतोऽप्यद्वैतं तस्य तत्राद्य ईक्षतेनेति । सच्छब्दवाच्यकारणव्यापाराभिधायित्वेन
तत्रैकधातोः अवगातः । ईक्षणाञ्च चेतन एव सत्त्वमिति प्रमाणं त्वचेतनमिति । अतः यत्र त्रिसर्ग आरोप्यते तद्वत्त्वचेतनं यस्त्वारोप-

कमसन्दर्भः ।

कर्त्ता जीवः स खलु सर्वारोपकत्वाच्चेतनः सर्वज्ञश्च स्यात् । तस्य च बहुस्यामित्यादिवाक्यं स्वाज्ञानकल्पितत्वेन स्वप्नेद्वयवत्
 स्वामेदापेक्षयेत्याशङ्क्याह तर्हि किं जीवः स्यादिति । सिद्धान्तयति नेत्याहेति । परसिद्धज्ञानत्वेन सर्वज्ञत्वं सर्वज्ञादृष्टत्वं न स्यात् ।
 तस्मादन्तर्यामिभृत्युक्तं तत्सिद्धज्ञानत्वेनारोपणकर्तृत्वमपि तत् एव सिद्ध्यतीति कर्तृत्वमपि तस्यैव स्यादिति भावः । तत्रोदाहरणा-
 भासेन विरिञ्चः स्वतःसिद्धज्ञानत्वमाशङ्क्याह तर्हि किमिति । सिद्धान्तयति नेत्याह । तेन इतीति । तदेवं ज्ञानप्रदत्वेन मोक्षप्रदत्वमपि
 दर्शितम् । एवं जीवस्य तदज्ञानस्य च तस्मादत्यन्तमेदप्राप्तावपि सिद्धान्तितं सत्यमित्यनेनैव । तत्सत्तयैव सर्वसत्तास्वीकारात् ।
 तदेवं सर्वसत्ताप्रदं सर्वाधिष्ठानं सर्वदोषास्पृष्टं स्वरूपासिद्धसर्वज्ञानादिसमवेतं सर्वकर्तृमोक्षदातृ च सत्यानन्तानन्दज्ञानस्वरूपं परं
 ध्येयमिति वाक्यार्थः । स्वतःसिद्धज्ञानादित्वं शारीरकमाध्यादौ चक्षतेनाशब्दमित्यत्र स्वीकृतं प्रकृतिकोभात् पूर्वमीक्षणानुपपत्त्या ।
 मन्त्रौ चेमाबुदाहृतौ । अपाणिपादौ जवनौ गृहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति विश्वं न हि तस्य वेत्ता तमाहुरण्यं पुरुषं
 पुराणमिति । न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते न तत्समञ्चाभ्याधिकश्च हृदयते । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबल-
 क्रिया चेति च । अत्राद्वैतवादिनः समादधते । यदि ज्ञेयं सत्यं स्यात् तदा तस्य ज्ञातृत्वमपि तथा स्यात् । त्रिसर्गस्याज्ञानकल्पित-
 त्वादज्ञातस्य सत्तासत्ताभ्यामनिर्वचनीयत्वादज्ञानिनो जीवस्य च तेनाज्ञानेनैव पृथक् प्रतीतत्वात् सत्यत्वं नास्त्येव ततो ज्ञातृत्वमपि
 तत्र नास्त्येव तथा शक्त्यन्तरमपीति । वैष्णवास्तु तदभ्युपगमवादेनैवं वदन्ति । तर्हि मिथ्यैवेदं जीवानां भातीत्यपि ज्ञानं तस्याव्याभि-
 चारि स्यात् । येन च ज्ञानेन मृषा निरस्यते तस्य तु सत्यत्वमेव स्यात् । किञ्च विश्वकार्यान्यथानुपपत्त्या यथा परमकारणरूपं तद-
 भ्युपगम्यते तथा तच्छक्तिरपि स्वाभाविक्येवाभ्युपगम्यते । कार्यविशेषोत्पत्तौ किञ्चित् करणत्वेनैव कारणतया वस्तुविशेषाङ्गी-
 कारात् किञ्चित्करणत्वमेव स्वाभाविकशक्तिरिति । तदेवमज्ञानातिरिक्तस्वाभाविकज्ञानेन स्वगतविशेषत्वे प्राप्तं स्वाभाविकी ज्ञान-
 बलक्रिया चेति प्रतिपादितम् । तदेव स्वरूपशक्तिरिति सैव सर्वं भगवत्वं साधयेत् । तेन ब्रह्म हृदेति व्यञ्जितमस्यैव महतो
 भूतस्य निश्वासितमेतदयं हृदेद इत्यादिश्रुत्यन्तरम् । तस्य च निश्वासितप्राकृतत्वव्यञ्जकं नासदासीन्नो सदासीत् स आसीदिति
 श्रुत्यन्तरञ्च समुदितं सत्तस्याप्राकृतमूर्तिमत्त्वमपि व्यञ्जयति ततस्तन्निषेधस्तु प्राकृतपारिच्छिन्ननिषेधपरः एवं । यथोक्तं द्वितीय-
 स्कन्धे वैकुण्ठवर्णने । न यत्र मायेति । दशमे च दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परमिति । अतएवात्मारामाणांमपि
 तच्छक्तिवैभवानुभवे परमानन्दविशेषो जायते । आत्मारामाश्च मुनय इत्यादिभ्यः । अतो जीवानां तादृशशक्त्यैव तदीयस्मि-
 स्थानीयत्वेन नित्यसिद्धानां तन्मायावृत्त ज्ञानानां तज्ज्ञानासिद्धये स एव ध्येय इति । तं धीमहीत्यादिप्रमाणचंचने
 गायत्रीशब्देन तत्सूचकतदव्यभिचारिधीमहिपदसम्बलिततदर्थ एवेत्यते । सर्वेषामपि मन्त्राणांमादिरूपायास्तस्याः साक्षाद्विज्ञाना-
 नर्हत्वात् । तदर्थताच । जन्माद्यस्य यत इति प्रणवार्थः सृष्ट्यादिशक्तिमत्तत्त्ववाचित्वात् । यत्र त्रिसर्गो मृषेति व्याहृतिप्रत्ययः ।
 उभयत्रापि लोकत्रयस्य तदनन्यत्वेन विवक्षितत्वात् । स्वराडिति सवितृप्रकाशकपरमतेजोवाचि । तेन ब्रह्म हृदेतिबुद्धिवृत्तिप्रेरणा-
 प्रार्थना सूचिता । तदेवं कृपया स्वाध्ययनाय बुद्धिवृत्तिं प्रेरयतादिति भावः । तच्च तेजः अन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यादिसंप्रतिपन्नं यन्मूर्त्तं
 तदनाद्यनन्तमूर्त्तिमदेव ध्येयमिति । एवमग्निपुराणे गायत्र्यार्थः श्रीभगवानेवाभिमतः । तद्वचनानि तत्त्वसन्दर्भे हृदयानि । अप्रैवाग्रे
 दर्शयितव्यानि । धर्मविस्तर इत्यत्र धर्मशब्दः परमधर्मपरः । धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परम इत्यत्र प्रतिज्ञातत्वात् । स च भगवद्व्या-
 नादिलक्षण एवेति व्यक्तीभविष्यति । वृत्रासुरबधोपेतमिति तस्य परमभागवतत्वात्तद्वधरूपचरितं श्रीभागवतलक्षणत्वेन धृतम् ।
 पुराणान्तरे वामनसंक्षेपे । हयग्रीवब्रह्मविद्येति वृत्रासुरबधसाहचर्येण नारायणवर्मैवोच्यते । हयग्रीवशब्देन ह्यत्राश्वशिरा दधीचिरेव
 लभ्यते । तेनैव च प्रवर्त्तिता नारायणवर्माख्या ब्रह्मविद्या । तस्याश्वशिरस्त्वं षष्ठे । यद्वा अश्वशिरोनामेत्यत्र प्रसिद्धं नारायणवर्मणो
 ब्रह्मविद्यत्वञ्च । अतएव श्रुत्वा त्वयोवाच दध्यङ्ङ् लायवर्णस्तयोः । प्रवर्ग्यां ब्रह्मविद्याञ्च सत्कृतोऽसत्यशङ्कित इति टीकोत्थापितवचने
 चेति । एवं स्कान्दप्रभासखण्डे च । यथाधिकृत्य गायत्रीमित्यादि । सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः । तद्वृत्तान्तोद्भवं
 लोके तच्च भागवतं स्मृतम् । लिखित्वा तच्चेत्यादि । अष्टादश सहस्राणीत्यादीति । श्रीमद्भागवतस्य श्रीमद्भागवत्प्रियत्वेन भागवता-
 श्रीष्टत्वेन च परमसात्त्विकत्वमाह पञ्चपुराणं च इति । तत्रैव च श्रीगौतमस्याम्बरीषं प्रति प्रश्नः । पुराणं त्वं भागवतं पठसे पुरतो
 हरेः । चरितं वैद्यराजस्य प्रह्लादस्यानुभूयत । तत्र वज्रूलीमाहात्म्ये तस्य तस्मिन्नुपदेशः । रात्रौ तु जागरः कार्यः श्रोतव्या वैष्णवी
 कथा । गीता नामसहस्रञ्च पुराणं शुक्रभाषितम् । पठितव्यं प्रयत्नेन हरेः सन्तोषकारणमिति । स्कान्द प्रह्लादसंहितायां आरका-
 माहात्म्ये । श्रीमद्भागवतं भक्त्या पठते हरिसन्निधौ । जागरे तत्पदं याति कुलवृन्दसमन्वित इति । श्रीतत्त्ववादिधृते गारुडवचने
 च पूर्णः सोऽग्रमन्त्रिणः । अथोऽयं ब्रह्मसूत्राणां भार्ताथविनिर्णयः । गायत्रीभाष्यरूपोऽसौ वेदार्थपरिवृंहितः । पुराणानां सामरूप्यं
 साक्षाद्भागवतोदितः । अष्टादशस्कन्धयुक्तोऽयं शतविच्छेदसंयुतः । ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रः श्रीमद्भागवताभिध इति । ब्रह्मसूत्राणामर्थः
 तेषामकृत्रिमभाष्यभूत इत्यर्थः । तस्मान्तद्भाष्यभूते स्वतःलिखे तस्मिन् सत्यर्वाचीनमन्यदन्वद्भाष्यं स्वस्वकपोलकल्पितं तदनु-
 गतमेवादरणीयमिति गम्यते । भारतरुपाधिनिर्णयो यत्र सः । भगवत्येवात्तात्पर्यात् तस्यापि । यद्वाभारतार्थस्य विनिर्णयो वेदार्थेतुल्य-
 त्वेन विशिष्टनिर्णयो यत्रेति । गायत्रीभाष्यरूपोऽसाविति । यत्तु द्वादशोऽनमस्त इत्यादि गद्येषु तदर्थत्वेन सूर्यः स्तुतः । तत् परमात्म-
 नुपपन्नं न तु स्वात्मन्येवोक्त्यर्थः । यथैवाग्रे श्रीशौनकावाक्यम् । ब्रह्म नोऽदधानानां ध्युहं सूर्यार्थमनो हरेरिति । न त्वास्य भागस्य
 सूर्यमगडलमात्राधिष्ठानत्वं मन्त्रे वरेण्यशब्दे ताव च ग्रन्थे परावदेन परमैश्वर्यपथ्यन्ततोया दर्शितत्वात् । तदेवमग्निपुराणेऽप्युक्तम्
 ध्यानेन पुरुषोऽयं हृदयः सूर्यमगडले । सत्यं सदाशिवं ब्रह्म तद्विष्णोः परमं पदमिति । श्रीमद्भागवताभिध इति । भागवतस्य भगवत्
 तत्त्वाम्भत्वमेव ध्येयतमम् । अन्यथा त्वविमृष्टविधेयांस्तदोषः स्यात् । अतएवोक्तं श्रीमद्भागवते महाभूतिकृते इति । गारुडे च ग्रन्थोऽष्टादश-
 साहस्रः श्रीमद्भागवताभिध इति स्कान्दे च । श्रीमद्भागवतं भक्त्या पठते हरिसन्निधौ । टीकाकृद्भिरपि श्रीमद्भागवताभिध इति

अतः कश्चित् केवलभागवताख्यत्वन्तु सत्यमामा भामेतिवत् । पुराणानां सामं रूप इति । वेदेषु सामवत् पुराणेषु श्रेष्ठ इत्यर्थः । साक्षात् भगवत्प्रोदित इति । कस्मै येन विभाषितोऽयमित्युपसंहारस्वाभावानुसारेण ज्ञेयम् । शतविच्छेदसंयुत इति विस्तरभिया न विव्रियते । सर्व्वतः सरप्रदीपधृतस्कान्दवचने । तदेवं श्रीमद्भागवतं सर्वशास्त्रचक्रवर्तिपदमात्ममिति स्थिते हेमसिंहासनाख्येति तैर्यद्व्याख्यात तदेव युक्तम् । अतः श्रीमद्भागवतस्यैवाध्यासावश्यकत्वं श्रेष्ठत्वं स्कान्दे निर्णीतम् । शतशोऽथ सहस्रैश्च किमन्यैः शास्त्रसंग्रहे । न यस्य तिष्ठते गेहे शास्त्रं मास्त्वतं कलौ । कथं स विष्णोर्वि ज्ञेयः शास्त्रं भागवतं कलौ । गृहे न तिष्ठते यस्य स विप्रः स्वपचाधमः ॥ अत्र येषु भवेद्विप्रः शास्त्रं भागवतं कलौ । तत्र तत्र हरिर्योति त्रिदशैः सह नारद ॥ यः पठेत् प्रयतो निश्च श्लोकं भागवतं मुने । अष्टादशपुराणानां फलं प्राप्नोति मानव इति । तदेवं परमार्थविविक्तसुभिः श्रीभागवतमेव साम्प्रतं विचारणीयमिति स्थितम् । अतएव सत्स्वपि नानाशोऽस्वेतदेवोक्तम् । कलौ नष्टदशामेष पुराणाकारोऽनुनोदित इति । अकतारूपकेण तद्विना नान्येषां सम्यग्वस्तुप्रकाशकत्वमिति प्रतिपद्यते । यस्यैव श्रीमद्भागवतस्य भाष्यभूतं श्रीहयशीर्षपञ्चरात्रे शास्त्रकथनप्रस्तावे गणितं तन्त्रन्तु भागवताभिधं तन्त्रम् । यस्य साक्षात् श्रीहनुमद्भाष्यं वासनाभाष्यं सम्बन्धोक्तिविद्वत्कामधेनु-तत्त्वदीपिका-भावायदीपिका-परमहंसप्रिया-शुक्लदयादयो व्याख्याग्रन्थास्तथा मुक्ताफलहरिलीलाभक्ति रत्नावल्यादयो निबन्धाश्च विविधा एव तत्तन्मतप्रसिद्धमाहानुभावकृता विराजन्ते यदेवचेमाद्रिग्रन्थस्य दानखण्डे पुराणदानप्रस्तावेमत्स्य पुराणीयतलक्षणधृत्या प्रशस्तम् । परिशेषखण्डस्य कालनिर्णये च कालियुगधर्मनिर्णये कालि संभोजयन्त्याख्या इत्यादिकं यद्वाक्यत्वेनोत्थाप्य यत्प्रतिपाद्यधर्म एव कलावङ्गीकृतः । संवत्सरप्रदीपे च तत्कर्त्रा शतशोऽथ सहस्रैश्चत्यादिकं प्राग्दर्शितस्कान्दवचनजातमुत्थाप्य सर्वकलिदोषतः पावित्र्याय कतिचिच्छ्रीमद्भागवतवचनानि लेख्यानीति लिखितानि । अतएव सर्वगुणयुक्तत्वमस्यैव दृष्टं धर्मः प्रोज्झितकैतव इत्यादौ । वेदाः पुराणं काव्यञ्च प्रभुभिर्भ्रं प्रियेव च । बोधयन्तीति हि प्राहुः स्त्रिवृद्भागवतं स्मृतमिति मुक्ताफले हेमाद्रिकारवचने चेति । मत्स्यादीनां यत् पुराणाधिक्यं श्रूयते तत् त्वापेक्षिकमिति ।

अथ स्वव्याख्या । जन्माद्यस्येति । अत्र पूर्वार्द्धस्यार्थः । अर्थोऽयं ब्रह्मसूत्राणामिति गारुडोक्तेरस्य महापुराणस्य ब्रह्मसूत्राकृत्रिमभाष्यात्मकत्वात् प्रथमं तदुपादायैवावतारः । तत्र पूर्वमथातो ब्रह्मजिज्ञासेति व्याचष्टे तेजोवारिमृदामित्याद्यर्द्धेन । योजनायां प्राथमिकत्वादस्य पूर्वत्वम् । अत्र ब्रह्मजिज्ञासेति व्याचष्टे परं धीमहीति । परं श्रीभगवन्तं धीमहि ध्यायेम । तदेवं मुक्तप्रग्रहया योगवृत्त्या बृहत्त्वात् ब्रह्म यत् सर्वात्मकं तद्विद्भिश्च भवति तत् तु निजरश्म्यादिभ्यः सूर्य इव सर्वेभ्यः परमेव स्वतो भवतीति मूलरूप भगवत्प्रदर्शनाय परपदेन ब्रह्मपदं व्याख्यायते तच्चात्र भगवानेवेत्यभिमतं पुरुषस्य तदंशत्वात् निर्विशेषब्रह्मणो गुणादिहीनत्वात् उक्तं हि श्रीरामानुजाचार्यचरणैः । सर्वत्र बृहत्त्वगुणयोगेन हि बृहत्त्वशब्दः प्रवृत्तः । बृहत्त्वञ्च स्वरूपेण गुणैश्च यत्रानधिकातिशयः । सोऽस्य मुख्यार्थः । स च सर्वेश्वर एवेति । उक्तञ्च प्रचेतोभिः । न ह्यन्तो यद्विभूतीनां सोऽनन्त इतिगीयत इति । अतएव विविधमनाहरानन्ताकारत्वेऽपि तत्तदकाराश्रयपरमाद्भुतमुखाकारत्वमपि तस्य व्यञ्जितम् । तदेवं मूर्त्तत्वे सिद्धे तेनैव परत्वेन तस्य विष्णवादिरूपकभगवत्त्वमेव सिद्धं तस्यैव ब्रह्मशिवादिपरत्वेन दर्शितत्वात् । अत्र जिज्ञासेत्यस्य व्याख्या धीमहीति । यतस्तज्जिज्ञासायास्तात्पर्यं तद्व्याख्यान एव । तदुक्तमेकादशे स्वयं भगवता शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात् परे यदि । श्रमस्तस्य श्रमफलो ह्यधेनुमिव रक्षत इति । ततो धीमहीत्यनेन श्रीरामानुजमतं जिज्ञासापदं निदिध्यासनपरमेवेति स्वीयत्वे नाङ्गीकरोति श्रीभागवतनामा सर्ववेदादिसाररूपोऽयं ग्रन्थ इत्यायातम् । धीमहीति बहुवचनं कालदेशपरस्परास्थितस्य सर्वस्यापि तत्कर्त्तव्यताभिप्रायेण । अनन्तकोटिब्रह्माण्यान्तर्यामिणां पुरुषाणामंशभूते भगवत्येव ध्यानस्य विधानात् । अनेनैकजीववादजीवनभूतो विवर्त्तवादोऽपि निरस्तः । ध्यायतिरपि भगवतो मूर्त्तत्वमेव बोधयति ध्यानस्य मूर्त्त एवोदकृष्टार्थत्वात् । सति च सुसाध्ये पुमर्थोपाये दुःसाध्यस्य पुरुषप्रवृत्त्या स्वत एवापकर्षात् तदुपासकस्यैव युक्ततमत्वनिर्णयाच्च । तथाच श्रीगीतोपनिषद् । मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते । श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते । ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि गतिर्दुःखंदहवद्भिरवाप्यते इति ॥ इदमेव च विवृतं ब्रह्मणा । श्रेयःसृति भक्तिमुदस्य ते विभो क्लिश्यन्ति ये केवलबोधलब्धये । तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते नान्यद् यथा स्थूलतुषावघातिनामिति । अतएवास्य ध्येयस्य स्वयं भगवत्त्वमेव साधितं शिवाद्यश्च व्यावृत्ताः । तथा धीमहीति लिङ्गा द्योतिता पृथगनुसन्धानवहिःप्रार्थना ध्यानापलक्षितं भगवद्भजनमेव परमपुरुषार्थत्वेन व्यनक्ति । ततो भगवतस्तु तथात्वं स्वयमेव सुव्यक्तम् । ततश्च यथोक्तपरममनोहरमूर्त्तत्वमेव लक्ष्यते । तथाच सास्त्रि बृहद्भामं बृहत्पार्थिवं बृहदन्तरीक्षं बृहद्विवं बृहद्भामं बृहद्भयो वाम वामेभ्यो वामामिति । तदेवं ब्रह्मजिज्ञासेति व्याख्यातम् अथात इत्यस्य व्याख्यामाह सत्यमिति । यतस्तत्राथशब्द आनन्तर्ये अतःशब्दः पूर्ववृत्तस्य हेतुभावे वर्त्तते तस्मादर्थेति स्वाध्यायक्रमतः प्राक्प्राप्तकर्मकाण्डपूर्वमीमांसया सम्यक्कर्मज्ञानादनन्तरमित्यर्थः । अत इति तत्क्रमतः समनन्तरप्राप्तब्रह्मकाण्डे तूत्तरमीमांसया निर्णयसम्यगर्थेऽधीतचरात् यत्किञ्चिदनुसंहितार्थात् कुतः कुतश्चिद्वाक्याद्धेतोरित्यर्थः । पूर्वमीमांसायाः प्रकृतार्थविरोधितर्कोपन्यासरूपपूर्वपक्षत्वेन उत्तरमीमांसात्मके सम्यगर्थनिर्णायकसिद्धान्तानुकूलतर्कोपन्यासरूपोत्तरपक्षेऽस्मिन्नवश्यापेक्षत्वादविरुद्धादिन सहायत्वात् कर्मणः शान्त्यादिलक्षणासत्त्वशुद्धिहेतुत्वाच्च तदन्तरमित्येव लक्ष्यम् । वाक्यानि चैतानि । तद् यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते । अथ य इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्त्येतांश्च सत्यकामां स्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति न स पुनरावर्त्तत इति स आनन्त्याय कल्पत इति निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः सर्वेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति चेति च । तदेतदुभयं विवृतं श्रीरामानुजेन शरीरके । मीमांसापूर्वभागज्ञातस्य कर्मणोऽल्पास्थिरफलत्वं तदुपरित्तनभागावसेयस्य ब्रह्मज्ञानस्य त्वनन्ताक्षय्यफलत्वं श्रूयते । अतः पूर्ववृत्तात् कर्मज्ञानादनन्तरं ब्रह्म ज्ञातव्यमित्युक्तं भवति । तदाह सर्वादिवृत्तिकारो भगवान् बोधायनः । ब्रह्मणो कर्मोधिगमादनन्तरं ब्रह्मविविदिषेति । एतदेव पुराणोपाख्याने च दाक्षिणात्तमकणायोः पितृदेवपुत्रशब्दतिरुक्तौ व्यक्तमस्ति । तदेवं सम्यक्कर्मकाण्डज्ञानादनन्तरं ब्रह्मकाण्डगतषु केषुचिद्वाक्येषु संगोपानन्दस्य वस्तुविचारणं दुःखरूपत्वव्यभिचारसत्ताकत्वज्ञानपूर्वकं तत्त्वज्ञानं

क्रमसन्दर्भः ।

स्त्वव्यभिचारिपरमानन्दत्वेन सत्यत्वज्ञानमेव ब्रह्मजिज्ञासायां हेतुस्त्वयथा इत्यस्यार्थे लब्धे तन्निर्गलितार्थमेवाह सत्यमिति सर्वसत्तादाव-
व्यभिचारिसत्ताकमित्यर्थः । परमित्यनेनान्वयः । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इत्यत्र श्रुतौ च ब्रह्मेत्यनेन तदेवमनन्तस्य तद्विच्छादीनस्तत्ताकत्वेन
व्यभिचारिसत्ताकत्वमायाति । तदेतद्ब्रह्म व्यभिचारिसत्ताकमेव ध्यायतो वयम् इदानीं तु अव्यभिचारिसत्ताकं ध्यायेमिति भावः ।
अथ परत्वमेव व्यनक्ति ध्यायेति । धामशब्देनात्र प्रभाव उच्यते प्रकाशो वा गृहदेहस्विदभावा धामाजीवमरादिनानार्थवर्गात् न तु स्वस्व-
पम् । तथा कुहकशब्देनात्र प्रतारणादुच्यते तच्च जीवस्वरूपावस्थाविशेषकारित्वादिना भावावैभवं क्षेयम् । तदुक्तं मायां व्युदस्य चिच्छ-
त्तेति । तस्या अपि शक्तेरसामान्यकत्वे स्वेनेत्यस्य वैयर्थ्यं स्यात् स्वरूपेणेत्येव व्याख्याने तु स्वेनेत्यनेनैव चरितार्थता स्यात् । यथा
कथञ्चित् तथा व्याख्यानेऽपि कुहकनिरसनलक्षणा शक्तिरेवापद्यते । सा च साधकतमत्तारूपा तृतीयया व्यक्तेः । एतेन मायातत्कारण-
विलक्षणं यद्वस्तु तत् तस्य स्वरूपमिति स्वरूपलक्षणमपि नम्यम् । तच्च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतिप्र-
सिद्धमेव एतत्श्रुतिलक्षणमेव च सत्यमिति विन्यस्तम् । तदेवं स्वरूपशक्तिश्च साक्षादेवोपक्रान्ता । अतः सुतरामेवास्व भगवत्त्वं स्पष्टमा-
अथ सत्यत्वे युक्तिं दर्शयति यत्रेति । ब्रह्मत्वात् सर्वत्र स्थिते वासुदेवे भवति यस्मिन् स्थितस्त्रयाणां गुणानां भूतेन्द्रियदेवतात्मको
यस्यैवेशितुः सर्गोऽप्ययममृषा शुक्त्यादौ रजसादिकमिवारोपितो न भवति । किन्तु यतो वा इमानि श्रुतिप्रसिद्धे ब्रह्मणि यत्र सर्वदा
स्थितत्वात् संज्ञामूर्तिवत्तु त्रिवृतकुर्वत उपदेशानिति न्यायेन यदेककर्तृत्वाच्च सत्य एव । तत्र इष्टान्तेनाप्यमृषात्वं साधयति तेज-
आदीनां विनिमयः परस्परशब्दव्यत्ययः परस्परस्मिन्नंशेनावस्थितिरित्यर्थः । स यथा मृषा न भवति किन्तु यथैवैश्वरनिर्माणं तथेत्यर्थः ।
इमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृदेकैका भवति । यदग्रेरोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यत् शुक्लं पदपां यत् कृष्णं तदज्ञस्येति श्रुतेः । तदेवमर्थस्यास्य
श्रुतिमूलत्वात् कल्पनामूलस्त्वन्योऽर्थः स्वत एव परास्तः । तत्र च सामान्यतया निर्दिष्टानां तेज आदीनां विशेषत्वे संक्रमणं न शाब्दि-
कानां हृदयमध्यारोहति । यदि च तदेवामेव तदा वाय्वादीनि मरीचिकादिषु यथेत्येवावश्यतः । किञ्च तन्मते ब्रह्मतत्त्विसर्गस्य मुख्यं
जन्म नास्ति किन्त्वारोप एव जन्मेत्युच्यते स पुनर्भ्रमादेव भवति भ्रमश्च सादृश्यवत्स्वी सादृश्यन्तु कालभेदेनोभयमेवाधिष्ठानं करोति
रजतेऽपि शुक्तिभ्रमसम्भवात् । न चैकात्मिकं भ्रमाधिष्ठानं ब्रह्मात्मकन्तु भ्रमकल्पितमित्यस्ति नियमः । मिथो मिलितेषु विदूरवर्तिभूमपर्वत-
वृक्षेष्वखण्डमेघभ्रमसम्भवात् । तदेवं प्रकृतेऽप्यनादित एव त्रिसर्गः प्रत्यक्षं प्रतीयते । ब्रह्म च चिन्मात्रतया स्वत एव स्फुरदस्ति ।
तस्मादनाद्यमानाक्रान्तस्य जीवस्य यथा सद्रूपतासादृश्येन ब्रह्मणि त्रिसर्गभ्रमः स्यात् तथा त्रिसर्गेऽपि ब्रह्मभ्रमः कथं न कदाचित्
स्यात् । ततश्च ब्रह्मण एवाधिष्ठानत्वमित्यनिर्णये सर्वनाशप्रसङ्गः । ततश्च श्रुतिमूल एव व्याख्याने सिद्धे सोऽयमभिप्रायः यत्र हि
यज्ञास्ति क्षिन्त्वन्धत्रैव दृश्यते तत्रैव तदारोपः सिद्धः । ततश्च वस्तुतस्तदयोगात् तत्र तत्सत्तया तत्सत्ता कर्तुं न शक्यते एव ।
त्रिसर्गस्य तु तच्छक्तिविशिष्टात् भगवतो मुख्यवृत्त्यैव जातत्वेन श्रुतत्वात् तद्व्यतिरेकेण व्यतिरेकात् तत्रैव सर्वात्मके सोऽस्ति ।
ततस्तस्मिन् न चारोपितश्च । आरोपस्तु तथापि धाम्नेत्यादिरीत्यैवाचिन्त्यशक्तित्वात् तेन लिप्तत्वाभावेऽपि तच्छङ्कारूप एव । तथाच
एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथेत्यनुसारेण तत्सत्तया तत्सत्ता भवति । ततो भगवतो मुख्य सत्यत्वं त्रिसर्गस्य च न
मृषात्वमिति । तथा श्रुतिः सत्यस्य सत्यमिति तथा प्राणो वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति प्राणशब्दादितानां स्थूलसूक्ष्मभूतानां व्यवहास्तः
सत्यत्वेनाधिगतानां मूलकारणभूतं परमसत्यं भगवन्तं दर्शयतीति । अथ तमेव तद्व्यतिरेकेण च तथा व्यञ्जयत् विशदार्थतया ब्रह्म-
सूत्राणामेव विवृतिरियं साहितेति विबोधयिषया च तदनन्तरं सूत्रमेव प्रथममनुवदति जन्माद्यस्य यत् इति । जन्मादिति सृष्टिस्थिति-
प्रलयं तद्गुणसंविज्ञानो बहुब्रीहिः । अस्य विश्वस्य ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्य प्रतिनियतदेशकालनिर्मिताकार्याफलाश्र-
यस्य मनसाप्यचिन्त्यविविधविचित्ररचनारूपस्य यतो यस्मात् अचिन्त्यशक्त्या स्वयमुपादानरूपात् कर्त्तादिरूपाच्च जन्मादि तं परं धीमही-
त्यन्वयः । अत्र विषयवाक्यश्च भृगुर्वै वायुशिर्वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मेति आरभ्य यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन
जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद् ब्रह्मेति तत् तेजोऽसृजतेत्यादि च । जन्मादिकमिहोपलक्षणं न तु विशेषणं
ततस्तत्त्वज्ञानं तत्र प्रविशति किन्तु शुद्ध एव सन्ध्यय इति । किञ्चात्र प्रागुक्तविशेषणविशिष्टविश्वजन्मादेस्तादृशहेतुत्वेन सर्वशक्तित्वं
सत्यसङ्कल्पत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं च तस्य सूचितम् । यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः यः सर्वस्य वशीत्यादिश्रुतेः । तथा परत्वेन
निरस्ताखिलहेयप्रत्येकीकस्वरूपत्वं ज्ञानाद्यनन्तकल्याणगुणत्वञ्च सूचितम् । न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यत इत्यादिश्रुतेः । ये तु
निर्विशेषं वस्तु जिज्ञास्यमिति वदन्ति तन्मते ब्रह्मजिज्ञासायां जन्माद्यस्य यत् इत्यसङ्गतं स्यात् निरतिशयं बृहत् बृहणश्चेति निर्वचनात्
तच्च ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणमिति वचनाच्च । एवमुत्तरेष्वपि सूत्रेषु सूत्रोदाहृतश्रुतिगणे चक्षणांन्यदर्शनात् सूत्राणि सूत्रोदाहृत-
श्रुतयश्च नात्र प्रमाणम् । तर्कश्च साध्यधर्माभ्यामभिचारिसाधनधर्मान्वितवस्तुविषयत्वात् न निर्विशेषवस्तुनि प्रमाणम् । जगज्जन्मादि-
भ्रमो यतस्तद्ब्रह्मेति खोत्रेक्षापक्षे ते च न निर्विशेषवस्तुसिद्धिः भ्रममूलमज्ञानमज्ञानसाक्षि ब्रह्मेत्यभ्युपगमात् । साक्षित्वं हि प्रकाशोक्त-
सतर्थाच्यते । प्रकाशवस्तुजडाद्व्यावृत्तकं स्वस्व परस्य व्यवहारयोग्यतापादनस्वभावेन भवति । तथा सति सविशेषत्वम् । तदभावे
प्रकाशतैव न स्यात् तुच्छतैव स्यात् । किञ्च तेजो वारिमृदामित्यनेनैव तेषां विवक्षितं सत्स्यतीति जन्माद्यस्य यत् इत्यप्रयोजकं स्यात् ।
अतस्तद्विशेषवत्त्वं लब्धे स च विशेषः शक्तिरूप एव । शक्तिश्चान्तरङ्गा बहिर्दृष्टा तदस्या चेति त्रिधा दर्शिता । तत्र विकारात्मकेषु जन्मा-
जन्मादिषु साक्षाद्वस्तुता बहिर्दृष्टा एव स्यात् इति सा मायाख्या चोपक्रान्ता तदस्या च वयं धीमहीत्यनेन । अथ यद्यपि भगवतोऽज्ञात्
तदुपादानभूतप्रकृत्याव्यवशक्तिविशिष्टात् पुरुषादेवास्म जन्मादि तथापि भगवत्येव तद्वस्तुता पर्यवस्यति समुद्रैकदेशे यस्य जन्मादि
तस्य समुद्रत एव जन्मादीतिवत् । तथोक्तं प्रकृतिवैद्योपादानमाधारः पुरुषः परः । सतोऽभिन्वज्जकः कालो ब्रह्म तत्रितयं त्वहमिति ।
तस्य भगवतो जन्माद्यस्य यत् इत्यनेनापि सूचितमेव लक्ष्यते । यतो मूर्त्तस्य जगतो मूर्त्तिशक्तेर्निधानरूपतापदानन्तपरशक्तीनां निधानरूपो
ऽसावित्याक्षिप्यते तस्य परमकारणत्वाङ्गीकारात् । न च तस्य मूर्त्तत्वे सत्ययतो जन्मापतेत् अनवस्थापत्तरेकस्यैवावित्वेनाङ्गीकारात्
साख्यानामव्यक्तस्यैव स कारणं करणाधिपाधिवो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिप इति श्रुतिमिषेयात् अनादिसिद्धाभावेन सा-

कमसंदर्भः ।

विकर्मसिद्धिर्न वस्य तत्प्रसिद्धेश्च । तदेवं मूर्त्तत्वे सिद्धे स त्व मूर्त्तौ विष्णुनासायणादिसाक्षाद्वरूपकः श्रीभगवानेव चान्यः । तथाच यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमौ । यस्मिन् प्रलयं ध्रान्तिं पुनरेव दुर्गक्ष्यं । इत्यादिकं तत्प्रतिपादकं सहस्रनामादौ तत्रैव तु यथोक्तम् अनिर्देयवपुः श्रीमानिति । एवञ्च स्फान्दे सद्यः प्राताञ्च संहर्त्ता स एको हरिरीश्वरः । स एतत्वादिकमन्येषां वाक्येषां प्रवृत्तये । एवञ्च दशक्रियावत्त्वाच्च तु सर्वात्मनेस्ति । सृष्ट्यादिकं समस्तन्तु विष्णोरेव परं भवेदिति । महोपनिषदि च । स ब्रह्मणाऽऽवृजतिः स रुद्रेण विलापयतीत्यादिकम् । अतएव विवृतम् । निमित्तं परमीशस्य विश्वसर्गनिरोधयोः । हिरण्यगर्भः सर्वश्च कालस्यारूपि-
 शास्त्रवेति । तव यो रूपरहितः कालः कालशक्तिस्तस्य निमित्तमात्रत्वमिति व्यधिकरण एव पृष्ठयौ । तथा आद्योऽवतारः पुरुषः परस्येत्यादि । यदंशतोऽस्य स्थितिजन्मनाम्ना इत्यादि च । तदेवमपि तथाविधमूर्त्तिर्भगवानेवोपक्रान्तः । तदेवं तदस्य लक्षणेन परं निर्धार्यं तदेव लक्षणं ब्रह्मसूत्रे शास्त्रयोनित्वात् तत्तु समन्वयादित्येतत् सूत्रद्वयेन स्थापितमस्ति । तत्र पूर्वसूत्रस्यार्थः कुतो ब्रह्मणो जगज्जन्मादिहेतुत्वं तथाह शास्त्रं योनिर्ज्ञानकारणं यस्य तत्त्वात् यतो वा इमानि त्यादिशास्त्रप्रमाणकत्वादिति । नात्र दर्शनान्तरवत् तर्कप्रमाणकत्वं तर्काप्रतिष्ठानादत्यन्तातीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयत्वात् ब्रह्मणश्च इति भावः । वैशेषिका-
 शान्तविराधाध्याये तर्का लोकवत्तु लीलाकैवल्यमित्यादिना निराकरिष्यन्ते । अत्र तर्काश्चैवं ईश्वरः कर्त्ता न भवति प्रयोजनशून्यत्वात् मुक्तात्मवत् तनुभुवनादिकं जीवकर्तृकं कार्यत्वाद् घटवत् । विमतिविषयः कालो न लोकशून्यः कालत्वात् वर्त्तमानकालवदित्यादि । तदेवं दर्शनान्तरानुगुण्येनेश्वरानुमानं दर्शनान्तरप्रतिकूल्यपराहतमिति शास्त्रैकप्रमाणकः परब्रह्मभूतः सर्वेश्वरः पुरुषोत्तमः । शास्त्रन्तु सकलेतरप्रमाणपरिदृष्टसमस्तवस्तुविजातीयसर्वज्ञसत्यसङ्कल्पत्वादिमिथानवाधिकानतिशयापारिमितोदारविचित्रगुणासागरं निखिलहेय-
 प्रत्यनीकस्वरूपं प्रतिपादयतीति न प्रमाणान्तरावसितवस्तुसाधर्म्यप्रयुक्तदोषगन्धः । अतएव स्वाभाविकानन्तानिस्त्वमूर्त्तिमत्त्वमपि तस्य सिद्धयति । अथोत्तरसूत्रस्यार्थः । ब्रह्मणः कथं शास्त्रप्रमाणकत्वं तत्राह तत्त्विति । तुशब्दः प्रसक्ताशङ्कानिवृत्त्यर्थः । तच्छास्त्रप्रमाण-
 कत्वं ब्रह्मणः सम्भवत्येव कुतः समन्वयात् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादने समन्वयस्तस्मात् । तत्रान्वयः सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति आनन्दो ब्रह्मेति एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति तत् सत्यं स आत्मेति सदेव सौम्येदमग्र आसीदिति ब्रह्म वा इदमेकमेवाग्र आसीदिति आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदिति आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविध इति पुरुषो ह वै नारायण इति एको ह वै नारायण आसीदिति तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तस्माद् वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूत इति तत्तेजोऽसृजतेति यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इति पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत अथ नारायणादजोऽजायत यतः प्रजाः सर्वाणि भूतानि नारायणः परं ब्रह्मतत्त्वं नारायणः परं कृतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलमित्यादिषु । अथ व्यतिरेकः कथमसतः सज्जायेतेति को ह्यवान्यात् कः प्रागयात् यदेष आकाशं आनन्दो न स्यादिति एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्कर इत्यादिषु । अन्योपाश्च वाक्यानां समन्वयस्तत्रैव वक्ष्यते आनन्दमयोऽभ्यासादित्यादिना । स चैवं परमानन्दस्वरूपत्वेनैव समन्वितो भवतीति तमुपलभ्यैव परमपुरुषार्थसिद्धेर्नप्रयोजनशून्यत्वमपि । तदेवं सूत्रद्वयार्थे स्थिते तदेतद्व्याचष्टे अन्वयादितरार्थेषु इति । अर्थेषु नानाविधेषु वेदवाक्यार्थेषु सत्तु अन्वयादन्वयमुखेन यतो यस्मादेकस्मादस्य जन्मादि प्रतीयते तथा इतरतो व्यतिरेकमुखेन च यस्मादेवास्य तत् प्रतीयत इत्यर्थः । अतएव तस्य श्रुत्यन्वयव्यतिरेकदर्शितेन परमसुखरूप-
 त्वेन परमपुरुषार्थत्वञ्च ध्वनितम् । एको ह वै नारायण आसीदित्यादिशास्त्रप्रमाणत्वेन प्राक्स्थापितरूपत्वञ्चेति । अक्षेतेर्नाशब्दमिति व्याचष्ट अभिज्ञ इति । तत्र सूत्रस्यार्थः । इदमाज्ञायते छान्दोग्ये । सदेव सौम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजतेत्यादि । तत्र प्रोक्तं प्रधानमपि जगत्कारणत्वेनोच्यते । तच्च नेत्याह ईक्षतेरिति । यस्मिन् शब्द एव प्रमाणं न भवति तदशब्दानुमानिकं प्रधानमित्यर्थः । यतोऽशब्दं अतो न तदिह प्रतिपाद्यम् । कुतोऽशब्दत्वं तस्येत्याशङ्क्याह ईक्षतेः सच्छब्द-
 वाच्यसम्बन्धिव्यापारविशेषाभिधायिनः ईक्षतेर्धातोः श्रवणात् तदैक्षतेति ईक्षणं चाचेतने प्रधाने न सम्भवेत् । अन्यत्र चेच्छापूर्विकैव सृष्टिः स ईक्षत लोकासृजता इत्यादौ । ईक्षणाच्च तदशेषसृज्यविचारात्मकत्वात् सर्वज्ञत्वमेव क्रोडीकरोति तदेतदाह अभिज्ञ इति । ननु तदानीमेकमेवाद्वितीयमित्युक्तेस्तस्यैवसाधनं न सम्भवति तत्राह स्वराडिति । स्वस्वरूपेण एव तथा तथा सजत इति । न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते इत्यादौ स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति श्रुतेः । एतेनैवशास्त्रमूर्त्तिमत्त्वमपि स्वाभाविकमित्यायातं निश्चसित-
 स्यात्तत्र दर्शयिष्यमाणत्वात् । तच्च यथोक्तमेवेति । अथ शास्त्रयोनित्वादित्यस्यार्थान्तरं व्याचष्टे तेन इति । तच्चार्थान्तरं यथा कथं तस्य जगज्जन्मादिकर्तृत्वं कथं वा नान्यतन्त्रोक्तस्य प्रधानस्य न चान्यस्येति तत्राह शास्त्रस्य वेदलक्षणस्य योनिः कारणं तदुपत्वात् । एवं वा अरे अस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतद् यदगवेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वजिरस इतिहासः पुराणं सूत्राण्युपसूत्राणि खिलान्यु-
 पखिलानि चेति श्रुतेः । शास्त्रं हि सर्वप्रमाणागोचरविधानान्तज्ञानमयं तस्य च कारणं ब्रह्मैव श्रूयते इति तदेव मुख्यं सर्वज्ञम् । तादृशं सर्वज्ञत्वं विना च सर्वसृष्ट्यादिकमन्यस्य नापपद्यते इति प्रोक्तलक्षणं ब्रह्मैव जगत्कारणं न प्रधानं न च जीवान्तरमिति । एतदेव विवृ-
 त्याह तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवय इति ब्रह्म वेदमादिकवये ब्रह्मणो ब्रह्माणं प्रति हृदा अन्तःकरणद्वारैव न तु वाग्द्वारा तेने आवि-
 र्भावितवान् । अत्र बृहद्वाचकेन ब्रह्मपदेन सर्वज्ञानमयत्वं तस्य ज्ञापितम् । हृदयतेनान्तर्यामिन्त्वं सर्वशक्तित्वञ्च भगवतो ज्ञापितं आदिकवय इत्यनेन तस्यापि शिक्षानिदानत्वात् शास्त्रयोनित्वञ्चेति । श्रुतिश्चात्र यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वैशरणमहं प्रपद्ये इति । अनेन च शयनलीलाव्याजितनिश्चसितमयवेदो ब्रह्मादिविविधानुचरा-
 श्रयः पद्मनाभस्तदादिमूर्त्तिकः श्रीभगवानेवाभिहितः । विवृतञ्चेतत् प्रचोदिता येन पुरा सरस्वतीत्यादिना । अथ तत्तु समन्वयादित्य-
 स्यार्थान्तरम् । यथा शास्त्रयोनित्वे हेतुश्च इत्येतद् इत्याह तत्त्विति । समन्वयोऽत्र सम्यक् सर्वतोमुखोऽन्वयो व्युत्पत्तिवेदाद्यपरिज्ञानं तस्माच्च तत्तु ज्ञाननिदानत्वं निश्चीयत इति । जीवे सम्यग्ज्ञानमेव नास्ति प्रधानत्वचेतनमेवेति भावः । स घेसि विश्वं न च तस्य वेदा इत्यादि श्रुतेः । तदेतस्य तदीयसम्यग्ज्ञानं व्यतिरेकमुखेन बोधयितुं जीवानां सर्वेषामपि तदीयसम्यग्ज्ञानाभावमाह मुह्यन्तीति सूर्यः शोकादयोऽपि । यत् यत्र शब्दब्रह्मणि । तदेतत् विवृतं स्वयं भगवता किं विवृतं किमाचष्टे किमनूयं विकल्पयत् । इत्यस्या

क्रमसंदर्भः ।

हृदयं लोके मान्योमद्वेद कश्चनेति । अनेन च साक्षात् भगवानेवामिहितः । तथा दिशलक्षणार्थोऽप्यत्रैव दृश्यः । तत्र सर्गविसर्गस्थान-
निरोधाः जन्माद्यस्य यत इत्यत्र । मन्वन्तरेशानुक्रमेण च स्थानान्तर्गते । पोषणं तेन इत्यादौ । उत्तिर्मुह्यन्तीत्यादौ । मुक्तिर्जीवानामपि
तत्साक्षिण्ये सति कुहकनिरसनैव्यञ्जकेन धाम्नेत्यादौ । आश्रमः परं सत्यमित्यत्र । स च स्वयं भगवत्त्वेन श्रीकृष्ण एवेति पूर्वोक्त-
प्रकार एव व्यक्त इति । तदेवमस्मिन्नुपक्रमवाक्ये सर्वेषु पदवाक्यतात्पर्येषु तस्य ध्येयस्य सविशेषत्वं मूर्तिमत्त्वं श्रीभगवदाकारत्वं च
व्यक्तम् । तच्च युक्तं स्वरूपवाक्यान्तरव्यक्तत्वात् । समस्तवेदस्तुत्यर्थं संसृष्टानुस्मारयति योऽस्योत्प्रेक्षक इति निमित्तकारणत्वेन ।
योऽस्योत्प्रेक्षक आदिमध्यनिधने योऽव्यक्तजीवेश्वरः यः सृष्टुमनुप्रविश्य ऋषिणा चक्रे पुरः शास्ति ताः । यं सम्पद्य जहात्यजामनु-
शयी सुप्तः कुलायं यथा तं कैवल्यनिरस्तयोनिमभयं ध्यायेदजस्रं हरिमिति । अतो धर्मः प्रोज्झितेत्यादावनन्तरवाक्येऽपि किं वापरैस्त्या-
दिना तत्रैव तात्पर्यं दर्शितम् । तथोपसंहारवाक्याधीनार्थत्वादुपक्रमवाक्यस्य नातिक्रमणीयत्वमेव । कस्मै येन विभाषितोऽयमित्या-
दिना दर्शितं तस्य तादृशविशेषवत्त्वादिकम् । यथैवात्मगृहीतिरितरवदुत्तरादित्यत्र शङ्करशारीरकस्यापरस्यां योजनायामुपक्रमोक्तस्य
सच्छब्दवाच्यस्यात्ममुपसंहारस्थादात्मशब्दात् लभ्यते तद्वदिहापि चतुःश्लोकीवकुर्भगवत्त्वं दर्शितं श्रीव्याससमाधावपि तस्यैव
ध्येयत्वम् । तदेव च स्वसुखनिभृतेत्यादि श्रीशुकहृदयानुगतमिति । यद्वा पुनश्च विष्णुपुराणीयभगवच्छब्दनिरुक्तिवत् साक्षाच्छ्रीकृष्णा-
भिधेयत्वनापि योजयति जन्माद्यस्येति । नराकृति परं ब्रह्मेति पुराणवर्गात् । तस्मात् कृष्ण एव परो देवस्तं ध्यायेदिति श्रीगोपाल-
तापनीश्रुतेश्च परं श्रीकृष्णं धीमहि । अस्य स्वरूपलक्षणमाह सत्यमिति । सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसत्यमित्यादौ सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णः
सत्यमत्र प्रतिष्ठितम् । सत्यात् सत्यश्च गोविन्दस्तस्मात् सत्यो हि नामतः । इत्युद्यमपर्वणि सञ्जयकृत श्रीकृष्णानाम्नां निरुक्तौ च
तथाश्रुतत्वात् । एतेन तदाकारस्याव्यभिचारित्वं दर्शितम् । तदस्थलक्षणमाह धाम्ना स्वेनेत्यादि । स्वेन स्वस्वरूपेण धाम्ना श्रीमथुरा-
ख्येन । सदा निरस्तं कुहकं मायाकार्यलक्षणं येन तम् । मथ्यते तु जगत् सर्वं ब्रह्मज्ञानेन येन वा । तत्सारभूतं यद्यस्यां मथुरा सा
निगद्यत इति श्रीगोपालोत्तरतापनीप्रसिद्धेः । लीलामाह आद्यश्च नित्यमेव श्रीमदानकदुन्दुभिर्ब्रजेन्द्रनन्दनतया श्रीमथुराद्वारका-
गोकुलेषु विराजमानस्यैव स्वस्य कस्मैचिदर्थाय लोके प्रादुर्भावापेक्षया यतः श्रीमदानकदुन्दुभिर्गृहात् जन्म तस्माद्य इतरतश्च इतरत्न
श्रीब्रजेश्वरगृहेऽपि अन्वयात् पुत्रभावतः तदनुगतत्वेनागच्छत् । उत्तरेणैव य इति पदेनान्वयः । यत इत्यनेन तस्मादिति स्वयमेव
लभ्यते । कस्मादन्वयात् तत्राह अर्थेषु कंसवञ्चनादिषु तादृशभाववाङ्मैः श्रीगोकुलवासिभिरेव सर्वानन्दकदम्बकादम्बिनीरूपा सा कापि
लीला सिद्ध्यतीति तल्लक्षणेषु वा अर्थेषु अभिज्ञः । ततश्च स्वरादस्वैर्गोकुलवासिभिरेव राजत इति तत्र तेषां प्रेमवशतामापन्नस्याप्यव्याह-
तैश्वर्यमाह तेन इति । य आदिकवये ब्रह्मणे ब्रह्माणं विस्मापयितुं हृदा सङ्कल्पमात्रेणैव ब्रह्म सत्यज्ञानानन्तानन्दमात्रैकरसमूर्तिमयं
वैभवं तेने विस्तारितवान् । यद्यतस्तथाविधलौकिकालौकिकतासमुच्चितलीलाहेतोः सूर्यस्तद्भक्ता मुह्यन्ति प्रेमातिशयोदयेन वैवश्यमाप्नु-
वन्ति । यदित्युत्तरेणाप्यन्वयात् । यद्यत एव तादृशलीलातः तेजोवारिमृदामपि यथा यथावद्विनिमयो भवति । तत्र तेजसश्चन्द्रादेर्वि-
निमयो निस्तेजोवस्तुभिः सह धर्मपरीवर्त्तः । तच्छ्रीमुखादिरुचा चन्द्रादेर्निस्तेजस्त्वविधानात् निकटस्थनिस्तेजोवस्तुनः स्वभासा तेज-
स्वितापादनाच्च । तथा वारि द्रवश्च कठिनं भवति वेणुवाद्येन । मृतपाषाणादिश्च द्रवतीति । यत्र श्रीकृष्णो त्रिसर्गः श्रीगोकुलमथुरा-
द्वारकावैभव प्रकाशः अमृषा सत्य एवेति ।

अथ श्रीवृन्दावने तदीयस्वरूपशक्तिप्रादुर्भावाश्च ब्रजदेव्यः । यथा ब्रह्मसंहितायाम् । आनन्दचिन्मयरसप्रतिभाविताभिस्ताभिर्य
एव निजरूपतया कलाभिः । गोलोक एव निवसत्यखिलात्मभूतो गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामीति । ताभिः श्रीगोपिकाभिः कलाभिः
शक्तिभिः । निजरूपतया स्त्रीयतया । शक्तित्वश्च तासां पूर्वोक्तोत्कर्षेण परमपूर्णप्रादुर्भावाणां सर्वानामपि लक्ष्मीसहस्रशतसम्भ्रम-
सेव्यमानमिति श्रियः कान्ताः कान्तः परमपुरुष इति च गोप्यो लब्ध्वाच्युतं कान्तं श्रिय एकान्तवल्लभमिति च ज्ञापयति । गोप्य एव
श्रियः कान्तं मनोहरम् एकान्तवल्लभं रहोरमणम् । एतदभिप्रायेणैव स्वायम्भुवागमेऽपि श्रीभूलीलाशब्दैस्तत्प्रेयसीत्रयमुपदिष्टम् ।
तस्माल्लक्ष्मीत्वेऽप्यासां कुरुपाण्डवन्यायेन नायं श्रियाऽङ्ग इत्यादौ लक्ष्मीतोऽप्युत्कर्षवर्णनं परमव्योमादिस्थिताभ्यस्तत्तन्नाम्ना एव
प्रसिद्धाभ्यो लक्ष्मीभ्य आधिक्यविवक्षयेति मन्तव्यम् । श्रीवृन्दावनलक्ष्म्यस्त्वेता एवेति । तास्तु नित्यसिद्धा एव । आसां महत्त्वन्तु
ह्लादिनीसार वृत्तिविशेषप्राधान्यात् तदुक्तमानन्दचिन्मयरसप्रतिभाविताभिरिति । आनन्दचिन्मयरसेनप्रेमरसविशेषेण भाविताभिस्तत्-
प्राधान्याभिरित्यर्थः अतएव तत्प्राचुर्यप्रकाशेनाचिन्त्यानन्तशक्तियुक्तस्य भगवतः श्रीकृष्णस्यापि तासु परमोल्लासप्रकाशो भवति येन
ताभीरमणेच्छा जायते तथैवाह भगवानपि ता रात्रीरिति । न केवलमेतावन्मात्रं किन्त्वेताभिः समं परमप्रेमोल्लासावधित्वमवगम्यते
तथाह त्रैलोक्यलक्ष्म्येकपदं वपुर्दधदिति व्यरोचताधिकं तातेति तत्रातिशुशुभे ताभिरिति च । अथ तासां नामानि श्रूयन्ते भविष्योत्तरे
मल्लद्वादशीप्रसङ्गे श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे । गोपीनामानि राजेन्द्रप्राधान्येन निबोध मे । गोपाली पालिका धन्या विशाखा ध्यानानाष्टका ।
राधानुराधा सोमाभा तारका दशमी तथेति । तथेति दशम्यपि तारकानामन्यवत्यर्थः । स्कान्दे प्रह्लादसंहितायां द्वारकामाहात्म्ये श्रील-
लितोवाचेत्यादिना ललिता श्यामला धन्या विशाखा राधा शैव्या पद्मा अद्रेत्येतान्यष्टैव गृहीतानि । अथ च धनिताशतकोटिभिरित्याग-
मप्रसिद्धेरन्यान्यापि लोकशास्त्रयोरवगन्तव्यानि । अत्र शतकोटित्वान्यथानुपपत्त्यापि तासां तन्महाशक्तित्वमहालक्ष्मीत्वमेवावगम्यते
तदेवं परममधुरप्रेमवृत्तिमयीषु तासापि तत्सारांशोद्रेकमयी श्रीराधिका तस्यामेव प्रेमोत्कर्षपरमावधित्वस्य दर्शितत्वात् यत्र च
तत् प्रेमवैशिष्ट्यं तत्रैव प्रकाशाधिक्यमपि । अतएव श्रीवृन्दावने राधिकाया एव परमलक्ष्मीत्वम् । अतएव सतीष्वन्यासु तासापि
मुख्यत्वाभिप्रायेणैव तस्या एव श्रीवृन्दावनाधिपत्येन नामग्रहणम् । पादौ च वृन्दावनाधिपत्यश्च दत्तं तस्यै प्रतुष्यता । कृष्णो नान्यत्र दधी
तु राधा वृन्दावने वने इति । अतएव विशेषतः श्रीराधायास्तादृशत्वं बृहद्गौतमीये तथाहि श्रीवल्लभं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं सर्वं तत्त्वं
परस्वश्च तत्त्वत्रयमहं किल । त्रितत्त्वरूपिणी सापि राधिका मम वल्लभा । प्रकृतेः पर एवाह सापि मच्छक्तिरूपिणी । सारस्वक रूपमा-
स्थाय पूर्णोऽहं ब्रह्म चित्रपरः ॥ ब्रह्मणा प्रार्थितः सम्यक् सम्भवामि युगे युगे । तथा सादृ त्वया सादृ नाशायदेवताद्रुहामित्यादि ॥

सत्त्वं कार्यत्वं तत्त्वं कारणत्वं ततोऽपि परत्वं चेति यत्तत्त्वत्रयं तदहमित्यर्थः । तत्रैवाग्रे श्रीराधायाः देवीकृष्णमयी प्रोक्ता राधिका परदेवता सर्वलक्ष्मीमयी सर्वकान्तिः सम्मोहिनी परेति । ऋक्परिशिष्टश्रुतिश्च तथैवाह राधया माधवो देवो माधवेनैव राधिका । विभ्राजन्ते जनेष्विति विभ्राजन्तो विभ्राजते आ सर्वत इति श्रुतिपदार्थः । एतत् सर्वमभिप्रेत्य मुख्यन्याश्लोके तादृशोऽप्यर्थः सन्देहे जन्माद्यस्येति । यतोऽन्वयात् अन्वेति अनुगच्छति सदा निजपरमानन्दशक्तिरूपायां तस्यां श्रीराधायामासक्तो भवतीत्यन्वयः । श्रीकृष्णास्तादृशाद् यस्मात् तथा इतरतः इतर-
स्याश्च तस्य सदा द्वितीयायाः श्रीराधाया एव यतो यस्या आद्यस्य आदिरसस्य जन्म प्रादुर्भावः यावेव आदिरसविद्यायाः परमनिधानमित्यर्थः । अतएव तयोरेकद्रुमुतविलासमाधुरीधुरीणतामुद्दिशति । य अर्थेषु तत्तद्विलासकलापेषु अभिज्ञो वैदग्ध्यः या च स्वेन तथा तथाविधेन आत्मना राजते विलसतीति स्वराद् अतएव सर्वतोऽप्याश्चर्यरूपयास्तयोर्वर्णने मम तत्कृपैव सामग्रीत्याह आदिकवेये प्रथमं तल्लीलावर्णनमारम्भाणाय मह्यं श्रीवेदव्यासाय हृदा अन्तःकरणद्वारैव ब्रह्म निजलीलाप्रतिपादकं शब्दब्रह्म यस्तेने आरम्भसमकालमेव युगपत् सर्वमिदं महापुराणं मम हृदि प्रकाशितवानित्यर्थः । एतच्च प्रथमस्य सप्तम एव व्यक्तम् । यद् यस्यां ब्रह्मादयोऽपि मुह्यन्ति स्वरूपसौन्दर्यगुणादिभिरत्यङ्गुता कथमिति निर्वक्तुमारब्धा निश्चेतुं न शक्नुवन्ति एवम्भूता सा यदि मयि कृपां नाकारिष्यत् तदा लब्धमाधवतादृशरूपस्यापि मम तैस्तैः पदैस्तत्पदवीमन्विच्छन्त्यां प्रतोऽवल्लाः । वध्वाः पदैः सुपृक्तानि विलोक्यार्त्ताः समञ्जुवन् इत्यादिना तस्या लीलावर्णनलेशोऽपि साहससिद्धिरसौ नाभविष्यदवेति भावः । तयोराश्चर्यरूपत्वमेव व्यनक्ति तेजोवारिमृदामचेतनानामपि यथा येन प्रकारेण विनिमयः परस्परं स्वभावविपर्ययो भवति तथा यो विभ्राजत इति शेषः । वाक्यशेषश्च भावाविभूतत्वेन न वक्तुं शक्तवानिति गम्यते । तत्र तेजसश्चन्द्रादेस्तत्पदनखकान्तविस्फारितादिना वारिमृद्वन्नस्तेजस्त्वधर्मावासिर्वारिणो नद्यादेश्च वंशीवाद्यादिना रव्यादितेजोवदुच्छलताप्राप्तिः । पाषाणादेर्मृद्वश्च स्तम्भताप्राप्तिः । मृदश्च पाषाणादेस्तत्कान्तिकन्दलीच्छुरितत्वेन तेजोवदुज्ज्वलताप्राप्ति-
वंशीवाद्यादिना वारिवश्च द्रवताप्राप्तिरिति । तदेतत् सर्वं तस्य लीलावर्णने प्रसिद्धमेव । यत्र यस्याश्च विद्यमानायां त्रिधा सर्गाः श्रीभूली-
लोति शक्तित्रयीप्रादुर्भावोऽथवा द्वारकामथुरावृन्दावनानीति स्थानत्रयगतशक्तिवर्गत्रयप्रादुर्भावो वृन्दावन एव रसन्यवहारेण सुहृदुदा-
सीनप्रतिपक्षनायिकारूपत्रिभेदानां सर्वासामपि ब्रजदेवीनामेव प्रादुर्भावो वा मृषा वृथैव । यस्याः सौन्दर्यादिगुणसम्पदा तास्ताः कृत्ये
न किञ्चिदिव प्रयोजनमर्हन्तीत्यर्थः । तत् धीमहीति यच्छब्दलब्धेन तच्छब्देनान्वयः । परमशक्तिशक्तिमत्त्वेनातिशयितमहाभावरसेन वा
परस्परमभिज्ञतां गतयोरनयोरैक्येनैव विवक्षितं तदिति । अतएव सामान्यतया परामर्शात् नपुंसकत्वञ्च । कथम्भूतं स्वेन धाञ्चा स्वप्न
भावैश्च सदा निरस्तं खलीलाप्रतिबन्धकानां कुहकं माया येन तत् । तथा सद्यं तादृशत्वेन नित्यसिद्धम् । यद्वा परस्परं विलासादिभि-
र्नवरतमानन्दसन्दोहदाने कृतसत्यामिव जातं तत्र निश्चलमित्यर्थः । अतएव परं अन्यत्र कुत्राप्यदृष्टगुणलीलादिभिः विश्वविस्मापकत्वात्
सर्वतोऽप्युत्कृष्टम् । अत्र एकोऽपि धर्मो भिन्नवाचकतया वाक्ययोर्निर्दिष्ट इत्युभयसादृश्यावगमात् प्रतिवस्तूपमानामालङ्कारोऽयम् ।
इयञ्च मुहुरुपमितमिति मालाप्रतिवस्तूपमा । तेन तैस्तैर्मिथो योग्यतया निबद्धत्वात् समनामापि । एतदलङ्कारेण च अहो परस्परं परस्मा-
त् परमापि तन्मिथुनभूतं किमपि तत्त्वं मिथोगुणगणमाधुरीभिः समतामेव समवाप्तमिति सकलजीवजीवातुतमरसपीयूषधाराधाराध-
रतासम्पदा कस्मै वा निजचरणकमलविलासं न रोचयतीति स्वतः सम्भवि वस्तु व्यज्यते । तदाहुः प्रतिवस्तूपमा सा स्यात् वाक्ययोर्गेम्य-
जाग्रथयोः । एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथगिति । इयं मालयापि दृश्यते इति च । एवं समं स्यादानुरूप्येण श्लाघा योग्यस्य
वस्तुन इति । तथा वस्तु वालंकृतिर्वापि विधार्थः संभवी स्वतः । कवेः प्रौढोक्तिसिद्धो वा तन्निबद्धस्य वेति षट् ॥ षड्भित्तैर्व्यज्यमान-
स्तु वस्त्वलङ्काररूपकः । अर्थशक्त्युद्भवो व्यङ्गो याति द्वादशभेदतामिति । अतः सर्वतोऽपि सान्द्रानन्दचमत्कारक श्रीवृन्दावनेऽपि
परमानन्दप्रकाशः श्रीराधया युगलितः श्रीकृष्ण इति । तदुक्तं राधया माधवो देव इत्यादिना । तदेवं सन्दर्भचतुष्टयेन सम्बन्धो द्याख्यात
तस्मिन्नापि सम्बन्धे श्रीराधामाधवरूपेणैव प्रादुर्भावः तस्य समन्वितः परमप्रकर्षः एतदर्थमेव व्यतानिषमिमाः सर्वा अपि परिपाटीरिति
धूर्याः सम्बन्धः । गौरश्यामहचोज्ज्वलाभिरमलैरक्षणोर्विलासोत्सवैर्नृत्यन्तीभिरशेषमादनकलावैदग्ध्यदिग्धात्मभिः । अन्योन्यप्रियतासुधा-
परिमलस्तोमोन्मदाभिः सदा राधामाधवमाधुरीभिरभितश्चितं ममाक्रम्यताम् ॥ १ ॥

सुबोधिनीः ।

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यन्देशीकृष्णादेवं सुरनरकाभिदं वेदवेदान्त वेद्यं लोकेभक्तिप्रसिद्धैर्यदुकुलजलधौ प्रादुरासीदपारः ।
यस्यासीदुपमेव त्रिभुवनतरणो माक्तिवच्चस्वतंत्र शास्त्ररूपं च लोकेप्रकटयति मुदायः सनो भूतिहेतुः ॥ १ ॥
कर्त्ताज्ञः सकलस्य योनिगमभूः सर्वस्वरूपोहि सन् सर्वस्यापि विधारणो विजयते निर्दोष सर्वेष्वदः ।
योलीलाभिरनेकधावि तनुतरूपं निजकेवलः सोयंवाचिममास्तु पूर्णगुणाभूः कृष्णावतारः पतिः ॥ २ ॥
श्रीमद्वल्लभविष्वदीशविलसन्नं शास्त्रिपूयोन्दवै श्रीगोपीपतिवन्दने सुमनसिप्रज्ञामृतस्यन्दने ।
श्रीमल्लसंज्ञं भेदस्वरिति यज्ञामाखिलाभीष्टदं तस्मेतातमद्वाशवा यहरये कुमोन्नमः सिद्धये ॥ ३ ॥
श्रीमद्भागवतागमः सुरतल्लोकफलत्वं गताभाषाभिदवि भेदतल्लयमपि स्यान्नाविष्यमहत ।
भक्त्यंशफलताप्रमाणा सुवलेवेद्वत्त्वमर्थपुनः स्कंधेष्टादशमित्युतः सुरतरुः शास्त्राद्विचित्रय ॥ ४ ॥
अथ तस्यचिवेचितुं नहिबिभुवेभानराद्वाकपते रन्यस्तत्र विधायमानुष तनुं मां व्यासवद्भीषति ।
दत्त्वाऽऽज्ञां च कृपावलोकनपटुयेस्मादतोऽहं मुदागूढार्थं प्रकटीकरोमि बहुधाव्यासस्य विष्णोर्भिध ॥ ५ ॥

सुवोधनी ।

लक्षणमेव वक्ष्यामि ननुमादस्यपूरणं । आर्थिकं तु प्रवक्ष्यामि परोक्षकथनादते ॥ ६ ॥

अविरोधेन सद्धानामर्थानामि हसंगतिः । उत्तरोत्तरदौर्बल्यं वाक्यं संकोचतः परं ॥ ७ ॥

भाषात्रयाविरोधश्च कल्पभेदात्स माहितः । भाषात्रयविभेदस्तु लक्ष्यगौर्वाप्यतेपुनः ॥ ८ ॥

अर्थत्रयं तु वक्ष्यामि निषंधस्मिन् चतुष्टयं । अत्र संतः स्वसंतोषैराज्ञायच्छन्तु सिद्धये ॥ ९ ॥

अथ व्याख्या भगवदाज्ञया भक्तिजनिकां संहितामारभमाणः शिक्षार्थं मंगलमाचरन् । वीतभावेन प्रथमं गाय इत्यर्थमुपनिबध्ने । जन्माद्यस्येति । अत्र हि श्लोकत्रयस्यासंगतिः । कथारूपं हि भाष्यवतं तन्नुनैमिष इत्यादिना निरूप्यते तत्रोच्यते । यत्राधिकृत्य गायत्रीं दर्शयते धर्मविस्तरः । ब्रह्मासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते । यथा हि यज्ञात्मको बृहत्तः तद्वधेन यज्ञाः प्रवृत्ताः । वेदेनिरूपिताः तथात्रापि भक्त्यात्मको बृहत्तः । तद्वधामरूपेणात्र भक्तिः प्रवर्तयिष्यते । गायत्री हि वेदमाता वेदत्रयार्थप्रतिपादिका भवति । तदर्थो भागवते प्रथमं वीजार्थं निरूप्यते । यथा वेदस्तथा भागवतमिति । एकवीजत्वात् । अतो गायत्र्यर्थं निरूपणेन वेदविरोधो वेदादौर्बल्यं च परिहृतं । यथा हि वेदयज्ञियाः पदार्थाः योगजधर्मैरानुभूयन्ते । फलसाधनसंहिताः तथात्रापि च योगजधर्मैरानुभूयमानाः पुरुषो मायया बंधो मोक्षं न भक्तिहेतुकमिति अपश्यत् पुरुषं पूज्यमित्यादिना एवाहिसमाधिभाषातत्र हि पुरुषप्रपञ्चो भक्तावेव माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्तु सुदृष्टः सर्वतोधिकः स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तथा मुक्तिर्न चान्यथेति वैष्णवतन्त्रवचनात् माहात्म्यज्ञानपूर्वकं सुदृढसर्वतोधिकस्नेहो भक्तिः सुदृढसर्वतोधिकस्नेहस्त्वात्मत्वेन ज्ञाते भवति माहात्म्यज्ञानं तु सृष्ट्यादिभिः तत्र द्वयसाधयितुमेषा भागवतसंहिता यथा हि यज्ञाः ब्रह्मात्मावगतिश्च काण्डद्वयार्थः अन्योऽन्यहेतुभूतः तथात्र द्वयमपि भक्तिहेतुरिति निरूपयितुं गायत्रीवीजं वेदो बृहत्तः भागवतं फलमिति निरूप्यते अतः काण्डद्वयार्थनिष्णातोऽपि अफलवृक्ष इव व्यर्थ इति भागवतारंभः तदत्र श्लोकत्रयं निरूप्यते यद्यपि प्रणवो व्याहृत्यश्च तथा भवति तथापि तेषामर्थः स्पष्टो निति गायत्र्यर्थो निरूप्यते किंच अग्न्युपस्थानेति गायत्रीनियुक्ता तत्सवितुर्वरेण्य मित्याह प्रसूत्या इति तथा मंदेहादिनि वारणे च गायत्र्याभिर्मन्त्रिता आप ऊर्ध्वं विक्षिपंतीत्यादिना तेन गिरिविघ्नं वाक् प्रसवार्थं गायत्र्या भवदुपस्थानं कुर्वाणाः गायत्र्यर्थमात्रं तत्र गायत्र्यां जगत्प्रसवेन सर्वकर्तृत्वं षष्ठीद्वयेन निरूप्यते वरेण्यमिति भक्तिवीजं भगवति संसारनिवृत्तिः भक्षयत्यखिलां विद्यामिति अतस्तदेव धीमहीति आवश्यकत्वं चाह धियः सर्वेन्द्रियाण्येव मनसा सह सर्वदा प्रेरयेज्जः समस्तानां तद्व्याप्तं सर्वथाहितमिति तदत्राप्याह जन्मादि अस्य यत इति जन्म आद्यस्य आकाशस्य यत इति वातस्माद्धातस्मादात्मन आकाशः संभूत इति श्रुतेः गायत्र्यर्थे हि प्रसवमात्रमुक्तं न स्थितिः प्रलयौ वरेण्यगर्भः शब्दाभ्यां च पश्चात्सूचितौ दत्ताप्युत्तराद्धे सूचयिष्यते अथ वा सूचितमप्यर्थमादाय उत्पत्तिस्थितिः प्रलयानिरूप्यन्ते जन्मादिपदेन यतो वा इमानि भूतानि जायंत इत्यादि श्रुतेः जन्म आदिर्यस्य स्थितिः भंगस्येति तदगुणसंविज्ञानो बह्वीहिः उत्पत्तिस्थितिः भंगस्वेति वाऽतदगुणसंविज्ञानः वेदार्थप्रतिपादकत्वात् । शिकपुनश्च की अस्येति ब्रह्मांडकोटिरूपस्य मनसा आकाशकलायि तुमशक्यस्येति माहात्म्यं यत इत्यव्ययनिर्देशः । अविक्षतत्वाय सर्वजगद्विजिमपि ब्रह्मविक्षतमिति निरूपयितुं यथा कामधेनोः कल्पवृक्षात् चित्तामणोर्मैत्रादेश्च जायमानाः पदार्थादभ्यन्तेन हिते बिकृता भवन्ति अनेन कृष्णप्रसक्तिर्निर्वयवत्त्वशब्दको योकेति पूर्वपक्षः परिहृतः यत्तदोर्नित्यसंबंधेपि शब्दभूततादोषपरिहाराय अध्याहारः कर्तव्यो यद्यपि तथापि गायत्र्यंतर्गततत्त्वशब्दव्याख्यानरूपस्य सत्यं परममिति पदद्वयस्य विद्यमानत्वात् । नाध्याहारः तत्र ब्रह्मणः समवायित्वं प्रकृतेर्निमित्तत्वमिति केचिदाहुः । विपरीतमित्यन्ये कर्तृत्वमात्रमित्यपरे तत्सर्वं निराकरणायाह अन्वयादितरतश्चेति अन्वेतीत्यन्वयः समवायिकारण इतरत्वं निमित्तकारणं यत्र येन यतो यस्येति श्लोकोक्ताः । अनुक्ताश्चकारेण परिगृहीताः अतः अभिज्ञानमित्योपादानं जगत् ब्रह्मकारणकमित्युक्तं भवति स्थितिः प्रलयादावपि यथापेक्षं ग्रहणात् न समवायकथनं दाषः । अथवा । वैनाशिकप्रक्रियाया अनंगीकोराज्ञाशेषव्यक्तस्थितेः समवाय्येष्वेवास्मैव प्रत्यक्षानुग्राहकान्वयव्यतिरेकाविहनभवतः न हि ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं प्रत्यक्षासिद्धं श्रुति सिद्धे जुतत् न वा ब्रह्मणः केचित् व्यतिरेकः संभवति स्वपुष्पादिकमपि तत्सस्यैव भासते यदस्ति यत्रास्तीति वाक्याच्च तस्मात् सर्वप्रकारेणापि ब्रह्मैव जगत्कारणमित्युक्तं भवति जगत्कारणत्वेन तदुपयोगि सर्वज्ञत्वे सिद्धेऽपि लोकवत् फलाज्ञानं संभवतीति तदाहार्थेष्वभिज्ञ इति अनतिप्रयोजनाय सप्तमी एकस्यापि प्रयोजनस्य बहुप्रयोजनत्वं ज्ञापयितुं बहुवचनं ज्ञानशक्तेः प्रयोजनानां च न समासः तेन न हर्षविषादौ अर्थशब्दः प्रयोजनवाची । अथवा अर्थेषु निमित्तेषु चतुर्विधपुरुषार्थं सिध्यत्येव जगज्जननमित्यर्थः सर्वजीवानां सर्वपुरुषार्थजगदित्युक्तं भवति एकस्यापि प्रयोजनस्य प्रयोजनकार्यकारणपरं पुराणं ज्ञानमभिज्ञादर्थः ज्ञानमार्गे केचन स्वार्थमेव सर्वकरोतीत्याहुः तन्निराकरणायाह । स्वराडिति यद्यपि जीवा अपि स्वरूपमेव तथापि प्रकारभेदाद्भेदः स्वेनैव राजतेन विषयेषु रमत इत्यर्थः अथवा विराडंतर्गतः स्वराट्तेन पूर्वोक्त सर्वज्ञता समर्थिता भवति अङ्कशार्थवास्वरूपानंदरमत इत्यर्थः एतावतारूपप्रपञ्चकारणत्वं मुक्तं नाम प्रपञ्चकारणमाह तेनेत्यादिना यद्यप्यविशेषेण कारणत्वं वक्तुं शक्यं तथापि रूपप्रपञ्चे आसक्तानां जीवानां निवारणार्थं भेदेनोक्तं बंधमोक्षयोः प्रकारभेदेन निरूपणार्थं वेदजगतोर्भिन्नत्वात् निरूपणं त्रिविधाऽनुत्पत्तिर्वेदेनास्ति किंतु प्रलये सूक्ष्मतयावस्थानं यथा ज्ञानानामनेकभाषाविततत्वं विस्तारः तथा श्रुतेरपि वेदशाखाभेदेन विस्तारः ब्रह्मवेदं अविक्षतत्वाय तथावच्छेद इति मनः । पूर्वकं स्वार्थमेतदिति भावः पुराणो न सहति चा पुराणं हृदयं स्मृतमिति वचनात् यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै इति ब्रह्मार्थवेदविस्तारः । भगवत्तात्पर्यवेद एव न लोक इति बाह्येत्युक्तं । यदिति गायत्रीतृतीयपादस्थग्रहणं द्वेन सर्वप्रकर्तृत्वमायाति अन्यथा वैयर्थ्यापत्तेः यतस्तस्यैव सर्ववाक्येषु विभक्तिविपर्ययेण योजयितुं शक्यत्वात् आदिकवये ब्रह्मणो वेदमार्गेण ब्रह्मैव मुच्यत इत्यर्थः अन्येषां वेदार्थनिष्ठाणामपि तदुपयोग्य भक्तिरिति भावः शब्दरसाभिज्ञत्वाय कविपदप्रयोगः गोपनार्थमन्यथा केचन सामर्थ्याववा न हान्यस्तादृशोऽस्तीत्यादिपदं कविपदं भाषाव्यवधानात् विधस्तोत्रेण वास्तुष्टोभगवान् तस्मै वेदं प्रकाशितवानित्यादिकविपदप्रयोगः अन्येषां वेदानुपयोगे हेतुमाह मुह्यंतीति यस्मिन् वेदेऽपि मुह्यंतीत्यर्थः वेदार्थं च यज्ञानलौकिकान् फलसंबन्धमात्रवैदिकान् ब्रह्मचर्यानामात्ममात्रं सांख्यायोगिनश्च तत्त्वैदिकाः पौराणिकाः परं सद्वादिनोपि पुरुषपर्यवसिताः तेषु पुरुषोत्तमविदः अन्ये च तदनुवर्तिनः सोऽभगवत्प्रतिपत्तिहेतुः तस्माद्भगवानेव तत्प्रपञ्चो वा वेदार्थविवेक वेदस्य सर्वसमभवात् कामतया क्लिष्टेषु प्राणिषु कामनासिद्धये वेदप्रचारः । तस्माद्भगवत्प्रतिपत्तिहेतुः तस्माद्भगवानेव तत्प्रपञ्चो वा वेदार्थविवेक वेदस्य सर्वसमभवात् कामतया क्लिष्टेषु प्राणिषु कामनासिद्धये वेदप्रचारः ।

वेदतात्पर्याज्ञानात् अन्यथावेदार्थवकारउपेक्षणीयाः प्रपञ्चेतवन्धः वेदेनमोक्षः उभाभ्यांहरिः कीदृतीतिमाहात्म्यं एवमुक्तंमुनिप्रहस्यमु-
क्त्वातिदोषवदन् भर्गशब्दार्थमाह तेजोवारीतिवरणीयत्वं वाधोयस्यति मायातन् कार्यसंबन्धलेशाभावप्रतिपादनस्तदोपाभावपक्षेत्तु सोषो-
द्विविधः स्वतएवदुष्टतापादकः सेवकातुद्धारोवा तत्राद्याभावमाह तेजोवारीति देहेन्द्रियांतः करणधर्मसंबन्धोदोषः सचप्रत्येकमिति
दृष्टं तत्राहुल्यां सात्त्विकादिभेदेनवा पृथग्यज्ञेजसामन्योन्यस्मिन् अन्योन्यावभासोयथासृष्टाद्दुरेवतयाबुद्धिजनकः तत्तुविषयस्तादृश-
त्यर्थः तेजसिवारिबुद्धिः मरीचितोयैवारिणिपृथ्वीबुद्धिः तद्विज्ञायांजलादौतथाप्रययादिष्वग्निबुद्धिः सृष्टिकाचादौवारिबुद्धिः चंद्राकिर-
णावस्त्रबुद्धिः सजातीयाभ्रमाश्च शुक्तिरजतादिषुते यथाजीवानांबुद्धिपरिकल्पिताः तथाचभगवतिदेहेन्द्रियांतः करणवत्वमवतारविशु-
भृतेत्याह यत्रत्रिसर्गोभूतेति यत्रेतिनिमित्ताधिकरणयोर्ग्रहणं ततांगुणत्रयकार्यदेहेन्द्रियमनांसितद्धर्माः तत्तत्कारणं । तत्रादधिकरणानि
तदर्थवा अध्यासेन संतीत्यर्थः केवलमिथ्यात्वप्रतिपादनयत्रेति वैयर्थ्यापत्तेः सर्वाधारत्वाच्च ब्रह्मणः तेनअध्यासेनैवेतिवक्तव्यं एतदर्थ-
मेवदृष्टान्तानहलोकदृष्टचप्रतीतः अन्यस्मिन् ब्रह्मणिअन्यधर्माणां देहेन्द्रियादिधर्माणांप्रतीतिर्मिथ्येति प्रवृत्तिः प्रकाशतद्ब्राह्मण्येधर्म्यस्य
स्पष्टस्यापि सतोयथान्यस्मिन्नन्योन्याध्यासः कचिद्भगवति देहेन्द्रियाणिपरिकल्प्यतेषांचिदानं दत्त्वं कल्पयति केचिच्चिदानंदे देहेन्द्रियाणि
केचिच्छलेकृष्णजडजीवसंबन्धकल्पयति जडजीवविशेषेवासामर्थ्यं केचिच्छरीरमायातद्वतोरध्यासंप्रकल्पयति मायाविशिष्टस्वेच्छयैवशरी-
रसंबन्धवा सर्वेषांतेषांबुद्धिरेवज्ञांतानब्रह्मणिशरीरेन्द्रियसंबन्धः यथापुमब्रह्मणिव्यवहारः तथोत्तरत्रवक्ष्यतेएवं भगवतिजडजीवधर्मसू-
पेत्युक्तं मायातत्कार्यसंबन्धलेशाभावात् वरणीयसुंदरमिति स्वतोदोषाभावउक्तः भजनीयगुणान् वदन्सेवकोद्धारमाह धाम्नास्वेनेति
स्वरूपस्फूर्त्यंत्रसर्वेषां सर्वाविद्यानाशकइत्यर्थः स्वरूपमेवाविद्यानाशकं प्रमेयवलमेतत् सदेति नकलिकालादिः प्रतिबंधकः कुहकका-
पट्यदेहेन्द्रियात्मभावइति यावत् तस्मिन्निराकृतेस्वष्टं स्वतएवभविष्यति एतेनभर्जेयत्यखिलाविद्यामिति भर्गसूशब्दः सकारांतोदयास्या-
तः तच्छब्दव्याचष्टेसत्यपरमिति कालत्रयावाधितं सर्वलोकप्रसिद्धं सत्यंपरंभ्रेष्टपुरुषोत्तमरूपं सर्ववेदप्रसिद्धं धीमहिध्यायेमप्रतिवाकुर्मह-
त्यर्थः इदमेकमेवांभयत्रपदवैदिकबोधनायअनेनवेदसमितं पुराणमिन्युक्तं भवतिएवं बीजभावोनिरूपितः ॥ १ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

कृपामुद्रादृष्टिभूतस्वभक्तिस्वर्वाहिनीखेलितजीवनीवपणी । श्रीकृष्णचैतन्यधनः स विद्युदगिरो मनोव्योमनि नञ्चकास्तु ॥ १ ॥ नित्या-
नन्दाद्वैतचैतन्यमेकं तत्त्वं नित्यालङ्कृतब्रह्मसूत्रम् । नित्यैर्भक्तैर्नित्यतया भक्तिद्वया भातं नित्ये ध्यासि नित्यं भजानः ॥ २ ॥ रूपं नाम
सनातनं गुरुकृपान् नित्यान् गुणांस्तस्य तान् श्रीमद्भागवतात्तथैव विदितान् जुष्टाच्चरेणाश्रयन् । दृष्ट्वा वैष्णवतोषणीं प्रभुमतं विज्ञाय-
सन्दर्भतष्टाकां स्वाभ्यनुकम्पितोऽस्य विदधे सारार्थसन्दर्शिनीम् ॥ ३ ॥ न काचिन्मे वैदुष्यहह सुमहा साहस इह स्वमौढ्यं वा हेतु-
र्विरुपधिकृपा या (वा) भगवतः । प्रभुत्वं वा हीनेऽप्युदयति यदाद्ये प्रहसितं द्वितीये त्वानन्दं प्रतिपदमिदं धोक्ष्यति सताम् ॥ ४ ॥
गोपराभाजनप्राणप्रयसऽतिप्रभूणावे । तदीयप्रियदास्याय मां मदीयमहं ददे ॥ ५ ॥ सुरतरुफलदीपौहस्करब्रह्मधर्मान् यदिदमधित शास्त्र-
नातिचिन्ने तदेतत् । हरिचरितसुधानां पायनाय प्रपदे सदसि सदसतां यन्मोहिनीत्वं स्तुमस्तत् ॥ ६ ॥ इह खलु निखिलकल्याणगुण-
माधुर्यैकारिणी माहैश्वर्यसम्राजि स्वयं भगवति परमभास्वत्यधिधरणि यथासमर्थं विलस्यान्तर्हिते नानाशास्त्रपुराणेतिहासादीनां सर्व-
जननिष्काप्रत्रायकत्वरूपेष्वर्थेषु यामिकेष्विव कालेन दैवाद्वैगुण्यौदयादालस्येनेव केषुचित् प्रसुतेषु तेष्वेव माध्ये कैश्चित् प्रत्युत जुगुप्सितं
धर्मकृतेऽनुगुणसतः स्वभाववरकस्य महान् व्यतिक्रम इत्यादितोऽवगतैरनर्थाकारैश्चौरैरिवोद्भूय तत्तत्प्रणोतुपर्यन्तानां सर्वेषां चित्तप्रसाद-
रूपेषु मद्भाष्येनैवपठेतेषु यद्वा यद्वाहि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अश्रुत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहमिति । परित्राणाय साधूनां
विनाशाय च दुष्कृतामिति श्रीगीतोक्तनिमित्तलब्धलक्षणतया यादःसु महामीन इव मृगेषु यज्ञवराह इव विहङ्गमेषु श्रीहंस इव नृषु
स्वयं भगवान् श्रीकृष्ण इव देवेषूपेन्द्र इव वेदेषु श्रीमद्भागवताख्यः शास्त्रचूडामणिः । कृष्णे स्वधामोपगते धर्मज्ञानादिभिः सह । कलौ
नष्टदशमेऽप्युत्थाकोऽधुनोदितः । इति वचनव्याजित श्रीकृष्णप्रतिमूर्तिकत्वेन ममाहमेवाभिरूपः केवलयादिति निरस्ततद्विनान्यसाहचर्य-
तया श्रीशुकपरीक्षित्वा श्रीकृष्ण एव ज्योतिःसु सहस्रांसुरिय पुराणेषु भास्वान् द्वादशस्कन्धात्मकोऽष्टादशसहस्रच्छन्दो महाजन-
वाङ्मूर्तिविकल्पतकरिवावततार । तत्प्रणोता प्रथमत एवाचार्यचूडामणिः श्रीकृष्णद्वैपायनः स्वाभीष्टदैवतध्यानलक्षणं मङ्गलमाचरति
जन्माद्यस्येति । परं अतिशयेन सत्यं सर्वकालदेशवर्तिनं परमेश्वरं धीमहि ध्यायेन् । बहुवचनेन कालदेशपरम्पराप्राप्तान् सर्वानेक-
जीवान् स्वान्तरङ्गीकृत्य स्वाधिसया ताव् ध्यानमुपदिशन्नेव कोटी करोति । अनेनाथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रार्थः फलतो विवृतः ध्यान-
स्यैव जिज्ञासायाः फलत्वात् । तस्य पारमेश्वर्यसाह अस्य जगतो जन्मादि जन्मस्थितिमङ्गं यतो भवति तस्य तर्हि किं कालं ध्यायथ ।
न । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां षष्ठे सुदन्वय इव सुदि घटव्यतिरेक इत्युपपन्नकारणमित्यर्थः । चकारात् य एव निमित्त-
तकारणश्च । कालस्य तत्प्रभावरूपत्वात् । यद्वा अन्वयात् प्रलये विश्वस्य परमेश्वरे अनुपवेशात् इतरतश्च सर्वं ततो विभागाच्च ।
पृथिव्या जलस्य तेज इव योऽधिष्ठानकारणमित्यर्थः । यद्वा अन्वयात् कारणत्वेन यत्कर्तृकानुपवेशात् जन्मकर्मफलदातृ-
त्वेन यत्कर्तृकानुपवेशात् स्थितिः संहारकेत्वेन यत्कर्तृकानुपवेशात् यतो भवति तस्य । अत्र कारणस्य कारण-
समन्वितत्वमेव कार्येऽनुपवेशो हेतुः । तत्कार्यस्य विश्वस्य तत्स्वरूपत्वं कारणस्य निमित्तमिति इत्युक्तं । सूत्र्यपाठ्यसंहार्यादि-
भ्यस्तत्स्वरूपकतया भिन्नात् । चकारात्मायाशक्त्या तदभिजात । एवं जन्माद्यस्य यत् इति तत्तु समन्वयादिति सूत्रव्यसुक्तम् । यत्तु
च परमेश्वरस्योपादानत्वे विकारो कुर्वारस्तस्मात् सृजतिविशेषात् न परमेश्वरस्य निमित्तमित्युच्यताम् । मैवयः । यः सर्वविदिति श-
ब्दोपादानमज्ञा इति तदेतत् बहुस्यां प्रजायेयेत्यादिभूतिभिश्चेतस्यैव जन्मकारणत्वप्रतिपादनात् परमेश्वर एव जगत उपादान-

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

निमित्तश्च । तत्र प्रकृतः तच्छक्तित्वात् शक्तिशक्तिमतोरभेदात् प्रकृतिद्वारकमेव तस्योपादनत्वम् । स्वरूपेण तु प्रकृत्यतीतत्वात् तस्य निर्विकारत्वञ्च । यथाकं भगवता । प्रकृतिर्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः । सनांभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तात्रतये त्वहमाति । प्रकृतः स्वातन्त्र्योपादानत्वमेव शास्त्रसम्मतम् । तस्मात् परमेश्वरः सर्वत्र एव स्वानन्देण जगत्कारणमुच्यते । न तु जडा प्रकृतिरित्याह अर्थेषु सृज्यवस्तुमात्रेषु अभिज्ञो यस्तमित्यर्थः । अनेनेक्षतेनांशदमिति सूत्रार्थे उक्तः । स चायम् । प्रकान्त ब्रह्म जगत्कारणं भवति । कुतः । ईक्षतेः ईक्षणात् जगत्कारणत्वात्प्रतिपादकश्रुतिवाक्येषु तस्यैव विचारविशेषात्मकेक्षणश्रवणात् । अतो ब्रह्म नाशब्दम् । अशब्द-प्रमाणाकं न भवति किन्तु शब्दप्रमाणाकमेवेति । अत्र श्रुतयः । तदेक्षत बहु स्यामिति सदेव सौम्येदमत्र आसीदिति । आत्मा वा इदमेक एवात्र आसीदिति । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भृत इति । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इत्याद्याः । स्मृतेश्च । यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे । यस्मिन् प्रलयं यान्त पुनरेव युगक्षयं इति । ननु तदानीं महदाद्यनतपक्षस्तस्य ईक्षणादिसाधनं न सम्भवतीत्यत आह स्वराट् स्वरूपेणैव तथा तथा राजन इति । न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते इत्यादौ स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया तां च श्रुतः । ननु जगत्सृष्टौ ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यमैश्वर्यं चावगम्यते । हिरण्यगर्भः समवर्त्ततामे भूतस्य जातः पतिरेक आसीदिति श्रुतः । स एव ध्ययस्त्वित्यत आह तेन इति । आदिकवये ब्रह्मणे यो ब्रह्म वेदं स्वतत्त्वं वा तेने प्रकाशयामास । अतो ब्रह्मणोऽपि पार-तन्त्र्यम् । ननु ब्रह्मणोऽन्यतो वेदाध्ययनाद्यप्रसिद्धं सत्यं तत्तु हृदा मनमेव तेने । प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती वितन्वताजस्य सनी स्मृतिं हृदि । खलक्षणा प्रादरभूत किलास्यत इति । किंवा सुदृष्टं हृदि मे तदेवेत्यादेः । अनेन बुद्धिद्वान्तप्रवर्त्तकत्वेन गायत्र्यर्थश्च दर्शितः । तदुक्तं मात्स्ये । यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्यते धर्मविस्तरः । वृत्रासुरबधोपेतं तद्भागवतमिष्यते । पुराणान्तरे च । ग्रन्था-ऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसम्मतः । हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रबधस्तथा । गायत्र्या च समारम्भस्तद्वैभागवतं विदुरिति । ननु सुप्तप्रतिबुद्ध्यायेन ब्रह्मा स्वयमेव वेदं तत्त्वं वा उपलभताम् इत्यत आह यत् यस्मिन् वेदं तदीये तत्त्वं वा सूर्योऽपि मुह्यन्त अतस्तस्मिन् ब्रह्मणः स्वतो न शक्तिः । एतेन नेतरोऽनुपपत्तेरिति सूत्रार्थो विवृतः । ननु धीमहीति ध्यानविषयत्वेन तस्य साकारत्वमभिप्रेतम् । आकाराणाञ्च त्रिगुणसृष्टत्वं तथात्वे चानित्यत्वं प्रसज्जोदित्यत आह तेजोवारिमृदां यथा विनिमयः अन्यस्मिन्नन्यावभासः । यथा अक्षानां तज्जसि वारीदमिति वारिणि स्थलमिति मृदि काचादौ च वारीदमिति बुद्धिः तथैव यत्र पूर्णाचिन्मयाकारे त्रिसर्गः त्रिगुणसर्गोऽयमिति बुद्धिमृष्टा मिथ्येवेत्यर्थः । तमेकं गोविन्दं सच्चिदानन्दविग्रहम् । वृन्दावनसुरभूरुहतलासीनामिति गोपालतापनीश्रुतेः । अर्द्धमात्रात्मको रामो ब्रह्मानन्देकविग्रह इति रामतापन्याश्च । श्रुतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं नृकेशरिविग्रहमिति नृसिंहतापन्याश्च निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आत्मतन्त्रो निश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्च हीनः । आनन्दमात्रमुखपादमरोरुहादिरिति ध्यानविन्दूपनिषदश्च । नन्दब्रजजनानन्दी सच्चिदानन्दविग्रह इति ब्रह्माण्डपुराणात् । सर्वे नित्याः शाश्वताश्च देहास्तस्य परात्मनः । हानोपादानरहिता नैव प्रकृतिजाः कचिदिति महावाराहाच्च । स्वेच्छामयस्य न तु भूतमयस्येति च । ववन्ध प्रकृतं यथेति । त्वय्येव नित्यसुखबोधतनात्रिति । शब्दं ब्रह्म वपुर्दधदिति । सत्यज्ञानानन्तानन्दमात्रैकरसमूर्त्तय इत्यादि श्रीभागवतादपि तदाकारस्यामायिकत्वावगमात् । अनिन्द्रिया अनाहारा अनिषपन्नाः सुगन्धिनः । एकान्तिनस्ते पुरुषाः श्वेतद्वीपनिवासिन इति नारायणीयात् । देहान्द्रियासु हीनानां विकुण्ठपुरवासिनामिति सप्तमस्कन्धाच्च । तद्वक्तानामपि श्वेतद्वीपविकुण्ठपुरवासित्वेन साकारत्वे लब्धे अनिन्द्रिया इत्यादिभिर्मायिकाकारत्वाविषेधात् । तदाकारस्यामायिकत्वे कः संशयः । ननु तदयत्र केचन विवदन्ते इत्यत आह घास्तेति । धाम्ना स्वरूपशक्त्या स्वभक्तानिष्ठस्वानुभवप्रभावेण वा प्रतिपदसमुच्छलन् माधुर्य्यश्वर्य्यभ्राजिभ्रीविग्रहेण वा स्वेन असाधारणेन सदा कालत्रय एव निरस्ता कुहकाः कुतर्कनिष्ठा येन तम् । एतेन तर्कप्रतिष्ठानादिति सूत्रार्थः सूचितः । अत्र यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तनुं स्वामिति श्रुत्या स्वशब्देन तनोः स्वरूपभूतत्वे लब्धे तथा प्रकृतिक्षोभात् पूर्वमेव बहु स्यामिति स ईक्षतेत्यादिश्रुतिभिस्तदीयमनोनयनादेरमायिकत्वेवगमिते परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति श्रुत्या स्वाभाविकत्वे प्रकटमुक्ते अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयन्त । प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणांमिति । अत्र न योजयेदिति लिङा परदारान् न गच्छेदितिच तत्र कुतर्कायोजनाया निषिद्धत्वेऽपि पतिष्यन्ति तदा पतन्तु तैरलं संलापनेति । अथात्र शास्त्रे दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षणांमिति दशमस्याश्रयतत्त्वस्यैवा-ङ्गित्वे तस्य च श्रीकृष्णरूप एव मुख्यत्वे तदसाधारणधर्मप्रस्तुतावप्यस्य प्रथमपद्यस्योचिती भवत्यतस्तदेकपरस्य व्याख्यान्तरस्याव-काशः । तदयथा । सत्यमन्त सत्यपरमित्यादौ सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्ना इति श्रीकृष्णजन्मारम्भोक्तेः । सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णः सत्यमन्त्र प्रतिष्ठितम् । सत्यात् सत्यञ्च गोविन्दस्तस्मात् सत्यो हि नामत इत्युद्यमपर्वणि सञ्जयकृतकृष्णानाम्नां निरुक्तेश्च सत्यं श्रीकृष्णं धीमहि नराकृति परं ब्रह्मन्ति ब्रह्माण्डपुराणात् । तस्मात् कृष्ण एव परी देवस्तैः ध्यायेदिति श्रीगोपालतापनीश्वरपरम् । स्वेन धाम्ना श्रीमथुराख्येन सर्वत्र तदानीं कृपया दर्शितेन श्रीविग्रहेण च सदा निरस्तं कुहकं जीवानामविद्या येन तम् । भव्यते तु जगत् सर्वं ब्रह्म-ज्ञानेन येन वा । तत् सारभूतं यदयस्यां मथुरा सा निगद्यते । इति गोपालोत्तरतापनीप्रसिद्धेः । अवशात् कीर्त्तनाख्यानात् पूज्यन्तेऽन्ते-ऽवसायिनः । तत्र ब्रह्ममयस्येश किमुतेक्षाभिमर्शिन इति दशमोक्तेश्च । गृहदेहविविधप्रभावा धामानीत्यमरः । ननु त्वद्विग्रहस्य प्रापञ्चिकलोकदृश्यत्वात् यदयदृश्यं तदमित्यं घटवदिति ध्यायेनानित्यत्वं प्रसज्जोदित्यत आह तेजोवारिमृदां यथाणां दृश्यभूतानां यथा यथावद्विनिमयः परस्परमिलनं यत्र तथाभूतस्त्रिसर्गस्त्रिगुणसृष्टौ देही मृष्टा मिथ्यैव येन तत्र त्रितयसृष्टस्तद्विग्रह उच्यते तेन मृष्टैवोच्यते इत्यर्थः । प्रपञ्चातीतस्यापि तस्य यत् मापञ्चिकैरनुद्देशेन तत्र खलु विचित्रलीलासाधिकया तदिच्छया कुस्तर्कस्वरूपयेव पितृभूषित-रक्षणेर्मर्मस्यार्थिङ्काचर्वणमिव तन्माधुर्य्यानुभवहीनम् । तदय्येस्तु पुस्तकयत्तत्कृपाप्रभावात् तन्माधुर्य्यानुभवसाहितमेव । यदुक्तम् । अथैव च तन्मुखसराजमुदारहासस्त्रिध्वंशेषु नृप पपुर्दृष्टिभिर्नृनार्य्यैः । तेऽप्रः स्वकीक्षणाविनष्टतमिच्छदगम्यः । क्षेमं प्रिलोकगुरुर्येषुशब्द-यच्छन्नित्यतोऽदृश्यस्यापि तस्य यदृश्यत्वं तत्र कृपाया एव महेश्वर्य्यं ज्ञापयतीति ज्ञेयम् । अतएव भागवतामुत्तमं नारायणाख्याम-योऽपि भगवानीक्ष्यते निजशक्तिः । तामृते परमानन्दं कः पश्येतामिति प्रभूमिति । तत्राया कारिका च ।

[illegible]

श्रीमद्युद्धिसरस्वती ।

कत्वेन सर्वविषयज्ञानरूपस्य विवक्षितत्वात् न प्रधानस्याचितनस्य कारणताप्रसङ्ग इत्यर्थः । एवं चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिष्ठा सन्नयिता भवति अन्यथा प्रधानविज्ञानेन तदकार्यज्ञासम्भवेऽपि तदकार्याणां पुरुषाणां ज्ञानसम्भवात् ब्रह्मणि विदिते तु पुरुषाणां ज्ञानस्य तदुपपादत्त इतराश्च तत्र कल्पितत्वेन तदव्यतिरेकात् येनाश्रुते भूते अवत्यमते मतमविज्ञाते विज्ञातमित्यादि श्रुत्या कस्मिंश्चिद् सगवाच विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातेऽभवतीत्याद्या आत्मनि सत्त्वं दृष्टं श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितमित्याद्याः प्रतिपादितैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिष्ठापपत्तेः । अत्र ब्रह्मकारणत्वेऽप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिष्ठा नोपपद्यते वेदस्यापौरुषेयत्वेन स्वातन्त्र्यादुपगमात् तस्य तदकार्यत्वेनैवैवत्वेनाप्राप्त्यायप्रसङ्गात् किञ्चला ब्रह्मकारणतापि व्यवस्थान्येत तस्मात् सङ्कोचितार्थप्रतिष्ठायां स्वकार्यापेक्षया प्रधानमपि लक्षणप्रसङ्गित्याशङ्क्याह तैने इत्यादि । ब्रह्म वेदं यस्तन्न विस्तारितवान् आसुरेभ्योसादितुलीयाः आनिर्भचितवाम् । तथाच श्रुतिः—अस्य महतो भूतस्य निश्वासितमेतद् ब्रह्म ऋग्वेदो यजुर्वेद इत्याद्या वेदस्यापि ब्रह्मोपादानतां दर्शयति । न च ब्रह्मकार्यत्वे सति स्वस्य पौरुषेयत्वं पुरुषमात्रजन्यत्वेऽपि पौरुषेयत्वे वर्णानां नित्यत्वेऽप्यानुपूर्वविशेषस्य पुरुषजन्यत्वान्न सीमांसकसम्यक्त्वापि वेदाधामनि यद्यप्रसङ्गं वर्णानित्यतामात्रेणैवापौरुषेयत्वव्यवस्थापने लौकिकवाक्यस्यापि तत्प्रसङ्गः तस्मान्मानान्तरणार्थमुपलभ्य रचितत्वं पौरुषेयत्वं सापेक्षत्वलक्षणाप्राभास्यप्रयोजकं तच्च न वेदं वेदार्थस्य मानान्तरगोचरत्वात् । इदमेव श्रुत्या निश्वासितदृष्टान्तं दर्शितम् । यथा हि निश्वासः पुरुषाज्जायमानोऽपि न पुरुषचिकीर्षोजन्यः सुषुप्तावपि दर्शनात् एवं वेदो ब्रह्मणः सकाशाज्जायमानोऽपि न चिकीर्षोजन्यः तदर्थस्य वेदातिरिक्तमानाविषयत्वात् । तथा वेदतदर्थज्ञानयोस्तुल्यकालत्वात् ब्रह्मणः सार्वभ्यव्याघातो न वा वेदस्य पौरुषेयत्वम् । एवञ्च सत्यैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिष्ठा न सङ्कोचतोय वाधकाभावात् । अत्र वेदसमुत्पत्तिः सृजितम्—वेदनिष्ठसर्वार्थप्रकाशनार्थकः सद्रुपादाननिष्ठा कार्यगतप्रकाशनशक्तित्वात् प्रकृत्युपादानकदीपगतप्रकाशनशक्तिविवृतिः । अतो वेदोपादानत्वेनापि ब्रह्मणः सार्वभ्यव्याघातः । केचित् हिरण्यगर्भे एव वेदप्रवृत्ता जगतकारणत्वेनाहस्तनिसकरोति इति । अत्र आदिकवयं श्रुतिः—आदिकविर्हरण्यगर्भस्तस्मै हृदा सह यो ब्रह्म तन्न अन्तःकरणां सूक्ष्मप्रथमभूतकार्यमुत्पाद्य तदुपाधेर्हिरण्यगर्भस्य वेदार्थज्ञानं कारितवानित्यर्थः । तथाच श्रुतिः—यो ब्रह्मणो विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रदिशोति तस्मै तं ह देवमात्मबुद्धिमकाशं सुमुधुर्वै शतयामहं प्रपद्ये इति हिरण्यगर्भतद्देवविर्भावयोः परमेश्वराधीनतां दर्शयति तदपि हृदा मनसा एव तेनेन तं मुखेनाप्यपित्तज्ञानिति च । अनेन सर्वज्ञत्वात्मानित्वं दर्शितम् । तथाच श्रुतिः—यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तर्गते सर्वं विदधाति भूतानि च त्रिदशं अस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं च सर्वाणि भूतानि च यमयत्येव त आत्मान्तर्याम्यसूत इत्याद्या सर्वास्तस्यामित्वेन प्रकृत्याज्ञानं प्रतिमादयति । ननु एदाहृतश्रुतीनां ब्रह्मणि प्रामाण्यं न सम्भवति ब्रह्मणः सिद्धत्वेन मानान्तराद्योर्गत्वात् अन्ततः स्वरूपचैतन्यस्यैव आत्मास्तरत्वात् तथाच तत्संवादे श्रुतीनां नाज्ञातत्वापकत्वलक्षणं प्रामाण्यं विसर्वादं तु वाधितविषयत्वात् सुतरांप्रामाण्यं तथाच प्रधानपरमार्थविदिकारणत्वावोधकमनुमानं लब्धावकाशं भविष्यतीत्याह मुह्यन्ति यत् सूर्य इति । यत् सूर्यस्मिन् विषये अस्यैव तत्त्वज्ञानेन स्वरूपचिन्मात्रलक्षणे सूर्यस्तापि कादयो मुह्यन्ति मोहमज्ञानमनुभवन्ति । मोहो विविधः आवर्णाखण्डो विधेयप्रपञ्चः । आन्तर्याम्योऽपि असत्तावयवार्थः अभावावयवार्थः रूपश्चेति विविधः । तत्र नास्ति शुद्धं ब्रह्म न भासते चेति विविधोऽपि मोहः वेदान्तशास्त्रविज्ञाने विमुक्त्यनुभूयते वेदान्तशास्त्रविज्ञाने पराङ्मुखः पराङ्मुखतासत्तावयवनिष्ठतावयवभावावयवमनुवर्तते एव तौ स्तः ब्रह्मेति प्रतीत्यनुवयेऽपि मम तस्मात् ब्रह्मेति तेषां प्रतीतिः । अतएव ते तद्भावावयवनिवर्तकस्य साक्षात्कारस्य साधनान्यनुतिष्ठन्ति । एवञ्च विधेयपारवर्ण्यकार्यमविशेषरूपं प्रत्यक्षं एव प्रतीतेः जीवाद्भिन्नपरेश्वरो जगतो निर्मितकारणमात्रमेवेति तार्किकवैशेषिकपातञ्जल-माधुप्रतादयो व्यवहरन्ति सांख्यमीमांसकादयस्तु जगज्जिनिमिषकारणत्वेनापि नेश्वरमुपपादयन्ति किन्तु प्रधानपरमाण्वाद्येव तेन रूपेणोपास्यमित्याहुः । तस्मात् ब्रह्मविषयकमोहस्यापरोक्षत्वात् स्वरूपचैतन्यस्य च तत्साधकत्वेन तदतिवर्तकत्वात्तत्रिवर्तकवृत्त्युत्पादनेन ब्रह्मन्तानां प्रामाण्यव्याहतमेव । सिद्धत्वेऽपि ब्रह्मणो मानान्तरायोग्यत्वं रूपादिहीनत्वेन व्युत्पादितं भाष्यकारप्रभृतिभिः । एवं पूर्वार्द्धेन तत्पदवाच्यार्थमुक्ता परार्द्धेन तद्व्यवहारं चरुमारमाणः अध्यारोपाववादाभ्यां निष्पन्नं प्रपञ्चयत इति न्यायेनाह तेजोवारीत्यादिना । यत्र ब्रह्मणि प्रयाणां तेजोऽवयवानां सार्वत्रिकसर्गः स सृष्टा मिथ्यैव शुक्लो रजतयत् । छान्दोग्ये सृष्टिप्रकरणे प्रयाणां तेजोऽवयवानां साक्षात् पाठितत्वात् त्रिसर्ग इत्युक्तम् । विषयदधिकरणान्यायेन तु पञ्चभूतसर्ग इति द्रष्टव्यम् । तन्मिथ्यात्वे दृष्टान्तमाह तेजोवादिमृदां यथा विनिमय इति । विनिमयो व्यत्ययः व्यत्यासः व्यामिश्री भावः अन्यस्मिन्भावभासरूप इति यावत् । तथाच श्रुतिः—अदनेरोहितं रूपं तेजस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदप्रां यत्तं रूपं तदब्रह्मपागादनेरगित्वं आचारम्भणं विकारो नामधेयं ब्रीणि कृपाणीत्येव सत्यमित्यादिना कृतकस्यापि विकारस्यावृत्ततां दर्शयति । न ह्यारम्भवादो वा परिणामवादो वा सम्भवति । तथाहि—परमाणुः परमाण्वस्तरेण संयुज्यमानो द्व्यणुकमारभत इत्यन्युपपद्यते । तत्र द्व्यणुकसमवायिकारणभूतः संयोगः परमाण्वो कारकत्वेन वा समवायादेकदेशेन वा । आद्ये प्रथिमानुपपत्तिः । द्वितीये सावयवत्वापत्तिः । एवं परिणामोऽपि प्रधानस्य कार्यस्येन वा एकदेशेन वा । आद्ये कारणविनाशापत्तिः । द्वितीये सावयवत्वापत्तिः । न चेष्टमवैतत् सावयवत्वे तस्यापि जन्यत्वेन मूलकारणत्वात्तुपपत्तिः । एवं कार्यमपि कारणव्यापारात् प्राक् असत् सद् वा । आद्ये कार्यकार्यकारणभाषप्रहः न हि खण्डपेण समं कस्यचित् सम्बन्धो गृह्यते । ननु तदप्युक्तं यद् एवं प्रतियोगित्वेनासतोऽपि कार्यत्वं भविष्यतीति चत् । इत्त प्रागभावप्रतियोगित्वं त्रिराश्रयं साधयं वा आद्ये स्वविद्यायात्तुल्यत्वं । द्वितीये सत्कार्यवादापत्तिः प्रागभावप्रतियोगित्वमभ्युपगम्य त्वेव कार्यसत्त्वाङ्गीकारात् । न च सत्कार्यवादीऽपि घटते कारणस्यापौरुषेयत्वापत्तेः । आनिर्माप्रतिरोभावयोरपि सदसत्त्वविकल्पप्राप्तात् । तस्मात् सदसद्विलक्षणत्वेनानिवेचनीयते कार्यकारणयोरिति विवर्तितवादावशिष्यते । तथाच अविद्यावशात् शुद्धं ब्रह्मणि देताभासो मिथ्येत्यर्थः । तन्वविद्याकार्यगामसत्यत्वेऽपि अविद्यायाः सत्यत्वमस्तु अजाविभावात्वात् ब्रह्मेव कल्पकवृत्त्यवस्था न हि देतप्रपञ्चकल्पनादितोरविद्यायां कल्पकान्तस्मिन् स्वस्या एव कल्पकत्वे आत्माश्रयत्वात् अविद्यावृत्त्यादुपगमे चानवस्थानात् तथाचैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानव्याघातः अनिमोक्षप्रतिषेधेन आह भासा खेन सदा निरस्तकृष्णमिति । सदा निरस्तं नित्यविद्यं कृष्णं कवद-

श्रीमधुसूदनसरस्वती ।

मविद्यायं यस्मिन् तस्यथा । तत्र हेतुः स्वेन धाम्नेति । अखण्डानन्दाद्वितीयचैतन्यरूपत्वात् इत्यर्थः । तथाच श्रुतिः—सर्वेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यादिरन्यथानुपपद्यमानैरेकैवाद्वितीयशब्दैरखण्डमेव वस्तु प्रतिपादयति । हृद्गृह्यसम्बन्धानुपपत्त्या कल्पितत्वेनैवाविद्यायाश्चैतन्यभास्यत्वनियमाच्च एतस्या एव च स्वपरसाधारणकल्पनामूलत्वाच्चाविद्यान्तराध्युपगमदोषः । उत्पत्त्यनङ्गीकारेण ह्येतच्च नित्यत्वेन नात्माश्रयदोषः । अनादिभावत्वञ्चात्मनो नित्यत्व प्रयोजकं न भवति किन्तु परमार्थसत्यत्वम् । अविद्यायाः सदसद्विलक्षणत्वात् ज्ञाननिवर्त्यत्वोपपत्तिः । तथाच मायातत्कार्यहीनः परमात्मा तदुपदलक्ष्यो दर्शितः । एतेनैव त्वम्पदलक्ष्योऽपि दर्शितः तस्यापि मायातत्कार्ये शरीरादिहीनत्वात् जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिसाक्षिणस्तद्वत्त्वाभावात् । एवञ्चप दार्थज्ञानपूर्वकवाक्यार्थबोधेन तत्तदावृत्तिरूपं निदिध्यासनमुपपन्नम् । अथजन्माद्यस्य यत् इत्यनेनानन्दरूपत्वं दर्शितम् आनन्दाद्वैतं खल्विमानिभूतानि जायन्ते इत्यादिश्रुतेः अन्वयादित्यनेन सद्रूपत्वं नित्यत्वं विभुत्वं च सर्वदेशकालान्वयबोधनात् स्वराडित्यनेन स्वप्रकाशज्ञानरूपत्वं धाम्नास्वेन निरस्तकुहकमित्यनेनाद्वितीयत्वं सत्यमित्यनेन परमार्थत्वमिति । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिवाक्यार्थो दर्शितः । अथ च त्वम्पदार्थोऽपि शक्यते अनेन श्लोकेन दर्शयितुं श्लेषालङ्कारस्यात्यन्तचारुताहेतुत्वात् । तथाहि—यो जीवः अस्य देहेन्द्रियादेर्जन्मादिविकारजातम् अन्वयात् अनुगतवान् अविद्यात्मन्शरीरोपितत्वात् तं परं सत्यं धीमहीति सम्बन्धः । अस्य कीदृशस्य—यतः गच्छतः सर्वदापरिणाममानस्येत्यर्थः जन्मादि गच्छत इति वा । ननु जातो देवदत्तो मृतो देवदत्त इति प्रतीतिः तद् यथा अग्नेः ध्रुवा विस्फुलिङ्गा व्युचरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्व एत आत्मानो व्युचरन्तीति श्रुतेश्च स्वत एव जन्मादिमान् जीवोऽस्तुनेत्याह इतरतश्चेति । जन्माद्यथोग्यत्वादित्यर्थः । तथाच श्रुतिः—न जायते म्रियते वा विपश्चिज्जायं कुतश्चिज्ज बभूव कश्चित् इति अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे इत्याद्या स्मृतिश्च जीवस्य जन्मविनाशौ वारयति । कृतहानाकृताभ्यागमादिदोषप्रसङ्गादुपाध्युत्पत्तिमात्रेणैव व्युचरन्तीत्यादिश्रुत्युपपत्तेस्तद्गुणसारत्वादित्यादिन्यायाच्चेति चकारार्थः । देहमिन्द्रियं मनः प्राणञ्च केचिदात्मत्वेन प्रतिपन्नास्तान् निराकरोति अर्थेष्वभिज्ञ इति । न हि भौतिकानां देहेन्द्रियप्राणमनसां ज्ञातृत्वं सम्भवति घटादावपि तत्प्रसङ्गात् एतेषां चानित्यत्वात् आत्मनित्यत्वस्य च व्यवस्थापितत्वात् । एतेन विभुत्वमपि व्याख्यातम् । विभुत्वं हि मध्यमपरिमाणत्वेनोपपद्यमानं परमाणुत्वे वा परममहत्त्वे वा व्यवतिष्ठेत् एतेन देहाद्यतिरिक्तोऽपि देहपरिमाण एवात्मेति क्षपणकपक्षो निरस्तः । तत्र परमाणुत्वे सकलशरीरव्यापिसुखदुःखानुपलम्भप्रसङ्गात् सकलदेहव्यापकोऽस्तु तर्हिदेहेन्द्रियातिरिक्तो विभुरेवात्मा ज्ञानाश्रयो न तु ज्ञानरूप इति तत्राह स्वराडिति । स्वयमेव राजत इति स्वराट् स्वप्रकाशज्ञानरूपः न तु ज्ञानाश्रय इत्यर्थः । अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीत्यादि श्रुतेः सन्देहविपर्ययाद्यविषयत्वेन सर्वदा भासमानत्वात् स्वजन्मज्ञानविषयत्वे च कर्तृकर्मविरोधात् कोऽत एवेति न्यायात् ज्ञानरूप एवात्मेत्यर्थः । ननु जीवस्य स्वप्रकाशज्ञानरूपत्वे जन्मादिशून्यत्वे च ब्रह्मणो भेदकाभावात् स्वत एव च ब्रह्माभिन्नत्वे शास्त्रारम्भो निरर्थकः ब्रह्मावबोधस्य सर्वदाविद्यमानत्वादित्यत आह तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये इति । हृदा मनसा तदुपाधिना तदात्म्यापन्नः सन् अब्रह्म ब्रह्मविपरीतं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणं संसारं सन्तरणरूपं विस्तारितवान् । तथाच श्रुतिः—स समानः सञ्जुभौ लोकावनुसञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव स धीः शन्नो भूत्वेत्याद्या सम्बन्धादसंसारिणोऽपि संसारितां दर्शयति । तथा च तन्निवृत्तये ब्रह्मात्मतोपदेशो युक्त इत्यर्थः । संसारस्य मोक्षहेतुतां दर्शयति—आदिकवय इति । आदिभूतं कं सुखं ब्रह्मानन्दरूपो मोक्ष इत्यर्थः । तस्य वयःप्राप्तिस्तदर्थम् अयवय-गताविति स्मरणात् निमित्तात् कार्ययोगे (पां २ । ३ २६ वां) चयं सप्तमी चर्मणि द्वीपिनं हन्तीतिवत् । न हि संसाराभावे श्रवणमननादिसाधनानुष्ठानं सम्भवति न च तदभावे तत्प्रज्ञानोदयः न च तमन्तरेण अनाद्यविद्यानिवृत्तिरिति मोक्षार्थमेव संसारं विस्तारितवानित्यर्थः । तथाच श्रुतिः—रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणायेति इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इति च ब्रह्म वा इदमग्र आसीदिति आत्मानमेव वेदाहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्सर्वमभवदिति च संसारद्वारा अविद्यानिवृत्तिरूपं मोक्षं दर्शयति । ननु तर्हि भवतु स्वप्रकाशज्ञानरूप आत्मा किन्तु नानन्दरूपः प्रतिशरीरं भिन्नश्चेति सांख्यमतं तत्राह मुह्यन्ति यत् सूरय इति । यत् यत्र यस्मिन् जीवस्वरूपे सूरयः तार्किकाद्यपेक्षया सुधियोऽपि सांख्याः मुह्यन्ति भ्राम्यन्ति शुद्धस्वरूपं जानन्तोऽपि आनन्दरूपत्वं प्रतिदेहमेकत्वं ब्रह्माभिन्नत्वं चाजानन्तः । तथाच श्रुतयः—एष एव परम आनन्द इति एको देवः सर्वभूतेषु गूढ इति अयमात्मा ब्रह्मेति तादृग्रूपतां जीवस्य बोधयन्ति । तदेतत् प्रेयः पुत्रात् प्रेयो वित्तात् प्रेयोऽन्यस्मात् सर्वस्मादान्तरं यदयमात्मेति श्रुत्यन्तराच्च परमैरूपदत्त्वादानन्दरूपत्वम् । नानात्वे भोगव्यवस्थानुपपत्तेः प्रतिदेहमेकत्वम् । नहि विभूनामात्मनां सर्वदेहसम्बन्धित्वाविशेषे कर्मादिकमपि भोगनियामकं भवितुमर्हति अविशेषात् । एकात्मवादे तु तदन्तःकरणवच्छिन्नप्रदेशानां भिन्नत्वादुपपद्यत एव व्यवस्था देहभेदादेव च प्रतिसन्धानाभावः । एवञ्च भेदकशून्यत्वात् ब्रह्माभिन्नत्वमपि सिद्धं लक्षणैक्यात् । एवं त्वम्पदवाच्यार्थं पूर्वाख्येन प्रतिपाद्य तल्लक्ष्यमुत्तराख्येन वक्तुमध्यारोपापवादन्यायेनारभते तेजोवारिमृदां यथा विनिमय इत्यादिना । यत्र आत्मानि त्रयाणां स्थूल-सूक्ष्मकारणोपाधीनां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थाहेतूनां सर्गः संसर्गो मिथ्यैव न तु परमार्थतः स यत्तत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वासतस्तेन भवत्यवारीति । वारिणि करकारूपे मृदुबुद्धिः । एवं काचादिरूपायां मृदि तेजोबुद्धिरित्युदाहार्यम् । तथाचैदमनुमानं सूचितम्—आत्मानि जाग्रदादिबुद्धिर्मुखा तदभाववति तदुबुद्धित्वात् तेजसि वारिबुद्धिबत् । तदभाववत्त्वञ्चात्मनः श्रुतिस्मृतिन्यायैर्निश्चितामिति नासिद्धिः । एवं लक्षणैक्येन ब्रह्माभिन्नत्वं दर्शयति धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकमिति । एतदेव तत्पदार्थत्वम्पदार्थतदैक्यकथनद्वारेण शास्त्रस्य विषयो दर्शितः । तत्र श्रवणमनननिदिध्यासनयोस्तृतीयञ्च निदिध्यासनमिह प्रतिपाद्यते मनननिदिध्यासनवतो विजातीयप्रत्ययनिवारणस्य मनोनिग्रहद्वारा व्युत्पाद्यमानत्वात् । चतुर्लक्षणमीमांसारूपत्वञ्चास्य सूचितम् । तथाहि—पूर्वाख्येन जन्माद्यस्य यत् इति न्यायः काक्षादेव दर्शितः । अन्वयादित्यनेन तच्च समन्वयादिति अर्थेष्वभिज्ञ इत्यनेन ईकतेर्नाशब्दमिति तेने ब्रह्म हृदेत्यादिना शास्त्रयोनित्वादिनि । मुह्यन्ति यत् सूरय इत्यनेन एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याता इत्यन्तो न्यायकलापः सूचित इति समन्वयाध्यायो व्याख्यातः तेजोधारि-मृदामित्यादिना तदन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इत्यादिन्यायसूचनादविरोधाध्यायार्थः धीमहीत्यनेन सह कार्यान्तरविधिपक्षेण तृतीयं

श्रीमधुसूदनसरस्वती ।

तद्वतो विद्यादिविदित्यादिन्यायसूचनात् साधनाध्यायार्थः धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परमिति फलाध्यायार्थः 'अविद्यातत्-
कार्यनिवृत्त्युपलक्षितपरमानन्दरूपावशेषात् । एवं सति पारमहंसी संहितेति समाख्योपपद्यते परमहंसानां वेदान्तवाक्यार्थनिदिध्यासन-
रूपत्वादत्रत्योपाख्यानानां तत्तात्पर्यकत्वात् । एवं ध्यायेमेति पदस्थाने धीमहीति छान्दसप्रयोगात् गायत्रीरूपत्वमस्याः सूचितम् । तत्
सवितुर्वरेण्यमित्यस्यार्थः स्वराडित्यनेन सूचितः । भर्गो देवस्य धीमहीत्यस्यार्थः जन्माद्यस्य यत इत्यादिना सूचितः । ध्ये यो नः
प्रचोदयादित्यस्यार्थस्तेने ब्रह्म हृदेत्यादिना सूचितः । तथाच गायत्रीवदनिशं जप्तव्येषां संहितेति दर्शितम् । लक्षणाञ्च श्रीभागवतस्य
सूचितम् । तथाच मत्स्यपुराणे पुराणदानप्रस्तावे—यत्राधिकृत्य गायत्री वर्ण्यते धर्मविस्तरः । वृत्रासुरवधोपेतं तद्वैभागवतं विदुरिति
गायत्र्युपक्रमो लक्षणात्वेनोक्तः । एवञ्च सर्गादन्वपि दशलक्षणान्यनेन श्लोकेन सूचितानि—जन्माद्यस्य यत इत्यनेन सर्गाविसर्ग-
स्थानानि तृतीयं चतुर्थं पञ्चमस्कन्ध-व्युत्पाद्यानि सूचितानि । तेन ब्रह्म हृदा य आदिकवय इत्यनेन भक्तानुग्रहलक्षणं पोषणं षष्ठस्कन्ध-
व्युत्पाद्यं सूचितम् । मुह्यन्ति यत् सूरय इत्यनेन कर्मवासनारूपा ऊतिः सप्तमस्कन्ध-व्युत्पाद्या सूचिता । मन्वन्तरेणानुकथे अष्टम-
मधम-स्कन्ध-प्रमेयं स्थानमध्वे एवान्तर्भूते । तेजोवारिमृदां विनिमय इत्यनेन निरोधो दशमस्कन्धार्थो दर्शितः । धाम्ना स्वेन सदा
निरस्तकुहकमित्यनेन मुक्तिरेकादशस्कन्धार्थो दर्शितः । सत्यं परमित्यनेनाश्रयो द्वादशस्कन्धार्थो दर्शितः । धीमहीत्यात्मनेपदोऽसम
पुरुषप्रयोगादधिकारी प्रथमस्कन्धार्थः । तेनैव ध्यानोपलक्षितसाधनानुष्ठानरूपो द्वितीयस्कन्धार्थः । इति कृतस्त्रभागवतार्थसूचनम् ।
सदेतद् व्याख्यानमौपनिषदाय रोचते ।

सात्वतास्तु वर्णयन्ति—पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतोपहितं शुद्धचैतन्यं तदभिमानिनं विराडन्तर्यामिरूपम् आंतम् इत्यनिरुद्ध इति चाख्यायते ।
एवमपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतोपहितं शुद्धचैतन्यं तदभिमानिहिरण्यगर्भान्तर्यामिरूपम् अनुज्ञात इति प्रद्युम्न इति चाख्यायते । एवं स्थूल-
सूक्ष्मभूतकारणीभूतं यन्मायात्मकम् अव्याकृतं तदुपहितं शुद्धचैतन्यं तन्निष्ठचिदाभासोपलक्षितम् अनुज्ञा इति सङ्कर्षण इति चाख्यायते ।
अनुपहितस्तु चैतन्यं सर्वानुस्यूतसन्मात्रं सर्वसाक्षिपरमामन्दघनम् अविकल्प इति वासुदेव इति चाख्यायते । सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाना-
मपि वासुदेवत्वं वर्त्तत एव । उपाधिकृतः केवलं नामविशेषः । एतच्च नृसंहतापनीयोत्तरभागे व्याख्यायते—ओतानुज्ञातानुज्ञाविकल्पैः
स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिरिति बहुकृतोऽध्यासेन । अत्र च वासुदेवः परमात्मा सङ्कर्षणो जीवः प्रद्युम्नस्तु मनः अनिरुद्धोऽहङ्कार इति
पाञ्चरात्रिकप्रक्रिया नादरणीया तद्वचनविरोधात् श्रुतिविरोधाच्चेत्याद्युत्पत्त्यसम्भवादित्यधिकरणे व्याख्यातम् । केवलं परमात्मेवानुप-
हितो वासुदेवः कारणोपहितः सङ्कर्षणः सूक्ष्मभूतोपहितः प्रद्युम्नः स्थूलभूतोपहितोऽनिरुद्ध इति यथा व्याख्यानमेवादरणीयम् श्रौत-
त्वाद्गुणपन्नत्वाच्च । एवं स्थिते श्लोकयोजना—परं सत्यं वासुदेवाख्यं वयं धीमहि उपास्महे । ध्यानमत्रोपासनरूपमेवाभिप्रेतं चतुर्व्यूह-
रचनाया उपासनार्थत्वात् । नन्वनुपहितस्य वासुदेवस्य बुद्धावनारोहात् कथमुपास्यत्वम् सत्यम्—अनिरुद्धादिरूपमप्यविवक्षितोपाधि-
सम्बन्धं वासुदेवात्मकमेव श्रौतकूपद्वारादिकमिवालक्षिततदुपाधिसम्बन्धमाकाशात्मकमेव विवक्षितोपाधिसम्बन्धे तु पृथगव्यपदेश-
मेदं लभते न तु तावता वस्त्वन्यत्वं भवति । तथाच तद्वारा वासुदेवे मनोवृत्तिः कार्येति वक्तुमारभते जन्माद्यस्य यत इत्यादिना । अस्य
जगतश्चतुर्दशभुवनरचनात्मकस्य ब्रह्माण्डस्य जन्मादिविकारजातं यतो भवति तं धीमहीति सम्बन्धः । तस्य जगद्विस्मययोग्यतामाह
अर्थेऽवशिष्ट इति । ब्रह्माण्डाभिमानिविराडपेक्षया वैलक्षण्यमाह स्वराडिति । ब्रह्माण्डावच्छिन्नचिदाभासी हि विराडजीवः अयन्तु
तद्विम्बभूतस्तदन्तर्यामी स्वयमेव राजत इति स्वराट् विम्बभूतत्वेन अन्यानपेक्षत्वात् । एवमनिरुद्धमीशमुक्त्वा प्रद्युम्नमनुज्ञातमाह तेन
ब्रह्म हृदा य आदिकवय इति । आदिकवये सूक्ष्मभूतावच्छिन्नचिदाभासाय हिरण्यगर्भसूत्रादिसंज्ञकाय जीवाय ब्रह्मवेदं तदन्तर्यामि-
रूपेण विम्बभूतो यस्तन्मनसैव तेने इति हिरण्यगर्भवैलक्षण्यं स्पष्टमेवोक्तम् । सङ्कर्षणरूपतामाह मुह्यन्ति यत् सूरय इति । यज्ञ-
त्रिगुणात्मकमायाप्रतिविम्बस्य जगत्कारणस्य विम्बभूते सर्वान्तर्यामिणि सङ्कर्षणाख्ये सूरयोऽपि भ्रास्यन्ति स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चस्य
भ्रान्त्या कल्पयन्ति प्रधानपरमाशवादिरूपेण वा भ्रास्यन्ति । वासुदेवरूपतामाह तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषति ।
त्रिविधः सर्गः त्रिसर्गः आध्यात्मिक आधिभौतिक आधिदैविकश्चेति स यत्र मृषा सर्वथा असम्भवेत्यर्थः । अपहववचनो मृषाशब्दः ।
त्रयाणाम् अनिरुद्धप्रद्युम्नसङ्कर्षणोपाधीनां सर्गः संसर्गो यत्र मृषेति वा । तदेवमुपहितत्वेऽनुपहितत्वे स्वेन धाम्ना सदा निरस्तकुहकं
निवृत्ताविद्यातत्कार्यविम्बभूतत्वेनोपाधितद्वमैरसंस्पृष्टम् अतएव परं सत्यं वासुदेवाख्यं ध्यायेमेति निर्गलितोऽर्थः । अत्रानिरुद्धपुरुषो-
क्तारो नारायणः प्रलयोदकशायी भुवनकमलमूलभूत इति सविस्तरं श्रुते एव व्यक्तीभविष्यति । इतरणामपि रूपं वक्ष्यते विस्तरश्चास्य
प्रक्रियायां मोक्षधर्मे नारायणीयोपाख्यान इति । तदेतद्व्याख्यानं पौराणिकाय रोचते ।

केवलभक्तिररिकास्तु—केवलवासुदेवावतारश्रीकृष्णमात्रपरतया योजयन्ति । सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धानां स्वसमाख्यैव पृथगवती-
र्णत्वाद्वासुदेवावतार एव श्रीकृष्णः काष्णोयाध्यात्माद्युपाख्यानेष्वपि तथैव प्रतिपाद्यते इहापि कृष्णस्तु भगवान् स्वयामिति । तस्मात्स-
परतयेव सर्वाणि पदानि योजनीयानि ।—तं परं सत्यं वासुदेवात्मकं श्रीकृष्णं वयं ध्यायेम । तस्य सर्वप्रेमास्पदत्वेन ज्ञेयतामाह
जन्माद्यस्य यत इति । यतः श्रीकृष्णात् अस्मिन् श्रीकृष्णो वा माद्यस्य रतिभावस्य प्रेमाख्यस्य जन्म भवति सर्वेषामिति शेषः । रति-
भावस्य चाद्यत्वम्—रतिर्हीनस्य शोकश्च क्रोधोत्साहो भयं तथा । जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिता इति भरतनाट्य-
पाठान् । सर्वप्राणिरतिविषयत्वं च परमानन्दरूपत्वात् । तथाच वक्ष्यति—त्रैलोक्यसौभगमिदं च निरीक्ष्य रूपं यद्भोजिजडममृगाः पुलका-
न्धविभ्रजति । दुर्वाससा आश्वत्थश्च सर्वप्राणिनां प्रियो भवेति वरा वस इति शान्तिपर्वणि दानधर्मेण पठ्यते । प्रेमाख्यस्य रतिभाव-
स्योत्पत्तौ कारणमाह कन्वयः दितरतश्चेति । अन्वयः सन्निकर्षः इतरो विप्रकर्षस्ताभ्याम् । तथाच वक्ष्यति—गोपीनां परमानन्द आसीत्
कोविन्ददर्शने । क्षणाऽमवकाश विनाशशीलिव नस्तत्राव्युत्त इति । तथा सन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यां जायमानो रतिभावः स्थायी तद्विषयः
कोविदिप्रतिभः क्षणाऽमवकाश विनाशशीलिव नस्तत्राव्युत्त इति । तथा सन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यां जायमानो रतिभावः स्थायी तद्विषयः
श्रीकृष्णो भक्तिरसावलम्बनं निभास इत्यर्थः । निस्तरणं चैतद्वक्ष्यते । ननु तस्मिन् जायमानोऽपि प्रमा निरर्थकः तज्ज्ञानात् राजदिधु

श्रीमधुसूदनसरस्वती ।

प्रेमापरिज्ञानेन विपरीतकार्यस्यापि दर्शनादित्यत आह अर्थेष्वभिज्ञ इति । सर्वेष्वर्थेषु मनोवृत्त्यादिरूपेष्वपि सर्वप्रकारं ज्ञः । एवञ्च सार्वभौमास्त्यज्ञानकृतं वैयर्थ्यम् । प्रेमपरिज्ञानेऽपि तदाश्रयजनोपकारास्सामर्थ्यमाशङ्क्याह खरादिति । स्वतन्त्रः सर्वशक्तिरित्यर्थः । शक्तिहासे हि पारतन्त्र्यं स्वात् । तथाच न असामर्थ्यकृतं वैयर्थ्यम् । ननु गोपबालकस्य कथं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं चेत्त्यत आह तेने ब्रह्मा हृदा य आदिकवये इति । आदिकवये ब्रह्मणो वत्साहरणद्वारा स्वरूपजिज्ञासवे ब्रह्म निजरूपं सत्यज्ञानादिलक्षणं सर्वशक्तिच यस्तेने विस्तारितवान् प्रदर्शितवान् तदपि हृदा सङ्कल्पमात्रेणैवेत्यर्थः । तथाच वक्ष्यति—तत्रोद्भव पशुपवंशशिशुत्वनाट्यं ब्रह्माद्वयं धरमनन्तमगाधबोधम् । वत्सान् सखीनिवपुरा परितो विचिन्वदेकं सपाणिकवलं परमेष्ठ्यचष्टेत्यादि । ननु ब्रह्मा स्वयमेव जानाति सर्व- ज्ञत्वात् किं तज्ज्ञापनेनेत्यत आह मुह्यन्ति यत् सूरय इति । यत् यत्र श्रीकृष्णस्वरूपे सूरयो ब्रह्मादयो मुह्यन्ति इदमित्यामिति निश्चयं कर्तुं न शक्नुवन्ति तन्मायायाः सर्वमाहकत्वात् । तथाच भगवतोक्तं गीतासु—नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः । मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययमिति । ब्रह्मणो मोहे हेत्वन्तरं वदन् कारुणिकत्वं दर्शयति तेजोवारिमृदामित्यादिना । ब्रह्मणा वत्सेषु तत्पालकेषु तदुपकरणशिक्ष्यादिषु च स्वसृष्टेषु भौतिकेष्वपहृतं यत्र श्रीकृष्णो त्रिसर्ग- त्रयाणां वत्सतत्पालकतदुपकरणानां सर्गः प्रादुर्भावां जात इति शेषः । तत्र दृष्टान्तः तेजोवारिमृदां विनिमयो यथेति । त्रिवृत्कृता भूतारब्धो यथा ब्रह्मणा कृतो वत्सतत्पालकतदुप- करणरूपः सर्गस्तथैव भगवता कृतः सखिदानन्दस्वरूपत्वेनाभौतिकोऽपि भौतिकवद्भूत इत्यर्थः । तथाच वक्ष्यति—एवमेतेषु भेदेषु चिरं ध्यात्वा स आत्मभूः सव्याः के कतरेणेति ज्ञातुं वेष्टे कथंचनेति । तथाच के मया सृष्टा भौतिका के च भगवता सृष्टा अभौतिका इति निर्णयासामर्थ्यं च ब्रह्मणो मोहो युक्त इत्यर्थः । ननु भगवता किमित्यन्ये सृष्टाः ब्रह्मणा कृतानामेवानेतुं शक्यत्वादित्यत आह मृषेति । मर्षणां सृष्टा सहिष्णुतारूपा क्षमेत्यर्थः । क्षुधमायामिति स्मरणात् । तथाच वक्ष्यति—ततः कृष्णो मुदं कृत्वा तन्मातृणां च कस्य च । उभयायितमात्मानं चक्रे विश्वकृदीश्वर इति । तेषामानयने ब्रह्मणोऽस्तोषस्तदन्येषां तत्तुल्यानां कण्ठे तद्वन्धूनामिति विचार्य परमकारुणिकेन भगवता अग्रे सृष्टा इत्यर्थः । ननु महामायेन ब्रह्मणा विहितं सायां कथं कृष्णो ज्ञातवान् ज्ञात्वा वा किमिति ज्ञान्तवान् एतादृशेऽपराधे कोपस्योचितत्वादित्याशङ्क्याह—धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकमिति । निरस्तं नितरां निराकृतं कुहकं कवचं ब्रह्मणा कृतं मोहनं तन्निमित्तकोपादिकं च येन इति तथा तम् । तत्र हेतुर्धाम्ना स्वेन सदेति । स्वरूपेण आत्मतत्त्वेन इनरूपेण प्रभुत्वेन सर्वनियामकत्वेन सदनं सत् अवस्थानं स्वेन सत्तया धामा तद्रूपेण प्रभावेणेत्यर्थः । तथाचान्तर्गामीत्वात् परिज्ञानम् आत्मत्वाच्च कोपभाव इति सर्वमनवद्यम् । एवंच सर्वप्रियत्वेन परमानन्दरूपः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वमोहनः सर्वसुखप्रदः सर्वापराधसहिष्णुः सर्वात्मा परमकारुणिको विदग्धतरश्च श्रीकृष्णो भक्तिरसालम्बनत्वेन सम्पूर्णग्रन्थप्रतिपाद्य इति ध्वनितम् । विशेषणद्वारा विशेष्यो- पस्थितिश्चालङ्कारिकाय रोचतेतराम् । साक्षादनभिधानं च अतिरहस्यत्वात् । अर्थभेदः कथंचन प्रतिपत्त्यां विचित्रप्रज्ञानां विनोदाये- त्यलमतिविस्तरेण । भक्तिरसानुभवप्रकारश्च सर्वोऽप्यस्माभिर्भक्तिरसायने अभिहितः । अत्रापि कियत् वक्ष्यते ॥ १ ॥

श्रीराधामोहनतर्कवाचस्पति गोस्वामी भट्टाचार्यः ।

ॐ नमो नन्दसूनुवे ॥ श्रीकृष्णचरणोभ्यामे परानन्दाभृताम्बुधौ । मनोमधुव्रतोनित्यं रमतां मलताङ्कितः ॥ श्रीकृष्णभावबुधेन राधा- मोहन शर्मणा । श्रीमद्भागवतस्यायं सत्त्वसारः प्रकाश्यते ॥ अथ द्वापरे ज्ञान वैकल्ये पुनर्ज्ञानवर्त्म प्रदर्शनाय ब्रह्माविदैवतैरर्थितो भगवान् नारायणो व्यासत्वेनावततार । ततश्च वेदान् बहुधा विभज्यापि तज्ज्ञानशक्तिविहीना मन्दमतयोऽप्यायुषोलोकाः कलौ भविष्यन्ति इति निश्चित्य श्रीगूढाद्विजवन्धूनां अपि निःश्रयसाय भारतं पुराणान्तराणि च कृत्वा तत्रापि श्रीकृष्णगुणवर्णनमन्यधर्माचलुकीर्तितमिति चिन्त प्रसन्ति मलममानोवेदव्यासोत्तरदोषदेशतः श्रीकृष्णगुणवर्णनं प्रधानं भागवताख्यं स्वकृतवेदान्तसूत्रद्वयाख्यानमयं प्रारिप्सुस्तत्प्रतिपाद्यम् परममङ्गलं ग्रन्थादौ निर्दिदेश जन्माद्यस्येति पद्येन ॥ तथाचस्कान्दे । नारायणाद् विनिष्पन्नं ज्ञानकृतयुगस्थितं । किञ्चित्तदन्यथाजातं ज्ञायां द्वापरे विलं । गौतमस्यश्रुतेः शापाल ज्ञानेत्वज्ञानतंगते । संकीर्णबुद्धयो देवा ब्रह्मरूपपुरस्सराः । शरण्यं शरणं जग्मुर्नारायण- मनामयं । तैर्विज्ञापितकार्ष्णस्तु भगवान् पुरुषोत्तमः । अवतीर्णो ब्रह्मयोमी सत्यवत्यां पराशरात् ॥ उत्तरसत्त्वान् भगवान् वेदानुज्जहार हरिः स्वयं । चतुर्धाव्यभजसांस्तु चतुर्विंशतिधा पुनः । शतधा चैकधा चैव तथैव च सहस्रधा । कृष्णोद्वादशाधा चैव पुनस्तस्यायं- वित्तये । चकार ब्रह्मसूत्राणि येषां सूत्रार्थमज्जसा ॥ प्रथमे । श्रीगूढब्रह्मवन्धूनां त्रयीनश्रुतिगोचरा । कर्मश्रेयसि मूढान् श्रेय एव अवे- दिह । इति भारतमाख्यानं कृपयामुनिना कृतं । अथ भारतादिव्यपवेशेन कर्मकाण्डवेदार्थमादिश्य परमार्थसाधनं ब्रह्मज्ञानसाधनं प्रति- पादके श्रीभागवतमहापुराणमाह जन्माद्यस्येत्यादिना । एतज्ज्ञाप्रेस्फुटीकृतं । भारतव्यपदेशेन ज्ञानार्थः प्रदर्शितः । इत्यादिषु धर्मकाण्डवेदार्थस्य बाहुल्येन प्रदर्शकत्वमुक्तं भारतस्य । भारतानुदितं प्रायं यशो भगवतोऽमलं । येनैवासौ न तुल्येत मन्येत दर्शनखिलं यथाधर्मादवधार्यामुनिवर्त्यानुकीर्तिताः । न तथा वासुदेवस्य महिमा अनुवर्षिता । न यद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो अगतं पवित्रं प्रगृहीत- कर्हिचित् । तद्वचसं तीर्थमुशान्तिमानसा नयत्रहंसाविरमन्तु शिक्षया ॥ तद्वचसि सर्गजनताधविष्णुवोयस्मिन् प्रतिष्ठा कर्मवध्यवस्थपि । नामान्यनन्तस्य यशोऽङ्कितानयत् वृष्णान्तिगायन्ति वृष्णान्ति साधवाः । तैष्कर्म्यमप्यन्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनं कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्मनव्यकारणं ॥ अतो महाभाग भवानमोघदृक् शुचिधवाः सत्यवतो धृतव्रतः । उरुकर्मस्याखिल- वन्धमुक्तये समाधिनानुस्मरतश्चिचोष्ठितं । इति नारदोपदेशानन्तरं श्रीभागवतख्यमहापुराणं प्रकटनावस्य परमार्थसाधनत्वं । तथाहि अनर्थोपशमं साक्षात्प्रयोगमधोक्षजे । लोकस्याजानतो व्यासश्च केसावतसंहिता । यस्यां वै श्रुवमाणायां कृष्णपरमपूजने । भक्तिरुत्- पद्यते पुंसां शोकमाह भयापहा । अत्र कृष्णभक्तेरुद्देश्यकथनेन परं श्रीमद्गीतव्यं परपदेन कृष्णपवाकः । एतेनाशो ब्रह्मजिज्ञासेति

श्रीराधामोहनतर्कवाचस्पति गोस्वामी भट्टाचार्यः ।

सूत्रव्याख्यातं । तत्राथशब्दानन्तर्यार्थत्वः । आनन्तर्यञ्च प्रागुक्तकर्मकाण्ड पूर्वमीमांसाधीन सम्यक्कर्मकाण्डज्ञानस्य । भारतादिकञ्च पूर्वमीमांसानुसारीति । अतः शब्दहेत्वर्थः । तद्यथेहकर्मजितोलोकः क्षीयते एवमेवामुत्रपूयजितालोकः क्षीयते इत्यादितोवेदात् । कर्मफलस्यानित्यत्व बोधनात् । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति तमेवविदित्वाति मृत्युमेतिनान्यः पन्थाविद्यतेऽयनायर्हत श्रुत्या ब्रह्मा-
वगतेर्नित्यफलत्वबोधनाच्च । कर्मज्ञानानन्तरं ब्रह्मजिज्ञासाइत्यर्थः । अत्र ब्रह्मणोजिज्ञासेति कर्मपर षष्ठीतत्पुरुषेण ब्रह्मजिज्ञास्यं
ज्ञातुमिष्टमित्यर्थोलभ्यते ब्रह्मज्ञानस्य इष्टत्वेच ब्रह्मज्ञानमेव कार्य्यतयापर्य्यवस्यति । तथोक्तं समाधिनानुस्मरतद्विचेष्टितमिति तद्ब्रह्म-
विजिज्ञासस्वइति श्रुतौ विजिज्ञासस्वविजानीहि इत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानस्यैवनिःश्रेयः साधनत्वेन विधेयत्वात् विज्ञायप्रज्ञां कुर्वीतइति-
श्रुतेः । विज्ञानेच्छायाश्च विज्ञानेविधेयत्वावगमेनैवसम्पत्ते स्तस्या अभिधेयत्वाच्च सन्नप्रत्ययार्थोनविद्विषितः इति विज्ञानत्वं समाधिकरूपं
तस्यैव साक्षात्परमेश्वरज्ञानसाधनत्वात् अतएव रामानुजचरणैर्ब्रह्मजिज्ञासंत्यत्रजिज्ञासापदं निदिध्यासनपरमित्युक्तं अनेन च ग्रन्थेन
व्यासप्रतिनारदोपदेशेन कर्मकाण्डपरंभारतादीना अनुपादेयत्वमस्यैवब्रह्मपरत्वेनोपादेयतयुक्त्या परमब्रह्म श्रीकृष्ण एव जिज्ञास्य
इत्युक्तं । अथ पूर्वमीमांसाज्ञानानन्तरं मेवोत्तरमीमांसया ब्रह्मजिज्ञास्यमित्येवाथातो ब्रह्मजिज्ञासाइत्यत्राथशब्देन बोधितं तन्नसङ्गतं-
भाति । प्रागनधीत धर्मशास्त्रस्यापि वेदान्तविचार प्रवृत्तेः । धर्मज्ञान ब्रह्मज्ञानयोः फलभेदाच्च । न च मोक्षविरोधि ऋणत्रयापकर-
णस्य ब्रह्मजिज्ञासायामपेक्षितत्वेन तत्रच देवर्षेस्य यज्ञादिनिर्वर्त्यत्वात् यज्ञादेश्च पूर्वमीमांसार्थाविधारण सम्पद्यत्वात् आनन्तर्यक्रमो-
विवक्षितः । तथाचश्रुतिः । जायमानोवै ब्राह्मणस्त्रिभिः ऋणैः ऋणी जायते ब्रह्मवर्च्येनऋषिभ्यो यज्ञेनदेवेभ्यः प्रजयापितृभ्यः एष वा
अनृणोयः पुत्रीय यज्ञाब्रह्मचारीवासितेति । स्मृतश्च । ऋणाणित्रीयपाकृत्य मनोमोक्षेनिवेशयेत् । अनपाकृत्य मोक्षन्तु सेवमानोब्रज-
स्वध इति वाच्यं न यदिवा इथरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत यदहरेवविरज्येत तदहरेवप्रव्रजेत । अथ पुनरब्रवीतीवाब्रवीतीवा किमर्थावय-
मध्यामहेकिमर्थावयं यस्यामहे किं प्रजयाकरिष्यामः । याज्ञवल्क्यः प्रवब्राजये प्रजामीषिरेतेऽमशानानि भजिरे येप्रजानेषिरेऽमृतत्वं
भेजिरेइत्यादिश्रुत्याऋणापकरणं विनापि ब्रह्मविविदिषोः सन्यासविधानात् ऋणत्रयापकरणं परश्रुत्यादीनामविविक्तविषयत्वात् ।
नचात्राथशब्दोमङ्गलार्थएव इति वाच्यं मङ्गलस्य ग्रन्थ समाप्तिं प्रतिकूलविघ्नविनाशस्य ब्रह्मजिज्ञासाया मत्तपेक्षितत्वेनानन्वयात् ।
अर्थान्तरप्रयुक्तस्याथशब्दस्य एव मङ्गल रूपत्वात् । सिसृक्षोः परमाद्विष्णोः प्रथमं द्वौविनिःसृतौ । ॐकारश्चाथशब्दश्च तस्मात्
त्रायमिकौक्रमात् । तद्धेतुत्वं वदश्चापि तृतीयोऽतउदाहृतः । अकारः सर्व्ववागात्मापरब्रह्माभिधायकः । तच्चौप्राणात्मकौप्रोक्तौ व्याप्ति-
स्थितिविधायकौ । अतश्चपूर्व्वमुच्चार्याः सर्व्वव्रतेसतांमताः । अथातः शब्दयोरेवं वीर्य्यमाज्ञायतत्वतः । सूत्रेषुतु महाप्राज्ञास्तावेवादौ
प्रयुज्यते । इति गारुडादितिचेदुच्यते । पूर्व्वमीमांसायां विहितस्य स्वर्गादिफलस्य परमपुरुषार्थः शङ्कायामुत्तरमीमांसायां स्वर्गादि-
फलस्यक्षयिष्णुत्वेन हेयत्वमापाद्य निःश्रेयससाधनत्वेन ब्रह्मज्ञानमेवोपादेयमितिनिर्णीतं तत्रच निरस्यज्ञानापेक्षत्वात् सिद्धान्तस्येति
निरस्य स्वर्गादिफलक पूर्व्वमीमांसानन्तर्यं ब्रह्मजिज्ञासायामिति तथोक्तं बोधायने । वृसात्कर्ममाधिगमादनन्तरं ब्रह्मविविदिषेति ।
एवं तपसा किञ्चिषं हन्ति विद्ययामृतमश्रुते । ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्यकर्मणइति स्मृत्या कर्मणां दुरितनाशद्वाराचित्त-
शुद्धत्व सम्पादनेन ब्रह्मज्ञानोपकारकता इति । चित्तशुद्धिश्च । प्रशान्तचित्ताय जितेन्द्रियाय प्रक्षीणादोषाय यथोक्तकारिणो । गुणान्विता-
यानुगताय सर्व्वदा प्रदेयमेतत् सततं मुमुक्षवे । इत्याद्युक्त्या । तथाचाधिकारसम्पत्त्यर्थं पूर्व्वमीमांसापेक्षा एवञ्च कर्मचरिते चित्तशुद्ध्याद्य-
धिकारानन्तर्यं मेवाथशब्दार्थः । तदुक्तं गारुडे । आनन्तर्येऽधिकारस्य मङ्गलार्थं तथैवच । अथशब्दस्त्वतः शब्दो हेत्वर्थं समुदीरितइति ।
अधिकारिणामाह भागवततन्त्रे । आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तमसारश्चाप्यनर्थकं । विज्ञायजातवैराग्योविष्णुपादैकसंश्रयः । सउत्तमाधिकारीस्यात्
सन्नयस्ताखिलकर्मवान्इति । येषां कर्मजिज्ञासां विनापि चित्तशुद्धि स्तेषां प्राक्तन साधनं लक्ष्यतइति । ब्रह्मपदञ्च श्रीकृष्णपरं स्वयं-
रूपत्वेन तस्यैवनिर्णयत्वादिति राजायंगच्छतीत्यत्र सपरिकर राजग्रहणावत् अत्रब्रह्मज्ञानशब्देन तत्साधनान्यपिलक्ष्यानीति । इत्थञ्चप्रक-
टित सूत्रार्थकनारदोपदेश तात्पर्य्यपर्य्यवसित भगवन्निदिध्यासनं स्वाचरित परममङ्गलमादौ शिष्यशिक्षार्थं निर्दिशति परं धीमहीति ।
परं निरतिशयतत्वं धीमहिध्यायेम ध्यायतेर्लिङ्गान्दसं । बहुवचनं शिष्याभिप्रायं । अथातः शब्दतात् पर्य्यपर्य्यवसितं परतत्त्वध्यानहेतु-
विशेषणमाह सत्यमिति । अव्यभिचारिसत्ताकं इत्यर्थः । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतेः । अत्र स्वामिचरणैर्व्याख्यातमेव स्वरूपतदस्थ-
लक्षणाभ्यां उपलक्षयतीति स्वरूपं स्वमेवलक्षणां व्यावर्त्तकं * स्वरूपलक्षणम् तदस्थं यावलुक्ष्यकालानवास्थितं विशेषणं तदस्थलक्षणा-
मित्यर्थः यथा पृथिव्यादेर्गन्धादिकं उत्पत्तिकाले घटादौ प्रलयकाले परमाणौव्यभिचारेणतदस्थं । सत्यत्वेहेतुः यत्र यस्मिन् त्रिसर्गो-
ऽमृषासत्यः प्रतीयते इतिशेषः । त्रयाणांमायागुणानां तमोरजः सत्त्वानां सर्गः कार्य्यः भूतेन्द्रिय देवतारूपइत्यर्थः । यत् सत्यतयामिथ्या
सर्गोपि सत्यवत् प्रतीयते तं परं सत्यमित्यर्थः । सत्यतया प्रतीतिस्तुघटः सन्नइत्यादिरूपान्यसत्यं सत्यत्वेन प्रतीयमानं मिथ्याप्रपञ्चाधि-
ष्ठानत्वात् । यथा जलाधिष्ठानतेजइत्यनुमानेन सत्यत्वसिद्धिः । अथवा आरोपाधिकरणस्य ब्रह्मणः सत्यत्वं विनाआरोप्य मिथ्या-
सर्गस्यसत्यत्वेनप्रतीतिरनुपपन्नाइत्यनुपपत्ति ज्ञानेन ब्रह्मणः सत्यत्वसिद्धिः । अथवाघटः सन्नित्यादिप्रतीतिरधिष्ठान सत्तावलम्बिनी
अधिष्ठानसत्तातिरिक्त सत्ताभाववति सदभेदविषयकत्वात् । तेजसिजलप्रतीतिवदित्यनुमानेन ब्रह्मणः सत्यत्वसिद्धिः पक्ष*धर्मतो-
बलादिति । तेजोवारिमृदां यथाविनिमय इतिदृष्टान्तं व्याकरोति अन्यस्मिन् अन्त्यावभाषः आरोपः अयंविनिमयशब्दार्थः । ननुब्रह्म-
सत्तायाघटादिभानेन नीरूपस्यापि ब्रह्मणश्चाधुषापत्तिरित्यत स्त्रिधासत्तास्वीकार्य्या । तथाहि पारमार्थिकसत्ता व्यावहारिकसत्ता प्राति-
भाषिकसत्तेति । तत्राद्याब्रह्मणः द्वितीयाघटादेः प्रपञ्चस्य तृतीयारज्जुसर्पादेः पारमार्थिकत्वञ्च ध्वंसप्राग्भावाप्रतियोगित्वं । व्याव-
हारिकीचार्थक्रियोपयोगिनी वस्तुविचारेवाधिता अविद्याप्रयोज्याचेति । प्रातिभाषिकीच अधिष्ठानगता आरोप्य प्रतिभाषमाना । स्फटि-
कादौ सन्नहित ज्वालौहित्यवत् व्यवहारानुपयोगिनी आगन्तुकदोषप्रयुज्याचेति । आगन्तुकदोषाश्च चाकचक्यादयः शक्तिरूपाः

* व्यावर्त्तक—अभेदः ।

* पक्ष—आश्रय ।

श्रीराधामोहनतर्कवाचस्पति गोस्वामी भट्टाचार्यः ।

स्वप्नोपलब्धगजादौ च निद्रादयः इति । घटादौ च प्रातिभाषिकसत्तयैव सद्रव्यवहारे जलाहरणादि व्यवहारानुपपत्तेः व्यावहारिक सत्तान्तरं स्वाकृतमित्यादिकं आलोच्य कल्पान्तरमाह । यद्वा तस्यैव परमार्थसत्यत्व प्रतिपादनाय तदितरस्य मिथ्यात्वमुक्तमिति । अत्र मिथ्यात्वे परमार्थिकत्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकसत्तात्यन्ताभाववत्त्वं । कार्यजातं मिथ्या ब्रह्मतरत्वात् रज्जुसर्पवदित्यनुमानं सिद्धप्रपञ्चमिथ्यात्वे स्थापनात् मिथ्यात्वप्रयोजक ब्रह्मतरस्य ब्रह्मण्यसत्त्वेन मिथ्याभावेनार्थायातं सत्यत्वमिति भावः । अथ कालदेश परिच्छेदहेतुनैव मिथ्यात्वं प्रपञ्चस्य निर्णयं अस्य च तदभावाच्च मिथ्यात्वमिति श्रुतिश्च सदेव सौम्येदमप्रमासीदेकमेवाद्वितीयं इत्युपक्रम्य ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं सभात्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्युपसंहरन्ती । ब्रह्मणः सत्यं स्वगतं स्वजातीयभेदगून्यत्वरूपमेकत्वं । स्वगतविजातीय भेदगून्यत्वरूपमद्वितीयत्वञ्च दर्शयित्वा ऐतदात्म्यमित्यनेन विश्वस्य ब्रह्मारोपितत्वं दर्शितवती । एवं वाचारम्भणां विकारनामधेयं मृत्तिकात्वं सत्यं इति श्रुत्या वाचारम्भणात्वेन नृत्तत्वेनानृतत्वं दर्शितं । एवं जगतो मिथ्यात्वं घटादिप्रतीतिरारोपरूपैव सदधिष्ठानमन्तरेणान सम्भवति निराधिष्ठानारोपाभावात् तदधिष्ठानस्यासत्त्वे अनवस्थानादित्यवश्यं प्रपञ्चाधिष्ठानं सदित्यङ्गीकार्यं । तस्य सत्यत्वं तत्स्वरूपमेव खनियतसत्ताकधर्मस्य स्वरूपानतिरेकात् । अतः सत्यत्वं स्वरूपलक्षणमित्युक्तं टीकायां । महसास्त्रप्रकाश ज्ञानेन कपटे मायावैभवं जन्मादीति जन्मआदिर्यस्य इतितद्गुणसम्बिज्ञान बहुव्रीहिना जन्मस्थितिभङ्गं इत्युक्तं । भङ्गं प्रलयः । मूले इतरत इति इतरपदस्य जन्मादीत्यनेन यत इत्यनेनार्थेष्वित्यनेन चान्वयः । तत्र जन्मादीत्यस्य इतरपदार्थान्वयेष्वष्टयर्थे प्रथमा इतरपदस्य च अत्यन्ताभावपरत्वं । तेषां जन्माद्यभावात् इत्यर्थः । अर्थेष्वित्यस्य इतरपदार्थान्वये पञ्चम्यर्थे सप्तमी । इतरपदस्य च भेदावच्छिन्नपरत्वं तसिलश्च पञ्चमी स्मारकत्वं तेनार्थे तरेष्योऽकार्येभ्यः । यत इतस्य यस्य इति षष्ठ्यर्थे पञ्चमी अवधित्वविषयसाध्वी । अन्यथाभेद प्रतियोगिवाचकपदपेव पञ्चम्या इतरादिपदयोगेऽनुशङ्कत्वात् पञ्चम्यनुपपत्तेः । सांख्यविभक्तिकस्तोसिलिति सूत्रानुस्मरणेऽनर्थेषु अकार्येषु इत्यपि स्यात् । इत्येवाकार्यं जन्माद्यभाव प्रयोजकाभाव प्रतियोगित्वे सति कार्यान्वय प्रतियोगित्वं कार्यजनकतादिप्रयोजकं लब्धं । यत् तादृशकार्यान्वय प्रतियोगित्ववत् तत्तज्जगदुत्पत्तयादि जनकमिति व्याप्त्या जगदुत्पत्तयादि कारणात्तथा ब्रह्मसिद्धिरिति स्थापितं । ब्रह्मणो विवर्त्तोपादानत्वं न तत्परिणामोपादानत्वं इति बाधनाय सद्रूपेणेति पूरितं । परिणामोपादानत्वं उपादानसत्ता समानसत्ताक कार्योत्पादः । विवर्त्तोपादानञ्च उपादानसत्ताविषयसत्ताक कार्योत्पादः । वस्तुतः जन्मादीत्यादिपदनेव जन्माद्यभाव उपस्थाप्यते तस्य च इतरत इत्यनेनान्वयः । अर्थेषु सद्रूपेणान्वयात् । यतोस्य जन्मादि इत्येकाऽर्थः । अनर्थेभ्यो यद्व्यतिरेकात् जन्माद्यभाव इत्यपरोऽर्थः । तथा च धूमेन हेतुना यथाकारणस्य बह्वनुमानं तथा कार्येण जन्मादिहेतुना जगति पक्षे किञ्चित् सदन्वयसाधने परिशेषात् ब्रह्मणः सिद्धिरित्यन्वयात् इत्यन्तेन सूचितं । इतरत इत्यनेन च खण्डोपादिकं किञ्चित् प्रतियोगिताकाभावप्रयुक्तव्यतिरेक प्रतियोगि जन्माद्यभावादित्यनुमानेन व्यतिरेक प्रतियोगितया ब्रह्मणः । सिद्धिरिति सूचितं । अत्र इतरत इत्येकपदोपस्थापितार्थानां अन्वये व्युत्पत्तिविरोधः । अलीकं खण्डोपादिभानविरोधश्चेत्यतो व्याख्यान्तरमाह टीकायां अनुवृत्तत्वात् इति । समन्वयादित्यस्यार्थः । अन्वयश्च यत्पदार्थं ब्रह्मणि अनुवृत्तत्वं व्यापकत्वं अनुसूचतत्वं भेदाप्रतियोगित्वं वा । तथा च जगद्व्यापकत्वात् ब्रह्मणस्तत्कारणत्वं अनुसूचतत्वं जगति तदसत्ताप्रदत्वात् । भेदाप्रतियोगित्वञ्च अत्र जगन्निष्ठभेदाप्रतियोगित्वं तत्र प्रमाणां सर्वं खल्विदं ब्रह्मति श्रुतिः । जगतो ब्रह्मस्वरूपत्वं ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं विना योगित्वञ्च अत्र जगन्निष्ठभेदाप्रतियोगित्वं तत्र प्रमाणां सर्वं खल्विदं ब्रह्मति श्रुतिः । जगतो ब्रह्मस्वरूपत्वं ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं विना न सम्भवति इति जगत्कारणं ब्रह्मति । न च ब्रह्मनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वेन ब्रह्मकारणत्वं ब्रह्मणः स्यादिति वाच्यं तदन्यत्वे सति तन्निष्ठभेदाप्रतियोगित्वस्यैव प्रयोजकत्वात् । वस्तुतस्तु जगति ब्रह्मभेदावर्तते तदस्वीकारे जगतः सत्तापत्तिरतो वक्ष्यतिसत इदमुत्थितं सदिति चेन्नतुः प्रतियोगित्वस्यैव प्रयोजकत्वात् । वस्तुतस्तु जगति ब्रह्मभेदावर्तते तदस्वीकारे जगतः सत्तापत्तिरतो वक्ष्यतिसत इदमुत्थितं सदिति चेन्नतुः तर्कहतामित्यादि । सर्वं खल्विदं ब्रह्म इत्यादि श्रुत्या ब्रह्मतादात्म्याध्यासेन जगतो ब्रह्मविवर्त्तोपादानकत्वं बोध्यते । इत्येवानुस्यूतत्वं व्यापकत्वं वा अनुवृत्तत्वं बोध्यं अनुसूचतत्वं च भेदाप्रतियोगितया भानविषयत्वमिति । व्यतिरेक इत्यस्यार्थमाह व्यावृत्तत्वात् इत्येत्येत्यनेनान्वयः व्यावृत्तत्वात् अनुवृत्तत्वाभाव एव न च घटादिव्यावृत्तत्वं घटादावपीति घटादिकार्यत्वं घटादावपि स्यादिति वाच्यं तत्स्वरूपत्वे सति तद्व्यावृत्तस्य तत्कार्यता प्रयोजकत्वात् तत्स्वरूपमात्रस्य प्रयोजकत्वे स्वस्यापि स्वकार्यतापत्तेः । अत्र च यत् इति पञ्चम्याः कारणात्त्वमेव प्रत्याख्यतत्परिरूपकमेव जन्मादौ लभ्यते । न तु विश्वनिष्ठकाव्यत्वमपीति व्यावृत्तत्वात् इति अनन्वयापत्तिरित्यतः कल्पान्तरमाह टीकायां सावयवत्वादिति । एतच्च पूरितं अन्वयव्यतिरेक प्रयोजककाक्षानिवृत्तये । अन्वयः कदाचित्सत्त्वं व्यतिरेकः कदाचिदसत्त्वं । मूलेऽस्येत्यस्य पृथिव्यादिरित्यर्थः । तथा च पृथिव्यादिकं सहतुक जन्मादिकं कदाचित्कत्वात् घटादिर्वादित्यनुमानेन सहतुकत्वसिद्धौ अन्यत्र बाधात् । ब्रह्मवसिद्धयति इति अत्र तात्पर्यं अत्रार्थेष्वित्यन्वयः अभिज्ञ इत्यनेन बाध्यः । ननु श्रुतसाहाय्यरहितमनुमानं न कुत्रचित् । निश्चयात् साध्यैदं प्रमाणान्तरमेव च । श्रुतिस्मृतिसहायस्तत्प्रमाणान्तरमुत्तमं । प्रमाणपदवर्गच्छेनात्र कार्यविचारोति कर्मपुराणेन तर्काऽप्रतिष्ठानादिति सूत्रेण च तन्प्रस्यास्वतन्त्र्योर्करेतदग्रन्थस्यानुमानमात्रं मूलकत्वेऽप्रामाण्यशंकास्यादित्यतः श्रुतिः प्रमाणायति यता वा इत्यादौ । ईक्षतेनाशब्दमिति न्यायाच्च इति सांख्यपरिकल्पितं सत्त्वादिगुणत्रययुक्तं प्रधानं न जगत्कारणं ब्रह्मयतोऽशब्दोपशब्दत्वञ्च शब्दाप्रतिपाद्यः । शब्दश्चात्र यतो वा इमानि इत्यादि श्रुतिवाच्यः । तथा च यतो वा इत्यादि श्रुत्या प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वावधानात् न तस्य ब्रह्मत्वमिति । ननु तादृशश्रुत्येव कथं न प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वबोध्यते इत्यत आह ईक्षतेः ईक्षणाकर्तृत्वञ्च यत्तात् स पक्षत बहुव्रीह्यामत्यादि जगत्कर्तृत्वं प्रतीक्षणा कर्तृत्वबोधकश्रुतिघटितत्वादितियावत् । नचायं हेतुः शब्दनिष्ठः न तु प्रधाननिष्ठ इति स्वरूपासिद्ध इति वाच्यं ईक्षितुं जगत्कर्तृत्वबोधकत्वेन हेतुना प्रधानावधकत्वसिद्धौ । तुल्यविसिद्धयतया प्रधानेऽपि शब्दबोध्यत्वाभावः सिध्यति इति । प्रधानस्य तादृशशब्दबोध्यत्वाभावः सिध्यतीति प्रधानस्य तादृशशब्दबोध्यत्वाभावः प्रयोजकञ्च जडत्वेनेक्षणा कर्तृत्वबोधकत्वः । विशेषश्चाभावे तद्दीकादौ च प्रष्टव्यः । जगतो मिथ्यात्वे प्रमाणाभावः । न च ब्रह्मभिन्नत्वमेवमानं भवन्मते ब्रह्मभिन्नत्वस्यैवासिद्धः । मिथ्याधिकस्याभेदाङ्गीकारेऽपि । भवन्मते जगति तद्व्यापरीहारात् । न च कालदेशपरिच्छेदहेतुनैव मिथ्यात्वं साध्यं अप्रयोजकत्वात् । न च रज्जुसर्पवद्विज्ञानं एव प्रयोजक इति वाच्यं । अयं सर्प इति रज्जुज्ञानं अन्यत्र सिद्धस्य सर्पदेहभेदो रज्जुवादी पुरोवृत्तिनि दोषवशाज्ज्ञासते ।

श्रीराधामोहनतर्कवाचस्पति गोस्वामी भट्टाचार्यः ।

मनुतत्र मिथ्या रज्ज्वारोपित सर्पादेर्भानं इति दृष्टान्तासिद्धेश्च किञ्चारोपोहि प्रसिद्धेवस्तुनि अन्यत्रप्रसिद्धस्य दोषवशाद्भवति जगतो-
मित्यात्वे खपुष्पादितुल्यस्य तस्यारोपासम्भवं जगद्भानस्यारोपरूपत्वं रज्जुसर्पारोपवदर्थक्रियाकारित्वं घटादेर्नस्यात् । व्यवहारिक
सत्त्वस्याङ्गीकारे तस्यमित्यात्वे न तेन व्यवहार सिद्धिः । तस्य सत्यत्वं च सिद्धे ब्रह्मातिरिक्तं इति । बुद्ध्याजीवोपाधेः सादित्वं प्राक्-
तद्दृष्टादेरभावात् बुद्ध्याद्युत्पादपवनस्यात् । नच युगपन्नसकलबुद्ध्यादिसृष्टिः स्वीक्रियते पित्राद्यदृष्टवशाच्च पुत्रादिजीवोपाधिजन्म-
स्वीक्रियते इति वाच्यं । सदेवसौस्थैदमग्रआसीदिति श्रुत्या अवान्तरप्रलये ब्रह्मातिरिक्तवस्तु मात्रत्वासत्त्वं प्रतिपादनेनाविद्याया अभावात् ।
कुतः प्रपञ्चसर्ग इति सृष्टि सहकारिमायास्वभावोदष्टादेस्तदानीं सत्तावश्यकतया सदेवेत्वेवकारेण स्थूल प्रपञ्चसैवनिषेधात् ।
अविद्यालिङ्ग शरीरादीनां अनादित्वमङ्गीकार्यं । अनादित्वे च तेषां नित्यत्वमायाति अनादभावस्यनित्यन्ननियमात् इति द्वैतसिद्धिः ।
साक्षितया सर्वत्र ब्रह्मावस्थानेन सर्वस्य ब्रह्मत्वमुक्तं श्रुत्यादाविति । इत्थञ्च प्रपञ्चस्यनश्वरत्व मेवनतुमित्यात्वमात्र । सात्वतमतानु-
सारेण श्रीमत् सन्दर्भ सम्मतव्याख्या लिख्यालिख्यते । यथाधीमहीति निर्विशेषवस्तुनोध्यानाशक्यतया मूर्तिमान् भगवान् एव
परशब्दप्रतिपाद्यइति सूचितं । निर्विशेषस्यकथञ्चिच्छ्रयत्वेपि तद्व्यानस्यवहुतरक्लेशसाध्यत्वात् फलस्यानतिशयत्वाच्च तत्र प्रेक्षावताम-
प्रवृत्तेः । तथाच भगवद्गीतासु । मय्यविश्यमनोयेमां नित्ययुक्ताउपासते । श्रद्धयापरयोपता स्तेमेयुक्ततमामताः । येत्वक्षर मनिर्हेश्यमव्यक्तं
पर्युपासते । तेप्राप्नुवन्तिमामेवसर्वभूतहितेतरताः । क्लेशाधिकतरस्तेषामव्यक्तसक्तचेतसां । अव्यक्ताहिगतिर्दुःखं देहवर्द्धिरवाप्यते ।
इति नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितमित्यनेन मूर्त्तभजनस्यैव नित्यत्वमुक्तं इति । तद्व्यानेहेतुमाह सत्यमिति एतच्च प्राग्ब्याख्यातं । परत्व-
मेवव्यञ्जयति धाम्नास्वेनेति । धामशब्देन तेजोवाचिना स्वप्रकाशत्व साधर्म्येण स्वप्रकाशज्ञानमुच्यते तदात्मकेन स्वेनरूपेण निरस्तं
कुहकं मोहविक्षेपादिकारितया मायायस्मादिति धामशब्देन ज्ञानमयी शक्तिरुच्यते मायां व्युत्स्यविच्छात्त्याइत्युक्तेः । स्वेनेत्यनेनचिच्छक्ते-
रंतरङ्गत्वं निरस्तकुहकमित्यनेन मायायावहिरङ्गत्वं दर्शितं । तेन मायागुणराहित्येन निर्गुणानरञ्जनत्वादिक स्वरूपभूतगुणवत्त्वेन च सर्व-
शक्तिमत्त्वादिकं यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्यज्ञानमयंतपः । यस्मादेतब्रह्मनामरूपमव्यञ्जयते । सर्वस्यवशीसर्वस्येशानः यः पृथिव्या-
तिष्ठन् पृथिव्याअन्तरालं सोऽकामयतवहुस्यां तत्तेजोऽसृजं सत्यंज्ञानमनन्तं ब्रह्मइत्यादि श्रुतेः । न तस्य कार्यकरणञ्चविद्यते न तत् सम-
श्चाश्याधिकश्चदृश्यते । परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयते स्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचेतिश्रुतेश्च । ह्यादिनीसन्धिनीसन्धिचर्यैकासर्वसंश्रये ।
ह्लादतापकारीमिश्रात्वयिगुणवर्जिते इति विष्णुपुराणाच्च । सर्वविन्दतइति सर्ववित्सर्वशक्तिरित्यर्थः । तपेश्वर्य इति दिवादि-
पठित धातुनिष्पन्नत्वात् तपःशब्देन ऐश्वर्यमुच्यते ज्ञानमयं इच्छाप्रधानं ज्ञानपदेनेच्छायामयद् प्रत्ययेन प्राधान्यस्याभिधानात् । अथवा-
ज्ञानमयं चिच्छक्तिलसितं इत्यर्थः । अथवा यस्यज्ञानं यद्गोचरज्ञानं तन्मयं तदात्मकंतपः । मायानिरसनलक्षणतपःसाधनं तमेवविदि-
त्वातिमृत्युमेतिनान्यः पन्थेतिश्रुतेः । ब्रह्मवेदं सर्वस्यवशी सर्वनियन्ताइत्यर्थः । अथवा धामशब्देनप्रभावउच्यते गृहदेहविवर्त्तप्रभावा-
धामानित्यमरात् । सत्यत्वयुक्तिमाह यत्रेति तत्सृष्ट्यातदेवान्प्राविशत् इति श्रुत्याबोधित जगत्कारणे अन्तर्यामितया सर्वत्रस्थिते
यस्मिन्स्थितोयं त्रिसर्गोऽमृषासत्यः रज्जौसर्पादिवदारोपितो न भवति किन्तु सत्यएवअसत्यत्वे सत्कार्यत्वानुपपत्तेः । असतिप्रवशा-
सम्भवात् नियम्यत्वाधेयत्वयोरसम्भवाच्च । एवमसतः सत्कारणत्वाद्यनुपपत्तेः । सदेवब्रह्मकारणमन्तर्यामि जगदाधारइत्युच्येयं ।
सतः सज्जायतेइतिनियमात् सदसतोस्तात्मानुपपत्तेः । सतोविवर्त्तः प्रपञ्चइत्यनुपादेयं तथाचोक्तं भगवद्गीतासु । नासतोविद्यते
भावोनाभावोविद्यतेसतः । उभयोरपिदृष्टोन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः । इति । अत्रासतः सकाशात् न भाव न असदुत्पत्तिः ।
सतःसकाशात् न अभावः न असदुत्पत्तिः । तत्त्वदर्शिमिर्विवेचकैः अनयोरुभयोरन्तो याथार्थ्यं सत्यत्वरूपदृष्टः नत्वन्पैरित्यर्थः ।
सत्यस्य सत्यमिति प्राणावैसत्यं तेषामिन्नसत्यमिति च श्रुतेः । अथैनमाहुः सत्यकर्मैति सत्यं ह्येवेदं विश्वमसौसृजते इति श्रुतेश्च ।
तेषां प्राण शब्दोदित स्थूलसूक्ष्मभूतानां व्यवहारतः सत्यत्वेनावगतानां मूलकारणभूतं परम सत्यं ब्रह्मेतितदर्थः । परन्तु भगवतः
सत्यत्वं नित्यतयामुख्यं प्रपञ्च सत्यत्वमागमापायितया गौणं । तेन प्रपञ्चो नश्वर इति अमृषात्वेपिमित्यात्व प्रवादइतितुवोध्यं । सत्यत्वे-
दृष्टान्तः । तेजोवारिमृदां यथाविनिमयः परस्परंशव्यत्ययः परस्मिन्नवस्थितेः । तथाच श्रुतिः इमास्तिस्त्रोदेवतास्त्रिविदेवैकाभवति
यदग्रेरोहितं रूपं तेजसः तद्रूपं यच्छुक्लं तद्रूपं यत्कुण्डलं तद्रूपं यत्कृष्णं तद्रूपं यत्तमस्येति । अथवा तेजोवारिमृदां यथा यथा वदन्निमयः परस्परस्मिन्
परस्परंश समाहारः स्थूलप्रपञ्चः यथावत् विनिमयः यत्रेतिवा । त्रिसर्गः त्रयाणां मायागुणानां कार्यरूपः अमृषासत्यः यत्र यास्मिन्
शासितरिभवति तं सत्यं धीमहीत्यर्थः । यद्वा मृषामृषावत् नश्वरइत्यर्थः । तथाच ब्रह्मणः सत्यत्वं विनाशासनकर्त्तृत्वानुपपत्तिरिति ।
अत्रसुब्रह्मं अक्षरमस्त्रान्तधृतेः । साचप्रशासनादिति तत्रतस्यायमर्थः । अम्बरान्तस्य आकाश पर्यन्तस्य सर्वस्यधृतेर्धारणात् ब्रह्म-
वाक्षरं सत्यं तथाच श्रुतिः । एतस्मिन्नक्षरेगार्ग्यकोशततश्च प्रेतेश्वइति । उत्रिधातु पृथिवी मुतयामेकोदधारभुवनानि विश्वमर्सासन्
प्रियमाणोविभर्त्ति एकोदेवो बहुधानिविष्टइत्यादि । स्कन्दपुराणञ्च । पृथिव्यादि प्रकृत्यन्तं भूतं भव्यं भवच्चयत् । विष्णुरेकोविभर्त्तिदं नान्य-
स्तस्मात् क्षमोधृत्तौ । साचधृति प्रशासनादित्याह द्वितीयसूत्रेणात्रश्रुतिरपि एतस्यवाक्षरस्य प्रशासनं गार्गि सूर्याचन्द्रमसौविधृतौतिष्ठत
इत्यादि धृतिः पतनाभावः । तेज आदितिसृणां समाहारमाह श्रुतिः सयं देवतैक्षत इन्ताहमिमास्तिस्त्रोदेवता अनेन जीवेनात्मना अनुप्राविश्य
नामरूपे व्याकरवाणितासां त्रिवृतं त्रिवृतमकैकांकरवाणीति । तिसृणां देवतानां तेजाऽवभात्मिकानां मध्य एकैकां देवतां त्रिवृतं त्रिवृतं
त्रिरूपांकरवाणीतिक्षणं परमामदेवताकृतधृतीचेत्यर्थः । त्रिवृतकरणश्चतेजोऽवधीनां एवाणामकैकं द्विधाविभज्य पुनरेकैकभागस्य द्विधा-
विभागद्वयंस्त्रिधाविभज्य स्थूलभागं पथित्यज्जगन्मदीयस्थूलभागयोरेकैकभागस्ययोजनं । त्रिवृतकरणानांपञ्चीकरणमेवलक्षितं । परन्तु
आकाशस्य सर्वावकाशतयावात्याश्च सर्वत्रेष्टाहेतुत्वेन सर्वाविनाभूतत्वात् तस्यास्तेज आदिस्त्वन्तर्भाव सिद्धवत्त्वत्तत् । त्रिवृत-
करणं भूतायुक्तमिति एतदेवतदस्थूलक्षणविशेषणो न दृढयतिजन्माद्यस्य यत इति । अस्य विश्वस्य जन्मादि यत इति तत्पक्षमितिर्थाः ।
तथाचश्रुतिः । यतो वा इमानीत्यादि विश्वंसंहतुकं जन्मादिमवोधि जन्मादिमित्यादित्यनुमानमात्रप्रमाणं । ननु इश्वरोक्तस्यप्रयोगेन गूढ्य
त्वात् मुक्तात्मवदित्यादि सत्प्रतिपक्षस्थापनेन परमेश्वरं जगत्कर्त्तृत्वानुमानं सन्धिप्रमाणायकं तथोक्तं तर्काप्रतिष्ठानादित्यादि सूत्रेणेति ।

श्रीराधामोहनतर्कवाचस्पति गोखामी महोपाचार्यः ।

शास्त्रमेव प्रधानं प्रमाणं वक्तव्यं तथोक्तं शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रेण शास्त्रयोनिः प्रमाणस्येति शास्त्रयोनिः तत्त्वात् । तत्र कथं शास्त्र-
योनित्वमित्याशङ्क्यात्तत्समन्वयादिति सूत्रान्तरमुक्तं तदर्थश्च तत्शास्त्रयोनित्वंतुशब्दः प्रशक्ताशङ्कानिवृत्त्यर्थः समन्वयः अन्वय-
व्यतिरेकाभ्यामुपपादनं तस्मात् । तत्रान्वयेन उपपादनं सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्मइत्यादिना व्यतिरेकेनोपपादनं कथमसतः सज्जायतेति ।
कांक्षान्यात्कः प्राययात्तत्तत्तत् आकाशानन्दोनस्यादित्यादिना प्रयोजनशून्यत्वेपि सृष्ट्यादिकर्तृत्वं श्रुतिष्वानन्दरूपताप्रतिपादने नैवसमा-
हितं तथोक्तम् नारायणसंहितायाम् सृष्ट्यादिकं हरेरेव प्रयोजनमपेक्षते कुरुतेकेवलानन्दाश्रुमत्तस्यैव नर्तनं यथेति तद् एव शास्त्रयोनिवत्
तत्त्वात् तत्समन्वयादिति सूत्रद्वयार्थं प्रमाणत्वेनाह अन्वयादितरतश्चार्थेष्विति अर्थेषु नानाविधेषु वेदवाक्यार्थेषु सत्सुअन्वयात् अन्व-
यमुखेन व्यतिरेकतश्च व्यतिरेकमुखेन श्रुतिवाक्येन यतोस्यजन्मादि प्रतीयतेइत्यर्थः तथा च जन्मादीत्यनन्तरं प्रतीयते पूरणीयं । अथवा
इतरइति सप्तम्यन्तं च अप्यर्थे तथा च इतरेषु अर्थेषु सत्स्वपि अन्वयात् सर्ववेदवाक्यानां तात्पर्यावधारणात् तत्र तयो वा इमानिभूतानि
जायन्ते इत्यादि श्रुतीनां साक्षात्परत्वं अस्थूतमनन्वद्रस्वमित्यादिवाक्यानां निषेधावधित्वेन इन्द्रमुपासीतित्यादिदेवतान्तरपराणामपि
सर्वेषामंशीभूते तस्मिन् परमेश्वरे पर्यवसानेन येप्यन्यदेवंताभक्त्यायजन्ते श्रद्धयान्विताः तेषामेव कौन्तेयायजन्निहिविधिपूर्वकम्
इति भगवदुक्तेः श्रुत्यध्याये च कथम् यथा भवन्तिभुविदतुपदानिनृणां इति । एवं क्रियापराणामपि वेदानां ज्ञानसाधने भगवत्
परत्वं एवं जगत्कर्तृत्वादीनामन्यत्रवाधेन यत्र तात्पर्यावधारणादस्यविश्वस्यजगत्कर्तृत्वं निराकृतं । ननु ब्रह्मणि श्रुत्यन्वयोदर्शितः तत्कथं
संगच्छते ब्रह्मणोनिर्गुणत्वात् वेदस्यसगुणपरत्वात् । अतएव श्रुतिरपि यतोवाचोनिवर्तन्ते अप्राप्यमनसासहइति । अशब्दमस्पर्शमरूप-
मित्यादिच । इत्यतआहस्वराट् स्त्रेषुस्वकीयेषुभक्तेषु राजतेप्रकाशतेइत्यर्थः । भक्त्याहमेकयाग्राह्यइत्युक्तेः । भक्तेक्षणीयत्वादेव श्रुतिगोच-
रत्वमिति तथा च श्रुतिः तत्रौपनिषदं पुरुषं पृच्छामिइति । सतं परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते इति च । एते न ईक्षतेर्नाशब्दमिति व्याख्यातं ।
ब्रह्मेतिपक्षः पूरणीयः ब्रह्मणाशब्दं न शब्दागोचरं ईक्षतेः ईक्षणविषयत्वादिति तदर्थोदशब्दत्वञ्च अनन्तगुणत्वात् अभक्तज्ञानागोचरत्वाच्च ।
ननुहिरण्यगर्भादीनामस्तुजगत् कर्तृत्वमित्यतआह तेने ब्रह्महृदेति । आदिकवये ब्रह्मणोपिब्रह्मब्रह्मपरतयावेदं तेने उपादिदेश तं धीमही-
त्यर्थः । एतेन जगत्कर्तृत्वं वेदकर्तृवोधनेन हिरण्यगर्भस्य वेदोपदेश श्रवणेन च नहिहिरण्यगर्भस्य तत्त्वमितिफलितं । एष वेदस्य
ब्रह्मबोधकत्वेन शास्त्रगम्यत्वरूप शास्त्रयोनित्वं प्राप्तं शास्त्रस्ययोनिः करणं इति व्युत्पत्तिर्लब्धं शास्त्रयोनित्वादिति शास्त्रस्यार्थान्तरं
ब्रह्मतेने इत्यनेनोक्तवान् । सचापदेशः हृदान्तःकरणद्वारैवनतुवागद्वारा एतेनान्तर्यामितया बुद्धिवृत्तिप्रेरकत्वम् उक्तं । तथा च श्रुतिः यो
ब्रह्माणं विदधातीत्यादिः । अस्य महतोभूतस्यनिःश्वसित मंतहृवेदोऽजायतइत्यादि च । स्मृतिश्चप्रतिमन्वन्तश्चैषा श्रुतिरन्याविधीयते
इति । निःश्वसितश्च निर्विशेषस्यासम्भवादतो मूर्त्तिमदेव वस्तुलक्ष्यमनुमानश्चवेदः पौरुषेयम् वाक्यत्वादित्यादि । ननुवेदस्य ब्रह्मापरत्वे कथं
क्रियामात्रपरत्वं जैमिनिप्रभृतयोवदन्ति इत्यतआह यत्सूरयोपिमुह्यन्ति यत्र अनेन श्लोकेनगायत्र्यर्थोदर्शितः । तथाहि जन्माद्यस्येत्यनेन सावितु-
रित्यस्यार्थः । परमित्यनेन वरेण्यमित्यस्यार्थः धाम्नास्वेनेत्यनेन भर्गइत्यस्यार्थः स्वराडित्यनेन देवस्येत्यस्यार्थः । नेने ब्रह्महृदेत्यनेनधियो-
योनप्रचोदयादित्यस्यार्थः । प्रकटितः गायत्र्यां देवस्येति अभेदेषष्टीवोध्या । उक्तञ्चत्राधिकृत्यगायत्रीमित्यादि ॥ १ ॥

भाषा टीका ।

हम* उस परमार्थ सत्यक परतत्वको ध्यान करते हैं जिसकी सत्यतासै मिथ्या भूतभी मायाके गुण त्रयका यह सर्ग सत्य प्रतीत होता है । मिथ्या सर्ग की सत्यता मै यह दृष्टान्त है—जैसे मरीचि का*मै जलकी प्रतीति होती है और सृत्तिका के विकार काचादिक मै जलकी भ्रान्ति होती है । माया कार्य जगत् के आधार होनेपर भी वह अपने स्वरूप सै निरस्त कुडुक है* ॥

जिससै* अन्वय और व्यतिरेक के द्वारा जगत् की सृष्टि स्थितिप्रलय होंती हैं । (इससै प्रकृति न समझना चाहिये क्योंकि वह) अभिज्ञ है अर्थात् ज्ञान स्वरूप है (प्रकृति जड़ है इसीसै जगत् कारण नहीं है तब जीव समझना चाहिये क्योंकि ज्ञान मय है नहीं) स्वराट् । वह स्वतः सिद्ध ज्ञान है—जीवतौ परत ज्ञान वान् है तब ब्रह्मा होगा नहीं) जिसने ब्रह्माका भी वेद पढाया है । (ब्रह्मा का तौ और से वेदाध्ययन प्रसिद्ध नहीं है) जिसने मन सै ही ब्रह्मा को वेदाध्ययन कराया है उसी पर तत्वको हम ध्यान करते हैं ॥

जिसकी सत्ता सै जिसकी सत्ता होना । अन्वय) जिसके अभाव मै जिसका अभाव होना (व्यतिरेक) कहा जाता है । उदाहरण सूर्यकी सत्ता सै धूपकी सत्ता होतौ है (अन्वय) सूर्यके अभाव मै धूप नहीं रहती है यह है (व्यतिरेक) । जगत् का भी यही है ब्रह्मा की सत्ता सै जगत् की सत्ता है ब्रह्माके बिना जगत् की कुछ सत्ता नहीं है ॥ १ ॥

* यहा (हम) सै शिष्यों का अभिप्राय है ।

* “प्रीष्मके दिनों मै जब मध्याह्न के सूर्यका प्रकाश प्रखर होता है तब बालुका मै जलकी सी तरंगें दिखाई देती हैं । उसै देखकर सृगों को जलकी प्रतीति होती है” उसै सृगसृणा वा (मरीचिका) कहते हैं

* सत्यता स्वरूप लक्षण है

* यह तटस्थ लक्षण है

समर्पणम् ।

—*—*—*—

श्रीमद्वैष्णवादि सर्वसज्जन समाराधनीय पूज्यपादश्री-
मद्वल्लभकुल तिलकायमानपण्डित कुलपति विद्योत्साह
विवर्धक श्रीहरिभक्तिपरायण गोस्वामि श्री १०८ देवकी-
नन्दनाचार्य महाराजानां करकमले इदमष्टटीकासमलं-
कृतं श्रीमद्भागवतं हरिभक्त्या समर्पितमभूत् ॥

समर्पयिताचास्य प्रणतदासः

नित्यस्वरूपशर्मबृह्मचारी

श्रीवृन्दावनम्

—*—

॥ श्रीः ॥

भूमिका ।

हे श्रीभागवतरसमिलिन्दाः ।

अयतामवतंसतां सतां तद्वभवतां भवतां संप्रत्यसौ सुप्रवृत्तिः प्रवृत्तिः विहायेमांवाचंयमतां कलयन्तुचातिहर्षगुञ्जितानि जितानिशे-
तरध्वनीनि इह खलु जगति पुरा किल श्रीभागवतकल्पद्रुमतया परिणतं यन्निभुवनसौभाग्यं निखिलब्रह्मार्थं देवार्थं राजार्थं विहितानुष्ठान-
समुदायफलं वा तात्कालिकपरम भागवतजनेतरदुष्करानवकर चिरसुकृतसुकृतपटलंवा श्रवणमनननिदिध्यासनशिक्षणद्वारा कलि-
युगजनोद्धाराय करुणावशंवदाचिन्त्यानन्तशक्तिसंपन्न जगन्महानाटकसूत्रधारभगवन्नन्दनन्दन प्रेरितभक्तिदेवीस्वरूपमेव वा यस्य च वीजं
परम कारुणिकैर्निसर्गधैर्यैरपि लोकनिष्ठितास्थिषोत्तरलितैर्नित्ययुक्तैरपिनित्यमुक्तैर्महाविं श्रीकृष्णद्वैपायनचरणौर्विज्ञानप्रदीपेन सततम-
तिगहने सततमतिगहने निगमकोषेऽद्वितीयतयाकेनापि चतुरवरेण गोपायितमपि प्रसन्नान्विष्य भवादृशां हिकृते शब्दब्रह्मणि प्ररोपितम् यदु-
द्भूतोऽयं द्रुमः सिकोऽपि तथैतन्महर्षिसंभवया भगवत्या भारत्या नवरसैर्यथाविरतमद्यावधि वर्द्धमानो विविधावतारोत्साहीश्वर इवानेक-
रूपतां दधद्दर्शन पथमेत्युपासकानाम् । तथाहि यमिदं भवमहापाशवार पारप्रायण परानौमतल्लिकेतिमत्वा श्रीश्रीधरस्वामिपादैर्भावा-
र्थदीपिका कूपदण्डोन्निरमायि रचिता च श्रीरामानुजस्वामिस्तावलांवि श्रीवीरराघवाचार्यपादैरखिला भीष्टमञ्जूषेतिविचार्य भागवतचं-
द्रिकानामसुकुञ्चिका प्रकाशितश्च वैकुण्ठमहापथिक सुलभ सरणिस्थिवगम्य श्रीविजयध्वज तीर्थपादैः पदरत्नाचलीनाम् व्याख्यानदीपः
भवदारुण दवदहनविर्वापणक्षम मुदिरतल्लजइत्यवेक्ष्य विवरणपवमानः संचारितः श्रीमधुसूदनसरस्वतीपादैः प्राबन्धचभावुकवर
श्रीविश्वनाथचक्रवर्तिभिः प्रेमदुर्गेपरिखेति प्रतीय स्तार्थं दर्शिन्युदुपोपायः दुरारोहगोलोकारोहण शोभनसोपान परम्परेतिनिश्चित्य
श्रीमहाकविजीव गोस्वामिपादैः क्रमसंदर्भावलम्बनयष्टिः समयोजि यस्य च प्रादुर्भूतानर्घ्यनीलमणि कुसुमकलितो दशमस्कन्धो बहिर्मुख-
जनदस्युनेत्रच्छाया परिहारायेव तोषिरयापेटिक्यावृतः । यश्च मन्ये भगवदेकादशावतारोऽयमिति विद्वद्वरश्रीराधारमणदासगोस्वामि-
भिर्दीपिका दीपनदीपेनदीपितः । श्रीचिन्मोचार्थपादास्तु भक्तचित्तचकोराचमनीयचन्द्रिकेतियप्रतिपद्यसुबोधिनी राकामाविरकुर्वन् ।
योहिद्वदार्गलमिव निरयद्वारस्य निकषोपलमिव सर्वसत्संप्रदायपुरदस्य दिनकृदिवाज्ञान तिमिरस्य क्षालनमहोषधमिव सर्वदुरितमलस्य
यश्चवेदाद्योऽपिवेदान्तमयः प्रकृतिज्ञान सहितोऽपिविप्रकृतिज्ञानसहितः समाध्यापादनयुक्तोऽपि समाध्यापादविरहितः पूर्वमीमांसापरोऽप्य-
पूर्वमीमांसापरः परमाणुवादविदविरुद्धोऽपि नोपरमाणुवादविदविरुद्ध इत्थं सर्वदर्शनमयोऽपि न सर्वदर्शनमयः सोऽयं विलक्षणः कल्पतरुः
यत्रतत्र कुसुमितचरोऽपिसांप्रतमद्रोपाङ्ग सनाथो वृन्दावनेऽधियमुक्ताकूलं परमेश्वररूपोदयैर्मदीयभागधेयैर्महोदारसहायमहाशयोत्साहैश्चि-
रतिरोहितग्रन्थाविर्भावैश्च सह देवाक्षरमुद्रणमिषेण कुसुमितस्तदेतदीयां सौरभ संपत्तिमनुभवन्तु धयन्तु च मुकरन्दमाधुरीममोघयन्तु च
मन्मुद्रणायासंभवन्तः सकलीकृतध्यायं परिश्रममुद्रणयंत्रप्रदानेन श्रीमदेवकीनदनाचार्य वर्यैर्मुद्रणस्थलादि समस्तसाहाय्यप्रदानेन श्री
राधारमणचरणचंचरीक श्रीमद्गोस्वामि श्रीमधुसूदनाचार्यप्रभृतिसमस्तश्रीगोस्वामिवृन्देन च प्रसीदतु चानेन व्यापारेण सर्वान्तर्यामी भग-
वान् श्रीराधिकारमण इति ।

शोधकश्चास्य ग्रन्थरत्नस्य वृन्दावननिवासि पंडितश्रीलक्ष्मणाचार्यः ॥

वैक्रमेऽब्दे १९५५ मिते ।
माघासितपंचमीतिथौ ॥

प्रार्थयते ।

विनयभरभुग्नकन्धरो वृन्दावनस्थो ।
ब्रह्मचारिनित्यस्वरूपशर्मा ।

॥ श्री १०८ राधारमणोजयति ॥

—०(—*—)०—

प्रथम स्कन्धः ।

प्रथमाध्यायः ।

—०*०—

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

धर्मः प्रोद्भिन्नतकैतवोत्रपरमो निर्मत्सराणां सतां वेद्यं वास्तवमत्र वस्तुशिवदंतापत्रयोन्मूलनं ।

श्रीमद्भागवते महामुनिकृते किंवा परैरीश्वरः सद्यो हृद्यवरुध्यते त्रकृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणात् ॥२॥

श्रीधरस्वामी ।

इदानीं श्रोतुप्रवर्तनाय श्रीभागवतस्य काण्डत्रय विषयेभ्यः सर्वशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठं दर्शयति धर्म इति अत्र श्रीमति सुन्दरे भागवते परमो धर्मो निरूप्यते । परमत्वे हेतुः प्रकर्षणं उज्झितं कैतवं फलाभिसन्धि लक्षणां कपटं यस्मिन् सः । प्रशब्देन मोक्षाभिसन्धिरपि निरस्तः । केवलमीश्वराराधनलक्षणो धर्मः निरूप्यते । अधिकारितोपि धर्मस्य परमत्वमाह । निर्मत्सराणां परोत्कर्षासहनं मत्सरः तद्रहितानां सतां भूतानुकम्पिनां । एवं कर्मकाण्ड विषयेभ्यः शास्त्रेभ्यः श्रेष्ठमुक्तं ज्ञानकाण्डविषयेभ्योपिश्रेष्ठमाह वेद्यमिति वास्तवं परमार्थभूतं वस्तु वेद्यम् ननु वैशेषिकाणामिव द्रव्यगुणादिरूपं । यद्वा वास्तव शब्देन वस्तुनोऽंशो जीवः वस्तुनः शक्तिर्माया वस्तुनः कार्यं जगच्च तत् सर्वं वस्त्वेव न ततः पृथगिति वेद्यं अयत्नैव ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः । ततः किमत आह शिवदं परम सुखदं । किञ्च आध्यात्मिकादि तापत्रयोन्मूलनञ्च । अनेन ज्ञानकाण्ड विषयेभ्यः श्रेष्ठं दर्शितं । कर्तुतोपि श्रेष्ठमाह महा मुनिः श्री नारायणः तेन प्रथमं संक्षेपतः कृते । देवताकाण्डगत श्रेष्ठमाह परैः शास्त्रैः तदुक्त साधनैर्वा ईश्वरो हृदि किञ्चा सद्य एवावरुध्यते स्थिरीक्रियते । वाशब्दः कटाक्षे । किन्तु बिलम्बेन कथञ्चिदेव अत्र तु शुश्रूषुभिः श्रोतुमिच्छुभिरेव तत्क्षणादेवावरुध्यते । ननु इदमेव तर्हि किमिति सर्वे न शृण्वन्ति तन्नाह कृतिभिरिति श्रवणेच्छा तु पुण्यैर्विना नोत्पद्यत इत्यर्थः । तस्मादत्र कान्दुत्रयार्थस्य च यथावत् प्रतिपादनादिदमेव सर्वशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठं अतो नित्यमेतदेव श्रोतव्यमिति भावः ॥ २ ॥

दीपनी *

इदानीं मंगलाचरणानंतरं काण्डत्रयविषयेभ्यः काण्डत्रयं ज्ञान कर्मोपासना रूपं विषयः प्रवृत्त्युद्देश्यं प्रतिपाद्यं येषुतेभ्यः सर्व शास्त्रेभ्य ईश्वराराधनलक्षणः ईश्वरार्पित वर्णाश्रम धर्मः निर्मत्सराणां मिति विशेषणस्वारस्यात्सच्छब्देन भूतानुकम्पिनामिति व्याख्यातं एवं निरुक्त धर्म वर्णन प्रकारेण कर्मकाण्ड विषयेभ्यः कर्मकाण्डमेव विषयः प्रतिपाद्यं येषुस्मृति शास्त्रेषुतेभ्यः, एवं ज्ञान काण्डमेव विषयः प्रतिपाद्यं येषुतेभ्योपि पूर्वार्थे कइहनुवेद यथावर जन्म लयो मत्सर मित्युक्तं तुल्यस्य ब्रह्मणो ज्ञेयत्वापत्तिरतोयद्वेति वास्तवश्चजीवः वास्त-

* भावार्थ दीपिकायाः टिप्पणीयम् ।

वीच माया वास्तवं जगत् ऐश्वर्यमेक भावो वास्तवं नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः यथा शुक्लश्च शुक्लं च शुक्लमिती इतिवेद्यमितीति-
शब्दस्याध्याहारः कथं भूतंतत्तापत्रयोन्मूलनं तत्त्वलु आध्यात्मिकं आधिभौतिकमाधिदैविकंच तत्ताध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसंच
वात पित्तश्लेष्मणां वैषम्य निमित्तं शारीरं काम क्रोध लोभ मोह भयेर्ष्या विषयविशेषादर्शननिबन्धनं मानसं ततः तादृश ज्ञानात्
अनेन तादृश ज्ञान कथनेन महामुनिशब्दस्य नारायण वाचकत्वे समुनिर्भूत्वा समर्चितयदिति श्रुतिः प्रमाणं ननुकांड त्रयाच्छ्रुत्येन वेद
वाह्यत्वप्रतीति रत आह तस्मादिति कांडत्रय वैशिष्ट्यात् अत्र श्री मति भागवते ॥ २ ॥

श्रीवीरराघवः ।

अथ विषय प्रयोजन संबंधाधिकारि रूपमनुबंध चतुष्टय माह द्वितीय श्लोकेन । धर्मः प्रोज्झित कैतव इत्यादिना विषयोनाम प्रधान
प्रतिपाद्यवस्तुरूपः सचात्र धर्मः सोपि साध्यः सिद्धश्चेति द्विविधः सिद्ध रूपे वस्तुनि धर्म शब्दप्रयोगो महाभारतेदृष्टः यथा येच
वेदविदो विप्रायेचाध्यात्म विदो जनाः तेवदंति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनं इति तथाभियुक्तैश्चालौकिकत्वे सति श्रेयः साधनत्वं धर्म
शब्द प्रवृत्ति निमित्तं मन्वानैः सिद्ध रूपेऽर्थे धर्मशब्दः प्रयुक्तः । द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्मत्वंस्थापयिष्यते । तेषामैन्द्रियकत्वेपिन
तद्रूपेण धर्मतोति तत्र सिद्धधर्मः परमात्मा अमृतस्पर्षसेतु रित्यादि शास्त्रेण तस्या लौकिकत्वे सति श्रेयः साधनत्वावगमात् साध्यधर्मस्तु
परमात्मा राधनात्मिका भक्तिः तत्र सतामित्यंतेन साध्य धर्म उच्यते वेद्य मित्यादिना तापत्रयोन्मूलनमित्यंतेन सिद्धधर्मः ईश्वर इत्यादि
ना प्रयोजन मुच्यते तच्चापि द्विविधं व्यवहितमव्यवहितंचेति तत्रायन्नेन हृदीश्वरावस्थापन मव्यवहितं फलं तापत्रयनिवृत्तिस्तु भगवदनु
भवपरंपरया व्यवहितं फलं संबन्धोपि द्विविधः साध्य साधन भावरूपः प्रतिपाद्य प्रतिपादक भावरूपश्चेति । तत्र प्रयोजनोक्त्या साध्य साधन
भाव रूपः विषयोक्त्या प्रतिपाद्य प्रतिपादक भावरूपश्चाथो विवक्षितः । एवं सिसाधयिषु प्रतिपिपत्सुरूपो ममुक्षुराधिकार्यर्थतो विवक्षितो
वेदितव्यः । तत्र साध्य धर्म माह धर्म इति । अत्रास्मिन्पुराणे प्रोज्झितकैतवः परमो निर्मत्सराणां सतां धर्मः साध्यतयोच्यते इत्यर्थः । कैतवं
बन्धनं प्रोज्झितं नितरांत्यक्तं कैतवं यस्मिन् अनेन विप्रलिप्सामूलवाह्या गमोक्तचैत्यबन्धनादिव्यावृत्तिः । निर्मत्सराणां सतामिति संबंध
सामान्येष्वपि । निर्मत्सराणां सतां संबन्धी धर्मोत्र साध्य तपोच्यते इत्यर्थः । संबंधश्चानुष्ठेयानुष्ठान भावरूपः निर्मत्सराणां सतां धर्म
इत्यनेन वेदोक्ताभिचारादि व्यावृत्तिः अभिचारादयोहि मत्सरादिमतामनुष्ठेयाः । परमः सर्वोत्कृष्टः अनेन शुद्धफलप्रदकाम्प कर्मव्यावृत्तिः ।
यद्वा मत्सरशब्दः कामादीनां प्रदर्शनार्थः शमदमाद्युपेतानां मुमुक्षुणां धर्मः अनेन स्वर्गाद्यर्थ कर्मव्यावृत्तिः परमः सर्वेषामेव धर्माणां मुक्त
मो वैष्णवो विधिरित्युक्त प्रकारेण भगवत्सन्तोषैकफलत्वात्परमः एवं साध्य धर्म रूपो विषय उक्तः अथैवंविधमोक्षैकप्रयोजनसाध्य
धर्मसमाराध्यमेतत्पुराणवेद्यं परब्रह्मात्मकं सिद्धधर्मरूपं विषय माह वेद्य मिति सता मित्येतत्काकाक्षिन्यायादत्रापि संबध्यते अत्रास्मि
न्महामुनि कृते श्रीमद्भागवताख्ये पुराणे अन्वर्थमिदं नाम भगवतः स्वरूपरूपगुणविभूतिप्रतिपादकत्वेन भगवत इदं भागवतामिति
व्युत्पत्तः । सतां वेद्यं वस्तु वास्तवं शिवदंतापत्रयोन्मूलनं वास्तवत्वादि गुण विशिष्ट मित्यन्वयः महामुनिना श्रीवादेरायणेन कृते मुनेर्महत्त्व
मत्रासंभाव्यमानपौरुषेयदोषगंधापौरुषेयप्रत्यक्षः श्रुतिवाक्येन, सहोवाचव्यासः पाराशर्य इत्यनेनाप्तमतयाश्रावितत्वरूपं विवक्षितं
अनेनास्य पुराणास्य वक्तृवैलक्षण्यवत्वं सिद्धं अतएव प्रमाणतमत्वं च इतरदेवतानामसद्गुणारोपेण स्तोतव्यत्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थं
वास्तवमित्युक्तं । वस्तुनोभावो वास्तवंयुवादित्वा द्वायनांत युवादिभ्योऽणित्पण ततोमत्वर्थोच्य स्वाभाविकधर्मयुक्तमित्यर्थः शिव
दं मंगलदं मोक्षानंदप्रदं अनेनेष्टप्रापकत्वमुक्तं तापत्रयोन्मूलनं आध्यात्मिकादि तापत्रयोच्छित्तिकरं अनेनानिष्ठनिवर्तकत्वमुक्तं यद्वा
वास्तवशब्देन शास्त्रांतराभ्युपेताब्रह्मात्मक स्वतन्त्रप्रधानादेवैलक्षण्यमभिप्रेतं अब्रह्मात्मकप्रधानादीनामप्रामाणिकत्वात् इतरविशेष-
णद्वयेन शुद्रोपद्रव शतोपलपुतपरिमित सुखप्रदे देवतांतरव्यावृत्तिः एवं मोक्षसाधनधर्मस्तत्समाराध्य पर देवताचारूपप्रबंधस्य विषय
इत्युक्तं यतएवेदमीदृशविशिष्टविषयकस्तत एव न शास्त्रांतरैः प्रयोजन मस्तीत्याह किंवा परै रिति अपरैः शास्त्र जालैः किंवा न
किंचिदपि प्रयोजन मस्तीत्यर्थः अथ प्रयोजन माह ईश्वर इत्यादिना श्रुश्रुभिः श्रवणेच्छामात्रवदभि अतएव तत्क्षणात् कृतिभिर्देवैः सद्यः
एतत्पुराणं श्रवणानंतरं मेव हृदीश्वरोवरुध्यते श्रुतिपथेन हृदयं प्रविशतीत्यर्थः यत्नेनचित्तेविनिवेशयतिन्यायेन दुर्ग्रहस्येश्वरस्याय-
त्नेन हृदयस्थानं मव्यवहितं फलं तापत्रय निवृत्तिश्च भगवदनुभवपरंपरया फलीमित्युक्तं भवति । प्रयोजनेन साध्य साधनभाव रूपः
विषयेण प्रतिपाद्य प्रतिपादक भावरूपश्च संबन्धोधिकारी चार्थ सिद्ध इति पुरस्ता देवोक्तं ॥ २ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

ननु जन्माद्यस्ययतइत्यनेन सकलपुराणार्थस्य संक्षेपतोर्दीशतत्वात्किमुत्तरश्लोकेनेत्यतो ग्रंथारंभे मंगलाचरणायुक्त्या नारायणस्य प्रस्तुत
त्वं ननु साक्षाद्विषयत्वेन, विषयस्त्वन्य एवेति शंकानिरासार्थं विषयतत्साधनाधिकारिप्रयोजनानि द्वितीयश्लोके न दर्शयति धर्म इति ननुय-
दिष्टसाधनत्वाबोधकं प्रायस्तदेव प्रमाणतयोपादेयं अतः कथमस्य ग्रंथस्येत्यतोबाह धर्म इति अत्र श्रीमद्भागवते प्रोज्झितकैतवः परमो धर्मः
प्रतिपाद्यते अत्र श्रीमद्भागवते निर्मत्सराणां सतां वेद्यं वास्तवं शिवदंतापत्रयोन्मूलनं वस्तुप्रतिपाद्यते किं विशिष्टं महामुनिकृते अपरैः किंवा-
श्रुश्रुभिः कृतिभिः अत्र श्रीमद्भागवते अभ्यस्यमान ईश्वरः सद्यस्तत्क्षणात् हृदि अवरुध्यत इत्येकान्वयः अत्रास्मिन् श्रीमद्भागवते, श्रीम-
त्त्वं नाम श्रूयमाणं रमणीयतयाऽर्थपर्यालोचनया चास्थितेभ्यः आधिक्यं तथा चोक्तं राजते तावदभ्यानि पुराणानि सतांगणे यावच्च दृश्यते साक्षा
च्छ्रीमद्भागवतं परमिति ध्रियत अनेन अधः पतन् पुरुष इति धर्मः धारयतीति धरो भगवान्समीयते ज्ञायते अनेनतिवा दधातिकर्तारं रमयति
मनुते हि नस्ति पपमिति वा भगवतः प्राप्ति साधनभूतः ननु धर्मो न्यत्रापि प्रातिपाद्यत किमत्रैवेति तत्राह प्रोज्झित इति प्रोज्झितकैतवः कितव-
स्यभावः कैतवं प्रकर्षेणोद्दिष्टं कैतवं येन सतथोक्तः कितवो नाम लोके मनस्यन्यदभिसंधायान्यदभिधत्ते अन्यदेवाभिधत्ते तद्वदत्रापि भग-

वत्प्रतीतिमंतरेण स्वर्गादिफलमनस्यनुसंधाय भगवद्गुणप्रतिपादनलोलुपनिगमार्थे अन्यथावदन्स्वात्मनो देहेन्द्रियाणामीश्वराधिष्ठितत्वमीश्वरनियम्यत्वं निगूह्यहरेः कारयितृत्वफलदानृत्वमपि अगणय्याहमेवेदं करिष्येऽर्थीसमर्थो विद्वानहमेव स्वतंत्र इति बुद्ध्यावायुक्तः कितवः तेन क्रियमाणो धर्मकैतव इत्युच्यते अतोऽफलकामनयैव धर्मः कर्तव्य इत्ययमर्थोऽत्र प्रतिपाद्यत इत्यर्थः तत्कर्मयत्नबंधाय साविधायविमुक्तय इति श्री विष्णुपुराणे तर्ह्येतावता पूर्यत इति तत्राह परम इति यत्करोषियदज्ञासियज्जुहोषिददासियत् यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्वमदर्पण मिति स्मृतेः भगवदर्पणतः परमो भवतीत्यर्थः किंच परः परमात्मा मीयते ज्ञेनेत्येतदभिप्रायेण परम इत्यभिधायि परोरि परमात्मनोरित्यभिधानात् सपरः शत्रुः संसारः मीयते प्रलीयते इति वा मीड् हिंसायां प्रमीया हिंसाच्च संज्ञपनमित्यभिधानं किंच यतो अधिकतमः सुखहेतुर्भवतिसपरमो धर्मः स च भक्तियोगलक्षण एव तथा च भारते भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मत इति पृष्ठे एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः यद् भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चयन्नरः स देति उक्तं च एतावानेव लोके स्मिन् पुंसां धर्मः परः स्मृतः भक्तियोगो भगवति तन्नामग्रहणादिभिः नृणामयं परो धर्मः सर्वेषां समुदाहृतः त्रिशलक्षणवान् साक्षात्सर्वात्मा येन तुष्यतीति स्वोक्तेः केषामधिकारः कश्च साक्षाद्विषय इति तत्राह निर्मत्सराणामित्यादिना भावप्रधानो निर्देशः निर्गतमात्सर्येणैषां तैतथोक्ताः तेषां सतां प्रशस्तकर्मणां पुरुषाणां सतामपि कचित्कचिन्मात्सर्यस्यात्तत्र कर्तव्यं स्वोत्तमेष्वित्यतो निर्मत्सराणामित्युक्तं ज्ञेयं कृद्योगेषु प्रीतिसतामिति वेदनं ज्ञानमेव न कर्मादिकमित्यतो वेद्यमित्युक्तं वास्तवं नित्यनिरस्तदोषपूर्णं गुणं वस्तु अप्रतिहतं नित्यं अप्रतिहतं नित्यत्वेन वसनशीलत्वादित्यर्थः दुःखनिवृत्तिसुखप्राप्तिलक्षणस्य पुरुषार्थत्वात्तदभावात्किमनेनेति तत्राह शिवदमिति परमानंदं ददाति च तापत्रयोन्मूलनं आध्यात्मिकादिसकल दुःखनिवर्तकं च वेत्ता वेद्यस्य सर्वस्य मुनिः सदा भिरुदाहृत इत्यभिधानान्मुनयो ब्रह्मादयः तेभ्योऽप्यतिशयित सार्वज्ञानमहामुनिर्व्यासः साक्षान्नारायणः कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्विन्नारायणं प्रभुमिति वचनं तेन कृते प्रणीते ननु किमिति ईश्वरतुष्टिकरो भक्तियोगलक्षणो धर्म ईश्वरश्चात्र प्रतिपाद्यो न धर्मोदिरिति तत्राह किंवेति भक्तियोगलक्षणधर्मस्य हरेरपरोक्षज्ञानमुत्पाद्यतत्प्रसादांतरंगसाधनत्वेनापवर्गं लक्षणानश्वरफलहेतुत्वाद्बहिर्मुखमनोरंजकत्वेन स्वर्गादिक्षयिष्णुवत्फलमुत्पाद्य संसारावृत्तिहेतुत्वात् धर्मादिकथनैः किंवा प्रयोजनं किमपीत्यतः तानंतरेण भक्तियोगलक्षणधर्मस्ताद्विषय ईश्वरश्चात्र प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ननु हृष्टफलप्रवृत्तिद्वाराऽहृष्टफलप्रवृत्तिदर्शनात् किमत्र हृष्टफलमिति तत्राह ईश्वर इति अस्मिन् भागवतशास्त्रे सम्यगभ्यस्यमाने कृतिभिः शिक्षितबुद्धिभिः शुश्रूषुभिः मनोवाक्कर्मभिः गुर्वादिपरमपुरुषपरिचर्याकरणकुशलैः साधनसामग्र्युपेतैरेभिः ईश्वरः लक्ष्मीशादिचेतनगणाद्वर उत्तमः तत्प्रवर्तनशीलो वा परमात्मा हृदि हृदयकमले सद्यः शीघ्रं तत्क्षणात्कालव्यवधानमंतरेण अवरुध्यते भक्तिशृंगलयावद्बोद्धव्यं इत्यर्थः अत्र सद्यः तत्क्षणाशब्दावाधिकां विविधैः तत्कृतया प्रयुक्तैः साधनसामग्र्यामंतस्तेषां यस्मिन्क्षणे ग्रंथोपक्रमस्तस्मिन्क्षणा एव भगवान् दृश्यते तदुक्तं शनकैर्भगवल्लोकान्नृलोकं पुनरागत इति ये भविष्यत्साधनसंपत्ति संपादनयोग्या स्तेषामपि सद्यः साधनसामग्र्यां सत्यां दृश्यते यन्नित्यतः कालांतरभाविता इति भवत्येवेति च वक्तुं शक्यत्वाद्भक्तियोगलक्षणधर्म ईश्वरौ विषयतया निर्मत्सरसदाधिकारिभिः प्राप्तं निर्दुःखपरमात्मानं दाय्यं प्रयोजनमित्येतन्नित्यमत्र प्रतिपाद्यत इत्यभिप्रायेणात्रेति त्रिशः कथितं ननु सगुणब्रह्मतत्तुष्टिकरः परम धर्मः निराकारं निर्गुणं ब्रह्म चेति त्रितयाभिप्रायेणात्रेति त्रित्वमिति कर्मदेव ब्रह्मकांडार्थोऽप्यत्रैव निर्णीत इति वा धर्म इति कर्मकांडार्थः निर्मत्सराणां सतामिति देवताकांडार्थः देवतानामेव मात्सर्यराहित्येन मुख्यसत्त्वेनात्तमाधिकारित्वाच्च वेद्यमिति ब्रह्मकांडार्थः तस्मान्नारायणावतारणां सर्वज्ञतमेन कृष्णद्वैपायनेनासतमेन प्रणीतत्वेन प्रमाणतमत्वादिदं श्रीमद्भागवतं सर्वमुमुक्षुभिर्निरंतरमभ्यसनीयमिति सिद्धं ॥ २ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

अथ वक्ष्यमाणं शास्त्रस्य कर्म ज्ञान भक्तिप्रतिपादकेभ्यस्त्रिकांड विषयशास्त्रेभ्यो वैशिष्ट्यं दर्शयन् क्रमादुत्कर्षमाह धर्म इति । अत्र यस्तावद्धर्मैः निरूप्यते स खलु सबैषु सांपरो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षज इत्यादिकया अतः पुंभिर्द्विजश्रेष्ठा वर्णाश्रम विभागशः । स्वनुष्ठितस्य धर्मस्य संसिद्धिर्हरितोऽप्यमृत्यन्तया गीत्या , भगवत्सन्तोषशैकतात्पर्येण शुद्धभक्त्युत्पादनतयानिरूपणात्परम एव । यतः सोऽपि तदेकतात्पर्यात् प्रोज्झित कैतवः । प्रशब्देन सालोक्यादिसर्वप्रकारमोक्षाभिसन्धिरीपनिरस्तः । यत एवासौ तदेकतात्पर्यत्वेन निर्मत्सराणां फलकामुकस्यैव परोत्कर्षोऽसहनं मत्सरस्तद्विहितानामेव तदुपलक्षणात्वेन पश्वालम्भने दयालूनामेव च सतां स्वधर्मं परमाणां विधीयते । एवमीदं स्पष्टमुक्तवतः कर्मशास्त्रादुपासनाशास्त्राच्चास्य तत्तत् प्रतिपादकांशेऽपि वैशिष्ट्यमुक्तं मुभयत्रैव परम धर्मोत्पत्तेः । तदेवं साक्षाच्छ्रवणकीर्तनादिरूपस्य वार्तातु दूरत एव आस्तामिति भावः । अत्र ज्ञान शास्त्रेभ्योऽप्यस्य पूर्वं वद्वैशिष्ट्यमाह वेद्यमिति । तै व्योख्यातं भगवद्भक्तिनिरपेक्षप्रायेषुतेषु प्रतिपादितमपि श्रेयःसृतिभक्तिमुदस्येत्यादिन्यायेन वेद्यं निःश्रेयसं न भवतीति । वस्तुनस्तस्य सशक्तित्वमाह । तापद्वयं मायाकार्यमुन्मूलयति तन्मूलभूता विद्यापर्यन्तं खंडयतीति स्वरूपशक्त्या । तथा शिवं परमानन्दं ददात्यनुभावयतीति च तयैवेत्यनेनेदं ज्ञाप्यते अन्यत्र मुक्तावनुभवमननेऽप्यपुरुषार्थत्वापातः स्यात् तन्मननादत्र तु वैशिष्ट्यमिति । न चास्य तत्तदुल्लेखस्तु साधनत्वे तादृशं निरूपणं सौष्ठवमेव कारणं अपितु स्वरूपमपीत्याह । श्रीमद्भागवत इति भागवतत्वं भगवत् प्रतिपादकत्वं । श्रीमत्वं श्रीभगवन्नामादेरिव तादृशस्वाभाविकशक्तिमत्वं । नित्ययोगे मनुष्ये । अतएव समस्ततयैव निर्दिश्य नीलात्पलादिवत्तन्नामत्वमेव बोधितमन्यथात्वाविमृष्टविधेयांशतादायः स्यात् । अत उक्तं गारुडे । ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रः श्रीमद्भागवताभिध इति । श्रीमद्भागवतं भक्त्या पठते हरिसन्निधाविति । टीकाद्वयमपि । श्रीमद्भागवताभिधः सुरतरु रिति । अतः क्वचित् केवलं भागवताख्यत्वं तु सत्यमोमा भामेति वत् । तादृशप्रभावत्वे कारणं परमश्रेष्ठकर्तृत्वमप्याह । महामुनिः श्रीभगवान् तस्यैव परम विचारपारङ्गतत्वात् । महाप्रभावगणशिरोमणित्वाच्च । स मुनिर्भूत्वा समचिन्तयदिति श्रुतेः । तेन प्रथमं चतुःश्लोकीरूपेण संक्षेपतः प्रकाशितं । कस्मै येन विभावितोऽयमित्याद्यनुसारेण सम्पूर्ण एव वा प्रकाशितं । तदेवं श्रेष्ठजातमन्यत्रापि प्रायः सम्भवतुनाम सर्वं ज्ञानशास्त्रं परम ज्ञेयं पुरुषार्थं शिरोमणिं श्रीभगवत् साक्षात्कारस्वरूपं सुलभं इति वदन् सर्वोद्देशप्रभावमाह किंवेति । अन्यैर्मोक्षपर्यन्तकामनारहितेश्वराश्रयलक्षणाधर्मं ब्रह्मसाक्षात्कारादिभिरुक्तैरनुक्तैर्वर्षा साध्यैरत्र किंवा कियद्वा माहात्म्यमुपपन्नमित्यर्थः । यतो य ईश्वरः कृतिभिः कथाञ्चित्तत्तत् साधनानुक्रमलब्धया भक्त्या कृतार्थः सद्यस्तत्क्षणेव व्याप्य हृदि स्थिरोक्रियते । स एवात्र

श्रोतुमिच्छद्भिरेव तत्क्षणमारभ्य सर्वदैवेति । तस्मादत् कान्दतय रहस्यस्य प्रत्यक्त प्रतिपादनादेर्विशेषत ईश्वराकर्षिविद्यारूपत्वाच्च इदमेव सर्वशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठं । अतएवात्रेति पदस्य त्रिरुक्तिः कृता सा हि निर्धारणार्थेति अतएव नित्यमेतदेव सर्वं श्रोतव्यमिति भावः ॥१॥

सुबोधनी ।

धर्मो ज्ञानं च साधनं ॥ भगवदाविर्भावः साध्यः तदनुत्तरप्रवेशः फलं ॥ एतत्सर्वं भागवतादेव भवतीति विशिष्टकल्पद्रुमत्वं विधिसंबंधो धर्म लक्षणं धेदश्च प्रमाणं स यज्ञात्मको धर्मः आचारोपि धर्मः पौराणिकः सत्यादयोपि धर्माः तपः प्रभृतयश्च अत्र शास्त्रादयश्च तत्र श्रेष्ठेषु पूर्वोक्त- न्यायेन अतद्वैतरीपि फलसाधनतयोक्तरूपेण स्वर्गादिपदभूमजननाद्वाकापत्यसंभवति आचारेपिशुद्धशुद्धविधीयेते समानेष्वपि वस्तुष्व- त्यादिन्यायेन प्रवृत्तिसंकोचार्थं गुणदोषौ विधीयेते इति कापत्यं सत्यादिष्वपि व्यवहारस्य संनिपातत्वात् कापत्यं तपः प्रभृतिषु च कक्ष- मोजिजपरयोः कियान्वार्यः स्वपरद्रुहाधर्मेण कर्षयंतः शरीरस्थं भूतग्राममचेतस इति वाक्यात् कापत्यं सर्वत्र विहितनिषेधात् कापत्य- प्रतीतिः न तथाश्रवणादिषु किंचित्कापत्यमस्ति तद्धर्मकर्तृष्वपि कापत्याभावः प्रशब्दार्थः प्रकर्षेणैतत् उज्जितं यस्मात्सश्रवणादिधर्मो भागवतएव परमश्चायं भगवद्धर्मत्वात् परोमीयतइति भगवत्साक्षात्कारहेतुत्वाद्वा परमः कर्तृवैशिष्ट्यादपि धर्मोत्कर्षमाह निर्मत्सराणां सता मिति परोत्कर्षासहनं मत्सरोदोषः कृपालुत्वादिधर्मसंबंधो गुणः दोषाभावगुणयुक्ताः अस्य धर्मस्य संबन्धिन इत्युक्तं अन्यत्र मात्सर्यादयः स्पष्टा एव ज्ञानमप्यत्रैवत्याहेवद्य मित्यादि अत्र वास्तवं वस्तुवेद्यं यज्ञब्रह्मकालपुरुषा एव सर्वत्र वेद्या उक्ताः तेषामपि वस्तुस्वरूपो भगवानत्र वै वेद्य उक्तः तदेव हि वास्तवं रूपं सर्वेषां ॥ किंच ॥ स्वप्रकाशस्यापि वेद्यता अत्रैव शास्त्रे सिद्धान्तान्यत्र ॥ अन्यत्र वेद्यस्यावास्तवत्वं वस्तुनश्च वेद्यत्वमिति स्थितिः अविद्यावद्विषयत्वं च भागवते तु मुक्तानामधिकारः सर्ववेद्यस्यापि भगवतस्तीदृश्याप्रागट्येव वेद्यत्वं अन्यत्र पर्यवसित- बुद्धीनामेव तादृशे अवास्तवत्वप्रतीतिः सर्वेषां वाचास्तत्वं रूपवेद्यमिति यज्ञादिषु कृतेषु ज्ञातेषु च नशांतपरमानंदावाप्तिः पारलौकिकत्वाच्च त- स्य फलस्य सांप्रतंदुःखानुभवश्च आत्मज्ञानोपि शांततापरं न परमानंदस्तस्यैव परमानंदत्वं शास्त्रैर्विप्रीतिषिद्धं भगवत्साक्षात्कारे तु अन्ततः सायुज्ये वा शांतता परमानंदः तत्क्षणमेव तापत्रयस्योमूलनं तस्मादत्रैव फलसाधनं चेति ज्ञानोत्कर्षः शब्दरसाभिज्ञानामपि इदमेवोत्कृष्टमि- त्याह श्रीमति लक्ष्मीयुक्ते भागवते दशरसयुक्त इति यावत् काव्येष्वप्येतच्छायारूपमस्ति तथापि निर्दिष्टत्वं कर्तृदोषात् तद्वत्प्रशंकितमपि ने- त्याह महामुनिकृतइति वेदव्यासकृत इत्यर्थः समाधानुभूयकृतत्वात् समाधिभावार्थः महामुनिकृतमित्युक्तं असाधारणमुपासनाकांडो- त्कर्षमाह मंत्रशास्त्रमुपासनाकांडः पंचरात्रं च तत्र मंत्रशास्त्रे देवतास्वाधीना भवति परमेश्वररूपा पंचरात्रेपि मंत्राधिष्ठानस्वरूपेणैव स्वाधी- नता तथास्थानाधिष्ठानेष्वपि साक्षात्पुराणपुरुषस्त्वत्रैव हृद्यवरुध्यते अतएव परमेश्वर इत्यतिरिक्तप्रतिपादितैर्भेदेन प्रतिपादितैर्वा किं न किंचि- दपित्यर्थः वाशब्दस्त्वनादरे अत्र तु ईश्वरः कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं समर्थः अदृष्टकालादिबाधकपरिहृत्य कर्तुं अदृष्टादिकृतं दूरीकर्तुं च भूते- ष्वपि भक्तेष्वन्यथा कर्तुं च समर्थ ईश्वर सद्य इति भागवतश्रवणमात्रेण हृदयारूढो भवति ॥ विचारचित्तनव्यतिरेकेणापि अत्र प्रतिपादकानां महापुरुषत्वात् तद्वाक्यदुर्बोधमिति बोधनप्रकारमाह कृतिभिः शुश्रूभिरिति बुद्धेः कौशलं कृतित्वं उक्तबोधोपयोगिशुश्रूषा तु कथनोपयोगिनी तदुभयसंपत्तौ तत्क्षणदेवार्वरुध्यत इत्यर्थः ॥ अथवा भागवतस्योत्कर्षमाह किं वा परैरिति भागवतस्य उत्कर्षहेतुभिः अन्यैरुक्तैरलं वेत्तवनादरे अर्थतः शब्दतः उत्कर्षप्रकारावहवः सत्येव तथाप्ययमहानुत्कर्षः यद्भगवानेव सद्यो हृद्यवरुध्यते कैः अत्र शुश्रूषुभिः साश्रवणोद्यममाभ्यासै- रेवेत्याह कृतिभिः कुशलैः भाषातय विरोधपरिहारेण पदवाक्ययोर्भगवत्परता हि ज्ञातव्या अन्यथा श्रुतमप्यश्रुतं भवति तत्क्षणमिति तदानी- मेव भगवदर्थं प्रयत्नदर्शनात् तस्मात्सर्वोत्कृष्टं भागवतमिति अस्तु निर्देशः ॥ २ ॥

श्री विश्वनाथचक्रवर्ती ।

श्री भागवतस्य शास्त्र रूपत्वेन शास्त्राणां च जीवहिताहित प्रदर्शकत्वेन हिताहितयोश्चाधिकारिभेदाद्वादिभेदाच्च वैविध्ये सर्वं मूलभूतहितस्य निश्चयाशक्ते विधीयतः श्रोतृनानन्दयन्नस्मादेव सर्वतोपि सार एव पदार्थः सर्वैरेव प्राप्तो भवतीति स्पष्टमाह धर्म इति । अत्र श्रीमति भागवते ईश्वर आश्रयतत्त्वं श्रीकृष्णः कृतिभि निर्मत्सरेरेव तत्पद्योक्तलक्षणाधिकारिभि रित्यर्थः श्रवणादिभिः सद्य एव वृद्धि अवरोध्यते बशीक्रियत इति प्रेमा सूचितः तस्य प्रेमैकवश्यत्वात् प्रणयरसनया धृताङ्घ्रि पद्म इति । न रोधयति मां योग इत्यादि- भ्यश्च । ततश्च तत्क्षणदेव शुश्रूषुभिरिति । तत्क्षणमारभ्य तेषां श्रवणोच्छाच्च भवेदिति श्रद्धातः पूर्वमेव श्रवणो प्रेमा भवेत् । किं पुनः श्रद्धायां सत्यामिति भावः । सकृदपि परिणीतं श्रद्धया हेलया वा भृगुवर नरमात्रं तारयेत् कृष्णानामेति वत् । तथा ह्यक्तमलौकिकपदार्था- नां शक्तेरचिन्त्यत्व प्रस्तावे । यत्र स्वल्पोऽपि सन्बन्धः सद्भियां भावजन्मन इति ईश्वरे मनः स्थिरीक्रियते इत्येव परमपुरुषार्थ उच्यते । अत्र तु ईश्वरो मनसि अवरोध्यते इति ततस्तन्निर्गमनासामर्थ्यं तच्चावरोधनं सद्य एव विनापि श्रद्धयेति कापि श्रीकृष्णाकर्षणीयं महाविद्येति गम्यते । अत्र कृतिभिरिति सद्य इति पदाभ्यामकृतिभि स्त्वसद्यः किञ्चिद्विलम्बेनेति लभ्यते । भाषुकाः पिबतेति संसारिणां करुणया हेत्युक्तिभ्यामुभयेषामप्यत्राधिकारात् । इलेवेण तस्य श्रीकृष्णस्य क्षणावुत्सवादहेतो रिति प्रेममयेन वृद्धा अवरोधादेव तस्य परमानन्द उत्पद्यत इति तत्सुख तात्पर्येण प्रेम्नो लक्षणमप्युक्तं । अतः किं वा परैः शास्त्रै स्तदुक्त साधनै र्वा, न किमपि फलमित्यर्थः एवमस्य शास्त्रस्य प्रयोजनवैशिष्ट्यमुक्तं कर्त्तर्यपि वैशिष्ट्यमाह । महामुनिः श्रीभगवान् “समुनिर्भूत्वा समचिन्तयदिति” श्रुतेः । तेन कृते प्रथमं चतुः श्लोकीरूपेण संक्षेपतः प्रकाशिते कस्मै येन विभाषितोऽयमनुल इत्युक्तेस्ततः संपूर्णपत्र प्रकाशिते । श्रवणादिभिः किमत्र ज्ञायते इत्यपेक्षायामाह वेद्यमिति । वास्तवं आदिमध्यावसानेषु स्थिरं यद्वस्तु तन्निर्मत्सराणां वेद्यं विदितुं साक्षादनुभवितुं शक्यं तेन समत्स- राणां तु श्रवणाद्यावृत्त्या मत्सरापगम एवेति तैरपि नात्र प्रयत्नाभावः कर्त्तव्यः तत्पक्षेपि वेद्यं वेदितुमर्हमित्यर्थलाभादिति भावः । तच्च भगवतः स्वरूपं नामरूप गुणादि वैकुण्ठादिधामानि च भक्ताश्च भक्तिश्चेति अन्यजगदादि सर्वमवास्तवमस्थिरं वस्तित्वयै लब्धे वै- कुण्ठादिजगदाद्यो वस्तुत्वेपि वास्तवत्वावास्तवत्वाभ्यां भेदश्च बोधितः । ततश्च मिथ्याभूतस्त्वपुष्पादिकमेवावस्तु इत्यायात । वेद नेन

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

४ किं स्यात् तत्राह । शिवदं प्रेमवत्पार्षदत्वमित्यनुसंहितं फलं तापत्रयविनाशो मोक्ष इत्यनुसंहितं फलञ्च दर्शितं । अत्र किमनुष्ठेयमित्यपेक्षाया माह धर्म इति । प्रकर्षेण उज्झितं कैतवं फलाभिसन्धिलक्षणं कपटं यस्मिन् स इति सकामकर्मयोगो व्यावृत्तः । प्रशब्देन मोक्षाभिसन्धिरपि निरस्त इति निष्काम कर्म शमदमाद्यङ्ग ज्ञान योगाष्टाङ्गयोगाश्च व्यावृत्ताः । परम इति सर्वं श्रेष्ठत्वेन सर्वसुकरत्वेन फलप्राप्तावप्यहेयत्वेनच शुद्ध भक्तियोगएव उक्त इत्यभिधेयतत्त्वं विषय्य दर्शितं । स वै पुंसां परोधर्म इत्यग्रिमोक्तेरत्र पुंमात्रस्यैवाधिकारित्वं ज्ञेयं । तथा अत्रात्रेति पदस्य त्रिरुक्ति निर्द्धारणार्था । अत्रैवैश्वरोऽवबुध्यते नान्यत्र अत्रैव वास्तवं वस्तु वेद्यं नान्यत्र अत्रैव प्रोज्झितकैतवो धर्मो नान्यत्रेत्यन्ययोगव्यवच्छेदः । अत्रावरुध्यत एवेत्यादिरयोग व्यवच्छेदकश्च ज्ञेयः ॥ २ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः

श्रीसर्वेश्वरायनमः एवं मंगलमिषेण श्रीमद्भागवत विषयभूतस्य भगवत्तोलक्षणमुक्ताज्यश्रीमद्भागवतशास्त्रस्यविषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिनन्यशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठ्यंचाह ॥ धर्मइतिद्व्याभ्यांश्लोकाभ्याम् ॥ श्रीमद्भागवते ॥ भगवत्स्वरूपगुणादिवर्णनरूपा श्रीविद्यतेयस्मिन्तच्छ्रीमत् ॥ भगवत्तद्वदं भागवततत्त्वतश्चतत् ॥ एवंविधेभगवच्छास्त्रे महामुनिर्कृते महामुनिनासर्ववेदार्थविदा भगवदवतारेण पाराशर्येणमयैवकृते ॥ कर्तृतोपिशास्त्रश्रेष्ठ्यकथनार्थमिदमुक्तं नतुस्वप्रशंसार्थम् ॥ परोत्कर्षासहनादिदोषवर्जितानां सताम् निर्मत्सराणाम् प्रोज्झितकैतवः प्रकर्षेणोज्झितकैतवं फलाभिसन्धिलक्षणं कपटंयस्मिन्सः परमोधर्मोभक्तिलक्षणोवेद्यः ॥ किंचात्रतापानामाध्यात्मिकाधिदैविकाधिभूतानामुन्मूलननिर्नाशकम् शिवदंमुक्तिदम् तापत्रयोपलक्षितकार्यकारणरूपप्रकृतिसंबन्धातिक्रमपूर्वक भगवद्भावापत्ति लक्षणमोक्षप्रदं वस्तुलक्षणं श्रीकृष्णाख्यतत्त्वंवेद्यम् ॥ किंचात्रवास्तवं वस्तुनस्तस्यैवसंबन्धिचेतनाचेतनात्मकंपदार्थद्वयम् वेद्यम् ॥ तत्रचेतनः पदार्थः ज्ञानस्वरूपोज्ञानाश्रयः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्मवान् अणुपरिमाणकोवद्धमुक्तादिभेदवान्जीविः अचेतनपदार्थश्चप्राकृताप्राकृतकालभेदात्रिविधः ॥ एवंचिदचिद्ब्रह्माख्यं तत्त्वत्रयंवेद्यमित्यर्थः ॥ एवंकर्तृतोऽधिकारितोविषयतश्चशास्त्रश्रेष्ठ्यमुक्ता सद्य इष्टार्थप्रदत्वेनापितदर्शयति ॥ अत्रशुश्रूषुभिः श्रोतुमिच्छद्भिरेवपुण्यकृद्भिरीश्वरः श्रीकृष्णः सद्योद्विद्यवरुध्यतेस्थिरीक्रियते ॥ परैःशास्त्रैस्तदुक्तसाधनैर्वाकिमवरुध्यते सद्योनेत्यर्थः ॥ किंचात्रपंचार्थापि अनेनैवश्लोकेन प्रतिपादयितुंप्रतिज्ञाताः ॥ तथाहि ॥ वस्तुपास्योर्थः ॥ चेतनउपासकरूपोर्थः ॥ कृपाफलरूपोर्थो भगवद्भावापत्तिलक्षणमुक्तिः चतुर्थोभक्तिरसः पंचमोर्थोविरोधिः सत्रपरशब्देनसूचितः ॥ अन्यशास्त्राणितदुक्तसाधनानितदधिकारिणश्च भागवतधर्मतत्फलादौच विरोधिनइतिभावः ॥ तेचोक्तापूर्वाचार्येण ॥ उपास्यरूपंतदुपासकस्यच कृपाफलंभक्तिरसस्ततः ॥ परं विरोधिनोरूपमथैतदाभेदेज्ञेयार्थो अपिपंचसाधुभिरिति ॥ अपिविषयस्तत्त्वत्रयं पंचार्थाश्चवाच्यवाचकभावः संबन्धः ॥ निर्मत्सरोधिकारीमुक्तिः प्रयोजनमितिसंक्षेपार्थः ॥ २ ॥

भाषा टीका ।

जगतः में जितने शास्त्र हैं सब त्रिकांड विषयक हैं । अर्थात् कर्मकांड ज्ञानकांड और उपासनाकांड, कर्मकांड में वेद से लेकर कर्मयोग के समस्त ग्रंथ हैं । ज्ञानकांड में उपनिषद् से लेकर वेदान्त के समस्त ग्रंथ हैं । उपासनाकांड में श्रुतिरहस्य से लेकर पंचरात्र और भक्ति के समस्त ग्रंथ हैं । इन तीनों कांडों के समस्त ग्रंथों से श्रीमद्भागवत की श्रेष्ठता इस श्लोक में प्रतिपादन करते हैं ।

इस श्री भागवत में मत्सर (दूसरों के गुणों से दोष लगाना) रहित साधु पुरुषों का वह परम धर्म वर्णित है कि जिस में और तुच्छ फलों की तो क्या मुक्ति पर्यन्त की कामना नहीं की जाती है । इसी से यह कर्मकांड विषयक शास्त्रों से श्रेष्ठ है ॥ ज्ञानकांड के शास्त्रों से श्रेष्ठता का कारण यह है कि इस से वस्तु अर्थात् श्री भगवान का अंश जीव, उनकी शक्ति माया, और उनका कार्य जगत इन तीनों की वास्तवता का ज्ञान होता है अर्थात् इन तीनों का श्रीभगवान से किस अंश में अभेद और किस अंश में भेद है यह सब अचिन्त्यभेदाभेद तत्त्वअनायासमें ज्ञान होता है कि जिससे अध्यात्म आधिभूत और अधिदैव, इन तीनों तापों का निर्मूलन होकर जीव को परम सुख होता है ॥ विशेष उत्तमता इसकी यह है कि जिस भांत ऋषियों के हृदय में प्रेरणाकर श्रीभगवान ने वेदादिकों को रचा है इसको एसे नहीं रचा है परंतु निज श्रीमुख से प्रकाश किया है ।

उपासनाकांड के ग्रंथों से श्रेष्ठता का यह कारण है कि ओर और ग्रंथों के कथित साधनों से बहुत दिन में ओर बड़ी कठिनाता से किसी भांत हृदय में श्रीभगवान की स्फूर्ति होती है, पर इसके तो सुनने की इच्छा होते ही श्रीभगवान हृदय में अटल भाव से स्थिर किये जाते हैं कि जिससे और किसी साधन की अपेक्षा ही नहीं रहती है । यदि ऐसा उत्तम और सरल साधन यह है तो सब इसे ही क्यों नहीं सुनते हैं ? 'सुनै कहां से इसके सुनने की इच्छा वित्त पूर्व जन्मों के सुकृत के होती ही नहीं है' ॥ २ ॥

निगमकल्पतरोर्गलितंफलंशुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ॥

पिवतभागवतंरसमालयंमुहुःहोरसिकाभुविभावुकाः ॥ ३ ॥

श्रीधरस्वामी ।

इदानीं तु न केवलं सर्वशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठत्वादस्य श्रवणं विधीयते अपितु सर्वशास्त्रफलरूपमिदं अतः परमादरेण सेव्यमित्याह निग-
मंति । निगमो वेदः स एव कल्पतरुः सर्वपुरुषार्थोपायत्वात्, तस्य फलमिदं भागवतं नाम तत्तु वैकुण्ठगतं नारदेनानीयमहं दत्तं मयाच
शुकस्यमुखे निहितं तच्च तन्मुखाद्भुवि गलितं शिष्यप्रशिष्यादिरूपपद्मवपरम्परया शनैरखण्डमेवावतीर्णं नतृच्च निपातेन स्फुटितरि-
त्यर्थः । एतच्च भविष्यदपि भूतवर्षादिष्टं । अनागताख्यानेनैवास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तेः । अतएवामृतरूपेण द्रवेण संयुतं । लोकेहि शुकमुख-
स्पृष्टं फलममृतमिव स्वादु भवतीति प्रसिद्धं । अत्र शुकमुनिः । अमृतं परमानन्दः स एवद्रवोरसः । रसो वै स रसं ह्येवायं लब्धवानन्दी
भवतीति श्रूतेः । अतः हे रसिकाः रसज्ञाः तत्रापि भावुकाः रसविशेषभाषनाचतुराः अहो भूवि गलितमित्यलभ्यलाभोक्तिः । इदं भागव-
तं नाम फलं मुहुः पिवत । ननुत्वगष्ट्यादिकं विहाय फलाद्रसः पीयते कथं फलमेव पातव्यं तत्राह रसरसरूपं अतस्त्वगष्ट्यादेर्हेयांशस्या-
भाषान् फलमेव कृत्स्नं पिवत । अत्र च रसतादात्म्य विवक्षया रसवत्त्वस्याविवक्षितत्वात् अगुणं वचनेऽपि रसशब्दे मतुपः प्राप्त्यभावात्
तेन विनैव रसं फलमिति सामानाधिकरस्यं । अत्र फलमित्युक्ते पानासम्भवो हेयांशप्रसक्तिश्चभवेदिति तन्निवृत्त्यर्थं रसमित्युक्तं ।
रसमित्युक्तेऽपि गलितस्य रसस्य पातुमशक्यत्वात् फलमित्युक्तमिति द्रष्टव्यं । नच भागवतामृतपानं मोक्षेऽपि त्याज्यमित्याह आलयं
लयोमोक्षः अभिविधात्राकारः लयमभिव्याप्य नहीदं स्वर्गादिमुखवन्मुक्तैरुपेक्ष्यते किन्तु सेव्यते एव । वक्ष्यति हि । आत्मारामाश्च मुनयो-
निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे इत्यादि ॥ ३ ॥

दीपनी ।

इदानीमिति निगमेति । नितरां गमयति धर्मादिचतुर्विधपुरुषार्थ साधनानि बोधयतीति निगमो वेदः । वेदफलरूपत्वादस्य प्रमाणत-
मत्वमपि ध्वनितं । अनागताख्यानेनेति । यद्यप्येतदग्रन्थप्रणयनोपक्रमदशायामस्य शुकमुखाद्भुवि गलितत्वं न विद्यते तथापि व्यासस्य
सर्वज्ञत्वाद् भविष्यदपि भूतवत् कृत्वा तेनैवमुक्तमिति भावः । अगुणवचनेऽपि अविशेषणोऽपीत्यर्थः । अत्र रसशब्दस्य विशेष्यत्वेऽपि
रसवत्त्वे विवक्षाभावात् न तदुत्तरं मतुपः प्राप्त्येति भावः । तेन विनैव मतुपप्रत्ययं विनैव । सामानाधिकरण्यविशेष्यविशेषणभावः ॥३॥

श्रीवीरसध्वजः ।

एवं विषय प्रयोजन कथनेपिप्रामाण्यनिश्चयं विनाश्रवणं नोपपद्यतेइत्याशंक्यवेदांत मूलत्वं वदन् चेतनानभिमुखयति तृतीय श्लोकेन
निगमकल्पतरोरित्यादिना हेरासिका रसज्ञाः भावुकाः भगवत्संशीलनपराः निगमोवेदः स एव कल्पतरुस्तस्यफलं फलरूपमिदं
श्रीभागवतं पुराणं आलयसामरणपुनःपुनःपिवत । निगमस्य कल्पतरुत्वनिरूपणं धर्मार्थकाममोक्षपुरुषार्थचतुष्टयं तत्साधनाव
बोधन द्वारा धर्मादिफलजनकत्वात्, भागवतस्यतत्फलत्वः निरूपणं निगमसारांशं रूपत्वात् खादतेत्वनुत्कापिवतेति वदन्नेतत्सूचयति आ-
त्रादिफलेष्विवानुपादेयांशस्त्वग्रीजादिरूपः कल्पतरुफले नास्ति किंतुकेवलं पेयः कृत्स्नोरसएवसन्नपित्वग्बीजादिरप्युपादेयं एवमस्मिन्न-
पि पुराणेनानुपादेयांशोविद्यतेऽपितुसर्वोप्युपादेयमेवेति निगमद्रुमफलत्वंचास्यपुराणास्य स्वप्रधान प्रतिपादनिरतिशयानंतब्रह्मानंद
साधनभूतभक्तिद्वारावर्गतव्यं । एवममृतद्रवसंयुतमित्यादीन्यपि विशेषणानि निगम फलत्वं स्वर्गादितत्साधनावबोधिवेदपूर्वभागोप
बृंहणात्मककल्पसुत्रादेरप्यस्तीति तदव्युत्सायाह अमृतद्रवसंयुतमिति । अमृतं मोक्षः मुक्तिः कैवल्य निर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतमिति
मुक्त्यादिशब्दपर्यायत्वस्मरणात् । स एवद्रवः सारांशस्तेन संयुतं रसं रसवत् गुणवचनेभ्यो मतुपोलुगिष्ट इतिलुक् भगवदनुभवान
न्दवदेन भक्ति रूपत्वं सिद्धं भक्तिनाम स्नेहपूर्वमनुष्ठानं भक्तिरित्यभिधीयत इति स्मरणात् प्रीति मदभगवत्स्मरणं फलमत्र
सम्यक्ज्ञानात्मकं विवक्षितं शुकमुखाद्रलितमित्युच्यते फलं शुकमुख्यपक्षि मुखपातितं सुग्रहंस्यात्तद्वदेद वृक्षशाखाग्रगतं ज्ञान फलं शुकमुख
संबंधात्सुलभमित्यर्थः द्वासुपर्णासयुजासखाया समानं वृक्षापरिष्वजात इति श्रुत्यनुसारेण वादरायणोः शुकमुख्यपक्षिस्वरूपिण आलया
दितिपाठे आमरणादित्यर्थः । निगमद्रुम फलत्वरूपेण वेदमूलत्वं शुकमुखाद्रलित मित्यनेन केवल निवृत्ता धर्म परायणास्वादित्व
प्रतीत्याशिष्टपरीगृहीतत्व मतएव प्रामाण्यं मुमुक्षु भिरतीवोपादेयत्वंचेत्पादिफलितं यद्यप्येतत्प्रबंध निर्माणोपक्रम दशायामस्य शुकमुखा-
स्वादितत्वं न विद्यते तथापि भविष्यदभिप्रायेण त्रैकाल्यस्य निर्मातुरेव मुक्तिः ॥ ३ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

एवंज्ञातफलानामपिप्रेक्षावतांप्रशंसाविधिभ्यांभागवतशास्त्र श्रवणाभ्यासेक्षिप्रप्रवृत्तिः स्यादितिप्रशस्यविधत्ते निगमकल्पतरोरिति भु-
विभावुकारसिकाः यन्निगमकल्पतरोर्गलितंशुकमुखादमृतद्रवसंयुतंभागवतंफलंरसमालयंमुहुःपिवतेत्येकान्वयः अत्रलोकेभवनशीलर
सज्ञायुंनिगमयतिनितरांज्ञापयत्यपेक्षिताशेषपुरुषार्थानितिनिगमोवेदःस एवकल्पतरुःकल्पितसंकल्पितभक्ताकांक्षितैतरतिषितरातीददातीति

विजयध्वजः

कल्पतरुः सुरपादयः उपसर्गः स्वयंघातुलीनमर्थप्रकाशयति न स्वतः उत्पादयतीति वृत्तिकारवचनदर्शनादतिर्दानार्थोपि भवति विश्राणनं वितर-
णं स्पर्शनं प्रतिपादनं इत्यभिधानाच्च तस्माद्वाचनाच्चाप्येवागलितं प्रातितं शिवावतारस्य मत्पुत्रस्य शुकनासो मुनेर्मुखात्परीक्षिते प्रवचनादमृत-
द्रवेण संयुतं पूर्वमप्यमृतवत् द्रवसंयुतं पश्चाच्छुकाचार्यमुखप्रवचनेनातीव द्रवीकृतमित्यर्थः तथाच पञ्चपुराणे अंबरीषप्रतिगौतमवचनं अंब-
रीषशुकप्रोक्तं शृणु भागवतं सदा पठस्व स्वमुखेनापि यदीच्छसि भवक्षयमिति भागवताख्यं फलं निष्पन्नं पकमिति यावत् तस्य फलस्य मधुरं
रसं लिङ्गशरीरमोक्षपर्यंतं मुहुः परावृत्य श्रवणांजलिपुटैः पिवत पानं कुरुत श्रवणादिनाऽस्वादयतेत्यर्थः अहो इति वालानुन्मुखी करोति अस्य फल-
स्यामृतं रसास्वादसुखानुभवं पश्यतेति रसशब्दस्य तिकादिषु पदसु च तावप्यमृतद्रवेत्यादिस्वोक्तेस्तदन्यथानुपपत्त्या मधुररसो ग्राह्यः पानप्रारं-
भसमयेऽतिमधुरपवायरसः इति वा अहो इति निगमकल्पः वेदाख्यकल्पवृक्षः कल्पः सुरपादपेपिसंश्लेषोक्त इति वचनात्तमेव तारयति प्रकाशयतीति-
निगमकल्पतरुः तस्माच्छुकाचार्याननात्तु गलितं व्याख्यातं परीक्षितेति शेषः अमृतं कैवल्यं तस्य द्रवो गतिः तया युक्तं कैवल्यप्रापकमिति यावत् रस-
संपत्तेर्निवासस्थानं भागवतमफलं पिवतेति वा अत्र पिबति भक्षणार्थः अनेकार्थत्वाद्वा तूनां न चायमाचार्योक्तोर्थो नैत्यश्रद्धेयं चतुर्मुखमुखलेख
बुद्धिगोचरापरिमितार्थभागवततात्पर्यार्थं दर्शयतां पूर्णमतीनामाचार्याणामप्ययंकश्चित् बुद्धिः समुद्रतरंग इति निश्चित्य वक्तुं शक्यत्वात् भुवि
गलितमिति वा देवलोके देवैः पीयमानं सज्जनमनुजकपया भुवि पातितमित्यर्थः ॥ ३ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

त्रिकांडतोऽपि श्रेष्ठं तदीयावयवसारत्वनिर्देशेन दोषपरिहारपूर्वकं कारणान्तरं योजयन् पूर्वतोऽपि वैशिष्ट्यमाह निगमेति । हे
भाबूकाः परममङ्गलायना ये रसिका भगवत्प्रीतिरसज्ञा इत्यर्थः । ते यूयं वैकुण्ठात् क्रमेण भुवि पृथिव्यामेव गलितमवतीर्णं निगमकल्पतरुः
सर्वफलोत्पत्तिभुवः शास्त्रोपशास्त्राभिर्वैकुण्ठमप्यध्यारुदस्य वेदरूपतरोर्यत् खलु रसरूपं श्रीभागवताख्यं फलं तत् भुव्यपि स्थिता पिवत
आस्वाद्यान्तर्गतं कुरुत श्रीभागवताख्यं यच्छास्त्रं तत् खलु रसवदपि रसैकमयभावविवक्षया रसशब्देन निर्दिष्टं भागवतशब्देनैव तस्य रसस्या-
न्यदीयत्वं व्यावृत्तं । भागवतस्य तदीयत्वेन रसस्यापि तदीयत्वाक्षेपात् शब्दश्लेषेण च भगवत् सम्बन्धि रसमिति गम्यते । स च रसो भगवत्प्रीति-
मय एव । यस्यां वै श्रूयमाणा यामित्यादि फलभूतेः यन्मयत्वेनैव श्रीभगवति रसशब्दः श्रुतौ प्रयुज्यते रसो वै स इति स एव च प्रशस्यते । रसं ह्ये-
वायं लब्ध्वा नन्दी भवतीति । अत्र रसिका इत्यनेन प्राचीनावर्वाचीन संस्काराणामेव तद्विज्ञत्वं दर्शितं । गलितमित्यनेन रसस्य सुपाकिम-
त्वेनाधिकस्वादुत्वमुक्त्वा शास्त्रपक्षे सुनिष्पन्नार्थत्वेनाधिकस्वादुत्वं दर्शितं रसमित्यनेन फलपक्षे हेयांशरहितत्वं दर्शितं । तथा भागवतमित्य-
नेन सत्स्वपि फलान्तरेषु निगमस्य परमफलत्वेनोक्त्या तस्य परमपुरुषार्थत्वं दर्शितं । एवं तस्य रसात्मकस्य फलस्य स्वरूपतोऽपि वैशिष्ट्ये
नेन सत्स्वपि फलान्तरेषु निगमस्य परमफलत्वेनोक्त्या तस्य परमपुरुषार्थत्वं दर्शितं । एवं तस्य रसात्मकस्य फलस्य स्वरूपतोऽपि वैशिष्ट्ये
सति परमोत्कर्षबोधनार्थं वैशिष्ट्यान्तरमाह । शुकैति । अत्र फलपक्षे कल्पतरुवासित्वादलौकिकत्वेन शुकोऽप्यमृतमुखोभिप्रेयते । ततस्त-
न्मुखं प्राप्य यथा तत्फलं विशेषतः स्वादु भवति तथा परमभागवतमुखं संबन्धम् भगवद्गूणावर्णनमपि । ततस्तादृशं परमभागवतवृन्द-
महेन्द्रं श्रीशुकदेवं मुखसंबद्धं किमुतेति भावः अतएव परमस्वादु परमकाष्ठा प्राप्तत्वात् स्वतोऽन्यतश्च तृप्तिरपि न भविष्यतीत्यालयं
मोक्षानन्दमप्यभिव्याप्य पिवतेत्युक्तं । तथाच वक्ष्यते । परिनिष्ठितोऽपीत्यादि । अनेनास्वाद्यान्तरवज्जैदं कालान्तरेऽप्यास्वादकं वाह्यल्येऽपि
व्यधिष्यतीत्यपि दर्शितं । यद्वा तत् तस्य रसस्य भगवत्प्रीतिमयत्वेऽपि द्वैविध्यं । तत्प्रीत्युपयुक्तत्वं तत्प्रीतिपरिणामत्वं चेति । यथोक्तं
द्वादशे कथाइमास्ते कथिता मदीयसां विताय लोकेषु ग्रहः परेयुषां । विज्ञानवैराग्य विवक्षया विभोर्वचो विभृती ननु पारमार्थ्यं । यस्तूत-
मल्लोकगुणानुवादः सङ्गीयतेऽभीक्ष्णममलङ्घनः तमेव नित्यं शृणुयाद्भीक्ष्णं कृष्णोऽमलं भक्तिमभीप्समान इति । ततः सामान्यतोरसत्व-
मुक्त्वा विशेषतोऽप्याह । अमृतं । अमृतं तल्लीलारसः । हरिलीलाकथावृतामृतानन्दितसंतुष्टुरमिति द्वादशे श्रीभागवतविशेषणात् ली-
लाकारसनिषेवणमिति तस्यैव रसत्वनिर्देशाच्च सत्सुरमिति सन्तोऽत्मात्मारामाः इत्थं सतां ब्रह्मसुखानुभूत्येत्यादिवत् । त एव सुरा
अमृतमात्रस्वादित्वात् अत्रत्वमृत लीलारसस्य सारपञ्चोच्यते । तस्मादेवं व्याख्येयं । यद्यपि प्रीतिमयरस एव श्रेयान् तथाप्य-
स्त्यत्र विवेकः । रसानुभविनोऽहं द्विविधाः । पिवतेत्युपदेश्याः स्वतस्तदनुभविनो लीलापरिकराश्च । तत्र लीलापरिकरा एवरससारम-
नुभवन्ति अन्तरङ्गत्वात् । परे तु यत्किञ्चिदेव बहिरङ्गत्वात् । यद्यप्येवं तथापि तदनुभवमयरससारं स्वानुभवमयेन रसेनैकतया विभा-
व्यपिवत् । यतस्तादृशं तथा तादृशं शुकमुखाद्गलितं प्रवाहरूपेण वहन्तमित्यर्थः । तदेवं भगवत्प्रीतेः परमरसतापत्तिः शब्दोपात्तैव ।
अन्यतश्च । सर्ववेदान्तसारमित्यादौ तद्रसामृततृप्तस्येत्यादेः एवमेवाभिप्रेत्य भाबूका इत्यत्र रसविशेष भावना चतुरा इति टीका ।
तथा स्मरन्मुकुन्दाङ्गरूपगूढं पुनर्विहातुमिच्छेत् रसग्रहो जन इत्यादि । अत्र वैकुण्ठस्थितकल्पतरुफलस्य रसमात्ररूपत्वञ्च यथा श्रीहयशी
र्षपंचरात्रे पंचतत्त्वनिरूपणं । द्रव्यतत्त्वं शृणु ब्रह्मन् प्रवक्ष्यामि समासतः । सर्वभोगप्रदायत् पादपाः कल्पपादपाः । गन्धरूपं स्वादुरूपं
द्रव्यं पुष्पादिकञ्चयत् । हेयांशानामभावाच्च रसरूपं भवेच्च तत् । त्वग्बीजञ्चैव हेयांशं कठिनांश्च यद्भवत् । सर्वतद्भौतिकं विद्विज्य
भूतमयं हि तत् । रसवद्भौतिकं द्रव्यमत्रस्याद्रसरूपकमिति । अत्र वैकुण्ठ इति तत् प्रकरणालब्धं ॥ ३ ॥

सुबोधिनी

काव्यद्रूपक निरूपणोपपद्योर्भवति यद्यपि तथापि भागवते तथा कथनमनुचितं सर्ववेदसारोद्धारत्वात् रूपकादिकंतु बुद्धिपरिक-
ल्पितं अतोवाच्यार्थ एव वक्तव्यः तत्र प्रमेयस्याप्रसिद्धाधिपत्यतद्वाक्यान्वयानुपपत्त्या तादृशं प्रमेय मस्तीति बोद्धव्यं तत्र व्यापकवैकुण्ठे अक्ष-
रात्मके प्रणवबीजो वेदतरुस्तितः व्यासाख्यभगवदवतारे आदि मासयणावतारे वा सर्वजना ल्हादनाय मूर्तिभूतदेवतात्मकं तस्य फल-

सुबोधिनी

मानीतं तदत्र निरूप्यते मध्वादिवत् तत्र असौवाआदित्योदेवमध्विति स्वर्गस्थानां सूर्योमधुयथास्माकं सारधंतथास्वर्गे कल्पवृक्षवत् वैकुण्ठेपि वेदैकसमधिगम्येशब्दरसात्मकः कल्पवृक्षः नतुलक्षणा वेदस्योत्कर्षार्थिकः नितरांगमयतिब्रह्मबोधयतीतिपरमोपनिषत्निगमः स एवकल्पतरुः सर्वफलदानसमर्थः कल्पः सचासीतरुश्चेति कल्पतरुः निगमएवकल्पतरुः अतिपक्वहिफळंगलति स्वतएवपतति आर्गमनसमयेपतितं वाशकुंतमिवफलं समानीतमितिभावः शुकोव्यासपुत्रः मुक्तत्वादधिकारी पितातद्विउत्कृष्टं पुत्रमुखे प्रयच्छतिफलंचविशेषतः तच्चरसात्मकं निश्चरैर्जलमिवसर्वेन्द्रियैसंवद्धं प्रेमरसं जनयति तदेकीभूतं हृदये हृदयवतिष्ठति तत्र भागवतंसंश्लिष्टं सत् भक्तिरसालोडितं सुखाग्निः सरतीति शुक्रमुखं प्राप्यअमृतं मोक्षमपि द्रावयतिशिथिलं करोतीति भक्तिरसः अमृतद्रवः तेनसंयुतं अनेनरसादप्युधिकरसउक्तः यदपि वृक्षोत्कर्षएवतादृशफलजननादायाति तथापि उत्कर्षहेतुः फलजननमिति प्रकृतोत्कर्षः अथवा शब्दात्मके वृक्षे शब्दात्मकं मेवफलं सर्ववेदार्थविचारे भगवद्भूदयएवफलितं निर्द्धारितार्थं प्रतिपादकं शष्टराशिः “शुद्धाश्चसुखिनश्चैवं ब्रह्मविद्याविशारदाः भगवत्सेवने योग्या नान्य इत्यर्थतः फलं अयमर्थो गोप्योपि भक्तचित्तया परवशस्य भगवतो हृदयादागत मिति गलितं अन्ये भगवद्रुपा अवताराधिकारीणांवा अतोत्यंत विरक्ते शुके ग्रंथार्थः फलित अतस्तहृदये भक्तिरसः स्थितः भागवतंचस्थितं सुखाग्निर्गमनसमये समानाधिकरण भक्त्यासह निर्गच्छतीति तथेत्यर्थः सम्पद्योगोहि यथाकथंचिच्छ्रवणोपि अधिकारि हृदये भक्त्यावेशात् पिवतेत्युपदेशः स्वाध्यायो ध्येतव्य इतिवत् वहिः स्थितस्य इन्द्रियादि द्वाराअंतःप्रवेशनं पानंतत् द्रवद्रव्यस्येति रसमित्युक्तं भागवतमिति ग्रंथनाम भगवत्सं वद्धमितिवा शब्दश्रवणे न अर्थज्ञानं नेतरं रसास्वाद नमति रिक्तमिव भवति सीत्कारेण तस्यपानात् तथाभागवतं पातव्यं नतुश्रवणमात्रं कर्तव्य मित्यर्थं त्वगस्था दिक्नुनास्ति निर्वीजदाडिमादि वत् रसात्मकान्यपिका निचित्फलानि संति यथापृथिव्यादिरसाउष्णीथांताः तथा रसात्मकस्य भगवतो भागवतरसः ततः स्पर्शनमात्रं योग्यंभवति किंतुपानं योग्यमित्यर्थः अस्वरसस्य ब्रह्मतामाह आलयमिति सर्वाधारभूतं आसमंताल्ल योयस्मादिति सर्वप्रपंच लय हेतुभूतंवा आर्षल्लयो मोक्षो यस्मादितिवा मोक्षेछांपरि त्यज्यतत्पातव्य मिति मुहुरिति व्यासस्य परवश त्वमापादयति अन्यथारसिकाः स्वयमेव पास्यंतीतिव्यर्थं वचनस्यात् मुहुः पानंवाविधीयतेरसज्ञानाय प्राकृतकर्णैरापानतस्तद्रसास्वादनं नभवतीति वक्ष्यतिच परस्परत्वगदुणावादसीधुपीयूषनिर्यापितदेह धर्माश्च अहोरसिका इत्याश्चर्येण संवोधनं भवतामेवार्थे अयं रसः समानीत इति भूमौ भाबुकाः भविष्यावः भावना चतुरावा विस्मृतेपि रसेभावनाया रसाभि निवेशंकुर्वतीति मुहुः पानंसं भवति भुवि भाग्यवतांच बहुवचने नएकस्य रसाभिनिवेशोभवतीति सूचितं एवं वीजमध्यभावफलरूपतामुक्त्वा श्रोतृनभि मुखि कृत्यशास्त्र मारभते ॥ ३ ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्त्ती ।

एवमस्य शास्त्रशिरोमणोरीश्वरावरोधकत्वादिप्रभावमय मैश्वर्यमुक्त्वा माधुर्यञ्चाह निगमेति । निगमोवेदः स एव कल्पतरुः तस्य स्वाश्रितेभ्यो वाञ्छित विविध पुरुषार्थ रूप फलदायित्वेऽपि तत्त्वान् यत् साहजिकं तदिदं भागवतं फलं । श्लेषेण भगवत्स्वामिकमिदं तेनैव स्वभक्तेभ्यो दत्तमिति तान् विना न कस्याप्यान्यस्यात् सन्त्वारोपे शक्तिरिति भावः । गलितमिति वृक्षपक्तया स्वयमेव पतितं न तु बलात् पातितमिति स्वादुसंपूर्णत्वं नचोच्च निपातनेन स्फूर्डितं नाप्यनति मधुरं चेत्याह शुकेति । परमोर्द्धचूडातः श्रीनारायणात् ब्रह्मशास्त्रायां ततोऽधस्ताद्भारादशाखायां ततोऽधस्ताद्व्यासशाखायां ततः शुक्रमुखं प्राप्य आतपान्मध्विवअमृतद्रव संयुतं । शुकेनैव तेन स्वचञ्च्वा अमृतनिष्क्रमणार्थं द्वारमपि कृतं अथच तेन स्वादितत्त्वादतिमधुरं ततः सूतादिशाखातः शनैः शनैः पतनादखंडितं तेन गुरुपरम्परां विना स्वबुद्धिवलेनास्वादने श्रीभागवतस्यखण्डितत्वे पानाशक्तिः सूचिता । ननु कथं फलमेव पातव्यमित्यत आह रसमिति । रसस्वरूपमेवेदं फलं नात्र त्वगष्ट्यादिहेयांशोऽस्तीति भावः । लयोमोक्षः सालोक्यादि जीवन्मुक्तत्वं वा तमभिव्याप्य तत्र तत्र भगवल्लीला गान प्रसिद्धेः । यद्वा लयः रसास्वादजनितः प्रलयोऽष्टमः सात्त्विक स्तत् पर्यन्तं पिवतेत्यनेन पानेस्तम्भाद्याः सात्त्विका भवन्तीति ज्ञेयं । तत्र प्रलये सति पानस्यास्पष्टत्वात् यद्यपि विरामस्तदपि पुनः प्रबोधे सति पुनरपि प्रलयपर्यन्तंपिवत ननु त्यजतेति मुहुरिति पदं । यद्वा मुहुरिति पीतस्यापि पुनः पाने स्वादाधिक्यमेवेत्यहो इत्यति विस्मये रसिकाः हे रसज्ञा इति भक्तानामेव जातरतित्वादरेव स्थायिभावत्वात् स्थायिन एव रस्यमानत्वात् नात्र ज्ञानि कर्मयोगिनां कोपि दाय इति भावः । हे भाबुका स्तत एव यूयमेव कुशलिनो अन्येऽमङ्गला एवेति भावः । भावका इति पाठेभावकत्वव्यापारवन्तः । तथाहि भावकत्वं व्यापारेण भाव्यमानः स्थायी भुज्यते इति भट्टनायकमतं । अत्र श्लेषेण भगवतः स्वरूपं रस एव भवति । तथाहि तैत्तिरीयकोपनिषदि । ब्रह्मविदामोति परमित्युक्त्वा ब्रह्मणः सकाशात् आकाशादि क्रमेशाश्रयस्य विशदपुरुषपर्यन्तं सृष्टिमुक्त्वा तस्य चान्तरन्तः क्रमेण तस्माद्वा एतस्मादन्य इत्यादिना अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया आत्मानन्तेतेष्वपि आनन्दमयस्यैव आनन्दमयोऽभ्यासादित्यनेन ब्रह्मत्वं । मतमेदेच तत् पुच्छस्यैव आनन्द आत्मा ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यनेन ब्रह्मत्वं ब्रह्मण एव प्रतिष्ठात्वञ्च प्रतिपादितं । तदनन्तरञ्च रसो वै स रसं ह्येवायं लब्धानन्दा भवतीति श्रूयते । तत्र श्रुतौ च स इत्यनेन प्रकान्तआनन्दमयोवातत् पुच्छं ब्रह्म वा न परामृश्यते पृथक् पृथगुत्तरोत्तरार्थं प्रकर्ष प्रतिपादिकाषु अन्नमयादि श्रुतिषु अन्ते तस्याः पाठात् प्रक्रमभङ्गापत्तेः । ततश्च तस्या अयमर्थः स प्रसिद्धो वै निश्चितं रसएव आनन्दमयात् तथा ब्रह्मतोपि आन्तरः प्रकृष्टः ब्रह्मणोहि प्रतिष्ठाहमित्यनेन श्रीकृष्णस्यैव ब्रह्मतः प्रकृष्टत्वं मल्लानामशनिरित्यत्र तस्मिन्नेव यौगपद्येन सर्वरसस्यसाक्षादुपलब्धेस्तस्य च शृङ्गारादि सर्वरस कदम्ब मूर्तिर्भगवांस्तदपि प्रायेण वभाविति श्रीस्वामिचरणानां व्याख्यानाच्चतस्यैव सर्वरस रूपत्वं चातः श्रीगीता श्रीभावगताभ्यामेव रसशब्देन श्रीकृष्णस्यैव व्याख्यातः तमेवायं विज्ञानमयो लब्ध्वाभानन्दपरावधि काष्ठां प्राप्नोति सैषानन्दस्य भीमांसाभवतीति तदुत्तरं श्रुत्या रसएव तस्मिन्नानन्दविचारपर्यवसानज्ञापनात् । यद्वाअयमानन्दमयोपि द्विजात्मजा मे युवयो दिदृक्षुर्णेति विस्मापनं स्वस्यच सौभाग्यं रित्यादिभ्य स्तमेव लब्ध्वाभानन्दी भवतीति । ततश्च तं रसं श्रीकृष्णं फलं निगमकल्प-

विश्वनाथ चक्रवर्ती ।

तरो स्तस्मात् सकाशात् गलितं न तु तत्र साक्षात् स्थितामिति । तदर्थं निगमो नान्वेष्टव्यः किन्तु शुक्रमुखमेवेत्याह शुक्रमुखादिति । फल-
मिदमिति स्वादु ज्ञात्वा तत् आरुष्य आनीय व्यासेन स्नेहात् स्वपुत्र मुखपत्र निहितमिति संभाव्यत इति भावः । किम्बा शुक्रमुखादिति
हेतौ पञ्चमी येषामहं प्रिय आत्मेत्यादि शुक्रवाक्यप्रामाण्यात् । भुवि व्रजभुमावुत्पद्य हे भावुकाः रसिकाः स्त्रियः सत्यं भागवतं भगवत्-
स्वरूपभूतरसमाधुर्यं पिवत । यद्वा भगवतः श्रीकृष्णस्य रसं आलयं लयः श्लेष आलिङ्गनमिति यावत् तमभिव्याप्य । अमृतोऽनश्वरो यो-
द्भवो मनोनयन द्रौत्यं तत् संयुक्तं यथास्थानं तथा पिबतेत्यधरणं सुचितमिदमेव निगमकल्पतरोर्गलितं परिपक्वं फलमिति फलतो
गोपीजनानुगतिमयी रागानुशाख्याभक्तिरादिष्टा । यतो निगमोपि तल्लोमादेव बृहद्वाग्नदृष्टं तादृशीं भक्तिं विधाय व्रजभुमावुत्पद्य शतसह
स्रशो गोप्यो भूत्वा तदधरावृत्तरसं पपाविति । वेदस्तुतौ दृष्टमिति अतिरहस्योऽर्थः । ननु ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमित्येतत्केचिदन्यथा व्याचक्षते
सत्यं तदप्राकरणाकृत्वा कल्पत्वादयुक्तमेव अन्तव्यं किन्त्वेवमेव युक्तं । तथाहि । माञ्च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स
गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाश्च कल्पते ॥ ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च । शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य चेति ।
अनयोरर्थः । ननु त्वदभक्त्या कथं निर्गुणब्रह्मप्राप्तिः सा तु अद्वितीयतदेकानुभवेन भवेत् तत्राह ब्रह्मणो हीति । हि यस्मात् परम प्रतिष्ठात्वेन
प्रसिद्धं श्रुतौ यद्ब्रह्म तस्याप्यहं प्रतिष्ठा प्रतिष्ठीयतेऽस्मिन्निति प्रतिष्ठा आश्रयः अन्नमयादिषु श्रुतिषु सर्वत्रैव प्रतिष्ठापदस्यतथार्थत्वात् ।
अतएवामृतस्य मोक्षस्याप्यहं प्रतिष्ठा तस्य लक्षणया स्वर्गादि परत्वं वारयति अव्यय स्येति तथा शाश्वतस्य साधनफल-
दशयोरपि स्थितस्य धर्मस्य भक्त्याख्यस्य अहं प्रतिष्ठा तथा तत्प्राप्त्यस्य ऐकान्तिकस्य सुखस्य प्रेम्नश्च प्रतिष्ठा अतः
सर्वस्यापि मंदधीनत्वात् कैवल्यकामनया कृतेन मद्भजनेन ब्रह्मणि लीयमानो ब्रह्मधर्ममपि प्राप्नोतीति । अत्र श्रीविष्णुपुराण-
मपि प्रमाणं । शुभाश्रयः सच्चित्तस्य सर्वगस्य तथात्मन इति । व्याख्यातश्च तत्रापि श्रीस्वामिचरणैः । सर्वगस्यात्मनः
परब्रह्मणोऽप्याश्रयः प्रतिष्ठा । तदुक्तं भगवता ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमिति । तथा विष्णुधर्मोऽपि नरकद्वाद्दशीप्रसङ्गे । प्रकृतौ पुरुषे चैव
ब्रह्मण्यपि च स प्रभुः । यथैक एव सर्वात्मा वासुदेवो व्यवस्थित इति । तत्रैव मासर्क्षपूजाप्रसङ्गे । यथाच्युतस्त्वं परतः परस्मात् स ब्रह्मभूतात्प-
रतः परात्मा । तथाच्युत त्वं कुरु वास्थितं तन्मभापदं चापहराप्रमेयेति । तथा हरिवंशेऽपि विष्णुमारानयनप्रस्तावे अर्जुनं प्रति श्रीभगवत्-
वाक्यं । तत् परं परमं ब्रह्म सर्वं विभजते जगत् । ममैव तद्धनं तेजो ज्ञातुमर्हसि भारतेति ॥ ब्रह्मसंहितापि । यस्य प्रभा प्रभवतो जगदण्ड-
कोटिकोटिष्वशेषवसुधादिभिर्भूतिभिः । तद्ब्रह्म निष्कलमनन्तमशेषभूतं गोविन्दमार्दिपुरुषं तमहं भजामीति । अतएव श्रुतिश्च गोपालतापनी
योऽसौ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमतीत्य तुय्यातीतो गोपालस्तस्मै वै नमो नम इति ॥ ३ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

निगमकल्पतरुफलरूपत्वादस्यान्यशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठमाह ॥ निगमेति ॥ निगमो वेदः सखकल्पतरुः ॥ तस्य शुक्रमुखादलितमिदं फलम् ॥
सर्ववेदसारं श्रीमद्भागवताख्यं महापुराणमित्यर्थः ॥ सर्ववेदेतिहासानां सारंसारं समुद्धृतमिति वक्ष्यमाणात् ॥ अखिलित्वसूचनार्थं फल-
मित्युक्तम् ॥ असारं शब्दार्जितत्वं सूचनार्थं रसमित्युक्तम् । अमृतेन मोक्षरूपेण ब्रह्मेण रसेन प्रतिपादकतया संयुतम् ॥ हे रसिकाः हे
भक्तिरसास्वादकुशलाः ॥ हे भावुकाः हे भावविशेषकुशलाः ॥ आलयं मोक्षमभिव्याप्य पिवत मुमुक्षुवस्थामारभ्य मुक्तावस्थायामपि पिवतेत्यर्थः
मुक्तावस्थास्योपासकस्वरूपभेदः ॥ सोऽनुते ॥ सर्वान् कामान् ब्रह्मणोऽप्यादिश्रुतिभिः ॥ प्रतिपादितवत् ॥ भुवि गलितमित्यनेन वैकुण्ठादेवेदं मुमुक्षु-
पकारार्थं भगवता ब्रह्मादिद्वारा प्रवर्तितमित्यस्य शास्त्रस्य वेदसार भूतस्य नित्यता सूच्यते ॥ ३ ॥

भाषा टीका ।

अहो भावुक ! रसिक ! सज्जन गण ! यह वेदकल्प वृक्ष का रसमय फल श्रीभागवत पान कीजिये यह अमृत ब्रह्मधाम मैं था
शुकदेवजी के मुख से पृथ्वी में गिरगया है । जैसा कोई शुक पक्षी बड़े आमको चोंच में लिये जाता हो और वह बोझ से गिरपड़े इसी
भाँत श्रीशुकदेव मुनी ने अपने आनंद के लिये श्रीभागवत अध्ययन किया था । पर उस से इतना आनन्द बढ़ा कि हृदय में न समाया
तब राजा परीक्षित को श्रवण करारकर पृथ्वी के जीवों को वह आनन्द दिया । फल में गुठली और छिलका त्यागना पड़ता है पर यह
फल रस रूप है इस में कुछ हेय अंश नहीं है । साधनदशा में हरि पद लाभ का साधन भी यही है और सिद्ध दशा में मुक्त पुरुषों का
स्वभाव ही हरिगुण गान करने का होता है सुतरां यही सब समय मैं पेय हूँ इसी को बार बार पान कीजिये ॥ ३ ॥

ॐ नैमिषे निमिषक्षेत्रे ऋषयः शौनकादयः ॥

सत्रं स्वर्गाय लोकाय सहस्रसममासत ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तदेवमनेन श्लोकत्रयेन विशिष्टेष्टदेवतानुस्मरणपूर्वकं प्रारब्धितस्य शास्त्रस्य विषयप्रयोजनादि वैशिष्ट्येन सुखसेव्यत्वेन च श्रोतु-
मभिमुखीकृत्य शास्त्रमारभते । ॐ नैमिषे इति । ब्रह्मणा विसृष्टस्य चक्रस्य मनोमयस्य नैमिः शीर्यते कुन्तीभवति यत्र तन्नेमिशे नैमिशमेव
नैमिशं तथाच वायवीये । एतन्मनोमयं चक्रं मया सृष्टं विसृज्यते । यत्रास्य शीर्यते नैमिः स देशस्तपसः शुभः । इत्युक्त्वा सूर्यसङ्काशं
चक्रं सृष्ट्वा मनोमयं । प्रणिपत्य महादेवं विससर्जपितामहः । तेषां दृष्टास्तदा विप्राः प्रणम्य जगतां प्रभुं । प्रययुस्तस्व चक्रस्य यत्र नैमि-
र्यशीर्यत । तद्वनं तेन विख्यातं नैमिशं मुनिपुजितामिति । नैमिष इति पाठेवराहपुराणोक्तं द्रष्टव्यं । तथाहि गौरमुखमुषिप्रतिभगवद्वाक्यं
एवं कृत्वा ततो देवो मुनिं गौरमुखं तदा । उवाच निमिषेणोदं निहतं दानवं बलं । अरण्येऽस्मिस्ततस्त्वेतन्नैमिषारण्ये संक्षितं । भविष्याति
यथार्थं वै ब्राह्मणानां विशेषकमिति । अनिमिषः श्रीविष्णुः अलुप्त इष्टित्वा तस्य क्षेत्रे तथाचात्रैव शौनकादिवचनं क्षेत्रेऽस्मिन् वैष्णवे-
वयमिति स्वर्गाय इति खः स्वर्गं गीयते इति स्वर्गायो हरिः स एव लोकः भक्ताणां निवासस्थानं तस्मै तत्प्राप्तये इत्यर्थः । सहस्रं समाः
सम्बत्सराः अनुष्ठानकाला यस्य तत् सत्रं सप्तसंज्ञकं कर्मोद्दिश्य आसत उपविशुः । यद्वा आसत अकुर्वतेत्यर्थः आलभते निर्वपति
उपयन्तीत्यादिवत् प्रत्ययोच्चारणमात्रार्थत्वेन आसते धात्वर्थस्य विवक्षितत्वात् ॥ ४ ॥

दीपनी ॥

ॐ इति । ॐकारश्चाथ शब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पूरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावूभाविति स्मरणादत्र प्रणवोपन्यासः
शास्त्रारम्भे मङ्गलार्थः । अनेनास्य शास्त्रस्य प्रणवार्थविधितिरूपत्वमपि सूचितम् । विस्तरोऽस्यान्यत्र (अस्माभिः प्रकाशयमाने श्रीभागवत
रहस्य सन्दर्भे) द्रष्टव्यः । आलभत इति । पश्वालम्भनमालभते मासवापं निर्वपति कूशोपयमनम् उपयन्तीत्यादौ तिउर्थस्य कृत्यर्थ-
मात्रस्य गृहणवदित्यर्थः । प्रत्ययोच्चारणमात्रार्थत्वेनोति । मुख्यधात्वर्थविवक्षितत्वे दृष्टान्तः प्रकृतार्थान्वितस्वार्थान्वयबोधकत्वं प्रत्ययाना-
मिति व्युत्पत्तिभङ्गोऽत्र स्वीक्रियते इति भावः ॥ ४ ॥

वीरराघवः

तदेवमनुष्ठितत्रिविधमंगलप्रदर्शितानुबंधं चतुष्टयप्रामाण्योभगवान्वादरायणत्वेकालोऽस्य चिकीर्षितस्य वेदांतार्थोपबृंहणरू-
पस्य पुराणस्य परीक्षितौ न कश्चिदपि अष्टप्रतिवक्तुं प्रश्नोत्तरमुखेन भाविनीं प्रवृत्तिं मालोच्य तत्र तेषां प्रश्नोत्तररूपां श्लोका-
न् स्वयमेव तत्र तत्र निर्मितसुस्तावदुपोद्धातरूपेऽस्मिन्प्रथमस्कन्धे प्रथमप्रष्टुः परीक्षितः प्रतिवक्तुः शुक्रस्यैकत्रसमावेश प्रति-
वक्तुः शुक्रस्य समागमं परीक्षितप्रश्नोद्योगहेतुं प्रायोपवेशं तन्निमित्तं विप्रशापंचविवक्षुः प्रायोपवेशात् प्राक्तनं जन्मावधिकं प्राय-
क्षितं वृत्तांतं ततः प्राक्तनं तत्पित्रादिपुत्रांतं तथैव तत्प्रबंधकर्तुः स्वस्यैव तन्निर्माणनिमित्तं दर्शनसमागतं देवपंथसंवादे तदाज्ञयैतत्प्रबंध-
निर्माणं च शौनकसूत प्रश्नोत्तरमुखेन विवक्षुस्तावच्छौनकादीनां प्रश्नप्रकारं वक्तुं तदुपोद्धातमाह ॥ नैमिष इति ॥ अत्र केचिच्छौनकादि प्र-
श्नरूपाः श्लोकास्तदर्वाचीनैर्निर्मायातत्रतत्र निबद्धा परीक्षितादि प्रश्नादि रूपास्तु सूतेनेति वदंतितदसारं ॥ त्रैकालस्य प्रबंध प्रव-
हुरेव तन्निर्माणोपपत्तेः न हि सा द्विधानंदं वल्लीप्रतर्दनं विद्यादिषु श्वेतकेतुर्हाराण्ये आहतदापितोवाच । भृगुर्वैचारिणं वैराग्यं पितरमुपस-
सारं अधीहि भगवो ब्रह्मेति प्रतर्दनो ह वै देवो दासि र्द्रस्य प्रियं धामोपजगामेत्यादीनां प्रश्नोत्तररूपाणां श्रौतवचसामाधुनिकत्वं वक्तुं युक्तं
बनुवेदेकर्तुरभावाद्देव एव प्रश्नोत्तररूपेण प्रतिपादयिषितानर्थान् प्रतिपादयति अत्र तु पौरुषेयेन कर्तृकाणामपि वचासांसंभवे तत्र
बदोषावह इति चेत् एवमपि कृत्स्नं प्रबंधस्यैककर्तृकत्वासिद्धेः कृत्स्नस्य पुराणप्रपंचस्य प्रश्नोत्तर रूपत्वेन कानि ग्रन्थकर्तृवचसांसिकानि
चेतरेषामिति विभागस्या शक्यत्वाच्च तस्माद्यथोक्तमेव युक्तं । शौनकादि येषां ते मुनयः ब्रह्मणा विसृष्टस्य चक्रस्य नैमिः शीर्यते कुन्तीभव-
तियत्र तन्निमिषं तदेव नैमिषं तच्च वायुपुराणे प्रसिद्धं ॥ नैमिश इति पाठे निमिशं अत्र महर्षय इति निमिशं तदेव नैमिशं इत्यन्वर्थं नाम नैमिषाख्यं
निमिषक्षेत्रं भगवत्सांनिध्यवतीति भावः स्वर्गाय लोकाय स्वर्गो निरतिशयानंदः तादृशो लोकः परंपदं तस्मै तत्प्राप्तये तत्साधनं सत्रं सहस्र-
सहस्रसंवत्सरमासतानुष्ठितवतः स्वर्गलोकोऽत्र परमपदमेव यनंते स्वर्गलोकेऽजयते प्रतितीति ॥ स्वर्गलोकेऽमृतत्वं भजंत इति श्रुत्यनुसा-
रेणास्य निर्देशात् ॥ अन्यथा शौनकादय इति न घटते ॥ दशाश्वमेधी पुनरेति जन्मकृष्णप्रणामी न पुनर्भवायेति वदतः ॥ परमभागवतस्य
शौनकस्य प्रसिद्धस्वर्गार्थं त्वायोगात् ऋत्विजेष्वयत्र यजमानास्तत्सत्रं यद्वा सत्रशब्देन भगवद्गुणानुभवात्मकं ब्रह्मसत्रं विवक्षितं
तथाच तल्लक्षणं वक्षति दशमेश्रुतिगीतायां तुल्यश्रुततपः शीलास्तुल्यस्वीयारि मध्यमाः अपिचक्रः प्रवचनमेकं शुश्रूषवोपरे इति अतएवा-
स्तीनादीर्घं सत्रेणेति वक्ष्यमाणोपपत्तिः ॥ ४ ॥

ननु ब्रह्मज्ञानेन वा मुक्तिः प्रयागमरणेन वा अथ वा स्नानमात्रेण गोमत्यां कृष्णासन्निधाविति स्मृतेः प्रकारान्तरेणापि पुरुषार्थः स्वात्किमनेनेत्यतो-
मेनैव पुरुषार्थो नान्येनेति व्यापनयास्य शिष्टपरिगृहीतत्वापनाय श्रोतृप्रवक्तृणां महापुरुषफलवत्त्ववेदनाय च शौनकादिमुनिवरसूतप्रश्नप्रतिव-
चनरूपामाख्यायिकामाह नैमिष इति शौनकादयऋषयः अनिमिषक्षेत्रे नैमिषे स्वर्गाय लोकाय सहस्रसंमत्तमासे तत्त्येकान्वयः शुनकस्यापत्यं शौ-
नकः तदेव तस्य नाम शौरिरिति वत् स आदिर्येषां ते तथोक्ताः ऋषयस्त्रिकालदर्शनः मंत्रद्रष्टारो वा भीतिमिषक्षेत्रे श्रीनरहर्यादिसुरवरसंनिधानावासे
निमिषा ऋषिसेव्यफलाः वृक्षविशेषाः तस्मिन् संतीति नैमिषं चित्रकृन्निमिषो नेमिश्च चलोयायुगच्छद इत्यभिधानात् विशिष्टक्षेत्रदर्शनाय देवप्रेरि-
तस्वसुदर्शनस्य नेमिर्यस्मिन् विशीर्यते तस्मिन् तदेव नैमिष इति यस्मिन् निमिषनाम्ना ऋषिणा यत्र तपश्चरति तत्संबन्धाद्वा नैमिषे तस्मिन् नैमिषा-
रण्ये स्वरतो विष्णुः तेन गतो लोको वैकुण्ठस्थः तस्मै सदानंदज्ञानमूर्तित्वात् स्वर्गो विष्णुः लोकमाश्रयः तदर्थमिति वा स्वरिति विष्णुस्तंगमयति प्रा-
प्यतिश्चापयतीति स्वर्गः लुक्प्रकाशन इति धातोर्लोकः प्रकाशः क्षाणी विष्णुस्तीव्रपुंस्त्वं पुराणार्थमज्ञानार्थो मीतवाननुमनः प्रीतिकरः स्वर्गो नरकस्तद्विप-
र्यय इति तुः खासं निमिषदेवसेव्यदेशविशेषायेति तस्य नश्यत्वश्रुतेः सहस्रसमायास्मिस्तत्तथोक्तं वर्षसहस्रसमाप्यमित्यर्थः सतः सुजनान् त्राय-
त इति सतो ब्रह्मणोऽस्मात्प्रशस्ततरकर्मसु श्रेष्ठमिति वा सत्रं बहुकृतं कयागविशेषं आस्तत उपाविशन् अदीक्ष्यन्नित्यर्थः ॥ ४ ॥

क्रमसंदर्भः ।

तत्रापि महापुराणस्यास्य प्रश्नोत्तराभ्यां श्रीकृष्णैकपरत्वं दर्शयितुमाह ॐ नैमिष इत्यादि टीकायामासे तस्य व्याख्यान्तरे त्विदं
क्षेयं । तत्तद्भात्वर्थं स्तत्र तत्र न सम्भवतीति धातुं विना च केवलप्रत्ययोच्चारणं न युज्यते इति प्रत्ययस्य तिवादेरर्थः प्रयोजनं यत्
तादृशं तया धात्वर्थस्याविवक्षितत्वात् कृजर्थानुगतं कर्तृवाचि प्रत्ययेन कृजर्थस्तु समप्यत इति ॥ ४ ॥ ५ ॥

सुबोधनी ।

अत्र भागवतस्य परंपरागताः सप्तार्थाः कथार्थतोतिरिक्ता भवन्ति अतो नान्यटीकासु ते निरूप्यन्ते तेहि निबन्धेशास्त्रे स्कन्धे प्रकरणे ध्याये
कव्येपदेक्षरे एकार्थसप्तधा जानन्नविरोधेन मुच्यत ॥ इति निरूपिताः ॥ तत्र आनंदस्य हरेर्लीलाशास्त्रार्थः भक्तिजनिकाहिं संहिता सृष्ट्या-
दीनां लीलात्वेज्ञाते भक्तिर्भवति न कार्यत्वे कौतुकाधिष्ठितेन अनायासत्वेन क्रियमाणं कर्म लीलातदाहिं महत्वं निर्दुष्टत्वं च भवति सा च लीला-
मुख्यादशविधा अत्र सर्गो विसर्गश्चेति श्लोकेन निरूपिता सा च तृतीयादि दशमस्कन्धे निरूप्या श्रोतृवक्तृलक्षणां प्रथमे अंगनिरूपणां
द्वितीये अतो द्वे गौणलीले एवं द्वादश तत्र प्रथमे स्कन्धे अधिकारलीलानिरूप्यते हीनमध्यमोत्तमत्वतः भागवतार्थं ज्ञाने प्रकारबोधनाय नहि-
सर्वैरेकविधं भागवतं बुध्यते सूतशौनकाभ्यां बुद्धमेकविधं तथा नारदव्यासाभ्यामपरविधं ॥ तथा शुकपरीक्षिदभ्यामुत्कृष्टं एवं त्रैविध्य-
निरूपणेन यथाधिकारमर्थावबोधो भविष्यति तत्र प्रथमं हीनाधिकार उच्यते अध्याय त्रयेन प्रश्नोत्तराभ्यां प्रश्ना एकविधः उत्तरा द्विविध-
मिति तत्र श्लोकद्वयेन प्रश्नसंगतिमाह स्वरूपसंगतिभेदेन तत्र स्वरूपमाह नैमिष इति पुण्यतीर्थं पुण्यक्षेत्रं यज्ञादिभिः शुद्धाः यज्ञरूपभग-
दाविष्टाः भगवत्प्रश्ने प्रथमाधिकारिणाः स्वरूपतोधिकारिणाः नैमिः शीर्यत इति नैमिषं नैमिषमेव नैमिषं प्रजापति सृष्ट्यमनोमयचक्रस्य
ऋषीणां तपःस्थानज्ञापनार्थं यत्रास्य नैमिः शीर्यत इति पुण्याधिक्यमुक्तं नैमिष इति पाठे यत्र निमिषमात्रेण दानवबलं निहतमिति नैमिशं
सर्वदोषनिवारकं तस्य क्षेत्रस्य विष्णुर्देवतेत्याह अनिमिषक्षेत्र इति अनिमिषो विष्णुस्तस्य क्षेत्रे दोषाभावगुणावुक्तौ ऋषयो मंत्रहृष्टारः
शौनकादयः ॥ इति प्रसिद्धाः ॥ ऋषिपरंपरायां सत्रं सहस्रसंमतिनामयस्य सहस्रसंवत्सरे साध्ये, सत्रे समाना एव ऋत्विजध्वर्मादय-
यत्र कर्मकुर्वन्ति तत्सत्रं तत्र पूर्वं सहस्रसंवत्सरे सत्रं अलौकिकभगवदाविर्भावोद्दृष्टः विश्वसृजः प्रथमाः सत्रमासे तत्यादौ तथात्रापि-
सहस्रसमे आरध्वे भागवतरूपस्य भगवत्ताविर्भावो भविष्यतीति ज्ञात्वा ऋषीणां सत्वारंभ इत्यर्थः स्वर्गाय भगवदानंदांशभूतः स्वर्गः लोका-
त्मकस्तु महानैशः स ह्यत्र फलं न तु स्वर्गाय त इति स्वर्गायो विष्णुः स चासौ लोकश्चेति स्वर्गाय वापतानि लोकाय ह्येत इति श्रुतिविरोधात् सच-
सुखविशेषशरीरः देवविशेषोलोकरूपः देवभ्यो वै स्वर्गोलोक स्थिरो भवदित्यत्र तथा निर्णयात् सत्रे सर्वत्र आसतिरेव कृतिवाचो एवं
तेषां स्वरूपोत्कर्षोक्तः संगतिमाह ॥ ४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

प्रणम्य श्रीगुरुं भूयः श्रीकृष्णं करुणार्णवं । लोकनाथं जगन्नाथः श्रीशुकं तमुपाश्रये ॥ १ ॥ तमश्नुन्नहशां ये नः कृते भावार्थदोषिका
कृता कृपालवस्तेऽहं श्रीधरस्वामिनो गतिः ॥ २ ॥ व्याख्या लेख्या तदीया या भक्तचित्तप्रमोदिनी । काचित् प्रभूनां काचित् तु श्रीमद-
गुरुकृपोदिता ॥ ३ ॥ तदेवं श्रोतृनभिमुखीकृत्य श्रीभागवतकथारम्भे पुनर्मङ्गलमाचरति अमीति । तदुक्तं । ॐ कारश्चायशब्दश्च द्वावेतौ
ब्रह्मणः पुरा । कण्ठे मित्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकाबुभाविति ॥ शास्त्रस्यास्य प्रणवार्थविद्वदितरूपत्वं शूचयति नैमिश इति । ब्रह्मणा
सृष्टस्य मनोमय चक्रस्य नैमिः शीर्यते यत् तन्नेमिशं नैमिशमेव नैमिशं । तथाच वायवीये एतन्मनोमयं चक्रं मया सृष्टं विसृज्यते ।
यत्रास्य शीर्यते नैमिः स देशस्तपसः शुभः । इत्युक्त्वा सूर्यसंकाशं चक्रं सृष्ट्वा मनोमयं । प्रणिपत्य महादेवं विसर्ज्य पितामहः ।
तेऽपि दृष्टतरा विप्राः प्रणम्य जगतां प्रभू । प्रयुस्तस्य चक्रस्य यत् नैमिव्यशीर्यते । तद्वनं तेन विख्यातं नैमिशं मुनिपूजितामिति ।
विविधभक्ति वासनावतां जनानां मध्ये यस्य यस्य यत् यत् स्थले शाम्यद्वेगं मनः स्थिरो भवति तस्य तस्य तत् तत् श्रीमद्भागवता-

श्रीविद्यनाथ चक्रवर्ती

र्यावगाहनेन स्वामीप्सितं सिध्यति इत्येतन्मात्रं विवक्षया प्रथमत एव शास्त्रस्य नैमिश इत्यन्वर्थपदस्यन्यासो ज्ञेयः ॥ मूर्धन्य षकारान्त-
पाठे वराहपुराणोक्तं द्रष्टव्यं तथाहि गौरमुखमूर्धं प्रति भगवद्वाक्यं । एवं कृत्वा ततो वेवो मुर्मिगौरमुखं तदा । उवाच निमिषेणोदं निहतं
दानवं वलं । अरण्येऽस्मिंस्ततस्त्वेतन्नैमिषारण्यसंज्ञितं । भविष्यति यथार्थं वै ब्राह्मणानां विशेषकमिति । अत्रापि पाठे यत्र कामादीन्
शत्रून् शीघ्रमेव निहन्तु प्रभवेत् तत्रैव वसेदिति विवक्षितं । स्वर्गायेति प्रथमं शौनकादीनां सक्कामकर्मपरत्वमेवासीत् । रोमहर्षणसंगेन
ततो नानापुराणादि शास्त्राश्रयणं मननादिभिर्जिज्ञासुत्वमिति प्रसिद्धिः । ततश्च साधोरुग्रश्रवसः संगेन भक्तिरसेस्पृहा । यदुक्तं कर्म-
ण्यस्मिन्ननाश्वासे धूमधूमात्मनां भवान् । आपाययति गोविन्दपादपद्मासवं मध्विति ततश्च जिज्ञासुत्वमपि शिथिली कुर्वतां तेषां भक्तौ
प्रवेशे स्वर्गार्थकं सत्रं तच्च मिषमेवाभूत् । यदुक्तं कथायां सक्षणा हरेरिति एतच्च श्रीभागवतश्रोतृषु तेषु कस्मिंषु कर्मनिष्ठा व्यवधानेन
भक्तेः प्रभाव द्योतनं तथैव श्रीभागवतवक्त्रि श्रीशुकदेवोपि परिनिष्ठितोपि नैर्गुण्य इत्यादिभिर्ब्रह्म परिनिष्ठा व्यवधानेनेति । यद्वा स्वः
स्वर्गे गीयते इति स्वर्गायो हरिः उरुगाय इतिवत् तस्य लोको वैकुण्ठस्तस्मै । अनिमिषो विष्णुः तस्य क्षेत्रेऽस्मिन् वैष्णवे वयमिति
तेषामुक्तेः । सहस्रं समाः सम्बत्सराः अनुष्ठानकाला यस्य तत् सत्सत्सं कर्मउद्दिश्य आसत उपविशुः । यद्वा आसत अकुर्वन्त
अग्निशोभायपशोरालभनमालभते । अमावास्यायां पितृभ्यः श्राद्धं निर्व्वपति । अष्टवर्षायाः कन्यायाः पाणिग्रहणमुपयन्तीति वत् ।
धात्वर्थस्य बाधात् तत्सामान्यं कृञर्थ एवात्रासधातुर्वैत्ततः ॥ ४ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः

उक्तार्थं विस्तरतस्तत्तत्प्रश्नोत्तरैर्वक्तुं भगवान्वेदाचार्यः ॥ शास्त्रमाविःकरोति नैमिशेति ॥ तपोवनपरीक्षार्थमृषिभिः प्रार्थितेन ब्रह्म-
णाविसृष्टस्यचक्रस्यनेमिः शीर्यतेकुण्ठीभवति यत्रतन्निमिशंतदेवनैमिशमिति वायुपुराणादवगंतव्यम् ॥ वाराहपुराणोक्तं उवाचनिमिषेणो-
व निहतंदानवंवलम् ॥ अरण्येऽस्मिन् ततस्तेन नैमिषारण्यसंज्ञितमित्युक्तम् ॥ अनिमिषक्षेत्रेविष्णुक्षेत्रे सहस्रसमं सहस्रसंवत्सरनिष्ठाद्यम्
सत्रंकर्तारोवहवोयज्ञहीज्यतेवहवस्तस्या ॥ यद्भुजोदीयतेयत्रतत्सत्रमभिधीयतेइति ॥ एवंभूतंकर्मादिदयासतोपधिविशुः ॥ कस्मैप्रयोजनाय-
स्वर्गायलोकायस्वः स्वर्गलोकस्तत्रगीयतेइति स्वर्गायोभगवान् तल्लोकप्राप्तये यद्वा ये स्वर्गलोकेऽमृतत्वंभजन्ते इतिश्रुतेः स्वर्गशब्दोभगवल्लो-
कपरः तस्मैस्वर्गायलोकाय सच लोकः सत्यलोकादुपरिप्रोक्तोमुद्गलोपाख्याने ॥ ब्रह्मणःसदनादूर्ध्वतद्विष्णोः परमपदम् शुद्धसनातन-
ज्योतिः परंब्रह्मेतिवद्विदुरिति ॥ जापकोपाख्यानेच एतैर्वैनिरयास्तातलोकस्यपरमात्मनः ॥ अभयंचानिमिसं चनतत्केशसमावृतम् द्वाभ्यां
मुक्तंत्रिभिर्मुक्तमष्टाभिस्त्रिभिरेवचेत्यादि ॥ विस्तरस्तुवेदांतकौस्तुभेऽद्रष्टव्यः ॥ ४ ॥

भाषा टीका

श्रीवेदव्यासमुनी प्रथमश्लोकमें मंगलाचरण कर द्वितीय श्लोकमें ग्रंथके वर्ण नीय परधर्म का उद्देश कर तृतीय श्लोकमें ग्रंथका
स्वरूप निरूपण कर सूत शौनक संवादसै ग्रंथका आरंभ करतेहै
अनिमिष श्रीभगवानके क्षेत्र नैमिषारण्यमें (ब्रह्माजीके मनोमय चक्र की नेमि जहाँ खिल गई थी) शौनकादिक साठसहस्र ऋषि
गण स्वर्गमें गीत कीर्ति श्रीहरि की प्राप्तिकेलिये सहस्रवत्सर का सत्रयज्ञ अनुष्ठान करतेथे ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

प्रातःकाले हुता एव हुता अग्नयो यैः ते । अनेन नित्यनैमित्तिकहोमसाधकत्वं दर्शितं । इदं वक्ष्यमाणं आदरात् पमच्छुः ॥ ५ ॥

दीपनी ।

वक्ष्यमाणस्य बुद्ध्या सन्निहितत्वादिदमनिर्देश इत्याचार्याशैली ॥ ५ ॥ ६ ॥

तएकदातुमुनयः प्रातर्हुतहुताग्रयः ।
 सत्कृतं सूतमासीनं प्रच्छुरिदमादरात् ॥ ५ ॥
 त्वया खलु पुराणानि सेतिहासानि चामय ।
 आख्यातान्यप्यधीतानि धर्मशास्त्राणि न्युत ॥ ६ ॥

श्रीबीरराघवः

तइति ॥ ते शौनकादयो मुनयः कदाचित्प्रातर्हुतहुताग्रयः हुतेत्यर्थेऽर्थकः ॥ हुतेन होमार्हद्रव्यं यः संपिशादिना साधनेन हुताग्रयः
 आहवनीयादयो यैस्तथाभूताः सत्कृतं यथोचितं बहुमतमासीनमुपविष्टं च सूतमिदं ब्रह्ममाणां मादराद्वा दूरपूर्वकं प्रच्छुरिदमादरात् ॥ ५ ॥
 प्रश्नमेवाह ॥ त्वयेत्यादिना यावद्ब्रह्मसमाप्तिं तावद्युष्मत्प्रश्नोत्तरं वक्तुं नाहं समर्थ इत्याशंकां निराकुर्वेताहुः त्वयेति हे अनघशास्त्रार्थं
 ज्ञाननिमित्तकर्मरूपपापरहितजाति प्रयुक्तावमत्वरूपा धरहितेति वा ॥ त्वयेतिहाससहितानि सर्वपुराणानि उत अपि च यानि धर्मशास्त्राणि
 मानवादीनि तानि सर्वाण्यधीतान्याख्यातानि च ॥ ६ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

ये सत्रयागे दीक्षितास्ते मुनयः सर्वज्ञा अपि एकदा कस्मिंश्चित्काले स्वाश्रमं प्रत्यागतं सत्कृतं तद्योग्यसत्कारैः पूजितमासीनं सुखं पीठे उप-
 विष्टं सूतं इदं स्वबुद्धिस्थितं प्रच्छुरिदमादरात् किं विशिष्टाः आहताः विनीताः तेनापि पूजिता इति वा हुतं हविरश्नातीति हुताशनोभिः प्रातःकाले हुतः
 हुताशनो यैस्ते तथोक्ताः हुतेन पय आदिद्रव्येण हुतोऽग्निर्यैस्ते हुतहुताग्रय इत्यसत् हुतशब्दस्य पय आदिष्वपाठात् तुल्योक्त्यानुक्तपाद्योक्तकः पृच्छते-
 द्विकर्मकत्वात् सूतमिदं प्रच्छुरितिकर्मद्वयं युज्यते ॥ ५ ॥

प्रशंसितः प्रवक्ता सूतः स्वप्रश्नोत्तरं संतुष्य सम्यग्बुद्धीति हृदि कृत्वा प्रष्टव्यार्थं पृष्ठतः कृत्वा तं प्रशंसति शौनकादय इत्याह त्वया खल्विति अनघ
 “दुःखेनो व्यसनेष्वघम्” इत्यभिधानाद्भिरस्तसमस्तकार्यव्यसनं ? त्वया सेतिहासानि भारतादीतिहाससहितानि पुराणानि च शब्दादुपपुराणानि
 अधीतानि वेदवत्पठितानि आख्यातानि व्याख्यातान्यपि यानि मनुयाश्च वल्क्यादिप्रणीतानि धर्मशास्त्राणि तान्युत अपि अधीत्य व्याख्यातानि-
 त्येकान्वयः ॥ ६ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

त्वयेति युग्मकम् । तत्त्वतो याथार्थ्येन । तत्तु गुह्यमिति चेत् तथापि वक्तव्यमित्याहुः ब्रूयुरिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

सुबोधिनो

उत्सर्गकालोऽयं दीक्षाकालोऽनित्यनैमित्तिकसर्वहोमान् कृत्वा भगवत्कथाश्रवणार्थं सावकाशा जाता इत्याह प्रातर्हुतहुताग्रय इति एकदे-
 तिहरिणाथोपगमनकाल उक्तः तदैव सूतादीनामागमनं मुनय इति अलौकिकपरिज्ञानमुक्तं येन सूतपरिज्ञानं भवति तत्प्रसंगे अन्येषां प्रश्नव्यावृत्त्यर्थं
 तइति प्रातरेव हुताग्रयः पुनर्हुताग्रयं प्रातर्हुतहुताग्रयः न च वेदविरोधः शकनीयः तु शब्देन पक्षांतरस्वीकारात् तथा करणोपनयनहेतुः
 कालगुणविशेषपरिज्ञानात् अतएवाग्रे वक्ष्यति कर्मण्यस्मिन्ननाश्वास इति सत्कारं संभाषणादिना ब्रह्मासनदानेन वा सूतः पौराणिकः उग्र-
 श्रवाः ब्राह्मणानां सदसि अन्येषामनुपवेशनात् उत्थितस्य च पुनर्वैयग्यात् कथान्यूनभावाच्च तन्निराकरणाय आसीनमित्युक्तं भगवत्कथार-
 साभिनिवेशाद्दहमहमिकया सर्वैः पृष्ठइति वहुवचनं इदमिति वक्ष्यमाणं सूतस्य भगवदादरात् प्रच्छुरादरेण वा सर्वत्र भगवत्कथायामांतरोभावो-
 मुख्यः ननु वाक्यमात्रम् अत्र षट्प्रश्ना भगवद्विषयकाः कर्तव्याः षड्गुणत्वाद्भगवतः तदर्थं वक्तारमभिनंदति त्रिभिः ॥ ५ ॥
 खल्विति स्तुतिव्यावृत्तिः पुराणान्याकरस्थानि मूलसंहिताचतुष्टयं वा ॥ इतिहासो भारतं ॥ चकारादन्याश्च कथाः प्रगाथादयः विद्यो-
 पजीवननकरोतीत्यनघेत्युक्तं आख्यातान्यप्यधीतानि पूर्वमधीत्यव्याख्याय पुनः पुनरधीतानीत्यर्थः तदैव निःसंदेहः धर्मशास्त्राणि चाधी-
 तानि “धर्मार्थकाममोक्षाख्याश्चत्वारोऽर्थमनौपिणां जीवेश्वरविचारेणाद्विधाते हि निरूपिताः” तत्रेश्वरविचारिताश्चत्वारो वेदा एव जीवविचा-
 रितास्तु स्मृतिषु धर्मः नीतिशास्त्रे अर्थः वात्स्यायनादिषु कामः सांख्यायनादिषु मोक्षः तत्र तावत्सर्वज्ञत्वं न भवति यावद्भगवच्छास्त्रपरिज्ञानं
 तदर्थमाह धर्मशास्त्राणीति उत यानि प्रसिद्धानि अर्थशास्त्रादीनि लौकिकानि वा सूतपारंपर्येण ज्ञातान्येव ज्ञातानि ननु ब्राह्मणैर्ज्ञातानि इति
 शंकां वारयितुमाह ॥ ६ ॥

* हुत हुताशना इति विजयध्वज पाठः ५

यानिवेदविदां श्रेष्ठो भगवान्वादरायणः ।

अन्ये च मुनयः सूतपरावरविदो विदुः ॥ ७ ॥

वेत्थ त्वंसौम्यतत्सर्वतत्त्वतस्तदनुग्रहात् । २

ह्युः स्निग्धस्य शिष्यस्य गुरवो गुह्यमप्युत ॥ ८ ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्ती ।

हुता एव हुता अग्नयो यैस्ते ॥ ५ ॥

इतिहासो भारतादिः आख्यातानि व्याख्यातानि ॥ ६ ॥

सिद्धान्त प्रदीपः ।

प्रातः काले हुता एव हुता अग्नयो यैस्ते ॥ आसीनं स्वस्थम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

एकदिन प्रातः काल उन मुनिओं ने नित्य होम की अग्निसँ यज्ञ के निमित्त का होम कर यज्ञशाला के विस्तृत सभा मंडप में विराजमान सूतजी का सत्कार कर आदर पूर्वक प्रश्न किया ॥ ५ ॥

हे अनघ (निष्पाप) सूत ! तुमने इतिहास पुराणों को पढ़ा है और व्याख्यान भी किया है । धर्म शास्त्रों को भी पढ़ा और बखाना है ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामी ।

विविदिषितान् अर्थान् प्रष्टुं सूतस्य सर्वशास्त्रज्ञानातिशयमाहुः त्वयेति त्रिभिः । इतिहासो महाभारतादिः तत्सहितानि । न केवल-
मधीतानि अपि तु आख्यातान्यपि व्याख्यातानि च उत अपि यानि धर्मशास्त्राणि तान्यपि ॥ ६ ॥

किञ्च यानीति । विदां विदुषां मध्ये श्रेष्ठो यानि वेद परावरे सगुणनिर्गुणो ब्रह्मणी विदन्तीति तथा ॥ ७ ॥

वेत्थ जानासि । सौम्य हे साधो ! तेषामनुग्रहात् । तत्त्वतो ज्ञाने हेतुमाहुर्ब्रूयुरिति । स्निग्धस्य शिष्यस्य प्रेमवतः उत एव रहस्यमपि ब्रूयुरेव ॥ ८ ॥

दीपनी ।

परावरे इति । परः त्रिलिङ्गः उत्तर इति अवरश्चरम इति च मेदिनी । अतएव श्रीश्रीधरस्वामिना ब्रह्मविशेषणत्वेन तदर्थमुक्तं सगुण-
निर्गुण ब्रह्मणी इति केचित् ॥ ७ ॥ २३ ॥

श्रीवीरराघवः ।

कानितानि पुराणधर्मशास्त्राणीत्यत आहुः यानीति वेदविदां स्वरूपतो नुष्ठानपर्यंतार्थतश्च वेदं विदन्तीति तथा तेषां मध्ये श्रेष्ठो भगवान्
वादरायणः तथा विधा अन्ये च मुनयः पराशरादयो मन्वादयश्च परावरविदः परंपरमात्म तत्त्वमवरंप्रकृति पुरुषतत्त्वतश्चिदः तत्त्वत्रययाथा-
त्म्यविदः यानि पुराणानि धर्मशास्त्राणि च विदुस्तान्यधीतान्याख्यातानि चेति पूर्वेणान्वयः वेदविच्छेदो वादरायणो ऽन्ये च मुनयो यानिविद-
रित्यनेन स्मृतीति हासपुराणानां वेदमूलत्वं अतएव प्रामाण्यं च दर्शितम् ॥ ७ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

नन्वपशुद्राधिकरणान्यायेनअनधिकृतशारीरकीह इतिहासपुराणव्ययनजापातप्रतीतिमन्कथं भूयुरित्युत्तरं वक्तुं प्रभुरितिमां-
शंकावारयंतआहुः वेत्थेति हे सौम्यसदनुग्रहात्सतो व्यासस्यानुग्रहात् पुराणाद्यर्थरूपं वस्तुयथावद्वेत्तिनत्वापाततइति भावः सदनुग्रहा-
दपि कथंशारीरकाध्ययननिर्णेतव्यं वस्तुतत्त्वमहंविद्यामित्यतआहुः ब्रूयुरिति स्निग्धस्यानुरक्तस्यत्वाद्दशस्य शिष्यस्य गुरवोवादरायणा-
दयोग्यमपिब्रूयुः शारीरकमुखेनानुक्त्वा केवलमुपदिशेयुरितिभावः ॥ ८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

तस्यज्ञानेयत्तांवदंतीत्याह यानीति । वेदविदांश्रेष्ठः वादराणो भगवान्यानिवेद अन्येचपरापरविदः मुनयः तान्येवविदुः किंच तेमुनयोवे-
दादन्यत्रयानिविदुः हेसौम्यत्वंतत्त्वतः तत्सर्वंवेत्थेत्येकान्वयः वेदवादरतानांवादिनामाश्रयत्वाद्वादरायणः ब्रव्योः सावर्ण्यात् वादरायणसं-
बंधियत्वादरंअयनंस्थानंयस्यसतथोक्तइतिवा परंब्रह्मअपरंब्रह्मविदंतीतिपरापरविदः अतीतानागतविदोवाहेसौम्यभक्तिज्ञानलक्षणसोमा-
हं विदकृतावितिधातोः भगवान्यानिवेदचकार अन्येचमुनयोयानिचक्रुः तत्सर्वंजानासीतिवा गुरवः स्निग्धस्यस्नेहलक्षणभक्तिसंपन्नस्य-
शिष्यस्यगुत्थमप्यतिगोप्यमपिब्रूयुरुतअपितत्संभावितमित्यन्वयः ब्रूयुरपिरेवेत्यर्थइतिवा ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥

सुबोधिनी ।

धर्मार्थकामाः सूतपारंपर्येणापिज्ञायंते मोक्षशास्त्राणि तु ब्राह्मणैरेव तत्र सूतस्याज्ञान संभवति तन्निवृत्त्यर्थमाह ॥ विदांश्रेष्ठो ज्ञानिनां श्रेष्ठः यानि
वेदेति मोक्षशास्त्राणि सर्वाणि गृहीतानि ननु तानि कथं व्यासस्तस्मै कथयेदित्याशंक्याह ॥ भगवानिति भगवतः सर्वसंभवतितथाप्यनधिकारि-
णो कथमाहेत्याशंक्याह ॥ वादरायण इति ॥ अतितपसा तदधिकारसंपादनशक्तिरुक्ता "नेह्येकस्मात् गुरोर्ज्ञानं शिक्षितं स्यात् सुपुष्कलमिति
वाक्यादसार्वभ्यमित्याशंक्याह अन्येचमुनय इति तेच मननशीला ज्ञानिनः अज्ञानादुपदेश इति नमंतव्यं यतः सूतः प्रसिद्धः इति पुनः संबोधनं
तर्हि कथमुपदेश इत्यत आह परावरविदो विदुरिति परंब्रह्मादयः अवरे अस्मदादयः भूतभविष्यत्कालावाता न जानंतीति ईश्वरेच्छा तथैव काल-
श्च तथेति बोधनार्थं तथावचनं फलितमाह ॥ ७ ॥

शिष्यगुणानाह ॥ सौम्येति हे शांतसेवादिगुणानां साधारण्येपि असुरत्वाच्छूद्रस्य कौर्यादयः संभवति तदभावश्चेत् सिद्धा अन्येसद्-
गुणा इति भावः सूतेति संबोधनात् वेदव्यतिरिक्तमिति ज्ञातव्यं आपाततो ज्ञानं वारयति तत्त्वत इति उपदेशेपि कथमनधिकारिणो ज्ञान-
मित्याशंक्याह तदनुग्रहादिति गुरुणामनुग्रहात् सर्वं भवतीत्यर्थः एवं सार्वभ्यमुक्त्वा प्रथमतः फलं पृच्छति तत्र तत्रेति ॥ ८ ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्ती ।

विदां विदुषां परावरे सगुणनिर्गुणो ब्रह्मणी विदन्तीति ते ॥ ७ ॥

स्निग्धस्य गुरुविषयकस्नेहवतः शिष्यस्य गुरवो गुह्यमपि ब्रूयुरिति विधिलिङैवत्वयि स्निग्धे शिष्ये तेषामवश्यमेव रहस्यप्रकाश-
कत्वं तव च सर्वरहस्यविज्ञत्वमवगम्यते । अतस्तानपि प्रति स्वं मतमेवोत्कृष्य ब्रुवतो मुनीन् अपहाय सर्वमतवक्ता त्वमेवास्माभिः
पृच्छ्यसे इति भावः ॥ ८ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

विदांमध्ये श्रेष्ठः वादरायणो यानिवेदश्रेष्ठत्वे हेतुः भगवानिति द्वे ब्रह्मणीवेदितव्ये शब्दब्रह्मपरंचयत् ॥ शब्दब्रह्मणि निस्नातः परंब्रह्माधि-
गच्छतीति स्मृत्युक्ते ब्रह्मणीविदंतीति परावरविदोऽन्येचयानिविदुः ॥ तानित्वया आख्यातान्यप्यधीतानीति पूर्वेणान्वयः ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

वेद वेत्ताओं में श्रेष्ठ भगवान् वादरायण व्यासजी जिन ग्रंथों को जानते हैं एवं पर अवर के वेत्ता और और मुनी गण जिन ग्रंथों
को जानते हैं ॥ ७ ॥

१ परापरविदः इति विजयध्वज पाठः । ७ । २ सदनुग्रहात् इति वीरराघव पाठः ॥ ८ ॥

तत्रतत्राजसायुष्मन्भवतायद्विनिश्चितम् ।

पुंसामेकान्ततः श्रेयस्तत्रः शंसितुमर्हसि ॥ ८ ॥

भाषा टीका

हे सौम्य तुम उन्ही मुनीगण के अनुग्रहसै उन समस्त ग्रन्थों का तत्त्व जानतेहौ । क्यों कि गुरुजन अपने प्यारे शिष्यों को गुप्त (गोपनीय) तत्त्व भी समझा दिया करतेहैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

अजसा ग्रन्थार्जवेन एकान्ततः श्रेयः अव्यभिचारि श्रेयः साधनम् ॥ ९ ॥

श्रीवीरराघवः ।

एवं तस्य प्रतिवचन सामर्थ्यमा विष्कृत्य प्रष्टव्यं पृच्छन्ति तत्रेति हेआयुष्मन्पुंसामे कांततो नियमेन निरतिशयं श्रेयोयत् यतः साधना च्छ्रेयो भवेत्त दभवता तत्र तत्र पुराणादिबुनिश्चितं निर्णीतनोऽस्मभ्यं शंसितुमर्हसि एवमुक्तसाधनभूतो धर्मः पृष्टः किं निरतिशयं श्रेयः कोवातत्साधनभूतो धर्म इति प्रश्नार्थः ॥ ९ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

इदानीमभिमतार्थमाहुरित्याह तत्रेति आयुष्मन्प्रशस्तायुष सूतभवतातत्र पुराणादिष्वंजसा ऋजुमार्गेण यत्पुंसामेकांततः श्रेयोनिश्चितत-
त्रः शंसितुमर्हसीत्यन्वयः ॥ ९ ॥

क्रमसंदर्भः ।

पुंसां कलिभाविपर्यन्तपुरुषाणाम् ॥ ९ ॥

सुबोधिनी ।

फलार्थे हिसाधनं मृग्यते अतः । कफलं किमफलमिति भवति विचारणा अभ्युद्योनिः श्रेय संवाभवति फलं ॥ अन्यद्वा ॥ सर्वत्र दूषणा न्यप्रेवक्ष्यते अतः संदेहात्प्रश्नः तथापिप्रमाणवलविचारेण निर्णयस्तदाह अंजसा ग्रन्थार्जवेन आयुष्मन्नित्याशीर्भयाभावो वा सूच्यते ॥ गुरुणामन्योन्यांश्चप्रतिपत्तावपि बहुगुणत्वेन बुद्धि वैषद्यात् स्वतो निर्द्धारणं संभवतीत्याह भवतायद्विनिश्चितमिति पुंसांस्वतंत्राणां एकांततः श्रेयः कदापि सर्वान् प्रति श्रेयस्त्वं न त्यजतीत्यर्थः स्वर्गाणां पुत्रादिषुनश्रेयस्त्वं तथा मुक्तानां मुक्ताविति किमत्रैकांततः श्रेय इत्यर्थः तदस्मभ्यं शंसितु मर्हसि ॥ द्वितीयं प्रश्नमाह ॥ प्रायेणेति सार्द्धाभ्यां साधनविषयकोयंप्रश्नः स्वस्य ऋषित्वेन चिरजीवित्वात् तद्व्यतिरेकेणाह ॥ ९ ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्ती

तर्हि तत्तत्र सर्वमेव ब्रवीमीति किं तत्राहुस्तत्रेति । आयुष्मन्निति । त्वया बहुकालं व्याप्य तान्यधीत्य विचारितानीतिभावः । अजसा शीघ्रं । तत्र तत्र द्वाटित्यर्थबोधकवाक्येपित्यर्थः । एकान्ततः एकान्तेन सर्वथेत्यर्थः । यद्वा प्रथमान्तात्तसिः । एकं अद्वितीयञ्च तारत-
म्यगणनायामन्तर्भूतञ्च यतोऽन्यदधिकं श्रेयोनास्तीत्यर्थः । तच्च प्रेमैव न तु स्वर्गापवर्गादिकं ब्रह्मपरमात्मभगवत्सुमुख्यस्थभगवत्स्वरूप-
स्यापि वशीकारकत्वादित्यग्रिमग्रन्थे व्यक्तीभविष्यति ॥ ९ ॥

प्रायेणाल्पायुषःसम्यक्कलावस्मिन्पुणेजनाः ।

मन्दाःसुमन्दमतयोमन्दभाग्याहुपद्मताः ॥ १० ॥

भूरीणिभूरिकर्मणिश्रोतव्यानिविभागशः ।

अतःसाधोऽन्यतसारंसमुद्धृत्यमनीषया ।

ब्रूहिनिःश्रेयधानानामथेनात्मासुप्रसीदति ॥ ११ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

अजसा अनायासेन शास्त्रापीडनेन ॥ एकांततः श्रेयः अव्यभिचारिश्रेयः साधननोऽस्मभ्यं हे आयुष्मन्संशितुमर्हसिब्रूहीत्युपाय प्रश्नः ॥ ९ ॥

प्रश्नांतरं कर्तुं कर्तृकर्मणोरन्योन्यवैशम्यमाहुः प्रायेणेति साद्धेन ॥ १० ॥

अतः कर्तृकर्मणोरन्योन्यानर्हत्वाद्धेतोः ॥ अत्र शास्त्रे सारम् सर्वशास्त्रनिष्पन्नं प्राप्यम् ॥ ब्रूहीति उपेयप्रश्नः ॥ ११ ॥

भाषा टीका ।

हे आयुष्मन् ! उन सब शास्त्रोंमें अजसा अर्थात् विनाकिसी कष्ट कल्पना वा अर्थान्तर करनेके सरल अक्षरार्थ, ओर मनके निष्पक्ष भावसे तुमने जोकुछ मनुष्योंका एकान्त श्रेय (परम पुरुषार्थ) निश्चय कियाहो, वह हमसे कथन करना चाहिये ॥ ९ ॥

श्रीधरस्वामी ।

अन्येऽपि बहुना कालेन बहुशास्त्रश्रवणादिभिर्विनिश्चिन्वन्तु नेत्याहुः प्रायेणेति । हे सभ्य हे साधो अस्मिन् युगे कलौ अल्पायुषा जनाः तत्रापि मन्दाः अलसाः तत्रापि सुमन्दमतयः तत्रापि मन्दभाग्याः विघ्नाकुलाः तत्राप्युपद्रुताः रोगादिभिः ॥ १० ॥
नच बहुशास्त्रश्रवणेऽपि तावतैव फलसिद्धिरित्याहुः भूरीणिकर्माण्यनुष्ठेयानि येषु तानि । समुद्धृत्यथावदुद्धृत्य । येन उद्धृतवचनेन आत्मा बुद्धिः सुप्रसीदति सम्यगुपशम्यति ॥ ११ ॥

श्रीवीरराघवः ।

अथ त्रिवर्गसाधनानामश्रोतव्यत्वं सूचयंतस्तीतिष्ठानां दौर्भाग्यं तैः श्रोतव्यानां बहुत्वं च वदंतः सर्वशास्त्रार्थसारभूतं मुक्तिसाधनमेव पृच्छन्ति प्रायेणेति साद्धेयम् । सभ्यास्मिन्कलौ युगे जनामानवाः प्रायेणाल्पायुषः अनियतशतवर्षायुषः । अनेनकृतादि युगेष्विव यथेष्टं भोगानंतरं सुमुखोदयाऽसंभवउक्तः । मन्दा मन्दप्रकृतयः नितरांमन्दबुद्धयः उपद्रुताः तापत्रय वर्गत्रय तृष्णाभ्यामितिशेषः सुमन्द मतय इत्यनेन झटितिश्रेयस्तत्साधनानवगमः सूचितः । मन्दा इत्यनेन श्रेयः साधनोपसंहाराऽसामर्थ्यं सूचितम् । उपद्रुता इत्यनेन कचिच्छ्रेयः साधनोद्योगस्यानेकांतराय विहतत्वम् । अतएव ते जना मन्दभाग्या दुर्भगा इत्यर्थः ॥ १० ॥

हियस्मादुपद्रुता अतएव तैर्विभागशः स्वस्वापेक्षित धर्मादि साधन भेदेन श्रोतव्यानि भूरिकर्माण्यायासबहुलानि कर्माणि ब्रूहि संतीतिपांडरीकवाजपेयादि भेदेन भूरीणि एकैकस्मिन्ननेकेति कर्तव्यता कलाप वत्त्वेन भूरि कर्माणीतियतएवमतोत्र श्रोतव्येषु मध्ये यत्सारमनिष्ठनिवर्त्तकमिष्टप्रापकं सारं साधनं तन्मनीषया सूक्ष्मया धिया समुद्धृत्य दध्नी घृतमिवोद्धृत्य श्रेयधानानां नोस्माकं ब्रूहि । सारं विशिष्यति येनेति । येन सारेणात्मा चित्तं संप्रसीदति रागादिभिरकलुषस्यात्तसारं ब्रूहीत्यन्वयः प्रायेणेत्यल्पायुरादिभिः प्रत्येकं संवध्यते प्रायेण मन्दा इत्यादिनातेन “मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये” इति भगवद्वचनार्थः स्मारितः । येनात्मा संप्रसीदतीत्यनेनात्मप्रसादार्थमेव तावन्मुमुक्षुभिर्वर्तितव्यम् । सतिचात्म प्रसादे “प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते प्रसन्नचेतसो ह्याशुबुद्धिः पर्यवतिष्ठति” इत्युक्तीत्या दुःखहान्यादिरर्थादेव भवतीति सूचितम् । यद्वा येनसारभूतेनसाधनेनात्मासंप्रसीदतिप्रसन्नोभवतीत्यर्थः एवंच “किमलभ्यं भगवति सन्नेश्रीनिकेतन” इति वक्ष्यमाण रीत्या ततः सर्वसंपद्यत एवेतिभावः भूरीणि श्रोतव्यानि विभागशः संति तत्रसारं ब्रूहीत्यनेन भूरिकर्माणि नश्रोतव्यानि प्रतीयन्ते । यद्यपि कर्माण्यापि फलद्वारा हानायस्व रूपेणोपादानायच श्रोतव्यान्येव ॥ अन्यथा सांसारिक फलनिर्वेदासंभवेननिःश्रेयः साधनावबोध्याध्यात्म शास्त्र शुश्रूषाया एवासंभवात् परमात्मोपासनस्यानभिसंहित फलकर्मोपकार्यत्वज्ञानाभावप्रसंगाच्च तथाप्येक यैवोक्त्या सर्वाणि फलतस्त्याज्यान्मुपासनांगतया यथाशक्त्यानुष्ठेयान्येतावदेव श्रोतव्यमुमुक्षुभिः प्रायेणैवमुक्तम् ॥ ११ ॥

* ब्रूहिभद्रायभूतानामिति विजयध्वज श्रीवल्लभयोःसंमतःपाठः । ११ ।

श्रीविजयध्वजः ।

ननु किमिति संक्षिप्य कथनं विस्तरेण किं न स्यादिति तत्राह प्रायेणेति अस्मिन् कलौ युगे जनाः अल्पायुषः अतएव मर्त्याः मरणशीलामंदाः कर्मकरणाशक्तिशून्याः सुमंदमतयः अत्यल्पप्रज्ञा मंदभाग्याः अल्पपुण्यसमिन्ः कुष्ठभगंदरादिव्याधिरुपद्रुताः प्रायेणेति प्रत्येकमभिसंबध्यते बहुलमेवं कश्चिदेवोक्तार्थे अन्यथा स्यादित्यर्थे वर्तते इत्यन्वयः ॥ १० ॥

अल्पायुष्यादिभिः अत्यंतदुर्बलानां श्रेयःसाधनशास्त्राणि हित्वा अर्थोद्विषयानेकशास्त्रश्रवणोद्देशकमित्याहु रित्याह भूरीणीति । विभागशः प्रत्येकं विभक्तानि तथा भूतानि भूरीणि बहूनि भूरिकर्माणि व्यापारयन्ति श्रोतव्यानि शास्त्राणि संतीति यदित्यन्वयः प्रश्नार्थनिगमयति अत इति अतएव मर्त्यादिविषयशास्त्रज्ञानंदुःशकं श्रेयःपरिपथि च आयुरादिकंचाल्पमतः साधोहीनजात्युत्पन्नत्वेऽपि निर्दोष अत्रैषु शास्त्रेषु त्सारंतन्मनीषया बुद्ध्या समुद्धृत्य इदमेवोपादेयमिति न ब्रूहि किमर्थं भूतानां भद्राय येन भवदुक्तसारश्रवणेनात्मा हरिराशुप्रसीदति अनुग्रहोन्मुखो भवतीत्येकान्वयः ॥ ११ ॥

क्रमसंदर्भः ।

कलिपुरुषानेव वर्णयति । मन्दभाग्याः स्वल्पपुण्याः ॥ १० ॥

भूरीणीति सार्धकम् । श्रोतव्यानि शास्त्राणि । ब्रूहि भद्राय भूतानामिति क्वचित् पाठः ॥ ११ ॥

सुबोधिनी ।

अनेन ऋषिर्व्यतिरिक्तानामयमुपाय इति गम्यते आद्यस्तुतेषां पुंसां न इति वासामानाधिकरण्यं अल्पमायुर्येषां अल्पायुषः अनेन सहस्र समादयो न तेषां साधनमित्युक्तं प्रकृतानुपयोगात् अकथनमाशंक्याह सभ्य इति सभा मर्हतीति सभ्यः “सभांवान प्रवेष्टव्यमिति धर्मबोधनाय संबोधनम् अत्यावश्यकं महत्काल साध्य साधनत्वे अवक्तव्यत्वमाशंक्य कलिदोषेणैवाल्पायुष्टनस्वभावतः तथाच कलिदोष परिहारकेण तादृशेन साधनेन आयुषोपि वृद्धिरित्यभि प्रायेणाह कलावास्मिन् युग इति । तस्य कलेः कालांतरत्वे इदानीमुपायस्यावक्तव्यत्वमाशंक्याह अस्मिन्निति युगपदप्रयोगस्तत्रत्यानां पूज्यत्वाय सहज संसारित्वाभावाय जना इति प्रादुर्भावादुत्कृष्टत्वम् एवं सहज दोषमुक्त्वा आगंतुक दोषमाह मंदा इत्यादिभिश्चतुर्भिर्विशेषणैः मंदा आलसाः आलस्यं चित्तजाड्यम् सुष्ठु मंदा मतिर्येषामिति ज्ञानेन्द्रियदोषः मंदभाग्या इति अदृष्टस्य कर्मेन्द्रियत्वादोषः उपद्रुतारोगादिभिरिति चत्वारो दोषाः एवमागंतुक दोषा उक्ताः कालांतरेण व्यापृता इत्याह भूरीणीति ॥ १० ॥

अयं बाह्यो दोषः “नहिकश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्म कृदिति लौकिक कर्म व्यापृताः ततोपि विहित कर्म व्यापृताः तत्र प्रमाण विचारे प्रकरणशः धर्मादिशास्त्राणि ज्ञातव्यानि तानि च भूरीणि कर्माणि येष्विति भूरिकर्माणि न च श्रवणमात्रेण कृतार्थता किंतु तदुक्तानि कर्माण्यपि कर्तव्यानि ततो महान् दोषो बाह्यः एवं त्रिदोष ग्रहाणां मुपायं कथयेत्याहुः अत इति प्रत्युप कारापेक्षाभावाय संबोधनं साधो इति परदुःखदूरी करणं साधोरावश्यकमिति भावः अन्यार्थमुक्तस्य प्रासंगिकस्य वा साधनस्य निराकारणयाह अत्रेति एतादृश दोषे अत्रापि बहूनि साधनानि चेत् यत्सारं तत् समुद्धृत्य वक्तव्यमयत्तदोर्नित्य संबंधान्नाध्याहारदोषः यदिति प्रसिद्धं वा सारं पारंपर्यं फल व्यभिचारादि दोष रहितम् एकवचनेन आसाधारण्यं सुगमत्वं चोक्तं प्रकरणेन विधयो वध्यत इति न्यायेन यद्यपि सर्वे प्रकरणेषु सुसंबद्धं तथापि तत्तत् स्थानादुद्धृत्य वक्तव्यमित्याह समुद्धृत्येति प्रकरणेषु तद्धर्म शून्यत्वाभावाय मनीषयेति बुद्धेर्वोद्धरणं न कृतिततः न स ईषा मनीषा मनश्चांचल्यनिवारिका बुद्धिः प्रार्थनायां प्राप्तकाले वा लोढं भद्रं कल्याणं त्रिविधं दुःखाभाव पूर्वकं महासुखावाप्तिः तद्भगवत्प्रसादादिति चेत्तत्राह येनात्मा सुप्रसीदतीति येनैव हेतुना आत्मा भगवान् सुप्रसीदति तर्हि तथैव कथयेत्यर्थः भूतानामिति पिशाचवज्जीवानां परिभ्रमणं बोधनेन दयासूचिता एवं फलसाधनं प्रश्ने निरूपिते तत्राविर्भूतो भगवानेव फलसाधनं चेत्याशंक्य भगवद्वतारो लोकानामर्थं वेति संदेहात् अवतार प्रयोजनं पृच्छन्ति सूतजानासीति ॥ ११ ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्ती ।

ननु मन्मुखात्तत्तत् सर्वं श्रुत्वा युष्मदादय एव श्रेयो निश्चिन्वन्तु तत्राहुः हे सभ्य देशकालपात्राह अस्मिन् कलौ प्रायेण जनाः अल्पायुष एव यदि कथञ्चिद्दीर्घायुषस्तर्हि मन्दाः परमार्थेष्वलसाः यदि केचिन्निरलसा अपि तर्हि निबुद्धयः यदि सुबुद्धयोऽपि स्युस्तर्हि मन्दभाग्याः तादृशसाधुसङ्गहीनाः यदि लब्धसुसङ्गा अपि तदा उपद्रुताः रागाद्युपद्रववशात् तन्मुखात् श्रोतुं श्रुत्वा वा स्वश्रेयोनिश्चित्य तत्तदनुष्ठानं नावकाशं लभन्त इति । यद्वा अल्पायुषस्तत्रापि मन्दा इत्यादि ॥ १० ॥

सूतजानासिभद्रं ते भगवान् सात्वतां पतिः ।

देवक्यां वसुदेवस्य जातो यस्य चिकीर्षया ॥ १२ ॥

तत्र शुश्रूषमाणानामर्हस्यङ्गानुवर्णितुम् ।

यस्यावतारो भूतानां क्षेमाय च भवाय च ॥ १३ ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्ती ।

तादृशस्य श्रेयसः साधनेषु मध्ये यन्मुख्यं कलिकालवर्त्तिभिर्जनैः सुशक्यञ्च तत् साधनं वदेति पृच्छन्ति । भूरीणि कर्माण्यनुष्ठेयानि यत्र तानि श्रोतव्यानि साधनानि तादृशसाधनप्रतिपादकानि शास्त्राणि वा । येनात्मा बुद्धिः प्रसीदति । तच्च श्रवणकीर्तनादिक भवेत्यग्रे ज्ञास्यते ॥ ११ ॥

भाषा टीका ।

हे सभ्य ! इस कलिकालमें प्रायः मनुष्य अल्पायु हैं । इस अल्प आयुमें भी कुछ शास्त्रका अभ्यास कर सकते हैं पर आलसी हैं । जिन को आलस नहीं वे मंद बुद्धि हैं कुछ समझ नहीं सकते, जो कुछ बुद्धि वाले हैं वे रोग शोक दारिद्र्य से व्याकुल हैं ॥ १० ॥ और इस संसार में श्रोतव्य शास्त्र अनेक हैं और उन शास्त्रों के निर्दिष्ट कर्म भी विविध हैं । उन सबको पढ़ कर व गुरुमुख से सुनकर उनका सार निकालना बड़ा कठिन है अतः हे साधो ! अपनी बुद्धिसे उन समस्त शास्त्रों का सार सार उद्धार कर भद्रा वान हम सब मुनियों से कहो । जिससे हमारे आत्मा को प्रसाद अर्थात् संतोष शांति होय ॥ ११ ॥

श्रीधरस्वामी ।

प्रश्नान्तरं सूतेति पञ्चभिः । भद्रं ते इत्येतत्सुक्येनाशीर्वाद् । भगवान्निरतिशयैश्वर्यादिगुणः । सात्वतां सच्छब्देन सत्त्वमुत्तिष्ठे गवान् स उपास्युतयाविद्यते एवामिति सत्त्वन्तो भक्ताः स्वार्थेऽण् राक्षसवायसादिवत् । तस्य चाश्रवणमार्षम् । तदेवं सात्वदिति भवति तेषां पतिः पालकः । यस्यार्थविशेषस्य चिकीर्षया वसुदेवस्य भार्यायां देवक्यां जातः ॥ १२ ॥

अङ्ग हे सूत तन्नोऽनुवर्णयितुमर्हसि । सामान्यतस्तावदयस्यावतारो भूतानां क्षेमाय पालनाय भवाय समृद्धये ॥ १३ ॥

श्रीवीरराघवः

एवं मुक्ति साधनं पृष्ट्वाऽथ तदनुग्राहकेषु प्रधानतमं "श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणमित्यादिषु प्रथमोपात्तं भगवच्चरित्र श्रवणं चिकीर्षवस्तत्रापि साधुपरित्राणायावतीर्णं समनंतरं श्रीकृष्णावतार चरितं पृच्छन्ति । सूतइत्यादिषुभिः । हे सूततुभ्यं भद्रं कल्याणमस्तु । सात्वतां भक्तानां पतिः पालयिता भगवान् वसुदेवस्य अपादानस्य संबंध विवक्षया षष्ठी । वसुदेवात्तद्भार्यायां देवक्यां यस्य चिकीर्षया यत्कर्म कर्तुमिच्छया जातोऽवतीर्णः । तत्सर्वत्वं जानासीति ॥ १२ ॥

तस्माद्वक्तुमर्हसीत्याहुः । तदिति । तच्छ्री कृष्णचरितं श्रोतुं मिच्छतां नोस्माकं वर्णितुमंगहे सूतार्हसि । अर्हसीत्यनेन सदनुगृहीतः कास्तेन तच्चरित्रं वेदीत्वं वक्तुं प्रभुरिति सूचितं महोपकर्तृत्वात्तदवतार चरित्रमवश्यं शुश्रूषितव्यमित्यभिप्रायेण तदवतारं विशिष्यन्ति । यस्येति यस्य भगवतोऽवतारः । श्रीकृष्ण रूपः भूतानां विभवाय योगोपरं पर्याय इष्टोदयायक्षेमाय तत्पालनाय च । भक्तानामित्यनुक्त्या भूतानामिति वदतामयमभिप्रायः । शत्रूणामपि दमनपूर्वकमपवर्गदायित्वेन महोपकर्त्तृत्वमिति किमु वक्तव्यं तदवतारो भूतानां योगक्षेमार्थ इति ॥ १३ ॥

श्रीविजयध्वजः

सारश्रद्धरेः कृष्णावतारकथेवेत्याशयवतः पुनराहुरित्याह सूतेति भो सूतजानासि सकलमिति शेषः । ते तुभ्यं भद्रं मंगलमस्तु । ते तव विषय-भूतं भद्रं सर्वमंगलं भगवन्तं जानासीति वा सात्वतां पतिर्भगवान् यस्य कार्यविशेषस्य चिकीर्षया वसुदेवस्य सकाशाद्देवक्यां जातः तद्ग्राह्यं प्रकाशितः ॥ १२ ॥

आपन्नः संसृतिं घोरां यन्नामविवशो गृह्णान् ।

ततः सद्यो विमुच्येत यदि भेति स्वयं भयम् ॥ १४ ॥ (१)

यत्पादसंश्रयाः सूतमुनयः प्रशमायनाः ।

सद्यः पुनन्त्युपस्पृष्टाः स्वधुन्यापोऽनुसेवया ॥ १५ ॥ (२)

सिद्धान्तप्रदीपः

सूतेति ॥ सात्वतांपतिः ॥ सात्वतवैष्णवं शास्त्रं तदाचक्षते इति सात्वतस्तेषांपतिः । शिचिकिपिणि लोपेरूपम् ॥ १२ ॥

॥ तदिति ॥ यस्यचिकीर्षया जातस्तद्वर्णितुमर्हसीत्युपेय चिकीर्षितप्रश्नः ॥ ननु जन क्षेमादिचिकीर्षया जातइत्यत्र क्षेमादेरन्यथा सिद्ध-
त्वमुक्तप्रश्नदाढ्यार्थमाहुः यस्येत्यादि ग्रंथेन यस्यदेवक्यां जातस्ययः कश्चिदप्यवतारः । क्षेमायामुष्मिक सुखाय भवायैहिकसुखाय ॥ १३ ॥

भाषा टीका ।

हे सूत ! तुम्हारा मंगल हो ! सात्वतों के पति श्री भगवान् वसुदेवजी की भार्या देवकी के गर्भमें जिस इच्छासे अवतीर्ण
हुए थे ? वह तुम जानतेहो ? ॥ १२ ॥

हे अंग ! जिन भगवान् का अवतार जीव को क्षेम और मंगलके निमित्त है उनकी लीला कथा श्रवण करनेकी हमें बड़ी अभिलाषा-
है वह तुमको हमारे आगे वर्णन करना चाहिये ॥ १३ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तत्प्रभावमनुवर्णयन्तस्तद्यशः श्रवणौ तसु कथमाविष्कुर्वन्ति आपन्न इति त्रिभिः । संसृतिमापन्नः प्राप्तः विवशोऽपि । ततः संसृतेः
अत्र हेतुः यद्यतोनाम्नः भयमपि स्वयं विभेति ॥ १४ ॥

किञ्च यस्य पादौ संश्रयौ येषां अतएव प्रशमोऽयन् वर्त्म आश्रयो वा येषां ते मुनयः उपस्पृष्टाः सन्निधिमावेण्यसेविताः सद्यः पुनन्ति
स्वधुर्नगङ्गातस्या आपस्तु तत्पादान्निसृताः न तु तत्रैव तिष्ठन्ति अतस्तत्सम्बन्धेन पुनन्त्योऽपि अनुसेवया पुनन्ति तत्रापि न तु सद्य
इति मुनीनामुत्कर्षोक्तिः ॥ १५ ॥

श्रीवीरराघवः ।

यतस्तस्मात्सैवानिष्ट परिहारेष्ट प्रापणा क्षममेवेत्यभिप्रायेणा नाम प्रभाव माहुः आपन्न इति । घोरां गर्भजन्म जरामरणादि रूपां संसृति
मापन्नः प्राप्तः पुमान् शत्रुरपि विवशः पारवश्येनापीत्यर्थः । यस्य श्रीकृष्णस्य यच्छब्दानाकोवा भगवतस्तस्येत्युत्तरत्रान्वयः नाम गृह्णान्नु
स्वरन्देहाऽवसान इति शेषः । ततः संसृतेः सद्य एव विमुच्येत मुक्तो भवेत् । कथं पारवश्येनाप्युच्चारणा मात्रेणापि शत्रुरपि मुच्येतेत्यत्रोच्चार-
णां विशिष्यति । यद्विभेति स्वयं भवइति यन्नामोच्चारणां प्रतिभवः संसारः स्वयं विभेति । भयमिति पाठेपि जन्म मरणादि भयहेतुत्वाद्भव
एव भयशब्देन विवक्षितः । देहावसान कालिक भगवन्नामोच्चारणास्याव्यवधानेन मुक्ति साधनत्वमितरकालिकस्य तु कर्मज्ञान योगादि वद्-
भक्ति योगानुग्राहकत्वेन तद्व्यापेति विवेकः एतच्च षष्ठेऽजामिलोपाख्याने प्रपञ्चयिष्यते ॥ १४ ॥

आस्तां तावदवताराणां नाम माहात्म्यं तदीयानां माहात्म्यमेव वाङ्मनसागोचरमित्याभिप्रायेणाहुः यदिति । हेसूत यस्य भगवतः
पादसंश्रयाः पादावेव प्राप्यत्वेन प्रापकत्वेन संश्रयन्त इति तथा । मुनयस्तत्पदारविन्द मननशीलाः प्रशमायनाः शमदमादि गुणानामाश्र-
याः तदीयाः स्पृष्टाः पादयोरिति शेषः पादस्पर्श मात्रेणापीति भावः सद्य एव पुनन्ति स्पृष्टानिति शेषः एवंपाद संबंधिन्याः स्वधुन्या-
गंगाया आपोऽप्यनु सेवयास्नान पानादि रूपया सेवया पुनन्ति । स्वधुन्यापस्त्वनुसेवया पुनन्ति मुनयस्तदीयास्तूपस्पर्शमात्रेणापि पुनन्तीति के-
चिद्व्याचक्षते । यथा स्वधुन्यापोऽनुसेवया पुनन्ति तथा मुनयोऽप्युपस्पृष्टाः पुनन्तीति दृष्टांतौ वाभिप्रेतः ॥ १५ ॥

श्रीविजयध्वजः ॥

सारत्वात्कृष्णचरितमेवानुवर्णनीयनान्यद्यतस्तस्य वासुदेवादिनामोच्चारणादखिलबंधनिवृत्तिः तत्र किंचित्कथं चरितश्रवणमनना-
भ्यामित्याशयवन्त आहुरित्याह आपन्न इति भवः संसारः अहंकाररूपेण बंधको रूढोवा यंप्रति विभेति भयादपसृतो भवति यन्नाम यस्य नाम-
(१) स्वयं भवः इति विजयध्वज श्रीरराघवयोः पाठः (२) ऋषयः प्रशमायना इति श्रीवल्लभपाठः ॥

श्रीविजयध्वजः ।

गृणान् उच्चारयन्विवशः बहुभ्यासात्घोरांसंस्मृतिमापन्नः पुरुषः ततः धीरसंसायात्सद्यस्तदानीमेव विमुच्येत विशिष्टां मुक्तिमाप्नोति ॥ १४ ॥

किञ्च यत्पादसंश्रयाः यस्य पादावेव संश्रयो येषां ते तथोक्तः । प्रकृष्टः शमो भगवन्निष्ठवान् न मे भ्रयो येषां ते प्रशमायना मुनयः । वै प्राणिभिरुपस्पृष्टास्तान् सद्यः पुनन्ति पवित्रीकुर्वन्ति यत्पादसंश्रयादिति पाठे यच्चरणनिषेवणादात्मानं पुनन्तीत्यर्थः । तत्र निदर्शनमनुसेवया अनुसेवनेन निषेवणेन उपस्पर्शनस्तानाचमनादिना स्वर्धुनीगंगेव यथालोकपुष्पाति तथेत्यन्वयः । स्वर्धुन्यापहतिपाठे गंगाजलपरमाणवः चिरकालसेवया मुनयः सद्य इति शेषः ॥ १५ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

विवशोऽपि विशेषेण पराधीनः सन्नपि । यस्य श्रीकृष्णस्य नाम । तस्य सर्वावतारित्वादवतारनाम्नामपि तत्रैव पर्यवसानात् । अतएव साक्षाच्छ्रीकृष्णादपि तत्तन्नामप्रवृत्तिः प्रकारान्तरेण श्रूयते श्रीविष्णुपुराणे । तत्र त्वखिलानामेव भगवन्नाम्नां कारणान्यभवन्निति हि गद्यम् । तदिदञ्च वासुदेवदामोदरगोविन्द केशवादिनामवज्ज्ञेयम् ॥ १४ ॥

किञ्च यत्पादेति । यस्य श्रीकृष्णस्य पादौ सम्यगाश्रयौ येषाम् । अतएव प्रशमायनाः । शमो भगवन्निष्ठबुद्धिता । “शमो मन्निष्ठताबुद्धेरिति स्वयं श्रीभगवद्वाक्यात् । स एव प्रकृष्टः प्रशमः । साक्षात् पूर्णभगवच्छ्रीकृष्णसम्बन्धित्वात् प्रशम एव अयनं वर्त्म आश्रयो येषां ते श्रीकृष्णलीलारसाकृष्टचित्ता मुनयः श्रीशुकदेवादयः सद्यः पुनन्ति सवासनपापेभ्यः शोधयन्ति । स्वर्धुनी गङ्गा तस्या आपस्तु “योऽसौ निरञ्जनो देवश्चित्स्वरूपी जनार्दनः । स एव द्रवरूपेण गङ्गाम्भो नात्र संशयः” । इति स्वयं तथाविधरूपा अपि साक्षाच्छ्रीवामनदेवचरणान्निःसृता अपि अनुसेवया साक्षात् सेवाभ्यासेनैव तथा शोधयन्ति न सन्निधिमात्रेण सेवया साक्षात् सेवयापि न सद्य इति । तस्या अपि श्रीकृष्णमाश्रितानामुत्कर्षात्तस्योत्कर्षः । एवमेव ततस्तदयशसोऽप्याधिक्यं वर्ण्यते । “तीर्थं चक्रे नृपो न यदजनि यदुषु स्वः सरित् पादशौचमिति । टीका च । इतः पूर्वं स्वः सरिदेव सर्वतोऽधिकं तीर्थमित्यासीत् इदानीं तु यदुषु यदजनि जातं तीर्थं श्रीकृष्णकीर्तिरूपमेतत् स्वः सरिद्रूपं पादशौचं तीर्थमूनमल्पं चक्रे इत्येषा ॥ १५ ॥

सुबोधिनी

घोरां संस्मृतिं सर्पादियोनि भूतां महाव्याध्यादि रूपां वा आपन्नः यस्य अवतारस्य नामविवशः परवशः वेः कालस्य वशो वा गृणान्नुचरन्नेव ततः सद्यो विमुच्यते तत्राह अंतकाले कालस्याधिकारी भयनामा कश्चित् मृत्यु पाशेन सर्वानेव गृह्णाति यच्चतुर्थस्कन्धे वक्ष्यते सैनिका भयनाम् इत्यत्र सद्यस्तस्य पाशान्मुच्यत इत्यर्थः । ननु कथं सनामकथनमात्रेण पाशान्मुच्यति तत्राह यद्विभेति यस्मान्नाम्नोभयं स्वयं विभेति स्वरूप नाशेन विभेति ननु वहिः पदार्थनाशेन एवं हि भगवन्नाममाहात्म्यं यत् श्रोतुं मुक्तान् करोति ततोभयमपि मुच्यते इत्यर्थः । अथवा स्वरूप भूतं भयमपि मुच्यत इत्यर्थः । द्वैतदृष्टिर्छछति “द्वितीयाद्वैभयं भवतीति श्रुतेः अतः अग्रे उत्पत्त्य मानानां नामा मुक्तिः ॥ १४ ॥

ननु नामोच्चारण सामर्थ्यरहितानां बृक्षपञ्चादीनां कागतिरिति चेत् तत्राह यत्पादसंश्रया इति ॥

भक्तस्पर्शेणोपि मुच्यन्त इत्यर्थः । यस्य भगवतः पादौ संश्रय भूतौ येषां भगवतः समाश्रयणं ज्ञानमार्गोऽपि भवति यथा च ज्ञानिनां देहाध्यासाभावात् तत्स्पर्शेन न मुक्तिः । किंतु तदुपदेशेनेति तद्व्यावृत्त्यर्थं पादपदप्रयोगः । पादसंश्रयणं भक्तिमार्ग एव गुरुत्वप्रकार व्यावृत्त्यर्थं समुपसर्गः । सूतेति संबोधनं पावित्र्यानुभवज्ञापनार्थं यथा सूतोपिसन् महापुरुष कृपया ब्राह्मणैर्यज्ञादिष्वपि संव्यवहारं संभजते ऋषयो मंत्रद्रष्टारः प्रशमायनाः ज्ञानिनः प्रकृष्टः शमः अयनं येषामिति उभयेपि यत्पादसंश्रयाः पुनन्तीति योजना अथवा पादसंश्रयाः ऋषयः प्रशमायनाश्च भूत्वा ज्ञान कर्मणीति प्राप्य त्रितय संपन्नाः सर्वे पावित्र्यहेतवो भवन्ति स्वयं हि शुद्धाः संतः परान् पुनन्ति अतः स्वशुद्ध्यर्थं ज्ञान कर्मणी युक्तेन तु साक्षात्पावन संबंधस्तयोः उपस्पृष्टाः समीपे देह संबंधमात्रेण पुनन्तीत्यर्थः । कालव्यवधानेन हि सर्वत्र पावनं दृष्टम् “त्रिः स्वाध्यायं वेदमधीयीत त्रिरात्रं वा सावित्रीं संवत्सरादेवात्मानं पुनन्ति” इत्यादिभिः । मुनय इति पाठेपि मननं कर्मयोगो वा क्रौर्यादिना स्पर्शव्यावृत्त्यर्थं उपेति अग्रेण वा संबंधः तेषां तु दृष्ट्या दिनापि पावनं संभवति स्वर्धुन्यापो गंगाजलमनुसेवया पुनाति भगवत्सेवकानेव पुनन्तीत्यर्थः । “प्रायश्चित्तानि चीर्णानीति वाक्यात् सद्यः पुनाति गंगेयमित्यपि नारायण संमुखी करण द्वारा पुनन्ति अथवा उपस्पृष्टाः स्वर्धुन्यापः सद्यः पुनन्तीति दृष्टान्तः नु इति वितर्कः भगवद्भक्ताः गंगाच पुनन्तोपि भगवत्सेवया पुनन्ति नान्यथेति वितर्कः आपाततः पावनं तु नात्र विवक्षितं परमपावनं तु माया स्पर्शाभावः ॥ १५ ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्त्ती ।

ततः संस्मृतेः । अत्र घोरमिति विवश इति सद्य इति पदद्वयेण अजामिलादयः सूचिताः । यत् यतो नाहः एकस्मादपि स्वयं भयं स्वयं भगवानिति वन्मूलभूतं भयं महाकाल एव विभेति किं पुनर्मृत्युयमश्च किमु ततमां यमदूता इति भावः ॥ १४ ॥

कोवाभगवतस्तस्यपुण्यश्लोकेऽप्यकर्मणाः ।

शुद्धिकामो न शृणुयाद्यशः कलिमलापहम् ॥ १६ ॥

तस्य कर्माण्युदाराणि परिगीतानि सूरिभिः ।

ब्रह्मिनः श्रद्धावानां लीलया दधतः कलाः ॥ १७ ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्ती ।

यत्पादावेव संश्रित्यैव वर्त्तमानाः सद्य इति स्मृतमात्रा एव पुनन्ति अविद्यामालिन्यानि शोधयन्ति किं पुनर्दृष्टाः स्पृष्टाः सेविता वेति व्याख्येयम् । “येषां संस्मरणात् पुंसः सद्यः शुद्ध्यन्ति वै गृहाः । किं पुनर्दर्शनस्पर्शपादशौचासनादिभिरित्यनेनैकार्थ्यप्राप्तेः । स्वर्धुन्या आप-
इत्यत्रापि तस्याः सकाशाद्दूरदेशं नीता इत्येव व्याख्येयम् । “मुक्तिस्त्वदर्शनादेव न जाने स्नानजं फलमिति वाक्यार्थविरोधात् । किञ्च स्वर्धुन्या दर्शनादेव साधूनाञ्च स्मरणादपि मुक्तिरिति । तदपि साधूनामेवोत्कर्षो ज्ञेयः । ततश्च तास्तत्पादान्सृता एव अतस्तत्स-
म्बन्धेन पुनन्त्योऽपि उप उपरिस्पृष्टाः सत्यः पुनन्ति । नुर्विकल्पे सेवया प्रणत्यादिना वा आहता वा स्वर्धुन्याप इति समासान्ताभावः
आर्षः ॥ १५ ॥

सिद्धान्त प्रदीपः ।

संसृति संसार लक्षणम् । ततः संसृतेर्विमुच्येत मुक्तो भवति ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

घोर संसार को आपन्न पुरुष विवश होकर श्री जिनका नाम ग्रहण करनेसे शीघ्रही मुक्त होजाता है । जिन भगवान् से भय अर्थात् मृत्यु को भी भय होता है ॥ १४ ॥

हे सूत ! प्रशमायन अर्थात् शांति निष्ठ मुनि गण जिन श्रीभगवान् के चरण का आश्रय करने से गंगाजी से भी अधिक महिमा वाले होते हैं । क्योंकि गंगाजी तौ बहुकाल सेवा करनेसे पवित्र करती हैं । और ये हरिजन दर्शन स्पर्शन लाभ से जीवों को पवित्र करते हैं ॥ १५ ॥

श्रीधरस्वामी ।

पुण्यश्लोकैरीड्यानि स्तव्यानि कर्माणि यस्य तस्य । यशः कलिमलापहं संसारदुःखोपशमनम् ॥ १६ ॥
प्रश्नान्तरं तस्येति । उदाराणि महान्ति विश्वसृष्ट्यादीनि । सूरिभिर्नारदादिभिः । कला ब्रह्मरूपादिमूर्तीः ॥ १७ ॥

श्रीवीरराघवः ।

उक्तेरन्यैश्च गुणैस्तं विशेषतस्तच्चरित्रमवश्यमात्मशुद्धिमिच्छद्भिः श्रोतव्यमित्यभिप्रायेणाहुः कोवेति । तस्योक्तं विधस्यपुण्यस्य शृण्वतां वदतां च पुण्यावहः श्लोक्यत इति श्लोको यशोयस्य । अतएव संचासावीड्यस्तुत्यं कर्म चरित्रं यस्य तस्य भगवतो यशः कलि-
मलापहं कलिप्रयुक्त पापहंतृचिह्नशुद्धिकामः कोवापुमान् शृणायात्सर्वो पिशृणुयादेवेत्यर्थः ॥ १६ ॥

अतोलीलया ननु कर्मणोतिभावः कलाः मूर्तीरवतारांतररूपाः दधतस्तस्योदाराणि विपुलानि सूरिभिर्नारदपराशरपाराशर्यादिभिः परि-
गीतानि च कर्माणि चरितानि श्रद्धावानां नोऽस्मभ्यं ब्रूहीति लीलयेत्यनेनावताराणामकर्ममूलत्वमुक्तम् कलादधतइत्यनेन श्रीकृष्णस्या-
वतारित्वप्रतीत्या पूर्णावारत्वं सूचितं तेनैवावतारांतर कथाग्रहणश्च कृतइत्यर्थः ॥ १७ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

पुण्यश्लोकैर्ब्रह्मादिभिः ईड्यंस्तुत्यं कर्मकं सर्वधादिचरितं यस्य स तथा । पुण्यश्लोकश्चायमीड्यकर्मैति वा तस्य हरेः कलिमलापहं कलिनिमि-
त्तमलं पापलक्षणमपहंतीति यशश्चरितापरपर्यायं शुद्धिकामः अतः करुणानिर्मलतां कामयमानः को वा पुरुषः न शृणुयादित्येकान्वयः ॥ १६ ॥
न केवलं कृष्णकथैव वक्तव्यामत्स्याद्यवतारान्तरकथापीत्याह तस्य कर्माणीति लीलया मत्स्यादिकलाः दधतः तस्य हरेः सूरिभिर्ब्रह्मादिभिः
परिगीतान्युदाराण्यक्लिष्टान्युद्धतदोषाणि वा कर्माणि ब्रूहीत्येकान्वयः ॥ १७ ॥

कमसन्दर्भः ।

एतस्य दशमस्कन्धस्यैव संवादितं व्यनक्ति को वेति । शुद्धिकामोऽपि यतः कलियुगस्यापि मलापहं यस्मादेवं तस्मात् ॥ १६ ॥
तस्येति । उदाराणि परमानन्ददातृणि जन्मादीनि । स्वयं परिपूर्णस्य लीलया अन्या अपि कलाः पुरुषादिलक्षणा दधतः तत्तदंशा-
जप्यादाय तस्यावतीर्णस्य सत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

सुबोधिनी ।

भगवद्यशः श्रवणं नास्माकं हृदयेऽस्वतः स्फुरितम् अतः सामान्यतो ज्ञातं विशेषार्थं प्रश्नः यद्यपि भक्तिभावात् स्वतः पुरुषार्थत्वेन भगव-
द्यशः श्रवणं न भवति तथापि सन्मार्गं वर्तिनां श्रुद्धिरपेक्षत इति तदर्थं श्रवणं विशेषतः कलौ देशकाल द्रव्य कर्तुं मंत्र कर्मणां षण्णामप्य-
शुद्धकरणात् स्वातंत्र्यव्यावृत्त्यर्थक इति वेत्यनादरे अश्रोतारो दैत्यांशानगणयन्त एवेति जीवानां स्वत उत्कृष्टा ब्राह्मणा एव शुद्धिः भग-
वत इत्युक्तं तस्यैव वतीर्णस्य सुलभत्वाय लौकिकं प्रभुस्तोत्रवत् अन्नाद कर्तुं कव्यावृत्त्यर्थमाह ॥ पुण्यश्लोकेऽयं कर्मण इति पुण्या-
श्लोका कीर्तिर्येषां कीर्तनं कर्तुं णामपि कीर्तिर्यत्र सर्वान् पुनाति तत्र किं वक्तव्यं कीर्तनस्य सर्वपावकत्वं तानपि पुनातीति वातेषां पावि-
त्र्यापेक्षानास्तीति वा अनेन कीर्तिः पवित्रेष्वेव प्रतिष्ठितेति बोधितं कर्मसामान्यं ग्रहणादुत्कर्षाधायक कर्मव्यतिरिक्तान्यपि कर्माणि
पावनानीत्युक्तं पुण्यश्लोक वचनादेवं ज्ञायते कीर्तिमद्भिः सहसंबन्धः प्रायेण सर्वेषां भवति ते च भगवन्तमेव कीर्तयन्ते अतो भगवत्की-
र्तिं श्रवणं सुलभमिति अत्र आपाततोऽपि शुद्धिः श्रवणेन तत्र शुद्धिकामः कथं न शृणुयात् आध्यात्मिकार्थाधायक सर्वलोकालहादक विसर्पि-
गुणः कीर्तिर्यशः कलौ सर्वेषां अपहतपाप्मत्वाभावाच्चैतः कलिदोषनिवृत्तिः भगवतस्तु कालात्परत्वात्तत्कीर्तेरपितत्परत्वं अतः कलि-
दोष निवर्त्तकमिति ॥ १६ ॥

एवं प्रयोजनं प्रश्नमाह ॥ तस्य कर्माणीति ॥

तादृशप्रयोजनस्य श्रुतस्य हृदये समागमनार्थं कर्माण्येव पृच्छन्ति तस्य कर्माणीति कर्मश्रवणेन सत्फलं भगवता देयमित्यपि नास्ति अन्या
निचफलानि कर्मैव पात्रापात्र विवेचनव्यतिरेकेणैव अन्येभ्योऽपि बहुप्रयच्छन्तीत्याह उदाराणीति उदारादिविशेषणानि न व्यावर्त्तकानि किन्तु-
कर्मादेशेनोदारत्वादेविधीयते प्रथमत एव विशेष्यनिर्देशात् अवांतरफलप्राप्त्यर्थमुदारत्वनिर्देशः मुख्यं फलं भगवत एव तेषामज्ञानाभाव-
माह परिगीतानि सूरिभिरिति परितो गीतानीति सर्वतो दूराद्ब्रह्मणः सम्भवः सूरिभिरित्यन्यथा कथनव्यावृत्तिः तर्हि शौनकादीनामपि सुलभ-
त्वादकथनमित्याशङ्क्याह श्रद्धधानानामिति श्रद्धयाहि पुनः पुनः श्रवणेच्छानिरूपिता कदाचिदपि रुच्यभावो नास्तीत्यभिप्रायेणाहुः लीलया
दधतः कला इति अनायासेन हर्षात् क्रियमाणा चेष्टालीला तयानूतना एव कलाः प्रतिक्षणं भ्रियन्ते भगवता यथा तथा तत्कर्मणामपि चन्द्रस्यैव
नूतनकलासंबन्धात् कदाचिदपि नाशुचिः इदं हि विशेषणं पूर्वोक्तनिर्वाहकम् ॥ १७ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

शुद्धिरात्मप्रसादः येनात्मा सुप्रसीदतीति पूर्वोक्तेः । यशः ब्रह्मरुद्रेन्द्रजयादिकं रासक्रीडादिकंचात्रासाधारणमेव ॥ १६ ॥
कर्मण्यवतारान्तरसाधारणान्यसुरवधादीनि । उदाराणि भक्ताभीष्टप्रदानि । कला अवतारान् दधत इति वर्त्तमानकालेन तदवता-
राणां नित्यत्वं तस्य च पूर्णत्वमायातम् ॥ १७ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रश्नान्तरं तस्येति उदाराणि विश्वजन्मादीनि ॥ १७ ॥ प्रश्नान्तरमथेति ॥ १८ ॥

अथाख्याहिहरेर्धोमन्नवतारकथाःशुभाः ।

लीलाविदधतःस्वैरमीश्वरस्यात्ममायया ॥ १८ ॥

वयन्तुनवितृप्यामउत्तमःश्लोकविक्रमे ।

यच्छृण्वतांसज्ञानांस्वादुस्वादुपदेपदे ॥ १९ ॥

भाषा टीका ।

आत्मशुद्धि की कामना करने वाला संसार में ऐसा कौन है जो भगवान का उस कलि मल नाशन यशको श्रवण न करे ॥
नलयुधिष्ठिरादिक पुण्यश्लोकगण जिनके कर्मों का स्तव किया करते हैं उन भगवानके कलिकलुष विनाशन यशको आत्मशुद्धि की कामना करनेवाला कौन न श्रवण करेगा ॥ १६ ॥

जो भगवान अपनी लीला के द्वारा ब्रह्मा शिव आदिकरूप धारण करते हैं उनके नारदादिक सूरियों करके गायेगये उदार कर्मों को श्रद्धावान् इन सब मुनियों के आगे वर्णन करौ ॥ १७ ॥

श्रीधरस्वामी ।

प्रश्नान्तरं अथेति । अवतारकथाः स्थित्यर्थमेव तत्तदवसरे ये मत्स्याद्यवताराः तदीयाः कथाः । स्वैरं लीलाः कुर्वतः ॥ १८ ॥

श्रीकृष्णावतारप्रयोजनप्रश्नेनैव तच्चरितप्रश्नोऽपि जात एव तथाप्यौत्सुक्येन पुनरपि तच्चरितान्येव श्रोतुमिच्छन्तस्तत्रात्मनस्तृप्त्यभावमावेदयन्ति वयन्तिवति । योगयागादिषु तृप्ताः स्मः । उद्बुध्यते तमो यस्मात् स उत्तमास्तथाभूतः श्लोको यशो यस्य तस्य विक्रमे तु विशेषेण न तृप्यामः अलमिति न मन्यामहे । तत्र हेतुः यद्विक्रमणं शृण्वताम् । यद्वा अन्ये तु तृप्यन्तु नाम वयन्तुनेति तु शब्दस्यान्वयः । अयमर्थः । त्रिधा ह्यलं बुद्धिर्भवति उदरादिभरणेन वा रसाज्ञानेन वा स्वादुविशेषाभावाद्वा । तत्र शृण्वतामित्यनेन श्रावस्याकाशत्वाभरणमित्युक्तम् । रसज्ञानमित्यनेन चाज्ञानतः पशुवत्तृप्तिर्निराकृता । इक्षुभक्षणवद्रसान्तराभावेन तृप्तिं निराकरोति पदे पदे प्रतिक्षणं स्वादुतोऽपि स्वादु ॥ १९ ॥

श्रीबीरराघवः

लीलयेत्यनेनावतराणामकर्ममूलत्वमुक्तम् । अथावतारचेष्टितानामकर्ममूलत्वं वदतः कात्स्न्येन तदवतारचरित्राणि पृच्छति । अथेति हे धीमन्नात्ममायया आत्मनः स्वस्यमायया आश्चर्यशक्ति युक्तेन । आश्चर्यत्वं मायाशब्द प्रवृत्तिनिमित्तं संकल्प रूपज्ञानेन वा “मायावयुनम् इति नैघंटुकाः “मायया सततं वेत्ति प्राणिनां च शुभाशुभमिति ज्ञानेऽभियुक्त प्रयोगः स्वैरं यथा तथा लीलाश्रेष्ठा विदधतः कुर्वत ईश्वरस्य सर्वानियन्तुर्हरेराश्रित दुरितहरस्य भगवतः शुभाः शृण्वतां वदतां च शुभावहाः अवतार कथाः । अथ कात्स्न्येनाख्याहि कथया “मंगलानंतरारंभ प्रश्नकात्स्न्येणैव अथेति नैघंटुकाः । आत्म मायया स्वैरं लीलाविदधत इत्यनेन देवमनुष्यादि जातीयानामवतार चेष्टानामात्मीय संकल्पमूलत्वमकर्मवश्यत्वप्रयुक्तत्वं च सूचितम् ॥ १८ ॥

नन्वाभीक्ष्येण श्रुता एव भगवदवतार कथा भवद्भिरतस्ताः किमर्थं पृच्छ्यन्ते तत्राहुः वयं यदुत्तमश्लोक चरितं शृण्वतामपि रसज्ञानां पदेपदे क्षणोक्षणो पुनः पुनर्वा स्वादु रुचिजनकं भवति पूर्वपूर्वश्रवणापेक्षयोत्तर श्रवणोतीव रुचिकरमेव भवति इति श्रुतामपि पुनः पुनर्नवमेव भवतीति भावः यद्यस्मात्पदेपदे स्वादुतः स्वादुतदुत्तमश्लोक विक्रमेन वितृप्याम इत्यन्वयः ॥ १९ ॥

श्रीविजयध्वजः

तदेवास्माकं वर्णनीयमित्यभिप्रेत्याहु रित्याह अथेति यत एवंचच्छ्रद्धानानामस्माकं कलिमलापहमथ तस्मादात्ममायया स्वरूपभूतेच्छया स्वैरं यथेष्टं लीलाः प्रलयजलविहारादिक्रीडाः विदधत ईश्वरस्य स्वतंत्रस्य हरेः शुभाः मंगला अवतारकथाः हे धीमन्नास्माकमाख्याहीत्येकान्वयः ॥ १८ ॥

भवतां बहुशः श्रुतहरिकथानां किमित्ययमुत्कंठाविशेष इत्यत उच्यते वयमिति वयमुत्तमश्लोकस्य हरेर्विक्रमैः श्रुतैर्न वितृप्यामः अन्येषां तृप्तिरस्तु वानास्माकमलंबुद्धिरित्येतस्मिन्नर्थे तु शब्दः यद्विक्रमजातं शृण्वतां रसविवेकविदुषां स्वादु स्वादुतिमधुरं भवतीत्येकान्वयः “रसो रागे विषे वीर्ये तिकादौ पारदे ब्रह्म” इति तद्विशेषज्ञावारसज्ञाः ॥ १९ ॥

क्रमसन्दर्भः

अथेति । श्रीकृष्णस्य तावन्मुख्यत्वेन कथय । अयं तदन्तरं आनुषङ्गिकतयैवेत्यर्थः । हरेः श्रीकृष्णस्य । प्रकरणावलात् अवताराः पुरुषावताराः गुणावताराः लीलावताराश्च तेषां कथाः लीलाः सृष्ट्यादिकर्मरूपाः भूभारहरणादिरूपाश्च । आत्ममायया निजेच्छारूपया शक्त्या । “आत्ममाया तदिच्छा स्याद्गुणमाया जडात्मिकेति महासंहितातः ॥ १८ ॥

टीकायामिष्टुभक्षणवदिति । इष्टुभक्षणे यथा स्वादविशेषाभावो भवति तथातनेत्यर्थः । भगवद्विक्रममात्रे तु न तृप्याम एव । तत्रापि “तीर्थं चक्रेनृपोनमित्याद्युक्तलक्षणस्य सर्वतोऽप्युत्तमश्लोकस्य श्रीकृष्णस्य विक्रमे विशेषेण न तृप्यामः ॥ १९ ॥

सुबोधनी ।

एवमेकोपक्रमेण प्रयोजनं कर्मणी पृष्टे अथभिन्नोपक्रमेण अवतारकथां पृच्छन्ति ॥ अथाख्याहीति ॥ यद्यपि केचन अवताराः तत्तदुपाख्यानं श्रवणोपक्रमेण सर्वेऽवताराः सविशेषाज्ञातव्याः अतः औत्सुक्यात् पृथक् पृष्टः अथेतिभिन्नोपक्रमेहरेरिति सामान्यतोवतारे परदुःखदूरीकरणं निमित्तमित्युक्तं अवतारस्वरूपस्य दुर्ज्ञेयत्वात् न सर्वजनानां तज्ज्ञानमिति विशेष संबोधनं धीमन्निति अवताराणां कथाः कथमवतारः कस्यावतारः कुत्रावतार इति ॥ चतुर्धा कथावक्तृश्रोतृप्रवर्तकानां शुभफलप्रदाः वस्तुतोपिशुभाः लोके पुत्रजन्म कथावत् यत्रापि सेषवतारेषु स्वेच्छया लीलावताराः तेवक्तव्या इत्याह लीला विदधत इति स्वैरमिति मर्यादातिक्रमेणापितत्र हेतुरीश्वरस्येति सर्वभवन सामर्थ्यमाया अन्यथाकरणनिर्वाहे दोषाभावे च हेतुत्वेन निर्दिष्टा आत्मेति नान्येन ज्ञातुमुल्लंघितुं वा शक्या ॥ १८ ॥

नन्वेवं विशेषेण सर्वार्थपरिज्ञानवतां किंपुनः श्रवणेनेत्याशंक्याह वयं त्विति ॥ ये पुनः भगवत्कथारूपानभिज्ञाः ते कियत्कालं श्रुत्वानिवर्तते न ह्यत्र रसज्ञानिवर्तते तस्माद्येन निवर्तते ते तृप्ताः संतस्तेन निवर्ततां वयं तु पुनः न विदुः तृप्याम एव कुतो निवृत्ता भविष्यामः निवृत्तिस्त्रेधा संभवति इतोऽप्युत्कृष्टैरसांतरे संभवति अस्याप्यभावे चारसाज्ञानाद्वा तत्र आद्येनिराकरोति उत्तमश्लोकविक्रम इति उत्तमैर्मुक्तैः ब्रह्मानंदानुभव युक्तैरपि श्लोक्यते भगवान् तद्यथा तथेत्थं भूतगुणो हरिरित्यत्र वक्ष्यते तस्मान्न भगवत्कथारसादधिकोरसः काश्चिदस्ति ब्रह्मानंदरसोऽपि न्यून इति अनेनैव दुर्लभतापि निवारिता तस्य च विशेषेण क्रमः पादविक्षेपो यत्र स पराक्रमः विशेषेण क्रियाशक्त्या विर्भावः स च पूर्णः सर्वत्र तस्मान्न दुर्लभता त्वीयं निराकरोति यच्छृण्वतामिति रसज्ञानं च श्रवणादेव भवति यथा हिलोके सूषकारविद्यासु नेच्छानिवृत्तिः किंपुनर्भूतत्वादुदरपूरणेन निवृत्तिः तथा श्रवणेऽपि विशेषोऽप्युक्तः श्रवणेन गृहीतस्यामूर्त्तत्वात् किंच रसाभिज्ञाः सर्वथा ततो न निवर्तते रसस्यानिवर्तकत्वात् अस्य च रसस्य परात्परत्वात् किंच ॥ स्वादुस्वादुपदेपद इति यथाधिकारमत्र हिरसाविर्भावः यथा यथा ह्यज्ञानं निवर्तते तथा तथा भगवद्रसास्वादो भवति यथा यथा द्वारविमोके ऽन्नस्य प्रथमप्रयोगे हि अविद्यायाः पूर्णत्वात् अल्परसास्वादः ततः प्रथमश्रवणे काचिदविद्यानिवृत्ता चेत्तदा द्वितीयेधिकोरसः एवमुत्तरत्रापि परमोरसः सर्वथामुक्तानाम् ॥ किंच ॥ प्रथमं वाक्यसमुदाये भगवान् प्रतीतः पुनः प्रत्येकवाक्येषु ततः पदेऽपि पद्यते ज्ञायते ऽनेनेति पदं प्रकृतिः प्रत्ययश्च तेन अक्षरार्थत्वेन ज्ञातो भगवान्तिरसप्रद इत्यर्थः ॥ १९ ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्ती ।

शुभा अमायिकीर्तिदधत इति वर्तमानकालेन लीलानां नित्यत्वम् । आत्ममायया योगमायया ॥ १८ ॥
उत्तमः सर्वश्रेष्ठः श्लोको यशो यस्य सः । यद्वा । उत्तमैः श्लोक्यते कीर्त्यते इति तस्य विक्रमे तु विशेषेण न तृप्याम अलमिति न मन्यामहे । तेन यागयोगादिषु तृप्ताः स्म इति भावः । यद्विक्रमणां शृण्वताम् । यद्वा । अन्येतृप्यन्तु नाम वयं तु नेति तु शब्दस्यान्वयः । अयमर्थः । त्रेधा ह्यलं बुद्धिर्भवति । उदरादिभरणेन वा रसाज्ञानेन वा स्वादविशेषाभावाद्वा । तत्र शृण्वतामित्यनेन श्रोत्रस्याकाशत्वात् विक्रमस्य चामूर्त्तत्वात् न भरणम् । रसज्ञानमिति रसाज्ञानेन पशुवत्तृप्तिर्निराकृता । पदे पदे प्रतिसुप्तिङन्तमेव प्रतिक्षणमेव वा स्वादुतोऽपि स्वाद्विति चांवि तस्य इष्टुदण्डादेरिव न नीरसत्वेन हेयत्वं प्रत्युतातिस्वादुत्वेन परमोपादेयत्वमिति ॥ १९ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवद्गुणश्रवणेश्रद्धातिशयं भगवत्तत्त्वाभिज्ञत्वं भगवद्गुणश्रवणोपप्राप्तावसरत्वं चाहुः क्रमाद्वयमित्यादिभिः श्लोकैः ॥ उत्तम-
श्लोकायशांसि यस्य तस्य विक्रमे चरित्रे ॥ १९ ॥

भाषा टीका ।

और हे धीमन् ! जो भगवान् अपनी मायासै खैर लीलाओं को विधान करते हैं उनकी शुभ अवतार कथा वर्णन करो ॥ १८ ॥
यह मत जानना कि ये कथा सुनते सुनते तृप्त होगये होंगे । हम लोग उत्तम श्लोक भगवान् के विभव सुनने में कभी तृप्त नहीं हैं ।
क्यों कि रसिक श्रोताओं को पद पद में स्वादु स्वादु होता है ॥ १९ ॥

कृतवान्किलकर्माणिसहरामेणकेशवः । १

अतिमर्त्यानिभगवान्गूढःकपटमानुषः ॥ २० ॥ २

कलिमागतमाज्ञायक्षेत्रेऽस्मिन्वैष्णवेवयम् ।

आसीनादीर्घसत्रेणकथायांसक्षणाहरेः ॥ २१ ॥

श्रीधरस्वामी ।

अतः श्रीकृष्णचरितानि कथयेत्याशयेनाहुः कृतवानिति । अतिमर्त्यानि मर्त्यानतिक्रान्तानि गोवर्द्धनोद्धरणादीनि मनुष्येषु असम्भावितानीत्यर्थः ॥ २० ॥

ननु यजनाध्ययनादिव्यग्राणां कुत एव कथाश्रवणावकाशः स्यात्तत्राहुः कलिमागतं ज्ञात्वा तद्भियाविष्णुपदं गन्तुकामाः दीर्घसत्रेण निमित्तेनात्मासीनाः हरेः कथायां सक्षणाः लब्धावसराः ॥ २१ ॥

श्रीवीरराघवः ।

युक्तं चैतदित्यभिप्रायेणाहुः कृतवानिति कपटमानवः छद्ममानवः मनुष्यवत्प्रतीयमान इत्यर्थः एवमपि भगवान्पूर्णाष्टाङ्गुण्यः तथापि गूढः तत्त्वतोयमीश्वर इति केनापिन ज्ञातः केशवः “क इति ब्रह्मणोनाम ईशोहं सर्वदेहिनाम् । आवांत्वदंगं संभूतौ तस्मात्केशवनामवानिति रुद्रनिरुक्तः केशवः पदपुष्कल प्रवृत्ति निमित्ताश्रयः श्रीकृष्णोबलराम सहितः अतिमर्त्यान्यति मानुषाणि मनुष्यैः कर्तुमशक्यानीति यावत् वीर्याणि चेष्टितानि कृतवानेवेति प्रसिद्धिः मानुषाणि हिकर्माणि सकृच्छ्रुतानि पुनः पुनः शुश्रूषां जनयेयुः भगवद्वीर्याण्यतिमानुषत्वाद्विलक्षणां विशयत्वादेवस्वविषयां शुश्रूषामप्युत्तरोत्तराधिकां विलक्षणां जनयन्ति तत्रकिमुक्तव्यमित्यर्थः अतस्तत्रनवितृप्याम इतिभावः अतोभगवत्कर्म श्रवणेश्रद्धावतां नोतानि कथयेत्यर्थः ॥ २० ॥

ननुभगवद्वीर्याणि बहूनिमहताकालेन श्रोतव्यानिभवतां तुनित्यंतपश्चरतांकोऽवसर इत्याहुःकलिमिति । कलितपोविघ्नकरंकलियुगमागतं प्रवृत्तिविज्ञायालक्ष्यवयमुपायांतरेण कलिजेतुमशकाहरेः कलिकृतदोषहरस्य भगवतः कथायांनिमित्तं भूतायां कथाश्रवणार्थमित्यर्थः सक्षणाः सावसराः लब्धावसरा इति यावत् अस्मिन्वैष्णवे विष्णोः संबंधिनितत्सान्निध्यवतिक्षेत्रेनैमिशाय्ये दीर्घसत्रेण सहस्रवत्सरपर्यन्तेनब्रह्मसत्रेण अध्ययनेनवसतीतिवद्वेत्यर्थे तृतीया दीर्घसत्रार्थमित्यर्थः आसीनाउपविष्टावयंभवामः ॥ २१ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

संप्रतिकृष्णावतारचरितश्रवणएवउत्कंठाविशेषइत्यभिप्रेत्याहुरित्याह कृतवानिति स्वमहिम्नागूढःकपटमानुषःकेशवोभगवान्रामेणासहयानिमर्त्यवीर्यमनिक्रम्यविद्यमानानिवीर्याणिपराक्रमलक्षणानिकृतवान्किलतान्यस्माकंब्रूहीत्येकान्वयः मानुषेष्वपिकंसुखपटतिप्राप्नोतीतिकपटमानुषःइत्यर्थोपिग्राह्यइति ॥ २० ॥

दीर्घसत्रेदीक्षितानामस्माकंहरिकथाश्रवणावसरोस्तीत्याहुरित्याह कलिमागतमिति आगतंप्रविष्टंकलिमाज्ञायास्मिन्वैष्णवेक्षेत्रेदीर्घसत्रेणासीनाव्यापारंतरेविहायवयंहरेःकथायांकथाश्रवणोसक्षणाःसावसराइत्येकान्वयः ॥ २१ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

ननु कथम्वा मानुषः सन्नतिमर्त्यानि कृतवान् तत्राह कपटमानुषः । पार्थिवदेह विशेष एव मानुषशब्दः प्रतीतः तस्मात् कपटेनैवासौ तथा भातीत्यर्थः । वस्तुतस्तु नराकृतेरेव परब्रह्मत्वेनासत्यपि प्रसिद्धमानुषत्वे नराकृतिनरलीलत्वेन लब्धमप्रसिद्धमानुषत्वमस्त्येव । तत् पुनरैश्वर्याव्याघातकत्वान्न प्रत्याख्यायत इति भावः । अतएव स्यमन्तकाहरणो प्राकृतं पुरुषं मत्वेत्यनेन जाम्बवतोऽन्यथाज्ञानव्यञ्जकेन वाक्येन तस्य प्राकृतत्वं निषिध्यपुरुषत्वं स्थाप्यते । एवं “मायामनुष्यस्य वदस्व विद्वन्नित्यादिष्वपि ज्ञेयम् । यस्मात् कपटमानुषः तस्मादेव गूढः । स्वतस्तु तद्रूपतयैव भगवानिति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

सुबोधिनी ।

किंच ॥ विशेषाकारेण कृष्णावतारकथा श्रोतव्येत्यभिप्रायेणाह कृतवानिति ॥ किलेति प्रसिद्धे आश्चर्येणात्र प्रसिद्धिरुक्ता अवस्थासाधन विरहेऽपि वीर्यकरणात् अतः कृष्णावतारवीर्याणि किल अलौकिकानि किंच एकत्रैकदा अविशेषेणावतारेण च वीर्याणि नाक्रियन्ते अत्र तुरामेण स हेतुभयरूपकरणमुक्तम् किंच सर्वेष्ववतारेषु ब्रह्मेशयोर्न सुखदानं तयोरपि गुणाधिष्ठातृत्वेन स्पर्द्धादिसंभवात् तयोरर्थे हिताकरणात् तदभक्त्य धाञ्च तदत्र किमपि नास्तीत्याह केशव इति कश्च ईशश्च केशौ केशयोर्वममृतं यस्मादिति तयोरप्यानन्ददायी वीर्याणामुत्कर्षमाह अतिमर्त्यानीति अति क्रांतमर्त्येभ्य इति वीर्यश्रवणे हि पुनर्न मर्त्यशरीरसंबन्ध इत्यर्थः अथवा मर्त्यमतिक्रान्तानि आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादित्वात् तत्र हेतुभगवानिति न भगवदवतार इत्यर्थः तर्हि कथं शरीरप्रतीतिस्तत्राह गूढः कपटमानुष इति अयं लोको हि गुप्तः स्वसञ्चिदानं दरूपतानं प्रकाशयति तत्र हेतुभूतं च शेषां कपटमानुष इति कपटेन लोकानां बुद्धिर्मोहनप्रकारेण मानुषः तदेवरूपमानुषरूपवत् प्रतिभासयतीत्यर्थः ॥ २० ॥

तस्मात्त्वयावक्तव्यमिति सिद्धे श्रवणे स्वाधिकारमाहुः द्वाभ्याम् ॥ कल्लिमागतमिति । कलौ तु सर्वधर्माणामिच्छिरिति सूतके सावकाश इव क लौसावकाशाः धर्माधिकारे हि सति धर्मत्यागभयात् वैयग्यं करं वा संभवाति मर्यादातिक्रमे पुनः पापबाहुल्यात् भगवत्कथारुचिरेव निवृत्ता भवति तस्मात्सर्वदोषनिवर्तकः कलिरिति तस्मिन्नागते कथायां सक्षणावैष्णव इति यत्र कचित् कथाश्रवणे दैत्यैर्बुद्धिनाशः संभतितदा सर्वनश्येत् तत्रिवृत्यर्थे क्षेत्रे स्मिन्नित्युक्तम् किंच सत्रवेदिरप्येषा ततोऽपि न दैत्यसंबन्ध इति अस्मिन्निति निर्देशः कलिकालादेः स्मार्त्तत्वात् कथं वैदिक विचारेणानधिकार इत्याशंक्याह आसीना दीर्घसत्रेणेति तथाच दीक्षितानामन्यकर्मनिवृत्तिः श्रौतात्समाप्तौ पुनः कर्मसंबन्धात् दीर्घसत्रारंभः तस्मात्सर्वथा सावकाशा इत्याह कथायां सक्षणा इति यदिकथासमारभ्यते तदा सहस्र संवत्सरमितः कालः क्षणायत इति क्षणपद प्रयोगः न सर्वत्र सक्षणाः किंतु हरेः कथायामेव ॥ २१ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

विक्रममेव स्पष्टीकुर्वन्ति कृतवानिति । अतिमर्त्यानि नराकृतिपरब्रह्मत्वात् मर्त्योऽपि मर्त्यानतिक्रान्तानि गोवर्द्धनोद्धरणादीनि तात्कालिकमनुष्येष्वसंभावितानीत्यर्थः । तदपि गूढः । तत्र हेतुः कपटमानुषः । कपटं भक्तहितार्थं ब्रह्मवेशादिना प्रार्थनलक्षणं मानुषेषु प्राकृतेषु जरासन्धादिषु यस्य । तथा कपटं प्रेमविलासार्थं धर्मोपदेशादिलक्षणं मानुषेषु वेणुनादाकृष्टगोपीकुलेष्वप्राकृतेषु यस्य सः गड्वादित्वात् सप्तम्याः परनिपातः । तेषां तेषां मायामोहनात् प्रेम्णा मोहनाच्चैवं कपटी नेश्वरो भविमनुर्हतीति प्रत्यायनाद्गूढ इत्यर्थः ॥ २० ॥

ननु याज्ञिकानां युष्माकमीदृशं कृष्णाय श्रवणौ तसुक्यमिति चित्रं सत्यं सम्प्रतित्वस्माकं याज्ञिकत्वं प्रथामात्रमेव जातमिति जानीहीत्याहुः कलमिति । सक्षणा लब्धावसराः सोत्सवा वा ॥ २१ ॥ कर्णधारो नाविकः ॥ २२ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

कउत्तमश्लोक इत्यपेक्षायामाहुः ॥ कृतवानिति ॥ भगवान् षडैश्वर्यवान् केशवः “कइति ब्रह्मणो नाम ईशो हं सर्वदेहिनाम् ॥ आवांतवांगसंभूतौ तस्मात् केशवनामवानिति हरिवंशेशिवेनैवोक्तत्वात् ॥ ब्रह्मेशजनकः मरणधर्मानतिक्रान्तानि वीर्याणि कृतवान् ॥ यः स उत्तमश्लोकः नन्वेवमितरे कुतो न जानंतीत्यत आहुः गूढः ॥ मायामोहितैर्दुर्ज्ञेयः । कुतः यतः कपटमानवः ॥ कपटानां मायाश्रितानां मानवः मनुष्यवत्प्रतीयमानः ॥ बक्ष्यति च “मायाश्रितानां नरदारकेणेति ॥ २० ॥ २१ ॥

भाषा टीका ।

मनुष्य नाव्यमै गूढ श्री केशव भगवान नै श्रीवलदेवजी सहित जोसव अतिमानुष कर्म किये हैं वो हमारे आगे कथन करो ॥ २० ॥ हम समस्त मुनिगण कलियुग आया जानकर इस वैष्णव क्षेत्र में दीर्घ सत्र के उद्देश से एकत्र होकर बैठे हैं । यज्ञतौ हमारा निमित्त मात्र है । हरि कथा श्रवण करने हीको यह अवसर हमने निकाला है ॥ २१ ॥

श्रीधरस्वामी ।

अस्मिन् समये स्वदर्शनमीश्वरेणैव सम्पादितमित्यभिनन्दन्ति त्वं न इति । कलिं निस्तारितुमिच्छतां अर्थाच्च निस्तितीर्षतां कथं यारो नाविक इव ॥ २२ ॥

त्वंनःसन्दर्शितोधात्रादुस्तरंनिस्तितीर्षिताम् ।
 कलिसत्त्वहरंपुंसांकर्णधारइवाणवम् ॥ २२ ॥
 ब्रूहियोगेश्वरेकृष्णोब्रह्मण्येधर्मवर्मणि । (१)
 स्वांकाष्ठामधुनोपेतेधर्मःकंशरणगतः ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां
 प्रथमस्कन्धे नैमिशीयोपाख्याने ऋषिप्रश्नो नाम
 प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

-----*-----

श्रीधरस्वामी ।

पुनः प्रश्नान्तरं ब्रूहीति । धर्मस्य धर्मणि कवचवद्रक्षके । स्वां काष्ठांमर्यादां स्वरूपमित्यर्थः । अस्यचोत्तरं कृष्णो स्वधामोपगते
 इत्यादिश्लोकः ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवतभाषार्थदीपिकायां प्रथमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीवीरराघवः

किंच पुंसां सत्त्वहरंतप आदिसारहरमतएवदुस्तर मुपायांतरैस्तर्तुंजेतुमशक्यंकलिं निस्तितीर्षतांतर्तुमिच्छतांनोऽस्माकमर्णवं सागरं
 निस्तितीर्षतां जनानांकर्णधारइवत्वं धात्राईश्वरेणसंदर्शितः उपायत्वेनेतिशेषः दैववशादिदं संपन्नमितिभावः ॥ २२ ॥
 स्वस्ववर्णाश्रमधर्मैरेवकलितरतः किंहरिकथा श्रवणेनेतिहमांशकांनिराकुर्वतः प्रश्नमुपसंहरति । ब्रूहीति । ब्रह्मणिब्रह्मकुलेसाधुः
 ब्रह्मण्यः तस्मिन्धर्मवर्मणि धर्मस्यवर्मवत्कवचवत्पालके योगेश्वरेभक्तियोगाराध्ये श्रीकृष्णोऽधुनास्वां काष्ठामभियोगप्रकर्षस्वांदिशंवावेकु
 रठलोकमितियावत् । उपेतेगतेसतिधर्मः वर्णाश्रमानु कूलःकंकृष्णादन्धकं शरणारक्षितारंगतः गच्छेन्नकमपीत्यर्थः अधुनाधर्मगोप्तुरभावात्
 कलिनाभिभूतोधर्मस्तंजेतुमप्रभुः अतः केवलंकलिघ्नभगवच्चरितमेवब्रूहिइत्यर्थः ॥ २३ ॥ इतिश्रीवत्सान्वयपयःपारावारकासुधाकरस्य
 सर्वविद्यानिधेश्वरकवर्तिनः श्रीशैलगुरोःसुतेनतच्चरणकमलपरिचर्याप्रसादिततत्सूक्तिसमधिगत श्रीभागवतार्थहृदयेनश्रीवैष्णवदासेन
 श्रीवीरराघवविवुषालिखितायां श्रीभागवतचंद्रिकायांश्रीमद्भागवतव्याख्यायांप्रथमस्कंधसमाख्यायांप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

पुंसांसत्त्वगुणहरदुस्तरंतर्तुमशक्यंकलिंनिस्तितीर्षतांनितरांतर्तुमिच्छतांनः हेसूतत्वंधात्रादैवेनसंदर्शितः कश्च दुस्तरमर्णवंनिस्तिती
 र्षतांसांयात्रिकाणांकर्णधारइवकर्णधारःयूपकाग्रस्थायीपुरुषः ॥ २२ ॥
 प्रश्नान्तरंकुर्वतीत्याह ब्रूहीति अधुनाधर्मरूपाणिकर्माणिशस्यसःधर्मकर्मातस्मिन् ब्रह्मण्येब्रह्मणहितकारिणिअणिमाद्यष्टयोगेश्वरेभ
 क्तिज्ञानलक्षणयोगेवायोगीश्वरेवा “कृषिर्भूवाचकःशब्दोऽग्निर्वृतिवाचकःतयोरैक्यंपरंब्रह्मकृष्णइत्यभिधीयते,, इतिवचनात्सच्चिदानंदलक्ष
 णोऽकृष्णोस्वांकाष्ठांगुणपूर्णस्वमूलरूपमुपेतेगतेसतिसतिपूर्वनिर्दिष्टोधर्मःभक्तिज्ञानलक्षणःकंपुरुषशरणगतइतितमस्माकंब्रूहीत्येकान्वयःपुंसांमे
 कांततइतिश्रेयःसाधनविषयः ॥ १ ॥ ब्रूहिभद्रायेतिप्रत्यगात्मविषयः ॥२॥ अहंस्यंगानुवर्णितुमितिऋष्णावतारविषयः ॥ ३ ॥ ब्रूहिनःश्रद्धाधाना
 नामितियशोविषयः ॥ ४ ॥ अथाख्याहीत्यवतारांतरविषयः ॥ ५ ॥ ब्रूहियोगेश्वरइतिधर्मविषयः ॥ ६ ॥ एवंषट्प्रश्नाः ॥ २३ ॥
 इतिश्रीमद्भागवतेप्रथमस्कंधेपदरत्नावल्यांटीकायांप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

क्रमसंदर्भः ।

ब्रूहीति । स्वां काष्ठां दिशं निजनिर्णयधामेत्यर्थः ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

(१) धर्मकर्मणीति विजयध्वजपाठः

सुबोधिनी

अत्र ह्येकासामग्रीन्यूनासा भगवता संपादितेत्याह ॥ त्वनःसंदर्शितइति धात्रासर्वकर्त्राभगवताब्रह्मणावा कथारसाभिज्ञेनत्वंचनः अस्म-
दीयःस्वाधीनस्वकथाभावेदुस्तरः कलिः दुःखेनतरस्तरणयस्येति ननु कथारहिता अपि कलितरिष्यति ऋषयः को भवत्सु विशेष इत्यत आह सत्त्व-
हरमिति विवेक धैर्यज्ञानहरं सत्त्वगुणोत्तेजस्तमोभ्यांलब्धविशेषोपावेव अतस्तेषां सर्वस्वनशे न कलेस्तरणं भविष्यतीति भावः अर्भाष्टकाले अ-
भीष्टदेश संबंधाभावः कर्णधाररहितसमुद्रे तथाभक्त्यभावेकलौ ॥ २२ ॥

किंच धर्मेण सह पूर्ववयंस्थिताः वयंत्वन्नसमागताः कथायांनियुक्ताः धर्मस्यकावार्तेतिषष्ठं प्रश्नमाहुः ब्रूहियोगेश्वरइति ॥ एतच्चब्रूहिधर्म-
स्यहिग्लानौतद्रक्षार्थं सभगवानवतरति “यदायदाहिधर्मस्येतिवाक्यात् योगोपिधर्मरक्षकः “अयं हि परमोधर्म” इतिवाक्यात् तस्यापीश्वरे कृ-
ष्णे ब्राह्मणा अपि धर्मं प्रतिपालयन्ति तत्तु योगावतारं ब्रह्मण्यरूपे भगवति कृष्णोऽस्मां काष्ठां वैकुण्ठगते धर्मस्य संभावितशरणाभावात् भगवद्विष-
यकबुद्धेः धर्मकार्यरूपायाविद्यमानत्वात् धर्मोऽस्तीतिप्रतीतेः धर्मः कंशरणांगत इतिप्रणः ॥ २३ ॥

इति श्रीभागवत सुबोधिण्यांलक्ष्मण भट्टात्मज श्रीवल्लभ
दीक्षितविरचितायांप्रथमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

धर्मस्य वर्मणि कवचवद्रक्षके । तत्र हेतुः योगेश्वर इति सामर्थ्यं ब्रह्मण्य इति दयालुत्वम् । स्मां काष्ठां स्त्रीयां स्थितिं मर्यादाम् । सा
च स्वाविर्भावात् सपादशतवर्षान्ते प्रापञ्चिकजनदृष्ट्यविषयता एव । काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशीति मर्यादाधारणा स्थितिरिति
चामरः ॥ २३ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । प्रथमे प्रथमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः

नन्वहंभवद्भिः कुतोज्ञातइत्यत आहुः त्वमिति ॥ २२ ॥ प्रश्नान्तरं ब्रूहीति ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते सिद्धान्तप्रदीपे प्रथमस्कन्धे प्रथमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १ ॥

भाषा टीका ।

पुरुषों के धैर्य धर्म आदिक बल हरने वाले दुस्तर कलि के तरने की हमारी इच्छा है सो विधाता ही ने हमको तुम्हारा दर्शन करा
दिया है । जैसे समुद्र के पार जानेवालों को अकस्मात् कर्ण धार (जहाज का कंहारी) मिलजाय ॥ २२ ॥
यह भी हमसे कहौ कि परम ब्रह्मण्य धर्म के कवच के समान रक्षक योगेश्वर श्रीकृष्ण जब अंतर्धान होगये तब धर्म किस की शर-
ण मै गया ॥ २३ ॥

प्रथम अध्यायः समाप्त ॥

—*—

द्वितीयोऽध्यायः ।

—*—*—*

श्रीव्यासउवाच ॥ इतिसंप्रभसंहृष्टोविप्राणांरौमहर्षणिः । (१)

प्रतिपूज्यवचस्तेषांप्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥

सूतउवाच ।

यंप्रव्रजन्तमनुपेतमपेतकृत्यमद्वैपायनोविरहकातरआजुहाव ।

पुत्रेतितन्मयतयातरवोर्भिनेदुस्तंसर्वभूतहृदयमुनिमानतोऽस्मि ॥ २ ॥ (२)

श्रीधरस्वामी ।

तदेवं प्रथमाध्याये षट् प्रश्ना मुनिभिः कृताः । द्वितीये तूत्तरं सूतश्चतुर्णामाह तेष्वथ ॥ १ ॥

विप्राणामिति । एवम्भूतैः सम्यक्प्रश्नैः सम्यक् हृष्टो रौमहर्षणस्य पुत्र उग्रश्रवाः तेषां वचः प्रतिपूज्य सत्कृत्य प्रवक्तुमुपक्रान्तवान् ॥ १ ॥

प्रवचनस्योपक्रमो नामात्र गुरुदेवतानमस्कार इति तमात्रं यमिति त्रिभिः । तत्र स्वगुरोः शुक्रस्यैश्वर्यं तच्चरितेनैव द्योतयन्नाह यं प्रव्रजन्तं सन्न्यस्य गच्छन्तमनुपेतं मामुपनयस्वेत्युपनयनार्थमनुपसन्नम् । यद्वा केनाप्यनुपेतमनुगतम् एकाकिनमित्यर्थः । तत्र हेतुः अपेतकृत्यं कृत्यशून्यं विरहात् कातरो भीतः पुत्र इति प्लुतेनाजुहाव आहूतवान् । दूराहवाने प्लुते सत्यपि सन्धिरार्षः । तदा तन्मयतया शुक्ररूपतया तरवोर्भिनेदुः प्रत्युत्तरमुक्तवन्तः । पितुः स्नेहानुबन्धपरिहाराय यो वृक्षरूपेणोत्तरं दत्तवानित्यर्थः । तं मुनिमानतोऽस्मि । तन्मयतोपपादनाय विशेषणं सर्वभूतानां हृन्मनः अयते योगबलेन प्रविशतीति सर्वभूतहृदयस्तम् ॥ २ ॥

दीपनी ।

पुंसामेकान्ततः श्रेयश्चावतारप्रयोजनम् ! तस्य कर्म्मण्यपि तथा चावतारकथा अपि । १ । कृष्णावतारचरितं धर्मः कं शरणं गतः । इत्येवं प्रथमेऽध्याये षट् प्रश्ना मुनिभिः कृताः ॥ २ ॥ इत्युदीची ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

श्रीवीरराघवः ।

एवंसंपृष्टनिःश्रेयससाधनतदनुग्राहकप्राधान्यतमश्रीकृष्णचरित्रं सूतः शौनकादीनांप्रश्नानभिनेदयस्तेषामुत्तररूपं श्रीभागवताख्यपुराणमाहेत्याहवादरायणः इतीति । अत्रश्रीसूतउवाच इतिसंप्रभसंहृष्टोविप्राणांरौमहर्षणिः इतीत्यादिश्लोकस्यसूतोक्तित्वाभावात् यंप्रव्रजन्तमित्यादिहिंसूतोक्तिरतस्ततः प्रागेवसूतउवाचेतिपठितुं युक्तमिह तु श्रीव्यासउवाचेति । इतीत्यविप्राणांशौनकादीनांतैः प्रश्नैः संहृष्टो रौमहर्षणिः रौमहर्षणस्यापत्यं पुमान्सूतः तेषां विप्राणां वचः प्रश्नात्मकं वचः प्रतिपूज्याभिनेदयस्तेषामुत्तररूपं पुराणमिदं वक्तुं उपचक्रमे आरेभे विप्राणामित्यनेन सापेक्षस्यापि संप्रश्नशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वादापेक्षत्वाद्वासमासः तेषां विप्राणां वचः प्रतिपूज्येति वान्वयः संप्रश्नसंहृष्ट इति पाठांतरं तदासमाचो नः प्रश्नो यस्य तस्मै प्रतिवचनाय संपृष्टं प्रत्युत्तरं वक्तुं हृष्ट इत्यर्थः । यद्वा विप्राणामित्यस्य वच इत्यनेनैवा न्वयः संशोभनाः प्रश्नायेषांतैः शौनकादिभिः संपृष्ट इत्यर्थः ॥ १ ॥

प्रश्नानामुत्तररूपमिदं पुराणं शुश्रावयिषुरन्यैरपि श्रावयितुं भिरैवं कार्यमिति सूचयितुमेतत्पुराणप्रथमप्रवक्तृत्वरूपमहोपकर्तृवादरायणिरूपगुरुनमस्कार तच्चरणवरणात्मकं मंगलमाचरति सूतः यंप्रव्रजन्तमिति द्वाभ्यां द्वैपायनः श्रीव्यासः विरहकातरः सन्यस्य पुत्रेत्याजुहावाहूतवान् तदा तन्मयतया तरवोर्भिनेदुः तंसर्वभूत हृदयमुनिमानतोऽस्मोत्यन्वयः कथंभूतंप्रव्रजन्तं दैवपैत्रादीन्परित्यज्य व्रजन्तम् । अनुपेतमुपेतरहितमसहायमित्यर्थः । अपेतकृत्यस्य तत्कत्तव्यां शरहितानिष्पन्नब्रह्मोपासनत्वात्कृतकृत्यमिति भावः प्रव्रजन्तमित्यनेन देहानुबन्धित्याग उक्तः । अनेन ममताराहित्यं फलितम् । अनुपेतमित्यनेनासहायत्वमुक्तम् अनेन देहपोषकसहायांतरराहित्यं सूचितं तेन च देहात्मभूमरूपाहंकारराहित्यं फलितम् । द्वैपायनो विरहकातर आजुहावेत्यनेन द्वैपायनादप्यतिशयितज्ञानवत्त्वं सूचितम् । यद्यपि पुत्रेत्यस्य दूरादाह्वानविषयवाक्यत्वात् दूरादूते च ॥ ८ ॥ १२ ॥ ८४ ॥ इति प्लुतत्वे सति प्लुतप्रगृह्या अचिनित्यम् ६ । १ । १२ । ५ । इति प्रकृतिभावे च सति संधिर्दुर्लभस्तथापि “गुरोरनृत” ८ । २ । ८६ ॥ इत्यत्र प्राचा मितियोर्गविभज्य सर्वस्य प्लुतस्यैकाल्पिकत्वाभ्युपगमात् ॥ अग्नौ त्रेषां परस्य च ८ । २ । ९२ इति सूत्रे सर्वः प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषाकर्तव्य इति महाभाष्यकारोक्तेश्च प्लुताभावपक्षे संधिः सुलभ एवेति बोध्यं साहसं शास्त्रत्यागस्तदनिच्छता शास्त्रमनुबन्धनेनैत्यर्थ इति

(१) संप्रश्नसंपृष्ट इति वीरराघवविजयध्वजयो पाठः

(२) अपिनेदुरिति विजयध्वजपाठः

श्रीबीरराघवः

हरदत्तोव्याख्यादितिकोचित् । वस्तुतस्त्विति शब्दस्यैव वाक्यान्तत्वेन पुत्रशब्देऽप्युत्पन्नसंगणवनास्ति । अनुकार्यस्य पुत्रशब्दस्य संबोधनविषयत्वे पुत्रानु करणस्य तस्य तदभावाच्च तन्मयतयेत्यत्र मयदप्राचुर्ये संबंधमात्रे वा तत्प्रचुरतया तत्संबंधितया वा तरवोऽभिनेदुः शुकात्मकावयमित्येवं रूपेण प्रतिदध्नुरित्यर्थः तत्प्राचुर्ये चतरूणां शुकेन व्याप्त्या धिष्ठितत्वादवगंतव्यम् । संबंधमात्रे मयदपक्षेऽपि ज्ञानद्वारा धिष्ठेयं भावरूप एव संबोधनोध्यः स्वरूपेण तर्वाधिष्ठातृत्वासंभवात् “एषोऽणुरात्मा आराग्रमात्रो ह्यवरोपि हृष्ट” इत्यादिभिः श्रुतिभिर्जीवस्वरूपस्याणुत्वावगमात् । तत्स्वरूपेणानेकाधिष्ठातृत्वासंभवात् । यद्यपि धर्मभूतज्ञानस्यापि “सचानन्त्यायकल्पत” इत्यादि श्रुतिभिर्मुक्तिदशायामेवानंत्यमवगतं तथापि शु कस्य परिनिष्पन्न ब्रह्मोपासनत्वेन मुक्तानां मिव निवृत्तज्ञानसंकोचक कर्मरूपावरणत्वादपारिच्छिन्नधर्मभूतज्ञानद्वाराऽनेकतर्वाधिष्ठातृत्वमुक्त म् । यत एव तन्मतया तरवोभिनेदुरत एव सर्वभूतहृदयं सर्व भूतानां हृदयते गच्छति ज्ञानद्वारा व्याप्नोतीति सर्वभूतहृदयस्तम् । अयगताविति धातुः यद्वा सर्वभूतानां हृदयं यस्य ज्ञानद्वारा व्याप्यं सर्वभूतहृदयस्तम् । यद्वा हृदयशब्देन धर्मभूतज्ञानं लक्ष्यते हृदयस्य ज्ञानसाहचर्यात् । सर्वभूतेषु हृदयं धर्मभूतज्ञानमधिष्ठानं यस्य स तन्मुनिस्वात्मपरमात्मयाथात्म्यमननशीलं श्रीशुकमिति विशेष्यमध्याहार्यम् । आनतइति कर्त्तरिक्तः नमस्कृतवानस्मीत्यर्थः ॥ २ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

शौनकादिविप्राणामिति पूर्वोक्तैः षड्भिः समीचीनैः प्रश्नैः सम्यक्पृष्टः रोमहर्षणस्य अपत्यं रोमहर्षणिः सूतस्तेषां शौनकादीनां वचः प्रतिपू ज्यप्रवक्तुं व्याख्यातुमुपचक्रमइत्येकान्वयः एतद्व्यासवचनम् ॥ १ ॥

शौनकादिप्रश्नपरिहारतया भागवतपुराणं व्याकर्तुं कामः उरुश्रवाः स्वेष्टगुरुं रुद्रावतारं श्रीशुकमुनिं प्रणमति यमिति विरहकातरः पुत्रवियोगेकातरः अधीरइव स्थितः स द्वैपायनो यदा प्रव्रजंतमनुपेतमपेतकृत्यं पुत्रेत्याजुहावतदा तन्मयतया तरवोपि नेदुः अहं सर्वभूतहृदयं तं मुनिं सर्वज्ञमानतोऽस्मीत्येकान्वयः द्वीपो नदीमध्यप्रदेशः स अयनमालयः यस्य सः तथा द्वीपायनः स एव द्वैपायनः द्वीपस्यापत्यं द्वैपायनः नदीद्वीपे समुत्पन्नत्वात्तदपत्यत्वं निर्देश औपचारिकः तद्वत्पराशरसुतत्वमप्यौपचारिकमिति ज्ञापयितुमेतदेव प्रसिद्धनामाकरोत् प्रव्रजंतं सर्वपरित्यागरूपमाश्रममाश्रयंतं तत्र कारणाहं अनुपेतं देहाद्यभिमानशून्यं केनापि सख्या राहितमेकाकिनमिति वानचोपनयनशून्योऽनुपेतः अनुपनीतस्य प्रव्रजनायोगात् न च प्रव्रजनसंन्यासः किं तर्हि प्रकर्षणमनमेवेति वाच्यम् “यद्दहरेव विरजेत्तद्दहरेव प्रव्रजेदिति गौतमसूत्रविरोधात् अपगतं कृत्यं यस्मात्सोपेतकृत्यस्तं कृतकृत्यम् अपेतं निराकृतं कृत्यं छेदनकर्म येन स तथा अवाप्ता हिंसा लक्षणाश्रमत्वात्तमिति वा पुत्रेति दूरादाह्वानेऽप्युत्पन्नाभावश्छांदसः सर्वगतत्वज्ञापनाय वा तन्मयतया अहंकारात्मकरुद्रावतारशुकस्य व्याप्तिमत्तया वृक्षा अपि प्रतिशब्दं नेदुः किमु त शरीरिण इति द्योतयितुमपिशब्दः सर्वभूतानां हृत्स्थानमयते गच्छतीति सर्वभूतहृदयः तं अहंकारतरवाभिमानित्वेन सर्वत्र स्थितमित्यर्थः ॥ २ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

(टीकायां षट् प्रश्ना इति । तत्र तत्राज्जसा इत्यादिना सूत जानासीत्यन्तेन कृष्णावतारप्रयोजनकृष्णचरितयोः प्रश्नौ । वयन्वित्यादि द्वयं सूत जानासीत्येतत् प्रश्नस्यैवानुवादः । तत्रोभयत्रोत्तरम् । भावयत्येष सत्त्वेनेति लोकपालनं हि तच्चरित्रमपि । एवमेव हि प्रथमाध्याये टीकाप्रतिज्ञाताः षट्प्रश्ना उपपद्यन्ते । द्वितीयेऽध्याये चत्वारि उत्तराणि । चतुर्थस्य तत्प्रश्नोत्तरस्य तत्रान्यत्रादर्शनात् । तस्य कर्माणीत्यादिना विश्वसृष्ट्यादिलीलाप्रश्नः तस्योत्तरं स एवेदं ससर्जाग्रे इत्यादिना । अथाख्याहीत्यादिना अवतारकथाप्रश्नः । तस्योत्तरं तृतीयोऽध्यायः । ब्रूहि योगेश्वर इत्यादिना धर्माश्रयः प्रश्नः । तस्योत्तरं कृष्णो स्वधामोपगते इत्याद्यं तृतीयाध्यायपद्यमेव ॥ १ ॥

अथोपक्रमे स्वगुरुं नमस्कृत्वा तत्सादृश्यं स्मरति द्वाभ्याम् । तत्र यमित्यत्र तन्मयतयेति तच्छब्देन तत्तादात्म्यापन्नः परमात्मोच्यते । स हि तदानीं ध्यानावेशेन प्राप्तसर्वान्तर्यामितादात्म्यः । दृष्टानुयान्तमित्यादिवक्ष्यमाणात् । यत एव तस्य तदुत्तरदानानुसन्धानराहित्ये सति तत्पक्षपातेनान्तर्यामिणैव स्वयं तरूणांमपि द्वारा तदुत्तरं दत्तमिति । यद्वा न केवलं सर्वात्मब्रह्मनिष्ठत्वात्त्रिपेक्षेऽपि तस्मिन् पितैव स्निग्धो जातः अपि तु तरवोऽपि जाता इत्याह तन्मयतया तद्वत्स्नेहमयतया तरवोऽपि अभि तदाभिमुख्येन नेदुः । किमु तान्ये जीवा इत्यर्थः । एतच्च तत्प्रभावदेवेति ज्ञेयम् । अतएव सर्वभूतानां हृदयं यस्मिन् तम् । अनपेतमिति चित्सुखपाठान्तरम् ॥ २ ॥

सुबोधिनी ।

श्रीकृष्णाय नमः ॥ कथाश्रवणमात्रेण मनोरथमहार्णवे । निमग्नान्सूतदानेन हयुजहारः ऋषीन् हरिः ॥ १ ॥ फलसाधनरूपाणां निर्णयः कर्मणा मपि । त्रयाणां वक्ष्यतेऽध्याये द्वितीयेऽन्यत्र शेषिणाम् ॥ २ ॥ प्रथममुत्तराणि वक्तुं देवतागुणरूपस्कारभंगलभिमनंदनं च सूतः करोतीति व्यासभा ह ॥ इति संप्रश्नेति एवं पुरुषार्थपर्यवसायिभिः संप्रश्नैः सम्यग्विषयकैः प्रश्नैः सम्यगादरपूर्वकं पृष्टः विप्रैरिति प्रापूरणे विशेषणवक्तारमात्मानं वा भक्त्या पूरयतीति विप्राः अवश्यं तेषां वचने उत्तरं देयमिति रोमहर्षणिः रोमहर्षणस्यापत्यं रोमहर्षणिः रोमस्तु सर्वदा हर्षणस्य तस्य सर्वदा भक्त्युद्रेकः तथैवायमिति ज्ञापयति प्रतिपूजनमभिमनंदनं सामान्यतस्तद्ग्रंथाद्वहिरिति ज्ञातव्यम् ॥ १ ॥

सुबोधनी

क्रमानुरोधेन त्वमिन्दनं सामान्योत्तरत्वेन ज्ञातव्यं प्रवक्तुमिति स्वबुद्ध्या निर्दिष्टार्थमागवतं च वक्तुमुपचक्रमेदेव तागुरुनमस्कारं च कृत्वा नूतनादौ गुरुनमस्कारमाह द्वाभ्यां वैराग्यज्ञानाभ्यां तत्र प्रथमं वैराग्यमाह यत्र प्रजन्तमिति ॥ अत्र हि यथा विरक्तस्तथा तयाधिकारी तत्र शुकस्य पूर्वजन्मन्येव ज्ञानसहितत्वात् योग्यदेहार्थविष्णोर्व्यासस्य सकाशादेहप्राप्य उभयसंपत्तौ संगतनाशभयात् पूर्वसंस्कारस्य हृदत्वात् इदानीमनुपनीत एव प्रव्रजति व्यासस्याधिकारित्वादेहादिधर्माः प्रवर्तते वलिष्ठस्य हि भयाभावः बलं भगवत एवेति कोपादिनागमनं वारयति पुत्रेति निवारणे हेतुः अनुपेतमिति गमने हेतुः अपेतकृत्यमितिकार्ये विद्यमाने हि उपनयनं विष्णोः सकाशाज्जातस्य पुनः संस्कारो नापेक्षते मोहे हेतुः द्वैपायन इति द्विर्गता आपो यत्र तत्र द्वीपमयनं जन्मस्थानं यस्य यमुना तर्जले तथोत्पन्नत्वात् पराशरध्यात भगवद्वताराद्वासर्वसुस्थं नारदोपदेशात् पूर्वाविस्मृतात्मत्वाद् विरहकातरः विरहेण कातरो दीनः पुत्रेति आह्वानं कृतवान् प्रेम्णा सन्नकं ठत्वात् प्लुताभावस्ततः संधिः “स सर्वमभवदिति ब्रह्मज्ञाने फलस्योक्तत्वात् सर्वभावः स्फुरतियोगेन प्रवेशोऽपि संभवति कर्तुः प्राधान्येऽपि च्छन्देन कर्मसंघातश्च च्छन्देन कर्मैवोच्यते यमिति ॥ तन्मयतया शुकमयतया विष्णोः सकाशादुत्पन्नास्तरवः शुकोऽपि वैष्णवीवैवर्णस्पत इति श्रुतेः एकोपादानकत्वात् तन्मयत्वमभिनन्दनं प्रति ध्वानरूपम् ॥ अथवा ॥ “वाग्देवैः श्रयोपाक्रमद्यज्ञायातिष्ठमानासावनस्पतीन् प्राविशत् सैषावाग्वनस्पतिषु वदतीति श्रुतेः वृक्षेभ्य एव शब्दोत्पत्तिः तेषां कथने हेतुं वदन् शुकस्य ब्रह्मभावमाह सर्वभूतहृदयमिति सर्वभूतानां हृदयं ते प्रेरयति प्रेरणार्थं गच्छतीति सर्वभूतेषु हृदयं यस्येति प्रेरणसामर्थ्यं वागतस्य तूष्णीं भावं निवारयति मुनिमिति ब्रह्मात्मभावं विचारयन्तमासर्वतो न तोऽस्मि सर्वत्र तस्य विद्यमानत्वात् ॥ २ ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्त्ती ।

तत्र पुंसामेकान्ततः श्रेयस्तन्मः शंसितुमर्हसीति । सर्वशास्त्रसारं ब्रूहि नः श्रद्धधानानां येनात्मा संप्रसीदतीति । देवक्यां किमर्थं जातस्तन्मः शुश्रूषमाणानामर्हस्यङ्गानुवाणितुमिति । तस्य कर्माणि ब्रूहि नः श्रद्धधानानां लीलया दधतः कला इति । अथाख्याहि हरेर्धर्ममन्त्रवतारकथाः शुभा इति । ब्रूहि योगेश्वरे कृष्णे धर्मः कं शरणं गत इति । षडेव प्रश्नाः । एतत् प्रत्युत्तराण्येव स प्रसङ्गानि श्रीभागवतमिति विवेचनीयम् ।

द्वितीये त्वमिदं श्रीभक्तिः प्रेमा प्रयोजनम् । विषयो भगवानत्रेत्यर्थत्रयनिरूपणम् ॥ ० ॥

रोमहर्षणस्य पुत्र उग्रश्रवाः ॥ १ ॥

अत्रैवं सूतस्य परामर्शः । एतत्प्रश्नस्योत्तरं सर्वशास्त्रसारं किमपि वस्त्वहं ब्रूमीमि । तेन चेदेषामात्मा न प्रसीदेत् तर्हि किं भविष्यति येनात्मा सुप्रसीदतीत्युक्तत्वात् । ततश्च सारेष्वपि मध्ये यस्यात्मप्रसादकत्वं भव्यैर्निरूपितं सोऽन्वेषणीयः । तत्रापि केषाञ्चिन्मते सांख्यस्यैव केषाञ्चिन्मीमांसादेः केषाञ्चिदुपनिषदामेव केषाञ्चित्तदर्थतात्पर्यनिर्णायकानां वेदान्तसूत्राणामेवात्मप्रसादकत्वमस्ति यद्यपि तदपि न तत् प्रत्येतव्यं तेषामपि मुख्यस्य तत्तत्सर्वमतविदुषोऽपि कृतवेदान्तसूत्रस्य श्रीकृष्णद्वैपायनस्यापि चित्ताप्रसाददृष्टेः । ततश्च यदाविर्भावेन तस्यापि आत्मा प्रसीदति स्म । परीक्षिन्महासदसि तस्थुषामेव तेषां सर्वसारवादिनां महाज्योतिषामग्र एव परीक्षयोत्तीर्णं शुद्धं ज्ञास्वूनदमिवात्मप्रसादकत्वे निर्विवादमेव यत् स्थिरं व्यराजत तदेव श्रीभागवतं मम वक्तव्यमभूदिति । ततस्तद्वक्तारं श्रीशुकदेवं शरणं धामीति तं प्रणमति यमिति । प्रव्रजन्तं संन्यस्य गच्छन्तम् । अनुपेतं निकटमप्यप्राप्तम् । अपेतकृत्यमुपनयनादिरहितम् । हे पुत्र इति प्लुतेनाजुहाव । न केवलं परमनिरपेक्षेऽपि तस्मिन्स्तवपितैव स्निग्धोऽभूदपि तु “येनार्चितो हरिस्तेन तर्पितानि जगन्त्यपि । रज्यन्ति जन्तवस्तत्र स्थावरा जङ्गमा अपीति पाद्भोक्तेस्तरवोऽपीत्याह तन्मयतया शुकमयतया तरवोऽपि आभिमुख्येन हेतुना हे पुत्र इति प्रतिध्वनिमिषेण व्यासवदाजुहुवुः । यो हि यस्मिन्नासज्जाति स तन्मय उच्यते । यथा स्त्रीमयः कामुक इति । ततश्च सर्वेषां भूतानां हृदयं मनो यस्मिन्तम् । तेन सर्वमनोहरे भगवद्विग्रहे इव तस्मिन् स्नेहोऽयं न प्राकृतमोह इति । व्यासस्याप्यविवेकोऽयमिति दोषः पराहतः । यद्वा तदा तन्मयतया शुकरूपतया तरवोऽभिनेदुः प्रतिध्वनिमिषेण हे पुत्र इति प्रत्युत्तरं ददुः । यदि तवाहं पुत्रस्तदा त्वमपि मे पुत्र इत्यतः । “कस्य के पितृपुत्राद्या मोह एव हि कारणम् । इति तत्त्वमविज्ञाय किमिति मुह्यसीति व्यञ्जयामासुः । तन्मयत्वोपपादनाय विशेषाणां सर्वभूतानां हृदयं मनः अयते योगबलेन प्रविशतीति सर्वभूतहृदयस्तम् । तेन स एव ममाप्यन्तःप्रविश्य मन्मुखेनैव श्रीभागवतं वदेतु । यो हि जडानपि वृक्षान् प्रविश्य प्रत्युत्तरेण पितरमपि समादधौ स एव चेतनं मां प्रविश्य श्रीभागवतेनैव एषां श्रोतृणामात्मानं प्रसादयत्विति प्रवचनकाले श्रीभागवतस्य वक्तान्योऽपि ध्यायेदिति विधिश्च सूचितः ॥ २ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

उपायोपेयभगवच्चिकीर्षिततदुद्धारकमविषयाणांचतुर्णांप्रश्नानामुत्तरार्थोयमध्यायआरभ्यतेइतीति इतिसंप्रश्नसंहृष्टः इत्येवमुक्तं प्रकारैः षडभिः त्रिप्राणांसम्यक्प्रश्नैः सम्यग्हृष्टः “रोमाणिहर्षयांचक्रेश्रोतृहणांयः सुभाषितैः ॥ कर्मणातेनकथितोरोमहर्षणइत्युत ॥ इत्युक्तं लक्षणस्यरोमहर्षणस्यपुत्रः उग्रश्रवाः प्रश्नानांचिस्तरत उत्तरभूतश्रीमद्भागवतंशुश्रावयिषुः तेषांचचः मुनयः साधुष्टष्टोहमित्यनेनप्रतिपूज्यप्रवक्तुं “सवैपुसांपरोधर्मः इत्याद्यध्यायद्वयेनसंक्षेपतः षण्णांप्रश्नानामुत्तरं वक्तुम् उपचक्रमेयंप्रव्रजन्तमित्यादिभिः गुर्वादिनमस्काररूपमुपक्रमंकृतवानित्यर्थः ॥ १ ॥

यःस्वानुभावमखिलश्रुतिसारमेकमध्यात्मदीपमतितृतीर्षतांतमोऽन्धम् ।

संसारिणांकरुणयाहपुराणगुह्यमतंव्याससूनुमुपयामिगुरुमुनीनाम् ॥ ३ ॥

नारायणंनमस्कृत्यनरश्चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ ४ ॥ (१)

सिद्धांतप्रदीपः ।

तत्रस्वगुरुप्रणमति ॥ यमिति यंप्रवृत्तकर्मत्यागित्वादपेतकृत्यम् अनुपेतम् एकाकिनम् प्रव्रजंतम् "अंधकोरेप्रवेष्टव्यदीपोयत्नेन धार्य-
तामिति द्वैपायनोपदेशादेव प्रवृत्तिः मार्गस्त्यक्तागच्छंतम् भागवतपुत्रस्यातिदुर्लभत्वाद्दिग्दृष्टकातरः द्वैपायनो भगवान् हेपुत्रेत्याहुहाव-
आहूतवान् यदातदात्मयतया तत्रोभिनेदुः शुकेतिव्यासेनोक्ते सतिभोरिति शुकेतप्रत्युत्तरेदत्तेद्रमादयोपिभोरिति शुकेतवदभिनादंचकुरि-
त्यर्थः एतन्मोक्षधर्मद्रष्टव्यम् तंमुनिमानतोस्मि "यस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरौ तस्यैतेकथितात्यर्थाः प्रकाशंतेमहात्मनः" इति
श्रुत्यर्थानुसारेण गुरोर्वासुदेवामित्रत्वमाह सर्वभूतहृदयमिति सर्वेषां ब्रह्मादिस्तं वयं तानां हृदिव्यापकतयाऽयतेगच्छतीति सस्तम्
अयं गतावित्यस्य रूपम् सर्वतयामिषां वासुदेवमित्यर्थः आचार्यमांविजानीयादिति वक्ष्यमाणाश्च ॥ २ ॥

भाषा टीका ।

व्यासजी बोले । रोमहर्षण सूतजी के पुत्र उग्रश्रवा ब्राह्मणों के इन प्रश्नों से आनंदित होकर उनके वचन की प्रशंसा कर मंगला-
चरण करने वाले ॥ १ ॥

सूतजी बोले । जो श्रीशुकदेवजी जन्मलेते ही उपनयन आदिक संस्कारों की कुछ अपेक्षा न कर संन्यासी होकर चले और व्यासजी उनके पीछे-
पीछे 'हेपुत्र' हेपुत्र पुकारते चले, उस समय व्यासजी के शोक निवारण करने को शुकदेवजी की शक्तिसंचार से वृक्षों ने उत्तरा दिया ऐसे योग-
शक्तिसे प्राणी मात्र के हृदय में प्रवेश कर नियमन करने वाले मुनिको मैं प्रणाम करता हूँ ॥ २ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तत्ररूपालुतां दर्शयन्नाह यः स्वानुभावमिति । अन्धं गाढं तमः संसारान्धम् अतितरितुमिच्छताम् । पुराणानां मध्ये गुह्यं गोप्यम् । तत्र
हेतुत्वेन चत्वारि विशेषणानि । स्वः निजः असाधारणः अनुभावः प्रभावो यस्य तत् । अखिलश्रुतीनां सारम् । एकम् अद्वितीयम् अनुप-
ममित्यर्थः । आत्मानं कार्यकारणसंघातमधिकृत्य वर्तमानम् आत्मतत्त्वमध्यात्मं तस्य दीपं साक्षात् प्रकाशकम् । उपयामि शरणं
ब्रजामि ॥ ३ ॥

जयन्त्यनेन संसारमिति जयो ग्रन्थस्तम् उदीरयेत् इति स्वयं तथोदीरयन् अन्यानपि पौराणिकानुपशिक्षयति ॥ ४ ॥

दीपनी ।

(नरः भगवद्वतारविशेषस्तम् । तस्य विशेषणं नरोत्तममिति ज्ञेयम् ॥ ४-५ ॥)

श्रीवीरराघवः ।

यइति । यः करुणया पुराणगुह्यम् "विशेषणविशेष्येण बहुलम् ॥ २।१।७ ॥ इति बहुलप्रहणात् विशेष्यस्यापि पुराणशब्दस्य पूर्वार्धे
प्रातः गुह्यं पुराणं । पुराणगतं गुह्यमाह तं मुनीनामपि गुरुं व्याससूनुमुपयामि शरणं ब्रजामि । पुराणकथं भूतं स्वानुभावस्त्वनशुकं नानुभावकम्
शिष्यप्रथममनुभूतमित्यर्थः अखिलानां सारोयस्मिन् प्रतिपाद्यस्तथावेदपूर्वभागार्थभूतकर्मणामप्युत्तरत्र पुराणं भगवदाराधनरूपतायास्त-
न्नतत्र प्रतिपादनादखिलश्रुतिसारमित्युक्तम् एवं स्वतुल्याधिकपुराणांतराहितम् । अध्यात्मदीपम् । आत्मन्यधीत्यध्यात्ममिति विभक्त्यर्थः
योभावः स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यप्रकाशने दीपतुल्यमित्यर्थः अतितृतीर्षतांसंस्मृतितुमिच्छारहितानामपि संसारिणां तमोऽन्धम् तमः
संस्मृतिरुचिजनकमज्ञानमधयति तिरोधायति निवर्तयतीति तथा ॥ ३ ॥

श्रीवीरराघवः ।

एवंभावयितुमिरादौमहोपकर्ममुवादायणेनमस्कारात्मकमंगलमनुष्ठेयमिति सूचितम् । न केवलं वादरायणिरवनमस्कार्यः अपित्वन्येपि ना-
रायणादय इत्यभिप्रायेणाह । नारायणमिति । नारायणादीन्मस्कृत्यततो जयमुदीरयेत्कथयेत्भावयेदित्यावत् । जयमित्यस्यैवपुराणस्या-
मर्थनामांतरम् अखिलदुरितजयाविनाभूतत्वाज्जयमिति । तन्नरनारायणयोर्वदर्याश्रमवासिनोर्भगवदवतारभूतयोः “यौवैभारतवर्षेऽस्मिन्क्षे-
मायस्वस्तयेनृणाम् । धर्मज्ञानसमोपेतआकल्पादास्थितस्तपः” । इतिवक्ष्यमाणरीत्याशिष्याचार्यरूपेणस्वानुष्ठानद्वाराखिलधर्मप्रवर्त्तकत्वेनना-
रदादिमुखिनाखिलाध्यात्मशास्त्रप्रवर्त्तकत्वेनचगुरुणामपिगुरुत्वेनमहोपकर्तृत्वात्तन्मस्कृतिरवश्यंकार्येतिभावः वागधिष्ठातृदेवतात्वात् सर-
स्वतीनमस्कार्येत्यभिप्रायेणसरस्वतीमित्युक्तं देवस्यचतुर्मुखस्यस्त्रीदेवीतां “पुंयोगादाख्यायाम् ॥ ४११४८ ॥ इतिङीष् । अत्रसरस्वत्याश्चतुर्मु-
खसंबन्धप्रत्यायकदेवीत्वविशेषणेन चतुर्मुखनमस्कृतिरपिकार्येतिस्मृतितम् । चतुर्मुखोहि अनिरुद्धाख्यभगवत्तुरीयव्यूहनाभिकमलसंभूततप-
स्तोषितानिरुद्धोपदिष्टभागवतचतुःश्लोकीकृत्स्नैतत्पुराणनिदानभूतानारदायोपदिदेशतः सोपिमहानुपकर्तव्यगुरुश्चेतिनमस्कार्यइत्यभि-
प्रायः । अनेनैवानिरुद्धनारदयोरपि नमस्कार्यत्वमर्थसिद्धेर्वेदितव्यम् । अनिरुद्धाश्चतुःश्लोक्यधिगमोनारदायतदुपदेशश्चिद्वितीयेस्पष्टीभवि-
ष्यति । नारदाश्चतुःश्लोकीमाधिगम्यकात्स्न्येनैतत्पुराणनिर्मातृत्वेनोपकर्तृत्वमत्वाद्वा सोनमस्कार्यइत्यभिप्रायेणव्यासमित्युक्तम् । तत्रायं-
क्रमोविबक्षितः तावन्नमस्कार्यः शुक्रस्ततोव्यासस्ततो नारदस्ततः सरस्वतीतद्वल्लभौततोऽनिरुद्धः ततश्चनरनारायणाविति ॥ ४ ॥

श्रीविजयध्वजः

पुनरपिभक्त्युद्रेकात्तमेवप्रणमति यइति यःस्वानुभावंब्रह्ममाह उपादिशत् यश्चाधंतमः अंधत्वापादकमज्ञानंतितीर्पतांतर्तुमिच्छतांसं-
सारिणांजीवानांकरुणायाअखिलानांश्रुतीनामर्थज्ञापकतयासारमुत्तमम् अखिलस्यजगतःश्रुतेःश्रवणेंद्रियस्यसारंस्वखदंवा एकंसकलपुराणो-
त्तमम् देहादीश्वरपर्यंततत्त्वानिदीपयतिप्रकाशयतीत्यध्यात्मदीपम् पुराणगुह्यंपुराणेषुगोप्यंपुराणस्यभगवतःसन्निधातुंयोग्यमितिवाभागव-
ताख्यंपुराणंममव्याचख्यौ मुनीनांश्रुतंव्यासस्तुंश्रीशुकमुपयामिशरणंगच्छामीत्येकान्वयः । अखिलश्रुतीःसरातिगच्छातिविषयतयेत्यखिल-
श्रुतिसारः कर्मण्यणप्रत्ययःवेदार्थसारभूतमितिवा अध्यात्मदेहः तत्रदीपवद्वर्तमानंपुराणेषुगोपितंस्वानुभावंममोपदिदेशेतिवा ॥ ३ ॥

इष्टदेवतांशास्त्रगुर्वादीन्प्रणमति नारायणमिति नारायणशास्त्रप्रतिपाद्यं तथातमेवशास्त्रकर्तृत्वाद्गुरुंव्यासंचनमस्कृत्य सकलभा-
ग्यात्मिकांश्रियंदेवींतथापरमगुरुंनरोत्तमंवायुंतथा विद्याभिमानिर्नोसरस्वतींतथोपसाधकंनरंशेषंप्रणम्यततस्तेषांप्रसादात्श्रीभागवताख्यं
ग्रंथमुदीरयेव्याख्यास्ये भवत्प्रश्नपरिहारित्वेनेतिशेषइत्येकान्वयः ॥ श्रीभागवतादिसर्वशास्त्रप्रवक्तृश्रोतृभिस्तेअवश्यंनमस्कार्यइतिद्योत-
यितुमेवेत्युक्तिः ॥ ४ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

अतो य एवं साक्षाच्छ्रीकृष्णद्वैपायनेऽपि स्वपितर्यनुसन्धानरहित आसीत् स एव श्रीभगवल्लीलावर्णनमयश्रीमद्भागवतनामैतद्व्य-
व्यावेशेनेहशेषेऽपि ज्ञात इत्याह य इति । तदेतच्छ्रीसूतस्य शास्त्रोपक्रमाय श्रीगुरुप्रपत्तिरूपं वाक्यं स्वसुखनिभूतत्यादिना तदुपसंहाराय-
तद्वेषेण वाक्येनैकीकृत्य व्याख्यायते । यः खलु “हित्वा स्वशिष्यान् पैलादीन् भगवान् वादरायणः । मह्यं पुत्राय शान्ताय परं शुद्धमिदं-
संगावित्याद्यनुसारेण पुराणगुह्यमिदं श्रीमद्भागवताख्यमाह गिरा प्रकाशयामास । तं तत्राभवद्भगवान् व्यासपुत्र इत्यस्य पूर्वोत्तरप्रघट्ट-
नानुसारेण मुनीनां गुरुमुपयामि शरणमाश्रये । कीदृशंतत् तत्राह किं वा परैरीश्वरइत्याद्यनुसारेणासाधारणप्रभावं । पुनः कीदृशं तत्
तत्राह निगमकल्पतरोरित्याद्यनुसारेणाखिलश्रुतिसारं । पुनः कीदृशं तत्राह निम्नगानां यथा गङ्गेत्याद्यनुसारेण पुराणानां मुख्यं । पुनः
कीदृशं तत्राह स्वसुखनिभूतचेता इत्याद्यनुसारेणात्मानं स्वचित्तमधिकृत्य वर्त्तते यत् परमरहस्यमजितरुचिरलीलाख्यं तत्त्वं तस्य दीपं
प्रकाशकं । नन्वेवं चेत् कथं तर्हि प्रकाशयत् तत्राह अन्धङ्करां यत्तमः सर्वावरकमज्ञानं तत्तरीनुमिच्छतां संसारिणां करुणाया तेषु यत्
कारणं तद्वशतयेत्यर्थः । यद्यप्यजितरुचिरलीलारसरूपं रहस्यं न ते जानन्ति तथापि तत्पर्यन्तप्रकाशकं तत् प्रकाशयामासेत्यहो
करुणाया वरिमा इत्यतामिति भावः । सेयञ्च तस्य करुणा तल्लीलानुभवेन तत्स्वभावलाभाज्जाता । केवलारामत्वे “भजतोऽपि न वै
केचिद्भजन्त्यभजतः कुतः । आत्मारामा ह्याप्तकामा अकृतज्ञा गुरुद्रुह” इति श्रीभगवद्वाक्यविरोधादसौ न स्यादेवेति च ॥ ३ ॥

नारायणमित्यत्र शास्त्रस्यास्य नरनारायणावधिष्ठातृदेवते निर्दिष्टे । चकाराच्छ्रीकृष्णोऽस्य देवता सरस्वती शक्तिः । चकाराद्व्यास-
श्रुतिः । व्यासमिति पाठेस्पष्ट एव । धीजं तु प्रणव एव द्वेयः ३० नैमिश इत्युक्तत्वात् । छन्दोऽत्र गायत्री श्रेया तयैवारब्धत्वात् । तस्मात्स-
मस्या इति भावः ॥ ४ ॥

सुबोधिनी ।

इदंग्रंथमंज्ञानवैराग्येऽस्त्वापञ्चादभक्त्याभगवद्भजनेऽतीवविशेषमाह यःस्वानुभावीमिति संगमयाधिवृत्तम् चिरमननेभगवदावेद्येसाति

सुबोधिनी

व्याससमीपागमनं भगवत्पदं ध्यात्वा ह्येतदनु भागवतस्याभिनिविष्टमुनिभ्य उपदिशति तदा गुरुं मुनीनामिति भागवतस्य स्वरूपोक्तं यच्च त्वारविशेषाणि प्रमेयरूपतां प्रमाणरूपताम् आसाधारण्यसाधनोत्तमरूपतां प्रतिपादयति क्रमेण तत्र स्वानुभावं भागवतस्य भगवद्पत्वात् यथा भगवतः स्वः असाधारणोऽनुभावः सर्वभक्तेषु तथा भागवतस्यापि तच्चित्केषु किञ्च ॥ अखिलश्रुतिसारं कर्मज्ञावकां डादिष्वपि प्रतिपादितस्य भाक्तिशेषत्वकथनात् सर्वश्रुतितात्पर्यविषयभगवत्प्रतिपादनाच्च सर्वश्रुतिसारम् अखिलपदेन च देवदेत्यादिषु प्रवृत्तायाः श्रुतेस्तदभिप्रायेणार्थकथने खिलत्वमापद्यते तन्निर्वायते आकरस्थितानां सर्ववेदानामर्थरसभूतमित्यर्थः एकमित्यसाधारणम् अन्यथाप्यतस्यापिरसांतरसंभावना स्यात् तद्वहनां तादृशानां निर्धारणात् अध्यात्मदीपमिति वहिः संति दीपाः बोधकाः पुरुषाश्च आत्मनि पुनर्विरलाः वाचा बोधयत्येव न हि तादृशो भागवतादन्यो पायोऽस्ति गुरुपदेशतः साधनव्यतिरेकेण येन सर्वेषामात्मसाक्षात्कारो भवेत् यथा गृहे दीपे स्थापिते घटादीनां गुर्वाद्यपेक्षा तथा भागवते सति न काप्यपेक्षेत्यर्थः अंशं तमः अतितर्तुमिच्छताम् अध्यात्मदीपमित्योजना आत्मानमधीति आत्मसंबन्धिसर्वपदार्थानां न केवलं मुनिभ्य एवाह संसारिणामपि करुणया परीक्षितसभादिष्वपीत्यर्थः यथामलापाकरणवस्त्रादौ मलनिवृत्तिः शुद्धिश्च भवति शुभ्राणां तु कर्मयोग्यतैव तथा संसारिणां मुनीनां च विशेष इति भावः मायाशुकव्यावृत्त्यर्थं व्याससूनुमिति उपयामिशरणं गच्छामि इदानीमेव समीपे गत्वा तद्वाक्यं श्रुत्वा कथायिष्यामीत्युपशब्दार्थः ॥ ३ ॥

असाधारणमंगलमुक्त्वा सर्वैः कर्त्तव्यं साधारणमंगलमाह नारायणमिति ॥ “जयो नाम पुराणादि कृष्णद्वैपायने रितः अष्टादशपुराणानि भारतं तत्प्रकीर्त्तितं नारायणो व्यास इति वाच्यवक्तृस्वरूपकः एक एव परोऽद्यात्मा आदावंते निवेशितः उपसाधको नरश्चोक्तश्चकारात् गुरुवानपि अक्षयमेव कारेण सूत्रात्मा च नरोत्तमः देवी भाग्यात्मिका नृणां वाक्यरूपा सरस्वती सर्वेते भगवद्रूपास्तस्मान्नम्याहि ते सदा” व्यासेन क्रियमाणेतु न मस्कारेन व्यासपदप्रयोगः सरस्वतीसमीपे चकारः तद्वक्तारं बोधयति तस्मात्पाठद्वयमपिलोके व्यवस्थया बोद्धव्यम् ॥ ४ ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्ती ।

अस्मिन्नर्थे तस्य कृपालुत्वमेव हेतुरस्त्येव इत्याह य इति । संसारिणां करुणया हेति । न केवलमयं परीक्षिदेव तारयितव्यः किन्त्वन्येऽपि जनिष्यमाणाः संसारिणोऽनेनैव तरन्त्विति तदैव सर्वानर्वाचीनान् सस्मारैवेति भावः । अन्धं गाढं तमोऽविद्याम् अतिशयेन सुखेनैव तरीतुमिच्छताम् । आत्मानि अधिष्ठितानि तत्त्वानि महदादीनि तेषां दीपं प्रकाशकमिति मुमुक्षूणामविवक्षया योऽमुसंहितं फलमुक्तं शुद्धमक्तानां अखिलानां श्रुतीनाम् उपनिषदां सारं श्लेषेण श्रुतीनां श्रवणानां श्रोत्रेन्द्रियस्य आस्वाद्यानां सारमिति । अतः पूर्वोक्तं निगमकल्पतरुफलत्वमेवास्य सूचितम् । अतएव स्वः शुक एवानुभावः रसोत्कर्षप्रभावज्ञापको यस्य तं स्वसुखनिभृतचेता इत्यत्र अजितरुचिरलीलाकृष्णसार इति हरेर्गुणाक्षिसमतिर्व्याख्यानं यदधीतवान् इत्यादिभ्यः । यद्वा । स्वस्यानुभावः प्रभावो यस्मात् तं । तद्व्याख्यानादेव शुकस्य सर्वमुनिभ्योऽप्युत्कर्षोऽभूदिति भावः । एकमनुपममद्वितीयमित्यर्थः । मुनीनां परीक्षितसभोपविष्टानां नारदव्यासादीनामपीदमश्रुतचरमिव जातमिति तानपि श्रीशुकदेव उपदिदेश देश्यमिति सन्दर्भः ॥ ३ ॥

गुरुं नत्वा देवतादीन् प्रणमति नारायणमिति । देशाधिकारित्वेन नरनारायणावस्याधिष्ठातृदेवते निर्दिष्टे । नरोत्तममिति । पुरुषोत्तमः श्रीकृष्णोऽस्य देवता सरस्वती शक्तिश्चकाराद्व्यास ऋषिः । व्यासमिति पाठे स्पष्ट एव । वीजन्तु प्रणवो ज्ञेयः । छन्दोऽत्र प्राधान्येन गायत्र्येव ज्ञेयो तथैवारब्धत्वात् । तान्नमस्कृत्य जयेति क्रियापदमाक्षेपलब्धं श्रीकृष्णसम्बोधनकम् । उदीरयेदिति स्वयं तथोदीरयन्नन्यान्पि पौराणिकानुपशिक्षयति । जयत्यनेन संसारमिति जयो ग्रन्थमिति वा । अत्र क्त्वाप्रत्ययेनैवानन्तर्ये सिद्धे तत् इति कर्त्तृविशेषणं कप्रत्ययान्तं ज्ञेयमिति केचित् ॥ ४ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः

यः संसारिणां बुभुक्षूणां तमोऽसंसारमिति तीर्त्तवतां मुमुक्षूणां मुनीनां मुक्तानां च ॥ आलयं पिवतेत्युक्तेश्च करुणापुराणगुह्यम् ॥ पुराणानां मध्ये गोप्यम् श्रीमद्भागवतमाह तमुपयापिशरणं ब्रजामि पुराणगुह्यत्वे च त्वारविशेषाणि स्वोनिजः सर्वोपकारकभूतोऽनुभावः प्रभावो यस्य तत् सर्ववेदार्थभूतभगवत्प्रतिपादकतया श्रुतीनां सारम् एकमनुपमम् सर्वत्र हेतुमाह अध्यात्मदीपमिति आत्मनि जीवेव तैमानमध्यात्मम् यद्विज्ञानेन सर्वविज्ञातं भवति यथात्मनितिष्ठन्नात्मनोऽतरोयमामात्मानवेदेत्यादिश्रुत्यर्थभूतभगवत्तत्त्वतस्य प्रकाशकम् ॥ ३ ॥

श्लोकद्वयेन श्रीगुरुप्रणम्येदानीं हरिं नारदादींश्च प्रणमन् हर्यादीन् प्रणम्य शास्त्रमुदीरयेदित्यन्यं प्रत्युपादिशति नारायणमिति “अर्थे धर्मं च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ यदिहास्ति तदन्यत्र यत्रेहास्ति न तत् किञ्चिदिति प्रथमपर्वोक्तेऽनुवर्गप्रतिपादकस्यापि महाभारतस्य परमो विषयः परब्रह्मनारायणादिपदभिधेयः श्रीकृष्णः तत्प्रणामार्थं तत्रास्य श्लोकस्य प्रतिपर्वपरः श्रीमद्भागवतस्य तु भगवत् स्वरूपगुणशक्त्यादि प्रधानस्य मोक्षैकप्रयोजनत्वादवश्यं तदुपक्रमदौ भगवान्सर्ववेदेति हासादिविषयोनमनीयः अतो नारायणं यद्वदने वेदनादिना सर्वेषां वेदनवेदनादिसिद्धिस्तं जन्माद्यस्येत्यत्रोक्तलक्षणं शास्त्रविषयमुपास्थं नरं च तदंशभूतं तत्संस्वारयंतदुपासनतच्छास्त्रं श्रवणादावुपकर्तारम् अन्यनरव्यावृत्त्यर्थमाह नरोत्तमम् सरस्वतीं देवीं च भगवच्छक्तिविशेषभूतां भगवच्छास्त्रं कथनश्रवणादावुक्तीं व्यासं च शास्त्राचार्यं न कुरुत्येव जयमुदीरयेत्कथयेत् महाभारते तु जयो नामेति हासोयमित्युक्तं तं मुदीरयेदिति तु जयं श्रीमद्भागवतमिति भेदः ॥ ४ ॥

मुनयःसाधुपृष्टोऽहंभवद्विलोकमङ्गलम् ।

यत्कृतःकृष्णसंप्रश्नोयेनात्मासुप्रसीदति ॥ ५ ॥

सवैपुंसांपरोधर्म्मोयतोभक्तिरधोक्षजे ।

अहैतुक्यप्रतिहताययात्मासुप्रसीदति ॥ ६ ॥ (१)

भाषा टीका ।

जिन्होंने असाधारणप्रभाववाला. समस्तश्रुतिओंकासार. अद्वितीय और अंशतमकेपारजानेकी इच्छावाले संसारियोंको अध्यात्मतत्त्वके प्रकाशकरनेमें दीपककेसमगुह्य श्रीभागवतपुराणको जीवोंपररूपाकर प्रकाशकियाहै, और जोसमस्तमुनिओंके गुरुहैं उनशुकदेवजीकी मैं शरणार्हू ॥ ३ ॥

नारायण को नरोत्तमनर को देवी सरस्वती को और व्यासमुनी को प्रणाम कर जय (जिससै संसार जीताजाय ऐसे) ग्रंथ का आरंभ करें ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तेषां वचः प्रतिपूज्येति यदुक्तं तत् प्रतिपूजनं करोति हे मुनयः साधु यथा भवति तथाहं पृष्टः यतो लोकानां मङ्गलमेतत् । यतः कृष्णविषयः संप्रश्नः कृतः । सर्वशास्त्रार्थसारोद्धारप्रश्नस्यापि कृष्णो पर्यवसानादेवमुक्तम् ॥ ५ ॥

तत्र यत् प्रथमं पृष्टं सर्वशास्त्रसारमेकान्तिकं श्रेयो ब्रूहीति तत्रोत्तरं स वै इति । अयमर्थः । धर्म्मो द्विविधः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च । तत्र यः स्वर्गाद्यर्थः प्रवृत्तिलक्षणः सोऽपरः । यतस्तु धर्म्मात् कृष्णो श्रवणादिलक्षणा भक्तिर्भवति स परो धर्म्मः स एवैकान्तिकं श्रेय इति । कथम्भूता अहैतुकी हेतुः फलाभिसन्धानं तद्रहिता । अप्रतिहता विघ्नैरनभिभूता ॥ ६ ॥

श्रीवीरराघवः ।

तदेवं “मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनाम् । जपतां जुह्वतां नित्यं विनिपातो न विद्यत” इत्युक्तीत्याहुतगुरुदेवतोपासनात्मकमङ्गलस्ता वत्प्रश्नमभिनन्दति । मुनय इति हे मुनयः भवद्भिः साधु यथा भवति तथा लोकमङ्गलमिति प्रश्नसाधुत्वे हेतुः लोकमङ्गलविषयकत्वात्प्रश्नः कृतः मङ्गलानां च मङ्गलमित्युक्तीत्या निरतिशयः मङ्गलस्वरूपकृष्णविषयकसंप्रश्नः कृतस्ततो लोकमङ्गलमहंपृष्टइत्यर्थः कृष्णसंप्रश्नस्य लोकमङ्गलविषयत्वमेवोपपादयति येन कृष्णेन तद्विषयकप्रश्नेन वा हेतुना चात्माचित्तं सुष्ठु प्रसन्नं भवति प्रश्नोत्तराभ्यां सस्वरूपगुणाविभूतिः कृष्णोऽनुसंहिताश्चित्तगतमालिन्यमपनयति चित्तप्रसादादेवलोकानां सर्वाणि मङ्गलानि सुलभान्येवेति भावः ॥ ५ ॥

तत्र यत्तावत्पृष्टं “भवतायद्विनिश्चितं पुंसामेकांततः श्रेयस्तत्रः शंसितुमर्हसि” इति किं निरतिशयं श्रेयः को वा तत्साधनभूतो धर्म्म-
श्रेष्ठ इति तत्र गर्भज रामरणाद्यनर्थरूपसंस्तृति निवृत्तिपूर्वकब्रह्मानं दानुभवात्मको मोक्ष एव निरतिशयं श्रेयः
तत्साधनभूतधर्म्मश्च परब्रह्मोपासनात्मिका विजातीयप्रत्ययान्तराव्यवहितप्रत्यक्षतापन्नाप्रीत्यात्मिका तद्भक्तिरेव “तन्निष्पत्तिश्चानाभि-
संहितफलैर्वर्णाश्रमधर्म्मैर्ज्ञानयोगशमदमादिभिः सत्संगत्यादिप्रणाल्या च भगवद्गुणश्रवणादिखचिजननद्वारा भवतीति वक्तुं तावद्भक्तियोगा-
नुग्राहक एव वर्णाश्रमप्रयुक्तो धर्म्मः श्रेष्ठस्तदन्यस्त्वभिसंहितफलः पुनः संस्तृतिहेतुत्वेनानार्थावह इत्याह स वा इति त्रीभिः यतोऽनभिसं-
हितफलाद्धर्म्माद्वर्णाश्रमानुगुणादनुष्ठितादधोक्षजे भक्तिर्भवति स एव धर्म्मः परउत्कृष्टः भक्तिमपि विशिष्टा अहैतुकी फलोपाधिरहिता
अप्रतिहता अंतरायानुपहता अव्यवहितेति पाठांतरं तदा विजातीयप्रत्ययान्तराव्यवहिता यथाभक्त्या आत्मा सुप्रसीदति पूर्वालपभक्तिरुत्तरभक्ति-
प्रकर्षोपायिकमनो नैर्मल्यहेतुरित्यर्थः यद्वा यथात्मा सुप्रसीदति इत्यनेन प्रीत्यात्मकत्वमुच्यते अनुकूलज्ञानेनैव हि चित्तप्रसादः प्रतिकूले-
न तु चित्तविक्षेप एव अनुकूलज्ञानमेव ह्यानन्दः सुखप्रीतिश्चेति पर्यायांतरमुच्यते अव्यवहितेत्यनेन तैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिसंतानरूप-
त्वमुक्तम् ॥ ६ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

संप्रतिसूतः शौनकादिप्रश्नसंहृष्टस्तत्प्रश्नस्तौतीत्याह मुनय इति कृष्णविषयः समीचीनः प्रश्नः कृत इति यद्यस्मात् अतोऽहं भवद्भिः सा-
धु सर्वसाधनेषूत्तमसाधनं प्रतिपृष्टः न केवलमुभयेषामस्माकं साधु किंतु लोकमङ्गलयतीति श्रवणमननाभ्यां कल्याणजनकत्वादित्यर्थः कृतः ये-
न कृष्णसंप्रश्नेनात्मा परमात्मानो वा प्रसीदति तस्मादित्येकान्वयः ॥ ५ ॥

(१) अहैतुक्यव्यवहितेति विजयध्वज वीरराघवयोः पाठः

श्रीविजयध्वजः

भगवद्भक्तिजनकत्वात् कृष्णसंप्रश्नएवपरमधर्मइत्याह सवाइति यतःकृष्णसंप्रश्नात् अधोक्षजेअहेतुकीअव्यवहिताभक्तिर्भवति पुंसांपरमधर्मःसवाइत्येकान्वयः अक्षजन्यज्ञानमधः कृत्वाऽतीत्यवर्ततइत्यधोक्षजः भगवत्प्रसादसंतरेणकाम्यफलहेतुशून्याहेतुकी विक्षेपादन्यप्रसंगादिव्यवधानशून्याऽव्यवहिता*नचान्योसावन्योहमस्मीतिनाविष्णुःकीर्तयेद्विष्णुमित्यादिश्रुतिस्मृतिनिषिद्धत्वात् भेदबुद्ध्या परपर्यायव्यवधानशून्येत्यर्थइति “व्यवधानंतिरोधानमथोक्त्यतः” इत्यभिधानविरोधात् नचश्रुतिस्मृतिविरोधः अनयोःअन्यार्थत्वात् अविष्णुः नविष्णुर्यस्यसतथाअतदभक्तइत्यर्थः अन्यःस्वतंत्रःअप्रतिहतेतिपाठेअस्वलितेत्यर्थः यथाभक्त्याआत्माआशुप्रसीदति समुद्धृत्यमनीषयेत्युक्तंदर्शयति सइति सप्तपरोधर्मःयतोधर्मादधोक्षजेभक्तिर्भवतीतिवा ॥ ६ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

इतिसंप्रश्नसंहृष्ट इत्याद्यनन्तरं नारायणं नमस्कृत्य इत्याद्यन्तेन पुराणमुपक्रम्यैवाह मुनय इति । टीका च तेषां वचः प्रतिपूज्येति यदुक्तं तत् प्रतिपूजनं करोति हे मुनयः साधु यथा भवति तथाहं पृष्टः यतो लोकानां मङ्गलमेतत् यतः कृष्णविषयः संप्रश्नः कृतः सर्वशास्त्रार्थसारोद्धारप्रश्नस्यापि श्रीकृष्णे पर्यवसानादेवमुक्तमित्येषा । यदिति । अतएवोत्तरेष्वपि पद्येषु अधोक्षजवासुदेवसात्वतांपतिकृष्णाशब्दास्तत् प्राधान्यविवक्षयैव पठिताः । अत्र श्रेयः प्रश्नस्याप्युत्तरं लोकमङ्गलमित्यनेनैव तावद्वत् भवति तथात्मसुप्रसादहेतोश्च येनात्मा सुप्रसीदतीत्यनेन । समिति क्वचित् पाठः ॥ ५ ॥

तदेवं सर्वशास्त्रसारस्य श्रीकृष्णाख्यस्वयंभगवदाविर्भावप्रश्नलक्षिततद्भक्तिलक्षणस्य श्रेयसः परमसर्वोत्तमत्वं बोधयितुं भगवदाविर्भावमात्रस्य भक्तेः सर्वोत्तमश्रेयस्त्वमाह स वै इत्यादिना अतो वै कवय इत्यन्तेन ग्रन्थेन । यतो धर्मात् अधोक्षजे भक्तिः तत्कथाश्रवणादिषु रुचिर्भवति । धर्मःस्वनुष्ठित इत्यादौव्यतिरेकेण दर्शयिष्यमाणत्वात् । स वै स एव । “स्वनुष्ठितस्य धर्मस्य संसिद्धिर्हरितोषणमिति वक्ष्यमाणरीत्या तत्सन्तोषणार्थमेव कुतो धर्मः परः सर्वतः श्रेष्ठः न निवृत्तिमात्रलक्षणोऽपि वैमुख्याविशेषात् । तथाच श्रीनारदवाक्यं नैष्कर्म्यमपीत्यादौ “कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म यदप्यकारणमिति । ततः स एवैकान्तिकं श्रेय इत्यर्थः । अनेन भक्तेस्तादृशधर्मतोऽप्यतिरिक्तत्वमुक्तम् । तस्या भक्तेः स्वरूपगुणमाह स्वतएव सुखरूपत्वादहेतुकी फलान्तरानुसन्धानरहिता अप्रतिहता तदुपरिसुखदपदार्थान्तराभावात् केनाप्यवबोधयितुमशक्या (केनापि व्यवधातुमशक्या) च ॥ ६ ॥

सुबोधिनी ।

अभिनन्दनवदन्प्रश्नानांनिर्द्धारितार्थमाहमुनयइति ॥ फलंकृष्णएवसर्वप्राणिनामैहिकामुष्मिकफलदाताचसएवभुक्तिमुक्तीचलिलाअवताराश्रधर्मरक्षकश्चसएवअतः प्रश्नांप्रश्नानांसएवार्थः द्वितीयप्रश्नेद्वितीयफलमेवभवतिहेमुनयःनिर्द्धारितार्थःयद्यपियदेवपृच्छयतेतत्रैवोत्तरंदेयंतथापिपृष्टमेवसाधुइदमेवहिलोकानांमंगलयत्कृष्णः पृच्छयतेयेनचआत्माकृष्णः प्रसीदतिअतः करणस्यापिभगवतस्तद्धर्माणांवा आवेशेप्रसादः इदं सामान्योत्तरंशास्त्रांतरश्रवणानंतरंमनननिदिध्यासनाभ्यांकार्यसिद्धिः अत्रतुसाप्रश्नैरेवेतिप्रश्नएवशास्त्रसमाप्तिः ॥ ५ ॥

इदानींफलसाधनेएकीकृत्यस्वाधिकारानुसारेणशास्त्रार्थनिरूपयतिदशभिः भगवत्साक्षात्कारः फलसाधनपारंपर्येप्रथमतोधर्मः अंतिमोभगवत्प्रसादः सचखंडशः सर्वत्रसाधनेषुवक्तव्यः तथासतिपरंतमहाप्रसादसतिभगवानात्मानमाविः करोतितत्रभक्तिस्त्रिविधाज्ञानंचत्रिविधरुचिः श्रवणादिः प्रेमवतीभक्तिस्त्रिविधाआत्मज्ञानंतत्त्वज्ञानंभगवद्भ्यानेतित्रिविधधर्मोवैराग्यंचसाधनेतत्परंपरायांयथायोग्यंविवेशननिरूप्यतेतत्रप्रथममेकांशंखंडमाह ॥ सवैपुंसामिति ॥ धर्मः साधनम् ॥ भक्तिफलंतत्रविहितश्रवणादीनांधर्मरूपाणांदृष्टप्रकारेणैवभक्तिसाधकत्वंस्नानादीनामदृष्टद्वारातत्रसाधनांतरानुप्रवेशेव्यभिचारोपि संभवति अत्रप्रथमंस्नानादिधर्मनिर्द्धारः क्रियतेप्रमाणस्यतुल्यत्वेपिफलवलाद्विशेषः अतः वैनिश्चयेनपुंसांपरोधर्मःसःयतोभक्तिःश्रद्धालक्षणाभवतिस्वर्गादिसाधकत्वेतुधर्मत्वंसंदिग्धंपरत्वंवासचाग्रेविचारयिष्यतिधर्मस्वातंत्र्यचसहायः कर्तृविशेषणत्वेनोक्तः पुंसांमितिपरत्वंचविधीयतेव्यावर्तकमितिकेचित्अधः अक्षजंज्ञानंयस्मादितिइंद्रियाविषये इन्द्रियविषयेहिकामादिभिरेवरुचिरूपयते किंधर्मैणधर्मादिपुरुषार्थोबलिष्ठः संचप्रतिबंधकानिदूरीकृत्यअपेक्षितानिसाधनानिचसंगृह्यपर्यवसायिफलंजनयतितत्ररुचिश्चेत्भगवतिसाधनत्वेनउपहतावाहुः संगदिभिः तदापिनधर्मत्वंतदाहअहेतुक्यप्रतिहतेतिहेतुः फलाभिसंधानंप्रतिघातोरोगादिभिः तस्यापिफलमाह आत्माअतः करणसाक्षीभगवान्प्रसीदतिस्वपर्यवसानात् ॥ ६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

तेषां वचः प्रतिपूज्येति यदुक्तं तत् करोति । हे मुनयः साधु पृष्टः कुतः यतो लोकमङ्गलमेवाहं पृष्टः तदेव कुतः यद्यस्मात् कृष्णः

* अथयोन्यांदेवतामुपास्तेऽन्योसावन्योहमस्मीतिनसवेदयथापशुरितिचुहदारयकवाक्यम् ॥ तस्यैवपरकीयव्याख्या ॥ यःक्राश्रित्अब्रह्मवित्स्वात्मनोव्यतिरिक्तदेवतामन्योहमुपास्यदेवतायाःअन्योसौमत्तः उपासमीयोदेवःइत्येवंभेददृष्ट्योपास्तेसउपासकःउपास्योपासकयास्तत्त्वंनवेदति ॥ तथाचात्रभेदज्ञाननिदयातन्निबधोऽभिमतइतिभावः ॥ स्मृतौविष्णुभिन्नस्यविष्णुकीर्तनकर्तृत्वमिदंनत कर्तातदभिज्ञइतिसिध्यतीत्याशयः ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्ती ।

विषयः सम्यक् प्रश्नः कृतः सर्वेष्वप्यप्रश्नः श्रीकृष्णविषयः कुतोऽवसितस्तत्राह येन प्रश्नेनैव आत्मा प्रसीदतीति श्रीकृष्णस्यैव सद्य आत्मप्रसादकत्वमस्मदनुभवसिद्धमिति भावः ॥ ५ ॥

सर्वशास्त्रसारमैकान्तिकं श्रेयो ब्रूहीति प्रश्नद्वयस्योत्तरमाह स वै पुंसांपुम्मात्राणामेव धर्मः परः परमः श्रवणकीर्तनादिलक्षणः यदुक्तम् । “एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसां धर्मः परः स्मृतः । भक्तियोगो भगवति तन्नामश्रवणादिभिः” । इत्यतः परशब्दविशेष्यो धर्मो भक्तियोग एव भवेदिति तथात्र मतुपप्रत्ययेनैवकारेण चैतदन्यस्य परधर्मपदवाच्यत्वञ्च निषिद्धम् । यतो भक्तिः प्रेमलक्षणाभवेत् । अहेतुकी हेतुं विनैवोत्पद्यमाना इति सगुणा व्यावृत्ता । ननु महानयमपलापः क्रियते । मैवम् श्रवणकीर्तनादिरूपो यो धर्मः स भक्तिरेव साधननाम्नी सैव पाकदशायां प्रेमनाम्नी । ते द्वे अपि भक्तिशब्देनैवोच्येते । तदपि “भक्त्या संज्ञातया भक्त्या विभूत्युत्पुलकां तनुमिति यतो भक्तिरधोक्षजे इत्यादिषु उत्तरस्या भक्तेः पूर्वा भक्तिः कारणं पक्वमस्य कारणं आमाम्नामिति वात् स्वादभेदनिवन्धनमेव तस्य कारणत्वं बालबोधनार्थं काल्पनिकमेव न तु वास्तवम् । न ह्येकस्यैव पुरुषस्य बाल्ययौवनाद्यनेकावस्थावतो हेतुहेतुमद्भावस्तात्त्विक इति । घटपटौदनादिषु मृत्तण्डुलादीनां नामरूपलोप इवेति न तादृशत्वमत्र व्याख्यातुं शक्यमित्यवसेयम् । न च भक्तेः प्रसिद्धो हेतुः साधुसङ्गपवास्तीति वाच्यम् । तस्यापि “आदौ श्रद्धा ततः साधुसङ्गोऽथ भजनक्रियेत्यादौ भक्तेर्द्वितीयभूमिकात्वेनोक्तत्वात् भक्तित्वमेव स्यान्महत्सेवया विप्रा इत्यत्रेऽपि तथाव्याख्यास्यमानत्वाच्च । किञ्च दानव्रततपोहोमादिर्निष्कामकर्मयोगश्च ज्ञानाङ्गभूतायाः सात्त्विक्या एव भक्तेः कथञ्चिद्धेतुर्भवति न तु निर्गुणायाः “यन्न योगेन सांख्येन दानव्रततपोऽध्वरैः । व्याख्यास्वाध्यायसन्न्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपीत्येकादशोक्तेः । न च निर्गुणाया भक्तेर्भगवत्कृपैव हेतुरिति वाच्यम् । तस्यापि हेतावन्विषयमात्रो अनवस्थानात् । न च सा निरुपाधिरेव केवलाहेतुरित्यपि वाच्यम् । तस्या असार्वत्रिकत्वेन भगवति वैषम्यप्रसक्तेः । किञ्च भक्तकृपैव हेतुरित्युक्ते न किञ्चिदसामञ्जस्यम् । उत्तमभक्तानां वैषम्याभावेऽपि “प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यम” इति मध्यमभक्तलक्षणे वैषम्यस्य दर्शनात् । ततश्च भगवतो भक्ताधीनत्वात् भक्तकृपानुगाभिनी भगवत्कृपा हेतुरिति सिद्धान्तः । ननु तर्हि कथं भक्तेरहेतुकत्वमभूत् । उच्यते । भगवत्कृपाया भक्तकृपान्तर्भूतत्वादुक्तकृपायाश्च भक्तसंगान्तर्भूतत्वादुक्तसंगस्य भक्त्यंगत्वादहेतुकत्वमेव सिद्धम् । किञ्च भक्तकृपाया हेतुर्भक्तस्यैव तस्य हृदयवर्त्तिनी भक्तिरेव तां विना कृपोदयसम्भवाभावात् । सर्वप्रकारेणापि भक्तेर्भक्तिरेव हेतुरिति निर्हेतुकत्वं सिद्धम् । भक्तिमते भक्तिभक्तभजनीयतत्कृपादीनां न पृथग्वस्तुत्वमिति भक्तेः स्वप्रकाशकत्वेन भक्तिप्रकाशकत्वेऽपि भगवतः स्वप्रकाशकत्वं नानुपपन्नमिति । अप्रतिहता केनापि निवारयितुमशक्या । तथाहि तल्लक्षणे । “मनोगतिरधिच्छिन्ना यथा गङ्गास्मसोऽम्बुधाविति वक्ष्यते । उक्तञ्च श्रीरूपगोस्वामिचरणैः । “सर्वथा ध्वंसरहितं सत्यपि ध्वंसकारणं” इति । ज्ञानकर्मादिभिरनावृतेति वा । यथा भक्त्या आत्मा मनः सम्यगेव प्रसीदतीति कामनामालिन्ये सति मनः प्रसादहेतुत्वासम्भवादस्या भक्तेर्निष्कामत्वं स्वत एवायातम् ॥ ६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

हेमुनयः भवद्भिरहंसाधुयथाभवतितथापृष्टः यतः कृष्णसंप्रश्नः कृतः जातावेकवचनम् । उपायादिप्रश्नानां सर्वेषां श्रीकृष्णोपर्यवसानादेकवचनम् येन प्रश्नेनभवतां प्रच्छकानांममवक्तुश्चकाकथालोकानां श्रोतृणामपिमंगलस्यात् वक्ष्यति च “वासुदेवकथाप्रश्नः पुरुषांस्त्रीणु नातिहि वक्तारंप्रच्छकंश्रोतृन् तत्पादसलिलंयथेति येनात्माजीवः सुष्ठुप्रसन्नोभवति भगवद्गानभक्तिद्वारापरमानंदं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह स इति यतोऽधोक्षजेतत्कथाश्रवणादौरुच्युत्पादनद्वारा “भक्तिरेवैनं बद्धयति भक्तिरेवैनं दर्शयति भक्तिवशः पुरुषः भक्तिरेवभूयसीत्यादिश्रुतिप्रोक्ताभक्तिर्भवेत्स यज्ञव्रततपस्तीर्थवासमहत्सेवादिनानाविधोऽनभिसंहितफलधर्मः उपायइत्यर्थः स्वर्गाद्यभिसंधिपूर्वकस्य हेतुत्वंवक्तुं धर्मविशिनाष्टिपरइति भक्तिविशिनाष्टि अहेतुकीअनभिसंहितफला यद्वा श्रीकृष्णकृपेतरहेतुरहिता अप्रतिहताविरोधिभिरनभिभूयमानायथापरमोपायभूतयाअत्माजीवः वक्ष्यमाणमुपयंप्राप्यतद्भावपन्नः सन्प्रसीदतिप्रसन्नोभवति तदुक्तंमोक्षधर्मे “ज्ञात्वात्मस्थंहरिं वैवर्तनिवर्तितेऽव्ययाः । प्राप्यतत्परमंस्थानंमोदंतेक्षरमव्ययमिति ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

हे मुनिजनों ! आपनै मुझसै साधु (समीचीन-उत्तम) प्रश्नकिया है । यह समस्त लोक का मंगल रूप है । क्योंकि आपनै कृष्ण विषयक प्रश्न किया है । जिससै आत्मा की प्रसन्नता होती है ॥ ५ ॥

पुरुषों का वही परम धर्म है जिससै अधोक्षज भगवान मै अहेतुकी (जिसमै किसी फल की इच्छा नहीं हो) और अप्रति हता (जो किसी विघ्न सै रुक नजाय) भक्ति हो । जिस भक्ति सै आत्मा का प्रसाद होता है ॥ ६ ॥

वासुदेवेभगवतिभक्तियोगःप्रयोजितः ।

जनयत्याशुवैराग्यंज्ञानञ्चयदहेतुकम् ॥ ७ ॥

धर्मःस्वनुष्ठितःपुसांविष्वक्सेनकथासुयः ।

(१)

नोत्पादयेद्यदिरतिंश्रमएवहिकेवलम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

ननु “तमेतमात्मानं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दामेन तपसा अनाशकेनेत्यादिश्रुतिभ्यो धर्मस्य ज्ञानाङ्गत्वं प्रसिद्धं तच्च कुतो भक्तिहेतुत्वमुच्यते सत्यम् । तत्तु भक्तिद्वारेणेत्याह वासुदेव इति । अहेतुकं शुष्कतर्काद्यगोचरम् औपनिषदमित्यर्थः ॥ ७ ॥

व्यतिरेकमाह धर्म इति । यो धर्म इति प्रसिद्धः स यदि विष्वक्सेनस्य कथासुरतिं नोत्पादयेत् तर्हि स्वनुष्ठितोऽपि सन् श्रमोक्षेयः ननु मोक्षार्थस्यापि धर्मस्य श्रमत्वमस्त्येव अत आह केवलं विफलश्रम इत्यर्थः । नन्वस्तितत्रापि स्वर्गादिफलमित्याशङ्क्य एवकारेणा निराकरोति क्षयिष्णुत्वान्न तत् फलमित्यर्थः । नन्वक्षयं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवतीत्यादिश्रुतेर्न तत्फलस्य क्षयिष्णुत्वमित्याशङ्क्य हिशब्देन साधयति । “तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवासुत्र पुरयजितो लोकः क्षीयते” इति तर्कानुगृहीतया श्रुत्या क्षयिष्णुत्वप्रतिपादनात् ॥ ८ ॥

दीपनी ।

यज्ञादीनां विशेषणमनाशकेनेति । कामानशनमनाशकं तेन निष्कामेनेति यावत् ॥ ७ ॥

विष्वक्सेनस्येति । विसृची व्यापिका सेना यस्य स विष्वक्सेनः भगवन्नारायणनामविशेष इति तस्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीवीरराघवः ।

नन्वव्यवहितेत्युक्तं शब्दादिविषयासक्तमनसाऽकामेनापिमध्यमेविषयांतरानुध्यानव्यवहितत्वप्रसंगादितिशंकांनिराकुर्वन्नुक्तभक्तेरेवविशेषणांतरमाह । वासुदेवइति । भगवतिषाङ्गुणपरिपूर्णं वासुदेवप्रयोजितोभक्तियोगः वैराग्यमाशुजनयति । “सर्वत्रासौसमस्तं च वसत्यत्रैववैयतः । ततः सवासुदेवेतिविद्वद्भिःपरिगोयते” इतिनिरुक्तवासुदेव शब्देनसर्वांतरात्मत्वसर्वाधारत्वंभगवच्छब्देनषाङ्गुणपूतं श्रोक्ता । सर्वांतरात्मकत्वेननिरतिशयत्वंलब्धम् । आत्मैवहिनिरतिशयप्रियः । एवमनेनपदद्वयेनशब्दादिलौकिकविषयेभ्योवैलक्षण्यमभिप्रेतम् । एवंचविषयस्यविलक्षणत्वादेवतदनुध्यानरूपोभक्तियोगः । शब्दादिविषयेष्वनासक्तिरूपवैराग्यमाशुजनयति । कस्मिंश्चिद्विषये विलक्षणेअनुरागातिशयस्वविषयांतरवैतृष्यावहत्वदर्शनात् । तस्माद्भक्तियोगानिष्ठमनसः शनौर्वेषयांतरवैतृष्यास्यार्थादेवोदयाद्विषयांतरानुध्यानाव्यवहितत्वंभक्तेः संपत्स्येतएवेतिभावः । तथायदहेतुकम् । “नाहंवैदेनेतपसाइत्युक्तरित्याभक्तिव्यातिरेकहेतुवंतरालभ्यंशानंसाक्षात्कारात्मकतच्चजनयति अनेनभक्तेः साक्षात्कारात्मकत्वंविशेषणमुक्तम् ॥ ७ ॥

तदेवंश्लोकद्वयेनोक्तविधभक्त्यनुग्राहकएवानभिसंहितफलवर्णाश्रमप्रयुक्तधर्मः श्रेष्ठद्व्युक्तमथ्यास्यधर्मस्यभगवद्गुणादिरुचिजननद्वाराभक्तियोगानुग्राहकत्वंवदन्भिसंहितफलधर्मस्यश्रमफलकत्वमाह । धर्मइत्येकनायः सम्यगनुष्ठितोऽपिधर्मःपुंसांविष्वक्सेनस्यभगवतः कथासुरतिरुचियदिनोत्पादयेत्तर्हिसधर्मः केवलंश्रमएवश्रमफलकएवसंसृतिरूपानर्थावहपवेत्यर्थः रतिनोत्पादयेदित्यनेनरत्येकप्रयोजनतयानुष्ठितोधर्मः परप्रेहिकामुष्मिकफलार्थस्तुश्रमफलकइतिप्रतीतेः फलानभिसंध्यभिसंधिभ्यांधर्मस्योत्कृष्टत्वापकृष्टत्वेवेदितव्ये ॥ ८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

भक्तिरपिवैराग्यद्वारेणापरोक्षज्ञानसाधनमित्याह वासुदेवइति वासुदेवेभगवतिप्रयोजितोभक्तियोगः वैराग्ययदहेतुकंज्ञानतत्त्वजनयतीत्येकान्वयः वसतिसर्वत्रस्मिन्सर्ववासयतीतिवावासुः क्रीडादिकरणादेववासुश्चासौदेवश्चेतिवासुदेवःतस्मिन् भक्तिलक्षणउपायः भक्तियोगः वैराग्यविषयेष्वसारताबुद्धिं अकारवाच्यविष्णुप्रसादएवहेतुर्निमित्तंयस्यतत्तथोक्तं द्रव्यलाभादिहेतुसंबन्धीद्रजालादिज्ञाने नभवतीतिवा ॥ ७ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

ननु नित्यनैमित्तिकादिधर्माणां सत्त्वात्कथमस्यैव परमत्वमित्याशङ्क्य तेषामपि कृष्णकथारतिजनकतया तत्साधनत्वेन परमत्वमित्याह धर्म इति यः पुरुषैः स्वनुष्ठितो धर्मः विष्वक्सेन कथाश्रयारतिनोत्पादयेत्तर्हि पुंसां सकेवलं श्रम एव हीत्येकान्वयः शास्त्रोक्तसदाचारद्रव्यदेशकालादिभिर्नियततया सुष्ठुनुष्ठितः यन्नास्ति कीर्तिते विष्वक् सर्वतः अच्युत इत्येनामिति विष्वक्सेनस्तस्य कथाश्रयार्ति निरन्तराभ्यासरूपां केवलं श्रम एव क्रियाकाले उत्तरकालेऽपि दुःखस्वरूपत्वादायास एवेत्यर्थः हि शब्देनानेवं वित्तमहत्पुण्यं कर्म करोति तद्वास्याततः क्षीयत इति श्रुतिप्रसिद्धिं दर्शयति ॥ ८ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

जातायाश्च तस्यां रुचिलक्षणायां भक्त्या तथैव श्रवणादिलक्षणासाधनभक्तियोगः प्रवर्तितः स्यात् । ततश्च यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्य-
किञ्चनेत्याद्यनुसारेण भगवत्स्वरूपादिज्ञानं ततोऽन्यत्र वैराग्यं तदनुगाभ्येव स्यादित्याह वासुदेव इति । अहेतुकं ज्ञानम् आशु ईषत्-
च्छ्रवणमात्रेण जनयति । ज्ञानञ्च यदहेतुकमिति पाठः क्वचित् ॥ ७ ॥

वासुदेवतोषणाभावेन यदि तत् कथासु तल्लीलावर्णनेषु रतिं रुचिं नोत्पादयेत् तदा श्रम एव स्यात् न तु फलम् । कथारुचेः सर्व-
त्राद्यत्वात् श्रेष्ठत्वाच्च सैलोका । तदुपलक्षणात्वेन भजनान्तररुचिरप्युद्दिष्टा एव शब्देन प्रवृत्तिलक्षणाकर्मफलस्य स्वर्गादेः क्षयिष्णुत्वम् ।
हि शब्देन तत्रैव “यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते” इति सोपपत्तिकश्रुतिप्रमाणत्वम् । “निर्णीते केवलमित्यमरकोषात् । केवलमित्यव्ययेन
निवृत्तिमात्रलक्षणाधर्मफलस्य ज्ञानस्यासाध्यत्वं सिद्धस्यापि न श्वरत्वं तत्रापि तेनैव हि शब्देन “यस्य देवे परा भक्तिरित्यादि श्रुतिप्रमा-
णात्वम् । “नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितमित्यादि श्रेयः सृति भक्तिमुदस्य ते विमो इत्यादि आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यधो नाहत-
युष्मदङ्घ्रय” इत्यादिवचनप्रमाणात् सूचितम् । श्लोकद्वयेन भक्तिर्निरपेक्षा ज्ञानवैराग्ये तु तत्सापेक्षे इति लभ्यते । तदेवं भक्तिफलत्वेनैव
धर्मस्य साफल्यमुक्तम् ॥ ८ ॥

सुवोधिनी ।

सुष्ठुभक्तेर्विषयत्वप्रयोजनं चाह वासुदेवे इति ॥ शुद्धसत्त्वात्मके अंतःकरणे आविर्भूतो वासुदेवः सत्त्वं विशुद्धमिति वाक्यात् स च ध्यानादि
भेदेन उपहृता वादुःसंगादिभिः तदापि न धर्मत्वं देवतांतरादिवलेनान्यापि भवति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह भगवतीति रुचिमात्रत्वनिराकरणाय परंपरा
सिद्धये योग इति भक्तिरेव योगः प्रकर्षो हि दीर्घकालादरत्नैरन्तर्यतस्य परमफलं भगवत्प्रसादः सर्वत्रानुवर्तते अन्यदप्याह जनयतीति आशु शब्धिं
विषयेषु वैराग्यमात्मनि च ज्ञानं तच्चाहेतुकं नानुमानगम्यं किंतु साक्षात्काररूपम् ॥ ७ ॥

एवं धर्मादिज्ञानांतराकापरंपरानिरूपिता तस्या अपि निर्द्वारिकामन्यां परंपरां वक्तुं धर्मस्य तदनुजनने वाधकमाह धर्मः स्वनुष्ठित इति ॥ धर्मः
साधनं कथारुचिः साध्यातत्र स्वरूपोपकारी धर्मोऽप्रेवक्तव्यः अहृद्धारोपकारिणां व्यभिचारसंभावनाया विद्यमानत्वात् निर्दति सस्य गनुष्ठितो
पि स्नानादिधर्मः विष्वक्परितः सेना आज्ञावायस्य अनेन रत्यभावे सर्वमन्यथा भवेदित्यत्र हेतुरुक्तः प्रासंगिकत्वाभावाय सप्तमी बहुवचनं सामा
न्यत्वात् सवीर्यभावाय कथेत्येति धर्मस्य स्वरूपमाह श्रम एव हि केवलमिति यथामल्लानां गात्रचालनाद्यभ्यासः तथा स्नानाद्यभ्यासोऽपि एव अन्य
व्यावृत्त्यर्थोपकारः तेन नाहृदमुत्पद्यत इत्यर्थः हियुक्तोऽयमर्थः फलव्यभिचारात् ननु श्रमेवलवृद्धिर्मल्लादिषु दृष्टा तथात्रापि लौकिकं किंचिद् भविष्य
तीत्याशङ्क्या हेतुकेवलमिति फलांतरस्यादर्शनात् प्रतिष्ठापिनसद्भिर्निरूप्यते स्वर्गादीनां तु फलत्वमग्रे निराकरिष्यते एवं साधारणधर्मस्य वैयर्थ्यमु
क्तं पुत्रादिकामतया क्रियमाणो धर्मो धर्म एव न भवति फलस्याविद्याकार्यत्वेन दुःखरूपत्वात् किंतु भृत्यादिकृतिवन्नैमित्तिकमेव तत्र यजत्यादेरनुवा
दः चित्तशुद्ध्यभावेनाधिकाराभावादन्यथा करणात् देवताधिष्ठानाभावात् क्रियाया लौकिकत्वं फलसाधनं च सामान्यतः पूर्वमेव प्रतीतं तथा च औ
षधादिवत् तृतीयया करणत्वमात्रं बोध्यते यजति स्तुव्यर्थः तस्मान्न धर्मत्वम् ॥ ८ ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्ती ।

ननु स एव किमीकार आत्मप्रसाद इत्यपेक्षायां सर्वदुर्विषयवैमुख्यापादकभगवद्रूपगुणमाधुर्यानुभवज्ञानमय एवायमित्याह वासु-
देव इति । प्रकर्षेण योजितः सम्बद्धः दास्यसख्यादिसम्बन्धयुक्तः कृत इति यावत् । श्लेषेण प्रयोजनीकृतः भक्तियोगस्य भक्तियोग
एव प्रयोजनं नान्य इत्येव विचारित इत्यर्थः । जनयतीति ज्ञानवैराग्यार्थं पृथक् यत्नो भक्तैर्न कर्तव्य इति भावः । आशु शब्धिं तत्काल
एवेत्यर्थः । यद्वक्ष्यते । “भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र चैषत्रिक एककालः । प्रपद्यमानस्य यथाश्नतः स्युस्तुष्टिः मुष्टिः क्षुद्रपायोऽ-
नुघासमिति । ननु तर्हि ज्ञानान्मोक्ष एव भावीति तत्राह अहेतुकम् । अन्नस्य हेतोर्वसति इति वद्वेतुः प्रयोजनं तदत्र सायुज्यं तत्राहतीति
तेन भगवद्रूपगुणमाधुर्यानुभवमयमेव ज्ञानमायातम् । एवमेव चतुर्थेऽपि वक्ष्यते । “वासुदेवे भगवति भक्तियोगः समाहितः । स श्रीवीनेन
वैराग्यं ज्ञानञ्च जनयिष्यतीति । तत्र स श्रीचीन प्रकारः खलु मोक्षादिफलान्तराधिसन्धिराहित्यमेवेति व्याख्यास्यते । “सोऽचिरादेव राजर्षे
स्यादच्युतकथाश्रयः । श्रुतवतः श्रद्धावानस्य नित्यं वास्यादधीयत” इत्यनन्तरवाक्ये तत्कारणञ्च स एव दृष्ट इति । एवञ्च भक्तेः कारणा
प्रयोजनञ्च भक्तिरेवेति व्यवस्थितम् ॥ ७ ॥

धर्मस्य ह्यापवर्ग्यस्य नार्थोऽर्थो योपकल्पते ।

नार्थस्य धर्मैकान्तस्य कामो लाभाय हि स्मृतः ॥ ९ ॥

कामस्य नेन्द्रियप्रीतिर्लाभो जीवेतयावता ।

जीवस्य तत्त्वजिज्ञासानार्थो यश्चेह कर्मभिः ॥ १० ॥ (१)

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

ननु वर्णाश्रमाचारलक्षणो धर्मः कथं न परस्तत्राह धर्म इति । यः पुंसां विप्रादीनां सुष्ठु अनुष्ठितो धर्मः स विष्वक्सेनकथासुरतिं नोत्पादयेत् । “कर्मणापितृलोक” इति श्रुतेः कर्मणां रत्यनुत्पादकत्वञ्च । कर्मभिर्वात्रयीप्रोक्तैरित्यादौ न यत्रात्मप्रदो हरिरिति चतुर्थे नारदोक्तेरेव व्यक्तम् । यदि च रतिं नोत्पादयेत् तर्हि केवलं श्रम एव पितृलोकादेर्नश्वरत्वात् तस्मात् स्वधर्मं त्यक्त्वा श्रवणकीर्त्तनादिलक्षणः पूर्वोक्तः परो धर्म एवानुष्ठेय इति भावः । यद्वा ननु च “अस्मिन् लोके वर्त्तमानः स्वधर्मस्थोऽनघः शुचिः । ज्ञानं विशुद्धमाप्नोति मदभाक्तिश्च यदृच्छयेति श्रीभगवदुक्तेर्निष्कामकर्मयोग एव भक्तेर्हेतुरस्ति तत् कथं भक्तिरहेतुकीत्युच्यते । सत्यम् । तत्र कर्मयोगस्य ज्ञानजनकत्वमिव न साक्षात् भक्तिजनकत्वं व्याख्यातुं शक्यं मध्ये यदृच्छयेति पदोपादानात् । ततश्च तत्र पुंसि भक्त्येहच्छास्वैरिता यदि स्याद्देवादित्यनिरपेक्ष एव शुद्धभक्तेः प्रवेशः स्यात् तदा तामपि स प्राप्नोतीति तत्रार्थः । “यदृच्छास्वैरितेत्यभिधानात् । कष्टकल्पनया व्याख्यानान्तरे भक्तेः स्वप्रकाशत्वं न सिद्ध्येदिति तदनादृतमित्यतो निष्कामोऽपि कर्मयोगो न भक्तेर्हेतुरित्याह धर्म इति । य इति । स वै पुंसां परो धर्म इति पद्योक्तात् परमधर्मादन्यो यो वर्णाश्रमाचारलक्षणः स्वनुष्ठितो निष्कामोऽपि धर्मो विष्वक्सेनकथासुरतिं प्रीतिं नोत्पादयेत् स केवलं श्रम एव । यदीति गृहायां श्रमजनकत्वाद्गर्हितइत्यर्थः । “यदि गृही विकल्पयोरिति मेदिनी । यद्वा असन्देहेऽपि सन्देहवचनं यदि वेदाः प्रमाणमिति वत् । “यत्ते पदं त्वमविता यदि विघ्नमूर्ध्नीत्यत्र यदीति शब्दो निश्चय इति श्रीस्वामिचरणानां व्याख्यानाच्च । यद्वा ननु प्रसिद्धधर्मादपि कचित् हरिकथासुप्रीतिरुत्पद्यते इति श्रूयते । सत्यम् । तथा विनाधर्मं फलाप्राप्तेः सा खल्वौपाधिक्येव न तात्त्विकीत्याह धर्म इति । य इति । स प्रसिद्धो धर्मः काम्यो नित्यो वा विष्वक्सेनकथासुरतिं प्रीतिं यदि नोत्पादयेत् तदा श्रम एव । अयमर्थः । यथा कर्षकाणां नृपे प्रीतिं कृषिरेवोत्पादयत्यन्यथा तस्याः फलाप्राप्तेरेवमेव धर्मोऽपि विष्वक्सेनकथासु प्रीतिं विना स्वस्य वैफल्यदर्शनायैव तत्र तववेकिनां प्रीतिमुत्पादयेदेव स यद्यविवेकिनां नोत्पादयेत् तदा केवलं श्रम एव । यथा नृपे प्रीतिं विना कृषिफलस्यालाभात् श्रम एव तथैव हरौ भक्तिं विना प्रवृत्तनिवृत्तधर्मफलयोः स्वर्गादिज्ञानयोरलाभात् श्रमः । यदुक्तम् “कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म यदप्यकारणमिति । यथा च कृषौ प्रीत्यनुरोधादेव नृपे प्रीतिः न तु वस्तुतस्तथैव धर्मे प्रीत्यनुरोधादेव तत्कथासु प्रीतिर्न तु तत्र वस्तुत इति विवेचनीयम् । अतएव प्रह्लादेनोक्तम् । “नान्यथेहावयोरर्थो राजसेवकयोरिवेति ॥ ८ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

त्यागएव हि सर्वेषां मोक्षसाधनमुत्तमम् । त्यजतैव हितज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक्परंपदमिति भालविश्रुतिप्रोक्तं संसाराद्वैराग्यं जनयति यदहेतुकं भक्तीतरोत्पादकशून्यम् ऋतेज्ञानान्नमुक्तिः ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादि श्रुतिप्रोक्तं ज्ञानं तच्च जनयति प्रथमउपायो धर्मस्ततो हरिकथाश्रवणादिरूपाभक्तिः सा वैराग्यमुत्पाद्य भगवत्साक्षात्कारज्ञानाकारतया जायत इति फलितोऽर्थः ॥ ७ ॥

विष्वक्सेनकथासु उक्तलक्षणहरिभक्तिसाधनरूपेषु हरिकथाश्रवणादिषु भक्तिभेदेष्वित्यर्थः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

वासुदेव भगवान् मै प्रयोजित भक्तियोग, शीघ्रही वैराग्य को उत्पन्न करता है और शुष्क तर्कादि शून्य शुद्ध ज्ञान को भी उत्पन्न करता है ॥ ७ ॥

मनुष्यों का भलिभांत अनुष्ठित भी धर्म यदि विष्वक्सेन भगवान् की कथा मै रति न जन्मावै तौ वह निश्चय केवल श्रमही है । ८ ।

श्रीधरस्वामी ।

तदेवं हरिभक्तिद्वारा तदितरवैराग्यात्मज्ञानपर्यन्तः परो धर्म इत्युक्तम् । अन्ये तु मन्यन्ते धर्मस्यार्थः फलं तस्य च कामः फलं तस्य चेन्द्रियप्रीतिः तत्प्रीतिश्च पुनरपि धर्मार्थादिपरम्परेति । यथाहुः “धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते” इत्यादि तन्निराकरोति धर्मस्येति द्वाभ्याम् । आपवर्ग्यस्य उक्तन्यायेनापवर्गपर्यन्तस्य अर्थाय फलत्वाय अर्थो नोपकल्पते योग्यो न भवति । तथा अर्थस्याप्येवम्भूतधर्माव्यभिचारिणः कामो लाभाय फलत्वाय न हि स्मृतो मुनिभिः ॥ ९ ॥

(१) जीवस्यातत्त्वजिज्ञासोरिति विजयध्वजपाठः

श्रीधरस्वामी ।

कामस्य विषयभोगस्य इन्द्रियप्रीतिर्लाभः फलं न भवति किन्तु यावता जीविततावानेव कामस्य लाभः जीवनपर्याप्त एव कामः सेव्य इत्यर्थः । जीवस्य जीवनस्य च पुनः कर्मभिर्धर्मानुष्ठानद्वारा य इह प्रसिद्धः स्वर्गादिः सोऽर्थो न भवति किन्तु तत्त्वजिज्ञासैव ॥ १० ॥

दीपनी ।

आपवर्ग्यस्येति । निवृत्तिलक्षणो धर्म एव सेव्यः न तस्य फलमर्थ इति भावः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

श्रीवीरराघवः

तदेवमनभिसंहितफलोभगवद्गुणश्रवणादिरुचिजननद्वाराभक्तियोगानुग्राहकएवधर्मः परोऽन्यस्तुश्रमफलकइत्युक्तम् । अथोक्तविधधर्मानुग्राह्यभगवद्भक्तियोगसाध्यमोक्षस्यैव निरतिशयपुरुषार्थत्वमिति दर्शयितुं धर्मार्थकामानां स्वतः पुरुषार्थत्वं धर्मस्यार्थार्थत्वमर्थस्य कामाश्रित्वं कामस्येन्द्रियतृप्त्यर्थत्वमिन्द्रियतृप्तेर्जीवनस्य पुनर्धर्मार्थत्वमित्यादिरूपांश्चक्रवर्त्परिवृत्तिलौकिकाभिमतान्चानिरस्य धर्मादीनामपि परंपरयानिरतिशयपुरुषार्थरूपमोक्षसाधनभक्तियोगानुग्राहकत्वमाह । धर्मस्येति त्रिभिः । तत्र धर्मस्य फलमर्थः अर्थफलं कामः कामफलमिन्द्रियतृप्तिरिति लौकिकानां मतम् तत्र धर्मफलत्वमर्थस्य निरस्यति धर्मस्येत्यर्थेन । आपवर्ग्यस्यापवर्गसाधनस्य अनभिसंहितफलत्वे सति परंपरयानिरतिशयपुरुषार्थरूपमोक्षसाधनी भविष्यतीति धर्मस्यार्थाय प्रयोजनायार्थः धनं न प्रकल्पते धनं धर्मस्य फलं न भवतीत्यर्थः धर्मस्यार्थफलकत्वरूपलौकिकमतानुवादेनैव स्वतः पुरुषार्थत्वमपि निरस्तं वेदितव्यम् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् एकस्यैव दानयागादिरूपस्य धर्मस्य फलाभिसंध्यनभिसंधिरूपाकारमेवेनोत्कृष्टापकृष्टफलसाधनत्वेऽवगते सति तत्रानभिसंहितफलत्वरूपाकारानादरेण सहेतुपुरुषार्थरूपाथार्थत्ववादरूपलौकिकानां मतमतीवानादरणीयमिति भावः अर्थकामस्यार्थफलत्वं निरस्यति । नार्थस्येति । धर्मेकांतस्य धर्मेकप्रयोजनस्यार्थस्य वित्तस्य लाभाय प्रयोजनाय कामो न स्मृतः । अर्थस्य प्रयोजनं कामो भवतीत्यर्थः अत्र कामशब्देन काम्यते इति काम इति व्युत्पत्त्यान्न पानादिरुच्यते ॥ ९ ॥

अथ कामस्येन्द्रियतृप्तिफलकत्वं निरस्य तिकामस्योति यावता न्न पानादिना कामेन काम्यमानेन वस्तुना जीविततावतोन्नादेर्भोग्यवस्तुनः लाभः फलं नैन्द्रियतृप्तिः किन्तु देहधारणमेवान्न पानादिकामफलमित्यर्थः अथ जीवनस्य पुनर्धर्मार्थत्वं निरस्यति । जीवस्य जीवनस्य प्रयोजनं तत्त्वजिज्ञासैव न तु इह लोके यः कर्मभिः साध्यो धर्मः सोऽर्थः प्रयोजनम् । अत्र धर्मार्थकामजीवनानां क्रमेणार्थकामेन्द्रियतृप्तिधर्मार्थत्वं निरस्य तेषां क्रमेणापवर्गधर्मदेहधारणमात्रतत्त्वजिज्ञासार्थत्वोक्तेरयं भावः । सति वित्ते तेनानभिसंहितफलं धर्मं संपाद्य तेन धर्मेणापवर्गसाधनभूतं भक्तियोगमुपकुर्यात् । सति तु कामे तेन देहधारणमात्रोपयुक्तेन देहधृत्वा तेन देहेन भजनीयतत्त्वजिज्ञासाकार्येति ॥ १० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

ननु धर्मस्य भगवत्कथारत्यजनकत्वे कथं धर्मेकफलत्वं धर्मादर्थोऽर्थात् कामः कामात् सुखमित्यर्थशास्त्रादौ प्रसिद्धेरिति तत्राह धर्मस्येति अपवर्गो मोक्षः तत्साधनमापवर्ग्यं तस्य धर्मस्य इहार्थः कांचनादिद्रव्यमर्थार्थफलायनकल्पते हियस्मात्तस्माद्धरिक्थारतिजनकत्वमेव फलमित्यर्थः धर्मएव एकांतनियमेन फलं यस्य स धर्मेकांतः तस्य धर्मसाधनस्यार्थस्य कामो लाभाय प्रयोजनाय न स्मृतः विद्वद्भिरिति शेषः अत्रापि हि शब्दो हेतौ ॥ ९ ॥

कामस्येन्द्रियप्रीतिर्लाभो न भवति तर्ह्यशनाच्छादनाद्यभावेषु धादिना मरणमेव स्यात्तत्राह जीवेतेति यावतार्थादिना जीवति शरीरयात्रा निर्वहको भवति तस्मादर्थशास्त्रादौ प्रतिपादितक्रमो बहिर्मुखानामिति भावः ब्रह्मार्पणबुद्ध्या अकृतस्य कर्मणा भगवत्कथारतिसाधनत्वमित्याह जीवस्येति इह कर्मभिर्योऽर्थः भगवत्कथारतिलक्षणः सः अतत्त्वजिज्ञासो जीवस्य न भवति भगवत्तत्त्वमजानतः पुरुषस्य तददर्पणबुद्ध्या कृतैः कर्मभिः फलमैहिकमुष्मिकं न स्यादिति भावः ॥ १० ॥

क्रमसंदर्भः ।

तत्र यदन्वे मन्यन्ते धर्मस्यार्थः फलं तस्य कामः तस्य चेन्द्रियप्रीतिः तत्र प्रीतिश्च पुनरपि धर्मादिपरम्परेति तच्चान्यथैवेत्याह द्वाभ्याम् । धर्मस्येति । आपवर्ग्यस्य यथा वर्णविधानमपवर्गश्च भवति योऽसौ भगवति सन्वात्मन्यनात्स्येऽनिरुक्तेऽनिलयने परमात्मानं वासुदेवेऽनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षणो नानागतिनिमित्ताविद्याग्रन्थिवन्धनद्वारेण यदा हि महापुरुषपुरुषप्रसङ्ग इति पञ्चमस्कन्धगद्यानुसारेण अपवर्गो भक्तिः । तथाच स्कान्दे रेवाखण्डे । “निश्चला त्वयि भक्तिर्यासैव मुक्तिर्जनाद्वन । मुक्तो एव हि भक्तास्ते तव विष्णो

क्रमसंदर्भः ।

यतो हरे" इति । तत उक्तीत्या भक्तिसम्पादकस्येत्यर्थः ॥ ९ ॥

तदेवं तच्च ज्ञानं यस्या भक्तेरवान्तरफलमुक्तं सैव परमं फलमिति भावः ॥ १० ॥

सुबोधिनी ।

ननु कामितं फलं पुरुषार्थः तत्साधकस्य कथं न धर्मत्वम् ॥ तत्राह ॥ धर्मस्येति ॥ "अर्थोभिधेयैवस्तु प्रयोजनानिष्ठचित्त्वितिकोशात् अर्थशब्दस्य पंचार्थाः तत्र शब्दप्रकरणाभावात्ताभिधेयत्वमुपपदस्याभावात्तन्निवृत्तित्वं ततो रैवस्तु प्रयोजनान्यवशिष्यते तत्र धनपशुपुत्रादयोरैरूपाः ते धर्मकार्या न भवन्ति धर्मो हि चोदनालक्षणः तत्र लौकिकत्वेन विधिस्पर्शाभावात्तन्धर्मत्वम् अन्यथा भेषजपानादेरपि धर्मत्वं स्यात् तथा प्रतिग्रहस्य अपूर्वा शस्तुनास्त्येव ॥ किंच ॥ एते हि वस्तुतोऽनर्थाः आत्मनाशकत्वात् तथा च यथा इयेनादयो न धर्माः तथा धनार्था अपि साधनधर्माः ये पुनर्धर्माः ते न धनादिसाधका इत्यर्थः तथानपरमार्था यस्यादित्याह आपवर्ग्यस्येति अपवर्गसंवाधिनः अपवर्गपर्यंतं वा क्रियमाणस्य ननु धर्मार्थकाममोक्षाश्च त्वारः पदार्थाः पूर्वपूर्वसाधनरूपाः तथा च धर्मः कथं नार्थाय तत्राह नार्थस्येति अदृष्टादृष्टं हि बलवत् अर्थे न हि धर्मो दृश्यते न हि धर्मैर्गार्थः धर्म एव एकः अंतः पर्यवसितं कार्यं स्येति तथा च येन केनाप्युपायेन अर्थसंपाद्य धर्मः कर्तव्यः न तु धर्मैर्गार्थसंपादनं ननु तर्हि अर्थः सर्वसाधकोस्तु कामस्यापि तत्कार्यत्वेन दर्शनात् तत्राह कामोलाभायेति कामो विषयसुखमिन्द्रियविषयाधानं हितं तत्र विषयांशेनार्थोपयोगः रूपादीनामेव विषयत्वात् न च विषयादिरूपादिसंपादकः सिद्धानिरूपाणि अन्यस्य भवन्तीति यद्विपरीतमाया तत्र अर्थप्राप्तेरूपादिगच्छति गते चार्थरूपादिप्राप्तिरिति परावृत्तावपि साध्यसाधनता चेत् तत्रापि विपरीत्यमुक्तं तथा च वस्तुव्यत्यासे च तत्र अर्थेनार्थे च न कामः न च विषया एव अर्थरूपाः कामसाधका इति वाच्यम् लोकप्रसिद्धभावात् अर्थसाधकस्यापि धर्मत्वापत्तेश्च लोके साहचर्यमात्रेण साधकत्वप्रतीतिः कदर्थस्यार्थवतोऽपि कामाभावाच्च पश्वादीनामर्थाभाववतामपि कामदर्शनाच्च तथा मस्करिणः तथा च "आत्मकामाप्तकाम इति श्रुतेः तथा च कचित्कचित्साहचर्यदर्शनेन साधनभाव इति हि शब्दार्थः ॥ ९ ॥

किंच तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेन अर्थेन कामः साध्यतां सक्रियां न कामः कीदृशश्च जीवनप्राप्तपर्यवसितश्चेत् स च आब्रह्मतृणास्तं पर्यंतं स्वतः सिद्धो नार्थसाध्यः अर्थेन्द्रियप्रीतिरूपः अनलत्वात् तस्य न पूर्तिरस्ति "न ज्ञातुकामः कामानामिति वचनात् अनुभवाच्च प्रवृत्तिस्तु भूत्या तथा च कामो विषयभोगः इन्द्रियप्रीतिहेतुर्न भवति लाभपदं देहलीप्रदीपन्यायेनोभयत्र संबध्यते तस्मात्क्रमः साधनपरंपरारूपः कामे न जीवनमर्थरूपं जीवने धर्मः ज्ञानं च तेन च मोक्ष इत्यभिप्रायेणाह जीवस्य तत्त्वजिज्ञासेति जीवस्य जीवनस्य तत्त्वजिज्ञासा तत्त्वविचारः इच्छा पूरकज्ञानसाधकः जीवस्य तत्त्वजिज्ञासालाभ इति पूर्वेण संबन्धः कर्मभिः साध्यः यः कामो वा अर्थो वा धर्मस्तु न केवलं कर्मसाध्यः किंतु श्रुतिबोधितकर्मसाध्यः तत्रापि इह कर्मभिः साध्यो न पुरुषार्थः संसारविषयकः यो वा दैवगत्या प्राप्तः सोऽपि न भवतीति चकारार्थः ॥ १० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

किञ्चात्र लोके चतुर्विधा जनाः कर्मिणो ज्ञानिनो योगिनो भक्ताश्च । तत्र "धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते" इति दृष्ट्या धर्मस्य अर्थः फलं अर्थस्य कामः कामस्य इन्द्रियप्रीतिः इन्द्रियप्रीतौ च सत्यां तदर्थं पुनरपि धर्मादिपरम्परा यथा कर्मिणां न तथा उत्तरेषां त्रयाणामित्याह धर्मस्य शमदमादेर्यमनियमादेः श्रवणकीर्तनादेश्च अर्थः सर्वथा भवन्नपि अर्थोय फलत्वाय न कल्पते तमनुसन्धाय तत्तदप्रवृत्तेः । यतः आपवर्ग्यस्य अपवर्गप्रयोजनकस्य । तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे स्वर्गादिभ्यो य इति स्वार्थिकागन्तात् यप्रत्ययः । तेन अपवर्ग एव अनुसंहितं फलमिति भावः । ज्ञानियोगिनोर्मते अपवर्गो मोक्षः । भक्तमते प्रेमभक्तिः । यथावर्णविधानमपवर्गश्च भवति योऽसौ भगवति वासुदेवे अनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षणो नानागतिनिमित्ताविद्याग्रन्थिबन्धनद्वारेण यदा हि महापुरुष पुरुषप्रसङ्ग इति पञ्चमस्कन्धात् येनापवर्गाख्यमदभूवुद्धिरित्यादौ खगेन्द्रध्वजपादमूलमिति प्रथमस्कन्धाच्च । "निश्चला त्वयि भक्तियो सैव मुक्तिर्ज्ञानादिव । मुक्ता एव हि भक्तास्ते तव विष्णो यतो हरे" इति स्कान्दरेवाखण्डाच्च । तथा अर्थस्य कामो लाभाय फलत्वाय न यतो धर्मैकान्तस्य धर्म एव अनुसंहितं फलमिति भावः । तथा ज्ञानियोगिनोः शमदमादियमनियमाद्यनुकूले कर्मिणश्च न धर्मविशेषे अर्थस्य चिन्तियोगः । भक्तस्य तु भगवतो भागवतानां वा सेवायां स स्पष्ट एव ॥ ९ ॥

कामस्य विषयभोगस्य इन्द्रियप्रीतिर्लाभः फलं न भवति किन्तु यावता जीवेत तावानेव जीवनपर्यन्तः कामः सेव्यत इत्यर्थः । अत्र ज्ञानिनां योगिनां वार्थकामेन्द्रियप्रीतयो ज्ञानयोगयोरानुषङ्गिकफलानि कर्मफलत्वेनैव व्यपदिश्यन्ते । ज्ञानयोगयोस्तयोर्निष्कामकर्मपरिणामत्वादतो ज्ञानिनां योगिनाश्च दृष्टे सुखदुःखे कर्मफले एवोच्येते । भक्तानां स्वर्थकामेन्द्रियप्रीतयो भक्तेरेवानुषङ्गिकफलानि । भक्तैः कर्मपरिणामत्वाभावात् न तेषां कर्मफलत्वव्यपदेशः । अतो भक्तानां दृष्टं सुखं भक्तिफलमेव । दुःखन्तु "यस्याहमनुगृह्णामि हरिष्येत-
ज्ज्ञानं ज्ञानैः । ततोऽध्वनं त्यजन्त्यस्य स्वजना दुःखदुःखितमित्यादि भगवद्वचनात् भगवदुत्थं भक्त्यपराधफलश्चेति यथायोर्यं विवेचनीयम् । जीवस्य जीवनस्य तत्त्वजिज्ञासा फलं कर्मभिः पुनरप्यनुष्ठितैर्य इह प्रसिद्धः स्वर्गादिः स नैव ॥ १० ॥

वदन्तितत्त्वविदस्तत्त्वयज्ज्ञानमद्वयम् ।

ब्रह्मेतिपरमात्मेतिभगवानिति शब्दयते ॥ ११ ॥

तच्छ्रद्धधानामुनयोद्गीनिवैराग्ययुक्तयाम् ।

पश्यन्त्यात्मनिचात्मनिभक्त्याश्रुतगृहीतया ॥ १२ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

तदेवकर्मज्ञानवैराग्यभक्तिभेदाद्बहुविधउपायइत्युक्तम् । इदानींतुजीवनफलं धर्मस्तत्फलमर्थस्तत्फलंकामस्तत्फलमिन्द्रियप्रीतिः पुनर्जीवनं पुनस्तत्फलं धर्मइत्येवंचक्रवर्त्योनः पुन्यंकेचिन्मन्यन्ते । तन्निराकरोति धर्मस्येतिद्वयाभ्याम् । आपवर्गस्योक्तरीत्यापवर्गसाधनस्य धर्मस्य अर्थः भोग्यपदार्थः स्वर्गादिः । अर्थायफलत्वायनकल्पतेयोग्यो न भवति । धर्मेकांतस्यनियमेन धर्मसाधनस्य अर्थस्यकामः भोगः लाभायफलत्वायनाहिस्मृतः ॥ ९ ॥

कामस्येन्द्रियप्रीतिः लाभः फलनं किंतु यावत्कामेन जीवितं तावत् । कामस्य लाभः जीवनं फलमित्यर्थः । जीवस्य जीवनस्य यः कर्मभिः साध्यः स नार्थः फलनं भवति । जीवनस्य धर्मद्वारा स्वर्गादिः फलनं भवतीति यावत् । किंतु तत्त्वजिज्ञासा फलं भवति । तत्त्वजिज्ञासा शब्दस्य लक्षणाया तत्त्वविचारवृत्तिः ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

अपवर्गः (मुक्तिः) साधक धर्म का अर्थ (धन) मात्र फल नहीं है । और न धर्मार्थ धन का काम भोग मात्र फल है । काम भोग का फल इन्द्रिय वृत्ति मात्र नहीं है किन्तु जीवन धारण है । और जीवन का फल तत्त्व ज्ञान प्राप्त करना है । जीवन का फल कर्म करना और उस का फल भोगना मात्र नहीं है ॥ ९ ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामी ।

ननु तत्त्वजिज्ञासा नाम धर्मजिज्ञासैव धर्म एव हि तत्त्वमिति केचित् । तत्राह वदन्तीति । तत्त्वविदस्तु तदेव तत्त्ववदन्ति किं तत्त्व वन्न ज्ञाननाम । अद्वयमिति क्षणिकविज्ञानपक्षं व्यावर्तयति । ननु तत्त्वविदोऽपि विणीतवचना एव । मैवम् । तस्यैव तत्त्वस्य नामान्तरैरभिधानादित्याह औपनिषद्ब्रह्मेति हेरग्यगमैः परमात्मेति सात्त्वतैर्भगवानिति शब्दयते अभिधीयते ॥ ११ ॥

तच्च तत्त्वं सपरिकरया भक्त्या एव प्राप्यते इत्याह तच्चेत्यन्वयः । ज्ञानवैराग्ययुक्तयेत्यत्र ज्ञानं परोक्षं तच्च तत्त्वम् आत्मनि क्षेत्रज्ञे पश्यति किं तत् आत्मानम् परमात्मानम् । श्रुतेन वेदान्तश्रवणेन गृहीतया प्राप्तया इति भक्तेर्दाढ्यमुक्तम् ॥ १२ ॥

दीपनी ।

तदिति । तदित्यस्य एतत्पृथीयपरपादोक्तचकारेणान्वय इत्यर्थः । (एवमत्र श्रद्धधाना इत्यनेन श्रद्धोक्ता सा तु वेदान्तवाक्येषु विश्वासः । ज्ञानं नित्यानित्यवस्तुविवेकः वैराग्यमिहामुत्रफलभोगविरागः एतदयुक्तया परमेश्वरानुरागलक्षणाया भक्त्या जीवब्रह्मैक्यरूपं तत्त्वं साक्षादविन्दन्तीत्यर्थः) ॥ १२—२२ ॥

श्रीवीरराघवः ।

जीवस्यप्रयोजनंतत्त्वजिज्ञासैवेत्युक्तम् । किंतु तत्त्वयज्ज्ञानसितव्यमित्यत आह । वदन्तीति । यज्ज्ञानं ज्ञानस्वरूपं ज्ञानगुणकंच अद्वयस्वतुल्याभ्यधिकवस्त्वंतरहितमवयवभेदरहितं वाजात्यादिभेदरहितं वा ब्रह्म परमात्मभगवच्छब्दाभिहितं तदेव तत्त्वमिति तत्त्वविदो वदन्ति । ब्रह्म परमात्मभगवच्छब्दाः सामान्यविशेषशब्दाः प्रयुक्ताः एवं प्रयुज्ज्ञानस्य सदाकाशादिशब्दा अपिकारणावाक्यगता भगवत्परा इत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

एवंपरधर्मादिवर्गस्यापि परंपरया अपवर्गसाधनत्वं प्रसंगाद् भजनीयवस्तुस्वरूपं चोक्तम् । अथवा द्विवक्षितं मोक्ष एव निरतिशयं श्रेयस्तत्साधनं तु भक्तिरेव तन्निष्पात्तिश्च वर्णाश्रमधर्मज्ञानयोगसमाधिभिरतितदुपपादयति तदित्यादिभिः साक्षैर्देशभिः । तत्तस्माद् भक्तियोगानुग्राहकस्यैव धर्मस्य परत्वाच्चि वर्गस्यापि परंपरयापवर्गाधत्वात्पवर्गातिरिक्तनिरतिशयपुरुषार्थभावाच्चेत्यर्थः । श्रुतयज्ञादिकर्मतत्त्वकसंन्यतयाव-

॥ श्रीविष्णुसहस्रनामः ॥

देभ्युतत्वात्तेन गृहीतयाऽनुगृहीतया ज्ञानवैराग्याभ्या युक्त्या भक्त्या आत्मनि जीवात्मन्यतरात्मतया स्थितब्रह्मादिशब्दवाच्यं भगवंतं ब्रह्म धाना एते-
एवं विधया भक्त्या पश्यति ॥ ज्ञानशब्देन प्रत्यगात्मयाथात्म्यज्ञानयोगो विप्रश्नितः । वैश्वानरिषिर्वातेन भुवनेषु यत्नेन शमदमादिसंग्रहः । एभिरेकप-
कृत्या भक्त्या आत्मनि स्थितं परमात्मानं पश्यति साक्षात्कुर्वति इत्यनेन भक्तेरेव परमात्मदर्शनसमन्तरमाविर्भावसाधनत्वमुक्तम् । कर्मयोगज्ञान-
योगयोः शमादीनां च भक्तियोगानुग्राहकत्वं च । मिथते हृदयमथारोहः श्रुत्या तदयानुवादिना वक्ष्यमाणश्लोकेन च मोक्षस्य दर्शनानंतरमा-
वित्वमवगतम् एवं च भक्त्या पश्यति इत्यस्य दर्शनरूपापज्ञाया भक्तेरव्यवधानेन मोक्षसाधनत्वमित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

। पश्यन्ति ॥

ननु अतस्त्वजिज्ञासा रित्युक्तं किं तत्त्वयनतदस्य कर्मभिः पुरुषार्थानस्यादितितत्राह वदतीति । अद्वयमसमाधिकज्ञानज्ञानस्वरूपदशका-
लादिषु बृंहितत्वात्सर्वार्थामित्वादेः श्रव्यादिगुणवत्त्वात् ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दयते ॥ ११ ॥

सत्तामात्रतु यत्किंचित्सदसत्त्वाविशेषणम् । उभाभ्यामाप्यतसाक्षाद्भगवान्केवलः स्मृतः ॥ १२ ॥
यश्च सत्तामात्रं केवलानन्ददेहमतएव यत्किंचिल्लोकविलक्षणतत्त्वं वदतीति त्रिकालेऽप्यनन्यथाभूतमेकविधं भवति न ब्रह्मणी ज्ञानस्वरूपत्वयु-
क्तिमल्लोके ज्ञानस्य विषयापेक्षयोत्पत्तिविनाशधर्मदर्शनादस्यापि तथात्वेनानित्यत्वप्रसंगादितितत्राह सदसदिति सत्कार्यमसत्कारणं च आवि-
शेषणं न स्वनियतविशेषापादकं यस्येति शेषः । विषयापेक्षया अनुत्पाद्यमिति उभाभ्यां सदसदभ्यां भाष्यते मृत्स्वष्टुघटस्वष्टुमृज्जातुघटज्ञात्रित्याद्या-
नंतकार्यकारणविशिष्टतया व्यवहिते अतो भगवान् साक्षात्केवलः प्रकृतिसंबन्धविधुरः स्मृतः ॥ यद्विषयज्ञानं भक्तियोगं जनयेत्तत्तद्ब्रह्म किं प्रमाण-
गोचरः उता गोचरः गोचरश्चेद्वदब्रह्मत्वमगोचरश्चेन्नास्त्येवेत्याशङ्क्यो भयदोषपरिहारायाह वदतीति नवयं प्रमाणैरनुमिमीमहेन चैव ता-
वतानास्ति किं तर्हि यत्ज्ञानमद्वयं ज्ञातृक्षेत्रलक्षणरहितं तत्त्वविदस्तत्त्वजगदाकारेणाविवर्तत इति वदति तदेव वेदांतिभिर्ब्रह्मेति परमात्मेति भग-
वानिति शब्दयते तत्रायं विभागः बृहत्त्वात् ब्रह्मेति वेदांतिनः परं केवलमादजादिकर्तृत्वात् आत्मेति योगिनेषु गुणयुक्तत्वाद् भगवानिति पर्यायशुद्धिः । त-
त्राधिकृतत्वेऽपि मिति तत्राह सत्तेति तस्मादत्र सगुणं प्रमाणवेद्यं निगुणमिति शब्दमर्थित्यर्थः । त्रिकालेऽप्यनन्यथाभूतमेकविधं भवति न ब्रह्मणी ज्ञानस्वरूपत्वयु-
क्त्यर्थपर्यालोचनया स्वविरोधात् ॥ १२ ॥

। कर्मसन्दर्भः ।

वदन्तीति तद्व्याख्यातम् । तत्र विगीतवचना इत्यत्र परस्परमिति शब्दः । तत्त्वस्य नामान्तररभिधानादिति धामिणि सर्वेषामभेदात्
धर्म एव तु भूमादिति । यद्वा किं तत्त्वमित्यपेक्षायामाह वदन्तीति । ज्ञानं चिदेकरूपम् । अद्वयत्वं चास्य स्वयसिद्धतादृशतादृशत्वान्तरा-
भावात् स्वशक्त्येकसहायत्वात् परमाश्रयं तं विना तासामसिद्धत्वाच्च । तत्त्वमिति परमपुरुषार्थताद्योतनया परमस्वरूपत्वं तस्य ज्ञानस्य
बोध्यते । अतएव तस्य नित्यत्वञ्च दर्शितम् । अद्वयमिति तस्याखण्डत्वं निदिष्ट्यान्यस्य तदनन्यत्वविवक्षया तच्छक्तित्वमवादीकरोति ।
अत्र श्रीमद्भागवताख्य एव शास्त्रे कचिदन्यत्रापि तदेकं तत्त्वं त्रिधा शब्दयते । कचिद्ब्रह्मेति कचित् परमात्मेति कचिद्भगवानिति
च किन्त्वत्र श्रीव्याससमाधिलब्धाद्देवात् जीव इति च शब्दयते इति नेक्तमिति ज्ञेयम् । तत्र ब्रह्मभगवतोर्व्याख्यातयोः परमात्मा स्वयमेव
व्याख्यातो भवतीति प्रथमतस्तत्वेव प्रस्तूयेते । मूलानुक्रमद्वैशिष्ट्यद्योतनाय तथा विन्यासः । अयमर्थः । तदेकमेवाखण्डानन्दस्वरूपं
तत्त्वं शुक्लतारमेष्यादिकानन्दसमुदायानां परमहंसानां साधनवशात् तत्तादात्म्यमापन्ने सत्यपि तदीयस्वरूपशक्तिवैचित्र्यांशग्रहणा-
समर्थं चेतसि यथा सामान्यतो लक्षितं तथैव स्फुरदविविक्तशक्तिशक्तिमत्त्वभेदतया प्रतिपाद्यमानं ब्रह्मेति शब्दयते । अथ तदेव तत्त्वं स्वरू-
पभूतयैव शक्त्या कसपि विशेष धत्त परासामपि शक्तीनां मूलश्रयं रूपं तदनुभवनन्दसन्दाहान्तभावितादृशब्रह्मानन्दानां भागवतपरम-
हंसानां तथानुभवैकसाधकतमतदीयस्वरूपानन्दशक्तिविशेषात्मकभक्तिभावितत्त्वं तत्त्वं तद्विहरपीन्द्रियेषु परिस्फुरदविविक्ततादृशशक्तिशक्ति-
मत्त्वभेदेन प्रतिपाद्यमानं भगवानिति शब्दयते इति । परमात्मा सुतरां व्याख्यातः । तत्र शक्तिवर्गलक्षणतद्वर्मातिरिक्तं केवलं ज्ञानं
ब्रह्मेति शब्दयते । अन्तर्यामित्वमयमायाशक्तिप्रचुरचिच्छक्त्यंशविशिष्टं परमात्मेति । परिपूर्णसर्वशक्तिविशिष्टं भगवानिति । एवमेवोक्तं
श्रीजडभरतेन । “ज्ञानं विशुद्धं परमात्ममेकमनन्तरं त्वहर्ब्रह्म सत्यम् । प्रत्यक् प्रशान्तं भगवच्छब्दसंज्ञं यद्वासुदेवं कवयो वदन्तीति ।
“तस्मै नमो भगवते ब्रह्मणे परमात्मने इत्यत्र वरुणकृतस्तुतौ टीका च । परमात्मने सर्वजीवनियन्त्रे इत्येषा । ध्रुवं प्रति श्रीमनुना च ।
“त्वं प्रत्यगात्मानि तदा भगवत्पूज्यते आनन्दमात्र उपपन्नसमस्तशक्त्याविति । अत्रानन्दमात्रं विशेष्यं समस्ताः शक्तयो विशेषणानि विशि-
ष्टो भगवानित्यायातम् । भगवच्छब्दार्थश्च श्रीविष्णुपुराणे प्रोक्तः । “ज्ञानशक्तिवले श्रव्यवीर्यतेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना
हेयैर्गुणादिभिरिति ॥ ११ ॥

तत्र विप्रविभावयुक्तमेव तत्त्वं भक्त्यैव साक्षादपि कियत् इत्याह तदिति । भक्त्या तत्तत्कथादिरुचरेव परावस्थारूपया प्रेमलक्षणाया ।
तत् पूर्वोक्तं तत्त्वं आत्मनि शुद्धं चेतसि पश्यन्ति च । कीदृशं तत् आत्मानं स्वरूपाल्पजीवाख्यमायाख्यशक्तीनामाश्रयम् । ज्ञानवैराग्य-
कया स्वात्मज्ञाभ्यां ताभ्यां सेवितया । अतएव ते पृथक् च विशिष्टं च स्वच्छया पश्यन्तीत्यायाति ॥ १२ ॥

॥ ६२ ॥

[illegible]

15-00000

तत्प्राप्तिसाधनमाह । तज्ज्ञानं त्रिरूपं मुनयो मननशीलो ज्ञानिनो योगिनो भक्ताश्च भक्त्या पश्यन्ति । तत्र ब्रह्मोति मते आत्मानं च तत्पदार्थं इश्वरे आत्मानं त्वम्पदार्थं जीवं पश्यन्त्यनुभवन्ति । परमात्ममति मते आत्मन्यन्तर्हृदय आत्मानमन्तर्यामिने पश्यन्ति ध्यानिना लोचयन्ति । भगवानिति मते आत्मानि मनसि चकाराद्वहिश्च स्फुरन्तम् आत्मानं भगवन्तं पश्यन्ति स्वलोचनाभ्यामेव तन्माधुर्यमास्वादयन्ति । भक्त्येति । आदौ गुरुमुखाच्छ्रुता पश्चाद्गृहीता तथा । भगवद्विषयिण्येव श्रवणकीर्तनादौ भक्तिशब्दस्य रुढब्रह्मोपासकैः परमात्मोपासकश्च स्वस्वसाधिसिद्ध्यर्थं भगवति भक्तिः कर्त्तव्येव । ज्ञानवेराग्ययुक्त्येति ज्ञानवेराग्यपृथगेव तेषामुभयसाधने द्वयम् । भक्तमते भक्त्युत्थे एव ते भक्तेः प्रेमत्वव्यञ्जकं द्वयम् । तस्मान्मदभक्तियुक्तस्य योगिनो वै मंदात्मनः । न ज्ञानं न च वेराग्यं प्रायः श्रेयो भवद्विहेति । शुद्धभक्तानां पृथक्तयोनिरुद्धात् । अथवा । तच्च त्रिरूपम् ज्ञानं भक्तास्तु भक्त्येवानुभवितुं शक्नुवन्तीत्याह । तच्छ्रद्धाधानाः कश्चित् तत्त्रिरूपमत्यनुभवितुं सामिलाषा भवन्तीत्यर्थः । तदा भक्त्यैव पश्यन्ति । तेन ब्रह्मपरमात्मनोः साधने ज्ञानयोगी भक्त्यैव सिद्धौ स्यातामिति भावः ॥ १२ ॥

U.S. AIR FORCE - MEMPHIS - MAY 1968 - SECURITY INFORMATION

अतःपुंभिर्द्विजश्रेष्ठावर्णाश्रमविभागशः ।

स्वनुष्ठितस्यधर्मस्यसंसिद्धिर्हरितोषणम् ॥ १३ ॥

तस्मादेकेनमनसाभगवान्सात्वतांप्रतिः ।

श्रोतव्यःकीर्तितव्यश्चध्येयःपूज्यश्चनित्यदा ॥ १४ ॥

सिद्धान्तप्रकीर्णः ।

जीवनस्यफलं तत्त्वविचारपेक्षेत्युक्तम् ॥ इदानीं तत्त्वमपि चिंत्यते तत्र तावत्केचिदाधुरात्मा जड इति । अन्ये त्वाहुः क्षणिकः अपरे कर्माग-
मात्मानमाहुः केचिदाहुः परमात्मानास्तिनानात्मानः स्वतंत्राः संतीति । केचित्प्रकृतिविकृतिभिर्वा पुष्करफलासवदसंगनिर्धर्मकं पुरुषं वदन्ति
ते सर्वे वेदवाह्याः । स्वकापोलकल्पितत्ववादिनः । श्रेयस्कामैर्मुमुक्षुभिर्दूरतो हेया इत्याह वदन्तीति । अत्रैकैकस्य विशेषणस्य परस्परानिराकर-
णत्वादिति शब्दावृत्तिः यत्र सनास्ति तत्रापि योज्यः । तत्त्वविदस्तु यच्छब्दो यत्र शब्देनादिसिद्धेर्वैदिर्यदभिधीयते तत्तत्त्ववदन्ति । "सर्वे वेदायक-
दमामनंतितत्त्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुतेः । "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति स्मृतेः शास्त्रयोनिवत् ॥ ११॥ ॥ इति सूत्रात् । कथं भूतवदन्ति ज्ञानम्
ज्ञातृत्ववत्त्वे सति ज्ञानस्वरूपमिति वदन्ति न तु जडम् अद्वयम् क्षणिकविज्ञानप्रवाहविपरीतमेकमनादिसिद्धज्ञानरूपमिति ब्रूहिती ब्रूहस्तु भूत-
वदन्ति न तु जीवकर्तृककर्मागम् । परमात्मेति सर्वेभ्यो जीवेभ्यो हि उत्कृष्टं वदन्ति । भगवानिति षाड्गुणयसिधुं वदन्ति न पुनर्निर्धर्मकम् ॥ ११ ॥
तद्वैकसमधिगम्यं तत्त्वज्ञानवैराग्ययुक्तया भक्त्यैव साक्षात्क्रियत इत्याह । तच्छ्रद्धाधाना इति ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

तत्त्ववेत्ता जन अद्वयज्ञान हीको तत्त्व कहते हैं । धर्म कर्मोंदिकों को नहीं । उस अद्वय ज्ञान तत्त्व के तीन नाम हैं ब्रह्म परमा भग-
वान् ॥ जो निर्विशेष सत्ता मात्र स्फूर्ति होती है जैसी सूर्य की धूप उस को ज्ञान कांड में ब्रह्म कहते हैं ॥ जो माया साक्षी संचित्योमी
रूपसे स्फूर्ति होती है उसको योग मार्गादिक में परमात्मा कहते हैं ॥ जो सर्व रसमय षडैश्वर्य संपन्न दिव्य मंगल चित्रह रूप से स्फूर्-
ति होती है उसे भक्ति पथमें भगवान् कहते हैं ॥ ११ ॥

श्रद्धावान् भुनिजन गुरु मुखसे शास्त्र श्रवण कर प्राप्त ज्ञान वैराग्य युक्त भक्ति के द्वारा उसपर तत्त्व को अपने में आप देखते हैं । ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

श्रवणादिगृहीतधर्मस्य फलं भक्तिः नार्थकामादिकमितीममर्थमुपपाद्योपसंहरति, अत इति । हे द्विजश्रेष्ठा हरितोषणा हरेः साधनं
संसिद्धिः फलम् ॥ १३ ॥

तस्माच्च भक्तिहीनो धर्मः केवलं श्रम एव तस्माद्भक्तिप्रधान एव धर्मोऽनुष्ठेय इत्याह तस्मादिति । एकेन एकाग्रया मनसा ॥ १४ ॥

श्रीवीरराघवः ।

श्रुतगृहीतयेत्यनेन वर्णाश्रमधर्मस्य भक्तियोगानुग्राहकत्वमुक्तं धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसामित्यादिना धर्मस्य भक्तियोगानुग्रहप्रकार उक्तः इवा-
नीमन्यथापि तदनुग्रहप्रकारं दर्शयति अत इति । यतो भक्तेरेव साक्षात्मुक्ति साधनत्वमतो हे द्विजश्रेष्ठाः पुंभिर्वर्णाश्रमविभागशः अवास्थित-
स्येति शेषः तद्वर्णाश्रमानुगुणस्येत्यर्थः वर्णादिभेदेनास्थितैः पुंभिरिति वा सम्यगनुष्ठितस्य पंचमहायज्ञादिरूपस्य संसिद्धिः फलं हरितो-
षणमेव । अर्थभावः स्वनुष्ठिताद्धर्मोद्भक्तियोगप्रतिबन्धनिवृत्त्यनुकूलसंकल्पहेतुर्हरितोषः ततश्च भक्तियोगसंपन्नप्रतिबन्धपापक्षयस्ततो भक्ति-
योगनिष्पत्तिरिति यद्वा हरिस्तु स्यते येनानुष्ठानेन तद्वरितोषणम् । तदेव धर्मस्य स्वनुष्ठितस्य संसिद्धिः फलम् । भक्तियोगोत्पत्तिवन्धनिरसनद्वा-
रा हरितोषहेतु भक्तियोगनिष्पत्तिरेव धर्मस्य फलमित्यर्थः अन्यथा "धर्मेण पापमपनुदति अविद्यया मृत्युंती त्वेत्यादि श्रुतेर्धर्मस्य भक्तियोगोत्पत्ति-
प्रतिबन्धक पापनिरासकत्वं वदन्त्या विरोधापत्तेः धर्मस्यैव हरितोषफलकत्वे भक्तेर्वैयर्थ्यापत्तेश्च । ननु "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते
जुनेति भक्तियोगस्यैव सर्वदुरितनिवर्तकत्वस्मरणम् । भक्तियोगवद्धर्मस्यापि हरितोषहेतुत्वमेव युक्तमिति चेच्छृणु प्रापकप्रतिबन्धकं प्राप्ति-
प्रतिबन्धकं चेति द्विविधदुरितम् । तत्र प्रापकस्य भक्तियोगस्य यदुत्पत्तिप्रतिबन्धकं दुरितं तदपनोद्यम् । एवं धर्मनिरस्तप्रतिबन्धके भगवत्प्रापक-
भक्तियोगे निष्पत्तेन यद्भगवत्प्राप्तिप्रतिबन्धकं दुरितं तदपनोद्यते तदभिप्रायकाणि ज्ञानाग्निरित्यादीनि वचनानि ॥ १३ ॥

(१) । श्रीविजयध्वजः ।

एवंवर्णाश्रमधर्मस्यभक्तियोगोपकारस्तत्प्रकारश्च भक्तियोगप्रतिबंधनिरसनेनभगवद्गुणादिश्रवणरुचिर्जनकद्वारावेतिद्विधासंदर्शितः । अथतुल्यन्यायतयाभगवद्गुणस्वरूपादिश्रवणादीनामापि भक्तियोगोपकारकत्वमुपकारप्रकारंच वक्तुं तेषामवश्यकर्तव्यतां तावदाह । तस्मादिति द्वाभ्यामृतस्माद्धर्मस्यभक्तियोगानुग्राहकत्वतत्प्रकारप्रदर्शनादेवतुल्यन्यायतयाभगवद्भक्तियोगोपकारकत्वेनसात्वतां भक्तानां प्रतिभगवानेकेनैकाग्रेण मनसानित्यदा श्रोतव्यः कीर्तितव्यः ध्येयः स्मर्तव्यः पूज्यश्चध्यानमतश्चुतार्थप्रतिष्ठापनात्मकमननापरपर्यायस्मरणं विवक्षितम् । भक्त्यात्मकस्यश्रवणाद्यनंतरमावित्वंहिवक्ष्यते ॥ १४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

तदाह तदिति एवमुक्तप्रकारेण ब्रह्मपरमात्माद्यनंतवैदिकादिपदवाच्यतयासगुणः सर्वजगत्कर्तापरमात्मैवतत्त्वमितियस्मात्तस्मान्मुनयोहानिनः श्रद्धाधानाः शास्त्रोक्तवस्तुगत्यास्तिक्यबुद्धियुक्तश्रुतिगृहीतयावेदांतश्रवणेनदृढगृहीतयातत्त्वज्ञानेनविषयवैराग्येणयुक्तग्रामत्वात्तमेवात्मानंपरमात्मानमात्मनिहृदिपश्यंतिकारः “स्वात्मन्येवात्मानंपश्येदितिश्रुतिप्रसिद्धिद्योतकोनत्वात्मनिक्षेत्रज्ञेजीवेआत्मानंपरमात्मानंपश्यतिपरमात्मनिक्षेत्रज्ञंचेतिसमुच्चयार्थः ॥ तस्माज्जगदाकारेणविवर्तितंतत्त्वमन्यद्भिर्गुणमन्यत्तत्त्वमितिनार्थः ॥ १३ ॥ उपसंहरति अतइति हेद्विजश्रेष्ठाः संसिद्धिः फलम् ॥ १४ ॥

क्रमसंदर्भः ।

तदेवं श्रुतगृहीतया मुनयः श्रद्धाधाना इति पदत्रयेण तस्या एव भक्तेर्दौर्लभ्यं दर्शितम् । सद्गुरोः सकाशात् वेदान्ताद्यखिलशास्त्रार्थविचारश्रवणद्वारा यदि स्वावश्यकपरमकर्तव्यत्वेन ज्ञायते । पुनश्च “भगवान् ब्रह्म कार्त्तव्येनत्रिरन्वीक्ष्य मनीषया । तदध्यवस्यत् कूटस्थो रतिरात्मन् यतो भवेदितिवद् यदि विपरीतभावनात्याजकौ मननयोग्यतामननाभिनिवेशौ स्यातां ततः श्रद्धाधानैः सा भक्तिरूपासनद्वारा लभ्यत इति । अतः श्रुतिरपि तदर्थमागृह्णाति “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य” इति । अत्र निदिध्यासनमुपसनम् । दर्शनं साक्षात्कार उच्यते । सा चैवं दुर्लभा भक्तिः श्रीहरितोषणे प्रयुक्तात् स्वाभाविकधर्मादापि लभ्यते तस्माद्विशिष्टोक्तमेव तस्य परमं फलमित्याह अत इति । खनुष्ठितस्य बहुप्रयत्नेनाच्छिद्रमुपाजितस्येति तुच्छे स्वर्गादिफले तत्प्रयोगोऽतीवायुक्त इति भावः ॥ १३ ॥

तस्मादिति तैर्व्याख्यातम् । तत्र भक्तिविहीन इति । भक्तिः श्रवणादिरुचिस्तद्विहीनस्तदनुत्पादक इत्यर्थः । तस्माद्भक्तिप्रधान इति भक्तिः श्रवणादिरुचिरित्यर्थः । यद्वा यद्येवं श्रीहरिसन्तोषकस्यापि धर्मस्य फलं श्रवणादिरुचिलक्षणा भक्तिरेव तत्प्रवर्तितम् । ज्ञानवैराग्यादिगुणा इत्यायातम् । तदा साक्षात् श्रवणादिरूपा भक्तिरेव कर्तव्या किं तत्तदाग्रहेणेत्याह तस्मादिति । एकेन कर्माद्याग्रहण्येन । श्रवणमत्र नामगुणादीनाम् । तथा कीर्तनञ्च ॥ १४ ॥

सुबोधिनी ।

एवंद्वितीयप्रकारेणज्ञानमुक्तं तत्रद्वितीयेधर्मस्यसंबन्धमाह अतः पुंभिरिति ॥ धर्मसामान्यस्यप्रथमेसाधनताउक्ता विशेषस्यतुद्वितीयेतसोभगवत्प्रसादव्यतिरेकेणानंतः करणशुद्धिर्नवारुचिः अतः धर्मस्यमुख्यफलंभगवत्प्रसादः बीजसंस्कारसंस्कृताः कुर्वन्तिधर्मपोषकभगवदिरुद्धयावाममैवकामोभूतानामितिवाक्यात् पुंभिरितिकर्मणिप्रयोगेणैवहापितमनुष्ठानेनकर्मैवोपक्षीयानकर्तैति तदेवहिभगवत्प्रसादः अन्यथाकर्मैवफलमिति द्विजश्रेष्ठादितिद्विजेभ्यः श्रेष्ठाः त्रिजन्मानः अनेनभवद्भिः क्रियमाणेनकर्मणाभगवान् पुण्यतीतिसूचितवर्णाधर्माः शमदमादयः कालद्रव्ययज्ञादिभेदावगुणशुभ्रदयआश्रमधर्माः शस्त्रप्रत्ययेनचपरधर्मोनिवारितः तेनच “विधर्मः परधर्मेतिदोषोनिवारितः” सम्यगनुष्ठानंकालादिभिःषड्भिः शुद्धेज्ञात्वाऽनुष्ठानंसंप्रवाधर्मः “अधर्मोऽन्यथाभवेदिति वाक्यात् सम्यक्सिद्धिः फलम् ॥ १३ ॥ यद्यपि “धर्मोविश्वस्यजगत्प्रतिष्ठेत्यादिश्रुत्यावहन्निधर्मस्यफलानिसंतितथापिभगवान्स्त्वेनपरितुष्यति तदासफलं नोचेत्तद्धर्मोऽन्यथेत्यर्थः आत्माहिसर्वसर्वेषामात्माचभगवान् “येषानंतुष्टोभगवानिति वाक्याथोहिशब्देनसूचितः तत्रैवंसंदेहः बहव एववर्णाश्रमविभागेन धर्मान्कुर्वन्तिनचतेषुभगवच्छास्त्रानुसारिणीभक्तिरूपलभ्यते अतोज्ञायतेभगवान्परितुष्टइति तथाचकर्मकरणादशायांव्यभिचारदर्शनात् कथंनिर्विकित्साप्रवृत्तिः अतः येषुधर्मेषुनव्यभिचारःते विशेषेणकर्तव्याइत्याह तस्मादिति ॥ यस्मादन्यत्रव्यभिचारोऽपिअतः श्रवणादिकमेवकर्तव्यमितिश्रवणादिकमपिधर्मः “शृणुयात् श्रावयेदिति विधिस्पर्शात् एकेनमनसेतिवैयग्र्याभावयुक्तेनश्रवणस्य यथानव्यभिचारः तथाश्रवणमितिअन्यधर्मपरित्यागीयासूच्यतेएकेनेति भगवानिति श्रवणादिविषयत्वंब्रजविपुलःसरतयाकितत् साक्षाद्ब्रह्मणः तत्रापिवैष्णवशास्त्रानुसारेणयतदेवसूच्यति सात्वतापतिरिति शुद्धेसत्त्वेआविर्भूतः सत्त्वोभगवान् सर्वसत्तेषुतेसात्त्वतः तत्र “बहुलंउवसीदिविकारलोपः तेषामलौकिकवाक्तेषापतिः सर्वनिर्वाहकः स्वस्यापितथात्वेनकाचिच्छितेतिभावः श्रवणादीनांसुलभत्वायवायतः स्वपतिः सर्वैवधूयतेकीर्त्यतेचइदंचश्रवणादिकधर्मरूपंप्रकरणात् द्वितीयस्कंधेतुभक्तिरूपोलक्ष्यतेभगवद्वाचकैः पदैर्वाच्यैश्चभगवतिशक्तितत्त्वप्रतिनिधौ

यदनुध्यासिनायुक्ताः कर्मग्रन्थिनिबन्धनम् । (१)

छिन्दन्तिकोविदास्तस्य को न कुर्यात् कथारत्तिम् ॥ १५ ॥

सुवीधिनी ।

रः श्रवणां शक्तितात्पर्यनिर्धारवोधनकीर्त्तनतथाज्ञातानां वा स्वतः पदोच्चारणम् । उभयसंगृहीतं चकारेण अन्योन्यानिर्वाहकत्वं च तद्वैधर्म्येति । ईदृशं वात्स्येन्द्रियसाध्यम् आंतरमाह ध्येयः पूज्यश्चेति ध्यानं भगवति चित्तस्थिरीकरणं भगवन्मूर्त्तैरनुसंधानं वा पूजावाह्यांतरभेदेन द्विधा चकारेण संगृहीता व्यासंगांतराभावादनित्यदेति तस्मादयमेव मुख्यो धर्मः सर्वथा कर्त्तव्यः इति ॥ १४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

तदेवं धर्मः स्वनुष्ठित इत्यादिना कर्मणाः श्रमत्वमेव ज्ञानयोगयोरपि “श्रेयः सृति भक्तिमुदस्य ते विभो इति । नैष्कर्म्यमप्यच्युत-
मावंवर्जितमिति । पुरेह भूमन् बहवोऽपि योगिनः” इत्यादिभ्यो भक्त्या विना श्रमत्वमेव । भक्तेस्तु कर्मयोगज्ञानाद्यभिधितया एव
शुद्धाया आत्मप्रसादकत्वं प्रकरणातोऽवगतम् । तत्रैवं शङ्कते । ननु ज्ञानयोगयोरप्रवृत्तौ न काचिच्छिन्ता । कर्मणाम् तु नित्यानामकरणे
महान् प्रत्यवायो दुर्गतिहेतुस्तत्र का वाच्येत्यत आह अतः पुंभिरिति । यत उक्तन्यायेनोत्तरुष्टावपि ज्ञानयोगौ भक्त्यैव सिद्धौ भवेताम्
भक्तिस्तु ताभ्यां विनापि स्वयं सिद्ध्यति । अतो हरितोषणं भक्त्यैव ज्ञातं चेत् तदा धर्मस्य संसिद्धिः । यो यत्नादनुष्ठितोऽपि कर्मिणां
साङ्गोपाङ्गतया प्रायः सिद्धो न भवति सोऽपि भक्तिमताम् अननुष्ठितोऽपि सम्यगेव सिद्धो भवति । “यत्कर्मभिर्भूतं तपसा ज्ञानवैराग्य-
तश्च यत्” इत्यादौ “सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽङ्गसेति श्रीभगवदुक्तेः । तेन कर्माकरणजनितप्रत्यवायो भक्तानां पराहतः । ननु
यदि भक्त्या धर्मः संसिद्धस्तर्हि धर्मफलमपि तैर्लभ्यतां सत्यम् सकामत्वे सति लभ्यते एव निष्कामत्वे सति तेषां नैष्कर्म्यमेव भवति ।
तथाच श्रुतिर्गोपालतापनी । “भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रोपाधिनैरास्येनामुष्मिन् मनः कल्पनमेतदेव नैष्कर्म्यम् । तदेवं “यथा तरोर्मूल-
निषेचनेनेति न्यायेन भक्त्यैव धर्माः संसिद्धा एवातो भक्तानां कर्मण्यधिकार एव दूरीकृतो भगवतायुक्तम् । “तावत् कर्माणि कुर्वीत
न निर्विद्येत यावता । मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धां यावन्न जायत” इति । “धर्मान् संत्यज्य यः सर्वान् माम् भजेत् स च सत्तम इति
सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रजेति । (तथा सति यथा तरोर्मूलनिषेचनेनेत्यादौ यथैव सर्वार्हणमच्युतेज्या इत्यत्र यथाच्यु-
तपूजनमेव सर्वेषां देवपित्रादीनामर्हणरूपं भवति तद्वदत्र हरितोषणमेव स्वनुष्ठितधर्मस्य सम्यक् सिद्धिरूपं भवतीत्यर्थः । तथा
चाच्युतस्य पूजने तोषणे च जाते देवपित्रादीनां पूजनरूपस्य स्वनुष्ठितधर्मस्य संसिद्धिः स्वयमेव जातेति भावः । एवमेव दृष्टान्तेऽपि
तरोर्मूलनिषेचनेनैव शाखापल्लवादीनां सेचनम् स्वयमेव जातमिति ज्ञेयम्) तदपि यत् प्राच्यादिभक्तानामनन्यानामपि कर्मिकुलसंघट्टगत-
त्वेनैव तदनुरोधवशादीषत् कर्मकरणं तत् कर्माकरणमेव तत्र श्रद्धासाहित्यात् । “अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् । असादि-
त्युच्यते पार्थ न च तत् प्रेत्य नेह चेति भगवदुक्तेः ॥ १३ ॥
तस्मादेवं तस्मादेकेन कर्मज्ञानाद्यनुतिष्ठासाधन्येन ॥ १४ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

अतः धर्मस्यापवर्ग्यत्वात् संसिद्धिः फलम् ॥ १३ ॥

तस्माद्धर्मस्य हरितोषणफलं तस्मात् एकेन हरितोषणफलकधर्मप्रधानेन ॥ १४ ॥

भाषा टीका ।

अतः हे द्विजश्रेष्ठ शौनकादि महाशया ! वर्णाश्रम विभाग से पुरुषोंके स्वनुष्ठित धर्म की यही सिद्धि है कि जो उनसे श्रीहरि का ज्ञान का संतोष हो ॥ १३ ॥

इससे एकाग्रमन से सात्वतो के पति भगवान् ही नित्य श्रोतव्य कर्त्तव्य ध्येय और पूज्य हैं ॥ १४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

भक्तिविहीनो धर्मः केवल श्रम इत्युक्तम् इदानीं भक्तेर्भुक्तिफलत्वं प्रपञ्चयति यदिति । यस्य अनुध्या अनुध्यानं सेव अस्तिः सः सः
तेन युक्ता विवेकिनः ग्रन्थिमहङ्कारं निबध्नाति यत् कर्म तत् छिन्दन्ति तस्य कथायां रतिं को न कुर्यात् ॥ १५ ॥

यदनुध्यायिनः श्रुतिविजयध्वज पाठः

शुश्रूषोःश्रद्धानस्यवासुदेवकथारुचिः ।
स्यान्महत्सेवयाविमःपुण्यतीर्थनिषेवणात् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामी ।

ननु सत्यमेव कर्मनिर्मूलनी हरिकथारतिः तथापि तस्यां रुचिर्नोत्पद्यते किं कुर्मस्तत्राह शुश्रूषोरिति । पुण्यतीर्थनिषेवणादिभिः निषेवणस्य महत्सेवास्यात् तथा च तद्धर्मश्रद्धा । ततः श्रवणेच्छा ततो रुचिः स्यादित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीवीरराघवः ।

यस्यभगवतोनुध्याग्रनुध्यानं भक्तिः सैवासिः खड्गस्तेनयुक्ताः सहिताःकोविदाः कुशलाः कर्मवग्रंथिस्तद्रूपं निबन्धनं बन्धनं छिंदति कर्मणोऽग्रंथित्वरूपणग्रंथिवहर्मोच्यत्वात् दुर्विमोच्येन कर्मणानिबध्यत इतिनिबन्धनं कर्मायत्तः संसारस्तंछिंदतिइतिवातस्यकथासुरति को-
यापुमान्कुर्यात्सर्वोपिकुर्यादेवेत्यर्थः । यस्यभक्तिरनर्थावहसंसृतिनिरासहेतुस्तस्य महोपकर्तुर्भक्तियोगस्यानुग्राहकतया तत्कथासुरतिसर्वो-
ऽपिजनः कुर्यादेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

यद्यपि धर्मः खलुष्ठितः पुंसामिति धर्मस्यवासुदेवकथारुचिजननद्वाराभक्तियोगानुग्राहकत्वोक्तैवकथारुचिजनकत्वमप्युक्तमेव भवति-
तथापि न साक्षादेवधर्मः कथारति हेतुरपितुस्तत्संगादिद्वाराहेतुत्वेनचेत्याह ॥ शुश्रूषोरिति श्रोतुमिच्छोः स्वधर्मनिरस्तशुश्रूषाप्रतिबन्ध-
कस्येत्यर्थः ॥ श्रद्धायुक्तस्य पुंसः वासुदेवकथायां रुचिः हे विमः महताम् सेवया पुण्यतीर्थानां गंगादीनाम् निषेवणाच्च भवति ॥ १६ ॥

श्रीविजयध्वजः

कृष्णसंप्रश्नस्यपरमधर्मत्वंनिगमयति तस्मादिति यतःकृष्णसंप्रश्नस्यैवपरमधर्मत्वंतस्माद्धेतोः एकेनएकाग्रेण चकारौपरस्परसमु-
ख्यार्थे श्रवणादितत्कालेकर्तव्यं न क्वचित्कालोवृथायापनीयइत्यस्मिन्नर्थेनित्यदाशब्दः ॥ १५ ॥
फलदर्शनंपुरोधायप्रवृत्तिदर्शनाच्छ्रवणादिनाकिंफलमितितत्राह यदिति यंभगवंतमनुसवनंनिरंतरंध्यातुंशीलमेषामितियदनुध्यायिनः
युक्ताःमनोयोगयुक्ताः कर्मपाशेननितरांबन्धनंतत्राह्यदिति तस्यकथासुरतिकोनकुर्यात् अतःश्रवणादिफलमपरोक्षज्ञानद्वारासुक्तिरेव ॥ १६ ॥

कमसन्दर्भः ।

तत्र चान्तिमभूमिकापर्यन्तां सुगमां शैलीं वक्तुं धर्मादिकथनिरपेक्षेण युक्तिमात्रेण तत्रप्रथमभूमिकाम् श्रीहरिकथारुचिमुत्पादयन्
तस्य गुणं स्मारयति यदिति । कोविदा विवेकिनः । युक्ताः संयतचित्ताः । यस्य हरेरनुध्या अनुध्यानं चिन्तनमात्रं सैवासिः खड्गः तेन
ग्रन्थिम् नानादेहेष्वहङ्कारं निवध्नाति यत् तत् कर्म छिन्दन्ति । तस्यैवमभूतस्य परमदुःखादुद्धर्तुः कथायां रति रुचिम् को न
कुर्यात् ॥ १५ ॥

शुश्रूषोरिति तैर्व्याख्यातम् । तत्र पुण्यतीर्थनिषेवणादिभिरिति अयमप्येकोमार्गः स्यात् । ते पुनन्त्युत्कालेनेत्यादिना । सद्यः पुनन्त्युप-
स्पृष्टा इत्यादिना च । ऋजुमार्गोऽप्यस्ति अतएव यद्वा जन्वेवमपि तस्य कथारुचिर्मन्दभाग्यानां न जायत इत्याशङ्क्य तत्र सुगमोपायं
बदन् तामारभ्य नैष्ठिकभक्तिपर्यन्तां भक्तिमुपदिशति पञ्चभिः । तत्र शुश्रूषोरिति । “भुवि पुरुषपुण्यतीर्थसदनानृचषयोविमदा” इत्याद्यनु-
सारेण प्रायस्तत्र महत्सङ्गो भवतीति तदीयटीकानुमत्या च पुण्यतीर्थनिषेवणाद्धेतोर्लब्धा यदच्छया या महत्सेवा तथा वासुदेवकथा-
रुचिः स्यात् । कार्यान्तरेणापि तीर्थ भ्रमतो महतां प्रायस्तत्र भ्रमतां तिष्ठतां वा दर्शनस्पर्शनसम्भाषणादिलक्षणा सेवा स्वतएव संपद्यते
तत्प्रभावेण तदीयाचरणे श्रद्धा भवति । ततः तदीयस्वाभाविकपरस्परभगवत्कथायां किमेतं संकथयन्ति तत् शृणोमीति तदिच्छा
जायते । ततश्च तच्छ्रवणेन तस्यां रुचिर्जायत इति क्रमः । तथाच महद्भूय एव श्रुता इति कार्यकरोति भावः । तथा च श्रीकृष्णदे-
ववाक्यम् । “सतां प्रसङ्गान्मम वीर्यसंविदो भवन्ति हृत्कर्णारसायनाः कथाः । तज्जोषणादाश्वपवर्गवर्त्मनि श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक-
मिष्यतीति ॥ १६ ॥

सुबोधिनी ।

ननु तथापिरत्यभावात्कथमेतत्सेत्यतीत्याशङ्क्याहयदनुध्यासिनेतिसर्वत्रालौकिकेषुपदार्थेषुमाहात्म्यश्रवणाद्वचिरुत्पद्यतेतत्रभगवत्कथा
स्यैवप्रसिद्धविषयोऽपिगङ्गादीनांप्रासङ्गिकप्रसङ्गान्प्रसिद्धतस्याप्येवंमाहात्म्यमंगभूतस्याप्रीत्यासिपत्रयोगः अस्यानुध्यानंसैवासिः यन्नापि
सेवनेभगवत्प्रादः किनुतेनैवयुक्ताः कर्मछिंदतिकर्मसुविद्यमानेषुजन्मानुच्छेदात्तत्पावाभुक्तानामक्षयात्भोगेनवातवक्ष्येतत्तुनापुनः कर्मा-
व

शृण्वतां स्वकथाः कृष्णः पुण्यश्रवणकीर्तनः ।

हृद्यन्तःस्थो ह्यभद्राणि विधुनोति सुहृत्सताम् ॥ १७ ॥

सुबोधिनी

राजनात्कर्मविच्छेदः कठिनः तदपि ध्यानेन भगवतीति छिंदंतीत्युक्तं ननु किं कर्मच्छेदनमात्रेण जीवभावस्य विद्यमानत्वादित्याशङ्क्याह ग्रंथिनिबन्धनमिति ग्रंथिरविद्यया चिदचिद्रंथिः मोहग्रंथिश्च तन्नितरां वध्नातीति ग्रंथिनिबन्धनं पूर्ववासनारूपेणाविद्यमानस्य कर्मणैव हृदीकरणम् अतस्तदभावे सोऽपि गमिष्यतीति भावः घुनाक्षरन्यायं वारयति बहुवचनम् अत्र हि नैपुण्यमपेक्ष्यते अनुध्यानस्यान्यत्र विनियोगसंभवात् अतो योगसिद्धिर्मानपेक्ष्यज्ञानेनाविद्यामेव निवर्तयंतिते कोविदाः तत्र ध्यानस्य स्वतो माहात्म्यजनकत्वं नास्ति विषयध्यानस्य सुतरां बंधहेतुत्वात् अतो भगवन्माहात्म्येनैव तस्य तत्त्वमित्याह तस्येति तादृशस्येत्यर्थः यत्र तद्धर्मेणापि कार्यसिद्धिः तत्र यदा कथाभिः स एव चित्ते युक्तो भवतीत्यभिप्रायेणाह कोन कुर्यादिति ॥ १५ ॥

अकर्तृणां माहात्म्यज्ञानाभावः एवं द्वितीया भक्तिर्निरूपिता एवं ज्ञानभक्तीमध्यमेनिरूप्य उत्तमेनिरूपयति श्रुश्रूषोरित्यादिसप्तभिः अत्राह फलमुखानि साधनानि निरूप्यते येषु व्यभिचारशंकापि नास्ति वैराग्यंचहेतुः तत्रायंक्रमः आदौ गृहत्यागेन तीर्थपर्यटनम् अन्यथा गृहत्सेवा आमुद्वेगः स्यात् ततो महत्संगः ततस्तेषां सेवा ततो भगवत्कथाश्रवणं ततः कथारुचिः ततः कथायां तेषु च श्रद्धा ततः श्रुश्रूषेति एवमेतादृशधर्मेण स्वरूपोपकारिणा व्यभिचारिणा श्रुश्रूषा उत्पद्यते अत्र पूर्वपूर्वसाधनानां दृढत्वात् नोत्तरेषां निवृत्तिः तादृशाधिकारो दुर्लभ इति सूचितं शुद्धसत्त्वेत्याविर्भूतस्य श्रवणे सद्यश्चित्तप्रसाद इति वासुदेवेत्युक्तम् अस्यां गीकाराय महत्पदप्रयोगः पुण्यरूपं तीर्थं पुण्यतीर्थं कुरुक्षेत्रं गंगा च तयोर्नितरां सेवनं देववज्जलस्य सेवनम् ॥ १६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

ननु च “मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायत इति श्रद्धालुर्मे कथाः शृण्वन्निति जातश्रद्धो मत्कथास्वित्यादि भगवदुक्तेः कथायाम् श्रद्धावानेव भक्तावधिकारीत्यतः श्रद्धा कथं स्यादित्यत आह यदन्विति । यस्यानुध्यानमेवासिः खड्गस्तेन युक्ताः सहिताः जनाः ग्रन्थिनिबन्धनं ग्रन्थिरहङ्कारो निवध्यते येन तत् कर्म । यद्वा स्वसञ्चितधनेभ्यः पृथक्कृत्य किञ्चिन्मात्रमेकैकदिनभोगार्थं जनाः स्वग्रन्थौ निवध्नन्ति यथा तथैव ग्रन्थिनिबन्धनं वर्त्तमानजन्मभोग्यम् प्रारब्धं कर्म तदपि छिन्दन्ति तस्य कथायां रतिः प्रीतिः कोन कुर्यादिति तत्कथायां प्रीतिरपि सहसा जायते किं पुनरधिकारव्यञ्जिका श्रद्धेति भावः ॥ १५ ॥

तदपि कथायाम् प्रीतेरेवाविर्भावे प्रकारं शृणुतेत्याह श्रुश्रूषोरिति । महत्सेवया यादृच्छिकमहत्तृपाजनितया महताम् सेवया श्रद्धाधानस्य जातश्रद्धस्य पुंसः पुण्यतीर्थं सद्गुरुस्तस्य निषेवणं चरणाश्रयणं स्यात् । “निपानागमयोस्तीर्थमृषिषुष्टजले गुरावित्यमरः । तस्माच्च श्रुश्रूषोस्तस्य वासुदेवकथासु रुचिः स्यादित्यन्वयः ॥ १६ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

अनुध्यासिना ध्यानखड्गेन कर्मछिंदंतिकथंभूतम् ग्रंथिनिबन्धनं देहादावात्मत्वबुद्ध्यादिरूपां ग्रंथिनिवध्नातीतितत् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

जिन भगवान् के ध्यान रूप खड्ग को लेकर चतुर जन कर्म ग्रंथि का छेदन करते हैं उन भगवान् की कथा में कौन रति व कर्मा ॥ १५ ॥

(कर्म निर्हारिणी हरि कथा में रति होने का उपाय यह है)

पवित्र तीर्थों के सेवन करने से महत् संग होता है महत्सेवासे श्रद्धा होती है श्रद्धा से श्रवण करने की इच्छा होती है तब वासुदेव की कथा में रुचि होती है ॥ १७ ॥

श्रीधरस्वामी ।

ततश्च शृण्वतामिति पुण्ये श्रवणकीर्तने यस्य सः । सताम् सुहृत् हितकारी हृदि यान्यभद्राणि कामादिवासनाः तानि ध्वंस्यः हृदयस्थः सन् ॥ १७ ॥

नष्टप्रायेष्वभद्रेषु नित्यं भागवतसेवया ।

भगवत्युत्तमः श्लोके भक्तिर्भवति नैष्ठिकी ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

ततश्च नष्टप्रायेष्विति सर्वाभद्रनाशस्य ज्ञानोत्तरकालत्वात् प्रायग्रहणम् । भागवतानां भागवतशास्त्रस्य वा सेवया । नैष्ठिकी निश्चला विक्षेपकाभावात् ॥ १८ ॥

श्रीवीरराघवः ।

श्रवणादीनां भक्तियोगोपकारप्रकारं दर्शयति श्रवतामिति द्वाभ्याम् ॥ पुरयं श्रवतां कीर्तयतां च पुरयावहं श्रवणं कीर्तनं च यस्य स कृष्णः स्वकथां श्रवतां सतां साधूनां हृदयांतः स्थितः सन्नभद्राणि भक्तियोगोत्पत्तिप्रतिबंधकानि दुरितानि विधुनोति ॥ सुहृदिति हेतुगर्भमिदं सुहृत्त्वाद्भुनोतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

ततः किमत आह नष्टप्रायेष्विति नित्यम् भागवतानां सतां सेवया तत्सेवापूर्वकं भगवद्गुणश्रवणेनेत्यर्थः अभद्रेषु नष्टप्रायेषु सत्सु उत्तमश्लोके भगवति नैष्ठिकी दृढा भक्तिर्भवति ॥ नष्टप्रायेष्विति प्रायग्रहणेन भक्तियोगापनोद्यं प्राप्तिप्रतिबंधकमुत्तरपूर्वाघरूपं त्ववशिष्यत इति सूचितम् एवं तुल्यन्यायतया स्वधर्मेणाप्युपायोत्पत्तिप्रतिबंधकमात्रमेव निरस्यत इति सम्यगुक्तं प्राक् ॥ १८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

हरिकथारतिः केन स्यादिति तत्राह शुश्रूषोरिति हेवि प्राः शुश्रूषोर्गुर्वादिपरिचर्याशीलस्य वेदादिषु श्रद्धाधानस्य महतां सेवया पुरयतीत्यानां भागवतादिसच्छास्त्राणां गंगादितीर्थानां च नितरां सेवनाच्च वा सुदेवकथारतिः स्यादित्येकान्वयः ॥ १७ ॥

श्रवणफलमाह श्रवतामिति सुहृदनिमित्तबंधुः पुरयेश्रवणकीर्तने यस्य स तथा ॥ १८ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

कथाद्वारा अन्तःस्थो भावनापदवीं गतः सन् । हृदि अभद्राणि वासनाः ॥ १७ ॥

नष्टप्रायेषु न तु ज्ञानमिव सम्यक् नष्टेष्वेवेति भक्तेर्निरर्गल्लभभावत्वमुक्तम् । भक्तिरनुध्यानरूपा । नैष्ठिकी सन्ततैव भवति ॥ १८ ॥

सुबोधिनो

नन्ववहेलनं कथं चिदपिततः किमत आह श्रवतामिति । एतादृशसाधनेनोत्पन्नायां शुश्रूषायां न श्रवणादिनिवृत्तिः कदाचिदिति श्रवतामित्युक्तम् । स्वकथामिति । स्वरूपभूताः कथाः स्वीयकथात्वे भगवतः स्वतंत्रत्वाच्च कार्यकारणसंभवति कथायां स्वस्यापि स्वतो माहात्म्ये तु तयैव वशीकृतः सर्वकुर्यादिति एतादृशकथाबाहुल्यं कृष्णावतार एवेति कृष्णइत्युक्तं भक्तियोगविधानार्थं चावतारः निरंतरमुत्पन्नानां पापानां निवृत्तौ नान्यदपेक्ष्यते साधनं किंतु श्रवणकीर्तनाभ्यामेव भवतीति शुद्धं हृदयं भगवान्प्रविशतीत्यभिप्रायेणाह पुरयेश्रवणकीर्तनः श्रोतृवत्कृदोषौ न श्रवणकीर्तने संबध्येत अपहृतपाप्मत्वाच्च योः ततश्च श्रवणकीर्तने उत्पद्यमाने पापसामानाधिकरण्येनोत्पद्येतेष्वस्य सूर्योदयसंभावनायामेव तमोनिवृत्तिवत् श्रवणसंभावनायामेव पापनिवृत्तिरित्यर्थः वहिः स्थितस्य अंतः कार्यकरणासंभवात् इच्छामात्रेण तत्करणलोकानां प्रतीत्यभावेन अभजनापत्तेर्हृदये संभवत्यदृष्टकल्पनायाः असंभवात् सर्वत्र स्थितस्य क्लेशाभावाच्च हृदयं तस्थितस्य क्लेशाभावाच्च हृदयं तस्थित एव करोति हृदये हि केचन पदार्था वहिः स्थिता अपि भवन्ति केचन अंतःस्थिताः तत्र येषु विस्मरणसंभावनातेव हिः स्थिताः प्रकृते भगवतः विस्मरणसंभावनापि नास्तीत्यंतस्थित इत्युक्तम् तादृशस्य तथाकरणा मुचितमिति भावः अभद्राणिकर्मादीनि पापस्य पूर्वमेव निवृत्तत्वात् । विशेषेण धूनं शिथिलीकरणं यथा जलकश्मलवत् पुनर्मेलनं न भवति तथेत्यर्थः तथाच स्मिन् पक्षे प्रथमशृङ्खलास्वसाध्या द्वितीया भगवत्साध्या तदैव तृतीया भवतीति क्रमेण बोध्यते कामादीनामशिथिलत्वे भक्तिर्नोत्पत्स्यत इति ननु भगवत्पंचकरणो को हेतुस्तत्राह । सुहृत्सतामिति सुहृत्सहकार्यकर्त्ता मित्रमिति यावत् ॥ १७ ॥

तदारजस्तमोभावाःकामलोभादयश्चये ।

चेतएतैरनाविद्धंस्थितंसत्त्वेप्रसीदति ॥ १९ ॥

एवंप्रसन्नमनसोभगवद्भक्तियोगतः ।

भगवत्तत्त्वविज्ञानंमुक्तसङ्गस्यजायते ॥ २० ॥

सुबोधिनी ।

सुहृद्भिः श्रवणाद्युपदेशेन प्रथमपरंपरायां कृतायां द्वितीयां चेद्भगवान्कुर्यात्तदामित्रत्वं भज्येतेति धुतेषुकामादिषु तत्स्यात्तदाह नष्टप्रायेष्विति । धुताएवकामादयोननाशिता इति कचिद् कचित्तेषां सत्त्वं प्रतीयते श्रवणे आग्रह इव प्रतिबंधे क्रोध एव तत्संबंधे लोभप्रभवेति त्यादिवोधयितुं प्रायग्रहणं तथाच तेषां प्रतिबंधकत्वाभावात् भगवत्कथायानित्यम् श्रवणं भगवद्भक्तानां च सेवनं च नित्यं भवतीत्याह नित्यमिति पूर्वकथायाः श्रवणमेव इदानीं देववत्संभावनमिति सेवार्थः एवं कथायां क्रियमाणायां भगवति प्रेमोत्पद्यत इत्याह भगवतीति अत्र सर्वत्र भगवच्छब्देन शुद्धं परं ब्रह्मोच्यते उत्तमः श्लोक इति उत्तमैः श्लोक्यत इति उत्तमावाश्लोकायस्येति सद्भिः कथयाच सहिते भक्तिर्भवतीत्यर्थः ततश्च जातायामपि भक्तौ संतः कथाश्च न त्यजंत इति भावः महतापि बाधकेनाचलनं निष्ठा निष्ठां प्राप्ता नैष्ठिकी तथाहि कालाद्युपद्रवा न स्फुरिष्यंतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

ततश्च शृण्वतामिति क्रमेण श्रवणकीर्तने उक्ते । ततश्च हृदि यान्यभद्राणि पापानि तान्यन्तःस्थः सन् विधुनोतीति स्मरणम् ॥ १७ ॥ भागवतानाम् वैष्णवानां भागवतस्य शास्त्रस्य च । नष्टप्रायेष्विति नामापराधलक्षणस्याभद्रस्य कश्चन कश्चन प्रचलो भागः क्षीणत्वं गच्छन् रतिपर्यन्तोऽपि भवतीति भावः । नैष्ठिकी निष्ठा चित्तैकाग्र्यं ताम् प्राप्ता ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

सज्जनो के सुहृद पुराय श्रवण कीर्तन कृष्ण कथा सुनने वालों के हृदय में स्थित होते हैं । और उनके समस्त अभद्रों (अमंगलों) को नाश करते हैं ॥ १७ ॥

श्रीभागवत पुराण और भागवत जनो की नित्य सेवा करते करते जब प्रायः अभद्र नाश होते हैं तब उत्तम श्लोक भगवान् में नैष्ठिकी भक्ति होती है ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

रजश्च तमश्च ये च तत् प्रभवा भावाः कामादयः एतैरनाविद्धम् अनभिभूतम् । प्रसीदति उपशाम्यति ॥ १९ ॥ भगवद्भक्तियोगतः प्रसन्नमनसः अत एव मुक्तसङ्गस्य ॥ २० ॥

श्रीवीरराघवः

कथमभद्रेषु नष्टेष्वपि भक्तिर्भवतीत्याह तदेति नृणां संततं महत्सेवैव धर्मस्तस्मादभद्रेषु नष्टेषु तन्मूलाः चित्तविक्षेपाघराहेतवोरजस्तमसोर्भावाधर्माः कार्यभूता इति यावत्तये कामलोभादयः संति आदिशब्दग्राह्याः क्रोधमोहादयस्ते सर्वे नश्यंति नष्टेषु च रजस्तमोभावेऽप्येतै रजस्तमोभावैरनाविद्धमविक्षिप्तमविमूढं चातएव सत्त्वे रजस्तमोभ्यामनभिभूते सत्त्वगुणैः स्थितं सत्त्वप्रधानं सत्त्वास्थिरं सदितियावत्प्रसीदति प्रसन्ने च चेतसि नैष्ठिकी भक्तिरप्युद्भवतीति भावः ॥ १९ ॥

तदेवाह एवमिति ॥ एवमुक्तीत्या प्रसन्नमनो यस्य तस्य विरक्तस्य पुंसः नैष्ठिकी भक्तिर्भवतीति शेषः तस्माच्च भक्तियोगाद् भगवत्तत्त्व विज्ञानं भगवत्स्वरूपगुणयाथात्म्यसाक्षात्कारात्मकं ज्ञानं जायते दृष्टव्यं नंतरोक्तेः तच्च ज्ञानं परभक्तेः फलम् "भक्त्या त्वनन्यया शक्यं भद्रं विद्मोर्जुन ॥ ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परं तपेति वचनात् ॥ २० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

सर्वमंगलनाशफलमाह नष्टेति लिंगशरीरमंगपर्यंतममद्राणां संभवात्प्रत्येष्टित्युक्तं नैष्ठिकीअचला उत्तमः उद्भूतदोषः श्लोकः कीर्ति-
र्यस्य सतथोक्तः तस्मिन् ॥ १९ ॥

भक्तिफलमाह तदेति यदाहरावचलाभक्तिस्तदायेरजभादयोभावाः एतैरनाविद्धमसंसक्तं शुद्धसत्त्वे स्थितं वा बलज्ञानसमाहारवतिह
रौ स्थितं वाचेतः प्रसीदति सकलदोषविधुरतयानिरंतरं परमात्मानं स्मरतीत्यर्थः रजस्तमोभ्यां भावउत्पत्तिर्येषां ते तथोक्ताः कामलोभादयः
चकारात्प्रमादादय इति वा ॥ २० ॥

क्रमसंदर्भः ।

तदैव “त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुण्ठस्मृतिरित्याद्युक्तीत्या सर्ववासनानाशात् चित्तं शुद्धसत्त्वमग्नं सत् भगवत्तत्त्वसाक्षात् कार-
योग्यं भवतीत्याह तदेति ॥ १९ ॥

एवम् पूर्वोक्तप्रकारेण प्रसन्नमनसस्ततो मुक्तसङ्गस्य त्यक्तकामादिवासनस्य भक्तियोगतः पुनरपि क्रियमाणात् तस्मात् विज्ञानम्
साक्षात् कारः मनसि बहिर्वा भावनाम् विनैवानुभवो यः स जायते ॥ २० ॥

सुबोधिनी ।

एतावत्पर्यंतपुरुषप्रयत्नः अग्रिमैस्त्वयमेव भवतीत्याह तदेति त्रिभिः ॥ तदा तु चित्तस्य स्वरूपं नश्यति त्रिगुणात्मकं हितं तथा च स्वस्व-
कार्यगुणाः कुर्वन्त्येव तथा च तद्दृढयंकदाचिदपि भगवदासक्तं न भवति यदा पुनः रजस्तमसोः कारणभूतयोः सत्त्वता भवति यथा स्पर्शम-
णि स्पर्शेण ताप्रलोहयोः सुवर्णता तथा च त्रिभिर्निर्मितं पात्रं सर्वस्वर्णं भवति तथा भक्त्या स्पृष्टं चित्तं सर्वसत्त्वं भवति रजस्तमोभावाः
कामक्रोधादयः कामलोभादयश्च मिश्रत्वभावाः चकारान्मिश्रा अन्येपि भावाः ते तदस्थितयानिर्दिष्टा ये च प्रसिद्धा मोहादयस्तावत् सर्वाङ्गत-
गृहानि वनिर्दिशति अतएव न प्रथमार्थे क्रियासंबन्धः ननु ते आगंतुकप्राप्ता अपि पूर्ववासनया कथं चित्तेन न संबध्यन्ते इत्यत आह चेत्तदति एते हि
सूत्ररूपाः मूलगुणव्यतिरेकेण न वेधनसमर्थाः अतएव तैरनाविद्धं चित्तं स्थितं भवति तदालयावस्थां प्राप्नुवदपि चित्तं निरंतरोत्पन्नभक्त्यनु-
रोधेन भूतसत्त्वनिमित्तं भगवदावेशेन प्रसीदति प्रसादोहितेन कार्यकर्तृणां सर्वकार्यसिद्धि हेतुप्रकाशविशेषः ॥ १९ ॥

तेन यज्जातं तदाह एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण स्थिरसाधनपरं पर्याप्रसन्नमनो यस्य मनसः सत्त्वात्मकत्वे “सत्त्वात् संजायते ज्ञान-
मिति सर्ववस्तूनां तत्त्वज्ञानं भवति न तु भगवत्स्वरूपज्ञानं तस्य गुणाता तत्त्वेन गुणकार्यगम्यत्वाभावात् अत आह भगवद्भक्तियोगत इति अंतःकरण-
प्रसादो भक्त्यर्थमेव भक्त्यैव तु भगवज्ज्ञानं “भक्त्या मामभिजानातीति वाक्यात् तत्त्वपदेन यावानित्याद्यर्थः परिगृहीतः विपदेन करतलामलक
ज्ञानवत्ज्ञानविशेषो विवक्षितः अत्र संन्यासोऽप्यंगत्वेनापेक्ष्यत इत्याह मुक्तसंगस्येति अंतर्वाहिः संगनिवृत्तिः “विषयाविष्टचित्तानां विष्णवा
वेशः सुदूरत” इति न्यायेन परित्यागव्यतिरेकेण न भगवदावेशः अतो न साक्षात्कार इति संन्यासस्य कारणत्वम् ॥ २० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

रजस्तमोभ्यां भाव उत्पत्तिर्येषां ते त्रिक्षेपलयादयः । आदिशब्दात् क्रोधमोहमात्सर्याणि अनाविद्धम् अविहृतं भवति तेन विषये-
स्वरुह्या श्रवणकीर्तनादिषु स्वादुत्वभाणलक्षणा रुचिर्भवतीत्यायातम् । तेन पूर्वदशायां कामलोभाद्यैस्तीक्ष्णशरायितैराविद्धं चेत्
कथं प्रसीदतु कथं वा कीर्तनादेः सस्यगस्वादं लभताम् न हि व्यथा जर्जरितस्यान्नादिकं सम्यक् रोचते इति भावः । ततश्च सत्त्वं
शुद्धसत्त्वमूर्त्तौ भगवति स्थितम् आसक्तम् ॥ १९ ॥

एवमनेन प्रकारेणासक्तिपूर्वकं प्रतिक्षणं भगवतः कृष्णस्य भजनं कुर्वन्तः प्रसन्नमनसः उत्पन्नरतेरित्यर्थः रत्या विना सर्वथा
विषयासंस्पर्शस्यानुत्पत्तेस्तेन विना च मनः प्रसादासम्भवादिति । ततश्च भगवति भक्तियोगः प्रेमातस्माच्च भगवतस्तत्त्वस्य स्वरूपगुण-
लीलैश्वर्यमाधुर्यस्य विज्ञानमनुभवः इत्यनुसंहितम् भक्तेः फलमुक्तम् । “जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानञ्च यदहेतुकमिति यत् पूर्वमुक्तम् तदि-
दमेव ज्ञेयम् । मुक्तसङ्गस्य उत्पन्नवैराग्यस्य ॥ २० ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

ये रजभादयः ये च तज्जाः कामाद्याः एतैः अनाविद्धम् अनभिभूतं चेतो यदा भवति तदा सत्त्वे स्थितं सत् प्रसीदति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि दृष्ट्वात्मनीश्वरे ॥ २१ ॥
अतो वै कवयो नित्यं भक्तिं परमया मुदा ।
वासुदेवे भगवति कुर्वन्त्यात्मप्रसादनीम् ॥ २२ ॥

भाषा टीका ।

तव रजो गुण तमो गुण के विकार काम लोभादि कों सैं चित्त विद्ध नहीं हो सका है । सत्त्व गुण मै स्थित होकर प्रसन्न होजाता है ॥ १९ ॥
इस भांत जब भगवान को भक्ति के योग सैं मन प्रसन्न हो जाता है तब मुक्त संगजन को भगवान के तत्त्व का ज्ञान होजाता है ॥ २० ॥

श्रीधरः प्रसी ।

ज्ञानफलमाह भिद्यत इति । हृदयमेव ग्रन्थिः चिज्जडग्रन्थनरूपोऽहङ्कारः । अतएव सर्वे संशया असम्भावनादिरूपाः । कर्माण्यनारब्धफलानि । आत्मनि आत्मस्वरूपभूते ईश्वरे दृष्टे साक्षात् कृते सति । एवकारेण ज्ञानानन्तरमेवेति दर्शयति ॥ २१ ॥
अत्र सदाचारम् दर्शयन्नुपसंहरति अत इति । आत्मप्रसादनीं मनः शोधनीम् ॥ २२ ॥

श्रीवीरराघवः ।

एवं साक्षात्कारपर्यंत भगवद्भक्तियोगसाध्यफलमाह भिद्यत इति । आत्मनि परमात्मनीश्वरे भगवति दृष्ट्वात्मने सत्ये वास्य दृष्टुः पुंसः सर्वकर्माणि भगवत्प्राप्तिप्रतिबंधकानि उत्तरपूर्वाघरूपाणि क्षीयन्ते नश्यन्त्यतएव तन्मूलकाः सर्वसंशयाः नश्यन्ति सर्वशब्देनान्यथाज्ञानविपरीतज्ञानाज्ञानसंग्रहः ततस्तन्मूलको हृदयग्रन्थिवदनिर्मोच्योऽहंममाभिमानो भिद्यते समूला संसृतिर्निवर्तते तन्निवृत्तौ च ब्रह्मप्राप्तिस्तदनुभवश्चायत्नसिद्ध इति भावः ॥ २१ ॥

उक्तार्थस्यानुष्ठानं दर्शयति अत इति यतो मोक्ष एव निरतिशयपुरुषार्थस्तत्साधनं तु भक्तिरेवातः कवयोनिरतिशयश्रेयस्तत्साधनाभिज्ञाः परमया मुदा भगवति वासुदेवे भक्तिमात्मप्रसादिर्नाकुर्वन्ति ॥ आत्मप्रसादिर्नाभक्तिं कुर्वतीत्यनेनारब्धभक्तियोगस्य चित्तप्रादोपिशनैः शनैः भक्तियोगादेव भवतीति सूचितम् ॥ २२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

निरंतरं हरिस्मरणफलमाह एवमिति भगवत्तत्त्वविज्ञानं स्वर्वापरोक्षविज्ञानम् ॥ २१ ॥
अपरोक्षज्ञानफलमाह भिद्यत इति । आत्मनि तत्त्वकमलकर्णिकामध्ये स्वर्वावे सर्वेश्वरे दृष्ट्वा तस्मिन्क्षणा एव हृदयग्रन्थ्याख्यलिंगमनोभिद्यते तस्मिन्भिन्ने सति ईश्वरादितत्त्वविषयाः सर्वसंशयाः छिद्यन्ते तेषु छिन्नेषु सत्सु पूर्वकृतपापकर्माणि क्षीयन्ते उत्तराणि न श्रिष्यन्त इत्येकान्वयः संसारच्छेदनमेवापरोक्षज्ञानफलमिति भावः । आत्मनि जीवे ईश्वरे ब्रह्मणि जीवे दृष्टे चेति परस्परभेद निरासेनाहमेव ब्रह्मेत्येवं दृष्टे व्यतिहारन्यासेन हृदयग्रन्थिरहंकारः भिद्यत इति केचित्तदयुक्तं श्रुतिस्मृतिविरोधात् सत्यमात्मा सत्योजीवः द्वासुपर्णावित्यात्मनिभिदा बोधः भेदसृष्ट्यभिमानेनेति भागवतज्ञानाद्वैतज्ञाननिषेधाच्च ॥ २२ ॥

क्रमसंदर्भः ।

तस्य च परमानन्दैकरूपत्वेन स्वतः फलरूपस्य साक्षात्कारस्यानुषङ्गिकं फलमाह भिद्यत इति । हृदयग्रन्थिरूपाहङ्कारः । सर्वसंशयाश्छिद्यन्त इति श्रवणमननादि प्रधानानामपि तस्मिन् दृष्ट एव सर्वे संशयाः समाप्यन्त इत्यर्थः । तत्र श्रवणेन तावज्ज्ञेयगता सम्भावना छिद्यते । मननेन तद्गतविपरीतभावना । साक्षात्कारेणात्मयोग्यतागतसम्भावनाविपरीतभावने इति ज्ञेयम् । क्षीयन्ते तदिच्छामात्रेणैव तदाभासः किञ्चिदेव तेष्ववशिष्यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

अत्र प्रकरणार्थे सदाचारम् दर्शयन्नुपसंहरति अत इति । न केवलमेतावद्गुणत्वं तस्याः किञ्च परमया मुदेति कर्मानुष्ठानवत्साधनकाले साध्यकाले वा भक्त्यनुष्ठानं दुःखरूपं प्रत्युत सुखरूपमेवेत्यर्थः । अतएव नित्यम् साधकदशायां सिद्धदशायां चैतावत् कुर्वन्तीत्युक्तम् ॥ २२ ॥

सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्यधत्ते ।

स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञाः श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युः ॥ २३ ॥

सुबोधिनी ।

एवं विज्ञाने जाते यत्फलं तदाह भिद्यत इति चिदचिदंथिरविद्याकार्यतत्त्वज्ञानेन निवर्त्तते यस्मिन् ज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति सर्ववस्तुनां यथार्थज्ञाने सर्वे संदेहा निवर्त्तते मिथ्याज्ञानं सलिलासिकायामात्मभूमौ कर्म बीजं प्ररोहति न तु तत्त्वज्ञानं निदाघनिष्पीतं सलिलतयौषरायामितिकर्माण्यपि क्षीयन्ते एतत्सर्वं नयेन केनापि प्रकारेण जातज्ञानकार्यं किंतु ब्रह्मात्मैक्यानुभवकार्यमित्याह दृष्टपेवेति आत्मत्वेन भगवद्बुभवेनान्यथेत्येवकारार्थः आत्मनो ह्यनीश्वरत्वेन जाताः पदार्था ईश्वरत्वेन निवर्त्तते अन्यस्यैश्वर्यत्वे ज्ञातेऽपि न ह्यन्यस्यैश्वरत्वात् ज्ञानं स्वस्य संसारहेतुर्भवति ॥ २१ ॥

एवं सर्वं प्रकरणार्थं निरूप्य कुत्र पुरुष प्रयत्नः पर्यवसित इति संदेहे प्रयत्न विषयमाह अतो वै कवय इति ॥ शुद्धे सत्त्वात्मके अंतः करणे आविर्भूते भगवति परमं प्रेमकर्तव्यमिति प्रयत्न निष्कर्षः तेन भगवत्प्रसादः अंतः करणे भगवत्साक्षात्कारो वेति फलं वै निश्चयेन स्वस्यैवं निश्चयः कवयः शब्दतात्पर्याभिज्ञाः शब्दबल विवेकादेव मर्थप्रत्यय इति भावः साधनस्य सुखात्मकत्वादपि सदा भक्तिं कुर्वतीति क्षणोक्षणे प्रातिक्षणं भगवदाविर्भावेन परमा मुञ्चोत्पद्यते विषयस्तु सत्त्वगुणाविर्भूतः भक्तिश्च ज्ञानं जनिका प्रयत्न भक्तौ साधनत्वेनेति शब्दबलविवेकश्च इति प्रथमाधिकारः ॥ २२ ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्त्ती ।

हृदयग्रन्थिरविद्या भिद्यत इति कर्मकर्त्तरि प्रयोगेणाविद्याध्वंसो भक्तानामननुसंहितं फलम् । एवमेव छिद्यन्ते सर्वसंशयाः असम्भावनादिरूपाः । आत्मनीति ईश्वर इत्यस्य विशेषणम् । यद्वा आत्मन्येव मनस्येव दृष्टे किम् पुनः साक्षाद्दृष्टे सतीति स्फूर्त्तिसाक्षात्कारा-
बुक्तौ । “सतां कृपा महत्तत्सेवा श्रद्धा गुरुपदाश्रयः । भजनेषु स्पृहाभक्तिरनर्थापगमस्ततः ॥ निष्ठा रुचिरथासक्तीरतिः प्रेमाथ दर्शनम् ।
हरेर्माधुर्यानुभव इत्यर्थाः स्युश्चतुर्दश ॥ २१ ॥

परमया मुदेति साधनदशायामपि कष्टाभाव उक्तः ॥ २२ ॥

भाषा टीका ।

जब अपने आत्मा में भगवान का दर्शन होजाता है तब इस के हृदय की गांठ खुल जाती है. सब संशय छिन्न होजाते हैं. सब कर्मों का क्षय होजाता है ॥ २१ ॥

इसीसे कविजन नित्यही परम आनंद से, वासुदेव भगवान में आत्म प्रसादनी भक्ति करते हैं ॥ २२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

वासुदेवे भक्तिं कुर्वन्तीति भजनीयविशेषो दर्शितः तदेवोपपादयितुं ब्रह्मादीनां त्रयाणाम् एकात्मकत्वेऽपि वासुदेवस्याधिक्यमाह सत्त्वमिति । इह यद्यपि एक एव परः पुमान् अस्य विश्वस्य स्थित्यादये स्थितिसृष्टिलयार्थं संज्ञाः केवलं भिन्ना धत्ते । हरिविरिञ्चिहरे इति वक्तव्ये सन्धिरार्षः । तत्र तेषां मध्ये श्रेयांसि शुभफलानि सत्त्वतनोर्वासुदेवादेव स्युः ॥ २३ ॥

दीपनी ।

सत्त्वमिति । (सत्त्वं सत्त्वमिति च द्विविध एव शब्दः कोषादिषु प्रसिद्धः ।) अयम्भावः ब्रह्मविष्णुमहेशानां भेदस्तावन्नास्त्येव एकः-
परः पुरुष इत्युक्तेः । तथापि यत्र सत्त्वतनोर्वासुदेवादेव श्रेयांसि स्युरित्युक्तं तद्वस्तुतारतम्यात् किन्तु गुणतारतम्यादेव । एवञ्च
सत्त्वोपाधेर्ब्रह्मणो हरस्य च सेवया श्रेयांसि स्युरेवेति विचारितम् दशमस्कन्धे (८८ अध्याये) हरिर्हि निर्गुणः साक्षादिति पञ्चमश्लो-
कटीकायाम् स्वामिपादैरिति व्याख्यालेशः ॥ २३ ॥

श्रीवीरराघवः ।

ननु सृष्ट्यादिकारणेषु ब्रह्मरुद्रादिदेवेषु सत्सुकथं वासुदेवभक्तिरेव मोक्षोपायत्वेनोच्यत इति शंकाग्रामाह सत्त्वमित्यादिनायावदध्याय समाप्तिं तत्र भगवान्वासुदेवहिरण्यगर्भरुद्राख्यजीवशरीरकतयास्वावतार रूपेण च जगत्सृष्टिस्थिति लयकारणभूतस्तत्र साक्षाद्वासुदेवभक्तिरेव मोक्षोपायभूता तच्छरीरभूतहिरण्यगर्भादिभक्तिस्तु “यायोयांयांतनुभक्त इत्याद्युक्तरित्यातत्तल्लोकादिप्राप्त्युपायः यद्यपि हिरण्यगर्भादिजीवशरीरकतया तद्रूपेणावस्थितः परमात्मैव तथापि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकं जीवगतमेव न परमात्मगतम् न हि शरीरगत धर्माणामंशरीरिणि प्रसक्तिरित्ययमर्थः । तत्र प्रतिपाद्यते सत्त्वमितिसत्त्वादयस्त्रयः प्रकृतेर्गुणाः प्रकृतेरितिसावधारणं विवक्षितं प्रकृतेरेव गुणानितु जीवस्येश्वरस्यैवैतत्तैः सत्त्वादिभिर्युक्तः परःपुरुषः परमपुरुषः योगोऽत्र शरीरात्मभाव रूपो विवक्षितः एक सृष्टेः प्रागिति शेषः “सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्यादिभृत्यनुरोधतः ॥ एकत्वं च कार्यदशा वस्थानामरूपविभागप्रयुक्तं बद्धप्रतिसंबन्धिनामरूपविभागाभाव प्रयुक्तविभागानर्हसूक्ष्मचिदचिच्छरीरकत्वं सृष्टेः प्राक्नाम रूपविभागा नर्हसूक्ष्मचिदचिच्छरीरकतयै कएव सन्नित्यर्थः अस्य स्थूल चिदचिदात्मकस्य जगतः स्थित्यादये स्थितिसृष्टिलयार्थम् स्थितिप्राथम्यं भगवत्प्राथम्यं विवक्षया परमपुरुष एव ब्रह्मरुद्ररूपेण तन्मध्ये स्वावताररूपेण स्थितिसृष्ट्यादिकृद्भरिविरंचिहरेतिसंज्ञाब्रह्मविष्णुरुद्रसंज्ञाः इति प्रकारार्थः तेन रूपसंग्रहः हर्यादिरूपाणि तद्वाचकानि हर्यादिनामानि च धत्ते विभक्तितत्र सत्त्वं तनुः शरीरमधिष्ठेयं यस्य तस्मात्सत्त्वप्रवर्तकाद्विष्णोरेव नृणां भजतां श्रेयांसि ज्ञाननिष्पत्ति भवनिवृत्तिपरप्राप्तिरूपाणि स्युः खलु सर्वकारणत्वात्सर्वस्मात्परत्वात्सम्यक्ज्ञानवर्द्धकसत्त्वप्रवर्तकत्वाच्च वासुदेव भक्तिरेव मोक्षप्रदेत्यर्थः नन्वेकएव हर्यादि संज्ञाधत्ते इत्यनेन हर्यादीनां परस्परसंज्ञाभेद एव न वस्तुभेद इति प्रतीत्या त्रयाणामेकमेव द्रष्टव्यं तथा च भूयते “ब्रह्मा नारायणः शिवश्च नारायण इति स्मर्यते च ब्रह्मानारायणख्योऽसौ कल्पादौ भगवान्यथा प्रजाः ससर्ज भगवान् ब्रह्मानारायणात्मकः ततः स भगवान्विष्णु रुद्ररूपधरोऽव्ययः । ततः कालाग्निरुद्रोऽसौ भूत्वा सर्वहरो हरिः सर्गस्थित्यंतकारिणी ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम् संज्ञां संयाति भगवानेकएव जनार्दन इति ॥ ततश्च वासुदेवस्य सर्वस्मात्परत्वं नोपपद्यते किंचैकएव हर्यादि संज्ञाधत्ते इत्यनेन न हर्यादिभ्यः परंतत्त्वमस्तीत्यवगम्यते युक्तंचैतत् अतएव विष्णुर्मन्वादयः कालः यस्मिन् ब्रह्मविष्णुरुद्रैः सर्वसंप्रसूयंते तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ततो यदुत्तरतरंतद्रूपमनामयमयपतद्विदुरमृतास्ते भवन्तीति विष्णोरेपि परतत्त्वविभूतित्वंतत उत्पत्तिः पुरुषशब्दनिर्दिष्ट नारायणातिरिक्त तत्त्वस्य मोक्षहेतुत्वमित्यादिकं सर्वश्रूयमाणं संगच्छते ॥ किंचामृतस्यैष सेतुरिति सेतुवद्भगवतोऽन्यप्रापकत्वात्केशत्रिमूर्त्युत्तीर्णमेव सर्व जगत्कारणमिति नारायणस्य न परत्वं नापि तद्भजनान्मुक्तिः कारणं तु ध्येयमिति श्रुतिविरोध प्रसंगादिति चेदत्रोच्यते ॥ न तावत्रिमूर्त्यैक्यमुपपन्नं नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणद्रुद्रो जायते नारायणाद्वादशा दित्यारुद्रावसवः सर्वाणि छंदांसि नारायणादेव संप्रपद्यंते ॥ एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मानेशान एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मानच शंकरः ॥ समुनिर्भूत्वा समंचितयत्तत एते व्यजायंत बिभवे हिरण्यगर्भोऽग्निर्य मवरुण रुद्रैः यन्नाभिपद्मादभवत्सहस्रहात्मा प्रजापतिः तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखो जायत सोऽग्रे भूतानां मृत्युमसृजत ॥ त्र्यक्षं त्रिशिरस्कं त्रिपादं खंडपरशुम् ॥ ब्रह्मणः पुत्राय ज्येष्ठाय ब्रह्मादक्षादयः कालस्तथैवाखिलजंतवः विभूतयो हरेरेता जगतः सृष्टिहेतवः रुद्रः कालांतकाद्याश्च समस्ताश्चैव जंतवः चतुर्विधाश्च ते सर्वे जनार्दन विभूतयः ॥ अद्यो नारायणो देवस्तस्माद्ब्रह्मा ततो भवः ॥ परो नारायणो देवस्तस्माज्जातश्चतुर्मुखः तस्माद्रुद्रो भवदेवीक इति ब्रह्मणो नामर्हशोऽहं सर्वदेहिनाम् आवां त्वदंगसंभूतौ तस्मात्केशवनामभाक् ॥ तवांतरात्मा मम च ये चान्ये देहि संज्ञिताः ॥ सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित्कचित् ॥ एतौ द्वौ विबुधश्चेष्टौ प्रसादं क्रोधजौ स्मृतौ ॥ तदा दर्शितपंथानौ सृष्टिंहारकारकौ ॥ विष्णुरात्मा भगवतो भवस्यामिततेजसः ॥ सृष्टिततः करिष्यामि त्वामाविश्य प्रजापते ॥ हरो हरति तद्वशः इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः ब्रह्म रुद्रयोः परमपुरुषसृज्यत्वतद्विभूतित्वतदवतत्त्वतत्प्रसादाय च ज्ञानवत्त्वतच्छरीरत्वादिधर्माणां तदैक्यविरुद्धानामवगतत्वात् ब्रह्मानारायणः शिवश्च नारायण इत्यादि सामानाधिकरण्यास्य च सृष्टिततः करिष्यामि त्वामाविश्य प्रजापते हरो हरति तद्वश इति प्रमाणांतरानुगुण्येनांतरा न्ततया आकृत्यधिकरणन्यायेन शरीरवाचिनां शरीरिपर्यंतत्वेनाप्युपपत्तेः ॥ बहुप्रमाणावगतभेदस्य निर्वाहा संभवाच्च नापि नारायणादुत्ती र्णतत्त्वांतरमस्ति विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति ॥ पतिं विश्वस्यात्मे श्वरम् यमंतः समुद्रे कवयो वर्यति न तस्येशोऽनतस्य नाम महद्यशः ॥ परात्परं यन्महतोमहांतम् न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते अग्निरवमो देवानां विष्णुः परमः मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनं जय आभू तसंक्षेपे प्राप्ते प्रलीने प्रकृतौ महान् एकस्तिष्ठति विश्वात्मा स तु नारायणः स्मृतः न परः पुंडरीकाक्ष इत्येते पुरुषर्षभः । परं हि पुण्डरीकाक्षान्न भूतो न भविष्यति न विष्णोः परमो देवो विद्यते नृपसत्तम न वासुदेवात्परमस्ति देवतम् न वासुदेवं प्राणिपत्यसीदति देशतः कालतो व्याप्तिर्मोक्षदत्वं तथैव च हरेर्विभूतिमात्रं तु केवलं संप्रभाषितम् न देवः केशवात्परः राजा धिराजः सर्वेषां विष्णुर्ब्रह्ममयो महान् परः पराणां सकलानयत्र क्लेश दयः संति परावरे श इत्यादिभिर्बहुभिः प्रमाणैर्विष्णोः सर्वाधिकत्वप्रदर्शनपूर्वकं तदधिक देवतांतरनिषेधात् ब्रह्मविष्णुरुद्रैः स्ते सर्वे संप्रसूयंत इत्यत्र तु विष्णोरुत्पत्तिरवताररूपा स्वसंकल्पमूलोच्यते न तु ब्रह्मरुद्रादीनामिव कर्ममूला कारणवाक्येष्वेकस्यैव कृत्स्नजगत्कारणत्वावगमात् त्रयाणां समुचित्यकारणत्वा नुपपत्तेः कारणत्वोपास्यत्वबोधकवाक्यगतानां शिवशंभ्वादिसामान्यशब्दानां छागपशुन्यायेनावि शेषवाचिनानारायणशब्दार्थपर्यवसानोपपत्तेः अचितः सर्वकारणत्वा नुपपत्तेरीक्षणार्थविरोधाच्च रुद्रादीनामनपहतपाप्मावा अहमस्मी त्यादिना कार्यत्वकर्मवश्यत्वादिश्रवणाद्वासुदेवादिपदवाच्यस्य कुत्रापि कर्म वश्यत्वाच्च श्रवणात् तदुत्पत्तेश्च अजायमानो बहुधा विजाय त इत्यवताररूपत्वश्रवणात् अजायमान इति कर्मायत्तोत्पत्तिनिषेधाच्च कर्मकृतत्वस्यापोदितत्वाच्चेतरोत्पत्तेस्तथापवादकाभावाच्च ततो यदुत्तर तरमित्यनेन किमुच्यते इति चेदुच्यते त्रिमूर्तिमध्यरेक्षकत्वेनावतीर्णस्य नारायणस्य अस्येशाना जगतो विष्णुपत्नीत्यादिना जगतस्याद्भ्यः संभूत इत्यत्र पूर्वानुवाकोक्तं महापुरुषत्वं देवाहमेतमित्यनेनैव वाक्येन प्रत्यभिज्ञाप्य तस्य श्रियः पतित्वमहापुरुषत्वादिश्रवणात्तमेव स र्वोत्तरं महापुरुषं यस्मात्परं नापरमस्ति किंचित् यस्मात्प्राणी योनज्या योस्तिकश्चित्पृथक् इव स्तब्धो दिवितिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमिति प्रत्यभिज्ञाप्योपरि च सर्वानन शिरोऽग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः सर्वव्यापी च भगवानिति सहस्रशीर्षत्वादिधर्मान्प्रत्यभिज्ञाप्य तयोर्व्याप्य यो र्ध्वे प्रयुक्तस्य ततो यदुत्तरतरमिति वाक्यस्य संदर्शन्यायेन नारायणपरत्वस्यावश्यकत्वात् तत इत्यस्य शब्दतोऽर्थतश्च प्रत्यभिज्ञापितत्वे तु परामर्शत्वस्यैव न्याय्यत्वाद न्यथायस्मात्पुरुषादपरं व्यतिरिक्तं परमुत्कृष्टं नास्तीति पूर्ववाक्येनोक्तम् पुरुषमवपरा मृश्यत इत्यतिरिक्तस्यो

तत्रविषये संदेहाः कोयनियमः सत्त्वमूर्त्तावेव भक्तिः कर्त्तव्येति रजस्तमोमूर्त्तावपि भक्तिकरणं ब्रह्मज्ञानसाधकं तथाचविष्णु
भक्तिवच्छिवमपि भक्तिरपि ज्ञानसाधिका ब्रह्मणस्तुल्यत्वादित्याशङ्क्य तत्रनिर्द्धारमाह पञ्चभिः सत्त्वमित्यादिभिः ब्रह्मणो विशेष
त्वाभावेपि उपाधिबैशिष्ट्येनफल वैशिष्ट्यं ननुचैतन्य स्वरूपं भिद्यतेकेषां चिद्वैष्णवाणां मतइवतेपि गुणानब्रह्मणः तथासति उच्चावच
गुणजनकत्वेन स्वरूपमपि विलक्षणं स्यात्कार्यं वशात्तथापेक्षायानदोषः एकस्यैवस्तानभोजनांतःपुरकार्यदर्शनात् ननुपुरुषस्त्रिगुणः

सुबोधिनी ।

तस्माद्गुणप्रेरणया तत्तत्कार्यकरणं संभवतिप्रकृतेऽपितथाचेत् गुणांतरपरं पर्यायनवस्थास्यात् ततः कचित्सहजोगुणसंबन्धोक्तव्यः तथासति स्वरूपमपि भिद्येतेतिचेत् अत्रहिवहवोवादिनः पृथक् २ निरूपयन्ति सांख्यास्तुनित्यसंबन्धं प्रकृतेःसहः अन्येतुनास्त्येव संबन्धः भ्रमादेवप्रतीयतइत्याहुः भागवत सिद्धांतो भगवतिसहजं कर्तृत्वं तत्रकिंचिद्रूपं प्रकृतिपुरुष विभेदेनद्विरूपत्वमापद्यते यथाभौतिक निर्माणोभूतापेक्षा तथाप्राकृतनिर्माणे करणत्वेनप्रकृत्यपेक्षानैतावता स्वरूपेदोषोवा संभवतीति एकएवपुरुषोऽस्य जगतः उत्पत्तिस्थिति प्रलयार्थं गुणत्रयमाददानः परएवपुरुषो ब्रह्मभूतः हरिविरंचि हरइति “सर्वोद्वेगोविभाषापकवद्भवति,, इतिन्यायेन संज्ञात्रयंसंघरेत सुपांसुलुगिति लुग्वा इतिशब्दोवाद्द्वंद्वांते श्रूयमाणः सर्वत्राभिसंबध्यतेसंज्ञायाः स्वरूपमात्रत्वाच्च प्रत्ययोत्पत्तिः यथादेवदत्तेति संज्ञा इतिशब्दः प्रकारार्थश्चतेन अन्यापिसंज्ञा एकस्यवद्भ्यः संतीत्यर्थः तथाद्वैतेगुणाः कार्यार्थकरणत्वेन गृहीताअपिनिरंतर ग्रहणादुपाधिरूपा जाताः तेनयद्भजनंतदुपाधावेवपर्यवसितं भवतीतिसत्त्वोपाधिरेवसेव्य इत्यभिप्रायेणाह श्रेयांसीतितत्रैवंनिर्णयः सेवकः सेव्यं यादृशरूपं पश्यतिस्वस्यापितादृशरूपं संपादयतिसाधनानिचतानि यद्यपिअपहतपाप्मानंभगवंतम् अन्यथाकार्त्तुनशक्नुवन्ति तथापिजीव मन्यथाकुर्वत्येव ततश्चादृशेनरूपेण साधनेनवानान्यथाभावः तादृशरूपवानेवेदवरः सेव्यःनाशशंकाभावात्तयादिपुनः सेवकस्य बुद्धि नोपाधिपर्यवसायिनी तत्रयत्रकचित्सेवायामपि नकाचित्चित्ता यथाब्रह्मविदः तंयथायथोपासतइत्यत्र तथानिर्णयात् श्रेयांसिशुभफला नितत्रभजनीयरूपेषु खल्वितिसंमतिः सोपपत्तिकासानिरूपिता सत्त्वतनोरिति ननुशब्दात् दृष्टोपाधित्वमुक्तंनृणांसाधारणजीवानां नियतानांतुतेन सहोपाधिरिति सर्वसुस्थम्॥२३॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

एवं कर्मज्ञानादिकमतिक्रम्य भक्तेरेव यथाकर्तव्यत्वमुक्तम् । तथैव देवतान्तरोपासनामप्यपहाय भगवानेवोपास्य इत्युच्यते । स च भगवानेक एवापि क्रीडयावतरन्नेकोऽपि भवति बहुभूत्यैकभूतिकमितिदशमात् । तस्यावताराद्विविधाः चिच्छक्त्या मायाशक्त्या च । चिच्छक्त्या मत्स्यकूर्मादयो भजनीया एव मायाशक्त्या च ये सत्त्वरजस्तमोर्भिर्विष्णुब्रह्मरुद्रास्तेषु विष्णुरेव भजनीय इत्याह सत्त्वमिति । इह यद्यपि एक एव पुमान् आदिपुरुषः अस्य विश्वस्य स्थित्यादये स्थितिसृष्टिलयार्थं तैः सत्त्वादिभिर्युक्त एव हरिविरंचिहरा इति संज्ञा धत्ते । सन्धिरार्षः । पर इति गुणैर्युक्तोऽपि अचिन्त्यशक्त्या तेभ्यो वहिः पृथगवस्थित्यैव तेषामस्पर्शनात् परः अयुक्त इत्यर्थः । तदपि श्रेयांसि भक्तानामभीष्टानि । तत्र तेषु मध्ये सत्त्वतनोः । “भेजिरे मुनयोऽथात्रे भगवन्तमधोक्षजम् । सत्त्वं विशुद्धं क्षेमाय कल्पन्ते येऽनु तानिहेत्युत्तरश्लोकदृष्ट्या विशुद्धसत्त्वात्मकशरीरात् हरेरेव स्युः । “साक्षी चेताः केवलो निर्गुणश्चेति । सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणा इति हरिर्हि निर्गुणः साक्षात् पुरुषः प्रकृतेः परः, इत्यादिश्रुतिसृष्टिविरोधात् । हरौ मायागुणस्य सत्त्वस्य युक्तत्वेऽपि तस्ययोग एव । सत्त्वस्य प्रकाशरूपत्वादौदासीन्याच्च तेन सच्चिदानन्दवस्तुनो महाप्रकाशस्योपरागासंभवात् प्राकृतसत्त्वस्य न हि हरिशरीरारम्भकत्वम् । रजस्तमसोस्तु विक्षेपरूपत्वावरणरूपत्वाभ्यामुपकारकत्वापकारकत्वाभ्याश्च ताभ्यामानन्दस्य विक्षिप्तत्वमावृतत्वमित्युपरागसंभवात् ब्रह्मरुद्रयोरजस्तमस्तनुत्वमेवेति तयोः सगुणत्वं हरेर्निर्गुणत्वञ्च युक्तिसिद्धमेव । निर्गुणत्वेऽपि प्राकृतसत्त्वस्य प्रकाशरूपेण तत्समीपवर्त्तितया तत्र स्थितत्वाद्विश्वपालनलक्षणस्तद्धर्मोदासीन्येन हरौ प्रतीयते । न च तेन तस्य निर्गुणत्वम् व्याहृतमिति वाच्यं संयोगसमवायसम्बन्धाभ्यां प्राकृतसत्त्वस्य तत्रासम्भवात् । सामीप्यसम्बन्धेनैव तत्र स्थितत्वादिति । स्वभक्तिज्ञानस्फूर्ति साक्षात्कारादिदानेनैवासक्त्यैव । स्वभक्तपालनं तु स्वरूपभूतस्य शुद्धसत्त्वस्य धर्मोद्देशः । किञ्चात्र । ब्रह्मणो हिरण्यगर्भत्वात् ॥ नेतरोऽनुपपत्तेः १।१।१७ ॥ इति न्यायेनतस्येश्वरत्वाभावात्जीवत्वेनतद्वतिरजसिपरमेश्वरस्ययोगात्तत्रावेशादेवावतारत्वम् यदुक्तम् ब्रह्मसंहितायाम् । “भास्वान् यथाश्मसकलेषु निजेषु तेजः स्वीयं कियत् प्रकटयत्यपि तद्वदत्र । ब्रह्मा य एव जगदण्डविधानकर्त्ता गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि,, इति । शिवस्य तु जीवत्वाभावादगुणायुक्तेश्वरत्वमेव । यदुक्तं तत्रैव, क्षिरम् यथा दधिविकारविशेषयोगात् संजायते न तु ततः पृथगस्ति हेतोः । यः शम्भुतामपि तथा समुपैति कार्याद्गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामीत्यतो ब्रह्मशिवयोर्मध्येशिवस्येश्वरत्वमिति केचिदाहुः । केचित्तुतैर्युक्त इति नियामकसम्बन्धेन संयोगसम्बन्धेन सामीप्यसम्बन्धेन च योगो ज्ञेयः । तत्र सत्त्वादीनां नियामकसम्बन्धेन योगे सति पुरुषः स्वस्वरूपेण स्थितो निर्गुण एव भवति । रजसि तमसि च संयोगसम्बन्धेन योगे स एव पुरुषो ब्रह्म रुद्रश्च सगुण एव भवति । सत्त्वे सामीप्यसम्बन्धेन योगे स एव पुरुषो विष्णुः स्वरूपेण स्थितो निर्गुण एव भवतीत्याचक्षते । अतएव योगो नियामकतया गुणैः सम्बन्ध उच्यते । अतः स तैर्न युज्यते तत्र स्वांशः परस्य यः इति भागवतामृतकारिकार्थ उपपद्यत इति ॥२३॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

नित्यं परमयामुदावासुदेवेभक्तिर्कुर्वतीत्युक्तं तच्चवासुदेवस्य निःसमानाधिकत्वेसत्युपपद्येतेत्याकांक्षायांभगवतोनिःसमानाधिकत्वंदर्शयति सत्त्वमित्यादिना एकःसमानाधिकशून्यः परःपूणाः सर्वज्ञः सर्वशक्तिःपुरुषः प्रकृत्याख्यशक्तिनियन्ता “एकमेवाद्वितीयंब्रह्मपरःपराणां सकलानयत्रक्लेशादयः संति परावरेषुपुरुषएवेदं सर्वप्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः सत्यकामः सत्यसंकल्पइत्यादिश्रुति प्रसिद्धः सवैकिलायंपुरुषः पुरातनोयएकआसीदविशेषआत्मनिवासुदेवात्परोब्रह्मज्ञान्याथोस्तितत्त्वतः इत्यादिनात्रैवप्रसिद्धः श्रीवासुदेवः सर्वचेतनाचैतनप्रवर्तकोविश्वसिसृष्टुः महदादिपृथिव्यंतंसर्वविश्वकेनापिस्वांशेनजीवेनखण्डमशक्यंस्वयंसृष्ट्वापुनरस्याविश्वस्यांतरीयस्थित्यादयेस्थितिसृष्टिसंहारार्थम् येशक्तिभूतायाः प्रकृतेः सत्त्वरजस्तमइतिगुणास्तैर्युक्तः स्वावतारेणस्वांशभूतक्षेत्रज्ञद्वयेनचतानाधिष्ठायस्थितः हरिविरंचिहरइति संज्ञाः धर्मेविभर्ति संधिरार्षः तत्रसृष्ट्यर्थेस्वप्रसादविषयेनस्वशक्तिलेशोपबृंहितेनस्वांशभूतेनक्षेत्रज्ञविशेषेणारजोगुणायुक्तेनविरंचितिसंज्ञाः

पार्थिवादारुणोधूमस्तस्मादग्निस्त्रयीमयः ।

तमसस्तुरजस्तस्मात्सत्त्वं ब्रह्मदर्शनम् ॥ २४ ॥

भेजिरे मुनयोऽथाग्रे भगवन्तमधोक्षजम् ।

सत्त्वं विशुद्धं क्षेमाय कल्पन्ते येऽनुतानिह ॥ २५ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

ब्रह्मं धत्ते तथैव संहारार्थं परेण क्षेत्रज्ञेन स्वकीयसंहारशक्तिलेशोपबृंहितेन तमोगुणाधिष्ठात्रा हरइतिसंज्ञां धत्ते तथा जीवानां विश्वपालनाधिकारयोग्यतामदृष्ट्वा स्वावतारेण स्थित्यर्थं सत्त्वं गुणानियंतृतया हरिरिति संज्ञां धत्ते एवमर्कचंद्रेन्द्राद्या अपि वासुदेवेनैव तत्तदधिकारेषु नियुक्ता इति ज्ञेयम् तथा चोक्तं विष्णुधर्मोत्तरे विष्णुपुराणे च “ब्रह्माशंभुस्तथैवार्कश्चंद्रमाश्च शतक्रतुः एवमाद्यास्तथैवान्ये युक्ता वैष्णवतेजसा जगत्कार्यावसाने तु वियुज्यन्ते च तेजसा न हि पालनसामर्थ्यमृते सर्वेश्वरं हरिम् स्थितौ स्थितं महाप्राज्ञं भवत्यन्यस्य कस्याचिदिति वक्ष्यति च सृजामितान्नियुक्तो हं हरो हरति तद्वदिति तत्र तेषु त्रिगुणाधिष्ठातृषु मध्ये नृणां श्रेयांसितुसाधनसंपत्तिबंधनिवृत्तिपरमपदप्राप्तिरूपाणि सत्त्वतनोः सत्त्वनियंतुः सकाशादेव स्युः तस्य वासुदेवावतारत्वात् अतः सर्वकारणः सर्वशक्तिः सर्वज्ञः परमकारुणिकः समानातिशयशून्यः श्रीवासुदेव एव भजनीयः ॥ २३ ॥

भाषा टीका ।

यद्यपि सत्त्व रज तम ये तीनों प्रकृति (माया) के गुण हैं और इन्हीं को लेकर परम पुरुष भगवान् जगत् की स्थिति (पालन) सृष्टि और लयके निमित्त, हरि ब्रह्मा और शिव का रूप धारण करते हैं, सुतरां तीनों एक ही हैं परंतु जीवों का श्रेयतो सत्त्व मूर्ति श्री हरि ही से होता है ॥ २३ ॥

श्रीधरस्वामी ।

उपाधिवैशिष्ट्येन फलवैशिष्ट्यं सहष्टान्तमाह पार्थिवादिति । पार्थिवात्स्वतः प्रवृत्तिप्रकाशरहितादारुणाः काष्ठात्सकाशाद्भूमः प्रवृत्तिस्त्रिभावस्त्रयीमयो वेदोक्तकर्मप्रचुरः । ईषत्कर्मप्रत्यासत्तेः । तस्मादप्यग्निस्त्रयीमयः । साक्षात्कर्मसाधनत्वात् । एवं तमसः सकाशाद्ब्रह्मदर्शनं ब्रह्म प्रकाशकम् । तुशब्देन लयात्मकात्तमसः सकाशाद्भजसः सोपाधिकज्ञानहेतुत्वेन किञ्चिद्ब्रह्मदर्शनप्रत्यासत्तिमात्रमुक्तं न तु सर्वथा तत्प्रकाशकत्वं विक्षेपकत्वात् । यत्सत्त्वं तत्साक्षाद्ब्रह्मदर्शनम् । अतस्तदुपाधोपाधीनां ब्रह्मादीनामपि यथोत्तरं वैशिष्ट्यमिति भावः ॥ २४ ॥ वासुदेवभक्तौ पूर्वाचारं प्रमाणयति । भेजिर इति । अथातो हेतोरग्रे पुरा विशुद्धं सत्त्वं सत्त्वमूर्तिं भगवन्तमधोक्षजम् । अतो ये तान्नुवर्तन्ते त इह संसारे क्षेमाय कल्पन्ते ॥ २५ ॥

दीपनी ।

प्रवृत्तिप्रकाशरहितादिति । प्रवृत्तिः कर्मोत्पत्तिः तस्य हेतुः प्रकाशः दीप्तिः तद्रहितात् न हि केवलदारुसान्निध्ये होमप्रत्यासत्तिः । एवम् लयात्मके तमसि ब्रह्मज्ञानलेशोऽपि नास्ति । मथ्यमानादारुणाः सकाशात् धूममुत्पन्नं दृष्ट्वा गन्धुत्पत्त्याशंसया होमोत्पत्तिप्रत्यासत्तेः ईषदिति । एवं कर्मस्वभावे रजसि कर्मणा शुद्धस्य ब्रह्मज्ञानाशंसा रजसो विक्षेपकत्वात् न तथा सर्वदा ब्रह्मप्रकाशकत्वं किन्तु ईषदिति । प्रकाशस्वभावे तु सत्त्वे साक्षात् ब्रह्मप्रकाशः यथा अग्नौ होमः इत्यर्थः । एतदुपाधिविषयविशेषः दशमस्कन्धीयाष्टाशीतितमाध्यायस्य पञ्चमश्लोकीयस्वामिकृतटीकायां द्रष्टव्यः ॥ २४—२७ ॥

श्रीवीरराघवः ।

ननु प्रकृतिगुणत्वेन समानेऽपि कथं सत्त्वं मोक्षहेतुः कथमितरौ गुणौ तदहेतू सर्वमपि मोक्षहेतुर्न वा स्यादिति शंकायां दृष्टान्तेन गुणानां वैषम्यमुपपादयति पार्थिवादिति दारुणा इति पंचमी । पार्थिवात्पृथिवीपरिणामरूपादारुणाः काष्ठात्तावद्भूमः उत्पद्यते तस्माद्भूमादनंतरमित्यध्याद्विद्यते धूमो ह्यग्रेः पूर्वमुत्पद्यते तस्माद्भूमादनंतरमग्निरुत्पद्यते स च त्रयीमयः यथा पार्थिवदारुत्पन्नत्वाविशेषोऽपि धूमो न प्रकाशकः न च स्वर्गोद्योपयिकः अग्निस्तु प्रकाशकः त्रयीप्रतिपाद्यतारूपेण स्वर्गं प्रदधेति तयोर्दृष्टादृष्टकार्यवैषम्यसिद्धिः एवं सुषुप्तस्य पुरुषस्य तमोगुणानंतरं रजः तदनंतरं मनसो नात्रिलत्वे हेतुर्यत्सत्त्वं तदेव ब्रह्मदर्शनसाधनमितिकार्यवैचित्र्योपपत्तिरित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीवीरराघवः ।

यतः सत्त्वस्यैव ब्रह्मदर्शनत्वं तत्तत्सत्त्वप्रवर्त्तकाद्विष्णोरेव नृणां श्रेयांस्यत एव सत्त्वतनुं विष्णुमेव मुनयोऽभजन्ति । अथ तस्मादग्रे पूर्वकाले मुनयः विशुद्धं रस्तमोऽभ्यामनुविद्धं सत्त्वं सत्त्वशरीरं कतप्रवर्त्तकं भगवंतं मधोक्षजं भोजिरे उपासां चक्रिरे एवमिदं तान्मुनीननुसृत्य सत्त्वतनुं भगवंतं ये जना उपासते इत्यर्थः ते क्षेमाय कल्पन्ते श्रेयो युक्ता भवन्तीति त्वर्थः रजस्तमः प्रधानौ ब्रह्मरूपौ भजन्तस्तु नक्षेमाय कल्पन्ते पितृवन्तवत्फलभाजो भवन्तीति भावः ॥ २५ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

ननु श्रयाणां गुणानां प्रकृतत्वादविशेषणकथं सत्त्वस्यैव श्रेयः प्रतिहेतुत्वमित्याशङ्क्य सात्त्विकानामेवोत्तमत्वेन ब्रह्मविद्याधिकारित्वं प्रतिपादनाय गुणत्रितये सत्त्वगुणस्योत्तमत्वं सोदाहरणमाह पार्थिवादिति अत्रोत्तमपदमध्याहृत्य व्याख्येयमपार्थिवात्पृथिवीकार्याद्वारुणो वृक्षात् पार्थिवो धूमोत्तमः लोकोपकारकमेघरूपत्वात्तस्मात् धूमात् पार्थिवोऽग्निरुत्तमः कीदृशः त्रय्यां प्रतिपाद्यत इति त्रयीमयः सकलपदार्थप्रकाशकः अत्र यथा वृक्षधूमाग्नीनां पार्थिवात्त्वविशेषेणानिराधानेन संस्कृतो विशिष्टपुरुषार्थसिद्धये याज्ञिकैरुत्तमत्वेन पूज्यते तथा प्राकृतात्तमसस्तमोगुणाद्रजोगुणोत्तमः तस्मात्सत्त्वं परं ब्रह्मादिसकलदेवतातत्त्वप्रकाशकः यद्यस्मात्सत्त्वगुणाद्ब्रह्मदर्शनं ब्रह्मज्ञानं भवतीति शेषः यत्सत्त्वं ब्रह्मदर्शयत्यपरोक्षयतीति तस्मात्सात्त्विका एव ब्रह्मज्ञानाधि कारिण इति सिद्धम् अनेन चेतनानामपवर्गनरक्ततमः प्राप्तिर्योग्यानां श्रेयस्योऽसूचितम् ॥ २४ ॥

उक्तार्थे शिष्टाचारं दर्शयति भोजिरिति अथ तस्मात्सात्त्विकानां उत्तमाधिकारत्वात् अग्रे पूर्वमुनयो ज्ञानिनो ब्रह्मादयो धोक्षजं भोजिरे तस्माद्विदुर्गुणेषु विशुद्धं सत्त्वं क्षेमाय मोक्षाय कल्पते नेतरौ तमोरजोगुणौ भुक्तयेन कल्पन्ते इत्येकान्वयः ॥ २५ ॥

कमसंदर्भः ।

अत्र तु यत् त्रयाणामभेदे वाक्येनोपजप्तमतयो विवदन्ते तत्रेदं ब्रूमः । यद्यपि तारतम्यमिदमधिष्ठानगतमेव अधिष्ठाता तु परः पुरुष एक एवेति भेदासम्भवात् सत्यमेवाभेदवाक्यम् तथापि तस्य तत्र तत्र साक्षात्त्वासाक्षात्त्वभेदेन प्रकाशेन तारतम्यम् दुर्निवारमेवेति सदृष्टान्तमाह पार्थिवादिति । पार्थिवात् न तु धूमवदंशेनाग्नेयात् । तत एव वेदोक्तकर्मणः साक्षात् प्रवृत्तिप्रकाशरहितात् दारुणः यज्ञीयात् मन्थनकाष्ठात् सकाशात् अंशेनाग्नेयो धूमस्त्रयीमयः । पूर्वोपेक्षया वेदोक्तकर्माधिक्याविर्भावास्पदम् । तस्मादपि स्वयमग्निस्त्रयीमयः । साक्षात्तदुक्तकर्माविर्भावास्पदम् । एवं काष्ठस्थानीयात् सत्त्वगुणविदूरात् तमसः सकाशात् धूमस्थानीयम् किञ्चित् सत्त्वसन्निहितम् रजोब्रह्मदर्शनम् । वेदोक्तकर्मस्थानीयस्य ब्रह्मणस्तु तत्तदवतारिणः पुरुषस्य प्रकाशद्वारम् । यदग्निस्थानीयम् सत्त्वं तत् साक्षाद्ब्रह्मणो दर्शनम् । साक्षादेव सम्यक् तत्तद्गुणरूपाविर्भावद्वारम् । अत्र दारुस्थानीयं तमः धूमस्थानीयं रजः अग्निस्थानीयं सत्त्वं त्रय्युक्तकर्मस्थानीयं ब्रह्म । पार्थिवादिति । यथा धूमोऽंशेनाग्नेयो भवति दारु तु तथा नेति । तत्र स्वल्पं त्रयीमयत्वं भवति । एवं रजसः सत्त्वसन्निहितत्वं तथा तमसो नेति ब्रह्मसन्निहितत्वं स्वल्पं ज्ञेयम् । ततश्च त्रय्युक्तकर्म यथाग्नावेव साक्षात् प्रवर्त्तते नान्ययोस्तद्वत् परब्रह्मभूतो भगवानपि सत्त्व एवेत्यर्थः । अतो ब्रह्मशिवयोर्द्वयोरसाक्षात्त्वं श्रीविष्णोस्तु साक्षात्त्वं सिद्धमिति भावः । तथा च श्रीवामनपुराणे “ब्रह्मविष्णुवीशरूपाणि त्रीणि विष्णोर्महात्मनः । ब्रह्मणि ब्रह्मरूपः स शिवरूपः शिवे स्थितः । पृथगेव स्थितो देवो विष्णुरुपी जनाईनः” इति । श्रीदशमे च । शिवः शक्तियुतः शश्वत् त्रिलिङ्गो गुणसंवृत इत्यादौ हरिर्हि निर्गुणः साक्षात् पुरुषः प्रकृतेः परः । स सर्व्वद्वगुप्रद्रष्टा तं भजन्निर्गुणो भवेदिति । अतएव श्रीविष्णोरेव परमपुरुषेण साक्षादभेदोक्तिः । सृजामि तन्नियुक्तोऽहमित्यादिना द्वितीये । तदुक्तम् स उ एव विष्णुरिति । श्रुतिश्च पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत अथ नारायणादजोऽजायत । यतः प्रजाः सर्वाणि भूतानि । नारायणः परम् ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परम् । ऋतं सत्यम् परम् ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलमिति । एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्करः । स मुनिर्भूत्वा समचिन्तयत् तत एवैते व्यजायन्त विश्वो हिरण्यगर्भोऽग्निर्व्वरुणरुद्रेन्द्रा इति च । एवं त्रिवेदी परीक्षायामपि श्रीविष्णोरेवाराध्यत्वं स्पष्टम् । एवं भगवदवतारानुक्रमणिकासूत्राणाम् भेदमङ्गीकृत्यैव केवलश्रीदत्तस्य गणना सोमदुर्वाससोत्त्वगणना । तदेवं श्रीविष्णोरेव सर्व्वोत्कर्षे स्थिते यदन्यत्र श्रीविष्णुशिवयोर्भेदे नरकः श्रूयते तदनैकान्तिकवैष्णवशास्त्रत्वादनैकान्तिकवैष्णवपरमेव । तद्विपरीतं हि श्रूयते पाद्मोत्तरखण्डादौ । यस्तु नारायणम् देवम् ब्रह्मरुद्रादिदेवतैः । समत्वेनैव वीक्षेत स पाषण्डी भवेद्भुवमित्यादि । तथा च विष्णुधर्मोत्तरान्ते लिङ्गस्फोटनृसिंहोपाख्यानम् । विष्णुक्सेननामा विप्रः कश्चिदेकान्तविष्णुभक्त आसीत् । तस्य पृथिवीं क्रमतो दैवात् केनचिद्ग्रामाध्यक्षपुत्रेण मिलनमभूत् । तयोः संकथा चेयम् । “देवकर्मण्यशक्तिर्मे तात पूजय शङ्करम् । देवतायतनम् गत्वा तत्र तात प्रतिष्ठितम् । लिङ्गमस्ति सुरेशस्य महादेवस्य निर्मलम् । एवमुक्तः प्रत्युवाच वयमेकान्तिनः श्रुताः । चतुरात्मा हरिः पूज्यः प्रादुर्भावगतोऽथवा । पूजयामश्च नैवान्यम् तस्मात्त्वं गच्छ माचिरमित्यादिका । ततो ग्रामाध्यक्षपुत्रे तस्य विष्णुक्सेनस्य शिरश्छेत्तुमुद्यते तद्वस्तेन मृत्युमनभीप्सन् स इदम् विचारयामास । भवतु तत्रैव गच्छाम इति । ततो लिङ्गसमीपं गत्वा तस्मिन्निष्ठान्ते श्रीनृसिंहाय नम इति पुष्पाञ्जलौ विक्षिप्ते तत् श्रुत्वा पुनः शिरश्छेत्तुमुद्यतस्य तल्लिङ्गं स्फोटयित्वा निर्गतेन श्रीनृसिंहेन सपरिवारस्य ग्रामाध्यक्षपुत्रस्य शिरांसि च्छिन्नातीति । तदेतदुक्तम् स्कान्दे । शिवशास्त्रेषु तद्ग्राह्यं भगवच्छास्त्रयोगि यदिति । मोक्षधर्मे नारायणीयोपाख्याने । सांख्यश्च योगश्च सनातने द्वे वेदाश्च सर्व्वे निखिलेऽपि राजन् । सर्व्वेः समस्तैर्ऋषिभिर्निरुक्तो नारायणो विश्वमिदम् पुराणमिदम् । महाभारते । यस्तु विष्णुम् परित्यज्य मोहादन्यमुपासते । स हेमराशिमुत्सृज्य पांशुमुष्टिं जिघृति ॥ अतएवोक्तम् श्रीनारदेन । आवास्मतम् तं परिपूर्णकामं खेनैव लाभेन समं प्रशान्तम् । विनोपसर्पत्यपरम् हि घालिशः श्वलाङ्गुलेनातितितति सिन्धुम् ॥ आहिर-

कमसंदर्भः ।

धरो । हरिरेव सदा ध्येयो भवद्भिः सत्त्वसंस्थितैः । विष्णुमन्त्रं सदा विप्राः पठध्वं ध्यात केशवमिति । अत एव विष्णुमन्त्रजापकस्याधिक्यम् श्रीनृसिंहतापन्यां श्रुतौ । अनुपनीतशतमेकमेकेनोपनीतेन तत्समम् । उपनीतशतमेकमेकेन गृहस्थेन तत्समम् । गृहस्थशतमेकमेकेन वानप्रस्थेन तत्समम् । वानप्रस्थशतमेकमेकेन यतिना तत्समम् । यतीनां शतम् पूर्णमेकेन रुद्रजापकेन तत्समम् रुद्रजापकशतमेकमेकेनाथर्वाङ्गिरसशिखाध्यापकेन तत्समम् । अथर्वाङ्गिरसशिखाध्यापकशतमेकमेकेन मन्त्रराजाध्यापकेन तत्सममिति । मन्त्रराजश्च श्रीनृसिंहमन्त्र एव । अतएवोक्तम् वाराहे । जन्मान्तरसहस्रेषु समाराध्य वृषध्वजम् । वैष्णवत्वं लभेद्धीमान् सर्वपापक्षये सतीति । यस्तु श्रीभागवत एव । त्रयाणामेकभावानाम् यो न पश्यति वै मिदम् । सर्वभूतात्मनां ब्रह्मन् स शान्तिमधिगच्छतीत्यादि । तत् खलु श्रीविष्णोः सकाशात् अन्यास्वातन्त्र्यापेक्षयैव । तदुक्तं श्रीब्रह्मणा । सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरश्चि तद्वशः । विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिधृगिति । श्रीशङ्कर्षणे च । ब्रह्माभवोऽहमपि यस्य कलाः कलाया इति । यत्पादनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्ध्निर्धुतेन शिवः शिखोऽभूदिति च एतदभिप्रेत्यैवाक्तं पादोऽपि । शिवस्य श्रीविष्णोर्ये इह गुणानामादिसकलं धिया भिन्नं पश्येत् स खलु हरिनामाहितकर इति । अत्र श्रीविष्णुनेति तृतीयाया अनिर्देशादत्रैव श्रीशब्दानाञ्च श्रीमतः सर्वशक्तियुक्तविष्णोः सर्वव्यापकत्वेन तन्मास्त्वस्माद् यः शिवस्य गुणानामादिसकलम् धिया भिन्नं स्वतन्त्रं पश्येदित्यर्थः । अतो मार्कण्डेयं प्रति श्रीशिववाक्यश्चेदभेदः । न ते मय्यच्युतेऽजे च मिदामश्वपि चक्षते । नात्मनश्च परस्यापि तद्युष्मान् वयसीमहि । तत्तेभ्योऽपि सर्वत्र समदृष्टिभ्यो वयम् युष्मानेव ईमहि प्रियत्वेन जानीम इति । अथ भागवता यूयं प्रियाः स्थ भगवान् यथा । न मद्भागवातानाञ्च प्रेयानन्योऽस्थि कर्हिचिदिति चतुर्थे तस्यैवोक्तेः । अतएव तत्पूर्वम् । नैवेच्छत्याशिषः कापि ब्रह्मर्षिर्मोक्षमप्युत । भक्तिं परां भगवति लब्धवान् पुरुषेऽयम् इति श्रीशिवोक्तमहिमभक्त्या भगवति समाधिस्थस्य तस्य देव्यै महिमदर्शनार्थं हृदि च्छलेन स्वयम् शिवे प्रविष्टे विरतिर्जाता । यथोक्तं किमिदम् कुत एवेति समर्थोऽन्वरतो मुनिरिति । तच्चान्यथा न सम्भवतीति । श्रुतौ च श्रीविष्णोरेव सर्वोत्कर्ष उक्तः यम् कामये तमुग्रं कुरुमि तम् ब्रह्माणम् तं सुधामित्यादिना । तस्मात्तदीयत्वेनैव ब्रह्मरुद्रभजने न दोषः । स आदिदेवो भजतां परो गुरुरिति । वैष्णवानां यथा शम्भुरित्याद्यङ्गीकारात् । यथानुष्ठितं श्रीप्रह्लादेन । ततः सम्पूज्य शिरसा वन्दे प्रमेष्ठिनम् । भवं प्रजापतीन् देवान् प्रह्लादो भगवत्कला इति । श्रीयुधिष्ठिरेण च । क्रतुराजेन गोविन्द राजसूयेन पावनीः । यक्षे विभूतीर्भवस्तत् सम्पादयन् प्रभो इति । स्वतन्त्रत्वेन भजने भृगुशापो दुरत्ययः । यथा चतुर्थे । भृगुः प्रत्यसृजच्छापं ब्रह्मदण्डं दुरत्ययम् । भवव्रतधरा ये च ये च तान् समनुव्रताः । पाषण्डिनस्ते भवन्तु सच्छास्त्रपरिपन्थिन इत्यादि । वेदविहितमेवात्र भवव्रतमनूयते । अन्यविहितत्वे पाषण्डित्वावधानायोगः स्यात् पूर्वत एव पाषण्डित्वसिद्धेः । तस्मात् स्वतन्त्रत्वेनैवोपासनायामयं दोषः । यतश्च तत्रैव तेन श्रीजनार्दनस्यैव वेदमूलत्वमुक्तम् । एष एव हि लोकानाम् शिवः पन्थाः सनातनः । ये पूर्वं चानुसन्तस्थुर्यत् प्रमाणम् जनार्दन इति । एष वेदलक्षणः । यत्र प्रमाणं यत्र मूलमित्यर्थः । स्वतन्त्रोपासनायाम् तत् प्राप्तिः श्रीगीतोपनिषत्स्वेव निषिद्धा । येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धां यान्विताः । तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ अहं हि सर्वज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च । न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्चयन्ति ते ॥ यान्ति देवव्रता देवान् पितृन् यान्ति पितृव्रताः । भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि मामिति । अवज्ञादिकन्तु सर्वथा परिहरणीयम् । यथा पादौ । हरिरेव सदा राध्यः । सर्वदेवेश्वरेश्वरः । इतरे ब्रह्मरुद्राद्या नावक्ष्याः कदाचन ॥ श्रीभगवाक्यञ्च । यो माम् समर्चयेन्नित्यमेकान्तं भावमास्थितः । विनिन्दन् देवमीशानं स याति नरकं ध्रुवम् ॥ गौतमीये च । गोपालं पूजयेद्यस्तु निन्दयेदन्यदेवताम् अस्तु तावत् परो धर्मः पूर्वधर्मो विनश्यति । हयशीर्षा माम् पथि देवहेलननादिति श्रीनारायणवर्मणि तदागः प्रायश्चित्तम् चतुर्थे नन्दीश्वरशापञ्च संसरन्निह ये चासुमनुसर्वावमानिनमिति । अत्र विशेषजिज्ञासा चेत् परमात्मभक्तिसन्दर्भो दृश्यो । तदुक्तं ब्रह्मसंहितायाम् भास्वान् यथाश्मसकलेषु निजेषु तेजः स्वीयं कियत् प्रकटयत्यपि तद्वदत्र । ब्रह्मा य एव जगदण्डविधानकर्त्ता गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामीति । दीपाङ्गिरेव हि दशान्तरमभ्युपेत्य दीपायते विवृतहेतुसमानधर्मा । यस्तादृगेव हि च विष्णुतया विभाति गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामीति । क्षीरं यथा दीधिविफारेत्यादि । न च दीधिवृष्टान्तेन विकारित्वमायाति “तस्य श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादिति न्यायेन मुहुः परिहृतत्वात् । यथोक्तं यत् उदयास्तमयौ विवृतेर्मृदि वा विवृतादिति । दृष्टान्तत्रयेण तु क्रमेणोदं लभ्यते । सूर्यकान्तस्थानीये ब्रह्मोपाधौ सूर्यस्यैव तस्य किञ्चित्प्रकाशः । दीधिवस्थानीये शम्भूपाधौ क्षीरस्थानीयस्य न तादृगपि प्रकाशः । दशान्तरस्थानीये विष्णूपाधौ तु पूर्ण एव प्रकाशः ॥ २४ ॥

देवतान्तरपरित्यागेनापि भगवद्भक्तौ सदाचारं प्रमाणयति—भेजिर इति । सर्वं विशुद्धं विशुद्धसत्त्वात्मकमस्ति । भगवन्तं प्राकृतसत्त्वातीतञ्च । तस्य विवृतं भगवत्सन्दर्भं सप्तदशाधिकशततमवाक्यामाश्रय द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥

सुबोधिनी

आयमर्थोगूढ इति दृष्टान्तमाह पार्थिव इति ॥ प्रकाशापेक्षिणोहितेजोमृग्यतेतत्राप्यग्निः सचलोकदारुप्रतिष्ठितः तानिपुनः पृथिवीप्रकृतिकानितेषांपूर्वरूपंपृथिवीसंबन्धः वृक्षरूपइतियावत् तत्र छेदनेनशोषेणवाकाष्ठ ताजलाशकत्वेनधूमजनकत्वं तेजोशोनाग्निजनकत्वमिति तत्राप्यलौकिकाहवनीयादिदेवतासंबन्धे वेदप्रतिपाद्यत्वंतत्रलोकेकालां तराग्नीच्छायांसाध्वंभूतसंबद्धकाष्ठसंग्रहः ततः पार्थिवशब्देनोक्तं तस्मादपिधूमःशुक्लः ततोपिलोकांतरेप्रकाशार्थं द्रयीमयस्ततः पूर्वरूपं मृत्पिण्डसमानकाष्ठताअंतिममाहवनीयइति अथवाजलेद्याधारमात्रत्वंदातुः संपादयतिधूमःशोषेणपाकमग्निः एवंघटस्यमोनापकार संपादकत्वंतेजसएवोपाधिवैलक्षण्यात्तथाब्रह्मणोपि तमसालौकिकभोगसंपादकत्वं रजसाकर्मसत्त्वेनज्ञानमिति यद्ब्रह्मेतिपूर्वाक्तरूप ताउकायद्ब्रह्मतमसः तस्माद्यद्ब्रह्मरजः तदुन्नतंततोपिसत्त्वंतत्तुज्ञानरूपमेवेतिदर्शनमनुभवः अदूरविप्रकर्षेणएतदुक्तमित्यर्थः अनेनसोपहितकार्यमापेक्षितलक्षणं जनयतीत्यक्तं पूर्वश्लोकेजीवपुरः सरेणोतिविध्यानि रूपितमनेनतुब्रह्मपुरः सरेणोतिविशेषः ॥ २४ ॥

सुबोधिनी

अप्रसदाचारं प्रमाणायतिभोजिरेति ॥ आत्मार्यभजनेभगवंतमेव भोजिरेत्यात्मने पदात्तद्वयवचनादाचार दाढ्यकर्तृदोषाभावमाह मुनः । यदिति मननपर्यंतं पदार्थानुष्ठानेन सत्त्वमुक्तम् अथेत्यज्ञानदशायां भजनं निवारितं मुनयोभूत्वा पश्चाद्भजत इत्यर्थः । अग्रेसर्युगेपुरातनयुग इत्यादिवाक्यात् ब्रह्मरूपतामलौकिकरूपतां चाह पदद्वयेन भगवंतमधोक्षजमिति । उपाधेर्मुख्यताप्रतिपादनार्थं सत्त्वमितिसामानाधिकार्येन प्रतिपादनं विशुद्धमिति ब्रह्मादिषु विद्यमानसत्त्वनिवृत्तिः तेषां किं फलं जातमिति जिज्ञासायां किंतु तेषां फलं वक्तव्यं तत्तत्सेवका अपि मुच्यंत इत्याह कल्पंत इति ताननुयेतत् सेवकायेतन्मार्गवर्त्तिनोवाते पिक्षेमायस्वरूपानंदाय कल्प्यंत इत्यर्थः तत्रापि इहैव न भवांतरे तस्माच्छीशुद्धफल साधकत्वात् सत्त्वरूपमेव सेव्यमित्युक्तम् ॥ २५ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

आवरणविक्षेपप्रकाशधर्माणां तमोरजःसत्त्वनं यथोत्तरं श्रेष्ठं तथा सत्त्वस्य शुद्धसत्त्वे प्रातिकूल्याभावश्च सहष्टान्तमाह । पार्थिवात् स्ववृत्तिप्रकाशप्रवृत्तिरहितात् धूमः प्रवृत्तिस्वभावः श्रेष्ठस्तस्मादप्यग्निः प्रवृत्तिप्रकाशधर्मकः वेदोक्तकर्मसाधनत्वात् त्रयीमयः । एवं तमसो लयात्मकात् रजो विक्षेपकं श्रेष्ठम् । तस्मादपि सत्त्वं लयविक्षेपशून्यं ब्रह्मदर्शनम् । सत्त्वात् संजायते ज्ञानमित्यादेः शुद्धसत्त्वे तस्य प्रातिकूल्याभावेनोपरागाभाव उक्तः । तेन ब्रह्मदर्शने तस्य व्यवधायकत्वाभाव एव साधकत्वमौपचारिकं भक्त्या चिना ब्रह्मदर्शनासम्भव इत्यग्निमग्न्ये प्रतिपादनात् । एवञ्च अनन्दो ब्रह्मणो रूपमिति परमेश्वरस्यानन्दरूपत्वात् । माया परैत्यभिमुखे च विलज्जमाना इत्यादेर्मायागुणानां रजःसत्त्वतमसां परमेश्वरस्पर्शं स्वतः सामर्थ्याभावात् परमेश्वरेणैव स्वेच्छया तत्स्पर्शं स्वीकृतेऽपि ब्रह्मणि विक्षेपविशिष्टो विष्णौ प्रकाशविशिष्टः शिवे आवरणविशिष्ट आनन्द इत्यत आनन्दस्य प्रकाशयुक्तत्वे न क्षतिरिति विष्णुरेवोपास्य इति विवेकः । अत्र दारुणि शुद्धतेजस उपलब्धेर्धूमे तु तदनुपलब्धेर्धू मस्थानीयाद्रजसः सकाशात् दारुस्थानीयं तमः श्रेष्ठं तत्कार्यशुभ्रतावपि केवलात्मा नुभवादिति रजस्तमोगुणवतो ब्रह्मरुद्रयोर्मध्ये रुद्र एव श्रेष्ठ इति केचिदाहुः । अतो भगवदवतारत्वे त्रयाणां साम्यम् गुणोपरागानुपरागाभ्यामसाम्यश्चेत्यभेदभेदप्रतिपादकानि पौराणिकवाक्यानि सङ्गमनीयानि । अत्र असङ्गो ह्ययम् पुरुष इति श्रुतेः । परमात्मा जीवात्मा च यद्यपि स्वरूपतो गुणसङ्गरहित एव भवति तदपि परमात्मनश्चिन्महोदधित्वात् परमेश्वरत्वात् स्वातन्त्र्यात् स्वरलीलत्वाच्च । स्वेच्छयैव स्वकर्तृकेण गुणस्पर्शेन शम्भुत्वे सति गुणकार्यक्रोधादिमत्त्वेऽप्यात्मारामत्वमसंसारित्वं स्वाज्ञानापचयश्च भवति । जीवात्मनस्तु चित्कणात्वादल्पप्रकाशकत्वादीशितव्यत्वादस्वातन्त्र्यादल्पबलत्वाच्च गुणकर्तृक एव तत्स्पर्शं सति स्वज्ञानलोपः संसारश्च भवतीति विवेचनीयम् ॥ २४ ॥

अथ अत एव विशुद्धं सत्त्वं स्वरूपभूता चिच्छक्तिरेव तन्मयम् विद्याविद्याभ्यां भिन्न इति गोपालतापनी श्रुतेः । छायातपौ यत्र न गृध्रपक्षाविति स्मृतेश्च । सत्यज्ञानानन्तानन्दमात्रैकरसमूर्त्तय इति दशमाच्च । विष्णुवपुषो मायातीतत्वात् मायाशक्तिवृत्तिविधैव विशुद्धसत्त्वशब्दवाच्येति न व्याख्येयम् । ये तान् मुनीननुवर्त्तन्ते ते इह संसारे मोक्षाय कल्पन्ते ॥ २५ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

रजस्तमोऽधिष्ठातृभ्यांसत्त्वाधिष्ठातुः वासुदेवावतारतयोश्चयः प्रदत्वेन श्रेष्ठमुक्तमिदार्तिरजस्तमोभ्यां सत्त्वस्य श्रेयोद्वारत्वेन श्रेष्ठमाह पार्थिवादित्यादिना पार्थिवात् पृथिवीविकारात् दारुणः काष्ठात् धूमोऽग्निप्रत्यायकस्तस्मादग्निः श्रेष्ठः यत्स्वयीमयः कृक्यजुः सा मोक्तकर्मप्रचुरः एवंतमस्तुरजस्तस्मात्सत्त्वं श्रेष्ठं यद्यमस्माद्धेतोः सत्त्वं ब्रह्मदर्शनं ब्रह्मसाक्षात्कारद्वारभूतम् ॥ २४ ॥

अथ शब्दोद्देश्यार्थः अतोद्देश्यः सत्त्वाधिष्ठातुः सत्त्वस्य च श्रेष्ठत्वात् अग्रेये मुनयः सनकप्रभृतयः ते सत्त्वं सत्त्वनियन्तारं विशुद्धं विशेषतः शुद्धं प्राकृतदोषास्पृष्टमधोक्षजं भगवंतम् भोजिरेउपासांचक्रिरे इह ये तान्मुनीननुतदनुवर्त्तिनः क्षेमाय मोक्षाय कल्पन्ते ॥ २५ ॥

भाषा टीका ।

इस विषय को दृष्टान्तसै समझाते हैं ॥

पार्थिव (पृथ्वी के विकार अर्थात् जड़) काष्ठसै कि जिसमै न प्रवृत्ति है न प्रकाश है धूम अर्थात् धूँआ उत्तम है क्योंकि उस में प्रवृत्ति है ओर उसमें भी त्रयी मय अर्थात् वैदिक कर्म प्रधान अग्नि श्रेष्ठ है क्योंकि उसमें प्रवृत्ति और प्रकाश दोनोंही है । इसीभांति काष्ठ के समान तमो गुणसै धूमको समान रजोगुण श्रेष्ठ है और उस सै भी अग्नि के समान प्रकाशक साक्षात् ब्रह्म दर्शन सत्त्वगुण श्रेष्ठ है । सुतरां इसी भांति शिव ब्रह्मा और विष्णुको क्रमशः श्रेष्ठ जानना चाहिये ॥ १४ ॥

इसी कारण सै आगैसै मुनिजन सब, अधोक्षज (इन्द्रिय जन्यसै ऊपरहै) ज्ञान जिनका शुद्धसत्त्वमय भगवान का भजन करते आते हैं । अवभी जोजन उन मुनियों का अनुसरण करते हैं क्षेमको प्राप्त होते हैं ॥ २५ ॥

मुमुक्षवो घोररूपान् हित्वा भूतपतीन् ।

नारायणकलाः शान्ता भजन्ति ह्यनसूयवः ॥ २६ ॥

रजस्तमः प्रकृतयः समशीला भजन्ति वै ।

पितृभूतप्रजेशादीन् श्रियैश्वर्यप्रजेप्सवः ॥ २७ ॥

श्रीधरस्वामी ।

नन्वन्यानापि केचिद्भजन्तो दृश्यन्ते । सत्यम् । मुमुक्षवस्त्वन्यान् भजन्ति किंतु सकामा एवेत्याह । मुमुक्षव इति द्वाभ्याम् । भूतपती निति पितृप्रजेशादीनामुपलक्षणम् । अनसूयवो देवतान्तरानिन्दकाः सन्तः ॥ २६ ॥

रजस्तमसी प्रकृतिः स्वभावो येषाम् ते अतएव पितृभूतादिभिः समं शीलं येषाम् ते । श्रिया सह ऐश्वर्यं प्रजाश्चेप्सन्तीति तथा ते ॥ २७ ॥

श्रीवीरराघवः ।

ननु केचिद्ब्रह्मरुद्राद्युपासका अपि दृश्यन्ते सर्वेऽपि विष्णुमेव किं न भजन्त इति शंकायामुपासकानां स्वस्वगुणानुसारेणोपास्यदेवताविषयकोपासनायां रुचिर्जायत इत्याह मुमुक्षव इति द्वाभ्याम् मुमुक्षवः सत्त्वगुणप्रधानाः अनसूयवः घोररूपान् भूतपतीन् रुद्रादीन् हित्वा शान्ताः शुद्धसत्त्वप्रवर्त्तका नारायणस्य कला अवतारान् भजन्ति अनसूयव इत्यनेन विष्णुभक्तानां देवतांतरेषु तदुपासकेषु चासूया राहित्यं देवतांतरभक्तानां तु विष्णौ तत्परेषु चासूयावत्त्वं चास्तीति सूचितम् ॥ २६ ॥

रजस्तमः स्वभावास्तुजनाः समशीलान् रजस्तमः स्वभावान् पितृभूतेशान् रुद्रादीन् प्रजेशान् हिरण्यगर्भादीन् आदिशब्देन संकीर्णं देवताः सरस्वतीप्रभृतींश्च “प्रेतान् भूतपतींश्चान्ये यजन्ते तामसाजना” इत्युक्तान् भजन्ति कथं भूताः श्रीमच्चैश्वर्यमाधिपत्यं च प्रजाः पुत्रादयश्च तार्क्ष्यिता आप्तुमिच्छन्तीति तथा भूताः अनेन विष्णुभक्तानामनन्यप्रयोजनत्वमनंतस्थिरफलप्राप्तिरन्येषां त्वंतवत्फलप्राप्तिश्चेति सूचितम् ॥ २७ ॥

श्रीविजयध्वजः

इदानीमपि सदाचारं दर्शयति मुमुक्षव इति ब्रह्मादिपरमसत्त्विका वासुदेवं भजिरे इति यस्मादथ तस्मादसूयादिदोषरहितानुस्तरसंसारान् मुमुक्षवः वर्त्तमानमविष्यत्सत्त्विका अपि घोररूपान् राजसतामसान् भूतपतीन् रुद्रादीन् हित्वा शान्ताः परिपूर्णसुखात्मिकाः वासुदेवकलाः भगवन्मूर्तीः संप्रति भजन्ति भजिष्यन्ति हि चेत्येकान्वयः ॥ २६ ॥

इदानीं प्रसंगात्तामसराजससेव्यानाह रज इति श्रियैश्वर्यप्रजेप्सवः रजस्तमः प्रकृतयः पुरुषाः समशीलान् पितृभूतप्रजेशादीन् भजन्तीत्येकान्वयः “निर्दोषं हि समं ब्रह्मेति वचनात् समं ब्रह्मतच्छीलान् सेवकस्य च्छीलं सेव्यस्यापि तच्छीलमस्तीति वा समशीलान् । श्रीकामः प्रजेशानैश्वर्यकामः भूतपतीन् प्रजाकामः पितृन् श्रियं च ऐश्वर्यं च प्रजां च प्राप्तुमिच्छन्तः श्रियैश्वर्यप्रजेप्सवः ॥ २७ ॥

क्रमसंदर्भः ।

नन्वन्यान् भैरवादीन् देवानपि केचिद्भजन्तो दृश्यन्ते । सत्यम् । यतस्ते सकामाः किन्तु मुमुक्षवोऽप्यन्यान् भजन्ते किमुत तद्भक्त्येकपुरुषार्था इत्याह मुमुक्षव इति ॥ २६ ॥

ननु कामलाभोऽपि लक्ष्मीपतिभजने भवत्येव तर्हि कथमन्यास्ते भजन्ते तत्राह रज इति । रजस्तमः प्रकृतित्वेनैव पित्रादिभिः समं शीलं येषाम् । समशीलत्वादेव तद्भजने प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ २७ ॥

सुबोधिनी

इदानीं रजस्तमसोः सेवकभजनफलानां भेदेन स्वरूपं वक्तुं सत्त्वस्य स्वरूपमनुवदति मुमुक्षव इति ॥ अथ कालप्राधान्यात् सत्ययुगे सत्त्वस्य भजनमस्तु नामकथं त्रेतादिषु तद्भजनमित्याशङ्क्याह सत्त्वस्य फलं मोक्षः सन्धानसाध्यः ज्ञानं च शान्तांतःकरणसाध्यं भजनीयं च रूपं व्येयं तेन घोररूपध्यानेन चित्तमपि तथा भवति अतः अभेदेऽपि सत्त्वमूर्तेरपि घोररूपेण परिच्यज्य घोररूपांश्च पूर्वमोक्षसाधनत्वे कुलाचारेण श्रद्धया वा प्राप्तं राजसादिभजनं गुणानां स्वरूपज्ञानानंतरं परित्यज्य अथ भिन्नक्रमेण ब्रह्मांडांतर्वर्त्तित्वात् पुरुषरूपनारायणकलाः

वासुदेवपरा वेदा वासुदेवपरा मखाः ।

वासुदेवपरा योगा वासुदेवपरा क्रियाः ॥ २८ ॥

वासुदेवपरं ज्ञानं वासुदेवपरं तपः ।

वासुदेवपरोधर्मो वासुदेवपरा गतिः ॥ २९ ॥

सुवेधिनी

धर्मावताराः ज्ञानक्रियाशक्तिरूपाः मत्स्याद्यवतारान् रामादिरूपांतरेषु बुद्धिं रहिता भजंत इत्यर्थः नेदं भक्तिमार्गं भजनं किंतु जीवानां स्वपुरुषार्थसिद्धये धर्ममार्गेण तथा सति सर्वथानिःसंदिग्धमेव भजंते नृसिंहादिरूपं भक्तिमार्गेण सुविषयस्य प्राधान्यात् प्रयोजनस्य दुर्बलत्वात् सर्वा एवैव रूपाणि भजनीयानि ॥ २६ ॥

रूपांतरे भजनसामाग्र्याः स्वरूपमाहरजस्तम इति ॥ शरीरगुणस्वभावभेदेन गुणास्त्रिविधाः तत्र स्वाभाविका अनुल्लंघनीयाः शरीररूपा मौढ्यदशायामेव वलिष्ठाः धर्मरूपास्तु संगशास्त्रैर्वर्धते च तत्र ये विवेकिनोऽपि सच्छास्त्रं सत्संगं ज्ञात्वापि स्वभावतो राजसांस्तासां श्रुतादृशा-
नेव भजंते भजनं हि सख्यपर्यवसायितच्च समानरूप एव भजंतीति समानशीलानेव भजंत इति निश्चयार्थः तयोः परिकरोपितादृश इति ज्ञापयि-
तुं पितरो भूतानि प्रजाश्च तेषामीशाः कालशिवब्रह्मरूपाः ते आदिभूता येषां तान् भुद्रदेवान् भजंते तत्र श्राद्धादिना पितृभजने शक्तिभजने च धन-
प्राप्तिः फलमर्हद्वरभजने त्वैश्वर्यप्राप्तिः प्रजेशभजने प्रजायाः तत्रापि सेवाप्राप्तिस्तु दुर्लभा दातृणां तामसत्वात् ॥ २७ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

भूतपती निति पितृप्रजेशादीनामप्युपलक्षणम् । अनसूयवः तत्तद्देवानिन्दकाः ॥ २६ ॥

प्रकृतिः स्वभावः अतएव पितृभूतादिभिः समम् शीलं येषां ते श्रियेति सहार्थे तृतीया ॥ २७ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

लोके वेदे च वासुदेवोपासकः ब्रह्मरुद्राद्युपासकाश्च दृश्यंते तत्राधिकारिभेदाद्वचनस्थामाह मुमुक्षव इत्यादि द्वाभ्याम् भूतपतीन् रुद्रादीन्
बहुवचनेन पितृप्रजेशादीनां ग्रहणम् ॥ २६ ॥

समशीलाः पितृभूतपत्यादिभिः समंशीलं येषां ते ॥ २७ ॥

भाषा टीका ।

इसीसै मुमुक्षु (मुक्ति की वाछा करने वाले) जन, घोर रूप वाले भूतपतिओं को छोड़कर नारायण की शान्त कला (मूर्ति) ओं का भजन करते हैं ॥ २६ ॥

जिनकी रजोगुण तमोगुण की प्रकृति है वे पुरुष, अपने समान स्वभाव वाले राजस तामस भूत पितर प्रजापति आदि देवताओं का भजन करते हैं, क्योंकि उनको धन पुत्र ऐश्वर्यकी कामना रहती है ॥ २७ ॥

श्रीधरस्वामी ।

अतो मोक्षप्रदत्वाद्वासुदेव एव भजनीय इत्युक्तं सर्वशास्त्रतात्पर्यगोचरत्वाद्वापीत्याह द्वाभ्याम् । वासुदेवः परस्तात्पर्यगोचरो येषां ते । ननु वेदा मखपरा दृश्यन्ते इत्याशङ्क्य तेषां तदाराधनार्थत्वात्तत्परा एवेत्युक्तम् । योगायोगशास्त्राणि तेषामप्यासनप्राणायामादिक्रियापरत्वमाशङ्क्य तासामपि तत्प्राप्त्युपायत्वात्तत्परत्वमुक्तम् । ज्ञानं ज्ञानशास्त्रम् । ननु तज्ज्ञान परमेवेत्याशङ्क्य ज्ञानस्यापि तत्परत्वमुक्तम् तपोऽत्र ज्ञानम् । धर्मो धर्मशास्त्रं दानव्रतादिविषयम् । ननु तत् स्वर्गादिपरमित्याशङ्क्य गम्यते इति गतिः स्वर्गादिकलम् । सापि तदानन्दशरूपत्वात् तत्परत्वमुक्तम् । यद्वा वेदा इत्यनन्व तन्मूलत्वात् सर्वाणि शास्त्राणि वासुदेवपराणीत्युक्तम् । ननु तेषाममखयोगक्रियादिनानार्थपरत्वाच्च तदेकपरत्वमित्याशङ्क्य मखादीनामपि तत्परत्वमुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ २८—२९ ॥

दीपनी ।

वासुदेव इति । वसन्ति भूतेषु अन्तर्नीमितया इति वासुः दीपयति धीतते न कापि सज्जते इति देवः । स चासौ स चेति सर्वत्र नियामकतया तिष्ठन्नपि कापि न संक्त इत्यर्थः । वद्वा वसन्त्यत्र भूतानीति वासुः स त्व देवः सर्वत्र नियामकतया तिष्ठन्नपि नोपधिभूतः । सद्वा वसुदेव शुद्धसत्त्वं प्रकाशते इति वासुदेवः शैविकश्रमणा । वसन्ति हि खलुर्ध्वस्कन्धे (३ अ० २३ श्लो०) सत्त्वं त्रिशुद्धम् त्रिशुद्धमशुद्धिते यदीयते तत्र पुमानपावृत इति व्याख्यालेशः ॥ २४—२९ ॥

श्रीवीरराघवः ।

अथ “सर्ववेदायत्पदमाग्रतितपांसिसर्वाणिचयद्वदन्ति । इष्टापूर्तेबहुधाजातंजायमानं विश्वंविभर्त्रिभुवनस्यनाभिःतदेवाग्निस्तद्वायु-
स्तत्सूर्यस्तदुचंद्रमाः वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्यः योयोयांयांतनुंभक्तइत्युक्तरीत्याभागद्वयात्मकवेदवेद्यश्चतुर्मुखरुद्रादिशरीरकस्तदंतर्यामित
यांतवच्छ्रियैश्वर्यादिफलदश्च वासुदेवएवेत्यभिप्रायेणाहवासुदेवपराइतिद्वाभ्याम् वेदाःपूर्वात्तरभागवद्वयात्मका वेदाःवासुदेवपराःवासु-
देवःपरस्ताप्यर्थभूगिर्येषांतथाभूताः नन्वग्न्यादिदेवतोद्देश्यकयागदानहोमादिकर्मप्रतिपादकपूर्वभागस्यकथंवासुदेवपरत्वमित्यतआह वा-
सुदेवपरामखाइति मखाअग्न्यादिदेवतापूजात्मकायागादयोवासुदेवपराः वासुदेवःपरःप्रधानतयाआराध्य एषांतथाभूताःअग्न्यादि
शरीरकतयातद्रूपोवासुदेवएव मखैराराध्यइत्यर्थः केवलमग्न्यादिदेवतापूज्यमात्रत्वाभिमानेनयेमखाननुतिष्ठतितेषामपि तत्समीहितं
फलतैरविज्ञातोपिवासुदेवोग्न्याद्यंतर्यामितयाराधितःप्रयच्छतीतिभावःएवमात्राधितोतत्फलंप्रयच्छतीतिभावःतथाचचोक्तम् “अहांहिसर्व
यज्ञानांभोकाचप्रभुरेवच ननुमामभिजानंतितत्त्वेनातश्चयंवतित,,इति एवमुक्त्यन्यायतयावेदांतषु कचित्कचित्कालाग्निरुद्रोपनिषत्प्रतर्दन-
विद्यादिषु रुद्रेद्राद्युपासनात्मकायागापि रुद्रादिशरीरकवासुदेवविषयाइत्याह वासुदेवपरायोगाइतिवासुदेवः परोविषयोयेषांतइत्यर्थः
प्रायशोवेदांतेषुविहितायोगावासुदेवविषयाएव श्रूयंतेकचिदापाततोरुद्रादिविषयत्वेनप्रतीयमना अपितत्तत्प्रकरणगतैर्लगेः रुद्रादिष्वसं,
भाव्यमानैस्तच्छरीरकवासुदेवविषयत्वेनैवनिश्चीयंतइतिभावः एवमिखिलनिगमवेद्योवासुदेव एवेत्युक्तमथतत्पूर्वभागोपबृंहणात्मक
तन्मूलकस्मृत्यादिप्रतिपाद्यः स्मार्त्तक्रियाराध्यश्च सएवेत्याह । वासुदेवपराः क्रियाइतिक्रियाः स्मार्त्तः श्रौतीनांतुमखा इत्यु
क्त्वातत्पूर्ववदर्थः ॥ २८ ॥

अथ वेदांतार्थोपबृंहणार्थतयाप्रवृत्तकपिलाद्यागमोक्तप्रकृतिपुरुषविषयकज्ञानमपि प्रकृतिपुरुषशरीरकपरमात्मविषयकमेवेत्याह वासु-
देवपरंज्ञानमिति ज्ञानं प्रकृतिपुरुषविषयकं वासुदेवविषयकंविशेषणबुद्धिशब्दयोर्विशेष्यपर्यंतत्वादित्यर्थः । कपिलादिभिस्तुतथानबुद्धमिति
भावःतथावेदांतार्थोपबृंहणपरमन्वादिस्मृत्युक्तकृच्छ्राद्ययज्ञानशनादितपश्चवासुदेवाराधनरूपमित्याह वासुदेवपरंतपइति । किंवहुनासर्व
वैदिकाःस्मार्त्ताश्चधर्मास्तत्प्राप्यागतयश्च वासुदेवाधीनाइत्याह वासुदेवपरोधर्मावासुदेवपरागतिरिति ॥ २९ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

सकलशास्त्रतात्पर्यपर्यालोचनयासकलैरवश्यंसेव्यःश्रीनारायणएवेत्याभिप्रेत्याह वासुदेवपराइति अत्रवेदावासुदेवपराइत्यादिप्रतिपाद्
मन्वेतव्यम् वासुदेवगुणोत्कर्षप्रतिपादनतात्पर्यवतः मखाः संसारमदखनंतोतिनाशयंतीतिमखाःअग्निष्टोमादयःवासुदेवोद्देश्याः नान्योद्दे-
श्याः योगाःअष्टांगाः वासुदेवविषयाःश्रुतिस्मृतिविहितसंध्योपासनादिकाः क्रियाः ॥ २८ ॥
ज्ञानम् आपनिषद तपःकृच्छ्राद्ययज्ञादिकायक्लेशः धर्मादानादिः गम्यतइति गतिःफलं परलोकः अनेनहरेरखिलकृष्णवेदादिशास्त्रमुख्याविष-
यत्वेनसर्वोत्तमत्वमुक्तम् ॥ २९ ॥

क्रमसंदर्भः ।

अतो वासुदेव एव भजनीय इत्युक्तम् । सर्वशास्त्रतात्पर्यं तत्रैवेत्याह द्वाभ्याम् । अत्र योगादीनां कथञ्चिद्भक्तिसचिवत्वेनैव तत्र-
परत्वं मुख्यं द्रष्टव्यम् । वेदानां च कर्मकाण्डगताज्ञानमेव ज्ञेयम् । केषाञ्चित् साक्षाद्भक्तिपरत्वमपि दृश्यत इति । “यस्य देवे परा भक्ति-
र्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैत कथिता ह्यथाः प्रकाशन्ते महात्मनः इत्यादिः ॥ २८—२९ ॥

सुबोधिनी ।

एवंसर्वभूतौभजनंसोषणसिद्धमुपपाद्य तत्रैवसर्वप्रमाणानांसाधनानांअतत्रैवपरिसमाप्तिरित्याह ॥ वासुदेवपरवेदाइतिश्लोकद्वयेन
प्रथमाधिकारेसर्वगुणमयमितिज्ञानंमुख्यंयुक्तेः प्राधान्यात्अतः सत्त्वपरत्वंसर्वेषामितितत्वेवेदाः सान्त्विकंप्रमाणंयज्ञाश्चसान्त्विकाःयोगाः
स्तानादिक्रियाश्चज्ञानंतपः आचारःस्वर्गश्चसान्त्विकः अन्यप्राधान्यप्रतिपादकानितुशास्त्राणिप्रमाणानि किंतुराजसानितामसानिपव-
साधनान्यपिपुण्यंसर्वसान्त्विकभावः कर्त्तव्यइतिप्रथमाधिकारः एतएवमध्यमाधिकारकरणे अन्यथावक्तव्याः ॥

सुबोधिनी ।

उत्तमाधिकारेचसर्वेषामेषांचमंतः करणशोधकत्वात्सत्त्वपरत्वं सुखफलत्वाच्चसुखस्यसात्त्विकत्वात्शुद्धांतः करणोस्फुरितब्रह्मानंदस्यापिसात्त्विकत्वंसर्वाणि पंचशास्त्राणिश्रुतिसांख्ययोगपशुपतिवैष्णवाख्यानिमुख्यानिअंगभूतंचधर्मशास्त्रं सर्वेषांतत्वेदं वैष्णवंशास्त्रं पशुपतिमतंतुपरमतोपन्यासेनोक्तम् अपेक्षितरूपेणप्रमाणं नतुसर्वथातत्रयावदन्येषांचत्रयाणां धर्मशास्त्रस्यचनैकवाक्यतातावन्न वैष्णवशास्त्रस्यदाढ्यमित्येक वाक्यतानिरूप्यतेतत्रप्रथमं वेदवेदार्थोपपन्नतथासांख्यंतदुक्तंपरमसा धनंतपश्चधर्मशास्त्रं तदुक्तंचगतिश्चतदेतत्सर्वं वासुदेवपरमित्यर्थः ॥ २८—२९ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

ननु वेदैरेव पित्रादयो भजनीयत्वेनोच्यन्ते तेषां को दोषस्तत्राह । वासुदेव एव परस्तात्पर्यगोचरो येषाम् ते “कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता । मयादौ ब्रह्मणो प्रोक्ता धर्मो यस्याम् मदात्मक” इति । किम् विधत्ते किमाचष्टे इत्यतो माम् विधत्तेऽभिधत्ते मामित्यादि भगवदुक्तेस्ते वेदतात्पर्यमबुद्धैव पित्रादीन् भजन्तीति भावः ननु वेदानां मखयोगादिपरत्वम् तत्र तत्र प्रकटं दृश्यते । सत्यम् “स्वं लोकम् न विदुस्ते वै यत्र देवो जनार्दनः । आहुर्धूम्रधियो वेदम् सकर्मकमतद्विद” इति श्रीनारदोक्तेर्मखयोगादौ वेदस्य तात्पर्याभावात् धर्मो यस्यां मदात्मक इति श्रीभगवदुक्तेः । “तेपुस्तपस्ते जुहुवुः सस्नुरार्या ब्रह्मानुचूर्णाम गृणन्ति ये ते” इति श्रीदेवहूत्युक्तेः । “यथा तरोर्धूलनिषेचनेनेति नारदोक्तेश्च वासुदेव एव तात्पर्यावगमाच्च सर्ववेदार्थः केवला भगवद्भक्तिरेवेति । यद्वा मखस्य वासुदेवभुजाद्यङ्गविभूतीन्द्रादिवेताराधनमयत्वेन वासुदेवपरत्वमादिभरतचरिते प्रसिद्धम् । योगस्यापि भगवद्भ्यानादिपरत्वं कापिलेये प्रसिद्धम् । कर्मणामपि तत्समर्पणम् विना फलासिद्धेस्तत्परत्वम् ॥ २८ ॥

ज्ञानतपसोर्ब्रह्मपरत्वमेव कर्मयोगस्य पूर्वश्लोकोक्तेः धर्मपदेन परमधर्मः श्रवणकीर्तनादिर्गतिस्तत्प्राप्यप्रेमापवर्गादिस्तयोस्तु वासुदेवपरत्वमेव ॥ २९ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

पुंसामेकांततः श्रेयस्तन्नः शंसितुमर्हसीत्युपायप्रश्नेकृते उपायाकांक्षायांसत्यामतः साधोऽत्रयत्सारंसमुद्धृत्यमनीषया ब्रह्मिनःश्रद्धावानां नामित्युपेयाकांक्षापूरणार्थं सर्वशास्त्रसारंब्रूहीतिप्रश्नः कृतस्तत्रोत्तरमाह वासुदेवपरावेदाइति वासुदेवः परोमुख्योविषयोयेषांतेवासुदेवपराः “सर्ववेदायत्पदमामनंतीतिश्रुतेः वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्यइति श्रीमुखवचनाच्च पूर्वोक्तः सपरिकरोभाक्तियोगउपायः सर्वशास्त्रसारंवासुदेवतत्त्वं तदेवोपेयमितिभावः वेदानांनानार्थपरत्वमाशंक्यवेदोक्तरीत्यैवसर्वश्रुतीनांवासुदेवेसमन्वयमाह वासुदेवपरामखाः मखायज्ञाः विवित्सोत्पादनद्वारावासुदेवपराः “तमेवमात्मानं ब्राह्मणाविविदिशंति यज्ञेनदानेनतपसानाशकेनेतिश्रुतेः योगाः इंद्रियसंयमादयः वासुदेवपरा एव “यदापंचावतिष्ठंतेज्ञानानिमनसासह बुद्धिश्चनविचेष्टतेतामाहुः परमांगतिमिति श्रुतिप्रोक्ताः समनस्केंद्रियबुद्ध्यादिसंयमोवासुदेवध्या नार्थः बहुवचनेन “यदहरेवविरजेतदहरेवपरिव्रजेदितिश्रुत्युक्तः वैराग्ययोगोगृह्यते क्रियाः सर्वाः वेदोक्ताः वासुदेवपराः “यत्करोषियद् आसियज्जुहोसिददासियत् यत्तपस्यसि कौंतेयतत्कुरुष्वमदर्पणमिति श्रीमुखोक्तेः ॥ २८ ॥

ज्ञानंज्ञानप्रधानमुपनिषद्ब्रह्मस्यम् वासुदेवपरमेव तपःतीर्थवासदेहशोषणव्रतनियमादिरूपंवासुदेवपरमेव धर्मःस्वस्ववर्णाश्रमधर्मः वासुदेवपरः गतिरचिरादिमार्गरूपावासुदेवपराएव ॥ २९ ॥

भाषा टीका ।

वासुदेव ही मोक्ष दाता हैं: उससे मुमुक्षुओं को उनका ही भजन करना चाहिये. यहतौ सिद्ध कर चुके. अब समस्त शास्त्रों का तात्पर्य भी वासुदेव ही हैं इससे भी बेही भजनीय हैं यह स्थापन करते हैं ।—

समस्त वेदों का तात्पर्य वासुदेव ही हैं “वेदों मेंतौ अग्निष्टोम बाजयेय आदि यज्ञों का वर्णन है.” यज्ञ भी सब वासुदेव पर हैं क्यों कि उनहीं के आराधन रूप हैं । योग शास्त्रभी वासुदेव पर है “योगशास्त्र में तो आसन प्राणायाम आदि क्रिया है” क्रिया भी वासुदेव पर है क्योंकि उनकी प्राप्ति का उपाय है । ज्ञान शास्त्रभी वासुदेव पर है । तपभी वासुदेव पर है । धर्मशास्त्र भी वासुदेव पर है “धर्म शास्त्र में तौ दान व्रत आदिका प्रतिपादन है” दान व्रत आदि कि गति भी वासुदेव ही हैं ॥ २८ ॥

जगत् की सृष्टि स्थिति प्रलयका कारण, और जो जगत् में प्रवेश कर नियमन करता है उसी का सब शास्त्र प्रति पादन करते हैं. सब वासुदेव पर क्यों होंगे ? वह वासुदेव ही है । उसी विभु और अगुण अर्थात् प्राकृत गुण रहित भगवान ने अपनी गुणमयी, कार्य कारण रूपा माया से आगे इस जगत् को सृजा है ॥ २९ ॥

स एवेदं ससर्जाग्रे भगवानात्ममायया ।

सदसद्रूपया चासौ गुणामय्याऽगुणोविभुः ॥ ३० ॥

तया विलसितेष्वेषु गुणेषु गुणवानिव ।

अन्तःप्रविष्ट आभाति विज्ञानेन विजृम्भितः ॥ ३१ ॥

श्रीधरस्वामी ।

मनु जगत्सर्गप्रवेशनियमादिलीलायुक्ते वस्तुनि सर्वशास्त्रसमन्वयो दृश्यते कथं वासुदेवपरत्वं सर्वस्य । तत्राह स एवेति चतुर्भिः
एतेरेव श्लोकैस्तस्य कर्म्मार्थयुदाराणि ब्रूहि इति प्रश्नस्योत्तरम् । सदसद्रूपया कार्यकारणात्मिकया । अगुणश्चेत्यन्वयः । स्वतो निर्गुणो-
ऽपि सन्नित्यर्थः ॥ ३० ॥

भगवतो जगत्कारणत्वमुक्तम् प्रवेशनियमलक्षणां लीलांमाह तथेति । विलसितेषु उद्भूतेषु गुणेषु आकाशादिषु अन्तः प्रविष्टः सन् ।
गुणवानिव मदधीना एते गुणा इत्यभिमानवानिव । न तु वस्तुतस्तथा । यतो विज्ञानेन चिच्छक्त्या विजृम्भित अत्युज्जितः ॥ ३१ ॥

दीपनी ।

प्रश्नस्य पूर्वार्धाद्यान्तर्गतसप्तदशश्लोकोक्तस्य उत्तरं भवतीति शेषः ॥ ३०—३१ ॥

श्रीवीरराघवः ।

कथंवेदादीनां वासुदेवपरत्वमित्याशंकायां "तदात्मानं स्वयमकुर्वतेत्युक्तरीत्या सूक्ष्मं चिदचिद्विशिष्टं स्वात्मानं जगद्रूपेण पीरणमय्यतत्तद्रूपेण वासुदेवस्यैवावस्थानाद्वासुदेवात्मकां विनावस्त्वभावादित्याह स इति द्वाभ्याम् । अग्रे सृष्टेः प्राक्स एव वासुदेव एव नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मं चिदचिच्छरीरकतयावस्थितइत्यर्थः एवकारेण तच्छब्दपरामृष्टं भगद्वाचकं वासुदेवशब्दावयवार्थेन चेदलब्धम् । यद्वा इदं परिदृश्यमानं जगदग्रे सृष्टेः प्राक्स एवासीदित्यध्याहारः । "सदेवसौम्येदमग्र आसीदिति स्थानप्रमाणात् । एवं चेदमित्यनेन नामरूपविभागभिन्नं जगन्निर्दिश्यतस्य वासुदेवरूपेणावस्थानोक्त्यावियदादिवस्त्वन्तरव्यावर्तकैवकारप्रयोगेण च "प्रकृतिपुरुषं चैव विद्वन्नादी उभावपीति स्मृत्यनुरोधाच्च अन्यथान कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादित्युक्तन्योन्याकृताभ्यागमकृतविप्रणाशादिदोष प्रसंगाच्च सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं च लब्धम् । सृष्टेः प्रागेवमव स्थितो भगवानात्मनः स्वस्य मायया स्वशरीरभूतया गुणं अय्या सत्त्वादिगुणप्रचुरतया सदसद्रूपयामहदादिपृथिव्यन्तकार्यकारणरूपेण परिणाम माणाया विभुर्व्यापकः सदसद्रूपेण्यन्तरात्मतयानुप्रविष्टइत्यर्थः । अथागुणः व्याप्यतद्रूपैरस्पृष्टइदं जगत्ससर्ज ॥ ३० ॥

एवं समष्टिव्यष्ट्यवस्थां चिदेतर्यामितया तत्कारणतया च तद्रूपेणावस्थानमुक्तम् । अथोभयावस्थप्रकृतिसंसृष्टजीवशरीरकतया तदन्तरा-
त्मतया तद्रूपेण वासुदेवस्यैवावस्थितिमाह तथेति । तयात्ममायया विलसितेषु रचितेषु एषु परिदृश्यमानेषु गुणशब्दोलाक्षणिकः गुण-
कार्यभूतशब्दादिस्तबपर्यन्तेष्वित्यर्थः विज्ञानेन जीवेन "विज्ञानं यज्ञतनुतेय आत्मनि तिष्ठन् यो विज्ञानेति तिष्ठन्निति श्रुतिप्रयोगात् तेन विजृम्भितः
विशिष्टतच्छरीरकइत्यर्थः । "यस्य विज्ञानं शरीरम्, इति श्रुतेः यद्वा विज्ञानरूपेण विजृम्भितः भाष्यमाणः तच्छरीरतया तदन्तरात्मतया च तद्रूपेण प्रकाशमानइत्यर्थः । अन्तःप्रविष्टः जीवद्वारा देवादि । शरीरेष्वनुप्रविष्टः गुणवानिव साक्षाद्देवादिशरीरतच्छरीरकजीवगतधर्मवानिवाभाति
इव शब्दस्यायमभिप्रायः । "काठिन्यवान्यो विभर्ति नृसिंहरूपी भगवांश्चेतइत्यत्र काठिन्यश्चेत्यादिवच्छरीरभूतजीवे देयसंबन्धः । नतु शरीरिणि
वासुदेवे इति । तथा तस्यैकस्यैव देवादिशरीरभेदेनानेकधावस्थितिश्चेति ॥ ३१ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

अत्र हेतुमाह स एवेति यः सर्ववेदांतादिमुख्यविषयः परमसात्त्विकब्रह्मादीष्टदेवता वासुदेवः सोसावेवागुणः सत्त्वादिगुणविधुरः
मुख्यकारणं वा विभुर्व्याप्तः भगवान्पारायणः अग्रे सृष्टेः पूर्वमात्ममायया स्वेच्छयानिमित्तं कारणरूपया सदसद्रूपया व्यक्ताव्यक्तरूपया
गुणामय्या सत्त्वादिगुणात्मिकजडप्रकृत्योपादानकारणरूपया चेदं जगत्ससर्जत्येकान्वयः अतो विष्णुरेव सत्यजगत्संसृष्टत्वात्सर्वोत्तमइत्यर्थः ३०
नियन्तृत्वमपि तदेकनिष्ठमित्याह तथेति सहस्रः तया सदसद्रूपया विलसितेषु भूतभौतिकदेहेन्द्रियाद्यात्मना परिणतेष्वेषु गुणेषु अन्तः
प्रविष्टो गुणवान् जीव इवाभाति अज्ञानाभितिशेषः कुतः विज्ञानेन विजृम्भितः विज्ञानपूर्यः इदं हेतुगर्भविशेषणानानाकर्मविपाकिनां जीवानां
विज्ञानाभावादस्य परिपूर्णत्वात्तेन नियम्यत्वं तेषामिति भावः ॥ ३१ ॥

तयेत्यण्डसंस्थितः पुरुषः ॥ ३१ ॥

शात्वाभिर्गुणात्वं वतते जगत्कृतृत्वेन स्वाभाविकगुणवस्त्वधिपपद्यते इति ॥ ३० ॥
यवं भगवतः विश्वरचनात्मकं कर्म दर्शयित्वा प्रवेशलक्षणं कर्म दर्शयति । तयेति । तया गुणमय्या विलसिते पुरचितेषु गुणकार्येषु मद्य-
दादिस्तं वपर्यतेषु भगवान् विज्ञानेन ज्ञानस्वरूपेण स्वांशेन जीवेन स्वकृतपुण्यापुण्यकर्मफलभोगाय विजृम्भितः प्रवर्तितः यद्वा विज्ञानेन
जीवकर्मफलदानाय स्वसंकल्पेन विजृम्भितः प्रवर्तितः अतः प्रविष्टः गुणवान् इव वैषम्यनैर्घृण्यलक्षणा लौकिकगुणयुक्त इव आभाति-
प्रतीयते ननु वैषम्यनैर्घृण्यवान् । तत्तत्कर्मसापेक्षत्वात् ॥ ३१ ॥

यथा ह्यवहितो वह्निर्दारुष्वेकः स्वयोनिषु ।

नानेव भाति विश्वात्मा भूतेषु च तथा पुमान् ॥ ३२ ॥

असौ गुणमयैर्भावैर्भूतसूक्ष्मेन्द्रियात्मभिः ।

स्वनिर्मितेषु निर्विष्टो भुङ्क्ते भूतेषु तद्गुणान् ॥ ३३ ॥

भाषा टीका ।

उसी माया से उत्पन्न आकाश आदिक गुणों में प्रविष्ट होकर गुणवान् से प्रतीत होते हैं. वास्तव में स्वयं विज्ञान मय चिच्छक्ति से पूर्ण हैं ॥ ३० ॥

श्रीमगवान् तिस्रसदसद्रूप माया करके प्रकाशमान इन गुणों में भीतर प्रवेश होकर गुणवाले के सदृश प्रकाश होते हैं वस्तुतः अनुभव रूप ज्ञान से विशेष प्रकाशित हैं ॥ ३१ ॥

श्रीधरस्वामी ।

बहुरूपत्वलीलामाह यथेति । स्वयोनिषु स्वाभिव्यञ्जकेषु । अवहितो निहितः । विश्वात्मा पुमान् परमेश्वरः । भूतेषु प्राणिषु । अन्तर्-
योमिणोऽपि प्रतियोगिनानात्वेन नानात्वमिवोच्यते । क्षेत्रज्ञरूपेण वा ॥ ३२ ॥

भोगरूपां लीलामाह असाविति । असौ हरिः भूतसूक्ष्माणि च इन्द्रियाणि च आत्मा मनश्च तैः स्वयं निर्मितेषु भूतेषु चतुर्विधेषु
इति भोगे स्वातन्त्र्यं द्योत्यते । तद्गुणान् तत्तदनु रूपान् विषयान् इच्छया भुङ्क्ते भोजयतीति शिजर्थो वा ज्ञेयः । पालयतीति वा । तदा-
त्त्वात्मनेपदमार्थं भुजोऽनवने ॥ १।३।६६ ॥ इति स्मरणात् ॥ ३३ ॥

दीपनी

प्रतियोगिनानात्वेन उपाधिनानात्वेनेति पूर्वोच्चार्याः ॥ ३२ ॥

भुजोऽनवने इति पाणिनीयव्याकरणस्य प्रथमाध्यायीयतृतीयपादस्य षट्षष्टितमं सूत्रम् ॥ ३३ ॥

श्रीवीरराघवः

एतदेवदृष्टान्तमुखेनोपपादयति । यथेति । अभिव्यक्तिस्थानमात्रं योनिशब्देनोक्तम् ननु तदु पादानेन हि प्रकृतिर्जीवस्योपादानं नवावन्हेर्दा-
र्भुपादानं किन्तु निमित्तम् । "अग्रेणः पृथ्वीति हि सृष्टिक्रमः यथा दारुभ्यो वह्निर्वहति । व्यतिरिक्तं एवावसन् स्वयोनिषु स्वाभिव्यक्ति-
स्थलेषु दारुषु नानेकधेव भाति ज्वलति । अग्नित्वस्यैकरूपत्वेऽपि तार्ण्यपाण्यशाखादिभेदान् भाति एवं प्रकृतिपरिणामरूपदेहेष्वभिव्यक्तो जी-
वो ज्ञानानन्दरूपत्वेनैकरूपोऽपि देवोऽहं मनुष्योऽहमिति देवादिभेदभिन्नो भातीत्यर्थः । पुमशब्दो जीववाची तच्छरीरपरमात्मपर्यंतः पुमान् विश्वा-
त्मा जीवशरीरकः सर्वेश्वर एक एव देवादिरूपेण नानाभातीत्यर्थः । दारुषु भूतेष्विति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरेष्येयबहुत्वोक्त्या यथा ह्यस्वत्वस्थू-
कत्ववक्रत्वादिभेदश्च दारुगत एव नाग्निगतः तथा देवत्वाश्च तदुःखत्वादिभेदोऽपि न विश्वात्मगतः किन्तु देवादिशरीरदारुभेदस्तद्वत तच्छरीरक-
जीवगत इति सूचितम् । वह्निर्विश्वात्मेत्येकत्वनिर्देशेनाग्निवद्विश्वात्मनोऽपि सर्वत्रावस्थितस्य स्वरूपतः स्वभावतो वानावस्थांतरापत्तिरिति
सूचितम् । इयांस्तु विशेषः दारुष्वग्निः साक्षादभिव्यक्तो नानाभाति दार्ष्टान्तिके जीवद्वारा देवादिरूपेण नानाभाति इति जीवविशिष्टदेवादि-
शरीराणामेवाधिष्ठेयत्वात् ॥ ३२ ॥

यथा विश्वात्मनः स्वशरीरभूतप्रकृतिपुरुषद्वारा देवादिरूपेण नानाभातेनैव सुखदुःखादिभोक्तृत्वं तन्निमित्तकर्तृत्वं च स्वशरीरभूतजीवद्वारा-
दैवस्वतस्कृतदुःखग्रहितइत्याह ॥ असाविति असौ विश्वात्मा गुणमयैः सत्त्वादिगुणपरिणामरूपत्वेन तत्प्रचुरैर्भूतसूक्ष्मादिरूपैर्भावैः पदार्थै-
स्तत्र भूतानि पृथिव्यादीनि सूक्ष्माणि गंधादीनिन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि वागादीनि कर्मेन्द्रियाणि पादादीनि चात्मांतःकरणं जीवो वाप-
भिः स्वेनैव कर्त्रा निर्मितेषु भूतेषु देवादेषु निर्विष्टः जीवद्वारा नु प्रविष्टः तद्गुणान् पृथिव्यादिभूतगुणान् गंधादीनि विषयान् भुङ्क्ते जीवद्वारा विषयान्
भुङ्क्ते न तु स्वत इत्यर्थः । भोक्तृत्वसमव्याप्तकर्तृत्वमप्यत्र विवक्षितं जीवद्वारा पुण्यापुण्यरूपाणि कर्माणि च करोतीत्यर्थः ॥ अत्र विश्वात्मेत्यु-
च्यमानं भोक्तृत्वं कर्तृत्वं च प्रयोजककर्तृत्वं विवक्षितम् ॥ ३३ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

नचस्थानभेदाद्वयस्यहरेर्भेदाशंकाकार्येत्याह यथेति यथैकोवन्दिः स्वस्वयोनिषु स्वस्यव्यक्तिस्थानेषु दारुणुष्ववहितः भूतानामवश्य-
तयास्थितः नानेवभातिमथनादिनेतिशेषः दारुणामानन्त्याच्चैकोविश्वात्माविश्वव्याप्तः पुमान्भूतेषुप्रविष्टोनानेवभाति ननुनाना
“नेहनानास्ति किंचनोतिश्रुतेः अग्नेः कश्चिद्विशेषसंभवोपि नास्य कश्चिद्विशेष इति शब्दार्थः ॥ ३२ ॥

नचतुर्भगशरीरेषुप्रविष्टस्यजीववत्तुः स्वभोगः संभाव्यतइत्याह असाविति असौ परमात्मा सत्त्वादिगुणमयैः सत्त्वादिगुणविकारैः भूत
सूक्ष्मेन्द्रियात्मभिः पञ्चमहाभूतपञ्चतन्मात्रादशेन्द्रियमनोभिर्भावैः तत्त्वरूपादानरूपैः स्वनिर्मितेषुस्वेनतत्त्वेषुप्रविष्टेनविरचितेषुभूतेषुनिर्विष्टः
योगैश्वर्यादसंगतयाप्रविष्टस्तद्गुणानानंदादीनेवभुंक्ते नतुदोषनिमित्ततुः खादीन् तस्माद्तुर्भगशरीरस्थत्वेऽपिनतुः स्वादिभोगस्तस्यस्वातं
त्र्यादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

क्रमसंदर्भः ।

यथेति । सर्वभूतस्थः पुरुषः ॥ ३२ ॥

असाविति तत्तल्लीलावान् ॥ ३३ ॥

सुवोधिनी ।

एवमन्तर्यामिभावंनिरूप्यजीवभावंनिरूपयन्नानात्वलीलामाह यथेति अवस्थितेरितिकाशकृत् ॥ १४ ॥ २२ ॥ इतिवत् केनचिद्रूपेणावस्थि-
तोभगवानेवजीवइति तद्रूपमुच्यतेदारुणयथावन्दिस्तथाभूतभौतिकेषुजीवः सचैकः उपाधिव्यतिरेकेणस्वतोवैलक्षण्यभावात् यथामथन
व्यतिरेकेणकाष्ठेष्वग्निर्नप्रतीयते तथायोगव्यतिरेकेणांतःकरणजीवः यथाकरचरणाद्यवयवाः शरीरेभ्योनभिद्यते यथामहाकाष्ठेसर्वत्रैकएव
विद्यामानोमथनस्थानेषूपृच्छति तथाप्रतीयतेचभेदः सचनप्रामाणिकः महाकाष्ठेएकस्यैववन्हेः सिद्धत्वात्तथाकाष्ठबहुत्वेऽप्यनुमंतव्यमएवंस
र्वेषुदेहेषुसर्वेषुभूतेषुचतिरोहितः समवस्थितःसजीवइतिहिशब्दार्थः किंच यत्रहिआविर्भवति तत्र तिष्ठतीतिनिश्चितं योगेनज्ञानेनवाऽयंसर्व
त्रआविर्भवति अतस्तानिभूतानियानिरूपाणि तेष्वेकएववन्दिर्नानाप्रतीयतइत्यर्थः किंच विश्वात्माचायंविश्वस्यैकमेवहिस्वरूपंएकवचनप्रयो-
गात्तस्यात्माकथमनेकोभवेत् उपाधिभेदात् भेदइवप्रतीयतेचकाराद्भौतिकेषु किंच पुमानयंब्रह्मांडविग्रहः स्वरात्पुरुषएकएवसर्वत्रब्रह्मांडे
तस्यचावयवभूतानिमध्यस्थानिभूतानिभौतिकानिच तेषांभेदप्रतीतावपिपुरुषोनभिद्यते यथाकरचरणादिषुनानाभेदप्रतीतावपिअधिष्ठातु
र्भेदः तथासर्वत्रब्रह्मांडेपुरुषस्येति ॥ ३२ ॥

एकएव सर्वत्रगुणानेव प्रतीयमानो जीवइत्युक्तंभवति । तद्रूपेणैवभोगलीलेत्याह । असाविति चतुर्विधाहिसदृशसृष्टिः अंतःकरण-
मिन्द्रियाणि तन्मात्राणिभूतानिचेति । तानि त्रिगुणात्मकानि । गुणमयत्वकथनात् स्वांशरूपतानिरूपिता । तैर्निर्मितेषु देवतीर्यङ्मन-
दिषु भूतेषुनितरांविष्टः अनध्यासेनस्थितोभुंक्ते । विषयानात्मसात्करोति भोगमुत्तरत्रस्पष्टीकरिष्यामः । एतावताभोगसृष्टिभेदउक्तो-
भवति । साक्षात्सृष्टेः पूर्वनिरूपणात् मायाकरणकत्वाच्चापि हेतुभूतादीनां करणत्वंकर्तृत्वंस्वस्मिन्निर्मितेषु स्वार्थवानिर्मितेषु स्वेनवानि-
र्मितेष्वितिगुणास्त्रयः । तत्रसात्त्विकमंतःकरणम् । सात्त्विकराजसानीन्द्रियाणि । राजसतामसानि तन्मात्राणितामसानिभूतानिचेति ।
धर्मार्थकाममोक्षचतुर्विधपुरुषार्थसिद्ध्यर्थंचतुर्द्धाभेदः । देहेनधर्मः तन्मात्रैरर्थः इन्द्रियैः कामः अंतःकरणेनमोक्षइति । तत्रजीवस्यैकत्रमुख्य
तयास्थितोअन्येह्यंगभावम् प्राप्नुवंति । अतएवतद्गुणान्चतुर्विधपुरुषार्थरूपान्भुंक्तइत्युक्तम् ॥ ३३ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

अवहितः सदास्थितो यथा तथा विश्वात्मा अन्तर्यामी भूतेषु प्राणिषु । यदि तेष्वेवाग्निर्मथनेन प्रकटीकृतः स्यात् तदा तान्येव दारु-
णुणि दहति एवमेव श्रवणादिभिः साधनैः साक्षात् कृतः परमात्मा मायिकमुपाधिम जीवस्य दूरीकरोतीति ध्वनिः ॥ ३२ ॥
असौ विश्वात्मा भूतसूक्ष्माणि विषयाश्च इन्द्रियाणि च आत्मा मनश्च तैर्गुणमयैर्भावैः स्वनिर्मितेषु देवतिर्यगादिषु भूतेषु निर्विष्टः
प्रविष्टः सन् तद्गुणान् तदनुरूपान् विषयान् वैषयिकसुखानि भुङ्क्ते इति जीवानां भोक्तृत्वमन्तर्यामिणा विना न सिद्ध्यतीति वा
जीवस्य तदीयतदस्थशक्तिद्वारा जीवद्वारा स्वयमन्तर्यामी भुङ्क्ते इति प्रयुज्यते । भोजयति जीवानिति शिजर्थो वा श्वेयः ॥ ३३ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

अथप्रेरणारूपकर्मभगवतोदर्शयति यथेति आर्द्रशुष्कोत्तमा धमादिषुस्वयोनिषुस्वाभिव्यक्तिस्थानेषुदारुषु वन्दिरेकएव अवहितः समा-
स्थितः नानेवभाति तत्तत्काष्ठस्वभावाजुसारेणसर्वप्रतापकोपि अल्पानल्पप्रात्याग्रात्यतयानानेवभाति नतुनानातथाविश्वात्मासर्वात्मा
पुमान् परमपुरुषः भूतेषुस्थावरजंगमेषु हन्यहंत्वादेषु एकएवप्रेरकतयासमास्थितः तत्तत्कर्मानुगुण्यात् अन्योन्यविषमप्रेरकतयानाने
वप्रतीयतेनतुनानेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भावयत्येष सत्त्वेन लोकान् वै लोकभावनः ।
लीलावतारानुरतोदेवेतिर्यङ्गरादिषु ॥ ३४ ॥

(१)

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां
प्रथमस्कन्धे नैमिषीयोपाख्याने श्रीभगवदनुभाववर्णन-
नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

—:—:—

सिद्धान्तप्रदीपः ।

अथस्वभक्त्यश्वार्तिनोवासुदेवस्यस्वभक्तार्पितपदार्थभोगरूपं कर्म दर्शयति असाविति असौ विश्वात्मा भूतसूक्ष्मेन्द्रियात्मभिः भूतसूक्ष्मा-
णि च समनस्कानि वागादीनि यानीदियाणि च जीवरूपा आत्मानश्च तैः गुणमयैः सत्त्वादिगुणप्रचुरैः जीवानामपि गुणमयो भयदेह योगात्तन्म-
यस्त्वमुपचर्यते एवंविधैश्चिद्विद्रूपैर्भावैः स्वेन भगवतानिर्मितेषु भूषु ब्रह्मादिस्तं वपर्यतेषु निर्विष्टः तद्गुणान्मुक्ते "अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता-
च प्रभुरेव च पञ्चगुणफलतोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति तदहं भक्त्युपहतमश्नामि प्रयतात्मन" इति श्रीमुक्तोक्तेः ॥ ३३ ॥

भाषा टीका ।

बहुरूप लीला कहते हैं जैसे अपने प्रकाश निमित्त कारण अनेक काष्ठोंमें छिपा हुआ अग्नि एक ही अनेकसा प्रतीत होता है तैसे ही
अनेक जीवोंमें व्यापक परमपुरुष भी अनेक से प्रतीत होते हैं ॥ ३२ ॥
भोगरूप लीला कहते हैं यह परमात्मा त्रिगुण विकार जो पंचभूतों की सूक्ष्म अवस्था औ ज्ञानेन्द्रिय कर्मेन्द्रिय मन इनकरके स्वयं
जनाये शरीरों में प्रवेश होकर तिन विषयों की भोग करते हैं ॥ ३३ ॥

श्रीधरश्वामी ।

इदानीं सूत जानासीति प्रश्नस्योत्तरमाह । भावयति पालयति । एतत्तु सर्वावतारसाधारण प्रयोजनं विशेषतः श्रीकृष्णावतारस्य
कृन्तीस्तुतौ वक्ष्यते । लोकभावनः लोककर्त्ता । देवादिषु ये लीलावतारास्तेषु अनुरतः अनुरक्तः ॥ ३४ ॥
इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकायां प्रथमस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

दीपनी ।

भावयतीति श्लोकेन सूत जानासीति द्वादशादिश्लोकोक्तप्रश्नद्वयस्योत्तरमुक्तमिति ज्ञेयम् । श्रीकृष्णावतारप्रयोजनकथनेन तन्मूलकत-
त्वरितप्रश्नस्याप्युत्तरकथनसिद्धेरिति ॥ ३४ ॥

श्रीवीरराघवः

॥ यद्वा ॥ सत्त्वेन जस्तमहतिप्रकृतेर्गुणाः स्युरित्यादिना सर्वकारणात् परम पुरुषादेवोपास्यमाना भृगांश्रियांसिकारणात्त्वेनोपास्यत्व-
मौक्षप्रदत्वादीनां कारणांतु ध्येयममृतस्यैव सेतुरित्यादिप्रमाणैरेकनिष्ठत्वावममात् नतु ब्रह्मरुद्रादिभ्यः तेषां कर्मवश्यत्वसुखदुःखादिभोक्तृ-
त्वादिनोपासकतुल्यत्वादिति सूचितम् ॥ अथ तदुपपादनाय सर्वजीवानां परमपुरुषसृष्टिकर्मानुगुणकरणाकलेवरादिसंबन्धतत्प्रयुक्तकर्तृत्वं
भोक्तृत्वमेषां कर्मवश्यत्वप्रयुक्तत्वेनोपाधिकत्वं स्वभावतस्तु ज्ञातैकाकारत्वं चेत्याह ॥ स एवेत्यादिचतुर्भिः यथोक्तैर्वाक्यैः तथेति तया श्रुतिआ-
त्ममायया विलसितेषु रचितेषु पुण्येषु गुणकार्येषु ब्रह्मादिशरीरेष्वंतःप्रविष्टो जीव इति शेषः पुमानित्यस्योत्तरश्लोकादपकर्षावाविज्ञानेन
स्वधर्मभूतज्ञानेन विजृम्भितः देहमात्मत्वेनाभिमन्यमान इत्यर्थः गुणवानिवदेवत्वादिधर्मवानिवत्वाति देवोहं मनुष्योहं कुरोहं स्थूलोहमित्यभि-
मन्यत इत्यर्थः इव शब्देन वस्तुतो देहविलक्षणस्तद्वत्तदधर्मैस्सृष्ट्येवेति सूच्यते ॥ क० ॥

१ भावयत्येष इति लीलावतारानुगत इति च विजयध्वजः ॥

श्रीवीरराघवः

तदेवदृष्टान्तेनोपपादयति यथेति यथैकएववन्दिः स्वयोनिषुस्वामिव्यक्तिस्थानेषुतृयापार्णादिष्वभिव्यक्तो नानेवभाति तार्णत्वपार्ण-
त्वादिभेदेनभाति इवशब्देनवस्तुतोवन्दिहत्वेनरूपेणैक रूपएवएवंविश्वात्माविश्वस्याचेतनजातस्यात्मा पुमान्जीवोपिभूतेषुदेवादि
शरीरेषुनानेवभातिदेवोहमनुष्योहमित्यादिरूपेण नानाभातिवस्तुतोज्ञानैकाकारेणैकरूपएवेत्यर्थः ॥ पुमानितिजात्यभिप्रायकएकत्वानि
देशः “एकोब्रीहिः सुसंपन्नः सुपुष्टं कुरुते प्रजा इत्यत्र ब्रीहिशब्दवत्पंचजीवैकत्वभ्रमो न कार्यः ॥ दृष्टान्तेपिबन्दिहत्वेनैकेपिनव्यक्तिभेदोभिप्रेतः
नचैवमेकैकस्यजीवस्यदेवादिशरीरस्थस्य युगपन्नानाप्रतिमानाभावइतिवाच्यम् एकैकएवजीवः क्रमेणदेवमनुष्यादिशरीराण्युपाददानः
देवोहमनुष्योहमित्याभातीत्येवमभिप्रायात् नहिदृष्टान्तेपितार्णस्यबन्धेः पार्णत्वेनभानमस्ति ॥ ख ॥

असौजीवः गुणमयैः सत्त्वादिगुणत्रयात्मकभगवन्मायापरिणामरूपैः पृथिव्यादिभूतगंधादितन्मात्राज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियांतः करणै
र्भावैः पदार्थैः स्वनिर्मितेषुस्वकर्मानुसारेण निर्मितेषुभूतेषुदेवादिशरीरेषु निर्दिष्टः गुणान्शब्दादिविषयान् भुंकेतन्निमित्तानिकर्माणिच
पुण्यापुण्यरूपाणिकरोतीतिचविवक्षितंवेदितव्यम् यद्वातयाबिलसितेष्वित्यादिभिः केवलं परमात्मैवप्रतिपाद्यतेतदाविज्ञानेनेत्यस्यसंकल्प-
रूपज्ञानेनेत्यर्थः पुमान्परमपुरुषः गुणान्भुंकेत्यस्यलीलारसरूपान्गुणान्भुंकेत्यर्थः ॥ ग ॥

तदेवंपुंसामेकांततः श्रेयस्तच्चः संसितुमर्हसीत्यस्योत्तरमुक्तम् ॥ सूतजानासिभद्रंतेइत्यादिना श्रीकृष्णावरंतश्चरिर्नतदितरावतारतश्चरि-
त्रादिकंचपृष्टंतत्रश्रीकृष्णावतारंतश्चरित्रादिकंविशिष्यदशमैकादशस्कंधाभ्यां सर्वावतारांस्तश्चरीत्राणिचविशिष्यतत्रतृतीयादिषुविष-
यस्तुतावत्समासतः सर्वावतारसाधरणंप्रयोजनमाह भावयतीति एषसर्वेश्वरोलोककस्रष्टृत्वेनलोकान्भावयत्कर्मवश्यांश्चेतनानुजी-
वयितुंसत्त्वेनोपलक्षितः शुद्धसत्त्वमूर्तिः तिर्यङ्नरसुरादिषुलीलावतारेष्वनुरतोभवतिभावयतीतिपाठेलोक भावनोलोकस्रष्टापवसर्वेश्वरः
तिर्यगादिषुमत्स्यादिषुमध्येलीलाया अवतारास्तेष्वनुरतः लीलावतारैर्भक्तेष्वनुरतोवासत्त्वेनलोकान् भावयतित्रायतिसाधुपरित्राणायम-
त्स्याद्यवतारं धत्तइत्यर्थः ॥ ३४ ॥

इतिप्रथमेटीकायां द्वितीयः ॥ २ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

उत्तराध्यायेअथाख्याहीतिप्रश्नपरिहरिष्यन्तदर्थेसंक्षेपतोदर्शयतिभावयामिति लोकभावनः जगदुत्पादकः सत्त्वेनगुणेनइतरगुणानभिभू-
यलोकान्भावयन्पालनेनवर्धयन्नेषपरपुरुषस्तिर्यङ्नरसुरादिषुतिर्यङ्वराहादिजातिषुनरेषुमनुष्येषुदेवेषुआदिशब्दास्तंभादिषुलीलावतारानु-
गतोभवतीतिविशेषणान्वयः लीलैवावतारान् अनुगच्छति । नतुपूर्वकर्मणा योयोवतारोजगदवनादावनुकूलः स्यात्ततमवतारंगृह्णातीत्य-
स्मिन्नर्थेअनुशब्दः ॥ ३५ ॥

इतिश्रीभागवतेप्रथमस्कंधेटीकायांद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

भावयतीति विष्णुरिति ज्ञेयम् । एतेन पूर्वोक्तेषु ब्रह्मत्वादिषु त्रिषु परमात्मत्वं दर्शितम् । अन्ये द्वे दर्शयिष्येते ॥ ३४ ॥

इतिश्री मद्भागवतप्रथमस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

सुबोधिनी

एवं भोगलक्षणलीलामुपपाद्यतस्मिन्नेवपालनलक्षणलीलामाह । भावयतीति । भावयति पालयति एष एव जीवरूपेण अभिन्नः पाल-
नेसत्त्वगुणएकएवकरणां लोकान्भुवनजनरूपान् अथवा । सत्त्वेनभावयति । सत्त्वयुक्तान्करोतीत्यर्थः । उभयत्रहेतुमाह । लीलावतारानु-
रतइति । अवतारैर्देव्यानां बध्निधायसर्वलोकान् पालयति । अवतारैश्चरित्राणि विधायसर्वान् लोकान् सत्त्वयुक्तान् करोतिमुक्तये ।
ननु सत्त्वमात्रेणकथंमुक्तिः अवतारैर्वाकथं पालनं । तत्राह । लोकभावनइति । लोकैर्भावनं यस्येतिमुक्तिप्रकारः । अवताराणामविद्यमान-
दशायामपि भावनैवसर्वानिष्टनिवृत्तेः पालनमित्यर्थः । अथवालोकान् भावयतीति । सर्वदालोकानांचितया । तेषामेवदुःखनिवारणाय
अवतारान्कृत्वापालयतीत्यर्थः । ननुकथं तमः प्रकृतिषुलीलेत्यत्र आह । अनुरतइति । यथाजीवास्तत्रतत्ररताः रतिव्यतिरेकेण तादृशश-
रीरावाभात् । तदनुस्वयमपिरतइत्यर्थः । देवादयः सत्त्वादिभेदाः आदिशब्देनमिश्रभेदाः अनेनायुक्तेष्वपि सर्वेषुभगवद्वतारोद्घातव्यः ।
वक्ष्यतिच । अवताराह्यसंख्येयाइति देवेषुवामनः तिर्यक्षुमत्स्यादयः नरेषुरामादयः मिश्रेषु नृसिंहादयइति ॥ ३४ ॥

इतिश्री भागवते सुबोधिनीयां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मज श्रीवल्लभदीक्षित विरचितायां
प्रथमस्कन्धे द्वितीयाध्याय विवरणम् ॥ २ ॥

एवमन्तर्यामिणः प्रतियोगिनानात्वेन नानात्वमौपाधिकमुक्तम् । भगवतस्तु विनैवोपाधिम् नित्ययैव लीलया स्वरूपेणैव नानात्वमाह ।
भाषयति पालयतीति । यद्वा लोकान् भागवत-स्वप्नेमथुकान् करोतीति सर्वावतारसाधारणप्रयोजनम् । लोकभावनः यतो
लोककर्ता ॥ ३४ ॥

इति सात्वत्यैवर्दिन्यां इषिण्यां मकचेतसां
द्वितीयः प्रथमेऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम ॥ २ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

अथसूतजानासिमद्रंते मगवान्सात्वतांपतिः देवक्यांवसुदेवस्यजातोयस्यचिकीर्षयेति प्रश्नस्योत्तरमाहभावायतीति लोकभावनः
लोकान्भावयति । उत्पादयतीति सतथासर्वलोककारणभूतः “यदायदाहिधर्मस्यग्लानिर्भवतिभारत्त अभ्युत्थानमधर्मस्यतदात्मानंसृजा-
म्यहं परित्राणायसाधूनांविनाशायचतुष्कृतामिति श्रीमुखबचनात् देवतीर्यक्नरादिष्वाविर्भावस्थानेषुसत्त्वेन नियम्यगुणोत्तोल-
क्षितः लीलावतारानुरतः लीलावतारैर्वाभिनवपहादिरूपैरनुरतस्तत्तत्कालेधर्मप्राणार्थमुद्यतोभवतियः । एवंभवद्भिर्देवक्यांवसुदेवस्य
जातोयस्यचिकीर्षयेतियस्यचिकीर्षितं पृष्टंसमगवान् लोकान्भावयतिस्मदेवक्यांजातः सन्निशिशेषः ॥ तत्रकांश्चित्पुत्रत्वादिनासुख्य
तिस्मकांश्चिन्नानैश्वर्यदानेनपालयतिस्म कांश्चिदसुरादिभ्यः कांश्चित्संसारमयात् नानाशास्त्रार्थोपदेशेन पालयतिस्मविस्तरस्तुदेवक्या
माविर्भावप्रयोजनंकुंतीस्तुतौद्रष्टव्यम् ॥ ३४ ॥
इतिश्रीमद्भागवतसिद्धान्तसिद्धान्तप्रदीपेप्रथमस्कंधीयेद्वितीयाध्यायप्रकाशः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्भागवतसिद्धान्तसिद्धान्तप्रदीपे प्रथमस्कन्धीये द्वितीयाध्यायार्थप्रकाशः ॥ २ ॥

भाषा टीका ।

सब लोकों के कर्त्ता यह भगवान् देवता मनुष्य तिर्यग्योनियों में लीला के अवतारों में अनुरक्त होकर सत्त्व गुण से सब जीवों को पालन करते हैं ॥ ३४ ॥

इति प्रथम स्कन्ध का दुसरा अध्याय ॥ २ ॥

इति प्रथम स्कंध का दुसरा अध्याय ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

जगृहे पौरुषं रूपं भगवान् महदादिभिः ।

सम्भूतं षोडशकलमादौ लोकसिसृक्षया ॥ १ ॥

यस्याम्भसि शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः ।

नाभिहृदाम्बुजादासीद्ब्रह्मा विश्वसृजाम्पतिः ॥ २ ॥

श्रीधरस्वामी ।

अवतारकथाप्रश्ने तृतीये तूत्तरामिधम् । पुरुषावतारोक्त्या तत्तच्चारित्र्यवर्णनैः ॥ ० ॥

यत्तु कं अथाख्याहि हरेर्धर्मवतारकथाः शुभा इति तदुत्तरत्वेनावताराननुक्रमिष्यन् प्रथमं पुरुषावतारमाह जगृहे इति पञ्चभिः । महदादिभिर्महदहङ्कारपञ्चतन्मात्रैः सम्भूतं सुनिष्पन्नमपकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि इति षोडशकला अंशायस्मिन् तव । यद्यपि भगवद्विग्रहो नैवम्भूतः तथापि विराड्जीवान्तर्यामिणो भगवतो विराड्रूपेण उपासनार्थमेवमुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

कोऽसौ भगवानित्यपेक्षायां तं त्रिशिवमिति यस्येति । यस्याम्भसि एकार्णावे शयानस्य विश्रान्तस्य तत्र योगः समाधिस्तद्रूपां निद्रां विस्तारयतः नाभिरेव हृदः तस्मिन् यदम्बुजं तस्मात् सकाशात् ब्रह्मा आसीत् अभूत् । पादौ कल्पे स पौरुषं रूपं जगृहे ॥ २ ॥

दीपनी ।

अथाख्याहीति पूर्वोऽध्यायस्य अष्टाविंशत्यश्लोकः ॥ १—८ ॥

श्रीवीरराघवः ।

तदेवंप्रथमेऽध्यायेऽप्रश्नः कृतः द्वितीये तु सर्वप्रवर्त्तकभगवद्भक्तेरेवमोक्ष प्रदत्वाद्भगवदीयप्रबंधपवश्रोतव्य इति स्थापितमवतारप्रयोजनं चोपक्षिप्तम् ॥ अथ भगवदवतारविशेषतश्चरितानि विस्तरेणोपरिविवक्षतासूतेन भगवतो नेकेवताराः संति इति प्रतिपाद्यते तृतीयाध्याये जगृहे इत्यादिना अवताराश्च द्विविधाः अनुप्रवेशावताराः स्वेन रूपेणावताराश्चेति अकर्महेतुत्वाविशेषादुभयत्वावतारशब्दप्रयोगः कृतः द्विविधान्तरूपपरिग्रहमाह ॥ जगृह इति पुरुषाः क्षेत्रजास्तत्संबन्धिपौरुषतन्मिश्रमित्यर्थः एकादशेन्द्रियपञ्चभूतात्मकः षोडशकलायस्मिन्स्तत्तथामहद्ब्रह्मांडतदवर्त्तिकार्यजातसिसृक्षयारूपं जगृहे इत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ स्वासाधारणरूपमाह यस्येति प्रथमस्योतिशब्दस्योर्थः सतद्वा इति तच्छब्देन परामृश्यते द्वितीयं तु यस्येति पदं चतुर्मुखपरचतुर्मुखशरीरादीनां पतिः यस्यांभसि शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः अनिरुद्धस्य नाभिहृदां बुजादासीत् भगवतोरूपमूर्जितं विशुद्धं सत्त्वं शुद्धसत्त्वमयमिति अजडेऽनुप्रवेशरूपेण च द्विविधावतारे तत्र प्रथमस्य देवादिष्वनुप्रवेशरूपत्वात्तत्र वक्तव्यस्वभावात्स्वेन रूपेणावतारोपयोगिदिव्य मंगल विग्रहयोगउच्यते यस्यानिरुद्धस्यावयवसंस्थानैः शरीरभूतप्रकृत्येकदेशपरिणामैर्लोकविस्तरः कल्पितस्तस्य भगवतोरूपं शुद्धसत्त्वमयमूर्जितमुत्कृष्टमित्यर्थः ॥ ३ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

भावयन्नेषसत्त्वेनेति द्वितीयाध्यायान्तं सूचितानवतारान् कथयितुं प्रथमतः परमपुरुषाख्यभगवदभिव्यक्तिप्रकारमाह जगृह इति ॥ भगवानादौ लोकसिसृक्षयामहदादिभिः सम्भूतं षोडशकलं पौरुषं रूपं जगृह इत्येकान्वयः प्रलयकालीनस्वगृहकतमः पानेन परमपुरुषाख्यनिर्जरूपमाविशक्रे । नतु विराड्रूपं महदादिभिः प्रलयकालेऽस्वोदरनिविष्टमहदहङ्कारादिसप्तप्रकृतिविकृतिभिः शरीरस्थानीयादिभिः सम्भूतं संहितं कला

श्रीविजयध्वजः

अपंचभूतानिष्ठानकर्मद्रियाणि च पंचपंचमनश्चेतिषोडशोक्तमहर्षिभिरितिषोडशकलाभंतर्गतायस्मिन्नितितषोडशकलम् । “यस्मिन्नेताः षोडशकलाःप्रभवन्तीतिश्रुतेःप्राणादिषोडशकलासहितंवा ॥ सिम्बुक्षयासृष्टीच्छया । यःप्राक्जगत्संहृत्यसूक्ष्मरूपतयास्वोदरेनिवेश्य प्रल योदकेश्रीपर्येकेश्रीभुजांतर्गतः प्रकृतिमयतमसानिगूढःस्थितःसएवपरमपुरुषः पुनरुत्पत्तिकाले स्वगूहकंतमःपीत्वाऽऽत्मानंप्रकाशितवानि त्येतदेवात्रपुरुषरूपग्रहणमभिप्रेतं रामकृष्णादिवल्लोकव्यक्त्यभिप्रायोपीत्युक्तंभवति ॥ १ ॥

एवंस्वगूहकतमःपानेनप्रकाशितः परमपुरुषःमहदादितत्त्वान्युत्पाद्यतैर्ब्रह्मांडंमृष्टातदंडांतःप्रविश्यांतरुद्रकेशेषपर्येकशायीनाभेल्लोकात्मकं- पञ्चनिर्माय पञ्चनाभनामाभूत्वातस्मात्पञ्चाश्वतुर्मुखमस्त्राक्षीदित्याह यस्येति अंभसिशयानस्ययोगनिद्रावितन्वतः यस्यभगवतःनाभिह- दांबुजाद्विश्वसृजांदक्षादीनांपतिर्ब्रह्मासीत् ॥ २ ॥

कमसंदर्भः ।

ननु पूर्वं ब्रह्मादितया त्रिवैव तत्त्वमेकमुक्तम् । तत्र ब्रह्मणः किम् लक्षणं भगवत्परमात्मनोर्वा तत्र तत्र विशेषः कश्चिद् वा किम- स्तीति श्रीशौनकादिप्रश्नमाशङ्क्य ब्रह्मेति परमात्मेत्यत्र यो भगवान् निर्दिष्टः स एवेदमित्यादौ च यस्यैवाभिर्भावा महत्स्रष्टादयो वि- ष्णुपर्यन्ता निर्दिष्टाः स भगवान् स्वयं श्रीकृष्ण एवेति पूर्वदर्शितशौनकाद्यमीष्टनिजाभिमतस्थापनाय परमात्मनो विशेषानुवादपूर्वकम् दर्शयितुं तत्प्रसङ्गेनान्यानवतारान् कथयितुं तत्रैव ब्रह्म च निर्देष्टुमारभते जगृह इति । यः श्रीभगवान् पूर्णषडैश्वर्यत्वेन पूर्वं निर्दिष्टः स एव पौरुषं रूपं पुरुषत्वेनाम्नायते यद्रूपं तदेवादौ सर्गारम्भे जगृहे प्राकृतप्रलये स्वस्मिन् लीनं सत् प्रकटतया स्वीकृतवात् । किमर्थम् तत्राह लोकसिसृक्षया । तस्मिन्नेव लीनानां लोकानाम् समष्टिव्यष्ट्युपाधिजीवानाम् सिसृक्षया प्रादुर्भावनार्थमित्यर्थः । कीदृशं सत् तद्रूपं लीनमासीत्तत्राह महदादिभिः सम्भूतं मिलितम् । अन्तर्भूतमहदादितत्त्वमित्यर्थः । “सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगेत्यादौ हि सम्भवतिर्मिलनार्थः । तत्र हि महदादीनि लीनान्यासन्निति । तदेवं“विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः । एकन्तु महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वण्डसंस्थितम् । तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यते”इति । नारदीयतन्त्रादौ महत्स्रष्टृत्वेन प्रथमं पुरुषाख्यम् रूपं यत् श्रूयते (तस्मिन्नाविरभूच्छिद्धे महाविष्णुर्जगत्पतिरित्यादि । नारायणः स भगवानापस्तस्मात् सनातनात् । आविरासन् कारणाणां- निधिः सङ्कर्षणात्मकः । योगनिद्राम् गतस्तस्मिन् सहस्रांशुः स्वयम् महानित्यादि) यच्च ब्रह्मसंहितादौ कारणार्णवशायिसङ्कर्षणत्वेन श्रूयते । तदेव जगृह इति प्रतिपादितम् । पुनः कीदृशम् तद्रूपं तत्राह षोडशकलं तत्सृष्ट्युपायोगिपूर्णशक्ति इत्यर्थः । तदेवं यस्तद्रूपं जगृहे स भगवान् । यत्तु तेन गृहीतं तत्तु स्वसृज्यानामाश्रयत्वात् परमात्मेति पर्यवसितम् ॥ १ ॥

तस्य पुरुषरूपस्य विसर्गनिदानत्वमपि प्रतिपादयितुमाह सार्धेन । यस्याम्भसि शयानस्येति । यस्य पुरुषरूपस्य द्वितीयेन व्यूहेन ब्रह्माण्डं प्रविश्य अम्भसि गर्भोदके शयानस्येत्यादि योज्यम् । अत्र टीकायाम् पाञ्च इत्यत्र ब्राह्म इति वाच्यम् (पुरुषावयवैर्लोक- रचनोक्तेः) ॥ २ ॥

सुबोधिनी ।

निरूपिताःपंचलीलाः फलसाधननिर्णये तृतीयेत्ववशिष्टानामवतारार्थधर्मिणाम् (१) कृष्णावतारकार्यार्थेनसूतोशातवानस्फुटम् अतः साधारणंश्रोतंनिर्णयश्चतयाधिकः (२) षट्प्रश्नपूरणंतेनवस्तुतः पंचपूरणम् अथाख्याहिहरेर्धोमन्नितिपृथक्तयावतारप्रदनात् अध्यायां तरेणावतारानाहजगृहेइतिषड्विंशत्या । अवतरणमवतारः व्यापिवैकुण्ठात्भगतः प्रपंचसमागमनंतत्रयद्यप्यक्षरकालकर्मस्वभावावतरणमस्ति तथापितेषुद्वैतरूपतावर्त्ततइतिनावतारत्वंलीलाविदधतः स्वैरमितिप्रदनेविशेषकथनाद्वा नहि तेषुस्वेच्छास्तिभूतलीलाद्विविधासाक्षात्परंपरा- भेदेनभौतिकलीलापिद्विविधाब्रह्मांडं निर्मायानिर्मायचनिर्माणपक्षेपि यथादशरथपुत्रेषुकश्चिदवतारः कश्चिन्नतथाविश्वसृजांगर्भोविराट् कदाचित्ब्रह्मशरीरंकदाचिज्जीवशरीरं तत्रब्रह्मशरीरपक्षेतत्त्वानांमुक्तिः सुलभाअतःप्रथमंपुरुषावतारत्वमाह पंचभिः अत्रतादृशाधिकारि- ज्विख्याभावात् स्वयमेवपुरुषोजातः विष्णोस्तुत्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यानीत्यपिपतादश विप्रयंपुरुषशब्दस्त्रेधाव्युत्पद्यतेपुरिवसतीति पुरमुषतीतिपुराआस्तइतिच पुरासइति आकारेव्यत्ययोबहुलमित्युकारः अस्मिन्पक्षेनशरीरसंबन्धः प्रथमपक्षेनसंप्रसारणत्वेउषदाहइति प्रथमेजीवोऽपिभवतिद्वितीयतृतीययोस्तु भगवानेवभवति तत्रद्वितीयमाह तप्तायः पिंडेग्निरिवअडजत्वादंतरेव सर्वनिर्माणंसर्वस्यापि- मुक्तिदानार्थमितिअस्यब्रह्मांडस्यपुरुषाकृति रूपत्वंनपुरुषत्वंनमायतनमुत्तममितिचचनात् शुद्धसत्त्वात्मत्वंशरीरमिव पुरुषरूपंतत्त्वैर्निर्मि- तस्वयंगृहीतवान् अधिकारिव्यावृत्त्यर्थंभगवानिति अप्सुवीजब्रह्मांडवैलक्षण्यायाहमहदादिभिरिति महदहंकारपंचतन्मात्राभिः सप्तभिः एकादशेन्द्रियाणिपंचमहाभूतानिचषोडशकलाः एवंप्राकृतिकोगणस्त्रयोविंशः अस्यांसृष्टौप्रकृतिपुरुषौस्वयमेवअतोनाकिंचिदवशिष्टमियं हि आद्यासृष्टिः द्वितीयादिसृष्ट्यावधिकारिपुरुषार्थंब्रह्मांडदेहः परिगृहीतः ॥ १ ॥

ननुकानुपपत्तिः कीदृशस्यकर्तृत्वमित्यतआहयस्यांभसीति ॥ नेदंदैनंदिनप्रलयशयनं किंतुवैष्णवतंत्रोक्तंचतुर्मुर्तिसृष्टिहेतु भूततारा- यणशयनंतदुक्तम् आसीदुदारगुणवारिधिरित्यादौ सहिस्वोदरस्थान्जीवान्निर्मिमीतेतत्रोदरात्सर्वथावाहिर्निगमनेसायुज्यसृष्टिवदयुक्तं स्यात् अतोब्रह्मांडरूपंद्वितीयंकोशमुत्पाद्यतत्रसर्वान्सृजतिनन्वस्यशयनपरित्यागेनसृष्टिकरणे महान्केशइत्याशंक्यशयनादेवसर्वजात- मित्याह अंभसिशयानस्येति भगवान्शयानएवस्थितः अंभसीतिशीतलकोमलत्वेशय्यायाः सूचिते ननुशयनंतमस्वरूपविस्मरणेनसाया- याभगवतोवासमीपगमनंतत्कथंभगवति संभवतीत्याशंक्याह योगनिद्रामितिनिहिभगवान्शेतेवस्तुतः अस्तिचयोगभूतनिद्राकाचिच्छक्तिः साहिजीवानांक्लेशनाशिनीस्वसमीपंचानयतिगुह्यंचप्रकटीकरोतितामल्पभूतांस्वरूपेप्रसार्यमहतींकार्यक्षमांच सृष्ट्युपपोगायकरोतीत्यर्थः

सुबोधिनी ।

तदर्थप्रयतमानैरेवसृष्टिः क्रियतइतिभावः तथाभगवत्पिजातमित्याह नाभिहृदांबुजादितिउदरस्थजगज्ज्ञापनायनामिपदंपंकजाशोषाय-
हृद्ः अंबुजंचत्रैलोक्यात्मकंतेनभगवतो माहात्म्यमपिसूचितं प्रथमकार्यत्वात्ब्रह्मशब्दवाच्यएवकर्तृत्वेनस्वातंत्र्यव्यानायपरंपुल्लिगनिर्देशः
ततोमरीच्यादयोपिजाताःतेषामयमाज्ञापकश्चजातइत्याह विश्वसृजांपतिरितिपतिशब्देन अनुल्लंघ्यातस्याज्ञेतिस्माचितम् अनेनहिशयना-
देवसर्वलोकाउत्पन्नाइत्युक्तम् ॥ २ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

अवतारकथा ब्रूहीत्यस्योत्तरतयोच्यते । भगवान् जन्मकर्मभ्यां तृतीयेऽनेकमूर्त्तिमान् ॥ ० ॥ पूर्वाध्यायान्ते लीलावतारानुरत इत्यु-
क्तम् । तत्र कास्तस्य लीलाः के वा अवतारा इत्यपेक्षायां प्रथमं पुरुषावतारमाह जगृह इति पञ्चभिः । पौरुषं पुरुषाकारं पुरुषसंज्ञं वा ।
ननु जगृहे इति चेदुच्यते तर्हि तद्रूपं पूर्वम् नासीदित्यवगत्या तद्रूपस्यानित्यत्वं प्रसक्तमित्यत आह सम्यग्भूतं परमसत्यम् पूर्वपूर्व-
मपि सदैव स्वरूपेण स्थितमेव । तत्र जगृहे लोकसृष्ट्यर्थमुपादत्ते ग्रहणस्य विद्यमानवस्तुविषयत्वात् । घटस्याविद्यमानत्वे घटं जग्रा-
हेति प्रयोगादर्शनाच्चराजा सेनान्यम् दिग्विजिगीषयास्वसङ्गे जग्राहेतिवत् । “युक्ते क्षमादावृते भूतं प्राणयतीतेसमे त्रिष्वित्यमरः उत्तरत्रापि
स एव प्रथमं देव इत्यादौ सर्वत्र सम्भूतमिति पदमनुवर्त्तनीयम् । महदादिभिर्महत्तत्त्वाहङ्कारादिभिर्लोकानाम् समष्टिव्यष्टीनाम् भुव-
नानां वा या स्रष्टु मिच्छा तथा षोडशैव कला यस्मिन्निति राकाचन्द्रमिव मत्स्यकूर्माद्यवतारानपेक्ष्य परिपूर्णमित्यर्थः । “कला तु षो-
डशो भाग” इत्यभिधानात् । अत्र योऽयं भगवान् स परव्योमाधिनाथः । तेन गृहीतंयत् षोडशकलं रूपम् स महाविष्णुः प्रकृतीक्षणकर्त्ता-
सङ्कर्षणांशः कारणार्णवशायी प्रथमः पुरुषो भागवतामृतोक्तयुक्त्या ज्ञेयः ॥ १ ॥

यस्य पुरुषस्य अम्भसि स्वरोमकूपस्थब्रह्माण्डान्तरे एकैकप्रकाशेन प्रविश्य स्वसृष्टे गर्भोदे शयानस्य योगः समाधिस्तद्रूपां निद्राम्
विस्तारयतः । यस्य नाभिहृदाम्बुजस्य अवयवानां संस्थानैः प्रदेशविशेषैर्लोकविस्तरः पातालादिसत्यान्तभुवनविन्यासः । इत्ययम्
पञ्चनाभः प्रद्युम्नांशो गर्भोदशायी द्वितीयो ज्ञेयः । यस्तु पूर्वाध्याये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञा इत्यत्र हरिरिति पठितः स क्षीरोदशायी
अनिरुद्धांशस्तृतीयः पुरुषो ज्ञेय इति पुरुषत्रयम् । अत्र प्रथमः प्रकृतेरन्तर्यामी । द्वितीयः समष्टिविराजः । तृतीयो व्यष्टीनामिति । अत्र
एवांशानन्तर्यामिणः । तदुक्तं । ‘एकन्तु महतः सृष्टु द्वितीयं त्वण्डसंस्थितम् । तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यत इति । एवञ्चै-
तत्प्रकरणव्यञ्जिता महाविष्णोर्लीलाकथापरिपाटी चेयम् । यदैव तस्य पुनरपि प्रदेशविशेषे शयनेच्छा अजनिष्ट तदा कारणार्णवे
शयान एव स्वनिश्वासनिष्क्रमण प्रथमक्षणे स्वशक्तिं मायामैक्षिष्ट । तथा च तदिद्विजज्ञया तदिच्छावलालुब्धसामर्थ्या महत्तत्त्वादि-
तत्त्वानि स्वत एव निष्काश्य ब्रह्माण्डं तैः सृष्ट्वा स्वप्रभुर्विज्ञाप्यते स्म हे नाथ शयितुमागच्छेति । ततोऽसौ तत्र गत्वा निमेषमात्रं शयित्वा
यदैव पुनरागतवान् तदैव तद्ब्रह्माण्डं शयनमन्दिरं निर्मालयमिव माययैव स दूरीचकार । पुनरपि नवीनमन्दिरे तं शाययितुमेवञ्च
ब्रह्मणः परार्द्धद्वयं गच्छति स्म । यदुक्तं तृतीये निमेष उपचर्यत इति ॥ २ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

अथाख्याहिहरेर्धीमन्नवतारकथाः शुभाइत्यस्योत्तरमाह जगृहेइत्यादिनाभगवान्स्वाभाविकैश्वर्यादिगुणवान् महदादिभिः संभूत-
संजातम् षोडशकलम् एकादशेंद्रियाणिपंचमहाभूतानिषोडशकलाः अंशाःयस्मिन् तत्र पौरुषंपुरुषाः क्षेत्रज्ञास्तत्संबन्धिनिखिलवद्ब्रजी
वालयम् पुरुषस्यस्वावतारस्यानियम्यंवा समष्टिकार्यात्मकंव्यष्ट्युपादानभूतम् रूपम् लोकसिसृक्षयाजगृहे तस्यहिपुरुषावतारस्यशरी-
रत्रयंज्ञेयम् तत्रैकंसूक्ष्मं अतःपर्यदव्यक्तमितिवक्ष्यमाणम् द्वितीयंविराडाख्यम् तृतीयमप्राकृतम् तस्यचपुरुषनारायणानिरुद्धादीनिना-
मानिविराट्शरीरेवर्तमानत्वात्सएववैराजइत्युच्यते शरीरतद्वतोरभेदविवक्ष्ययाविराडित्युच्यते एतत्सर्वं द्वितीयस्कंधे स्फुटीभाविष्यति । १ ।

ततएवब्रह्मोत्पत्तिमाह यस्येति तदुक्तंमोक्षधर्मे श्रीमुखेन तपोयज्ञश्चस्त्रयाचपुराणः पुरुषोविराट् अनिरुद्धइतिप्रोक्तोलोकानांप्रभवा-
प्ययम् ब्रह्मेतिरात्रिक्षयेप्राप्तेतस्यहामिततेजसः प्रसादात्प्रादुरभवत्पञ्चपद्मानिभेक्षणं ततोब्रह्मासमभवदित्यादि ॥ २ ॥

भाषा टीका ।

सूतजी बोले भगवान ने प्रथम लोक सृष्टि इच्छा से महान् अहंकार पंच तन्मात्रों से बना हुआ ग्यारा इंद्रिय पंच महाभूत इन सो-
रह अंशों वाला पौरुष रूप को धारण किया ॥ १ ॥
सो कौन हैं सो कहते हैं जिनके एक समुद्र में शयन के समय तथा योग निद्रा विस्तार के समय में नाभि रूप हृदमे उत्पन्न कर्म-
ल में से प्रजापतिन के पति ब्रह्मा उत्पन्नहोते भये ॥ २ ॥

यस्यावयवसंस्थानैः कल्पितोलोकविस्तरः ।

तद् वै भगवतोरूपं विशुद्धं सत्त्वमूर्जितम् ॥ ३ ॥

पश्यन्त्यदोरूपमदभ्रचक्षुषा सहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतम् ।

सहस्रमूर्धश्रवणाक्षिनासिकं सहस्रमौल्यम्बरकुण्डलोल्लसत् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

कीदृशं रूपं जगृहे तदाह यस्येति । ननु कीदृशो विग्रहस्तस्य योऽम्भसिशेते स्म । तदाह । तत्तस्य भगवतो रूपं तु विशुद्धं रजआद्यसम्भिन्नम् अतएवोर्जितं निरतिशयं सत्त्वम् ॥ ३ ॥

एतच्च योगिनां प्रत्यक्षमित्याह पश्यन्तीति । अदभ्रम् अनल्पं ज्ञानात्मकं यच्चक्षुस्तेन । सहस्रम् अपरिमितानि यानि पादादीनि तैरद्भुतम् । सहस्रं मूर्द्धादयो यस्मिन् तत् । सहस्रं यानि मौल्यादीनि तैरुल्लसत् शोभमानम् ॥ ४ ॥

श्रीवीरराघवः ।

पश्यन्तीति अतएव तदनिर्दिष्टाख्यं रूपमदभ्रचक्षुषाऽनल्पज्ञानेन मनसा पश्यन्ति “मनसा तु विशुद्धेन दृश्यते त्वग्याबुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्म-
दर्शिमिरित्याद्युक्तरीत्या योगपरिशुद्धमनसा पश्यन्तीत्यर्थः प्रत्येकं सहस्रसंख्याकैः पादादिभिरद्भुतं तथा प्रत्येकं सहस्रं मूर्द्धादयो यस्मिन् तत्-
अश्रवणेश्रोत्रे सहस्रेण मौलिभिः किरिटैर्वरैर्वस्त्रैश्च कुण्डलैश्चोपशोभमानं रूपं भवतीति ॥ ४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

स एव पुनर्ब्रह्मांडेनाभ्यासासीदंतरिक्षमित्यादिना अंतरिक्षादिलोककल्पकावयववान् पुरुषाख्यो वततरेत्यभिप्रेत्याह यस्येति पातालमि-
त्यादिलोकविस्तरः चतुर्दशभुवनविस्तरः यस्य पुरुषनाम्ना अवतीर्णस्यावयवसंस्थानैश्चरणाद्यवयवविन्यासैः कल्पितः तदुत्पन्नत्वेन तदाधा-
रत्वेन विद्वद्भिर्निरूपितः न तु तदात्मत्वेन सच्चिदानंदसब्रह्मचैतन्यमविद्यादर्पणोपप्रतिबिंबितं सजीवइत्यभिधीयते तदेव ब्रह्मवशीकृतमायमीश्व-
रइति तत्र सच्चिदानंदब्रह्मलक्षणपुरुषो भगवानीश्वरः पौरुषं रूपं जगृहे पौरुषं विराड्रूपं स्वमायाया कल्पितं महदहंकारादिभिः संभूतमुत्पन्नमतएव
पंचभूतादिषोडशकलोपेतं किमर्थं अनेन लोकसिन्धुया कोसौ भगवानित्यपेक्षायामाह यस्येति स्वमायापरिणतभूतसूक्ष्मेऽप्युपशयानस्य-
तत्तद्रूपेण व्याप्तस्य योगनिद्रांजगत्कारणमायाशक्तिवितन्वतो विस्तारयतः सृष्टौ प्रेरयतो यस्य नाभिर्द्वाद्विजात् पंचीकृतभूतनिष्पन्नलोकपद्मात्
ब्रह्माऽऽसीद्यस्य ब्रह्मोत्पादकजगत्पद्मस्यावयवविन्यासैः पद्मदलायमानैर्लोकविस्तारः कल्पितः । न वस्तुतः सत्यः । तद्भगवत्स्वैलोक्यात्मकं-
प्रथमं रूपमिति केचित्तदूयति तदिति भगवत्स्वरूपं पुरुषादिरूपत्रयं विशुद्धं निर्दोषमूर्जितमउद्रिकं सत्त्वं संपूर्णबलज्ञानादिसर्वगुणसमूहं वा-
इति पदेन परकृतापव्याख्यानस्य प्रमाणाविरोधं च दर्शयति “निरनिष्ठो निरवयव इति श्रुतेर्नित्यनिरस्ता विद्याविलासस्य ब्रह्मणो विद्यादर्पणोपप्रतिबि-
ंबीभूय जीवत्वं न घटते । न हिनित्यनिर्मुक्तशिरोवेदनोलीलया कदाचित्तद्वान्स्यामिति कामयते पंचीकरणमपि स्वकल्पनामंतरेण प्रमाणा-
पदवीमध्यास्ते अत उपेक्षणीयमेतन्मतम् ॥ ३ ॥

इतोपि तन्मतमयुक्तमित्याह पश्यन्तीति । अदभ्रचक्षुषः पूर्णज्ञाना ब्रह्मादयः । अदोरूपत्रयं पश्यन्तीति कीदृशं सहस्रशब्दोऽनंतत्ववाची प्रत्येक-
माभिसंबध्यते सहस्रपादाङ्गवश्च भुजाश्च आननानि च सहस्रपादोरुभुजाननानि तैरद्भुतं सहस्रं मूर्धश्रवणाक्षिनासिका यस्मिन् तत्तथोक्तं सह-
स्रमौल्यम्बरकुण्डलैरुल्लसच्छोभमानं निरस्ताऽविद्यैरुत्तमाधिकारिभिर्ब्रह्मादिभिरपरोक्षतया दृष्टत्वात् तद्रूपत्रयं माया कल्पितामिति भावः ॥ ४ ॥

क्रमसंदर्भः ।

व्यक्तत्वं प्राकट्यम् प्रद्युम्नादिति शेषः सूतेन त्वभेदविवक्षया प्रद्युम्नः पृथङ्नोक्तः । विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणीति वत्त सैव प्रक्रिया
द्वितीयस्कन्धस्य षष्ठे दृश्यते यथा । स एष आद्यः पुरुष इत्यादि पद्ये टीका । स एष आद्यो भगवान् यः पुरुषावातारः सन् सृष्ट्यादिकं
करोतीत्येषा । एवमाद्योऽवतारः पुरुषः परस्येतस्य च टीका । परस्य भूम्नः । पुरुषः प्रकृतिप्रवर्तकः । यस्य सहस्रशीर्षेत्याद्युक्तो
लीलाविग्रहः स आद्योऽवतार इत्येषा । तथा तृतीयस्य विशेषे दैवेनेत्यादिकं सोऽन्वित्यन्तं सटीकमेव प्रकरणमत्रानुसन्धेयम् । तस्माद्वि-
राट्त्वेन तद्रूपम् न व्याख्यातं तस्माच्च वासुदेवस्थानीयो भगवान् पुरुषादन्य एवेत्यायातम् । अथ तस्य रूपद्वयस्य सामान्यत एकत्वेन
स्वरूपमाह तदिति । तत् श्रीभगवतः पौरुषं रूपम् । वै प्रसिद्धौ । विशुद्धोर्जितसत्त्वादिभिर्व्यक्तत्वात् शक्तिस्वरूपयोरभेदाच्च तद्रूपमेवे-
त्यर्थः । उक्तञ्च द्वितीयम् पुरुषव्यूहमधिकृत्य स्वरूपत्वं तद्रूपस्य । नातः परं परम यदुवतः स्वरूपमित्यत्र । विशुद्धं जाड्यां शैनापि
रहितम् स्वरूपशक्तिवृत्तित्वात् ऊर्जितं सर्वतो बलवत् परमानन्दरूपत्वात् । को ह्येवान्यात् कः प्राण्याद् यदेष आकाश आनन्दो न
स्यादिति श्रुतेः । तस्मात् साक्षाद्भगवद्रूपे तु कैमुत्यमेवायातम् ॥ ३ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

तदेवम् पुरुषस्य द्विधा स्थानकर्मणी उक्त्वा स्वरूपवदाकारत्वेकप्रकारमाह पश्यन्तीति । अदः पौरुषं रूपम् । अदभ्रचक्षुषा भक्त्या-
ख्येन । "पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्ययेत्युक्तेः । "भक्तिरेवैनं नयतिभक्तिरेवैनं दर्शयतीत्यादिश्रुतेश्च । तत्रप्रथमपुरुषस्यसहस्र-
पादादित्वं परमात्मसन्दर्भे व्यञ्जितम् । तृतीयस्य चतुर्थे तु द्वितीयम् पुरुषव्यूहमुपलक्ष्य वेणुभुजाङ्घ्रिपाङ्घोरिति दोर्दण्डसहस्रशास्त्र-
मिति किरीटसाहस्रहिरण्यशृङ्गमिति च । तथा नवमस्य चतुर्दशे सहस्रशिरसः पुंसो नाभिहृदसरोरुहात् । जातस्यासीत् सुतो धातु-
रग्निः पितृसमोगुणैरिति ॥ ४ ॥

सुबोधिनी ।

तेषांस्थानं वक्तुं लोकशब्दस्य भुवनवाचित्वात् तेषां जडत्वेन स्वतोजननाभावात् निद्रितस्य तज्जननमित्याशङ्क्य पुरुषशरीर स्थूलावयवा
एव तथा विधा जाता इत्याह यस्यावयवसंस्थानैरिति ॥ सच युक्त्या मध्येभावेतिष्ठतीति ज्ञायते वस्तुतस्तु जीवात्मकः सर्वकार्येषु निर्विष्ट इति
अयमूर्द्ध्वगोलोदेहः यैर्यथायथास्थितैर्यैर्लोकैस्तान् ग्रेवक्ष्यति पातालमेतस्य हि पादमूलमित्यादिभिः शरीरे लोकनिर्माणे लोकानामनित्यत्व
माशङ्क्य निराकरोति विस्तर इति एवं भुवनजननिर्माणेनावतारप्रयोजन मुक्त्वा ब्रह्मांडांतरवत् इदमपि केवलं जडमित्याशङ्क्य पूर्वोक्तमवतार
रूपमुपसंहारार्थमनुवदति तद्वै भगवत इति तत्पूर्वोक्तं ब्रह्मांडरूपमुक्तो पपत्तिर्वैश्वदेनोच्यते तद्भगवत् एवरूपं नान्यत्किंचिदित्यर्थः ननु भगवतः
प्राकृतं रूपमेव नास्ति शुद्धसत्त्वात्मकमेव भवति तत्कथं ब्रह्मांडस्य देहत्वमत आह विशुद्धं सत्त्वमिति शुद्धसत्त्वात्मकमेव देहं शरीरमित्यर्थः
ऊर्जितमिति नशांतं किंतु सर्वकार्यकरणोन्मुखमित्यर्थः हर्षेणोत्फुल्लता ऊर्जः तद्रजोगुणव्यतिरेकेणापि भगवदावेशेन भवति ॥ ३ ॥

ननु ब्रह्मांडस्य परिग्रहः करणत्वेनापि संभवति तत्कथमेकांततो देहत्वमित्याशङ्क्याह पश्यन्तीति ॥ योगिनां योगजधर्मसाक्षात्कार एव
भगवदवतारत्वे प्रमाणं प्राकृतचक्षुषा भगवतः प्रतिकृतिरूपत्वेन वेदप्रतिपाद्यस्य संबंधे शरीरमपि विश्वतश्चक्षुरिति श्रुतिप्रतिपादितरूप-
वत्त्वेन जातमित्याह सहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतमिति सहस्रमित्यपरिमित नाम अनेकवक्त्रनयनमिति गीता प्रतिपादितरूपवत् सहस्रपादो
रुभुजाननैः अत्यद्भुतम् अत्र क्रियाशक्तिप्रधानानि चत्वार्यंगानि निरूपितानि गतिश्च सृष्टिजननं गतिश्च परिभाषणमिति ज्ञान प्रधानान्याह-
सहस्रमूर्द्धश्रवणाक्षिनासिकमिति सहस्रमूर्द्धसुश्रवणो आक्षिणीनासिके च यस्य श्रीगणेशवद्विदेवत्यानि ज्ञानांगानि प्रसिद्धानि नवहिरासनेन्द्रियं
त्वांतमेव आननपदेनैव संगृहीतं त्वचो न नात्व परिकरमाह सहस्रमौल्यं वरकुण्डलोल्लसदिति सहस्रमौलयः मुकुटानि अंवरणि कुंडलानि च तै
रुल्लसदतिशोभायुक्तमित्यर्थः परिकराणामवरोहप्रकारेण प्रतीतत्वाद्यथाक्रमं निर्देशः ॥ ४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

तन्मूर्त्तीनामप्राकृतत्वमाह । विशुद्धं रजआद्यमिश्रम् अतएवोर्जितं श्रेष्ठम् अप्राकृतं सच्चिदानन्दधनमित्यर्थः ॥ ३ ॥
एतच्च भक्त्या सिद्धानां प्रत्यक्षमित्याह पश्यन्तीति । अदभ्रमनल्पम् अप्राकृतं यच्चक्षुस्तेन ॥ ४ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

यस्य स्थूलशरीरावयवसंस्थानैः लोकविस्तरः कल्पितः यद्विशुद्धमप्राकृतं तत्सु भगवतो मुख्यरूपम् ॥ ३ ॥
अदभ्रचक्षुषा अनल्पज्ञानेन सहस्रेण प्रत्येकमनंतैः पादादिभिरद्भुतम् सहस्रं प्रत्येकं मूर्द्धादयो यस्मिन् तत् प्रत्येकं सहस्रेण मौल्यादिभिरुक्ष-
सत्शोभमानम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

भाषा टीका ।

जिन भगवान् के अवयव संस्थानसै (कर चरणादिकों से पृथ्वी अंतरीक्ष आदिक लोकों का विस्तार कल्पना किया गया है
वही ऊर्जित सत्य सम उनका विशुद्ध (मायाऽस्पृष्ट) रूप है ॥ ३ ॥
पूर्णज्ञान मय चक्षु सै, योगीजन उस रूपको देखते हैं । वह रूप सहस्रों चरण सहस्रों जानु सहस्रों उरु सहस्रों मूर्द्धा
सहस्रों श्रवण सहस्रों नेत्र सहस्रों नासिका सहस्रों मुकुट वस्त्र और कुण्डलों से परम अद्भुत है ॥ ४ ॥

एतन्नानावताराणान्निधानम्बीजमव्ययम् ।

यस्यांशांशेन सृज्यन्ते देवतिर्यङ्गरादयः ॥ ५ ॥

सएव प्रथमन्देवः कौमारं सर्गमास्थितः ।

चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यमखण्डितम् ॥ ६ ॥

द्वितीयन्तु भवायास्य रसातलगताम्महीम् ।

उद्धरिष्यन्नुपादत्त यज्ञेशः सौकरं वपुः ॥ ७ ॥

तृतीयमृषिसर्गञ्च देवर्षित्वमुपेत्य सः ।

तन्त्रं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मणां यतः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

एतच्च कूटस्थं न त्वन्यावतारवदाविर्भावितिशेभाववदित्याह । एतदिति । एतदादि नारायणरूपम् । निधीयतेऽस्मिन्निति निधानम् । कार्योवसाने प्रवेशस्थानमित्यर्थः । बीजमुद्रमस्थानम् । बीजत्वेऽपि नान्यबीजतुल्यं कित्वव्ययम् । न केवलमवताराणामेव बीजं किंतु सर्वप्राणिनामपीत्याह । यस्यांशो ब्रह्मा तस्यांशो मरीच्यादिस्तेन ॥ ५ ॥

सनत्कुमाराद्यवतारं तच्चरित्रं चाऽऽह । स एवेति । कौमार आर्षः प्राजापत्यो मानव इत्यादीनि सर्गविशेषनामानि । यः पौरुषं रूपं जगृहे स एव देवः कौमाराख्यं सर्गमास्थितः सन् ब्रह्मा ब्राह्मणो भूत्वा ब्रह्मचर्यं चचार । प्रथमद्वितीयादिशब्दा निर्देशमात्रविवक्षया ॥ ६ ॥

वराहावतारमाह । द्वितीयमिति । अस्य विश्वस्य भवायोद्भवाय महीमुद्धरिष्यन्निति कर्मोक्तिः । एवं सर्वत्रावतारस्तत्कर्म चोक्तमित्यनुसंधेयम् ॥ ७ ॥

नारदावतारमाह । तृतीयमिति । ऋषिसर्गमुपेत्य । तत्र च देवर्षित्वमुपेत्येत्यर्थः । सात्वतं वैष्णवं तन्त्रं पञ्चरात्रागममाचष्टोक्तवान् । यतस्तन्त्रात् । निर्गतं कर्मत्वं बन्धहेतुत्वं येऽयस्तानि निष्कर्माणि तेषां भावो नैष्कर्म्यम् । कर्मणामेव मोचकत्वं यतो भवति तदाचष्टेत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीवीरराघवः

एतदतिरुद्धाख्यरूपं नानाविधानामवताराणां निदानं मूलकारणं बीजं कृत्स्नजगद्बीजभूतं कृत्स्नजगत्सृष्ट्युत्पत्तिस्थानत्वादिति भावः अन्ययमपक्षयविकाररहितमनेनाप्राकृतत्वमुक्तं यस्येत्यस्य भगवतो निरुद्धस्यांशांशेन शरीरभूतचिदचित्तत्वेकदेशेन देवादयः सृज्यन्ते ५ सदेवः परमपुरुष एव ब्रह्मा चतुर्मुखशरीरकः सन् प्रथमं कौमारं सर्गं सनत्कुमारादिसर्गमास्थितः सनकादिरूपेणावतीर्ण इत्यर्थः अखण्डितं निर्विघ्नं ब्रह्मचर्यं मूर्ध्वरेतस्कत्वोपेतं भगवदुपासनं चकार ते च कुमाराः प्रथमावताररूपाः प्रथममिति विशेषणाद्वितीयमित्यनन्तरोक्तेऽहमे च कुमाराः अनुप्रवेशावताररूपाः तथा चतुर्मुखापि ब्रह्मरूपधरः "ब्रह्मानारायणात्मक" इत्यादिभिः सृष्ट्यादिकाले तदात्मकतया योगिभिश्चित्यत्ववचनात् भगवता शौनकेन च "आब्रह्मस्तं वपर्यता जगदंतर्व्यवास्थिताः प्राणिनः कर्मजनितसंसारवशाच्चित्तनः यतस्ततो न ते ध्याने ध्यानिना मुपकारकाः अविद्यांतर्गताः सर्वे ते हि संसारगोचराः पश्चादुद्भूतबन्धास्ते ध्याने नैवोपकारकाः नैसर्गिको नैव बोधस्तेषामप्यन्यतो यत" इति चतुर्मुखसंनकादीनां जगदंतर्व्यतिनामविद्यावोद्धृतत्वेन शुभाश्रयत्वात् न हतामुक्त्वा ब्रह्मानामेव सतां पश्चाद्योगेनोद्भूतवोधानां स्वस्वरूपापन्नानां च स्वतः शुद्धिविरहेण मुमुक्षुपास्यत्वनिवेधात् "सृष्टिततः करिष्यामि त्वामाविश्य प्रजापत" इति श्रीजन्मरहस्यवचनैकाध्यायतदेवं चतुर्मुखसनकादयः भगवदनुप्रवेशावतारः प्रथमश्चेत्युक्तं भवति ब्रह्मचर्यं च चारेत्यवतारप्रयोजनं मुक्तमेव मुत्तरप्रापिदृष्टव्यम् ॥ ६ ॥

अथ वराहावतारमाह द्वितीयमिति अस्य जगतः भवायाऽप्युदयायरसातलगतां महीं पृथ्वीमुद्धरिष्यन्त्यज्ञेशो भगवान् द्वितीयं सौकरं वा राहवपुरादत्तजगृहे वराहो द्वितीयावतार इत्यर्थः अयं च स्वेन रूपेणावतारः यज्ञेश इत्यनेन यज्ञाराध्यत्वतत्फलदत्वयोः कथनात् च चरीरकत्वायुक्तः पुरुषादत्तैतिव पुर्मादपरिग्रहोक्तेः अस्य भवायेतिकेवलसाधुपरित्यागार्थत्वसूचनाच्च ॥ ७ ॥

नारदावतारमाह तृतीयमिति तृतीयं वपुरुषादानमृषिसर्गः ऋषिरूपजन्म इत्यर्थः तत्र तृथीयेवतारे स भगवान् देवर्षित्वं नारदरूपमापन्न नारदाख्यजीवमनुप्रविश्येत्यर्थः सात्वतं तन्त्रं पञ्चरात्रशास्त्रमाचष्टावोचत्प्रवर्त्तयामासेत्यर्थः तन्त्रं विशिनष्टियतस्तन्त्रात् कर्मणां निवृत्तिधर्मवतानैष्कर्म्यनिवृत्तिधर्मविरहं प्रवृत्तिधर्माणामकर्तव्यतावगम्यत इति ॥ ८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

त्रयाणां रूपाणां मध्ये पञ्चनामाख्यं रूपमवतारकारणमित्याह एतदिति यत्क्षीराण्यवशादिपञ्चनामाभिधं रूपं एतन्मत्स्यादिनानावताराणां बीजं व्यञ्जकं निधानमन्ततोत्रसर्वावतारानिधीयते एकीक्रियते इति नव्येतीत्यव्ययं यस्य पञ्चनामस्यांशोऽंशेन सामर्थ्ये कदेशेन देवादयः सृज्यन्ते सपञ्चनाम एव सर्वावतारहेतुरित्यर्थः ॥ ५ ॥

स एव पञ्चनामो देवः प्रथमं स्वस्मादेव कौमारसुसन्तकुमाराभिधमवतारम् आस्थितः ब्रह्मावृद्धितः स्वतः पूरणो विशिष्टजनशिक्षणायान्यैर्दुश्चरब्रह्मचर्यमखंडितमप्रतिहतं यथाभवति तथा च चारेत्यर्थः सन्तकुमारोऽन्यः सनेकादिषु पठितः ॥ ६ ॥

रसातलगतामहीमुद्धरिष्यन्नुद्धर्तुकामो यज्ञेशः श्रीनारायणोऽस्य जगतः भवाच्चतुस्थित्यर्थमेव सौकरं सूकरस्य वराहस्य विद्यमानं वपुरुषादत्तेत्यन्वयः ॥ ७ ॥

ऋषिषु सर्गो मिव्यक्तिर्यस्य सतथोक्तः ऋषीणां स्वभावो यस्य सततं तृतीयं महिदासाभिधावतारमुपेत्य देवर्षित्वं चोपेत्य स भगवांस्तत्रावतारे सात्वतं पंचरात्रं नाम ग्रंथविशेषमाचष्टव्याचख्यौ नारदादेरिति शेषः यतः सात्वतं तत्रोक्तानुष्ठानात्कर्मणां नैष्कर्म्यं मोक्षसाधनत्वं स्यादित्यन्वयः "सर्गः स्वभावनिर्माणश्च यथाध्यायसृष्टिष्वित्यभिधानं श्रुत्यादिप्रसिद्धिद्योतकेन वैशब्देन देवर्षित्वं नारदत्वमुपेत्येत्यप्याख्यानमपहस्तितमिति ज्ञातव्यं भोशौनकादयः तृतीयमृषिसर्गविच्छेति वा तदवतारप्रयोजनमाह देवर्षित्वमिति ॥ ८ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

तत्र श्रीभगवन्तं सुष्ठु स्पष्टीकर्तुं गर्भोदकस्थस्य द्वितीयस्य पुरुषव्यूहस्य नानावतारित्वं विवृणोति एतदिति । एतद्ब्रह्मायडस्थमित्यर्थः । निधानम् सागराणां समुद्र इव सदैवाश्रयः अतएवाव्ययम् अनपक्षयम् । बीजम् उद्गमस्थानम् ॥ ५ ॥

अथ प्राचुर्येण तदवतारान् कथयन् तदैक्यविवक्षया तदंशोऽंशेनाप्याविर्भावमात्रं गणयति विंशत्या । तत्र स एवेति । योऽम्भसिशयानो यश्च सहस्रपादादिरूपः स एव पुरुषाख्यो देवः । एते चांशकलाः पुंसः इत्युपसंहारस्यापि संवादात् । कौमारं चतुःसनरूपम् ॥ ६-७ ॥

तृतीयमिति । ऋषिसर्गमुपेत्य तत्रापि देवर्षित्वं श्रीनारदत्वमुपेत्य कर्मणां कर्माकारेणापि सतां श्रीभगवद्धर्मोणां यतस्तन्त्रात् नैष्कर्म्यं कर्मबन्धमोचकत्वेन कर्मभ्यो निर्गतत्वं तेभ्योऽभिन्नत्वं प्रतीयत इति शेषः ॥ ८-९ ॥

सुबोधिनी

ननु "वाचं धेनुमुपासीतेति वत् उपासनाप्रकारेण भगवद्रूपत्वेन जगतोऽध्यानसंभवात्कथमेकांततोवतार इत्याशंक्याह एतन्नानावताराणामिति अयमर्थः अवताराणां मूलभगवान्मूलावतरणं वा तत्रतत्त्वनिर्मितत्वाच्च भगवान् तद्यद्यवताररूपमपि न भवेत् अवताराणां मूलमपि न भवेत् अवतारोत्कर्षश्च अतः पुरुषस्यावतारत्वेन संदेहः नानावताराणां मत्स्यादीनां निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं स्थानं बीजमुद्गमे हेतुः तच्चाविनाशिकं ददं कुरोत्पत्तौ न नश्यतीत्यर्थः अवतारप्रयोजनं सूतितं विस्तारयति यस्यांशोऽंशेनेति अंशो ब्रह्मा तस्य मरीच्यादिः जघनादयो वा देवादयः सात्त्विकादि प्रधानाः ॥ ५ ॥

एवं पुरुषावतारमुक्त्वा तत्प्रकृतिरूपान्तदंशसृष्ट्यावप्यवतारानाह स एवेत्याद्येकविंशलोकैः सर्वत्रावतारनामप्रयोजनं चोच्यते अवतरणरूपस्य तुल्यत्वेन आवेशावतारयोरविशेषेण निरूपणं "सत्त्वरूपशरीरेषु ब्रह्मणः संक्रमः स्मृतः अशुद्धशुद्धभेदेन शरीराणामतो द्विधा" कार्यकाले संक्रमणमावेशः सर्वदा परंतत्र निर्णयो वैष्णवतत्वेन निरूपितः "क्रियाशक्त्या ज्ञानशक्त्या चावतारं करोत्यजः वाराहादिस्वरूपेषु चलकार्यजनार्दनः दत्तव्यासादिरूपेषु ज्ञानकार्यतथाप्रभुः मत्स्यकूर्मवराहाश्च सिंहवामनभार्गवाः राघवः कृष्णबुद्धौ च कृष्णद्वैपायनस्तथा कपिलोदत्तऋषभः शिशुमारो रुचेः सुतः नारायणो हरिः कृष्णस्तापसो मनुरेव च महिदासस्तथा हंसः स्त्रीरूपो हयशीर्षवान् तथैव च वडवाचक्रः कल्की धन्वंतरिः प्रभुः इत्याद्याः केवलो विष्णुर्न विशेषोक्तश्च श्रीब्रह्मरुद्रशेषाश्च कर्वाडः काम एव च कामपुत्रो निरुद्धश्च सूर्यश्चंद्रो बृहस्पतिः धर्मः एषांतथा भार्या दक्षाद्यामनवस्तथा मनुपुत्राश्च ऋषयो नारदः पर्वतस्तथा कश्यपः सनेकाद्याश्च ब्रह्माद्याश्चैव देवताः भरतः कार्तवीर्यश्च वैनाथाश्च कर्वात्तिनः गयश्च लक्ष्मणाद्याश्च वयोरोहिणिर्नन्दनाः प्रद्युम्नो रौक्मिणश्च तत्पुत्राश्चानिरुद्धकः नरः फाल्गुनश्च इत्याद्या विशेषावशिन्नो हरे इहोक्तिरविशेषेण सामान्यत इति फुटम्" प्रथमब्रह्मणः सनेकादय उत्पन्नाः तथावेशस्तस्य प्रयोजनं ब्रह्मचर्यमिति नहि जीवस्य ब्रह्मचर्यत्वं संभवति इन्द्रियवत्त्वात् यथा हि क्षुद्रग्निराविर्भूतः सोऽदुमशक्यः एवं बीजाधारकामाग्निरपि तत्र यथा जलपानं तथा स्त्रीप्रेक्षणं दियथा नृत्तिस्तथा स्त्रियारेतो निवृत्तिः तत्र मनसा स्त्रीनामस्मरणेनारेतो धारणं ब्रह्मचर्यं भगवदावेशेनैव भवतीति प्रथमं सनत्कुमारः संपद्य देवो नापायणः कौमारं सनत्कुमाररूपं स्त्रीभिर्जलरूपैः बीजे वृद्धे यौवनं भवति तदभावात्तेषु सर्वदा कौमारमेव कुत्सितो भारो यस्येमादिति दुश्चरणमिति लोके स्थचरणमप्रसिद्धम् अखंडितं यथा भवति तथा अस्थिप्रतिक्षणं नाशसंभवः ॥ ६ ॥

स्वर्गादौ जगन्निर्माणे अस्य प्रपंचस्य भूयस्त्वं न भवेदिति वराहेण भूम्युद्धरणं द्वितीयम् एषामवताराणां विचारो द्वितीयस्कंधे कारिष्यते अत्र नृदेशमात्रेण निरूपणम् आदिवराहकल्पे निर्मिता भूमिः वराहकल्पे उद्धृता तदाह रसातलगतामिति विरोधपरिहारं चाप्रेवदयामः उद्धारं कारिष्यन् शौकरं वपुरुषादन्तायं पुरुषावतारः किंतु यज्ञाधिष्ठातृधर्म रूपभगवदवतारः क्रियायास्तन्मूलकत्वात् अयमन्युरूपः क्षात्रिये प्रतिष्ठित इति द्वितीयत्वम् ॥ ७ ॥

तुयं धर्मकलासर्वं मनिरायणावृषी ।

भूत्वात्मोपशमोपेतमकरोहुं श्वरे तपः ॥ ५ ॥

सुबोधिनी

नारदेहिमगवदावेशः ऋषयोहिमं ब्रह्मणः तेचकर्मोपपत्तादिति तृतीयत्वं द्रव्यं देवतामन्त्रभेदेनवास पुरुषण्वप्रथमतो ऋषिसर्गमु-
पेत्यतत्तावतारकार्यमपश्यन्ततो देवर्षित्वमुपेत्यनारदेआवेशंप्राप्यसात्वतं वैष्णवंतत्तंपंचरात्ररूपम् आचष्टमगवत्परिचर्यानिरूपणंम-
गवद्व्यतिरेकेणान्यशक्यमितिकर्मणां प्ररोहनाशास्त्रेनेतिपरिचर्यायां सर्वाणिकर्माणिअंगमावंभजंतेपरिचर्यायाभगवद्भक्तित्वेनभगवत्त्वे
सर्वेषामेव नैष्कर्म्यम् ॥ ८ ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्त्ती ।

षोडशकलत्वेन यत् पूर्णत्वमुक्तं तद्वर्शयति एतदिति । बीजत्वेऽपि नान्यबीजतुल्यं किन्तुनिधानं निधिराशीभूतमित्यर्थः । वक्ष्यमाणा
अवतारा एतस्यांशादिति भावः । न व्येतीत्यव्ययं नित्यम् यस्यांशो ब्रह्मा तस्यांशो मरीच्यादिस्तेनेति । देवादयो विभूतय उक्ताः ॥ ५ ॥

सनत्कुमाराद्यवतारं तच्चरितं चाह स एवेति । यस्यांशांशेन देवादयः सृज्यन्ते स एव पञ्चनाम इत्यर्थः । कौमारं सर्गमाश्रितः
कुमारेषु प्रादुर्भावं प्राप्तः सन् ब्रह्मा ब्राह्मणो भूत्वा ब्रह्मचर्यं चचार स्वयमाचरन् लोकेषु प्रचारयामासेत्यर्थः । प्रथमद्वितीयादिशब्दा
निर्देशमात्रापेक्षया ॥ ६ ॥

भवाय क्षेमाय । उद्धरिष्यन्निति कर्मोक्तिः । एवं सर्वव्यावतारस्तत्कर्मचोक्तमित्यनुसन्धेयम् ॥ ७ ॥

ऋषिषु सर्गं प्रादुर्भावम् उपेत्य तत्र च देवर्षित्वं नारदत्वमुपेत्येत्यर्थः । सात्वतं पञ्चरात्रागमं । यतस्तन्नात्र कर्मणां तत्रोक्तानाम्
नैष्कर्म्यं कर्मबन्धमोचकत्वम् ॥ ८ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

श्रीकुमारावतारमाह सएवेति सएवमगवान्कौमारंसर्गप्रादुर्भावमास्थितः ब्रह्माब्राह्मणोभूत्वा अखंडितं दुश्चरनैष्ठिकं ब्रह्मचर्यं संप्र-
दायप्रवृत्त्यर्थंचचार एतेनावतारप्रयोजनमप्युक्तम् एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् प्रथमद्वितीयादिशब्दाः निर्देशमात्रापेक्षया ॥ ६ ॥

अथवराहावतारमाह द्वितीयमिति अस्यजगतः भवायउद्भवाय उपादत्तजगृहे ॥ ७ ॥

नारदावतारमाह तृतीयमिति सःभगवान्नृतीयम् ऋषिसर्गम्ऋषिजन्म उपादत्त तत्रदेवर्षित्वमुपेत्ययतस्तन्नात्र कर्मणांनिवृत्तलक्ष-
णानाम् नैष्कर्म्यंज्ञायते निर्गतकर्मसंसारहेतुत्वंयेभ्यस्तानिनिष्कर्माणितद्भावोनैष्कर्म्यम् तत्तत्रसात्वतंवैष्णवम् अवोचत् ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

यह रूप नाना अवतारों का निधान अर्थात् लयस्थान है और अव्यय बीज है कि जिसके अंशों से देवता तीर्थक और मनुष्यादि-
कों की सृष्टि होती है ॥ ५ ॥

वही देव प्रथम कौमार सर्ग का आश्रय कर ब्राह्मण रूप धरकर सनत्कुमार सनातन सनक सनंदन चार रूप में अवतीर्ण हुए ।
और अखण्ड ब्रह्मचर्य आचरण किया ॥ ६ ॥

द्वितीय अवतार में इस जगत् के मंगल के अर्थ रसातल में डूबी हुई पृथ्वी को उद्धार करनेकेअर्थवाराह रूप धारण किया ॥ ७ ॥
तृतीय ऋषि सर्ग में देवऋषि नारद रूप धारण कर सात्वततंत्र श्रीनारद पंचरात्र का उपदेशदिया कि जिस तंत्र के अनुसार कृत
कर्म, नैष्कर्म्य अर्थात् मुक्ति के साधन होते हैं । कर्म यद्यपि बंधन है परंतु भक्त्यंग होने से वेही मुक्ति के साधन होजाते हैं ॥ ८ ॥

श्रीभरस्वामी ।

नरनारायणावतारमाह । तुयं इति । तुयं चतुर्थऽवतारे । धर्मस्यकला अंशः आर्येत्यर्थः । "अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी" इति श्रुतेः ।
तस्याः सर्गः । ऋषी भूत्वेत्येकावतारत्वं दर्शयति ॥ ९ ॥

पञ्चमः कपिलोनाम सिद्धेशः कालविप्लुतम् ।

प्रोवाचासुर्ये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम् ॥ १० ॥

षष्ठे अत्रेरपत्यत्वं वृतः प्राप्तोऽनसूयया ।

आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रह्लादादिभ्य ऊचिवान् ॥ ११ ॥

ततः सप्तम आकूत्यां रुचेर्यज्ञोभ्यजायत ।

स यामादयैः सुरगणैरपात् स्वायम्भुवान्तरम् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

कपिलावतारमाह । पञ्चम इति । आसुर्ये तन्नाम्ने ब्राह्मणाय । तत्त्वानां ग्रामस्य सङ्घस्य विनिर्णयो यस्मिन्शास्त्रे तत्साङ्ख्यम् १०
दत्तात्रेयावतारमाह षष्ठमिति । अत्रेरपत्यत्वं तेनैव वृतः सन् प्राप्तः अत्रेरपत्यमभिकांक्षते आह तुष्ट इति वक्ष्यमाणत्वात् । कथं प्राप्तः
अनसूयया मत्सहशापत्यमिषेण मामेवापत्यं वृतवानिति दोषदृष्टिमकुर्वन् इत्यर्थः । आन्वीक्षिकीमात्मविद्याम् । प्रह्लादादिभ्यश्च
आदिपदात् यदुद्देहयाद्या गृह्यन्ते ॥ ११ ॥

यज्ञावतारमाह । स यज्ञः यामादयैः स्वस्यैव पुत्रा यामा नाम देवाः तदादयैः सह स्वायम्भुवं मन्वन्तरं पालितवान् तदा स्वयमिन्द्रोऽ
भूदित्यर्थः ॥ १२ ॥

दीपनी ।

भार्येति । धर्मस्य भार्यायाम् मूर्तिनाम्न्यामिति शेषः ॥ ९ ॥

आसुरिस्तावत् तत्रभवतः कपिलदेवर्य आद्यशिष्य इतीश्वरकृष्णसंज्ञाकारिकायां सुस्पष्टम् ॥ १० ॥

अत्रेरपत्यमिति द्वितीयस्कन्धीयसप्तमाध्यायस्य चतुर्थश्लोकः । अन्वीक्षते आत्मा इत्यन्वीक्षातामधिकृत्य कृताम् । तामेवाह स्वामि-
पादः आत्मविद्यामिति ॥ ११—१२ ॥

श्रीवीरराघवः

तुर्यइति धर्मकलासर्गेधर्मात्पितुः कलासर्गेदेहजन्मरूपेतूर्यचतुर्थावतारे नरनारायणाख्यावृषी भूत्वा आत्मोपशम इन्द्रियनिग्रहः तेनो
पेतुं दुश्चरमइतरेष्वर्तुमशक्यंतपश्चकार ॥ ९ ॥

पञ्चमइति पञ्चमोवतारः कपिलोनामकपिलाख्यः सिद्धानामात्मयाथात्म्यानुसंधानयोगेन सिद्धानां स्वस्वरूपापन्नानामीशः कालेन प्रवर्त्त
यितुरहितेन कालेन विप्लुतं तिरोहितं सांख्यं कथं भूतं तत्त्वानां प्रकृतिमहदादीनां ग्रामस्य कलापस्य विनिर्णयो याथात्म्यनिर्णयो यस्मात्तथाभूत
मासुर्ये प्रोवाच आसुरिर्नामसिद्धेषु प्रधानस्तस्मै ॥ १० ॥

षष्ठमिति अत्रेऽप्रजापतेरपत्यत्वं प्रतिवृतः मम पुत्रो भवेत्यत्रिणावृत इत्यर्थः अनसूययाऽत्रेर्भार्याया प्राप्तः तस्य पुत्रो दत्तात्रेयाख्यो
मन्वेत्यर्थः अलर्काय प्रह्लादादिभ्यश्च आन्वीक्षिकीमात्मविद्यामुचिवान् तं षष्ठमवतारं विद्यादित्यतश्चब्दाध्याहारेणान्वयः षष्ठ-
षष्ठरूपं त्विति वा ॥ ११ ॥

ततइति । ततः सप्तमेऽवतारे रुचेस्तद्भार्यायामाकूत्यां व्यजायत सच यज्ञ इति प्रसिद्धः स यज्ञः यामादयो ये शतैः सुरगणैः सह स्वायं-
भुवमन्वन्तरमपात्पालयामास ॥ १२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

मौनौनकादयः तुरीयं चतुर्थं शृणुत कथं सपन्ननाभः धर्मनाम्नि भगवतिकलासर्गे स्वांशावतारेनाम्नानरनारायणाख्यावृषी भूत्वा अक्षलोकदृष्ट्या
त्मनोऽतः करणस्य उपशमेनाधिकशांत्या उपेतं युक्तम् अन्यैः कर्तुमशक्यंतपः अकरोदित्येकान्वयः अत्र कलासर्गइत्युक्त्या नारायणस्यावतारत्वं
रेतुविशेषावेशइति ज्ञातव्यं तुर्यइतिकेचित्पठंति तत्र तुर्यं चतुर्थं धर्मकलासर्गइतिसुगमोन्वयः ॥ ९ ॥

पञ्चमोवतारोपिकपिलोनामैत्यन्वयः ससिद्धेशः कपिलः कालबलेन तिरोहितं तत्त्वानां चतुर्विंशतिसंख्याकानां ग्रामः समूहः तस्य विशेषेण
निर्णयो भगवत्परत्वेन यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । सांख्यं भगवज्ज्ञानप्रतिपादनपरं वेदार्थपरिबृंहितं नाम्ना आसुर्ये सच्छिष्याय प्रोवाचोति पञ्चादन्वयः
अत्राक्षलोकप्रसिद्धसांख्यशास्त्रप्रणेता कपिलः तच्छिष्यः आसुरिश्चान्यपवेतिसतांसंप्रदायः ॥ १० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

यः पद्मनाभः अनसूयया अत्रिपत्न्या वृतः अत्रेऽङ्गैरेनसूयायामपत्यत्वं प्राप्तः आन्वीक्षिकीतत्त्वविद्यामलकायप्रह्लादादिभ्यश्चोचिवान् तम-
पतारं वष्टावित् ॥ ११ ॥

ततः सपद्मनाभः सप्तमोरुचेः आकृत्यापत्न्यायज्ञोभ्यजायतजातः स यज्ञोनाम्नायामाद्यायेषति तथातैः सुरगणैः सह स्वायंभुवमन्वन्तरम-
पाव अरक्षदित्यन्वयः प्रतिमन्वन्तरं देवानां नाम मेदाद्यामास्त्युक्तम् ॥ १२ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

पञ्चम इति । आसुरिनाम्ने विप्राय ॥ १० ॥

षष्ठमिति । अत्रिणा तत्सदृशपुत्रोत्पत्तिमात्रं प्रकटं याचितमिति चतुर्थस्कन्धाद्यभिप्रायः । एतद्वाक्येनानसूयया तु कदाचित्
साक्षादेव श्रीमदीश्वरस्यैव पुत्रभावं वृत्तोऽस्तीति लभ्यते । उक्तञ्च ब्रह्माण्डपुराणे पतिव्रतोपाख्याने । “अनसूयाववीक्षत्वा देवान् ब्रह्मे-
शकेशवान् । यूयं यदि प्रसन्ना मे वरार्हा यदि वाप्यहम् । प्रसादाभिमुखाः सर्वे मम पुत्रत्वमेष्यथेति श्रीविष्णोरेवावतारोऽयम् ॥ ११ ॥
॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

सुबोधिनी

मरनारायणयोश्चतुर्थीश्रमधर्मप्रतिपादकत्वेनतुरीयत्वम् अथवाब्रह्मचर्ययज्ञभगवत्परिचर्योपशमाः क्रमेणाश्रमधर्माः धर्मकलाः
अद्वादयः तासां सगैजातेपश्चान्मूर्ती भूतधर्मरूपा मूर्तिः धर्मस्तु वेदमूल इति मूर्त्या ऋषिरूपेणाविर्भूतौ पारमहंस्यधर्मो द्विविध इति सहस्र
कवचवधार्थमित्यन्यत्र नारायणो वतारः नरे आवेशः तयोस्तपोज्ञानसहितमित्याह आत्मोपशममिति आत्मानः उपशमः शांतिः ज्ञानं ज्ञानसाध्या
वासर्वत्रहितपः क्रोधसहितः शांतिसहितस्तुलोकैर्बुलभइतिदुश्चरमित्युक्तम् ॥ ९ ॥

सांख्यस्य वेदान्तरभावित्वात् श्रमान्तरत्वेन पंचमत्वम् पूर्वहिपुराणेषु सांख्यसिद्धं तत्पुराणानामप्रचारात् योगादिभिः सांकर्याश्च
संन्यासस्य चांगभूतस्याभावात् सांख्यं कालेन विप्लुतं पुनः कालविप्लवशंकां वारयति सिद्धेश इति सिद्धियुक्ताः सिद्धाः तेषां मनः सिद्धै-
श्चनप्लुतं भविष्यतीति भावः आसुरिऋषिः इदं ज्ञानं श्रीशूद्रसाधारणमिति प्रवर्तकस्य तादृशं नाम संख्याहि पदार्थानामसांकर्यप्रतिपादिका भवति
साधर्म्यवैधर्म्यरूपा तस्याः फलमाह तत्त्वग्रामविनिर्णयमिति तत्त्वानां समूहस्य विशेषणनिर्णायकम् ॥ १० ॥

योगस्य षष्ठत्वात् तत्प्रवर्तकमाह षष्ठमिति । अनसूयामत्साहृदयव्याजेन मामेव वृत्तवतीतीर्ष्याभावेन मात्रावा आन्वीक्षिकीयोगपुरः
सरात्मविद्यामलको राजासहिराजसः तत्र शास्त्रपरिनिष्ठायाः सदिग्धत्वात् प्रह्लादादिभ्य उक्तवान् प्रह्लादस्तु स्पष्टः ॥ ११ ॥

एवं ब्राह्मणानां बद्धिधत्वमुक्तम् षट्कर्माणि ब्राह्मणोऽप्रसिद्धानि त्रीणि क्षत्रियेतदर्थं त्रीणाह यज्ञऋषमपृथुरूपान् शत्रुजयः धर्मानिष्ठाप्रजापालनं
चेति त्रिषु प्रतिष्ठितम् अतो भिन्नप्रक्रमं वक्तुं न इत्याह आकृतिर्मे नुकन्या सच यज्ञः रुचेर्जातोऽपि पुत्रिकापुत्रः यज्ञो हि ब्राह्मणैः क्रियमाणः
क्षत्रिये फलति तथा सोऽपि यामाद्यैः प्रथममन्वन्तरं देवादिभिश्चतुर्विधैः समन्तप सिस्थितमनु रक्षां विधाय तदन्तरं पालितवानिति अवतारप्रयोजनं
प्रियव्रतादयस्तु कल्पांतरे राजानः प्रथममसमर्थान् इत्यग्रे उपपादयिष्यते ॥ १२ ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्ती ।

तुर्ये चतुर्थेऽवतारे धर्मस्य कला अंशः भावेत्यर्थः । “अर्द्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नीति श्रुतेः । तस्यां सर्गे प्रादुर्भावे ऋषी भूत्वेति
ब्राह्मणमेकावतारम् दर्शयति ॥ ९ ॥

आसुर्ये तत्रास्ते ब्राह्मणाय ॥ १० ॥

अनसूयया अत्रेः पत्न्या वृतः सन्नपत्यत्वं प्राप्तः । यदुक्तम् ब्रह्माण्डपुराणे पतिव्रतोपाख्याने । “अनसूयाववीक्षत्वा देवान् ब्रह्मेशकेश-
वान् । यूयं यदि प्रसन्ना मे वरार्हा यदि चाप्यहम् । प्रसादाभिमुखाः सर्वे मम पुत्रत्वमेष्यथेति । आन्वीक्षिकीमात्मविद्याम् प्रह्लादा-
दिभ्यश्च ॥ ११ ॥

स यज्ञः यामाद्यैः स्वस्यैव पुत्रा यामा नाम देवास्तदाद्यैः सह स्वायंभुवं मन्वन्तरं पालितवान् तदा स्वयमिन्द्रोऽभूदित्यर्थः ॥ १२ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

मरनारायणावतारमाह तुर्ये इति धर्मकलासंगेतपोलक्षणधर्मभागार्थसंगे ॥ ९ ॥

कपिलावतारमाह पंचम इति आसुर्ये शिष्याय हेयसांख्यप्रवर्तकोन्यइत्याकरे स्थितम् ॥ १० ॥

इक्ष्वाकुवतारमाह ममपुत्रो भवेत्यनसूयया वृतः सन् तद्गर्भे रपत्यत्वं पण्डजन्मप्राप्तः आन्वीक्षिकीम् अध्यात्मविद्याम् ॥ ११ ॥

यज्ञावतारमाह तत इति स्वतमेऽवतारे समगधान् यामः आद्योयेषांतैः सह स्वायंभुवं मन्वन्तरम् अपात्पालयामास ॥ १२ ॥

अष्टमे मेरुदेव्यान्तु' माभेर्जात उरुक्रमः ।

दर्शयन् चर्म धीराणां सर्वाश्रमनमस्कृतम् ॥ १३ ॥

ऋषिभिर्याचितोभेजे नवमं पार्थिवं वपुः ।

दुग्धेमामोषधीर्विप्रास्तेनायं स उशत्तमः ॥ १४ ॥

(१)

रूपं स जगृहे मात्स्यं चाक्षुषोदधिसंलुवे ।

नाव्यारोप्य महीमय्यामपादैवस्वतं मनुम् ॥ १५ ॥

सुरासुराणामुदधिं मध्मतां मन्दराचलम् ।

दधे कमठरूपेण पृष्ठ एकादशे विभुः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

चतुर्थ धर्म की फला अर्थात् अंश रूपापत्ती मै नर नारायण ऋषि होकर उपशम मय दुश्चर तप किया ॥ ९ ॥
पञ्चम, कपिलनाम सिद्धेश होकर आसुरि ऋषि को फाल विन्दु तत्त्वप्राप्तिर्णायक सांख्यशास्त्र, का उपदेश किया ॥ १० ॥
अत्रिऋषिने अपत्य रूपसे वरे भगवान्, दोष दृष्टि नकर षष्ठ दत्तात्रेयनामसे अवतीर्ण हुए । और अलर्क राजा प्रल्हादादिकों को आत्मविद्या का उपदेश किया ॥ ११ ॥
सप्तम रुचि प्रजा पतिकी आकृती पत्नी मै यज्ञ रूपसे अवतीर्ण हुए । चाम नामक देवगण को लेकर स्वायं भुव मन्वन्तरमै इनहीकर त्रिलोकी की रक्षाकी ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

ऋषभावतारमाह । सर्वाश्रमनमस्कृतम् अन्त्याश्रमं पारमहंस्यम् चर्म धीराणां दर्शयन् नामेः आसीधपुत्रात् ऋषभो जातः ॥ १३ ॥
पृथोरवतारमाह । पार्थिवं वपुः राजदेहं पृथुरूपम् । पार्थिवमिति पाठे पृथोरिदं पार्थिवम् । ओषधीरित्युपलक्षणम् । इमां पृथ्वीम् सर्वाणि वस्तूनि दुग्ध अदुग्ध । अडागमाभावस्त्वार्षः । हे विप्राः तेन पृथ्वीदोहनेन सोऽयमवतार उशत्तमः कमनीयतमः वशकान्ता-
वित्यस्मात् ॥ १४ ॥

मात्स्यावतारमाह । चाक्षुषमन्वन्तरे य उदधिसंलुवस्तस्मिन् । यद्यपि मन्वन्तरावसाने प्रलयो नास्ति तथापि केनचित् कौतुकेन सत्यव्रताय माया दर्शिता यथा अकाण्डे मार्कण्डेयाय इति द्रष्टव्यम् । महीमय्याम् नावि नौकारूपायां मध्यामित्यर्थः । अपात् रक्षित-
वान् । वैवस्वतमिति भाविनी संज्ञा ॥ १५ ॥

कूर्मावतारमाह । कमठः कूर्मस्तद्रूपेण एकादशे अवतारे विभुर्दधेदधार ॥ १६ ॥

दीपनी ।

ऋषभेति । द्वितीयस्कन्धीयसप्तमाध्यायस्य दशमश्लोके द्रष्टव्यः ॥ १३—१४ ॥

अकाण्डे इति । असमये इत्यर्थः । एतद्विशेषश्च द्वादशस्कन्धे नवमाध्याये द्रष्टव्यः ॥ १५—१७ ॥

श्रीवीरराघवः

अष्टमेऽवतारे उरुक्रमो भगवान्नामैः स्वायंभुवपौत्रस्य भार्याद्यां मेरुदेव्यां जातः सच ऋषभाख्यः धीराणां योगीश्वराणां चित्तानुष्ठेयधर्म-
मार्गदर्शयन् दर्शयितुं जात इत्यर्थः । चर्मविशिष्टं सर्वैराश्रमैराश्रमस्थैर्नमस्कृतं पूजितम् आश्रमधर्मचर्मभ्य उत्कृष्टमिति भावः ॥ १३ ॥

ऋषिभिरिति हुंकारैर्वेनं हतवह्निः ऋषिभिर्याचितः जगत्पालनार्थं याचितो भगवान्नवमं पार्थिवं पृथोः संबधिवपुर्भेजे प्राप्तः अंशेनानु-
प्रविष्टं पृथ्व्याख्यजीवानुप्रवेशेन पृथुरूपेणावतीर्ण इत्यर्थः । हे विप्राः शौनकादयः स इमां पृथ्वीं गोरूपं धृतवतीम् ओषधीर्दुग्धदुदोह अडागमावधार्षः
यतोऽदुग्धतेन कारणैर्न स पृथुरशत्तमः सर्वेषामिष्टतमो वभूवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

रूपमिति चाक्षुषांतरं चाक्षुषमन्वन्तरं तत्रयः संलुवः प्रलयः तास्मन्स भगवान् मात्स्यं दशमं रूपं जगृहे । अवतारप्रयोजनमाह नावीतिवैवस्व-
तं मनुं वैवस्वतमनुरूपेण जनिष्यमाणं सत्यव्रतं महीमय्यां पृथ्वीरूपायां नाव्यारोप्यापाद्रक्ष ॥ १५ ॥

एकादशेऽवतारे विभुर्भगवान्सुरासुराणामुदधिममृतां मध्मतां सतां कमठरूपेण पृष्ठे मन्दराख्यमचलं दधे धृतवान् ॥ १६ ॥

(१) पार्थिवमिति दुग्धवनिर्दिष्ट विजयध्वजः ॥

श्रीविजयध्वजः

यउरुक्रमःनामेराश्रीपुत्रादमेदेव्यपितृप्राज्ञातः सर्वाश्रमनमस्कतंश्रीराणांविद्यारत्नानांवरमपारमहंस्याधसंदर्शयशमूसस्यसोऽष्टमो-
वतारःनशुकशोणितमिश्रतयास्यजननं किंतुद्वारमात्रमित्यस्मिन्नर्थेतुशब्दः ॥ १३ ॥

ऋषिभिःप्रार्थितःपद्मनाभःनवमावतारंपार्थवंपृथुचक्रवर्तिशरीराविष्टं पंमेजे हेविप्राःशानिनः गोरूपिण्याःभुव ओषधीःक्षीरात्मिका
दुग्धवान्इतियेनतेनकर्मणाऽयंभगवानुशतमःसत्यकामेक्षेत्रेऽऽसिच्छायां चक्रद्वोद्गोहकर्मणोऽमानुषत्वंद्योतयति ॥ १४ ॥

सभगवान् चाक्षुषांतरसंप्लवे चाक्षुषमन्वंतरप्रलये मारयं तस्यस्यविद्यमानंरूपं त्रगृहे किंचमहीमय्यांनावि तरीस्थानीयभूमौवैव-
स्वतंमनुमारोप्यापादित्यन्वयः ॥ १५ ॥

सुरासुराणामुदधिसमुद्रं प्रमथतांयोभगवान् पातालमाविशतंमं रंपर्वतं कूर्मरूपेण पृष्ठेदध्रेवभारेत्येकान्वयः तमवतारमेकादशवि-
धुरिति ॥ १६ ॥

क्रमसंदर्भः ।

रूपमिति । चाक्षुषमन्वन्तरे तदन्ते ये उदधिसंप्लवस्तस्मिन् । वैवस्वत इति भाविनी संज्ञा सत्यव्रतस्य । प्रतिमन्वन्तरावसानेऽपि
प्रलयः श्रूयते विष्णुवर्त्मोत्तरे प्रथमकाण्डे । “मन्वन्तरे परिक्षीणो कीदृशी द्विज जायते” इत्यादि श्रीवज्रप्रश्नस्य मन्वन्तरे परिक्षीणोइत्यादि
श्रीमार्कण्डेयदत्तोत्तरे । “ऊर्मिमाली महावेगः सर्वमावृत्त्य तिष्ठति । भूर्लोकमाश्रितम् सर्वं तदा नश्यति यादव । न विनश्यन्ति राजेन्द्र
विश्रुताः कुलपर्वताः । नौर्मत्वा तु मही देवीत्यादि । एवमेव मन्वन्तरेषु संहार इत्यादि प्रकरणम् श्रीहरिवंशे तदीयटीकासु च स्पष्टमेव ।
अतश्चाक्षुषेत्युपलक्षणमेव धेयम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

सुबोधिनी

स्वस्थेहिदेशकालेसर्वाश्रमधर्मादित्यज्ञानंतरं कृषमकथापूर्वोक्तक्रमस्योत्तरद्विवक्षितत्वादष्टमादिपदप्रयोगः । मेरुदेवीमेरुवुहितामातृ
पुत्रत्वंवारयितुंशब्दः प्रतिपक्षशंकाभावार्थेवा अयंतुगुणावतारस्यविष्णोरवतारस्तदाह उरुक्रमइतिरूपम निरूपितसन्यासधर्मे
मुख्यं धैर्यसाध्यं साधनम् अंत्याश्रमत्वाच्च सर्वाश्रमनमकृतमपराहिपराकाष्ठानिवृत्तिमार्गे नत्वन्याश्रमित्वेनपाषंडत्वसंभावेतिनमस्कृतं
पृथुस्त्वाधेशीपृथोः संवंधिवपुरितिवचनाच्च अयंपुमानेवसइतिवचनात् श्रेयःप्रजापालनमेवराक्षामितिवचनात्सर्वात्मकत्वाच्चभगवतः
सर्वहितकारीधर्मःऋषभधर्मादप्युत्तमइतिपृथोर्नवमत्वम् ॥ १३ ॥

ननुकथंवेदनादवतारः तत्राहः ऋषिभिर्याचितइति तत्रापिनसाक्षात्किंतुपृथुशरीरेदुग्धाअदुग्धदोग्धावा अलौकिकत्वार्थेछांदस
पदप्रयोगःइमामोषधीरितिद्विकर्मत्वंकर्मद्वयस्याप्यभीष्टत्वात्एवंसर्वेषु द्विकर्मकेषुबोद्धव्यं विशेषेणपूरकाइतिसंवाधनेभवद्भिरेवबहुदोहनेन
सर्वपूरितमितिज्ञापितंदोहनमेवावतारकार्यंनजीवसाध्यमितितेनायंसः तेनहेतुनापृथुर्नारायणइत्यर्थः विशेषमाहउशतमः एवंसर्वोपकारः
अवांतरेष्वपिदुर्लभइतिअतिकमनीयइत्यर्थः ॥ १४ ॥

एवंक्षत्रियभवेन त्रितयं निरूप्यवैश्यभावेनचतुष्टयमाहरूपमित्यादित्रिभिः । वचनेनकार्यसिद्धिर्वैश्यतासत्यानृतंतुवाणिज्यमिति वचना
देकं वचकमपरंतविपरितं च चाक्षुषमन्वन्तरानंतरं प्रलयोपाधितइति मायिकत्वंकेचिदाहुः वस्तुतस्तुस्वायंभुवादीनांक्रमनियमेननप्रतिकल्पं
चतुर्दशत्वमधिकारिणांमुक्तिसंभवात्तस्माच्चाक्षुषएवकदाचिच्चतुर्दशो भवतिकल्पेषुसात्त्विकादिविभेदान्मुख्यस्यप्राथम्यं सात्त्विकानि
स्त्वारिइतरयोः पंचपंचअतोबहुवाक्यानुरोधात्उपपत्तिसंभवाच्च नप्रलयस्यमायिकत्वंमार्कंडेय इष्टस्यतुतत्रैवस्फुटंप्रति पादितामित्य
क्षोषः पृथिव्यादेवरूपत्वात्नौकारूपतापिभवति सचमन्वन्तरांतरेविवस्वतउत्पन्नएव अस्मिन्मन्वन्तरेऽधिकारीभवतिअतो नमायि कत्वंभक्त
परिपालनमवतारधर्मः वैवस्वतमनुसितिभाविनीसंज्ञा ॥ १५ ॥

कापट्येनैत्रासृ तमयनार्थप्रवृत्तेः कूर्मस्यापिचक्रहितकारित्वाद्ब्रह्मप्रवेशः पूर्वकल्पस्थत्वान्मत्स्यस्यनक्रमोवाधकःवचनाधिक्यात्एकादशत्व
एवमुत्तरत्रापिउदधिमथनतां सुरासुराणांसंवंधिमथनसाधनंमंदराचलंघृतवान् कमठः कच्छपः पृष्ठेनधारणमवतारसाध्यंजलंघनाधारेण
पृष्ठस्यपिच्छत्वात्कथंवारणं संभवतितत्राहविधुरिति ॥ १६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

नामेराश्रीपुत्रादमेदेव्यपितृप्राज्ञातः ॥ १३ ॥

पार्थिवं वतुः राजदहं पृथुरूपम् । पार्थवमिति पाठे पृथुसम्बन्धि । ओषधिरित्युपलक्षणम् इमाम् पृथ्वीम् सर्ववाणिं वस्तूनि दुग्ध
अदुग्ध । अहं गमा माय अर्थः । तेन हेतुना सोऽयमवतार उशतमः कमनीयतमः वशकान्ताचित्येतस्मात् ॥ १४ ॥
चाक्षुषे मन्वन्तरे य उदधिसंप्लवस्तस्मिन् । चाक्षुषान्तरसंप्लव इति च पाठः महीमय्याम् नावि नौकारूपायां मह्यामित्यर्थः । अपात्
रक्षितवान् । वैवस्वत इति भाविनी संज्ञा । यद्यपि मन्वन्तरावसाने प्रलयो नास्ति तथापि केनचित् कौतुकं सत्यव्रताय माया दीशता

धान्वन्तरं द्वादशमन्त्रयोदशममेवच ।

अपाययत् सुरानन्यान्मोहिन्या मोहयन् स्त्रिया ॥ १७ ॥

चतुर्दशं नारसिंहं विभ्रदैत्येन्द्र मूर्जितम् ।

ददार करजैर्वक्षस्येरकांकटकृद्यथा ॥ १८ ॥

पञ्चदशं वामनकं कृत्वागादध्वरं वलेः ।

पदत्रयं याचमानः प्रत्यादित्सुखिविष्टपम् ॥ १९ ॥

अवतारे षोडशमे पश्यन् ब्रह्मद्रुहोन्मृपान् ।

त्रिःसप्तकृत्वः कुपितोनिःक्षत्रामकरोन्महीम् ॥ २० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

यथा मार्कण्डेयायेति श्रीधरस्वामिपादाः । विष्णुधर्मोत्तरे तु । “मन्वन्तरे परीक्षीणे कीदृशी द्विज जायते” । इत्यादिवज्रप्रश्नान्ते मार्कण्डेयोत्तरम् । उर्मिमाली महावेगः सर्वमावृत्य तिष्ठति । भूलोकमाश्रितं सर्वं तदा नश्यति यादव । न चिनश्यन्ति राजेन्द्र विश्रुताः कुलपर्वताः । नौभूत्वा तु महीदेवीत्यादिः । एवमेव मन्वन्तरे तु संहार इत्यादि प्रकरणमतपव भागवतामृते प्रतिमन्वन्तरान्त एव प्रलय उक्तः । श्रीहरिवंशे तदीयटीकासु च । तदप्यत्र चाक्षुष एवोक्तः सत्यव्रतस्य मनोर्मत्स्यदेवपरमभक्तत्वाद्भक्तोत्कर्षादेव भगवत्प्रादुर्भावस्याप्युत्कर्षात् भक्तेच्छोपात्तदेहायेत्यादिभिर्भुक्तिसिद्धात् सर्वमन्वन्तराण्येवोपलक्षयति ॥ १५ ॥
सुरासुराणाममृतोदपादनार्थमिति शेषः । कमठरूपेण कच्छरूपेण ॥ १६ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

ऋषभावतारमाह अष्टमइति सर्वाश्रमनमस्कृतम् सर्वाश्रमेभ्यः उत्कृष्टम् पारमहंस्यवर्त्म ॥ १३ ॥
पृथ्ववतारमाह पार्थिववपुः राजशरीरम् भेजेप्राप्तः इमां पृथिवीमौषधीः दुग्धअडभावार्थः तेन पृथिवीदोहनेन उशस्तमः कमनीयतमः ॥ १४ ॥
सदेवोमात्स्यरूपं जगृहे एकीभूतत्वाच्चक्षुषाग्राह्याः चाक्षुषाउदधयः तैः संप्लवः प्रलयस्तस्मिन् “आसीदतीतकल्पांतब्राह्मणैर्नौमिजिको लयइतिवक्ष्यमाणो वैवस्वतम् तद्रूपेण जनिष्यमाणम् सत्यव्रतम् अपातरक्षितवान् ॥ १५ ॥
कमठरूपेण कूर्मरूपेण दधेदधार ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

अष्टम, नामि राजा की पत्नी मेरु देवी मै ऋषभ रूपसे अवतीर्ण हुए । और समस्त आश्रमोंको वंद्यधीरों का मार्ग पारमहंस्य आश्रम का आचरण किया ॥ १३ ॥
ऋषियों की प्रार्थनासे ‘नवम’ अवतारमै पृथुरूप धर कर इस पृथ्वी रूपागौसे औषधि धान्यादिकों का दोहन किया । हे विप्र गण ! इसीसे यह अवतार बड़ा सुन्दर है ॥ १४ ॥
चाक्षुष मन्वन्तर मै जब समुद्रों के बढनेसे प्रलय होगयाथा तब भगवान् मै मत्स्य रूप ग्रहणकर वैवस्वत को पृथ्वी रूपनौकामै बैठाकर उसकी रक्षाकी ॥ १५ ॥
एकादश कूर्म अवतार है कि जबसुर असुर समुद्र मथन करतेथे और मंदराचल डूब गयाथा तबउसको पीठपर धारण कियाथा ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामी ।

धन्वन्तर्यवतारमाह । धान्वन्तरं धन्वन्तरिरूपम् । द्वादशमादिप्रयोगस्त्वार्षः । त्रयोदशमेव रूपम् तच्चरितेन सह दर्शयति अपाययदिति । अत्र सुधामित्यध्याहारः । मोहिन्या स्त्रिया रूपेण अन्यानसुरान् मोहयन् धन्वन्तरिरूपेणामृतमानीय मोहिन्या अपाययदित्यर्थः ॥ १७ ॥
नृसिंहावतारमाह । नारसिंहं रूपं विभ्रत् । परका अभ्रन्थितृणविशेषः ॥ १८ ॥
वामनावतारमाह । दुष्टानां मदं वामनयतीति वामनकं रूपं ब्रूखं वा । प्रत्यादित्सुः तस्मादाच्छिद्य प्रहीतुमिच्छुः ॥ १९ ॥
परशुरामावतारमाह अवतार इति । त्रिः त्रिगुणं यथा भवति तथा सप्तकृत्वः सप्तचारान् एकविंशतिचारान् इत्यर्थः ॥ २० ॥

दीपनी ।

(कटुकदिति । कटुः पुंसिकिलिज्जक इत्यमरः । तत्कृततृणाविशेषास्तरणनिर्मातेत्यर्थः) १८ ॥

(पदत्रयमिति । अत्र पदशब्देन छलः पदं स्थानं पृथिव्यादिपादपरिमितभूमिश्च इति व्याख्या छेदः) १९—२० ॥

श्रीवीरराघवः ।

द्वादशमवपुस्कधान्वन्तरंधान्वन्तराख्यजीवानु प्रवेशरूपमित्यर्थः त्रयोदशमंरूपंतुयन्मोहिन्याख्ययाऽन्यानसुरान्मोहयन्सुरानमृतमपाय-
यत् तदेवमोहिनी रूपंत्रयोदशमित्यर्थः ॥ १७ ॥नारसिंहचतुर्दशंरूपंविभ्रदूर्जितंवल्लिष्ठंदैत्यैर्द्रंहिरण्यकशिपुवक्षसिकरजैर्नखैर्ददार यथाकटुकदास्तरणरुदेरकांस्तदर्थतृणाविशेषा
न्विदारयतितद्वत् ॥ १८ ॥धामनकंवामनाख्यंपंचदशंवपुः कृत्वाभूत्वाबलेरध्वरंयज्ञवाटमगाज्जगाम प्रयोजनमाहत्रिविष्टपंप्रत्यादित्सुराहृत्यैद्रायदातुमिच्छुः पद-
त्रयंपदत्रयव्याजेनत्रिलोकीयाचमानः याचिष्यमाणोऽध्वरमगादित्यन्वयः ॥ १९ ॥षोडशमेऽवतारेभार्गवरामाख्योनृपान्कार्त वीर्यादीन्ब्रह्मद्रुहः ब्रह्मकुलद्रोहकान्नृपान्कुपितः त्रिसप्तकृत्वःएकविंशतिवारंमहीनिःक्षत्वा
क्षत्रवीजरहितामकरोत् ॥ २० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

द्वादशमवतारंधान्वन्तरंधान्वन्तर्याख्यरूपंसंवन्धिनंविदुः सहरिर्यस्मिन्अवतारेमोहिन्यामोहकशक्तिमत्यास्त्रियास्त्रीमूर्त्याऽन्यानसुरान्मो-
हयन्सुधामपाययत्तं त्रयोदशममेवविदुरित्येकान्वयः चशब्दोमोहयन्नित्युक्त्यामायामयंतद्रूपमितिशंकातिरासार्थः ॥ १७ ॥नरसिंहसंबन्धिविभ्रदूर्जितंविभ्रत्सभगवान्करजैर्नखैर्दूर्जितंहिरण्यकशिपुम् ऊरौअंकेनिपात्यतथाददार यथाकटुकचृणास्तरणकर्ता परकान्
दीर्घाकारांस्तृणाविशेषान्ददारदारयति तमवतारंचतुर्दशंविदुरित्येकान्वयः ॥ १८ ॥त्रिविष्टपंप्रैलौक्यंप्रत्यादित्सुःबलेराच्छिद्यैद्रायेदंदातुकामःतदर्थंबलिपदत्रयंयाचमानः सपद्मनाभःपंचदशमवतारंवामनसंवन्धिनंकृ-
त्वाबलेरध्वरंयज्ञमगादित्यन्वयः ॥ १९ ॥षोडशमेअवतारेसभगवान्जमदग्निस्तो भूत्वाब्रह्मद्रुहः ब्रह्मद्रोहिणोनृपान्चक्षुरघ्नन्त्रिः सप्तकृत्वःएकविंशतिवारं महीनिःक्षत्रियां
क्षत्रियजातिरहितामकरोदित्येकान्वयः । कुपिताकारंदर्शयन्नतु कुपितः । नहिईश्वरस्यकोपः संभवत्यशक्तस्यसः कामःक्रोधस्तथालोभस्त
स्मादेतन्नयंत्यजेदितिहेयत्वात्तस्येति ॥ २० ॥

कमसंदर्भः ।

धान्वन्तरमिति । विभ्रदित्युत्तरेणान्वयः । द्वादशम् धान्वन्तरं रूपं विभ्रत् । त्रयोदशम् मोहिनीरूपं विभ्रत् सुरानपाययत् सुधामिति
शेषः केन रूपेण मोहिन्या स्त्रिया तद्रूपेणेत्यर्थः । किम् कुर्वन् अन्यानसुरान् मोहयन् धान्वन्तररूपेण सुधाञ्जोपहरन्निति शेषः । अजि-
तस्यावताराप्येते त्रयः ॥ १७ ॥ १८ ॥

पञ्चदशमिति । कृत्वा प्रकटयन् ॥ १९ ॥

अवतार इति । अवतारे श्रीपरशुरामाभिधे ॥ २० ॥

सुबोधिनी ।

एकस्यद्विरूपमाहधान्वन्तरमिति । अत्रमादेशश्छांदसः द्वादशमातीतिधान्वन्तरिपदेनैव आयुर्वेदप्रवर्त्तनादेःस्पष्टत्वात् प्रकृतेत्वन्त्यार्थ
कथनात्तनावतारप्रयोजनमित्युक्तंधान्वन्तरमेवत्रयोदशमपंचचशब्दौसंदेहाविरोधानिवारको धान्वन्तररूपंधान्वन्तरेः संवन्धिवेदकर्तृकपानकर्म
त्वादमृतस्यनमगवत्कार्यमितिप्रयोजक कर्त्तरिसुरापयकर्तृत्वेनोक्ताः अर्थादमृतमत्रत्रयोदशस्यै वचरित्रमुच्यतेअपाययादितिअन्यानसुरान्
स्त्रियाकरणभूतयाअमोहयदितिच अयमभिप्रायः नहिभगवान्स्त्रीरूपेणसर्वैर्दृश्यते सुरैर्भगवद्रूपेणैवदृश्यते राहुसूचनाच्चअतोवस्तुतो
धान्वन्तरिरूपमेव आकृत्यंतरवोधनंतुसामर्थ्यात् अमृतहस्तस्यनिर्गतस्यविच्छेदेनास्यरूपस्यदर्शनात् त्रयोदशत्वम् ॥ १७ ॥एवंचतुष्टयनिरूप्यपुनरन्येनोत्कृष्ट प्रकारेणपरंपरानिरूपयितुं नारायणावतन्नासिंहनिरूपयतिपुष्टिमागोयमिति पूर्वस्माद्विशेषः
पूर्वस्यक्रमस्यविवक्षितत्वाच्चतुर्दशत्वं नरसिंहसंवन्धिनारसिंहरूपं द्विरूपत्वेनालौकिकत्वात्पुष्टित्वमत्रहिमक्तिरेवमुच्यतेःस्त्रीयापि
हत्वातदीयपालितवान्दैत्यैर्द्रहत्वादित्यंचंद्रपदेनावध्याताचसूचितावधेहेतुर्दूर्जितमतिकरजैर्नखैः ऊरावितिब्रह्मवाक्यसंत्यकरणार्थमपरका
कटुकचृणाविशेषः नखैर्दारुणोदृष्टांतः कटुकचृणेतिलोकहितार्थतद्वधइतिसूचितम् ॥ १८ ॥

ततः सप्तदशे जातः सत्यवित्यां पराशरात् ।

चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेवसः ॥ २१ ॥

७. मरदेवत्वमापन्नः सुरकार्यचिकीर्षया ।

समुद्रनिग्रहादीनि चक्रे वीर्याण्यतः परम् ॥ २२ ॥

सुबोधिनी ।

एवंभक्तिमार्गेनवाच्यतारान्कथयन्प्रथमप्रह्लादरक्षको नृसिंहोमुख्यइतिमूलत्वेनकथितः ततोब्रह्मभावेनत्रयः त्रयश्चक्षुष्यभावेनएको
 वैश्यभावेनपुनरग्रिमस्यमूलरूपमेकेनेतिनवधानिरूपणं भक्तिरनवच्छिन्नाननिवर्त्ततइति सायुज्यसेवारंभवत् कलेरग्रिमारंभइतिहेतुः
 कश्यपाददित्यांजातोवामनेनरूपेणाब्रह्मचारी पंचदशः । अवामनोपिवामनकरूपंकृत्वावलेरध्वरमगादिति भक्तहितार्थंस्वस्यधर्मस्यचा-
 न्यथाकरणांपूर्वस्माद्विशेषः प्रत्यादानंदत्तस्यपुनर्ग्रहणमइहपरमात्मनः पदत्रयंगमनेकामितोर्थ उत्तरार्द्धनिरूपितःचरित्तुंगमनमेव ॥ १९ ॥
 क्षत्रियायांजातंपरशुरामरूपंपण्डितः । सप्तधाजननेतिवीजत्वंजातंपुनर्ब्राह्मणादुत्पन्नाःसमृद्धाःपुनःसप्तधापवमेकविंशतिधानिःक्षत्रिया
 पृथिवीकृतापितृवधस्यनिमित्तत्वेपिब्रह्मरक्षैवहेतुः ॥ २० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

धान्वन्तरं धन्वन्तर्यवतारस्वरूपं द्वादशमं भवतीत्यन्वयः । सुधाकलसानयनं चास्य कर्म ज्ञेयम् । द्वादशमादि प्रयोगस्त्वार्थः । त्रयोदशमं रूपं विभ्रत् सुरानपाययत् सुधामिति शेषः । केन रूपेण मोहिन्या स्त्रिया अन्यानसुरान् मोहयन् ॥ १७ ॥

परका निर्ग्रन्थितृणाविशेषः ॥ १८ ॥

प्रत्यादित्सुस्तस्मादाच्छिद्य ग्रहीतुमिच्छुः ॥ १९ ॥

सप्तकृत्वः सप्तचारान् । कीदृशान् त्रिः त्रिगुणितान् । अत्र सप्तकृत्व इति कृत्वसुचाभिहिताया अप्यावृत्तिक्रियायाः पुनरप्यावृत्ति-
गणनेन सूच्य प्रत्ययः ॥ २० ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

नारसिंहरूपंविभ्रत दैत्येन्द्रम् हिरण्यकशिपुम् परकानिर्घ्रेयिस्त्वृणाजातिः ॥ १७ ॥ १८ ॥

नारसिंहरूपावस्रत् दत्यद्रम हिरण्यकोशधुम इरकोनिप्रविष्टुल्लभास्तः ॥ १८ ॥
वामनावतारमाह वामनकम ह्रस्वरूपंकृत्वा प्रत्यादित्युः आदात्तमिच्छुः ॥ १९ ॥

परशुरामावतारमाह अवतारे इति ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

द्वादश अवतार धन्वंतरि है कि जो अमृत का कलस लेकर समुद्र से निकले थे और त्रयोदश मोहनी अवतार है कि जो सुंदरस्त्री रूपसे असुरों को मोहकर सुरगण को अमृतपान कराया ॥ १७ ॥

चतुर्दश, नृसिंह रूप धारण कर परम प्रबल दैत्यको नखों से विदारण किया जैसा चटाई बनानेवाला परका (जिसमें बीचमें गांठ नहीं होती) दृण को विदीर्ण करता है तेसै ॥ १८ ॥

पंचदश, वामन रूप बनाकर बलिराजा के यहाँ गये और स्वर्ग-पर्यंत लेने के इच्छा से तीन पाम पृथ्वी याचना की ॥ १९ ॥
 सोलह अवतार में, क्षत्रियों को ब्रह्मद्वी देखकर परशुराम जीने को पकर इस पृथ्वी को इकीस बेर निक्षत्रिया क्षत्रियभान्य की ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामी ।

व्यासावतारमाह । तत इति । अल्पमेधसोऽल्पप्रज्ञान्युंसो दृष्ट्वा तदनुग्रहार्थं शाखाश्चके ॥ २१ ॥
 स्तेति । नरदेवत्वं राघवरूपेण प्राप्तः सन्न । अतः परमष्टादशे ॥ २२ ॥

व्यासावतारमाह । ततः शत । अथैवमेषां प्रपन्नशतं तु ।
समावतारमाह । नरेति । नरदेवत्वं राघवरूपेण प्राप्तः सन् । अतः परमष्टादशे ॥ २२ ॥

एकोनविंशो विंशतिमे वृष्णिषु प्राप्य जन्मनी ।
 रामकृष्णाविति भुवोभगवानहरद्वयम् ॥ २३ ॥
 ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषाम् ।
 बुद्धोनाम्नाजनसुतः कीकटेषु भविष्यति ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

रामकृष्णावतारमाह । एकोनेति । विंशतितम इति वक्तव्ये तकारलोपश्छन्दोऽनुरोधेन । रामकृष्णावित्येवं नामनी जन्मनीप्राप्य ॥ २३ ॥
 बुद्धावतारमाह । तत इति । अजनस्यसुतः । जिनसुत इति पाठे जिनोऽपि स एव । कीकटेषु मध्ये गयाप्रदेशे ॥ २४ ॥

श्रीवीरराघवः ।

ततः सप्तदशोऽवतारेपराशरात्सत्यवत्यांजातोवादरायण इतिप्रसिद्धः अल्पमेधसःकृत्स्नवेदतदर्थ्यावगमोपयुक्तबुद्धिशून्यान्पुंसःपुरुषान्
 दृष्ट्वावेदएवतरुस्तस्यशाखाश्चक्रेऋग्यजुः सामादिभेदेनतदवांतरभेदेनचविभक्तवानित्यर्थः ॥ २१ ॥
 नरदेवत्वमितिअतःपरमष्टादशोऽवतारेसुरकार्यरावणवधरूपकर्तुमिच्छ्यानरदेवत्वंक्षत्रियत्वंप्राप्तः श्रीरामरूपेणावतीर्ण इत्यर्थः समुद्र
 विषयकोनिग्रहः आदिर्येषां तानिर्वीर्याणिकर्माणिचक्रे ॥ २२ ॥
 एकोनविंशोविंशतिमेवावतारे भगवान्वृष्णिषुयादवेषुरारुष्णावितिजन्मनीरामः बलरामः कृष्णाश्चेतिद्वेजन्मनीप्रादुर्भावरूपे प्राप्यभु-
 वोभारमहरत् रामस्त्वेकोनविंशःकृष्णास्तुविंशतितमोवतारइत्यर्थः ॥ २३ ॥
 ततःकलौयुगेसंप्रवृत्तेसतिसुरद्विषामाहृतानामसुराणांवासंमोहनार्थंभगवान् कीकटेषुजिनस्यसुतोभविष्यतिनाम्नावुद्ध इति प्रसिद्धः
 अथमेव विंशोवतारः ॥ २४ ॥

श्रीविजयध्वजः

ततःसहरिः सप्तदशोऽवतारेपराशरात्सत्यवत्यांजातोऽल्पमेधसः अल्पप्रज्ञानपुरुषान्दृष्ट्वा वेदततोःशाखाश्चक्रेकृतवान्रामावतारात्पूर्वं
 व्यासावतारसत्त्वंज्ञेयम् ॥ २१ ॥
 अतःपरं सप्तदशात्परंपश्चादष्टादशावतारेदेवकार्यकरणेच्छ्यानरदेवत्वंराजत्वंप्राप्तः समुद्रनिग्रहादीनिसेतुबंधनपूर्वाणिवीरकर्माणि
 कृतवानित्येकान्वयः ॥ २२ ॥
 सभगवानेकोनविंशोविंशतितमेऽवतारेवृष्णिषुनाम्नारामकृष्णावितिजन्मनीप्राप्यभुवो भरमसुरपृतनालक्षणमहरदित्येकान्वयः जन्मनी-
 इतिद्विवचनादबलभद्रेविशेषावेशोज्ञातव्यः ॥ २३ ॥
 ततःकलौयुगेसंप्रवृत्तेसति सुरद्विषांत्रिपुरवासिनांदैत्यानामयोग्यानांवेदमार्गेप्रवर्त्तमानानांमोहायनाम्नावुद्धः कीकटेषुसमाधविषयेषु
 जिनसुतः जिनेनसुतत्वेनवृत्तः भविष्यतीत्यन्वयः ॥ २४ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

ततः सप्तदश इति रूपम् ॥ २१ ॥
 नरदेवत्वमिति । अस्य एकान्दे श्रीरामगीतायां विश्वरूपं दर्शयतो ब्रह्मविष्णुरुद्रकृतस्तुतिः श्रूयते ॥ २२ ॥
 एकोनविंश इति । भगवानिति साक्षात् श्रीभगवत् एवाविर्भावोऽयं न तु पुरुषसंज्ञस्यानिरुद्धस्येति विशेषप्रतिपत्त्यर्थं तत्र तस्य सा-
 क्षाद्रूपत्वात् श्रीकृष्णरूपेण निजोऽक्षररूपत्वाद्भासरूपेण पि भारद्वाजित्वं भगवत् एवेत्युभयत्रापि भगवानहरद्वयमिति श्रुष्टमेव । अतो राम-
 स्यान्निरुद्धावतारत्वं प्रत्याख्य तम् । श्रीकृष्णस्य वासुदेवत्वात् श्रीरामस्य च सङ्कर्षणरूपत्वात् युक्तमेव च तदिति ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

सुबोधिनी ।

ततःउपरिचरवसोः मत्स्यगर्भाजातार्यादासीकन्यायांतथापराशराजातो वेदव्यासः सप्तदशः प्रकृतेतृतीयः वेदस्यतत्त्वंपूर्वैरुपनिषत्
 अनंतमूर्त्तैर्यज्ञस्यब्रह्मशिरसः एकामूर्त्तियावतावेदभागेनप्रतिपाद्यते साएकाशाखासंप्रवमन्याश्चयद्यपि ब्राह्मणेनसर्वोवेदः पठनीयस्तस्यापि
 प्रमेयबलमालंघ्य एकैवमूर्त्तिःसर्वामूर्त्तयस्तत्त्वमेवसोमिपुरुषस्यवेदाध्ययनंभक्त्यर्थमपरंश्रद्धाश्रयाप्रसिद्धतेतदेवैवदशाकृतवदित्यर्थः ॥ २१

अथासौ युगसन्ध्यायां दस्युप्रायेषु राजसु ।
जनिता विष्णुयशसो नाम्ना कल्किर्जगत्पतिः ॥ २५ ॥
अवतारा ह्यसंख्येया हरेः सत्त्वनिधेर्दिजाः ।
यथाविदासिनः कुल्याः सरसः स्युः सहस्रशः ॥ २६ ॥

सुचोधिनी ।

भिन्नप्रक्रमार्थैरधुनायादिरूपत्रयवक्तुं ततः परमित्युक्तमक्षत्रियभावोत्रविवक्षितः । यद्यपिसोमसूर्यभावेनद्विविधः तथापिसोमस्यवृद्धि
क्षयरूपत्वेनद्विरूपत्वाच्चेष्टानिरूपणंनरदेवत्वंराजत्वं सुरकार्यैरावणवधः अवतारचरित्रंसमुद्रनिग्रहः । तथामरुस्थलीकरणंपरशुरामजयः
बालिवधश्चेत्यादिशब्दार्थः ॥ २२ ॥

अतः परमश्चादशेवलरामेआवेशः कृष्णावतारः । एकोनविंशेविंशतिमे । अत्रतकारलोपःछांदसःवस्तुतः सोमस्यैकत्वादेकश्लोकेन
निरूपणंवाष्णोयइतियक्तव्ये अजादयास्तद्राजाइतितद्राजसंज्ञायां तद्राजस्यबहुषु ॥ २ । ४ । ६२ ॥ इति प्रत्ययलोपेवृष्णिष्वित्युक्तम् । अत्र
हिचतुर्णामवताराणांकृष्णरूपंस्थानं नारायणांशस्यकेशस्यसुतपावृष्णिप्रसन्नस्य भगवतश्चतत्रैकमेवरूपंवहुवृष्णिषुप्राप्तिरूपत्वेनविव
क्षितंवलरामस्त्वेकएवएवंपंचावताराः जन्मद्वयंतदुक्तंवृष्णिषुप्राप्यजन्मनीइतिततश्चलोकेनामद्वयं प्रसिद्धमित्याहरामकृष्णावितिजन्मविशे
षणांकार्यंतुभगवतैव कृतमित्याहभगवानहरद्वरमितिभूभारहरणम् अवतारकार्यंसामान्यतोलोकप्रसिद्धम् ॥ २३ ॥

भिन्नप्रक्रमार्थैकलौसम्यक्प्रवृत्तेतद्धर्मप्रचारेजाते सुरद्विषांदैत्यराक्षसानांवैदिकेषूपन्नानावेदत्यजनार्थकीकटदेशेषुजिनस्यअजिनस्य
घासुतोबुद्धोजातइत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

अल्पमेधसोऽल्पज्ञान् । चक्रे व्यासः ॥ २१ ॥

नरदेवत्वं श्रीरामत्वं समुद्रनिग्रहादीनि समुद्रनिग्रहस्यैवाद्यापि सेतुबन्धरूपेण दृश्यमानत्वात् तत्रैव च महैश्वर्याविष्काराश्च तस्यैव
प्राधान्येन निर्देशः ॥ २२ ॥

विंशतितम इति वक्तव्ये तकारलोपश्छन्दोऽनुरोधेन । रामकृष्णाविति नामभ्यामित्यर्थः । जन्मनी प्रादुर्भावद्वयम् प्राप्येत्यर्थः ॥ २३ ॥
अञ्जनसुतोऽजिनसुतश्चेति पाठद्वयम् । कीकटेषु मध्ये गयाप्रदेशे ॥ २४ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीमद्वेदव्यासावतारमाह ॥ ततइति ॥ २१ ॥

श्रीद्रोमावतारमाह ॥ नरदेवत्वमिति ॥ २२ ॥

एकोनविंशेविंशतितमे अवतारे रामकृष्णावित्येवं जन्मनीप्राप्यभुवोभरमहरत्वरामः एकोनविंशः श्रीकृष्णः विंशतितमः अवतारः ॥ २३ ॥

एकविंशः अवतारः कीकटेषु अजिनस्यसुतः नाम्नावुद्धोभविष्यति ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

सप्तदश अवतारमै पराशर ऋषिसै सत्यवती मैअवतीर्णहो पुरुषों को अल्प बुद्धि देखकर वेदरूप वृक्षकी शाखाविभागकिया ॥ २१ ॥
देवताओंके कार्य सिद्ध करनेकी इच्छाकर नरदेव रूपअर्थात् श्रीराम रूपधरकर समुद्र बंधन आदिक अतिमानुष कर्मकिये ॥ २२ ॥
ऊन विंश और विंश अवतार मै यदुवंश मै राम (बलदेवजी) कृष्ण रूपसै प्रकट होकर भगवान नै भूमिकाभारहरणकिया ॥ २३ ॥
जब कलियुग प्रवृत्त होजायगा तब देवरूपी दैत्यों को मोह करने को कीकट देश मै जिन के (अथवा अंजन के) पुत्र बुधनाम सै
अवतीर्ण होंगे ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

कृष्णवतारमाह । अथेति । युगसंघातमाह । कल्किर्नर विष्णुयशसो नाम्नायात्सकाशाजनिता जनिष्यते ॥ २५ ॥

ऋषयोमनवोदेवा मनुपुत्रा महौजसः ।

कलाः सर्वे हरेरेव समजापतयः स्मृताः ॥ २७ ॥

एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ।

इन्द्रारिण्याकुलं लोकं मृडयन्ति युगे युगे ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

अनुक्तसर्वसंग्रहार्थमाह । अवतारा इति । असंख्येयत्वे दृष्टान्तः । यथेति । अविदासिनः अपक्षयशून्यात् । दसु उपक्षय इत्यस्मात् सरसः सकाशात्कुल्याः क्षुद्रप्रवाहाः ॥ २६ ॥

विभूतीराह । ऋषय इति ॥ २७ ॥

तत्रविशेषमाह । एते चेति । पुंसः परमेश्वरस्य केचिदंशः केचित्कलाविभूतयश्च । तत्र मत्स्यादीनामवतारत्वेनसर्वज्ञत्वसर्वशक्ति मत्त्वेऽप्यथोपयोगमेवज्ञानक्रियाशक्त्याविष्करणम् । कुमारनारदादिष्वाधिकारिकेषु यथोपयोगमंशकलावेशः । तेषुकुमारादिषु ज्ञानावेशः पृथ्वादिषु शक्त्यावेशः कृष्णस्तुभगवान्साक्षात्कारायण एव । आविष्कृतसर्वशक्तित्वात् । सर्वेषां प्रयोजनमाह । इन्द्रारयो दैत्यास्तैर्व्याकुलमुपद्रुतं लोकं मृडयन्ति सुखिनं कुर्वन्ति ॥ २८ ॥

दीपनी ।

एते चांशकला इति । तथा च ब्रह्मसंहितायाम् । रामादिमूर्तिषु कलानियमेन तिष्ठन् नानावतारप्रकरोत् भुवनेषु किन्तु । कृष्णः स्वयं समभवत् परमः पुमान् यो गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि । इति व्याख्यालेशः ॥ २८—३१ ॥

श्रीवीरराघवः ।

अथासौजगत्पतिः भगवान्युगयोः कलिकृतयुगयोः संध्यायांसंधौराजसुदस्युप्रायेषुचौरप्रायेषुकेवलमधर्मबहुलेषुसत्सुतद्वधार्थंविष्णुयशसोजनिता विष्णुयशसः पुत्ररूपेणावतरिष्यतिसचनास्त्राकलिकरिति प्रसेत्स्यति ॥ २५ ॥

दिङ्मात्रमेतर्द्दिशतमित्त्राभिप्रायेणाह अवतारा इति हे द्विजाः सत्त्वनिधेः शुद्धसत्त्वमूर्तेर्भगवतोऽनिरुद्धादेतेऽवतारा अन्येष्वसंख्येयाः स्युः प्रवर्तन्ते यथा अविदासिनोऽशोष्यात्सरसः सहस्रशः कुल्याः स्युः स्पन्दन्तेतद्वत् कुल्याः क्षुद्रनद्यः ॥ २६ ॥

केतइत्यत आह ऋषयः इति ऋषयो मंत्रद्रष्टारो वशिष्ठादयो मुनयः केवलस्वात्मपरमात्मयाथात्म्यमननशीलाः शुकादयः देवा इन्द्रादयः मनुपुत्राः प्रियव्रतादयः महौजसः महाप्रभावाः समजापतयः दक्षादिभिः सहिताः प्रजापतयश्चेत्यर्थः त एते सर्वे हरेरेव कलाः स्मृताः भगवदंशेनैव संभूता इत्यर्थः तथा चोक्तं भगवता "यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा तत्तदेवावगच्छत्वं मम तेजोऽशंसं भवमिति ॥ २७ ॥

(श्रीकृष्णाय नमः) ॥ एतद्वचनार्थमेवाह एत इति एते ऋषिप्रभृतयस्तु पुंसोऽनिरुद्धाख्यस्यांशकलाः अंशांशसंभूताः कृष्णस्तु भगवान्स्वयमिति श्रीकृष्णस्य पूर्णावतारत्वमुक्तमुदाहृतभगवद्वचनेन विभूत्यादिमतांजतूनांमत्वेनानिर्दिष्टश्रीकृष्णस्य तेजोऽशंसं भवत्वं श्रीकृष्णस्य पूर्णत्वंस्थापितमत्रापि भगवानित्यनेन पूर्णपाङ्गुण्यत्वमवगतम् यद्वा अत्रैतदित्यनेन पूर्वोक्तेषु हिरण्यगर्भसनकादिषु केषां चिद्ग्राहनायण मत्स्यकूर्ममोहिनीनृसिंहवामन श्रीरामावताराणां पूर्णानां सत्त्वेऽपि द्वित्रिन्यायेन सर्वेष्ववताराः परास्मृश्यन्ते तत्र पूर्णत्वं नाम पाङ्गुण्यपूर्णत्वेन रूपेणासाक्षादवतीर्णत्वमंशांशसंभूतत्वं नाम तत्तज्जीवांतरात्मतयावस्थितस्य पाङ्गुण्यपूर्णस्य भगवतः केनाप्यैश्वर्यवीर्यादिगुणालेशेन जीवद्वारा विभूतेन विशिष्टया संजातत्वं निरंशस्य ब्रह्मस्वरूपस्यैकदेशभेदेनाविर्भावासंभवात् तनुधर्मस्वरूपैकदेशवाचिनोऽशब्दस्य कथं गुणपरत्वमिति चेन्न अपृथक्सिद्धविशेषणस्याप्यंशशब्दवाच्यत्वाद्विशिष्टवस्त्वेकदेशत्वस्यैवांशपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्विशिष्टवस्त्वेकदेशत्वं च विशेषणविशेष्ययोरेकदेशतया द्वयोरप्यविशिष्टवाराहाद्यवताराणां पूर्णत्वं तु तत्तत्पुराणादिभ्यः प्रवाच्यं सर्वव्यापित्वं प्रयोजनमुपसंहरति इति इन्द्रारिभिरसुरादिभिर्याकुलमुपद्रुतं लोकं युगे युगे प्रतियुगं मृडयन्ति ॥ २८ ॥

श्रीविजयध्वजः

अथ बुद्धावतारादनंतरमसौजगत्पतिः पञ्चनाभो युगसंध्यायांप्राप्तायाराजसुदस्युप्रायेषुबहुलंचोरेषुसत्सु नाम्नाकलिकनाम्नाविष्णुयशसो विप्राज्जनितोत्पत्स्यतीत्येकान्वयः ॥ २५ ॥

हरेरवताराणामनंतत्वादनंतपुरुषायुषापिसमापयितुं नास्माकं शक्तिरस्तीत्यभिप्रेत्याह अवतारा इति । हे द्विजाः सत्त्वनिधेर्बलशालादि महागुणानिधानस्य हरेरवतारा असंख्येयादियस्मात्समाप्तान्यतः संख्याताः तस्मात्कल्पेन समापयितुं सक्त्याः ततोदाहणमाह यथेति

॥ श्रीविष्णुसूक्तः ॥

यथाविदासिन उन्नतस्य लातुभिर्नादांसि रसः सहस्रशः कुल्याः सुदमेयः स्युरिति । इदं मर्ममर्तनपेक्ष्योक्तं ननु योगिनः । क्षुद्रनदीनां तैः संख्ये यत्वेपिनहरेरवताराः संख्यातुं शक्यं तस्य त्वोद्युक्तवतारार्थमिति ज्ञातव्यम् ॥ २६ ॥

इदानीं प्रतिविंशानाह ऋषय इति मनुपुत्राः प्रियव्रतादयः । प्रजापतिभिर्देवादिभिः सहिता एते ऋष्यादयः हरेः कलाः मिश्रांशाः स्मृतिषु उक्ताः ॥ २७ ॥

तर्हि केस्वरूपांशा इति तत्राह एत इति स एव प्रथममित्यारभ्याथासावित्यंतेन प्रोक्ता एते शेषशायिनः परमपुरुषस्य स्वांशकलाः स्वरूपांशा वताराः न तत्रांशांशिनो भेदः प्रतिविंशवत् किमुक्तं भवति कृष्णो मेघश्यामः शेषशायी मूलरूपी पद्मनाभो भगवान् स्वयं तु स्वयमेव नशास्त्रि शास्त्रावतमेदोभेदोपीति भाव इत्याह इन्द्रारिभिर्देवैर्व्याकुलं जनंतस्थानं च युगे युगं अवतीर्य मृडयंति रक्षंतीत्यन्वयः ॥ २८ ॥

कमसन्दर्भः ।

अथ श्रीहयग्रीव-हरि-हंस-पृथ्वी-विभु-सत्यसेन-वैकुण्ठजित-सार्वभौम-विष्वक्सेन-धर्मसेतु-सुधाम-योगेश्वर-वृहद्भान्वादीनां शुक्लादीनाञ्चानुक्तानां संग्रहार्थमाह अवतारा इति । हरेरवताराः असंख्येयाः सहस्रशः सम्भवन्ति । हि प्रसिद्धौ । असंख्येयत्वे हेतुः । सत्त्वनिधेः सत्त्वस्य स्वप्रादुर्भावशक्तेः सेवधिरूपस्य । तत्रैव दृष्टान्तः यथेति । अविदासिनः उपक्षयशून्यात् सरसः सकाशात् कुल्या-स्तत्स्वभावकृता निर्वाण अविदासिन्यः सहस्रशः सम्भवन्तीत्यर्थः । अत्र ये अंशावतारास्तेषु चैव विशेषो ज्ञेयः । श्रीकुमारनारदादि-ष्वाधिकारिकेषु ज्ञानभक्तिशक्त्यंशवेशः । श्रीपृथ्वादिषु क्रियाशक्त्यंशवेशः । कच्चित्तु स्वयमेवावेशः तेषां भगवानेवाहमिति वचनात् । अथ श्रीमत्स्यदेवादिषु साक्षादंशत्वमेव । तत्र चांशत्वं नाम साक्षाद्भगवत्त्वेऽप्यव्यभिचारितादंशतदिच्छावशात् सर्वदेवैकदेशतयैवाभि-व्यक्तशक्त्यादिकत्वमिति ज्ञेयम् । तथैवोदाहरिष्यते । रामादिमूर्तिषु कलानियमेन तिष्ठन्नानावतारमकरोदित्यादि ॥ २६ ॥

अथ विभूतीराह ऋषय इति । कलाः विभूतयः अल्पशक्तेः प्रकाशाद्विभूतित्वं महाशक्तेरुत्वावेशत्वमिति भेदः ॥ २७ ॥

तदेवं परमात्मानं साङ्गमेव निर्द्धार्य प्रोक्तानुवादपूर्वकं श्रीभगवन्तमप्याकारेण निर्द्धारयति एत इति । एतं चांशकला इत्येव पाठः स्वामिसम्मतः । ऊननवतितमे तथा टीकायां दर्शनात् । ततश्च एते पूर्वोक्ताः चशब्दादनुक्ताश्च प्रथममुद्दिष्टस्य पुंसः पुरुषस्य अंशकलाः केचित् अंशाः स्वयमेवांशाः साक्षादंशत्वेनांशांशत्वेन द्विविधाः । केचिदंशाविष्टत्वादंशाः । केचित्तु कला विभूतयः । इह यो विंशतित-मावतारत्वेन कथितः स कृष्णस्तु भगवान् एष एव पुरुषस्याप्यवतारी भगवानित्यर्थः । अत्र “अनुवादमनुक्तं न विधेयमुदीरयेदिति दर्शनात् श्रीकृष्णस्यैव भगवत्त्वलक्षणो धर्मः साध्यते न तु भगवतः श्रीकृष्णत्वमित्यायातम् । ततश्च श्रीकृष्णस्यैव भगवत्त्वलक्षणध-र्मित्वे सिद्धे मूलत्वमेव सिद्ध्यति न तु ततः प्रादुर्भूतत्वम् । एतदेव व्यनक्ति स्वयमिति । तत्र च स्वयमेव भगवान् न तु भगवतः प्रादु-र्भूततया न तु वा भगवत्ताध्यासेनेत्यर्थः । न चावतारप्रकरणे पठित इति संशयः । पूर्वोपपत्त्यै पूर्वोदोर्वत्यं प्रकृतिवदिति न्यायात् । यथा अग्निष्टोमे यद्युद्गाता विच्छिद्यददक्षिणो न यजेत यदि प्रतिहर्ता सर्वस्वदक्षिणो निति श्रुतेः । तथैव कदाचिद्द्वयोरपि विच्छेदे प्राप्ते विरु-द्धयोः प्रायश्चित्तयोः समुच्चयासम्भवे च परमेव प्रायश्चित्तं सिद्धान्तितं तद्वदिहापीति । अथवा कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति श्रुत्या प्रकरणस्य बाधः । यथा शङ्करशरीरकभाष्ये । “श्रुत्यादिवलायस्त्वाच्च न बाध इति सूत्रे ते हेतौ विद्याचित्त एवेति श्रुतिर्मनश्चिदादीनाम-श्रीनां प्रकरणप्राप्तं क्रियानुप्रवेशलक्षणमस्वातन्त्र्यं बाधित्वा विद्यात्वेनैव स्वातन्त्र्यं स्थापयति तद्वदिहापीति । अत एतत्प्रकरणेऽप्यन्य-त्र कचिदपि भगवच्छब्दमकृत्वा तत्रैव भगवानिति भगवानहरहरमिति कृतवान् । ततश्चास्यावतारेषु गणनां तु स्वयं भगवानप्यसौ स्व-रूपस्थ एव । निजपरिजनवृन्दानामानन्दविशेषचमत्काराय किमपि माधुर्यं निजजन्मादिलीलया पुष्पात् कदाचित् सकललोकदृश्यो भवतीत्यपेक्षयैवेत्यागतम् । यथोक्तं ब्रह्मसंहितायाम् । रामादिमूर्तिषु कलानियमेन तिष्ठन्नानावतारमकरोद्वनेषु किन्तु । कृष्णः स्वयं समभवत् परमः पुमान् यो गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामीति । अवतारश्च प्राकृतवैभवेऽवतरणमिति कृष्णसाहचर्येण रामस्यापि पुरुषांशत्वात्थयो ज्ञेयः । अत्र तु शब्दोऽंशकलाभ्यः पुंसश्च सकाशात् भगवतो वैलक्षण्यं बोधयति । यद्वा अनेन तु शब्देन सावधारणा श्रुतिरियं प्रतीयते । ततश्च सावधारणा श्रुतिर्वैलवतीति न्यायेन श्रुत्यैव श्रुतमव्ययेषां महानारायणादीनां स्वयं भगवत्त्वं गुणीभूतमा पद्यते । एवं पुंस इति भगवानिति च प्रथममुपक्रमोद्दिष्टस्य तस्य शब्दद्वयस्य तत्सहोदरेण तेनैव चशब्देन प्रतिनिर्देशात् तावदेव खल्वे-ताविति स्मारयति । उद्देशप्रतिनिर्देशयोः प्रतीतिस्थगिततानिरसनाय विद्वद्भिरेक एव शब्दः प्रयुज्यते तत्समो वा । यथा ज्योतिष्टोमा-धिकारे वसन्ते ज्योतिषो यजेतेत्यत्र ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमविषयो भवतीति । इन्द्रारीति पञ्चाङ्गे त्वत्र नान्वेति । तु शब्देन बाधस्य भेदनात् । तच्च तावतैवाकाक्षापरिपूर्णेः एकवाक्यत्वे तु चशब्द एवाकरिष्यत । ततश्चेन्द्रारीत्यत्र अर्थात् तस्य पूर्वोक्ता सूचयन्तीत्या-याति । अत्र विशेषजिज्ञासायां कृष्णसन्दर्भो दृश्यः । तत्तत्प्रसङ्गे च दर्शयिष्यते ॥ २८ ॥

सुबोधिनी ।

अयेति महानभिन्नक्रमः कूर्मप्रारभ्य बुद्धांतं पुरुषस्यावताराः कल्कीतु पुरुषस्यावतार इत्याह असाविति अत्र कूर्मः आदि कूर्मस्य पूर्वतरि विष्णोः भृशहः कालस्य वीर्यमविष्णोर्देवानरस्य परशु रामः सकृपशास्त्रबलरामः व्यासविष्णोर्देवानस्य वासुदेवस्य रामः चतुर्णां कृष्णः वासुदेवस्य बुद्ध इति युगसंज्ञायां जाता यस्मात्तस्माद्यनिसत्येव जातः भूमिश्च शून्यप्रायातयापि विष्णुमाना अपिराजाना इत्येव प्रायप्रहरा

सुबोधनी ।

विष्णुभाकिप्रतिपादकब्राह्मणसंगेनकेयोचिदतयात्वमितिअतएवविष्णुयशानामशंभलभ्रामवैष्णवस्तस्यपत्न्याभविष्यतीत्यर्थःजगत्पतिरित्यवतारप्रयोजनं जगतःक्षीणत्वात् पुनरुद्भवकर्तृत्वार्थः ॥ २५ ॥

अवताराणामेतावत्स्वनिवारयति अवताराइति ॥ सत्त्वनिधेरितिहेतुः पालनोद्भवादेरावश्यकसत्त्वद्विजाइतिसंमत्यर्थसंबोधनवहुकालवित्वात्अवताराणांस्वरूपमाह यथाविदासिनइति अविदासिनः अक्षयजलस्यकुल्याः क्षुद्रप्रवाहादक्षिणदेशप्रसिद्धाः ॥ २६ ॥

सर्वेषांसामान्यतःस्वरूपप्रकृतिफलंचाहऋषयइतिद्राक्ष्यामऋषयःअर्थमादयःमनवःस्वायंभुवादयःदेवाःवस्वादयःमनुपुत्राःप्रियव्रतादयःमहौजसःअन्येऽप्यतिवीर्यवन्तःएतेसर्वेसत्त्वमूर्तेभगवतोविष्णोरिरक्षिणोः कलाधर्माविशिनइति अर्थः प्रजापतयो मरीच्यादयःचकारेणान्यसंबंधवारयतिस्मृताइतिप्रमाणं पूर्वोक्ताःकुमारादयस्तुकेचनअंशाः केचनकलाःतेचावतारावेशभेदेननिरूपिताः चकारादनुक्ताआपिपुंसो नारायणस्यब्रह्मांडमूर्तेः अंशाः कलाश्चऋणोतितथात्वेसामान्यतः प्राप्तुशब्देनव्यावर्तयतियस्यांशाः पुरुषादयःसभगवान्ऋणाइत्यर्थः सामान्यतः प्रयोजनमाहइन्द्रेतिइन्द्रारयोदैत्याःतैर्व्याकुलंजगन्मृडयंतिसुखयंतिप्रतियुगंचैतेऽवताराः प्रतिकल्पंचतुर्दशमन्वतराणीवअसंख्यातानामुक्तत्वात् यथाप्रयोजनं सर्वत्रावतारइतिबोद्धव्यम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

विष्णुयशसो ब्राह्मणात् सकाशात् ॥ २५ ॥

हयग्रीवहंसाद्यनुकसर्वसंग्रहार्थमाह अवतारा इति । असंख्येयत्वे हेतुः सत्त्वानां शुद्धसत्त्वचिदानन्दानां निधेः सेवधिरूपस्य । तत्र दृष्टान्तः यथेति । अविदासिनः उपक्षयशून्यात् । दसु उपक्षय इत्यस्मात् सरसः सकाशात् कुल्यास्तत्स्वभावकृता निर्वाहाः अविदासिन्यः सहस्रशः स्युः असंख्याता इति श्लेषेणैते पुरुषाद्या एवावताराः ख्याताः अन्ये तु न सम्यक् ख्याता वर्तन्ते एवेति ज्ञाप्यते । यदुक्तं ब्रह्मदेन । “इत्थं नृतिर्यगृषिदेवपावतारैर्लोकान् विभावयसि हंसि जगत्प्रतीपान् । धर्मं महापुरुष पांसि युगानुवृत्तं छन्नः कलौ यदभवस्त्रि युगोऽथ सत्त्वमिति छन्नत्वादेवासंख्यात इत्यर्थः ॥ २६ ॥

अवतारानुक्ता विभूतीराह ऋषय इति ॥ २७ ॥

नन्वेषांसर्वेषां तुल्यत्वमेववा अस्ति वा तारतम्यमित्यपेक्षायामाह एते चेति । एते पूर्वोक्ताः चशब्दादनुक्ताश्च पुंसः प्रथमनिर्दिष्टस्य पुरुषस्य अंशकलाः । केचिदंशाः सत्त्वस्यकूर्मवराहाद्याः । केचित् कलाः कुमारनारदादयः आवेशाः । यदुक्तं भागवतामृते । “ज्ञानशक्त्यादिकलया यत्राविष्टो जनार्दनः । त आवेशा निगद्यन्ते जीवाएवमहत्तमाः । वैकुण्ठेऽपि यथा शेषो नारदः सज्जकादयः” इति । तस्मात्पात्रे । आविष्टोऽभूत् कुमारेषु नारदे च हरिर्विभुः । तथा तत्रैव । आविवेश पृथुं देवः शङ्खी चक्री चतुर्भुज इति । एतत्ते कथितं देवि जामदग्नेर्माहात्मनः । शक्त्यावेशावतारस्य चरितं शाङ्गिणः प्रभोरिति । कलेरन्ते च संप्राप्ते कल्किनं ब्रह्मवादिनम् । अनुप्रविश्य कुरुते वासुदेवो जगत्स्थितिमिति । तत्र कुमारनारदादिषु ज्ञानभक्तिशक्त्यंशावेशः । पृथ्वादिषु क्रियाशक्त्यंशावेशः । ते चावेशा महाशक्त्या अल्पशक्त्या जगत्स्थितिमिति । तत्र कुमारनारदाद्याः अवतारशब्देनोच्यन्ते । द्वितीया मरीचिमन्वाद्याः विभूतिशब्देनेति भेदो ज्ञेयः । इह यो विशिष्टोऽस्ति द्विविधाः । प्रथमाः कुमारनारदाद्याः अवतारशब्देनोच्यन्ते । द्वितीया मरीचिमन्वाद्याः विभूतिशब्देनेति भेदो ज्ञेयः । इह यो विशिष्टोऽस्ति तितमावतारत्वेन कथितः स कृष्णस्तु भगवान् न त्वंशः न चांशी पुरुषः किन्तु भगवान् । जगृहे पौरुषं रूपं भगवान् महदादिभिरिति पद्योक्तो यः पुरुषस्यावतारो भगवान् स एवेत्यर्थः । “अनुवादमनुकैव न विधेयमुदीरयेदिति दर्शनात् कृष्णस्यैव भगवत्स्वरूपेणो धर्मः साध्यते न तु भगवतः कृष्णत्वं तेन कृष्ण एव भगवान् भूलभूत इति । एतदेव पुनः स्पष्टीकुर्वन्नाह स्वयमिति । तेन पुरुषावतारिणो भगवतो महानारायणादपि कृष्णस्योत्कर्षः साधितः । अत एव छान्दास्ये पञ्चमप्रपाठके । “ज्यायांश्च पुरुषः सर्वं खल्विदं ब्रह्म यत् प्राणा आदित्या इत्याद्युक्ता पश्चादुपसंहृतं कृष्णाय देवकीपुत्रायेत्यादिना तेनात्र पुरुषादिभ्योऽपि श्रेष्ठो देवकीपुत्र एव ज्ञेयः । तदप्यवतारशब्दे तस्य गणनम् । भूलोकस्थमथुरादिधामविलासित्वाञ्जरीलत्वात् प्राणश्चिकलोकेषु कृष्णाधिक्यादाविर्भावतिरोभावाभ्याश्च । तथा च गोपालतापिनी श्रुतिः । “स होवाचाजयोनिरवताराणां मध्ये श्रेष्ठोऽवतारः को भविता येन लोकास्तुप्यन्ति देवास्तुष्टा भवन्ति । यं स्मृत्वा मुक्ता अस्मात् संसारात् तरन्तीति । ननु “तत्रांशेनावतीर्णस्य विष्णोर्वीर्याणि शंस न इति । दिष्ट्याख ते कुक्षिगतः परः पुमानंशेन साक्षाद्भगवान् भवायन” इति । ताविमौ वै भगवतो हरेरंशाविहागतावित्यादि बहुवाक्यविरोधे कृष्णस्तु भगवान् स्वयमित्येकेनैव वाक्येन कृष्णस्य पूर्णत्वं कथं व्यवतिष्ठताम् । अत्रोच्यते । श्रीभागवतशौख्यारम्भे जन्ममुहूर्तध्यायोऽयं सर्वभगवदवतारवाक्यानां सूचकत्वात् सूत्रम् । तत्र चैते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति परिभाषा सूत्रम् । यत्र यत्रावताराः श्रूयन्ते तत्रान्यान् पुरुषांशत्वेन जानीयात् कृष्णान्तु स्वयं भगवत्त्वेनेति । प्रतिज्ञारूपमिदं सर्वत्रोपतिष्ठते । परिभाषाः ह्येकदेशस्था सकलं शास्त्रमभिप्रकाशयति यथा वेदम प्रदीप इति प्राञ्चः । सा च शास्त्रे सकृदेव पठ्यते नत्वभ्यासेनेति वाक्यानां कोटिरपि अनेनैकेनापि महाराजचक्रवर्तिनेव शासनीया भवेदित्येतद्विरुद्धायमानानां तेषां वाक्यानामेतदनुगुणार्थतैव तत्र तत्र व्याख्येयाः । किञ्च तेषां वाक्यानां प्राकराणिकत्वेन दुर्बलत्वात् अस्त्य तु श्रुतिरूपत्वेन प्राबल्यात् । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानं समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति । न्यायेन तान्येवार्थान्तरतया संगमनीयानि । न तु तदनुरोधेनैतदित्यतः श्रीधरस्वामिपादैरापि तत्र तत्र तथैव समाहितमिति । ननु मत्स्यकूर्माद्यवताराणां कृष्णस्य च द्विभुजत्वचतुर्भुजत्ववालत्वकिशोरत्वाद्याकाराणां सर्वेषां नित्यत्वप्रवणात् अनेकेश्वरत्वप्रसाक्तिः । मैवम् । बहुमूर्त्यैकमूर्ति कर्मिति दशमाद्यथा एकस्यैव जीवस्य कालभेदेनाल्पशक्तिकवहुशक्तिकानन्तनश्वरस्वभिन्नविग्रहधारित्वं प्रतीयते । एवमेकस्यैवश्वरस्य सर्वव्यापकस्याचिन्त्यशक्त्या योगपद्येनैवानन्तनित्यस्याभिन्नविग्रहधारित्वम् । जीवानामनन्तानामानन्त्यम् ईश्वरस्यैकस्यैवानन्त्यमिति जीवदृष्ट्यैव तद्विलक्षणा ईश्वरश्च प्रत्येतव्य इति । नन्वानन्दमात्रस्य चिद्वस्तुनो व्यापकस्य परमेश्वरस्य किं नामांशित्वमंशत्वं वा परि-

श्रीविष्णुनाथचक्रवर्ती ।

छिन्नस्यैव वस्तुनो भागविभागादिसम्भवात् । यदुक्तं महावाराहे । “सर्वे नित्याः शाश्वताश्च देहास्तस्य परात्मनः । हानोपादानरहिता नैव प्रकृतिजाः कचित् । परमानन्दसन्दोहज्ञानमात्राश्च सर्वतः । सर्वे सर्वं गुणैः पूर्णाः सर्वदोषविवर्जिता” इति । सत्यम् । तदपि तस्य माधुर्यैश्वर्यकारुण्यादिशक्तिं प्राकट्यतारतम्येनैवांशत्वपूर्णत्वव्यवस्थां आविर्भावितयथाग्रयोजनाल्पशक्तित्वमंशत्वम् । यदुक्तं भागवतामृते । शक्तेर्व्यक्तिस्तथाव्यक्तिस्तारतम्यस्य कारणमिति । शक्तिः समापि पुर्यादिदाहे दीपाग्निपुञ्जयोः । शीताद्यात्तिक्षये चाग्निपुञ्जादेव सुखा भवेदिति । एवञ्च पूर्णत्वांशत्वाभ्यामुत्कर्षापकर्षौ महानुभावमुनीनामप्यनुभवसिद्धौ ज्ञेयौ । यथा तृतीये । “आसीनमुष्ण्यो भगवन्तमाद्यं सङ्कर्षणं देवमकुण्ठाधिप्यम् । विवित्सवस्तत्त्वमतः परस्य कुमारमुष्या मुनयोऽन्वपृच्छन् । स्वमेव धिष्यन् वहु मानयन्ते यद्वासुदेवाभिधमामनन्तीति । अतश्चिद्वस्तुनः परमेश्वरस्यांशं शित्वभेदो न विरुद्धः । यदुक्तं वाराहे । “स्वांशश्चाथ विभिन्नांश इति द्वेधांश इष्यते” इत्यादि । तत्र मत्स्यादीनामवतारत्वेन सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वेऽपि यथोपयोगमेव ज्ञानक्रियाशक्त्याविष्करणम् । कुमारनारदादिष्वाधिकारिकेषु यथोपयोगमंशकलावेशः । इति श्रीधरस्वामिपादाः । अत्र प्राचां कारिकाः । “नृसिंहो जामदग्न्यश्च कल्की पुरुष एव च भगवत्त्वे च तत्रादेरैश्वर्यस्य प्रकाशकाः । नारदोऽथ तथा व्यासो वराहो बुद्ध एव च । धर्माणामेव वैविध्यादमी धर्मप्रदर्शकाः । रामो धन्वन्तरिर्यज्ञः पृथुः कीर्त्तिप्रदर्शिनः । वलरामो मोहिनी च वामनः श्रीप्रधानकाः । श्रीरत्र सौन्दर्यम् । दत्तात्रेयश्च मत्स्यश्च कुमारः कपिलस्तथा । ज्ञानप्रदर्शका एते विज्ञातव्या मनीषिभिः । नारायणो नरश्चेति कूर्मश्च ऋषभस्तथा । वैरागादर्शिनो ज्ञेयास्तत्तत्कर्मानुसारतः । कृष्णः पूर्णैश्वर्यमाधुर्यानां महोदधिः । अन्तर्भूतसमस्तावतारो निखिलशक्तिमानिति । सर्वेषां साधारणप्रयोजनमाह । इन्द्रारयोऽसुरास्तैस्तन्मत्तैश्च व्याकुलमुपद्रुतं लोकं मृडयन्ति सुखिनं कुर्वन्ति । युगे युगे तत्तत्समये ॥ २८ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

कल्क्यवतारमाह अथेति युगसंध्यायाम् युगस्यकलेः युगस्यसंध्यायामादौशास्ताभविष्यतिकलेर्भगवात्तयुगांते इतिवक्ष्यमाणाव कलेरन्तेतथाचकलिकृतयोः संधावित्यर्थः विष्णुयशसः ब्राह्मणात्सकाशात् जनिताजनिष्यते दस्युप्रायेषुवधार्हेषुसत्सु ॥ २५ ॥ विदाशोऽपक्षयस्तद्रहितात्सरसः सकाशात् ॥ २६ ॥

विभूतीराह ऋषय इति ऋषयः भृगुवशिष्टादयः मनवः स्वायंमुवप्रभृतयः देवावासवादयः मनुपुत्राः प्रियव्रतेश्चाकुप्रभृतयः महौजसः शिवादयः सप्रजापतयः ब्रह्मकश्यपदक्षादिभिः सहिताः एते सर्वे हररेवकलाः “यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेववा तत्तदेवावगच्छत्वंममते जोशसंभवमिति श्रीमद्भगवद्भचनाच्च ॥ २७ ॥

एतेपुंसःपुरुषावतारस्य अंशकलाः छत्रिणोयांतीतिन्यायेन केचिदंशाः केचित्कलाः केचिद्विभूतयः केचिस्वरूपावताराइतिबोध्यम् कृष्णस्तुभगवान्वयमित्यन्वयः जगृहेपौषरूपंभगवानितिप्रागुक्तोयस्यपुरुषोप्यवतारः सभगवान् श्रीकृष्णइत्यर्थः महत्स्वपुत्रपिपुरुषस्यश्री कृष्णावतारत्वंत्वत्तः पुमान्समधिगस्यययास्यवीर्यधत्तेमहांतमिवगर्भममोघवीर्यः सोयंतयानुगतआत्मनआंडकोशहैमंससर्जवहिरावरणैरुपेतमित्येकादशेप्रसिद्धमेव “शुद्धेमहाविभूत्याख्येपरब्रह्मणि वर्त्तते मैत्रेयभगवच्छब्दः सर्वकारणकारणो इत्येवंश्रीपराशरादिभिर्व्याख्यातः स्वयंभगवान्निनिनिखिलेश्वरः परः ब्रह्मनारायणवासुदेवादिशब्दाभिधेयः श्रीकृष्णइतिभावः मत्तः परतरंनान्यदिति श्रीमुक्तोक्तेश्च सर्वेषां प्रयोजनमाह मृडयंतीतिसुखिनंकुर्वन्ति ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

कलियुग की संध्या अर्थात् शेष काल में जब राजा सब दस्यु प्राय होजायगें तब विष्णुयशा ब्राह्मण के यहां जगत्पति कल्की नाम से अवतीर्ण होंगे ॥ २५ ॥

हे शौनकादि द्विजगण ! सखन्निधि भगवान् के असंख्य अवतार हैं जैसा सजीवन सरोवर से हजारों छोटी छोटी धारा निकला करती हैं ॥ २६ ॥

ऋषि मनु देवता महौजस मनु पुत्र और प्रजापति ये सबही श्री हरि की कला हैं ॥ २७ ॥

यह सब पूर्वोक्त ऋषि मन्वादिक अनिरुद्ध पुरुषके अंश औ कला रूप हैं श्रीकृष्णाती स्वयं भगवान् हैं यह सब अवतार युगयुगमें दैत्यों करके व्याकुल लोकको सुखी करते हैं ॥ २८ ॥

जन्मगुह्यं भगवतोऽयत्तत् प्रयतो नरः ।

सायं प्रातर्गुह्यं भक्त्या दुःखग्रामाद्विमुच्यते ॥ २९ ॥

एतद्रूपं भगवतोऽह्यरूपस्य चिदात्मनः ।

मायागुणैर्विरचितं महदादिभिरात्मनि ॥ ३० ॥

यथा नभसि मेघौघोरेणुर्वा पार्थिवोऽनिले ।

एवं द्रष्टरि दृश्यत्वमारोपितमबुद्धिभिः ॥ ३१ ॥

अतः परं यदव्यक्तमव्यूढगुणवृंहितम् ।

अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात् स जीवोऽयत् पुनर्भवः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

एतत्कीर्तनफलमाह । जन्मेति । गुह्यमतिरहस्यं जन्म । प्रयतः शुचिः सन् । दुःखग्रामात्संसारान् ॥ २९ ॥

विमुच्यत इति यदुक्तं तत्र कथं देहद्वयसंबन्धे सति तद्विमुक्तिरित्याशङ्क्य देहद्वयसंबन्धस्य भगवन्मायोत्थाविद्याविलसितत्वादेतच्छ्रवणादिजनितविद्यया तन्निवृत्तिरूपपद्यत इत्याशयेनाऽऽह । एतदिति पञ्चभिः । अरूपस्य चिदेकरसस्यात्मनो जीवस्यैतत्स्थूलं रूपं शरीरं भगवतो या माया तस्या गुणैर्महदादिरूपैर्विरचितम् । क । आत्मनि आत्मस्थाने शरीरं कृतमित्यर्थः ॥ ३० ॥

कथमित्यपेक्षायां स्वरूपावरणेन तदध्यासत इति सदृष्टान्तमाह । यथेति । यथा वाय्वाश्रितो मेघौघो नभस्या काशेऽबुद्धिभिरक्षैरारोपितः । यथावा पार्थिवो रेणुस्तद्वत् भूसरत्वाद्यनिले । एवं द्रष्टर्यात्मनि दृश्यत्वं दृश्यत्वादिधर्मकं शरीरमारोपितमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

किञ्च । अतः स्थूलाद्रूपात्परमन्यदपि रूपमारोपितमित्यनुषङ्गः । कथंभूतं तत् । यदव्यक्तं सूक्ष्मम् । तत्र हेतुः । अव्यूढगुणव्यूहितम् व्यूढः करचरणादिपरिणामः । तथा अव्यूढा अपरिणता ये गुणास्तैर्व्यूहितं रचितम् । आकारविशेषरहितत्वादव्यक्तमित्यर्थः । एतदेव कुतस्तत्राह । अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात् । यच्चाऽऽकारविशेषवद्वस्तु तदस्मदादिवद्दृश्यते । श्रुतये वा इन्द्रादिवत् । इदं तु न तथा । तर्हि तस्य सत्त्वे किं प्रमाणं तत्राऽऽह । सजीवो जीवोपाधिः । 'जीवो जीवेन निर्मुक्तो' 'जीवो जीवं विहाय' इत्यादौ जीवोपाधौ लिङ्गदेहे जीवशब्दप्रयोगात् । जीवोपाधितया कल्प्यत इत्यर्थः । ननुस्थूलमेव भोगायतनत्वाज्जीवस्योपाधिरस्तु किमन्यकल्पनयेत्यत आह । यद्यस्मात्सूक्ष्मात्पुनर्भवः पुनर्जन्म । उत्क्रान्तिगत्यागतीनांतेन विनाऽसंभवादिति भावः ॥ ३२ ॥

दीपनी ।

जीवो जीवेनेति एकादशस्कन्धीयपञ्चविंशाध्यायस्य षट्त्रिंशच्छ्लोकः ॥ उत्क्रान्तिगत्येति । उत्क्रान्तिगतिर्देहत्यागः तथा गतीनां देहान्तराणाम् असंभवात् स्थूलस्य ध्वस्तत्वात् । गम्यन्ते प्राप्यन्ते इति गतयः । इति व्याख्यानलेशः ॥ ३२ । ३३ ॥

श्रीवीरराघवः

अवतारकीर्तनादिफलमाह जन्मगुह्यमिति यः कश्चिन्नरो भगवतः एतज्जन्मगुह्यमवताररहस्यम् सायंप्रातः समाहितचित्तो भक्त्या गुणान्कीर्त्तयन् दुःखजाताद्विमुच्यते संसारान्मुक्तो भवतीत्यर्थः जन्मगुह्यमित्यनेन भगवज्जन्म न जीवजन्मवत्कर्ममूलमपितु स्वसंकल्पमूलमित्यभिप्रेतम् ॥ २९ ॥

तदेव दर्शयिष्यन् रूपप्रसंगात् केवलं भवतीति मेघरामकृष्णाद्याख्यं भगवतोरूपमपितु परिदृश्यमानं प्रकृतिगुणवैषम्यमूलमहदादिकृतं जगदपि तद्रूपमित्याह एतद्रूपमिति चिदात्मनः ज्ञानस्वरूपस्यातएव रूपस्यामूर्तस्वरूपस्य भगवतः मायागुणैर्गुणपरिणामरूपैर्महदादिभिरात्मन्याधारभूतैस्त्रिभिस्तत्परिदृश्यमानं जगदात्मकं रूपं चिदचित्त्वम् आत्मनीत्यनेन रूपशब्देन च जगतो भगवद्रूपत्वमुपपादितं शरीरस्यात्मनो धार्थ्यत्वनियमात् ॥ ३० ॥

एवं जगदंतर्गतदेवमनुष्यादिशरीराणामपि भगवद्रूपत्वे सति जीवानां केवलं देवो हं मनुष्यो हं इत्यभिमानो भ्रम एवेत्याह यथेति यथा मेघसमूहानभस्याकाशेऽबुद्धिभिराकाशयाथात्म्या विद्भिरारोपिता यथा च पृथिव्याः संबधीरेणुर्धूलरीनिले तथा याथात्म्या विद्भिरारोपिता एव ममाभिमानविषयत्वेनारोपितमित्यर्थः अतो न देवादिशरीरजातं जीवस्वरूपमिति भावः यद्यपि देवादिशरीरस्य तदभिमानि जीवेन धार्थ्यत्वात् प्रतिरूपत्वमस्त्येव तथापि 'यथात्मनितिष्ठन्त्यस्यात्माशरीरमित्याद्युक्तरित्या जीवस्यापि परमपुरुषधार्थ्यत्वान्मुख्यधारकत्वं परमात्मनिष्ठमेवेति तत्प्रत्येव देवाद्यचेतनजातं मुख्यरूपं देहात्मनो

श्रीवीरराघवः

रुमयोरपि परमपुरुषधार्यत्वज्ञानं भ्रमरूपं प्रकृतिपुरुषयोस्त्रहात्मकत्वज्ञानं प्रकृत्यादौ चात्माभिमानः स्वातंत्र्याभिमानः प्रकृतेः प्रसंगादात्मैकधार्यत्वाभिमानश्चाबुद्धिकृतइत्यभिप्रायः ॥ ३१ ॥

ननु दृश्यधर्मस्तस्मिन्नारोपितश्चेत्सजीवः कीदृशइत्यत्राह अतइति अतः अचिदात्मकदृश्यप्रपञ्चात्परं विलक्षणं तत्त्वं सजीवः परत्वेमेव दर्शयितुं विशिनष्टि अव्यक्तं वाह्येन्द्रियैर्द्रष्टुमशक्यं कुतइत्यपेक्षया हेतुर्दृष्टाश्रुतवस्तुत्वादिति तत्र हेतुमाह अव्यूढगुणवृंहितमिति व्यूढैर्गुणैर्वहुधा विभक्तैर्गुणैर्वृंहितं स्थूलीकृतं यन्न भवति तदव्यूढगुणवृंहितम् अनेनाचिद्व्यावृत्तिः कारणदशायामस्थूलमचेतनं कार्यदशायामिव व्यूढैर्गुणैः सत्त्वादिभिश्चान्वितं स्थूलीभवति न तथेत्यर्थः अतएवाह दृष्टाश्रुतवस्तुत्वात्तदन्यार्थत्वात् तत्र दृष्टं कार्यं वस्थितमाचिद्व्यंश्रुतं तु कारणावस्थामचेतनापराधार्चानित्यासततविक्रियेत्यादिशास्त्रैः श्रुतं तु भयविलक्षणवस्तुत्वादव्यक्तम् अव्यक्तेऽयमचित्योयमीव कार्योयमुच्यतइति हि भगवता गीयते एवंभूतं यद्वस्तु सजीवः यः पुनर्भवः प्रकृतिसंगात्पुनः पुनर्जन्मभागित्यर्थः यत्पुनरिति पाठे यतोयत् संबंधात्पुनर्भवस्ततः परमित्यन्वयः ॥ ३२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

फलमाह जन्मेति प्रयतः प्रकर्षेण निर्जितेन्द्रियग्रामो यो नरो जन एवमुक्तप्रकारेण जन्मरहस्यं सायं प्रातर्भक्त्या गृह्णन् पठन् सांसारिकदुःखसमूहात् मुच्यतइत्यन्वयः ॥ २९ ॥

इदानीं प्रतिमारूपमाह एतदिति मायागुणैः प्रकृतिविकारैः महदहंकारादिभिरुपादानकारणैः आत्मनिसर्वगते हरिणा विरचितमेतत् जडं ब्रह्मांडमरूपस्य प्रकृतिविकृतिरूपरहितस्य चिदात्मनः केवलज्ञानस्वरूपस्य भगवतोरूपं प्रतिमास्थानीयं हि हेतोर्यस्माज्जडं तस्मात्प्रतिमैव न साक्षात्स्वरूपं चिदेकरूपस्य भगवतो मायाकल्पितसत्त्वादिगुणैर्महदाद्याकारेण परिणतैरेतत्प्रतीयमानं विराटरूपमात्मनि चिद्रूपे कल्पितम् अतएव तन्मिथ्या अतस्मिन्स्तदबुद्धेरित्यैः कैश्चिदुच्यते तन्नयुक्तं प्रमाणविरोधादित्यस्मिन्नर्थे वाहिः ॥ ३० ॥

प्रतिमात्वकल्पनामंतरेणासाक्षाद्रूपत्वं किं स्यादित्याशंक्य साभ्रांतिरिति सोदाहरणमाह यथेति यथामेघौघानमस्यारोपितामेघौघान् दृष्ट्वा यमाकाशइतिकल्पयंति विवेकशून्याः यथा अनिले वायौ पार्थिवो रेणुरारोपितः वायुनोद्ध्रियमानमूर्ध्वमुखं रेणुं दृष्ट्वाऽयं वायुरिति आकाशवाय्वोश्चाश्रुत्वाभावाद्भ्रांतिरेव सा एवं दृष्ट्वा रिसर्वगे भगवति प्रतिमां दृष्ट्वा मनुष्यदृष्ट्यगोचरे अबुद्धिभिरज्ञैर्भ्रांत्या दृश्यत्वं जडरूपत्वमारोपितं कल्पितं तस्मात्तद्भ्रांतमतोन साक्षाद्रूपं प्रतिमैवेति भावः ॥ ३१ ॥

एवं हरेर्वासुदेवादिपरमं रूपं ब्रह्मांडाख्यं प्रतिमारूपं च निरूप्य जैवं रूपमाह अतइति यज्जैवं रूपमत उक्तयोः जडेश्वररूपयोः परं यदव्यक्तं सूक्ष्ममव्यूढगुणवृंहितम् अनादिकालात् कदाचिदप्यनपगतसत्त्वरजस्तमोगुणपूर्णं पश्चाद्दृष्टाश्रुतवस्तुत्वादश्रुताम तानुपासितान् परोक्षितपरमात्मस्वरूपत्वात् पुनः पुनर्भवः उत्पत्तिर्यस्य स तथोक्तः पुनः पुनर्जायमानोऽभियमाणाश्च सजीवः तस्मान्निर्विवादमीश्वरघशं जैवं रूपमिति भावः अतः कार्यरूपात् परं व्यतिरिक्तं यदव्यक्तं यदनभिव्यक्तं रूपादिव्यक्ति कारणसाधनैः शून्यमव्यूढमनभिव्यक्तं गुणानां वृंहितं कार्यं यस्मिन् तदव्यूढगुणवृंहितम् अतएव अहृष्टाश्रुतवस्तु तस्मादव्यक्तं सप्रसिद्धोजीवो यद्यस्मात्पुनर्भवतीति पुनर्भवः देहादिप्रपञ्चलक्षणाः संसारोयस्माद्भवतीति च तत्कारणमिति यद्व्याख्यानं तदहृष्टाश्रुतवस्तुत्वादिति हेत्वभिधानं विरुध्यते तस्मिन्पक्षे यदहृष्टादिविशेषणैर्विशिष्टं तद्वस्तु मूलकारणमिति वक्तव्यं प्रकृतानुपयुक्तं च अत्र देवादिप्रपञ्चस्य मिथ्यावाचिपदं प्रक्षेप्यमतोयत्किंचिदेतत् ॥ ३२ ॥

क्रमसंदर्भः ।

जन्मेति । स्पष्टम् ॥ २९ ॥ तदेवमेतानि साक्षाद्रपाण्याविष्टरूपाणि चोपदिश्य उपासनार्थं शास्त्रेण भगवत्यारोपितं रूपमुपादिशति एतद्रूपमिति । अरूपस्य प्राकृतरूपासम्बद्धस्य मायागुणैर्विवरचितमेवैतज्जगदाकारं रूपम् । तच्चात्मानि जीव एव विरचितं तत्सम्बन्धतयैव कल्पितं न तु परमेश्वरसम्बन्धतयेत्यर्थः । असङ्गादनासङ्गाच्चेति भावः ॥ ३० ॥

तर्हि कथं तस्यैतद्रूपमित्युक्तम् । पातालमेतस्य हि पादमूलमित्यादिना च तथा वर्णयितव्यम् । उच्यते अङ्गदृष्ट्यपेक्षया तदुपासनार्थं तदध्यासेनैवेत्याह यथेति ॥ ३१ ॥

तस्य यथा स्थूलं रूपं तथा सूक्ष्मपीत्याह अतः परमिति । अतः स्थूलाद्रूपात् परम अन्यदपि यदव्यक्तं सूक्ष्मं तस्य रूपम् । सूक्ष्मत्वे हेतुः अहृष्टेति । अहृष्टत्वादहृष्टमित्यन्यतोऽप्यश्रुतत्वाच्चेत्यर्थः । तत्र हेतुः । अव्यूढेति । अस्पष्टशब्दादिगुणमित्यर्थः । यद्यस्मादेव रूपा ज्ञेताः यदंशवेशेनेत्यर्थः । स जीवोऽपि पुनर्भवो भवति पुनः पुनर्जन्मादिकं लभत इत्यर्थः । तदपि मायागुणैर्विवरचितमिति पूर्ववत्तांनुषङ्गः । पूर्ववदुपासनार्थमेवेदं रूपमारोपितमिति भावः । वक्ष्यते च “अमुनी भगवद्रूपे मया ते ह्यनुवर्णिता । उभे अपि न गृह्णन्ति मायां स्पष्टे विपश्चित” इति ॥ ३२ ॥

सुबोधिनी

कृष्णावतारप्रयोजनं नोक्तमिति स्वस्याज्ञानदोषनिवारयश्चवताराणां दुर्ज्ञेयत्वमाह जन्मगुह्यं भगवत इति भगवतः कृष्णस्य जन्मगुह्यं गोप्यं प्रकटयतावक्तव्यमित्यर्थः । तर्हि कथं निस्तार इत्याशंक्याह यस्तदिति एतदवताररूपं सामान्यतोऽस्मदुक्तं प्रयतः सावधानः शुचिः शुद्धः सायंप्रातर्भक्त्यास्तोत्रपाठं कुर्वन् दुःखग्रामात् दुःखसमूहाद्विशेषेण मुच्यते । जन्मरहस्यज्ञानाभावेऽपि केवलं जन्मकीर्तनमात्रेणापि सर्वदुःखनिवृत्तिरित्यर्थः । श्रद्धया गृह्णान्मुच्यत एव ॥ २९ ॥

एवं पुरुषावतारं स्वांशावतारैः सपरिकरं निरूपयतस्य विचारमाह एतद्रूपमित्यादिपञ्चभिः एतद्रूपं ब्रह्मांडात्मकं भगवतोरूपं पूर्णब्रह्माण एव सत्योपहितस्य सत्यरूपं शरीरव्यतिरेकेणात्मनो न्यत्र वृत्तिलाभाभावात् "अरूपवदेव हितप्रधानत्वात् ३ । २ । १४ । इति न्यायेन ब्रह्माणि स्वतो रूपं नास्ति तत्र हेतुः चिदात्मन इति जडमेव हिरूपं भवति चैतन्यमात्रस्यामूर्तत्वस्य हिरूपाभावादिति हि शब्दार्थः । तर्हि कथं ब्रह्मांडशरीरत्वमुक्तं मायागुणैर्विरचितमिति वैष्णवतंत्रे आधिदैविकस्य शक्तिर्माया तस्या एव त्रयो गुणाः सत्त्वरजस्तमांसितैरेव महदादयोजाताः तैः स्वशरीर एव तच्छरीरं निष्पादितम् इदं हि भगवच्छरीरमत्र भगवान्समाहितो भजनीयो भविष्यतीति ततश्च महदादि रूपया भगवानत्र संहितः आविर्भूतस्तत्ता-योगोलके वन्हिरिव तिष्ठतीति बोद्धव्यम् ३० । ननु जडरूपे कथमस्मिन् ब्रह्मप्रतीतिः तथा सति न चेतनत्वं प्रतीयते ततश्च दृश्यत्वाज्जडत्वाच्च न भगवद-वेशोत्रास्तीति कथमिदं शरीरं तत्राह यथानभसीति अयं हि द्रष्टा देवदत्तवद्भगवान्सर्वं पश्यति यद्यपि शरीरमपि दृश्यं तथापि द्रष्टृणा व्याप्तिमिति तद्वच्च तिरिक्तस्यैव दृश्यत्वप्रतीतिर्लोके । तत्र ये महान्तस्ते सर्वत्र ब्रह्मांडेऽयोगोलके वन्हि मिव भगवंतं पश्यन्ति ये पुनर्मूढास्ते तस्मिन् द्रष्टरि दृश्यत्वमारो-पयन्ति ॥ ३० ॥

ननु कथमन्यस्मिन्नन्यधर्माधारोपइत्याशंक्याह । दृष्टान्तं । यथानभसि मेघौ घटति वस्तुतस्तत्वाकाशोऽदृश्यः ततश्च तदाधारत्वेन कथं मेघादृश्या भवेयुः । येषामपि मेघे दृश्यस्तेषामपि मेघेनाकाशो मेघाः किन्तु वायावेव तत्र यथान्यत्र स्थितानामन्यत्र प्रतीतिः अत्र विशिष्टप्रतीति रारोपितेन सह तथानास्तीति दृष्टान्तांतरमाह । रेणुर्वापार्थिवोऽनिल इति यथा वात्यादौ तद्विशिष्टरेणुप्रतीतिः ततो भ्रान्ताः वात्या इति रेणुं मन्यन्ते वस्तुतस्तत्कपार्थिवोरेणुः ॥ ३१ ॥

एवं प्रपञ्चे जडबुद्धिर्भ्रान्ता भगवद्बुद्धिर्मुख्येति निरूपय जीवेऽपि भगवद्बुद्धिरेव मुख्यान जीवबुद्धिरिति निरूपयति अतः परमिति अतो ब्रह्मांडविग्र हात् सूक्ष्मं सर्वोद्भिया गोचरम् अव्यक्तापरपर्यायं करचरणाद्याकारेणापरिणतैर्गुणैः स्वाभाविकैर्व्याप्तम् अस्तीति संबन्धः तत्किमित्याकांक्षायां स जीव एव जीवजडभगवद्व्यतिरेकेण चतुर्थपदार्थस्याभावात् ननु तथापि जीवत्वं कुतः अत आह अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वादिति यदितज्जडं स्यात् दृश्यं स्यात् यदिव भगवद्रूपं स्यात् वेदादौ श्रुतं स्यात् । नवानिः स्वभावं शशशृंगवत् वस्तुत्वात् तस्मात्पारिशेष्या जीव एव केचन तं जीवोपाधि मन्यं ते तथा प्राप्तविवेकेन भगवद्व्यतिरिक्तस्य जीवस्याभावात् कस्योपाधिः स्यात् तस्मा जीव एव सः किंच यस्मात् पुनर्भवः पुराणोलोके चैवं प्रतीयते पूर्वमयं देवः स्थितः इदानीं मनुष्यत्वमापन्न इति अतः पुनर्भवान्यथानुपपत्त्या भगवदुपाधिः सूक्ष्मो जीवः कश्चिदस्तीति मन्तव्यम् ॥ ३२ ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्ती ।

एतत् कीर्तनफलमाह जन्मेति । गुह्यमतिरहस्यं यो गृह्णन् कीर्तयन् भवेत् ॥ २९ ॥

ननु पातालमेतस्य हि पादमूलमित्यादिना द्वितीयस्कन्धादौ योऽयं विराड्रूपी भगवान् प्रथममुपास्यत्वेनोक्तः स कथमवतारमध्ये न गणितस्तत्राह । एतत् समष्टिव्यष्टिविराडात्मकं जगच्चिदात्मनश्चिन्मयविग्रहस्य अतएवारूपस्य प्राकृतरूपरोहितस्य भगवतो रूपं स्थूलं शरीरं किन्तु मायागुणैर्महत्तत्त्वादिभिः पृथिव्यन्तैस्तत्त्वैर्विरचितम् आत्मनि स्वस्मिन्नेतदन्तर्यामिन्यधिष्ठाने स्थितमित्यर्थः । अतो विशु-द्धसत्त्वरूपमत्रस्य कुर्माद्यवतारमध्ये मायिकरूपी विराडेष न पठित इति भावः ॥ ३० ॥

कस्मिन् किमिवेत्यत आह । यथा नभसि आकाशे मेघसमूहः । अनिले च पृथ्वीविकारो रेणुस्तथैव आत्मनि एतद्विराड् रूपमिति पूर्वोक्तैर्वा न्वयः । तेन मञ्चस्थः पुरुषो यथा मञ्च उच्यते तथा भगवति स्थितो विराडपि भगवानुच्यते इत्यर्थः । एवमेवाधिष्ठितधर्म्मो दृश्यत्वमपि द्रष्टारि भगवत्यदृश्येऽपि आरोपितमित्यर्थः । अबुद्धिभिः अल्पबुद्धिभिः । यथा अदृश्ययोरपि नभोऽनिलयोर्नीलं नभ इति धूसरोऽनिल इति मेघरेणुधर्म्मो नीलिमधूसरत्वलक्षणं दृश्यत्वमारोपितं ततश्च भगवानयं विराट् दृश्यः प्रथमदशास्थैर्योगिभिराराध्य इत्युपपन्नम् ॥ ३१ ॥

तथा स्थूलं रूपं भगवद्रूपत्वेनोक्तमपि योगिभिरूपास्यमपि मायागुणैर्विरचितं तथैव सूक्ष्ममपि रूपम् अमुनी भगवद्रूपे इत्यनेन भगव-द्रूपत्वेन प्रयुक्तमपि कर्णो दिशः श्रोत्रमुष्य शब्द इति । सर्वात्मनोऽन्तःकरणं गिरित्रमित्याद्युक्तैर्योगिभिरूपास्यमपि मायिकमेवेत्याह । अतः स्थूलादन्यत् अव्यक्तं सूक्ष्मम् । तत्र हेतुः । अव्यूढाः करचरणादित्वेनापरिणता ये गुणास्तैर्वृंहितं रचितम् आकारविशेषरहित-मित्यर्थः । एतदेव अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात् । यच्चाकारविशेषवद्वस्तु तदस्मदादिवदृश्यते श्रूयते वा इन्द्रादिवत् इदन्तु न तथा । ननु तस्य सत्त्वे किं प्रमाणं तत्राह । स जीवः जीवोपाधिः "जीवो जीवेन निर्मुक्तो जीवो जीवं विहाय चेत्यादौ जीवोपाधौ लिङ्गदेहे जीवशब्दप्र-योगात् जीवोपाधितया कल्प्यत इत्यर्थः । ननु स्थूलमेव भोगायतनत्वात् जीवस्योपाधिरस्तु किमन्यकल्पनया इत्यत आह । यद्यस्मात् सूक्ष्मात् पुनर्भवः पुनः पुनर्जन्म उत्क्रान्तिगत्या गतीनां तेन विना असम्भवादिति भावः । तेन च समष्टिव्यष्टिविराजां जीवत्वात्तत्स्थूल-सूक्ष्मयोरुपयोर्मायिकत्वात् तत्र चेश्वरत्वमारोपितमेव न तु साहजिकमिति भावः । यदुक्तम् । "विराट् हिरण्यगर्भश्च कारणं चेत्युपाध-यः । ईशस्य यन्निर्भिर्हीनं तुरीयं तत् प्रचक्षत" इति । अत्रापि वक्ष्यते । "अमुनी भगवद्रूपे मया ते ह्यनुवाणिताः उभे अपि न गृह्णन्ति माया-सृष्टे विपश्चित" इति ॥ ३२ ॥

यत्रेमे सदसद्रूपे प्रतिषिद्धे स्वसंविदा ।

अविद्ययात्मनि कृते इति तद्ब्रह्मदर्शनम् ॥ ३३ ॥

यद्येषोपरता देवी माया वैशारदी मतिः ।

सम्पन्नएवेति विदुर्महिम्नि स्वे महीयते ॥ ३४ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

अवतारकीर्तनादिफलमाहजन्मेति जन्मेतिकर्मोपलक्षणम् उक्तप्रकारं जन्मकर्मरहस्यमित्यर्थः गृणन्नित्युपलक्षणं जन्मकर्मगुणश्रवणं मननादेः दुःखग्रामात्संसारद्विमुच्यतेमुक्तोभवति उक्तं च श्रीमुखेनापि “जन्मकर्मचमेदिव्यमेवंयोवेत्तितत्त्वतः त्यक्त्वादेहं पुनर्जन्मनैति मामेति सोऽर्जुनेति ॥ २९ ॥

अथैवं दर्शितस्य भगवज्जन्मकर्मरहस्यस्य वेदगुह्यत्वं कविज्ञेयत्वं च वक्ष्यन् प्रसंगाज्जीवबंधमोक्षप्रकारमाह पंचभिः श्लोकैः ननु जन्मगुह्यं गृणन् यो दुःखग्रामाद्विमुच्यते तस्य ज्ञावत्वं कथमस्तीत्यत आह एतद्रूपमिति चिदात्मनः जीवस्य एतद्रूपम् इदं स्थूलं शरीरम् भगवतः प्रकृतिगुणैर्महदादिभिर्विरचितम् आत्मनितत्त्वस्थाने कृतम् अनादिकर्मवश्येन जीवेन आत्मतया स्वीकृतमिति फलितोऽर्थः ३० ॥

नन्वनात्मात्मतया कथं स्वीकृत इत्यत आह यथेति वाय्वाश्रितोऽपि मेघः यथा अबुद्धिभिर्न भसि आरोपितः यथा वा अनिले वायुस्थाने पार्थिवो रेणुः रेणुसंघः आरोपितः एव ज्ञानादेवाऽबुद्धिभिर्द्रष्टरिदृश्यविलक्षणो जीवे हृदयत्वं शरीरत्वम् आरोपितम् ॥ ३१ ॥

अतः इति अतः स्थूलशरीरात् परमुत्कृष्टम् अधिककालस्थायि अव्यक्तमसूक्ष्मम् अव्यूढैः सूक्ष्मैर्गुणैः गुणकार्यैः एकादशेन्द्रियपंचतन्मात्रैर्वृहितम् रचितम् यत्तयेनानुवर्त्तमानेन पुनर्भवः पुनः पुनर्जन्म भवति तदपि स जीव इत्यबुद्धिभिः स्थूलदेहपरित्यागग्रहणांतराले आत्मत्वेन आरोपितमिति पूर्वैर्गुणैर्वान्वयः तद्वहेतुमाह इतरेतरपृथक्तयाऽदृष्टाश्रुतानि वस्तूनि आत्मानात्मपरमात्मस्वरूपाणि यैस्ते अदृष्टाश्रुतवस्तुवस्तेषां भावस्तत्त्वं तस्माददृष्टाश्रुतवस्तुत्वादित्यर्थः एतेन येषां देहदेहिज्ञानं नास्ति तेषां परमात्मज्ञानं नास्तीति किमु च कव्यम् किंचानेनोभयं शरीरमूलभूतायास्त्रिगुणायाः प्रकृतेः संगश्चोक्तः तदित्यंतत्त्वत्रयाविवेकादनादि मायापरियुक्तरूपत्वाज्जीवात्मनो बंध इति फलितोऽर्थः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

जो नर सावधान होकर यह भगवान का गुप्त जन्म को सायंकाल में प्रातः कालमें पाठ करता है सो दुःख समूह से छूट जाता है २९।

यह रूप चैतन्य स्वरूप प्राकृत रूपरहित भगवान ने महदादिक माया गुणों से अपने स्वरूप में स्वयं ही रचा है ॥ ३० ॥

जैसे आकाश में मेघ समूह और पवन में पृथिवी का रेणु आरोपित किया हो तैसे द्रष्टात्मा के विषय में अज्ञानी पुरुषों ने हृदय त्व आरोपित किया है ॥ ३१ ॥

इस अचिद्रूप देहादिक से भिन्न इंद्रियों से अप्रकट अदृष्ट अश्रुत वस्तु के होने से बहुधा विभक्त गुणों से स्थूल किया हुआ जो न होय जिसका फिर २ जन्म होता रहता है सोही जीवतत्त्व है ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तदेवमुपाधिद्वयमुक्त्वा तदपवादेन जीवस्य ब्रह्मतामाह । यत्नेति । यत्र यदा इमे स्थूलसूक्ष्मे रूपे स्वसंविदा श्रवणमननादिभक्त्या स्वरूपं सम्यग्ज्ञानेन प्रतिषिद्धे भवतः । ज्ञानेन प्रतिषेधार्हत्वे तमेव हेतुमाह । अविद्ययाऽऽत्मानि कृते कल्पिते इति । हेतोः । तद्ब्रह्म । तदा जीवो ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः । कथंभूतम् । दर्शनं ज्ञानैकस्वरूपम् ॥ ३३ ॥

तथाऽपि भगवन्मायायाः संसृतिकारणभूताया विद्यमानत्वात्कथं ब्रह्मता तत्राऽऽह ॥ यदीति । यदीत्यसंदेहे संदेहवचनम् । ‘यदि वेदाः प्रमाणस्युः’ इति वत् । वैशारदी विशारदः सर्वज्ञ ईश्वरस्तदीया देवी संसारचक्रं क्रीडन्ती एषा माया यद्युपरता भवति किमित्युपरता भवेत्तत्राऽऽह । मतिर्विद्या । अयं भावः । यावदेषाऽविद्यात्मनाऽऽवरणविक्षेपौ करोति तावन्नोपरमति । यदा तु सैव विद्या रूपेण परिणता तदा सदसद्रूपं जीवोपाधिं दग्ध्वा निरिन्धना भवित्स्वयमेवोपरमेदिति । तदा संपन्नो ब्रह्मस्वरूपं प्राप्त एवेति हि विदुस्तत्त्वज्ञाः किमतः । यद्येवं स्वे महिम्नि परमानंदस्वरूपे महीयते पूज्यते विराजत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

यथा जीवस्य जन्मादि माया, एवमीश्वरस्यापि जन्मादि मायेत्याह । एवमिति । अकर्तुः कर्माणि । अजनस्य जन्मानि । हृत्पतेरन्तर्यामिणाः ॥ ३५ ॥

तर्हि जीवादीश्वरस्य को विशेषः । स्वातन्त्र्यमेव विशेष इत्याह । स वा इति । षाड्गुणिकमिन्द्रियषड्गुणविषयं जिघ्रति दूरादेव गन्धचद्र गृह्णाति ननु सज्जत इत्यर्थः । कुतः । षड्गुणेशः षडिन्द्रियनियन्ता ॥ ३६ ॥

एवं जन्मानि कर्माणि ह्यकर्तुरजनस्य च ।

वर्णयन्तिस्म कवयो वेदगुह्यानि हृत्पतेः ॥ ३५ ॥

स वा इदं विश्वममोघलीलः सृजत्यवत्यत्ति न सज्जतेऽस्मिन् ।

भूतेषु चान्तर्हित आत्मतन्त्रः षड्वर्गिकं जिघ्रति षड्गुणेशः ॥ ३६ ॥

दीपनी ।

किमिति किं रूपेणेत्यर्थः । विद्येति विद्यारूपा सतीत्यर्थः ॥ ३४ । ३५ ॥

इन्द्रियषड्वर्गः ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं मनश्चेति ॥ ३६—४३ ॥

श्रीवीरराघवः ।

तर्हि केनोपायेन प्रकृतिमूलसंज्ञकपुनर्भवस्य निवृत्तिः । कीदृशं वा निवृत्तपुनर्भवे जीवरूपमित्यत्राह यत्रेति द्वाभ्यामसदसच्छब्दौ कार्यकारणपरौ “असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सद जायत” इति प्रयोगात्कारणावस्थाश्च प्रलयदशा ततश्चायमर्थः यत्रात्मनीमेऽचिदगतं सदसद्रूपेऽत्पत्तिविनाशावित्यर्थः अविद्ययाऽज्ञानेनात्मनिरुते आरोपिते च तस्मिन्नात्मनि स्वसंविदा स्वशरीरकपरमात्मविषयसम्यग्ज्ञानेन प्रतिषिद्धे निवृत्ते भवतः अनेन स्वसंविदेव पुनर्भवनिवृत्तिहेतुरिति दर्शितम् इति शब्दः प्रकारवाची इत्येवं विधेः स्वसंविन्नितोत्पत्तिविनाशमित्यर्थः अतएव दर्शनं ज्ञानं प्रकृतिसंगवियुक्तकेवलपरिशुद्धात्मस्वरूपज्ञानं यत्तद्ब्रह्मगुणतो बृहत्त्वाद्ब्रह्मशब्दवाच्यममुक्तात्मस्वरूपं “ब्रह्मभूयाय कल्पते ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाह-मिति मुक्तात्मन्यपि ब्रह्मशब्दप्रयोगोद्देश्यते ॥ ३३ ॥

॥ यदीति ॥ यदियदा एषा वै शारदी महदादिकार्यमुखेन विपुला एषामाया तन्मूलमतिरभिमतिः देहात्माभिमानादिरूपा चोपरतानिवृत्ता भवति उपरतिरत्र संवन्धविरहः “नित्यासततविक्रियागौरनाद्यंतवतीति माया शब्दवाच्यायाः प्रकृतेर्नित्यत्वावगमेन विनाशायोगात् एवेत्यस्य तदेत्यादितदेव संपन्ने परमात्मप्राप्त्या अभिव्यक्ते स्वेव कीये महिम्नि गुणाष्टकरूपे मुक्तैश्चर्यात्मके महिम्नि महीयते महपूजायामहशब्दादाचारक्यजंताः कर्मण्यात्मनेपदं स्वकीयमहिमलब्ध्या हेतुना परमव्योमवासिभिर्बहुमतो भवतीति विदुः मुक्तात्मस्वरूपयाथात्म्यविदः यद्वा संपन्न इति प्रथमांततया छेदे स्वमहिम्नि मुक्तैश्चर्ये संपन्नः तल्लब्ध्या समृद्धः महीयत इति निरवशेषत्वेन प्रकृतिसंवेधतत्कार्यनिवृत्तावाविर्भूतगुणाष्टकयुक्तः परब्रह्मानुभवपरमव्योमनिवासिभिर्बहुमतो वतिष्ठते इत्यर्थः अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकमहिम्नि “प्रकाश्यते न जन्यते” इत्यादिशास्त्रेभ्यः स्वाभाविकत्वावगमात् स्वमहिम्नीत्युक्तं भवति ॥ ३४ ॥

तदेवंप्रसक्तानुप्रसक्ततया जीवस्वरूपस्थितम् अथ परमप्रसक्तस्य भगवज्जन्मनो विलक्षणत्वमाह । एवमिति अजनस्य जीववत्कर्मायत्तजननरहितस्याकर्तुस्तद्वदेव पुण्यपापात्मककर्मरहितस्य हृत्पतेः हृदयकमलमध्यावस्थानेन पातिसर्वाणि भूतानि नियमयतीति हृत्पतिः तस्य सर्वोत्तरात्मनो भगवतः एवमुक्तविधानि जन्मानि कर्माणि कवयो वेदगुह्यानि वर्णयंतिकवयो ज्ञानाधिकाः “नमुह्याच्चितयन् कविरिति प्रयोगात् वेदगुह्यानि वेदरहस्यानि वर्णयन्ति” अजायमानो बहुधा विजायते तस्य धीराः परिजानंतियो निमित्यादि हि वेदतात्पर्यविषयविभागप्रदर्शनपूर्वकं यादृशा-निभावयति तादृशानि वर्णयन्ति तत्र ह्यजायमान इत्यनेन जीवस्य या कर्मायत्तोत्पत्तिः सेश्वरस्य प्रतिषिध्यते बहुधा विजायत इत्यनेनाकर्मायत्तोत्पत्तिः स्वसंकल्पमूला चोत्पत्तिर्विद्यते न हि स्याद्भूतानि पशुमालभेतेत्यादिव द्विधिनिषेधयोर्भिन्नविषयत्वावश्यंभावात्तयोरेकविषयत्वे पूर्वो-त्तरव्याघातापत्तेः एवमुत्सर्गापवादसामान्यविशेषन्यायादिभिर्निर्णेतव्यमिममर्थकवय एव जानंतीत्यभिप्रायेणोक्तं तस्य धीराः परिजानंतियो निमित्तितस्य प्रसक्तस्य भगवतो यो निमग्निष्ठेयं शरीरं धीराः परिजानन्ति अकर्मायत्तत्वेच्छोपात्तत्वाजहत्स्वभावत्वादि रूपाणां धीरा एव जानंती-त्यर्थः अकर्तुः कर्माणि वेदगुह्यानि इत्यनेन कर्मविधिनिषेधवादिन्यो “निष्क्रियं निष्कलं यस्य चैतत्कर्मसर्ववेदितव्य” इत्यादि श्रुत्योरोपिकविभिर्नि-र्णेतव्यो विषयविभागो द्रष्टव्यः इति सूचितम् इदं सगुणनिर्गुणशरीराशरीर विकाराविकारजीवब्रह्मभेदाभेदश्रुतिविषयविभागस्याप्युपल-क्षणम् एवं च जन्मकर्मगुणशरीरविकारभेदप्रतिपादकानां वेदांतवाक्यानां तत्प्रतिषेधपरैर्वाक्यैर्वाध्यत्वं मृषावादिभिरुक्तमनादरणीयमिति भा-वः तथा चोक्तं वात्स्यैर्वरदगुरुभिः “यद्ब्रह्मणो गुणशरीरविकारभेदकर्मादिगोचरधियः प्रतिषेधवाचः अन्योन्यभिन्नविशयानविरोधगंधमर्हति तन्नाविधयः प्रतिषेधवाच्या” इति अकर्तुः कर्माणि वेदगुह्यानि इत्यनेन भगवच्चेष्टितानां जगद्व्यापार रूपाणां जीवचेष्टितसजातीयतया चितयितुमशक्यानि किंतु तद्वैजात्येन वेदादेवावगंतव्यानि तथैव च कविभिरपि वर्णयंत इति चोक्तं कवयो वर्णयन्तीत्यनेन कवीनां भगवज्जन्मकर्मयाथात्म्यवेदनमूलकतद्दर्शयितुं तावद्भगवतस्तच्चेष्टितस्य जीवतच्चेष्टिताभ्यां वैजात्यं दर्शयति स वा इति स वै भगवानमोघलीलः अमोघावितथालीलाय-स्य सः इदं परिदृश्यमानं चिदात्मकं जगत्सृजत्यवतिरक्षति अतिसंहरति न चास्मिन् जगति सज्जते चलीलाशब्देन जगद्व्यापारस्य लीलात्वमुक्तम् अनेन प्राचीनकर्मवासनानुगुणप्रवृत्तबुद्ध्यनुगुणकेवलसुखदुःखाद्यर्थजीवकर्मव्यावृत्तिः अमोघपदेन निर्विघ्नसमाप्ति वदताप्यनेकां तरायोपहतजीवकर्मवैजात्यमुक्तं समुदायेन जीववैजात्यविश्वं सृजत्यवत्यत्तीत्यनेन सर्गादिकर्मणः कृत्स्नजगद्विषयकत्वोक्त्या नल्पत्वमवगतम् अनेनाल्पजीवव्यावृत्तिः अस्मिन्नसज्जत इति संगनिषेधेन संगहेतुकरागद्वेषादि साहित्यलब्धतेन वैषम्यनैर्घृण्याभावः एवं च जीवव्यावृत्तिः किंच भूतेषु चिदात्मकेषु “न हि स्याद्भूतानीत्यदा विवात्रभूतशब्दोऽचेतनसंस्पृष्टचेतनवाची अंतर्हितः अंतरात्मतया वस्थितोऽपि भूतैरविज्ञात इत्यर्थः जीवस्त्वनुमापके लक्षणैर्विज्ञायत इति ततो व्यावृत्तिः आत्मतन्त्रः स्वतन्त्रः जीवस्कालकर्मदेवादिपरतन्त्रः षड्गुणेशः ज्ञानशक्तिव-लैश्वर्यवीर्यतेजसां षण्णां गुणानामीशः अधिपतिराश्रय इति यावत् जीवस्कालकर्मपरितगुणाश्रयः षड्वर्गिकं षडिन्द्रियवर्धशब्दादिकमुक्ते तेन लीलारसमनुभवति जीवस्कसुख्यतिदुःख्यतिमुह्यति चेति भावः ॥ ३६ ॥

• श्रीविजयध्वजः ।

जीवस्यैवंविधानादिवंधनिवर्तकं ब्रह्मज्ञानमेव न कर्मादिकामित्यभिप्रेत्याह यत्रेति यत्र परमात्मनिसदसद्रूपे व्यक्ताव्यक्तमिति प्रकृतिप्राकृ-
तरूपे स्वसंविदास्वरूपज्ञानेन प्रतिषिद्धे अनादित एव निवृत्ते अविद्यया अज्ञानेन आत्मनि जीवे कृते इति यद्दर्शनं ज्ञानं तद्ब्रह्मज्ञानं संसारनिवर्तकमिति-
शेष इत्येकान्वयः ॥ ३३ ॥

कण्ठोक्त्याऽऽह यदिति यदिसम्यगपरोक्षज्ञानोदयसाध्योत्तमप्रसादरूपैषा विशारदस्यहरोर्विद्यमाना देवीद्योतमानामतिज्ञानरूपा माये-
च्छा अपरोक्षज्ञानदानेननैनंजीवंसंसारयामीत्युपरतातस्मान्निवृत्तातीर्हितंजीवंसंपन्नपवेतिपरंब्रह्मप्राप्तपवेतिविदुःकिंच स्वस्वरूपेज्ञानानंदा-
द्यात्मकेमहिम्निस्थितःस्वावरमुक्तजनैर्महीयतेपूज्यतइत्यन्वयः महीयतइत्युत्थापणाकार्यकारणालक्षणाप्रपंचविवर्तरूपादेवस्यविष्णोःसंबं-
धिनीमायावैशारदीविद्यमानसंसाररूपामतिर्वुद्धिर्यद्युपरतातदास्वात्मरूपंब्रह्मसंपन्नंतदैक्यमापन्नंविदुरित्येतन्निरस्तं भेदनिष्ठत्वात्पूजक
भावस्येति भावः ॥ ३४ ॥

हरेरेवंविधावतारकर्मभिराप्तकामत्वेनप्रयोजनाभावेपिजीवानांप्रयोजनमस्तीत्याह एवमितिअनन्याधीनकर्तृत्वात्फलोद्देशाभावाद्वाऽकर्तुरजनस्यजनविलक्षणस्यबाह्यत्पतेःमनःप्रेरकस्यविष्णोरेवंविधानिवेद गुह्यानिउपनिषत्प्रतिपाद्यानिजन्मानिकर्माणिचैकवयःसंसारमोक्षायवर्णयन्तिस्म हिशब्देनहरेःसाकल्येनक्रियाराहित्यंप्रतिषेधतिअन्यथोत्तरइलोकविरोधादित्येकान्वयः तस्माज्जीवानांसंसारमोक्षएव भगवदवतारपराक्रमप्रयोजनमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

फलाभिसंध्यभावादकर्तृत्वं न कर्तृत्वाभावादित्यत्तत्स्पष्टमाह सवा इति अमोघलीलः सत्यकामलक्षणक्रीडः सपद्मनाभएवइदंवि-
श्वंसृजतिअवतिरक्षति अत्तिसंहरति नरुद्रादिः तथाप्यस्मिन्नजगतिनसज्जतेलौकिककर्तृवत्फलासक्तो न भवति अतोऽकर्ता न तु कर्तृत्वाभा-
वात् अमोक्तृत्वमपि दुःखाभोगादेव न तु भोगाभावात् सुखमोक्तृत्वसंभवादित्यभिप्रेत्याह भूतेष्विति पंचभूतैः संभूयोत्पन्नत्वात् भूतेषु शरी-
रेष्वंतर्हितः मनः श्रोत्रादिषडिन्द्रियवर्गग्राह्यशब्दादिविशयसारं जिघ्रति भुंक्ते न तु दुःखादिकं कुतः आत्मतंत्रः न हि स्वतंत्रस्य दुःखादनं घटते ।
इतोऽपि नेत्याह षडिति षड्गुणेशः षडिन्द्रियविषयेशः अतश्च सारभुक् तस्मादमोक्तृत्वं नाम दुःखाभोगएव न तु मोक्तृत्वाभावादित्यर्थः ॥ आ-
त्मतंत्रइत्यनेन विशेषणेन ईश्वरएव देहप्रविष्टो जीवो भवति नान्यइत्यर्थः सवा इदमित्यनेन समर्थ्यत इत्येतत्तदूषितं न हि सुखमेव स्याद्दुःखमस्यैव
पिन स्यादिति कर्तुं समर्थ ईश्वरः सुखदुःखपात्री भूतं जीवत्वमभिकांक्षति ईश्वरत्वविरोधात् ॥ ३६ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

अथ जीवस्वरूपे भगवत्स्वरूपे च तत्सम्बन्धं वारयति पूर्वोक्तं ब्रह्म च लक्षयति यत्रेति द्वाभ्याम् । यत्र यस्मिन् दर्शने स्थूल-
लसूक्ष्मे रूपे शरीरे स्वसंविदा जीवात्मनः स्वरूपज्ञानेन प्रतिषिद्धे भवतः । केन प्रकारेण वस्तुत आत्मनि ते नस्त एव किन्त्वविद्यैवा-
त्मनि कृते अध्यस्ते इति एतत्प्रकारेणेत्यर्थः । तद्ब्रह्मदर्शनमिति यत्तदोरन्वयः । ब्रह्मणो दर्शनं साक्षात्कारः । यत्र स्वसंविदेत्युक्त्या
जीवस्वरूपज्ञानमपि तदाश्रयमेव भवतीति तथा केवलस्वसंविदा ते निषिद्धे न भवत इति च ज्ञापितम् । ततश्च जीवत एवाविद्याकल्पित-
मायाकार्यसम्बन्धमिथ्यात्वज्ञापकजीवस्वरूपसाक्षात्करणतादात्म्यापन्नब्रह्मसाक्षात्कारो जीवन्मुक्तिविशेष इत्यर्थः । ईदृशमेव तन्मु-
क्तिलक्षणं श्रीकापिलेये मुक्ताश्रयमित्यादि चतुष्टये दर्शितम् । तस्मादस्य प्रारब्धकर्ममात्राणामनभिनिवेशेनैव भोगः । एवमेवोक्तं “तत्र
को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यत” इति ॥ ३३ ॥

को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यत इति ॥ ३३ ॥
अथान्तिमां ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणां मुक्तिमाह यदीति । एषा जीवन्मुक्तिदशायां स्थिता । विशारदेन परमेश्वरेण दत्ता । देवी द्योत-
माना मतिर्विद्या तद्रूपा माया स्वरूपशक्तिवृत्तिभूतविद्याविर्भावद्वारलक्षणा सत्त्वमयी मायावृत्तिः सा यदि उपरता निवृत्ता भवति तदा
व्यवधानाभासस्यापि राहित्यात् सम्पन्नो लब्धब्रह्मानन्दसम्पत्तिरेवेति विदुर्मुनयः । ततश्च तत्सम्पत्तिलाभात् स्वे महिम्नि स्वरूपसम्प-
त्तावपि महीयते पूज्यते प्रकृष्टप्रकाशो भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

एवं भगवत्त्वं दर्शयित्वा ब्रह्मत्वं दर्शितम् । ननु ब्रह्मानुभवेनैव यदि मुक्तिः स्यात्तर्हि कथं जन्मगुह्यामित्यादिना तत्कीर्त्तनमात्रेण संसारविमोक्ष उक्तस्तत्राह एवमिति । यथैवाव्यवाहितपूर्वोक्ताविद्यामायोपरतावेव ब्रह्मानुभवसम्पत्ती भवतः । एवं प्राकृतजन्मकर्मरहितस्य हृत्पतेः सर्वबुद्ध्यगोचरस्य जन्मानि कर्माणि च कवयो वर्णयन्ति । तत्तदुपरतावेव तज्जन्मकर्मानुभवसम्पत्ती साधकानां भवतः इति मन्यन्त इत्यर्थः । सम्पत्तिरत्र साक्षाल्लब्धिः । अतएव वेदगुह्यानीति । तथोक्तं श्रीभगवता । “जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः । त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुनेति । तथैव तेषु श्रीशुकदेवादीनामपि ब्रह्मनिष्ठापरित्यागेनापि रागतः प्रवृत्तिर्वर्णयिष्यते द्वादशे स्वसुखनिभृतचेता इत्यादौ । अतो ब्रह्मवत्तन्निदिध्यासनेनैव संसारदुःखोपक्षयः स्यात्तदनुभवसम्पत्ती च भवत इत्यर्थः । पृथगर्थस्त्वेवमित्यस्य व्यवहितवाक्यार्थेनान्वयायोगात् कष्टाय सम्पद्यते चेति ॥ ३५ ॥

अथ प्राकृतासङ्गरहितस्यानन्दकलीलत्वमाह स इति । षडभिरैश्वर्यादिभिर्गुणैर्भगाख्यैरीष्टे यः स षड्गुणेशः षाड्वर्गिकं जिघ्रति तेषु नानाभेदत्वाद्गर्गात्मकेषु चरति । यद्भक्तानां भक्तिसुखम् । यद्वा "तत्तेऽर्हत्तम नमस्तुतिकर्म पूजाकर्मस्मृतिश्चरणयोः श्रवणं कथो-
याम् । संसेवया त्वयि विनेति षडङ्गया किं भक्तिं जनः परमहंसगतौ लभेतेति श्रीमत्प्रह्लादसम्मत्या षडङ्गवर्गसंसेवातः संजातं यत् प्रेम-
भक्तिसुखं तदेव जिघ्रति अन्विष्य आस्वादयतीत्यर्थः । ततश्च न चास्येति तादृशतल्लीलानभिज्ञानां कुमनीषित्वे स वेदेति तादृशतल्लीला-
तत्त्वस्य भक्त्येकानुभवनीयत्वे सङ्गमनीयम् । अतएव अथेह धन्या इत्यादीनि सुष्ठु सङ्गतानि स्युः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

सुबोधिनी ।

किमतोयद्येवंतत्राहयत्रेमेइतिइवस्कतस्कसर्वोभगवानेवजोनापिजडः प्रतीतिस्त्वाविद्यकी । यदापुनःस्वस्मिन्नेवाधिष्ठानेइमे स्थूलसूक्ष्मेब्रह्मानुभवेनप्रतिषिद्धेभवतश्चेत् प्रतिषेधेहेतुमाहअविद्ययात्मनिकृतेइति ब्रह्मानुभवव्यतिरेकेणात्मनिकृतेआत्मस्थानेतत्प्रतीयतइत्यर्थः इतिशब्दोहेतौतत्तदैवब्रह्मदर्शनं ब्रह्मानुभवोभवतीत्यर्थः सर्वत्रब्रह्मप्रतीतिस्तिष्ठति जडजीवप्रतीतिर्गच्छतीतिभावः ॥ ३३ ॥

किंतावताकदावाप्रतीतिरेखागच्छतीति तत् द्वयनिरूपयति यद्येषेति एषामायाभगवतोविशारदस्यसंबन्धिनी देवीदेवतारूपापूर्वावस्थाचेदुपरताभवतितथापितस्थानेतिस्वभावत्वंभवेत् किंतुसामतिरूपाभवतियदाप्रकृतिरूपाभवति तदामायानिवृत्तिरूपामतिरिति विशेषः तदाऽयंजीवः स्वमहिम्निसंपन्नएवस्वरूपंप्राप्तइवमर्हयते स्वाराज्यं करोतीत्यर्थः एवंसर्वहरिरित्येतदर्थसपरिकरः पुरुषावतारोन्निरूपितः एवमन्यत्रापिकृष्णोपुरुषोत्तमेजन्मकर्मनिरूपणंतस्यभगवत्तत्त्वज्ञानार्थमेवेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

एवमिति ननुउपदेशातिदेशयोः कौविशेषइत्यतआह अजनस्यजन्मानिअकर्तुःकर्माणि विरुद्धधर्माश्रयत्वेनमाहात्म्यंविशेषः “यतावानस्यमहिमेतिवचनात् एवमेवहिकवयोवर्णयंतिविरुद्धधर्माश्रयत्वेनमाहात्म्यंविशेषः ननुकथंप्रतीतिरविरोधेनतत्राहवेदगुह्यानीतिवेदेपि गोप्यानिभ्रान्तानांविरुद्धवत्प्रतीत्यर्थतथावचनंवस्तुतस्तुसर्वं भवनसमर्थं ब्रह्मणिविरोधपवनास्तिकंचहृत्पतेः सर्वेषांहृदयानांसएवप्रेरकः तत्रयथाअनेकविधंप्रेरयतितथाऽनेकविधोभवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

कथं वर्णयंतिकावातस्यलीलाकिंस्वरूपंकथंज्ञायतेइत्याकांक्षायामाहसवाइदमिति त्रिभिः । अथवासूतजानासीत्यस्यवाउत्तरंसपुरुषोत्तमः वैनिश्चयेनकालादीनांतत्प्रेर्यत्वात्इदंविश्वमिति प्रपंचेभेदोनिवारितः अक्षरकालकर्मस्वभावप्रकृतिपुरुषैः क्रियतेजगदित्यत बहुधा निरूपितंतद्वस्तुतोभगवानेवकरोतितत्रहेतुः अमोघलीलइतिकेवलमक्षरादिभिः कृतस्वतंत्रस्यभगवतइच्छाभावेसतिक्रियाव्यर्थास्यात् कार्यव्यावृत्तत्वेनसम्यक्स्फुरणाभावाच्चभगवतस्तुलीलासाजगतो भोग्यत्वात्ब्रीहीणिवासृजत्यवत्यत्तिलक्षणाकथनात् अन्येषांकर्मकरत्वेनाप्रयोजकत्वमुक्तंजीवानामपितथात्वेनवैलक्षण्यमाहनसज्जतइतितत्कृतगुणभोषमाहषडित्यः संगः तन्नास्तितत्रप्रमाणमिवकथयन्नस्मिन्नितिनिर्दिशतितेषुखांशभूतेषुजीवेषुचनसंगः जीवजडयोरनासक्तिरुक्ताननुसर्वत्रकार्यकारणयोर्दर्शनात् भगवतश्चादर्शनात्कथंभगवाकरोतिदृष्टेभवतिअदृष्टकल्पनायाअन्याय्यत्वाच्च तत्राह अंतर्हितआत्मतंत्रइतिअंतर्हितत्वाददर्शनम् आत्मतंत्रत्वान्नदृष्टसंभवः दृष्टानांपरतंत्रत्वात्तनुसर्वत्रांतर्हितः अनुप्रविष्टश्चेत्करोतितदाभोगेदोषःजीवैः सहभोगात्प्रथमतएववाभोगेभुज्यमानानामभावत्वापत्तिः इत्याशंक्याहषाड्वर्गिकंजिघ्रतिभोगोर्हीन्द्रियसाध्यः इन्द्रियाणितुधर्मानेवगृह्णंतिनधर्मिणः तद्वत्केवलानांग्रहणंजीवैरशक्यमिन्द्रियाणांचक्षणमात्रं धर्मैकदेशसंबन्धः तथाच विषयाणांभोगः भगवत्साध्यएवजिघ्रतीतिधर्माणांमेवग्रहणंलोकेकेवल धर्मग्रहणंघ्राणपवत्युक्तंषण्णामिन्द्रियाणांपंचपक्षाविद्याव्याप्तत्वेनप्रत्येकंपंचरूपत्वात् पंचविधत्वंवर्गत्वंतथाचत्रिशब्देदाभवंतिअष्टाविंशति भेदोनिःस्वयंभक्तिश्चेतितेषांरसानृस्वयमेवानुभवतीत्यर्थः ज्ञानसहितानारूपादीनांजीवंप्रतिसर्वभावेनात्म समर्पणंकिंत्वेकदेशेनकथंचिदेवनतथाभगवद्भक्तिरित्याहषड्गुणोशइतिईशत्वेननियामकत्वंचोक्तमइत्यत्यंतसूक्ष्मेक्षिकयापदार्थोनिरूपितः ॥ ३६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

नन्वेवं चेदिदं सर्वं वस्तुतो मायादर्शनमेव ब्रह्मदर्शनं किं तदित्याकांक्षायामाह । यत्र भगवति इमे सदसद्रूपे उक्तलक्षणे मायिके स्थूलसूक्ष्मरूपे प्रतिषिद्धे भवतः तेनामायिकन्तु रूपं तस्य न प्रतिषिद्धमिति भावः । केन खेषां भक्तानां संविदा अनुभवेन । ते कथं भगवति न स्त इत्यत आह । अविद्यया आत्मनि जीवे एवकृते अध्यस्ते न त्वीश्वरे । यदुक्तम् । “देहाहङ्करणादेहाध्यासो जीवे ह्यविद्यया । न तथा जगदध्यासः परमात्मनि युज्यते” इति । तत् ततश्च तस्य ब्रह्मणो दर्शनं साक्षात्कारः स्यात् । यद्येषा माया देवी उपरता स्यात् तथा वैशारदी विशारदो भक्तानां हिते निपुणो भगवानेव तदीया मतिर्मामयं पश्यत्विति कृपामयी तदिच्छा यदि प्रवृत्ता स्यात् तदैव नान्यथा । “यमेवैष वृणुतेतेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृिणुते तनुं स्वामिति श्रुतेः । यद्वा वैशारदी भगवद्विषयिणी मतिः पुरुषस्य स्यात् ३३ सम्पन्न एव तन्मतिमानेव पुरुषः सम्पन्नोऽन्यस्तु दरिद्र इत्यर्थः । विदुस्तत्त्वज्ञाः । स्वे महिम्नि स्वीये माहात्म्ये वर्त्तमानः स महीयते पूज्यते । अन्यथा स्वमाहात्म्यादभ्रष्टः स निन्द्यत इति भावः ॥ ३४ ॥

एवमनेनोक्तलक्षणप्रकारेण मायिकशरीरद्वयप्रतिषेधेनेत्यर्थः । अजनस्य जन्मानि । “अजायमानो बहुधाभिजायत” इति श्रुतेः । अकर्तुः कर्माणि । “न चास्यकार्यं करणञ्च विद्यते” इत्यादौ स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति श्रुतेः । ननु जीवस्यापि वस्तुतोऽजनस्यैवाकर्तुरेव जन्मानि कर्माणि दृश्यन्ते । सत्यम् । तस्य तानि मायासम्बन्धेन अस्य तु तानि मायाप्रतिषेधेनेत्येष एव भेद इत्याह । वेदेषु वेदेष्वर्वा गुह्यानि रहस्यत्वेन परमोपादेयत्वेन च संवृत्य स्थापितानि तात्त्विकानि । जीवस्य तु तानि मायिकत्वेन हेयान्यवास्तवानीत्यर्थः । यदुक्तं गीतोपनिषदा । “जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः” इति । हृत्पतेरन्तर्यामिणः अतोविराड्रूपस्यैवभूतत्वाभावादवतारमध्ये तस्य न गणनेति प्रकरणार्थः ॥ ३५ ॥

भगवतस्त्वन्यान्यापिततो वैलक्षण्यानि बहूनि सन्ति तत्र प्रथमं निरङ्कुशमैश्वर्यमाह स वा इति । षाड्वर्गिकमिन्द्रियषड्वर्गविषयं जिघ्रति दूरादेव गन्धवद्गृह्णाति न तु सज्जत इत्यर्थः । कुतः षड्गुणेशः षडिन्द्रियनियन्ता । यद्वा षड्भिर्गुणैर्भगवद्वत्वाच्चैरैश्वर्याच्चैरीशः अतः षडैश्वर्यवर्गात्थं सुखमनुभवति ॥ ३६ ॥

नचास्य कश्चिन्निपुणेन धातुरवैति जन्तुः कुमनीष ऊतीः । (१)
 नामानि रूपाणि मनोवचोभिः संतन्वतो नटचर्यामिवाङ्गः ॥ ३७ ॥
 स वेद धातुः पदवीं परस्य दुरन्तवीर्यस्य रथाङ्गपाणोः ।
 योऽमायया सन्ततयानुवृत्त्या भजेत तत्पादसरोजगन्धम् ॥ ३८ ॥
 अथेह धन्या भगवन्त इत्थं यद्वासुदेवेऽखिललोकनाथे ।
 कुर्वन्ति सर्वात्मकमात्मभावं न यत्र भूयः परिवर्त उग्रः ॥ ३९ ॥
 इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम् ।
 उत्तमःश्लोकचरितं चकार भगवानृषिः ।
 निःश्रेयसाय लोकस्य धन्यं स्वस्त्ययनं महत् ॥ ४० ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

भोक्षप्रकारमाहयत्रेतिद्विध्याम् यत्रयस्मिन् कालेजन्मनिवा भगवज्जन्मकर्मकथन श्रवणविषयेइत्यर्थः यत्रभगवज्जन्मकर्मकथन श्रवणं मननादि नास्वस्योपास्यभूतस्ययद्विज्ञानेनसर्वविज्ञानं भवतीत्येवंभूतस्यसंचिज्ज्ञानंस्यात् तेनज्ञानेनपूर्वं अविद्ययाअज्ञानेन आत्मनिकृते आत्मत्वेनस्वीकृते इमेसदसद्रूपस्थूल सूक्ष्मरूपेप्रतिषिद्धे आनात्मत्वेननिवारितेभगवतः चिदचिच्छक्तिमद्वैतज्ञानेनैवात्मानात्मज्ञानोदयात्तदाइति इत्येवंप्रकारेणतद्वद्वद्वदर्थंभवति तत्परब्रह्मज्ञानंभवति ॥ ३३ ॥

यदियदैवप्राकार्यकारणात्मिकादेवस्यशक्तिरूपामायाउपरतास्यात् । तदैवचैशारदीमतिः विशारदः सर्वज्ञः परमपुरुषस्तद्विषयगामतिः । ध्रुवास्मृतिर्भवति तदनंतरंचप्रारब्धकर्मक्षयेसतिप्रकृतिसंबन्धवियुक्तः । अपहतपाप्मत्वादिगुणसंपन्नः एवभवति । तदास्वेमहिम्नं भगवद्भावापत्तिलक्षणोमहीयते । पूज्यतेपरमधामवासिभिः सत्कृतोभवतीत्यर्थः । महपूजायामित्यस्यरूपम् इति इत्येतत्सर्वतत्त्वज्ञाविदुः । एवंवद्वस्यभगवज्जन्मकर्मरहस्यकथनश्रवणादिनामुक्तिर्भवतीति प्रासंगिकप्रकरणार्थः । तदुक्तं भगवतापूर्वाचार्येण “ज्ञानस्वरूपचहरे-रधीनंशरीरसंयोगवियोगयोग्यम् । अणुंहिजीवंप्रतिदेहमिदंज्ञातृत्ववतंतयदनंतमाहुः । अनादिमायापरियुक्तरूपं त्वेनंविदुर्वैभगवत्प्रसादादिति ॥ ३४ ॥

प्रासंगिकंसमाप्यप्रकृतंसमापयन् स्वमतेबहुकविसंमतिं दर्शयति । एवमिति हृत्पतेरंतर्यामिवासुदेवस्य अजनस्य देहेजाते आत्मानं-जातंमन्यतेसजनः जीवः । तद्विज्ञस्यस्वात्मयाथात्म्यज्ञानपूर्वाणिस्वेच्छकानिजन्मानि अकर्तुःकर्मवश्यतयाशुभाशुभकर्मकर्ताजीवस्तद्विज्ञ-स्यकर्माणिचवेदगुह्यानि । “अजायमानोबहुधाव्यजायतयस्यचैतत्कर्मसवेदितव्य”इत्यादिवेदेगोप्यतयास्थितानि । जगृहेपौरुषरूपमित्यादि-नाजन्मगुह्यंभगवतो यएतत्प्रयतोऽनरःसायंप्रातर्गृह्णन्भक्त्या दुःखग्रामाद्विमुच्यतइत्यंतोजीवजन्मकर्मविसदृशानिमयावाणीतानि । यथाएव मन्येपिकवयः क्रांतर्दशिनोवर्णयंतीत्यन्वयः ॥ ३५ ॥

भगवतो जन्मकर्मरहस्यकथनश्रवणादिनाजीवः संसाराद्विमुच्यतेइतिभगवदुत्कर्षउक्तः । अथनिखिलजगज्जन्मादिहेतुत्वेनासंगत्वस्व-तंत्रत्वादिनापुनरुत्कर्षःकोमुच्यते कश्चनेत्याकांक्षायांवदं मुमुक्षुंचेतिजीवद्वैविध्यंवाह । सवैइतित्रिभिः षाड्वर्गिकमिन्द्रियषट्कवेद्यम् । जिघ्रति भुंक्ते यतः षडिन्द्रियेशः । यद्वाज्ञानशक्तिबलैश्वर्यतेजोजसामीशः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

जिस ज्ञानदशा में यह अचेतन गत कारण कार्या वस्था में उत्पत्ति विनाश रूप दोनों भाव अपने अज्ञान से आत्मामें कल्पित किये हुये निवृत्त होजाते हैं वही मुक्तात्मा का दर्शन है ॥ ३३ ॥

जब यह सर्वज्ञ ईश्वरकी शक्ति क्रीड़ा करने वाली माया निवृत्त होकर मति दिव्यज्ञान रूप होजाती है तब वह पुरुष कृतार्थ होकर अपने दिव्य स्वरूप में पूजित होता है यह बात तत्त्व ज्ञानी पुरुष जानते हैं ॥ ३४ ॥

इस प्रकार से अंतर्यामि अकर्ता के कर्म तथा अजन्मा के जन्म जो वेदों में भी गुप्त हैं तिनको दिव्यज्ञानी वर्णन करते हैं ॥ ३५ ॥

सोई परमात्मा अव्यर्थ लीलावाले इस संसार को सृजते हैं रक्षा करते हैं संहार करते हैं तौभी इसमें लिस नहीं होते हैं प्राणियों के अंतर्दामी स्वतंत्र होने से श्रोत्रादिक छैइन्द्रियों के नियंता होने से छैविषयों को दूरही से ग्रहण करते हैं ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामी ।

ननु किमीश्वरस्य सृष्ट्यादिकर्मभिः विषयभोगैर्वा तत्राह न चेति । धातुः जगद्धिधातुः ईश्वरस्य ऊतीः लीलाः कुमनीषः कुबुधिः निपुणेन तर्कादिकौशलेन न अवैति न जानाति । मनसा रूपाणि वचसा नामानि । सन्तन्वतः सम्यक् विस्तारयतः । वचोभिः वचनं श्रुत्यभिप्रायेण । मनोवचोभिः सहेति वा ॥ ३७ ॥

(१) निपुणं विधातुः ऊतिमितिच विजयध्वजः ॥

श्रीधरस्वामी ।

भक्तस्तु कथञ्चिज्ज्ञानातीत्याह स वेदेति । अमाययाभकुटिलभावेन सन्ततया निरन्तरया अनुवृत्त्या आनुकूल्येन भजेत ॥ ३८ ॥
भक्तिमार्गे प्रवृत्तानृषीनभिनन्दति अथेति । यतो भक्त एव भगवत्तत्त्वम् जानाति अथ अतो भगवन्तः सर्वज्ञाः भवन्तो धन्याः
कृतार्थाः । कुतो यद्यस्मात् इत्थं प्रश्नैः वासुदेवे आत्मभावं मनोवृत्तिं कुर्वन्ति । सर्व्वात्मकमैकान्तिकम् । यत्र यस्मिन् भावे सति भूयः
परिवर्त्तो जन्ममरणाधावर्त्तो न भवति ॥ ३९ ॥

सूत किमेतत् शास्त्रम् अपूर्वं कथयसि तत्राह इदमिति । ब्रह्मसम्मितं सर्व्ववेदतुल्यम् । उत्तमः श्लोकस्य चरितं यस्मिन् तत्
ऋषिर्व्यासः ॥ ४० ॥

श्रीवीरराघवः

नेति यतएवमतएवायमनसासंकल्पेनवचोभिर्वेदात्मकैश्चानामानिदेवमनुष्यादिनामानिरूपाणिदेवादिरूपाणिचनटचर्यामिववितन्वतः
दधतोधातुरीश्वरस्योतीर्गतीःअवतेर्गतिश्चार्थःपदवीःप्रकारानितियाचत्निपुणेनभावप्रधनोनिर्देशःनैपुण्येनापिजंतुःनावैतिनावगच्छतिअनव-
गतौहेतुवद्वजंतुंविशिनष्टिकुत्सितामनीषाबुद्धिर्यस्यशब्दादिविषयासक्तबुद्धिरज्ञःअहंममाभिमानाभ्यांस्वात्मपरमात्मयाथात्म्यानभिज्ञःमनो
वचोभिर्नामानिरूपाणिचवितन्वतइत्यत्रमनसासंकल्पेनरूपसृष्टिवेदवचोभिर्नामकल्पनमितिचिवेकः “नामरूपंचभूतानांकृत्यानांचप्रपंचनम्
वेदशब्देभ्यएवादीदेवादीनांचकारस”इतिवचनात्नटचर्यामिवेति चिदचिद्गतदोषराहित्यंविचक्षितंयद्वा नटचर्यामिवनटोयथाविचित्रवेषा-
नुपादत्ते तद्वद्रूपाणिमत्स्यकूर्मादीनितन्नामानिचसंतन्वतः विभ्रतोऽस्यधातुर्जगत्क्षुद्रुरीश्वरस्योतीर्गतीर्जंतुर्मनसावचोभिश्चनिपुणेनतत्रनैपु-
ण्येनचनावैतीत्यर्थः अत्रपक्षेनटचर्यामिवेतिहृष्टांतेनेदंविचक्षितम् नटस्यानेकवेषपरिग्रहेऽपियथास्वस्वभावात्यागः वेषाणांचेष्टामूलत्वं
चर्यायाश्चलीलात्वंतद्वदस्यापीतिकुमनीषोऽज्ञोजंतुर्नावैतीत्यनेनशब्दादिषुविरक्तःस्वात्मपरमात्मयाथात्म्यमनशीलस्त्ववैत्येवेतिसूचितं ॥ ३७ ॥

तदेवाह सइति यःपुमानमाययामायागुणकामादिरहितया संततयाअनुस्यूतयादुरंतवीर्यस्यापारवीर्यस्यरथांगपाणोरनुवृत्त्यासेवयात-
स्यरथांगपाणोः पादसरोजगंधंभजेतानुभवेत् सधातुरथांगपाणोःपदवींवेदजानातितथाचोक्तंभगवता “भक्त्यात्वनन्ययाशक्यअहमेवंविधो
ऽर्जुन ज्ञातुंद्रष्टुंचतत्त्वेनप्रवेष्टुंचपरंतपेति ॥ ३८ ॥

एवंमयोपपादितंभगवदवतारादिरहस्यममायिकाविच्छिन्नभगवद्भक्तियोगनिष्ठावंतोजानंत्येवात्रनविप्रतिपात्तिरितिसूचितमश्रोतृणांशौ-
नकादीनांकृतार्थतांसहेतुकामाविःकरोति अथेति भगवंतइतिसंवाधनंयूयमित्यध्याहारः यद्वाहेमुनयः भगवंतःपूज्याभवंतःधन्याःकृतार्थाः
कुतःहियस्मादिहलोकेऽखिललोकनाथेवासुदेवे सर्वात्मकंसर्वप्रकारकंकरणत्रयेणापीत्यर्थः सर्वात्मकइतिपाठेसर्वस्यात्मनिसर्वशरीरकेवे-
तिवासुदेवविशेषणम्आत्मभावंभावःयोगः आत्मनोभावः आत्मकर्तृकःसर्वात्मनइतिपाठे आत्मनामनसायोभावोभक्तिस्तंकुर्वैतिततोधन्या-
इत्यर्थः कथंभक्तियोगमात्रकर्तृकत्वेनधन्यतेत्यपेक्षायामात्मभावंविशिनष्टि यत्रयस्मिन्नात्मभावेऽग्रः गर्भजन्मजंरामरणादिदुःखहेतुत्वेन
घोरःपरिवर्त्तःसंसारपरिवृत्तिर्भूयोभवेति ॥ ३९ ॥

तदेवंपुंसामेकांततः श्रेयस्तत्रःशंसितुमर्हसीत्यादीनांशौनकादिप्रश्नानां संग्रहेणोत्तराण्यभिधायार्थैतच्छुभावयिषितभागवताख्यपुरा-
णमुखेनतान्येवविस्तरतः प्रतिपिपादयिषुस्तावदेतत्पुराणनिर्माणप्रकारंनिर्मातुर्वादरायणस्यनिर्माणप्रवृत्तिनिमित्तंनिर्मितस्यपुनःशुकंप्रत्य-
ध्यायन्तेनाधीतस्यराक्षेत्रावशंचसहेतुकंप्रष्टुमवसरप्रदानायभगवान्वादरायणस्तदिदंपुराणंनिर्मायपुत्रमध्याप्यतन्मुखेनप्रवर्त्तयामासतद-
हंतत्तन्मुखेनाधिगतमिदंपुराणंवः श्रावयिष्यामीत्याहसूतःइदमितिइदंभागवतमितिप्रसिद्धंपुराणंब्रह्मसंमितंब्रह्मवेदस्तेनसंमितंसमीकृतंवेद-
तुल्यमित्यर्थःयद्वाब्रह्मपरंब्रह्मतत्सम्यक्मीयतेऽनेनेति ब्रह्मसंमितंबाहुलकात्करणोक्तःपरंब्रह्मप्रमापकमित्यर्थःयद्वासम्यक्मीयतेप्रमीयतइति-
कर्मण्येवक्तःब्रह्मसमितंयस्मात्तद्ब्रह्मसंमितमसंपूर्वादिशागतावित्यस्माद्वाकर्मणिकः“उमोह्रस्वादचिडमुगिनत्यम् ॥ ८ । ३ । ३२ ॥इतिउमुडा-
गमः ब्रह्मसम्यगितमवगतंयेनयस्माद्वातद्ब्रह्मसमितंतत्रहेतुंवदन्विशिनष्टिउत्तमश्लोकस्यभगवतश्चरितं चरितप्रतिपादकंप्रतिपाद्यप्रतिपादक-
योरभेददिवक्ष्योत्तमश्लोकचरितमित्युक्तमपवविधंपुराणंभगवानृषिर्निखिलनिगमद्रष्टाव्यासश्चकार ॥ ४० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

एवंविधमिध्याज्ञानीतत्स्वरूपाज्ञानाद्भगवद्भजनादावनधिकारीत्याह नचेति वचोभिःसंकीर्तनयोग्यानिनामानि मनोभिःस्मरणयोग्या-
निरूपाणि सम्यक्त्वतःविस्तारयतःमनोवचोभिर्नामरूपात्मकंप्रपंचंसृजतोवा सतानिपुणंभद्रंविधातुःअस्यहरेःमतिमभिप्रायंगतिवा क-
श्चिदपिनावैतिनजानाति कीदृशःकुमनीषःमिध्याज्ञानी जंतुःकुमिसदृशः जंतुरितिपुनर्जायमानोप्रियमाणःमिश्रबुद्धिःसंसारी कुमनीषइ-
ति कुत्सितंप्रमाणविरुद्धंसर्वमिध्यात्वंमनसामन्यते नतुयुक्त्यावक्तुंशक्नोतीत्यद्वैतवादीना कथमिवनटस्यांगुल्याद्यभिनयविशेषाज्ञोनट-
चर्याभरतादिकथात्मिकांयथानजानातितथायमितिभावः ॥ ३७ ॥

तर्हि कीदृशोवेदेतितत्राह सइति योवेदप्रामाणिकःअमाययाअव्याजेन इदमखिलंमायाकल्पितमनिर्वाच्यंनभवतीतिभावेनवासंततया-
निरंतरयाप्रवाहरूपयाअनुवृत्त्यासेवया हृत्कमलमध्यनिवासिनस्तस्यपादसरोजयोगंधंभजेत अत्रैवास्वाद्यमग्रमनाभवेत् सपुरुषः दुरंत-
वीर्यस्यअसंख्यातपराक्रमस्य परस्यपूर्णस्य धातुःपोषणादिकर्तुः रथांगपाणोःश्रीनारायणस्य पदवींमार्गंस्वरूपास्थितिंवेदेत्येकान्वयः
धातुरित्युक्तेचतुर्मुखोपिस्यादित्यतःपरस्येति चतुर्मुखपरत्वमप्यश्वरस्यास्तिअतोरथांगपाणोरिति तस्माद्भागवताएवभगवदापरोक्षलभंते-
नेतरइतिसिद्धम् ॥ ३८ ॥

श्रीविजयध्वजः

भागवताभिभवदशाएवेत्याशयवानाह अथेति हेभगवन्तः पूजावंतः भाग्यवंतो वा यत्रयस्मिन् भगवत्यात्मभावेस्वामिभृत्यभावेक्रियमाणे सतिभूयः पुनः उरुद्रमपिप्रसतीतिउग्रः क्रूरः परिवर्तः संसारः मरणवानस्यात् तस्मिन्नखिललोकनाथे सर्वात्मके सर्वोत्तर्यामिणि वासुदेवे इत्य-
मुक्तप्रकारेणात्मभावं कुर्वतीति तत्रयस्मात् अथतस्मादिहचेतनराशौ ययं धन्यानि रपेक्षगुणपूर्णाः कृतकृत्या इत्येकान्वयः यत्रयस्मिन्नात्म-
भावेक्रियमाणे परिवर्तोनस्यात् तमात्मभावमिति वा ॥ ३९ ॥

धर्मः कंशरणांगतइतिप्रशं परिहरति इदमित्यादिना ऋषिः सर्वज्ञो व्यासो भगवान् ब्रह्मणा वेदेन संमितं तुलितम् उत्तमश्लोकस्य हरेश्चरितानि-
यस्मिन् संतितत्तथोक्तम् इदं बुद्धिस्थं भागवतं पुराणं चकार ॥ ४० ॥

क्रमसंदर्भः ।

तल्लीलामयत्वादेवास्य पुराणस्य सर्वशास्त्रसारत्वमाह इदमिति सार्द्धकम् । ब्रह्मसम्मितमिति । नराकृतिपरब्रह्मणा श्रीकृष्णेन
तुल्यातिमि वा । कृष्णे स्वधामोपगते इत्यादि वक्ष्यमाणत्वात् । धन्यं सर्वपुरुषार्थावहम् । अतएव स्वस्त्ययनं सर्वमङ्गलावहम् । महत्
सर्वतः श्रेष्ठञ्च ॥ ४० ॥

सुबोधिनी

वस्तुतस्तुनसम्यक्ज्ञायतएवेत्याह नचास्येति अयमभिप्रायः सर्वरसास्वादं भगवत उक्तं ते चरसा उरुष्टाः अपकृष्टाः स्वतः आ-
धारतः अधिकारिभेदेन च भवन्ति ते च भगवता अनुभूयंते न वेति संदेहः सर्ववस्तुषुरसरूपेण भगवत एव प्रविष्टत्वात् न स्वात्मानं प्रति उत्कृष्टता-
अपकृष्टता वा सर्वरूपता च द्वितीयापिकोटिः चकारात्प्रमाणांतरस्यापि निवृत्तिः एवं निरूपणेन भक्त्या भगवदाविर्भावात् पश्यन्नाह यथेति
कृष्णस्य कश्चिदिति ब्रह्मापि निपुणेनापि प्रमाणं करणेन तत्र हेतुः धातुरिति उत्पादको हि भगवान् तदुपादानकोपलंभकः कस्मै प्रयोजनाय कथं सृ-
ष्टवानिति कथमन्यो विजानीयात् कृमि तुल्यः ऊहापोहकौशल्यरहितः भगवतोपि न स्वाभाविकाः क्रियाः किंतु कृतीः निपातप्रयोगश्चावांतर-
भेदापरिज्ञानाय सर्वथा ज्ञानहेतुः मनोवचोभिः सह नामानि वेदानुरूपाणि सह विषयान् संतन्वतो विस्तारयतः “चतुर्भिश्च महारोगैर्व्याप्ता कृतीर्न
जानते नटवच्चापिकरणमन्यथा प्रतिभासनात्,, प्रमाणवलेन हि परिज्ञानं प्रमाणव्याप्तो हार्थमेव नटप्रवृत्तिरित्याह नटचर्यामिति सुतरामज्ञः पुष्टि-
मार्गानभिज्ञ इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

तर्हि कथं निस्तारइत्याह सवेदेति धातुरिति पूर्ववत्स्तुनज्ञातएव अज्ञायमानस्वरूपत्वात् कार्यतुलौकिकं तन्मार्गपरिज्ञानेन समागमनं बुद्ध्या सह-
भावात् कार्याणां तत्त्वं ज्ञायते इति तस्य गतिर्मागो ज्ञातव्यः लौकिकवैदिकप्रमाणाज्ञानभावे हेतुमाह परस्येति सर्वप्रमाणात् दूरे वर्तमानस्येत्यर्थः कदा-
चिदशक्तावल्पचलने तत्रत्यैर्ज्ञायतेत्याशंक्याह दुरंतवीर्यस्येति दुष्टः अंतो यस्य वीर्यस्य पराक्रमो न समाप्यत एव कदाचिदापि समासि श्रेत् प्रलय ए-
वेति दुरंतताप्रलयानंतरं तु ज्ञातैव नास्तीति भावः किंच कालस्येव परिज्ञानं संभवति तच्च कालचक्रं पाण्डुरायस्य काल मपि स्थिरीकृत्यतिष्ठति अथवा
सर्वमेव जगद्रथः तस्याप्यधश्चक्रं तत्पाण्डुरायस्येति हस्तचालनेन चलति हस्ताधारश्च सकथं शक्यं स्थैर्ज्ञातुं शक्यते अतो भगवदनुवृत्तिरेव ज्ञा-
नहेतुरित्याह यो माययेति दीर्घकालाद्वरैरंतर्यसेवायां मायाभावोप्यंगं सर्वो हिलौकिको वैदिकश्च मायया भगवन्तं भजते एव हि कृते अयमस्मभ्यमि-
दमिह दास्यतीति बुद्ध्या भगवतः सकाशात् पदार्थो न ग्रहीतुं भगवद्वचनार्थप्रयत्नकरणात् भगवांस्तु ततोपि चतुरः अतो मायात्याज्यास्वमुक्ति-
विचारो मायेति पर्यायः संततानिरंतरा अनुपश्चाद्वृत्तिरिति गतिपश्चाद्भोक्तिः दीर्घकालादौ बोधितौ चरणपरिज्ञानं हि मार्गज्ञाने हेतुः तदेव
पंकजंतस्य गंधः भगवतः शयनेपादसंवाहने ऊर्ध्वमुखस्य चरणस्य आग्राणे गंधो नुभूयते तथा येषां हृदये भगवान् स्वच्छंदं शेते वा हि रिद्रियाणि च ग-
ंधेनाकृष्टानि तत्रैव प्रविशन्ति स च भगवन्मार्गं जानातीति ज्ञानपक्षः भक्तिपक्षे तु तस्य चरणो भक्तिमार्गः स च शुद्धे विशदेऽतः करणे आविर्भूतं स-
रोजंतं त्रगंधः संतः प्रेमावातस्य भजनं निरंतरा नुवृत्तिरिति ॥ ३८ ॥

एवं प्रासंगिकमुक्त्वाभिन्नोपक्रमेण प्रस्तुतमाह अथेति प्रश्नेनैव ज्ञायते भवन्तो भगवन्निष्ठा इति इह संसारे भगवन्तो भवन्तः यो यच्छब्दः
स एव स इति वचनात् धन्या इति धनं भगवद्भक्तिर्ज्ञानं वा अर्हतीति धन्याः इत्यमिति हीनमपि संबोध्य अनवसरमवसरीकृत्य तन्मुखादपि परमाद-
रेण श्रवणेनैव प्रकारः वासुदेव इति देवतांतरा भजनं निरूपितम् अखिललोकनाथ इति तस्य सर्वेश्वरत्वं च ज्ञात्वा वेदांतवेद्यतां च एवं
माहात्म्यज्ञानार्थं सुहृदस्नेहार्थं च विशेषणद्वयमुक्त्वा रुच्यर्थमात्मपदं प्रयुज्य भावं देवत्वेन रतिं कुर्वति यतः अतो धन्या इति पूर्वेण सं-
बंधः अस्य फलं पुनः कालसंसारचक्रमहावर्त्तरूपेण पतनाभावः एतद्देहावसानपर्यंतं यथा भवतु तथेति पुनः शब्दार्थः अनादरा-
भावाद्योगइति ॥ ३९ ॥

कुत इदमुद्धृतमित्याकांक्षायामाह इदं भागवतमिति भगवतः सर्वसंबन्धिभागवतं नामेति प्रसिद्धं पुरातनपुराणमिति जातिशब्दोवावेदेन
सम्यक्प्रसूतमतांतेरेष्वनात्र वेदविप्रतिषेधः वस्तुनिरूपणार्थं प्रासंगिककथापि पुरुषोत्तमकथैवेत्याह उत्तमश्लोकचरितमिति उत्तमश्लोकस्य
चरितं यत्र सर्वज्ञानेन भगवान् वेदव्यासः अनुभूय आह ॥ ४० ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्त्ती ।

ज्ञानाद्यगम्यत्वमाह न चेति । निपुणेन ज्ञानयोगादिनैपुण्येन उतीर्लीलाः नामानि रूपाणि मनोवचोवृत्तिभिर्भावैति मनोवचसोरग-
म्यत्वादिति भावः । कुमनीष इति जन्तुरिति यो हि भक्तिहीनो ज्ञानी नामरूपवद्भस्तुमात्रमेव मिथ्येत्याचष्टे तं प्रत्ययमाक्षेपः । सन्तन्वतः

तदिदं ग्राहयामास सुतमात्मवतां वरम् ।
 सर्ववेदेतिहासानां सारं सारं समुद्धृतम् ॥ ४१ ॥
 स तु संश्रावयामास महाराजं परीक्षितम् ।
 प्रायोपविष्टं गङ्गायां परीतं परमर्षिभिः ॥ ४२ ॥
 कृष्णोऽस्यधामोपगते धर्मज्ञानादिभिः सह ।
 कलौ नष्टदशामेषः पुराणार्कोऽधुनोदितः ॥ ४३ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

अवतीर्यावतीर्य कृपया तानि विस्तारयतः । अज्ञाने दृष्टान्तः । नटस्य चर्या पात्रादिभिरभिनीयमानस्य गीतपदार्थस्य चन्द्रकमलादे-
 र्नामरूपादि प्रदर्शनां यथा अज्ञो नावैति । अतो नास्वादं लभते ततश्च रसममूलकं ब्रूते विद्वान् सभ्यस्तु सकलसहृदयसाक्षिकं रसं साक्षा-
 देवानुभवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ भक्तिगम्यत्वमाह स वेदेति ॥ ३८ ॥

भक्तिविहीना वयमेवाक्षेपविषयीभूता भवामेति विषीदतः शौनकादीनाह अथेहेति । भगवन्तः सर्वज्ञाः । "वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स
 वाच्यो भगवानिति वैष्णवनिरुक्तेः । सर्वार्थकर्मैकान्तिकम् आत्मनो मनसो भावं यत्र सति परिवर्त्तो जन्ममरणाद्यावर्त्तः ॥ ३९ ॥

सुत किमिदमपूर्वमश्रुतचरं शास्त्रं कथयसीति तत्राह इदमिति । ब्रह्म श्रीकृष्णस्तत्तुल्यम् । ऋषिर्व्यासः ॥ ४० ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

नामानिरूपाणि मनोवचोभिः संतन्वतः मनसासंकल्पेनैवैवचोभिर्वेदरूपैः । नामानिदेवमनुष्यादिपदानि । रूपाणिपदार्थभूतानि देव-
 मनुष्यादिशरीराणि विस्तारयतः ऊतीर्गताः पदवीरित्यर्थः कुत्सितामनीषाविषयप्रवणाबुद्धिर्यस्य सनिपुणेनतर्कादिकौशलेनापिनावैति ।
 नावगच्छति नटचर्याम् अज्ञइवभगवत्पदव्यनभिज्ञानां नित्यवद्धानां जीवानां तज्जन्मादिरहस्यश्रवणाद्यसंभवात्संसारोद्विमुक्तिर्नास्तीति-
 भावः ॥ ३७ ॥

सुमुक्षुस्तुकथंचिदवगच्छतीत्याह । स इति अमाययादंभादिदोषशून्ययासंततयानिरंतरया अनुवृत्त्या ॥ ३८ ॥
 भवंतस्तु सुमुक्षवइतिमुनीनभिनंदति । अथेति । हेभगवन्तः इहलोके भवंतः धन्याःकृतार्थाः । तत्रहेतुमाह यदिति । यतः इत्थंप्रश-
 ब्देन भगवदनन्याविषयेन वासुदेवे आत्मभावंचितैकाग्र्यं सर्वार्थकम् संपूर्णम् कुर्वति यत्रयस्मिन्भावेसति । उग्रोदुःसहः भूयः
 विपुलः परिवर्तः जन्ममरणाप्रवाहः नभवति ॥ ३९ ॥

अथ "ब्रह्मियोगेश्वरेकृष्णोब्रह्मण्येधर्मवर्मणि स्वांकाष्ठामधुनोपेतधर्मः कंशरणांगत" इति । षष्ठस्यप्रश्नस्यसर्वशास्त्रोत्तममिदंश्रीमद्भागवतं-
 पुराणधर्मः शरणांगतइत्युत्तरदर्शयन् षण्णांप्रश्नानां विस्तरतः प्रत्युत्तराणिप्रतिपिपादयिषुः श्रीमद्भागवतंश्रावयिष्यामीतिचप्रतिजानन्सं-
 श्लेषतः प्रतिवचनार्थकाध्यायद्वयार्थमुपसंहति इदमित्याद्यध्यायशेषेण ब्रह्मसंमितंवेदतुल्यम् । यद्वा परंब्रह्मसम्यक् मीयतेयत्रतद्ब्रह्मसं-
 मितम् कर्मणिक्तः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

भाषा टीका ।

संकल्प रूप मन से औ वेद रूप वचन से नाम औ रूपोंको विस्तार करते भये इस विधातापरमात्मा के लीलाओं को कुबुद्धि वाला
 पुरुष चतुराईसे भी नहीं जान सकता है जैसे नटकी लीलाको अज्ञानी नहीं जानता है ॥ ३७ ॥

उस महा पराक्रमी चक्रपाणि विधातापरमात्मा के मार्गको वह पुरुष जान सकता है जो निष्कपट निरंतरसेवासे उनके चरण क-
 मल गंधकों भजेगा ॥ ३८ ॥

इस हेतुसे हे पूज्य मुनिवरों आपलोग धन्य हौ जोकि सकल संसार के स्वामी वासुदेव के विषय मे सब प्रकार से प्रेमको लगाते
 हौ जिस प्रेम के होने से फिर कठोर संसार नहीं होता है ॥ ३९ ॥

यह भागवत नामक पुराण वेद के तुल्य है उत्तम श्लोक नारायण का चरित्रहै तिसको परम ऋषि वेदव्यासजीने बनाया है जिव
 के लिये धन कल्याण कारक उत्तम है ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामी ।

तत्संप्रदायप्रवृत्तिमाह तदिदमिति । सुतं शुक्रम आत्मवतां धीराणां मुख्यम् ॥ ४१ ॥
 प्रायेण मृत्युपर्यन्तानशनेन उपविष्टमिति परमवैराग्योक्तिः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

तत्र कीर्त्तयतो विप्राः विप्रर्षेभूरितेजसः ।

अहश्चाध्यगमं तत्र निविष्टस्तदनुग्रहात् ।

सोऽहं वः श्रावयिष्यामि यथाधीतं यथामति ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां
प्रथमस्कन्धे नैमिषीयोपाख्याने जन्मगुह्यं नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

---*---

श्रीधरस्वामी ।

हे विप्राः विप्रर्षेः सकाशात् अध्यगमं ज्ञातवानस्मि । तत्र कीर्त्तयतः तत्र निविष्ट इति चान्वयभेदेन तत्र पदावृत्तिरदोषः । यथाधीतं न तु स्वमतिविलसितम् । तत्र तु यथामति स्वमत्यनुसारेण संक्षेपतः कथितं विस्तरेण श्रावयिष्यामि ॥ ४४ ॥
इति श्री मद्भागवतभावार्थदीपिकायां प्रथमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

दीपनी ।

संक्षेपत इति । संक्षेपव्याख्यया सह कथितं मूलं बाहुल्यव्याख्यानेन सह श्रावयिष्यामीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

श्रीवीरराघवः

किमर्थलोकस्य श्रुतवतो जनस्य निःश्रेयसार्थतदेव दर्शयितुं विशिनष्टि धन्यं सम्यग्ज्ञानजननद्वारा कृतार्थत्वावहं स्वस्त्ययनं मंगलास्पदम् ।
“पवित्राणां पवित्रं यो मंगलानां च मंगलम्” इत्युक्तरीत्या निरतिशयमंगलावहं भगवत्स्वरूपरूपादिप्रतिपादकत्वेन मंगलास्पदमित्यर्थः । तदुक्तविधमिदं पुराणमात्मवतां ज्ञानिनां श्रेष्ठं सुतं श्रीशुकं ग्राहयामासाध्यापयामास ॥ ४१ ॥

पुराणमेव विशिनष्टि । सर्वेषां पूर्वोत्तरभागात्मकानां वेदानां इतिहासानां च सारं सारं समुद्धृतम् एतत्पुराणरूपेणोति शेषः सारं सारांशः समीचीनन्यायैः परिष्कृतोऽर्थ इति यावत् सारं सारं समुद्धृतमित्यनेन वेदेतिहासादिसिद्धस्यार्थशरीरस्य क्रमविशेष निवेशनं वेदाद्यर्थपरिष्करणं च व्यासबुद्ध्यधीनमवगम्यते सत्त्वधीतैतत्पुराणः शुकस्तु परीक्षितं महाराजमिदं संश्रावयामास शृणोते शब्दकर्मणो गयेत-कर्तुः परीक्षितः शौगतिबुद्धीतिकर्मसंज्ञायां द्वितीयापेक्षं ग्राहयामास सुतमित्यत्रापि तत्र ग्रहेरपिशब्दकर्मकत्वात् ॥ ४२ ॥

परीक्षितं कथंभूतं गंगायां प्रायोपविष्टमनशनव्रतदीक्षितमृषिभिः परितः परिवेष्टितं तत्र परीक्षितः संनिधौ भूरितेजसो विप्रर्षेः शुकस्य कीर्त्तयतः श्रावयतः सतः हे विप्राः ॥ ४३ ॥

अहमितितत्र निविष्टोऽहं तदनुग्रहाच्छुक्तानुग्रहादध्यगममधिगतवानस्मि पुराणमिति शेषः । गमेर्लदित्वादङि अध्यगममिति रूपं सतदनुग्रहादधिगतैतत्पुराणोऽहं च यथाधीतं यद्वा अधीतमिति भावेकः यथाध्ययनमध्ययनमनतिक्रम्याध्ययनानुसारेणेत्यर्थः यथामति श्रावयिष्यामि यथामतीत्यनेन पुराणस्य दुर्बबोधत्वं सूच्यते ॥ ४४ ॥

पुराणं स्तौति कृष्ण इति कृष्णे भगवति धर्मज्ञानादिभिः सहस्वधामस्वलोकगतवति सत्यतपवकलौ युगे नष्टदशां नष्टप्रज्ञानां जनानां हृष्टिप्रदानक्षमपवपुराणरूपोऽर्कः सूर्योऽधुनोदितः यथारात्रौ नष्टदृष्टीनामर्कोदये सति दृष्टिः स्वविषयग्रहणसमर्था भवत्येवं रात्रिरूपेकलौ नष्टप्रज्ञानां पुनरेतत्पुराणाकोदयेन प्राज्ञावर्त्तत इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इति श्री प्रथमे तृतीयः ॥ ३ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

किमर्थलोकस्य निःश्रेयसाय मोक्षाय धन्यं पुष्टिकरं स्वस्त्ययनं सर्वमंगलानामालयम् अर्थतः शब्दतोऽपि महत् यदेवंविधं तदिदं स व्यास आत्मवतां वरं वशीकृतमनसां वरं सुतं शुकं ग्राहयामास ॥ ४१ ॥
कुतपतदेवा ग्राहयदिति तत्राह सर्वेति वेदादिसर्वशास्त्रोत्तमत्वादिदमेव ग्राहितमिति भावः स तु शुकः परमश्रुषिभिः परितः समन्वितं गंगायां प्रायोपविष्टमनशनव्रतमाचरन्तं परीक्षितं नाम महाराजं चक्रवर्तिनं श्रावयामास ॥ ४२ । ४३ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

किञ्च अहञ्च हेविप्राः तदनुग्रहात्तत्रगंगायांतदंतिकेनिविष्टः योग्यस्थाने उपविष्टः भूरितेजसः क्षात्रसामर्थ्योपेतस्य ब्रह्मापरोक्षज्ञानवतो वा तस्य राजर्षेरर्थे कीर्तयतः शुकादध्यगमंपठितवानस्मि योऽहंतत्राध्यगमं सोऽहंतत्रेत्यादिप्रश्नपरिहाराय सर्ववेदेतिहासादिसारत्वेन भगवता-
कृतं श्रीभागवतं युष्माकं श्रावयिष्यामि यथा पठितं यथा प्रश्नमित्येकान्वयः ॥ ४४ ॥

यत्पृष्ठधर्मः कंशरङ्गगत इति तत्रोत्तरं धर्मज्ञानादिभिः सह कृष्णोऽस्वधामवैकुण्ठप्राप्ते सति कलियुगे नष्टज्ञानानां पुंसां सर्वसद्धर्मप्रकाशकश्रीभा-
गवतपुराणार्कोऽमुनावेदव्यासेन उदितः उदयंप्रापितः तस्मात्सधर्मः सच्छास्त्रैर्ज्ञानसद्धर्मप्रवर्तकतमेव व्यासरूपिणं कृष्णं शरङ्गगत इति भावः ४५
इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे टीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

क्रमसंदर्भः ।

तदिदं तल्लीलामयं महापुराणं ब्रह्मानुभविगुरुणा श्रीशुकेनाप्युपादेयत्वेन गृहीतमित्येव जन्मानि कर्माणीत्यस्योदाहरणत्वेनाह त-
दिदमिति । वक्ष्यते च परिनिष्ठितोऽपीत्यादि । हित्वा स्वशिष्यान् पैलादीनित्यादि च । तस्मात्तज्जन्मकर्मलीलामयं नानेन दुःखग्रामाद्विमु-
च्यत इत्येतावन्मात्रं किं वक्तव्यम् । किन्तु तद्विधानामपि परमपुरुषार्थ इति भावः । अतएवाह सर्ववेदेतिहासानां समुद्धृतो यः सारः
सारस्तद्रूपमिति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

तदिदं पुराणं न तु शास्त्रान्तरतुल्यं किन्तु श्रीकृष्णप्रतिनिधिरूपमेवेत्याह कृष्ण इति । स्वस्य कृष्णरूपस्य धाम नित्यलीलास्थान-
मुपगते सति श्रीकृष्णो तत्र च धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽनेति नैष्कर्म्यमप्यव्युत्तभाववर्जितमिति चानुसृत्य परमप्रकृष्टतया अवगतैः
भगवद्धर्मभगवज्ज्ञानादिभिरपि सह स्वधामोपगते सति कलौ नष्टदृशां तादृशधर्मज्ञानविवेकरहितानां कृते तदिदं पुराणमेवार्कः । न तु
शास्त्रान्तरवद्दीपस्थानीयं यत्तथाविधोऽयं पुराणार्क उदितः । तादृशधर्मज्ञानादिप्रकाशनात्तत्प्रतिनिधिरूपेणाविर्बभूव । अर्कवत्तत्-
प्रेरिततयैवेति भावः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धस्य श्रीजीवगोखामिकृत क्रमसन्दर्भे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

सुबोधिनी ।

ग्रंथप्रवृत्तिः सर्वमुक्तये धनप्राप्तिः कल्याणचलक्ष्म्याः समागतायाः भक्तायाः श्रवणात्प्रमहदिति वस्तुतो गुणतोऽर्थतश्च स्वस्य ज्ञानार्थपरं-
परमाहव्यासः शुक्लदेवत्पाठितवान् गोप्यत्वाय सुतमिति जितेन्द्रियताज्ञानं चात्रांगतस्योत्कर्षे भागवतं फलतीत्यर्थपरंपरामाह आत्म-
वर्तावरमिति प्रमाणांतरचितानकर्त्तव्येत्याह त्रैविणिकाणामुद्धारार्थं वेदः स्त्रीशूद्राणामितिहासः उभयसारोद्धारत्वात्सर्वोद्धारकमपरंपरा-
माह सर्वेति ॥ ४१ ॥ प्रायोमरणपर्यंतमन्ननिवृत्तिः गंगायामिति देशोत्कर्षः परमार्थभिरितिसत्संगः ॥ ४२ ॥

स्वस्य प्राप्तिप्रकारमाह तत्रेति विप्रा इति संबोधनेन सर्वपूरकत्वात् शुक्लः प्रथमं पूरितवान् अधुदा पुनः स्मरणेन भवतः पूरयंतीति लौकिक-
त्वाभावाय ऋषिरिति असंदिग्धमर्थकथनायोत्तरप्रकाशनाय च भूरितेजस इति भूरितेजोज्ञानप्रकाशो यस्य ब्रह्मावित्त्वेन तेजो विशेषो वा सर्वज्ञत्वाय
ततः सर्वतोमुखं भागवतं जातमित्याह अहञ्चेति सर्वपवाधीतवतः अहञ्चतत्र उपदेशसभायां प्रसंगान्न श्रुतं किन्तु शुकानुग्रहात् तत्रोपविश्य अनु-
ग्रहंप्राप्य तत्र निविष्टः सोऽहमुपदेशात्प्राप्तं भागवतं वोयुष्मान् अध्ययनमननिक्रम्य तन्मध्ये यथामति स्वबुद्ध्यानुसारेण अनेन गर्वपरिहारः-
उक्तादप्यधिकोऽर्थोऽस्यास्तीति ज्ञाप्यते ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

धर्मः कंशरङ्गगत इति षष्ठ्यप्रश्नस्योत्तरमाह कृष्ण इति धर्मस्तु भगवतैव सहगतः स्थितेशरणाचिन्ता कलिरंधकारतुल्यस्तेन पिहितदृष्टी-
नानि त्वंधानां स्वतो दुष्टानां पुनर्धर्मादिज्ञापनार्थं पुराणरूपोर्कोऽधुनोदितः स्थितपल्लोके प्रकटीभूत इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिनीयां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां
प्रथमस्कन्धे तृतीयाध्यायविवरणम् ॥ ३ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

दधिमथनादुद्धृतं नवनीतमिव यद्वेदादीनां सारं सारं वस्तु तदेवेदं श्रीभागवताख्यं ज्ञेहेन सुतं शुक्लं ग्राहयामास वेदादिदधिमथन-
श्रमं च सफलीचकारेति भावः । आत्मवत्तां वरमिति तादृशोऽपि सुतः स्वादाधिक्येनैवेदं लोभाद्गृह्णाति स्मेति भावः ॥ ४१ ॥
प्रायोपविष्टं प्रायो मृत्युपर्यन्तानशनं तं व्याप्य कृतोपवेशं गोदोहमास्त इति वत् । "प्रायो मरणानशने मृत्यौ बाहुल्यतुल्ययोरिति
मेदिनी ॥ ४२ ॥

किं बहुना यद्वयुष्माभिः पृष्ठं धर्मः कंशरङ्गं गत इति तदिदमेव बुद्ध्यस्वेत्याह कृष्णो इति । स्वधाम्नो द्वारकातः सकाशात् उपस-
मीपं प्रभासं गते धर्मज्ञानादिभिः षड्भिरैश्वर्यैः सह तत्रान्तर्दधाने सतीत्यर्थः । तल्लीलाया भक्तक्षोभकारित्वात् स्पष्टतया नुक्तिः ।

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

नष्टदृशां लुप्तज्ञानानां जनानाम् । अत्र हृत्पदेन तत्र चैकदेशान्ते दृष्टिः प्रनष्टा तमसि प्रविष्टेति प्रयुक्तेन कृष्णस्य सूर्यत्वं मथुराया उदयशैलत्वं प्रभासस्य अस्ताचलत्वं शिष्टानां चक्रवाकत्वं दुष्टानां नीहारत्वं पापानां तमस्त्वं भक्तानां कप्रलवनत्वं च बोधितम् । अतस्तृतीये । कृष्णद्युमणि निम्लोचे इति सूर्यतया स्पष्टोक्तिः । एष पुराणार्क इति कृष्ण सूर्यस्तमिते सति पुराणसूर्योऽयमुदित इति सूर्यस्य प्रतिमूर्तिः सूर्य एव भवेदिति भावः ॥ ४३ ॥

तत्र सभायां कीर्तयतो विप्रर्षेः शुकदेवात् सकाशात् अध्यगमम् इदं शास्त्रमधिगतवानस्मि । तस्यानुग्रहमवाप्य तत्र समैकदेशे निविष्ट एतां वक्ष्यत्यसौ सूत इति द्वादशोक्तेः । यथार्थं न तु स्वकपोलकल्पितं तत्रापि यथामतिं स्वबुद्ध्या यावदवधृतं तावदेव सर्व-
मर्थजातं तु स एव शुकदेवो वेदेति भावः ॥ ४४ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

तृतीयः प्रथमेऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ३ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

सुतं श्रीशुकम् ॥ ४२ ॥ प्रायोपविष्टम् परमवैराग्यसूचकेन मृत्युपर्यन्तानशनेनोपविष्टम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

पुराणार्कः इति । अन्येषु युगेषु हार्दतमो निर्नाशकः वेदार्क आसीत् अधुने दानीकलौ तु तद्दोषबाहुल्येन नष्टदृशां लुप्तज्ञानां वेदार्थ-
ज्ञानाभावात् । तन्मुखार्थप्रकाशकः पुराणरूपोऽर्क उदितः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवतसिद्धान्तप्रदीपे प्रथमस्कन्धे तृतीयाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ३ ॥

भाषा टीका ।

सर्व वेद इतिहासों का सार सार निकाले हुये इस भागवत कों आत्म वेत्ताओं मे श्रेष्ठ अपने पुत्र शुकदेवजी कों ग्रहण कराया ॥ ४१ ॥
तिन शुकदेवजी ने गंगाके तटपर अनशन व्रत धारण किये हुये परम ऋषियों करके वेष्टित महाराज परीक्षितजी कों श्रवण कराया ४२
हे विप्रो तहां परम महातेजस्वी विप्रर्षि श्रीशुकदेवजी के कीर्तन करते समयमे मैने भी तिनके अनुग्रह से तहां बैठकर अध्ययन किया ४३
सो मेरी जैसी बुद्धि है और जैसे मै पढा हों तैसा आप कों सुना ओगा ॥ ४४ ॥

श्रीकृष्ण भगवान् जब धर्म ज्ञानादिकों के सहित स्वधाम कों पधारे तब कलियुग मे अज्ञानी पुरुषों के लिये यह पुराण रूप सूर्य
उदय किया है ॥ ४५ ॥

इति प्रथमस्कन्ध का तृतीयाध्याय ॥ ३ ॥

—*—

चतुर्थोऽध्यायः ।

शौनक उवाच

इति ब्रुवाणं संस्तूय मुनीनां दीर्घसन्निभाम् ।
 वृद्धः कुलपतिः सूतं बह्वृचः शौनकोऽब्रवीत् ॥ १ ॥
 सूत सूत महाभाग वद नो वदतांवर ।
 कथां भागवतीं पुण्यां यदाह भगवाञ्छुकः ॥ २ ॥
 कस्मिन् युगे प्रवृत्तेयं स्थाने वा केन हेतुना ।
 कुतः सञ्चोदितः कृष्णः कृतवान् संहितां मुनिः ॥ ३ ॥
 तस्य पुत्रो महायोगी समदृङ्गिर्विकल्पकः ।
 एकान्तमतिरुन्निद्रो गूढो मूढ इवेयते ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तुर्ये भागवतारम्भकारणात्वेन वर्ण्यते । व्यासस्यापरितोषस्तु तपः प्रवचनादिभिः ॥ ० ॥
 इत्येवं प्रसन्नतया श्रावयिष्यामि इति ब्रुवाणम् । मुनीनां बहूनां मध्ये एकेन वक्तव्ये यो वृद्धः वृद्धेष्वपि बहुषु यः कुलपतिः गण-
 मुख्यः तेष्वपि बहुषु यो बह्वृचः ऋग्वेदी तेन वक्तव्यम् । अत एवम्भूतत्वात् शौनकोऽब्रवीत् ॥ १ ॥
 यत् यां कथामाह ॥ २ ॥ कस्मिन् वा स्थाने । केन हेतुनेति महाभारतादिधर्मशास्त्राणि कृतवतः पुनरेतत्संहिताकरणे किं
 कारणमित्यर्थः । कुत इति सार्वविभक्तिकस्तसिः केन प्रवृत्तित इत्यर्थः । कृष्णां व्यासः ॥ ३ ॥
 यदुक्तं स तु संश्रावयामासेति तत् शुकस्य व्याख्यानादिकं कथं घटितमिति प्रष्टुम् तस्यासङ्गोदासीनतामाह तस्येति द्वाश्याम् ।
 समदृक् समं ब्रह्म पश्यति । अतो निर्विकल्पकः निरस्तभेदः । किञ्च एकस्मिन्नेव अन्तः समाप्तिर्यस्यास्तथाभूता मतिर्यस्य सः । यतः
 उन्निद्रः मायाशयनादुद्बुद्धः “या निशा सर्वभूतानां तस्याभित्यादिस्मृतेः । अतएव गूढः अप्रकटः मूढः इव प्रतीयते ॥ ४ ॥

दीपनी ।

कुलपतिरिति । ऋषीणां गणेषु मुख्यः कुलपतिरित्युच्यते । तल्लक्षणं यथा । मुनीनां दशसाहस्रं योऽब्रवीत्तानादिपोषणात् । अध्या-
 ययति विप्रर्षिरसौ कुलपतिः स्मृतः ॥ १ ॥ २ ॥
 (इयं संहिता । तत्र “संहिता श्रुतिजीविकेति शब्दरत्नावलिः ॥ ३ ॥) स त्विति पूर्वोऽध्यायस्य ४२ श्लोकः ॥ ४ ॥

श्रीवीरराघवः ।

इत्थंलब्धासरःशौनकःपृच्छतीत्याहव्यासःइतीतिअत्रव्यासउवाचेतिपठ्यतेयुक्तंचैतत्कृत्स्नप्रबंधस्यव्यासोऽक्तिरूपत्वेऽपिपरीक्षिच्छुक-
 शौनकसूतप्रश्नोत्तररूपेणप्रणीतत्वात्तत्रतत्रपरीक्षिदादि प्रश्नोत्तरत्वज्ञापनायराजोवाचशुकउवाचेत्यादीनांपाठेऽपि यत्रशौनकसूतकृतप्रश्नो-
 त्तरप्रकारानुकाररूपाः श्लोकाद्व्यंतेतेषांसर्वेषामादौ शौनकसूतप्रश्नोत्तरत्वज्ञापनायतेषांव्यासोक्तित्वज्ञापनायचतदादौव्यासउवाचेत्य-
 स्यपाठावश्यंभावात्काचित्तदभावेऽप्यर्थतस्तस्यविवक्षितत्वाच्छौनकादेरर्वाचीनस्यनियतप्रश्नतरादेरभावादेवामुकउवाचेतिपाठयोगात् ॥
 एतेनात्रैवव्यासउवाचेतिपठ्यतेनकाप्यन्यत्रास्मिन्पुराणोत्तरमूलमृग्यामतिकेपांचिदाशंकाप्रत्युक्ता इतीत्थंब्रुवाणंसूतंसंस्तूयदीर्घसन्निभाम्
 ब्रह्मसन्नेहदीक्षितानांमुनीनांकुलस्यसमूहस्यपतिःकुलशब्दस्यनित्यसापेक्षत्वादेवदत्तस्यगुरुकुलमित्यादाविवसमासः वृद्धः ज्ञानेनवयसाच-
 वृद्धःबह्वृचःऋग्वेदीशौनकोऽब्रवीत् ॥ १ ॥
 तदेवाहसूतसूतेत्यादिभिर्द्वादशभिः हेसूतसूतआदरात्संभ्रमाद्वाद्धिरुक्तिः हेमहाभागभाग्यवन्भाग्यमत्र निखिलतत्त्वज्ञानित्वरूपं-
 हंवदतांवरभागवतश्रीमद्भागवतपुराणप्रतिपाद्यां कथानोस्मभ्यंवदभागवतंविशिनष्टियद्भागवतं भगवान्शुकआहपरीक्षितइतिशेषः
 वृत्तस्यापिभागवतस्यबुद्धानिष्कृष्टस्यप्रदित्यनेनपरामर्शः ॥ २ ॥
 एवंसामान्यतःपृष्ठाविशेषतः पृच्छति कस्मिन्नितिइयंभागवतीकथाकस्मिन्युगेप्रवृत्ताइत्येकः प्रश्नःकस्मिन्स्थागेइत्यपरः केनहेतुनेति-
 तृतीयः कुत कस्माद्धेतोः केनपुंसासंचोदितः कृष्णोऽमुनिर्द्वैपायनः इमांसंहितांभागवतरूपांकृतवानितिचतुर्थः ॥ ३ ॥
 यदुक्तंसंतुसंश्रावयामासमहाराजपराक्षतामितिद्वयद्वयमानइवाभिप्रेत्यतद्वेतुभूतौर्विशेषणैःशुकंविशिनष्टितस्येत्यादिभिःपंचभिः तस्य
 कृष्णस्यमुनेः पुत्रःशुकोमहायोगीश्रेष्ठः श्रेष्ठत्वमवाहसमदृक्सर्वदेवमनुष्यादिशरीरजातंप्रधानपरिणामरूपत्वेनपराकत्वेनचजीववर्गज्ञाने

श्रीवीरराघवः ।

काकारत्वेन सर्वशानुस्यूतं परमात्मानं सत्यज्ञानादिकल्याणगुणाकरत्वेन चेत्येवं रूपं समं पश्यतीति समदृक् एवं समविधमेव समदर्शित्वं “विद्या विनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः” इत्यादावप्यधीयते निर्विकल्पकः भेदानुसंधानरहितः देहगत विकल्पानां देवमनुष्यत्वादीनामात्मनि नारोपयिता यद्वा अब्रह्मात्मकस्वतंत्रवस्त्वरहितः एकांतमतिः एकांताऽव्यभिचारिणी निश्चितेति यावत् मतिर्भगवदतियस्य तथाभूतः उन्निद्रः जागरूकः “यानि शास्त्रं भूतानां तस्यां जागर्तिसंयमीत्युक्तविधजागरूक इत्यर्थः गूढः स्वमाहात्म्यानां विष्कारशीलः मूढोऽज्ञ इवेत्येते हश्यते इत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

सोऽहं वः श्रावयिष्यामीति सूतेनोक्तोऽपि शौनकः श्रीभागवतश्रवणोद्बलतुल्यदर्शनाय विशेषप्रश्नाय सूतमाह इतीति दीर्घसन्निगां दीर्घकालीनं सत्रमेवामस्तीति तेषां मध्यं ज्ञानवयो वृद्धः ऋषिकुलाचाररक्षकः बहुचः ऋग्वेदेषु निष्णातः शौनकः इति ब्रुवाणं सूतं संस्तुय सूतमब्रवीदित्यन्वयः ॥ १ ॥

महाभाग भाग्ययुक्त सूतसूतेति तात्पर्येद्विरुक्तिः एकत्र पुण्यकर्मवासनेति वा शुको भगवान् पूजावान् पुनातीति पुण्यां यां भागवती कथां आह परीक्षित इति शेषः हे वदतां वर तां कथां नोस्माकं वदेत्यन्वयः ॥ २ ॥

विशेषप्रश्नं दर्शयति कस्मिन्निति चतुर्णाम्युगानां मध्ये कस्मिन्नियं प्रवृत्ता कस्मिन्वास्थाने देशे केन वा कारणेन कस्माद्धेतोः संचोदितः कृष्ण द्वैपायन इमां संहितां कृतवानित्यन्वयः ॥ ३ ॥

शुकः परीक्षितं श्रावयामासेति त्वद्वचनमनुपपन्नमेव केनापि श्रीशुकावगमनस्या सुलभत्वादित्याशयवानाह तस्येति तस्य व्यासस्य पुत्रः शुकः महायोगी महाज्ञानी महाध्यानी वा अतएव सर्वदेशकालवस्तुषु ज्ञानादिसर्वगुणैः सममेकप्रकारं ब्रह्म पश्यतीति समदृक् मया श्रिया सह वर्तत इति वासमं अतएव निर्विकल्पकः इदं मदीयं तत्तदीयमिति भेदबुद्धिमपहाय सर्वमीश्वराधीनमिति स्थितः अतएव एक एवांतः एकांतः तस्मिन् हारौ मनसः संततगतिर्यस्य स तथा अतएवोद्गतानि द्वाअज्ञानादिदोषपरंपरायस्मात्स तथा भस्मनावगूढः मूढ इव अज्ञ इवेत्येते हश्यते अज्ञेनेति शेषः तस्मात्तद्दर्शनमसुलभमिति मन्य इत्यन्वयः ॥ ४ ॥

सुबोधिनी ।

तुर्यं भागवतारंभकारणत्वेन वर्णयते व्यासस्यापरितोषस्तपःप्रवचनादिभिः (क)

एवं भागवतार्थस्य निर्द्धारः स्वाधिकारतः त्रिभिः कृतो द्वितीये तु त्रिभिस्त्याज्यसमान्वितः (ख)

मध्याधिकारे यच्छास्त्रं तदत्र विनिरूप्यते नारदस्याधिकारित्वाच्छ्रोतुश्चित्ताकुलत्वतः (ग)

तत्राध्याये चतुर्थे तु व्यासचित्तानिरूप्यते उत्तमप्रक्रियापश्चाद्बुद्धेर्हेतुनिरूपणात् (घ)

पूर्वप्रकरणे स्वाधिकारानुसारेण शास्त्रार्थो निरूपितः तत्र मूलत्वेन भागवतमुक्तम् यस्मिन् भागवते श्रुते सूतस्यायं शास्त्रार्थः प्रतिभातः तदेवास्माभिरपि श्रोतव्यमित्यभिप्रायेण शौनकः सूतं पृच्छतीत्याह व्यास उवाच इति (ङ)

इति ब्रुवाणमिति सर्वत्र हि वक्तुर्वाक्यसमाप्त्यनंतरं श्रोतुः प्रश्नाः अत्युत्कंठेति हासमाप्तावेव प्रश्न इत्याह ब्रुवाणमिति संभावनमात्रेण पृष्ठे अमलेशास्त्रार्थे निरूपिते वक्तुमिहत्याश्रया सम्यक् स्तोत्रं कृतवन्त इत्याह संस्तुयेति संस्तवनं ग्रंथाद्वहिः पूर्वमाकांक्षायाः प्राबल्यात् सर्वैरेव पृष्ठं अधुना किंचिदुत्कृष्टमध्यर्धसहस्रसंवत्सरे च भगवदवतारनिश्चयात्तदर्थमेव च सत्वारंभात्कोलाहले सम्यक् श्रवणं न भविष्यतीति सर्वेषु शृण्वत्सु तत्संबन्धी देवतास्वरूपाभिज्ञः शौनकः पृच्छतीत्यर्थः । वृद्धो ज्ञानवृद्धः कुलस्य ऋषिकुलस्य पतिर्नियामकः बुद्धेर्निर्द्धारो ज्ञानवृद्धे भवति उत्तरत्र प्रचारार्थं वचनविश्वासः कुलाचार्ये भवतीति वृद्धः कुलपतिरिति पदद्वयेन ज्ञापितम् ॥ १ ॥

चतुर्द्धा ह्यत्र प्रश्नः । भागवतविषयकः कर्तृविषयको वक्तृविषयकः श्रोतृविषयकश्चेति । तत्र प्रथममाह । सूत सूतेति आदरे वीप्सा । तव तु महाभाग्यं यद्भागवतं श्रुतवानसीति महाभागेति संबोधनम् । नः अस्मभ्यं न श्रोतृत्वमात्रमस्मासु किंतु अस्मभ्यं भागवतं देयमिति चतुर्थीप्रयोगः । वदतां मध्ये श्रेष्ठ निर्द्धारणान्न समासः । वदतां मध्ये त्वमेव श्रेष्ठः । यस्यां कथायां श्रुतायां त्वयैव शास्त्रार्थो निरूपितस्तामेव कथां वद । पुण्यां धर्मरूपां विहितत्वाद्यागवत् । श्रद्धाधिक्ये हेतुः यद्यस्मात् कारणात् भगवान् शुक आह । शुक इति मुक्तः । भगवानिति पूर्णगुणः ॥ २ ॥

द्वितीयं प्रश्नमाह । कस्मिन् युगे इति । कर्तुः परिकरापेक्षत्वात् कर्तृप्रश्ने परिकराणामपि प्रश्नः कालदेशहेतवो हि परिकराः प्रयोजककर्ता च त्रिषु प्रवृत्तेयमिति संबंधः । कस्मिन् युगे इयं प्रवृत्ता कस्मिन् वा स्थाने केन वा हेतुना यथाऽत्र चित्तवैयग्यं तदभावो हेतुः । केन वा प्रेरितो भवतु । कुतो वा हेतोः प्रेरितः प्रवृत्तौ त्रयः प्रश्नाः करणे चैकः मुनिरिति मननप्रतिबंधिकायाः संहितायाः कथं करणम् ॥ ३ ॥

तृतीयमाह पंचभिः । तस्य पुत्र इति । वक्तृत्वेन पृष्ठत्वात् नाध्येतृत्वनिमित्तसंदेहा इहोच्यते ते चाग्रे वक्तव्याः । महायोगी समाधिस्थः प्रथमं योगो दुःखदोपि भवति । प्रवृद्धस्तु सुखदः । तादृशस्य कथाकथनमयुक्तमिति भावः । किंच समदृक् ब्रह्मविदित्यर्थः । उवाच च बुद्धिसाध्यं च प्रवचनम् । किंच । निर्विकल्पकः । सांख्यप्रोक्तज्ञानसक्तिसिद्धः निर्गता विकल्पाः प्राकृता यस्य । किंच एकांतमतिः विरक्तः एकांते मतिर्यस्य । किंच उन्निद्रः उदृता निद्रा यस्येति स्वप्नदृष्टारिष्टनिवृत्त्यपेक्षारहितोऽपि । किंच गूढः संगान्द्रशमुद्भिजमानः । अतएव च लोके अप्रसिद्धः किंतु मूढ इव ईयते ज्ञायते ॥ ४ ॥

दृष्टानुयान्तमृषिमात्मजमप्यनमं देव्योहिया परिदधुर्नसुतस्यचित्रम् ।
तदीक्ष्यपृच्छतिमुनौजगदुस्तवास्ति स्त्रीपुम्भिदानतुसुतस्यविविक्तदृष्टेः ॥ ५ ॥

कथमालक्षितः पौरैः संप्राप्तः कुरुजाङ्गलान् ।

उन्मत्तमूकजडवद्विचरन् गजसाह्वये ॥ ६ ॥

कथं वा पाण्डवेयस्य राजर्षेर्मुनिना सह ।

संवादः समभूतात यत्रैषा सात्त्वती श्रुतिः ॥ ७ ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्त्ती ।

तुर्येऽस्य शास्त्रवर्गस्य वक्तुः श्रोतुश्च सर्व्वतः । श्रेष्ठ्यं व्यासाप्रसादश्च कथ्यते यद्विनैव हि ॥ ० ॥

वृद्धो वयसा कुलपतिरिति कुलेन च वहुच इति वेदाभ्यासोत्थेन ज्ञानेन चेति शौनक एव प्रश्नकर्त्तृत्वेन तैर्व्यवस्थापित इतिभावः ।
सूत सूतेति हर्षेण द्विरुक्तिः । यत् याम् ॥ २ ॥

कुत इति सार्व्वविभक्तिकस्तसिः केनेत्यर्थः । कृष्णो व्यासः ॥ ३ ॥

निर्व्विकल्पकः निर्भेदज्ञानवान् । एकस्मिन्नेवान्तः समाप्तिर्यस्याः सा मतिर्यस्यसः । निद्रा अविद्या तस्याः सकाशादुद्गतः । “यानिशा सर्व्वभूतानां तस्यां जागर्त्ति संयमीति स्मृतेः । ईयते प्रतीयते ॥ ४ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

वः श्रावयिष्यामीति ब्रुवाणम् । वहुचः ऋग्वेदी ॥ १ ॥

यत् याम् ! शुक आह परीक्षिते इति शेषः । तानोवदेत्यन्वयः ॥ २ ॥

कस्मिन् युगे । संहिताप्रवृत्ता कस्मिन्स्थाने केनहेतुनाकुतः । केनसंचोदितः कृष्णः श्रीव्यासः संहिताकृतवानित्यन्वयः कुतः ।
इति सार्व्वविभक्तिकस्तसिः ॥ ३ ॥

सतुसंश्रावयामासहहाराजं परीक्षितमित्युक्तम् । तत्र शुकस्यव्याख्यानादिकमघटमानमिवाभिप्रेत्याह । तस्येति तस्यव्यासस्यपुत्रः
शुकः चिदचिद्रूपमिदंविश्वमेकस्यैवानंतशक्तेः कार्यनात्र किंचिदुपेक्षणीयमादरणीयं वेति समं पश्यतीतिसमदृक् । अतएवकार्यस्यशरी-
रेणभिन्नत्वेपिकारणव्यतिरिक्तस्थिति प्रवृत्त्याद्यभावाद्ब्रह्माभिन्नत्वेसति ब्रह्मैवेदंसर्वमिति विज्ञानाभिर्विकल्पकोभेदानुसंधानरहितः ।
स्वार्थैकः एकांताभगवद्भ्याननिष्ठामतिर्यस्यसः एकांतमतिः अतएव उन्मिद्रः जागरूकः “यानिशासर्व्वभूतानां तस्यांजागर्त्तिसंयमीति स्मृतेः
मूढः गुप्तविद्यः । अतएव मूढ इवेयते प्रतीयते ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

व्यास जी बोले ऐसे बोलते भये सूत जी कों सुंदर स्तुति करके दीर्घ काल तक यज्ञ करने को बैठे हुये मुनियों के मध्य में बृद्धसब
के मुख्य ऋग्वेदी श्री शौनकजी बोलते भये ॥ १ ॥

हे सूतजी हे बड़भागी हे वक्ताओं में श्रेष्ठ जिस पुण्यभागवती कथा को शुक भगवानने कहा है ताको हगसे कहो ॥ २ ॥

किस युगमें किस स्थान में किस हेतु से वह कथा प्रवृत्त भई किसके कहने से व्यास मुनि जीने इससंहिताको किया है ॥ ३ ॥

उन व्यास जीके पुत्र तो महा योगी सम दृष्टि वाले भेद दृष्टि रहित एकांत मतिवाले संसार निद्रासे रहित गुप्त हैं और मूढ सरी
के अज्ञानियों को मालूम होते हैं ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

निर्व्विकल्पकत्वम् प्रपञ्चयति दृष्टेति । आत्मज्ञं शुकं प्रव्रजन्तम् अनुयान्तम् अनुगच्छन्तम् ऋषिं व्यासम् अनग्रमपि दृष्ट्वा जले क्री-
डन्त्यो देव्यः अप्सरसः द्विया लज्जया परिदधुः वस्त्रपरिधानं कृतवत्यः । अनग्रमपीत्यनेनार्थात् तत्सुतो नग्र इत्युक्तम् । नग्रस्य पुरतो
गच्छतः सुतस्य तु द्विया न परिदधुः । तच्चित्रम् वीक्ष्य । इयं स्त्री अयम् पुमानिति भिदा भेदस्तवास्ति सुतस्य पुनर्भेदमतिर्नास्ति ।
विविक्ता पूता दृष्टिर्यस्य ॥ ५ ॥

एवम्भूतोऽसौ कथमालक्षितः ज्ञातः । कुरवो जङ्गलाश्च देशविशेषाः तान् संप्राप्तः प्रथमम् । ततो गजसाह्वये विचरन् गजेन सहित
आह्वयो नाम यस्य तस्मिन् हस्तिनापुरे हस्ती नाम राजा तेन निर्मितत्वात् ॥ ६ ॥

स गोदोहनमात्रं हि गृहेषु गृहमेधिनाम् ।
अवेक्षते महाभागस्तीर्थीकुर्वन्स्तदाश्रमम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

एवम्भूतेन मुनिना सह । यत्र संवादे एषा सात्वती भागवती श्रुतिः संहिता ॥ ७ ॥
एतद्व्याख्यानं बहुकालावस्थानापेक्षम् तस्य त्वेकत्रावस्थानं दुर्लभमित्याह स इति । गोदोहनमात्रकालं प्रतीक्षते तदपि न भिक्षार्थम्
किन्तु तेषामाश्रमं गृहं तीर्थीकुर्वन् पवित्रीकुर्वन् । तस्मादेवम्भूतोऽत्र वक्तव्यार्थम् ॥ ८ ॥

दीपनी ।

देव्यः अप्सरस इति । देवीशब्देन अप्सराजातेर्ग्रहणं कथमिति चेत् पश्यन्तु तावत्—तस्याम् क्रीडन्त्यभिरतास्ते चैवाप्सरसाम्
गणा” इति महाभारतीयशान्तिपर्वणि ३५३ अध्यायवचनम् ॥ ५—७ ॥
गोदोहनकालो मुहूर्त्ताष्टमभागः पञ्चदशकलात्मकः स्मृत्यादौ प्रसिद्धः ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीवीरराघवः

तस्यज्ञानाधिक्यमेव व्यञ्जयितुं किंचिदितिहासमाह दृष्ट्यनेन कदाचित्काचिदेवस्त्रियः नग्नाजलेविहरन्त्यः पुरतो गच्छन्तं शुक्मालोक्य वासां
सिनपरिदधुस्ततः पृष्ठतः आयातं व्यासमालोक्य तु द्वियापरिदधुः तदिदं चित्रमवलोक्य श्रीव्यासे पृच्छति शुक्मवलोक्यापि वासां सिक्किनप-
रिधत्तमां त्वत्र लोक्यपरिधत्तेति तदा ता ऊचुः तव तु स्त्रीपुरुषविवेकोऽस्ति तव सुतस्य तु परमात्मनिष्ठैकमनसस्तद्व्यतिरिक्तज्ञानाभावेन स्त्रीपुं-
विभागो नास्ति अतस्तमवलोक्यापि लज्जारहितानपरिदधीमोति सोऽयमत्रोच्यते आत्मजमनुयातमनग्नमपि ऋषिर्व्यासं हृष्टादेव्यो देवानां स्त्रियः
द्वियालज्जया परिदधुः वासांसीति शेषः सुतस्य नग्नस्यापि दर्शनेन परिदधुः तद्विचित्रं वीक्ष्य मुनौ व्यासे पृच्छति सति जगदुःदेव्य इत्यनु-
षंगः किमिति तव स्त्रीपुंभिदा स्त्रीपुंभेदोऽस्ति त्वत्सुतस्य तु नास्ति तत्र हेतुः विविक्ते प्रकृतिपुरुषविलक्षणे परमात्मन्येवं दृष्टिर्यस्य तथाभूतत्वात्तद्दर्श-
नेनापि नास्माकं लज्जावभूवेति ॥ ५ ॥

एवंभूतः सदाकुरुन् जांगलांश्च उन्मत्तवन्मूढवज्जडवच्च विचरन्कथं वागजसा ह्वयेहास्ति नाख्येपुरे संप्राप्तः कथंचन पौरैर्जनैरालक्षितः ॥ ६ ॥
कथं वा पाण्डवेयस्य राजर्षेः परिक्षितो मुनिना शुकेन सह संवादः संवभूव संवादं विशिनाष्टि यत्र संवादे एषा सात्वती सातयति सुखयतीति-
सात्परमात्मा सातेः सुखार्थात्सौत्राद्धातोर्हेतुमण्यं तादृशरूपाविधिना “अनुपसर्गाह्निपविद ॥ ३ । १ । १३८ ॥ इत्यादिनाशप्रत्ययाभावपक्षोक्ति-
पिसादिति व्युत्पत्तेः सप्रतिपाद्यतयास्तीतिसात्वतीमतुष्युगित्वान्डीषु श्रुतिः श्रुति तुल्या प्रवृत्ता ॥ ७ ॥

संवादस्यासंभावनां व्यञ्जयन्नाह स इति समहायोगीशुकः गृहमेधिनां गृहाश्रमिणां गृहेषु गोदोहनमात्रं यावता कालेन गौर्गुह्यते ता-
वन्तं कालमवेक्षते प्रतीक्ष्यमाणस्तिष्ठति त्वधिकमित्यर्थः विरक्तत्वादिति भावः कथमवेक्षते तेषां गृहमेधिनामाश्रमं तीर्थीकुर्वन्प-
वित्रीकर्तुमित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीविजयध्वजः

कुरुजांगलं कुरुविषयं प्राप्तः गजसाह्वयेहास्ति नापुरे क्वचिदुन्मत्तवत्कचिन्मूकवत्कचिज्जडवद्विचरन्मुनिः पुरवासिभिः कथमालक्षितः
शुकत्वेनेति शेषः पौरैरपि यज्ज्ञानंदुःशकं किंपुनरंतः पुरनिवासिभिः ॥ ५ ॥

किंच परीक्षितः तद्दर्शनानंतरकालीनस्तेन सह संवादः सुतरामसुलभ इत्याशयवानाह कथं वेति यत्र ययोः संवादे सात्वतो हरेस्तत्संधं-
धिनी सात्वती श्रुतिर्वर्तते तादृशः संवादः पाण्डवेयस्य राजर्षेः परीक्षितः तेन मुनिना सह कथं वा समभूतन कथमपि घटत इत्येकान्वयः ॥ ६ ॥

इतोपितस्य तेन सह संवादो दुर्घट इत्याशयवानाह सति तदाश्रमं तेषां गृहस्थानां सतां गृहं तीर्थीकुर्वन् स्वपादक्रमेण पवित्रीकुर्वन् महा-
भागः गृहमेधिनां गृहं गत्वा पाणिभिक्षामाचरन् गोदोहनमात्रं ततो नाधिकम् अवाङ्मुखतयैकमना स्तिष्ठति परमन्यतो याति हियस्मात्तद्-
र्शनमसुलभमित्येकान्वयः ॥ ७ ॥

किंच हेसूतसुज्ञाः अभिमन्युसुतं परीक्षितं भागवतश्रेष्ठं प्राहुः किमिति तत्राह तस्येति तस्येति तस्य परीक्षितः महाश्रयं श्रोतृणां प्रतिशेषः
जन्मकलिवन्धनादीनि कर्माणि च अस्माकं गृणीहीत्यन्वयः ॥ ८ ॥

क्रमसंदर्भः ।

दृष्टेत्यादौ मय्यनग्नत्वस्यापरिधाने हेतुत्वं तेन मर्यादावत्त्वस्य लक्षितत्वाजिकटागमनदृष्टिक्षेपाद्यसम्भावनाया तासाम् युक्तम् । सुते तु नग्नत्वस्य तद्वैपरीत्येन परिधाने हेतुत्वं युक्तमिति यद्यपि स्यात्तथापि यन्मदर्शने परिदधुर्न तु तदर्शने तच्चित्रम् । तस्मादमुम् न ददशुरिति निश्चित्याप्युत्कण्ठया कथञ्चिददशुरेवेति सम्भाव्य तासामपलापखण्डनार्थं दर्शनमेव भङ्ग्या निश्चित्य पृच्छति सतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ श्रुतिर्वेदसारः ॥ ७ ॥

अवेक्षते प्रारब्धाभासेन न तु तत्राप्यावेशेनेति श्रेयम् । स्त्रीपुंभिदाज्ञानस्याप्यभावात् । अत एव तीर्थीकुर्वन्निति स्वभावतः एव ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

सुबोधिनी ।

किञ्च सर्वदा असंप्रज्ञातसमाधिस्थः बहिःसंवेदरहित इति वक्तुमुपाख्यानमाह । दृष्टाऽनुयांतमिति । अत्र ह्येवं कथा । कचित्सरोवरे नग्नाप्सरसः स्नाति तत्र नग्नं शुकंपुत्रमनुयांतं व्यासं दृष्ट्वा वस्त्राणि पर्यधुः । ततो व्यासस्य संदेहोजातः । कथं मां वृद्धमनग्नं दृष्ट्वा वस्त्राणि परिदधति पुत्रं तरुणं नग्नं दृष्ट्वा नेति संदेहात्ताः पृष्ठवान् । तासामुत्तरं तवास्ति स्त्रीपुंभिदा न तु सुतस्येति । यद्यपि शाब्दं ज्ञानं वेदव्यासस्य निर्विकल्पात्स्वं स्वरूपज्ञानं च तथाऽपि बहिःसंवेदनमस्ति । अधिकारित्वात् । पुत्रस्य तु नित्यारूढसमाधित्वात् बहिःसंवेदनमस्ति । तदाह । विविक्तदृष्टेरिति । विविक्ता अनात्मस्पर्शरहिता दृष्टिर्यस्येति । एवमष्टगुणानां भगवत्कथाबाधकानां विद्यमानत्वात् कथं कथाप्रवचनमिति । यद्यपि प्रव्राजकधर्मकरणात् “कीटवत्पर्यटेन्महीमिति” वाक्यात् समाधेरुत्थितः कौञ्चिदृष्टः प्रार्थितो निर्विधेनकथांकथयतीति न मंतव्यम् । ५ । लोकानां ज्ञापकधर्मो महानयमिति नास्मिन्विद्यतइत्याह । कथमालक्षित इति । कुरुजांगलान् हस्तिनापुरदेशं आसमंताच्छुकोऽयमिति । पौरैरिति पुरवासाद्बुद्धिर्वका भवति । ज्ञानं हि त्रेधा भवति । बहिः स्थैर्यादिनाः वचनेन सदाचारेण च । तत्रितयं नास्तीत्याह । उन्मत्तमूकजडवदिति । गजेन समानः आहवयो नाम यस्य तद्गजसाहवयं नगरं नामनिरुत्था तत्रत्या मत्ता इति लक्ष्यते । अतएव ज्ञानभयाभावात्तीर्थविशेषत्वात् शुकस्य परिभ्रमणम् ॥ ६ ॥

अस्तु वा नगरे केषांचित् ज्ञानं तथाऽपि राज्ञा सह संवादः अनुचितः । राज्ञो राजर्षित्वात् अनाचारिषु श्रद्धाभावः । शुकस्य च मुनित्वात् सर्वज्ञत्वेन संवादसंभावनायां गमनाभावः । स च संबंधो बहुकालसाध्यः तदाह । यत्रैषा सात्वती श्रुतिः वैष्णवी वेदः ॥ ७ ॥

अस्तु वा तथापि गोदोहनकालादधिककाले गृहस्थगृहे संन्यासिनो वासोऽनुचितः । सोऽपि वासो न रागात् । तथासति रागपूर्यर्थं चिरकालमपि वासः संभाव्यते किंतु गृहस्थानामाश्रमं तीर्थीकुर्वन् । गृहमेधा बुद्धिः अतिप्रवृत्तिनिष्ठा तथातेषामेव चाग्रे संन्यासः तथासति पूर्वं दोषस्य विद्यमानत्वात् नाधिकारः संगदोषाच्च । अतः परमहंसैः गृहस्थाश्रमः अतीर्थोऽपि तीर्थीक्रियते ततो दोषद्वयं गच्छतीत्याह । स गोदोहनमात्रमिति । यथा हि गौर्धर्मदोहार्थं तावत्कालं निर्वधं सहते तथा जगन्मित्रैरपि सोढव्यमिति हिशब्दार्थः । इयमवस्था महाभाग्येन प्राप्यतइति महाभागइति विशेषणम् ॥ ८ ॥

श्रीवश्वनाथचक्रवर्ती ।

निर्विकल्पकत्वं प्रमाणयति दृष्टेति । आत्मज्ञं शुकं प्रव्रज्य यान्तम् अनुयान्तम् ऋषिं व्यासम् अनग्नमपि दृष्ट्वा देव्यो जलक्रीडनादुत्थिता लज्जया परिदधुः स्वस्ववस्त्राणीत्यर्थः । न तु सुतस्य शुकस्य दर्शने इत्यर्थः । तच्चित्रम् अतो युवानं तत्रापि नग्नं तत्रापि सर्वत्र स्पष्टं विलोकयन्तं मत्पुत्रं वीक्ष्य एता न लज्जिताः मां तु वृद्धे सवसनं इतो युवतयः खेलन्तीति तद्विशि दशमप्यददानं विलोक्य लज्जन्ते स्म । तदिमा एव आर्जवेन कारणम् पृच्छामीति मुनौ पृच्छति सति जगदुः इयं स्त्री अयम् पुमानिति तव स्त्रीपुंभिदा अस्ति न तु तव सुतस्य । ननु कथमेतज्ज्ञानं तत्राहुः । विविक्ता पूता दृष्टिर्यस्य तस्येति । वयं युवतिजनाः कलाभिज्ञाः स्त्रीपुंसयोर्नयनदर्शनेनैव तदन्तस्तत्त्वं सर्वं ज्ञातुं प्रभवाम इति भावः ॥ ५ ॥

कुरुजाङ्गलान् देशविशेषान् । गजेन सह आहवयो नाम यस्य तस्मिन् हस्तिनापुरे विचरन् ॥ ६ ॥

पाण्डवेयस्य परीक्षितः । मुनिना शुकेन । श्रुतिः संहिता ॥ ७ ॥

शुकस्य तेन सह बहुकालावस्थितिरेतद्व्याख्यानुरोधेनैव संभवेन्नान्यथेत्याह । स गोदोहनमात्रं कालं भिक्षामिषेण प्रतीक्षते वस्तुतस्तु तेषामाश्रमं तीर्थीकुर्वन् । तत्रत्यजीवमात्रेभ्योऽपि सद्गतिं प्रदातुमिति भावः ॥ ८ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

तस्यसमदर्शित्वेन निर्विकल्पकत्वं दर्शयति । दृष्टेति “धर्मपुत्रनिसेवस्वसुतीक्ष्णौचहिमातपौ । क्षुत्पिपासेचवायुंचजयनित्यं जितेन्द्रिय” इत्येवंविधैः श्रीमद्व्यासवाक्यै रेवप्रव्रजंतम् । आत्मजंशुकम् अनुयांतम् अनुगच्छतम् ऋषिम् व्यासं तु अनग्नमपिदृष्ट्वा त्रधांकीडित्यो-
देव्यः द्विधापरिदधुः । वासांसीतिशेषः नत्वात्मजंदृष्ट्वा परिदधुः तदसंगतत्वंचित्रमद्भुतम् पुत्रस्यवीक्ष्य किमस्य स्त्रीपुंभिदास्तिनवेतिमुनौ

अभिमन्युसुतं सूत प्राहुर्भागवतोत्तमम् ।

तस्य जन्म महाश्वर्यं कर्मणि च गृणीहि नः ॥ ९ ॥

स सम्राट् कस्य वा हेतोः पाण्डूनां मानवर्द्धनः ।

प्रायोपविष्टो गङ्गायामनादृत्याधिराट्श्रियम् ॥ १० ॥

नमन्ति यत्पादनिकेतमात्मनः शिवाय हानीय धनानि शत्रवः ।

कथं स वीरः श्रियमङ्ग दुस्त्यजां युवैषतोत्सृष्टुमहो सहासुभिः ॥ ११ ॥

शिवाय लोकस्य भवाय भूतये य उत्तमःश्लोकपरायणा जनाः ।

जीवन्ति नात्मार्थमसौ पराश्रयं मुमोच निर्विद्य कुतःकलेवरम् ॥ १२ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीव्यासेपृच्छतिसतिविविकेदृष्टिः विविक्तजगद्विलक्षणोब्रह्माणिदृष्टिर्यस्यतस्यतवसुतस्यपुंभिदानास्तीति देव्यः जगदुरित्यन्वयः ॥ ५ ॥
एवंभूतः कुरुजांगलान्देशान्प्राप्तः गजसाहवये हस्तिनापुरे उन्मत्तमूकजडवत् विचरन्पौरैः कथमालक्षितः ज्ञातः ॥ ६ ॥
आसक्तस्यविरक्तेनसंवादो दुर्घटइत्याह । कथमिति राजर्षेः परीक्षितः एवंभूतेन मुनिनासहकथं संवादः संवभूव । यत्र संवादे श्रुतिः
तत्तुल्या सातयति सुखयतीति सातृभगवान्सातेः सौत्रस्यरणं तस्यकिपिरूपम् सविषयतयास्या अस्तीतिसात्वती एषा संहिताप्रवृत्ता ॥ ७ ॥
स्थायिनो यायिनासंवादोदुर्घटइत्यभिप्रायेणाह । सइति गोदोहनमात्रम् यावताकालेनगौर्दुह्यते तावन्तकालम् तीर्थीकुर्वन्पवित्री-
कुर्वन् ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

एक समय मे श्री शुकदेव जी नग्नही आगे चले जातेथे पीछे से वेदव्यास जी वस्त्र पहर कर जाते थे तब किसी सरोवर मे देव
स्त्री नग्न स्नान करती थीं शुकदेव जीको देख कर उन्होंने ने वस्त्र नहीं पहरे व्यास जीको देखकर लज्जा से बस्त्र पहरे वह आश्चर्यदेख
कर व्यासजीने जब पूछा तबउन स्त्रियों ने कहा कि आपको स्त्री पुरुष का भेद ज्ञानहै शुद्ध दृष्टिवाले तुम्हारे पुत्र शुकदेवजीकोनहीं है ॥ ५ ॥
ऐसे शुकदेवजी जब कुरु जांगल देश मे आये तब पुरवासियों ने उनको कैसे जाना जो पागल गूंगा विकल सरिके हस्तिनापुर
(दिल्ली) मे विचरते थे ॥ ६ ॥
परीक्षित राजर्षिका वह मुनिके साथ कैसे संवाद भया जहां कि यह सनातनी श्रुति रूपकथा भई ॥ ७ ॥
वह मुनि तो महा भाग्यवान् हैं गृहस्थों के गृह मे उनके स्थान को पवित्र करने के अर्थ गड दुहने के काल पर्यंतही-
प्रतीक्षा करते हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

श्रोतुस्तु चरितमतीवाश्वर्यम् ॥ अतः कथयेत्याह, अभिमन्युसुतं सूत इति पञ्चभिः गृणीहि कथय ॥ ९ ॥
सम्राट् चक्रवर्त्ती । वेति वितर्के । कस्य वा हेतोः कस्मात् कारणात् । अधिराट् क्विन्तः अधिराजां श्रियं सम्पदमनादृत्य ॥ १० ॥
यस्य पादनिकेतं चरणपीठम् । ह स्फुटम् । धनान्यानीय शत्रवो नमन्ति । अङ्ग हे सूत । युवा तरुण एव । ऐषत ऐच्छत् । अत्रार्थ-
मात्मनेपदम् । असुभिः प्राणैः सह ॥ ११ ॥
विरक्तस्य किं धनादिभिरिति चेत्तत्राह शिवायेति । लोकस्य शिवाय सुखाय भवाय समृद्धये भूतये ऐश्वर्याय च ते जीवन्ति न तु
आत्मार्थम् । एवं सति असौ राजा निर्विद्य विरज्यापि परेषामाश्रयं कलेवरं कुतो हेतोर्मुमोच नहि परोपजीवनं स्वयं त्यक्तुमुचित-
मित्यर्थः ॥ १२ ॥

दीपनी ।

(प्रायोपविष्ट इति । प्रायेण मरणपर्यन्तानशनेनेति । परन्तु अयनम् आयः प्रकृष्टः आयः प्रायो मरणं भावे वञ्चप्रत्ययः । मरणार्थ-
मुपविष्ट इत्यर्थः । इति बुधरञ्जनी) ॥ १० ॥ ११ ॥

श्रीवीरराघवः ।

अन्यच्चपृच्छति अभिमन्युसुतामिति हेसूतअभिमन्योः सुतंपरीक्षितंमहाभागवतंप्राहुः अतस्तस्यमहाश्रयंजन्मकर्माणिचनोस्माकं-
गृहणीहिकथय ॥ ९ ॥

स इति पांडवानांपांडुवंशजानांमानंप्राशस्त्यंवर्द्धयतीतिवर्द्धनंदादित्वात्कर्तारित्युः सम्राट्सार्वभौमःसपरीक्षितकस्यहेतोःकस्माद्धेतोर-
धिरादश्रियमधिराज्यसंपदमनाहत्यगंगायांप्रायोपविष्टः ॥ १० ॥

नमंतीति शत्रवः आत्मनः स्वस्यशिवायात्मनांयोगक्षेमायधनान्यानीयादायसमर्प्येत्यर्थः यस्यपरीक्षितः पादनिकेतंपादपीठंनमंति
हेत्याश्रयैसवीरः परीक्षिषुवासन्नपिदुस्त्यजांश्रियमधिरादश्रियमसुभिः प्राणैःसहोत्सृष्टुंत्यक्तुमैषतैच्छत् अहोअत्याश्रयमेतत् ॥ ११ ॥

ननुमहाभागवतंप्राहुरितित्वयैवोक्तत्वाद्भागवतानांच देहतदनुवंधिषुविरक्तेः स्वाभाविकत्वाच्चनेदमाश्रयमित्यतआह शिवायेतियद्यपि
भागवताविरक्तास्तथापिउत्तमश्लोकोभगवानेवपरमयनंप्राप्यः प्रापकआधारश्रयेषांतेजनाभागवतानात्माथजीवन्तिकेतुलोकस्यशिवायमंग-
लायभूतयेश्रियैभवायतस्याउत्तरोत्तरोदयायचजीवन्ति एवंपराश्रयंपरैर्लोकैः शिवाद्यर्थमाश्रयणीयपरोपकारकमित्यर्थः कलेवरंकुतोहेतोर्नि-
विद्यहेयमत्वामुमोचतत्याज ॥ १२ ॥

श्रीविजयध्वजः

तस्यवैराग्यहेतुंपृच्छति ससम्राडिति पांडवानामभिमानवर्द्धनः ससम्राट्अप्रतिहताश्चक्रवर्तीकस्यवाहेतोरधिरादश्रियंचक्रवर्तिसंप-
दंलक्ष्मीमनाहत्यनृणवत्कृत्वा गंगायांप्रायोपविष्टोभूदित्यन्वयः ॥ १० ॥

एवंविधश्रांसंगत्यागेमहत्कारणेनभवितव्यंतत्किमित्याशंक्याह नमंतीति शत्रवःमंडलपतयःआत्मनःशिवायस्वकल्याणायधनानिचा-
नीययस्यपरीक्षितःपदयोर्निकेतंपीठाख्यस्थानंनमंतीत्यन्वयः अंगसूत सधीरःअसुभिःसहदुस्त्यजांश्रियं अधिराजसंज्ञामुत्सृष्टुंहातुंइयेष-
पेच्छदहोआश्रयमेतदतोमहताहेतुनाभवितव्यंतत्किमितिभावः ॥ ११ ॥

पुनरपितदेवपृच्छति शिवायेति येउत्तमश्लोकपरायणाजनाः तेलोकस्यशिवादिप्राप्तयेजीवन्तिनस्वार्थजीवन्तीत्यन्वयः तस्मात्पराथं
कजीवनोऽसौकस्मात्कारणात्परामुत्कृष्टांश्रियंनिर्विद्यविरज्यकलेवरंदेहमुमोचेत्यन्वयः ॥ १२ ॥

इहास्यामवस्थायां प्रश्नराशौयत्किंचित्प्रश्नरूपंपृष्टुंस्वंतत्सर्वकिंचनेत्यनुर्वरीकृत्यसम्यगाचक्ष्व कुतः छांदसाद्वेदविषयादन्यत्रपुराणा-
दौवाचांविषयेह्यातंनिष्णातंमन्यइतियस्मात्तस्मादित्यन्वयः ॥ १३ ॥

सुबोधिनी

श्रोतुः प्रश्नमाह चतुर्भिः । अभिमन्युसुतामिति । “पितृनाम्ना महत्त्वं हि मातृनाम्नातुहीनता । इति सर्वत्र बोद्धव्यंश्रीमद्भागवतेऽपि च”
अभितः परितो (सर्वतो) मन्युर्यस्य नत्वंतः क्षत्रियस्य चायं धर्मः । अंतः क्रोधाभावाच्च वैष्णवः । सूतेति संबोधनं वृत्तांतपरिज्ञानाय ।
लोकवृत्तपरित्यागेन भगवदेकपरायणो महाभागवतः । “ विसृजति हृदयं न यस्येति ” वा प्राहुरिति सर्वलोकप्रसिद्धः । पूर्वमेव तादृ-
शस्य भागवतेन यो विशेषस्तत्परिज्ञानाय पूर्वं विशेषं पृच्छन्ति । तस्य जन्मेति महदाश्रयं यत्र मृतस्य गर्भात्पतितस्य पुनर्जीवनमिति
भारतादिष्वेवमेव कथा कलिनिग्रहादीनि कर्माणि ॥ ९ ॥

वैष्णवस्य प्रायोऽनुचित इत्यभिप्रायेणाह । स इति । परीक्षिति लौकिकोऽप्युत्कर्षोऽस्ति । सम्राट् चक्रवर्ती । पांडूनामपि मानं
वर्द्धयति । पांडवप्रतिष्ठया नास्य प्रतिष्ठा किंतु विपरीतेत्यर्थः । गंगयैव च सर्वपुरुषार्थसिद्धिः किं गंगायां प्रायोपवेशनेन । पराजयस्त्वसं-
भावित एव यतः अधिका राज्ञामपि श्रीर्गृहे यस्य वर्त्तते तामप्यनाहत्य । एवं लोकवैष्णवाभ्यां प्रायोऽनुचितः ॥ १० ॥

किंच लज्जा तु सर्वतो महती । विशेषतः स्त्रेषु तत्कथं राज्ञां मध्ये प्रायोपवेशनमित्यभिप्रायेणाह । नमंतीति । पादयोर्निकेतं पादपीठं
पादुके वा । सर्वत्र देशेष्वस्य सिंहासने गत्वा स्वापराधमार्जनार्थं धनानि आनीय हेत्याश्रयं शत्रवोऽपि नमंति । आत्मनः शिवायेति ।
देशस्तु पूर्वमेवापहतः स्वयं च संकटे पतिताः पुनः स्वदेशप्राप्त्यर्थं धनानि प्रयच्छन्तीत्यर्थः । असमर्थस्तस्य पुरुषार्थो न भवतीति न मंत-
व्यम् यतो वीरः । वीररसस्य विद्यमानत्वात् । वीरस्य हि प्रायोपवेशेन मरणं लज्जाकरं भवति । किंच धनाद्यर्थं प्रायश्चित्तार्थं वा लोके
प्रायोपवेशनं सिद्धं तत्सार्वभौमश्रियास्त्यागविषयत्वात् धनार्थं न भवति । तदर्थत्वे च कथं श्रियं त्यक्तवानिति । तत्रापि प्राणैः सह को
वा भोक्षयति । लोके हि प्राणापेक्षयाऽपि धनं दुस्त्यजम् तस्करादिषु निर्णयात् । तत्रापि यूनाः इच्छामात्रमपि दुर्लभं किं पुनः करणं ।
स्त्यवार्त्तायामहोइत्याश्रयम् ॥ ११ ॥

प्रायश्चित्तादिना तु परलोकसाधनार्थं वैष्णवस्य प्रायोपवेशनं न भवति किंतु जीवनमेवेत्याह । शिवायेति । प्रमादान्महापातकसंबंधे
ऽपि वैष्णवस्य न देहत्याग उचितः । तेषांस्वतः सेवासामर्थ्याभावेऽपि तान् दृष्ट्वा लोकानां करणं संभवति अतस्तेषां जीवनमेव सर्वेषां-
शिवाय भवति । शिवं शांतं सुखं भवः उद्भवः लोके पुत्रपौत्राद्यभिवृद्धिः । “अमोघवीर्या हि नृपा” इति वाक्यात् । भूतये ऐश्वर्याय ।
अणिमाद्यैश्वर्यं भगवत्सेवायां प्रासंगिकं “महापुरुषपूजाया” इति वचनात् । अतः सर्वेषां पुरुषार्थसाधकस्य देहस्य त्यागोऽनुचितः ।
निर्वेदेन देहादिपरित्यागोभूतहितार्थः । “अभयमभयं भूतेभ्यः” इतिवचनात् । तच्च वैष्णवानां विपरीतमित्यभिप्रायेणाह । पराश्रयं निर्वि-
द्येति । निर्वेदहेतुरेव परित्यक्तव्यो न तु कलेवरम् । कस्यचिदेवहि धर्मस्य हेतुत्वं कले च अव्यक्तमधुरे वरमिति नामनिरुक्त्या अव्यक्त-
रसाविर्भावे हेतुरितिप्रतिभाति । स च भक्तिरसः अन्यस्य लोकवेदयोः प्रसिद्धत्वात् । अतो भक्तिरसाभिर्भावनं शरीरं
कथं त्यक्तवानित्यर्थः ॥ १२ ॥

तत्सर्व्वेनः समाचक्षु पृष्टोयदिह किञ्चन ।

मन्ये त्वां विषये वाचां स्नातमन्यत्र छान्दसात् ॥ १३ ॥

द्वापरे समनुप्राप्ते तृतीयेयुगपर्य्यये ।

जातः पराशराद्योगी वासव्यां कलया हरेः ॥ १४ ॥

स कदाचित् सरस्वत्या उपस्पृश्य जलं शुचि ।

विविक्त एक आसीन उदिते रविमण्डले ॥ १५ ॥

परावरज्ञः स ऋषिः कालेनाव्यक्तं रहसा ।

युगधर्मव्यतिकरं प्राप्तं भुवि युगे युगे ॥ १६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

गृणीहि कथय ॥ ९ ॥ अधिकृत्य राजन्तीत्यधिराजो युधिष्ठिराद्यास्तेषामपि श्रियं प्राप्तामनाहत्य ॥ १० ॥

पादनिकेतं पादपीठम् । ह स्फुटम् युवा न तु वृद्धः । ऐषत ऐच्छत् । असुभिः प्राणैरपि सह ॥ ११ ॥

लोकस्य शिवाय मङ्गलाय । तदेव द्विधाभूतं विवृणोति । भवाय भवः संसारस्तन्निवृत्त्यै मशकाय घूम इतिवत् । यश्चा भवं संहर्तुं क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना चतुर्थी । भूतये सम्पत्त्यै । पराश्रयं परेषामुपकारि । न हि परोपजीव्यम् वस्तु निर्विघ्नापि त्यक्तुमुचितमिति भावः ॥ १२ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

नोस्माकम् गृणीहिकथय ॥ ९ ॥ सम्राट् । सार्वभौमः गंगायांकस्मात्प्रायोपविष्टः ॥ १० ॥

युवैवतरुणपवकथंकस्मात्असुभिः प्राणैः सहश्रियम् उत्सृष्टुम् ऐषतऐच्छत् ॥ ११ ॥

शिवाय कल्याणाय भूतये ऐश्वर्याय भवाय ऐश्वर्यस्योत्तरोत्तरोदयाय ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

हे सूतजी अभिमन्यु के पुत्र परीक्षितजी कों महात्मा लोक भागवतों में उत्तम कहते हैं उनके महाआश्चर्य रूप जन्म तथा कर्मों को हमसे कथन करो ॥ ९ ॥

पांडवों के मानके बढ़ानेवाले वह संपूर्ण पृथिवी के राजा किस कारण से राजा धिराज लक्ष्मी कों अनादर करके गंगाजी के किनारे मरण पर्यंत उपवासव्रत कों धारण किये ॥ १० ॥

जिनके चरण पादुका को शत्रुलोक भी अपने कल्याण के वास्ते धनों कों लाकर नमस्कार करते हैं वह वीरराजा युवा होकर हैं सूत अत्यंत दुस्वयज लक्ष्मी को प्राणों के सहित कैसे छोड़ने कों इच्छा किया अहो आश्चर्य है ॥ ११ ॥

जो भगवान के आश्रित पुरुष हैं वे तो लोकके सुख के लिये समृद्धिके लिये ऐश्वर्यकेलिये जीते हैं अपने लिये नहीं ऐसे परोपकारी शरीरकों विरक्त होकर क्यों त्याग किया ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

यत् किञ्चन पृष्टोऽसि तत् सर्व्वे नोऽस्मभ्यं समाचक्षु । यद्यस्मात् वाचां विषये गिरां गोचरे अर्थे स्नातं पारङ्गतं त्वां मन्ये छान्दसादन्यत्र वैदिकाद्वयतिरेकेण अत्रैव शिक्तत्वात् ॥ १३ ॥

कस्मिन् युगे इत्यादिप्रश्नानां व्यासजन्मकथनपूर्व्वकमुत्तरमाह द्वापरे समनुप्राप्ते इति । कदेत्यपेक्षायामाह तृतीये युगस्य पर्य्यये पारिवर्त्ते । वासव्यां उपरिचरस्य वसोर्वीर्याज्जातायां सत्यवत्यां योगी ज्ञानी व्यासो जातः ॥ १४ ॥

जलमुपस्पृश्य जले स्नानादिकं कृत्वेत्यर्थः । आसीनो बभूवेति शेषः । विविक्ते देशे इत्यादि चित्तेकाग्र्यार्थमुक्तम् । अनन्तरं वदिकाश्रमम् स्थानं सूचितम् ॥ १५ ॥

तत्र च स ऋषिर्युगधर्मव्यतिकरादिकं वीक्ष्य सर्व्ववर्णाश्रमाणां यद्धितं तत् दध्याविति तृतीयेणान्वयः । परावरज्ञः अतीतानागतवित् । अव्यक्तं रहोवेगो यस्य तेन कालेन युगधर्माणां व्यतिकरं सङ्करं प्राप्तम् वीक्ष्य । तथा भुवि युगे युगे ॥ १६ ॥

दीपनी ।

(तृतीय इति । तृतीयत्वं कलिमादाय वैपरीत्येन गणनया त्रेतायुगावसाने इत्यर्थः । इति व्याख्यालेशः ।) परिवर्त्तं समाप्तिकाले सन्धावित्यर्थः । इति बुधरञ्जनी ॥ १४—२१ ॥

श्रीवीरराघवः

प्रश्नमुपसंहरतितदिति नोस्माभिः पृष्टस्त्वं तदेतत्पृष्टं सर्वस्य गाचक्ष्वाख्याहि यदपि किंचना पृष्टमास्ति तदपि समाचक्ष्व यदसी-
ति पाठेयद्यस्मात्पृष्टस्त्वं ततः पृष्टं तदेतत्सर्वमन्यदपि किंचित् समाचक्ष्व त्वामन्यत्र छांदसाद्वेदवाक्यं विनावाचामिति हास पुराणादि-
रूपाणां विषये स्नातं पारंगतमधिकृतं त्वामन्ये वेदवाक्यव्यतिरिक्तेति हासपुराणादि श्रवणे त्वामेवाधिकारिणं व्यासानुग्रहात्तरोमहर्षणसुतं-
मन्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥

एवमापृष्टः सूतः कस्मिन् युगे प्रवृत्तेयमित्यादि प्रश्नान् प्रतिविवक्षुस्तव तदुपोद्धातरूपं जन्मप्रभृत्येतत्पुराणोद्योगावधिकं श्रीव्यासचरित्रं
तदनुप्रयुक्तं श्रीनारदवृत्तांतं चाहं ह्यपरइत्यादिनायावत्षष्ठाध्यायसमाप्ति द्वापरे युगे समनुप्राप्ते तत्रापि तृतीयेऽस्य युगस्य पर्यायेऽवसाने पराश-
राद्वेषेर्वासव्यामुपरिचरवसुवीर्यजातायां सत्यवत्यां हरेः कलयांशेन योगीश्रीव्यासो जातः जज्ञे ॥ १४ ॥

सव्यासः कदाचित् सरस्वत्यां नद्यां शुचिपवित्रं जलमुपस्पृश्या चम्येदं नित्यकर्मोपलक्षणं रविमण्डलेऽदिते सति एकोऽसहायः विविक्ते निर्जने-
देशे आसीन उपविवेश ॥ १५ ॥

ऋषिर्निखिलनिगमद्रष्टा परावरज्ञः प्रकृतिपुरुषेश्वररूपोत्कृष्टा पुरुष्टतत्त्वयाथात्म्यदर्शी सव्यासः अव्यक्तरंहः वेगो यस्य तेन दुर्निरीक्ष्यवेगेन
कालेन हेतुना भुवि भूलोके प्राप्तिर्युगं प्राप्तिं धर्मव्यतिकरं धर्मव्यत्यासं कृतादियुगक्रमेण प्राप्तिं धर्मस्य वृद्धिहासादिकमित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

कस्मिन् युगे इति प्रश्नं परिहरति द्वापरइति कृतयुगापेक्षया तृतीये द्वापरे युगे पर्यवसाने समनुप्राप्ते सति हरेः कलयांशेन पराशरात्पराकृतः
शरोर्हि सायेन सतथोक्तः तस्माद्वासव्यां वसोरुपरिचरस्य पुत्र्यां सत्यवत्यां योगी नित्यज्ञानी नाम्ना व्यासो जातोऽवतीर्णोऽतो द्वापरे युगपर्यवसाने
भागवतप्रवृत्तिरिति भावः ॥ १३ ॥

अवतारप्रयोजनमाह सकदाचिदिति सव्यासो भगवान् शुचिः शुद्धः कदाचित् सरस्वत्यां नद्यां जलमुपस्पृश्या चम्येदं नित्यकर्मोपलक्षणं रविमण्डलेऽदिते सति तत्तदेव विविक्ते एकांते स्वाश्रम एवासीन एकाकी ॥ १५ ॥

परावरज्ञः कालत्रयज्ञानी सः सर्वतः सारः सर्वोत्तमः ऋषिकुलावतीर्णः परावरज्ञत्वे हेतुर्वा त्रिकालदर्शित्वाद्वा अव्यक्तरंहसा अनभिव्यक्त-
वेगेन भुवियुगे युगे प्राप्तिं युगधर्मव्यतिकरं युगधर्मसांकर्यम् ॥ १६ ॥

तथा तत्कृतं कालकृतं भौतिकानां भूतकार्याणां भावानां पदार्थानां शक्तिहासं चातएव जनांश्चाश्रद्धानां तात्पर्यशून्यानिःसत्त्वाच्चिरुत्साहा
नृदुष्टामेधायेषां तदुर्मैधास्तान्धारणाशक्तिशून्यान्वा एधशब्दवदयमप्यकारांतः ह्रासितायुषः अल्पायुषः ॥ १७ ॥

क्रमसंदर्भः ।

छान्दसादिति वेदपुराणयोर्ब्राह्मणपरिव्राजकवद्भेदाभेदव्यवस्थयोक्तम् । माध्यन्दिनश्रुतौ च वेदपुराणेति हासानामपौरुषेयत्वेनाभेद-
निर्देशः कृतः । यथा “एवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यहं वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद इति हासः पुराणं विद्या
उपनिषद्” इत्यादिना । ब्रह्मयज्ञाध्ययनेऽपि विनियोगो दृश्यतेऽमीषाम् । यद्ब्राह्मणानीति हासपुराणानीति । अनेन च प्रणवादिमयं छन्दः
सर्वर्णं यद्वाक्यमत्रास्ति तत्रापि तस्याधिकारित्वं दर्शितम् । किन्त्वत्र कश्चिदुच्चारो भेदको गम्यः । यः खलु स्वरप्लुतादिवैशिष्ट्यमयो
वैदिकस्तदभावात् । न चैवं सूताधिकारात् पुराणादीनां न्यूनत्वमाशङ्क्यम् । सकलनिगमवल्लीसत्फले श्रीभगवन्नाम्नि सर्वेषामधि-
कारात् सर्वव्यज्ञाद्यधिकश्रीभगवद्भक्त्यन्तरवत् । श्रीभागवते तु आत्मारामशिरोमणेः श्रीशुकस्यापि सर्वस्ववदावेशात् ॥ १३ ॥

युगस्य तस्य द्वापराख्यस्य तृतीये पर्याये युगत्रयमन्यदतिक्रम्यातिक्रम्य वैवस्वतमन्वन्तरादितस्तृतीय आगमने सतीत्यर्थः “पर्ययोऽति-
क्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्यय” इत्यमरः ॥ १४ ॥

स इत्यस्य टीकायां वदरिकाश्रमस्थानं सूचितमिति सरस्वत्यास्तत्र श्रवणात् । शम्याप्राश इत्येव तु तस्य नाम वक्ष्यते ॥ १५ ॥
परावरज्ञ इति त्रिक्रमः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

सुबोधिनी ।

एवं प्रश्नचतुष्टयमुक्त्वोपसंहरति । तत्सर्वमिति । उत्तरोत्तरप्रश्नेऽपि पूर्वस्य न दीर्घत्वम् । तदाह । सर्वमिति । ननु भागवतार्थेऽ-
स्माकं परिचयः नान्यत्रेति न वक्तव्यमित्याह । मन्य इति । अत्रैव शिकत्वाद्भेदे परं न परिचयः । तदाह । अन्यत्र छांदसादिति ॥ १३ ॥

सुबोधिनी ।

प्रथमप्रश्नस्य स्कंधान्तरेषु च तृतीयचतुर्थयोरुत्तमप्रकरणे अतो हेतुभूतत्वात् द्वितीय प्रश्नस्योत्तरमाह । द्वापर इति । भागवतनिर्माणार्थमेव मुख्यतया तस्यावतार इति प्रथमं जन्माह ब्रह्मकल्पस्य प्रथममन्वन्तरस्य तृतीययुगपर्यावृत्तौ व्यासस्य जन्म । प्रथमं युगपर्यायो-
ज्ञानस्य ससाधनस्य कालः । द्वितीयः कर्मणः । तृतीयस्तु भक्तेः । तथापि धर्माणां बाधकत्वात् कृते वेतायां च न जन्म किंतु धर्मस्य
द्विपरतायां संदेहे सर्वेषामेव संदेहः संशब्दार्थः । पराशरस्य भक्तत्वं पुराणांतरेष्वेवं सिद्धम् । मार्कण्डेयनमस्कारे वयोवृद्धवचनात् । उप-
रिचरवसोः पुत्री वासवी मत्स्यगर्भे जाताऽपि बीजधर्मयुक्तैव । अवतारप्रयोजनं योगीति योगः प्रवर्त्तनीयः । तत्रापि हरेः कलया । सर्व
दुःखदूरीकर्तुर्ज्ञानकलया । योगस्तु भक्तियोगः । ज्ञानस्य त्वंवतारादेव तस्यापि फलं भक्तिः प्रयोजनं एवं भक्तिप्रवर्त्तनार्थमेवावतार इत्युक्तं
भवति ॥ १४ ॥

तस्य प्रासंगिकमाह । स कदाचिदिति । स भक्त्यर्थमवतीर्ण एव कदाचिन्मार्गत्रय नाशे सति स्वस्यापि ज्ञानविस्मरणे सरस्वत्याः
शुचि जलमुपस्पृश्य तेन प्रबुद्धसर्वज्ञः पापपराजितमिव न भवतीत्याह । शुचीति अनेन ज्ञानकलायां धर्मांशा एवाभिव्यक्ताः ततः स्वा-
वतारप्रयोजनं विचारयन् सर्वेषां हितार्थं धर्ममपश्यदित्याह । विविक्तइत्यारभ्य कृपया मुनिना कृतमित्यंतम् । विविक्ते एकांते मनःस्थै-
र्यार्थमेतत् । तदा एकः आसीनः । भौतिकदैविकात्मीयदोषत्रयाभाव उक्तः । उदिते रविमंडलइति आवश्यककर्मकालाभाव उक्तः पुरण्य-
नक्षत्रस्य कालगुणानां च ज्ञापकं वा ॥ १५ ॥

परे कालादयः अवरे अस्मदादयः करिष्यमाणेऽर्थे कालादीनां प्रतिबंधकाभवं प्राणिनां तथाऽहं च ज्ञातवानित्यर्थः । एतदनन्तरं-
स ऋषिर्जातः । धर्मांशस्यैव प्रकटत्वात् । कालो हि महानधिकारी भगवतः सर्वकर्ता सर्वनियंता च । एवं सति व्यर्थः प्रयासोऽन्येषामिति
कालनियंतुर्भगवतोऽवतार इति ज्ञापयितुं कालकृतमुपद्रवं प्रथमत आह । कालेनाव्यक्तेनाक्षरेण रंहो वेगो यस्येति अव्यक्ते वा प्रकृतौ
रंहो वेगो यस्येति प्रकृतिप्रभृतीनां कालाधीनत्वमुक्तं अक्षरसंमतिर्वा । अव्यक्तो रंहो यस्येति वेति प्रतिक्रियाऽकरणार्थं हेतुरुक्तः । एतावता
भगवद्व्यतिरिक्ताः तदधीनास्तदनुगुणावेति निरूपितं । फलितमाह । युगधर्मेति । चतुर्युगानां धर्माः तपोयज्ञस्वाध्यायदानादयः तेषां व्यति-
करो नाशः । अनधिकारिषु वा प्रवृत्तिः । सच व्यतिकरो नाकस्मिकः किंतु नियतः भुव्येव न स्वर्गे नाकस्मिकं किंतु
युगे युगे प्राप्तम् ॥ १६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

ज्ञातं पारंगं वक्तुमतिसमर्थमित्यर्थः । छान्दसात् वैदिकाद्वाक्यादन्यत्र तत्रानधिकारादित्यर्थः । न चैवं सूताधिकाराद्वेदेभ्योऽस्य
शास्त्रस्य न्यूनत्वमाशङ्क्यं सकलनिगमवल्लीसत्फलं श्रीभगवन्नाम्नि सर्वेषामधिकारात् । निगमकल्पतरोः फलमित्यखिलश्रुतिसारमि-
त्यत्रैवोक्तेः ॥ १३ ॥

कस्मिन् युग इत्यादि प्रश्नानामुत्तरं वक्तुं व्यासजन्मकर्माण्यपि संक्षेपेणाह द्वापर इति । युगानां सत्यादीनां बहूनां पर्यायोऽतिक्रमो-
यत्र तस्मिन् । “पर्यायोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्यय” इत्यमरः । बहुयुगादिक्रमे यद्वापरं तस्मिन् । तच्च कृष्णावतारसम्बन्धेव ज्ञेयम् ।
तदवतारश्च वैवस्वतमन्वन्तर्यामिष्टावर्षातितामे द्वापरे व्याख्यास्यते । कीदृशे तृतीये सन्ध्यारूपयुगरूपसन्ध्यांशरूपाणीति सर्वयु-
गानि त्रिरूपाणि भवन्त्यतस्तृतीये सन्ध्यांशरूपे । वासव्याम् उपरिचरस्य वसोर्वीर्याज्जातायां सत्यवत्याम् ॥ १४ ॥

उपस्पृश्य आचम्य सर्ववर्णाश्रमाणां यद्धितं तदध्याविति चतुर्थेनान्वयः ॥ १५ ॥

परावरज्ञः अतीतानागतविज्ञः युगधर्माणां व्यतिकरं कालेन नाशम् ॥ १६ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

नोस्माभिर्यत्किंचित्प्रष्टोऽसितत्सर्वसमाचक्ष्वसर्वमाख्याहियतः छान्दसात् वैदिकवाक्यात् अन्यत्रवाचाम् इतिहासादिरूपाणाम् विषये-
प्रतिमाद्यर्थे स्नातंकृतसमाधित्वांमन्ये ॥ १३ ॥

कस्मिन् युगे प्रवृत्तेयमित्यादिप्रश्नानामुत्तरं वक्तुं तावद्व्यासजन्मादिकमाह द्वापरे इति द्वापरे “अष्टाविंशेमविंशतीत्वं द्वापरे मत्स्ययानिषु” इति
हरिवंशे सत्यवतीजन्मस्मरणान्तरत्रैव अष्टावतारानुक्त्वा “नवमो द्वापरे विष्णुरष्टाविंशे पुराभवत् वेदव्यासस्तथाजज्ञे जातु कर्णपुरस्कृत” इति
श्रीवेदव्यासजन्मस्मरणान्तरत्रैव अष्टावतारानुक्त्वा “नवमो द्वापरे विष्णुरष्टाविंशे पुराभवत् वेदव्यासस्तथाजज्ञे जातु कर्णपुरस्कृत” इति
पर्यायः द्विसहस्रदिव्यसंवत्सरात्मको द्वितीयः पर्यायः दिव्यसंवत्सरात्मकः चरमभागः तृतीयः पर्यायः संध्यांशलक्षणः सन्निहितः
कालस्तस्मिन् “पुनस्तिष्ये च संप्राप्ते कुरवो नाम भारताः भविष्यति महात्मानो राजानः प्रथिता भुवि तेषां स्वतः प्रसूतानां कुलभेदो भविष्यति-
परस्परविनाशार्थत्वा मृते द्विजसतम् तत्राप्यनेकधा वेदान् भेत्स्यसेतपसान्वितः कृष्णयुगे च संप्राप्ते कृष्णवर्णा भविष्यतीति मोक्षधर्मोक्तः ।
वासव्यां वसुकन्यायाम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

कृतज्ञता प्रकाशः ।

—):*:(—

सुविदितमस्तुविद्वद्वराणामिदं श्रीमद्भागवतमष्टटीका
समलंकृतं पूर्वं मुद्रण समये विघ्नितमपि पुनर्हस्तावलं-
नदानेन वंगदेशांतर्गत तडाश भूपति श्रीराधाविनोद सेवा
परायण श्रीराधासरस्तीरनिवासि परम भागवत राजर्षि
श्रायुक्त वनमाली राय बहादुर वर्येण १५००) मुद्राप्रदानेन
मुद्रणे प्रचलित मिति तस्य कृतज्ञतां प्रकाशयामः सराजा
भगवत्कृपया भक्त शिचरंजीवीच भूयादिति ।

प्रकाशकः संपादकः ॥

श्री नित्यस्वरूप ब्रह्मचारी ॥

(४१)

श्रीविजयध्वजः

किंहितमपश्यदितितत्राह चातुर्होत्रमिति चत्वारो होतारो होत्रध्वर्युद्रातृब्रह्माणोयस्मिस्तत्तथोक्तं दशहोत्रादिचातुर्होत्रपर्यंतैर्मन्त्रैः प्रकाशं वा अग्निष्टोमादिकं कर्म प्रजानां वैदिकीनां शुद्धं शुद्धिकरं रागादिवर्जितं वा वीक्ष्य यज्ञसंतत्यै अग्निष्टोमादियज्ञपरंपरा प्रवर्तनाय एकमविभक्तं वेदमृगादिभेदेन चतुर्विधं व्यदधादित्येकान्वयः आदिमध्यावसानेषु हरिस्मृत्या तत्पूज्यत्वेनाक्रियमाणं कर्म प्रजानां ज्ञानद्वारा शुद्धिकरमपश्यदिति भावः ॥ १९ ॥

कथं विभक्ता इति तत्राह ऋगिति वेदव्यासेन मूलवेदसमुद्रात् ऋग्यजुःसामाथर्वाख्याश्चत्वारो वेदाः उद्धृताः न तु कृताः तदर्थं ज्ञानाय कृतम् इति हासपुराणं च वेदार्थावेदकत्वात् पंचमो वेद इत्युच्यते पंचमो वेद इत्युक्ते इति हासादीनां शब्दतोरचनं न त्वर्थतः तस्य नित्यत्वादि तद्विज्ञातव्यम् १९

तत्र तेषां वेदानां मध्ये ऋग्वेदप्रवर्तकः पैलोभूदिति प्रत्येकमन्वयः जैमिनस्यापत्यं जैमिनिः सामगायतिशिष्ये पुगमयति प्रवर्तयतीति वा सामगः कविः सूक्ष्मज्ञानी ततो जैमिनेरनंतरमेकः प्रधानः वैशंपायन एव यजुर्वेदानां निष्णातः प्रवर्तकतयेति शेषः एव शब्देन सूर्यादन्यः प्रतिषिध्यते न तु सूर्यस्तथा सति वक्ष्यमाणविरोधात् ॥ २० ॥

क्रमसंदर्भः ।

इतिहासेति । तथा च साम्नि कौथुमीयशाखायां छान्दोग्योपनिषदि ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमिति हासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदमित्यादि । अन्यत्र च वेदानध्यापयामास महाभारतपञ्चमानिति । अन्यथा पञ्चमत्वं नावकल्पेत समजातीयत्वात्संख्यायाः ॥ तृतीयस्कन्धे च वक्ष्यते ॥ “इति हासपुराणानि पंचमं वेदमिष्वरः सर्वेभ्य एव वक्त्रेभ्यः समृजे सर्वदर्शन” इति पञ्चमत्वे कारणं वायुपुराणे सूतवाक्यम्—एक आसीदयजुर्वेदस्तं चतुर्धा व्यकल्पयत् । चातुर्होत्रमभूत्तस्मिन् तेन यज्ञमकल्पयत् ॥ आध्वर्यवं यजुर्भिस्तु ऋग्भिर्होत्रं तथैव च । उद्गात्रं सामभिश्चैव ब्रह्मत्वं चाप्यथर्वभिः ॥ आख्यानांश्चाप्युपाख्यानां गार्गाभिर्द्विजसत्तमाः पुराणसंहितां चक्रे पुराणार्थविशारदः । यच्छिष्टन्तु यजुर्वेद इति शास्त्रार्थनिर्णयः ॥ इति । स्कान्दमाश्रेयमित्यादिसमाख्यास्तु प्रवचननिबन्धनाः काठकादिवत् ॥ २० ॥

सुबोधिनी ।

कालेन धर्मनाशमुक्त्वा पदार्थनाशमप्याह । भौतिकानामिति । भौतिकानामस्मदादीनां चकाराद्भूतानां शक्तिः । स्वाध्यायादीनां कृषिवृष्ट्यादीनां वा तत्कृतम् । कालकृतं कर्तृदोषानाह । अश्रद्धधानानिति । सर्वत्र श्रद्धारहितान् । सर्वं बलं विवेको वा । दुर्मेधान् बुद्धिरहितान् । चित्तमनोबुद्धिनाश उक्ताः । अंतःकरणेष्वहंकार एव पुष्ट इत्यर्थः अतएव आयुषोऽप्यपचय इत्याह ॥ १७

कर्मणा हि भाग्यमुत्पद्यते तत्कालादीनां शुद्धितारतम्येन महाभाग्यजनकत्वं द्वापरादौ तु षण्णां दुष्टत्वात् दुर्भाग्यत्वम् । एतत्सर्वं न तर्कितम् किं त्वार्षज्ञानेन प्रमितं तथा सत्युपायज्ञानं भवतीत्यर्थः । पाखंडधर्माः स्वतएवोत्पद्यन्ते इति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह । सर्ववर्णाश्रमाणां मिति । चकारात् अवांतरदेशादिधर्माः । अनेन वर्णाश्रमदेशव्यतिरिक्ताः धर्माः पाखंडा इति निरुतितम् । तेषामपाखंडानामिदं दध्यौ । सत्यसंकल्पात् हितं स्फुरतीत्यत आह । अमोघहगिति ॥ १८ ॥

यज्ञ एव सर्ववर्णाश्रमहितकर इत्याह । आर्षज्ञानत्वान्न युक्तिरपेक्षते । युक्तिस्तु आधिदैविकः कालो वा भौतिककालकृतदोषदूरीकरणसमर्थः । अथवा कालनियामको विष्णुः । तदुभयात्मकत्वाद्यज्ञस्य स च श्रौतो विष्णुः प्रमाणांतराच्च वेदो बालिष्ठः सर्ववेदैकवाक्यतां वक्तुं तस्य स्वरूपमाह । चत्वारो होतारो यत्रेति । ते गणनायका होतृशब्देनोच्यन्ते । अध्वर्युप्रभृतयः अथवा दश होता चतुर्होता पंचहोता षड्होता सप्तहोतेति चतुर्होतारः ते अग्निहोत्रादीनां मूलमिति । चातुर्होत्रमग्निहोत्रादिपंचकं यत्कर्म कर्मेति नामधेयम् । तद्धि ससाधनं नित्यमिति कालास्पर्शाच्छुद्धं । प्रकर्षेण जातानां । तत्र वेदः प्रमाणमित्याह । वैदिकमिति । तेषां यज्ञानां विस्तारार्थं वेदं चतुर्धा कृतवानित्याह । व्यदधादिति । अकृशरतया निरूपणात् बुद्धिसौकर्येण यज्ञसंततिः अभिन्नेष्वंशभेदव्यवस्थया वा ॥ १९ ॥

तान् भेदानाह । ऋग्यजुःसामाथर्वाख्या इति । ऋग्वेदेन होता करोति यजुर्वेदेनाध्वर्युः सामवेदेनोद्गाता चतुर्थेन ब्रह्मा । तत्तत्कर्मप्रतिपादकानां मंत्राणां ब्राह्मणानां च खंडा उद्धृता वेदशब्दवाच्या जाताः तेषामपेक्षितधर्मप्रतिपादकः पंचमो वेदः इति हासपुराणाख्यः ॥ २० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

भौतिकानां भावानां शरीरादीनां । तत्कृतं कालकृतम् । निःसत्त्वान् रजस्तमौमयान् ॥ १७ ॥ १८ ॥
ततश्च ज्ञानयोगभक्त्ययोग्यानां सर्वत्र सामं ब्रह्मज्ञानं कर्मैव शुद्धं शुद्धिकरम् । कीदृशं होता उद्गाता अध्वर्युर्ब्रह्मेति चत्वारोऽपि होतारस्तन्निमित्तं चातुर्होत्रम् । यज्ञानां सन्तत्यै अविच्छेदाय ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

तत्रर्वेदधरः पैलः सामगो जैमिनिःकविः ।

वैशम्पायन एवैको निष्णातो यजुषामुत ॥ २१ ॥

अथर्वीगिरासामासीत् सुमन्तुर्दारुणोमुनिः ।

इतिहासपुराणानां पिता मे रोमहर्षणः ॥ २२ ॥

त एत ऋषयो वेदं स्वं स्वं व्यस्यन्ननेकधा ।

शिष्यैः प्रशिष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदास्तेशाखिनोऽभवन् ॥ २३ ॥

त एव वेदा दुर्मेधैर्धार्यन्ते पुरुषैर्यथा ।

एवञ्चकार भगवान् व्यासः कृष्णवत्सलः ॥ २४ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्ववर्णाश्रमाणां यद्विदितं तद्व्योक्तम् । तत्र त्रैवर्णिकहिताचरणमाह चातुर्होत्रमिति । प्रजानां त्रैवर्णिकानां संवधि वैदिकम् । चातुर्होत्रम् । चातुर्होतृसंज्ञकाः “चितिस्तु क्वचित्माज्यमित्यादयो भन्नास्तत्पूर्वकम् अग्निहोत्रादिसोमांतम् प्रवृत्तं कर्म वीक्ष्य आलोच्य यज्ञसंतत्यै यज्ञानामविच्छेदाय । “यो वै वेदांश्च प्रहिणोतीति श्रुतेः । अनादिसिद्धा एव सर्ववेदाः पूर्वमिश्रिताः आसन् । तमेकं सर्वसमुदायभूतं वेदं चतुर्विधं व्यदधात् व्यभाक्षीत् ॥ १९ ॥

चातुर्विध्यमाह । ऋगिति त्रैवर्णिकानामन्येषां च हिताय । इतिहासः पुराणानि च उद्धृतानि । तेषां समुदायः पञ्चमो वेद इत्युच्यते । तत्रायं विवेकः महाभारतः प्राचीन एव कालविप्लुतः “सूर्याचद्रमसौ धातायथा पूर्वमकल्पयदिति वदुद्धृतः । एवं पुराणान्यपीतिसंक्षेपः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

और उसी कालका किया हुआ शरीरादिकों का भूतों का शक्ति ह्रासकों देखकर विना श्रद्धा वाले विना धैर्य वाले दुर्बुद्धि अल्पायु वाले ॥ १७ ॥

दुर्भाग्य वाले मनुष्यों को दिव्य चक्षुसे देखकर दिव्यदृष्टि वाले मुनि सर्व वर्ण आश्रमों के हितका चिन्ता करते भये ॥ १८ ॥

प्रजाओं के लिये चतुर्होत्र वैदिक कर्मकों सुंदर जानकर यज्ञों के विस्तार के वास्ते एक वेदकों चार प्रकार से विधान किये ॥ १९ ॥

ऋक् यजुर साम अथर्व नामक चार वेद उद्धार किये इतिहास और पुराण यह पंचम वेद कहा जाता है ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामी ।

निष्णातः पारम् गतः ॥ २१ ॥

दारुणः अथर्वोक्ताभिचारादि प्रवृत्तेः ॥ २२ ॥

शाखाविभागमाह त एत इति । व्यस्यन् विभक्तवन्तः ॥ २३ ॥

वेदविभागप्रयोजनमाह त इति । ये पूर्वमतिमेधाविभिर्धार्यन्ते त एव ॥ २४ ॥

दीपनी ।

(अथर्वीगिरिसामित्यस्यार्थः अथर्वणामिति । निष्णात इति पूर्वज्ञानवयः । अथर्ववेदोक्तमन्त्रेषु निष्णात आसीदित्यर्थः । गङ्गाधरभूधर इत्यादिवदत्र कर्मणाः शेषत्वविवक्षायां षष्ठीति विवेकः ॥) दारुणः अयानक इत्यर्थः (इतिहासपुराणानामिति । अत्रापि पूर्ववत् निष्णात इत्यनुषजनीयः । ननु अध्येतव्यं न चान्येन ब्राह्मणं क्षत्रियं विनेत्यादिपुराणवचनात् कथं सूतस्याध्यापनाधिकारः पाठकत्वेनाधिकारो वेति चेन्मैवं तस्य भगवदवतारविशेषत्वात् । तथाहि कूर्मपुराणीयत्रयोदशाध्यायवचनानि—वेणुपुत्रस्य वितते पुरा पैतामहे मखे सूतः पौराणिको जज्ञे मायारूपः स्वयं हरिः ॥ प्रवृत्ता सर्वशास्त्राणां धर्मज्ञो गुणवत्सलः । तं मां वित्तं मुनिश्रेष्ठाः पूर्वोद्भूतं सनातनम् । एतस्मिन्नन्तरे व्यासः कृष्णद्वैपायनः स्वयम् । श्रावयामास सम्प्रीत्या पुराणं पुरुषोत्तमः ॥ मदनव्ये च ये सुसाः सम्भूता वेदवर्जिताः । तेषां पुराणवक्तृत्वम् वृत्तिरासीदज्ञाया इत्यादीनि ।) ॥ २२—३३ ॥

श्रीवीरराघवः ।

तत्र ऋगादीनां मध्ये ऋग्वेदधरः पैलः अध्ययनपूर्वकमृग्वेदं पैलो मुनिर्दधारेत्यर्थः कविर्विद्वान्जैमिनिस्तु सामगः अध्ययनपूर्वकमृगाध-
राणो सामानिजगावित्यर्थः वैशंपायन एक एव ऋषिर्यजुषां निष्णातः पारंगतः मतः स्मृतः अवांतरमेदा- मिप्रायेण यजुषामित्युक्तम् ॥ २१ ॥

एवमथर्वीगिरसामित्यत्रापितेषां निष्णातः दुरुणोपत्यदारुणः सुमंतुर्नाम मुनिरासीत् अथर्वाख्यानां गिरांसितेषां मितिहासानां पुराणानां च
निष्णातस्तमेव मसूतस्य पितालोमहर्षणः ॥ २२ ॥

सर्व एवैते भगवतो व्यासस्यानुग्रहादेव निष्णाता बभूवुरित्यर्थो द्रष्टव्यम् ततस्तपते पैलादयः स्वं स्वं वेदं शिष्यैः प्रशिष्यैः शिष्याणामपिशि-
ष्यैस्तेषामपिशिष्यैश्च शिष्यादिद्वारेत्यर्थः अनेकधा व्यस्यन् व्यभांश्चुरित्यर्थः ततस्ते वेदाः शाखिनोऽभवन् व्यस्तशाखा अभवंस्तत्र ऋग्वेद एक
विंशतिशाखाभेदं प्राप्तः यजुर्वेदस्तु एकाशतधा सामवेदस्तु सहस्रधा आथर्वणस्तु नवधेति विवेकः ॥ २३ ॥

किमर्थमेवमात्मना शिष्यादिमुखेन च व्यभांक्षीदित्यपेक्षायां प्रयोजनं दर्शयन् व्यासनामनिर्वक्तित इति दुर्मेधैरल्पप्रज्ञैः पुरुषैस्तपते वेदायथा
धार्यते यथासंनिवेशितेषु धार्यते एवं तथा चकार भगवान् श्रीव्यासस्तत्र हेतुः कृपणोऽबुवत्सलः वात्सल्ययुक्तः यतो वेदान् व्यस्यत् व्यभांक्षीदत् एव
व्यास इति प्रसिद्धो बभूवेति भावः ॥ २४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

वारुणो वरुणपुत्रः सुमंतुर्नाम मुनिरथर्वीगिरसाम् अथर्ववेदानां प्रवर्तक आसीत् मेपितारोमहर्षणः इतिहासपुराणानां प्रवर्तकः ॥ २१ ॥
भगवदाज्ञाप्रवर्तकं चतुर्णां वेदानां शाखोपशाखाभेदेन ऋषिकृतविभागमाह तपेति तप एव पैलादयः ऋषयः स्वं स्वं वेदमनेकधा व्यस्यन् व्यम-
जश्चित्यन्वयः ते वेदाः शिष्यप्रशिष्यादिभिः शाखिनः तन्नाम पूर्वशाखावंतो भवन् नित्यन्वयः ॥ २२ ॥

व्यासनामनिर्वचनायाह तपेति दुर्मेधैः अल्पप्रज्ञैः पुरुषैः तप एव वेदायथा धार्यते पठिताः अवधृतार्थाः क्रियंते एवं तथा शिष्यप्रशिष्यादिभिः
शाखोपशाखाभेदेन व्यवस्यत् चकार तस्मात् व्यास इति किमर्थमिति तत्राह कृपणवत्सलः दीनजनस्निग्धः ॥ २३ ॥

एवं भगवत्कृतानां त्रैविणिकानां वैदिक कर्मानुष्ठानेन शुद्धांतः करणानामधोक्षजोपासनाजनितज्ञानेन मुक्तिः स्यादिति व्यासेन स्थापितं तदनधि-
कारिणां स्त्रीशूद्रादीनां हरिभजनं कुत्रोक्तमुपायेनेत्याकांक्षायामाह । स्त्रीशूद्रेति । वेदोक्तकर्माख्यश्रेयसि पुरुषार्थसाधने मूढानामतएवानधि-
कारिणां स्त्रीशूद्रद्विजाधमानां त्रयीत्रयोवेदाः श्रोतुं न योग्याः इति तस्मादतएव मया करिष्यमाणं भारतादिशास्त्रोक्तं विधिना इह जने श्रेयो भवेदिति-
कृपया मुनिना सर्वज्ञेन व्यासेन भारताख्यानं कृतमित्यन्वयः अत्रैतत्प्रमेयमवगंतव्यम् स्त्रीशूद्रादिकृपया भगवता भारताख्यानस्य कृतत्वात्तेषामेव-
तत्राधिकारो नान्येषामिति शंका माभूत् “इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेदिति वचनात् ब्राह्मणादीनामपि वेदार्थपरिज्ञानाय भारताद्यभ्यास-
स्य आवश्यकत्वेनोक्तत्वादुभयत्राधिकारो युज्यते तेषां स्त्रीशूद्रादीनां तु गत्यंतराभावात्तदुक्तानुष्ठानेन मुक्तिरिति भावः ॥ २४ ॥

क्रमसंदर्भः ।

एक एवेति पैलादिष्वप्यन्वितम् ॥ २१ ॥
अथर्वीगिरसामाथर्वणाम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

सुबोधिनी ।

मिन्नेष्वंशप्रतिष्ठापनार्थमाह । तत्रेति । अत्र तु क्रमो मंत्राणामिति न विरोधः । पैलादयः ऋषयः ॥ २१ ॥
सुमंतुर्दारुण इति आभिचारिकबाहुल्यादिति केचित् । वस्तुतस्तु स्वाभाविकदुष्टत्वात् अग्रे यज्ञेषु तस्याप्रवेश इति । तथाऽपि पाठने
हेतुः । मुनिरिति । इतिहासपुराणानां सर्वाधिकाराय रोमहर्षण उक्तः ॥ २२ ॥
तैः पञ्चभिरेपि स्वांशः खंडशो बहुधा व्यस्त इत्याह । तपेति । ऋषित्वात्खंडशो व्यासे न दोषः । शाखानां शाखित्वं । बहुधा व्य-
स्ताऽप्येका शाखा धारणेऽशक्या जातेत्याह । तपेति दुर्मेधैः बुद्धिरहितैरपि यथा यथावत् अर्थज्ञानाभावेऽपि लक्षणैः समानादिभिः
बहुकालाभ्यासेन कथंचिद्धार्येत इत्यर्थः । अवांतरमुपसंहरति । एवमिति । मूर्खसंधारणपर्यंतमेवं कृतवान् । तत्र हेतुः भगवानिति । भग-
वतः तथैवेच्छा यन्मूर्खपर्यवसानं भविष्यतीति । तर्हि न कर्त्तव्यम् स्यात् अव्रतानर्थज्ञधारणे वेदानां निर्वीर्यत्वप्रसंग इत्यत आह । व्यास
इति व्यासत्वात्कृतवानित्यर्थः । तथाऽपि महतोऽधिकारिणोऽपि नान्यथाकरणमुचितमित्यत आह । कृपणवत्सल इति । अपहृतपाप्मत्वा-
त्स्वाध्यायस्य तावन्मात्रेणापि कृतार्थता भविष्यतीति प्रजासु दयया कृतवानित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्त्ती ।

वारुणः अभिचारादि प्रवृत्तेः ॥ २२ ॥ व्यस्यन् विभक्तवन्तः ॥ २३ ॥ २४ ॥

स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।
 कर्मश्रेयसि मूढानां श्रेय एवं भवेदिह ।
 इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् ॥ २५ ॥
 एवं प्रवृत्तस्य सदा भूतानां श्रेयसि द्विजाः ।
 सर्वात्मकेनापि यदा नातुष्यद्दृढयं ततः ॥ २६ ॥
 नातिप्रसीदद्दृढयः सरस्वत्यास्तटे शुचौ ।
 वितर्कयन् विविक्तस्थ इति प्रोवाच धर्मवित् ॥ २७ ॥
 धृतव्रतेन हि मया छंदांसि गुरवोऽग्नयः ।
 मानिता निर्व्यलीकेन गृहीतं चानुशासनम् ॥ २८ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

यजुषामिति बहुवचनस्वगतप्रकरणभेदाभिप्रायम् अथर्वांगिरसामिति बहुवचनपूर्ववत् अथर्वसंज्ञकानि अंगिरसादृष्टानि । आंगिरा-
 सिप्रकरणानितेषाम् ॥ २१ ॥ २२ ॥
 ते पैलादयः व्यस्यन् विभक्तवन्तः तेचवेदाः पैलप्रभृतिशिष्याद्यैर्व्यस्ताः । शाखिनोऽभवन् । तत्र ऋग्वेदे एकविंशतिशाखाः यजुर्वेद-
 कोत्तरशतसंख्याकाः सामवेदे च सहस्रसंख्याकाः अथर्वणेतुनवैवशाखाः इतिविवेकः ॥ २३ ॥
 दुर्मेधैर्मदप्रज्ञैः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

तहां ऋग्वेद के ग्रहण करने वाले पैलऋषि भये सामगान करनेवाले कवि जैमिनि भये एक वैशंपायन यजुर्वेदमे प्रवीण होतेभये २१
 क्रूर सुमंतुमुनि अथर्ववेद के अध्येता भये हमरि पिता रोमहर्षणजी इतिहास पुराणों के वक्ता होते भये ॥ २२ ॥
 इनसब ऋषियों ने अपने २ वेदों को अनेक प्रकार विभाग किया उनके शिष्य प्रशिष्यों से वे वेद नाना शाखा वाले होगये ॥ २३ ॥
 वेही वेद जैसे दुर्बुद्धि पुरुषों से धारण किये जाय तैसे दीनोंके दयालु भगवान् श्रीवेदव्यासजी ने करदिया ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

किञ्च स्त्रीशूद्रेति । द्विजवन्धवस्त्रैवर्णिकेष्वधमाः तेषां कर्मरूपे श्रेयसि श्रेयः साधने । एवं भवेत् अनेनैव प्रकारेण श्रेयो
 भवत्विति ॥ २५ ॥

भूतानां श्रेयसि हिते । सर्वात्मकेनापि (अनेकोद्देशवतापि) कर्मणा ॥ २६ ॥
 नाति प्रसीदत् दृढयं यस्य सः । चित्ताप्रसक्तौ हेतुं वितर्कयन् इदमुवाच स्वगतम् ॥ २७ ॥
 मानिताः पूजिताः ॥ २८ ॥ २९ ॥

श्रीवीरराघवः

एवंकृतवतापिमुनिनाव्यासेनस्त्रीणांशूद्राणांचद्विजबन्धूनांत्रैवर्णिकाभासानांच श्रुतिगोचराश्रवणाविषयः त्रयीऋगादिभिन्नोवेदः
 नभवतिअध्ययनस्योपनयनांगकत्वादुपनयनस्यचतैर्वर्णिकादित्वात्स्त्रीशूद्रादीनांवेदाध्ययनयोग्यतानास्ति अतएव कर्मश्रेयसिवैदिक-
 कर्मसाध्येश्रेयसि मूढानांपुरुषार्थचतुष्टयतत्साधनविषयक ज्ञानविधुराणामन्यथाश्रेयोभवेदित्यंतुमवेदिति- हेतुमालोचयता ॥ २५ ॥
 कृपयाभारतमाख्यानंकृतंहेद्विजायंवसर्वात्मकेनप्रकारेणापिभूतानां लोकानांश्रेयसिनिमित्तसदाप्रवृत्त स्यापिवाक्परायणस्यहृदयं मनो-
 यदानातुष्यन्नजहर्ष ततस्तदानातीवप्रसीदत्प्रसन्नहृदयस्यतथाभूतः शुचौपरिशुद्धेसरस्वत्यास्तटेविधिकेनिर्जनेदेशस्थितःवितर्कयन्सं-
 तोषहेतुः कोवेतिविचारयन्धर्मविद्वादायणइदंस्वगतंवक्ष्यमाणमुवाचच ॥ २६ ॥ २७ ॥
 तदेवाह धृतव्रतेनेत्यादिचतुर्भिः धृतव्रतंछंदोगुर्वग्निसेवोपयुक्तं येनतेनमयाछंदांसिछंदोधिदैवतानिगुरवोऽग्नयोनिर्व्यलीकेननष्कपट-
 भावेनमानिताबहुमानि ताःपूजिताइतियावत्छंदआदीनामनुशासनंगृहीतंकृतंच ॥ २८ ॥

श्रीविजयध्वजः

केनहतुनाकुतः संचोदितइति प्रश्नपरिहरिष्यन् प्रायः कृतावतारकार्यस्य दुर्जनान् मोहयतो व्यासस्य लोकानुकरणप्रकारमाह एवमित्यादिना हे द्विजाः भूतानांसदाश्रेयसिनित्यमुक्तिसाधने एवंप्रवृत्तस्यापियदाहृदयसर्वात्मकेनानुप्यत् मेममोवतारप्रयोजनेन सर्वप्रकारेणालमित्यलंबुद्धिनापततस्तदा ॥ २५ ॥

धर्मज्ञानीनातिप्रसन्नहृदयः अवतारप्रयोजनानलंबुद्धिमान् सरस्वत्यास्तटे तत्रापि शुचौदेशे विविक्तस्थएकांतैतिष्ठन् लोकहृष्ट्याऽनलंबुद्धिकारणं किंचेतिविविधं तर्कयन् विचारस्यभिदं वक्ष्यमाणमेवात्मानं प्रत्युवाचेत्यन्वयः ॥ २६ ॥

धृतव्रतेनलौकिकाचारोपेक्षयावेदव्रतधारणवतामयानिर्व्यलीकेन निर्व्याजेनचेतसेतिशेषः छंदांसिवेदाः । गुरवोऽध्यापकाः त्रेताग्रयः मानिताः सत्कृताः अनुशासनमाज्ञाचगृहीता हिशब्देनविप्रादिभिर्वेदव्रतादिवैदिककर्मावश्यं कर्तव्यमिति दर्शयति ॥ २७ ॥

यत्र भारतेस्त्रीशूद्रादिभिरपि त्रैवर्णिकैरुतानुष्ठेयोधर्मोदृश्यते । तस्यभारतस्यकरणेनाम्नायार्थः वेदादिसंप्रत्ययार्थः प्रदर्शितोहि । तत्र किंचिदुर्वरितनास्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

सुबोधिनी ।

अन्येषामुपायमाहस्त्रीशूद्रद्विजवंधूनामिति । यज्ञद्वारा हि वेदे स्त्रीणामुपयोगः अवीरवतीनां तु तदभावात् त्रैवर्णिकस्त्रीणामपि वेदश्रवणनिषेधः शूद्राः स्वतंत्राः नतु सेवकाः त्रैवर्णिकयाज्ञिकसेवकानां तदन्नभक्षणणेन वेदार्थोपयोगिना मापाततोवेदश्रवणस्यावश्यकत्वात् द्विजबंधवः कुंडगोलकाः संस्काररहिताश्च । तेषामपि श्रुतिश्रवणे नाधिकारः । गोचरशब्दस्तु नियतपुल्लिङ्गः ! केचन गोचरेति छांदसत्वात् पठन्ति । कर्मश्रेयसिकर्मसाध्यश्रेयसि पुत्रस्वर्गादौ मूढानाम् साधनज्ञानरहितानाम् । एवं मनसिविचारितेन प्रकारेण इह अस्मिन्नेवार्थे यद्यपि अलौकिकप्रकारेण वेदसाध्यं फलमपि अलौकिकमिति नान्येन तत्सिद्धिः अथाप्यर्द्धलौकिकन्यायेन भट्टेष्विवपुराणेऽप्यर्द्धलौकिकन्यायेन वा भारतादिना कार्यं सेत्स्यतीति भावः । एवमभिप्रेत्य यत्कृतवान् तदाह । इति भारतमिति । भरतवंशोत्पन्नानां संबंधि भारतम् । आख्यानमिति वचनात् । न केवलं ग्रंथनाम किंत्वन्यार्थेन भारतश्रवणात् मायामोहाभावाद्धर्मादीनां तत्तत्त्वावगतिः सुगमेति मननानादवगम्यपरदुःखप्रहाणेच्छया कृतमित्यर्थः ॥ २५ ॥

एवं व्यासस्य परोपकारलक्षणो धर्मो महान् वेदव्यासे सिद्धः । धर्मस्य चान्तःकरणपरितोषः फलम् । तदभावे धर्मः श्रम इति पूर्वमुक्तम् । अत्र दुःखहेतुरिति वक्तुम् पूर्वोक्तस्मारणार्थं द्विजा इति संबोधनम् अधीतावधारणं हि द्विजधर्मः । किंच केवलं धर्मव्यभिचारेऽपि ज्ञानसहितस्य न तथात्वम् । इह तु तादृशोऽपि नांतःकरणसुखजनको जातइत्याह । सर्व्वात्मकेनापीति । सर्वत्र आत्मायेन तत्सर्वात्मकज्ञानं अथवा दयावत् अन्ये प्रकाराः सर्वे कृताः सर्वप्रकारेणापि धर्मणेत्यर्थः ॥ २६ ॥

अधिकारित्वात्फलाभावो जात इत्याह । नातिप्रसीदद्धृदय इति । धर्मात्स्वस्यापि फलाभावे कथमन्यस्य भविष्यतीति सर्वनाशादप्रसादः । भगवदिच्छा काचिन्दयथा वर्ततइतिज्ञानावतारत्वेन ज्ञात्वा किंचित् प्रसीदद्धृदयो जातः नत्वंत्यंतं प्रसीदद्धृदय इति पूर्ववत् ज्ञानोदयो भविष्यतीतिसरस्वत्यास्तटइत्युक्तम् । शुचाविति पापसंबन्धाभाव उक्तः । एवं शुद्धदेशे स्वार्थं चितायां तर्केणकश्चिन्निर्धारोत्पन्न इत्याह । वितर्कयन्निति । विविक्तस्थः एकांतस्थो महाधिकारित्वात् । इदं वक्ष्यमाणं । धर्मवित् धर्मस्याव्यभिचारिसाधनत्वं जानातीत्यर्थः ॥ २७ ॥

तत्र प्रथमं धर्ममाह । धृतव्रतेनेतिद्व्याभ्याम् । ब्रह्मचर्यव्रतानिवेदव्रतानि च धृतानि येन छंदांसि वेदाः तेषां सन्माननं तदुक्तार्थस्य ज्ञात्वाऽनुष्ठानं गुरवोऽपि प्रसादिताः । अग्नयः सुहुताः । एतदेव सन्माननं व्यलीकं कपटम् ईश्वरवल्लोकप्रवृत्तनार्थं पाखंडिवद्वचनार्थं वा । अनुशासनमध्यापनम् ॥ २८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

द्विजवन्धवः त्रैवर्णिकेषु हीनाः । कर्मरूपे श्रेयसि श्रेयः साधने ॥ २५ ॥ सर्व्वात्मकेन सर्व्वात्मना स्वार्थं कः ॥ २६ ॥ अतिशयेन न प्रसीदद्धृदयं यस्य सः । चित्ताप्रसक्तौ हेतुं वितर्कयन् उवाच स्वगतम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

स्त्रीशूद्रद्विजवंधूनांत्रयी श्रुतिगोचरानभवति अतएवकर्मश्रेयसिवेदोक्तकर्म हेतुकेकल्याणे मूढानामिहलोकं एवं महाभारतादिप्रतिपादितेन धर्मेणश्रेयोभवेदिति । कृपयामुनिनाभारताख्यानम् कृतम् । उपलक्षणंचैतत्पुराणानाम् ॥ २५ ॥

सर्वात्मकेनापि संपूर्णोनापियत्नेन भूतानांश्रेयसिसदाप्रवृत्तस्य यदाहृदयंनानुप्यत् नजहर्षततस्तदनंतरंनातिप्रसीदद्धृदयः इदमुवाचेत्युत्तरेणान्वयः ॥ २६ ॥

नातिप्रसीदद्धृदयः नातिप्रसीदत् प्रसन्नहृदयस्यतथाभूतः सन् असंतोषहेतुंवितर्कयन् इदंवक्ष्यमाणमुवाच ॥ २७ ॥

निर्व्यलीकेननिष्कपटभावेनमानिताः पूजिताः ॥ २८ ॥

भारतव्यपदेशेन ह्यान्नायार्थश्च दर्शितः ।

दृश्यते यत्र धर्मादिः स्त्रीशूद्रादिभिरप्युत ॥ २९ ॥

अथापि बत मे दैह्यौ ह्यात्मा चैवात्मना विभुः ।

असंपन्न इवाभाति ब्रह्मवर्चस्यसत्तमः ॥ ७० ॥

किम्वा भागवता धर्म्मा न प्रायेण निरूपिताः ।

प्रियाः परमहंसानां त एव ह्यच्युतप्रियाः ॥ ३१ ॥

तस्यैवं खिलमात्मानं मन्यमानस्य खिद्यतः ।

कृष्णस्य नारदोऽभ्यागादाश्रमं प्रागुदाहृतम् ॥ ३२ ॥

तमभिज्ञाय सहसा प्रत्युत्थायागतं मुनिः ।

पूजयामास विधिवन्नारदं सुरपूजितम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां प्रथमस्कन्धे नारदागमनं नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

---*---

भाषा टीका ।

स्त्री शूद्रद्विजाधम इन्नोंके कर्णगोचर वेद नहीं होसके हैंकर्म रूपि साधन मे मोहित इन्नोंका कल्याण इस प्रकार सेहोगा इस हेतुसे श्रीव्यासमुनि ने भारत आख्यान कों रचना किया ॥ २६/॥

हे द्विजो इस प्रकार से प्राणियों के हितमे सदा सब प्रकार से प्रवृत्त होने परभी जब हृदय संतोष न भया तबतो ॥ २६ ॥

अत्यंत मनको खिन्न कियेहुये सरस्वती के पवित्र किनारे पर एकांत मे विचार करते हुये धर्मज्ञ व्यासजी यह बोले ॥ २७ ॥

मैंने नियमों को धारण करके वेद गुरु अग्नि इन्नोंका निष्कपट से मान्य किया है और इन्नोंकी आज्ञा कों भी ग्रहण किया ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

दैह्यो देहे भवः आत्मा जीवः वस्तुतो विभुः परिपूर्ण एव आत्मना स्वेन रूपेण असम्पन्नः तादात्म्यमप्राप्त इवाभाति । ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मणः श्रवणाध्यापनोत्कर्षजं तेजः तत्र साधवो ब्रह्मवर्चस्याः तेषु सत्तमः अतिश्रेष्ठोऽपि । यद्वा न केवलमसम्पन्न इवाभाति प्रत्युत ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मवर्चसवानपि असत्तम इवाभाति । ब्रह्मवर्चस्युत्तम इति पाठे कमनीयतमोऽपि ॥ ३० ॥

असम्पन्नौ हेतुं स्वयमेवाशङ्कते किम्बेति । प्रायेण भूयस्त्वेन । हि यस्मात् त एव धर्म्माः अच्युतस्य प्रियाः ॥ ३१ ॥

खिलं न्यूनम् । खिद्यतः खेदं प्राप्नुवतः । कृष्णस्य व्यासस्य । प्रागुदाहृतं सरस्वतीतीरस्थम् ॥ ३२ ॥

तं नारदमागतमभिज्ञाय सहसा प्रत्युत्थाय विधिवत् पूजयामासेति ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवतभाषार्थदीपिकायां प्रथमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीवीरराघवः

किंचभारतव्यपदेशेनभारतव्याजनाम्नायानांवेदानामर्थश्चदर्शितः भारतेविशिनाष्टियत्रभारतेस्त्रीशूद्रादिभिरपि धर्मो दृश्यतेस्वसापेक्षितश्रेयःसाधनः स्वानुरूपोधर्मोदृश्यतेऽवर्गस्यते ॥ २९ ॥

अथाप्येवंसतिवतेतिखेदेमेममदैह्यः देहस्था विभुः प्रभुरात्माप्रत्यगात्माआत्मनांतः करणोनसह यद्वा दैह्योविभुरात्मांतः करणमात्मना स्वयंब्रह्मवर्चसिकृतस्वाध्यायनिमित्ततेजसिसमासांतोविधेरनित्यत्वात् ह्यहस्तिभ्यांवर्चसः ॥५४॥७८॥ इत्यजभावः उशत्तमः शुद्धतमोऽप्यसं

पन्नइवासमृद्धइवाभातिअसत्तमइतिपाठेब्रह्मवर्चस्यरहितइवाभातियथाऽसत्तमः असज्जनतमइवाभातितद्वत् ॥ ३० ॥

एवंवितर्क्यसूक्ष्मदर्शित्वादसंतोषहेतुमुत्प्रेक्षतेकिंचेतियतोभागवत धर्माः प्रायशोमयाननिरूपिताः ततोवासौकिमसंतोषः पारिशोण्या

श्रीवीरराघवः ।

दयमेवभागवतधर्मानिरूपणं मेवासंतोषहेतुर्मेवितुमर्हतीत्यभिप्रायेणानिरूपणस्यासंतोषहेतुत्वमुपपादयति प्रियाइति सर्वोत्तरा-
त्मनिभगवतिप्रीतेसतिहि तन्नियाम्यस्यमनसस्तोषः सच्च भगवान्भागवतेषुतुष्टेषु सत्सुखयंतुष्यति तेषांचसंतोषहेतवस्तपव-
भागवतधर्माएवतदनिरूपणादुचितपवासंतोषइतिभावः प्रायेणेत्यनेनकचित् कचिदेवभारतेभागवतधर्मनिरूपणमिति सूचितम् ॥ ३१ ॥
एवमित्यमात्मानंखिलंन्यूनंमन्यमानस्यातएवखिद्यतस्तस्यकृष्णस्य व्यासस्यप्रागुदाहृतंपूर्वमुक्तसरस्वतीतीरस्याश्रमप्रतिनारदोऽप्या-
गादध्यागच्छत् ॥ ३२ ॥

तमागतमभिज्ञाय चिन्हैर्नारदमुनिं ज्ञात्वासहसात्वरयाविधिवत्पूजयामासकथं मृतंसुरैःपूजितंपूज्यमानं "मतिबुद्धिपूजार्थं
भ्यश्च ॥३१॥३८॥ इतिवर्तमानेकः ॥ ३३ ॥

इतिप्रथमे चतुर्थः ॥ ४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

अथापिभारतकृत्याआम्नायार्थप्रदर्शनानंतरमपिदेहोदेहरूपआत्माआत्मनास्वतएव विभुर्व्याप्तोमेममात्माअवतारप्रयोजनासंपत्त्याअसंप-
न्नोऽप्राप्तप्रयोजनइवाभाति कीदृशःब्रह्मवर्चस्विसत्तमःवृत्ताध्ययनसंपन्नानांमध्येष्टेष्टइत्यन्वयः ब्रह्मवर्चस्यसत्तमइतिपाठेप्ययमेवार्थः ॥ २९ ॥
प्रायइदमेवानलंबुद्धौकारणमाह किंवेति भागवताधर्माःप्रायेणाननिरूपिताःकिंचभारतेनिरूपिताःअपिपुनःशास्त्रांतरेणनिरूपणीयाइ-
त्यतःप्रायेणेत्युक्तं किंविशिष्टाःपरमहंसानांप्रियाः ततःकिं तेपरमहंसाएवाच्युतप्रियाहियस्मादसंपन्नइवाभातीतिभावः ॥ ३० ॥
केनचित्प्रेरितएवमहापुरुषःस्वकार्येप्रवर्ततइतिन्यायात्भागवतकृतिरेवालंबुद्धिहेतुरितिनिश्चयवानपिनारदप्रेरितः भागवतमकार्षीदिति-
नारदस्यलोकेमहतीकीर्तिःस्यादितिभक्तवत्सलत्वाभारदागमनमाकांक्षमाणंव्यासंप्रतितदागमनमाह तस्येति खिद्यमानलंबुद्धिमासमयतः-
खिद्यतःखिद्यमानस्यअनलंबुद्धिगतस्य ॥ ३१ ॥

अभिज्ञायसंज्ञापूर्वकंविज्ञायसहसाकालक्षेपमंतरेण सरस्वतीतीरवर्तिस्वाश्रमस्थितोभागवतधर्मज्ञापनहेतोर्नारदेनचोदितःश्रीकृष्णोभा-
गवतसंहितामकरोदितिशौनकप्रश्नपरिहारः ॥ ३२ ॥

इतिश्रीभागवतेप्रथमस्कन्धेटीकायांचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

क्रमसंदर्भः ।

विभुः स्वतः ज्ञानादिसम्पन्नोऽपि आत्मना भगवता असम्पन्न इव तद्धेतुकसम्पत्तिविशेषमप्राप्त इवाभाति । यो हि वक्ष्यते श्रीनारदेन
इमं खनिगममित्यन्तेन ग्रन्थेन । उशत्तम इतिपाठे ब्रह्मवर्चसीति ज्ञेयम् ॥ ३० ॥

स्वयमपि तथैवाह प्रिया इति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

सुबोधिनी ।

भारतकरणं च धर्मार्थमेवेत्याह । भारतव्यपदेशेनेति । वस्तुतःकल्पसूत्रवत् वेदार्थप्रतिपादकएवइतिहासवाचकशब्दकरणं तु व्या-
जमात्रम् । तदाह । भारतइति व्यपदेशमात्रम् अन्यथा शूद्रादीनामधिकारो न स्यादिति हिशब्दार्थः । आम्नाये दृष्टांतार्थमुक्तोऽधर्मः
लौकिकोऽत्र प्रयुक्तोनतुयज्ञादिः धन्वन्निव प्रपाऽसीत्यादौ यथा । अतएव वेदे प्रतिपादितधर्मो न शूद्रादिभिर्ज्ञातुंशक्यः अत्र तु शक्य
इत्याह । इत्यतइति । उपदेशव्यतिरेकेणापि ज्ञायतइत्यर्थः ॥ २९ ॥

एवं धर्मान्निरूप्य तेषां फलव्यभिचारमाह । अथापीति । धर्मकरणे प्रयासस्मरणात् । बतैति । नित्यानामुपाधिभेदात् भेदं ग्रन्थते
ब्राह्मणदेहंएव आत्मनो ब्राह्मणोऽहमितिबुद्धिः न देहांतरे । मानसश्च योगी भवति । अन्नमयत्वात् । नैयायिकवद्वा मनसो भेदः । अध्या-
सेन वा भेदः अग्निवत्संक्रमणेन वा । तदाह । देहो ह्यात्मा तेनैव देहाभिमानिना न संतुष्यति । चकारान्मानसश्च । यथा देहाभिमानो
दैहिकान् विषयान् प्राप्य तुष्यति तथातःकरणभिमानो तद्विषयान् तत्र विषयाभावं निवारयति । विभुरिति । सर्वसमर्थोऽयमात्मा ।
असंपन्न इव । प्राप्यापि सर्वविषयानसंपन्नः । इवेति कदाचित् कदाचित्तथा स्फुरणात् । स्वस्मिन्विरुद्धधर्मावभासमाह । ब्रह्मवर्च-
स्यसत्तम इति । वस्तुतोः ब्रह्मवर्चस्वी प्रतीतिरसत्तम इति । पाठांतरे तु ब्रह्मवर्चस्येन सत्तमः ब्राह्मणानां हि ब्रह्मवर्चस्यमेव फलम् ।
तत्संपत्तावप्यसंपन्न एवेति वा विरोधः ॥ ३० ॥ कार्ये सति कारणस्यावश्यकत्वात्कारणजिज्ञासायां योगजधर्मेणस्फुरितं कारणमाह ।
किंवेति । भागवताः प्रमाणतः साधनतः फलतश्च भगवत्संबन्धिनः । ते अनुष्ठिता अपि न निरूपिताः अधिकारो हि निरूपणो । सर्वे धर्मा
निरूपिताः सर्वेषां न परमहंसानां । यद्यपितुर्याश्रमधर्मा निरूपिताः अवधूतधर्माश्च तथापि ते न तेषां प्रियाः क्लेशभूर्यल्पसारत्वात् ।
नन्वानुशासनिके तेऽपि निरूपिताः । ततआह । प्रायेणोति । भागवता धर्मास्तु स्वतंत्राः ते ह्यन्यशेषेण निरूपिता न निरूपिता एव ।
आनुशासनिके हि कालाविशेषत्वेन निरूपिताः परमस्य हंसाः परमहंसाः परमाश्रमे हंसाश्चेत्यत्रापि परमत्वं भगवदीयत्वेनैव । परमहं-
सत्वसाधका एवान्ये धर्माः सिद्धे पुनः परमहंसत्वे भगवद्धर्मा एव प्रियाः । परमात्मत्वान्नगवतः गंगादर्शनान्तरं यथा गंगादेवताविह-

सुबोधिनी ।

ज्ञातयात्मज्ञानानंतरं परमात्मदिदक्षा साधर्म्येवसंपद्यतइति ननु तथापिकोऽयमत्याग्रहस्तत्राह तएवहिअच्युतप्रियाइति तएवधर्मा एवहीति आत्मपर्यवसानात् । यदितेपरमहंसास्तदापारंपर्यादौगता भगवतो भगवदीयानांच प्रियाइत्यर्थःपाखंडनिवृत्तयेस्वाधर्मपदप्रयोगः मुख्येसंप्रत्ययइतिच ॥ ३० ॥ ३१ ॥

एतादृशेविषयेनारदस्याधिकारात्कथमागतइत्याह तस्येति खिलंन्यूनंस्वतएवभगवद्धर्मनिरूपणेतुपूर्वोक्तभारतादेरस्यचविरोधात् विरुद्धवक्तृत्वेनाप्रामाण्यंस्यात् अतः खिद्यतानारदवचनात्तुतथाकथनेनविरोधः कृष्णस्येतिवाच्यनाम्नोत्तमवक्तृत्वबोधयति अथवाकृष्णस्यनारदइतिप्रागुदाहृतंसरस्वतीतटे ॥ ३३ ॥

साकांक्षस्यकृत्यमाहृतमभिज्ञायेति ॥ नारदेतिस्वकार्यसाधकइतिवासहसेति अनभ्युत्थानकालेपिमुनिः अकालाभ्युत्थानयोगुणदोषद्रष्टा विधिवत्गुरुजनपूजायांयोविधिः अथवाविधिःमिवनारदस्यब्रह्मपूजेवशुद्धसात्त्विका नामपि किंचिज्ज्ञेयमस्ति अतएवदेवैनारदपूजनम् अतएवस्वस्यापीतिनात्रालौकिकंकिंचित् ॥ ३३ ॥

इतिश्रीभागवतसुबोधिण्यांश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां प्रथमस्कंधविवरणे
चतुर्थाध्यायविवरणम् ॥ ४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

दैह्यः देहस्थः आत्मना स्वरूपेण विभुस्तपोज्ञानादिभिः परिपूर्णोऽपि असम्पन्न इव अपूर्ण इव । न केवलमसम्पन्न इव किन्तु ब्रह्मवर्चसं वेदश्रवणाध्यापनोत्कर्षजं तेजस्तद्वानपि असत्तम इव । उशत्तम इति पाठे कमनीयतमोऽपि । तथा समासांताभावे मत्वर्थोयविन् प्रत्ययेन ब्रह्मवर्चस्वी असत्तम इति उशत्तम इत्याभ्यां वकारवत्संयोगे पाठद्वयम् ॥ ३० ॥

असम्पन्नौ हेतुं स्वयमेवाशङ्कते किमेवेति । प्रायेण भूयस्त्वेन । त एव परमहंसा एव । अत्र भागवतधर्मपदेन ज्ञानं व्याख्यातुं न शक्यते किन्तु भक्तिरेव नामान्यनन्तस्य यशोऽङ्कितानीति भवतानुदितप्रायं यशो भगवतोऽमलमित्यादेः । ततश्च परमहंसपदेन भक्ता एवोच्यन्ते नतु ज्ञानिनः । अतः पारमहंसी संहितेयं श्रीभागवतमिति ज्ञानिभिरत्र स्वत्वं नारोपणीयम् ॥ ३१ ॥

खिलं न्यूनम् । कृष्णस्य व्यासस्य आश्रमं प्रागुदाहृतं सरस्वतीतटस्थम् । अत्र भगवदवतारत्वादसम्भाविनावप्यसर्वज्ञताचित्ताप्रसादौ व्यासस्य स्वयं भगवता श्रीकृष्णेनैव स्वसदृशस्य सर्वज्ञास्वशिरोमणोः श्रीभागवतस्य प्रादुर्भावार्थमेव बलादुपपादितावित्यवसीयते । यथा ब्रह्ममोहनप्रस्तावे खलीलासौन्दर्यार्थं बलदेवस्यापि असर्वज्ञता कल्पिता । नारदोपदेशात् प्रादुर्भूते च सति यस्मिन् सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसेति । किम्वा योगेन सांख्येन न्यासस्वाध्याययोरपि । किम्वा श्रेयोभिरन्यैश्च न यत्रात्मप्रदो हरिरिति वाक्याभ्यां सर्वेषुरुपार्थमुख्यो मोक्षोऽपि भक्तैव लभ्यते नतु साधनान्तरेणेति सर्वज्ञास्वविलक्षणोऽर्थः सर्वैरेव दृष्टो भवतीति ज्ञेयम् ॥ ३२ ॥

विधिवत् विधि ब्रह्माणमिव । इव वत् वा च सादृश्ये इत्यभिधानम् । अत्र वत्शब्देन सह समासः ॥ ३३ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

चतुर्थः प्रथमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ४ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

भारतव्यपदेशेन भारतव्याजेनयत्रभारते स्त्रीशूद्रादिभिः स्त्रीशूद्रद्विजबंधुभिरपि धर्मादि धर्मार्मकाममोक्षं दृश्यते ॥ २९ ॥

वतेतिखेदे अहोक्ष्टम् दैह्योदेहस्थोविभुः ब्रह्मवर्चसिशब्दब्रह्मश्रवणाध्ययनोत्कर्षजेतेजसि उशत्तमः कमनीयतमोपि आत्मनास्वयम् संपन्नः असमृद्धइवाभाति ब्रह्महस्तिभ्यांचर्चसइत्यजभावः समासांतविभ्रेरनित्यत्वात् ॥ ३० ॥

असंतोषहेतुंस्वयमेवशंकामुखेनाह किमेवेति ॥ ३१ ॥ खिलम् न्यूनम् ॥ ३२ ॥

इतिश्रीमद्भागवत सिद्धान्तप्रदीपे प्रथमस्कंधीये चतुर्थाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

और भारत के निमित्त से वेदका अर्थकों भी दिखाया है जिस भारत में स्त्री शूद्रादिक भी धर्मादिकों को स्वयं देखसकते हैं ॥ २९ ॥

ऐसाहै तौभी हमारा देह वाला आत्मा ब्रह्मतेज वालों में श्रेष्ठ है तौभी मनके सहित असंतुष्टता मालूम होता है ॥ ३० ॥

अथवा हमने प्रायश्चरके भागवत धर्मोंका निरूपण नहीं किया जोकि धर्म परमहंसों के प्रिय हैं वे अच्युत भगवान्के प्रिय हैं ॥ ३१ ॥

इस प्रकार व्यासजी के शोच करते तथा अपने को धुखी मानते समय में पूर्वोक्त आश्रमों श्रीनारदजी आते भये ॥ ३२ ॥

वह मुनि व्यासजी उन नारदजी को आये जान शीघ्रही उठकर देवताओं के पूज्य नारदजी को विधि पूर्वक पूजा करते भये ॥ ३३ ॥

इति प्रथम स्कंधका चतुर्थ अध्याय ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

ॐ

सूतउवाच ।

अथ तं सुखमासीनमुपासीनं हवृच्छूवाः ।

देवर्षिः प्राह विप्रर्षिं वीणापाणिः स्मयन्निव ॥ १ ॥

नारद उवाच

पाराशर्य्य महाभाग भवतः कञ्चिदात्मना ।

परितुष्यति शारीर आत्मा मानस एव वा ॥ २ ॥

जिज्ञासितं सुसम्पन्नमपि ते महद्भुतम् ।

कृतवान् भारतं यस्त्वं सर्वार्थपरिवृंहितम् ॥ ३ ॥

जिज्ञासितमधीतश्च ब्रह्म यत्तत् सनातनम् ।

तथापि शोचस्यात्मानमकृतार्थ इव प्रभो ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

पञ्चमे सर्वधर्मेभ्यो हरिकीर्तनगौरवम् ।

व्यासचित्तप्रसादाय नारदेनोपदिश्यते ॥ ० ॥

उप समीपे आसीनं विप्रर्षिं (व्यासम्) बृहच्छूवाः महायशः । स्मयन् ईषद्धसन् । इवेत्यनेन मुखप्रसत्तिर्द्योत्यते । यद्वा इवेत्यन-
धिकारार्थम् अहो महानपि मुह्यतीति स्मयमानः ॥ १ ॥

शारीरः शरीराभिमानी आत्मा आत्मना तेन शरीरेण कञ्चित् किं परितुष्यति मानस आत्मा मनोऽभिमानी तेन मनसा परितुष्यति
कञ्चिन्नो वा ॥ २ ॥

ते जिज्ञासितं ज्ञातुमिष्टं धर्मादि यत् तत् सर्वं सुसम्पन्नं सम्यग्ज्ञातम् । अपिशब्दादनुष्ठितञ्चेत्यर्थः । अयीति पाठे सम्बोधनम् ।
सुसम्पन्नत्वे हेतुः महद्भुतमित्यादि । सर्वैरर्थैर्धर्मादिभिः परिवृंहितं परिपूर्णम् ॥ ३ ॥

किञ्च यत् सनातनं नित्यं परं ब्रह्म तच्च त्वया जिज्ञासितं विचारितम् अधीतम् अधिगतम् प्राप्तञ्चेत्यर्थः । अथापि शोचसि तत्
किमर्थमिति शेषः ॥ ४ ॥

दीपनी ।

महद्भुतमित्यादि । महद्ग्रन्थतः अद्भुतमर्थतः ॥ ३—१० ॥

श्रीधीरराघवः ।

अथयथावत्पूजानंतरं सुखमासीनः बृहच्छूवः कीर्तिर्यस्य वीणापाणौ यस्य स देवर्षिर्नारदः स्मयन्निव स्वाज्ञया आसीनमुपविष्टं
विप्रर्षिव्यासं प्राह ॥ १ ॥

तदेवाह पाराशर्य्येति त्रिभिः असंतोषमालक्ष्याह कञ्चिदिति इष्टप्रश्ने हे पाराशर्य्य हे महाभाग भवतः स्वात्मना स्वयं शारीर आत्माक्षेत्रज्ञः मानसः
मनःसंबन्धी मनः करणकः समनस्क इति यावत् परितुष्यत्येव हि कञ्चित् ॥ २ ॥

ते त्वया जिज्ञासितं ज्ञातुमिष्टं सर्वं सुसंपन्नमपि अपिशब्दः प्रश्नद्योतकः ज्ञातमेव हीत्यर्थः पदगतौ गत्यर्था बुद्धयर्था उपवृंहितं येन तदिति वा अ-
तएव महद्भिपुलमत्यद्भुतं शब्दतोऽर्थश्चित्रं भारतं कृतवानतः सुसंपन्नं जिज्ञासितमिति भावः ॥ ३ ॥

किञ्च जिज्ञासितमिति यत् सनातनमनादिनिधनाविच्छिन्नसंप्रदायं ब्रह्म वेदस्तमधीतं जिज्ञासितं च सनर्थस्त्वविवक्षितः विचारि-
तमिति वा पूर्वोत्तरमीमांसयोः प्रणयनप्रणयनाभ्यामिति भावः तथाप्येवं कृतकृत्योपि त्वमकृतार्थः अकृतकृत्य इव हे प्रभो शोचसि शोचन्नि-
वलक्षस इत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

अथार्थपाद्यादिसमर्हणानंतरं सुखमुपविष्टो विस्तृतकीर्तिः वीणा महतीनामपाणौ यस्य स तयोक्तः संदस्मितकुर्बन्निव प्रसन्नवदनो देवर्षिः
समीप उपविष्टो विप्रर्षिव्यासं प्राहेत्येकान्वयः ॥ १ ॥

श्रीविजयध्वजः

विज्ञातमगवदभिप्रायः तदनुकारणानुगुणानुकारणवाञ्छादोनित्यकुशलं तस्य संज्ञानपितदनुवदन्निवकुशलं पृच्छतीत्याह पाराशर्येति महाभागेश्वर्याद्यनंतभाग्यनिधे पाराशर्यपराशरपुत्र भगवतः शरीरः मानसो वा शरीररूपो वा भेदाभावादेव मुक्तिः आत्मावतारप्रयोजनं कृत्वा आत्मना स्वतएव परितुष्यति कश्चित्स्वतंत्रतया कृतावतारकार्यत्वात्परितुष्यतीत्येवकारार्थः ॥ २ ॥

कुतश्चित्तत्राह जिज्ञासितमित्यादि यत्स्वधर्मादिसर्वपुरुषार्थवृंहितं पूर्णं भारतं कृतं वांस्ते त्वया सुसंपन्नं सुखपूर्णं मद्भूतं सर्वस्मादाश्चर्यतमं अक्षारुद्रोऽस्माद्भवतितदद्भुतं वा महद्देशतः कालतो गुणतश्चापारिच्छिन्नं ब्रह्मा जिज्ञासितं विचारितं अपि च शब्दौ वक्ष्यमाणसमुच्चये शब्दतोऽर्थतोऽपि महत् अद्भुतं गहनं व्यवहारेऽनेन शास्त्रेवस्तु हेतुनिवृत्तिं प्वितिवचनात्तन्मया येनार्थशब्दस्य द्विरावृत्त्या सर्वशास्त्रार्थपरिवृंहितं कृतवानिति यस्मात्तस्मात्तेन लोकानां ज्ञातुमिष्टं सुष्ठु सुपूर्णं भूदिति वा ॥ ३ ॥

किंच यच्चोपाध्यायपरंपरया भवता धीतं सनातनं नित्यं वेदात्मकं शब्दब्रह्मतदपि जिज्ञासितं विचारितं तस्मात्कृतावतारकार्योपिततएव नानुष्ठिकारणं पश्यामीत्यर्थः तथाप्येवमपि कृतावतारकार्योपि अकृतावतारप्रयोजनं कृत्वा आत्मनोऽपि प्रकाशयसि हे प्रभो प्रभूतज्ञानेन त्वयः ॥ ४ ॥

क्रमसंदर्भः ।

कृतवान् भारतमित्यस्य यद्विरोधि मात्स्ये श्रूयते “अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः । भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपवृंहितमिति । तत्र स संहितां भागवतीं कृत्वानुक्रम्य चात्मजम् । शुक्रमध्यापयामास निवृत्तिनिरतं मुनिमिति सप्तमाध्यायवाक्येन समाधानम् दृश्यते । प्रथमतः सामान्यतया कृत्वा नारदोपदेशानन्तरम् अनुक्रम्य तत्सन्मत्यानुक्रमेण विशेषतः कृत्वेति ह्यत्रार्थः भवतइति । यशोवर्णनाभावमयेन ब्रह्मज्ञानेनापि खिलमिति भगवदाख्यपूर्णतत्त्वाविर्भावाभावात् ॥ ३-८ ॥

सुबोधनी ।

चतुर्थे सर्वधर्माणां संदेहो विनिरूपितः निरूप्यते भक्तिमार्गे पंचमेतस्य निर्णयः उद्वेकशं मध्यमत्वात् दृष्टान्तस्य प्रदर्शनम् आदावंते निर्णयाय हेतुत्वादुस्तरस्याहि पूर्वाध्यायांते नारदः पूजितइत्युक्तं तत्र प्रतिपूजनादिकमकृत्वा भिन्नप्रक्रमेण पृच्छति अथेति तं पूर्वोक्तधर्मवतमुत्तरपरिज्ञानात् निर्भयः सुखमासीनः उत्तरप्रश्नार्थमुपासीनं महतो न्यूनताप्रश्नः साधारणस्य न घटतइत्याह बृहच्छ्रुत्वा बृहत्कीर्तित्वादुक्तं विश्वासायैवादेव ऋषिः देवानामपि देवप्रतिपादकमंत्रद्रष्टा स ह्यलौकिको भवति विप्रर्षिपश्चिमुद्धीनामुपायवक्तारं सर्वपूरकाणां पूरकं वा भागवतधर्माणामुत्तमत्वं व्यापयन्निति वीणापाणिः स्वावसरं प्राप्य ऊर्जितो विकसन्मुखः लोके हसन्निव ॥ १ ॥

इष्टमहानपि मुह्यतीति मिच्छतो मूलमपि नृमित्यभिप्रायेण स्वाभाविकं कुशलं पृच्छति पाराशर्यइति पराशरस्त्वतिवैष्णवस्तत्पुत्रः कथं भगवन्मार्गे संदिग्धइति पितृनाम्ना संवोधनेन तदुद्धोषितं समर्थस्याधिकारे भगवन्मार्गबोधनसंभवात् कृतार्थत्वमाह हे महाभागे तिकाचिदितिकोमलप्रश्ने शरीरआत्मा आत्मना भवतः स्वेन वा भवतः इति तु समुदायः विषयाप्राप्तौ तु स्वेनैवापरितोषः भगवता तु अनेन अलौकिकमलौकिकवानिमित्तं पृष्ठं भवति एवं मानसः एव शब्देन पूर्वरूपेण गौणता सूचिता ॥ २ ॥

उत्तरार्थं तत्कृतं पूर्वपक्षेनाभिनेदति जिज्ञासितमिति विचारितं सर्वलोकहिताचरणं सुष्ठु संपन्नमेककृत्यैव आकल्पकरणासिद्धेः अपीत्याश्चर्यं भगवतोऽपि प्रत्येककृत्यपेक्षातवतु तदपि नास्तीत्याह इति ते महद्भुतमिति इतीति समाप्तौ अद्भुतस्यैव महत्त्वं संपत्तिमेवाह कृतवानिति एकहिशास्त्रमेकपुरुषार्थप्रतिपादकं भारतं तु धर्मादिचतुष्टयप्रतिपादकमित्याह सर्वधर्मादिपुरुषार्थैः परितः साधनसहितैः वृंहितं संवद्धमित्यर्थः ॥ ३ ॥

स्वाभाविकधर्मे विशेषमाह जिज्ञासितमिति ब्रह्मपरब्रह्मवेदश्च तत्रैकं जिज्ञासितमपरमधीतं चकारादध्यापितं धर्मश्च जैमिनेरपि तदुक्तार्थपरिवंधनात् अथवा प्रथमजिज्ञासा ब्रह्मविषयिणी द्वितीया वेदस्य यत्तदिति अतिप्रसिद्धं सनातनमविकृतं ब्रह्मशब्देन बृहत्त्वमेवाकं फलविपर्ययेण दूषयति तथापीति “तरति शोकमात्मविदिति श्रुतेः अनीहया शोचति मुह्यमान इति च ज्ञानधर्मसंपत्तौ शोकाभावः श्रुतिसिद्धः स चानुभवेन वाध्यते न चायं शोको लौकिक इत्याह अकृतार्थइवेति यथा जिज्ञास्य द्रव्याभावे असिद्धपुरुषार्थस्य शोकः तथा संपन्नदशायामपीति अत्रोत्तरकथनसामर्थ्यतवास्तीत्यत आह प्रभो इति ॥ ४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

पञ्चमे ज्ञानकर्मादिवैयर्थ्यमुपपादयन् ।

भक्तिं कीर्त्तनमुख्याङ्गां नारदस्तमुपादिशत् ॥ ७ ॥

उपासीनमातिथ्यार्थमासनाध्यपाद्यादिभिः उपासनां कुर्वन्तमेवाह । स्मयन्निव ओष्ठाधराभ्यां स्मितं निष्क्रमन्निव सर्ववृक्षतया तं प्रत्यन्तः प्रसादं नानाप्रश्नकौतुकार्थमवहित्थया गोपयितुमशक्नुवन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

शरीरः शरीराभिमानो आत्मा आत्मना तेन शरीरेण किं तुष्यति । मानस आत्मा मनोऽभिमानो तेन मनसा काचिदिति प्रश्नो किम् परितुष्यति नो वा । पाराशर्येति महाभागेत्याभ्यां पैतृकस्त्रीयमहाप्रभाववती भवतोऽपि कोऽयं विषाद इति चिन्मयो व्यञ्जितः ॥ २ ॥

व्यास उवाच अस्त्येव मे सर्वमिदं त्वयोक्तं तथापि नात्मा पीरतुष्यते मे ।

तन्मूलमव्यक्तमगाधबोधं पृच्छाम हे त्वात्मभवात्मभूतम् ॥ ५ ॥

स वै भवान् वेद समस्तगुह्यमुपासितो यत् पुरुषः पुराणः ।

परावरेणो मनसैव विश्वं सृजत्यवत्यन्ति गुणैरसङ्गः ॥ ६ ॥

त्वं पर्यटन्नर्क इव त्रिकोकीमन्तश्चरोवायुरिवात्मसाक्षी ।

परावरे ब्रह्मणि धर्मतो ब्रतैः स्नातस्य मे न्यूनमलं विचक्ष्व ॥ ७ ॥

नारद उवाच

भवतानुदितप्रायं यशो भगवतोऽमलम् ।

येनैवासौ न तुष्येत मन्ये तद्दर्शनं खिलम् ॥ ८ ॥

विश्वनाथ चक्रवर्ती ।

न च तव शास्त्रज्ञानं किञ्चिदपेक्षितव्यं तदलब्धिमूलकोऽयं विषाद इति वाच्यम् । यतो जिज्ञासितामित्यादि ॥ ३ ॥

न चानुभवज्ञानमपेक्षितव्यम् इत्यपि वाच्यम् । यतः सनातनं नित्यं ब्रह्मव्यापकं निर्विशेषस्वरूपं यत्तदपि जिज्ञासितं वेदान्तसूत्रक-
र्यौर्विचारितम् । न केवलं जिज्ञासितमेव अपि तु अधीतमवगतमनुभवगोचरीकृतमित्यर्थः । अत्र अधीतम् अधिगतं प्राप्तमित्यर्थ इति
श्रीस्वामिचरणाः ॥ ४ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

अथेति पूजानंतरम् सुखमासीनः बृहच्छ्रवाः बृहत्कीर्तिः अहोपरोपकारायमहांतपचयतंतीतिहर्षेणस्मयन्निव देवर्षिर्भगवान्नारदः
उपसमीपेआसीनम् विप्रर्षिं श्रीव्यासंप्राह ॥ १ ॥

शारीरः शरीराधिष्ठातामानसोमनोनियन्ताऽऽत्माऽऽत्मनास्वतः परितुष्यतिकाञ्चिदितीष्टप्रश्ने ॥ २ ॥

तेजिज्ञासितम् ज्ञातुमिष्टम् सुसंपन्नगत्यर्थस्यपदगतावित्यस्य ज्ञानार्थत्वात् सुष्ठुज्ञातम् यत्ततः महद्भूतम् शब्दार्थाभ्यांविचि-
त्रम् । सर्वार्थपरिवृंहितम् । “धर्मेचार्थेचकामेच मोक्षेचभरतर्षभ । यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्काचिदिति तत्रैवोक्तेः सर्वैःसांगोपांगैः
धर्मादिभिरर्थैः परिवृंहितं पूर्णम् ॥ ३ ॥

यत्सनातनं ब्रह्मवेदरूपम् । तत्त्वयाशब्दतोऽधीतमर्थतश्चजिज्ञासितम् ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

सूतजी बोले सुखपूर्वक आसन पर बैठे भये वडे यशस्वी नारदजी हाथमे धीणाकों लिये हसते हुये समीप बैठे भये व्यासजी से
बोलते भये ॥ १ ॥

नारदजी बोले हे पराशर पुत्र महा भाग्यवान् क्या आपके मनके सहित शारीर अथवा मानस आत्मा संतुष्ट होता है कि नहीं । २ ।

आपके जानने का इष्टभी संपूर्ण होगया जिन आपने सब अर्थों करके युक्त महान् अद्भुत भारत को रचना किया ॥ ३ ॥

जो सनातन ब्रह्म तत्त्व सोभी तुमने विचारा और जानातौभी अकृतार्थ के सरीके आप अपनी आत्मा को शोचते हो ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

आत्मा शारीरो मानसश्च । तन्मूलं तस्यापरितोषस्य कारणम् । अव्यक्तम् अस्फुटम् । हे नारद त्वा त्वां पृच्छाम । आत्मभवो ब्रह्मा
तस्यात्मनो देहादुद्भूतम् अतएवागाधोऽतिगम्भीरो बोधो यस्य तं (त्वाम्) ॥ ५ ॥

अगाधबोधतां प्रपञ्चयन्नाह स वा इति द्वाभ्याम् । सर्वगुह्यज्ञाने हेतुः । यद्यस्मात् पुराणः पुरुषः उपासितस्त्वया । कथम्भूतः
परावरेणः कार्यकारणनियन्तामनसैव संकल्पमात्रेण गुणैः कृत्वा विश्वं सृजतीत्यादि ॥ ६ ॥

किञ्च त्वं त्रिलोकीं पर्यटन्नर्क इव सर्वदर्शी । योगवलेन प्राणवायुरिव सर्वप्राणिनामन्तश्चरः सत्तात्मसाक्षी बुद्धिवृत्तिज्ञः । अतः
परे ब्रह्मणि धर्मतो योगेन निष्णातस्य । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन—इज्याचारदयार्हिसादानस्वाध्यायकर्मणाम् । अयन्तु परमो धर्मा यद्या-
मेनात्मदर्शनम् । अवरे च ब्रह्मणि वेदाख्ये ब्रतैः स्वाध्यायनियमैः निष्णातस्य मे अलम् अत्यर्थं यत् न्यूनं तद्विचक्ष्व वितर्कय ॥ ७ ॥

अनुदितप्रायम् अनुक्तप्रायम् । भगवद्यशो बिना येनैव धर्मोदिज्ञानेन असौ भगवान् न तुष्येत तदेव दर्शनं ज्ञानं खिलम् न्यूनम् मन्येऽहम् ८

श्रीवीरराघवः ।

एवमापृष्टआहव्यासः ॥ अस्तीत्यादिभिस्त्रिभिः त्वयोक्तं सर्वमिदं जिज्ञासितं सुसंपन्नमित्यादिनोक्तम् ममास्त्येव तथापि ममात्मान-
परितुष्यते तस्यासंतोषस्य मूलं निमित्तमव्यक्तं नमयाज्ञातमतस्त्वामेवागाधबोधमपारज्ञानं सर्वज्ञमिति यावत् आत्मभवो ब्रह्मा तस्यात्मनः
शरीरादुत्संगादुद्भूतं पृच्छामहे ॥ ५ ॥

नाहं जानामीति मावोच इत्यभिप्रायेणाह सवा इति सवैज्ञानिनामग्रणीर्भगवान्समस्तं गुणं देहिनामंतर्गतं वेदजानाति कुतः यद्यस्मात्त्वया पुराणः
पुरुषः सर्वजगत्कारणभूतः सर्वज्ञः परमपुरुषोपासितः कथं परमपुरुषोपासनमात्रेणाहं जानामीत्यत्राह परावरेशः परे ब्रह्मादयोऽवरेयस्मा
त्सचासावीशः सर्वनियंता भगवान्मनसैव संकल्पमात्रेणैव विश्वं सृजत्यवस्थितिसंहरति च अथापि गुणैः सत्त्वादिभिर्न सज्जते इत्यसंगः स्वसं-
कल्पकृतजगदुदयविभवलयलीलस्य सर्वनियंतुः सर्वप्राण्यंतर्गतवस्तुवेदित्वाद्यथा क्रतुरस्मिन्लोके पुरुषो भवतीति न्यायेनेश्वरवत्सर्वमुक्त
प्रायस्त्वमपि जानास्येवेति भावः ॥ ६ ॥

एतदेवोपपादयज्ञसंतोषनिमित्तं वेदित्वाह त्वमिति त्वमर्कः सूर्यश्च त्रिलोकीं पर्यटनं वहिष्ठवस्तुद्रष्टा वायुरिवांतश्चरः ज्ञानव्याप्त्या सर्व-
ेषामंतश्चरज्ञात्मसाक्षी आत्मनोतःकरणस्य साक्षी द्रष्टा हृद्गतार्थवेदीत्यर्थः । अतः परं चावरंचतयोः समाहारस्तस्मिन्ब्रह्मणि परे ब्रह्मणि तदा-
वेदके वेदाख्ये ब्रह्मणि च विषये धर्मतो निवृत्तिधर्मैः ब्रतैः कांडव्रतादिभिश्च ज्ञातस्य पारंगतस्य समाप्तधर्मव्रतस्येत्यर्थः । मम न्यूनमसंतोष-
पमलं विचक्ष्वन्यूनशब्दस्तद्धेतुतादुपचाराद्वर्त्तते न्यूनहेतुं विचक्ष्वचक्षिदर्शनेपि वर्त्तते पश्यालोचयेत्यर्थः । अलं द्रष्टुं समर्थस्त्वम् यद्वा न्यून-
मिति भावप्रधानो निर्देशः अलमधिकं न्यूनम् न्यूनत्वं विचक्ष्व अथवा चक्षिर्भाषणार्थ एव न्यूनता हेतुं विचक्ष्वेत्यर्थः इत्थं प्रचोदित आह
भगवाञ्छारदः यावदध्यायसमाप्ति ॥ ७ ॥

किंवा भागवताधर्मानप्रायेण निरूपिता इति तदुत्प्रेक्षितमेव तावदसंतोषहेतुमाह भवतेति द्वाभ्याम् अमलं शृण्वतां वदतां चाखिलदुरि-
तापहं भगवतो यशः भवतानुदितप्रायं प्रायेणावर्णितमित्यर्थः । प्रायग्रहणेन भारते प्रासंगिकतया प्राधान्येन भगवद्यशः कश्चित्कचिदुदि-
तं न तु कुरुप्रबंधानुस्यूतत्वेन प्राधान्येन चोदितमिति सूच्यते येन भगवद्यशोऽनुवर्णिता तेनैवासौ तवात्माननुष्येत असौ तवात्मा भगवान्वा-
नुष्येत भगवदपरितोषेऽपि सतितश्चिद्यम्यं त्वदीयमंतःकरणमपि न तुष्यत्येवेति भावः । यद्वा येनैव कारणेन न तुष्येतासौ तवात्मा भगवान्वा-
तत्कारणं किमिति चेत्खिलं न्यूनतद्दर्शनमेव भगवद्दर्शनमेव भगवत्स्वरूपगुणाविभूतियाथात्म्यज्ञानपूर्वकं प्राधान्येन तद्दर्शनाभाव एवेति म-
न्यइत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

एवं नारदेन पृष्टोऽपरिमितज्ञानस्वरूपोपि अज्ञवत् दुष्टजनमोहनाय तत्कारणं तमेव पृच्छतीत्याह अस्त्येवेति हेनारद त्वयोक्तमिदं सर्वमे-
स्त्येव न किंचिदवाशिष्टमस्ति तथापि मे आत्मानमनःपरितुष्यते नालंबुद्धिप्राप्नोति तुष्यतीति वक्तव्ये तुष्यत इति प्रयोगात् अज्ञजनमोहनार्थमे-
व हरिणा प्रश्नः क्रियते नाज्ञानादिति महान्विशेषो विज्ञायते आत्मनो विष्णोर्भवतीत्यात्मभवो ब्रह्मा तस्यात्मनः शरीरादुद्भूत उत्पन्न आत्मभवा-
त्मभूत ब्रह्मपुत्र इत्यर्थः आत्मनि भवतीति वा त्वेति त्वामव्यक्तं सूक्ष्मतस्यापरितोषस्य मूलं कारणं पृच्छामहे अल्पज्ञश्चेत्प्रश्नोत्तरं कथं ब्रूयादि-
तितत्राह अगाधेति अपरिमितज्ञानं प्रश्नोत्तरवचनसमर्थमित्यर्थः अत्रापि समित्युपसर्गमंतरेण पृच्छते रात्मनेपदप्रयोगेण नारदस्य ज्ञानं चुलू-
कजलपरिमितं व्यासज्ञानं प्रलयसमुद्रवदपरिमितमिति तात्पर्यं शब्दज्ञैरेव ज्ञायते आत्मभुवात्मभूतमिति केचित्पठन्ति तत्रोवडादेशश्छांदसः । ५ ।

नारदस्य स्वात्मानलंबुद्धिहेतुवेदनकारणं वक्तुं आह सवा इति योगुणैर्विरचितशरीरगतसुखदुःखफलसंगरहितो विश्वमनसैव स्वतंत्रसा-
धनान्तरनिरपेक्षतया सृजत्यवतिसंहरति सपरावरेशो मुक्तमुक्तप्रपंचयोरीश इति परावरेशः जगदुत्पत्तेः पुराण्यस्तीति पुराणः पुरमणातीति-
वा पुरुषाणि कर्मफलानि सनोति ददातीति पुरुषः उपासित इति अतः भवान्समस्तं गुणं वेदेत्येकान्वयः एतदुक्तं भवति चतुर्मुखप्रियपुत्र त्वात्तवैव-
सर्वजगत्सृष्ट्यादिकर्तृभगवदुपासकत्वेन सर्वज्ञत्वात्तत्प्रसादादस्मदनलंबुद्धिहेतुवेदनमस्तीति ॥ ६ ॥

तव भगवत्प्रसादेन जनिता परोक्षज्ञानेन सर्वत्राव्याहतगतिकर्मणा च योगप्रभावेन सर्वप्राणिशरीरांतश्चरणेन चानलंबुद्धिहेतुवित्त्वमित्याह
त्वमिति त्रिलोकीं पर्यटनं अर्कश्च त्रिलोकां अव्याहतगतिः सर्वप्राण्यंतश्चरो वायुरिवात्मसाक्षी सर्वजीवबुद्धिवर्तिवृत्तज्ञः त्वं परे ब्रह्मणि तथा अव-
रेतत्प्रतिपादकवेदाख्यशब्दब्रह्मणि धर्मतो वेदोक्तभगवद्धर्मानुष्ठानेन तदधिकारोपपादकवेदव्रतादिभिश्चानुष्ठापितैः लोकमोहाय च मयानुष्ठितैः
ज्ञातस्य कृतकृत्यस्य मे अवतारप्रयोजनं न्यूनं नितरा मुर्वरितमलं यथा भवति तथा विचक्ष्व विशिष्टतया ब्रूहीत्येकान्वयः ॥ ७ ॥

नारदोपि सर्वज्ञस्य व्यासस्य हृदि स्थितां भिप्रायं विद्वान् तत्प्रसादमादित्सुरवतारप्रयोजनं वक्तुं आह भवतेति हेव्यास भवता भगवतो हरे-
रमलयशोऽनुदितप्रायं बहुत्वेन न प्रतिपादितं येनानुदितेन यशः प्रतिपादकशास्त्राणां सौ भवत आत्मानैव तुष्येत अहंतस्य यशः प्रतिपादकशास्त्र-
खिलमुर्वरितमन्यइत्यन्वयः ॥ ८ ॥

सुबोधनी ।

प्रमाणवलाविचारकाणां नात्रोत्तरसफूर्तिरित्याह अस्त्येवेति साधनस्य फलव्यभिचारयन्मूलतदव्यक्तं न प्रकटो लोकवेदयो रसिद्धत्वात्
अतः अगाधवोधत्वापृच्छामहे अगाधप्रमाणागम्यं तत्रापि प्रमेयवलाद्धोषः तदाह आत्मभवात्मभूतमिति आत्मानाशयणः तद्ब्रह्म ब्रह्मा-
स्यात्मनो देहाज्ञातम् आत्मे भवतां सवाधनवा हे भगवदवतार आत्मवित् ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः आत्मेव ज्ञातः असाधनसंबंधो वा सूचितः
[४३]

सुबोधिनी ।

भगवत्सेवकंवाभूतानिविष्णोः सुरपूजितानीतिवाक्यात् ॥ ५ ॥

तस्यप्रमेयबलमाहसवैभवानिति वेदानांसमस्तंगुत्थंभवानितिवाउभयत्रापिहेतुः उपासितइतिपुराणत्वमुत्तमत्वायतेनपुरुषोत्तमःसेवि-
तइतिकालादिनिरपेक्षःसेव्यसामर्थ्येन सेवकसामर्थ्येवक्तुंभगवद्गुणानाहपरेतिसर्वेश्वरत्वंसर्वकर्तृत्वंचचितनमात्रेणगुणाः ॥ ६ ॥

नारदस्यस्वतोऽपिसामर्थ्यहेतुमाह । पर्यटनिति । वहिरंतः सर्वपरिज्ञानार्थं दृष्टान्तद्वयमपेक्षितरूपचक्रियया सर्वलोकगमनं योगेनांतः
प्रवेशः ज्ञानेन सर्वसाक्षित्वम् एवं सार्द्धश्लोकेनभक्त्यादिभिः सर्वसामर्थ्यप्रतिपाद्यस्वसंदेहपृच्छति परावरेब्रह्मणीति परंवेदांतप्रतिपाद्यम्
अपरं वेदः तत्र क्रमेणैवधर्मतः यज्ञादिकरणात् ब्रह्मणि निष्णातः तदुभयनिष्णातस्ययन्मूलं तद्विचारयआपाततोविचारितं नभविष्य-
तीत्याह अलमिति ॥ ७ ॥

नारदस्तुविचारितमेव वर्त्ततइति सिद्धवत्कारेणाह । अग्निहोत्रसुवर्णस्त्रीज्ञानसद्भावेऽपि यथादीपसूर्यादिव्यतिरेकेणनवहिः प्रकाशः
तथाभगवद्यशोव्यतिरेकेणानांतः प्रकाशः भगवदीयास्तुधर्मा नज्ञानादिभिः प्रकाश्याः तेचमहांतोवहवश्चयद्विषयव्याप्यतिष्ठति सचविषयो
नज्ञानादिभिः प्रकाश्यते यद्यपि भारते भगवद्यशः प्रतिपादनंगीतायांच विशेषतः तथापि इतरशेषत्वेन प्रतिपादनात् व्यामोहकलीलात्वेपि
हृदयेतथैवावेशात् पूर्वकांडशेषत्वेनोत्तरकांडनिरूपणेन वेदांतैः स्वातंत्र्येणब्रह्मप्रतिपादनं तथाभगवद्यशोऽपि गीतादौतदेवाह । अमलयश-
स्तेनैवांतःकरणदोषाभावः तद्व्यतिरेकेणापि सर्वं भविष्यतीति ज्ञानेखिलता ॥ ८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

तस्यापरितोषस्य मूलं कारणम् अव्यक्तमस्माभिर्दुर्ज्ञेयं त्वां वयं पृच्छाम । अत्र हे इति सम्बोधनेन न चाहमपि न जानामीति
वाच्यम् । यत आत्मभवो ब्रह्मा तस्यात्मनो देहात् भूतं जातमिति पैतृकप्रभावः अगाधबोध इति स्वीयश्च प्रभावस्तज्ज्ञाने कारणमस्ये-
वेति भावः ॥ ५ ॥

त्वया यत् पुराणः पुरुष उपासितः तेन पराशरपुत्रत्वेन महाभागत्वेन चतुर्वेदज्ञत्वेन ब्रह्मानुभवित्वेन च त्वयाहमुक्तस्त्वं तु ब्रह्मणः
पुत्रोऽगाधबोधः सर्वज्ञो भगवदुपासक इति मत्तः सर्वथैवातितरामेव विशिष्ट इति भावः । परावरेण इत्यादिविशेषणकः स वै निश्चितं
भवानेव भगवदवतारत्वात् । अतो भवान् समस्तानां समस्तञ्च गुह्यं वेद ॥ ६ ॥

सर्वलोकहितार्थमेव पुराणपुरुषस्त्वद्रूपेणावतीर्णस्तन्ममाद्यहितं कुरुष्वेत्याह । त्रिलोकीं पर्यटन् अर्क इव सर्वदर्शी । वायुरिवा-
न्तश्चरः । आत्मेव साक्षी बुद्धिवृत्तिज्ञः । अतः परे ब्रह्मणि धर्मतः योगेन निष्णातस्य । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन—इज्याचारदमार्हिसादान-
स्वाध्यायकर्मणाम् । अयन्तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनमिति । अवरे च ब्रह्मणि वेदाख्ये व्रतैः स्वाध्यायनियमैः निष्णातस्य अलम-
त्यर्थं यन्न्यूनं तद्विचक्ष्व वितर्कय ॥ ७ ॥

अनुदितप्रायम् अनुक्तप्रायम् । भगवतो यशः सर्वस्वरूपेभ्यो भगवत्स्वरूपस्योत्कर्षः सर्वोत्कर्षधोतिनी तस्य लीला भक्तिश्च ।
जनु मया ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं वेदान्तदर्शनं कृतं तत्राह येनेति । तद्दर्शनं दर्शनशास्त्रमपि खिलं न्यूनमेव मन्ये । तद्दर्शनकर्तुरेव तवापि
चित्ताप्रसादश्चेत् तर्हि अधीत्याधीत्य तद्दर्शनाभ्यासिनामपि कथं चित्तं प्रसीदत्वित्यत्र भवानेव प्रमाणमिति भावः ॥ ८ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

हे इति । हे नारद तत्तस्यापरितोषस्यमूल हेतुत्वात्वाम् ॥ ५ ॥

यद्यस्मात् त्वयापुरुषः उपासितः मनसैवसंकल्पेनैव ॥ ६ ॥

त्वमर्कइवत्रिलोकींपर्यटन् आत्मसाक्षी शरीररूपात्मद्रष्टावाह्येन्द्रियवृत्तिद्रष्टेत्यर्थः वायुरिवांतश्चरः सन् आत्मसाक्षी । अंतःकरणा-
वृत्तिद्रष्टा परेब्रह्मणि धर्मतः निवृत्ति धर्मतः अवरेणब्रह्मणिव्रतैः तदध्ययनार्थकौनियमैः स्नातस्यकृतावगाहनस्यमे अलंअत्यर्थंन्यूनम्
आचक्ष्व ममतपोव्रतज्ञानप्रयत्नादिषु अपूर्णैर्यदस्तितदालोचय ॥ ७ ॥

भवताभगवतः अमलम् श्रावयितृणां श्रोतृणांचमलग्नम् यश अनुदित प्रायमवर्णितप्रायम् । येनैवभगवद्यशोवर्णनमंतरेण
दर्शनेन असौतवात्मानमुप्येतत्तेदर्शनं ज्ञानंखिलमपूर्णमन्ये ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

व्यासजी बोले आपने जो बात कहा सो सब हमारे है तथापि हमारा आत्मा परितुष्ट नहीं होता है तिसका कारण अ प्रगट है सो
अति गंभीर बुद्धि वाले ब्रह्मा के पुत्र आपको मैं पृच्छता हौं ॥ ५ ॥

सो आप सब गुप्त बातोंको जानते हो जिस कारण आपने पुराण पुरुष परमात्मा का उपासना किया है जो परमात्मा कार्य कारण
के नियामक गुणोंसे पृथक् होकर मनही से संसार को रचते हैं पालते हैं संहार करते हैं ॥ ६ ॥

आप सूर्य के तुल्य तीनो लोकों में घूमते भये वायुके तुल्य सबके अंतःकरण में घीचरते साक्षी हो ब्रह्म औ वेदमें धर्मसे व्रतसे
प्रवीण जो मैं तिस मेरे कों जोकुछ कमती हो सो संपूर्ण कहो ॥ ७ ॥

नारदजी बोले आपने प्राय करके भगवानका निर्मल यशका कथन नहीं किया है जिससे वह भगवान् संतुष्ट नहोय वह ज्ञान न्यून
ही है ॥ ८ ॥

यथा धर्मादयश्चार्था मुनिवर्ग्यानुकीर्तिताः ।

न तथा वासुदेवस्य महिमा ह्यनुवर्णिताः ॥ ९ ॥

न यद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो जगत्पवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित् ।

तद्वायसं तीर्थमुशान्ति मानसा न यत्र हंसा निरमन्त्युशिक्षयाः ॥ १० ॥

तद्वाग्विसर्गो जनताधविप्लवो यस्मिन् प्रतिश्लोकमवद्ववत्यपि ।

नामान्यनन्तस्य यशोऽङ्कितानि यत् शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधवः ॥ ११ ॥

नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम् ।

कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म यदप्यकारणम् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

ननु भगवद्यश एव तत्र तत्रानुवर्णितं तत्राह यथेति । चशब्दाद्धर्मादिसाधनानि च । तथा धर्मादिवत् प्राधान्येन वासुदेवस्य महिमा न ह्युक्त इत्यर्थः ॥ ९ ॥

वासुदेवव्यतिरिक्तान्यविषयज्ञानवदेवान्यविषयं वाक्चातुर्यञ्च खिलमेवेत्याह नेति । चित्रपदमपि यद्वचो हरेर्यशो न प्रगृणीत तद्वायसं तीर्थं काकतुल्यानां कामिनां रतिस्थानम् उशान्ति मन्यन्ते । कुतः मानसाः सत्त्वप्रधाने मनसि वर्त्तमाना हंसा यतयो यत्र न निरमन्ति कर्हिचिदपि नितरां न रमन्ते । उशिक्षया उशिक्षुः कमनीयं ब्रह्म क्षयो निवासो येषां ते । यथा प्रसिद्धा हंसा मानससरसि चरन्तः कमनीयपद्मषडनिवासाः त्यक्तविचित्राभ्यादियुक्ते उच्छिष्टगर्ते काकक्रीडास्थाने न रमन्ते इति श्लेषः ॥ १० ॥

विनापि पदचातुर्यं भगवद्यशः प्रधानं वचः पवित्रमित्याह तद्वाग्विसर्ग इति । स चासौ वाग्विसर्गश्च वाचः प्रयोगः जनता जनसमूहस्तस्य अघं विप्लावयति नाशयतीति तथा । यस्मिन् वाग्विसर्गे अवद्ववत्यपि अपशब्दादियुक्तेऽपि प्रतिश्लोकम् अनन्तस्य यशसा अङ्कितानि नामानि भवन्ति । तत्र हेतुः यत् यानि नामानि साधवो महान्तः वक्तरि सति शृण्वन्ति श्रोतरि सति गृणन्ति अन्यदा तु स्वयमेव गायन्ति कीर्त्तयन्तीति ॥ ११ ॥

भक्तिहीनं कर्म तावत् शून्यमेवेति कैमुतिकन्यायेन दर्शयति नैष्कर्म्यमिति । निष्कर्मं ब्रह्म तदेकाकारत्वाग्निष्कर्मतारूपं नैष्कर्म्यम् । अज्यते अनेन इत्यञ्जनमुपाधिस्तन्निवर्त्तकं निरञ्जनम् । एवम्भूतमपि ज्ञानम् अच्युते भावो भक्तिस्तद्वर्जितं चेदलमत्यर्थं न शोभते सम्यक् अपरोक्षाय न कल्पते इत्यर्थः । तदाशश्वत् साधनकाले फलकाले च अभद्रं दुःखरूपं यत् काम्यं कर्म यदप्यकारणमकाम्यं तच्चेति चकारस्यान्वयः तदपि कर्म ईश्वरे नार्पितं चेत् कुतः पुनः शोभते वहिर्मुखत्वेन सत्त्वशोधकत्वाभावात् ॥ १२ ॥

दीपनी ।

जनतेति । तस्य समूहः (पा० व्या० ४ । २ । ३७ सू०) इत्यधिकारे ग्रामजनबन्धुभ्यस्तत् (पा० व्या० ४ । २ । ४३) इति सूत्रेण जनशब्दात् समूहार्थं तत्प्रत्ययो बोद्धव्यः ॥ ११ ॥

नैष्कर्म्यमिति । निष्कर्मणो मोक्षस्य साधनं वा नैष्कर्म्यम् । अज्यत इति । अज्यते ब्रह्मते इत्यर्थः ॥ १२—१४ ॥

श्रीवीरराघवः

प्रायशब्दाभिप्रेतव्यनास्ति यथेति हे मुनिवर्ग्यधर्मादयो धर्मार्थकामादयो र्थाः पुरुषार्थाः यथाससाधनैरनुकीर्त्तिता भारते इति शेषः तथा वासुदेवस्य महिमा ते त्वयानुवर्णिताः ॥ ९ ॥

एवंतदुत्प्रेक्षितमेवासतोषहेतुं हृदी कृत्याथ प्रियाः परमहंसानां तेष्वह्यच्युतप्रिया इति तदुत्प्रेक्षितमेव हृदी कर्तुं भागवतधर्मप्रातिपादकस्य प्रबन्धस्य परमहंसैरनादरणीयत्वमित्याह नेति तच्चित्राणि पदानि यस्मिन् अथ वैचित्र्यस्याप्युलक्षणमेतदेवं विधमपि यद्वचः वाक्यप्रबन्ध इति यावत् पवित्रं शृण्वतां वदतां च पवित्रत्वापादकं हरेर्यशः क्वचिदपि न प्रगृहीतनोपाददीत चेन्न प्रगृणीतेति पाठेन वदेत चेत्प्रबन्धयितुं तं वदनं प्रबन्धे आरोप्य न प्रगृणीतेत्युक्तम् यद्वा यच्चित्रपदमपि वचस्तत्र हरेर्यशो न प्रगृणीत चेत्प्रबन्धकर्त्तृतिशेषः तद्वाचः प्रबन्धवायसं तीर्थमुशान्ति वायसं तीर्थं तुल्यमिच्छति तीर्थं विशिष्य च्छाफलमाह यत्र वायसे तीर्थं मानसा हंसा उशिक्षयाः कमनीयनिवासाः न निरमन्ति मानसा इति सरोवरकमनीयनिवासस्थानविहारिणो मानसहंसा यथा वायसं तीर्थमुच्छिष्टयात्रादिपुरुषयोदकयुक्तं क्षेत्रं वायससंचारयोग्यमुशान्तिमन्यत इति यावत् यत्र न निरमन्ति नितरां रमन्तेक्षणमात्रमपि न तत्रावतिष्ठन्त्यर्थः तथोशिक्षकमनीयनिरति शयप्रियं ब्रह्मैव क्षयसाश्रयो येषां मानसाः मनस इमे मानसा ब्रह्मानन्दानुभाविका हंसा विशुद्धांतः करुणाः परमहंसा इति यावत् तद्वचः वायसं तीर्थमुशान्ति वायसं तुल्यानां कामुकानां मनोभवयोग्यमन्यते यत्र निरमन्ति नाद्विद्यन्ते न तत्र कर्णदत्वा शृण्वन्तीत्यर्थः उशिक्षयेति पाठेऽशब्दोऽवेधावर्णपरप्रणयित्वर्थः ॥ १० ॥

श्रीवीरराघवः ।

तदेवंभगवद्यशोऽनंकितप्रबंधस्य शब्दशतोऽर्थतश्चित्रपदस्यापिभागवतानुपादेयत्वमुक्तम् अथतदंकितस्य वैचित्र्यरहितस्यापिप्रत्युतशब्दतोऽर्थतश्चदुष्टस्याप्यतीवतदुपादेयत्वमाह तदिति प्रतिश्लोकमवद्धवत्यपिशब्दतोऽर्थतश्चदोषवत्यपियस्मिन्प्रबंधेऽनंतस्य भगवतोयशसांकितानिचिह्नितानिभगवद्गुणप्रत्यायकानिनामानिनारायणवासुदेवरूपणादिनामनिहश्यंतेइतिशेषः तद्वाग्विसर्गः सवाक्स्मृष्टिरूपः प्रबंधः जनताजनानांसमूहः “ग्रामजनबंधुभ्यस्तत् ॥४१॥४३॥ इतिसमूहार्थतत्प्रत्ययः तलंतंस्त्रियामितिस्त्रीत्वंतस्याअघंपापंविप्लवयतिनाशयतीति विप्लवः अंतर्भावितव्यर्थत्वं प्लवेः पचादित्वादच् यद्वा भावेऋदोरप् ॥३१॥५७॥ इत्यपूजनतायाअघस्य विप्लवोनाशोयस्मात्स तथाअतएव भागवताउपाददतइतिवदन् विशिनष्टिचल्लृणवंतिइतियद्वाग्विसर्गसाधवः शृणवंतिभ्रावयितृसद्भावेगृणंतिकथयंतिश्रोतृसद्भावेतदुभयाभावेकेवलंस्वयंगायंति सामान्याभिप्रायेणयत्तदितिपुंसकनिर्देशः शब्ददोषोनामानुपस्थाप्यार्थाभिप्रायेणप्रयोगः यथास्वइत्यस्यज्ञातिधनाभिप्रायेणप्रयोगः अर्थदोषोनामानुपस्थापकशब्दोपस्थाप्यत्वंयथात्मात्मीययोः स्वशब्दोपस्थाप्यत्वंतदेवंप्रिवर्गतत्साधनप्रतिपादकप्रबंधंभागवतानुपादेयंनिदित्वाभगवद्यशः प्रतिपादकस्यैवतदुपादेयत्वमुक्तम् ॥ ११ ॥

ननु धर्मादितत्साधनानामपि पुरुषाभिलषितत्वेन हितत्वात्तन्निरूपणमप्यर्थवदेवेत्याशंकायां विषमिभ्रपयः प्रशंसा तु ब्रह्मन्तन्निरूपणमित्य-
भिप्रायेणैश्वर्यकैवल्यतत्साधनानां पुरुषार्थत्वतत्साधनत्वं प्रतिक्षिपति नैष्कर्म्यमिति निर्गतं कर्मणो निष्कर्मनिष्कर्मैव नैष्कर्म्यं स्वार्थं नैष्कर्म्यं
वहिर्भूतं कर्मैतरेदात्मयाथात्म्योपासनात्मकज्ञानमित्यर्थः तन्निरंजनरागद्वेषाद्यंजनरहितं रागादिभिरनुपप्लुतमप्यच्युतस्य भगवतोभावेन-
भक्तियोगेन वर्जितं चेद्ज्ञानानां मध्ये मलवद्धीनमतएव न शोभते यद्वा नैष्कर्म्यं निरंजनं ज्ञानमप्यच्युतभाववर्जितं चेन्नालं शोभते नातीव शोभत इत्य-
र्थः “सर्वे च्यवनधर्माणः प्रतिबुद्धस्तु मोक्षभागितिकेवलिनोऽपि पुनः च्यवनधर्मोक्तेस्तावत्कैवल्यस्य न पुरुषार्थत्वं नापितत्साधनयोगस्य पुरु-
षार्थसाधनत्वमिति भावः यतो नैष्कर्म्यं ज्ञानयोगमेव न शोभते कुतः पुनः तत्कर्म शोभते कियत्तत्कर्म ईश्वरेन चार्पितमनर्पितमभिसंहितार्थका-
मादिफलमच्युत भाववर्जितं चेत्यर्थः अतएव शश्वत्सदाफलानुभवदशायामनुष्ठानदशायां चाभद्रं दुःखं यस्मिंस्तदनुष्ठानदशायामभद्रव-
त्त्वं कायक्लेशाद्यावहत्वेन दुष्टमेव फलदशायामपि पुनः पतनभयशंकयाऽभद्रवत्त्वमवगंतव्यम् यदप्यकारणं निष्कामकर्माप्यच्युतभाववर्जितं
चेन्न शोभते अयमर्थः ज्ञानयोगः कर्मयोगश्च भगवद्भक्तिवर्जितो न शोभते काम्यं कर्म न शोभते इति कैमुत्यन्यायसिद्धमिति ॥ १२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

भारतादिशास्त्रेषु हरियशसो बद्धदितत्वात्कथं खिलं मन्य इत्युच्यत इति तत्राह यथेति हे मुनिवर्य सर्वज्ञतम मुनिभिः त्रियत इति वा मुनि-
वरप्राप्य इति वा मुनिवर्यधर्मादयः पुरुषार्थाः यथानुवर्णितास्तथा वा सुदेवस्य महिमानानुवर्णितो हि यस्मात्तस्मादनुवर्णनीयः धर्मादीनाम-
ल्पकथनेनापि पूर्तिः स्यान्न तथा वा सुदेवस्य महिम्नो भारतादावतिकथितस्यापि सतांतत्र तात्पर्यातिशयात्फलाधिक्याच्च न हि सूर्योदयमाकांक्ष-
माणस्य स्वद्योतोदयेनेच्छानिवर्तत इत्येतदर्थं हि शब्देनाह द्वितीयो हि शब्दो हेत्वर्थः ॥ ९ ॥

धर्मादीनामल्पकथनेन कथं पूर्तिः स्यादिति तत्राह नेति यद्वचो जगत्पावनकरं हर्यं शो न गृणीत कर्हि चेदिपिन प्रतिपादयेत्तच्छि त्रपदमापि धि-
त्राणि पदानि यस्मिन् स्तत्तथोक्तं तत्तवचः शास्त्रं न भवतीत्यर्थः कुतः तद्व्यायसं वयोमात्रा नु जीवितार्थं शास्त्रमु शंति इच्छन्ति यत्र काकोच्छिष्टतीर्थे-
मानसाः प्रेक्षावन्तः मानसाख्यसरोविहारिणो वाहंसाः परमहंसाः धवलपक्षावाजलपयोविवेककारिणः मिमंक्षया विचारलक्षणज्ञानेच्छया-
नन्यषतनूननिपतन्ति न प्रविशन्तीति यथा तथा यत्र यस्मिन् तीर्थे मानसाः ब्रह्मणो मनसो जाताः सनकादयः हंसाः निर्लेपा इति वा तस्मात्सज्जनाना-
दरणीयत्वेन धर्मादीनामल्पकथनेन पूर्तिरिति भावः विरमंत्यु शिक्क्षया उशिक् शुद्धं क्षयं स्थानं येषां ते तथोक्ताः शुद्धं ब्रह्मतद्देवक्षयो येषां ते तथो-
क्ता इति वेति पठित्वा केचिद्वाचक्षते तत्तच्छ्रित्यम् ॥ १० ॥

वासुदेवमहिम्नोऽतिकथितस्यापिकथनपूर्तिरितितत्राह सवागिति यस्मिन्निबन्धेप्रतिश्लोकमपशब्दाद्यबद्धवत्यापिशाब्दिकैर्जुगुप्सिते
देशकालगुणैरनंतस्यहरेःपारिजातहरणाद्यात्मकयशोलांछितानिनारायणादिनामानिसन्ति साधवःपरमभागवताः शुकादयोयश्चशृण्वन्ति
गायन्तिगृणन्ति सःजनतायाःजनसमूहस्याघंपापंविप्लावयतिनाशयतीतिजनताघविप्लवःवाचांविस्मर्गः विशिष्टरचनाविशेषइत्येकान्वयः य-
स्मिन्सतिप्रशस्तानिअनंतस्यनामानिसाधवःशृण्वन्तीतित्रयस्मान्नस्मात्सएववाग्विस्मर्गइतिवा ॥ जनतापापविनाशहेतुत्वात् सज्जनगृ-
हीतत्वाच्चवासुदेवमाहात्म्यप्रतिपादकमेवशास्त्रं नान्यदतस्तदेवशास्त्रप्रणेतृभीरचनीयमितिभावः ॥ ११ ॥

न केवलं वासुदेवमहिमद्योतकयशो कविधुरशास्त्ररचनमेव मोघं किंतु हरिभक्तिविरहितनिर्निमित्तज्ञानकर्मणी आपि निष्फले एवेति विश्वापद्य-
तीत्याह नैष्कर्म्यमिति नैष्कर्म्यं स्वतो निष्कर्मणो मुक्तेः साधनम् अलं निरंजनं विषयसंमार्जनमलरहितम् अत्यंतविरक्तिमद्वेदार्थविषयपरोक्षज्ञान-
मप्यच्युतभाववर्जितं भगवद्भक्तिरहितं हरावच्युततयानिरंतरभावनयामनोयोजनेन रहितं वानशोभते अधिकारिणो भीष्टफलं प्रकाशयति व-
धकतया शश्वत्सर्वदा अभद्रमंगलमीश्वरे हरौ न चार्पितं कर्म न शोभत इति कुतः पुनः किमु वक्तव्यं यद्यप्यकारणं फलकामनादिविधुरं तथापीत्यर्थः
शश्वदभद्रमनुष्ठानकाले फलकाले वा मंगलयत्काम्यं कर्म न शोभत इति कुतः पुनः यद्यप्यकारणं नित्यं कर्म हरौ नार्पितं चेत्तन्न शोभत इति किं वक्तव्य-
मिति वा अच्युतभाववर्जितमित्यनेनापरोक्षज्ञानस्य भक्तिसाध्यत्वात् परोक्षोपपदमेवात्र ज्ञानं विवक्षितमिति ज्ञायते ॥ १२ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

तथा तद्वदपि ॥ ९ ॥

यत्र तत्सम्बन्धमात्रं नास्ति तत् पुनरतिनिन्दितमित्याह न यद्वच इति । कर्हिचिद कुत्रचिदपि न प्रकर्षेण केनाप्यंशेन गृणीत ॥ १० ॥

तदेवं व्यतिरेकेण तद्यशः स्तुत्वा अन्येनापि स्तौति । स वाचां प्रयोगो जनपरम्पराया अपि अधविप्लवो यस्मात् तथाविधः । कीदृशोऽपि यस्मिन् श्लोकं श्लोकं वर्णनं वर्णनं प्रति अवद्धवत्यपि तत्तच्छ्लोकमात्रयत्किञ्चित्प्रतीतिसंकेतादित्वादसम्य-
गर्थबोधकेऽपि तस्य यशोवर्णनलेशसंयोजितानि नाममात्राणि सन्ति न तु वर्णनचातुर्याणि तादृशोऽपि । अहो तस्य नामाभासमात्र-
सिद्धजनताधविप्लवमात्रत्वं कियन्नाम माहात्म्यं यत्तादृशकानिष्ठवाग्विसर्गमयमपि यशः साधवः पूर्वोक्तप्रोज्झितकैतवा अपि भक्ताः
परमानन्दावेशात् विविधतयानुशीलयन्तीत्याह यच्छृण्वन्तीति ॥ ११ ॥

तदेवं हरियशोवर्णनोपलक्षितभक्तितो ब्रह्मज्ञानस्यापिन्यूनत्वे सकामनिष्कामकर्मन्यूनत्वं किमुतेत्याह नैष्कर्म्यमिति
तैः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

सुबोधिनी ।

सर्वेषामेवभूतानांपितामातासमाधवः तमेवशरणयातशरण्यं कौरवर्षभाः अच्युताच्युतमामैवंव्याहरामित्रकर्षण पांडवानां भवान्नाथो
भवंतंचाश्रितावयं करिष्येवचनंतवेत्यादिश्लोकसहस्रैः स्वातंत्र्येणभगवद्यशःप्रतिपादनात्कथमुच्यतेनुदितप्रायमितितत्राहयथेति
सत्यंप्रतिपादितं तथापिप्रकरणाभावात्प्रकरणेनविधयोवध्यंत इतिन्यायात् तत्रत्यानांतच्छेषत्वं आनुशासनिकेपिभगवद्धर्माणांधर्मत्वे
नप्रतिपादनंयशस्त्वेनतदाह धर्मार्थकाममोक्षायथाप्रकरणभेदेनप्रतिपादिताः नतथाभगवन्महिमाप्रकरणभेदेनप्रतिपादितइत्यर्थः ॥ ९ ॥

ननुप्रतिपादकानांकथंनफलसाधकत्वंतत्राह नतद्वचश्चित्रपदमिति कीदृशमत्रफलंमृग्यते अंतःकरणप्रसादः परमानंदश्चेतिचेत्तत्त
स्येदंतीर्थंकिंतुकाव्यवत् शृंगारादिरसाविष्टानांकामिनामाश्रयंरसजन कत्वं काकानामिवोच्छिष्टगर्तः प्रमाणवलंदुर्वलमिति वक्तुमाह
चित्रपदमितिअर्थमितिअर्थविशेषाभावेपदचित्रताहीनत्वबोधिकाशब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यंग्यत्ववरंस्मृतमितिवाक्यात्विषयपत्रैर्भोजन
वञ्चतत्रत्यंप्रमेयंनहरिरूपंकिंतुतृकृष्टत्वेनप्रतिपादितं तदाह हरेर्यश इतिजगत्पवित्र मितिसाधारणानांहि भारतंपावित्र्यजनकंनपाति
तानांनवाशुकादितुल्यानां तेननसर्वाकांक्षापूरकं इदंतुजगत एवपवित्रं वचइतिशब्दमात्रं तेनसामरागादीनामपिनिवृत्तिः कर्हिचिदिति
मुख्यगौणलक्षणा प्रकरणादिभेदेषु एकस्मिन्नप्यंशे भगवत्प्रतिपादनेनदोषः इतिसूचितं ॥ तत्काकवत् पदार्थप्रतिपादकं वायसंतीर्थं
काकतीर्थं मितियावत्वायसावृद्धाः काकाःलोकेचतुराश्च तथाकामिनोराजपुत्रादयः नत्वन्येषां काकानांचनततोधिकदोषनिवृत्तिः
नवातादृशगर्तनिर्मातुः ततश्चननिवृत्तिः हंसत्वाच्च तस्यउद्यंतित्वंदंतिमानसाइति मनस्येवतिष्ठंतिनदेहादैर्देहितकरंचभारतंच
अहंचइतिब्रह्मात्मबुद्धिः तद्युक्ताः परोक्षेणहंसाइत्युच्यंते क्षीरजीरिविवेकिनश्चसहजसिद्धमपिसंश्लेषंत्याजयंतिनतुसंश्लेषजनकेरमंते
पुंसांकिलैकांत धियामितिवाक्यात्भगवच्चरित्रतादृशउशिक्कमनीयंक्षयोनिघासस्थानं येषां यथायथाकमनीयता स्वरूपतोज्ञानतश्च
तथातथाहंसनिवासत्वं ततोयुक्तितःदृष्टांताच्चनान्यथाकरणं तथापिभगवद्विषयकत्वात् ॥ १० ॥

पूर्वोक्तविपरीतमस्मदादीनांवचनमित्याहतद्वागिति सचासौवाग्विसर्गश्चसइतिप्रासिद्ध्य भक्तकृतः भाषागीतगोविंदादिरपिजन
तायाः प्राणिमात्रस्यअधविशेषेणप्लावयतिसर्वथाशब्दवलमप्रयोजकमित्याह यस्मिन्निति यस्मिन्वाग्विसर्गेभाषाग्रंथश्लोकेषु-
व्याकरणदुष्टस्यप्रयोगः अवद्धस्नानार्थवाअर्द्धप्रयोगःअभ्युपगमेन वामूर्खहृदयेतत्रहेतुः नामान्यनंतस्येति एकस्मिन्नप्यर्थे बहूनिना
मानिप्रयुज्यंते यथात्रिभुवनात्मभवनेत्यादि सर्वतोनेतस्य अनंतान्येवनामानिभवंतिनकेवलंसंज्ञाप्रतिपादकानि किंतुयशसांकितांनिश्च
वणोहेतुः यस्मिन्यस्माद्वावक्तुरिति शृण्वंतिश्रोतुरित्यागंतिअन्यथाचगृणांति एतच्चपूर्वोक्तहंसादिसतांकृत्यंभगवत्संबन्धिनां धर्माणां
भगवतासह अभेदात् यत्रकचिदवतीर्णोभगवान् यथासेव्यते ताथ क चिद पिस्थितानिनामानिभूयंते इत्यर्थवलम् ॥ ११ ॥

एवंशब्देषुभगवच्छब्दापवोत्तमाः नान्यइतिनिरूपितं इदानीमर्थेविचारः क्रियतेतत्रज्ञानंस्वरूपतः फलतश्चमहत् तैथायज्ञादितथैवाचारः
तथान्येधर्मादयः एतेभगवताभगवदीयैश्च सहस्वरूपतः फलसमानाआहोस्विन्नति भवतिविचारा तत्रप्रथमंज्ञानंनिंदति नैष्कर्म्यमिति
भक्तिसहितज्ञानादौफलसिद्धेर्भवतिसंदेहः किंभक्तेः फलज्ञानस्येतिवा तदर्थंकेवलनिर्णयउच्यते अच्युतभक्तिरहितज्ञानंसांख्यवैदिकं
वा भक्त्यानलंकृतत्वाद्भोभते ज्ञानस्यशोभयातद्वत्शोभाभवति अज्ञाननिवृत्तिश्चदीपवत्सुवर्णोपुत्तलिकाप्यनलंकृतानशोभते यद्यपिनिरीश्वर
सांख्यमते ईश्वराभावादेवभक्तिर्नास्ति निरूप्येयंश्रद्धामात्रसेश्वरेपिगुणपवेश्वरः वैदिकेपियजमानादि देवतावेशा भावलौकिकत्वात् स-
र्वापेक्षायाश्चोक्तत्वात्अंतःकरणशुद्धयर्थंभक्तिरपेक्षते साच्चभगवच्छास्त्रानुसारिण्ये वनिर्गतमंजनयस्मादितिअविद्यानिवर्तकनिरुपाधिकंवा
किंवहुनासर्वेषुशास्त्रेषुयत् ज्ञानमुक्तंतस्यस्वरूपोपकारिणीवामक्तिरिति भक्त्यभावेस्वरूपफलवान सिध्येदित्यर्थः कर्मापिभक्तिसापेक्षमित्याह
किंपुनरिति तत्रकर्म विविधं कामनयाक्रियमाणंज्ञानांगईश्वराभजनलक्षणंच तत्राद्येभक्त्यपेक्षानियतातदाहशब्दभद्रमिति साधनकालेफल
कालेचक्लेशरूपत्वात् भक्त्यभावेनपुरुषार्थरूपस्यात् द्वितीयेभगवतिसमर्पणव्यतिरेकेणज्ञानांगतेवनास्तिसमर्पणमेवभक्तिः भक्तिसाध्यंवा
तदाह नचार्पितंकर्मिति नचभगवतिर्अर्पितंकर्मभवतीत्यर्थः चकारादीश्वरार्थवाक्रियमाणंयदपिअत्रकरणंपंचरात्रोक्तं तस्यलौकिककर्मवत्
संसारकारणात्वाभावात् तस्मात्सर्वकर्मसुभक्तिः सहकारिणी ॥ १२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

ननु पुराणेषु पाश्चादिषु भगवद्यशो वर्णितमेवेति तत्राह यथेति । चकारोऽप्यर्थे । धर्मादयोऽपि वासुदेवमहिमतोऽतिनिकृष्टा अपि यथा अर्था अनुकीर्तिताः पुरुषार्थत्वेनोक्ताः तथा वासुदेवस्य महिमा न वर्णितः पुरुषार्थशिरोमणिरपि पुरुषार्थत्वेनापि न वर्णितः वर्णितोऽपि भूरिशस्तत्र तत्र तन्महिमा अन्ततो मोक्षसाधनत्वेनोक्तः । अतोऽत्यादरणीयस्य वस्तुनः आदराभावश्चित्तस्याप्रसाद-
मपि किं न करोत्विति भावः । ननु अन्यत्र पुरुषार्थेषु मुक्तिरेव महाफलम् मुक्तैः प्रार्थ्या हरिर्भक्तिर्मयुरायाञ्च लभ्यत इति ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परामित्यादिभिस्तत्र तत्र क्वचिन्मोक्षोपार्थ्यपि भक्तिरुक्तेत्यत आह अन्विति । अन्वन्तु पौनःपुन्येन न वर्णितः आनन्दमयोऽभ्यासादित्यत्र अभ्यासस्यैव शास्त्रतात्पर्यज्ञापकत्वेनोक्त-
त्वात् । अतो भगवन्महिम्न एव फलत्वेनोत्कर्षे पौनःपुन्येन स्पष्टतया यदा वर्णयिष्यसि तदैव ते चित्तप्रसादो भावीति भावः ॥ ९ ॥

वासुदेवमहिमवर्णनाभावे कविकृतिमात्रस्यैव जुगुप्सितत्वमेवाह न यदिति । यद्वचः कर्तुं चित्राणि गुणालंकारयुक्तानि पदानि यत्र तत् श्लेषेण चित्रस्य विस्मयस्य स्थानमपि हर्यशो न प्रगृणीत कीदृशं । जगदपि पवित्रयतीति तत् स्वश्रोतृवक्त्राद्यात्मकं सर्व्वं जगदपि पुनाति किं पुनः स्वमिति । जीवनतुल्येन तदयशसा विना कविवचोऽलंकारादियुक्तं मृतशरीरमिवापवित्रं भवतीति भावः । तद्व्यासं तीर्थम् उच्छिष्टविचित्राभ्यादियुक्तं गर्तविशेषं काकतुल्यानां कामिनामभिलषणीयत्वात् उशन्ति मन्यन्ते । कुतः मानसा मानससरोवरस्था हंसाः पक्षे मानसा हरिर्मेनसि स्थिता भक्ता यत्र न नितरां रमन्ते न सर्व्वथैव रमन्त इत्यर्थः । साधवो हृदयं मह्यं साधूनां हृदयं त्वहम् इति भगवदुक्तेः । यद्वा मानं तद्वचस आदरम् अरमणात् स्यन्ति नाशयन्ति । यद्वा मानसाः सनकादय इत्युशन्तीत्यस्य कर्तृपदम् । यतः उशिक्ष कमनीयं सरो भगवद्धाम च क्षयो निवासो येषां ते । अत्र वचःशब्देन वाक्ये अभिधीयमाने नाभागो नभगापत्यं यं तत् भ्रातरः कविम् । यविष्टं व्यभजन् दायं ब्रह्मचारिणामागतमित्यादीनां श्रीभागवतीयानामपि पृथग्वाक्यानां वायसतीर्थत्वं प्रसज्जेत । शास्त्रेऽभिधीयमाने व्यासादिकृतेषु पुराणादिषु न कुत्रापि हरियशः सामान्याभाव इति न कस्यापि वायसतीर्थत्वं स्यात् तस्मात् कलिमलसंहतिकालनोऽखिलेशो हरिरितरत्र न गीयते ह्यभीक्ष्णम् । इह तु पुनर्म-
गवानशेषमूर्तिः परिपाठितोऽनुपदं कथाप्रसङ्गेरिति । द्वादशोक्तेरत्र वचःशब्देनोत्तरत्र वाग्विसर्गपदेन च कथाप्रसङ्ग एवोच्यते । एवञ्च सति अत्रत्यानि सर्वाण्येवोपाख्या नानि हरियशोऽलंकृतान्येव । अन्यत्र पुराणादौ बहून्वेवाख्यानानि हरियशोरहितानि वायसतीर्थान्येवेति सङ्गतिः ॥ १० ॥

व्यतिरेकेणोक्त्वा अन्वयेनाह तद्वागिति । स चासौ वाग्विसर्गो वाचः प्रयोगश्चेति स जनतायाः जनसमूहस्याद्यं विप्लावयति नाशयतीति स प्रतिश्लोकमद्वयत्यपि बंधोऽपिगाढः शिथिलो वा कापि श्लोके यत्र नास्ति किं पुनरलंकारादिरित्यर्थः । अप-
शब्दवत्यपीति स्वामिचरणाः । तथाभूतेऽपि यत्र वाग्विसर्गो उपाख्याने नामानि सन्ति । किञ्च यद्यदेवोपाख्यानं शृण्वन्ति श्रुत्वापि पुनर्गीयन्ति गीत्वापि पुनर्गृणन्ति न तु तृप्यन्तीति भावः । यद्वा वक्तरि सति शृण्वन्ति श्रोतरि सति गृणन्ति अन्यदा स्वयं गायन्ति ॥ ११ ॥

न केवलं वचोमात्रमेव भक्तिरहितं व्यर्थम् अपितु श्रौतवचसापि प्रतिपाद्यमपरोक्षं ज्ञानमपि भक्तिरहितं व्यर्थं किमुत परोक्षं ज्ञानं किमुत तरां निष्कामकर्म किमुततमां सकामकर्म व्यर्थमित्याह नैष्कर्म्यमिति । अच्युते भावश्चिदानन्द विग्रहत्वभावनया या भक्ति स्तद्वर्जितं चेज्ज्ञानं न शोभते । तेनतस्मिन् मायाशवलतालक्षणापकर्षभावनया भक्तिसत्त्वेऽपि मोक्षसाधकं न भवतीत्यर्थः । कीदृशम् अलम् अतिशयेन निरञ्जनम् अञ्जनमुपाधिरविद्या तद्गहितमपरोक्षमपि किं पुनः परोक्षमित्यर्थः । न च वाच्यमुपाध्यभावे मोक्षस्यासम्भावना नास्तीति । भगवतोऽचिन्त्यशक्त्या नष्टस्याप्युपाधेः पुनःपुनः प्ररोहात् । तथाहि वासनाभाष्यधृतं परिशिष्ट-
वचनम्—जीवन्मुक्ता अपि पुनर्वधनं यान्ति कर्मभिः । यद्यचिन्त्यमहाशक्तौ भगवत्यपराधिन इति । तत्रैवान्यत्र च—जीवन्मुक्ताः प्रपद्यन्ते क्वचित् संसारवासनाम् । योगिनो न विलिप्यन्ते कर्मभिर्भगवत्परा इति । तथा ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्मोणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुनेति ज्ञानकार्य्यं नैष्कर्म्यमपि न शोभते । तथाहि रथयात्राप्रसङ्गे विष्णुभक्तिचन्द्रोदयधृतं पुराणान्तरवचनम्—
नानुब्रजति यो मोहादब्रजन्तं जगदीश्वरम् ज्ञानाग्निदग्धकर्मापि स भवेद्ब्रह्मराक्षस इति । अतएवाग्रे वक्ष्यते—आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यधोनादृत्युष्मदङ्घ्रय इति । ज्ञानस्याप्यच्युतभाववर्जितत्वे तस्मिन् भगवति मायामयत्वभावनादिलक्षणाऽपराधो दुर्निवार एव । एवञ्च यदि तादृशभक्तिहीनं ज्ञानमपि विफलं तदा कुतः पुनः शश्वत् फलकाले साधनकाले अभद्रं दुःखरूपं कर्म प्रवृत्तिपरं यदप्यकारणं निवृत्तिपरञ्च कर्म ईश्वरे अनर्पितं सत् न शोभते साफल्याय न भवतीति ॥ १२ ॥

सिद्धांत प्रदीपः ॥

ननु भगवान्वासुदेवश्चवर्णयतेप्रसन्नातनइतिप्रतिज्ञापूर्वकंभगवद्गुणस्वरूपादिवा महाभारते वर्णितमेव कथं प्रसन्नमपूर्यमि-
त्यतआह यथेति ॥ ९ ॥

सिद्धांतप्रदीपः

वासुदेवेतरविषयबन्धोपिखिलमेवेत्याह नेति चित्राणिपदानि यस्मिन् तच्चित्रपदमपियद्वचः जगतः पवित्रत्वापादकम् हरेर्यशः नप्रगृणीत नवदेत् । तत्वायसंतीर्थवायसगुणायुक्तानां कामिनां रतिस्थानं मानसा वासुदेवमननप्रवणो मनसि स्थिताः उशिष्कक्षयाः उशिष्कमनीयं प्रसिद्धमानसाख्यसरोवरोपमं भगवद्यशः प्रतिपादकं शास्त्रं क्षयोरमणस्थानं येषां ते हंसाविवेकिनः । उ उन्नतिमन्यन्ते अतएव यन्नरय्यां दुर्गतौपमेकाकोपमं जनप्रिये भगवद्यशोऽप्रतिपादके वचसि कर्हिचिदपि न निरमंति नितरां नरमंते ॥ १० ॥

वासुदेवेतरप्रतिपादके वचसि चित्रपदमपि विवेक्यनुपादेयमित्युक्तं वासुदेवप्रधानं तु पदचतुर्थवर्जितमपि महतादरेण तेषामुपादेयमित्याह तद्वितिसः वाचो विसर्गः जनताघविप्लवः जनताया जनसमूहस्य अधं पापं विप्लावयतीति तथा । जनताघविप्लवत्वे हेतुमाह । यस्मिन्निति यस्मिन् प्रतिश्लोकमवद्धवत्यापि दोषयुक्तं पिवाग्विसर्गं अनंतस्य नामानि संति अतो यत्तद्वर्णाग्विसर्गमसाधवः गुर्वादिभ्यः शृण्वन्ति शिष्यादिभ्यो गृणीति कथयन्ति स्वयंगायन्ति च ॥ ११ ॥

यथा धर्मादयश्चार्था मुनिवर्ग्यानुकीर्तिताः इत्यनेन धर्मादिषु मुमुक्षुजनापेक्षया अरुचिरुक्ता तत्र शतसाहस्र्यां संहितायां यो धर्मः प्रोक्तः काम्यो हि स्त्रः सहिविशेषतोऽरुचिहेतुः स भागवतैर्मुक्षुभिरनुपादेयः यश्च निष्कामोपि भगवद्भाववर्जितः सोऽप्यसम्यगेव यश्च कपिलपतंजलिमतानुसारि भगवद्भाववर्जितं ज्ञानं मोक्षधर्मादौ दर्शितं तदप्यसंगतमेव यच्च भागवतजनानुग्रहकामेन भगवद्गीतानुसारेणोक्तम् । मुद्गलोपाख्यानादिषु भृगुभारद्वाजादिसंवादेषु वाष्णोपाध्यात्मादिप्रकरणेषु कर्मज्ञानवैराग्यभक्तिरहस्यं तत्सर्वपरमादरेणोपादेयमित्याशयेनाह नैष्कर्म्यमिति निर्गतानि कर्माणि यतस्तन्निष्कर्मतदेव नैष्कर्म्यं स्वार्थेऽप्यञ् । निरंजनरागद्वेषादिदोषशून्यमेवं अच्युतस्य भावेन योगेन वर्जितं चेत् अलमत्यंतं न शोभते तदाशब्दमद्रं सदैवोपक्रमकाले अनुष्ठानकाले फलकाले च दुःखावहं न च सर्वकर्मवैगुण्यापह ईश्वरोपेतं यत्कर्म काम्यं तत्कुतः पुनः शोभते । यदप्यकारणमकाम्यं तदप्यच्युतभाववर्जितं चेन्न शोभते । भगवद्भाववर्जितो ज्ञानयोगो निष्कामकर्मयोगश्च यदानशोभते तदा काम्यकर्म भगवद्भाववर्जितं न शोभते इति किमु वक्तव्यम् ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

हे मुनिवर्य आपने जैसे धर्म अर्थ कामादिकों का प्राधान्य सै वर्णन किया है । और उनके साधनों का वर्णन किया है ऐसा वासुदेव की महिमा का वर्णन नहीं किया है ॥ ९ ॥

चित्र विचित्र पद विन्यास मय भी वचन हो और उस में जगत पवित्र करनेवाला भगवान का यश वर्णन न हो तो वह वायस तीर्थ अर्थात् अमेध्य उच्छिष्ट मय गर्तके समान है, जिस में कामी जनकही क्रीड़ा करते हैं । ब्रह्मनिलय परम हंस जन कभी उस में रमण नहीं करते हैं ॥ १० ॥

वो वाणी की रचना जनों के पाप की नाश करती है जिस में चाहै प्रति श्लोक में अशुद्ध भी हो परंतु अनंत भगवानके यश सै अंकित नाम हो, जिनको साधुजन श्रवण करते हैं, गान करते हैं, और कीर्तन करते हैं ॥ ११ ॥

नैष्कर्म्य अर्थात् ब्रह्मतादात्म्य का कारण होने सै कर्म रहित और निरुपाधि ज्ञानभी अच्युत भक्ति वर्जित हो तो शोभित नहीं होता है, तब साधन और फल दोनों में दुःखमय कर्म श्रीभगवानके अर्पण किये बिना कब उत्तम हो सकता है ॥ १२ ॥

अथोमहाभागभवानमोघदृक्शुचिश्रवाः सत्यरतो धृतवृतः ।

उरुक्रमस्याखिलबन्धमुक्तयेसमाधिनानुस्मरतद्विचेष्टितम् ॥ १३ ॥

ततोऽन्यथा किंचनयद्विवक्षतः पृथग्दृशस्तत्कृतरूपनामभिः ।

नकर्हिचित्कापिचदुःस्थितामतिर्लभेतवाताहतनौरिवासुपदम् ॥ १४ ॥

जुगप्सितंधर्मकृतेनुशासतः स्वभावरक्तस्यमहान्व्यतिक्रमः ॥

यद्वाक्यतोऽधर्मइतीतरः स्थितोनमन्यतेतस्यनिवारणंजनः ॥ १५ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तदेवं भक्तिशून्यानि ज्ञानवाक्चातुर्यकर्मकौशलानि व्यर्थान्येव यतः अतो हरेश्चरितमेवानुवर्णयेत्याह अथो इति । अथो अतः कारणात् । अमोघा यथार्था दृक् धीर्यस्य । शुचि शुद्धं श्रवो यस्य । सत्ये रतः । धृतानि व्रतानि येन स भवान् एवं महा-
गुणास्तावत् । अत उरुक्रमस्य विविधं चेष्टितं लीलां समाधिना चित्तैकाग्र्येण अखिलस्यबंधस्य मुक्तये त्वमनुस्मर स्मृत्वा यर्णये-
त्यर्थः एतच्च वाक्यांतरमिति मध्यमपुरुषप्रयोगो नानुपपन्नः ॥ १३ ॥

विपक्षेदोषान्तरमाह ततउरुक्रमविचेष्टितात्पृथग्दृशःअतएवान्यथाप्रकारान्तरेणयत्किञ्चदर्थान्तरंविचक्षतःतयाविवक्षयाकृतैःस्फुरि-
तैःरूपैर्नामभिश्चवक्तव्यत्वेनैवोपस्थितैःदुःस्थिताअनवस्थितासतीमतिःकदाचित्क्वापि विषयेआस्पदंस्थानं नलभेत वातेनाहता । आधूर्णिता
नौरिव । तदुक्तंगीतासु व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेहकुरुनन्दन । बहुशाखाह्यनन्ताश्चबुद्धयोऽव्यवसायिनामित्यादि ॥ १४ ॥

तदेवंहरियशोविनाभारतादिषु कृतंधर्मादिबर्णनमूअकिञ्चित्कर मित्युक्तंप्रत्युतविरुद्धमेव जातमित्याह । जुगप्सितंनिन्द्यंकाम्यकर्मादि
स्वभावतएवरक्तस्य तत्ररागिणः पुरुषस्यधर्मकृतेधर्मार्थम् अनुशासतस्तव महानयंव्यतिक्रमः अन्यायः । कुतइत्यत आह । यस्यवाक्यतोऽ-
यमेव मुख्योऽधर्मइति स्थितः इतरः प्राकृतोजनः तस्यकाम्यकर्मादेः अन्येन तत्त्वज्ञेनक्रियमाणं निवारणंस्वयमेववात्वयाक्रियमाणं यद्वा
“नकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेऽमृतत्वमानशुरित्यादिश्रुत्याक्रियमाणं निवारणं यथार्थमेतदिति न मन्यतेकिन्तुप्रवृत्तिमार्गा नधिकृतविषयं
तदितिकल्पयति । तदुक्तंमतांतरोपन्यासेमहैः तत्रैवंशक्यतेवक्तुयेऽन्धपङ्गादयोऽनराः गृहस्थत्वेनशक्यंते कर्तुंतेषामयंविधिः ॥ नैष्ठिकब्रह्म
चर्यं वां परिव्राजकतापिवा । तैरवश्यंगृहीतव्यातेनादावेतदुच्यते इत्यादि ॥ १५ ॥

दीपनी ।

न कर्मणोति । कैवल्योपनिषदि चतुर्थब्राह्मणम् । तत्र धनेनेत्यत्र पूर्व्वनकारस्यानुषङ्गः । एके महात्मानः आनशुः आनशिर-
प्राप्ताः । इति श्रीमच्छंकरानन्दस्वामी ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ श्री बीरराघवः

तदेवंलोकहितार्थं प्रवृत्तस्यतवकेवलत्रिवर्गतत्साधननिरूपणमनुचितमित्युक्तंभवतियतः त्रैवर्गिककर्मणोऽनर्थगर्भत्वमतस्त्वमखिला
निष्ठपरिहारेणप्रायेणभगवद्भक्तियोगनिष्पादकतच्चेष्टितज्ञानजनकं प्रबंधंकुर्वित्याहअहोइतिहेमहाभागभगवन्भगवदंशभूतत्वमखिलनिगम
द्रष्टृत्वंचभवान्सत्यरतः सत्यंभूतहितंतस्मिन् रतः नकेवलंसत्यरतपवापित्वमोघदृक्सत्यमूलममोघमवितथंपश्यतीतितथाभूतहिताचरणाय
वद्धदीक्षइत्यर्थः कथमेवमहोभाग्यंज्ञायतेइत्यतोविशिनाष्टिशुचिश्रवाः शुचिविशुद्धंश्रवः लोकहितार्थमवतीर्णोऽव्यासः इत्येवंविधाप्रथायस्य
सः हेतुगर्भाण्येतानिविशेषणानिपञ्चविधस्यानर्थगर्भत्रैवर्गिकनिरूपणमनुचितमितिभावः उक्तविधस्त्वमुक्तमस्यउत्तरःविपुलाःक्रमाःपाद-
विन्यासाःत्रिलोकेयस्यतस्यभगवतोयद्विचेष्टितंतदेवनृणामखिलानांबंधानांगर्भजन्ममरणादिरूपाणामुक्तयेबंधोमुक्तयेवासमाधिनाअनु-
स्मरसम्यगालोचनपूर्वकंप्रवधानेत्यर्थः ॥ १५ ॥

सुबोधनी ।

यतोभक्तिव्यतिरेकेण ज्ञानं कर्मवानफलसाधकं अत आवश्यकत्वाद्वाधवाच्चमुख्यतया भक्तिरेवोपदेष्टव्या सा च श्रवणरूपा प्रथमं श्रवणसापेक्षावा
अतः श्रोतव्यविषयत्वेन भगवच्चरित्रं भक्तिमार्गानुसारियोगजधर्मेण स्मृत्वा कथयेत्याह अतो महाभाग इति यद्यपि अस्माभिर्ज्ञायते तथाप्यधि
काराभावात् वक्तुं न शक्यते तव त्वेतादृशाधिकार इति महाभागेति संबोधनं मनसा भावितोर्थः कदाचिदन्यथा भविष्यतीति न शंका कर्तव्या
यतो भवानमोघहृदमोघादृष्टिर्यस्येति नापित्वक्तुमन्यैर्नागीकर्तव्यमिति शंकीयमित्यभिप्रायेणाह शुचिश्च वा इति शुचिः पवित्रं श्रवः कीर्ति
र्यस्येति लोके ह्यादरणीयं रूपमेतदेव किंच तत्राप्येतदेवापीष्टमित्याह सत्यरत इति सत्यैरतः भगवद्धर्मव्यतिरेकेण अन्येषामसत्यत्वात् किंच ।
यथा ब्रताचरणधर्महेतुः तथा भगवच्चरित्रध्वनमपीत्याभिप्रायेणाह धृतव्रत इति धृतानि व्रतानि स्वाध्यायादीनि येन भगवद्धर्मस्फुरणोवाहेतुः तच्च ता
दृशधर्मा भगवति न संतीति मत्तव्यं यतो यमुक्तमः उरुधाधिकः क्रमः पादविक्षेपो यस्य वामनस्य क्रमात् एकेन पदा सर्वलोका क्रमणमित्यग्रे विस्तार
यिष्यामः सच कालनियामक भगवच्चरित्रावेशादेव भवतीत्याह सर्वे हि जीवाः स्वभावतो वद्धाः कालपाशे गतेषां वंधननिवृत्तिर्महानुपकारः
सा च कालनियामक भगवच्चरित्रावेशादेव भवतीत्याह अखिलबंधमुक्तय इति लोकवेदयोरप्रासिद्धत्वात् उपायांतरमाह समाधिनेति भगवाने
वस्त्रयं सर्वोच्चारकः स्फुरिष्यति अनुपश्चात्त्वयापि स्मर्त्तव्यं विशेषचेष्टित भक्तिजनकं न तु व्यामोहकं तस्यापि व्यामोहकत्वे जातिविशेषचेष्टि
तत्त्वमेव ॥ १३ ॥

विपरीते वाधकमाह ततो न्वथेति अभिधेयापर्यवसानं हि सर्वस्तु पुमरीचिकावधियतत्वाभावात् भगवतो गुणानामनंतत्वेऽपि नियतत्वम्
अतः कार्य समाप्तिशंकया प्रथमत एव तन्नाशं भर्त्तायं किंच विचारदशायामपि दुःखात्मकत्वात् तद्विचारिका बुद्धिरपि दुःखिता भवति ।
तदाह । अन्यथेति । ततो भगवच्चरित्रात् यद्यपि सर्वमेव भगवच्चरित्रत्वेनानिरूपणात् तत्त्वेऽपि तथात्वं मित्वाह । अन्येति किंच
नेत्यव्यय समुदायः यत्किंचिदित्यर्थः अनादरणीयमिति वाक्यसमाप्तिः तदनूद्यदूषयति यद्विवक्षत इति वचनानंतरं ममेव दुःखं भविष्यतीति
किंच कथ्यंतं वक्तुमिच्छत एव भवति तत्र हेतुः पृथग्दृशः भगवत्त्वेनस्तोत्रेण तत्पर्यवसानाभावात् भिन्नतया निरूपणमावश्यकं तथा च भगवद्धर्मा
स्फुरणादन्यत्रोत्कर्षाभावात् आविद्यमानविवक्षायां बुद्धिर्दुःस्था भवति ॥ किंच ॥ तत्कृतानि पृथग्दर्शनकानि पदार्थांतरस्य रूपनामानि भगवत्कृ-
तानि ततश्च सिद्धत्वाभावात् स्वयंकृत्वा स्वयं निरूपणे स्वयमेव पर्यवसाना मतिर्किंचिदपि कास्मिंश्चित्काले कास्मिंश्चिदंशे च बुद्धिरास्पदं न लभेत
सर्वस्यापि बुद्धिकृतत्वात् अन्यदन्यस्यास्पदं भवति अग्रहत्वेन स्वाश्रयाभावाच्च दुःस्थिता दुष्टतया वस्थिता सदोषो वायुवत् सर्वतारिकां बु-
द्धिनौका मिव नाभीपृष्ठे शंप्रापयतीत्याह वाताहतेति आहता धूँणिता एव मपर्यवसानेन बुद्धिर्दुःखदा तत्त्वेन च अन्यत्र वक्तव्यमित्युक्तम् ॥ १४ ॥

इदानीं प्रतारकशास्त्रवत् अन्यकथनं पापहेतुरित्याह ॥ जुगुप्सितमिति ॥ यथा अपेयपानादिकं धर्म इति बोधकस्य नरकपातस्तथा देहादिष्वा-
त्माध्यासं कृत्वा तन्निर्वाहार्थं यतनीयमिति वक्तुं नरकपातः तनुदुष्टत्वात् स्वतएव लोको न प्रवर्त्तते किं कथनेनानिष्टस्यादित्यत आह स्वभाव रक्तस्य
अनुरक्तो गुणान्ब्रूते विरक्तो दूषणान्यपीति न्यायात् रागे विद्यमानेन दोषस्फूर्तिः तस्य चास्वाभाविकत्वे ज्ञाते कदाचिन्न प्रवर्त्तते तापि धर्मत्वेऽपि ज्ञाते क-
दाचिदपि न निवर्त्ततेति भगवदाज्ञोल्लघनरूपो महान्व्यतिक्रमः कूपे धपातनेन वनन्वयो निवारयतु तथा च फलभावात्नातिक्रमो भविष्यतीत्यत आ-
ह यद्वाक्यत इति इतरः स्वतो विचाराक्षमः पुरातनचक्रविश्वासात् धर्मोऽयमिति निश्चितबुद्धिः अन्येन अस्मदादिना क्रियमाणं निषेधनं मन्यते यतो ज-
ननधर्मा जनन एवाभिरतः बहुधा श्रुत्वापि निषेध ऊर्ध्वरेतसां प्रशंसेति तथा च भट्टाः येषां गवाद्यो न रागाहं स्थानर्हाः ते सन्यासादौ अधिकारिण इति
विकल्पो वा उभयं ब्राह्मणमिति वत् ॥ १५ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

तदेवं हरियशोगौणीकृत्य भारतादिपूक्तं जुगुप्सितकाम्यकर्मादिवर्णनप्राचुर्यं लोकानां तदेकनिष्पिष्टत्वात् जातमित्याह जुगुप्सितमिति स्व-
भाव रक्तस्य अनादिविषयवासनया स्वभावतएव कामना परस्य पुरुषस्य धर्मकृते भगवद्धर्मपर्यंतस्य निष्कामस्य धर्मस्य कृते भगवद्धर्ममेव तत्र पर्य-
वसाययितुं मनुनिरंतरमेव निधं काम्यं कर्मशासतः उपदिशतो न तु वेदे प्रवर्त्तनार्थं तत्प्ररोचनया यत्किंचिदनुद्यमुहुरपवदतः कस्यैचिदन्यस्यपि
महान्व्यतिक्रमो वेदतात्पर्याल्लघनेनान्यायः स्यात् भवतः स्यादिति तु कथं ब्रवाणीति भावः ननु वेदेऽपि तादृशकाम्यकर्मकथनस्य निरंतरता दृश्यते
तत्राह यद्वाक्यत इति यस्य त्वद्विधस्य वाक्यतो दुरुहखेदार्थनिर्णायिका द्वाक्या द्वचनमात्रात् किमु तत्र ह्यलोकप्रासिद्धशतकोटिबिस्तरपुराणेति हा-
सतः स्वेच्छया येन संगृहीता तत्तद्वाक्यादितरो जनस्तदेव कर्तव्यमिति परामृशन् स्थितो यन्न निश्चलः स्यात् तस्य तद्विधस्य निवारणमन्यथा व-
क्तृतया चित्तनंतवस्वल्पतमवाक्येनान्यस्य प्रचुरतमवाक्येनापि न मन्येत यस्मात्तबी शण्याणामपि जैमिन्यादीनामन्याप्रपत्तिरुच्यते तस्मात्प्रवृत्ता
धर्मपरित्यज्य निवृत्ततर्पणगीयमानादित्यादिरीत्या सर्वेषां सर्वापेच्छमकं काम्यं च यद्भगवद्यशस्तदेव वर्यं तामिति भावः अतो न बुद्धिर्भेदजन-
यदेज्ञानां कर्मसांज्ञनाम् जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन्ति श्रीगीतावाक्यं तु ज्ञानाद्युपदेष्टुं विषयमेव न तु भगवद्धर्ममहिमं ज्ञात्वा दृष्टा वि-
विषयं तदुक्तं श्रीमद्भजितेन स्वयं निश्रेयसं विद्वान्नवक्तव्यं ज्ञायकर्महि नरातिरोगिणाऽपथ्यं वाञ्छतोऽपि भिषक् तमेति तादृशयदे शो सवैषामिव पर-
विश्वासास्पदत्वादिनिभावः ॥ १५ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

सत्यं तर्ह्यच्युते भाव एव संवर्तकृष्टत्वेन तवाभिमतः स च तन्नामलीलाकीर्तनश्रवणादिभिरेव भवति तत्र नाम रामकृष्णत्यादि प्रसिद्धमेव लीला कीदृशी तवाभिमतता तामुपदिशेत्यपेक्षायामाह अथो इति । अमोघहृक् अव्यर्थज्ञानः शुचि शुद्धं श्रवो यशो यस्य तथाभूतो भवान् भवति । अतः सत्ये रतो दृढव्रतश्च सन् अखिलानां जनानाम् अखिलस्य बन्धस्य वा विमुक्तये तस्य विविधं चेष्टितं लीलां समाधिना चित्तैकाग्रयेण स्मर । लीला हि भक्तिमति शुद्धे चित्ते स्वयमेव स्फुरति तस्याः स्वप्रकाशत्वादनन्तत्वादतिरहस्य-त्वादप्यथा केनापि वक्तुं ग्रहीतुं चाशक्यत्वादिति भावः । स्मृत्वा च वर्णय । तदेवामोघहृक्त्वं शुद्धयशस्त्वम् अन्यथा नैवेति भावः । यद्वा अमोघे दृशौ नेत्रे यस्य शुचिनी श्रवसी कर्णौ यस्येति काचित् लीला नेत्राभ्यां दृष्टा काचित् कर्णाभ्यां श्रुता च तथा सत्यरत इति धृतव्रत इति आसक्तिनिश्चयसूचिताभ्यां मनोबुद्धिभ्यामपि काचिदतिरहस्या अदृष्टश्रुताप्यवकलितैव सा सा सम्प्रति चित्तैकाग्रयेण स्मर्यतां स्मृत्वा च वर्णयताम् । अत्रानुस्मरेति मध्यमपुरुषो वाक्यभेदात् ॥ १३ ॥

अन्वयेनोक्त्वा व्यतिरेकेणाह तत इति । तत उरुक्रमचेष्टितात् अन्यथा यत् किञ्चनापि किं पुनर्वदु विवक्षतः वक्तुमिच्छतोऽपि किं पुनर्वदतः वदतोऽपि किं पुनस्तन्मुखात् श्रुत्वा तदनुतिष्ठतः । सर्वत्र हेतुः पृथग्दृशः तच्चेष्टितात् पृथग्वस्तन्येव हृक् दृष्टिस्तात् पर्य्य यस्य तस्य अतस्तत्कृतै रूपैर्निरूपणीयैरर्थैर्नामभिस्तद्वाचकैः शब्दैश्च दुःस्थिता अनवस्थिता मतिः । कदाचिदपि काले कापि देशे । आस्पदं स्थानम् । वाताहतनौरिवेति वातेन घूर्णयित्वा नानास्थानं नीत्वा आहता व्याहता अन्ततो निमज्जते एव यथा तथा तैर्ज्ञानकर्मकाव्यकौशलादिभिरिति ॥ १४ ॥

ननु मया भगवद्वयश एव ग्राहयितुं भारतादिशास्त्रं कृतम् । किंतु कामिलोकानां भगवद्भक्तिमनिच्छूनां शास्त्रे प्रवर्तनार्थमेव प्रथमं ग्राम्यसुखप्रक्षेपो दत्तः । न तु मे तत्र तात्पर्यम् । मुनिर्विवक्षुर्भगवद्गुणानां सखापि ते भारतमाह कृष्णः । यस्मिन्गुणां ग्राम्यसुखानुवादैर्मतिर्गृहीतानु हरेः कथायामिति विदुरोक्तिरेव प्रमाणमिति चेत् । सत्यम् उपकारे प्रवृत्तात् त्वत्त एव लोकानामप-कार एवाभूदित्याह जुगुप्सितमिति । धर्मकृते विदुरोक्तन्यायेन भगवद्भक्त्यर्थमेव जुगुप्सितम् अनुशासतः काम्यधर्माजु-पदिशतस्त्वत्तः सकाशादेव स्वभावरक्तस्य विषयेषूत्पत्तित एव रागिणो लोकस्य महान् व्यतिक्रमः उपप्लवो जातः । कुत इत्यत आह यद्वाक्यतो वेदव्यासवाक्यतो धर्म इति इतरः प्राकृतो जनः देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभागित्यादि विधावेव स्थितः तस्य धर्मस्य निवारणं सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रजेत्यादिवाक्येन क्रियमाणं न मन्यते किंतु प्रवृत्तिमार्गानधिकृतविषयमेतद्वाक्यमिति कल्पयति । तदुक्तं मतान्तरोपन्यासे भट्टैः—तत्रैवं शक्यते वक्तुं येऽन्ये पञ्चादयो नराः गृहस्थत्वं न शक्यन्ते कर्तुं तेषामयं विधिः ॥ नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यं वा परिव्राजकताथ वा । तैरवश्यं ग्रहीतव्या तेनादावेतदुच्यते इत्यादि ॥ १५ ॥

सिद्धांतप्रदीपः

यतोभगवदीयानिज्ञानकर्मवाक्चातुर्याणिमुमुक्षूपकारकाणि अथोअतःकारणात् उरुक्रमस्यउरवः बहुविस्तृताः क्रमाः चरणावि-न्यासायस्यतस्ययत् विचेष्टितंचरित्रम् चरित्रप्रतिपादकंपुराणमिति यावत् अखिलानांमुमुक्षूणांविश्वविमुक्तयेतत् समाधिनात्वमनु स्मरतन्निर्माणार्थमिति शेषः ननुतत्रममकाशक्तिरित्यतआह हेमहाभाग भवानमोघहृगस्ति अमोघहृक् शुचिशुद्धंश्रवोयस्यसशु चिश्रवाःसत्येब्रह्मणिरतः सत्यरतः धृतानिलोकहितावहानिव्रतानियेनसधृतव्रतः एवंभूतस्यतवकिमसाध्यमितिभावः ॥ १३ ॥

भगवद्विधिचेष्टितबोधकपुराणनिर्वाणतवात्माऽसंतोषापहंमयोपदिष्टमन्यथातुत्वदात्माऽसंतोषनिवृत्तिर्नास्तीत्याह अतइति अत उरुक्रमचरित्रबोधकपुराणप्रकाशनात् पृथग्दृशः अन्यदृष्टेः अन्यथोक्तोपायाद्वैपरीत्येन आत्मासंतोषनिवर्तकंयात्किंचनार्थोतरंवि-क्षतः वर्णयतस्तव तत्कृतरूपनामभिः तयाविवक्षयाकृतैः संकल्पितैः रूपैर्नामभिश्चदुःस्थिताः अविषयेप्रवृत्ताव्यामोहितासती मतिः काहिचित्कदाचिदपिकचित्कीस्मिदपिविषये आस्पदंस्थानंनलभते वाताहतनौरिव ॥ १४ ॥

तदेवमूर्ध्वबाहुर्विरौम्येतन्नकश्चिन्मेश्रणोतिवै धर्मादर्थश्चकामश्चसकस्मान्नैवसेव्यते इत्याद्याग्रहेणभारतादिषुधर्मादिप्रतिपादनमनुचित मेवेत्युक्तंतन्मुमुक्षुप्रत्यनुचितमस्तुबुभुक्षजनोपकारार्थेतुकथंचिदुचितंभवतु द्वौमासौतुभंवत्तृप्तिर्मत्स्यैःपितृगणस्यहव्रीन्मासानाविकेनैव चातुर्मास्यंशशेनतु आज्ञेनमासान्प्रीयतेपंचैवपितरोनृप वराहेनतुषण्मासान्सप्तवैशाकुनेनतु मासानष्टौपार्षतेनतौरवेननवैवतु गवयस्यतुमांसेन तृप्तिमासान्दशैवतु मांसैकादशप्रीतिःपितृणांमाहिषेणतु गव्येनदत्तेश्राद्धेतुसंवत्सरमिहोच्यते श्राद्धकल्पे जुगुप्सितंस्वभावरक्तस्यजीवस्य धर्मं कृतेपितृषोषणाख्यधर्मार्थम् अनुशासतोभवतः महान्व्यतिक्रमः ननुमदानांस्वाभाविकप्रवृत्तिनिवृत्त्योर्नियमार्थमिदमुक्तं पुनःसदुपदेशेन तान्निवारणंशक्यमतआह यदिति यद्यस्यतववाक्यतः इतरः लौकिकोजनः धर्मायमिति दृढविश्वासेनस्थितः तस्यहिंस्रस्यकर्मणाऽसिद्धिः क्रियमाणानिवारणानमन्यते ॥ १५ ॥

विचक्षणोऽस्यार्हतिवेदितुंविभोरन्तपारस्यनिवृत्तःसुखम्

प्रवर्तमानस्य गुणैरनात्मनस्ततोभवान्दर्शयचेष्टितंविभोः॥ १६ ॥

त्यक्त्वास्वधर्मचरणांबुजहरेर्भजन्नपक्रोथपतेत्ततो यदि ।

यत्रकृवाभद्रभभूदमुष्यकिंकोवार्थ आप्तोभजतांस्वधर्मतः ॥ १७ ॥

तस्यैवहेतोः प्रयतेतकोविदो नलभ्यतेयद्भूमतामुपर्यधः ।

तल्लभ्यतेदुःखवदन्यतः सुखंकालेनसर्वत्रगभीररंहसा ॥ १८ ॥

नवैजनोजातुकथंचनाब्रजेन्मुकुंदसेव्यन्यवदंगसंसृतिम् ।

स्मरन्मुकुंदांघ्र्युपगूहनंपुनर्विहातुमिच्छेन्नरसग्रहोयतः ॥ १९ ॥

इदं हि विश्वं भगवानिवेतरोयतो जगत्स्थाननिरोधसंभवाः ।

तद्विस्वयं वेदभवांस्तथापि वै प्रादेशमात्रं भवतः प्रदर्शितम् ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

अतएव हे महाभाग ? आपस्वयं अव्यर्थज्ञानात्म हैं पवित्रयशुक्त हैं सत्य मैं अनुरत और धृत ब्रत हैं। आप समाधिद्वारा उरुकम भगवान् की लीलाओं को स्मरण कीजिये और समस्त जीवों के बंधन मुक्त होने के लिये उनहीं लीलाओं को वर्णन कीजिये ॥ १३ ॥

क्योंकि भगवान् की लीलाओं को छोड़कर जो और कुछ वर्णन करना चाहता है उस प्रथग्दर्शी की बुद्धि वर्णनीय विषयके रूप और नाम से चंचल होकर कहीं भी स्थिर नहीं होती है तब्र पवन में कंपित नौका के समान सर्वथा आस्थिर होजाती है ॥ १४ ॥

श्री भगवान् के यशके अतिरिक्त धर्म का वर्णन अकिंचित् कर हीनही है। विरुद्ध फल भी करता है। जुगुप्सित काम्य कर्ममें स्वभाव सेही जीवका अनुराग है। उसी कर्म को धर्म कह कर जो आपने उपदेश किया है यह बड़ा अन्याय है तुमारे ही वाक्यसे काम्यकर्मादिकोंको मुख्य धर्म मानकर जीव अब न तुम्हारे किये निवारण को मानता है। न और किसी तत्त्वज्ञ का निवारण मानता है ॥ १५ ॥

श्रीधरस्वामी ।

ननु यद्येवं प्रवृत्तिमार्गो निन्द्यते तर्हि निवृत्तिमार्गो सर्व्वक्रियात्यागेनैव पारमेश्वरसुखस्वरूपानुभूतिः किं तदयशःकथनेनापि तत्राह विचक्षणोऽतिनिपुणः कश्चिदेव निवृत्तितः सर्व्वक्रियानिवृत्त्या अस्य विभोः सुखं निर्व्विकल्पकसुखात्मकं स्वरूपं वेदितुं ज्ञातुमर्हति ॥ न पुनरविचक्षणः प्रवृत्तिस्वभावः विभुत्वे हेतुः न अन्तःकालतः पारञ्च देशतो यस्य तस्य विभोश्चेष्टितं ततः कारणात् हे विभो अनात्मनो देहाद्यभिमानिनः अतएव गुणैः सत्त्वादिभिः प्रवर्त्तमानस्य जनस्य दर्शय । भवानिति त्वमित्यर्थः । भवन्निति पाठे तु सम्बोधनम् ॥ १६ ॥

एवं तावत् काम्यकर्मादेरनर्थहेतुत्वात् तं विहाय हरेर्लीलैव वर्णनीयेत्युक्तम् । इदानीन्तु नित्यवैमिक्तिकस्वधर्मनिष्ठा अपि अनादृत्य केवलं हरिभक्तिरेव उपदेष्टव्येत्याशयेनाह त्यक्त्वेति । ननु स्वधर्मत्यागेन भजन् भक्तिपरि पाकेण यदि कृतार्थो भवेत् तदा न काचिन्निन्ता । यदि पुनरपक्व एव म्रियेत ततो भ्रश्येद्वा तदा च स्वधर्मत्यागनिमित्तोऽनर्थः स्यादित्याशङ्क्याह । ततो भजनात् पतेत् कथञ्चित् भ्रश्येत् म्रियेत वा यदि तदापि भक्तिरसिकस्य कर्मानधिकायात् नानर्थशङ्का । अङ्गीकृत्याप्याह वाशब्दः कटाक्षे । यत्र क्व वा नीचयोनावपि अमुष्य भक्ति रसिकस्य अभद्रमभूत् किं नाभदेवेत्यर्थः । भक्तिवासनासद्भावादिति भावः । अभजद्भिः केवलं स्वधर्मतः को वार्थः प्राप्तः प्राप्तः अभजतामिति पठ्यते तु सन्बधमात्रविषयः ॥ १७ ॥

श्रीधरस्वामी ।

ननु स्वधर्ममात्रादपि कर्मणा पितृलोक इति श्रुतेः पितृलोकप्राप्तिः फलमस्त्येव तत्राह तस्येति । कोविदो विवेकी तस्येव हेतोस्तदर्थं यत्नं कुर्यात् यत् उपरि ब्रह्मपर्यन्तम् अधः स्थावरपर्यन्तञ्च भ्रमद्भिर्जीविर्न लभ्यते । षष्ठी तु पूर्ववत् । भगवद्भक्तिं सुखार्थमेव प्रयतेत तस्य दुर्लभत्वादित्यर्थः । तत्तु विषयसुखमन्यत एव प्राचीनस्वकर्मणा सर्वत्र नरकादावपि लभ्यते । दुःखवत् यथा दुःखं प्रयत्नं विनापि लभ्यते तद्वत् । तदुक्तम्—अप्राप्यतानि युःस्नानि यथैवायान्ति देहिनाम् । सुखान्यपि तथा मन्ये दैवमात्रातिरिच्यते इति ॥ १८ ॥

यदुक्तं यत्र क वाऽभद्रमभूदिति तदुपपादयति न वै इति । मुकुन्दसेवी जनः जातु कदाचित् कथञ्चन कुयोनिं गतोऽपि संसृतिं नाभ्रजेत् नाविशेत् । अङ्ग अहो । अन्यवत् केवलकर्मनिष्ठवत् इति वैधर्म्ये दृष्टांतः । कुत इत्यत आह । मुकुंदाङ्घ्रे रूपगूढनमालिङ्गनं पुनः स्मरन् विहातुं नेच्छेत् । यतोऽयं जनो रसग्रहः रसेन रसनीयेन गृह्यते वशीक्रियते । यद्वा रसे रसनीये ग्रह आग्रहो यस्य । तदुक्तं भगवता—यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनंदन पूर्वाभ्यासेन तेनैव द्वियते ह्यवशोऽपि स इति ॥ १९ ॥

तदेवं भगवल्लीलां प्राधान्येनानुवर्णय इत्युक्तं तत्र को भगवान् का च तस्य लीला इत्यपेक्षायामाह । इदं विश्वं भगवानेव स तु अस्माद्विश्वस्मादितरः ईश्वरात् प्रपञ्चो न पृथक् ईश्वरस्तु प्रपञ्चात् पृथगित्यर्थः तत्र हेतुः यतो भगवतो हेतोर्जगतः स्थित्यादयो भवन्ति । अनेनैव लीला अपि दर्शिता यद्वा इदं विश्वं भगवान् इतर इव यः स जीवोऽपि भगवान् चेतनाचेतनप्रपञ्चस्तद्व्यतिरेकेण नास्ति स एवैकस्तत्त्वमित्यर्थः हिशब्देन सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिप्रमाणं सूचितम् । तद्धि स्वयमेव भवान् वेद । प्रादेशमात्रमेकदेशमात्रम् आचार्यवान् पुरुषो वेदेत्यादिश्रुत्यर्थसम्पादनाय प्रदर्शितम् ॥ २० ॥

दीपनी ।

अङ्ग अहो इति । अङ्ग सम्बोधने हर्षे सम्भ्रमासूययोरपीति मेदिनी ॥ १९ ॥

भगवानेवेति । अत्रत्य एवशब्दः खलु मूलोक्त इवशब्दस्यार्थभूतः ॥ २० ॥ २१ ॥

श्री वीरराघवः ॥

नन्वकृत्स्नविज्जनानां जानातुनामकृत्स्नवित्तुमसामिप्रायं जानात्येवेत्यत आह विचक्षण इति यदप्यस्यविभोर्भगवतः अनंतपारस्यकर्मणिष्येष्टीयं अपारं चेष्टितं विचक्षणः निपुणबुद्धिर्निष्ठति धर्मरतः निवृत्तिधर्मनिष्ठतया सुखं यथा तथा वेदितुमर्हति निवृत्तिधर्मनिष्ठो भगवद्वैभवाभिज्ञो दुर्लभ इति भावः तत्रापि गुणैः रज आदिगुणमूलकैरगादिभिः प्रवर्त्तमानस्यानात्मनः आत्मज्ञानरहितस्य जनस्य विभोश्चेष्टितं दर्शय प्रबंधनिर्माणे नवर्णयत्यर्थः शासनं नामाज्ञा तत्रापि पतं त्रार्थकामयोः कचिदपि हेयत्वानुकांषि विचक्षणो जनो जानात्येव अतस्तं प्रतिकश्चिदप्यर्थका मयोर्हेयत्वज्ञापनं व्यर्थमेव अविचक्षणो वदमिप्रायानमिहं प्रत्यपि तद्व्यर्थमेवातो विचक्षणजनस्यापि सुखप्रतिपत्तये अर्थकामयोर्हेयत्वं भगवच्छेष्टितवानस्य निवृत्तिशयपुरुषार्थसाधनत्वं च विपुलप्रबंधनिर्माणे न दर्शयेति भावः ॥ १६ ॥

यदुक्तं कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरेन चापितं कमेति कर्मणोऽभद्रगर्भत्वं भगवद्भक्तियोगस्य शश्वदभद्रगर्भत्वं च तदुभयमुपपादयति ॥ त्यक्त्विति पतेदिति शरीरपातोक्तिः ईश्वरेन चापितं स्वधर्मस्वसमीहितफलसाधनधर्मत्यक्त्वाहरे श्रवणांबुजं भजन् भजमानो यः सन्नपक्वः अपक्वकषाया पतेन्म्रियते यदि असुखयत्रकापि किमभद्रं विष्यति न किंचिदपीत्यर्थः तद्विकल्पाणां कृत्स्नविदुर्गतितातगच्छति प्राप्य पुण्यकृतौ लोकां लुपित्वा शाश्वतीः समाः शुचीनां श्रीं मतां गेहे योगभूषो मिजायसे अथवा योगिनामिव कुले भवति श्रीमतामिति भगवदुक्तेरिति भावः अभजता मिति चेदः हरे श्रवणांबुजं भजतां सदा स्वधर्मतद्वति सार्वविभक्तिकस्तसिः स्वधर्मभजतां स्वधर्ममनुतिष्ठतां कर्तृषु यो को वा यः आप्तः प्राप्तः तकोपीत्यर्थः तैव भुक्त्वा सर्गलोकं विशालक्षीणो पुण्ये सम्यलोकं विरतिरिति भगवदुक्तेरिति भावः अंतवदेवास्त्यतः भवति तदर्थेह कर्मचित्तोलोकः क्षीयते एवमेवा मुत्र पुण्यचित्तोलोकः क्षीयते पुनराद्ये तदसद्व्यायस्वरूपा इत्यादि श्रुतेरिति भावः ॥ १७ ॥

एवं भगवद्भक्तिस्वधर्मयोः शश्वदभद्रमीश्वरेन चापितं कमेति कर्मणोऽभद्रगर्भत्वं प्रतिपादितेऽर्थतत्फलरूपार्थांतरालभ्यत्वेन उपार्थांतरेऽयस्तु सुखसाधनो पयुक्तमेव भूतीहितं कार्यमित्याह तस्येवेति उपारिषदा लोकादिष्वधः पातालादिषु भूतानां जीवानां परमसाधुभवात्मकं तलभ्यते तस्यैव हेतोस्तत्सु

श्रीबीरराघवः ।

असाधनोपयुक्तोपायदर्शनार्थमेवकोविदोनि पुण्यबुद्धिस्तादृशोयतेतत्पंचचेद्भूतहितकारित्वंनान्यथेतिभावः तत्सुखं वैषयिकसुखं तु सर्वत्र उपर्य-
धश्चगभीरं हसादुल्लेख्यवेगेन कर्मणाप्युपलक्ष्यमिदं भ्रमतामित्यनुषंगः कालेन तदुद्बोधेन प्राचीनेन कर्मणा च भ्रमतां जायमानानां जनानामित्य-
र्थः अन्यतदुपायांतरादेव कालकर्मादिरूपास्तुभ्यतेदुःखवद्यथादुःखं तद्वत् अप्राथितमपिदुःखं कालकर्मादिहेतुत्वं तरेणैव भवति तद्वद्वैषयिकसुखम-
पीत्यर्थः यद्वा भक्तिसाधनैश्चैयससुखस्याभूतपूर्वत्वदुःखासंभित्वज्ञापनाय भक्तिव्यतिरिक्तोपायां रसाद्यस्य सर्वस्यापिदुःखमिभ्रत्वमाहर्तादि-
ति अन्यतमनमिसंहितफलवर्णोभ्रमधर्मोपकृतभगवद्भक्तिव्यतिरिक्तोपायाद्य त्सुखं महता कालेन सर्वत्र लभ्यते तदुःखवत्तु खमिभ्रमेवदुःखासं-
खवदुभिर्भुतप्रागुक्तोपायादेवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

यत्र क्वचामद्भुतमुप्यकिमिति काकासूचित ममिप्रायंसिहावलोकनन्यायेन विवृणोति नवाहति अंगदेवादरायणमुकुन्दसेवीमुकुन्दमको-
जनः कदाचिदपीकथंचिदपिसंसृतिनात्र जैत्किंतु ततो मुच्येते वेत्यर्थः इदं निष्पन्नभक्तियोगनिष्ठपुरुषाभिप्रायकंतस्य तावदेच्चिरं यावच्च विमोक्षे-
मथसंपत्स्यति श्रुतेः अनिष्पन्नभक्तियोगोपि जनः अन्यवत्केवलकाम्यकर्मिभिरसंसृतिं जेतुं न हि कल्याणकृत्कश्चिदित्याद्युक्तरित्या कर्मविलक्ष-
णमेव प्राप्नोतीति भावः तदेव विशदयति स्मरभित्तिमुकुंदां ध्रुपगूहं न गुहं संवरण इति धातुः मुकुंदां ध्रुयोः संवरणं सम्यग्वरणं प्रपदनमितिया-
वत्तत्स्मरन्यौर्वदैहिकं स्मरन्नित्यर्थः तत्पु न विहातुं त्यक्तुं नेच्छत् कुतः यतो मुकुन्दसेवी जनः रसग्रहः रसो वैसः रसं ह्येषां यलब्धानं दीमवती-
त्युक्तरित्या निरतिशयानं दात्मक रसरूप परमात्मानं गृहीतवानित्यर्थः तथा चोक्तं भगवता तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदैहिकं यतने च ततो भूयः
संसिद्धौ कुण्ठनं पूर्वाभ्यासेन तेनैवाद्ध्यते ह्यवशोपि स इत्यादिना ॥ १९ ॥

ननु केते भगवद्गुणायै मया वर्णनीया इत्यपेक्षायां तेषामानं त्याज्यमयोपदेष्टुं शाकल्येन त्वया वर्णयितुं वा शक्याः किंतु संप्रदेया तावदर्शना-
भीत्याह इदमिति यतोयस्माज्जगत्स्थितिसंहारसर्गाः प्रवर्त्तन्ते स भगवानिदं विश्वं एवमितर इवेतर एव वायथैवेवैवमिति वशब्दस्याप्येव शब्द-
पर्यायत्वानुशासनात् विश्वाभिन्नोपि विश्वविलक्षण इत्यर्थः यत इति जन्माद्यस्य यत इत्यत्रेव हेतौ पंचमी भगवानिदमित्यनेन सर्वं खल्विदं ब्रह्म त-
ज्जलानिति श्रुत्यर्थोभिप्रेतः एवं जगदुपादानत्वं जगन्निमित्तत्वं तदुभयाक्षिप्तं सर्वशक्तित्वं उपादानकारणाक्षिप्तं सर्वातरात्मत्वं चिद्विज्ञाशिष्टत्वं
तन्मूलकजगदभिन्नजगद्विशेष्यत्वं तन्मूलकतद्विलक्षणत्वात्कारणात्वाक्षिप्तोपास्यत्वमोक्षप्रदत्वादयोगुणाः सामर्थ्यादत्र फलिताः एवमादय-
स्त्वया वर्णनीया इति भावः तद्वि उक्तगुणादि जातं भवान्स्वयमात्मनावेद तथापि मया भवतः प्रादेशमात्रं प्रदेश एव प्रादेशः स्वार्थे शाप्रादेशमात्रं
गुणानामेकदेशमात्रमेव प्रदर्शितं यद्यपि जगदुपादातत्वादीनां भगवद्गुणानामानंत्यं भवान्जानात्येव तथापि पृष्टेन मया दिङ्मात्रं प्रदर्शितमि-
त्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

समाधिभाषात्मकग्रंथे धिकार्यभावादुपरम्यत इति न वक्तव्यमिति विज्ञापयति विचक्षण इति निवृत्ति तोगुणैः प्रवर्तमानस्यानात्मनो स्यात्
तपारस्य विभोः सुखं विचक्षो वेदितुमर्हति यस्मात्ततो भवान्पूज्यस्त्वं विभोः श्रेष्ठितं दर्शयेत्येकान्वयः अनुष्ठितनिवृत्ति धर्मात्सत्त्वादिगुणैर्जगत्सु-
ष्ट्यादी प्रवर्तमानस्यानात्मनः अस्वामिकार्यस्य जीवस्य अपरिमितमूर्तेर्विभोर्भगवतः सकाशात् यद्भविष्यत्सुखं भवति तत्सुखं विचक्षणो विचि-
ष्टाचार्यः सात्त्विकप्रकृतिर्ज्ञातुं योग्य इति यस्मात्तस्माद्विभोः सर्वगस्य हरेः श्रितं समाधिभाषात्मकग्रंथकरणेन ज्ञापयेत्यतो धिकार्यभावाभौ
परंतव्यमिति भावः अनात्मनो बुद्ध्यादेर्गुणैः सत्त्वादिभिः शब्दादिषु प्रवर्तमानस्य जनस्य सुखाय विभोः श्रेष्ठितं दर्शयेत्ति वा ॥ १६ ॥

इतोपि प्रवृत्तिधर्मोपदेशाद्विनिवृत्तिधर्मोपदेशो वरीयानित्याह त्यक्त्वैति अथ स्वधर्मं त्यक्त्वा हरेः शरणं भुजं भजंस्ततः यद्यप्युक्तं पतित्वा अमुष्य-
यत्र क्वचामद्भुतमुप्यस्वधर्ममजतां कोवा अर्थ आप्त एवेत्येकान्वयः भगवद्विषयस्वधर्मो नुष्ठानात्मकप्रवृत्तिधर्मं त्यक्त्वा निवृत्तिधर्मं विधाय कशा-
स्त्रोकाचारैः हरेः पादपद्मसेवनामानः पुरुषस्तस्मादनधिगतापरोक्षज्ञानादिस्तत्फलपरिपाको रागाद्यंतरायविहतः स्वले च तथाप्यमुष्यपुंसां क्षि-
प्रं भवति धर्मात्मेत्यादिप्रमाणाद्यत्र क्वचामजन्मांतरे श्रीमदादिकुलोद्भूतस्य निवृत्तिधर्मात्मकं भद्रमेभ्यस्तु निश्चितं यत्तदतीतत्वेन भगवत्तद्विचक्षणाद्
भूद्भविष्यत्येव केवलं प्रवृत्तिधर्ममजतामनुतिष्ठतां अस्वलनेपि धर्मादिषु कोवा पुरुषार्थ आप्तो न कोपीति भावः तस्मान्निवृत्तिधर्मं विधाय कशा-
स्त्रं भवान्करोत्विति प्रार्थये ॥ १७ ॥

तस्माद्विभो किना प्रवृत्तिधर्मं विहाय निवृत्तिधर्मं एवानुष्ठेय इत्याह तस्येति कोविदस्तस्यैव हेतोः प्रयतेत उपर्यधौ भ्रमतां यल्लभ्यते गभीरं ह-
साकालेनान्यतः सर्वत्र अदुःखवत्सुखं लभ्यत इत्येकान्वयः अनंतपारस्येति हरेर्मुष्यप्रसादलभ्यं यत्सुखं मुक्तं तस्यैव हेतोर्नान्यस्य तत्सुखं ह-
निवृत्तिधर्मात्प्राधान्यस्यार्थं प्रयत्नं कुर्याद्यत्सुखं भूस्वर्गादिषु प्रवर्तमानानां प्रवृत्तिधर्माणां पुरुषाणां न मुलं भनितं तरे निवृत्तिधर्मं सेवमानानां व्य-
क्तवेगेनानेकजन्मपरिमितेन कालेनान्यतः सर्वदेवभ्योत्यत भिक्षादुरेः सर्वदेशकालेषु निर्दुःखस्वरूपसुखमभिव्यज्यते तस्मान्निवृत्तिधर्मं एव अथानि-
ति भावः यथापि पिनां प्रयत्नमंतरेणादुःखं लभ्यते तथा निवृत्तिधर्माणां अपि साधनसामग्रीविनानि शयासेन सुखं लभ्यत इत्यस्मिन्नर्थेदुःखवदिति-
दृष्टांतोवा स्वर्गादी भ्रमतां यत्सुखं न लभ्यते विवेकी तस्यैव सुखस्य हेतोः प्रयतेत एव शब्दव्यावर्त्यमाहर्तादिति अन्यतो विषयभोगात् यदुःखोपेतं सुखं
तद्भीरुहंसाकालेन सर्वत्र लभ्यते तस्मान्नाहंसासुखार्थं नयतीति किंतु तद्व्यतिरिक्तस्य भित्त्यस्य केवलस्य स्वरूपसुखस्येति वा ॥ १८ ॥

श्री विजयध्वजः

इतोपिनिवृत्तिधर्मपवश्रेयानित्याह नवाइति अंगहेमगवन्मुकुन्दसेवीजनोन्यधन्मुकुन्दासेवमानवजातुफदाचिदधिकयंचनकस्माच्चिधिमि
नात्संभृतिनवजेद्वैशब्देननदिकल्याणकृत्कश्चिद्वर्गतितातगच्छति इतिवाक्यंप्रमाणयतिकुतइतितत्राह स्मरन्निति मुकुन्दस्यमनसाचरणा
रविदालिगनसुखंस्मरन्ननुभवन्नरसञ्जो जनः पुनर्विहातुनेच्छेदित्यन्वयः ॥ १९ ॥

मुकुन्द रूप माह । इदमिति स भगवानिदं विश्वमिबनतुविश्वं किंतु इतरः बिलक्षण लक्षणःकुतःजगत्स्थाननिरोधसंभवाइति यतः
जगत्स्थापयतिनिरोधयतिसंहरतिसंभाबयति उत्पादयतीतिथोक्तः जत्स्रष्टत्वादि लक्षणलक्षितसार्वभ्यसर्वस्वांतत्र्यसर्वशक्तिसर्वस्वा
मित्वादिगुणपूर्णत्वादसर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टाज्जगतोभेदोनुभवसिद्धइतिहिशब्दः किंच भगवान्स्वयंतद्वैलक्षण्यंवेदजानातिहियस्मादे
क्यकथनंप्रमाणविकृष्टमिति भावः तथापिभवतःसर्वसिद्धनमयावक्तव्यांशोस्ति तथाप्युपाध्याय पुरोबालवदव्याकृताकाशसदृशज्ञानवतः
भवतःकेवलप्रादेशाकाशपरिमितज्ञानंप्रदर्शितंमयेतिशेषइत्यन्वयः ॥ २० ॥

सुबोधिनी ।

ननुतथापि मीमांसाद्वयेनमार्गद्वयस्यसिद्धत्वात् किमनेनतृतीयेनेत्यतआह विचक्षणइति आत्मसुखंहिनिवृत्तिमार्गे प्रकटीभवति ॥ ब्रह्म
सुखंच परंशकवत्सर्वपरित्यागेनवैराग्यंचनेदानींसंभवति तदर्थंचनूतनप्रयत्नेनतदेतरेवास्तुकिंतेनेतिन्यायेन स्वतंत्रपवायंमार्गोत्तिष्ठत्य
भिप्रायेणाह विचक्षणः कश्चिदेव अस्य जगदनंतपारस्यदेशकालापरिच्छिन्नस्यसर्वेहोपर तितनुसुखंचेदितुमर्हतितावतापिनकार्यसिद्धि-
रित्याहविभोरितिअनात्मनोदेहादेःगुणैर्विषयैःप्रवर्तमानस्यनतसुखमितिपूर्वेषांसंबंधःनेत्यध्या हारःअथवातस्यनिवृत्तितत्संगाभावेनननु
तेषामपिहृतायंकरणेसमर्थःयद्वा प्रवर्तमानस्यार्थतत्संबंधीवाभवान्तदर्थयत्नकरणात् तदुद्धारार्थंभगवद्गुणावक्तव्याइत्यर्थःनिर्वाहक
महविभोरिति ॥ १६ ॥

एवंचतुर्भिःश्लोकैः उपक्रमोपसंहाराभ्यांचरित्रकथनेविधिनिरूपितः तस्यमीमांसामाहद्वाभ्यां त्यक्त्वेति ननुभगवत्कथाकेनश्रोतव्याकि
धर्मकर्तृभिलौकिकैःअधर्मकर्तृभिर्वातत्राद्यस्यानवकाशः द्वितीयस्यलौकिकव्यापारेनाविष्टस्यनप्रवृत्तिःतृतीयेदुष्टाधिकारित्वादसच्छास्त्र
तास्यात्सर्वाधिकारित्वान्ननिवृत्तिमार्गनिष्ठत्वंतथासतिवावक्तव्यमितितत्रोच्यतेधर्मकर्तृभिरेवश्रोतव्यंपरंधर्मपरित्यागेनजन्मांतरसहस्रंश्वि
तिवाक्यात्तयथानिवृत्तिमार्गे धर्मपरित्यागः तथात्रापितावक्तव्यमाणि कुर्वीतेतिभगवद्वाक्यात्वाधकानांवाचिरकालसाध्यानांवापरित्यागः
तथाच त्यक्त्वेतिविधिःस्यात्तादृशेषुधर्मत्यागवचनइत्यत्रोक्तार्थोनुसंधेयः तत्रहेतुःअस्वधर्म मितिदेहादिधर्मतदधिकारेणवाप्रभृतस्व
स्यतुजीवस्यदासत्वात्भगवत्संवैवस्वधर्मःदाशकितवादिकमप्यधीयतंपकेब्रह्मदासाब्रह्मकितवाइतिइदंविस्तृतमस्माभिःअशोनानाव्यपदेशा
दित्यत्र हरेर्मगवतःपरब्रह्मणःभक्तिमार्गानुसारेणचरणसेवाजीवानांस्वाभाविकोधर्मःअशत्वेपिअंशिनःसेवामुख्यायेषामप्येतदवास्तव्यतेषा
मपिदेहधर्मापेक्षयाअंतरंगअतमतांतरमनूद्यदूषयति यद्यप्रकृतिअथयदिपतेदिति जीवस्यदासत्वेनस्वधर्मत्वात्पतनशकैवनास्तिभगवत्सा
गुज्यसाधनत्वाच्चअथसेवचतस्यपाकःपर्यवसानात्तत्त्वोपाधिकंजीवत्वंतदाअस्वाभाविकारकृतत्वात्अपकतास्यात्तथापिनपतनशकापरमोपा
धित्वात्अथामित्रप्रक्रमेणविचार्यतेब्रह्मभावंप्राप्तस्यनायंधर्मइति तथासतिपतेत्पुनर्जीवभावंप्राप्नुयात्तत्त्वापिभजनात्नान्यतइत्याह
ततइति एवमपकपक्षब्रह्मभावाच्चअपक्षमनूद्यदूषयतियत्रकवेति साक्षाद्भगवत्सागुज्यहेतुभगवत्सेवायामपियदिपातःतदाकसाधनांत
रेतस्यभद्रंभविष्यतिसाधनंहिपूर्वावस्थासाध्यमेववेत्यनादरेकापिसाधनंतस्यभद्रंभविष्यतित्यर्थःयदास्वाभाविकभजनज्ञानादीनानिपुरुषार्थ
पर्यवसायित्वंतदादूरापास्तमन्यधर्माणामित्याह कोवार्थआप्तोभजतांस्वधर्मतइतिअभजतामसेवकानांकेवलदेहाद्यध्यासेनप्रवृत्तानांलौकिकानां
ब्राह्मणाद्यधिकारेणप्रवृत्तानांवैदिकानांचयेधर्मास्तेवस्तुतःसतांपरधर्माःततश्चान्यधर्मःकोवार्थःप्राप्तइतिस्वशब्देनोच्यतेअभजतांहिफलब्रह्मा
दमध्यस्थानप्राप्तिःतद्वत्तेब्रह्मांडेगच्छतिस्पृष्टासुयादयश्चनियताःविधर्मः परधर्मश्चआमासउपमाछलः अधर्मशाखाःपंचेमाधर्मशोधर्मवत्यजेत्
इतिभगवद्विमुखानांधर्मःपरधर्मत्वात्त्याज्यवअथपतोदित्यत्रापिनसाधनानुष्ठानेनकाश्चित्पततिस्थूणानिखननन्यायेननकेनापिविरोधः ॥१७॥

किंचप्रमाणबलविचारेण साधनसुखतपतदुक्तं प्रमेयबलविचारेण फलमुखतोऽधुनानिरूप्यते । तस्यैवहेतोःप्रयतेतकोविदोनलभ्यतेय-
द्भ्रमतामुपर्यधः पुरुषोत्तमःतदनुतस्यैवरूपांतरम क्षरंसर्वकार्यकर्तृतस्यापिरूपांतरंसर्वाधिकारीकालःकालस्यांशभूतौकर्मस्वभावौपुनरक्ष-
रस्यरूपांतरयत्नाःपुनरक्षराद्रूपभेदेप्रकृति पुरुषोत्तमस्तत्त्वानिततोब्रह्मांडं तत्रपुरुषांशा अस्मदादयःतेषांप्रयत्नव्यतिरेकेणापिप्रलये
पुरुषतामये कालाधीनाः केवलं बुद्धवत्तनानाभावं प्राप्नुवतितत्रविचारयतु देवानां प्रियः किंफलमिति तस्मात्अक्षरपर्य
तमनित्यत्वेनतुच्छत्वात् कालनापिसिद्धे नतर्ह्ययत्नः कर्तव्यः भगवद्भजनंतुनकालसाध्यं । पुरुषोत्तमपर्यवसायित्वात्तद्विपु-
षोत्तमसेवातदंतरैःक्रियमाणावहिर्बधिकारिप्रतिभवातिकालगम्यत्वाभावात्सर्वत्रभगवन्मार्गेभगवत्पवसाधनत्वेनविधानाच्चइत्येतच्चलो
केमहाराज,तरंगसेवकानांकार्यधीनत्वेननुदेहादियोगांकालप्रवाहस्यानांपरिगृह्यत्कथंनकालाधीनत्वमितिपुरुषोत्तमपरिग्रहादितिसम् ॥
तस्मात्तस्यैवहेतोस्तदर्थमेवभगवत्परिग्रहार्थमेवकोविदोयतेतन्मूलोद्वेष्टात्रकचित्तनुकथमत्रविधिःअप्राप्तांशाभावात्लोकवैदुष्यासीद्वरम
जनस्यसिद्धत्वात्तत्राहलभ्यतेयद्भ्रमतामुपर्यधःतदुपीस्वरापर्यंतस्यावर्षयंतभ्रमतांजीवानांतत्रशरीरेणतत्तच्छरीरधर्मणावायव्यलभ्यते ॥
तदर्थयत्नःकर्तव्यःतद्विविधयत्नस्तुपूर्वोक्तं चरणसेवाधर्मरूपसेवायालोकवैदुष्यसिद्धत्वेपिनसक्तिसेवातत्सिद्धाद्यधिष्ठानार्थमपिप्रयत्नपताइ
शोभवतितथाप्यक्षरपर्यवसानात्तपुरुषोत्तमप्राप्तिःअव्यक्तचेतसामितिवाक्यात्अव्यक्तस्वरूपाक्षयप्राप्तिरेवफलतन्वद्वेष्टनकथंभक्तिसिद्धिः

सुबोधिनी

स त्रैलोक्यनिमित्तकारणत्वात्तत्रोच्यतेकालसाध्यैवकर्मस्वभावयोःप्रवृत्तिःनाकालसाध्ये॥किंच॥अदृष्टनामपूर्वजन्मनिरुक्तकर्मशोचांतरव्यापाररूपधर्माधर्मलक्षणतत्त्वकर्मणःकिंप्रगवत्प्रीतिहेतोरहेतोर्वाधस्तुनादृष्टजनयतिहृष्टेनैवभगवत्प्रीतिर्जननात्फलविपर्ययस्त्वसंगतः॥नापिप्रीतिहेतोःअफलत्वेनतदर्थनव्यपारजननंसंभवति॥किंच॥कर्मणांप्रारहेकस्वभावत्वात्जन्मनोनांतिमत्वसाधकत्वमूर्ध्वमेवजन्मानभगवद्भक्तिःभगवत्प्रसादैकलभ्यत्वात्सपषसाधोचरमोभवानामितिवाक्यात्जातकेपिधर्मरूपसेवायाएवफलत्वेनशुभग्रहेर्ज्ञायमानत्वंतस्मादनन्यसिद्धत्वाद्भगवद्भक्तावेवयत्नःकर्तव्यःनचलौकिकसुखदुःखाभावार्थेयतनीयकालेनैवतत्सिद्धेःदुःखवत्अतःदेहप्राप्तावेवतद्भोगस्थसिद्धत्वात्स्वस्यपिष्टपेषणमित्याहृतलभ्यतइतिअन्यतःपितृपुत्रभार्यादिभ्यःतेषामपिप्रेरकःकालःसचकालकृतिसाध्योभभवतिनचदेशःस्वतंत्रतयासाधनं तस्यापिकालाधीनत्वात्तुल्यत्वेपिनियतसहभावात् तदाह सर्वत्रेतिप्रतीकाराकरणार्थमाहगभीरंरहसेतितस्माद्भजनार्थप्रयत्नः कर्तव्यः । १८ ।

तत्रतर्कमाह नवैजनोजात्विति ननुबैकुण्ठगतानामपिजयाविजयादीनांपुनरागमनश्रवणात्ननैकांततोभक्तिःफलसाधनंभगवतोप्यवतरणात् तत्संगेनावतारसंभवाच्चपराधीनत्वेनापराधसंभवाच्चतस्माद्धर्मवद्भक्तिरापिनोत्कृष्टफलेति तत्राह नवैजनोजात्वितिअंगीकृत्यापिपरिहारःवस्तु तस्तुजयाविजययोःधर्ममार्गानुसारेणकृत्रिमवैकंठप्राप्तिःअतएवतत्रैववर्णनायांथेनिमित्तनिमित्तेनधर्मेणाराधयन्हारिवैकुण्ठःकल्पितोयेनेतिचभगवतासहत्वागमनंपरमानंदत्वात्फलमेवसाधारणानामपिभगवतानांभगवत्सेवकसेवकानांदूषणमंगीकृत्यापिपरिहारउच्यते यथाभस्तादिः यतोमुकुंदसेवीसर्वेभ्योमोक्षदातुःसेवकःअन्यवत् यथासत्यबादीब्राह्मणःतत्रहेतुःस्मरीवतिवाक्शरीरभक्त्यभावेपिकासुकस्यकामिनीस्मरमिषपरमानंदरूपचरणालिंगनंपूर्वजन्मनिजातमधुनास्मरन्त्यतोरसग्रहःरसेनग्रहणस्यसतथोक्तःभगवत्कृपाभावेपिमार्गस्यैवबलिष्ठतात् दाहयतइति १९

एवंसोपतत्तिकंभगवन्मार्गस्योत्कृष्टत्वंप्रतिपाद्यभगवतोदुर्लभत्वेतच्चरित्रस्यभूयस्त्वकथनंचानुपपन्नमितिकोवाभगवानित्याकांक्षापुरणाव आचार्यवान्पुरुषोवेदेतिचशास्त्रार्थत्वायचभगवंतनिरूपयतिइदंहिबिम्बमिति । भगवत्स्वरूपंचरित्रंचनिरूपणीयतत्तद्व्यंभेदननिरूपणीयं तथासतिचरित्रस्यानात्मत्वेनतद्भावनयांसंसारःस्यात्अतोद्वयमभेदेननिरूपयतिइदंहिबिम्बंभगवान् बिम्बमनूद्यभगवत्त्वंबिधीयतेतथा सातिसर्वत्रभगवद्विष्टेत्कृतार्थोभवतीतिकार्यभगवत्त्वेननिरूपितंसर्वस्वलिबदंद्रव्यतज्जुलानितिश्रुतिर्हिशब्देनसूचिताउत्तममध्यमाधमाधिकारभेदेनत्रिधात्रनिरूपणंकर्तव्यंतत्रोत्तमेनिरूपितमध्यमेत्वेबंदंविश्वंभगवानिवननुभगवान्तेनाप्रसन्माननादिकंकर्तव्यनासक्तिरितिनिर्कृष्टेतुइदं विश्वंभगवानितरःअस्मादन्यःअतःप्रपंचदशीबहिर्मुखोभूष्येभबतीतिएवंसर्वत्रप्रकारत्रयेणनिरूपणीयवन्बेकस्यजगतःकथंचनिरूप्यतेतत्राहयतो जगत्स्थानिरोधसंभवाइतितत्रजगतः स्थितिर्भगवत्त्वेतिभगवानेवजगतीतिस्वाधारत्वाद्भगवतःभगवानेवजगत्सम्यग्भूतभगवतःसकाशा जगदुद्भवःतेनकार्यकारणयोस्तादात्म्यात्कार्यात्मनाभेदः कारणात्मनाभेदइतिभेदसहिष्णुरभेदस्तादात्म्यामितिबचनात्जगत्भगवानिवेतिभूदेतुभगवतःप्रलयकर्तृत्वाद्वाशप्रतियोगिजगत्भगवांश्चसदातनइतीतरः किंच पूर्वभगवच्चरित्रनिरूपितसुइदंविश्वंभगवानिवेतरइतिइहा नौभगवंतनिरूपयतियतो जगत्स्थाननिरोधसंभवाइतिजन्माद्यस्ययत्तशीतलक्षणनिरूपितंभवतिएवमर्थभेदमाधिकारिभेदंचसंक्षेपतोन्निरूप्यगुह्यस्यास्यविवरणंकर्तव्यमित्याहताद्वैस्वयंवेदभवानितितत्पूर्वोक्तंस्वयंभवभवान्वेदनगुर्वपेक्षाजगत्स्वयंभवानित्यर्थःअतएवभवान्वेदतहित्रस्तथा उपदेशोनिष्फलइत्यतआह तथापिब्रह्मादेरमात्रमितिचथापिब्रह्मत्वेपिप्रमाणावलातवेनिश्चयेनगुरूपदेशः अपेक्ष्यतेतत्रलौकिकपरिमाणायथा आदेशप्रदर्शितेतिद्विगुणादिरूपंहस्तादिकंजाततितथाजगत्कर्तृत्वेवोतसर्वेश्वरादयःज्ञातामवेतिअथवाप्रकर्षेणादेशःउपदेशः तन्मात्रगूढतयाशास्त्रार्थनिरूपणंभगवदर्थप्रकर्षेणादर्शितंअनेनगूढमेवस्पष्टमेवप्रदर्शनीयमित्युपदेशः ॥ २० ॥

क्रमसन्दर्भः ।

पूर्वमाभिप्रेतं यशोवर्णनमेव स्पष्टमुपदिशति विचक्षणो इति । विचक्षणो भवान् इत्यन्वयः । हे विभी यतो विचक्षणो भवान् सर्वतो निवृत्तिपूर्वकमस्य विभीः श्रीभगवतः सम्बन्धि सुखं भाकिरूपं वेदतुमर्हति योग्यो भवति ततो हेतोरनात्मनः पारमाधिक- बुद्धिहीनस्य अतएव गुरोर्विषयेस्तत्सुखेन प्रवर्तमानस्यापि जनस्य कृते तस्य चोचितं लीलामेव त्वं वशीय निवृत्ततैरुपगीयमानाद- भेदोपपत्त्याच्छ्रीमन्नोभिरामादिति तस्याव्यनायासन तत्सुखमाप्सु पपत्तेः । ततो निवृत्तात् तत् सुखमेव तदुद्भूतं भवेदिति भावः । भवन्निति पाठे सम्बोधनम् ततश्च विचक्षणो यो भवति स एव सर्वविषयनिवृत्त्या भजनांतरेण यदस्य भाकिरूपं सुखं तद्वेदितुमर्हति । अतो यद्यपि स संहितां भागवती कृतवानुक्तस्य चात्मजम् । शुक्लाध्यापयामास निवृत्तिनिस्तं मुनिमिति तथा हिस्वा स्वशिष्यान् वेलादीन् भगवान् बाधयच्छाः । महा पुत्राय शान्ताय परं शुभामिदं जगाविति तस्यैव मुख्याधिकारित्वमुक्तं तथापि निवृत्ततैरित्यादि न्यायेन गुरोर्प्रवर्तमानस्यापि हिताय तस्य चाष्टतमव दृश्येत्यादि पूर्ववत् ॥ १६ ॥

अधुना स्वधर्मं परित्यागेऽपि दोषं परिहरति त्यक्तेवति । अयमर्थः । स्वधर्मं त्यक्त्वा यो भजनं स्यात् अमुष्माभद्रं तावन्नमस्येव देवार्थं भूतासनुगामित्यादेः । तत्र यदि भगवत् प्राप्त्ययोग्यः स्यात् आयुः क्षयेण । चित्रकेतुवत् अपराधेन वादेहान्तरं प्राप्नुयात् । भरतवत् तस्मिन्ने वदेहेऽपि वा अन्याविष्टः स्यात् । तदा तद्भक्त्यभावसमयेऽपि स्वधर्मत्यागस्तेनापि नाभद्रं भवेत् । भक्तिवासनायास्त्वनुच्छित्तिधर्मकत्वात् ततश्च यत्र काप्यवस्थया तस्याभद्रं न स्यादेव । अभक्तानान्तुको वा अर्थः सततमव्यभिचारी स्यादिति ॥ १७ ॥

तस्यैव हेनोरिति । कर्मणा योऽर्थः आप्यते स पुनरर्थाभास एव नार्थ इति भावः । लल्लभ्यत इति । तस्मादेहिकार्थं सुतयां कर्म न कर्तव्यमिति भावः । कालोऽत्र प्राचीनकर्मभोगावसरः ॥ १८ ॥

तर्हि किं संसारध्वंस एव पुरुषार्थ इत्याशङ्क्य तत्राप्यस्ति वैशिष्ट्यमित्याह स्मरति । यस्तु तद्भक्तिरसग्रहः स पुनरित्यन्वयः वक्ष्यते च—त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुण्ठस्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृश्यात् । न चलति भगवत् पदारविदांलुवनिमिषादमपि स वैष्णवाग्य इति । न पारमेष्ठ्यं न मेहेन्द्रधिष्ठयमित्यादि ॥ १९ ॥

ननु सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रूयते । ब्रह्म च भगवदेकरूपमेव । ततः कथं भगवत् एतादृशत्वं तत्राह इदं हीति । हि यस्मादिदं विश्वं भगवानिष ननु भगवानेव स्यात् यतोऽसौ विश्वस्मादितरो विलक्षणाः । कथं विश्वं भगवानिष कथं वा भगवान् विश्वस्मादितरस्तत्राह यत इति । विश्वस्य तत्कार्यरूपत्वात् केनचिदंशेनैव तद्रूपत्वं निरूप्यते । भगवत्तस्तु तत्कारणत्वात् परत्वं । न तत्संमन्त्राभ्यधिकश्च दृश्यते इति श्रुत्यन्तरात् । तत्र सर्ववशस्यापि भवतः सम्प्रति अपरितोष एवायं प्रमाणमित्याह तदीति । मया तु यत्किंचिदेवोपदिश्यत इत्याह तथापीति । तदेवमपि परमात्मसन्दर्भे यदन्यथा व्याख्यातं तत्तु नातिद्वयमिति मन्तव्यम् ॥ २० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

किञ्च तदपि त्वं धर्मान्तरं विनिन्द्य भगवदयं एव वर्णयेत्याह विचक्षण इति । इतरः प्राकृतो विवेक शून्यो जनः स्थित इत्युक्तम् विचक्षणः विवेकी जनस्तु अस्य विभोः सुखं निवृत्तितः तदितरं प्राप्य सुखं निवृत्त्या वेदितुं मर्हति । तत्र हेतुरनन्तं पारस्य न अन्तःकालतः एव मेव पारं च प्रमाणतो यस्य तस्य ॥ तेन सान्तादल्पं प्रमाणाच्च विषय सुखाभिवृत्त्य अनन्तमपारप्रमाणं विभोः सुखं विदित्वा तदर्थं भक्तिकर्तुमर्हतीति भावः । ततश्च विचक्षण जनस्य भक्तौ प्रवृत्ति मालोक्य । यद् यदा चरति श्रेष्ठस्तत्तदेवे तरो जनः । इतिन्यायेना विचक्षणोऽपि तत्रैव प्रवर्तते इत्यतस्तदर्थमपि भगवच्चरित्रं वर्णयेत्याह । गुणैः प्रवर्तमानस्य अतएवानात्मनो बुद्धि विवेक शून्यस्य जनस्य बन्धविमुक्तये चेष्टितं लीलादयोः । हे विभो तत्र समर्थे यतोऽस्तावपि सर्वतो निवृत्त्य शुद्धां भक्तिं कृत्वा तदीयं सुखं लभतामिति भावः । यद्वा एवमेव तारणीयम् । ननु यदि निवारणं जनो न मन्यते तर्हि धुनापि त्वदुपदेशे नाप्यारब्धेन तत्तत् सर्वं मतं निवर्त्तक भक्तिमात्रं प्रवर्त्तकेन शास्त्रेणालम्भेन न ह्यस्मिन् जगति सर्व एवा विवेकिनो विवेकिनोऽपि संतीत्याह विचक्षण इति । विभोः कथम्भूतस्य अनन्तं पारस्य । तत्र कालतोऽन्ताभावमाह प्रकषेणा धुनापि वर्तमानस्य तेन तस्य तच्छेष्टस्य भूत पूर्वमात्रत्वं न ज्ञेयमिति भावः । प्रमाणतोऽन्ताभावमाह । गुणैः सत्त्वादिभिर्न अवत्यात्मा देहो यस्य चिदानन्द मय विग्रहस्येत्यर्थः नहि यत्तं चिदस्तु केनापि प्रमाणं शक्यत इति भावः ॥ १६ ॥

ननु न बुद्धिर्भेदजनयद्वानां कर्मसंगिनाम् । जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरति श्रीगीतोपनिषदा कथेन कर्मत्याजनं निषिद्धम् सत्यम् । तच्च ज्ञानोपदेष्टृविषयमेव ज्ञानस्यान्तःकरण शुद्धयधीनत्वात् तच्छुद्धेस्तु निष्कामकर्मार्थिनत्वात् भक्तेस्तु स्वतः प्राबल्यादन्तःकरण शुद्धि पर्यन्तानपेक्षकत्वात् न सकल्युपदेष्टृविषयम् ॥ यदुक्तं श्रीमद्भजितेन स्वयंनिःश्रेयसं विद्वान्भक्त्यशायकमेहि । नरातिरो गिणोऽप्यर्थवांछतोऽपि भिषक्तमश्नति ॥ तस्मात्सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजेति धर्मान् संन्यज्य सर्वान्मांसजैः सच सत्तम इत्यादिभगवद्वाक्यवलाभित्यनेमि त्तिकस्वधर्मनिष्ठाया अपित्याजनेव केवलैव हरिभक्तिरूपदेष्टव्येत्याशयेनाह त्यक्तेवति । क्त्वाप्रत्ययेन भजनारम्भदशायामपि कर्मांशुवृत्तिर्निषिद्धा । स्वधर्मं त्यक्त्वा यो भजनं स्यात् अमुष्माभद्रं तावन्नमस्येव देवार्थं भूतासनुगामित्यादेः । यदि पुनरप्यो भगवत् प्राप्त्ययोग्यो ग्यामियत जीवन्नेव वा कथञ्चिदस्या सकलस्ततो भजमासुराचारतया वा पतत तदपि कर्मत्यागानिमित्तमभद्रं न भवेदेव भक्तिवासनायास्त्वनुच्छित्तिधर्मकत्वात् सूक्ष्मरूपेण तदापि सत्त्वात् कर्मोत्तिकादित्याह यत्र क्त्वा जन्मनिकिम्भमभद्रम् । अभूत्वा भूदेव वा शब्दस्य कटाक्षार्थं क्त्वात् । तुल्यतु बुर्जने इति न्यायेनैव पाताभ्युपगमः ननु वस्तुतः पातस्तद्वेतुके न च योनिवत्तत्त्वं । नह्यगोपकमेध्वंसो मद्धर्मस्योदवागवपीति श्री भगवद्वाक्यादमोघ भक्त्यै कुरस्यावश्यं भाव्यं पत्र पुत्रा कलादित्यादिति भावः । अत्र भवेदित्यनुक्त्वा भूत निर्देशो वादिनः प्रत्याखेपं सूचयति अभजताम् अभजति स्तुत्यर्थतः कोवा अर्थ आश्रितकोऽपीत्यर्थः ॥ १७ ॥

श्री विश्वनाथचक्रवर्ती ।

ननु कर्मणा पितृलोक इति अपाम सोमममृता अमूमेत्यादयः श्रुतयोऽहृष्टस्वर्गादिसुखे तथा कापिवाणिज्यादयो दृष्टे च सुखे जनान् प्रवर्तयन्ते तत्तत् सुखमनपेक्ष्य स्वधर्मं त्यक्त्वा कथंभक्ता जनाः प्रवर्तन्तामिति चेत् । सत्यम् । कोविदस्तु नैव तैः प्रतापितः स्यादित्यत आह तस्यैवेति । कोविदो विवेकी तस्यैव हेतोः प्रयतेत प्रयत्नं कुर्यात् यद्वस्तु उपरि ब्रह्मपर्यन्तम् अधः स्थावरपर्यन्तञ्च भ्रमतां भ्रमद्भिर्जोर्वैर्न लभ्यते । तत्तु विषयसुखम् अन्यतः प्राचीनकर्मत एव सर्वत्र नारकशूकरजन्मादावपि लभ्यते । तदुक्तम् अप्रार्थितानि दुःखानि यथैवायान्ति देहिनाम् । सुखान्यपि तथा मन्ये दैन्यमत्रातिरिच्यते इति ॥ १८ ॥

यदुक्तं यत्र क वाऽमद्रमिति तदुपपादयति न वै इति । मुकुन्दसेवी जनः जातु कदाचिदपि कथञ्चन दुरभिनिवेशादिवशादपि अन्यवत् कर्मजनादिवत् कर्मफलभोगमयीं संसृतिं नाब्रजेत् । किंतु भगवदुत्थशुभाशुभभोगमयीमेवेत्यर्थः । तस्य भगवदुत्थशुभाशुभफलभोगवत्त्वात् तदुत्थशुभाशुभयोः कर्मजन्यत्वाभावादिति भावः । त्वद्वगमी न वेत्ति भवदुत्थशुभाशुभयोगुणविगुणान्वयानिति श्रुत्युक्तेः न कर्म बंधनं जन्म वैष्णवानाञ्च विद्यते इति पाश्चात्तेश्च । ततश्च पूर्वाभ्यासादेव मुकुन्दस्याङ्घ्र्योरुपगूहनं मनसा परिष्वङ्गं स्मरन् पुनस्त्यक्तुं न इच्छेत् अत्राङ्घ्रीं स्मरन्नित्यनुक्त्वा तदुपगूहनमिति पुनरिति पदाभ्यां एकद्वित्रिवारं स्वेच्छयेव दुरभिनिवेशवशाद्भजनं त्यक्त्वापि कियतः समयादनन्तरं स्वपूर्वापरदशयोस्तत्स्मरणसुखमस्मरणदुःखञ्च स्मृत्वा कृतानुतापो हेतु हेतु दुर्बुद्धिरहं किमकरवं भवतु नाम अतःपरं तु न प्रभोर्भजनं हास्यामीति पुनरपि भजनमारभत एवेत्यर्थः । अत्र विजह्यादित्यनुक्त्वा विहातुं नेच्छेदित्यनेन तस्य गर्वराहित्यं सूचितं भजनं न हास्यामीतीच्छामात्रं मया क्रियते तन्निर्वाहस्वीश्वरस्यैव पाशाविति तदाशयः । तत्र हेतुः । रसे ब्रह्म आग्रहो यस्य रस एव ब्रह्म इव यं न त्यजतीति वा । अयमर्थः । भजतमेव निष्ठावृत्त्यासक्त्यन्ते रतिदशायां साक्षादेव रसो भवेदतो भजनस्य प्रथमारंभदिनेऽपि प्रच्छन्नतया रसांशत्वमस्त्येव ॥ यदुक्तं—भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरित्यत्र तुष्टिः पुष्टिः क्षुदपायोऽनुधासमिति ॥ स च स्वादिविशेषो भक्तेन दुस्त्यजस्तेन च मुक्त इति ॥ ततश्च भजनस्याविच्छेदे उत्पद्यमाने भजनीयस्य मुकुन्दस्याचिरादेव प्राप्तिरित्यत्र कः सन्देह इति भावः ॥ १९ ॥

एवं भक्तिमुपदिश्य भजनीयेश्वरस्यैतावदेव ज्ञानं भक्तैः प्रथममपेक्षितव्यमिति तदुपदिशति ॥ इदं दृश्यमानं विश्वं भगवानिव सद्यैव चेतनमिव आनन्दरूपमिव न तु साक्षात् सच्चिदानन्दरूपो भगवानेवेत्यर्थः । भगवतः सत्त्वादीनां सार्वकालिकत्वात् विश्वस्य सत्त्वादीनाञ्च कैश्चित्कालिकत्वादिति भावः । यतोऽसौ भगवानितरः अस्माद्विश्वस्मादन्यः । कथं विश्वं भगवानित्यर्थं विश्वस्मादितरस्तत्राह यत इति । यस्मान्मायाशक्तिमतो भगवतः सकाशाज्जगतः स्थाननिरोधसंभवा इति विश्वस्य तत्कार्यरूपत्वात् केनचिदंशेनैव तद्रूपत्वं निरूप्यते भगवतस्तत्कारणात्वात् तदितरत्वमित्यतः सर्वे खल्विदं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभिरपि ब्रह्मकार्यत्वादेव अस्य ब्रह्मत्वातिदेशो ज्ञाप्यते । तत् सर्वं भवान् भगवतोऽवतारत्वात् स्वयं वेद । तदप्याचार्यवान् पुरुषो वेदेति न्यायेन प्रादेशमात्रं दिङ्मात्रं कोटिपरार्द्धादप्याधिकप्रमाणास्य भगवतस्तदीयाया भक्तेस्तदैश्वर्यज्ञानस्य च प्रादेशमात्रं दर्शागुलमात्रं प्रकाशितम् । प्रादेशताल्लोक्यास्तर्जनीय कियुते तते इत्यमरः ॥ २० ॥

सिद्धांतप्रदीपः

ननु वेदेणमायरोवेव आरतेपंचगव्यके आदावंतेचमय्येचहरिः सर्वत्रगीयते इति विचिन्तात्सर्वत्रहरिचोष्टितं वेदितव्यं न च वाच्यं कर्मादिषु प्रवृत्तेन हरिचोष्टितं तत्तदर्थोऽस्थितमपि कुतो वेदितुं शक्यमतो निवृत्तिमार्गं प्रदर्शनपूर्वकं हरिचोष्टितं पुराणोक्तव्यमिति न कर्मणान्न प्रजानानधनेव त्यागेनैकेनामृतत्वमानुश्रित्यादिश्रुतेः द्विविधा ब्राह्मणाराजन्धर्मश्च द्विविधः स्मृतः प्रवृत्ताश्च निवृत्ताश्च निवृत्तौ स्मिप्रतिग्राह्यादित्यादिस्मृतेश्च निवृत्तिमार्गोऽव गमात् चोष्टितस्य तत्र तत्र द्रष्टव्यत्वाच्च तत्राह विचक्षण इति अस्य विमोचिचोष्टितमुक्तश्रुतिस्मृतिगम्यात् निवृत्तितो निवृत्तिमार्गात् सुखययाभवति तथा वेदितुं विचक्षणः कश्चिदधिकारी अर्हति न त्वनात्मा अतः अनात्मनः अकृतबुद्धेः त्वंचोष्टितदर्शय भगवंचोष्टितबोधकं शास्त्रदर्शयेति भावः ॥ १६ ॥

एवंतावद्भगवत्तु किंवाजितं कर्मादि सर्वमशोभजमतो भगवंचोष्टितदर्शयेत्युक्तं संप्रत्येतद्वाच्यं कर्मनिरपेक्षहरि भजनस्यायथा तदनुष्ठितस्यापि मद्रप्रदत्वं हरिभजननिरपेक्षस्य कर्मणो निरर्थकत्वं चाह श्रीमन्नारदः त्यक्त्वेति असंजतामसंजदिः ॥ १७ ॥

ननु कर्मणा पितृलोक इति श्रुतिः कर्मफलमाह कथमुच्यते को वार्य आप्तो भजतां स्वधर्मत इत्यत्र हरिभजनं निरतिशयानित्यप्राप्तब्रह्मनन्दफलकं कर्मफलं तु स्वर्गादिसातिशयमनित्यदेवात्सुलभं चेत्याशयेनाह तस्यैवेति भ्रमतां भ्रमद्भिः तत्कर्मफलसुखं अन्यतो देवतः कथंभूतं तत्सुखं दुःखवत् बहुदुःखयुक्तमतदुक्तं भगवता ये हि संस्पृशं जाभोगादुःखयोनय एवते आद्यतन्तः कौतियनतेषु रमतेषु यजति ॥ १८ ॥

भजनफलमुपर्ययो भ्रमद्भिर्गणयितुं शक्यते तन्निरतिशयानन्दरूपं कर्मफलं तु दुःखोदकमित्युक्तं तदेव प्रपंचयति नेति अन्यः कर्मनिष्ठः साहिकर्मफलभोगानन्तरं संसृतिजन्म मरणाप्रवाहरूपां पुनः प्राप्नोति गत्वा चांद्रमसंलाकं सोमपापुनरेष्यतीति विचिन्तात् आब्रह्मभुवनाल्लोकाः

पुनरावर्तिनोऽर्जुन इति भगवद्वचनाच्च तद्वत्मुकुन्दसेवीतुमुकुन्दं प्राप्य वै निश्चयेन जातुकदाचिदपि कथंचन केनापि प्रकारेण संसृतिना ब्रजेत मा मुपेत्य तु कौंतेय पुनर्जन्म न विद्यते इति भगवद्वचनात् मुकुंदांश्च युपगूह न मालिगनं स्मरन् स्वयं विहातुं नेच्छेत् यतः कारणात् पुनश्चरसेनरसमूर्तिना मुकुन्देनापि गृह्यते ॥ १९ ॥

ननु को मुकुन्दोऽयः सेव्यो यत्सेवी संसारं न ब्रजति कश्च तेन स्वसेवकस्य संसारस्य च संबंध इत्यत आह इदमिति यतः उपादाननिमित्तरूपात् जगत्स्थानानिरोधसंभवाः स भगवान् मुकुन्दः सेव्यः कारणात् तु ध्येयमिति श्रुतेः जगत्कारणव्यतिरिक्तमुपास्यं नास्तीति भावः तेन सह चिदचिदात्मकस्य सर्वस्य वस्तुजातस्य संबंधमाह इदं कार्यरूपं चिदचिदात्मकं विश्वं तदुपलक्षितं कालादिकंच भगवानेव छंदो नुरोधेनैकारस्थाने इकारः ननु भगवतः परिणामित्वं प्रसज्येत इत्यत आह स्वरूपतो विभवेतरः भिन्नः तदेवं चेतना चेतनयोर्ब्रह्मणा सह भेदाभेदः संबंधः “अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकित्वादित्वमधीयत एके उभयव्यपदेशाद्विकुंडलवत्,, इत्यादिसूत्रेभ्यः विस्तरस्तु वेदांतकौस्तुभे द्रष्टव्यः तदेतत्पूर्वोक्तं सर्वभवानपि वेदतथापि प्रादेशमात्रमेकदेशमात्रं प्रदर्शितम् ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

शास्त्रोक्त वर्णाश्रमाचार रूप अपने निज धर्मको त्याग कर हरिचरणारविन्द का भजन करता पुरुष यदि हरि भजन में अस्मिन् हो कर भी पतित हो जाय (अर्थात् भजन के पथसे भ्रष्ट हो जाय तो चाहे इस जन्म में चाहे जन्मांतर में कहीं क्यों नहीं क्या उसका कुछ अमङ्गल हो सका है ? कमीनहीं तब हरि भजन छोड़ कर निज धर्म के निमित्त व्यग्र पुरुषों को क्या पुरुषार्थ प्राप्त होता है ॥ १७ ॥

चतुर पुरुष उस वस्तुके लिये यत्नकरे कि जो ब्रह्मासै आदि लेकर तृणपर्यन्त ऊंचे नीचे शरीरों में भ्रमने वाले जीवोंको नहीं प्राप्त होता है। ऐन्द्रियक सुखकी लिये प्रयत्न नहीं करना चाहिये क्योंकि वह गंभीर वेगकालके द्वारा विनाही उद्योगके मिलता है जैसा कि दुःख अर्थात् दुःखके लिये कोई भी यत्न नहीं करता और वह विनाही यत्नके आजाता है। इसी भाँति ऐन्द्रियक सुखभी विना प्रयासके मिलजाता है ॥ १८ ॥

अंग हे व्यासजी मुकुन्द सेबीजन औरों के समान कभीभी संसार को नहीं प्राप्त होता है क्योंकि वह मुकुन्द भगवानके चरणकमल के उपगमन के सुखको स्मरणकर उस चरणारविन्द को छोड़ नहीं सकता है क्योंकि जीवका स्वभाव ही रस प्राही है ॥ १९ ॥

यह समस्त विश्व भगवान काही स्वरूप है और भगवान इस विश्व सै भिन्न हैं। जिन भगवान हीसै इस जगत का स्थितिनिरोध और संभव होता है। आप यद्यपि यह सब तत्त्व जानते हैं तथापि गुरु मुखसे श्रवण विना स्फूर्ति नहीं होती है इसलिये यह आदेश मात्र अर्थात् निदर्शन मात्र आपको दिखाया गया है ॥ २० ॥

त्वमात्मनात्मानमवेह्यमोघदृक्परस्यपुंसः परमात्मनःकलाम् ।
 अजंप्रजातंजगतः शिवायतन्महानुभावाभ्युदयोधिगण्यताम् ॥ २१ ॥
 इदं हि पुंसस्तपसः श्रुतस्यवासिष्ठस्यपूर्तस्यचबुद्धिदत्तयोः ।
 अविच्युतोर्थः कविभिर्निरूपितोयउत्तमश्लोकगुणानुवर्णनम् ॥ २२ ॥

श्रीधर स्वामी

न च तवाचार्यापेक्षापि ईश्वरावतारत्वादित्याह त्वमिति । हे अमोघदृक्त्वमात्मनास्वयं आत्मानमजमेव सन्तंजगतः शिवः । यप्रजातमवेहि कुतः परस्यपुंसः कलामंशभूतम् । तत् तस्मात्तन्महानुभावस्यहरेः अभ्युदयः पराक्रमोऽधिअधिकंगण्यतांनिरूप्यताम् ॥ २१ ॥

अनेनैव तप आदिसर्वतव सफलं स्यादित्याह इदमिति । श्रुतादयोभावेनिष्ठाः । इदमेवहितपः श्रवणादेरविच्युतः नित्यः अर्थः फलम् किं तत्तुत्तमः श्लोकस्यगुणानुवर्णनमिति यत् ॥ २२ ॥

दीपनी ।

(स्विष्टस्य शोभनयज्ञस्येत्यर्थः । सूक्तस्य सामान्यतः शोभनोक्तेर्वेदाङ्गात्मकविशेषोक्तेर्वेति । बुद्धदत्तयोः ज्ञानदानयोरित्यर्थः ॥ २२-३४ ॥

श्री वीरराघवः ॥

नाहं जानामीतिमावोचइतिवक्तुं त्वमात्मानं भगवदंशसंजातंजानीहीत्याह त्वमिति । अमोघदृक् अमोघसत्यं सर्वयथावत्पश्यतीत्यमोघदृक्त्वं परस्यपुंसः परमपुरुषस्यकलामंशमजं कर्मा यत्तत्प्रीतिरहितमथापिजगतः शिवायहितायस्वेच्छयाजातमात्मानमात्मनास्वयमेवावेहिकलाशब्दस्यनित्यस्तीत्वात्स्त्रीपुंसयोरीपीवशेषणविशेष्यभावउपपत्तेः यतोऽमोघदृग्भगवदंशसंभूतः तस्मादेवभूतेनत्वयामहानुभावस्यभगवतोभ्युदयः जन्मकर्मगुणादीनामप्युपलक्षणमिदंजन्मकर्मगुणादिरधिगण्यतांकथ्यतांप्रबध्यतामिति यावत् । एवंचेत्कृतकृत्यस्यतवात्मन्यसंतोषेतिः शेषनिवर्ततइतिभावः ॥ २१ ॥

ननुमहानुभावाभ्युदयाधिगणनमात्रेणकथं कृतकृत्यत्वं कथं तस्मात्संतोषनिवृत्तिश्चेत्यत आह इदमिति । उत्तमश्लोकस्यगुणानामनुवर्णनमित्युक्तदिदमेवकृतार्थमवितुमिच्छतः पुंसः संवन्धिनांतप आदीनामीवच्युतश्च्यवनरहितः प्रतिहृतिरहितोर्थः । प्रयोजनं कविभिर्निरूपितं शयप्रशोजनयाथात्म्यविद्भिर्निरूपितः अत्रतपोऽनशनादिमंत्रजपोवाश्रुतमध्ययनोस्विष्टमयागादिपूर्तवापीकूपतटाकवननादिबुद्धिः ज्ञानंदत्तदानं भाषतादेरतिविस्तृतत्वात्तत्रसारग्रहणंजलधिमथनात्सुधाकल्पमविचक्षणैर्दुस्करंतस्मात्सुमुक्षणांमतीवसेव्यंसारमर्थजातंसंकल्प्यदर्शयतावत्कर्तव्यमित्युक्तंभवति । उत्तमश्लोकगुणानुवर्णनमित्यनुवर्णनश्रवणस्याप्युपलक्षणंतप आदीननुतिष्ठतः पुंसोयद्युत्तमश्लोकगुणानुवर्णनश्रवणं योरुचिर्जायतेतदेवतपोसाफल्यमन्ययातुतप आदीनावैयर्थ्यमेवेत्युक्तम् ॥ २२ ॥

श्री विजयध्वजः

तद्विस्वयंवेदेत्युक्तंविचिच्यविज्ञापयति त्वमिति । हेअमोघदृक्त्वमजमात्मानंपरमात्मनः परस्यपुंसः कलांजगतः शिवायप्रजातमात्मानाऽवेहीत्यन्वयः आदानादिकर्तुः परमपुरुषस्यांशमवतीर्णस्वतएवपरोपदेशमंतरेणजानासि । अत्रलोदलङ्घ्ये अन्यथाऽमोघदृक्त्वमेवानुपपन्नस्यानवयः । तद्विस्वयंवेदेतिचिरुद्धस्यात्तन्महानुभावाभ्युदयः तस्यतपमहासामर्थ्यलक्षणचरितोदयसिलोकाहितायगण्यतां प्राधान्येनसंख्यायकयताम् तेनजगतः शिवंभवतीत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

भगवन्महिमाभ्युदयवर्णनात्कथंजगतः शिवस्यादितितत्राह इदमिति । यदुत्तमश्लोकस्यहरेर्गुणानुवर्णनंइदं हिपुंसस्तप आदेरुपरोक्षज्ञानकारामोक्षसाधनत्वात्कविभिरेवितपफलात्मकोर्थानिरूपितः हिशब्दोवधारणोहेतोवा तपःकायकलेशलक्षणं श्रुतंशास्त्रश्रवणोस्विष्टउत्तमकल्पतयायजनं सूक्तमध्ययनं बुद्धिजातं दत्तदानं एवंहरिमहिमानुवर्णनेनसर्वस्याशिवसंभवात्तदेवव्याकर्तव्यमितिभावः ॥ २२ ॥

सुबोधनी

किं च स्वावतारप्रयोजनं जानीहि किमर्थमवतीर्णोऽसि । भगवान् स्वयमवतीर्य सर्वमकोद्धारार्थं स्वात्मस्थापनार्थं स्वांशज्ञानकलारूपं भगवंतं मवतारितवान् । अतश्चरित्राकथने तवावतारो निष्प्रयोजन इति भगवादिच्छया चांतःकरणविषादः अतो भगवदाज्ञां परिपालय स्वजन्य साफल्यं चेत्याह । त्वमात्मनात्मानमिति । त्वमात्मानं परस्य पुंसः कलामवेहि । जीवस्य ब्रह्मोपदेशवत् अयमुपदेश इति निराकर्तुमाह । कलामिति । साधनं च तव स्वरूपमेव ज्ञातं स्वरूपं तथा ज्ञापयिष्यतीत्यर्थः तत्र सामर्थ्यमाह अमोघहागिति ननु सर्वे जीवाः भगवदंशकलाः कोऽयं मयि विशेषस्तत्राह परस्य पुंसः पुरुषोत्तमस्य अन्येत्वक्षरस्य पुरुषस्य वा नन्वक्षरपुरुषयोरपि भगवत्स्वात्को विशेषस्तत्राह परमात्मन इति परमश्चासावात्मा चेति गंगाजलेद्वतयोरिवात्मपरमात्मनोः स्वरूपमिति भावः तर्हि कथं ममोत्पत्तिस्तत्राह अजं प्रजातामिति । अनुत्पन्न एव त्वं आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिव्यासरूपेणावतीर्णः अतः सर्वस्यापि जगतः शांतसुखाय महानुभावस्य भगवतः अभ्युदयः चरित्रं अधिकं गण्यताम् । उद्देशमात्रेणोच्यताम् अस्य भगवतश्चरित्रं सकलसंबन्धिसंबन्धिष्वपि परममनुभावं संभावयतीति महानुभावः । तस्याभ्युदयः परमोत्सवः तस्याधिक्यं ज्ञानादिभ्यः अत्राद्मनोगोचरत्वादिकमिष्टतया निरूपणमशक्यमतः उद्देशमात्रं कर्तव्यमिति ॥ २१ ॥

ननु धर्मसहितं चरित्रमुपदेष्टव्यं केवलं वेतिशंकायामाह । इदं हीति । इदं चरित्रश्रवणं तपआदिभिस्तुल्यं फलतः स्वरूपतः साधनतश्च भगवत्त्वात् । सर्वस्यापि तानि भगवानिति तत्र धर्मविशेषो वर्णाश्रमेषु प्रतिष्ठितः तत्र तपः वानप्रस्थेषु सन्यासिषु वा श्रुतं श्रवणं वेदांतानां तत्सन्ध्यासिषु । स्त्रियं गृहस्थे सुकर्मधनं ब्रह्मचारिषु क्षत्रियवैश्ययोः बुद्धिदाने एवं सर्वेर्द्धमैर्यभविता तानि च अविच्युतोऽर्थः न विच्युतः अर्थोयन । शास्त्रसिद्धावपि लोकसिद्धिर्न भविष्यतीत्यत आह । कविभिस्ति नितरामितियुक्तिसहितम् उत्तमश्लोकगुणानु वर्णनमनूयविच्युतार्थत्वं विधीयते । अत एकैनेव सर्वसिद्धेर्न तेषां पृथक्करणं नाप्यकरणीमिति सिद्धांतः निषिद्धं तु न कर्तव्यम् ॥ २२ ॥

क्रमसंदर्भः ।

तदेव विशिष्याह त्वमिति । हे अमोघहृत्त्वमात्मना स्वयमात्मानं स्वपरस्यपुंसः कलामंशभूतमवेहि अनुसंधेहि पुनश्च जगतः शिवाया-
धुनैव श्री कृष्ण रूपेण यश्चाजोऽपि प्रजातस्तमवेहि । तदेतद्द्वयं ज्ञात्वा महानु भावस्य सर्वावतारा वतारिवृन्देभ्योऽपि दर्शित प्रभावस्य तस्य श्री कृष्णस्यैव अभ्युदयो लीला अधि अधिकं गण्यतां विरूप्यताम् ॥ स्वयमीश्वरोऽपि भवान् निजाज्ञानरूपां मायां न प्रकटयत्विति-
भावः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

विश्वनाथ चक्रवर्ती ।

स्वयं वेदेति यदुक्तं तदुपपादयति त्वमिति । हे अमोघज्ञान तव तस्मात् महानुभावस्य हरेरभ्युदयः परममंगलयसः अधि अधिक-
गण्यतां निरूप्यताम् ॥ २१ ॥

तदेवं धर्मान् परित्यज्य मक्त्यैव कृतार्थो भवतीत्युक्तम् इदानीं कस्यचित् भक्तस्य केषु चिद्धर्मेषु यदिस्पृहा स्यात् तदाते धर्मो अपि मक्त्यैव भवन्तीत्याह इदंहीति । पुंसस्तप आदीनाम् अविच्युतोऽव्यभिचारी अर्थो हेतुः इदं उत्तमः श्लोक गुणानु वर्णनमेव निरूपितः । अर्थो विषयार्थनयोर्धनकारणावस्तुषु । अभिधेयेच शब्दानां निवृत्तौच प्रयोजने इति मेदिनी । यत् कर्मभिर्यत् तपसा इत्यादि भगवद्वाक्या ज्ञाकृत्या तप आदि फलानामपि सिद्धिर्भवेत् किं पुनस्तेषाम् । स्मर्त्तव्यः सततं विष्णुं विस्मर्त्तव्यो न जातुचित् । सर्वेविधि निषेधाः स्थुरे-
तयो रेव किंकराः इत्यादि वाक्यतः सर्वेषामपि धर्माणां किं पुनस्तप आदि मात्राणामिति यद्वा तपस इति तपः श्रुतादिविधायक श्रुति वाक्यानां भगवद्भक्ति विधान एव तात् पर्यात् हरिकीर्तन मेवा विच्युतोऽर्थोऽभिधेयः । धर्मोयस्यां मदात्मक इति भगवदुक्तेः सर्वशास्त्र वाक्यानां श्री भगवत्त्वेव तात् पर्यमिति श्री मधुसूदन सरस्वती व्याख्यानाच्च ॥ २२ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः

तदि स्वयं वेदमवानित्यत्र हेतुमाह त्वमिति हे अमोघहृत्त्वमात्मनाः कलामंशमात्मानं जगतः शिवाय कलयाणां यप्रजातमवेहि तत्तस्मै प्रयोजना-
यजगतः कलयाणां यमहानुभावाभ्युदयः परमात्मनः पराक्रमः अधिगण्यताम् अधिकं निरूप्यताम् ॥ २१ ॥

अहंपुरातीतभवेऽभवंमुनेदास्यास्तुकस्याश्चनवेदवादिनाम् ।

निरूपितोवालकएवयोगिनांशुश्रूषणोप्रावृषिनिर्विविक्तताम् ॥ २३ ॥

तेमय्यपेताखिलचापलेर्भकेदांतेऽधृतक्रीडनकेऽनुवर्तिनि ।

चक्रुः कृपायदयपितुल्यदर्शनाः शुश्रूषमाणोमुनयोऽल्पभाषिणि ॥ २४ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

हरिपराक्रमअवशेनजगतःकल्याणंभवतीतिदर्शितंअन्युततद्वर्णयितुंरूपितपञ्चादिसर्वसफलंस्यादित्याह इदमिति अविच्युतः अस्खलित
अर्थः फलम् ॥ २२ ॥

भाषा टीका ।

दे अमोघ दृक् ? आप अपनेको परम पुरुष परमात्माकी कला जानो अजन्मा होकर भी जगत के मंगल के निमित्त तुमने जन्म लिया है
अतएव महानुभाव भगवानके अभ्युदय अर्थात् लीला गुणों के उत्कर्ष को वर्णन कीजिये ॥ २१ ॥

पुरुष के तपका श्रुत अर्थात् तदादि शास्त्रों के श्रवण कास्विए अर्थात् यथा विहित यज्ञादि कर्म का सूक्त अर्थात् अच्छी उक्तिका बु
द्धिका और दानका अविच्युत अर्थ कवियोंने यही निरूपण किया है कि जो उत्तम इलोक भगवानके गुणोंका वर्णन किया जाय ॥ २२ ॥

श्रीधर स्वामी

सत्संगतोहरिकथाश्रवणादिफलंस्ववृत्तान्तेनप्रपञ्चयति अहमिति अहंपुरापूर्वकल्पेअतीतभवेपूर्वजन्मनिवेदवादिनांदास्याः सकाशात्अ-
भवंजातोऽस्मि । निरूपितःनियुक्तःक्व योगिनांशुश्रूषणोप्रावृषिषोपलक्षितेचातुर्मास्येतिविविक्तानिवेशमेकत्रवासंकरुमिच्छताम् ॥ २३ ॥

अपेतानिअखिलानिचापलानियस्मात्तस्मिन्दान्तेनियतेन्द्रिये । अधृतक्रीडनकेत्यक्तक्रीडासाधनकेअनुवर्तिनिअनुकूले ॥ २४ ॥

श्रीवीररावः

ननुभगवद्गुणवर्णनादेरपितपञ्चादिसत्त्वक्रियारूपत्वंतस्वतःपुरुषाराधनत्वादविच्युतार्थत्वमस्येतिचेत्तत्प्रतिवक्तुंतत्रहृष्टांततयास्वस्यपौर्व
दैहिकवृत्तांतमाह अहमित्यदिनायावत्समाप्ति हेमुनेपुरापूर्वस्मिन्कल्पेऽतीतभवेजन्मन्यहंकस्याश्चिद्वेदवादिनांदास्याअभवंपुत्रआसमित्यर्थः
वेदवादिनांयद्गेषुप्रावृषिवर्षतौनिर्विविक्तानितरांवेष्टुंप्रवेष्टुमिच्छतांचातुर्मास्यदाक्षाप्रवेष्टुमिच्छतांयोगिनांसंन्यासिनां शुश्रूषणेनिमित्तेशुश्रू-
षणार्थिवालकएवसञ्ज्ञं वेद वादिभिर्निरूपितःनियोजितोऽस्मात्त्यर्थः ॥ २३ ॥

ततःकिमतमाह तेमयीतियद्यपितेयोगिनस्तुल्यदर्शनाःसमदर्शिनस्तथापिमयिकृपांचक्रुःकृपाकरणेहेतुंवदध्नान्मानंविशिर्नाष्टअर्भकेबालेऽथाप्यवे-
तत्यक्तमखिलचापलंलैह्यादिकेयेनअधृतक्रीडनकेऽतिच्छेदःअधृतान्यपरिगृहीतानिक्रीडनकानिबालक्रीडासाधनानिभावेवाल्युत्क्रीडावायेन
अनुवर्तिनिअनुकूलेशुश्रूषमाणेतदनुशासनशुश्रूषापूर्वकसेवांकुर्वत्यल्पभाषिणोमितभाषिणि ॥ २४ ॥

श्री विजयध्वजः

इदानींहरिकथाश्रवणादिशिवकर्मविवक्तुंस्वातीतजन्मकथनपूर्वकंस्वस्यभागवतसंगतिप्रकारमाह अहमिति पुराशब्दस्यातीतकालसा-
मान्यवाचित्वेननिश्चयानुदयात्तदर्थमतीतेत्युक्तं अनंतरातीतजन्मनीत्यर्थः तुराशब्दइतरदासीजातिवैशिष्ट्ययोनित्यर्थःयोगिनांसंन्यासिनां क-
प्रत्ययःप्रशंसायां लौल्यादिदोषरहितोवालःप्रावृषिवर्षकालेनिर्विविक्ततांएकत्रस्थितिमिच्छताम् ॥ २३ ॥

शिष्यगुणोत्तमं प्रवृत्तिमाह तदिति निरस्तसमस्तचंचलस्वभावेजिह्वादीक्रियानिमग्नवति अतएवतिरस्तवालक्रीडासाधनेअनुकूलवर्तिनि
परिचरति अत्यल्पबालविग्रहधारिणामयितेयोगिनोऽनुग्रहलभणांकृपांचक्रुर्नित्यन्वयःकिंविशिष्टास्तुल्यदर्शनाः अल्पितुल्यगुणक्रियारूपैः
समेवदृश्यंतः यथास्थितवस्तुशीशोवातयापीतिशेषः ॥ २४ ॥

सुबोधिनी ।

एवं सामान्यत उपदेशमुक्त्वा आदिसाधनमारभ्य फलपर्यंतं पदार्थानां क्रमं वक्तुं निदर्शनेन स्वचरित्रमाह सप्तदशभिः । अहमिति । अतिहीनस्यात्युत्कृष्टपदप्राप्तिरस्मिन्नेव मार्गे न मार्गोत्तराति शापेनशुद्धत्वं प्राप्तस्य देवर्षित्वं निरूप्यते । अतीतभवे पूर्वजन्मनि नैऋत्यममव्यावृत्त्यर्थं पुरेति । एतज्जन्मनोऽजरामरत्वव्यापनाय । मुनइत्युक्तविश्वासाय संवादात् । पितृनाम न गृहीतं तदानीमज्ञानात् पितुर्हीनत्वव्यापनाच्च वस्तुतस्तुब्राह्मणः । अन्यथा अनुमोदनादिकं न संभवति कस्याश्चिदप्रसिद्धायाः अन्यथाआदरः संभवेत्ततो बंधः । अनेनस्मिन्मार्गे यथा यथा निरादरत्वं तथा तथा कार्यसिद्धिरिति । वेदवादिनः श्रोत्रियाः । अनेन भगवन्मार्गापरिज्ञानमुक्तम् । आश्रमि-
णांसंन्यासेनामयं धर्मः यन्मासाष्टकं कीटवत्पर्यटनं विधाय आषाढ्यां यत्र गच्छति तत्र ब्राह्मणनिर्मतविचिकित्स्थाने तिष्ठतीति । तथा दैवं योगाश्रमस्थितिगृहे प्रार्थनया ब्रह्मणानुज्ञया भाविसनकादयश्चत्वारः परमहंसाः स्थिताः । अपृथग्धर्मशीलत्वाच्चतुर्णांसंगः । योगनिष्ठा इव । अतः सेवापेक्षा । तेषां शुश्रूषणार्थं ब्राह्मणैरेवाहं निरूपितस्त्वमेतेषामेव सेवां कुरु नान्यत्किंचिदिति नियुक्तः मत्स्वरूपमज्ञात्वाऽपि बालक एव नियुक्तः यागिनां शुश्रूषार्थं “स्थास्यामश्चतुरोमासानिति,, मासचतुष्टयमेकत्रैव नितरां वासमिच्छताम् । एवमेकेन सत्संगेन उक्तः सेवार्थं सत्संग इति प्रथमं साधनम् ॥ २३ ॥

ततस्तेषां कृपामह । ते मयीतिसत्सेवकयोर्गुणदोषाभावा अत्र निरूप्यते । सतां गुणत्रयं कृपालुत्वं ब्रह्मविद्या मननं चेति धर्मोज्ञानं सा धनं चोक्तम् । अत्र साधनकथनं ज्ञानानुवृत्तये । सेवकस्य दोषाभावाच्चयः गुणाश्चत्वारः । चपलतादोषः । तद्देहेन्द्रियांतः करणानां प्रयत्नदाह्याभावात् चपलतादोषः सहजः स आदौ दृढ प्रयत्नेन निवारणीयः । तदाह । अपेतानि अखिलानि चापलानि यस्मादिति । अर्भकत्वं दीनत्व वीधको गुणः । तदनु दोषाभावद्वयमाह । दांते अधृतक्रीडनके इति । इन्द्रियाणां विषयाकांक्षाराहित्यकरणदमः । नधृतानि क्रीडनकानिये नइन्द्रियकालकृतौ नियतौ दोषौ विषयसंबन्धः क्रीडासाधनपरिग्रहश्च । तदभावे सर्वदोषनिवृत्तिः । ततोतरंगं गुणमाह । अनुवर्तिनीति । एवं स्वतः पंचसु संपन्नेषु तेषां परदुःखप्रहाणेच्छाजाता । परदुःखं दृष्ट्वा दुःखितस्य कारुणिकस्य तन्निदानोच्छेदने तृष्णा भवतीति । जन्वेत दूषणविदोऽनुचितं तत्राह । यद्यपि तुल्यदर्शना इति । निर्दोषं हि समं ब्रह्म तुल्यशब्दवाच्यम् । ब्रह्मज्ञानकृतं वा । स्वपरयोः सुखदुःख समत्वज्ञानं तुल्यं तस्य दर्शनं येषामिति परदुःखं दृष्ट्वा तत्प्रहाणेच्छैव जाता । न ज्ञानमन्यथा जातमित्यर्थः । दुर्बलत्वादिच्छामूलभूत-
ज्ञानस्य । ननु कार्यक्षमा कृपा न भविष्यति बाधकज्ञानस्य विद्यमानत्वादत आह शुश्रूषमाण इति । सेवायाः सेच्छायाः सेव्यवश्यत्वं सर्वजनीनम् । नन्वनपेक्षायाः कथं वक्ष्यताहेतुत्वं तत्राह । मुनय इति । मननबाधकनिवर्तिका सेवाऽपेक्ष्यतएव सेवायां सांसारिको दोषो बहुभाषणं अभाषणं वा । तदुभयनिर्वर्तिको गुणः अल्पभाषणम् । अनेन निर्दुष्टा सेवा द्वितीयं साधनमिति ॥ २४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

यादृच्छिकी भगवद्भक्तकृपैव शुद्धाया उत्कलक्षणाया भक्तेर्हेतुर्नान्यत्तपमादिकमिति वक्तुं स्वपूर्ववृत्तान्तमाह अहमिति । पुरा पूर्वकल्पे अतीतभवे पूर्वजन्मनि वेदवादिनां कस्याश्चन दास्याः सकाशादभवं जातोऽस्मि । प्रावृषि वर्षाकाले निर्विविक्षतां निर्विदोषं एकत्र वासं कर्तुं मिच्छतां योगिनां तत्रान्वहं कृपाकथाः प्रगायतामित्यग्रे वक्ष्यमाणत्वाद्भक्तियोगवतां शुश्रूषणे निरूपितः नियुक्तोऽस्मि ॥ २३ ॥

दान्ते नियतेन्द्रिये । अधृत क्रीडनके बालयोचित क्रीडनमप्यकुर्वति । यद्यपि ते तुल्य दर्शनाः सुशीलेषु दुःशीलेषु च सत् कुर्वन्तसु तिरस्कुर्वन्तसु च सदाचारेषु असदाचारेषु च जगज्जनेषु यद्यपि समदृश्यः कोवा तेषां मनुप्राह्यः कोवा निप्राह्य स्तदपि मयि कृपांचक्रुः सर्वत्र साम्येऽपि महत्सु अस्त प्रलहादादिषु कृपाया वैषम्य दर्शनादिति भावः । अत्र मतसौ शीलानु वृत्त्यादिकं मनपेक्ष्यैव प्रथमं कृपांचक्रुः ततश्च तत् कृपाजन्य सौशील्यानु वृत्त्यादिकं पुनरपितेषां कृपातिशय स्यैव कारणं मभूदिति तेषां निरुपाधिकरुणात्वं मवश्यमेव व्याख्येयम् । ते यद्यपि तुल्यदर्शनास्तदपि अचापल्यादिगुणविशिष्टे मयिकृपाश्चक्रुरितिव्याख्यातंगुणदोषदर्शनप्रसक्त्या तेषां तुल्यदर्शनत्वं व्याहृत्येत प्रथमं कृपायाश्च निरुपाधित्वं नस्यादिति तथा व्याख्यायेम् । कृपाहि द्विधा गुणमयी निर्गुणा च तत्राद्यासर्वेषां सांसारिकाणां मापि सर्वत्र गुणोपाधिका यथा संभवं भवेत् गुणोपाये तदपायश्च दोषे द्वेषादयश्च । द्वितीया तु तिस्तीर्णा संसाराणां तादृशानां परम भक्तिं मतां निरुपाधिकैव सर्वत्र साम्येन मायिकं कमपि गुणं मनपेक्ष्य । गिरियो मुमुचुस्तोयं कचिन्न मुमुचुः शिवम् । यथा ज्ञानामृतं काले ज्ञानिनोददते न वेति शुकोक्तं न्यायेन कदाचित् कमपिजनं विषधी करोति । साहचर्यं करणस्य गुणं कृतायाः कठोरतायां भगवद्भक्त्यैव ध्वंसे सति तयैव द्रवी भावं प्रापादिते तत्रैवान्तः करणे आविर्भवेत् यदुक्तं रुचिभिश्चित्तमासृज्य कृदसौ भाव उच्यते इति । एवं सतां कृपा महत्सेवा अद्वा गुरु पदाश्चय इति भूमिकाच्च तुष्टयं सूचितम् ॥ २४ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

तत्संगलब्धनहरिकथाश्रवणादिनैवकल्याणं भवतीति स्वतः तत्तेन दर्शयति भगवान्नाह्यः अहमिति । पुरा पूर्वकल्पे अतीतभवे पूर्वजन्मनि दास्याः सकाशादभवं तदानीं विविक्षतां निर्विविक्षतां योगिनां भक्तियोगादिनिष्ठानां मोक्षधर्मे आचार्यमोक्षशास्त्रस्यत्यादिनां प्रसिद्धानां तदो-
पेक्षायां सनत्कुमारकल्पादौ चतारदगुरुत्वेन प्रसिद्धानां सशिष्यापाकांतमुहर्तुमागतानाम गृहस्वामिभिवेदवादिभिर्निरूपितास्मि ॥ २३ ॥ २४ ॥

उच्छिष्टलेपाननुमोदितोद्विजैः सकृत्समभुंजेतदपास्तकिल्बिषः ।
 एवंप्रवृत्तस्याविशुद्धचेतसस्तद्धर्मएवाभिरुचिः प्रजायते ॥ २५ ॥
 तत्रान्वहंकृष्णकथाः प्रगायतामनुग्रहेणागृणावंमनोहराः ॥
 ताः श्रद्धयामेऽनुपदंविशृण्वतः प्रियश्रवस्थंगममा भवद्रातेः ॥ २६ ॥

भाषा टीका ।

हे मुने पहले कल्प में अतीत जन्म में वेदवादी ब्राह्मणों की किसी वासी से उत्पन्न हुआ था, और उस ने मुझ बालक ही को चातुर्मास्य में एकत्र निवास करने वाले योगियों की शुश्रूषा में निरूपण कर दिया ॥ २३ ॥

यद्यपि वे मुनि तुल्य दर्शी थे तथापि मुझपर कृपा की क्योंकि मैं शुश्रूषा करता था. चंचलता से अपेत था बालक तो था पर दान्त था खिलौनाओं से नहीं खेलता था उन मुनियों का अनुवर्ती था और अल्प भक्षण करता था ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

उच्छिष्टस्य लेपान् भिक्षापात्रलभ्यान् तैर्द्विजैरनुज्ञातः सन् भुञ्जे स्म । तेन भोजनेन अपास्तकिल्बिषो जातोऽस्मि । तेषां धर्मे परमेश्वर भजने एव आत्मनो मनसः रुचिः प्रजायते स्मेत्यनुषङ्गः ॥ २५ ॥

अगृणावं श्रुतवानस्मि । मे श्रद्धया ममैव स्वतःसिद्धया न त्वन्येन वलाज्जनितया अतो ममेत्यस्यापौनरुत्तयम् । अनुपदं प्रतिपदम् । प्रियं श्रवो यशो यस्य तस्मिन् ॥ २६ ॥

श्रीवीरराघवः ।

कृपाफलंवद्भात्मानंविशिनष्टिउच्छिष्टेति । द्विजैर्योगिभि स्नुमोदिततैर्देवानुच्छिष्टलेपान्भुक्तावशिष्टान्नादीन्सकृद्भुजेस्मभुक्तवानस्मिते नभोजनेनापास्तानिकिल्बिषाणि भागवतधर्मरुचिप्रतिबंधकानियस्यतथाभूतआसंपदंभागवतशुश्रूषोप्रवृत्तस्यातएवविशुद्धभागवतधर्मरुचिप्रतिबंधरहितचेतोयस्यतस्यप्रमतद्धर्मएवात्मन्यतःकृष्णेरुचिःप्रजायतेप्राजायत ॥ २५ ॥

तत्रात्मरुचौजातायांसत्यामन्वहमनुदिनंकृष्णस्यभगवतःकथाःस्यप्रगायतांकथयतांयोगिनामनुग्रहेणमनोहरामनोहाःकथाःअगृणावंश्रुतवानस्मि ताः कृष्णकथाअनुसवर्नत्रिकालश्रद्धयाविशृण्वतोमम अंगदेव्यासप्रियेश्रोत्रांप्रित्यावहंश्रवःकीर्तिर्यस्यतस्मिन्भगवतिरतिरनुचंगोअघट्टभूव ॥ २६ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

किंतुच्छुषाकर्मोतितत्राह उच्छिष्टेति ब्रह्मकुलोद्भवानमिवचतुर्याश्रमश्रुति प्रकाशनायद्विजैरितिकथित । उच्छिष्टपात्रोद्धरणंगोमयोदकेनमार्जनंवातस्यलेलेपनंतत्रानुज्ञातः नहिगूढस्यतदनुज्ञातमिवउच्छिष्टस्पर्शनंसुतरांतद्भक्षणंवाशक्यं-लिप्यंतेउपदिष्यतेसिध्यतेप्राणाप्यैरितिलेपादोदनास्तदुक्तोच्छिष्टानामोदनानामदन्तप्रत्यनुज्ञातइतिवा अनेनस्वशरीरयात्रानिर्वाहमाह तदनुवर्तित्सस्पष्टमाह सकृदिति चशब्दएवार्थं यतयः सकृदेवभुंजेततथाहमपिसकृदेवभुंजे तत्फलमाह तदिति तेनकर्मणासकृद्भोजनेनअपास्तनिरस्ताकिल्बिषपापयस्यस तथा ततःकिमभूदितितत्राह एवमिति एवमुक्तप्रकारेणप्रवर्तमानस्याविषेणागृणांतःकरणस्यतेषांमरमहंसानांधर्मेविषयवैराग्यलक्षणभगवत्कथाश्रवणाद्यभ्यासलक्षणावा अभिरुचिरुत्कठाप्रजायतेइत्यन्वयः संततानुवृत्तिसूचनायलट्प्रयोगः ॥ २५ ॥

अभिरुच्यार्कजातामिति तत्राह तत्रेति तत्रतत्सकारोमनोहराःकृष्णकथाअनुदिनंप्रातःसवनादनंतरंप्रगायतांकीर्तयतांपरमहंसानांअनुज्ञालक्षणांनुग्रहेणागृणावमित्यन्वयः अंगश्रीवेदव्यास तदाश्रद्धयानुसवर्नत्रिसंध्यमपिता कथाविशृण्वतोमे मतिःक्यालक्षणोपासनाप्रियश्रवसिपरममंगलकीर्तीहरावभवादित्यन्वयः ॥ २६ ॥

सुबोधिनी ॥

ततो यज्जातं तदाह । उच्छिष्टेति । पापनाशस्तद्धर्मरुचिश्च ततोऽप्यंतरंगं साधनम् । उच्छिष्टं भोजनशेषः । लेपः पात्र्यां लग्नमधः चतुर्णां तानेकीकृत्य सकृद्रक्षणं पापक्षयसाधनम् । ननु “ न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं न हविष्कृतमित्यादि ” मनुवाक्यैर्निषिद्धमुच्छिष्टादिदानं कथं कृतवन्तस्तत्राह । अनुमोदित इति । तस्यैवेयमिच्छा उत्पन्ना शुद्धसत्त्वाधसा महापुरुषोच्छिष्टेनातिपवित्रेणात्मानं पावयिष्यामीति तत उच्छिष्टं दृष्ट्वा मोदो जातस्तत्र प्रार्थनायामनुमोदनमात्रं कृतं न तु स्वयमुद्यम्य दत्तमिति । न चायं सर्वथा शूद्रः ब्रह्मबीजत्वात् गृहस्थानां चायं धर्मः तत्रापि साधारणेषु सेवाच पुष्टिमार्गे सस्नेहा कृपाफलं चैतत् यथौषधेनाजीर्णनिवृत्तिस्तथाऽन्नमयस्य वेहस्य उच्छिष्टान्नसाधितदेहेन दोषसंताननिवृत्तिरित्यर्थः तदाह तदपास्तकित्वेष इति उच्छिष्टभोजनैकनियमेनापि दोषनिवृत्तिलोकासिद्धेति स्मेत्युक्तम् । रोचकद्रव्येणावचिनिवृत्ताविव सद्धर्मरुचिप्रतिबंधकदोषनिवृत्तौ स्वत एव रुचिजातेत्याह । पवति । प्रवृत्तस्येति निरंतरकरणमुक्तम् । नियमेन चित्तं शुद्धं जातमित्याह । विशुद्धचेतस इति । तेषां धर्मः अपरिग्रहसंगनिवृत्तिभगवच्चित्तनादिः । तत्र प्रेरणाव्यतिरेकेण आत्मन एव रुचिरुपपन्ना सा च वृद्धिं प्राप्तेत्यर्थः । अस्य न्यायसिद्धत्वकथनाय लक्ष्यप्रयोगः ॥ २५ ॥

एवमांतरं दोषामात्रं गुणं चोक्त्वा बहिर्गुणमाह । तत्रेति । अन्वहमित्यशृणवमित्यनेन संबध्यते । परमहंसानां वा नित्योऽयं धर्म इति स्थापयितुम् । कृष्णपदात्परमहंसा अप्येते भक्ता इति स्थापितम् । गानं प्रेमाधिक्यात् । प्रकृष्टज्ञानं तद्भावेन । अनुग्रहेणेत्याह्वयाश्रवणं बोध्यते न तु प्रासंगिकम् कथापनोरमपदाभ्यां अर्थमभिप्रायं ते बोधयतीति लक्ष्यते । निर्बन्धेन श्रवणाभावायाह । मनोऽस्मा इति मनसो रमणं यासु । एवमेका श्रवणभक्तिः सिद्धा । तस्यां नारदस्वपर्यंतं फलम् । ततः कीर्त्तनमिति । सांप्रतं तु कीर्त्तनम् । एवमग्रे स्मरणादिवृद्धौ तावद्भिः कल्पैः नवविधसाधनभक्तौ सिद्धायां प्रेरणा भगवत्सायुज्यं भवतीति शास्त्रार्थः । तत्र श्रवणफलमाह । ताः श्रद्धयेति । श्रवणादीनां नादृष्टद्वारा फलसाधकत्वम् । किंतु स्वरूपेणैव । फलं च भगवद्वाथार्थ्यज्ञानम् । तदैव हि कीर्त्तने अधिकारः । उत्तरस्यादिना हि पूर्वस्यावसानम् । अतः श्रवणस्य नैरंतर्यं कर्त्तव्यम् । तदाह । ताः कथाः अत्यादरेण । अनुपदमिति पदार्थाक्षरार्थसहितेन वाक्येन हि श्रवणम् । ततो भगवति रुचिः परं श्रवणद्वारा । तदाह प्रियश्रवसीति । प्रियं श्रवः श्रवणं कीर्त्तिर्वा यस्य । अंगेति कोमलामंत्रणमप्रतारणाय । प्रमाणवलं परित्यज्य इंद्रियाणां स्वाभाविकविषयग्रहणं रुचिः ॥ २६ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

तत्रेति । कृष्णकथाः श्रीनन्दनन्दनस्य जन्मादिलीलाः । यच्छृण्वतोऽप्येतदतिविशेषोत्पादेः प्रियं सर्वेषां प्रीतिविषयं श्रवः कीर्त्तिर्यस्य ॥ २६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

ततश्च उच्छिष्टस्य लेपान् तेषां भोजनप्रोत्र लग्नान् ओदनान् सकृदेकवारं भुञ्जे स्म । कीदृशः द्विजैस्तैस्तदर्थं मया प्रार्थितैरनुमोदितः दृष्टानुशः तेनैव अपास्तानि विनष्टानि किल्विषाणि भक्तिप्रतिबंधका अनर्था यस्य साः ततश्च नित्यमेव भुक्ततदुच्छिष्टस्य मम श्रवणकीर्त्तनस्मरणात्मिका भक्तिरनायासेनैवाभवदित्याह । एवं प्रवृत्तस्यान्यस्यापि जनस्य भक्तानामुच्छिष्टं यो भुङ्क्ते तस्य तेषामेव धर्मैः श्रवणकीर्त्तनाकावात्मनो मनसो रुचिः प्रकर्षणावश्यमेव जायते । एवं भजनेषु स्पृहा भक्तिरतर्थापगमस्ततः निष्ठा रुचिरिति पञ्च भूमिकाः अनेन श्लोकार्थेन सूचिता ज्ञेयाः ॥ २५ ॥

ताः श्रद्धयेति श्रद्धापदेनासक्तिर्दशमी भूमिका । अनुपदं प्रतिक्षणं प्रतियुक्तिङ्गन्तं पदं वा । मे मम प्रियं श्रवो यशो यस्य तस्मिन् प्रियश्रवसि कृष्णो मम रतिरभूदित्यतो ममेत्यस्यापौनरुक्त्यम् । कृष्णो रतिरित्येकादशी ॥ २६ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

तत्तेन उच्छिष्टलेपादिना तद्धर्मभक्तियोगादौ ॥ २५ ॥

अनुसवम् त्रिकालम् प्रियश्रवसि वासुदेवे ॥ २६ ॥

भाषा टीका ।

उत्त द्विजोंकी आज्ञासे उनके उच्छिष्ट लेपको एक बेर भोजन करता था उसी से मेरा समस्त किल्विष नाश होगया था इसी प्रकार प्रवृत्त और विशुद्ध चित्त होने से उसी धर्म में अपनी रुची होगई ॥ २५ ॥

वहाँ प्रतिदिन कृष्ण कथा गान करते हुए ऋषियों के अनुग्रह से मैं भी मनोहर कृष्ण कथा सुनता था भक्षा पूर्वक प्रति पद सुनते प्रिय श्रवा भगवान् में मेरी भी रुची हो गई ॥ २६ ॥

तस्मिंस्तदा लब्धरुचेर्महामुने प्रियश्रवस्यस्खलिता मतिर्मम ।
 ययाहमेतत्सदसत्स्वमायया पश्ये मयि ब्रह्मणि कल्पितंपरे ॥ २७ ॥
 इत्थं शरत्प्रावृषिकावृतू हरेर्विशृण्वतो मेऽनुसवं यशोऽमलं ।
 संकीर्त्यमानं मुनिभिर्महात्मभिर्भक्तिः प्रवृत्तात्मरजस्तमोपहा ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तस्मिन् भगवति लब्धरुचेर्मम अस्खलिता अप्रतिहता मतिरभवदित्यनुषङ्गः । यया मया परे प्रपञ्चातीते ब्रह्मरूपे मयि सदसत् स्थूलं सूक्ष्मञ्च एतच्छरीरं स्वमायया स्वाविद्यया कल्पितं न तु वस्तुतोऽस्तीति तत्क्षणमवे पश्ये पश्यामि ॥ २७ ॥

एवं शुद्धे त्वम्पदार्थे ज्ञाते देहादिकृतविक्षेपनिवृत्तेस्तत्कारणभूतरजस्तमोनिवर्तिका इहा भक्तिर्जातेत्याह इत्थमिति । हरेर्यशः । अनुसवं त्रिकालम् ॥ २८ ॥

श्रीवीरराघवः

तदा तस्मिन्प्रियश्रवसि वदामि चिरं न तस्य मम हेमहामतो प्रियश्रवसि मतिरस्खलिता स्थिरा भूय अस्खलितां मतिं विशिनष्टि यया मया परे ब्रह्मणि परब्रह्मधर्ममयि वर्तमानमेतत्सदसत्कार्यकारणात्मकं जगत्स्वमायया स्वसंबन्धिन्या प्रकृत्या कल्पितं निष्पादितं न तु स्वत इत्यर्थः पश्ये हृष्टवानस्मि "तद्यथारेषु नेमिरीपतानाभावरार्पिता एवमेवैताभूतमात्राः प्रज्ञाप्रज्ञास्वर्पिताः प्रज्ञाप्रज्ञाः प्राणोर्पिताः जीवभूतां महाबाहो ययेदध्याये ते जगत् " इत्युक्तप्रकारेण प्रकृतिश्चेतनध्यायेतनः परमात्मधार्यशक्तिदेहात्मभेदमात्मपरमात्मसंबन्धं च ज्ञातवानस्मीत्यर्थः ॥ २७ ॥

इत्थं शरत्प्रावृषिकौ शरत्प्रावृषौ ऋतू अनुसवममलं महात्मभिर्मुनिभिः संकीर्त्यमानं हरेर्यशो विशृण्वतो ममात्मनियेरजस्तमसीतयोरुपहं त्री भक्तिः प्रवृत्ता भूव ॥ २८ ॥

विजयध्वजः

अखंडस्मरणोपासनाफलमाह तस्मिन्निति रागाद्यवधैरनुपहतत्वा दस्खलितानिरंतरं स्थिरतयाऽखंडोपासनमभवदित्यन्वयः अहं ययाऽखंडोपासनया एतत्सदसत्कार्यकारणात्मकं जगन्मयि स्थिते बिम्बभूते ब्रह्मणि पूर्णे हरौ तत्सृष्टं तत्पालितं तत्संहृतं चेति पश्ये कथं भूतं स्वमायया स्वेच्छया मम ननु ग्रहाभिमुख्याय त्रस्थीयतामिति कल्पितं संकल्पितमित्यन्वयः ॥ ब्रह्मण्यध्यस्तं जगत्पश्य इत्युगीकारे मिथ्याज्ञानित्वं प्रसज्यते न हि शुक्त्यध्यस्तरजतं पश्यन् यथार्थज्ञानी भवति कितुनेदं रजतं शुक्तिरेवेति पश्यंस्तथानेदं जगत्किंतु ब्रह्मैवेति तच्चात्र तथेत्यलमिति प्रसूतेन ॥ २७ ॥

मक्त्युपासनयोरन्योन्यनिमित्तकभावोऽस्तीत्यभिप्रेत्याह इत्थमिति इत्थमुक्तप्रकारेण मुनिभिः संकीर्त्यमानं ममलं हरेर्यशो अनुसवने शरत्प्रावृषिकावृतू विशेषेण शृण्वतो मम हरौ तदितरविरागवती आत्मनो मनसा राजा गुणतमो गुणनिभश्च रागाद्यन्यथाज्ञानादिदोषहरा महत्त्वज्ञानलक्षणा भक्तिः प्रवृत्ता भूदित्यन्वयः ॥ २८ ॥

सुबोधिनी

ततः किमत आह । तस्मिन्निति । रुच्या हि भगवदनुभवार्थं यत्नो लोकसिद्धः । स च यत्नो ज्ञानात्मक इति तदाह रुचेः फलस्य कालांतरत्वे व्यावर्त्यति । तदेति । रुचेर्देहत्वाय लब्धेति महामुने इति संबोधनं रुचिमत्योर्नियमाय प्रोषितभर्तृकावदसिद्धान्तमत्र मतिः शायतो सा यायायै ज्ञानम् । तत्र स्थूलं विषयांतरानुसंधानं संदेहो वा तदनुभयनास्तीत्यस्खलिता । तत्रापि श्रवणापुरःसरं गति प्रियश्रवसीत्युक्तम् । "यो यच्छुद्धः स एव स " इति वाक्यात् परमश्रद्धायामुत्पन्नायां सफलशक्तिरूपायां तत्त्वमावश्यकमिति तदाह । ययाऽहमिति । प्रथमाधिकारार्थमाह । यया मया अहमेव ब्रह्म मय्येव सकलं जातं परे मायया परिकल्पितम् । एतत्स्थूलसूक्ष्मं शरीरं जगद्वा मायया पूर्वोक्तया । अस्य जगतः प्रतीतिमात्रस्य अहं ब्रह्माधिकरणं मायाकरणमिति ज्ञातवानित्यर्थः । प्रपञ्चव्यतिरिक्ततया ब्रह्मात्मा भूभवं जात इति यावत् ॥ २७ ॥

एवं भगवद्भावमापन्नस्य निरंतरमनुवर्तमानश्रवणेन ज्ञानभक्तिभ्यां परमस्नेहो जात इत्याह इत्थमिति । श्रवणस्य भेदातराणि संतीति तन्निवृत्त्यर्थमित्यमिति शरत्प्रावृषिकावृतू मासचतुष्टये पंचकं वा । देहादिक्लेशस्यास्फुरणमाह । हरेरिति विशेषेण शृण्वतो इति श्रवणावृत्तिः न यतः कुतश्चित् तथा सति निरगत्वात् फलं न साधयेत् । अतो मुनिभिर्महात्माभिः संकीर्त्यमानमिति । मुनिभिर्मिति स्वफले श्रवणावलमननं ज्ञानसाधनम् । कीर्तनानुवृत्त्यर्थं महात्मसिद्धिः । " सद्वात्मानस्तु मां पश्यति " इत्युक्तं वाच्यार्थोऽत्रानुसंधयः । सा भक्तिः स्पर्शमगिरूपा जातेत्याह । आत्मरजस्तमोपहेति अंतःकरणवसुदेवरूपं जातमित्यर्थः ॥ २८ ॥

तस्यैवं भेन्नुरक्तस्य प्राश्रितस्य हतैनसः ।

भ्रदधानस्य बालस्य दांतस्यानुचरस्य च ॥ २९ ॥

ज्ञानं गुह्यतमं यत्साक्षाद्भगवतोदितं ।

अन्ववोचन् गमिष्यंतः कृपया दीनवत्सलाः ॥ ३० ॥

कमसन्दर्भः ।

ततश्च स्वस्मिन् भगवति चापरमार्थोपस्य मृषात्वदर्शकः परमपरमार्थतदीयस्वरूपरूपगुणचिन्तनावेशो जात इत्याह तस्मिन्निति ब्रह्मणाम् यया मत्याहमेतत् सदसद्व्यष्टिसमष्ट्यात्मकं यज्जगत् तद्व्यष्ट्यंशं मयि जीवरूपे स्वविषयकभगवन्मार्थया कल्पितं पश्ये । परे ब्रह्मणि तु समष्ट्यात्मकं तथा कल्पितं पश्ये ज्ञातवानस्मि । तत्र तत्सम्बन्धः पुनर्मम नास्फुरदेवेत्यर्थः ॥ २७ ॥

ततः किं वृत्तमित्याशङ्क्याह इत्यमिति । या पूर्वोक्ता रजस्तमोऽपह्ना मतिरूपा भक्तिः सैव प्रवृत्ता । नदीव प्रकर्षेण मुहुर्वर्तमाना भूदित्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ॥

लघ्वरुचैर्लब्धास्वादविशेषस्य स्खलनशून्या मतिरभूत् । स्वमायया हेतुना मयि वर्तमानं यदेतत् स्थूलं सूक्ष्मञ्च शरीरं तत् यया मत्या परे ब्रह्मणि श्रीकृष्णो विषये एव कल्पितं पश्ये पश्यामि । कल्पितं कलुषीकृतं स्थापितमिति यावत् । तथाहि स्थूलं शरीरं भगवज्जलकलस-
वहनदण्डवत्प्रणत्यादौ न तु स्वीये व्यावहारिके कापि कृत्ये । सूक्ष्मं श्रवणनयनमनोबुद्ध्यादिकं तदीयगुणरूपमाधुर्यास्वादादावेव कल्पितं ननु वैषयिके कापि स्वभोग्ये वस्तुनि इति । पश्ये इति यत् पूर्वं वद्व्यासेनापि भगवति कलुषं नासीत् तदैव मनोजयनादिकं एतौ ज्ञातारौ स्वं स्वं बहुकालाभ्यस्तमपि विषयं त्यक्त्वा तत्रैव कलुषमिति साक्षादनुभवामीत्यर्थः ॥ २७ ॥

ऋतुद्वयं व्याप्य । अनुसवं प्रतिसमयम् । भक्तिः प्रेमा । आत्मनां जीवमात्राणामपि रजस्तमसी अपहृतीति सा । तदा तां भगवद्भक्तिं हृदयतामन्येषामपि रजस्तमसोर्नाशोऽभूदित्यर्थः भूमिकेयं द्वादशी । ततो दर्शनसाक्षान्माधुर्यानुभवानुत्तरेष्वध्याये वक्ष्येते ॥ २८ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः

अस्खलिताऽविचलामममतिर्वभूव ययामत्यामपि ध्यातरिविस्फुरमाणेयरेध्येये ब्रह्मणि जगत्कारणे भगवति एतत्सदसत् स्थूलसूक्ष्मात्म-
कम् स्वमाययास्वीयया प्रकृत्या भगवच्छक्त्या कल्पितं निष्पादितं पश्येदष्टवानस्मि ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥

भाषाटीका ।

हे महा मुने उक्त भगवान् मैं जब मैं लब्ध रुची हुआ तब प्रिय भवा भगवान् में भेरी अस्खलिता मती होगई कि जिसके कारण से इस समस्त सद सत जगत् को अपने में और परब्रह्म स्वरूप में माया कल्पित देखता हूँ ॥ २७ ॥
इस प्रकार वर्षा और शरद् ऋतु में त्रिकाल महात्मा मुनि गणों के कीर्तित हरि भगवान् के निर्मल यश सुनते सुनते आत्मा के र जो गुण तमो गुण को नाश करने वाली भक्ती मुझको प्राप्त होगई ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तस्यैवमिति । तस्य ज्ञातशुद्धत्वम्पदार्थस्य हृदभक्तिमतो मे । प्राश्रितस्य विनीतस्य ॥ २९ ॥

गुह्यतममिति ॥ साधनभूतधर्मतत्त्वज्ञानं गुह्यम् । तत्साध्यं विविक्तात्मज्ञानं गुह्यतरम् । भगवतोदितं भागवतशास्त्रम् । अन्व-
वोचन् उपादिष्यंतः ॥ ३० ॥

तदेव ज्ञानं पूर्वोक्तत्वम्पदार्थज्ञानादिविवेकेन दर्शयति येनैवेति । अविदं ज्ञातवानहम् ॥ ३१ ॥

तत्साधनं धर्मरहस्यं च सूचितमित्याह एतमिति । तापत्रयस्य आध्यात्मिकादेभ्यः कित्सितं भेषजं तज्जिवन्तं सत्त्वशोधकमिति यावत् । किं तत् । भगवति भावितं समापितं यत् कर्म तत् कर्ममूले भगवति ईश्वरे सर्वनित्यन्तरि एवमपि च ब्रह्मणि अप्रच्युतं पुरुरूपं ॥ ३२ ॥

येनैवाहं भगवतो वासुदेवस्य वेधसः ।

मायानुभावमविदं येन गच्छन्ति तत्पदं ॥ ३१ ॥

एतत्संसूचितं ब्रह्मन् स्तापत्रय चिकित्सितं ॥

यदीश्वरेभगवतिकर्मब्रह्मणिभावितं ॥ ३२ ॥

श्रीवीरराघवः

तस्यप्रवृत्तभक्तेरनुरक्तस्यवालस्यापिप्रश्रितस्याविशीतस्यहतमेनः पापयस्यश्रद्धायुक्तस्यदांतस्यजितेन्द्रियस्यापुचरस्यानुषार्तिनोमेम-
हम् ॥ २९ ॥

यद्भगवातासाक्षादुदितंज्ञानंतद्रामिष्यंतःगंतुमुद्यतादीनवत्सलाःये गिनःकृपयाऽनवोचक्षुपदिदिशुरित्यर्थः ॥ ३० ॥

ज्ञानंविशिनिष्टं येनज्ञानेनाहंभगवतोवेधसः विश्वविद्यातुर्वासुदेवस्यमायानुभावंत्रिगुणात्मिकप्रकृतिमहिमानमविदंज्ञातवानस्मिअनेनवि-
विरोधिस्वरूपज्ञानमुक्तंयेनचज्ञानेनतस्यवासुदेवस्यपरंस्थानंगच्छन्तिअनेनप्राप्यप्रापकविषयज्ञानमुक्तंअर्थपंचकज्ञानमुपादादिशुरित्यर्थः ॥ ३१ ॥

तदेवंस्वपूर्वजन्मवृत्ततदृष्टांतेनभगवद्गुणश्रवणादिस्तद्भक्तिभोगसाधनत्वमुक्तं भक्तियोगस्यशश्वद्भगवत्त्वंपूर्वमेवप्रातिपादितं धर्मकृतेऽ-
नुशासतःस्वमावरक्तस्येत्यनेनत्रैवर्गकर्ममूलकतापत्रयाभिहतजनेर्देशेनपुनस्त्रैवर्गकधर्मानुशासनेतापत्रयनिमित्तधर्मार्थत्वेननिर्दितामित्युक्तं
तेनैश्वरेनचार्पितंकर्मैत्यनेनचानार्भसंहिताफलस्यकर्मणोभक्तियोगनिष्पादनद्वारातापत्रयनिवृत्तिहेतुत्वंवदंस्त्रैवर्गिकस्यकर्मणः पुनःपुनःताप-
त्रयहेतुत्वमेवसदृष्टांतमुपपादयति । एतदितित्रिभिःहेब्रह्मस्तापत्रयचिकित्सितंतापत्रयप्रतिकारमित्यर्थःतदेतदेवसंसूचितंश्रुतिस्मृत्यादीभिर-
चितिशेषःक्रियत्रयब्रह्मणिईश्वरेभगवतिभावितंसमर्पितंकर्मैतिईश्वरार्पितंकर्मैवतापत्रयाचिकित्सितमितिसूचितमित्यर्थः“धर्मेणपापमपनुदतिअ-
विद्ययामृत्युंतीर्त्वेत्यादिकाश्रुतिःस्मृतिश्च”यज्ञदानतपःकर्मपावनानिमनीषिणांइत्यादिकातापत्रयहेतिपापमूलकंअनभिसंहितफलेनकर्मणापापे-
निवृत्तिभक्तियोगनिष्पत्तिद्वारातापत्रयनिवर्ततइतिश्रुतिस्मृतिभिःसूच्यते ॥ ३२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

ननुसद्गुरुपदेशमंतरेणकेवलंयशःश्रवणेनैवकथंज्ञानोदयइतिचेत्तत्राह तस्येति ॥ २९ ॥

गामिष्यंतश्चातुर्मास्यान्तरम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

एतन्मयोक्तंज्ञानंतापत्रयात्मकसंसारनिवर्तकौषधंसमीचीनंसूचितंलोकस्योतिशेषःतस्मादेतादृशंज्ञानमेवापाद्यामितिभावःतर्हि कर्मकरणं
व्यर्थमितितत्राह यदीति यायजूकैःक्रियमाणमग्निष्टोमादितदपिदिब्रह्मणिअपरिच्छिन्नगुणोईश्वरेईशादपिपरेहरौभावितमर्पितंताहिंशाम-
मुत्पद्यते तेनतापत्रयचिकित्सितं एददुक्तंभवति ब्रह्मार्पणबुद्ध्याक्रियमाणेनकर्मणाशुद्धांतः करणस्यविषयविरक्तिद्वाराभगवतितीव्रया-
मक्त्याजनितापरोक्षज्ञानेनतापत्रयात्मकः संसारोनिवर्ततइति यंत्रब्रह्मणिभावितंयत्कर्मतदेतत्तापत्रयचिकित्सितंसंसूचितमित्येकान्वया-
त्वा ॥ ३२ ॥

क्रमसंदर्भः ।

तस्येति युग्मकम् । एतदनन्तरं परमरहस्यमन्यदप्युपदिदिशुरित्याह ज्ञानमिति । ज्ञानविज्ञानादिसम्बलितं चतुर्दशोकीरूपमित्यर्थः ।
तस्य रहस्याख्यभक्त्येकतात्पर्यत्वादिति भावः । साक्षाद्भगवतोदितमिति पुरा मया प्रोक्तमजायेत्यादिकं स्मारयति । गुह्यतमं ब्रह्मज्ञा-
नादपि रहस्यतमं ॥ २९ ॥ ३० ॥

अविदं हेयत्वेन ज्ञातवानस्मि । स्वमते मायाशब्दस्य चिच्छक्तिवाचित्वे तूपादेयत्वेन । तत्पदं तस्य चरणारविन्दं गच्छन्ति
परमप्रीत्या साक्षात् कुर्वन्ति । इमं स्वनिगमित्यादिवक्ष्यमाणात् श्रीनारदत्वप्राप्तौ तत्फलपराकाष्ठादर्शनाच्च ॥ ३१ ॥

तदेवं स्वचरितद्वारा सर्वनिरपेक्षमहद्वारकश्रीभगवदयशःश्रवणमेव परमधेयस्त्वेनोक्तम् । तत्र यत् पूर्वम् इदं हि पुंसस्तपसः
श्रुतस्येत्यादिना तपआदिजन्यमुत्तमःश्लोकगुणानुवर्णनमुक्तं तन्नु तस्य तदासक्तानां तद्द्वाराविर्भावित्वमेवेति ज्ञापितम् । अथ तस्य
तदप्युपपादयितुं सामान्यतस्तावन्निविधपरमतत्त्वाविर्भावे समर्पितस्य कर्मणो माहात्म्यमाह एतदिति त्रिभिः । संसूचितं शास्त्रैः ।
ईश्वरः परमात्मा तस्मिन् वा भगवति वा ब्रह्मणि वेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

तस्यैवम्भूतस्य मे मम उत्पन्नप्रेमभक्तेः । साक्षाद्भगवता देवकीनन्दनेन उदितम् । ध्यायतेऽनेनेति ज्ञानं ज्ञानशास्त्रम् । तच्च केवल-
ज्ञानप्रधानात् भक्तिमिश्रज्ञानप्रधानं शास्त्रं गुह्यम् । ततोऽपि ज्ञानाभिभूतभक्तिप्रधानं गुह्यतरम् । ततोऽपि केवलभक्तिप्रधानं गुह्यतमम् ।
यदुद्धवं ब्रह्माणाञ्च प्रति श्रीभागवतम् अज्जुनं प्रति श्रीगीताभिधञ्च । गमिष्यतः श्वो वयं यास्याम इति विभाव्य अन्ववोचन् उपदिष्ट-
वन्तः ॥ २९ ॥ ३० ॥

येनैव श्रीभागवतेन भगवतो मायायाश्चिच्छकैरैश्वर्यमाधुर्यज्ञानस्य कृपाशक्रेस्त्रिगुणमायाशक्तेश्च अनुभावं कार्यं प्रभावं वा
अविदं ज्ञातवानस्मि । त्रिगुणात्मिकाय ज्ञानञ्च विष्णुशक्तिस्तथैव च । मायाशब्देन भययंते शब्दतत्त्वार्थवेदिभिरिति शब्दमहोदधिः ।
माया च वयुनं ज्ञानमिति निघण्टुः । मायास्याच्छाम्बरीबुद्ध्योरिति त्रिकाण्डशेषः माया दम्भे कृपायाञ्चेति विश्वः । अतएव स्वरूप-
भूतया नित्यशक्त्या मायाख्यया युतः । अतो मायामयं विष्णुं प्रवदन्ति सनातनामति माध्वभाष्य प्रमाणिता श्रुतिश्च । एवमग्निमे-
वपि ग्रन्थेषु मायाशब्देन यथासम्भवं चिच्छक्तित्रिगुणशक्त्यादयो वाचनीयाः ॥ ३१ ॥

एवञ्च शुद्धां निर्गुणां भक्तिं मयि प्रेमपर्ययतां प्रवर्त्यनुभाव्य च भक्तेः साक्षाद्वाचकं भगवदुक्तं श्री भागवतशास्त्रोपदिश्य ज्ञान-
कारणं ज्ञानञ्च मोक्षप्रयोजनकमजिज्ञासवेऽपि मह्यं सम्प्रति वालस्यास्य वयोवृद्धावायत्यां कदाचित् जिज्ञासा जनिष्यते वेति विभाव्य
नैरपेक्षार्थं मङ्ग्या ज्ञापितमित्याह एतदिति । संसूचितं न तु साक्षादुक्तं मत्प्रयाजनाभावादिति भावः । कितत् तापत्रयस्याध्यात्मिकादेः
चिकित्सितं भेषजं निवर्त्तकम् । तदेव कियत् स्वस्वभावानुसारेण ईश्वरे परमात्मनि वा भगवति षडैश्वर्यवति वा ब्रह्माणि तदीय-
निविशेषस्वरूपे वा कर्म भावितं समर्पितम् ॥ ३२ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः

प्रश्रितस्यविनीतस्य ॥ २९ ॥

यत्साक्षाद्भगवतोदितं गुह्यं पुराणगुह्यं सूक्ष्मं श्रीभागवतं तेभ्यो योगिभ्यः उपदिष्टम् ज्ञानंतदर्थं ज्ञानम् तत् तदेवसंप्रदायप्राप्तम् अन्ववो-
चन् उपदिदिशुः ॥ ३० ॥

येनैवमर्थतः स्वरूपतश्च मुनिभ्यः प्राप्तेन सूक्ष्मभागवतेन वेधसो निखिलविधानुर्वासुदेवस्य प्रायानुभावम् मायया प्रकृत्या स्वशक्तिभूतया वि-
श्वसृष्टिनाशादिकौशलात्मकमनुभावम् अविदमज्ञातवानस्मि एवं देवर्षेभ्यो भगवद्वताराणां श्रीव्यासादीनामप्युपदेष्टु रस्योपदेष्टु नूनं सनकादीन्
देवर्षिगुरुन् वेदप्रसिद्धान् विहाय प्राकृतायोगिनस्तदुपदेष्टारो न कल्पनीयाः उपास्थितपरित्यागेऽनुपस्थितस्वीकारे च मानाभावात् ॥ ३२ ॥

किञ्च एतदपि संसूचितम् तैर्योगिभिरिति शेषः कितत्तयद्भगवति भावितं समर्पितं कर्म तत्तापत्रयचिकित्सितम् आध्यात्मिकादिदुःखप्र-
तिकारकमिति ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

ऐसे अनुसारी विनीत निष्पाप श्रद्धावान् दान्त बालक और अनुचर को ॥ २९ ॥

ज्ञान के समय दीन वत्सल मुनियों ने कृपाकर वह ज्ञान मुझको उपदेश किया जो परम गुरु साक्षात् श्री भगवान् ने कहा है ॥ ३० ॥

जिस ज्ञान से मैं भगवान् वासुदेव ज्ञान स्वरूप की माया का अनुभाव इस सब जगत को जान गया और जिस ज्ञान से उनके पद
की प्राप्ति होती है ॥ ३१ ॥

हे ब्रह्मन् यही तापत्रयका चिकित्सित आपको सूचित किया कि जो ईश्वर भगवान् ब्रह्म में कर्म भावन किया जाय (अर्थात् सम-
र्पण किया जाय) ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

मनु संसारहेतोः कर्मणाः कथं तापत्रयानिवर्त्तकत्वं साधयामीति चेन्न वदत इति सदृशान्तमाह आध्यात्म यध्यामयः रोगः येन घृतादि-
ना जायते तदेव केवलमात्मकारणमूतं द्रव्यं तेन आमयं न पुनानि न निवर्त्तयतीत्यर्थः किन्तु चिकित्सितं द्रव्यान्तरेऽर्पितं सत्
पुनानिवर्त्तयतीति ॥ ३१ ॥

आमयो यश्चभूतानां जायते येनसुव्रत ।
 तदेव ह्यामयं द्रव्यं न पुनाति चिकित्सितम् ॥ ३३ ॥
 एवं मृणां क्रियायोगाः सर्वे संसृति हेतवः ।
 त एवात्मविनाशाय कल्पते कल्पिताः परे ॥ ३४ ॥
 यद्रत्र क्रियते कर्म भगवत्परितोषणम् ।
 ज्ञानं यत्तदधीनं हि भक्तियोगसमन्वितम् ॥ ३५ ॥
 कुर्वाणा यत्र कर्माणि भगवाच्छिक्षयासकृत् ।
 मृणांति गुणानामानि कृष्णस्यानुस्मरन्तिच ॥ ३६ ॥

श्रीभरस्वामी ।

आत्मविनाशाय कर्म निवृत्तये कल्पन्ते समर्था भवन्ति । परे ईश्वरे कल्पिता अपिताः संतः । अत्र च प्रथमं महत्त्वेना ततस्तत् कृपा ततस्तद्वर्माश्रद्धा ततो भगवत्कथाश्रवणं ततो भगवति रतिः तथा च देहद्वय विवेकान्मज्ञानं ततो दृढा भक्तिः ततो भगवत्तत्त्वज्ञानं ततस्तत्कृपया सर्वज्ञत्वादिभगवद्गुणाविर्भावः इति क्रमो दर्शितः ॥ ३४ ॥

ननु च ज्ञानेनाज्ञानप्राप्तकर्मनाशः तच्च ज्ञानं भक्तियोगाद्भवति कथं कर्मणा कर्मनाशः स्यात् तत्राह यदिति ॥ ३५ ॥

भगवदर्पणेन क्रियमाणं कर्म भक्तियोगं जनयतीति सदा चारेण दर्शयति कुर्वाणा इति । यत्र यदा भगवतः शिक्षया कर्माणि कुर्वाणाभवन्ति तदा श्री कृष्णस्य गुणानामानि गृणांति अनुस्मरन्ति च कृष्णमित्यर्थः । इयं हि भगवच्छिक्षा "यत् करं वि यददनासि यज्जुहोषि यददासियत् । यत् तपस्यसि कौंतेय तत् कुरुष्व मदर्पणमिति ॥ ३६ ॥

दीपनी ।

यदिति । अत्र कर्मभूमौ भगवदर्पणेन भगवत्परितोषणं भगवत्प्रीतिकरं यत्कर्म क्रियते यद्भक्तियोगसमन्वितं ज्ञानं तत् तदधीनं तस्य कर्मणा अधीनं हीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३७ ॥

श्रीवीरराघवः ।

त्रैविर्गिककर्मणास्तापत्रयहेतुत्वं वक्तुं तावद्दृष्टान्तमाह । आमयइति यद्यप्युदाहृत श्रुतिस्मृतिवचोभिः पापस्यैव तापत्रयसूत्रं सूचितं तथापि त्रैविर्गिककर्मणोऽततोऽनिष्टावहत्वेन तापवदनिष्टसाधनत्वात्तदपितापत्रयानिमित्तमेवेह सुव्रतयथायेनापथ्यान्नादिनाभूतानां यो आमयो रोगो जायते तदामयकारणं द्रव्यं चिकित्सितमपि प्रतीकारत्वेन सेवितमप्यामयं न पुनाति न शोधयति चिकित्सितोऽपि व्याधिरपथ्यादिना पुनर्वर्द्धत इत्यर्थः चिकित्सितमित्यामयविशेषणं वा आमयकारणेन चिकित्सितं प्रतिकृतमप्यामयं व्याधितदामयकारणं द्रव्यं न पुनातीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

दृष्टान्तेनाभिमतमर्थदार्ष्टिकेन गमयति एवमिति एवमपथ्यान्नादिनामयकारणवद्गुणं सर्वे क्रियायोगा अनाभिर्संहितफलकमव्यातिरिक्ताः सर्वे त्रैविर्गिकाः क्रियायोगाः संसृते हेतवः अतएव परस्मिन्नात्मन्यकल्पिताः असमापिता आत्मविनाशाय कल्पन्ते आत्मनः अतएव स्यात्वरत्वरूपा विनाशाय कल्पन्ते संपन्ना भवन्ति ॥ ३४ ॥

तर्हि परस्मिन्कल्पिताः क्रियायोगाः किं वा साक्षाद्भक्तिः श्रेयसहेतवः न भक्तियोगानिष्पादनद्वारेत्याह यदिति भगवान्परितुष्यते भक्तियोगोऽप्यतिप्रतिबंधकनिरसनोपयुक्तपरितोषयुक्तो भवति येन तदाराधनरूपेण कर्मणा तद्भगवत्परितोषणं यत्कर्माश्रये कियते अनुक्रियत इति पाठे अनुस्यूततयाऽशरीरपातं क्रियते तदधीनं तत्कर्माधीनं तन्निष्पाद्यमेव भक्तियोगसमन्वितं ज्ञानमत्र ध्यानसाध्यं दर्शनात्मकं विवक्षितं भक्त्या त्वनन्यया शक्यं अहमेवंविधं जुन ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतपेत्युक्तत्वात् ॥ ३५ ॥

न केवलं भगवत्परितोषणात्मकं कर्मैव भक्तियोगानुप्राहकमपि तु भगवद्गुणश्रवणादिकमपीत्याह कुर्वाणा इति भगवच्छिक्षया "यत् करं वि यददनासि यज्जुहोषि यददासियत् । यत् तपस्यसि कौंतेय तत् कुरुष्व मदर्पणमिति ॥ ३६ ॥ यथा भगवच्छिक्षयाऽसकृत् कृतानि कर्माणि भक्तियोगानुप्राहकाणि तथा गुणानामनुस्मरणं दिकमपीति भावः ॥ ३६ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

ननु कर्मणां बन्धस्वभावात्कथं तापत्रयमैष ज्यमिति तत्राह आमय इति सुखमेव त्रयेन सतथा तस्य संवृद्धिः हेतुवत् सत्यसंकल्पादि त्रयो-
पेतेति वा येन द्रव्येणाभूतानामामयः अस्माद्योजायेत तदेवामयकारणं द्रव्यं चिकित्सितमौषधीकृतं तद्रोगक्षयं पुनाति परिहरति हि
तदिदमनुभवसिद्धमिति हि शब्दार्थः एवकारस्तु तस्य प्राधान्यद्योतनार्थः ननु द्रव्यान्तरनिषेधार्थः कुतः औषधीकरणाय द्रव्यान्तरसंयोग-
दर्शनाच्च शब्द उपमार्थः स यथा ॥ ३३ ॥

एवं तथा नृणां सारिणां क्रियालक्षणायोगोपायाः स्वतः संसारहेतवः तेषां क्रियायोगाः परेषु गौर्ब्रह्मणिकल्पिताः आत्मविनाशाय अपि ताः ।
अनेकजन्मसंचितदुष्कर्मस्वरूपनाशाय कल्पंते तस्मात्केवलं कर्मवन्धकं ब्रह्मार्पणं नौषधीकृतं भक्तिज्ञानद्वारा संसाराख्यरोगनिवर्तकमिति भावः ३४
ज्ञानद्वारा कर्मणो मोचकत्वमाह यदिति अत्र कर्मभूमौ भगवदर्पणेन भगवत्परितोषणं यत्कर्म जीवैः क्रियते यद्भक्तियोगसमन्वितं परोक्षा-
परोक्षोपपदं ज्ञानं तज्ज्ञानं तस्य कर्मणो धीनं हि कर्मणा ज्ञानमातनोति ज्ञानेनामृतीभवति अथामृतानि कर्माणि तिष्ठते कर्मणा ज्ञानं जायते हि-
यस्मात्तस्मात्कर्म ज्ञानद्वारा बन्धनिवर्तकमिति भावः अत्राग्निष्टोमादिकर्मसु यत्कर्म भगवत्परितोषणमिति वा ॥ ३५ ॥

कथं कारं कर्मणा ज्ञानमुत्पद्यत इति तत्राह कुर्वोणा इति त्रयस्य यजमानस्यार्थे यस्मिन् यज्ञे हवनादीनि कर्माणि कुर्वोणा वैदिकाः ऋत्विगादयः
“स्मर्ते अः सततं विष्णुर्विस्मर्तव्यो न ज्ञातुं चिदिति भगवच्छिष्याऽसकृन्निरंतरं आदिमध्यावसानेषु वा कृष्णस्य गुणान् स्मरन्ति नामानि गृह्णन्ति ३६

सुबोधिनी

अत्र हि भगवद्वेशव्यतिरेकेणाविर्भावा न भविष्यतीति तेषां कृपया तज्जातमित्याह । तस्यैवमिति द्वाभ्याम् पूर्वजातसाधनानां
वासुदेवपर्यंतं अनुवृत्तिः कारणीयोति ताननुवदति । अनुरक्तस्येति । अनुवृत्तिपर्यंतानि गृहीतानि । शुश्रूषालक्षणो विनयः भिन्नप्रक-
रेणोति पृथगुक्तः तथा पापनिवृत्तिः अत्युपकारित्वाद्दीनत्वस्य पृथगुक्तिः । अनुक्तसर्वसमुच्चयार्थं चकारः । अनुवादं क्रमपेक्षाऽभावा
द्विपर्ययेण कथनं न दोषः ॥ २९ ॥

अस्ति किंचिज्ज्ञानं सर्ववेदांतप्रतिपाद्यं पंचरात्राद्यागमैश्च गुरुपदेशेन च यदभिव्यज्यते । यथा कं ब्रह्म ख ब्रह्मेत्युपाख्यानं
यस्मिन् ज्ञाते पुमान् ब्रह्मविद्भवति सर्वज्ञस्तेजस्वी च । ततोऽपि महोपनिषत्प्रतिपाद्यं देवगुह्यत्वाद्ब्रह्मतरं ततोऽपि पुरुषोत्तमप्रतिपाद्यं “म-
क्तया माममिजानातीति”, रूपं यस्मिन्ननुसंहितं भगवद्विर्भावो भवत्येव तद्ब्रह्म तमम् । साक्षाद्भगवत्कृष्णोक्तम् । यत्तदिति । वि-
शेषतोऽत्र कृतव्यम् । तेषामपि हृदये भगवदिच्छया उपदेशार्थमागतम् । अनु पश्चादवाचन् । एतस्य परमकाष्ठावस्थापनायाह । गमि-
ष्येति । एतत्कथने प्रश्नांतरं साधनांतरं च नास्तीत्याह । कृपयेति । तत्रापि हेतुः । दीनवत्सला इति । वत्सं लातीति वत्सलो
ग्राहकः स्नेहः तद्वान्वा । पिता पुत्र इव दीनेषु तद्व्यर्थः ॥ ३० ॥

ततस्तव किं ज्ञातं तद्वक्तव्यमित्याकांक्षायामाह । येनैवाहमिति । भगवतो वासुदेवस्येति हृदये विद्यमानस्यैव । अहो इत्याश्चर्यं विद्य-
मानः प्रकाशमान एव न स्फुरतीति मायानुभावः । लेखनदशाऽनुसंधेया । येन गच्छति तत्पदमिति क्रममात्रेण हेतुना तु तत्र कश्चन
व्यापारोऽस्य इति भावः ॥ ३१ ॥

एवं भगवत्पदप्राप्तिपर्यंतं पदार्था निरूपितास्तत्रैवं संदेहः “ते मय्यपेता खिलचापलेऽर्मके”, इत्यादिसाधनानि कुतो भवतीति कर्मका-
न्त्यादीनां प्रतिबंधकत्वात् । तत्र कालस्य प्रतिबंधकत्वाभावाय उपायमाह । एतदिति । कथारत्यभावे अशनादयः प्रतिबंधका इष्टा-
कर्तृ चादिभ्यः तद्वद्वारा हेतुः कालः तत्र प्रथमं दृष्टप्रतिबंधको दूरीकर्त्तव्यः स च तापत्रयात्मकः “एतैरुपद्रुत इति”, वचनात् । तत्र
यदपि तत्संगेन कथा साधनत्वेनोक्ता तथापि बहुसापेक्षत्वात्तस्यैव न भविष्यति स्वतंत्रमेक साधनमाह । एतत् वक्ष्यमाणम् । सम्यक् सूचि-
त्वात् स्पष्टतया नपि संदिग्धम् । तस्य परिज्ञानं तय भविष्यतीत्यभिप्रायेणाह । हे ब्रह्मन् । तापत्रयनिराकरणार्थं चिकित्सितम् । यथा
विषयसर्वनाशकमपि सर्वरोगनिवर्तकत्वेन द्रव्यान्तरैर्भावनया चिकित्स्यते तथा कर्मापि सर्वनाशकं सर्वदोषनिवृत्तये भगवद्रूपेण चिकित्स्य-
त इत्याह । यदीदृश इति । प्रभुरूपेण प्रदेव्यसंपन्नो उत्कृष्टैः पदार्थैः सुन्दरे ब्रह्मणि अपार्षदे वेदांतवेद्ये कर्म भावितं योजितमित्यर्थः । भावने
याप्रापितं वा ॥ ३२ ॥

तत्रैव विशेषमाह । आमय इति । येनैव कर्मणा नाशः शकनीयः तदेव भगवति भावनीयमिति । आमयः कफपित्तादिः येन माषादिना
सुखतीति संबोधनात् तादृशं तु तत्र नास्तीति तव महद्भाग्यमिति प्रशंसा । तदेव चिकित्सितं आमयद्रव्यं न किं तु अन्यदपि द्रव्यान्तरं
पूर्वभासितं पुनाति अतो येनैव कर्मणा बन्धस्तदेव कर्म भगवति भावितं पुरुषं पुनातीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

ननु पूर्वकृतकर्मणां बाधकानां विद्यमानत्वात्तैस्तापत्रयजननाच्च किमपि मेण भावितेनेति तत्राह । एवं दृष्टानि ।
यथा भगवति संबद्धेन कर्मणा तापत्रयनाशः एवमेव पूर्वकर्मणामपि भगवति तत्सर्पणात्पूर्वस्वरूपनाशः सति तापाद्यनुत्पादकत्वात्
नृणांमिति कर्माधिकारी द्योतितः । सर्वे पुण्यजनका अपि समृद्धिहेतवः जन्तुमखादितवः । तेषां सर्वे योगाः परं कल्पिताः समापिता आ-
त्माविनाशाय कल्पत यथा प्रज्जलितेऽग्नी तृणादि । कुतस्तस्य तापजनकत्वमित्यर्थः । एवं स्वाभाविकानां लौकिकानां संसारहेतुभूतकर्मणां
कृतानां क्रियमाणां च विनियोग उक्तः ॥ ३४ ॥

सुबोधिनी

अधुनाविहितानां भगवत्प्रीत्यर्थं क्रियमाणानां किं फलमित्याकांक्षायामाह यदत्रेति यत्रः स्वधीतंगुर वः प्रसादिता,, इत्यत्र भगवत्प्रसादहेतुत्वेन प्रार्थनात् नियतफलत्वाच्च एकस्य तूभयस्य संयोगपृथक्त्वन्यायेन दध्यादिबहुभयसाधकं स्यात् तथासति संसारः । पूर्वोक्तानुभयरूपत्वात् । तत्रोच्यते । अत्र निर्णये यत्कर्म भगवत्परितोषां क्रियते भगवत्परितोषार्थं क्रियते तेन कर्मणा भगवद्भक्तिज्ञाने उत्पद्येते । “ततो ज्ञानान्निःसर्धकर्मणाति,, न्यायेन सधर्कर्मक्षयः इत्याभिप्रायेणाह । ज्ञानं यत्प्रसिद्धं भक्तियोग समन्वितं तत् तदधीनं तादृशकर्माधीनं हीति “सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत्थ इति न्यायः सूचितः ॥ ३५ ॥

ननु पंचरात्रोक्तकर्मणां भगवदाक्षया अर्जुनादिभिः कृतानां युद्धादीनां च का गतिस्तत्राह । कुर्वाणा यत्रेति । यत्र कर्मनिर्णये विषये वा भगवच्छिक्षया कुर्वाणा भवन्ति तत्कर्म भक्तिजनकं भवतीत्याह । तदा ते पुरुषाः असकृद्वारंवारं कृष्णस्य गुणानामानि पांडुरक्षकद्रो पदीलज्जनिवारकगोवर्धनोद्धरणेत्यादीनि गृह्णाति । अनु पश्चास्मरन्ति च कृष्णम् । अतस्तेषां कीर्तनस्मरणभक्तिहेतुत्वात् सर्वोत्कृष्टमेव तत्कर्म । न तेन संसारशंकाऽपीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

एवमिति । आत्मशब्दोऽत्रकर्म जातिपरः ॥ ३४ ॥

अथ भगवत् परितोषणात्मकस्य तस्य माहात्म्यं विशेषत आह यदत्रेति । भक्तियोगः कीर्तन स्मरणादि रूपः तत्समन्वितं तेन समवेतं यज्ज्ञानं भागवतं तदपि तदधीनं तदव्यभि चारिफल मित्यर्थः ॥ ३५ ॥

कथं तत्राह कुर्वाणा इति । भगवच्छिक्षया यत् करोषि यदश्नासीत्यादि कथा यत्र भगवत् सन्तोषो निमित्ते कर्मण्यपि कुर्वाणास्तादृश रुचि स्वाभाव्येनासकृत् गृह्णन्तीत्यादि । श्री शौनकादि वदति भावः ॥ ३६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्ती

ननु संसारहेतोः कर्मणः कथं तापत्रयानिवर्तकत्वम् सत्यम् सामग्रीभेदेन घटतइतिसदृष्टान्तमाह द्वाभ्याम् यथा मयोरेणः येन घृतादिना जायते तदेव घृतादि द्रव्यं चिकित्सितमौषधान्तरवासितं सत् आमयनं पुनाति न रक्षति नाशयतीति यावत् पुनाति रक्षणां को क्षयः ॥ ३३ ॥

क्रियायोगाः कर्मयोगाः सर्वे नित्याः काम्याः नैमित्तिकाश्च निष्कामाः परमेष्ठिरेकादिपताः समर्पिताः सन्तः आत्मविनाशाय कर्मनिवृत्तये कल्पन्ते समर्था भवन्ति ॥ ३४ ॥

तदेवेष्टवर्णितं कर्मसर्वशोधकत्वात् ज्ञानसाधनं भवतीति उक्तम् भगवद्वर्णितत्वात् भगवत् परितोषणनिष्कामं यत्कर्म तदधीनं ज्ञानं तज्ज्ञानत्वादित्यर्थः कीदृशं यद्भक्तियोगसमन्वितम् अन्यस्य भक्तिरहितस्य ज्ञानस्य तु मोक्षसाधकत्वाशङ्के नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववज्जितमित्यादिनातिरस्कारपवदष्टः ॥ ३५ ॥

एवं भक्तिमिश्रकर्मणा भक्तिमिश्रज्ञानमोक्षसाधनं भवतीति उक्तम् इदानीं भक्तिमिश्रनिष्कामकर्मवर्तातादृशभक्तसंगभाग्येन केचिन्नां कश्चित्कर्ममिश्रभक्तिरपि भवेदित्याह कुर्वाणा इति यत्र भक्तिमिश्रकर्मणा स्थिता अकस्माद्भक्तसंगभाग्येन भगवाच्छिक्षया कर्मणां किं गुणान् सन्तः केचित्कृष्णस्य गुणानामानि गृह्णन्ति स्मरन्ति च कीर्तनस्मरणाय आत्मिकां भक्तिं कुर्वन्तीत्यर्थः भगवच्छिक्षाच्च यत्र “यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्थेण मिति शिक्षायाश्चास्या भक्तिप्रकरणपठितत्वात् न कस्मिंश्चिदर्थे यत्तपसाख्यायुक्ता कस्मिंश्चोदिकर्मवैफल्यमावर्त्य वैदिकमेव कर्मार्पयन्ति भक्तास्तु भगवत्स्वामिकत्वेनैवात्मानं जानन्तः स्वकर्तव्यवैदिकलौकिकदेहिक अकर्मस्वप्नप्रवर्त्यमानं प्रति यन्तः सर्वमेव तस्मिन् समर्पयन्ति तिस्रहान् मदः अतएवात्र यदश्नासीत्युपन्यस्तम् एवमेव तत्र श्रीसमानुजाचार्यचरणौ पवित्राख्यातम् अत्र कुर्वाणा इति वर्तमाननिर्देशात् भक्तिं कुर्वतीत्याख्यातक्रियाया मुख्यत्वाच्चेयं कर्मयोगासहिता भक्तिरित्यतो भक्तिरस्याः कर्ममिश्रता ज्ञेया कर्ममिश्रया भक्त्या साध्या ज्ञानमिश्रा तया च साध्या मुक्तिः साहिता भगवद्वृत्तिः शान्तभक्तिनाम्नी आत्मा एवमाश्नुनय इत्यादेर्ज्ञेया ॥ ३६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

कर्मणो वसंसारः भगवतिसमर्पितं तु कर्मसंसारनिवर्तकमिति सदृष्टान्तमाह द्वाभ्याम् तत्र सदृष्टान्तमाह आमयति येन द्रव्येण य आमयो जायते तद्वत्तमायनं पुनाति न निवर्तयति । चिकित्सितं द्रव्यांतरेण मिश्रितं तु पुनात्येव ॥ ३३ ॥

तथा कर्मणो वसंसारः भगवतिसमर्पितं तु कर्मसंसारनिवर्तयत्येवेत्याह एवमिति परंपरमात्मनि कारिपताः समर्पिताः आत्मविनाशाय आविष्टा कर्मसंज्ञान्यातृतीयाशक्तिरित्यते एतेव भूतस्यात्मनः कर्मप्रवाहस्याविद्यारूपस्य नाशाय हानये कल्पन्ते समर्था भवन्ति ॥ ३४ ॥

औनमोभगवतेतुभ्यंवातुदेवायधीमहि ।
 प्रद्युम्नायानिरुद्धायनमः संकर्षणायच ॥ ३७ ॥
 इतिमूर्त्यभिधानेनमंत्रमूर्तिममूर्तिकम् ।
 यजतेयज्ञपुरुषंससम्यग्दर्शनः पुमान् ॥ ३८ ॥
 इमंस्वनिगमंब्रह्मन्वेत्यमदनुष्ठितम् ।
 अदान्मेज्ञानमैश्वर्यंस्वस्मिन्भावंचकेशवः ॥ ३९ ॥
 त्वमप्यदभ्रश्रुतविश्रुतंविभोः समाप्यतेयेनविदांबुभुत्सितम् ।
 प्रख्याहिदुःखैर्मुहुरर्दितात्मनांसंक्लेशनिर्वाणभुशंतिनान्यथा ॥ ४० ॥

सिद्धांतप्रदीपः

उपादेयसाधनचतुष्कसंक्षिप्यदर्शयति । यदिति अभ्रसाधनापेक्षायां यज्ञगवत्परितोषणम् भगवान्परितुष्यतेयेनतत्कर्मक्रियतेस्वीक्रियतेनत्वेहिकामुष्पिकभोगसाधनम् अनेनमर्मवैराग्यात्मकसाधनद्वयमुक्तम् यत्तदधीनभगवदधीनंभगवद्विषयकतज्ज्ञानंभक्तियोगसमन्वितं क्रियतेइतिचसाधनद्वयमुक्तम् ॥ ३५ ॥

एतदेवशिष्टाचारकथनेनदर्शयति । कुर्वाणाइति यत्रयस्मिन्कालेशास्त्रप्रसिद्धाः शिष्टाः “यत्करोषियदृशनासियञ्जुहोसिदद्यासियत् । यत्तपस्यासि कौंतेय तत्कुरुष्वमदर्पणामिति भगवाच्छिक्षयाकर्माणि कुर्वाणाः कृष्णस्यगुणानामानिगृह्यंतिगायंति कृष्णमनुस्मरंति ध्यानेतत्साक्षात्कारं कुर्वन्ति ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

हेसुब्रत जो घृतादि गुरुपाक द्रव्य जीवों के आमादिक रोगों को उत्पन्न करता है क्या वही चिकित्सा के योग से उसी रोग को निवृत्त नहीं करता है ॥ ३३ ॥

इसी प्रकार मनुष्यों के समस्त क्रिया योग संसार बंधन के हेतु हैं । वेही यदि परपुरुष भगवान् के अर्पण किये जाय तो आत्मविनाश (अर्थात् जीवोपाधि छिग शरीर के विनाश) पूर्वकसंसार मुक्ति के कारण होते हैं ॥ ३४ ॥

यहां जो कुछ कर्म किया जाता है भगवान् को परितोष का हेतु होता है और भक्ति योग समन्वित ज्ञान भी तदधीन होता है ॥ ३५ ॥ यत्करोषि यदृशनासि तत्कुरुष्वमदर्पणम् इस भगवान् की शिक्षा के अनुसार जो कर्म करते हैं वे बार बार श्रीकृष्ण के गुण औरतामों को कीर्तन करते हैं और स्मरण करते हैं ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामी ।

कीर्तनस्मरणरूपभक्तिहेतुत्वमुक्तम् । ज्ञानहेतुत्वमाह ब्राह्मणम् । ७० तमः इति । तमो धीमहि मनसा नमतं कुर्वीमहि ॥ ३७ ॥ अमूर्तिकं मंत्रोक्तव्यतिरिक्तमूर्तिग्राह्यम् । यजते पूजयति । स पुमान् सम्यग्दर्शनो भवति ॥ ३८ ॥

एवञ्च कृतवति भयि हरिः स्वसदृशं ज्ञानादिकं दत्तवानित्याह । इमं स्वनियमं स्वीकृत्य मदनुष्ठितं मयानुष्ठितम् अवेत्य ज्ञात्वा । भावं प्रीतिञ्च ॥ ३९ ॥

अतस्त्वमप्येवं कुर्वित्याह त्वमिति । अदभ्रं अनल्पं श्रुतं यस्य है अदभ्रश्रुत विभोविश्रुतं यशः प्रख्याहि कथय । येन विश्रुतेन बुद्धेन विदां विदुषां बुभुत्सितं बोधुमिच्छा समाप्यते तत् । यतो दुःखैः पीडितात्मनां संक्लेशशान्तिं प्रकारांतरेण न मन्यन्ते ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवतमावार्थदीपिकायां प्रथमस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

दीपनी ।

मुत्तरेभिधानेनेति । मुत्तिवाचकेन मंत्रेणेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ४० ॥

। मत्तिवाचकेन मंत्रेणेत्यर्थः ।

॥ ३८ ॥ इति श्रीवीरराघवः ।

इति इत्यममूर्तिकर्मवदयप्राकृतमूर्तिरहितं मंत्रमूर्तिमोर्मित्याद्युक्तं मंत्रप्रकाश्यामूर्तिरप्राकृता अकर्ममूलास्वेच्छोपात्ताचयस्यतं मंत्रशरीरकं
वामिध्यायन् ओमादिनामान्यनुगृह्यं श्रयकाराध्यं परमपुरुषं योजते स्वधर्मैगाराधयति स एव पुमान् सम्यग्दर्शनः “ज्ञानीत्वात्मैवमेतमित्युक्त
विधेयधिकारीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

एवं यजतामाशुभक्तियोगो निष्पद्यते इत्यभिप्रायेणात्मानं हृष्टं तथति इममिति हे अदम्यश्रुतानल्पकीर्तं विभोर्भगवतो विश्रुतं यशः प्रख्याहि प्रवक्ष्यामि ह्येन विश्रुतप्रख्यानेन विदां वोढुणां बुभु-
त्यहृष्टाकेशवः स्वस्मिन्भावमक्ति तत्साध्यं दर्शनात्मकं ज्ञानमैश्वर्यं च देवर्षित्वोचितमदाहृष्टावित्यर्थः ॥ ३९ ॥

उत्तरमुपसंहरति । त्वमिति हे अदम्यश्रुतानल्पकीर्तं विभोर्भगवतो विश्रुतं यशः प्रख्याहि प्रवक्ष्यामि ह्येन विश्रुतप्रख्यानेन विदां वोढुणां बुभु-
त्सितं वोढुमिष्टं समाप्यते आपूर्यते न निरवशिष्यत इति यावत् यच्छ्रुतस्य जिज्ञासितव्यं नावशिष्यते तथा विधमाख्यानं कुर्वित्यर्थः किंच दुःखी-
मिस्तापैर्मुहुर्मुहुर्दितः पीडितः आत्मा मनोयेषां तेषां क्लेशनिर्वाणं क्लेशाध्यात्मिकादयस्ते निर्वाप्यन्तेऽप्यनोद्यन्ते येन अन्यथा पापान्तराण्यनु-
निर्वाप्यन्ते तथा विधयथोदाति अतीवाद्रियन्ते तादृशं प्रख्याहीत्यन्वयः ॥ ४० ॥

इति श्रीवीरराघवीये प्रथमे पंचमः ॥ ५ ॥

श्री विजयध्वजः

योजमानः स्वयंचनित्यमोनमो भगवत इत्यादिमूर्त्यभिधानेन मूर्तिवाचकेन मंत्रेण मंत्रप्रतिपाद्यमूर्तिम् अमूर्तिकंप्रकृतिवैकृतिविग्रहाविधुर्वा सु-
देवादिरूपं यज्ञपुरुषं “चत्वारिंशं गायत्र्यो अस्य पादा” इत्यादि ऋक्प्रतिपाद्याकारं भगवंतं उद्दिश्य यजते स पुमान् यजमानः परोक्षापरोक्षज्ञानवान् भवति
ते च ऋत्विगादयः सम्यग्दर्शनाः समीचीनशास्त्रविद्वान् सर्वज्ञाश्च सम्यग्भगवंतं दर्शयन्ति ज्ञापयन्तीति सम्यग्दर्शनाः सर्वेषां हरिपरायणात्वात्
ॐ सर्वगुणपूर्णं सर्वजनरंजकेति वा ओमित्येवं रूपं भगवते षड्गुणपूर्णं यत्तु यन्मः सर्वत्र वसति दीव्यातीति वा सुदेवः इत्येवमनुरूपत्वाद्वा इत्यनिरसन
शीलत्वात् क्रीडाशीलत्वाद्वा तस्मै धीमहि स्मरेम प्रकृष्टं धुस्तं हिरण्यमेव रूपं यस्य सः प्रद्युम्नः “हिरण्यमश्नु हिरण्यकेशाग्रगण्यत्वात् सर्वं एव
सुवर्णं” इति श्रुतेः तस्मै न केनापि निरुद्ध इत्यनिरुद्धः अतो मुख्यप्राणः सौख्यास्तीत्यनीतिना नितामुष्यप्राणं प्रसादयता पुरुषेण रुद्धः वशीकृत
इति वा अनिरुद्धः संसारमुक्तास्तान् दधाति धारयति पोषयतीति वा अनिरुद्धस्तमुदाय्यन्तामथ च इति वा “तस्योदिति नामेति श्रुतेः तस्मै सम्यक्पापक
षणाशीलत्वात् संकषणः समीचीनकरसंज्ञोति ददाति इति वा तस्मै च शब्दः प्रत्येकं पृथक् मंत्रत्वघोतनार्थः इति शब्दः प्रभृतिवचनः तस्माद्वि
गादिभिर्ध्यायेयं यजमाना भगवतमीजाना ज्ञानवतो भवन्तीति भावः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

स्वानुभवसिद्धमेतदिति विज्ञापयति इममिति केशवः मदनुष्ठितमिमं स्वधर्मनियममवेत्यपे श्वर्यमीश्वराविषयं ज्ञानं स्वस्मिन्भावं भक्तिच-
मेमह्यं अदादित्यन्वयः ॥ ३९ ॥

इदानीमवतारप्रयोजनालंबुद्धिकारणाविज्ञापनमुपसंहरति त्वमिति हे अदम्यश्रुत “ओतामं तेत्यादेः संपूर्णां श्रौतत्वादिगुणसंपन्नं त्वमी-
श्वरोऽपि श्रौतगुणसंपन्नत्वेनामव्यर्थं विधुरोऽपि स ज्ञानवात्सल्यादेव येन तत्कीर्तिमर्थं ग्रंथकरणेन विदुषां विद्वन्तीति विदो ज्ञानलाभकामाः
तेषां वा विचारकारणां वा बुभुत्सितं वा त्वमिष्टं समाप्यते संपूर्णं भवति तादृशं श्रीभागवतलक्षणां विभोः समर्थं स तव विश्रुतं अथा प्रख्याहि प्रख्याप-
येत्यन्वयः तस्मादन्येषां भागवतकरणा शक्त्यभावात् तत्कृतिरेवालंबुद्धिकारणा मिति भावः ॥ ४० ॥

इति श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे विजयध्वजटीकायां पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

कमलसुन्दरः ।

अथ पञ्चरात्रवक्तुः श्रीनारायणादेतज्ज्ञाननि लब्धं संप्रदायं मंत्रञ्चोपदिशति ॐ नमः शक्ति । चतुर्व्यूहात्मको भगवानेवात्र देवता ।
तत्र श्री वासुदेवसङ्घर्षणो वामदक्षिणयोर्मध्यतो द्वेयौ । प्रद्युम्नः सङ्घर्षणस्य दक्षिणो । अनिरुद्धो वासुदेवस्य वामे । सङ्घर्षणा-
दिक्रमविपर्ययोऽपि निर्देशस्तु श्री कृष्णचतुर्व्यूहत्वं बोधयति तत्पुत्रपीत्रत्वेन प्रद्युम्नानिरुद्धयोस्तन्निकटपादात् ॥ ३७ ॥

कमसन्दर्भः

मंत्रमूर्तिं तदुक्तमूर्तिं तथाप्यमूर्तिकं प्राकृतमूर्तिरहितम् । यज्ञपुरुषं पूजायां ध्येयकारित्यर्थः । दर्शनस्य सम्यक्त्वं श्री भगवदाविर्भावात् ननु ब्रह्मदर्शनवत् खिलत्वमिति ॥ ३८ ॥

स्वनिगमं निजांतरंगपरमवेदरूपम् । अथमतो ज्ञानं स्वानुभवं ततः ऐश्वर्यं स्वाणिमादिरूपं ततस्तत्रानासक्तौ भावं स्वमहाप्रेमा-
यञ्च ॥ ३९ ॥

यस्मादेवं मम तदेतत्पर्यंतं सर्वं तद्गुणश्रवणनिदानकं तच्छ्रवणमेव तपभादीनां परमं फलं तस्मात्त्वमपीति ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

सुबोधिनी

यानितुपुनः पञ्चरात्रमंत्राराधन प्रकारेण पुरश्चरणादीनि कर्माणि कृतेषां निर्णयमाह ब्राह्मणम् नमो भगवत इति इयं हि भगवद्वायवो ना-
रदीपास्या अत्र चतुर्भूतीनाम् मिथानधीमहीत्यर्थाश्चतुर्भूतीर्ध्यायेमतस्य फलं चतुर्भूतिः तदपि नमोगार्थं किंतु नमनार्थं तदपि न परोक्षतस्त-
द्विप्रत्यक्षतया चतुरूपस्यापि चतुरूपमपि भगवानित्यर्थः चकारादन्यान्यपिरूपाणि संगृहीतानि हयग्रीवादीनि ॥ ३७ ॥

अस्यागायत्र्याविनियोगमाह एवंप्रकारेण मूर्त्यभिधानेन मूर्तिवाचकेन मंत्रेण करणेन मंत्रमूर्तिः शरीरस्य मंत्रार्थरूपममूर्तिकं मंत्रोक्तव्य-
तिरिक्तप्राकृत मूर्तिरहितं यज्ञपुरुषं यज्ञरूपं पुरुषं वा योजते जपहोमादिना सम्यक् दर्शनो भवति भगवंतं साक्षात् करोतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अत्र फलं मयानुभूतमिति संदेहाभावायाह इमं स्वनिगममिति स्वस्य निगमो वेदः आह्वेति याचत्रसाक्षात्प्राप्तमाकृतत्वात् योक्तः पञ्चरात्रमार्गोऽ-
नुष्ठितः पूर्वकल्प एव तदामहं ज्ञानं दत्तवान् ऐश्वर्यं च भक्तिं च यथा ब्रह्मशिवयोः तदाह केशव इति केशयो वै सुखं यस्मादिति ॥ ३९ ॥

एवं सर्वेषां कर्मणां निर्णय उक्तः इति सर्वमुपपाद्य उपसंहरन्ति र्द्वारितमुपदेशमाह त्वमपीति यथा मया तस्याज्ञापरिपालितानां तत्त्वमपि परि-
पालय आज्ञापरिपालने सामर्थ्यं सिद्धवत्कारेणाह अदभ्युत इति अनल्पवेदादीनां श्रवणं यथेति विभोः त्रिश्रुतं कीर्तिः चरित्वमिति यावत्तन्मध्ये-
चरित्वस्य माहात्म्यमाह्वयेन विश्रुतं न वेदांतज्ञानिनां बुभुत्सितं भगवत्स्वरूपज्ञानेच्छा समाप्यते 'यावत्तदस्मिन्माहात्म्ये विभुत्वात्परात्म-
जनयित्वानर्जनातितस्मात्तद्वाच्याहि किंच निस्तारार्थं सर्वैर्यतः कर्तव्यः संकलेशाभिभूतैः कर्तुमशक्य इति कलेशानिवृत्त्यर्थं चाख्याहि आ-
ख्यानेनैव दुःखैर्मुहुर्ददितानां संकलेश निवारणं मुशंतिसर्वप्रमाणविदः अत्र उपायांतरं नास्ति किं धानां क्लेशनाशकं तदाह नान्यथेति ॥ ४० ॥

इति श्री भागवत सुबोधिन्यां श्री मल्लिङ्गम्भट्टात्मज श्री मद्बल्लभदीक्षितविरचितायां प्रमस्कंध विवरणोपचमाध्यायविवरणम् ॥ ५ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

तदेवं भक्तिरहितानां ज्ञानकर्मोदीनां नैष्कर्म्येत्यादिना निन्दया सर्वथा हेयत्वमुक्त्वा त्यक्त्वा स्वधर्ममित्यादिश्लोकव्याख्या परमो-
पादेयां शुद्धां निर्गुणां भक्तिं स्तुत्वा अहं पुरातीतभवे इत्यादिश्लोकषट्केन तस्या एव भक्तेराविर्भावप्रकारं प्रेमपर्यन्तां बुद्धिञ्चोक्त्वा
अधिकारिविशेषं पुनरुपादेयं भक्तिमित्रं ज्ञानं ततोऽधिकां कर्ममित्रां भक्तिञ्चोक्त्वा इदानीं ब्रूयुः सिद्धस्य शिष्यस्य गुरुवो गुरुमप्युत
इत्युक्तेः श्री गुरुभ्यः प्राप्ते स्वमंत्रमपि तमुपदिदिक्षुस्तत्र श्रद्धामुत्पादयन्नाह ब्राह्मणम् ॥ ३९ ॥ नम इति । त्रयस्त्रिंशदक्षरात्मको मंत्रः ।
चतुर्व्यूहात्मको भगवानत्र देवता । सङ्कर्षणादिक्रमाविपर्ययेणा निर्देशस्तु श्रीकृष्णचतुर्व्यूहत्वं बोधयति तत्पुत्रपौत्रत्वेन प्रद्युम्नानि-
रुद्धयोस्तन्निकटपाठात् । यद्वा । प्रद्युम्नानिरुद्धसङ्कर्षणानां क्रमेण सृष्टिस्थितिसं हारकारणात्वात् तथोक्तिः । नमो श्रीमाहि
नमस्कारं ध्यायेत् मनसा नमनं कुर्वीमहीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

इति मूर्त्तीनां वासुदेवादीनाम् अभिधानेन नामचतुष्टयेन यजते पञ्चरात्रोक्तविधिना वासुदेवाय नमः प्रद्युम्नाय नम इत्येवं शोडशो
पचारैर्यः पूजयते । मंत्रमूर्तिं मंत्रध्यानोक्तमूर्तिं मंत्राव जपितेनाविर्भवति मूर्तिः शरीरं यस्येति वा । अमूर्तिकं प्राकृतमूर्तिरहितम्
अकठिनरूपाद्रमिति वा मूर्तिः काठिन्यकाययोरित्यमरः यज्ञपुरुषं यजनीयं पुरुषम् सम्यग्दर्शनः तद्वद्वा अन्येषां पिकृतार्था भवन्तीत्यर्थः
यद्वा दर्शनं ज्ञानं यद्वा दर्शनं तदेतत् दर्शनं शास्त्रतदेव शास्त्राभक्तिप्रतिपादकं पञ्चरात्रादिसम्यक् ध्यानमात्मप्रसादकत्वात् नतु येनैवासीनतुष्येत
मन्येत दर्शनं खिलमित्युक्तलक्षणाभक्तिरहितं शास्त्र मिश्रखिलमित्यर्थः तत्तद्वक्तव्यं तद्वद्वेदास्तदर्शनस्यापि तत्रात्मप्रसादकत्वात् नतु येनैवासीनतुष्येत
रात्रशास्त्रस्यात्मासदाप्रसादपदैति भावः ॥ ३८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

स्वनिगमं निजान्तरंगवेदोक्तम् ज्ञानं प्रथमतः स्वानुभवततपेक्षयस्वाणिमादिरूपतस्तत्रममानासाकिमभिप्रेत्यभार्यस्वमहाप्रेमाणाञ्च अ
दात् ततश्चमहामपीमंमन्त्रं कृपयोपदिशेतिप्रार्थितेनश्रीनारदेनव्यासस्तमेवमन्त्रमुपादिष्टइतिसुधीभिर्बोद्धव्यम् ॥ ३९ ॥

हेअदभ्युतभनल्पवेदशास्त्रहेसर्वज्ञेत्यर्थः विमोर्विश्रुतंयशःप्रख्यादिकथय येनविश्रुतेनपुत्रेनविदांविदुषांविभुत्सितंयोजुमिच्छासमाप्यते
तद्यशोऽमृतास्वादनिमग्नानांसदातदेकभक्तिमतांज्ञानायस्पृह्येवमवेदित्यर्थः अन्यथाप्रकारान्तरेणादुःखैः पीडितानांजीवानांक्लेशशान्तिन
उत्पत्तिनमन्यन्तेविवेकिनः ॥ ४० ॥

इतिसारार्थेदर्शिन्यांहृषियामकचेतसाम । प्रथमेपञ्चमोऽध्यायःसंगतः संगतः सताम् ॥ ५॥

सिद्धांतप्रदीपः

नतिपूर्वकंमुख्यं भववत्प्राप्त्युपायं ध्यानं यजनं च दर्शनं च उत्तमाधिकारिणांस्तौति ब्रह्म्यात् वासुदेवाय भगवते नमः प्रद्युम्नाय अनिरुद्धाय
संकर्षणाय च नमः भगवन्तुभ्यं त्वदर्थत्वांधीमहिध्यायेम ॥ ३७ ॥

इतीति इत्थंमूर्त्यभिधानेन अमूर्तिकंप्राकृतमूर्तिशून्यम् मंत्रमूर्तिकम् मंत्रः वाच्यवाचकयोरभेदात् वासुदेवादिनाममंत्रवाच्यामूर्ति
र्यस्यसमंत्रमूर्तिकोऽप्राकृतमूर्तिः तंयष्टपुरुषंयोयजतेससम्यग्दर्शनः ॥ ३८ ॥

एवंनतिपूर्वकध्यानयजनपराणां भगवतो दर्शनं भक्तिश्च प्राकृतदेहवियोग पूर्वकाप्राकृतदेहप्राप्तिश्च भवतीतिस्ववृत्तंतकथनेन सूचयसि हे
ब्रह्मन् स्वनिगमंस्वोपदेशंमयानुष्ठितमेत्यावधार्यकेशवः ब्रह्मशिवजनकः ज्ञानंस्वस्मिन्भावंभक्तिम् ऐश्वर्यं अप्राकृतदेहादिकमभिमाध्या
येवस्यमाणांमदात् ॥ ३९ ॥

हेअदभ्युतहेविपुलकीर्ते त्वमपि विमोर्विश्रुतंयशः प्रख्यादि श्रीमागवतनिबंधेनकथय येनविश्रुतप्रबंधेनविदांविभुत्सितंयोजुमिच्छा
समाप्यते यद्यत अन्यथा दुःखैर्मुदुरहितात्मनांक्लेशनिर्वाणंन उत्पत्तिनमन्यन्ते ॥ ४० ॥

भाषाटीका

हम श्री भगवान् वासुदेव को नमस्कार ध्यान करते हैं प्रद्युम्न जी को अनिरुद्ध जी को संकर्षण को नमः ॥ ३७ ॥

इस मूर्तियों के अभिधान से अमूर्ति अर्थात् प्राकृत मूर्ति रहित और मंत्र मूर्ती यज्ञ पुरुष भगवान् को जो यजन करता है वही पुरुष
सम्यग्दर्शन अर्थात् पूर्ण ज्ञानवान् होता है ॥ ३८ ॥

हे ब्रह्मन् इसी स्व निगम अर्थात् अपनी आज्ञा को मुझ से अनुष्ठान की हुई जानकर केशव भगवान् ने मुझको ज्ञान और ऐश्वर्य
और अपने में भाव भक्ती दी ॥ ३९ ॥

हे अदभ्युत ? व्यासजी तुम भी विभु श्री भगवान् के विश्रुत अर्थात् प्रगट यश को प्रख्यात करौ कि जिससे ज्ञानी पुरुषों की समस्त
बोध्य इच्छा पूर्ण होती है और जिस यश कीर्तन को बारम्बार दुःखों से अहित जीवों के संक्लेश का निवारण होता है । क्योंकि बिना
भगवत् यश कीर्तन के और किसी प्रकार भी जीव का कष्ट निवृत्त नहीं होता ॥ ४० ॥

प्रथम स्कन्ध की पंचम अध्याय ॥५॥

षष्ठोऽध्यायः ।

सूतउवाच

एवंनिशम्यभगवान्देवर्षेर्जन्मकर्मच ।

भूयः पप्रच्छतंब्रह्मन्व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ १ ॥

श्रीव्यासउवाच

भिक्षुभिर्विप्रवसितेविज्ञानादेष्टुमिस्तव ।

वर्तमानोवयस्याद्येततः किमकरोद्भवान् ॥ २ ॥

स्वायंभुवकयावृत्त्यावर्तितंतेपरंवयः ।

कथंचेदमुदस्राक्षीः कालेप्राप्तेकलेवरम् ॥ ३ ॥

प्राक्कल्पविषयामेतास्मृतिंतेसुरसत्तम ।

नह्येषव्यवधात्कालेषसर्वनिराकृतिः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

व्यासस्य प्रत्ययार्थे च षष्ठे प्राग्जन्म सम्भवम् । स्वभागे नारदः प्राह कृष्णसंकीर्तनोद्भवम् ॥ १ ॥

स्वयमपि तथा चिकीर्षुर्गुरुपदेशांतरभावि तच्चरितं पृच्छति भिक्षुमिति त्रिभिः विप्रवासिते दूरदेशगमने कृतं सति । विज्ञानस्यादेष्टुमिः उपदेशकर्त्ताभिः ॥ २ ॥

हे स्वायंभुवते त्वया परंवयः उत्तरमायुः (कथं) वर्तितं नीतम् । इदमिति दासीपुत्रभूतं कलेवरं (कथम्) उदस्राक्षीः उदसृष्टवानसि ॥ ३ ॥

एवकल्पान्तलक्षणः कालः ते स्मृति कथं न व्यवधातुं न खण्डितवान् । अडागमाभावस्त्वार्थः । हियत एष कालः सर्वस्यानिराकृतिः अपलापो यस्मात्तसः ॥ ४ ॥

दीपना ।

० ॥ १ ॥ ६ ॥

श्रीवीरराघवः ।

अन्वयो च न गमिष्यतः कृपया दीनघटसला इत्युक्तं तत उपरितनंदेवर्षि वृत्तांतं जिज्ञासुः पृच्छति व्यास इत्याह सूतः एवमिति इत्थं वर्णितं देवर्षेर्जन्मकर्मचर्षीर्देहि कंतिदास्य ससवत्याः सुतो भगवान् श्रीव्यासः तं देवर्षिं हे ब्रह्मन् शौनकभूयः पुनः पप्रच्छ ॥ १ ॥

प्रश्नमेवाह भिक्षुमिति त्रिभिः तैत्रविज्ञानादेष्टुमि विज्ञानोपदेष्टुभिः भिक्षुभिः संन्यासिभिर्विप्रवसिते चातुर्मास्यां तेऽन्यत्र गते सति ततः पश्चाद्भवानाद्येव यासि वर्तमानः किं कृतवान् ॥ २ ॥

हे स्वायंभुवते त्वया परंवयः भिक्षुविप्रवासप्रभृतिवयः कया वृत्त्या वर्तितं ते कथं वा प्राप्ते काले इदं कलेवरमुदस्राक्षीरुत्सृष्टवानसि प्राक्कालीयमपि कलेवरं वृत्तांतकथनमुखेन प्रस्तुतत्वादिदमिति सन्नहिततया परामृश्यते ॥ ३ ॥

हे मुनिसत्तम प्राक्कल्पविषयां पूर्वकल्पीयामेतां भिक्षुपदेशप्राप्तां भगवत्स्मृतिमेष काले न व्यवधाति रोहितवान् अडभावार्थः आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाद्वा न व्यवधातुं किमिति प्रश्नो विवक्षितः व्यवधाय कत्वसूचनाय कालं विशिनाष्ट एष कालः सर्वनिराकृतिः सर्वविनाशकः ॥ ४ ॥

श्री विजयध्वजः

इदं व्यासनारदसंवादोपाख्यानं सूतः शौकादिभ्यो ब्रवीदिति विज्ञापयितुमाह एवमिति हे ब्रह्मन् सत्यवतीसुतो व्यासः देवर्षेर्जन्मकर्मचर्षीर्देहि कंतिदास्य ससवत्याः सुतो भगवान् श्रीव्यासः तं देवर्षिं हे ब्रह्मन् शौनकभूयः पुनः पप्रच्छ ॥ १ ॥

नारदः स्नेहपाशात्तयशःख्यापनाय च सर्वज्ञोऽपि व्यासस्तद्वयः शेषवृत्तिं पृच्छति भिक्षुमिति तव विशिष्टज्ञानोपदेष्टुभिर्भिक्षुभिर्ज्ञाताभिश्चादानशीलैर्विप्रवसिते देशांतरगते आद्येवाद्येव यासि वर्तमानो भवान् तदुक्तं ततः किमकरोद्भवान् इत्येकान्वयः ॥ २ ॥

तदेव विविच्य पृच्छति स्वायंभुवति स्वायंभुवो ब्रह्मणः पुत्रतैव परं ज्ञानोपदेशोऽत्र कालीनवयः कया वृत्त्या वर्तितं सखा काले प्राप्ते इदं शरीरं वा उदस्राक्षीरुत्सृष्टवानसीत्येकान्वयः ॥ ३ ॥

सर्वेषां पूर्वजन्मसंज्ञादीनां निराकृतिमिराकरणाय स्मात्सर्वनिराकृतिरेष कालः सुरसत्तम ज्ञानिश्रेष्ठ तवातीतब्रह्मकल्पविषयामेतां स्मरणादपि नैव व्यवधातुं नोहितं नैवाकरोत् आदयमेतदित्यस्मिन्नर्थे हि शब्दः एवकारस्त्ववधारणार्थः ॥ ४ ॥

क्रमसंदर्भः

विशेषज्ञानार्थभूयः पप्रच्छ ॥ १ ॥

मिक्षुभिर्विप्रवासितेभिक्षूणां विशेषेण प्रवासे जाते सतीत्यर्थः ॥ २ ॥

इदं सम्प्रति चर्यमानम् ॥ ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ ॥

सुबोधिनी

मध्यमेनाधिकारेण पदार्थाविनिरूपिताः । श्रवणस्य फलं चांतर्ज्ञानरूपं प्रदर्शितम् १ पष्ठे तु वाह्यतत्त्वैव कीर्तनावधिवर्ण्यते । वाह्याभावे त्वांतरस्य व्यर्थतेति निरूप्यते २ पूर्वाध्यायांते अदान्मेज्ञानमैश्वर्यमित्युक्तं तत्र संदेहः श्रवणमेव निरूपितमवांतरज्ञानं च कितदानीमेव भगवता ऐश्वर्यैव संकालं तरेवेति श्रोतव्यविषयनिरूपकस्य फलकथनार्थं भवति विचारणा अतः पृच्छतीत्याह एवमिति । नारदोक्तौ यथार्थत्वमित्यवगतौ हेतुमाह भगवानिति असंभावितत्वं निराकरोति देवैरिति हेतुज्ञानशौनक भूयः प्रश्नस्तु स्मीभावात् आदराधिक्ये ज्ञात एव विशेष कथनात् भगवत्कृपया एतावज्ज्ञातमिति कथितेऽपि पुनः प्रश्नः अनतिप्रयोजनं पृच्छतीति च सत्यवती सुत इत्युक्तम् ॥ १ ॥

प्रश्नमाह त्रिभिः मिक्षुभिरिति प्रकृतिशरीरत्यागज्ञाननाशभावः ब्रह्मविदो न किंचित्कर्त्तव्यमिति योगे नैव शरीरत्यागां मोक्ष इति कालस्त्वन विक्रमणीय इति पृष्ठः ॥ २ ॥

स्वायं भुवेतीदानीं तनसंबोधनं वृत्तिजीर्विकाशरीरनिर्वाहिका कथामित्योगादिप्रकाराः वार्थविशेषे पुनरित्यर्थः काले प्राप्ते अप्राप्ते चेति प्रश्नः इदमिति बुद्ध्यापुरः स्थितं चेति पाठेऽत्यनादरः कालजन्यं कालो गृह्णातीति वा आह काल इति ॥ ३ ॥

एतां स्मृतिसंस्कारनाशेन पूर्वकल्पविषयेभ्यः व्यवहितां कथं न क्षयं कृतवान् तदा इयं स्मृतिः शब्दमूला स्यात् इदानीं तु प्रत्यक्षमूलेति देवानां भक्तानामपि सतां स्मृतिकालो नाशयति तव तु नेत्याश्रयेण संबोधनं अल्पस्याप्येतद्भावाभावावप्यकारः कार्यदर्शनाद्युक्तता हि शब्दार्थः कालमाहात्म्यं च प्रत्यक्षसिद्धं भगवत्त्वात् कालं साक्षात्कृत्वाह एष इति ॥ ४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती

षष्ठे गत्वा वनं कृष्ण दर्शनं तद्वचः श्रुतिः । तद्वाचिन्मयतनो नारदेनापि रुच्यते ॥ १ ॥

विप्रवासिते तस्मात् प्रवासतो विच्युते संप्रसारणाभाववार्थः । किमकरोदिति त्वच्छिष्योऽहमपि तथाचि कीर्षीमीति भावः ॥ २ ॥

इदं दासीपुत्रभूतं कलेवरं कथमुत्तसृष्टवानासि ॥ ३ ॥

न व्यवधानं व्यवधाय न खण्डितवान् अडागमाभाववार्थः । निराकृतिर्विनाशः ॥ ४ ॥

सिद्धांतप्रदीपः

विप्रवासिते चानुमास्यंतेऽन्यत्र गमने कृते ॥ २ ॥

परं वचः गुरुवियोगोच्चरति वयः उदसाक्षीरुत्सृष्टवानासि ॥ ३ ॥

न व्यवधानं नतिर्योहितवान् अडाभाववार्थः ॥ ४ ॥

भाषाटीका

सूतजी बोले हे शौनकजी इस प्रकार से नारदजी के जन्म तथा कर्म को सुनकर सत्यवती के पुत्र श्री व्यास जी फिर भी पूछते भये ॥ १ ॥

व्यास उवाच । तुमको विज्ञान उपदेश करने वाले मिक्षुजन चले गये । तब बालक अवस्था में थे आपने क्या किया ॥ २ ॥

हे स्वायं भुव ! किस वृत्तिसे आपकी सब परमव्यवृत्ति हुई । और किस प्रकार से काल प्राप्त होने पर आपने इस कलेवर का उत्पत्सर्ग किया ॥ ३ ॥

हे सुत सत्त्व ! समस्त वस्तुओं के नाश कर देने वाले इस काल ने आपकी पूर्वकल्प विषयक स्मृतिको क्यों नहीं नाश किया ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

अकारणं कृतवानहम् । रूपप्रकारयोर्विशेषद्वन्द्वोऽनुयोगेन ॥ ५ ॥

तव तावत्किंचित्कालं तत्रैव सात्त्विकं हयन्ति तिन्यवसमित्याह एकेति त्रिभिः ॥ एक एवाहमात्मजो यस्यः सायोषिदिति सूहेति च स्नेहानुवन्धहेतुः ॥ ६ ॥

किं कृतीत्यास्यार्थं प्रपञ्चयति सेति । अस्वतंत्रासा अतीतकल्पानसमर्था आसीत् । दासप्रयी योषेत्यतिपारवर्धयेदणन्तः ॥ ७ ॥

तदेवं सास्नेहं अके अहं च दिगादिष्वनाभिः अतस्तत्रैव न्यवसमित्याह अहं अतस्मिन् ब्रह्माकुले तस्य सातुः स्नेहानुवन्धस्यापेक्षया कदाचित् इति प्रतीक्षयेत्यर्थः ऊषिवान्वा संकृतवान् । पञ्चहायनः पञ्चवर्षः ॥ ८ ॥

श्रीनारदउवाच भिक्षुभिर्विप्रवसितेविज्ञानादेष्टुभिर्मम ।
वर्तमानोवयम्याद्येततएतदकारणम् ॥ ५ ॥
एकात्मजामेजननीयोषिन्मूढाचर्किकरी ।
मर्यादात्मजेनन्यगतौचक्रेऽनेहानुबंधनम् ॥ ६ ॥
सास्वतंत्रानकल्पासीत्योगक्षेमममेच्छती ।
ईशस्यहिवशेलोकोयोषादारुमयीयथा ॥ ७ ॥
अहंचतद्रह्यकुलेऽपिवांस्तदेवेक्षया ।
दिग्देकालाव्युत्पन्नेबालकः पंचहायनः ॥ ८ ॥

दीपनी

योगक्षेमममलब्धलामलब्धपारिस्वयरूपमित्यर्थः ॥ ७—११ ॥

श्रीवीरराघवः

एवमापृष्टः यथावत्स्ववृत्तांतवक्तुमारंभेनारदः भिक्षुभिरितिततइत्यंतस्यपूर्ववदेवार्थः एतद्वक्ष्यमाणमकारणमकारणकृतत्वानिति ॥ ५ ॥
तदेवाहएकात्मेत्यादिनाकल्पांतइत्यतः प्राक्तनेनग्रंथेन एकोहमात्मजः पुत्रोयस्याः साममजननीमातायोषेतिस्वभावोक्तिः जज्ञनीत्यनेनैवस्त्री-
त्वाक्तेः अतएवमूढाचर्किकरीअनेनपराधीनत्वमुक्तम् अनन्यगतौगतिः योषिणोपायअनन्यपोषकेमर्यादात्मजेस्नेहानुबंधनस्नेहपारवश्यंचक्रे ॥ ६ ॥
साममजननीअस्वतंत्राचर्किकरीत्वादतएवममयोगक्षेममिच्छत्यपिनकल्पनसमर्थोवभूवयोगक्षेमश्चतयोः समाहारः योगोअलब्धलामः
लब्धपरिस्वयरहितविवर्द्धनंतस्यपात्रेप्रतिपादनंचक्षेमः ॥ ७ ॥
अहंचतदापंचहायनः पंचवर्षवयस्कोबालकः अतएवदिग्देशकालाव्युत्पन्नः दिग्देशकालस्य भावानभिज्ञः तद्वेक्षयामात्रवेक्षयातदेहावसान
प्रतीक्षणो न हेतुत्वेनेत्यर्थः तस्मिन्ब्रह्मकुलेऽपिवांस्तदेवैवतवानस्मि ॥ ८ ॥

श्रीविजयध्वजः

विज्ञानस्वकीर्तिवितरणव्यासामिप्रायो नारदस्तत्प्रश्नं परिहरति भिक्षुभिरिति उक्तार्थ इलोकोयम् ॥ ५ ॥
स्वस्यसंन्यासीनामननुगमनेकारणमाह एकात्मजेति अहमेकएवआत्मजोपत्यंयस्याः सातथा योषितांमममूढाविवेकज्ञानशून्या किं
करीदासीच्चएवंविधाममजननी नअन्यागतिराश्रयोयस्यसोनन्यगतिः तस्मिन्मात्मजे मयिस्नेहानुबंधनंचक्रेइत्येकान्वयः ॥ ६ ॥
केवलंस्नेहमेववद्भवतीनत्वशन वसनादिदानपूर्वकमित्याह सेति ममयोगक्षेममप्राप्तस्यप्राप्त्युपाययोगे प्राप्तस्यप्रतिपालनक्षेममि-
च्छतीअस्वतंत्रापाशधीनाकल्पासमर्थानासीदित्येकान्वयः कुतोलोकः सेवकोजनः ईशस्यस्वामिनोवशेहियस्मात्तस्यादित्यर्थः ईशावाक्य-
मितिधृतेरीशस्यपरमेश्वरस्येतिवा कथमिवदारुमयीकाष्ठनिर्मितायोषायथाजड प्रवर्तकयंत्रपुरुषाधीनातथेत्यन्वयः ॥ ७ ॥
तर्हि किमिति तत्रास्वदितितत्राह अहमिति चशब्दपदार्थः पूर्वेणसमुच्चयार्थोवा अहंतस्याः मातुरपेक्षयातस्मिन्ब्रह्मकुलएवब्राह्मण-
गृहएवऊषिवानित्यन्वयः कुलंचरोगृहेनार्थेजतितांकर्ययोएपीत्यभिधातात् तत्रवासेहेतवंतरमाह दिगिति दिगायनमिज्ञानेकारणमाह
बालकइति पंचहायनाः संवत्सराः यस्यसतथोक्तः योहदिगायनमिज्ञानः पंचहायनोबालकः सोहमित्येकान्वयः ॥ ८ ॥

सुबोधिनी

शास्त्रार्थं दाह्याहप्रथमप्रश्नेनैवउक्तस्माहभिक्षुभिरित्यादिना एवंकृणामतेरित्यंतेनब्रह्मविदोपिभगवदर्थयन् कर्त्तव्यः हृष्टेचमरावतितदा
ज्ञाकर्त्तव्योतिअनुवादतः प्रतीयतेपूर्वाविधारणात्तदपिब्रह्म माणांभिः प्रतिबंधकतामेकेनाभावाच्चाहभगवाननुगुणश्चेदप्रिमावस्थासंपाद-
नीयेतिनान्यथा ॥ ५ ॥

नारदस्तुभगवत्प्रतीक्षयास्थितइत्याहभिभिः एकात्मजेति एकएवआत्मजोयस्याः साआसक्त्याधिक्येहेतुः मेजननीतिपूर्वावस्थांभूत्वा
जनयित्रीयोषितामपिमममूढाउपदेशाभावायोक्तंकिंकरीतिउपदेशावसराभावः सूचितः आत्मजेअनन्यगतावितिस्वभावोपाधिकहेतु-
स्नेहस्यनिरूपितो ॥ ६ ॥

स्नेहेनअनुपपन्नादात्मनोवंचनंतस्नेहानुबंधनमेवजातंतकार्यं अन्यथाविषयेणममापिबंधः स्यादित्यभिप्रायेणाह सामाताअस्वतंत्रा
स्वाम्यधीनावाअतएवनकल्पाममयोगक्षेमादानसमर्थोकुंडलादौयोगः प्राप्तस्यपरिपालनक्षेमः ब्रह्मविदः सर्वदेवतासंनिधानेनकथमयोगक्षेम-
प्राप्तिः तत्राहईशस्यवशेलोकइतिमत्तएवपृथग्विधाइतिप्रमाणाहिराज्देनसूचितंईशस्यभगवतः कालस्यवायथास्त्रीप्रातिमाकुहकेच्छयानृत्यतिपव-
सवोपिलोकश्चेत्युक्ते इतिभगवज्जानवतोबुद्धिः कालपक्षेपितयाकर्मभूतभौतिकपक्षेत्वन्यथातदप्रवक्ष्यामः यथायोषितुत्तलिकाकुहकोपिन
स्यात्तत्रादिधर्मयुक्तीकरोतितथाभगवानपिजीवावतदाहयोषेति ॥ ७ ॥

अहंचतिचकारावययामाताईश्वराधीनातथाहमापिमिन्नतयाग्रहणांविशेषतस्तदधीनत्वात्तद्वद्रह्यकुलेस्वामिब्राह्मणात्कुलेअनेनान्नदो-
षानित्यारितः तद्वेक्षयामातुकृतप्रतिबंधकाभावावे क्षयादिशः पूर्वादयः देशः स्वदेशादयः कालादिजगन्निप्रभृतयः तनकवस्थातव्यामितिचि-
द्वैकसहितः अनेतलौकिकापरिज्ञानंअतस्तेनापिनचंयात्मविस्मरणोबालकइतिविषयसंबंधाभावः पंचहायनइतिपराधीनताच ॥ ८ ॥

एकदानिर्गतागेहादुहन्तीनिशिगांपथि ।

सर्पोदशत्पदास्पृष्टः कृपणांकालचोदितः ॥ ९ ॥

तदातदहमीशस्यभक्तानांसमर्भाप्सतः ।

अनुग्रहंमन्यमानः प्रातिष्ठंदिशमुत्तराम् ॥ १० ॥

स्फीतान्जनपदांस्तत्रपुरग्रामबूजाकरान् ।

खेटखर्वटवार्दीश्वनान्युपवनानिच ॥ ११ ॥

चित्रधातुविचित्राद्रीनिभभग्नभुजद्रुमान् ।

जलाशयान्शिवजलान्नलिनीः सुरसेविताः ॥ १२ ॥

श्री विश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

अकार्षमितिरेफप्रकारविश्लेषः छन्दोऽनुरोधेन । यदुक्तमऊर्ध्वरेफाविकल्पन्तेछन्दोभग्नभयादिहेति ॥ ९ ॥

एकोऽहमेवात्मजोयस्याः सा ॥ ६ ॥

अस्वतन्त्रातोनकल्पानसमर्था ॥ ७ ॥

तदपेक्षयातत्कर्त्रीकायापेक्षातयासामान्यजतीत्यहमप्यवसामित्यर्थः ॥ ८ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः

अकार्षम् कृतवानहम् ॥ ५ । ६ । ७ ॥

ऊषिवान् वासंकृतवान् ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

नारद उवाच । मुझे विज्ञान उपदेश करने वाले भिक्षुजन चले गये तब आद्य अवस्था में वर्तमान भी मैं था पर मैंने यह किया ॥ ५ ॥

मेरी मा स्त्री स्वभाव ही से मूढ थी और दासी थी मैं उसका एक मात्र पुत्र था मुझ अनन्य गति बालक मैं उसने बड़ा छोड़ दिया ६ वह मेरे योग क्षेम (अप्राप्त का पालना प्राप्त का पालन) की इच्छा करती थी परंतु परतंत्र होनेके कारण असमर्थ थी क्योंकि यह समस्त जगत् ईश्वर के वश है जैसे नयानि वाले के आधीन काठकी पुतली नाचती है ॥ ७ ॥

मैं भी माता के छोहानुबंध की अपेक्षा से उसी ब्रह्म कुल में रहा क्योंकि पांच वर्ष का बालक था और देशकाल दिशा कुछ नहीं जानता था ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामी

गेहानिर्गतांगादुहन्तीहेतौशतृप्रत्ययः दोग्धुं (दोहयितुं) निर्गतामित्यर्थः । पदापादेनआस्पृष्टः ईषदाक्रान्तः अदशतुअखादत् ॥ ९ ॥

तत्तमातुर्मरणम् । शकल्याणमभीप्सतः ईशस्यानुग्रहंमन्यमानः प्रातिष्ठंप्रस्थितौप्सिम् ॥ १० ॥

स्फीतान्जनपदादीनितियातः सन्महाविपिनमद्राक्षमितिचतुर्थेनान्वयः । जनपदादिषुनानागुणदोषयुक्तेषुसमदृष्टिः सन्गतौऽहमिति तात्पर्यार्थः स्फीतान् समृद्धान् जनपदान्देशान् । तत्रतस्यादिशि । पुरग्रामबूजाकरान् तत्रपुराणिराजधान्यः । ग्रामाभृगुप्रोक्ताः विप्राश्चाविप्रभृत्याश्चयत्रचैववसन्तिते सतुग्रामइतिप्रोक्तः शूद्राणांवासएवचैति । ब्रजागोकुलानिआकरस्ताद्युत्पत्तिस्थानानितान्खेटाः कर्षकग्रामाः । खर्वटागिरितटग्रामाः भृगुप्रोक्तावा एकतोयत्रतुग्रामोनगरचैकतः स्थितम् । मिश्रन्तुखर्वटंनामनदीगिरिसमाश्रयमिति । वाट्यः पूगपुष्पादीनां वाटिकास्ताः वनानिस्वतः सिद्धवृक्षाणांसमूहाः । उपवनानिरोपितवृक्षाणांसमूहाः तानिच ॥ ११ ॥

चित्रैर्धातुभिः सुवर्णरजताद्यैः विचित्रानद्रीश्च । इभैर्भग्नभुजाः शाखायेषामतेद्रुमायेषुतान् । शिवानिखद्राणिजलानियेषांतान् । नलिनीः सरसीः ॥ १२ ॥

दीपनी

नलिनीः पद्मयुक्तदेशाः कुमुदिन्यांनलिन्यान्तुविसिनीप्रविनीमुखादित्यमरकोषाभिधानान्तानित्यर्थः । अतएवतत्स्थार्थः सरसीतिस्वामी तत्रसरसीः सरोवरयन्वद्दजलाशयानितियावत् ॥ १२ ॥

श्रीवीरराघवः

एवंस्थितेकदाचिन्निशिगेहाभिर्गतांगदुहन्तीदोग्धुप्रवृत्तांरूप्यामिममातरं पथिमागं पदापादेन स्पृष्टः कालचोदितः कालशरीरकेणैवेन चोदितः सर्पः अदशदंशतसाऽभ्रियतेत्यर्थतो ब्रूयन् ॥ ९ ॥

तदाहं तन्मरणं भक्तानां सुखमभीप्सतः कामयमानस्येशस्वभगवतो नुग्रहरूपं मन्यमान उत्तरांदिशं प्रतिप्रातिष्ठं प्रस्थितवानस्मि ॥ १० ॥

तत्र प्रस्थाने स्फीतान्समृद्धान् जनपदान् देशान् द्वितीयां तानामति यात इत्युपरिष्ठादन्वयः पुराणि पट्टणानि ग्रामान् हट्टराहितान् ब्रजान् गोपालानि वासान् आकरान् रत्नाद्युत्पत्तिस्थानानि खेटान् कृषीवलग्रामान् खर्वटान् निषादां द्रामान् वाटीः पुष्पवाटिकाः वनान्यरण्यरूपाणि उपवनानि कृत्रिमवनानि च ॥ ११ ॥

तथा चित्रैर्नानाविधैर्धातुभिर्गौरिकादिभिर्विचित्रान् दीपवतान् इमैर्गजैर्भग्नाः विच्छिन्नाभुजाः शाखायेषां तान्द्रुमान् शिवानि विशुद्धानि जलानि येषु तान् जलाशयान्सरांसितथासुरैः सेविताः क्रीडिताः नलिनीयाकरान् कथंभूताः चित्रानानाविधाः खनायेषां तैः पञ्चरथैः पत्राणि तद्रूपात्मकाः पक्षारथारथवत् गमनसाधनानि येषां तैरित्यर्थः पक्षिभिः संकुला इति शेषः भ्रमद्भिर्भ्रमरैः श्रीः शोभायासां ताः ॥ १२ ॥

श्रीविजयध्वजः

कियंतं कालमवात्सीदिति प्रश्नस्य मातृमरणपर्यंतमवात्समिति परिहारमभिप्रेत्याह एकदेति स्पृश उपताप इति धातोः आक्रमणेन तप्तः गांगोमतल्लिकाम् अदशान् अमक्षयत् कालेन मृत्युना चोदितः प्रेरितः ॥ ९ ॥

सो हंत दामानुरंत्यं कर्म कृत्वा तन्मरणं भक्तानामभीष्टमीशस्यानुग्रहं मन्यमान उत्तरांदिशं प्रतिप्रातिष्ठमित्यन्वयः ॥ १० ॥

एकएव सहाय रहितः अहंत तत्रोत्तरस्यां दिशि देशान् समेतानतीत्ययात इति चतुर्थश्लोकेनान्वयः व्यालाश्च दुष्टगजाश्च उलूकाश्च शिवाः शृगालाश्च व्यालूलूकशिवाः तासामजिरं क्रीडास्थानं प्रति भयाकारं मृत्युमावहयति वा स्थितमतएव घोरमहदपारं विपिनमद्राक्षमित्येकान्वयः सर्वर्तुसंपत्त्या स्फीतान्समृद्धान् पुराणि ग्रामाश्च ब्रजाश्च आकराश्च पुराणामब्रजाकराः पुराणजान् अयः ग्रामाबहुजनाकीर्णः गोपालानां गावांचनिवासस्थानं ब्रजः रत्नाद्युत्पत्तिस्थानमाकरः खेटान् मृगयोपजीवनप्रदेशान् पट्टनानि वाट्यश्च तास्तथोक्तास्ताः पट्टनवाटीः जलस्थलायति स्थिताराजधानी पट्टनं पुष्पोपजीविनां निवासस्थानं वाटी वृक्षसमुदायो वनम् आरोपितवृक्षसमुदाय उपवनम् ॥ ११ ॥

इमैर्गजैर्भग्नाभुजद्रुमाभूर्जवृक्षायेषु ते तथोक्ताः “भूर्जपत्रं भुजोभूर्जमृदुत्वक् चर्ममल्लिकावि” तियादवः इमभग्नाः भुजाः शाखायेषां ते तथोक्ताः इमभग्नभुजद्रुमायेषु ते तथोक्ता इति वा तान् विचित्रधातुभिः नानाविधैर्गौरिकहरितालादिभिः चित्राभ्यर्थयन् रूपाभ्यः गिरयः तान् शिवजलान् गुह्यत्वादिदोषरहितान् जलाशयान् सरावरदिजलाशयान् देवनिषेवितान् नलिनीः पुष्करिणीः ॥ १२ ॥

सुबोधिनी

भगवतापि किंचित् विवेकार्थं प्रतिबंधः स्थापितः जाते तु विवेके तव दूरीकृतवानित्याह एकदेति यदा सर्वे पि गृहस्थाः स्वस्वकार्ये व्यावृत्ता गेहाभिर्गतामिति गृहाभिर्हरणं क्लेशोपनिवारितः शुद्धिश्च गोस्पर्शो दुहन्तीमिति सर्वसत्क्रिया व्यावृत्तत्वं पथि स्थितः सर्पः अगवत्प्रेरणया समागतः भगवत्कृतत्वशावनाय पदास्पृष्टः इति तस्या अपराध उक्तः वस्तुतस्तस्या अपिन दोषः न वा तस्येत्याह कालचोदित इति कालादयो भगवदिच्छानुसारिण्यकार्यकर्तारः ॥ ९ ॥

मयापि स भगवदुपकार इति ज्ञात्वा तथैव कृतमित्याह तदा तदहमीशस्येति सर्वदा हि भगवान् भक्तानामेव कल्याणमीष्टे तथापि कदाचित् प्रतिबंधकानामप्यात्मत्वात् न दूरीकरोति यदि तदपि कुर्यात्तदा महाननुग्रहो यमिति ज्ञात्वा चिकीर्षितेन विलम्बः कर्तव्य इत्यभिप्रायेणाह अनुग्रहं मन्यमान इति उत्तरमिति “एषा वै देवमनुष्याणां शांतादिनि” ति श्रुतेः ॥ १० ॥

भगवत्कृतेन प्रतिबंध इति ज्ञापयितुं भूजलद्रुमातिक्रममाह स्फीतानिति सार्धद्वाभ्याम् तत्रैकेन भूमि विशेषणान् स्फीतान्सस्यादियुक्तान् जनपदान् मालवादीन् पुरान् नगरान् स्थलान् ग्रामाः सूक्ष्मावासाः ब्रजा गवां स्थानानि आकरालवणादीनां खेटाः कृषीवलग्रामाः खर्वटा अग्निहोत्राणामेकतो नदी अपरतः तदशाः वाटीः पुष्पादिवाट्यः वनानि मध्यस्थानानि सहजात उपवनानि आरोपितवृक्षाणां च काराखलादीनि ॥ ११ ॥

वृक्षसहितपर्वतानामतिक्रममाह चित्रधात्विति चित्रैर्धातुभिः विचित्रान् द्रुमैर्गजैर्भग्नाभुजायेषां तदशाद्रुमायेषामिति रागमयनिमित्ते उक्ते विभ्रामनिमित्तानि जलान्याह जलाशयान् महापुष्करिणीः तासामेव विशेषणं शिवजलान् शीतलं रोगाद्यनुत्पादकजलं शिवं नलिनीः कमलादियुक्तदेवजाताः सुरसेविताः देवालयादिसहिताः ॥ १२ ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्ती

दुहन्तीदोग्धुम् ॥ ९ ॥

तन्मातुर्मरणमदशस्यमय्यनुग्रहं मन्यमानः प्रातिष्ठं भक्ततत्साम्पत्तिकविधिरेव गतवान् परस्मैपदमाश्रय ॥ १० ॥

चित्रस्वनैः पत्ररथैर्विभ्रमद्भ्रमराश्रियः ।

नलवेणुशरस्तंवकुशकीचकगद्वरम् ॥ १३ ॥

एकएवातियातोऽहमद्राक्षंविपिनंमहत ।

घोरंप्रतिभयाकारं व्यालोलूकशिवाजिरम् ॥ १४ ॥

परिश्रान्तैर्द्रियात्माहंतृट्परीतोबुभुक्षितः ।

स्नात्वापीत्वाहृदेनद्या उपस्पृष्टोगतश्रमः ॥ १५ ॥

तस्मिन्निर्मनुजेऽरण्येपिप्पलोपस्थआश्रितः ।

आत्मनात्मानमात्मस्थंयथाश्रुतमर्चितयम् ॥ १६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

जनपदादीनतियातः सन्महद्विपिनमद्राक्षमितिचतुर्थेनान्वयः । तत्रपुराणिराजधान्यः ग्रामाभृगुप्रोक्ताः । विप्राश्चविप्रभृत्याश्रयश्चैव वसन्ति ते । सनुग्रामइतिप्रोक्तः शूद्राणांवासपवचेतिव्रजागोकुलानि । आकरारत्नाद्युत्पत्तिस्थानानि । खेटाः कर्षकग्रामाः । खर्वटागिरितृ ग्रामाभृगुप्रोक्तावा । एकतोयप्रतुग्रामोनगरश्चैकतः स्थितम् । मिश्रन्तुखर्वटनामनदीगिरिसमाश्रयमिति । वाट्यः पूगपुष्पवाटिकाः । वनानिस्व तः सिद्धवृक्षसमूहाः उपवनानिरोपितवृक्षसंघाः ॥ ११ ॥

चित्रैर्धातुभिः सुवर्णरजताद्यैर्विचित्रान्अद्रीन् । इभैर्भग्नामुजाः शाखायेषांतेद्रुमाथेषुतान् । नलिनीः सरसीः ॥ १२ ॥

सिद्धातिप्रदीपः

गांधुहंतीहेतौशतागेहाभिशिगांदोग्धुर्निर्गताम् पदास्पृष्टः पादेनास्पृष्टः ॥ ९ ॥

शंसुखमभीप्सतः कामयमानस्य तन्मातृमरणम् अहमनुग्रहं मन्यमानः प्रातिष्ठम् ॥ १० ॥

स्फितान्समृद्धान् जनपदान्देशान् तत्रतेषुजनपदेषु पुरग्रामव्रजाकरान् पुराणिपट्टणानि ग्रामानहह शून्यानाविप्रादिनिवासान् व्रजान्गोपनिवासान् आकरान् रत्नाद्यालयान्खेटान् कर्षकनिवासान् खर्वटान् निषादादिनिवासान् वाटीः पुष्पादयः वनानि अरण्यरूपाणि उपवनानि कृत्रिमाणिवृक्षस्थानानि ॥ ११ ॥

नलिनीः सरसीः ॥ १२ ॥

भाषाटीका

एक दिन मेरी मा सत्रिकी घर से बाहर गोदोहन के निमित्त गई थी कि काल प्रेरित सर्प पर उसका पादस्पर्श हुआ और उस विचारी को सर्पने डस लिया ॥ ९ ॥

मैंने उस समय उसको भक्तों के कल्याण कासना करने वाले भगवान का अनुग्रह मानकर उत्तर दिशा को प्रस्थान किया ॥ १० ॥

वहां विस्तृत जन पद (देश) पुर (राजधानी) ग्राम (गाम) व्रज (गौ के स्थान) आकर (खान खोदने वालों के निवास) खेट (विनिदरों के निवास) खर्वट (नदीतट और पर्वतों के पड़ाव) वाटी (वाडी) वन उपवन ॥ ११ ॥

चित्र धातुओं से विचित्र पर्वत हाथियों के भंग किये शाखा प्रशाखा युक्त वृक्ष, पवित्र जल जलाशय देवगण सेवित नलिनी (सरसी) ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

चित्राः स्वनायेषांतेः पत्ररथैः पक्षिभिः तन्नादप्रबुद्धैरितस्ततोविभ्रमद्भिर्भ्रमरैः श्रीःशोभायास्ताः नलिनीअतियातः अतिक्रम्यगतः सन् महद्विपिनंवनमद्राक्षम् । कीदृशनलवेणुशरस्तस्वैः कीचकैश्चगद्वरेर्दुर्गमम् । तत्रवेणुजातयपवविपुलान्तरगर्भाः कीचकाः घोरकुसहस्र प्रतिभयाकारंभयंकररूपमव्यालादीनामजिरकीडास्थानम् ॥ १३ । १४ ॥

परिश्रान्तानीन्द्रियाणिआत्मादेहव्यस्य । तृषापरीतोव्यातः । उपस्पृष्टआचान्तः ॥ १५ ॥

पिप्पलोपस्थअश्रयमूलआश्रितउपविष्टः ॥ आत्मनावुजयाआत्मस्थंहृदिस्यमआत्मानंपरमात्मानम् ॥ १६ ॥

दीपेनी

कीचकाः सच्छिद्रवंशाः तथा चरधौ "सकीचकैर्मास्तपूर्वो रन्ध्रेः कृजद्विपादितवंशकृत्यमिति ॥ १३ ॥ १४ ॥

श्रीवीरराघवः ।

अतियातोऽतिक्रान्तः एकीऽसहायएवाहंनलादिभिर्गह्वरंमहद्विपिनंवनमद्राक्षंष्टवानस्मितप्रनलोग्रंथिपर्णविणवःस्थलवंशाः सशब्दाः
कीचकाःसूक्ष्माः सचित्राः शरस्तंवाः अश्ववालाःकुशाःप्रसिद्धाः विपिनमेवाविशिनाष्टिधोरमुग्रं दुःप्रवेशमतपव्यालानां दुष्टगजानामजगरा
स्थसर्पाणां वा उलूकानां शृगालविशेषाणां चत्वरंकीडास्थानमतीवप्रतिभयाकारं प्रतिमुखगच्छतांमयापादकम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

तत्राहं परिभ्रान्तानीन्द्रियाण्यात्मादेहश्चयस्यतृषापिपासयापरीतः व्याप्तः बुभुक्षितः क्षुधितश्चनद्याद्देस्नात्वोपस्पृष्टः कर्चरिक्तः आचांतः
पीत्वाजलमितिशेषः गतः श्रमोयस्यतथाभूतः ॥ १५ ॥

तस्मिन्निर्मनुष्येऽरण्येविपुलस्याश्वत्थस्योपस्थेमूलेआश्रितउपविष्टः आत्मस्थंजीवात्मानिस्थितं हृदयकमलस्थंवाआत्मानं परमात्मानमात्म
नामनसाऽचितयंघ्यातवानस्मि ॥ १६ ॥

श्रीविजयध्वजः

चित्रस्वनैर्नानाविधस्वरमधुरैः पत्ररथैः पक्षिभिः सहविभ्रमंतः इतस्ततश्चलंतः भ्रमराभृंगाः विभ्रमभ्रमराः विभ्रमभ्रमराणांश्रीः शो-
भासमृद्धिर्वायासुतास्तथोक्तास्ताः शराणांस्तंवाः शरस्तंवाः नलानिचवेणवश्चशरस्तंवाश्च कुशाश्चतेतथोक्ताः तैर्गवहरः निविडोऽरण्य-
विशेषः वायुनाउद्भूतस्वतः स्वनाः वेणवः कीचकाउच्यन्ते ॥ १३ ॥ १४ ॥

तृषापरीतः पानीयपानेच्छुः बुभुक्षितो अन्नकामः अतएवपरिभ्रान्तेन्द्रियदेहोहं तत्रमहाराण्येनद्याद्देउपस्पृष्टः कृतपादप्रक्षालनादिकः
आत्वातर्पणादिसकलाः क्रियाः विधायस्वादूदकपीत्वातेनहंतुनागतश्रमोऽपगतालस्योभूत्वा ॥ १५ ॥

मनुष्यसंचररहितेऽरण्येपिपलोपस्थेअश्वत्थमूलेआश्रितः स्वास्तिकासनउपविष्टः समाहिताचित्तोभूत्वाआत्मनाविषयेभ्यः आहृतेनमन
साहृदिसंस्थितमात्मानं प्रत्यंगात्मानंयथापरमहंसेभ्यः श्रुतंतथाअचितयमित्येकान्वयः ॥ १६ ॥

क्रमसंदर्भः

परिभ्रान्तेतियुग्मकम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

सुबोधिनी

आश्चर्यरसायाह चित्रः स्वनोयेषांतादृशैः पक्षिभिः सहविशेषभ्रमणयुक्तानांभ्रमराणांश्रियोयासुपवमनूद्यतेषामतिक्रमणमाहंनलवेणुश-
राणांस्तंवाः कुशाः कीचकाः सरंध्राः स्थूलावेणवःस्तैर्गह्वरंमहद्वनम् ॥ १३ ॥

एकएवातियातोहंकियद्देशातिक्रमोऽत्रविश्रितः अथवापूर्वोक्तानामेवातिक्रमः पूर्वोक्तान् अतियातोहंपूर्वपाथिका अन्येस्थिताः तत्रतत्रधो
रंमहद्विपिनंतुएकएवअद्राक्षंतस्यभयजनकत्वेपिनममभयंजातमित्याशयेनाहधोरंव्याघ्रविदारितमांसादिभिः भयस्यापिप्रतिभयजनकः आकृ-
तोयस्यव्याघ्रादयोपिततोमीताभवंतीत्यर्थः मध्येअवृक्षदेशोपिभयानकइत्याहव्यालोलूकशिवाजिरंज्यालाः सर्पाः उलूकाः दिवाभीताः शि-
वाःशृगालाः तेषामंशत्वेनतद्भक्षितमांसदियुक्तंपूर्वभगवधितनेनगतस्याप्यातिभयानकदर्शनात् ॥ १४ ॥

बहिर्मुखत्वेजातेपरिभ्रान्तेन्द्रियाण्यात्मापरितःभ्रान्तानिन्द्रियाणिआत्मादेहश्चयस्यतथातृषापरीतः बुभुक्षितश्चजातः कस्याश्चिन्नद्याः पार्वत्याः
कुराडभूतोहृदः सवृक्षादिनाशीतलोभप्रतितत्रस्नात्वाचपीत्वाचपुनरश्वत्थमचितनार्थमुपस्पृष्टः आचर्यचित्तमात्रेणैवातः करणकलेशनिवृत्तिः
देहन्द्रियाणांचस्नानपानादिना ॥ १५ ॥

एवंसावधानोभूत्वामनुष्यसंबंधाभावमात्रेणकोलाहलपापादिसंबंधाभावात् उत्तमदेशारण्येतत्रापिपिपलोपस्थेआस्थितः आश्रितः
पञ्चाङ्गणेनवृक्षस्पर्शात्आत्मानमचितयमकौहमितितथाचर्तस्मिन्नात्मत्वेनज्ञातेकेनाहमेतादृशोभासइत्याकाक्षायांस्वेनैवस्वप्रकाशेनैवआत्मना
एवंस्वप्रकाशात्मात्मानंनंतरंपुनर्गूढोपदेशस्मरणेनयस्याहमात्मापीठभूतः सकोयमितिजिज्ञासायांआत्मन्येवप्रकाशमानंभगवद्रूपंरहण्वाजसातु
चित्तनीयामानसीमूर्तिः यथाश्रुतमितिचचनात् तल्लब्धाचितायामरंज्यायांभक्तिरुत्पन्नातस्यामुत्पन्नायांचरणांभोजध्यानमारब्धम् ॥ १६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

कीदृशीः पत्ररथैः पक्षिभिर्हंतुभूतविभ्रमजिः प्रवृत्तश्च इतस्ततश्चलद्भिर्भ्रमरैः श्रीः शोभायासांताः अतियातः अतिक्रम्ययातः संचन-
लादिभिर्गह्वरंविपिनमद्राक्षमित्यन्वयः । स्तम्भोगुच्छस्तृणादिनः वेणवः कीचकास्तस्यैस्वनलनिलोज्ज्वलास्त्यमरः धोरमुष्येभ्यः । यतः प्र-
तिभयाकारंभयंकररूपम् । व्यालानीनामजिरंकीडास्थानमतेषुतृषुवहुविस्मयास्पदेषुभीत्यास्पदेषुचरुष्वेवपिनमेविस्मयोनापिभीतिस्मत्
मन्मनसस्तदाभगवन्माधुर्यमात्राविष्टत्वादितिभावः ॥ १३-१४-१५ ॥

ध्यायतश्चरणांभोजंभावनिर्जितचेतसा ।
 औत्कण्ठ्याश्रुकलाक्षस्यहृद्यासीन्मेशनैर्हरिः ॥ १७ ॥
 प्रेमातिभरनिर्भिन्नपुलकांगोतिनिर्वृतः ।
 आनन्दसंस्पृवेलीनोनापश्यमुभयंमुने ॥ १८ ॥
 रूपंभगवतोयत्तन्मनः कांतंशुचापहम् ।
 अश्यन्सहसोत्तस्थैवैकलव्यादुर्मनाइव ॥ १९ ॥
 दिदृक्षुस्तदहंभूयः प्राणिधायमनोहृदि ।
 वीक्ष्यमाणोपिनापश्यमवितृप्तइवातुरः ॥ २० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

पिप्पलोपस्थेअश्वत्थमूलेआश्रितःआविष्टः । आत्मनावुद्धचाआत्मस्थमउत्पन्नप्रेमत्वान्मनस्यविच्छेदेनैवकृतवासमात्मानंपरमात्मान-
 म् । तथापियथाश्रुतमन्त्रोपदिष्टध्यानमनातिक्रम्यअचिन्तयम् ॥ १६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः

कथंभूतानलिनीःपत्ररथैः पक्षिभिरुपलक्षिताःविभ्रमद्भिर्धर्मैःश्रीःशोभायासांताःस्फीतान्जनपदादीन्नलिन्यंतान्भावान्अतियातःसन्
 विपिनमद्राक्षामित्यनेनान्वयः कथंभूतंविपिनम् नलादिभिर्गव्हरम् दुर्गमम् तत्रविपुलांतरालगर्भः वेणुभेदः कीचकः ॥ १३ ॥
 प्रतिभयाकारम् भयंकररूपम् व्यालादीनामजिरंकीडास्थानम् व्यालोदुष्टगजः सर्पौवा “व्यालोदुष्टगजेसर्पेतिमेदिनीकरकोशात् ॥१४॥
 नद्यास्तद्विपिनगतायाः ॥ १५ ॥
 आत्मानंपरमात्मानम् आत्मनिहृदि आत्मनाचेतसाअचितयम् ध्यातवान् ॥ १६ ॥

भाषाटीका

विचित्र स्वन वाले पक्षी और भ्रमरों से शोभित सरोवरी, नल (नरसल) वेणु सरकंडों के स्तंभ और कुश कीचकों के गवहरों
 की ॥ १२ ॥
 अकेले ही अतिक्रम कर मैंने एक बड़ा विपिन देखा कि जो बड़ा भयंकर और घोर था और व्याल उल्लूक शिवाओं का क्रीडा
 स्थान था ॥ १३ ॥
 मेरा शरीर और सब इंद्रिये परिभ्रांत थी मैं तृषा और क्षुधा से व्याकुल था नदी के हृद में स्नान आचमन कर जलपान कर गत-
 श्रम हुआ ॥ १४ ॥
 उस मनुष्य शून्यवन में पीपल के नीचे बैठकर अपने आप यथाश्रुत आत्मा का चिंतन करने लगा ॥ १५ ॥

श्रीधरस्वामी ।

आवेनभक्त्यानिर्जितवशीकृतंयच्चेतस्तेनऔत्कण्ठेयनाश्रुकलायुक्तेअक्षिणीयस्य ॥ १७ ॥
 प्रेमणोऽतिभरेणानिर्भिन्नपुलकानिअंगानियस्य । आनन्दानांसंस्पृवैमहापूरेपरमानन्दे । उभयम्आत्मानंपरञ्च ॥ १८ ॥
 मनसःकान्तमभीष्टम् । शचाशोकस्तामपहन्तीतितथातत् उत्तस्थेउत्थितवानस्मि ॥ १९ ॥
 हृदिमनःप्राणिधायस्थिरिकृत्य । अवितृप्तोऽहम्आतुरइवअभवामितिशेषः ॥ २० ॥

दीपिनी

महापूरेमहाप्रवाहेइत्यर्थः ॥ १८ ॥ २१ ॥

श्रीवीरराघवः ।

भावनिर्जितेनाभ्यासवशीकृतेनचेतसाचरणांभोजंध्यायतः चिंतयतः औत्कण्ठ्यात्प्रेमपूर्वकानुध्यानाद्धेतोरश्रुणामानंदजनैर्ब्रजल्लानांकला
 विद्वोययौस्तेअक्षिणीयस्यतस्यमेममद्विशनैः हरिरासीदाविरासीत् ॥ १७ ॥
 तवाप्रेमाधिक्येनहेतुनानिर्भिन्ना अभिव्यक्ताः पुलकारोमांसाद्यस्मिस्तदंगशरीरंतस्यस्य अतीवनिर्वृतः सुखितः आनन्दसंस्पृवे आनन्दप्रव-
 वेलीनोमग्नः हेमुनेउभयदेहमात्मानचनापश्यन्उद्वृष्टवानस्मि ॥ १८ ॥

श्रीवीरराघवः ।

यदाविर्भूतमनः कांतमनसोतीव प्रियमतएवशुचापहंशुचायाः शोकस्यापहंतु भगवतोरुपंतत्पुनरपश्यन्वैक्यव्याचक्षेपनकृतादध्याय्या
दुःखितमनाः सहसाभास्युत्तस्यावुत्थितवानस्मिन्कैवल्यादितिपाठांतरम् ॥ १९ ॥

तदाऽसहायत्वाच्चद्रूपभूयः पुनः द्रष्टुमिच्छुरहंशुविमनः प्राणिधायस्थिरीकृत्यवीक्ष्यमाणश्चित्तयन्निपिनापश्यमतएवातुरखविषयातुरखवा
वितृप्ताऽभवामिति ॥ २० ॥

श्रीविजयध्वजः

यथाश्रुतमचित्तयमित्येतदशयितुंजाग्रदाद्यवस्थास्वरूपनिरूपयति स्वप्नइति स्वप्नाद्यवस्थाआत्मनः परमात्मनः सकाशादात्मनो-
जीवस्योत्पद्यतेइत्यन्वयः तत्रेणोपासत्त्वादात्मशब्दस्यद्विरावृत्तिः कर्तव्या जीवमनः स्थितमायाव्यवहृष्टश्रुतवस्तुसंस्कारोपादानकोजाग्र-
त्पदार्थसहशक्तिरुत्तरगाद्यनेकपदार्थदृष्टिरूपः स्वप्नः सर्वेन्द्रियोपरतिरूपत्वात्स्वप्नजागरित विषयग्रहणरहिताशय्यापरपर्यायासुषुप्तिः
नामरूपक्रियासुषुप्तिर्यस्यसतथोक्तः आभासः प्रत्ययः नामरूपक्रियाविषयप्रत्ययोजाग्रत् एतदवस्थात्रय कारणब्रह्मनमृदादिवत्कार्या-
नुस्यूतं किंतुततोविलक्षणंतदित्यभिप्रेत्याह संविदिति समीचीनाप्रकृतिप्राकृतमिश्ररहिताविज्ञानं यस्यतत्तथोक्तं सम्यक्निर्दोषमात्मा-
नवेत्तीति संवित् "तदात्मानमेववेदाहंब्रह्मास्मी"तिश्रुतेः शास्त्रसर्वनियंतृ पद्यतइतिपदपरममुत्तमंप्राप्तव्योत्तम एवजाग्रदाद्यवस्थाकर्तृत्वे-
नात्मादिभ्योत्यंते पकारकंविशिष्ट ज्ञानधनंसर्वानर्यामि प्राप्तव्योत्तमंतुर्यंब्रह्मस्वरूपंश्रुतंतदेवाचित्तयमितिभावः ॥ १७ ॥

एतदेवविचित्र्यदर्शयति नेति चित्रमाश्चर्यरूपं चित्रमविमिश्रमज्ञानात्मकंवा चित्तंचेतनंजीवत्रायतइतिवा चित्तज्ञानंतनोतिरातिज्ञानि-
नांबहुलीकरंतिदन्त्येपांददातिगुरुमुखेनेतिवा चित्तरतंवा "सहिसर्वमनोवृत्तिप्रेरकः समुदाहृत"इतिस्मृतेः चिनोतीतिचित्तचेतास्रष्टाब्रह्मा
तंतइतिअतीत्यवर्तते चिनोतिसृजतिरमयतिवा तस्मादुत्तममितिवा भगवद्वैश्वर्यादिगुणसामग्रीमत्पदंरूपंहरेरितिशेषः तत्तंतव्याप्तंभग-
वतः हरेः पदंवाएवंविधंतत्प्रकृत्यादिसंबंधविधुरत्वादिद्रियार्थं जाग्रदवस्थानानुगच्छेन्नस्वप्नावस्थानसुषुप्त्यवस्थां चित्तितोर्थोमनोरथ-
इत्यभिधानात् नमनोरथमतएवननिरोधंमरणमनुगच्छेदित्यस्यप्रत्येकमन्वयः चशब्दोमिथः समुच्चयार्थे ॥ १८ ॥

ननुकालतोपिस्वप्नाद्युत्पत्तिदर्शनात्तत्कर्तृत्वंहरेः कथमित्याशंक्यसकलप्रपंचकर्तृत्वेनमुख्यकर्तृत्वात्तदंतःपातिस्वप्नाद्यवस्थाकर्तृत्वंकिं
वक्तव्यमित्यामि प्रेत्यप्रपंचसृष्ट्यादिकर्तृत्वमाह । सइति । सृष्ट्यग्रेसएकोभगवानासीदित्यवांतरान्वयः । सपुनःसिसृक्षःअंतर्यामितयाअव-
तारैश्चक्रीडिष्यन् क्रीडितुमिच्छेन्नात्मनः स्वस्माखोदरात्ब्रह्मादिपरमाणुपर्यंतमिदंजगत्सृष्ट्वा अंतर्यामितयाप्रविश्य प्रादुर्भावैश्चविहृत्यपुनश्च
तज्जगद्भ्वासंहृत्यप्रलयेकेवल एकाकी उदास्ते जीवप्रवृत्तिप्रत्युदासीनोवर्ततइत्यन्वयः जगद्वाउदास्तइतिसंध्यभावः प्रकृत्यादिसाधनांतरं
तरेणापिस्वप्नद्रुशकइतिमाहात्म्यघोतायितुं सृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्वमेववन्नानादिकर्तृत्वंचास्तीति ॥ १९ ॥

इदानीमुपास्तिफलमाह ध्यायतइति भावेनभक्त्यानिर्वृतंपरमानंदमासंचेतोयस्यसतथातस्याउत्कंठायाः जातानामश्रुणांबाष्पाणांकला
भिविंदुमिथुक्तेअक्षिणीयस्यसतथातस्य शनैरव्यग्रेणस्वचरणकमलंध्यायतोमेहदिहरिरासीत्प्रत्यक्षोभूदित्येकान्वयः ॥ २० ॥

क्रमसंदर्भः

ध्यायतइति ॥ शनैः सौरभ्यादिक्रमेण हृद्यासीत्स्वयमेवाविर्भूतवान् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

सुबोधिनी

ततश्चरणांभोजंभक्त्यानिर्जितचेतसाध्यायतोभक्त्यानंदः पूर्णोजातः तेनप्रेमौत्कंठयातुआनंदाश्रुप्रभृतयोजाताः ततअत्युत्कंठयाश्रुकलाक्ष-
स्यहृदयेसर्वथावहिर्देशनाभावेचित्तनानुवृत्त्यर्थंभगवान्शनैरात्रिरासीत् ॥ १७ ॥

मानसकल्पितमूर्त्तौश्रयंतराद्भगवदाविर्भावमानसाविर्भूतयोरैक्यंजातंतदाह । प्रेमातिभरेति । भयंहिभगवत्साक्षात्कारः एवमेवब्रह्म
साक्षात्करोमियथागंगाजलेदेवतारूपायागंगायाध्याने क्रियमाणेसाक्षाद्भगवत्पद्याविर्भवति तथासर्वेषामात्मनामात्मभूतेआत्मस्थेभगवति
ध्यायमानेसाक्षाद्भगवत्आविर्भावश्चेतः स्वतः तत्रस्थिरीभूतप्रेवेशः सायुज्यंयथाजलस्यदेवतायांप्रवेशेनदीशुष्यतियथाजीवोब्रह्मसंपद्यतेएव
माविर्भूतेभगवतिसानिध्यात्परमप्रेमणः अतितरांमहापूरः सान्निध्यक्षणांनानुत्तरेअत्युत्कृष्टत्वात्तेनपूरणनिर्भिन्नाः पुलकाः रोमांचाः तस्य
रोमकूपपङ्क्त्यावहिर्निगतइत्यर्थः एवंसर्वांगेआनंदेपूर्णेपरमानिर्वृतिर्जाताशांतानंदमयोजातइत्यर्थः सचपुनरानंदसंप्लवेगंगातएवोद्धतकलशजलं
पुनर्गंगायांप्रक्षिप्तंसतर्गांगेवभवतितथा आनंदसंप्लवेलीनः तदाआत्मानं भगवंतंचउभयंनापश्यंहेमुनेइतिसंशोधनंसम्वादायैकदाचिन्मुनीनां
सर्वभावः आनंदेचेतन्यभावः प्रविष्टः न चित्त्वेनस्फुरितइत्यर्थः ॥ १८ ॥

ततोभगवदिच्छयाभगवतितिरोभूतेस्वस्याप्यानंदंशेतिरोभूतेमानस्यपिमातिस्तिरोभूतावलंब्याह्यमिभवात् तदाभगवतारूपमनसोभर्तृत्वे
नप्रकाशमानंसर्वदुःखनाशकमपश्यन्कचिदिदंजातइतिवृत्त्यासहसोत्तस्थोउत्थितवानस्मिन्नन्तः पदार्थस्यकुतोवाहिर्गमनसंभावनातथाह
वैकल्यात्तद्विकृतयानस्फुरितमित्यर्थः विकलताहिसर्वविस्मयिका । किंच । दुर्मनाइवजातः दुर्गंतमनोयस्ययथासर्वस्वताशेसर्वस्वाविषं
चित्तंतद्विमियमवतितथाभगवन्मूर्त्तौतस्याचित्तजातमितिदुष्टत्वं । पुनः कियत्कालसमाधानंजातवान्भगवानाविर्भूतः इतितेनचेतसर्वजा
तमिति ॥ १९ ॥

सुबोधिनी ।

ततः सावधानो भूत्वा पुनर्मगवद्दर्शनार्थं ध्यानमारब्धवानित्याह दिदृक्षुस्तदहं भूय इति । तद्भगवत्स्वरूपमाविर्भूतं दिदृक्षुः तत्र भगवद्भ्यानमेव साधनीमीति ज्ञात्वा पुनर्मनो हृदि भगवत्सूक्ष्मव्याप्ते स्थिराकृतवान् ततो मानसीं सूक्ष्मपद्मपत्राणि भगवंतं दृष्ट्वान् तदाह । वीक्ष्यमाणोऽपि नापश्य मीतितदा संताप उपपन्न इत्याह अविर्तुप्त इवानुर इति यथा त्वातुरः ज्वरादिरोगवान् कदाचित् द्राक्षादिकेदने अविर्तुप्तः सत् पुनः प्रार्थनायां प्राप्नोति ततश्चरसाभिर्विष्टो महद्दुःखं प्राप्नोति नाहि ज्वरितस्य बह्विद्राक्षा तु पथ्यायार्कितुरो चिकामार्गस्थ संवादेन सत्यत्वज्ञानात् भगवदाविर्भावाद्यकाचित् तृप्तिर्जातैव मुक्तवांतवन् तथापि न विशेषेण तृप्तः ॥ २० ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्त्ती

भावनिर्जितेन प्रेमवशीकृतेन चेतसामनसा हृदि मनस्येव ध्यायतो मम हरिः शनैः क्रमेणासीत् आगत्याग्रेव भूव । यद्वाशनैरिति प्रथमं हृद्यावि-
र्बभूव ततो हृद्दृष्टिपुत्तिसृषु नासिका श्रोत्र चक्षुः प्वपि स्वांग सौरभ्य नूपुर सौख्य श्रीमुख सौन्दर्य ग्राहणार्थमाविर्बभूव । कीदृशस्य मम
औत्कण्ठ्येन अश्रूणिकलयतो धारयतोऽक्षिणीयस्य तस्य ॥ १७ ॥

प्रेम्णाऽतिमरेणा अत्याधिक्येन निर्मिष्टानि अभिष्टानि पुलकयुक्तानि च अंगानि यस्य सः । प्रेमरूपायैव सर्वायंगानितदानीमभूवन्नित्यर्थः । यद्वा निःशेषेणाभिष्टानि विदीर्णानि वा दुःसामर्थ्यादेवेति भावः । आनन्दः संप्लवेलीनो लब्धानन्दीमूर्च्छ इत्यर्थः । उभयम् आत्मानं परञ्च नापश्यम् ॥ १८ ॥

पुनश्चसहसैव तद्रूपमपश्यन्उत्तस्थे व्युत्थितोऽस्मि । यथाप्राप्तव्युत्तनिधिर्जनो दुर्मना भवति तथैवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

प्रणिधायस्थिरकृत्य ॥ २० ॥

सिद्धांतप्रदीपः

भावेनहरिभक्तियोगेननिर्जितं यतस्ततोनिवार्यचरणांभोजेस्थापितयञ्चेतस्तेन ॥ १७ ॥

ततः किंवृत्तमित्यत्राह प्रेम्णाऽतिभरणाधिक्येननिर्भन्नाः पुलकायेषुतानि अंगानियस्यसःनिर्वृतः अत्यंतसुखसंपन्नः आनंदसंल्लवेलीनः
उत्तरोत्तरशतसंख्ययानंदवल्यांपठितानामानंदानांल्लवोऽवधिभूतपूरः तस्मिन्लीनः सशुभयंध्यातृध्येययुग्मनापश्यन् नहृष्टवानस्मि ॥ १८ ॥

तदनंतरं किंवृत्तमित्यत्राह यत्पूर्वदृष्टं भगवतोऽसाधारणरूपं हिरण्यसमश्रु हिरण्यकेश इत्यादि श्रुतिप्रोक्तं मनसोऽतीव दृष्टं शुचं शोकमप-
हंतीति शुकापहं तदपश्यन् वैकुण्ठ्यादधाष्टर्यात् दुर्मना इवोत्तस्थानुत्थितोऽस्मि ॥ १९ ॥

ततः किञ्चित्तमित्यत्राह स्तन्यामृतपानतः अविनृप्तश्च यथावालः तथारूपदर्शनादवितृप्तोऽतएवानुरः सन्भूयः दिदक्षुः द्रष्टुमिच्छुः
मनोहृदिप्रणिधायस्थिरीकृत्यवीक्ष्यमाणोऽपिनापश्यं नदृष्टवानास्मि ॥ २७ ॥

भाषाटीका

भाव भक्ति से निर्जित चित्त से जब मैं श्री भगवान के चरण कमलों का ध्यान करने लगा और उत्कंठा से अश्रुओं की कला नेत्रों में बहने लगी तब मेरे हृदय में शनैः श्री भगवान का उदय हुआ. ॥ १७ ॥

प्रेम के अतिभर से मेरा शरीर रोमांचित होनेपर मैं परम सुखी हुआ आनंद के संप्लव में डूब गया मुझे इस लोक परलोक अपने पराये की कुछ खबर न रही ॥ १८ ॥

फिर मनः कान्त शोकहारी भगवान् के उस रूप को जिसको मैं ध्यान में देखता था सहसा न देखकर बिकलता से दुःखित मन होकर उठ खड़ा हुआ ॥ १८ ॥

फिर मैं उस रूप को देखने की इच्छा कर हृदय में मन को प्रणिधान कर देखने का यत्न करता था पर न देखकर तब मैं बड़ा अवि-
 तुष्ट होकर आतुरसा हो गया ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामी

गिरामगोश्वरः संवेदनस्याविषयभूतईश्वरः ॥ २१ ॥

हन्तेति सानुकम्पसम्बोधने । माहतिमांद्रष्टुमा अर्हति न अर्हति । यतोऽकिंप्रका अदग्धाः कषायामलाः कामादयो येषां तेषां कुयोगिनाम अनि-
ध्वन्नयोगानाम् ॥ २२ ॥

कुतस्तद्विद्वद्वोऽसितभाह । सखद्वद्वद्वितमयेति यत्पतत् कामान्नमयिभयुरागाय । त्वत्कामेन किमित्यत भाह । मत्कामः पुमान् । दृच्छ-
यन्कामान् ॥ ३३ ॥

एवंयतन्तंविजने मामाहागोचरोगिराम् ।

गम्भीरश्लक्ष्णायावाचाशुचः प्रशमयन्निव ॥ २१ ॥

हन्तास्मिन् जन्मनिभवान् मामाद्रष्टुमिहार्हति ।

अविपक्वकषायाणां दुर्दर्शोऽहंकुयोगिनाम् ॥ २२ ॥

सकृद्यदर्शितं रूपमेतत् कामायतेऽनघ ।

मत्कामःशनकैः साधुः सर्वान् मुञ्चति हृच्छयान् ॥ २३ ॥

सत्सेवयादीर्घयापि जातामयिदृढामतिः ।

हित्वावद्यमिमं लोकं गन्तामज्जनतामसि ॥ २४ ॥

मतिर्मयि निबद्धेयंनविपद्येतकर्हिचित् ।

प्रजासर्गनिरोधेऽपिस्मृतिश्चमदनुग्रहात् ॥ २५ ॥

श्रीधरस्वामी ।

अदीर्घयापिसतांसेवया । अवद्यमनिधम । लोकदेहम् । मज्जनतांमत्पार्षदतांगन्तासि ॥ २४ ॥

प्रजानांसर्गसृष्टौनिरोधेसंहारेऽपिप्रजासर्गस्यनिरोधेइतिवा ॥ २५ ॥

दीपिनी ।

कुयोगिनामिति कुशब्दोऽयमईषदर्थेनतुक्त्सायाम् । ईषद्व्योगयुक्तानांतत्कालयोगप्रवृत्तानामित्यर्थः । योगमार्गप्रवृत्तस्यकुत्सायाअभावा-
दिति व्याख्यालेखः ॥ २२ - २५ ॥

श्रीवीरराघवः ।

एवंद्रष्टुपुनः पुनः यतंतयत्नं कुर्वंतमामुद्दिश्यगिरामगोचरः यद्वाचोननिवर्त्ततेइत्युक्तरीत्यावागविषयः अपरिच्छेद्यत्वादितिभावः अहङ्कार-
सन्नितितत्पर्यमगवानितिविशेष्यमध्याहर्त्तव्यगगनेगंभीरयावाचाशुचः शोकान्प्रशमयन्निवाह ॥ २१ ॥

उक्तमेवाहर्त्ततेतिचतुर्भिः इहलोकेऽस्मिन्जन्मनिभवान्मांद्रष्टुमिहार्हतिनार्हतीतिमाशब्दोयनञ्पर्यायः अतोमाङ्गिलुङितिलुङ्भानः दर्शना-
नर्हत्वेहेतुवदन्नात्मानंविशिनाष्टि अविपक्वोऽविनष्टःकषायःदर्शनप्रतिबंधकःपुण्यपापात्मकःकषायःकषायवद्वुरूपनेयःकर्मोपाधिर्येषांतेषांकुयो-
गिनामहंदुर्दर्शः दुःखेनापिद्रष्टुमशक्यः ॥ २२ ॥

ताहंसकृत्कथंरष्ट्रोऽस्तीत्यत्राहसकृदिति हेअनघसकृदूपमदीयदर्शितमितियत्तत्त्वमत्कामायमद्विषयकादिदृष्ट्याये एतत्कामायतेइतिपाठांत-
रन्तर्गतेतुऽयंसकृदार्शितरूपमेतत्कामायद्रष्टुमितिशेषः निवृत्तप्रेरणात्स्वार्थणिजतात्कर्महेतुमरिणाचिणिचश्चेतिवैकल्पिकपरस्मैपदकिकाममा-
त्रेणेत्यतआहमत्कामः मांद्रष्टुकामयमानः साधुचरितःपुमान्शनैःसर्वान्हृच्छयान्हृद्वतान्तरागादिदोषान्मुंचतिनिरस्यति ॥ २६ ॥

यतस्तेतवादीर्घयाऽल्पकालिकयैवसतांसेवयामयिदृढामतिः जातातस्मादिममवद्यंलोकयतइतिलोकोदेहस्तगूढदेहमित्यर्थः हित्वात्य-
क्त्वा मज्जनतांमद्भृत्यतांगतागमिष्यसिकल्पांतरइतिशेषः ॥ २४ ॥

यदनुग्रहादेतोःकर्हिचित्प्रजासर्गनिरोधेप्रलयकालेपितवमयिनिबद्धानिश्चितेयमतिः स्मृतिश्च नविपद्येतननश्येतकर्हि चिन्मयिनिबद्धान-
मतिः प्रजासर्गनिरोधमपि स्मृतिश्चनविपद्येतेयिवान्वयः ॥ २५ ॥

श्रीविजयध्वजः

प्रेम्णातिशयितभारेणानिभिन्नः समुल्लसन्जातः पुलकः रोमांचः प्रेमातिमरिनिभिन्नपुलकोऽगोयस्यसतथा आनन्दसमलवेसुखप्रल-
योदकेमग्नोह तमेवापश्यमुभयद्वितीयसमाधिकवानापश्यसर्वोत्तमत्वादित्यन्वयः ॥ २१ ॥

ततः परकिमयदितितत्राह रूपपिति मनःकांतमनोहरंहर्यद्रूपमद्रक्षतत्सहसाअपश्यन्नचक्षाणोवुर्मेनाः दुःखितांतःकरणमुक्तिप्रा-
प्तः केवल्यान्मोक्षादिवोसस्थावुदतिष्ठमित्यन्वयः ॥ २२ ॥

पुनः हरेरूपदिदक्षुः इदिमनःप्रणिधायस्थितः आतुरोगीवावितृतः असंतुष्टोवीक्षमाणोऽप्यहंनपश्यामित्यन्वयः ॥ २३ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

हरेर्मक्तिवात्सल्यमाश्चर्यामिति दर्शयति एवमिति गिरांवाचामगोचरोऽविषयोऽदृश्यो गंभीरया अगाधया श्लक्ष्णायामधुरया वाचामानसीः शुचः प्रशमयाश्रिव नष्टाः कुर्वन्निवस्थितो हरिरेवं विजने जनसंचाररहिते द्रष्टुं यतमानमाहेत्येकान्वयः ॥ २४ ॥

किमाह हरिरितितत्राह हंतेति हंतविस्मये भवानिह भूलोके अस्मिन् जन्मनि शूद्रयोनीमां द्रष्टुं नार्हति कुतः कषेण भोगेनायते गच्छतीति कषायः पापं अमुकपापफलानां कुयोगिनां जन्मनाऽनभिज्ञानेन वा कुत्सितः योगो घ्यानादिकेषामस्तीति कुयोगिनः ॥ तेषां पुंसां दुर्दर्शः द्रष्टुं मशक्यः ॥ २५ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

हन्तेति । भक्तिः प्रवृत्तात्मरजस्तमोऽपहा इत्युक्तत्वात् कषायेऽत्र सात्त्विको वनवासाद्याग्रहः । वनं तु सात्त्विको वासो ग्रामो राजसज्ज्यते । तामसं द्यूतसदनं मन्त्रिकेतन्तु निर्गुणमित्युक्तेः । उत्कण्ठावर्धनार्थञ्चेदम् ॥ २२ ॥

तथैवाह सकृदिति । येन कषाया अपि नश्यन्तीत्याह मत्काम इति । हृच्छयान् अन्यवासनाः ॥ २३ ॥

मतिरिति अस्खलितामतिरिति स्वयमुक्ता या सैव । मतेः फलमाह हित्वेति ॥ २४ ॥

ननु पद्यन्तरा एव सा नश्येत् तर्हि किं कर्त्तव्यं तत्राह मतिर्मयीति । मतिरिति किं वक्तव्यं स्मृतिश्चैतज्जन्मविषया ॥ २५ ॥ २६ ॥

सुबोधिनी ।

तथापि यत्नं न त्यक्तवान् इत्याह । एवं यतंतमिति । विजन इति मनुष्यांतरवाक्यसंभावनाभावः कोयं स इत्याकांक्षायामाह अगोचरो गिरामिति “यतो वाचो निर्वर्त्तते” इति श्रुतेः तत्स्थावरं ब्रह्म भगवच्छास्त्रसिद्धमितितस्य वाक्यमाह गंभीरश्लक्ष्णायामावाचामगोचरो गिरामिति । श्लक्ष्णत्वाच्चाकांक्षपुरुषस्य वाणीतस्य शोकोयं किमया भ्रमात् किंचिदनुभूतं आहोस्वित् स्वप्रदत्तितथासतिनशास्त्रं प्रमाणमिति महत्तदुःखं हि दृष्ट्वा कृतं च एवं नानाविधाः शुचः ताः प्रशमयन्निव अस्तित्वेन शमनं मग्रे एव संभविष्यति इदानीं नास्तीति च तस्मादाह शमयन्निवर्त्तते ॥ २१ ॥

भगवद्वाक्यमाह । हंतास्मिन्निति हंतेति स्नेहेन दुःखितस्य संबोधनम् अस्मिन् जन्मनि मां द्रष्टुं भवान्नार्हति न वा इहेति अन्यथा मरणपर्यंतमत्रैव तिष्ठेत् अतो वैकुण्ठेन त्रवाजन्मांतरे भविष्यति इहा दर्शने हेतुः अवियक कषायाणां निवेशेण पकारागादयो येषाम् इदानीं भक्तिज्ञानादेरुद्भवात् आभिभूतास्तिरोहितास्तिष्ठन्ति पुनः कालांतरे निमित्तांतरमासाद्य प्रबुद्धा भविष्यन्ति अतस्तेषां पाको मृग्यत इति “कषायपाकिः कर्माणीति श्रुतेः पाचक कर्माणि कर्त्तव्यानीत्यर्थः अपकेपि कषाये साधनेष्वतिनिर्वधश्चेत् कदाचित्तदुःखेन द्रष्टुं शक्येतापि तदा हर्ष इति कुयोगिनामिति अंतरायैवि हतानां तस्मान्न कषायपाकपूर्वासिद्धिः ॥ २२ ॥

सकृद्दर्शनं तु प्रमेयवलादित्याह । सकृद्दर्शितं रूपमिति यदिदं रूपं सकृद्दर्शितं तत्तैकामोत्पत्त्यर्थं तद्गतं कृच्छ्राविशेषार्थं येन कामेन तत्र स्थातुं शक्नुयात् कामनायां किं स्यात्तदाह । मत्काम इति अधिकामः शनैरिति कामद्वारा यथा यथा हं प्रविष्टः तथा तथा कामान्मुच्यतीति ॥ किंच प्रथमतः साधुर्भवतिसाधुभिरेव प्राप्यत्वात् रागादिभिश्च साधुत्वापगमात् ततः सर्वानेव हृच्छयान् रागादीन् मुच्यति ॥ २३ ॥

तर्हि किं साधनं कर्त्तव्यमित्याकांक्षायामाह सत्सेवयेति साधनं तु तद्वनिष्पन्नं यतः अदीर्घयापि सत्सेवयामयि हृदामतिर्जाता तर्हि कानुपपत्तिस्तत्राह हित्वा वद्यमिति देहस्तु दुष्टः तस्मिन् प्रगते भविष्यति नन्वेतत्प्ररोहत्वादाग्निमोपि देहस्तादृशो भविष्यतीति । तत्राह । मज्जनताममज्जतः सेवकः तत्तामज्जनतामसेवकोऽपि सेवकशरीरं प्राप्स्यति ॥ २४ ॥

ननु तदा शरीरांतरे ज्ञानादिसाधनाभावात् कथं तददर्शनं । तत्राह । मतिर्मयि निबद्धेयमिति इदमेव ज्ञानं तदाप्यनुवर्त्तयते नाशं कानास्त्येवमयि नितरां संवद्धत्वात् यथामत्सायुज्ये जीवानामविद्ययानतिरोभावः तथा ज्ञानादीनामपि मदज्ञानमिव तदपि भविष्यतीत्यनुग्रहस्तदाह किंचिदिति बाधककालद्वयमनूद्य निषेधति प्रजासर्गनिरोधेपीति अपरंचवरमाह स्मृतिश्चेति सर्वपदार्थानां पूर्वानुभूतानां स्मरणं च न विषयेत्यर्थः अतएव सर्वदा सावधानो भवति एतावदत्र सिद्धं कषायपाकः कर्त्तव्यः अंतरायैरनुपहतश्च भवेत् अन्यत्तु मयैव कृतं मेयिकामः विषयेष्वकामः एतद्देहावसानपवमत्पार्षदशरीरं प्राप्तिः ज्ञानानाशः सर्वपदार्थस्मरणं च तत्र निर्विघ्नेन कषायपाकोपायस्त्वयाशीघ्रमेव कर्त्तव्य इति सिद्धम् ॥ २५ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

गिराम् अगोचरः “यतो वाचो निर्वर्त्तते” इति श्रुतेः सर्वैरेव वचनगोचरीकर्तुं मशक्योऽपि भगवान् मामाह । स्वीयवचनसौख्ये श्रवणाभ्यां मामनुभावयायास । एवं नारदस्य वैधमक्तिमत्त्वाद् भगवत्सौख्यसौन्दर्यसौख्ययोगावयागामेवमाधुर्याणामनुभवः साधकदेहे अन्येषां सर्वेषां तु तन्माधुर्याणां सिद्धदेहे एव भावीत्यर्थः । शुचस्तददर्शनोद्भूतदुःखशोकान् प्रशमयन् दूरीकुर्वन् । अत्राविश्रान्तकण्ठचक्रतः प्रमृष्टः सर्वथा तुल्यभद्रमत्त्वात् इव शब्दः ॥ २१ ॥

किमाहेत्यत आह । हन्तेति सानुकम्पसम्बोधनम् । अस्मिन् जन्मनि साधकदेहे भा इति मां द्रष्टुं नार्हति । न विषका न दग्धाः कषाया भलाकासादयो ये तेषां कुयोगिनाम् अहं दुर्दर्शः अद्रव्यतुल्यतुल्यदर्शनं च मे वैति त्वत्कुयोगीनभवसीति भावः ॥ २२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

तर्हिहाहापुनरप्येकवारदर्शनं देहि इत्यत आह सकृदिति । एतदेकवारदर्शनम् । तेकामायत्वन्मनोरथं साधयितुं योग्यमित्यर्थः नतुमुदुर्दर्शनम् । औत्कण्ठ्यस्यानतिवृद्ध्याप्रेमणोऽप्यनतिवृद्धेस्तस्यतारुण्यं नस्यादिति भावः । अतएवजातप्रेमणोभक्तायसाधकदेहेपकारमेवदर्शनं ददामीतिममनियमः । यथासाधकदेहेवालभूतः प्रेमावियोगौत्कण्ठ्येनलब्धातिवृद्धिः सिद्धदेहेतरुणः सन्स्वाधारंभक्तंमुहुरपिमांशयतिसाक्षात्सेवयतिचेतिस्वभक्तमनोरथपूर्तिप्रकारमहमेवजानामिनतुमे स्वभक्तइतिभावः । मत्कामः योहिमांकामयतेमात्रमदर्शनालामेऽपीत्यर्थः दृच्छयान्विषयवासनाः । अत्रापिसर्वान्मोक्षयासिद्धच्छयानित्यनु केनार्द्रप्रतिनेदंवाक्यंकिन्तुस्वभक्तेःस्वभावंतद्वापयामासेत्येवात्रतत्त्वम् । सर्वमिदंनैवकर्मनार्थमित्येके ॥ २३ ॥

अदीर्घयाअल्पयापि । अवद्यंनिन्द्यलोकंसांसारिकजनावासंन्निभुवनभेद्यत्त्वामज्जनतांमत्पार्षदत्वंगन्तासि ॥ २४ ॥

नविपद्येतयतोमयिनिबद्धामयिवद्धास्थापिताप्रेमौवेत्यर्थः । ममनित्यत्वात्मातिरपिनित्यैवेत्यर्थः ॥ २५ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

अगोचरोगिरामिति “सर्वेवेदायत्पदमामनंतिवेदैश्चसर्वैरहमेववेद्य” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यांवेदविषयवद्वयत्तानवच्छिन्नत्वाद्वाचामविषयो हरिः एवंभूयोभूयोयतंतमांगंभीरयाश्लक्ष्णयावाचाशुचः शोकान्शमयन्निवाह ॥ २१ ॥

तदेवदर्शयतिहंतेतिचतुर्भिः हंतेतिवात्सल्यसूचकेसंबोधने मार्हति नार्हति अविपक्वकषायाणामदग्धदर्शनं प्रतिबंधककर्मणाम कुयोगिनामपक्वयोगानाम दुर्दर्शः दुर्घटदर्शनः ॥ २२ ॥

कथं तर्हि सकृद्भवतारूपं दर्शितमत्राह सकृदिति भेदमया सकृद्यद्रूपं दर्शितं तदेतत्कामाय एतस्मिन्नेव रूपे रुच्युत्पादाय ॥ २३ ॥

सदिति “यादित्वंशूद्रतासाशुनष्टश्रीः कृतहेलनः तावदास्यामहंजज्ञेत्त्रापिग्रहवादिनामिति” विश्वसृक् शापरूपमवद्यमहंमपांच भौतिकं देहं च हित्वा अप्राकृतदेहभावरूपांमज्जनतांमत्पार्षदतांलोकमभीष्टं च गन्तासि तदानींतनो देहस्त्ववद्योनभवति तदापि सत्सेवायां वासुदेवे दृढायांमत्सर्वपरित्यागपूर्वकभगवद्ध्यानेभगवदर्शनेचहेतुत्वेनभगवतोऽतिप्रियत्वात् अन्यथा “अहोवत्स्वपन्नोऽतो गरीयानूय-ज्जिह्वाप्रेवर्ततेनामतुभ्यमहंभक्तपराधीनोह्यस्वतंत्रइवद्विज” इत्यादिवक्ष्यमाणस्यसर्वस्यग्रंथस्यवैयर्थ्यस्यात् “अपिचेत्सुदुराचारोभजतेमामनन्यभाक् साधुरेवेसमन्तव्यःसम्यग्व्यवसितोहिस” इतिस्ववचनविरोधश्चस्यात् ॥ २४ ॥

नविपद्येतनविनश्येत् ॥ २५ ॥

भाषाटीका

इस प्रकार निर्जन वन में चयन करत भये मुझसे वाणीके अगोचर परमेश्वर गंभीर मधुर वचनसे शोकोंको नाश करतेहुये बोले ॥ २१ ॥ हन्त ! आप मुझे इस जन्म में नहीं देख सकते हैं । क्योंकि अविपक्व कषाय कुयोगियों को मैं दर्दर्श हूँ ॥ २२ ॥ हे अनघ ! एक बेर जो तुझको रूप दिखाया था वह तेरी कामना वृद्धि के निमित्त था, मेरी कामना जिसको होती है वह साधू शू-नैः शनैः और समस्त वासनाओं को छोड़ देता है ॥ २३ ॥ दीर्घ काल की सत्पुरुषों की सेवा से तेरी मुझ में दृढ मति हो गई है । अब इस निध देह को छोड़कर तू मेरा जन (परि-कर) होगा ॥ २४ ॥

यह मुझ में निबद्ध तेरी मति कभी भी नाश न होगी यहां तक कि प्रजाओं की सृष्टि और प्रलय में भी और मेरे अनुग्रह से यह सब स्मृति भी तुझ को रहेगी ॥ २५ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तत्प्रसिद्धमहद्भूतम् “अस्यमहतोभूतस्यनिश्चसितमेतद्यद्वेद” इत्यादिश्रुतेः कीदृशमर्हत्वं सर्वनियन्तु । नमसिलिंगंमूर्तिर्यस्यतन्मो-ल्लिङ्गम् । सन्निहितमपिनल्लिङ्गत इत्यल्लिङ्गतस्मैअदृष्टायअवनामं प्रणामंविदधेकृतवानहम् । तेनानुकम्पितःसन् ॥ २६ ॥

(अजन्तस्यनामानिपठन्निवानवरंतगृणन् । हतत्रपःत्यक्तलज्जः । विमलसरोजातोऽस्मीतिशेषः ॥ २७ ॥ कालेस्वावसरेकालोमृत्युः प्रादुरभूत् आधिर्वभूव अकस्मात्प्रादुर्भावेदृष्टोः तद्विद्विद्युदिवेति । सौदामनीतिविशेषणंस्फुटत्वप्रदर्शनार्थम् । सुदामामालातत्रभवासौदामनीमालाकारेत्यर्थः । यद्वासुदामापर्वतः तेनैकदिगिति सुत्रेण अणस्फटिकमयपर्वतप्रांतभागभवाहिविद्युदतिस्फुटामवतितइदित्यर्थः । यद्वातादित् अन्तिकइत्यर्थः “तद्विद्वन्तिकवज्रयोरितिनेरुक्तस्मरणान् ॥ २८ ॥ प्रयुज्यमाने इत्यस्यासमर्थः । हित्वावद्यमिमं लोकं गन्तामज्जनतामसीति या भागवती भगवत्पार्षदरूपा शुद्धा सत्त्वमयी तनुः प्रति-श्रुता तां प्रति भगवता मयि प्रयुज्यमाने नीयमाने आरब्धं यत् कस्मै तत् निर्व्याणं समाप्तं यस्य आरब्धकस्मैणो निर्व्याणमिव निर्व्याणं यस्येति वा स पञ्चभूतात्मको देहो न्यपतत् । अनेन पार्षदतनुतामकस्मैरब्धत्वं शुद्धत्वं नित्यत्वञ्च सूचितं भवति ॥ २९ ॥

एतावदुक्त्वोपररामतन्महद्भूतं न भोलिंगमलिंगमश्वरम् ।
अहंचतस्मै महतां महीयसे शीर्षा विनामं विदधे नुकंपितः ॥ २६ ॥
नामान्यनंतस्य हतत्रयः पठन् गुह्यानि भद्राणि कृतानि च स्मरन् ।
गांपर्यटं स्तुष्टु मना गतस्पृहः कालं प्रतीक्षन् विमदो विमत्सरः ॥ २७ ॥

एवं कृष्णामते ब्रह्मन्नसक्तस्यामलात्मनः ।
कालः प्रादुरभूत् काले तडित्सौ दामनीयथा ॥ २८ ॥
प्रयुज्यमाने मयितां शुद्धां भागवतीं तनुम् ।
आरब्धकर्मनिर्वाणो न्यपतत्पांचभौतिकः ॥ २९ ॥

दीपिनी

महद्भूतमिति भगवन्नामप्रथमेकवचनम् । तत्र प्रमाणम् अस्य महतो भूतस्येत्यादि श्रुतिः । अस्येत्यादिकर्तरि षष्ठी । महतोऽनवच्छिन्नस्य परमात्मनः प्रकृतस्य भूतस्य ईश्वरस्येत्यावत् । निश्चक्षितं निश्वासवदप्रयत्नेनैव जातमित्यर्थः ॥ २६ - २७ ॥

तेनैकदिक्शतिसूत्रं पाणिनीयव्याकरणस्य चतुर्थ्याध्यायीयतृतीयपादे द्वादशाधिकशततमम् । सुदाम्ना अद्रिणा एकदिक् सौ दामनी इतितस्य मद्भोजि दीक्षितकृता वृत्तिः । यद्वेति । अस्मिन् पक्षे ताडेत सौ दामनीत्यत्र सप्तमी तत्पुरुषसमासो ज्ञेयः । नैरुक्तेति वैदिकमन्त्राणामर्थज्ञापको भगवद्वास्कमुनिविरचितो वेदांगशास्त्रविशेषो निरुक्तस्तत्रत्यं वचनं नैरुक्तमिति तस्य स्मरणादित्यर्थः ॥ २८ - २९ ॥

श्री वीरराघवः ।

अलिंगकर्मदेहरहितं न भोलिंगमाकाशशरीरकमीश्वरं सर्वनियंतृपेश्वरमिति पाठे ईश्वरशब्दवाच्यम् तन्महत्सर्वव्यापकं भूतं स्वाधीनसमाधि करहितं महद्ब्रह्म "तस्य हवा एतस्य महतो भूतस्य निः श्वसितमि"ति श्रुतेः एतावदुक्त्वा विरराम तूर्मासासततो महसांते जस्विनामपि महीयसे तस्मै महते भूताय तेनानुकांपितो ह मवनामं प्रणामं विदधे कृतवानस्मि ॥ २६ ॥

ततोऽनंतस्य भगवतो नामान्यहंगतलजः पठन् भद्राणि लोकानां मंगलावहानि गुह्यानि वेदगुह्यानि जन्मानि कर्माणि च स्मरन् गुणभूमिपर्यटन् तुष्टमनो यस्य गतास्पृहा शब्दादिविषयायस्य विगतो मत्सरो भूतविषयको यस्य विगतः मदो देहपारवश्यरूपो यस्य सः अपदक्षति पाठेऽनिकेतः कालं देहावसानकालं प्रतिक्षन्नासमिति क्रियापदमध्याहार्ययावत्कल्पावसानं जीवितवानस्मीत्यर्थः ॥ २७ ॥

हे ब्रह्मन् कृष्णो भगवत्येवमतिर्यस्यातएवामलो विशुद्धः आत्मा मनोयस्यातएव शब्दादि विषयेष्वसक्तस्य मम काले देहं भक्तप्रारब्धावसा न काले कालः मृत्युकालः प्रादुरभूदुपस्थितो बभूव मृत्युकालस्य क्षणिकत्वद्योतनाय हृष्टांतमाह सौ दामिनी सुदाम्नः पर्वतस्यादूरभवासौ दामिनी चातुरर्थिकोऽण् अभिति प्रकृति भावेनांतत्वात् ङोप्सौर्दामिनीत्यपि पाठः ॥ २८ ॥

तदा तां प्रसिद्धां सर्वजीवलायाधारभूतामित्यर्थः शुद्धामप्राकृतां भागवतीं निरुद्धाख्यांतनुं प्रतिमयि प्रयुज्यमाने संश्लिष्यमाणे लयं प्राप्नुमुद्युक्ते सतीत्यर्थः आरब्धकर्मनिर्वाणः तदेहावस्थितिनिमित्तस्य प्रारब्धकर्मणः निर्वाणमवसानं यस्य स पांचभौतिको देहो न्यपतत् ॥ २९ ॥

श्री विजयध्वजः ।

तर्हि किमिति दर्शितमिति तत्राह सकृदिति अनघसांसारिकदुःखरहितं ते तव कामाय अथ कदा नुपश्येयमित्युक्तं ठायै । तया किं फलम् भूदिति तत्राह मत्काम इति मद्भक्तः पुरुषः कमेण सर्वान् दृच्छ्यान् प्राकृतान् कामान् साधुमुच्यतीत्यन्वयः ॥ २६ ॥

परमहंससेवाफलमाह सदिति दीर्घया बहुकालीनया सतां परमहंसानां सेवया परिचर्यैयामयि दहामतिः मननलक्षणाभक्तिर्जाता वैयस्मा दतः अवधं दोषरूपशूद्रजातित्वादिमं लोकं देहं हित्वा पश्चात् ब्रह्मपुत्रत्वेन जातस्त्वं मज्जनतां मज्जनतां परमभागवतत्वं गतासित्यन्वयः ॥ २७ ॥

मयि निबद्धा इयं मतिः कदाचिदपि न विपद्येत न नश्येत् प्रजानां सर्गः सृष्टिः निरोधः संहारपतयोः स्मृतिनाशकयोः स्मृतिर्जातिस्मरणश्च किञ्चन विपद्येत कस्मान्मदनुग्रहात् अनेन भगवद्भक्तसंगो भिममतफल इत्युक्तं भवति ॥ २८ ॥

ईश्वरमर्शनशीलं सकलजनप्रवर्तनशक्तिमतु अलिंगजडशरीररहितं रुद्रादन्यद्वा ईश्वरमित्युक्त्वा भूतविग्रहवान्हरति शंका निरासार्थं वा अलिंगमित्युक्तं नभः लिंगमकं दृष्ट्यांतत्वेन यस्य तत्तथोक्तम् आकाशवत्सर्वगमित्यर्थः तन्महद्भूतं ब्रह्म एतावदुक्त्वा विरराम तेनानुकांपितः कृपा पात्रीकृतः अहंच महतां महीयसे तस्मै महाभूताय शीर्षा शिरसा अवनामं नमस्कारं विदधे कृतवानित्यन्वयः ॥ २९ ॥

कमसन्दर्भः ।

गुह्यानि गोप्यानि यानि भद्राणि सर्वोत्तमानि कृतानि प्रेयस्यादिभिः सह प्रेमपरिपाटीमयलीलास्तानि तु यथाधिकारं स्मरन्नेव ननु प्रकाशयन् । तत एव तुष्टमनाःस्पृहान्तरशून्यश्च सन् पूर्वत एव तु विमदो विमत्सरश्च सन् केवलं कालं तत्कृपावसरं प्रतीक्षमाणोऽहं बभूवेति शेषः ॥ २७ ॥

कालस्तत्कृपावसरः प्रादुरभूत् यथा वृष्टिप्रतिबन्धकावग्रहक्षये तडित्सौदामिनीति । गोवलीवर्धन्यायेन चानधिकार्थमिदम् ॥ २८ ॥

मागवतीभगवदंगज्योतिरंशरूपाम् । शुद्धांप्रकृतिस्पर्शशून्याम् । न्यपतादिति प्राक्तनलिमशरीरभंगोऽपिलाक्षितः तादृशभगवन्निष्ठे प्राक्कर्मपर्यंतमेव तत्स्थितेः । इत्यमेवटीका वनेनपार्षदतनूनामित्यादि ॥ २९ ॥

सुबोधिनी ।

एतावत् अग्रे उपायमनुक्त्वैव अनुकंपयैव स्वतः स्फुरिष्यतीति पूर्वोक्तमात्रमुक्त्वा विररामप्राप्तायाः वक्तारं विशिनाष्टिविशेषतः अज्ञानाच्च पुंसकपदप्रयोगः तदित्यनुवादः महद्भूतमिति "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमि"ति वेदोद्गममूलभूतप्राप्तायाः वक्तारं मेव महं जातमिति आकाश-पुरुषं व्यावर्त्तयति नमोल्लिङ्गमिति आकाशं तु भगवतनुमापकं प्रथमकार्यत्वात् तथा कथनेवाहेतुः यतस्तत्कार्यमपि तथा कथयतीति अल्लिङ्गं हि भगवाननुमानगम्यः आत्मत्वेन प्रत्यक्षत्वात् अतिरिक्तरूपेण पुनर्व्याप्त्यादीनां भगवन्नियामकत्वं तदाह ईश्वरमिति अन्यथा करणसामर्थ्यात् न हेतु-वन्त्यादिरिव भगवानसिद्धयतीत्यर्थः एवं सर्वप्रमाणातीतः सर्वप्रमाणाभित्युक्तं मया पितदुक्तं कृतमित्याह अहंचेति तत्र निर्विघ्नार्थं भगवंतं नमस्करोति तस्मै पूर्वपरिचयात् ईश्वरफलदानपक्षेऽपि यथाफलं प्रयच्छेत् तदर्थमुक्तं । ननु नमस्कारमात्रेण तत्कथं कुर्यात्तत्राह । महतां महीयस इति अतिमहतितावदेव कर्त्तव्यमिति वहिःशब्दश्रवणात् वहिःस्थितो भगवानिति वहिः शीष्णावनामंसाष्टांगनमस्कारंकृतवान् युक्तंचैतत्तत्ततो भगवान् महतीं कृपां कृतवान् तदाह अनुकंपितइति ॥ २६ ॥

कषायपाकसाधनं करोमीत्याह नामानीति कषायास्त्रिविधाः साक्षाद्गादयस्तामसाः तेषामपि वासनारूपाराजसाः अविद्यारूपाः ते च क्रमात्कर्मणा भक्त्या ज्ञानेन च नाशयन्ते तत्र चाधिकाराः पृथक्पृथक् अतो नैकेनैकदा कर्त्तुं शक्याः तस्मादेतेषां त्रयाणामेको नु कल्पः कर्त्तव्यः तद्भगवत्कृपया सत्स्फुरितं तत्कृतवान् "चक्रांकितस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्त्तयेदि"ति वाक्यात् तामसु न देशकालयोरपेक्षा एकवचननामानावर्त्तनीयं ब्रह्मविदः सर्वैरेव रूपैर्भगवत्सेवनस्य श्रुतिसिद्धत्वात् एकनाम्न आवृत्तौ रूपविशेषस्येति न सर्वैः सर्वत्र रक्षा स्यात् अत्र तु वक्तुं परिच्छेदबुद्धिः पाण्डुताशंकापिस्यात् तत्र हेतुमाह अनंतस्येति अनंतरूपस्य तथा सत्यनंता एव भगवद्भर्माः नामसु स्मृता भवन्ति अलौकिकं हिलोकं मध्ये कुर्वन् गुप्तं करोति लोकोपहासमिषादेहकुलांतःकरणधर्मैश्च लज्जा भवति विहितत्वेऽपि लोकोपहासात् तथा सतिलोकबुद्ध्या न भगवाति शुद्धोभावो भवेत् अतस्तान् त्याज्यति ह तत्र पट्टिहत्वा न पुनर्जीवनं क्रियाकर्ममध्ये अधिकारिपदात्नामोच्चारण एव ह तत्र पत्वं स्वाधीतानां मर्थानुष्ठानपूर्वकमुच्चैरुच्चारणं पठनं शतृप्रत्ययेन निरंतरता चोक्ता चित्तस्य चंचलत्वात् तस्य भिन्नमवलंबनमाह गुह्यानीति यानि चरित्राणि गुह्यानि लोके स्पष्टतया वक्तुं युक्तानि पुष्ट्या कृतानि द्रौपद्यर्जुनादिषु शयनस्थानादिषु शयनस्थानादीनि भद्राणि मनोहरादीनि स्वस्याबंधकानि कृतानि चेति स्पष्टतया कृतानि अथवा कृतानि करिष्यमाणां च भगवत्कृपया तत्स्फुरणं शरीरकृत्यमाह गांपर्यं अति अत्यंतसंयोगे द्वितीया शोशब्दाद्गोसेवावद्धर्मजनकत्वं पण्डितः अटनमनेन क्रजुतया एकमार्गेण देशातिक्रमो निवारितः एकमंगसाधनसाधनत्वेनोक्त्वा पंचांगानि फलसाधनत्वेनाह । तुष्टमना इत्यादि भूमिपर्यटनयद्यन्यार्थस्यात् तदामनसो न तावन्मात्रेण परितोषः स्यात् अतस्तुष्टमना भवेत् पर्यटनमेव फलत्वेन जानीयात् यद्यपि तथा पर्यटनेन लौकिकालौकिकानि फलानि भवन्ति तथापि तेषु स्पृहानकर्त्तव्या तदाह नन्वपरिच्छिन्नानि कर्माणि कर्त्तुं शक्यानि अतएव द्वितीयाध्याये कर्मभेदो निरूपितः तत्र परिच्छेदकः देशः कालो वा भवति तत्रापरिच्छेदकदेशकालसंबंधं किं कुर्यादित्यत आह कालप्रतीक्षान्तिशतृप्रत्ययेन आदित आरभ्य कालप्रतीक्षया कर्त्तव्या ततः शरीररक्षादिसाधनाभावे बाधकवानांतःकरणे क्लेशो भवति देवगत्या सन्मानने प्राप्तेऽपि गौनकर्त्तव्यः नहि पूजनेन तस्य महत्त्वं प्रत्युत तद्वाधकं "जनेनाभिमतो योगो योगसिद्धिर्न विंदती"ति वाक्यात् विषयाप्राप्तौ न वामत्सरः कर्त्तव्यः प्रत्युत कालसाधकत्वेन तेषां सुपकारो मंतव्यः तवा विपरीतो मत्सरः कर्त्तव्यः अवाधकं विषयप्रापकेषु भगवदाशानिर्वाहकत्वात् निषिद्धप्रापकेषु वाधकवत्सहनम् ॥ २७ ॥

एवं षडंगसहितं नामोच्चारणपूर्वकं भूपर्यटनं कषायपाकहेतुः तस्य किं हृष्टद्वारा अहृष्टद्वारा वा कषाय पाकहेतुत्वमित्याकांक्षायामाह । एवं कृष्णमतेरिति ॥ एवं पर्यटने कृष्णमतिर्भवति । तदैव विषयेष्वसंगः यदा कृष्णो रोचते तदैव विषयानरोचते ब्रह्मन्नितिसंवाधनमपि संवादाय कृष्णस्य मत्याविषयासंगे जाते तदैवांतःकरणं शुद्धं जातं तदैव कषायाः पकाइत्यर्थः पाकार्यमेव शरीरस्य रक्षितत्वात् पके च कषायेशरीरस्य प्रयोगो जनांतराभावात्तद्ब्रह्माय कालः प्रादुरभूत् कालेशरीरप्रारम्भकादृष्टसमाप्तौ शापसमाप्तौ वा उत्तरवधासंबंधः काले वर्षाकाले तडिदिति शीघ्रमतिक्रान्तिस्तौदामिनीवसुदामापर्वतस्तज्जाता तडित्सौदामिनीत्येकं वापदं तडिदिवपीतइत्यादावेकदेशप्रयोगः यथा प्रथमतएव स्तनयितुं हृष्टो विद्युत् तथा शरीरनाशकरो गाधपेक्षया कालो जीवप्रणता प्रथमतएव प्रादुर्भूतइत्यर्थः ॥ २८ ॥

ततः किं तत्तदाह प्रयुज्यमान इति देहवियोगक्लेशो न ज्ञातोऽतएव प्रथमतएव भगवत्संबन्धी शुद्धसत्त्वपरिणामरूपो देहः उपस्थितः कालेन ज्ञातं तत्र शीघ्रमेव नीतः तस्मिन् मयि नीयमाने कियद्दंशरीरमायुर्दूतं विमानसंमुखतया परं भौतिकत्वाद्गुरुत्वेन पंचभूतानि क्रमेण वैकुण्ठमाद्रा न्यपतत् ननु योगे ब्रह्मसंपत्तावपि शरीरतिष्ठति कथमिदं पतितं तत्राह आरब्धकर्मनिर्वाण इति येन कर्मणा इदं शरीरमारब्धं तस्य निर्वाणः समाप्तिर्यस्य निर्वाणशब्देन कर्मापि मुक्तं परंपराजतकत्वाभावात् तद्वरादिकंतु आरंभकर्मरूपं भवति तस्य च समाप्तिर्देहब्रह्मात्रेणैव देहस्तु ब्रह्मा उपर्यवसानं तद्व्यावृत्त्यर्थं भौतिकइति ॥ २९ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

महद्भूतमितिकलीचलितं भगन्नाम “अस्य महतो भूतस्य निश्चितमेतद्दृग्देव” इत्यादि श्रुतेः । तेन यस्य निश्चितमेव चत्वासेवेदास्तस्य वचनं ततोऽप्यतिप्रमाणमिति भावः । ईश्वरम् आतिनिरुद्धाय दासीपुत्रायापि मष्टं तथा च प्रदानं यत्तद्दमापितस्यैकमीश्वरत्वमिति भावः । नभसि-
आकाशे एव लिङ्गं चिह्नं श्रीमुखवचनरूपं यस्य तत् । यतो न लिङ्गं तेन लस्यते च भुङ्ग्यामि हृष्टत्वादलिङ्गम् ॥ २६ ॥

कृतानि चरित्राणि । कालप्रतीक्षन् सकालो मे कदा भविष्यति यत्र तत् पार्षदतां यास्यामीति । भगवत् पार्षदो भविष्यामि कोऽन्यवराको मत्स-
म इत्येवं मद्भस्मै ममना भूताम् ॥ २७ ॥

काले मम स्थूलदेहभंगसमये कालः प्रादुरभूत् । यं कालं प्रतीक्षमाणः पूर्वचिराद्भूवं स इत्यर्थः । राज्ञो गमनसमये तस्या गमनसमय इति वत्
बुद्धिर्हि भागवती अमेदेऽपि भेदं जनयतीत्यनुन्यासः । कालयोस्तयोरकस्माद् युगपदेवाधाराधेयत्वेन प्रादुर्भावे ह्यन्तः तडिदिति । विद्युति
सौदामिनी यथा । एकस्यां सौदामिन्यां तदेवान्या सौदामिनी कदाचिद्यथा भवति तथैव मम पाञ्चभौतिकदेहभंगकाले एव शुद्ध पार्षददेहप्राप्तकालोऽभूदित्यर्थः ॥ २८ ॥

तां पूर्वोक्तां हित्वा वधमिमं लोकं गन्तामज्जनतामसीति भगवता प्रतिश्रुतां शुद्धां शुद्धसत्त्वमयीं यतो भागवती न तु मायिकी तनुं प्रतिमायि प्रयुज्यमा-
ने भगवतैव नीयमाने सति मम पाञ्चभौतिको देहो न्यपतत् । गोषु दुह्यमाना सुगत इति दोहनगमनयोरिव मम भौतिकदेहत्यागचिन्मयदेहप्राप्तयो-
स्तुल्यकालत्वमेवा भूदित्यर्थः हित्वा वधमिमं लोकमिति भगवदुक्तत्वाप्रत्ययस्तुल्यकाले एव । यदुक्तं कचिस्तुल्यकाले प्रपिउपविश्य भुं-
केक्षणतुल्य पतति च भुः समील्य हसति मुखं व्यादाय स्वपितीत्यादिकमुपसंख्येयमिति भाषावृत्तौ । अनेन पार्षदतनुनाम कर्म्मप्राप्तत्वं
शुद्धत्वं नित्यत्वमित्यादिसूचितमिति श्रीधरस्वामिचरणाः । अन्वारब्धानां कर्म्मणां तापकैर्त्वादभितुल्यानां निर्वाणो नाशो यत्र स इति यद्
ग्रीहिणानकेवलं तदानीमेव प्रारब्धनाश इति लभ्यते देहपातात् पूर्वकालेऽपि तत्रांशे तत्प्रयोगसिद्धेः । न च जातप्रेम्णा भक्तस्यापि प्रार-
ब्धं तिष्ठतीति शुद्धमक्तानां मत्साधनदशायामेव तन्नाशत् । यद्भस्यते प्रियव्रतकथायां — नैवं विधः पुरुषकार उरुक्रमस्य पुंसां तदेव प्रिज-
साजितपङ्गुणानाम् । चित्रं विदूरविगतः सकृदाददीत यन्नामधेयमधुना सज्जहाति तन्वामिति । अस्यार्थः एवं विधेः पौरुषेण चित्रं चित्रं खल्वे-
तदेव । कितदित्यत आह । विदूरविगतोऽन्यजोऽपि यन्नामधेयं सकृदाददीत यः सः अधुना नामग्रहणसमकाले एव तन्वतनुं जहाति । अत्र
नामग्रहणसमकाले तनुत्यागादर्शनात् तन्वारम्भकं प्रारब्धकर्मैव तनुशब्देन लभ्यते इत्येके प्राहुः अपरे तु भक्तिसम्पर्कात् स्पर्शमाशिन्यायेनात्रि-
गुणमयी तनुरेव त्रिगुणातीता भवति ध्रुवादौ तथा दर्शनात् अत्र तस्या लैगुण्यत्याग एव तनुत्याग उच्यते । एतच्चरासारभेजदुर्गुणमयं देहमित्य-
त्र प्रपञ्चयिष्यते कचिन्मतान्तरोत्खाता भावार्थः स्वमक्तानां देहत्यागोऽपि भगवता दर्श्यत इत्याहुः । यथा जातप्रेम्णाऽपि नारदस्य देहत्यागस्त-
दापि प्रारब्धकर्मनाशो भक्त्यारम्भे एव व्याख्येयः । यदुक्तं श्रीरूपगोस्वामिचरणैः यद्ब्रह्मसाक्षात्कृतिनिष्ठयापि विनाशमायातिविनाशभोगैः ।
अपैतिनामस्मरणेन तत्प्रारब्धकर्मैति विरौतिवेद इति । प्रारब्धनाशे एव देहपात इत्यभिप्राये प्रारब्धकर्मनिर्वाणो न्यपतत् पाञ्चभौतिक इति सप्तस्य
न्तमेव पदं प्रयुज्यते इत्यवधेयम् । तदप्रयुज्यबहुग्रीहिप्रयोगेण भक्तानां प्रारब्धकर्मनिर्वाणाधिकरणीभूत एष देहः पतेन्न तु ततोऽन्य इति ज्ञापितम् ॥ २९ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

“अस्य महतो भूतस्य निश्चितमेतद्दृग्देव” इति श्रुतिप्रसिद्धं यत्तन्महद्भूतं ब्रह्म न भोलिङ्गं न भसिद्धयाकाशे “अंगुष्ठमात्रं पुरुषं मध्ये आत्मानिति
श्रुती” ति श्रुतेः न भौगते सूर्ये वा “स एष आदित्ये हिरण्यमयः पुरुषो हृश्यते” इति श्रुतेः लिङ्गमूर्तिर्यस्य तत् अलिङ्गम् प्राकृतमूर्तिवर्जितम् ईश्वरसर्वानिय-
तं एतावदुक्त्वा विरराम तूष्णीं बभूव अहं च तेनानुकंपितोऽनुगृहीतो वनामंतस्मै प्रणामो विदधे कृतवान् ॥ २६ ॥

ततः किञ्चित्पक्षेऽप्यामाह नामानीति गतामज्जनतामसीति भगवत्प्रोक्तं कालं प्रतीक्षन्नामादेः पाठादिकुर्वन् विमत्सर आसम् ॥ २७ ॥
कृष्णमंतस्तद्वक्तस्य असक्तस्य संसाराद्विरक्तस्य काले प्रारब्धकर्मवसानसमये कालोऽमृत्युः प्रादुरभूत् आविर्भावोऽकस्मान्मृत्युपास्थि-
तौ हृष्टांतमाह सौदामिनी तडित् यथा सुदाम्नो गिरेः प्रांते भवाविद्युदिव ॥ २८ ॥

शुद्धां सर्वदोषवर्जितां भागवतीं भगवत्पार्षदरूपामप्राकृतां नित्यां तनुमाविः कर्तुं भगवतामयि प्रयुज्यमाने प्रारब्धकर्मणां निर्वाणमवसानं
यस्य स पाञ्चभौतिको न्यपतत् । अयमर्थः नित्यशरीरवान् सात्त्वततत्त्वकर्त्ता श्रीनारदः । केनापि कौतुकं न गेयं शरीरं विभ्रद्भिर्जशापवशात् सत्त्वित्वा-
दासीपुत्रत्वप्राप्तस्तद्वित्वास्त्रकीयां तनुमाविश्चकार ॥ २९ ॥

भाषाटीका ।

वह न भोलिङ्ग अलिङ्ग महाभूत ईश्वर इतना कहकर ऊपर तक हो गया मैंने भी उसका अनुग्रह प्राप्त हो कर बड़ों के भी बड़े ईश्वर
को माथे से प्रणाम की ॥ २६ ॥

(तदनंतर) मैं निलज्ज होकर मद्र और गुह्य अनंत के नामों को पढ़ता, और उनके कर्मों को स्मरण करता सन्तुष्ट मनसे पृथिवी
पर्यटन करने लगा, मुझको कुछ भी स्पृहा न रही मैं मद्भस्म रहित हो कर अपने काल की प्रतिक्षा करने लगा ॥ २७ ॥

ये ब्रह्मन् यो कृष्ण मे मेरी मति थी कहीं मेरी आसक्ति नहीं अमल मन था समय पाकर सौदामिनी विद्युत् के समान मेरा काल
था पड़ुचा ॥ २८ ॥

जब शुद्ध भागवती तनु मुझ पर प्रयोग की गई अर्थात् दिव्य चिन्मय पार्षद शरीर जब मुझको मिला तब प्रारब्ध कर्मों से मिला
मेरा पांच भौतिक प्राकृत शरीर गिर गया, अर्थात् नष्ट हो गया ॥ २९ ॥

कल्पांतद्दमादायशयानेऽभस्युदन्वतः ।
 शिशयिषोरनुप्राणंविविशेऽतरहंविभोः ॥ ३० ॥
 सहस्रयुगपर्यंतउत्थायेदंसिसृक्षतः ।
 मरीचिमिश्राऋषयः प्राणोभ्योऽहंचजज्ञिरे ॥ ३१ ॥
 अंतर्वहिश्रलोकांस्त्रीन्पर्येभ्यस्कंदितव्रतः ।
 अनुग्रहान्महाविष्णोरविघातगतिः क्वचित् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

इदं त्रैलोक्यम् आदाय उपसंहृत्य उदन्वत एकार्णवस्य अभसि शयाने श्री नारायणे शिशयिषोः शयनं कर्तुमिच्छोर्विभोर्ब्रह्मणः
 अन्तर्मध्यम् अनुप्राणं निश्वासेन सह विविशे प्रविष्टोऽहम् । “ततोऽवतीर्थ्य विश्वात्मा देहमाविश्य चक्रिणः । अवाप वैष्णवीं
 निद्रामंकीभूयाथ विष्णुने” ति कूर्मोक्तेः । स्वायने अभसीति पाठे स्वायने स्वस्याश्रये अभसि । शिशयिषोर्ब्रह्मण इति श्रीनारायणे
 नाभेदविवक्षयोक्तमिति गमयितव्यम् ॥ ३० ॥

प्राणोभ्य इन्द्रियेभ्यः अहं मरीचिमिश्रास्तन्मुखा ऋषयश्च जज्ञिरे ॥ ३१ ॥
 ये कर्मिणस्ते वहिर्न यान्ति तपआदिभिर्ब्रह्मलोकं गतास्त्वन्तर्न यान्ति । अहन्तु महाविष्णोरनुग्रहात् अखण्डितब्रह्मचर्यव्रतः
 सन्नन्तर्वहिश्र पर्येभि पर्यटामि । क्वचिदपि अविघाता अप्रतिहता गतिर्यस्य सः ॥ ३२ ॥

श्रीवीरराघवः ।

एवंप्राकृतीयशरीरपातावधिवृत्तांतः कथितः अथतदुपरितनवृत्तांतमाहकल्पांतइत्यादिना । तदाकल्पांतइदंजगदादायस्वस्मिन्प्रविलाप्यउ-
 दन्वतः प्रलयाणवस्याभसिशयानेऽनिरुद्धाख्येभगवतिशिशयिषोस्तन्नाभिपद्मेशिशयिषोर्विभोश्चतुर्मुखस्यांतः प्राणमनुविशेऽनुप्रवि-
 ष्टवानस्मिसनर्थस्त्वविवक्षितः ॥ ३० ॥

सहस्रयुगावसानउत्थायनाभिकमलादितिशेषः इदं व्यष्ट्यात्मकं जगत्सिसृक्षोश्चतुर्मुखस्य प्राणोभ्यः प्राणादिभ्यः मरीचिमिश्राऋषयोव-
 शिष्टादयः अहं नारदश्च जज्ञिरे उद्धभूवुः अहंच जज्ञिरेति पुरुषविपरिणामेनान्वयः ॥ ३१ ॥

ततोमहाविष्णोरनुग्रहात्क्वचिदप्यविघाताऽप्रतिहतागतिर्यस्यास्कंदितमखंडितव्रतब्रह्मचर्यस्य सोऽहं त्रिलोकानंतर्वहिश्र पर्येभिपरितः
 संचरामि ॥ ३२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

गतत्रयः लज्जारहितः अनन्तस्य हरेः कृतानिकर्माणि विक्रमलक्षणानि गांभूमि तुष्टमनाः यदृच्छालाभेनालंबुजिमान् गतस्पृहः परवस्तुस्पृ-
 हारहितः । पटगतावितिधातोः पटोगतिः नविद्यते गतिरीश्वरादन्योयस्य सोऽपटः अनन्यगतिरित्यर्थः असंगतो विरक्त इति वा कथादिप्रावरणर-
 हितो वा अआअंअः पुराणां विरिति वाक्यात् अइति संबोधनं वा हे व्यास पटः समर्थः । अपटो निकेत रहित इति केचित्तद्विषयविमत्सरः विगत
 मात्सर्यः एवंविधोऽहं मरणकालं प्रतीक्षमाणोऽभवमिति शेषः ॥ ३० ॥

कृष्णोपरमानंदबलात्मके हरौ मतिर्यस्य सतथा तस्य कालः मरणाख्यः प्रावृष्टकाले प्राप्ते सौदामिन्याख्या विद्युद्यथा सहसा पद्यते तथेत्यर्थः तडि
 द्वीपशतद्वीपासौदामिन्यैरावती च तद्देवेभ्यः भिमं त्रणमिति वचनात् कुरुपांडववत्पृथगुक्तिर्युज्यत इति भावः ॥ ३१ ॥
 मायि शुद्धां निर्दोषां भागवतीं तनुं हरिं मूर्तिमेव प्रयुजाने ध्यायति सति फलदानाय प्रारब्धकर्मविनाशवान् पंचभिर्भूतैर्निर्मितो देहो न्यपतादित्यन्व-
 यः ॥ ३२ ॥

कमलसन्दर्भः ।

विविशे इत्यादि लीलयैवेति ज्ञेयम् ॥ ३० ॥
 सहस्रयुगेति । युगशब्दोऽत्र चतुर्युगपरः । जज्ञिमहे इति वक्तव्ये जज्ञिरे इति आर्षम् । मरीचिमिश्रा इत्यस्यायं भावः—यथा मरी-
 च्यादीनां आह्लाकल्पादनुवृत्तानां सम्प्रति सुप्तप्रबुद्धतैव जन्मोच्यते तथेति ज्ञेयम् । अत्रेदं विवेचनीयम्—सर्वेषु वैकुण्ठेषु सर्वेषु
 कालेषु च श्रीनारदस्य नित्यता श्रूयते इति यद्यपि तत्र घटते तथापि नित्यश्रीनारदसारूप्यादिकं प्राप्तं महाभागधेयं जीवविशेषमवलम्ब्य
 घटत इति ॥ ३१ ॥
 अस्कन्दितव्रतः निश्चलभगवद्भक्तिनियमः । क्वचित् वैकुण्ठादावपि ॥ ३२ ॥

सुबोधिनी ।

तर्हि ब्रह्मणः सकाशात् कथमुत्पत्तिस्तदाह । कल्पांतर्हतिब्रह्मण्यम् । यदाकल्पांतो भवति तदा सर्वं स्वकृतमुरीकृत्य नारायणः शेते ब्रह्माऽपि नाभिद्वारा उदरं प्रविशति ततो नारायणेन सहैक्यं प्राप्यशेते सहस्रयुगपर्यंतं तदा नित्यत्वादस्मच्छरीरस्य शयनार्थमहमपि ब्रह्मणो नासापुटवायुना सह अंतः प्रविष्टः । वायोरेव गमनाऽऽगमने अहं तु तत्रैव स्थितः । प्रविष्टधारणसामर्थ्यमाह । विभोरिति ॥ ३० ॥

अंतः स्थितस्यकालः सहस्रयुगपर्यंतम् । तदा राजसकल्पे भगवान् तिरोहितः ब्रह्मातु निर्गतः निर्गत्य शयनादुत्थाय इदं जगत्पूर्ववत् स्रष्टुमियेष तदा सिंसृक्षतस्तस्य अवयवेभ्यः मरीचिमुख्या ऋषयः अहं च जज्ञिरे तत्र “उत्सङ्गाश्चारदो जज्ञे” इतिवचनात् भगवतो भक्तत्वादयमुत्सङ्गे स्थापितः । ततः प्रजापतावंतः प्रविष्टत्वात् ब्रह्मणः प्राणरूपेभ्यो भगवदंशेभ्यस्तत्तत्स्थाने स्थितेभ्यो जाता इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

सा कृपा जातेऽपि तथैवानुवर्त्ततइत्याह । अंतर्वहिरिति । यथा बालकः पुत्रः गृहमध्ये बहिरपि परिभ्रमति तथा ब्रह्मांडांतर्वहिश्रितिलोक्या वांतर्वहिश्र साधारणान्यायेन बहिः परिभ्रमणे वा संभवत्यंतरित्युक्तम् । द्वितीया त्वत्यंतसंयोगे । ननुकिमेतावता अचेतनानां वाय्वा दीनामपि तथात्वात् अस्कंदितव्रत इति नस्कंदितं भगवद्दर्शनलक्षणं व्रतं यस्येति भगवतः सर्वत्र विद्यमानत्वाद्देशविशेषाविवक्षायां भक्तः सर्वत्र दर्शनं कर्त्तव्यम् ततश्च यत्रैव भगवंतं न पश्येत् तत एव व्रतहानिर्भवेत् अतो मम सर्वत्र परिभ्रमणेन भगवद्दर्शनाच्च व्रतहानिरित्यर्थः । ननु मशकादि हृदयेऽपि भगवतो विद्यमानत्वात् कथं तादृशेषु तव गतिरिति तत्राह । अनुग्रहान्महाविष्णोरिति । व्यापकस्तु देशकालपरिच्छिन्नः महाविष्णुस्तु वस्त्वपरिच्छिन्नोऽपि तस्यानुग्रहोऽपि तादृश एव अतः न विद्यते विघातो यस्याः तादृशी गतिर्यस्येति । कचिदपीत्यर्थे कचित् ॥ ३२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

नित्यतनुत्वे कथमस्मिन् कल्पे स्वायम्भुवे “उत्सङ्गाश्चारदो” जज्ञे इति ब्रह्मणः सकाशात् तव जन्मप्रसिद्धिः । सत्यम् । नित्यतनोरेव भगवतो लीलाविशेषार्थं देवक्यादिगर्भे प्रवेश इव ममापि ब्रह्मपुत्रत्वलीलार्थं पूर्वकल्पान्त एव ब्रह्मशरीरे प्रवेशोऽभूदित्याह कल्पान्त इति । इदं त्रैलोक्यमादाय उपसंहृत्य उदन्वतः एकार्णवस्याम्भसि शयाने श्रीनारायणे शिशयिषोः शयनं कर्त्तुमिच्छोर्विभोर्ब्रह्मणः अन्तर्मध्यम् अनुप्राणं विविशे प्रविष्टोऽहम् । “ततोऽवतीर्य विश्वात्मा देहमाविश्य चक्रिणः । अवाप वैष्णवीं निद्रामेकीभूयाथ विष्णुने” ति कूर्मोक्तेः । स्वायनेऽम्भसीति पाठे स्वस्याधिकरणेऽम्भसीति नारायणेनाभेदविवक्षयेति मन्तव्यम् ॥ ३० ॥

सहस्रयुगस्य पर्यन्ते परिसमाप्तौ पूर्वकल्पान्ते एतत्कल्पादावित्यर्थः । मरीचिमिश्रा मरीच्याद्याः । प्राणेभ्यः । इन्द्रियेभ्यः । जज्ञिमहे इति वक्तव्ये जज्ञिरे इत्यार्षम् ॥ ३१ ॥

न च मरीच्यादयः प्राकृताः स्वस्वकर्मपतिताः इवाहं कापि कर्मणि नापि सनकाद्या इव ज्ञानेऽपि नियुक्तः । किन्त्वहं प्रवृत्तिनिवृत्ति धर्मातीतो हरिं भजन्नेव स्वच्छन्देन वर्त्ते इत्याह अन्तरिति ये कर्मिणस्ते बहिर्न यान्ति अशक्तेः तप आदिभिर्ब्रह्मलोकं गता अन्तर्नयान्ति कर्मबन्धभीतेः । अहन्तु अखण्डितस्वभक्तिनिष्ठः सन्नन्तर्वहिश्र पर्येमि पर्येयामि । यद्वा बहिर्ब्रह्माण्डात् महावैकुण्ठादपि अत एवोक्तं नारसिंहे । “सनकाद्या निवृत्ताख्ये ते च धर्मे नियोजिताः प्रवृत्ताख्ये मरीच्याद्या मुक्त्वैकं नारदं मुनिमिति ॥ ३२ ॥

सिद्धांतप्रदीपः

कल्पांतंचतुर्मुखाहरते उदन्वतएकार्णवस्याम्भसि इदं त्रैलोक्यमादायस्वस्मिन्प्रबिलाप्यशयानेपुरुषावतारेशिशयिषोर्विभोःशयनं कर्त्तुमिच्छो ब्रह्मणोऽन्तर्मध्यम् अनुप्राणं प्राणमनु अहमपिबिबिशेप्रविष्टवान् विभुत्वंतस्यसमष्टिशरीराभिप्रायम् कल्पांतंब्रह्मणोहरौ प्रवेशकोहरिबंशे “ब्रह्माणमग्रतः कृत्वाप्रभवंचिश्चतोमुखम् सर्वदेवगणाश्चैवत्रयस्त्रिशच्चछंदजाः प्रविशंतिमहायोगिं हरिनारायणं प्रभुमि”-ति ॥ ३० ॥

सहस्रयुगपर्यन्तेसहस्रयुगसंख्यक राज्यवसाने उत्थायेदं त्रैलोक्यंसिंसृक्षतः पद्मजस्यप्राणेभ्यः इन्द्रियेभ्योऽहंमरीचिमुख्याः ऋषयश्चजज्ञिरेउद्वभूवुः ॥ ३१ ॥

अस्कंदितमस्खलितंब्रह्मचर्यस्यसःपर्येमिपर्येयामि ॥ ३२ ॥

भाषाटीका

(प्रलय का भी समय था) इस समस्त जगत् को अपने में लेकर प्रलय काल के समुद्र में शयन करते हुये नारायण के अंग में ब्रह्मा जी के श्वास के साथ मैं भी प्रविष्ट हो गया ॥ ३० ॥

सहस्र युग परिमित काल शयन करने के अनंतर उठकर जब ब्रह्मा जी इस जगत् को सृजना चाहते थे तब उनकी इन्द्रियों से मरीचि प्रमुख ऋषिगण और मैं उत्पन्न हुआ ॥ ३१ ॥

मैं महा विष्णु के अनुग्रह से अखंड ब्रह्मचर्य व्रत त्रिलोकी में और त्रिलोकी के बाहर भी विचरता हूँ कहीं भी मेरी गति का विघात नहीं है ॥ ३२ ॥

देवदत्तामिमांवीणास्वरब्रह्मविभूषिताम् ।
 मूर्च्छयित्वाहरिकथांगायमानश्वराम्यहम् ॥ ३३ ॥
 प्रगायतः स्ववीर्याणितीर्थपादः प्रियश्रवाः ।
 आहूतइवमेशीघ्रंदर्शनंयातिचेतसि ॥ ३४ ॥
 एतद्ध्यातुरचित्तानांमात्रास्पर्शच्छ्रयामुहुः ।
 भवसिंधुप्लवोदष्टोहरिचर्यानुवर्णनम् ॥ ३५ ॥
 यमादिभिर्योगपथैः कामलोभहतोमुहुः ।
 मुकुन्दसेवयायद्वत्तथात्माद्धानशाम्यति ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामी .

किमिति पर्यटयति इति श्वराक्षयालोकमङ्गलार्थमित्याह चतुर्भिः । देवेन ईश्वरेण दत्ताम् स्वराः निषादर्षभगांधारषड्जमध्यमधैवताः पञ्चमश्च इतिसप्ततएव ब्रह्मब्रह्माभिव्यञ्जकत्वात् तं न विभूषितां स्वतः सिद्धसप्तस्वरमित्यर्थः मूर्च्छयित्वा मूर्च्छनालापवर्तीकृत्वा ॥ ३३ ॥
 स्वप्रयोजनमाह प्रगायत इति ॥ ३४ ॥

परप्रयोजनमाह एतद्धीति । मात्राविषयास्तेषां स्पर्शाभोगास्तेषामिच्छया आतुराणि चित्तानियेषां तेषां हरिचर्यानुवर्णनं यत् एतदेव भव-
 सिन्धोः प्लवः पोतः न केवलं श्रुतिप्रामाण्येन किन्तु अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दृष्टव्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥

एतदेवेत्युक्तमवधारणमनुभवेन दृढयति । यमादिभिस्तथा न शाम्यतियद्वत् (यथा) मुकुन्दसेवया अद्धासाक्षात् आत्मा मनः शा-
 म्यति । कथञ्चिन्मुकुन्दसेवामात्रेण शाम्यति किं पुनस्तद्गुणवर्णनेनेति भावः ॥ ३६ ॥

श्रीवीरराघवः ।

देवेन भगवता ब्रह्मणा वा दत्तां स्वरा निषादर्षभगांधारषड्जमध्यमधैवतपञ्चमाख्याः सप्ततएव ब्रह्मतेन विभूषितां स्वरैः सन्निधापितेन ब्रह्मणा
 भगवता विभूषितामिमां पाणिस्थां वीणां मूर्च्छयित्वा वादयित्वा मूर्च्छां वीणादिवादनं वादने मूर्च्छनामतेति वैजयंतीकोशात् हरिकथांगायमानो ह
 मेधचराभि ॥ ३३ ॥

प्रियं भक्तानां प्रीत्या वहंश्रवः यशो यस्य तीर्थोपवित्रौ गंगादितीर्था श्रयौ वा पादौ यस्य तीर्थपादे यस्येति वा स भगवान् स्ववीर्याणि यशांसि प्रगा-
 यतो मम चेतस्याहूत इव शीघ्रं दर्शनं याति दृष्टो भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तदेवमापृष्टं यथा वदनु वर्याथ सर्वथा त्वं हरिचरित्राण्येवानुवर्णयेत्यभिप्रायेणा तापत्रयातुरजनानां भगवद्गुणवर्णनानुश्रवणमंतरेण ताप-
 त्रयविघातकं नोपायांतरमस्तीत्याह एतदिति द्वाभ्याम् असकृन्मात्रास्पर्शच्छ्रयामात्राः शब्दादिविषयास्तासां स्पर्शच्छ्रयानुभवतृष्णाया आतुरं
 पीडितं चित्तं येषां जनानां भवसिन्धोः प्लवः पूरः सहियस्मात् कारणादहं दृष्टो दृष्टो भवति तदेव किं हरिचर्याया अनुवर्णनमिति ॥ ३५ ॥

मुहुः कामलोभाभ्यां हत आत्मा मनः यद्वद्यथा मुकुन्दसेवया गुणानुश्रवणादिरूपयाऽद्धास्फुटं शाम्यति कामादिरहितो भवति तथा यथा तथा य-
 मादिभिर्योगमार्गेण शाम्यति ॥ ३६ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

हरिं ध्यायन् मुक्तस्त्वं कलोकं गत इति तत्राह कल्पांत इति । अहं कल्पावसाने स्वसृष्टमिदं विश्वमादाय स्वोदरे निवेश्य उदन्वतोऽभसि शेषपर्यं केश-
 याने हरौ शिशुभिः शयितुमिच्छोर्विरिचस्य अंतरनुप्राणं मतं गच्छच्छ्वा समनुविवेश प्रविष्टवानस्मीत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

सहस्रयुगपर्यं ते चतुर्युगसहस्रपरिमितस्वनिशावसानं विष्णोरुत्थायोत्पाद्यमिदं सिसृक्षतो विरिचस्यांकादहं जज्ञे मरीच्य त्रिमुख्याः ऋषयश्च
 तस्य प्राणोऽयोजश्चिरइत्येकान्वयः ॥ ३४ ॥

विष्णुना स्नायजमानादपि महतो विष्णोरनुग्रहादप्रतिहतगमनोऽस्त्वलितब्रह्मचर्यादिब्रतो हं त्रीन् लोकानंतर्वाहिश्च पर्येमि पर्यटामीत्येका-
 न्वयः ॥ ३५ ॥

तदेवाह । दंष्टेति स्वरब्रह्मविभूषितां सप्तस्वरलक्षणां विदेनाल्लुक्तां नानादेव दत्तामिमां वीणां मूर्च्छयित्वा स्वराणामारोहणावरोहणक्रमो मूर्च्छा-
 मूर्च्छनां गतिकारयित्वा हरिकथां गायमानोऽहं चरामीत्यन्वयः ॥ ३६ ॥

सूतउवाच ॥

सर्वतदिदमाख्यानं यत्पृष्टोऽहं त्वयानघ ।

जन्मकर्मरहस्यं मे भवतश्चात्मतोषणम् ॥ ३७ ॥

एवं संभाष्य भगवान्नामोवासी सुतम् ।

आमन्त्र्य वीणां रणायन्य यौयादृच्छिको मुनिः ॥ ३८ ॥

अहो देवर्षिर्धन्योऽयं यत्कीर्तिं शार्ङ्गधन्वनः ।

गायन्माद्यन्निदं तं त्र्यारमयत्यातुरं गृजत् ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां
प्रथमस्कन्धे व्यासनारद-संवादां नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

रेव यमादिभिरिति लभ्यते । ततस्तैरात्मा यद्यपि शाम्यति तदपि यद्वन्मुकुन्दसेवया यमादिभिनाभूततत्वात् केवलयेत्यर्थः । अत्र भवतानुदित प्रायमित्यादिना तथात्माद्धा नशाम्यतीत्यन्तेन ग्रन्थेन भक्तेरेव निस्तारोपायत्वेनोक्तत्वेऽपि तस्या स्त्रैविध्यं दृश्यते केवलत्वं प्राधान्यं गुणभावश्च । त्यक्त्वा स्वधर्ममित्यादिषु । अहं पुरातीतं भव इत्यादिषु च केवलत्वम् । कुर्वाणा यत्र कर्माणि भगवच्छ्रद्धया सकृत् । गृणन्ति गुणानामानि कृष्णस्यानुस्मरन्ति चेत्यादिषु प्राधान्यम् । यदत्र क्रियते कर्म भगवत् परितोषणम् । ज्ञानं यत्तदधीनं हि भक्तियोगसमन्वितमित्यत्र गुणभावः । तत्र केवलत्वे निष्कामाधिकारिणां भक्तिरनन्या शुद्धा निर्गुणा उत्तमा अकिञ्चनेत्यादि नाम्नी प्रेमफला भवति प्राधान्ये कर्ममिश्रा ज्ञानमिश्रा योगमिश्रेत्यादि नाम्नी भक्तिः शान्ताधिकारिणां रतिफला कस्यचिन्मोक्षफलापि भवति दास्यादि भाववत् साधुसङ्गवशात् कस्यचित् दास्याद्यभिलाषिणो भक्ते रति प्राधान्ये सत्यैश्वर्य प्रधान दास्यादि भावप्रदा प्रेमफलापि भवति । गुणभावे तु स्वीयं नाम फलं चाप्रकाशयन्ती कर्म ज्ञान योगादीनां तथा विना प्रति स्वफलं सम्यक् साधयितुमसमर्थानां तत्र साहाय्यमात्रं कुर्वती स्वयं तदस्थेव भवति । ततश्च भक्तिमिश्रं कर्म ज्ञानं योगश्च मोक्षसाधयतीत्यतोऽत्र शास्त्रे भक्तिद्विविधैव ॥ केवला प्रधानीभूता चेत्येतत् सर्वं नारदेनोपदिष्टो व्यासो द्वादशसु स्कन्धेषु प्रपञ्चयिष्यतीति ज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः

स्वरब्रह्मविभूषिताम् "स्वतोरंजयति श्रोतुश्चित्तं सस्वर उच्यते" इति स्वरः निषादर्वभगांधारषड्जमध्यमधैवतपंचमभेदः स एव ब्रह्मतेन विभूषिताम् स्वतः स्वराभिव्यंजनादनेमूर्च्छना चेति वैजयंतीकोशात्वादयित्वा ॥ ३३ ॥ ३७ ॥

भाषाटीका

भगवान् की दी हुई उस स्वर ब्रह्म भूषिता वीणा को मूर्च्छना आलाप युक्त कर हरि कथा गान करता हुआ मैं विचरता हूँ ॥ ३२ ॥ तीर्थ पाद प्रियश्रवा भगवान् के वीर्य को जब मैं गान करता हूँ तब पुकार कर बुलाये के समान शीघ्र ही वह मेरे चित्त में आकर दर्शन देते हैं ॥ ३३ ॥ विषयों के भोग की लालसा से मुहुर्मुहु आतुर चित्त पुरुषों के इस दुरन्त भवसागर से पार जाने का यही एक मात्र प्लव (वेडा) देखा गया है कि जो श्री हरि भगवान् की लीलाओं का वर्णन करना ॥ ३४ ॥ काम लोभादिकों से मुहुर्मुहु उपद्रुत चित्त यम नियमादिक योग पथ से वैसा शुद्ध नहीं होता है जैसा साक्षात् मुकुन्द सेवा से प्राप्त होता है ॥ ३५ ॥

श्रीधरस्वामी ।

भवतोमनःपरितोषकारणं व्याख्यातम् ॥ ३७ ॥

आमन्त्र्य अनुज्ञाय । यादृच्छिकः स्वप्रयोजनसङ्कल्पशून्यः ॥ ३८ ॥

हरिकथागायकभाष्यं श्लाघते अहो इति । माद्यन् हृष्यन् । तन्त्या वीणाया ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवतभाष्यदीपिकायां प्रथमस्कन्धेषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीवीरराघवः ।

प्रश्नस्योत्तरमुपसंहरतिसर्वमिति । हेमनघत्वयाहंयत्प्रति पृष्टस्तदेनत्सर्वमाख्यातमित्यन्वयः ॥ ३७ ॥

व्यासनारदसंवादमुपसंहरति सूतः एवमिति एवमित्यसंभाष्यभगवन्नारदोमुनिः वासवीसुतमुपरिचरवसुवीर्यजायाः सत्यवत्याः सुतं व्यासमामंज्यापृच्छ्यवीणांरणयन्याहच्छिकः स्वेच्छानुचारीययौ ॥ ३८ ॥

देवर्षिस्तौतिअहो इतिधन्यत्वंस्वस्यपरस्यचसुखापादकत्वंतदेवाहयोदेवर्षिः शार्ङ्गधन्वनोभगवतः कीर्तिगायंस्तंज्यावीणायामाद्यन्मदं-
प्राप्नुवन्स्वयंवीणास्वनजहर्षमग्नः सन्नित्यर्थः आतुरंतापत्रयातुरंजगदपिरमयतिसुखयति ॥ ३९ ॥

इति श्रीवीरराघवटीकायां प्रथमेष्टोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

तीर्थगंगाख्यंपादेयस्यसतीर्थपात्तस्यवीर्याणिचरितलक्षणानिप्रकृष्टंगायतः चशब्दपदार्थे एवमुपासकस्यैवममचेतासिप्रियश्चवाः भगवान् आहूतइवशीघ्रमविलंबितं दर्शनंयातिअपरोक्षोभवतीत्यन्वयः ॥ ३७ ॥

हरिचर्यानुवर्णनं समाधिभाषया भगवच्चरितवर्णनं यत्तदेतत्सुहृन्मित्रास्पर्शेच्छयातत्प्राप्तिनिमित्तमातुरचित्तानां क्लिष्टमनसां पुंसां भवसिंधु-
प्लवः संसारसागरतरीविशेषः दृष्टः साक्ष्यादिप्रमाणैरिति शेषः इति यस्मात्तस्मात्सात्त्विकाहितायसैववर्णनीयेतिभावः ॥ ३८ ॥

तर्ह्यमादियोगानुष्ठानविधानं व्यर्थमिति तत्राह यमादिभिरिति मुकुन्दकथासेवयायथात्मजीवोऽजसाशम्यनिभगवन्निष्ठबुद्धिमान्भवति
तथाकामलोभाभ्यांवैरिभ्यांहतः पीडितोनुष्ठितैर्योगमार्गैर्यमादिभिरुद्धानशम्यति तस्माद्धरिकथासेवैवसंसारतरीत्येकान्वयः ॥ ३९ ॥

उपसंहरति सर्वमिति अतीतजन्मविषत्वाद्द्रव्यस्यममजन्मकर्मप्रत्यहंत्वयापृष्टः तदिदं सर्वमाख्यातं तुभ्यमिति शेषः । कीदृशं नित्यसंतुष्ट-
स्यतवापिभवतः आत्मनोमनस्तोषणं तुष्टिजनकं भवत आख्यातमिति वा चशब्दः जन्मकर्मणोः समुच्चये श्रोतृणामात्मनां जीवानां तुष्टिजनक-
मिति वा ॥ ४० ॥

सूतः व्यासनारदसंवादं शौनकादीनब्रूतइत्याह एवमिति वासवीसुतंसत्यवत्याः पुत्रं व्यासं एवं पूर्वोक्तप्रकारेण संभाष्य उक्त्वा गच्छामीति
आमंज्य आह्वांगृहीत्वा वीणां रणयन् ध्वनयन् प्रयौ यादृच्छिकः अर्तकितद्गमनागमनः यतिर्निर्जितेन्द्रियग्रामः ॥ ४१ ॥

शार्ङ्गधन्वनोहरेः कीर्तिमाध्व्यामधुरयागिरातं ज्योतीं गायन् आतुरं क्लिष्टं जगद्रमयति यः सोयं देवर्षिर्नारदः धन्यः कृतकृत्यः अहो
आश्चर्यमेतत् शूद्रयोनेरप्येतादृशमाहात्म्यमभूदिति नारं ज्ञानंददातीति नारदः अरदो दोषदोनभवतीति वा आरवदंगारकवदायु खंडकोनभव-
तीति वा दो अवखंडने ॥ ४२ ॥

इति श्रीभागवते प्रथमस्कंधे विजयध्वजटीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सुबोधिनी ।

इतोऽपि किंचिद्रहस्यं भविष्यतीत्याशङ्क्योपसंहरति । सर्वं तदिति । स्वत एव नारदो महानिति लोके प्रसिद्धिः मया त्वेतावान् क्लेशोऽ-
नुभूत इति रहस्यम् तवापि चित्तोद्वेगे हेतुस्तुतः । सर्वत्र भगवान् हेतुरिति कथने हेतुः आत्मतोषणमिति । भगवत्प्रीतिहेतुरंतः सुखजन-
कं वा ॥ ३७ ॥

नारदस्याऽद्यापि साधनपरत्वमिति ख्यापयितुमाह । एवमिति । भगवानिति प्रत्युपकारानपेक्षा । वासवीसुतमिति अनुगमनाद्यभावात्
पूर्वोक्तं संभाषणशेषत्वेनानूद्य आमंज्य गच्छामीत्युक्त्वा भक्तिमार्ग एव मार्ग इति ख्यापयितुं वीणां रणयन् ययौ । यादृच्छिक इति पुन-
रागमनसंभावनाऽभावः । मुनित्वात् कार्यं सर्वं कृत्वागतः ॥ ३८ ॥

गते तु तस्मिन् अस्यापि हृदये भक्तिमार्गः समागत इत्याभिप्रायेण नारदवर्णनमाह । अहो इति । देवर्षिरिति दृष्टफलसिद्धिः । गाय-
न्माद्यन्निति स्वतंत्रभक्तिः । अयमेव परोपकार इति ज्ञातवान् तदाह । रमयतीति ॥ ३९ ॥

इति श्रीभागवत सुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मज श्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां प्रथमस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

सर्वे भक्तेराविर्भावप्रकारो वृद्धिः फलं तद्वतो जनस्य चेष्टा प्रारब्धकर्मनाशः साधकदेहत्यागप्रकारोऽकर्मरब्धचिन्मयदेहप्राप्तिश्च ।
रहस्यं वेदान्तदर्शिभिरप्यगम्यम् ॥ ३७ ॥

आमन्ज्य अनुज्ञाप्य । यदृच्छया चरतीति यादृच्छिकः हेतुशून्य गमनादिक्रिय इत्यर्थः । तेन च भक्तिर्यादृच्छिकी भक्तोऽपि
यादृच्छिकस्तत्सङ्गोऽपि व्यासस्य यादृच्छिक इति भक्तिमतस्य यादृच्छिकत्रयी जीवातुः ॥ ३८ ॥

अतो विस्मयं प्रकाशयन्नाह अहो इति तन्मया वीणया ॥ ३९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिन्यां भक्त चेतसाम् । षष्ठोऽयं प्रथमेऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ६ ॥

शौनक उवाच ॥

निर्गतेनारदेसूतभगवन्वादरायणः ।

श्रुतवांस्तदभिप्रेतंततः किमकरोद्विभुः ॥ १ ॥

सूत उवाच ॥

ब्रह्मनद्यां सरस्वत्यामाश्रमः पश्चिमेतटे ।

सम्याप्रासद्विप्रोक्तमृषीणांसत्रवर्द्धनः ॥ २ ॥

तस्मिन्स्वआश्रमेव्यासोवदरीषडमंडिते ।

आसीनोऽपउपस्पृश्यप्रणिदध्यौमनः स्वयम् ॥ ३ ॥

भक्तियोगेनमनासिसम्यक्प्राणिहितेऽमले ।

अपश्यत्पुरुषं पूर्णमायांचतदुपाश्रयाम् ॥ ४ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

यादृच्छिकः कृष्णोत्तरवस्त्वनाशक्त्यायदृच्छाचारि ॥ ३८ ॥

माद्यन् कृष्णावेशेनद्रव्यन् ॥ ३९ ॥

इति श्रीसनत्कुमारसंततिप्रवर्तक भगवन्निर्वाकचरणचितकशुकशुधीप्रणीतेश्रीमद्भागवतसिद्धान्तप्रसीपे
प्रथमस्कन्धीये षष्ठाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६ ॥

भाषाटीका ।

हे अनघ तुमने जो कुछ मुझ से पूछा वह मैंने यह अपना जन्म कर्म रहस्य सब आख्यान किया और तुम्हारे मनके संतोष का कारण भी कहा ॥ ३६ ॥

(सूतोवाच) भगवान नारद जी वासवी सुत व्यासजी से यह संभाषण कर और पूछकर जैसे आये थे वैसे ही चले गये क्योंकि इनका विचरण प्रयोजन शून्य केवल परोपकार के निमित्त है ॥ ३७ ॥

अहो ? ये देवर्षि परम धन्य हैं कि जो शार्ङ्ग धन्वा भगवान की कीर्ति को गान करते और आनंदित होते बीणा बजाकर इस आ-
तुर जगत को रमण कराते हैं ॥ ३८ ॥

प्रथम स्कन्ध की छठी अध्याय ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामी

अथ भागवत श्रोतुर्जन्मवक्तुं परीक्षितः । सुप्तवालवधाद्द्रोणेर्दण्डः सप्तम उच्यते ॥ ० ॥

तस्य नारदस्य अभिप्रेतं श्रुतवान् सन् ॥ १ ॥

ब्रह्मनद्यां ब्रह्मदैवत्यायां ब्रह्मणोरान्वितायां वासत्रं कर्म वर्द्धयति तथा ॥ २ ॥

वदरीनां षण्डेन समूहेन मण्डितं । मनः प्रणिदध्यौ स्थिरीचकार समाधिं नानु स्मरति नारदोपदिष्टं ध्यानं कृतवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

प्रणिहिते निश्चले अत्रहेतुः भक्ति योगेन अमले पूर्वे प्रथमं पुरुषमीश्वरं मपश्यत् । पूर्णमिति वा पाठः । तदपा श्रयाम् ईश्वरा श्रयांत-
दधीनां मायाश्चापश्यत् ॥ ४ ॥

दीपिनी ।

॥ ० ॥ १ ॥

(शम्याप्राश इति पाठे शमीभिः आ सर्वतः प्राश्यते व्याप्यते वेष्ट्यते वा असौ शम्याप्राशः । इति व्याख्यालेशः ॥ २ ॥)

समाधिनेति पञ्चमाध्यायस्य त्रयोदशश्लोकः ॥ ३-५ ॥

श्रीवीरराघवः ।

वासवीसुतमामंज्यनारदोयथा वित्युक्तंततउपरितनंव्यासवृत्तांतपृच्छतिशौनकःनिर्गतइति हेसूततदभिप्रेतंकिवाभागवताधर्मानप्रायेण-
निरूपिताइत्युत्प्रेक्षितमेवनारदस्याभिप्रेतंश्रुतवान्भगवान्मुनिर्वादरायणोनारदेनिर्गतेसतिकिमकरोत् ॥ १ ॥

सुबोधिनी ।

त्प्राप्तिप्रवृत्तीभक्तानां मनोरथपूरणं च निरूप्यते तत्र प्रथमं शौनकः भागवतोत्पत्तिप्रश्नमाह भगवानिति सहजशक्तिः वादरायण इति आगतु कतपः शक्तिः वदरफलेन वर्त्तमानः वादरायणः तदभिप्रायं भगवद्गुणानां याथात्म्यप्रतिपादकं ग्रन्थकरणम् ॥ १ ॥

नारदवचनानंतरं भगवदिच्छानिर्द्धारार्थं समाधिकृतवान् तत्र शुद्धदेशे भगवदाविर्भावः शुद्धज्जदेवयजनमिति व्यासनिवासस्थानस्य देवयजनत्वमाह । ब्रह्मनद्यामिति । सामीप्ये सप्तमी ब्रह्मदेवत्यां सरस्वत्यामिति तत्रैव वेदादिविद्यास्फूर्तिः सहसा पश्चिमे तटे इति पुरतो नदी देवयजने भवति पुरोहा विश्वतद्देवयजनम् । किंच । शम्याप्रास्यते अस्मिन्निति शम्याप्रासः “तदग्नेः प्रियं धाम भवति तदैवाग्निः स्वस्थानात् आशास्यायता शादपक्षायति यदि परस्तरामपक्षयेदिति वा शम्याप्रास्यते अस्मादिति वा तस्य स्थानस्य बलमाह ऋषीणां सत्रं वर्द्धयतीति ॥ २ ॥

देवयजनत्वं निरूप्य तत्र व्यासस्य समाधिमाह तस्मिन्निति । स्वाश्रम इति अपराधीनत्वेन निर्भयचित्तप्रसादहेतौ व्यास इत्यधिकारी वदरी खंडमिति पाठः वदरी अमृतदरी परमानंददायिनी तस्य खंडः समूहः खंडो वा तेन च मंडिते अनेन तपः स्थानं मोक्षस्थानं च तदिति सूचितं भवति तस्मिन्नासीनः सर्वदेवताप्रसादाय चाचमनं “यस्त्रिराचामति तेन ऋचः प्रीणाती” ति श्रुतेः योगेन साधितं मनः तदुक्तमार्गव्यतिरेकेण स्वतंत्रतया यदत्र भगवताऽभीष्टं तत्स्फुरिष्यतीति बुद्ध्या स्वयं मनः स्थिरीकृतवान् ॥ ३ ॥

तदा समाधिभाषाविषयाः पदार्थाः स्फुरिता इति तान् वर्णयितुं प्रथमतः आधारं वर्णयति भक्तियोगेनेति । वायुवशात् स्थिरीभूतश्च नारदवत् स्फूर्तिरिति तदाह । भक्तियोगेनेति निःकामत्वादमले तत्र यद्ब्रह्म तदाह अपश्यदिति द्वयेन साकारं ब्रह्म शुद्धं हिमायातच्छक्तिरुत्तमा तथा सर्वत्र संमोहः साक्षाद्भक्तिश्च मोक्षिकेति पूर्णपुरुषं पुरुषोत्तमं जीवराशिभिराकीर्णं ब्रह्मांडकोटिभिर्वा मायां चापश्यत् भगवदेकशरणम् ॥ ४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

सप्तमे सर्वशास्त्रार्थं समाधौ व्यास ऐक्षत । ब्रह्मास्त्रस्योपसंहारो द्रौणोर्दण्डश्च कथ्यते ॥ ० ॥ ० ॥ १ ॥

ब्रह्मनद्यां वेदानां विप्राणां तपसां परमेश्वरस्य वा सम्बन्धिन्यां नद्याम् । “वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापति” रित्यमरः ॥ २ ॥ मनः मनसा प्रणिदध्याविति “समाधिना नुस्मर तद्विचेष्टितामिति नारदोपदेशात् ॥ ३ ॥

प्रणिहिते निश्चले । अत्र हेतुः भक्तियोगेनामले । पुरुषं पुरुषाकारम् । पूर्णं श्रीकृष्णमित्यर्थः कृष्णे परमपुरुषे इत्यादिमोक्षः । पूर्वमिति पाठे “पूर्वमेवाह मिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वमिति प्रौढनिर्वचन विशेष पुरस्कारेण च स एवोच्यते । पूर्णमिति पदेन तस्य स्वरूपभूतां चिच्छक्तिम् अंशकलावतारान् पूर्णलिङ्गेन ब्रह्म च अपश्यदिति गम्यते । पूर्णचन्द्रमपश्यदित्युक्ते चन्द्रस्य कान्ते रंशकलानाञ्च पूर्णश्च दर्शनं स्वत एव भवेदित्यर्थः । किन्तु तस्य वहिरंगायाः शक्तं र्मायायास्तद्विपरीतधर्मवत्यास्तद्दर्शने दर्शनं न भवतीति तां पृथगुल्लिखति मायां चेति । तस्य अप अपरः पश्चिमभाग एव आश्रयो यस्यास्तां “विलज्जमानया यस्य स्यात्तु मीक्षापथेऽमुये” त्यनेन तस्या भगवत्पृष्ठदेशाश्रयत्वेनोक्तेः ॥ ४ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

ततः किंवृत्तामिति पृच्छति शौनकः निर्गते इति ॥ १ ॥

ब्रह्मनद्याम् ब्राह्मणसेवितायाम् सत्रं कर्म वर्द्धतेऽस्मिन् सतथा ॥ १ ॥

वदरीणां खंडेन समूहेन मंडिते मनः प्रणिदध्या स्थिरीकृतवान् ॥ ३ ॥

हरिभक्तियोगेनामलेऽतएव सम्यक् समाहिते मनसि पूर्णपुरुषं परमात्मानमपश्यत् परमात्मनो लक्षणमुक्तं पूर्वाचार्येण “स्वभावतोपास्त समस्तदोषप्रशेषकल्याणशुणैकराशिम् व्यूहांगिनं ब्रह्म परं धरेण्यं ध्यायेम कृष्णकमलेशं हरिम्” ति तदुपाश्रयांतच्छक्तिभूतां मायां चापश्यत् साचाप्युक्ता पूर्वाचार्येण मायाप्रधानादिपदप्रवाच्यं शुक्लादिभेदैश्च समर्पितं चेति ॥ ४ ॥

भाषाटीका

(शौनक उवाच) हे सूत ! नारद के गमन के अनंतर, उनका अभिप्राय सुनकर, विभु भगवान् वादरायण ने क्या किया ॥ १ ॥

(सूत उवाच) ब्रह्म नदी सरस्वती के पश्चिम तट पर ऋषियों के सत्र कर्म का वर्द्धन करने वाला शम्याप्रास नाम आश्रम है ॥ २ ॥

वदरी वृक्षों के समूह से मंडित उस अपने आश्रम में बैठे व्यास जी ने उपरुपर्श (जला चमन) कर स्वयं मन को प्रणिधान किया ॥ ३ ॥

भक्ति योग के द्वारा सम्यक् स्थिरी कृत अमल मन में पूर्ण पुरुष श्री भगवान् को देखा, और तब तदाश्रय (तदधीना वहि रंगा) माया शक्ति को देखा ॥ ४ ॥

यया सम्मोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकम् ।
 परोऽपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतञ्चाभिपद्यते ॥ ५ ॥
 अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे ।
 लोकस्याजानतो विद्वांश्चक्रे सात्वतसंहिताम् ॥ ६ ॥
 यस्यां वै श्रूयमाणायां कृष्णो परमपूरुषे ।
 भक्तिरुत्पद्यते पुंसः शोकमोहभयापहा ॥ ७ ॥
 स संहितां भागवतीं कृत्वाऽनुक्रम्य चात्मजम् ।
 शुक्रमध्यापयामास निवृत्तिनिरतं मुनिः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामी

ईशमायाकृताश्च जीवानां संसृतिमपश्यदित्याह । यया मायया सम्मोहितः स्वरूपावरणेन विक्षिप्तः परोऽपि गुणत्रयादव्यति-
 रिक्तोऽपि तत्कृतं त्रिगुणत्वाभिमानकृतम् अनर्थञ्च कर्तृत्वादिकं प्राप्नोति ॥ ५ ॥

अनर्थमुपशमयति योऽधोक्षजे साक्षाद्भक्तियोगः तत्रापश्यत् । एतत् सर्वं स्वयं दृष्ट्वा एवमजानतोलोकस्यार्थसात्वतसंहितां श्रीभागव-
 ताख्यां चक्रे तदनेन श्लोकत्रयेण भागवतार्थः संक्षेपतोद्दिष्टः एतदुक्तं भवति विद्याशक्त्या मायानियंता नित्याविर्भूतपरमानन्दस्वरूपः सर्वज्ञः
 सर्वशक्तिरीश्वरः तन्मायया सम्मोहितस्तिरोभूतस्वरूपस्तद्विपरीतधर्मा जीवः तस्य चेश्वरभक्त्या लब्धज्ञानेन मोक्ष इति तदुक्तं विष्णुस्वामिना “ह्या-
 दिन्यासं विदाश्छिष्टः सच्चिदानन्द ईश्वरः स्वाविद्यासंवृतोजीवः संक्लेशनिकराकरः तथा “स ईशो यद्वशे माया स जीवो यस्तयाऽर्पितः स्वावि-
 र्भूतपरानन्दः स्वाविर्भूतसुदुःखभूः स्वादगुत्थविपर्यासभवभेदजभीशुचः यन्मायया जुषन्नास्ते तमिमं नृहरिं नुम” इत्यादि ॥ ६ ॥

संहिताया अनर्थोपशमकत्वं दर्शयति । यस्यां वै श्रूयमाणाया मेव किंपुनः श्रुतायामित्यर्थः ॥ ७ ॥

अनुक्रम्य शोधयित्वा ॥ ८ ॥

दीपिनी ।

तत्र अपश्यदिति भक्तियोगेनेत्यादि पूर्वश्लोकोक्तक्रियायामन्वयः । ह्यादिन्येति । ह्यादिनी परमानन्दमयी शक्तिः तया
 संविदा ज्ञानेन । स्वाविद्या स्वाज्ञानम् । श्लोकान्तरश्च । “अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या अस्वे स्वामिति या मतिः साविद्या तत्कृतो बन्धस्तत्रा-
 शो मोक्ष उच्यते” इति । श्रुतिश्च कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर इति ॥ ६—९ ॥

श्रीवीरराघवः ।

मायां विशिनष्टि ययेति । परोऽपि मायाव्यप्रकृतेर्विलक्षणोऽपि जीवो यया मायया मोहितः त्रिगुणात्मकं गुणत्रयपरिणामात्मकं शरीरमेवात्मा-
 नमनुते मन्यते तत्कृतं देहात्मभ्रमकृतमनर्थचतापत्रयस्वरूपं प्रतिपद्यते ॥ ५ ॥

किंच अनर्थोपशमं तापत्रयरूपानर्थोपशमनात्मकमुपायमजानतोलोकस्याधोक्षजे भक्तियोगमेवानर्थोपशमं विद्वान्सर्वज्ञानवान् व्यासोऽप-
 श्यदित्यनुषंगः भगवद्भक्तियोगमेवानर्थोपशमोपायत्वेन निश्चितवानित्यर्थः ततः सात्वतसंहितां श्रीभागवतरूपां संहितां संहितासंदर्भविशेषः
 सात्वतशब्दस्तु पुरस्तादेव निरुक्तः ॥ ६ ॥

तामेव विशिनष्टि यस्यामिति । यस्यां सात्वतसंहितायां श्रूयमाणायां शोकाद्यपहर्तृपरमपूरुषे कृष्णो भक्तिरुत्पद्यते ततो मोहो नाम “अनात्मन्यात्म-
 बुद्धिर्या अस्वे स्वामित्यामतिरित्युक्तविधः शोको वा ह्यक्लेशः दुःखमान्तरः भयमागामिदुःखदर्शनजं प्रतिकूलज्ञानं पूरुष इति दीर्घश्छांदसः ॥ ७ ॥

सव्यासोऽनुक्रम्य विवक्षितार्थान् क्रमविशेषेण विन्यस्य तदनुक्रमेणैव मां संहितां कृत्वा सुतं शुक्रमध्यापयामास प्रश्नावसरदानाय शुको विशि-
 नष्टि निवृत्तिनिरतं सांसारिकधर्मवैमुख्यद्वारा केवलचित्तैकाग्र्यावहः शमदमादिभिर्निवृत्तिः तत्र निरतं मुनिं परब्रह्मयाथात्म्यमननशीलम् ॥ ८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

अनिर्वाच्याविद्यामायानामभतः कथंबंधकशक्तिरियमित्याशंक्यअनिर्वाच्यायाः अर्थक्रियायोगादस्यास्तद्दर्शनादत्रबंधकशक्तिरेवोच्यत इत्यभिप्रेत्याह ययेति परोऽपि त्रिगुणात्मकप्रकृतेरन्योपि ययासंमोहितोजीव आत्मानं त्रिगुणात्मकं त्रिगुणोपादानकदेहरूपं मनुते तत्कृतं मायाकृतं तादृशमानकृतं वा जननमरणाद्यनर्थमहंकर्तव्यनर्थं चाभिपद्यत इत्यन्वयः तस्मादेवंविधमायाबंधनिवर्तकमपरोक्षज्ञानद्वाराभक्तियोगमद्राक्षीदिति भावः ॥ ५ ॥

ततः किमकरोदिति तत्राह अनर्थेति तन्निवृत्तिसाधनमाहेति वा अनर्थेति साक्षादाहेतीष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायमजानतो लोकोकस्य सात्त्विकप्रकृतेर्वंधकशक्तिनिमित्तमनर्थमुपशमयति नाशयति इत्यनर्थोपशममधोक्षजे भक्तियोगं विद्वान् महत्त्वज्ञानपूर्वकप्रेमलक्षणभक्तियोगप्रदर्शनाय सात्वतसंहितां चक्र इत्येकान्वयः ॥ ६ ॥

अनया कथं भक्तिरुत्पद्यत इति तत्राह यस्यामिति ॥ ७ ॥

अनुक्रम्य संशोध्य नत्ववद्यबुद्ध्या निवृत्तिनिरतमित्यस्य फलाभिसंधिरहितमित्यर्थः ॥ ८ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

अथ अभिधेयस्य प्रयोजनस्य च स्थापकं जीवस्य स्वरूपतएव परमेश्वराद्वैलक्षण्यमपेक्ष्यदित्याह ययेति । यया मायया संमोहितो जीवः स्वयं चिद्रूपत्वेन त्रिगुणात्मकाज्जडात् परोऽपि आत्मानं त्रिगुणात्मकं जडं देहादिसंघातं मनुते । तन्मननं कृतमनर्थं संसारव्यसन-
आभिपद्यते । तदेवं जीवस्य चिद्रूपत्वेऽपि यया संमोहित इति मनुते इति स्वरूपभूतज्ञानशालित्वं व्यनक्ति । प्रकाशैकरूपस्य तेजसः स्वपरप्रकाशनशक्तिवत् । “अज्ञानेनावृत्तं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः” इति श्रीगीतादिभ्यः । तदेवमुपाधेरेव जीवत्वं तत्राशस्यैव च मोक्षत्वमिति मतान्तरं परिहृतवान् । अत्र यया संमोहित इत्येतेन तस्याएव तत्र कर्तृत्वं । भगवतस्तु तत्रोदासीनत्वं मतं । वक्ष्यते च “विलज्जमानया यस्य स्थातुमीक्षापथेऽमुया । विमोहिता विकल्थंते ममाह मिति दुर्धियः” इति । अत्र विलज्जमानयेत्यनेनेदमायाति । तस्या जीवसंमोहनं कर्म श्रीभगवते न रोचते इति यद्यपि सा स्वयं जानाति तथापि “भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादीशादपेतस्य विपर्ययोऽस्मृति” रित्यादिदिशा जीवानां मनादिभगवदज्ञानमयवै मुख्यमसहमानास्वरूपास्फुरणमस्वरूपावेशं च करोति । श्रीभगवांश्चानादित एव भक्तायां प्रपञ्चाधिकारिण्यां तस्यां दाक्षिण्यं लंघितुं न शक्नोति तथा तद्भयेनापि जीवानां स्वसामुख्यं वाञ्छुपदिशति “दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते” इति । “सतांप्रसंगान्ममवीर्यसंविदो भवन्ति हत् कर्णरसायनाः कथाः । तज्जोषणादाश्व-
पवर्गवर्त्मनि श्रद्धारतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यती”ति च । लीलया श्रीमद्रूपासंरूपेण तु विशिष्टतया तदुपदिष्टवानित्यनन्तरं मेवायास्यति । अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोग इति तस्माद्द्वयोरपि तत्तत् । समंजसं ज्ञेयं । ननु माया खलु शक्तिः । शक्तिश्च कार्यक्षमत्वं तच्च धर्मविशेषः तस्य कथं-
लज्जादिकं उच्यते एवं सत्यपि भगवति तासां शक्तीनामधिष्ठातृदेव्यः श्रूयन्ते । यथा केनोपनिषदि महेन्द्रमाययोः संवादः । तदास्तांप्रस्तुतं प्र-
स्तूयते । तत्र जीवस्य तादृशचिद्रूपत्वेऽपि परमेश्वरतो वैलक्षण्यं । तदपाश्रयामिति । यया संमोहित इति च दर्शयति यत्तदेकं चिद्रूपं ब्रह्मा-
याश्रयतावलितं विद्यामयं तत्तत्तन्मायाविषयतापन्नमविद्यापरिभूतं चेत्युक्तमिति जीवेश्वरविभागोऽवगतः । ततश्च स्वरूपसामर्थ्यवैलक्ष-
ण्येन तद्विषयमिथो विलक्षणस्वरूपमेवेत्यागतं न चोपाधितार तस्य मयपरिच्छेदप्रतिविम्बत्वा दिव्यवस्थया तयोर्विभागः स्यात्तत्र यद्युपाधेरना-
विद्यकत्वेन वास्तवत्वं तद्विषयस्य तस्य परिच्छेदविषयत्वासम्भवः निर्द्धर्मकस्य व्यापकस्य निरवयवस्य च प्रतिविम्बत्वायोगोऽपि उपा-
धिसरवन्धाभावात् विम्बप्रतिविम्बभेदाभात् दृश्यत्वाभावाच्च उपाधिपरिच्छिन्नाकाशस्थज्योतिरंशस्यैव प्रतिविम्बो दृश्यते न त्वाकाशस्य-
दृश्यत्वाभावादेव तथा वास्तवपरिच्छेदादौ सति सामानाधिकरण्यज्ञानमात्रेण न तस्यागश्च भवेत्तत्तत्पदार्थप्रभावस्तत्र कारणमिति चेदस्माकमेव-
मतं सन्मतं उपाधेरविद्यकत्वे तु तत्र तत्परिच्छिन्नत्वादेरप्यघटमानत्वादाविद्यकत्वमेवेति घटाकाशादिषु वास्तवोपाधि मयतद्दर्शनयान्तेषाम-
वास्तवस्वप्नदृष्टांतोपजीविनां सिद्धान्तः सिध्यति घटमाना घटमानयोः संगतेः कर्तुमशक्यत्वात् ततश्च तेषां तत्तत्सर्वमविद्याविलास एवेति स्वरूप-
मप्राप्तेन तेन तेन तत्तद्व्यवस्थापयितुमशक्यमिति ब्रह्माविद्ययोः पर्यवसाने सति यदेव ब्रह्मचिन्मात्रत्वेनाविद्यायोगस्यात्यंताभावात् पदत्वाच्छुद्धं-
तदेव तद्योगादशुद्धा जीवः पुनस्तदेव जीवा विद्याकल्पितमायाश्रयत्वादीश्वरस्तदेव च तन्मायाविषयत्वाजीव इति विरोधस्तदवस्थ-
एव स्यात् तत्र च शुद्धायां चित्यविद्या तदविद्याकल्पितोपाधौ तस्यामीश्वराख्यायां विद्येति तथा विद्यावत्त्वेऽपि मायिकत्वामेत्यसमञ्जसा च कल्पना-
स्यादित्याद्यनुसन्धेयमकिञ्चिदत्राभेदादप्येतात्पर्यमभिव्यक्तं हेतुमेव ब्रह्मअज्ञानेन भिन्नज्ञानेन तु तस्य भेद मयदुःखं विलीयत इत्यपश्यदित्ये-
वावश्यं तत्तथा श्रीभगवल्लीलादीनां वास्तवत्वाभावे सति श्रीशुक्लहृदयविरोधश्च जायते तस्मात् परिच्छेदप्रतिविम्बत्वादिप्रतिपादकशास्त्राण्यपि-
कथञ्चित्तत्तत्सादृश्येन गौरयैव वृत्त्या प्रवर्तन्ते न “अम्बुवदग्रहणात् न तथा त्वं बृद्धिहासभाक्त्वमन्तर्भावाद्बुभयसामञ्जस्यादेवमिति पूर्वोत्तरपक्ष-
मयन्यायाभ्यां तत एवाभेदशास्त्राण्युभयोश्चिद्रूपत्वेन जीवसमूहस्य दुर्घटघटना पटीयस्याः स्वाभाविकतदचिन्त्यशक्त्याः स्वाभावत एव-
तद्द्रष्टुमपरमाणुगणस्थानीयत्वात् तद्व्यतिरेकेऽव्यतिरेकेण च विरोधपरिहृत्यैवाग्नेमुदुरपि तदेतद्व्याससमाधिलब्धसिद्धान्तथो जनाय योज-

क्रमसन्दर्भः ।

नीयानि । तदेवंमायाश्रितत्वमायामोहितत्वाभ्यांस्थिते तयोर्भेदेतद्भजनस्यैवाभिधयत्वमायातं । अतः श्रीभगवतएवसर्वहितोपदेष्टृत्वात् सर्वदुःखहरत्वात् रश्मीनां सूर्यवत्सर्वेषां परमस्वरूपत्वात् सर्वाधिकगुणशालित्वात् परमप्रेमयोग्यत्वमिति प्रयोजनञ्चस्थापितम् ॥ ५ ॥

तत्राभिधेयञ्च तादृशत्वेन दृष्टवानपि । यतस्तत् प्रवृत्त्यर्थं श्रीभागवताख्यामिमां सात्वतसंहितां प्रवर्तितवानित्याह अनर्थेति । भक्ति योगोऽत्र श्रवणकीर्तनादिलक्षणः साधनभक्तिः न तु प्रेमलक्षणः । अनुष्ठानं ह्युपदेशापेक्षं प्रेम तु तत्प्रसादापेक्षमिति । तथापि तस्य तत्प्रसादहेतोस्तत्प्रेमफलगर्भत्वात् साक्षादेवानर्थोपशमनत्वं न त्वन्यसापेक्षत्वेन । “यत् कर्मभिर्यत्तपसेत्यादेः । ज्ञानादेस्तु भक्तिसापेक्षत्वमेव “श्रेयः सृतिं भक्तिमुदस्येत्यादेः । अथवा अनर्थस्य संसारव्यसनस्य तावत् साक्षात् अव्यवधानेनोपशमनम् । सङ्गोहादिद्वयस्य तु प्रेमाख्यस्वीयफलद्वारेत्यर्थः । अन्यत् तैः । तत्र स्वाहगुथेति । स्वाहक् स्वाज्ञानं तेनोत्थितो यो विपर्ययासः स्वरूपान्यथाज्ञानं तद्भवो यो भेदः भिन्ने देहादावहं ममत्वरूपः तस्मात् जाता या भीः शुचश्च ता जुषमाण आस्ते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ प्रयोजनञ्च स्पष्टयितुं पूर्वोक्तस्य पूर्णपुरुषस्य च श्रीकृष्णरूपत्वं व्यञ्जयितुं ग्रन्थफलनिर्देशद्वारा तत्र तदनुभवान्तरं प्रतिपादयन्नाह यस्यामिति । भक्तिः प्रेमा श्रवणरूपया साधनभक्त्या साध्यत्वात् । उत्पद्यते आविर्भवति । तस्यानुषङ्गिकं गुणमाह शोकेति । अत्रैषां संस्कारोऽपि नश्यतीति भावः । “प्रीतिर्न यावन्मयि वासुदेवे न मुच्यते देहयोगेन तावदि”ति श्री ऋषभदेववाक्यात् परमपुरुषे पूर्वोक्ते पूर्णपुरुषे । किमाकारे इत्यपेक्षायामाह कृष्णे । “कृष्णस्तु भगवान् स्वयमि”त्यादिशास्त्रसहस्रभावितान्तःकरणानां परम्परया तत्प्रसिद्धमध्यपातिनां चासंख्यलोकानां तन्नामश्रवणमात्रेण यः प्रथमप्रतीति विषयः स्यात् तथा तन्नाम्नः प्रथमाक्षरमात्रं मन्त्राय कल्पमानं यस्याभिमुख्याय स्यात्तदाकार इत्यर्थः । आहुश्च नाम कौमुदीकाराः । कृष्णशब्दस्य तमालश्यामलत्वविषी श्री यशोदास्तनन्धये परब्रह्मणि रुदिरिति ॥ ७ ॥

अथ तस्यैव प्रयोजनस्य ब्रह्मानन्दानुभवादपि परमत्वमनुभूतवान् । यतस्तादृशं शुक्रमपि तदानन्दवैशिष्ट्यं लम्बनाय तामध्यापयामासेत्याह संहितामिति । कृत्वानुक्रम्य चेति विवृतमस्ति । ब्रह्मानन्दानुभवनिमग्नत्वाभिष्टितिनिरतं । सर्वतोनिवृत्तौ निरतं तत्राव्यभिचारिणमपीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

सुबोधिनी ।

तस्याः कार्यचापश्यत् ययासंमोहितइति । यद्यपिप्रपञ्चोऽपितस्याः कार्यतथापितत्रकारणत्वेनतस्याअन्वयःसंमोहनेतुर्कर्मत्वेनस्वातंत्र्यात् एतदेवाहययेतिवस्तुतोजीवोपिब्रह्मैवेतिपरोपि प्रकृतेर्नियामकोपिन्निगुणात्मकं गुणत्रयभावापन्नं जडरूपमन्यतेतत्कृतं च अनर्थं जन्म मरणादिप्राप्नोति ॥ ५ ॥

तत्रनिस्तारोपायंचापश्यदित्याह अनर्थोपशममिति ज्ञानकाषयामाययामोहइतिज्ञानेविश्वासः कर्तुंशक्यः ननुसाधनैरुत्पन्नज्ञानंअकस्मादुत्पन्नामायेति संदेहोभविष्यतीतिचेत्साधनानामपिद्विरूपत्वात् कात्स्न्येनानभिव्यक्तत्वादिभिः तन्निर्णयेपिनसाक्षात्तस्यानर्थनिवर्त्तकत्वं यथादर्पणमुखनास्तीतिप्रतीतिदाढ्येऽपि दर्पणरूपदोषस्यविद्यमानत्वात् कदापिनमुखाभावप्रतीतिः दर्पणाभावश्चनज्ञानसाध्यः तथा मूलभूतायाविद्यमानत्वात्कदाप्यनर्थनिवृत्तिःशास्त्राप्राप्तयेनसमाधिनाज्ञानेऽपिजातेपुनर्माययामोहः “ज्ञानिनामपिचेतांसीतिवाक्यात्शास्त्रं तु भक्तिद्वारासाध्यकं वदतिसाक्षाद्भक्त्याअनर्थनिवृत्तौज्ञानमिति “मामेवये प्रपद्यंतेमायामेतांतरंति ते”एवकारेणसर्वेषामनुपायत्वमाहाहअतः साक्षादनर्थनिवृत्तिहेतुर्भक्तिरेव दृष्टेसालौकिकीकर्मवेति तद्व्यावृत्त्यर्थमधोक्षजइति इंद्रियातीतेभक्तिः शास्त्रीयइवअनेनवस्तुतएवमेवप्रदार्थाः नान्यथेतिबोधितं अन्यथापदार्थनिरूपणंतुःश्रीणांनुद्धिदोषात्योगोपि राजसादिभिस्तद्वाचापन्न इतिवस्तुयाथात्म्यंबोधयति अन्यथा विवादानस्यात् तस्माद्भगवद्वाक्येनवेदेन वासंवादीयोगजधर्मः पदार्थयाथात्म्यंबोधयतिनान्यस्तस्मात्प्रदवाक्येनफलसंवादिनाभगवद्वाक्येनसंवादिना भगवद्वाक्येनसंवादियोगप्रमाणमिति ज्ञात्वाअजानतोलोकस्यार्थेयुक्तिसहितं ज्ञात्वासात्वतसंहितांभगवत्प्रोक्तपदार्थप्रतिपादिकांवेदव्याससंहितांचक्रे ॥ ६ ॥

ननुकिमनयासंहितयापदार्थज्ञानैर्वाकिं साधनकथनेपिप्राणिनां तथाधिकारा भाषात्वव्यर्था संहितेत्याशंक्यतस्याः फलमाहयस्यांवैश्रव्यमाणायामितिभक्त्युत्पत्तिपर्यंतमियंश्रोतव्याइयंचदृष्टद्वाराभक्तिजनिकादृष्टेसंभवातिअदृष्टकल्पनायाअन्याय्यत्वात्तथाचास्यादृष्टोपयोगःतदुपपादितं प्रथमश्लोकेकृष्णेआविर्भूतेभगवतिपरमपुरुषे सर्वप्रमाणसमन्वयेकालादिनिधंतरिचाभक्तिरुत्पद्यतेस्वतंत्रस्यशोकमोहभयानिरजस्तमः तत्त्वकार्याणि तान्यपहंतीति तथा अनर्थनिवृत्तिदूरंगुणकार्यमात्रं एवनिवर्त्ततइत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवंभागवतस्योत्पत्तिमुक्ताप्रचारमाहससंहितामिति संहितांभागवतीमित्यनुवादः बहुसंहिताकरणादन्यव्यावृत्त्यर्थः अनुक्रमेणशोधयित्वा आनुपूर्व्येणवाइदमन्येननप्रसृतंभविष्यतीति स्वसदृशंपुत्रमध्यापयामासइदं दोषवतानप्रसृतंभविष्यतीति मननादवगत्यमुक्तं शुक्रमप्यापयामासमुक्तोपिलीलयालोकानुवर्त्ताईश्वरवत् तेनापिनास्यप्रचारोभविष्यतीतितदर्थमाह निवृत्तिनिरतमिति ॥ ८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

ननु भगवद्रूपगुणलीलामाधुर्यवर्णनार्थं भगवद्दर्शनमपेक्षणीयमेव व्यासस्य माया दर्शनं किमर्थं तत्राह यया सम्मोहित इति । अयमर्थः यदर्थं श्रीभागवतमारिप्सितं सजीवो मायारोगग्रस्तः कथं स्वयं स्वादयतु तन्माधुर्यम् अतस्तस्य रोगदर्शनं विनाविचिकित्सानभवति- तथा च विना रोगिणस्तस्य कथं मौषधि पथ्ययोर्व्यवस्थेति मायाजीवाद्यपि द्रष्टुमवश्यमेवापेक्षणीयावितियया सम्मोहितः स्वरूपाव रणविक्षेपाभ्यां भ्रमितः परोऽपितस्यामायायागुणत्रयातिरिक्तोऽपितत्कृतगुणकृतमनर्थतदाभि मानेन प्राप्नोति ॥ ५ ॥

तस्य यदौषधं तदपि दृष्टमित्याह अनर्थं मुपशमयति यस्तं भक्ति योग आपश्यत् । अत्र दर्शनेऽयं क्रमोक्षेयः । प्रथमं भगवन्तं मपश्यत् । पूर्णंति पद प्रयोगा दंशान् विना कथं पूर्णं त्वमिति तदंशान् पुरुषावतार गुणावतारादीन् अपश्यत् । पूर्णं मनु पूर्णत्वमिति पूर्णं रूपं ब्रह्मं अपश्यत् । तत्कांति भूतां विमलोत् कर्षययाद्यनेक प्रभेदवर्ती चिच्छक्तिम पश्यत् । पृष्ठेव हिरंगां माया शक्ति मपश्यत् । तथा मोहितां जीवशक्ति तदन्तरमपश्यत् तस्यास्तन्मोह निवर्तिकां सर्वतोऽपि महतीं चिच्छक्तिमुख्यां भाक्ते रूपां शक्ति मनुग्रह शक्ति विलास भूतां भगवतोऽपि वशयित्रीं भगवत्येषापश्यत् । तदेतत् सर्वं स्वयं दृष्ट्वा अजानतो लोकस्स्यार्थं सात्वत संहिताम् । एतत् सर्वं तत्त्व प्रकाशिकां श्रीभागवताख्यां चक्रे । ईशः स्वतंत्रश्चित् सिन्धुः सर्वं व्याप्येक एवाहि जीवाऽधीनश्चित् कणोऽपि स्वोपाधि व्यापि शक्तिकः । अनेकोऽविद्ययोपात्तस्यक्ता विद्योऽपि कर्हिचित् । मामात्वचित् प्रधानश्चा विद्याविद्येति सात्रिधा । ईश्वर जीवमाया जगतां स्व रूप शर्कर्मकेश्च लक्षण प्रमादिकं वेदस्तुति व्याख्यायां व्यक्ती मविष्यति ॥ ६ ॥

संहितायाः प्रेमसाधनत्वमाह । यस्यां श्रूयमाणायामेव किं पुनः श्रुतायां किन्तरां कीर्त्यमानायां किन्तमां कीर्त्तितायां । भक्तिः प्रेमा ईश्वरः सद्यो हृद्यवरुद्धयतेऽत्र कृतिभिरित्युक्ते रीश्वरावरोधस्य फलस्य प्रेम्णाः एव लिङ्गत्वात् भक्तानामनुसंहितं फलं संसारनिवृत्तिः साच भक्तानामेव भवतीत्याह शोकेत्यादि ॥ ७ ॥

अथ तस्यैव प्रयोजनस्य प्रेम्णो ब्रह्मानन्दानुभवादपि परमत्वमनुभूतवानेव यत स्तादृशं शुक्रमपि प्रेमानन्दस्य वैशिष्ट्योपलम्भनाय तामध्यापयामास लोकेहि स्वादितापूर्वमिष्टवस्तुकः पित्रादिः स्वस्य मेव पुत्रादिकं तत्तदास्वादयितुं प्रयतते इत्याह स संहितामिति कृत्वानुक्रम्यचेति प्रथमतः स्वयं संक्षिप्तभक्तिकं कृत्वा पश्चान्नारदोपदेशादनुक्रमेण श्रीभगवद्भक्त्येकप्रधानतया अनुक्रम्य संशोध्येत्यर्थः सच नारदोपदेशः श्रीकृष्णान्तर्द्धानानन्तरं परीक्षित् कर्तृक कलिनिग्रहात् पूर्वं ज्ञेयस्तदैव कलिना स्वाधिकारारम्भे स्वप्रावृत्य प्रकटनात् धार्मिकाणामपिशालदंशनामप्यधर्मप्रवृत्तेः यतएव व्यासस्य चित्ताप्रसादः । यदुक्तं । जुगुप्सितं धर्मकृतेऽनुशासतइत्यत्र नभन्यते तस्य निवारणं जनइति । कलियुगात् पूर्वमेव चित्ताप्रसादे नमस्यत इति प्रयुज्येत अतस्त दैव पूर्व निर्मितस्यैव श्रीभागवतस्यानुक्रमणं । यदुक्तं । कृष्णोऽस्वधामो पगते इत्यत्र पुराणाकोऽधुनोदितइति । अतएवेदं श्रीमद्भागवतं भागवतानन्तरं यदत्र श्रूयते यच्चान्यत्र अष्टादश पुराणानन्तरं भागवत मितितद्वयमपि संगतं स्यात् । निवृत्तिनिरतं ब्रह्मानु भविन मपि ॥ ८ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः

जीवः परमात्मनोऽशभूतः परोऽपि देहादिविलक्षणोऽपि ययामोहित आत्मानं त्रिगुणात्मकं देहं मनुते मन्यते जीवलक्षणमुक्तं पूर्वाचार्येण । “ज्ञानस्वरूपं च हरेरधीनं शरीरसंयोगवियोगयोग्यम् अणुहि जीवप्रतिदेहं भिन्नं ज्ञातृत्ववतं यदनंतमाहुः अनादिमायापरियुक्तरूपं त्वेनं विदुर्वैभगवत्प्रसादादिति विस्तरस्तु सूत्रभाष्ये वेदांतकौस्तुभे द्रष्टव्यः तत्कथं देहात्माभिमानकृतमनर्थमभिपद्यते प्राप्नोति ॥ ५ ॥

अनर्थम् । जन्ममरणसंतापमुपशमयतीत्यनर्थोपशमं भक्तियोगं चापश्यत् “मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते” इति श्रीभगवदुक्तं । तद्भावापत्तिरूपफलमप्यपश्यत्साधनस्य साध्यलक्षकत्वात् । तथा चोपास्यपुरुषं तदुपासकं जीवमायांतद्रासौ विरोधिनीं भक्तिरसफलंचेत्यर्थपंचकमपश्यत् । अन्येपि साधनादौ विरोधिनीमायोपलक्षिता ज्ञेयाते चाप्रेस्फुटी भाविष्यति । इत्येवमर्थपंचकमजानतो लोकस्यार्थं । सद्भगवानुपास्यतयास्ति येषां तसत्वंतः सत्वंतएव सात्वताः राक्षसवायसादिवत्स्वार्थे अणुतेषां संहिताभागवतरूपातामर्थपंचकवोधिनीं सात्वतसंहितां चक्रे वक्ष्यति च । “श्रीमद्भागवतपुराणतिलकं यद्वैष्णवानां धनमि” ति ॥ ६-७-८ ॥

भाषाटीका

जिस माया से मोहित होकर जीव (माया से पर भी है परंतु) अपने को त्रिगुणात्मक मानलेता है, और मायाकृत अनर्थ (संसार) को प्राप्त होता है ॥ ५ ॥

अधोक्षज भगवान् में जो भक्तियोग किया जाता है वही उस अनर्थ का (संसार) का उपशम है यह सब तत्त्वसमाधि में दर्शन कर विद्वान् व्यास जीने अज्ञ लोगों के हित के अर्थ सात्वत संहिता वर्णन की ॥ ६ ॥

जिस सात्वतसंहिता के सुनने से परम पुरुष श्रीकृष्ण में जीवों की भक्ति होती है । जिस भक्ति से शोक मोह जरा सबका बिताश होता है ॥ ७ ॥

व्यास जीने वह भगवती संहिता वर्णन की और शुद्ध कर निवृत्ति मार्ग में निरत मुनि, अपने आत्मज शुकदेव को पढ़ाया ॥ ८ ॥

शौनक उवाच

स वै निवृत्तिनिरतः सर्वत्रोपेक्षको मुनिः ।

कस्य वा बृहतीमेतामात्मारामः समभ्यसत् ॥ ९ ॥

सूत उवाच

आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ।

कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थम्भूतगुणो हरिः ॥ १० ॥

हरेर्गुणाक्षितमतिर्भगवान् वादरायणिः ।

अध्यगान्महदाख्यानं नित्यं विष्णुजनप्रियः ॥ ११ ॥

परीक्षितोऽथ राजर्षेर्जन्म कर्म विलापनम् ।

संस्थाश्च पाण्डुपुत्राणां वक्ष्ये कृष्णकथोदयम् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

कस्य वा हेतोः बृहतीं वितताम् ॥ ९ ॥

निर्ग्रन्थाः ग्रन्थेभ्यो निर्गताः । तदुक्तं गीतासु । “यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति । तदा गन्तासि निर्व्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च” इति । यद्वा ग्रन्थिरेव ग्रन्थः निवृत्तः क्रोधाऽहंकाररूपो ग्रन्थि रेषां ते निवृत्तहृदयग्रन्थ इत्यर्थः । ननु मुक्तानां किं भक्त्येति सर्वाक्षेपपरिहारार्थमाह इत्थं भूतगुणो हरिरिति ॥ १० ॥

भक्तिं कुर्व्वेतु नाम एतच्छास्त्राभ्यासे शुकस्य किं कारणमित्यत आह हरेरिति । अध्यगादधीतवान् । विष्णुजनाः प्रिया यस्येति व्याख्यानादि प्रसंगेन तत् संगतिं काम इति भावः । एतेन तस्य पुत्रो महायोगीत्यादिना शुकस्य व्याख्याने प्रवृत्तिः कथमिति यत् पृष्ठं तस्योत्तरमुक्तम् ॥ ११ ॥

यदन्यत् पृष्ठं परीक्षितः प्रायोपवेशेन श्रवणं कथमिति तस्य जन्म महाश्चर्य्यमित्यादिना तस्योत्तरं वक्तुमाह परीक्षित इति विलापनं मुक्तिं मृत्युं वा । संस्थां महाप्रस्थानं श्रीकृष्णकथानामुदयो यथा भवति तथा ॥ १२ ॥

दीपनी ।

ततः अधोक्षजे भक्तियोगं च अपश्यत् । एतत् सर्व्वं दृष्ट्वा एवम् अजानतो लोकस्य हिताय भागवतीं संहितां चक्रे ॥ ६ ॥

श्रीवीरराघवः ।

तत्रलब्धावसरः पृच्छति शौनकः स इति वा इत्यवधारणो निवृत्तिनिरतः मुनिरतएव सर्व्वत्र श्रोतव्येष्वध्येतव्येषु चोपेक्षकः आदररहितः आत्मारामः परमात्मैकपरः एवंविधः कस्य वा हेतोरिति । शेषः कस्माद्धेतोर्बृहतीविपुलामेतां संहितामभ्यसदधीतवान् कथमेकाग्रचित्तो भगवन्मननपरस्तद्विरोधिनी मेतांबृहतीसंहितामभ्यसदिति प्रश्नाशयः ॥ ९ ॥

नेयंसंहिताभगवन्मननविरोधिनी प्रत्युततदुपयुक्तं भगवत्स्वरूपगुणविवरणरूपत्वादतोधीतवानित्युत्तरं वक्तुं तद्भक्तेः स्वरूपगुणाविषयकतामाह सूतः आत्मारामा इति यद्यपि मुनय आत्मारामाः परमात्मैकनिष्ठा अतएव निर्ग्रन्थाः लौकिकार्थप्रबन्धधारणरहिताः अनिर्ग्राह्या इति पाठे अशिक्शणीया अपरप्रेक्षाः निरपेक्षा इत्यर्थः तथापि ते उरुक्रमे भगवत्यहैतुकीमनन्यप्रयोजनां भक्तिं कुर्व्वन्ति सविषयाया भक्तेः स्वरूपमाह इत्थमिति इत्थं भूता एवंविधा गुणाय स्यात् तथा विधो हरिरिति एवंविधां भक्तिं कुर्व्वतीत्यन्वयः हरिरेवंविधगुणकचित्स्वरूपक इति समनुध्यानानात्मकत्वाद्भक्तेस्तत्र भजनीयस्वरूपगुणाविषयकज्ञानस्यापेक्षितत्वात् तद्विवरणरूपामिमां संहितामधीतवानिति भावः ॥ १० ॥

तदेवाह हरेरिति हरेर्गुणैर्व्वेदांतेभ्योऽवगतैरनुभूयमानैर्गुणैराक्षिप्ता आकृष्टा मतिर्यस्य स भगवान् वादरायणिः शुकः नित्यं विष्णुजनप्रियः महर्षिर्व माख्यानमध्यगादधीतवान् हरेरिति हरेर्गुणाक्षिप्तमतिर्विष्णुजनप्रिय इति तद्विशेषणद्वयहेतुगर्भविष्णोर्जनाभक्ताः प्रिया यस्येति बहुव्रीहिः अयं भावः यद्यप्यनुभगवद्गुणावेदान्तेभ्योऽवगतास्तथापि “स्वाध्यायाद्योगमासीत योगात्स्वाध्यायवान् भवेदि” त्युक्तीत्या भगवद्गुणप्रतिपादकप्रबन्धसंशीलनस्यावश्यापेक्षितत्वात् कात्स्न्येनास्य प्रबन्धस्य भगवद्गुणप्रतिपादकत्वात् सावतारतद्गुणकसंविभूतिकसमाकृतद्गुणभगवतोऽस्यैव अनुभाव्यत्वादवतारतद्गुणानां विशिष्यवेदान्तेभ्योऽवगतानां वेदांतावगतगुणोभ्योऽप्यतिशयितानमास्मादाख्यानादवगमादिदमध्यगादिति अनेन प्रबन्धप्राशस्त्यं सूचितम् ॥ ११ ॥

श्रीवीरराघवः ।

तदेवंकस्मिन्पुगेप्रवृत्तेयमित्यादिप्रश्नानामुत्तरमुक्तं मथतस्यपुत्रोमहायोगीत्यादिप्रश्नस्योत्तरं विवक्षितंस्वाव "दमिमन्युसुतं सूतप्राहुर्भागवतोत्तममृतस्यजन्ममहाश्रयं कर्माणिचगृहीहिन्" इत्यादिप्रश्नानामुत्तरं सोपोद्धातं वक्तुं प्रतिजानीते परीक्षित इति परीक्षितो राजर्षेर्जन्मकर्माणि विलापनं विलापनं च तेषां समाहारः तदुपोद्धातरूपपांडुपुत्राणां संस्थानं स्थितिं वृत्तांतमिति यावत् तदेतत्सर्वं कृष्णस्य भगवतः कथाया उदयानुप्रसक्तिरस्मिन्स्तद्वक्ष्ये संस्थां च कृष्णकथोदयामिति च पाठांतरं तदा कृष्णकथोदयामिति संस्था विशेषणं संस्थाशब्दस्य यथोक्त एवार्थः तत्र पांडुपुत्राणां संस्थाम् परीक्षिज्जन्मकर्माद्युपोद्धातरूपां परीक्षिज्जन्मकर्मादिकां त्वितः प्रभृति प्रधानप्रतिपीद्यंतु भयानुप्रसक्ता कृष्णकथा सर्वोऽयं स्कन्धः कृष्णप्रबंधोपोद्धातरूप इति विवेकः ॥ १२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

अविद्वानिवशौनकश्चोदयति सवा इति आत्मनिरमत इत्यात्मारामोऽमुनिः सर्वज्ञो मौनी वा अतएव सर्वत्र शिष्यसंग्रहणादाबुपेक्षक उदासीनबुद्धिर्निवृत्तिनिरतः शुकः कस्य फलस्यार्थं बृहतीं महतीं मेतां समभ्यसद्वा इत्यन्वयः चतुर्षु पुरुषार्थेषु कस्य पुरुषार्थस्येति विकल्पार्थो वाशब्दः शुकगताविति धातोः परब्रह्मण्यव्याहतबुद्धिगतिरित्याच्छुक्रः ॥ ९ ॥

परिहरतीत्याह आत्मारामा इति च शब्दोऽप्यर्थे आत्मारामाः स्वरूपसुखपरममाणा अप्यतएव निर्ग्राह्याः निरुपादेयाऽमुनयः उत्तमाधिकारिणः उरुक्रमे उरवः क्रमाः पादविक्षेपाः यस्य स तथा तस्मिन् अहैतुकीं प्रयोजनविधुरामानंदरूपां भक्तिं कुर्वन्ति किंपुनर्बहुजन्मस्वपरोक्षितपरतत्त्वाः ये भक्त्यादिसाधनातिशयेन मुक्तानंदातिशयमाकांक्षमाणाः शुकादयाः उरुक्रमे भक्तिं कुर्वन्तीति किं वर्णनीयमित्येकान्वयः इत्थं भूतगुणानिरपेक्षमुक्तमनोवशीकरणक्षमः किमुतामुक्तमनोवशीकरणक्षमगुण इति वाच्यमिति भावः ॥ १० ॥

अतः शुकेन भागवताभ्यसनं कृतमित्याह हरेरिति हरेरतिशयज्ञानानंदादिगुणै राक्षिप्ता आकृष्टा मतिर्यस्य स तथोक्तः वादरायणसुतो भगवान् नित्यं भागवतजनहृदयंगमं महदाख्यानं आख्यायते भगवन्महिमाऽनेनेत्याख्या नं भागवतपुराणमध्यगादन्यांश्चाख्यापयामास चेत्येकान्वयः ॥ ११ ॥

कस्मिन् पुगे इत्यादि शौनकप्रश्नपरिहरतीत्याह परीक्षित इति अथ परीक्षितो राजर्षेर्जन्म कर्म विलापनं मरणं वक्ष्ये तदर्थं प्रथमतः पांडुपुत्राणां संस्थां स्वर्गारोहणं युद्धादुपरितनमहाभिवेकादि महाप्रस्थानां तां संस्थां स्थितिं च वक्ष्ये कीदृशी संस्था कृष्णकथाया उदयोयस्यां सा तथोक्ता ताम् ॥ १२ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

तमेतं श्रीवेदव्यासस्य समाधिजातानुभवं श्रीशौनकप्रश्नोत्तरत्वेन विशदयन् सर्वात्मारामानुभावेन सहेतुकं संवादयति आत्मारामाश्चेति निर्ग्राह्याः विधिनिषेधातीताः । निर्गताऽहंकारग्रन्थयो वा । अहैतुकीं फलाभिसन्धिरहिताम् । इत्थमिति आत्मारामाणामप्याकर्षणस्वभावो गुणो यस्य स इत्यर्थः ॥ १० ॥

तमेवार्थं श्रीशुकस्याप्यनुभावेन संवादयति हरेरिति । श्रीव्यासादेव यत्किञ्चित् श्रुतेन गुणेन पूर्वमाक्षिप्तमिति ब्रह्मानन्दानुभवो यस्य सः यश्चादध्यगात् । महत्विस्तीर्णमपि ततश्च तत्सत्कथासौहार्देन नित्यं विष्णुजनाः प्रियायस्य तथा भूतोवातेषां प्रियो वा स्वयमेवाभवदित्यर्थः । अयमभावः ब्रह्मवैवर्त्तानुसारेण पूर्वतावदयं गर्भमारभ्य श्रीकृष्णस्य स्वैरितया मायानि वारकत्वं ज्ञातवान् । ततः स्वनियोजनया श्रीव्यासदेवेनानीतस्य तस्य दर्शनात्तन्निवारणे सति कृतार्थमन्यतया स्वयमेकांतमेव गतवान् । तत्र श्रीव्यासदेवस्तु तं वशीकर्तुं तदन्यसाधनं श्रीभागवतमेव ज्ञात्वा तद्गुणातिशयप्रकाशमयं स्तदीयपद्यविशेषान् कथञ्चिच्छावयित्वा तेनाक्षिप्तमिति कृत्वा तदेव पूर्णमध्यापयामासेति श्रीभागवतमहिमातिशयः प्रोक्तः ॥ ११ ॥

कृष्णकथानामुदयो यत्र तदयथा भवतीति मुख्यतया तेन पृष्ठानां कृष्णकथानारम्भोऽपि सूचितः ॥ १२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२० ॥

सुबोधिनी ।

कदाचिदपि प्रवृत्तिस्वभावत्वे तद्दोषेण संबधात् न भक्तिजनिका स्यात् विषयावेशविष्णवावेशयोर्विरोधात् एतच्च मननादवगतमिति विचारणानाया ततः प्रतिपन्नं तदाह । मुनिरिति ॥ ८ ॥

ननु भागवतस्याविषयपरत्वे सति नाधिकार इति निवृत्तिनिरतो योजितः स च न भागवतार्थतथाविधः किंतु ज्ञानार्थमिति तथा सति ज्ञाने प्रवृत्तिमात्रस्यैव बाधकत्वात् यथालौकिकी प्रवृत्तिस्तथा ज्ञानात्मा भक्तिमार्गानुसारिणी भागवतप्रवृत्तिरपि तथा च व्यासः स्वकार्यानुरोधेन यद्यपि शुकं योजयति तथापि सकथं स्वकार्यविरोधे प्रवर्ततेति पृच्छति स वै निवृत्तिनिरत इति भागवतस्य पाठः प्रवृत्तिरूपः येनोपनयनवेदाध्ययनं नित्यमपि परित्यक्तं निवृत्तावेव नियतत्वात् नचापि तु भगवतो वानुराधात् पठतीति वाच्यं फलतां वा स्वरूपतां वा तदुपकारा नपेक्षणा तद्यद्यपि ईश्वरगुरुपकाररूपं ज्ञानमपेक्षते तथापि ज्ञानबाधकप्रवृत्तिरूपोपकारनापेक्षते । तदाह सर्वत्रोपेक्षक इति न च भ्रमाद्ज्ञानसाधनत्वेन भागवतपाठ इति तत्राह मुनिरिति मननेव हि साक्षात्कारेण कवाक्यतयोक्तम् । अतः संभावितहेतूनामभावात् कस्य वा हेतोः बृहतीं स्वरूपतोऽर्थतश्च भाव सहिता र्थाव बोध पूर्वक स्वाधीनोच्चारणपर्यंतं कथमभ्यसन् न च कौतुका विष्टचित्तः आत्मारामत्वात् ॥ ९ ॥

अत्रोत्तरमाह आत्मारामाश्चेति कौतुकसाधनाविधानिवर्त्तकत्वेन अन्यथा सिद्धिर्नास्तीति विशेषणत्रयमचकारादन्यैर्न क्रियत इति न किंतु तेपि कुर्वन्तीत्यलौकिकत्वमपिशब्दात् भक्तिमार्गस्थिताः मार्गांतरस्थस्तु वैकल्याभावात् प्रचारणसमर्थ इति संयोजितः ननु मार्गस्थाभावात् नि-

सुबोधिनो ।

वृत्तितात्पर्याच्च उक्तमिति अलौकिकसामर्थ्यं अलौकिकीभक्तिं कुर्वतीत्यनुवादः तत्रोपपत्तिः इत्यभूतगुणो हरिरिति भगवद्गुणाः प्रवृत्तिरूपा निवृत्तिस्वभावाः परमानन्दरूपाश्च ज्ञानरूपाश्च तस्माद्यः कश्चित्प्रकुत्रचित् आसक्तो भगवद्गुणेषु रमत एव सर्वप्रतिकृतिरूपत्वात् गुणानां ज्ञानवशीकरणस्वभावाच्च ॥ १० ॥

नन्वस्तु भगवद्गुणानां तादृशत्वं प्रत्येकिमात्रमिति तत्तथाहरेर्गुणाक्षिप्तमतिरिति । गुणानामनुपनिवृत्तानां स्वबुद्ध्यास्मरणकल्पनयाक्लेशः उपनिबन्धने तु सिद्धत्वात् सुलभं स्मरणमिति भगवद्गुणैर्वशीकृतमतिः सन् आक्षेपाच्चान्यत्र वृत्तिः मतिरिति फलं गृहीतं तेनान्यत्र विषयेन्द्रियसंयोगेऽपि न व्युत्पत्तिरिति भावः एतज्जावविचारेणोक्तं वस्तु तस्तु शुको महादेवः तदाह भगवानिति कृतिप्रवृत्त्यर्थं विष्णुर्मेहादेवश्चावतीर्णा धितितदा हवा दरायणिरिति अतो महदप्याख्यामधीतवान् नन्वनाहूतः स्वयंगत्वाकथं प्रचारितवान् तत्राह नित्यं विष्णुजनप्रिय इति नित्यं विष्णुजनाः प्रिया यस्य कामः कामिनीमिव भगवद्गुणाः स्वप्रतिष्ठार्थं भक्तं प्रापयन्ति अतः सर्वदा ये भगवद्भक्ताः अकृत्रिमनित्यबैष्णवास्तो प्रिया यस्येति न हि स्नेहः संगे हेतुं तत्र मपेक्षते ॥ ११ ॥

एवं भागवतस्योत्पत्तिं प्रवृत्तीं निरूप्य श्रोतुः सर्वथा भगवद्दीयत्वाभावे न प्रतिष्ठितं भवेदिति गर्भं संस्कारमारभ्य भगवतैव स्वतेजसा परिपालितमिति वक्तुं पूर्वं रूपस्य ब्रह्माख्येण दाहं निरूपयितुं तादर्थ्यमपि वैष्णव एवेति तेषां पांडवानां संतत्यंतरस्य दाहं निरूपयन् प्रकृतस्य दाहहेतुमाह परीक्षितोऽथेत्यारभ्य यावदध्यायसमाप्तिं अश्वत्थान्मोमहदपमानं हेतुं पुत्रांतरदाहस्तु भयतः संरक्षायामपमानेन च अपृष्टं नोच्यत इति पृष्टमनूद्य प्रतिजानीते परीक्षित इति । अथ भागवतनिरूपणानंतरं तच्छ्रोतुः परीक्षितः बीजसंस्कारार्थं जन्मकर्मधर्मरक्षार्थं भगवत्कार्यकरणात् विलायनं भागवतश्रवणार्थं पुरुषत्रयं शुद्धयर्थं अप्रतिबंधार्थं च संस्थां पांडुपुत्राणां प्रथमतएव चकारात् धृतराष्ट्रस्यापि अमुक्तत्वात् स होक्तिः प्रतिबंधकत्वं भ्रातृणामेकजातानामित्यभिप्रायेण मुक्तावप्यतिदोशाच्चकारेण ग्रहणं अतएव पांडुपुत्राणामित्युक्तं न पांडवानां कृष्णकथाप्रतिपादकत्वादेतेषां वचनमन्यथात्वसंगतिः तदाह कृष्णकथेति कृष्णकथाया उदयो यत्रेति न हीयं भगवतः स्वतश्चरित्ररूपा किंतु नैमित्तिकी अतो हेतुनिमित्तं स्वरूपोपकारि हेतुरिति तन्निरूप्यत इति भावः ॥ १२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

कस्य वा हेतोः ॥ ९ ॥

निर्ग्रन्थाजिज्ञासितग्रन्थेभ्यो निर्गताः । यदुक्तं । “यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च” इति । यद्वाग्रन्थिरेव ग्रन्थः निर्गताहंकारग्रन्थयः यदुक्तं । “भिद्यते हृदयग्रन्थिरिति” । यद्वा विधिनिषेधग्रन्थातीताः । यदुक्तं चरेदविधिगोचर इति । तथाभूतामपि अहेतुकीं फलाभिसन्धिरहितां । भक्तिं कुर्वन्ति । भक्त्या ज्ञानं ज्ञानान्मुक्तिः ततोपि भक्तिरित्युक्तं श्रेष्ठः एव क्रमो यस्मिन् तस्मिन् । ननु मुक्तानां किं भक्त्या निर्ग्रन्थानां किं भक्तिग्रन्थेन श्रीभागवतेन निरभिमानानां किं पुनः सेव्यसेवकलक्षणेनाभिमानेन विधिनिषेधातीतानां किं पुनः श्रीभागवतोक्तेन भक्तेर्विधिनेत्यादिसर्वाक्षेपपरिहारार्थमाह । इत्थं भूतः आत्मारामाणामप्याकर्षणशीलोगुणो यस्य सः । तेन मूलतएव भक्तिप्राधान्याभ्यासेन वा भगवद्गुणानुभव एषामस्त्वितिसनकादिषु भगवत्कृपैव श्रीकृष्णगुणानुभवो मत्सु तस्यास्त्विति श्रीशुके व्यासस्येव भगवतो भक्तानां वा कृपया यैरात्मारामैस्तद्गुणानुभवयोग्यता लब्धा त एवाहेतुकी भक्तिं कुर्वन्ति अन्यत्वात् आत्मारामाः सायुज्यार्थं भक्तिं कुर्वन्तीत्यर्थः अहेतुकी पदव्यावृत्तिरनुसंधेया यदुक्तं । “ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मानं शोचति न कांक्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिलभते परमं भक्त्या मामभिजा न्ताति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदन्तरमिति” ॥ १० ॥

नारद कृपया व्यासस्येव व्यासरूपया शुकस्यापि तद्गुणमाधुर्यानुभवो विशेषत एवाभूदित्याह हरेरिति हरेर्गुणेन आक्षिप्ता आक्षेपविषयी कृता मतिं ब्रह्मानुभवो येन सः धिक्मे मतिं यत ईदृशे भगवद्गुणमाधुर्ये सत्यपि एतावान् कालो ब्रह्मानुभवेन मया वृथैव यापित इति । ततश्च तत् कथासौहार्देन विष्णुजना एव ननु केवला आत्मारामाः प्रिया यस्य सः षण्ठीसमासो वा । अत्र व्यास एव भगवद्गुणाभिव्यञ्जकान् श्रीभागवतीयान् कांश्चन श्लोकान् लोकद्वारा विविक्तारण्ये सदा समाधिस्थमपि शुकं श्रावयामास तस्य तच्छ्रुत्वा भग्नसमाधिस्तन्माधुर्याकृष्टचित्तस्तादृशं समाधिमाक्षिप्य सर्वज्ञतया तान् श्लोकान् श्रीभागवतीयान् ज्ञात्वा तत् प्रकाशकश्च स्वपितरं ज्ञात्वा तदन्तिकमागत्य श्रीभागवतमध्येष्टेति ब्रह्मवैवर्तानुसारेण कथा ज्ञेया । तदेवं व्यास शुकौ पितापुत्रौ ब्रह्मानुभवि चूडामणी अपि विजित्य भक्तिरेकच्छत्रमिव सर्वजगतीं चक्रे । तदपि ये तां तथा मन्यन्ते कुपथमामिन् श्रौणो यमेनैव दण्डया इति ॥ ११ ॥

एतेन तस्य पुत्रो महायोगीत्यादिना शुकस्य व्याख्याने प्रवृत्तिः कथमिति यत् पृष्ठं तस्योत्तरमुक्तं यदन्यत् पृष्ठं परीक्षितः प्रायोपवेशेन श्रवणं कथमिति तस्य जन्ममहाश्रयमित्यादिना तस्योत्तरमाह परीक्षित इति विलापनं मृत्युं यद्वा लपेर्यन्ताल्ल्युद् श्रीभागवतकथावाचनमित्यर्थः संस्थामहाप्रस्थानं कृष्णकथानामुदयाय त्रतद्यथा स्यादिति श्रीभागवतस्य तत्रैव तान्पर्यान् ॥ १२ ॥

सिद्धांतप्रदीपः

सर्वत्रोपेक्षकः सर्वाध्ययनाध्यापनशून्यः कस्यहेतोः ॥ ९ ॥

आत्मारामाः परमात्मध्याननिष्ठाः ध्यानविरुद्धेभ्योऽग्रंथेभ्यो निर्गता अपि । उरुक्रमेण भक्तिध्यानादिरूपां कुर्वन्त्येव । भक्तिस्वरूपयाथात्म्यबो धार्थ्यभक्तिबोधिनीसंहितानिष्ठानिरतैरवश्यमुपादेयेति भावः । यस्यां वैश्रूयमाणायां कृष्णोपरमपूरुषे । भक्तिरुपपद्यते इति प्रागुक्तेः इत्येकः संहिताध्ययने हेतुरुक्तः । अथैवंभूतभगवत्प्रतिपादकं ग्रंथं निवृत्तोवाकः शरणाग्रजं दिति हेतुं तस्माह । इत्थंभूतगुणो हरिरिति ॥ १० ॥

द्वितीयं हेतुं विवृणोति । हरेर्गुणाक्षिप्तमतिर्महदाख्यानमध्यगादधीतवानिति । हेतुं तस्माह । नित्यं विष्णुजनप्रिय इति । विष्णु जनसंगतिसिद्धयेपिमहदाख्यानमध्यगात् ॥ ११ ॥

तदित्थं “कस्मिन्नयुगे प्रवृत्तेयं स्थानेवाकेन हेतुनेत्यादि प्रश्नानामुत्तरायुक्तानि संप्रति तस्य पुत्रो महायोगीत्यादि प्रश्नोत्तरं वक्ष्यन् । तावदाभि मन्युसुतं सुतप्रादुर्भागवतां तमं तस्य जन्म महाश्रयं कर्माणि च गृणीहि नः इति यत्पृष्टं दुत्तरं वक्तुमाह परीक्षित इति जन्मकर्माणि च विला यनं भगवत्प्राप्तिश्च तेषां समाहारस्तत् कथंभूतकृष्णकथोदयम् कृष्णकथानां भक्तपरिब्राणादि रूपाणामुदयोयस्मात्तत् भगवदावेशनं सर्वपरित्यागपूर्वकशरीरविसर्जनरूपां संस्थां चकारं भगवत्प्राप्तिं वक्ष्येलिंगव्यत्ययेन कृष्णकथोदयां संस्थां नित्यं योज्यम् ॥ १२ ॥

भाषाटीका

(शौनक उवाच) शुकदेव मुनि निवृत्तिनिरत और सबकी उपेक्षा रखते थे आत्माराम थे उन्होंने ने किस कारण से इतनी बड़ी संहिता को पढा ? ॥ ९ ॥

(सुत उवाच) निर्ग्रन्थ और आत्माराम मुनि जन उरुक्रम भगवान में अहेतुकी भक्ति करते हैं । हरि के गुण गण ऐसेही हैं अर्थात् आत्माराम गणाकर्षी हैं ॥ १० ॥

भगवान् वादरायण नंदन शुकदेव ने भी हरि के गुणों से आक्षिप्तमति होकर इस महत् आख्यान को पढा था, क्योंकि वे नित्यही विष्णुजन प्रिय हैं ॥ ११ ॥

अथ अनंतर परीक्षित राजर्षि का जन्म कर्म और मुक्ति वर्णन करूंगा पांडु पुत्रों की संस्था वर्णन करूंगा कृष्ण कथा के उदय सहित ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामी

तत्र परीक्षितो जन्म निरूपयिष्यन् आदौ तावद्गर्भस्थ एवाश्वत्थाम्नो ब्रह्मास्त्रात् श्रीकृष्णो न परिरक्षित इति वक्तुं कथां प्रस्तोति यदेत्यादिना । यदा द्रौणिश्चत्थामाकृष्णासुतानां द्रौपदीपुत्राणां शिरांस्युपाहरत्तदा तन्माता अरुदत् । ताश्च सांत्वयन् किरीटमाली अर्जुनः आहेति तृतीयेनान्वयः । किमिति वालानां शिरांसि उपाहृतवान् इत्यपेक्षायामाह मृधे युद्धे । यद्यपि पाण्डवा अपि कौरवा एव तथापि सृञ्जयवंशजो धृष्टद्युम्नः पाण्डवानां सेनापतिः इति सृञ्जयानामित्युक्तं । वीरगतिं स्वर्गं अथो अनन्तरं वृकोदरेण आविद्धायाः क्षिप्तायाः गदायाः अभिमर्षेण घातेन भग्नानुरुदण्डौ यस्य तथा भूते धृतराष्ट्र पुत्रे दुर्योधने सति ॥ १३ ॥

भर्तुर्दुर्योधनस्य । स्मेति वितर्के । इत्येवं प्रियं स्यादिति मयि तस्य विप्रियमेवेति वाक्यान्तरं । विप्रियत्वे हेतुः जुगुप्सितमिति ॥ १४ ॥

घोरंदुःसहं यथा भवति वाप्यस्य कलाभिर्विन्दुभिः । आकुले व्याप्ते आक्षिणी यस्याः सा । किरीटस्यैकत्वेपि तस्याग्राणां बाहुल्यात् किरीटमालीत्युक्तम् ॥ १५ ॥

शुचः शोकाश्रूणि प्रमृजामि परिमार्जयामि यत् यदा ब्रह्मबन्धो ब्राह्मणाधमस्य आततायिन इति । “अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहा । क्षेत्रदारापहारी च षडेते आततायिनः” इति स्मरणात् । अत्र तु आततायी शस्त्रपाणि तेन च पुत्रहन्तृत्वं लक्ष्यते गाण्डीवाद्धनुषो मुक्तैर्विशिखैर्वाणै रूपाहरेत् तत्समीपमानयामि । यच्छिरः आक्रम्य आसनं विधाय दग्धपुत्रासती ॥ १६ ॥

बल्लवोरस्याविचित्रा जल्पा भाषणानि तैः सः अर्जुनः अच्युत एव मित्रं सुतश्च यस्य । दंशितः बद्धकवचः । उग्रं धनुश्चापो यस्य । कपिर्हेतुमान् ध्वजे यस्य गुरोः पुत्रं रथेन अन्वाद्भवत् अन्वधावत् ॥ १७ ॥

दीपिनी ।

॥ १३ । १४ । १५ । १६ । १७ ॥

श्रीवीरराघवः ।

तावत्परीक्षितो जन्मे कर्मादिकं वक्तुं पांडुपुत्राणां संस्थानमाह यदेत्यादिना यावत्पंचदशाध्यायसमाप्ति तत्र परीक्षितो जन्म उपोद्घात एवांतर्भाष्योच्यते कर्मादिकं तु तत् उपरितन ग्रंथेनेति विवेकः । यदेत्यस्य तदा तृतीयेनान्वयः । मृधे युद्धे कौरवाणां सृञ्जयानां च वीरगतिं वीराणां गतिं गतेषु प्राप्तेषु सत्सु धृतराष्ट्रपुत्रे दुर्योधने वृकोदरेण भीमेनापविद्धायाः प्रयुक्ताया गदाया अभिमर्षेण घातेन भग्नानुरूपवदण्डौ यस्य तथा भूते सति ॥ १३ ॥

यदामृधेकौरवसृजयानांवीरेष्वथोवीरगतिंगतेषु ।
 वृकोदराविद्वग्दाभिमर्शभग्नोरुदंडेधृतराष्ट्रपुत्रे ॥ १३ ॥
 भर्तुः प्रियेद्रौणिरितिस्मपश्यन्कृष्णासुतानांस्वपतांशिरांसि ।
 उपाहरद्विप्रियमेवतस्यजुगुप्सितंकर्मविगर्हयन्ति ॥ १४ ॥
 माताशिशूनांनिधनंसुतानांनिशम्यघोरंपरितप्यमाना ।
 तदाऽरुदद्वाष्पकलाकुलाक्षीतांसांत्वयन्नाहकिरीटमाली ॥ १५ ॥
 तदाशुचस्तेप्रमृजामिभद्रेयद्वह्मबंधोः शिरःप्राततायिनः ।
 गांडीवमुक्तैर्विशिखैरुपाहरेत्वाक्रम्ययत्सनास्यसिदग्धपुत्रा ॥ १६ ॥
 इतिप्रियांवल्लुगुविचित्रजल्पैः ससांत्वयित्वाऽच्युतमित्रसूतः ।
 अन्वाद्रवद्दंशितउग्रधन्वाकपिध्वजोगुरुपुत्रंरथेन ॥ १७ ॥

श्रीवीरराघवः ।

द्रौणिरश्वत्थामास्वाचिकीर्षतंभर्तुर्धृतराष्ट्रस्याप्रियमपिप्रियमितिपश्यन्मन्यमानः स्वपतांशयानानांकृष्णायाः द्रौपद्याः सुतानां शिरांसिअपाहरत्छित्वानीतवान्इदंकर्मतस्यधृतराष्ट्रस्यविप्रियमेवधृतराष्ट्रस्याश्वत्थाम्नः कर्मविप्रियमेवसर्वलोकस्यापीतिशेषः अतएवजुगुप्सितंविगर्हयन्तेअधुनापिविनिन्दयन्ति ॥ १४ ॥

यदैवंतदामाताद्रौपदीशिशूनांसुतानांनिधनंमरणंनिशम्यदृष्ट्वापरितप्यमानावाष्पैराकुलेअक्षिणीयस्यातथा भूतावभूवेति तदातां द्रौपदींसांत्वयन्नुपच्छंदयन्किरीटमालीकीरीटानांराजांतरकिरीटानांमाज्ञापवमालाअस्यास्तीतिकिरीटमालीअर्जुनःब्राह्मदेराकृतगणत्वाद्ब्राह्मदिभ्यश्चेतिमत्वर्थीयइतिः इदंवक्ष्यमाणमाह ॥ १५ ॥

तदेवाह। हेभद्रेब्रह्मबंधोब्राह्मणाधमस्याततायिनः“अग्निदोगरदश्चैवशस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारापहर्ताचषडेतेआततायिन”इतिशस्त्रपाणोराततायित्वस्मरणादाततायिनइत्युक्तं शस्त्रपाणिर्नामशस्त्रधारणेननिरपराधिप्राणिघातुकःतस्यशिरोगांडीवेनमुक्तैर्विशिखैर्वाणैर्यद्यदा आहरेयंयद्यदावाहतंशिरः पादेनाक्रम्यदग्धपुत्रात्वंस्थास्यसितदातेतवशुचः विमृजामिमार्जयामि ॥ १७ ॥

इतीत्यंत्रलगुभिः सुदरैः विचित्रैश्चजल्पैर्भाषणैः प्रियांद्रौपदींसांत्वयित्वाअच्युतः कृष्णोमित्रसूतः सारथिश्चयस्यसारथीकृताच्युतइत्यर्थः दंशितः कवचितः उग्रधनुर्गांडीवंयस्योऽकपिध्वजः हनुमश्चिह्नितः ध्वजोयस्यसोऽर्जुनः रथेनसाधनेनगुरोर्द्रौणाचार्यस्यपुत्रमश्वत्थामानमन्वाद्रवदन्वधावत् ॥ १७ ॥

श्रीविजयध्वजः

अथोकथांतरंनिरूप्यते यदेति कौरवपांडवानांमृधेयुद्धेभीष्मादिषुवीरेषुवीरगतिंस्वर्गंगतेषु धृतराष्ट्रपुत्रे दुर्योधनेवृकोदरेणाविद्धावाभ्रांतायागदाया अभिमर्शेणसम्यक्ताडनेनभग्नोरुदंडोयस्यसतथोक्तः तस्मिन्सतिदुर्योधनपातमारभ्य ॥ १३ ॥

भर्तुः स्वस्वामिनोदुर्योधनस्यमयाप्रियंकार्यमितिस्मपश्यन्निरूपयन्द्रौणिर्यदास्वपतांनिद्रांकुर्वतांकृष्णासुतानांद्रौपदीपुत्राणांशिरांस्यपाहरत्तदा ॥ १३ ॥

सुतानांमाताद्रौपदीशिशूनांसुतानांनिधनंनिशम्यघोरंयथाभवतितथापरितप्यमानानिधनंविश्रंभणंवातस्यद्रौणेर्जुगुप्सितंनिदिपतच्छिशुनिधनाख्यंकर्मविगर्हयन्ती अरुददित्येकान्वयः कीदृशंकर्मदौणेरेवविप्रियंनतुदुर्योधनस्य भारतेपांस्वभिषेकादिनाप्रियत्वोक्तेः इदानीं द्रौणिनाशिश्वादिवधात्पूर्वदृष्टंस्वप्नमाह तामिति किरीटमालीअर्जुनः सांत्वयन्नुदुःखंशमयन्तांद्रौपदीमाह ॥ १५ ॥

गांडीवनिः सृतैर्विशिखैः विविधशिखैः शरीरंखनित्वाविशंतीतिवा शरीराततायिनः हनिष्यन्मरिष्यामीतिकूराक्रियाकारिणः ब्रह्मबंधो ब्राह्मणाधमस्यद्रौण्यः पुरतः स्थितंपदाक्रम्यपुत्रवधदुःखनिमित्तनयनजातैर्जलैः स्नास्यसिस्नानंकरिष्यसीतियस्मात्तस्मात्तद्देवमाशुचः शोचनंमाकुरु अश्रुपाणिनानिरुजन् हेभद्रेमारुदेत्यसांत्वयदित्यन्वयः शुचोऽनैतिवा अग्निदोगरदश्चैवशस्त्रपाणिर्धनापहः “क्षेत्रदारहरश्च वषडेतेह्याततायिन” इति “आततायिनमायांतंहन्यादेवाविचारयन्” इतिस्मृतेः ॥ १६ ॥

सकपिध्वजइति वल्लवोमनोहराः विचित्राविविधाश्चर्य भूताजल्पावाग्विशेषायेतेतथोक्ताः तैः प्रियांभार्यासांत्वयित्वाऽरथेनगुरुपुत्रमभ्यद्रवदित्यन्वयः अच्युतएवमित्रमनिमित्तबंधुः सूतोयंतायस्यसतथोक्तः दंशितः कवचितः उग्रभयंकरधन्वायस्यसतथोक्तः ॥ १७ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

कृष्ण कथानामुदयोयत्र तद्यथाभवतीति मुख्यतयातेनपृष्ठानां कृष्ण कथाना मारम्भोऽपि सूचितः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

सुबोधिनी ।

तत्र पुत्रांतराणां मारणां वक्तुं हेतुमाह यदा मृधति । संजयवंशोत्पन्नो धृष्टद्युम्नः पांडवानां च मूपतिरिति खतः पांडवानां कौरवत्वेऽपि विरोध-
निमित्तं द्रौपदीति पांडवानां धृष्टद्युम्नप्रवेशात् अयुक्तपरिहाराय च संजयानामित्युक्तं तेषां संबंधिनां च मुक्तिरिति निरूपयति विरगतिमिति “द्रौसं-
मताविहमृत्यु” इति वाक्यात् अनेन पुत्राणामेव अन्यायमरणमिति शोकहेतुः सूचितः अथोदितमध्ये भिन्नप्रक्रमवचनात् “पार्थास्वपूताः पदमा-
पुरस्ये”ति च निरूपितं दुर्योधनस्य युक्तमरणमाह वृकोदरेति वृकोदशविधः प्राणउदरे यस्य तिष्ठति स वृकोदर इत्युक्तो भगवत्कार्यसाधक इति-
वाक्यात् भीमसेनप्रक्षिप्तगदाया अभिमर्षेण भग्नैरुपवदंडौ यस्य दंड इति ताडनहेतुः द्रौपद्याः प्रदर्शने दुःखजनकत्वात् धृतराष्ट्रपुत्र इति-
अंधपुत्रत्वादिविवेकित्वमुक्तम् ॥ १३ ॥

अतएव तत्सेवकोप्यविवेकी जात इत्याह भर्तुरिति द्रौणिरिति वैरानुबन्धे मूलहेतुः मातृपुत्रत्वात् स्वापः अनेनैकपुत्रत्वान्मातुर्ग्रहणं अत-
एव भगवानुवंशार्थे तेन रक्षितः कृष्णाद्रौपदीप्रसवमात्रं तस्याः नोद्धार इति सुतानामिति कृष्णोति पदं “यो यच्छुद्धः स एव स” इति वाक्यात् तद्वावा-
पत्तिमूचयति प्रदर्शनार्थं शिरसामुपाहरणं तेनार्द्धदाहादिति दुःखं दुर्योधनस्य अपितन्मारणमभीष्टं लोकवाच्यतानदुर्योधने स्थिता इदं तु लोकाविगर्ह-
यतीति तदाह विप्रियमिति ॥ १४ ॥

माताद्रौपदीरोदने मातृत्वमेव हेतुः शिशुनामिति स्नेहाधिक्यं श्रवणादधिककलेशः घोरमिति रात्रौ सौप्तिकपर्वकथा सूचिता यदा अरुदत्
तांसां त्वयन्नितिसंबन्धः किरीटमाली अर्जुनः एकस्मिन्नपि किरीटे किरीटवाहुल्यप्रतीतिः बहुपुरुषवत् युद्धकरणाद्वास्त्रावशा अपि भक्ता भगवता-
परिपालयन्ते इति अर्जुनस्य प्रतिज्ञानमाह अथवा तांसां त्वयन्नितिवचनात् यथार्थत्वं प्रतिज्ञायाः ॥ १५ ॥

शोकापनोदनं स्त्रियाः भर्त्राकरणाय तत्र तूष्णीं प्रोच्यते मशक्तविषयं अप्रतीकार्यं च तत्र मृतानां जीवनमशक्यं मारकवधस्तु शक्य इति तत्कृत्वा
तत्राश्रुप्रोचनं कर्त्तव्यमित्याह तदेति क्लृप्तिरुत्तरमश्रुप्रोच्यते शुच इति शोकाश्रुणु पुनरुद्गमाय हतुः शब्दवाच्यताननुविपरीतौ किमुत्तरं तत्राह भद्रं इ-
ति तव वैधव्यलक्षणाभावात् न तथा भविष्यतीति भावः ब्रह्मवंधो इति ब्रह्मब्राह्मणजातिः वंधुरेव कदाचिदागच्छति कदाचिन्नेति न सदा तस्य -
ब्राह्मण्यं तिष्ठति देवविरोधित्वादसुरावेशाच्च “देव्यौ वैवर्णा ब्राह्मणाः असुर्यः शूद्र इति श्रुतेः किंच आततायिनः “अग्निदोगरदश्च” इति वाक्यात्
“आततायिनमायां तमपि वेदां तपारगमाजिघांसं तं जिघांसीयात् तं न ब्रह्महाभवो दीति स्मृतं अतस्तद्वधे दोषः वागौरेवा छित्त्वा समानयनं स्पृशः दुष्टत्वा-
त् तथाकरणे सामर्थ्यमाह गांडीवमुक्तैरिति शिरस आक्रम्य स्नानं क्षत्रियधर्मत्वेन वैरिनिर्यातने उक्तं दग्धपुत्रेति सौप्तिक एव दाहः संस्कारदाहो वा
प्रथमतः शोकाधिक्यहेतुः द्वितीयः स्नानहेतुः यदा स्नास्यसितदा शुचः प्रमृजामीति संबंधः क्षत्रियत्वाच्चान्यत्स्वभावतः शोकः काम-
पराणामेव तन्नक्रोधपराणाम् ॥ १६ ॥

एवं कथनहेतुः प्रियामिति वल्गुमनोहरं आक्रम्य स्नास्यसीति विचित्रं विशिखरूपाहर इति जल्पौ रिति स्त्रैण वाक्यं तत्तस्या अपेक्षान्वितत्वा-
त् सम्यक्सांत्वनमप्यतद्वशकार्यसिद्धौ हेतुः अच्युतमित्रसूत इति अच्युतत्वेन स्वरक्षासूतत्वात् कार्यसिद्धिः अनुपश्चादाद्रवणं पलायनं शंकया
पश्चादेव कवचपरिधानं धनुषश्च ग्रहणं धनुषउग्रत्वं वधपर्यवसायित्वात् कपिध्वज इत्यतिसामर्थ्यं सूचितम् अथवा दांशित इति स्वरक्षाउग्रत्वाद्
नुषः कपिध्वजत्वाद्ध्यस्यागुरुपुत्रमित्यनर्थपर्यवसायित्वं नेति न स्वाशक्तिः ॥ १७ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

तत्र गर्भस्थ एव परीक्षित् श्रीकृष्णदर्शनं प्रापेति वक्तुं कथां प्रस्तौति । यदा द्रौणिरश्वत्थामा कृष्णासुतानां द्रौपदी पुत्राणां शि-
रां स्युपाहरत् तदा तन्माता अरुददिति तृतीये नान्वयः । कौरवाः दुर्योधनाद्याः संजयवंशोद्भवस्य धृष्टद्युम्नस्य पांडवसेनापतित्वात्
संजयपदेन पाण्डवा लक्ष्यन्ते । विरगतिं भीष्मो कयुक्त्या मोक्षं स्वर्गश्च । वृकोदरेण आविद्धायाः क्षिप्तायाः गदाया अभिमर्षेण घातेन
भर्तुर्दुर्योधनस्य एवं प्रियं स्यादिति पश्यन् वस्तु तस्तु तस्य दुर्योधनस्य विप्रियमेव तत् प्रथमं शत्रुबध श्रवणेन हर्षोदयात् पश्चात्
स्पर्शेन भीमादीनां स्वशत्रूणामवध ज्ञानात् बालवधा च कुरुवंश लोपप्रवणाच्च विशादोत्पत्तेर्हर्षविषादाभ्याश्च तन्मृत्युप्राप्तेरिति भावः
अतएवाह जुगुप्सितमिति किरीटाग्राणां बहुत्वात् किरी टस्थामाला वा यस्यास्ति स किरीटमाली अर्जुनः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

शुचः शोकान् यत् यदा ब्रह्मवंधो ब्राह्मणाधमस्याततायिनः शस्त्रपाणेः “अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्द्धनापहः क्षेत्रदारापहारी च
षडैते आततायिनः” इति स्मरणात् ॥ १६ ॥

अच्युत एव मित्रं सूतश्च यस्य सः दीशितो बद्धकवचः ॥ १७ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

तत्र परीक्षितो जन्मवक्ष्यन् तत्पितामहादीनां कथामाह यदेति यदेत्यस्य तदा किरीटमाली आहेति तृतीये नान्वयः । कुरुसंजयानां कुरुणां
भीष्मादीनां सुयोधनपक्षीयानां संजयानां धृष्टद्युम्नादीनां युधिष्ठिरपक्षीयानां । मृधेयुद्धे उभयपक्षीयेषु विरगतिगतेषु सत्सु सुयोधनमहारथेष्व-
वशिष्टेषु कृपकृतवर्मद्रौणिष्वन्यत्र विद्रुतेषु सत्सु अवशिष्टेन सैन्येन सह कृष्णेषु पांडवेष्ववस्थितेषु सत्सु भीमसुयोधनयोर्गदायुद्धे अथानंतरं
श्रीकृष्णप्रेरितेन वृकोदरेणा विद्धायाः क्षिप्तायाः गदायाः अभिमर्शेन घातेन भग्नैरुपवदंडौ यस्य तथाभूते धृतराष्ट्रपुत्रे सुयोधने सति ॥ १३ ॥
तदनंतरं जितकाशिषु पांडवेषु कृष्णाश्विचिरं विहायान्यत्र नक्तं विश्राम्यमानेषु कृपकृतवर्मभ्यां सहागत्य द्रौणिः सुयोधनेन सुप्तवधार्थं
माक्षतः भर्तुः सुयोधनस्य प्रियं स्यादिति पश्यन् शिविरं सुप्तानां कृष्णासुतानां द्रौपदीसुतानां शिरांसि छित्वा पाहरत् तत् द्रौणिर्कर्मतस्य सुयो-
धनस्य विप्रियं जातं तस्यैवाकार्यकारयितृत्वात् यतः शिष्टाः जुगुप्सितं कर्म गृह्यन्ति ॥ १४ ॥

तमापतंतंसविलक्ष्यदूरात्कुमारहोद्विग्नमनारथेन ।
 पराद्रवत्प्राणापरीप्सुरुर्व्यायावद्गमंरुद्रभयाद्यथार्कः ॥ १८ ॥
 यदाऽशरणमात्मानमैक्षतश्रान्तवाजिनम् ।
 अस्त्रं ब्रह्मशिरोमेनेऽत्रात्मत्राणां द्विजात्मजः ॥ १९ ॥
 अथोपस्पृश्यसलिलं संदधेतसमाहितः ।
 अजानन्नुपसंहारंप्राणाकृच्छ्रउपस्थिते ॥ २० ॥
 ततः प्रादुष्कृतं तेजः प्रचंडं सर्वतोदिशम् ।
 प्राणापदमाभिप्रेत्य विष्णुं जिष्णुं रुवाच ह ॥ २१ ॥
 कृष्णकृष्णमहाबाहो भक्तानामभयंकर ।
 त्वमेकोदह्यमानानामपवर्गोऽसिसंसृतेः ॥ २२ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

वाष्पकलाभिराकुले अक्षिणीयस्याः साकृष्णाऽरुदत्त तदाकिरीटमाली इंद्रदत्तस्यकिरीटस्याप्राणांबाहुल्यमाश्रित्येदमुच्यते किरीटानां मालाएवमाला अस्यास्तीतिसतथा अर्जुनइदं वक्ष्यमाणमाह ॥ १५ ॥

यद्यदाऽऽततायिनः शस्त्रपाणोः “ अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिनः, इति स्मृतेः ब्रह्मबंधो ब्राह्मणा धमस्याशिरः आहरे आनयामि यदाहृतं शिरः आक्रम्य आसनं विधाय दग्धपुत्रास्नास्यसितदाशुचः शोकाश्रूणि प्रमृजामि मार्जया मिअच्युतो मित्रं सूतश्च यस्य सः दंशितः धृतकवचः ॥ १६ ॥ १७ ॥

भाषाटीका

जब कौरव और सृजयों के संग्राम में वीर सब वीर गति को प्राप्त हो गये. और भीम की आविद्ध गदा से धृतराष्ट्र पुत्र के ऊरु भंग हो गये ॥ १३ ॥

तब द्रोण पुत्र अश्वत्थामा भर्ता दुर्योधन का प्रिय देखकर रात्रि को सोते हुए द्रौपदी के पुत्रों का शिर काट कर ले आया यह उसका कर्म दुर्योधन को भी अप्रिय हुआ और सब इस कर्म की निंदा करते हैं ॥ १४ ॥

माता द्रौपदी अपने शिशु सुतों का घोर निधन देख कर वाष्पकला कुल नेत्रों से रोदन करने लगी तब उसका सान्त्व करने को किरीट माली अर्जुन ने कहा ॥ १५ ॥

भद्रे ! मैं तब तेरे शोक के आसूओं को पोंछूंगा जब उस ब्रह्म बंधु का शिर गांडी व मुक्त बाणों से काट कर ले आऊंगा. कि तू दग्धपुत्रा उस शिर को आक्रमण कर स्नान करेगी ॥ १६ ॥

ऐसी मनोहर विचित्र बातों से प्रिया को सान्त्वन कर अच्युत ही है मित्र और सूत जिस के वह उग्र धन्वा अर्जुन कवच धारण कर रथ से गुरु पुत्र के पीछे दौड़ा ॥ १७ ॥

श्रीधरस्वामी ।

आपतन्तं धावंतं सद्रौणिः कुमारहा वालघाती उद्विग्नमनाः कम्पितहृदयः । प्राणापरीप्सुः प्राणांलुब्धुमिच्छुः । ननु कीर्तिं यावद्गमं यावद् गन्तुं शक्यं । तावदुर्व्यापराद्रवत् अपलायत । को ब्रह्मा मृगो भूत्वा सुतां जृम्भितुमुद्यतः सन्न रुद्रस्य भयात् यथा पलायते स्म । अर्क इति पाठे वामनपुराणकथा सूचिता तथाहि विद्युन्माली नाम कश्चिद्राक्षसो माहेश्वरः तस्मै रुद्रेण सौवर्णं विमानं दत्तं । ततोऽसावर्कस्य पृष्ठतो भ्रमन्न विमानदाप्त्या रात्रिं विलोपितवान् । ततोऽर्केण निजतेजसा द्रावयित्वा तद्विमानं पादितं तच्छ्रुत्वा कुपिते रुद्रे भयादर्कः पराद्रवत् । ततोरुद्रस्य क्रूरया दृष्ट्या दंढ्यमानः पतन्न वाराणस्यां पतितो लोलार्कनाम्ना विख्यात इति ॥ १८ ॥

अशरणं रक्षकरहितं ननु पलायनमेव रक्षकमस्ति न तस्यापि कुण्ठितत्वादित्याह श्रान्तावाजिनो यस्यतं । ब्रह्मशिरोऽस्त्रं ब्रह्मास्त्रं । द्विजात्मज इति अदीर्घदर्शितामाह ॥ १९ ॥

तद्ब्रह्मास्त्रं समाहितः कृतध्यानः उपसंहारमजानतोऽपि संधाने हेतुः प्राणाकृच्छ्र इति ॥ २० ॥

ततोऽस्त्रात् सर्वतोदिशं प्रादुष्कृतं प्रकटीभूतं तेजः अभिप्रेक्ष्य ततः प्राणापदश्चाभिप्रेक्ष्य ॥ २१ ॥

प्रस्तुतं वज्रापायितुं प्रथमं स्तौति कृष्णं कृष्णोति चतुर्भिः । संसृतेर्हेतोर्दंढ्यमानानां तस्या अपवर्गः अपवर्जयिता नाशक इत्यर्थः ॥ २२ ॥

दीपिनी ।

सूतः सारथिरित्यर्थः ॥ १८ ॥ २१ ॥

तस्याः संसृतेः संसरणस्येत्यर्थः ॥ २२ ॥ ४७ ॥

श्रीवाराधवः ।

आपतंततमर्जुनदूरादेव विलस्यप्रत्यभिज्ञायकुमारहाकुमारघाती सोऽश्वत्थामाउद्विग्नंभीतंमनोयस्य तथाभूतः प्राणपरीप्सुः प्राणान्प्राप्तुमिच्छुर्जिजीविषुरित्यर्थः उर्व्याभूमौयावद्गमयावद्गंतुंशक्यंतावद्ध्येनसाधनेनपराद्रवत्पलायितवान् कोदक्षः यथा रुद्र भ-
यात्तद्वत् ॥ १८ ॥

यदाऽशरणंरक्षकरहितंभ्रांतावाजिनोयस्यतमेक्षतपर्यालोचितवान् तदासद्विजात्मजोद्रौशिरात्मात्रायतेऽनेनेत्यात्मप्राणंस्वरक्षणोपायं ब्र-
ह्माशिरोनामकमस्त्रमेनेऽवबुध्यते ब्रह्माशिरोऽस्त्रेणाऽर्जुनंहत्वात्मानंरक्षिष्यामिइत्यध्यवसितवानित्यर्थः ॥ १९ ॥

अथसलिलमुपस्पृश्याचम्यसमाहितः अस्त्रप्रयोगोपयुक्तमनः प्राणिधानयुक्तः संहारमस्त्रांपसंहारं मजानन्प्राणकृच्छ्रेप्राणापद्युपस्थि-
तायांतद्वह्माशिरोऽस्त्रंसंदधेप्रयुयोज ॥ २० ॥

ततः सर्वतोदिशंसर्वदिक्षुप्रादुःकृतंप्रादुर्भूतंप्रचंडमुग्रंतेजः प्राणापदमभिप्रेक्ष्यप्राणविपत्तिकारित्वेनउत्प्रेक्ष्यजिष्णुरर्जुनोविष्णुंश्रीकृष्णं
मुवाच ॥ २१ ॥

तदेवाहकृष्णकृष्णत्यादिपंचभिः प्रादुः कृतंतेजोयाथात्म्यात्तदुपसंहाराणामज्ञस्तदुपज्ञापनायभगवंतंकृष्णंप्रष्टुकामोनाहमपिवेष्मिति
मावोचइत्यभिप्रायेणतावद्भगवंतंस्वाभाविकेर्द्धमं स्तौतिचतुर्भिः हेकृष्ण “कृषिर्भूवाचकःशब्दोणश्चनिर्वृत्तिवाचकः,इत्युक्तकृष्णशब्दोपस्था-
पितसर्वलोकसुखावहत्वरूपगुणानुसंधानकृतसंभ्रमाद्विरुक्तिः हेमहाबाहो“वाहूराजन्यः कृत”इत्युक्तरीत्याराजन्यकुलप्रभववाहोमकानाभयं
करांतौतितथाभूतस्तस्यसंबाधनदह्यमानानांसंसृतेरपवर्गः पारभूतः संसाराद्विमोचकइतियावत् स्वमेकएव कृत्स्नजगत्सुखाव स्यतत्रापि
भक्तानामभयंकरस्य संसृतिरूपमहाभयक्षपणक्षमस्यतवकियानेतदुपस्थितभयापनयने प्रयासइतिभावः ॥ २२ ॥

श्रीविजयध्वजः

कुमारहाकुमारानहृतवान्द्रौणिर्व्याभूमौ यावद्गमंतुंशक्यं तावद्ध्येनपराद्रवदित्यन्वयः किंकृत्वाआपतंततमर्जुनदूराद्विलोक्यउद्वि-
ग्नः

भ्रमनाः संभ्रांतचेताः प्राणपरीप्सुर्जीवनलाभेप्सुः कइवरुद्रस्यभयात् आर्किर्कपुत्रः शनैश्चरः पुरायथारुद्रस्यतृतीयनेत्रस्यतेजसोभयाद्वा-
कः परिधावतितथेतिवायुपुराणांतरप्रसिद्धमिदं यथाकइतिकंचित्पठंति ब्रह्मापंचमशिरदछेदनायप्रवृत्तंरुद्रंदृष्ट्वाब्रह्मापरिधावतीत्येतदसुर-
जनमोहायेतिज्ञातव्यम् ॥ १८ ॥

अशरणंपालकरहितमृआत्मप्राणं आत्मानंत्रायतइति ब्रह्माशिरोनामास्त्रम् ॥ १९ ॥

ब्रह्मास्त्रप्रयोगइतिकर्तव्यतामाह अथेति अथईक्षणानंतरमुपस्पृश्य आचम्य संहारमुपसंहारम् अपिशब्देनविद्याया असंकल्पदर्शयति
तर्हि किमर्थंसंदधइतितत्राह प्राणोति ॥ २० ॥

ततस्तस्मादस्त्रादुत्पन्नंसर्वतोदिशंप्रापतद्व्याप्नुवत्प्रचंड मभिप्रेक्ष्यदृष्ट्वा जिष्णुः अर्जुनः हेत्यनेनमनस्याश्चर्यकृत्वेतिदर्शयति ॥ २१ ॥

कृष्ण सदानंदात्मक कृष्णःखर्कषणशील संसृतेर्जातेनतापाग्निनादह्यमानानां पुंसांत्वमेकएवसंसृतेरपवर्गोऽसि दुःखनाशकरोऽसि-
त्यन्वयः ॥ २२ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

सर्वतोदिशमिति सर्वतइत्यस्ययोगेद्वितीयादिशमितिजात्यैकत्वं दिशासर्वत्रेत्यर्थः सार्वविभक्तिकस्तिस्रस्त्वा सर्वोदिशमित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

सुबोधिनी ।

दृष्टेऽपिनगतिर्मदाजाताततोर्वधपर्यवसायित्वं ज्ञातंतदाह आपतंतमिति सापराधत्वात् दूरादेवदर्शनं क्षत्रियधर्माश्रितस्य युद्धोप-
स्थितौ प्रोत्साहोभवतिवालवधात्तस्यपापेनमनसउद्वेगः युद्धसाधनंरथः पलायनसाधनंजातमिति रथेनेत्युक्तं पलायनेहेतुः प्राणपरीप्सुरिति
येषारक्षणार्थं नीचसेवापितृवधः अन्याय्यकरणं चांगोक्तं तेषारक्षार्थंपलायनं किमाश्चर्यमितिउर्व्यायावद्गंतुंशक्यते यावन्नद्यादिकं नश्यव-
धायियोगमंत्रादिनालोकांतरगमनेऽपिनिस्तारोन् भविष्यतीति दृष्टांतमाह रुद्रभयाद्यथाकइति यथाकःविद्युन्मालिनिराकरणेकृतेस्वमस्तुत्यादु-
द्रस्यक्रोधोजातः ततः शूलमुद्यम्यअर्कवधार्थंप्रवृत्तः ततोऽर्कः पलायनभूमौपतितः काइयांलोलार्कसंज्ञोजातः ॥ १८ ॥

तथायमपिलोकांतरेऽपि परिभ्रमन्पतेत्ततः भूमावेवयावद्गंतुंशक्यते तावत्पलायितवानित्यर्थः तदाभयात्शरणान्वेषणोभगवत्सुखेन
गच्छतीति कोऽपिमहादेवादिर्नशरणमभूत् पलायनं च कर्तुमशक्तः अश्वानांभ्रांतत्वात् तदाब्रह्माशिरः ब्रह्मास्त्रंआत्मनः शरणंभविष्यतीति
ज्ञातवान्नविद्यतेशरणस्यसभशरणं भ्रांतावाजिनोयस्य“आध्यात्मिकं चाधिदैवंब्रह्मास्त्रंद्विविधंस्मृतं निवर्त्यमनिवर्त्यचममयोः सुप्रतिष्ठितं
१-यथाकिरिति विजयध्वजः

सुबोधिनी ।

द्रोणाचार्येणास्मैब्रह्मास्त्रद्वयं दत्तमपसंहारस्तुनशिक्षितः शरीरे विद्यमान एवमृग्योः पालयिष्यतीति इदानीमस्य उपसंहारज्ञानाभावेऽपि प्रयोगे च्छाद्विजात्मजत्वेना दीर्घदर्शनाज्जाता ॥ १९ ॥

ततः पलायनं त्यक्त्वाभिन्नप्रक्रमेण आचमनं विधाय समाहितः स नृदेवतासामिध्वार्थं उपसंहाराज्ञाने संधाने लोकक्षयान्महत्पापं च भविष्यतीति ज्ञात्वापि प्राणकृच्छ्र उपस्थिते अयुक्तमप्यापदि कर्त्तव्यमिति बुद्ध्या तत् संधे ॥ २० ॥

ततो यज्जातं तदाह ततः प्रादुरभूत्तेज इति प्रचंडमप्रतिक्रियं प्रचंडमित्यादिभिर्नवाक्यं सर्वतोदिशं अर्जुनस्य अतएव प्राणापहम् ॥ २१ ॥

द्रौणोरिदमस्त्रमित्यज्ञात्वा किंचिदन्यदेवदेवयोगाश्नाशकं मुपस्थितमिति तदपनोदनार्थं तत्स्वरूपज्ञानार्थं च भगवंतं प्रष्टुं प्रथमं स्तौतीति चतुर्विधं पुरुषार्थसिद्ध्यर्थं चतुर्भिः श्लोकैस्तौतिकृष्णकृष्णेत्यादिभिः आदरेवीप्साभयाद्वा द्विरुक्तिः महान्तो वाहवो यस्य इन्द्रादयो वाहवो यस्य अनेन क्रियाशक्ते राधिक्यमुक्तं पालकत्वं वा सामान्यतः सर्वेषां पालकत्वमुक्तं भक्तान् प्रति विशेषेण पालकत्वमाह भक्तानामभयं करोति अन्येषामुपस्थिते भये परिपालनं करोति भक्तानां तु अभयमेवोपस्थापयति न भयं किंच त्वत्तोदूरं स्थिता दह्यमाना भवन्ति दाहेष्वपि महान् संसारदाहः जन्ममरणरूपः तस्य त्वमपवर्गः संसृतेर्हेतोर्दह्यमानानामेकस्त्वमेवापवर्गः “आब्रह्म भुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन मामुपेत्याथ कौंतेय पुनर्जन्मन विद्यते इति” ॥ २२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

को ब्रह्मामृगो भूत्वा सुतांजभितुमुद्यतः स नृद्वयस्य भयात् यथा पलायते स्म अर्क इति पाठे वामनपुराणकथा ज्ञेया तथा हि विद्युन्मालीराक्षसः शैवः शिवदत्तेन सौवर्णेन विमानेन अर्कस्य पृष्ठतो भ्राम्यन् विमानदीप्त्यारान्त्रि विलोपितवान् ततः कुपितोऽर्को निजतेजोभिर्द्रावयित्वा तद्विमानं पातयन् तदैवायातस्य रुद्रस्य भयात् ततः पलायमानः पतन् वाराणस्यां लोलाकौ वभूवोति ॥ १८ ॥

अशरणां रक्षक रहितम् आत्मत्राणम् आत्मरक्षोपायं द्विजात्मज इत्यदीर्घदर्शित्वं सूचितम् ॥ १९ ॥

समाहितः कृतध्यानः ॥ २० ॥ २१ ॥

अपवर्गो मोक्षरूपोऽसितेनास्माकं संसृतेर्मोक्षमपि दास्यसि किमुतास्मात् अग्रेस्त्राणमात्रमिति भावः ॥ २२ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

विलक्ष्य प्रत्याभिज्ञाय प्राणपरीप्सुः प्राणान् प्राप्नुमिच्छुः यावद्गमं यावद्गंतुं शक्यम् तावद्भूमौ पराद्रवत् पलायितवान् यथारुद्रभयादर्कः एवं हि वामनपुराणे कथास्ति विद्युन्मालीराक्षसः शिवभक्तः सहिप्रसन्नाच्छिवात्सौवर्णेन विमानं प्राप्यार्कवन्मेरोः परितः भ्रमन् रात्रि विलोपितवान् लोकहितचिकीर्षुरर्कस्तद्विमानं पातयामास ततो भक्तपक्षपातिनिरुद्रे कुपितेऽर्कः पराद्रवदित्यादि ॥ १८ ॥

पेक्षतपर्यालोचितवान् आत्मात्राय ते जनेन तदात्मत्राणम् ॥ १९ ॥

तदस्त्रम् ॥ २० ॥

ततोऽस्त्रात् प्रादुःकृतं प्रादुर्भूतम् ॥ २१ ॥

किमिदमिति विज्ञापयितुं तावत्कृष्णोति चतुर्भिर्भगवंतं स्तौति संभ्रमे द्विरुक्तिः हे कृष्ण “कृषिर्भूवाचकः शब्दोऽणश्च निर्वृत्तिवाचकः विष्णुस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति शाश्वतः” इत्युद्योगोक्तनिरुक्तेः हे परमसदानंद पुनर्हे कृष्ण कर्षति स्वानन्यभक्तं स्वसाधर्म्यं प्रापयतीति हे स्वसाधर्म्यप्रद एकः निःसमानातिशयः दह्यमानानां संसारिणां संसृतेः संसारस्य अपवर्गो नाशकः ॥ २२ ॥

भाषाटीका

वह कुमार हा अश्वत्थामा दौड़े चले आते अर्जुन को देख उद्विग्न मन हो रथ में सवार प्राण वचाने की इच्छा से पृथ्वी में जहां-उसकी गम दूर भागा । जैसे रुद्र के भय से ब्रह्माजी भागे थे (१) वा जैसे रुद्र के भय से सूर्य भागे थे (२) ॥ १८ ॥

जब उस द्विजात्मज के अश्व श्रांत हो गये हैं तब अपने को अशरणा देख उसने ब्रह्म शिर अस्त्रही को अपना परित्राण माना ॥ १९ ॥ अथ अनन्तर जल स्पर्श कर समाहित हो यद्यपि उसका संहार नहीं जानता था तथापि प्राण कृच्छ्र उपस्थित देखकर ब्रह्मास्त्रका ध्यान किया ॥ २० ॥

तदनन्तर सर्वतोदिश प्रादुःस्कृत प्रचंड तेज प्राणों का नाश करने वाला देख कर जिष्णु (अर्जुन) विष्णु (श्री कृष्ण) से बोले ॥ २१ ॥

(अर्जुन उवाच) हे कृष्ण ! हे कृष्ण ! हे महा बाहो ! हे भक्तों के अभयंकर ! इस संसार में दह्यमान पुरुषों के एक तुम ही अपवर्ग (भयवर्जन) हो ॥ २२ ॥

१ प्राणापहमभिप्रेत्येति सुबोधिनी ।

(१) मृग रूप धर मृगी सरस्वती का अनुगमन करते ब्रह्मा को शासन करने को जब रुद्र दौड़े तब ब्रह्मा उनके भय से भागा था ॥

(२) विद्युत्माली शिव भक्त राक्षस शिवदत्त सुवर्ण विमान में बैठकर सूर्य के पीछे पीछे धूम कर जब रात्रि को दिन करने लगा तब सूर्य ने अपने तेज से उसका विमान गलाकर गिरा दिया यह सुनकर मेहादव त्रिशूल ले सूर्य के मारने को चले तब उनके भय से सूर्य भागा था ॥

त्वमाद्यः पुरुषः साक्षादीश्वरः प्रकृतेः परः ।

मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मनि ॥ २३ ॥

सएव जीवलोकस्य मायामोहितचेतसः ।

विधत्से स्वेन वीर्येण श्रेयो धर्मादिलक्षणम् ॥ २४ ॥

तथायश्चावतारस्ते भुवोभारजिहीर्षया ।

स्वानाश्चानन्यभावानामनुध्यानाय चासकृत् ॥ २५ ॥

किमिदं स्वित् कुतोवेति देवदेव नवेद्मयहम् ।

सर्वतो मुखमायाति तेजः परमदारुणम् ॥ २६ ॥

श्रीधरस्वामी ।

यतस्त्वमीश्वरः साक्षात् कुतः यतः प्रकृतेः परः पुरुषः तत्कुतः यतः आद्यः कारणं कारणत्वेऽप्यविकारितामाह मायां व्युदस्य अभिभूय कैवल्यस्वरूपे आत्मन्येव स्थित इति ॥ २३ ॥

त्रिवर्गदातापितृमेवेत्याह स इति यस्त्वं मया अभिभूय स्थितः स एव मायाभिभूतस्य जनस्य धर्मादिफलमुपासितः सन्विधत्से वीर्येण प्रभावं ॥ २४ ॥

तथा चानेनावतारेण न तव साधुपक्षपातोलक्ष्यत इत्याह तथेति किं भूभारहरणं मदिच्छामात्रेण न भवति तत्राह स्वानां ज्ञातानां अनुध्यानाय च तथाऽनन्यभावानामेकांतभक्तानां च ॥ २५ ॥

एवं स्तुत्वा प्रस्तुतं ज्ञापयति किमिति किमात्मकमिदं कुतो वा आयातीति स्विद्वितर्कं ॥ २६ ॥

दीपनो ।

॥ २३ ॥ २६ ॥

श्रीवीरराघवः ।

नन्वेवं विधस्त्वमीश्वरो नाहमित्यत आह त्वामितित्वमेव साक्षादीश्वरः यत्किंचिदीशितव्यत्वापेक्षया सर्वोपलोकेश्वर एवेतीतरसाधारणैर्द्धर्मैराभिप्रेतमोश्वरामेतरस्सादृश्यावर्तयति आद्य आदौ भवः निःखलजगत्कारणत्वेनावांस्थितः पुरुषः सर्वोतरात्मतया सर्वप्रशाशितृत्वेन सर्वहृदयांतर्वर्तोत्यर्थः आद्यापि प्रकृतेः परः “भूमिरापोनलं वायुः खं मनो बुद्धिरेव च अपरं यमितस्त्वन्यामित्यादिश्लोकद्वयोक्तप्रकृतिद्वयाद्विलक्षणः पुरुषशब्देन “पूः संज्ञे वै शरीरेस्मिन् शयनात्पुरुषो हरिरिति निरुक्तेन सर्वोतरात्मत्वं सर्वाधारत्वं च फलितं प्रकृतेः पर इत्यनेन प्रकृतिगतधर्मोऽस्पर्शश्च नन्वोश्वरश्च सर्वधारकश्च तस्या के धारकं देहाद्विलक्षणस्यापि जीवस्य देवाऽहं मनुष्याऽहमिति देहधर्मस्पर्शदर्शनात्कथं तस्य प्रकृतिधर्मास्पर्शश्चेत्यतो विशिष्टाश्चिच्छक्त्या शक्तिशब्दः सर्वत्र कार्योपयोगापृथक्सिद्धविशेषणत्वाच्चिच्छक्त्या ज्ञानशक्त्या नित्याविर्भूता पारोच्छिन्नधर्मभूतज्ञानशक्त्या मायां प्रकृतिचेतनाचेतनात्मिकां व्युदस्य मायाशब्दोत्रोपचारान्मायाधर्मपरः मायाधर्मान् व्युदस्य मायाधर्मरूपं पृष्ट इत्यर्थः केवल एव कैवल्यः स्वार्थेऽप्यङ्गकेवले आत्मानोऽस्थितः स्वमहिम्नि प्रतिष्ठितः इत्युक्तेरीत्याधारांतरानपेक्ष इत्यर्थः जीवस्तु कर्मणा संकुचितज्ञानत्वाद्देहात्मभ्रमेण देहधर्मानात्मन्यध्यस्यति ईश्वरस्तु चिच्छक्त्या तान् व्युदस्य तत्र जीवांतरात्मतया तत्तज्जविकर्मानुरूपं फलं प्रयच्छति तदा धार्योऽवतिष्ठतीति भावः ॥ २३ ॥

तदेवाह य इति उक्ता विध ईश्वर एव त्वं मायाया देहात्मभूमस्वतंत्रात्मभूमादिरूपमायाकार्येण मोहितं चेतो यस्य तस्य जीवलोकस्य धर्मादिलक्षणधर्मार्थकाममोक्षरूपपुरुषार्थं चतुष्टयरूपं श्रेयस्तद्विपर्ययरूपमश्रेयश्च तत्तत्कर्मानुगुणं स्वेन स्वेन वीर्येण स्वाभाविकानामच्युतेन महात्म्येनोपलक्षितः विधत्से प्रयच्छसि ॥ २४ ॥

न केवलमेतरात्मतयैवं विधत्सेऽपित्ववतारमुखेनापीत्यभिप्रेत्याह तथेति भुवोभारभूतानां दुष्कृतजिहीर्षया संहारेच्छयाऽनन्यभावानामनन्यप्रयोजनभक्तियोगनिष्ठानां स्वकीयानामसकृदनुध्यानाय चार्थतवावतारः ॥ २५ ॥

एवं संस्तुत्य प्रकृतं पृच्छति किमिति इदं तेजः किं स्विदिति याथात्म्यप्रश्नः कुतो वेति हेतुप्रश्नः कुतो वा आगच्छति कुतश्च शमिष्यति इत्यर्थः स्वस्य त्वे तदज्ञानमावेदयति न वेद्यमहमिति तार्ही किं जानासीत्यत्राह सर्वतो मुखं परमदारुणं तेजः आयात्येतावदेव वेद्मीत्यर्थः ॥ २६ ॥

विजयध्वजः ।

अनिष्टपरिहारसामर्थ्यतवास्तीत्याह त्वमिति पापानि औषददहदिति पुरुषः “सर्वान् पाप्मन औषत् तस्मात्पुरुष” इति श्रुतेः पुरुषहुसरतीति वा सर्वेषामादौ भवनादाद्यः साक्षादीश्वरः निरुपचरितैश्वर्योपेतः । तत्कथमिति तत्राह । प्रकृतेरिति चित्प्रकृतेरप्युत्तमः एवं विधस्त्वं चिच्छक्त्या स्वरूपज्ञानशक्त्या मायां बंधकशक्तिनिरस्य कैवल्ये प्रकृतिप्राकृतबंधरहिते आत्मनि स्वरूपे स्थितो यतो तदित्यन्वयः “समगवान् कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वमहिम्नी” ति श्रुतेः ॥ २३ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

सप्रकृतिप्राकृतसंवंशरहितएवंशकशक्त्यामोहितयुद्धेर्जोवलोकस्यस्वरूप वीर्येणाधर्मादिलक्षणंश्रयोविधित्सुरवतरतीत्यन्वयः ॥ २४ ॥
 भगवदवतारास्तेयथापुंसामनुध्यानादिनामोक्षहेतवस्तथा भुवोभारजिहीर्षयाकृतोऽयंचावतारश्चानन्यभक्तानां स्वानामसकृदनुध्या-
 नायस्यादित्यतोमोक्षं साधयतस्तवभक्तैहिकदुःखनिवारकत्वंकिंवरणीयमितिभावः भूभारानुध्यानयोः समुच्चयेचशब्दः ॥ २५ ॥
 यत्तेजःपरमदारुणं सर्वतोमुखमायाति हेदेवतादिदंकिंस्वित्कृतोवेति अहंनवेष्टीत्यन्वयः ॥ २६ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

मायाहेतुकायाः संसृतेः नाशकत्वेनमाया तोविलक्षणांशक्तिदर्शयतित्वमितित्वंसाक्षात् पुरुषोभगवान्तथायईश्वरः अन्तर्याम्याख्यः
 पुरुषःसोऽपित्वमेवतद्वद्वयमुभयस्मिन्नपिप्रकाशप्रकृतेः परस्तदसंगःननुकथं केवलानुभवानन्दस्यापितदनुभावित्वंयतोभगवत्त्वमार्पणस्येतक
 थमीश्वरत्वात् प्रकृत्यभिष्टातृत्वेऽपितदसंगित्वंतत्राहमायांव्युदस्योतिअव्याभिचारिण्यास्वरूपशक्त्या तामाभासशक्तिदूरेविधायतयैवस्व-
 रूपशक्त्याकैवल्येपरावराणांपरमआस्तेकैवल्यसंश्लितः । केवलानुभवानन्दसंदोहोनिरुपाधिकइत्येकादशोक्तरीत्या कैवल्याख्यंकेवला-
 नुभवानन्दे आत्मनिस्वरूपस्थितः अनुभूतस्वरूपसुखइत्यर्थः । तदुक्तंषष्ठेदेवैरपिस्वयमुपबन्ध निजसुखानुभवोभवानिति । संदोहशब्देन-
 चैकादशैवैचित्रादिशिता साचशक्तिवैचित्र्यादेवभवतीति अतएवमस्त्येव स्वरूपशक्तिः प्रकृतिर्नामात्रमायायास्त्रैगुण्यम् एवमेवशक्तित्र-
 यविवृतिः श्रीस्वामिभिरेवदर्शिता परंप्रधानपुरुषमित्यादिदेवहूतिवाक्ये अत्रपुरुषस्यापिमायान्तः पातित्वंतदधिष्ठानात्तयोपचर्यते एव-
 वस्तुतः तस्यतुतस्याः परत्वं यथा श्रीकपिलवाक्ये-अनादिरात्मापुरुषो निर्गुणःप्रकृतेः परः प्रत्यग्धामास्वयंज्योति विश्वेयेनसमन्वितमिति
 त्रिशक्तिनिरूपणविशेषजिज्ञासाचेत् भगवत्संदर्भोद्देश्यः अथवा त्वमाद्यइत्यादि मूलपद्यमेवमवतार्यम् श्रीवैकुण्ठमायां निषेधनापि-
 साक्षात् स्वरूपशक्तिमेवाहत्वमिति कैवल्येमोक्षाख्ये श्रीवैकुण्ठलक्षणेआत्मनिस्वांशेएवस्थितः किंकृत्वातत्रातिविराजमानयाचिच्छक्त्या
 मायांदूरस्थितामपितिरस्कृत्यैव मतंचैतन्मयाधिकनिषेधताश्रीशुकदेवेन प्रवर्ततेयत्ररजस्तमस्तयोः सत्त्वंचमिश्रंनचकालविक्रमः नयत्रमाया
 किमुतापरंहरे रनुव्रतायत्रसुरासुरार्चिताइति मोक्षपरंपदंलिङ्गममृतंविष्णुमन्दिरमितिपाञ्चोत्तरस्वरण्डेवैकुण्ठपर्यायशब्दः ॥ २३ ॥ २४ ॥

यथान्ये पुरुषादयांऽवतारास्तथायमवतारः साक्षाद्भगवतः कृष्णाख्यस्यतवैवप्राकट्यम् परमभक्तायाभुवोभारजिहीर्षयाजातोऽपिअन्ये
 षांस्वानांभक्तानामसकृच्च मुहुरनुध्यानायनिजभजनसौख्यायभवति ॥ २५ ॥ ३० ॥

सुबोधिनी ।

अत्रोपपत्तिश्लोकद्वयेनाह सवैपतिः स्यादितिन्यायेनप्रथमतः स्वस्यदोषाभावः तदनुपरस्यदोषदूरीकरणमिति तत्रदोषाः पंचविधाः
 कर्मजाः कालजाः स्वभावजाः पापांद्भवाः देशोद्भवाश्चेतितेक्रमेणनिवार्यते कर्मापेक्षयाप्याद्यत्वात् स्वतंत्रत्वेनतदधीनत्वाभावाच्चनतस्मिन्
 कर्मजाः किंच सर्वेषामयंनियामकः भगवान्साक्षादात्मनामपिअतः कालस्यापिनियामकइत्युक्तं भवतितेननकालजाः प्रकृतिनियामक
 त्वाच्चनप्राकृताः भगवतस्तुबहुचः शक्तयः सतिअन्योन्यविरुद्धाः तत्तत्कार्यार्थनिर्णिताः तत्रयस्यामेवआसत्त्वाक्रीडायां क्रियमाणायान्तदो-
 षप्रादुर्भावः संभाव्यतेतदेवतद्विरुद्धशक्तिप्रादुर्भावेनपूर्वान्दूरीकरोति तथाचिच्छक्त्यामायांव्युदस्यतिष्ठतीतिनमायिकदोषसंबन्धः देशदो-
 षस्तुनसंभाव्यगवसर्वधर्मास्पृष्टंकैवल्यः एवात्मनि विद्यमानत्वात् अतः स्वतः पंचविधदोषरहितः ॥ २३ ॥

अन्येषांदोषदूरीकरणंकैमुत्यन्यायेनाहसएवेतिपूर्वोक्तगुणयुक्तपद्यमायामोहितचंतसोजोवस्यभांतस्यभांत्यायदेवभांत्यायदेवप्रार्थयतेत
 तस्मैप्रयच्छसीतिसर्वाभीष्टदातृत्वमुक्तंअन्यथासर्वेषामभजनीयः स्यात् ॥ २४ ॥

किंचसामान्यतएतत्तवस्वरूपमुक्तंविशेषतस्तवस्वरूपविचारेअस्मदादीनानंकिंचतर्कतव्यमित्यभिप्रायेणाहतथापमितितथाचायमव-
 तारस्तेयथाभवान्सर्वदोषरहितः सर्वाभीष्टदः तथाअवतारोप्ययंषांमतेभगवानेवसाकारः आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः मायाजव-
 निकादूरीकरणेनप्रादुर्भूतइतितेषांनकिंचित्त्वक्तव्येषामपिमतेस्वेच्छामयेशरीरविशेषेभगवतोऽनंतसूर्यप्रकाशस्यअयोगोलकेवन्हेरिवआगम-
 नमवतारइतितन्मतेनैवकथनंतस्यावतारस्यप्रयोजनद्वयंसर्वजनीनंभुवोभारदूरीकरणवैष्णवशास्त्रेनुस्वानामनन्यभावानांनिरंतरनुध्यानार्थं
 उभयार्थजुनस्याभिप्रेतमितिउभयथाप्यस्माकंहितकरणंभूभारहरणसहायात्भक्त्यत्वाच्च ॥ २५ ॥

एवंस्थितेकिमिदमकस्मादाविर्भूतमिति तत्कथयेत्याहसर्वदिशत्वात् कुतोवेतिनज्ञायते कुत्रवामूलमितिअवतारेपि तवनाकिंचिदज्ञातं
 देवकार्यसाधनत्वात् तदाहदेवदेवेतितथात्वमपीत्याशंक्यअब्रह्मत्वान्नाहंवेद कीर्तुपपत्तिः अभ्रनसंभवतियतः सर्वतोमुख स्वरूपशक्ति-
 त्वात्तस्मिन्सतित्वमात्मानिस्थितंवस्तुतएवेतिभावः ॥ २६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

ननुत्वन्मातुलेयोऽहंत्वत्समएवमैववादीरित्याहत्वमिति । ननुत्वंप्रकृतेः परइति किं प्रकृति शब्देनाविद्यांमायां वा ब्रूषे तत्राह । चिच्छ-
 क्त्या स्वरूप भूतया शक्त्यासुभगया पट्टमहिष्येवमायां विद्याविद्येति वृत्तिद्वयवर्ती दुर्भगामिव स्वशक्तित्वात् प्राप्तां व्युदस्य दूरीकृत्य
 तथा शक्त्या सहित एवत्वमआत्मनिस्वचिन्मयस्वरूपेस्थितः । ननुचिच्छ क्त्येत्यस्याः कारणात्वेन मत्तोभिन्नतया स्थितत्वं कथं ममात्मानि
 स्थितत्वमित्यतआहकैवल्यइति । कैवल्यस्य भावः कैवल्यं तस्मिन् इतितया सहितत्वेऽपि तव कैवल्य मेव तस्यः स्वरूप भूता चिच्छाक-
 सात्वत्तः सदाअभिन्नैवत्वदेहेंद्रियपरिकरादिरूपेणातिष्ठति “परास्य शक्तिर्वहुधैवभूयते स्वाभाविकी ज्ञानबल क्रियाचेति” श्रुतेः । मायापु-
 ण्येव त्वदस्वरूपत्वात् ज्ञानाज्ञान गुणमयजगद्रूपेणावर्ततेइतित्वत्तोभेदएवतस्या मायायास्त्वच्छक्तित्वात् कचिदमेदोऽपीति मिथ्याभिन्न
 कृष्ण सा शक्तिरित्यर्थः । मायैव शक्तिरेका नान्येति मतं परास्तमैव ॥ २३ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

वेत्थेदं द्रोणपुत्रस्यब्राह्ममखं प्रदर्शितम् ।
 नैवासौ वेद संहारं प्राणवाध उपस्थिते ॥ २७ ॥
 नहस्यान्यतमं किंचिदखं प्रत्यवकर्षणम् ।
 जह्यस्त्रतेजउन्नद्धमखज्ञोह्यस्त्रतेजसा ॥ २८ ॥

सूतउवाच ॥

श्रुत्वा भगवता प्रोक्तं फाल्गुनः परवीरहा ।
 स्पृष्ट्वाऽपस्तंपरिक्रम्य ब्राह्मं ब्राह्माय संदधे ॥ २९ ॥
 संहत्यान्योन्यमुभयोस्तेजसी शरसंवृते ।
 आवृत्य रोदसी खं च ववृधातेऽर्कवह्निवत् ॥ ३० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

सएवकैवल्येस्थित एव ॥ २४ ॥

तथातेनैव प्रकारेण व्युदस्तमायस्वचिन्मयस्वरूपेणअयमवतारःप्रापंचिक लोकेप्राकट्यम् ॥ २५ ॥
 एवंस्तुत्वाप्रस्तुतं विज्ञापयति किमिदमिति ॥ २६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

आद्योविश्वहेतुत्वेनसर्वेभ्यः पूर्वः पुरुषः सर्वोतरात्मा साक्षादीश्वरः स्वयंप्रभुः प्रकृतेः “भूमिरापोऽनलोवायुः खंमनोबुद्धिरेव च अहंकार-
 इतीयमेभिन्नाप्रकृतिरष्टधाअपरेयमितस्त्वन्यांप्रकृतिर्विद्धिमेपराम् जीवभूतांमहाबाहोयदेदं धार्यतेजगदि”ति भगवदुक्तायाः अपरायाः पराया-
 अपरप्रकृतिमत्तयोत्कृष्टः एतदेवाह मायामपरांप्रकृतिचिच्छक्त्याधर्मभूतज्ञानरूपयाव्युदस्याभिभूयस्थितः पराप्रकृतितः परमोत्कृष्टत्वं-
 दर्शयति कैवल्येस्वार्थेभ्यश्च आत्मनिस्वस्मिन्नेवस्वयंस्थितः “प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः अणोरणीयान्महतोमहीयानि”त्यादिश्रुतिभ्यः ॥ २३ ॥
 एतदुपपादनायपुरुषार्थप्रदत्वंभगवतोदर्शयति सएवेति सएवंत्रिगुणप्रकृतिमोहितचेतसः पराप्रकृतेर्जीवस्यधर्मार्थकाममोक्षाख्यंश्रेयो-
 विधत्सैप्रयच्छसि ननुमायामयेलोकेमायामोहितेषुजीवेषु मध्येत्वदुक्तलक्षणस्य ममावतरणं किमर्थमित्यतआह तथेति ॥ २४ ॥ २५ ॥
 अथ प्रस्तुतंविज्ञापयति किमिति ॥ २६ ॥ २७ ॥

भाषाटीका

तुम आद्य पुरुष हो। प्रकृति से पर साक्षात् ईश्वर हो चित् शक्ति द्वारा माया को पराभव कर कैवल्य आत्मा में स्थित हो ॥ २३ ॥
 वही तुम, इस माया मोहित चित्त जीव लोक का धर्मादि रूप श्रेय अपने प्रभाव से विधान करते हो ॥ २४ ॥
 वैसे ही आप का यह भी अवतार पृथ्वी के भार हरण करने की इच्छा से है। और अपने अनन्य भाव भक्तों के निरंतर अनुष्ठान
 के निमित्त है ॥ २५ ॥
 हे देव देव यह क्या है ? मैं कुछ नहीं जानता। पर मदारुण सर्वतो मुख तेज चला आता है ॥ २६ ॥

श्रीधरस्वामी

इदंद्रोणपुत्रस्यब्राह्ममखं तेनचप्राणवाधेप्राप्तेप्रदर्शितंकेवलं नतत्प्रयोगेकुशलइत्यर्थः यतोऽसावुपसंहारंनवेद एतच्चत्वं वेत्थजाना-
 सि ॥ २७ ॥
 प्रत्यवकर्षणं कृशत्वकरं निवर्त्तकमित्यर्थः अतः तदखतेजउन्नद्धमुत्कटं ब्रह्मास्त्रतेजसैवजहि घातय त्वत्प्रयुक्तंचास्त्रतदुपसंहृत्य
 स्वयमुपशाम्येत् यतस्त्वमखज्ञोऽसि ॥ २८ ॥
 परेशन्नवस्तएववीरास्तानूहंतीतितथाफाल्गुनोऽजुनः अपः स्पृष्ट्वाआचम्य तंश्रीकृष्णंपरिक्रम्यप्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्माय ब्रह्मास्त्रनि-
 वर्त्तयितुम् ॥ २९ ॥
 ततश्चउभयोर्ब्रह्मास्त्रयोः तेजसी शरैः संवृतेसंवेष्टिते परस्परंमिलित्वाववृधाते अवर्धेतांकिंकृत्वारोदसीद्यावापृथिव्यौखमंतरिक्षंचा-
 वृत्य यथाप्रलयेसंकर्षणमुखाग्निः उपरिस्थितोऽर्कश्चसंहृत्यवर्धेततद्वत् ॥ ३० ॥

दीपिनी ।

॥ २७ ॥ ३० ॥

श्रीवीरराघवः ।

इत्थं संस्तुतो विज्ञापितश्च भगवान्सर्वज्ञ आह वेत्येति द्वाभ्याम् प्राणवाध उपस्थिते सति द्रोणपुत्रस्येति कर्तरि पृष्ठी तेन प्रदर्शितं प्रयुक्तं ब्रह्मा-
स्त्रमिदं तेजो वेत्थ जानीहि असौ द्रोणपुत्रः संहारं प्रयुक्तं ब्रह्मास्त्रोपसंहारं न वेद न जानाति ॥ २७ ॥

तर्हि कथमिदमुपसंहर्तव्यमित्यत्राह नेति अस्य द्रोणपुत्रप्रदर्शितस्य ब्रह्मास्त्रस्य प्रत्यवकर्षकं प्रतिभट्टमखंततोऽन्यतमं किंचिदपि न विद्यतेऽ-
तोऽस्त्रज्ञः ब्रह्मास्त्रप्रयोगोपसंहाराभिज्ञस्त्वमस्त्रतेजसा ब्रह्मास्त्रतेजसैवोन्नद्धमुद्रितं मस्त्रतेजः ब्रह्मास्त्रतेजो जहिवमपि ब्रह्मास्त्रेणैव तदभिभावं
येत्यर्थः ॥ २८ ॥

इत्थं भगवता प्रोक्तं मस्त्रसंहारोपायं श्रुत्वा परवीरहाफाल्गुनोऽर्जुनः अपाचम्य तं कृष्णं परिक्रम्य प्रदक्षिणीं कृत्य ब्रह्मास्त्राय प्रतिभट्टं ब्रह्मा-
मेवास्त्रं संदधे प्रयुज्यते ॥ २९ ॥

ततस्तयोरुभयोरस्त्रयोस्तेजसी शरैर्व्याप्तेऽन्योन्यं संहत्य संगत्य रोदसी द्यावापृथिव्यौ खमाकाशं चावृत्या वेष्ट्यार्कवद्भिर्विवृ-
धाते ॥ ३० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

यत्तेजः तदिदं द्रोणपुत्रस्य ब्रह्ममस्त्रं वेत्थेत्यन्वयः कीदृशं प्राणवाधे जीवाधिष्ठितदेहनाशे उपस्थिते आसन्नसति प्रदर्शितं प्राणवाध इत्ये-
तत्कुतो वाऽवगतामिति तत्राह नेति असौ द्रोणिः अस्य अस्त्रस्य संहारं न वेद यस्मादतो ज्ञायते प्राणवाधे मुक्तमिति ॥ २७ ॥

अस्त्राणामन्यतमं किंचिदस्त्रमस्य प्रत्यवकर्षणं प्रतीकारसमर्थं निवर्तकं न हि अतोऽस्त्रज्ञः विसर्गोपसंहारपूर्वकमस्त्रज्ञस्त्वमस्त्रतेजसा उच्च-
द्धमुद्धतमस्त्रतेजो जहीत्यन्वयः हि शब्दो हेतौ ॥ २८ ॥

परेषां शत्रूणां संवन्धिनो वीरान् हंतीति परवीरहाशत्रुवीरानिति वा तं कृष्णं परिक्रम्य प्रदक्षिणीं कृत्य ॥ २९ ॥

उभयोः शरसंवृते तेजसी अन्योन्यं संहत्य संघट्टनं कृत्वा रोदसी द्यावापृथिव्यौ खमाकाशं चावृत्या वेष्ट्यार्कवद्भिर्विवृधाते इत्यन्वयः ॥ ३० ॥

क्रमसन्दर्भः ।

॥ २७ ॥ ३० ॥

सुबोधिनी ।

भगवानाह वेत्येति गुरुपुत्रत्वाद्गुरुणा ब्रह्मास्त्रं मस्मै दत्तं तदस्त्रं मत्तस्त्वं वेद तदेवेदमिति तु ज्ञानी हि ननु ब्रह्मास्त्रायपि बहूनि दृष्टानि प्रयु-
क्तानि च कदाचिदपि नैव दृष्टमिति च तत्राह नैवासौ वेद संहारमिति अतः अनभिज्ञेन प्रयुक्तत्वात् सर्वतो मुखमायाति तर्हि कथं प्रयुक्तवान् तत्राह
प्राणकृच्छ्रे उपस्थित इति यावद्द्वयमपि भिन्नं भिन्नं वाक्यम् ॥ २७ ॥

तर्हि किं कर्तव्यं तत्राह न ह्यस्येति ब्रह्मास्त्रे ब्रह्मास्त्रमेव प्रयोक्तव्यं नान्यत्तत् प्रतीकारमर्हति अतः अस्त्रज्ञो भवान् उन्नद्धं ब्रह्मास्त्रतेजसैव जहिव-
यापि प्रयुक्तमेतादृशमेव तेजो भविष्यति येनास्य प्रतीकारः स्यादिति ॥ २९ ॥

एवं भगवतोक्ते यदा सीत्तदाह श्रुत्वेति परवीरहेतिसामर्थ्यं तं परिक्रम्येति कार्यसिद्धिः अस्य ब्रह्मास्त्रस्य पूर्वब्रह्मास्त्रनिवर्तकत्वमेव ननु
प्रयोक्तृघातकत्वं तदुक्तं ब्राह्मणेति ॥ ३० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

प्रदर्शितमिति दृष्ट्यैव किं न परिचिनोषि किं मां पृच्छसीति भावः संहारमस्योपसंहारं न वेद तर्हि कथमेतत् प्रयुक्तं वा नित्यत
आह प्राणवाध इति ॥ २७ ॥

तर्हि वारुणास्त्रादिना वह्निमुपशमयामीति चेत्तत्राह न ह्यस्येति प्रत्यवकर्षणं निवर्तकं तस्मात्त्वम् अस्त्रतेजसा स्वप्रयुक्तं ब्रह्मास्त्रं
तेजसैव ब्रह्मास्त्रतेजो जहि यतो अस्त्रज्ञोऽसि ॥ २८ ॥

तं श्रीकृष्णं ब्राह्मणं ब्रह्मास्त्रं निवर्तयितुम् ॥ २९ ॥

उभयो ब्रह्मास्त्रयोस्तेजसी शरैः संवृते संवेष्टिते परस्परं मिलित्वा ववृधाते रोदसी द्यावापृथिव्यौ यथा प्रलये संकर्षणं मुखाग्निः
उपरिस्थितो ऽर्कश्च ताविव ॥ ३० ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

अस्य ब्रह्मास्त्रस्य अन्यतमोऽन्यतमं प्रत्यवकर्षणं निवारकं न हि अतोऽस्त्रतेजसा ब्रह्मास्त्रतेजसैव ॥ २८ ॥

तं श्रीकृष्णम् ॥ २९ ॥

उभयोरस्त्रयोः शरसंवृते तेजोमयशरसंयुक्ते तेजसी अन्योन्यं संहत्य रोदसी द्यावापृथिव्यौ खमाकाशं चावृत्य प्रलये ऽर्कवद्भिर्विवृधाते अवर्ध-
तामित्यन्वयः ॥ ३० ॥

दृष्ट्वाऽस्त्रतेजस्तुतयोर्ब्रह्मलोकान्प्रदहन्महत ।
 दह्यमानाः प्रजाः सर्वाः सांवर्तकममंसत ॥ ३१ ॥
 प्रजोपेष्टवमालक्ष्यलोकव्यतिकरंचतम् ।
 मतं च वासुदेवस्य संजहारार्जुनो द्वयम् ॥ ३२ ॥
 तत आसाद्य तरसा दारुणं गौतमीसुतम् ।
 बंधामर्षताम्राक्षः पशुं रशनया यथा ॥ ३३ ॥
 शिविराय निनीषंतं रज्ज्वावद्ध्वा रिपुं वलात् ।
 प्राहार्जुनं प्रकुपितो भगवानंबुजेक्षणाः ॥ ३४ ॥

भाषाटीका

(श्री भगवानु वाच) यह द्रोणपुत्र का प्रदर्शित अस्त्र है तू जानता है वह इसका संहार नहीं जानता है परन्तु प्राण बाधा उपस्थित होने से उसने ब्रह्मास्त्र संधान किया है ॥ २७ ॥

और कोई अस्त्र इसका प्रत्यव कर्षण (शांत करने वाला) नहीं है । तू तो अस्त्रज्ञ है अपने अस्त्र से इस उन्नद्ध अस्त्र तेज को संहार कर ॥ २८ ॥

(सूत उवाच) परवीर हा अर्जुन ने भगवत् प्रोक्त सुनकर जलस्पर्श कर भगवान की प्रदक्षिणा कर ब्रह्म अस्त्र के निमित्त ब्रह्मास्त्र का संधान किया ॥ २९ ॥

शर संवृत दोनों ब्रह्मास्त्रों के तेज अन्योन्य मिलकर द्यावापृथ्वी को आवरण कर प्रलयानल और सूर्य के समान बढ़ने लगे ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामी ।

तयोर्द्रोणिफालगुनयोः तेनदह्यमानाः सांवर्तकंप्रलयाग्निममंसत मेजिरं ॥ ३१ ॥
 लोकानांव्यतिकरं व्यत्ययनाशमित्यर्थः वासुदेवस्यमतंचालक्ष्यब्रह्मास्त्रद्वयमुपसंहृतवान् ॥ ३२ ॥
 गौतमवंशजागौतमीकृपी तस्याः सुतं अमर्षणकोपेनताम्रेऽक्षिणीयस्यसः निष्कृपत्वेदृष्टांतः पशुंयथेति तस्यबंधनेधर्मइत्यत्रदृष्टांतः
 यथायाज्ञिकः पशुमिति रशनयारज्ज्वा ॥ ३३ ॥
 शोकरोषादियुक्तस्यार्जुनस्य धर्मनिष्ठाख्यापनाय श्रीकृष्णवाक्यं तदाहषडभिः शिविराय राजनिवेशाय नेतुमिच्छंतं प्रकुपितइ-
 चेति ॥ ३४ ॥

दीपनी ।

॥ ३१ ॥ ३४ ॥

श्रीवीरराघवः ।

किंचततर्ब्रह्मलोकान्प्रदहन्तयोर्द्रोणयर्जुनयोरस्त्रतेजसोः तत्प्रयुक्तास्त्रतेजोदृष्ट्वातेनदह्यमानाः सर्वाः प्रजाः सांवर्तकंप्रलयाग्निममंसता-
 अन्यंत ॥ ३१ ॥

लोकव्यतिकरंलोकोपमर्दनरूपंप्रजोपद्रवं वासुदेवस्यमतमभिप्रायंचालक्ष्यार्जुनः द्वयंब्रह्मास्त्रद्वयंसंजहार उपसंहृतवान् ॥ ३२ ॥
 तत आसाद्यसमीपमेत्यदारुणमुग्रं गौतम्याद्रोणपत्न्याः कृप्याः सुतंद्रोणिममर्षणकोपेनताम्रेऽक्षिणी यस्यसोऽर्जुनस्तरसावलेनबंध-
 यथारज्ज्वापशुंतद्वत् ॥ ३३ ॥

रिपुंद्रोणिवलाद्रज्ज्वावद्ध्वाशिविरायराजनिवेशमयंशिविरंप्रतिनिनीषंतंनेतुमिच्छंतंमर्जुनंभगवानंबुजेक्षणाः कृष्णाः प्रकुपितआहधर्मपरी-
 क्षार्थमितिभावः ॥ ३४ ॥

श्रीविजयध्वजः

सांवर्तकंप्रलयकालीनदाहममंसतन्यरूपयन् ॥ ३१ ॥

व्यतिकरोनाशः अस्त्रोपसंहारलक्षणंवासुदेवमतम् ॥ ३२ ॥

गौतमीसुतंकृपीपुत्रं रशनयारज्ज्वा ॥ ३३ ॥

शिविरायस्कंधावाराय सेनानिवेशनस्थानायेतियावत् निनीषंतंनेतुमिच्छंतम् ॥ ३४ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

दृष्ट्वेति प्रदहन् दग्धुमारममाणम् । दह्यमानाः दग्धुमारभ्यमाणाः । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेति पाणिनिसूत्रम् ॥ ३१ ॥
मतं चेति । प्रथमं श्रीभगवतास्त्रप्रतिघातनमात्रं समादिष्टं न तु संहरणं । तच्च नूनं पराखं न संहर्तुं शक्यमिति स्वशस्त्रे-
शौक्यं विधाय संहरणाभिप्रायेण । तच्च तदाज्ञामात्रेण कृत्वापि पश्चात् प्रत्युत ताभ्यां वृद्धाभ्यामुपद्रवे सति स्थगितायमान-
मर्जुनं प्रतिसंहारोऽनुमत इति भावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

सुबोधिनी ।

ततोयजातंतदाहसंहृत्येति उभयोस्तेजसीअन्योन्यंसंहृत्यमूलदाढ्यायशरयोः संवेष्टितेभूत्वाद्यावापृथिव्यौअंतरिक्षं चावेष्ट्यसंव-
र्तकंसूर्यसंकर्षणमुखानलवत् सर्वनाशार्थंववृधाते ॥ ३१ ॥

एतयोर्निवृत्तौहेतुमाहदृष्ट्वास्त्रतेजइति मिलितत्वादेकवचनंप्रजादक्षादयः अन्येऽपिभगवत्सोनिध्यात् ॥ ३२ ॥

अतःपरमनुपसंहारेप्रलयोभविष्यतीति भगवदभिप्रायंचज्ञात्वालोकानानां भूरादीनांचसर्वोपकारार्थं एकगुरुत्वात्द्वयमात्मन्येवोप-
संहृतमित्याहसंसंहारोतिसंसंहार उभयोस्तेजसीशरसंवृते आवृत्यरोदसीखंचववृधातेर्कवह्निवदिति पूर्वोक्तदाहलक्षणंचकारात्स्वस्यापि
तेजोलाभात्भगवतः संवधादप्येतन्मतमित्याहवासुदेवेति ॥ ३३ ॥

ततःस्वस्मिन्तेजोद्वयसंकमणानंतरंआसाद्य निकटेगत्वादूराद्वारुणापाशादिभिर्वधनेनमहानृक्केशोभवतीतितरसाशीघ्रंप्रतिक्रियामवस-
रायदारुणमितिबंधनेहेतुः मरणशापंमारुणंवाईश्वर भजनादिनावाकुर्यादिति ननुगुरुपुत्रंकथंचवधतत्राह गौतमीसुतमिति नायंगुरोः सम्मतः
पुत्रः गौतमीतस्यमाता गौतमवंशोत्पन्नत्वात् अनेनपुत्रलोहसंवद्धभार्याप्रार्थनया राजसंबंधोमरणंसूचितंअमर्षताम्राक्षइति अनेनब्रह्मण्या-
दयो नस्फुरितावश्यंचवधनीयइति दृष्टांतमाहपशुमिति ॥ ३४ ॥

श्रीविश्वनाचक्रवर्ती ।

तयोर्द्रौण्यर्जुनयोः साम्बर्त्तकं प्रलयाग्निम् ॥ ३१ ॥

लोकानां भूरादीनां व्यतिकरं नाशम् ॥ ३२ ॥

गौतमवंशजा गौतमी कृपी तस्याः सुतम् ॥ ३३ ॥

शोकरोषादियुक्तस्याप्यर्जुनस्य लोके धर्मनिष्ठाख्यापनाय प्रकर्षेणाह पञ्चश्लोकीं अरुणोक्षणा इत्यनुक्त्वा अम्बुजेक्षणा इत्युक्ते
वहिरेव प्रकुपित इति गम्यते ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

तयोर्द्रौण्यर्जुनयोः अमंसतमेनिरे ॥ ३१ ॥

प्रजायाउपप्लवमुपद्रवम् लोकानांव्यतिकरंसंहारंवासुदेवस्यमतमभिप्रायं चालक्ष्यास्त्रद्वयंसंसंहार उपसंहृतवान् ॥ ३२ ॥

गौतमवंशात् शरद्वतोजातागौतमीकृपीतस्याः सुतम् तरसावलेन ॥ ३३ ॥

शोकाद्याविष्टस्याप्यर्जुनस्यधर्मपरीक्षार्थंभक्तप्रियोभगवान्शिविरायसेनानिवेशस्थानायरिपुंनिनीषंतनेतुमिच्छंतमाह ॥ ३४ ॥

भाषाटीका ।

त्रिलोका को प्रदहन करते दोनों ब्रह्माखों के उस तेज को देखकर दह्यमान सब प्रजा ने प्रलय काल ही उपस्थित माना ॥ ३१ ॥

उस लोक व्यतिकर प्रजा के उपप्लव को देखकर वासुदेव का मत जानकर अर्जुन ने दोनों शस्त्रों को संहरण किया ॥ ३२ ॥

तब दारुण गौतमी सुत को सहसा पकड़ कर अमर्षताम्र लोचन अर्जुन ने बांध लिया जैसे पशु को रसना से बांधते हैं ॥ ३३ ॥

रिपु को बलात् रज्जु से बांधकर अर्जुन जब शिविर को लेचला तब अंबुज लोचन भगवान् कुपित होकर अर्जुन से बोले ॥ ३४ ॥

श्रीथरस्वामी ।

अनागसोनिरपराधान् ॥ ३५ ॥

रिपोरपिसुप्तस्यवालस्यचवधोनेधर्मद्वयन्यार्थेर्दशयति मत्तमद्यादिना प्रमत्तमनवाहितं उन्मत्तग्रहवातादिना जडमनुधमं प्रपन्नंश-
रणागतं विरथंभग्नरथम् ॥ ३६ ॥

तद्वधोदंडरूपस्तस्यैवश्रेयः पुरुषार्थः यद्यतोदंडप्रायश्चित्तरहितादोषात्सपुमानधोयातीति तथाचस्मरति "राजभिर्धृतदंडास्तुकृत्वा
पापानिमानवाः ॥ विधूतकल्मषायांतिस्वर्गंसुहृतीनांयथा" ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

नैनं पार्थार्हसि त्रातुं ब्रह्मबंधुमिमं जहि ।
 योसावनागसः सुप्तानवधीन्निशि बालकान् ॥ ३५ ॥
 मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं सुप्तं बालं स्त्रियं जडम् ।
 प्रपन्नं विरथं भीतं न रिपुं हन्ति धर्मवित् ॥ ३६ ॥
 स्वप्राणान्यः परप्राणैः प्रपुष्णात्यघृणाः खलः ।
 तद्वधस्तस्य हि श्रेयोयदोषाद्यात्यधः पुमान् ॥ ३७ ॥
 प्रतिश्रुतं च भवता पांचाल्यै शृण्वतो मम ।
 आहरिष्ये शिरस्तस्य यस्ते मानिनि पुत्रहा ॥ ३८ ॥

दीपिनी ।

॥ ३५ ॥ ३८ ॥

श्रीवीरराघवः ।

तदेवाहनैनमितिपंचभिः हे पार्थ इमं ब्रह्मबंधुं त्रातुं जीवयितुं नैवार्हसि किंतु जहि “आततायिनमायांतं हन्याद्देवाविचारयन्नि” तिस्मृतेरितिभावः
 तदेवाह योसौ ब्रह्मबंधुर्निशि बालकांस्तत्रापि सुप्तानवधीत् ॥ ३५ ॥
 धर्मवित्पुमान्मत्तादिरूपं रिपुं न हन्ति एवमुच्यते धर्मस्थितिरित्यर्थः तत्र मत्तं मधुना प्रमत्तमनवहितम् उन्मत्तं पिप्तादिना जडं केवलमज्ञम् ॥ ३६ ॥
 योऽघृणाः निष्कृपावानतएव खलोदुरात्मायः पुमान्परेषां प्राणैः स्वप्राणान्प्रपुष्णाति तस्य वधस्तस्यैव श्रेयस्करः अन्यथा मनस्कादकृतप्राय
 श्चित्तादोषात्पुमानधः नरकेपतति ॥ ३७ ॥
 किंच मम शृण्वतः सतो भवता पांचाल्यै द्रौपद्यै प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातं किमिति हे मानिनि यस्तव पुत्रहंता तस्य शिर आहरिष्यामीति ॥ ३८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

हे पार्थ ब्रह्मबंधुं ब्राह्मणाधममेनमश्वत्थामानं त्रातुं नार्हसि किंतु योसौ निशिरात्रौ सुप्तान् बालकान् अवधीदिति मंजहि हनेत्यन्वयः अनागसः
 अकृतापराधान् तत्राश्वत्थामो वध्यत्वे अनागस्त्वं सुप्तत्वं बालकत्वमिति हेतुत्रयमनाहत्य तद्धननं कारणा मिति ज्ञातव्यम् “अनागसं प्रसुप्तं च बालकं
 हंतियो नरः सखंडशोनिशातव्य इत्येवंमनुरब्रवीदिति” तिस्मृतेः ॥ ३५ ॥
 रिपुणा नैते हंतव्या इत्याह मत्तमिति मत्तं मद्यादिपानेन मदांघ्रं प्रमत्तं विस्मृतिमंतम् उन्मत्तं ग्रहग्रस्तं जडं स्वतो विवेकज्ञानशून्यं सुप्तं निद्रितं
 बालं विशेषानभिज्ञं स्त्रियं बाल्ये तारुण्ये वार्धके च पराधीनवृत्तिं प्रपन्नं शरणागतं विरथं रथादिसाधनराहितं विपथं युद्धमार्गादपक्रांता मिति कोचि
 त्पठित्वा व्याचक्षते तद्वयचलनयोरिति धातोः भीतं चलितं युद्धमार्गादपसृता मित्यनेन पुनरुक्तं न च कं पितार्थत्वं पाठविरोधादतो नुपासितगुरु
 चरणैरुत्प्रेक्षितमित्युपेक्षणीयम् ॥ ३६ ॥
 खल इन्द्रियारामः अघृणाः दयारहितः तद्वधः तस्य हि सकस्य हननं श्रेयः साधु कुतः येषां हि सादिदोषादधो नरकं यातीति यस्मात्तस्मा
 दिति ॥ ३७ ॥
 प्रतिज्ञाचरक्षणीयेत्याह प्रतिश्रुता मिति हे मानिनि मानाहं यस्ते तव पुत्रान् हतवान् तस्य शिर आहरिष्ये इति मम शृण्वतः सतः पांचाल्यै
 द्रौपद्यै प्रतिज्ञातं च यस्मात्तस्मादित्यन्वयः ॥ ३८ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

॥ ३५ ॥ ३८ ॥

सुबोधिनी ।

नहि पराजितः शत्रुः अवध्वात्यर्कुं शक्यते रशनया बंधनं ध्वजस्तंभे चेति नीत्वा च पराक्षमारणां च तदभिप्रेतं तस्य शिविरेनयनमनुचितं
 मिति भगवान्निषेधयति शिविरायेति सर्पदवायनं स्पृष्टव्यः स्पृष्टश्चेन्माराणीयं अपकृतस्तु सर्वथा माराणीयः तत्र गते च मरणां भविष्यति भग-
 वान्निषेधयति शिविरायेति अतोऽत्रैव माराणीय इत्यभिप्रायेणाह नीतिकार्यविचारे माराणीयः धर्मविचारे बंधनीयोऽपि न रिपुश्च गृहे ननेयः बलाच्च न
 नेयः तत्र असावधाने किंचिदपकुर्यादिति शिविरं कटकौत्तरागस्थानं भगवानिति सर्वमारकत्वं सूचितम् अंबुजे क्षणादिति मत्तं रक्षकत्वं सूचितं तस्मा
 दैतद्वधे सर्वसुस्थमिति नो चेद्बहुकर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

तदेवाहनैनमिति पृथासंबंधिनी भक्ताचेति तथा वचनं माराणोऽपि दोषाभावे हेतुद्वयमाह ब्रह्मबंधुरिति अवधीदिति पित्रादिभिरप-
 कृते अनपराधिनः पुत्रस्य वध्वानयनमुचितं न माराणां सुप्तस्य कस्यापि माराणां मुचितं निशि चौरपवमारयति न साधुः बालकास्तु सर्वेषामेव-
 अवध्याः ॥ ३५ ॥

सुबोधिनी ।

विचारेणास्यवध्यतां वक्तुं वध्यावध्यनिर्णयमाहमत्तमिति शत्रवोपिदशविधावध्याः मत्तोमदिरादिना प्रमत्तःअसावधानउन्मत्तः
पिशाचादिभिः जडः स्वभावतः अयंतुदशानांनान्यतरः तस्माद्वध्यः किंच सुप्तवालयोर्वधात् अधर्मयोद्धा ॥ ३६ ॥

नन्वस्यभवत्वधर्मः अयंकथंवध्यः ब्राह्मणशरीरस्यपुरुषार्थसाधकत्वात्तस्मादस्यसर्वपुरुषार्थवधेस्वस्याधर्मइतितत्राहस्वप्राणानिति
यद्यनववध्यतेतत्रकोहेतुः प्रमाणनिषेधस्तुनास्ति“जिघांसंतंजिघांसीयादि”तिब्राह्मणोधर्मः प्रतिष्ठितइतियद्यवध्यः तदास्मिन्धर्मोनास्तिदय-
याचेदवध्यः तदैतद्वधेबहूनांप्राणिनांजीवनंभवति अवधेत्वस्यैवकश्चनदेहादिनाउपकारोभविष्यतीतितदपिनास्ति तदाह तद्वधस्तस्य
हिश्रेयइतिप्राणापानैर्जीवनंयस्यतत्रप्राणैःप्राणजीवनमुक्तं धर्मेतुयुक्तमउभयतारकत्वात्अवश्यमेकस्यब्राह्मणस्यसंक्षयेस्वस्यैवयुक्तः धर्म्यात्
तत्रापिप्रकर्षेणपोषणमयुक्तंवालानपियोहंतिसअघृणः घृणाकृपातद्रहितः खलः सूचकः पिशुनइतियावत्तस्मात्तदुप्रवधः स्वधर्मः तस्यापि
दुष्टशरीरेगतेशरीरांतरेणधर्मोभवतीतिपूर्वजीवनस्याधर्मैकसाधनत्वात् ॥ ३७ ॥

किंच । महतांप्रतिज्ञापालनं महान्धर्मः त्वयाचप्रतिज्ञातमित्याहप्रतिश्रुतमिति अर्थतोयमनुवादः आहरिष्यइति ॥ ३८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

मत्तं मद्यादिना । प्रमत्तमनवाहितम् । उन्मत्तं ग्रहवातादिना ॥ ३६ ॥
तद्वधो दंडरूपस्तस्यैव श्रेयः । तथा च स्मरन्ति—“राजभिर्धृतदण्डाश्च कृत्वा पापानि मानवाः ! विधूतकल्मषा यांति स्वर्गं सुकृ-
तिनो यथे” ति । अन्यथा यद्यतो दोषात् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

मत्तं मद्यादिना । प्रमत्तधनादिना । उन्मत्तं ग्रहादिना । जडं पूर्वबुद्धिकापराधवर्जितम् । तत्रद्रौणिः सुप्तघ्नः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
तद्वधस्तस्यैवश्रेयः । तथाचस्मृतिः । “राजभिर्धृतदण्डास्तुकृतपापानिमानवाः । विधूतकल्मषायांतिस्वर्गंसुकृतिनोयथे”ति । यद्यतः
राजदण्डादिप्रायश्चित्तरहितादोषादधोनरकम् ॥ ३७ ॥
पांचाल्यैद्रौपद्यै ॥ ३८ ॥

भाषाटीका ।

हे पार्थ इसकी रक्षा नहीं करनी चाहिये उस ब्रह्मबन्धु को दमन करना चाहिये । जिसने निरपराध सोते हुये बालकों को रात्रि में
मारा है ॥ ३५ ॥

मत्त (मद्य पान किये को) प्रमत्त (असावधान को) उन्मत्त (ग्रह वातादि पीडित को) सुप्त (सोये हुए को) बालक स्त्री जड
शरणागत और विरथ शत्रु को भी कोई धर्मज्ञ नहीं मारता है ॥ ३६ ॥

जो निर्दय खल पुरुष पराये प्राणों से अपने प्राण पुष्ट करता है उसका बध करना उसही का श्रेय है । अन्यथा वह उस दोष से
अधोगति पाता है ॥ ३७ ॥

और मेरे सुनते तैने पांचाली से प्रतिज्ञा की थी कि (हे मानिनि) जिसने तेरे पुत्रों का बध किया है मैं उसका शिर काट लाऊं-
गा ॥ ३८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

यद्यपिचोदितः तथापिहंतुनैच्छत् आत्महनं पुत्रहंतारमपि यतोमहान् ॥ ४० ॥
गोविन्दः प्रियः सारथिश्चयस्यसः आत्मजान्शोचन्त्यै ॥ ४१ ॥

तथापरिभवेनात्हतमानीतं कर्मणोजुगुप्सितेनदोषेणावाङ्मुखम् अपकृतमपकारिणंकृपयानिरीक्ष्य बामः शोभनः स्वभावोयस्याःसा ४२

दीपनी ।

॥ ३९ ॥ ४२ ॥

श्रीवीरराघवः ।

तत्रयस्मादसौपापात्माआतताय्यात्मनस्तवबन्धुहाकुमारघातीहेवीरभर्तुर्धृतराष्ट्रस्याविप्रियमिदंकर्मकृतवान्कुलपांसनः कुलदूषकश्चातो-
वध्यताम् ॥ ३९ ॥

इत्थं धर्मपरीक्षताधर्मपरीक्षार्थं मेवंकृतवताकुण्डोनचोदितोऽपिपार्थोऽर्जुन आत्मजहनमपिसुतहनमपितं गुरुसुतद्रौणिहंतुनैच्छत् यतोऽर्जुनो
अपकृतमपकाराभिज्ञः ॥ ४० ॥

तदसौ वध्यतां पाप आतताय्यात्मबन्धुहा ।

भर्तुश्च विप्रियं वीर कृतवान् कुलपांसनः ॥ ३९ ॥

एवं परीक्षता धर्मं पार्थः कृष्णो न चोदितः ।

नैच्छद्वंतुं गुरुसुतं यद्यप्यात्महनंमहान् ॥ ४० ॥

अथोपेत्य स्वशिविरं गोविंदप्रियसारथिः ।

निवेदयत्तं प्रियायै शोचंत्यै आत्मजान् हतान् ॥ ४१ ॥

तथाहतं पशुवत्पाशवद्धमवाङ्मुखं कर्मजुगुप्सितेन ।

निरीक्ष्य कृष्णाऽपकृतं गुरोः सुतं वामस्वभावा कृपया ननाम च ॥ ४२ ॥

श्रीवीरराघवः ।

ततो गोविंदः प्रियः सारथिश्च यस्य सोऽर्जुनः स्वशिविरमागत्य हतानात्मजान् प्रतिशोचंत्यै प्रियायै द्रौपद्यै तं द्रौणिन्यवेदयत् ॥ ४१ ॥

तथा हतमानीतं पशुना तुल्यं पशुवत्पाशेन बद्धं पशुर्यथापाशेन बध्यते तद्वद्धं कर्मणः स्वकृतस्य जुगुप्सितेन जुगुप्साशब्दात् स्वार्थं सन्नताद्वा वेक्तुः निदया हेतुना अवाङ्मुखमपकृतमपकारिणमर्जुनेनापकृतं वा गुरोः सुतमश्वत्थामानं निरीक्ष्य दृष्ट्वा द्रौपदी वामस्वभावा हेतुगर्भमिदं सुखभावत्वान्ननाम ॥ ४२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

“आत्मबन्धुः सुतस्तोकः पुत्रो गजउदाहत” इत्याभिधानादात्मबन्धून् सुतान् हतवानित्यन्वयः तस्मादसौ पापः विप्रियं तु लोकदृष्ट्येति ज्ञातव्यम् ॥ ३९ ॥

हरिणाऽर्जुनं प्रति द्रौणिवधप्रतिपादनमर्जुनस्य धर्मपरीक्षणाभिप्रायमेव न तु वधाभिप्रायमिति कथनपूर्वकमर्जुनस्य भक्त्यतिशयं कथयति एवमिति पार्थः गुरुसुतं हंतुं नैच्छदित्यन्वयः कथंभूतः यद्यप्येवं धर्मपरीक्षता कृष्णो न चोदितः तथापि नैच्छत् कथंभूतम् आत्मानं हतवन्तं अयमपि कश्चिद्धेतुः पुनरपि कथंभूतः महान् महापुरुषः महत्त्वाच्चैच्छदिति भावः ॥ ४० ॥

अथ गोविंदः प्रियश्च सारथिश्च यस्य स तथोक्तः स पार्थः स्वशिविरमुपेत्य द्रौणिना हतानात्मजान् पुत्रान् प्रतिशोचंत्यै प्रियायै द्रौपद्यै तं न्यवेदयदित्येकान्वयः ॥ ४१ ॥

वामस्वभावा मृदुस्वभावा चारुतरशीलेति यावत् कृष्णा तथाहतं तदेवाह पशुवत्पाशेन बद्धं कर्मजुगुप्सितेन कर्मणालज्जयावाङ्मुखं अपकृतं पुत्रहत्यायाऽपकर्तारमपि गुरोः सुतं निरीक्ष्य कृपयाननामेत्येकान्वयः ॥ ४२ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

अपकृतमिति क्विन्तम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

सुबोधिनी ।

तस्मात् सर्वथा अयं वध्य इत्युपसंहरति तदसाविति आत्मनः पुत्रान् तद्वद्धं हन्तीति स्वामिहिताचरणमपि न ज्ञातमित्याह भर्तुश्चेति वंशो विद्यमाने तस्याप्युपकारो भवेत् कुलद्वयकलंकजननाच्च तस्मादस्य वधे कस्यापि नापकारः ॥ ३९ ॥

तत्रैतानि वचनानि धर्मपरीक्षकानीति सूतज्ञानात् सूत आह एवमिति वस्तुतस्तु वधनमेवायुक्तं धर्मपरितर्क्षितावांश्चरवचनोल्लंघनाभावाय वा अर्जुनेन तथा ज्ञातमितितदुक्तं “कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते” इति तु धर्मः त्रयोह्यत्र संति भगवानर्जुन अश्वत्थामा चेति त्रिष्वप्येकैको वध्य हेतु रस्ति परीक्षा भगवति महत्त्वमर्जुने शिष्टे गुरुपुत्रत्वमिति ॥ ४० ॥

प्रकारांतरेण शनैर्गृहे समागमनमाह अथेति कार्यसिद्धौ हेतुपदं गोविंदेति उपसंहारेऽप्युक्तमयं तु शत्रुहस्ते पतितो मृत एव देहस्तु वाणस्थानीयः प्रतिज्ञातं तु शिरः समानीतमितिन्यवेदयत् शोकमध्य एतस्याः धर्मज्ञानमिति शोचंत्या इत्युक्तं भार्याहितार्थं तु मारणं तत्तयानुकत्वात् संदेहादत्रैव समानीतः आज्ञायां मारणीय इति निवेदनाभिप्रायः ॥ ४१ ॥

तस्यास्तु तथा हरणमेव अनभिप्रेतं दूरे मारणमित्याह तथा दूतमितिकर्मणि जुगुप्सितं युद्धे बालकमारणं तेन मुखाप्रदर्शनादवाङ्मुखत्वं कृष्णा द्रौपदी वामो मनोहरः स्वभावो यस्याः सर्वहितभावनात् महत्त्वबुद्धानमनाभावेऽपि अहो कष्टं ब्राह्मण्यमेतादृशे स्थाने पतितमिति कृपयाननाम तस्यापि तद्वद्धः खदूरीकरणेच्छा कृपा आश्वासनहेतुत्वात् मनस्येतथात्वम् ॥ ४२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

धर्मं परीक्षमाणेन यद्यपि चोदितः तदपि हंतुं नैच्छत् । आत्महनं पुत्रहंतारमपि । यतो महान् कृष्णस्य स्वभावाभिज्ञः । तस्य चायं स्वभावः स्वयं सर्वज्ञोऽपि धर्मादिनिष्ठाख्यापनाय तद्वतो भक्तान् परीक्षते इति । तत्र नैनं पार्थाहंसि त्रातुमित्यादिना रौद्र-
रसं प्रदर्श्य धर्मवन्तमर्जुनं यथा परीक्षते स्म तथा भर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां परो धर्म इत्यादिना भवतीनां वियोगो मे न हि सर्वा-
त्मना इत्यादिना अहं हि सर्वभूतानामादिरन्तोऽन्तरं वहिरित्यादिना च कर्मज्ञानयोगौ प्रदर्श्य प्रेमवतीगोपीः । वरश्च मत् कञ्चन
मानवेन्द्र वृणीष्वेत्यादिना वरं वृणीष्व भद्रं ते कामपूरोऽस्म्यहमित्यादिना च भोगैश्वर्यादीन् प्रदर्श्यभक्तिमतः पृथुप्रल्हादादीन् दीयमानं
न गृह्णन्तीत्यादिना अन्यानपि भक्तान् परीक्षाश्चकारैवेति । तदीयसिद्धभक्ता अपि तथा परीक्षन्ते । तथाहि शुक एव षष्ठस्कन्धे पाप-
निस्तारार्थं पृष्ठः प्रायश्चित्तमात्रमुक्त्वा परीक्षितः सिद्धांताभिज्ञतां नवमे श्रीकृष्णलीलां संक्षेपेणोक्त्वा लीलौतत्सुक्यं द्वादशे ब्रह्मज्ञान
मुपक्षिप्य भक्तिनिष्ठां परीक्षां चक्रे इति । न तत्र तत्र स्पष्टेऽर्थे तात्पर्यम् ॥ ४० ॥

न्यवेदयत् अयं ते पुत्रहन्ता आनीत इत्युक्तवान् ॥ ४१ ॥

तथा तेन प्रकारेण आहृतम् आनीतम् कर्मजुगुप्सितेन कर्मणो जुगुप्सया । अपकृतमिति किञ्चन्तम् अपकारिणम् । कृपया
निरीक्ष्य । वामः शोभनः । ननाम च उवाच चेति चकाराभ्यां संभ्रमः सूचितः । सती तद्वन्धनासहत्वादियं भगवता धार्मिकत्वे
परीक्षितादर्जुनादपि साधुत्ववतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

भर्तुः सुयोधनस्यराज्यासुप्तान्हत्वातच्छिरश्शतशः पातनेनाप्रियंकृतवान् । आत्मनस्तवबंधुहा ॥ ३९ ॥
आत्महनंपुत्रघ्नम् ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥

तथावज्ञापूर्वकमाहृतमानीतम् सुप्तवधरूपकर्मजनितदोषेणावाङ्मुखमपकृतमर्जुनेनावमानितम् वामः सुशोभनः स्वभावोपस्थाः सा ॥ ४२ ॥

भाषाटीका

इससे इस पापी का बध कर यह आतताई है इसने हमारे बंधुओं का बध किया है । और इस कुल पांसन ने अपने स्वामी सुयोध-
न का भी प्रिय नहीं किया है ॥ ३९ ॥

इस भांत धर्म की परीक्षा करने को कृष्ण ने अर्जुन से बहुत कहा किन्तु अर्जुन ने गुरुपुत्र के मारने की इच्छा न की यद्यपि उस ने
अपने पुत्र मारे हैं, तथापि अर्जुन की उसके मारने की इच्छा न हुई क्योंकि अर्जुन महा पुरुष था ॥ ४० ॥

गोविन्द प्रिय सार थी अर्जुन अपने शिविर में आकर उन पुत्रों को सोचती द्रौपदी के संमुख उस अपराधी को निवेदन
किया ॥ ४१ ॥

ऐसे पराभव से लाया गया, पशु के समान पाश बद्ध, जुगुप्सित कर्म से अवाङ्मुख और अपकृत गुरुसुत को देखकर वाम
स्वभावा कृष्णा (द्रौपदी) ने प्रणाम किया और बड़े संभ्रम से कृपायुक्त होकर बोली ॥ ४२ ॥

श्रीधरस्वामी

ननामचउवाचचेतिचकाराभ्यांसंभ्रमः सूचितः बंधनानयनमसहमाना ॥ ४३ ॥

सरहस्यः गोप्यसंज्ञसहितः विसर्गः अस्त्रप्रयोगः उपसंहारः ताभ्यांसहितोऽस्त्रसमूहश्च ॥ ४४ ॥

किञ्च तस्य द्रोणस्यात्मनो देहस्यार्द्धं कृपी आस्ते । “अर्धत्वे हेतुः पत्नी । अर्धो वा एष आत्मनो यत् पत्नी” इति श्रुतेः जाया-
पती अग्निमादधीयातामित्यादि श्रुतेः उभयोरेककारकत्वावगमाच्च । ननु भर्तारि मृते कथं सा जीवति तत्राह । नान्वगात् भर्तारम्
यतो वीरसूः पुत्रवती ॥ ४५ ॥

तत् तस्मात् गौरवं गुरोः कुलं भवद्भिः कर्तृभिर्वृजिनं दुःखं प्राप्तुं नार्हति किन्तु पूज्यं वंद्यश्च ॥ ४६ ॥

दीपनी ।

उवाच चासहंत्यस्य बंधनानयनं सती ।

मुच्यतां मुच्यतामेष ब्राह्मणो नितरां गुरुः ॥ ४३ ॥

सरहस्यो धनुर्वेदः सविसर्गोपसंयमः ।

अस्त्रग्रामश्च भवता शिक्षितो यदनुग्रहात् ॥ ४४ ॥

सएव भगवान्द्रोणः प्रजारूपेण वर्तते ।

तस्यात्मनोर्द्ध्वपत्न्यास्ते नान्वगाद्वोरसूः कृपो ॥ ४५ ॥

तद्धर्मज्ञ महाभाग भवद्भिर्गौरवं कुलम् ।

वृजिनं नार्हति प्राप्तुं पूज्यं वंद्यमभीक्ष्णशः ॥ ४६ ॥

श्रीवीरराघवः ।

अस्यगुरुस्तु तस्यबंधनेनानयनं बंधनपूर्वकमानयनं बंधनमानयनंच वा अस्यार्जुनस्यार्जुनकर्तृबंधनानयनमिति वा असहंती सती द्रौपदी उवाच उक्तिमेवाह मुच्यतामित्यादिभिः सार्द्धैः पंचभिः एषद्राणामुच्यतामुच्यतां त्वरया द्विरुक्तिः मोचनीयत्वे हेतुं दर्शयंती विशिष्टाष्टिब्राह्मणस्तत्रापि गुरुः ॥ ४३ ॥

नष्टे गुरुरपित्वस्यायं पितेत्यत आह सरहस्य इति भवता यस्यानुग्रहाद्दहस्येन सहितो धनुर्वेदः सविसर्गोपसंयमः प्रयोगोपसंहारसहितास्त्रग्रामः अस्त्रसमुदायश्च शिक्षितः ॥ ४४ ॥

स भगवान्द्रोण एवैष प्रजारूपेण वर्तते एतच्छब्दो द्रोणस्यैवाकारांतरेणावस्थितिपरामर्शकः “आत्मा वै पुत्र इति” श्रुतं रीतिभावः पुत्रविषयापकारेण पितृवापक्रियते इति भावः - ननु सस्वर्गतः इत्यत्राह तस्येति तस्य द्रोणस्यात्मनः शरीरस्यार्द्धमर्द्धांशरूपा तत्पत्नी कृपी वीरसूः पुत्रवत्यास्ते नान्वगान्नुसामरणं कृतवती अर्द्धमिति समांशाभिप्रायेणानुपसर्कनिर्देशः “अर्द्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी” ति श्रुत्यभिप्रायेणार्द्धमित्युक्तं द्रोणस्य स्वर्गतत्वं पितृदत्तं शरीरभूता तत्पत्न्यपक्रियेतैवेति भावः ॥ ४५ ॥

तत्तस्मात्तद्धर्मज्ञमदुक्तधर्माभिज्ञं हेमहाभागं गुर्वपमानराहित्यरूपमहाभाग्ययुक्तं भवद्भिर्गुरुणां बहुमंतुं भिर्गौरवं कुलं गुरोः संबंधिकुलं वृजिनंदुःखं प्राप्तुं प्रापयितुं भवद्भिर्हेतुभिर्वृजिनं प्राप्तुं मतिवानार्हति कित्वभीक्ष्णशः पौनःपुन्येन पूज्यं वंदनीयं च भवद्भिरित्यनुबन्धः ॥ ४६ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

न केवलं नत्वा तूष्णीमभूत्किंतु वचनंचोवाचेत्याह उवाचंति अस्य द्रौणे बंधनेनानयनमसहमाना सती प्रशस्तसौशील्यादिगुणवती ब्राह्मण एव यस्यानां गुरुः अयंच नितरां युष्माकं गुरुः ॥ ४३ ॥

अतिशयितगुरुत्वं माह सरहस्येति सरहस्यः सकीलकः धनुर्वेदः सविसर्गोपसंयमः प्रयोगोपसंहारसहितः अस्त्रग्रामः ब्रह्माद्यस्त्रसमूहः यस्य द्रोणस्यानुग्रहात् भवता शिक्षितः अज्यस्तः ॥ ४४ ॥

स एष द्रोणो भगवान्प्रजारूपेण “आत्मा वै पुत्रनामासी” दिति श्रुतेः पुत्ररूपेण वर्तते यतो गुरुपुत्रस्य गुरुवत्पूजार्हत्वादिति भावः किंतु अन्यो पि हेतुरस्तीत्याह तस्येति तस्य द्रोणस्यात्मनः शरीरस्यार्द्धमर्द्धांशरूपा तत्पत्नी कृपी संप्रत्यास्ते पतिनान्वगात् अनुगमनं कृतवतीयतोऽतंगुरुपत्नी भक्त्या च मुच्यतामिति भावः ॥ ४५ ॥

न केवलं गुरुभक्तिरेवात्र हेतुः अन्योऽप्यस्तीत्याह तदिति गुरोर्गुरुपुत्रेषु वाचारमनलक्षणो यो धर्मः तं जानातीति धर्मज्ञः हे धर्मज्ञ भगवानां भाग्यानां समुदायां भागः महान् भागो यस्य स तथा तस्य संबुद्धिर्महाभाग अश्वत्थामो दुःखे सति तस्मात्तुरपि दुःखं स्यात्तेन तत्कोपेनास्मत्कुलस्यापि पापमवदितियस्मात्तस्मादभीक्ष्णशः संवेदा सर्वैः पूज्यवंद्यगौरवं कुलं भवद्भिर्वृजिनं पापं तन्निमित्तं दुःखं वा प्राप्तुं नार्हति योग्यं न भवति ॥ ४६ ॥

सुबोधिनी ।

वहिर्दुःखदूरीकरणार्थमुवाच असहंती परदुःखं हृष्टा स्वयमपि दुःखिता देहधर्माद्धर्मो महानिति तस्याः कृपाधिक्यमुक्तं सतीति धर्मस्वभावत्वं भर्तास्मिन् धर्मप्रभादे बोधये दिति षडंगसहितं धर्मवाक्यमाह मुच्यतामिति द्विरुक्तिः संदेहाभावाय विलंभाभावाय च तत्र हेतुः एष ब्राह्मण इति एकस्मिन् धर्मिणि बहूनां धर्माणां स्थितावपि यो महान् धर्मः स आदरणीयः धर्मांगं च देहो गौणः धर्मश्च मुख्यः देहविचारेण च शत्रुत्वं धर्ममूलं च ब्राह्मणः तस्मात्तद्वलिष्ठमिति किंच धर्मो हि गुरुमूलं स च भगवान् तन्मुखत्वाद्ब्राह्मणो गुरुः लौकिकोपदेशः कर्तुं पक्षया भगवन्मुखस्यात्यंतगुरुत्वान्नितरां गुरुः ॥ ४३ ॥

सुबोधिनी ।

न्यायविरोधे धर्मो दुर्बल इति तदा विरोधं वदन्ती लौकिकन्यायेनापि गुरुत्वं माह सरहस्य इति रहसिभवोरहस्योमंत्रः विसर्गः अस्त्राणां मो-
चनप्रकारः उपसंयमः उपसंहारः पुत्रादिष्वपि तथा अवचनात् अस्त्रग्रामश्च ब्रह्मास्त्रादयः नष्टतत् पाठमात्रेण स्फुरति किंतु रूपयति तदाह
यदनुग्रहादिति ॥ ४४ ॥

सद्रोणो नायमित्यत आह स एष इति तस्यैतद्रूपत्वे हेतुवन्तरमाह भगवानिति ब्रह्मविदो हि स्वेच्छया देहत्यागः तत्र भवतामुपकाराय देहत्यागदशा
यांहतं पुत्रं श्रुत्वा तन्माभूदिति तद्रूपेणैवाहं जीविष्यामीति पितृशरीरं त्यक्तवान् अतः स एवायं द्रोणः “आत्मा वै पुत्रनामासी” ति श्रुतेः प्रजारूपेण
वः निवृत्तिधर्मा विरोधी च धर्मो न युक्त इति करुणामाह तस्यात्मनोर्द्धामिति मूलरूपेण आत्मनोर्द्धपत्न्यास्ते पुत्ररूपेण भर्ता जीवतीति पुत्रवतोनं
नाहि गमनंततः पुत्रवधेतस्या अतः तस्याः कृपीति नाम व्यलीकं कापट्यं तदपि धर्मे वा धकं तस्मादस्य मोचनं निर्व्यलीकमिति ॥ ४५ ॥

तदाह तद्धर्मज्ञेति यदि केनापि प्रकारेण गुरुकुले दुःखप्रापणं तदा कृतो गुरुसेवा लक्षणो धर्मः सकपटो भवति तथा धर्मे कापट्यं जा-
नन्नपि यस्तथा करोति स न धर्मज्ञः त्वंतु तद्धर्मज्ञः अतो ह धर्मज्ञं किंच महाभाग्यं न गुरुणां सेवा करणं सामर्थ्यं भवति तज्जातेऽपि सामर्थ्येयादि
सेवां न कुर्यात्तदामहदभाग्यं त्वंतु तद्विपरीत इति महाभागः किंच अन्यैर्गुरुकुले वृजिने प्राप्ते भवद्भिस्तत्तदूरीकर्त्तव्यं तत्र तद्विपरीतं दृश्यते भवद्भिरे-
व गौरवं कुलं वृजिनं प्राप्नोति तन्न युक्तं तत्तथानार्हति तत्र हेतुः पूज्यं वंद्यमिति सर्वथा महद्भिर्गौरवं कुलं पूजामेवार्हति तत्प्रसादा देवमहत्त्वस्य जात-
त्वात् किंच अनम्रतया पूजामपि नार्हति किंतु सर्वदानमनमप्यर्हतीत्यर्थः किंच धर्मे ज्ञानाभावेऽपि वा धकः “यदेव विद्यया करोती” ति श्रुतेः ततः
स्वस्मिन्निवास्मिन्नपि यः सुखदुःखसमेपश्यति तत्कृतो धर्मः अन्यस्तु विषयधियारचितो य इति वाक्यात् अधर्मप्रायः ॥ ४६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

सरहस्यः गोप्यमंत्रसहितः विसर्गोपसंहाराभ्यां सहित इति यदि ब्रह्मास्त्रस्य विसर्गोपसंयमावेतत्पितुः सकाशात् ब्रह्मास्त्रस्य स्तेदा
कथामिमं वध्वा त्वमानेष्य इत्यकृतज्ञता ध्वनिता ॥ ४४ ॥

प्रजारूपेण आत्मा वै जायते पुत्र इति न्यायेन । आत्मनो देहस्यार्द्धं कृपी पत्नी “अर्द्धो वा एष आत्मा यत् पत्नी” ति श्रुतेः । अतएव
भर्तारं नान्वगात् यतो वीरसूः ॥ ४५ ॥

गौरवं गुरोः सम्बंधि कुलं कर्त्तुं भवद्भिः करणैः वृजिनं दुःखं प्राप्तुं नार्हति यतः पूज्यमिति ॥ ४६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

बंधनपूर्वकमानयनमसहंती ॥ ४३ ॥

सरहस्यः सगुह्यमंत्रः सविसर्गोपसंयमः सप्रयोगोपसंहारः ॥ ४४ ॥

सभगवान्द्रोणः एषः प्रजारूपेण वर्तते “आत्मा वै पुत्रनामासी” ति श्रुतेः तस्य द्रोणस्य आत्मनोर्द्धं शरीरस्यार्द्धं पत्नी कृपी आस्ते । “एष
आत्मनो यत्पत्नी” ति श्रुतेः नान्वगाद्भर्तारम् । यतो वीरसूः पुत्रवती ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

भाषाटीका ।

इसके बंधन पूर्वक ले आने को नहीं सहकर सती (द्रौपदी) बोली । इसे छोड़ दो छोड़ दो ! ब्राह्मण है विशेषतः गुरु ! ॥ ४३ ॥

रहस्ये सहितं धनुर्वेद शास्त्रों के विसर्ग और संयम अस्त्रग्राम आपने जिसके अनुग्रह से सीखा है ॥ ४४ ॥

वही भगवान् द्रोण यह पुत्र रूप से वर्तमान है इसीसे उनकी अर्द्धांगी पत्नी कृपी भी उनके अनुगत नहीं हुई है क्योंकि वह वीर
माता है ॥ ४५ ॥

हे धर्मज्ञ ! हे महाभाग ! आपसे गुरुकुल दुःख प्राप्त होने को योग्य नहीं है क्योंकि गुरुकुल की निरंतर पूजन और बंदना करना
चाहिये ॥ ४६ ॥

श्रीधरस्वामी ।

मृतवत्सा मृतपुत्रा ॥ ४७ ॥

विपक्षे दोषमाह यैरिति । तेषां राजन्यानां कुलं कर्म । कथंभूतं सानुबंधं सपरिवारे शुचा शोकेनापि तं व्याप्तम् । ब्रह्मकुलं
कर्तुं प्रदहति ॥ ४८ ॥

मारोदीदस्य जननी गौतमी पतिदेवता ।

यथाहं मृतवत्सार्ता रोदिम्यश्रुमुखी मुहुः ॥ ४७ ॥

यैः कोपितं ब्रह्मकुलं राजन्यैरजितात्मभिः ।

तत्कुलं प्रदहत्याशुसानुबंधं शुचार्पितम् ॥ ४८ ॥

सूतउवाच ॥

धर्म्यं न्याय्यंसकरुणानिर्व्यलीकं समं महत् ।

राजा धर्मसुतोराज्ञ्याः प्रत्यनन्दवचो द्विजाः ॥ ४९ ॥

नकुलः सहदेवश्च युयुधानोधनंजयः ।

भगवान् देवकीपुत्रोयेचान्ये याश्चयोषितः ॥ ५० ॥

श्रीधरस्वामी

धर्म्यमित्यादयो वचसः षड्गुणाः पूर्वश्लोकषट्के द्रष्टव्याः । तत्र धर्म्यं धर्मादनपेतं मुच्यतां मुच्यतामिति । न्याय्यं न्यायादनपेतं सरहस्य इत्यादि । सकरुणं तस्यात्मनोऽङ्गे पत्नीति । निर्व्यलीकं तद्धर्मज्ञेति । समं मा रोदीदिति दुःखसाम्योक्तं । महत् यैः कोपितमिति निष्ठुरोक्तेया हितोपदेशात् । एवम्भूतं राज्ञ्या वचः हे द्विजाः प्रत्यनन्दत् अनुमोदितवान् ॥ ४९ ॥
नकुलादयश्च प्रत्यनन्दन् । युयुधानः सात्यकिः ॥ ५० ॥

दीपनी ।

कुलं कर्म्ममिति । कुलमिति परार्द्धश्लोकोक्तपदं कर्म्म द्वितीयैकवचनं कर्म्मपदमित्यर्थः ॥ ४८ ॥
धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेतं (पा व्या ४ । ४ । २२) इति सूत्रेण धर्मशब्दात् अनपेतमित्यर्थे यत्प्रत्ययोऽवगन्तव्यः ॥ ४९ ॥
(भगवान् देवकीपुत्र इति । सर्वेषां सत्त्वपरीक्षार्थं प्रथमं किञ्चिन्नांक्त्वा पश्चादनुमोदितवान् । भगवान् दुर्ज्ञेयाभिप्रायः प्रथममर्जुनस्य तद्वधाय प्रवर्त्तनात् पश्चाद्द्रौपदीवचनानुमोदनाच्च । इति व्याख्यानलेशः ॥ ५०-५६ ॥

श्रीवीरराघवः ।

एतद्विषयात्कृत्यात्कृपीनितरामहमि वदुःखिता स्यात्तत्त्वानुचितमित्यभिप्रायेणाह मृतावत्साः पुत्रायस्याः साऽतएवातर्हमुहुर्मुहुश्श्रुमु-
खीयथारोदिमितथास्य ब्राह्मणस्यजननीपतिरेवदेवतायस्याः सागौतमीगौतमस्यदुहिताकृपीमारोदीत् ॥ ४७ ॥
किंचेदं कर्मास्मत्कुलस्याप्यनर्थकारीत्याहयैरिति अजितात्मभिरजितः क्रोधपरवशात्तामनोयेषां तैर्यैराजन्यैर्ब्रह्मकुलं विप्रकुलं कोपितं
कोपविषयीकृतमतएव शुचाशोकेनार्पितंप्रापितंदुःखितंसदित्यर्थः तेषां राजन्यानां कुलसानुबंधमनुबंधसहितमादहति अत्रप्रदहनक्रियाकर्तुं
ब्रह्मकुलं कर्मतुराजन्यकुलम् ॥ ४८ ॥
हेद्विजा इत्थं धर्म्यधर्मादनपेतं न्याय्यन्यायाज्ञीतेरनपेतं सकरुणं करुणायुक्तं निर्व्यलीकमनृताप्रियरहितं समं विषममनुरूपमहदाशयं
भीरंचराज्ञ्याद्रौपद्यावचोनिशम्यधर्मसुतो युधिष्ठिरः प्रत्यनन्दत् ॥ ४९ ॥
तथानकुलादयः येचान्येतद्वचतिरिक्ताः पुरुषायाश्चस्त्रियः सर्वेतेप्रत्यनन्दञ्जितिवचनविपरिणामेन पूर्वेणान्वयः ॥ ५० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

यथाश्रुमुखीमृतवत्सामृतपुत्रा अतएवातर्हमुहुर्निशंरोदिमि तथापतिरेवदेवतायस्याः सातथागौतमीकृपी अस्याश्वत्थामोजननी
मातामारोदीदित्येकान्वयः तस्मादस्मत्कुलहितायवामुच्यताम् अयंगुरुपुत्रइत्यर्थः ॥ ४७ ॥
विपक्षेवाधकमाह यैरिति अकृतात्मभिरशिक्षितबुद्धिभिर्न्यायैर्ब्रह्मकुलं कोपितंतत्कुपितं शुचार्पितंप्राप्तशोकं सानुबंधं समूलभूतं
तेषां राज्ञां कुलं तत्क्षणमेवप्रदहतीत्यन्वयः ॥ ४८ ॥
धर्म्यधर्मादनपेतं न्याय्यन्यायोपेतं दयासहितं निर्व्यलीकं समं शत्रुमित्रभावशून्यं सर्वशास्त्रानुसृतं अर्थतोमहत् ॥ ४९ ॥
एतेनकुलादयश्चप्रत्यनन्दन्इत्याद्याहत्यान्वयः युयुधानः सात्यकिः येचान्येऽनुजीविनः तेचयाश्चस्त्रियः ताश्चनतंदुरितिभावः ॥ ५० ॥

कर्मसम्बन्धः ।

यैरिति । शुचा शोकेन अर्पितं स्वस्मिन् प्रापितं व्याप्तमित्यर्थः । यद्वा शुचा शुक् तस्यामर्पितं निमज्जितं तथा व्याप्तमि-
त्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

सुबोधनी ।

ततएकपुत्रमरणेनरुदतांप्राणिनांयथान्योविनश्येत्तद्वदिदमित्याहमारोदीदिति तदःखेनाहमतिदुःखिताअतएवमारोदीदितिप्रार्थना
गौतमीतिऋषिवंशोद्भवत्वात्तद्रोदनेमहाननर्थइतिसूचितंस्वरूपतोपिसामहती तदाह पतिदेवतेतिपातव्रतायानयनजलंभूमौपतेश्चेतदा-
निर्वीर्याभूमिर्भवतीतिप्रथा ननुपातव्रतासर्वतत्त्वज्ञाअतोनरोदनंकरिष्यतीतितत्राह यथाहमिति विषयएतादृशोनतत्त्वज्ञानेनानवर्त्ततइ-
त्यर्थः ॥ ४७ ॥

यथावहेर्दाहकत्वेज्ञातोपिदाहेवेदनाभवत्येवेतिभावः धर्मस्तुईश्वराविरोधीभवतितत्रधर्मप्रवर्तकत्वात् ब्राह्मणाईश्वराएवतच्छेदन्यैः क्ष-
त्रियादिभिः कोपयुक्तः क्रियेततदाअन्येषांकुलंसानुबन्धंनश्यतीतिमहतामुपदेशात् महद्वाक्याविरोधेनचधर्मः कर्त्तव्यइति तस्माच्छोघं
मुच्यतामिति सिद्धम् ॥ ४८ ॥

सूतस्तुद्रौपदीवाक्यम नूद्यसर्वसंमत्यातथेतिस्थापयतिधर्म्यमितिद्वाभ्यांधर्मादनपेतधर्म्यमएवंन्याय्यनिर्व्यलीकनिः कपटंसमंसमबुद्ध्यो
कंसमहद्राजवदुक्तमएवंवाक्येषड्गुणाः तत्रतत्रैवनियताः प्रथमतोराज्ञोऽभिनन्दनेहेतुः धर्मपुत्रइतिइयमपितद्वायेंतितदाहअत्रसंमत्यर्थद्विजाइ-
तिसंवेधनम् ॥ ४९ ॥

नकुलः सहदेवश्चेतिचकाराद्यथायुयुधानः सात्यकिः अर्जुनशिष्यः अर्जुनश्चगुरुशिष्ययोरेकत्रसंमतिकथनंतथैवधर्मनिर्णयइतिस्थाप-
नार्थमगवतोत्राभिनन्दनंभक्तकृपया तदाहदेवकीनंदनइति देवकीनंदनपदं भक्तवश्यताज्ञापनार्थं सर्वजनीनोयधर्मइतिस्थापयितुंसर्वस्त्रीपुरुषा-
णांसंमतमित्याहयेचान्यइतिषोषित्पदमपिमूढत्वज्ञापनार्थमभूतोनपुनरुक्तिः धर्मोद्विविधः तत्त्वसहितः प्रमाणासहितश्चेतितत्रप्रामाणिकाः
व्यवहारे तत्त्वसहितं धर्मनमन्यते तत्र प्रमाणमूलमासन्यः सूत्रभूतवायव्यवतारोभीमः ॥ ५० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

मा रोदिता मा रोदितु ॥ ४७ ॥

सानुबन्धं सपरिवारं शुचायामर्पितं शोकव्याप्तं तत्कुलं कर्म प्रहति ब्रह्मकुलमेव कर्त्तुं ॥ ४८ ॥

धर्म्यमित्यादयो वचसः षड्गुणाः पूर्वश्लोकषट्के द्रष्टव्याः । तत्र धर्म्यं धर्मादनपेतं मुच्यतां मुच्यतामिति । न्याय्यं न्याया-
दनपेतं सरहस्य इत्यादि । सकरुणं तस्यात्मनोऽर्द्धमिति । निर्व्यलीकं तद्धर्मज्ञेति । समं मा रोदीदिति दुःखसाम्योक्तः । महत्
यैः कोपितमिति निष्ठुरोक्त्या हितोपदेशात् ॥ ४९ ॥

नकुलादयश्च प्रत्यनन्दन् । युयुधानः सात्यकिः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

ब्रह्मकुलं कर्त्तुं तत्कुलं राजन्यकुलं दहति ॥ ४८ ॥

द्वे द्विजाः राज्ञाः स्वभार्यायाः राजायुधिष्ठिरः प्रत्यनन्दन् । अनुमोदितवान् ॥ ४९ ॥

नकुलाद्याः प्रत्यनन्दन् युयुधानः सात्यकिः ॥ ५० ॥

भाषाटीका

अपने बालकों की मृत्यु के कारण से मैं आर्त होकर बार बार अध्रुमुखी होकर रोदन करती हूँ ऐसे पति देवता गौतमी इसकी
मा मत रोवे ॥ ४७ ॥

जिन अजित चित्त राजन्यों ने ब्रह्म कुल को कोप कराया है उनके सानुबन्ध कुल को शोक संतप्त ब्राह्मण कुल शीघ्रही दाह
करदेता है ॥ ४८ ॥

(सूत उवाच) धर्म संयुक्त न्याय युक्त करुणा सहित निर्व्यलीक (कपट शून्य) और सम द्रौपदी के वचन को राजा धर्म पुत्र
और सब ब्राह्मणों ने अभिनन्दन किया ॥ ४९ ॥

नकुल सहदेव सात्यकी अर्जुन और भगवान देवकी पुत्र ने भी अभिनन्दन और अन्य स्त्रीयों ने भी द्रौपदी के वचन का अभिनन्दन
किया ॥ ५० ॥

तत्राहामर्षितोभीमस्तस्य श्रेयान् बधः स्मृतः ॥
 न भर्तुर्नात्मनश्चार्थे योऽहन् सुप्तान् शिशून् वृथा ॥ ५१ ॥
 निशम्य भीमगदितं द्रौपद्याश्च चतुर्भुजः ॥
 आलोक्य वदनं सख्युरिदिमाह हसन्निव ॥ ५२ ॥
 ब्रह्मबंधुर्नहंतव्योह्याततायो बधार्हणाः ॥
 मयैवोभयमाम्नातं परिपाह्यनुशासनम् ॥ ५३ ॥
 कुरु प्रतिश्रुतं सत्यं यत्तत्सांत्वयता प्रियाम् ॥
 प्रियं च भीमसेनस्य पांचाल्या मह्यमेव च ॥ ५४ ॥

श्रीधरस्वामीः ।

तस्य तथा विधस्य द्रौणे बंध एव श्रेष्ठः । अन्यथा तस्य नरकपात प्रसङ्गः स्यात् । तत्राह न भर्तुरिति । अहन् जवान् ॥ ५१ ॥

चतुर्भुजोक्तेरयं भावः । भीमे तं हंतुं प्रवृत्ते द्रौपद्याश्च सहसा तन्निवारणे प्रवृत्तायाम् उभयोः संवरणायाविष्कृतचतुर्भुज इति । सन्दिहानस्य सख्युरज्जुनस्य ॥ ५२ ॥

बधार्हणाः बधार्हः । मयैव शास्त्रकृता ब्राह्मणो न हन्तव्य इति तथा “आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् । जिघांसंतं जिघांसीं याश्च तेन ब्रह्महा भवेद्दि”ति च वदता । तदुभयमप्यनुशासनं परिपालय ॥ ५३ ॥

तव च प्रतिज्ञां प्रपूरयेत्याह । प्रियां सांत्वयता त्वया यत् प्रतिश्रुतं हननं तच्च सत्यं कुरु प्रियश्च कुरु । मह्यं मम । तत्र बधे भीमस्य प्रियं भवति अवधे द्रौपद्याः द्वये श्रीकृष्णस्य ॥ ५४ ॥

श्रीवीरराघवः ।

तत्रभीमस्त्वमर्षित आह किमिति तस्य ब्रह्मबंधोर्द्रौणेर्बंध एव श्रेयान् स्मृतः कुतः यतोऽयं भर्तुर्धृतराष्ट्रस्यात्मनः स्वस्य चार्थे प्रयोजनाय न सुप्तान् शिशून् हतवान् किंतु वृथैव हतवानिति ॥ ५१ ॥

भीमस्य द्रौपद्याश्च गदितं वाक्यं श्रुत्वा चतुर्भुजो भगवान् श्रीकृष्णः सख्युरज्जुनस्य वदनमालोक्य ईषद्वसन्निवेदं वक्ष्यमाणमाह ॥ ५२ ॥

तदेवाह ब्रह्मबंधुरिति द्वाभ्यां ब्रह्मबंधुरिति हेतुगर्भं ब्रह्मबंधुत्वादनं हंतव्यः आततायित्वपि हेतुगर्भं आततायित्वादयं बधार्हणाः बधमर्हतीति बधार्हणाः नद्यादित्वात्कर्त्तरित्युः मयैव मुभयमाम्नातं तथार्हत्वमनर्हत्वं चेत्युभयमपि सहेतुकमिति अनुशासनं मदनुशासनमनब्राह्मणं हन्यात् आततायिनमायां तंहन्यादेवाविचारयन्नित्यादिशास्त्रानुमतामिदमुभयं पाहिपालयनाति क्रमस्वतयैतदुभयं पालितं स्यात्तथा कुर्वित्यर्थः ॥ ५३ ॥

तत्रान्यतरकरणेऽन्यदकृतं स्यात्तत्तवानुचितमित्यभिप्रायेणाह कुर्विति प्रियां द्रौपदीं सांत्वयता त्वया यत् प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञां शिरदिच्छामितित्वात् द्वपिसत्यं यथार्थं कुरु भीमादीनां प्रियं च कुरु ॥ ५४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

तत्र तस्यामवस्थायाममर्षितोभीमः आहेत्यन्वयः यो भर्तुर्दुर्योधनस्यात्मनः स्वस्य च नार्थं सुप्तान् शिशून् वृथाऽहन् हतवान् । वृथाशब्दो बध्यविषयः बध्यानामर्थे च न भवति तस्य बधस्तस्यैव श्रेयान् स्मृतः नास्माकं पापमिति भावः ॥ ५१ ॥

चतुर्भुजः भीमगदितं श्रुत्वा द्रौपद्याश्च वचनमिति शेषः सख्युरज्जुनस्य वदनमवलोक्य मंदस्मितं कुर्वन्निदमाहेत्येकान्वयः ॥ ५२ ॥

हननं हनेत्युभयं मयैवााम्नातम् अभिहितं यस्मात्तस्मादनुशासनं मात्मवचनं परिपाहीत्यन्वयः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

चतुर्भुज इति तैः । यद्वा मयैवोभयमाम्नातमिति स्वादेशमात्रनाय दर्शितैश्वर्य इति भावः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥
 टीकायां तव च प्रतिज्ञामित्यत्र च शब्दाद्भीमादीनामिच्छाश्चेति ज्ञेयम् ॥ ५४ ॥

सुधीधनी ।

द्रौपद्युक्ततत्त्वसहितधर्ममनङ्गीकृत्यस्वयं स्वतंत्रधर्मेनिरूपणेन तद्विधायकप्रवृत्तइत्याह । तत्रेति । अधर्मप्रतिपक्षत्वात्क्रोधः दर्शनेनैव दैत्यभयं जनयतीति भीमः तस्य रक्षणपेक्षया वध एव श्रेयान् यतीत्यं निश्चितवैषम्यस्तान् शिशून् अहन्त एवमन्यदप्यविचारितं करिष्यतीति वधः श्रेया नित्यर्थः भगवांस्तु भयरूपधर्ममुक्तवानिति ॥ ५१ ॥

द्रौपदीभीमयोः परस्परविरोधउभयसमाधानार्थक्रियाशक्तिद्वयविर्भावाद्यभुजचतुष्टयविर्भावकृतवानित्याह निशम्येति चतुर्भुजो जात इति भिन्नवाक्यपरस्परविरोधे हि न प्रकारांतरस्थितिनैकतापि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोध इति परस्परकार्यजननाय स्वयंतावेव स्तंभितवान् अर्जुनस्तु सख्यपर्यंतमागत इति तत्र हापायितुं तन्मुखं विलोक्य भिप्रायमाह अर्जुनोऽपि संमोहित इव जातः ॥ ५२ ॥

इति ह सन्निवोक्तमन्यथा द्रौपदीवाक्यस्याभिनेदितत्वात् सन्मानं कृत्वैव तं विसृजेत् भीमवाक्यं वा श्रुत्वा मारयेत् तथापि नानर्थो भवेत् अत उभयाकरणात् भगवान् मोहयात्रिवाह एकं चेन्न करोषितर्हि उभयात्मकं कुरु ननु विरुद्धं कथमुभयं कर्तुं शक्यमिति चेत् तत्राह मयैवोभयमास्नातमिति भगवताऽभयात्मकं वस्तु हृष्टा उभयमास्नातमन्यथा अनात्मत्वप्रसंगात् तच्च ज्ञात्वा मया समास्नातं तत् ज्ञात्वा मत्सखित्वात् त्वयापि कर्तव्यम् अन्यथा सखित्वं न स्यादित्यभिप्रायेणाह परिपालयनुशासनमिति परिपालयमदाक्षाम् ॥ ५३ ॥

एतावता सर्वेषां संमतं भविष्यतीत्याह कुरु प्रतिश्रुतमिति स्वप्रतिश्रुतं शिरसः समाहरणे ताच्छिरोमाणि हरणे न पालितं भविष्यतीति भीमसेनस्य प्रियं वधेन तद्वपनादिना पालितं भवति द्रौपद्याश्च प्रियं मोचनेन तदपि तेनैव पालितं भवति महां च प्रियं मुभयात्मककरणेन ॥ ५४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

चतुर्भुज इति भीमे तं हंतुं प्रवृत्ते द्रौपद्याश्च तन्निवारणे प्रवृत्तायामुभयोर्वारणार्थं भुजचतुष्टयं प्रकटयामासेति भावः । हसन्निवेति सखे त्वद्वुद्धेरथ सूक्ष्मत्वं परीक्षिष्ये इत्येतद्व्यञ्जकं स्मितमात्रमाविष्कुर्वन् न तु हास्यमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

ब्राह्मणो न हन्तव्य इति "आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् । जिघांसन्तं जिघांसीयान्नदोषो मनुरब्रवीदि"ति उभयमेवास्नातम् आस्नायकृता मयैवानुज्ञातं शासनं परिपालय । तेन ब्राह्मणत्वं वर्त्तते एव इदानीं शस्त्रपाणित्वाभावात् आततायित्वं न वर्त्तते इत्यश्वत्यामा न हन्तव्य इति मम मतम् । यत्तु ब्रह्मबन्धुमिमं जहीति पूर्वमुक्तं तत्र तव धर्मपरीक्षार्थमेव । तत्रापि ब्रह्मबन्धुमिमं मा जहि त्रातुमर्हसि तथा विरथं भीतं रिपुं धर्मविज्ञं हन्तीति तथा तद्वधस्तस्य हि श्रेय इति न तु वधकर्तुरिति तथा तदसौ वध्यतां बन्धनविषयो भूतः क्रियतामिति तत्र तत्र वास्तवोऽर्थोऽपि मयापित इति ॥ ५३ ॥

त्वया यत् प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातम् आहरिष्ये शिरस्तस्येति तदस्य शिरश्छेदं वधं कुरु । तमेव भीमसेनस्य प्रियं कुरु । पाञ्चाल्याः प्रियमवधं च महां मम च मदादीनां मत्प्रियत्वादुभयमपि प्रियं कुरु ॥ ५४ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

अहन् जघान ॥ ५१ ॥

द्रौपद्याः मुच्यतां मुच्यतामिति । भीमसेनस्य वधः श्रेयानिति गदितं तिशम्यसख्युर्जुनस्य वदनमालोक्याह ॥ ५२ ॥ ब्रह्मबन्धुर्न हन्तव्य इति आततायीव धारणा इति च मयैवोभयमास्नातं तदनुकूलं ब्राह्मणो नैव हन्तव्य इति "आततायिन मायांतं हन्यादेवाविचारयन्ति"ति । अनुशासनं शास्त्रं च परिपालय ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

भाषाटीका

तव अमर्षित भीमसेन ने कहा जिसने न अपने किसी स्वार्थ सिद्धि के लिये न भर्ता की प्रीति के निमित्त किंतु वृथा सोते हुए बालकों का वध किया है उसका वध करना ही उत्तम है ॥ ५१ ॥

यह कहकर भीमसेन स्वयं उसका मारने को उद्यत हुए द्रौपदी उनको रोकने को उठी दोनों की प्रवृत्ति रोकने को भगवान् चतुर्भुज होकर मध्य में स्थित होकर अर्जुन का मुख देखकर हँसते से यह बोले ॥ ५२ ॥

(श्रीभगवानुवाच) ब्रह्मबन्धु का वध नहीं करना आतताई का वध करना यह दोनों शास्त्र मुख से मेरे ही वाक्य हैं । तुम इसी शासन का प्रतिपालन करो ॥ ५३ ॥

द्रौपदी के सान्त्व करने में जो प्रतिज्ञा की थी उसको सत्य करो, भीमसेन का भी प्रिय करो द्रौपदी का भी प्रिय करो और मेरा भी प्रिय करो ॥ ५४ ॥

श्रीधरस्वामी

हार्दमभिप्रायम् आज्ञाय ज्ञात्वा न ह्यशक्यमुभयं विदध्यादतोऽयमभिप्राय इति ज्ञात्वेत्यर्थः । असिना खड्गेन । सूर्यन्यं सूर्येति जातम् । सहस्रसूक्तं सफोरम् ॥ ५५ ॥

सूत उवाच

अर्जुनः सहसाऽऽज्ञाय हरेर्हृदिमयासिना ॥

मणिं जहार मूर्धन्यं द्विजस्य सहमूर्धजम् ॥ ५५ ॥

विमुच्य रसनावद्धं बालहत्याहतप्रभम् ॥

तेजसा मणिना हीनं शिविरान्निरयापयत् ॥ ५६ ॥

वपनं द्रविणादानं स्थानान्निर्यापणं तथा ॥

एषहि ब्रह्मबंधूनां बधोनान्योस्ति दैहिकः ॥ ५७ ॥

पुत्रशोकातुराः सर्वेपांडवाः सह कृष्णया ॥

स्वानां मृतानां यत्कृत्यं चक्रुर्निर्हरणादिकम् ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां प्रथमस्कन्धे पारीक्षिते
द्रौणिदण्डो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीधरस्वामी ।

मणिना च हीनं निरयापयत् निःसारितवान् ॥ ५६ ॥

अनेन च श्रीकृष्णोक्तं सर्वं सम्पादितवानित्याह वपनमिति ॥ ५७ ॥

निर्हरणं दाहार्थं नयनम् ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकायां प्रथमस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

दीपनी ।

वपनमिति सर्वमुण्डनमित्यर्थः ॥ (द्रविणस्य धनस्य आदानं ग्रहणं द्रविणादानमिति) ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

श्रीवीरराघवः ।

ततएवमुक्तोऽर्जुनोभावशोहरेर्हृदिद्रुतमभिप्रायमाज्ञायासिनाखड्गेनसाधनेनाद्विजस्यद्रौणेर्मूर्धन्यमूर्ध्निधारितमणिमूर्धजैः केशैः सहितं
यथातथाजहारदृतवान् ॥ ५५ ॥ततोरसनाविमुच्यपूर्वमेवबालानां हत्याहताप्रभायस्यततेजसा तेजःपदेनमणिनाचहीनंरहितंसुतरांहतप्रभंशिविरान्निरयापयद्वहिर्निः
सारयामास ॥ ५६ ॥नन्वेवमपिप्रतिश्रुतंभीमगदितंचनकृतमेवेत्याशंकमानंशौनकं प्रत्याहसूतः वपनमितिवपनमुण्डनंद्रविणादानंधनापहरणंस्थानान्निर्या
पणंचेत्येषएवहिब्रह्मबंधूनांबधः अन्योदैहिकः शिरःपाण्यादिच्छेदरूपः नास्तिहितत्रैतन्नयमपिकृतमेवतेनैवबधोपिकृतप्रायएवेतिभावः ॥ ५७ ॥

ततः सर्वेपांडवायुधिष्ठिरादयः कृष्णयाद्रौपद्यासहशोकापीडिताः संतोमृतानांस्वानांपुत्रबंधूनांयत्कर्त्तव्यंनिर्हरणादिकंतच्चक्रुः ॥ ५८ ॥

इतिश्रीवीरराघवटीकायां प्रथमे सप्तमः ॥ ७ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

अर्जुनः सहसाऽज्ञादितिहरेः तद्विस्थितम् आज्ञायसम्यक्ज्ञात्वाक्षुधारेण असिनाद्विजस्यसहमूर्धजं केशैः सहितंमूर्धन्यं मूर्ध्नासहोत्पन्नं
मणिंजहारेत्यन्वयः ॥ ५५ ॥तेजसासामर्थ्येनशरीरकांत्यावारत्नेनचरहितं शिशूनांबधेनहतप्रभम् अलक्ष्मीनिधानंरज्ज्वाबद्धं विमुच्यशिविरान्निरयापयत् शवनिर्ग-
मनवन्निष्कासयामासेत्येकान्वयः ॥ ५६ ॥ब्रह्मबंधूनां प्राणत्यागलक्षणमरणं प्रतिनिधिर्यंवधइत्याह बधनमिति ब्रह्मबंधूनामेवएवबधः वधप्रतिनिधिः अन्योदैहिकोनेत्रोत्पाटना-
दिको नास्तीत्यन्वयः शास्त्रविहितोनास्तीतिभावः कोऽसावितितदाह बधनमिति पाशेनकरौपष्ठेकृत्वाबंधनं द्रविणादानंनिर्हरणाहरणं
स्थानान्निर्यापणं स्वदेशान्निर्यापणं तथाशब्दः प्रत्येकमभिसंबंधयितव्यः ॥ सांत्वयन्नित्यारभ्यनान्योस्तिदैहिकइत्यंतययुक्तं तदिदंद्रौणि
नाखप्रेदष्टसंकथितं ॥ अन्यथाग्रंथांतरविरोधः तत्रभीमेनकृतमित्युक्तत्वादितिज्ञातव्यम् ॥ ५७ ॥

इति श्रीभागवते प्रथम स्कन्धे विजयध्वज टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

कमसन्दर्भः ।

अर्जुनः सहसाऽऽश्वायेत्यस्यायं भावः । श्रीकृष्णो नानेन ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्येषा श्रुतिर्ब्रह्मबन्धुर्न हन्तव्य इत्यनेन स्पष्टीकृता । तत्र ब्रह्मबन्धुरपीति हि तस्यास्तात्पर्यम् ब्रह्मबन्धुत्वं चास्याततायित्वेनैव विवक्षितम् । बधार्हणत्वं त्वाततायिमात्रेण विहितम् । तत्रायान्तं जिघांसन्तमिति विशेषणं तत्परीक्षार्थं गोपितम् । तत्र हि तत्र तत्रोद्यतस्यैव हननमायाति विशेषणवैयर्थ्यात् । अतएव प्रतिज्ञातत्वेन तुल्यत्वेऽपि द्रोणस्योद्यतस्य बधोऽनुमतो बद्धस्य तु नास्य । आततायित्वं न्याये युद्धेऽपि मतम् आततायिनो मे इति श्रीभीष्मवचनात् । यत्तु परिपाद्यनुशासनमित्युक्तं तच्च ब्रह्मबन्धुमिमं जहति पूर्वोक्तानुसारेणैव । तदेवमस्यानुशासनप्रयस्य द्रौपदीभीमयोर्मिथोविरुद्धवाक्यद्वयस्य स्वप्रतिज्ञायाश्च युगपत् समाधायकं मणिहरणादिकमेव करिष्यामीति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

सुबोधनी ।

भगवत्कृपया अर्जुनः सर्वरूपमेकं ज्ञात्वा तत्तात्कृतवानित्याह द्वाभ्याम् अर्जुन इति कृत्वा हेतुत्वात् सहसेति अथ तदनंतरमेवाविमोचनात् पूर्वमसिनाखड्गेन शिरसश्चूडामणिमशिखासहितं द्विजस्य हतवान् इदं शुभयात्मकं तदप्रेवक्ष्येति असंगत्वाद् शुभयात्मकस्य ॥ ५५ ॥

तृतीयमाह विमुच्येति पूर्वैरशनां यद्धतस्य तूष्णीं भावे हेतुः बालहत्याहतप्रभमितितंजसामागिनाहीनामिति तृतीयसमोपद्वयानुवादः शिविरात् स्वकटकात् निरयापयदिति सतां स्थानाभिर्यापणं न सर्वत्रैव सत् सुतस्य प्रवेशो न भविष्यतीति ज्ञापितम् ॥ ५६ ॥

कृतस्य सर्वरूपस्य तथात्वं विवृणोति वपनमिति होति पूर्वोक्तप्रमाणादयोऽनुसंधयाः ब्रह्मवधूनां देत्यांशब्राह्मणानां दैहिको देहच्छेदनात्मकः ॥ ५७ ॥

प्रासंगिके गते प्रस्तुतमुपसंहरति पुत्रेति ॥ ५८ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदोक्षितविरचितायां प्रथमस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

हाहंमभिप्रायम् आज्ञाय ज्ञात्वेति आहरिष्ये शिरस्तस्येति मया प्रतिज्ञातोऽस्य शिरश्छेद एव कुरु प्रतिश्रुतं सत्यमिति वदता भगवताप्यभिप्रेतः पुनश्च पाञ्चाल्याः प्रियं कुर्विति वदता शिरसो न छेदश्च विहितः न हाशक्यमुभयं विदध्यात् अत एव मया कर्त्तव्यमिति निश्चित्येत्यर्थः । मूर्धन्यं मूर्द्धि भवम् मूर्धजाः केशास्तेः सहितं चिच्छेद तेन शिरस्थमपि वस्तु लक्षणया शिरःशब्दोच्यते इति शिरश्छेद एव अभिधेयस्तेन शिरश्छेद इत्यश्वत्थाम्नो बधोऽवधश्च कृत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

तेन शास्त्रोक्तं धर्ममेव कृतवानित्याह वपनं शिरोमुण्डनम् ॥ ५७ ॥

निर्हरणं दाहार्थं नयनम् ॥ ५८ ॥

इति सारार्थं दर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । प्रथमे सप्तमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ७ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

मूर्धन्यं मूर्द्धनिजातम् । जहार हतवान् ॥ ५५ ॥

शिविराक्षिरयापयत् निःसारयामास ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

निर्हरणादिकं मृतानां यत्कृत्यं दाहार्थं निःसारणादिकं तच्चक्रुः ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवतसिद्धांतप्रदीपे प्रथमस्कन्धे सप्तमाध्यायार्थं प्रकाशः ॥ ७ ॥

भाषा टीका ।

(सूत उवाच) अश्वत्थामा के बिना मारे भीमसेन का प्रिय न होगा मारने से द्रौपदी का प्रिय न होगा भगवान् मारने की ओर न मारने की आज्ञा देते हैं दोनों कार्य किस भाँति होंगे । यह भगवान् का अभिप्राय जानकर अर्जुन ने खड्ग से अश्वत्थामा का मस्तक से मूर्द्धं जो (केशों) को मूँड़कर उसके मूर्द्धन्य मणि को हरलिया ॥ ५५ ॥

बाल हत्याहत प्रभ रसनावद्ध को खोल दिया और तेज हीन मणि हीन ब्राह्मण को शिविर से बाहर निकाल दिया ॥ ५६ ॥

शिर मूँड़ देना धन छीन लेना स्थान से निकाल देना यही ब्रह्म बंधुओं का बध है उनको दैहिक प्राण बँड नहीं है ॥ ५७ ॥

पुत्र शौकातुर सबरे पांडवों ने द्रौपदी सहित अपने मृत बंधुओं का जो कुछ निरहरणादिक कृत्य था सो किया ॥ ५८ ॥

प्रथम स्कन्ध का सप्तम अध्याय ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः

सूतउवाच ॥

अथ ते संपरेतानां स्नानामुदकमिच्छताम् ।
 दातुं सकृष्णा गंगायां पुरस्कृत्य ययुः स्त्रियः ॥ १ ॥
 ते निनीयोदकं सर्वे विलप्य च भृशं पुनः ।
 आप्लुता हरिपादाब्जरजः पूतसरिजले ॥ २ ॥
 तत्रासीनं कुरुपतिं धृतराष्ट्रं सहानुजम् ।
 गांधारीं पुत्रशोकात्तां पृथां कृष्णां च माधवः ॥ ३ ॥
 सांत्वयामास मुनिभिर्हतबंधून् शुचार्पितान् ।
 भूतेषु कालस्य गतिं दर्शयन्नप्रतिक्रियाम् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

अष्टमे कुपितद्रौणेरत्नादरक्षा परीक्षितः । कृष्णेन तत्स्तुतिः कुन्त्या राज्ञः शोकश्च कीर्त्यते ॥ ० ॥
 ते पाण्डवाः संपरेतानां मृतानां गङ्गायामुदकं दातुम् । सकृष्णाः कृष्णेन सहिताः । स्त्रियः स्त्रीः पुरस्कृत्य अग्रतः कृत्वा तस्मिन्
 कार्ये स्त्रीपुरःसरत्वविधानात् ॥ १ ॥
 उदकं निनीय दत्त्वा । हरिपादाब्जरजोभिः पूता या सरित् गङ्गा तस्या जले । पुनर्ग्रहणात् आदावपि स्नाता इति गम्यते ॥ २ ॥
 कुरुपतिं युधिष्ठिरम् । सहानुजं भीमादिभिः सहितम् । (पुत्रशोकात्तामिति तिसृणां विशेषणम्) ॥ ३ ॥
 मुनिभिः सह ॥ ४ ॥

दीपनो ।

॥ ० ॥ १-५ ॥

श्रीवीरराघवः ।

अथ ते पाण्डवाः संपरेतानां स्नानामुदकं तिलोदकम् एतच्छाब्दादीनामप्युपलक्षणम् इच्छतां प्रेतरूपेण कामयमानानां दातुमुदकं दातुं स्त्रियः
 द्रौपद्यादिस्त्रीः पुरस्कृत्य कृष्णेन सहिता गंगां ययुः ॥ १ ॥
 तत्र ते सर्वे पाण्डवाः भृशं पुनः विलप्य संपरेतानामुदकं निनीय प्रदाय हरेः कृष्णस्य पादाब्जयोरजसा पूते सरितः गंगायाजले आप्लुताः
 स्नात्वा विशुद्धा बभूवुरित्यर्थः ॥ २ ॥
 तत्र गंगातीरे आसीनमुपविष्टं सहानुजं कुरुणां पतिं धृतराष्ट्रं पुत्रशोकात्तामिति गांधारीकृष्णयोर्विशेषणं तत्र गांधारी धृतराष्ट्रभार्या पृथाकुंती
 कृष्णा द्रौपदी माधवः कृष्णः सांत्वयामासत्युत्तरेणान्वयः सहानुजमित्यत्रानुजशब्दः पांडुसुतधर्मराजादीनामुपलक्षकः तेषामप्यत्र शोकात्ते
 त्वेन सांत्वनीयत्वान्न तु विदुरपरः तस्य पूर्वमेव धृतराष्ट्रेण निर्यापितत्वाद्यादवक्ष्यानंतरमागामिनस्तदावस्थानासमवात् एतच्चास्मिन्वृत्ती
 येस्कधेस्फुटीभविष्यति ॥ ३ ॥
 हताबंधवो येषां तानत एव शुचाशोकेनार्पितानां दैतान् धृतराष्ट्रादीन् बंधून् भूतेषु लोकेषु नाविद्यते प्रतिक्रियाप्रत्युपायो यस्यास्तां कालस्य गतिं
 जन्ममरणायुत्पादनरूपां दर्शयन् मुनिभिः सह सांत्वयामास माधव इति कर्तृपदमनुषंगेण योजनीयम् एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

* भक्तिविधानार्थं भक्तवात्सल्याद्यचित्यमाहात्म्यं मुरारेर्निरूप्यतेऽस्मिन्नध्यायेतदर्थं मृतानां यत्कर्तव्यं लौकिकं तत् उच्यते पुत्रशोकोति
 सर्वे पाण्डवाः मृतानां प्राणावियोगं प्राप्तानां स्नानाबंधूनां यत्कृत्यं निर्वहणादिकं तच्च कुरित्यन्वयः ॥ १ ॥
 * भामहतान्दर्शयति पुरायत्प्रतिश्रुतं तदस्यैद्रौपद्येन शमयामास दर्शयामास चकारेत्यन्वयः ॥ २ ॥
 * हराक्षिते तव अरिदारान् शत्रुभार्याः सुकर्मजान् सुकेशीः भीमस्य गदया भग्ना ऊरवः उत्सगाश्च वक्षोऽसि च येषां ते तथोक्ताः उरुशिखि
 स्त्रीणां निवक्षांसीति वा ॥ ३ ॥

* सूतउवाच ॥ पुत्रशोकात्तुराः सर्वे पाण्डवाः सहकृष्णया ॥ स्नानां मृतानां यत्कृत्यं च कुर्निर्वहणादिकम् ॥ १ ॥

* अथो निशमयामास कृष्णायै भगवान्पुरा ॥ पतितायाः पादमूले रुदत्या यत्प्रतिश्रुतम् ॥ २ ॥

* पश्य राक्षसं अरिदारां स्तेरुदतो मुक्तमूर्धजान् ॥ आलिङ्ग्य स्वपतीन् भीमगदाभग्नो रुवक्षसः ॥ ३ ॥

इति विजयध्वजपाठः

श्रीविजयध्वजः ।

स्त्रियः पुरस्कृत्यसंपरेतायुद्धे मृताः सकृष्णाद्रौपद्यासहिताः कृष्णेनयादवैश्यासहिताः ॥ १ ॥
 तेषां डवास्तिलोदकं निनीय दत्त्वा भृशं विवलयपरिवेदनलक्षणं रोदनं कृत्वा पश्चाद्दरेः पादपद्मपरागेषूपूतेशुद्धे सरितो गंगायाः जले आप्लुताः
 ज्ञाता अभूवन् नित्यन्वयः ॥ २ ॥
 अनुजेन संजयेन सह वर्तमानम् ॥ ३ ॥
 मुनिभिः सह हताः पुत्रायेषां तेषां तान् भूतेषु प्राणिषु कालरूपस्य हरेः गतिविक्रममप्रतिक्रियामपरिहार्यं दर्शयन् ॥ ४ ॥

कमसन्दर्भः ।

मुनिभिर्द्वारभूतैः ॥ ४ ॥ १ ॥ ६ ॥

सुबोधिनो ।

एवं हि सर्वभक्तानां भगवद्वाक्यानिष्ठता सर्वहेतुकथायै च सप्तमे विनिरूपित १ अष्टमे यस्य वाक्यस्य करणाद्यद्विजायते दोषश्चेत्तत्समाधानं गुणं
 त्वे दाहपोषणम् २ पूर्वाध्यायांते अश्वत्थाम्नोपमननं निरूपितम् अनिवर्त्यं ब्रह्मास्त्रप्रक्षेपहेतुत्वेन अष्टमे तु पदार्थचतुष्टयं निरूप्यते भगवतोद्भूतकर्म
 निरूपणाय ब्रह्मास्त्रदाहः तस्य रक्षाततोद्भूत कर्मनिर्णयस्तोत्रं ततोद्भूतकर्म तत्र प्रथमं ब्रह्मास्त्रप्रसंगमाह अथेति शङ्क्यन्तरं हि संस्कारः
 कर्त्तव्यः सा च शुद्धिर्वात्स्याभ्यन्तरभेदेन द्विधेति प्रथमं वाद्यशौचमाह द्वयेन मृतानां प्रित्वविमोको हि जीवतां शौचं ततस्तेषां प्रथमतस्त्रिमो
 कहेतु क्रियामाह दाहं कुरुक्षेत्रे एव कृत्वा हस्तिनापुरे जलदानार्थं सर्वे गताः ब्रह्मदंडहता अपि यजलस्पर्शमात्रेण विमुच्यन्ते तत्र धर्मयुद्धहताः
 मुच्यन्ते इति किं वक्तव्यं “प्रसंजलं जलमात्मजेन प्रेतस्य तापं प्रशमं करोती”ति तापापनोदार्थं जलमपेक्ष्यते तथा च मूलभूततापत्रयनिराकरणार्थम्
 पिपकहेलया जलं देयमिति निश्चित्य गंगायां तापं इति निरूप्यते अथेत्यवैरभावेन संपरेतानां मितिसामान्यतः सर्वेषां तत्रापि स्वानां बहुपुरुषसंवद्धानाम्
 पितृनापि उदकदायिनां सप्तपुरुषसंवद्धानां तेषां मुक्तिदानार्थं भगवता सहेतिसकृष्णा इत्युक्तं स्त्रियः पुरस्कृत्येतिलोकाचारः ॥ १ ॥

उदकं निनीय प्रेतैः जलं दत्त्वा “रोदना प्रियाः पितरः” इति विलप्यते येष्वपि येषां न खेदः तेऽपि विहितत्वात् सर्वेऽपि विलापनं कृतवन्तः भृशमिति पुन
 र्विलापाभावाच्चकारादन्यदपि कर्त्तव्यं कृत्वा पूर्वजलदानार्थं कृतस्नाना अपि पुनः सर्वशुद्ध्यर्थं भक्त्यर्थं ज्ञानाधिकारार्थं गंगायां स्नातवन्त इत्याह आप्लुता
 इति यद्यपि पूर्वमेव तच्छरणं पंकजावने जना रुणा किं जलकोपरं जितेति वचनात् धातुः कमंडलुजलमिति वचनाच्च सर्वमेव गंगाजलं तादृशं भवति तथापि
 नदीत्वेन जलांतरस्पर्शसंभावनया पूर्वस्नातजलं तादृशं भवति न वेति संदिग्ध उपरिभागे भगवन्तं स्थापयित्वा तच्छरणोदकेन स्नातवन्त इत्यर्थः अनेन ते
 तदोया इति सर्वथा ज्ञापितम् ॥ २ ॥

एवं सर्वकर्त्तव्ये कृते तादृशेषु भगवता यत्कर्त्तव्यं तदा हतत्रासीनीमिति द्वाभ्याम् आसीनमित्यव्यग्रत्वात् कुरुपार्ति युधिष्ठिरं सहानुजं विदुरसहितं
 भीमादिसहितं वातीर्या टनकथा कल्पांतराया स्त्रियः सर्वा एव पुत्रशोका कर्त्ताः अतः पुत्रशोका कर्त्तमिति विशेषः सर्वत्र कृष्णाद्रौपदी च कारात् सुभद्रादयः
 स्त्रीणां सांत्वने हेतुः माधव इति मायाधवः सर्वासामेव लक्ष्म्यं शत्वात् ॥ ३ ॥

सांत्वनं वस्तु याथात्म्यज्ञापनेन मुनिभिरिति संवादात् हतावां धवायेषां शोकापनोदनं तत्त्वज्ञानाद्भवति नन्वाश्वरेण सांत्वनमनुचितं सर्वकर्त्त-
 त्वादित्यां कथं स्थापितकालरूपाधिकारिणस्तद्गृहे जातेषु दंडादिकमीश्वरस्याप्यप्रतीकार्यं न हि स्त्रीपुत्रादिताडने राजदंडो भवति कालस्यापि
 भक्तत्वात् कदाचिदपि भक्तानप्युपेक्षते इमां सिद्धांततामाह भूतेष्वपि काले जातेषु कलयतीति कालः गतिप्रवृत्तिनिबध्यते प्रतिक्रियायस्याः ॥ ४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

पुनर्ब्रह्मास्त्रतोऽरक्षन् तान् गर्भे च परीक्षितम् । कृष्णः स्तुतश्च पृथया राज्ञः शोकस्तथाष्टमे ॥ ० ॥
 स्त्रियः पुरस्कृत्येति तस्मिन् कार्ये स्त्रीपुरःसरत्वविधानात् ॥ १ ॥
 निनीय दत्त्वा ॥ २ ॥
 कुरुपति युधिष्ठिरम् । सहानुजं भीमादिसहितम् ॥ ३ ॥
 मुनिभिः सहितः ॥ ४ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

अथेति गंगायाम् उदकं दातुं सकृष्णा श्रीकृष्णा सहिताः ययुः ॥ १ ॥
 निनीय दत्त्वा ॥ २ ॥
 कुरुपति युधिष्ठिरम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

साधयित्वा जात शत्रोः स्वं राज्यं कितवैर्हृतम् ।
 धातयित्वा सतो राज्ञः कचस्पर्शक्षतायुषः ॥ ५ ॥
 याजयित्वा ऽश्वमेधैस्तं त्रिभिरुत्तमकल्पकैः ।
 तद्यशः पावनं दिक्षु शतमन्योरिवातनोत् ॥ ६ ॥
 आमंत्र्य पांडुपुत्रांश्च शैनेयोद्धव संयुतः ।
 द्वैपायनादिभिर्विप्रैः पूजितैः प्रतिपूजितः ॥ ७ ॥
 गंतुं कृतमति ब्रह्मन् द्वारकां रथमास्थितः ।
 उपलेभे ऽभिधावंती मुत्तरां भयविह्वलाम् ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

(मृतउवाच) तदनन्तर वे सब स्त्रियों को आगे कर अपने जल इच्छा करते मृत बांधवों को जल देने को गंगा पर गये ॥ १ ॥
 वे सब अपने मृत बांधवों को जल देकर अत्यंत विलाप कर हरि पादाब्ज रज से पवित्र गङ्गा नदी के जल में नहाये ॥ २ ॥
 वहां भीमसेनादि भ्राताओं सहित बैठे कुरुराज युधिष्ठिर धृतराष्ट्रपुत्र शोकांत गांधारी कुंती और द्रौपदी को एवं और समस्त हतबन्धु शोकांत बांधवों को मुनि जनों के सहित माधव भगवान ने जांघों में कालकी अप्रति क्रिया गति दिखाकर सांत्वना की ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी

कितवैर्धूर्तैर्दुर्योधनादिभिः । द्रौपद्याः कचग्रहणादिनाक्षतं नष्टमायुर्येषां तान् ॥ ५ ॥
 याजयित्वेत्यादिना भाविकथासंक्षेपः । शतमन्योः शतकतोरिव ॥ ६ ॥
 शैनेयः शिनेर्नप्ता सात्यकिः तैर्न चौद्धवेन च संयुतः ॥ ७ ॥
 रथमास्थितः सन् उत्तरां परीक्षिन्मातरं (भयेन बिह्वलां व्याकुलाम्) अभिमुखं धावन्तीम् उपलेभे ददर्श ॥ ८ ॥

दीपनी ।

उत्तमेति । उत्तमः कल्पो येषु यद्वा मुख्यः कल्पो येषु तैः । कल्पो विधानं कल्प्यतेऽनेन कल्पोऽङ्गं स उत्तमो येषु । यद्वाकल्पयन्तीति कल्पकाः अनुष्ठातारः ते उत्तमा येषु तैरिति व्याख्यालेशः ॥ ६—११ ॥

श्रीवीरराघवः ।

कितवैरक्षय्यताद्युपायेन वंचकैर्दुर्योधनादिभिर्हृतमजातशत्रोर्युधिष्ठिरस्य स्वराज्यं साधयित्वा राक्षसाद्रौपद्याः कचस्पर्शकेशपाशग्रहणेनैव क्षतं क्षीणमायुर्येषां तानसतो बुधान् दुःशासनादीन् धातयित्वा अर्जुनादिभिरिति शेषः ॥ ५ ॥
 उत्तमकल्पकैर्मुख्यकल्पैरन्यूनमन्त्रदक्षिणैः त्रिभिरश्वमेधैः युधिष्ठिरं याजयित्वा पावनं पवित्रं तस्य युधिष्ठिरस्य यशः शतमन्योः शक्रस्य यशश्च व्यतनोद्विस्तारयामास ॥ ६ ॥
 ततः पांडुपुत्रान् च शब्दादन्यांश्च आमंत्र्या पृच्छ्य शैनेयः शिनेर्नप्ता सात्यकिः शैनेयोद्धवाभ्यां सात्यक्युद्धवाभ्यां सहितः आत्मना पूजितैः द्वैपायन आदिर्मुख्योपेयां तैर्विप्रैः प्रतिपूजितैर्द्वारकां प्रतिगंतुं कृतमतिनिश्चितमतिहर्षब्रह्मन् रथमास्थितः अधिष्ठितः ॥ ७ ॥
 तदाभिधावंतीं भयेन बिह्वलामुत्तरामभिमुखं पत्नीमिति विज्ञापयन्तीमिति शेषः उपलेभे पथि ददर्शेत्यर्थः यद्वा ऽभिधावंतीं विज्ञापनपूर्वकमनुवर्तमानामुपलेभेत्यन्वयः ॥ ८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

धातयित्वा बांधवकारयित्वा पांडवैरिति शेषः कचानां केशानां स्पर्शनं हतानि नष्टानि आर्यपियेषां तेषां तेषां अजातः सुयोधनः शत्रुस्य सः तथोक्तः तथाचोक्तं “सुयोधनादयः सर्वे त्वजाता जह्निरेघरात् व्यासेनानंतवीर्येणामर्तडाधिकतेजसा” इति प्रयोगात् न जातः शत्रुस्य सतथोक्त इति चेत् कितवैश्चोरप्रायेर्दुर्योधनादिभिः ॥ ५ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

मध्यमाध्यमकल्पयो रुत्तमकल्पकः शतमन्ययः कृतवोयस्यसतथा तस्यैवस्ययशो धामनावतारे हरिर्यथाततोनेतथास्तनोत् तनु विस्तारे ॥ ६ ॥ ७ ॥

भगवान्यदाद्वारकांगंतुकृतमतिः रथमास्थितः तदापाहिपाहीत्यादेवादिनोभयेनावेशमात्मानमुद्दिश्यामच्छंतोमुत्तरांमुपलेभेदशैत्य-
न्वयः यत्रमर्त्यलोकेपरस्परंमृत्युः तत्रत्वदन्यमभयमभयप्रदंचनपश्ये स्वस्याभिमतप्रकाशनायात्मनेपदप्रयोगः ॥ ८ ॥ ९ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

अथ संक्षेपेणोक्त्वा पुनः प्रस्तुतमाह आमन्त्रयेत्यादिना ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

सुबोधनी ।

एवमपितदानीमाक्रियमाणमपिमक्तानांहितमेवकरोतीतिज्ञापयितुंलौकिकप्रतीत्यापियद्धितं तत्करिष्यमाणमपिभगवादिच्छायांजातार्था-
कृतमेवलंकेनाभिव्यक्तमितिसिद्धांतज्ञापनार्थतन्निरूपयतिसाधयित्वेतिद्विष्याम नजाताः शत्रवोयस्येति भक्ताबुत्तमाधिकारोद्योतित दानेहेतुः
स्वराज्यमितितत्रापिहेतुः कितवैर्दुर्धृतमितिकपटयूते दुर्योधनादिभिर्दुर्धृतंहस्तिनापुरमपि तदापांडुरेवराजत्वात् अतएवाकितवैरिति बहुवचनं
ननुकालस्याप्रतिक्रियत्वेतेषा मायुषोविद्यमानत्वात् कथंतद्वातनंतत्राहघातयित्वेति सर्वेषांसंतोराजानः दुःशासनेनसहपेक्ष्यमावात् कच
स्पर्शोद्रौपद्याः तेनैवक्षतमायुः सर्वेषां निरपराधायाभक्तायाः प्राणानामुत्तमादायुषः शिरसिविद्यमानत्वात् वलिष्ठप्राणैर्नदुर्वलानां क्षत
करणांयुक्तमेव ॥ ६ ॥

“तरतिमृत्युंतरतिपाप्मानंतरति ब्रह्महृत्यामि” तिश्चुतेराहारपृथक्त्वपक्षेनाश्वमेधत्रयकरणमउत्तमकल्पकैः उत्कृष्टसाधनसहितैः उत्तमं
वाकल्पयंतीतिप्रायश्चित्तरूपैः स्वसांनिध्यात् त्रिभिरेवशताश्वमेधसमानयशोजनकत्वं त्रैलोक्येपितस्वयशः अनेनैकोपक्रमेणाश्वमेधत्रयंकृत
मितिज्ञातव्यम् ॥ ६ ॥

एवं भगवतोऽत्रत्यलौकिकसर्वधर्मसमाप्तिसूचनायाश्चनुज्ञासाहसार्द्धेनआमन्त्रयेति बांधवाःशत्रुष्यश्चअभ्यनुज्ञाकर्त्तारः पृथगुक्ताः चकारा
दन्येसर्वेऽशौनेयः सात्यकिः द्वैपायनादीनांस्वस्थत्वात् अभ्यनुज्ञातुल्येऽपिपूजनमधिकम् ॥ ७ ॥

ब्रह्मन्निर्ति ब्राह्मणस्यमहाक्रोधइति सूचितमरथारोहणपर्यंतस्वक्रिया । अत्रेयंनुरश्वानांच भक्तस्यकार्येऽपस्थितेप्रारब्धमपि स्वकार्येत्यज
तीतिज्ञापयितुं तस्मिन्समयेउत्तरांहृष्टवान्इत्याह उपलेभइतिसाहिभक्ताबुत्तराउत्कृष्टेत्यर्थ अतएवब्रह्मास्वदर्शनं तस्याः प्रथमंमुख्यमेवास्वम् ।
आयसशरेणसंवद्धमुत्तरांप्रतिगच्छति तदनुतस्मादुद्रताः पंचशराः पांडवान्प्रतिगच्छन्तिमूलोच्छेदेऽधिकव्यापारात् अकौरववदपांडवमपि
करिष्यामीतितस्याभीष्टत्वात्आभिमुख्येनधावन्ती मयविह्वलांबस्त्रादिवसावधानांप्रावृत्त्याद्यभावात् आगच्छन्त्याएवपाहीतिवचनात् आहृत्या
द्यनुक्तिः ॥ ८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

द्रौपद्याः कचग्रहणादिना क्षतमायुर्येषां तान् ॥ ६ ॥

याजयित्वेत्यादि भाविकथासंक्षेपः ॥ ६ ॥

शौनेयः शिनेर्नप्ता सात्यकिः ॥ ७ ॥ ८ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

किंच कितवैर्दुर्धृतदेविभिः शकुनीसुर्योधनादिभिः असतः सुयोधनदुःशासनजयद्रथप्रभृतीन् कचस्पर्शक्षतायुषः दुःशासनकृते
नद्रौपदीकेशग्रहणेनविनष्टजीवितान् ॥ ६ ॥ ६ ॥

शौनेयः शिनेः पौत्रः युयुधानः ॥ ७ ॥

उत्तरामभिमन्युभार्यामददर्श ॥ ८ ॥

भाषाटीका

धूर्त दुर्योधनादिकों नै जो अजात शत्रु का राज्य हर लिया था वह फिर युधिष्ठिर को साधन कर, द्रौपदी के कच स्पर्श से हुतायुष
असत् राजाओं का मरवाकर, उत्तम कल्प के तीन अश्वमेधों से युधिष्ठिर की पूजन कराकर, उनका पवित्र यश इन्द्र के समान सब
दिशाओं में विस्तृत किया ॥ ६ ॥ ६ ॥

पांडु पुत्रों को आमंत्रण कर सात्यकी और उद्धव संयुक्त पूजित द्वैपायनादि ब्राह्मणों से प्रातः पूजित हो, द्वारिका जाने को रथ में
विराजे । उसी समय भय से विह्वल दौड़ी चली आती उत्तरा को देखा ॥ ७ ॥ ८ ॥

उत्तरोवाच ॥

पाहि पाहि महायोगिन् देवदेव जगत्पते ।

नान्यं त्वदभयं पश्ये यत्र मृत्युः परस्परम् ॥ ९ ॥

अभिद्रवति मामीश शरस्तप्तायसो विभो ।

कामं दहतु मां नाथ मा मे गर्भो निपात्यताम् ॥ १० ॥

सूतउवाच ॥

उपधार्य वचस्तस्या भगवान् भक्तवत्सलः ।

अपांडवमिदं कर्तुं द्रौणोरस्त्रमबुध्यत ॥ ११ ॥

तर्ह्येव च मुनिश्रेष्ठ पांडवाः पंच सायकान् ।

आत्मनोऽभिमुखान् दीप्तानालक्ष्यास्त्राण्युपाददुः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

उत्तरा श्रीकृष्णं प्रार्थयते पाहि पाहितीति द्वाभ्याम् । अन्यस्तु प्रार्थनायोग्यो नास्तीत्याह । त्वत् त्वत्तः अन्यम् अभयं भयरहितं न पश्यामि । यत्र लोके परस्परम् (अन्योन्यं) मृत्युर्भवति ॥ ९ ॥

अत्र प्रस्तुतं भयमावेदयति । अभिद्रवति अभिमुखमायाति । तप्तमायसं लोहमयं शल्यं यस्य स्रः ! अतिकार्षणमाह काममिति कामं यथेष्टम् ॥ १० ॥

पराभवेणातिकुपितस्य द्रौणेः अपाण्डवं पाण्डवशून्यमिदं विश्वं कर्तुं प्रवृत्तं ब्रह्मास्त्रमबुध्यत ॥ ११ ॥

अतएव बहुमुखं ब्रह्मास्त्रं तदागतमित्याह तर्ह्येवेति ॥ १२ ॥

दीपनी ।

(एकस्यैव ब्रह्मास्त्रस्य बहुमुखत्वात् पञ्च सायकान् इति ॥ १२ ॥)

श्रीवीरराघवः ।

विज्ञापनमेवाह पाहितीति द्वाभ्याम् हे देवानामपि देवहेजगत्पतेनिखिलजगद्भातः हे महायोगिन्सूक्ष्मार्थदर्शिन्पाहिपाहिनविद्यतेभयंयस्मात्तथा भूतत्वत्त्वत्तोऽन्यंनपश्येददर्शनहेतुं वदत्यन्यान्विशिनाष्टियत्रत्वद्व्यतिरिक्तेषु परस्परंमृत्युः मृत्युग्रस्ताइत्यर्थः नहिस्वयंमृत्युवश्योऽन्यंमृत्योः स्वातुंप्रभु रितिभावः ॥ ९ ॥

ननु किं त्वमयमुपास्थितं यस्मात्त्वं मया रक्षणोयेत्यत्राह अभिद्रवतीति हे ईशविभो तप्तश्चासावायसोऽयसोविकारः शरः, मामभिद्रवति अभिमुखमागच्छति हे नाथ स शरो मां कामं यथेच्छं दहतु मम गर्भश्च यथा मां निपात्यतां तथानुगृहाणेत्यर्थः ॥ १० ॥

तस्या उत्तरायावचोऽवधार्य कर्णभक्तवत्सलो भगवानवबुध्यताध्यवस्य किमिति अपांडवं पांडवाभावं कर्तुमिदं शररूपेणाद्रवत् द्रौणोरस्त्रं द्रौणिप्रयुक्तं ब्रह्मास्त्रमिति ॥ ११ ॥

यथा भगवानेवमबुध्यत तर्हि तथैव हे भृगुश्रेष्ठ शौनकापांडवा अपि आत्मनोऽभिमुखमागच्छतः दीप्तान् पंचसायकान् शरानालक्ष्यास्त्राणि उपाददुः जगद्गुहः ॥ १२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

अयसोविकारः आयसः तप्तश्चासावायसश्चेति तथोक्तः शरः हननशीलोवाणः शरीरविनाशनशक्तिप्रकाशनाय आयसेति अपरिच्छिन्नस्य तव गर्भरक्षणं शक्यसाधनमिति द्योतनाय विभो इति नाथपेश्वर्यशक्तियुतं मां यथेष्टं दहतु किं तर्हि मम गर्भो मां निपात्यतामिति ॥ ९ ॥ १० ॥

भगवानस्या उत्तरायावच उपधार्य भुत्वानिश्चित्य इदमवनिर्मलमपांडवं पांडुपुत्ररहितं कर्तुमुक्तं द्रौणोरस्त्रमबुध्यतेत्यन्वयः ॥ ११ ॥

हे भृगुश्रेष्ठ अथ तर्ह्येव तदानीमेव पंचपांडवाः आत्मनोऽभिमुखान् ज्वलितान् पंचसायकान्तकरान् वाणानालक्ष्यानंतरमेवास्त्राण्युपाददुरित्येकान्वयः षोडशकर्मणीति धाताः समंतकुर्वतीति सायकाः एबुल्लआयादेशश्च ॥ १२ ॥

कमसन्दर्भः ।

अभिद्रवतीत्यादौ यान् प्रति प्रयुक्तः शरस्त एव तं पश्यन्तीति ज्ञेयम् ॥ १० ॥
उपधार्य सावधानं श्रुत्वा । तत्र हेतुर्भक्तवत्सल इति ॥ ११ ॥ १२ ॥

सुबोधनी ।

तस्याभयोद्विशायावाक्यमाह । पाहिपाहीति । काययान्श्रयामेकार्धप्रतिपादनायनकर्म निरूपणशब्दतः किन्तु आत्मानं प्रदर्शयन्ती पाहीतिवचनात् आत्मानं पाहीत्युक्तं भवति महायोगिन्नितिसामर्थ्यं प्रकारचबोधयतीवसंबोधयति सर्वात्मकत्वेन शरपक्षपार्तेपिसंप्रतदेवाहितकर्तृत्वेन तन्निराकरणयुक्तमित्याह देवदेवेतिरक्षकाभावाद्धाराजकराज्यसर्वरक्षार्थं च गभोरक्षणीयइतिसंबोधयति जगत्पतइतिकथंश्चशुरादिषु विद्यमानेषु मामेव प्रार्थयसे इत्यत आह नान्यमिति जगतीति त्वत्तः अन्यममयं भयर्हितमेव न पश्ये मृत्युव्याप्तत्वात् अर्भीतो हि शरणायोग्यः किंच समानशीलव्यसनानां स्थित्यपेक्ष्यते तत्र परस्परघातकत्वमत्याश्चर्यं ततो ज्ञायते कश्चित्सर्वत्राविष्टो मारयतीति न तेषां शरणगमनं प्रयोजनापेक्षेत्याह यत्नमृत्युरिति अतस्त्वमेव शरणार्ह इति भावः ॥ ९ ॥

प्रस्तुतमाह अभिद्रवतीति ईशेति प्रतिक्रियायां मूलज्ञाने च विभोरिति संबोधनद्वयं मृत्योरप्रतीकारपक्षे मृत्युर्मादहतुमेगभोमानिपात्यतां योगबलाद्धर्मपालयनेन भक्त रक्षागर्भरक्षैव मुख्यानमद्रक्षेति ज्ञापितम् ॥ १० ॥

तत्तायसः शरः सत्यमागत इति तस्याः वचः उपधार्यनिश्चित्य उपधारणे हेतुर्भगवानिति प्रातिक्रियायां हेतुर्भक्तवत्सल इति अपमानितां श्वत्थामातथाकृतवानित्याह अपांडवमिति इदं जगदपांडवं कर्तुं द्रोणाज्जातस्य अस्त्रमुच्यतेत्यर्थः अथवा एतस्य ब्रह्मशिरसो यदस्त्रत्वेक्षणं धर्मत्वमपांडवं कर्तुमिति उभयथापि पांडवनाशार्थमस्त्रं प्रयुक्तमिति ज्ञातवानित्यर्थः ॥ ११ ॥

तस्मिन्नेव समये व्यसनांतरमप्यागतमित्याह तर्ह्येवेति तर्ह्येत्यव्ययसमुदायः परमाश्चर्यबोधकः मुनिश्रेष्ठेति संबोधनं विश्वासात् संवादहेतुः पंचेत्युभयत्र संबद्धं तथा सत्येकैकः सायकः एकैकस्थाने समागत इत्युक्तं भवति आलक्ष्य दृष्ट्वा द्रौण्येति बुद्ध्वा अस्त्रायुपाददुरिति परलोकशुद्ध्यर्थं प्रतिक्रियार्थं वा अस्त्राणि ब्रह्मास्त्रादीनि ॥ १२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

त्वत्तोऽन्यम् अभयं न पश्यामि । परस्परम् एकस्य मृत्युरन्यस्तस्य मृत्युरपरस्तस्याप्यन्य इत्येवम् ॥ ९ ॥

नन्वभिमन्युना तेन पत्या विनापि जीवितं प्रार्थयसे न लज्जसे तत्राह काममिति ॥ १० ॥

इदं विश्वमपाण्डवं कर्तुं प्रवृत्तस्य द्रौणिः ॥ ११ ॥

पाण्डवा इति । यो यो हि पाण्डुवंशजः स एव पश्यति नान्य इति ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

त्वत्त्वत्तोऽन्यमभयं न पश्येन्न त्वदन्वे ब्रह्मादिस्वबंधुपर्यंतजने परस्परं मृत्युर्भवति सत्त्वदन्योजनः मापातुं कथं शक्यमिति भावः ॥ ९ ॥

तप्तमायसंशल्यं यस्य सः मामभिद्रवति मामभिमुखमागच्छति कामं यच्छच्छम् ॥ १० ॥

अस्त्रं ब्रह्मास्त्रम् ननु गर्भमात्रविनाशेन विश्वं पांडवशून्यं कार्यं भवेदित्यत्रास्त्रस्य बहुमुखत्वं सूचयति तर्ह्येवेति ॥ ११ ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

हे देवदेव हे जगत्पते हे महायोगिन् पाहि पाहि । तुमसे भिन्न मैं इस जगत् में किसी को अभय नहीं देखती क्योंकि जहां परस्पर सब की मृत्यु होती है ॥ ९ ॥

विभोः तप्त लोहमय बाण मेरे अभि मुख दौड़ता है नाथ मुझे भलेही जलादे परंतु मेरे गर्भ को पात न करै ॥ १० ॥

उसका वचन सुनकर भक्त वत्सल भगवान् जानगये कि यह इस जगत् को पांडव शून्य करने को अश्वत्थामा का अस्त्र है ॥ ११ ॥
उसी समय पांडवों ने भी अपने सम्मुख आते दीप्त पांच बाणों को देखकर अपने अपने अस्त्र उठाये ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामी

ब्रह्मास्त्रस्य अस्त्रान्तरैरनिवर्त्यत्वात् कुष्परिहरं व्यसनं वीक्ष्य । न अन्यविषय आत्मा येषां स्वैकनिष्ठानामित्यर्थः ॥ १३ ॥
वैराट्या उत्तरायाः अन्तःस्थः सन् गर्भमावृतवान् । तत्र हेतुः यतः आत्मा अन्तर्धामी । योगेश्वर इति बहिःस्थस्यापि प्रवेशघटनार्थमुक्तम् । कुरुणां तन्तवे सन्तानाय । पाण्डवानामपि कुरुवंशजत्वादेषमुक्तम् ॥ १४ ॥

व्यसनं वोक्ष्य तत्तैषामनन्यविषयात्मनाम् ।

सुदर्शनेन स्वास्त्रेण स्वानां रक्षां व्यधाद्विभुः ॥ १३ ॥

अंतःस्थः सर्वभूतानामात्मायोगेश्वरो हरिः ।

स्वमाययाऽऽवृणोद्गर्भं वैराद्याः कुरुतंतवे ॥ १४ ॥

यद्यप्यस्त्रं ब्रह्मशिर अमोघं चाप्रतिक्रियम् ।

वैष्णावं तेज आसाद्य समशाम्यद्रुमूढह ॥ १५ ॥

मामंस्था ह्येतदाश्चर्यं सर्वाश्चर्यमयेऽच्युते ।

य इदं मायया देव्या सृजत्यवति हंत्यजः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामी ।

अमोघम् अप्रतिक्रियञ्च । समशाम्यन्तं संशान्तमासीत् ॥ १५ ॥

एतद्ब्रह्मास्त्रशमनम् आश्चर्य्यं मा मंस्था न मन्यस्व ॥ १६ ॥

दीपिनी ।

सुदर्शनेनेति युधिष्ठिरादीनामेव ज्ञेयम् । परीक्षितस्तु गदया—अस्त्रतेजः स्वगदया विधमन्तमिति भ्रामयन्तं गदां मुहुरित्युत्तरत्र
वक्ष्यमाणेन वाक्येनैकवाक्यत्वात् । ब्रह्मा स्वास्त्रपदेन गदा वाच्येति व्याख्यालेशः ॥ १३ ॥ १४ ॥

(भृगुवंश्यानाम् उद्धहः श्रेष्ठः । भृगूद्धहः शौनक इत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीवीरराघवः ।

तदाऽनन्यविषयआत्मापनौयेषांतेषामत्रचरक्षकाणां पांडवानांतद्व्यसनंदुःखमवलोक्य विभुः कृष्णः स्वासाधारणेन सुदर्शनेनास्त्रेण
स्वानां पांडवानां रक्षां व्यधादकरोत् सुदर्शनेन तान्सायकाधिरस्य पांडवान् रक्षेत्यर्थः ॥ १३ ॥

ततः सर्वोत्तरात्मतयाऽवस्थितः आत्मांतः प्रविश्यधारकश्च भगवानतएवयोगेश्वरः निरतिशयसूक्ष्मार्थदर्शी उत्तरागर्भप्रविष्टपांडवा
स्त्रदर्शीत्यर्थः हरिः कृष्णः कुरुतंतवे कुरुवंशविस्तारार्थं वैराद्याविराटपुत्र्या उत्तरायागर्भस्वमात्मनैवावृणोद्गदया उदरं स्वयंप्रविश्यतद्ग-
र्भो यथा ब्रह्मास्त्रेण न हृसेत्तथा वृणोद्गर्भमासाद्य सुदर्शनेनास्त्रं चिच्छेदत्यर्थः ॥ १४ ॥

कथं न प्रतिभंद्ब्रह्मास्त्रं सुदर्शनेनापि निरस्तमिति शौनकाभिप्रेतं होपमनूद्य तं प्रतिक्षिपति यद्यपीति ब्रह्मशिरोनामास्त्रमप्रतिक्रियं केनाप्यनिवार्यं
अतएवामोघमप्रतिहतं तथापि हे भृगूद्धह वैष्णावं विष्णोः संबधितेजः तेजोरूपं सुदर्शनमासाद्य समगात् सुदर्शनेन तं प्रतिक्षिप्य ब्रह्मास्त्रं सुदर्शनमेव
सर्वाप्रतिक्रियमिति भावः ॥ १५ ॥

तत्र न विस्मयः कार्य इत्याह मेति सर्वेभ्योऽप्याश्चर्येभ्योऽप्याश्चर्यमये आश्चर्यशक्तिप्रचुरेऽच्युते स्वाश्रितास्त्रभूषणगुणा विभूत्या दोषाश्चयावय
ति न पृथक् करोतीत्यच्युतः तथाभूते भगवत्येतत्सुदर्शनेन ब्रह्मास्त्रं निरस्तमित्येतदाश्चर्यं मामंस्थानमन्यस्व सर्वाश्चर्यमयत्वमेव व्यजयितुं विशि
नष्टियो भगवानच्युतः अजः स्वयं कर्माथत्तोत्पत्त्यादिषड्भावविकाररहितः इदं चिदचिदात्मकं कृत्स्नजगन्मायया देव्या देवस्य स्वस्य संबधिन्या
माययाऽऽश्चर्यशक्त्या सृजत्यवति हंति च कृत्स्नजगत्सृष्टिस्थितिललीलस्य कियदेतत्सुदर्शनं निरस्तब्रह्मास्त्रमिति अतो नाश्चर्यकार्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

न अन्यविषयआत्मायेषांतेऽनन्यविषयात्मानः तेषामन्येषु भगवद्वार्तारहितेषु विषयेषु शब्दादिषु आत्मानो न गच्छति येषां ते तेषां कस्तेषा-
मिति वा पांडवानांतद्व्यसनं वीक्ष्य विभुः सुदर्शनास्त्रेण स्वानां पांडवानां रक्षां व्यधादित्येकान्वयः ॥ १३ ॥

सर्वप्राणिनामंतर्हृदिसंस्थितः अत्मा आदानादिकर्ता योगेश्वर्यवान् सहजास्त्रिमादियोगेश्वर्यवान् सर्वोपायानामीश्वरो वा हरिः संसारदुःखह
रणशीलः कुरुणां संतत्या विच्छेदाय वैराट्या विराटपुत्र्या उत्तरायागर्भस्वमायया स्वयोगसामर्थ्येन यथा ब्रह्मास्त्रं न दहेत्तथा वृणोत् आत्माना
गूहितमकरोदित्येकान्वयः ॥ १४ ॥

यद्यपि ब्रह्मशिरोऽस्त्रं त्वमोघमव्यर्थमप्रतिक्रियं प्रतीकाररहितं च तथापि वैष्णावं तेज आसाद्य सम्यगशाम्यदित्येकान्वयः ॥ १५ ॥

यो मायया देव्या दीप्यमानया इच्छया ब्रह्मादिजगत्सृजति रक्षति संहरति स्वयं जन्मादिरहितस्तस्मिन् सर्वाश्चर्यस्वरूपे अच्युते विनाशरहि
ते हरौ एतत् ब्रह्मास्त्रोपशमनलक्षणा माश्चर्यमामंस्थानचितयेत्येकान्वयः ॥ १६ ॥

कमसंदर्भः ।

तत् द्वाष्टित्यशक्यसमाधानं व्यसनं विपदम् ॥ १३ ॥

सर्वभूतानामात्मा परमात्मेत्यन्तःस्थः । तर्हि कथं वहिष्ठः तत्राह योगेश्वर इति । खेषु पाण्डवेषु या माया कृपा तस्मा ।
तामेव दर्शयति कुरुतन्तवे इति तैः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

सुबोधिनी ।

अत्र भगवतोपिक्रियासामर्थ्यात् दूरापास्तं पांडवानामिति वक्तुं भगवान् स्वभक्तानां रक्षामेव कृतवान् नास्वस्य प्रतिक्रियामित्याह न अन्यो विषयः ।
आत्मनियेषां स्वभावेन सर्वे विषया भवन्तु नाम चित्तं तु भगवत्पुण्य एव विषयस्तेषामस्ति अतः “स्तद्वैतान् भूत्वाऽवती”ति विषयार्थमेव ते रक्षिताः ।
तत्र सुदर्शनचक्रमलातचक्रवत् शरपांडवानां मध्ये परिधर्मति अतस्तेनेतेषां रक्षां कृतवान् स्वानामिति तेषां रक्षायां हेतुः विभुरिति सामर्थ्येऽस्त्रास्त्रप
देन बुद्धिपूर्वकरक्षाकरणात्वं सुदर्शनस्य सूचितम् ॥ १३ ॥

प्रधानउत्तरागर्भप्रकारांतरेण रक्षामाह अंतस्थ इति गर्भप्रविष्टस्यार्थस्य गर्भरक्षार्थमोषधेऽत्राद्यस्त्रैर्नमितिवत् मायया गर्भशरीरमावृतवान् तत्र
बहिःस्थितस्य आवरणं संभवतीति तदर्थं चत्वारि विशेषणानि चतुर्विधमाया व्याप्तिप्रतिपादकानि तत्र मध्य एव भगवान् स्थितः सुवर्णतेजो
वत्तं पालयतीत्याह अंतस्थ इति सर्वभूतानां मध्ये स्थितः किंच अन्यस्यान्यपालनं सर्वथा न संभवतीति गर्भरूपो भूत्वा पालितवानित्याह किंच
वहिरपि तच्छरीररक्षार्थमाह यां गेश्वर इति योगवलेन स्वयंतत्र शरीरास्त्रयोर्मध्ये स्थित्वा पालयतीत्यर्थः अन्यथा ब्रह्मास्त्रशरीरसंबन्धे दोषो वा संक्रमेदि
ति ननु किमित्येवं प्रकारैः पालयतीति चेत्तत्राह हरिरिति सर्वेषां दुःखहरणस्वभावत्वात् समुदायरक्षात्वे तत्साध्यास्वमायया स्वाधीनमायया
ब्रह्मांडकोटिभ्रमानि वर्तकज्ञानाग्न्यावरकरूपत्वान्मायायास्तया वराणां युक्तं वैराट्या इति संबन्धात्तस्योदरदाहोपियथानभवतितथा कृतवानिति ल
क्ष्यते उभयवंशयोर्भक्तत्वात् एषारक्षितेत्याह वैराट्याः कुरुतन्तवे इति तंतुः परंपरापालको वा ॥ १४ ॥

ननु ब्रह्मास्त्रगर्भे प्रयुक्तं दाहकैकस्वभावत्वात् तत्रासमर्थमन्यत् कुतो न दहति तत्राह यद्यप्यस्त्रमिति सत्यमुक्तं सर्वदा हकमेतत् महादे
वस्यापि पिशाचत्वं यतो जातं तत् ब्रह्माशिरः ब्रह्मणः पंचमं शिरः तस्य गुणद्वयं सहजममोघं सर्वदा कार्यकरोतीत्यर्थः अप्रतिक्रियं च न विद्यते प्रति
क्रियाप्रतिकूलक्रिया व्यावर्तकक्रिया वा यस्येति तथापि किंचिदद्भुतं जातमित्याह वैष्णवं तेज आसाद्येति यथा व्याघ्रो मंत्रवलेन गौर्भवति
तथा परम सात्त्विकं वैष्णवं तेजः आसाद्य प्राप्य सम्यगशास्य तं शांतं भूत्वा कृतं देहं प्रज्वाल्य भगवद्भावापन्नं वैष्णवं देहं ज्वालयितुं प्रवृत्तं सत् म-
ध्ये वैष्णवं तेज आसाद्य तद्रूपं सत् तदैक्यं प्राप्तवादेत्यर्थः तत्र विश्वासार्थमाह हे भृगू द्रुहेति भृगूणां हि पूर्ववैष्णवानिर्णयः कृतः अन्यथा राज
सास्तामसाश्च भक्त्या भगवत् संबंधं प्राप्य सात्त्विका भूत्वा कथं सांयुज्यं प्राप्नुयुः ॥ १५ ॥

नन्वस्त्वजीवानां मुक्तियोग्यानां शास्त्रसिद्धत्वात्तथात्वं ब्रह्मतेजस्त्वचेतनं देवताधिष्ठितं मंत्राधिकारिरूपं कथमन्यथा भवेत् तथा सति
भगवता युद्धे प्रयोज्यमानानां ब्रह्मास्त्रादीनां तथात्वं न स्यात् अत्र च परीक्षितः पांडवानां च रक्षणात् महादाश्चर्यमिदं वृत्तमित्याशंक्याह मामंस्था
इति तदाश्चर्यमामंस्थाः एतदाश्चर्यमामंस्थाः कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं समर्थत्वात् न हि दृष्टांतव्याख्यादिना भगवति पदार्थं निर्णयः कर्तुं शक्यते
“अलौकिकास्तु ये भावान् तांस्तर्केण योजयेद्”ति वाक्यात् किंच सर्वाश्चर्यमये विरुद्धसर्वधर्माणामाश्रये भगवति अलौकिकसर्वपदार्थमये
किमाश्चर्यं न ह्येतदन्यस्योच्यते किंच च्युतिरहितः स्वयमात्मन एवात्मानं सर्वच्युतं करोति तत्र किमेतदाश्चर्यमिति किंच मायानामकाचिच्छक्तिः
पूर्वनिरूपिता सा च देवतामाया स्वरूपभूतानया किल विश्वं सृजति अवतिहति च एकं वस्तु असहाय एकस्यैव अनेकभावं संपादयतीत्यर्थः किंच
अतएव जायते विरुद्धधर्मसंबन्धेऽपि न पूर्वधर्मनिवृत्तिः ॥ १६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

ब्रह्मास्त्रस्यास्त्रान्तरैरनिवार्यत्वात् तथा एकेन ब्रह्मास्त्रेण पूर्ववदज्जुनप्रयुक्तेनापि प्रतिजनाभिमुखमागतस्य पृथक्पृथग्ब्रह्मास्त्रस्य
कुर्निवारत्वात् तत्प्रयोगादिकालं विलम्बासहत्वाच्च व्यसनं दुष्परिहरं वीक्ष्य विचार्य न्यस्तशस्त्रोऽपि सुदर्शनेनेत्यादि । तेन स्वप्रतिज्ञा-
भङ्गेनापि भक्तवात्सल्यनामानमसाधारणं स्वधर्मं ररक्षेति भावः ॥ १३ ॥

अन्तःस्थ इति वैराट्या अपि अन्तर्यामिरूपेण स्थितोऽपि योगेश्वरः योगवलेन हरिरिति कृष्णरूपेण प्रविश्य गर्भमावृणोत्
आवृत्य स्थितो ररक्षेत्यर्थः । स्वमायया योगमाययेति वैराट्या तु तथा भूतत्वेनाविज्ञात इत्यर्थः । कुरुणां तन्तवे सन्तानाय । पाण्डवा
अपि कुरुवंशजा एवेत्येवमुक्तम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

सिद्धांतप्रदीप ।

कथं विदुर्जुनः स्वात्मानं पूर्ववद्रक्षितुं शक्नुयादपि नान्येशक्रयुरित्यतस्तेषां श्रीमत्सुदर्शनेन रक्षां व्यधादकरोत् ॥ १३ ॥

हरिः स्थानन्यजनदुःखहरणस्वभावः योगेश्वरः । दूरस्थभक्तमनोरथ संपादनदक्षोपि सर्वभूतानामात्मांतर्हामी । सर्वज्ञानित्यं प्राप्त अतएव
भक्तवात्सल्येन गृहीतः । सूक्ष्ममंगलमूर्तिः प्रतिगृहीतचक्राद्यायुधः वैराट्याः विराटपुत्र्याः । अंतःस्थः एव कुरुतन्तवे तत्संतानाय स्वयंगर्भ
मावृणोदावृतवान् ॥ १४ ॥

अमोघमनिष्फलम् । अप्रतिक्रियमप्रतिभट्टम् । वैष्णवं तेजः सुदर्शनादिरूपमासाद्य समशास्यत् । सम्यक्शांतमासीत् ॥ १५ ॥

सर्वमाश्चर्यमयं यस्मिन् स तथा तस्मिन् । एतदुदरे । आविर्भूय गर्भरक्षणा बहुमुखब्रह्मास्त्रशमनमाश्चर्यमिति । मामंस्वामन्यस्व । इदं विचित्रं
विश्वमायया स्वशक्तिभूतया ॥ १६ ॥

कुंत्युवाच ॥

ब्रह्मतेजोविनिर्मुक्तै रात्मजैः सह कृष्णया ।

प्रयाणाभिमुखं कृष्णमिदमाह पृथा सती ॥ १७ ॥

नमस्ये पुरुषं त्वाद्यमीश्वरं प्रकृतेः परम् ।

अलक्ष्यं सर्वभूतानामंतर्वाहिर वस्थितम् ॥ १८ ॥

मायाजवनिकाच्छन्नमज्ञाधोऽक्षजमव्ययम् ।

न लक्ष्यसे मूढदृशा नटो नाद्यधरो यथा ॥ १९ ॥

तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम् ।

भक्तियोगविधानार्थं कथं पश्येमहि स्त्रियः ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

अपने (भगवान्) को छोड़कर नहीं जाता है अन्य विषय में मन जिनका उन पांडवों का व्यसन देखकर । अपने सुदर्शन अस्त्र से अपने मर्कों की रक्षा विधान की ॥ १३ ॥

सर्वे भूतात्मा योगेश्वर अंतस्थ हरि ने कुरु वंश के विस्तार के निमित्त विराट् तनया उत्तरा के गर्भ को अपनी माया से आवरणा कर दिया ॥ १४ ॥

हे भृगुद्वह ! यद्यपि ब्रह्म शिर अस्त्र अमोघ है और उसकी प्रति किया किसी शस्त्र से नहीं होती है तथापि वैष्णवतेज को प्राप्त होकर शान्त होगया ॥ १५ ॥

सर्वाश्चर्यमय अद्भुत में तुम इसका कुछ आश्चर्य मत मानो । जो भगवान् देवो माया से इस जगत् को सृजते हैं रक्षा करते नाश करते हैं उनमें यह क्या आश्चर्य है ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामी ।

कृष्णया च सह ॥ १७ ॥

त्वा त्वां नमस्ये नमस्करोमि । तनुकनिष्ठं मांकथं नमस्करोपितब्राह्म आद्यपुरुषम् कुतः प्रकृतेः परम् । तत्कुतः ईश्वरं प्रकृतेरपिनियन्तारम् अतएव सर्वभूतानामन्तर्वाहिश्रपूर्णत्वेनावस्थितं तस्याप्यलक्ष्यम् ॥ १८ ॥

तत्रहेतुः सायैवजवनिकातिरस्करिणी रूपातया आच्छन्नं (प्रतिच्छन्नम्) अतोऽहमज्ञाभक्तियोगानभिज्ञा केवलं नमस्यामि । अधः अक्षजम् इन्द्रियजज्ञानयस्मान् तम् अव्ययम् अपरिच्छिन्नम् । तत्प्रपंचयति मूढदृशा देहाभिमानिनापुंसात्वं न लक्ष्यसे ॥ १९ ॥

किंच परमहंसानाम् आत्मानात्मविवेकिनां ततो मुनीनां मननशीलानामपि ततश्चामलात्मनां जिहृत्तयागदीनामपि तथातेन निजमहिम्नान् लक्ष्यसे । अतोभक्तियोगविधातुं त्वां वयं स्त्रियः कथं हि पश्येम । यद्वा परमहंसानामपि भक्तियांगविधानार्थं त्वाम् आत्मारामान् मुनीनां पि अचित्स्थ निजगुणैरुत्कृष्टभक्तियांगं कारयितुम् अवतीर्णमित्यर्थः ॥ २० ॥

दीपनी ।

अध इत्यादि स्वतः सिद्धज्ञान मित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

श्रीवीरराघवः ।

ततो ब्रह्मतेजसा ब्रह्मास्त्रेण विनिर्मुक्तै रात्मजैर्युधिष्ठिरादिभिः कृष्णया द्रौपद्या च सह सती पृथा कुंती प्रयाणाभिमुखं कृष्णमिदं वक्ष्यमाणमाह ॥ १७ ॥

तदेवाहनमस्य इति शङ्खशत्याप्रयाणाभिमुखं कृष्णमवलोक्य तां दृष्ट्वा लक्ष्मसहस्रानां तंतोनिवर्त्तयितुं लौकिकोऽपि कश्चिद्गुणादयं पुमानाश्रिता ब्रह्मातुमुत्सहते परमकारणस्य सर्वांतरात्मनोऽचित्यविविधविचित्रशक्तः स्वैलं पाताप्राकृताश्चर्यदिव्यतनोराश्रितवात्सल्यजलधेयाश्रिताति हरस्यनिरतिशयसुखदस्ययोगपरिशुद्धमनसैव गोचरस्याविज्ञातचिकीर्षितस्य सर्वशरीरकस्य सर्वसुहृदोऽचित्यविविधविचित्र चेष्टितस्या चित्तकर्षावतारस्य तवपदांबुजमेतरेणानास्माकं शरणाग्रस्त्यतः कथमनन्यात्मनोऽस्मान्विहाय गनुमुद्युक्षेति विज्ञापयति तत्र तावल्लीकिकपुरुषवै जात्यजापनायानितरसाधारणैर्दमैर्विशिष्टेन नमस्करोति नमस्य इति आद्यसर्वजगत्कारणप्रकृतं परम्पुरुषमीश्वरत्वं त्वानमस्करोमि नमस्कारेण पूजयामीत्यर्थः नमः शब्दात् "शब्दवैरकलहासकपवमेधः करणो" इत्यतः करणा इत्यनुवर्तमाने "नमो धारवै चिच्छब्दः कथं च" इति करोत्यर्थे कथं चेत्येव तावदात्मनेपदं सांख्याभिमतपुरुषव्यावृत्त्यर्थमीश्वरमित्युक्तसापेक्षमीश्वरत्वं ब्रह्मादि साधारणमितितुं द्रव्यावृत्त्यर्थं सर्वभूतानामंतर्वाहिश्रवस्थितमित्युक्तम् अनेन 'यथा किंचिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयते पिवा अंतर्वाहिश्रवत्सर्वव्याप्यतायया स्थितं' इति श्रुतिरुपवृद्धि सा भवति अनेन देवताविशेषत्वं च फलितं सर्वभूतानां ब्रह्मादिस्थावरांतानामंतर्वाहिश्रव्याप्यनियंतृत्वावस्थितमित्यर्थः प्रकृतेः परत्वे हेतुलक्ष्यहतिप्रकृतिजलक्ष्यतेन वदयते इत्यलक्ष्यं यद्वा अंतर्वाहिश्रवस्थितमप्यलक्ष्यमदृश्यम् ॥ १८ ॥

श्रीवीरराघवः ।

नत्रहेतुः मायः जवनिकाच्छन्नमायैवजवनिकानेपथ्यंतद्वत्तिरोधायकत्वात्तयाजीवाज्ञानरूपयाहेतुभूतयाछात्रातिरोहितामिद्वियाविषयामिति यावन् किं सर्वेषामप्यतीन्द्रियनेत्याह अक्षेति अक्षजाइन्द्रियवृत्तयभ्रमोऽभ्रजायस्मात्सोऽधोक्षजः इन्द्रियवृत्त्यविषयः अज्ञानामनुपासकानामधोक्षजमज्ञाधोऽभ्रजंतत्रहेतुः अयमिति नव्येतिविविधं विचारगच्छतीत्यव्ययं विविधविचारभाजपवाक्षाक्षजाविषयत्वाद्वाज्ञाधोक्षजइत्यर्थः अनेनैतत्सूच्यतेयोगविशुद्धमनसानुग्राह्य इतितथाचश्रूयते "नचक्षुषापश्यतिकक्षनैननमांसचक्षुरभिर्वीक्षतेतदृश्यतेत्वग्ययाबुद्ध्यासूक्ष्मयासूक्ष्मदर्शिमिः हृदामनीषामनसाभि फलप्लयपनंबिबु" रित्यादितदेवाहनलक्ष्यसेमूढदृशेतियोगापरिशुद्धध्यानलक्ष्यसेनदृश्यसेननुसर्वैरपिदृश्यप्राप्तौइत्यत्राह नटोनाट्यधरोयथानटोयथादृश्यतेतथाहृश्यसत्यर्थः यद्धामूढदृशाजानतापुंसानाट्यधरोनटोयथानलक्ष्यतेअयमेवं विधइति नक्षायते किंतुनाट्योपयुक्तवेषविशिष्टतयैवदृश्यतेतद्वत् अनेनाज्ञाधोक्षजइत्यनेनचयोगपरिशुद्धमनोप्राप्तोऽपरिशुद्धमनसात्वप्राप्त इति तत्र नलक्ष्यसेइत्यनेनाप्राप्तत्वमुपपादितम् ॥ १९ ॥

अथपरिशुद्धमनोप्राप्तत्वंवदंतीयोगानधिकारिण्योऽपरिशुद्धमनसःस्त्रियोवयंकथंजानीमइत्याह तथेति तथातथाहीत्यर्थः मुनीनां सदा त्वत्स्वरूपमननशीलानाममलात्मनांविशुद्धमनसांपरमहंसानांभक्तियोगविधानार्थम् अर्थशब्दोऽप्रीविषयोभूतपदार्थवाची भक्तियोगप्रपंचस्यार्थविषयभूतं भक्तियोगदृश्यत्वां स्त्रियोवयं कथंपश्येमहिजानीमहि तर्हि किंजानासीत्यपेक्षयानटोनाट्यधरोनट्योपयुक्तनामरूपादिविशिष्टतयैवजानतेननुतत्त्वतोऽयमेतज्जातिनामरूपगुणकइतितद्वदस्मिन्नवतारेयानिकृष्णावासुदेवदेवकीनंदनादिनामानि यत्त्वपंकजनाभाधवयवोपेतंनान्येवसर्वेषामेव समानानिकेवलंजानीमइत्यभिप्रायेण उक्तनामरूपविशिष्टं नमस्कारोतिकृष्णायेति श्लोकद्वयं निगदेनैवव्याख्यातम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

ब्रह्मास्तेजोमुक्तेरात्मजैर्युधिष्ठिरादिभिःपुत्रैःसह सतीसाध्वी ॥ १७ ॥

ससारव्यावृत्तयेआद्यंपुरुषमिति हिरण्यगर्भव्यावृत्तयेईश्वरमिति जगत्सृष्ट्याद्यैश्वर्यवत्त्वनततोव्यावृत्तमित्यतःप्रकृतेःपरमिति एतत्तत्सर्वकुतइत्युक्तमलक्ष्यमिति लक्षणायावृत्त्यापिज्ञातुमशक्यं तर्हि शून्यप्रायमित्यतउक्तं सर्वभावानाम् "अंतर्वहिश्चतत्सर्वमि"तिश्रुते आद्यस्यकथं तर्बहिश्चव्याप्यस्थितत्वमित्यतउक्तं भूतप्रलयेऽपिभुव्नित्यमविनाशिनम् ॥ १८ ॥

त्वानमस्येइत्यपरोक्षतयोक्तस्यकथमलक्ष्यत्वमितितत्राह मायेति हेअधोक्षजवशीकृतेन्द्रियजीवस्वगुणाच्छादकपरमाच्छादकोभयविधमायाख्यतिरस्कारिण्याच्छन्नस्त्वंमूढदृशाविपरीतज्ञानयामर्त्ययामयालक्ष्यमाणोऽपिनलक्ष्यते यथानाट्यधरोनटोदृश्यमानोपितदंगुल्याद्यमिनयलक्षितकथाविशेषाज्ञेननरेणानलक्ष्यतेतथा तस्मादलक्ष्यस्त्वमित्यर्थः ॥ १९ ॥

इतोऽपिमादृशीनांत्वदर्शनमसुशकमित्याह तथेति अमलात्मनाम् अविद्याकामकर्मादिमलरहितमनसां मुनीनांसर्वज्ञानं परमहंसानांसनकादीनांभक्तियोगविधानार्थंभक्तियोगकरणाविषयत्वांतेऽपिपश्यन्ति तथारागादिमत्यःस्त्रियोवयंकथंत्वांपश्येमहिइत्येकान्तव्यः स्त्रीपुतारतम्यविशेषोद्योतनार्थमात्मनेपदप्रयोगः ॥ २० ॥

क्रमसन्दर्भः ।

ममस्ये इति सार्द्धक्रम ॥ १८ ॥
अलक्ष्यत्वे हेतुर्मायेत्यादि पद द्वयम् । तत्र प्रथममन धिकारिणः प्रति प्राकट्या वसरूपि द्वितीयमन्यदा स्वरूपतः एवेन्द्रियज्ञानातीतत्वात् सर्वत्र स्थितत्वेऽपि । अव्ययं तन सह नव्येतीति । मायेत्येतत् प्रपंचयति नलक्ष्यसे इति सार्द्धक्रम ॥ १९ ॥
तथेति तथाच सतीत्यर्थः । अमलात्मनां मुनीनां मध्ये परमं हंसा आत्मारामास्तेषां स्वप्नं संपादय प्रयोजनकं त्वाह ॥ २० ॥

सुबोधनी ।

एवंभगवतासर्वैरक्षिताः तत्रकुत्यादीनामेवंभ्रमउत्पन्नः वयंसर्वविषयार्थैरक्षिताइतितथासतिव्यर्थैरक्षणामितिमात्रामप्युपयोगार्थेतद्वत्त्वातिप्रार्थयितुंभगवतं इत्येतुमुपक्रमतेइत्याह ब्रह्मतेजोविनिर्मुक्तैरिति स्वभगिनीतुस्वयमेवकृतार्थीकरिष्यति उत्तरां च अतोऽप्यासहपुत्रैश्चसहप्रयाणाभिमुखम् अक्षेकार्यकृत्वागच्छतवक्ष्यमाणमाह तत्रहेतुः सतामितिसतामयधर्मः यद्वत्तयमेवसर्वजीवनादि ॥ १७ ॥

स्वरूपगुणालीलादिबुधबुधैयत्वलक्ष्यैः जन्मकारणनिर्माणफलदैन्य निजार्थनैः दृषीकेसंप्रयास्तौशीघ्रमस्कापुरं सरम् संचलाकृतहलाहास्वरूपान्येभ्यश्चिद्वदतत्रस्वरूपमाहचिभिः नमस्यइतित्वात्वांभातेयंनमस्कारस्यानुचितत्वमाशंक्यस्वरूपमाहपुरुषमितिनवभिधिशेषकैः पताहस्यसर्वात्मत्वाद्देवोपकनमस्कारानौचित्यमाशंक्याहआद्येति । पञ्चमज्ञात्वाआत्मत्वेनज्ञातुमेवमासीत्यर्थः दृश्यमानापेक्ष्यानुचितत्वेनाकतेपरप्रार्थकथनानुपपत्तिमाशंक्यइत्यमतिपरमानंदरूपं चवदन्तमस्यतीतिभावः आद्यमूलभूतविधिमितियावत्तज्जडव्युदासार्थपुरुषमितिजीवव्युदासार्थमाद्यमितियतादृश्यसर्वकारणत्वात्पितरूपत्वमुक्तंस्वाभीष्टसिद्धयर्थपक्षयमाहईश्वरप्रकृतेः परमितिईश्वरमितिवाहिः फलदातृत्वप्रकृतेः परमित्यतः फलदातृत्वम् पताहस्यसर्वजनीनत्वेसर्वमुक्तिप्रसंगः वेदानांवेद्यार्थवस्यादितितवर्थमाह अलक्ष्यः सर्वभूतानामितिप्रत्यक्षतोत्पद्यतएवकार्येणापिलक्षितं नशक्यंतकार्यकारणयोरेकप्रकाशनुपलंभात्तयत्प्रवसर्व भूतानामज्ञादीनामपिआकृष्टस्तेनलक्ष्यतश्चि

सुबोधिनी ।

१) स्वप्रकाशं गुरुणावालक्ष्यतइति "आचार्यवान्पुरुषोवेदे"तिश्रुतेः ततश्चनवेदवैयर्थ्येनवासर्वमुक्तिरित्यर्थः वस्तुतएवायं दुर्ज्ञेयः नसाधनांत
तराभावादिति "यस्यामंततस्यमतंमंतयस्यनवेदसः अविज्ञातंविज्ञानतांविज्ञातमविज्ञानता" मितिश्रुतेः यस्यब्रह्मचक्षेत्रंउभेभवतयोदनः
मृत्युर्यस्योपसेचनंनकश्चावेदयत्रस" इतितस्मात्तुर्ज्ञेयगवमगवान्किततत्प्रार्थनयेतितत्राहसर्वभूतानामेतर्वाहिः स्थितमितिभगवान्सर्वत्रवर्त
तज्ञानंचतस्यसुलभंभाषकएवतुलंभः सर्ववस्तुनिवस्तुस्वरूपत्वात्सर्वज्ञकथनंतुविरुद्धधर्मवोधातस्मात्सर्वत्रविद्यमानत्वाद्भगवज्ज्ञानंस्तु
लभमिति ॥ १८ ॥

ननुतथासतिकथनसर्वैः प्रत्यक्षीक्रियतेघटादिवत्तत्राहमायाजवनिकाच्छन्नमितिमायैवजवनिकातिरस्कारिणीअंतः पटइत्यर्थः तथा
आच्छन्नंसर्ववस्तुनिवस्तुस्वरूपत्वेपिमाययान्यथाभासमानत्वात्तनप्रत्यक्षीक्रियतइत्यर्थः अतएवममापिबहिर्मुखत्वात्तनज्ञानमित्यक्षा ननुनसर्व
सर्वज्ञभाताः किंतुक्वचिदेवकाश्चित्तदोषसदृक्तोद्विजजन्यत्वाद्भ्रमस्यअतः कदाचिच्चिदुष्टंरिद्रियैर्घटवद्गृह्येतेतिचेत्तत्राहअधोक्षजमितिअधः
अक्षजज्ञानंयस्मात्तद्विजजन्यज्ञानंभगवंतंनविषयकिरोति"परांविज्ञानिव्यतृणतस्वरयंभूः तस्मात् परादुपश्यतिनांतरात्मनूकाश्चिद्वीरः प्रत्यगा
न्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छति"तिश्रुतेः अतोवस्तुस्वरूपत्वोपिनांद्विजप्रत्यक्षत्वंगभवतः ननुसर्ववस्तुनिवस्तुस्वरूपत्वमनुपपन्नंसर्ववस्तु
नानाशप्रतियोगित्वात्कारणत्वेपिकारणत्वंगच्छत्आधारेत्वमआधेयत्वेन्याधेयत्वमितिअतोऽधर्मरूपेणधर्मरूपेणवात्ययसंबंधसंभवात् कथं
ब्रह्मत्वमतआह अव्ययमिति सर्वरूपत्वेपितन्वयंविनाशित्वंविरुद्धधर्मत्वेनांकत्वात् तस्माच्चिदुष्टंपूर्णगुणविग्रहत्वांनमस्यइतिननुतादृशपेक्ष
गवाहंचेदवतीर्णः तदासर्वप्रत्यक्षमांकथनंजानीयुः धर्माणामपिस्वप्रकाशत्वात्तत्राहनलक्ष्यसइतिमूढदृशानलक्ष्यसेननुप्रत्यक्षः कथंनल
क्ष्यतेतत्राहनदोनाट्यधरोयथेतियथानटः स्त्रीरूपंप्रकटयन्बहिर्मुखैर्नक्षायतेपुरुषइतितथानटमाधंप्रकटयन्आविर्भूतोभगवत्त्वेननक्षायतइत्यर्थः
॥ १९ ॥

ननुआविर्भावान्यथानुपपत्त्यासर्वेषांज्ञापनार्थमेवाविर्भूतः इतिकथमुच्यतेनक्षायसइतिनहिभगवान्ब्रह्मचनार्थमाविर्भूतोरसजननायवेत्याशं
क्याहृत्तथापरमहंसानामितिभगवान्ब्रह्मयोगार्थमाविर्भूतः वेदान्श्रुषीश्चावतारयित्वातैः ससाधनेज्ञानेउत्पन्नयदीग्रमंकार्येतमर्थमवतीर्णः
तत्तज्ञानेनन्यासोऽंगयतः करणावोधकत्वात्"सन्यासयोगादयतयः शुद्धसत्त्वा"इतिश्रुतेः अत्रावेदोषजननाचतदनुमननमंगश्रणावस्यपूर्वमेव
निष्पन्नत्वात्तदनुनिदिध्यासनयुक्तानांचनिदिध्यासनंहिचिस्त्रैकाग्र्यतत्रभगवन्निर्धारोवातत्रांतरंगमंगश्रुतः करणोत्पेक्षांज्ञानाधिकारिणांज्ञान
ज्ञानानांवाभक्तियोगव्यतिरेकेणभगवज्ज्ञानंसायुज्यवानभवतीतितथाअवतीर्णमित्यर्थः हंसास्तुविविक्तज्ञानवतः केवलमात्मानमेवपश्य
तितेपरमहंसाः यद्यपिसर्वेनित्यंपश्यतितथापिरसिकानामेवरसोत्पत्तिः नहिनपुंसकानांस्त्रीणांवास्त्रीरूपेणानृत्यंक्रियमाणेभ्यमारसउत्पद्यते
प्रत्युतस्वसमानधर्माविष्कारंरुत्वाविदेवयतीतिस्त्रेदउत्पद्यतेतथासाधारणस्त्रीपुरुषाणांदित्यांशानांचरसेनज्ञानेनवाभक्तिरितितद्वचनायेनदली
लांकारोतीतिस्त्रियोवर्धकथंजानीमः प्रत्युतलज्जाकार्याधस्महोपहेतुरुपप्राकट्यात्तदोषयुक्ताः परंभविष्यामइत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

कृष्णया द्रौपद्या सह । सती वैष्णवी ॥ १७ ॥

ज्ञात तान् कालिक श्रीकृष्ण सर्व कृत्या कुंती इत्यु दितस्य तन्महैश्वर्यस्य वेशं सोढुमपारयंती स्तौति तमस्ये इति । किं भ्रात्रेण मां
नमस्यसि तत्राह पुरुषप्राननु पुरुष एवास्मिहोऽत्र सर्वह स्तत्राहआद्यम् । ननुदेहानामेवागमा पायित्वं पुरुषो जीवस्त्वाद्य एवसर्वस्तत्राह
इश्वरम् ॥ तनुस्वर्गे इन्द्र चन्द्राद्या भूमौ राजानोऽपि ईश्वरा उच्यन्ते तत्राह प्रकृतः परम् । किमहम् अन्तर्गमि पुरुषः । न । अलक्ष्यम् । अत
र्गमि बुद्ध्यादि प्रकाश लक्ष्य एव । किं ब्रह्म न । अन्तर्वाहिश्च अवस्थितम् ॥ १८ ॥

यस्मादन्तरुत्तरागभस्थोवालकचरश्चित्तवान्सिचहिक्षास्माश्चरक्षन् समीपे च तिष्ठसीति कित्वंपरिच्छिन्नोऽसिव्यापकोवेतित्वामहंज्ञानं
नशक्नोमीत्याह । मायैवजवनिकातिरस्कारिणीतयाआच्छन्नम ननुकिमायामामावृणोति तत्राहअज्ञामेवाच्छन्नं सूर्यमहंनपश्यामीतिवन्माय
यामदृष्ट्याच्छादनात् त्वामप्याच्छन्नंपश्यामीत्यर्थः यतोऽधोक्षजं अधः स्थितमक्षजं ज्ञानयस्येतिपद्विजकज्ञानंयस्याधः स्थितमेवब्रह्मस्पष्टप्रभ
वतीत्यहमैन्द्रियकज्ञानवतीअहंन नचमाहशनिकृष्टजननाज्ञ यत्वे तवकापिक्षातिरित्याहअव्ययमिति । ननुमांसाक्षात् पश्यासिस्तौप्रिकृतेः
परत्वेनजानासितदृष्ट्यासीत्यात्मानं किमितिनिवसि इत्यतआहनलक्ष्यसे इति नाट्यधरः गोयमानगीतपदार्थाभिनयस्यानुरुपनृत्यतालादि
विशिष्टोनटोमूढदृशासंगीतशास्त्रानभिज्ञेनवदोऽयंनटतीत्येवंदृष्टोऽपियथानलक्ष्यतेमज्ञाततत्त्वोभवतितथैवत्वं मयादृष्टोऽपिनलक्ष्यसेइतितथेत्य
स्यपूर्वोपायान्वयः । पाण्डवान्स्वभक्तापालयप्रपिसर्वान्तर्गम्यपिमुदुरण्यभ्वत्थामादि पाण्डववधार्थमज्ञं ब्राह्मसिखयंस्तशस्त्रोऽपिअद्य
गृह्णासिशिष्टपालनप्रवृत्तोऽपि भोष्माकीन्सेहारायसि द्रौपदीसुभद्रयासतिस्निह्यन्नपि तत्तपुत्रान्घातयसीत्येवमादिकातवलीलाकितत्वेत्यह
नजागामीतिभावः ॥ १९ ॥

स्त्रीजातेर्ममकावार्तासर्वज्ञामुजयः परमहंसाअपियलीलामाश्रुयेनकृष्णभजत्येतदभजनतत्त्वमप्य भिक्षांसोलीलालास्यीकशरयतीत्याह
परमेति । अमलात्मनांगुणामयमालिन्याभिष्कांतानां जीवन्मुक्तानामित्यर्थः । तेषामपिभक्तियोगविधानमर्थः प्रयोजनयस्वत यदुक्तम् — आत्मा
रामाश्रयादो कुर्वत्यहैतुकीभक्तिमिति ॥ २० ॥

कृष्णाय वासुदेवाय देवकीनन्दनाय च ।

नन्दगोपकुमाराय गोविन्दाय नमोनमः ॥ २१ ॥

नमः पंकजनाभाय नमः पंकजमालिने ।

नमः पंकजनेत्राय नमस्ते पंकजाग्रये ॥ २२ ॥

यथा हृषीकेश खलेन देवकी कंसेन रुद्धा सुचिरं शुचार्पिता ।

विमोचिताहं च सहात्मजा विभो त्वयैव नाथेन मुहुर्विपद्गणात् ॥ २३ ॥

विषान्महाग्नेः पुरुषाददर्शनादसत्सभाया वनवासकृच्छ्रतः ।

मृधे मृधेऽनेकमहारथास्त्रतो द्रौण्यद्यतश्चास्महरे भिरक्षिताः ॥ २४ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

पृथक्कुंतीद्वन्द्वक्यमाश्रमाह ॥ १७ ॥

त्वात्त्वांनमस्येऽहं । नमस्करोमि । ननु भ्रातृपुत्रं युधिष्ठिरमीमांश्यांस्वपुत्राभ्यामपिकनिष्ठं कस्मात्प्रमस्करोषितत्राह । आद्यमिति । किमिदं नमस्करोषितत्राह । प्रकृतेः परंपुरुषमिति । किमपि जीवविशेषेनेत्याह । ईश्वरमिति । ननु जीवेषु केचिदीश्वरा अपिसंतितनमस्करोषिकिनेत्याह । सर्वभूतानामंतर्वहिरवस्थितमिति “अतः प्रविष्टः शास्ताजनानां यच्च किंचित् जगत्प्रस्मिन् दृश्यते धृत्यतेपि वा अंतर्वहिश्रतस्सर्वव्याप्यनारायण स्थितः प्रयिसर्वमिदं प्रोतं सूत्रेण गणितं इव” त्यादिश्रुतिस्मृति प्रतिपाद्यं परंतत्त्वमित्यर्थः तर्हि सर्वप्रकृतो मां जनानपश्यंतितत्राह । अलक्ष्यमिति साधारणौ च भुरादिभिरग्राह्यमित्यर्थः “न च क्षुषापश्यतिकश्चिदेन” मित्यादिश्रुतेः । योगशुद्धेः करणैस्तु भवदनुग्रहभाजनो भवंतं पश्यत्येवेति भावः “तमकतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीश दृश्यते त्वग्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः” रित्यादिश्रुतिभ्यः ॥ १८ ॥

मायावृत्तत्वेनाल्पत्वेनात्मनोऽन्यनिवेदयन्ती । अनावृत्ततया भगवंतं विशिनष्टि । मायात्रिगुणासैव “अंते सिराजवनिकास्यात्स्यात्सिरस्क रिणोचसे” त्रिकोशाजवनिकाव्यवधानपटीतया अच्छन्नमनावृत्तम एतदीशममीशस्य प्रकृतिरूपितदुर्गौ न युज्यते सदात्मस्यैव यथा बुद्धिस्तदाश्रयेति । विलज्जमानया यस्य स्थातुमीक्षापथे मुयेति च वक्ष्यमाणान् अधोक्षजम् । अधोक्षजमिन्द्रियजन्यज्ञानेयस्मात्तत्सर्वज्ञम् । अयं यं निर्विकारम् अहमज्ञा अल्पज्ञा जीवस्य मायावृत्तस्याज्ञोर्जतुरित्यादिवाक्यैरक्षत्वावगमात् । नमस्येति पूर्वगान्वयः । ननु धृतराष्ट्रादिभिस्त्वत्पुत्र्यैः पांडवकृतपंचग्रामयाचनायसमायां प्रविष्टं तदप्रदानेनासत्कृतं मां किमेवं नमस्करोषीत्यत्राह नेति नाट्यधरः मूढदृग्धनादानायास्वज्ञाति तेषु पांडवकृतपंचग्रामयाचनायसमायां प्रविष्टं तदप्रदानेनासत्कृतं मां किमेवं नमस्करोषीत्यत्राह नेति नाट्यधरः मूढदृग्धनादानायास्वज्ञाति चेष्टावान् नटः स्वरूपेणैवावस्थितः मूढदृशानलक्ष्यते यथा तथा त्वमपि तस्य दुर्वृत्तस्यैव जिहीर्षुः स्वरूपेणैवावस्थितः सर्वैश्वर्यमिति मूढदृशानलक्ष्यसेऽस्मि ॥ १९ ॥

किंचैतावत्त्वेन तु कोऽपि त्वां न जानातीत्याह तथेति यथानंताचित्यस्वरूपगुणशक्त्याद्याश्रयस्तथा परमहंसानाम् आत्मानात्मविवेकवतां मुनीनामात्मादिमननशीलानाम् अमलात्मनामात्मादिजिज्ञासाहानाम् नलक्ष्यसे तृतीयार्थे पाष्टी तैः साकल्येन नलक्ष्यसे इत्यर्थः “कोऽन्वावेद नयद्वा गङ्ग्युत्पद्यते न मनो न विप्रो न यथैतदनुशिष्यादित्यादिश्रुतेः नमेविदुः सुरगणाः प्रभवन्महर्षय इति श्रीमुखोक्तेश्च ॥ अतः स्त्रियोचनं भक्तियोगविधानार्थं भक्तियोगं विधातुं त्वां कथं पश्येम । अत्र यदि परमहंसैर्लब्धात्मादि विवेकैर्नलक्ष्यसे तर्हि विवेकार्थमननपरैर्नलक्ष्यसे इति किमु वक्तव्यमित्येवमुत्तरोत्तरं कैमुत्यन्यायोक्षेपः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

अहं तेज विनिर्मुक्त अपने आत्मजों को और द्रौपदी को संग लेकर प्रयाणाभि मुख श्रीकृष्ण को कुंती देवी ने यह कहकर स्तव किया ॥ १७ ॥

(श्री कुंत्युवाच (आद्यईश्वर प्रकृतिसे पर पुरुष अलक्ष्य सर्व भूतोंके अंतर्व हिस्थ तुम को नमन कर ती हूं ॥ १८ ॥

मायारूप जवनि कासे छन्न अधो क्षज आप को अज्ञा मै केवल नमन करती हूं मूढ दृष्टि अभिमानी, पुरुषों से आप नहीं लखे जा ते हैं । जैसे नाट्यधर नट को मूढ नहीं लख सकते हैं ॥ १९ ॥

ऐसे ही परमहंस अमलमन मुनि जनों को भक्ति योग विधानार्थ आप प्रगट हैं तब भक्ति योग विधानके अर्थ हम स्त्रीये आपको कैसे देख सकती हैं ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामी

ज्ञानभक्त्योरशक्यत्वं मुक्त्वा पुनः केवलं नमस्करोति कृष्णायैति द्वाभ्याम् ॥ २१ ॥

पंकजनाभीयस्य । पंकजानां मालास्तित्यस्य । पंकजवत् प्रसजनेत्रेयस्य । पंकजां कितावंप्रीयस्य तस्मै ॥ २२ ॥

तत्कृतोपकाराननुस्मरतियथेति द्वाभ्याम् । अयमर्थः—मातृतांप्रियं, मय्यधिकृतवप्रीतिः । तथा हि हृषीकेश यथा देवकीकंसेन रुद्धा त्वया विमोचिता अहं च कृतयैव विमोचितेति काकामहान् विशेष उक्तः । तद्वर्शयति सा अतिचिररुद्धासती तस्मादेव सकृद्विमोचिता तथा शुचा पितासती च तस्याः पुत्राक्षिताः अस्तित्वान्योनायस्तस्याः अहं तु विपद्गणात् तत्रापि मुहुः शीघ्रं सहात्मजा च त्वयैव नाथेनेति ॥ २३ ॥ विपद्गणमेव दर्शयति । विषात् मीमस्य विषमोदकशानात् । महाभोः जतु गृहदाहात् । पुरुषादादि विवादयोराक्षसास्तेषां दर्शनात् । असत्सभाया वृत्तस्यानात् । अभितोरक्षिता आस्मभवाम ॥ २४ ॥

एवंस्वरूपमुक्त्वागुणानुवदन्ती सर्वसंबन्धेननमस्यति कृष्णायैति तास्माद्भ्रातृपुत्रत्वंयान्येवतमस्करणीयानिरुपाशितान्येवभगवान्स्वोक्त्वा
 यार्थेस्वस्यसर्वसंबन्धान् पुरस्कृत्यावतीर्यशति ज्ञातेननमस्करणीयानि भवन्ति यथामहतः प्रक्षीणदशायां सेवकत्वे लज्जयानमस्कारकरोति लोकः
 ननु केवलं मन्यते कृष्णायैति वामूलरूपस्यानुवादः मूलमनूय हि संबन्धनिरूपणेननमस्करणीयो भवति ब्राह्मदेवायैति भ्रातृपुत्रत्वं भ्रातृनिरूपणेन

[७०]

सुबोधिनी ।

तरंमोचयन्तद्गुणिनीमपिमोचयेदितितथादेवकीनन्दनायेतिदेवकीमोचयन् तन्ननन्दामपिमोचयेदितिचकारात्पितृभामकमोचयन्तत्पत्नीमपि
मोचयेदितिपांडवीप्रयायेतिनमस्करणीयरूपंतथादूरसंबंधेऽपिमोचयेदितिवसुदेवमित्रसंबंधमाहनंदगोपकुमारायेतिकुमारः पालकपुत्रः स्कंदे
तथोपलब्धेः गोपसंबंधेनापिमोचयेदितिगोपपदं सन्मार्गवर्त्तिनांसर्वेषामेवसर्वाभीष्टप्रदइति गवामिद्रायहन्त्रंनस्त्वाभिषेक्ष्यामइति वचनात्
गोविदायेतिनिगमादस्यसिद्धिः निगमनिरुक्तव्याकरणौक्तेधापदसिद्धिः गोविन्दइतिचाश्रयादितिनिगमस्थानीयंवसतीवरिवत् निगमनाद्वेराक्त
रादरात् अनेनसंबंधमोचकत्वंगुणोऽप्युक्तः ॥ २१ ॥

गुणांतरानाहनमः पंकजनाभायेति जगत्कारणत्वभूषितत्वरूपाश्रयत्वसुखसेव्यत्वगुणैर्नमस्यतिनमनंहिस्वरूपेगुणोवानलीलादौरसाविशा
त्पंकजनाभौयस्येतिब्रह्मपितृत्वंपंकजमालिनेइतिलक्ष्मीपतित्वंसाहिविवाहेनवपंकजमालां प्रक्षिप्तवतीपंकजनेत्रायेतिसर्वपातित्वंवश्यतासंपा
दकत्वेनामृतवर्षणाद्वापंकजांघ्रयइतिभक्तिप्रवर्तकायसर्वजनकत्वेनसर्वमुत्पाद्यापिप्रयच्छेत्प्रेहिकामुष्णिकंप्रयच्छतिभक्तिं चंतिगुणाः ॥ २२ ॥

लीलामाहन्निभिः यथेति मुख्यलीलाहृषीकेशेति सर्वेषामिन्द्रियाणांनियामकत्वेनभर्तृवद्रमणात्त्वत्तः सर्वेन्द्रियप्रीतिमनुभूयतद्रसाभिनि
विष्टाः केवानंतमेयुरित्यर्थः किंच तवेषामहतीलीलामातरंपितरंचखलेनबंधनकारयित्वावहुकालं च दुःखानुभवंचकारयित्वापश्चान्मोचय
सीतिअतस्तदपेक्षयावयमेवकृतार्थाइतितवैषालीलावक्तुमप्यशक्याभक्तमोचकस्यगुणत्वेऽपिलीलागुह्यागुणपवतथात्वेनकर्तव्यः यथाखलेन
कंसेनदेवको च रुद्धासतीत्वयाविमोचिताअतिचिरंशुचापितापिविमोचिताशोकमपिदूरीकृतवान्तथाहचचकरात्तयशोदानंदयोसपिमायिषुन
विशेषोऽप्यस्तीत्याहसहात्मजाअनेनममात्मजाअपिमोचिताः तस्यास्तुभवानेवात्मजइतिनात्मजांतरापेक्षाअथवातस्यावहवःपुत्रामारिताः म
मत्वेकएवेति तद्विपरीतत्वंमयिकथमेवं करणंतत्राहविमोइति हेसर्वकरणसमर्थं किंच त्वयैवनाथेनत्वमेवनाथोभूत्वामोचयसे अथवा
नाथेनसहसामोचिताअत्रतुतदभावात्त्वमेवनाथइत्यर्थः तवनाथभवननाथमोचनयोराद्यएवश्रेयानित्यहमुत्तमालीलायांविपरीतकथनमप्युत्त
मम् किंच विपद्गणात्मुहुः सानमोचिताकिंतुवारद्वयमेवअहंतुवाल्यादारभ्यवारंवारंविमोचितेति किंच विपद्गणात्विपदांसमुहातएक
स्यासापदिगणशोष्यन्याआपदः समायांतिताभारतंप्रेसिद्धाः ॥ २३ ॥

ताआपदोगणयतिविषादित्यादिः भगवत्त्वेनसर्वकर्तृत्वात् विषादावपिमोचकत्वमुक्तंविषात् विषमोदकात् सर्पविषाच्चमहाशिलाक्षगृहे
हिडिवादयः पुरुषादाः तेषांदर्शनेजातेऽपिरक्षिताः असत्सभायाद्रौपदी निग्रहेकवरकेशाकर्षणादौ वनवासकृच्छ्रतः द्रौपदीहरणदुर्वासः प्रभृती
नांबनवासकृच्छ्रतः इतिवनेऽपिराज्यैश्वर्यदानात् तदनुयुद्धे मृधेगोप्रहणमारभ्यअद्यावधियावतः संग्रामाजाताः अनेनानाथाभिषादयः
तेषांब्रह्मास्त्रादिभिः भगदत्तकर्णादीनांत्वप्रतीकार्यताभवद्रक्षाचतत्रैवसिद्धासारक्षानप्रार्थनयाबाधकस्वरूपाज्ञानात् अतर्हिहस्तेहस्तेहस्ते आभि
तौरक्षिताः स्मः ॥ २४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

अतः सर्वावतारेषुमध्येत्वमेवातिश्रेष्ठइत्याह कृष्णायैति । तत्रापियांस्त्वस्वीकरोषितेष्वपिप्रेमवत्सुधन्येषुमध्येमद्भ्राताअतिधन्यायस्ते
पितेत्याहवासुदेवायेति । ततोऽपिअधिकप्रेमवतीदेवकी धन्यायतेमातेत्याह । देवकीनन्दयसितदीयगमैस्थित्वातां सर्वतोऽपिसमृद्धिसती
करोषीत्यर्थः । ततोऽप्यधिकप्रेमवान्नन्दोधन्यइत्याह । नन्दगोपस्यकुमारायकौमारलीलामाधुर्यसएवास्वादयामासेतिभावः । ततोऽपिअ
मवतीधन्यायशोदेत्यग्रिमलोकैवक्ष्यते । कौमारलीलातोऽपिब्रजस्थस्यतवकेशोरलीलामाधुर्यमधिकमित्याहगोविदायेति । केशोराजमेव
मिषेकानन्तरं गोविदं नाम ख्यातेः तदैव गाः सर्वेषां सर्वेन्द्रियाणि विंदसे आकृष्य प्राप्नोसीत्यर्थः । असाधारण्येन तदास्वादकजनास्तु
रहस्यत्वेन स्वीयरसास्वादना नौचित्येनच नोद्वेकिताः ॥ २१ ॥

अहंतुतेषां मध्ये नगणनीया तदपि मन्त्रेण सुखदोऽसीत्याह नमः पंकजेति । तव नाभि माला नेत्रादिषु पतितामे दृष्टिः सुखशीतला
भवतीति भावः ॥ २२ ॥

किञ्चाहमातीदीना त्वया मातेव पालितेत्याह यथेति । हे हृषीकेशेति मदन्तःकरणं त्वमेव जानासीति भावः । अहञ्च तथा मोचिता
किन्तु सहाभजेति मयि विशेषेण तव दया । तत्र हेतुः शुचापिता शुचार्या शोके एव मत्कर्मणा अहमपिता इति तस्याः सकाशादप्य
हमतिदुःखिनीत्यर्थः । किञ्च त्वयैव नाथेनेति तस्यास्तु नाथो वसुदेवो विद्यते इत्यपत्यान्तरोत्पत्तिसंभावनाया विद्यमानत्वात् त्वन्नापत्य
चूडाभणिरभूरेव किमन्यैरपालितैर्निकृष्टैः षडंगभैरिति भावः । किञ्चाह मुहुः पुनःपुनरपि यो विपदां गणस्तस्मान्मोचिता सा तु
सकृदेव कंसहेतुको यो विपद्गन्ध एव तस्मादेव मोचिता तत्रापि मदगमै परमेश्वरो जनिष्यते इति मनोऽनुलापसुखाभिमानवत्याः
कुतो विपद्गन्धोऽपि तदनन्तरं विपत् कपि तस्या नाभूदेवेति अहमेव सर्वतोऽप्यतिर्दानेति मयि तव दीनवन्धुत्वादेव दया न त्वहं
देवकीवत्तयि प्रेमवती भाग्यवती वेति भावः ॥ २३ ॥

विपद्गणामेव दर्शयति । विषादभीमस्य विषमोदकदानात् । महाभैरवगृहदाहात् । पुरुषादा हिडिवादयो राक्षसाः । असत्स-
भाया द्यूतस्थानात् ॥ २४ ॥

विपदः संतु नः शश्वत्तत्र तत्र जगद्गुरो ।
भवतो दर्शनं यत्स्यादपुनर्भव दर्शनम् ॥ २५ ॥
जन्मैश्वर्यं श्रुत श्रोभिरेधमान मदः पुमान् ।
नेवाहंत्यभिधातुं वै त्वामार्केचन गोचरम् ॥ २६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

अतो "ब्रह्माविदाप्रोतिपरमं ज्ञात्वा मां शांतिमृच्छती" त्यादि श्रुतिस्मृत्यनुसारेण भगवन्तं ज्ञात्वा प्रेम्णानमस्करोति। कृष्णायेति द्वाभ्याम् ॥ २१ ॥ २२ ॥
अथ यथेति द्वाभ्यां भगवत्कृतोपकारान्स्मरति । यथा त्वया देवकीविमोचिता तथा हंचविमोचितेति सामान्यांक्तिः तत्र विशेषदर्शयति सानु
शुचापिताकसहितपुत्रशोकव्याप्ताशुचिरं खलेन दुरात्मना कंसेन रुद्धासती सकृद्विमोचिता । अहंतुविपद्गणात्सहात्मजामुहुः । शीघ्रं च विमो
चितेति मातृतस्तत्रमयिकृपपतिशयइति भावः ॥ २३ ॥

तदेवाह । विषात्कामकोष्ठ्याख्ये गंगायां स्थाने दुर्योधनेन भीमाय दत्तात् । महाभैरवराणावते ग्रामे जतुगृहदाहात् । पुरुषाददर्शनात्पुरुषा
दानां हि डिंवकजटासुरादीनां दर्शनात् । असत्समायायूतस्थानात् । वनवासकृच्छ्रतः वनवासे प्राप्तात् । बहुविधात्क्लेशात् । मृधेमृधेऽनेका
महाराथास्ततः । प्रतियुद्धमनेकानां महाराथानां भगदत्तादीनां विषयवत्त्वादिभ्यः । द्रौण्यस्ततः । छत्रनापितरंहतं दृष्ट्वा प्रकुपितेन द्रौणिना सर्वेषां
नाशाय प्रादुर्कृता नारायणास्त्रात् ब्रह्मास्त्राच्च । हेहर्त्तव्यामितः परितो रक्षिताः । आस्मभवामः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

कृष्ण वासुदेवको देवकी नंदन को नंद गोप कुमार को गोविंद को नमो नमः ॥ २१ ॥

पङ्कजनाभ—कोनमः पङ्कजमाली को नमः पङ्कज नेत्र को नमः पङ्कज समान अंग्रि को नमः ॥ २२ ॥

हे देवी केश ! खल कंसने चिर काल से रुद्ध की और शुचा पित देवकी की जैसे आपने रक्षा की थी क्या ऐसी ही मेरी रक्षा
की है नहीं मुझपर देवकी से बहुत अधिक कृपा है मुझे पुत्रों सहित तुम्हीं नाथ ने बड़े बड़े विपद्गण से रक्षा की है ॥ देवकी को
चिर काल से एकही बेर रक्षा की है मेरी बार २ की है उसके पुत्रों की रक्षा नहीं की थी मुझे पुत्रों सहित रक्षा की है उसे वसुदेव भैरव ने
भी बचा लिया था मेरे तुम्हीं एक नाथ हो जब जब विपद हुई हैं तुम्हीं ने रक्षा की है । माता से भी अधिक मुझपर तुम्हारी कृपा है २३
हे हरे ! भीमसेन को विष के लड्डू खिला दिये थे उससे लाक्षा भवन की महाअग्नि से हिडिवादि राक्षसों से दूत समा से वनवास
के बहुत से कुंशों से और संग्रामों में अनेक महारथों के शस्त्रों से और वहां आइवत्थामा के ब्रह्मास्त्र से आपने हमारी रक्षा की है ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

युत यासु विपत्सु । कीदृशं दर्शनं नास्ति पुनरपि भवदर्शनं यस्मात् तत् ॥ २५ ॥

सम्पदस्तु श्रेयः परिपन्थिन्य इत्याह जन्म सबकुले । जन्मादिभिरेधमानो मदो यस्य सः । अभिधातुं—श्रीकृष्ण गोविंदेति वक्तुमयि
आर्केचनानां गोचरं विषयभूतम् ॥ २६ ॥

श्रीवीरराघवः ।

यदेतद्विपद्गणनिवारकत्वं तदेतत्तुवकियदर्थो देवतान्नवृत्तोरित्यभिप्रायेणाह विपदइति हे जगद्गुरो तत्र शश्वत्सदा तस्त्वयानिरसनीयाया
श्रितानां विपदः संतु असतो न तीव्ररसनाय यत्तस्त्वया कार्यइति भावः यद्यप्यपुनर्भवदर्शनं भवतो दर्शनं स्यात्तत्र विपदो पुनर्भवस्य संसृतेर्दर्शनं यस्मा
त्तया भूतभवदर्शनं यदस्यात्संभावनायां लिङ्सकलापन्मूलसंसृतिपरिहारक्षमंतद्यदस्यात् विपदः संतुनाम अर्थादेव तान्नवृत्तोरिति भावः २५
नन्वहमोश्वरश्चेत्तद्विषयसर्वेषामपि मेव विधं किं न वदेतीत्यत आह जन्मेति तैश्वर्यशब्दो धनपरः श्रुतशब्दो विद्यापरः जन्मैश्वर्यश्रुत
सत्कुलप्रसवधनविधानां श्रीभिः समृद्धिभिरेधमानः मदो यस्य स पुमांस्त्वामभिधातुं न चाहति त्रिमदो न सत्त्वेनैश्वरपरया स्थात्स्यावकी
भावादिति भावः अनेहतामवसूचयितुं विनिर्दिष्टां किंचन गोचरनास्तीति किंचन येषांति किंचनाः निःकामास्तेषां गोचरम् ॥ २६ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

भगवत्स्मरणविशेषसंपत्परंपरायाः भगवद्दर्शनकरविपत्परंपरेव श्रेयसी भगवद्दर्शनहेतुत्वादतः संपदश्रेयो भवदर्शनकरविपद्गणानां
कंसोत्पत्तिविज्ञापयति विपदइति हे जगत्पतेनोऽस्माकं तत्र तत्र सांसारिकव्यापारेण निरंतरं विपदः संतु यासु यासु विपत्सु रि भवसाक्ष
दर्शयतीत्यपुनर्भवदर्शनं स्यादिति यद्यस्मात्तस्मात्ताः स्युरिति वाक्यशेषः ॥ २५ ॥
संपदश्रेयो विपदो श्रेयस्त्वं कुत इति तत्राह जन्मेति अभिजने श्वरेशास्त्रधनराजनिता विद्याधनश्रीमदैर्धर्ममानमदः पुमान् ज्ञानानां परम
संस्थानां विषयं ज्ञातुं योग्यत्वाभितीत्यस्माभिधातुं वक्तुमुपलक्षणात् तत्तस्मै तु वानाहः वैयस्मात्तस्मात्स्मरणहेतुविपदगणवशेन संपदश्रे
यइति भावः ॥ २६ ॥

क्रमसंदर्भः ।

विपद इति । दर्शनमवलोकनम् यत् यासु । अपुनर्भवम् अन्यत्र कुत्रापि ईदृशमाधुर्याभावात् पुनर्न जातं दर्शनं सम्यक्प्रतीतियस्य तत् अपूर्वमित्यर्थः ॥ २५ ॥

मद्विधसम्पदस्तु त्वत्सम्बन्धमात्रपरिपन्थिन्य इत्याह जन्मेति ॥ २६ ॥

सुबोधिनी ।

एवंनानाविधलीलाया भगवत्कृतारक्षाप्रतिपाद्यलीलायाअद्भुतकर्मवक्तुं रक्षापेक्षयाआपदएवसमीचीनाइति क्षुधितस्याभोजनसुख वत्विपत्पीडितानांभगवद्दर्शनानंदोदुर्लभइति लोकानांविपदामनिष्टत्वे ऽपिमक्तानामिष्टसाधनत्वात्ताः प्रार्थयतेविपदइति एषाभगवतो विपरीतलीलाआपत्सुपरमानंदंप्रयच्छतितदभावेपरमानंदतिरोभावंकरोतीति तत्रयत्रैवस्थीयतेगम्यतेच ननुकथमेवं निर्द्धारःक्रियतेविपद एवसंत्वितिकुतः शिक्षितमेतत्तत्राहजगद्गरोहितत्वत्तएतत्शिक्षितंयद्विपदः समीचीनाइतिअंतर्यामितयाप्रेरणाद्विहरण्युपपत्तिदर्शनाच्चयथा सर्वप्राणिनांसिक्षितप्रकारमाहभवतोदर्शनंयत्स्यादितियाभ्योविपदभ्यः दर्शनंयस्यस्यात् तवैवफलरूपदर्शनान्वयव्यतिरेकाभ्यामिदमवगतम् नविद्यतेपुनर्भवस्यदर्शनंयस्मात् पुनः शरीरंनपश्येदित्यर्थः अथवा अपुनर्भवानांजीवनमुक्तानांदर्शनंयस्मात् ॥ २५ ॥

एवमद्भुतलीलामुपपाद्यदुष्टदुर्ज्ञेयत्वमाहचतुर्भिःजन्मैश्वर्येति भगवतोहिनवप्रकाराधर्माज्ञेयाः नवविधमकिहेतवः स्वरूपगुणादिप्रका रेणाभिन्नाः तत्रस्वरूपेज्ञातेश्रवणंभवतिगुणेषुज्ञातेषुकीर्तनंभवतिलीलायांज्ञातायांस्मरणमप्यमेकःखंडः द्वितीयखंडेसमीपगमनपूजनवंदनदास्या नितृतीयेसख्यात्मनिवेदनेतदुष्टदुर्ज्ञेयत्वादीनांतत्रतत्रकारणतामुपपादयिष्यामः तत्रप्रथमेतावत्तुष्टदुर्ज्ञेयत्वंनिरूप्यते तत्रजन्मसत्कुले ऐश्वर्यराज्यादौश्रुतंशाखादौ श्रीः संपत्पताभिरेधमानोमदोयस्यअयमर्थः यथातंदुलादेस्तुंदनद्वारापितृदेवमनुष्यादीनांलुप्तिजमकत्वेनामृतत्वेऽ पिमदापेक्षिणांस्वमलत्वेनपर्यवसानात्मादकत्वंतथासातिसत्कुलोत्पन्नइतिनतस्यसंग्रहः कर्तव्यः एवमुत्तरत्रापिइममेवांति“विद्यामदोधनमद” इतिवाक्यंप्रवृत्तपुमानिति स्वातंत्र्येणागुरुभिरनियम्यइत्युक्तमअतएवत्वामभिधातुंनार्हति यथापूर्वब्राह्मणोऽपिजात्यंतरमापन्नोमादिरामसो वेदं पठितुंनार्हतिपठनेप्युन्मत्तप्रलपितमेवतत्र श्रोतव्यम् यद्यपिभक्तौसर्वेऽधिकारिणस्तथापिभक्तिमदिरादिसंबंधेवेदाधिकाराभाववत्तमादक स्यनभगवच्छब्दोच्चारणाधिकारः अतस्तदाचारान्नकाचिच्चवस्थाननु “जन्मकर्मावदातानामि”तिवेदाधिकारोक्तंस्तादृशस्यवेदानधिकारो भवतुनामभगवतः पुनः सर्वात्मकत्वात् “चक्रांकितस्यनामानिसदासर्वत्रकीर्तयेद”तिस्मृतेश्रुतितःस्वलित”इतिवाक्याच्चमहापातकिनोऽपि प्रायश्चित्तत्वेनोक्तत्वाच्चकथंमत्तस्यनाधिकारइतिचेत्तत्राह अकिंचनगोचरमितिअकिंचनाः पूर्वोक्तरहिताः तेषांगोचरोगम्यः अयमर्थः नता दृशस्याधिकारइतिनस्वरूपतो ऽधिकारोनिवार्यतेकिंतु फलतः भगवानेवहृदयेनायाति भगवद्गुणाश्चमुखेआगच्छन्तेव्यवहारत्वेना गच्छ तिशौचेगंगाजलवत्अकिंचनगोचरस्वभावात्तत्वात्अद्यापि लोकेसर्वेसंभाष्यतेनमत्ताः अतस्तेषुकदासिदपिभगवत्सौमित्राभावादनधिकार इत्युक्तम् ॥ २६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

किञ्च ता विपद एव मे सम्पद एवेत्याह विपद इति । हे जगतांगुणे हितकारित्वेन स्वकृपोत्थविपदजनप्रदात्रेण सम्पत्प्रसादधूर्णाभ्यां सिन् यत्यासु विपत्सु भवतो दर्शनम् । कीदृशं नास्ति पुनरपि भवस्य संसारदुःखस्य दर्शनम् यतः ॥ २५ ॥
लोके सम्पदएव विपद इत्याह जन्मेति । अभिधातुं कृष्णगोविन्देत्यभिधानमपि वक्तुम् ॥ २६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

यासुभगवत्स्मरणदर्शनादिकंस्यान्ताविपदोऽपियुक्ताः यासुतन्नस्यात्ताः संपदोऽप्ययुक्ताइत्याह । विपदइतिज्ञाभ्याम् । हेजगद्गुरीता विद्मोऽपितत्रतज्जन्मनिजन्मानि नः स्युः काः यत्यासुभवतोदर्शनस्यात् कीदृक्दर्शनंतत्राह अपुनर्भवदर्शनामिति नास्तिपुनरपिम वस्यगतोदर्शनंयस्मात् ॥ २५ ॥
उपैश्वर्यश्रुतश्रीभिः । सत्कुलजन्मधनविद्याश्रीभिरधमानोमदोयस्यसः नास्तिकिंचनयेषांतेषांनिःकामानांगोरश्विषयमारुध्यत्वाम भिधासु । हेकृष्णोतिवक्तुमपिनार्हति ॥ २६ ॥

वस्तु

पति

भाषाटीका

किन्तु आप ही चाहते हैं कि—हे जगद्गुरो हमको निरन्तर विपद ही हों । जब जब विपद होती है तब ही तब आपके दर्शन होते हैं (१/ दर्शनों से) फिर भव दर्शन नहीं होता है ॥ २५ ॥

जन्म पर्यंत श्रुत और श्री से जिसको मद बढ़ रहा है वह पुरुष आपका नाम भी नहीं ले सकता है । क्योंकि आप ही अकिंचनो की के गोचर ॥ २६ ॥

नमो ऽकिंचन वित्ताय निवृत्त गुण वृत्तये ।
 आत्मारामाय शांताय कैवल्य पतये नमः ॥ २७ ॥
 मन्येत्वां कालमोक्षान मनादि निधनं विभुम् ।
 समं चरंतं सर्वत्र भूतानां यन्मिथः कलिः ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

प्रस्तुतमनोरथपूरणाय प्रणमति नम इति अकिंचना भक्ता एव वित्तं सर्वस्वं यस्य तस्मै । ततः किं निवृत्ता गुणवृत्तयो धर्मार्थकाम विषया यस्मात् तस्मै । तत् कुतः आत्मारामाय तत् कुतः शांताय रागादिरहिताय । किंच कैवल्यपतये कैवल्यं दातुं समर्थाय ॥ २७ ॥

ननु देवकीपुत्रं मां कथमेवं स्तौषि तन्नाह । मन्येत्वां कालं ननु देवक्याः पुत्रम् । तत्र हेतवः ईशानं नियन्तारम् । अनादिनिधनमाद्यन्तं शून्यम् । विभुं प्रभुम् । समं यथाभवति तथा सर्वत्र चरन्तम् । ननु पार्थसारथेर्मम कथं साम्यं तन्नाह यद्यतस्त्वत्तो निमित्तभूतात् भूतानामेव मिथः कलिः कलहो भवति ननु स्वतस्त्वयि वैषम्यम् ॥ २८ ॥

श्रीवीरराघवः ।

अन्यैश्चिदचिद्व्यावर्तकैरीश्वरासाधारणधर्मेविशिष्यन्तीनमस्करोति नम इति अकिंचनानां वित्ताय विद्वल्लोभ इति धातुः विद्यते लभ्यते इति वित्तः तस्मै निवृत्ता गुणानां रजआदीनां वृत्तयः कामक्रोधादयो यस्य तस्मै अनेनाचिद्व्यावृत्तिः शांतायोर्मिषट्करहिताय अशनापिपासाशोक मोहजरामृत्यवः षड्भयः अनेन बद्धजीवव्यावृत्तिः तत्र हेतुरात्मारामाय स्वानुभवैकपराय कैवल्यं प्रकृतिसम्बन्धराहित्यं मोक्ष इति यावत् तस्य पतिस्तस्मै मोक्षप्रदायानेन मुक्तनित्यजीवव्यावृत्तिः ॥ २७ ॥

ननु ब्रह्मरुद्रेन्द्राद्यन्यतमः कश्चिदुक्तविधोनत्वहमित्यत्राह मन्य इति ईशानं ब्रह्मादीनपि च वशीकुर्वाणं कालं त्वां मन्ये कालशरीरकं त्वां मन्ये इत्यर्थः अतएव कालकृतजन्ममरणादिरहितं नन्वहमपि प्राकृतवद्वैषम्यादिमानेन ततः कालं विशिनष्टि सर्वत्र समं चरंतं कालयंतं यद्यस्मात्कालनिमित्ताद्भूतानां मिथः कलिः कलहो भवति समं चरंतमित्यनेन कालशरीरकस्य तवनवैषम्यनैर्धृण्यादिकमस्तीति सूचितं यन्मिथः कलिरित्यनेनाथापितं तज्जीवकर्मणुसारेण सुखदुःखादीन् प्रतिभिन्नतयानिमित्तमिति सूचितम् ॥ २८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

श्रीकृष्णादन्यत्किंचनोपादेयं न विद्यते येषां ते अकिंचनास्त एव वित्तं यस्य स तथा तस्मै निवृत्ताः सत्त्वादिगुणानां वृत्तयो जाग्रदाद्यवस्थाय स्मात्सतयोक्तः तस्मै अकिंचनैर्ज्ञातायेति वा निरंतरं वृत्ताज्ञानादिगुणानां वृत्तिः स्थितिर्यस्मिन् सतथोक्तः तस्मै वा अतएवात्मन्यारमत इत्यात्मारामः तस्मै आत्मनां चेतनानां आरामाय क्रीडाकृत्रिमभवनाय अतएव शांताय सुखपूर्णाया त एव कैवल्यपतये मुक्तिनाथाय नम इत्यन्वयः ॥ २७ ॥

न विद्यते आदिनिधने यस्य स तथा तमनादिनिधनम् अनस्य प्राणस्य जन्मलयकर्तारमिति वा ईशं शिवमानयति चेष्टयतीति ईशानः तं सर्वेश्वरं वा जगच्चेष्टाशक्तिमंतं वा परं सर्वस्मादन्यं सर्वत्र स्वपरेषु समं यथा योग्यं चरंतं त्वां कालं संहर्तारं मन्ये कुरुपांडवादिभूतानां यद्यस्मात्त्वं मिथोऽन्योऽन्यं कलिः कलहस्तत्त्वमिति वाक्यशेषः ॥ २८ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

ननु अकिंचनवित्तत्वेन कियन्माहात्म्यं जातं तन्नाह निवृत्तेति । गुणवृत्तिरहितस्य तव यत्कृतवित्तत्वं तत् परममहदेवेति भावः । तच्छि भक्तानां निर्गुणत्वं सर्वगुणमया दुतकृष्टत्वञ्च व्यनक्ति । आत्मारामायेत्यनेन ततोऽप्याधिक्यम् आत्मारामस्यापि तद्वित्तत्वात् । एवं शांता इत्यादि ॥ २७ ॥

सनु तव सुखभावस्तर्कागोचर एवेत्याह मन्ये इति चतुर्भिः । कालमंतर्यामिणाम् ईशानं वहिश्च सर्वनियन्तारम् । यद्यत्र येषु भावेषु भूतानां मिथः कलिर्भवति तेषु समं चरन्तम् । अत्र प्रथमे समत्वं द्वितीये समत्वेषु भक्ततद्ग्रेषिणोरनुग्रहनिग्रहरूपचरित्वम् तृतीये तदर्थतल्लीलावतारे परम आवेशः चतुर्थे तु तन्नापि परम इति ॥ २८ ॥ २९ ३० ॥

सुबोधिनी ।

ननु शिष्टैरपि न ज्ञायते भगवतो ऽर्चित्यमाहित्वात्सत्यं तथापि न ज्ञायत इति ज्ञायते तद्वाहनमो ऽर्किचनविज्ञायते आर्किचनविज्ञायते यस्य अर्किचनानां वावित्तं वित्तं ह्यपि तिष्ठति बहिरपीति वित्तवतां तथातेषु भगवान् भगवति च ते अतस्ते एव जानंति नान्य इत्यर्थः तत्र हेतुमाह निवृत्तगुणवृत्तय इति निवृत्ता गुणा येषां ते निवृत्तगुणाः तैर्वर्तनं यस्य तेषु वृत्तिर्यस्येति वा “हरिर्हि निर्गुणः मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतमि” ति च भगवद्वाक्यात् अतो निर्गुणगम्ये न सगुणगम्यत्वं यथा च क्षुर्गम्ये न रसगम्यत्वं तत्रापि हेतुः आत्मारामायेति आत्मन्येव आरामो यस्य अनेन स्वापेक्ष भाव उक्तः परापेक्षायामपि शांताय शांतिरूपत्वात् क्रूरैरपेक्ष्यत इत्यर्थः किंच यैरपेक्ष्यते तैर्मोक्षार्थमपेक्ष्यते नियतफलत्वात्तस्य अन्यत्तु काकता लीयं कदाचिद्भवति अतो मोक्षपतित्वमुक्त्यधिकारिभिरेव सेव्यो नान्यैरित्यर्थः ॥ २७ ॥

एवं प्रसंगात् स्वरूपं कथयंती तन्मनस्का पुनः प्रकृतं दुष्टदुर्ज्ञेयत्वं प्रकारांतरेणाऽऽहमन्य इति दुष्टाद्विविधाः विषयपराः पूर्वोक्ताश्च तत्र पूर्वोक्ता नाम गम्यतानिरूपिता विषयपराणां चागम्यतामाह संभावनया एवं हि संभाव्यते यदि विषयपरा भगवंतं जानीयुस्तदा कालग्रस्तान भवेयुरिति भगवत एव कालत्वात् ज्ञाते पुनर्ज्ञानी प्रियतमो मत इति वाक्यात् स्वाप्रियं न भक्षयेत् कालः अतः कालव्याप्तेः न भगवंतं जानंतीति मन्ये ननु कालस्य कथं भगवत्त्वं तत्राह ईशानमिति सर्वत्र तस्यैश्वर्यात् न ह्येतत् अ भगवत्त्वे संभवति किंच “स देव सौम्येदमग्र आसीदित्यत्र नासदासीन्नो सदासीत्तदानीमि”त्यत्र च अग्रे तदानीं पदवाच्यः कालः तस्या भगवत्त्वे वाक्यार्थो वाध्येत अत एव अनादिनिधनत्वात् कालो भगवान् किंच । कालवशात् सर्वं भवति अन्यथा शीतादिषु किं निमित्तं स्यात् अतः सर्वं भवनसमर्थत्वात् कालो भगवान् किंच निर्दोषं हि समं ब्रह्मेति वचनात् समत्वं भगवद्धर्मः सच काले वर्तत इति भगवानित्याह समंचरंतं सर्वत्रेति सर्वत्र कालः समानेनैव ब्रह्मरूपेण प्रविशति तत्रात्पत्तिः यत्तस्मात् कालात् मिथः परस्परं भूतानामपि कलहः पूर्वमेकप्राणभूता अपि कालमेव निमित्तमासाद्य कलहेन भ्रियंत इत्यर्थः एवं त्वमेव काल इति कालग्रासा दवगम्यते न कोऽपि त्वां जानातीति ॥ २८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

अकिञ्चना न विद्यते किञ्चिन्मात्रं प्राकृतं वस्तु अपि तु त्वलक्षणं पूर्णचिदानन्दस्वरूपं वस्तु अस्ति येषां ते एकान्तभक्ता एव वित्तानि धनानीवातिप्रेमास्पदानि सर्वतः संगोपनीयाश्च यस्य तस्मै तेषां वित्तायेति वा । नन्वाकचना दरिद्रा उच्यन्ते । सत्यम् । भगवद्भक्तानां मायागुणवृत्त्युत्थाः सम्पदो न भवन्तीत्याह । निवृत्ता गुणवृत्तयो विषयभोगा यस्मात् तस्मै अकिञ्चनभक्तेष्वेवा सक्तिमुक्त्वा अन्यत्र त्वौ दासीन्यमाह आत्मारामायेति । भक्तानाम् अपराधे सत्यपि न त्वं कुप्यसीत्याह शांताय स्वभक्तेष्वनुग्रहाय मुमुक्षुभक्तेषु उपकारकत्वमाह कैवल्येति ॥ २७ ॥

भक्तापराधिषु संहारकत्वमाह कालमिति । तथा तथा सामर्थ्ये कारणमाह ईशानमिति तथारूपत्वेन सर्वकालदेशस्थितिमाह अनादीति विभुमिति । नत्वासक्त्यौ दासीन्योपकारकत्वापकारकत्वैरपि त्वयिवैषम्यमित्याह सममिति यत्तत्र मिथः कालः कलहः ईश्वरो दुःखदः सुखदः समो विषमो निर्घृणः सघृण इत्यादि ॥ २८ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

पुनः भगवद्गुणान्वक्तुं तावत्प्रणमति निवृत्ताः रजआदि वृत्तयो यस्मात्तस्मै कैवल्यकार्यकारण रूपप्रकृतिसम्बन्धराहित्यं तत्पतयेतद्वा तु समर्थाय ॥ २७ ॥

ननु निवृत्तगुणवृत्तित्वादात्मारामत्वं शांतत्वं त्वत्पुत्रसारथ्यादिकर्मचक्रघटते तत्राह । मन्ये इति । त्वां कालं “यः कालकाल” इति श्रुतिप्रसिद्धं कालशक्तिजगत्कालयंतं मन्ये इत्यर्थः ईशानं सर्वचिदचिदात्मकं विश्वस्ववशीकुर्वाणम् आदिश्वनिधनं चादिनिधनेन विद्येते आदिनिधने यस्य स तथा तं विभुं सर्वत्र व्यापकम् समयथास्यात्तथा सर्वत्र चरंतम् ननु धृतराष्ट्रपुत्रपौत्रादिनाशहेतोर्भवत्याः पुत्राणां प्राणादेर्दातुः कथं सामर्थ्यं तत्राह यन्मिथः कलिरिति यस्मात्तत्तत्कर्मफलदातुः सर्वोपकर्तुर्मथोऽन्योऽन्यदोषेणैव कालिर्भवति ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

आप अकिञ्चनों के धन हैं आपको नमः गुणवृत्तियों से निवृत्त, आत्माराम शांत और कैवल्य के पति आप हैं आप की नमः २७ अनादि निधन विभु और ईशान कालमें आपही को मानती हैं । आप तो सर्वत्र समान चरते हैं जिनको निमित्त कर भूतों में परस्पर कलह होता है ॥ २८ ॥

न वेद कश्चिद्भगवं श्रिकीर्षितं तवेहमानस्य नृणां विडम्बनम् ।

न यस्य कश्चिद्वयितोऽस्ति कीर्हिचिद्वेष्यश्च यस्मि न्विषमा मतिर्नृणाम् ॥ २६ ॥

जन्म कर्म च विश्वात्मनजस्या कर्तुरात्मनः ।

तिर्यङ्मृषिषु यादःसु तदत्यंत विडम्बनम् ॥ ३० ॥

गोप्याददे त्वयि कृतागसि दाम तावद्याते दशाश्रुकलिलांजनसंभ्रमाक्षम् ।

वक्रनिनीय भयभावनया स्थितस्य सा मां विमोहयति भीरपि यद्विभेति ॥ ३१ ॥

श्रीधरस्वामी ।

अनु निग्रहाऽनुग्रहरूपं मयि प्रसिद्धं वैषम्यम् अत आह न वेदति नृणां विडम्बनमनुकरणमीहमानस्य कुर्वतः यस्मिन् त्वयि विषमा मतिः अनुग्रहनिग्रहरूपा भवति ॥ २९ ॥

अजस्य जन्म । अकर्तुः कर्म । तिर्यक्षु वराहादिरूपेण नृषु रामादि रूपेण । ऋषिषु नरनारायणादिरूपेण । यादः सु मत्स्यादि रूपेण ॥ ३० ॥

नरविडम्बनमत्याश्चर्यमित्याह गोपीति । गोपी यशोदा त्वयि कृतागसि दधिभांडस्फोटनं कृतवति यावत् दाम रज्जुम् आददे जग्राह तावत् तत् क्षणमेव ते तव या दशा अवस्था सा मां विमोहयति । किम्भूतस्य अश्रुभिः कलिलं व्यामिश्रम् अंजनं ययोः ते च तं सम्भ्रमे व्याकुले अक्षिणी यस्मिन् तद्वक्त्रं निनीय अधःकृत्वा ताडयिष्यतीति भयस्य भावनया स्थितस्य । यत् यतः त्वत्तः भीरपि स्वयं विभेति तस्य ते दशा ॥ ३१ ॥

श्रीवीरराघवः ।

नन्वहमपिकांश्चिदनुगृह्णन्कांश्चिन्नगृह्णन्कथं वैषम्यादिरहितइत्यत आह नेति हे भगवन् नृणां विडम्बनमनुकारमीहमानस्य कुर्वाणस्य तव चिकीर्षितं न कोऽपि वेद कश्चिन्निग्रहाऽप्यंततोऽनुग्रहरूपतया फलतीति न वैषम्यादिकर्मास्त पूतनाशकटयमलाजुनधनुकक्रेशिकुवल्यापीड चाणूरमुष्टिकतोसलकंसादिविषयानिग्रहस्यांततस्तेषां निरतिशयपुरुषार्थरूपमुक्तिहेतुत्वदर्शनादिति भावः यत एवमत एव त्वयि वैषम्यादिरहिते तदापादयतां नृणां मतिरेव विषमेत्याह न यस्येति कीर्हिचिदपि दयितः प्रियो द्वेष्यश्च नास्ति यस्मिन् नृणां मतिर्विषमारजस्तमो न्वयादयथार्था भवति नृणां विडम्बनमीहमानस्येत्यनेन नरचेष्टानुकारमात्रमेव न तु सर्वथा तत्सजातीयचेष्टितम् “जन्म कर्म च मे दिव्यमिति” भगवतैवोक्तत्वात् इति सूचितम् ॥ २९ ॥

विडम्बनत्वमेवान्यथानुपपत्त्यादृढयति जन्मेति अजस्य जन्मरहितस्य कर्मायत्तोत्पत्तिरहितस्याकर्तुः प्राचीनकर्मानुरूपप्रवृत्तबुद्ध्यधीनकर्म रहितस्यात्मनः सर्वांतरात्मनस्तवतिर्यगादिषु जन्मतत्स जातीयं कर्म चेति यत्तदत्यंतविडम्बनमेव अन्यथाऽजस्याकर्तुरात्मनश्च तन्न घटतइति भावः तत्रतिर्यक्षु वराहादिषु ऋषिषु भार्गवदत्तात्रेयकादमादिषु नृपराघवयादवादिषु यादस्सु मत्स्यकूर्मादिषु जलौकः सुविडम्बनमात्रम् ॥ ३० ॥

न चेदं घटतइत्यभिप्रायेणाऽऽह गोपीति तावद्यथा त्वयि कृतमागोऽपराधो येन तथा भूते सति गोपी यशोदा दाम रज्जुमाददे त्वद्वन्धनार्थं परिजगृहे तदाश्रुभिः कलिलं कलुषितं मंजनं योस्ते संभ्रमे भयसूचकाटोपयुक्तेऽक्षिणी यस्य तद्वक्त्रं निनीय उन्नीय उत्ताम्य अश्रुकलिलेत्यादिक्रियाविशेषणं वा अश्रुकलांजनसंभ्रमाक्षं यथा तथा वक्त्रं निनीय प्रापयेत्यर्थः यस्माद्यतो भीरपि विभेति तस्य तव भयभावनया भयाभिनयेन स्थितस्य यादशासामां विमोहयति अत्र भीषादेन सर्वेषां भयं हेतुर्मुत्पुल्लभ्यते “भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषां देति सूर्यः भीषादग्निश्चन्द्रश्च मृत्युर्द्वावति पंचम” इत्युक्तविधस्या भयस्य तवेत्यर्थः तावद्विमोहयति मूढां करोति पश्चात्तु नरचेष्टानुकारमात्रमिदमिति ज्ञापयतीति तावच्छब्दाशयः ॥ ३१ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

समंचरं तमित्येतद्विवेचयति न वेदति यस्य तव योग्यतातिरेकेण कीर्हिचित्कश्चिद्वयितो नास्ति कश्चिद्वेष्यो नास्तीति शेषः एवमपि यस्मिन् स्त्वयि नृणामासुरप्रकृतीनां मतिर्विषमा अर्जुनोऽनुगृह्योऽयं दुर्योधनो द्वेष्यइति ताभ्यामुभाभ्यां बहूपचितपुण्यद्वेषनिचयावगणय्य हे भगवन् नृणां विडम्बनमनुकरणमीहमानस्य चेष्टमानस्य द्विषंतं नैव भोजयेदित्यादिवचनात्तस्य तव कश्चित्पुरुषः चिकीर्षितं कर्तुमिष्टं न वेद न जाना तीत्येकान्वयः अथ बालो के यस्मिन् पुंसि योग्यतातिरेकेण स्नेहद्वेषकारिणो नृणां मतिर्विषमा अस्य दयितोऽयमस्य द्वेषीति न भवति तादृशइत्यतः समचारीति वैदिकाइति ॥ २९ ॥

अधुनाऽनादिनिधनत्वं समर्थयते जन्मेति हे विश्वात्मन् सर्वांतर्यामिन् अजस्या जातस्यानायासेन फलानपेक्षया अकर्तुरात्मनः स्वामिन् स्त्ववतिर्यङ्मृषु यादः सुजलजंतुषु यज्जन्म तज्जात्यनुकारिकर्म च तदतिशयेन विडम्बनमतोऽनादिनिधनोऽस्तीति भावः अजस्यात्मनस्तिर्यगादिषु यज्जन्माकर्तुरात्मनस्तज्जात्यनुसारित्यत्कर्म तदुभयमत्यंतविडम्बनमिति वा योजनम् ॥ ३० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

इदंचातिविडम्बनंविदुषामपिमोहकमित्याभिप्रेत्याह गोपीति त्वयिकृतागसिद्धिभांडंभित्त्वावनीतापहारिणसति यदागोपीनाम्नायशो दानित्यमुक्तंत्वांबुदामआददे तावत्तदायत्वांप्रति भीः सर्वजनस्यभयकारिणीदुर्गापिविभेति यस्यभयभावनयाअश्रुभिः कलिलंकलुषं अजनयस्यतत्तथोक्तं अश्रुकलिलांजनंचतत्संभ्रमयुक्तंअक्षयस्यतत्तथोक्तं वक्रंविनम्यावाचीनतयाकृत्वास्थितस्यतेतवयादशावस्थासामां विमोहयतीत्येकान्वयः तस्मात्तदनुकारणंविदुषामपिमोहकमितिभावः ॥ ३१ ॥

क्रमसंदर्भः ।

गोपीति । अत्र भीरपि यद्विभेतीत्युक्त्वा तस्या ऐश्वर्यज्ञानं व्यक्तम् ततो यदि सा भीः सत्या न भवति तदा तस्या मोहोऽपि न संभवेदिति गम्यते । स्फुटमेव चान्तर्भयमुक्तम् भयभावनया स्थितस्येति ॥ ३१ ॥

सुबोधिनी ।

इदानीमवतीर्णतुसुतरांभक्ताअपिनजानंतीत्याह नवेदकश्चिदितिकिकर्तुंभगवान्विचारयतीतिनकोऽपिचेद ननुकार्यदर्शनेनज्योतिःशास्त्रेणवायदेवज्ञायतेतदेवभगवाश्चकीर्षितामतिकुतो नवेदतत्राह तवेहमानस्येतिनृणांविडम्बनमनुकरणमीहमानस्यचिकीर्षितंनवेदेत्यर्थः सामान्यव्यापारेणैवकार्यस्यासिद्धत्वात्विशेषरूपमनुकरणं किंकार्यायेतिभवतिसंदेहः नन्वस्यानुकरणस्यकार्यस्पष्टमेवपांडवरक्षाकौरववधश्चेतिभूभारहरणंअर्जुनादीनांयशोदानंचतदपिनेत्याहनयस्यकश्चिदितिपांडवरक्षादिकंचतदाविशेषकार्यं स्यात्तदादभगवतोमित्रादासीनांवाङ्मोमंयुः तथासतिभगवत्त्वमंचनस्यात् कश्चिदपिदयितोनएवंद्वेष्यश्चकचिदपिचकरादुदासीनः ताहंकथंकार्यदृश्यतेपांडवरक्षादिनचकालादितिवक्तव्यं कदाचिदपिकौरवरक्षाश्रवणात् तत्राह यास्मिन्विषमामतिर्नृणामिति यस्मिन्त्वयिनृणांवादिनांविषमामतिर्भवाते अयमस्माकंमित्रं अयंशत्रुरितिनिहिकलशादिषुवस्तुषुगृहे नीयमानेषुदर्शनाच्छकुनादिसंपत्तौनतेषांस्वरूपंभिद्यते शुक्तिकार्यांवारजतादिप्रतीतौ तस्यस्वाभाविकधर्मव्यतिरेकेणकश्चिदस्तिभ्रमहेतुः स्वाभाविकस्यैवभ्रमहेतुत्वेसंशयामेवभ्रमः स्यात्तस्मात्स्वगतदोषेणैवरागादिनात्वायिमित्रत्वादिप्रतीतिः नतुत्वायितादृशोधर्मः कश्चिदस्तीत्यर्थःननुतदनुसरणंधर्मोभगवत्यस्तिथतः सर्वभावितइवभवतितदपिनास्तात्याहचकारेणमित्रत्ववत् अनुसारित्वमपिभ्रांतमित्यर्थः ॥ २९ ॥

एवंदुष्टदुर्ज्ञेयत्वंनिरूप्यलक्षणं निरूपयतिद्विधाभ्यांजन्मकर्मचेति भगवतः सर्वानुकरणरूपोधर्मःलक्षणमसाधारणोधर्मः नटादिरापिकंचितद्रव्यांतरसंबन्धेनतथास्वात्मानंप्रकाशयतिभगवांस्तुकेवलं अविक्रियमाणएवायमानंदरूपएववरदेहेन्द्रियरूपेणहृदयरूपेण स्वात्मानंख्यापयतिपतद्भगवतोऽसाधारणलक्षणमएतदज्ञानेकोपिभगवंतंनपूजयेत् नवाऽस्यमोहकत्वं लक्षणत्वात्अन्यथासर्वेषामपिमोहांभवेत् तस्मादनुकरणंभगवलक्षणमितिज्ञेयं तत्रचेत्तभ्रमः पूर्ववत्स्वदोषेणैवदुष्यतिनभगवतः कश्चिदोषइत्यर्थः ननुयुक्तिवाधितंनवेदोऽपिबोधयतीति कथं भगवतोऽनुकरणंसंभवति तत्राह विश्वात्मश्चितियथाभगवानविक्रियमाणएवविश्वरूपोजातस्तस्यानुकरणेकःप्रयासइतिभावः अजस्यजन्मअकर्तुःकर्मपुरुषोत्तमस्यआत्मनोव्यापकस्येतिर्यक्ष्वराहादौऋषिषुवामनादौयादः सुमत्स्यादौतत्तद्रूपेणस्फुरणमत्यंतमनुकरणं पुरुषोत्तमत्वमपिज्ञापयन्मनुष्यत्वादिकमपिज्ञापयतिविश्वास्मिन्स्तुज्ञातेजगत्त्वेननज्ञायते तस्मादनुकरणलक्षणंअसाधारणोभगवद्धर्मः अतोज्ञानेनापि भगवांसिंदेहोयुक्तइतिज्ञेयम् ॥ ३० ॥

ननुविशेषदर्शनात् संदेहो गमिष्यति किंतु धर्मवत्त्वेन ज्ञापनेन तत्राह गोप्याददृशति एतादृशमनुकरणं भगवतः यद्विशेषदर्शनेऽपि जाते भ्रममुत्पादयति तत्राह मेव दृष्टान्तः कदाचिदहंगतागोकुलेत्वां द्रुतं तस्मिन् समये गोपीयशो दाशिलापुत्रेण भांडभेदने कृते कृतागसित्वायि दाम आददे तदा तावत्तदानीमेव याते दशा जाता ननु सा स्वभावत एव दशा भवति तत्राह अश्रुकलिलांजन संभ्रमाक्षमिति अश्रुभिः कलिलं यदंजनं तेन सम्यक् भ्रमयुते अक्षिणीयस्येति तादृशं मुखं नीचतया स्थापयित्वा स्थितस्य तवेति पूर्वेण सम्बन्धः एवं सर्वज्ञातं सर्वथा भीत इति नन्वेवमेवास्तुको दौषइति चेत्तत्राह भीरपि यद्विभेतीति यद्वयं यतो भगवतो भवति भीतत्वं भयहेतोर्वाधको धर्मः न हि तस्मिन् विद्यमाने कस्यचिद्भयं संभवति ॥ ३१ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

ननु तत्र कलहे तत्त्वनिश्चायकः को भवेत् तत्र न कोऽपीत्याह न वेदेति द्वाभ्याम् नृणां शास्त्रविवादिनां तेषां विडम्बनं ज्ञानवैफल्यम् ईहमानस्य इच्छतः । यद्वा रामकृष्णाद्यवतारे स्त्रीयेन नरत्वेन नृणां नरमात्राणामेव विडम्बनम् ईहमानस्य तादृशसौन्दर्यसादृश्यं चरित्राद्यदर्शनात् अन्ये नरा विडम्बिता एव भवन्तीति भावः । नृणाम् अजजनानाम् । विषमा मतिरिति यथा सूर्यस्य सूर्यकान्तशिलायां स्वतुल्यधर्मत्वप्रदानेनासक्तौ अन्धेषु औदासीन्यं चक्रवाकेषूपकारित्वे धूतस्करान्धकारादिव्यपकारित्वे लक्ष्यमाणेऽपि न तस्य वैषम्यं किंतु तत्र तत्र वस्तुसादृश्यवैगुण्याद्यैव कारणमिति बोध्यम् ॥ २९ ॥

किञ्च यदपि तव साम्यवैषम्यकर्तृत्वाकर्तृत्वजन्मवत्त्वाजत्वादिषु सिद्धांताभिर्विधं लीलावात्सादनीयेत्याह । अजस्य जन्म अकर्तुः कर्म । तत्रापि तिर्यगादिषु तच्च तच्च तच्च सर्वोत्कृष्टस्येश्वरस्यात्यन्तविडम्बनम् । तत्तज्जातियाथाथैव आत्मनो न्यूनत्वांतीकारात् तथादि वाराहे जन्मनि "प्राणेन पृथ्व्याः पदवीं विजिघ्रसि"त्यादिना सर्वज्ञत्वेऽपीश्वरत्वेऽपि वास्तवशूकर एवाभूयसवलोक्य जहास चाहो वन गोचरो मृग इत्येवमतरवशास्त्वां क्रमाधीनं जीवमेव मन्यन्ते इति भावः । अत्राजत्वाकर्तृत्वयोरेव सत्यत्वे जन्मकर्मलक्षणयोर्लीलायोर्मिश्रयात्वम् । तथात्वे च तथा शुकदेवाचार्यमात्रागणचित्ताकर्षणस्यासंगतिः । "जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वत इति" भगवदुक्तिश्च जन्मकर्मणोः सत्यत्वे अजत्वाकर्तृत्वयोरेव संगतिरिति तस्मादचित्यान्तशक्तिमतो भगवतः को वेद तत्त्वमिति ॥ ३० ॥

केचिदाहुरजं जातं पुण्यश्लोकस्य कीर्त्तये ॥

यदोः प्रियस्यान्ववाये मलयस्येव चंदनम् ॥ ३२ ॥

अपरे वसुदेवस्य देवक्यां याचितो ऽभ्यगात् ।

अजस्त्वमस्य क्षेमाय बभाय च सुरद्विषाम् ॥ ३३ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

तस्मात् तव लीलामेवास्वादयामीत्याह । गोपी यशोदात्वयि कृतागसिद्धिमन्थनीस्फोटनं कृतवति सति यावहाम रज्जुम् आददं जग्राह तावत् तत्क्षणमेव ते तव या दशा अवस्था सा मां विमोहयति । किंतु तस्य अश्रुभिः कलिलं व्यामिश्रम् अंजनं संभ्रम आवेगश्चा क्षणोर्यत्र तद्वक्त्रं निनीय अश्रुः कृत्वा ताडयिष्यतीति भयस्य भावनया स्थितस्य यद्यतस्त्वत्तः भीरपि स्वयं विभेति तस्य ते दशा । तेन पूर्वोक्तानन्दगोपादप्यतिप्रेमवती यशोदा धन्या यया तवैव तादृशो वशीकार इति सूचितम् । अत्र भीरपि यद्विभेति इत्युक्तैव कुंत्या ऐश्वर्यज्ञानं व्यक्तीभूतं भयभावनया स्थितस्येत्यन्तर्भयस्य च तया सत्यत्वमेवाभिमतम् अनुकरणमात्रत्वे ज्ञाते तस्या मोहो न संभवेदिति ज्ञेयम् । अतएव तवेहमानस्य नृणां विडम्बनमित्योदौ विडम्बनमनुकरणमिति व्याख्यानतरं परास्तम् ॥ ३१ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

ननुदेवराजः सत्रजोमाहंतुंयत्नंकृतवान् नृपतयोजरासंघचैद्यप्रभृतयोबहुशोममाषज्ञांकृतवतस्तदिदंसमंचरंतं सर्वत्रेत्यादिभवत्यावचनंकथमर्थवत्स्यादत्राह नवेदेति हेभगवन् । षडैश्वर्यसंपन्ननृणांविडम्बनमनुकरणमीहमानस्य तत्तद्वक्तानुरूपंचरितंकुर्वाणस्यतवचिकीर्षितं तत्तत्कर्मानुसारेणकर्तुरभीष्टकश्चिदापिनवेद एवंस्वतोयस्मिन्प्रियाप्रियराहितेत्वयिविषमामतिर्नृणामज्ञानाद्भवति ॥ २९ ॥ अजस्यकर्मजन्मोत्पत्तिश्चन्यस्य स्वेच्छयाजन्मअकर्तुः सत्त्वादिगुणहेतुककर्तृत्वश्चन्यस्यस्वेच्छकर्मचात्यंतंविडम्बनमनुकरणमतत्रतिर्यक्षुवराहादिरूपेणनृपुरामादिरूपेणऋषिषुभार्गवादिरूपेणयादःसुमत्स्यादिरूपेण ॥ ३० ॥

साक्षादवतारिणस्तवप्रादुर्भावेयश्चेष्टितंतदत्यंतंमांविमोहयतीत्याहएकदेशकथनेन गोपीतित्वयिकृतागसिद्धिभांडस्फोटनंकृतवतिगोपीश्रीयशोदायावहामाददेरज्जुंजग्राहतावत्कालमेवतेतवयादशा ऽवस्थासामांविमोहयतिदेहगेहस्मृतितश्चालयति कीदृशस्य अश्रुकलिलांजनसंभ्रमाक्षं अश्रुव्यामिश्रांजनेसंभ्रमेभयसूचकवैक्ययुक्ते अक्षिणीयस्यतद्वक्त्रंभयभावनयानिनीयास्थितस्य यद्यतोभीरपिविभेतितस्य ॥ ३१ ॥

भाषाटीका ।

हेभगवन् ! आप मनुष्य लीलाकी चेष्टा कर देतेहौ, आप का चिकीर्षित कोई नहीं जानता है न आप का कोई प्रिय है न आप का कोई द्वेष्य है । तब भी आप में मनुष्यों की विषम बुद्धि होती है ॥ २९ ॥

हे विश्वात्मन् ! तिर्यक् (पशुपक्षी) ऋषि और जल जन्तुओं में जो अज आप का जन्म और अकर्ता आत्मा का कर्म यह अत्यन्त विडम्बन है ॥ ३० ॥

(नर विडम्बन अति चमत्कार है) जब तुमने अपराध किया और गोपी (यशोदा) ने तुम्हें बांधने को दाम (रस्सी) ग्रहण की उस समय की तुम्हारी वह दशा 'जो तुम भय की भावना से, अश्रु युक्त संभ्रम नयन मुख नीचाकर खड़े थे' मुझे बड़ा विमोहित करती है । भय भी तुम से भय खाता है तुम्हें भय क्या ! ॥ ३१ ॥

श्रीधरस्वामी ।

अतएव जगन्मोहनतया दुर्ज्ञेयत्वात् तव जन्मादि बहुधा वर्णयन्तीत्याह केचिदिति चतुर्भिः पुण्यश्लोकस्य प्रियस्य युधिष्ठिरस्य कीर्त्तये । यदोरेव कीर्त्तये इति वा । अन्ववाये वंशे । मलयस्य कीर्त्तये वंशे वा चन्दनं यथा ॥ ३२ ॥

तथा वसुदेवस्य देवक्यां भार्यायाम् अज एव त्वमभ्यगात् पुत्रत्वमिति शेषः । प्रथमपुरुषस्त्वार्पः । अर्भत्वमिति पाठः सुगमः । ताभ्यामेव पूर्वं सुतपःपृश्निरूपाभ्यां याचितः सन् । अस्य जगतः क्षेमाय ॥ ३३ ॥

श्रीवीरराघवः ।

यतोविडम्बनमात्रेणतुतास्विकमतएवत्वद्वतारप्रयोजनानिमित्तंचेदमेवेतिनिश्चेतुमशक्यतातत्रनानातर्कयंतीत्याहकेचिदितिपंचाभिः केचित्तद्वतारप्रयोजननिर्णयप्रवृत्तानांमञ्जुअजमपित्वांप्रियस्यभक्तस्यपुण्यश्लोकस्ययदोः कीर्त्तयेतद्वंशेजातमाहुः यदुवंशकीर्त्तिजननायतत्रत्वां जातमाहुरित्यर्थः यथामलयस्यपर्वतस्यकीर्त्तयेचंदनंजातंवदंतितद्वत् ॥ ३२ ॥

श्रीवीरराघवः ।

अपरेत्वप्रसाधुलोकस्यक्षेमायसुरद्विषां धाय च जातस्त्वं वसुदेवस्य देवक्यां ताभ्यां पूर्वजन्मन्याचितः अभ्यगात् पुत्रत्वं प्राप्त इत्याहुः वसुदेवस्येत्यपादानस्यैव शेषत्वविवक्षया पृष्ठी ॥ ३३ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

इदानीमेवंविधस्य तव देवक्यां जन्मानुकरणे निमित्तं विद्वांसोऽनेकधा वदन्तीति विज्ञापयति केचिदित्यादिना केचिद्विद्वांसः पुण्यकीर्त्तं भगवद्भक्तस्य यदोः राक्षोऽन्ववायेतस्य कीर्त्तये जातं त्वामाहुरित्यन्वयः नाम्नामलस्य पर्वतस्य कीर्त्तये चन्दनमिव ॥ ३२ ॥

अपरे बुधाः देवैर्याचितोऽजस्त्वमस्य सज्जनस्य क्षेमाय सुरद्विषां धाय च वसुदेवस्य सकाशाद्देवक्यामभ्यगादाविर्भूत इति श्रुतं ॥ ३३ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

कोचिदिति चतुष्कम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

सुबोधिनी ।

एवं भगवति विरुद्धधर्मत्वं तत्संबन्धादन्यत्रापि विरुद्धधर्मत्वमिति लक्षणमुक्तं जन्मकारणानिर्द्धारमाह केचिदाहुरिति चतुर्भिः न मनार्थं जन्मनिर्द्धारः कर्त्तव्यः देहांतः करणात्मना मुत्तरमुत्तरं श्रेयः ततो देहत्वेनानमनीयत्वेऽपि भगवद्वतारत्वे ज्ञातेन मनीयत्वं सिद्धयति तत्र तादृशस्य कथमनमनीयदेह इति शंका तत्र ऋषिभेदेन स्वयोगजधर्मभेदात् परमार्थतो भगवदिच्छाज्ञानाच्च चतुर्विधा ऋषयः स्वस्वबुद्धयनुसारेण देहसंबन्धप्रयोजनं कथयन्ति “वंशकर्त्ता पिता चैव मुख्यौ देह निरूपकौ दुःखाभावश्च मोक्षश्च द्वावर्था विहसंमतौ” अर्थद्वयविरांघ्रे अर्थो वलीयानिति तदयं मतभेदः अर्थस्य गुणभावदेहे मुख्यतया मतद्वयम् अर्थप्राधान्ये च मतद्वयमस्ति तत्र वंशकर्त्तुर्मुख्यत्वात् महत्त्वाच्च तदीयत्वख्यापनेन तस्य कीर्त्तिर्भवतीति धर्मप्राधान्येन यदुवंशोऽव तीर्ण इत्याह केचिदाहुरिति अजं जातमिति पूर्ववद्विरुद्धधर्माश्रयत्वम् पुण्यश्लोकस्य यदोः अतएव तथैव शास्त्रार्थो निर्धारित इति तत्रांशेनाव तीर्णस्येत्युक्तं प्रियस्येति पुष्टिमार्गभक्तत्वात् मलयस्यैव चन्दनमिति यथा वंदामहे मलयमेवेत्यादि मलयस्य यशः एवं यदोरपि तद्वंश्यानां भगवत्सन्निधानेन भगवत्सारूप्यात् ॥ ३२ ॥

अपरे पुनर्दूरसंबन्धमसहमानाः प्रसंगादपि कीर्त्तिं संभवात्कृतप्रयत्नत्वाच्च वसुदेवस्य निर्दुष्टत्वाच्च अर्थपुरः सरंप्रवर्त्तमाना ऋषयः वसुदेवस्य संबन्धिन्यां देवक्यां पुत्रत्वेन याचितः सन्नज एव जात इत्याहुस्तदाह अपर इति । सोऽजस्त्वमेवेति पृथग्योजना । “पित्रोः संपश्यतोः सद्य” इति प्राकृतरूपप्रदर्शनाद्भिन्नशंका स्यात् साऽप्यनेन निवारिता तत्र हेतुः अस्य क्षेमायेति । जगतः युधिष्ठिरस्य वा । अतएव “जातः कंसवधार्थाय” इत्यादिवाक्यानि । अनेन द्वयं प्रयोजनं भिन्नमिति ज्ञापितं देवानां भिन्नतया हितकरणात् । चकारात्तेषामपि कृतार्थत्वाय सुरद्वेषित्वेन स्वतो मुक्त्यभावात् । अनेन भगवतो दोषाभावो निरूपितः अतएवोभयोः कार्यता । अन्यथा वैषम्यं स्यात् ॥ ३३ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

एवं च त्वं न चेत् प्रादुरभाविष्यस्तदा जगन्मोहनी इयं लीला केन वा स्वादयिष्यतीति प्रादुर्भावकारणमेव मतभेदेन बहुप्रकारमाह केचिदिति पुण्यश्लोकस्य युधिष्ठिरस्य “पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिर” इति पुण्यश्लोकत्वेन तदानीं तस्यैव प्रसिद्धेः यदोरन्ववाये वंशयदो रेव कीर्त्तये इति वा । मलयस्य कीर्त्तये वंशे वा चन्दनं यथा ॥ ३२ ॥

अज एव त्वमभ्यगात् पुत्रत्वमिति शेषः । प्रथमपुरुषस्त्वार्थः । अर्भत्वमिति पाठः सुगमः ताभ्यामेव पूर्वं सुतपः पृश्निरूपाभ्यां याचितः सन् । अस्य जगतः क्षेमाय ॥ ३३ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

भगवतः स्वरूपगुणादेर्दुर्ज्ञेयत्वमुक्तं तत्प्रादुर्भावप्रयोजनमपि दुर्ज्ञेयमित्याह केचिदिति चतुर्भिः अन्ववायेवंशे ॥ ३२ ॥ वसुदेवस्य पत्न्यां देवक्यामर्भत्वमभ्यगात्प्राप्तः याचितः ताभ्यां प्राणितः ॥ ३३ ॥

भाषाटीका ।

तुम्हारी लीला जगत् को मोहन करने वाली और दुर्ज्ञेय है इसी से तुम्हारे जन्मादिकों को भी बहुधा वर्णन करते हैं कोई कहते हैं पुण्य श्लोक (युधिष्ठिर) की कीर्त्ति विस्तार करने को प्रिय यदु के वंश में मलय में चन्दन के समान अज आप का जन्म हुआ है ॥ ३२ ॥ कोई कहते हैं वसुदेवजी की देवकी में उन्हीं दोनों से याचित होकर अज भी तुम इस विश्व के क्षेम के और देव देवीओं के (देवियों) के वध के लिये उन के पुत्र हुए हो ॥ ३३ ॥

भारावतारणायान्ये भुवो नाव इवोदधौ ।

सीदंत्या भूरिभारेण जातोह्यात्म भुवार्थितः ॥ ३४ ॥

भवेऽस्मिन् क्लिश्यमानानाम विद्याकाम कर्मभिः ।

श्रवण स्मरणा हर्षाणि करिष्यन्निति केचन ॥ ३५ ॥

शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्य भीक्षणाः ।

स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः ॥

तएव पश्यन्त्य चिरेण तावकं भवप्रवाहो परमं पदांबुजम् ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामी

आत्मभुवेति ब्रह्मप्रार्थनस्य प्राधान्यविवक्षया मतान्तरम् ॥ ३४ ॥

परमानन्दस्वरूपाज्ञानमविद्या ततो ज्ञानाद्यभिमानात् कामः ततः कर्माणि तैः क्लिश्यमानानां तन्निवृत्तये श्रवणाद्यर्हाणि कर्माणि करिष्यन् ॥ ३५ ॥

अस्य पक्षस्य सिद्धांततामभिप्रेत्य श्रवणादिफलमाह शृण्वन्तीति नन्दन्ति अन्यैः कीर्त्यमानमभिनन्दन्ति ये जनाः ईहितम् चरितं तावकम् त्वदीयं पदाम्बुजं त एव पश्यन्त्येव अचिरेणैवेति सर्वव्यापधारणम् । कीदृशं भवप्रवाहस्य जन्मपरम्पराया उपरमो यस्मिन् तत्र ॥ ३६ ॥

श्रीवीरराघवः ।

अन्येतदुदधौ अर्गावेनावइव भूरिभारेण सीदंत्याः क्लिश्यन्त्या भुवो भारापहारायात्मभुवाचतुर्मुखेनाधितो भगवान् जात इत्याहुः ॥ ३४ ॥

केचन अस्मिन् लोके अविद्यादिभिः क्लिश्यमानानां जनानां श्रवणस्मरणाद्यर्हाणि चेष्टितानि करिष्यन्कर्तुं जात इत्याहुरित्यर्थः अविद्यादेहात्मभूमादेर्निमित्तमज्ञानं कामस्तन्मूलकशब्दादिविषयाभिलाषः कर्माणि तदनुकूलव्यापारात्मकानि ॥ ३५ ॥

अविद्यादिभिः क्लिश्यमानानां जनानां श्रवणाद्यर्हाणि इत्यनेन भगवच्चेष्टितानां क्लेशपहर्तृत्वं सूचितं तच्च न साक्षात्कृतुसंस्मृतिनिवर्त्तकभगवच्छरणारविन्दसाक्षात्कारवहभक्तियोगनिष्पादनद्वारेत्यभिप्रायेण भगवच्चेष्टितश्रवणादिपराणामेतच्छरणांबुजसाक्षात्कारानान्येषा मित्याह शृण्वन्तीति ये जनास्तवेहितं चेष्टितं शृण्वन्ति वक्तृसांनिध्ये गृणन्ति श्रोतृसांनिध्ये तदुभयासंनिधौ च स्वयंगायन्ति स्मरन्ति नन्दन्ति त एव भवप्रवाहस्य संसारप्रवाहस्योपरमोयस्मात्तत्तावकं त्वदीयं पदाम्बुजमचिरेण पश्यन्ति ॥ ३६ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

अन्ये प्राज्ञा उदधौ हिरण्याक्षादिभूरिभारेण सीदंत्या आसन्नमज्जनायानाव इव दुः सहा सुरजनभारेण परिखिन्नाया भुवः आत्मभुवाप्रार्थितः भारावतारणाय जातोऽसीत्याचक्षते ॥ ३४ ॥

केचन पण्डिता अस्मिन् भवे संसारे अविद्याकामकर्मभिः क्लिश्यमानानां दुःखेन परिभूयमानानां श्रवणाद्यर्हाणि नामानि स्मरणार्हाणि रूपाणि करिष्यन् भवातरादिति वदन्ति ॥ ३५ ॥

कर्मणां श्रवणस्मरणैः किं फलमिति तत्राह शृण्वन्तीति ये जनास्तवेहितं चेष्टितं भीक्षणाः शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति स्मरन्ति नन्दन्ति त एवाचिरेण क्षिप्रं भवप्रवाहोपरमं संसारप्रवाहस्य उपरमो निवृत्तिः विनाशो यस्मिन् तत्तावकं पदाम्बुजं पश्यन्तीत्येकान्वयः तस्मात् तत्त्वकर्मश्रवणादिफलं मुक्तिरेवेति भावः ॥ ३६ ॥

कमसन्दर्भः ।

शृण्वन्तीति भवेऽस्मिन्नित्यस्य पूर्वपक्षस्यैवोपोद्बलकत्वेनोक्तम् । ननु अस्यैव स्वमतत्वेन श्रीयुधिष्ठिरादीनां परमभक्तानां सम्बन्धे नैव तत्तल्लीलाश्रवणादिकम् अन्येषां भवतीति प्रत्युत तत्र तत्रैव मुख्यत्वमवसीयते । तदेवं तत्तन्मतसमाहारेण समुदायस्य कारणत्वे ऽप्यवान्तरतारतम्यं विवेचनीयम् । मम तु गोप्याददे इति वर्णिता श्रीयशोदैव सर्वोत्तमतया भातीति श्रीकुतोदेव्यभिप्रायः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

सुबोधिनी ।

अन्ये पुनः कालांतरीयत्वात् वसुदेवस्यापि “अर्थो बलीयान्” इति न्यायं पुरस्कृत्य कामप्रधाना भूमिभारहरणाय भगवानागत इत्याहुः । तदाह भारेति । ननु भगवति सपरिकरे समागते परमधिको भारो भवति न तु भारावतारणम् । भारकर्तुं भूमौ वा बलत्वेन प्रविष्टे भारमाश एव न तु भारोत्तरणम् । भारकर्तृणामर्थः पातेन वैषम्यं मुक्तिदाने पूर्वोक्तपक्षाविशेषः स्वतंत्रफलता च स्यादिति चेन्न । अयं भारो न दैहिकः किं तूद्धृतचेष्टादंतुको मानसः सोऽप्यतिभावनया दैहिक इव भवति । तत्र भूमौ भगवति समागते तत्र चित्ते जाते जज्ञेजकविस्मरणाद्भारोत्तरणम् । बुद्ध्या हि भार आरोपितः । शीघ्रं प्रतीकारकरणायाह नाव इवाध्याविति अनेन वैषम्यात्कालस्यापि

सुबाधिनी ।

मज्जनहेतुत्वं सूचितम् । यथा तरंगादिराधारदोषस्तथा धर्मक्षयादिरपि कालदोषः । तस्मात्कालाधारायाः पृथिव्या आधाराधयोभयदोष संभवाच्छीघ्रं प्रतीकारः कर्तव्य इत्यर्थः । अन्यथा पुनर्भूमेरुद्धारः कर्तव्यः पतति सृष्टिश्च अतएव ब्रह्मणः प्रार्थनेत्याह । आत्मभुवाऽर्थत इति । आत्मभुवेति स्वस्यापि ब्रह्मजननं पततीति भावः । स्त्रीपुत्रार्थनया कृतमिति कामत्वाद्भगवतोऽनभिप्रेतत्वं सूचितम् । अवसादनेन विशीर्णतायां पुनर्निर्माणं कर्तव्यं स्यात् । तथा चैकदंशनिर्माणसंभवात् नूतनब्रह्मांडनिर्माणमप्यापतत् अतो भगवतैव कृतमिति एकपक्षे इतरप्रयोजनं प्रासंगिकमिति द्रष्टव्यम् । अन्यथा अर्थभेदादवतारभेदो भवेत् ॥ ३४ ॥

एतेषां पक्षाणां पूर्वपक्षत्वात् पर्यवसानकथनम् । केचन पुनर्भगवद्विचारेण त्रैवांगिकार्यस्य हीनत्वं विचार्य भगवत्क्रियमाणेनैव हेतुना सर्वमुत्तमं भगवदवतार इत्याहुः । तदाह भवेऽस्मिन्निति । स्वाभिप्रेतत्वं तु स्वरूपनिरूपणं एवोक्तम् मुक्तिप्रकरणे श्रवणादीनां धर्मत्वेन भक्तिवामिति विशेषः । भवइति । निरंतरं तत्पत्तिमार्गात् गमनेन अस्मिन्निति अनेकदुःखदर्शनात् स्थित्यापि क्लेशस्यासह्यता निरूपिता अविद्या स्वरूपा ज्ञानं ततः कामः विषयेच्छा नहि परमानंदे स्फुरद्विविषयेच्छा भवति ततस्तदर्थत्रिविधानिकर्माणि श्रवणादेः कर्मणः अविद्याकामकर्मनिवर्त्तकत्वं पंचमाध्यायेनिरूपितं श्रवणस्मरणयोर्भगवद्धर्म परत्वेप्राकृतवाह्याभ्यंतरसंगाभावात् नजन्मक्लेशः अथ विवक्षया च स्थितौ सर्वस्य भगवत्त्वं ज्ञानात् न दुःखदर्शनक्लेशोऽपि अन्यथा परमकारुणिको भगवान्कूपेधपातनन्याये नलोकानां त्रैवांगी कसिद्धयेनावतरेत् दृढमूलत्वज्ञापनायात्रिविधतापदं परित्यज्य अविद्यादिपदप्रयागः कृतः अहेतुकक्लेशप्रदर्शनेतुनिर्मूलकत्वात् स्वतएव दुःख नांशोभवोदिति श्रवणादीनां वैयर्थ्यस्यात् अतो भगवान्मुक्त्यर्थमेवावतीर्ण इति सिद्धम् अवतीर्ण एव भगवत्सहता भवति श्रवणादिविषयस्य ३५

एवं जन्मकारणनिर्द्धारमुक्त्वा फलनिर्द्धारमाह शृण्वन्तीति दास्येहि फलनिर्णयः कर्तव्यः धर्मादिवच्च भिचारिफलत्वे परंपराफलत्वे अन्यफलत्वे वा स्वतः सेवां कः कुर्यात् यद्यपि स्वरूपनिरूपणे नैतत् सिद्धयति परब्रह्मत्वे भगवतः स्वस्य च जीवत्वे दासत्वादास्यसिद्धिरिति तथापि योग्यतामात्रं सिद्धयेत् न फलमुखतया अतः श्रवणादिभिर्निरूपितं पदं पश्येत् तदेव दास्यं कुर्यादिति युक्तं फलनिरूपणम् ईहितं चाष्टतमं भगवत्प्रयत्नमात्रनिष्पन्नमित्यर्थः त्वत्प्रयत्नोऽस्य यथा सर्वपदार्था जगति तत्र तत्र सिद्धाः तथा संतो भगवत्कथा च गंगावदंशविशेषेनियताः तथा च गंगायां स्नायादित्यत्र गंगायामागतायां स्नायादिति । किंतु । स्वयमुद्यम्यतीर्थमुद्गत्य महता प्रयत्नेनांतः प्रविश्य स्नायादिति एवमत्रापि वक्तुरिति शृण्वन्तीति किंतु सतां स्थाने गत्वा यथा वदंति तथोपायं विधाय समनस्कं द्विजैः सम्यक्शक्तितात्पर्यं निर्णयः कर्तव्य इत्यर्थः कृते च निर्णयेतदानं देह्याविभूतेरसेन गच्छति ततोऽसपरवशाः संतः अन्यान् पुरस्कृत्य गृह्णाति उपदिशंति एतेषां हेतुहेतुः मद्भवोऽप्रवक्तव्यः ततः सर्वेषां पदार्थानां भगवत्संबन्धित्वेन श्रुतत्वात् यंकंचन पदार्थं दृष्ट्वा ईहितमेव स्मरंति ततः स्वतः फलत्वात् आनंदहेतुत्वाच्च स्वतः एव नंदंति अंतरानंदयुक्ता भवन्तीत्यर्थः एवं श्रवणकीर्त्तनानि सावांतरफलानि निरूपितानि अतो महाफलनिरूपणाय अवांतरफलवतामेव । महाफलमिति निरूपयति तएव पश्यंतीति अचिरेणोति पदादेव अयोगोऽव्यवच्छिन्नः कालस्याहेतुत्वादेव न कालविलंबो बाधकः यथा कश्चित् समुद्रं मज्जनत् त्तीरं पश्येत् तथा भवप्रवाहस्य उपरमो यत्र तादृशतीरभूत् पदांबुजं पश्येत् ॥ ३६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

आत्मभुवेति ब्रह्मप्रार्थनस्य प्राधान्यविवक्षयेति सर्व्वं मतान्तरम् ॥ ३४ ॥

स्वमतमाह । अविद्या अज्ञानं ततः कामः ततः कर्माणि तैः क्लिश्यमानानां सांसारिकाणामपि प्रेमभक्तिसिद्धयर्थमेव कर्माणि करिष्यन् क्लेशनिवृत्तिस्त्वानुषङ्गिको उत्तरश्लोके पदाम्बुजदर्शनस्यैव श्रवणादिफलत्वांके । तद्दर्शनन्तु प्रेमलभ्यमेव ॥ ३५ ॥

अस्य पक्षस्य सिद्धान्तत्वमभिप्रेत्याह शृण्वन्तीति । ते एव न त्वन्ये पश्यन्त्येव न तु न पश्यन्ति अचिरेणैव न तु चिरेण तावकमेव न तु त्वदंशस्य कस्यचित् भवप्रवाहोपरममेव न तु संसारनिवर्त्तकम् पदाम्बुजमेव न तु तव निर्विशेषं स्वरूपमिति अर्थसौन्दर्यलामाय षडवधारणानि द्रष्टव्यानि ॥ ३६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

आत्मभुवाब्रह्मणा ॥ ३४ ॥

अविद्याऽऽत्मानात्मपरमात्मज्ञानाभावस्ततः कामो विषयाभिलाषस्तन्निमित्तैः कर्माभिः क्लिश्यमानानां जनानां क्लेशनिवृत्त्यर्थं श्रवणस्मरणार्हाणि चेष्टितानि करिष्यन्जातः इतिकेचनमन्यते ॥ ३५ ॥

चरमपक्षस्य सिद्धांतत्वं सूचयन् श्रवणादिफलं दर्शयति शृण्वन्तीति तवेहितं चेष्टितं गुरोः सकशात् शृण्वन्ति शिष्यादीन् प्रतिगृह्णाति क्वचिद्वागायति स्मरंति नंदंति च ते एव भवप्रवाहोपरमं संसारनिवर्त्तकं पदांबुजमचिरेण पश्यन्ति ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

कोई कहते हैं समुद्र में नावके समान भूरिभार से दुःखित पृथिका भार उतारने को आत्मभू ब्रह्मा की प्रार्थना से तुम अवतीर्ण हुए हो ॥ ३४ ॥

कोई कहते हैं इस संसार में अविद्या और काम कर्मों से क्लेश भोगते जीवोंको सुख देने के उन लोगों के श्रवण स्मरण योग्य कर्म करने को तुम्हारा औतार है ॥ ३५ ॥

जो मुजन आप के इंगितों (लीलाओं) की श्रवण करते हैं गान करते हैं निरन्तर (कीर्तन) करते हैं स्मरण करते हैं अभि नन्दन करते हैं वेही शीघ्र आप के पदाम्बुज दर्शन करते हैं । जिन पदाम्बुजों से भव प्रवाह का उपरम होता है ॥ ३६ ॥

अप्यद्यनस्त्वं स्वकृतेहित प्रभो जिहाससि स्विस्सुहृदोऽनुजीविनः ।

येषां न चान्यद्भवतः पदांबुजात् ।

परायणं राजसु योजितांहसाम् ॥ ३७ ॥

के वयं नामरूपाभ्यां यदुभिः सह पाण्डवाः ।

भवतोऽदर्शनं यर्हि हृषीकाणा मिवेशितुः ॥ ३८ ॥

नेयं शोभिष्यते तत्र यथे दानीं गदाधर ।

त्वत्पदै रंकिता भाति स्व लक्षणा विलक्षितैः ॥ ३९ ॥

इमे जनपदाः स्वृद्धाः सुपकौषधिवीरुधः ॥

वनाद्रिन्दुदन्वतो ह्येधंते तव वीक्षितैः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामी ।

इदानीं तत्रास्मत् परित्यागोऽनुचित इत्याशयेनाह अपीति चतुर्भिः । हे प्रभो ! सुहृदोऽनुजीविनश्च नोऽद्य अपि स्विस्स्व त्वं जिहाससि । येषाम् अस्माकम् अन्यत् परायणं नैवास्ति । कुतः राजसु योजितमंहो दुःखं यैस्तेषाम् । स्वानां कृतमीहितम् अपेक्षितम् येन तस्य संवोधनम् स्वकृतेहित इति । विसर्गान्तपाठे त्वं पदविशेषणम् ॥ ३७ ॥

ननु तव वन्धवो यादवाः पुत्राश्च पाण्डवाः शूराः समर्थाश्च तत् किं कार्पण्यं भाषसे अत आह के वयमिति । यर्हि भवतोऽदर्शनं यदा त्वमस्मान् न पश्यसि तदा (नामरूपाभ्यां) नाम्ना विख्यात्या रूपेण समृद्धा च यदुभिः सहिताः पाण्डवानाम् केवयं न केऽपि अतितुच्छा इत्यर्थः । हृषीकाणामीशितुः जीवस्यादर्शने यथा न किञ्चिन्नाम च रूपञ्च तद्वत् ॥ ३८ ॥

किञ्च यथेदानीमियमस्मत्पाल्या भूमिः स्वैरसाधारणैर्वज्राङ्कुशादिभिलक्षणैर्विलक्षितैः श्रित्वैस्त्वत्पदैरङ्किता सती भाति तत्र तदा त्वयि निर्गते सति न शोभिष्यते ॥ ३९ ॥

अपि च इमे जनपदा देशा स्वृद्धाः सुसमृद्धाः सन्तः ॥ ४० ॥

दीपना ।

योजितमिति । राजानो ह्यस्माभिर्दुःखं प्रापिता अतस्त्वत्तो ह्यन्य आश्रयो नास्त्येवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३९ ॥

(सुपका ओषधयो वीरुधो लताश्च येषु ते एधन्धे वर्द्धन्ते ॥ ४० ॥ ४१ ॥)

श्रीवीरराघवः ।

तदेवं संस्तुत्याधुना प्रयाणमुपसंहरति सूचयितुं त्वत्पदांभोजैकशरणानस्मान् हातुं उत्सहसे किमिति काकाऽऽह अपीति षड्भिः स्वकृतेस्वार्थे त्वमपीहितः किं प्रवृत्तः किमित्यर्थः यद्यस्माद्धे प्रभो सुहृदोऽनुजीविनोभृत्याश्च नोऽस्मान् धुना जिहाससि हातुमिच्छासि हित्यागानर्हतां सूचायितुं आत्मनो विशिनष्टि येषां भगवतः पदांबुजादन्यत्परायणं श्रेयः प्रापकं प्राप्यं च नास्ति अतएव राजसुराज्ञामध्ये योजितांहसां योजितदुःखानां येषामन्यत्परायणं नास्ति तानस्मानित्यन्वयः ॥ ३७ ॥

सर्वमिदं निर्हेतुकया त्वत्पदैव संपन्नं त्वस्मद्वत्तु गुणानिरीक्षणैर्नेत्यभिप्रायेणाह कश्चित् नामरूपाभ्यामुपलक्षितस्येति शेषः मनुष्यसजाती यनामरूपाभ्यामुपलक्षितस्य तददर्शनं हृषीकाणामीशितुः करणाग्निपस्यक्षेत्रस्य दर्शनमिव यर्हि यदा येषां जातं ते पाण्डवावयं यदुभिः सह केन केऽपि न केनापि त्वदर्शनं हेतुना गुणेन युक्ताः किंतु त्वत्पदैवैवैवं जातमिति भावः ते वयं नामरूपाभ्यां कश्चित्वा न्वयः किं त्वदर्शनाक्रुष्यादि नाम्ना तोपसादिरूपेण वान्विता इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

हे गदाधराधुना इयं भूमिः स्वैः स्वासाधारणैः लक्षणैश्चिह्नैः ध्वजवज्राङ्कुशादिरेखारूपैर्विलक्षिताभिः स्त्वत्पदैरङ्किता सती तथा तत्र त्वद्गमना नंतरकालेनाशोभिष्यत ॥ ३९ ॥

तव वीक्षितैरेव ये जनपदा देशा अधुना स्वृद्धाः सुसमृद्धाः स्वृद्धत्वमेवाह सुपकौषधो वीरुधः गुल्मानि च येषु तथा वनानि चाद्रयश्च नद्यश्चोदन्वतः कमलाकराश्च तद्वद्वर्द्धन्ते हि ॥ ४० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

स्वात्मादिभ्योऽत्यंतहितकरत्वात्त्वद्विरहोऽस्माकमतिदुःसहइत्यभिप्रेत्याह अप्यद्येति प्रभोराजसुयोजिताहंसांकृतापराधानां येषामस्माकं भवतः पदांबुजादन्यत्परायणं नास्ति त्वं तान्सुहृदोऽनुजीविनः किं करान् त्वद्भुक्तभोजनसिक्थसेविनो नोऽस्मान् जिहाससि अपिस्वित् द्वारकाग मनव्याजेन त्यक्तुमिच्छसि किंस्वित् । कीदृशस्त्वं स्वकृतेहितः स्वतंत्रचेष्टितः स्वार्थेभृत्यार्थेहितो वा भृत्यप्रयोजनाय कृतचेष्टा वा च शब्दपदार्थे ३७

तत्कुत इति तत्राह तदिति यदा ईशितुरिन्द्रियस्वामिनो दर्शनं तदैव हृषीकाणां मिन्द्रियाणां दर्शनादिशक्तिरन्यदानास्तीति यथा तथा यदुनामस्माकं यद्दियदा भवतो दर्शनं तदा ते तव सकाशाद्यदुभिः सह पांडवाः कथं नाम रूपाभ्यां युधिष्ठिरादिनाम्ना शुक्लादिरूपेण च युक्ता इति शेषइत्यन्वयः यदा ये पांयदूनामस्माकं च भवतो दर्शनं तदा ते यादवाः वयं पांडवाश्च ते वयं नाम रूपवन्त इति वा केवयमिति केचित्पठंति यद्दिभ्योऽदर्शनं तदा नाम्ना यशसा बलेन रूपेण बलकोशाद्यात्मना यदुभिः सह वयं के असत्कल्पा एवेति तस्मात्त्वद्विरहोऽस्माकं मरणकल्पइत्यर्थः ॥ ३८ ॥

भोगदाधर इयं राजधानी इदानीं ध्वजादिलक्षणौ विशेषेण चिन्हितैस्त्वत्पदैरंकिता यथा भाति त्वयि द्वारकां गते तद्धानशोभिष्यत इत्येकान्वयः । अथवा इयं भूः त्वत्पदै रंकिता यथा भाति त्वयि वैकुण्ठं गते तथा शोभिष्यत इति वा ॥ ३९ ॥

न केवलमस्माकमेव त्वद्भमनंदुःखकरमेषां जनपदादीनामपीत्याह इम इति इमे जनपदादयः तव सन्निधानात्सुष्ठु क्रुद्धाः त्वत्कारुण्यामृत दृष्ट्या वीक्षिताः पृथंते हि यस्मादित्येकान्वयः ॥ ४० ॥

पांडवाः पांडुसम्बन्धिनः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

कमसन्दर्भः ।

सुबोधनी ।

एवंफलं निरूप्य दैन्यं निरूपयति अप्यद्येति चतुर्भिः सख्येहि दैन्यनिवृत्तिः दैन्यं ह्यंतःकरणधर्मः सद्यदा स्फुरतिसदीनः सच त्वयि सति विषयाभावे न स्फुरितः इदानीं पुनः प्राप्ते विषये त्वद्भमनं भावयन्नेव स्फुरितस्तस्मादस्मान् दीनान् मात्यजेति प्रार्थयते । अन्यदा हि भगवान् कार्ये सशेषं कृत्वा गच्छति । इदानीं कार्यस्य निःशेषत्वात् पुनर्नागमिष्यतीति अभि प्रायेणास्मान् त्यक्त्वा गच्छति । हे स्वकृतेहित ! स्वानामेव कृतं कार्यं तस्मिन्नेव ईहितं यस्य भक्तकार्यकर्तुः इत्यर्थः । त्वदपरित्याग एवास्मत्कार्यं तत्रैव तवेहितं भवत्विति भावः । अपीति संभावना याम् । अद्येति किमस्मत्प्रागदिनमित्यर्थः । नोऽस्मान् यथा नस्त्वमिति । परित्यागः सर्वथा भाव्यइति न वक्तव्यमन्यथाऽपि त्वया कर्तुं शक्यं तदिति प्रभो ! जिहाससिस्वित् । खिदिति किमर्थं । एतावता कालेन वयं शुद्धहृदया जाताः परिग्रहदशायां च कथं त्यागः । किंच दासाश्च जाताः । अनु पश्चाज्जीवोऽस्यास्तीत्यनुजीवीदूरे गते जीवनमेव न भविष्यतीत्यर्थः । किंच येषामस्माकं तव पदांबुजव्यातिरेकेण नान्यत्परायणमस्ति तत्र हेतुः राजसु सर्वेषु योजिताहंसां योजितापराधानाम् इदानीं वयं सर्वविरोधिना जाताः अतस्त्वद्रक्षाव्यातिरेकेण न जीवामः इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

न च वयं स्वभावत एव महान्त इति शंक्नीयं त्वद्दर्शनेनैव महत्त्वं नान्यथा केवयं नाम्ना रूपेण च विख्याताः यदुभिः सह पांडवाः यद्दिभ्यो भवतः अदर्शनं नाम च रूपं च गमिष्यतीत्यर्थः यदुत्वं पांडवत्वं च तत्र हेतुभूतं दृष्टान्तमाह । हृषीकाणां मिन्द्रियाणां मीशितुः प्राणस्यादर्शने । एकैकं द्वियव्यातिरेकेणांधबधिरा इव जीवन्ति प्राणेतुगते सर्वमेव गच्छेदित्यर्थः ॥ ३८ ॥

किंच अयं देशोऽपि न सुखदो भविष्यति । यथेदानीं त्वत्पदैरंकिताऽतिशोभायुक्ता भाति इयमेवाग्रे न शोभिष्यते । स्वानि असाधारणानि लक्षणानि ध्वजादीनि तैर्विशेषेण लक्षितैः । शोभा हि सर्वा त्वत्संबन्धाधीना । गदाधरेति । भूमेः पादस्पर्शे सात्त्विकभावस्वेदोद्भवे कर्दमत्वं भवत्किं कर्दमे चक्षेत्रे सर्वो हि साधारोगच्छतीति गदाधरत्वमुक्तमिदमलौकिकं मया दृश्यत इति तथा संबोधनम् ॥ ३९ ॥

किंच सर्वेऽपि शत्रुजयेन प्राप्ता देशा नास्माकं सुखकरा भविष्यन्ति अग्रे सस्याद्यभावादिदानीं तु सस्यादिसंपत्तिर्भगवद्दर्शनाधीनेत्याह । इमे जनपदा देशाः सुष्ठु क्रुद्धाः सुष्ठु पक्वाः ओषधयो व्रीह्यादयो वीरुधो द्राक्षादयश्च येषाम् । वनानि अद्रयो नद्य उदन्वन्तश्च तवैव वीक्षितै र्पृथंते तस्मात्त्वत्परित्यागे न किंचिद्भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

अस्माकं सुखदुःखे त्वद्दर्शनादर्शने एव नान्ये तत्र सुखसमयोगतः संप्रति दुःखसमयोऽयमायातीत्याह अप्यद्येति । अद्य नोऽस्मान् अपि खित् त्वं जिहाससि यतोऽद्य त्वं द्वारकां यातुमिच्छसीति भावः ननु बहुदिनमत्रावसं संप्रति द्वारकां याम्येव तत्र ममावश्यं किंचित् कृत्यमस्ति अनुज्ञां देहीत्यत आह स्वकृतेहितः स्वेनैव कृतं निष्पादितम् ईहितं चिक्कीर्षितं यस्य सः त्वंकृतकर्त्तव्योऽसीति भावः निर्विसर्गपाठे संबोधनान्तरम् राजसु योजितम् अहस्तपि त्रादिवधेन वैरं यैस्तेषाम् । अनुजीविनो मत्पुत्रान् अधुनापि रक्षन्त इति भावः ॥ ३७ ॥

ननु भीमार्जुनादयस्ते पुत्रास्त्वावलिष्ठा एव राजा तु साक्षाद्धर्म एव यादवाश्च बान्धवा इति न ते कापि चिन्तेत्यत आह के वयमिति नाम्ना ख्यात्या रूपेण सामर्थ्येन च । ईशितुर्जीवस्यादर्शने हृषीकाणां यथा न किंचिन्नामरूपश्च तद्वत् ॥ ३८ ॥

यदि त्वमितो यास्यासि तत्र तदा इयं भूमिः स्वलक्ष्णौ ध्वजध्वजादिभिर्विलक्षितैर्वैलक्षण्यं प्राप्तेः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

अथ विश्वेश विश्वात्म न्विश्व मूर्ते स्वकेषु मे ॥
 स्नेहपाश मिमंक्षिधि दृढं पांडुषु वृष्णिषु ॥ ४१ ॥
 त्वयि मेऽनन्यविषया मति मधुपते सकृत् ॥
 रतिमुद्रहतादद्या गंगेवौघमुदन्वति ॥ ४२ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

स्वकीयानां स्वकृतमवेक्षितं येन तस्य संबोधने हे स्वकृते हित हे प्रभो त्वं राजसुयोजिताहं सांयोजितदुःखानामतएव येषामस्माकं भवतः पदा
 म्बुजादन्यत्परायणं श्रेयः प्रापकं नैवास्ति तान्सुहृदो दृढस्नेहाननुजीविनो निजभृत्यान्तोऽस्मान् धजिहासस्यपिस्वित् हातुमिच्छासि किम् ॥ ३७ ॥

नन्वत्रागमने यादवानां तत्र गमने युष्माकंदुःखोदयस्तत्राकिंकारणमत्राह के इति वृषीकाणां मिमंक्षिध्यामीशितुर्मुख्यस्य प्राणस्यादर्शनमिव
 भवतो यद्दि अदर्शनं तदाय दुःखमिह सह पांडवाः नामरूपाऽयामुपलक्षिताः न केऽपि अतिदोषावित्यर्थः ॥ ३८ ॥

इयमस्मत्पारिरक्षिता भूमिः स्वैस्तदसाधारणैर्लक्षणैर्ध्वजादिचिह्नैर्विलासितैर्भूम्यां चिह्नितैर्यथेदानीं शोभते तथा तत्र त्वयि निर्गते सति न
 शोभिष्यते ॥ ३९ ॥

किंचेदानीं स्वृद्धाः सुसमृद्धाः सुपकाः औषधो वीरुधश्च येषु तेऽमेजनपदाः देशाः वनादयश्च तव वीक्षितैरेवं ते वृद्धैस्ते त्वयि निर्गते तु नोति
 पूर्वेणान्वयः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

हे स्वकृते हित ! (भक्तों के निमित्त ही आप सब चेष्टा लीला करते हैं) हे प्रभो ! हम सब आप के सुहृद और अनुजीवी हैं आप
 के पदाम्बुज से अतिरिक्त हमारा और कोई परायण (आश्रय) नहीं है । समस्त राजाओं का युद्ध विग्रह द्वारा हमने अंहः (अपराध)
 किया है । अब क्या आप हमको त्यागकर जायेंगे ? ॥ ३७ ॥

हम पांडव और हमारे बांधव यादव, हम सब बड़े २ नाम रूप से प्रख्यात भी कुछ नहीं हैं यदि आप का दर्शन न हो । जैसे जीवके
 बिना इन्द्रिय सब वृथा है ॥ ३८ ॥

हे गदाधर ! यह हमारी पालित भूमि जैसी अब तुम्हारे ध्वज वज्रादि चरण चिह्नों से अंकित होकर शोभित होती है । तब
 (आपके गमन के अनंतर) ऐसी शोभित न होगी— ॥ ३९ ॥

ये हमारे समस्त जन पद (नगर) सुंदर पक्ष औषधि वीरुध वन नदी पर्वत समुद्र तुम्हारी दृष्टि से वर्द्धित होते हैं ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामी ।

गमने पांडवानामकुशलम् अगमने च यादवानाम् इत्युभयतो व्याकुलचित्ता सती तेषु स्नेहनिवृत्तिं प्रार्थयते अथेति । विश्वेशेत्यादि
 संबोधनानि स्नेहच्छेदे सामर्थ्यव्यापनाय दृढं सन्तम् ॥ ४१ ॥

ततः किम् अत आह त्वयीति अनन्यविषया सती मे मतिः रतिमुद्रहतात् अनवच्छिन्नां प्रीतिं करोत्वित्यर्थः । ओघं पूरम्, यथा गंगा
 प्रतिबंधं न गणायति एवं मतिरपि विघ्नान् न गणयत्विति भावः ॥ ४२ ॥

दीपनी ।

पूरः प्रवाहस्तमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

श्रीवीरराघवः ।

मदभिप्रायजानास्येत्थेवेत्यभिप्रायेण संबोधयतीत्याह अथशब्दः प्रश्नद्योतकः हे विश्वेशसर्वोत्तमः करणनियंतः हे विश्वात्मन्सर्वोत्तरात्मन्
 विश्वशरीरकस्वेषु पांडवेषु मे मयि विभक्तिव्यत्ययार्थः वृष्णिषु यादवेषु चे मंदं स्नेहपाशः तं छिद्यिष्यामि वृष्णिषु पांडवेषु च त्वत्स्नेहपाशः इत्य
 अभिप्रायेण मे इत्युक्तम् ॥ ४१ ॥

तदेवं व्यजयतीति प्रार्थयते त्वयीति हे मधुपते यादवानामेव माधवा इति नामांतरं तस्मिन् वने स्फुटी भविष्यति त्वय्यनन्यविषयादितराः अविष-
 यामममतिरसकृद्वा उदन्वतिसमुद्रे गंगाजलो घमिव उद्रहतात् यथा गंगा समुद्रमप्राप्यैव स्वजलो घं वरीषु मक्षमा समुद्रमप्राप्यैव स्वजलो घं वहति
 एवं त्वामप्राप्य रंतु मक्षमामे मतिस्त्वय्येवरतिमुद्रहतामित्यर्थः ॥ ४२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

पांडवयादवेषुभागवतत्वेनस्नेहआवश्यकइतिजानंत्यपिपुत्रमित्रादिस्नेहःसंसारहेतुत्वाद्देयइतिज्ञापयितुमाह अथेति अथानंतरमेतदनु गृहाण किंतदिति हेविश्वेशविश्वात्मनविश्वव्यापिनिश्वमूर्त्तं अनंतविग्रहस्वकेषु स्वीयत्वेनाभिमतेषुपांडवेषुपांडवसंबंधिषुयादवेषुचममगाढपुत्रमित्रादिस्नेहपाशंछिधित्यन्वयः पुत्रादिस्नेहएवच्छेद्योनतुभागवतस्नेहः तस्यशास्त्रेकर्तव्यत्वेनविहितत्वादित्यभिप्रेत्योक्तमिममिति ॥ ४१ ॥

नकेवलंविषयविरक्त्याऽलंकिंतुत्वय्यनपायिनीरतिं त्वंवितरेत्याह त्वयीतिहेमधुपतेआनन्दनाथनान्य विषयारुद्रादिविषयाअनन्यविषया ओघंजलप्रवाहवेगंउदन्वतिसमुद्रे ॥ ४२ ॥

क्रमसंदर्भः ।

अथेति तैरवतारितम् । एवमप्युभयेषां तादृशतदेकालखनतादर्शनेन तेष्वधिकभगवत्प्रीत्याधारत्वं स्वस्याधिकस्नेहहेतुरिति तेषु स्नेहच्छेदव्याजेनोभयेषामपि त्वदविच्छेद एव कियतामिति च व्यज्यते । ततश्चोत्तरत्र सूतवाक्ये तां वाढमित्युपामन्येत्यत्र श्रीभगवदभ्युपगमोऽपि सर्वत्रैव सङ्गच्छते ॥ ४१ ॥

सम्बन्धवशादनन्यविषया त्वयि या मतिः सैवासकृदनवच्छेदेन रतिमुद्रहतात् । जातया रत्या प्रतिबन्धं निराकरोत्वित्यर्थः । तदेतत् दृष्टान्तेन स्पष्टयति गंगेवौघमिति । सा यथा महाप्रवाहद्वारा तथैवेत्यर्थः । उभयोरपि प्रतिबन्धे सत्यधिकोच्छलनकृतिसाम्यात् ॥ ४२ ॥

सुवोधिनी ।

एवं बहिर्मुखतया दैन्यं प्रतिपाद्य अंतर्मुखतया भिन्नप्रक्रमेण द्वयं प्रार्थयते अथेति द्वाभ्याम् द्वयमेव हि साध्यम् असंग आत्मव्यतिरिक्ते भगवति रतिश्च तत्र आत्मव्यतिरिक्तेऽसंगो विचार्यते किमात्मव्यतिरिक्ते किंचिदस्ति न वेति । अस्तित्वे भगवतः सर्वात्मत्वं भज्येत नास्तिचेत् केन सहासंगः । ननु प्रतीतेनेतिचेत्तत् प्रतीतं भगवानन्यो वा उभयथाऽपि पूर्वोक्त एव दोषः । अन्यथात्वेन प्रतीतेनेतिचेत् यद्यपि तत्रापि पूर्ववद्विकल्पः संभवति तथापि ज्ञानिनोऽसंगो न कर्तव्यः स्यात् तस्मात् एवमेकं रूपं वक्तव्यं यथा शास्त्रार्थपरित्यागौ संगतौ भवतः तदाह विश्वेशविश्वात्मन्निति । विश्वं कार्यं स्वयं सर्वकारणमत ईशः अनेन स्वार्थं सर्वं सृजतीति मुख्यसिद्धांतो ज्ञापितो भवति । ततो भगवदर्थे कृते जगति स्वस्याहंताममतायां भगवद्विरोधेन बंधः स्यात् “क्रीडार्थमात्मनः” इति वाक्यात् अतो यथा अक्षणोर्दिद्रेद्राण्योर्लक्ष्मीनारायणयो रमणार्थं निद्रा सृष्टा तथैव परित्यागः सृष्ट इत्यर्थः । इदानीं सर्वात्मत्वं साधयति विश्वात्मन्निति । विश्वस्यात्मा स्वरूपं यदैव आत्मत्वेन यदैव न स्फुरति तस्यैव परित्यागः । ननु वस्तुतः आत्मत्वे किं स्फुरणेनेतिचेत् न यतोऽयमात्मा । उद्देश्यविधेयभावस्योक्तत्वात् उद्देश्यस्फुरणो त्यागः । बोधतारतम्यएव सर्वसाधनानामुपयोगात् । न च विश्वात्मत्वमौपचारिकं भद्रसेनो ममात्मेतिवत्तत्राह विश्वमूर्त्तइति । विश्वं मूर्त्तौ यस्य विश्वस्मिन् वा मूर्त्तिर्यस्य विश्वं मूर्त्तिर्यस्य त्रेधाऽपि नोपचरितं सर्वात्मत्वमत उद्देश्यत्वेन पुत्रादेः स्फुरणात् त्वद्भक्त्या च स्नेह उत्पादितः विधेयदशायां स्नेहः कियते तद्विरुद्धशास्त्रैर्नाश्यते मायाकृतस्तुस्नेहो न भगवद्व्यतिरेकेण अन्यस्मादपगच्छति “मामेव ये प्रपद्यन्त” इति वाक्यात् छेदने पुनर्योजनाभावः । दृढमिति । दृढग्रथित्वादविमोक्तः ॥ ४१ ॥

एवमुद्देश्ये वैराग्यमुक्त्वा विधेये भगवति साक्षादवतीर्णो स्नेहं प्रार्थयते त्वयि मेऽनन्यविषयेति । यद्यपि भ्रातृपुत्रत्वेन रक्षकत्वेन च स्नेहोऽस्त्येव तथापि स देहसंबन्धेनान्यविषयकः । आत्मसंबन्धी हि त्वनन्यविषयः । परमात्माऽयमात्माऽधिष्ठात्री देवतेति मतिः परमां प्रीतिमुद्रहतात् । ज्ञानेन भक्तिर्भवत्वित्यर्थः प्रतिबंधकागणनायां रतेर्भगवदभेदे च दृष्टान्तः परंपरासंबन्धाभावे च ओघं प्रवाहमुदन्वति समुद्रे ॥ ४२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

गमने पांडवानामकुशलम् अगमने च यादवानामित्युभयतो व्याकुलचित्ता सती तेषु स्नेहनिवृत्तिं प्रार्थयते अथेति । यत्त्वं सर्वेषामेव विश्वेषाम ईशो भवसि । आत्माचेतयिता । तद्रूपोऽपि स्वस्वानुवर्तिनां वृष्णिपांडूनां कल्याणाय कृपासिन्धुस्त्वमेव सावधानः सदैवासि अहं किन्तत्कुशलचित्तया वृथैव म्रिये इति भावः ॥ ४१ ॥

तर्हि किं ब्रह्मज्ञाने स्पृहावती भवसि वृष्णिषु स्नेहच्छेदे मय्यपि स्नेहच्छेदात् तत्र नेत्याह त्वयि मतिः रतिं प्रीतिम् उत्कर्षेण ब्रह्मतात् अनवच्छिन्नतया दधातु । किन्त्वनन्यविषया त्वद्भक्तास्त्वदभिन्ना एव तेषु प्रीतिं विना त्वय्यपि प्रीतिर्न सिद्ध्येत त्वं प्रसीदसीत्यपि नेत्याह जानाम्येव अतस्त्वत्स्वद्भक्तेभ्यश्चान्यत्रममत्वशून्या । तदपि पांडवेषु यादवेषु त्वद्भक्तेष्वपि यत् स्नेहस्य छेदं प्रार्थयेतत् त्वदवतारात् पूर्वत एव देहसम्बन्धेन यो व्यवहारमयः स्नेहः प्रवृत्तस्तस्यैव नतु त्वत्प्रियत्वनिबन्धनस्य अतएव वेधकत्वेन स मया पाशरूपकेण प्रयुक्त इति भावः । अतएव गंगा यथा उदन्वत्यखिलनदनीनामाश्रये ओघं पूरं वहति तथा मतिरपि सर्वभक्ताश्रयणीये त्वयि रतिम् । यथा च गंगा प्रतिबन्धम् न गणयति एवं मतिरपि विघ्नान् न गणयत्विति भावः ॥ ४२ ॥

सूतउवाच ॥

श्री कृष्ण कृष्णसख वृष्णायृषभावनिधुग्राजन्यवंशदहनानपवर्गवीर्य ।
 गोविंद गोद्विजसुरार्ति हरावतार योगेश्वरा खिलगुरो भगवन्नमस्ते ॥ ४३ ॥
 पृथयेत्यं कलपदैः परिणूता खिलोदयः ॥
 मंदं जहास वैकुण्ठो मोहयन्निव मायया ॥ ४४ ॥
 ताम्बाढमित्युपामंत्र्य प्रविश्य गजस्राव्हयम् ॥
 स्त्रियश्चस्वपुरंयास्यन्प्रेम्णा राज्ञा निवारितः ॥ ४५ ॥
 व्यासाद्यै रीश्वरेहाज्ञैः कृष्णोनाद्भुतकर्मणा ॥
 प्रबोधितोऽपीतिहासैर्ना बुध्यत शुचार्पितः ॥ ४६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

उभयकुलबंधूपलक्षितात्प्रपंचाद्वैराग्यं प्रार्थयते अथेति ॥ ४१ ॥
 भगवतिभक्तिंप्राप्नोति त्वर्यति हे मधुपते उदन्वतिसमुद्रे ओधं पूरं गंगेव मेमतिः त्वयि अनन्यविषयाऽप्यभिचारिणी सती रतिमनुरक्ति
 मसकृत्प्रतिक्षणमद्वासाक्षादुद्धतात् ॥ ४२ ॥

भाषाटीका ।

(श्रीकृष्ण के गमन में पांडवों को कष्ट है. अगमन में यादवों को यह विचार कुंती प्रार्थना करती है) हे विश्वेश ! हे विश्वात्मन्
 विश्वमूर्ते ! यह जो अपने अपने कर पांडव और यादवों में मेरी दृढ़ लोह पास है इसे आप काट दीजिए ॥ ४१ ॥
 हे मधुपते ! मेरी अनन्य विषयामति असकृत् (बार बार) आपमैही रति उद्धृत करै जैसे गंगाजी का प्रवाह समुद्र में
 अवेश करता है ॥ ४२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

एवमभ्यर्थ्य पुनः प्रणमति । हे श्रीकृष्ण ते नमः । उपकाराननुस्मरन्ती बहुधा संबोधयति कृष्णसख अर्जुनस्य सखे वृष्णीनाम्
 ऋषभ श्रेष्ठ ! अब नये भूम्यै द्रुह्यन्ति ये राजन्याः तेषां वंशस्य दहन । एवमपि अनपवर्गवीर्य्य अक्षीणप्रभाव । गोविन्द प्राप्तकामधेनैश्वर्य्य
 गोद्विजसुराणाम् आर्तिहरोऽवतारो यस्य इति ॥ ४३ ॥

कलानि मधुराणि पदानि येषु तैर्वाक्यैः परिणुतोऽखिल उदयो महिमा यस्य सः । गुस्तुतावित्यस्मात् परिणुतेति वक्तव्ये दीर्घश्छन्दो
 ऽनुरोधेन । मन्दमीषत् । तस्य हास एव माया । वक्ष्यति हि—हासो जनोन्मादकरी च मायेति ॥ ४४ ॥

त्वयि मेऽनन्यविषया मतिरिति यत् प्रार्थितं तद्वाढमित्यङ्गीकृत्य रथस्थानात् गजाह्वयमागत्य पश्चात्ताञ्च अन्याश्च सुभद्राद्याः स्त्रिय
 उपामन्त्र्य अनुज्ञाप्य स्वपुरं यास्यन् राज्ञा युधिष्ठिरेण प्रेम्णा अत्रैव कश्चित् कालं निवसेति सम्प्रार्थ्य निवारितः ॥ ४५ ॥

अथ भीष्मनिर्याणोत्सवं वक्तुम् उपोद्धातकथां प्रस्तौति व्यासाद्यैः प्रबोधितोऽपि शुचा व्याप्तः सन् नाबुध्यत विवेकं न प्राप । कुत
 ईश्वरेहाया अज्ञैः स्वभक्तभीष्मनिर्याणमद्भोत्सवाय राज्ञा सह कुरुक्षेत्रं गन्तव्यं तन्मुखेनैवायं प्रबोधनीय इति हीश्वराभिप्रायः कार्यद्वय
 विधायकः तमजानद्भिरित्यर्थः । श्रीकृष्णोनापि प्रबोधितो नाबुध्यत । तत्र हेतुः अद्भुतकर्मणेति । यथा कुरुपांडवसंधानार्थं गतोऽपि यथो
 चितमेव वदन्नपि विग्रहमेव दृढीकृतवान् एवमत्रापि प्रबोधयन्नबोधमेव दृढीचकारेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

दीपिनी ।

वंशस्येति । यथा वायुररण्ये वंशेषु परस्परसङ्घर्षेण वह्निमुत्पाद्य तेन तान् नाशयति एवं राजन्यवंशेषु परस्परकलहवशाद्देवैरमुत्पाद्य
 तेन तन्नाशकस्त्वमिति वंशदहनपदेन सूचितम् ॥ ४३ ॥

हासइति द्वितीयस्कंधस्य प्रथमाध्यायीयैकत्रिंशच्छ्लोकः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
 उपोद्धातेति वक्ष्यमाणमर्थं मनसि निधाय तदर्थम् अर्थान्तरवर्णनम् उपोद्धातः । “चिन्तां प्रकृतसिद्धयर्थमुपोद्धातं विबुधुधा” इति
 तल्लक्षणात् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

श्रीवीरराघवः ।

स्वाभिप्रेतवत्त्वमनुमता “वजलिः परमा मुद्रा क्षिप्रं देवप्रसादिनी” त्युक्तविधां जलरेवोपायो न ततोऽन्योऽस्तीत्यभिप्रायेण केवलमितरासाधारण गुणविशिष्टं संवोध्यं न मस्करोति श्रीकृष्णोति हे श्रीकृष्ण सर्वलोकसुखकरकृष्णोऽर्जुनस्तस्य सखा कृष्णसखः तत्संवोध्यं न मृष्यानामृषमश्रेष्ठ अवनिद्रुहामवन्युपलक्षितलोकोपद्रवकारिणां राजन्यानां वंशस्य दहनो यथा वेणूनां दहनोऽग्निनाशकः तद्वद्राजन्यकुलनाशकः अनपवर्गमनं-
तं वीर्यस्य हे गोविंद गवां द्विजानां सुराणां चार्त्तिहरोऽवतारो यस्य योगेश्वरसूक्ष्मदर्शिनः खिलगुरोर्हितोपदेष्टः ॥ ४३ ॥

इत्थं कलानिमधुराणि पदानि वचांसितैः पृथया कुंत्या कर्त्र्या परिणूतः परिणीतोऽखिल उदयो महिमा यस्य स वैकुण्ठः श्रीकृष्णः मायया हासात्मिकयाऽऽश्चर्यशक्त्या लोकं मोहयन्निव मंदमीषज्जहास हसितवान् मंदमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ४४ ॥

तावत्स्वपुरं यातुमुद्युक्तो भगवांस्तां पृथामन्याः स्त्रीश्च वाढमोमित्युपामं त्र्यांगीकारपूर्वकमनुज्ञाप्य प्रेम्णाराज्ञायुधिष्ठिरेण च निवारितः गजाह्वयं हास्तिनपुरमेव पुनः प्राविशत् प्रविश्येति पाठे प्रविश्यतत्रैव कंचित्कालमुवासेति शेषः ॥ ४५ ॥

तदा ईश्वरेहाज्ञैरीश्वरचेष्टाभिज्ञैर्व्यासाद्यैरभूतं कर्म चेष्टितं यस्य तेन श्रीकृष्णेन भगवता च इतिहासैः प्रतिबोधितोऽपि धर्मसुतः अतएव शुचापि तः नाबुध्यत कालस्य गतिरीदृशीति न विजज्ञे ॥ ४६ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

स्तुतिमुपसंहरति श्रीकृष्णोति श्रिया भतसिकाकुसुमसदृशया कृष्णा नीलवर्णा कृष्णसख अर्जुनसख वृष्णिगृध्र वृष्णिगृध्रेष्ठ वृष्णिगृध्रमेघ वज्रकाभिमतवर्षण “वृष्णिः कुलविशेषेतु वर्षन्मेघेऽपि कथ्यते” इत्यभिधानम् अवनिद्रुहां भूकंटकानां राज्ञां वंशमन्वयं दहतीत्यवनिद्रुक्राजन्यवंश दहनः अवनिद्रुग्राजन्याख्यवेणुदाहक इति वा तस्य संबुद्धिरवनिद्रुग्राजन्यवंश दहन अमरवंद्यवीर्यदेवस्तुत्यपराक्रम गोविंद वेदवाणीलब्ध विभव गवां द्विजानां सुराणामार्त्तिहरोऽवतारो यस्य स तथोक्तः तस्य संबुद्धिः गोद्विजसुरार्त्तिहरावतार योगेश्वर्ययुक्ता खिलगुरो यथा योग्यज्ञानोप देशकर्तः ते तुभ्यं न म इत्यन्वयः ॥ ४३ ॥

विकुंठानामकाचिद्विषिपत्नीतत्पुत्रत्वेन जातः वैकुण्ठपुरनाथोऽपि वैकुण्ठ इति वा पृथया कुंत्या कलपदैः स्त्रीत्वाव्यक्तवर्णमधुरपदैः योगमायया स्वरूपशक्त्या ॥ ४४ ॥

यत्त्वदभीष्टं तथास्ति त्वतिवाढमिति तामुक्त्वा द्वौ पदी पूर्वाः स्त्रियश्च द्वारकांगमिष्यामीत्युपामं त्र्यांगीगातीराद्वजसाह्वयं प्रविश्य स्वपुरं द्वारकायां स्यन् गमिष्यन् प्रेम्णा संप्रतिनगंतव्यमिति राज्ञानिवारितः पांडववात्सल्यात्तत्रैवावात्सीदित्येकान्वयः ॥ ४५ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे विजयध्वजटीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

क्रमसंदर्भः ।

गोविन्देति नित्यप्राप्तपरमगोलोकाधिपत्येत्यर्थः । यद्वा अथ विश्वेशेत्यादिपद्यत्रयस्यैवं योजना—तत्प्रियवर्गे स्वसम्बन्धहेतुकां प्रीतिं निषिध्य श्रीभगवत्येव तामभ्यर्थ्य पुनस्तत्प्रियवर्गे तदाधारत्वेनैव प्रीतिमङ्गीकरोति अथेति त्रिभिः । तत्र निषेधः प्रथमेन । अभ्यर्थना द्वितीयेन अङ्गीकारस्तृतीयेन । अत्र श्रीकृष्णसखेत्यादिसम्बोधनैस्तत्प्रित्याधारत्वेनार्जुनादिष्वपि प्रीतिरङ्गीकृता ॥ ४३ ॥

परिणूतेति तौदादिकणू शिस्तवन इत्यस्य रूपत्वेन दीर्घत्वम् । माययेव मोहयन्निति मोहनमात्रांशे हृष्टान्तः । “हासोजनोन्मादकरी च माये”ति तु विराड्गतमेव । यदि वाक्यालंकार इव शब्दस्तदा मायाशब्दोऽपि कृपावाचक एवेति । “माया दम्भे कृपायाश्चे”ति कोषकाराः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

व्यासाद्यैरिति । नाबुध्यत प्रत्युत शुचा व्याप्त एवासीदित्यर्थः । ईश्वरस्य तादृगिच्छयैव तेषां युक्तिः प्रतिहतशक्तिकाकृतेति स्वाम्यभिप्रायः । वस्तुतस्त्वेवं व्याख्येयम्—यद्यपि व्यासाद्याः राजाऽयं स्वोपदेशं न मस्यत इति जानन्त्येव तथाप्यभूतकर्ममय्या ईश्वरेहाया विज्ञेयसिद्धिः सम्बोधित इति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

सुबोधिनी ।

एवं नवधा भगवंतं स्तुत्वा शास्त्रार्थत्वेन नवविधभक्त्यनंतरे स्नेहे जाते माहात्म्ये च ज्ञाते पुनः पुनर्भगवदाविर्भावे किं कर्त्तव्यमित्याकांक्षायां माहात्म्यस्मरणपूर्वकं नमनं कर्त्तव्यमिति सिद्धांतः तदत्र सर्वं स्तुत्वा उपसंहारे माहात्म्यस्मरणाय बहुधा संबोधयन्मस्यति श्रीकृष्णोति नव विशेषणानि भगवन्निति विशेष्यं तत्र श्रीकृष्णोति स्वरूपं “कृषिर्भूवा चक्रः शब्दो गाश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरेकं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते । साकारत्वाच्च सौंदर्यं श्रीशब्देनाभिधीयते” कृष्णसखेति गुणाः कृष्णोऽर्जुनस्तस्य सखा समानशीलत्वे व्यसनकथनात् गांभीर्यादयो गुणाः सूचिताः । लीलामाह वृष्णिगृध्रेति कपटमानुषलीलासूचिता । वृष्टुर्बुद्धयत्कमाह अवनिद्रुग्राजन्यवंशदहन इति । न हि भगवज्ज्ञाने इयमवस्था भवेत् । असाधारणं धर्ममाह अनपवर्गवीर्येति । न विद्यते अपवर्गो यस्य तादृशं वीर्यं यस्य ईश्वर इति । पुरुषोत्तमस्यासाधारणं चिन्हम् । जन्मकारणनिर्द्धारमाह गोविंदेति सद्रक्षावताप्रयोजनम् । कलमाह गोद्विजसुरार्त्तिहरावतार इति ।

सुबोधिनी ।

गावोद्विजाः सुराश्च तेषामासिहरोऽवतारो यस्य अनेन धर्मग्लानिनिवृत्तिरुक्ता भवति । देवतोद्देशेन मंत्रकरणको हविस्त्याग इति त्रयाणां निरूपणां धर्ममूलकत्वादन्येषां न पृथक् निरूपणम् । दैन्यानिवृत्त्यर्थमाह योगेश्वरंति एतदति दैन्यं यद्यंगेनसर्वक्रियते न स्वतश्चति निज प्रार्थनामाह अखिलगुरो ? इति । प्रमाणासिद्धं मह्यं देयमिति पूर्वोक्तधर्मं वाञ्छा सगुणः किं तु भगवानिति भगवति । “नमो नमयता वत्सदुपशिक्षितमिति” नमस्कारः ॥ ४३ ॥

एवं स्तुते भगवत्कर्त्तव्यमाह । विषयभोगार्थमेव हेतावत्कृतं न तु वैराग्यभक्त्यर्थमन्यथाऽऽरण्यादेव तथा कुर्यात् तस्माद्यः कश्चित् यत्किञ्चित्प्रार्थयतां नाम भगवांस्तु प्रकृतं स्वविचारितमेव प्रयच्छति अतोऽद्भुतकर्मनिरूपणे मोहदत्तवानित्युच्यते । कल्पदैर्गहदकठेनोच्चारितैः अव्यक्तमधुरैः पदैः परिणूताः परितः स्फुरिताः सर्वे उदया यस्य गुणानामन्योऽन्यमिश्रणावधत्वा तदभावएकधेति “एकधा दशधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदिति” श्रुतिरप्येवमभिप्राया तथा लीलाश्च । नू स्तुताविति धातुरूकारांतः कविकल्पद्रुमं निरूपितः अतो न दीर्घश्छांदसः । मंदं जहास मोहनस्याप्यज्ञानार्थं वैकुण्ठइति सांप्रतं रक्षायां स्थितः जयविजयपातनाद्वा मोहयन्निवेति । अद्भुतकर्मत्वादिति “स्वरूपेण कृतार्थत्वं मायया च विमोहनम्” ॥ ४४ ॥

अंतःकृतिमुक्त्वा वहिः कृतिमाह तां वाढमिति । तां कुंतीं प्रार्थितां वा वाढमित्यंगीकारे वचनम् । यत्त्वया कर्त्तव्यं वक्तव्यं वा तन्ममापि संमतं न तु मया अपूर्वं किञ्चित्कर्त्तव्यमिति ज्ञापितम् । इत्येवंप्रकारेणोपासंय पूर्वगमने शकुनाभावमिव लक्षयित्वा पुनर्हस्ति नापुरं प्रविश्य तत्रत्याः स्त्रिय आमंय चकारादन्यान् द्वारकां यास्यन् भगवदिच्छया प्राकृतप्रेमोद्गमात् विस्मृत्यमाहात्म्यं संबंधस्नेहा युधिष्ठिरेण गमनान्निवारितः ॥ ४५ ॥

इयं ह्यद्भुतलीला भगवतो मुक्तस्य बंधो वद्धस्य मोक्ष इति अतो युधिष्ठिरस्यमोहं प्रपंचयति सप्तभिः व्यसनानां तथात्वात् “स्वस्मि न्यदैवकरणमुत्तमस्याधमस्य वा । तदैव मोहः कृष्णे तु ज्ञानमित्येष निश्चयः” । व्यासाद्यैरिति । ननुमोहोऽधिकारिणः प्रमाणाश्विचर्त्ततेतत्र युधिष्ठिरोऽधिकारी अन्यथाअग्रेविज्ञानानुदयः स्यात्प्रमाणं वेदाःतत्कर्त्तारोव्यासनारदादयः तैर्वाध्यमानस्यापिज्ञाननोदेति भीष्ममुखादेवा यंबोधनीयइति भगवदिच्छातः योगजधर्मेणज्ञानशक्त्यावान भगवदिच्छाज्ञायतेइच्छाजिज्ञासायांतु चित्तस्यभगवत्परत्वेविषय विस्मरणात् निमित्ताभावेजिज्ञासानश्येत्ततः सर्वज्ञापिसत्त्व व्यवधानभगदवताराश्चभगवदिच्छानंजानंतीत्याह ईश्वरेहाज्ञैरिति भगवताऽपिबोधितोनाबुध्यततत्रहेतुः अद्भुतकर्मणेति यथासंध्यर्थगतः सर्वसमर्थोविग्रहंकृत्वाआगतः एवंबोधनार्थंवाक्यानि वदन्अबोधसंपादितवानित्यर्थः इतिहासैः पुरावृत्तकथनैः नचतेषांवाक्यानामबोधकत्वंतत्राह प्रबोधितोऽपीतिप्रबोधो दूरेप्रत्युतशोके नार्पितः समर्पितोभक्षित इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

स्तवान्ते सर्वसुखदत्त्वेन स्मरन्ती प्रणमति । कृष्णस्य अर्जुनस्य सखा । अवन्त्यै द्रुह्यन्ति ये राजन्यास्तेषां वंशा एव वंशास्तेषां दहन अनपवर्गवीर्यं हे अक्षीणपराक्रम । हे गोविंद प्राप्तकामधेन्वैश्वर्य ॥ ४३ ॥

परिणूतेति तौदादिकणू शि * स्तवन इत्ययं दीर्घान्त एव । माययेव मोहयन् न तु मायया किन्तु प्रेमणैवेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

त्वयि मे अनन्यविषया मतिरिति यत् प्रार्थितं तत् वाढमित्यङ्गी कृत्य रथस्थानात् गजसाहयं प्रत्यागत्य पश्चात् ताश्च अन्याश्च सुभद्रा प्रमुखाः स्त्रिय उपासंय अनुज्ञाप्य स्वपुरं यास्यन् राजा युधिष्ठिरेण प्रेमणा अत्रैव कश्चित् कालं निवसेति सम्प्रार्थ्य निवारितः । तेन च राज्ञा प्रेमणः सर्वतोऽपि वशीकरणात्वातिशयो व्यञ्जितः ॥ ४५ ॥

यद्यहमिदानीमिहैव स्थितोऽभूवं तर्ह्यासन्नमृत्युकालं महर्शनं विना भर्तुमनिच्छन्तं भीष्मं स्वभक्तमात्मानं संपरिकरमेव सन्दर्श्य सुखयामि लोके तदुत्कर्षं ख्यापयितुं तन्मुखेनैव राजानं प्रबोधयामीति भगवदभिप्रायं व्यजयन्नाह ईश्वरस्य कृष्णस्य ईहाया उक्तलक्षणास्य अभिप्रायस्य अत्रैविज्ञैर्वा । अद्भुतकर्मणेति इदमस्याद्भुतं कर्म यत् स्वयमेवास्य हृदिप्रविश्य अविवेकम् उत्थापितवान् वाहिश्च स्वकर्त्तृकेणा व्यासादिकर्त्तृकेणापि प्रबोधेनाबोधमेव इदीचकार तेन च भीष्ममुखोदितेन तत्त्वेन तं प्रबोध्य व्यासादिभ्योऽपि मत्तोऽपि मदेकान्तभक्तो भीष्मोऽतिशयेन धर्मज्ञानतत्त्वज्ञ इति लोके विख्यापयामास किञ्च युधिष्ठिरस्य तु ततोऽपि प्रेमाधिक्यादाधिक्यं यत् तदनुरोधेनैव द्वारकाम गच्छंस्तत्र स्थितः तत एव तन्निकटं गत्वा तथा चक्रे इति विवेचनीयम् ॥ ४६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

संसारविरक्तिब्रह्मण्यनुरक्तिमभ्यर्थ्येतद्वाढ्यार्थपुनः प्रणमति श्रीकृष्णोति हे श्रीकृष्णहेश्रीयुक्तसदानंदस्वरूपतेनमः अनपवर्गमपगमनामर्हस्याभाविकवीर्यस्यसतथातत्संबोधनेअनपवर्गवीर्य ॥ ४३ ॥

कल्पदैर्मधुरपदैर्वाक्यैः पृथयापरिणूतः परिणीतोऽखिलोदयोनिखिलसहिमायस्यसः दीर्घोकारश्छांदसःमंदयथास्यात्तथामायाकृपयाजहासहसितवान् ॥ ४४ ॥

* णूशिइतिपाठो मुग्धबोधानुरोधेन ।

आह राजा धर्मसुत श्रितयन्सुहृदां वधम् ॥
 प्राकृतेनात्मना विप्राः स्नेहमोहवशंगतः ॥ ४७ ॥
 अहो मे पश्यताज्ञानं हृदि रूढं दुरात्मनः ।
 पारक्यस्यैव देहस्य बह्व्यो मेऽक्षौहिणीर्हताः ॥ ४८ ॥
 बालद्विजसुहृन्मित्र पितृभ्रातृगुरुद्रुहः ।
 न मे स्यान्निरयान्मोक्षो त्वपिवर्षायुतायुतैः ॥ ४९ ॥
 नैनोराज्ञःप्रजाभर्तुर्धर्मयुद्धे वधो द्विषाम् ॥
 इति मे नतु बोधाय कल्पते शासनं वचः ॥ ५० ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

स्नेहपाशंछिन्नातित्वयिमेमतिमुद्रहतादिति चयत्प्रार्थितं तद्वाढमित्यंगीकृत्यरथस्थानाद्वजसाह्वयं प्रविश्यतांपृथामन्याः सुभद्राद्याः
 स्त्रियश्चोपामंत्र्यानुज्ञाप्यस्वपुरंयास्यन् राजायुधिष्ठिरेणनिवारितः ॥ ४५ ॥
 शुचार्पितः सुहृद्वधशोकव्याप्तः कृष्णेनप्रबोधितोऽपिनाबुध्यतेत्यग्रहेतुसूचयन्विशिनष्टि अद्भुतकर्मणोति स्वभक्तकार्यसिद्धयेस्वयं
 कालयवनमविजित्यस्वभक्ततेजसैवतंघातयितुं तत्रतमनयत् एवंधर्मसुतप्रबोधनार्थं प्रवृत्तेनापिश्रीकृष्णेनस्वभक्तस्यभीष्मस्यसमीपेसर्वैर्युधि
 ष्ठिरादिभिः सहैवगंतुंकामेनस्वेच्छयैव न प्रबोधितः सः एवंविधानि अद्भुतानिकर्माणिअस्यस तथा तेनेत्यर्थः ॥ ४६ । ४७ ॥

भाषा टीका ।

हे श्रीकृष्ण ! हे कृष्णसखा ! (अर्जुन बंधो) हे वृष्णि ऋषभ ! (यदुश्रेष्ठ) हे अवनि ध्रुक् राजन्यवंशदहन (पृथ्वी विद्रोही राजाओं के वंश के जलाने वाले) हे अन पवर्गवीर्य ! (अक्षीण प्रभाव !) हे गोविंद ! हे गोद्विज सुरों की आर्ति हरणावतार ! हे योगेश्वर हे अखिल गुरो ! हे भगवन् ! तुमै नमः ॥ ४३ ॥
 (सूतउवाच) ऐसे मधुर पदोंसे कुंती नै भगवान की समस्त महिमा कीर्तन की—तब वैकुण्ठ भगवान मायासे मोहन सा करते मंद मंद हँसने लगे ॥ ४४ ॥
 कुंती की प्रार्थना को स्वीकार कर हस्तिनापुर में प्रवेश कर रानियों सहित स्वपुर में जात भगवान् को प्रेम से राजा ने निवारण किया ॥ ४५ ॥
 (भीष्मनिर्याण महोत्सव का उपोद्घात करते हैं ईश्वर की ईहा (चेष्टा) के अन भिन्न व्यासादि मुनियों ने अद्भुत कर्मा कृष्ण ने अनेक इतिहासों से राजा युधिष्ठिरकोसमझाया परंतु शोकसंतप्तरा जा को बोध नहुआ ॥ ४६ ॥

श्रीधरस्वामी ।

अबोधमेव प्रपञ्चयति आह इति षड्भिः । प्राकृतेन अविवेकव्याप्तेन आत्मना चित्तेन । हे विप्राः ॥ ४७ ॥
 पारक्यस्य श्वश्रुगालाद्याहारस्य देहस्यार्थं । मे मया । अक्षौहिणीः अक्षौहिण्यः । अक्षौहिणीप्रमाणं व्यासेनोक्तम्—अक्षौहिणीप्रसंख्याता रथानां द्विजसत्तम । संख्यागणनतत्त्वज्ञैः सहस्राण्येकविंशतिः ॥ शतान्युपरि चाष्टौ च तथा भूयश्च सप्ततिः । गजानाञ्च प्रसंख्या नमेतदेव प्रकीर्तितम् । ज्ञेयं शतसहस्रं तु सहस्राणि नवैव तु । नराणामपि पञ्चाशत् शतानि त्रीणि चैव हि । पंचषष्टिसहस्राणि तथाऽश्वानां शतानि च । दशोत्तराणि षट् प्राहुः संख्यातत्त्व विदो जनाः एतामक्षौहिणीं प्रादुर्यथावदिह संख्ययेति ॥ ४८ ॥
 सुहृदः सम्बन्धिनः । मित्राणि सखायः । पितरः पितृव्याः ॥ ४९ ॥
 द्विषां वधः एनः पापं न भवतीति यत् शासनं शिक्षारूपं वचः । कुतो न कल्पते यतस्तद्वचः प्रजाभर्तुरेव । अयं भावः—स्वप्रजानामन्यतो वाधे प्रसक्ते तद्वधोऽनुज्ञातः दुर्योधनेन तु प्रजायां पाल्यमानायां मया केवलं राज्यलोभेन हतत्वात् पापमेवेदमिति ॥ ५० ॥

दीपनी ।

एतां गजरथनराश्वानां साकल्येन २, १८, ७०० परिमिताम् । तत्र २१, ८७० रथाः, २१, ८७० रथाः, २१, ८७० गजाः, १, ०९, ३४० नराः, ६५, ६५० अश्वा ॥ ४८ ॥ ५२ ॥

श्रीवीरराघवः ।

किंतु हे विप्राः बंधुपुस्नेहमोहयोर्वशंप्राप्तः अतएव प्राकृतेन देहेन तदनुबन्धादिश्रवणेन मनसा सुहृदां बधमेव चिंतयन् धर्मसुतो राजायुधिष्ठिरः अब्रवीत् ॥ ४७ ॥

तदेवाहयावत्समाप्ति अहो दुरात्मनो मम हृदि रूढमज्ञानं पश्यत तदेव दर्शयति पारक्यस्य श्वश्रूगालादि भक्ष्यस्य देहस्यैव देहसुखार्थमेव मे मया बह्यः अज्ञो हि शीरक्षौहिण्यः हताः ॥ ४८ ॥

बालादिद्रुहः बालादिहंतुर्मम वर्षायुतानामयुतैरपि निरयान्मोक्षो नाहि भवेत् ॥ ४९ ॥

ननु “शौर्ये ते जो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनं धर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रेयो न्यतश्चात्रियस्य नाविद्यत” इत्यादि शास्त्रैर्धर्मयुद्धस्य धर्मत्वावबोधनात्प्रहृष्टान् प्रति किं शोचस इत्यत आह नेति प्रजा भर्तुः पोषणाधिकृतस्य राज्ञो युद्धे द्विषां बधो धर्मादनपेतः नैनः न पापं किंतु धर्म एवेति यदनुशासनात्मकं वचो भगवद्वचः तन्मम बोधाय विवेकाय न कल्पते विवेकं जनयितुमसमर्थमित्यर्थः धर्मयुद्धस्य धर्मत्वेऽपि तदनुबन्धितयामहतः पापस्यैव प्राप्तत्वादिति भावः ॥ ५० ॥

कमसन्दर्भः ।

नैन इति । राज्ञो धर्मयुद्धे द्विषां बधः एनः पापं न भवतीति यत् शासनं वचः तत्तु न मे बोधाय कल्पते । यतः तद्वचः प्रजाः पालयन्ते मेव राजानं प्रति न तु लुब्धं प्रतीति वाक्यार्थः । भावार्थस्तु टीकावदेव ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

सुबोधिनी ।

अतएव शोकव्याप्तस्य वाक्यमाह । आहोति । राजारजोगुणव्याप्तः धर्मसुतः प्रार्थनया धर्माज्ञातः वहिर्मुखं धर्ममुररीकृतवान् अतएव सुहृदां बधं चिंतयन् पूर्वकृतं शोचति अंतःकरणमपि समीचीनं भगवता कृतमित्यभिप्रायेणाह देहादिबुद्ध्या विप्रा इति संबोधनं भगवतोऽद्भुतकर्मत्वभावनायै स्नेहो मृतेषु मोहो जीवत्सु ॥ ४७ ॥

विपरीतबुद्धिं विस्तारयति अहो इति । देहोपभोगार्थं महतोऽन्यायस्य करणमज्ञानजन्यं हृदि प्ररूढं नास्य प्रतीघातः शक्यो जातः तत्र हेतुः अंतःकरणाशुद्धिः । तदेवाज्ञानमाह पारक्यस्येति । श्वश्रूगालादिभक्ष्यस्य । अक्षौहिणीः अक्षौहिण्यः मे मदीया हता इत्यज्ञानं वस्तुतस्तु भगवता भूभारहरणार्थं लीलया वा हताः ॥ ४८ ॥

अनेन इह लोकौ गतइत्युक्तं परलोकोऽपि नास्तीत्याह बालेति । बाला अभिमन्युप्रभृतयः द्विजाः द्रोणादयः सुहृदः शल्यादयः मित्राणि कर्णादयः पितरौ भीष्मादयः भ्रातरौ दुर्योधनादयः एतएव वा गुरवः अन्ये च । एकस्यापि महापातकस्य बुद्धिपूर्वकं कृतस्य न प्रायश्चित्तं तस्मान्नरके वासो यावदाभूतसंस्मृतमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

ननु युध्यमानानां वधः को वा दोषाय सत्यं “श्रेयः प्रजापालनमेव राज्ञामिति” प्रजारक्षार्थं शत्रुवधश्चेत्तदा न दोषः प्रकृते तु दुर्योधने प्रजापालने क्रियमाण एव मया स्वलोभार्थमेव सर्वे हताः अतो राज्ञो धर्मयुद्धे द्विषां वधः प्रजाभर्तुर्नैनः न दोष इति नीतिवचनं मां बोधयितुं न शक्नोतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

अधो धमेव प्रपश्यति । प्राकृतेनात्मनो चित्तेन वस्तुतस्तु तस्यात्मा ह्यप्राकृत एवेति । तदपि प्राकृतत्वारोपो भगवदिच्छयैवोक्तप्रायोजनो येति ज्ञेयम् ॥ ४७ ॥

पारक्यस्य श्वश्रूगालाद्याहारस्य देहस्यार्थे अक्षौहिणीरक्षौहिण्यो हताः । अक्षौहिणीप्रमाणं व्यासेनोक्तम्—अक्षौहिणी प्रसंख्याता रथानां द्विजसत्तमाः । संख्यागणनतत्त्वज्ञैः सहस्राण्येकविंशतिः । शतान्युपरिचापौ च तथा भूयश्च सप्ततिः । गजानाञ्च प्रसंख्यानमेतदेव प्रकीर्तितम् । ज्ञेयं शतसहस्रान्तु सहस्राणि नवैव तु । नगराणामपि पञ्चाशत् शतानि त्रीणि चैव च । पञ्चषष्टिसहस्राणि तथाश्वानां शतानि च । दशोत्तराणि षट् प्राहुः संख्यातत्त्वविदो जनाः । एतामक्षौहिणीं प्राहुर्यथावदिह संख्ययेति ॥ ४८ ॥

सुहृदः सम्बन्धिनः । मित्राणि सखायः । पितरः पितृव्याः ॥ ४९ ॥

द्विषां वधः एनः पापं न भवतीति यत् शासनं शिक्षारूपं वचः । कुतो न कल्पते यतस्तद्वचः प्रजाभर्तुरेव । अयं भावः—स्वप्रजानामन्यतो वाधे प्रसक्ते तद्वशोऽभ्युजातः दुर्योधनेन तु प्रजायां पालयमानायां मया केवलं राज्यलोभेन हतत्वात् पापमेवेदम् मम जातमिति ॥ ५० ॥

स्त्रीणां मद्धतबंधूनां द्रोहो योऽ साविहोत्थितः ॥

कर्मभिर्गृहमेधीयैर्नाहं कल्पो व्यपोहितुम् ॥ ५१ ॥

यथा पंकेन पंकांभः सुरया वा सुराकृतम् ॥

भूतहत्यां तथैवैकां न यज्ञैर्माण्डुमर्हति ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे युधिष्ठिरानुतापोनामाष्टमोऽध्यायः ८

सिद्धांतप्रदीपः ।

पारक्यस्य शृगालादिभक्ष्यस्यार्थमेमया ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

धर्मयुद्धे द्विषां वधः राज्ञः एनः पापनेति शासनं शिक्षाभूतं वचोमेवो धायनकल्पते यतस्तादृशं वचः प्रजाभर्तुरेव प्रजापालकस्याधर्मयुद्धे द्विषद्वधेनो न भवति धृतराष्ट्रे प्रजाभर्तुरेव विद्यमाने मम प्रजाभर्तृत्वाभावात् द्विषद्वधेन एवेत्याशयः ॥ ५० ॥

भाषाटीका ।

अहो मेरे दुरात्मा के हृदय रूढ अज्ञान को देखो कि इस पारक्य देह के निमित्त मैंने बहुतसी अक्षौहिणियों का वध किया ॥ ४७ ॥
राजा मन में यह सोचते थे (अहो मैं कैसा दुरात्मा हूं मेरे हृदय में कैसा दुरंत अज्ञान आरूढ हो रहा है जो मैंने इस पराये देह के निमित्त बहुतसी अक्षौहिणीओं का वध किया ॥ ४८ ॥

बालक ब्राह्मण सुहृत् मित्र पितृ भ्रातृ और गुरुओं से मैंने द्रोह किया है अयुता युत वर्षों में भी मेरा नरक से उद्धार न होगा ॥ ४९ ॥
“प्रजा पोषण के निमित्त धर्म युद्ध मैं राजा को पाप नहीं होता है” यह शास्त्र वचन भी मेरे बांध को नहीं है ॥ ५० ॥

श्रीधरस्वामी

किञ्च युद्धे पुंसां वधो भवतु नाम धर्मः स्त्रीणां तु मया हता बन्धवो यासां तासां योऽसौ द्रोहोऽनुद्दिष्टोऽप्युत्थितः तं व्यपोहितुम् अपाकर्तुं कल्पः समर्थो नाहम् । गृहमेधीयैः गृहाश्रमविहितैः ॥ ५१ ॥

ननु च “सर्वपाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते” इति श्रुतेः पापमश्वमेधेन नश्येदेवेत्याशंक्य अविवेकविजृम्भितं हेतुवादमाश्रित्य निराकरोति ! यथा पंकेन पंकांभो न मृज्यते यथा सुरालेशकृतमपावित्र्यं बह्व्या सुरया न मृज्यते तथैव भूतहत्यामेकां प्रमादतो जातां बुद्धिपूर्वकहिंसाप्रायैर्यज्ञैर्माण्डुम् शोधयितुं नार्हतीति ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवतभाष्यटीकायां प्रथमस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीवीरराघवः ।

ननु धर्मार्थं यतमानस्यावर्जनीयतया प्रसक्तमपि पापं वर्णाश्रमधर्मैरपोहितुमशक्यमेव “धर्मेण पापमपनुदती”ति शास्त्रादित्यत आह स्त्रीणां मिति मया हता बंधवः पतयो यासां तासां स्त्रीणां योऽसौ द्रोहः पापात्मकः इह धर्मयुद्धे प्रवृत्ते मय्युत्थितः तमहं गृहमेधीयैर्गृहाश्रमिणः कर्त्तव्यैर्द्धर्मैर्व्यपोहितुं न कल्पः न प्रभुः बहुकालानुभाव्यफलो विपुलो द्रोहोऽल्पकालनिवर्त्यैर्गृहमेधीयैः कर्मभिर्नापोहितुं कल्पः कर्मणा कर्मनिर्हारश्चायुक्त इति भावः ॥ ५१ ॥

एतदेव सदृष्टान्तमुपपादयति यथेति पंकांगं संपंकमंगं पंकेनैव यथामाण्डुं शोधयितुं नार्हतिलोकः यथा च सुराकृतं सुराकृतदोषदूषितं भांडयतः सुरयैव माण्डुं नार्हति तथा यज्ञैरेकामपि भूतहत्यां माण्डुं नार्हति पंकां कृतिपाठे पंकां कितपादाद्यवयवः पुमान् पंकेनैवात्मानं माण्डुं नार्हति तद्वदित्यर्थः पंकां कर्मिति द्वितीयां तपोठे पंकां कोयस्मिस्तदंगं पंकेन माण्डुं नार्हति तद्वत् ॥ ५२ ॥

इति श्रीवीरराघवटीकायां प्रथमेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

सुबोधिनी ।

ननु प्रायश्चित्तं क्रियतां किं शोकेन तत्राह स्त्रीणामिति । पापस्य हि रोगवत्प्रतीकारः स च प्रत्यग्रीत्यज्ञस्य प्रथमे कर्त्तव्यः पश्चात्पुनरात्मनो नाम । प्रत्यहं च सहस्रं स्त्रियः मञ्जुतान् भर्तुं गृहीत्वा शोचन्त्यो म्रियन्ते स द्रोह इहैव महानुपास्थितः । नन्वस्यैव तर्हि प्रायश्चित्तं क्रियतां तत्राह कर्मभिरिति । अस्त्यत्र प्रायश्चित्तं सर्वपरित्यागः शरीरपरित्यागो वा न तु गृहमेधीयैः कर्मभिः द्रव्यमधैर्भूतहिंसात्मकैः यद्यपि प्रायश्चित्तत्वेन वेदेन बोध्यते तथापि मम नाधिकारः तथाविधसाधनाभावात् ॥ ५१ ॥

सुबोधिनी ।

अथ्याविधसाधनैस्तु अजीर्णं भोजनवत् सर्वनाशक इति न तादृशयज्ञेन निस्तार इति सदृष्टांतमाह यथेति । कर्दमजलक्षालनार्थं यथा पंकलेपः भित्त्यादिलेपनवत् अधिकमृत्संपादको भवति । अस्य दृष्टांतस्य न परलोकनाशकत्वमित्याशंक्य दृष्टांतांतरमाह सुरया वेति । यथा सुराविदुस्पर्शं महत्या सुरयाप्रक्षालनं परलोकनाशकं भवति एवमेवैकामपि ब्रह्महत्यां बहुभिरपि यज्ञैः पशुमारकैः दूरीकर्तुं कोऽपि नार्हतीत्यर्थः । वस्तुतः पूर्वकांडविचारकैर्निर्मथितं ज्ञानं मोहज्ञानमिति निरूपितम् । एवं भगवतोऽद्भुतकर्मत्वं सिद्धम् ॥ ५२ ॥

इति श्रीभागवत सुबोधिन्यां श्रीमल्लभ्मणभट्टात्मज श्रीमद्वल्लभदीक्षित विरचितायां प्रथमस्कन्ध विवरणे अष्टमाध्यायविवरणम् ॥ ८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

मया हता बन्धवो यासां तासाम् । कल्पः समर्थः ॥ ५१ ॥

ननु च “सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते” इति श्रुतेः पापमश्वमेधेन नश्येदिदि चेत् तत्राह । यथा घनपङ्केन पंका म्मो न मृज्यते यथा वा सुरालेशकृतमपावित्र्यं बह्व्या सुरया न मृज्यते । यज्ञैः बुद्धिपूर्वकहिंसाप्रायैर्वहुभिर्यज्ञैः ॥ ५२ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । अष्टमः प्रथमेऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ८ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

किंच धर्मयुद्धेद्विषद्वयः पापमास्तु इदं पापं तु “धर्मेण पापमपनुदती” ति श्रुत्या ज्ञया गृहाश्रमोचितेन कर्मणाऽपि निराकर्तुमशक्यमित्याह स्त्रीणामिति मया हता बन्धवः पतिपुत्रादयो यासां तासां योऽसौ द्रोह उत्थितस्तं गृहमेधीयैर्गृहाश्रमिसाध्यैर्व्यपोहितुमपाकर्तुमहंकल्पः समर्थो नास्मि ॥ ५१ ॥

किंच “सर्वपाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते यदुवैनमेव वेदे” ति श्रुत्युक्तमपि कर्मज्ञानपूर्वकगुर्वादेव धरूपातिघोरतरपापभयाविष्टो धर्मराजो मम त्राणाय नेत्याशयेनाह यथेति यथापंकेन पंकांभः यथा वा सुरया सुराकृतमपावित्र्यं न मृज्यते तथा भूतहत्यां द्रोणादिरूपप्राणिवधं जन्यामतिघोरामेकामपि बहुभिर्यज्ञैर्मद्विधो माधुर्नार्हति “आचार्यदेवो भवे” त्यादिवेदोक्तधर्ममतिलंघ्याति तुच्छदैहिकसुखसिद्धयर्थगुर्वादिघाति न वेदोक्तमपि कर्मकथं पवित्रीकुर्यादिति भावः ॥ ५२ ॥

इति प्रथमस्कन्धोये सिद्धांतप्रदीपेऽष्टमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

जिन के पति पुत्रादि बंधु मेरे हेतु मारे गये हैं उन स्त्रियों का जोयह घोर द्रोह उपस्थित हुआ है इस को गृहमेधीय कर्मोंसे मैं नहीं अपा करण (दूर) कर सका हूँ ॥ ५१ ॥

जैसे कीच से कीच नहीं धोई जा सकती है सुरापान की माद कता फिर सुरापान से नहीं निवृत्त हो सकती है ऐसी ही क्रमाद से हुई इस युद्ध की हिंसा को अब ज्ञानपूर्वक फिर यज्ञों में हिंसा कर किस तरह मार्जन कर सकता है ॥ ५२ ॥

प्रथमस्कन्ध का अष्टम अध्याय समाप्त

नवमोऽध्यायः ।

इतिभीतः प्रजाद्रोहात्सर्वधर्म विवित्सया ॥
 ततो विनशनं प्रागाद्यत्र देवव्रतोऽपतत् ॥ १ ॥
 तदाते भ्रातरः सर्वे सदश्वैः स्वर्णभूषितैः ॥
 अन्वगच्छन् रथैर्विप्रा व्यासधौम्यादयस्तथा ॥ २ ॥
 भगवानपि विप्रर्षे रथेन सधनंजयः ॥
 स तैर्व्यरोचत नृपः कुवेर इवगुह्यकैः ॥ ३ ॥
 दृष्ट्वानिपतितं भूमौ दिवश्च्युतमिवामरम् ॥
 प्रणोमुः पांडवा भीष्मं सानुगाः सहचक्रिणा ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

युधिष्ठिराय भीष्मेण सर्वं धर्मं निरूपणम् ।
 कृष्णस्तुतिश्च मुक्तिश्च नवमे तस्य वर्ण्यते ॥ ० ॥

यदर्थं तस्यविवेकः श्रीकृष्णेन संवाङ्मत्तस्तद्वर्णयति इतीति । सर्वेषां धर्माणां विवित्सया वेदितुमिच्छया । विनशनम् कुरुक्षेत्रम् ।
 देवव्रतो भीष्मः ॥ १ ॥

सन्तः श्रेष्ठा अश्वा येषु तै रथैः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

दीपनी ।

० ॥ १ ॥ ११ ॥

श्रीबीरराघवः ।

ततइतीत्यप्रजाद्रोहाद्भीतोयुधिष्ठिरः स्वाज्ञातधर्मान्बोद्धुमिच्छयाविशसनं विशासिताहिसितायत्रबंधवः तद्विशसनंकुरुक्षेत्रं प्रायात्प्रतस्थे
 विशसनंविशिनष्टि यत्रदेवव्रतोभीष्मोऽपतत्भीष्माद्धर्मान्बोद्धुं प्रययावित्यर्थः ॥ १ ॥
 तदातस्ययुधिष्ठिरस्यभ्रातरोभीमादयः सर्वेसंतोऽश्वारथैः स्वर्णभूषितैरथैरन्वगच्छन् तथाहेविप्राः व्यासधौम्यादयश्चान्वगच्छन् ॥ २ ॥
 हेविप्रर्षेसधनंजयः सार्जुनोभगवान्श्रीकृष्णोऽपिरथेनान्वगच्छत्तदास नृपोयुधिष्ठिरोव्यरोचत यथागुह्यकैर्यक्षैः कुवेरस्तद्वत् ॥ ३ ॥
 दिवः स्वर्गाच्च्युतममरमिवस्थितं भूमौनिपतितंभीष्मंदृष्ट्वासानुगाः सभृत्याः पांडवाश्चक्रिणाश्रीकृष्णेनसहप्रणोमुः ॥ ४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

स्वानंदानुभवलक्षणोमोक्षःसकलपुरुषार्थोत्तमःसचभगवदपरोक्षज्ञानलब्धविष्णुप्रसादलभ्यइत्ययमर्थःप्रतिपाद्यतेस्मिन्नध्याये तत्तज्ञाप
 यितुमुपोद्घातंरचयति व्यासाद्यैरित्यादिना स्वराज्येऽभिषिक्तोऽपि ज्ञातितदनुबंधिवधात्यापबुद्धचाराज्यानिच्छुर्युधिष्ठिरोराजा नाबुध्यत
 अयंधर्मइतिज्ञाननावैदित्यन्वय कथंभूतः ईश्वरस्यईहांसृष्ट्यादिलक्षणांचेष्टांजानातीतीदृशरेतत्कथाविशेषैःप्रकर्षेणबोधितोऽपिज्ञात्यादिम-
 रणानिमित्तशुचाविद्धः ॥ १ ॥

इत्थंबोधितोऽपिधर्मेअधर्मेबुद्धिःकिंचकारेतित्राह आहोति हेविप्राः शृणुतेतिशेषः प्राकृतेनात्मनाधर्माधर्मविवेकविधुरेणमनसा तत्का
 रणमाह स्नेहाज्जातोमोहोभ्रमःस्नेहमोहस्तस्यवशंगतः तस्मात् तन्निमित्तमाह सुहृदांज्ञातितदनुबंधिनांवधमर्हनिशचितयन्धर्मसुतइत्य
 माहेत्येकान्वयः स्नेहमोहवशंगतइत्यनेनधर्मात्मनो धर्मसुतस्यकथंधर्मे हरिविमुखदुष्टतदनुबंधिवधलक्षणेत्वधर्मत्वशंका ऽभूदित्येतद्वरतो
 पास्तम् ॥ २ ॥

किमाहेतित्राह अहोइति मेहदिरूढमेकुरितमज्ञानंतत्तुपश्यत अहोआश्चर्यं कथंमेपारक्यस्यपरकीयस्यश्वशृगालभोग्यस्यमेदेहस्यार्थे
 बह्व्योऽक्षौहिणीरक्षौहिण्योहतापत्रयस्मात्तस्मादितिशेषः ॥ ३ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

तत्फलमाह नमइति मेनिरयान्मोक्षोवर्णाणामयुतायुतैः नस्यादि कथंभूतस्यमे बालान्सौभद्रादीन् द्विजान्द्रोणादीन्सुहृदोऽपुपदा दीन्मित्राणिधनदानेनप्यान्मदावेशेनपितृभूरिश्रवः प्रभृतोन्म्रातृनुदुर्योधनादीन्गुरुन्भीष्मादीन्द्रोहितवान्हिंसितवान्इतिवालाद्विजसूहृन्मित्रपितृभ्रातृगुरुधुक्तस्य ॥ ४ ॥

प्रजामर्तुः प्रजापालकस्यराक्षोहरिद्विषांघोनेनः पापेनमवाति प्रत्युतगुह्येवैरिणांराक्षांघोधमोर्धर्मसाधनमितियत् “यः पदार्तिहन्ति समवातिचातुर्मास्ययाजीत्या”दिशाश्वतंनित्यंवेदवचोमेवोधायाभ्रमंनिरस्ययथार्थज्ञानायनकल्पतइत्यन्वयः तुशब्दएवार्थः ॥ ५ ॥

कुतो न कल्पतइतितत्राह स्त्रीणांमिति मद्धतबंधूनांमयाहताबंधवोयासांतास्तथातासां मन्त्रिमित्तहताबंधवोयासामिति वास्त्रीणांयोऽसौ द्रोहोहिंसालक्षणोविधव्यप्राप्त्यामय्यन्वितः संपृक्तःतमहंहयमेधीयैरश्वमेधसम्बन्धिभिः कर्मभिर्यपोहितुंनकल्पोनसमर्थइत्येकान्वयः ॥ ६ ॥

तत्रदृष्टांतमाह यथेति पंकांभः कर्दमजलंपंकेनकर्दमेनयुक्तं द्रव्यंशोधयितुं यथानशक्नोति यथा सुरा सुरयामिश्रीकृतं दोषंव्यपोह्य शुद्धंकर्तुंनशक्ता स्वयमशुद्धत्वात् तथैवयशोहिंसारूपत्वादेतांभूतहत्यांमार्ष्टुं मार्जयितुंनार्हतीत्येकान्वयः ज्ञानपक्षमाश्रित्ययुधिष्ठिरैरणयशो निदितोनत्वकर्तृत्वबुद्ध्या ब्रह्मार्पणंब्रह्महविरित्यादौ ब्रह्मार्पणबुद्ध्याकर्तव्यत्वेन विहितत्वात् कर्मणाज्ञानमातनोतीत्यादेश्च ॥ ७ ॥

प्रजाद्रोहादितिभीतः युधिष्ठिरःसर्वधर्मज्ञानेच्छयाततोहस्तिनपुरात् विशसनं युद्धस्थानंकुरुक्षेत्रं प्रायात्तत्रापियत्रदेवव्रतो भीष्मोऽपतं दिल्येकान्वयः ॥ १ ॥

तस्ययुधिष्ठिरस्यभ्रातरः भीमादयः संतःप्रशस्ताअश्वार्येषांतेतथातैः तथाव्यासादयोद्विजाअन्वगच्छन्तित्यन्वयः ॥ २ ॥

सधनंजयः सार्जुनः गुह्यकैर्यक्षैःकुबेरोवैश्रवणः खरोचतअराजत रुचदीप्तौ ॥ ३ ॥

सहचक्रिणःकृष्णोनसहिताः दिवःस्वर्गात्च्युतंसमागतं देवमिवद्योतमानम् ॥ ४ ॥

क्रमसंदर्भः ।

श्रीभीष्ममहिमदर्शनार्थं भगवदिच्छयैव तत्तत्प्रभावावरणमपि जातमित्याह इति भीत इति चतुर्भिः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

सुबोधिनी ।

लोकप्रतीत्या कृष्णस्य यदा कार्यसमापनम् । तदा मागवतश्रोतुर्देहरक्षा निरूप्यते ॥ १ ॥ ऐहिकामुष्मिकफल भक्तानां स्थानभार्ययोः । सर्वेष्टाऽऽपूरणं चैव भगवत्कार्यसंग्रहः ॥ २ ॥ श्रीमद्भागवतश्रोतु रक्षापूर्वक्रियाऽखिला । निरूपिता ततो मध्ये भगवत्कार्यवर्णनम् ॥ ३ ॥ एवं परीक्षितः शरीररक्षाप्रस्तावे रक्षापूर्वकार्यं मायावेष्टनमुक्त्वा इतरकार्यानिरूपणंएकाग्रयेण रक्षाऽसंभवान्मध्ये भगवत्कार्यं निरूपणीयं तच्च कार्यं चतुर्विधं सर्वभक्तानामैहिकसर्व फलदानपूर्वकभक्तिदानमैहिकामुष्मिकयारेकसंबंधाय निर्वेदश्च प्रथमम् । ज्ञानसंदेशपूर्वकपरमभक्ति प्रादुर्भावेन मुक्तिर्द्वितीयम् । सर्वभक्तचित्तसमाधानपूर्वक स्वस्थानप्राप्तिस्तृतीयम् ॥ तत्रत्यानां सर्वसुखदानोप संहारश्चतुर्थम् । तत्र मुक्तिदानमेवोत्तमतत्कार्यमैहिकफल दानादितत्पूर्वांगमिति निश्चित्य रक्षापूर्वांगेन सहैकस्मिन्नध्यायेऽष्टमे निरूपितम् । नवमे द्वितीयं कार्यं निरूप्यते । नवमे स्वस्य भिन्नत्वं प्राप्तस्याभावसंशये । स्वच्छंदनृत्यो स्तच्छांत्यै मुक्तिर्भीष्मस्य वर्यते ॥ १ ॥ पुरस्कृतोऽघमुत्सृज्य जत्था द्वेहमितीरितः । राक्षोमोहप्रसंगाय निवृत्तिश्चांपदेशतः ॥ २ ॥ भक्तोऽपि भगवद्द्रोहमाचरन्नरकं व्रजेत् । इति दर्शयितुं भीष्मशरपंजरसंस्थितिः ॥ ३ ॥ तस्याप्युद्धारकः कृष्णो निजदत्तधिया स्तुतः । इति स्तुतिस्तथाप्यस्य तादृश्रूपेण वर्यते ॥ ४ ॥ संगतिमाह इति भीत इति । जातेऽपि प्रजाद्रोहे किमस्मत्कृतं न वा अधर्मजनकत्वमस्ति नवेति संदेहात् प्रजाद्रोहस्य भयहेतुत्वमतएव सर्वज्ञस्यैव सर्वसंदेहनिवृत्तिरिति सर्वतत्त्वज्ञानार्थं सर्वेषां धर्माणां वेदितुमिच्छया ततोहस्तिनापुरात् विनशनं कुरुक्षेत्रं प्रागात् तत्रापि यत्र देवव्रतोऽपतत् । देववद्व्रतं यस्य भगवतो यथाप्रतिज्ञा ब्रह्मचर्यादि सोऽपि भगवतोऽद्भुतचरित्रत्वादपतत् ॥ १ ॥

तदा भीष्मपुरस्कारार्थं सर्वगता इत्याह तदा तइति । ये भ्रातरः प्रजाद्रोहादि कृतवन्त इति सर्वेऽन्येऽपि । विप्रा अपि गतास्ते वेदव्यास पांडवकृतपुरोहितधौम्यादयः ॥ २ ॥

भगवानपि मुक्तिदानार्थमवश्यगमनेऽपि युधिष्ठिरप्रियार्थं सहैव गत इत्याह भगवानपीति । विप्रवै ! इति सम्बोधनं भगवतोऽनुवृत्तिलोलात्वात् न दोषायेति ज्ञापनार्थं रथेन सधनंजय इति । गरुडध्वजमारुह्यार्जुनेन सारथिनाऽन्वगच्छदिति लक्ष्यते । तेषां भ्रात्रादीनां गमनेऽपि राक्षो बहिरेव सुखं नांतरमित्याह स तैरिति । नृपत्वात् परं तैः रोचनं वस्तुतस्तु अंतररोचनं सदृष्टांतमाह । यथा गुह्यकैः सह कुबेरः कुत्सितं वरं अक्षि यस्य अनेन बहिःप्रकाशो महान् अंतस्त्वंधतुल्यस्तथाऽयमपि शोकग्रस्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं सर्वैः सह गमनमुपपाद्य संभाषणव्यतिरेकेणैव दर्शनमात्रेणैव नमस्कारं कृतवन्त इत्याह दृष्टेति । पतितस्यापि महती कांतिरिति सदृष्टांतमाह । भूमौ तस्य स्पर्श एवायुक्तः किं पुनः पातस्तथा भीष्मस्य पराजय एवाशक्यः किं पुनरेवंभावः । यादृशोऽपि देवो मनुष्याणां नमस्करणीयस्तथा भीष्मोऽपि भगवद्विरोधाचरणोऽपि नमस्करणीयः यथा देवः स्वपदच्युतोऽपि अन्येषां भजनीयः बुध्यादीनां विद्यमानत्वात् तथा भीष्मोऽपगतदेहोऽपि ज्ञानपूर्णत्वात् नमस्करणीय इत्यर्थः । पांडवा इति । भ्रात्रेयपुत्रत्वाभिमस्कारयोग्यता सूचिता । भीष्मोपदिश्यमानधर्मस्य सर्वेषां ग्रहणसिद्धयै समागतानां सर्वेषां नमनमिति सांनुगाइति । “आगत्य नमनं यत्तु लोकाद्भक्तस्तथा न चेत् । विपरीतत्वमापन्नः कथमेवं भवेदिति ॥ सर्वैः सह नमस्कारस्ततो भगवता कृतः” । चक्रिणोति पदं घातकरूपज्ञानार्थमद्भुतकर्मत्वाय ॥ ४ ॥

तत्र ब्रह्मर्षयः सर्वे देवर्षयश्च सत्तमाः ॥

राजर्षयश्च तत्रासन्द्रष्टुं भरतपुंगवम् ॥ ५ ॥

पर्वतो नारदो धौम्यो भगवान्वादरायणः ॥

बृहदश्वो भरद्वाजः सशिष्यो रेणुकासुतः ॥ ६ ॥

वशिष्ठ इन्द्रप्रमद स्त्रितो गृत्समदो ऽसितः

कक्षीवान् गौतमो ऽत्रिश्च कौशिको ऽथ सुदर्शनः ॥ ७ ॥

अन्येच मुनयो ब्रह्मन् ब्रह्मरातादयो ऽमलाः ॥

शिष्यैरुपेता आजग्मुः कश्यपांगिरसादयः ॥ ८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

नवमे स्वप्नं भीष्मो ददर्शाथ तदाज्ञया ।

धर्मानुक्त्वा बहु स्तुत्वा तमेव प्राप भक्तिः ॥ ० ॥

यद्यपि तवाविवेको नापयाति तदा सर्वधर्मतत्त्वज्ञं भीष्ममपि पृच्छेति युक्तिर्यदा सर्वसम्मताऽभूत् तदा राजा तत्रैव ययावित्याह इतीति विवित्सया विचारेच्छया । विनशनम् कुरुक्षेत्रम् । देवव्रतो भीष्मः ॥ १ ॥ २ ॥

भगवानप्यन्वगच्छत् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रबोधयितुं प्रवृत्तेनापि श्रीकृष्णो नयदर्थं न प्रबोधितस्तद्दर्शयितुं न वमाध्याय आरभ्यते स्त्रीणां मद्धतबन्धूनां द्रोहोऽत्यत इतीत्यप्रजाद्रोहाद्भीतिः त तस्तदनंतरं सर्वधर्मविवित्सया सर्वान्धर्मान्बोद्धुमिच्छया यत्र देवव्रतो भीष्मः रथादपतद्विनशनं सरस्वत्यंतर्द्धि कौतुकस्थानं कुरुक्षेत्रांतर्गतं स्थानं प्रागात् ॥ १ ॥

संतो विशिष्टाः अश्वायेषु तैरथैः ॥ २ ॥

भगवान् श्रीकृष्णोऽपिरथेनान्वगच्छत् सयुधिष्ठिरः तैर्भ्रात्रादिभिः ॥ ३ ॥

दिवः स्वर्गाद्भूमिच्युतममरमिव स्थितं चक्रिणाधर्मसंस्थापनकामेन सह प्रणमः ॥ ४ ॥

भाषाटीका ।

(सूतउवाच) ऐसे प्रजाद्रोह से भीत होकर सब धर्मों के जानने की इच्छा करके विनशन (कुरुक्षेत्र) को गये जहां देवव्रत भीष्म शरशय्या पर पड़े थे ॥ १ ॥

तब युधिष्ठिर के सब भ्राता भीमसेन को आदिले सदर्श्यों से युक्त सुवर्ण भूषित रथों से राजा के पीछे गये और व्यास धौम्यादिक ऋषिगण भी साथ चले ॥ २ ॥

हे विप्रर्षे ! भगवान् गोविन्द भी धनं जय सहित रथ में बैठ कर पधारे । इन सबों से वेष्टित राजा की बड़ी शोभा हुई जैसे गुह्य कों से कुवर की होती है ॥ ३ ॥

स्वर्ग से च्युत देवता के समान पृथ्वी पतित भीष्म को देख कर पांडवों ने भीष्म को प्रणाम किया पांडवों के समस्त अनुगतों ने और श्री कृष्ण ने भी प्रणाम किया ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तत्र तदा तत्रासन् तत्क्षणमेवागता इत्यर्थः । भरतपुङ्गव भीष्मम् ॥ ५ ॥

रेणुकासुतः परशुरामः ॥ ६ ॥ ७ ॥

ब्रह्मरातः शुकः । आङ्गिरसो बृहस्पतिः ॥ ८ ॥

श्रीबीरराघवः ।

तत्र भरतपुंगवं भरतवर्ष्यश्रेष्ठं देवर्षिप्रभृतय आसन्नागत्य स्थितवन्तः ॥ ५ ॥

तानेव कांश्चिदाह पर्वत इति द्वाभ्यामरेणुका सुतो भार्गवोरामः कौशिको विश्वामित्रः ॥ ६ ॥ ७ ॥

हे ब्रह्म नन्ये च ब्रह्मरातः आदिर्येषां ते अमलामुनयः शिष्यैरुपेताः कश्यपादयश्चाजग्मुः ॥ ८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

तत्र तदा सर्वे देवर्षयः नारदादयः ब्रह्मर्षयो व्यासादयः राजर्षयः विश्वामित्रादयः भरतपुंगवं भीष्मं द्रष्टुमायाताः आसन्नित्यन्वयः ॥ ५ ॥

तेषां नामान्याह पर्वत इत्यादिना रेणुका सुतः श्रीपरशुरामः ॥ ६ ॥

कौशिको विश्वामित्रः ॥ ७ ॥

ब्रह्मरातः शुकः पर्वताद्या आंगिरसांतामुनयः आजगमुरित्यन्वयः ॥ ८ ॥

सुबोधिनी ।

सर्वज्ञा ऋषयो भीष्मो गूढं तत्त्वं वक्ष्यतीति समागता इत्याह तत्रति । ब्रह्मर्षयो भृगवादयो देवर्षयो नारदादयो राजर्षयो मन्वादयस्ते हि त्रिविधधर्ममंत्रद्रष्टारः सर्वथा देहेन्द्रियादिस्वास्थ्ये शुद्धो धर्मादिः स्फुरति नान्यथेति धर्मतत्त्वं ज्ञात्वा भीष्मे धर्मः परनिष्ठितो न वेति द्रष्टुमागताः “दौष्यंतिरत्यगान्मायामिति” भरतस्य मायापगमनाद्देहदृष्ट्या धर्मं न वक्ष्यति तद्वंशोद्भवश्रेष्ठत्वात् स्वार्थदर्शनाच्च भवति संदेहोऽत एव ऋषीणां मतेषु बाधक विषयत्वम् ॥ ५ ॥

राजसादि विभेदेन एते भेदास्तान् गणयति त्रिभिः । सात्विकाः प्रथमं प्रोक्ता राजसास्तदनंतरम् । तामसा दोषनिर्हारात्तुल्यास्ते राजमिर्मताः ॥ १ ॥ पर्वत इति । न देवर्षित्वमात्रं भगवानित्युक्तम् । रेणुका सुतः परशुरामः सोऽपि सशिष्यः एते सप्त सात्विकाः देवर्षयः । वसिष्ठादयो दश राजसा ब्रह्मर्षयो वस्ततस्तु नवैव । अथेति भिन्नप्रक्रमेण सुदर्शनस्याग्रे कथनात् सुदर्शनः अन्यं च राजर्षिभेदाः ब्राह्मणा अपि तत्त्वेन निर्दिष्टाः ब्रह्मरातः शुकः । तेषां तामसादिदोषा भावमाह अमला इति । बहिरेव ते तामसाः अंतस्तु निर्गुणा इति तन्मध्ये ब्रह्मरातादयः श्रेष्ठाः कश्यपादयो मध्यमाः आंगिरसः बृहस्पतिः ॥ ६ । ७ । ८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

रेणुका सुतः परशुरामः ॥ ६ ॥ ७ ॥

ब्रह्मरातः शुकः । आङ्गिरसो बृहस्पतिः ८

सिद्धांतप्रदीपः ।

तत्र तस्मिन्विनशने तत्रयुधिष्ठिर भीष्मसमागमकाले भरतसत्तमं भीष्मं द्रष्टुं ब्रह्मर्ष्यादय आसन्प्रादुर्बभूवुः ॥ ५ ॥

पर्वतो भागिनेयस्तन्मातुलो भगवदवताराश्चैष्टिकादन्योनारदः गृहस्थो महाभारते प्रसिद्धः ॥ ६ । ७ ॥

ब्रह्मरातः शुकः आदिना भीकपिलाद्याः आंगिरसो बृहस्पतिः आदिना श्रीनारदप्रभृतयः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

हे सत्तम ! वहां सब ब्रह्मर्षि देवर्षि और राजर्षि भरत पुंगव भीष्मको देखने को आये ॥ ५ ॥

पर्वत नारद धौम्य भगवान् वादरायण बृहदश्व भरद्वाज सिष्यों सहित रेणुका सुत (परशुराम) ॥ ६ ॥

वशिष्ठ इन्द्र प्रमद त्रित गृत्समद असित कक्षीवान् गौतम अत्रि कौशिक (विश्वामित्र) सुदर्शन हे ब्रह्मरात और भी ब्रह्मरात शुकदेवजी को आदिले निर्मल मुनिगण अपने अपने शिष्यों सहित आये कश्यप आंगिरस आदिक ॥ ७ ॥ ८ ॥

तान्समेतान्महाभागानुपलभ्य वसूतमः ॥

पूजयामास धर्मज्ञो देशकालविभागवित् ॥ ९ ॥

कृष्णां च तत्प्रभावज्ञां असीनं जगदीश्वरम् ॥

हृदिस्थं पूजयामास माययोपात्तविग्रहम् ॥ १० ॥

पांडुपुत्रानुपासीनान्प्रश्रयप्रेम संगतान् ॥

अभ्याचष्टानुरागास्त्रैरधीभूतेन चक्षुषा ॥ ११ ॥

भीष्म उवाच ॥

* अहो कष्टमहोऽन्यायं यद्यूयं धर्मनन्दनाः ।

जीवितुं नार्हथ क्लिष्टं विप्रधर्माच्युताश्रयाः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

वसूतमो भीष्मः ॥ ९ ॥

हृदिस्थं सन्तं पुरत आसीनं पूजयामास ॥ १० ॥

उपासीनान् समीपे उपविष्टान् । प्रश्रयो विनयः प्रेम स्नेहः ताभ्यां संगतान् उपसन्नान् । सन्नतानिति पाठे ताभ्यामवनतान् । अभ्याचष्ट अभ्याभाषत । अनुरागास्त्रैः स्नेहाश्रुभिः अधीभूतेन चक्षुषा उपलक्षितः ददर्शति वा ॥ ११ ॥

अभिभाषणमाह अहो इत्येकादशभिः । हे धर्मनन्दनाः क्लिष्टं यथा भवत्येवं जीवितुं नार्हथ यूयम् इति यत् एतदहो कष्टं जुगुप्सितम् अहो अन्यायं चैतत् । यतो यूयं विप्रो धर्मोऽच्युतश्च आश्रयो येषां ते ॥ १२ ॥

दीपनी ।

धर्मेण नन्दयन्ति ये ते तथा । नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युगिन्त्यचः (पां ३ । १ । १६४) इति कर्तुरि ल्युः ॥ १२-३१ ॥

श्रीवीरराघवः ।

तान्ब्रह्मर्षिप्रभृतीन्समेतान्समुदितानुपलभ्याभिज्ञायधर्मज्ञो देशकालविभागज्ञश्च वसूतमो भीष्मः यथाह पूजयामास पूर्वजन्मनि वसु-
त्वाद्वसूपम इत्युक्तम् ॥ ९ ॥

तथा कृष्णां च तत्प्रभावाभिज्ञो ह्यभिसंपूजयामास ध्यानेन हृदिस्थं कृत्वा मानसैरुपचारैः पूजयामासेत्यर्थः कथंभूतमासीनमग्रत उपविष्टं
जगदीश्वरं मायया संकल्परूपज्ञानेनोपात्तां विग्रहां यस्य तम् ॥ १० ॥

तत्र उपासीनानुपविष्टाननुवर्त्तमानान् प्रश्रयेण विनयेन प्रेम्णा च संगतान् पांडुपुत्राननुरागास्त्रैरनुरागजैरश्रुर्बिन्दुभिरधीभूतेन चक्षुषा अभ्या-
चष्ट ददर्श उवाच च चक्षुषमयार्थकत्वात् अत्र तत्र गणोभयमपि विवक्षितम् ॥ ११ ॥

तत्रोक्तिमाह अहो इति द्वादशभिः हे धर्मनन्दन अहो इदं कष्टं जीवनमन्याय्यमिति च्छेदः संधिरार्थः ओदिति प्रकृतिभावत्वात् यद्यस्माद्विप्रा-
धर्मोऽच्युतो भगवांश्चाश्रयां येषां ते विप्राद्यनुवर्त्तिनो यूयं क्लिष्टं कष्टं यथा तथा जीवितुं नार्हथ ॥ १२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

महाभागो वसूतमो भीष्मः समेतान्संगतान् नृपादीनुपलक्ष्य दृष्ट्वा मनसा प्रतिगम्य वा पूजयामास कथंभूतः देशकालविभागवित् देशः कुरु-
क्षेत्रं कालः शरतलपशयनलक्षणः तयोर्विभागमौचित्यवेत्तिप्रत्युत्थानादि वंदनादि पूजायामशक्तत्वात् मानसीवाचिकीं आंजलिं चापूजां कृत-
वानित्यर्थः अन्यत्र तद्देशतत्कालविभागं जानातीति धर्मज्ञः आपत्संपन्नमौ जानातीति धर्मज्ञः धर्मशब्दवाच्यं भगवंतं जानातीति वा धर्मज्ञः ॥ ९ ॥

कृष्णां च पूजयामासेत्येकान्वयः कथंभूतः तस्य कृष्णास्य प्रभावे सामर्थ्यं जानातीति तत्प्रभावज्ञः कथंभूतं तत्रासीनं जगतर्हं श्वरं मायया स्वे-
च्छया पितृत्वं नांगो कृतवसुधैवशरीरं हृदि मनसि स्थितं ध्यानलक्षणोपासनया शरीरमध्ये पुंडरीककणिकायां दीपवद्दीप्यमानं वा ॥ १० ॥

प्रश्रयगुणेन प्रेमगुणेन सम्यक्तान् समीपे निषण्णान् पांडोः पुत्रान् तेषु अनुरागयुक्तैरस्त्रैर्बोधैर्धीभूतेन चक्षुषायुक्तः इत्यभूतलक्षणो वृत्तीयंति
सूत्रात् अभ्याचष्ट आह आभिमुख्येनापदयादित्यन्वयः ॥ ११ ॥

* अहोऽन्यायमिदं कष्टमिति वीरराघवपाठः

श्रीविजयध्वजः ।

भो धर्मनन्दनयुधिष्ठिरयूयं क्लिष्टं क्लेशयुक्ततया जीवितुं नार्हथ विप्रादिष्वेकोऽपि सुखजीवनाया लंकिमुबद्धत्वमित्यभिप्रायेणोक्तं विप्रधर्माच्युताश्च या इति यत्क्लिष्टजीवथ तत्कष्टमन्याय्यमहो आश्चर्यादप्याश्चर्यमहो अन्याय्यमिति प्रगृह्य संज्ञा मंगोलोकदृष्टिमपेक्ष्यैवोक्तो न तु पांशवानां दुःखमस्तीति तेषां भूमावतारणायावतीर्णानामसुरजननिधनेन वनवासादिष्वपि नित्यसुखित्वादिति विशेषद्योतनार्थः धर्मस्य नन्दनः धर्मनन्दय तीति वा धर्मपवनन्दनो यस्य स तथेति वा धर्मेण सुखक्रिडायस्य स तथेति वा तस्मान्नन्दनं सुखनन्दनं यस्य स तथेति वा ॥ १२ ॥

क्रमसंदर्भः ।

कृष्णमिति । सदास्वेषां हृदि स्थं हृदयस्थमपि मायया कृपया उपनेत्रसमीपेऽपि आप्त आनीतो विग्रहो येन तम् ॥ १० ॥

यया भीष्मादीनां स्वापराधमननशङ्कया मुनीनां स्वस्यापि शिक्षणेन युधिष्ठिरो न शङ्क्यति स्म तामेव शङ्कां तस्मिन्स्तस्य स्निग्धतादर्शनाया तद्द्वारा द्रोणादीनामपि तथाभावव्यञ्जनया दूरीकर्तुं तत्सन्निधावानीतवान्सोऽयं श्रीभगवानिति पूर्वाभिप्रायमेव व्यक्तीकर्तुमाह पांडुपुत्रानिति ॥ ११ ॥

अहोकष्टमिति तैः । तत्र इति यदि तितदेतदयद्भवद्विचारितमित्यर्थः । ततो विप्रादीनां हि सा भ्रांत्यामा क्लेशमन्यस्वोतिभावः । विप्रधर्मेति षष्ठीतत्पुरुषोवा । यद्वा धर्मनन्दना अपि यदयं जीवितुं नार्हथ जीवितुं योग्यानभवामेति मन्यध्वेतदहोकष्टमन्याय्यं च । तत्रापि विप्रधर्माच्युता नामाश्रया अपि यूयं यत् तथा मन्यध्वे तत्तत्क्लिष्टमिति पूर्ववदेवान्याय्यं कष्टञ्चेत्यर्थः यूयमिति श्रीयुधिष्ठिरं प्रत्येव गौरवतः सम्बोधनम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

सुबोधिनी ।

अत्रोक्तमाधिकारे धर्मनिर्णये तदुक्तेषु तरतमभावज्ञानार्थं गणना एवं त्रयः समागताः पांडवा भगवानुषयश्चेति । तत्र ऋषिषु कृतमाह तान् समेतानिति । महान् भागो यस्येति धर्मज्ञानादिसमूहः भागः । वसूत्तमो भीष्मः भूमौ हि वसवो मोच्यते तथाऽन्येऽन्यत्र तद्गृहे पुष्टिभक्तव्यावृत्त्यर्थमाह । देशकालयोर्विभागः देशकालविभागो वा प्राकृतत्वाद्दृष्टीणां मनुत्तमस्याप्यपूर्वस्य प्रथमं पूजनमित्यादि । विधान विदिति पाठेऽपि स एवार्थः ॥ ९ ॥

एवं मुनीन् मनसा वचसा धर्मोपयोगित्वेन पूजयित्वा भगवन्तमपि तथैव पूजितवानित्याह कृष्णं चेति ननु भगवंतं कथं पूजितवानित्या कांक्षायामाह तत्प्रभावज्ञ इति पूर्वोक्तानुत्थितानेव दर्शनमात्रेण पूजितवान् भगवंतं तु आसीनं पूजायां भावनया सर्वोत्तमत्वप्रकारं ज्ञापयितुं जगदीश्वरमित्युक्तं हृदि स्थितमित्येतर्थाभिप्रायं तस्य वाहिर्भावे हेतुः माययोपात्तविग्रहमिति मायया शक्त्या स्वीकृतो विग्रहो येन प्राकृतगणेन द्रियादिना अहंकारेण च जीवानां देहग्रहणं भगवतस्तत्त्वशक्त्यैव देहनिर्माणमापि मायात्वादप्यथा भासयति जीवसंबन्धित्वेन पुत्रत्वादिना के चिद्बीजमेव मायया गृहीतमाहुः एवं लोकानुसारेण भीष्मबुद्धनुसारेण भगवान् निरूपितः वस्तुतस्तु यथा भगवान् तदुत्तरत्र निरूपयिष्यते ॥ १० ॥

एवमुभयोः पूजनमुक्त्वा प्रथमोक्तान् पांडवान् अपूजयित्वैव स्वोक्तार्थग्रहणसिद्धये शोकापनोदनपूर्वकस्वशोकाभावकथनेन सह भगवंतं निरूप्य फलं प्रार्थयते पांडुपुत्रानित्यादि चतुर्दशभिः भ्रातृपुत्रत्वेन स्नेह शिक्षायोग्यता उपासीनानिति धर्मयुक्तान् प्रश्रयप्रेमसंगतानिति ज्ञानोपदेशहेतुः विनीतेषु स्निग्धेषु हि ज्ञानमुपदिश्यते भगवद्दर्शनात् क्रूरभावेऽपगते स्निग्धभावेन वदतीत्याह अनुरागासैरिति अंधीभूते न च क्षुषासहितः लक्षितो वा स्निग्ध इति स्वर्कशेन सहितं परदुःखं रोदने हेतुः सर्वो हि भगवता व्यामोहिताः एतेऽपि क्लेशं प्राप्तवन्तो वयमपीति भावः ॥ ११ ॥

तेषां क्लेशमनुवदति द्वयेन अहोकष्टमिति अहो इत्याश्चर्ये तेषां वनवासक्लेशं स्मृत्वानिरन्वयमेतत् प्राप्तमित्यहो कष्टं हेलनकचग्रहणादिकं स्मृत्वा अहो अन्याय्यमिति पूर्ववत् "वीजस्वभावक्षेत्राणां धर्माधर्मैस्तथापुमान् सुखं दुःखं चलभते कर्ममार्गेण नान्यथा" तत्र यद्भवद्विः प्राप्तं दुःखं क्लेशाच्छरीरम् अन्यायान्मानसं तत्कर्मजन्यं न भवति यस्मात् यूयं धर्मनन्दनाः यद्यपि युधिष्ठिर एव धर्मपुत्रः तथापि तत्प्राधान्येन स्थिता इति सर्वतत्त्वेन व्यपदिश्यते अतो वीजदोषाभावात् अतो दुःखं न युज्यते किंच विप्रधर्माच्युताश्च याः भवत्सुखाभाविको दोषो नास्ति स्वभावदुष्टाहित्रे प्राधर्मेनाश्रयते धर्मो हि त्रिविधः नीत्यविरुद्धः स्वभावशुद्धः ईश्वरसंबन्धी च तत्र विप्राश्रितानां सर्वनीतिज्ञानात् नीतिविरोधाभावः धर्मश्च स्वाश्रितं युद्धे स्थापयति अच्युताश्रयत्वाच्च ईश्वरसंबन्धी धर्मः स्फुरति एकैकाश्रितोऽपि न क्लेशं प्राप्नोति किमु तत्र तयाश्रितः त्रयाणामेकभावात् धर्ममार्गे चैवं व्यवस्था कालमार्गेण भिन्नतया वक्ष्यति भगवन्मार्गेण च ॥ १२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

वसूत्तमो भीष्मः ॥ ९ ॥

माययैवोपात्तो गृहीतो विग्रहो युधिष्ठिरेण साखी प्रबोधाप्रबोधहेतुको विवादो येन तम् । यद्वा । मायया कृपया उपनेत्रसमीपे आसीतो निजदेहो येन तम् ॥ १० ॥

अभ्याचष्ट अभ्यभाषत ॥ ११ ॥

संस्थिते ऽतिरथे पांडौ वृथा बालप्रजा वधूः ।

युष्मत्कृते बहून्क्लेशान् प्राप्ता तोकवती मुहुः ॥ १३ ॥

सर्वं कालकृतं मन्ये भवतां च यदप्रियम् ॥

सपालो यद्वशे लोको वायो रिव घनावलिः ॥ १४ ॥

यत्र धर्मसुतो राजा गदापाणिर्वृकोदरः ।

कृष्णोऽस्त्री गांडिवं चापं सुदृक्कृष्णास्ततो विपत् ॥ १५ ॥

नह्यस्य कर्हिचिद्राजन्पुमान्वेद चिकित्सितम् ॥

यद्विजिज्ञासया युक्ता मुह्यन्ति कवयोऽपि हि ॥ १६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

अहो कष्टमहोऽन्याय्यमिति राजन्यतिदेश एवान्यायकष्टे खलु न सम्भवतस्तत् किमत्रार्थे सर्व्वविश्वस्थितिकर्त्तरि विष्णावेवान्यायः समभूदिति भावः क्लिष्टं यथा स्यात्तथा यूयं जीवितुं नार्हथ अन्ये तथा जीवन्ति चेत् जीवन्त्विति भावः ॥ १२ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

वसुधूतमोमुष्योवसुर्वशिष्ठशापाद्भीष्मत्वेनस्थितः ॥ ९ ॥

श्रीकृष्णपूजनेविशेषमाह कृष्णांचहृदिस्थं पूजयामास ननु वहिश्चरो हृदि कथं स्थितो भवेत्तेन च सकुतोक्षातस्तत्राह मायया कृपया हृदि उपात्त आविष्कृतो विग्रहो येन तं स च तदनुभावं सर्व्वत्र व्यापकतया भक्तेच्छयाऽऽविर्भवनसामर्थ्येवेतीति तथा ॥ १० ॥

उपासीनान्समीपस्थान् प्रश्रयप्रेमसंनतान् विनयस्नेहाभ्यामवनतान् पांडुपुत्रान् अनुरागासैः स्नेहाश्रुभिः अंधीभूतेन च क्षुण्णोपलक्षितः अभ्याचष्टददर्श अभ्यभाषत च स्नेहाश्रुभिः चक्षुरभयार्थस्य रूपं तत्रादिनार्थद्वयस्य विवक्षितत्वात् ॥ ११ ॥

अभ्यभाषतेत्युक्तं तदेवाह अहो इत्येकादशभिः हे धर्मनंदन विप्रादय आश्रयायं प्रांतं तथा एवंभूता यूयं क्लिष्टं यथा स्यात्तथा जीवितुं नार्हथ यदिदं साश्रयमपि क्लिष्टं जीवन्तं तदहो कष्टं गहनमहोऽन्याय्यं न्याय्यविपरीतं अहो इत्योदंतनिपातस्य ओदिति प्रगुह्य संज्ञायां प्रकृतिभावप्राप्तौ संधिरार्षः १२

भाषाटीका ।

वसूत्तम भीष्म ने उन समेत ऋषियों को प्राप्त होकर पूजन किया क्योंकि ये देशकाल के विभाग के वेत्ता हैं ॥ ९ ॥

अपने हृदिस्थ जगदीश्वर श्रीकृष्णजी अपने सन्मुख विराजमान हैं “ जिन्होंने ने कृपा से ही यह विग्रह प्रकाश किया है ” उनका भी पूजन किया क्योंकि भीष्म श्रीकृष्ण का प्रभाव जानते हैं ॥ १० ॥

विनय और स्नेह युक्त अपने पास मैं बैठे पांडु पुत्रों से भीष्म अनुराग के आंसुओं से डब डबाये नेत्रों से बोले ॥ ११ ॥

हे धर्म नंदन ! तुम क्लेश पूर्वक जीवन के योग्य नहीं हो क्योंकि विप्र धर्म और अच्युत के आश्रय हो तथापि जो तुमको क्लेश है यह बड़ा अन्याय और बड़ा कष्ट है ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामी

किञ्च संस्थिते मृते । बालाः प्रजाः (पुत्राः) यस्याः सा वधूश्चेति दैन्यं दर्शितम् । तोकान्यपत्यानि तद्वती अपत्यैः सह क्लेशान् प्राप्तेत्यर्थः ॥ १३ ॥

कालकृतत्वेन शोकं वारयति सर्व्वमिति द्वाभ्याम् । भवतामपि । यद्वशे यद्वशवर्त्ती ॥ १४ ॥

आहो दुर्घटघटनापटुः काल इत्याह यत्रेति । कृष्णोऽर्जुनः अस्त्री धन्वी । ततस्तत्रापि विपत् । पुण्यशरीरवलशस्त्रनैपुण्यशस्त्रदेवता सम्पत्तावपीत्यर्थः ॥ १५ ॥

ननु कृष्णां कथं कालोऽतिक्रमेदित्यपेक्षायामाह न हीति । अस्य श्रीकृष्णस्येति अंगुवधा दर्शयति । विधित्सितं कर्त्तुमिष्टम् । यस्य विधि रिसतस्य विजिज्ञासया ॥ १६ ॥

श्रीवीरराघवः ।

अतिरथेपांडौसंस्थितेप्रेतेसतिवालाः प्रजाः पुत्रायस्याः सावधूश्चपृथाकुंतीतोकवत्यपत्यवतीसत्यपियुष्मदर्थेबहून्सुदुर्मुहुः क्लेशान्प्राप्ताहि ॥ १३ ॥

भवतांयदप्रियंदुः खमभूदेतत्सर्वकालकृतंकालोद्वेगद्वैवकृतंमन्ये कोऽसौकालः यत्कृतंमदप्रियंतत्राह वायोर्वशमेघपंक्तिरिवयस्यवशेसर्वालोकोवर्ततेसपवकालः ॥ १४ ॥

अत्यंता संभावितमिदमभवदितिविस्मयतेयत्रेति यत्रधर्मसुतादयः तत्रविपादितचित्रमित्यर्थः आद्यः कृष्णशब्दोऽर्जुनपरः द्वितीयस्तु भगवत्परः तद्विशेषणं सुहृदितिधर्मसुतादीनांसुहृत्स्त्रीशब्देन कृष्णास्त्रीद्रौपदीविवक्षिता धर्मसुतादीनामन्यतमएवसर्वविपक्षक्षपणक्षमेसतिसंभूयसर्वेषामवस्थानेऽपि विपदभवदितिपतदितिचित्रमिति इदं सर्वकालकृतमेवेतिभावः सुहृत्कृष्णइत्यनेनेसुहृदपिकृष्णः कालमेवान्ववर्त्ततेतिसूचितम् “द्रव्यं कर्मचकालश्चस्वभावोजीवणवच यदनुग्रहतः संतिनसंतियदुपेक्षये”त्युक्तविधस्यतत्रापिभवतामतीवसुहृदः कृष्णस्यविपक्षिमित्तकर्मोद्बोधकालानुवर्त्तित्वादेवोपेक्षासंगतानान्यथेत्याशयः ॥ १५ ॥

ननुयद्वशेलोकः सकालोऽपिश्रीकृष्णोयत्रसत्रादिमांश्चेत्तर्हि कालानुवृत्त्याकिमस्यचिकीर्षित मित्यत्राह नेतिहेराजन्नस्यकृष्णस्यविधित्सितंज्ञातुंप्रवृत्ताः कवयोब्रह्मादयोऽपिमुह्यन्ति ॥ १६ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

अतिरथेपांडौसंस्थितेस्वर्गगतवतिसत्यतोकवतीपुत्ररहितायथाबहुक्लेशवतीभवति तथाबालप्रजायुष्मन्मनुप्रत्ययः । पुत्रवतीपुत्रपोषणादावतिक्लेशं प्राप्नोति यथातथेत्यन्वयदृष्टां तोवेत्येकान्वयः ॥ १३ ॥

एवंविधयुष्मदप्रियेभवदारब्धकर्मनियामको हरिरेवहेतुरित्याभिप्रेत्याह सर्वमिति भवतांयदप्रियंदुःखादितत्सर्वयुष्मत्प्रारब्धकर्मानिया मककालाख्यहरिकृतंमन्ये वायोर्वशंगताघनावालिरिवजडाजडलोकोयस्य भगवतोवशेवर्ततेसनारायणः सर्वगुणपूर्णत्वात्कालइत्युच्य तइत्येकान्वयः ॥ १४ ॥

अन्यथानुपपत्तितोऽप्ययंहेतुः सिध्यतीत्याह यत्रेति यत्रराजारंजकः धर्मस्यसुतः यत्रचतस्यराज्ञः कनिष्ठः क्षितिभारायितदितिसुत शोणितदिग्धांगदांपाणौवि भ्रतृभक्त्यावशीकृतपरब्रह्मावृकोदरः तथायत्रचंद्रावतारः कृष्णोऽर्जुनोऽस्त्रोद्गोणादुपात्तास्त्रग्रामः तस्यचकरारि पूणांपूयशोणितवमनकारि गांडीवाख्यंधनुः यत्रचैषांसर्वसुपूर्वाधिराजोराजपक्षोऽनंतबलवीर्याद्यनंतगुणार्णवः श्रीमान्वासुदेव वसुदेवपुत्रः कृष्णः सुहृदनिमित्तबंधुस्तत स्तत्रविपक्षेपांप्रारब्ध कर्माभाविपत्कुतः स्यादास्तिचतस्मादित्येकान्वयः ॥ १५ ॥

सुहृदस्तस्यविपत्करत्वंकथ मितितत्राह नहीति अपरिच्छिन्नत्वाद्यस्यस्वरूपजिज्ञासयायुक्ताः कवयोऽपिमुह्यन्तिअयमित्थं भूतशितनिर्देष्टुं नजानन्ति हेराजंस्तस्यास्यविधित्सितंकर्तुमिष्टंकाश्चिदपि पुमान्कदाचिन्नवेदहि यस्मात्तस्मात्सर्वेषांस्वकृतादृष्टानुसारिफलदातुरस्यभवत् सुहृत्त्वेऽपिप्रारब्धकर्मानुकूल्येनाविपत्करत्वंयुक्तमित्येकान्वयः ॥ १६ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

यद्यस्माकं विपत्तिं कालकृताममत्वा स्वकृतामेव तु मत्वा दुःखं लभसे तर्हि कथं भवतां सा जातेत्यभिप्रेत्याह यत्रेति ॥ १५ ॥ न हीति । अत्र तेषामात्तिद्वारेण स्वास्मिन्नावेशार्थं तत्खण्डनजनितहर्षद्वारेण च स्वास्मिन् प्रेमवर्द्धनार्थं तथा विधित्सितमिति गूढोऽभिप्रायः ॥ १६ ॥

सुबोधिनी ।

एवंस्वभावबीजदोषौपरिहृत्यक्षेत्रदोषाभावायाहसंस्थितेति संस्थितिः स्वधर्मपरिपालनं सूचितम् अतएवयुष्मत्कृते धर्ममार्गेणभवद्रक्षार्थं बहून्क्लेशान् प्राप्तवतीमाद्रीपुत्रौतोकौ यमलजातावतिवालकौ पदचलनेप्यशक्तौ अतएवमुहुः तस्मात्सर्वथास्वधर्मपरिपालनात् नक्षेत्रदोषः दृष्ट्वदृष्टसापेक्षमिति अदृष्टाभावेदृष्टमप्यस्मदादिरूपं नहेतुरितिज्ञापितम् ॥ १३ ॥

अकारणकार्योत्पत्त्यभावात् किंकारणमित्याकांक्षायामाह सर्वकालकृतमिति सर्वमाध्यात्मिकादि अस्मत्कृतंवासर्वकालकर्तृकं ननु निमित्तमात्रत्वम् तत्राह मन्येइतिममैवंप्रतिभातिप्रमाणमंतः करणस्यवृत्तयः इतिवाक्यात्स्वमनासिनिश्चितं वदतिकालएव दुःखहेतुर्ज्योतिः शास्त्रसंवादात्लोककर्मणो निराकरणाच्चज्ञानिनोऽक्लेशात्स्वभावात्तत्प्राप्तिर्नपापादिहेतुः ईश्वरस्यचसहवृत्त्याभक्तत्वान्नश्वरकृतदुःखं अतः पारिशेष्यात्कालकृतमेवमन्ये यद्यदिति प्रसिद्धनैतादृशकर्मभवतांजन्मांतरेऽपीतिसूचितम् प्रकृतोपयुक्तकालस्यसामर्थ्यमाहसपालइति स्त्राधारवश्यत्वाल्लोकानां यसाव्याप्तत्वात्कालमित्याभोगाच्च ब्रह्मांडस्थितिरपिकालमितासपालोलांकः इंद्रादिसहितोलोकः नक्षत्रल मत्यन्तकालवशत्वं स्थितिकार्यकारणनाशेऽपीति दृष्टान्तमाहवायोरिति यथावायावर्शेघनपंक्तिः सर्वमासेषुसमागच्छतांमेघाः वायुनैव भवन्तिभवन्ति ॥ १४ ॥

कालकृतपूर्वाक्तकर्मादिनिराकरणोचतर्कमाह यत्रेति सर्वोदृष्टसामग्रीवर्त्तते दुःखाभावहेतुः पुत्रपालयतिसचराजास्वयं पालिता अन्यान् पालयेत्तद्वकोदशविधः प्राणउदरेयस्यसचबलाधिष्ठात्री देवतागदापाणिः ससाधनः कृष्णोऽर्जुनः नास्त्रासमानधर्मत्वंप्राप्तः अस्त्रोगांडीच धनुषात्रह्नास्त्रादि प्रयोगसमर्थः चापस्याक्षयत्वंनाम्नासुचयति अस्त्रचतुर्नाशयोग्यं भगवांश्चसुहृत्तहितान्वेषी पतएवविचार्यमाणोदुःखहेत

सुबोधिनो ।

वोजाताः तथाहि पांडुना पूर्व मेव पुत्रं पाश्वेस्थापयित्वा राज्यत्यागः कृतश्चेत्तदानदुःखशंकाभीमस्य वामहावलत्वाभावेन दुःखं भवेत् अर्जुनस्य वाराधावेधाद्यकरणं आशयाभावात् न दुःखं भवेत् अग्निना वासाधनानि न दत्तानि चेत् इद्रेण सह कलहाभावात् भगवता साहाय्यं न कृतं स्यात् तदादि न दयया दुःखदातृभिर्दुःखं न दत्तं स्यात् तस्मात् सुखसाधनत्वेन ये गृहीताः तैश्चैतदुःखं तदा कालकृतमित्येव निश्चयः ॥ १५ ॥

नन्वेवं सति कालस्य वलिष्ठता सूचिता तथा कथं भगवंतं कालोऽतिक्रामेत् तत्राह न ह्यस्येति अस्य विधित्सितं कोऽपि न वेद यथापि कालो भगवदाज्ञा कारित्वात् भगवादिच्छायां सत्यां न प्रवर्त्तते परं भगवादिच्छैव ज्ञातुं मशक्या भगवान्न सुखदुःखहेतुः तथा सति सर्वत्र सर्वस्य स्यात् किंतु भगवादिच्छा साकार्यैकोन्येयानकार्यात् पूर्वमवगतुं शक्यानन्वेवं सति भगवान् कथं विश्वसनीयः तत्राह यद्विजिज्ञासयेति भगवान् पांडवेभ्यः किंतुः खंदत्तवान् निर्वेदार्थं वा सुखं दत्तवान् भगवत्परिपालितत्वं ज्ञानेन भक्तिवादत्तवान् कौरवाणां वाहितं कृतवान् इति विचारे क्रियमाणे सर्वत्र युक्तिसंभवात् अतएव कवयोऽपि मुह्यति अवाङ्मनसा गोचरे युक्तिर्न वर्त्तत इति शब्दार्थः ॥ १६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

ननु किं क्लिष्टं तत्राह । संस्थिते मृते । बालप्रजा इति बालप्रजस्त्वदशायामेकाकिन्येव क्लेशान् प्राप्ता । युष्माकं प्रौढवयस्त्वे सति तु तोकवती पुत्रैर्युष्माभिः सहितापि कष्टान् प्राप्तेत्यर्थः ॥ १३ ॥

ननु तर्हि कथमस्माकं क्लेशस्तत्र तत्कारणं प्राचीन्मर्वाचीनं किमपि पापमपश्यत् वक्तुमसमर्थ एव लोकोक्तिरीत्येवाह सर्वमिति । ननु कालो हि प्रारब्धसुखदुःखभोगयोरेवाधिकरणमेवेति सहकारित्वादुपचारेणैव कालकृतं मन्ये इति ब्रूये प्रारब्धपापकृतमिति स्पष्टं कथं न वदसीत्यत आह भवताश्चेति । युधिष्ठिरां हि साक्षाद्भर्मावतार इति प्रसिद्ध एव धर्मस्यापि प्रारब्धं पापमस्तीति चेन्मन्तव्यं तर्हि कथं धर्मस्य धर्मत्वम् अतोऽतिप्रबलोऽतिदुर्निवारो दुस्तर्कः काल एव कारणमित्याह सपाल इति ॥ १४ ॥

ननु—“न कर्हिचिन्मत्पराः शान्तरूपे न दृश्यन्ति नो मेऽनिमिषो लेढि हेति । येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टमि”ति कपिलदेवोक्तेः कृष्णे दास्यसख्यवात्सल्यवतः पांडवान् कथं कालोऽतिक्रमेत् इत्यतोऽतिविस्मयान्वितः कारणं विनैव कर्मोत्पत्तिरूपं विभावनालंकारं भावयन्नाह यत्रेति । कृष्णोऽर्जुनः अस्त्री धन्वा । ततस्तत्रापि विपत् पुण्यबलशरीरबलनैपुण्यबलशस्त्रबलसुहृद्वलसम्पत्तावपीत्यर्थः ॥ १५ ॥

तत्राह किं निर्द्धारयामि सामान्यतस्तावदयं सिद्धांतः सर्ववादि सम्मतो यत् कृष्णस्य चिकीर्षितमन्यथाकर्तुं न कोऽपि समर्थतश्चि कीर्षितं किमिति अद्यापि कोऽपि न वेत्तीत्याह न ह्यस्येति । कर्हिचिदपि काले कोऽपि पुमान् ब्रह्मभवादिः कोऽपि न वेद अहं कां वराक इति भावः । ननु कोऽपि मा जानातु जिज्ञासा तु अवश्यमेव जायते । तत्रास्मासु दुःखदानमेव किं चिकीर्षितं सुखदानमेव वा उभयदानमेव वा । तत्राद्यं न भक्तवात्सल्यगुणस्य लोपानौचित्यात् । द्वितीयमपि न अदृष्टत्वादेव । तृतीयमपि न तत्सौहार्दलोपापत्तः । तर्हि जिज्ञासा नैव कर्तुमुचितेति विनिर्णयन्नाह यद्विजिज्ञासयेति । युक्ता विवेकिनोऽपि कवयः सर्वशास्त्रज्ञा अपि मोहमेव प्राप्नुवन्ति सिद्धांतालाभादिति भावः । अत्र भीष्मस्य महाविज्ञस्योक्तौ कवय इति मुह्यन्ति इति पदाभ्यां युधिष्ठिरादयोऽपि भगवद्भक्ताः प्रारब्धं भुञ्जते इति मतं परास्तम् ॥ १६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

किंच संस्थिते मृते बालाः प्रजाः पुत्राय स्याः सा तोकवती स पुत्रा मुहुः क्लेशान् प्राप्ता ॥ १३ ॥

कर्मफलप्रदाने परमेश्वरप्रवृत्तौ निमित्तभूतेन कालेन कृतं मन्ये ॥ १४ ॥

धर्मदेहि कवलाखनैपुण्यदिव्यास्त्रादियोगः किंवहुना परमेश्वरश्च तत्तत्कालेषु भाशुभप्रद इत्याशयेनाह यत्रेति यत्र धर्मसुतादयस्तत्तत्तत्रापि विपादित्यन्वयः ॥ १५ ॥

कालप्रभावमुक्त्वा तन्निर्यतुः परमेश्वरस्य प्रभावमाह नहीति अस्य श्रीकृष्णस्य चिकीर्षितं कर्तुमिष्टम् ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

अतिरथ पांडु महाराज की मृत्यु के अनंतर बिचारी पृथा बधू ने तुम्हारे निमित्त बहुत से क्लेश बार बार पाये थे । क्योंकि संतान तुम सब बालक थे ॥ १३ ॥

यह जो सब तुमको दुःख हुआ है मैं इसको काल कृत मानता हूँ क्योंकि वो काल हो सबका पालन करता है । और जैसे मेघ वायु से बस रहता है यह समस्त लोक काल के बश हैं ॥ १४ ॥

काल का बड़ा दुर्घट करनी यह है । देखो ! जहाँ साक्षात् धर्म पुत्र राजा, वृकोदर गदा पाणि, अर्जुन धनुर्धर गांडीव धनुष, श्रीकृष्ण सुहृत्, और तब भी विपद् ॥ १५ ॥

राजन् ? इन श्रीकृष्ण को क्या कर्त्तव्य है यह कोई पुरुष कभी भी नहीं जानता है जिन के कर्त्तव्य के जानने की इच्छा से कवियों को मोह होता है ॥ १६ ॥

तस्मादिदं दैवतं व्यवस्य भरतर्षभ ॥
 तस्यानुविहितो नाथा नाथ पाहि प्रजाःप्रभो ॥ १७ ॥
 एष वैभगवान्साक्षादाद्योनारायणः पुमान् ॥
 मोहयन् मायया लोकं गूढ श्रुति वृष्णिषु ॥ १८ ॥
 अस्यानुभावं भगवान्वेद गुह्यतमं शिवः ॥
 देवर्षिर्नारदः साक्षाद्भगवान्कपिलो नृप ॥ १९ ॥
 यं मन्यसे मातुलेयं प्रियं मित्रं सुहृत्तमम् ॥
 अकरोः सचिवं दूतं सौहृदादथ सारथिम् ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामी ।

(इदं सुखादि) दैवतन्त्रमीश्वराधीनं व्यवस्य निश्चित्य । तस्येश्वरस्यानुविहितः अनुवर्त्ती सन् कर्त्तरि कः । हे नाथ कुलपरम्परागत स्वामिन् प्रभो समर्थ अनाथाः प्रजाः पाहि ॥ १७ ॥

अनुविधेयः परमेश्वरश्च श्रीकृष्ण एवेत्याह । एष एव भगवान् सर्वेश्वरः । यत आद्यः पुमान् ! तच्च कुतः यतो नारायणः साक्षात् १८ तदुपपादयति अस्येति । अनुभावं प्रभावम् ॥ १९ ॥

त्वमज्ञानात् यमेवं मन्यसे । (मातुलेयं) मातुल्याः देवक्याः सुतम् प्रियं प्रीतिविषयम् । मित्रं प्रीतिकर्त्तारम् । सुहृत्तमम् उपकारान् पेशोपकारकम् । सौहृदात् विश्वासात् अकरोः कृतवानसि । सचिवं मन्त्रिणम् ॥ २० ॥

श्रीवीरराघवः ।

अस्त्वेवंप्रकृते किमित्यत्राह तस्मात्सर्वलोकस्यकालायत्तसुखादिमत्त्वात्कर्मादेश्चकृष्णायत्तत्वात्कृष्णस्यकालाद्यनुवर्तितत्वाच्च हे भरतर्षभइदं सुखदुःखादिकं सर्वदैवतं त्रैदेवायत्तव्यवस्यानिश्चित्य दैवमत्रकालकर्माद्युद्धोध्यितातदनुवर्त्ती चेश्वरः कृष्णोविवक्षितः तस्य दैवस्यानुविहितः तस्येति कर्त्तरि प्रष्टी तेनवर्तितत्त्वं हे प्रभो नाथ अनाथाः प्रजाः पाहिपालय ॥ १७ ॥

एवंतमनुशास्यलोकानुग्रहकाम्यया श्रीकृष्णायथात्म्यमावेदयति एषइति एषश्रीकृष्णः साक्षाद्भगवान्पाङ्गुणपरिपूर्णः आद्यो जगत्कारणभूतः परमपुरुषोनारायण एवसन्मायया लोकं मोहयन्गूढः तिरोधापितस्वकीयवेषः वृष्णिषुयादवेषुचरतिकश्चिदादववा-
 नुकरोति ॥ १८ ॥

त्वमेवइममित्थंजानासितथापितस्यतत्कृतंनवैषम्यमस्तीत्याह यमितिद्वाभ्याम् यंकृष्णमातुलेयंमातुलपुत्रंप्रियंप्रीतिविषयं च मित्रंस्वतुल्यं च सुहृत्तममहोपकारकं चमन्यसे यंचत्वं सचिवं मन्त्रिणं च कदाचित्दूतं कदाचित्सौहृदातिशयात्सारथिचाकरोः कृतवानसि ॥ १९ ॥
 तस्यानुभावं भगवान्शिवोवेदेतिपूर्वेणान्वयः देवर्ष्यादयोविदुरितिचहेनृपयुधिष्ठिर ॥ २० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

विवक्षितकथनंनिगमयति तस्मादिति तस्मादुक्तहेतुभ्योदेवस्यहरेस्तत्रमधीनंजगन्निश्चित्यतस्यहरेरनुकूलाश्रुतिस्मृतिलक्षणायाआज्ञायाभगवद्द्विदूतदनुबन्धिनिग्रहशिष्टजनपरिपालनाख्यंस्वकर्मविहितं विधिमनुवर्त्तमानःतत्रार्धमबुद्धिमपहायहेभरतकुलश्रेष्ठप्रभोसमर्थनाथअ-
 नाथास्त्वदनन्यनाथरहिताःप्रजाःपाहित्येकान्वयः ॥ १७ ॥

एतावत्कालमीश्वरंपरोक्षतयाऽभिधायेदानीमपरोक्षतयाहस्तग्राहेणनिर्दिशन्ननिर्दिशति एषवाइति यःसाक्षादाद्योनारायणोभगवान्सएष पुमांल्लोकमज्ञजनयथार्थज्ञानाच्छादिकयामाययामनुभ्यइतिमोहयन्गूढोऽविज्ञातोवृष्णिषुचरतिवैयस्मात्तस्मादयमेवकालाख्यइत्येकान्वयः १८ तर्हिकपनयथावदेदितत्राह अस्येति हेनृपसदाशिवोभगवानस्यहरेर्गुह्यतममनुभावंवेद तथादेवर्षिर्नारदः साक्षात्कपिलोभगवानपि जानातीत्येकान्वयः ॥ १९ ॥

त्वंयंकृष्णमातुलस्यवसुदेवस्यापत्यंप्रियंवधुमित्रंसंकटेषुमित्वाज्ञात्वारक्षितारंसुहृत्तममतिशयेनसुहृदंमन्यसेयंचत्वंसौहृदादौ सचिवं मन्त्रिणंदूतंसंदेशहरंसारथियंतारमकरोस्तस्यास्येतिपूर्वेणसंबन्धः ॥ २० ॥

क्रमसम्बन्धः ।

तस्मादस्याज्ञानुसारात् ॥ १७ ॥

न च नरलीलादृष्ट्या साधारणदृष्टिरत्र कर्तव्येत्याह एष इति । साक्षादेव स्वयं भगवान् । यः खल्वाद्यः पुमान्महत्स्रष्टा सोऽप्ययमेव यश्चाद्यो नारायणः परमव्योमाधिपतिः सोऽपीति ॥ १८ ॥ १९ ॥

अस्यानुभावाज्ञानसद्भाववतामपि भवतां सम्बन्धविशेषमयसर्व्याच्छादकमाधुर्यज्ञानात्मकप्रेमविशेषेण वशीकारित्वं तु तैरपि दुर्लभं मित्याह यमिति त्रयेण । सौहृदात्तादृशप्रेमणा एव हेतोः यं मातुल्यं मन्यसे अथ सारथिं सारथिमपीत्यर्थः स एव साक्षाद्भगवानित्यादि पूर्ववृत्तान्वयः । टीकायां मातुल्या इत्यादिकं स्त्रीभ्यो ढक्-सिद्धयर्थमित्थं व्याख्यातम् । मातुलस्यापत्यं मातुलायनिरित्येव स्यात् वृद्धादपत्ये फिञ एव सम्भवात् ॥ २० ॥

सुबोधिनी ।

तर्हि अतः परं कः प्रतीकार इत्यत आहतस्मादित्यस्मात्सर्वकालाधीनसचकालो भगवान् तदेव च दैवशब्दवाच्यकालातिक्रमश्च प्रकारान्तरेण संभावनीयः तस्मादेतदनुविहितः एतदाज्ञाकारी सन् अनाथाः प्रजाः पाहि आज्ञाकरणेन स्वधर्मेण च भगवान् परितुष्यतीति मर्यादायद्यपि विशेषतः प्रमेयबलविचारेण भगवान् केन तुष्यतीति न ज्ञायते तथापि प्रमाणवद्विचारेणैव तदुक्तं पूर्वदुर्योधनादयो नाथाः स्थिताः इदानीमनाथाः प्रजा अथवा त्वयि नाथेऽपि नाथत्वाभिमानाभावात् दयया केवलं ताः प्रजाः पालनीयाः समर्थत्वात् ॥ १७ ॥

ननु तस्यानुविहित इति पूर्वपरामर्शात् पूर्वकालस्य निरूपितत्वात् दैवतत्रमित्यनेन ततोऽपि पूर्वकृष्णस्य निरूपितत्वात् कस्यानुविहितो भवेदिति संदेहे कालस्य सर्वाधीनत्वकथनात्तदधीनत्वमनूद्य प्रजापालनं विधीयत इत्यायाति न स्वस्थेति वाक्ये च पूर्वकृष्णानिरूपणात् कालाधीनत्वे निरूपिते तन्निवारणार्थं तद्विधित्सितसंदेहो निरूपितः तत्र किं कृष्णः कालाधीनो न भवतीति निरूप्यते कालकारणत्वं वा निवार्यते कालकृष्णयोर्वास हभावेन दुःखकारणत्वं निरूप्यते त्रिष्वपि पक्षेषु कालात् कृष्णस्य भेदः समायाति ततश्च कालपक्षः पूर्वापरविरुद्ध इत्याशंका तन्निवारणार्थं काल एव कृष्णः सच भगवानिति कृष्णस्य भगवत्त्वं निरूपयति एष वै भगवानिति एषः कालरूपः कृष्णः वै निश्चयेन उपचाराभावेन ज्ञानद्वाराभावेन च साक्षाद्भगवान् ननु किमस्य कृष्णस्य कालरूपस्य भगवत्त्वे तत्राह आद्यो नारायणः पुमानित्य आद्यः पुरुषोत्तमः स एव नारायणः ब्रह्माण्डविग्रहः स पुमान् स्वराट् अनेन कालस्य कृष्णत्वं तस्य भगवत्त्वं भगवतः पुरुषोत्तमत्वं पुरुषोत्तमस्य नारायणत्वं नारायणस्य स्वराट् पुरुषत्वमिति स्वशरीरेभारप्रतिभाने तन्निवारणार्थं समागतः यदुषु प्रविष्टो वर्त्तते तथाऽऽत्मानं कांऽपि न जानाति तथामाययानरचेष्टाभिलोकं व्यामोहयन् सर्वथा भगवत्त्वं संगोप्य सर्वान् भक्षयितुं चरतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु कथमयमेवं कथं वा कोऽपि न जानातीत्यत आह अस्यानुभावमिति द्वाभ्याम् अयमेव च तस्यैवं विधस्य एवमनुभावः सर्वसारणः सर्वांगोप्यः तं शिव एव जानाति यः तं स्मरन् भक्षयन्नपिशिवः कल्याणरूपो भवति तथा च देवक्रुषिर्नारदः सर्वत्र प्रविश्य सर्वान् मारयन् सर्वहितत्वेन प्रतिभाति तथा साक्षात् भगवान् कपिलः प्रकृतेरेव कारणत्वं निरूप्य पुरुषकारणत्वं निवार्य सर्वहेतुः सन् सर्वहेतुत्वं निवारयति अतः सात्विकेष्टुराजसेषुतामसेषु गुणातीतत्वेनोक्तास्त्रय एव जानन्ति ॥ १९ ॥

अन्येतु बहुधा श्रुत्वाऽपि न जानाति तथा भवान् इत्याह यं मन्यसे इति वसुदेवगृहे अवतारात् मातुलपुत्रं मन्यसे किंच प्रियं प्रीतिविषयं मन्यसे सम्बन्धनात्मीयत्वेन मित्रमप्युपकारित्वं गुह्यनिरंतरोपकारित्वं न द्रौपद्यादिदानात् सुहृत्तमं च सुहृत्सद्भावयुक्तः कदाप्यकपटः परांक्षेप्रत्यक्षे च साक्षात्परंपरया च तद्विदमेव विचारयति न केवलं ज्ञानमात्रं किं त्वयुक्तानि वदन्त्येव कृतवान् तदाह अकरोः सचिवं सचिवो मंत्री दूतो हीनतया कार्यसाधकः व्यवहारे समस्यापि हीनत्वकरणं सौहार्दात् अतएव सारथिकृतवान् रथस्य रक्षकः सारथिर्नियतः केवलसारथ्यव्यावृत्त्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

इदं सुखदुःखादिकं दैवतन्त्रम् ईश्वराधीनमेव व्यवस्य निश्चित्य किंतु तद्विधित्सितस्य दुर्ज्ञेयतोक्तेः स्वभक्ताय तत्प्रदानादिकं दुर्ज्ञेयं प्रयोजनकमित्यपि निश्चित्य तस्य कृष्णस्य अनुविहितोऽनुगतः हि गतौ अनाथाः प्रजाः पाहि ॥ १७ ॥

नन्वीश्वराधीनमिति तद्विधित्सितं न वेदेत्यादि कथं मूढे ईश्वरः सम्प्रति त्वं साक्षाद्वर्येव इत्यत इमं कृष्णमेव पृष्ट्वा कथं सर्वं तत्त्वं न वेत्सीत्यत आह एष इति । मायया मोहयन्निति पृष्टो हि भीष्मादपि किमहमति तत्त्वज्ञ इत्यादि वाचा वञ्चयन् न वक्ष्यति । कथं चिद्ब्रह्मपि मोहयिष्यत्येव इत्यसावनुवर्त्तनीय एव न तु जिज्ञासनीय इति भावः ॥ १८ ॥

किञ्च अस्यानुभावं भावबोधकम् चेष्टाविशेषं शिवो वेद न तु विधित्सितं स्वरूपं प्रभावं वेत्यर्थः । तथा हि रसशास्त्रज्ञाः प्रथममनुभावं स्तम्भस्वेदरोमाश्चादिकं वेद तेन च स्थायिभावश्च अनुभावस्य वैशिष्ट्यतारतम्याभ्यां स्थायिभावस्यापि वैशिष्ट्यतारतम्यश्च । तथैव यशोदादिगोपीषु अस्य दामवन्धनादिरूपम् अर्जुनयुधिष्ठिरोग्रसेनादि सारथ्यदास्यादिरूपश्च पारवश्यम् अनुभावं वेद । तेन च अस्य सर्वेश्वरस्य सर्वेनियन्तुः महास्वतन्त्रस्यापि वशीकारकः कोऽपि पदार्थविशेषस्तत्र तत्र वर्त्तमानोऽस्यापि चित्तमभीक्ष्णं विव्रती कुर्वन् अर्थास्तं इत्यनुमिमीते च । स च नानाविशेषवान् स्वाविषयाश्रययोश्चेतोर्विधाषकः परम्परवशीकारकश्च प्रेमाभिधान एव परमपुरुषार्थं चूडामणिः भक्तिस्नेहानुरागादिशब्दैरुच्यमानो भवति । किंच तत्तज्जनकेनेष्टेन प्रतिसमग्रद्वयेन अस्य वशीकाराधिक्यमेव दृष्ट्वा तेन च प्रमाधिक्यमनुमाय सिद्धसाधकभक्तेषु एतत्कर्तृकमेव कष्टप्रदानं भक्तिवृद्धयर्थमेवेति सिद्धांतं निश्चिनोति च शिव एव नारद एव कपिल देव एवेति । अतएव द्रौपद्यादिषु कष्टाधिक्यात् प्रेमाधिक्यश्च दृष्टम् । तथा—यस्याहमनुगृह्णामि हरिण्ये तद्धनं शनैः । ततोऽधनं त्यजेत्यस्य

सर्वात्मनः समदृशो ह्यद्वयस्यानहंकृतेः ॥

तत्कृतं मतिवैषम्यं निरवद्यस्य नक्वचित् ॥ २१ ॥

तथाप्येकांतभक्तेषु पश्य भूपानुकंपितम्

यन्मे ऽसूस्त्यजतः साक्षात्कृष्णोदर्शनमागतः ॥ २२ ॥

भक्त्यावेद्यमनोयस्मिन्वाचा यन्नाम कीर्तयन्

त्यजन्कलेवरं योगी मुच्यते कामकर्मभिः ॥ २३ ॥

सदेवदेवोभगवान्प्रतीक्षतां कलेवरं यावदिदं हिनोम्यहम् ॥

प्रसन्नहासारुण लोचनोल्लसन्मुखांबुजोध्यानपथश्चतुर्भुजः ॥ २४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

स्वजना दुःख दुःखितमित्यादि श्रीमुखवाक्येन च भक्तकष्टस्य हितैषिणा भगवतैव दीयमानत्वात् न कर्मरब्धत्वम् किंचैतदपि न सार्वत्रिकं क्वचित् क्वचिदकष्टेनापि स्वभक्तभक्तिं वर्द्धयतीति विधित्तसितन्तु न कोऽपि वेदेत्युक्तम् । अनुभावन्तु शिवनारदादिरेव वेद । अन्ये पुनर्मन्त्रादामवन्धनादिकमप्यनुकरणत्वेन व्याचक्षाणा अनुभावमपि न विदुरिति ॥ १९ ॥

अनुभावमेव दर्शयति यमिति । सर्वेश्वरस्यापि युष्मत् सचिवत्वदीत्यादिकं प्रेमवश्यत्वानुभाव इत्यर्थः । अत्र यमित्यस्य अस्यानुभाव मित्यनेन पूर्वैशैवान्वयः ॥ २० ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

यस्मात्कीदृशकर्मफलं कस्मिन्काले कृष्णोदास्यतीति ज्ञानाभावाच्चेतोऽरिदं सर्वदैवतत्रंकृष्णाय तत्तद्व्यवस्थानिश्चित्य तस्य कृतस्यानुविहितोऽनुवर्त्तिसन् हेनाथ प्रजाः पाहिपालय ॥ १७ ॥

आद्योनारायणः सर्वेषामवताराणां मूलभूतस्य नारायणस्यापि मूलभूतः विश्वहेतुः साक्षाद्भगवानेव श्रीकृष्ण एव मायया संकल्परूपेण च युनेन ॥ १८ । १९ ॥

अकरोः कृतवान् ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

अतएव हे भर्तृर्षभ । यह सुख दुःखादिक दैव तंत्र है यह निश्चय कर, ईश्वर के अनुवर्ती होकर हे नाथ ? हे प्रभो इस अनाथ प्रजा का पालन करो ॥ १७ ॥

यह श्रीकृष्ण ही आद्य नारायण साक्षात् भगवान् हैं । यह अपनी माया से इस लोक को मोहित करते वृष्णिओं में गूढ़ रूप से विचरते हैं ॥ १८ ॥

इन के गुह्यतम प्रभाव को भगवान् शिव जानते हैं, साक्षात् देवर्षि नारद जानते हैं । हे नृप ? कपिल जानते हैं ॥ १९ ॥

जिनको तुम अपनी मामी का पुत्र जानते हो प्रिय मित्र और सुहृद् मानते हो जिनका सचिव बनाते हो दूत बनाते हो विशेष सौहृद से सारथी बनाते हो ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामी

नन्वीश्वरश्चेत् कथं नीचे सारध्यादौ प्रवृत्तः तत्राह सर्व्वेति । तत्कृतं नीचोश्च कर्मकृतं मम योग्यमयोग्यमिति मतिवैषम्यं क्वचिदपि नास्ति । कुतः निरवद्यस्य रागादिद्युन्यस्य । तत् कुतः अहंकृते । तच्च कुतः अद्वयस्य । तदपि कुतः समदृशः । तत्रापि हेतुः सर्व्वस्यात्मनः । यथेष्टं वा हेतुहेतुमद्भावः ॥ २१ ॥

तथापि समवेऽपि । हे भूप । अनुकम्पितमनुकम्पाम् ॥ २२ ॥

इरानी दंष्ट्यागपर्यंतं श्रीकृष्णावस्थानं प्रार्थयते भक्त्यति द्वाभ्याम् ॥ २३ ॥

यावदिति यिलम्बं द्योतयति । अहं हिनोमि त्यजामीति स्वातंत्र्यम् । इदमित्यनात्मत्वेन ज्ञातम् । प्रसन्नहासेन अरुणलोचनाभ्याश्च उल्लसत् शोभमानं मुखाम्बुजं यस्य । ध्यानस्य पन्था विषयः योऽन्यैरन्तर्ध्वन्यते केवलं सोऽग्रतः स्थितः सन् मां प्रतीक्षतामित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीवीरराघवः ।

यद्यप्येवंमन्यसेऽकरोश्चतत्कृतं दौत्यसारथ्यादिक्रियाकृतं मतिवैषम्यं कदाचिदप्यस्य न विद्यते मतिवैषम्याभावे हेतुवदन्विशिनष्टि सर्वात्मन इति सर्वात्मनः मातुलेयादीन्मन्वानस्य दूतं सारथिं च कुर्वतस्तवाप्यन्तरात्मतया यद्दूतत्वादिकारणाय त्वामप्यचोदयत् इति भावः अथाप्यनवद्यस्य नियाम्यगतावद्यासंस्पृष्टस्य तत्र हेतुरनहंकृतं देहात्मभातिरहितस्य किंचाद्वयस्य द्वितीयवस्तुरहितस्य व्याप्यस्वतंत्रवस्तुरहितस्येत्यर्थः अतएव समदृशः सर्वमपि प्रकृतिपुरुषाद्यात्मकम् उच्चावचं स्वशरीरं तथास्वनि याम्यतया चैकरूपं पश्यतः उक्तगुणविपरीतस्यैव हि पुंसो मतिवैषम्यामिति भावः ॥ २१ ॥

सर्वात्मनः इत्यनेन सर्वस्य तत्प्रीतिविषयत्वमवगतं शरीरं ह्यात्मनः प्रीतिविषयं यद्यपि सर्वं चिदचिदात्मकं जगच्छरीरभूतं प्रियं कृपाविषयं च तथापि क्षेत्रज्ञानुजिघृक्षया जगद्ग्रापारे प्रवृत्तस्य स्वस्य वैषम्यनैर्घृण्यादिपरिहाराय कर्ममात्रापोक्षिणः स्वानुर्वीतनो नितरां प्रियाः कृपाविषयाश्चेति तदेव दर्शयितुं भक्तस्य मुमूर्षोर्मम चक्षुर्विषयतां गत इत्याह तथापीति यद्यपि सर्वात्मा समदर्शी च तथापि हेभूषणं कांतभक्तेष्वनन्यप्रयोजनेष्वनु कंपितम् अनुकंपास्य संजातेत्यनुकंपितः तारकादित्वादित्वा अनुकंपायुक्तं पश्यावेहि तत्र लिङ्गमाह यद्यस्मात्कृष्णोऽसूत्रप्राणांस्त्यजतस्त्यक्तु मुद्युक्तस्य मम साक्षाद्दर्शनं प्राप्तः ॥ २२ ॥

किंतु यद्दर्शनं जंफलमाह भक्त्येति यस्मिन् भक्त्या मनोनिवेश्यवाचायस्य भगवतो नाममात्रमेव कीर्त्तयन् कलेवरं त्यजन् योगीकामकर्माभिः काम्यत इति कामाः शब्दादिविषयास्तेषां निमित्तभूतैः कर्माभिः पुरय पापात्मकैः कर्मभिश्चेति वामुच्यते संसृतिबंधान्मुच्यते इत्यर्थः यच्छब्दस्य सकृष्ण इत्यध्याहृततच्छब्दवता पूर्वोक्तान्वयः सदेव इत्युत्तरेण वानामकीर्त्तनमेव कामकर्मविमोचनद्वारा निःश्रेयसफलकं किमु साक्षाद्दर्शनमिति भावः ॥ २३ ॥

यतएवमतोयावन्मत्प्रयाणं तावद्भगवान्प्रतीक्षतामिति प्रार्थयते स इति यावदिदं कलेवरं शरीरं हि नोमित्यजामि विमुक्तो भवामीति भावः तावत्प्रसन्नेन प्रहासेनारुणलोचनाभ्यामुल्लसन्मुखांबुजं यस्य सचतुर्भुजो भगवान् श्रीकृष्णः देवानामपि देवो ध्यानपथः ध्यानाविषयभूतः सन् प्रतीक्षतां चक्षुः पथत्वं प्राप्त एव ध्यानपथोऽपि भवत्वित्यभिप्रायेण ध्यानपथ इत्युक्तम् यद्वा द्विभुजत्वेन ध्यानपथो भवत्वित्यभिप्रायेण तदुक्तिः तत्रत्यानां द्विभुजत्वेन चक्षुः पथोऽपि स्वस्य चतुर्भुजत्वेन चक्षुः पथस्तेनैव रूपेण ध्यानपथोऽस्त्वित्यभिप्रायेण वा ध्यानपथश्चतुर्भुज इत्युक्तम् ॥ २४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

बंधुरित्यादिवाक्याद्बंध्वादिषु स्थित्वा बंध्वादीनां बंध्वादित्वापादकत्वेन मुख्य बंध्वादित्वात् बंध्वादिसर्वरूपत्वात् सर्वात्मनो वा समदृशः यथा वस्तु तथा सर्वपदार्थान् जानतः अद्वयस्य समाधिकरहितस्य अनहंकृतः प्राकृत वैकृतशरीररहितत्वाद्देहाद्यहं बुद्धिरहितस्यातएव निरवद्यस्य रागादिदोषरहितस्येत्येतैर्हेतुभिरस्य कृष्णस्य तत्कृतं सारथित्वादिकृतिनिमित्तं त्वयि मतिवैषम्यं कदाचिदपि नास्ति अनेकविधानां जीवानां हितदित्येकान्वयः ॥ २१ ॥

तथाप्यस्याहोसर्वोत्तमोऽहमनेन सारथित्वादिषु विहित इति विषमा बुद्धिर्नास्तीत्याह सर्वात्मन इति सर्वातिर्यामिणः । पितामातासुहृत् एवंविधविषयममतिष्वस्मास्वस्य संसर्गकारणं किमित्याशंक्य युष्माद्विधमभक्तभक्त्या द्रवीकृतमनोऽनुकंपैव कारणमित्याह तथापीति हेभूष तथापि एवमुक्तप्रकारेण कृतकृत्यस्याप्यस्य कांतभक्तेषु अव्यभिचीर्णं भक्तिमत्सु युष्मासु अन्येषु मयि चानुकंपितम् अनुकंपां कृपां पश्य । कुत इति तत्राह यदिति प्राणत्यागकाले प्रायः स्वेन पुष्टा पुष्टादयोऽपि पूर्वमेव त्रिमुखा गच्छन्त्यहो असूत्रप्राणांस्त्यजतो मे मम स्वामी श्रीकृष्णः साक्षाद्दर्शनं ददिति विषयमागत इति यद्यस्मात्तद्भक्तानुकंपैव संसर्गकारणमित्येकान्वयः ॥ २२ ॥

प्राणत्यागकाले हरिदर्शनफलमाह भक्त्येति भक्त्या हरौ मनआवेश्यवाचायस्य हरेर्नारायणादिनामकीर्त्तयन् कलेवरं शरीरं त्यजन् योगी कामकर्मभिर्मुच्यते मुक्तः स्यात्तत्प्रत्यक्षतो हृष्टाप्रियमाणस्य मे मुक्तिः किं वर्णनीयेति वाक्यशेषः तस्मात्तत्प्रीतिकृद्धर्मोऽतस्तदुक्तप्रकारेण स्वधर्मे धर्मबुद्धिहित्वात्वं राज्यं कुर्विति परमतात्पर्यार्थः ॥ २३ ॥

युधिष्ठिरं प्रत्यभिधायेदानीं स्वच्छन्दमृत्युर्भीष्मउत्तरायणसमयपर्यंतं भगवतोऽवस्थानं प्रार्थयते स इति अहं यावदिदं पंचभूतरचितं कलेवरं हि नोमित्यजामि तावदुत्तरायणपर्यंतं स देवो भगवान्प्रतीक्षतां मयि कृपया अनुग्रहं कुर्यादिति प्रार्थय इत्यन्वयः कथं भूतः प्रसन्नहासश्चारुणलोचने नेत्रे प्रसन्नहासश्चारुणलोचनानितैरुल्लसन्मुखमेवांबुजं यस्य स तथा ध्यानपथः उपासनाविषयः द्रष्टुं ध्यानमेव पंथामार्गो यस्य स तथा चत्वारो भुजा यस्य स तथा इदमेव ध्यानविषयं वपुः पुरतः स्थितस्य द्विभुजत्वादयमेव स इति प्रोक्षतयानिर्देशः ॥ २४ ॥

क्रमसंदर्भः ।

ननु भवतु प्रीतिविशेषेणास्माकं तस्मिन्स्तथा मतिः तस्य सर्वेषां परमात्मनस्तस्मादेव समदृशः परमात्मत्वादेव सर्वेषां तच्छक्तिवैभवरूपाणामात्मनां तदनन्यत्वादद्वयस्य तस्मादेव मातुलेयमित्याद्यभिमानशून्यस्य तथा निर्दोषस्य च कथमहमस्य मातुलेयो न त्वमुपेत्यादिरूपं मातुलेयत्वादिकृतं मतिवैषम्यं स्यादिति पूर्वपक्षोद्वेगपूर्वकं सिद्धांतयति सर्वात्मन इति । टीकायां समदृश इत्यत्र समः सर्वत्राव्यभिचारी च सः इक्ष्वानरूपश्चेति । बहुव्रीहौ हेतुत्वं न घटते ॥ २१ ॥

क्रमसंदर्भः ।

यद्यपि तादृशस्य तत्र सम्भवति तथापि हे भूप एकांतभक्तेषु युष्मासु अनुकंपां पश्य ! येषां भक्तिविशेषेण परवंशः सन्नसावपि तथा तथाऽऽत्मानं वाढमेवामिमन्यते इत्यर्थः । यः खलु शरीरस्यापि सम्बन्धे हेतुः सोऽभिमान एव हि सम्बन्धहेतुर्मुख्यः न शरीरम् । सति त्वाविर्भावादिना शरीरसम्बन्धेऽपि तस्यमातुलेयत्वादिकं सुतरामेव सिद्धयतीति तात्पर्यम् । तत्र हेतुः यन्मेऽसूनिति । यद्यस्मात् युष्मत्संबन्धादेव हेतोः । तदेवं परमोपादेयत्वज्ञानादेव तत्संबन्धात्मक एव श्रीभगवानुत्क्रांतावपि मुहुरेव निजालंबनीकरिष्यते—विजयसखे रतिरस्तु मेऽनवद्येति पार्थसखे रतिर्ममास्त्विति विजयरथकुटुम्ब इत्यारभ्य भगवति रतिरस्तु मे मुमूर्षोरिति च ॥ २२ ॥

भक्त्येति युग्मकम् । योगी समाहितान्तःकरणः सन् यस्मिन् भक्त्या मन आवेद्यवा वाचा नाममात्रं कीर्तयन् वाकलेवरमत्यजन्मुच्यते २३ प्रसन्नहासेत्यादिना तद्दर्शनबहुकालतार्थमेव शरीरत्यागे विलम्बः कृत इति लक्ष्यते । ततश्च शरीरांतरप्राप्तौ सत्यां कदा वा दर्शनस्यादित्युत्कण्ठाविष्टत्वादिति गम्यते । यावन्न मे नवदशा दशमी कुतोऽपीत्यादिकं हि श्रीलीलाशुकस्यापि प्रार्थनं श्रूयते ॥ २४ ॥

सुबोधनी ।

नन्वभ्येभगवंतंमाजानंतुभगवान्स्वात्मानंजानन्कथंहीनेकर्मणिप्रवर्त्ततेतत्राहसर्वात्मनइतिसर्वस्मिन्नात्मायस्यअनेनस्वार्थमेवकरोति कथंवेषम्यस्यात् वेदादिप्रमाणवत्वाच्चशत्रुमित्रोदासीनेषुसमबुद्धिः अतोऽपिनवैषम्यंकिंच भेददर्शनेसत्येवंभवतितस्यतुसर्वमात्मैवभासतेअतो नविद्यतेद्वैतंयस्यतादृशस्यकथंवेषम्यंस्वरूपेणप्रमाणेनप्रमेयेननिराकृतंवेषम्यमवतारेतुनिरहंक्रिययातनौनविद्यते अहंकृतिर्यस्यतत्कृतमुच्चनीचकर्मकृतंसर्वमेवा किंचित्कर्त्तव्यमितिकरोतितत्तत्कृष्टमितिनुहीनकर्मणाकथंनदोषः स्यादतआह्निरवद्यस्येति अपहतपाप्मनइत्यर्थःअपहतपाप्मत्वंनदेशकालावच्छिन्नमित्याहनकचिदितितस्मादयमेवसर्वभक्षकः प्रज्ञानादुपचरितः ॥ २१ ॥

एवंकृतवानित्युक्तेभयमसेव्यताचप्रतिभातातन्निराकरणार्थमाहतथापीति यद्यप्येवमेव तथाप्येकस्तस्मिन्साधारणोगुणोऽस्तियद्भक्तकृपाभजनीयत्वेहेतुरभ्येकारणंच सचाव्यभिचारीनित्यफलश्चभूषेतिस्वोर्धनराज्ञामप्येवं कदाचिद्भवतीतिसंवादाय कृपायाअव्यभिचारित्वंस्वदृष्टान्तेनाहयन्मेऽसूनिनहिममसदृशोऽपराधीकश्चिदस्तिअवहेलनकर्त्ताभक्तद्रोहीद्विष्टपक्षपातीचतथापिकदाचिन्नामग्रहात् भक्ताभासंपुरस्कृत्यप्राणत्यागसमयेभक्तो नमुक्तो भवेत् बुद्धयतिशंकायास्वयमागत्यआत्मसाक्षात्कारंकारयित्वाकृतार्थंकृतवानित्यर्थः तस्मादन्येभक्ताःकृताधीभविष्यन्तीति किंवक्तव्यमितिभावः ॥ २२ ॥

ननुदूरेभगवत्साक्षात्कारान्मुक्तिरितिभगवदाविर्भावव्यतिरेकेणापिभगवदंगैर्मानसरूपनामभिर्मुक्तिर्भवतीत्याह भक्त्यात्रेयेतिभक्त्येतिविहितभक्त्यधिकारिणः प्रत्युक्तंवस्तुतस्तुयथा कथंचिन्मनोनिवेशनमेवमुक्तिहेतुः इन्द्रियव्यापारमपि भगवन्नाम्नाकुर्वन् पूर्वयोगाभ्यासरतोऽपिइदानींभक्तिमार्गेणशरीरंत्यजन् * कायवाङ्मनोभिः तामसराजससात्विकमपिकर्मकुर्वन्पूर्वकामकर्मकः कृतैर्मुच्यतेएभिःकर्मभिः तानि कर्माणिस्वभावंप्रापितानिमुक्तिहेतवोभवन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

एवंभजनीयभगवद्गुणानुक्त्वास्वस्यमनसामूर्तिकल्पनाशक्तेः अंतिमोच्छ्वासपर्यंतंभगवत्स्थितिमेवप्रार्थयतेसदेवदेवंइतिअस्मत्कृपायाअन्योऽपिहेतुरस्तिनकेवलमिदानींतनाभक्तिः यतोदेवानांस्वादीनांदेवः सर्वदापूज्यः किंच स्वतश्चपूर्णाः भगवानितिसयावदिदंशरीरंमयात्याज्यंतावच्छिष्टतु न मध्येशरीरं गृह्णातुमारयतु इदमिति जीर्णम अहमिति सामर्थ्यं “येयथामांप्रपद्यंते” इतिवाक्यानुसारेण मातिष्ठतुकिंतु प्रसन्नहासः अरुणेचलोचने ताभ्यामुल्लसन्मुखांभोजयस्यहासस्य प्रसन्न त्वांनमाया मोहः लोचनयोररुण त्वान्मत्पापदूरी करणंतयो रपि प्रसादेविशेषणमायि सर्वगुण निधानं मुखांबुजस्य तादृशत्वेन स्वपद प्राप्तिः ध्यान पथत्वेनाणिमादयः चतुर्भुजत्वेन पुरुषार्थचतुष्टयसिद्धिः ॥ २४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

ननु परमेश्वरस्य भक्तिवशीकृतत्वे दौत्यसारथ्यादिरपकर्ष एव तस्मिन् सति कथं प्रेमा परमेश्वरस्य सुखप्रद इत्यत आह सर्वात्मन इति । निरवद्यस्य निर्दोषप्रेमवतोऽस्य कृष्णस्य तत्कृतं दौत्यादिकृतं मतिवैषम्यंन । अत्र हेतुः सार्वकालिकं स्वतः सिद्धं महैश्वर्यमेवेत्याह सर्वात्मन इति । अजुनस्याप्यात्मा स एवेति स्वयमेव सारथी रथो चेति । अतएव समदृशः समं तुल्य मात्मानमेव सर्वत्र पश्यतः । सर्वात्मत्वादेवाहस्य । द्वितीयाभावादेव अनहंकृतेर्गर्वशून्यस्य । किंच महैश्वर्यहीनोऽप्यन्यः प्रेमी प्रेमत एव हेतोरात्मनो नीचकर्मोत्थमपकर्ष क्लेशंच दुःखत्वेन न मन्यते । अस्य तु महैश्वर्यादेरानन्दमात्रस्य कुतः प्रेमतो दुःखम् तस्माद्युष्माकमेवोत्कर्षो यत एतादृशोऽपि परमेश्वरो भवतां दूत्यादिकं करोतीत्याहो वशीकारकत्वं प्रेम्णा इति भावः ॥ २१ ॥

अथापीतोयद्यपि युष्मत्तुल्यो नमवितुं शक्नोमीति भावः । अनुकम्पितम् अस्य मध्यनुकम्पां पश्यययाऽयमानन्दमयसाक्षाद्ब्रह्मस्वरूपोऽप्येतादृशं वीभत्सितं मत्तसमीपस्थानं प्रस्थापित इत्ययमप्येकोऽनुभावोऽनुभूयतामिति भावः । युष्माकं त्वयमवानुकम्प्य इतिभावः २२ । २३ प्रतीक्षतां क्षणमत्रैव तिष्ठतु यावदहं किंचिद्विलम्ब्य चक्षुर्भ्यामाभ्यामेव सौन्दर्यामृतम् पिबन् स्वस्य मनोऽनुलापं प्रकाशयन् स्तौमीति भावः । मम उपास्यत्वाद्भ्यानस्य पन्था चिप्रयीभूतो यः सर्वकालमेव भवेत् स प्रसन्नहासेत्यादिरूपोऽस्मिन्नन्तकाले साक्षात्भजनोच्चर एव तिष्ठत्वितिभावः । चतुर्भुज इति श्रीभक्त्योपास्यमन्त्राभ्यानस्य तथात्वमवगमयति ॥ २४ ॥

सूतउवाच ।

युधिष्ठिरस्तदाकर्ण्य शयानं शरपंजरे ॥

अपृच्छद्विविधान्धर्मानृषीणामनुशृण्वताम् ॥ २५ ॥

पुरुषस्वभावविहितान्यथावर्णं यथाश्रमम् ।

वैराग्यरागोपाधिभ्यामाप्तातोभयलक्षणान् ॥ २६ ॥

दानधर्मान्राजधर्मान्मोक्षधर्मान् विभागशः ।

स्त्रीधर्मान् भगवद्धर्मान्समासव्यासयोगतः ॥ २७ ॥

धर्मार्थकाममोक्षांश्च सहोपायान् यथामुने ॥

नानाख्यानेतिहासेषु वर्णयामास धर्मवित् ॥ २८ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्वात्मनःचिदचिच्छक्तिमतः अतएवाद्वयस्यैकस्य तादृशपदांतराभावात् अतएवसमदृशः परकीयपदार्थाभावाद्विषमहाष्टिशून्यस्यतत्कृतं दौत्यादिकर्मकृतंमतिवैषम्यं कचिदपिनविद्यते ॥ २१ ॥

तथापिसर्वस्यतदीयत्वेऽपि हेभूपणकांतभक्तेषु अनुकंपितंजातानुकंपं पश्यालोचययस्मादसून्यजतोमेममकृष्णोदर्शनं हृत्पथमागतः प्राप्तः ॥ २२ ॥

अधुनास्ववाञ्छितंप्रार्थयतेभक्त्येतिद्वाभ्याम् यस्मिन्मनः समावेश्ययोगीकामकर्मभिः संसारप्रदैः कर्मभिर्मुच्यते ॥ २३ ॥

प्रसन्नंनहासेनअरुणलोचनाभ्यांचोल्लसन्मुखांबुजंयस्यसः ध्यानस्यपंथाआश्रयः अन्यैश्चित्यतेकवलंसचतुर्भुजःपुरःस्थितःसन्न यावत्कलेवरीहर्नोमित्यजामितावन्मांप्रतीक्षताम् ॥ २४ । २५ ॥

भाषाटीका ।

सर्वात्मा समदर्शी अद्वय अन हंकार श्रीकृष्ण को इन कर्मों से कुछ मति वैषम्य कभी भी नहीं होता है क्योंकि वह निरवद्य अर्थात् निर्दोष है ॥ २१ ॥

तथापि हे भूप ! देखो एकान्त भक्तों पर कैसी कृपा है कि जो मेरे प्राण परित्याग करने के समय साक्षात् श्रीकृष्ण दर्शन देने को आये हैं ॥ २२ ॥

भक्ति से जिन में मन आविष्ट कर और वाणों से जिनका नाम कीर्तन करता योगी, कलेवर को त्यागता, काम कर्मों से मुक्त हो जाता है ॥ २३ ॥

यह प्रसन्न हास अरुण लोचन प्रफुल्ल मुखाम्बुज ध्यानपथ चतुर्भुज देव देव भगवान्, जबतक मैं इस कलेवर को त्याग करूँ वहाँ प्रतीक्षा करें ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तत्र सानुकंपे वाक्यमाकर्ण्य ॥ २५ ॥

पुरुषस्य स्वभावेन विहितान् नरजातिसाधारणान् (धर्मान्) वर्णयामासेति तृतीयेनान्वयः । यथावर्णं वर्णधर्मान् यथाश्रममाश्रमधर्मान् । वैराग्यरागाभ्यामुपाधिभ्यां क्रमेणाप्तातोभयं निवृत्तिप्रवृत्तिरूपं लक्षणं येषां तान् ॥ २६ ॥

पुनस्तमेव विशेषमाह दानेति । मोक्षधर्मान् शमदमादीन् । भगवद्धर्मान् हरितोषकान् ब्राह्म्यादिनियमरूपान् समासव्यासौ संक्षेपविस्तारौ तावेव योगाबुपायौ ततस्ताभ्याम् ॥ २७ ॥

धर्मादींश्च यथाधिकारं प्रतिनियतोपायसहितान् । यथा यथावत् । नानाख्यानेषु ये इतिहासास्तेषु यथा सन्ति तथा वर्णयामास २८

श्रीवीरराघवः ।

तद्भीष्मवचोनिशम्ययुधिष्ठिरः शरपंजरे शयानंभीष्ममृषीणांशृण्वतांसतानानाविधान्धर्मानपृच्छत् ॥ २५ ॥

धर्मान्विशिनष्टि पुरुषस्वभावः श्रुत्वास्वभावशक्त्याशक्त्यादिरूपेणाविहितान्कर्तव्यतयाविधिवोचितान्यथावर्णंयथाश्रमंनानाविधानांविधानां चयोग्यार्थकंयथाशब्दस्याव्ययीभावः वैराग्यरागावकामकामौ तापेवोपायौताभ्यामाप्तातानुभयविधामप्रवृत्तिनिवृत्तिभेदमिदंयथैकस्यैवाग्निहोत्रादिकर्मणोऽग्निहोत्रंजुहोतिजुहुयात्स्वर्गकामः यावत्जीवमग्निहोत्रंजुहुयादितिस्वर्गाधिकारजीवनाधिकाररूपाभ्यामुपाधिभ्यामेवभेदः एवंवैराग्यरागोपाधिभ्यांप्रवृत्तिधर्मेत्वेन निवृत्तिधर्मेत्वेनचाप्तातास्वस्तुत एकरूपावर्णधर्मादिधर्मानित्यर्थः २६

श्रीनारायणः ।

आम्नातानित्यनेन वैदिकधर्मानपृच्छदितिसूचितम् तथास्मार्त्तधर्मानपृच्छदित्यभिप्रायेणाह दानधर्मानितिराजधर्मानितिशास्त्रोक्ताः मोक्षधर्माः पंचरात्रादितत्राक्ताः तत्राप्यत्रांतरमंदाभिप्रायेण पुरुषस्वभावमेदाभिप्रायेण विभागप्राय इत्युक्तं भगवद्धर्मास्तच्छ्रवणकीर्तनादयः समासव्यासयोगतः संक्षेपविस्ताराभ्यां युक्ताः शास्त्रेषु प्रतिपाद्यतयैतस्मात्सव्यासयोगाः सार्वविभक्तिकस्तसिः समासव्यासयोगात् यद्वासमासव्यासयोगात्संक्षेपयोगाद्विस्तरयोगाच्चापृच्छत् संक्षिप्तत्वेन विस्तृतत्वेन चापृच्छदित्यर्थः ॥ २७ ॥

द्वितीयांतानां वर्णयामासेत्युत्तरत्रान्वयः हेमुनेसहोपायान् ससाधनान् धर्मार्थकाममोक्षानपि यथावन्नानाविधेष्वप्यानेष्वितिहासेषु च यत्तत्त्वतद्गीष्मावर्णयामास ॥ २८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

अथयुधिष्ठिरोभीष्मोक्तमाकर्ण्य शरतल्पेशयानंभीष्मविविधान् धर्मानपृच्छदित्यन्वयः पृच्छतेर्द्विकर्मकत्वाद्भीष्मधर्मानितियुज्यते ॥ २५ ॥

धर्माणांतत्त्वत्रिहीष्मः एतान् धर्माज्ञानाख्यानात्मकेष्वितिहासेष्ववर्णयामासेत्यन्वयः तान् कथंभूतान् वर्यपुरुषस्यैतं निजत्वेन विहिता धर्मास्तदाश्रमिपुरुषस्यैते विहिता इति विविच्य यथावर्णयथाश्रमं वर्णिनामाश्रमिणां पुरुषाणां स्वभावविहितां निजत्वेन विहितान् धर्मान् वैराग्या पाधिनाराणां पाधिना च एतं निवृत्तिधर्मा एते प्रवृत्तिधर्मा इति निष्कामज्ञानपूर्वमित्यादिवचनैः प्रतिपादितो भयविधलक्षणान् ॥ २६ ॥

विभागशः पृथक्पृथक् भगवतः सर्वजगत्सृष्ट्वादिधर्मान् ॥ २७ ॥

तथा धर्मार्थकाममोक्षांश्च तत्तत्साधनसहितान् समासव्यासयोगतः संक्षेपविस्ताराभ्यां यथायथावत् तात्त्विकदंष्ट्रांस्तमयुधिष्ठिरादिबोधने भीष्मस्यासामर्थ्यात् भीष्मस्य कीर्त्यर्थं तस्मिन्स्तत्कालं विशेषाविष्टश्रीकृष्णश्चापंडवप्रश्नान्व्याचक्ष्याचित्यस्यार्थेययेति ॥ २८ ॥

क्रमसंदर्भः ।

तत् निजचिरस्थितिप्रकाशकं श्रीभीष्मस्य वचनमाकर्ण्य ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

सुबोधनी ।

एवं सर्वं पुरुषार्थदानाय सर्वाभिव्यक्तिं कुर्वन् विषयांतरसंचाराभावाय प्रकटस्तिष्ठत्विति प्रार्थना मध्ये सावकाशं ज्ञात्वा युधिष्ठिरः स्वसंदेहं वारयितुं पृष्ठवानित्याह युधिष्ठिर इति ननु युधिष्ठिरः पूर्वोक्तं सर्वं भगवता कृतं मित्यवगत्य स्वस्य कारणात्वाभावात्तद्वधादिदोषा भावं विनिश्चित्यापि कथं पृच्छतीत्यत आह तदा कर्ण्यपि शरपंजरे शयानमिति यदि भगवानेव करोति किमिति भीष्मः शरपंजरे पतितस्तु छतिनष्टकृतं भोजयति भगवान् तथासति अतिप्रसंगः स्यात्तदुःखस्य च सर्वजनीनत्वात् भगवतः सर्वकर्तृत्वस्य च श्रौतत्वात् सर्वेषामेव ऋषीणां संदेहः अतस्तेषामपि संदेहनिवृत्त्यर्थं मृषीणामनुश्रवतां पृष्ठवानित्यर्थः धर्माणां मेव नाना विधत्वात् प्रबलं दुर्बलताभावांऽस्ति राजसेवकवन्नवेति संदेहादपि प्रश्नस्तदाह विविधानीति ॥ २५ ॥

धर्मास्त्रिविधाः श्रौताः पौराणिकाः पुरुषार्थ साध्यत्वेनान्वयव्यतिरेकसिद्धालौकिकाश्च तान् सर्वान् भीष्मः क्रमेणाहेत्याह पुरुषस्वभावे ति त्रिभिः तत्र वैदिकास्त्रिविधाः शरीराधिकारेण प्रवृत्ताः वर्णाश्रमरूपेण बाह्यधर्मेण च प्रवृत्ताः वैराग्याद्यांतर धर्मेण च तत्र पुरुषस्वभावविहिताः स्वतंत्रारक्षादयः वर्णधर्माज्ञानादयः आश्रमधर्माः अध्ययनादयः रागोपाधयः पूर्वकांडोक्ताः वैराग्योपाधयः उत्तरकांडोक्ताः ॥ २६ ॥

दानधर्मादयः पौराणिकाः गोदानादयः तुलापुरुषादयो वाराजधर्माः कार्तिकव्रतादयः समासव्यासकथनात् बुद्धिर्भवति वैस्थिरा अतः संक्षेपविस्ताराभ्यामाह समासेति ॥ २७ ॥

पुरुषार्थचतुष्टयसाधनीभूतधर्मानाह धर्मेति पुरुषार्थानां स्वरूपं साधनानि प्रकाराश्च यथा यथावत् मुनइति संवोधनात् न विस्तरं गच्छति मननविघ्नत्वा दिति आख्यानं शब्दप्रधानं तैरेव मुक्तमित्यादि इतिहासः पुरुषत्वं तैरेवंकृतमेवं जातामिति तथानिः शंककथने हेतुः एतावता सर्वसंदेहा निघारिता इत्युक्तं भवतिसगुणकर्मणा बंधः निर्गुणकर्मणामाक्षः लोके फलसाधकत्वं ज्ञानं भवत्विति यमधः उपरिवानिनीषतित मसाधुसाधुवाकर्मकारयतीति ईश्वरस्य सर्वकर्तृत्वं जीवस्य दुःखाद्यनुभवश्चोक्तो भवति धर्मं प्रवचनादिकं कालं विलंबं देवतत्वं नेन पुरुषार्थ सिद्धिरिति ॥ २८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

युधिष्ठिरस्तदाकर्ण्येति तर्हि मां कः प्रबोधयिष्यतीति व्यभोऽपृच्छत् । शयानं शयेति । यद्यपि तदशयां प्रश्नानां च त्विं तदपि गत्यंतरा भावादिति भावः ॥ २५ ॥

धर्मं प्रवदतस्तस्य स कालः प्रत्युपस्थितः ।

यो योगिनश्छन्दमृत्योर्वीक्षितस्तूत्तरायणाः ॥ २६ ॥

तदोपसंहृत्य गिरः सहस्रणीर्विमुक्तसंगं मन आदिपूरुषे ।

कृष्णो लसत्पीतपटे चतुर्भुजे पुरःस्थिते मीलितदृग्व्यधारयत् ॥ ३० ॥

विशुद्धया धारणाया हताशुभस्तदाक्षयैवाशु गतायुधव्यथः ।

निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिविभ्रमस्तुष्टाव जन्यं विसृजन्जनार्दनम् ॥ ३१ ॥

॥ भीष्मउवाच ॥

इति मतिरुपकल्पिता वितृष्णा भगवति सात्वतपुंगवे विभूम्नि ।

स्वसुखमुपगते कचिद्विहर्तुं प्रकृतिमुपेयुषि यद्भवप्रवाहः ॥ ३२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

पुरुषस्वभावेन विहितान् प्रथमं नरजातिसाधारणान् धर्मान् वर्णयामासेति तृतीयेनान्वयः । ततो यथावर्णं वर्णयोग्यधर्मान् योग्यतायामव्ययीभावः । ततो यथाश्रमं ततो वैराग्यरागाभ्यामुपाधिभ्यां क्रमेणास्नातमुभयं निवृत्तिप्रवृत्तिरूपं लक्षणं येषां तान् । अयमर्थः— नहि ब्रह्मचर्यादय आश्रमधर्माः सर्वैरेव द्विजैः सर्वे क्रमेणैवानुष्ठेया इति नियमः । किन्तु वैराग्यं चेत् सदैव भिक्षवो भवेयुस्तदा रागश्चेद् गृहस्था एव सदेति ॥ २६ ॥

ततश्च तत्रैव विशेषतो दानधर्मानित्यादि सर्वान्ते च भगद्धर्मान् भक्त्यङ्गानीति मोक्षधर्मेभ्योऽप्यस्य पार्थक्यं श्रेष्ठ्यञ्च व्यञ्जितम् समासः संक्षेपो व्यासो विस्तरश्च तद्द्वयोर्योगेन युक्ततया ॥ २७ ॥

एवञ्चोक्ताः सर्वे धर्माश्चतुर्षु वर्णेषु एव पर्यवस्यन्तीत्युक्तपोषण्यायेन तानेवाह धर्मेति । उपाया धर्मादिसाधनानि । यथा यथावदेव । नानाऽऽख्यानादिषु ये ये इतिहासास्तेषु प्रदर्श्य प्रमाणाकृतानित्यर्थः ॥ २८ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

पुरुषाणांस्वभावैः सात्विकराजसतामसैर्विहितान्वर्णयामासेतितृतीयेनान्वयः यथावर्णं वर्णानांयोग्यान् वैराग्यरागाभ्यामुपाधिभ्यां क्रमेण आस्नातोभयलक्षणान् प्रतिपादितनिवृत्तिस्वरूपान् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

भाषा टीका ।

(सूतउवाच) यह सुनकर शर शय्या पर शयान भीष्म से युधिष्ठिर ने सब ऋषियों के सुनते विविध धर्म पूछे ॥ २६ ॥ पुरुषों के स्वभाव विहित धर्म, वर्ण आश्रम धर्म, वैराग्य और रागके भेदसे वेदोक्त दानों प्रकार के धर्म, दानधर्म, राजधर्म, मोक्षधर्म, स्त्रीधर्म, भगवद्धर्म, । संक्षेप और विस्तार से धर्मार्थ काम मोक्ष और उनके उपाय, । ये सब राजा ने पूछे ॥ हे मुने ! तत्त्ववेत्ता भीष्म ने यह सब नाना आख्यान और इतिहासों में वर्णन किया ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

छन्देन इच्छयामृत्युर्यस्य ॥ २९ ॥

सहस्रणीर्युद्धे समीपस्थान् सहस्रं रथिनोनयति पालयतीति सहस्रणीःभीष्मः । सहस्रिणीरिति पाठे सहस्रार्थवतीगिरः । लसंतौ पीतौ पटौ यस्य तस्मिन् । अमीलितदृगेव मनो व्यधारयत् ॥ ३० ॥

अनयैव विशुद्धया धारणाया हतमशुभं यस्य सः । तस्य श्रीकृष्णस्येक्षया कृपादृष्ट्यैव मता आयुधश्रमा यस्य सः । अतश्च निवृत्तः सर्वेन्द्रियवृत्तीनां विभ्रमः विविधं भ्रमणं यस्मात् सः । जन्यं देहम् ॥ ३१ ॥

परमफलरूपां श्रीकृष्णोरिति प्रार्थयितुं प्रथमं स्वकृतमर्पयति । इति नानाधर्माद्युपायैर्मर्तिर्मनोधारणालक्षणा उपकल्पिता समर्पिता । क सात्वतानां पुङ्गवे श्रेष्ठे भगवति । वितृष्णा निष्कामा । अवितृष्णाति वा छेदः अवितृष्ता इत्यर्थः । विगतौ भूमा यस्मात् तस्मिन् यदपेक्षयान्यत्र महत्त्वं नास्तीत्यर्थः । तदेव परमैश्वर्यमाह स्वसुखं स्वरूपभूतं परमानन्दम् उपगते प्राप्तवत्येव । कचिद् कदाचित् विहर्तुं कीदितुं प्रकृतिम् उपेयुषि स्वीकृतवति नतु स्वरूपतिरोधानेन जीवन्तु पारतन्त्र्यमित्यर्थः । विहर्तुमित्युक्तम् प्रपश्यति यद्यतः प्रकृतेः भवप्रवाहः सृष्टिपरम्परा भवति ॥ ३२ ॥

दीपनी ।

अवितृप्तेति दर्शने अलंबुद्धिराहत्यादिति भावः ॥ ३२—३५ ॥

श्रीवीरराघवः ।

एवंपृष्ठान्धर्मान्प्रवदतः ये गिनः छन्दमृत्योः स्वच्छन्दानुसारीमृत्युर्यस्यतस्यभीष्मस्ययोवांछितउत्तरायणः सकालः प्रत्युपस्थितः यद्वा तस्यसकालः प्रत्युपस्थितः यश्छन्दमृत्योर्योगिनः वांछितः सचापिकउत्तरायणइत्यन्वयः ॥ २९ ॥

तदेति यदासकालः प्रत्युपस्थितः तदासहस्रणीः सहस्राणांकुरपांडवादिरूपाणां नायकः सहस्रं स्ववश्यानां नयति सद्गतिं प्रापयतीति वा स भीष्मः गिरउपसंहृत्यविरम्यमुक्तः संगोदेहतदनुबन्ध्यादिसंगोयस्यतन्मनः पुरः स्थितेलसंतौ विलसंतौ पीतौ पटौयस्यतस्मिन्कृष्णोव्यधारयत् कथंभूतः निमीलितेदशौदधीयेनसः निमेषणामप्यकुर्वन्कृष्णमेवपश्यन्तद्विग्रहध्यानैकप्रवणं चिन्तमकरोदित्यर्थः ॥ ३० ॥

विशुद्धयाधारणायामगवद्विग्रहानुध्यानात्मिकयाहंतनिरस्तमशुभं भगवत्प्राप्तिविलम्बावहं प्रारब्धस्य तदीक्षयैव भगवद्दर्शनेनैवाशुगता निरस्ता आयुधप्रहारजाव्यथायस्य निवृत्ताः सर्वेषामिन्द्रियाणां वृत्तयो विभ्रमः देहात्मादिभ्रमश्च यस्य स भीष्मः जन्यजननयोग्यं देहं विसृजन्त्य क्ष्यन्नजनार्दनं सर्वजनदुःखहरं श्रीकृष्णं तुष्टाव ॥ ३१ ॥

स्तुतिमेवाहृतीत्यादिभिरेकादशभिः तावत्परमव्योमस्थं वेदांतवेद्यं दिव्यात्मस्वरूपं प्रकृतावताररूपं तत्प्रयोजनं चानुसन्धाय तस्मिन्स्वमति दाढ्यं प्रार्थयते इति वक्ष्यमाणप्रकारेण मममतिर्भगवति चितृष्णाऽलंबुद्धिरहितासती उपकल्पिता प्रतिष्ठिता भवतु यद्वा इति हेतौ मतिर्वितृष्णा इति यस्मात्तस्माद्भगवत्पुष्पकलिपता भवत्वित्यर्थः कथंभूते सात्वतपुंगवे सात्वतानां यादवानां पुंगवे श्रेष्ठे भागवतानां नायके वा विभूम्नि विलक्षणे भूम्नि वागादिभ्यः प्राणशब्दवाच्याज्जीवाच्च विलक्षणेऽपारिच्छिन्ने भूमशब्दवाच्य इत्यर्थः “भूमात्वेव विजिज्ञासितव्यः यो वै भूमा तत्सुखं नालपे सुख मस्ती” ति हि श्रूयते तदाह स्वसुखमुपगत इति स्वस्वाभाविकसुखमुपगतवत्यपरिच्छिन्नस्वाभाविकानंदशालिनीत्यर्थः कचिद्देशे विहर्तुं प्रकृति विग्रहमुपेयुषि यद्भवप्रवाहः संसारप्रवाहो भवति यत्संकल्पमूलक्षेत्रज्ञानां संसारप्रवृत्तिस्तस्मिन्नित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

स्वच्छन्दमृत्योः स्वच्छन्दा मरणं कुर्वतो योगिनो वांछित उत्तरायणः कालोयः स भीष्मस्य प्रत्युपस्थित इत्यन्वयः उत्कमिष्यतो ज्ञानिनः कालेऽनुगुणे किंचित्सुखाधिक्यं भवति नान्यथो मुक्त्यभाव इत्येतमर्थं तु शब्दोक्तिः ॥ २९ ॥

तदोत्तरायणे प्राप्ते सति सहस्रणीः स्वमुक्ति समये स्वोपदिष्टानेकजननेता । एकादशाक्षौहिणीनायकस्य बलवतां सहस्रसंख्यावतां नायकत्व कथनमनित्यत्वात् दुपेक्षणीयं अमीलितहृत्प्रफुल्लोचनः । विशेषतश्च त्वसितज्ञानोवा । भीष्मो गिरं विषयसंबन्धिनीमुपसंहृत्य विमुक्तो विषय संगोयेन तत्तथोक्तं तन्मनः पुरास्थिते प्रत्यक्षे चतुर्भुजे उपलब्धेशो भमानपिशंगवस्त्रे आदिपुरुषे नारायणावतारे श्रीकृष्णो व्यधारयत् विशेषेणाचल तयाऽधारयदित्येकान्वयः मीलितहृत्कर्धमुकुलितचक्षुर्वा ॥ ३० ॥

विशुद्धया फलरागादिदोषरहितया हरौ निरंतरमनोधारणया हताशुभः निरस्तपापः तस्य कृष्णस्येक्षया निरीक्षणेनैव नान्येनाशुतत्क्षणां विनष्टा युधिनिमित्तव्यथाऽतएव तदितरः निवृत्तः निरस्तः सर्वेषामिन्द्रियाणां वृत्तीनां व्यापाराणां विभ्रमो विलासो यस्य स तथोक्तः निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिश्चा यविगतभ्रमश्चायमिति वा पद्यमयं जल्पं वचनं विसृजन् रचयन् व्यर्थवचनमुचन्वा जनं जननमर्दयति विनाशयतीत्युपलक्षणमेतत्तमरणं च जनन मरणानाशकत्वेन नित्यमुक्तिदातृत्वाज्जनार्दनस्तत्तुष्टावेत्येकान्वयः ॥ ३१ ॥

ननु किमियं स्तुतिर्मानसी वाचिकी वा इति मतिरिति इति शब्दो हेत्वर्थः प्रकरणार्थो वा समाप्तिवचनो वा यतएवं भगवान्सकलप्रवर्त्तकः तस्मात्तस्मिन्मतिर्मनशीलबुद्धिरुपकल्पिता तद्विषयीकृता सकलशास्त्रप्रकरणेष्वप्यमाणा प्रकरणे वा समाप्तौ मरणकाले किं विशिष्टे विभूम्नि परिपूर्णं अपरिच्छेदलक्षणपूर्णत्वं देशकालयोरप्यस्तीति अत उक्तं भगवतीति । निरवधिकैश्वर्यादिगुणवति यः कश्चिद्विषयसत्तमो निर्दिश्य ते इति शंका माभूदित्याह सात्वतपुंगवे यादवैश्वरे स्वसुखे स्वरूपानंदे उपगते आगते अति निकटवर्तिनीति वा “निलीनो हं प्रकृतौ संसारमेतीति” श्रुतेः यस्याः सकाशाज्जीवानां संसारप्रवाहो भवति कचिद्वृत्तिकालेनानावताररूपैर्विहर्तुं महदहंकारादिजगत्स्रष्टुकामांतां प्रकृतिं श्रियं जडात्मिकां च हरेषु विप्रासवति कीदृशीमतिः वितृष्णा विषयतृष्णा रहिता वौहरौ तृष्णा यस्याः सा तथावा “विः पक्षि परमात्मनो” रित्यभिधानम् ॥ ३२ ॥

क्रमसंदर्भः ।

यो योगिन इति तेषां तथैव व्यवसायमात्रं श्रीभीष्मस्य तु श्रीभगवद्दर्शनदीर्घत्वाय व्याजमय एव स इति ज्ञेयम् । वक्ष्यते च श्रीस्वामिभिरपि द्वितीये—स्थिरं सुखं चासनमित्यादौ देशे च काले च मनो न सज्जयेदित्यत्र देशे पुण्यक्षेत्रे काले च उत्तरायणादौ मनो न सज्जयेत् न सङ्गं प्रापयेत् । न देशकालौ योगिनः सिद्धिहेतुं किन्तु योग एवेति ॥ २९ ॥ ३० ॥

तदीक्षयैवेति तत्कर्मकेक्षया तदागमनसमयादेव लब्धयेति प्रथमवृत्तमुक्तम् ॥ ३१ ॥
सात्वतपुंगवे इति धारणाविषयस्य तस्य विशेषणं न तूपलक्षणमिति ज्ञेयम् । विभूम्नि विशेषेण भूमातिशयो यस्मिन् तत्र भूमावप्य वक्ष्यमाणेनात्र परमातिशयेव चोच्यते । विग्रहस्तु तद्वचनार्थ एव कचिदित्यादिना पुरुषावतारकर्तृत्वमुक्तम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

सुबोधनी ।

समागतेकाले सर्वमुपसंहृतवानित्याह धर्मप्रवदतइतिह्याम्य उत्तरायण कालस्योत्तमत्वेऽपिपूर्वं कालस्यनि कृष्टत्वात्तद्दोष संवधे निदुष्टतानभवेदितितद्व्यावृत्त्यर्थं धर्मप्रवदतइत्युक्तं योगिनामुत्तरगतोन्नितत्वात् सूर्यमंडलमध्यस्थमागत्वात् उत्तरायणपक्षसूर्यगंतुंशक्य ते छंदमृत्योरिति योगजधर्मेणकालस्य वशीकृतत्वात् स्वच्छंदमृत्युत्वम् ॥ २९ ॥

तस्मिन्कालेयत् कर्त्तव्यतदाह तदोपसंहृत्येति सर्वपरित्यागेनभगवद्वितनंकर्त्तव्यतन्मौनेनभनसञ्चाचल्यपरिहारेणअक्रिययाचभवति तत्रशरीराक्रियाभावः पूर्वमेवासीद्धः वाङ्मयमनमाह गिरः उपसंहृत्येतिहसहस्रणीः सहस्रयोद्धावायुद्धंनवचनेनवानयतिस्वाधीनान्करातीतिस्वधर्मात्कर्षउक्तः मनसोविनियोगमाहविमुक्तसंगइतिविशेषेणामुक्ताः अंतर्वाहिः संगायनआदिपुरुषेव्यधारयादित्युक्तंमानस्यांप्रतिमायाव्यवधारणमुक्तं भवतितस्मिराकरणायअलौकिकप्रकारमाहकृष्णोपुरःस्थितइति“काश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षार्दि” तिचक्षुरंतर्नात्वातेनद्रष्टव्यंपश्यतिइहत्वाविपरतिमनश्चतुर्द्धावाहिरानीयतेनभगवंतंपश्यतीति कृष्णः आविर्भूतोभगवान्बहिःस्थितत्वज्ञापनार्थंवस्त्रादिपरिकरमाकारंचाहलसत्पीतपटंचतुर्भुजइतिलसत्पीततदाहोत्तीर्णरूपतादेवकीप्रार्थनयायत्प्राकृतंरूपंकृतंत्परित्यागेनसहजमेवरूपंप्रदाशितवानित्यर्थः पुरः स्थित-इतिकल्पनाकलेशाभावः अमीलितहंगितिनिमेषादिनाव्यवधानंनिराकृतम् ॥ ३० ॥

मनसोधारणासर्वावयवस्थिता अतएवविशुद्धाअपहतपाप्मविषयत्वात्तेनैवसर्वपापक्षयः भगवदपराधजनकमपिपापमपराधेनजनितं प्रतीकाराकरणेनोपेक्षाजनितंचतत्सर्वशुद्धसेवकभावेननिवारितंभगवतिचशुद्धभावेभगवानपिकृपयावेदनांचदुरीकृतवानित्याह तदीक्षयेति तस्यभगवतः दोषनिवर्त्तकहृष्टचैवगताआयुधव्यथायस्यनिवृत्ताः सर्वेन्द्रियवृत्तिषुविभ्रमायस्यअनेनांतर्वाहिर्दोषाभावउक्तः जनप्रकृतिसमूहं जनांप्रकृतिमर्दयतीतिजनार्दनः ॥ ३१ ॥

यावत्प्रकृतिर्नपीडितास्यात्तावत्स्वकार्यं ननिवर्तयेदितिमर्यादानुसारेणअंतेभगवतियत्कर्त्तव्यं तद्विनिर्मुक्त्येतत्प्रथमंसर्वसमर्पणं ततोमाहात्म्यज्ञानपूर्विकाभगवातिरतिः ततआत्मसमर्पणमिति आद्यंतयोरेकैकमध्येमाहात्म्यभक्तौनवतत्रप्रथमंसर्वसमर्पणं निरूपयतिइतीति इतिशब्दः समाप्तिवाचकः तत्परमेश्वराद्विभक्तस्यअनंतकोटिजन्माभिः यत्कृतंयदस्तिवाताद्विचार्यमेमतिरेवास्मदीयतावद्विषयिणीमयाकृतंमदीयमितिपदार्थास्तुभगवदीयाः सर्वेअतोऽस्मदीयाबुद्धिरेवभगवतिसमर्पणीया तदाह इतिमतिरितिअंतिमोच्छ्वासपर्यंतंमदीयमितिपदार्थं स्तुत्यास्माभिः संपादिताबुद्धिः साचभगवतिउपकल्पिताफलार्थत्वंनिवारयतिवितृष्णाति यद्यप्येवंभगवतिसमर्पणेनकिंचित्फलंशास्त्रसिद्धंतथाप्यहमेतत्समर्पयामिममैतत्फलंभविष्यतीतिस्वयमेववितृष्णाभवति अतस्तामेवनिषेधतिभगवतिब्रह्माणितात्वतपुंगवेयाद्वश्रेष्ठत्वेनाविर्भूतेविगताभूमायस्मात्अक्षरात्परास्मिन्पुरुषोत्तमस्यभगवतः कथंसात्वतपुंगवत्वं तत्राह स्वसुखमुपगते स्वपरमानंदंप्राप्तएवकचित्कदाचित्स्थानविशेषे“लोकवत्तुलीलाकैवल्यम् २।१।३३ ॥ इतिन्यायेनविहर्तुंस्वस्यैवस्वभावरूपांप्रकृतिसांख्यादिन्यायेन विश्वजननीस्वयं पिता उपगच्छति तादृशे ननुतदपिकृतस्तत्राह यद्भवप्रवाहइतियस्मान्भगवतः प्रकृतिसंवधात्भवस्यविश्वस्यप्रवाहः वीजांकुरवत्परंपरानघटतउद्भवइत्यस्यविवरणंयथासृष्ट्यर्थं तथाकरोतितथाअस्मन्मुत्तमप्येवंकृतवान्इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

धर्मं प्रवदत इत्यादि । छन्देन इच्छयैव नृत्युर्यस्य तस्य ॥ २९ ॥

युद्धे समीपस्थान् सहस्रं रथिनो नयति परिपालयतीति सहस्रणीर्भीष्मः । सहस्रिणीरिति पाठे सहस्रार्थवतीर्गिरः उपसंहृत्य अभ्यतः प्रत्याहृत्य अमीलितहंगव चक्षुषी स्पष्टम् उन्मिल्यैव व्यधारयत् आनखाशिवं प्रवेशयामास ॥ ३० ॥

तदीक्षया श्रीकृष्णकर्तृकेण कृपावलोकेन । विभ्रमो विविधभ्रमणमस्यैर्यमित्यर्थः । जन्यं स्थूलदेहं मायिकप्रपञ्च ॥ ३१ ॥

इति मतीत्यादि । इति ममायुःसमाप्तौ मतिर्भगवति उपकल्पिता मत्प्रभौ मदन्तकाले कृपापरवशतयैव मत्समीपमागते किञ्चिदुपायनं दातुमुचितं तत्र सम्प्रति ममाहंतास्पदममतास्पदयोर्मध्ये समीचीनं किमप्यन्यथास्तीति हेतोरेषां मतिरेवोपायनत्वेन कल्पिता । ननु उपायनदायिनो लोके किञ्चिज्जिघृक्षवो दृश्यन्ते तत्राह वितृष्णा निष्कामा । भगवति षडैश्वर्यपूर्णं । किं नारायणत्वेन प्रसिद्धे । न । सात्वतपुङ्गवे यदुकुलोत्तं सत्त्वेन प्रसिद्धे । ननु नारायणस्यैव भगवत्त्वेन महती प्रसिद्धिश्च सार्वकालिकी तत्राह विभ्रमतीति । विगतो भूमा यस्मात् तस्मिन् यमपेक्ष्यान्यत्र महत्त्वं नास्तीति नारायणस्याप्यवतारिणीत्यर्थः । तदपि स्वैर्यादवपांडवैरेव सह सुखं परमानंदम् उप आधिक्येन प्राप्त इतिस्वरूपलक्षणमुक्तम् । तदस्थलक्षणमाह प्रकृतिं मायामीक्षणेन महत्तत्त्वाद्युत्पादकतया उपेयुषि । यतः प्रकृतेर्भवप्रवाहः सृष्टिपरम्परा तेन पुरुषादयोऽप्यस्यैवावतारा इति भावः ॥ ३२ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

यदोत्तरायणः कालः प्रत्युपस्थितस्तदासहस्रंजनाभयतिभगवल्लोकंतद्रमोपदेशेनप्रापयतीतिसहस्रणीर्भीष्मः गिरउपसंहृत्यविरम्यपुरःस्थितेसचतुर्भुजेआदिपुरुषेजगत्कारणे श्रीकृष्णेअमीलितहंगेवसौ दूर्यदर्शनविच्छेदभयेनानिमेषणमप्यकुर्वन् मनोव्यधारयत् ॥ ३० ॥

विशुद्धयापुरःस्थितभगवद्विषयकधारणाया हतमशुभंभगवद्भावप्राप्तिप्रतिबंधकीभूतं प्रारब्धकर्मयस्यसतथा तदीक्षयापुरःस्थितभगवत्कृपाहृष्टयागताआयुधव्यथायस्यसतथा निवृत्ताःकृष्णोत्तरविषयेभ्यः सर्वेन्द्रियाणांवाह्याभ्यंतराणांवृत्तयोविभ्रमोविधिधोभूमध्यस्यसतथा तत्रात्मज्ञानेविरोधीभूतोभूमःस्वपरयोःकेवलभेदभूमःकेवलाभेदभूमःउभयोर्जडरूपत्वभूमः स्वरूपेणजीवात्मनिव्यापकत्वभूमः भगवन्मुर्त्यादीमायिकत्वादिभूमःभगवतिदेवतांतरसाम्यभूमः इत्यादिप्रकारोविधिधोभूमस्तस्यनिवृत्तइतिदिक् एवंभूतःसन्जन्यदेहविमृजन्जनार्दनंश्रीकृष्णं तुष्टाव ॥ ३१ ॥

त्रिभुवनकमनं तमालवर्णी रविकरगौरवराश्वरं दधाने ।
 वपुरलककुलावृताननाब्जं विजयसखे रतिरस्तु मेऽनवद्या ॥ ३३ ॥
 युधि तुरगरजोविधूमविष्वक्चलुलितश्रमवार्यलङ्कृतस्ये ।
 मम निशितशरैर्विभिद्यमानत्वचि विलसत्कवचेऽस्तु कृष्ण आत्मा ॥ ३४ ॥
 सपदि सखिवचो निशम्यमध्ये निजपरयोर्वलयो रथं निवेश्य ।
 स्थितवति परसैनिकायुरक्षणा हतवति पार्थसखे रतिर्ममास्तु ॥ ३५ ॥
 व्यवहितपृतनामुखं निरीक्ष्य स्वजनबधादिमुखस्य दोषबुद्ध्या ।
 कुमतिमहरदात्मविद्यया यश्चरणारतिः परमस्य तस्य मेऽस्तु ॥ ३६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

स्तुतिमेवाह इतीत्येकादशभिः तत्रादौ श्रीकृष्णो निष्कामभक्तिप्रार्थयितुं ज्ञानस्थैर्य्यप्रार्थयते इति इयं भगवद्गुणस्वरूपादिष्वयमतिर्ज्ञा-
 नात्मिकावितृष्णानिष्कामाभगवति श्रीकृष्णो कल्पिताप्रतिष्ठिताभवतु तत्स्वरूपगुणादियाथात्म्यदर्शयितुं विशिनाष्टि सात्त्वतपुंगवे सात्त्वतानां
 श्रीनारदादीनामुपास्येतदेवाहविभूम्नीति विगतोभूमायस्माद्यतोभूमानास्तितस्मिन् “भूमात्वेवविजिज्ञासितव्योयवैभूमातत्सुखमि”तिश्रुति
 प्रासिद्धेः तदेवाह स्वसुखमुपगतेति स्वस्वाधारणसुखमपगतवति “यतोवाहमानिभूतानिजायते” इतिश्रुतिमुपबृंहयति कचिद्विहर्तुप्रकृति
 मुपेयुषिइतियद्भवप्रवाह इतिच कचित्सृष्ट्युपक्रमसमयेविहर्तुनानाभवनलीलां कर्तुप्रकृति निजामचेतनशक्ति “मायांतुप्रकृतिविद्यान्माथिनंतु
 महेश्वरमि”त्यादिश्रुतिप्रसिद्धा मुपेयुषि अधिष्ठायस्थितवतियत् यतोहेतोर्भवप्रवाहस्तास्मिन् ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

धर्म कहते २ भीष्म जी को वही काल आकर उपस्थित होगया, जिस उत्तरायण को स्वच्छंद मृत्यु योगी वांछा किया करते हैं ॥ २९ ॥
 तव सहस्रगणी (सहस्रों योधाओंके अधिपति) भीष्म ने वाणी का संहार (मौन) कर खुले नेत्रों से विमुक्त-संग अपना मन लसत्पी-
 तपट-चतुर्भुज अपने पुरः स्थित श्रीकृष्ण में धारण किया ॥ ३० ॥
 विशुद्ध धारण से जिनके सगस्त अशुभ नाश होगये हैं और (तत्) भगवान् की ईक्षा (दर्शन) से जिनकी समस्त आयुधों की
 व्यथा शीघ्राहि गत हो गई है. समस्त इंद्रियों की वृत्तियों के विभ्रम जिनके निवृत्तहोगये हैं वह भीष्मजी जन्य (शरीर) को त्यागते ज-
 नार्दन की स्तुति करने लगे ॥ ३१ ॥
 (भीष्मउवाच) (इति) इन धर्मादिक नाना उपायों से. वितृष्णा अपनी मति मैने सात्त्वत (पुङ्गव) श्रेष्ठ विभूमा भगवान् में अर्पण
 की। जो भगवान् स्वसुख प्राप्त हैं तथापि कर्म विहार करने को प्रकृति मायाको स्वीकार करते हैं। जिस माया से यह भव प्रवाह है ३२

श्रीधरस्वामी ।

इदानीं श्रीकृष्णमूर्ति वर्णयन् रतिं प्रार्थयते । त्रिभुवन कमनं त्रिलोक्यमेकमेव यत् कमनीयं तद्वपुर्दधाने रतिर्मेऽस्तु । (कथंभूतं वपुः)
 तमालवर्त्रीलो वर्णी यस्य तत् प्रातःकालीना रवेः करा इव स्वत एव गौरे प्रीति करे निर्मले अम्बरे यस्मिन् तत् । अलककुलैरुपर्य्योवृतं
 माननाब्जम् यस्मिन् तत् । विजयसखे पार्थसारथौ अनवद्या अहेतुकी फलाभिसन्धिरहिता रतिरस्तु ॥ ३३ ॥
 विजयसखत्वमेवानुवर्णयन् रतिं प्रार्थयते । युधि युद्धे तुरगाणां खुररजस्तुरगरजः तेन विधूम्रा घूसरास्ते च ते विष्वक् इतस्ततश्च
 लङ्कतः कचाः कुन्तलास्तैर्ललितं विकीर्णं श्रमवारि खेदविदुरूपं तेन भक्तवात्सल्यद्योतकेनालङ्कृतमास्यं यस्य तस्मिन् श्रीकृष्णो मम आत्मा
 मनोऽस्तु रमतामित्यर्थः । पुनः किम्भूते मदीयैर्निशितैस्तीक्ष्णैः शरैर्विभिद्यमाना त्वक् यस्य तस्मिन् । शरैरेव विलसत् (व्रुध्यन्) कवचं
 यस्य तस्मिन् ॥ ३४ ॥

किंच सपदीति । “सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत । यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुं कामानवस्थितान्” इति सख्युरज्जुनस्य वचो
 निशम्य सपदि तत्क्षणमेव स्वपरयोर्वलयोः सैन्ययोर्मध्ये स्थिते पार्थसखे रतिरस्तु । तत्र स्थित्वा कृतं सख्यं दर्शयति । परस्य दुर्योधनस्य
 सैनिकानामायुरक्षणा कालदृष्ट्या हतवति असौ भीष्मः असौ द्रोणः असौ कर्णः इति तत्तत्प्रदर्शनव्याजेन दृष्ट्येव सर्वेषामायुराकृष्या
 र्जुनस्य जयं कृतवति ॥ ३५ ॥

न केवलमर्जुनस्य सपत्न्यायुर्हरणे जयमावहत किंत्वविद्याहरणेनापीत्याह । व्यवहितादरे स्थिता या पृतना तस्या मुखमिव मुखम् अग्रे
 स्थितान् भीष्मादीन् निरीक्ष्येत्यर्थः स्वजनबधादिमुखस्य निवृत्तस्य । तद्वक्तुं गीतासु—एवमुक्त्वा र्जुनः सख्ये रथोपस्थ उपाविशत् । विमृश्य
 सशरं चापं शोकसंविग्रमानस-इति कुमतिमहं हन्तेत्यादि कुबुद्धिम् ॥ ३६ ॥

दीपनी ।

पृतना (स्त्री) सेना यत्र । २४३ गजा । २४३ रथाः । ७२९ अश्वाः । १२१५ पदातिकाः । एषामेकीकृतसंख्याः २४३० । इत्यमरभरतौ ३६ । ३७

श्रीवीरराघवः ।

प्रकृतरूपमनुभूयमतिदार्ढ्यं प्रार्थयते त्रिभुवनकमनं त्रिभुवनकमनीयं त्रिभुवनसुन्दरमिति यावत् तद्वपुर्दधाने विजयसखेऽर्जुनसखे श्रीकृष्णेऽनवद्यानिर्दुष्टाऽनन्यप्रयोजनेति यावत् मम रतिरनुरागोऽस्तु कथं भूतं वपुस्तमालस्येव वर्णो नीलो यस्य रवेः करः किरणसमुदाय इव गौरवरं चारं वरं यस्मिन् अलककुलैः कुतलजालैरावृतमाननाब्जं यस्य तथा भूतम् ॥ ३३ ॥

युद्धदशावस्थितमनुसन्धाय प्रार्थयते युधीति कृष्णे भगवति ममात्मानः अस्तु हृदं भवतु तिष्ठतु कथं भूते युधियुद्धे तुरगरजोभिरश्वशफोत्थित रजोभिर्विधूत्रैर्विधूसरैः विश्वग्विलम्बमानैः कचैरलकैः सुललितैः स्रवद्भिः श्रमवारिभिः श्रमस्वेदविदुभिश्चालंकृतमास्यं यस्य निशितैः शरैर्विभिद्यमाना त्वग्यस्यातएव विलसत्क्षतजेन विलसत्कवचो यस्मिन् तत् ॥ ३४ ॥

युद्धप्रारम्भदशावस्थं रूपमनुसन्धाय प्रार्थयते सपदियुद्धप्रारम्भसमये सख्युर्जुनस्य वचः “सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत यावदेता निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान्” इत्यादिरूपं वचो निशम्य निजपरयोः पाण्डवकौरवयोर्वलयोर्मध्ये रथं निवेश्य स्थापयित्वा स्थितवति अक्षौ वहद्विमात्रेणैव परसैनिकानां दुर्योधनादीनामायुर्हृतवति पार्थस्यार्जुनस्य सखा तस्मिन् मम रतिरस्तु ॥ ३५ ॥

गीतोपनिषदुपदेशावस्थं रूपमनुसन्धाय प्रार्थयते व्यवहितेति व्यवहितायानातिदूरस्थायाः पृतनायाः शत्रुसेनायाः मुखं पुरोभागमवलोक्य दोषवशात् स्वजनवधादिमुखस्यार्जुनस्येति विशेष्यमध्याहर्त्तव्यं कुमतिदृष्ट्वेन स्वजनं कृष्णोत्पादिना तेनैवाविः कृतां बंधुहृत्यया पापमाशंकमानां कुमतिमात्मविद्यया गीतोपदेशेन योपहृतवान् तस्य परमस्य परोमायस्मात् सपरमः सर्वाभ्यधिकस्य भववतश्चरणयोरतिर्ममास्तु ॥ ३६ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

विजयोऽर्जुनः सखा यस्य स तथा तस्मिन् कृष्णे मम अनवधारागाद्यवद्यविधुरारतिरस्तु रतिरनवद्यानिर्दुष्टास्त्विति वान्वयः कथं भूते त्रिभुवने शुक्रमनंकमनीयं त्रिभुवनानां कमनमिच्छायस्मिन् तत्तथोक्तमिति वा तमालपुष्पवद्वर्णो यस्य तत्तथा तमालवर्णो वरंचतत्तत् अंबरंचवरां वरंचवस्य रवेरादित्यस्य करः किरण इव गौरमरुणां वरां वरंचवस्य वपुस्तत्तथोक्तं “गौरोऽरुणोऽसितपीतैस्वच्छे च परिकीर्त्यते” इत्यभिधानम् अलककुलैः कुतलकुलैः आवृतमाच्छन्नमाननाब्जं यस्य तत्तथा एवं विधं वपुर्दधाने ॥ ३३ ॥

ममात्मानः कृष्णे अस्त्वित्यन्वयः कथं भूते विलसच्छेभमानं कवचं यस्य स तस्मिन् विलसन्सर्पोऽनन्तः कवचं शय्यास्थानीयं यस्य स तथा तस्मिन् इति वा अच्छेद्यत्वाभेद्यत्वेऽप्यसुरमोहनाय मम निशितैः शरैर्विभिद्यमाने वत्वग्यस्य स तथोक्तस्तस्मिन् वीत्युपसर्गाद्विद्यमानत्वगप्यामिद्यमानैवेति ज्ञातव्यम् निशितशरैरप्यविभिद्यमानत्वगिति तात्पर्यार्थः विप्रिय इति वत् युद्धे तुरगाणां खुरनिपातोत्थितैरजोभिर्विशेषेण धूस्रवर्णैश्च तैर्विधूत्रैः परस्परमाघ्नद्भिः कचैः केशैर्ललितैः कलुषितैः श्रमवारिभिः श्रमनिमित्तस्वेदोदविदुभिरलंकृतमास्यं मुखं यस्य स तथोक्तस्तस्मिन् ॥ ३४ ॥

पार्थसखे कृष्णे मम रतिरस्त्वित्यन्वयः “सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युते” तिसख्युर्जुनस्य वचो निशम्य सपदिवचः श्रवणानन्तरं निजपरयोः पाण्डवकौरवसंघं विलयोः सैन्ययोर्मध्ये रथं प्रवेश्य स्थितवति अक्षानिरीक्षणेन परसैन्यानामायुर्जीवलक्षणं हृतवति ॥ ३५ ॥

यः परमः वीरः स्वर्गप्राप्तुं युद्धाय व्यवस्थितयोः पुनतयोः सेनयोः मुखं भीष्मादिकं निरीक्ष्य हत्वार्थकामांस्तु गुरुनिहैवेति दोषबुद्ध्या न योत्स्य इत्युक्त्वा स्वजनहननादिमुखस्यार्जुनस्य कुमतिदुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनलक्षणा व्यापारबुद्धेर्विपरीतबुद्धिमशोच्यानन्वशो च त्वमित्यादिरूपयात्मविद्ययाऽहरत् करिष्ये वचनं तवेति दुष्टनिर्हरणं धर्मे बुद्धिं कारितवान् मे तस्य परमस्य चरणयोः स्मरणेन ज्ञानसाधनयोरवयवविशेषयोः रतिरस्त्वित्यन्वयः ॥ ३६ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

अथ प्राक्तनं स्वापराधं तस्मिन् दैन्येन विज्ञापयन्नपि रतिमेव प्रार्थयते युधीति । मम निशितेत्यादिकं तु मायिकलीलावर्णनमेव—एवं वदन्ति राजर्षे ऋषयः के च नान्विताः इत्यादिन्यायेन वास्तवत्वविरोधात् । तथाहि स्कादे—असङ्गश्चाव्ययोऽभेद्योऽनिग्राह्योऽशोऽप्य एव च विद्धोऽसृगाचितो वद्ध इति विष्णुः प्रहस्यते ॥ असुरान् मोहयन् देवः क्रीडत्येष सुरेष्वपि । मानुषान् मध्यया दृष्ट्वा न मुक्तेषु कथंचनेति । श्रीभीष्मस्य युद्धसमये दैत्याविष्टत्वात् तथा भानं युक्तमेव । किन्त्वधुना दुःखमदुःखस्येव तस्य निवेदनं कृतमिति ज्ञेयम् । किञ्च तुरगेत्यादि मम निशितेत्यन्तैर्विशेषणैस्तथाप्यर्जुनसाहाय्यापरित्यागान् तस्य भक्तवात्सल्यं दर्शितम् स्वस्यापराधित्वेऽपि साक्ष्यं तदनुगृहीतत्वं ज्ञापितम् ॥ ३४ ॥

सपदीति । तत्राक्षणा आयुर्हरणेन प्रारब्धहरत्वमपि दर्शितम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

सुबोधिनी ।

इदानीं रतिप्रार्थयते त्रिभुवनकमनामिति कदाचिदभेदादन्तर्यामिणिस्वरूपेवारतिप्रार्थयेदित्याशङ्क्याहवपुर्दधानइतियत्रप्राकृतानामपिप्रतीतिः शरीरोतितादृशवममरतिरस्तुप्रमाणवलमपेक्ष्यकेवलप्रमेयवलेनैवममयत्कार्यंभवति तदेवभवत्वितिकेवलप्रतीत्यायन्मतंतदेवानुवदतिवपुर्दधानइतिविषयसौंदर्यैवचित्तप्रविशत्वितिरूपवर्णानांत्रिभुवनत्रैलोक्येतदेवकमनलोकदृष्ट्यैवसुंदरंनतुशास्त्रसंस्कारेणप्रीत्यातथाविधंतथासानि बुद्ध्याफलंतदल्पलौकिकेतुवस्तुनः शक्त्याफलंतमालवर्णमितितमालवर्णोयस्यौत्पत्तिकोनिरतिशयः सदैकविधः तमालः वृक्षेषुनीलवर्णः अने नवर्णैर्नैतज्ज्यापितंसर्वथापरहितजनकर्मतिरविकरगौरवरांवरमिति रविकरवतयद्रौरवरमंवरंयस्यभगवतः सर्वमुत्तमंयथादुर्भूतस्यपीताम्बर-माच्छादकमितिदुष्टत्वमाशङ्क्यतद्वृत्त्यर्थमाह रविकरंति सूर्यरश्मयंघटादापतिताः प्रकाशयंत्येवनतदाच्छादकाभवंतितथापीतांबरपरमानंदप्रकाशयंत्येवनत्वाच्छादयतियथावेदार्थप्रकाशयत्येवगौरमीषद्रूपपातंनीलोवर्णोवर्णांतरेणप्रकाशयतइतिवेदानांप्रार्थनयास्मदावेष्टितो भवान्तिष्ठतु इतिअस्त्वित्युक्तेपातांबरत्वमापन्नाः भगवंतमाच्छादयतिष्ठतीतिवररूपमवरंअननव्यापकताप्युक्ताअप्राकृतत्वंचरविकरैर्वागौरवरमाकाशः वपु रितिआकाशशरीरब्रह्मत्युक्तंभवति पूर्वविशेषणद्वयमाकाशपक्षेऽपस्पष्टमेवअलककुलावृताननाब्जमितिअलकाः चूर्णकुंतलाः तेषांकुलैः आवृत माननाब्जमुखकमलयस्यअलमत्यर्थंकुलेरानंदसमूहः आवृतमासमंताद्वाष्टंकरचरणौदरुपेण स्थितमाननमासमंतात्ननेसद्रूपमअब्जसूर्य चंद्रनक्षत्रलक्ष्मा विद्युन्मेघादिरूपमानंदावयवेआकाशशरीरब्रह्माणिदन्तेनत्रभावापन्नानिसूयांदोनिअस्येत्युक्तं भवतिवममृतंपुष्पातिसर्वेभ्यः प्रयच्छतीतिवपुः परमानन्दस्वरूपमअलमत्यर्थंकयेपातंब्रह्मावदः तेषांकुलैर्वातएववातेतरावृतमग्निब्राह्मणरूपमाननमब्जमाननकमलयस्यसनंकादि मित्राह्मणैर्देवैर्होनादिमिश्रपत्रंस्थितः आवृतंकरिणंकारूपमासनामित्युक्तंभवतिअब्जपदेनचसूयांदिवेष्टनसहितत्वलक्ष्यतेएतादृशवपुः दधाने तादृशोऽपिभक्तवत्सलइतिविजयसखेसख्यपर्यंतदत्तवानिति विजयोऽर्जुनः विशिष्टाजयोवेषांमंतः करणादिजंतारः तसखायोयस्यतेषांवासखातत्र रतिः प्रीतिः अनवद्याअलौकिकीपरमाप्रीतिरलौकिकासर्वबुलभाभगवदंकनिष्ठातत्त्वएवभवतीतिनोत्तरत्रविरोधः ॥ ३३ ॥

एवंसत्त्वमिश्रसत्त्वावस्थाउत्कारजोमिश्रजावस्थामाहयुधातिसर्वावस्थामसुरतिः प्रार्थयंत युद्धेतरगाणामश्वानांखुराग्रविक्षितरजोभिः विशेषेणधूम्राः धूसरवर्णाः विष्वक्पारिंतेयकचाः तैः लुलितंयच्छ्रमवारिंतनालंकृतमास्यंयस्यनीलमुखाब्जेमुक्ताफलसदृशाविदवः शोभातिशयं कुर्वतिसाभीष्मस्यत्वक्चर्मादिकयुद्धविशेषणवाराजसराजसावस्थायाः शांभेवसाअथवायुद्धार्थमिन्द्रियादिभिः सहतुरगाणांवेदसूयादीनांवा यद्रजः कामः रजोगुणांवाविधूम्राविशेषणधूसराः येसकामाः कालवशाद्वासकामाः कालपरिच्छेदकाह्यग्न्यादयः आग्निर्वद्धित्यादिश्रुतिभिः तेषांतुरगत्वंवेदानांचक्रिपुत्रदाहादांतंचतविष्वक्चाश्चब्रह्माविदः सूयादमागंगामिनः भिन्नावातदातेषांचसमुच्चयः इतरेतरयोगोवातेनलुलिताः मिलिताः ऐक्यमावंप्राप्ताः तेचतेश्रमवार्यलंकृताश्चगंगाजलपूताः ब्रह्माशिवादयः तेषापिआननयस्येतिआसमंताद्भूपेवाअनेनमहासामर्थ्यसूचि तं कालरूपत्वंचकिंचमेममअहंकारविशेषेणयानिशातामिताः अहंकारणाज्ञानप्राप्ताइतियावतंचतेशराश्चपरभेदकाः तैर्विशेषेणाभिद्यमाना त्वचः छदांसिखस्यंतियस्माद्वा पाण्डुप्रवृत्तांकलौवासंजातेगत्यंतराभवात् भगवतश्चतदोषाभावेहेतुः विशेषणलसत्त्वचंधर्मादित्रयंयस्य एतादृशेकृष्णोऽत्माअंतःकरणमेऽस्तुभक्तिर्हि अतः करणसाध्याआत्मसाध्यावातदुभयंभगवतिचेत्तदाभक्तिस्तत्रभवति अतः पूर्वश्लोकार्थे अयंहेतुः ॥ ३४ ॥

तृतीयावस्थामाह सपदोति सपदिततक्षणामेव सखिवचोऽर्जुनस्यवचः “सेनयोरुभयोर्मध्ये रथंस्थापय मेऽच्युते”ति निजपरयोः सेनयोर्मध्ये पक्षपातोऽन्याथेऽन्यघातनंचतृतीयोगुणः परसेनिकानामायुश्च अक्षणाकालदृष्ट्या पृथायाः पुत्रस्यचसख्यौपूर्ववन्मतिरस्तु ॥ ३५ ॥

सत्त्वमिश्ररजोवस्थामाह व्यवहितेति व्यवहितदूरेस्थिते येपृतनंविशेषेण अवहिताश्चेतिवामुखमग्रिमभागः तत्रबांधवाणवतिष्ठंतितद्व्यवहितरेकेणन साधारणवर्धाऽपिंसंभवति अतःस्वजनवधमकृत्वानिवृत्तः परहिंसादोषइति नापितेनक्षौरवदत्रसमाधानम् भारायमाणाः क्षत्रियाः इमश्चादिरूपाः अर्जुनश्चनापितरूपः आत्मविद्यास्त्रस्यविद्याममैवह्रियंतममचाह तंतेमयिजडांशवदूरी क्रियतेमुक्तिर्नानार्थमिति तस्मादंविधेनदोषः अतएवगुरुत्वाच्चरणरतिप्रार्थयते परोमीयतेऽनेनेतिपरमः तस्येति सख्यपरः तदवस्थांप्राप्तस्येतिवा ॥ ३६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

ननु इति मतिरूपकल्पितेत्युक्ता या सा किमाकारा मतिस्तत्राह त्रिभुवनेति । विजयस्य अर्जुनस्य सख्यौ ममानवद्या फलाभिसंधान रहिता रतिः प्रेमास्तु । कीदृशे त्रिभुवनस्य ऊर्ध्वाधोमध्यलोकस्थजनसमुदायस्य कमनमभिलाषो यत्र तद्वपुर्दधाने । रवेः करैर्गौरवरे अति गौरीकृते अम्बरे यत्र । तत्र अर्जुनरथोपरिस्थितस्य कृष्णस्य पीतांबरद्वयं सूर्यकिरणसम्पर्कादतिचाक्रचिक्ववस्त्वेन तदानीमतिपीतं मया दृष्टं तेन पार्थसारथ्यत्वेनांपलब्धमहासौन्दर्येकृष्णं रति प्रार्थनामयी मतिर्मयातस्मिन्नेवोपकल्पितंति भावः । अत्र चाग्रिमेष्वपि श्लोकेषु साक्षाद्वर्त्तिन्यपि भगवति प्रार्थनायां युष्मत्पदप्रयोगाभावः आस्वादितचरं सांग्रामिकवीररसाबंधमये तन्माधुर्यं एव चित्तस्यासक्ति बोधयति ॥ ३३ ॥

अलककुलैरावृतमाननाब्जं यदुक्तं तन्माधुर्यमेव त्यक्तुमसमर्थः पुनरपिविशिष्यास्वादयति युधीति । तुरगरज इति सुन्दरे किमसुन्दर मिति न्यायं । विष्वञ्च इतस्ततश्चलन्तः कचा इति आवेगसूचकम् । श्रमवारीति भक्तवात्सल्यघातकम् निशितैस्तीक्ष्णैर्विभिद्यमानत्व चीति कन्दर्परसाविष्टस्य पुंसः प्रगल्भकान्तादन्ताघातैः सुखमेवेतिवदयुद्धरसाविष्टस्य महावीरस्य कृष्णस्य मद्रलसूचकशराघातैः सुखमेवेति । नात्र मम युद्धरसोन्मत्तस्यापि प्रेमशून्यत्वं मन्तव्यम् । नहि स्वप्राणकोट्याधिके प्रेयसि सुरतसमरौद्धत्यकृतनिर्भरनखरदशना घाता वनिता प्रेमशून्या कथ्यंत इति भावः । अत्र तु विभिद्यमानत्वचि ननु विभिन्नत्वचि यतो विलस द्विराजमानं कवचं यस्य तस्मिन्निति ईषद्वेदमात्रमुक्तम् । आत्मा मनः ॥ ३४ ॥

किञ्च सपदोति । सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत । यावदेतांनिरीक्षेऽहं योद्धुं कामानवस्थितानिति सख्युर्जुनस्य वचः । परस्य दुर्योधनस्य सैनिकानां आयुरक्षणा असौ भीष्मः असौ द्रोणः असौ कर्ण इति तत्तत्प्रदर्शनव्याजेन दृष्ट्या एव हतवति तेन च प्रारब्धं हरत्वमपि दर्शितम् यमिह निरोक्ष्य गता गताः सरूपमिति तेषां मोक्षोक्तेः ॥ ३५ ॥

स्वनिगममपहाय मत्प्रतिज्ञामृतमधिकर्तुमवप्लुतो रथस्थः ।
 धृतरथचरणोऽभ्ययाच्चलद्गुह्ररिरिव हन्तुमिभं गतोत्तरीयः ॥ ३७ ॥
 शितविशिखहतो विशीर्णादंशः क्षतजपरिप्लुत आततायिनो मे ।
 प्रसभमभिससार मद्वधार्थं स भवतु मे भगवान् गतिर्मुकुन्दः ॥ ३८ ॥
 विजयरथकुटुम्ब आततोत्रे धृतहयरश्मिनि तच्छ्रूयेक्षणीये ।
 भगवति रतिरस्तु मे मुमूर्षोर्यमिह निरीक्ष्य हता गताः स्वरूपम् ॥ ३९ ॥
 ललितगतिविलासवल्गुहासप्रणयनिरीक्षणाकल्पितोरुमानाः ।
 कृतमनुकृतवत्य उन्मदांधाः प्रकृतिमगन् किल यस्य गोपवध्वः ॥ ४० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

ततश्च व्यवहिता दूरे स्थिता या पृतना सेना तस्या मुखमिव मुखम् अग्रे स्थितान् भीष्मादीन्निरीक्ष्येत्यर्थः, स्वजनवधाद्विमुखस्येति यदुक्तम् “एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् । विसृज्य सशरं चापं शोकसांनिप्रमानस” इति कुमति सांप्रतिकी युधिष्ठिरस्यैव तदानीन्तनीमर्जुनस्यापि स्वयं भगवतैवोत्थापितां तस्य नित्यपार्षदत्वजरावतारत्वाच्च कुम्भतरसम्भवात् जगदुद्धारकस्वतत्त्वज्ञापकश्रीर्गता शास्त्रमाधिर्मावायितुमिति ज्ञेयम् । आत्मविद्यया स्वनिष्ठज्ञानेन ॥ ३६ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

अधुना श्रीमूर्तिवर्णयन् भक्तिप्रार्थयते विजयसखेऽर्जुनसखे श्रीकृष्णो अनवद्याश्रीकृष्णोत्तरविषयप्रयोजनरूपदोषशून्या मेरतिरनुरक्तिरस्तु कथंभूतेत्रिभुवनकमनीयत्रिभुवनेषु ऊर्ध्वाधोमध्यलोकेषु कमनं कमनीयमति सुन्दरमतमाऽऽवर्णितमालस्येवनीलो वर्णो यस्य तत्तरेः कस्य किरणाश्च गौरैश्चेष्टे चां वरेयस्मिन् अलककुलैः कुंतलकलापैरावृतमाननाब्जं यस्तदप्राप्तं त्वपुर्दधाने ॥ ३३ ॥

युधिसंप्रामेतुरगशफोत्थितरजोभिर्विधूमाविधूसराः रथगतिवशाद्विष्वचः सर्वतश्चलंतः कचाः कुंतलास्तैर्ललितानि विकीर्णानि श्रमजातानि विदुभूतानि भक्तवात्सल्यसूचकानि वारीणि तैरलंकृतमास्यं यस्य तस्मिन् गिरीनपि पेतुं शक्तानां महारथानां निशितैः शरैः विभिदिधिगतभेदे तत्र हेतुगर्भविशेषणम् अमानत्वचि वेदेतरप्रमाणाविषयविग्रहे त्वक्शब्दाद्यविग्रहोपलक्षणत्वात् शरवैद्यर्थकैमुक्तिकन्या येन दर्शयति विलसत्कवचे इति अखंडतया विलसत् कवचं यस्य तस्मिन् श्रीकृष्णमम आत्मा समर्पितोऽस्तु ॥ ३४ ॥

“सेनयो रुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मे च्युते”ति सखिवचोनिशम्य स पठितक्षणा मेव पांडवकौरवसैन्ययोर्मध्ये रथं निवेश्य स्थितवतिकौरवसैनिकानामायुः आयुषोपलक्षणो न पुण्यकीर्त्यादिकं सर्वमक्षयौवहतवान् अर्जुनसखे मम रतिरस्तु ॥ ३५ ॥

व्यवहितायाः किंचिद्व्यवधानेन स्थितायाः पृतनायामुखं सेनापतित्वेनाचार्यत्वादिनाऽप्रभागं भीष्मद्रोणादिसमूहं निरीक्ष्य स्वजनवधाद्विमुखस्य नयोत्स्ये स्वजनं कृष्णोत्थाद्युक्त्वानिवृत्तस्यार्जुनस्य कुमतिं स्वधर्मत्यागस्वतंत्रकर्तृत्वेन आत्मबुद्धित्वादिविषयमात्मविद्यया श्रीमुखगीतोषदेशेनाहरत् यस्तस्य चरणयोर्मेरतिरस्तु ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

त्रिभुवन कमनीय (मनोहर) तमाल वर्ण रविकर गौर वर अंबर धारी वपुधर अलक कुलावृत्त मुख पद्म विजय सख भगवान् मे यह मेरी निर्दोष रति हो ॥ ३३ ॥

युद्ध में घोड़ाओं की रज से घूम विखरे कुटिल केशों से शोभित श्रम जल फण से अलंकृत मुख मेरे निशित वाणों से भिद्यमान त्वक् विलसित कवच कृष्ण मैं मेरा मनहो ॥ ३४ ॥

शीघ्र ही अपने सखा (अर्जुन) का वचन सुन कर अपनी और पर (कौरवों की) सेना के मध्य में रथको लेजाकर जो स्थित थे और अपनी काल दृष्टि से ही जिन्होंने ने पर सैनिकों की आयु को हर लिया था उन पार्थ सारथी मैं मेरी रति हो ॥ ३५ ॥

दूरस्थित सेना मुखको देख कर स्वजनों के वधमें दोष जानकर स्वजन वधसे विमुख अर्जुन की कुमतिको जिन्होंने आत्म विद्या उपदेश कर हरण किया उन्ही परम पुरुष के चरणों में मेरी रति हो ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामी ।

मम तु महान्तमनुग्रहं कृतवानित्याह द्वाभ्याम् । स्वनिगमम् अशस्त्र एवाहं साहाय्यमात्रं करिष्यामीत्येवम्भूतां स्वप्रतिज्ञां दित्वा श्रीकृष्णं शस्त्रं ग्राहयिष्यामीति पर्वरूपां मत्प्रतिज्ञाम् श्रुतं सत्यं यथा भवति तथा अधि अधिकां कर्तुं यो रथस्थः सन्नवप्लुतः सहसैवावतीर्णः सन्न अभ्ययात् अभिमुखमधावल । इमं हन्तुं हरिः सिंह इव किम्भूतः धृती रथारण्यधकं येन सः । तथा च संरम्भेण मानुषनाड्यविस्मृतेरुदरस्थसर्वभुवनभारेण प्रतिपदं चलद्गुः चलन्ती गौः पृथ्वी यस्मात् । तेनैव संरम्भेण पथि गते पतितमुज्जलीय वधं यस्य । स मुकुन्दो मे गतिर्भवत्वित्युत्तरेणान्वयः ३७ ॥

श्रीधरस्वामी ।

एवं यदाभ्ययात्तदा स्मयमानस्याततायिनो धन्विनो मे निशितैस्तीक्ष्णैर्विशिखैर्हतः अतो विशीर्णदंशः विध्वस्तकवचः क्षतजेन रुधिरेण परिप्लुतः व्याप्तः सन् प्रसमं बलाद्धारयन्तमर्जुनमप्यतिक्रम्य मध्वार्धमभिससार अभिजगाम । एवं यो लोकहृष्टार्जुनपक्षपातीव लक्षितः वस्तुतस्तु ममैवानुग्रहं कृतवान् (यन्मद्भक्तनोक्तं वचो मा मृषास्तु इति) स भगवान् मे मम गतिर्भवत्वित्यर्थः ॥ ३८ ॥

तदेवमन्यायैरपि भृत्यरक्षाव्यग्रे श्रीकृष्णो रतिमाशास्ते विजयोऽर्जुनः तस्य रथ एव कुटुम्बः अकृत्यैरपि रक्षणीयो यस्य तस्मिन् । आत्तं तोषं प्रतोदो येन तस्मिन् । धृताश्च ये हयानां रश्मयः प्रग्रहास्ते सन्ति यस्य तस्मिन् श्रीह्यादिभ्यश्चेत्यनकारांतादपि रश्मिशब्दादिनिः तच्छ्रिया सारथ्याश्रियेक्षणीये शोभमाने । मुमूर्षोर्मर्त्तुमिच्छोः । ननु अन्यायवर्त्तिनि किमिति रतिः प्रार्थ्यते अत आह भगवति अचित्त्यैश्वर्ये तदाह इह युद्धे हताः सर्वे यं निरीक्ष्य सरूपं तत्समानरूपं गताः प्राप्ता इति दिव्यदृष्ट्या पश्यन्नाह ॥ ३९ ॥

आन्त्रधर्मेण युद्धयमानास्तत्सरूपं प्रापुरित्येतन्न चित्रं यत् उन्मदान्धा अपि प्रापुरित्याह ललितगतिश्च विलासश्च रासादिः मंडु गत्यादिभिरात्मीयैस्तदीयैर्वा कल्पित उन्मदान् मानः पूजा यासां ताः । अत उत्कटेन मदेन अन्धाः । अतएव तदेकचित्तत्वेन तस्य कृतं कर्म गोवर्द्धनोद्धारणादिकम् अनुकृतवत्यो गोपवध्वः यस्य प्रकृतिं स्वरूपमगन् अगमन् मकारलोपस्त्वार्धः । किल प्रशिद्धम् । तस्मिन्नेव रतिरस्तु इति पूर्वैर्गोवान्वयः ॥ ४० ॥

दीपनी ।

अमुग्रहं मध्वः सत्यत्वापादनलक्षणम् ॥ ३८ ॥

ब्रीह्यादिभ्यश्चेति सूत्रं पाणिनीयव्याकरणस्य पंचमाध्यायीयद्वितीयपादे षोडशाधिकशततमम् । ब्रीह्यादिगणो यथा—ब्रीहि । माया । शाला । शिखा । माला । मेखला । केका । अष्टका । पताका । चर्मन् । कर्मन् । वर्मन् । दंष्ट्रा । संज्ञा । वडवा । कुमारी । नौ । वीणा । बलाका । यवषट् । नौ । कुमारी । शीर्षाद्वयः इति । यद्यप्यत्र रश्मिशब्दो न दृश्यते तथाप्याकृतिगणं मत्वा ऊहनीयः । यद्वा लेखक प्रमादात् रश्मिशब्दस्यादर्शनमनुमेयं सकलकोविदगणश्रद्धास्पदाचार्यश्रीमत्श्रीधरस्वामिना ब्रीह्यादिगणो तत्रपाठस्याङ्गीकारादिति ३९-४९

श्रीवीरराघवः ।

जिघांसयास्वस्योपर्याधावनदशायामवस्थितरूपमनुसंधानस्तमेव तत्प्राप्त्युपायमध्यवस्यति स्वनिगममित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् आततायिनः प्रहरतोमेममतावाच्छितैर्विशिखैर्वाणैर्हतस्ताडितोऽतएव विशीर्णः शिथिलोदंशः कवचो यस्य सः क्षतजेन रुधिरेण परिप्लुतः व्याप्तः गात्रः सन् स्वनिगममायुधं न गृह्णामीति स्वप्रतिज्ञामपहायायुधं ग्राहयामीत्येवं विधां मत्प्रतिज्ञामृतां सत्यां कर्तुं स्वप्रतिज्ञामुपेक्ष्य भक्तप्रतिज्ञामेव यथार्थं कर्तुमित्यर्थः रथस्थस्ततोऽवप्लुतः धृतः रथचरणः सुदर्शनाख्यं चक्रं येन चलंतीगौर्भूमिर्मस्माद्भूमिंचालयन् गतंगच्छदुत्तरीयं यस्य सः इभंगजं हंतुं हरिः सिंह इव बलान्मध्वार्धमभिससारमदभिमुखमागतवान्समुकुटो भगवान्मम गतिः स्वप्राप्त्युपायो भवतु ॥ ३७ । ३८ ॥

सारथ्यदशावस्थितरूपमनुसन्धायास्मिन् रतिदाढ्यं प्रार्थयते विजयेति विजयस्यार्जुनस्य रथः कुटुम्बः कुटुम्बवद्रक्षणयोग्या यस्य आत्तं तोषं वेप्रयेन धृता हयानामश्वानां रश्मयः प्रग्रहा येन तस्मिन् तच्छ्रियातो ब्रह्मरश्मिग्रहणजशोभया ईक्षणीयेऽर्तावेक्षितुमर्हे च भगवति मुमूर्षोर्मर्त्तुमुद्यतस्य मम रतिरस्तु इह युद्धे यं निरीक्ष्य ये हतास्ते च स्वरूपं स्वाभाविकं रूपमपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्टं रूपमुक्तिमितियावत् गताः प्राप्ताः तस्मिन् भगवतीत्यन्वयः सरूपमिति पाठेऽसमानरूपं साधर्म्यमितियावत् ॥ ३९ ॥

न केवलं तन्नीरीक्ष्य युद्धे हता एव स्वरूपं गता अपि तु तत्कामेन तमनुवर्त्तमाना अपीत्याशयेनाह ललितेति ललितया सुंदरया गत्या विलासेन वल्गुहासेन सुंदरतरहासेन मन्दस्मितेन प्रणय निरीक्षणं न च कल्पितमुर्वधिकं मानं बहुमानं यासां ता गोपवध्वः उन्मदेनोद्विक्त कामेनां प्राः स्वपरविवेकरहिताः कृष्णमात्मानं मन्यमाना इत्यर्थः अतएव भगवत्कृतं भगवत्क्षेत्रं पतनानिरासादिकमितियावत् अनुकृतवत्यः अनुकुर्वत्यः सत्यः एतच्च स्फुटीभविष्यतियस्य प्रकृतिस्वभावं साधर्म्यमगमनिकलेति प्रसिद्धोऽत्यते तस्मिन् भगवति रतिरस्त्विति पूर्वैर्गोवान्वयः ॥ ४० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

अथ युद्धे आयुधं न ग्राहयामीति स्वनियमं प्रतिज्ञालक्षणं विहाय यो भक्तानुकंपी आयुधं ग्राहयिष्यामीति मत्प्रतिज्ञाभूतमधिसत्ये स्थितां कर्तुं धृत रथचरणः उद्धृत सुदर्शनचक्रः रथस्थोरथादवप्लुतोऽवतीर्णः गतोत्तरीयवासाः श्रुति तोत्तरीयवासाः हरिः सिंहः इभंगजमिव बलाप्रेडभयोः सैनयोः पुरतो मां हंतुं मज्जयात् ॥ ३७ ॥

यश्चाततायिनो मे निशितैस्ते जितैर्विशिखैर्वाणैर्हतो विद्धो विशीर्णदंशः खंडितकवचः क्षतजेन रुधिरेण परिप्लुतः आत इव प्रसभरथा आवतरभीष्मं न प्रतिहरेत्यर्जुनवाक्यमनादृत्य बलात्कारात् ममवार्धमभिससार समुकुटो भगवान्मम मुदे भवत्विति श्लोकान्वयः ॥ ३८ ॥

इह युद्धे यं निरीक्ष्य हताः स्वरूपं वैष्णवं धाम गताः मुमूर्षोर्भियमाणाः स्य मे तस्मिन् भगवति रतिरस्त्वित्यन्वयः कथं भूते विजयस्य अर्जुनस्य रथ एव कुटुम्ब रक्षणीयवर्गो यस्य स तथा तस्मिन् आत्ततोऽप्युद्धृतप्रतोदे धृता हय रश्मयः कविका मुख रज्जवायं न स तथा जितभ्रम इति भाष्यप्रधानो निर्देशः जितभ्रम इति कृष्णविशेषणं वा स्वरूपं मूलरूपं वा ॥ ३९ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

यस्यललितानिगतिविलासादीनेतथोक्तानि ललितगतिश्चविलासश्चवल्गुहासः मंदस्मितंचप्रणयेननिरीक्षणंचतथोक्तानि तैःकल्पित
मुखपृथुमानंयासांताःतथोक्ताः ललितगत्यादिभिःकृष्णोक्लिपंतसमर्पितमुखमानं महापूजायाभिस्तास्तथोक्ताइतिवा अतएवउत्कृष्टेनमदनांघाः
कृतंपूतनावकादिपराक्रममनुकृतवत्यः कृष्णायमानत्वेनानुकुर्वाणाः गोपवध्वःगोपस्त्रियः यस्यप्रकृतिजडशरीरंविहायस्वभावाविर्भाविलक्ष
णंमांक्षमगुःकिलतस्मिन्कृष्णोरतिरस्त्वितिपूर्वेणान्वयः ॥ ४० ॥

क्रमसंदर्भः ।

स्वनिगमेति युग्मकम् । ऋतमिति ऋतरूपामित्यर्थः । ऋतश्च सूनृता वाणीति भगवदुक्तावजहल्लिगावश्रवणात् । चलदुगुत्वं संरम्भेण
किंचिद्भावाविष्कारात् (किंचिद्भाराविष्कारात्) ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

विजयेति युग्मकम् मर्यादातिक्रमेऽप्यदोषाय सामर्थ्यमाह भगवतीति । यथा रुद्रोऽब्धिजं विषमिति न्यायात् तदातिक्रमे च स्वाभाविकं
कारुण्यमेव कारणमिति दर्शयति यमिहंति । अतोऽस्मिन्नेव रतिर्ममास्तु ॥ ३९ ॥

तत् स्वभावमहिम्नः सारूप्यप्रापणत्वं नाम कियानुत्कर्षः यत् एतावतोऽपि प्रेम्णा जनकत्वं दृश्यते इत्याह ललितंति । अत्रकृतानुं
करणं नाम लीलाख्यो नाथिकानुभावः । तदुक्तम् प्रियानुकरणं लीलेति । प्रकृतिं स्वामवष्टभ्येति न्यायात् संसिद्धिप्रकृती त्विमे स्वरूपश्च
स्वभावश्चेत्याद्यमरकोषाच्च प्रकृतिं स्वभावम् । तादृशः प्रेमावेशो जातः येन तत् स्वभावनिजस्वभावयोरैक्यमव तासु जातमित्यर्थः ।
यथोज्ज्वलनीलमणौ महाभावोदाहरणम्—राधाया भवनश्च चित्तजतुनी खेदैर्विलाप्य क्रमात् युञ्जन्नद्रिनिकुञ्जकुञ्जरपते निर्धूतभेदभ्रमम् ।
चित्राय स्वयमेन्वरञ्जयदिह ब्रह्मांडहर्म्योदरे भूयोभिर्नवरगाहिगुलभरैः शृंगारकारुः कृतीति ॥ ४० ॥

सुवोधिनी ।

तमोमिश्ररजोवस्थामाहस्वनिगममपहायेति स्वस्यनिगमः प्रतिज्ञाशस्त्रसंन्यासः दंतवक्रेसभ्रातरिहतेभगवताशस्त्रसंन्यासः कृतः तत्
पुनस्तृतीयदिनयुद्धेनवमेचभीष्मवधार्थं चक्रंगृहीतंयुद्धागमनसमयेचप्रतिज्ञाकृता अयुद्धचमानोऽहमेकतइतिमयाचप्रतिज्ञातं सर्वथाशस्त्रंग्राह
यिष्यामीतितत्रमत्प्रतिज्ञानृतं कर्तुरथस्थएवसन्नवप्लुतः अधिकाचप्रतिज्ञाकृता शस्त्रमेवगृहीतं नतुमारितवानित्यर्थः रथस्यैवचक्रेसुद
र्शनावेशः भगवतः प्रतिज्ञात्यागेभूमेः कंगोजातः तदाहचलद्गुरितिचलंतीगौर्भूमिर्यस्यदृष्टांतेनदोषा भावमाह यथाहरिः सिंह इममिव “यस्य
ब्रह्मचक्षत्रं चउभेभवतओदनमि”तिश्रुतेः सायुज्यदानार्थंभीष्ममंतः प्रवेशयितुमगवान्प्रवृत्तः तावताउत्तरीयंपतितमउपरिआच्छादनार्थमर्जु
नोरक्षितः सभूमावागत्यपतितः अतोवधोनजातइतिउत्तरीयाभावेचभोजनं निषिद्धंतदाहिभीष्मोऽहंकारयुक्तः अतस्तस्यज्ञानस्फूर्त्य भावात्
तदानमारितइतिभावः अत्ररतिप्रार्थनाभावोभगवतएवरतिकार्यकर्तृत्वात् ॥ ३७ ॥

रजोमिश्रतमोऽवस्थामाहशितेति नवमदिनस्येदंरूपं पूर्वश्लोकेतुतृतीयदि नस्येतिनपुनरुक्तिः शितास्तक्षिणाः विगतशिखाः पाण्डिनोयेन
विशीर्णदंशः क्षतजपरिप्लुतः विशीर्णादंशायस्मिन् कालेवर्षाव्यतिरिक्तकालेमासाष्टकं तत्रक्षताजातायेषांतेक्षतजाताः परिव्राजिनः क्षत्रि
योत्तमावातैः परिव्याप्तः अधर्मनिवारको धर्मकइत्युक्तंभवति अतएवआततायिनंपापिष्ठंमांहंतुं प्रसभमभिससारअयुध्यमानयुद्धात् पापि
नमपियोमोचयितुंप्रवृत्तः किंतुमुक्तिदानार्थमित्याह मुकुंदइति ॥ ३८ ॥

सत्त्वमिश्रतमोऽवस्थामाहविजयरथकुटुम्बइति अर्जुनस्यरथः सर्वथापरिपाल्यः अतएवतस्यरथःकुटुम्बंयस्यविविधोजयोविगतोवाजयो
यस्येतिविजयः अर्जुनःजयद्रथवधेहियुद्धे अशक्तइवजातः तदास्वयंतोत्रंगृहीत्वाअश्वानांरश्मीश्चगृहीत्वाउत्थितः सन्नकर्णादीनामस्त्राणि
रथचालनेनैवदूरीकुर्वन् तदानींतनश्रियाईक्षणीयः अतिसुन्दरः तादृशेमुमूर्षोरेवमतिरस्तुनतुपूर्वविस्मरणानंतरैः किमुतन्यायेनफलमाह
यमिहनिरीक्ष्येतिइहअस्मिन्नवसरेअंतकालेयदृष्टैवमुक्ताः तत्रांतकालेस्नेहेसतिक्विवक्तव्यमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

तमोमिश्रसत्त्वावस्थामाहललितेतिललितायागतिः तत्रयोविलासःहंसगजगतिवत्पदचालनमनोहरश्चाहासः स्नेहपूर्वकंचनिरीक्षणतमो
रजःसत्त्वभावकार्याणितैःकल्पितः उरुअधिकः भगवन्माहात्म्यमध्यविचार्यप्रवृत्तोमनोयासांकिंचनकेवलमंतः स्थितएवदोषः किंतुत्रिदोष
कार्यमपिवाहिर्वाहः कुर्वतीत्याहकृतमनुकृतवत्यइतिकृतंभगवच्चरित्रंपूतनापयः पानादितदनुकुर्वतीतिएवमपिसतिलौकिकमपिज्ञाननिवृत्तामि
त्याह उन्मदांघाइतिउद्गतेनमदेनभगवदारोहणार्थमपियतंतइत्यंघाः सर्वथाअचिकित्स्यत्रिदोषाः तत्रापिगोपवध्वः ज्ञात्यास्वभावेनचदुष्टाः
ताअपियस्यसम्बन्धात् प्रकृतिस्वरूपमगमनान्नसंदेहःकर्तव्यःकिलेतिप्रसिद्धे ॥ ४० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

स्वस्मादपि स्वभक्तमुत्कर्षयतीति यच्छ्रुत् तन्मया स्वस्मिन्नेव साक्षाद्दृष्टमित्याह द्वाभ्याम् । स्वनिगमम् अशस्त्र एवाहं साहाय्यमात्रं
करिष्यामीति स्वप्रतिज्ञां हित्वा श्रीकृष्णो शस्त्रं ग्राहयिष्यामीत्येवंरूपां मत्प्रतिज्ञाम् ऋतं सत्यं यथा भवति तथा अधि अधिकां कर्तुं रथस्थः
संभवावप्लुतः इत्यतिलाघवेनावप्लुतिमतस्तस्य रथाद्विश्लेषः केनापि न लक्षित इति भावः अलक्षितप्रकाशेनैकेन रथरक्षार्थं स्थित एवेति
वा । ऋतमिति सा लीला एव स्वाभाविक्येव नतु मदनुरोधेनैव कृतेति भावः । धृतो रथचरणाश्चक्रं येन सः । अभ्ययात् अभिमुखमथा
वत् । भावनेनातिसंरम्भेणाविष्कृतनिजमहाबलत्वाखलन्ती गौःपृथिवी यस्मात् सः । गतं पतितमुत्तरीयं यस्य सः । अति संरम्भेणोत्तरीयं
गाञ्जात् पतितम् अस्ति नास्ति वेत्यपि नानुसन्धान इत्यर्थः । अत्र कृष्णोऽत्र स्वभक्तवात्सल्यगुणास्व दुस्त्यजत्वात् अर्जुनस्य युद्धासामर्थ्ये

[୧୧]

मुनिगणानृपवर्यसङ्कुलेऽन्तःसदसि युधिष्ठिरराजसूय एषाम् ।
 अर्हणमुपपेद ईक्षणीयो मम दृशिगोचर एष आविरात्मा ॥ ४१ ॥
 तमिममहमजं शरीरभाजां हृदि हृदि धिष्ठितमात्मकल्पितानाम् ।
 प्रतिदृशमिव नैकधार्कमेकं समधिगतोऽस्मि विधूतभेदमोहः ॥ ४२ ॥

॥ सूतउवाच ॥ कृष्ण एवं भगवति मनोवाग्दृष्टिवृत्तिभिः ।

आत्मन्यात्मानमावेश्य सोऽन्तःश्वास उपारमत् ॥ ४३ ॥

सम्पद्यमानमाज्ञाय भीष्मं ब्रह्मणि निष्कले ।

सर्वे बभूवुस्ते तूष्णीं वयांसीव दिनात्यये ॥ ४४ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

किंच ललितयासुंदरयागत्याविलासेनरासादिनावलगुनासुंदरेण हासेन प्रणयनिरीक्षणेन विनयपूर्वकेणावलोकनेन च कलितः बहुमा-
 नोयासांताः अतएवोन्मदांधाः अतएवभगवतः कृतंचंद्रितमनुकृतवत्यः किलगोपवधूः यस्यप्रकृतिस्वभावमगमन्मृतस्मिन्भगवतिमे-
 रतिरस्त्वितिपूर्वेणान्वयः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

अपनी निगम (प्रतिज्ञा) को त्यागकर मेरी प्रतिज्ञा को सत्य और अधिक करने को रथ से उतर कर रथ चरण (चक्र) हाथ में
 लेकर जो मुझे मारने को जैसे हाथी पर सिंह दौड़ता है दौड़े थे, जिनके भार से पृथ्वी चलायमान होती थी उत्तरीय गिरा जाता था उन
 भगवान में मेरी रति हो ॥ ३७ ॥

शस्त्रधारी मेरे तीक्ष्ण वाणोंसे आहत, शीर्ण कवच, और क्षतज परिप्लुत जो श्रीकृष्ण हठात् मेरा बध करने को दौड़े थे वही मुकुन्द
 मेरी गति हों ॥ ३८ ॥

अर्जुन का रथ जिनका कुटुम्ब है तोत्र (चाबुक) हस्त और सारथी की शोभा से दर्शनीय श्रीभगवान में मुमूर्षे मेरी रति हो । जिन
 भगवान का दर्शन कर हत बीरजन उनके समान रूप—अर्थात् सायुज्य मुक्ति को प्राप्त हुए हैं ॥ ३९ ॥

जिनकी ललित गति, विलास, बल (मनोहर) हास, और प्रणय कटाक्ष से कल्पित बहुमान गोपवधू गण, उन्मदान्ध होकर भी जि-
 नकी लीलाओं का अनुकरण करती जिनके स्वरूप को प्राप्त हुई उनभगवान में मेरी रति हो ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामी ।

जगत्पूज्यतामनुस्मरन्नाह । मुनिगणैर्नृपवर्यैश्च संकुले व्याप्ते अन्तःसदसि सभामध्ये युधिष्ठिरस्य राजसूये । एषां मुनिगणादीनाम्
 ईक्षणीयः अहो रूपमहो महिमेत्येवमाश्चर्येणावलोकनीयः सन् उपपेदे प्राप । एष जगतामात्मा मम दृशिगोचरः दृष्टिविषयः सन् आवि-
 प्रकटो वर्तते अहो मे भाग्यमिति भावः ॥ ४१ ॥

सोऽहं कृतार्थोऽस्मीत्याह तमिममिति । इममजं सम्यग्धिगतः प्राप्तोऽस्मि । सम्यक्त्वमाह विधूतभेदमोहः । तदर्थं भेदस्योपाधिकत्व-
 माह आत्मकल्पितानां स्वयंनिर्मितानां शरीरभाजां प्राणिनां हृदि हृदि प्रतिदृश्यं धिष्ठितम् अधिष्ठितम् । अकारलोपस्त्वार्षः । नैकधा
 अनेकधा अधिष्ठानभेददिनेकधा भातामित्यर्थः । अत्र दृष्टांतः सर्वप्राणिनां दृशं दृशं प्रति एकमेवार्कमनेकधा प्रतीतमिवेति ॥ ४२ ॥

मनोवाग्दृष्टीनां वृत्तिभिः । परमात्मनि श्रीकृष्णो । अन्तरेव लीनः श्वासो यस्य सः ॥ ४३ ॥

निष्कले निरुपाधौ । संपद्यमानं मिलितम् आज्ञाय आलक्ष्य ॥ ४४ ॥

श्रीवीरराघवः ।

युधिष्ठिरराजसूयसभास्थं रूपमनुसंधायतस्यस्वचक्षुर्विषयतांप्रार्थयते मुनीतिहे युधिष्ठिर राजसूये मुनीनांगणैर्नृपवरेष्वसंकुलेऽन्तःस-
 दसिसभामध्ये येषां युधिष्ठिरकृतमुनिगणायमिमं चार्हणमुपपेदेप्राप्तः एषईक्षणीयोमहो तरात्माश्रीकृष्णः ममदृशिगोच-
 रोदृष्टिविषयः सन्नाविर्भवतुयावत्तनुत्यागमवतिष्ठत्वितिभावः यद्वाआविर्भूतमाप्रकाशस्वरूपः दृशिगोचरोऽस्त्वित्यन्वयः ॥ ४१ ॥

अथसर्वांतरात्मातमनुसंधाय उक्तविधिमगमन्मृतोऽस्मीत्याह तमिति तमुक्तविधमात्मनाभगवतास्वेनैवतत्तत्कर्मोत्तरूपकल्पितानां देह-
 भाजांहृदिहृदिप्रतिदृश्यंवस्तुतएकमेवप्रतिदृशनेकधानस्थितमर्कं सूर्यमिवधिष्ठितमधिष्ठितं समधिगतोऽस्मि कथंभूतः विधूतः भेदमोहः

श्रीवीरराघवः ।

अब्रह्मात्मकस्वतंत्रवस्तुभेदज्ञानात्मकोमोहएकरूपेआत्मनिदेवमनुष्यादि भेदमोहश्चयस्यतथाभूतः यथादिविष्टः सूर्यः एकएवसम्प्रतिह
शंशहशावारिगतेनापिनयनेनाभिमुखतत्त्वादोभासमानः जलादिगतमृद्धिद्वासादिदोषागोचरः व्याप्यवस्तुगतदोषसंगरहितोऽर्कस्तमिवह
दिहृदिधिष्ठितमितिदृष्टांतार्थः अन्यथाऽर्कदृष्टांतोनघटतेऽतोयनिर्दोषत्वेदृष्टांतः “वृद्धिद्वासाभाक्त्वमंतर्भावादुभयसामंजस्यादेवंदर्शनाच्च ३।२।२०
शतिद्विसूत्रितंत्रहि”नस्थानतोऽपिपरस्योभयलिङ्गम् ॥१॥इत्यनेनपृथिव्यादिष्वंतरात्मतयावस्थितस्यापिपरमात्मनो निखिलनिरस्तदोषत्वसम
स्तकल्याणगुणाकरत्वरूपोभयलिङ्गश्रवणात्पृथिव्यादिगतदोषसंस्पर्शभावमभिधाय “अतएवतूपमासूर्याकाशादिव १८इत्यनेनयोनानाविधे
षुस्थानेषुस्थितस्यापिपरस्यब्रह्मणो नतत्प्रयुक्तदोषभाक्त्वमपिततएवजलदर्पणादिप्रतिबिंबितसूर्यादिवत्परमात्मातत्रतत्रावस्थितोऽपिनिर्दोष
इति शास्त्रेषूपमाक्रिये “आकाशमेकंहियथाघटादिषुपृथग्भवेत् तथात्मैकोह्यनेकस्थोजलाधारेष्विवांशुमान् एकएवहिभूतात्माभूतभूतव्यवस्थित
एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचन्द्रव”दित्यादिष्वित्यभिधायपुनः “अबुदवदग्रहणानुनतथात्वम् १९इत्यनेनसूत्रेणाबुदर्पणादिषुयथासूर्यमुखादयो
गृह्यतेनतथापृथिव्यादिषुस्थानेषुपरमात्मागृह्यते अस्त्वादेषुहि सूर्यादयोभ्रांत्यातत्रस्थाइवगृह्यन्ते नपरमार्थतस्तत्रस्थाइहतु “यःपृथिव्यातिष्ठन्य
आत्मनितिष्ठति”त्येवमादिनापरमार्थतएवपरमात्मापृथिव्यादिषु स्थितोगृह्यते अतः सूर्यादेरबुदर्पणादिप्रयुक्तदोषानुषं गस्तत्रतत्रावस्थित्यभावा
देवातोनतथात्वंदार्ष्टान्तिकस्यनदृष्टांततुल्यत्वामतिपरिचोद्यवृद्धिद्वासाभाक्त्वमित्यादिसूत्रेणपृथिव्यादिस्थानांतर्भावात्स्थानिनः परब्रह्मणःस्वरू
पतोऽगुणतश्चपृथिव्यादिस्थानगत वृद्धिद्वासादिदोषभाक्त्वमात्रंसूर्यादिदृष्टांतेननिरस्यते कथमित्यवगम्यते उभयदृष्टांतसामंजस्यादेव
मिति निश्चीयते आकाशमेकंहि यथाघटादिषुपृथग्भवेत् जलाधारेष्विवांशुमानितिर्दोषवत्स्वनेकेष्ववस्थिते स्तस्याकाशस्यवस्तुतो नवस्थि
तस्यांशुमतश्चदृष्टांतस्योपादानंहिपरमात्मनः पृथिव्यादिगतदोषभाक्त्वनिवर्त्तनमात्रेप्रतिपाद्येसमंजसंभवति घटकरकादिषुवृद्धिद्वासाभाक्षुपृ
थक्युज्यमानमप्यकाशंवृद्धिद्वासादिदेवैर्नस्पृश्यतेयथाचजलाधारेषुविषमेषुदृश्यमानोप्यंशुमांस्तद्वत्तद्वृद्धिद्वासादिभिर्नस्पृश्यते तथायंपरमा
त्मापृथिव्यादिषुनानाकारेष्वचेतनेषुचेतनेषुचस्थितः तद्वत्तद्वृद्धिद्वासादिदोषैरसंस्पृष्टः सर्वत्रवर्त्तमानोऽप्येकएवस्पृष्टदोषगंधकल्याणगुणाक
एवयथाजलादिषुवस्तुतोऽनवस्थितस्याप्यंशुमतोहेत्वभावाज्जलादिदोषानभिष्वगस्तथापृथिव्यादिष्वव स्थितस्यापिपरमात्मनोदोषप्रत्यनीका
कारतयादोषहेत्वभावाच्चनदोषगंधइतिभाषितम् ॥ ४२ ॥

इत्थंभगवत्किंरूपंपरमात्मनि मनोवाग्दृष्टानांवृत्तिभिर्व्यापारैरात्मानं प्रत्यगात्मानमावेश्यतेनसंयुक्तमनुसंधायेत्यर्थः समीक्षोक्तत्वासौ
तर्लौनः प्राणवायुर्यस्यतथाभूतउपारमच्छरीरविहायाचिरादिगत्यापरमपुरुषंप्राप्तइत्यर्थः ॥ ४३ ॥

तदाभीष्मनिष्कलेनिर्दोषेब्रह्मणिसंपद्यमानं सर्वोपाधिविधूननपूर्वकंब्रह्मप्राप्तवंतमभिज्ञाय सर्वैतत्रत्यातूष्णीवभूवुर्यथादिनात्ययेरात्रौव-
यांसिपक्षिणस्तद्वत् ॥ ४४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

मुनीनांगणैः नृपाणांवर्यैश्चसंकुलेनिविडेयुधिष्ठिरराजसूयेयज्ञे अंतः सदसियेषामृष्यादीनांमध्येयोऽर्हणमग्रपूजामभिपेदेप्राप्तवान्युधि
ष्ठिरपृष्ठभीष्ममुखेनायमेवाग्रपूज्यइतिशास्त्रत उपपाद्यादत्तेतिवा सप्यआत्मापरमात्मा मत्कारुण्यान्मरणसमयेममहाशिगोचरः हृदि
विषयआविरभूदहोममभाग्यमितिशेषः आविरात्माप्रकाशरूपइतिवा ॥ ४१ ॥

आत्मत्वाविवरणपूर्वकंस्तौति तमिमामिति चक्षुरभिमानित्वेनप्रतिदृशं दृशं दृशंप्रतिनैकधाचक्षुरिन्द्रियनयामकतया अनेकरूपंस्थितम्
कथयैकमेवसमधिगच्छतिज्ञानी तथाअहमप्यात्मनाकल्पितानांसृष्टानांशरीरभाजांजीवानांहृदिहृदिविष्टितंविबिधंबहुरूपंस्थितं तमिममजं
कृष्णमएकत्वसंख्याविशिष्टं नद्वित्वोपेतं समधिगतोऽस्मिज्ञातवानस्मि कीदृशोऽहंविधूतभेदमोहः अवतारगुणादिषुनिरस्तभेदभ्रमबुद्धिः य
थास्थितवस्तुविज्ञानीवा अधिगंत्रधिगमनाधिगम्यानांभेदस्याबाधितानुभवसिद्धत्वादन्योऽहंकृष्णोऽन्यइतिभेदमोहनिरासबचनं निजदर्शनदु
ःशाग्रहविजृम्भितैरविद्याकल्पितमात्मपदप्रयोगेणानिरस्तम् अन्यथातस्यवैयर्थ्यस्यात् शरीरभाजामित्यनेनचेतनबहुत्वसिद्धेश्च “नित्योनित्यानां
चेतनश्चेतनानामि”तिश्रुतेः ॥ ४२ ॥

स्तुतिमुपसंहरति क्षितिभरामिति श्वसनइववायुर्यथावंशेषुवेणुषुमिथः संघर्षणाद्वह्निमृजतितथाऽयंश्रीकृष्णः क्षितिभरंभूभारमअसुर
वल्लक्षणमवरोपितुमवतारयितुंकुरुक्षामक्षवंशे वह्निद्यूताख्यदहनममृजत् तमिममनुव्रतानांभक्तानामार्तिहतवानार्तिहांघ्रिर्यस्यसतथोक्त
स्तमजं श्रीकृष्णाहृदिपरिरभ्यमर्त्यर्नाडं मरणधर्मशरीरंजहामिसकृष्णोऽत्रानुग्रहंकरोत्वातिवाक्य शेषः ॥ ४३ ॥

कथंकारंशरीरमत्याक्षीदितितत्राह कृष्णइति एकमुक्तप्रकारेणमनसोवाचो हृद्येवृत्तिभिर्हृदिपरिरभ्येत्युक्तत्वादात्मानिहृदिस्थितेबहिः
स्थितेचश्रीकृष्णे भगवति आत्मानंस्वजीवचैतन्यलक्षणं मंतः करुणानाहंस्वतंत्रस्तदधीनएवेत्यावेश्यनिधायसमीक्ष्मः अंतः श्वासःरेचकपूर
कैः कृत्वाश्वासोच्छ्वासरूपप्राणापानौकुंभके कृत्वामूलाधारब्रह्मनाड्या नभिचक्रादिक्रमेणउदानवायुमूर्ध्वनीत्वोपारमत् शरीरमजहादित्ये
कान्वयः ॥ ४४ ॥

क्रमसंदर्भः ।

तदेवं सर्वशुभस्वभावत्वमुक्त्वा सर्वपूज्यत्वसर्वमनोहरत्वसर्वदुर्लभदर्शित्वान्याह मुनिगणोति आत्मा परमात्मा ॥ ४१ ॥
परमात्मत्वस्थापनाय तत्र विभूतत्वं दर्शयन् स्वमत्युपकल्पनमेवोपसंहरति तमिति । तमिममग्रत एवोपाविष्टे श्रीकृष्णं व्यष्ट्यन्तर्धामि
रूपेण निजांशेन शरीरभाजां हृदि हृदि विष्टितं-कचित् स्वदेहान्तर्हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तमित्युक्तादिना तत्तद्वृत्तं भिन्न-
मूर्तिवद्वसन्तमपि एकमभिन्नमूर्तिमेव समधिगतोऽस्मि । अयं परमानन्दविग्रह एव व्यापकः स्वान्तर्भूतः निजाकारविशेषेणान्तर्धामि-

कमसन्दर्भः ।

तथा तत्र तत्र स्फुरतीति विज्ञातवानस्मि । यतोऽहं विधूतभेदमोहः अस्यैव कृपया दूरीकृतो भेदमोहः भगवद्विग्रहस्य व्यापकत्वासम्भावनाजनिततन्नातत्त्वज्ञानलक्षणो मोहो यस्य तथाभूतोऽहम् । तेषु व्यापकत्वे हेतुः । आत्मकल्पितानाम् आत्मन्येव परमाश्रये प्रादुर्भूतानाम् । अत्र दृष्टान्तः प्रतिदिशमिति । प्राणिनां नानादेशस्थितानामवलोकनमवलोकनं प्रति यथैक एवार्को वृक्षकुड्याद्युपरिगतत्वेन तत्रापि कुत्रचिदव्यवधानः संपूर्णत्वेन सव्यवधानस्त्वसंपूर्णत्वेनानेकधा दृश्यते तथेत्यर्थः । दृष्टान्तोऽयमेकस्यैव तत्र तत्रोदय इत्येतन्मात्रांशे । वस्तुतस्तु श्रीभगवद्विग्रहोऽचिन्त्यशक्त्या तथा तथा भासते सूर्यस्तु दूरस्थविस्तीर्णात्मातास्वभावेनेति विशेषः । अथवा तं सर्ववर्ति-
तस्वरूपम् इममग्रत एवोपविष्टं शरीरभाजां हृदि हृदि सन्तमपि समाधिगतोऽस्मि । यदप्यन्तर्यामिरूपं तस्माद्रूपादन्याकारं तथाप्येतद्रूप-
मेवाधुना तत्र तत्र पश्यामि सर्वतो महाप्रभावस्यैतस्य रूपस्याग्रतोऽन्यस्य रूपस्य स्फुरणाशक्तेरिति भावः । अत्र दृष्टान्तो देशभेदोऽप्य-
भेदबोधनाय ज्ञेयः नतु पूर्णपूर्णत्वविवक्षायै । अमीलितदृग्बन्धधारयदिति कृष्ण एवं भगवति मनोवाग्दृष्टिवृत्तिभिरित्युपक्रमोपसंहारादत्र
श्रीविग्रह एव प्रस्तूयते । ततो जेदं पद्यं ब्रह्मपरं व्याख्येयमिति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

सम्पद्यमानमिति । निष्कलब्रह्मशब्देन मायातीतो नराकृतिपरब्रह्मरूपः श्रीकृष्ण एवोच्यते तस्मिन् सम्पद्यमानता च तत्संयतिरेव
तथाक्तं सप्तमे—अधोक्षजालम्भमिहाशुभात्मनः शरीरिणः संसृतिचक्रशातनम् । तद्ब्रह्मनिर्वाणसुखं विदुर्बुधास्ततो भजध्वं हृदये
हृदोश्चरमिति । अत्र भीष्मस्य वसुत्वात् “यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३।३।३२ ॥ इत्यधिकारणाविरोधः स्यादिति चेत् । न ।
लीलया स्वांशेन तत्राप्यवस्थिति सम्भवात् । “तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती”ति मुक्तिविशेष प्रतिपादकश्रुतः । एवमेव महाभारता
विरोधोऽपि स्यात् ॥ ४४ ॥

सुबोधिनी ।

रजोमिश्रसत्त्वावस्थामाहमुनिगणोति मुनीनांगणाः नृपश्रेष्ठाश्च सत्त्विकाराजसाः ननुतामसाः अंतःसदसि सभामध्ये सर्वतोमध्यस्थाने
आभिषेचनिके अहनि सदस्यपूजायां यः सर्वोत्तमः स पूजनीय इत्यस्मदादिभिरुक्ते कृष्णं पुरुषोत्तमं मत्वायेषां सर्वेषामेव संभावितत्वात् अंतः
सर्वेषां पूजां स्वयमेव गृहीतवान् तदा च सर्वेषामेव ईक्षणी योजातः स इदानीममहशिगोचरः तस्मादर्थसांप्रतं पश्यामि तस्य प्रकटात्मत्वमाह
आविरात्मेतिसोप्ययमेव न त्वेतस्मिन् ॥ ४१ ॥

एवं स्वदृष्ट्या सर्वावस्थाः अनुवर्त्य गुणातीतायामवस्थायां विद्यमाने भगवति स्वात्मसमर्पणमाह तमिममिति पूर्वयः सर्वोऽहं धर्मत्वेनोक्तः
संचायं हृदयमारभ्य वहिः पर्यंतमनुस्यूततया स्थितः स च न देहादिरूपः तदाह अजमिति यथाममायमंतर्वहिस्तिष्ठति तथैव सर्वप्राणिष्वित्याह
शरीरभाजां हृदि हृदि धिष्ठितमिति शरीरभाजो जीवाः स्वस्य समानाकृतिशरीरं पुरुषरूपं संपाद्य स्वसेवां त्याज्यित्वा तत्सेवायां नियुक्ताः तत्र चा-
न्यभजनं मा भवत्विति स्वयमेव हृदि हृदि प्रत्येकपर्यवसायित्वेन धिष्ठितं अधिष्ठाय स्थितं अधिष्ठाम देवतात्वेन ननु जीववत् ननु के ते जीवास्तत्राह आत्म-
कल्पितानामिति आत्मनैव कल्पिताः “अवस्थितेरितिका शकृत्स्न ॥ १।४।२२ ॥ इति भगवतोऽवस्थाविशेषो जीवः प्राकृतभोगार्थतामवस्थां संपादित-
वानित्यर्थः नन्वेक एव कथमनेकस्थानेषु अननुस्यूततया दृश्यते तत्राह प्रतिदृशंतिष्ठति अथवा वहिःस्थित एवायं सूर्यः सर्वेषां हृदौ अस्मदर्थ एवायं
उदित इति प्रतिभाति “तस्मात्सर्व एव मन्यते मां प्रत्युद्गादि”ति श्रुतेः तस्मात् महतामर्चित्य सामर्थ्यात् तत्राह संदेहः कर्तव्यः तस्मादेवं विधं परमात्मानं
सम्यगधिस्थितोऽस्मि प्राप्तोऽस्मि योगेनात्मानं तत्र योजितवानित्यर्थः सर्वोऽपि भगवन्निकटे तिष्ठति तथापि मायायाः स्वतः कार्याच्च सौधर्मावुद्गातो
मोहभेदौ तयोः प्रतिबंधकत्वात् न भगवता सह मेलनमिति मया तौ निवारितावित्याह विधूतभेदमोह इति इदानीं वासमाधिगमनानंतरं भेदमोहोऽव-
पगतौ ॥ ४२ ॥

एवं स्वमनसि स्फुरितं प्रमेयमनूद्य अन्तस्वकृतमात्मसमर्पणं चानूद्य शरीरं त्यक्तवानित्याह कृष्ण इति कृष्णो भगवति मूलाविर्भावरूपेणैव काय-
वाङ्मनोवृत्तयः योजिताः तैः सह आत्माऽपि योजितः तेषां तु भेदेन योजनं आत्मनस्तु आत्मन्येव योजनमइहैव समवलीयं तेषां प्राणा इत्यर्थ उक्तो
भवति अंतः इवासः अंतरेव श्वासोऽस्य स उपारमत्वं दहं त्यक्तवात् ॥ ४३ ॥

तथा च सर्वेषामपि तथाप्रतीतिर्जातेत्याह संपद्यमानमिति अंतःस्थितो भगवान् प्रकटीभूतः तत्तस्य सायुज्यवृत्तं महती काचित्प्रभानिर्गता
तया सर्वैर्जातं भीष्मो ब्रह्मणि संगत इति तदा परमपुरुषार्थं विज्ञो मा भूदिति सर्वतूष्णीं भूताः श्रोत्रेन्द्रियस्यानावृतत्वात् विषयैरिन्द्रियद्वारा मनसि
आकर्षणसंभवात् तद्द्वारा च जीवस्य यथा सुषुप्तौ वयांसीवेति यथा संध्यापगमे तत्तस्याने स्थितः पक्षिणः अश्वस्तनद्वा द्विचारशून्याः पूर्वाभु-
सन्धानरहिताश्च निद्राभावे तूष्णीं भवन्ति तथा सर्वसंदेहाभावं श्रुत्वा दृष्टान्तं च दृष्ट्वा तं वक्तव्याभावात् ब्रह्मभूता एव तूष्णीं जाता इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

किञ्च सम्प्रति प्रत्यक्षीकृतं मद्भाग्यमेव तत्प्राप्तेरावश्यकत्वं कथयतीत्याह मुनीति । अन्तःसदसि सभामध्ये युधिष्ठिरस्य राजमूये
एषां मुनिगणादीनामीक्षणीयः अहो रूपम् अहो महिमेत्येवमाश्रयेण विलोकनीयः सन् उपपेदे प्राप यः स एष ममात्मा मत्प्राणनाथः
सम्प्रति मम दृशिगोचर एव मत्प्राप्तं दक्षान एवास्ते इति ॥ ४१ ॥

ननु कथं तर्हि त्वयि मे रतिरस्त्वित्येकवारमपि युष्मत्प्रयोगेण न ब्रूषे किन्तु प्रतिश्लोकमेव विजयसखे विजयशकुन्तु मे रतिरस्तु चत्वार्यतिः
परमस्य तस्य मेऽस्तु स भवतु मे भगवान् नतिरिति तच्छब्दप्रयोगो वाति तत्राह तमिति । तं पार्थसारथिं प्रब्रह्मप्रतीदालङ्कृतवान् इति-
याकरं मम हृदि स्फुरन्तमेव इमम् आधिगतोऽस्मि न त्विममेव तम् । तस्यैव हृदि प्रथमप्रविष्टत्वाद्भ्यासेन तदीयस्फूर्तिव्याप्ते हृदि अये
प्रवेष्टुं न शक्नोतीति भावः । तं कीदृशम् अजं न जायत इत्यजस्तम् न केवलं तदानीं युद्धकाल एव तादृशस्वरूपी मधुशूरीमे सजातः ।

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

अपि तु युद्धात् पूर्वमपि स्वाभाविकेन मनोरथेन मम हृदि तथा भात आसीदेवेति भावः । तेनात्र न मम दोषः किन्तु हृदिस्थः परमेश्वरो यं यं यथा स्फोरयति भद्रमभद्रं वा स तथैवाशास्ते इत्याह शरीरभाजां जीवानां हृदि हृदि धिष्ठितम् अकारलोपदृष्टान्दसः । आत्मानं स्वयमेव कल्पितानां—“यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिगा व्युद्धरन्ती”ति श्रुतेः । न चाहं हृदिस्थं तत्पदवाच्यं पार्थसारथिमन्यं तथा पुरश्चम इदंपदवाच्यं चतुर्भुजमन्यं जानामीत्याह प्रतीतिः । आकाशस्थमेकमर्कमपि जनानां प्रतिदृश्यम् अवलोकनं प्रति नैकधा अनेकधा अयं मन्मूर्द्धोपरि अर्क इति प्रतिमूर्द्धोपरिस्थमर्कं तत्तद्दृष्टिभेदादनेकधा भातमिवेति । विधूतो दूरीकृतो भेदरूपो मोहो येन सः । अयमर्थः मम हृदि तथा युधिष्ठिरादीनां वसुदेवादीनां उद्धवादीनां नन्दादीनाम् गोपिकानाञ्च हृदि भावभेदेन प्रेमतारतम्येन च पृथक्पृथक्लीलैव यद्यपि स रति तदप्येक एव कृष्ण इति जानामि । तथा तेषां तत्तत्प्रेमणां तत्तद्भावानां चोत्कर्षतारतम्यं सर्वमहं जानाम्येव । तदपि मे पार्थसारथावेव स्वाभाविक्यासक्तिस्तां त्यक्तुं नैव शक्नोमि । पुरस्थितेऽस्मिन्चतुर्भुजरूपे धारणापि कृता साप्यकिञ्चित् करैवाभूदिति ४२

एवमात्मानि हृदि स्थिते कृष्णे पार्थसारथावित्यर्थः । आत्मानं स्वम् आवेक्ष्य आवेशयुक्तं कृत्वा । अन्तरेव लीनः स्वासो यस्य सः । वहिर्वृत्तेरुपरराम ॥ ४३ ॥

एवं भीष्मः स्वामिलषितं पार्थसारथिं प्राप । लोकास्तु तदविद्वांसो भीष्मो ब्रह्मणि लीनो बभूवेति जानन्ति स्मेत्याह सम्पद्येति अज्ञाने दृष्टान्तः वयांसि पक्षिणः दिनस्यात्यये अवसाने सति दिने न दृष्टमिति दिनस्य स्वरूपध्वंसमेव ज्ञात्वा यथा तूष्णीं भवन्ति न शब्दायन्ते इत्यर्थः । नतु वस्तुतो दिने नश्यति तत्क्षणेऽपि वर्षान्तरे तस्य स्थितेरवगमात् यामचतुष्टयानंतरं तत्रापि पुनरागमात् । एवं भीष्मस्याप्यत्यये भीष्मो मुक्त इत्यज्ञा विदन्ति । विज्ञास्तु तदैवप्रकटप्रकाशे रथचरणापाणिना कृष्णान् भूमौ धावता सह भीष्मो युद्धयत एवेति पुनरागामिकृष्णावतारे तेन सह भीष्म आविर्भवित्येवेति जानन्ति । यद्वा निष्कं पदकं लातीति तस्मिन् ब्रह्मणि श्रीकृष्णे इत्यर्थः । ब्रह्मसायुज्यं प्राप्तिस्तु न व्याख्येया नित्यपार्षदभीष्मेण फलाभिसन्धिरहिताया रतेर्वाञ्छितत्वात् मोक्षस्याकामितत्वात् भगवतापि बलादकामितफलदानानौचित्यात् ॥ ४४ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

ब्रह्मर्ष्यादिपूज्यत्वं भगवतो दर्शयन्स्वभागातिशयं सूचयति युधिष्ठिरराजसूये मुनिगणैर्नृपवयैश्च संकुलैः सदसि सभामध्ये येषां मुनिगण नृपवयैर्वादीनामीक्षणो योऽर्हणमप्रपूजादिकं य उपपेदे प्राप स एष विश्वात्मा मम दृशि गोचरो दृष्टिविषयः सन्न आविः प्रकटोऽस्ति भाग्यवानस्मीत्याशयः ॥ ४१ ॥

तमिति ॥ तमिममुक्तविधमजं कर्माधानजन्मशून्यं श्रीकृष्णम् आत्मकल्पितानाम् तत्तत्कर्मानुसारिणाम् आत्मना श्रीकृष्णेनैव देवमनुष्यादिशरीरेषु स्थापितानां शरीरभाजां हृदि हृदि प्रतिहृदयम् एकमेव प्रतिदृश्यं तत्तद्दृक् प्रकाशकतयानैकधाऽर्कमिव धिष्ठितं समधिगतोऽस्मि दृष्टान्तप्रभात्याप्यातत्तद्दृक् प्रकाशकतया धिष्ठितत्वं दार्ष्टान्तिकेतुस्वरूपव्याप्यातसच्छरीरिरेकतया धिष्ठितत्वमिति विवेकः नन्वस्तु भगवत्प्रकटैव तदंतर्यामित्वं भवान्केन संबन्धेन तं समधिगत इत्यत्राह विधूतभेदमोह इति विधूतो भेदविषयको मोहो यस्य सः अयमर्थः किं जीववपरयोरत्यंतभेदः किं वोपाधिकृतोऽभेदो वस्तुतो भेदः अथवा स्वाभाविको भेदा भेदस्तयोः संबंधः नाद्यः पक्षः “तत्त्वमस्य” इति वाक्यविरोधात् “क्षेत्रज्ञाचामिमां विद्धो”ति श्रीमुखवाक्यविरोधाच्च न द्वितीयः “ज्ञाज्ञौ द्वाव जात्री शानो शा” वित्यादि वाक्यप्रतिपादितयोरक्षसर्वज्ञयोर्जीवपरयोरत्यंतभेदः कृतउतपरेच्छया ततोऽभेदासंभवात् न तृतीयः उपाधर्मिण्यात्वे सत्यवस्तु भेदकत्वासंभवात् सत्यत्वे उपाधिना स्वसामर्थ्या जीवपरयोर्भेदः कृतउतपरेच्छया आद्ये समर्थमुपाधिकोऽपि निराकर्तुं न क्षमः स्यात् द्वितीये स्वेच्छया तत्कृतभेदं प्राप्य पुनरभेदमिच्छन्मुग्धवदनाप्तः स्यात् तस्मादंशांशिनो जीवपरयोर्गुणागुणिवत्कार्यकारणवत् स्वाभाविकः सर्वशास्त्रसमतो भेदाभेदः संबंध इति तथाह भगवान्मूत्रकारः “अंशोनानाव्यपदेशादन्यथापि दाशकित्वादित्वमधीयत एके ॥ २१॥ ४३ ॥ इत्यादि अतएव विश्वस्य चिदचिद्रूपत्वे न स्वरूपतो ब्रह्मभिन्नत्वेऽपि तज्जत्वादिना तदभिन्नत्वमाप्नातं छांदोग्ये शांडिल्यब्राह्मणे “सर्वस्वखल्विदं ब्रह्मतज्जलानिति शांत उपासीते”ति शांत उपासीतेत्येव विधाया मुपासनायां कंटकभूतवैषम्यवारणाय सर्वस्य ब्रह्मत्वमुक्तं तस्य स्वरूपेण ब्रह्मत्वासंभवात् तज्जत्वादिना ब्रह्मत्वे हेतुमाह ततएव जायते तत्रैव लीयते तेनैवाऽनतिचेष्टेति तज्जलान् इति शब्दः हेतौ इति हेतोरिति श्रुत्यर्थः विस्तरस्तु वेदान्तकौस्तुभादौ द्रष्टव्यः एवं सत्यं शब्दावच्छिन्नेन रूपेण भिन्नत्वेऽपि शिनिरेपेक्षस्थितिप्रवृत्त्याद्यभावात् सादात्म्यसंबन्धेनाहं तं सम्यगधिगतोऽस्मीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

एवमुक्तलक्षणो न संबन्धेन स भीष्मः आत्मानि अंशानि भगवति श्रीकृष्णे मनोवाग्दृष्टिबृत्तिभिर्भजनप्रकारैः “ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन” इति भगवदुक्तं तदंशभूतमात्मानम् आवेक्ष्य तदंशतया तदंतर्गतमनुसंधाय अंतःश्वास अतएव लीनः श्वासो यस्य सः एवंभूत उपारमदेहं हित्वा श्रीकृष्णं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

निष्कले प्राकृतकलारहिते श्रीकृष्णोक्तप्रकारेण संपद्यमानमाज्ञाय ज्ञात्वा ॥ ४४ ॥

भाषाटीका ।

मुनिगण और नृप वयों से संकुल युधिष्ठिर की सभा में राजसूय यज्ञ का प्रथम अर्हण जिनको प्राप्त हुआ है वह सर्व लोचन लोभनीय आत्मा मेरे दृष्टि गोचर है अहो । धन्य मेरा भाग्य है ॥ ४१ ॥

भिन्न भिन्न जलाधार घटादिकों में प्रतिविविध सूर्य के समान, प्रत्येक शरीर धारी के हृदय में अधिष्ठित आज भगवान् को विधूत भेद मोह होकर मैं प्राप्त हुआ हूँ ॥ ४२ ॥

तत्र दुन्दुभयो नेदुर्देवदानववादिताः ।

शशंसुः साधवो राज्ञां खात् पेतुः पुष्पवृष्टयः ॥ ४५ ॥

तस्य निर्हरणादीनि सम्परेतस्य भार्गव !

युधिष्ठिरः कारयित्वा मुहूर्त्तं दुःखितोऽभवत् ॥ ४६ ॥

तुष्टुवुर्मुनयो वृष्टाः कृष्णां तद्गुह्यनामभिः ।

ततस्ते कृष्णाहृदयाः स्वाश्रमान् प्रययुः पुनः ॥ ४७ ॥

ततो युधिष्ठिरो गत्वा सहकृष्णो गजाह्वयम् ।

पितरं सान्त्वयामास गांधारीश्च तपस्विनीम् ॥ ४८ ॥

पित्रा चानुमतो राजा वासुदेवानुमोदितः ।

चकार राज्यं धर्मेण पितृपैतामहंविभुः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे युधिष्ठिरराज्य प्राप्तिर्नाम

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

भाषाटीका ।

(सूत उवाच) इस प्रकार मन और वाणी की वृत्तियों से आत्मा कृष्ण भगवान् में अपने आत्मा को प्रवेश कर भीष्मजी अन्त इवास हांकर उपरत होगये ॥ ४३ ॥

भीष्म को निष्कल ब्रह्म में संपद्यमान जान कर दिन की समाप्ति में पक्षि यों के समान वहां के सवजने चुपहोगये ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

देवैर्मानवैश्च वादिताः । राज्ञां मध्ये ये साधवः अनुसूयवः ॥ ४५ ॥

निर्हरणादीनि संस्कारादीनि सम्यक् परेतस्य मुक्तस्यापीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

पितरं धृतराष्ट्रम् । तपस्विनीं सन्तापवतीम् ॥ ४८ ॥

राजा युधिष्ठिरः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवतभाष्यटीपिकायां प्रथमस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीवीरराघवः ।

तत्र तदा देवैर्मानवैश्च वादिता दुन्दुभयो नेदुः दध्वनुः साधवो भागवताः शशंसुरहो भीष्मस्य भाग्यमाहात्म्यं चानितरसाधारणमिति तुष्टुवुः राज्ञां पुष्पवृष्टयः खादुपरि देशात्पेतुः पतिता इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

हे भार्गवसंपरेतस्य परलोकप्राप्तस्य भीष्मस्य निर्हरणादीनि दाहादिकर्मणि कारयित्वा युधिष्ठिरो मुहूर्त्तं दुःखितो बभूव ॥ ४६ ॥

तथामुनयो वृष्टाः कृष्णां तस्य कृष्णस्य गुह्यं स्वरूपयाथात्म्यं धेक्षांतवेद्यंतप्रकाशकैर्नामभिस्तुष्टुवुः ततस्ते मुनयः कृष्णापचहृदयैषांतथाभूताः पुनराश्रमात्प्रययुः ॥ ४७ ॥

ततः कृष्णो न सहितो युधिष्ठिरो हास्तिनपुरं गत्वा पितरं धृतराष्ट्रं तपस्विनीं पतिव्रतां गांधारीं च सान्त्वयामास ॥ ४८ ॥

ततः पित्रा धृतराष्ट्रेणानुज्ञातो वासुदेवेन भगवतानुमोदितश्च विभुर्युधिष्ठिरः पित्रादिकमप्राप्तं राज्यं धर्मेण चकार शशास ॥ ४९ ॥

इति श्रीवीरराघवटीकायां प्रथमेन नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

समागतास्ते सर्वे निष्कलेषोऽशकला वर्जितब्रह्मणि हरौ संपद्यमानं प्राप्तवन्तं भीष्ममाज्ञायतुं शीघ्रं विभूवुः कथमिव । दिनात्यये संध्यासमवेवयांसि पक्षिण इवेत्यन्वयः ॥ ४५ ॥

तस्मिन्ममिदं स्थानं तन्तरम् ॥

क्षितिभरमधरोपितुं कुरुणां श्वसनइवास्तृजदक्षवंशवाहिनम् ।

तस्मिन्ममजमनुव्रतांतिहादिहृदिपरिरभ्यजहामिममिदं नीदम् ॥

इत्यधिकः श्लोकस्तस्य टीका विजयध्वजे ॥

श्रीविजयध्वजः ।

तत्रमभिस्थानियार्णसमयबोदाकाशात् भीष्ममूर्ध्नि तिष्ठेत् ॥ ४६ ॥

संपरेतस्यमृतस्थनिर्हरणादीनि शवसंस्कारपुरः सरणिर्कर्मणि कृत्वाभीमादिभिश्चकारयित्वा ॥ ४७ ॥

भगवन्महिम्नाहृष्टरोमांश्चितसर्वा गास्तस्यकृष्णस्य गुह्यनामभिः वेदशिरोगतात्वंतरहस्यनामभिः कृष्णाहृदयाः कृष्णाहृदयेषां तैतथा कृष्णाहृदयमनोयेषामिति वा ॥ ४८ ॥

गजाह्वंगजसमाननामानंहस्तिनपुरं पितरंधृतराष्ट्रम् ॥ ४९ ॥

अनुमोदितोऽनुज्ञातः पित्राधृतराष्ट्रेण च पितृपैतामहं पितृपितामहागतं धर्मशास्त्रोक्तवर्त्मना विभूराज्यकरुणाशक्तिमान् ॥ ५० ॥

इति श्रीभागवतप्रथमस्कन्धे विजयध्वजटीकार्यानवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

क्रमसंदर्भः ।

तत्रेति राक्षां समायामिति शेषः । साधवो मुन्यादयः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

गुह्यनामभिर्दुस्तर्क्यमहिमव्यञ्जकनामभिः कृष्णागोविंदेत्यादिभिः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

सुवोधिनी ।

देवानांसर्वज्ञत्वात् अस्मदीयोवसुर्मुक्त इति वाद्यवादनं च कुरित्याह वादनप्रशंसापुष्पवृष्टयः तामससात्विकराजसरूपा उत्तमाः राक्षां मध्ये ये साधवः अनेन तत्रापि दुष्टाः संतीति ज्ञापितम् ॥ ४५ ॥

“भस्मांतं शरीरं” मिति श्रुतेः शरीरप्रपञ्चकुरित्याह तस्येति निर्हरणं ज्वलनं संपरेतस्य शरीरस्य भीष्मात्मानं गृह्णित्वा भगवतितिरोहिते मा रतयुधिष्ठिरः मोहाभावाय कारयित्वेति पदामिषिकस्य स्वतः कारणमनुचितं मुहूर्त्तखेदोवैधः ॥ ४६ ॥

भीष्मोक्तं कृतं च सर्वेषां हृदये समागतमित्याभिप्रायेणाह तुष्टुवुरिति तद्गुह्यनामभिः अद्भुतकर्मत्वादिभिः कृष्णाहृदये निवेद्य सर्वगता इत्याह स तस्ते इति पुनरितिकेचन भगवद्दर्शनार्थं स्वाश्रमे गत्वापि समागत्य कृष्णाहृद्व्यापुनर्गता इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

युधिष्ठिरस्य तु ज्ञानं वृत्तमित्याह स्वयं विशोकः शोकमन्येषां दूरीकरोति पितरंधृतराष्ट्रं तपस्विनीं संतप्तां च कारादन्यांश्च ॥ ४८ ॥

ततो भगवत्कृपया तस्य राज्यापत्तिरित्याह पित्रा चेति अधिकृतैर्मित्रिभिः पित्रा च अनुमतः स्वभावत एव राजा मुख्यतया वासुदेवानुमोदि- तः पितृपतामहमावश्यकं विभुः समर्थः अनेन सर्वगुणाः सर्वदोषाभावश्चोक्तः ॥ ४९ ॥

इति श्रीभागवतसुवोधिन्यां लक्ष्मणभट्टसुतश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां

प्रथमस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

राक्षां मध्ये साधवोऽनसूयवः ॥ ४५ ॥

निर्हरणादीनि संस्कारान् । संपरेतस्येति नित्यपार्षदे भीष्मे वसोः प्रवेशात् तस्यैव देहत्यागो भगवता दर्शितः । यावदधिकारमवस्थिति राधिकारिकाणाम् ॥ ३३३३३॥ इति न्यायेन तस्यैवांशेन वसुत्वे च स्थितिर्भगवद्भोके प्राप्तिश्च । अतः सम्यक् परं परमेश्वरम् इतस्य प्राप्त स्येति व्याख्येयम् । “तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती”ति मुक्तिविशेषप्रतिपादकश्रुतेः । नित्यपार्षदभूतस्य भीष्मस्य त्वप्रकटलीलायां पार्षदारथिप्राप्तिरुक्तैव । अतएव तत्र सोऽन्तःश्वास उपारमदिति प्रयुक्तम् । अन्तरेव श्वासः प्राणो यस्य तथाभूतः सन्नुपारमत् प्रकट प्रकाशादुपरतोऽभूदिति तत्रार्थः सम्मतः देहं तत्याज प्राणांस्तत्याजेत्याद्यनुक्तेरिति । मुहूर्त्तं दुःखित इति लोकव्यवहाररक्षार्थम् ॥ ४६ ॥

तद्गुह्यनामभिः हे भक्तवत्सल कृष्ण प्रेमाधीन नमस्त्वच्चातुर्यायैवेति ॥ ४७ ॥

पितरं धृतराष्ट्रम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

प्रथमे नवमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ९ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

तत्र तस्मिन्महोत्सवे राक्षां दुन्दुभयः देवैर्मानवैश्च कृष्णादिभिर्वादिताः शस्त्रादयो नेतुः साधवो भगवताः शशंसुः खादन्ति रक्षादेवादि विमुक्ताः पुष्पवृष्टयः पेतुः ॥ ४५ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

हेभार्गवसंपरेतस्यसम्यग्भगवन्तंप्राप्तस्यनिर्हरणादीनिदाहादिकर्मणि ॥ ४६ ॥

तस्यकृष्णस्यगुह्यैर्हेतुवादिभिर्वुद्धैरन्यार्थपरतयाप्रतीयमानैर्नामभिः ॥ ४७ ॥

पितरंधृतराष्ट्रम् ॥ ४८ । ४९ ॥

इतिश्रीमद्भागवतसिद्धांतप्रदीपेप्रथमस्कन्धीधेनवमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ९ ॥

भाषाटीका ।

तव वहा देवताओं की और मनुष्यों की वजाई बुंदुभी वजने लगी—राजाओं में भी साधु जन प्रशंसा करने लगे आकाश से पुष्प वृष्टि पड़ने लगी ॥ ४६ ॥

हे भार्गव ! उन संपरेत भीष्म जी का निर्हरणादिक कराकर युधिष्ठिर मुहूर्त मात्र वडेदुः खितहुए ॥ ४६ ॥

भीष्म जी के कथित सहस्र नामादिकस्तोत्रों से हर्षित मुनि जनोंने कृष्ण की स्तुति की और कृष्णहृदय सब मुनिजनों ने अपने आश्रमों को गमन किया ॥ ४७ ॥

तदनंतर युधिष्ठिर ने हस्तिनापुर जाय कर अपने पिता के समान पूज्य धृतराष्ट्र की सात्वना की और तपस्विनी गांधारी की सात्वना की ॥ ४८ ॥

पितृव्य धृतराष्ट्र और वासुदेव श्री कृष्ण के अनुमोदनसे राजा युधिष्ठिर धर्मसे अपना पितृपैतामह राज्य करने लगे ॥ ४९ ॥

प्रथमस्कन्धका नवम अध्याय समाप्त हुआ ॥

—*—

दशमोऽध्यायः ।

—:—:—

॥ शौनक उवाच ॥

हत्वा स्वरिक्थस्पृध आततायिनो युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
सहानुजैः प्रत्यवरुद्धभोजनः कथं प्रवृत्तः किमकार्षीत्ततः ॥ १ ॥

॥ सूत उवाच ॥

वंशं कुरोर्वंशदवाग्निनिर्हृतं संरोहयित्वा भवभावनो हरिः ।
निवेशयित्वा निजराज्य ईश्वरो युधिष्ठिरं प्रीतमना वभूव ॥ २ ॥
निशम्य भोष्मोक्तमथाच्युतोक्तं प्रवृत्तविज्ञानविधूतविभ्रमः ।
शशास गामिन्द्र इवाजिताश्रयः परिध्युपांतामनुजानुवर्त्तितः ॥ ३ ॥
कामं ववर्ष पर्जन्यः सर्वकामदुधा मही ।
सिषिचुःस्म व्रजान् गावः पयसोधस्वतामुहुः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

दशमे कृतकार्यस्य हस्तिनापुरतो हरेः ।

स्त्रीभिः संस्तूयमानस्य वर्यते द्वारकागमः ॥ ० ॥

राज्यं चकारेत्युक्तम् । तत्र पृच्छति हत्वेति स्वस्य ऋक्थं धने स्पर्द्धन्ते स्म ये ते तथा यद्वा स्वरिक्थाय स्पृधः (स्पृत्) संग्रामो
येषाम् । अतएव धनादिहरणाततायिनः तान् हत्वा । प्रत्यवरुद्धभोजनः वन्धुवधदुःखेन संकुचितभोगः राज्यलाभेन प्राप्तभागो वा ।
कथं राज्ये प्रवृत्तः । प्रवृत्तो वा ततः किमकार्षीत् ॥ १ ॥

राज्यप्रवृत्तः श्रीकृष्णस्य प्रीतिं पर्यालोच्य प्रवृत्त इत्याशयेनोत्तरमाह । वंशं कुरोः संरोहयित्वा परीक्षिद्रक्षणेन संरोह्य अंकुरितं कृत्वा ।
कथंभूतं वंशदवाग्निनिर्हृतं वंश एव दवो वनं तस्मादुद्भूतः क्रोधरूपोऽग्निस्तेन निर्हृतं दग्धम् । निजराज्ये निवेद्य च ॥ २ ॥

प्रवृत्तौ हेतुमुक्त्वा किमकार्षीदित्यस्योत्तरमाह निशम्येति । प्रवृत्तं यद्विज्ञानं परमेश्वराधीनं जगत् न स्वतन्त्रम् इत्येवंरूपं तेन विधूतो
विभ्रमः अहं कर्त्तव्येवम्भूतो मोहो यस्य सः । अनुजैरनुवर्त्तितः सेवितः सन् । अजितः श्रीकृष्ण एव आश्रयो यस्य सः । परिधिः समुद्रः
तत्पर्यन्तां गां पृथ्वीं पालयामास ॥ ३ ॥

तस्य राज्यमनुवर्णयति काममिति त्रिभिः । मही सर्वकामदोग्ध्री वभूव । व्रजान् गोष्ठानि । ऊधस्वतीः ऊधस्वत्यः ऊधः क्षीराशयः
(तद्वत्यः) स्थूलोऽधस इत्यर्थः सिषिचुरभ्यर्षिचन् ॥ ४ ॥

दीपनी ।

० ॥ १ ॥ २ ॥

परिधिरिति । परिधिभूत इत्यर्थः ॥ ३ ॥
काममिति) इच्छानुसारमित्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीवीरराघवः ।

धर्मगाराज्यचकारेत्युक्तं तदेव विस्तरतो बुभुक्षुस्तु कानुवादपूर्वकं पृच्छति शौनकः । हत्वेति स्वरिक्थस्पृधः स्वदायलिप्सुस्पृह इति पाठे ऽपि स
ध्वार्थः हकारस्य धकारार्थः अतएवाततायिनो दुर्विधनादीन् हत्वा प्रत्यवरुद्धं प्रत्यधिगतं प्रतिप्राप्तं भोजनं राज्येन सधर्मभृतां परिष्ठो युधिष्ठिरः
गविष्ठिर इति पाठे गविचसिस्थिरो युधिष्ठिरः अनुजैर्भोमादिभिः सह कथं प्रवृत्तः राज्यशासन इति शेषः ततो राजशासनानंतरं किमकार्षीदिति
प्रश्नद्वयं रेफविशेषार्थः ॥ १ ॥

तत्र तावत्कथं प्रवृत्त इति प्रश्नस्योत्तरं विधूतविभ्रमोद्घाततया मगवत्तः कृतकृत्यत्वमाह वंशमिति वंशदवाग्निना वेणुवनसंघर्षेण जदवाग्निमुत्प्रे-
नकुलकलहेन दग्धं विनष्टं कुरोर्वंशं संरोहयित्वा परीक्षिद्रूपेण उत्पादयित्वा भवभावनः मवोजगत्तं भावयति वर्द्धयति भवभावनो हेतुगर्भमिदं भवभावन
त्वाव संरोहयित्वा हरिरीश्वरः श्रीकृष्णो युधिष्ठिरं निजराज्ये निवेशयित्वा प्रीतमनावभूव कृतकृत्यत्वादिति भावः ॥ २ ॥

श्रीवाराधवः ।

प्रश्नस्योत्तरमाह निशम्येति चतुर्भिः भीष्मोक्तमच्युतोक्तं च निशम्य प्रवृत्तेन सुप्रतिष्ठितेन विज्ञानेन देहात्माविवेकादिरूपेण विधूतः विभ्रमो-
देहात्मादिभ्रमो यस्य अनुजं भीमादिभिरनुवर्तितो युधिष्ठिरः इन्द्रवाच्युतवाश्रयो यस्य अच्युतमाश्रयते सेवते भजत इति वातथाभूतः परि-
धुपान्तादिगतावधिचतुःसमुद्रांतां पृथिवीं शशास ॥ ३ ॥

अजातशत्रौराक्षीत्येतत्काममित्यादि पूर्वश्लोकद्वयेऽप्यपकर्षणीयम् अजातशत्रौ युधिष्ठिरे राक्षसि तर्जनीः कामं यथेष्टं वर्षसर्वान्कामान् शोधि
प्रपूरयतीति तथा मद्यभूत मावः पयसा क्षीरेण ऊधस्वती रूधस्वत्यः भूम्यत्र मनुष्यधस इत्यर्थः मुदा वजान् वजस्थान् प्रति सिषिचुः क्षी-
रंदुदुहुः ॥ ४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

हास्तिनपुराद्वारकायात्राकथन पूर्वकं भगवत्प्रसादलब्ध युधिष्ठिरराज्यसमृद्धिकथनेन हरेर्महिमैव वर्णयते ऽस्मिन् अध्याये तत्र हरितेऽक्त
कथायामावितृप्तमनाः शौनकः पुनरपि पृच्छतीत्याह हत्वेति स्वरिकथं स्वराज्याख्यद्रव्यमस्माकमिति स्पष्टं तद्वति स्वरिकथं स्पृष्टस्तान् आतता
यिनः प्रतिवारं हत्वा मर्त्यकामान् दुर्योधनादो हत्वा अनुजैः सह प्रत्यवरुद्धभोजनः संक्षिप्तभोगः धर्मभृतां धर्मप्रवर्तकानां व्यासादीनां गविवा
चिस्थिरो निश्चलः युधिष्ठिरः कथं केन प्रकारेण राज्यपालने प्रवृत्तः किं कर्माकार्षीदथ कृष्णश्च तेन सह हास्तिनपुरमागतः किमकृततदस्माकं
ब्रूहीत्येकान्वयः ॥ १ ॥

पांडवानां निरतिशय हरिरूपयैव राज्यादि लाभ इति ज्ञापयन् पांडवस्थापनादिकृष्णमहिमानं तावदाह वंशमिति ईश्वरः जगच्छेष्टा
यांसमर्थः हरि वंशलक्षणदवाहनादुत्पन्नाग्निना नितरां हतं कुरोराक्षो वंशसंरोहयित्वा परीक्षिदं कुरेण जनयित्वा युधिष्ठिरं निजराज्ये निवेशयित्वा
प्रीतमनावभूवेत्येकान्वयः नित्यप्रीतस्य कादाचित्कप्रीत्युक्तलौकिकापेक्षयैतत्तमर्थं हशब्देन प्रसिद्धिद्योतनेनाह भवभावन इति पाठे सृष्टि
वर्द्धनः अनेन संरोहणशक्तिरदर्शि ईश्वर इत्यनेन राज्यस्थापनमाहात्म्यमसूचि भवतापन इत्यनेन संसारोन्मूलनकर्तुः हरेः पांडवरिपुनिबर्ह
णं किमु वक्तव्यमिति न्यायोदर्शितः ॥ २ ॥

याजयित्वेत्येवमुक्तार्थः ॥ ३ ॥

किमकार्षीदिति प्रश्नपरिहरति निशम्येति अथ युधिष्ठिरः भीष्मोक्तं धर्मसर्वस्वं तथा अच्युतस्य कृष्णस्योदितं वाक्यं च निशम्य तदुभयं
श्रुत्वा प्रवृत्तमुत्पन्नं द्विज्ञानं तेन विशेषेण धूतः निरस्तः विविधः भ्रमः तत्त्वे नानासंशयो यस्य स तथोक्तः श्रीकृष्णाश्रयः अनुजैः भीमादिभिर
नुवर्तितः अमात्यादिसप्तप्राणिधिभिरुपान्तां प्राप्तां गमनं स्वर्गं ईद्रो यथा शशासेत्येकान्वयः भूमिस्वर्गसमानां पालयदिति द्योतनाय गामि
त्युक्तं अमात्यामंत्रिणोद्गताः श्रेण्यश्च पुरोहिताः पुरं जनपदं चेति सप्तप्राणिधयः स्मृता इति वचनात् । परिधिः समुद्रः स एव उपांते अवसाने
यस्याः सा परिधुपांतामिति पाठो वादरायणमतपरिज्ञानादुच्छसित इति ज्ञातव्यम् ॥ ४ ॥

क्रमसंदर्भः ।

० ॥ १ ॥

वंशमित्यस्य टीकायां राज्यप्रवृत्तेरुत्तरमाहेत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

सुबोधिनी ।

नैश्चित्यसिद्धये विष्णौ भीष्ममुक्तिर्निरूपिता ऐहिके सर्वसौख्यं तु दत्तवानिति रूप्यते १ पाण्डवानां यदुनां च तदध्यायद्वयेन हि निरूप्यं प्रथमं
तत्र पाण्डवानां तु द्युच्यते २ कृष्णाग्निं सुखं यस्य स सुखीति निगद्यते यतः कृष्णपरंचित्तं सर्वेषामत्र वर्णयते ३ पूर्वाध्यायं युधिष्ठिरस्य राज्य
प्राप्तिरुक्ता तत्र राज्यकराणां ज्ञानाज्ञानाभ्यां न घटत इति राज्यस्थितिपृच्छति शौनकः हत्वेति स्वरिकथं स्पष्टं तद्वति स्वरिकथं स्पृष्टस्तान् आतता
यिनः धनावहान् अवधेयवधंतुराततायित्वं अस्वरिकथं वास्पृष्टार्थेषां अनेन धनार्थिनो हत्वा धनं गृहीत्वा तेन राज्यकरणमनुचितमिति ज्ञापितं
नन्वेवमेव प्राकृताः कुर्वन्ति तत्राह धर्मभृतां वरिष्ठ इति धर्मज्ञानमात्रं कृतमात्रं वा किंतु ये धर्ममेव गृहीत्वा तिष्ठन्ति तेषां मध्ये श्रेष्ठः अनुजैः सहेति
सर्वत्राश्रयधर्मज्ञानेन राज्यप्राप्तौ च किंचित् भ्रातृणामैकमत्यमस्ति न वेति संबंधः प्रत्यवरुद्धं भोजनं यस्य भोजनं पालनमभ्यवहरणं वा पूर्व
माततायिभिः प्रत्यवरुद्धं भोजनं इदानीं वा अवरोधस्य प्रतिकूलत्वं प्राप्तभोजनत्वं सिद्ध्यति अस्तु स्वेराज्ये सर्वज्ञस्य कथं प्रवृत्तिः संतोषेण चराक्षः
राज्ये स्थातुमशकत्वात् ततो राज्यप्राप्य पुनः कलहादिभ्यः कृतमिति प्रश्नः ॥ १ ॥

ततः स्वेच्छया युधिष्ठिरेण न किंचित् कृतं किंतु भगवदिच्छया ततस्य नराज्ये दोषो गुणो वा किंतु भक्तत्वात् भगवदिच्छया राज्यकृतवानिति वक्तुं भग
वांस्तस्मै राज्यं दत्त्वा तुष्टो जात इत्याह वंशमिति द्वयंकृत्वा भगवान्प्रीतां जातः वंशांकुरं परीक्षिद्रक्षणां युधिष्ठिराय राज्यदानं च ततस्तत्र भगवत
स्तादृशेन कार्येण किमित्याशंक्य स्वभक्तानां वंशरक्षां सर्वथा कर्त्तव्या तदभावे प्रवृत्तिमार्गानिष्ठता अयुक्ताः श्लाघित्वात् वैषयिकसुखमावाप्त
दैत्यां शैर्हि भगवदीयानां द्वयंदूरीक्रियते तत्र भगवतैव प्रतिविधातव्यं स्वतः प्रतीकाराभावात् आह वंशदवाग्निनिर्हृतमिति वंशदवाग्निः वंशाद्वज्र
त्पन्नः अन्योऽन्यसंघर्षेण संरोहयित्वेति नूतनमंकुरमुपपाद्यतथा करणे हेतुः अभवो मोक्षः तं भावयतीति “ऋणत्रयमपाकृत्य मनो मोक्षो निवेशयेत्
नापुत्रस्य लोकोऽस्ति सर्वेते पशवो विदुः” इत्यादि श्रुतिस्मृतिवाक्यैः वंशाभावे पितृणामाक्रोशात् मुक्तिर्न स्यात् ॥ किंच ॥ हरिः सर्वदुःख
हर्ता अपुत्रकृतकेशमपि दूरीकृत्वेत्यर्थः भवभावन इति वा उद्भवमेव भावयति अभिवृद्धिभावनकर्त्तव्यं तथैव राज्यं तु पूर्वमेव सिद्धं अन्यथा सर्वेभ्यो
भक्तेभ्यः राज्यदानं प्रसज्येत ततो निवेशनमेव कृतवान् तत्र हेतुः ईश्वर इति स्वयमिह्वरः अन्यानपीश्वरान् कृत्वा सुखी भवति अथवा ईश्वरः
समर्थः असमर्थो हि प्रमाणसुखनिरीक्षकः सर्वं त्याजयित्वा मुक्तिं प्रयच्छति । अयं तु न तथेत्यर्थः हेति निश्चये ॥ २ ॥

सुवाधिनी ।

ईश्वरधर्माविर्भावाभावेतुच्छत्वंस्वस्मिन्स्फुरति राज्याद्भयं तत् युधिष्ठिरस्यज्ञानादपगतमित्याह निशम्येति आवश्यकं तु कर्त्तव्यमेव तेन किञ्चिद्विद्यतीतिर्भाष्यवाक्यश्रवणादेव राज्यभयं निवृत्तं अथ भिन्नप्रक्रमेण ईश्वरविचारेण नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन विभ्यतीति न्याये न नारायणपरस्य भगवद्वाक्यमेव कर्त्तव्यं न तु विषयजन्यभयमपि संभावनीयमित्युक्तं एव मुक्तिभ्यां सर्वोऽपि शास्त्रार्थोऽवगतः ततः प्रवृद्धविज्ञानेन विधूतादूरीकृता विशिष्टाभ्रमायस्य गां पृथिवीमांसाश्चापूर्वकंपालितवान् अन्योऽपि राजा देवात् वृष्टौ संजातायां सस्ये संपन्ने चौरादिभिः फलंपालयति अयं तु वृष्टिमपि निष्पाद्य स्वधर्मेण पुष्टान् कृत्वा पालयतीत्याह ईश्वरोति मनुष्यस्यैव पालनसामर्थ्यहेतुः अजिताश्रय इति न केनापि जितो भगवानाश्रयो यस्य परिधिः समुद्रः उपांत्यस्यायद्यप्यन्ये राजानः संतितथाप्येतदाज्ञाकारिण इति तथोक्तं अनुजैरनुवर्त्तितः प्रथमतो भ्रातर एव कुर्वति पश्चात् तत् स्वयं करोति भ्रातृभिः सेवितो वा ॥ ३ ॥

तस्य धर्मेण पोषितस्य राज्यस्य गुणानाह भिभिः कामं ववर्षेति आधिदैविकसौख्यं हितथा चैवाधिभौतिकं आध्यात्मिकं च तद्राज्ये कृष्णोच्छ्रातः क्रमोदिताः काममिच्छानुसारेण क्षेत्रविशेषः सस्यापेक्षं पृथोरिव पृथिवी सर्वतः कामदुग्धाजाता गाव ऊधस्वतीः स्थूलक्षीराशयाः धर्मात्मा अयं राजा भस्मत्परिपालको जात इति मुदा पयसा ब्रजानेव सिषिचुः यावद्दोग्धाभांडं वशमायाति तावत् क्षीराधिक्यात् भूमिमेव सिषिचुः पर्जन्यः पृथ्वी गावो देवताः नद्यः समुद्रा जलमिथुनं वृक्षालताश्चापरं स्थलमिथुनं एतद्द्वयमन्नातिरिक्तं सर्वहेतुः ओषधयो व्रीह्यादयः सर्वेषां सजीवत्वात् भूतत्वं काममिच्छानुसारेण इच्छायामपि सत्यां अकालफलनेदोषनिमित्तत्वेन कदाचित् भयं भवेत्तन्निवृत्त्यर्थमाह अन्वृतुश्च तुमनतिक्रम्य ॥ ४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

न्यस्य निष्कण्टके राज्ये पाण्डवं स्वपुरीं हरेः । गच्छतः कुरुनारीभिः स्तुतिर्दंशम उच्यते ॥ ० ॥

वासुदेवानुमोदनेनैव राज्यप्रवृत्तिप्रजापालनादिकं सामान्यतो ज्ञात्वाऽपि विशेषजिज्ञासुः पृच्छति हत्वेति । स्वस्य रिक्थे धने स्पर्द्धन्ते स्म ये तान् शत्रुभिरवरुद्धं यदासीत् तत् तंभ्यः सकाशात् प्रत्यवरुद्धं पुनश्च स्वशोकृतं भोजने भोगो येन सः ॥ १ ॥

श्रीकृष्णस्य प्रीतिं पर्यालोच्यैव प्रवृत्त इत्याशयेनोत्तरमाह । कुरोर्वंशं वंशदवाग्निनेव निर्हृतं निदग्धं संरोहयित्वा परीक्षिद्रक्षणेन संरोह्य दवो वनं वंशानां वनं यथा स्वसंघर्षोत्थेनाग्निना दह्यते तथैव कुरोर्वंशमपि परस्परक्रोधोत्थयुद्धेन हतमित्यर्थः । भवं महादेवमपि भावयति खलीलां ध्यापयतीति सः ॥ २ ॥

निशम्येति । प्रवृत्तं यद्विज्ञानं परमेश्वराधीनं जगत् स्वतन्त्रमित्येवम्भूतं तेन विधूतो विभ्रमः अहं कर्त्तव्येवम्भूतो मोहो यस्य सः । गां पृथ्वीं स्वर्गश्च । अजितः श्रीकृष्णः उपेन्द्रश्च । परिधयः समुद्रा ऊर्द्धगं दिङ्मण्डलश्च । अनुजानाम् अनुवर्त्तिता अनुवृत्तिर्यस्मिन् । पक्षे अनुजेनापेन्द्रणानुवृत्तिं प्रापिताः ॥ ३ ॥

ऊधस्वतीः स्थूलापीनवत्यः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

वासुदेवानुमोदितो धर्मेण राज्यचकारेत्युक्तं तद्विस्तरतो बुभुक्षुः पृच्छति हत्वेति स्वस्य युधिष्ठिरस्य रिक्थाय धनाय स्पृत्संभ्रामोयेषां तानां ततायिनः स्वधनादिलिप्सून् हत्वा प्रत्यवरुद्धं राज्यलाभेन प्रत्यधिगतं भोजनं येन सः अनुजैः सह राज्ये कथं प्रवृत्तः प्रवृत्त्यनंतरं च किमकारणीत् अकार्षादिति वक्तव्येरेकविंशत्यंशं दंशं नुरोधेन ॥ १ ॥

वंशरूपाद्वाद्वाज्जातेन क्रोधरूपेणाग्निनानिर्हृतं निर्दग्धम् कुरोर्वंशं परीक्षिद्रक्षणेन संरोहयित्वा ॥ २ ॥ अनुजैरनुवर्त्तितः सेवितः प्रवृत्तेन विज्ञानेन विधूतो विविधो भूमो यस्य सः विज्ञातात्मानात्मपरमात्मयाथात्म्यः परिधुपांतां समुद्रं पर्यताम् ॥ ३ ॥

कामं यथेष्टं पर्जन्यो वृष्टेरधिपतिर्देवो ववर्ष सर्वान् कामान् दोग्धिपूरयतीति तथा ब्रजान् गोष्ठानि ॥ ४ ॥

भाषाटीका ।

(शौनक उवाच) अपने रिक्थ (भाग) में स्पर्द्धा करने वाले अतएव आततायी (धनआदि के हरण कर नेवाले) शत्रुओं को मारकर प्राप्त भोग धर्मभूतों में वरिष्ठ युधिष्ठिर किसतरह प्रवृत्त हुए और क्या किया ॥ १ ॥

(सूत उवाच) भूत भावन हरि वंश दावाग्निसे दग्ध कुरुवंश को संरोहण कर (परीक्षित की रक्षासे पुनर्जीवित कर) और युधिष्ठिर को निजराज्य में निवेश कर प्रसन्न मन हुए ॥ २ ॥

भीष्मोक्त और अच्युतोक्त श्रवण कर प्रवृत्त विज्ञान से विधूत विभ्रम राजा युधिष्ठिर अजिताश्रय होकर समुद्र पर्यंत पृथ्वी का शासन करने लगे और भीमादिक अनुज सब राजा के अनुवर्त्ती आज्ञा पालक हुए ॥ ३ ॥

मेघ यथेष्ट वर्षने लगा पृथ्वी समस्त काम पूर्ण कर ने लगी गौआनंदसे बड़े बड़े पेनो सैदूध खाकर ब्रजों को सींचने लगी ॥ ४ ॥

नद्यः समुद्रा गिरयः सवनस्पतिवीरुधः ।

फलंत्योषधयः सर्वाः काममन्वृतु तस्य वै ॥ ५ ॥

नाधयो व्याधयः क्लेशा दैवभूतात्महेतवः ।

अजातशत्रावभवन् जंतूनां राज्ञि कर्हिंचित् ॥ ६ ॥

उषित्वा हास्तिनपुरे मासान् कतिपयान् हरिः ।

सुहृदाश्च विशोकाय स्वसुश्च प्रियकाम्यया ॥ ७ ॥

आमन्त्र्य चाभ्यनुज्ञातः परिष्वज्याभिवाद्य तम् ।

आरुरोह रथं कैश्चित् परिष्वक्तोऽभिवादितः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

अन्वृतु ऋतौ ॥ ५ ॥

आधयो मनोव्यथा व्याधयो रोगाः क्लेशाः शीतोष्णादिकृताः दैवश्च भूतानि च आत्मा च हेतुर्येषाम् आधिदैविकादीनां ते । जन्तूनां नाभवन् ॥ ६ ॥

इदानीं द्वारकागमनं निरूपयितुमाह उषित्वेति । स्वसुः सुभद्रायाः ॥ ७ ॥

तं युधिष्ठिरम् ॥ ८ ॥

दीपनी !

(काममिति । कामं तस्य युधिष्ठिरस्य इच्छानुसारं नद्यः समुद्राश्च स्थिता अनुकूला इत्यर्थः । सवनस्पतिवीरुधः वृक्षलतासहिताः गिरयश्च अन्वृतु ऋतौ सर्वकालमित्यर्थः फलान्ति । ओषधयो व्रीह्यादयः ॥ ५-१६)

श्रीवीरराघवः ।

तस्ययुधिष्ठिरस्य संवाधिन्यः नद्यादयः स्वधर्माक्षतत्यजुरितिशेषः वनस्पतिभिः वीरुद्भिश्चसहिताः सर्वाओषधयः अन्वृतुः ऋतुनुकूलं फलानिफलुः ॥ ५ ॥

अजातशत्रौराक्षिसतिजंतूनांप्राणिनांकदाचिदप्याधयोमानसिकाव्याधयोदैहिकाश्चक्लेशाः तानेवाहदैवभूतात्महेतवः आधिदैविकाआधिभौतिकाआध्यात्मिका नाभवन् ॥ ६ ॥

किमकार्षीत्तदित्यस्योत्तरंविचक्षिष्यन्पूर्वं प्रस्तुतस्यनिवृत्तप्रयाणस्यभगवतोवृत्तान्तमाह उषित्वेत्यादिनायावदेकादशाध्यायसमाप्तिं सुहृदांयुधिष्ठिरादीनांविशोकायशोकाभावायस्वसुश्च स्वभगिन्याः सुभद्रायाः प्रियकाम्यया च हास्तिनपुरेकतिपयान्मासानुषित्वाऽवस्थापय ॥ ७ ॥

तंयुधिष्ठिरमामन्त्र्यपृष्ठातेनाभ्यनुज्ञातस्तंपरिष्वज्याभिवाद्य च कैश्चिन्न्यूनवयस्कैः परिष्वक्तः आलिङ्गितोऽभिवादितश्चहरिः श्रीकृष्णो रथमारुरोह ॥ ८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

कृष्णाश्रयफलमाह काममिति पर्जन्योमेघाभिमानिदेवः सर्वेषामभीष्टदोग्धीति सर्वकामदुष्पागावः सौरभेय्यः पयसाक्षीरेणगोष्ठं सिषिचुः सिकवत्यः अतिस्थूलंऊधः क्षीरपात्रंयासांताः अत्यूधसः ॥ ५ ॥

नद्यादयः रत्नानिफलंति वनस्पतयः वीरुधोमातुर्लिङ्गादयः ओषधयोव्रीह्यादयः पर्जन्यादयः तस्ययुधिष्ठिरस्यकाममिच्छानुसारेण अन्वृतुः ऋतावृतौ वृष्ट्यादिमंतोऽभूवन्नित्यन्वयः ॥ ६ ॥

नकेवलमिष्टप्राप्तिरनिष्टनिवृत्तिश्चसुतरामित्याह नाधयइति अजातशत्रौ युधिष्ठिरेजंतूनांराक्षिरंजकेसति कदाचिदप्याधिदैविकादिहेतवः क्लेशानासुरित्येकान्वयः आधिः मानसीपीडाव्याधिः भगंदरादिः कथंभूताः दैवानिभूतानिच आत्माचहेतुर्निमित्तयेषांतेतथोक्ताः अधिदैवहेतुः अनावृष्ट्यादिः अधिभूतहेतुः उन्मादादिः अध्यात्महेतुःकुष्ठादिः ॥ ७ ॥

इदानींकुरुपुरंप्राविष्टः कृष्णः किमकार्षीदित्यभिप्रायिकंप्रश्नंपरिहरति उषित्वेति सुहृदांपांडवानांविशोकायस्वसुः सुभद्रायाश्चाप्रियकाम्ययाकतिचिन्मासान्हास्तिनापुरेउषित्वा ॥ ८ ॥

सुबोधिनी ।

नद्यः समुद्राजलमिथुनं वृक्षालताश्चापरं स्थलमिथुनं एतद्वयमभ्यातिरिक्तसर्वहेतुः ओषधयोऽप्रीत्यादयः सर्वेषां सजीवत्वात् भूतत्वं काममिच्छानुसारेण इच्छायामपि सत्याम् अकालफलने दोषनिमित्तत्वेन कदाचित् भयं भवेत् तन्निवृत्त्यर्थमाह अन्वृतुः ऋतुमनतिक्रम्य ॥ ५ ॥

अध्यात्मनिर्गुणानां स्वतः सिद्धत्वात् दोषाभावाय रोगाद्यभावमाह आधिर्मानसीव्यथा व्याधिः शरीरस्य क्लेशा अविद्यादयः इन्द्रियसावोगर्मपात व्यभिचारादयोऽपि देवभूतात्महेतवः क्लेशानभवंति राजधर्मेणैव सर्वसमाधानात् आदिमध्यावसानेषु राज्यमेकविधमित्याह कर्हिचिदिति ॥ ६ ॥

एवं सामान्यतः सर्वसौख्यमुक्त्वा प्रेमसौख्यनिरूपणार्थं भगवतो निर्याणोत्सवमाह उषित्वेत्यादियावदध्यायसमाप्तिं वृथैव जीवनं लोके भक्तिज्ञानोत्सवैर्विना कृष्णैकतानचित्तत्वं मुकेरप्यधिकं मतम् हस्तिनापुरमिति अलुक्त्वा तृतीया समासः हस्तिनानिर्मितं पुरमिति मध्यपदलोपात् हस्तीराजा हस्तिनः संबन्धीति हस्तिनम् अणप्रत्ययः हस्तिनिर्मिते पुरे वा सस्तद्वंश्यानां विमुक्तये निरन्तरस्थितिर्या तु भुक्तिमुक्तिप्रदेति च ॥ १ ॥ कालस्याकारणत्वाय तदंशाः परिकीर्त्तिताः बहुत्वगणनाभावात् तेषां चाहेतुतामता ॥ २ ॥ स्थित्वा शोकापनोदं तु गमने स्मरणाद्भवेत् स्नेहस्ततः कृतार्थत्वमिति भावो हरिर्मतः ॥ ३ ॥ सुहृदां च विशोकाय च कारात्तराक्षः प्रियार्थं स्वस्वसुः सुभद्रायाः शोकापनोदः पौत्रोत्पत्त्येति भगवत्स्थितिः प्रीतिवर्द्धिका ॥ ७ ॥

आमं ज्येति लौकिकं च काराद्वरदानादि आलिंगनं सर्वदोषनिवृत्तये अभिवादनं वहिर्मुखत्वेऽपि दोषाभावाय च कारादुचितं दानादिकैश्चिदितिसंख्यपर्यंतमागतैः प्रेम्णास्निग्धैर्वाकैश्चिदिति तादृशा दुर्लभा इति धोतितम् ॥ ८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

स्वसुः सुभद्रायाः ॥ ७ ॥

तं युधिष्ठिरम् ॥ ८ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्य युधिष्ठिरस्य राज्ञः प्रजाभूताः नद्यादयः सर्वसुखदा वभूवुरिति शेषः ओषधयो वनस्पतिभिः वीरुद्भिश्च सहिताः अनुऋतु ऋतौ फलंति फेले ॥ ५ ॥

अजातशत्रौ युधिष्ठिरे राज्ञि सति देवभूतात्महेतवः देवभूतानि आत्मा च हेतुर्येषां ते आधिदैविकाधिभौतिकाध्यात्मिकाः आधयोमानसिका व्याधयः शरीराः क्लेशाः जंतूनां कर्हिचिदपि नाभवन् ॥ ६ ॥

पूर्वगंतुं प्रवृत्तोऽपि सुहृदां युधिष्ठिरादीनां विशोकाय स्वसुः सुभद्रायाः प्रियकाम्यया हस्तिनपुरे उषित्वा स्वस्थाय रथमारुह्येति द्वितीयेनान्वयः ॥ ७ ॥

येन पूर्वराक्षाप्रेम्णानिवारितस्तं युधिष्ठिरम् अभिवाद्य कैश्चित्समानवयस्कैरर्जुनादिभिः परिष्वक्त आलिंगितः कैश्चिन्न्यूनवयस्कैर्नकुल्लादिभिर्भवादितः रथमारुह्य द्वारकां गंतुमिति शेषः ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

नदी समुद्र पर्वत वनस्पति वीरुध ऋतु ऋतुमे राजा के कामों को पूर्ण कर ने लगे और सब औषधि यथा काम फल ने लगी ॥ ५ ॥

अजात शत्रु को राजा होने पर जंतुओं को देव भूत और आत्मा के क्लेश कभी भी नहीं होते थे और न आधि व्याधि होती थी ॥ ६ ॥

सुहृदों की विशोक वार ने को और अपनी भगिनी की प्रीति कामना से हरि ने कतिपय मास हस्तिना पुर में रह कर । युधिष्ठिर से पूछ कर उन की आज्ञा पाकर अभि वादन कर किन्हीं को आलिंगन कर किन्हीं से अभिवादन हो कर रथ में आरोहण किया ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥

सुभद्रा द्रौपदी कुंती विराटत्तनया तथा ॥
 गांधारी धृतराष्ट्रश्च युयुत्सुर्गौतमो यमौ ॥ ९ ॥
 वृकोदरश्च धौम्यश्च स्त्रियो मत्स्यसुतादयः ॥
 न सेहिरे विमुह्यंतो विरहं शार्ङ्गधन्वनः ॥ १० ॥
 सत्संगान्मुक्तदुःसंगो हातुं नोत्सहते बुधः ॥
 कीर्त्यमानं यशो यस्य सकृदाकर्ण्यरोचनम् ॥ ११ ॥
 दर्शनस्पर्शनालापशयनासनभोजनैः ॥
 तस्मिन्न्यस्तधियः पार्थाः सहेरन् विरहं कथम् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

युयुत्सुर्धृतराष्ट्रात् वैश्यायां जातः गौतमः कृपः । यमौ नकुलसहदेवौ ॥ ९ ॥
 अन्याश्च स्त्रियः मत्स्यसुता उत्तरा । तस्याः पुनर्ग्रहणं गर्भरक्षककृष्णस्य विरहेमोहाधिक्यात् । यद्वा मत्स्यसुता सत्यवती ॥ १० ॥
 तेषां पुनः श्रीकृष्णविरहासहनं कैमुतिकन्यायेनाह सत्संगादिति द्वाभ्याम् । सतां संगच्छेतोः मुक्तः पुत्रादिविषयो दुःसंगो येन सः ।
 सद्भिः कीर्त्यमानं रुचिकरं यस्य यशः सकृदप्याकर्ण्य सत्संगं त्यक्तुं न शक्नोति ॥ ११ ॥
 दर्शनादिभिः तस्मिन् श्रीकृष्णे न्यस्ता अभ्यस्ता धीर्येषां ते ॥ १२ ॥

श्रीवीरराघवः ।

तदासुभद्राप्रभृतयः विमुह्यंतोमोहिताः शार्ङ्गधन्वनः श्रीकृष्णस्यविरहंविश्लेषनसेहिरेनासहंत मत्स्यसुतासत्यवती ॥ ९ ॥ १० ॥
 युक्तंचैतदित्यभिप्रायेणाहसत्संगादिति द्वाभ्यांसतांसाधूनांसंगाच्छेतोर्मुक्तः दुःसंगोदुरात्मसंयोगेनसबुधः पुमान्यस्यरोचनंरुचिकरं
 कीर्त्यमानंयशपवसकृदाकर्ण्यहातुंनोत्सहते ॥ ११ ॥
 तस्मिन्भगवतिकृष्णेदर्शनादिभिर्निहिताधीर्येषांतेपार्थाः तस्यविरहंकथंसहेरन्नसहेरन्नेवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

आमंज्यद्वारकांगमिष्यामीतियुधिष्ठिरायोक्ताशिष्टाचाररक्षणाय युधिष्ठिरपरिष्वज्याभिवाद्यकैश्चिदर्जुनादिभिः आलिङ्गितोवदितश्चर
 यमारुरोहेत्यन्वयः ॥ ९ ॥

सुभद्रादयः शार्ङ्गधन्वनोहरेविरहंनसेहिरेइत्यन्वयः युयुत्सुः धृतराष्ट्रावैश्यायांजातोदुर्योधनानुजः गौतमः कृपाचार्यः यमौनकुलसह
 देवौ मत्स्यसुतादयः उत्तराप्रभृतयः विमुह्यंतः कर्तव्यतामजानंतः ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥

पार्थामुक्तुंविरहंनसेहिरइत्येतदाश्चर्येनभवतीत्याह तत्संगादिति तस्यहरेः संगत्सेवालक्षणान्मुक्तः दुः संगः अन्यत्रपुत्रदारीदिषु
 संगः येनसमुक्तदुः संगः बुधोविवेकीजनः तंहातुंनोत्सहतेतस्मादित्यन्वयः तत्रकैमुत्यन्यायमाह कीर्त्यमानमिति भागवतैः कीर्त्यमानं
 यस्यकृष्णस्ययशः सकृदाकर्ण्यपुंसांरोचनंरुचिजनकम् दर्शनस्पर्शनादिभिरभ्यस्ताधियः पार्थास्तस्यविरहंकथंसहेरन्नैवसहेरन्नितिकिमु
 वक्तव्यमितिभावः ॥ १२ ॥

सुबोधिनी ।

सुभद्रादयो नसेहिरेविरहमिति संबंधः देहसंबंधपुरः सरः स्नेहः स्त्रीणामधिकइति आधृतयोर्ग्रहणं विराटत्तनया उत्तरायथाभर्तातथापुत्र-
 मारणे रक्षणेऽपि च गांधार्या उत्तरायाश्च तथेति समता राजार्जुनयोरुत्सवासक्त्या न विरहस्फूर्तिः धृतराष्ट्रश्चेति चकारेण वाग्रहणम् अन्यथा च
 कारो धृतराष्ट्रस्य भक्तिबोधकः तस्य भक्तिर्बुद्धेति युयुत्सुर्धृतराष्ट्रस्य भोग्गीपुत्रः गौतमः कृपः गौतमवंशोत्पन्नत्वात् यमौ नकुलसहदेवौ ॥ ९ ॥
 वृकोदरश्चेति चकारादनुक्तसर्वश्रियग्रहणं धौम्यश्चेति पुरोहितग्रहणादनुक्तब्राह्मणग्रहणं स्त्रियस्तेषां मत्स्यसुतासत्यवती पूर्वोक्ता
 यावा उत्तरायाकार्यार्थमनुवादः विमुह्यंतइति एकशेषात्पुल्लिङ्गनिर्देशः शार्ङ्गधन्वनइति कालरूपं धनुर्दस्ते स्थापयतीति तद्विरहे कालप्रासः
 शक्तिः ॥ १० ॥

सुबोधिनी ।

विरहासहनंलौकिकं सर्वथानभवतीत्यलौकिकज्ञानेसतिभगवतोऽतर्क्यामित्वाविरहाभावात् अयुक्तं विरहवर्णनमित्याशङ्क्यज्ञानसत्त्वेऽपि प्रकारविशेषणपरमसुखदानात् विरहोयुक्तइत्याहसत्संगादितिसार्धेन । भगवद्विरहकथादूरेभगवत्सेवकानामपि विरहोदुस्त्यजः उपदिष्टे पिज्ञानेअंतर्क्यामितया भगवत्स्फूर्त्तावपियोरसः सत्संगादुत्पद्यतेवहिर्भगवत्संवंधनवासनाज्ञानादिभिर्भवति मानसदैहिकस्त्रीसंवंधयोर्वैलक्ष्ययात् स्त्रियाश्चस्वतः सुखंस्यत्सर्ववस्तुनिष्ठरसस्यस्त्रनिष्ठ दोषस्फूर्त्यैव अभिव्यक्तिदर्शनात् सायुज्यज्ञानादावपियदात्मसुखमभिव्यक्तं भवतितत्रापिमिश्रतयास्थितंज्ञानप्रवे शोच्छादोषः अन्यथाफलोत्तरंतदपगमोनस्यात् ननुतयोर्गुणात्वमितिचेतसत्यंलोकेषुभुक्षादीनामापिगुणत्वकथनात् अन्यथातदर्थमुद्यमोनस्यात् तस्मात्तन्मिश्रतयाबाहिस्थितएवविषयः रसजनकः अतएवयोगिनोऽपिकृष्णाख्येवस्तुनिप्रकटीभूते समाधिपरित्यज्यतदेवपश्यंति अन्यदातुसमाधिः किंच देहादीनांदोषत्वश्रवणात् प्रलयेतदभावात् मुक्तियोग्यान् जीवान् भगवाद्देहसंवंधा नृकुर्यात् किंच परमकृपालुत्वात् सृष्टिमेवनकुर्यात् अतोदोषोऽपिकचिद्गुणः कचिदोषः गुणोऽपितथेतिवहिर्यवहारपुरः सरमेवसर्वेवेदाः सर्वाणिशास्त्राणिप्रवृत्तानि शक्यव्यवहारस्यमुख्यत्वात्ज्ञानेऽपिसतिभगवद्विरहासहनंयुक्तं समुत्पद्यामः सतांसंगात्तएकस्मिन्नसंगेविद्यमानेऽपिसंगांतरमपित्यक्तुंनशक्यतइतिबहुवचनंसतामपिबहुत्वम् एकस्मिन्नापिबहुधारसजननात्तेषामेवकृपयामुक्तोदुष्टैः सहसंगोयेनतदनंतरं तत्कृपयैवबुधः ज्ञानसंपन्नोऽपिस्यात्तथासतिपूर्वसिद्धान्सत्संगान् चित्तामणिवत्त्यक्तुमिच्छामपिनकरोतीत्यर्थः कीर्त्यमानमितिउभयार्थमित्ये केयस्यभगवतः कीर्त्तिसद्भिः कीर्त्यमानांसकृदाकर्ण्यसत्संगात्त्यक्तुंनोत्सहतेइतिसंवंधः कीर्त्तैरुचिजनकत्वात्सत्संगस्यचतुर्देतुत्वात् यशःश्रवणाद्वातस्मिन्नन्यस्तधियः यथासमीचीनांपेटिकांदृष्ट्वास्वस्योत्कृष्टं वस्तुसर्वेस्थापयंति तथाभगवतः कीर्त्तिश्रुत्वाबुद्धिरत्नंभगवतिस्थापयंतीत्यर्थः सामान्यग्रहणंवैदिकलौकिकसर्वबुद्धिग्रहणार्थम् । किंच । पार्थाः पृथायाः पूर्वमुक्तत्वात्तद्वचनेनापिभगवतिन्यस्तधियः कथं विरहंसहेरन् असहमानास्तत्रगच्छेयुः प्रतिबंधकंशरीरंवात्यजेयुरिति भगवत्प्रवचनमयुक्तमितिभावः ॥ ११ ॥

तर्हिचलितेभगवति किंजातंतत्राहदर्शनस्पर्शेति दर्शनादयःषट्क्रियाभगवद्योग्याः तेचभगवत्सहभावेनपांडवनिष्ठाः आलापादयस्तुसहवदर्शनस्पर्शनयोस्तुविषयत्वमपिसहभावाभावेविषयत्वासंभवात् एवंसहभावेनाश्रयस्तैरेतैः वशीकृताः ॥ १२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

युयुत्सुधृतराष्ट्रद्वैश्यायां जातः । गौतमः कृपः ॥ ९ ॥

मत्स्यसुता उत्तरा तस्याः पुनर्ग्रहणं गर्भरक्षणकृत मोहाधिक्यात् । यद्वा मत्स्यसुता सत्यवती ॥ १० ॥

यस्य यशोऽपि हातुं बुधो नोत्सहते तस्य विरहं पार्थाः कथं सहेरन्नित्यन्वयः । रोचनं रोचकम् । बुधः कीदृशः सत्सङ्गान्मुक्तो दुःसङ्गो येन सः । तेन सत्सङ्गं विना दुःसङ्गो मदमत्सरादिहेतुर्नापयाति तदपगमेन विना भगवद्दयशो रोचकं दुस्त्यः । न भवतीति सिद्धान्तो ध्वनितः ॥ ११ ॥

पार्थाः कीदृशः दर्शनादिभिस्तस्मिन् कृष्णे एव न्यस्तधियः ॥ १२ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

सुभद्राप्रभृतयोविरहंनसेहिरे इतिद्वितीयेनान्वयः युयुत्सुः शतसेख्याकान् भ्रातृन्गांधारीपुत्रान्युद्धप्रारंभेविहायशुधिष्ठिरंशरणांगतो धृतराष्ट्रद्वैश्यायांजातः गौतमःकृपः ॥ ९ ॥

मत्स्यसुतादयः मत्स्योदरीप्रभृतयः ॥ १० ॥

शाङ्गधन्वनोविरहंनसेहिरेइत्युक्तंतदेवकैमुत्यन्यायेनाह सत्संगादिति द्वाश्याम् सतांसाधूनाम् तद्यशःश्रावयितृणांसंगात्तस्ययशः सकृदाकर्ण्य अतएवमुक्तोबुद्धानांतद्यशःश्रवणविरोधिनांसंयोगोयेनसः अतएवचबुधः हेयोपादेयज्ञानवान् पुनःसद्भिः कीर्त्यमानंयशोहातुंनोत्सहते ॥ ११ ॥

दर्शनादिभिस्तस्मिन् कृष्णेन्यस्तधियस्तस्यविरहंकथंसहेरन् ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

सुभद्रा द्रौपदी कुंती विराट् तनया (उत्तरा (गांधारी धृतराष्ट्र युयुत्सु कृपाचार्य नकुल सहदेव भीमसेन धौम्य आर मत्स्य सुतादिक स्त्रियं येसव विमोहित होकर शाङ्ग धन्वा कृष्ण के विरह को नहीं सह सके ॥ ९ ॥ १० ॥

सत्संगहेतु सै पुत्रादि कोंके दुः संगसै मुक्त पुरुष सत्पुरुष के कीर्तित रोचन जिनश्री कृष्ण के यश को एक बेर भी सुन कर सत्संग को नहीं छोड़ सके हैं ॥ ११ ॥

उन्ही श्री कृष्णमै दर्शन भाषणादिकोंसे दर्शन पाणादिकोंसे न्यस्त बुद्धि पांडवसव कैसे श्री कृष्ण के विरह को सह सके थे ॥ १२ ॥

सर्वे तेऽनिमिषैर्नैत्रैस्तमनुद्रुतचेतसः ।

वीक्षन्तः स्नेहसंबद्धा विचेलुस्तत्र तत्र ह ॥ १३ ॥

न्यरुंधन्नुद्गलद्वाष्पमौत्कण्ड्यादेवकीसुते ।

निर्यात्यगारान्नोऽभद्रमिति स्याद्बान्धवस्त्रियः ॥ १४ ॥

मृदङ्गशङ्खभेर्यश्च वीणापणवगोमुखाः ।

धुन्धुर्यान्कघण्टाद्या नेदुर्दुन्दुभयस्तदा ॥ १५ ॥

प्रासादशिखरारूढाः कुरुनार्यो दिदृक्षुः ।

ववृषुः कुसुमैः कृष्णां प्रेमव्रीडास्मितेक्षणाः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामी ।

अतएवानिमिषैर्नैत्रैस्तमेव वीक्षमाणाः तत्र तत्रार्हणानयनार्थं चलन्ति स्म । यतः स्नेहेन सम्यक् वद्धा अतएव तमनुद्रुतानि अनुगतानि चेतांसि येषां ते ॥ १३ ॥

देवकीसुते अगाराभिर्याति निर्गच्छति सति बान्धवस्त्रियः औत्कण्ड्यादेतोः उद्गलत् स्रवद्वाष्पम् अश्रूयन् रुन्धन् नेत्रेष्वेव स्तम्भितवत्यः तत्र हेतुः अभद्रं नो स्यात् अमंगलं माभूत् इत्येतदर्थम् ॥ १४ ॥

मृदङ्गादयो दश वाद्यभेदाः ॥ १५ ॥

प्रेमव्रीडास्मितपूर्वमीक्षणं यासां ताः ॥ १६ ॥

श्रीवीरराघवः ।

तेपार्थादयः सर्वे स्नेहश्च संवन्धश्च तयोः समाहारस्तस्मात्स्नेहाच्छरीरसम्बन्धाच्चानुद्रुतमनुसृतं चेतो येषां तथाभूताः संतोऽनिमिषैर्निमेष रहितैरनन्यपरैरक्षैराक्षिभिः अक्षशब्दइन्द्रियवाच्यप्यौचित्याच्चक्षुः परः तमेव वीक्षन्तः तत्र तत्र चेलुः परिवभ्रमुः ॥ १३ ॥

तदावांधवाः कुन्तीप्रभृतयः स्त्रियः अगाराद्गृहादेवकीसुते निर्यातिनिर्याते सत्यभद्रं न स्यादिति बुद्ध्या प्रेमपूर्वकानुध्यानादुद्गलदक्षि वाष्पं न्यरुन्धन् ॥ १४ ॥

मृदङ्गादयः समयुगपन्नेदुर्दुध्वनुः ॥ १५ ॥

कुरुणानार्यः कृष्णां द्रष्टुमिच्छवः प्रासादशिखरारूढाः प्रेमादीन्यासांसंतीतितथा द्वंद्वान्मत्त्वर्थीयोऽर्शआद्यच्च ॥ १६ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

विरहमसहमानानां तेषां भक्तिप्रसरसंघातिरेकमाह सर्वइति अनिमिषैः पक्ष्मव्यापाररहितैः अक्षैर्नैत्रैस्तं वीक्षमाणाः कृष्णानुगत हृदयाः ते सर्वे स्नेहात् तत्र तत्र विचेलुरित्यन्वयः यावद्यावद्गुणतः तावत्तावदुत्तुंगं भूपृष्ठमाख्य वीक्षमाणास्तस्थुरदर्शनं याते तस्मिंश्चेतसां तमनुद्रुतवुरित्यर्थहशब्दः सूचयति ॥ १३ ॥

पांडवस्त्रियः देवकीसुते अगारात् नगारो निगिराणां शलक्षणां यस्मात्सोऽगारः अगावृक्षापवाराणि वंशवंश्यलक्षणानियस्येति वा अग मगमनं कांत्यतिशयादेररमलं यस्मादिति वा अगानां स्वर्णात्मकानां पर्वतानामारः प्रवेशलक्षणां गमनं यस्मिन्निति वा तस्मात्पुराभिर्यातिसत्यं भद्रममंगलं न स्यादिति भावेनौत्कण्ड्यादुद्ग तं वाष्पं नेत्रजलं न्यरुन्धयन् स्तम्भितवत्यइत्येकान्वयः ॥ १४ ॥

मादङ्गिकादिभिराहतामृदङ्गादयो नेदुरित्यन्वयः भेरिनामर्चमपि हितादीर्घमहद्वाक्कृतो घाद्यविशेषः धुन्धुरिकाख्यात्मकं वाद्यं दुन्दुभिः तिरश्चीनवाद्यविशेषः आनकः पटहः पणवोढकाविशेषः ॥ १५ ॥

प्रेमव्रीडास्मितेन च सहितमीक्षणं दर्शनं यासां तास्तथोक्ताः व्रीडाशब्द उभयलिङ्गः प्रेमव्रीडाभ्यां यत्स्मितं तत्पूर्वमीक्षणं यासां सति वा कुसुमैः कुसुमानि व्यत्ययो भक्त्यतिशयोक्तमर्थः पुष्पैः करणैरिति वा ॥ १६ ॥

क्रमसंदर्भः ।

निर्यातीत्यश्रुशोषकेण भयेनेत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

प्रेमयुक्ताभ्यां व्रीडास्मिताभ्यामीक्षणं यासां क्रमेण शृंगारमयशान्तमय स्त्रीणां ताः । वियोगारम्भे पूर्वासां स्मितासम्भवात् विच्छिद्य व्याख्यातम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

सुबोधिनी ।

सर्वेस्वचित्तं भगवति दत्तवन्तः शयनादिभिर्वा तस्मिन्निमिषादृष्टयोजाताः दृष्ट्या तु भगवन्तमनुदत्तचित्तम् एवं कायवाङ्मनोवृत्तयः भगवत्युक्ताः विवेकधैर्यादिकं नोत्पन्नमित्यर्थः ततः किं जातं तदा हवीक्षन्त इति विरहोगमनस्मरणानुत्पन्नोऽपि भगवद्दर्शनाद्विस्मृतः यदा विरहस्तदा तथा म विष्यति व्यर्थमिदानीं परमानन्दानुभवं परित्यज्यो द्वेग इति विचारयन्त इव देहैर्द्वियातः करणावृत्तीः भगवतियोजितवन्तः तत्रेक्षणाभिर्द्रियवृत्त्युपलक्षणां स्नेहेन संबद्धा इत्यन्तः करणस्य स्नेहो हि भगवन्तमुपस्थापयति हृदये वहिः स्थिते वा भगवति जीवमानयति उभयथाप्यत्र विरोधः विचेरु रिति शरीर क्रिया भगवद्गमनोपयोगिकार्यार्थं तत्र तत्र शरीरं चालितवन्त इत्यर्थः अतः परंपरया शरीरस्थितिः साद्रुतक्रमलीलया भगवतः ॥ १३ ॥

अतएव महदतिरोदने कर्त्तव्ये भगवदिच्छया अल्पमपि रोदनं न कृतवन्त इत्याह न्यरुंधन्निति पूर्वस्थित्या उद्गलदपि वाष्पं देवकीसुते गृहाभिर्गच्छ तिसृति अभद्रममंगलसूचकं माभूदिति नेत्रेष्वेव स्तम्भितवत्यः एवं हि भगवदिच्छाप्रवलास्त्रयंकुतः शरीरादिकं त्यक्त्यन्ति यतः प्रेमौत्कण्ठ्यादुद्गतवाष्पमपि निवारयन्ति देवकीसुत इति युक्तमेव भगवद्गमनं यतो महत्तपस्यया देवक्या पुत्रत्वेन प्रार्थितः पुत्रो जातः कथं तां द्रष्टुं गच्छेत् अतएवास्माभिरपशकुनं विधेयमिति भावः अगारादिति अस्मद्गृहे भगवान् समागतः कृतश्चोपकारः तादृशस्य स्वगृहगमने अपशकुनकरणमयुक्तं स्यात् इति हेतोः बांधवस्त्रियः न्यरुंधन्नितिसंबंधः वंधुत्वमपि स्फुरितमिति भावः ॥ १४ ॥

भगवतो निर्याणोत्सवे दशविधवाद्यानि वादितवन्त इत्याह मृदंगेति तत्र मृदंगमेरी पणवानकबुधुभयः पंचनदभेदाः शंखगोमुखौ शुषिरभेदौ वीणौ काततरूपा घंटा धुंधुर्यौ घनभेदौ एवं चतुर्विधवाद्यमुद्गतम् एतेषां लक्षणा निवाद्याध्यायप्रासिद्धानि ॥ १५ ॥

उत्सवे स्त्रीणां दर्शनं वर्णनीयमिति पुष्पवृष्टिसहितं तदाह प्रासादेति शिखरमंतिमगृहं कुरुनार्य इति कुलस्त्रीणां वहिर्गमनाभावः पुष्पवृष्टौ स त्यां भगवानात्मानं पश्येदिति कुसुमैर्वृष्टुः प्रेमवीडास्मितानि गुणकार्याणि ईक्षणा सहकारीणि प्रेमादिपूर्वक मीक्षणां यासां भक्तिधर्मज्ञानप्रकारैः बहुविधैर्भगवान् दृष्ट इत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

अतएव अनिमिषैरक्षैस्तमेव वीक्षमाणाः । अनु वीक्षणानन्तरं विक्लिन्नचेतसः ततः स्नेहेन सम्यग्वदंता अतएव तत्र तत्र विचेलुः यत्र यत्र स चलति स्मेत्यर्थः ॥ १३ ॥

अगाराभिर्याति निर्गच्छति सति औत्कण्ठ्यादेतोरुद्गलन्तं स्रवन्तं वाष्पम् अश्रूयं रुन्धन् स्तम्भितवत्यः । तत्र हेतुः अभद्रं नो स्यादमंगलं माभूदित्येतदर्थम् अभद्रोद्गलदिति शत्रुप्रत्ययेन उदुपसर्गेण च यत्नतो निरुद्धान्यप्यश्रूणि सन्नरेव केवलममंगलनिवारणार्थं पटांचलेन गोपयांचक्रुरिति लभ्यते ॥ १४ ॥

मृदंगादयो वाद्यभेदाः ॥ १५ ॥

कुसुमैः कुसुमानि । प्रेमवीडास्मितानि ईक्षणेभ्यः व्यंजितानि यासां ताः ॥ १६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

अतएव ते सर्वे तमेव श्रीकृष्णमनिमिषैर्नैर्वीक्षन्तः देहगेहव्यवहारपरित्यागपूर्वकं तं प्रत्येवानुद्भुतं चेतो येषां तत्र तत्रार्हणाद्यानयनार्थं विचेलुः परिवभ्रमुः ॥ १३ ॥

तदाऽगारादेव कीसुते निर्याति निर्गच्छति सति अभद्रमाभूदिति हेतोः औत्कण्ठ्यात् स्नेहातिशयादुद्गलदवाष्पं बांधवस्त्रियो न्यरुन्धन् ॥ १४ ॥

समयुगपत् ॥ १५ ॥

प्रेमादिपूर्वक मीक्षणां यासां ताः ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

वेसमस्त पांडव कृष्णमै है अनु प्रविष्टचित्त जिन का अनिमिष ने ओसै कृष्ण को दर्शन करते स्नेह संवद्ध होकर यात्रा के कार्यों के निमित्त इधर उधर चलते थे ॥ १३ ॥

बांधवों की स्त्रियों ने उत्कण्ठा से निकल ते आँसुओं की धाराओं को रोकलिया कि देवकी सुत श्री कृष्ण की घर से यात्रा के समय अमंगल नही ॥ १४ ॥

मृदंग शंख मेरी पणव आनक गो मुख धुंधुरी आनक घंटा बुधुभी आदि वाजे तब वजन लगे ॥ १५ ॥

कुरु नारी सब देखने की इच्छा से प्रासादों की शिखर पर चढ़ी और प्रेम लज्जास्मित सहित देखती कृष्णपर पुष्पों से वर्षा कर ने लगी ॥ १६ ॥

सितातपत्रं जग्राह मुक्तादामविभूषितम् ।
 रत्नदण्डं गुडाकेशः प्रियः प्रियतमस्य ह ॥ १७ ॥
 उद्धवः सात्याकिश्चैव व्यजने परमाद्भुते ।
 विकीर्णमाणाः कुसुमै रेजे मधुपतिः पथि ॥ १८ ॥
 अश्रूयन्ताशिषः सत्यास्तत्र तत्र द्विजेरिताः ।
 नानुरूपानुरूपाश्च निर्गुणस्य गुणात्मनः ॥ १९ ॥
 अन्योऽन्यमासीत् संजल्प उत्तमःश्लोकचेतसाम् ।
 कौरवेन्द्रपुरस्त्रीणां सर्वश्रुतिमनोहरः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामी ।

गुडाका निद्रा तस्या ईशो जितनिद्रोऽर्जुनः (गुडाका धनुर्विद्या तस्या ईश इति वा धनुर्वेदपारग इत्यर्थः ॥ १७ ॥
 व्यजने चामरे जगृहतुः । मधुपतिः श्रीकृष्णः ॥ १८ ॥
 सत्याः श्रीकृष्णे तासाम् अव्यभिचारात् किंतु नानुरूपाश्च ता अनुरूपाश्च निर्गुणस्य परमानंदस्य सुखीभवेत्यादयो नानुरूपाः
 गुणात्मनो मनुष्यनाट्यावतारे अनुरूपाश्चेत्यर्थः सन्धिरार्षः ॥ १९ ॥
 सर्वासां श्रुतीनां मनोहरः उपनिषदोऽपि मूर्तिमत्यः सत्यः तं संजल्पमभ्यनन्दन्नित्यर्थः ॥ २० ॥

दीपनी ।

मुक्तादामेति । मुक्तादामभिर्मुक्तालम्बैर्विभूषितम् रत्नघटितो दण्डो यस्य तत् । एवंभूतं श्वेतच्छत्रमित्यर्थः ॥ १७ ॥ ३५ ॥

श्रीवीरराघवः ।

सितातपत्रं कथंभूतं मुक्तानांदामभिः सरैर्विभूषितं रत्नमयोदंडो यस्य तत् ॥ १७ ॥
 उद्धवः सात्याकिश्चोभौपरमेश्वरेऽद्भुतेचव्यजनेजगृहतुः पथिकुसुमैर्विकीर्णमाणोमधुपतिर्यदुपतिर्यदूनामेवमधवइतिनामांतरंतच्चन
 वमेस्फुटीभविष्यतिरेजेरराज ॥ १८ ॥
 निर्गुणस्यसत्त्वादिप्राकृतगुणरहितस्यगुणात्मनः ज्ञानादिषाङ्गुणयस्त्वभावस्य “सत्त्वादयोनसंतीशे”इतिवैलैश्वर्येत्यादिवचनात् नानुरूपाः
 अवाप्तसमस्तकामत्वात् अनुरूपाः भक्तिस्नेहकारितत्वात् तत्रतत्रद्विजेरिताः अतएवसत्याआशिषःअश्रूयंत ॥ १९ ॥
 उत्तमश्लोकेकृष्णेएवचेतांसियासांतासांकौरवेन्द्रपुरस्त्रीणामन्योन्यसर्वेषांश्रुतिमनोहरः सुखकरः श्रोत्राणिमनांसिचवशीकरोतीति
 तथावासंजल्पः सम्वादमासीत् ॥ २० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

गुडाका “निद्रानिद्रागुडाकासंप्रोक्ताप्रमीलामृत्युरुच्यत” इत्यभिधानम् तस्याः ईशः गुडाकेशः जितनिद्रोऽर्जुनः ईद्रकीलकं विनिद्रोभूत्वा तप्त
 तपाः पशुपतेरेतन्नामलब्धवान् गुडवद्रक्तकेशोवा दीर्घस्तुच्छांदसः मुक्तादामविभूषितं मौक्तिकमालालंकृतप्रांतमंडलं रत्नखचितदंडं सितात
 पत्रं श्वेतच्छत्रं जग्राहेत्यन्वयः हरेरात्मादेरातिशयेनाप्रियत्वं “तदेतत्प्रेय” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं हशब्देनाह अर्जुनस्यैकैकर्यातिशयदर्शीवास्वसार
 व्यकरणालक्षणापराधपरिहारार्थोवा ॥ १७ ॥

उद्धवसात्याकीचव्यजने जगृहत्तुरितिपूर्वणासंबंधएवशब्दः स्वहस्ताभ्यामेवजगृहत्तुर्नत्वन्याभ्यांस्वदासाभ्यामित्यस्मिन्नर्थे मधुनाया
 दवगोत्रविशेषाणांपतिः मुक्ताधीशोवा कुसुमैः कुरुपुरांधिकरकमलमुकैरितिशेषः पथिराजमार्गे ॥ १८ ॥

कुरुपुरेतत्रतत्रतत्तन्मा गेद्विजवरमुखानिः मृताः दुष्टान्जहिंसाधून्पालयपालयास्माननुगृहाणेत्यादिकाशिषः शुभवाक्यप्रवृत्ताः अश्रूय
 तेत्यन्वयः कीदृश्यः सत्याः यथार्थविषयाः निर्गुणस्यसत्त्वादिगुणप्रवृत्त्युदासीनकार्यौडीस्थत्वासत्त्वादिगुणानातयतिसततप्रवर्तयतीतिगुणा
 त्मा अतसातत्यगमनइतिधातोः उणादिप्रत्ययनिमित्तमेतद्रूपं तस्यपालनादिकर्तुर्नुरूपाः पालनानुग्रहादिगुणात्मनोवा अशब्दः समुच्च
 वेद्वार्थोवा ॥ १९ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

न केवलं कुरुपुरस्त्रियोहरोपुष्पावकीर्णमकुर्वन् किन्तु स्तुतिमपीति भावेनाह । अन्योन्यमिति उत्तमश्लोकचेतसां कौरवेन्द्रपुरस्त्रीणां सर्वश्रुतीनां वेदाभिमानिनीनां देवतानां मनोहरः सर्वेषां जन्तूनां श्रुतीः श्रवणानिमनसि च हरंतीति वापरस्परसंजल्पः स्तुतिलक्षणः संलापभासी दित्येकान्वयः ॥ २० ॥

क्रमसंदर्भः ।

यद्यपि श्रीभगवति स्वरूपभूतानां गुणानां नित्यत्वमेव तथापि तत्तल्लीलासिद्धयर्थं तेषां कचित् कस्यचित् प्रकाशः कस्यचित् अप्रकाशश्च भवति । अतएवाह अश्रूयन्तेति । निर्गुणस्य मध्यपदलोपेन निर्गता गुणेश्च गुणा यस्य तस्य प्राकृत गुणातीतनित्यगुणस्य नानुरूपाः नित्यतत्परिपूर्णत्वेन लाभान्तरायोगात् । गुणात्मनः तदाशीर्वादांगीकारद्वारा तत्तद्गुणविशेष प्रवर्त्तकनिवर्त्तकस्यानुरूपाश्च । तदंगीकारे हेतुः सत्या इति । तदेवं प्रकाशना प्रकाशनहेतोरेव श्रीभगवतश्चन्द्रपरपराद्भ्योज्ज्वलतादिके सत्यपि तत्तल्लीलामाधुर्यविस्तारकस्तमिस्रादिव्यवहारः सिद्धयति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

सुवोधिनी ।

पुरुषाणां कृत्यमाह त्रिभिः सितातपत्रमिति आरक्तोदंडः श्वेतच्छत्रमुक्तादामानिपरितोलं वन्ति गुडाकानि द्वातस्या ईशः गतभ्रमोर्जुनः उपचारेषु सर्वेषु महाराजत्वमुत्तमं तस्य चिन्हं हितच्छत्रमर्जुनस्तेन बुद्धिमान् प्रियः प्रीतिविषयः अनेन भगवता बहुकृतमिति सूचितं प्रियतमस्य भगवतो युधिष्ठिराद्येक्षयापि भगवान् प्रियतमः अतो महाराजयोग्यं स्वस्य हीनत्वमपि बोधयित्वा धृतवानित्यर्थः हेत्याश्चर्यलौकिकत्यागात् ॥ १७ ॥

व्यजने चामरव्यजने परमाद्भुते स्वतएव शीतलसुगंधवायुजनके पथि पुष्पैर्विकीर्यमाणः हृदि स्थितैः रेजे परमशोभां प्राप्तवान् सर्वाण्येव पुष्पाणि पुष्पवृष्टौ समागतानीव संतएवायं भगवानाविर्भूत इति मधुपतिरित्युक्तं विष्णुपूजावातैः सर्वैः कृता माल्यार्घ्यपुष्पाणि विनियुक्तानीति मधुपतिरित्युक्तं “विष्णोः पदे परमेध्वः” इति श्रुतैः सिंहासनोपवेशनापेक्षयापि पथि परमाशोभा जाता ॥ १८ ॥

एवमन्यवर्णानां कृत्यमुक्त्वा ब्राह्मणानामाह अश्रूयन्तां शिष इति ब्राह्मणानामयं जातिधर्मः यदीश्वरे आशीर्दानम् अविद्यमानार्थस्याशंसनरूपं तदैव तेषां वाक्यं प्रमाणं स्यात् अनधिगतार्थगंतृत्वात् प्रकृते तु तदभावः आशिषां सिद्धत्वेनानुवादात् तथा दृष्टार्थत्वपर्यवसानात् सत्या एवाशिषः अतएव श्रुता एव न गृहीताः अनुवादांशे अनुरूपाः आशंसायामनुरूपाः उभयोः समासः चकारात् प्रत्येकरूपाश्च प्रत्येकरूपत्वे हेतुः निर्गुणस्य अनुरूपाः गुणात्मनो अनुरूपाः अन्ये च तद्विपरीताः सर्वभवनसमर्थत्वाद्भगवतः सर्वा एवाशिषः सत्याः अतः शुभा इत्यर्थः द्विजेति वारद्वयजन्मनाव्यग्राः संतः निर्धार्यवचने अशक्ता इति सूचितम् ॥ १९ ॥

एवं सर्वेषां कृत्यमुक्त्वा विरहादिसहनमेव क्रियाचभगवत्सां निध्येव हिर्मुखत्वं च भगवदिच्छयैव नाज्ञानादिति वक्तुं तासां ज्ञानमाविः करोति अन्योन्यमासीदिति यत्र स्त्रीणां मेव ज्ञानं तत्र किं वक्तव्यमन्येषामिति भावः सम्यक्जल्पः स्वपक्षस्थापनपूर्वकपरदूषणवाक्संदर्भोजल्पः यद्यपि कथारूपजल्पस्य मध्यस्थाद्यपेक्षा तथापि विचाररूपजल्पस्य नान्यसापेक्षत्वमिति सुष्ठुत्वम् अपि चक्रुः प्रवचनमेकमितिन्यायो नात्र किन्तु अन्योन्यसर्वेश्रोतारः सर्वे वक्ताश्चेति एतादृशकथने हेतुः उत्तमश्लोकचेतसामिति यथालौकिके स्त्रीणां निपुणता भवति तच्चित्तानां तथा भगवत्यपि इदमिदं तथा ज्ञानं युक्तमिव । किंच । कुरोर्महापुरुषस्य धर्मत्वेन परिणतस्य वंद्या अपि धर्मत्वेन ज्ञानवंतः तत्राप्ययं युधिष्ठिरः परमैश्वर्यप्राप्तः पूर्णज्ञानादिमान् तस्य पुरस्त्रीणां भगवत्परत्वं युक्तमेव नन्वन्यत्वेवमजानंतः श्रुत्वान्येभ्य उपासत इति न्यायेन तासां ज्ञानमस्तु न तु संजल्पस्तत्राह सर्वश्रुतिमनोहर इति सर्वासां श्रुतीनां मनस्तात्पर्यं हरतीति सर्वेषां वा श्रुतिमनसी स्ववशे करोतीति तथान्वयेतादृशः संजल्पः यथा कथं चिद्भवति किंच भगवच्चेतसामेव भवति ॥ २० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

गुडाका निद्रा तस्या ईशो जितनिद्रोऽर्जुनः ॥ १७ ॥ १८ ॥

सत्याः कृष्णे तासामव्यभिचारात् । किन्तु ता नानुरूपा अनुरूपाश्च । सन्धिरार्षः । ऐश्वर्यदृष्ट्या निर्गुणस्य परमानन्दस्य सुखी भवेत्यादयो नानुरूपाः माधुर्यदृष्ट्या गुणात्मनो ब्रह्मण्यत्वे प्रेमवश्यत्वाद्यप्राकृतगुणमयस्य तस्य अनुरूपाश्च युष्माकमाशीर्भिरिव मम सदा सुखमिति तत्प्रतिवचनस्य मिथ्यात्वेन हर्त्वात् तस्य दास्यसख्यत्वात् सत्यादिरसंविषयाश्रयत्वे सति तत्तद्भक्तजनसंयोगविरहाच्च लौकिकसुखदुःखादिमयत्वाच्च ॥ १९ ॥

सर्वेषामेव श्रुतिमनसी हरतीति सः । शेषे सर्वसां श्रुतीनामपि मनोहरः । उपनिषदोऽपि मूर्तिमत्यः तं संजल्पम अभ्यनन्दित्यर्थः ॥ २० ॥

स वै किलायं पुरुषः पुरातनो य एक आसीदविशेष आत्मनि ।
 अग्रे गुणोभ्यो जगदात्मनीश्वरे निमीलितात्मनिशि सुप्तशक्तिषु ॥ २१ ॥
 स एव भूयो निजवीर्य्यचोदितां स्वजीवमायां प्रकृतिं सिसृक्षतीम् ।
 अनामरूपात्मनि रूपनामनी विधित्समानोऽनुससार शास्त्रकृत् ॥ २२ ॥
 स वा अयं यत्पदमत्र सूरयो जितेन्द्रिया निर्जितमातरिश्वनः ।
 पश्यन्ति भक्त्युत् कलितामलात्मना नन्वेष सत्त्वं परिमार्ष्टुमर्हति ॥ २३ ॥
 स वा अयं सख्यनुगीतसत्कथो वेदेषु गुह्येषु च गुह्यवादिभिः ।
 य एक ईशो जगदात्मलीलया सृजत्यवत्यत्ति न तत्र सज्जते ॥ २४ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

गुडाकेशोनिद्रेशोऽर्जुनः ॥ १७ ॥

व्यजनेजगृहतुः रेजेरराज ॥ १८ ॥

निर्गुणस्यप्राकृतगुणरहितस्य “य आत्माऽपहतपाप्माविजरोविमृत्युर्विशोकोविजिघत्सोऽपिपास” इति श्रुतेः गुणात्मनः कल्याणगुणयुक्तस्य
 “अनन्तकल्याणगुणात्मकोसाविति” स्मृतेः नानुरूपाः पूर्णकामत्वात् अनुरूपाश्च भक्तकृतप्रियत्वात् संधिरार्षः ॥ १९ ॥
 सर्वश्रुतीनां वेदवाक्यानां मनांसिहरतीति स तथा संजल्पः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

मुक्तादाम विभूषित रत्नदंड श्वेत छत्र प्रिय तम श्री कृष्ण पर प्रिय अर्जुन नै लगाया ॥ १७ ॥
 उद्धव और सात्य की नै परम अद्भुत व्यजन धारण किये । उस समय पुष्पों की वृष्टिसै मधुपति की मार्ग मै वडी शोभाहुई ॥ १८ ॥
 वहां ब्राह्मणों के कथित सत्य आशी वार्दे निर्गुण और गुणात्मा सुनाई पडते थे । कि जो भगवान के अनुरूप और
 अनुरूप थे ॥ १९ ॥
 उस समय उत्तम श्लोक कृष्णमै निमिष चित कौर वेन्द्र पुर स्त्रियों का पर स्पर संलाप हुआ था । वह सब श्रुतियों के भी मन के
 हरण कर ने वाला है २० ॥

श्रीधरस्वामी

अत्र तेजः सौन्दर्याद्यतिशयेन विस्मिताभ्यः सखीभ्योऽन्या स्त्रियः कथयन्ति नात्र विस्मयः कार्यः साक्षादीश्वरत्वादस्येति स वै
 इति चतुर्भिः । वै स्मरणे । किलेति प्रसिद्धप्रमाणद्योतनम् य एक एवाद्वितीयः पुरुष आसीत् स एवायं श्रीकृष्णः । कुत्रासीत् अविशेष
 आत्मनि निष्प्रपञ्चे निजरूपे । कदा अग्रे गुणोभ्यः गुणक्षोभात् पूर्वं तथा निशि प्रलये च । अन्य लक्षणं जगतामात्मनि जीवे निमीलिता
 त्मन्निति लुप्तसम्पन्नं पदं जातावेकवचनम् ईश्वरे लीनरूपेषु जीवेषु सत्स्वित्यर्थः । ननु जीवानां ब्रह्मत्वात् कथं लयः तत्राहुः सुप्तासु
 शक्तिषु सतीषु जीवोपाधिभूतसत्त्वादिशक्तिलय एव जीवलय इत्यर्थः ॥ २१ ॥

तदेवं सृष्टेरादौ प्रलयान्तरं च निष्प्रपञ्चावस्थानमुक्त्वा स्थितौ सृष्टिप्रलययोर्मध्ये सप्रपञ्चावस्थानमाहुः स इति । स एव अप्रच्युतस्वरूप
 पस्थितिरेव प्रकृतिम् अनुससार अधिष्ठितवान् । भूयः पुनः सृष्टिप्रवाहस्यानादित्वात् । कीदृशीं निजवीर्य्यचोदितां स्वकालशक्तिप्रेरितां
 स्वांशभूतानां जीवानां मायां मोहिनीम् अतएव सिसृक्षतीं स्मृदुमिच्छन्तीम् । किमर्थमनुससार अनामरूपे आत्मनि जीवे रूपनामनी
 विधातुमिच्छन् उपाधिसृष्ट्या जीवानां भोगायेत्यर्थः । कर्माणि च विधातुं वेदान् कृतवानित्याहुः शास्त्रकृदिति ॥ २२ ॥

अस्य दर्शनमतिदुर्लभमप्यस्माभिर्लब्धमित्याहुः । स वै अयं यस्य पदं स्वरूपम् अंगि वा निर्जितो मातरिश्वा प्राणो यैः इस्त्वमार्थै
 ते सूरय एव पश्यन्ति । केन मत्स्या उत्कलितः उत्कण्ठितः अमलो य आत्मा बुद्धिस्तेन “दृश्यते त्वग्यया बुद्ध्या” इति श्रुतेः । बुद्धि
 त्रैमल्यस्याप्ययमेव हेतुरित्याहुः—ननु हे सखि एष एव सत्त्वं बुद्धिं परिमार्ष्टुं सम्यक् शोधयितुमर्हति ननु योगादय इत्यर्थः । यत्र तु
 अहो एष सत्त्वं ज्ञानं परिमार्ष्टुं नाशयितुं दूरगमनेनाप्रत्यक्षीभाषितुं नार्हति किन्तु अनेन सहैव (अस्माभिः) गंतव्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

पुण्यश्लोकतामाहुः स इति । हे सखि यो वेदेषु रहस्यागमेषु च रहस्यनिरूपकैः अनुगीतसत्कथः अनुगीताः सत्यः कथा यस्य स
 एवायम् । गानप्रकारमाहुः य एक ईश इत्यादि ॥ २४ ॥

श्रीबीरराघवः ।

संजल्पमेवाहसवैकिल्यादिभिर्दशभिः तावत्प्रलयदशायांकृत्स्नजगदुपादानत्वेन निमित्तत्वेन च य एकोऽवस्थितः यश्चततो "बहुस्यांप्रजाये यनामरूपे व्याकरवाणि" इति संकल्पपूर्वकं नामरूपव्याकर्तयश्च "तस्य ह्वा एतस्य महतो भूतस्य निश्वासितमेतद्यद्देवः यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वयो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" इति वेदादिभिः कर्तृत्वेन तत्प्रवर्तकत्वेन च प्रसिद्धः यश्च मुमुक्षुभिर्धेयो हृदयश्च वेदांतवेद्यस्वरूपस्वभावः यश्च जगत्सर्गस्थितिलयलीलः स एवायंकृष्ण इति जल्पन्ति चतुर्भिः निशिप्रलयदशायांगुणैः सत्त्वादिगुणोन्मेषादग्रे पूर्वं सुप्तशक्तिषु सतीषु कर्मरूपशक्तिषु सुप्तासु फलप्रदानाया प्रवृत्तास्वित्यर्थः आत्मनि स्वस्मिन् जगदात्मनि सूक्ष्मचिदाचद्रूपजगच्छरीरके कार्यदशायां जगदंतरात्मनीतिवा ईश्वरे नियन्तरि निमीलितवान् आत्मा मतिः निवृत्तसर्गादिसंकल्पे स्वस्मिन्नाविशेषे सति विशेषाः स्थित्यादिभूतानि "महदाद्या विशेषांता" इति प्रयोगात् तच्च प्रदर्शनार्थं कार्यवर्गरहिते सति नामरूपविभागरहिते सतीति वा एकोऽद्वितीयः एकअविभक्तचिदचिच्छरीरकतयैकः उपादानभूतः अविभक्तनामरूपता हि ह्युपादानता आद्वितीयः निमित्तांतररहित एक इत्यनेनोपादानत्वोक्त्या निमित्तस्यैव धीस्थत्वादाद्वितीयः इत्यनेन निमित्तांतरनिषेधः एवंविधोय आसीत्स एवायंकिलश्रृङ्गा इत्यनेनान्वयः ॥ २१ ॥

स एव भूय इति य एकोऽद्वितीयो भूत्वा भूयः निजवीर्यचोदितां बहुस्यामित्यादिस्वसंकल्पप्रेरितां स्वजीवमायां स्वशेषभूतजीवतिरोधायिकां प्रकृतिप्रतिसिद्धां सृष्टीं सृष्टुमुन्मुखीमनुससार अन्तरात्मतया प्रविश्य नामरूपे व्याकरोदित्यर्थः कथं भूतः अनामरूपात्मनि निविद्येतेनामरूपेयस्य तस्मिन्नात्मनि जीवरूपनामनीनामरूपे विधित्समानश्चिकीर्षुः शास्त्रकृद्वेदप्रवर्तकोयः स एवायं श्रीकृष्णो वर्तत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

स वा इति निर्जितानीन्द्रियाण्यंतर्वाह्यानि यैः निर्जितः मातरिश्वा प्राणो यैस्ते सूरयः भक्त्योत्कलितं संयुक्तमत एवामलं चेतस्तेन यस्य पदं स्वरूपं पश्यन्ति योऽयं च सत्त्वमन्तः करणं परिमार्ष्टुं शोधयितुं महति स एवायंकृष्णः ॥ २३ ॥

स इति हे सखि! गुह्येषु वेदेषु वेदांतेषु गुह्येषु विविधेषु शास्त्रादिविधेर्दशगुणरूपस्वरूपगुणायात्मात्म्योपदेष्टृभिश्चानुगीयमाना सती विशुद्धा कथा यस्य यश्चैक एव स आत्मनः स्वस्य लीलार्थं जगत्सृजत्यवतिरक्षत्य चिंसहरते तत्र जगति न सज्जते जगदंतरात्मतया स्थितस्तद्गतदोषैर्न सज्जते च न पक्षपातीति वा स एवायंकृष्णः ॥ २४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

कोसावितितत्राह स वा इति हर्यपेक्षया प्रधानत्वात् गुणशब्दवाच्येभ्यो महदादितत्त्वेभ्योऽग्रे निशि महाप्रलये सुप्तशक्तिषु शक्यत्वात्तदधीनत्वाच्छक्तिशब्दवाच्यासु सत्त्वादिगुणाभिमानिनीषु श्रीभूदुर्गासु सुप्तासु जगद्व्यापारा निवहायं हरौ रममाणसु सतीषु एकः प्रधानो जगदात्मनि जगदादानकर्तारि जगत्संहर्तारि नाविशेषोऽधिकोयस्मात्सोऽविशेषः तस्मिन् श्रीश्वर ईशानादिशक्तिमति "स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित" इति श्रुतेः स्वरूपाधारे स्थितः निमीलितात्मा "तुच्छयेनाभ्यपि हितं दासीदि" ति श्रुते गुणतोऽल्पतया तम आदिरूपया प्रकृत्या निगूहित आसीत्स पुरातनः पुरुषो विष्णुरयंकृष्णः किल परमार्थः सत्यं नैवानयोः कश्चिद्विशेष इत्यन्वयः ॥ २१ ॥

स परमपुरुष एव भूयः पुनः सृष्टिदशायां स्वजीवमायां प्रकृतिस्वभार्यामहालक्ष्मीमनुससार तस्यां वीर्यमधादित्यन्वयः कथं भूतानि जीव यै चोदितां स्वसामर्थ्येन प्रेरितां सिसृक्षतीं सृष्टीच्छावतीं कथं भूतः सः अप्रसिद्धगुणत्वादप्राकृतरूपत्वाच्च अनामरूपात्मरूपात्मनि स्वस्मिन्नाधाररूपनामनीविधित्समानः रूपनामात्मकं प्रपंचं सृष्टुमिच्छन् शास्त्रकृत्सकलनियमनकर्ता य एवंविधः स हरिरयंकिलेत्यन्वयशेषः ॥ २२ ॥

अत्र कर्मभूमौ जितेन्द्रियाः प्राणायामेन निर्जितमातरिश्वनः वशीकृतप्राणाः सूरयः भक्त्या उत्कलितेन विकसितेन उत्कण्ठितेन वा अमलेन रागादिमलरहितेनात्मना स्वरूपांतः करणेन यत्पदं यस्य स्वरूपं पश्यन्ति स वा अयंकृष्णः किलेत्यन्वयः एष कृष्णः सात्त्विकानामनुग्राहकः अस्माकं सत्त्वं स्वविषयकज्ञानं परिमार्ष्टुं नाशयितुं नार्हति परिपूर्वो मार्ष्टुर्वर्जनार्थः न निवर्त्यनेन अपपरीवर्जन इति सूत्रं प्रमाणायति न त्विति पाठः सुगमः कर्मणां तः करणशुद्धिः किं न स्यादिति तत्राह न त्विति एष कर्मणा सत्त्वमन्तः करणं परितः सर्वतः मार्ष्टुं शोधयितुं नार्हति किंतु भक्त्या श्रवणाद्युपायसंस्कृतया यावदंतः करणं शुध्यति तावन्न कर्मणोति भावः ॥ २३ ॥

यो वेदवादिभिरनंतवेदेषु गुह्येषु उपनिषत्सु च अनुगीतसत्कथः निरंतरोदितसञ्चारितः यश्चैक एव ईशः यश्चात्मलीलया जगत्सृजति सृष्टं भवति तत्तद्योग्यकर्मफलभुक्तयं अचिंसहरति यश्च जगति न सज्जते आप्तकामत्वात्फलं नादित्सति हे सखि! स वा अयंकृष्ण इत्येकान्वयः गुह्यवादिभिरिति पाठे उपनिषद्विचारकुशलैरित्यर्थः ॥ २४ ॥

सुबोधिनी ।

तसंजल्पमाह दशभिः सवैकिल्यामिति "यस्मिन् विदिते सर्वमिदं विदितं भवती" ति श्रुत्या मूलं भगवान् ज्ञातव्यः तत्र को भगवानित्यपेक्षायां यत्सांनिध्यमात्रेणैव उपासनोपदेश विचारव्यतिरेकेण अस्माकं सर्वज्ञतां स भगवान् अतः अयमेव भगवान् किंच न केवलमस्मदुत्पत्तिः अपितु सर्वलोकवेदप्रसिद्धिः वैनिश्चयेन तत्र खानुभवेन युक्तिरुक्ताननु तथापि वेदादिप्रमाणेन "आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः पूर्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वं पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत" इत्यादिश्रुतिभिः पुरुषात्सृष्टिरुक्ता जन्माद्यस्य यत् ॥ १ । १ । २ ॥ इति न्याये च योजगत्कर्त्ता स आत्मा स भगवान् तद्ब्रह्मेति न चात्र पुरुषशब्द आकृतिवाची येन दानीं तैरतिव्याप्तिर्भवति किंतु पुरातनत्वेन यत् किंचिन्मनसा वचसानिरूप्यतस्मात् सर्वस्मादपि पुरातनत्वेन तथा च व्याससमाधौ "अपश्यत्पुरुषं पूर्णमिति । तस्मात्तः सदा तनः पुरुषः स भगवान् आन्यो भवितुं नार्हतीत्याशंक्याह अयं पुरुषः पुरातन इति यो भवतीतिरुक्तः सोऽयमेव "यस्मात्तद्वत्

सुबोधिनी ।

मतीतोऽहमक्षरादपिचोत्तमः अतोऽस्मिलोकेवेदेचप्रथितः पुरुषोत्तम इत्ययमेवाह नन्वस्यैकुंठवासिनोमायाद्यनेकसंचिवस्यकथंचिदुपपत्त्या पुरुषत्वंभवतुनाम ननुभगवत्त्वमित्याशंक्याहयएकआसीदित्येति प्रसिद्धौ “सदेवसौम्येदमग्रआसीदेवकमेवाद्वितीयमि” तयः श्रुत्यासजातीयविजातीयस्वगतभेदराहित्येननिरूपितः सोप्ययमेवएकआसीत् ननुकथमेतत् घटतेअधिकरणकालस्थिति क्रियादिसापेक्षत्वात् अत आह अविशेषआत्मनीति नह्ययंकचिदन्यत्रस्थितः कित्वात्मन्येव ननुतथाप्याधारत्वादिधर्मपुरः सरआत्मनिस्थितोवक्तव्यः ततश्चपूर्वोक्त दोषइतितत्राह अविशेषेसर्वाधारादि धर्मविशेषरहिते आनेनकालादीनामपि सत्त्वंतदानींनिवारितं नन्वग्रतदानीमित्यादिशब्दाः कालवाचका एवसत्यंतदानींप्रमाणाभावात् वक्राद्यभावाच्चकेवलरूपं निरूपयितुंनशक्यतेपश्चात् कालादिनिरूपणपुरः सरंतज्जातमितितदानींतनव्यापारमाश्रित्यतदानीमित्युक्तं ननुकालसत्त्वं प्रतिपाद्यते उभयप्रतिपादने वाक्यभेदप्रसंगात् ततःपूर्वप्रमाणेतरेणासिद्धत्वाच्चानुवादः एकमेवाद्वितीयमिति विरोधश्चकथंवास्वयंस्वगतादिभेदम् निराकुर्वन्कालमनुवदेत् तस्मादिदानींवोधसमयानुसारेणवाग्यवहारात् लोकप्रतीत्यर्थं सर्वाधारतयाप्रतीयमानकालोपरंजनतयानिरूपणंतदानीमिति आसनक्रियापिस्वरूपमेवतस्मात् सुष्ठूक्तमविशेषे आत्मनिएकएवासीदिति एवंश्रौतप्रकारेण निरूप्यपुराणादिप्रकारेणनिरूपयति अग्रेगुणोभ्यइतिगुणोभ्यः सत्त्वरजस्तमोरूपेभ्यः अग्रेप्रथमतदागुणरूपेण स्वयंनाविर्भूतइत्यर्थः अथवा “पूर्ववद्वा॥३१॥२९॥इतिसिद्धान्तानुसारेणभगवान् स्वधर्मरूपःप्रथमंभवतिपश्चात्शक्तिरूपः कार्यरूपश्चतदाहअग्रेगुणोभ्यइतिस्वधर्मनिर्माणात् पूर्वमित्यर्थः सचसतः सत्तायाआनंगीकारात्जगतः पूर्वसत्त्वमंगीकर्त्तव्यमतआहजगदात्मनीतिकालनिराकरणार्थमाह ईश्वरइति जीवनिराकरणार्थमाह निमीलितात्मनिति नितरांमीलिताजीवरूपेणनप्रकटाः आत्मानोयस्मिन्लुप्तसप्तम्यंतंपदं स्वशक्तिव्यावृत्त्यर्थमाह सुप्तशक्तिषुभस्त्वित्यर्थः अनादिरयंसंसारप्रवाहः नचमहाप्रलयएकएव ब्रह्माण्डभेदानांसृष्टिभेदानांश्रुत्यादिसिद्धत्वात् अतोयस्यां चित्सृष्टौ वक्तव्यापिपूर्वावस्थावक्तव्याततोऽपिपूर्वसृष्टिरासीदितिज्ञापयति सुप्तासुशक्तिष्वितिपूर्वसृष्टिःशक्तिभिरुपसंहृता ततःब्रह्मणोऽतिमदिवसस्यसमाप्तौरात्रिकालेचापगतेब्रह्माण्डभंगात् तत्त्वानामपिलयात् दिवसोद्गमाभावेनरात्र्यपगमाभावात्सकालोरात्रित्वेनव्यपदिष्टः शक्तयश्चसुप्तप्रतिबुद्धन्यायेनभगवत्युद्गच्छंतिसुप्तानांचभगवत्त्वमेव अतःशक्तिशयनमारभ्यगुणोत्पत्तेः प्राक्भगवानेकएवासीदित्युक्तंभवति ॥ २१ ॥

एवंपूर्वावस्थानिरूप्यभक्तिसहितामिदानींतनसृष्ट्यवस्थांवक्तुमादितः प्रकारमाह स एवभूयइति सएवपूर्वोक्तएवभूयइति पूर्वमप्येवंसृष्टिकृतवान् तत्रप्रथमंस्ववीर्यरूपकालंसृष्टवान् तेनकालेनचोदितांसुप्तांसुख्यामायाशक्तिकालः प्रेरिवान्साचमायाद्विविधास्वप्रतिकृत्या संवद्धंभगवंतंजगद्रूपेणकरोतिस्वेच्छयाप्रादुर्भूतान् जीवांश्चव्यामोहयतितदेयंसृष्टिर्जीवार्थाभवतिअतोमायायाः इदानींतनायाः जीवमायेतिनामतयासृष्टिप्रकारमापादितइतिप्रकृतिंसिद्धतीमित्युक्तं तादृशीमायांभगवाननुससारतद्व्यापारानंतरंस्वयं तदनुकूलतयापितेवमिलितवानित्यर्थः अस्यांसृष्टौविशेषप्रयोजनमाह अनामरूपात्मनिरूपनामनीविधित्समानइतिपूर्वसृष्टौनभगवतोऽवतारः ननामानिरूपाणिचइदानींसृष्टेर्भक्तिप्रधानत्वात् भगवतोऽवताररूपनामान्यपेक्षते अतः पूर्वमनामरूपात्मनिस्वस्मिन् इदानीरूपनामनीविधित्समानइतिअतोजीवार्थमेवस्वस्यापिरूपनामनीअकरोदित्यर्थः किंच शास्त्रकृतवेदकर्त्ताकेवलनामरूपकरणेयुगपदेवसर्वमुक्तिप्रसंगात् सृष्टिकालद्वांसः प्रसज्येत उत्पादितेतुवेदेस्वभावगुणभेदेनभिन्नेतेनव्यामोहितेषुकश्चिदेवमुच्यतइति क्रमेणसर्वमुक्तौसृष्टिकालस्यनद्वांसोभवेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

एवंपूर्वावस्थां सृष्टिचोपपाद्यदर्थमियंसृष्टिः तत्प्रयोजनपरंपरांक्रमेण निरूपयति सवाअयमिति ननुकेषांचिन्मते सगुणादपिसृष्टिः संभवतिब्रह्मविदामुपास्यः सनभवतितस्मात् ब्रह्मविदुपास्यत्वेनैवब्रह्मत्वनिश्चयः सचसमाधिनाउपास्यः अंतरआत्मानतुवाह्यइत्याशंक्यसएवायमित्याह सचवैनिश्चयेन अयंवाह्याभ्यंतरदोषभावः पूर्वमिवनिरूपितः बहुकालंसमाधौस्थित्वातत्रभगवन्तमनुपलभ्यकुत्रायमात्माभगवान्प्रकटइति विचार्ययोगजधर्मेणावगत्यभगवान्सांप्रतं कृष्णरूपेणैवप्रकटोनान्यत्रेति निश्चित्यसमाधिफलं भगवच्चरणारविदम् अत्रैवागत्यपश्यति अतस्तद्वाक्यादवगम्यते अयमेवभगवानिति ननुतेषां पूर्णसाधनाभावात् समाधौनसाक्षात्कारइति चेत्तत्राहसूर्योजितेन्द्रिया निर्जितमातरिश्चनइति तेह्युपनिषदर्थविचारपूर्वकं गुरुमुखात्सम्यगवगत्यसूरयोभूत्वापश्चात्ब्रह्मचर्यादिना जितेन्द्रियाभूत्वा अपहतपाप्मानः यमादिक्रमेणनिर्जितः मातरिश्वायैस्तादृशाः तस्मान्नतेषांसाधनाभावः ननुचक्षुर्ग्राह्यः कथंभगवान्तत्राहभक्त्युत्कलितामलात्मनेति नहितेचक्षुषाभगवंतंपश्यति किंतुअन्तः करणेनयथा आत्मसाक्षात्कारे “परांचिखानिव्यवृणत् स्वयंभूः तस्मात्परां पश्यतिनांतरात्मन् कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्नि”ति श्रुतौप्रत्याहारेणांतनीतेनचक्षुषाहृदयं प्रविष्टेनस्वात्मानंपश्यतितथावहिःस्थितेभगवतिभक्त्याउत्कलितेनांतः करणेनऊर्ध्वकल्पितेन वहिरागतेनचक्षुःप्रविष्टेनभगवंतंपश्यतीत्यर्थः ननुतथापितत्त्वं मस्यादिवाक्यैरनुपादिश्यमानः कथमात्माभवेत्तत्राह नन्वेवसत्त्वमितिनन्वितिकोमलसंवोधने एषएवसः आत्मत्वेनोपदिष्टइत्यर्थः कुत एतत्तत्राह सत्त्वमितिसएवसत्त्वमित्यर्थः नन्वेवंजीवात्मत्वेन भगवतिउपदिष्टेकिंप्रयोजनंतत्राह परिमार्ष्टुमर्हतीतिआत्मनिप्रकृति संवधेनयोऽयमनात्मवर्गउल्लिखितः तंपरितः सर्वतः सवासनंमार्ष्टुदूरीकर्त्तुमर्हति आत्मत्वेनोपदिष्टोभगवान्सवासनः प्रकृतिकार्यनाशयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

एवंसर्वप्रकारेण साक्षाद्भगवानेवायमित्युक्तेप्रपंचकर्तृत्वेनभोक्तृत्वादि भावापत्तौजीवतुल्यतास्यादित्याशंक्याहसवाअयमिति कर्तृत्वसमानाधिकरणं भोक्तृत्वंकचिदेवयत्रस्वार्थःक्रियते भगवांस्तुजीवार्थकरोतीति नभोक्तृत्वेनरूपेणदोषसंवधेनदोषः नहिदंतकेशादीनांशुभ्रत्वादि संवधेअंशिनोदेहस्यकाचित्शक्तिर्भवति अंशेषुतुसगुणएवदोषः तदर्थमेवतथानिष्पत्तेः अंशानांनतुस्वतोजगन्निर्माणसामर्थ्यं पालकानामिव ननुप्रयोजनमनुद्दिश्यमंदोपिनप्रवर्त्ततइति स्वप्रयोजनाभावेकेवलपरार्थकथंकुर्यात्तत्राह सख्यनुगीतसत्कथइतिहेसखि ! अनुपपत्त्यात्करणानंतरंगीतरागपुरः सरमग्रेमिव्यक्तासद्भिः कथायस्यःभगवतः प्रयोजनंतथाकृतेसंतः कीर्त्तयतीतिसखिभिर्वासख्यपयंतप्राप्तेः अनुगीताभगवन्निरूपणानंतरंगपूर्वकं मुक्तासद्रूपाभगवद्रूपाकथायस्यजीवानांमुक्तिदानायतथाकरोतीत्यर्थः अस्मिन्पक्षेकृपयापरदुःखदूरीकरणार्थंवृत्तिरित्युक्तं नन्वत्रकिंप्रमाणंनहिभगवान्स्वयमागत्यकथयति किंतु कविनिवद्धवक्तृत्वमेवेत्याशंक्याहवेदेषुगुणवादि

सुबोधिनी ।

भिरितिगुह्येषुवेदेषु परमोपदिष्टसु “विष्णोः कर्माणि पश्यतयतो ब्रतानि पस्पशे आत्मावा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः” इति अंभस्य पार इत्यारभ्य सवात्तत् प्रकरणो स्थिताम् भगवद्गुणाननूद्य एवं विदुरमृतास्ते भवतीत्यंतेन भगवत्स्वरूपगुणज्ञानानंतरं भगवत्स्वरूपं प्रतिपादितं तथा “भक्त्या मामाभि जानाति शृण्वन्ति गायन्ति सभाजयन्ते मम पौरुषाणि” इत्यादिवाक्यैश्चैन मेव कथयन्तीति विशकलिततयानिरूपितं ननु नानाप्रकरणेषु निरूपितो भगवान् प्रकरेण भेदाद्भिन्नो भवेत् शब्दांतराभ्यासवत्प्रक्रियाया अपि भेदकत्वात्तद्वाह य एक इति सर्वप्रकरणेषु को भगवानेक एव “सर्ववेदांत प्रत्ययंचोदनाद्यविशेषात् ॥३१॥ इत्यत्र निरूपितं सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥१॥ २॥ १॥ इत्यत्र एकस्य सर्वत्रोपदेशे हेतुमाह ईश इति ईशो हि सर्वैरनु चार्त्तिभिर्निरूप्यते जगतो निर्माणकलेशाभावमाह आत्मलीलयेति अन्येषां दुःकरत्वेऽपि भगवतस्तु सारलीला अतिसंहरति आत्मनि स्थापयति तथा यद्यपि गुणानुक्षणद्वारा सज्जते तथापि तन्न सज्जते ॥ २४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

तत्र प्रथमं शान्तिरतिमल्यः सविस्मयं परस्परमाहुः । यः पुरातनः पुरुषः अविशेषो निष्प्रपञ्चः यद्वा न विद्यते विशेषो वैशिष्ट्यमुत् कर्षो यस्मात् तथाभूत एक एवासीत् व्यासादिमुखादस्माभिः श्रुतोऽभूदित्यर्थः स वै निश्चितम् अयमेवेति तर्जनीभिर्दर्शयामासुः । कदा गुणोभ्योऽग्रे गुणक्षोभात् पूर्वं तथा निशि प्रलये महाप्रलये च आत्मनि प्रकृत्यन्तर्यामिणि ईश्वरेऽधिकरणे जगदात्मनि सर्वजगज्जीवे निमीलितात्मनि लीनस्वरूपे सति जात्या एकवचनम् सर्वजीवेष्वीश्वरे लीनेषु सत्स्वित्यर्थः । ननु प्राकृतिकप्रलये जीवानामविद्यालया भावात् लयोऽप्रसिद्धस्तद्वाह । सुप्तासु शक्तिषु सतीषु जीवोपाधीनामध्यात्मादीनां लय एव जीवलयोपचारः । यद्वा स एव पुरातनः पुरुषोऽयं यो गुणोभ्योऽग्रे निशि प्रलये च आत्मनि स्वस्वरूपे अविशेष एवासीत् यथा अधुना सपरिकरत्वेन विविधाद्भुतलीलस्तथैव तदापीत्यर्थः । एकः अयमेव न त्वन्यो ब्रह्मादिरपीत्यर्थः । अन्यत् समानम् ॥ २१ ॥

एवं सृष्टेः पूर्वं प्रलयान्तरं चाप्रच्युतरूपगुणलीलत्वेनैवावस्थानमुक्त्वा तन्मध्येऽपि तथैव नित्यावस्थितिं वक्तुं सृष्ट्यारम्भे स्वांशांतरेण लीलान्तरमप्याहुः स एवेति । शास्त्रकृत् श्वासनिष्क्रमप्रथमक्षण एव वेदादिशास्त्राविर्भावकारी महाविष्णुः सन् प्रकृतिम् अनुससार । ननु प्रकृत्यनुगतत्वं नाम प्रकृत्यधीनत्वं तच्च दोष एव । मैवम् । निजवीर्येण निजवलेन प्रेरितां स्ववशीकृत्य कस्मिंश्चन कृत्ये नियुक्तां स्वशक्तिरूपाणां जीवानां मायां मोहिनीं वशयित्रीम् । किमर्थमनुससार अनामरूपे आत्मनि जीवरूपनामनी देवतिर्यङ्मनुष्यादिलक्षणे विधित्समानः विधातुमिच्छन् स्थूलसूक्ष्मोपाधिसृष्ट्या जीवानां तदध्यासेनेत्यर्थः । कर्मज्ञानयोगभक्तिसाधनसिद्धयर्थं तु प्रकृत्यनुगमनात् पूर्वमेव वेदशास्त्राणि कृतवानेवेति शास्त्रकृत् ॥ २२ ॥

ननु सृष्ट्यारम्भे पुरुषादयोऽवतारा लक्ष्यन्ते न त्वेष ईदृशप्रकारः किन्तु वैवस्वतमन्वन्तरीयाष्टाविंशचतुर्युगस्थद्वापरे संप्रत्येवैष उप लभ्यते । सत्यम् । असौ भक्तिगम्यो नित्यस्वरूपो नित्यलीलोऽस्मिन् द्वापर एवावतीर्णोऽप्यस्य भक्तिमद्भिः सदैवायमुपलभ्यते इत्याह स वा इति । निर्जितो मातरिश्वा प्राणो यैः । ह्रस्वत्वमार्षम् । यद्वा निर्जितात् मातरिश्वनः प्राणाद्धेतोर्निर्जितेन्द्रियाः सर्वेन्द्रियाणां प्राणा-धीनवृत्तित्वात् प्राणजयादेव निर्जितेन्द्रिया इत्यर्थः । तथाभूता अपि भक्त्या उत्कण्ठितोऽमलो य आत्मा बुद्धिस्तेनैव यस्य पदं स्वरूपं चरणारविन्दं वा पश्यन्ति । “दृश्यते त्वग्रचया बुद्धे”ति श्रुतेः । बुद्धिर्वैमल्यस्याप्ययमेव हेतुरित्याहुः । नन्विति । ननु निश्चितम् एष एव सत्त्वं बुद्धिं परिमाण्डुं सम्यक् शोधयितुम् अर्हति न तु योगादयस्तेन सूरित्वं जितेन्द्रियत्वं जितप्राणत्वं च तेषां भक्तैव ननु प्राणायामादिभिरिति भावः । अत्र सूरयो भक्त्युत्कर्षक इत्येव पश्यन्तीति वर्त्तमाननिर्देशेन सार्वकालिकदृष्टिगोचरत्वात् तस्य सार्वदिक-लीलत्वम् । अतः—“पराद्धान्ते सोऽबुध्यते गोपवेशो मे पुरुषः पुरस्तादाविर्बभूवे”ति गोपालतापनीश्रुतौ ब्रह्मवाक्यम् । तथा ब्रह्मसंहितायां सृष्ट्यारम्भेऽपि गोपवेशः कृष्ण एव दृष्टः स्तुतश्च ॥ २३ ॥

किञ्चास्य लीलाकथातिरहस्या रहस्यलोकैरेव वेद्येत्याह स वा इति । अयमर्जुनस्य सखा नराकृतिः वेदेषु गुह्येषु शास्त्रेषु च गुह्य-वादिभिरतिरहस्य निरूपकैरस्यैव कैरपि लोकैरनुगीताः सत्यः कथा यस्य सः । यः खलु एक एव ईशः ईश्वरः सन् ननु साक्षादेतद्रूप इत्यर्थः ॥ २४ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

संजल्पदर्शयति स इति दशभिः परमाद्भुतालौकिकशान्तिकान्तिगुणमंदिरं भगवंतं दृष्ट्वान्योऽन्यं जल्पन्ति निशिप्रलये जगदात्मनि चिदचिच्छक्तिमतिजगत्कारणो ईश्वरे कूर्मौ गानीव सर्वसंहर्त्तुं समर्थे सुप्तासु शक्तिषु अचेतनरूपासु सतीषु निमीलितात्मनितिलुप्तसप्तम्यंतपदं निमीलि तेषु आत्मसुजीवेषु सत्सु अतएव गुणोभ्योऽग्रे सत्त्वादिक्षोभात् पूर्वत्र अविशेषे आत्मनि विशेषो लीलाविभूतिरूपश्चिदात्मकः संसारस्तस्य लीनत्वात् कारणमात्रे स्वात्मनिसति य एकः अनन्यः वैनिश्चये किल प्रसिद्धौ सः पुरातनः पुरुषोऽयं श्रीकृष्ण इत्यन्वयः अनामरूपात्मनि नामवाचकं देवादिपदं रूपं वाच्यं देवादिशरीरम् न विद्येते नामरूपे यस्य तस्मिन् आत्मनि जीवरूपनामनी विधित्समानः विधातुमिच्छन् शास्त्रकृत् ब्रह्मादिद्वारा वेदप्रवर्त्तकः स्वजीवमायां स्वांशभूतानां तिरोधायिकां निजवीर्येण एकोऽहं बहुस्यामित्यादिना स्वाध्यवसायेन प्रथमपुरुषावतारद्वारा चोद्दितां प्रेरिताम् अतएव सिसृक्षतीं महदादिरूपाणि सृष्टुमिच्छतीम् प्रकृतिनिजशक्तिम् भूयः सृष्टिप्रवाहस्यानादित्वात् पुनरन्यनुससाराधि धितवान्यः सोऽयं श्रीकृष्णः ॥ २१ । २२ ॥

यदा ह्यधर्मेण तमोधियो नृपा जीवन्ति तत्रैष हि सत्त्वतः किल ।
 धत्ते भगं सत्यमृतं दयां यशो भवाय रूपाणि दधद्युमे युगे ॥ २५ ॥
 अहो अलंश्लाघ्यतमं यदोः कुलम् अहो अलं पुण्यतमं मधोर्वनम् ॥
 यदेष पुंसामृषभः श्रियः पतिः स्वजन्मना चक्रमणेन चाञ्चति ॥ २६ ॥
 अहो वत स्वयंशसस्तिरस्करी कुशस्थली पुण्ययशस्करीभुवः ॥
 पश्यन्ति नित्यं यदनुग्रहेषितं स्मितावलोकं स्वपतिं स्म यत्प्रजाः ॥ २७ ॥
 नूनं व्रत स्नानहुतादिनेश्वरः समर्चितो ह्यस्य गृहीतपाणिभिः ॥
 पिवन्तियाः सख्यधरामृतं मुहुर्ब्रजस्त्रियः संमुमुहुर्यदाशयाः ॥ २८ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

“आत्मावाअरेद्रष्टव्य” इत्यादिश्रुतिसिद्धस्ययस्यपदंस्वरूपंभक्त्योत्कलितेनोत्कण्ठितेनामलेनात्मनांतः करणेन “मनसैवानुद्रष्टव्यः दृश्यते त्वग्यया बुद्ध्या” त्यादिश्रुतिप्रोक्तेन जितान्यंतर्वाह्यानीन्द्रियाण्यैस्तेनिर्जितोमातरिश्वाप्राणोयैस्तेह्रस्वत्वंछांदसंपश्यन्ति सोऽयंश्रीकृष्णः ननुअहो एषसत्त्व मंतः करणपरिमाणुपरितः शोधयितुमर्हति ॥ २३ ॥

गुह्येषुचेदार्थबोधकेषुशास्त्रेषुअनुगीतासतीशुद्धाकषायस्यहेसखि ! सोऽयंश्रीकृष्णः ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

जो एकहि आद्वितीय पुरुष था वही यह कृष्ण हैं । कहां था अवि शेष आत्मा मैं अर्थात् निष्प्रपंच निज रूपमें था । कब था ? गुण क्षोभ से अर्थात् सृष्टिसे पूर्व कालमें और प्रलय कालमें जब जगत्के आत्मा जीव सब ईश्वर में लीन थे और जीवों की सत्त्वादि शक्ति सब सुप्त थीं ॥ २१ ॥

सृष्टि प्रलय मैं भगवान का निष्प्रपंच अवस्थान दिखला कर पालन समयमें सप्रपंच अवस्थान वर्णन करती हैं ॥ भगवान फिर निज पराक्रम प्रेरित और सृष्टि करने की इच्छा वाली अपनी जीव माया प्रकृति को अनुसरण किया । क्यों ? अनामरूप जीव के रूपनाम विधान करने को और फिर सृष्टिद्वारा जीवों के कर्म विधान करने को ॥ २२ ॥

प्राणायामादि के द्वारावायु रोककर जप करने वाले जितेन्द्रिय सूरि जन भक्तिसै उत्कण्ठित मनसे जिन का पद । चरण वा स्वरूप (दर्शन करते हैं यह वही हैं योग यज्ञादिकों द्वारा चित्त शुद्धि नहीं होती । यही सत्त्व शुद्ध कर सके हैं ॥ २३ ॥

हेसखि ! यह वहीहैं जिस की सत्कथा रहस्य वादि यों नै वेदों में और रहस्य आगमों में गाई है । जो एकही ईश अपनी माया से जगत् को सृजते हैं रक्षा करते हैं और भक्षण करते हैं परंतु उस मैं आसक्त नहीं होते हैं ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामी

एवंभूतस्य नानावतारे कारणमाहुर्देति । तमोव्याप्ता धीर्येषां ते नृपा यदा अधर्मेण जीवन्ति केवलं प्राणान् पुष्णन्ति तत्र तदा एष एव भवाय स्थित्यै सत्त्वतः विशुद्धसत्त्वेन रूपाणि दधत् भगादीनि धत्ते प्रकटयति । युगे युगे तत्तदवसरे । भगम् ऐश्वर्यम् । सत्यं सत्यप्रतिज्ञत्वम् । ऋतं यथार्थोपदेशकत्वम् । दयां भक्तकृपाम् । यशः अद्भुतकर्मत्वम् ॥ २५ ॥

विशेषतः श्रीकृष्णावतारसौभाग्यं वर्णयन्ति अहो इति पंचभिः । यद्यस्मात् एष पुरुषोत्तमः श्रियः पतिः स्वजन्मनायदोः कुलम् अञ्चति पूजयति सत्करोति अतः श्लाघ्यतमम् तत् । चक्रमणेन च मधोर्वनं मथुराम् अञ्चति सत्करोति अतस्तत् पुण्यतममिति । तमप्रत्ययार्थस्यापि अत्यन्तातिशये अलमिति । तत्राप्याश्चर्यं अहो इत्युक्तम् ॥ २६ ॥

अहो वत अत्याश्चर्यम् । किं तत् । कुलस्थली द्वारका स्वर्ग उत्कृष्ट इति यद्ययशः तस्य तिरस्करी परिभवकर्त्री भुवश्च पुण्ययशस्करी पुण्ययशःकर्त्री भवति । यद्ययतः यत्प्रजा यत्रत्याः सर्वाः प्रजाः स्नानुग्रहेण ईषितं प्रेषितं स्मितपूर्वावलोकं यद्वा अनुग्रहार्थमिषितम् इष्टं स्वस्यात्मनः पतिं श्रीकृष्णं न तु पित्रादिवत् देहमात्रपतिं नित्यं पश्यन्ति स्म । उषितमिति पाठे स्नानुग्रहार्थमुषितं कृतनिवासं नैतत् स्वयं ऽस्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

हे सखि ! अस्य गृहीतपाणिभिः पत्नीभिः ईश्वरोऽयमेव नूनं जन्मान्तरेषु समर्चितः । यस्मिन्नधरामृते आशयाश्चितं यासां ताः संमोहं प्राप्ता इति मनोहरस्त्वमुक्तम् ॥ २८ ॥

श्रीविरराघवः

नन्वेवंविधश्चेत्किमर्थं यादवान्यतरूपेणावतिष्ठतइत्याशंकायां दुष्कृद्भिनाशायसाधुपरित्राणायचप्रतियुगमवतीर्यावतीर्याधुनैवं रूपेणावतीर्याइत्यभिप्रायेण जल्पन्ति यदेति यदा तमोधि योनृपाः तमोजुषइति च पाठः तत्र तामसा अतएवाधर्मेणाजीवन्ति तदेष उक्तविधो भगवान् भवाः यदुष्कृद्भिनाशपूर्वकं साधूनामभ्युदयाय सत्त्वतः शुद्धसत्त्वमयानिरूपाणि युगे युगे दधद्विभ्राणाः भगमैश्वर्यसत्यवाचिकमश्रुतं पुण्यं कर्मदयां यशश्च धर्मेस्वाभाविकैर्धर्मैरनपेतएवावतिष्ठतएवेत्यर्थः श्रुतशब्दः पुण्यशब्दवाची "एवं पुण्यस्य कर्मणो दुराहं धोवातीत्यत्र एवमनृतादात्मानं जुगुप्सेदिति पुण्यप्रतियोगित्वेनानृतशब्दे प्रयोगात् भगवत्कर्मणां पुण्यं तन्नामवदतां श्रोतृणां च पुण्यं वावहृत्वम् ॥ २५ ॥

यतो भगवानुक्तविधः श्रीमन्नारायण एव श्रीकृष्णरूपेण यदुकुलेऽवतीर्य मधुवने विद्वत्पुत्राकारायां मधिवसन् प्रजाः पालयन् पृथग्भिर्महिषीभिरन्याभिश्च विहरत्यतो यदुकुलमधुवनद्वारकामहिष्यादीनां भाग्यं तपश्चैतावदिति वाचामनसा वाऽवगन्तुमशक्यमित्यभिप्रायेण जल्पन्ति अहो इत्यादिभिः षड्भिः मधोर्वनमलनितरां पुण्यतमं कुतः यद्यस्मात्पुंसां सात्वतामृषभो नायकः श्रियो लक्ष्म्याः पतिः एषः भगवान् श्रीकृष्णः स्वजन्मना यदुकुलं चक्रमणेन पुनः पुनः संचारेण मधुवनं चांचति प्रशस्तं करोतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

अहो वतेति कुशस्थलीद्वारकास्वर्यशसः कर्मणि षष्ठीस्त्रलोक्यशसस्तिरस्करीभुवोभूमेः पुण्यं यशश्च करोत्यावहतीति तथा तदेव जयितुं विशिष्यन्ति यत्र प्रजाः यद्यस्यां कुंशस्थल्यां प्रजायद्यस्मादनुग्रहेणोषितमधिवसन्तस्मिन् युक्तोऽवलोक्य स्य तं स्वपतिमात्मनायकं नित्यं पश्यन्ति स्म यदनुग्रहार्थं यत्र प्रजाविषयकानुग्रहार्थमुषितमिति वान्वयः ॥ २७ ॥

नूनमिति अस्य कर्त्तरि षष्ठी अनेन कृष्णेन गृहीताः पाणयो यासां ताभिः कर्त्राभिर्नैतैरुपवासादिभिः स्नानैः पुण्यजलस्नानहोमैरादिशब्देन दानादिभिश्च व्रतादीनां समाहारद्वन्द्वेनैकत्वम् एभिः साधनैर्नूनमीश्वरः समर्चितः पूर्वजन्मनीतिशेषः कुत एतदनुमीयते इत्यतो विशिष्यन्ति या अस्य गृहीतपाणयः स्त्रियः हे सखि ! अधरा मृतं मुहुर्मुहुः पिवन्ति अनाराधिते इव राणां मृतं दुर्लभमिति भावः कस्याधरामृतं यस्मिन्नाशयो मनोयासां ता ब्रजस्त्रियः संमुमुहुः तस्य श्रीकृष्णस्याधरामृतमित्यन्वयः ॥ २८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

तमोऽधिकास्तामसा असुरप्रकृतयो नृपाः अधर्मेणाधर्मविरुद्धेन श्रुतिस्मृत्यविहितप्राणिहिंसादिकर्मणा यदा जीवन्ति स्वशरीरयात्रां कुर्वन्ति तत्र तदैष हरिः सात्वतः सात्विकान् देवादीन् अनुगृह्णन् धर्मादिनामवन्ति रूपाणि युगे युगे दधत्त दधानो वर्त्तत इति शेषः वराहमत्स्यादिरूपस्य भूम्युद्धरणकर्मणा धर्माख्या कपिलादेरणिमाद्यैश्चर्ययोगात् षड्गुणपूर्णात्वाद्भगाख्या कल्क्यादेस्तमोविनाश्यसत्त्वगुणमभि संबध्यान्तं गुणाभिव्यञ्जकतया विशेषानंदरूपत्वात् सत्याख्या व्यासादेशान् प्रवर्त्तकत्वेन ज्ञानविशिष्टत्वाद्दत्ताख्या किमर्थं भवाय चरणप्रणतजनामि वृद्धये तस्मादिदानीमधर्मप्रवर्त्तकान् जरासुतादीन् गृह्णन् देवावतारान् युधिष्ठिरादीन् गृह्णन् कृष्णात्मनाऽवतीर्णः किलेत्यर्थः ॥ २५ ॥

प्रियश्रवाः मनोहरकीर्तिः पुंसामृषभः पुरुषोत्तमः एषः कृष्णः यदोः श्लाघ्यं स्तुत्यं मधुवनं चालमत्यर्थमतिशयेन पुण्यमहो भहो आश्चर्यादप्याश्चर्यं च शब्दः समुच्चये ॥ २६ ॥

अनुग्रहइति तादर्थ्ये सप्तमी भक्तानुग्रहार्थं क्षितमुषितं मुखे स्थितं यत्स्मितं तेन युक्तोऽवलोक्य स्य तथोक्तः तं क्षिनिवासगत्योरिति धातुः भक्तेष्वनुग्रहेण यदीक्षितं गोपवधूरुद्विद्यस्मितयुक्तावलोक्य स्य स तथोक्तः तं वा स्वपतिं स्वस्वामिने श्रीकृष्णाय त्रजाः यत्रत्याः प्रजा नित्यं पश्यन्तीति यद्यस्मात्तस्मात्कुशस्थलीद्वारवतीस्वर्यशसस्तिरस्करीस्वर्गकीर्तिनिरासिनीभुवः यशस्करीचेत्यन्वयः तदैक्षते तीक्ष्णव्यपदेशादीक्षितमिच्छाभक्तानुग्रहेच्छया सहितौ स्मितावलोक्य स्य तथोक्तमिति वा ॥ २७ ॥

अस्य श्रीकृष्णस्य पाणिना गृहीताः पाणयो यासां ताः तथा ताभिरस्य भार्याभिर्नूनं निश्चयेन व्रतज्ञानादिनेश्वरः पूर्वसम्यगर्चितः सत्कृतः याः ब्रजस्त्रियः यदा शयायस्याधरामृतमाधुर्यस्यास्वादनेच्छया सम्यक् समुमुहुः हे सखि ! तदधरामृतं मुहुः पिवन्तीति यत्तस्मादित्येकान्वयः हे सखि ! याः स्त्रियोऽस्याधरामृतं पिवन्ति अनेन गृहीतपाणिभिस्ताभिर्नूनं व्रतादिनेश्वरः समर्चितः यदा शया ब्रजस्त्रियो मुमुहुरिति वान्वयः ॥ २८ ॥

क्रमसंदर्भः ।

अहो इति । पुंसामृषभः सर्वावतारावतारिणां मध्ये श्रेष्ठः ॥ २६ ॥

स्वपतिं पश्यन्ति । तत्र च स्मितावलोकं पश्यन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

नूनमिति । अत्र पट्टमहिषीणां भाग्यश्लाघयापि श्रीब्रजदेवीनामेव हि परमोत्कृष्टत्वमास्वादाभिज्ञतरत्वमायातम् । यस्यामृतस्य माधुर्यस्मरणे देवा अपि मुह्यन्ति तन्मनुष्येणाप्यनेनास्वाद्यत इति वत् । तस्मात्तासामेव सर्वोत्तमभावता । अत्र विशेषजिज्ञासायां प्रीति सन्दर्भो दृश्यः । स वै किलायमित्यादौ पिवन्ति याः सख्यधरामृतमित्यन्ते ज्ञानविवेकादिप्रकाशेन हि शान्तरस एवोपक्रान्तः उपसं हृतश्च शृंगारः । तेन चास्य वत्सलेनेव मिलने संकोच एवेति परस्परमयोग्यसंगत्या भासते । अत्र समाधीयते चान्यैः स वै किलाय मित्यादिकर्मन्यासां वाक्यं नूनमित्यादिकन्तव्यासाम् । एवंविधा वदन्तीनामित्यादि सूतवाक्यं च सर्वानन्दनपरमेवेति ॥ २८ ॥

सुबोधिनी ।

एवं सर्वप्रकारेण भगवत्त्वेनिरूपिते तादृशस्यात्रागमनेको हेतुरित्यत्राह्यदेति स्थितिर्हि भगवत्कार्या सामान्यविशेषभेदेन द्विविधा तत्र सत्त्वादयो गुणा अपि कृताः ते च "रजस्तमश्चाभिभूयस्त्वं भवती" त्यादि अन्योन्योपमर्देनैव प्रादुर्भूताः तत्र यदा सत्त्वं तिरस्कृत्य रजस्तमसी प्रादुर्भवतः तदा स्थितावधिकृतं सत्त्वं स्वतो दुर्वलं सत् भगवंतं निवेद्य समानयति रजस्तमसोः सकार्ययोरुपमर्देनार्थतदा सत्त्वेन रूपाणि धत्ते सत्त्वस्य शरीरसमवायित्वं वा शरीरशोधकत्वं वा शरीरित्वं वा प्रादुर्भावनिमित्तत्वं वा भवति तदा सत्त्वस्यावयवा अपि पृथक् रूपाणि विभ्रति सर्वयुगेष्वेवं व्यवस्था अतस्सत्त्वसहायार्थं भगवदागमनमित्यर्थः यदेति नैमित्तिकमुक्तम् निमित्ते संजाते नैमित्तिकस्यावश्यकत्वमिति हि शब्दार्थः धर्मस्य प्रतिच्छाया रूपोऽधर्मः स घृतकज्जलवत्प्रत्यहमुपनीयमानः सर्वासां प्रजानां राजनिवर्तुलं भवति ततश्चाधर्मेण बुद्ध्या विवेकेन भ्राम्यमाणचक्षुषां परिहृयमानघटादिवत् पापव्याप्तदृष्ट्या वस्तूनां पाथात्म्यं न प्रकाशते तदा ह्यंधा इव पदार्थान् गृह्णति केवलं जीवनाथं राजानो हिपालने भगवदंशास्तेषामंधत्वेन जीवनं निमित्तं नृपांतीति पालितानामपि अधर्मनिष्ठता सूचिता एवं सर्वतोऽप्यधर्मोत्थितः तत्र तन्निराकरणार्थमेव एव परमात्मा सगुणस्य तत्र सामर्थ्याभावात् किलेति "यदा यदा हि धर्मस्ये"ति वाक्यानि प्रमाणानि रूपाणि दध्ना सत्त्वेन भगादिधत्ते भगादिवादधत्तत्वेन रूपाणि धत्ते तदा उत्पन्नो भगः ईश्वरो भावः अधर्मेण गृहीतो विपरीतफलः स्यात् यदा वा भगं गृहीत्वा रूपाणि न गृहीयात् तदा राज्ञां वधो न स्यात् मूलभूतत्वाच्च तेषाम् अधर्मनिराकरणार्थं भगादीनां ग्रहणं राजानिराकरणार्थं च रूपाणां भगस्तु भगवदैश्वरो भावः ईश्वरधर्मः प्रमेयबलपोषकः ऋतमनुष्ठीयमानो धर्मः पूर्वकांडार्थः एते हि पंचांशा विद्यायाः भगवदिच्छा धर्मो ज्ञानं दया भक्तिरिति पूर्वोक्तानां मुद्रवाय ॥ २५ ॥

एवं भगवद्वतारप्रयोजनमुक्त्वा प्रासंगिकानां फलमाह अहो इत्यादि पंचभिः अवतीर्णो हि कचिद्देशे भवति कचिद्देशे तिष्ठति कैश्चित्सहव्यवहरति तथापि न तेषु तात्पर्ये तेषां भगवत्संबंधमात्रेणैव कृतार्थता तत्र प्रथमं जन्माधिकरणयोर्विशदेशयोराह अहो इत्याश्रये कुत्रयदुःशप्तः लोकैर्निर्दिष्टः कुत्रायमुत्कर्षः भगवत्यवतीर्णो तद्वंशीयं स्मृत्वा लोको नमस्यति अलं पूर्णमेतस्मादुत्कर्षादन्योत्कर्षो न वक्तव्यः अधिकशौर्यादिहेतुकः श्लाघ्यतममिति अन्येषां हि वंशानां धर्माद्यर्थं कदाचिन्निरूपणमायाति भगवतस्तु सर्वेषामपेक्षितत्वात् तन्निरूपणार्थं यदुवंशः सर्वदास्तुतो भवतीति एवमधोरपिवनं सतां निवासाभावात् नमथुरानिर्दिष्टमधोदैत्यस्य वनं पश्चात् पुत्रादिभ्यो विभागः अतो वृंदावनादिकमपि मधुवनमेव तस्य देशस्य पुण्यतमत्वेऽपि दैत्याक्रांतत्वादधमत्वं वनत्वाद्भयानकत्वं दैत्यभयाक्रांते भगवत्स्मरणमपि दूरे कुतो भगवान् कुलमिति न ह्येतस्मादन्योत्कर्षः संभवति देवक्रुष्यधिष्ठाने हि देशस्य पुण्यतमत्वं भवति तत्र सर्वत्र देवक्रुषीणां भर्त्तरि भगवाति किं वक्तव्यं तत्र वंशस्य सर्वोत्कर्षहेतुः यद्यस्मात्कारणात् पुंसामुपमः स्वजन्मना अंचति पूजयति गच्छति वा अन्ये हि स्त्रीणां भर्त्तारः पुरुषोत्तमस्तु पुंसं तथा च जगति सर्वे स्त्रीसहिताः पुरुषाः एतस्य भवंति अतस्तस्य पूजने सर्वैः पूजितं भवति तद्वमने वा सर्वैर्गतं भवति मधुवनस्योत्कर्षहेतुः यस्मादेव श्रियः पतिः चक्रमणेनांचति चकाराजन्मना च वनं हि सुंदरसुवर्णाद्यभावात् न श्लाघिष्ठं भवति भगवति तु समागते लक्ष्यपि समागते तिलौकिकीमलौकिकी च शोभां प्राप्नोतीत्यर्थः चक्रमणं चालगतिः श्रीपतित्वेन गोपिकाक्रीडाऽपि सूचिता ॥ २६ ॥

इदं त्वत्याश्रये यत्कुशस्थलया उत्कर्षः तदाह अहो वतेति अहो इति पूर्ववत् अधिकोऽत्र विशेषो वतेति देशप्रांतभूमिः दोषाक्रांता सिकता मयी च साखर्यशसस्तिरस्करीजातातिरस्करणशीला स्वर्गो हि देवास्तिष्ठति द्वारकायां तु देवाधिदेवः स्वर्गत्वप्सरसः अत्र लक्ष्मीः तत्रत्याः पतंति अत्रत्यामुच्यंते सभापारिजातादयस्तु तत एव आनीताः अपकृष्टादुत्कृष्टे हि समानीयंते इत्याद्यनंतोत्कर्षः किंच भुवोऽपि पुण्ययशस्तिरस्करीयथा देहे चक्षुः एकदेशोऽपि सर्वस्यैहिकामुष्मिकं फलं प्रयच्छति द्वारकायां संवद्वासर्वापि भूः धन्या पृथिवीयस्यां द्वारकावर्त्तत इति तिष्ठतु दूरेऽप्यमुत्कर्षः समाधिहृदयापेक्षया इयमुत्कृष्टा तदाह पश्यंतीति समाधौ काश्चिदेव कदाचिदात्मानं पश्यति अतः सर्वदा सर्वोऽपि समाधौ स्थितिरिति कठिना वायुमनसोश्च चलत्वात् प्रयासाधिक्यात् द्वारकायां तु भगवदनुग्रहेण स्थितिः अनुग्रहश्च सुखात्मा स्थिरः तददर्शनार्थमेव भगवांस्तत्र स्थितः स्मितावलोकइति भक्तिज्ञापदत्वं सर्वोद्विद्याह्लादकत्वं च स्वपतित्वेन निःशंकतादोषाभावश्च प्रजापतिना च पाल्यतापतिपदेन च तदेकगतिवत् ॥ २७ ॥

एवमचेतनानामुत्कर्षमुक्त्वा चेतनानां मध्ये भगवत्पत्नीनामप्युत्कर्षमाह त्रिभिः नूनमिति स्त्रियो हि द्विविधाः मर्यादया पुष्ट्या च तदीया जाताः तासामुभयासां यत्सर्वपुरुषार्थनाशकमसाधनं च तदेव सर्वपुरुषार्थसाधकं जातम् एवं स्वरूपभेदद्वयसाधने चैकमिति अस्य गृहीतपाणिभिः नूनं हरिर्चरितः गार्हस्थ्यफलधर्मसाध्यं भगवत्फलसाध्यं तदुभयमेकीभूतं तत्र प्राधान्यं गार्हस्थ्यस्य गोपिकावांछितार्थं भोगात् अतो धर्महेतून् प्राधान्येन निर्दिशति व्रतं तामसंस्नानं राजसंहोमः सात्त्विकः आदिशब्देन त्रयाणां भेदाः एभिः कृत्वा पूर्वजन्मनि अयमेव भगवां नीश्वरः सम्यगर्चितः होतियुक्तोऽयमर्थः फलेन कारणानुमानं युक्तं कारणेन कार्यानुमानं व्यभिचरत्यपि यद्यप्येतैर्भगवान् प्रीणाति तथापि महापुरुषपूजायाः सिद्धिः कार्य्यानुषंगिकी पूजैवोक्ता अथवा व्रतादौ पूजाविहिता तत्र व्रतमंगत्वेन कृत्वा पूजामेव मुख्यत्वेन कृतवत्यः तत्र पूजाव्रतयोर्धर्मभक्तित्वात् भगवतः पतित्वेन संबंधः ननु कथमेवं गम्यते अयमेव ईश्वरः पूजितइति तत्राह या हे सख्यः ! अधरामृतं पिबंति अमृतपानं हि ईश्वरा राधनपूर्वकधर्मकार्यम् अधरामृतं तु ततोऽपि तदग्रे वर्णयिष्यामः हे सखीति स्पृहया तुल्यदुःखत्वमस्माकमपीति बोधितम् अधरामृतमग्रे वर्णयिष्यामः ननु धर्मभक्तिफलमेवैतदस्तु किमेतदा राधनेनेतीत्याशंक्यप्रकारांतरे व्यभिचारमाह ब्रजस्थियइति गोप्योऽपि कात्यायनीव्रते भक्त्यागानपूर्वकं व्रतस्नानपूजादिकं कृतवत्यः परमर्चनं कात्यायन्याः कृतं तेन तासामिच्छानपूर्णा यतः यस्मिन्नधरामृते आशयो यासां ताः केवलमोहमवप्राप्तवत्यः ॥ २८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

साक्षादस्यावतारस्य कालदेशपात्रेषु जिज्ञास्येषु प्रथमं कालमाहुयं देति नृपाः कंसादयः । सत्त्वतः सत्त्वेनोत्तमत्वेन विशिष्टं भगवद्विधत्ते इत्यन्वयः । भगं षडैश्वर्यम् ऋतं सूनृतवाक्यम् । रूपाणि ब्रजमथुराद्वारकोचितानि सौन्दर्याणि । भवाय भूतैः । युगे युगे कल्पे कल्पे वैवस्वताष्टाविंशचतुर्युगीये द्वापरे द्वापरे वा ॥ २९ ॥

* नोट १ लक्ष्मीरपीत्युचितः पाठः कृदिकारादाकि न इति ऊषि लक्ष्मीत्यपीति शेखरोक्त दिशा बानिर्वाह्यम् ॥ सुबोधिनी ॥ २६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

पात्रदेशावाहुः अहो इति । यदोः कुलं श्लाघ्यतमं मधोर्वतं मथुरामण्डलं पुण्यतमम् । अत्र श्लाघ्यतममित्यनेनैव द्वयोरुत्कर्षे सिद्धे पुण्यतममिति पृथगुक्तिः देशस्य पुण्यदत्वेनैवोत्कर्षस्य प्रसिद्धेः । तत्र तमप्रत्ययार्थस्याप्यत्यन्तातिशये अलमिति तत्राप्यतिशयाश्रये अहो इति । यत् स्वजन्मना चक्रमणेन गमनेन चकरादन्यैरपि विविधाद्भुतकर्मभिरञ्चति पूजयति सत्करोतीति यावत् । अत्रानञ्चेत्यनुक्त्वा अञ्चतीति वर्त्तमाननिर्देशेन जन्मादिलीलानां नित्यत्वं बोधयामासुः । उपक्रमत एव य एक आसीदिति भूतनिर्देशेन तृतीयश्लोके पश्यन्ति भक्त्येति वर्त्तमाननिर्देशेन तासां तथाभिप्रायस्यावगतत्वात् । ननु कथं जन्मकर्मणोर्नित्यत्वं ते हि क्रिये क्रियात्वञ्च प्रतिनिजांशमप्यारम्भ परिसमाप्तिभ्यामेव सिद्धयतीति ते विना स्वरूपहान्यापत्तिः । नैष दोषः । श्रीभगवति सदैवाकारानन्त्यात् प्रकाशानन्त्याजन्मकर्मलक्षण लीलानन्त्यात् अनन्तप्रपञ्चानंतवैकुण्ठगततत्तल्लीलापरिकराणां व्यक्तिप्रकाशयोरानन्त्याच्च । यत् एव सत्योरपि तत्तदाकारप्रकाशगतयो स्तदारम्भसमाप्त्योरेकत्रैकत्र ते जन्मकर्मणोरंशा यावत् समाप्यन्ते न समाप्यन्ते वा तावदेवान्यत्रान्यत्राप्यारब्धा भवन्तीत्येवं श्रीभगवति विच्छेदाभावान्नित्ये एव तत्र ते जन्मकर्मणी वर्त्तते । तत्र ते क्वचित् किञ्चिद्विलक्षणत्वेनारभ्येते कचिदैकरूप्येण चेति ज्ञेयं विशेषण भेदाद्विशेषणैक्याच्च । एक ववाकारः प्रकाशभेदेन पृथक्क्रियारूपदं भवतीति चित्रं वतैतदेकेन वपुषेत्यादौ प्रतिपादयिष्यते । ततः क्रिया भेदात् तत्तत्क्रियात्मकेषु प्रकाशभेदेष्वभिमानभेदश्च गम्यते । तथा सत्येकत्रैकत्र लीलाक्रमजनितरसोद्बोधश्च जायते । ननु कथं ते एव जन्मकर्मणी वर्त्तते इत्युक्तम् पृथगारब्धत्वादन्ये एव ते स्ताम् । उच्यते । कालभेदेनोदितानामपि समानरूपाणां क्रियाणामेकत्वम् । यथा शंकरशरीरके—द्विर्गोशब्दोऽयमुच्चरितो ननु द्वौ गोशब्दाविति प्रतीतिनिर्णीतं शब्दैकत्वम् । तथैव द्विः पाकः कृतोऽनेन ननु द्वौ पाकाविति । ततो जन्मकर्मणोरपि नित्यता युक्तैव । अतएवांगमादावपि भूतपूर्वलीलोपासनाविधानं युक्तम् । तथा चोक्तं माध्वभाष्ये—परमात्मसंबन्धित्वेन नित्यत्वात् त्रिविक्रमत्वादिष्वप्युपसंहार्यत्वं युज्यते इति । अनुमतं चैतत् श्रुत्या “यद्भूतं भवच्च भविष्यच्च”त्यनयैव । उपसंहार्यत्वमुपासनायामुपादेयत्वमित्यर्थः । तत्र तस्य जन्मनः प्राकृतात्तस्माद्विलक्षणत्वं प्राकृतजन्मानुकरणेनाविर्भावमात्रत्वं क्वचित्तदननुकरणेन वेति भगवत्सन्दर्भः । केचित्तु तद्भक्तधामादीनामिवानन्तप्रपञ्चनित्यधामसु जन्मकर्मणोरपि प्रकाशवाहुल्यान्नित्यत्वसिद्धिरित्याहुः ॥ २६ ॥

मधुवनं स्तुत्वा द्वारकां स्मरन्त्य आहुः । अहो कुशस्थली द्वारका स्वर्गशस इति लोकरीत्यैवोक्तिः ननु सिद्धान्तरीत्या स्वःशब्दे न वैकुण्ठाभिधानं वा । यद्यतः यत् प्रजा यत्रत्याः प्रजाः । स्वपतिं कृष्णम् अनुग्रहेणैव ईषितं प्रेषितं सर्वसुखदानार्थं अन्तःपुरात् हस्तिनापुरादिस्थलाद्वा प्रस्थापितमित्यर्थः । यद्वा अनुग्रह एव ईषित इष्टो यत्र तम् अनुग्रहमात्रप्राप्त्यर्थमित्यर्थः अनुग्रहोषितमिति पाठे खानुग्रहार्थमुषितं कृतनिवासं नैतत् स्वर्गेऽस्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

तत्राज्वलरसौतसुक्यवत्य आहुः । नूनमस्य गृहीतपाणिभिः पत्नीभिः । या अधरामृतं मुहुर्मुहुः पिवन्ति वयं त्वकृततादृशवताः सम्प्रत्येव सौन्दर्यामृतमेव किञ्चिदेव पिबाम इति भावः । किंचास्मत्तः कोटिगुणतोऽप्यधिका अपि ब्रजसुन्दरीभ्यः सकाशादतिन्यूना इत्याहुर्यदाशयाः यस्मिन्नधरामृते आशयश्चित्तं यासां तथाभूता एव सत्यः संमुमुहुः रात्रौ पीतचरस्याधरामृतस्य प्रातःस्मरणेऽपि आनन्दमूर्च्छां प्रापुः । न जाने पानकाले ताः कीदृशी दशां प्रापुरिति तासां प्रेमाधिक्यादानंदाधिक्यं द्योतितम् ॥ २८ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

यदाकिलकेवलमधर्मैरानृपाअसुरमनुष्यादिरूपाः जीवन्त्येवतदाप्य एवश्रीकृष्णः भवायस्थित्यैसत्त्वतोविशुद्धसत्त्वतः नियतरूपाण्यवताराख्यानि तत्तद्देशकालानुरूपाण्युगेयुगे दधद्विभ्राणोभगमैश्वर्यम् सत्यंयथार्थभाषणम् ऋतंसूतंप्रियंवाक्यम् दयांयशश्चाधत्ते २५ यःपुरुषावतारेणप्रकृतिप्रेरणदिनाजगद्धेतुः नारायणरूपेण ब्रह्मोत्पादनवदोपदेशादिनाब्रह्मांडांतर्गतसृष्टिहेतुः मत्स्याद्यवतारैः धर्मत्राणादिहेतुःसपरमपुरुषपरब्रह्मादिपदवाच्यः सर्वावताराणानिर्गमप्रवेशस्थानभूतस्यनारायणस्याप्यवतारीस्वयंपदार्थोभगवान्पुण्यकुले मथुरायामवतीर्णस्तत्सम्बन्धिकुलादिमाहात्म्यमाहुः अहोअलमिति जन्मनायदोः कुलचक्रमणेनमधोर्वतंमथुरामण्डलम् अञ्चति पूजयति ॥ २६ ॥

किंच अहोवतेतिमहदाश्चर्यम् कुशस्थलीद्वारका ॥ २७ ॥

किंच हेसखि ! अस्यगृहीतपाणिमिरीश्वरः व्रतादिभिर्नूनंसम्यगाराधितः व्रतादीनांसमाहारद्वन्द्वेएकत्वम् आदिनादानादेर्ग्रहणम् याः अस्याधरामृतंमुहुः पिवन्ति यदाशयाः तस्मिन्नधरामृते आशयश्चित्तंयासांताब्रजस्त्रियः संमुमुहुः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

जब तमो बुद्धि वाले राजा सब अधर्म से जीवित होते हैं तब यही भगवान् जगत् की स्थिति के अर्थ सत्त्वसै रूपों को धारण कर युग युग में भग सत्य ऋत दया और यश को धारण करते हैं ॥ २५ ॥

अहो ! यदु कुल अत्यंत श्लाघ्यतम है और मधुवन अत्यंत पुण्य तम है कि जो यह पुरुष ऋषभ अपने जन्म से और विचरण से शो भित करता है ॥ २६ ॥

अहो कुशस्थली द्वारिका स्वर्ग के भी यश को तिरस्कार करती है और पृथ्वी के पुण्य यश को विस्तार करती है । क्योंकि जहां की प्रजा नित्यही अनुग्रह पूर्वक प्रेरित स्मित सहित कृपा कटाक्षयुक्त अपने पति (इन श्रीकृष्ण) का दर्शन करती हैं ॥ २७ ॥

या वीर्यशुल्केन हृताः स्वयम्बरे प्रमथ्य चैद्यप्रमुखान् हि शुष्मिणाः ॥
 प्रद्युम्नसाम्बाम्बसुतादयो ऽपरा याश्चाहृता भौमवधे सहस्रशः २९ ॥
 एताः परं स्त्रीत्वमपास्तपेशलं निरस्तशौचं वत साधु कुर्वते ।
 यासां गृहात्पुष्करलोचनः पतिर्न जात्वपैत्याहृतिभिर्हृदि स्पृशन् ॥ ३० ॥
 एवंविधा गदन्तीनां स गिरः पुरयोषिताम् ।
 निरीक्षणेनाभिनन्दन् सस्मितेन ययौ हरिः ॥ ३१ ॥
 अजातशत्रुः पृतनां गोपीथाय मधुद्विषः ।
 परेभ्यः शङ्कितः स्नेहात्प्रायुक्तं चतुरङ्गिणीम् ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

इन (कृष्ण) ने जिनका पाणिग्रहण किया है उन स्त्रियों ने निश्चयही व्रत स्नान होमादिकों से ईश्वर समर्चन किया है । क्योंकि सखी ! जो इन का बार बार अधरामृत पान कर ती हैं । जिस अधरामृत की आशासे ब्रज स्त्रियां मोहित हुई थीं ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

एतत् प्रपंचयति द्वाभ्याम् । वीर्यं प्रभाव एव शुल्कं मूल्यं तेन । शुष्मिणो बलिष्ठान् । प्रद्युम्नः साम्बः आम्बश्चसुता यासां रुक्मिणी जाम्बवतीनामजितीनां ता आदयो यासां सत्यभामादीनां ताः । याश्चापराः । अस्य श्लोकस्योत्तरश्लोकेनान्वयः ॥ २९ ॥
 एताः स्त्रीत्वमेव परं केवलं साधु शोभनं कुर्वते । अपास्तं (गतं) पेशलं भद्रं स्वातंत्र्यं यस्मात् । निरस्तं शौचं शुचित्वं यस्मात् । तथाभूतमपि । जातु कदाचिदपि नापैति न निर्गच्छति । आहृतिभिर्व्यवहारैः यद्वा पारिजातादिप्रियवस्त्वाहरणैर्हृदि स्पृशन् आनन्दयन् ॥ ३० ॥
 एवं विधाचित्रा गिरः सस्मितेन निरीक्षणेनाभिनन्दन् हरिर्ययौ ॥ ३१ ॥
 मधुद्विषोऽपि गोपीथाय रक्षणाय स्नेहात् परेभ्यः शङ्कितः सन् प्रायुक्तं “हस्त्यश्वरथपादातं सेनांगं स्याच्चतुर्विधम्” इत्येवं चतुरङ्गिणीं पृतनां सेनाम् ॥ ३२ ॥

श्रीवीरराघवः ।

यादृशियादृत्यस्यैताः इत्युत्तरेणान्वयः शुष्मिणोमत्तान् चैद्यप्रमुखान् शिशुपालप्रभृतीन्स्वयंवरेप्रमथ्यमथनपूर्वकं विजित्यवीर्यमेव शुल्कमुपायनत्वेन देयं द्रव्यं तेनया आहृताः प्रद्युम्नसांवप्रसवादयः स्त्रियः तत्र प्रद्युम्नप्रसवारुक्मिणीसांवप्रसवाजांववती आदिशब्देन सत्य भामादिसंग्रहः तथापरा अन्याश्चयाः स्त्रियोभौमवधेनरकासुरवधेसहस्रशः षोडशसहस्रसंख्याका आहृताः ॥ २९ ॥
 एताः सर्वानिरस्तशौचं पवित्रतायेन अवाप्तं पेशलं मार्दवं येन तथाभूतमपि स्त्रीत्वं परं केवलं साधु यथा तथा कुर्वते कुर्वतिवत इत्याश्चर्येण देव दर्शयितुं विशिष्यति यासां स्त्रीणां गृहात्पतिर्जन्ममरणक्लेशाद्रक्षणकर्त्ता पुष्करलोचनः कमलनयनः श्रीकृष्णः कदाचिदपि नापैति न त्यजति कथंभूतः सन् आहृतिभिः हेरुक्मिणि ! एहीत्यादिभिराहृतैः हृदि स्पृशन् हृदयंगमः सन् सोऽयं श्रीकृष्णो यातीत्यर्थः ॥ ३० ॥
 वदन्तीनां जल्पन्तीनां पुरयोषितामेवं विधा गिरः उक्तीः सस्मितेन निरीक्षणेनैवाभिनन्दन् सह रिर्ययौ ॥ ३१ ॥
 तदाऽजातशत्रुः परेभ्यः शत्रुभ्यः शङ्कितः स्नेहान्मधुद्विषः श्रीकृष्णस्य गोपीथायरक्षणाय चतुरङ्गिणीं हस्त्यश्वरथपदातिरूपाय गन्धस्याः संतीति तथा तां सेनां प्रायुक्तं समयुक्तं ॥ ३२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

ताः कादृशितत्राहुः यादृशिति विशुष्मिणाः विशिष्टवलान् चैद्यप्रमुखान् शिशुपालादीन् प्रमथ्य विलोड्य पराजित्यस्वयंवरे वीर्यमेव शुल्कं उक्तो चंतेनयाः स्त्रियोहृताः आनीतास्ताः प्रद्युम्नश्चांवप्रसवतौ प्रमुखौ येषां ते तथा प्रद्युम्नसांवप्रमुखाः ते आत्मजायासां तास्तथोक्ताः रुक्मिण्याद्याः याश्चापराः सहस्रशः कशेर्वादिशतोत्तरषोडशसहस्रसंख्याः भौमवधे आहृताः ॥ २९ ॥
 एताः पुराग्निपुत्रत्वे कृष्णभार्यात्वाय स्त्रीत्वमवाप्तये आप्तुं समं संभूय साधु शोभनं तप आख्यं कुर्वते अकुर्वत वत हर्षे निरस्तशोकमिति किं याविशेषणं वाकुतः पुष्करलोचनः पुराणरीकाक्षः पतिराहृतिभिराकारैश्चेष्टाविशेषैर्हृदि स्पृशन् यासां गृहाज्जातुकदाचिदपि नापैति यस्मात् सस्मादित्यन्वयः ॥ ३० ॥ ३१ ॥
 परेभ्यः गोपीथायरक्षणाय चतुरङ्गिणीं हस्त्यश्वरथपदातिमतीं पृतनां सेनां स्नेहात् स्नेहमात्रासदानीं माहात्म्यज्ञानं नास्तीति भावः ॥ ३२ ॥

कमसंदर्भः ।

या इति युग्मकम् । तत्र एता इति एता एव नान्या इत्यर्थः स्त्रीत्वं स्त्रीजातिः । सा च श्रीरुक्मिण्याद्यवरतज्जातिभेदत्वेनैवात्र गृहीता अपास्तपेशलत्वादिकं हि तज्जात्यन्तराश्रयं नतु श्रीरुक्मिण्याद्याश्रयं ताभिस्तासामपि साधुत्व करणात् । ततश्चान्यां तत्तदोषयुक्तां स्त्रीजातिमपि या निजकीर्त्यादिना शुद्धां कुर्वन्तीत्यर्थः । तासां तत्तदोषरहितसर्वगुणालंकृतत्वं तदवरासां साधुत्वविधाने च हेतुमाह यासामिति । स्वयं तथाविधोऽपि आहूतिभिः प्रेयसीजनोचितगुणसमाहरैर्या एव हृदि स्पृशन् मनस्यासज्जन यासां गृहादपि न जात्वपै तीति । तस्मादत्रापि वीभत्तससङ्गतिः पूर्ववद्व्याख्येया २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

तत्र राज्ञः प्रेममहिमानमाह । अजातशत्रुरपि परेभ्यः शङ्कितः । मधुद्विषोऽपि गोपीथाय । तत्र हेतुः छेदादिति । एवमैश्वर्यज्ञानस्य दुर्बलत्वं बोधितम् । एवं श्रीबलदेवादिषु तथा दर्शनात् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

सुबोधिनी ।

अस्त्वासांभाग्यमितोऽपिरुक्मिण्यादीनामहङ्गाग्यं यदिकालवशात्प्रवाहेपतिताः अन्यत्रनीयमाना अपिबलाद्भगवान्स्वयमुद्यम्य आत्मसात् कृत्वाअमृतपाययतिस्वसहशान्पुत्रांश्चप्रयच्छति तासामीश्वरपूजनमहादित्याहुः यावीर्यशुल्केनेति वीर्यमेवशुल्ककार्यनिर्वाहकद्रव्यं तेनहृताः तेनराक्षसोविवाहउक्तः स्वयंवरइतिगांधर्वः “गांधर्वोराक्षसश्चैवधर्म्यौक्षत्रस्यतौस्मृतौ”इति मुख्यविवाहेनपरिगृहीताः नन्वन्यस्मै दीयमानाःकथंहृताः तत्राह प्रमध्येतिचैद्यः शिशुपालःतत्प्रमुखान्जरासंधादीन्शुष्मिणः कामुकान् अयमर्थः क्षत्रियाणांयुद्धजयेनापिसत्त्वमुत्पद्यतेतेनधर्मादिकमपिसिध्यतिस्त्रियोधर्मभक्तियोग्याः स्वयंचशिशुपालादयोदुरात्मानः कामुकान्ब्राह्मणवत् प्रतिग्रहेणप्राप्तुमिच्छन्तिअतो युक्तंभगवताहृताइतिप्रद्युम्नः सांवः अंशश्चसुतायासांरुक्मिणीजांववतीमित्रविदानां महंसएवअंशः महानंसोयस्येति यौगिकएवशब्दोऽत्र गृहीतः याश्चषोडशसहस्रंमौमवधेजातेआहृताः तासांगणान्कृषिभिरेवज्ञायते नान्यैरितिसहस्रमित्युक्तम् ॥ २९ ॥

तासांभगवदाराधनेसाधनंस्त्रित्वमेवतदपिनभगवतोभोगभोग्यं भगवत्सौंदर्यपेक्षयातासामपेशलत्वात् शापेनबंधाअन्यपिप्रहेणच निरस्तशौचंशुद्धिरहितंवतेतिखेदे अस्मदादीनांतदभावेऽपिनभगवत्प्राप्तिः अतोयथाभगवतःसामर्थ्यमतिनिरुद्धमपि अत्युत्कृष्टंकुर्वते तत्र हेतुः यासांगृहादितिसतांहिभगवद्गृहेसमागत्यकदाचिदेवपश्यन्तिआसांतुविपरीतंभगवानासांगृहात् कदाचिदपिनापगच्छतिप्रत्युतपारिजाताद्याहरणैः मानापनोदनमपिकरोतिननुतर्हिदोषमेवसम्पादयतिनगुणततः किंतासांभाग्यमित्याशंक्याह हृदिस्पृशन्नितितासांहृदि भगवान्स्थित्वाताःस्पृशन्तासांहृदिभगवानस्तीतिनतासांदोषः ॥ ३० ॥

एवंभगवद्रूपप्रासंगिकंचफलंभगवान् श्रुत्वासंमत्यासत्यवादित्वं स्थिरीकृत्यमन्दहासेनचतावशीकृत्यभक्तिप्रदत्वात्तासांचचनंसत्यंकुर्वन् द्वारकामगमदित्याहएवंविधाइति अयमेकःप्रकारःएवमन्येऽपिप्रकाराः संतिस्त्रीसमूहानांवहुत्वात् सर्वाएवगिरोभगवताश्रुताःउच्चैः कथनेहेतुःपुरयोषितामितिअभिनंदनंसत्यमुक्तमिति ॥ ३१ ॥

राज्ञोहिज्ञानाद्भक्तिरधिकेतिज्ञापयितुमाहअजातशत्रुरिति नामविपरीतकार्येभगवदिच्छयाज्ञानवत्स्वभावोऽपितथागोपीथायरक्षणाार्थं मधुद्विषइतिशंकाभावः परेभ्यःहतवन्धुभ्यः चतुरंगिणांहिस्त्यश्वरथपदातिरूपाम् ॥ ३२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति द्वाभ्याम् । वीर्यं प्रभाव एव शुल्कं मूल्यं तेन । शुष्मिणः बलिष्ठान् । प्रद्युम्नः साम्बः आम्बश्च सुता यासां ता रुक्मिणीजाम्बवतीनामजित्यः ता एव आदयो यासां सत्यमामादीनां ताः ॥ २९ ॥

अपास्तं पेशलं भद्रं स्वातन्त्र्यं यस्मात् निरस्तं शौचं शुचित्वं यस्मात् तथाभूतमपि । जातु कदाचिदपि नापैति न निर्गच्छति । आहूतिभिः पारिजातादिप्रियवत्त्वाहरणैः हृदि स्पृशन् आनन्दयन् ॥ ३० ॥

निरीक्षणेन शान्तिरतिमतीः सस्मितेन उज्ज्वलरसभाववतीरमिनन्दन् ॥ ३१ ॥

गोपीथाय रक्षणाय ॥ ३२ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

गृहीतपाणिभिरितिपदेनभगवत्पत्न्योनिर्दिष्टास्ताः काइत्याकांक्षायामाहुःयाइत्येकेन वीर्यमेवशुल्कमूल्यंधनंतेन शुष्मिणः प्रबलं मन्यान् ॥ २९ ॥

भगवत्पत्नीनांसौभाग्यकैसुत्यन्यायेनाहुरेताइत्येकेन अहोपताः अंगुलिनिर्दिष्टाः दर्शनार्थेसमास्थिताः अपास्तपेशलंभद्रंस्वातंत्र्यंयस्मात् तत् निरस्तंशौचंपवित्रतायस्मात्तदपिस्त्रित्वमेवपरकेवलंसाधुशोभनंकुर्वते अहोभाग्यमासामितिभावः अथसल्लुआहूतिभिस्तत्प्रियपदार्थहरणैर्हृदिस्पृशन्सुखयन् यासांगृहाज्जातुकदाचिदपिनापैतिनापयातितासांभाग्यंकिंवर्यतेइत्यर्थः ॥ ३० ॥

अथ दुरागतान् शौरिः कौरवा न्विरहातुरान् ।
 संनिवर्त्य दृढास्निग्धान् प्राया त्वनगरीं प्रियैः ॥ ३३ ॥
 कुरुजाङ्गलपाञ्चालान् शूरसेना न्सयामुनान् ।
 ब्रह्मावर्तं कुरुक्षेत्रं मत्स्या न्सारस्वतानथ ॥ ३४ ॥
 मरुधन्वमतिक्रम्य सौवीराभीरयोः परान् ।
 आनर्तान् भार्गवोपागाच्छ्रूतवाहो मनाग्विभुः ॥ ३५ ॥
 तत्र तत्र ह तत्रत्यैर्हरिः प्रत्युद्यतार्हणः ।
 सायं भेजे दिशं पश्चाद्विष्टो गां गतस्तदा ॥ ३६ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे श्रीकृष्णप्रयाणोनाम ।
 दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

स्मितेन स्वाभाविकमन्दहसितसहितेन निरीक्षणेन गदंतीनां जल्पन्तीनां पुरयोषितांगिरोऽभिनन्दनहरिः संसारहरः सः श्रीकृष्णो ययौ एवं वि-
 धागिर इत्युक्तिः प्रथमविस्तरभयात्तासांस्तुतिः सा कल्पेनेह नोक्तेति सूचयति ॥ ३१ ॥
 परेभ्यः शत्रुभ्यः शंकितोऽजातशत्रुर्युधिष्ठिरः मधुद्विषोऽपि गोपीथायरक्षणाय स्नेहात् चतुरंगिणीम् हस्त्यश्वरथपत्तिरूपाय गंगानियस्या
 स्तां पृतनां प्रायुक्त ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

वल्लिष्ठ शिशु पाल आदि कौ को प्रमथन कर स्वयं वरोंते वीर्यशुल्क से जिन को हराहै और प्रद्युम्न सांव आंध जिन के सुत हैं वेहे
 किमणी जांववती आदि स्त्रियें और जो सहस्रों भौम के वधमै हरी थी यही सब अपास्त पेशल (अस्व तंत्र (और निरस्त शौच
 (अपवित्र (स्त्री त्व कोभी शोभन कर रही है । क्योंकि पुष्कर लोचन पति कभी भी जिनके घर से बाहर नहीं होते हैं और पारि
 जातादिकों को ला कर उनके हृदय को प्रसन्न करते हैं ॥ २९ ॥ ३० ॥

इस प्रकार कथन करती पुरवासिनी ओं की वाणी को संस्मित कटाक्षों से अभि नंदन करते हरि चले ॥ ३१ ॥
 अजात शत्रु युधिष्ठिर ने भी परों की शंका से मधुद्विष भगवान् की रक्षा को चतुरंगिणी सेना नियुक्त कर दी ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामी

पांडोः कुरुवंशजत्वात् पांडवा अपि कौरवा एव तान् प्रियैरुद्धवादिभिः सह ॥ ३३ ॥
 कुरुक्षेत्रं कुरुदेशांतर्गतमेव क्रमोऽत्र न विवक्षितः ॥ ३४ ॥
 मरुर्निरुद्धको देशः धन्वोऽल्पोदकः आनर्ताख्यो द्वारकाप्रदेशः । स विभुः उपागात् प्राप्तः । हे भार्गव ? । मनागीषत् भ्रान्ता
 वाहा यस्य सः ॥ ३५ ॥

तत्र तत्र देशे तत्रत्यैर्जनैः प्रत्युद्यतानि निवेदितानि अर्हणानि उपायनानियस्मै सः सायम् अपराह्णे पश्चादिशं पश्चिमां दिशं भेजे प्राप्तः
 तदा च गविष्ठः स्वर्गस्थः सूर्यो गामुदकं गतः प्रविष्टः अस्तं गत इत्यर्थः “अद्भ्यो वा एष प्रातरुदेत्यपः सायं प्रविशती”ति श्रुतेः यद्वा तदा
 सायंकाले जाते रथादवतीर्य गविष्ठः भूमौ स्थितः ततो गां जलाशयं गतः सन् पश्चादिशं सन्ध्याम् भेजे उपासितवानित्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकायां प्रथमस्कन्धे
 दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

दीपनी ।

अद्भ्यो वा एष प्रातरुदेतीति श्रुतेरयमर्थः—सागरतीरस्थजनैः प्रातः सूर्यः सागरादुदेतीति लक्ष्यते अस्तसमये तस्मिन्नेव प्रविशतीति
 लक्ष्यते ॥ यद्वेति । नायं पक्षः पूर्वपक्षस्यास्वरसत्वेनोक्तः । अपितु श्लेषेणार्थद्वयमपि प्रकृतमुक्तमिति भावः ॥ ३६ ॥

श्रीवीरराघवः ।

अथविरहेणावेष्टेषातुरानुदुः खितानतएवदूरमागतान्कौरवान् युधिष्ठिरादीन्हृदंस्निग्धमनुरागोयैषांतान्सम्यक् सात्वनेननिवर्त्यप्रियैः सहस्वनगरीद्वारकांप्रायात्प्रययौ ॥ ३३ ॥

कुर्वादिमरुधन्वांतान्देशानतिक्रम्यततःसौवीराभीरयौः परान्पश्चादवस्थितानानर्त्तान्द्वारकाक्षेत्रजनपदान्विभुर्हरिः श्रीकृष्णः उपा गात्कथंभूतः हेभार्गव ? मनागीषच्छांतावाहाअश्वायस्य ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

तत्रत्यैस्तदादेशस्यैस्तत्रतत्रप्रत्युद्यतंशिरस्याधायामिमुखमानीतमर्हणं पूजासाधनंयस्यतथाभूतः यावदानर्तानुपागास्तदागविष्टः सूर्यःगोभिः किरणैस्तिष्ठतीतिच्युत्पत्तेः पश्चाद्दिशम्प्रतिसायंभेजेप्राप्तः गांभूमिगतश्चउदकंगतश्चसायमप्सुप्रविशतीतिश्रुतेः ॥ ३६ ॥
इतिश्रीवीरराघव टीकायांप्रथमस्कन्धेदशमोऽध्यायः ॥ १०

श्रीविजयध्वजः ।

स्वनगरीद्वारवर्तीप्रियैः पुरुषैः सह ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

हेभार्गव ? शौनक कुरुजांगलप्रभृत्येकादश देशानतिक्रम्यागात् आंताश्वोविभुरानर्त्तान् स्वाधिकृतान्देशानुपागादित्ययः ॥ ३५ ॥

यदाहरिः सायंसंध्यासमयेपश्चाद्दिशंपश्चिमांदिशंभेजे कथंभूतः तत्रतत्रचस्वराष्ट्रेप्रतिपदं तत्रत्यैर्जनैः प्रत्युद्यतार्हणः प्रदत्तप्राज्यधनः तदागविष्टःदिविस्थितःआदित्यः गांसमुद्रोदकंगतः अस्तंगतइत्यर्थः “असौवागविष्टोऽप्सूदेत्यप्स्वस्तमेती” तिश्रुतेः ॥ ३६ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

कुरुजाङ्गलेति युग्मकम् । अत्र पन्थानमतिक्रम्य गमनं तत्तन्निजजनमिलनार्थम् । शूरसेनागमनं श्रीवृन्दावनादिदिहक्षयैव ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
सायमिति । पश्चात्तदनंतरं सायं यस्मिन् दिने चलितस्तस्यैव दिवसस्यान्ते दिशं द्वारकागन्तव्यकाष्ठां भेजे इत्यर्थः । एवं रथस्य शीघ्रं दर्शितम् । अतएव भार्गवेत्याश्चर्येण सम्बोधनं मनाक् श्रान्तवाह इति चोक्तम् तत्र तत्र ह तत्रत्यैर्हरिः प्रत्युद्यतार्हण इत्यत्राशङ्कते—
ननु शूरसेनयामुनान्तर्गतवृन्दावनस्थानां श्रीमन्नन्दादीनां मिलनादिकं विशिष्य कथं न वर्णितं तत्राह । स एव गविष्टो गोपाललीलः सन् दन्तवक्रवधानन्तरं गां गोकुलमेव गतः । तदप्रकटप्रकाशे तैः सार्द्धमप्रकटं स्थित एवेत्यर्थः । प्रकटेन स्वप्रकाशेन प्रकटतत्प्रकाशविशेषदर्शनकौतुकार्थमेव तदा तत्र गमनमिति भावः । तादृदं श्रीकृष्णसन्दर्भे विवृतमस्ति ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

सुबोधिनी ।

एतावत्कालं कौरव्यादवामिलितास्थिताः अथोभयेपश्चाद्भिन्नतयागताइत्याह अथेति उभयत्रापिभगवानेवहेतुः दूरपर्यंतमागतान् शौरिरितिलोकव्यवहारार्थंदाढ्यसूचितंशूरः पाण्डवानांमातामहोभागवतः पितामहः अतउभयेएकएव नदूरागमनेनआतुराः किंतु ॥
विरहेणातथापिह्यातुरैः सहगमनमनुचितम् अतआतुराविवर्त्यप्रियैःसहअगमत् कौरवाः स्वप्नस्येववयंसहगमिष्यामः इतिविरहातुराः अतो भगवतानिवर्त्तिताः नन्वत्यंतमातुरागृहेऽपिनगच्छेयुः इतिनाशंकनीयंयतस्तेहृदंस्निग्धाः नहिहृदंस्निग्धः शीघ्रनश्यति ॥ ३३ ॥

मार्गस्थदेशान्श्लोकद्वयेननिर्दिशतिकुरुजांगलेतिकुरुजांगले शूरसेनान्वटेश्वरदेशान् अन्यांश्चयमुनातीरदेशान्परपारस्थान्ततः कुरुक्षेत्रदेशः सरस्वतीहृषद्वतीमध्यदेशः अम्बिकावरादिः मरुत्तपोदकदेशः धन्वोऽनुदकदेशः भूमिसिकताभेदनिरूपणायअथशब्दः सौवीरदेशः सुराष्ट्रदेशः आभीरदेशः कुंतीपुरदेशः ततोऽपिपरानानर्त्तान्द्वारका देशान्मध्येदेशानांभूमिरुद्विग्नसंबोधयति हेभार्गव ! ति युक्तमेवभृगुवंशस्यतथात्वं किन्तुभगवानेवतान्देशानुपागात्एकेनैव दिवसेनता वत्दूरगमनेऽपिमनागेवश्रान्तवाहोजातः नतुसर्वथाकिमित्येकेनैवदिवसे न तावत्तद्व्यत्रहेतुः विभुरिति ॥ ३५ ॥

मध्येतत्रपूजामाहतत्रतत्रेति हइतिनिश्चयेकोऽपिदेशोभगवत्पूजाहितोनजातइत्यर्थः एवंपूजितोभगवान्सायंकालेपश्चाद्दिशंपश्चिमतीरंभेजेतत्रविश्रामंकृतवान्गोधूलिकायांनगरप्रवेशः कर्त्तव्यइतिभगवान्यदासंध्याप्रतीक्षयास्थितः तदासूर्येणानघिलंवः कृतइत्याह गविष्टो गांगतस्तदेतिगविकिरणो अवस्थितोर्विवमात्रंदृश्यतइत्यर्थः तादृशःसूर्योगांगतः जलंप्रविष्टः “अद्भ्यः प्रातरुदेत्ययः सायंप्रविशती”तिश्रुतेः सुमुहूर्त्तजातमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

कौरवान् पांडवान् ॥ ३३ ॥

कुरुजाङ्गलेत्यादौ क्रमो न विवक्षितः ॥ ३४ ॥

मरुर्निरुदको देशः । धन्वः अल्पोदकः । आनर्तान् द्वारका प्रदेशान् । हे भार्गव ! । मनाक् ईषत् श्रान्ता वाहा यस्य सः ॥ ३५ ॥

ननु हस्तिनापुरात् द्वारकामार्गेणैव ते देशाः सम्प्रवृत्तीत्यत आह । तत्रत्यैस्तत्तद्देशभवेर्भक्तैस्तत्र तत्र द्वारकामार्गे आगत्य प्रत्युद्यतानि निवेदितानि अर्हणानि उपायनानि स्वस्वदेशनयनार्थं यस्मै सः । तेन तत्तद्भक्तमनोरथपूरणार्थं तत्तद्देशं गत्वा गत्वैव तत्र तत्रैकैकानि दिनानि स्थित्वा पुनर्वर्त्मानुससारेति भावः । सायमपराह्णे पश्चादिशं द्वारकाप्रदेशं भेजे प्राप्तः । तदा गविष्ठः सूर्योऽपि गां गतः पश्चिमं समुद्रजलं प्रविष्टः ॥ ३६ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

प्रथमदशमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १० ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रियैरुद्धवादिभिः सह ॥ ३३ ॥

कुर्वादिदेशानतिक्रम्य आनर्तानुपागादिति द्वितीयेनान्वयः क्रमोऽत्र न विवक्षितः ॥ ३४ ॥

हे भार्गव ! सौवीराभीरयोः परान् परतः स्थितान् आनर्तान् मनागीषत् श्रान्तावाहायस्यसविभुः श्रीकृष्णः उपागात्प्राप्तः ॥ ३५ ॥

तत्रतत्रतस्मिन् तस्मिन्देशे तत्रत्यैर्भक्तैः प्रत्युद्यतानि अर्हणानि यस्य सहरिस्तत्रत्यानां क्लेशहरः श्रीकृष्णः सायंकाले यदा तस्मिन्क्षणे पश्चात्पश्चिमादिशं भेजे तस्यां दिशि गन्तुं देशं प्राप्तस्तदा तस्मिन्नेव क्षणे गोभिः स्वाश्रयैः किरणैस्तिष्ठतीति गविष्ठो भानुमान् गामुदकंगतः “अद्भुतो वा एष प्रातरुदेति अपः सायं प्रविशती”ति श्रुतेः ॥ ३६ ॥

इति श्रीप्रथमस्कंधीये सिद्धान्तप्रदीपे दशमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १० ॥

भाषाटीका ।

तदनन्तर दूरतक चले आये विरहातुर और दृढ स्निग्ध पांडवों को निवृत्त कर प्रियजनों सहित शौरि (कृष्ण) अपनी नगरी को आये ॥ ३३ ॥

हे भार्गव ! कुरुजांगल पांचाल शूरसेन यामुन देश ब्रह्मावर्त कुरुक्षेत्र मत्स्यदेश सारस्वतदेश मरु धन्व देशों को उलंघन कर सौवीर आभीर और और देशों में होकर जब आनर्तदेश के निकट पहुँचे तब वाहन अश्वों को थोड़ा श्रम हुआ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

वहाँ वहाँ उनहीं देशवासियों की अर्हण पूजा ग्रहण करते सायंकाल को पश्चिम देश में पहुँचे तबही स्वर्गस्थ सूर्य भी जल में अस्त हुए ॥ ३६ ॥

प्रथमस्कंध कर्दिशम अध्याय समाप्त ॥ १० ॥

एकादश अध्यायः ।

—*:—

सूतउवाच ॥

आनर्ता न्सउपब्रज्य स्वृद्धान् जनपदा न्स्वकान् ।
 दध्मौ दरवरं तेषां विषादं शमयन्निव ॥ १ ॥
 स उच्चकाशे धवलोदरो दरोऽप्युरुक्रमस्याधरशोणशोणिमा ।
 दाध्मायमानः करकञ्जसम्पुटे यथाब्जषण्डे कलहंसउत्स्वनः ॥ २ ॥
 तमुपश्रुत्य निनदं जगद्भयभयावहम् ।
 प्रत्युद्ययुः प्रजाः सर्वा भर्तु दर्शनलालसाः ॥ ३ ॥
 तत्रोपनीतवल्यो रवेर्दीपमिवावृताः ।
 आत्मारामं पूर्णकामं निजलाभेन नित्यदा ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

आनर्तैः स्तूयमानस्य पुरीं निर्विश्य वन्धुभिः ।
 एकादशे रतिः सम्यक् यादवेन्द्रस्य वर्ण्यते ॥
 उत्सवैरुच्चलत्पौरमुदञ्चदध्वजतोरणम् ।
 उल्लसद्गन्दीपालिं स्वपुरं प्रभुराविशत् ॥ ० ॥

स्वृद्धान् समृद्धान् । दरवरं पाञ्चजन्यं शङ्खं दध्मौ वादितवान् ॥ १ ॥
 स इति । उच्चकाशे अतिशयेन शुशुभे । दरः सङ्घः कथंभूतो दरः करकञ्जसम्पुटे दाध्मायमानः आपूर्यमाणः (वाद्यमानः) ।
 धवलम् उदरं यस्य सः । तथापि उरुक्रमस्य कृष्णस्याधरस्य यः शोणगुणस्तेन शोणिमा यस्य सः । कथमुच्चकाशे अब्जषण्डे रक्तकमल
 समूहे कलहंसो राजहंस उच्चकाशे यथा तद्वत् ॥ २ ॥

जगतो यद्भयं तस्य भयावहम् । प्रत्युद्ययुः प्रत्युज्जग्मुः भर्तुर्दशने लालसा औत्सुक्यं यासां ताः ॥ ३ ॥
 तत्र तस्मिन् श्रीकृष्णे उपनीताः समर्पिताः वलय उपायनानि याभिस्ताः निरपेक्षेऽपि तस्मिन्नादरेण समर्पणो दृष्टान्तः रवेर्दीपमिवेति
 पितरमर्भका इव तं सर्वसुहृदमवितारमुचुरित्युत्तरेणान्वयः सुहृत्त्वेनैव अवितारं नतु कामेन । तत्र हेतुः आत्मारामम् । तत्रापि हेतुः
 परमानन्दनिजस्वरूपलाभेनैव पूर्णकामम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

दीपनी ।

० ॥ १ ॥ ६ ॥

श्रीविरराघवः

स भगवान्स्वृद्धान्समृद्धान्स्वकानानर्तान् जनपदानुपब्रज्य तत्रत्यानां विषादं स्वविश्लेषजं शमयन्निव दरवरं शंखश्रेष्ठं पाञ्चजन्यं दध्मौ धनया
 मास ॥ १ ॥

तदा स दाध्मायमानो दरवरः स्वतो धवलमुदरं यस्य तथाभूतोऽपि दामोदरस्य भगवतोऽधरशोणेन शोणिमा यस्य सः स भगवत्करकमलयोः
 सम्पुट उच्चकाशे यथाऽब्जषण्डे रक्तकमलसमूहे उत्स्वन उच्चैः स्वनो यस्य सहसस्तद्वत् ॥ २ ॥

जगतो भयं येष्यः तेषां भयमाघहतीति तथा तं निनदमुपश्रुत्य सर्वाः प्रजा भर्तुर्भगवतो दर्शने लालसाः आसक्तचित्ताः प्रत्युद्ययुः प्र-
 त्याजग्मुः ॥ ३ ॥

तत्रावृता आदरयुक्ताः रवेर्दीपमिवात्मानं जगच्छप्रकाशयतः प्रकाशांतरानपेक्ष्य सूर्यस्य दीपमिव उपनीतः वलिः पूजार्थं द्रव्यं
 याभिस्ताः ॥ ४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

सकृष्णःसृष्ट्वान्सृष्टुसंपन्नान्स्वकान् स्त्रीयाश्चास्नाआनर्तान्जनपदानुपगम्यइति दरवरंशंखश्रेष्ठंधूमौघूरयामासतेषां विषादेराजकं भयंशमयन्परिहरन्निवेत्यन्वयः ॥ ३८ ॥

सदरः पांचजन्याख्यःउच्चकाशे धवलंशुक्लमुदरंयस्यसधवलोदरःअतिधवलोदरोऽपि उरुक्रमस्यध्रीकृष्णस्याधरोष्ठस्यशोणेनरागे णशोणिमारक्तभाचोयस्यसतथोक्तः दाध्मायमानः पुनः पुनः पूर्यमाणः करावेवकंजेहस्तकमलेतयोः संपुटेमध्येवर्तमानइतिशेषः करकंजसंपुटेनिधायदाध्मायमानइतिवा तत्रहृष्टांतः अब्जखंडेकरकमलेस्थितः उत्स्वनःउच्चध्वनिः कलहंसः राजहंसः यथातथे त्यन्वयः ॥ ३९ ॥

भर्तृदर्शनलालसाःश्रीकृष्णस्यदर्शनोत्सुकाःसर्वाःप्रजा जगतःभवः संसारःतस्माद्भयंहंतीतिजगद्भवभयापहःतं जगद्भवभयापहमिति पाठेजगद्भवानादैत्यानांसकाशाद्यद्भयंतस्यनाशनः तंनिनदंशंखध्वनिंश्रुत्वा तंकृष्णंप्रत्युद्ययुरित्यन्वयः ॥ ४० ॥

नित्यदानिजलाभेनस्वतोलब्धेनपूर्णकामं अतएवात्मारामं आसमंतात्परममाणां कृष्णान्त्वाहर्षेणगद्गदयास्वलंत्यागिराताः प्रजाः प्रोचुरित्यन्वयः कीदृश्यःप्रीत्युत्फुल्लं विकसितंमुखंयासांताः तथोक्ताः उपनीतःसमर्पितःबलिः भागधेयः याभिस्तास्तथाबलिःपूजासाधनंवा कथमिवतेजःपुंजस्यरवेर्दीपमिवआत्मारामस्यबलिंदत्वेतिशेषः आहताःपरमादरयुक्ताःअर्भकाःबालाःपितरमिवकथंभूतंहर्षि अन्नादिदानेन पातुंत्वात्पितरं सर्वस्मादात्मादेःसुहृदमनिमित्तबंधुं ज्ञानादिदानेनावनकर्तृत्वादचितारम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

क्रमसंदर्भः ।

० ॥ १ ॥

स उच्चकाशे इति पद्यं श्रितुसुखेन व्याख्यातमस्ति ॥ २ ॥ ३ ॥

तत्र श्रीद्वारकायाम् । रवेरुपहाररूपं दीपमादृतवन्तो जना इवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

सुबोधिनी ।

एवंकौरवभक्तानांसर्वसौख्यंनिरूपितं द्वारकास्थितभक्तानामेकादशउदीर्यते ॥ १ ॥ प्रवेशेचप्रविष्टस्यस्थितस्याप्युत्सवस्त्रिधा प्राप्ता नामिवचस्नेहशास्त्रार्थंजानतामपि ॥ २ ॥ कृष्णेच्छातस्तदित्युक्त्वाप्रत्यापत्तिर्निरूप्यते पूर्वाध्यायतिभगवतोद्वारकाप्रवेशाथसुमुहूर्तनिरूपितम् अत्रप्रथमंप्रवेशेमंगलमाहः शंखनादस्तथास्निग्धदर्शनंस्तोत्रमेवच दूरान्मंगलमेतद्विकलशादिस्तथांतिके दुःखितेनगरेकृष्णोपवेशमिहार्हति अतःशंखनिनादेनसुखिनस्तान्करोतिहि द्वारकाजलदुर्गोहितदंतनगरंमहत् आनर्त्ताख्यंतत्प्रवेशःपूर्वपश्चात्पुरस्यहि अतो भगवानानर्त्तपुरनिकटेगत्वापांचजन्यध्वनिंकृतवानित्याह आनर्त्तानिति बहुवचनमवांतरग्रामाभिप्रायंस्वृष्टान् सृष्टुःकृष्टान् सस्य धत्तादिभिः स्वकान्स्वकीयान् द्वारिकानिवेशानंतरंवासितान् ॥ १ ॥

यस्यध्वनिर्दानवदर्पहंता अमंगलरूपदैत्यानां निराकरणार्थंदरवरंशंखश्रेष्ठंवादितवान् भगवतावाद्यमानः शंखःकेनचिद्विर्णितः सौण्डर्यपनिवद्धः सचउच्चकाशइति उर्द्धमत्यन्तंचकाशेधवलमुदरं यस्यएतादशोदरः उरुक्रमस्याधरशोणेनरूपेण शोणिमाशोणयुक्तः करकमलद्वयस्य मध्येसंपुटेयथाकमलसमूहे उर्द्धशब्दायमानोहंसोभवति ॥ २ ॥

पांचजन्यध्वनिंश्रुत्वासर्वदेशनगरवासिनः निश्चयेनभगवंतमागतंज्ञात्वापरमानन्दनिर्वृताअपि दर्शनार्थमग्रेगताइत्याह तमुपश्रुत्येति यस्मिन्श्रुतेभृत्युभयमपिगच्छति किमन्यद्भयमित्याह जगद्भयभयावहमिति पांचजन्यंहिआयुधंशत्रुवधार्थंनिष्पादितं घातकस्वभावं तदत्रमंगले कथमुपपुज्यतइत्याशंक्य अत्रापिघातकरूपेणैव मंगलत्वमिति जगतोयद्भयं तस्यभयं आवहतीतिउक्तं प्रत्युद्ययुःअन्योऽन्यंप्रति कूलतयाऊत्तूऊर्द्धअग्रेअयुः अयगतौअन्योऽन्योपमर्देन अहमहमिहकया अग्रेगताइत्यर्थः सर्वाइतिनात्रावांतरजातिर्नियामिका भर्तृत्वस्य तुल्यत्वात् शास्त्रार्थपरिपालनायसर्वउपायनपाणयः समागताः तत्रोच्चावचत्वसिद्धयेदरिद्राअपि सम्भवन्ति ॥ ३ ॥

तेषामुपायनं भगवतः कोपयोगायेत्याशंक्याहरवेर्दीपमिति बलिःपूजा साधनं द्रव्यंकयाचितक्रिययाहि मित्रोभगवतिसंवध्यतेतदेवहिपरमानंदः तत्रहृष्ट्याइन्द्रियसंवंधेऽपिदेहसंवंधासिध्यर्थमुपायनानयनंसूर्योद्देशेनदीपदानं विहितंनहिदीपेनसूर्यस्य किंचित् कार्यसिध्यति तथापि त्वत्परोक्षेवयमनेनजीवामइति दैन्यख्यापनेनदयोत्पत्तौहेतुर्भवति तथाभगवत्यपिस्वविद्यमानद्रव्येणोपहौकनंतदाभगवताताः सर्वाआदराः आदरेणसुखिताः कृताः तेषांपूर्णमनोरथानांयत्कार्यतदाह आत्माराममिति अथवापूर्वमेताः आत्मारामंप्रत्युद्ययुरितिसंवंधः स्तोत्रोपक्रमस्तुप्रीत्युत्फुल्लेति उत्कृष्टैरप्युपनीतेउपायनेभगवतोऽपेक्षानास्तीति वक्तुंविशिनष्टि आत्मारामंपूर्णकाममिति उभयहि विषयापेक्षतेषांविषयापेक्षेनान्तिथेवापूर्णविषयाः तत्र विषयापेक्षाभावः परहृष्ट्यानिवर्त्ततइति वाक्यात् भगवति पेक्षाप्राप्तेभवति भगवांस्तुप्राप्तं भगवानात्मारामः अतएवपूर्णकामः आत्माकामआप्तकामइतिश्रुतः अथवाकामस्तुपूर्वभगवतिउत्पन्नः ससर्वसृष्टपदार्थान्व्याप्यस्थितः पूर्णइत्युच्यतेसजीवेषु कदाचिन्नपूर्णोभवति सर्वजीवार्थत्वात् विषयानांभगवतस्तुसर्वं भगवतः प्राप्तमितिपूर्णत्वउभयत्रापिहेतुः निजलाभेतिनिजस्वरूपंनिजावासर्वंप्रापंचिकाः पदार्थाः सर्वेनित्यदेतितिरोभावानुपपत्तिदशायामपिअव्यक्तादिनिर्धनत्वात् अव्यक्तस्य च भगवत्त्वात्विषयपक्षेसदेत्युक्तं अवतीर्णदशायामपिस्वरूपपक्षस्थितत्वात्नित्यदेति ॥ ४ ॥

प्रीत्युत्फुल्लमुखाः प्रोचुर्हर्ष गद्गदयागिरा ।

पितरं सर्वसुहृदमावितारमिवार्भकाः ॥ ५ ॥

नताः स्म ते नाथ सदाङ्घ्रिपङ्कजं विरिञ्चवैरिञ्चयसुरेन्द्वन्दितम् ।

परायणं क्षेममिहेच्छतां परं न यत्र कालः प्रभवेत् परप्रभुः ॥ ६ ॥

भवाय नस्त्वं भव विश्वभावन त्वमेव माताथ सुहृत् पतिः पिता ।

त्वं सद्गुरुर्नः परमश्च दैवतं यस्यानुवृत्त्या कृतिनो बभूविम ॥ ७ ॥

अहो सनाथा भवता स्म यद्वयं त्रैपिष्टपानामपि दूरदर्शनम् ।

प्रेमस्मितस्निग्धनिरीक्षणाननं पश्येम रूपं तव सर्वसौभगम् ॥ ८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

एकादशे स्तुतः कृष्णः आनर्तैः स्वपुरं गतः ।

वन्धुभिर्मिलितः कान्ता अधिनोदिति वर्यते ॥ ० ॥

दरवरं पांचजन्यशङ्खम् । इवेति साक्षाद्दर्शनं विना सम्बन्धविषादस्य शान्त्यनुत्पत्तेः ॥ १ ॥

स दरः शङ्खः उच्चकाशे शोभते स्म । अधरस्य शोणेन गुणेन शोणिमा यस्य सः । दाध्मायमानः अतिशयेन वाद्यमानः । अञ्जण्डे कमलसमूहे इति चतुर्भिः करैर्धृतत्वात् ॥ २ ॥

जगतो यद्भयं तस्य भयमावहति तम् ॥ ३ ॥

उपनीताः समर्पिता वलय उपायनानि याभिस्तथाभूताः सत्यः । निरपेक्षेऽपि तस्मिन्नादरेण समर्पणे दृष्टान्तः रवेर्दीपमिव (रवौ दीपनीय रविपूजका इवेत्यर्थः) पितरमर्भका इव तम् अवितारं रक्षितारमूचुः । उपायनानपेक्षत्वमाह आत्माराममिति ॥ ४ ॥ ५ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

अथद्वारावतीस्यभगवदीयजननांभगवतिस्नेहाधिक्यं वक्तुं प्रथमं भगवच्छोषितमाह आनर्तानिति स्वृद्धान्सुसमृद्धान्दरवरं पांचजन्याख्यं शंखश्रेष्ठम् स्ववियोगजं विषादं समयन्निवदध्मौवादितवान् सर्वथाविश्लेषजन्मविषादनिवृत्तिस्तुतत्तत्संयोगादेव भवतीत्यतः इवशब्दः ॥ १ ॥

सदासपांचजन्याख्यः दरः शंखः खतो धवलोदरोऽपि उरुक्रमस्य अधरशोणितरागेण शोणिमा यस्य करकंजसंपुटे दाध्मायमानो भगवताऽऽपूर्यमाण उच्चकाशेनितरां शुशुभे यथाऽञ्जण्डेऽरुणपद्मसमूहे उत्स्वन उच्चशब्दः कलहंसो राजहंसः ॥ २ ॥

जगद्भयस्य कालादेरपि भयमावहतीति तथा तम् ॥ ३ ॥

तत्र पूर्णकामे श्रीकृष्णो रवेर्दीपमिवोपनीता वलयो याभिस्तास्तेन चाहतानित्यदानिजलाभेन पूर्णकाममात्मारामं श्रीकृष्णं प्रोचुरित्युक्तं रेणान्वयः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

(सूत उवाच) समृद्ध जनपद अपने आनर्त प्रान्त के देशों में प्राप्त होकर भगवान् ने देश वासियों का विषाद शमन करते अपना दरवर (शंख) बजाया ॥ १ ॥

वो धवलोदर (स्वेत मध्य) दर (शंख) उरु क्रम के अधरों की लाली से लाल होकर जैसे कमल समूह में कलहंस शब्द करता ऐसे ही भगवान् के करकंज संपुट में बजता शोभित हुआ ॥ २ ॥

जगत् के भय को भी भय देने वाले उस शंख के निनाद को सुनकर भूत दर्शन लालसा से सब प्रजा उद्यत हुई ॥ ३ ॥

आत्माराम और निज लाभ से नित्यपूर्ण काम भगवान् को सूर्य को दीप दर्शन के समान आदर युक्त प्रजा सब बलि (भेंट) लेकर प्रीति से उत्फुल्ल मुख आनंदगद्गद वाणी से " जैसे बालक पिता की स्तुति करते हैं " अपने रक्षक की स्तुति करने लगी ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

किमूचुरित्याह । नता इति । विरिञ्चो ब्रह्मा । वैरिञ्चयाः सनकादयः । इह संसारे परं क्षेममिच्छतां परायणं परमं शरणम् । कुतः परेषां ब्रह्मादीनां प्रभुरपि कालो यत्र प्रभुर्न भवेत् ॥ ६ ॥

अतो भवाय उद्भवाय नोऽस्माकं त्वं भव । हे विश्वभावन ! । अनुवृत्त्यानुगमनेन (अनुवृत्त्यागमनेन) कृतिनः कृतार्था बभूविम जाता वयम् ॥ ७ ॥

श्रीधरस्वामी ।

कृतार्थत्वमेवाहुः । अहो भवता वयं सनाथाः स्म । यद्यस्मात्तव रूपं पश्येम । त्रैपिष्टपानामपि दूरे दर्शनं यस्य देवानामपि दुर्लभमित्यर्थः प्रेम्णा यत् स्मितं तदयुक्तम् स्निग्धं निरीक्षणम् यस्मिन् तदाननं यस्मिन् तद्रूपम् । सर्वे सर्वेषु वा अङ्गेषु सौभगं यस्मिन् ॥ ८ ॥

दीपनी ।

उद्भावाय उत्तमस्थिताय यद्वा सन्ततं निजदर्शनसमृद्धये इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीवीरराघवः ।

प्रीत्याउत्फुल्लानिविकसितानिमुखांबुजानियासांतथाभूताः प्रजाहर्षेणगदगदयाकुण्ठितयागिरातंप्रोचुः रविदृष्टांताभिप्रेतंव्यंजयन्विशिनाष्टनिजलाभेननित्यानिरवधिकस्वानन्दानुभवलाभेनपूर्णकाममवाप्तसमस्तकाममात्मारामं स्वानुभवैकनिष्ठवलयनपेक्षमितिभावः केकमिवोचुः सर्वेषुपुत्रेषुसुहृदंसौहार्दयुक्तमवितारंरक्षितारंपितरमर्भकाः शिशवःपुत्राश्च ॥ ५ ॥

उक्तमेवाहुः नताइतिचतुर्भिः हेनाथ ! तवांग्रिपंकजंप्रतिनताः स्म कथंभूतंविचिनाब्रह्मणावैरिच्यैः सनकादिभिः सुरेन्द्रैरिन्द्रादिभिश्च वांदितंनमस्कृतमइहक्षेमंनिःश्रेयसमिच्छतांपरमुत्कृष्टंपरायणं क्षेमसाधनभूतं परमितिक्षेमविशेषांवायत्रपदारविदेपरेषांब्रह्मादीनामपिप्रभुस्तानपिवशीकुर्वन्कालोऽपिनप्रभवेन्नसमर्थोभवेत् यत्रत्वयिविषयेपरःप्रभुःकालोऽपिनप्रभवेत्तस्यतवपदाम्बुजमितिवान्वयः “सर्वस्यवशीसर्वस्येशानःनतस्येशेकश्चने”त्यादिश्रुत्यर्थोऽत्रानुसंधेयः ॥ ६ ॥

हे विश्वभावन ! विश्वं जगत्भावयतिसत्तास्थितिप्रवृत्तिमत्करोतीतितथाभूतस्त्वनोऽस्माकंभवायाभ्युदयायभव “मातापिताभ्रातानिवासः शरणं सुहृद्गतिर्नारायणः तंदैवतानांपरमंचदैवतंपतिपतीनांपरमंपरस्तात् नतस्यकश्चित्पतिरस्तिलोकेनचेशितानैवचतस्यलिंगंयोवैवेदांश्चप्रहिणोति”इत्यादिश्रुत्यर्थमनुसन्धायोचुः त्वमेवमातेत्यादि लौकिकस्तुवन्धुरेकएवत्वंतुसर्वविधबंधुरितिभावः यस्य तवानुवृत्त्यासेवयावयंकृतिनः कृतकृत्यावभूविमसत्त्वंनोभवायभवेत्यन्वयः ॥ ७ ॥

अहो ! इतिभगवतात्वयावयमहोसनाथाः स्मइतियत्सुखप्रदानाथवंतोवभूविमकुतः यद्यस्मात्तवरूपं पश्येमकथंभूतंत्रैपिष्टपानानांदेवानामपिदूरदर्शनंदुर्दर्शनंप्रेमपूर्वकस्मितस्निग्धेसानुरागेर्क्षणेचयस्मिस्तदाननंयस्यतत्सौभगंसुन्दरम् ॥ ८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

हेनाथ ! तवांग्रिपंकजंसदानताः स्मेत्यन्वयः कीदृशंविचिचवैरिचसुरेन्द्रैश्चतुर्मुखशंकरदेवैर्वैदितं इहचेतनराशिमध्येपरंक्षेमंमोक्षमिच्छतांभक्तानांपरायणमउत्तमाश्रयं परस्यहिरण्यगर्भस्यप्रभुः समर्थोजननमरणधर्मापादकोऽपिकालः यत्रपदारविदेभक्तानानप्रभवेज्जरादिधर्मापादकोनभवति परेषांभक्तानांप्रभुः कालः यत्रभक्तानानप्रभवेदतस्तस्यांग्रिपंकजस्थेनसमर्थइतिकिवाच्यमितिवा ॥ ४३ ॥

हेविश्वभावन ! जगतः सत्तादिप्रवृत्तिं त्वंनोऽस्माकंभवायज्ञानभक्त्यादिकल्याणायभव यस्यतवानुवृत्त्यासेवालक्षणोऽनुवर्तनेनकृतिनः सुकृतिनोवभूविम सत्त्वंनः परमंदैवतमइष्टदेवतानः सद्गुरुर्निर्दोषगुरुस्थानीयश्च त्वमेवमाताऽभीष्टदानेनात्मनात्वयैवनास्मत्प्रत्नेनसुहृत् पितापतिः स्वामी ॥ ४४ ॥

हेनाथ ! तवरूपंपश्येमेति यद्यस्मात्तस्माद्वयंभवतासनाथाः स्म नाथवंतोभवाम अहोअस्मद्भाष्यमित्यन्वयः कथंभूतंत्रैपिष्टपानाभिन्द्रादिदेवानामपिदूरतः चिरकालतः चीर्णतपः संपत्त्यादृश्यतइतिदूरदर्शनम् अनेनदर्शनसाधनसामग्र्येवाभिप्रेता नतुदर्शनाभावः तैः प्रार्थितत्वेनतत्कार्यार्थमवतीर्णत्वाद्दर्शनतारतम्याभिप्रायोवा प्रेम्णास्मितंस्निग्धंनिरीक्षणमधुरावलोकनंताभ्यांयुक्तमानंनयस्मिस्तत्तथोक्तं सर्वपूर्णसौभगंसौंदर्ययस्मिस्तत्तथोक्तम् ॥ ४५ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

एवं स्तुत्यादिकमपि तत् प्रीणनतामर्हतीत्याह प्रीत्येति । पितरमर्भका इवेति दृष्टांतः । तस्य प्रीतावसाधरणं गुणविशेषमप्याह सर्वसुहृदमिति सर्वसुहृत्वे लिङ्गम् अवितारमिति । तथाहि तादृशस्य राज्ञः स्वसम्बन्धाभिमानिप्रीतिमतपुत्रादिषु प्रीतिविशेषादयो यथा दृश्यन्ते तथा तेषु तं प्रीतिमन्तमित्यर्थः । एवं कल्पतरुदृष्टान्तेऽपि भगवतो भक्तविषयिका कृपा यथार्थमेवोपपद्यते ये खलु सहजतव प्रीतिमेवात्मनि प्रार्थयमाना भजन्ते तेभ्यस्तद्दानंयथार्थस्यावश्यकत्वात् । तस्मादस्यैवानन्दस्वरूपस्यापि भक्तावानन्दोल्लास इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

भवायसन्ततनिजदर्शनसमृद्धये ॥ ७ ॥ ८ ॥

सुबोधिनी ।

स्तोत्रपक्षेसमागतस्य किं त्वमाशङ्क्यतया त्वेस्तोत्रासंभवात् तत्रैव त्वमस्मिन्मन्त्रे स्तोत्रं कुर्वतीति तासां स्वरूपमनु-
वदति भगवत्प्रीत्यर्थं प्रत्युत्फुल्लमुखा इति प्रीत्या हि उत्फुल्लमुखं हिलोकसिद्धं येषां यद्विरहं मुकुलतामुखस्य तेषां तद्दर्शनेन उत्फुल्लता तदा हि मुखे
स्थितं माधुर्यं प्रकटीभवति ततस्तत्सहिता निवाक्यानि मिष्टानि भवन्ति किञ्च हर्षगद्गदया गिरिति स्तोत्रं हि मानां त्रुक् वेदे प्रसिद्धं स्थिरमनसां क-
र्मोपयोगिनो भक्तानां प्रेम्णा ससंभ्रमा चित्तानाम् अतो गिरेत्युक्तं तत्रापि यो हर्षः आनन्दोऽयम् तेन गद्गदया गद्गदशब्दोऽनुकरणाशब्दः शब्दे तथा ध्व-
नियुक्तत्वं वदति गद्गदव्यक्तायां चातिगद्गदात्तुर्निरुक्तः आदरं बोधयति धात्वेनोपचारयति पितरमिति यथा प्रोषितं पितरि समागते महाराजाधि-
राजेति तत्पुत्रा उद्गच्छन्ति अत्र तथा विकलत्वं नास्तीति दृष्टांतांस्तरमाह सर्वसुहृदमिति सर्वसुहृदः “गौर्वावसर्वस्य मित्रमि” ति श्रुतेः तां यथा
वदत्सः संध्यापर्यंतं शुभितः स्वजातिशब्दं कुर्वन्नुपधावति अत्रापि दिनतमत्वाभावात् दृष्टांतांस्तरमाह अविता रमिति यथा अरण्यादां भयस्थाने चोस-
दिभिर्मर्यामाणा अभक्ताः पूर्वपरिचितं रक्षणं समर्थं दृष्ट्वा उद्गच्छन्ति वदन्ति च स्वस्वदेवदित्यर्थः ॥ ५ ॥

सर्वाः प्रजाश्चतुर्विधाः स्त्रीषु भेदेन प्रथमा द्विविधाः पुरुषास्त्रिविधाः ज्ञानविषयिकभक्तेभेदेन तत्राद्यानां ज्ञानिनां वचनमाह नताः स्मोति
ते अंघ्रिपंकजं नताः स्मनभेन मइत्येतावत्सदुपशिक्षितमिति सिद्धांतात् भगवति हृदये न मनमेव कर्त्तव्यं सर्वज्ञत्वेऽपि भिन्नतया स्थापितत्वात् “कि-
मासनं ते गरुडासनाय” ति वाक्यात् ननु किं फलार्थं न मनंतं त्राह हेनाथ! हेपालकभक्तः स्वतः पवसर्वकामानां पूरकत्वात् नित्य एवायं नमस्कारः न का-
म्य इति ज्ञापयति सदोर्ति प्रवेशोऽपि नापेक्ष्यत इत्याभिप्रायः ननु कथं ब्रह्मलोकादिगमनफलपरित्यागेन सदानमनेनैवां स्थितिः प्रार्थ्येत तत्राह विरंचिवैरु-
च्येति विरंचिब्रह्मा वैरंच्यो महादेवः सुरादेवाः अन्ये इन्द्रश्च एभिश्चतुर्भिर्भुक्तेषु विरंचितं तत्र गतानामप्येतदेव कार्यं ततो दूरापेक्षया निकट एव स्थि-
त्वावरम् ननु यद्यपि ज्ञानिनां मैहिकामुष्मिकफलविरागो भवति भगवत्सायुज्यं च भक्तिरसाक्षात्पेक्ष्यते तथापि भगवता सह गमनसामर्थ्यं स्थान-
च्युतिहेतुप्रतिबंधाभावः स्थिता ज्ञानादिसंरक्षणं च अपेक्ष्यत एव ततस्तदर्थं कथं न मनन्मित्याशङ्क्या ह परायणा मिति इह स सारं प्रवाहं परंक्षमा मि-
च्छतां यत्परायणमाश्रयभूतं रक्षकमिति यावत् चरणारविंदमेव सर्वसाधकक्षेममिहेच्छतामिति पदत्रयेणोक्तं तत्र क्षेमपदेन न ज्ञानो दिक्क्षा इति स्थि-
नादिप्रच्युतिः इच्छतामिति सह गमनेच्छायां तत्सामर्थ्यदानं च यद्यपि वाक्यार्थो न भवति तथापि पदार्थमनुदेहस्य कालप्रवाहजातत्वात् न मनसि
द्वयमपि देहस्थितिः काम्येति चेत्तत्राह नयत्र काल इति यत्र न मनो स्थितो भगवति न भ्रत्वात् भगवत्सेवकस्य न कालस्य प्रभवः परः वासुदेवः
प्रभुर्यस्य ॥ ६ ॥

विषयपरा आहुः भवाय नस्त्वमिति हे विश्वभावन! सर्वानेव विषयसंबन्धेन भावयसि अधिकान् करोषि अतोऽस्माकमपि उद्गवाय भवनस्त्वमिति
वाहेतुः यत्तः स्माकं त्वं स्वामी सर्वप्रार्थनायामनुचितत्वाभावाय भगवति षट्मत्वं प्रतिपादयति मतेत्यादि त्वमेव नो माता त्वं भो दिव्यनिर्गतत्वात्
उदरस्थानां जीवानां मेव वहिः सृष्टेः ब्रह्मांडाख्ये चोदरे संप्रतमपि स्थिते लोकप्रतीत्या तां सांजरायुर्वरपोषकं ब्रह्मा अतस्त्वमेव माता अतो
रोदनेन वलाद्वा त्वमेव प्रार्थनीयः किञ्च अथ सुहृत् अविवेकदशायां यथा त्वं प्रार्थनीयः अथ तदनेतरं विवेकदशायां अपि त्वमेव प्रार्थ्यः अतस्त्वं
सुहृन्मित्रं “द्रासुपर्णांस्युजासखायावि” ति श्रुतेः सुहृद्दयः सुहृत्पक्षस्मिन्नेव हृदयेऽभयोः स्थितत्वात् सुहृद्विरतीति वा सर्वफलभाक्त्वात्
अतएवं युक्त्यापि भगवानेव प्रार्थनीयः सर्वफलदातृत्वात् किञ्च असेवाद्यपराधेन दण्डनेऽपि भगवानेव प्रार्थनीय इत्याह पतिविरतिन्यून्या-
गतिरस्माकमस्ति यथा स्वयमनलंकृतोऽपि भार्यामलंकरोति वहुभिराभरणैः अलंकृते तु संदेहगवनास्ति अतस्त्वं महान् स्मानलंकुर्वित्यर्थः किञ्च
त्वमस्माकं पिता अतो जन्ममात्रेणैव वयं ते दायभागिनः जगत्कर्तृत्वेनैव भगवतः श्रवणात् एव मैहिकसर्वफलदानार्थं भगवद्रूपमुक्त्वा पारलौकिक-
सर्वदानार्थमाह त्वं गुरुर्नः परमं च देवतमिति प्रक्रियांतरत्वात् पुनस्त्वमिति ग्रहणं परलोकस्तु तदर्थं विहितकर्मज्ञानभक्तिभिर्भवति तत्र अज्ञाना-
दन्यथा ज्ञानान्मोहनाथं वा पाखंडादिवहो मार्गा जाताः तत्र सन्मार्गवृत्ता दुर्लभः संदेहेन विश्वासाभावाच्च त्वं त्वव्ययं ज्ञानमिति वचनात् त्वमे-
व गुरुः जीवास्त्वसद्गुरुवः त्वमेव सद्गुरुरिति अतो गुरुश्रुश्रूषयेति वाक्यात् स्वसेवामेव शिक्षयेत्यर्थः एवं कर्मणां फलमिति पक्षे गुरुसेवयैव कृतार्थ-
तादेवताफलदानपक्षे “फलमंत उपपत्तेः ॥ ३१ ॥ ३७ ॥ इति ब्रह्मदानपक्षेऽपि त्वमेव फलदा तित्यर्थः परमं च देवतमिति देवतादानपक्षेऽपि नांगदेवताः फलं
प्रयच्छन्ति किंतु सहकारिणो भवन्ति अतः परममित्युक्तं मध्ये चकारात् ब्रह्मपक्षेऽपि परमात्मा देवताभवानेव देवानां त्वदंशत्वात् ब्रह्मरूपत्वाच्च
अतस्त्वाराधनमेवास्माकं कर्त्तव्यमन्यत्तु स्वतएव भाविष्यतीत्याह यस्यानुवृत्त्येति कृतमस्यास्तीति कृता भगवदनुवृत्तिव्यतिरेकेण कृतानान्येन
धर्मादिना न कृती त्वं भवति “धर्मः क्षरति कीर्त्तनात् कृतं धेनास्ति निष्कृति” रिति अतस्त्वानुवृत्त्यर्थं तथा संपादय यथा कृतिनो वभूव मेत्यर्थः ॥ ७ ॥

भक्ता आहुः अहो इति अहो इत्याश्चर्येण वयं त्वं त्वैव पूर्णमनोरथाः इदानीं त्वमपि मिलित इत्याश्चर्यं अथवा अल्पाय भक्तिः कृतास्माभिः
फलमहजातमित्याश्चर्यं भवता वयं सनाथाः नारायणपराः सर्वे न कुतश्च न विष्यतीति न्यायेन अपेक्षाभावात् नियतानां पेक्ष्यते भगवत्स्तु भक्ति-
विषयत्वेनैव ग्रहणम् एवमपि भगवानेव स्वयमुद्यमस्य फलदानादिकं करोति चेत् तदा ते सनाथा भवन्ति तत्वाश्चर्यं कर्त्तुं भवति इह तु भवता वयं
सनाथाः स्वयमागत्य सर्वकार्यं निर्वाहयसीत्यर्थः किञ्च इदं पुनः सर्वजनीनगुणतया भक्तानां भगवान् स्वयं किञ्चित् करोतीति श्रूयते अत्र
तु साक्षात् सर्वजनीनं सर्वकरोतीति स्मृत्युक्तं किञ्च यद्ययं सर्वदा पश्येम न हि सर्वदा भगवान् सर्वैः साक्षात् क्रियते सात्त्विकः क्रियत इति यदित-
दाहत्रैविष्टपानामपि दूरदर्शनमिति त्रिविष्टपे स्वर्गं भवास्ति दृष्टीति वा तत्र भूमिस्थानां दर्शनं शक्यं नास्ति किञ्च कदाचिद्देवानामापदायां
कृपया भगवत्साक्षात्कारो भवति तथापि नैव रूपं पश्यतीत्यभिप्रायेणाह प्रेमस्मितस्निग्धनिरीक्षणमिति प्रेमस्मितेन च स्निग्धं यन्निरीक्षणं तत्सहि-
तमाननं यस्य “तियेयथा मां प्रपद्यते” इति प्रेमभक्तेषु भगवतोऽपि प्रेमज्ञानेन मुक्ताः कालांतरे स्वसेवार्थं भक्ताः क्रियंते तेन मोहिता इव एत इति स्मितम-
थवा भगवत्कृते भूमौ नमस्तप भगवद्गुणरूपयोरेव मोहो नान्यत्रातिमाया रूपहासस्य मत्त्वं अनेन दयानिष्ठापिता भवति प्रेमदयाभ्यां हि सर्ववस्तुस्निग्ध-
भवति मूर्त्तानां तैलादिः स्नेहहेतुः अमूर्त्तानां स्नेहः हृदये आत्मसंबन्धेनां तेन भगवद्दृष्टिः उभाभ्यामस्ति स्निग्धा प्रथमतो भगवद्दर्शनमेव दुर्लभं तत्रापि
सन्मुखतया तत्रापि भगवद्दृष्टिः स्वास्मिन् पतिततदा हि भगवद्दृष्ट्या गृहीतः भगवति प्रविष्ट एव तत्रापि स्निग्धया हृष्ट्या गृहीतः कदापि नाविशेष-
मेति तत्र हेतुपूर्वकं स्निग्धं यो हेतुर्वापि दयासापि स्नेहेन संबन्धनात्मा दान्यः कश्चिन्नुत्कर्षोऽस्ति भगवदीयानां भगवति किञ्च एतादृशमपि सर्वसौ-
भाग्ययुक्तं भवति स्वापेक्षितसर्वविषयभूतमप्येतावतानां विषयत्वात् ॥ ८ ॥

यह्यं मृजात्तापससार भो भवान् कुरुन्मधून्वाय सुहृदिदृत्तया ।

तत्रा ब्दकोटिं प्रतिमः क्षणो भवेद्रविं विनाक्षणोरिव नस्तवाच्युतः ॥ ६ ॥

कथं वयं नाम चिरोषिते त्वयि प्रपन्नतृष्णा खिलतापशोषणम् ।

जीवेम ते सुन्दरहासशोभित मपश्यमाना वदनं मनोहरम् ॥ १० ॥

इतिचोदीरिता वाचः प्रजानां भक्तवत्सलः ।

शृणवानोऽनुग्रहं दृष्ट्या वितन्वन् प्राविशत्पुरीम् ॥ ११ ॥

मधु-भोज-दशा-र्हा-र्हं कुरुरा-न्धक-वृष्णिभिः ।

आत्मतुल्य वलैर्गुप्तां नागैर्भोगवतीमिव ॥ १२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

वैरिभ्याः सनकादयः । परं परायणं परमाश्रयम् । यत्र अंग्रि पंकजे परेषां ब्रह्मादीनां प्रभुरपि कालो न प्रभवेत् ॥ ६ ॥

भवाय क्षेमाय । “भवः क्षेमो न संसारे” इति मेदिनी ॥ ७ ॥ त्रैपिष्टपानां देवानाम् ॥ ८ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

सिद्धांतप्रदीपः ।

पितरमर्मकावालाइव सर्वसुहृदमवितारं रक्षकं श्रीकृष्णसूनुः प्रजाइतिप्रकरणादन्वेति ॥ ५ ॥

तदेवाह नताः स्मेति पंचमिः इह परं क्षेममिच्छतां परायणं सर्वोत्कृष्टं शरणम् तेषदारविन्दनताः स्म यत्रयस्मिन् शरणोक्ते सति शरणापन्नेषु परेषामशरणापन्नानां प्रभुरपि कालो न प्रभवेत् कथमनुवर्ततां भवभयं तव यद्भृकुटिः सृजति मुहुर्ब्रह्माणि रभवच्छरणेषु भयमिति वक्ष्यमाणात् ६ हे विश्वभावन ! जगदुत्पादकयस्यानुवृत्त्योपासनया कृतिनः कृतार्थावभूविमजाता वयं सत्त्वनो भवायोद्भवाय भव ॥ ७ ॥

कृतित्वं वर्णयति अहो इति वयं भवता सनाथाः स्मः यतः अहो त्रैपिष्टपानामपि दूरे दर्शनं यस्य तस्य तवरूपं पश्येम कथं भूतरूपं प्रेमपूर्वस्मितमन्दहसितं स्निग्धं सरसं निरीक्षणं च यस्मिन् तदाननं यस्मिन् तत् सर्वसंपूर्णं सौभगं यस्मिन् तत् ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

द्वारिका के सब प्रजा प्रीति से प्रसन्न मुख होकर हर्ष से गद्गदवाणी से सबके सुहृद तथा रक्षक पिता के तुल्य श्रीकृष्ण की स्तुति करते मये ॥ ५ ॥

हे नाथ ! हम आप के अंग्रि पंकज में सदा प्रणत हैं । जिस अंग्रि पंकज को ब्रह्मा सनकादिक और सुरेन्द्र वंदना करते हैं ओ क्षेम इच्छा करने वालों का परम परायण है । और जहां ब्रह्मादिकों का प्रभु काल भी अपना प्रभाव नहीं कर सका है ॥ ६ ॥

हे विश्वभावन ! तुम हमारे मङ्गलार्थ ही हो ? तुमही माता हो सुहृद हो पति हो पिता हो तुमही सद्गुरु और परम देवता हो जिनकी अनुवृत्ति से हम कृतार्थ हुए हैं ॥ ७ ॥

अहो ! हम सब आप से सनाथ हैं । कि जो देवताओं के भी दूर दर्शन, प्रेम स्मित युक्त स्निग्ध निरीक्षण, आप के सर्व सौ भग रूप को दर्शन करते हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

अर्मका इव संकरुणमाहुः । यहि यदा । भो अम्हृजाक्ष ! । नो भवानिति पाठे न इत्यनादरे षष्ठी अस्माननाहत्य । अपससार अपहाय जगाम । कुरुन् हस्तिनापुरम् । मधून् मथुरां वा । तत्र तदा रविं विना आन्ध्यादक्षोर्यथा एवं तव नः त्वदीयानामस्माकमपीत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

इति च एवविधाः अन्याश्चोदीरिता वाचः शृण्वन् दृष्ट्या साभिनन्दावलोकनेनानुग्रहं कुर्वन् (पुरं द्वारकां प्राविशत्) ॥ ११ ॥ द्वारकां स्तोति पंचमिः स्वतुल्यवलेः मधुभोजादिभिः गुप्तां रक्षिताम् ॥ १२ ॥

मधूनित्यस्यार्थः मथुरामण्डलमिति । अनेन सास्त्वयामास सप्रमेरायास इति दोष्यकैरिति (१० स्कंध ३९ अं ३५ श्लो) यद्वक्त्र्याने
वक्ष्यति तस्य सङ्गतिरुह्या इति बुधरञ्जनी ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

श्रीवीराधवः ।

भोअम्बुजाक्ष ! भवान्सुहृदिदक्षयायदाकुरुमधून्वाजनपदानपससारजगामतत्रतदा हेअच्युत ! नोऽस्माकंत्वामपश्यतां रवेर्विनारवि वि
नाक्ष्णोः क्षणकालोऽब्दकोटिप्रतिमः सस्वत्सरकोटिकालतुल्योभवेत् ॥ ९ ॥ १० ॥
इतीत्यं प्रजानामुदीरितावान्वः शृण्वानां भक्तवत्सलो भगवानवलोकनेनानुग्रहवितन्वन्पुरं प्राविशत् पूः शब्दोऽयं नतु पुरशब्दः ॥ ११ ॥
कथं भूतां पुरं मध्वादयो यादवान्तरविशेषाः तैरात्मतुल्यवलैः कृष्णतुल्यवलेर्नागैः काद्रवेयादिभिर्भोगवतीमिव गुप्तां रक्षितां भोगवतीनामना
गानां पुरी ॥ १२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

हेअम्बुजाक्ष ! अथुयर्हियदामाधवः श्रीवल्लभो भवान्मधुविषयेभ्यः सुहृदां पांडवानां दिदक्षया दर्शनेच्छया कुरुन कुरुविषयान् कुरुविषये
भयोमधून्वां प्रतिगच्छति हेअच्युत ! तत्र तस्यामवस्थायां तवेतिषष्टीद्वितीयार्थे त्वां विना कुरुणां मधूनां च नोऽस्माकं यथारवि विनाक्ष्णां तथैकः
क्षणः कालः अब्दकोटिप्रतिमः वर्षकोटिसमानः स्यादित्येकान्वयः ॥ ४६ ॥
दृष्ट्या दर्शनेन शृण्वानः शृण्वन् च शब्दाद्विमागधादीनां गिरः ॥ ४७ ॥
गुप्तां रक्षितां भोगवतीनामनागानां पुरी आत्मतुल्यवलेः परस्परमात्मना तुल्यवीर्यैरधिकदृष्टांतन्यायोवा ॥ ४८ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

यहीति यदा यदेत्यर्थः तत्र तदा तदा क्षणोऽपि अब्दकोटिप्रतिमो भवति । तथा रविं विना अक्ष्णोर्यादृश्यान्ध्यावस्था तादृश्यापि
भवतीत्यर्थः । नो भवानिति पाठे नोऽस्माकं स्वामी यो भवान् स त्वमित्यर्थः । तत्र मधून् मथुरां वेति व्याख्याय तदानीं तन्मण्डले
सुहृदो ब्रजस्था एव प्रकटा इति तैरप्यभिमतम् । तत्र योगप्रभावेण नीत्वा सर्वजनं हरिरित्यत्र सर्वशब्दप्रयोगात् । वलभद्रः कुरुश्रेष्ठ
भगवान् रथमास्थितः । सुहृदिदक्षुत्कण्ठः प्रययौ नन्दगोकुलमित्यत्र प्रसिद्धत्वात् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

सुबोधिनी ।

विषयरूपोऽपि स्वयमेव जात इति तस्मादेतन्महदाश्चर्यमिति स्त्रियः स्त्रीप्रधानाश्चाहुः एतान् भगवंतं न वा गुणान् जानन्ति अपि तु स्वानुभवंत
क्षवस्तु सामर्थ्यात् प्रजायते तदनुवर्तयति यद्वा ज्ञोति हे कमलनयन ! दृष्टेयवामृतपाययतीति तथा सम्बोधनं नः अस्माननाहत्य किमेताः मत्स्वरूपा
विदः अतस्तत्र गमिष्यामि यत्र मां जानन्तीति इत्यपससार भवानिति गमनसमयाय वयं संमुखतया न दृष्टाः कुरुन हस्तिनापुरदेशान् अथ तत एव प्र
क्रियांतरेण मीष्मादिदर्शनार्थं कुरुक्षेत्रं तत्र तस्मिन् समये एकः क्षणः अब्दकोटिप्रतिमो भवेत् यातनास्वेवं श्रूयते क्षणमाभ्येव वर्षसहस्रं कृत्वा भोजयन्ती
तितथैवास्माकमनुभवः ननु सुखेऽपि श्रूयते क्षणमात्रे कल्पभोगान्भुङ्कति तत्राह रवेर्विनाक्ष्णामिव विषयसंस्कारकत्वेन अधिष्ठातृत्वं च य
दारविः प्रविशति तदा विषयग्रहणसमर्थं च भुर्भवति तथास्माकमंतर्वहिश्चेत् भगवान्तिष्ठति तदा सर्वकार्यक्षमत्वं अयमर्थः यथा योगिनः समा
धौ प्रत्याहारेण चक्षुर्निमीलनं कृत्वा देवतां स्तुवन् शेषापयित्वा तिष्ठति तद्विषयं क्षणोक्षणे मूर्च्छितामवाम इति जीवनं त्यज्युत इति संवोधनात् यथा त्वमच्युतः
तथा वयमप्यस्मिन् शो जाता इति द्योतितम् ॥ ९ ॥ १० ॥
एवं चतुर्विधानां वाक्यं भगवान् सत्यत्वेन समर्थयित्वा सत्यवाक्यश्रवणमङ्गलमनुभूय पुरं प्राविशदित्याह इतीति चकारादन्यान्यपि बहुविधानि
प्रजानामिति नात्र वचने दोषग्रहणं तदा भगवतो महती कृपा उद्भूतेति बोधयति भक्तवत्सल इति यागौर्वत्सं दृष्ट्वा व्याकुला भवति तथा भगवान् जात इत्य
र्थः दृष्ट्या नुग्रहवितन्वन् तथा ता सुदृष्टिः पतिता भगवान् ज्ञानादिसंपन्नः यथा वत्सासां हृदये प्रविष्टः येन सुखितान् किंचिदुक्तवत्यः ततः पुरीं
द्वारकां प्रकर्षणमहता संभ्रमेण अविशत् ॥ ११ ॥

प्रविष्टां पुरीं वर्णयति पंचभिः मधुभोजेति विधाय तथा पुरीति विज्ञापयितुम् “अधिष्ठाने वा हि श्रोध्वं मंतश्चांतर्विभेदतः सुंदरं भगवद्योग्य
स्थानेनान्यत्कथंचन” तत्राधिष्ठातृवर्णयति मधुभोजेति षड्विधाया दवाः मध्वो भोजः दशार्हं षड्हाः कुरुरांधकादृष्णायश्च तैर्गुप्तां सत्वरूप
मंतः करणं यदा षड्विधैः संरक्ष्यते तदा भगवत्प्रवेशयोग्यं भवति इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैरिति वाक्यात् तैरेव नाशश्रवणात् पुरीचंगृहमेवेति द्योति
आत्मतुल्यवलेः यथा आत्मदेहः तत्तुल्यं वलं येषाम् आत्मा वायुर्वा “अहं मनुरमं वसु र्यक्षे” तिसृक्ते अहं देवताया वायुभेदत्वात् मंडलमध्यत्वादस्य
सूत्रस्य वलं सेनावा भगवत्तुल्यसेना सर्वा प्रवेशेन दृष्टांतः नागैरिति शरीरमिव धानागैः प्राणैः भोगवती तनुः प्राणायामैः संरक्षितं योगितनुं
यथा भगवान् प्रविशति भोगवती गंगा प्रवाहो वारक्षाभावे देवैरपि साह्रियेत ॥ १२ ॥

सर्वर्तु सर्वविभवपुराय वृक्षलताश्रमैः ।

उद्यानोपवना रामैर्वृतपद्माकर श्रियम् ॥ १३ ॥

मोपुरद्वारमार्गेषु कृतकौतुक तोरणाम् ।

चित्रध्वजपताकाग्रैरन्तः प्रतिहतातपाम् ॥ १४ ॥

सम्मार्जित महामार्ग रथ्या-पणकचत्वराम् ।

सिक्तां गन्धजलै रूपां फल पुष्पाक्षताङ्कुरैः ॥ १५ ॥

द्वारि द्वारि गृहाणां च दध्य क्षतफलेक्षुभिः ।

अलंकृतां पूर्णा कुम्भैर्वलिभिर्धूपदीपकैः ॥ १६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

भो अम्बुजाक्ष ! । नो भवानिति पाठे नोऽस्मान् अनादृत्य । कुरुन् हस्तिनापुरम् । मधुन् मथुरामण्डलं नन्दब्रजमित्यर्थः ननु मथुरापुरी तदानीं तस्यां सुहृदामभावात् । तत्र योगप्रभावेण नीत्वा सर्वजनं हरिरित्यत्र सर्वशब्दात् । तेन आयास्य इति दौत्यकैरिति ज्ञातीन् चो द्रष्टुमेष्याम इत्यादि यद्भगवता उक्तं ब्रजं प्रत्यागमनं तत् पाद्मादिपुराणेषु स्पष्टं सदपि (तदपि) श्रीभागवते त्वस्मिन्नत्रैव ज्ञापितम् । तदा नस्तव त्वदीयानामस्माकम् ॥ ९ ॥ १० ॥

दृष्ट्या तान् प्रति दृष्टिक्षेपेण ॥ ११ ॥

तां द्वारकां वर्णयति पञ्चभिः ॥ १२ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

कुरुन्मधुन्वादेशान् अपससारजगामतवतावकानां नोऽस्माकम् ॥ ९ ॥

किंच तेवदनमपश्यमानाः कथंजीवेम ॥ १० ॥ ११ ॥

पुरीवर्णयतिमध्वितिपंचभिः गुप्तांपालिताम् ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

हे अम्बुजाक्ष ? जब आप हम लोगों को छोड़कर अपने सुहृदों के देखने की इच्छा से कुरुदेश वा मधुदेश में गमन करते हैं तब हम को एक एक क्षण कोटि कोटि वर्ष के समान हो जाता है । हे अच्युत ? जैसे सूर्य के बिना अन्धकार में आँखों को पल पल कठिन हो जाता है ॥ ९ ॥

हे नाथ ? आप के चिरकाल विदेश रहने से शरणागत जनों का वृष्णा तथा सब ताप का शोषक सुंदर हास से शोभित एवं मनोहर आप के श्रीमुख के दर्शन बिना हम लोग कैसे जीवेंगे ॥ १० ॥

भक्त वत्सल भगवान् इन प्रजाओं के उदीरित वचनों को सुनते दृष्टि से सब पर अनुग्रह करते पुरी में प्रविष्ट हुए ॥ ११ ॥

जो पुरी आत्मतुल्य बलवाले मधु भोज दशार्ह अर्ह कुक्कुर अन्धक और वृष्णिओं से जागों से भोगवती के समान रक्षित है ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामी

सर्वेषु ऋतुषु सर्वे विभवाः पुष्पादिसम्पदो येषां ते पुरयवृक्षाः लताश्रमाः लतामण्डपाश्च येषु तैरुद्यानादिभिः वृता ये पद्माकराः सरांसि तैः श्रीः शोभा यस्यां ताम् । उद्यानं फलप्रधानम् । उपवनं पुष्पप्रधानम् । आरामः क्रीडार्थं वनम् ॥ १३ ॥

गोपुरं पुरद्वारम् । द्वारं गृहद्वारम् । कृतानि कौतुकं उत्सवेन तोरणानि यस्यां ताम् । गरुडादिचिह्नांकिता ध्वजाः जयप्रदमन्त्रांकिताः पताकाः चित्राणां ध्वजपताकानाम् अग्रेः अन्तःप्रतिहतः आतपो यस्यां ताम् ॥ १४ ॥

सम्मार्जितानि निःसारितरजस्कानि महामार्गादीनि यस्याम् । महामार्गा राजमार्गाः । रथ्या इतरमार्गाः आपणकाः पण्यवीथयः । चत्वरणि अङ्गनानि फलादिभिरुत्ताम् अवकाशाम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीवीरराघवः ।

सर्वतुष्टु । युगपन्निर्वृत्तेषुयः सर्वोविभवः फलपुष्पादिसमृद्धिर्येषांतेपुण्यावृक्षाश्चमन्दारपारिजातोदयः लतास्तदधस्तनाआश्रमाश्चयेषुतै
रुद्यानापवनारामैः वृत्तानांपद्माकराणांश्रीःशोभायस्यांतत्रोद्यानंराक्षांकीडास्थानमउपवनंवनसमीपस्थमआरामःकृतकः ॥ १३ ॥

गोपुराकाराणांमार्गेषुकृतानिकौतुकानिमंगलार्थानितोरणानिजम्बाम्रपल्लवादिनिर्मितानियस्यांचित्राणांध्वजानांपताकानांचाप्रैरन्तः प्रति
हतोनिरस्तआतपोयस्याम् ॥ १४ ॥

संमार्जितामहामार्गादयोयस्यां महामार्गोराजवीथयः रथ्याउपवीथयः आपणकानिवणिजांकयविक्रयादिगृहाणिचत्वरणिगजाश्वा
दिशालाः गन्धोदकैः सिक्तांफलादिभिरुप्तांविकीर्णाम् ॥ १५ ॥

प्रतिद्वारंदध्यादिभिर्जलपूर्णकुम्भैः पूजाद्रव्यैः धूपैर्दीपैश्चालंकृतामएवंभूतांपुरमितिपूर्वेणान्वयः ॥ १६ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

वसंतादिसर्वतूनांसर्वविभवैः पूर्णपुष्पसंपत्तिभिः पुण्यैर्वृक्षै रश्वत्थादिभिर्न्यग्रोधरुहाभिः कल्पवल्लीभिर्वा । आश्रमैरुपवेद्यस्थानैः ।
उद्यानैः प्रमदाभिः सहस्राक्षांकीडाभूमिभिः उपवनैर्नगराभ्यातिदूरेआरोपितवृक्षसमुदायैरारामैः पुराद्वहिः रथ्योभयपार्श्वेरोपितवृक्षसमुदायै
रेतैः सर्वतुष्टुसर्वविभवादिभिः धृतापद्माकराणांश्रीः शोभाययासातथोक्ताताम् ॥ १७ ॥

गोपुरेषुपुरद्वारेषुअन्यद्वारेषुमार्गेषुकृतानिकौतुकतोरणानिउत्सवतोरणानियस्यांसातथाताम् अंतः प्रतिहतः निवारितः आतपः यस्यां
सातथाताम् ॥ १८ ॥

संमार्जितानिविधूतोपस्कराणिमहामार्गरथ्यापणकचत्वरणि यस्यांसातथातां महामार्गोराजमार्गः रथ्यारथमार्गः । आपणकानि
पण्यविक्रयस्थानानिचत्वरंचतुष्पथगंधजलैश्चंदनादितोयैः सिक्तांप्रोक्षितांकमुकफलपुष्पाक्षतांकुरैरुप्ताम् ॥ १९ ॥

गृहाणांद्वारिदध्यक्षतफलेक्षुभिः पूर्णकुम्भैर्वलिभिः पूजासाधनैर्धूपदीपादिकैरलंकृतामएवंविधांपुरींप्राविशदितिपूर्वेणान्वयः ॥ २० ॥

सुवोधिनी ।

एवमधिष्ठातृभिः सुरक्षितत्वसुक्त्वावहिः शोभातिशयमाहसर्वत्विति सर्वेषुकृतुषुसर्वेभावाः पुष्पादिसंपत्तयोयेषामएतादृशाश्चधर्मजन
काश्चतेचतेवृक्षाः लताश्चतेषामाश्रयोयेषुतेउद्यानादयः उद्यानंपुष्पप्रधानव्हाटिकाउपवनंफलप्रधानमआरामाः कीडास्थानानिउद्यानानिउपव-
नानिआरामाश्चतैःसर्वतः आवृतांपद्माकराणांश्रियोयस्यांसापद्माकरश्रीः ॥ २१ ॥

उपरिशोभातिशयमाहगोपुरेति पुरद्वहिर्द्वारंगोपुरम् अन्यानिद्वाराणिमार्गाः हट्टमध्योपरिभागाः तेषुकृतानिकौतुकतोरणानियस्यांवि-
चित्राध्वजाः पताकाश्चगरुडादिचिह्निताध्वजाः जययन्त्रांकिताः पताकाः तेषामग्नैर्लवायमानविचित्रपटैः अंतः प्रतिहतोआतपो यस्यां
मध्यान्हेध्वजादेः छायाजनकत्वात् अग्नैरित्युक्तं यद्यप्यंतस्तापोनिवार्यतेतथापिशोभावहिरेवफलांशिनतूत्तरांगम् ॥ २२ ॥

अन्तःशोभामाहसंमार्जितेति महामार्गोराजमार्गः रथ्यान्याआपणः पण्यवीथीचत्वरमङ्गणमएतानिसंमार्जितानियस्यांगंधजलैः सिक्तां
संनिधानात्पूर्वोक्तस्थानेषुअविशेषेणसर्वत्रवामंगलार्थफलानि पुष्पाणिअक्षताः यवांकुराश्चतैरुप्ताआम्रफलसहितशाखाभूमौनिखातातथा
पुष्पगुच्छानितथाअक्षताः उर्ध्वनिखाताः तथैवांकुराश्चततउप्तामित्युक्तम् ॥ २३ ॥

अंगालंकारमाह द्वारिद्वारीति चकारात् सभाहट्टनगरद्वारेष्वपिगृहग्रहणमार्गस्थादृष्टतयाअलंकाराभावात्संकानिवृत्त्यर्थेदधिपात्रस्थाः
अक्षताराशीभूताः फलानि च अतोऽनपुनरुक्तिः इक्षवश्चउभयतः स्थापिताः तैः पूर्णकुम्भादिभिश्चअलंकृतामद्वारिद्वारिअलंकृतामितिबोधितं
उत्सवार्थमेवंकरणसूर्यवत्सर्वत्रभगवत्तेजसोव्याप्तत्वाद्व्याप्तस्यैरपिभगवानंतर्नीतइति ॥ २४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

सर्वेषु ऋतुषु सर्वविभवाः पुष्पादिसम्पदो येषां ते पुण्यरूपा वृक्षाश्च लताश्च आश्रमाश्च तैः । उद्यानं फलप्रधानम् उपवनं पुष्पप्रधानम्
आरामः कीडार्थं वनं तैर्वृता ये पद्माकराः सरांसि तैः श्रीः शोभा यस्यां ताम् ॥ २५ ॥

गोपुरं पुरद्वारम् । द्वारं गृहद्वारम् । अन्तर्मध्ये मध्ये प्रतिहत आतपः सूर्यज्वाला यस्याम् ॥ २६ ॥

महामार्गो राजमार्गः । रथ्या इतरमार्गः । आपणकाः पण्यवीथयः । चत्वरणि अङ्गनानि । उप्ताम् अवकीर्णाम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

निशम्य प्रेष्ठमायान्तं वसुदेवो महामनाः ।

अक्रूरश्चोग्रसेनश्च रामश्चाद्भुतविक्रमः ॥ १७ ॥

प्रद्युम्नश्चारुदेष्णाश्च साम्बोजाम्बवतीसुतः ।

प्रहर्षवेगोच्छशितशयनासनभोजनाः १८ ॥

वारणोन्द्रं पुरस्कृत्य पाणिभिः स सुमङ्गलैः ।

शङ्खतूर्यनिनादेन ब्रह्मघोषेण चादृताः ॥ १९ ॥

प्रत्युज्जग्मुर्धैर्हृष्टाः प्रणयागतसाध्वसाः ।

वारमुख्याश्च शतशो यानैस्तदर्शनोत्सुकाः ।

लसत्कुण्डलनिर्भातकपोलवदनश्रियः ॥ २० ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्वतु सर्वविभवाः पुण्यवृक्षलताश्रमाः येषु तैः उद्यानोपवनारामैः वृताः येषां करास्तैः श्रीः शोभायस्यास्ताम् तत्रोद्यानं सर्वसाधारणम् उपवनं पृथक् पृथक् संगृहीतम् आरामः क्रीडावनम् ॥ १३ ॥

गोपुराणि पुरद्वाराणि द्वाराणि वेष्टमद्वाराणि मार्गाः प्रसिद्धाः तेषु यथायोग्यं कृतानि कौतुकेन हर्षेण पुष्पपल्लववस्त्रमौक्तिकादिमयानि तोरणानि यस्यांताम् चित्राणां त्रिकोणाद्याकाराणां गण्डादिचिन्हांकितानां ध्वजानां दीर्घाकाराणां पताकानां चाग्रैरन्तः प्रतिहत आतपो यस्यांताम् ॥ १४ ॥

सम्यङ्मार्जितानि महामार्गादीनि यस्यांताम् तत्र महामार्गाः राजवीथयः रथ्या उपवीथयः आपणकाः पण्यवीथयः चत्वरारयंगनानि गंधजलैः सिक्तां फलादिभिरुपतां विकीर्णानि ॥ १५ ॥

वलिभिः पूजार्थैर्वस्तुभिः ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

सब ऋतुओं के सब संपत्ति के सहित पवित्र वृक्ष लतायुक्त आश्रम तथा पुष्पवाटिका क्रीडावन तथा उपवन कमलों करके युक्त सरोवरों की शोभावाली जो पुरी है ॥ १३ ॥

गोपुर (बड़े फाटक) द्वार और मार्गों में जहाँ कौतुक से तोरण (बंदनवार) बाँधे गये हैं । और चित्रविचित्र ध्वजाओं के अग्रों से जहाँ सूर्य का आतप निरस्त है ॥ १४ ॥

महामार्ग (सड़क) रथ्या (गलियों) आपणक (बाजार) और चत्वर सब जहाँ सम्मार्जित हैं । सुगंध जल जहाँ सेचन किया गया है फल पुष्प अक्षत अंकुर जहाँ आरोपण किये गये हैं ॥ १५ ॥

गृहों के द्वार द्वार पर दधि अक्षत फल इक्षु पूर्ण कुम्भ वलि और धूप दीप से जो पुरी अलंकृत है (उसमें भगवान् प्रविष्ट हुए—यही सम्बन्ध यहां तक है) ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामी

प्रेष्ठमायान्तं निशम्य श्रुत्वा वसुदेवादयः प्रत्युज्जग्मु रिति चतुर्थेनान्वयः ॥ १७ ॥

प्रहर्षवेगेन उच्छशितानि उलंघितानि शयनादीनि यैस्ते । शश प्लुतगतावित्यस्मात् ॥ १८ ॥

वारणोन्द्रं मङ्गलार्थं पुरतः कृत्वा । ससुमङ्गलैः सुमंगलं पुष्पादि तद्युक्तपाणिभिः । ब्रह्मघोषो मन्त्रपाठः । प्रणयेन स्नेहेन आगतं साध्वसं संभ्रमो येषां ते ॥ १९ ॥

वारमुख्या नटादयश्च प्रत्युज्जग्मुः । लसत्कुण्डलैर्निर्भातानि यानि कपोलानि तैर्वदनेषु श्रीः (शोभा) यासां तास्तथा वारमुख्या नर्तकयो वैश्याः ॥ २० ॥

दीपनी ।

संभ्रमस्त्वरा इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

श्रीवीरराघवः ।

प्रेष्ठनिरतिशयप्रियतमं भगवंतमायातं निशम्या कर्यमहमनावसुदेवः अक्रूरादयश्च ॥ १७ ॥

प्रहर्षवेगेन उच्छसितानि व्युदस्तानि शयनादीनि यैस्तथाभूताः संतः ॥ १८ ॥

वारणोद्वेगजेन्द्रपुरस्कृत्य पुरोवस्थाप्य समंगलैः स्वस्तिवाचनसहितैः ब्राह्मणानां शिखानां तूर्याणां च निनादेन ब्रह्मघोषेण च सहाहताः आदरयुक्ताः ॥ १९ ॥

हे ब्रह्मन् ? प्रणयेन हेतुना आगतं साध्वसंभयं येषां तथाभूताः संतो रथैर्गमनसाधनैः प्रत्युज्जग्मुरभिमुखं ययुः तथा वारमुख्याः गणिकाश्चेष्टाः लसद्भ्यां कुण्डलाभ्यां निर्भातौ कपोलौ येषु तेषां वदनानां श्रीः शोभायासां तास्तद्दिदक्षया यानैर्गमनसाधनैः प्रत्युज्जग्मुः ॥ २० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

वसुदेवाक्रूरादयः आयातं कृष्णं निशम्य श्रुत्वा करधृतमौक्तिकपूर्णघटं वारणोद्वेगजेन्द्रपुरस्कृत्य पुरस्कृतैर्ब्राह्मणैश्च सार्धं रथैः साधनैः प्रत्युज्जग्मुरित्यन्वयः किं विशिष्टाः प्रहर्षवेगेन उच्छसितानि सहसा परित्यक्तानि शयनासनभोजनानि यैस्ते तथा तूर्यकाहलं ब्रह्मघोषः वेदघोषः मय्यासन्नेऽपि मां नाभिजग्मुरिति हादोभावः साध्वसंभयं प्रणयेनागतं साध्वसंभयं तेषां तेषां पौरावारमुख्याः नर्तकीषुर्गणकासुश्चेष्टाः तस्य कृष्णस्य दर्शनोत्कंठावत्यः चलद्भिः कुण्डलैर्निर्भातानि कपोलानि येषां तां तानि च लङ्कुडल निर्भातकपोलानि च तानि वदनानि च लङ्कुडल निर्भातकोल वदनानि तेषां श्रीः यासां तास्तथोक्ताः ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥

सुबोधिनी ।

येषां दर्शनार्थं स्वयंगच्छेत्तेऽपि त्रादयः स्वयमागता इति संबंधज्ञानापेक्षया भगवद्वचनमेव तेषां वलिष्ठमिति प्रदर्शयन्नाह निशम्येति सार्धं स्त्रिभिः अतएव संबंधिशब्दमनुक्त्वा प्रेष्ठमित्युक्तं मनसो महत्वं देहादि विस्मरणपूर्वकं भगवद्ग्रहणात् उग्रसेनो राजा भक्तेर्मुख्यत्वात् लौकिकमहत्त्वं कमनियामकं सर्वत्र चकारः सद्गर्ग्राहकः न नुरामस्य कथमुद्रमनं जामात्रादिवधं कृत्वा भगवतः समागतत्वात् इत्याशङ्क्य नायं रामः प्राकृतः भगवत्तद्वदस्याप्यद्भुतपराक्रमः कौरवेषु स्नेहं व्यापयन् गदायुद्धादिकमपि शिक्षयन् तदिष्टमिव वदन् दुर्योधनादीन् स्वयमेव मारितवानिति युद्धबोधनात् प्रतीकारादवगम्यते लोकप्रतीतिस्त्वन्यथा तद्युक्तमेवेत्याह अद्भुतविक्रम इति ॥ १७ ॥

जाववती सुत इति स्त्रीणां मिवा लंकरणमस्य प्रियमिति यत्र तादृशालंकारेण गच्छति तत्र व्यासस्तं तथा विशिनष्टि “पितासंबन्धिनश्चैव पुत्राश्च परिकीर्तिताः भगवदागमनं श्रुत्वा यो हर्षो जातः तस्य वेगेन जातैनमहाप्रयत्न उच्छसिताः श्वासवत्यक्ताः गमनव्यतिरिक्ता अन्योत्सवस्थाः शयनासनाजनादयः तमः सत्त्वरजोरूपायैः ॥ १८ ॥

मङ्गलार्थं वारणोद्वेगं हस्तिश्रेष्ठं पुरस्कृत्य समंगलसहितैर्ब्राह्मणैरित्येतेषां तदेकमनस्त्वं तथा ब्राह्मणानामपि विज्ञापितं भगवता सह सर्ववाद्यानां समागमनेऽपि तूरीशं खयोर्मंगलार्थं सन्मुखतया नयन् नतु स्वमहत्त्वव्यापकं मंगलघोषो वेदपाठः चकारात् मङ्गलाष्टकादि आहताः पूर्वमेव सन्मुखतया गताः ॥ १९ ॥

रथयानैर्गमने हेतुः प्रणयेन आगतं साध्वसाः प्रणयेन आगतं साध्वसंभयादियेषां लौकिकपदार्थसहितं भगवत्स्मरणो हर्षः पश्चात्केवलस्मरणे साध्वसमिति विवेकः केवलवैषयिकसुखजनकाः अंतर्बहिर्भेदेन ये जीवाः ते तु भगवंतं प्रत्युज्जग्मुरित्याह वारमुख्याश्चतिवराणां समूहो वारं तदेव मुख्ययासामिति वैश्याः चकारादन्या अपि प्रागुक्ताः तांस्ववांतरभेदोऽस्तीति व्यापनाय शतश इत्युक्तं तां सामपि यानानि यानानां प्रयोजनमाह तद्दर्शनोत्सुका इति बाहुल्येन नगरयानानि स्वस्थानस्थिता अपि दर्शनं संभवति तथाप्युत्सुकतया गमनं पुरस्कारार्थं मंगलत्वव्यापनाय तां सामलं कारवर्णनं लसत्कुण्डले तिलसत्कुण्डलैः नितरां भाताः कपोलयुक्तवदनानां श्रियो यासाम् ॥ २० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

प्रेष्ठमायान्तं निशम्येति वन्दिपर्यन्तमनुवर्त्तनीयम् अतः प्रेष्ठपदं कचिद्भोगार्थेन कचन रुढया च सङ्गमनीयम् ॥ १७ ॥

प्रहर्षवेगेन उच्छसितानि उल्लङ्घितानि शयनादीनि यैः शशप्लुतगतौ ॥ १८ ॥

साध्वसं सम्भ्रमः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

बंधूनां पौराणां च भगवति स्नेहाधिक्यमाह निशम्येति सार्धैः पंचभिः ॥ १७ ॥

प्रहर्षवेगेनोच्छसितान्युल्लङ्घितानि शयनादीनि यैस्ते शशप्लुतगतौ धातुः ॥ १८ ॥

वारणोद्वेगजराजम् ॥ १९ ॥

नटनर्तकगन्धर्वाः सूतमागधवन्दिनः ।
 गायन्ति चोत्तमश्लोकचरितान्यद्भुतानि च ॥ २१ ॥
 भगवांस्तत्र बन्धूनां पौराणामनुवर्तिनाम् ।
 यथाविध्युपसङ्गम्य सर्वेषां मानमादधे ॥ २२ ॥
 प्रह्ला-भिवादना-श्लेष-कर-स्पर्श-स्मिते-क्षणैः ।
 आश्वास्यचाश्वपाकेभ्यो वरैश्चाभिमतैर्विभुः ॥ २३ ॥
 स्वयंचगुरुभिर्विप्रैः सदारैः स्थविरैरपि ।
 आशीर्भिर्युज्यमानोन्यैर्वन्दिभिश्चाविशत्पुरम् ॥ २४ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

प्रणयागतसाध्वसाः स्नेहागतसंभ्रमाः लसद्भिः शोभितैः कुण्डलैर्निर्भातानिकपोलानितैर्वदनेषु श्रीः शोभायासांताः ॥ २० ॥ २१ ॥

भाषाटीका ।

प्रिय श्रीकृष्ण को आते सुनकर, महा मना वसुदेव, अकूर, उग्रसेन, अद्भुत विक्रमराम, प्रद्युम्न, चारुदेष्ण, जांभ्ववती सुत सांख्ये से व आनंद के वेग से भोजन शयन आसन छोड़कर मंगलार्थ गजेन्द्र को आगे ले मंगल पुष्पादि पाणि ब्राह्मणों के साथ, शंख तुरई के शब्द और वेद घोष से आदर सहित आनंदित प्रणय से जिनको साध्वस आगया है रथों में बैठकर प्रत्युद्गत हुए (भगवान के लेने को प्रत्युद्गमन किया ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

कृष्ण दर्शन के उत्सुक होकर यानों में बैठकर, कुण्डलों की दमक से चमकते कपोलों से मुख की शोभा बढ़ाती सैकड़ों वारमुख्या (वेदया) ओं ने भी प्रत्युद्गमन किया ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामी ।

नटा नवरसाभिनयनचतुराः तालाद्यनुसारेण नृत्यन्तो नर्तकाः । गन्धर्वाः गायकाः । "सूताः प्रौराणिकाः प्रोक्ता मागधा वंशशंसकाः । वन्दिनश्चामलप्रज्ञाः प्रस्तावसदृशोक्तयः अद्भुतानि चेति चकारस्य वन्दिनश्चेत्यन्वयः । ते सर्वे गायन्ति चेति ॥ २१ ॥
 यथाविधि यैः सह यथोचितं तैस्तथा समागमं कृत्वा सर्वेषां मानं कृतवानित्यर्थः ॥ २२ ॥
 तदाह प्रह्लेति । प्रह्लत्वं शिरसा नतिः । अभिवादनं वाच्चा नतिः । आश्वास्य अभयं दत्त्वा । श्वपाकादीनभिव्याप्य वरैरभीष्टदानैश्च मानं कृतवान् ॥ २३ ॥
 अन्यैश्च वन्दिभिश्च ॥ २४ ॥

श्रीवीरराघवः ।

नटादयोऽद्भुतानिउत्तमश्लोकस्यभगवतश्चरितानिविरागुः तत्रनटाभिनेतारःनर्तकाः स्त्रीणांनृत्यशिक्षकाः गन्धर्वागायकाः सूताः पौराणिकाः मागधावंशावलिपाठकाः वन्दिनः मंगलवादिनः स्तोत्रपाठकाश्च ॥ २१ ॥
 तत्रभगवान्यथाविधिनमस्कारालिंगनकरस्पर्शस्मितावलोकनादिभिर्यथायोग्यवसुदेवादिभिरुपसंगम्यसर्वेषां पौराणामनुवर्तिनांभृत्यानांचमानमादधेसन्मानंचकार विभुर्भगवान्श्वपाकपर्यन्तैः चतुर्थ्यन्तमिदमआश्वासोपकुण्ठ्याभिमतैर्वरैर्मानमादधेइत्यन्वयः ॥ २२ ॥ २३ ॥
 स्वयंचसदारैर्गुरुभिः स्थविरैर्वृद्धैर्विप्रैरन्यैर्वन्दिभिश्चकृताभिराशीर्भिर्युज्यमानःपुरमाविशत् ॥ २४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

अभिनयेनशृंगाराद्यनुकरणकर्तानटः गीतवाद्यानुसारेणनृत्यकर्तानर्तकः षड्जादिकुशलाः गन्धर्वाः पुराणाद्यर्थानुसारेणस्तावकाः सूताः पराक्रमांकितस्तुतिकर्तारोमागधाः मंगलपाठकावन्दिनः ॥ २१ ॥
 तत्रतेषुवसुदेवादिश्वागतेषुसत्सु श्रीकृष्णोभगवान्सर्वेषांबंध्यादीनांयथाविध्युपसंगम्य मानमादधेचकारेत्यन्वयः ॥ २२ ॥
 क्लैः प्रह्लादिभिः ॥ २३ ॥ २४ ॥

राजमार्गे गते कृष्णे द्वारकायाः कुलस्त्रियः । हर्म्याण्यारुरुहुर्विप्रास्तदीक्षामहोत्सवाः ॥ २५ ॥

सुबोधिनी ।

नटाः शास्त्रानुसारनर्तकाः गंधर्वागायकाः सूताः पौराणिकाः मागधावंशशंसकाः परिहारावंदिनोवैतालिकाः प्रस्तावसदृशोक्तयः सर्वेऽपिगायंतः चक्रारात्स्मरंतश्चअद्भुतानांकथनंस्पष्टतयालोकेवक्तुमयुक्ततदापिगायंतश्चतुर्चकारार्थः ॥ २१ ॥

लौकिकप्रभुवत्कृष्णगतानांनपाक्षिकफलत्वमपितुसर्वफलमित्याहभगवानितिसर्वेहिसमुदायेनत्रिविधाबांधवाः पुरवासिनः सेवकाश्चेतिपुरवासित्वमविशिष्टमितिमध्येवचनंतेषांसन्मुखतया ॥ २२ ॥

यथागमनमुचितंतथाकृतवान् तदाह प्रह्वेतिप्रह्वोनम्रीभावः पित्रादिषुअभिवादनंब्राह्मणेषुआश्लेषोमित्रेषुकरस्पर्शोमुख्यसेवकेषुस्मितेक्षणांसर्वत्रआश्वासनंस्वविरहखेदनिराकरणेनश्वपाकाश्चांडालावराःसाधनेनाप्राप्याविषयाःचकारादन्येविषयाःसर्वदानेहेतुःविभुरिति ॥ २३ ॥

ननुजीवेश्यःकथंभगवान्विषयान्प्रयच्छति तत्राहस्वयमिति स्वयंचतैर्मानितःस्वयंसंमाननार्थमेवतेभ्यःप्रयच्छतीतिभावः गुरवोविप्रा अन्येचभद्रारैरितिसर्वत्रविशेषणस्थविरैरन्यैरपिवृद्धैः आशीर्भिर्युज्यमानः कर्तृकरणायोस्तृतीयेसन्तोषादभिनंदनस्वरूपाआशीरन्यैरपिवन्धुभिः कृतेत्याह अथवा नूतनपाशवद्धैः पुत्रश्वशुरादिभिः पूज्यमानःपुरमाविशत् अत्रक्रियैवसर्वोत्कृष्टेतिनव्यावर्त्तकत्वेन निरूप्यते केवलं भक्तिप्रधानत्वाच्चस्तोत्रतत्त्वादिनिरूपणम् ॥ २४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

नटा रसाभिनयचतुराः । नर्तकाः संगीतोक्तविविधतालोद्धाटनेन नृत्यन्तः । गन्धर्वाः गायकाः । सूताः पौराणिकाः प्रोक्ता मागधावंशशंसकाः । वन्दिनस्त्वमलप्रज्ञाः प्रस्तावसदृशोक्तयः ॥ २१ ॥

यथाविधि यथोचितम् ॥ २२ ॥

तदेवाह । प्रह्वत्वं शिरसा नतिः पित्रादिषु गर्गादिषु च । अभिवादनं बाचा नतिः यदुवंश्येषु स्थविरेषु । आश्वपाकेभ्यः स्वपाकपर्यंतानपि अनात् आश्वस्य अभयं दत्त्वा । वरैरभीष्टदानैश्च ॥ २३ ॥

गुरुभिः पितामहादिभिः ॥ २४ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

तत्रभगवच्छेष्टितमाह भगवानितित्रिभिः अत्रयथाविधीतिपदंसर्वत्रयोजनीयम् भगवान्प्रभुः तत्रतस्मिन्समागमेबंधूनांवसुदेवादीनाम् आश्वपाकेभ्यः सर्वेषांपौराणां च यथाविधिसंगम्ययेनयथोचितंतेन तथासमागमंकृत्वा यथाविधिआश्वस्ययथाविधिप्रह्वादिभि रभिमतैर्वरैश्चमानमादधेसन्मानं चकारइतिद्वयोरन्वयः ॥ २२ ॥

प्रह्वंसिरसाऽभिवादनंवाचाचनमनम् आश्लेषः आलिङ्गनम् ॥ २३ ॥

अन्यैरनुकैश्च ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

नट नर्तक गंधर्व पौराणिक वंश कहनेवाले बंदीजन यह सवमिल के उत्तम श्लोक के अद्भुत चरितों को गातेभये ॥ २१ ॥

भगवान ने वहां सब से यथा विधि मिलकर बंधु पुरवासी और अनुवर्तिओं का सब का सन्मान किया ॥ २२ ॥

किसी को प्रह्व (शिर से प्रणाम) कर किसी को अभि वादित (बाणी से प्रणाम) कर किसी को आलिङ्गन कर किसी से कर स्पर्श कर किसी की ओर हंसकर । आचांडाल सब को अभिमत वर देकर सन्मान किया ॥ २३ ॥

स्वयं गुरुजन सखीक ब्राह्मण और वृद्धों की आशीर्वादों से अभि युज्य मान होते बंदीजनों की आशिष सुनते पुर में प्रविष्ट हुए ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तस्यैक्षणैर्महानुत्सवो यासां ताः ॥ २५ ॥

नित्यं निरीक्षमाणानां यदपि द्वारकौकसाम् ।
नैव तृप्यन्ति हि दृशः श्रियो धामाङ्गमच्युतम् ॥ २६ ॥
श्रियो निवासो यस्योरः पानपात्रं मुखं दृशाम् ।
बाहवो लोकपालानां सारङ्गाणां पदाम्बुजम् ॥ २७ ॥

श्रीधरस्वामी ।

यद्यस्मान्नित्यं सदा अच्युतं निरीक्षमाणानामपि दृशो नैव तृप्यन्ति अत आरुरुहुः । कथंभूतं श्रियः शोभाया धाम स्थानम् अङ्ग
यस्य तम् ॥ २६ ॥

एतदेवाभिनयेनाह । श्रियो लक्ष्म्याः यस्य उरः वक्षो निवासः । यस्य मुखं सर्व प्राणिनां दृशां सौन्दर्यामृतपानाय पात्रम् । यस्य
बाहवो लोकपालानां निवासः । सारं गायन्तीति सारङ्गा भक्तास्तेषां यस्य पदाम्बुजं निवासः । तं निरीक्षमाणानां दृश इति पूर्व
णान्वयः ॥ २७ ॥

दीपनी ।

लसत्कुण्डलैर्दीप्तकुण्डलैरित्यर्थः ॥ २१ ॥

शृङ्गारवीरवीरभक्तसरोद्गहास्यभयानकाः । करुणाद्भुतशान्ताश्च नव नाट्यरसाः स्मृताः इति रत्नकोषः ॥ २२—३२ ॥

श्रीवीरराघवः ।

द्वारकायाराजमार्गकृष्णो गते सति तत्र तत्र स्त्रियः तस्य कृष्णस्येक्षणे महानुत्सवो हर्षो यासां ता हे विप्र ! हर्म्याणि सौधान्यारुरुहुः ॥ २६ ॥
नित्यं निरीक्षमाणानां द्वारकौकसां द्वारका ओकः स्थानं यासां तासां स्त्रीणां दृशो न वितृप्यन्ति तस्मात्तदीक्षणमहोत्सवा हर्म्याणि रुरुहु रित्यर्थः
हि शब्देनातृप्तेः प्रसिद्धिर्द्योत्यते ॥ २६ ॥

उचिता चैषा व्युत्पत्तिरित्यभिप्रायेणाह श्रिय इति यस्येत्यस्य उरो मुखबाहुपदाम्बुजैः प्रत्येकमन्वयः यस्योरः श्रियो निवासः स्थानम्
उरोलावण्यानुभवाय तदेव वासमाश्रितवती श्रीरित्यभिप्रायः यस्य मुखं दृशं पश्य ज्ञानचक्षुषां पानपात्रं तल्लावण्यरसपानपात्रं यस्य च हि बाहवो
लोकपालानां पानपात्रं तल्लावण्यरसपानपात्रं यस्य च पदाम्बुजं सारङ्गाणां सारङ्गच्छतां सारग्राहिणां मुनीनां तल्लावण्यपानपात्रं सारङ्गायन्तीति
सारङ्गाः सारतमार्थवक्ता इति च तमच्युतं नित्यं निरीक्षमाणानामपि दृशो न वितृप्यन्तीति युक्तमेवेत्यर्थः ॥ २७ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

हर्म्याणि सौधानि तदीक्षणं तस्य श्रीकृष्णस्य दर्शनमेव महानुत्सवो यासां ताः तथोक्ताः ॥ ६१ ॥
दृष्टचरस्यादृष्टपूर्वदर्शनवद्दर्शने किमित्युत्कंठातिशय इति तत्राह नित्यमिति श्रियो धाम स्थानमङ्गवपुर् यस्य स तथा तम् अच्युतं नित्यं निरी
क्षमाणानां द्वारकानिवासिनामपि दृशो न वितृप्यन्तीति पुनः पुनर्दृष्ट्वाप्यलं दर्शनेनेति भावं प्राप्नुवंतीत्यस्मात्तस्माद्युक्त उत्कंठातिशयोहीत्यन्वयः ॥ ६२ ॥
नैतदाश्चर्यमित्याह श्रिय इति यस्य हरेः उरः वक्षस्थलं श्रियो लक्ष्म्या निवासः स्थानं यस्य मुखं दृष्ट्वाणां लावण्यं पातुं पानपात्रं यस्य बाह
वो लोकपालानां बलस्थानं यस्य पदां दुजं सारङ्गाणां सारग्राहिणां ब्रह्मादीनां परायणम् ॥ ६३ ॥

क्रमसंदर्भः ।

श्रियः प्रेयस्याः । याः सर्वेषामेव तत्प्रियवर्गाणां दृशश्चक्षुषि तासाम् । लोकपालानां पाल्यानाम् । सारङ्गाणां सर्वेषामेव भक्तानाम्
निवास आश्रयः यथास्वं भावो दीपनत्वात् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

सुबोधिनी ।

मर्यादास्थितस्त्रीणां कृत्यमाह राजमार्गमिति स्त्रियोऽपि मार्गस्थाः सैव नानपिमार्गस्था इति दर्शनमुचितमिति भावः विप्रा ! इति सन्ध्यायाम्
वता द्वारकायामपि सर्वमार्गं रक्षिता इति ज्ञापयितुं तदीक्षणमेव महानुत्सवो यासां अनेन सर्वभरणभूषितत्वम् अन्यदर्शनकृतदोषा भावश्च
निवारितः ॥ २५ ॥

सुबोधनी ।

ननु दर्शनस्य कथमुत्सवत्वं नित्यत्वादित्याशङ्क्याह नित्यमिति नित्योत्सवत्वाद्भगवतः न भगवद्दर्शनस्य धारावाहिकज्ञानत्वम् अलौकिका र्थबोधात् पूर्वपूर्वदर्शनस्य तु व्युत्पादकत्वमेव न विषयत्वं भगवतो विषयत्वाभावात् खचित्तु विषयसामर्थ्यादौषधवत् अतएव तदापि तृप्ति र्भगवद्दर्शने दोषात्परमग्रहणं यथामहादोषैर्औषधमपि ग्रहीतुं न शक्यते तत्र हृष्टे जस्त्वात् विषयदोषैर्गौवदुष्टतापरमार्थनिर्णये धर्मभङ्गार्गेतुक र्त्तु धर्मसम्बन्धेऽपि सच विषयदोषो द्वारकावासिनां नास्तीत्याह द्वारकाकैसामिति अनेनैव सर्वे दोषानिवारिताः “परां चिन्तानिव्यतृणादि” त्थोत्पात्तिकदोषो भगवद्दर्शनेन निवार्यते अनन्यशक्यत्वात् अन्ये तु द्वारकादिभिरिति निर्णयः ननु भगवतो रसात्मकत्वात् अमृतौष धवत् कथं नोभयसाधकत्वं तत्राह न वितृप्यंतीति विशेषणं न तृप्यन्ति ह्युक्तोयमर्थः यदा हि दृश्यते भगवान् तदा तृप्ता भवन्ति द्वितीयक्षणे पूर्व नष्टदर्शनेन रुचेरुत्पादितत्वात् यद्यपि विषयः खचित्तु उत्पादयति तथापि ज्ञानद्वारेति ज्ञानन्तु विषयद्वारा तृप्तिजनयतीति तृप्तौ विषयप्राधान्यं अतो विषयात् ज्ञानप्रबलमिति न विशेषेण तृप्यन्तीत्यर्थः दृश इति स्त्री बहुत्वानिर्देशादपि एकस्माद्भगवद्रूपादवितृप्तिः सूचिता किञ्च यद्यप्येकं रूपमनुभवयोग्यं तदपि श्रियो धामांगलक्ष्म्याः स्थानरूपांगम् अतस्तथा सहितः मान्यस्त्रीणां तृप्तिजनको भवति किञ्च यस्मिन् प्रविष्टो हितृप्यन्ति स्त्रियः तदत्र प्रकृतेनास्तीत्याह अच्युतं तस्य अतो विषयविचारेणापि दृष्टीनां न तृप्ति संभावना ॥ २६ ॥

नन्वंगांतरदर्शनेन तृप्यन्तामुरः स्थानमात्रं हिलक्ष्म्याः तत्राह श्रियो निवास इति कोऽपि भागस्तादृशो भगवति नास्ति योलक्ष्म्यादिभिर्न परि गृहीतः तत्रोपरि भागोलक्ष्म्यैव गृहीतः स्थानदर्शनाभ्यां तदाह श्रियो निवासः यस्य उरः वक्षस्थलं तस्या एव दृशां भगवन्मुखं पानपात्रं लक्ष्म्याः स्वरूपे निविष्टत्वात् भिन्नतया स्थित्यभावात् भोक्तृत्वाभावात् लक्ष्मीनयनाभ्यां निर्गता दृश्य एव भोक्तृतया जप्ताः तासां करणापेक्षायां यत्रैव लावण्यामृतं तिष्ठति तदेव करणं तद्वमुखस्य पानपात्रत्वं श्रुतिसिद्धम् “अर्वाग्विलश्मस ऊर्ध्वबुध्” मिति श्रुतेः पात्रपदप्रयोगाद्विहितत्वं बहूना मेकपात्रत्वात्तासामेव तृप्तिर्दुर्लभा कुतोऽन्यासामिति श्रुतेर्भाषः तर्हि अंगांतरदृष्टिर्निवेश्यतामित्याशङ्क्याह संतिवाहवः आलिङ्गनयोग्याः परमन्यैः पुरुषैराक्रान्ताः न च ते दूरीकर्तुं शक्यावहुत्वात् पुरुषत्वाच्च एकास्त्रीयत्र निवारयितुमशक्या स्थानद्वयेतिष्ठति तत्र लोकपालाः कथं शक्याः आवश्यकाश्च ते लोकपालत्वात् तर्हि ततोऽप्यर्वागवयवेषु दृष्टिः पातनीयेत्याशङ्क्याह सारंगारणमिति मध्येये अवयवास्ते वस्त्रादिभिरेव वेष्टिताः दर्शनयोग्या एव न भवन्ति अतः परमवशिष्यते चरणद्वयं तत्राप्येकश्चरण उपरिगतो ब्रह्मादिभिरेव गृहीतः लोकस्थित्यर्थं तत्रैवास्थते गंगया च गृहीतः ब्रह्मांडविलेतिष्ठति अन्यथा जलेन ब्रह्मांडपूरणेन सर्वनाशः स्यात् अथावशिष्यत एकश्चरणः सच बहुभिराक्रान्तः सारंगा सदाचाराः कर्मनिष्ठाः पुनश्च सरतीतिसरः तस्य समूहः सारंगसमूह इति यावत् अक्षरव्यत्यासेन वा ते कर्मफलार्थिनः विषयिणो यो गिनो वा पुनः सारंगच्छन्ति जानंतीति सारंगाः ज्ञानिनः पुनः सारंगा यंतीति सारंगाः भक्ताः पुनः अरसहितं सुदर्शनं सहितं सारं भगवंतं सुदर्शनं वा कालेन भीताः संतः गच्छन्ति गायंति वा ते सारंगाः सात्वताः सर्वेषामेकशेषः समानरूपत्वात् सर्वेण वरसार्थिनः तस्मात् दृष्टीनां स्वतंत्रस्थाना भावात् तृप्तिर्युक्तेत्यर्थः ॥ २७ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

हे विप्राः ? ॥ २५ ॥

यद्यस्मात्प्रित्यं निरीक्षमाणानामपि दृशो नैव तृप्यन्ति अतः आरुरुहुः । अच्युतं कीदृशं श्रियः शोभाया धाम स्थानम् अङ्गं यस्य तम् ॥ २६ ॥

यस्य मुखं पानपात्रं सौन्दर्यामृतपूर्णं दृशां निवासः । इंद्रादीनां लोकपालानां यस्य बाहवो निवासः तद्वलमाश्रित्यैव असुरेभ्यो निर्भयास्ते सुखं वसन्तीति भावः । सारं तद्यशो गायंतीति सारङ्गा भक्तास्तेषां श्लेषेण भ्रमराणां पदाम्बुजं निवासः । तं निरीक्षमाणानां दृश इति पूर्वणान्वयः ॥ २७ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

तस्य कृष्णस्येक्षणो महानुत्सवो विनोदो यासां ताः ॥ २५ ॥

कुलस्त्रियोऽपि हर्म्याग्यारुरुहुरित्युक्तं तद्देतुमाह नित्यमिति द्वाभ्याम् श्रियो रमायाः धामवासस्थानमंगयस्य तम् ॥ २६ ॥

यस्योरः श्रियः बाहवलोकपालानां सारंगच्छतां सिद्धांतगानां पदांबुजं बासो मुखं च सर्वदृशां पानपात्रं तमच्युतमिति पूर्वणान्वयः ॥ २७ ॥

भाषाटीका ।

जिस समय श्री कृष्ण राज मार्ग में चलने लगे तब द्वारका की कुल स्त्री उन के मुख निरीक्षण को महोत्सव मान महलों पर चढ़ीं ॥ २५ ॥

क्यों चढ़ीं तहां उत्तर यद्यपि द्वारका वासी नित्य दर्शन करते हैं तथापि श्री शोभा का निवास जिसमें वह अच्युत के अंग को देख न सके उनके नेत्र तृप्त नहीं होते हैं ॥ २६ ॥

क्योंकि जिनके वक्षस्थल में लक्ष्मी का निवास है जिनका मुख देखने वालों का लावण्य पान का पात्र है जिनके भुजा लोकपालों के आश्रय हैं जिनके चरण कमल भक्त भ्रमरों के आश्रय हैं तिन श्रीकृष्ण के दर्शन से कैसे तृप्ति होगी ॥ २७ ॥

सितातपत्रव्यजनैरुपस्कृतः प्रसूनवर्षैरभिवर्षितः पथि ।

पिशङ्गवासा वनमालया बभौ घनो यथाकोडुपचापवैद्युतैः ॥ २८ ॥

प्रविष्टस्तु गृहं पित्रोः परिष्वक्तः स्वमातृभिः ।

ववन्दे शिरसा सप्त देवकीप्रमुखास्तदा ॥ २९ ॥

ताः पुत्रमङ्गमारोप्य स्नेहस्तुतपयोधराः ।

हर्षविह्वलितात्मानः सिषिचुर्नेत्रजैर्जलैः ॥ ३० ॥

अथाविशत् स्वभवनं सर्वकाममनुत्तमम् ।

प्रासादा यत्र पत्नीनां सहस्राणि च षोडश ॥ ३१ ॥

आधरस्वामी ।

सितैरातपत्रव्यजनैः उपस्कृतो मण्डितः । अर्कश्च उडुपो नक्षत्रसहितश्चन्द्रमाश्च चापमिन्द्रधनुश्च वैद्युतं विद्युत्तेजश्च तैः । अर्कश्चन्द्रस्योपमानम् । नक्षत्राणि पुष्पवृष्टेः । चन्द्रः परिभ्रमकृतमण्डलाकारयोश्चामरव्यजनयोः । चापं वनमालायाः । विद्युत्तेजः पिशङ्गवाससोः अद्भुतोपमेयम्—यदि घनस्योपरि सूर्यविम्बम् उभयतश्चन्द्रौ सर्वतो नक्षत्राणि मध्ये च मिलितं चापद्वयं स्थिरश्च विद्युत्तेजः भवेत् तर्हि स घनो यथा भाति तथा हरिर्बभौत्वित्यर्थः ॥ २८ ॥

देवकीप्रमुखाः सप्त ववन्दे इति मातृसोदर्यादादरविशेषज्ञापनार्थमुक्तम् । अष्टादशापि पितुर्वसुदेवस्य भार्या मातृतुल्यत्वान्नमस्कृता एव ॥ २९ ॥ ३० ॥

सहस्राणि च षोडशेति चकारादष्टोत्तरशताधिकानीति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

श्रीवीरराघवः ।

सितेति पथिसितातपत्रं चव्यजनेचतैरुपस्कृतः सितातपत्रेणावृतः व्यजनाभ्यांचवीज्यमानइत्यर्थः पिशङ्गोवाससीयस्यसभगवान् वनमालयावभौ कथंयथार्कादिभिः युगपत्समुदितैः घनोनीलांबुदस्तद्वत् अभूतोपमैषानह्यर्कोडुपयोःसहावस्थानमस्ति तत्रार्कादिस्थानीयामुकुटवनमालावस्त्रभूषणादयः विद्युदेववैद्युतमुडुपश्चन्द्रः यद्वाउडुपग्रहं गुरुशुक्रयोरन्येषानक्षत्राणामप्युपलक्षणतत्रोडुपस्थानीयं सितातपत्रं गुरुशुक्रस्थानीयेव्यजनेनक्षत्रस्थानीयानिप्रसूनानिइन्द्रमणिस्थानीयावनमालाविद्युत्स्थानीयं पिशङ्गवस्त्रमर्कस्थानीयंतुमुकुटमिति सितातपत्राद्युपस्कृतत्वादिविशेषणसामर्थ्यात् ॥ २८ ॥

ततस्तुपित्रादेवकीवसुदेवयोर्गृहंप्रविष्टो भगवान्मातृभिर्देवकीरोहिण्यादिभिः परिष्वक्तआलिङ्गितः देवकीप्रमुखामातृर्मूर्ध्नाशिरसाम्नसाववन्दे ॥ २९ ॥

तादेवक्यादयः पुत्रं कृष्णमङ्गमारोप्यस्नेहेनस्तुतौपयोधरैस्तनूयासांहर्षेणविह्वलितआत्मानो यासांतथाभूतानेत्रजलैरानंदवाष्पैः सिषिचुः ॥ ३० ॥

स्वभवनं स्वगृहंप्राविशत्कथंभूतंसर्वकामाः काम्यमानाभोग्यभोगोपकरणस्थानादयोयस्मिन्नास्त्युत्तमंयस्मात् यत्रपत्नीनांषोडशसहस्राणिप्रासादास्तथाभूतम् ॥ ३१ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

सितातपत्रव्यजनादिभिरलंकृतोभगवांस्तथावभौयथार्कादिभिरन्वितोमेघोभातीत्यन्वयः अत्रायंविभागः मध्याह्नार्कस्थानीयंश्वेतच्छत्रंउडुपस्थानीयंव्यजनम् इन्द्रचापस्थानीयामाला पीतवस्त्रंविद्युत्स्थानीयं मेघस्थानीयोभगवान् अर्कस्थानीयंकिरीटम् उडुपस्थानीयंश्वेतच्छत्रं मंदारादिप्रसूनमाला इन्द्रचापस्थानीयं विद्युत्स्थानीयंव्यजनमिति वा ॥ २८ ॥

पित्रोः मातापित्रोः स्वमातृभिः देवक्यादिभिः परिष्वक्तः आलिङ्गितः ॥ २९ ॥

तामातरः पुत्रांस्तेनरकात्रायतइतिपुत्रः तं कृष्णं सिषिचुः अभ्यर्षिचन् हर्षेणविह्वलीकृतः विवशीकृतः आत्मांतःकरणंयासां तास्तथोक्ताः ॥ ३० ॥

यत्रयस्मिन्भवनेवज्रवैदूर्यमणिमंडिताः षोडशसहस्राणिपुनरष्टोत्तरशतंपत्नीनांप्रासादाः संतितस्तुत्तमंसर्वकामंस्वभवनमाविशदित्येकान्वयः काम्यंतइतिकामाइच्छाविषयास्तेसर्वेयत्रसंतितस्तथोक्तम् ॥ ३१ ॥

सुबोधिनी ।

एवं समान्यतः पुरीतस्थानभक्तांश्चनिरूप्यभगवान् कथंविशेषतयानवर्णितइत्याकांक्षायाम् उपमानाभावादित्युक्तेभक्तानांबुद्ध्याभूतोपमायावर्णनायइति सिद्धांतं वक्तुमाह सितातपत्रेति सितातपत्रंचव्यजनेचसितातपत्रव्यजनानिप्रसूनवर्षैः सर्वतः प्रवृत्तैः प्रसूनभेदात्पुरुषभेदाद्वाबहुवचनपीतावरंनित्यमपिरूपवद्दर्शनीयानांहेतुत्वेननिरूप्यतेवनमालयाउपलक्षितः सहितोवा एवं सर्वसामग्र्यांसत्यांवनमालयैववभावितिवायथामध्येनीलोमेघोभवतिउपरिसूर्यः परितोद्वौचंद्रौलोलौस्थिराविद्युत्कटितदेइंद्रधनुर्द्वयमुभयतोमिलितं तदाभगवानिवभवेदित्यद्भुतोपमा ॥ २८ ॥

एवंवर्णनसमाप्यसंबंधिनांस्नेहातिशयमाहप्रविष्टइतितुशब्दः पूर्णवर्णनांव्यावर्त्तयतिपित्रोरितिमातृत्वेनसर्वामातरएवअपृथग्धर्मशीलत्वात्सर्वामांपितुश्चैकंग्रहंभेदेकारणाभावाच्चप्रवेशमात्रेणैवभगवत्क्रियातः पूर्वतागवपरिपुंगादिंकृतवत्यइत्याहपरिपुक्तइति“येयथामांप्रपद्यंत” इतिवाक्यात्मातृः प्रतिवालकगवप्रतिभातिभगवद्धर्मापेक्षयालौकिकधर्मस्यवहिरंगत्वात्नमस्कारापेक्षयापरिपुंगः प्रथमः स्वमातृभिरिति पितुरपिमातरः संतिअतः स्वमातृभिरित्युक्तंसप्तदेवकीभगिन्यः एकादशापराः एकजातासुकन्यासुएकस्मैवरायवहूनांदानम् अपृथग्धर्मशीलत्वेनैववरस्यकन्यानांचतदैवपत्नीत्वमन्यथानार्थत्वं यास्तेशीलमनुव्रताइति वाक्यात्अयमेवहेतुः पतिवहुत्वेऽपिअतएवदेवकीप्रमुखाः सप्त एकस्वभावान्मातरइत्युच्यंते एकदासर्वाववंदेशिरसेतिभगवद्धर्मत्वं शब्देनसर्वासांसकृत् वंदनंसंभवतिनतुकार्यिकम् अतः शिरसातदेति ॥ २९ ॥

भगवद्धर्मप्राकट्यायनमस्कारानंतरंभगवतिवालत्वमेवप्रकटमितिवालकपुत्रेयत्कर्त्तव्यतश्चक्रुरित्याह ताइतिसर्वाएवपुत्रमंकमारोप्यवालकस्नेहस्तुतपयोधराजाताः नतुतस्यपयसः कश्चनविनियोगोजातः भगवतोमहत्त्वं प्रौढत्वंजानेत्योऽपिहर्षेणविह्वलितात्मानः पूर्वसंस्कारसदृशत्वात्नेत्रजैर्जलैः शिखाः सिषिचुः ॥ ३० ॥

भार्याणामवस्थामाह अथेतिएकस्मिन्नेवभवने विश्वकर्मणाषोडशसहस्रप्रासादाः कृताः स्वचातुरीख्यापनार्थमअतएवअनुत्तमंनविद्यते उत्तमंयस्मात्सर्वकामायस्मिन्सर्वकामनापूरकपदार्थसद्भावोयस्मिन्वा ॥ ३१ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

वैद्युतं विद्युत्तेजः । घनः कृष्णस्योपमानम् । अर्कश्छत्रस्य उडुपौ परिभ्रमकृतमंडलाकारयोश्चामरव्यजनयोः । उडवः पुष्पवृष्टेः । चापौ वनमालायाः । विद्युत्तेजः पिशङ्गवाससोः । अद्भुतोपमेयम्—यदि घनस्योपरि सूर्यविम्बम् उभयतश्चन्द्रौ सर्वतो नक्षत्राणि मध्ये च मिलितंचापद्वयं स्थिरं विद्युत्तेजो भवेत् तर्हि स घनो यथा भाति तथा हरिर्वभाविति भावः ॥ २८ ॥

सप्त ववन्द इति मातृसोदर्यादादरविशेषज्ञापनार्थमुक्तम् अष्टादशापि पितुर्वसुदेवस्य भार्या मातृतुल्यत्वान्नमस्कृता एव ॥ २९ ॥ ३० ॥ स्वभवनं स्वपुरम् । सहस्राणि च षोडशेति चकारादष्टोत्तरशताधिकानीति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

अथाभूतोपमानेनध्यानविशेषार्थंभगवंतं वर्णयति सितातपत्रेति यथाश्यामवर्णोघनोयद्यर्कोडुपचापवैद्युतैः शोभितः स्यात् उडुपशब्देनसतारागणंचंद्रयंगृह्यते वैद्युतइत्यत्रस्वार्थेऽण्त्वात्सितातपत्रेणाकोपमेनव्यजनाभ्यांचंद्रोपमाभ्यांचोपस्कृतोमंडितः तारागणोपमानांप्रसूनानांवर्षैरभिवर्षितः पिशंगेवैद्युतोपमेवाससीयस्यभगवान्घनइवश्यामः इंद्रचापोपसयावनमालयाचवभौइत्यन्वयः ॥ २८ ॥

सप्तत्यन्यासामुपलक्षणम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

अष्टोत्तरशतसंख्याकाअन्येप्रासादाश्चकारेणग्राह्याः ॥ ३१ ॥

भाषाटीका ।

भगवान् श्वेतछत्र चामरादिकों से शोभित पीतवस्त्र धारण किये मार्ग में जाते समय फूलों की वर्षा से तथा वनमाला से ऐसे शोभित भये जैसे चन्द्र सूर्य इन्द्रधनुष बिजुली इन्हीं से मेघ शोभित होय यह अभूतोपमा कही है ॥ २८ ॥

भगवान् पिता माता के घरमें प्रवेश भये अपनी माताओं से आलिंगित होकर देवकी आदिक सात माताओं को मस्तक से बंदना करते भये ॥ २९ ॥

वे सब माता स्नेहयुक्त, स्तनों से दुग्ध को गिराती हुई हर्षसे बिह्वल होकर नेत्रजलों से कृष्ण को सेचन करती हुई ॥ ३० ॥

इसके अनन्तर भगवान् अपने महलमें प्रवेशहुये जोकि महल सब वस्तुओंसे पूर्ण सर्वोत्तम है जहां पत्नियों के षोडशहजार महल बने हुये हैं ॥ ३१ ॥

पत्न्यः पतिं प्रोष्य गृहानुपागतं विलोक्य सञ्जातमनोमहोत्सवाः ।
 उत्तस्थुरारात् सहसाऽऽसनाशयात् साकं व्रतैर्व्रीडितलोचनाननाः ॥ ३२ ॥
 तमात्मजैर्दृष्टिभिरन्तरात्मना दुरन्तभावाः परिरेभिरे पतिम् ।
 निरुद्धमप्यास्रवदम्बु नेत्रयोर्विलज्जतीनां भृगुवर्यं वैक्लवात् ॥ ३३ ॥
 यद्यप्यसौ पार्श्वगतो रहोगतस्तथापि तस्याङ्घ्रियुगं नवं नवम् ।
 पदे पदे का विरमेत तत्पदाञ्चलापि यत् श्रीर्न जहाति कर्हिचित् ॥ ३४ ॥
 एवं नृपाणां क्षितिभारजन्मनामक्षौहिणीभिः परिवृत्ततेजसाम् ।
 विधाय वैरं श्वसनो यथाऽनलं मिथो वधेनोपरतो निरायुधः ॥ ३५ ॥

श्रीधरस्वामी ।

प्रोष्य देशान्तरे उषित्वा । आरात् दूरादेव विलोक्य । संजातो मनसि महोत्सवो यासां ताः । आसनादाशयाच्च आसनाद्देहेन च उत्तस्थुः आशयोऽन्तःकरणं तस्मादप्यात्मना उत्तस्थुः श्रीकृष्णेनात्मनः संश्लेषे अन्तःकरणव्यवधानमपि नासहन्तेत्यर्थः । व्रीडितानि लोचनानि आननानि च यासां ताः । अपाङ्गैरेव वीक्षणाद्व्रीडितलोचनाः अघनतमुखत्वाद्व्रीडिताननाः । साकं व्रतैरिति हास्यक्रीडा वर्जनादिनियमा अपि ताभ्य उत्तस्थुरित्यर्थः । धृतव्रता एव उत्तस्थुरिति वा । व्रतानि याज्ञवल्क्येनोक्तानि—क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् । हास्यं परगृहे यानं त्यजेत् प्रोषितमर्तुका इति ॥ ३२ ॥

आरात् आयातं तं पतिं दर्शनात् पूर्वमात्मना बुद्ध्या परिरेभिरे ! ततो दृष्टिभिरिन्द्रियैः ततः समीपे आगतमात्मजैः पुत्रैर्गृहीतकण्ठमालिङ्गयन्त्य इव स्वयमपि आलिङ्गितवत्य इत्यर्थः । अत्र हेतुः दुरन्तभावाः गर्भीराभिप्रायाः । तदा च तासां नेत्रयोर्निरुद्धमप्यम्बु वाष्पं वैक्लव्यात् वैवश्यादास्रवत् ईषत् सुसाव । अतएव धैर्यहान्या विलज्जतीनाम् । हे भृगुवर्य ! चित्रं शृण्वित्यर्थः ॥ ३३ ॥

पार्श्वगतः समीपस्थः । तत्रापि रहोगतः एकान्ते च वर्त्तते स्म । पदे पदे प्रतिक्षणं नवं नवमेव । अत्र कैमुत्यन्यायः का विरमेतेति । चला चंचलस्वभावा अपि ॥ ३४ ॥

उक्तं श्रीकृष्णचरितं संक्षिप्याह एवमिति द्वाभ्याम् क्षितेर्भारस्य जन्म येषाम् । अक्षौहिणीभिः कृत्वा परिवृत्तं सर्वतः प्रसृतं तेजः प्रभावो येषाम् । श्वसनो वायुः वेणूनामन्योऽन्यसंघर्षेणानलं विधाय मिथो दाहेन यथा उपशास्यति तद्वत् ॥ ३५ ॥

दीपनी ।

(पत्न्यः पतिमिति । एतेन यावत् पत्न्यस्तावन्मूर्तिः श्रीकृष्णो युगपदेव तासां गृहान् प्राविशदिति ज्ञायते सर्वासां तुल्यभावत्वादिति व्याख्यालेशः ।) ॥ ३२—३७ ॥

श्रीवीरराघवः ।

तदाप्रोष्यप्रवासंकृत्वागृहानुपा गतंप्रियंदूराद्विलोक्यपत्न्योरुक्मिशयादयः संजातोमनसिमहानुत्सवोहर्षोयासांव्रीडिते लोचनेयेषुतान्याननानियासांतथाभूताव्रतैः सहसासनाशयात्सहसाआशुउत्तस्थुः तत्रव्रतेभ्यः उत्थानंनामभर्त्रागमनार्थव्रतत्यागः आसनादुत्थानंप्रास्रद्धम् आशयादभिप्रायादुत्थानंदिदृशौत्कण्ठयत्यागः दर्शनस्यजातत्वात् ॥ ३२ ॥

तमितिदुरंतोऽगाधोभावः स्नेहोयासांताः पत्न्यः समागतंतपतिमात्मजैर्दृष्टिभिरंतरात्मनाचपरिरेभिरेआलिङ्गितवत्यः शरीरपरिरंभस्य रहः कालिकत्वात्तंनसाक्षाच्चकुरपितुपुत्रैः प्रद्युम्नादिपुत्रद्वारेणेत्यभिप्रायेणपुत्रैरित्युक्तं मनसाचक्षुषाचसमंसाक्षादेवचक्रुरित्दभिप्रायेणांतरात्मनादृष्टिभिश्चेत्युक्तंहेभृगुवर्य ! विलज्जतीनांतासामतएवनेत्रयोरंबुनिरुद्धमापे विक्लवादघाट्यादस्रवत् ॥ ३३ ॥

व्रतैः साकमासनाशयादुत्तस्थुः तस्यात्मजैरित्यादिनाच तासांतद्विरहासहिष्णुत्वंसूचितंतदेवोपपादयति यद्यपीतियद्यप्यसौमगवान्कृष्णस्तासांपार्श्वगतः रहोगतश्चतथापि तस्यांग्रियुगंतासांनवनवमेवाभूत् यतस्तत्पदात्तस्यपदारविदात्काविरमेतविश्लेष्यावस्थानुसुत्सहेतनकापीत्यर्थः तदेवदर्शयितुंविशिनष्टिचंचलाश्रीलक्ष्मीरपिकदापियत्तदंघ्रिनजहातितत्पदात्काविरमेतेत्यन्वयः तदापीतिपाठांतरतत्र यद्यपिषदापिपार्श्वगतोरहोगतश्चतदापितस्यांग्रियुगंनवंकिंपुनः कदाचिदंतरितनवनवमिति कैमुत्यन्यायसिद्धमितिभावः उत्तराद्धेतुयथाकार्यमेव ॥ ३४ ॥

अथोपरितनंवृत्तांतसंगृह्यविवक्षुरुक्तवृत्तांतसमासतोऽनुवदति एवमिति क्षितेर्भूमेर्भारस्यजन्मोदयोभ्यः अक्षौहिणीभिः परिवृत्तपरितीव्याप्तंतेजः शौर्ययेषांतेषांनृपाणांकौरवाणांपाण्डवानांचामिथः वैरंश्वसनोवायुरनलमग्निमिवविधायवद्धैयित्वास्वयंनिरायुधः एवतेषां मिथोवधेनवधाद्युपरतः उपरामउपसंहृतवान्सगवइत्युत्तरंगान्वयः स्वयंनिरायुधगवसन्तेषांमिथोवधकारयन्त्यः स्वयंतूष्णीमवस्थितइत्यर्थः ॥ ३५ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

पत्न्यः आरादादूरादेवविलोक्यसंजातोमनसिमहोत्सवोयासांतास्तथोक्ताः सहस्राक्षद्वितितुत्तस्थुरित्यन्वयः कथंभूतंप्रोग्यप्रवासंकृत्वा गृहानुपागतं कीदृश्यः पत्न्यः साकंपिताश्रीद्विडितलोचनाननाश्रीसाकंपितश्रीद्विडितलोचनाननाः सहितमाकंपितंयाभिस्तास्तथाश्रीद्वितानि लोचनानिआनगानिचयासांतास्तथा ॥ ६८ ॥

दुरंतभावाः वलातीतस्नेहाः अनंतशृंगारावा अन्यैरज्ञाताभिप्रायावा दृष्टिभिरात्मजैरंतरात्मनामनसाचतंपतिपरिरेभिरे वैकुल्या त्पारवश्याद्विलज्जितानांतासानेत्रयोर्निरुद्धमप्यंबुअस्त्रवदित्यन्वयः ॥ ६९ ॥

नैतत्तासांस्नेहकार्यकिमित्याह यदीति यद्यप्यसौकृष्णः रहोगतः एकांतगतः सदातासांपार्श्वगतः समीपस्थः तथाप्यनुपदंतासां तस्यांघ्रियुगंनवनंनूतनान्नूतनं तथाहिकास्त्रीतस्यपादकमलादलमितिविरमेतविरामंकुर्यात् अन्यत्रचंचलविभवप्रदायिनीश्रीः यंभगवं तंकार्हीचिन्नजहातीत्येकान्वयः ॥ ७० ॥

वायुर्यथावनदहनायवेणूनामिथः संघट्टनेनाग्निमुत्पादयति तथाअक्षौहिणीभिः क्षितिभारजन्मनांभूमेर्भारभूतंजन्मयेपांतेतथोक्ताः तेषां परिवृत्तंपरिवृद्धंतेजोयेपांतेतथोक्तास्तेषामसुराणांधिनाशायकुर्यादवपक्षपातिनानृपाणांमिथोवैरंविधायस्वयंनिरायुधः परस्परवधंनविना शंविधायचोपरतउदास्तइत्यन्वयः ॥ ७१ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

पत्न्य इति । विलोक्यैव आसनात् तदावेशेनैकचेष्टावस्थानात् आशयात् तत्समाधिलक्षणाच्च उत्तस्थुः (तौ) तत्तज्जुरित्यर्थः । अतएव व्रीडितेति ॥ ३२ ॥

समिति तैः । तत्र स्वयमालिंगितवत्य इवेति योज्यम् । दुरन्तभावा उद्धतभावाः । अतएव निरुद्धमप्यास्त्रवत् । अत्रात्मजद्वारालिंगनेन कान्तभाव आभास्यते । तद्वारा तत्सम्भोगायोग्यत्वात् समाधानंच—प्रीतिसामान्यपरिपोषायैव तथाचरितं नतु कांतभावपोषाय । तत् पोषस्तु दृष्ट्यादिद्वारैव । तस्मान्न दोष इति ॥ ३३ ॥

चिरविरहानंतरमेतादृशानुरागोदययोग्यतायां तासामेवावस्थान्तरं कैमुत्येन दृष्टान्तयति यदीति । आसौ श्रीकृष्णः । तासां श्रीपटम-हिषीणाम् । नवं नवमिति । तच्च तासां स्वाभाविकानुरागवतीनां नाश्चर्यम् यतः का वान्यापि तत्पदाद्विरमेत तदास्वादेन तृप्ता भवेत् । तत्कैमुत्येनोदाहरणं चलापीति । जगति चञ्चलस्वभावत्वेन दृष्टापि ॥ ३४ ॥

अथ तथागतस्य तस्य तादृशगार्हस्थ्यलीलासुखोत्कर्षदर्शनार्थं निश्चिन्ततापूर्वकं ताभी रमणमेवाह एवमिति द्वाश्याम् ॥ ३५ ॥

सुवोधिनी ।

यथामातृषु पुत्रत्वेनस्वयं प्रविष्टः तथापत्नीषुपिप्रविष्टः पतित्वेनप्रभुत्वेननतस्तासां साधारणपतित्वेनकृत्ययुक्तंदूरादागच्छंतंपतिविलो-क्यसम्यक्जातोमनसिमहानुत्सवोयासाम्आरादूरादेवदृष्ट्वाउत्तस्थुः सहसेतिनसावधानभूताः यथैवस्थितास्तथैवउत्तस्थुः देहआत्माच आसनेचितायंनिमग्नोस्थितःतदिदानींद्विरूपाः आसनादाशयादप्युत्तस्थुः परंब्रतानिस्थितान्येवविशेषालंकाररहितत्वादितिभावः अतएव व्रीडया मुकुलितानि लोचनाननानियासाम् ॥ ३२ ॥

ताभिः कृतांभगवत्पूजामाहतमात्मजैरिति तमागच्छन्तमेवताः सर्वाः युगपदेवकायेनमनसाचालिंगनंकृतवत्यः तत्रप्रकारभेदमाह आत्मजैःदृष्टिभिरंतरात्मनेतिपुत्रान् हस्तेप्रयच्छंत्यइवनिकटसंवद्धाः कायेनपरिरेभिरेतथादृष्टिभिः दृष्टिदृष्ट्यायोजयंत्यः परिरम्भणाभा-वाद्गिरणोनलसवलितादिभिः परिरेभिरेअन्तरात्मनाभगवतिप्रविष्टेनमनसाचपरिरेभिरेतासांपरिरंभणाएवमनोरथः समाप्तः नवाह्यकृत्य कृतवत्यः तत्रहेतुः दुरंतभावाइतिदुष्टः अन्तोभावोयस्यभावस्त्वांतरः तस्मिन्निहिसमाप्तेवहिः क्रियाभवति सचमानापनोदनावधिः अतोवैकुल्यात्मानापनोदनात् सर्वमेवाश्रुसमागतं तन्मानवतीभिर्निरुद्धमप्यास्त्रवत् ईषत्सुखाव ननुमानवतीनामेतदनुचितं तत्राह हे भृगुवर्य ? भगवंन्माहात्म्यादित्युक्तंभवतिप्रत्युततासामेववैकुल्यंजातम् ॥ ३३ ॥

एवंतासामतिभावंभगवतिनिरूप्यआश्चर्यमितिशंकायांहेतुमाहयद्यप्यसाविति यद्यपिरोदनमनुचितं वस्तुनः अलाभेतद्भवतिसचपा-श्वगतः तत्रापिएकांतेभावानुसारेणभगवतैवकृतत्वात् तथापितस्यांघ्रियुगंनूतनंतासांहिमनोरथश्चरणद्वयंस्थाप्यमितिसच अत्यन्तरसाविर्भावसम्बन्धादिभिर्जातेकर्तुंशक्यः प्रथमंचमत्त्याधर्मेणवालोक्तोवाचरणक्षालनेकृतेसम्वाहनेचकृते पूर्वोक्तांभवतिततश्चभगवतश्चरणारविंदस्यनित्यनूतनत्वात् प्रथमक्रियैवजन्मसमाप्तिः अतोरोदनमनुचितमित्याह पदेपदेक्षणेप्रतिपदवानूतनादपि नूतमेवअतः कावास्त्रीमनो रथपूर्त्यभावात् सकृदपिविरताभवेत् अथवा तद्भक्तिविषयात् प्रथमसेवातो विरताभवेत् तदाह्यग्रिममनोरथारंभः अतोरोदनमनुचितमितिभावः अत्रार्थेनिदर्शनमाह चलापीतिवस्तुतः श्रीश्चलातथाप्येकस्मिन् कार्येसमाप्ते अन्यत्रगच्छेत्तद्भगवत्येकमपिकार्येनसमा-प्नोति नित्यनूतनत्वात् अतोभगवंतंकदाचिदपिभजहाति यथाएवंप्रकारेणलक्ष्मीम् अन्याश्चभार्याअपरिसमाप्तकार्या एवस्थापयति ताश्चनजानंति ॥ ३४ ॥

एवमेवभूभारहरणार्थंप्रवृत्तोभगवान् एकक्रियैवमध्येअसमाप्तयाकार्येसमापितवानित्याहएवंनृपाणामिति यथास्त्रियःस्वयमेवतिष्ठति क्षणांतरकार्यार्थेनप्रार्थ्यतेएवं भूभारहरणेप्रथमकार्येसमारब्धेअंतिमपर्यंततदेवानुवर्तते यथाप्रथममभिसम्बन्धेसर्वदाहपर्यंतस्वयमवानुव

सुबोधिनी ।

र्त्तते एवमयमद्भुतकर्मानलोकसदृशः भूभारार्थजन्मयेषां तत्र भगवत्कार्यमाह विधायवैरं मिथः वैरं विधाय तस्य वैरस्य सामर्थ्यमाह श्वसनो यथानलमिति वायुर्निमित्तम् अग्निरेव दाहकः स तु वंशधर्षणेन जातः सर्वदहतितथायमपि मिथो वधेन संपन्नेन उपरतः मिथो वधं कृत्वा उपरत इत्यर्थः जीवत्सुतेषु नोपरमेदिति भावः निरायुध इति निर्गतानि आयुधानि यस्य तस्य हि अन्योऽन्यमेवायुधम् अग्निर्निधनमिव एवं सर्वसंहर्त्ता भगवान् महानयमद्भुतकर्मात्स्य सर्वकार्यसमाप्तम् ॥ ३५ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

यावत्सो महिष्यस्तावद्भिरेव प्रकाशैर्युगपदेव पृथक् तत्तन्मन्दिरं प्रविष्टं कृष्णमालोकमानानां मामेव प्रथममयं प्राप्त इत्यभिमन्यमानानां तासां तात्कालिकी चेष्टामाह सञ्जातो मनसो महोत्सवः परिरम्भस्पृहा यासां ताः । अतएव आसनात् अन्तःकरणाच्च उत्तस्थुः ततश्च व्रीडितलोचनानाः अपाङ्गैरेव वीक्षणान् व्रीडितलोचनाः अवनतमुखत्वाद् व्रीडिताननाः । अयमर्थः— आसनं परित्यज्य प्रथमं देहेनैव परिरब्धुमुत्थिताः मध्ये लज्जया कृतं विघ्नमालक्ष्य लज्जोत्पत्तिस्थानमन्तःकरणाच्च त्यक्त्वा केवलमात्मनैव परिरिभिरे इति केवलमुत्प्रेक्षैव । कान्तमालोक्य सहसैव स्पर्शात्सुक्यपूर्णप्रेमानन्दमूर्च्छितास्ता वभूवुरिति तत्त्वम् । मूर्च्छायां सत्यामेव सुषुप्तिप्रलययोरिवान्तःकरणव्यवधानाभावसिद्धेः । साकं व्रतैरिति व्रतानि याज्ञवल्क्येनोक्तानि—क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् । हास्यं परगृहे यानं त्यजेत् प्रोषितभर्तृकेति । व्रतैः सहिता एव उत्तस्थुरिति तेषां व्रतानां पतिं दर्शयितुमनुचितानामपि सहसा त्यक्तुमशक्यत्वात् तैः साकमेवोत्तस्थुः । ततश्च तेन दृष्टा तासामसंस्कृतशरीरपरिच्छदता स्नेहवर्द्धनायैवाभूदिति ॥ ३२ ॥

लज्जया कृतविघ्नानामपि तासां तत्परिरम्भे प्रकारमाह तमिति । आत्मजैर्मनोभवेस्तद्दर्शनेनोद्दीपितैः कामैर्हेतुभिरित्यर्थः । “मकरध्वज आत्मभू” रित्यमरः । दृष्टिभिः परिरिभिरे इति प्रथमं चाक्षुषः सम्भोग उक्तः । तर्ता दृष्टिभिरेव नेत्ररन्ध्रेरेवान्तः प्रवेश्य आत्मना अन्तर्देहेनापि । यतो दुरन्तभावा दुर्ज्ञेयाभिप्रायाः । अतएव वक्ष्यते चायमेव प्रकारो भाववतीनाम्—तं कार्वाचनेत्ररन्ध्रेण हृदिकृत्य निमील्य च । पुलकांगुपगुह्यस्ति योगीवानन्दसंप्लुतेति तदपि सूक्ष्मधिया प्रेयसा स्वाभिप्रायं ज्ञातमालक्ष्य विलज्जमानानां तासां नेत्रयोरम्बु निरुद्धमपि वैकल्य्यात् वैवश्यात् आ ईषत् अस्त्रवत् सुस्त्राव । हे भृगुवर्य ! ॥ ३३ ॥

पदे पदे क्षणे क्षणे तासां नवं नवमेव भवति । अत्र कैमुत्यं का विरमेतेति । चला चंचलस्वभावा श्रीः सम्पत्तिरूपेति नित्यनूतनत्वं तस्योक्तम् ॥ ३४ ॥

ताभिः सह रमणं निष्प्रत्यूहं वक्तुं तस्य कार्यान्तरव्यग्रत्वाभावमाह एवमिति अक्षौहिणीभिः सह परिवृत्तं विस्तीर्णं तेजो येषाम् । श्वसनो वायुर्वेणूनाम् अन्यान्यसंघर्षेण अनलं विधाय मिथो दाहेन यथोपशाम्यति तद्वत् ॥ ३५ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

प्रोष्यप्रवासंकृत्वा गृहानुपागतं पतिमाराहूरादेव विलोक्य सहसैवातगवव्रतैः साकं धृतव्रताण्यवासनात् आशयादंतः करणाच्च देहगेहस्मृतिरूपादंतः करणधर्मादप्युत्तस्थुः व्रतानियाज्ञवल्क्येनोक्तानि “क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् हास्यं परगृहे यानं त्यजेत् प्रोषितभर्तृके”ति ॥ ३२ ॥

हे भृगुवर्य ? दुरन्तभावाः अगाधस्नेहाः पत्न्यः तमागतं पतिमात्मजैस्तद्द्वारेण दृष्टिभिरन्तरात्मना च परिरिभिरे आलिङ्गितवत्यः विलज्जतीनां स्त्रीणां गुणविशेषरूपां लज्जां कुर्वतीनाम् निरुद्धमपि विकृवा द्वैक्य्यान्नेत्रयोरम्बुवाष्पमास्त्रवदीषत्सुस्त्राव ॥ ३३ ॥

तासां भगवति स्नेहातिशयमाह यद्यपीति यद्यप्यसौ श्रीकृष्णः पार्श्वगतः रहोगतश्च तथापि तस्योभयत्र संश्लिष्टस्यापि पदे पदे प्रतिक्षणं मंत्रियुगं न वनवंतासामभूत् यद्यं श्रीकृष्णं चलापि चंचलापि श्रीः कर्हि चिन्नविजहाति “देवत्वे च भवेद्देवी ममुप्यत्वे च मानुषी विष्णोरेवानुरूपं वैकरोत्येषात्मनस्तनु”मिति स्मृतेः तत्तस्य पदात्काविरमेतविश्लिष्टतया स्थातुमुत्सहेत ॥ ३४ ॥

भगवद्गुणविशेषविवक्षुरुक्तं भगवच्चेष्टितं संक्षिप्यानुवदति एवमिति श्वसनो वायुर्वेणुना शहेतुमग्निं विधाय यथोपरतो भवति तथा क्षितिभाराय जन्मयेषां तेषाम् अक्षौहिणीभिः परिवृत्तं परितो व्याप्तं तेजः प्रभावो येषां तेषां मिथो वैरं विधायोपरतः तेषां कर्मानुसारेण तान् हत्वोपरतामयः सरे मेदत्युत्तरेणान्वयः ॥ ३५ ॥

भाषा टीका ।

पत्नीगण विदेश गयेहुये पति को घरमें आयेहुये देखकर अत्यन्त महोत्सव सम्पन्न मन हुई । पतिके आगमनकाल पर्यंत अत्यन्त नियम में स्थित वे सब पत्नियें कामिनियें उनकी दूरही से देखकर लज्जितनयना और लज्जितमुखी होकर अपने २ आसन और अपने २ कार्य परित्यागपूर्वक दृगत उठकर खड़ी होगई ॥ ३२ ॥

हे भृगुश्रेष्ठ ! सुनो कैसा आश्चर्य ! उन सब पत्नीगणोंने पतिको चाक्षुष प्रत्यक्ष करने के पूर्वही एकसाथ अन्तरात्मा के साथ आलिङ्गन किया । फिर जब दृष्टिगोचर हुए तब दृष्टिद्वारा भी लाभ किया (किन्तु तथापि उस समय वे इतनी अधीर होगई थीं) कि उनकी

स एष नरलोकेऽस्मिन्नवतीर्णः स्वमायया ।

रेमे स्त्रीरत्नकूटस्थो भगवान् प्राकृतो यथा ॥ ३६ ॥

उद्दाम-भाव-पिशुना-मल-वल्गु-हास-व्रीडा-वलोक-निहतोऽमदनोऽपि यासाम् ।

संमुह्य चापमजहात् प्रमदोत्तमास्ता यस्येन्द्रियं विमथितुं कुहकैर्न शकुः ॥ ३७ ॥

तमयं मन्यते लोको ह्यसक्तमपि सङ्गिनम् ।

आत्मौपम्येन मनुजं व्यापृण्वानं यतोऽबुधः ॥ ३८ ॥

एतदीशानमीशस्य प्रकृतिस्थोऽपि तद्गुणैः ।

न युज्यते सदात्मस्थैर्यथा बुद्धिस्तदाश्रया ॥ ३९ ॥

तं मेनिरेऽवला मौढ्यात् स्त्रैण चानुव्रतं रहः ।

अप्रमाणाविदो भर्तुरीश्वरं मतयो यथा ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां नैयासिक्यां प्रथमस्कन्धे
पारीक्षिते श्रीकृष्णद्वारकाप्रवेशो नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

भाषाटीका ।

बड़े गूढ़ अभिप्राय से पुत्रालिंगन के समान आलिंगन करडाला । उससमय उन सब लज्जावतीओं का चित्त इतना विवश हुआ था वे अपने २ नेत्रों से आसुओं की धारा को नहीं रोककर रखसकीं कुछ भूमि में पड़ने लगे ॥ ३३ ॥

यदिच वे सर्वदाही उन सब कामिनियों के पास एकांत अवस्थिती करती थीं तथापि उनके चरण युगल पद पद में भी नवीन नवीन हासिगोचर होतेथे । क्योंकि चंचला लक्ष्मी भी जिनको कभी त्याग नहीं करती उनके पादपद्मसै विरतहो ऐसी कौन स्त्री है ॥ ३४ ॥

वास्तव में । वायु जिस प्रकार वंश समुदाय में प्रविष्ट होकर परस्पर से घर्षण के द्वारा अग्नि उत्पादन पूर्वक उन सब को परस्परही में भस्मीभूत करदेता है फिर वायु सै दग्ध हुए वो सब वंश खगड आपही घातित होता है । इसी प्रकार यक्ष भी सबके विधाता कालपुरुष ने अक्षौहिणी सेना समूह के द्वारा चारों ओर फैला हुआ है तेज जिनका और पृथ्वी का भार जनमानेवाले राजाओं में परस्पर विरोधानल उत्पन्न कर दिया है कि जिससे वे परस्पर वध साधन द्वारा निरायुध और निस्तेज होकर अवशेष में प्रशान्त होगए हैं ॥ ३५ ॥

श्रीधरस्वामी

स्त्रीरत्नकूटस्थः उत्तमस्त्रीकदम्बस्थः ॥ ३६ ॥

नन्वेवं स्त्रीसङ्गादिभिः संसारप्रतीतेः कथं भगवानवतीर्ण इत्युच्यते तत्राह उद्दामेति द्वाभ्याम् । यासाम् उद्दामो गम्भीरो यो भावः अभिप्रायः तस्य पिशुनः सूचको योऽमलो वल्गुः सुन्दरो हासो व्रीडावलोकश्च ताभ्याम् निहतः अमदनः श्रीमहादेवोऽपि संमुह्यलज्जया चापं पिनाकम् अजहात् । एवंप्रभावाः (याः) स्त्रियः इत्येतावद्विवक्षितम् । यद्वा भगवतो मोहिनीरूपेण महेशोऽपि मोहित एव एताश्च तादृग्विलासा एवेति तथोक्तम् । ताः कुहकैः कपटैर्विभ्रमैर्यस्येन्द्रियम् मनः विमथितुं क्षोभयितुं न शक्ताः ॥ ३७ ॥

तं श्रीकृष्णम् अयं प्राकृतो लोक आत्मौपम्येन स्वसादृश्येन सङ्गिनं मनुजं मन्यते । अत्र हेतुः व्यापृण्वानं व्याप्रियमाणम् । यतोऽयम् बुधः अतत्त्वज्ञः ॥ ३८ ॥

कुत इत्यपेक्षायामैश्वर्यलक्षणमाह एतदिति ईशस्येशानमैश्वर्यं नाम एतदेव । किं तत्र प्रकृतिस्थोऽपि तस्या गुणैः सुखदुःखादिभिः सदा न युज्यते इति यत् । यथा आत्मस्थैरानंदादिभिरात्माश्रयापि बुद्धिर्न युज्यते तद्वत् । वैधर्म्यदृष्टान्तो वा आत्मस्थैः सत्ताप्रकाशादिभिर्यथा बुद्धिर्युज्यते इति । एवं वा असदात्मा देहः तत्रस्थैर्गुणैस्तदाश्रया बुद्धिस्तदुपाधिर्जीवो यथा युज्यते एवं प्रकृतिस्थोऽपि तद्गुणैर्न युज्यते इति यत् । एतदीशानमीशस्येति ॥ ३९ ॥

तत्पत्न्योऽपि तस्य तत्त्वं न जानन्तीत्याह । तं स्त्रैणम् आत्मवश्यं रह एकान्ते अनुव्रतम् अनुसृतञ्च मेनिरे भर्तुरप्रमाणाविदः प्रमाणा मियत्तां महिमानं अजानन्त्य इत्यर्थः । ईश्वरं क्षेत्रज्ञं मतयोऽहंवृत्तयो यथा स्वाधीनं स्वधर्मयोगिनं मन्यन्ते तद्वत् । यद्वा यथा तासां मतयः कल्पनाः तथा तमीश्वरं स्त्रैणादिरूपं मेनिरे इत्यर्थः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवतसाराथदीपिकायां प्रथमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

दीपनी ।

अजहात त्यक्तवानिति काचित् पुराणप्रसिद्धाख्यायिकेति प्राञ्चः ॥ ३७ ॥

व्याप्रियमाणं व्यापारविशिष्टमित्यर्थः ॥ ३८—४० ॥

श्रीवीरराघवः ।

सगणइतिसगणः स्वमाययाआत्मीयसंकल्पेनअस्मिन्नरलोकेऽवतीर्णोभगवान्स्त्रियगवरत्नानितेषांकूटस्थःसमुदायास्थतः रेमेचिक्क डेयथा प्राकृतः स्त्रीवश्यस्तद्वत् प्राकृतोयथेत्यनेनस्त्रीवश्यत्वानुकारमात्रमेवतुपरमार्थतस्तदस्तीतिसुचितम् ॥ ३६ ॥

तदेवव्यञ्जयितुंविशिनष्टिउद्दामेतिताः प्रमदोत्तमाः कुहकैर्वचनोपायैर्यस्येन्द्रियंप्रमथितुंनशेकुः नाप्रभवन्नतमपीत्थुत्तरेणान्वयः सुतरांपा र्वश्यत्वाभावसूचनायास्यप्रमदोत्तमाविशिनष्टियासामुद्दामभावादिभिर्निहतः सन्मदनोऽपिसंमुखमोहंप्राप्यस्वयंधनुरजहात्तत्याजताः प्रमदो त्तमाइत्यन्वयः उद्दामउदारोऽगाधइतियावत् भावोऽभिप्रायस्तेनपिशुनः सूचिताकर्षसूचकः अमलः सुन्दरश्चहासस्तेनचव्रीडापूर्वकावलोकनेनचनिहतः अभिभूतः ॥ ३७ ॥

एवंविधंतयःस्त्रीवश्यमन्यतेसोऽज्ञइत्याह तमिति मनुजंव्यापृणवानंमनुजवच्चेष्टमानंमनुष्यभावेनस्वयाथात्म्यमाच्छादयंतमित्यर्थः वस्तु तोनिःसंगमपिसंगिनामिवभासमानंतमिमंभगवंतंयोलोकोजनआत्मौपम्येनस्वतुल्यत्वेनमन्यतेसोऽयंलोकःअतोऽहेतोरबुधःनितरामज्ञः ॥ ३८ ॥

अथाविषयैरनाकृष्टत्वमीश्वरस्यनाश्रयमित्यभिप्रायेणेश्वरत्वंनिर्वक्तिपतदिति प्रकृतिस्थोऽपिमूलप्रकृतिव्यापकोऽपितद्गुणैः सत्त्वादिभिरा त्मस्थैर्जीवगतैरविद्यास्मितारागद्वेषादिभिश्चगुणैः सदानयुज्यतेइतियदेतदेवेश्वरस्येशानमित्यन्वयः सदेत्यनेनमुक्तव्यावृत्तिः सहिपूर्वैर्युक्तः ह्यैगुणास्पशोदाहरणमाह यथेति तदाश्रयाईशाश्रयाबुद्धिस्तज्ज्ञानंयथासत्त्वादिभिर्नयुज्यतेनहि“स्वाभाविकी ज्ञानवलक्रियाचे” त्युक्ताविधं स्वतःसर्वगतस्यज्ञानंसत्त्वरजस्तमोऽन्वयाधीनसम्यक्त्वासम्यक्त्वयुक्तंसगवंसर्वप्रकारेणाचिदचिद्रहितहेयरहितइति यत्तदेवहि ईश्वरस्येश्वरत्व मित्यर्थः ॥ ३९ ॥

यथैवमज्ञोलोकस्तमुक्तविधमीश्वरमात्मतुल्यमन्यते तथास्त्रियोऽप्यज्ञानादात्मवश्यममन्यंतेत्याहतमितिसंसारिणामिन्द्रियप्रसूतामतयो यथेश्वरंनजानंतिकिंतुमौढ्यादन्यथामेनिरे एवंभूतास्ताअवलाः स्त्रियोऽपितंभगवंतंरहः स्त्रैणस्त्रीसमूहमनुव्रतं स्त्रीसमूहानुवर्त्तिनमेनिरे तत्रहेतुः भर्तुरप्रमाणविदः प्रमीयतइतिप्रमाणंस्वरूपंतत्स्वरूपमजानंत्यः ॥ ४० ॥

इति श्री वीरराघव विरचितायां श्रीमद्भागवत टीकायां प्रथम स्कंधे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

स्वमाययास्वेच्छया प्राकृतः स्त्रीजितः स्त्रीरत्नकूटस्थः स्त्रीश्रेष्ठसमूहस्थः ॥ ७२ ॥

स्त्रीश्रेष्ठसमूहगतः स्त्रीजिताननुकरोत्येवपरंनस्वयंस्त्रीजितइत्याह उद्दामेति यासामुद्दामभावस्यउत्कृष्टगृगारचेष्टितस्यपिशुनः सूचकः अमलः निर्व्यलीकः वल्गुः कोमलः हासः स्मितव्रीडयाअवलोकः कटाक्षवीक्षणमउद्दामभावपिशुनामलवल्गुहासेनव्रीडावलोकनेनचविहतः ताडितः मदनोऽपिसंमुखपुष्पाख्यंचापमजहात्मुक्तवांस्ताः प्रमदोत्तमाः कुहकैरुद्दामभावादिभिर्यस्य श्रीकृष्णस्येन्द्रियंप्रमथितुंवशीकर्तुंन शेकुः तस्यकुतः स्त्रीजितत्वमित्यन्वयः ॥ ७३ ॥

तस्यस्त्रीजितत्वपरिवादोऽज्ञसंमत्येत्याह मन्यतइति अज्ञलोकः स्वसुखानुभवेनैवाप्तकामतयास्त्रीष्वसक्तमपिआत्मौपम्येनात्मानंहृष्टांती कृत्यस्त्रीसंगिनंतन्मयंस्त्रीमयेमन्यतेहियस्मात्तस्मादयंजनोऽबुधः अज्ञः कथंभूतंमनुजंप्रावृणवानम् आच्छादयंतम् ॥ ७४ ॥

तर्हिज्ञानिप्रवादः कीदृशइतितत्राह यत्तादिति प्रकृतिस्थोऽपिसदात्मस्थैः स्वाधारैस्तद्गुणैः प्रकृतिगुणैः सत्त्वादिभिः शब्दादिभिश्चनयु ज्यतेनसंवध्यतइतियत्तदीशस्येशानमीश्वरत्वं तत्रव्यत्यासहृष्टांतमाह यथेति यथाप्रकृतिस्थानांज्ञानिनांतदाश्रयातस्यकृष्णस्याश्रयाबुद्धिः प्रकृतिगुणैः नवध्यतेकिमुतस्यप्रकृतिगुणसंबन्धेनयतोऽबुधजनप्रवादइतिभावः ॥ ७५ ॥

तथाविदोऽसुराइतिसोदाहरणमाह तमिति खलाइन्द्रियारामामूढाः शास्त्रार्थविदः तामसराजसप्रकृतयांस्तएवाप्रमाणाविदोऽनंतगुण त्वादिप्रमाणाविदस्तंकृष्णमनुव्रतंभृत्यवदनुगंतस्त्रैणस्त्रीजितमेनिरे वैशेषिकादिवादिनांमतयोयथेश्वरंयथामतिमेनिरेतथा तस्माज्ज्ञतस्या प्तकामस्यस्त्रीजितत्वमितिभावः ॥ ७६ ॥

इति श्री भागवतप्रथमस्कन्धस्य विजयध्वजटीकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

क्रमसन्दर्भः ।

य एवमुपरतः स एव रेमे इति योज्यम् । स्त्रेषु निजजनेषु या माया कृपा तत्तुल्यस्वचिकीर्षामयप्रेमा तथा लोकेऽवतीर्ण इति तस्या एव सर्वावतारप्रयोजननिमित्तत्वात् स्त्रीरत्नकूटस्थोऽपि तादृशरमणावेशकारिप्रेमविशेषरूपया तयैव रेमे न तु प्रसिद्धकामेनेत्यर्थः । अत्र रत्न पदेन तासामपि तद्योग्यत्वं बोधयित्वा तादृशप्रेमविशेषमयत्वं बोधितम् । एवं भाववैलक्षण्येऽपि क्रियया साम्यमित्याह प्राकृतो यथेति । अत्र श्रीभगवतोऽप्यप्राकृतत्वं दर्शयित्वा तद्वत् कामविषयत्वं (कामविशेषमयत्वं) निराकृतम् ॥ ३६ ॥

क्रमसंदर्भः ।

पुनरपि तदेव स्थापयति उद्दामेति । मदनश्च प्राकृतः कामः उद्भूतभावसूत्रकनिर्मलमनोहराभ्यां हासव्रीडावलोक्याभ्यां निहतस्तन्माहि-
मदर्शनेन स्वयमेवोक्तार्थीकृतस्वास्त्रादिवलोऽभूत् । अतएव संमुख्य चापमजहात् भूपल्लवं धनुरभाङ्गतरङ्गितानि वाणा गुणः श्रवणपालि-
रिति स्मरेण । अस्त्राणि निर्जितजगन्ति किमर्पितानीतिवत् । तत्र निजास्त्रप्रयागं न कुरुते एवेत्यर्थः । तथाभूता अपि प्रमदोत्तमाः प्रमदेन
प्रकृष्टप्रेमानन्दविशेषेण परमोत्कृष्टास्ताः स्ववृन्द एव याः स्वतोऽप्युत्कृष्टप्रेमवत्यस्तासां साम्यच्छया कुहकैस्तादृशप्रेमाभावेन कपटांश
प्रयुक्तैः सद्भिः कटाक्षादिभिर्यस्येन्द्रियं विमथितुं तद्विशेषेण मथितुं न शक्नुः । किन्तु स्वप्रेमानुरूपमेव शक्नुवन्ति । तस्मात् प्रेममात्रोत्थायि
विकारत्वात्तस्य कामुकवैलक्षण्यमिति भावः ॥ ३७ ॥

तस्मादेतत्तत्त्वमविज्ञायैव अयं साधारणो लोकः असक्तमपि प्राकृतगुणेष्वनासक्तमपि यतः आत्मौपम्येन मनुजं व्यापृण्वानं कामादि
व्यापारयुक्तम् च मन्यते यथात्मनः प्राकृतमनुष्यत्वादि तथैव मन्यत इत्यर्थः । अतएवावुध एवासौ लोक इति ॥ ३८ ॥

प्राकृतगुणेष्वसक्तत्वे हेतुः एतदिति । अवतारादौ प्रकृतिगुणमये प्रपञ्चे तिष्ठन्नापि सदैव तद्गुणैर्न युज्यते इति यत् एतदीशस्येश
नमैश्वर्यम् । तत्र व्यतिरेके दृष्टान्तः यथेति । तदाश्रया प्रकृत्याश्रया बुद्धिर्जीवज्ञानं यथा युज्यते तथा नेति । अन्वये वा तदाश्रया श्रीभग-
वदाश्रया परमभागवतानां बुद्धिर्यथा प्रकृतिस्था कथंचित्तत्र पतितापि न युज्यते तद्वत् । एवमेवोक्तं तृतीये—भगवानपि विश्वात्मा लोक
वेदपथानुगः । कामान् सिषेवे द्वार्वत्यामसक्तः सांख्यमाश्रित इति ॥ ३९ ॥

ननु तादृशमैश्वर्यं तस्य ताः किं न जानन्ति यदि जानन्ति तदा रहोलीलायां नृत्त्येत्येव तादृशप्रेमेत्याशङ्क्याह तमिति । ईश्वरमपि तं रह
एकान्तलीलायां मौढ्यात् तादृशप्रेममोहात् भर्तुरप्रमाणविदः तादृशैश्वर्यज्ञानरहिताः स्त्रैणम् आत्मवश्यम् अनुव्रतम् अनुसृतं च मेनिरे ।
तच्च नायुक्तमित्याह । यथा तासां मतयः प्रेमवासना तथैव स इति । ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमित्यादेः स्वेच्छाप्रयस्ये-
त्यादेश्च प्रामाण्यादिति भावः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धस्य श्रीजीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

सुबोधिनी ।

अतः परं भक्तोद्धारकभागवताधिकारिदेहनिष्पादनमवशिष्यतेतदुत्तरत्रवक्ष्यते मध्येतस्यविरुद्धधर्माश्रयत्वंवक्तुंशृंगारकीडामाहसपण्डिति
सपणनरलोकेऽस्मिन्नवतीर्णः यथाकोऽपि न जानाति तथास्वमाययारमणनिमित्तेस्त्रीरत्नकूटेस्त्रीसमूहेस्वयमेवविद्यमानो भगवान् तद्वशमना
पन्नः प्राकृतवद्गीतकृतवान् यावद्दसेनप्रविष्टः तावत्तस्यरसनजानातीति कामशास्त्रंस्ववशेस्थितस्यनरसइति ॥ ३६ ॥

एवंभगवत्कृत्याङ्गीकृताग्लानिर्नदोषायेतिन्यायेनभगवद्रमणं ननुविषयधर्मेणतथात्वमिति प्रतिपादयितुमाह उद्दामेति यद्यपिस्त्रियोर-
तिसमर्थाः तथापिभगवन्मनोजेतुंशक्ताः तासांसामर्थ्यमाह उद्दामस्त्यक्तशृङ्खलोयोभावः अज्ञापनीयेज्ञापयतीति पिशुनः असमये अस्थाने
च एवमपिसन्नमलः स्वाभाविकत्वाद्बुद्धिः स्वच्छोवासूचितस्यहितकरणात्तत्रसामर्थ्यं वल्लुगमनोहरः पुरुषस्यमनोहरतीति एतादृशो
हासः प्रथमंप्रवृत्तः ततःकार्यानन्तरं व्रीडास्वतः प्रवृत्तत्वात् ततःस्वर्वाचितत्वसूचकदर्शनंतेनापिनिहतः मदनःकन्दर्पः सर्वव्यामोहनार्थं
प्रवृत्तः दृष्टिवलंज्ञात्वास्वयंचापमजहात् मत्कार्यमेताएवकारिष्यन्तीति किंचापेनेति यत्रमामपिमोहयन्ति तत्रकथमन्योनमुग्धोभवेदिति
एवंकामादप्यधिकाकासपुतनाताएवैताभगवत्स्त्रियः अथापि यस्यभगवतः इन्द्रियमन विमथितुंवर्शाकर्तुंकुहकैः कपटैःनशक्नुः नसमर्था
जाताः दृष्टिमोहितत्वात् युक्तमितिभावः ॥ ३७ ॥

एवमपिस्वयंपराजिताः अशक्ताअपिअज्ञानात् स्वधर्मभगवति आरोपयन्तीत्याह तमयमिति लोकोभ्रांतः असंगमपिभगवन्तंसंगिनंमन्यते
भगवान् संगी विषयसहचरितात्मत्वात् देवदत्तवत् इत्यनुमानेनउपाधिग्रहणसहितेनभगवंतमपि संगिनंमन्यतेतद्विचारकाणामपिउपाध्य
ग्रहेहेतुः मनुजंव्यापृण्वानमिति आत्मानंमनुजंयथालोकोमन्यते तथाविशेषचेष्टाकर्तारमअतस्तात्पर्यापरिज्ञानात् अज्ञत्वादिवोधनेविद्यमान
उपाधौजीवत्वरूपेतदज्ञानाच्चतथामन्ताअबुधइत्यर्थः ॥ ३८ ॥

ननुबोधनक्रियायाः यथाज्ञानजनकत्वंतथास्वाश्रयस्य निकृष्टत्वसम्पादकत्वमपिलोकंतथैवव्याप्तेः अज्ञानादिकंजीवत्वसमानाधिकरणं
दोषजन्यत्वात् मूर्च्छादिवादिति निष्प्रत्यूहानुमानेनजीवत्वमपिज्ञापयति भ्रमजनकत्वेनप्रतारकत्वाच्चजीवत्वेनचजीवत्वप्रतारणम्
अर्थमितिवाच्यमुक्तजीवानामपि तथाकरणदर्शनात् स्वबन्धभयादेवतत्रतथाकरणदृश्यते नान्यथेति एवमाशङ्क्यजीववैलक्षण्यंवदन्विषय
संबन्धस्य नजीवत्व बोधकत्वमित्याह एतदीशन मीशस्येति विपरीतमेतदुच्यते विषयसंबन्धनजीवत्वमिति भ्रमादेवविषयसंबन्धतथात्वम
यत्वीश्वरत्वबोधकः नियतकार्यजनकस्यतत्रकार्यजननात् जीवधर्माणामप्रतिबन्धकत्वात् मणिमन्त्रादेरप्यलौकिकत्वात् भगवच्छक्ति
मत्वमतः प्रकृतिस्थोऽपिविषयेषुरममाणोऽपितद्गुणैः कर्तृवश्यत्वापादकत्वस्वरूपप्रच्युतिदोषजनकत्वादिभिर्युज्यते नन्वापाततोऽग्निस्पर्शदो
होनजातइति नियतसम्बन्धेऽपिनजायते तथाभगवत्यापिभविष्यतीत्याशङ्क्याह सदात्मस्यैरिति सर्वाश्रयत्वाद्भगवतः संयुक्तः समवायेनवा
सदाआत्मन्येवतधर्माः प्रवर्ततेतेवाहिः स्वाश्रयेस्वकार्यसम्पादयेयुः भगवदाश्रितानभवेयुः भगतोवासर्वाश्रयत्वंधर्मोभवेत् तथाचयं
मेवाश्रित्यैव भ्रमात्तदीयत्वेनज्ञाता भवन्ति तस्यैव संगित्वंवाजीवत्वंवाबोधयन्ति ननियताश्रयाः अन्याश्रयैरेवअन्यत्रदोषजनकत्वं चोरादिषु
चलोकेसिद्धम् अत्रदृष्टान्तमाह यथाबुद्धिस्तदाश्रयेति महाराजसमीपे शस्त्रपाशादिकंनस्वाश्रये किंचित्करोति अन्यार्थत्वेनैवतस्यसंग्र
हात् “श्रियापुष्ट्यागिराकांत्याकीर्त्यातुष्ट्येलयोजया विद्ययाविद्ययाशक्त्यामाययाचनिषेवित”मिति विद्याविद्येममतनूइतिच वाक्येभगवदा
श्रयत्वेनअमतिरविद्यानिरूपितामतिर्विद्यातत् प्रतिस्पर्द्धिनीसपत्नीअमतिरविद्यायथाअविद्याभगवतिस्वकार्येनकरोति तथाएतेऽपिविषया
इत्यर्थः “एकस्यैवममांशस्यजीवस्यैव महामते बंधोऽस्याविद्ययानादिर्विद्ययाचतथेतर”इतिवाक्यात् स्वाश्रयबुद्धत्वंसंपादकत्वम् इदानीरम
सास्यईश्वरत्वबोधकत्वम् अविद्यावदज्ञानादीनामपिदेवव्यामोहकत्वं दोषनिराकरेणार्थतुसद्धर्मैव अतोदुष्टानांप्रतारणसद्धर्मैव तस्मादि
दोषपूर्णगुणो हरिः ॥ ३९ ॥

सुबोधिनी ।

किंच लोकाभांताभवत्येव नियतसम्यक्त्वा अपि भूमन्त इत्याह तमेतिरेति अचलाः ज्ञानजनकक्रियाकरणे असमर्थाः अतएव मूढाः ज्ञानरहिताः अन्यार्थमन्यतेतदाह स्त्रैणमिति स्त्रीलम्पटंचकारात्तद्वशमपि तत्र हेतुः रहः अनुव्रतमिति एकान्ते अनुव्रतयस्ययदैवैकान्तस्थानं तत्रैव भगवान् संनिहितः अतो निरंतरमेकांतशीलत्वात् स्त्रैणमितिरे नन्वेवमेवस्यादित्यत आह अप्रमाणविदो भर्तुरिति भर्तुर्भगवतः प्रमाणं न जानंतीति यथा ग्राहस्तिनं मन्यते स्पर्शेण सहिचक्षुषैव ज्ञेयः तथा भगवच्छास्त्रेणैव भगवान् विज्ञेयः नन्ववस्थाविशेषेण क्रिया मात्रेण तथाकरणमपि भर्तृत्वात् अप्रमत्ता चक्षतंतु मेनमिति श्रुतेः भगवानेव श्रुत्यर्थप्रतिपादकः अतो भर्तृत्वादेकांतशीलत्वं स्त्रीरक्षार्थं भगवांस्तथा करोति स्त्रीणां तु तदज्ञानं तत्र दृष्टांतमाह ईश्वरं मतयो यथंति यथामतयो दर्शनज्ञानानि भगवतैव प्रवर्तितानि स्वयुत्थातमेवान्यथामन्यते ईश्वर एव नास्तीति केचित् अन्येऽपि यज्ञादय एव ईश्वर इत्यपरे कर्त्ता केवलमित्यन्ये जीवविशेष एवेति केचित् सर्वेषां मेतेषां मूलप्रमाणाज्ञानात् स्वांप्रेक्षया तथा त्वंतथैवासामपीत्यर्थः ॥ ४० ॥

इति श्रीभागवत सुबोधिन्यां लक्ष्मणभट्टसुतश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां
प्रथमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

स्वमायया योगमाययैव । स्त्रीरत्नसमूहे प्रकाशबाहुल्येन प्रत्येकमेव तिष्ठतीति सः । प्राकृतो यथेत्यनेन तस्य तथा रमणकारणस्य कामस्य रमणस्य च अप्राकृतत्वात् निर्गुणत्वमुक्तम् ॥ ३६ ॥

नन्विन्द्रियैर्विषयान् भुञ्जानस्य तस्य कथमप्राकृतत्वं तत्राह । यासाम उद्दामः गर्भीरो यो भावः प्रेमा तस्य पिशुनः सूचकोऽमलो वल्गुः सुन्दरो हासो ब्रीडासहितोऽवलोकश्च ताभ्यां कृष्णविषयकाभ्यां स्वरूपभूतकन्दर्पपीडोत्थाभ्यां निहतः अहो एता मच्छराघातं विनैव सस्पृहं कान्तमालोकयन्ते इति विचारयन्नेव तदतिमाधुर्यावलोकित्यविस्मयविवशीकृतः सन् मदनः प्राकृतकन्दर्पस्नन्मोहनार्थमागतोऽपि स्वयं संमुह्य चापम् अजहात् । आसां भूचापाकृष्टानां ब्रीडावलोकशराणां भगवन् किं मे चापेन सशरेशोति तं तत्याज । ताः प्रमदोत्तमाः अपि यस्येन्द्रियं मथितुं स्ववशीकर्तुं कुहकैः कपटप्रयुक्तैर्वल्गुहासादिभिर्न शक्नुः किन्तु प्रेमप्रयुक्तैः शोकरिति तासां सम्प्राप्तिरतिशयात् प्रेममयाः काममया अपि कटाक्षादयः सम्भवन्ति । तत्राद्याः भावपिशुनशब्देनोच्यन्ते । द्वितीयाः कुहकशब्देन । तत्राद्यैर्वशीकृतेन्द्रियत्वेऽपि भगवतोऽप्राकृतत्वलक्षणं नैर्गुण्यमेव तस्य प्रेमवश्यत्वात् प्रेमणाश्च चिच्छक्तिलिलासविशेषत्वात्तन्मयानां कटाक्षादीनां तदुत्थितस्य कामस्य तत्कारणकस्य रमणस्य च चिन्मयत्वाद्विषयभोगशब्देन वक्तुमशक्यत्वान्मायिकानामेव शब्दस्पर्शादीनां विषयशब्देनाभिधानादिति । द्वितीयैः प्रेमरहितैर्वशीकारासम्भवात् यस्येन्द्रियं विमथितुं कुहकैर्न शक्नुवित्युक्तम् । सर्वथैव तदिन्द्रियविमथनाभावे व्याख्याते रेमे स्त्रीरत्नकूटस्थो भगवान् प्राकृतो यथेत्यनेन व्यञ्जिता रमणासक्तिश्च नोपपद्यते । किञ्चात्र कादाचित्कैस्तदीयकाममयकटाक्षादिभिर्वशीकाराभावेऽपि तेषां प्राकृतत्वं न वाच्यं पटुमहिषीणां सर्वासां चिच्छक्तित्वात् तदीयेषु कटाक्षादिषु प्राकृतत्वप्रवेशाशक्तेः । न च स्वरूपभूतत्वेऽपि चिच्छक्तिसामान्यस्यैव वशो भगवान् किन्तु चिच्छक्तिविशेषस्य प्रेम्णा एवेति सिद्धान्तादिति सर्वमनवद्यम् ॥ ३७ ॥

एवं वस्तुतो विषयसङ्गरहितमपि तम् अनभिज्ञो वहिर्दर्शी लोको विषयसङ्गिनमेव मन्यते इत्याह तमयमिति । आत्मौपम्येन स्वसादृश्येन । तत्र हेतुर्व्यापृष्णानं व्याप्रियमाणां सत्यभामायामासक्तेरेव पारिजाताथर्वहृद्व्यापारदर्शनादित्यर्थः । अतोऽबुधः सदसद्विवेचनशून्यः नीलमणिं काचमिव प्रेमाणमेव विषयासक्तिं निश्चिनोतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

ननु भवतु नाम तासां चिच्छक्तित्वात् तद्रमणादेर्निर्गुणत्वम् । तदपि प्राकृतप्रपञ्चमध्ये प्राकृते एव यदुवंशे अवतीर्णस्य प्राकृतानामेव जरासन्धादीनामसुराणां रूपशब्दादीन् विषयान् स्वचक्षुःश्रोत्रादीन्द्रियैराददानस्य गुणसंगः खलु दुर्वार एव इत्यत आह एतदिति । ईशस्य ईशानमैश्वर्यं नामैतदिति यत् प्रकृतौ स्थितोऽपि तस्या गुणैः न युज्यते । गुणैः कीदृशैः आत्मस्थैः । अयमर्थः—स्वयं गुणेषु तिष्ठति गुणा अपि तस्मिंस्तुतिष्ठन्ति तदपि तस्य गुणैरसम्पर्क इति वस्तुतो भगवत् एव सर्वप्रपञ्चस्याधिष्ठानत्वे चाधिष्ठातृत्वे चापि निर्गुणत्वमेवोक्तम् । “साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति” सत्त्वादयो न सन्तीति यत्र च प्राकृता गुणा इति हरिर्हि निर्गुणः साक्षात् पुरुषः प्रकृतः पर” इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिः । यथा तदाश्रया स एवाश्रयो विषयो यस्याः सा तत्स्मरणवती परमभागवतानां बुद्धिः प्रकृतिस्थापि संतुष्टिस्तुतिनिन्दादिषु तृप्तिश्रुतपिपासा पीडादिषु जागरस्वप्नसुषुप्तिषु सत्त्वादिगुणेषु स्थितापि तेष्वौदासीन्यात् न तैर्युज्यते इति । तथैव प्राकृतान् विषयान् आददानस्यापि तस्य तेष्वासक्तिशून्यत्वात् न तैर्योगः ॥ ३९ ॥

ननु तर्हि यासु तस्य सदैवासक्तिस्ताः पटुमहिष्य एवाभिज्ञास्तस्य तत्त्वं सामस्त्येन जानन्ति । मैवम् । रसपुष्टिसिद्धयर्थं तासां स्वरूपभूतानामपि योगमायया भगवतैव स्वसम्पूर्णज्ञानावरणात् ता अपि तं न जानन्तीत्याह तमिति । तं स्वभर्त्तारं रहोऽनुव्रतं स्वप्रेमवश्यमपि स्त्रैण स्त्रीमात्रभाववद्यं मेनिरे । अतो मूढा भगवतैवादिरसपुष्ट्यर्थं मूढीकृताः । अतः समुद्रे विहरन्तोऽपि यथा समुद्रस्येयज्ञां न जानन्ति तथा भर्तुः प्रमाणं न विदन्ति । मतयः शास्त्रकृतां बुद्धिवृत्तयः ईश्वरनिरूपणे प्रवृत्ताः जगदुपादानत्वमीश्वरत्वं जगन्नियन्तृत्वं तथा जगन्निमित्तत्वमीश्वरत्वमितिमतवैविध्यात् किञ्चित् किञ्चिज्ज्ञानं त्योऽपि वस्तुतो मूढा एवेति । गच्छ (सं) पर्थचरन् प्रेमणेत्याद्युक्तस्तासां प्रेमवत्त्वाद्भगवत् प्रेमवश्यत्वात् तासां प्राकृतत्वं न व्याख्येयम् ॥ ४० ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

एकादशोऽपि प्रथमे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ११ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

सपञ्चोक्तलीलः स्वमाययास्वकीयेषुनरलोकस्थभक्तेषुमायातयावस्मिन्प्राकृतेनरलोकेऽवतीर्णः अतएवस्त्रियएवरत्नानितेषांकूटः सखुहस्तत्रस्थः स्वयमप्राकृतपवप्राकृतवत् रेमेचिक्रीडेप्राकृतजनस्ययथाईस्यदिवश्यस्तथायंकृष्णइति प्रतीतिविषयोऽभूदिति फलितोऽर्थः ॥ ३६ ॥

भगवतोऽसंगस्यप्राकृतजनप्रतीत्यासांगित्वमाह उहामेतिचतुर्भिः यासामुहामभावस्यागाधाभिप्रायस्यसूचकेन अमलेनवल्लुगुनासुंदरे-
णाहासेनलीलावलोकनेनच अमदनोभवोऽपिनिहतोऽभिभूतः संमुखामोहंप्राप्यचापमजहात् पिनाकतत्त्याज ताः प्रमदोत्तमाः कुहकैव-
चनाप्रकारैर्यस्येद्रियविमथितुंनशेकुस्तमित्युत्तरेणान्वयः ॥ ३७ ॥

अयंप्राकृतलोकः यतोऽबुधः कृष्णमनमिहोऽतस्तमसंगिनमपि श्रीकृष्णांव्यापृणवानं व्यप्रियमार्णं संगिनंमनुजंमनुष्यं चारमौपम्ये
नमन्यते ॥ ३८ ॥

प्रकृतिस्थोऽपिप्रकृतौ स्थितोऽपिव्याप्तोऽपि प्राकृतैर्गुणैर्नयुज्यतेनस्पृष्टोभवति तत्कार्यभूतैः रागद्वेषादिभिर्नयुज्यतेइतिकिमुक्तव्यम-
एतदीशस्येशनमीशत्वम् तत्रदृष्टान्तः यथात्मस्यैः परमात्मस्यैः कर्तृत्वादिभिर्बुद्धिर्नयुज्यते अन्यथाबुद्धेःकरणास्यैवकर्तृत्वभोक्तृत्वेवंध-
स्त्वेवंधर्मोक्षाहतास्यात् ॥ ३९ ॥

अवलास्तुयासांयथाप्रतेयाबुद्धयस्तदनुसारेण तास्ताः मेनिरेइत्यन्वयः तत्रश्रीरुक्मिण्याद्याईश्वरंकाश्चिद्रहोऽनुव्रतमेकांतितुसूतंस्वष-
स्त्रीगामिनं धार्मिकंकाश्चित्तुमूढाभर्तुः प्रमाणमजानंत्यः स्त्रैणमित्येवंदशमेस्कंधेस्फुटीभविष्टति ॥ ४० ॥

इतिश्रीभगवद्भिवार्कपादपद्मचिंतकशुकशुधीविरचितेश्रीमद्भागवतेसिद्धांतप्रदीपे

प्रथमस्कन्धीयेएकादशाध्यायार्थप्रकाशः ॥११॥

भाषाटीका ।

वे हमारे कोई भगवान हैं । जो अपनी माया के द्वारा इस मनुष्य लोक में अवतीर्ण होकर स्त्री रत्न समुदायके मध्य में रहकर अत्यंत
सामान्य मनुष्य के समान कीड़ा करते हैं ॥ ३६ ॥

जिनके गंभीर भाव के सूचक निर्मल मनोहर हसन और लज्जा सहित अवलोकन, सै निहत कंदर्प ने भी मोहित होकर अपना धनु
ष छोड़दिया वे प्रमदोत्तमा भी अपने कुहुक मय विला सों सै जिनको मनके क्षुभित करने को समर्थ न हुई । अथवा अमदन शिवने
भी जिनके विलासों सै मोहित होकर अपना पिनाक (धनुष) छोड़दिया ऐसी स्त्रियें भी जिन के मन के क्षोभ करने को समर्थ न
हुई ॥ ३७ ॥

उन श्रीकृष्ण को भी यह सब प्राकृत लोक अपने समान संगबाले मनुष्य मानते हैं । क्योंकि कृष्ण इसी भांति व्यापार करते हैं और
ये लोक सब अबुध हैं ॥ ३८ ॥

यही ईश्वर की ईश्वरता है कि सदा प्रकृतिस्थ होकर भी प्रकृति के गुणों सै युक्त नहीं होते हैं असङ्ग रहते हैं । जैसे आत्मा के आ-
श्रय होकर भी बुद्धि आत्मा के आनन्दादि गुणों सै युक्त नहीं होती । (यहा) आत्मा श्रया बुद्धि जैसे आत्मा के सत्ता प्रकाशादि गुणों
सै युक्त होती है ईश्वर एसे प्रकृति के गुणों सै युक्त नहीं होता है (यह वैधर्म्य दृष्टान्त है) (अथवा) असदात्मा देहस्थ गुणों सै जैसे
बुद्धि और जीव युक्त है ईश्वर एसे प्रकृति के गुण सुख दुःखादिकों से युक्त नहीं होते हैं - यही उनकी ईश्वरता है ॥ ३९ ॥

(सामान्य लोगों की क्या बात है) उनकी स्त्रियें भी मूढ, उनको स्त्रैण (आत्मवदय) और एकान्त में अपना अनुगत मानती थीं
वे भी अपने भर्त्ता का प्रमाण (अर्थात् तत्व) नहीं जानती थीं । जैसे अहंमति जीवको अपना आधीन मानती हैं ॥ ४० ॥

प्रथमस्कंध का एकादशअध्याय समाप्त ।

द्वादशोऽध्यायः ।

—:—:—

शौनक उवाच ।

अश्वत्थान्नोपसृष्टेन ब्रह्मशीर्ष्णोस्तेजसा ।

उत्ताराया हतो गर्भ ईशेनाजीवितः पुनः ॥ १ ॥

तस्य जन्म महाबुद्धेः कर्माणि च महात्मनः ।

निधनञ्च यथैवासीत् स प्रेत्य गतवान् यथा ॥ २ ॥

तदिदं श्रोतुमिच्छामो गदितुं यदि मन्यसे ।

ब्रूहि नः श्रद्धधानानां यस्य ज्ञानमदाच्छुक् ॥ ३ ॥

सूत उवाच ।

अपीपलद्धर्मराजः पितृवदूरजयन् प्रजाः ।

निस्पृहः सर्वकामेभ्यः कृष्णपादानुसेवया ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

पूर्वोक्तं यत्प्रसङ्गाय द्रौणिदण्डादि विस्तरात् ।

द्वादशे तु तदेवाथ परीक्षिज्जन्म उच्यते ॥ ० ॥

परीक्षितोऽथ राजर्षेजन्मकर्मेत्यादि प्रतिज्ञाय पाण्डवानां राज्यस्थितिरूपोद्धातरूपो सप्रसङ्गं सप्तमाध्यायमारभ्य निरूपिता । इहानीमौपोद्धातिकमुक्त्वानुधादपूर्वकं पृच्छति अश्वत्थाम्नेति । उपसृष्टेन विसृष्टेन ॥ १ ॥

तस्य जन्म इत्यादेर्ब्रूहीत्युत्तरेणान्वयः । स परीक्षितः प्रेत्य देहं त्यक्त्वा ॥ २ ॥

प्रार्थये न त्वाज्ञापयामीत्याह । गदितुं यदि मन्यसे अनुग्रहेण तर्हि ब्रूहीति । यस्य ज्ञानमदाच्छुक् इति अवशोच्छयां कारणम् ॥ ३ ॥

निस्पृहस्यापि राज्ञः श्रीकृष्णानुग्रहात् तादृक् पौत्रः समजनीति वक्तुं तस्य श्रीकृष्णे भक्त्युद्रेकमाह अपीपलदिति त्रिभिः । पितृवदूरजयन् अपीपलत् पालयामास ॥ ४ ॥

दीपनी ।

परीक्षितोऽप्येति एतत्तत्कन्धीयसप्तमाध्यायस्य द्वादशश्लोकः ॥ १—३० ॥

श्रीवीरराघवः ।

यद्यपि परीक्षिज्जन्मकर्मादिकं पुरस्तादेव पृष्ठं यद्यपि च तद्वक्तुमेव तदुपोद्धातरूपोऽयं च क्रमः किमकार्षीत्त इति प्रकृतप्रश्नस्योत्तरं चाश्रुतेण चान्तरापुनस्तत्प्रश्नानुपपत्तिः तथापि किमकार्षीत्त इति पृष्ठस्य राज्यसाशनान्तरभाविनोयुधिष्ठिरवृत्तांतस्य परीक्षिज्जन्मान्तरमेव तच्छुभ्रुस्ता वत्स्वयमेवावृणोद्भिर्भैरव्याः कुरुतंतव इति प्रकम्यापरिसमापितं सावशेषं पृच्छति शौनकः अश्वत्थाम्नेति अश्वत्थाम्नोपयुक्तेन प्रयुक्तेन उर्वधिकं दुस्सहं प्रभूतं च तेजो यस्य तेन ब्रह्मशीर्ष्णो ब्रह्मशिरोनामकेनाखेण तावदुत्तरायागर्भो हतः ततः पुनरीशेन कृष्णो नाजीवितः इत्युक्तानुवादः ॥ १ ॥

तत उपरितनंतस्योत्तरातनयस्य महात्मनः यज्जन्मादितदिदं हेमहाबुद्धं । श्रोतुमिच्छामि निधनं मरणं यथैवासीत् प्रेत्य मृत्वा यथागतवान्यागतिप्राप्तवान् तादिदमित्यन्वयः ॥ २ ॥

यदि गदितुं मन्यसे वक्तुमिष्टयोग्यं च मन्यसे चेत्तर्हि श्रद्धधानानां नोऽस्माकं ब्रूहि कुतो वस्तज्जन्मादिशुभ्रुषाश्च भवेत्यतस्तं विशिनष्टि स्य परीक्षितः शुको ज्ञानं परमात्मयायात्म्यज्ञानमदावुपदिष्टवान् महाभागवतत्वात् सज्जन्मादिशुभ्रुषाणः सममवदितभावः अत्र जन्मैव प्राधान्येन पृच्छते तस्य कर्मादिकं तु युधिष्ठिरादिवृत्तांतान्तरकालिकत्वात् च वृत्तान्तरमेवाविशेषतः प्रष्टव्यमपि जन्मकालिकजातकद्वाराणां मान्यतो बुभुक्षुना जन्मना सहोपात्तम् अत एवोत्तरेऽपि जातद्वारैव तत्कर्मादिकं प्रदर्शयत्यवगतव्यम् ॥ ३ ॥

परीक्षितो जन्मप्रकारं वक्तुं तावत्तादात्मिकयुधिष्ठिरावस्थानप्रकारमाह अपीपलदिति त्रिभिः अपीपलदपालयत्कथंभूतः कृष्णस्य पादयोरनुसेवयाऽनुव्यानेन हेतुना सर्वेभ्यः निर्गतास्पृहा यस्य तथाभूतः कृष्णपादानुसेवकत्वात् निस्पृहः सन्नित्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

वैराग्यप्रकारोद्वेगरेमकानुर्कपित्वं चास्मिन्मध्याये प्रतिपाद्यते उपलेभेऽभिधावन्तीमुत्तरामित्यादि श्रुतानुवादपूर्वकंपरीक्षिज्जन्मादिप्रवृत्तिं
पृच्छति शौनक इत्याह अश्वत्थाम्नेत्यादिना उरुतेजसाश्वत्थाम्नाविसृष्टेन ब्रह्माख्येण उत्तराया हतोगर्भः पुनरीशेनोज्जीवित इत्येकान्वयः ॥ १ ॥

मरणानिधनं यथाकथं प्रेत्यमृत्वागतवान्कलोकमिति शेषः ॥ २ ॥

वक्तुं वायदिमन्यसह्यनेन वक्तव्यस्यातिगोप्यत्वं सूचयति ॥ ३ ॥

अपीपलत्तुभरक्षतनिस्पृहः सर्वकामेभ्य इत्यनेन कृष्णपादसेवाया अतिस्वावुत्वं दर्शितं कामानातिक्तत्वं च ॥ ४ ॥

कमसन्दर्भः ।

० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

सुबोधिनी ।

एवमेकाग्रसिद्ध्यर्थं सर्वकार्यैर्निरूपितम् अधुना श्रोतृदेहस्य रक्षणं विनिरूप्यते ॥ १ ॥ सर्वलक्षणसंपन्नः सर्वदोषविवर्जितः वीजसं-
स्कारसहितः श्रोता भागवते मतः ॥ २ ॥ व्यवहितत्वाच्छैनकः पूर्वकथां स्मारयति अश्वत्थाम्नापसृष्टेनेति त्वद्वाक्वानां समभिव्यवहारात्
अस्माभिरेव नावगतम् अश्वत्थाम्नां ब्राह्मणोत्तमत्वात् तेन निरूपितस्य च ब्रह्मास्त्रस्य च असो घत्वात् उत्तरायागर्भो हतः पश्चादीशेन आजीवितः
असामर्थ्यात् पूर्वमपि दुर्विभाव्याभिः स्वशक्तिभिः वीजे प्रवेश्य आजीवितवान् इदानीमपि दश्वं वीजं पुनस्तं प्रवेश्य आजीवयतीति पुनः
शब्दार्थः ॥ १ ॥

अनुवादांशमुक्त्वा श्रोतव्यांशमाह तस्य जन्मेति महाबुद्धेरिति पूर्वमेव तस्य ज्ञानं सिद्धं महात्मन इति शुभानि कर्माणि जन्मकर्मवदा
तस्य क्षुत्पुंसं भावनाभावात् गर्भएव च मृत्योर्निवर्तितत्वात् केन प्रकारेण निधनमिति प्रश्नः किञ्च यथा पूर्वजन्मनि ज्ञानादिषु सिद्धेष्वपि पत
देहसंबन्धो जातः एवमुत्तरत्रापि भविष्यतीत्याशंक्य पृच्छति संप्रत्यगतवान् यथेति प्रेत्यशरीरं त्यक्त्वा यथेति प्रष्टव्यार्थः ॥ २ ॥

तत्पूर्वोक्तं त्रयमुत्पत्तिस्थितिप्रलयाख्यमिदं च लोकगमनं शास्त्रसंदेहात् श्रोतुमिच्छामि बहुकालनिर्वन्धात् क्लेशोऽपि यदि सर्वथैतद्वक्तव्य
मिति मन्यसे तदा श्रद्धायुक्ता वयं श्रोतुमिच्छामः इच्छया कथने भगवच्चरित्रमत्रास्तीति अवगम्यते अतएव माह गदितुं यदि मन्यस इति अन्य
था कथात्वेऽपि भगवदीयत्वाच्च अन्यथा शुकस्य ज्ञानदानं न संभवेत् अतस्तस्य चरित्रं कथयितव्यं ॥ ३ ॥

जन्मनिरूपणार्थं वंशकालदेशानामुत्तमत्वमाह त्रिभिः अपीपलादिति अपालयदित्यर्थः स्वधर्मविष्णुभक्तिभ्यां महान् सर्वान् चान्यथा
विषयेषु च वैतृष्ण्यं सेवार्थं भक्तिं सूचकं तत्र राज्ञः प्रजापालनं धर्मः पितृवद्रज्यं प्रजा इति ज्ञानसहितं त्वमुक्तम् अन्यथा भगवद्दृष्ट्यभावे रजनं
न स्यात् निःस्पृह इति नैरपेक्ष्यं कृष्णपादानुसेवा शास्त्रानुसारेण फलजननात् सम्यक्कृतेति ज्ञायते अन्येन राज्ञोत्तमत्वात् तद्वाज्यकालः
वंशश्चात्तम इति राजधर्म एव प्रजाः कुर्वतीति तद्वाज्ये सर्वत्र वैष्णवसेवैव प्रसृता अतो देशोत्तमः ज्ञानभक्तिकर्मणां धर्माणां तस्मिन्काले विद्य-
मानत्वात् कालोत्कर्षः ॥ ४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

कृत्वा जन्मोत्सवं राजा पौत्रस्य श्रीपरिक्षितः ।

द्वादशे भावि तद्वृत्तं विप्रैरुक्तमुपाशृणोत् ॥

सैव श्रुतचरो भक्तो राजा वा तावदीदृशः ।

कृष्णं ददर्श यो गर्भे यश्च कालमदृग्दयत् ॥ ० ॥

परीक्षितो जन्म वक्ष्ये इति प्रतिज्ञाय द्वौ गणयस्व भगवन्मरणाकुन्तीस्तव भीष्मनिर्याणं भगवद्दयात्राद्वारकाप्रवेशपट्टमाहिषीरमणादिकथा-
माधुर्येषु तत्प्रसङ्गात्थितेषु मज्जन्तं सूतं तदेव परीक्षिज्जन्म शुश्रूषुः शौनकः पुनर्विशेषतः पृच्छति अश्वत्थाम्नेति । उपसृष्टेन निक्षि-
प्तेन ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

तादृशपौत्रप्राप्तौ राज्ञः कृष्णानुराग एव कारणमित्यभ्यूहयन् (अभ्यूहयं) तमेवाह त्रिभिः । अपीपलत्तु पालयामास ॥ ४ ॥ ५ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

अभिमन्युसूतं सूतप्राहुर्भागवतोत्तमं तस्य जन्ममहाधुर्यं कर्माणि च गृणीहि न इति प्रश्नं प्रतिबचनार्थं परीक्षितोत्तराजहर्षेण जन्मकर्मविलाप-
नम् संस्थाप्य पांडुपुत्राणां वक्ष्ये कृष्णकथोदयमिति सूतेन प्रतिज्ञातं तदुपांशुं द्वादशरूपांतत्पितामहराज्यस्थितिं श्रुत्या कानुवादपूर्वकं तद्वपु-
च्छति अश्वत्थाम्नेति ब्रह्माशिरोनामकेनाख्येण उपसृष्टेन ईशेन श्रीकृष्णेन ॥ १ ॥

महती बुद्धिर्यस्य स तथा तस्य महात्मनो जन्मेत्यादेर्बुद्धीत्युत्पत्तयेऽन्यः स परीक्षितः प्रेत्यशरीरं विहाय यागतवान् ॥ २ ॥

तदिदं पूर्वोक्तम् ॥ ३ ॥

सम्पदः क्रतवो लोका महिषी भ्रातरो मही ।
जम्बुद्वीपाधिपत्यश्च यशश्च त्रिदिवं गतम् ॥ ५ ॥
किं ते कामाः सुरस्पर्हा मुकुन्दमनसो द्विज !
अधिजह्मुर्मुदं राज्ञः क्षुधितस्य यथेतरे ॥ ६ ॥
मातुर्गर्भगतो वीरः स तदा भृगुनन्दन !
ददर्श पुरुषं कश्चित् दह्यमानोऽस्त्रतेजसा ॥ ७ ॥
अद्भुष्टमात्रममलं स्फुरत्पुरटमौलिनम् ।
अपीच्यदर्शनं श्यामं तडिद्वाससमच्युतम् ॥ ८ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

श्रीकृष्णोभक्त्यैवकृतार्थानां पाण्डवानां सर्वत्र निरपेक्षाणां कृष्णोच्छयाभागवतः पौत्रो जात इति बक्ष्यन् पूर्वश्रीकृष्णो राजर्षेः पाण्डवश्रेष्ठ
स्य भक्त्युद्रेकमाह अपीपलक्षितिभिः कृष्णपादानुसेवया कृष्णपादयोरनुवृत्त्या सर्वेभ्यः ऐहिकामुष्मिकेभ्यः कामेभ्यो निस्पृहो गतस्य हः
पितृवदपत्यस्थानीयाः प्रजाः अपीपलदपालयत् ॥ ४ ॥

भाषाटीका ।

शौनकबोले अश्वत्थामाके चलाये हुये अस्त्रसे उत्तरा का गर्भ नष्ट हुआ था ईश्वरने फिर जिवाय लिया ॥ १ ॥
उस महा बुद्धिमान् महात्मा परीक्षित का जन्म कर्म अंतर्धान होके परलोक जाना जैसा हुआ ॥ २ ॥
यह वृत्तांत हम सुनने चाहते हैं यदि आप कहना उचित समुझें तो जिसको शुकदेवजी ने ज्ञान दिया है उनकी कथा हम श्रद्धा-
लुओं से कहिये ॥ ३ ॥
सूतजीबोले धर्मराज युधिष्ठिर पिता की नाई प्रजाका संतोष करते हुये श्रीकृष्ण चरण सेवासे सब कामों से निःस्पृह होकर प्रजा
ओं का पालन करते भये ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

क्रतवस्तदुपार्जिता लोकाश्च ॥ ५ ॥
सुरस्पर्हाः सुराणां स्पृहणीयाः ते सम्पदादयः कामा विषया राज्ञः किं मुदं प्रीतिमधिजह्नुः न क्रतवन्त इत्यर्थः । अत्र हेतुः मुकुन्दे
एव मनो यस्येति । क्षुधितस्य अन्नैकमनसः यथा इतरे स्निग्धवन्दनादयः प्रीतिं न कुर्वन्ति तद्वत् ॥ ६ ॥
प्रस्तुतमाह मातुरिति । स परीक्षित ॥ ७ ॥
पुरटं सुवर्णं स्फुरन् पुरटमौलिर्यस्यास्ति तम् । ब्रीह्यादिभ्यश्चेति इतिप्रत्ययः । अपीच्यमतिमुन्दरं दृश्यते इति दर्शनं रूपं यस्य तडि-
द्वत् वाससी यस्य तडिद्वाससमिति श्याममिति च पदाभ्यां विद्युद्भूषितमेघोपमा सूचिता । अच्युतमविकारम् ॥ ८ ॥

श्रीवीरराघव ।

तत्सेवया स्पृहाभावहेतुत्वसेवसदृष्टांतमाह संपद इति द्वाभ्यां यथा क्षुधितस्य अशनया युक्तस्य पुंस इतरे स्निग्धवन्दनादयो न मुदमावहन्ति किं त्वशन
मेव तथा हे द्विज ! ये संपदादयः ते ते कामाः सुरस्पर्हाः सुराणामपि स्पृहणीया अपि मुकुन्द एव मनो यस्य तस्य राज्ञो युधिष्ठिरस्य मुदमधिजह्नुः किं संपा-
दितवन्तः न संपादिवन्तः एवमर्थः तत्र संपदो भोग्यभोगोपकरणादिसमृद्धयः स्वर्गादिसुखसाधनान्यश्वमेधादीनि लोकाः करप्रदाजनाः
महिष्यः पत्न्यः भ्रातरो हि ग्विजयिनो भीमादयः महानिष्कंटापृथ्वीत्रिदिवंगतं त्रिदिवपर्यंतं व्याप्तं यशश्च ॥ ५ ॥ ६ ॥
अथ परीक्षितो जन्मवक्तुं तावत्तस्य मातुर्गर्भगतो वीरः स तदा भृगुनन्दन ! वीरः उत्तरातनयः मातुर्गर्भगतः
वदरगतः ब्रह्मास्त्रतेसादह्यमानः कंचित्पुरुषं ददर्श ॥ ७ ॥

श्रीवीरपाध्वजः ।

कथंभूतमंगुष्ठपरिमितामात्राउन्नाहोयस्य नविद्यतेमलंदेहजंयस्यस्फुरत् पुरट्मौलिनममौलिः किरीटयस्यअपीच्यदृष्टपुष्टांगतयास्पृह-
णीयदर्शनयस्यअमितापननिर्मलीकृतकांचनमयेकुण्डलयस्यक्षतजेरक्तंअक्षिणीयस्यगदापाणीयस्यतम्रउल्कस्यांगारस्येवाभायस्यास्तांगदांमुहु-
र्मुहुः परितः सर्वतः दिशोभ्रामयंतमअस्मिन्धरकम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

एतदवस्पष्टमाह संपदइति ॥ ५ ॥

कामातुरस्यार्थाः विषयाः विरक्तस्यमुकुन्दमनसोयुधिष्ठिरस्यार्थाः किं पुरुषार्थत्वेननार्थाः । कुतश्चित्तत्राह नेति यथाक्षुधितस्येतरे
वीणाद्योनतृप्तिं कुर्वन्ति तथाऽप्येदुः खहेतुत्वात्तेमुदनाकुर्वन्तित्यर्थः । अनेनवैराग्यातिशयोमोक्षेसुखातिशयोदर्शितः ॥ ६ ॥

कंचिल्लोकविलक्षणम् ॥ ७ ॥

स्फुरत्पुरट्मौलिनंददीप्यमानस्वर्णमुकुटमआपीच्यदर्शनंषोडशवर्षवहइयमानंमेघश्यामम् ॥ ८ ॥

सुवोधिनी ।

ननुवैराग्यंकुत्रोपयुज्यते तस्यचराज्यस्यचविरुद्धत्वात् इत्याशंक्यनसाधनत्वेनात्रवैराग्यं किंतुभक्तेरानुषंगिकमिति तन्निरूपयति
संपदइति राज्यधनाश्वादीनांसम्पत्तयः आधिक्यंक्रतवोराजसूयादयः विप्रा ! इतिसम्बोधनम् अस्मिन्नर्थेसंवादाथेमहिषीद्रौपदीभ्रातरोभीमा
इयः महीसर्वापिराजत्वाच्छास्त्रतोमहीपौरुषेनाधिपत्यमितिभेदः अर्जुनैर्नैन्द्रोऽपिजितइतित्रिविङ्गतंयशः एतेभगवत्कृपया स्वतः
सिद्धाः ॥ ५ ॥

अतएव अकामाः हृदयेनागताइतितइत्युक्तंवस्तुतः एतेविषयादेवयोग्याः मनुष्यस्यकाम्याभवंति ननुविष्णुभक्तस्ययस्तुवहकामयते
बहुव्याप्तंभवति तस्यनक्षुद्रेषुकामनाप्राप्तेष्वपि मुकुन्देमनोयस्यमोक्षएवयस्यमनः तस्याप्येतद्भवति किमुतद्वातरिद्विजाइतिपूर्ववत्
सम्बोधनम् किमुदमधिजहुः अपितुनकृतवन्तएवेत्यर्थः विषयाणांस्वधर्माजननेदृष्टान्तमाह क्षुधितस्येतिइतरेऽस्यादयः ॥ ६ ॥

एवंराज्ञोमाहात्म्यमुक्त्वातद्वंशेस्वभावत एवायमेतादृशइतिविषयमाहात्म्यमेवाह मातुर्गर्भगतइति मातुरित्यसमासात् गृहवृत्तिभिन्न
तथास्तुतिरुच्यते अतोर्गर्भगतकलेशोनिवारितः पूर्वमेवज्ञानादिसहितः केवलंगर्भप्राप्तः वीरइतिदाम्नावद्धः पराक्रमसहितएवतिष्ठति
भगवतः साक्षात्परब्रह्मणः दृष्ट्यादेवैर्दाम्नाबंधनस्याकृतत्वात् अत्रदेवावैराजन्याइतिश्रुत्यर्थोऽनुसंधयः वीरःसइतिसम्बोधः अत्रविश्वासा
र्थेसम्बोधनम् तदादह्यमानएवब्रह्मास्त्रतेजसावीरत्वात्तदवगणय्यकंचित्पुरुषंददर्शभगवान् सर्वकार्येनिष्पाद्यसर्वदैत्याप्रवेशायसर्वतत्त्व
सहितः तद्रक्षार्थमुदरेप्रविष्टः परिभ्रमतिस्वोपकारज्ञापनायतत्प्रत्यात्मानं प्रदर्शितवान्वेदंप्रसिद्धानियानिरूपाणि तत्रयत्प्रथमंभावयितु
मप्यशक्यंतेनरूपेणप्रकटयितुं ततः स्वधर्मसहितोददर्श "अतस्तनुर्नतदाप्नोती"तिश्रुतेःकंचिदितिविशेषाकारेणननिर्वचनीयम् ॥ ७ ॥

तद्रूपमनुवर्णयति अंगुष्ठमात्रमिति "अंगुष्ठमात्रःपुरुषोऽंगुष्ठंचसमाश्रितः ईशःसर्वस्यजगतः प्रभुःप्रीणातिविश्वभुगि"तिश्रुतेः ब्रह्म
त्वादेव अमलमतिस्वच्छंगर्भेहि विद्यमानस्यतन्मलसम्बन्धः सम्भवतितद्वाच्यत्वर्यमुक्तंस्फुरत्पुरट्मौलिनमिति दाहोत्तीर्णसुवर्णमुकुट
मुक्तम् अनेनैश्वर्यंज्ञापितम् अपीच्यदर्शनम् अपीच्यरूपंदर्शनयस्यप्रियः स्त्रीणांमपीच्यइतिश्रुतेः सौंदर्यदर्शनस्यनिकषत्वात् अपीच्यवत्
दर्शनयस्येतिसर्वसुन्दरः अनेनलक्ष्म्याश्रयत्वं प्रतिपादितइयाममितिवैष्णवांसिद्धान्तसिद्धम् अनेनभक्ताश्रयत्वं निरूपितंतडिद्वाससंस्थिरं
विद्युन्निभमवस्त्रम् अनेनपूर्वविशेषणसहितेनसर्वकामवर्षत्वंसूचितम् अच्युतंपरिभ्रमणेऽपिसर्वदेशसंबन्धसहितं शंखचक्रादिसहितंवाअनेन
रक्षायांसामर्थ्यंज्ञापितम् ॥ ८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

सम्पदादयस्तथा सुराणामपि स्पृहैव स्पर्हाः स्वार्थे अण् स येषु ते सुरस्पर्हाः कामाः भोगाः राज्ञः किं मुद्गम् अधिजह्नैव कुतश्चन्त
इत्यर्थः । तत्र हेतुर्मुकुन्दमनस इति । इतरे स्त्रकचन्दनादयः ॥ ६ ॥

प्रस्तुतमाह मूर्तिर्गर्भगतोऽपि वीर इति स्वाभाविकवीरत्वेनैवास्त्रतेजसस्तस्मात् (न) अविश्यदित्यर्थः । ददर्शेति तन्मनोनयनाभ्यां
भगवद्रूपे एव स्वविषयग्रहणारम्भः प्रथमतः कृत इति भावः ॥ ७ ॥

अङ्गुष्ठमात्रमिति आत्मनः सर्वतो दिक्षुगर्भे तावन्मात्रस्यैवावकाशस्य स्थितत्वात् तत्प्रमाणमेव भगवत्युपचरितम् । वस्तुतस्तु ताव-
त्पि देशेऽचिन्त्यशक्त्या यथावत्प्रमाणमेव भगवन्तं ददर्श न त्वन्यथा । गर्भे दृष्टमनुध्यायन् परीक्षेत नरेष्विह इत्युपरिष्ठादुक्तेनरलोकं
तत्परीक्षणान्यथानुपपत्तेः । अतएव अपीच्यमन्यूनातिरिक्तत्वादतिसुन्दरं दृश्यत इति दर्शनं रूपं यस्य तम् । पुरट्मौलिनमिति व्रीक्षादि-
त्वादिनिः । इयामं तडिद्वाससमिति पद्माभ्यां विद्युद्भूषितमेघो ब्रह्मास्त्रावानलदह्यमानपरीक्षितकलभत्राणाय सहसैवोत्तराकुक्षिर्नर्भसि
प्रादुरभूदिति धोतितम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्दीर्घचतुर्वाहुं तप्तकाञ्चनकुण्डलम् ।

क्षतजाक्षं गदापाणिमात्मनः सर्वतो दिशम् ।

परिभ्रमन्तमुल्काभां भ्रामयन्तं गदां मुहुः ॥ ९ ॥

अस्त्रतेजः स्वगदया नीहारमिव गोपतिः ।

विधमन्तं सन्निकर्षे पर्यैक्षत क इत्यसौ ॥ १० ॥

विधूय तदमेयात्मा भगवान् धर्मगुणविभुः ।

मिषतो दशमास्यस्य तत्रैवान्तर्दधे हरिः ॥ ११ ॥

ततः सर्वगुणोदकं सानुकूलग्रहोदये ।

जज्ञे वंशधरः पाण्डोर्भूयः पाण्डुरिवौजसा ॥ १२ ॥

सिद्धांतप्रदीप ।

तेसम्पदादयोमुदमाधिजङ्घुः सम्पादितवन्तः किनैवभुधितस्येतरस्त्रक्चन्दनादयोयथा ॥ ९ ॥

अथभगवद्दर्शनपूर्वकंपरीक्षिज्जन्माहमातुरितिसाद्धैःषड्भिः सपरीक्षित ॥ ७ ॥

“अंगुष्ठमात्रं पुरुषं मध्ये आत्मनि संस्थितं तं ज्ञात्वा मृत्युमत्येति नान्यः पन्थाविमुक्तये” इति श्रुत्युक्तमप्राकृतं मंगलविग्रहं श्रीकृष्णम् एतेन विग्रहं स्यैव सर्वत्र व्याप्तिर्गम्यते दर्शनं तु तदन्यभक्तानामेवेति च ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

यज्ञोपार्जित परलोक (हे विप्र) महिषी भ्राता पृथ्वी जम्बूद्वीप का आधिपत्य स्वर्ग पर्यंत व्याप्त यशः ये सब देववांछित संपद भी (हे द्विजगण) मुकुन्द निष्ठ मन राजा युधिष्ठिर को आनन्द प्रद नहुए जैसे भुधित को माला चन्दनों से आनन्द नहीं होता है ॥ ९ ॥ १० ॥
हे भृगुनन्दन ! वह वीर माता के गर्भ में ही अस्त्र तेज से दग्ध होता किसी पुरुष को देखता था ॥ ७ ॥
अंगुष्ठ के प्रमाण, निर्मल स्फुर त्पुरट् मुकुट सुन्दर दर्शन तडित् सम वसन स्याम वरण अच्युत ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तप्तं दाहोत्तीर्णं यत् काञ्चनं तन्मये कुण्डले यस्य । क्षतजाक्षं संरम्भादत्यारक्तनेत्रम् । (अहो मद्भक्तस्यापि गर्भास्त्रपीडा इति क्रोधि नेति भावः) ॥ ९ ॥

अस्त्रतेजो विधमन्तं विनाशयन्तम् । नीहारं हिमं गोपतिः सूर्य इव । (एवंविधं गर्भगतो बालः) सन्निकर्षे समीपे ददर्श । दृष्ट्वा च असौ क इति पर्यैक्षत वितर्कितवान् ॥ १० ॥

अमेयात्मा कथं तद्विधूतवान् इत्यवितर्करूपः । धर्मं गोपायतीति धर्मगुणं दशमासपरिच्छेद्यस्य तस्य मिषतः पश्यतः । यत्र दष्टः तत्रैवान्तर्हितः न त्वन्यत्र गतः यतो विभुः सर्वगतः ॥ ११ ॥

उदकं उत्तरं फलम् । सर्वगुणानामुत्तरोत्तराधिक्यसूचके लभे । तत्र हेतुः अनुकूलैरन्यैर्ग्रहैः सहितानां शुभग्रहाणामुदयो यस्मिन् ॥ १२ ॥

श्रीवीरराघवः ।

गोपतिः सूर्यः नीहारमिव स्वगदया ब्रह्मास्त्रतेजो विधमन्तं विनाशयन्तं सन्निकर्षे स्थितमेवंविधं पुरुषं को साविति पर्यैक्षत पर्यालोचितवान् यतः पर्यैक्ष तत्रैव प्रवृत्तिनिमित्तात् परीक्षिच्छद्वाच्यश्च सर्वभूतरिति भावः ॥ १० ॥

तद्ब्रह्मास्त्रतेजो विधूयानिरस्यापरिमयात्मा स्परिच्छिन्नस्वरूपस्वभावः धर्मगोप्ता विभु भगवान् हरिर्दशमेमांसितस्य गभस्याशिशोर्मिशतः पश्यतः संतत्रैवांतर्हितवान् ॥ ११ ॥

ततः सर्वगुणोदकं सर्वगुणाधिकेतद्वाहसानुकूलग्रहोदये आनुकूल्येन सहितानां ग्रहाणां भूध्वनिरादीनामुदयो यस्मिन् लभ्यते विशिष्टमध्याहर्त्तव्यं सानुकूलग्रहा यस्मिन् उदये लभेवापाण्डोर्वंशधरः वंशवर्द्धनः पुनरोजसापाण्डुरिव पाण्डुसदृशो जज्ञे ॥ १२ ॥

श्रीविजयदेवः ।

क्षतजवदरुणो अक्षिणीयस्य सतथतिम् आत्मनः स्वस्य सर्वतोदिशं पूर्वादिदिक्षाविदिक्षुपरिभ्रमंतं परितो वर्तमानं उल्का भांगगनात्पतसार
काविशेषसदृशीं गोपतिः सूर्यः नीहारं हिमं विधमंतं शमयंतं पुनः सन्निकर्षे समीपे दृष्ट्वा च कोऽयं पुरुष इति पर्यक्षत आलोचनमकरोत् ॥ ९ ॥ १०
धर्मगोपायति निरीक्षतीति धर्मगुणं अमे आत्मानं तत्तत्तुल्यं दशमास्यस्य दशमासः सारमेस्य कुमारस्य पश्यतः सतशतिशेषः विभुः समर्थो हरिः
सर्वपापकर्षणशालः भगवान् ब्रह्मणोपेतः ॥ ११ ॥
ततो हरेर्दर्शनानंतरं सर्वगुणोदकैः सकलगुणोत्तरफले सानुकूला ये ग्रहास्तेषामुदयो यस्मिन् सतथोक्तः तस्मिन्काले पांडोर्विशधरः संतानानु
च्छेदकर्ता आजसामभूयः पुनरुत्पन्नः पांडुरिवास्थितः ॥ १२ ॥

क्रमसंदर्भः ।

नीहारं विधमन् सूर्य इवासौ क इति पर्यक्षतेत्यन्वयः विभक्तिविपरिणामात् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

सुबोधिनी ।

श्रीमदीर्घचतुर्बाहुं श्रीमन्तोदीर्घाश्चत्वारो वाहवो यस्य सूक्ष्मरूपे आकारः सम्यग्भिव्यक्तो न भवेदिति शंकया एव मुक्तम् आजानवाहुत्वमुक्तं
भवति पुरुषार्थचतुष्टयदानाय चतुर्णां प्रदर्शनं गतिपर्यंतं क्रियेति दीर्घत्वं मुभयतोलक्ष्मीसहितयारं वकार्यनिर्वाहात् श्रीमत्त्रयमनेनैहिका मुष्मि
कफलदानं सूचितं तप्तकांचनकुण्डलं तप्तकांचनवर्णकुण्डले स्यात् सांख्ययोगयोः कुण्डलत्वात् सर्वविद्याप्रदत्वं सूचितं तप्तकांचन
पदात् संतप्तदशायामेव ज्ञानप्राप्तिरिति सूचितं क्षतजाक्षं क्षतजवल्लोहितवत् अक्षिणीयस्य वाधकदूरीकरणाय प्रकटितक्रोधले शयुक्तम् अने
नमत्करश्चायामासक्तिः सूचिता उग्रत्वाद्वासावधानत्वं सूचितं गदापाणिमभोजः सहो वलयुतं मुख्यरुक्मंगदां द्वाद्वादतिवाक्यात् आसन्ययुक्तं
अनेन तस्य प्राणगमनभयाभावः सूचितः किंच तेजोग्रासे वायुतत्त्वमेव समर्थम् अतएव तेजोग्रासार्थे वायुमेव गदां हस्ते गृहीत्वा तिष्ठति आ-
धिक्ये निर्वापयिष्यामीति आत्मनः सर्वतोदिशं परिभ्रमंतं जीवस्य सर्वत्राहमिति ज्ञापयितुं रक्षा च प्रकृतेर्विशेषमाह उल्का भांगः दंभ्रामयंतमिति
यस्य तेजोहेतुत्वं ज्ञापयंती गदास्वांतस्थं तेजः प्राकटयत् अत उल्काभावाद्दृश्यते दैत्यानि वारणा र्थमुहुः गदां भ्रामयंतम् ॥ ९ ॥

किंच अस्त्रतेजः स्वगदयेति जननपर्यंतं ब्रह्मास्त्रं चेत्तिष्ठेत् तदानीं निर्गमनसमये दैत्याद्युपोद्वलनात् कदाचिद्दहेत् अत इदानीमेव स्वरूपतो नाशयति
अग्निवन्नाशनेऽपि तदंशभूतं भस्मतिष्ठेत् अतो निरंशनाशनार्थम् नीहारमिव गोपतिरित्युक्तं कुहरं सूर्य इवादर्शनसमय एवैतत्कुर्वाणं सन्निकर्षे इति त
स्मिन् स्नेहः प्रदर्शितः तदा जिज्ञासाभूतस्य कोऽयमिति ततो ज्ञानार्थं परीक्षां कृतवान् तत्र परीक्षायां विषयमाह क इति निश्चयमाह असाविति योऽसि
सोऽस्तीति ॥ १० ॥

एवं सर्वकार्यं कृत्वा स्वाभिप्रेतार्थं सिद्धौ मध्ये भोगार्थं मंतर्धानं प्राप्तवानित्याह विधूयेति तं हि परीक्षिता कथं न रक्षित इत्याह अप्राकृतत्वाय अंतर्द्धा
ने धर्मरक्षा हेतुः नन्वेतावतैव कथं सर्वकार्यं सत्स्यतीत्याशंक्याह विभुरितिसर्वसमर्थः यथैवेच्छति तथैव करोतीत्यर्थः दशमासपर्यंतं स्थित्वा पश्चाद्
तर्हितः दशमासस्य दशमास्यस्येति वा पाठः मिषत इति अन्यत्र गमनशंकावारिता अन्यतो भगवान्नागतः किंतु तत्रैव प्रकट इति ज्ञापयितुं त्रैवा-
तरध्यायत पूर्णं ज्ञानोत्पत्तौ वंधूनां दुःखस्यादिति शुक्लतुल्य एवायं प्राकृत इव कृत इत्याह हरिरिति ॥ ११ ॥

एवं भगवत्कृपां प्राप्य मुख्येनाधिकारिदेहेन महापुरुषत्वज्ञापनार्थं मुख्ये काले प्रादुर्भूत इत्याह तत इति सर्वगुणा उदकैः उत्तरफले यस्य तादृशकाले
कालस्य हि वहवोगुणाः ते कदाचिदुपकुर्वन्ति अस्य त्वग्रे उपकरिष्यतीत्यर्थः सानुकूले ग्रहोदये अनुकूललक्षणमहितानां ग्रहाणामुदयो यत्र अनेन
ग्रहफलादपि भावितस्य सर्वफलं ज्ञातुं शक्यमित्युक्तं विशधरः एतस्याग्रपुत्राभविष्यतीति ज्ञापितपाण्डोर्विशो गत एव स्थितः अनेन धृत इति निश्चय
सापेक्षत्वादसमर्थसमासः यथा पांडुः राजकामनायामेवावतीर्णः अंधस्य ज्येष्ठस्य राज्यानहंत्वात् तथा पांडवानां भगवता सहैव कुण्ड
गमनावश्यकत्वात् राजत्वायायमवतीर्ण इत्यर्थः ओजसाप्ययं पांडुतुल्यः ॥ १२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

क्षतजाक्षं ब्रह्मास्त्रं प्रति क्रोधादत्यारक्तनेत्रम् ॥ ९ ॥

नीहारं हिमं गोपतिः सूर्य इव सूर्यो यथा विधमति तथा अस्त्रतेजो विधमन्तं विनाशयन्तं पर्यक्षत कोऽसौ वीरासनेन मामेयुक्तोऽपि रक्ष-
तीति वितर्कितवान् ॥ १० ॥

धर्मं भक्तवात्सल्यरूपं स्वधर्मं गोपायतीति धर्मगुणं (दशमास्यस्य) दशमासपरिच्छेदस्य तस्य मिषतः पश्यतः (यत्र दृष्टः) तत्रैवा
न्तर्द्वे न त्वन्यत्र गतः यतो विभुः । हरिरिति तस्य मनोऽपहृत्य तस्मिन् जवदधाने सत्यन्तद्वे । चौरस्य लक्षणमिदमेव यद्धनवत्येव दधा
नेऽन्तर्द्वे इति कृष्ट्यामिषत्वं तन्मनो हर्तुमेव तत्र प्राविष्ट आसौ दित्युत्प्रेक्षा च द्योतिता ॥ ११ ॥
सर्वगुणा एव उदकैः उत्तरफालभवं फलं यत्र तस्मिन् । अनुकूले ग्रहेः सह वसतीति उदयं लभे ॥ १२ ॥

तस्य प्रीतमना राजा विप्रेर्होम्यकृपादिभिः ।

जातकं कारयामासे वांचयित्वा च मङ्गलम् ॥ १३ ॥

हिरण्यं गां मही ग्रामान् हस्त्यश्वाङ्गुपतिर्वरान् ।

प्रादात् स्वन्नञ्च विप्रेभ्यः प्रजातीर्थे स तीर्थवित् ॥ १४ ॥

तमूचुर्ब्राह्मणास्तुष्टा राजानं प्रश्रयानतम् ।

एष ह्यस्मिन्प्रजातंतौ कुरुणां कौरवर्षभ ? ॥ १५ ॥

दैवेनाप्रतिघातेन शुक्ले संस्थामुपेयुषि ।

रातो वोऽनुग्रहार्थाय विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ १६ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

क्षतजाश्रमित्यनेन भक्तकलेशासहिष्णुत्वं सूचितम् ॥ ९ ॥

विधमन्तं नाशयन्तम् असौ कइतिपर्यं क्षतआलोचितवान् ॥ १० ॥

भगवान् श्रीकृष्णस्तदस्वतेजोविधूयनिरस्य तत्रैव गर्भे एव दशमास्यस्य परीक्षितः पश्यत एवांतर्दधेऽतर्हितवान् एतेन भगवत्स्तदीया नां चायुधादीनां विग्रहस्यापि स्वेच्छयैवाविर्भावतिरोभावसामर्थ्यकालसम्बन्धवर्जितत्वं च प्रतिपादितम् अप्रमेयः गर्भे कुत आगतः कुत्र पुनर्गतः किमात्मक इत्येवमनुमातुमशक्यः किंतु वेदैकवेद्यः वेदैकवेद्यत्वं तु वेदान्तकौस्तुभे प्राणाधिकरणे पूर्वैः प्रपञ्चितम् ॥ ११ ॥

ततः कृष्णान्तर्द्धानंतरम् सर्वगुणोदकैः सर्वगुणानामुत्तरोत्तराधिक्यसूचके लभे अनुकूलैरन्यैर्ग्रहैः सहिताः सानुकूलास्तेषां शुभग्रह समुदायो यस्मिन् तस्मिन् वंशधरः वंशकर्ता पाण्डुरित्तुल्योज्ञे ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

शोभायमान चारभुजावाले तप्तसुवर्णकुंडलवाले लालनेत्रवाले पुरुषको गदा हाथमें लिये अपने चारों ओर घुमते अग्निज्वालावत् गदाको घुमाते देखाथा ॥ ९ ॥

अपनी गदा से अस्त्रकंतेजको सूर्य जैसे कुहिरको नाशकरे तैसे नाशकरते पासमें कौन है इस प्रकार देखते थे ॥ १० ॥

धर्म रक्षक अप्रमेय स्वरूप भगवान् उसतंजको नाशकर दशमासिककालके देखते ही वहीं अंतर्धान हो गये ॥ ११ ॥

तदनंतर सब गुण युक्त सुंदर ग्रहों के उदयक कालमें पांडुराज का वंशधर बलसे दूसरा पांडुसरीका पुत्र उत्पन्न हुआ ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामी

जातकं जातकर्म । मङ्गलं पुण्याहम् ॥ १३ ॥

वरान् श्रेष्ठान् । स्वन्नं शोभनमन्नञ्च । तीर्थवित् दानकालज्ञः । यावन्न छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम् । छिद्ये नाले ततः पश्चात् सूतकन्तु विधीयते । इति वचनात् ततः पूर्वमन्नं प्रादात् आमन्नं वा । प्रजातीर्थे पुत्रात्पत्तिपुण्यकाले—पुत्रे जाते व्यतीपाते दत्तं भवति व्याक्षयमिति स्मृतः । देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम् । आयान्ति हि नृपश्रेष्ठ ! पुण्याहमिति चाब्रुवन् । इति च । [आयान्ति हि गृहं तस्मात् सूर्यग्रहशताधिकम् । इति वा पाठः ।] (स नृपतिः) ॥ १४ ॥

हे पौरवर्षभ ! । पुरुणां पुरुवंश्यानाम् ॥ १५ ॥

शुक्ले शुद्धेऽस्मिन् प्रजातंतौ । दैवेन कथम्भूतेन अप्रतिघातेन दुर्वारेण । संस्थां नाशम् उपेयुषि गते सति । वोऽनुग्रहार्थाय यस्मात् प्रभवन्शीलेन श्रीविष्णुना रातो दत्तः ॥ १६ ॥

श्रीवीरराघवः ।

ततः प्रीतनृष्टमनोयस्य सरायाधुधिष्ठिरः होम्यकृपादिभिर्विप्रैः सुमङ्गलं वाशिषं वाचयित्वा जातकं जातकर्म कारयामास ॥ १३ ॥
ततो नृपतिर्युधिष्ठिरो हिरण्याश्ववरान् कामान्यथायोग्यं यथामित्येव च कामं प्रादादर्थिभ्यः प्रायच्छत्सतीर्थविहाय पाण्डुविप्राजान् प्रजातीर्थे यो नो त्पत्तिनिमित्तदानकाले स्वन्नं समुष्टमन्नं च विप्रेभ्यः प्रादात् ॥ १४ ॥
हिरण्यादिभिस्तुष्टा ब्राह्मणास्तं प्रश्रयेण विनयेनावनतं तं चैराजानमूचुः ॥ १५ ॥

श्रीवीरराघव ।

तद्वद्वाह्येष्वहीतिसाद्धयेनपुरुषां भवतांप्रजातंतौप्रजासंतानेनिमित्तेशुक्लेगर्भपिंडेसंस्थामुपेयुषिसतिहियस्मादेवजातः अप्रतिघातेनप्रति
हतिरहितेनदेवेनप्रभविष्णुनासमर्थीभवनशीलेनविष्णुनाचोऽनुग्रहार्थोऽयंरातो रक्षितः ॥ १६ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

जातकंजातकर्म मंगलंपुण्याहम् ॥ १३ ॥

तीर्थशास्त्रपात्रवावेत्तोतितोर्थवित् प्रजातीर्थेपुत्राख्यशुद्धजलेपुत्रजन्मकालेवासतीर्थेविदित्येकवापदेसतीर्थइत्यर्थः ॥ १४ ॥

प्रश्रयानतंप्रावरयगुणावनतंकुरुणांकुर्वंशजातानाम् अस्मिन्कुलेप्रजातंतौपुत्राख्यसंतानसंस्थांविनाशमुपेयुषिगच्छतिसतिवोयुष्माकम्
नुग्रहाख्यप्रयोजनायप्रभविष्णुना रातोदत्तइतियस्मात्तस्मात्लोकेनाम्नाविष्णुरातइतिवृहच्छ्रुत्वाविख्यातयशाभविष्यति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

सुबोधिनी ।

तस्यप्रासंगिककृत्यमाह तस्येति यद्यपिगार्भिकबोजिकमेनोनास्ति तथापि अपूर्वपक्षमाश्रित्यअष्टाचत्वारिंशत् संस्कारान् वदन्
जातकमाह मूर्द्धाभिषिक्तस्यस्वतः करणायोगात् विप्रैरित्युक्तंश्रौम्यः पांडवपुरोहितः रूपःपरंपरागतः जातकंकर्मनामधेयमंगलंपुण्याह
वाचनम् ॥ १३ ॥

जन्मांतस्वमाह हिरण्यमिति महीवृत्तिकरीभूमिं वरान् अभिमतार्थान् स्वज्ञंआमंगोधूमादिप्रजातीर्थे“देवाश्चापितरश्चे”तिवाक्यात् पुत्र
जन्मनिसर्वदेवतासांनिध्यात् प्रजातीर्थइत्युक्तं वैदिकेकर्मणिज्ञानादेवफलमितिअस्यतार्थत्वेनाप्रसिद्धत्वात्फलंनभवेदित्याशंक्याह सर्वतीर्थ
विदितितीर्थविद्भिः सहितः अतस्तदुपदेशात् ज्ञात्वाकृतवानित्यर्थः ॥ १४ ॥

अस्मिन्बालकेद्वेधाप्युत्कर्षोऽस्तिभगवत्कृतः कालकृतश्चतत्रभगवत्कृतंयवसिष्ठादयोब्राह्मणाः सर्वज्ञाः अतिदानेनसंतुष्टाः विनयेनन-
म्रंगुल्यमूचुः एषइति प्रथमंनिर्दिशतियस्यगुणाअग्रेवक्तव्याः सप्रेषेतिनिर्दिश्यते यथासामविक्रयएषइति इममर्थंज्ञापयंतिहीति अस्मिन्नि-
तिराजानं बालकंवश्यांश्चनिर्दिश्यप्रजातंतौपुत्रपौत्रादिरूपेवंशेकुरुणामिति कुरोर्भगवदीयत्वेनतद्वंशसंस्थायाअनुचितत्वाद् प्रधानसं-
स्थायामेव संख्याव्यपदेशाच्चपौरवर्षभंतिं पितृभक्तत्वाच्चपुरोः ॥ १५ ॥

तस्यापिवंशसंस्थानुचितेति उपघातहेतुमाह दैवेनेतिवंशजनकानामहष्टसमाप्तमिति विच्छेदकाहष्टेनवाप्रसवजनकाहष्टस्य विच्छे-
दकप्रतिबन्धकस्यचाभावात् संस्थाअवश्यंभाव्या अहष्टचनास्तिभगवांश्चवर्ततेकिमत्रभविष्यतीत्याशंकायां यथाकथंचित् वंशेनउभयं
समाहितं भविष्यतीति आशंक्यतन्निषेधार्थंशुक्लइत्युक्त्वादवचलंवलमतिवाक्यात्संस्थामुपेयुषिसति अहष्टकालादीनामनुकूलत्वात् केवलं
भगवान्पुष्टिमार्गमाश्रित्यभवतामनुग्रहार्थं पूर्वयोभवत्स्वनुग्रहः कृतः तस्यार्थः प्रयोजनमिदमिति नापुत्रस्यलोकोऽस्तातिश्रुतेः अमृत
त्वसम्पादकत्वाच्चभगवतः सामान्यभूतत्वाद्वंशस्यप्रजामनुप्रजायन्तेतदुतमर्त्यामितिश्रुतेः भगवताअयंरक्षितः किंच स्वार्थमप्ययंरक्षितः
भागवतादिरूपेणप्रकर्षेणउरुभविष्णुना सर्वेषुभागवततद्भक्तेषुभगवद्द्वाराआविर्भावैकरसेन अतोऽर्थप्रतिपादकंनामभगवतीतिसंज्ञाशब्दापे-
क्षयायौगिकशब्दस्यअजहत्स्वार्थेनमुख्यत्वात् ॥ १६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

जातकं जातकर्म ॥ १३ ॥

प्रजातीर्थे पुत्रोत्पत्तिपुण्यकाले—पुत्रे जाते व्यतीपाते दत्तं भवति चाक्षयमिति स्मृतेः ॥ १४ ॥

पुरुषां पुरुषंश्यानां प्रजातन्तौ संस्थां नाशम् उपेयुषि प्राप्ते सति । शुक्ले शुद्धे रातो दत्तः ॥ १५ ॥ १६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

सुमङ्गलपुण्याहंवाचयित्वाजातकं जातकर्मकारयामास ॥ १३ ॥

सयुधिष्ठिरः प्रजातीर्थेपुत्रपौत्राद्युत्पत्तिकालेतीर्थवित् दानक्रियाविषयेतीर्थानि देशकालपात्रदेयवस्त्वादीनिजानातीतिसतथा ॥ १४ ॥

प्रश्रयानतंविनयेननम्रंतराजानमूचुः हेकौरवर्षभ ! कुरुणांवश्यानांभवतांप्रजातंतौविषयेपेषः रातइतिद्वितीयेनान्वयः ॥ १५ ॥

शुक्लेनिर्दोषेगर्भेसंस्थानाशमुपेयुषिसति अप्रतिघातेनस्वेप्सितकर्मसुप्रतिभदरहितेनदेवेनप्रभविष्णुनाभक्तकार्यार्थं सर्वत्रप्रभवनशीलेन
विष्णुनाश्रीकृष्णेनचोऽनुग्रहार्थयरातोदत्तः ॥ १६ ॥ १७ ॥

राजोवाच ।

ब्राह्मणा ऊचुः ।

तस्मान्नाम्ना विष्णुरात इति लोके बृहच्छ्रुवाः ।

भविष्यति न सन्देहो महाभागवतो महान् ॥ १७ ॥

अप्येष वंश्यान् राजर्षीन् पुण्यश्लोकान् महात्मनः ।

अनुवर्तिता स्विद्यशसा साधुवादेन सत्तमाः ॥ १८ ॥

पार्थ ! प्रजाविता साक्षादिक्षाकुरिव मानवः ।

ब्रह्मण्यः सत्यसन्धश्च रामो दाशरथिर्यथा ॥ १९ ॥

एष दाता शरण्यश्च यथा ह्यौशीनरः शिविः ।

यशो वितनिता स्वानां दौष्यन्तिरिव यज्वनाम् ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

राजा युधिष्ठिर प्रसन्न मन होकर धौम्य कृपाचौर्य इत्यादि ब्राह्मणों से पुण्याह वाचन कराकर उस बालक का जात कर्म कराते भये ॥ १३ ॥

दान काल के जानने वाले राजा युधिष्ठिर पुत्रोत्पत्ति पुण्य काल में सुवर्ण गौ पृथ्वी श्रेष्ठ ग्राम हस्ती घोड़ा उत्तम अन्न ब्राह्मणों को देते भये ॥ १४ ॥

ब्राह्मण सन्तुष्ट होकर विनय से नम्रीभूत राजा युधिष्ठिर से बोले कि हे कौरवर्ष ये बालक कौरवों के प्रजातंतु को ॥ १५ ॥

अनिवार्य देव से नाश होने पर आप के अनुग्रहार्थ प्रभवन शील विष्णु भगवान् ने दिया है ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तस्माल्लोके विष्णुरात इति नाम्ना भविष्यति महाभागवतश्च गुणैश्च महान् भविष्यति नात्र सन्देह इति तं राजानं ब्राह्मणा ऊचुरिति ब्रह्मणामन्वयः ॥ १७ ॥

महाभागवतो भविष्यतीत्युक्ते हृष्टः पृच्छति । अपि खित् (किं खित्) साधुवादेन यशसा सत्तमीत्या अनुवर्तिता भविष्यति इति पूर्वस्मैवातः परमप्यनुषङ्गः ॥ १८ ॥

प्रजानामविता रक्षकः । मानवः मनोः पुत्रः । ब्राह्मणेषु हितः सत्यप्रतिज्ञश्च श्रीरामो यथा ॥ १९ ॥

उशीनरदेशाधिपतिः शिविः येन स्वमांसं (इयेनाय) दत्त्वा शरणागतः कपातो रक्षितः । स्वानां ज्ञातीनां यज्वनाश्च यशोविस्तारकः । दौष्यन्तिर्भरत इव ॥ २० ॥

श्रीवीरराघवः ।

तस्माद्विष्णुनारातत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तनाम्नावाचकेनशब्देनलोके विष्णुरातइतिप्रसिद्धोबृहच्छ्रुवाविपुलकीर्तिगुणैर्महान्महाभागवतश्च भविष्यतिनात्रसन्देहः ॥ १७ ॥

विप्रेरेवमुक्तोयुधिष्ठिरः तस्यभाविनोगुणान्बुभुक्षुः पृच्छतिअपिखिदित्येतद्वयंसमुदितंप्रश्नद्योतकं हेसत्तमाः ! एषजातः शिशुः साधुवादेनसाधूनामुपदेशेनहंतुनामहात्मनः पुण्यश्लोकान्वंश्यान् राजर्षीन्किंपांड्वादीन्अनुवर्तितास्विदनुवर्तिष्यति किंपांड्वादवद्यशस्वीभविष्यति इति प्रश्नःसाधूनांवादीयस्मिन्विषयभूतेतेनयशसानुवर्तितास्विदितिबान्वयः ॥ १८ ॥

एवमापृष्टाजातकोविदाब्राह्मणास्तस्यभाविनोगुणान्वर्णयन्तिपार्थेत्यादिदशभिः नकेवलमितरसाधारणैकगुणमेवानुवर्तिताअपितुत्तदसाधारणगुणान् सर्वानपीत्याहुः हेपार्थ ! मानवः मनोवैवस्वतस्यसुतइक्ष्वाकुरिवसाक्षात्प्रजाविताप्रजानामवितारक्षितायथादाशरथिर्दशरथपुत्रः श्रीरामस्तद्वद्वह्मण्यःब्रह्मकुले साधुः सत्येयाचकेसंधादृढाभिरुचिर्यस्य तथाभूतस्यगणदाताआत्मपर्यंतदाताशरण्यः शरणरक्षणोपायमर्हतीति ॥ १९ ॥

यथौशीनरः उशीनरसुतः शिविश्चकवर्तीतद्वदाताशरण्यश्चदौष्यतिरिवभरतइवयज्वनांयज्वनां यशोवितनितायशसोविस्तारयिता ॥ २० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

ब्राह्मणवचनानंतरं युधिष्ठिरस्तामप्राक्षीदित्याह अपीति हेसत्तमाः ! अपिशब्दस्यखिदित्यनेनान्वयः साधुषुवादीयस्यसतथासाधुरितिवादेनवा ॥ १८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

हेपार्थ ! पृथायाः सुत युधिष्ठिर मानवोमनुपुत्रः प्रजानामविता दाशरथिः दशरथपुत्रः सत्यसन्धः सत्यप्रतिज्ञः ॥ १९ ॥
 औशीनरः उशीनरपुत्रः दौष्यतिः दुष्यन्तपुत्रश्च यज्वनां यथाविस्तारकर्ता तथायमपि स्वानां स्ववंशजन्यानां यशोवितनिता ॥ २० ॥

क्रमसन्दर्भः ।

अप्येष वंशानित्यत्र हृष्ट इति टीकायां हर्षेणैव पुनः प्रश्नाऽयं न त्वपूर्त्येति भावः । वस्तुतस्तु तथात्वेऽपि राजश्रेष्ठताज्ञानार्थं पुनः प्रश्नः ॥ १८—२३ ॥

सुबोधिनी ।

नाम्नाविष्णुरातइतिलोकेप्रसिद्धोभविष्यतीत्यर्थः कारणात्कर्षमाह बृहच्छ्रुवाइति भवदाद्यपेक्षयापि अधिककीर्तिमा नहिभवंतएवं रक्षिताः नकालोनिगृहीतः नवाभागवतंप्राप्तमिति संस्थाप्रापककालादेः प्रतिबंधकत्वात् कथमेवंभविष्यतीत्याशंकायामाह नसंदेहइति तत्रहेतुः महाभागवतइतिभागवतस्यमहत्त्वं भगवत्प्रियत्वेहेतुः तदस्मिन्लक्षणार्थना अवगम्यते अतएवकालादीनांनानाप्रकारजनकत्वं तदुत्तरत्रप्रश्नोत्तराभ्यां निरूपयिष्यते किंच यथाकालादिभ्योभगवतावलदत्तं ततोऽप्यस्मैवहुदत्तमिहनास्मिन्शंकाविषयइत्याह महानिति ॥ १७ ॥

एवंमहद्भिरर्थैर्निरूपितेकालाद्भयं मन्यमानः सर्वकालकृतं मन्येइत्युक्तत्वात्कालज्ञानंपृच्छति अप्येषइति भगवत्कृपाव्यतिरेकेणापि यथाकालेनास्मद्वंशरक्षिता यशस्विनश्चकृताः तथायंकिंभविष्यतीतिप्रश्नः वंशेष्वपियं पुण्यश्लोकाः पुरुरवःप्रभृतयः तत्रापियंमहात्मानः कुरुशदृशाः यशः सर्वजनीनंसाधुवादः सद्भिरेवक्रियमाणः चरित्रस्यभावोत्कर्षोवावेदार्थसर्वज्ञाः सत्तमाः ॥ १८ ॥

तत्रसर्वमेवकालोत्कर्षमाहपार्थेति यद्यपिभगवताएवंरक्षितुंदेहोऽनुचितः तथापिहेपार्थ ? अयंसाक्षात्प्रजावितानमंत्रिद्वारास्वयमेव द्यादिकरणात् यद्यपिमनोर्वहवः पुत्राजाताः अथाप्यंतवंशकृत् इक्ष्वाकुरं वजातः तस्ययथाप्रजापालनमविच्छिन्नमेवमस्यापिशत्रुमित्रादिषुसमोवाशक्त्यनात् सर्वज्ञत्वाद्वातथावदंतिमानवः वैवस्वतमनोःपुत्रः ब्रह्मणोब्राह्मणभक्तः सर्वस्वदानात् सत्यसन्धः सत्यप्रतिज्ञः वनवासगमनात् दाशरथीरघुनाथः कालस्यापकारजनकत्वंस्वेच्छयाभगवत्यपीति भगवद्दृष्टांतः ॥ १९ ॥

शरण्यः शरणागतरक्षकः चकारात् प्रत्येकसमुदायाभ्यांकीर्तिमान् उशीनरवंशोत्पन्नः शिविःतस्यसमुदायकीर्तिरेवप्रसिद्धा इन्द्राग्निसंवादेदौष्कन्तिर्भरतः सर्वस्यापिसोमवंशस्ययशः प्रदःयज्विनांचशताश्वमेधकरणात् सर्वत्रचकारेणपूर्वोक्तसंबन्धः दृष्टान्तिकंदाष्टर्थातिकेचावगन्तव्यः ॥ २० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

बालस्य तादृशयोग्यतायामश्रद्धां राजानं प्रत्याह न सन्देह इति ॥ १७ ॥
 महाभागवतो भविष्यतीत्युक्ते राजैव सान्तश्चमत्कारं सगाम्भीर्यं पृच्छति अपि स्त्रिं प्रश्ने । अनु लक्ष्यीकृत्य वर्त्तिता । तेषां शदश भविष्यति न वेत्यर्थः ॥ १८ ॥

तेषां सदृशो यशसेति किं पृच्छ्यते यैरेव एकैर्गुणैस्ते सर्वे यशस्विनः आसन् ते सर्वे एव गुणा अस्मिन् बालकेऽधुनैव सन्ति यथा वसुदेवाविर्भविष्यन्ति तस्मादेतत्तुल्यास्ते न बभूवुरिति प्रतीयतामित्याशयेनाहुः पार्थेति । प्रजानाम अविता रक्षकः । सत्यसन्धः सत्य प्रतिज्ञः ॥ १९ ॥

उशीनरदेशाधिपतिः शिविः येन स्वमांसं श्येनाय दत्त्वा शरणागतः कपोतो रक्षितः । दुष्यन्तपुत्रो भरतः ॥ २० ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

हेसत्तमाः ! एषविष्णुरातः साधूनांवादाः प्रशंसाशब्दोयस्मिन्नेनयशसाराजर्षीन् अनुवर्त्तिता अनुवर्त्तिष्यतिस्त्रिं ॥ १८ ॥
 मानवःमनोःश्राद्धदेवस्यपुत्रः प्रजायाअवितारक्षिता ब्रह्मण्यः ब्रह्मशब्दवाच्यानां ब्रह्मब्राह्मणवेदानांहितकृत् सत्येसंधामिसंधिर्यस्यस तथा ॥ १९ ॥

उशीनरस्यापत्यमौशीनरः स्वानांज्ञातीनांयज्वनांधृष्ट्यां यशोवितनितायशसोविस्तारयितादौष्कन्तिर्दुष्कंतपुत्रोभरतइति ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

तिससे यह बड़ा यशस्वी महाभागवत महात्मा नामसे विष्णुरात होगा इसमें संदेह नहीं है ॥ १७ ॥

धन्विनामग्रणीरेष तुल्यश्चार्जुनयोर्द्वयोः ।

हुताश इव दुर्धर्षः समुद्र इव दुस्तरः ॥ २१ ॥

मृगेन्द्र इव विक्रान्तो निषेव्यो हिमवानिव ।

तितिक्षुर्वसुधेवासौ सहिष्णुः पितराविव ॥ २२ ॥

पितामहसमः साम्ये प्रसादे गिरिशोपमः ।

आश्रयः सर्वभूतानां यथा देवो रमाश्रयः ॥ २३ ॥

सर्वसद्गुणामहात्म्य एष कृष्णमनुव्रतः ।

रन्तिदेव इवौदार्यं ययातिरिव धार्मिकः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

राजा बोले हे सत्तमो ! क्या यह बालक वंश के पूर्व राजर्षी पुरण्यश्लोक महात्माओं को साधु शब्दसे यशपूर्वक अनुवर्तन करेगा १८
ब्राह्मण बोले हे पार्थ ! यह बालक साक्षात् इक्ष्वाकुमनु के तुल्य प्रजा का रक्षक होगा ब्राह्मण सेवक सत्यप्रतिज्ञ श्रीराम दाशरथी
के तुल्य होगा ॥ १९ ॥

दाता तथा शरणागत रक्षक उशीनर पुत्रशिवि के तुल्य होगा अपने बंधुओं का तथा यज्ञकर्ताओं के यज्ञका विस्तारकर्ता दौष्यंति
भरत के तुल्य होगा ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामी ।

अर्जुनयोः पार्थकार्तवीर्ययोः ॥ २१ ॥

हिमवानिव सतां निषेव्यः अनन्यगतिकत्वेन वसुधेव तितिक्षुः क्षान्त्या । प्रीत्या मातापितराविव सहिष्णुः ॥ २२ ॥

पितामहो ब्रह्मा तेन समः । साम्ये समत्वे । रमाश्रयो हरिरिव ॥ २३ ॥

सर्वैः सद्गुणैर्यन्माहात्म्यं तस्मिन् श्रीकृष्णतुल्यः ॥ २४ ॥

श्रीवीरराघवः ।

धन्विनांधनुष्मतामग्रणीः श्रेष्ठः तत्रद्वयोरप्यर्जुनयोः कार्तवीर्यपार्थयोस्तुल्यइत्यर्थः हुताशोऽग्निरिवदुर्धर्षः असौदुमशक्यः समु-
द्रइवदुस्तरः अगाधाशयः ॥ २१ ॥

सिंहइवविक्रान्तः कर्त्तरिकः पराक्रमीपादविक्षेपवान्वा हिमवानिवनिषेव्यः भूतानामुपजीव्यः असौशिशुर्वसुधेवभूमिरिवतितिक्षुः
प्रसहिष्णुः पितराविवमातापितराविवसहिष्णुः परापराधसहिष्णुः ॥ २२ ॥

साम्येसर्वभूतसमत्वेपितामहेनब्रह्मणासमस्तुल्यः प्रसादेज्ञानप्रसादेअनुग्रहेवागिरिशोपमोरुद्रतुल्यः सर्वभूतानांपुरुषार्थं लिप्सूना
माश्रयआश्रयितुयोग्यः यथारमाश्रयः श्रीनिवासोदेवस्तद्वत् ॥ २३ ॥

सर्वैःसद्गुणानिर्दुष्टगुणास्तत्कृतंमाहात्म्यंयस्मिन् कृष्णंभगवंतमनुव्रतः अनुवर्त्तिताकृष्णतुल्यसद्गुणामाहात्म्ययुक्तइत्यर्थः रन्तिदेवइवो
दारस्त्यागी ॥ २४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

द्वयोरर्जुनयोः कार्तवीर्यपार्थद्वयोः तुल्यः दुर्धर्षः दुःसहः ॥ २१ ॥

तितिक्षुः क्षमावान् पितरौइवसहिष्णुः सहनशीलः ॥ २२ ॥

साम्येसामंजस्ये पितामहस्यविरिचस्यसमः प्रसन्नतायांशिवसमः रमायाआश्रयःपतिः ॥ २३ ॥

सर्वैः सतांगुणैः माहात्म्यंमाहात्म्यंयस्यतथोक्तः अथवासर्वसद्गुणामाहात्म्यविषयेकृष्णंयादवैद्रमनुगतः तथाभूतः कृष्णमर्जुनम्वा ॥ २४ ॥

कमसंदर्भः ।

तथापि साधारणजनचमत्कारार्थं पूर्ववदन्यदपि किञ्चिद्ब्रूम इत्याहुः रन्तीति । किंवा बहुभिर्यथा स्वज्ञानमुक्तत्वात् पाठकमो नात्र
विवक्षितः । औदार्यमत्र दातृत्वं तेन कारुण्यं लक्ष्यते ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

धृत्या वलिसमः कृष्णे प्रह्लाद इव सद्ग्रहः ।

आहर्तृषोऽश्वमेधानां बृद्धानां पर्युपासकः ॥ २५ ॥

राजर्षीणां जनयिता शास्ता चोत्पथगामिनाम् ।

निग्रहीता कलेरेष भुवो धर्मस्य कारणात् ॥ २६ ॥

तत्तत्कादात्मनो मृत्युं द्विजपुत्रोपसर्पितात् ।

प्रपत्स्यत उपश्रुत्य मुक्तसङ्गः पदं हरेः ॥ २७ ॥

सुबोधिनी ।

धन्विनाधनुर्द्वाराणामर्जुनः पितामहः कार्त्तवीर्योऽर्जुनश्चकारादधिकश्चकालनिग्रहात् हुताशोऽग्निः धर्षणमतिक्रमआहोलुंघनमिच्छि
आवत्तुस्तरः युद्धे सेनायाः स्वस्य पराजयाभावः तरणतद्वानित्यर्थः विक्रान्तः पराक्रमवान् देहापेक्षया अधिककौशलवान् ॥ २१ ॥

मृगेन्द्रः सिंहः निषेव्यां देवादीनामप्याश्रयः यथा हिमवान् महादेवादेर्निर्दोषस्थानम् अतएव ऋषिनासस्तत्रैव गुणेष्वेव दृष्टान्तः सर्वत्र
तितिक्षुः अतिक्रमणसहनवान् वसुधासर्वसहातद्वद्दोषसहनशीलः स्वस्मिन्पराश्रसहनं पृथ्वीवत् तस्यैवान्यत्र सहनं पितृवत् ॥ २२ ॥

पितामहो ब्रह्मासाम्यं देवदैत्यनरेषु तुल्यताप्रसादेऽविचारितदाने गिरिशो महादेवः आश्रयः आधारः अवलम्बनमिति यावत् सर्वथा यथा
कृष्ण्या भगवान् निदर्शनं स्पष्टार्थं तत्साम्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

धर्मादीनामपिरक्षकत्वात् सर्वेयावन्तः सद्गुणाः सत्यशौचादयः तेषां माहात्म्यं परमोत्कर्षः तदर्थं कृष्णं भगवंतमनुव्रतः यस्य उपासन
या कृपा तत्तुल्य इत्यर्थः रंतिदेवः नवमस्कन्धे वक्ष्यते यस्तु पुष्कसाय जलं दत्वा संतुष्टः उदारोऽत्यंतदातृस्वभावः यथा ययातिर्देवयान्यांशुकदु-
हितरिभनुकायामपि मनस्तु तद्वत्तु ध्वाधर्मोऽयमित्यंगीकृतवान् ॥ २४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

अर्जुनयोः पार्थकार्त्तवीर्ययोः ॥ २१ ॥

सर्वसहापि वसुधा परेषां बाक्शरज्ज्वालां नानुभवति अयन्तु तामनुभवन्नपि न प्रतिकरिष्यतीति अत्र दृष्टान्तः पितराविवेति ॥ २२ ॥

पितामहो युधिष्ठिरः । साम्ये सर्वत्र द्वेषाभावे । रमाश्रयो नारायणः ॥ २३ ॥

एकस्यैवोपमेयस्यास्य सर्वैर्गुणैरेकमेवोपमानी कुर्वन्नाह । सर्वैः सद्गुणैर्यन्माहात्म्यं तस्मिन् एव कृष्णमनुव्रतः श्रीकृष्णतुल्यः २४

सिद्धांतप्रदीपः ।

द्वयौः पार्थकार्त्तवीर्ययोः ॥ २१ ॥ २२ ॥

रमाश्रयः श्रीपतिः ॥ २३ ॥

सर्वैः पूर्वोक्तैः सद्गुणैर्यत् माहात्म्यं तस्मिन् कृष्णं भगवन्तमनुव्रतोऽनुवर्तिता ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

धनुर्धारियों में दोनों अर्जुन के समान अग्रणी (प्रधान) होगा । अग्नि के समान दुर्धर्ष और समुद्र के समान दुस्तर होगा ॥ २१ ॥
सिंह के समान विक्रमी और हिमाचल के समान साधुओं का सेवा करने योग्य होगा । पृथ्वी के समान तितिक्षु और माता पिता
के समान सहनशील होगा ॥ २२ ॥

ब्रह्मा के समान समदर्शी और गिरिश (शिव) के समान शीघ्र प्रसन्न होनेवाला होगा । रमानाथ श्रीभगवान् के समान सर्वभूता-
श्रय होगा ॥ २३ ॥

समस्त सद्गुणों के माहात्म्यमें यह श्रीकृष्ण का अनुव्रत होगा । रंतिदेवके समान उदार और ययाति के समान धार्मिक होगा २४

श्रीधरस्वामी

(धृत्या धैर्येण । सद्ग्रहः) सन् भद्रो ग्रहोऽभिनिवेशो यस्य सः आहर्त्ता कर्त्ता ॥ २५ ॥

राजर्षीणां जनमेजयादीनाम् ॥ २६ ॥

द्विजपुत्रेण प्रेरितात् तत्तत्कात् आत्मनो मृत्युम् उपश्रुत्य हरेः पदं प्रपत्स्यते भजिष्यति ॥ २७ ॥

जिज्ञासितात्मयाथार्थो मुनेर्व्याससुतादसौ

हित्वेदं नृप ! गङ्गायां यास्यत्यद्वाकुतोभयम् ॥ २८ ॥

इति राज्ञ उवादिश्य विप्रा जातककोविदाः

लब्धोपचितयः सर्वे प्रतिजग्मुः स्वकान् गृहान् ॥ २९ ॥

स एष लोके विख्यातः परीक्षिदिति यत् प्रभुः

गठर्मे दृष्टमनुध्यायम् परीक्षेत नरेष्विह ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामी ।

ततश्च जिज्ञासितमात्मनो याथार्थ्यं येन स इदं शरीरं गङ्गायां हित्वा अकुतोभयं पदं यास्यति ॥ २८ ॥

लब्धम् अप्नोतिः पूजा ये ॥ २९ ॥

परीक्षिदिति नाम निर्वृत्तिः स एष इति । यद्यस्मात् प्रभुः समर्थः सन् गठर्मे दृष्टं पुरुषमनुध्यायन्निह दृश्यमानेषु नरेषु मध्ये सर्वमपि नरं परीक्षेत अयमसौ भवेदिति नो वेति विचारयेदतः परीक्षिदिति विख्यातः । पूर्वं दृष्टमिति वा पाठः ॥ ३० ॥

श्रीवीरराघव ।

धृत्याधैर्येणवलिसमः वैरोचनितुल्यः प्रह्लादइवकृष्णो भगवतिभक्तइतिशेषः सद्ग्रहः संतां ग्राहकश्चेशिशुरश्वमेधानामाहर्त्ताऽनुष्ठातावृद्धानां ज्ञानेन च वृद्धानां पर्युपासकः यथोचितस्त्वेवकः ॥ २५ ॥

राजर्षीणां जन्मेजयादीनां जनयिता उत्पथगामिनां धर्ममार्गातिवर्तिनां शास्ता भुवः पृथ्व्याहेतोर्जर्मस्य च कारणाग्निमिच्छादमार्थं चेत्यर्थः षष्ठकलेर्निग्रहीतानिग्रहीष्यति ॥ २६ ॥

द्विजपुत्रेणोपसर्पिताच्छापद्वारानियोजितास्तक्षकादात्मनः स्वस्य मृत्युमरणमुपश्रुत्या कर्णमुक्तो देहतदनुवंधिषु संगो यनतथाभूतो हरः पदस्थानं प्रपत्स्यते प्राप्स्यति ॥ २७ ॥

एतदेवोपपादयति व्याससुता नमुनेः शुकाज्जिज्ञासितं विचारितं निर्णीतमिति यावत् आत्मयाथात्म्यं प्रत्यगात्मपरमात्मस्वरूपस्वभावतत्त्वदेह तदनुवंध्य संगहेतुभूतं येन साऽसौ परीक्षितः हे नृप ! इदं शरीरं गङ्गायां त्यक्त्वानास्ति कुतश्चिद्भयं यस्मात्तद्वरः पदं धाम स्फुटं यास्यति ॥ २८ ॥

इत्थं राक्षेयुधिष्ठिराय तद्गुणकर्मादिकमुपादिश्यावेद्य जातकमधिकृत्य प्रवृत्तेऽप्योतिः शास्त्रकोविदा अतिनिपुणा विप्राः सर्वे लब्धाऽपचितिर्वहु मतिर्येस्तथाभूताः स्वकान् गृहान् प्रतिजग्मुः ॥ २९ ॥

स जातककोविदैरनुवर्णितैर्भाविगुणराष उत्तरास्तुतः परीक्षिदितिलोकं विख्यातः कुतः यद्यस्मात्प्रभुरयमसंगसुतो गमेमात्तु रूदरे दृष्टं पुरुषं ध्यायन्निह लोके नरेषु तं पुरुषं परीक्षितवानिति यावत् परीक्ष्य श्रीकृष्णमध्यवस्यदित्यर्थः ततः प्रवृत्तिनिमित्तात्परीक्षिच्छब्दवाच्यो विख्यात इत्यर्थः पूर्वपर्यं क्षतक इत्यसाविति गभावस्थायामपि परीक्षणमपि तच्छब्दप्रवृत्तानिमित्तमितिसूचितं परीपूर्वादाक्षतेः शतारं परीक्षादितिरूपं परीक्षादिति च प्रायिकः पाठो दृश्यते हृस्वसहियुषिभ्यः इत्याद्यादिकसूत्रे ईक्षते ग्रंथगुणाभावं प्रपिवाहुलकादिति प्रत्यये हरितसरिदादिशब्दवत्साध्यः ॥ ३० ॥

श्रीविजयश्वजः ।

धृत्याधैर्यं गृह्णातीति ग्रहीभक्तिः संतीभक्तिर्यस्य संतथोक्तः “अनुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ ३१ ॥ इति सूत्रात् ॥ २५ ॥

राजर्षीणां कुमासणां जनयिता उत्पादकः उत्पथगामिनाम् अक्षाविविहितमार्गवर्तिनां शास्ता धर्मस्थ भगवतः पुः स्वापादमकारणाद्व कलेर्निग्रहीतानि गृह्य शिक्षाकर्ता ॥ २६ ॥

द्विजपुत्रोपसर्जितात् द्विजकुमारप्रेरितास्तक्षकात् मुक्तसंमः पुत्रादिसंगरहितः ॥ २७ ॥

व्याससुताच्छ्रीशुकात् मुनेर्जिज्ञासितं विचारितं आत्मनः परमात्मनः अथास्वरूपसंबंधिगुणाधिक्येन संतथोक्तः इदं शरीरम् अक्षासमीचीनम् अकुतोभयस्वरूपानंदाविर्भावलक्षणा मोक्षयास्यतीत्यन्वयः ॥ २८ ॥

लब्धाप्राप्ताऽपचितिः पूजायै स्तेथोक्ताः ॥ २९ ॥

यः प्रभुः सर्पदृष्टिक्षकाख्य सर्पदर्शनमभ्यनुध्यायन् निरंतरं चिंतयन् इह नरेषु समीपभागे च तसु परीक्षेतेति यस्मात्तस्मात्स एष लोके परीक्षिदिति विख्यात इति परीक्षिनामनिर्वाक्येतित्यन्वयः ॥ ३० ॥

क्रमसंक्षेपः ।

हरेः श्रीकृष्णस्य पदे चरणाविन्दम्—ज्ञानेन धैर्यासक्तिशब्दिनेन भेजे खगेन्द्रध्वजपादमूलम् इत्युक्तेः । तदेव खल्वकुतोभयम्—
मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन् सर्वल्लोकाभिर्भयं नाध्यगच्छत् । त्वत्पादाब्जं प्राप्य यदृच्छयाद्य स्वस्थः शेते मृत्युरस्मादपैती
त्वादेः ॥ २७ ॥

ततो जिज्ञासित इत्यत्र आत्मा हरिरेव ॥ २८ ॥ २९ ॥

स एष इति श्रीकृष्णदर्शनात् पूर्वमतिवाक्यावस्थायामेव ज्ञेयम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

सुबोधिनी ।

धैर्यैवलिसमः सचाष्टमेवस्यतेसद्ग्रहोभक्तिः समीचीनाग्रहोवायज्विनामित्यत्रयागांतरैरपि तथात्वसंभवात् अश्वमेधाहरणंपृथगुक्ते
स्वस्यसर्वापेक्षयाप्यधिकगुणवत्त्वेऽपिनगर्वइत्याह वृद्धानामितिपुत्रद्वाराप्युत्कर्षः ॥ २५ ॥

राजर्षीणांजनमेजयादीनांजनयितापुत्रमपिदंडयति तदनंतरंशासनमुक्तम् असकृन्मर्यादोलुंघनेदंडः शासनंशिक्षापूर्वकंदंडः निगृही-
तानिग्रहंकरिष्यतिभुवोधर्मस्यचकारणात् चरित्रेस्पष्टंभविष्यति ॥ २६ ॥

वैराग्यमतेनिकटेफलपर्यवसायिभविष्यतीत्याह तक्षकादिति आत्मनोदेहस्यमृत्युनाशां द्विजपुत्रः शृंगीउपसर्जितात् प्रेषितात् उपश्रु-
त्यमुक्तसंगः कृतन्यासः हरेः पदंगगातीरसत्सभांतरहिभगवत्पदमभिव्यक्तम् ॥ २७ ॥

व्याससुतान्मुनेःशुकात् जिज्ञासितः सम्यग्विचारपूर्वकंज्ञातआत्मनोभगवतः स्वस्यचयायात्म्यमइदमित्यतयानिर्णयः असावित्यंतेप्रति-
निर्देशः प्रत्यापत्यर्थः एतावत्कालमध्येकार्यार्थभगवतारक्षितः पुनरंतेब्रह्मास्त्रेणैवब्राह्मणप्रेषिततक्षकरूपेण उपसंहृतइतिइदंशरीरंनृपेति
संबोधनंराज्ञायुद्धनिष्ठानाममोहत्वज्ञापनाय अद्धानिश्चयेनअकुतोभयंभगवच्चरणाविन्दमुपादेशनम् ॥ २८ ॥

एकांतैराजमंत्रज्ञानेहेतुः जातककोविदाइतिजातकंज्योतिः शास्त्रैकदेशः प्रकृतोपयोगित्वादेतदुक्तं वस्तुतः सर्वशैललब्धाउपचितिः
प्रत्युपकारः धनादिर्येस्तेसर्वेपूर्वोक्ताएतेनपूर्णमनोरथत्वात् स्वगृहानेवगतानान्यत्रभगवत्परितुष्टे पुरुषेकालादिनाभगवत्सेवकेनएतावत्
क्रियतइत्युक्तम् ॥ २९ ॥

क्रमात्तदुक्तस्यसंवादमाह सएषइति योभगवतारक्षितः सइदानीमग्रिमकर्तार्यमनूयतेएषइति परीक्षिदितिचिख्यातः ननुविष्णुरा-
तइति विख्यातोभविष्यतीति सर्वज्ञानांचचनंतत्कथंपरीक्षिदिति लोकेविख्यातइतितत्राह यत्प्रभुरितियस्मात् कारणादयंप्रभुः भग-
वतास्वसामर्थ्यदानात्भगवद्रूपोजातइतिपूर्वभगवत्करणापेक्षयापि इदानींतनभगवत्कृत्यंसनिहितत्वादादरक्षीयं पूर्वस्यचफलमिति विष्णु
रातनाम्नामतस्य क्रियोद्घोषकं परीक्षितमात्मानंश्रुत्वापरितोभगवंतस्मीक्षतेपरितईक्षामितः परीक्षितः अथवाइतइतिइवार्थेअव्ययं सरइ
यमुखमित्यत्रप्रसिद्धं परितःईक्षदर्शनम् अविभक्तिकधातुनिर्देशः परितोदर्शनमितितकारांतः तेनएतत्संगेअन्यस्यापिपरितोदर्शनं भवतीतिज्ञा
पितं नरेष्विति आविस्तरांप्रपश्यंतीतिवाक्यात् भगवद्दर्शनाधिकारःसूचितः अथवापरीक्षिदितिचिख्यातः तत्रहेतुः यस्मात्प्रभुर्भगवान्पूज्यंज्ञात
वान् अथवालकः अग्रैरनरेषुपूर्वदृष्टंरूपमनुध्यायन् परीक्षेतपरीक्षांकुर्यादिति“अङ्गुष्ठमात्रंपुरुषंनिश्चकर्षयामोवलादि”ति जीवोऽप्यंगुष्ठमात्रोभवति
परमितरसामग्रीरहितः अनेनवैलक्षण्येनजीवस्वरूपात् भगवत्स्वरूपजानात्वित्येतदर्थनामेत्यर्थः इहसंसारेअत्रागतस्यदुःखिभ्रंशः प्रायेण
भवतीति ॥ ३० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

सद्ग्रहः सन् उतकृष्ट एव आग्रहो यस्य सः । गुणानुक्ता कर्माण्याह आहूतैति ॥ २५ ॥ २६ ॥

उपसर्जितात् प्रेरितात् ॥ २७ ॥

जिज्ञासितं विचारितम् आत्मनो सुखार्थं वास्तवं तत्त्वं येन सः । इदं शरीरम् ॥ २८ ॥

लब्धा अपचितिः पूजा यैः ॥ २९ ॥

परीक्षिदिति नाम निर्वक्ति स एष इति । इह दृश्यमानेषु नरेषु मध्ये गर्भे दृष्टं पुरुषम् अनुस्मरन् अयं स भवेन्न वेति विचारयैव
अतः परीक्षिदिति विख्यातः । पूर्वं दृष्टमिति च पाठः ॥ ३० ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

सत्समीचीनः ग्रहोऽभिनिवेशोयस्यसः ॥ २५ ॥ २६ ॥

द्विजपुत्रेणाशापद्मासप्रेरितास्तक्षकान्मृत्युशुकोपदेशद्वाराहरेः पदंप्रपश्यतेप्राप्स्यति ॥ २७ ॥

एतदेवाहुः जिज्ञासितात्मयाथात्म्यइति जिज्ञासितमात्मनः सर्वोत्तमः कृष्णस्ययाथात्म्येयेनसः ॥ २८ ॥

इत्येवमुपादिश्यनिर्दिश्यनिवेद्यलब्धोपचितयः लब्धाउपचितिः पूजादक्षिणयैस्ते ॥ २९ ॥

अद्यतोर्गमहंभगवंतमनुध्यायन्नरेषुपरीक्षेत अतः सएषः प्रभुः प्रजापालः लोकेपरीक्षिदितिचिख्यातः ॥ ३० ॥

स राजपुत्रो ववृधे आशु शुक्ल इवोडुपः

आपूर्यमाणः पितृभिः काष्ठाभिरिव सोऽन्वहम् ॥ ३१ ॥

(वाल एव स धर्मात्मा कृष्णभक्तो निसर्गतः

प्रीतिदः सर्वलोकस्य महाभागवतः सुधीः ॥ ३२ ॥

यक्ष्यमाणोऽश्वमेधेन ज्ञातिद्रोहजिहासया ।

राजाऽलब्धधनो दध्यौ नान्यत्र करदण्डयोः ॥ ३३ ॥

तदभिप्रेतमालक्ष्य भ्रातरोऽच्युतचोदिताः ।

धनं प्रहीणामाजाहुरुदीच्यां दिशि भूरिशः ॥ ३४ ॥

भाषा टीका ।

धैर्य में बलिराज के समान और श्रीकृष्ण के सदग्रह में प्रह्लाद के समान होगा । अश्वमेध यज्ञ करेगा वृद्धों की उपासन करेगा ॥ २५ ॥

राजर्षि पुत्रों को उत्पन्न करेगा । उत्पन्नगामियों का शासन करेगा । धर्म और पृथ्वी के कारण कलियुग का निग्रह करेगा ॥ २६ ॥

द्विज पुत्र के भेजे तक्षक से अपनी मृत्यु सुनकर मुक्त संग होकर हरि के पद को प्राप्त होगा ॥ २७ ॥

व्यास पुत्र मुनि शुकदेव जी से आत्मयाथात्म जानकर गंगा तट पर इस शरीर को छोड़कर हे नृप ? (युधिष्ठिर) यह अकुतो अय पद को जायगा ॥ २८ ॥

जातक फल के कहने वाले विप्र राजा को यह सुनाकर पूजन लेकर अपने अपने घर चलेगये ॥ २९ ॥

यह बालक प्रभू (समर्थ) हो गर्भ में देखे रूप का ध्यान करता सब मनुष्यों में उस रूप वाली की परिक्षा करता था इसी से लोक में परीक्षित नाम से विख्यात हुआ ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामी ।

शुक्ले शुक्लपक्षे स प्रसिद्ध उडुपोऽन्वहं यथा काष्ठाभिः पंचदशकलाभिरापूर्यमाणो वर्द्धते एवं पितृभिर्युधिष्ठिरादिभिः कामैश्चतुः षष्टिकलाभिश्च आपूर्यमाणो ववृधे ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

पूर्वमपकृष्योक्तान् अश्वमेधान् स्वावसरे सप्रकारं कथयति । ज्ञातिद्रोहस्य हानेच्छया यक्ष्यमाणः । करदण्डयोरन्यत्र ताभ्यां विना न लब्धधनः दध्यौ चिन्तयामास करदण्डधनस्य परिजनभरणमात्रोपक्षीणत्वात् ॥ ३३ ॥

प्रहीणं मरुत्तस्य यज्ञे त्यक्तं सुवर्णपात्रादिकमानीतवन्तः ॥ ३४ ॥

दीपनी ।

कामैः विषयभोगैरित्यर्थः । चतुः षष्टिकलाभिः नृत्यगीतादिचतुः षष्टिविधाभिरित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

अपकृष्य संक्षिप्योक्तानित्यर्थः ॥ ३३-३७ ॥

श्रीवीरराघवः ।

परीक्षित इति प्रसिद्धो राजपुत्रः एकस्तच्छब्दः प्रसिद्धिद्योतकः अपरस्तु प्रकृतपरामर्शक इत्यतो न पौनस्त्यं पितृभिर्वर्द्धयितुमिहेतुभूतैरन्वहं हि मांशुरिव ववृधे यथाशुकपक्षे आपूर्यमाणो भिर्वाङ्मिताभिः काष्ठाभिरुडुपश्च वर्द्धते तद्वदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

अथ यह कार्ष्णित इति प्रश्नस्योत्तरं सोपोद्धातमाह यक्ष्यमाण इत्यादिना यावत्पंचदशाध्यायसमाप्ति ज्ञातिद्रोहजिहासया ज्ञातिवधप्रयुक्त दोषपरिजिहीर्षयाऽश्वमेधेन "तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजत" इति ब्रह्महत्यादिना मापि परिहारकतया श्रुतेन "ब्रह्महत्याश्वमेधानां नापरं पुण्य पापयो" रिति निरति श्रयपुण्यत्वेन च प्रसिद्धेनाश्वमेधेन यक्ष्यमाणो भगवंतमाराधयितुं कामो राजायुधिष्ठिरः अन्यत्र करदण्डयोः करः स्वामिप्राप्तोदण्डः प्रसिद्धः तयोरन्यत्र ताभ्यां विनेत्यर्थः अलब्धधनः उपायांतरेणाप्राप्तधनः मनोदध्यौ चिन्तितवान् करदण्डाभ्यां लब्धधनं नयागार्हमुपायांतरेण तु न प्राप्तं धनमतः कथं यक्ष्यामीति चिन्तयामास कुलोपभूवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तस्य युधिष्ठिरस्याभिप्रेतमालक्ष्याच्युतेनाहूतेन श्रीकृष्णेन चोदिता आदिष्टाः आहूतो भगवानिति वक्ष्यमाणत्वात् भ्रातरो भीमादयश्च द्यौः दिशि प्रहीणं पराजितैराजभिस्त्यक्तं धनं भूरिशः आजहूः ॥ ३४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

उडुपञ्चन्द्रः शुक्लपक्षेकाष्ठाभिर्दिग्देवतासरस्वतीगोभिरन्वहम् यथातथासराजपुत्रोऽपिपितृभिर्युधिष्ठिरादिभिरन्वहम् अक्षपानादिभिः पूर्यमाणपेधतेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

आतिद्रोहजिहासयाभीष्मादिवधनिमित्तपापहर्तुनेच्छयाअश्वमेधयज्ञेभगवन्तंयदुक्तमोराजाकरदण्डयोरन्यत्रकरदण्डचवर्जयित्वानलब्धं अनयेनसोऽलब्धधनः दध्यावित्यन्वयः ॥ ३३ ॥

उदीच्याउत्तरस्याः दिशः भूरिशः बहुलंप्रहीणयज्ञशिष्टंमरुत्सेनपूर्वजेनस्थापितंधनम् ॥ ३४ ॥

कमसन्दर्भः ।

बाल एवेति पद्यमिदं चित्सुखसम्मतम् ॥ ३२ ॥

यक्ष्यमाण इति तत्परितोषार्थं श्रीभीष्मोपदेशेनैवेति ज्ञेयम् । अन्यथा भीष्मेऽप्यनास्था स्यात् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

सुबोधिनी ।

दग्धशरीरत्वात्तीक्ष्णतामाशंक्याह शुक्लेशुक्लपक्षेचउडुपइतिस्त्रीबलिष्ठत्वमुक्तं ताएवहिपोषणाभिष्ठाः पितृभिरापूर्यमाणः सर्वा भीष्टपदार्थदानात् काष्ठाभिः कलाभिः प्रत्यहंवैलक्षण्यदर्शनार्थंदृष्टान्तः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

एवंतस्यचरित्रं सर्वमुक्त्वापूर्वभगवन्मानसकृतमश्वमेधंपुनःकालेकेवलंभगवतैवसम्पादितमिति घक्तुंप्रकारमाह यक्ष्यमाणइति करं दण्डादिकंत्वकर्तव्यंद्रोहपरिहारार्थत्वादश्वमेधस्यउचितकरादेस्तुराज्यनिर्वाहकत्वम् अतः राजालब्धधनः कथंधनंप्राप्स्यामीतिदध्यौकरं दण्डयोरुक्तोत्रिनियोगः राजत्वादेवनप्रतिग्रहः देवताधिष्ठानान्नमेर्वादेः समानयनं पूर्वेराज्यवर्णनेयउत्कर्षउक्तः सप्रजानामर्थेराष्ट्रस्तु कृतोऽपियाचनमयुक्तमतश्चिताभगवानपिनयाचितः अन्यथानूतनमेवदद्यात् ॥ ३३ ॥

किंतु तदभिप्रेतमालक्ष्यभ्रातरएवसमानतित्वतः तेऽपिचिताकुलिताः भगवतैवप्रेरिताः अनेनभक्तानामल्पचित्तामपि भगवाण्सहस्र- इतिसूचितं प्रहीणंवहुअतिनिन्दितंवाब्राह्मणानांतदिति आनयनंभगवत्प्रेरणात् द्रोहस्तेषांपीडाब्राह्मणादीनांबुःखदूरीकरणार्थंप्रवृत्तोऽश्वमे- धःब्राह्मणानामेवद्रव्यैरुचितः उदीच्यांदिशिमरुत्तयज्ञेदक्षिणात्वेनप्राप्तंद्रव्यंभाराक्षेतुमशक्यम् उत्तरदेशेवहुपरित्यक्तमस्तितदानींतनमि- त्यर्थः ॥ ३४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

शुक्ले शुक्लपक्षे उडुपञ्चन्द्र इव ववृधे । आपूर्यमाण इति कलाभिः लालनैश्चेति ज्ञेयम् । काष्ठाभिर्दिग्भिरिव पितृभिर्युधिष्ठिरादिभि- रावृत इति शेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

करदण्डयोरन्यत्र ताभ्यां विना धनालाभात् धनप्राप्त्युर्यस्यापेक्षणीयत्वात् दध्यौ चिन्तयामास ॥ ३३ ॥

प्रहीणं मरुत्तस्य यज्ञे त्यक्तस्वर्णपात्रादिकमानीतवन्तः ॥ ३४ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

अन्वहंकाष्ठाभिः कलाभिः उडुपइवपितृभिर्युधिष्ठिरादिभिरापूर्यमाणोववृधे ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

करदण्डयोरन्यत्रविनाऽलब्धधनोधनार्थंदध्यौ करदण्डाभ्यामायस्यव्ययपर्याप्तत्वात् ॥ ३३ ॥

आश्वमेधिकेपर्वणिप्रसिद्धेनसंवर्तमुनिरूपालब्धेनभूरिधनेनमरुत्तोनामराजायङ्कृतवान् उर्वरितंकुधनेतेनोदीच्यांप्रहीणंत्यक्तंततोवहु- मिर्गजादिभिराजहुरानीतवन्तः ॥ ३४ ॥

भाषाटीका ।

वह राज पुत्र युधिष्ठिरादिक पितृ वर्गों से समस्त कामों से पूर्य माण होता शीघ्र ही बढा । जैसे दिशाओं से पूर्ण होकर शुक्ल- पक्ष का चन्द्रमा बढता है ॥ ३१ ॥

वह परीक्षित बालक अवस्था ही में स्वभाव ही से धर्मात्मा कृष्णभक्त सबको प्रसन्न करनेवाला महाभागवत बुद्धिवान् हुआ था ॥ ३२ ॥

तेन सम्भृतसम्भारो लब्धकामो युधिष्ठिरः ।

वाजिमेधैस्त्रिभिर्भीतो यज्ञेशमयजद्वरिम् ॥ ३५ ॥

(आहूतो भगवान् राज्ञा याजयित्वा द्विजैर्नृपम् ।

उवास कतिचिन्मासान् सुहृदां प्रियकाम्यया ॥ ३६ ॥)

(ततो राज्ञाभ्यनुज्ञातः कृष्णया सह बन्धुभिः ।

ययौ द्वारवतीं * कृष्णः सार्जुनो यदुभिर्वृतः ॥ ३७ ॥)

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां प्रथमस्कन्धे

पारीक्षिते परीक्षिज्जन्म नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

ज्ञाति के द्रोह से उत्थित विकर्म से मुक्त होने की इच्छा कर अश्वमेध से यजन करने को बड़े चिन्तित हुए । क्योंकि यज्ञ को शुष्क धन चाहिये और यहां कर और दंड से भिन्न धन संग्रह का कोई उपाय नहीं है ॥ ३३ ॥
राजा का अभिप्राय जानकर श्रीकृष्ण के प्रेरित राजा के भ्राता उत्तर दिशा में मरुत्त राजा के यज्ञ का रस्सा धन बहुत ले आये ॥ ३४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

सम्भृतसम्भारः सम्पादितयक्षोपकरणः । भीते ज्ञातिद्रोहात् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवतभाषार्थदीपिकायां प्रथमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीवीरराघवः ।

तेन धनेन सम्भृताः संचिताभाराः योगसाधनानियस्यसोऽतश्चललब्धकामायुधिष्ठिरः त्रिभिर्वाजिमेधैर्भीतोर्मन्त्रतन्त्रद्रव्यलोपादिभ्योभीतः
निश्छिद्रं यथातथेतिभावः हरिसम्यगाराधितवान् ॥ ३५ ॥
भगवान् कृष्णोऽपिराज्ञाहूतः द्विजैर्नृपं युधिष्ठिरं याजयित्वा सुहृदां प्रीतिकर्तुमिच्छया कतिचिन्मासानुवास ॥ ३६ ॥
ततो बन्धुभिः सह राज्ञायुधिष्ठिरेण कृष्णया द्रौपद्याचानुज्ञातोऽर्जुनेन सहितो यदुभिश्च परिवृतो हेमवान् ! द्वारवतीं ययौ ॥ ३७ ॥
इति श्रीवीरराघवटीकायां प्रथमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीविजयध्वजः

तेन द्रव्येण सम्भृतः संपन्नः सम्भारो यज्ञसाधनयनसतथोक्तः ॥ ३५ ॥

सुहृदः युधिष्ठिरस्य प्रियेच्छया ॥ ३६ ॥

बन्धुभिः सह कृष्णया द्रौपद्याचाभ्यनुज्ञातः सार्जुनः अर्जुनेन सहितः यदुभिश्च परिवृतः कृष्णो द्वारवतीं ययावित्यन्वयः ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवतमहापुराणे प्रथमस्कन्धे विजयध्वजटीकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

क्रमसंदर्भः ।

अत्र—आहूतो भगवान् राज्ञा याजयित्वा द्विजैर्नृपम् । उवास कतिचिन्मासान् सुहृदां प्रियकाम्यया ॥ ततो राज्ञाभ्यनुज्ञातः कृष्णया सह बन्धुभिः । ययौ द्वारवतीं कृष्णः सार्जुनो यदुभिर्वृतः ॥ इति काचित्कं पद्यद्वयं सम्बन्धोक्तिकारेण व्याख्यातमस्ति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
इति श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धस्य श्रीजीवगास्वामिकृतक्रमसन्दर्भे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

ब्रह्माज्ञाति वीरराघवपाठः ।

सुवोधिनी ।

तेनसम्भृताःसाज्यंपशवः पुरोडाशीयादयः सम्भारायेनतस्यायुक्तत्वं निराकारोतिधर्मपुत्रइतित्यक्तंभूमौराजकीयमिति युधिष्ठिर
त्वाहश्वमेधसिद्धिः अश्वमेधैरेवंयज्ञैः यज्ञेनयज्ञमयर्जतेतिश्रुत्यर्थव्यापनार्थमेवमुक्तंहरिमितिब्राह्मणानामपि दुःखदूरीकर्त्तारमतोनपूर्वोक्त
विरोधः आहूतइतिश्लोकद्वयंप्रक्षिप्तम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

इतिश्रीभागवतसुवोधिन्यांश्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां
प्रथमस्कन्धेद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

सम्भृतसम्भारः संपादितयज्ञोपकरणः । भीतो ज्ञातिद्रोहात् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
प्रथमे द्वादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १२ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

ज्ञातिद्रोहान्नीतः तेनधनेनसंभृतः संपादितः यज्ञोपकरणरूपः संभारोयेनसः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
इतिश्रीमद्भागवतसिद्धान्तप्रदीपेप्रथमस्कन्धेद्वादशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

उसी धन से यज्ञ का सब संभार संग्रह कर जाति द्रोह से भीत राजा धर्म पुत्र युधिष्ठिर ने तीन अश्वमेधों से भगवान का यजन
किया ॥ ३५ ॥
राजा को बुलाये हुए भगवान् श्रीकृष्ण ने ब्राह्मणों के द्वारा राजा का यज्ञ कराकर मित्रों के प्रीति के अर्थ कितनेक मास
निवास किया ॥ ३६ ॥
तदनंतर राजा युधिष्ठिर से तथा द्रौपदी से और बंधुओं से आज्ञा लेकर यादवों तथा अर्जुन के सहित द्वारकापुरी को पधारे ॥ ३७ ॥

प्रथम स्कन्ध का द्वादश अध्याय समाप्त ।

—:—:—

त्रयोदशोऽध्यायः ।

—::*::—

सूत उवाच ।

विदुस्तीर्थयात्रायां मैत्रेयादात्मनो गतिम् ।
 ज्ञात्वागाद्धास्तिनपुरं तथावाप्तविवित्सितः ॥ १ ॥
 यावतः कृतवान् प्रश्नान् क्षत्ता कौशारवाग्रतः ।
 जातैकभक्तिर्गोविन्दे तेभ्यश्चोपरराम ह ॥ २ ॥
 तं बन्धुमागतं दृष्ट्वा धर्मपुत्रः सहानुजः ।
 धृतराष्ट्रो युयुत्सुश्च सूतः शारद्वतः पृथा ॥ ३ ॥
 गान्धारी द्रौपदी ब्रह्मन् ! सुभद्रा चोत्तरा कृपी ।
 अन्याश्च यामयः पाण्डोर्जातयः ससुताः स्त्रियः :
 प्रत्युज्जग्मुः प्रहर्षेण प्राणां तन्व इवागतम् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

निर्गमो धृतराष्ट्रस्य विदुरोक्त्या त्रयोदशे ।
 उक्तः पौत्राभिषेकेण वक्तुं राज्ञो महापथम् ॥ ० ॥

इदानीं परीक्षितः कलिनिग्रहादिकर्मणि कथयिष्यन् विदुरागमनेन धृतराष्ट्रप्रस्थानं ततोऽर्जुनागमनं ततः पाण्डवप्रस्थानं च निरूपयति
 त्रिभिरध्यायैः । गतिं हरिम् । तथा आत्मगत्या अवाप्तं विवित्सितं ज्ञातुमिष्टं सर्वं येन ॥ १ ॥

तदेवाह । यावतः कर्मयोगव्रतादिविषयान् प्रश्नान् प्रथमं कृतवान् । कौशारवस्य मैत्रेयस्य पुरतः । पश्चात् त्रिचतुरप्रश्नार्थज्ञानमाश्रेण
 गोविन्दे जातैकभक्तिः कृतार्थः सन् तेभ्यः प्रश्नेभ्यः उपरराम ततः परं न जिज्ञासितवान् ॥ २ ॥

सूतः संजयः शारद्वतः कृपः पृथा कुंती ॥ ३ ॥

कृपी द्रोणाभार्या । यामयो ज्ञातिभार्याः । अन्याश्च स्त्रियः । प्राणां तन्व इव कुतश्चिन्मूर्च्छादिदोषतः प्राणोऽवसन्ने सति तन्वः कराग्रशा
 द्यो निश्चेष्टा भवन्ति पुनस्तस्मिन्नाविर्भूते सति यथोत्तिष्ठन्ति तद्वत् ॥ ४ ॥

दीपनी ।

१—८

श्रीवीरराघवः ।

कुरुपाण्डवयुद्धात्प्रागेवमंत्रायधृतराष्ट्रेणाहूतस्तत्पुत्रेणपराभूतोविदुरः तीर्थयात्रायांनिमित्तभूतायांसत्यांगतः तत्रात्मनः परमात्मनो
 गतिमैत्रेयाद्वेषेक्षात्वातयाआत्मगत्याज्ञानविषयभूतयाअवाप्तविवित्सितः कृतकृत्यविवित्सितः इतिपाठेविदितवेद्यः “येनाभ्युतंश्रुतंभवत्यम
 तंमतमविज्ञातंविज्ञातमात्मानिखल्वरेदृष्टेभ्युत्तेमतेविदितेइदं सर्वंविज्ञातंभवती”तिश्रुतेः पुनर्होस्तिनपुरंप्रागात्प्राप्तः ॥ १ ॥

तथावाप्तविवित्सितइत्येतदेवोपपादयतियावतः । क्षत्ताविदुरः कौशारवोमैत्रेयः कुशारवगोत्रप्रसूतत्वात्तस्याग्रतः यावतः प्रश्नान्कृ-
 तवान् तत्रकतिपयानामेवप्रश्नानामुत्तरैर्गोविन्देजाताएकाऽव्यभिचारिण्यनन्यप्रयोजनाभक्तिर्यस्यतथाभूतः तेभ्योऽवशिष्टप्रश्नेभ्योऽपररामभव
 शिष्टप्रश्नानामुत्तराणिनशुश्रावेत्यर्थः जातैकभक्तिरित्यनेनकृतकृत्यत्वमुक्तम् ॥ २ ॥

तमागतंबंधुंज्ञात्वासहानुजोधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः धृतराष्ट्रादयः सूतः संजयः शारद्वतः कृपः ॥ ३ ॥

अन्याश्चजामयः अंतः पुरस्त्रियः ससुताः पाण्डोर्जातयश्च हेब्रह्मन् ! ॥ ४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

विषयरोगः संसाराय तदभावोविमुक्तयेइत्यतोमुमुक्षुणास्वतोवैराग्यं परतोवासंपादनीयमित्ययमर्थः प्रतिपाद्यतेऽस्मिन्नध्याये तत्र शुद्धांतः करणस्यैवविषयविरागः सुदृढइतिसचकर्मणातीर्थसेवयावास्यादित्यभिप्रेत्यविदुरस्यतीर्थसेवांकृत्वायुधिष्ठिरादिबन्धुदिहक्षयाहा स्तितनपुरागतिमाह विदुरइतिविदुरोहास्तितनपुरमगादित्यन्वयः किंकृत्वातीर्थयात्रायांकृष्णादिष्टान्मैत्रयादात्मनः परमात्मनो गतिज्ञानं जीव स्थगतिस्वर्गनरकादिविषयामितिवा तयापरमात्मविद्यया अवाप्तं विवर्त्तितं ज्ञातुमिष्टं येन सतथाक्तः ॥ १ ॥

नापृष्टः कस्यचित्तुष्ट्यादितिवचनात्प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां तत्त्वमवगम्यालंबुद्धिरभूदित्याह यावतइति क्षत्ताविदुरः कुषारवस्यापत्यस्य मैत्रेयस्याग्रतोयावतः प्रश्नान्कृतवान्तेभ्यः प्रश्नेभ्योमैत्रेयेण परिहृतेभ्य उपररामज्ञातत्वादलंबुद्धिमानभूत् हशब्दः तृप्तिसूचकः चशब्द एवार्थे तत्त्वज्ञानेन फलमाह जातेति ततो ज्ञानातिशयेन जातः एकाग्रधानाभक्तियस्य सतथाक्तः कुत्रगोविन्दे श्रीकृष्णे अनेन भक्तिज्ञानयोरन्योऽन्य हेतुत्वमसूचि ॥ २ ॥

सूतः संजयः शारद्वतः कृपः ॥ ३ ॥

अन्याः पांडोर्जायः पुत्रभार्याः अन्यावाप्रसिद्धनामानः जामयः स्वसारोवा ॥ ४ ॥

क्रमसंदर्भः ।

विदुर इति । सोऽयं तृतीयस्कन्धानुसारेण शुद्धात् पूर्वं दुर्ग्रोभनाद्विच्छिद्य गत आसीदिति ज्ञेयम् । आत्मनो गतिर्हरेर्भक्तिः तया वासविविदुरसित इति तज्ज्ञानेनैव सर्वं ज्ञातवानित्यर्थः सर्वश्रयत्वात्तस्य ॥ १—८

सुबोधिनी ।

एवं भागवतश्रोतुर्देहोत्पत्तिर्निरूपिता पुरुषत्रयमुक्तिर्हितन्मुक्त्यर्थनिरूप्यते ॥ १ ॥ पितापितामहश्चैकोधृतशब्दस्ततः परः प्रपितामहमुक्तिर्हि पूर्वतत उदीर्यते ॥ २ ॥ ततोऽध्यायद्वयेनैव द्विरूपत्वात्पितामहे सनिमत्तांमुक्तिमाह हेतुकार्यविभेदनाम् ॥ ३ ॥ अमुक्तपितृकामुक्तिनाप्नुवन्तीति वा र्यते अतो निश्चितता सिद्धैश्चित्तशुद्धिरिहोच्यते ॥ ४ ॥ ततो द्वयेनेन्द्रियाणां राज्यशौर्यादिवर्णनैः ततो वैराग्यसत्संगावधिकारः फलोन्मुखः ॥ ५ ॥ ततो भवति पुष्टोऽपि नान्यथेत्यग्रिमाकथा तत्र प्रथमधृतराष्ट्रमुक्तिरुच्यते सा ज्ञानसाध्येति ज्ञानसिद्धयर्थं विदुरप्रसंग उच्यते विदुरोऽर्वांतरव्यापा- रः धर्मराजत्वेन गुरुर्वा भगवता स्मृत इति तस्य दोषनिवृत्तिः विदुरमैत्रेयकथां स्कन्धद्वयं वक्ष्यते तदाग्रिमकथात्र प्रयोजनार्थेनिरूप्यते विदुरइति तीर्थ यात्रायां समागतायां चित्तशुद्धौ उद्धवोपदेशात् मैत्रेयं प्राप्य आत्मनो भगवतां गतिचेष्टां लीलामित्यावत् तां ज्ञात्वा ज्ञानसंपन्नः हस्तिनापुरमगम- त् भगवत्क्रियैव तस्यात्मयाथात्म्यं स्फुरितं तदा हतया वाप्ता विवर्त्तित इति तया गत्या विवर्त्तितो विशेषेण ज्ञातः अयमर्थः मैत्रेयसमीपे गत्वा स्व स्य सर्वज्ञता सिद्धौ बहुपुष्टवान् तत्र तस्मिन् विदिते सर्वमिदं विदितं भवतीति न्यायेन भगवच्चरित्रे ज्ञाते सर्वज्ञातं भवतीति तच्चरित्रं स्कन्धद्वयेनावगतं तत्रैवमर्थः संपन्नः सर्वभगवद्भीनसंयथा करिष्यति तथा भविष्यतीति केवलं तदाश्रयतया स्थातव्यं यथा प्रेरयति तथा स करोतीति कर्तव्यं तत्र म ध्ये भगवदिच्छाधृतराष्ट्रमुक्त्यर्थं प्रेरितः अग्रिमचरित्रमज्ञात्वापि फलदानात् शीघ्रं नगरे पुनः समागत इति ॥ १ ॥

अतएव पूर्वयेव हवः पदार्थाः पृष्टाः तानश्नुत्वैव समागत इत्याह यावतइति क्षत्ता अन्तःपुराध्यक्षः अनेनातिनिपुणत्वं बोधितं कौषार्यः कुषारोः पुत्रः मैत्रेयः उत्तमाधिकारित्वात् चरित्रैश्च देशश्रवणोऽपि भक्तिर्जाता अतः फलस्य जातत्वात् तेभ्यः प्रश्नभ्यः उत्तरमश्नुत्वा पि उपरराम ॥ २ ॥

एवं तस्य ज्ञानवत्त्वात् पूर्वकथामनूद्य समागतस्याग्रिमकृत्यं वदन् समयप्रतीक्षार्थं स्थिति सिद्धये तस्य सत्कारमाह तं वन्धुमित्येकादशभिः सर्वे- द्वियप्रीतिनिमित्तं वध्यते अनेनेति वन्धुः सुखदुःखज्ञानमोक्षैः यथाधिकारं निर्णयः आगतं दृष्ट्वा अन्यार्थमागतत्वात् न दूरात् ज्ञापनं येनोद्बुध्युः सूतः जायंतयः शारद्वतः कृपः शरस्तं वे ज्ञातत्वात् ब्रह्मज्ञातिसम्बोधनम् ॥ ३ ॥

स्त्रीणां गणनायां विकाराभावाद्युपौद्रोशपत्नीजामयः कुलस्त्रियः देवलज्ञाभावाद्युपौद्रोशपत्नीजामयः पुरुषाः सुतैः आसर्वतः स्त्रीभिश्च सहिताः सकुटुम्बाज्ञातय इत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

(परीक्षितो जन्म वक्तुं द्वौ रायस्त्रादिकथा यथा ।

अभिषेकं तथा वक्तुं विदुरागमनाद्यभूत् ॥)

विदुरस्योपदेशेन धृतराष्ट्रस्य निर्गमः ।

राज्ञो विषादः शान्तिश्च नारदोक्त्या त्रयोदशे ॥ ५ ॥

परीक्षितो जन्म उक्त्वा कलिनिग्रहादिकर्माणि कथयिष्यन् प्रथमं राज्याभिषेकं वक्तुं विदुरस्यागमनं ततो वैराग्योपदेशेन धृतराष्ट्र- निष्क्रमः ततोऽर्जुनागमनं ततः पांडवप्रस्थानं च निरूपयति त्रिभिरध्यायैः गतिं । कृष्णम् । तथा आत्मगत्यां अवाप्तम् आत्मनो विवर्त्त- सितं प्राप्तुमिष्टं येन सः । विदुल्ल लाभे ॥ १ ॥

अभिसङ्गम्य विधिवत् परिष्वङ्गाभिवादनैः ॥ ५ ॥

मुमुक्षुः प्रेमनाम्नैः विरहौत्कण्ठकातराः ।

राजा तमर्हयाश्चक्रे कृतासनपरिग्रहम् ॥ ६ ॥

तं भुक्तवन्तं विश्रान्तमासीनं सुखमासने ।

प्रश्नयावनतो राजा प्राह तेषाञ्च शृणुताम् ॥ ७ ॥

अपि स्मरथ नो युष्मत्पक्षच्छायासमेधितान् ।

विषद्गुणाद्विषाग्न्यादेर्मोचिता यत् समातृकाः ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

तेभ्यः प्रश्नेभ्य उपरराम तदुत्तरं श्रोतुं नैच्छत् भक्तौ जातायामन्यस्य जज्ञास्यस्य वैयर्थ्यादिति भावः ॥ २ ॥
सूतः संजयः । शारद्वतः कृपः । कृपी द्रोणभार्या । जामयो ज्ञातिभार्याः । जामिशब्दश्चवर्ग्यादिरन्तःस्थादिश्च कोषेषु दृष्टः । प्राणां
मूर्च्छादिदांशेषां गतप्रायं पुनरागतं संलक्ष्य तन्वः करचरणादिकाः यथा प्रत्युद्गच्छन्ति धृतस्वस्वचेष्टा भवन्ति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

परीक्षितः कलिनिग्रहादीनिकर्माणिकथयिष्यन्धृतराष्ट्रप्रस्थानकथनपूर्वकं संस्थां धपांडुपुत्राणांवक्ष्येइतिप्रतिज्ञातंपांडवप्रस्थानंनिरूपयित्वा
पर्याप्तविदुरइत्यादेर्निभिरध्यायैः आत्मनोगतिपरमात्मविद्यांज्ञात्वातयावाप्तविवित्सतवेत्तुमिष्टसर्वयेनसः यौद्विज्ञानेनसर्वविज्ञातभवतीतिश्रुतेः ॥ १ ॥

तिष्ठते ॥ १ ॥
तथावाप्तविविधमित्युक्तं तद्विवृणाति क्षत्ताविदुरः कौषारवाग्रतांमैत्रेयपुरतः प्रश्नान्कृतवानूतेषुकतिपयप्रश्नप्रत्युत्तरैर्गोविन्देजातैकम
किः गोविन्दस्वरूपगुणशक्त्यदियः सात्म्यबोधनजाताएकाऽव्यविचारिणीभक्तियुग्मसः तस्याऽवशिष्टेभ्यः प्रश्नेभ्यउपस्राम ॥ २ ॥

सूतः संजयः ॥ ३ ॥

पांडोःज्ञातयः स्वसुताः स्त्रियः अन्याश्चजामयोंस्तः पुरस्त्रियः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

(सूत उवाच) विदुर, तीर्थ-यात्रा में मैत्रेय से आत्मा की गति जानकर हस्तिनापुर को चले गये। उन आत्मा की गति हरि है ही पूर्ण हो गया है सब ज्ञातव्य विषय जिनका॥ १ ॥

विदुर ने कौशार्य (मंत्रय) से जितने प्रश्न किये थे उनमें से कई प्रश्नों के उत्तर ही से उनको गोविन्द में एक भक्ति होगई । अतः वे और और प्रश्नों से उपरत होगये ॥ २ ॥

वै और और प्रश्नों से उपरत होगये ॥ २ ॥
उन आये अपने बंधु चिदुर जी को, अनुजों सहित धर्म पुत्र धृतराष्ट्र युयुत्सु सूत शारद्वान् पृथा गान्धारी द्रौपदी सुभद्रा उत्तरा
कृपी और हं ब्रह्मन् पांडु वंश की और आंर स्त्रियें पुत्र सहित इन सब न प्रहर्ष से प्रत्युद्गमन किया । जैसे मूर्छा के अनन्तर आये प्राणों
का शरीर की सब इन्द्रियें प्रत्युद्गमन करती हैं ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

विरहेणा यत् औत्कण्ठ्यम् तेन कातरा विवशाः ॥ ५ ॥ ६ ॥

तम् विदुरम् ॥ ७ ॥

तम् विदुरम् ॥ ७ ॥
पक्षिणां ह्यवत्यानि यथातिस्नेहेन पक्षच्छायया वर्जयन्ति तद्वत् युष्मत्पक्षपातच्छायया समेधितान् नः अस्माद् किं स्मरथ । समेधित
त्यमेवाह विपद्गणायस्मान्मोचिताः स्म ॥ ८ ॥

श्रीवीरराघवः

प्रहर्षेण प्रत्युज्जम्बुरभिमुखं गन्तुः यथा आगतं प्राणांतवः शरीराणि तद्वत्प्राणमागतमिच्छन्तं प्रत्युज्जम्बुरित्यर्थः परिधृगाभिवादनं विधिवत्सुखे
चित्तमभिसंगम्य ॥ ५ ॥

श्रीवीरराघव ।

विरहप्रयुक्तौत्कण्ठयेनकातराः प्रेमवाष्पौघमानदाश्रुसमूहमुमुक्षुः कृतः आसनपरिग्रहोयेनतंविदुरंराजायुधिष्ठिरोऽर्हयामासपूजयामास॥६॥
ततोभुक्तवंतंविश्रांतमासनेसुखमासीनंतंविदुरंस्नानांशृगवतांसतांप्रश्रयेणावनतः प्राह ॥ ७ ॥
तदेवाहअपीत्यादिभिश्चतुर्भिः युष्मत्तवपक्षयोः परिग्रहरूपयोः छायायांसमेधितान्नोऽस्मानपिस्मरार्थकम् आत्मनांतत्पक्षच्छायासमे-
धितत्वंस्मारयतिसमावृकाः मात्रासहितावयंविषाग्न्यादिरूपाद्विपद्गुणात्त्वयाविमोचिताः ॥ ८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

आगतान्प्राणान्दृष्ट्वातन्वः भोगागतनानिशरीराणीवतत्प्राणोपपन्नउदतिष्ठदितिश्रुतेः ॥ ५ ॥
मियः प्रेमवाष्पौघंप्रेमनिमित्तनेत्रजलप्रवाहमर्हयांचक्रेपूजयामास औत्कण्ठ्यकातराः औत्कण्ठयेनपरवशाः कृतआसनस्यपीठस्यपरि-
ग्रहः स्वीकारोयेनसतथोक्तस्तम् ॥ ६ ॥
स्वकीयानांचशृगवतांसताम् ॥ ७ ॥
नोऽस्मान्स्मरथयूयमितिशेषः मात्रासहवर्तमानाःसमावृकाः विषाग्न्यादेर्विपद्गुणान्मोचिताः यद्येनतस्मादितिशेषः ॥ ८ ॥

सुबोधिनी ।

प्रत्युज्जग्मुः संमुखतयागताः तन्वइवकरचरणादयइव अभिसंगम्यविधिवत् शास्त्रानुसारेणयथायोग्यंकैश्चिदभिवादनम् ॥ ५ ॥
प्रेम्णावाष्पसमूहं विरहेयदौत्कण्ठ्यंप्रेमातिभरत्वंतेनकातरादीनाः पूर्वतस्मिन्नगतेयत्प्रेमजातंभगवतः प्रेमएवआनन्दरूपंनभवतीति
तेनप्रेम्णादीनाः विषयालाभात् एवंसर्वेषुस्थितेषुमुख्यस्यपूजाधिकारात् राजानंपूजयामास दत्तेआसनेस्वीकृतमासनयेन अनेनपूजायांनि-
षेधाभावः सूचितः ॥ ६ ॥
गतश्रमंपृच्छेदितिधर्मशास्त्रात् श्रमापनोदनमाह तंभुक्तवंतमिति प्रत्येकप्रश्नव्यावृत्त्यर्थतेषांचशृगवतामित्युक्तंचकारान्मध्येआगताः
पूजानंतरमागताश्चपरिगृह्यन्ते ॥ ७ ॥
प्रथमतोदयामुत्पादयति अपिस्मरथेति युष्मत्पक्षच्छायासमेधितान्नः अस्मान्अपीतिसम्भावनायांस्मरथपूर्ववयंभवद्भिरेवपरिपालिताः
पक्षःपक्षपातः तस्यच्छायाहिताचरणंपक्षिणामेषाव्यवस्थामातरपितरंपुत्रंकालांतरं तेनपार्याचन्वंतितदर्थंपक्षादिपदप्रयोगः स्मरणार्थंपालन
विशेषंज्ञापयतिविपद्गुणान्मोचिताइति आपदांसमूहात्तमेवगणयतिविषाग्न्यादेरिति विषमोदकदानं लाक्षागृहदाहश्चप्रत्येकंसमुदायनाशकौ
समावृकाइतिस्त्रीणामपिवधेशत्रूणांनविचिकित्सासरक्षकामोचिताइतिवा ॥ ८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

पक्षिणो ह्यपत्यानि यथा अतिछेहेन पक्षच्छायाया वर्द्धयन्ति तद्वत् । पक्षे पक्षच्छाया पक्षपातः । यद्यस्मान्मोचिता वयं त्वयेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

केनापिनिमित्तेनप्राणावरोधेतन्वः शरीराणिनिश्चेष्टानिभवंतितंपुनरागतंतानियथोत्तिष्ठंतितद्वत् ॥ ५ ॥
विरहजातौत्कण्ठयेनकातराव्याकुलाः प्रेमवाष्पौघंस्नेहजन्याश्रुसमूहमुमुक्षुः राजायुधिष्ठिरः कृतः आसनपरिग्रहोयेनतम् अर्हयांचक्रेअर्हया
मासपूजयामास ॥ ६ ॥
प्रश्रयावनतः विनयेननम्रः तेषांश्रुतराष्ट्रादीनांशृगवतांतंविदुरंप्राह ॥ ७ ॥
तदेवाहअपीतिचतुर्भिः युष्मत्पक्षपातच्छायासमेधितान्संवर्द्धितानंडजोपमानोऽस्मानपिस्मरथयद्यतः समावृकाविमोचितास्तान् ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

आलिंगन अभिवान सै यथा विधि विदुर सै मिलकर विरह की उत्कंठा सै क्रातर होकर सब जनों नै प्रेम के आंसुओं के प्रवाह
बहाये ॥ ५ ॥ ६ ॥
आसन पर बैठकर राजानै उनका पूजन किया । भोजन करने के अनंतर विगतश्रम विदुर जब सुखसै आसन पे बैठे तब राजानै
सबके सुनंत विनीत होकर विदुरजी सै कहा ॥ ७ ॥

कया वृत्त्या वर्तितं वश्चरद्भिः क्षितिमण्डलम् ।
 तीर्थानि क्षेत्रमुख्यानि सेवितानीह भूतले ॥ ९ ॥
 भवद्विधा भागवतास्तीर्थभूताः स्वयं विभो !
 तीर्थीकुर्वन्ति तीर्थानि स्वान्तस्थेन गदाभूता ॥ १० ॥
 अपि नः सुहृदस्तात ! बान्धवाः कृष्णदेवताः ।
 दृष्टाः श्रुता वा यदवः स्वपुण्यां सुखमासते ॥ ११ ॥
 इत्युक्तो धर्मराजेन सर्वं तत् समवर्णयत् ।
 यथानुभूतं * क्रमशो विना यदुकुलक्षयम् ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

(युधिष्ठिर उवाच) आपकी पक्षछाया से वृद्धि प्राप्त हम सबको कभी आप स्मरण भी करते थे । आपने हमको माता सहित विष भक्षण और लाक्षा भवन के दाह आदिक विषयों से बचाया था ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामी

वो युष्माभिः कया वृत्त्या वर्तितं देहवृत्तिः कृता । कानि च तीर्थादीनि सेवितानीति ॥ ९ ॥
 भवताश्च तीर्थाटनं न स्वार्थं किन्तु तीर्थानुग्रहार्थमित्याह भवद्विधा इति । मलिनजनसम्पर्केण तीर्थानि अतीर्थानि मलिनानि सन्ति ।
 सन्तः पुनस्तीर्थीकुर्वन्ति । स्वान्तं मनः तत्रस्थेन स्वस्यान्तःस्थितेन वा ॥ १० ॥
 अपि किं सुखमासते । भवद्भिः कापि दृष्टाः श्रुता वा ॥ ११ ॥ १२ ॥

दीपनी ।

स्वस्यान्तःस्थितेन वेति । एतेनात्र स्वान्तःस्थेनेति विसर्गमध्यपाठोऽपि प्रामाणिकः स्वस्यानुग्रहतश्चेति ध्वनितम् अन्यथा ईदृशविग्रहानुपपत्तेरिति ॥ १०—१४ ॥

श्रीवीरराघवः ।

क्षितिमण्डलंचरद्भिः कयावृत्त्यावर्तितमिहभूतलेकानितीर्थानिभगवत्क्षेत्रमुख्यानिचभवद्भिः सेवितानि ॥ ९ ॥
 कृतकृत्यानांभवतानतीर्थयात्रयास्वप्रयोजनमस्तित्याभिप्रायेणाह भवद्विधाइति हे विभो ! भवादृशाः भागवताः स्वयमेवतीर्थभूताः पवित्रभूताः अतस्तीर्थयात्राकृतं पवित्रत्वंनापेक्षितमितिभावः तर्हि किमर्थं तीर्थान्यटंति तत्राह तीर्थीकुर्वन्तीतिस्वातःस्थेनगदाभूताभगवतातीर्थान्यपि तीर्थीकुर्वन्तिइतितीर्थान्यपितीर्थीकृत्तानिपर्यटंतीतिभावः वस्तुतः परिशुद्धान्येवगंगादितीर्थानितथापिपापिभिः तेषुपरिहृतानिपापान्यादाय तान्यपिपवित्रीकुर्वन्तिस्वगतानितुस्वांतरात्मतयावस्थितोगदाभूत क्षययतितस्यत्वघप्रतिभटत्वात्तस्मिन्पापसमावेशप्रसक्तिरितिभावः एतदभिप्रायेणैवगदाभूतेत्युक्तं तथाचनवमे किंचाहंनभुवंयास्येनरामय्यामृजंत्यघम मृजामितदघंकाहंराजंस्तत्रविचिंत्यतामितिगंगयोक्तोभगीरथ आह साधवोन्यासिनः शांताधर्मिष्ठा लोकपावनाः हरंत्यघंतेऽगसंगात्तेष्वास्तेह्यघाभिद्धरिरिति ॥ १० ॥
 अपीतिहेतात ! कृष्णयवदेवतायेषांतेनोऽस्माकंसुहृदांबान्धवाश्चयदवः दृष्टाः अथवास्वपुण्यांद्वारकायांसुखमासतइतिश्रुताः किम् ॥ ११ ॥
 इतीत्यधर्मराजेनोक्तः विदुरोयदुकुलक्षयंविनाऽन्यत्सर्वयथानुभूतंदृष्टंश्रुतंचानुक्रमशः समवर्णयत् ॥ १२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

एतत्तु कदाचित्तेन किमिति शेषः इहभूतलेक्षेत्रप्रधानानितीर्थानिभयानितानिसर्वाणिचसेवितानीत्यन्वयः ॥ ९ ॥
 हे प्रभो ! स्वात्मस्थेनगदाभूताहरिणातीर्थभूताः भवादृशाः भागवताः गंगादितीर्थानितीर्थीकुर्वन्तिनस्वयमात्मशुद्धयपेक्षयातीर्थानिगच्छंतीतिशेषः ॥ १० ॥

* अमर्तति विज०

श्रीविजयध्वजः ।

कृष्णोदेवतयेषांतेतथोक्ताः ॥ ११ ॥

भ्रमतापरिवर्तमानेनक्षितितलमितिशेषः स्वेनयथानुभूतं तथातत्सर्वमवर्णयत् किंतुयदुकुलक्षयंविना तीर्थयात्रायांयनुनायांभगवदाश्च-
खावदरिगच्छंतमुद्धवंदृष्ट्वातस्मादविप्रशापाद्धेतोः षड्विंशद्वर्षादुपरिनाशमप्यद्यदुकुलंभुत्वात्तत्रावर्णयदितिभावः ॥ १२ ॥

क्रमसंदर्भः ।

तीर्थेषु भक्तिमतां भवतां तीर्थाटनं च तीर्थानामेव मङ्गलाय सम्पद्यते इत्याह भवद्विधा इति ॥ १० । ११ । १२ । १३ ॥

सुबोधिनी ।

एवंदयामुत्पाद्यकलेशजनितंदुःखमनुवादेनगच्छतीति वृत्तिप्रश्नः वृत्तिर्जीविकावर्णाश्रमविभागविहितयायाहच्छिकयाचेति वःयुष्मा-
भिः जीवनस्यानभिप्रेतत्वात् तंप्रतिस्वातंत्र्याभावात् नकर्त्तरितृतीयाअपितुसम्बन्धमात्रेषष्ठी भूपर्यटनेतुविवक्षितत्वात् कर्तृत्वमत्तश्चर-
द्विरित्युक्तं क्षितिमण्डलमिति अत्यन्तसंयोगेद्वितीयातेनसर्वत्रैकविधानाज्ञानाभावात् परित्यागभावनांवाकृत्वा जीवितमितिप्रश्नार्थः द्विती-
यपक्षेअतःपरमत्रस्थास्यंतीतिमनोरथः क्षेत्राणिमुख्यानित्रजलप्रधानंतीर्थं स्थलप्रधानंक्षेत्रं कचिदुभयमेकीभवत् प्रयागवेणीवादिति
तानिइहभूतलेसेवितानि मुख्यानांसेवितत्वादतः परंनगंतव्यमितिभावः ॥ ९ ॥ननुफलस्यासिद्धत्वात् सम्यक्चित्तशुद्धिपर्यंतंतीर्थाटनंकर्त्तव्यमितिचेत्तत्राह भवद्विधाइति नहिभवतांतीर्थाटनेनकश्चिद्गुणोभवति
तत्राधिकारिणास्त्वन्ये नन्वस्मद्विधाअपितीर्थेषुपर्यटंतीत्याशंक्याह भवद्विधाइति सत्यंपर्यटंतीतिनतुस्वार्थंकिंतुतीर्थकृपया“हरंत्यघन्तंऽगसंगा
स्तेष्वास्तेह्यधभिद्धरि”रितिवाक्यात् स्वयमेवतेतीर्थभूताः पापिनांस्पर्शदोषात् दुष्टानितीर्थानितेषांदोषस्वयंगृहीत्वा सग्रहणात् पूर्वमती-
र्थानितीर्थीकुर्वन्ति तर्हितेषांकागतिरित्यतआह स्वांतःस्थेनगदाभूतेतितेषांहृदयेभगवान् गदांगृहीत्वाप्रकटास्तिष्ठति अतोगदायाआसन्यरूप-
त्वात्भगवान् साधनंचअपहतपाप्मरूपं “तेहआसन्यंप्राणमुक्षु”रित्यत्रयथासतिपाप्मनाशःतथाप्रकृतेऽपीतितीर्थानामपिपापं भगवत्समीपं
प्राप्यगच्छतीत्यर्थः अनेनभगवदाज्ञायामेवतीर्थाटनं कर्त्तव्यमन्यथाभगतःप्रयासजननात् नकर्त्तव्यमितिभावः अतोऽत्रैवस्थातव्यमिति
फलति ॥ १० ॥एवमागतंकुशलंपृष्ट्वाभगवद्भक्तत्वादयंभगवद्वृत्तांतज्ञास्यतीतिपृच्छतिअपिनइति विदुरेणसहस्रथासम्बन्धाभावेऽपिअस्माभिः सहसं-
बंधइतिनइत्युक्तंभवतिविदुरमप्यात्मत्वेनस्वीकृत्यवासुहृदोमित्राणितातेतिस्नेहेनसंवोधनंतेष्वपिस्नेहवोधनायकृष्णदेवताइतिसुखवासेहेतुः
अतएवत्वयाहृष्टाः बंधुत्वेनकज्जयाचेन्नहृष्टास्तर्हिभगवदीयत्वात्श्रुताः स्वपुर्याद्वारकायांस्वधास्निअल्पेनापिविषयेनसुखंभवतीति यदवइति
भक्तवंशत्वादपिसुखंसम्भावितम् अनेनत्रिधापिदुःखंनिवारितम् कृष्णदेवतात्वाद्वाधैविकं यदुत्वाद्वाध्यात्मिकंस्वपुर्यामितिनाधिभौतिकम्
एवंसंभावितकुशलाः भवन्मुखाभिश्चिताश्चेत्तदास्माकंसुखमिति प्रश्नाभिप्रायः ॥ ११ ॥

एवंस्मरणादिकुशलान्तैः प्रश्नैःपृष्टःसर्वमेव यथानुभूतमनुवर्णयति परंमौशलव्यतिरेकेण ॥ १२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

इत्या जीविकया । वो युष्माभिः ॥ ९ ॥

भवताश्च तीर्थाटनं तीर्थानामेव भाग्येनेत्याह भवद्विधा इति । तीर्थीकुर्वन्ति महातीर्थीकुर्वन्ति पावनं पावनानामिति वत् ॥ १० ।
११ । १२ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

क्षितिमंडलं चरद्विर्वीयुष्याभिः कयावृत्त्यावर्चितं केनोपायेनदेहनिर्हारः कृतः इहास्मिन्भूतलेतीर्थानि पुण्यजलप्रधानानि क्षेत्रमुख्यानि
भूमीप्रदेशमुख्यानिसेवितानिकिम् ॥ ९ ॥भवद्विधानिष्पापत्वाज्ञावत्स्वयंतीर्थभूताःविशेषतस्तुभागवताःस्वांतस्थेनस्वहृदिष्येभूतेनगदाभृता च तीर्थभूताःतीर्थाटनेऽपिप्रयोजनेऽपि
प्रयोजनमाह संसारिसंसर्गेणतीर्थान्यपिमलिनानिपुनस्तीर्थीकुर्वन्ति ॥ १० ॥

नोऽस्माकंसुहृदोवांधवाः कृष्णोदेवतायेषांते भवद्विर्यादवाहृष्टाः कुतश्चिच्छ्रुतावाद्धारकां सुखमासतेकिम् ॥ ११ ॥

यदुकुलक्षयंतुजानन्नपिनवर्णयामास ॥ १२ ॥

नन्वप्रिय * दुर्विषहं नृणां स्वयमुपस्थितम् ।
 नावेदयत् सकरुणो दुःखितान् द्रष्टुमक्षमः ॥ १३ ॥
 कञ्चित् कालमयावात्सीत् सत्कृतो देववत् स्वकैः ।
 भ्रातुर्ज्येष्ठस्य श्रेयस्कृत् सर्वेषां प्रीतिमावहन् ॥ १४ ॥
 अविभ्रदर्यमा दण्डं यथाघमघकारिषु ।
 यावदधार शूद्रत्वं शापाद्वर्षशतं यमः ॥ १५ ॥
 युधिष्ठिरो लब्धराज्यो दृष्ट्वा पौत्रं कुलन्धरम् ।
 भ्रातृभिर्लोकपालाभैर्मुमुदे परया श्रिया ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

आपने इस पृथ्वी मंडलमें विचरते किस वृत्तिसे निर्वाह किया था ? और कौन कौन मुख्य तीर्थ कौन कौन क्षेत्र सेवन किये ॥ ९ ॥
 आपके समान भागवत जन स्वयं तीर्थ रूपहैं तथापि अपने हृदयस्थ गदाधर हरि से तीर्थों का भी तीर्थ करते हैं ॥ १० ॥
 तात ! हमारे सुहृद् और बांधव श्रीकृष्ण ही जिनके देवता हैं वे यादव अपनी पुरी में सुख से हैं । आपने देखे वा सुने हैं ? ॥ ११ ॥
 धर्मराज के ऐसे प्रश्नों से बिदुर जीने जो कुछ देखा और सुनाथा सो वर्णन किया । केवल यदुकुल का क्षय वर्णन नहा किया ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

यदुकुलक्षयावर्णने कारणात्माह नन्विति ॥ १३ ॥

श्रेयस्कृत् तत्त्वमुपदिशन् ॥ १४ ॥

ननु शूद्रोऽसौ कथमुपदिशेत् । न ह्यसौ शूद्रः किन्तु यमस्तद्रूपेणासीत् । किं तत्र कारणं यमं चात्रागतेऽमुत्र को दण्डधर इत्यपेक्षामाह अविभ्रदिति धृतवानित्यर्थः । शापात् माण्डव्यस्य शापात् । तथाहि कञ्चित्कालमनुधावन्तो राजभटा माण्डव्यस्य ऋषेस्तपश्चरतः समीपे तान् सम्प्राप्य तेन सह निरुध्यानीय शस्त्रं निवेद्य तदाज्ञया तान् सर्वान् शूलमारोपयामासुः । ततो राजा तस्मिन् ज्ञात्वा शूलादवतार्य प्रसादयामास । ततो मुनिर्यमं गत्वा कुपित उवाच-कस्मादहं शूलमारोपित इति । तेनाक्तं त्वं वाल्यं शूलं कुशाग्रेणाविध्य क्रीडितवानिति । तच्छ्रुत्वा माण्डव्यस्तं शशाप वाल्येऽजानतो मे महान्तं दण्डं यतस्त्वं कारितवान् अतः शूद्रो भवेति ॥ १५ ॥
 इदानीं राज्यापकर्षं निरूपयितुम् उत्कर्षं निगमयति युधिष्ठिर इति । कुलन्धरं वंशधरम् ॥ १६ ॥

श्रीवीरराघवः ।

यदुकुलक्षयंकुतोनावर्णयदित्यत्राह नन्विति ननु हे शौनक ! दुर्विषहं सोऽदुमशर्कयं स्वयमुपस्थितं स्वयमेवोपस्थास्यदप्रियं यदुकुलक्षयात्मकं नावेदयत् कृतः यतः सकरुणः दयावानतपवदुः खितान् दुः खिष्यमाणान् द्रष्टुमक्षमः असहिष्यमाणाः ॥ १३ ॥

अथ देववदीश्वरवत्सत्कृतो बहूमतः किञ्चित्कालं ज्येष्ठस्य भ्रातुः धृतराष्ट्रस्य श्रेयस्कृत् सर्वेषां धर्मराजादीनां प्रीतिमावहन् सुखमवात्सीदुवास श्रेयः कुर्वन् प्रीतिमवोदुचावात्सीदित्यर्थः भ्रातुः श्रेयस्कराणां मत्रस्य मरणज्ञापनपूर्वकं मुक्त्युपायप्रवर्त्तनरूपं विवक्षितम् ॥ १४ ॥

कथं तस्य तद्भावनसामर्थ्यमिति शंका व्युदासाय सर्वप्राणिमृत्युकालशस्तद्विधरश्च यो यमः सगवायै विदुर इति वदन् शंकातिरं च निराह अविभ्रदिति शापान्माण्डव्यशापाद्धेतोर्यमो यावच्छूद्रत्वं विदुररूपश्च भ्रातृवद्वर्षशतमयमासूर्योऽघकारिषु पापिपुत्राघंतत्पापानुरूपं दण्डं मविभ्रत्कारयामास ॥ १५ ॥

युधिष्ठिर इति द्वाभ्यां लब्धराज्येन स युधिष्ठिरः कुलन्धरं कुलनिर्वाहकं पौत्रं परीक्षितं दृष्ट्वा इन्द्रादिलोकपालसदृशैर्भ्रातृभिः परया श्रिया च मुमुदे ॥ १६ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

तत्किमिति नावर्णयदितितत्राह तत्त्विति ॥ १३ ॥

बिदुरः किमकार्षादितितत्राह कञ्चिदिति सुखलक्षणां श्रेयः ज्येष्ठस्य भ्रातुर्धृतराष्ट्रस्य ॥ १४ ॥

* तत्त्वप्रियमिति विज० ।

श्रीविजयध्वजः ।

एवंभगवद्भक्तिज्ञानादिमानयंविदुरोदेवेषुकस्यावतार इति तत्राह अविभ्रदिति योऽयमावैवस्वतोऽघकारिषुपापकृतसुयथाघपापमनातिक्रम्य दंडमविभ्रत् शिआमकरोत्पापफलमभोजयदित्यर्थः सयमोमांडव्यशापाद्यावद्वर्षशतंतावच्छूद्रत्ववभारत्यन्वयः मांडव्योनामकश्चिद्द्विषः कस्मिंश्चिन्नदीतीरेतपश्चरस्तत्रकस्माच्चिन्नगराच्चौर्यगृहीत्वागतैश्चरैः सहानुधावन्निरंगरपालैरज्ञानाद्गृहीत्वाराज्ञनिवेद्यतदनुज्ञयाशूलं समा रोपितोऽभूत् तत्रापिशूलैतपः कुर्वतमपिजाज्वल्यमानदृष्ट्वा जनैर्निवेदितो राजासंसंभ्रममुपागम्यशूलादवरोप्यप्रसाद्यप्रस्थापयामासकोपेनजा ज्वल्यमानेनयज्ञसमीपंगतेनमुनिनाकस्मादहंशूलमारोपितइतिपृष्ठेयमः तस्मात्शापमादातुकामोबाल्यावस्थायांकाचिन्मक्षिकाशूलं समा रो पिततेनदेवेषुअयमवस्थाविशेषः प्राप्तइतिग्राह तस्मैकुक्षोमुनिः शूद्राभवेतिशशापतमितिमांडव्यशापः ॥ १५ ॥

अथयुधिष्ठिरः किंचकोरिततत्राह युधिष्ठिरइति इंद्रादिलांकपालसमानैर्भोमादिभ्रातृभिलंबधराज्यायुधिष्ठिरः कुलधरपौत्रं दृष्ट्वा परम सम्पदामुमुदइत्येकान्वयः कुलधारयतीतिकुलधरः ॥ १६ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

नन्विति । अत्रान्योऽपि दुःखशङ्कया नाकथयत् इति ज्ञेयम् ॥ १३ ॥

श्रेयस्कृत् हितोपदेष्टा ॥ १४ ॥

नन्वसौ यम एव विदुरत्वेन जातस्तस्य चास्य लोकेऽस्मिन् श्रेयस्कृत्वमेव श्रूयते न तु यमलोके यमरूपेण दण्डकृत्वमपि । तर्हि तत्र दण्डः कथमसैतमीत् तत्राह अविभ्रदिति । वर्षाणि कतिचिदधिकानि शतञ्च वर्षशतम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

सुबोधिनी ।

“अब्रुवन्विब्रुवन्वापिनरोभवतिकिल्बिषी” तिसभारूपेसमाजधर्मराजनपृष्टः कथंनोक्तत्रानित्याशंभयाह नन्वप्रियमिति सर्वपृष्टमेववक्तव्यं नत्वप्रियं “सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयात्सत्यमप्रियं प्रियं च नानृतं ब्रूयादेषधर्मः सनातनः” इतिवाक्यात् पृष्टोऽपि सत्यमपि अप्रियं न वक्तव्यं तत्रापि दुर्विषहं यस्मिन् श्रुते श्रोतापि श्रियेत अतो धर्माभावात् श्रवणनकारणीयमिति तर्हि कथमप्रिमकार्यसम्पात्तरत आह दृष्ट्वा स्वगुणस्थित मिति स्वतपवजनमुखादेवज्ञास्यन्ति किंस्वचनेनेति किंच करुणावान् सर्वथानवदत्त दुःखितदृष्ट्वा स्वस्यापदः स्वसम्भवात् नहि कश्चित् स्वदुःखार्थयतते अतो धर्मशास्त्रात्नीतिशास्त्रात् युक्तेश्च परस्मैदुःखं न वदेदिति भावः यतो दुःखितान् द्रष्टुमक्षमः स्वकार्यतेमाजानंतिविति शुभभावः ॥ १३ ॥

स्वावसरप्रतीक्षया तत्रैव स्थितइत्याह कंचित्कालमिति अथप्रश्नसमाप्यनंतरं देववत् यथैव वदन्ति कुर्वन्ति तदेव मन्यते विश्वासार्थं स्व सुखं ज्ञापयन् पूजितस्तिष्ठतीत्यर्थः स्थितौ हेतुमाह भ्रातृज्येष्ठस्य धृतराष्ट्रस्य श्रेयस्कृत् वैराग्यादिसंसाधनेन मोक्षसाधकः सर्वेषां प्रीतिमा वहन्निति विश्वासार्थं सम्भावितदुःखदूरीकरणार्थं वा ॥ १४ ॥

नन्वस्य कनिष्ठस्य अयथाजातस्य कथं मोक्षसाधकत्वमनधिकारात्तत्राह अविभ्रदिति उत्तरोत्तराज्ञानात् पूर्ववलिष्ठतेति देहेन्द्रियप्राप्तान्तः करणानां व्यवस्थायद्यात्मना ज्ञायन्ते अयमहमिति तदा अन्ये धर्मा दुर्बलाः अतएव भुर्कुटादेरप्युपदेष्टृत्वं पूर्णज्ञानवानपि सर्वत्राविचारिता भक्षणात्काकत्वं प्राप्तः देहत्यागसमये काकचर्यया च तस्मात्प्रायं कनिष्ठभ्रातानवाशुद्रः किंतु यमः “माण्डव्यशाशात् भगवान् प्रजासंय मनोयमः भ्रातुः क्षेत्रं भुजिष्यायां जातः सत्यवती सुतादि” तिवक्ष्यति तर्हि कइदानीं यमलोकं अधिकारीत्याशंक्याह अविभ्रदिति “विवस्वानर्थमापू बे” त्यादिद्वादशादित्याः तत्र द्वितीयोऽयमावच्छूद्रत्वंधारमांडव्यशाशाद्वर्षशतं तावदयमाधिकारंकृतवान् यथावत् पापकारिषु शतवर्षानंतरं शूद्रत्वमत उपदेशोऽपि न दोषः ॥ १५ ॥

युधिष्ठिरस्य विदुरविस्मरणार्थं किंचिद्वाज्यभोगमाह युधिष्ठिरइति युधिष्ठिरो लब्ध्वा पौत्रं च राज्ययोऽयं दृष्ट्वा भ्रातृभिः इंद्रादितुल्यैः सहितः श्रिया परया इंद्रदुर्लभया वामुमुदे “राज्यं वंशो भ्रातरश्च धनं चाज्ञानहेतवः” ॥ १६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

श्रेयस्कृत् श्रेयः कर्तुम् ॥ १३ ॥

न च धृतराष्ट्रादयं कनिष्ठत्वान्मन्यूनो मन्तव्यः साक्षाद् धर्मराजस्यैव माण्डव्यशापेन शूद्रतयावतीर्णत्वात् । ननु तावदमुत्र को दण्डन धरस्तत्राह । अविभ्रत् आर्षप्रयोगः श्रुतवानित्यर्थः । तथाहि कचिच्छौराननुधावन्तो राजभटा माण्डव्यस्य तपश्चरतः समीपे तान् संप्राप्य तेन सह निवध्यानीय राज्ञे निवेद्य तदाज्ञया सर्वानेव शूलमारोपयामासुः । ततो राजा तमृषिं ज्ञात्वा शूलादवतार्य प्रसादयामास । ततो मूर्निर्यमं गत्वा कुपित उवाच । कस्मादहं शूलमारोपित इति । तेनोक्तं त्वं बाल्ये कुशाग्रेण शलभमाविध्य क्रीडितवानिति । तत्र श्रुत्वा माण्डव्यस्तं शशाप । अल्पे अजानतो मे महान्तं दण्डं कारितवान् अतस्त्वं शूद्रो भवेति ॥ १५ ॥ १६ ॥

एवं गृहेषु सक्तानां प्रमत्तानां तदीहया ।

अत्यक्रामदविज्ञातः कालः परमदुस्तरः ॥ १७ ॥

विदुरस्तदभिप्रेत्य धृतराष्ट्रमभाषत ।

राजन्निर्गम्यतां शीघ्रं पश्येदं भयमागतम् ॥ १८ ॥

प्रतिक्रिया न यस्येह कुतश्चित् कर्हिचित् प्रभो ! ।

स एष भगवान् कालः सर्वेषां नः समागतः ॥ १९ ॥

येन चैवाभिपन्नोऽयं प्राणैः प्रियतमैरपि ।

जनः सद्यो वियुज्येत किमुतान्यैर्धनादिभिः ॥ २० ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

तत्रकारणमाह नन्वाति ॥ १३ ॥

भ्रातुर्धृतराष्ट्रस्यश्रेयस्कृतकल्याणविवक्षुः ॥ १४ ॥

तादृशसामर्थ्यतस्यसूर्यपुत्रत्वादस्त्येवेति सूचयति अविभ्रदिति मांडव्यशापाद्यावद्यमः शूद्रत्वंधारतावद्वर्षशतमयमासूर्यो ऽधका कारिषुदंडधार ॥ १५ ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

क्योंकि जो मनुष्यों को अप्रिय और दुःसह है वह अपने आप आगे आजाता है । यह विचारकर करुणामय विदुरजीने वह नहीं कहा । क्योंकि वे दुःखितों को देखने में असमर्थ हैं ॥ १३ ॥

देवताओं के समान सत्कृत होकर सुखसे विदुरजी कुछ काल बसे । बड़े भ्राता धृतराष्ट्र के कल्याण करने की इच्छा थी । और सबकी भी प्रीति विस्तार करते थे ॥ १४ ॥

मांडव्य ऋषि के शाप से जबतक (सौवरसतक) यमराज ने शूद्रत्व धारण किया (विदुर रूप में रहे) तबतक पितृपति अयंमा पापियों को दंड विधान करते रहे ॥ १५ ॥

युधिष्ठिर राज्य पाकर कुलंधर पौत्र को देखकर लोकपालकों के समान भ्राताओं से परम सम्पत्ति से आनंद मग्न होगये ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तदीहया गृहव्यापारेण प्रमत्तानाम् अत्यक्रामत् आयुःकालोऽतिक्रान्तः । यद्वा तान् कालः अभ्यभवदित्यर्थः ॥ १७ ॥

अभिप्रेत्य ज्ञात्वा ॥ १८ ॥

तत्प्रतीकारः क्रियतां किं निर्गमनेन तत्राह प्रतिक्रियेति । सर्वेषामिति यैः प्रतिकर्तव्यं तेषामपीत्यर्थः ॥ १९ ॥

कथं धनादिवियोगः सोढुं शक्यः अतः आह येनेति । अभिपन्नः अभिग्रस्तः ॥ २० ॥

श्रीवीरराघव ।

एवंगृहेषुसक्तानांतदीहयागार्हीयचेष्टयाप्रमत्तानामविदितमृत्युकालानांकर्त्तरिषष्टीतैरविज्ञातः परमः सर्ववशीकुर्वन्नतण्वदुस्तरः कस्याप्यवश्यः कालोऽत्यक्रामत् अतिक्रान्तवान् तदीहयाअविज्ञातइतिवान्वयः युधिष्ठिरादीनांविषयानुभवकालोव्यतिक्रांशोबभूवेत्यर्थः ॥ १७ ॥

भ्रातुः श्रेयस्कियाप्रकारंप्रपंचयतिविदुरइत्यादिमिर्दशभिः तंकालातिक्रममभिप्रेत्यविदुरोर्धृतराष्ट्रमभाषत तदेवाहराजन्नित्यादिसाद्वैर्नवाभिः हेराजन्नितः शीघ्रंनिर्गम्यतांत्वयेतिशेषः आगतमुपस्थितमिदंभयंपश्यालोचय ॥ १८ ॥

कितस्तत्राहप्रतिक्रियेतिकुतश्चिदपिहेतोः कदाचिदपिस्यभयस्यप्रतीकारः निवारणंनास्ति सगणभगवान्भगवन्नित्याभ्यः सर्वेषांनोऽस्माकंकालोमृत्युकालः समागतः समुपस्थितः ॥ १९ ॥

ग्रहासक्तित्याजयितुंकालंविशिष्यन्नाहयेनेतिअयंपरिदृश्यमानोजनः येनकल्लेनाभिपन्नः अभिपद्यमानः प्रियतमैर्निरतिशयप्रियैः प्राणैरपिसद्योविमुच्येतत्यज्येतअन्यैः प्राणाबुधभिर्धनादिभिर्मुच्येतेतिकिमुक्तव्यंसकालः समागतइत्यन्वयः ॥ २० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

*ययौद्वारवतीमित्युक्तश्रुतिप्रमाणशेषमाह अथेति अथविभुर्व्याप्तोऽच्युतआगमिष्यामीत्यामंत्र्यसंभाष्ययांत अनुगतान्बन्धून्निर्वर्त्या
र्जुनादियुक्तोहयैर्युक्तेनरथेनद्वारवतीययावित्येकान्वयः ॥ १६ ॥

अधुनाधृतराष्ट्रस्यस्वर्गप्राप्तिप्रकारं वक्तुमुपक्रमते एवमिति एवमुक्तप्रकारेणहरिपरायणानां पांडवादिवत्तयः कालएकमपिक्षणमवं
ध्यतानेतुं शक्यः सकालोहरिविमुखानां गृहेषु पुत्रमिभ्रादिलक्षणेषु केवलं शिशोदरं भरतया सकानां गृहपोषणधनान्वेषणप्रयत्नैः प्रमत्तानां वि
स्मृतपरमात्मतत्त्वानामतएवाविज्ञातोऽत्यक्रामदतिर्कातोऽभूदित्येकान्वयः ॥ १७ ॥

तत्कालस्यातिक्रमणं विदुरइतिनामसार्थसाधयन् निर्गम्यतां गृहादिति शेषः प्राप्तमिदं मरणमयं पश्येत्यन्वयः ॥ १८ ॥

यस्य कालस्य कुतश्चित्कारणात् कर्हिचिदपि प्रतिक्रियानिर्वर्तनक्रियानास्ति स एष भगवान् कालरूपेण सर्वेषां समागतः शरीरवियोगकर
णाय प्राप्त इत्यन्वयः ॥ १९ ॥

इतोऽपि निर्गमनमुचितमित्याह येनेति इह जीवलोके येन कालरूपिणा हरिणा अभिपन्नोऽग्रस्तः अयं जनोति शयेन हृदयंगमैः प्राणैरपि वियुज्ये
तान्यैर्धनादिभिर्वियुज्येत इति किमु तेत्यन्वयः ॥ २० ॥

क्रमसंदर्भः ।

एवं युधिष्ठिरस्य पालनलब्धसुखप्रकारेण गृहेषु सकानां प्रमत्तानां जनानां न तु पांडवानाम्—किं ते कामाः सुरस्पर्हा मुकुन्दमनसो
द्विज । अधिजहुर्मुदं राज्ञः धुधितस्य यथेतरे इत्यादेः—येऽध्यासनं राजकिरीटं जुष्टं सद्यो जहुर्भगवत्पार्श्वकामा इत्यादेश्च । अतएव विदु-
रोऽपि धृतराष्ट्रम् प्रत्येव तथोपादिदेश न तु ताव प्रतीति ॥ १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ ॥

सुबोधिनी ।

ततः किमत आह एवं गृहेष्विति ते हि भगवति विद्यमान एव पौत्रे प्रौढे जाते भगवंतं पृष्ठापौत्रराज्ये प्रतिष्ठाप्य निरंतरं भगवद्विजितकाः भगव-
त्सन्नदीक्षिता भवितुं युक्ताः तत्तुतेषां न राज्यदोषात् वृत्तामिति आह एवं गृहेषु सकानामिति षट्त्रिंशत् वर्षपर्यंतं राज्यं कृतं षोडशवर्षानंतरमे-
व राज्ययोग्यः पुत्रः तथापि एवं पूर्वोक्तप्रकारेण गृहेषु आसक्तानां गृहेतिकर्त्तव्यतया च प्रमत्तानां स्वकार्ये अस्मावधानानामज्ञात एव कालो गतः
तैर्ज्ञातमद्यैव राज्ये उपविष्टमिति ॥ १७ ॥

एतत्स्वरूपं कियत् कालवासेन विदुरो ज्ञातवान् एते स्वार्थं प्रमत्ताः कालग्रस्ता भविष्यतीति अन्ये चेदेते भक्ता भवेयुः तदा अयोध्यावत्
सर्वमेव नगरं वैकुण्ठं गच्छेत् तदा धृतराष्ट्रस्य कर्त्तव्यं नावशिष्ये तत्तुनास्तीति निश्चित्य कलिप्रवेशे बुद्धिभ्रंशे अन्योऽन्यमारण्येन धृतराष्ट्रस्य च भी-
मसेन महद्भयं भविष्यतीत्याशंक्य धृतराष्ट्रवोदार्थं प्रवृत्त इत्याह विदुरइति कालस्य परमदुस्तरत्वकथनात् तादृशानामपि कालांशानां बहूना-
मतिक्रमात् सर्वनाशककालमध्वेपातितो धृतराष्ट्रइत्याभिप्रेत्य तं प्रत्याह राजन्निर्गम्यतामिति राजानो हि कालस्य शीघ्रं भक्ष्याः राज्येनाधर्म-
बाहुल्यात् शीघ्रनिर्गमनहेतुः पश्येदं भयमागतमिति यथा भगवतोऽधिकारी कालः तथा कालस्य भयनामा कश्चित् चतुर्थस्कंधे वक्तव्यः स-
द्दानीं भगवति निर्गते तदीयानां स्वतोऽनिर्गमने अयमधिकारी सर्वान् भक्षयति पत्नीरिव अथवा ये पूर्वभक्ष्यत्वेनैव स्थिताः भगवद्दृष्ट्या च भ-
क्षितास्तानि दानीं भक्षयितुमागतः अग्रे वै धृष्टीक्षान्यायेन ज्ञानसंचारसामर्थ्यवोधयितुं स्वसामर्थ्यं वलेन तं प्रदर्शयन्नाह आगतमिति ॥ १८ ॥

तर्हि पूर्ववदिदानीमपि प्रतीकारः कर्त्तव्य इत्याशंक्याह भगवति गते अन्यस्मात् कुतश्चिदपि यस्य प्रतिक्रियानास्ति पूर्वमप्येवं व्यवस्था-
तदाह कर्हिचिदिति प्रभो ! इति संबोधनेन अन्यप्रभुत्वं चलातिनाश्रेत्युपहासः तर्हि किमस्मानेव भक्षयितुमागतः उत सर्वान् आद्ये यथा सर्वे
न प्रतीकारं कुर्वन्ति तथास्माभिरपि न कर्त्तव्यः कथं न प्रतीकार इत्याशंक्याह स एवेति शः पूर्वकृष्णाख्यः त्वत्पुत्रादीन् उपसंहृतवान् स एवेदानीं
त्वामुपसंहर्तुमागतः न च स गत इति मंतव्यं भगवत्त्वात् पूर्वमन्येन रूपेण स्थितः सांप्रतमन्येन नाम स्वरूपत एव आकृतिमाश्रमिष्यत इत्याह का-
ल इति कलयति सर्वाना कलयतीति ननु पूर्ववत्था शण्डवा उर्वरिताः तथेदानीमपि उर्वरिता भविष्यन्ति ततश्च तदा श्रयेन वयमपि जीविष्यामः
इत्याशंक्याह सवधानः समागत इति पूर्वस्माद्वैलक्षण्यम् ॥ १९ ॥

इदानीं मामपि ग्रहीष्यति तर्हि किं विधेयमित्याशंक्य येन दोषेण सप्रसतिसदोषः परिहार्य इति वक्तुमहंतां मतां त्यजेदित्याभिप्रायेणाह ये
न चैवाभिपन्नोऽयमिति कालस्त्वात्मानं वस्तुतो न प्रसति आत्मत्वात् परं स्वनिष्पादितैर्यदि प्रविशति तदा पेशकीटवत् तमपि भक्षयति त-
च्च देहं द्रियादौ अहंतादिस्त्याज्यः मन्वेतेरक्षकाः कथं त्याज्या इत्याशंक्याह प्राणैरितियाधरस्नागतः तावदेवं व्यवस्थातस्मिन्नागते तु सर्वे
दारक्षकाः प्रियाः प्राणा अपित्यज्यन्ते चैवेति रोगादिसामग्री अवश्यादिगमनं चोक्तम् अत्यंतं प्रियाः प्राणा अपित्यज्यन्ते यन्मूलकाः सर्वे तेषां त्या-
गे को विचार इत्याह किमु तेति तस्मिन्नागते पूर्वमहंता प्रयासेन पोषिता अप्येतेत्यक्त्वा गच्छन्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

गृहेषु सकानामिति युधिष्ठिरादिभ्योऽन्येषामेव निन्द्यं तात्कालिकजनानां ज्ञेया । तेषां धुधितस्य यथेतरे इति दृष्टान्तेन तादृशसम्प-
दादिष्वपि अनासक्तिः प्रपञ्चिता ॥ १७ ॥ १८ ॥

* अयामंत्र्याच्युतो बन्धून्निर्वर्त्यानुगताविभुः ॥ अर्जुनोऽज्ञेनैर्ययौद्वारवतीहयैः ॥ १६ ॥ शतिविजयध्वजः ।

पितृ-भ्रातृ-सुहृत्-पुत्रा हतास्ते विगतं वयः ।
 आत्मा च जरया ग्रस्तः परगेहमुपाससे ॥ २१ ॥
 अन्धः पुरैव वधिरो मन्दप्रज्ञश्च साम्प्रतम् ।
 विशीर्णदन्तो मन्दाग्निः सरागः कफमुद्धहन् ॥ २१ ॥
 अहो महीयसी जन्तोर्जीविताशा यया भवान् ।
 भीमापवर्जितं पिण्डमादत्ते गृहपालवत् ॥ २२ ॥
 अग्निर्निसृष्टो दत्तस्तु गरो दाराश्च दूषिताः ।
 हृतं क्षेत्रं धनं येषां तदत्तैरसुभिः कियत् ॥ २३ ॥
 तस्यापि तव देहोऽयं कृपणास्य जिजीविषोः ।
 परैत्यनिच्छतो जीर्णो जरया वाससी इव ॥ २४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

सर्वेषामिति यैः प्रतिकर्तव्यं तेषामपीत्यर्थः ॥ १९ ॥
 येन मृत्युरूपेण कालेनाभिपन्नो ग्रस्तः ॥ २० ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

एवंगृहेषुसक्तानां धृतराष्ट्रादीनांतदीहयागृहेहयाप्रमत्तानांकालः अत्यक्रामत् जीवनसमयः समाप्तप्रयोजनोजातइत्यर्थः कथंभूतः
 अविज्ञातः दुर्लभ्यः परमदुस्तरः परमैर्जहादिभिरपिदुस्तरः ॥ १७ ॥
 अभिप्रेत्यालक्ष्य ॥ १८ ॥
 भगवान्भगवच्छक्तित्वाद्भगवच्छब्दवाच्यः ॥ १९ ॥
 अभिपन्नः अभिपद्यमानः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

ऐसे गृह में आसक्त हुये तथा गृह चेष्टा में प्रमत्त हुये पाण्डवों का अत्यंत दुस्तर अविज्ञात काल चला गया ॥ १७ ॥
 इस बात को जानकर विदुर जी धृतराष्ट्र से बोले हे राजन् ! इहाँसे शीघ्र निकलो देखो यह भय आगया है ॥ १८ ॥
 हे प्रभो ! जिसका किसी प्रकार से कभी भी निवारण उपाय, नहीं है सोई यह भगवान् काल हम सबों का आगया है ॥ १९ ॥
 जिस काल से आक्रांत हुआ अत्यन्त प्रिय प्राणों से भी शीघ्र छूट जाता है तो धनादिकों की तो क्या बात है ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामी ।

अत्रावस्थानमतिदैन्यमिति दर्शयन् वैराग्यमुत्पादयति पितृभ्रात्रिति सप्तभिः । आत्मा देहः ॥ २१ ॥ २१ ॥
 येन पुत्रा हताः तेन भीमेन दत्ते पिण्डम् (अन्नम् ।) गृहपालः श्वा (इव) ॥ २२ ॥
 निसृष्टः प्रक्षिप्तः । गरो विषम् । दूषिता अवमताः । तदत्तैरन्नादिभिः लब्धैरसुभिः कियत् प्रयोजनं न किञ्चिदित्यर्थः ॥ २३ ॥
 तस्यापि एवं दैन्यमनुभवतांऽपि । परैति क्षीयते । (अतएव धीरो भवेति) ॥ २४ ॥

श्रीवीरराघवः ।

विरक्तिमुत्पद्यितुं तस्यावस्थां वर्णयति पित्रेत्यादिभिश्चतुर्भिः तवपित्रादयोहताः मृताः वयोयौवनं चापगतमात्मादेहोजरया च ग्रस्तः
 तथापि परेषां शत्रूणां गेहमुपाससे जावनार्थमिति शेषः ॥ २१ ॥
 जीविताशां त्याजयितुं विस्मयमान आह अहं जन्तोर्जीविताशामहीयसीवलीयसीयया जीविताशया भवान्मीमेनावर्जितं परिभूय दत्ते पिण्डं कव
 लमः दत्ते स्वीकरोतां तियावत् गृहपालः श्वातद्वन् ॥ २२ ॥

श्रीबीरराघवः ।

पिंडस्यभीमापवर्जितत्वख्यापनायभीमादीनांशत्रुत्वप्रख्यापयंस्तदपवर्जितापिंडेनप्रमाणधारणमतिहीनमित्याह अग्निरितियेषामित्यस्याग्न्यादिभिः प्रत्येकमन्वयः येषामाग्निर्निर्गुणः लाक्षागृहेष्विति शेषः येषांगरोविषंदत्तयेषांचदाराः द्रौपदीदूषिताः कचग्रहणवस्त्रापहरणादिभिर्दूषिताः येषांचधनक्षेत्रराज्यंचापहृतंसर्वत्वयंतिबोध्यं तत्रत्वत्पुत्रैरितिकर्तृपदबोध्यंतदस्यैतदपवर्जितः पिंडदानायतत्वात्तदस्यैरित्युक्तमभ्युभिः प्राणैः कियन्नकिंचिदतिहीनमिदंजीवनमित्यर्थः ॥ २३ ॥

विधिविधेयंप्रारब्धमनुभूयमेवेतज्जीविताशांत्याजयितुमेवविशिष्यन्नाहतस्येतितस्यतदत्तासोः कृपयाजीवितुमिच्छोरप्यनिच्छतः देहत्यागमनिच्छतोऽपितवद्दशतिशेषः जीर्णवाससीद्वजरादेहः परैत्यपगमिष्यत्येव ॥ २४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

अस्तुमस्मापिमरणांततः किमितितत्राह पित्रिति तवपित्रादयोहताः वयश्चविगत मात्मादेहश्चजरयाग्रस्तइतियत्तथापित्वंपरगेहमुपाससे नश्चेयः साधनायेहसे श्रुतस्यतवातः परलोकेनसुखावाप्तारित्यर्थः ॥ २१ ॥

परलोकेसुखं नेतिचेदिहैवदीर्घजीवनमस्त्वित्यभिप्रायश्चेत्तर्हित्वं निरपत्रपइत्यभिप्रेत्याह अहोइतिजंतोर्जीविताशावहुकालंजीवामीत्याशाइच्छामहीयसीमहत्तराअहोअज्ञानातिरेकः ययाजीविताशयाभवान्भीमापवर्जितं भीमेनतिरश्चीनहस्तेनदत्तंपिंडमादत्ते कइवगृह पालवत् स्मरमेयइव ॥ २२ ॥

ननुविषमउपन्यासः कनिष्ठपुत्रत्वेनमत्पुत्रत्वात्तदत्तात्नेनशरीरपोषणमुचितमितिचेत्सत्यं विषदानादिना त्वयाऽपराद्धत्वात्तदत्तंविषोपममित्यभिप्रेत्याह अग्निरिति अग्निदाहाद्यपराधाः त्वयायेषांकृताः तेषामग्नैः पुष्टैरसुभिः कियत्प्रयोजनं लज्जा करत्वान्मृतिरेवगरीयस्यतो निर्गम्यतामित्यन्वयः ॥ २३ ॥

युधिष्ठिरादीनांमवितात्पर्यान्ननिर्जगमिष्यामीति चेत्तत्राह तस्येति जरयाग्रस्तेवाससीद्वजरेइत्यथातथाअनिच्छतोर्जीविषोर्जीवि तुमिच्छोः कृपणस्यपराच्चादनिरतस्यापितवायंजीर्णदेहः परैतिनिरस्तासुः स्यादतोदेहस्यानित्यत्वाग्निरिच्छत्वितिदामीतिभावः ॥ २४ ॥

सुबोधिनी ।

ननुतदेवत्यकव्यंकिमंतरागमनेन, विभुंचेन्मुच्यमानोऽपि नित्ययात् तत्राह पितृभ्रातृइति एवंसवदेत्यस्य समीचीनाविषयाभवेयुः तवतुजीवनान्मरणमुत्तमंचिरप्रवासीरोगीपराज्भोजीपरावसथशायायजीवातितन्मरणं यन्मरणं सोऽस्यविश्रामःइति वाक्यात्तत्वेदानीमेवत्यागउचितः कथंतदुपपादयतिपिताभीष्मः भ्रातरः भूरिश्रवादयः शल्यदः सुहृदः पुत्रादुर्योधनादयः एकोऽपिग्रहण्यतेतत्रसलज्जो नतिष्ठतिकिभुतसर्वे वयः आयुः आत्मादेहः जरा कालकन्याएवमपि परेषांशत्रूणांगेह गृहपालवदुषाससेइति ग्लानिप्रदर्शनम् ॥ २१ ॥

सामान्यकथनेनविशेषमाह अहोइति येनपुत्रस्यरुधिरं पीतमर्थात् स्वस्यैवतेनअवज्ञयादत्तंवहिरालिदान पिंडवत् तत्राप्यन्यः स-सायास्यतीतिभयात् तद्गृहपालः श्वाशीघ्रंभक्षयतितद्दादत्से ॥ २२ ॥

ननुनिरभिमानस्यैतदुचितं तत्राह अग्निर्निर्गुणोदत्तश्चेति स्यादेवंयदिभवद्भिरपकारः कृतो न स्यात् अतः भवद्भिरवशत्रुत्वस्यस्थिरीकृतत्वात् युक्तं भीमकृतं “नद्विषतोन्नमश्रीयत् द्विषंतंनैवभोजयेत् द्विषतांहिहविभुक्तंनेहनामुत्रतद्भवेदि”तिश्रुतेः अग्निर्निर्गुणोलाक्षागृहेविपरीतकथनंसागान्यविशेषभावात्दाराः द्रौपदीचकारात्तेऽपिबलकलादिपरिधानात् क्षेत्रमितिस्थितिस्थानमपि अतएवमपकृतैर्जीवरक्षणं योगशास्त्रविरुद्धं कियदिति नतज्जीवनेनकिंचित् प्रयोजनंसेत्स्यतीतिभावः ॥ २३ ॥

एवमपिसर्वविरोधेनपोषितोदेहः स्वयमेव नतिष्ठतीत्याह तस्यापीति एवंग्लानिमनुभवतोऽपिकृपणस्य दीनस्य “कृपणः सतुविज्ञेयोऽनालोचितपाचक” इति भीमपाचकस्यवाजिजीविषोः जीवितुमिच्छोः परैति अपगच्छतितत्रहेतुः जरयाजीर्णइति अव्यवहित्यमाशौअप रिश्रानोत्तरीयेवाससीस्पर्शमात्रेणैवजीर्णगच्छतः प्रक्षालनंतापिनश्यतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

धैराग्यमुत्पादयति पित्रिति सप्तभिः ॥ २१ ॥

अपवर्जितं दत्तम् । गृहपालः श्वा ॥ २२ ॥

तदत्तैरन्नादिभिर्लब्धैरसुभिः कियत् किं प्रयोजनमित्यर्थः ॥ २३ ॥

परैति क्षीयते । वाससी अन्तरीयोत्तरीये इति दृष्टान्तस्य द्विवचनदृष्ट्या दार्ष्टान्तिकस्य देहस्यापि सूक्ष्मस्थूलभेदेन द्वितयात्मकस्य जीर्णत्वम् आन्धवाधिर्याकिदं सूक्ष्मदेहस्य जीर्णत्वंलक्षणं वलीपालितादिकं स्थूलदेहस्य च ॥ २४ ॥

गतस्वार्थमिमं देहं विरक्तो मुक्तबन्धनः ।

अविज्ञातगतिर्जह्यात् स वै धीर उदाहृतः ॥ २५ ॥

यः स्वकात् परतो वेह जातनिर्वेद आत्मवान् ।

हृदि कृत्वा हरिं गेहात् प्रव्रजेत् स नरोत्तमः ॥ २६ ॥

अथोदीचीं दिशं यातु स्वैरज्ञातगतिर्भवान् ।

इतोऽर्वाक् प्रायशः कालः पुंसां गुणविकर्षणः ॥ २७ ॥

एवं राजा विदुरेणानुजेन प्रज्ञाचक्षुर्वोधित आजमीढः ।

छित्त्वा स्त्रेषु स्नेहपाशान् द्रढिम्नो निश्चक्राम भ्रातृसन्दर्शिताध्वा ॥ २८ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

वैराग्योत्पादनायाह पित्रिति सप्तभिः आत्मादेहः ॥ २१ ॥

भीमेनभवत्पुत्रघ्नेन आर्जितम् अवज्ञापूर्वकंदत्तंगृहपालवत् ग्रामसिंहवदादत्तेस्वीकरोति ॥ २२ ॥

येषांविनाशाय अग्निर्निर्मृष्टः प्रक्षिप्तः दारादूषिताः कचग्रहणादिभिरवज्ञाताः तद्वत्तैरज्ञादि द्वारास्वैरसुभिः कियन्नकियदपीत्यर्थः ॥ २३ ॥

अस्मापि एवंदैन्येनवर्तमानस्यापितवदेहः परैतिअपगमिष्यति ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

पिता भ्राता मित्र पुत्र नष्ट होगये अवस्था चली गयो देह जरा से ग्रस्त होगया दूसरे के घरमें रहते हो यह उचित नहीं ॥ २१ ॥
पहिले ही अंध थे अब बधिर होगये मंदबुद्धि होगये दांत भग्न होगये मंदाग्नि होगये कफ गिराते हो तथापि विषयानुराग नहीं छूटता है ॥ २२ ॥

आश्चर्य है कि मनुष्य की जीवन आशा बड़ी होती है जिससे आप भीमके दिये हुये अन्न ग्रास को कुत्ता की नाई ग्रहण करते हो २२
तुम्हारे पुत्रों ने जिनके निवास में आग लगाई जिनको विष दिया जिनकी स्त्री को दूषित किया जिनके क्षेत्र को हरण किया उन पांडवों के अन्न से दिये प्राणों से क्या प्रयोजन है ॥ २३ ॥

जीने की इच्छावाले अत्यन्त लुब्ध तुम्हारा यह देह नहीं इच्छा करने पर भी जीर्णवस्त्रवत् नष्ट होजाता है ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

(किलक्षणा धीर इत्यपेक्षायामाह ।) गतस्वार्थं यशोधर्म्मोदिशून्यम् । मुक्तबन्धनः त्यक्ताभिमानः । क गत इति अविज्ञाता गतिर्यस्य । स धीरः प्राप्तदुःखस्य स्वयं सहनेन मुक्तिप्राप्तेः । वै निश्चितम् ॥ २५ ॥

नरोत्तमस्तु ततः प्रागेव कृतप्रतीकारः । स्वकात् स्वत एव परतः परोपदेशतो वा ॥ २६ ॥

त्वन्तु पूर्वं नरोत्तमो माभूः अत इदानीं धीरो भवेत्याह अथेति । अर्वाक् अर्वाचीनः एष्यन्नित्यर्थः । गुणान् धैर्यदयादीन् विकर्षति आच्छिनत्तीति तथा ॥ २७ ॥

आजमीढः अजमीढवंशजः । प्रज्ञाचक्षुः अन्धः । एवं बोधितः सन् । द्रढिम्नश्चित्तदार्यात् । भ्रात्रा सन्दर्शितः अध्वा बन्धमोक्षयोर्मागो यस्य सः ॥ २८ ॥

दीपनी ।

प्राप्तेत्यत्र—यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ । समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते । इति श्रीमद्भगवद्गीतान्तर्गतश्रुतीत्या-
ध्यायोक्तवचनेनार्थोऽनुसन्धेयः ॥ २५—४० ॥

श्रीवीरराघवः ।

तर्हिज्ञातिसन्निधावत्रैवपरैर्वित्यत्राह गतेतिगतः स्वार्थः स्वापेक्षितपुरुषार्थोयस्मात्तमिमं देहं योजय्यात्यजेत् कथंभूतः विरक्तः देहादि
षुस्पृहारहितः मुक्तानिवंधनानिसंसृतिबंधकानिपुण्यपापात्मकानियेन अविज्ञाताज्ञातिभिरज्ञातागतिर्देहस्यागलोकांतरप्राप्तिरूपायस्यसः
सखधीरः योगीउदाहृतः ॥ २५ ॥

किंचस्वकात्परतभन्यस्मादन्योपदेशाद्वाहजातोनिर्वेदोवैराग्यस्यसः यः पुमानात्मवान्जितेंद्रियः हरिमाश्रितानांसंसृतिबंधहरंभगवं
तंहृदिकृत्वाविधायध्यानेनसंनिध्याप्यगेहात्प्रब्रजेत्स एव नरेपूज्यतमः त्वमंवकुर्वितिभावः ॥ २६ ॥

तदेवाहअथइति अतः स्वैरज्ञातिभिरज्ञातागतिर्यस्यसंभवानुदीर्चीदिशंयातुतत्रहेतुमाह इतोऽर्वागतोनंतरकालः प्रायशः पुंसांगुणानां
त्मगुणान् अक्षेधादीन्विकर्षत्यपनुदतइतितथाभूतः नद्यादित्वाल्लयुः यद्वाइतोऽनंतरकालात्अर्वागधरः निकृष्टः कलिकालः इतियावत् अर्वा
कत्वमंवाहगुणविकर्षणः उक्तार्थः ॥ २७ ॥

एवमित्थमनुजेनविदुरेणवोधितआजमीढः अजमीढवंशजत्वात्तच्चनवमेस्फुटंप्रज्ञैवचक्षुर्यस्यअंधइतिभावः यद्वांधत्वेऽपिप्रज्ञयाचक्षुः
स्थानीययासर्वसाक्षात्कुर्वाणः राजाधृतराष्ट्रः भ्रात्राविदुरेणसंदर्शितः अध्वांगंतव्यदेशाध्वायस्यसः अनेनविदुरोऽपतेनैवसहनिरगादिति
सूच्यते दृढिम्नः नितरांदृढान्दृढमूलान्स्त्रेषुदेहतदनुवंध्यादिषुस्नेहाअनुरागास्तएवपाशाः पाशवद्वंधहेतुत्वात्तान्छित्वानिश्चक्रामगृहादि
तिशेषः ॥ २८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

ननु प्रथममेवपतिष्यतीतिदेहमुपेक्ष्यमाणस्य आत्महननाख्यदोषानुषंगइतितत्राह गतेति गतः स्वार्थः ऐहिकामुष्मिकसुखसाधनो
यस्मात्सतथोक्तः तमिमं देहं देहाभिमानं मुक्तस्तदनुभार्यादिस्नेहानुबंधान्मुक्तः अविज्ञातगतिरन्यैर्जनैरनवबुद्धारण्यादिगतिः जह्यात्सवै
एवधीरो विवेकज्ञान्युदाहृतः तस्मात्पुरुषार्थसाधनायोग्यदेहहानौदोषाभावात् निर्जनवनंगत्वातपश्चर्ययाशरीरमिदं साधितस्वार्थं
कुर्वितिभावः ॥ २५ ॥

इतोऽपिप्राप्तवनस्यतत्रतपःसाधनमेवश्रेयस्करमिति वकीत्याहयइति यः स्वतःस्वबुद्ध्यापरतः परबोधनेनवाजातनिर्वेदउत्पन्नवैराग्यः
आत्मवान्बुद्धीकृतमनाः हरिहृदिकृत्वागेहात्प्रब्रजेत्सनरोत्तमः पुरुषश्रेष्ठः इत्येकान्वयः ॥ २६ ॥

अथतस्माद्भवानुदीर्चीदिशंयातुकथंभूतः स्वैरज्ञातगतिः ननुस्वैः पाण्डवैरविज्ञातगतिः पाण्डवानुज्ञयैवतस्यवनवासायगत्युक्तेः क-
थंतां हि शब्दयोजना स्वैरिणीशब्दार्थवत्स्वेच्छानुसारेणज्ञातागतिर्यस्यनपरंछातः सतथोक्तइतिविवरणोपपत्तः अन्यथाअविज्ञातगतिरि-
त्येतदपहसितंस्यात् इतोऽर्वाक्पूर्वतनः कालः पुंसामधिकारिणांज्ञानभक्त्यादिगुणसामग्र्यापादकः इतउपरितनः कालः प्रायेणगुणेषु-
विषयेषुविकृष्यनाशयतीतिगुणविकर्षणः विविच्यदर्शयतीतिवा वेदस्यवाविकर्षणमित्युक्तः ॥ २७ ॥

एवमुक्तप्रकारेणानुजेनविदुरेणवोधितोऽतः प्रज्ञानमेवचक्षुर्यस्यसतथा स्वतीजात्यंधः प्रज्ञयाचष्टेपश्यति ननुमांसहृष्टेतिवाआजमीढः
अजमीढवंशोद्भवः अज्ञेनज्ञानेनमीढः सिक्तइतिवा मिहसेचनइतिधातोः दृढिम्नः दृढतरान् स्त्रेषुस्नेहाख्यपाशान्छित्वाभ्रात्राविदुरे-
णसम्यग्दर्शितउभयविधोवैदिकलौकिकाख्योऽध्वामार्गोयस्यसतथोक्तः राजाधृतराष्ट्रः निश्चक्राम निर्गतोबभूवेत्येकान्वयः गृहादिति-
शेषः ॥ २८ ॥

क्रमसंदर्भः ।

गतस्वार्थमिमं देहमित्यादिद्वयम् पूर्वं आतुरसन्न्यासी परस्तु सद्विवेकेन भगवच्छरणतया सन्न्यासीति तारंतम्यं ज्ञेयम् ॥ २५ । २६ ।
२७ । २८ । २९ । ३० । ३१ ॥

सुबोधिनी ।

तर्हि किं कर्त्तव्यमित्यत्राह गतस्वार्थमिममिति विषयदोषदर्शनेनवैराग्यविवेकोत्पत्तौ अधिमवाधाभाधायवृक्षधर्मत्वादयंदेहः तत्रत्य
क्तव्यः यत्रत्यक्तंकोऽपिनजानाति अपरित्यागदशाथामेवास्यापकारजनकत्वात् परित्यागोहिमर्जनवत् वीजस्यअंकुरोत्पत्तौप्रतिबंधकः ता-
वदयंरक्ष्यः यावत्स्वस्यकार्यसिद्धेति सिद्धेकार्येत्यक्तव्यइति गतस्वार्थमित्युक्तं ज्ञातस्वार्थमित्यर्थः अथवापूर्वोक्तन्यायेनगताः स्वार्थाज्ञान-
धर्मादयोयेनअतोऽपकारिणमिममस्मिन् रागप्ररित्यज्यतस्य शृङ्खलापुत्रादिभिः विमुक्तः सन्नदुष्टत्वादस्य देहस्यजह्यात् इमं देहं परित्यजेत्
नविज्ञातागतिर्यस्यशृङ्खलानांपुनः संबंधाभायकिततः स्यात्तत्राह सवैधीरउदाहृतइति धीरस्ययत् फलंतत्फलंलभेत “द्वौसमताविहमृ-
त्युदुरापावि”तिधैर्यतत्फलं ननुतादृशमेवफलंतत्फलेप्रयुज्यतइत्यतआह वैनिश्चयेनयत्फलार्थधैर्यगणनाकृतातत्रैतादृशमपिधैर्यगणितं नि-
श्चितफलत्वेन तस्मात् यथातयोर्धैर्ययोः फलंतथाअस्यापीत्यर्थः ॥ २५ ॥

एवमेकेनप्रकारेणदेहपरित्यागउक्तः प्रकारांतरमप्याह यःस्वकादिति स्वकीयात् बंधोर्हितकर्त्तुः परतः शत्रुवक्तृगतगुणोदीषराहि-
त्येनयस्मिन्नर्थकार्यदृष्टिः सन्नजातवैराग्यः देहेंद्रिवादिकमज्ञानादन्वार्थविनियुज्यतेसर्वस्वनाशेतत्यागः प्रथमपक्षः प्रथमएवभोगार्थम-

सुबोधनी ।

कृत्वायादृशैरपितादृशैर्वाक्यैस्तृष्णाभावायजातवैराग्यः । तेनदेहादिनाभगवन्तसपरिकरत्वात्तद्बुद्धिस्थाप्यदेहत्यागेऽङ्गां परित्यज्यतेनबुद्धेर्भगवत्स्मरणकुर्वाणः गृहस्यवाधकत्वात् संवधाभावायप्रव्रजेत् सन्यस्यगच्छेत् सनरोत्तमः सर्वेभ्यः प्राणिभ्यउत्तमइत्यर्थः ॥ २६ ॥

तर्हिमयाकिकर्तव्यं तदाह अथेति भवतस्त्वन्यएवमार्गः नदेहपरित्यागः नवान्यप्रविनियोगांभावः तस्मात्तत्तत्स्थानपरित्यागएवोत्तमः नन्वनुभयरूपत्वात् किमेवंपरित्यागेनतत्राह उदीर्चादिशंयात्विति महाप्रस्थानमप्येकोमार्गः उक्तः अदोषतैवसंगुणःविगुणइति न्यायात् अत्रस्थितौदोषसंभवात् “एषावैदेवमनुष्याणांशान्तादिनि”त्युत्तरादिशः उत्कृष्टत्वात् तत्रस्थितौनदेवाबुद्धिनाशंकुर्वति नस्ततः परस्मिन्नर्थेस्वकीयाप्रतिबंधकाहिति तैर्यथानज्ञायतंतथागतव्यं ततोयथाधिकारमग्रेवस्थांमज्ञातिभावः ननुदोषाभावार्थमेवचेद्वमनंतदात्रैवस्थित्वादोषोदूरीकर्तव्यःकिंगमनेन विवेकधैर्यसत्संगभगवद्गुणानामत्रैवसंभवात् तत्राह इतोऽर्वागितिसर्वत्रैवप्रथमपुरुषवचनं हीनत्वबोधनाय अयमेवकालः सर्वेषांबुद्धिनाशकत्वहृष्टांतात् इतोऽप्यर्वाक्यःकालःबाहुल्येनैवतंत्राणांविवेकादिमतामपिंविवेकनाशकः तत्रकथंविवेकोत्पत्तिरितिभावः देशसापेक्षएवकालस्यदोषजननात् अतएवचोत्तरदेशस्थत्रुषीणांकालिकालादेनाबुद्धिमंशः परित्यागवैयर्थ्यापत्तेः अतस्यैवहेतोरित्यत्रसर्वोत्कृष्टफलकालस्याहेतुत्वप्रतिपादनेदेशस्याप्रयोजकताउक्ताभयंप्रमत्तस्यवनेषूपिस्यादित्यत्रतु ईश्वरेच्छायानियामकत्वात् नकेवलेनविरोधः तदिदानीमेतत्स्थानंपरित्यज्यउत्तरदेशेगंतव्यमितिसिद्धम् ॥ २७ ॥

तत्तथैवकृतवानित्याह एवमिति राजेतिकथाकरशोसामर्थ्यमनुजनेत्यप्रतारकत्वंप्रज्ञाचक्षुरितिउत्तमाधिकारित्वमआजमीढः आजमीढवंशोत्पन्नः तस्यहस्तिनापुरपरित्यागोपितुकृतनगरपरित्यागेनसर्ववंशधर्मपरित्यागोबोधितः तदुक्तप्रकारेणैवगतइतिज्ञापयितुमाह छित्वास्वेष्टितिद्विद्विस्नोददतरात् भ्रात्राविदुरेणसम्यक्दर्शितः बहिरंतरमार्गोचस्यकेचिदेवंप्रथमपक्षस्यमन्यते ॥ २८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

गतस्वार्थम् अकृतकृष्णभजनत्वेन शोकमोहजरादिव्याकुलम् । मुक्तबन्धनः त्यक्तधनपुत्रादिः । क गत इत्यविज्ञाता गतिर्यस्य सः । जज्ञात् कापि तीर्थं देहं भक्त्यैव यस्त्यजेत् स धीरः ॥ २५ ॥

नरोत्तमस्तु प्रागेव कृतप्रतीकारः । तल्लक्षणमाह स्वकात् स्वत एव परतः परोपदेशतो वा आत्मनान् विवेकी । धनं हृदि कृत्वा घण्टिक् यातीतिवत् हरिं हृदि कृत्वा हरिं प्राप्तुमिति भावः । स नरोत्तमः । तत्रातुरसंन्यासी धीरः भक्तिविवेकी नरोत्तम इति भेदः ॥ २६ ॥

त्वन्तु नरोत्तमो नाभूरेवातो धीरो भवेत्याह अथ इति । अर्वाक् अर्वाचीनः एष्यन् काल इत्यर्थः । गुणान् धैर्यदयादीन् विकर्षति आच्छिन्नसीत्यर्थः ॥ २७ ॥

बोधितः सुत्तर्था भक्तिमिश्रज्ञानोपदेशेनेत्यर्थः । आजमीढः अजमीढवंशजः । द्विद्विस्नश्चिदादौर्वाद्धेती । भ्रात्रा सन्दर्शितः अध्वा बन्धमोक्षयोर्मार्गो यस्य सः ॥ २८ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

धीरलक्षणमाह गतस्वार्थमिति ॥ २५ ॥

नरोत्तमलक्षणमाह यइति ॥ २६ ॥

तत्रतवानुरूपोधीरत्वसम्पादनावसरोवर्ततेऽतोधीरत्वंसम्पादयेत्याह अथेतिअथदेहस्यगतस्वार्थत्वनिश्चयान्तरमेवेतियातत् स्वैर्वैराग्यविराग्भिर्ज्ञातिभिरविज्ञातगतिरुदीचीमुत्तरादिशंयातुविलम्बेदोषमाह इतोऽनन्तरम् प्रायशोऽर्वाक् अपकृष्टः अतएवगुणान्धैर्यादीन् विकर्षयत्याच्छिन्नसीतिगुणविकर्षणःकालः ॥ २७ ॥

प्रज्ञाचक्षुर्बुद्धिनेत्रः आजमीढोऽजमीढवंश्यः ॥ २८ ॥

भाषाटीका ।

विरक्त पुरुष बंधनों को छोड़कर अपने जनों को अपनी गति न जनाकर स्वार्थ रहित इस देह को छोड़ देने वाला धीर कहाता है ॥ २५ ॥

जो पुरुष अपने से या दूसरे से वैराग्य को प्राप्त हो कर ज्ञान युक्त हो कर श्री हरि को हृदय में स्थापन कर घर से निकल जाता है सो उत्तम पुरुष है ॥ २६ ॥

इसी से आप किसी को गति न जना कर उत्तर दिशा को जाओ यहां से आगे का काल पुरुषों का गुण नाश करने वाला है ॥ २७ ॥

(प्रज्ञाचक्षु) जन्मांध धृतराष्ट्र राजा (अजमीढवंशोज्ज्व) छोटे भ्राता विदुर के उपदेश से अपने जनों में स्नेह पाश को छोड़कर भ्राता के दिग्भावे मार्ग को चले गये ॥ २८ ॥

पतिं प्रयान्तं सुवलस्य पुत्री पतिव्रता चानुजगाम साध्वी ।
हिमालयं न्यस्तदण्डप्रहर्षं मनस्विनामिव सन् सम्प्रहारः ॥ २९ ॥
अजातशत्रुः कृतमैत्रो हुताग्निर्विप्राव्रत्वा तिलगोभूमिरुक्मैः ।
गृहं प्रविष्टो गुरुवन्दनाय न चापश्यत् पितरौ सौवलीश्र ॥ ३० ॥
तत्र सञ्जयमासीनं पप्रच्छोद्विग्नमानसः ।
गावल्गणे ! क नस्तातो वृद्धो हीनश्च नेत्रयोः ।
अम्बा वा हतपुत्रार्ता पितृव्यः क गतः सुहृत् ॥ ३१ ॥
अपि मय्यकृतप्रज्ञे हतवन्धुः स भार्यया ।
आशंसमानः शमलं गङ्गायां दुःखितोऽपतत् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

सुवलस्य पुत्री गान्धारी । साध्वी सुशीला । हिमालयं प्रयान्तं पतिमनुजगाम । ननु कथं सा सुकुसारी हिमादिदुःखबहुलं हिमवन्तं गता अत आह न्यस्तदण्डानां सन्ध्यासिनां प्रहर्षो यस्मिन् तमे । दुःखदमपि कथञ्चित् केषाञ्चित् प्रहर्षहेतुर्भवतीत्यत्र दृष्टान्तः मनस्विनां शूराणां बुद्धे सन्न तीव्रः संप्रहारो यथा । पाठान्तरे सन्न संप्रहारं बुद्धं यथेति ॥ २९ ॥
कृतं मैत्रं मित्रदैवत्यं सन्ध्यावन्दनं येन । नत्वा सम्पूज्य । पितरौ विदुरधृतराष्ट्रौ ॥ ३० ॥
हे गावल्गणस्य पुत्र ? सञ्जय ॥ ३१ ॥
अकृतप्रज्ञे मन्दमनो । शमलम् अपराधम् आशंसमानः आशङ्कमानः । भार्यया सह ॥ ३२ ॥

श्रीवीरराघवः ।

पतिमिति सुवलस्यपुत्रीगान्धारीन्यस्तस्त्यक्तो दंडोभूतद्रोहोयैस्तेषांसर्वभूतसुहृदांयोगिनांप्रहर्षकरं हिमालयंप्रतियांतं गच्छंतं पतिमनुजगा मयुक्तं चेतदित्यभिप्रायेणां विशिनाष्टपतिव्रतासाध्वीचेतिमनस्विनामिवेति सधृतराष्ट्र निर्गमः इत्यध्याहारः सनिर्गमः मनस्विनाविवेकिनां संप्रहारइवस्थितः मनस्विनामुद्धेधक्कवावर्त्ततेत्यर्थः ॥ २९ ॥
ततोऽजातशत्रुर्हुताग्नयआहवनीयादयोयेनतथाभूतः अनेनरात्रावधृतराष्ट्रोनिर्गादितिसूचितंतिलांदिभिः सत्कृत्यविप्रास्तत्वाकृतंमैत्रं येनसः अतएवगुर्वोर्गान्धारीधृतराष्ट्रयोर्वंदनायतयोर्गृहंप्रविष्टः पितरौधृतराष्ट्रविदुरौसौवलीगान्धारीचनापश्यन्नददर्शपितरावितिद्विवचनेन विदुरौविवक्षितः सौवल्याः गान्धार्याःपृथगुपादानात् ॥ ३० ॥
ततस्तत्रधृतराष्ट्रगृहंस्वासीनमुपविष्टं संजयं धृतराष्ट्रस्यगीतापदेशारमजातशत्रुः पप्रच्छकथंभूतउद्विग्नंभीतमानसंयस्यतथाभूतः ॥ ३१ ॥
प्रश्नामेवाह गावल्गणश्चत्यादिभिस्त्रिभिः हेगावल्गणे ! संजय ! नोऽस्माकंतातः पितानेत्रयोर्नेत्राभ्यांहानःरहितः वृद्धश्चकगतः हताः पुत्रा यस्याः साऽतएवात्तदुःखिताचमातागान्धारीचकृगतातथापितृव्यः पितृभ्राता सुहृच्चविदुरः कगतः अपान्यपिशब्दः संभावनाद्योतकः प्रक्षद्योतकोवा ॥ ३२ ॥
हतामयाहताः वंशव्यः पुत्रायस्यसोऽतएवदुःखितोभार्ययासहाकृतप्रज्ञेविवेकरहितेभार्य्यदोषंशमलमपराधमितिधावत् आशंसमानः चित यन् गंगायामपतत्पतितवान्स्यात्पतितवान्किमितिबार्थ ॥ ३२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

सुवलस्यपुत्रीगान्धारी पतिशुश्रूषैवव्रतंतयस्याः सातयोक्ता प्रयांतंपतिमनुजगामेत्यन्वयः चकारात्कुंतीच गत्याकुत्रावसदितितत्राह हिमालयमिति कायवाङ्मनोभिन्यस्तः पारित्यक्तः भूतद्रोहलक्षणादंडोयैस्तेषांप्रकर्षेणहर्षजनयतीतिन्यस्तदंडप्रहर्षमतएवमनास्विनांचशीकृतंद्विग्नप्रामाण्यांसन्ध्यासिनांसम्यग्बिहारंकीडास्थानंहिमालयंहिमवन्तंपर्वतंगत्वा तत्रबदरिकाश्रमेऽवसदित्यन्वयः ॥ २९ ॥
इदानींयुधिष्ठिरस्यमनसितपस्तपतोधृतराष्ट्रस्यप्रायेणामृतिरभूत् तथाविधशकुनप्रतिभासादित्याभिप्रेत्याह अजातशत्रुरिति मित्रः सूर्यः तद्विषयं कर्ममैत्रं संध्योपासनादितत्कृतं येन सकृतमैत्रः गार्हपत्याद्यग्निषुहुतयेनसङ्गुताग्निः तिलगोवस्त्ररुक्मैः विप्रांसर्पयित्वा रुक्मं सुवर्णं च दत्वा पित्राद्युपवेशनस्थले पित्रादिगुरुवन्दनाय पितृगृहान्प्रविष्टोऽजातशत्रुस्तदायतनं नमस्कृत्वा पितरौ कुंतीधृतराष्ट्रौ सौवलीगान्धारौ मनसा जीवितौ नापश्यत् संप्रतिते मृता इतितस्यमनसितथाप्रत्यभादित्यन्वयः पितरावित्यत्रपितृशब्देनविदुरोऽन्ननाभिप्रेतः तस्यश्चद्रजातत्वे नावद्यत्वात् धृतराष्ट्रादिमृतेः पूर्वयुधिष्ठिरेशौकीभूतत्वाच्च नचापश्यदित्यस्यानुक्त्वा धृतराष्ट्रगमनार्थोगीकारेभारतादौयुधिष्ठिराद्यनुज्ञयागत्युक्तेः तद्विरोधोदुर्वारः ॥ ३० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

मनसिप्रतीतपितृस्वर्याण्ययुधिष्ठिरस्यतन्मरणानंतरं तदवसरे तत्रागत्यासीनसंजयं प्रतिपारलौकिकगतिप्रश्नमाह तत्रेति गवल्गणस्या पत्यंगावल्गणिः तस्यसंयुद्धिः हेगावल्गणे ! नस्तातः कंलोकं प्रतिगतः कथंभूतः नेत्रयो रितितृतीयाथेषष्ठी नेत्राभ्यांहीनः नेत्रयो र्योगेन वा वृद्धः जरयाचग्रस्तः अंवाकुंतीवा हतपुत्रत्वादातागांधारीचपरत्रलोकं प्रतिगते पितृव्यो धृतराष्ट्रः कगतइतिपुनः प्रश्नस्तात्पर्यातिशयात् ३१ धृतराष्ट्रस्यमरणकालेस्वस्मिन्प्रियाप्रियविवेकं तस्मै मरणप्रकारं च पृच्छति अपीति अकृतप्रज्ञे अशिक्षितबुद्धौ मयि स्वभार्यया सह शमलं पाप मपराधमाशंसमानः हतबंधुर्दुःखितः सन् गंगायामपतदपि बंधून् सर्वान् मारयित्वा स्वयं राज्यमादाय मां निष्कासितवानिति शमलबुद्धिः नाभवत् कितहुः स्वातिशयादेव गंगायामपतित्वा मृतो नान्वर्तितभावः ॥ ३२ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

अपीति । शमलम् अस्य मद्भात्मकमपि पापं भवत्विति वाञ्छयेत्यर्थः ॥ ३२ । ३३ । ३४ । ३५ ॥

सुवोधिनी ।

भार्यायामपितेन मोहस्त्यक्त एव तथापि स्वधर्मत्वेन तथागतमित्याह पतिमिति सुवलस्य पुत्रीति क्षत्रियाभिमानः तेजोजातिधर्मेणापि गमनमुक्तं नन्विति दुःखदेशे चित्तस्थैर्याभावात् परलोकार्थिनां कथंगमनं तत्राह न्यस्तदंडप्रहर्षमिति न्यस्तस्त्यक्तः भूतेषु दंडोयैः भूताभयदातारः तेषां प्रकर्षेण हर्षोयत्र अन्यासर्वाभूर्जीवव्याप्ता तत्रस्थितः अनिच्छया पिबन् मारयितुं ततो ब्रतं भज्येत हि मे तु सर्वजीवपरिहारात् शरीरेऽपि कृमि संबंधाभावात् परमहंसानां हि मस्थानमतिप्रियं सर्वपरित्यागी देहपरित्यागार्थमपि प्रवृत्तः तत्र तु देहपरित्यागसाधनानि सुगमानियथायुद्धे मनास्विनां तत्र देहपरित्यागेच्छनां सत्सर्तृकसम्यक्प्रहारो यत्र युद्धे शस्त्रलक्ष्यभृतां वा स्यादिति स्मृतेः अथवा वीररसाविष्टस्य यथायुद्धभूमिः तथा वैराग्यरसाविष्टस्य सर्वविषयरहितहिमस्थानम् एव मुक्तमदेशपर्यंतमुक्तम् अग्रिमकृत्यं त्वनुवादात् स्पष्टीभविष्यति साक्षाद्विदुरोपदेशक्यनेमर्यादायां विराध्र आपद्यंत यावत् कस्यापि हृदयं यस्मिन् सर्वात्मना भवेत् “सुहृदाबंधसद्भावात् न समुच्यत कर्हिचित् अतएवेष्टवर्गेच्छा यथा गच्छन्तथाचरेत् धृतराष्ट्रं तथा बंधोमाभूदिति हरेः प्रियः युधिष्ठिरादिमोहस्य नाशमाह सनारदः मोहाभावः स्वतो नास्ति तस्येति प्राकथा तता २९ एवमधराक्षसमये धृतराष्ट्रं निर्गते उदयानंतरं प्रहरपर्यंतं जिज्ञासानाभूत् तदाह अजातशत्रुस्ति नाम्नैव वैराभावो निरूपितः कृतमैत्र इति देवपितृभूषिभूततर्पणेन सर्वत्र मैत्रीकृता अथवा प्रातः संध्या मित्रदैवत्या “मित्रस्य चर्षणी धृत” इत्युपस्थानात् अनुद्धरणाभ्युदये च मैत्रचरुविधानाश्च भूतः कृतसंध्यावन्दनइत्यर्थः कृतावश्यको वा गुदस्य मित्र दैवत्यात् क्रमं गच्छन् ज्ञातव्यं हुताग्निः कृताग्निहोत्रः राज्ञो हि दानं नित्यं तत्रापि तिलपात्रं गोदानं स्वर्णदानमिति च आज्यावेक्षणं स्वर्णदान एवोक्तं “तिलैर्विष्णुगवारुद्रः भूम्या चैव प्रजापतिः सर्वे प्रीताः सुवर्णेन सत्पात्रेषु समर्पणात्” इति दानानि कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य परंपरागतं गृहं प्रविष्टः राजगृहं राजशब्दवाच्यत्वं च धृतराष्ट्रे धृतमिति तद्गृहं प्रविष्टः गुर्वादिश्वन्दनमपि नित्यं नष्टाश्वदंश्चरन्त्यायेन धृतराष्ट्रस्य पितृत्वं युधिष्ठिरस्य च पुत्रत्वमिति गुरुभुमा तु मुख्यत्वात् नचापश्यात् कुंती नित्वा धृतराष्ट्रविदुरनमस्कारार्थं प्रविष्टः तौ सौवर्ली च हृष्टवानपि न नमस्कारोदूरे महानुद्वेगो जातः ॥ ३० ॥

अतो विचार्यैव संजयं पृष्टवान् गवल्गणस्य पुत्रः गावल्गणिः पित्रादिक्रमणत्वं तेषामेव सेवकः कथमप्रमत्तइति नस्तातइति परमपूज्यत्वं वृद्धइति धर्मः नेत्रयोर्हीनइति दया संबंधमात्रविवक्षया षष्ठी ॥ ३१ ॥

भार्यासाहितत्वेन सुखित्वमाशंक्याह अंवाचेति गांधारी च पुत्रशोकेन भर्तृव्रतचर्यया च आर्तापीडिता गमनसंभावनाभावत्वेनेत्युक्तं पितृव्यो विदुरः सोऽपि च सुहृत् शुद्धांतः करणः अतो वंचनं न करिष्यतीति भावः गमनाभावात् अदर्शनाच्च गंगोपर्येव गृहस्य अत उभयाभावात् शास्त्रतः पुत्रत्वेऽपि यदि पुत्रत्वं न मृष्येत तदास्मात्सुशत्रुत्वमेव स्थितमिति कदाचिदस्मानपि मारयेदिति शमलं पापमाशंसमानः अपनृत्युषु गंगामरणं श्रेष्ठमिति अपमृत्युमरणात् दुःखितः मारणापेक्षया मरणमुत्तममिति गंगायामपतत् विदुरस्तुलज्जया अनुकृतेव गतइति भावः ॥ ३२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

सुवलस्य पुत्री गान्धारी । साध्वी सुशीला । ननु सा सुकुमारी हिमाद्रि दुःखबहुलं कथं गतेत्यत आह । न्यस्तदण्डानां प्रहर्षो यत्र तं दुःखं दमपि केषाञ्चिदुत् साहवतां प्रहर्षं हेतुर्भवतीति । अत्र हृष्टान्तः मनस्विनां शूराणां परमसुकुमारानामपि युद्धवीराणां सन् उतकृष्टः संप्रहो युद्धमिव । सत् संप्रहारमिति पाठे क्लीवत्वमार्थम् । “संप्रहाराभिसम्पातकलिसंस्फोटसंयुगा” इत्यमरः ॥ २९ ॥

कृतं मैत्रं मित्रदैवत्यं सन्ध्यावन्दनादिकं येन सः । नत्वा तिलादिभिः संपूज्येति प्रविश पिण्डीमिति च दाक्षेपलब्धम् । नापश्यत् चकारात् न ज्ञातवांश्च । पितरौ धृतराष्ट्रविदुरौ ॥ ३० ॥ [ज्ञाननिरूपणार्थमुपन्यासविशेषः पिण्डीत्युच्यते ।]

गवल्गणस्य पुत्र सञ्जय ! ॥ ३१ ॥

धृतराष्ट्रः शमलं मत्कर्तृकमपराधम् आशंसमानः युधिष्ठिरेण मम एकोऽपि पुत्रो न रक्षितस्तत् किं मे जीधितेनेति मनसा तुल्यं निर्विद्यमान इत्यर्थः । यद्वा अस्य मद्भात्मकमपि पापं भवत्विति वाञ्छन् इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

उक्तिमेवाहनेतिहेकुलनन्दन! योयुष्माकं पित्रोर्विदुःपुत्राणामप्युपयोगीभूतास्यसितानि धितानाहंमोक्षिहे महाबाहो! त्वमिवाहमपिमहात्माभिः
तैर्मुषितोऽस्मि वंचितोऽस्मि ॥ ३६ ॥

श्रीविजयस्वजः ।

स्वस्याकृतप्रज्ञत्वमुपपादयति पितरौतिनः अस्माकंपितरिपाण्डौउपरतेस्वर्गगतैसति यौगांधारीधृतराष्ट्रौ शिशून्सवान् व्यसनतां प्र-
क्षतां सुहृत्वंशिशुत्वंचरक्षणाद्यत्वेहेतुः तौपितृयौगांधारीधृतराष्ट्रौमृत्वेतः अस्माह्लोकात्परत्रकलोकंगतावित्यन्वयः तथारनवरतशुश्रूष-
ण्णादेवकृतप्रज्ञतातदभावादकृतप्रज्ञत्वमितिभावः ॥ ३३ ॥

अतिपीडितः दुःखेनेतिशेषः स्वस्यईश्वरंस्वामिनंधृतराष्ट्रमचक्षाणः मृतत्वादेवापश्यन् अत्रएवविरहेणवियांगेनकरीतःघक्तुंनाशक-
दित्यन्वयः ॥ ३४ ॥

आत्मनामनसाआत्मानंविष्टमसंस्थाप्यप्रभोर्धृतराष्ट्रस्य ॥ ३५ ॥

प्रजारंजयित्वाकुलंनन्दयति नत्वन्यथाइत्यतः पदद्वयंप्रायोजिनकेवलंत्वमेव्यंसितोऽहंवियोजितइतिचार्थः पित्रोः कुंतीधृतराष्ट्रयोः परलो-
कगतिमीतिशेषः मुषितः वंचितोऽस्मि ॥ ३६ ॥

क्रमसंदर्भः ।

सञ्जय उवाचैति क्वचिन्नास्ति । नाहं वेक्षीत्यादौ—अहं व्यवसितं राजन् पित्रोस्ते कुलनन्दन । न वेद साध्व्या गान्धार्या मुषितोऽस्मि
महात्मभिः । इति क्वचित् पाठः ॥ ३६ ॥

सुबोधिनी ।

तदप्यसंभावितमितिमत्वाहपितर्युपरतइति घस्तुतस्तुउभाभ्यामेवरक्षितौलाक्षागृहात् दास्याञ्चएवमन्यदपिज्ञातव्यं तदाह अरक्षतां
व्यसनतइति ॥ ३३ ॥

संजयस्तुपूर्वमेवतदभावंज्ञात्वाभयादपिमुर्च्छितएवस्थितः अतो नोनूनंदत्त्वानित्याह रूपयेतिदानत्वात्कृपास्नेहः सहजः कृपयाचस्ने-
हाधिक्याद्वैकल्यमात्मेश्वरमितिनीतिः अतिपीडायांहेतुःयद्यपियुधिष्ठिरः ईश्वरः तथापिस्वस्यधृतराष्ट्रएवअवचनेअतिपीडेवहेतुः नत्व-
ज्ञानादिः तथापीश्वरसानिध्यात् तूष्णींभावोनुचितइति“वैकल्यश्चनवदोदि”तिस्मृतेः ॥ ३४ ॥

निर्गतानिअश्रूणिपाणिनाविमृज्यअन्येषामनिर्गमार्थंचात्मानं विष्टमसंस्थाप्यधृतराष्ट्रस्यपादावनुस्मरन्भक्त्याभगवतो वादंडाभावायप्रत्यूचेप्रतिकूलमुत्तरंदत्त्वान् ३५

नहिनजानामीत्युक्तेराज्ञः प्रियंभवतिअज्ञानेहेतुः आत्मव्यवसितमितिनकेनचित्सहमंत्रणांकृतं किंतुआत्मन्येवव्यवसितमवसितं“वष्टिभागु-
रिरह्लोपमि”तिपित्रोर्वैशति कदाचिद्भवद्भिर्ज्ञायेतआत्मत्वात् कुलनन्दनत्वाच्चिकीर्षितमितिकदाचित् सूचयेत् अथवाकुलनन्दनेतितवतु-
दोषोनास्तीत्यर्थः महाबाहो ! इतितवतुक्रियाशक्तेराधिक्येअपियदित्वंनजानासिकुतोममज्ञानमितिभावः महात्मभिरितिमहानात्माअत्मनिवा-
यस्यस्वतयावचनसामर्थ्येभगवदीयत्वेनवाउभयथाप्यहंवंचितइत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

कृपया हा वृद्धयोस्नाथयोः किं भविष्यतीति चेतोऽद्रवेण सम्बन्धहेतुको यः ओहस्तेन वैकल्यव्याख्या ॥ ३४ ॥

आत्मना बुद्ध्या आत्मानं मनो विष्टमसंस्थाप्य धैर्ययुक्तं कृत्वा ॥ ३५ ॥

वेद वेदि । मुषितो वञ्चितः । अन्निद्रासमये ते गता इति भावः ॥ ३६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

व्यसनतः आपदभ्यः याचरक्षतां तौपितृयौपितृभ्यावसितः स्थानात् ॥ ३३ ॥

आत्मन ईश्वरमज्ञादिनारक्षकधृतराष्ट्रमचक्षाणोऽप्रवक्ष्यमानः ३४ ॥

प्रभोः सर्वसंयोगवियोगहेतोः परमेश्वरस्य ॥ ३५ ॥

मुषितोऽस्मि वंचितोऽस्मि ॥ ३६ ॥

❖ अथाजगाम भगवान्नारदः सहतुम्बुरुः ।

प्रत्युत्थायाभिवाद्याह सानुजोऽभ्यर्चयन् मुनिम् ॥ ३७ ॥
युधिष्ठिर उवाच ।

नाहं वेद गतिं पित्रोर्भगवन् ! क गतावितः ।

अम्बा वा हतपुत्रार्त्ता क गता च तपस्विनी ॥ ३८ ॥

❖ कर्णधार इवापारे भगवान् पारदर्शकः ।

अथावभाषे भगवान्नारदो मुनिसत्तमः ॥ ३९ ॥

नारद उवाच ।

मा कञ्चन शुचो राजन् ! यदीश्वरवशं जगत् ।

लोकाः सपाला यस्येमे वहन्ति वलिमीशितुः

स संयुनक्ति भूतानि स एव वियुनक्ति च ॥ ४० ॥

भाषाटीका ।

हमारे पिता पांडुके परलोक होजाने पर हम बालकों को सुहृद समुझ दुःखोंसे रक्षा करने वाले हमारे पितृव्य (काका) दोनों इहां से कहां गये ॥ ३३ ॥

सूतजी बोले संजयजी कृपा तथा स्नेह से विह्वल विरह से दुःखित होकर अपने पति धृतराष्ट्र के स्नेहसे पीडा के मारे कुछ नहीं बोले ॥ ३४ ॥

फिर दोनों हाथोंसे आंशुओं को पोछ कर बुद्धिसे मनको रोककर प्रभुके पादकों स्मरण करते हुये युधिष्ठिरजीसे बोले ॥ ३५ ॥

संजयजी बोले हे कुलनंदन मैं आपके दोनों पिताओंके अभिप्रायकों और गांधारी का भी अभिप्राय को नहीं जानता हूं इन महा-त्माओं ने मरे को ठग लिया है ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामी ।

एवं कश्चित् कालं शोचति तस्मिन् अथ नारद आजगाम । अत्रास्ति कश्चित् पुस्तकं पाठान्तरं तदुल्लङ्घ्य यथासम्प्रदायं व्याख्यायते ।
शोकवेगादभ्यर्चयन्निवाह राजा न त्वभ्यर्च्य ॥ ३७ ॥

नाहं वेद वेदि । (तपस्विनी दुःखयुक्ता) ॥ ३८ ॥

अपारे शोकार्णवे भगवांस्त्वमेव पारदर्शकः अतो ब्रूहीति शेषः ॥ ३९ ॥

आदावेव यथावृत्तकथने शोकेन मूर्च्छितः पततेति प्रथमं तावच्छोकमपनयति । कञ्चन माशुचः माशोचः । न केवलं तानेव । यद्य-
स्मात् ईश्वराधीनं जगत् । तदेवाह लोका इति ॥ ४० ॥ ४१ ॥

श्रीवीरराघवः ।

अथतस्मिन्नेवमयेतुं बुरुणा सहितो भगवान्नारदः तत्राजगाम तमवलोक्य सानुजो युधिष्ठिरः प्रत्युत्थायाभिवाद्याभ्यर्चयन्नेवाह ॥ ३७ ॥
उक्तिमेवाहनाहमिति द्वाभ्याम् भगवन् ! पित्रोर्गतिनाहं वेदाहं न जानेतावितः कगतौ तथा हतपुत्रा आर्त्ता च तपस्विनी पतिव्रता च आंवा
कगता ॥ ३८ ॥

दिष्ट्येत्यानेन्दोतकमव्ययं चादेराकृतिगणत्वान्निपातसंज्ञायां "स्वरादिनिपातमव्ययमि"त्यव्ययसंज्ञा व्यसनार्णवे पितृविश्लेषजदुःखा
र्णवमग्नानामस्माकं कर्त्तरिषष्टीनोऽस्माभिर्भगवांस्त्वं दिष्ट्याहृष्टः त्वद्दर्शनेन व्यसनमपगतमेवानन्दश्च भविष्यति इति भावः कथहृष्टः
अपारे दुःप्रापतीरे मोहसमुद्रेतारयिता कर्णधार ईवनाविक इवनस्त्वं पित्रोर्गतिब्रूहितवप्रीतिमावोच इत्याभिप्रायेण तं विशिनष्टि पारदर्शनः सर्व-
स्यावप्यवधिदर्शनः सर्वज्ञ इति यावत् ॥ ३९ ॥

हे भार्गव ! इत्थं धर्मपुत्रेण युधिष्ठिरेण पृष्टः सर्वज्ञो भगवान् मुनिश्रेष्ठो नारदः तमावभाषे ॥ ३९ ॥

भाषणमेवाह माकंचनेति विशत्यायत्पृष्टं पित्रोर्गतिब्रूहितवमिति तस्योत्तरं विवक्षुस्तावन्तत्तत्र जीवकर्मजुगुणासुखदुःखादिकल्पप्रदानप्रवृ-
त्तत्वाय तत्त्वाकृत्स्नस्य जगतस्तदन्तर्गतस्त्वं कर्माय तदिह तदनुवन्ध्यादिसंश्लेषनिमित्तशोकं माकुर्विति वैराग्योत्पादनायाह चतुर्भिः हे राजन् !

* एतस्मिन् अन्तरे विप्रानारदः प्रत्यहृष्यत । वीणां त्रितंत्रीध्वनयन् भगवान्सहतुम्बुरुः राजादरोपनीतास्य प्रत्युत्थानाभिवादितम् । परमा-
सन आसीनं कौरवेन्द्रमभाषत ॥ इति विज० ॥

* दिष्ट्याने भगवान् दृष्टो ममानां व्यसनार्णवे । कर्णधार० । इति वीरराघव शुक्रदेवौ ॥

यथा गावो नसि प्रोता तन्त्यां वद्धाश्च दामभिः ।

वाक्त्तन्त्यां नामभिर्वद्धा वहन्ति वलिमीशितुः ॥ ४१ ॥

यथा क्रीडोपस्कराणां संयोगविममविह ।

इच्छया क्रीडितुः स्यातां तथैवेशेच्छया नृणाम् ॥ ४२ ॥

यन्मन्यसे ध्रुवं लोकमध्रुवं वा नचोभयम् ।

सर्वथा नहि शोच्यास्ते स्नेहादन्यत्र मोहजात् ॥ ४३ ॥

तस्माज्जह्यन्न ! वैकुण्ठमज्ञान कृतमात्मनः ।

कथं ह्यनाथाः कृपणा वर्तेरन्वनमाश्रिताः ॥ ४४ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

मुनिमध्यर्चयन्नाह ॥ ३७ ॥

वेद वेदि ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

तत्र सर्वभगवद्धानमिति वदन् शोकं निराकरोति माकंचनेति दशभिः हेराजन् ! कंचनमाशुचः कमपि प्राकृतमर्थमुद्दिश्य शोकं माकृथाः यद्य-
तो जगदीश्वरवशां वलिपूजाम् भूतानि देवमनुष्यादीनि ॥ ४० ॥

भाषाटीका ।

इस के अनन्तर तुष्टुमुनि के सहित भगवान् नारदजी आये युधिष्ठिरजी उठे प्रणामकर आताओं के सहित पूजने-
सरीके बोले ॥ ३७ ॥

हे भगवन् ! मैं दोनों पिताओं की गति को नहीं जानता हूँ कि वे इहाँ से कहाँ गये अपार शोक समुद्र में आपही पार-
लगाने वाले हो ॥ ३८ ॥

तदनन्तर भगवान् नारद मुनिश्रेष्ठ बोले हे राजन् ! किसी को मत शोचो जिससे कि ईश्वर का वशीभूत संसार है ॥ ३९ ॥

जिस ईश्वरको यह सब लोक तथा लोकपाल भेंट देते हैं वही ईश्वर सब भूतों को मिलाता है वही छुड़ाता है ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामी ।

प्रवृत्तौ प्रास्तन्यमुक्त्वा संयोगविश्रोगयोरप्याह यथेति । क्रीडोपस्कराणां क्रीडासाधनानां (दारुचरितमेषादीनाम्) ॥ ४२ ॥

ईश्वराधीनत्वात् शोकः कार्य इत्युक्तम् । लोकतत्त्वे च विचार्यमाणे निर्विषयोऽयं शोक इत्याह यन्मन्यसे इति । यद्यदि लोकं जने-
ध्रुवं जीवरूपेण । अध्रुवं देहरूपेण । न वेति न ध्रुवं नाप्यध्रुवं शुद्धब्रह्मस्वरूपत्वेन अनिर्वचनीयत्वेन वा उभयं वा धिक्कृतांशतः । सर्वथा
चतुर्ध्वपि पक्षेषु ते पित्रादयो न शोच्याः । स्नेहादन्यत्र स्नेह एव केवलं शोकहेतुः स चाज्ञानमूल इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

तस्मान्मां विना कथं ते वर्तेरन् इति मनसो वैफल्यं व्याकुलतां त्यज ॥ ४४ ॥

दीपनी ।

(वाक्त्तन्त्यामिति) । वाक् तथीरूपैव तन्त्री तस्याम् । नामभिः ब्राह्मणक्षत्रियादिभिरिति प्राश्नः ॥ ४१ । ४२ ॥

चतुर्ध्वपीति । ध्रुवमध्रुवं वेति पक्षद्वयम् । न वेत्युभयमिति पक्षद्वयम् । अयमर्थः—ध्रुवस्य नाशाभाव एव । अध्रुवस्य विनाशित्वमेव
न ध्रुवमिति । ध्रुवमपि वक्तुं न शक्यते । अध्रुवमपि वक्तुं न शक्यते । उभयमिति । चिद्रूपेण ध्रुवम् । देहाध्यासान् जडरूपेणाध्रुव-
मिति ॥ ४३ । ४४ । ४५ ॥

श्रीबीरराघवः ।

वलिबहनमेषसदृष्टांतमुपपादयति तथेति । तंतीति रश्मीनामहतीरज्जुस्तत्रवद्धाः । शुद्धरज्ज्व उपदामानियद्वातन्तीनासां रज्जुस्तत्सम्बद्धा-
आकर्षणपाशादामानियथागावः चतुष्पादः नसिरं श्रीकृतायां नासिकायां प्रोताः संयुक्तरज्ज्व स्ततस्तंत्यामुपदामभिर्वद्धाः द्विपदे किं कुर्वति
तथावाकं तथैव दृश्यते तन्त्यां नामभिर्वद्धाः अमविशेषान्वयात्मकनामभिरुपदामस्थानीयैर्वद्धाः सपाको लोकां शितुं शीघ्रं वलिबहन्ति ॥ ४१ ॥

श्रीवीरराघवः ।

किंदेहतदनुवन्धादीभित्यान्मत्वाशोचसिर्किवाऽनित्यानथवोभयथातथापिनतेशोकविषया इतिवक्तुं सावदेहादिश्लेषविश्लेषाक्रीडासंयोजनगच्छापारेप्रवृत्तेश्वरस्येच्छयातत्रक्रमानुयुक्तं संपद्यतइति सदृष्टांतमाहयथेहलोकेकस्यचित्क्रीडितुं पुंसिच्छयाक्रीडोपस्कराणां क्रीडासाधनानां संयोगवियोगावन्यथाचभवतः यथाक्रीडोपस्कराः क्रीडितुरिच्छयाकदाचित्संहिलप्यपुनस्तद्विच्छयेवविद्विष्टाश्चभवन्ति तथेश्वरेच्छयानृणामपिसंयोगवियोगौस्याताम् ॥ ४२ ॥

उक्तंशिरस्त्रयमनुवादपूर्वकं प्रतिक्षिपति यदिलोकं ध्रुवंस्थिरंमन्यसेयद्वाऽध्रुवमथत्रोभयं तत्रतावत्तृतीयः कल्पोऽसम्भवादेवनिरस्तः इत्थमि प्रायेणाह नचोभयमितिनिहृष्टात्मकंवस्तुदृष्टंभुतंवेत्यर्थः परस्परविरुद्धयोर्ध्रुवत्वाध्रुवत्वयोरेकत्रसमावेशोऽसम्भवानिरस्तइतिभावः तदध्रुवपगम्यापितेनसहेतरशिरोद्वयं प्रतिक्षिपति सर्वथेति ध्रुवत्वेचोभयविरुद्धत्वेचतेदेहादयः तत्त्वमेवेतिनशोच्याः नहियस्तुनोयावदात्म भाविधर्मःकेनाप्यपनेतुंशक्यइतिभावः एवंसतितच्छोकहेतुः केवलंदेहात्मभ्रममूलकोदेहादिष्वनुरागएवेत्यामिप्रायेणस्नेहादन्यत्रमोहजा दिति मोहजादेहात्मभ्रमजात् स्नेहादन्यत्रान्यस्मिन् शोकमोहहेतुत्वंनास्तीतिशेषः ॥ ४३ ॥

तस्माद्धेराजज्ञानकृतंदेहात्मभ्रमकृतमात्मनः स्वस्थमनसोवावैकल्यंन्यजह्यपनय तदभिप्रेतं प्रश्नान्तरंसर्वज्ञत्वात्स्वयमेवाविष्कृत्य प्राविवर्क कथमिति सार्द्धद्वयेन तत्रकथमित्यर्जुनप्रश्नाविष्कारः ततः श्लोकद्वयेनतस्यप्रतिवचनमिति विवेकः सांविनाऽनाथारक्षितृहीना अतएवहीनास्तेकथंवर्त्तेरन्जीवेरन् इतिशब्दोऽप्राध्याहर्त्तव्यः कथंजीवेरन्नितिपृच्छसिचेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

ईश्वरजीवस्वातंत्र्यपारतंत्र्येसोदाहरणंदर्शयति यथेति यथागावोबलीवर्दाः नसिनासिकायांभिष्टुततंतुदामभिः प्रोताः स्यूतानासि काच्छिद्रस्यूतद्वस्वदामभिः आधारभूतायांदीर्घायांतंत्यांबद्धाः ईशितुः स्वामिनोव्रीह्यादिगोणीर्वहन्ति तथाब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रब्रह्मचारि गृहस्थवानप्रस्थयतयइति नामात्मकदामभिर्वाकंत्यांविधिनिषेधात्मकवेदलक्षणायांबद्धाः स्ववर्णाश्रमविहितकर्मभिरीश्वरस्यवलियक्षादि लक्षणापूजांवहन्तिकुर्वन्ति तस्मात्सएवस्वतंत्रोजीवास्तदधीनाइतिशोकपरिहारायसईशः स्वाविहितकर्मणापूज्यइतिभावः ॥ ४१ ॥

वेदस्यानेकार्थत्वेनतात्पर्यस्यदुर्ज्ञेयत्वाद्धेरेयाणांचगोययादिपातनेनस्वामिकार्यावज्ञानदर्शनाद्विषमोयमुपन्यासइत्यतो निदर्शनांतरमाह यथेति यथाक्रीडोपस्कराणांलीलासाधनानांसंयोगविगमौक्रीडितुः पुरुषस्येच्छया तथैवेशेच्छयापितृपुत्रादिरूपाणांनृणांमिथः संयोग विगमौस्यातामित्यन्वयः अनेनवेदस्यमुख्यार्थः श्रीनारायणएवेतिनिरणायि तस्मात्पराधीनत्वान्नशोकेनप्रयोजनंतवेतिभावः ॥ ४२ ॥

“यस्तर्केणानुसंधत्तेसधर्मवेदनेतर” इतिस्मृतेस्तुतार्थनिर्णयेकेयंयुक्तिरितितत्राह यदिति यत्रयदिलोकंशरीरंध्रुवंमन्यसेअध्रुवमनित्यंवा अथवोभयंनित्यानित्यंमनुषइतिविकल्पपरिहरति सर्वथेति सर्वप्रकारेणतेपितरोनशोच्याः तथाहि नित्यत्वेनाशाभावात्तस्य चादर्शना दनित्यमितिवक्तव्यं तस्यापरिहार्यत्वात्तृतीयोऽनुपपन्नः व्याहृतत्वात्तर्हिशोर्केककारणमितितत्राह स्नेहादिति अहंममेतिमोहोबुद्धिभ्रमः तस्माज्जातस्नेहादन्यत्रऋतेशोककारणानास्तिभ्रमजन्यस्नेहएवतस्यहेतुरितिभ्रमः ॥ ४३ ॥

ननु“यस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरा” इतिश्रुतेः गुरुविषयस्नेहलक्षणभक्तेः पुरुषार्थहेतुत्वेनोपयोगात्कथंतस्यमोहजन्यत्वमित्याशंक्य तस्यवलैक्षण्यानममतत्पोषणकर्तृत्वेनमन्नाथत्वान्महते जीवनमेवनास्ति तेषामीशरक्ष्यत्वादिज्ञानाभावादित्यात्मान्यथाभिमाननिमित्तकार्यत्व थात्यक्तव्यमित्याह तस्मादिति आत्मनः परमात्मनोऽज्ञानेनजातंवैकल्यंजहित्यजेत्यन्वः परमात्मनः स्वातंत्र्यपरामर्शेनेतिशेषः ॥ ४४ ॥

क्रमसंदर्भः ।

यथा गाव इति पद्यं कचिन्नास्ति यथा क्रीडेत्यादेरवतारिकानुसारेण तु स्वामिसम्मतमिति लक्ष्यते । मा कञ्चनेत्यादौ हि पारतन्त्र्यमात्रमुक्तं ततश्चेदं विना प्रवृत्तौ पारतन्त्र्यमुक्त्वेति पारतन्त्र्यविशेषोक्तिर्न घटते । स संयुक्तकृत्याद्यर्थं च कचिन्नास्ति । किन्तु बहन्ति वक्तिमीशितुरिति स्थानद्वयपाठेनैव प्रथमलेखकभ्रमोऽयं कचित् सम्प्रदायेऽनुवृत्त इति लक्ष्यते ॥ ४१ । ४२ । ४३ । ४४ ॥

सुबोधिनी ।

ननुस्वार्थपक्षेकथंशोकपरिहारः भगवांस्तुखलीलार्थं करोतिजीवास्त्वयुक्तोयोजितत्वात् दुःखेनशोचंतिभगवल्लीलायाश्चकालविततत्त्वत् स्वस्यदुःखपरंपरायांशोकस्यावश्यकत्वात् तत्राह यथागावइति तदुःखंपंचभिः सहेतितदर्थमेवमृष्टावयमिति तदर्थमेवमहद्भिर्विषययोज्यतइतिअवसरेश्वामिद्रोहस्यायुक्तत्वात्ज्ञात्वादुःखमपिसोदाअश्रेकृतार्थाभिव्यामइतिबुद्ध्याभगवल्लीलामेवसंपादयेत् अन्यथादुःखंबहुप्रयच्छेदितिवाहृष्टांतः नसिनासिकायांप्रोताः तदाहिवलीवर्दाः वशीभवन्तिअहंताममतारज्ज्वाविषयलक्षणानासिकायांप्रोताः इन्द्रिययुक्ताः भगवद्वशोभवन्तीत्यर्थः हृष्टांतैर्नैवसामान्यबंधनमुक्त्वाविशेषबंधनमाहवाकंत्यांनमभिबद्धाइतिवेदलक्षणादीर्घरज्जुः ब्राह्मणक्षत्रियकृपायां निबंधः इन्द्रियाणिबलीवर्दाः वेदोर्मर्यादारज्जुः भगवदिच्छास्तंभः एवंसतिस्वस्येन्द्रियासाध्येबलीवर्दत्वम् अन्यथास्वस्याभारत्वं त्रिविधपक्षमोक्षफलमइन्द्रियाणितुदेवताधिकृतानि वैदिककर्माणिप्रवर्त्ततेनेस्वस्यमलापकरणां भवतिपुनर्निरतसमाधिनामोक्ष

सुबोधिनी ।

अपगतज्ञानाग्निनापकाः कांचनत्वंसंपद्यंतेनामभिर्बद्धाः ब्राह्मणोऽयंक्षत्रियोऽयंब्रह्मचारीगृहस्थइतियेकत्रयोजितास्तेतत्रैवपरिभ्रमंतेकार्यतुप्रभोः कुर्वन्तिननुप्रेरकस्यतस्मादिन्द्रियाणांभगवदर्थसृष्टत्वात् तैर्भगवत्कार्यैक्रियमाणेस्वयंवृथाध्यासं कृत्वाशोकौनकर्तव्यइत्यर्थः ॥ ४१ ॥

किंच भगवताहिक्रीडार्थसृष्टाः यथावालः प्रतिमादिभिः क्रिडतिसयथासुखंप्रतिमांस्थापयतिकुताश्चिद्योजयति तथासर्वेपुरुषाः भगवतः क्रीडाप्रतिमाः तेकेनचित्त्वंपुन्यंतेवियुज्यंते च अतएवंज्ञात्वासंयंविषुममतयाशोकहर्षोनाविधेयःकदंतिसमुदायेनाविवेकः पूर्वतुतत्त्वानांप्रत्येकं विवेकः ॥ ४२ ॥

पूर्वतत्त्वानांविवेकउक्तएवभीश्वरार्थसृष्टपक्षेशोकोऽनुचितइत्युक्तंनिरीश्वरादिमतेऽपिवाह्यमतेषुकुत्रापिशोकःसार्थोभवतीत्याह यन्मन्य सइतिसर्वेहिवादिनश्चतुर्धा सांख्याः सर्वध्रुवंमन्यंतेआविर्भावतिरोभावावेवोत्पत्तिप्रलयौवाह्यास्तुसर्वमनित्यंकृतकत्वादितिअध्रुवंमन्यंतेवाह्य भेदाएवकेचन माध्यमिकादयोनासीन्नास्तिनभविष्यतीतिध्रुवंनाध्रुवंमित्येतिमन्यंतेनैयायिकास्तुउभयंमन्यंतेआकाशादयः परमाणवश्चध्रुवाः अन्येअध्रुवाइति चतुर्ध्वपिपक्षेषुसर्वथातेनशोच्याःनहिनित्यःशोकमहंतिनवाबुद्बुदरूपेअनित्येशोकः संभवतितत्राप्युत्तरमुच्यतेशत्रुमरणकथं मशोचतिमित्रम रणेशोचतितत्कुतइतिप्रष्टव्यः स्नेहादितिचेतस्नेहणवशोकहेतुरपकारी सत्यकव्यः ननुकदाचित्सुखंप्रयच्छतीतिकथंत्यं कुंशकयतइतिचेत्तत्राह मोहजादिति अज्ञानाज्जातःस्नेहःकथंसुखंप्रयच्छेन्नहिसंनिपाताज्जातंशैत्यंतापापनोदनंकरोतितस्मान्मूर्च्छायांमोहात् दुःखंसुख मिवमन्यते अन्यथातन्निराकरणार्थंनयतेत ॥ ४३ ॥

फलितमाह तस्मादिति हेअंग ! वैकल्यमइन्द्रियाणामंतःकरणस्यचविकलतांकेवलंपदार्थाज्ञानेनजातंत्वंविदिततत्त्वार्थोजहिनाशयेत्यर्थः अथमेकांशेनापिस्थितः पुनर्दुःखंदास्यतीतिभावः ॥ ४४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

लोका वालि वहन्ति स एव संयुनक्तीत्युक्तमर्थद्वयमुक्तपोषण्यायेन सहष्टान्तं क्रमेणाह । गावस्तन्त्र्यामेकस्यामेव दीर्घार्थां रज्ज्वां सर्व एव बद्धाः तत्र पृथक् पृथक् दामभिर्नसि प्रोताः । ननु प्रकृते का वा तन्त्री दामानि वा कानीत्यपेक्षायामाह वाक् वेद एव तन्त्री तस्यां नामभिर्ब्रह्मणक्षत्रियइति ब्रह्मचारी गृहस्थ इत्यादिभिरेव दामभिर्बद्धा वालिम “अहरहः सन्ध्यामुपासीतेत्या”दिलक्षणं शासनम् ॥ ४१ ॥

क्रीडोपस्कराणां क्रीडासाधनानाम् अक्षादीनाम् ॥ ४२ ॥

ईश्वराधीनत्वात् शोकः कार्य इत्युक्तम् लोकतत्त्वे तु विचार्यमाणे निर्विषयोऽयं शोक इत्याह । यद्यदि लोकं जनं ध्रुवं जीवरूपेण अध्रुवं देहरूपेण न उभयं न ध्रुवं नाप्यध्रुवं ब्रह्मरूपेण वाशब्दादुभयंच चिज्जडांशरूपेण । सर्वथा चतुर्ध्वहि पक्षेषु ते विप्रादयो न शोच्याः स्नेहादन्यत्र विवेकादौ सति स्नेह एव केवलं शोकहेतुः स चाज्ञानमूल इत्यर्थः । मोहजादित्यनेन भगवद्भक्तिसम्बन्धी स्नेहो व्यावृत्तः । तदुत्थं शोकं तु करुणारसस्थाभिभावं परमोपादेयं मन्यते ॥ ४३ ॥

तस्मान्मां विना कथं ते वर्तैरञ्जिति मनसो वैकल्यं त्यज ॥ ४४ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

यथागावोवलीवर्दाः नसिनासिकायांदामभिः क्षुद्ररज्जुभिः प्रोताः पुनर्दधितंत्यांवद्धा ईशितुः स्वनिर्यंतुर्वलिवहन्ति तथाभूतानिनामभिः क्षुद्ररज्जुस्थानीयैर्देवदत्तादिभिः प्रोतानिविधिनिषेधरूपाकांवाक्तंत्यांदीर्घतंतिस्थानीयायांवद्धानिपरमेश्वरस्यवलिवहन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

क्रीडायाउपस्कराणामुपकरणानाम् ॥ ४२ ॥

लोकंयद्युपादानमात्रानुसंधानेनध्रुवंनित्यंमन्यसे उपादेयमात्रानुसंधानेनाध्रुवमनित्यंवामन्यसे किंवाध्रुवंवाऽध्रुवंवा चमन्यसेएकदेशित्व प्रसंगादिपितृभयविधंमन्यसेसर्वथापक्षत्रयेऽपिस्नेहजान्मोहादन्यत्रतेलोकप्रवाहपतिताधृतराष्ट्रादयोनहिशोच्याइत्यर्थः ॥ ४३ ॥

तस्मात्रिष्वपिपक्षेषुतच्छोच्यत्वाभावात् अज्ञानकृतम् भगवदायत्तज्ञानाभावकृतम् मांविनाऽनाथाः कथंवर्तैरन् जीवेरञ्जितिमनसो वैकल्यंजहिअपनय ॥ ४४ ॥

माषा टीका ।

जैसे गऊ बैल बड़ी रस्सी में बंधी छोटी रस्सियों से नाक में बंधे रहते हैं तैसे वेद रूप रस्सी में कर्मों से बंधे हुए ईश्वर की आज्ञा रूप भेंट को देते हैं ॥ ४१ ॥

जैसे क्रीडा के साधन मेषादिकों का मिलाना अलग करना खिलाडी के आधीन है तैसे ईश्वर के आधीन जगत् है ॥ ४२ ॥ यदि लोकको जीव रूपसे ध्रुव मानते हों यदिवा देह रूपसे अध्रुव मानते हों अथवा न ध्रुव न अध्रुव अनिर्वचनीय ब्रह्मरूप मानते हों वा चिज्जड रूपसे ध्रुव अध्रुव मानते हों चारोही पक्षोंमें अपने पितृव्यादिकों का शोक करना नहीं बनताहै । मोह जात स्नेह के बिना ४३ इससे हे अंग ! यहतो तुमारा अज्ञान कृत वैकल्य है कि “वे अनाथ कृपण बन् का आश्रय कर कैसे वर्तैगे” इसै छोड़दो ! ॥ ४४ ॥

काल कर्म गुणा धीनो देहोऽयं पाञ्चभौतिकः ।

कथमन्यास्तु गोपायेत् सर्वप्रस्तो यथा परम् ॥ ४५ ॥

अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम् ।

फलूनि तत् महतां जीवो जीवस्य जीवनम् ॥ ४६ ॥

तदिदं भगवान् राजन्नेक आत्मात्मनां स्वदृक् ।

अन्तरोऽनन्तरो भाति पश्य तं माययोरुधा ॥ ४७ ॥

सोऽयमद्य महाराज ! भगवान् भूतभावनः ।

कालरूपोऽवतीर्णोऽस्यामभावाय सुरद्विषाम् ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तत्र त्वद्देहतस्तेषां वृत्तिरित्येतत् तावन्नास्तीत्याह । कालोऽगुणक्षोभकः । कर्म जन्मनिमित्तम् । गुण उपादानम् । तदधीनः पाञ्चभौ-
तिको जडः । तद्विभागे नाशवांश्च । सर्वप्रस्तः अजगरगलितः यथा अन्यं न रक्षति तद्वत् ॥ ४५ ॥

ईश्वरेण विहिता वृत्तिः सर्वतः सुलभेवेत्याह । अहस्तानि पञ्चादीनि । अपदानि तृणादीनि । तत्र तेषु अहस्तादिष्वपि । फलूनि
अल्पानि । एवं जीवः सर्वोऽपि सर्वस्य जीवनं जीविका । एतेनैव सर्वतोऽस्तुष्टुशतत्वञ्चोक्तम् ॥ ४६ ॥

मोहनिवृत्त्यर्थं द्वैतस्यावस्ततामाह । तदिदम् अहस्तसहस्तादिरूपं जगत् स्वदृक् भगवानेव न ततः पृथक् । स चैक एव न तु नाना ।
ननु सजातीयविजातीयभेदे प्रत्यक्षे कुत एतत् तत्राह । आत्मनां भोक्तृणाम् आत्मा स्वरूपम् अतो न सजातीयभेदः अन्तरोऽनन्तरश्च अ-
न्तर्वहिर्भोग्यरूपश्च भाति अतो न विजातीयभेदोऽपि । ननु एकः कथं तथा प्रतीयेत तत्राह मायया उरुधा बहुधा तं पश्येति ॥ ४७ ॥

कासावस्तीदृशो महामायाधी । द्वारकायामित्याह सोऽयमिति । अस्यां भूम्नाम् । अभावाय नाशाय ॥ ४८ ॥

दीपनी ।

सजातीयेष्वन्योऽन्यतः तथा अहस्तैरपि सहस्तानां नाशदर्शनादाह फलूनीति ॥ ४६—५५ ॥

श्रीवीरराघवः ।

तव तत्तुल्ययोगक्षमेस्वस्मिन्स्तेद्रक्षकत्वाभिमानं त्यजेत्यभिप्रायेणाह कालेति कर्माहट्टम् गुणाः सत्त्वादयः पृथिव्यादिपञ्चभूतारब्धोऽयं देहः
कालाद्यधीनः अयमित्यनेन त्वद्देहोऽप्येवविधेदेहः कथमन्यान्गोपायेद्रक्षेत्रक्षेदेवेत्यर्थः यथास्वयं सर्वप्रस्तोऽन्यास्तद्रक्षस्तान्गोपायतितद्वत् ॥ ४५ ॥

अस्त्वेवमथापि जीविकावतिगृहे स्थितानामस्माकम् जीवनं सुशकम् कथमतोगतानाम् तेषां जीवनम् स्यादित्यत आह अहस्तानीति अह-
स्तानिभूतानि सहस्तानां तेषां जीवनं यथालभं यथायोग्यमौषधिफलमूलपशुमृगादीनि जीवनमित्यर्थः तथाहस्तरहितानामपि चतुष्पदामपदा-
न्यविद्यमानपादादिभूतानां जीवनं तत्राप्यपदेऽपि महतामजगरादीनां भूतानां फलूनिक्षुद्राणि भूतानि जीवनं किं बहुना जीवस्य भूतस्य जीवः जीवनं
जीवनशब्दोभक्ष्यपरः ॥ ४६ ॥

सर्वत्रवनेगृहेवाभगवानेवरक्षितेत्यभिप्रायेणाह तदुपयुक्ततया भगवतः सार्वभौम्यं कृत्स्नजगत्स्तदात्मकतया तदनन्यत्वं चाह तदिति हे
राजन् ! तदीश्वरवशत्वेनोक्तमिदं परिदृश्यमानं चिदचिदात्मकम् जगद्भगवानेक एव मृदयं घट इति तत्स्वरूपाभेदशंकां वारयितुं विशिनष्टि आत्म-
नां देवमनुष्यादिदेहभृतां जीवानामात्मांस्तः प्रविश्य प्रशासनधारकत्वाभ्यामवस्थितः आत्मशब्देन तदेवाह प्रवृत्तिनिमित्तं वदतिः प्रविश्य प्रशासन-
धारकत्वाभ्यामवस्थानम् अनेन शरीरात्मभावनिवन्धनं जगद्ब्रह्मणोरनन्यत्वमित्युक्तं भवति शरीरात्मभावनिवन्धनश्चानन्यत्वव्यपदेशो दृष्ट-
श्चरः आत्मा देवो जातः मनुष्यो जात इति व्याप्यवस्तुगतदोषसंस्पर्शशंकां निराकुर्वन् विशिनष्टि स्वदृगात्मनामात्मतया वस्थितोऽपि स्वात्मायात्मा
दर्शोऽतो नास्य दोषसंस्पर्श इति भावः तथा च श्रूयते “अनश्नन्नन्योऽभिचाकशाति” न केवलमन्तरात्मैवापित्वं तराप्यनन्तरोभाति यद्वाह भाति नन्व-
कस्य कथं देवमनुष्यादिरूपेण बहुधा वस्थानमित्यत्राह पश्य तं माययोरुधेति मायया देवमनुष्यादिरूपेण परिणतया शरीरमूलया जीवसंस्तृष्टया
तं भगवतं उरुधा बहुधा पश्य चिदचिदात्मकदेवादिशरीरभेदेनैवावस्थित इति विजानीहीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

न केवलं त्वत्पितरः स्वार्थमेव निर्गता अपितु युष्माभिरेवमेव निर्गतं व्यमिति भवतां प्रदर्शनार्थमपीत्यभिप्रायेणाह सोऽयमिति द्वौभ्यां
हे महाराज ! सः निखिलजगदन्तरात्मा वशाकृतलाकत्रयः कालशरीरकोऽयं भगवान् श्रीकृष्णः भूतानि स्वाक्षानुवर्त्तानि भावयत्यस्युदययु-
क्तानि करोतीति तथा हेतुर्गमिदं साधुपरिप्राप्तत्वादिति भावः सुरद्विषां दुष्कृतो मभावाय नाशाय कालरूपो भूत्युक्तोऽस्यां भूव्यवतीर्णः ॥ ४८ ॥

धीविजयः ।

किंच तवायं देहः स्वाधीनः पराधीनो वा स्वाधीनत्वे भोगयोग्यदुःखनिवारणाक्षमता कथं न हि कश्चिदुःखमेवस्यादित्याकांक्षति विचक्षणः तस्मात्पराधीन इति च वक्तव्यं तथा च तस्य पररक्षणसामर्थ्येन घटत इत्याह कालेति कालः पक्षमांसादिलक्षणाः कर्मफलपाचकं पुण्यपापलक्षणा महद् गुणाः सत्त्वादयः निमित्तोपादानकारणजन्यत्वेन काळाधीनः स जीवोऽयं देहः पञ्चभिः भूतैरारब्धः स्वयतिरिक्तान् कथं गोपायेत् रक्षेत् तत्र दृष्टान्तः सर्पप्रस्तोमं दूषः सर्पप्रस्तं परं रक्षितुं न समर्थः तथेति तु शब्देनानुभवसिद्धमेवेदमिति द्योतयति तस्माद्दृष्टिप्रादिरक्षाकर्तव्यत्वात् न तज्जेति भावः ॥ ४५ ॥

ननु भगवन् ! सत्यमेतत्तथापि तु नानामंधानां चाक्षादौ स्यात्तज्जीवने मम संदेह इति चेत् तत्राह अहस्तानीति हेतात ! वत्स अहस्तानीति शशपाशवत्पक्षिभृतीनि सत्त्वानि सहस्तानां मनुष्याणां जीवने देहधारणसाधनं द्विचतुष्पदांश्चांशुणादयः तत्राह पितृपि अणूनि मनुष्यादीनि महतां रक्षासादीनां जीवनमित्यनुवर्तते एवं जीवस्य जीवनं विधात्रा विहितमतो न तान् प्रतिष्ठाकर्तव्येत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इतोऽपि न शोकः कर्तव्यः किंतु अखिलस्य हर्षधीनत्वात् तज्जनमेवावश्यं कर्तव्यमित्याह तदिति एवमिदं हरेरितरत् सर्वमनित्यमस्वतंत्रं चेति तस्मात्तदेव राजम् ! भगवानात्मनां जीवानां आत्माऽदानादिकर्ता एकोऽद्वितीयः स्वहृक्स्वयंप्राकाशः विवेकज्ञानिनामंतरः अस्य जगतोऽस्य स्थित्वारतिरुत् अनंतरो गुणगुण्यादिभेदरहितो भाति तस्मात्स्वमपि देवोऽस्मावतारत्वेन विधेन विधेः क्लृप्तान्मायया स्वेच्छया कृतान् मुरुतामने कावतारताम्रं अंतर्गम्याद्यात्मिकानिर्भेदां हरेर्विभूतिपश्यंश्च तमेव भजेति वाक्यशेषः स्वहृक्भगवानात्मा स एव देवजगद्भातिकथं भोक्तृरूपेणांतरः भोग्यरूपेणानंतरः नित्यस्यानेकत्वं कथं तत्राह पश्येति तं परमेश्वरमायया बहुधा वर्तमानं पश्येति केचिद्योजयंति एकस्य भोक्तृभोग्यरूपत्वात् नृपपक्षे रनिर्वाच्यमायाया अप्रामाण्यकत्वेनानंगीकार्यत्वाद्नादरणीयमेव तदिति ॥ ४७ ॥

ननु भगवते श्वरवशं जगदित्युक्तं तमीश्वरं वयं कथं बुध्यामहे इति तत्राह सोऽयमिति यः सकलं स्ववशं विधायास्ते सोऽयमद्यदेवैः प्रार्थितोऽस्या मुच्यो यदुक्तेऽवतीर्ण इत्यन्वयः कथं भूतः भूतानां भावनोवर्धनः कालरूपः संहाररूपः किमर्थं सुरद्विषामभावाय विनाशाय ॥ ४८ ॥

क्रमसंदर्भः ।

ममायं पित्रादिर्मया रक्ष्य इत्यभिमानो न कर्तव्य इत्याह कालेति ॥ ४५ ॥

व्याघ्रादिभिर्भक्षिते च तस्मिन् तुःखं न कर्तव्यमित्याह अहस्तानीति ॥ ४६ ॥

एतच्च जगत् भगवद्बुधितर्क्यशक्तिमयकार्यत्वात् तदधीनमेवेत्याह तद्विदमिति । मायया बुधितर्क्यशक्त्या भगवानेव इदं भाति एतद्विषयं परिणामते स्वयं तु स्वरूपेणैव तिष्ठति चिन्तामणिवत् ॥ ४७ ॥

सोऽयमद्येति “वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा ॥ ३ । ३ । १३१ ॥ इति न्यायेन सुरद्विषामभावायैव कालरूपः स्वयं तु परमानंदरूप एवेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

सुबोधिनी ।

मध्यराजाशं कते कथं त्वनाथा इति रक्षकरहिताः यने हिरक्षा अपेक्ष्यतो विषयामावाष्कपणाः यस्य वाश्रयं कृतवतः तन्न पुंसकमचेतनमिति ॥ ४४ ॥

अष्टरमाह कालकर्मगुणाधीन इति किं त्वमेव रक्षकः तन्न ततिष्ठतीति शोकः आहोस्वित् रक्षकमात्राभावात् तत्राद्यं निराकरोति त्वं रक्षक इति पक्षस्त्वयुक्तः राजशब्दस्य देहवाचकत्वात् न ह्येकेन गृहेणागृहान्तरं रक्षितुं शक्यते किंच व्यवहारानुसारेणापि रक्षकत्वे अन्याधीनः कथं रक्षेत् अयं देहः कालाधीनः कालप्रेरणां विना कथं रक्षेत् कालस्तु निमित्तमित्यस्मिन् पक्षेऽपि कर्माधीनः कालप्रेरणया यत्कर्म कृतवान् तत्फलभोगस्यावश्यकत्वात् कर्मापि नित्यमेवाहृष्ट सापेक्षत्वादिति चेत् तत्रापि कर्मैव चेत् दृष्टसामग्रीमपि संपादयति तदापि पूर्वोक्त एव दोषः अथांत्यश्चेत् स्वभावमूलास्ते गुणाः अतस्त्रिदोषव्याप्तः स्वयंपंचभूतविकारः भूतानि तु भक्षकानि यैरात्मैव भक्षितः तद्विकारः कथमन्यान् गोपायेत् अन्यत्वे तद्व्याप्तिरिकादेहाद्यध्यासरहिताः तु शब्देन कालाधीनाः भवदीया जाताः किंच कालग्रस्तः सर्वथा न रक्षतीति दृष्टान्तमाह सर्पप्रस्त इति अजगरागि क्लृप्तः परं वहिः स्थितमतस्त्वां धृतराष्ट्रः शोचितुमर्हति न तु त्वं धृतराष्ट्रमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

भक्ष्याभावस्तु न शंक्नीयः सर्वत्रैव भगवता भक्ष्यं क्लृप्तमिति वदन् कोऽपि रक्षको नास्तीति पक्षं दूषयति अहस्तानीति आदौ अष्टव्यत्वेन जीवा एवोपस्थिताः तेषां सृष्टिर्नाम देहनिर्माणेन तत्र प्रवेशनं तत्रोत्तरावृत्त्याद्यर्थम् अक्षसंगे कर्त्तव्ये जीवातिरिक्तमलभमानः सर्वमवाश्रमसारं च कृतवान् तन्न सामान्यप्रकारो विशेषश्च सामान्यलौकिकः विशेषो वैदिकः तत्र सामान्यप्रकारे व्यवस्थामाह अहस्तानीति सहस्तानामिति उपलक्ष्यमेतत्तत्त्वलवतां बुद्धेर्लभ्यं तद्वलं क्रिययेति हस्तपादौ क्रियायां कारणाधितयोरग्रहणं सहस्ता अप्यहस्तानां भक्ष्या भवति यथामनुष्याः अजगरादीनां महतोऽपि फल्गूनां भक्ष्या भवति यथापि पिलिकानां सर्पाः अतो वलाभिप्रायेणाप्यतुक्तं प्रायिकाभिप्रायेणावा अहस्तानीत्यस्यादीनि अपदानि तु गणादीनि यत्पुनर्जीवाधिष्ठानं नास्ति तदेव नास्ति भावेवाद्यदादेरिव न भक्ष्यता अतएव भगवता सर्वत्र भक्ष्यं क्लृप्तमिति न चिन्ताकार्शनीवारफलादेरप्येऽपि सत्त्वात् ॥ ४६ ॥

ननु कथमेवं भगवान् करोति स्वसृष्टमन्यं स्यादयति तत्राह तद्विदं भगवानिति वैषम्यनैर्भूय भगवतो नस्तः स्वात्मानमेव करोतीति तदाह इदं जगत् भगवान् तत्र हेतुः तदिति यस्मात् कारणात् सर्वसर्वस्य भक्ष्यं तस्मात् न ह्यन्यमन्यो भक्षयितुं शक्नो राज्ञिति संबोधनम् अन्याये दंडार्थं तत्र यद्यन्यमन्यो भक्षयेत् राजदंडादिः स्यात् ननु भगवतोऽप्यनुजितं यत्स्वयं कृत्वा स्वयं भक्षयतीति तत्राह आत्मेति अतस्तिष्ठानोतीत्यात्मा सर्वमेव व्याप्नोतीति वाहिः स्थितमंतः प्रवेशयति अंतःस्थितं तद्वह्निः स्वस्मिन्नेव स्वग्रामं अंतर्बहिर्भेदतीति वस्तुवत् तत्र भक्ष्यादिष्वव-

सुबोधिनी ।

हारस्तुलौकिकः अथवाधातुभजनात् मानिषेधात्मको भवति न हि सृष्ट्यस्य भक्षणे आत्मैकावलिष्ठते ननु जीवाधिष्ठितं कथं भक्षयति तत्राह आत्मनामात्मेति स्वरूपमित्यर्थः ननु तथापि जीवदयानभक्ष्योदयतमाह स्वर्गमिति स्वस्मिन्नेव हृदये स्थेयान्यान्प्यात्मनैव जानाति स्वभोगार्थं वा अन्यान्पश्यतीत्यर्थः ननु सकास्तीत्याशङ्क्याह अन्तरोऽन्तरोभातीति अन्तरः अन्तरेऽश्रवाद्याऽप्यन्तरभावेन स एव भातीत्यर्थः स सर्वत्र भक्षकत्वेनोपस्थित इति भावः । उपदेशभेदप्रकारेण फलपर्यवसितं मन्यमानमाह पश्यतमिति तमेव सर्वत्र भासमानं च पश्येदित्यर्थः मन्वेकस्य कथमनेकप्रकारत्वं तत्राह माययोरुधेति मायायाः प्रतिरूपत्वेनोक्तत्वात् तत्र संबंधः जलचंद्रद्वदग्निवद्वा अनेकधा भातीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

ध्वंरक्षकत्वाभावमाशङ्क्य भगवतः सर्वरूपेण रक्षकत्वमुक्त्वा तस्येदानीं संसारलीलापरत्वमाह सोऽयमधेति महाराजोति संवोधनात् न भयं कर्त्तव्यमस्तीत्यधिकं स्वाराज्यं दास्यतीति भावः सोऽयमिति ज्ञानदृष्ट्या प्रदर्शयन्नाह दृश्यस्यान्यत्वं दारयति भगवानिति नन्वागतस्य किंप्रयोजनं तत्राह भूतभावन इति भूतानि भावयति पालयतीति दोषदूरीकरणेनेति स्वयं स्वतंत्रतया संहर्त्तापि विशेषाधिकारत्वात् कालस्य पालयतीति ज्ञापनार्थं भक्तिसिद्धये कालस्य रूपमिदं कृतत्वात् सुरद्विषामभावायावतीत्यर्थः वामनव्यावृत्त्यर्थमाह अस्यामिति ॥ ४८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

न हि कश्चिदपि कर्मपि वृत्तिदानादिना रक्षितुं प्रभवतीत्याह । कालः सामान्यतो निमित्तम् । कर्म जन्मनिमित्तम् । गुणा उपादानम् तदधीनः पांचमौतिक इति तद्विभागे सद्य एव नाशवानित्यर्थः । एकः सर्पदष्टोऽन्यं सर्पदष्टं गोपायितुं नैव शक्नोतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अतो जीविकामपि ईश्वर एव सर्वेषामेव प्रथममेव व्यवस्थापितवानित्याह । अहस्तानि मृगादीनि । अपदानि तृणादीनि । तत्रापि महतां मत्स्यादीनां फलेभ्यो मत्स्यादीनि । अतो जीवस्य जीव एव जीविका साहजिकी । तेन तं पालयन् पञ्चपुष्पफलादिरोश्वरकल्पितै वानिषिद्धा जीविकास्ति । किमर्थं त्वं विषीदसीति भावः ॥ ४६ ॥

ननु यदीश्वरवशं जगदित्यादिना त्वयोक्तं भगवदधीनं सर्वं चेत् कथं कालकर्मगुणाधीनो देह इत्युच्यते । सत्यम् । कालकर्मद्विकस्य सर्वस्य जगतो भगवच्छक्तिकार्यत्वात् सर्वं भगवानेवेत्याह तद्विदमिति । स्वरूपशक्त्या आत्मनां जीवानाम् आत्मा अन्तर्यामिरूपेण । स्वहृत् स्वरूपकाशः । अन्तरो भोक्तरूपेण जीवः । अनन्तरो वहिर्भोग्यरूपेण सुखदुःखादि । माययेति । भगवानेव शक्तिप्रयरूपेण भाति अतस्तमेवैकं मायया शक्त्या उरुधा देवतिर्यगादिदेहरूपेण बहुधा ॥ ४७ ॥

कासावस्तीदृशो मायावी । हारकायामित्याह सोऽयमिति । अस्यां भूमौ सुरद्विषाम् अमवाय नाशाय कालरूपस्तेरेव कालरूपत्वेनानुभूयमानः स्वयं तु परमानन्दरूप एवेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

पित्रादेः- पालनंतु देहद्वारैव भवतिसोऽयं देहः भगवन्प्रियम्यकालाधीनोऽन्वाक् कथं गोपायेन्न कथं भक्षयति तत्राह सर्पप्रस्त इति ॥ ४५ ॥ वृत्तितोऽपि सर्वे भगवदधीनाः वृत्तेः सर्वत्र भगवत्कृतत्वादित्याह अहस्तानीति अहस्तानि भूतानि स हस्तानीं भुज्यादीनाम् अपदानि चतुष्पदां गवादीनाम् तत्र तेषु फलेभ्यो निमहतामेव जीवस्य जीवो जीवनम् ॥ ४६ ॥

अथ चिदचिदात्मकस्य सर्वस्य विश्वस्य भगवदधीनत्वं वक्तुं स्वाभाविकं भेदाभेदसंबंधमाह हेराजन् ! इदं चिदचिदात्मकं चिद्वत् भगवान्ममेव मिश्रम् "सर्वस्वद्विदं ब्रह्म" ति ध्रुतेः कथं भूतो भगवाद् आत्मनां जीवानामुपलक्षणं चेत् प्रकृतिकालादेः आत्मा स्थितिप्रवृत्तिशासनमादि हेतुः यतश्चिदचिच्छक्तेर्जीवप्रकृतिकालादयो भावाः पृथक् न संति सः अतएव एकः तस्यैव देवकार्यस्य कारणात्मकत्वादेव हेतोः अन्तरोऽन्तरः वाह्याऽप्यन्तरः एक एव भगवान्भाति यथा कंचन कुंडलादौ पृथ्वीगिरिवृक्षादौ भुमः शाखापत्रादौ कार्यकारणतयाऽन्तरोऽन्तरोभाति तद्वत् अनेन पदेन स्वरूपतो भेदोऽपि दर्शितः चिदचिदपदार्थयोः शक्तिभूतयोः स्वरूपेण स्वाभाविको भेदोऽपि शक्तिमतः पृथक् स्थितिप्रवृत्त्याद्यभावादभेदोऽपि स्वाभाविकः एवं व्यष्टिभेदाभेदः कारणावस्थायां कार्यावस्थायां च सर्वत्र योऽयः अथ कार्यकारणयोरपि स्वाभाविको भेदाभेदो दर्शयति तमेकवचननिर्विष्टकारणमेकमेव मायया चिच्छक्तिगर्भया चिच्छक्त्यो रक्षानानाप्रकाशरूपेण बहुधा पश्य कारणावस्थामेकं कार्यावस्थामेकमित्यर्थः विस्तरस्त्वाकरेद्रष्टव्यः ॥ ४७ ॥

भगवन्नेवं भूतो भगवान्क इत्यपेक्षायामाह अहति यस्य प्रमादो वर्णितः सोऽयमस्यां पृथिव्यां कालरूपः कालात्माऽसुरद्विषाम् भवायावतीत्यर्थः श्रीकृष्णः ॥ ४८ ॥

भाषाटीका ।

काल कर्म और गुणों के आधीन यह पांच मौक्तिक देह औरों की कैसे रक्षा करेगा इसे अपना ही संभालना कठिन है । जैसे स्वयं सर्प प्रस्त दूसरे की रक्षा में असमर्थ होता है ॥ ४५ ॥

(ईश्वर विहित वृत्ति की सर्वत्र सुलभता दीक्षती है) विनाहस्तवाले जीव हस्तवालों की और चित्तायाम के जीव चतुष्पदों की और छोटे जीव बड़े जीवों की जीविका है ॥ ४६ ॥

निष्पादितं देवकृत्यमवशेषं प्रतीक्षते ।

सावधूयमवेक्ष्य भवेद्यावदिहेश्वरः ॥ ५६ ॥

धृतराष्ट्रः सह भ्राता मान्धार्या च स्वभार्यया ।

दक्षिणेन हिमवतः शृङ्गीणामाश्रमं गतः ॥ ५७ ॥

स्रोतोभिः सप्तभिर्यत्र स्वर्धुनी सप्तधा व्यधात् ।

सप्तानां प्रीतये नाम्ना सप्त स्रोतः प्रचक्षते ॥ ५८ ॥

स्नात्वानुसवनं तस्मिन् हुत्वा चाग्नीन् यथाविधि ।

अभक्ष उपशान्तात्मा तत्रास्ते विगतेषणाः ॥ ५९ ॥

भाषाटीका ।

हे राजन् ! एकही स्वर्धु भगवान् समस्त आत्माओं के आत्मा अन्तर बाहर जगद्वय माया से उरुधा प्रतीत होते हैं वह तुम देखो ४७
हे महाराज ! वही यह भगवान् भूत भावन अब सुरदेवियों के विनाश के अर्थ कालरूप होकर इस भूमि में अवतीर्ण हुए हैं ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तर्हि श्रीकृष्णोऽप्राप्तीत्यत्रैवास्यां मा कथा इत्याह निष्पादितमिति । तच्च देवानां कार्यं तेन निष्पादितम् । केवलम् अवशेषं प्रती-
क्षते । यदुक्तलक्ष्यमिति हृदिस्थम् । ततो निजं धाम यास्यति । ततो धूमपि गच्छतेत्यर्थः । तच्च भूतमपि विदुरवदेव नावर्णयत् ॥ ४९ ॥

सर्वे च शोकमास्याञ्च निवार्य जिज्ञासवे तस्मै यथावृत्तं कथयति धृतराष्ट्र इति षड्भिः । हिमवतो दक्षिणे भागे ॥ ५० ॥

या वै प्रसिद्धा स्वर्धुनी गङ्गा सा आत्मानं यत्र सप्तधा व्यधात् । किमर्थं नाना पृथक् सप्तभिः स्रोतोभिः प्रवाहेः सप्तानाम् शृङ्गीणां
प्रीतये । अतएव तत्र तीर्थे सप्तस्रोतो वदन्ति ॥ ५१ ॥

तत्र तेन कृतमष्टाङ्गयोगमाह स्नात्वेति चतुर्भिः । तत्र ज्ञानं होमोऽभक्षश्च (इति) निष्पन्ना उक्ताः । भक्षस्थानेऽपि स्त्रीकारात् अ-
भक्षः । उपशान्तः आत्मा यस्य सः । विगताः पुत्राद्येषणा यस्मात् इति यमा उक्ताः ॥ ५२ ॥

श्रीवीरराघवः ।

तेन च देवकृत्यं देवार्थकर्त्तव्यं कृत्यं प्रयोजनं तद्विषयक्षपणरूपं निष्पादितम् अधुना त्वयं भगवानवशेषं स्वकुलविनाशात्मकमिति गृह्णासि
सन्धिः प्रतीयते अतो यावदिह भूलोकभगवामीश्वरः कृष्णो भवेद्ब्रह्मतेतावदेव धूमप्यवेक्ष्यन्ततः पितृवन्निर्गच्छतंतिभावः ॥ ४९ ॥

हृदित्वमिति प्रकृतप्रश्नस्योत्तरमाह धृतराष्ट्र इति द्वाभ्यां स्वभार्यया गांधार्या भ्रात्रा वा विदुरेण च सह धृतराष्ट्रो हिमवतो दक्षिणेन शृङ्गीणा
माश्रमंगतः हिमवतो दक्षिणे पाश्चात्तरवर्तिनमाश्रमंगत इत्यर्थः एतद्वन्धतरस्यामदूरपंचम्याः ॥ ५१ ॥ ५५ ॥ इत्यवधिमतः सामीप्येन प्रत्यये
न्युत्पन्नमिदं दक्षिणेनेत्यवश्यम् ॥ ५० ॥

कोऽसावाश्रम इत्यत्र स्रोतोभिरितियं सप्तस्रोत इति प्रचक्षते तमाश्रमंगत इत्यन्वयः तत्रात्मनः प्रवृत्तौ निमित्तमाह यत्रंति प्रसिद्ध
स्वर्धुनी स्वर्गनदी गंगा सप्तानां शृङ्गीणां प्रीतये यतः सप्तभिः स्रोतोभिः प्रवाहेन नावदुप्रासु विभक्ता यस्मात् तदंशं सप्तस्रोत इत्याचक्षते यमे
वमाचक्षते तं गता इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

तत्र किं करिष्यति कथं वावर्त्तिष्यते इत्याह तत्रानुसवनं त्रिसंध्यं स्नात्वाऽग्नीन् यथाविधि हुत्वा चाग्निं अभक्षः अपएव भक्षयति शांतः रागाद्य कलु-
षित आत्मानं नो यस्य विगता ईषणा दारेषणा अनेषणा पुत्रेणा यस्य सप्ताभूतः आस्ते आसिष्यते ॥ ५२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

अवतारप्रयोजनं च संपन्नमिति श्रूयते इत्याह निष्पादितमिति भूभारद्वयसंहाराख्यं देवकार्यं तेन निष्पादितं सपुनरवशेषमवशिष्टं यदुक्तल-
क्ष्यं प्रतीक्षते पश्चाद्वैकुण्ठमेत्यतीति शेषः श्रीकृष्णः इह भूतले यावत्कालं तिष्ठति धूमपि तावत्समयमनुवर्तन्वमित्यन्वयः ॥ ४९ ॥

नाहं वेदगतिमिति प्रश्नं परिहरिष्यन् धृतराष्ट्रस्य तपश्चरणाश्रमतो र्थनामवकीर्त्याह धृतराष्ट्र इति भ्रात्रा विदुरेण च सह धृतराष्ट्रो हिमवतो दक्षिणेन शृङ्गीणा
माश्रमंगतः हिमवतो दक्षिणे पाश्चात्तरवर्तिनमाश्रमंगत इत्यर्थः एतद्वन्धतरस्यामदूरपंचम्याः ॥ ५१ ॥ ५५ ॥ इत्यवधिमतः सामीप्येन प्रत्यये
न्युत्पन्नमिदं दक्षिणेनेत्यवश्यम् ॥ ५० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

कस्मात्सप्तस्रोतस्त्वंतस्येति तत्राह स्रोतोभिरिति तत्रयस्मिन्नाश्रमेस्वर्धुनीमागीरयीसप्तानामृषीणांप्रीतयेसप्तभिः स्रोतोभिः अल स्यंदन धाराभिः सप्तधासप्ताभिः द्रोणीभिरप्यगवसमुद्रमिति तिशेष इति यस्मात्सेनविचक्षणः सप्तस्रोतइति संज्ञां प्रचक्षत इत्यन्वयार्थः ॥ ५१ ॥

उपशांत आत्मानंतः करणं यस्य स तथोक्तः विगतैषणः नष्टमांसदृष्टिः दौपरमात्मनि गतं प्राप्तमीक्षणं निरंतरचितनयस्येति वा अम्भ क्षः कृतजलाहारः सधृतराष्ट्रस्तस्मिन्नाश्रमेस्नात्वा यथाविधि अग्नीश्वरत्वाऽ स्तइत्यन्वयः आस्तइति लभूतार्थे अन्वयोक्तार्थविरोधः स्यात् ॥ ५२ ॥

क्रमसंदर्भः ।

अवशेषं भवतामाकर्षणं पूर्वमिति ह्युत्थम् ॥ ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ ॥

सुबोधिनी ।

एवं कृष्णचरित्रमुक्त्वा उपसंहरन् राजानमुपदिशति निष्पादितमिति “मयानिष्पादितं ह्यत्र देवकार्यमशेषतः” इति वाक्यात् अवशेषं भार हारकभारदूरीकरणं मोहांतरानुत्पस्येतथोक्तं वस्तुतस्तु तदपि जातमेव तावत्तच्छरणपर्यंतं भवश्यभावित्वा देवैश्च वयं गवाभिहनिषा रकत्वेनाधिगच्छेत् नन्वस्मान् स्थापयित्वागतः कथं निवारयेत्तत्राह ईश्वरइति सर्वकरणसमर्थः ॥ ४९ ॥

एवं भगवद्वचनेन मोहाभावं भयं चोत्पाद्य पृष्ठे उत्तरमाह धृतराष्ट्रइति हिमवतो दक्षिणे नाहिमालयस्य दक्षिणे भागे पूर्वमेव सिद्धम् ऋषीणा माश्रमंगतः गंगादक्षिणभागात् राजगृहात् दक्षिणभागे ऋषिगृहे गतइत्याधिक्यं गांगं करिकराद्गृहं वायुनापल्लवीकृतं पुण्यवते विद्विरागवे- त्ति वाक्यात् हिमसंमुल्लतया शीतेनातिपीडितश्च तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

तत्र ऋषीणामनुभावं गंगां चाह स्रोतोभिरिति तस्याश्रमस्य सप्तस्रोतइति नाम तत् सार्थकमित्याह यात्राश्रमे ऋषीणामुत्कर्षस्थाप- नाय प्रत्येकं ऋषीणां सप्तीपे प्रवाहरूपेणागता वक्रतया गमने तु उच्चैर्नाचता स्यात् ऋषीणां वैमनस्यं च अतः स्रोतोभिः सप्तभिरित्युक्तं व्यधात् जाता आत्मानं वा स्रोतोभिरिति तृतीया “बहुलं छंदसीति कर्मार्थे तृतीयातेन स्रोतां सिध्यधादित्यर्थः स्व धुनीति स्वतंत्रतया आकाशगंगा समागतेति ज्ञायते तेन जलांतरा मिश्रणेनातिपावित्र्यमुक्तं नाम्ना सप्तस्रोतइति नामेति पाठे सप्तानां प्रीतयेनाना अनेन यथासंख्यं ज्ञातम् ॥ ५१ ॥

तत्र तस्य कृत्यमाह तूष्णीं भावव्यावृत्त्यर्थे स्नात्वेति स्नानादयोनियमाः उपशांत्यादयो यमाः अनुसवनं त्रिकालं सवनानु कल्पतया वा- अग्नीन् गार्हपत्यादीन् अंधस्यापि यथागार्हस्थ्यं होमइति चादोषः होमेनाग्नय एव संस्क्रियंतइति संस्कार्यत्वेन कर्मता आधानं कृत्वेत्यर्थः चका- रादग्निहोत्रमपि हुत्वा यथाविधि पंचाग्निविधानमनतिक्रम्य अपपेवं भक्षयतीत्यम्भक्षः वानप्रस्थाश्रमे अकृष्टपच्यादिवायुभक्षांतमाहाराविहिताः तत्र उपान्तमम्भक्षः उपभगवत्सप्तीपे प्रतीचिवाशांतः आत्मानंतः करणं यस्य ज्ञानार्थं भगवदाविर्भावार्थं वाप्यणापरित्यागेन मुक्तियोग्यता सूचिता आस्तइति सत्तातिस्ति धर्मराहित्यं सूचितं लोकैषणात्रमुष्या ॥ ५२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

केवलमवशेषं प्रतीक्षत इति यदु कुलानामन्तर्धापनमिति ह्युत्थम् । तच्च भूतमपि विबुधवदेव नावर्णयत् । अवेक्षस्वामि कर्मा प्रयोगा दहन्तास्पदं समतास्पदं च सर्वमेव लक्ष्यते । तदन्तर्द्धाने श्रुते सति सर्वमेवोपेक्षस्वमिति भावः ॥ ४९ ॥

तदेवं शोकं निवार्य जिज्ञासवे तस्मै यथावृत्तं कथयति धृतराष्ट्र इति षडभिः । दक्षिणेन दक्षिणस्यां दिशि ॥ ५० ॥

या वै प्रसिद्धा स्वर्धुनी गंगा सा आत्मानं सप्तधा व्यधात् । किमर्थं सप्तानाम् ऋषीणां प्रीतये । अतस्तत्तीर्थं सप्तस्रोत एव नाम मरीचिगंगा अत्रिगंगेत्यादि नाना नास्ना वदन्ति ॥ ५१ ॥

तेन कृतमष्टांगयोगमाह स्नात्वेति चतुर्भिः तत्र स्नानं होमोऽम्भक्षणं च नियमा उक्ताः उपशान्तात्मा विगतैषण इति यमः । जितासन इत्यासन इत्यादिना आसनप्राणायामप्रत्याहाराः । हरिभावनयेति धारणाध्याने उक्ते ॥ ५२ । ५३ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

तेन देवकृत्यं देवद्विदृश्यरूपं निष्पादितम् अवशेषमीश्वरः प्रतीक्षते निजलोके स्थितस्तव महाप्रस्थानं प्रतीक्षते तावद्युयमवेक्ष्य च्चयावदि हहस्तिनापुरेभवेत् प्राप्तो भवेत्तत्संदेशहरइति शेषः अर्जुनइहागत्य स्फुटं यदु कुलक्षयं भगवत्प्रयाणं च प्रतिपादयिष्यति तदा भवद्भिरपि तव्यमिति गूढोऽर्थः राक्षानां वधारितः अपितु ईश्वरः यावदिह लोके भवेत्तावद्युयमवेक्ष्य च्चमित्येव वाक्यार्थो ज्ञातः ॥ ४९ ॥ यदु कंताहवेदगतिपि नो भगवन्कगतावितइति तत्राह धृतराष्ट्रइत्यादिसार्धैर्नवभिः हिमवतो दक्षिणेन तस्य दक्षिणपार्श्वे आश्रमंगतः प्राप्तः ॥ ५० ॥

जितासनो जितश्वासः प्रत्याहृतषाडिन्द्रियः ।

हरिभावमयाध्वस्तरजः सत्त्वतमोमलः ॥ ५३ ॥

विज्ञानात्मनि संयोज्य क्षेत्रज्ञे प्रविलाप्य तम् ।

ब्रह्मण्यात्मानमाधारे घटाम्बरमिवाम्बरे ॥ ५४ ॥

ध्वस्तमायागुणोदको निरुद्धकरणाशयः ।

निवर्त्तिताखिलाहार आस्ते स्थाणुरिवाधुना ॥ ५५ ॥

तस्यान्तरायो मैवाभः संन्यस्ताखिलकर्मणः ।

स वा अद्यतनाद्राजन् ! परतः पञ्चमेऽहनि ।

कलेवरं हास्यति स्वं तच्च भस्मीभविष्यति ॥ ५६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

यत्र स्वर्धुनी सप्तभिः स्रोतोभिः प्रवाहैः सप्तानामृषीणांप्रीत्येसप्तधाव्यधादात्मानमितिशेषः अतस्तमाश्रमं नाम्नासप्तस्रोतरिति प्रचक्षते ॥ ५१ ॥

अनुसवनं त्रिसंध्यं स्नात्वा अनेन स्नानादयोनियमा उक्ताः उपशान्तः रागाद्यनभिभूतः आत्मानो यस्य विगता ईषणा पुत्रधनादिपिपासा यस्य इति यमोक्तिः ॥ ५२ ॥

भाषाटीका ।

देव कार्य तो उन्होंने ने निष्पादन कर दिया है । अब शेष कार्य की प्रतिक्षा करते हैं । जब तक यहां ईश्वर हैं तब ही तक तुम भी अवस्था करना (पृथ्वी पर रहना) ॥ ४९ ॥

धृतराष्ट्र भ्राता और अपनी भार्या गान्धारी सहित हिमाचल के दक्षिण भाग में ऋषियों के आश्रम में गया है ॥ ५० ॥

सात ऋषियों के प्रीति के अर्थ जहां स्वर्धुनी सात स्रोतों से सप्तधा हुई है वह सप्त स्रोत नाम का तीर्थ है ॥ ५१ ॥

वहां प्रति समय स्नान कर यथा विधि अग्नि में होम कर जल मात्र भक्षण करता उपशान्त चित्त समस्त ईषणाओं से मुक्त होकर धृतराष्ट्र वहां स्थित हैं ॥ ५२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

जितासन इत्यादिना आसनप्राणायामप्रत्याहारा उक्ताः । हरिभावनयेति धारणा उक्ता ध्वस्ता रजःसत्त्वतमोरूपा मला यस्येति फलतो ध्यानमुक्तम् ॥ ५३ ॥

समाधिमाह विज्ञानेति द्वाभ्याम् । आत्मानमहंकारास्पदं स्थूलदेहाद्वियोज्य । विज्ञानात्मानं बुद्धौ संयोज्य एकीकृत्य । तं विज्ञानात्मानं इन्द्रियांशाद्वियोज्य क्षेत्रज्ञे दृष्टिं प्रविलाप्य । तच्च क्षेत्रज्ञं द्रष्टृशाद्वियोज्य आधारे आश्रयसंज्ञे ब्रह्मणि प्रविलाप्य । यथा अम्बरं घटोपाधेर्वियोज्य महाकाशे प्रविलाप्यते तद्वत् ॥ ५४ ॥

व्युत्थानाभावमाह ध्वस्तेति । अन्तर्गुणक्षोभाद्वाहिरिन्द्रियविक्षेपाद्वा व्युत्थानं भवेत् तदुभयं तस्य नास्ति यतो ध्वस्तो मायागुणामामुदकं उत्तरफलं वासना यस्य निरुद्धानि करणानि चक्षुरादीनि आशयो मनश्च यस्य अतएव निवर्त्तितः अखिल आहारो भोज्यं इन्द्रियैर्विषयाहरणं वा येन सः स्थाणुरिव निश्चल आस्ते ॥ ५५ ॥

तथाभूतमप्यानेतुमुद्यतं प्रत्याह तस्येति । अन्तरायो विघ्नः मैवाभूः इत्यङ्गागमइहान्दसः । दर्शनमपि तावत् कुर्यामित्युद्यतं प्रत्याह । स चैव अद्यतनादङ्गः । स्वं स्वाधीनम् । तर्हि तद्वाहार्थं गमिष्यामि नेत्याह तस्येति ॥ ५६ ॥

दीपनी ।

अन्तरायो नवविधस्तथा चात्र विशेषप्रतिपक्षे सभाष्यं महामुनिमगधत्तपतजलिप्रणीतं सूत्रमिदं प्रदर्शयते । अथ के अन्तरायाः । ये चित्तस्य विक्षेपकाः । केपुनस्ते कियन्तो वेति (भा०) व्याघ्रिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याधिरतिभ्रान्तिदर्शनालक्ष्मभूमिक्रान्तादित्यतत्त्वानि चित्तविक्षेपाः तेऽन्तरायाः (पातंजलदर्शने समाधिपादे ३० सू) । नवान्तरायाश्चित्तस्य विक्षेपाः सहेते चित्तवृत्तिमिर्भवन्त्येव । तेषाम्

दीपनी ।

भावे न भवन्ति । पूर्वोक्ताश्चित्तवृत्तयः व्याधिर्धातुरसकराण्येषाम्यम् स्त्यानमकर्मण्यता चित्तस्य । संशयः उभयकोटिस्पृगविज्ञानं स्याद्विदमेवं नैवं स्यादिति । प्रमादः समाधिसाधनानामभावनम् । आलस्यं कायस्य चित्तस्य च गुरुत्वादप्रवृत्तिः । अविरतिश्चित्तस्य विषयसंयोगात्मा गर्हः । भ्रान्तिदर्शनं विपर्ययज्ञानम् । अलब्धभूमिकत्वं समाधिभूमेरलाभः । अनवस्थितत्वं यल्लब्धायां भूमौ चित्तस्या प्रतिष्ठा समाधिप्रतिलम्भे हि सति तदवस्थितं स्यादिति । एते चित्तविक्षेपा नव—योगमला योगप्रतिपक्षा योगान्तराया इत्यभिधीयन्ते (भा०) इति ॥ ५६—५९ ॥

श्रीवीरराघवः ।

जितमासनयेनसः चिरमासीनोऽपि कलमरीहतइत्यर्थः जिताः श्वासाः प्राणादिवायवो येन सप्रत्याहृतानि शब्दादिविषयेभ्यो नियमिता निषादिन्द्रियाणि येन हरिभावनया भगवद्रूपानुस्मृत्या ध्वस्तानि निरस्तानि रजआदिगुणत्रयकार्याणि मुक्तिप्रतिबन्धकानि पुण्यादिरूपाणि मला नियस्यतथाभूतः ॥ ५३ ॥

विज्ञानात्मनि विज्ञानस्वरूपे क्षेत्रक्षेत्रप्रत्यगात्मन्यभिसंयोज्य पूर्वप्रस्तुतानिन्द्रियाणीत्यर्थात्सिद्धम् इन्द्रियाणि संयोज्येन्द्रियैरनाकृष्टचित्त इत्यर्थः तमात्मानं क्षेत्रक्षेत्रमाधरेधारके ब्रह्मणि बिलाप्य विलीनं कृत्वोपाधिविधूनेन ब्रह्मसमानाकारतयाऽनुसंधायेति यावत् तत्र दृष्टान्तमाह घटा-वरमिवांवरइति महाकाशे घटाकाशमिव ब्रह्मण्यत्मानं प्रविलाप्य स्थाणुरिवास्तद्व्युत्तरेणान्वयः अम्बरदृष्टान्तेन जीवब्रह्मणोः स्वरूपैक्यम् अनुसंधायेति न भ्रमितव्यं घटाद्युपाध्यपगमेन घटनाशस्य महाकाश संश्लेषेऽपि स्वरूपभेदसद्भावात् पंचीकरणादाकाशेऽप्यंशभेदस्य वेदांतिभि रवश्यमंगीकृतत्वात् यद्याकाशेऽंशभेदो नाभ्युपगम्येत तदा कृत्स्नस्याप्याकाशस्य घटाद्युपहितत्वप्रसंगः न चेष्टापत्तिः घटाकाशयोर्व्याप्यव्यापक तायां वैपरीत्यापातात्कात्स्न्येनाकाशस्य घटोपहितत्वं हितत्परिच्छिन्नस्याकाशस्य व्याप्यत्वं सुस्पष्टम् अतः संश्लेषदशायामपि घटाकाशमहाकाशयोः प्रदेशभेदोऽस्त्येव उपाध्यपगमेन समानाकारत्वमात्रमिप्रायकरवायं दृष्टान्तइत्यवगंतव्यम् ॥ ५४ ॥

ध्वस्तमायागुणानां रजआदीनामुदकोरागद्वेषादिकार्यस्य निरुद्धानि करणानि इन्द्रियाण्याशयवासनांतः करणं वा येन निवर्तिता अखिला अव्यक्षणादयोऽपि येन तथाभूतः स्थाणुरिवाचलो निश्चल आस्ते आशिष्यते प्रत्याहृतगडिन्द्रिय इत्यनेनैन्द्रियाणां विषयेभ्यः आकर्षणमात्रमुक्तं निरुद्धकरणाशयइत्यनेन तु पुनर्विषयेषु प्रवृत्तिप्रतिबन्धोक्तः अतो न पौरुषत्वं तथा ध्वस्तरजस्तमोमल इत्यनेन पुण्यपापाद्यभावोक्तः ध्वस्तमायागु-णां दैर्घ्येन पुण्यापुण्यमूलकरागद्वेषाद्यभावोक्तः तथा तावदव्यक्षस्ततो निवर्तिता खिलाहारइति ॥ ५५ ॥

कथंचित्तमानयिष्यामीति युधिष्ठिराभिप्रायमालक्ष्याहृतस्येति सन्यस्तानित्यक्तान्यखिलानि देहधारणार्थान्यपि कर्मणि येन तस्य धृतराष्ट्र-स्यान्तराशो विघ्नभूतत्वं माभूः न भव हेराजन् ! स धृतराष्ट्रः अद्य तनूद्वर्त्तमानदिनादारभ्य परतः पंचमेहनिस्त्रकलेवरं हास्यति वै नूनं त्यक्ष्य-तितच्चकलेवरं योगाग्निनैव भस्मीभविष्यतीति ॥ ५६ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

अपिमयीति मृत्युकालीनैव मनस्य विषयप्रश्रं परिहरतीत्याह जितासनइति धृतराष्ट्रोक्तविधिना तपः कुर्वन्नभ्यासपादवेन जितासनः स्वस्ति काद्यासनजयवाग्निर्जितश्वासः प्राणजयवान्विषयेभ्यः प्रत्याहृतश्रोत्रादिषांन्द्रियः सन् हरिभावनया हरिनिरंतरध्यानेन ध्वस्तं सत्त्वरजस्तमोनिमित्तं त्रनोमलं येन स तथा ॥ ५३ ॥

स्वरूपज्ञानेन स्वस्वरूपमारभ्य परतत्त्वपर्यंतानि अशेषतत्त्वान्यपरोक्षीकृत्य सर्वजगद्विज्ञानात्मनि विज्ञानतत्त्वाभिमानि निधिरिचैसंयोज्य तत्र प्रविलाप्य लयमेप्यतीति ध्यात्वा तं विरिचं क्षेत्रक्षेत्रस्वहृदि स्थिते हरावंतर्यामिणि प्रविलाप्य घटांवरमंबरइव उत्पद्यमानघटवर्तिमहाकाशस्वरूप तद्विज्ञजायमानाकाशयोर्मध्ये महाकाशस्वरूपघटाकाशमहाकाशे घटे भिन्नयेकी भवति तथात्मानं स्वांतर्यामिणं हरिमाधारे सर्वाधारे ब्रह्मणि सर्वगते प्रविलाप्यैकीभावेन चितयन् ॥ ५४ ॥

अतएव ध्वस्तमायागुणोद्रेकइति हेतुगर्भे निरस्तप्रतिसत्त्वादिगुणोद्रेकत्वाद्धरावेच निरुद्धा शेषकरणमना अतएव निवर्तिता खिलाऽशनोऽधुना स्थाणुरिवाचल आस्ते तदा मृतिकाले आसीदित्येकान्वयः तस्मान्न त्वयि शमलमाशंसमानो नापि दुःखितो गंगायामभ्यपतादिति भावः ब्रह्म-पणं तु दुःखासंन्यस्तसमस्तकर्मणः तस्य धृतराष्ट्रस्य तपोविघ्नो माभूदित्यन्वयः ॥ ५५ ॥

इदानीं धृतराष्ट्रमृतिकालं वक्षतीत्याह सवाइति स धृतराष्ट्रः अद्य तनादहः परतः पूर्वस्मिन् पंचमेहनिस्त्रकलेवरं हास्यति जहौ तच्च भस्मीभ-विष्यति भस्मसादभूत् हशब्देन 'सुर्षतः कुपप्रहल्लिगनराणां मिति व्याकरणसूत्रमत्र प्रमाणीकरोति इति हासं वा सूचयति वा इत्यनेन 'तांस्तदा ना-रदो विद्वान्छमयामास धर्मवित्' उक्तं तत्तमांगतिर्नष्टां तां तां कालिकीति स्कंदपुराणोक्तं वाक्यं सूचयति च शब्द एवार्थतत्कलेवरमे-व भस्मीभविष्यति ननु सः स्वयं शून्यतामेप्यति चेतनस्य नित्यत्वात् ॥ ५६ ॥

कमसन्दर्भः ।

आत्मानमहंकारास्पदं सूक्ष्मदेहं स्थूलदेहाद्वियोज्य क्षेत्रक्षेत्रे देहद्वयाभिमान्य वस्य जीवे प्रविलाप्य तं च क्षेत्रक्षेत्रं विज्ञानात्मनि शुद्धजीव-स्वरूपे प्रविलाप्य तं च ब्रह्मणि संयोज्य घटांवरमिति चिद्रूपत्वेनैवाभेदांशे दृष्टान्त इति ज्ञेयम् ॥ ५४ । ५५ । ५६ । ५७ ॥

समाधिनी ।

एवंयमानियमावुक्त्वा अष्टांगयोगं वक्तुं मसिनादिकमाह जितासन इति आसनजयः प्राणायामजयः प्रत्याहारश्चक्रमेशोकः षडिन्द्रिय-
इति क्रमैर्द्रियाणि नियमयन् प्रत्याहृतानि ध्यानमाह हरिभावनयति ध्यानधारणा एकाकृत्याक एकदेशसमुदाय भेदनतयोर्भेदात् गुणश्च
यमलानि रागादीनियस्य ॥ ५३ ॥

निर्विकल्पसमाध्ययमाह विज्ञानात्मनीति अन्ते स एव कर्त्तव्यः अत्र ह्युत्तरोत्तरं पंचात्मानः उत्क्रांतिगत्यागतिकर्ता जीवः प्रथमः दैह्यमान-
संभेदेन भिन्न एक एव स व्यष्ट्यात्मा ततो महान् ब्रह्मांडाभिमानः विज्ञानात्मा समाधिः तस्मात्परः प्रकृत्यधिष्ठाता पुरुषः ततोऽपि महान् अक्षरात्मा
ततः पुरुष इति तत्र स्वात्मानं प्रथमं कमविलापनेन ब्रह्मपर्यंतं गत इत्याह स्वात्मानं विज्ञानात्मनिसंयोज्यतंचक्षेत्रक्षेत्रे अथवा विज्ञानात्मा महत्तत्त्वं
चित्ताविर्भूतचैतन्यतंचक्षेत्रक्षेत्रे पुरुषे तं ब्रह्मणि अक्षरं तस्यानात्मत्वे प्रलापनं व्यर्थमित्यत आह आत्मानमिति ननु पुरुषाक्षरयोः स्वरूपैवलक्षय्याभावात्
त किं प्रविलापनेनेत्यत आह घटांवरमिति घटे भिन्ने यथा आकाशमाकाश इत्याह अतः प्रकृत्यधिष्ठातृत्वं दूरीकृतमित्यर्थः ॥ ५४ ॥

तस्याक्षरधर्माविर्भावो निवृत्तिमुपसंहरति ध्वस्तेति मायागुणानामुदकः प्रकृतौ व्यामोहेन संबन्धः नितरां रुद्धाः पुनरुद्गमनसाम-
र्थ्यरहिताः इन्द्रियातः करणानि करणाशयायस्य निवर्तिता खिलाहार इति प्राणवृत्तिनिवारणम् एवं चतुर्णां देहेन्द्रियप्राणांतः करणानां बीज-
भूतमायागुणसहितानां व्यापारे निवृत्तं अक्षररूपं प्राप्तस्यात्मनः स्वतो व्यापाराभावात् स्थाणुरिवासीदित्याह आस्त इति वहिः स्थितवाय्वाद्य-
चालने हृष्टांतः “वृक्ष इव स्तब्धो दिवितिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमि”ति श्रुतं तत्तुल्यो वाजात इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

तर्ह्ययं बहुकालं स्थायतीति विचार्य समाधिविरतौ समानेय इत्याशंकायामाह तस्यांतराय इति परपुरुषार्थसंनिहितस्य विघ्नरूपत्वं-
माभूः त्वदर्शनादिना मोहोत्पत्तेरसर्वनाशो भविष्यति किंच त्वया गतेन विषयसंपादनं कर्त्तव्यं तच्च सन्यासिनो निषिद्धमित्याह सन्यस्तानि अ-
खिलानि कर्माणि येन अनेन कर्मार्थमपि विषयग्रहणं निवारितं तर्हि रक्षार्थं प्रयत्नः कर्त्तव्य इत्याशंकायाह स वा इति प्रथमं बहुकालं स्थितिरेव ना-
स्ति विनियोगश्च स्वतः सिद्धः अद्यतनान् पंचमेऽद्विराजति संवोधनाद्गमनसंभूतावपितावान् कालो गमिष्यतीति सूचितं परत इति
अद्यदि न परित्यज्य पंच दिनानि तत्र पंचमेऽह्निकलेवरं हास्यति ॥ ५६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

विज्ञानेति स्वदेहगतानि भूतानि क्रमेण कारणेषु प्रवेश्य आत्मानमहंकारे विज्ञानात्मनि महत्सत्त्वं संयोज्य संयुक्तं भावयित्वा तंच
विज्ञानात्मानं क्षेत्रक्षेत्रे जीवे प्रविलाप्य संयुक्तं विभाव्येत्यर्थः तंच क्षेत्रक्षेत्रं ब्रह्मणि संयोज्य आत्मानं स्वदेहस्थमन्तर्यामिणम् आधारे आश्रयतत्त्वे
भगवत्पुत्राणि संयुक्तं विभाव्य । नन्वन्तर्यामिभगवतो रैक्यमेव प्रसिद्धम् । संत्यम् । ऐक्येऽपि औपचारिको भेदो विवक्षित एवेति सहृष्टांत
माह घटाम्बरमिवाम्बर इति । उपाधिस्थमाकाशं निरुपाधावाकाशे इव । तथोऽप्यघटाकाशमहाकाशयोर्वस्तुतः सर्वव्यापकत्वादौक्यमेवं
त्यर्थः । व्युत्थानाभावमाह ध्वस्तेति । अन्तर्गुणशोभाद्वा वहिरिन्द्रियविक्षेपाद्वा व्युत्थानं भवेत् । तदुभयं तस्य नास्ति । यतो ध्वस्तो
मायागुणानामुदकं उत्तरफलं वासना यस्य सः । अतएव निरुद्धेत्यादि ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

तथाभूतमप्यानेतुमुद्यतं प्रत्याह तस्येति । अन्तरायो विघ्नो मैत्राभूः । अडागमश्छान्दसः । तद्दर्शनमपि तावत् कुर्यामित्युद्यतं प्रत्याह स
वा इति । तर्हि तदाहार्थं गमिष्यामि नेत्याह तच्चेति ॥ ५६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

जितमासनं येनेत्यासनांक्तिः जितः श्वासो येनेति प्राणायामोक्तिः प्रत्याहृतानि नियमितानि शब्दादिभ्यः श्रोतादीनीन्द्रियाणि येनेति
प्रत्याहारकथनम् हरिभावनयेति धारणादर्शिता ध्वस्तारज आदयो मलायस्येति फलतो ध्यानं सूचितम् ॥ ५३ ॥

समाधिमाह विज्ञानात्मनीति आत्मानं बुद्ध्याद्रियाद्यचेतनवर्गप्रकाशकं धर्मभूतं विज्ञानमचतनवर्गाद्रियोज्यविज्ञानस्यात्मनि धर्मिणि क्षेत्र-
क्षेत्रसंयोज्यतंचक्षेत्रक्षेत्रे देहादिभोक्तारमंशभूतं घटांवरमिव नित्यमात्मस्वरूपं देहादेर्विलक्षणं निर्मलसंचित्य ब्रह्मणि अंशिनित्य निर्मलं ऽवरस्थानीये
प्रविलाप्य सर्वदानिर्मलस्य ब्रह्मणोऽंश भूतस्तद्वदेव निर्मलोऽस्मीति संचित्यारते इत्युत्तरेणान्वयः नच घटांवरशुद्धांवरयोः स्वरूपैक्यवज्जी-
वब्रह्मणोरपि स्वरूपैक्यमिति वाच्यम् जीवब्रह्मणोर्निर्मले जीवस्याल्पत्वे ब्रह्मणोऽनल्पत्वे च घटांतसंभवात् अन्यथा ऽवरचब्रह्मणि जडत्वभौ-
तिकत्वप्रसंगापत्तेश्च वस्तुतस्तु घटांवरशुद्धांवरयोः पञ्चीकृतपदार्थत्वेन स्वरूपैक्यमपि नास्तीति विज्ञेयम् ॥ ५४ ॥

नित्यसमाधितोऽन्यसमाधौ विशेषतामाह ध्वस्तो मायागुणानां रजआदीनामुदकः उत्तरोत्तरप्रसृतो वासनाप्रवाहो यस्येति शुण्णतो व्युत्था-
नाभावउक्तः निरुद्धकरणाशय इति वाह्याभ्यंतरेन्द्रियनिमित्तकव्युत्थानाभावउक्तः अतो निवर्तिता अखिला अवमक्षणादयोऽपि ऽआहारायेन सः
अतः स्थाणुरिवाचल आस्ते ॥ ५५ ॥

करणवशात्तदानयनं माकुर्वित्याशयेनाह तस्येति ॥ ५६ ॥

भाषाटीका ।

आसन को जीतकर श्वास को जीत कर षडिन्द्रियोंको प्रत्याहरण कर हरि भावना से रजसत्वतमो गुणा को ध्वस्त
कर अमल हो रहा है ॥ ५३ ॥

दह्यमानेऽग्निभिर्देहे पत्युः पत्नी सहोदजे ।

वहिःस्थिता पतिं साध्वी तमग्निमनु वेक्ष्यति ॥ ५७ ॥

विदुरस्तु तदाश्चर्यं निशाम्य कुरुनन्दन ? ।

हर्षशोकयुतस्तस्माद्गन्ता तीर्थनिषेवकः ॥ ५८ ॥

इत्युक्तवाथारुहत् स्वर्गं नारदः सहतुम्बुरुः ।

युधिष्ठिरो वचस्तस्य हृदि कृत्वाऽजहाञ्छुचः ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां प्रथमस्कन्धे
पारीक्षिते नारदवाक्यं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भाषा टीका ।

आत्मा—अहंकारास्पद सूक्ष्मदेहको स्थूल देह से वियुक्तकर क्षेत्रज्ञको देह अभिमानी जीव है उसमें मिलाकर और उसक्षेत्रज्ञ को विज्ञानात्मा शुद्ध जीव तत्त्व में मिलाकर और शुद्ध जीव को आधार स्वरूप ब्रह्म में घटाकाश को महाकाश में मिलाने के सदृश मिलाकर ॥ ५४ ॥

माया के गुणमय फलों को ध्वस्त कर इन्द्री और आशा को निरोध कर समस्त भोगों से निवृत्त होकर धृतराष्ट्र स्थाणु के समान अचल होरहा है उस अखिल कर्म सन्यासीके तुम अन्तराय मनहोओ ॥ ५५ ॥
हे राजन् ! वह आज से परे पांचवें दिन अपने कलेवर को त्याग करेगा और वह कलेवर भस्म होजायगा ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तर्हि गान्धार्यानयनाय गमिष्यामीति नेत्याह दह्यमाने इति । पत्युर्देहे सहोदजे पर्णशालासहिते योगाग्निना सह गार्हपत्यादिभिः दह्यमाने तस्य पत्नी वहिःस्थिता सती तं पतिमनु अग्निं वेक्ष्यति प्रवेक्ष्यति ॥ ५७ ॥

तर्हि विदुरानयनार्थं गन्तव्यमेव नेत्याह । विदुरस्तु तन्निशाम्य दृष्ट्वा भ्रातुः सुगत्या हर्षः तन्मृत्युना शोकश्च ताभ्यां युक्तः तस्मात् स्थानात् तीर्थानिनिषेवितुं गन्ता गमिष्यति ॥ ५८ ॥
शुचः शोकान् ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदर्शिकायां प्रथमस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीवीरराघवः ।

तदासहोदजेपर्णशालासहितेभर्तुर्देहेऽग्निभिर्दह्यमानेसतितस्यसपत्नीसाध्वी पतिव्रतागांधारी वहिःस्थितातमग्निमनुवेक्ष्यत्यनुप्रवेक्ष्यति ॥ ५७ ॥

हेकुरुनन्दन ! ततस्तदाश्चर्यं निशाम्यदृष्ट्वाविदुरः हर्षशोकाभ्यांभ्रातुर्मुक्तिविश्लेषजाभ्यांयुक्तः तस्मादेशात्तीर्थनिषेवकः सेवितुमिच्छन्गन्तागमिष्यति ॥ ५८ ॥

इतीत्यमुक्त्वासहतुम्बुरुर्भगवान्नारदः स्वर्गमारुहत्स्वर्गप्रत्यूर्ध्वजगामेत्यर्थः युधिष्ठिरस्तुतस्यनारदस्यवचः हृदिकृत्वानिधायशुचः शोकान्अजहात्तत्याज ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भागवत श्रीवीरराघवटीकायाम् प्रथमस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १३ ॥

श्रीविजयज्वजः ।

उदजनेपर्णशालयासहवर्तमानः सहोदजः तस्मिन्प्रवेक्ष्यति प्राविशत् साध्वीशब्देनकुंतीच साचाग्निमाविशत् तस्मादुत्तरगतिं प्राप्तात्प्रतिपरलोकमुद्दिश्यनशोचितव्यमितिभावः ॥ ५७ ॥

एष्यज्ञस्यविदुरस्यधृतराष्ट्रवनप्रवेशात्पूर्वतनाचरणप्रकारमाह विदुरइति सर्वज्ञोविदुरोदिव्यज्ञानेनभविष्यदाश्चर्यधृतराष्ट्रपांडवयादयानांस्वर्निर्याणांनिशम्यहरिसामर्थ्यस्मरणेनचहर्षशोकात्स्वित्तुः सर्वमनित्यमिहाप्यनित्यस्ततस्तीर्थयात्रावितरसेधैवपुरुषार्थप्रदेत्यतः कारणात्तीर्थनिषेवणकोगन्तागम्यादितीर्थानांभागतादिशास्त्राणांचसेवनोपयौ तुशब्दोगतेतिलुद्धूतार्थत्वमेवमाह “तुः स्याद्भेदेऽवधारणादे”त्य

श्रीविजयध्वजः ।

भिन्नास्सकपुनर्धृतसङ्गपरिसरमागतोऽभवत् धृतराष्ट्रविद्विदक्षयावनंगतेषु भवन्तप्रविश्य एकत्वमागतो हितस्मात्तस्यगतिर्मेयावर्णनीये
तिमावः पुरादिदक्षार्थवनमागतेषु पाण्डवपुराजानं प्रविश्य एकत्वमागत इति स्कांदकीयतार्थभेदे वा वर्तत इति तु शब्दः ॥ ५८ ॥
संतुष्टुरिति च कथ्ये सहंतुष्टुरिति नारदः सर्वदा तुं वरुणा सहैव वर्तते न तं विहायेति द्योतनार्थः कुंत्यादिविषयाः शुचः ॥ ५९ ॥
इति श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे विजयध्वजटीकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

क्रमसंदर्भः ।

विदुर इति । हर्षोऽयं धृतराष्ट्रस्य सद्गतिप्राप्तेः हर्षप्राय एव ज्ञेयः । शोकस्तु मूलतो यः स एव ज्ञेयः ॥ ५८ । ५९ ॥
इति श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसंदर्भे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

सुबोधिनी ।

अहनीतिशुक्लपक्षादिकमपि सूचितं कलेवरपरित्यागे हेतुः स्वमिति दग्धपटभ्यायेन अभिमानशेषस्य विद्यमानत्वात् “भस्मोर्तमिदेशरी
रमि” ति श्रुतेः तस्य प्रतिपत्तिमाह तच्चेति ब्रह्मणि स्थितोऽपि प्रयत्नशेषेण प्राणदेहादिकं धृत्वा तिष्ठति तस्य त्यागसमये आग्नेयीधारणां कृत्वा
त्यक्तवान् अतस्तद्भस्मजातमित्यर्थः आधानप्रभृतियजमानोऽप्ययो भवन्तीति श्रुतेः अंतःस्थिताग्निप्राकट्येव हिः स्थितैरपि संसर्गात् महत्य-
ग्नौ संजातेषु शालायामपि दग्धायां पाति त्रयधर्मेण “प्रविशेद्वाहुताशनमि” ति वहिः स्थितापि पत्नी अग्न्युपयाता भावाय साध्वीतमेवाग्निम-
नुप्रवेशं कारिष्यतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

एवंदंपत्नोर्विनियोगमुक्ता तद्धेतुभूतविदुरविनियोगमाह विदुरस्त्विति तु शब्देन तयोर्वस्थांतस्य निवारयति ननु सहागतानां मध्ये द्व-
योरेव सागतिर्न तृतीयस्येत्यत आह तदाश्चर्यमिति पूर्वतु तदक्रियायामेव आसक्तं चित्तमासीत् किं भविष्यतीति निष्पन्ने तु कार्ये तदाश्च
र्यत्वेन स्फुरितं कर्तव्यत्वेन नष्टं नूतंसर्वस्य संभवतीति तर्हि किंकृतवानित्यत आह गतेति क्रूरुनंदनेति संवोधनं तवैतन्नकर्तव्यमिति सू-
चयति सर्वाह्लादकरत्वात् पारलौकिकैहिकविचारणो हर्षशोकयुतस्तस्माद्देहपातनपर्यंतं परिभ्रमेदिति विध्यनुसारेण प्रवृत्तत्वात् मध्ये प्रा-
संगिकं समाप्य प्रक्रांतमेव कृतवानित्याह तीर्थनिषेवक इति ॥ ५८ ॥

एतावताराहः शोको निवृत्त इति नारदगमने पूर्वोक्तस्य समाप्तिमाह इतीति अथेति भिन्नप्रक्रमेण पूजितः संतुष्टद्वयः श्रतः परं भूमौ-
तस्य कार्यनास्तीति ज्ञापयति आरुहत्स्वर्गमिति तुं वरुणा कथांतरसूचनमाशंक्य सहंतुष्टुरिति उपाख्यानफलमाह युधिष्ठिर इति शुचः
शोकान् वाक्यस्य शोकवाधकत्वाद्वाक्ये स्थिते शोकानि गतानीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भागवत सुबोधिन्यां श्रीमद्बलभर्दीक्षितविरचितायां प्रथमस्कन्धे विवरणे
त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १३ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

तर्हि गान्धार्यानयनाय गमिष्यामि नेत्याह । पत्युर्देहे सहोदजे पर्णशालासहिते अग्निभिः योगाग्निगार्हपत्यादिभिर्दक्षमाने तस्य पत्नी
वहिःस्थिता पतिमनु अग्निं वेक्ष्यति प्रवेक्ष्यति ॥ ५७ ॥

तर्हि विदुरानयनार्थं गन्तव्यमेव नेत्याह । विदुरस्तु तन्निशाम्य दृष्ट्वा । तन्मुक्त्वा हर्षः लोकव्यवहारेण शोकश्च । तस्मात् स्थानात्
तीर्थानि निषेवितुं गन्ता गमिष्यति । अत्र भक्तापराधिनि धृतराष्ट्रे विदुरस्य तादृशरूपाभावान्मुक्तिरेवाभूत् तु प्रेमभक्तिरिति ज्ञेयम् ॥ ५८ ॥
इत्युक्त्वा समादधे अथारुहत् । शुचः शोकान् ॥ ५९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
त्रयोदशोऽपि प्रथमे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १३ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

अग्निभिः सहोदजे पर्णशालासहिते भर्तुर्देहे दक्षमाने वहिःस्थितापि साध्वीपतिव्रता पत्नी गान्धारीपतिमन्वेक्ष्यति प्रवेक्ष्यति ॥ ५७ ॥
सभार्यस्य भ्रातुः सुरहस्यतो देहत्यागदर्शनात् हर्षेण कारुण्याच्छोकेन च युतः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥
इति श्रीमद्भागवतसिद्धांतप्रदीपे प्रथमस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायाय प्रकाशः ॥ १३ ॥

। माधव्योक्तः ।

गान्धारी अपने पति के देहको उटज (पर्याशाला) सहित जलते देखकर वह वहीं स्थितासाध्वी पति का अनुगमन कर उसी अग्नि में प्रवेश करेगी ॥ ५७ ॥

हे कुसुमन्दन ! विदुर उसे आश्चर्यको देखकर हर्ष और शोक युक्त होकर तीर्थ निषण्ण करने को चलेजायने ॥ ५८ ॥

नारद यह कहकर तुंगुरु सहित स्वर्ग को चलेगये युधिष्ठिर ने उनका बचन हृदयमें लेकर सब शोक त्याग दिया ॥ ५९ ॥

प्रथम स्कन्ध का त्रयोदश अध्याय समाप्त ॥ १३ ॥

— — — — —

संस्कृत-भाषा-विभाग, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली-११०००७

— — — — —

— — — — —

संस्कृत-भाषा-विभाग, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली-११०००७

संस्कृत-भाषा-विभाग, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली-११०००७

चतुर्दशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

संप्रस्थिते द्वारकायां जिष्णौ बन्धुदिदृक्षया ।
 ज्ञातुश्च पुण्यश्लोकस्य कृष्णस्य च विचेष्टितम् ॥ १ ॥
 व्यतीताः कतिचिन्मासास्तदा नायात्ततोऽर्जुनः ।
 ददर्श घोररूपाणि निमित्तानि कुरुद्वहः ॥ २ ॥
 कालस्य च गतिं रौद्रां विपर्यस्तर्तुधर्मिणाः ।
 पापीयसीं नृणां वार्त्तां क्रोधलोभानृतात्मनाम् ॥ ३ ॥
 जिह्वाप्रायं व्यवहृतं शाठ्यमिश्रञ्च सौहृदम् ।
 पितृ-मातृ-सुहृद्-भातृ-दम्पतीनाञ्च कल्कनम् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

चतुर्दशे त्वारष्टानि दृष्ट्वा राजा विशङ्कितः ।

अष्टशोदार्जुनात् कृष्णतिरोधानमितीर्यते ॥ ० ॥

कृष्णस्य चेति चकारेणाभिप्रायश्च ज्ञातुम् ॥ १ ॥

कतिचित् सप्त । तदा कालातिक्रमेऽपि । ततः द्वारकायाः नायात् नागतः । निमित्तानि उत्पत्तादीन् । कुरुद्वहो युधिष्ठिरः ॥ २ ॥

रौद्रां घोराम् । तदेवाह विपर्यस्ता ऋतुधर्मा यस्मिन् तस्य । वार्त्ता जीविकाम् । क्रोधलोभानृतैर्युक्त आत्मा येषाम् ॥ ३ ॥

जिह्वाप्रायं कपटवहुलं व्यवहृतं व्यवहारम् शाठ्यं वचनं तन्मिश्रं सौहृदं सख्यम् । पित्रादीनां स्वप्रतियोगिभिः कल्कनं कलहादि ॥ ४ ॥

दीपनी ।

अष्टशोत् अनुमितवानित्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् । अनुमानं तु चरमश्लोके द्रष्टव्यम् ॥ १-९ ॥

श्रीवीरराघवः ।

संप्रस्थितइतिबंधूनांयदूनांदिदृक्षयापुण्यश्लोकस्यपुण्ययशसः श्रीकृष्णस्यविचेष्टितंज्ञातुं च जिष्णावर्जुनेद्वारकायांसंप्रस्थितेप्रस्थानपूर्व
 कंद्वारकायांप्रविष्टेसतिद्वारकायांबंधूनांदिदृक्षयेतिबान्वयः ॥ १ ॥कतिचिन्मासाव्यतिक्रांतावभूवुः तथापिततोद्वारकातोऽर्जुनोनागच्छत्तदाकुरुद्वहो युधिष्ठिरः घोररूपाणि निमित्तान्यरिष्टानिददर्श ॥ २ ॥
 विपरीताऋतूनांवसंतादीनांधर्मायस्यतस्यरौद्रांघोरांगतिचं द्वितीयोतानांपूर्वेणदृष्टेत्युत्तरेणान्वयः क्रोधादिप्रवणआत्मामनोयेषानृणां
 पापीयसीवात्तजिनिनार्थप्रवृत्तिम् ॥ ३ ॥

जिह्वाप्रायंकौटिल्यप्रचुरंव्यवहृतं व्यवहारंशाठ्यमिश्रमौख्ययुक्तं सौहृदंचपित्रादीनां परस्परं कल्कनंरागादिदोषंच ॥ ४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

दुर्निमित्तादिसंसारयात्राप्रतिपादनात्तस्यानित्यत्वज्ञापनेनहरौपराभक्तिर्जायतइत्यर्थोऽनिरूप्यतेऽस्मिन्नध्याये तत्रावशेषप्रतीक्षतइत्यु
 क्यदुकुलसंहारकथनपूर्वकंश्रीकृष्णस्यस्वधामप्राप्तिंवक्तुमुपक्रमते संप्रस्थितइति नारदोक्तपरामर्शेनवीतशोकतयाराज्यपालयन्नृपः स्वा
 नुमतेनाजिष्णावर्जुनेद्वारकायांस्थितानांबंधूनांदर्शनेच्छया माययेच्छयागृहीतमनुष्यवेपथ्यवासुदेवस्यईहितंचेष्टितंचज्ञातुंद्वारकांप्रतिसंप्र
 स्थितेगते ॥ १ ॥यदाकतिचिन्मासाः दिवसाः व्यतीताः अतिक्रान्ताः तदाशतशः सहस्राणिघोररूपाणिभयंकराणिनिमित्तान्याध्यात्मिकाधिभौतिकाधि
 दैविकानुत्पातान्ददर्शेत्यन्वयः "अहस्तुमासशब्दोक्तयत्रचितायुतत्रजेवि"त्यभिधानं तुशब्देनगृहीतम् ॥ २ ॥उत्पातदृष्ट्वाकिंचकारनृपइतितत्राह कालस्येति कालगत्यादिकंदृष्ट्वा नृपोऽनुजंभीमसेनमित्यभाषतेत्यन्वयः विपर्यस्ताः वसंतादीनामृ
 तूनांधर्माः पुष्पोद्गमाः अस्यसंतीतिविपर्यस्तर्तुधर्मस्यकालस्यरौद्रामितिपाठात् गतेरपरिहार्यत्वंवक्ति क्रोधादिष्वात्मा मनोयेषांतेतथोक्ताः
 तेषानृणांवार्त्ताश्रुत्वाजीत्रनोपायप्रवृत्तिपापीयसीपापमयिष्टादृष्ट्वा ॥ ३ ॥
 व्यवहृतंदानोपादानादिव्यवहारंजिह्वाप्रायंकपटप्रचुरंसौहृदंक्षेत्रंशाठ्यमिश्रंस्वप्रयाजनोपेतंपित्रादीनांकल्कितांकलंकतांकलहंवा ॥ ४ ॥

क्रमसंदर्भः ।

संप्रस्थिते इति अश्वमेधार्थं श्रीकृष्णस्य पुनरागमनानन्तरमिति ज्ञेयम् ॥ १ ॥
ददर्शेति । विदुरागमनात् पूर्वं परञ्च वृत्तमिदं ज्ञेयम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

सुबोधिनी ।

एवंतां धृतराष्ट्रस्य मुक्तिमुक्त्वा त्रयोदशे पांडवानामतोद्वाभ्यां हेतुपूर्वमुदीर्यते । तेनानेष्टो ब्रह्मभावः सायुज्यं परमीप्सितम् तत्तस्मान्मूलकृष्णो
सखिभावेन बंधनात् ॥ अतश्चतुर्दशे हेतुं भगवद्भ्रमनं महत् यो वदेत्तस्य संदर्शः प्रश्नश्च विनिरूप्यते ॥ संभावनायां हेतुत्वं निश्चये किमु तेति च भगव
द्भ्रमनं तस्मादुभयत्रोच्यते द्विधा ॥ एवं पूर्वाध्यायेतावद्धूय मवेक्षध्वमिति वाक्याद्भगवन्निर्याणस्यावश्यकत्वं श्रुत्वा धृतराष्ट्रगमनकृतक्लेशं परि-
हृत्य स्वगमनहेतुभूतं भगवद्भ्रमनं प्रतिचिन्ताकुलितः पर्यालोचनं करोतीति वक्तुं तस्य पीठिकामाह संप्रस्थित इति शापात्पूर्वं भगवान् किं
करोतीति ज्ञानार्थमर्जुनः प्रेषितस्तस्मिन् पिण्डे बहवो मासा जाता इति विलंबकारणाभावाच्चिन्तानिमित्तदर्शनाच्च तत्राद्यं द्वाभ्यामाह गम
नागमस्य निरूपणात् द्वारकायां गतस्य न कापि चिन्ता तत्रापि सम्यगागतस्य स्वसुगृहे समाह्वानात् तत्रापि स्वयं जिष्णुर्जयशीलस्तत्रापि बंधूनां
दर्शनार्थं न कलहाद्यर्थे ॥ १ ॥

तत्रापि सर्वानिष्टानि वारकस्य कृष्णस्य विशेषचरित्रं चेष्टितं ज्ञातुं कतिचित्सप्तमासाः सनायात् पाण्डुसुतः दीर्घसहस्रविचारावश्यक
त्वाय च नृपः आगमने अपशकुनानि दृष्टवान् घोराणि रूपाणि येषां फलतोभयं जनकत्वं दूरे तेषामेव दर्शने भयं भवतीत्यर्थः न च तावन्मात्रत्वं ज्ञानिपुन
र्निमित्तानि अदृष्टसूचकानि शकुनशास्त्रे तथा प्रतिपादनात् स्वतोऽपि ज्ञानं संभवति महापुरुषवंशोत्पन्नत्वादित्याह कुरुद्वह इति ॥ २ ॥

ज्योतिःशास्त्रात्कालगतिश्चक्रराजाताकलेर्दुष्टस्य प्रवेशात् किंच विपर्यस्ताऽऽतुधर्माय भ्रमेनापि कालगतिर्दुष्टेति ज्ञातम् अनापद्यपि प्राणिनां
जीविकापापीयसीसाधुजुगुप्सिता कर्तृधर्मेषु क्रोधलोभावेव प्रकटौयत्किंच क्रियते तत्राधिकारिविशेषणमेतद्वयं ताभ्यामावृतः आत्मा येषाम् ३

कालस्य कालस्थानां च दोषा उक्ताः व्यवहारे बुद्धिदोषमाह बुद्धिर्द्विधा हि समीचीना व्यवसायात्मिका सर्वप्राणिषु सौहार्दजनिका च
तत्रोभयत्रापि कौटिल्यं चंचलता च प्रविष्टा बुद्धिर्द्विधा हिः चेष्टाभिरनुमीयते सा कुटिलस्य न शक्या चंचकस्य च सौहार्दं तस्मादेतद्वयं
लोके भीतमित्यर्थः लौकिकधर्मदोषमाह पित्रादिभिः कलहः येषु सहजः स्नेहः धर्म्यः तैः सह कलहः पित्रादीनां संबंधिभिः सह कलहः
दंष्टीनां परस्परम् ॥ ४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

चतुर्दशे नृपोऽपश्यदरिष्टानि बहूनि यत् ।

विवेद तत्फलं दृष्ट्वा जर्जुनं खिन्नमागतम् ॥ ० ॥

कृष्णस्य चेति चकारेणाभिप्रायश्च ज्ञातुम् ॥ १ ॥

कतिचित्सप्त । निमित्तानि दुःखकारणानि ॥ २ ॥

विपर्यस्ताऽऽतुधर्मा यस्मिन् तस्य । वार्त्ता जीविकाम् । पापीयसीमतिपापवतीम् ॥ ३ ॥

कलकनं कलहादि ॥ ४ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

द्वारकायां बंधूनां वसुदेवादीनां दिदृक्ष्यापुण्यकीर्त्तः कृष्णस्य च विचेष्टितं ज्ञातुं जिष्णावज्जुने प्रस्थिते ॥ १ ॥

कतिचिन्मासाः व्यतीताः व्यतिक्रान्तास्तदपि कतिचिन्मासेषु व्यतिक्रान्तेष्वपि ततोद्धारकातोऽर्जुनो नायाभागच्छत् तदानीं कुरुद्वहो युधिष्ठिरः
घोररूपाणि अप्रियकराणि निमित्तानि दर्श ॥ २ ॥विपर्यस्ताः विपरीताः ऋतुधर्मा यस्मिन् तस्य रौद्रांगतिर्दृष्ट्वा तु जमुवाचेत्यभिमेनान्वयः क्रोधादिभिर्युक्त आत्मा मनो येषां तेषां वार्त्ता वृत्तिम् ३
जिह्वाप्रायं कपटबहुलम् व्यवहृतं व्यवहारम् शाठ्यमिश्रमौढ्यमिश्रम् पित्रादीनां कलकनानर्हणां कलकनं कलहादि ॥ ४ ॥

भाषाटीका ।

सूतजी बोले—द्वारिका में बंधुओं के देखने को तथा पुण्यकीर्ति श्रीकृष्ण के चरित्र जानने को जब अर्जुन खले गये थे ॥ १ ॥

तब सात महीना बीतने पर भी अर्जुन के नहीं आने से युधिष्ठिर जी घोर अशकुनों को देखने लगे ॥ २ ॥

काल की भयंकर गति ऋतुओं के धर्मों का विपरीत्य क्रोध लोभ झूठ वाले मनुष्यों की पाप वाली वृत्ति ॥ ३ ॥

कपट युक्त व्यवहार शठता युक्त मित्रता पिता माता सुहृत् स्त्री पुरुषों का परस्पर झगडा ॥ ४ ॥

❖ निमित्तान्यत्यरिष्टानि काले त्वनुगते नृणाम् ।

लोभाद्यधर्मप्रकृतिं दृष्ट्वा वाचानुजं नृपः ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

संप्रेषितो द्वारकायां जिष्णुर्बन्धुदिदृक्षया ।

ज्ञातुश्च पुण्यश्लोकस्य कृष्णस्य च विचेष्टितम् ॥ ६ ॥

गताः सप्ताधुना मासा भीमसेन ! तवानुजः ।

नायाति कस्य वा हेतोर्नाहं वेदेदमञ्जसा ॥ ७ ॥

अपि देवर्षिणाऽऽदिष्टः स कालोऽयमुपस्थितः ।

यदात्मनोऽङ्गमाक्रीडं भगवानुत्तिसृक्षति ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

अत्यरिष्टानि अत्यन्तमशुभानि दृष्ट्वा नृणां लोभाद्यधर्मप्रकृतिश्च दृष्ट्वा । अनुजं भीमम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

वेति वितर्कं । कस्माद्धेतोर्नायातीति नाहं वेदि ॥ ७ ॥

अपि किम् । यदा आत्मन आक्रीडं क्रीडासाधनम् अङ्गं मनुष्यनाट्यम् उत्तिसृक्षति स कालः किं प्राप्तः ॥ ८ ॥

श्रीवीरराघवः ।

कन्याविक्रीणातीतितथा तातं पितरं पित्रोरपोषकं सुतं च वेदेभ्यो विमुखान् ब्राह्मणान् ब्रह्मवादिनो वेदपाठकान् शूद्रांश्च ॥ ५ ॥

तथात्यरिष्टानि निमित्तानि दुःखसूचकानि काले त्वनुगते निमित्तभूतविपरीतकालानुसारिणीत्यर्थः नृणां लोभाद्यधर्मस्वभावं च दृष्ट्वा लोभादीत्यादिशब्देन क्रोधादिसंग्रहः नृपो युधिष्ठिरः अनुजं भीमं प्रोवाच ॥ ५ ॥

तदेवाह सम्प्रेषित इति षोडशभिः द्वारकायां येषां धवास्तेषां दिदृक्षया कृष्णस्य विचेष्टितं ज्ञातुं च जिष्णुः संप्रेषितः प्रस्थापितः ॥ ६ ॥

हे भीमसेन ! सप्तमासाः व्यतिक्रान्ताः अधुनापि कस्माद्धेतोस्तवानुजोऽर्जुनो नायाति इदमनागमननिमित्तमंजसा न वेद अंजसेत्यव्ययं तत्त्वशीघ्रार्थयोर्वर्तते ॥ ७ ॥

अपीत्यपिशब्दः सम्भावनाद्योतकः देवर्षिणानारदेनादिष्टः सूचितः सकालोऽधुनाऽनुपस्थितोऽप्युपस्थितः स्यात्किमित्यर्थः कोऽसौ यस्मिन्काले भगवान्कृष्ण आत्मनः स्वस्याक्रीडं क्रीडांगमुत्तिसृक्षति त्यक्तुमिच्छति सकालः आक्रीडं क्रीडार्थं मनुष्यसंस्थानभागं शुद्धसत्त्वमयमप्राकृतं शरीरमुत्तिसृक्षति भूमेर्विश्लेषयितुमिच्छतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

अरिष्टानि अशुभानि “अरिष्टं पापशुभयो ररिष्टमशुभेऽपि चे”त्यभिधानमपिशब्देनाग्राहि पूर्वकालवैलक्षण्यद्योतकस्तु शब्दः लोभादिना अधर्मस्वभावम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

अत्रापि मासाः दिवसाः अहमंजसेदंकारणं न वेदत्वमिदं वेत्था किमिति वाक्यशेषः ॥ ७ ॥

आत्मनः स्वस्याक्रीडं क्रीडास्थानमंगनिजां भूमिं “यस्य पृथिवी शरीरम्” त्यादेः यद्यदा देवर्षिणानारदेन यूयं तावदेवैव ध्वमिति निर्दिष्टः सः कालः प्रत्युपस्थितः आसन्नः अपि किम् ॥ ८ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

अपीति । अङ्गं स्वधामगमनेन विराड्रूपं त्यक्ष्यतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

सुबोधिनी ।

एवमेतानि निमित्तानि अन्यानि च अत्यनिष्टसूचकानि समूलानि चेत्याह काले त्वनुगत इति दोषेषु कालः सानुकूलः किंच नृणां प्राणिनां सर्वेषां पूर्वयुगेषु ब्राह्मणादीनां ज्ञानादय इव लोभाद्यधर्मैः स्वाभाविका जाताः प्रकृतिवैचविगानमपि नास्तीति भावः अनुजो भीमः ॥ ५ ॥

* कन्याविक्रयिणं तातं सुतं पित्रोरपोषकम् । ब्राह्मणान् वेदविमुखां शूद्रांश्च ब्रह्मवादिनः ॥ ५ ॥ इत्यधिकः पाठो वीरराघवसिद्धांतप्रदीपयोः ॥

यस्मान्नः सम्पदो राज्यं दाराः प्राणाः कुलं प्रजाः ।
 आसन्न सपत्नविजयो लोकाश्च यदनुग्रहात् ॥ ९ ॥
 पश्योत्पातान्नख्याघ्र ! दिव्यान् भौमान् सदैहिकान् ।
 दारुणान् शंसतोऽदूराद्भयं नो बुद्धिमोहनम् ॥ १० ॥
 ऊर्व्वक्षिवाहवो मह्यं स्फुरन्त्यङ्ग ! पुनःपुनः ।
 वेपथुश्चापि हृदये आराद्दास्यन्ति विप्रियम् ॥ ११ ॥
 शिवैषोद्यन्तमादित्यमभिरौत्यनलानना ।
 मामङ्ग ! सारमेयोऽयमभिरभत्यभीरुवत् ॥ १२ ॥

सुवोधिनी ।

आसन्यस्त्वपहतपाप्माअतः कालादिदोषसंभ्रमाभावात् तेनसहविचारोयुक्तइति भीमेनसहविचारयति संप्रेषितइति चकारादभिप्रायं
 द्वितीयचकारादन्येषामपिकालादीनाम् ॥ ६ ॥

तस्यस्वतोऽऽनिर्घृतास्तीत्याह भीमसेनेति भीमासेनायस्यअनुपश्चाज्जातत्वात्सोऽपितादशः जिज्ञासितसंदेहेऽपिआगमनाभावेहेत्वभावात्
 कुतोनायातीत्याह ॥ ७ ॥

शुद्धांतःकरणत्वात् स्वस्यैवनिमित्तस्फुरितंसंभावनायामाहअतीति आसमेतात्क्रीडासाधनमाक्रीडासाधनंवाअन्यथा एवंनभवेदिति
 भावः ॥ ८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

सर्व्वत्र हेतुः अनुगते काले स्वसमये अनुप्राप्ते सति लोभाद्यधर्मरूपां प्रकृतिं स्वभावम् । अनुजं भीमम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥
 यदात्मनोऽङ्गमिति युधिष्ठिरस्य वन्धुशोकानुरूपैवोक्तिर्न तु सिद्धान्तस्पर्शिनी । सरस्वती तु तन्मुखे समुचितमेवाह । यदात्मनोऽङ्गम्
 अंशरूपं नारायणम् उत्तसिसृक्षति ऊर्द्ध्वं वैकुण्ठं प्रति सिसृक्षति प्रस्थापयितुमिच्छति । कीदृशमङ्गम् आर्षदेव क्रीडा यस्मिस्तम् ॥ ८ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

तातं पितरं कन्याविक्रयिणम् ॥ ५ ॥

अनुजं भीमम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

नवेद नवेद्भि ॥ ७ ॥

यद्यस्मिन्भगवान्अंगस्नेहास्पदमंगतातादिपदवाच्यमस्मदादिजनम् आक्रीडम् क्रीडास्थानंलोकंच उत्तिसृक्षतिसदेवर्षिणादिष्टः नि-
 ष्पादितंदेवकृत्यमवशेषप्रतीक्षते इत्यादिनासूचितः कालः समुपस्थितः संप्राप्तांऽपिकिम ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

पिता कन्या का वेचने वाला पुत्र पिता माता का नहीं पोषने वाला ब्राह्मण वेद से विमुख शूद्र ब्रह्मवादी ॥ ५ ॥

इत्यादि निमित्तों को मनुष्यों के काल बीतनेपर देख तथा लोभादि अधर्म में प्रवृत्ति को देखकर युधिष्ठिर जी भीमसेन से बोले ॥ ५ ॥

बंधुओं के देखने को पवित्र कीर्ति कृष्ण के चरित्र जानने को अर्जुन को द्वारका में भेजा है ॥ ६ ॥

हे भीमसेन ! अथ सात महीना बीतगये तुम्हारा अर्जुन किस हेतु से नहीं आता है यह बात हम नहीं जानते हैं ॥ ७ ॥

क्या नारदजी का कहा हुआ वही काल आगया जब कि भगवान् क्रीडा कलेवर को अन्तर्ध्यान करेंगे ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

अस्माकं सर्वपुरुषार्थहेतुः श्रीकृष्णः । अतस्तद्वियोगं चिन्ता अनिष्टं न स्यादित्याशयेनाह । यस्मात् श्रीकृष्णाद्येतोः । एतयोपनिषद्भ्यः
 स्पष्टीकरिष्यति । लोकाश्च यज्ञकरणरूपात् यस्यानुग्रहात् ॥ ९ ॥

अदूरात् सन्निहितम् । नोऽस्माकं भयम् आशंसत उत्पातान् ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामी ।

दैहिकानाह उर्विति । उर्वादयो वामाः स्फुरन्ति । वेपथुः कम्पश्च हृदये वर्तने । एते मध्यम आरात् सन्निहितं विप्रियं दास्यन्ति ॥११॥
भौमानाह सार्द्धत्रिभिः । शिवा क्रोष्टी उद्यन्तम आदित्यमभिरौति उद्यत्सूर्याभिमुखं क्रोशति । अनलानना अग्निं मुखेन वमन्तीत्यर्थः
अङ्ग हे भीम ! मामभिलक्ष्य सारमेयः श्वा अभिरेभति प्लुतं भषति । अभीरुवत् निःशङ्कवत् ॥ १२ ॥

दीपनी ।

मूलस्थ-शंसतः इत्यस्यैवार्थमाह आशंसत इति ॥ १० । ११ ॥

उद्यन्तम उद्गच्छन्तं प्रकाशमानमिति भावः प्लुतं दीर्घं भषति स्वजातीयशब्दविशेषं करोतीत्यर्थः ॥ १२—१४ ॥

श्रीवीरराघवः ।

भगवंतं विशिनष्टि यस्माद्भगवतो हेतोः नोऽस्माकंसंपदादयो बभूवुः यस्य चानुग्रहात्पुण्यलोका भविष्यन्ति स भगवानुत्सि सृक्षतीत्यन्वयः
संपदः भोग्यभोगोपकरणादिसमृद्धयः सपत्नविजयः शत्रुविजयः ॥ ९ ॥

हेनरव्याघ्र! दिव्यान् दिवि भवान् भौमान् भूमौ भवान् देहे च भवान् दारुणान् घोरान् दूरात् समन्तरमेव नोऽस्माकं बुद्धिं मोहयतीति तथा भूतं भयं
शंसतः सूचकानुत्पातान् पश्य ॥ १० ॥

तावद्दैहिकानुत्पातान् दर्शयति उर्विति अंगहेभीम ! मम वामोर्वादयः पुनः पुनः स्फुरन्ति चलन्ति हृदये वेपथुः कम्पश्च भवति तान्येतान्युर्वादि
स्फुरणानि आरात् समन्तरकालमेव मध्यमप्रियं दास्यन्ति मम विप्रियसूचकानि भवन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

एषा शिवाशृगालविशेषः अनलज्वलदाननेयस्याः सा आदित्यमभि आदित्याभिमुखं रौति अंग ! हे भीमायं सारमेयः श्वा अभिमुखं भीरुवद्भी
तव द्रोदिति रोदनं करोति ॥ १२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

यस्य कृष्णस्यानुग्रहात् येषामस्माकंसंपदादय आसंस्तेषां नः सकालः आसन्न इत्यन्वयः दाराभार्याः सपत्नानां शत्रूणां विजयलोकाः
स्वर्गादयः प्रजाः पुत्राः ॥ ९ ॥

कुतः आशंकस इति तत्राह पश्येति दिव्यान् सूर्यप्रकाशादीन् भौमान् भूकंपादीन् देहभवाद्दैहिकास्तेष्वस्फुरणादयः तैः सह वर्तमानाः
सदैहिकास्तान् इति त्रिविधान् द्रष्टव्यातिरिक्तकारणशून्याननुभूतसूचकानुत्पातान् पश्य इत्यन्वयः कीदृशान् बुद्धिं मोहनं भयमदूरादिदानीमेव
आशंसतः कथयतस्तस्मादाशंक इति भावः ॥ १० ॥

दैहिकान्वक्त्याह ऊर्वक्षीति ममोत्संगादयः पुनः पुनः स्फुरन्ति कंपन्ते एते आरात् क्षिप्रं विप्रियं दास्यन्तीत्यन्वयः ॥ ११ ॥

अनलोऽग्निराननेयस्याः सा तथाक्ता मुखादग्निज्वाला मुद्गिरन्तीत्यर्थः एषा शिवाशृगाली उपगच्छन्तमरुणादित्यमभिमुखं रौति रटति रटः
शृगालाक्रोशकाकाहानेच सारमेयः श्वा ॥ १२ ॥

क्रमसंदर्भः ।

यस्मादिति । यस्यानुग्रहमत्रात् लोकाश्च वशीकृता आसन् ॥ ९ ॥

भयं शंसतः कथयत उत्पातान् ॥ १० । ११ । १२ ॥

सुबोधिनी ।

तत्र हेतुमाह यस्मादितिलोकाः स्वर्गादयः राजसूयादिकरणादवगम्यते ॥ ९ ॥

हेनरव्याघ्र! तद्दर्शनमात्रेण न भयमिति सूचितम् उत्पाताः अनिष्टसूचकानि निमित्तानि त्रिविधान्यपि स्वतः कूराणि अतः आरात् दूरदेवभयं
शंसन्ति बुद्ध्या हि भयं निवर्तयितुं शक्यते इदं तु भयं बुद्धिमेव मोहयति ॥ १० ॥

तत्राध्यात्मिकं निमित्तमाह उर्वक्षीति प्राणयंगत्वेऽपि नैकवद्भावः भिन्नस्वभावत्वेन दोषव्यापनार्थः वेपथुः कम्पः चकाराश्रितादयः आ
रात्समीपे ॥ ११ ॥

भौतिकमनिष्टमाह शिवेति एषा इदानीमपि दृष्टिगोचरा अनलानना स्वभावत एवाग्निमुखा अभितोरौति परीत्य परीत्येत्यर्थः सारमेयः श्वा अ
भिपरितः रोदिति दुष्टशब्दं करोति मत्तो भयं न मन्यते ॥ १२ ॥

शस्ताः कुर्वन्ति मां सव्यं दक्षिणं पशवोऽपरे ।
 वाहांश्च पुरुषव्याघ्र ! लक्षये रुदतो मम ॥ १३ ॥
 मृत्युदूतः कपोतोऽयमुलूकः कम्पयन्मनः ।
 प्रत्युलूकश्च कुहानैर्विश्वं वै शून्यमिच्छतः ॥ १४ ॥
 धूम्रा दिशः परिधयः कम्पते भूः सहाद्रिभिः ।
 निर्घातश्च महांस्तात ! साकश्च स्तनयित्नुभिः ॥ १५ ॥
 वायुर्वीति खरस्पर्शो रजसा विसृजंस्तमः ।
 असृग्बर्धन्ति जलदा बीभत्समिव सर्वतः ॥ १६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

श्रीकृष्णवियोगं विनैतादृशमरिष्टं न स्यादित्याशयेनाह यस्मादित्यादि । लोकाः यज्ञादिप्राप्याः ॥ ९ ॥
 भयं शंसतः सूचयतः ॥ १० ॥
 दैहिकानुत्पातानाह ऊर्विति । वामा इत्यर्थः बहुवचनमार्थम् ॥ ११ ॥
 भौमानाह । शिवा क्रोष्टी आदित्यम् अभि उद्यत्सूर्याभिमुखं क्रोशति । अनलानना अग्निं मुखेन वमन्ती । अङ्गहे भीम ! मामभिबी-
 ह्य सारमेयः श्वा प्लुतं रौति रोदिति ॥ १२ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

यस्माद्भागवतः ॥ ९ ॥
 नोऽस्माकमदूरात् अल्पेनकालेन ॥ १० ॥
 तत्रदैहिकानुत्पातानाह उर्वक्षति आरात्स्वरितम् ॥ ११ ॥
 भौमान्दर्शयति शिवेतिसाद्वैलिभिः अनलवद्गोद्राः शब्दा आननेयस्याः एषाशिवाफेरुः उद्यत्मादित्यमभि उद्यदादित्याभिमुखं रौति
 अङ्गहेभ्रातः ! सारमेयः श्वा अभीरुवदभीतवत् मामभिमुखं रोदिति रोदनं करोति ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

जिससे हमारी संपत्ति राज्य स्त्री प्राण कुल प्रजा शत्रुओं का विजय सब लोक भी जिस के कृपा से भये हैं ॥ ९ ॥
 हे पुरुष ? व्याघ्र दैविक दैहिक भौतिक बुद्धि के मोहक घोर भय को दूरही से दिखाते हुये उत्पातों को देखो ॥ १० ॥
 हे भीम मेरे वाम उरु नेत्र बाहु फरकते हैं हृदय में कम्प होता है थोड़े देर में भय प्रदान करेंगे ॥ ११ ॥
 यह शृगाली मुख से अग्नि को निकालती हुयी उदय होते सूर्य के सन्मुख रोदन करती है हे भीम ! मेरे सन्मुख निर्भय होकर यह
 कुत्ता रोदन करता है ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

शस्ताः गन्नादयः मा सव्यं वामं कुर्वन्ति । अपरे गर्दभादयः प्रदक्षिणं कुर्वन्ति । वाहान् अश्वान् ॥ १३ ॥
 अयं कपोतो मृत्युदूतः मृत्युसूचकः । उलूकः पेचकः । प्रत्युलूकः तत्प्रतिपक्षो वकः काको वा । कुहानैः कुत्सितशब्दैः । विश्वं शून्य
 मिच्छतः ॥ १४ ॥
 धूम्रा धूसराः दिशः परिधय इव अग्निं लोकमावृण्वन्ति । दिव्यानाह सार्द्धद्वाभ्याम् । निर्घातो निरभ्रवज्पातः । स्तनयित्नुवोऽभ्रगार्जि
 तानि तैः सह ॥ १५ ॥
 तमो विशेषेण सृजन् ॥ १६ ॥

दीपनी ।

परिधय इति । अग्निं यज्ञाग्निं यथा परिधयः यज्ञाग्निवेष्टनास्तुतकुशा आवरणं कुर्वन्ति तदिव तद्वदित्यर्थः ॥ १५-१७ ॥

श्रीवीरराघवः ।

प्रशस्तागवाश्वादयः पशवोमांसव्यमात्मनां संव्यप्रशस्त्युत्पत्त्यपरेपशवोः स्वरमाहिष्यादयः तुदक्षिणकुर्वतिहपुरुषव्याघ्रममवा-
हान्गजाश्वादीन् रुदतोरोदनं कुर्वाणान् लक्षये ॥ १३ ॥

अयमुलूकोमृत्युदूतः तद्वदनिष्टकरः सच्चप्रत्युलूकश्चमदमिमुखमन्यश्चउलूकश्चानावेतौ अनिद्रानिद्रारहितौकुहानैःकुहृत्येवंविधैर्हानैः
शब्दैःकितितच्छब्दानुकारः इमंदेशंशून्यमिच्छतः सूचयतः ॥ १४ ॥

दिशोधूमाः परिधयश्चदृश्यन्ते इतिशेषः आद्रिमिः सहभूः पृथ्वीकम्पतेस्तनयित्नुभिर्मैघैरकालिकैः सहमहान्निर्घातोऽशनिनिर्घा-
तश्चासीत् ॥ १५ ॥

खरःकठिनःस्पर्शोयस्यसवायुर्धूलिबहुशः विसृजद्विशेषेणसृजन्वातिजलदामेघाः सर्वतोर्वीभत्समिवासृगुरुधिरं वमंतिमुंचंति ॥ १६ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

शस्ताः भारद्वाजादयः मांसव्यमप्रदक्षिणम् अपरेपशवो वस्तर्गदभादयः मांप्रदक्षिणकुर्वति वाहानश्वादींश्चरोदनं कुर्वतः मन-
सानिरूपयामि ॥ १३ ॥

मृत्युदूतः मरणसूचकः कपोतः शिलाकणाशनपक्षिभ्योपदं करोति यत्कपोतः पदमग्नौकृणोतीतिमंत्रात् इदंस्वप्नेदर्शनमिति
ज्ञातव्यं मे मनः कंपयन्तुलूकःप्रत्युलूकश्चमिथोहुंकारैर्जगच्छून्यमिच्छतः सर्वनाशेयथातथाह्वानं कुस्तइत्यर्थः कुह्वानमिति कच्चिपठति
कुह्वानं नाम तज्जातिध्वनिविशेषः ॥ १४ ॥

परिधयः दिशः धूमाः धूमवर्णाः ज्वलिताः परिवेषा वा स्तनयित्नुभिरशनिभिरकालमेघैर्वासाकंमहान्निर्घातः निर्मेघगर्जितम् ॥ १५ ॥

वायुः शंसत्यपकर्षकालमित्याह वायुरिति रजसाधूल्यातमोऽधकारं विसृजन्निष्ठुरस्पर्शः वायुर्वाति अथदिव्यानाह असृगिति
जलदाः सर्वतोदिशंवीभत्समिवभीषकमिवअसृगुधिरं वर्षति ॥ १६ ॥

क्रमसंदर्भः ।

शस्ता इति । मम वाहानित्यन्वयः ॥ १३ ॥

उलूकस्तथा तत्प्रतिपक्षोऽन्य उलूकश्च यो यो मनः कम्पयन् वर्त्तते तौ द्वावनिद्रौ सन्तौ ॥ १४ ॥

दिशः सूर्यादिपरिधयश्च धूमाः ॥ १५ ॥

वीभत्सं वीभत्सितव्यं यथा स्यात् तथा । इवेति वाक्यालंकारे ॥ १६ ॥

सुवोधिनी ।

शस्ताः अश्वादयः अपरेगर्दभादयः वाहाः अश्वाः चकाराद्वादयः पुरुषव्याघ्रेतिसंवोधनंतस्यशंकाभावसूचकं ममापिअश्वाः
सर्वसुखेनविद्यमानाअपिरोदनं कुर्वंतइवलक्ष्यंते ॥ १३ ॥

अयंकपोतोमृत्युदूतः मृत्युसमीपेआकारणार्थमागतः दक्षिणदिशामागत्यशब्दकरणादवसीयते कपोतोऽयमितिभिन्नवाक्यम् उलूकादि
भिन्नप्रत्युलूकः काकजातिविशेषोवा चकारादन्येऽपियेषांशाश्वातिकोविरोधः कुह्वैः कुत्सितशब्दैः नविद्यते निद्रायाभ्यांतौशून्यजगदि-
च्छतः ॥ १४ ॥

आधिदैविकानाहधूमादिशइति धूमयुक्तादिशखपरिधयः मध्येत्रैलोक्यंज्वलदग्निरित्यर्थः निर्घातःनिरभ्रविद्युत्पातः मेघाभावेऽपिगर्जि-
तानिच ॥ १५ ॥

खरस्तीक्ष्णः स्पर्शोयस्यरजसापांसुबृष्टयातमः अंधकारम् असृक्कुरुधिरं वीभत्समिवविष्टारूपमिवपश्येति ॥ १६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

शस्ताः गवादयः । सव्यं वामम् । अपरे गर्दभाद्याः प्रदक्षिणम् । वाहान् अश्वान् ॥ १३ ॥

प्रत्युलूकः उलूक प्रतिपक्षो घूकः काको वा ॥ १४ ॥

धूमा धूमवर्णा दिशः परिधयः परिधितुल्याः । निर्घातः आकस्मिकघोरशब्दः । स्तनयित्नुवो निरभ्रगर्जितानि ॥ १५ ॥

तमोऽन्धम् । विशेषेण सृजन् । असृक् रक्तम् ॥ १६ ॥

सूर्यं हतप्रभं पश्य ग्रहमर्द्धं मिथो दिवि ।

ससकुलैर्भूतगणैर्ज्वलिते इव रोदसी ॥ १७ ॥

नद्यो नदाश्च क्षुभिताः सरांसि च मनांसि च ।

न ज्वलत्यग्निराज्येन कालोऽयं किं विधास्यति ॥ १८ ॥

न पिबन्ति स्तनं वत्सा न दुहन्ति च मातरः ।

रुदन्त्यश्रुमुखा गावो न हृष्यन्त्यृषभा ब्रजे ॥ १९ ॥

दैवतानि रुदन्तीव स्विद्यन्ति प्रचलन्ति च ।

इमे जनपदा ग्रामाः पुरोद्यानाकराश्रमाः ।

भ्रष्टश्रियो निरानन्दाः किमघं दर्शयन्ति नः ॥ २० ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

हे पुरुषव्याघ्र ! शस्ताः गवादयः मां सव्यं वामं कुर्वन्ति अपरे अशस्ताः खरादयः ॥ १३ ॥

अयंसमीपेकपोतः क्षुद्रकपोतः मृत्युदूत इति मम मनः कंपयन्वर्तते उलूकोऽयं प्रत्युलूकस्तदभिमुखं प्रति पक्षोऽयं कश्चावेतावन्नि
द्रौनिद्रारहितौकुहानैः कुत्सितैः शब्दैर्विश्वं शून्यमिच्छतः ॥ १४ ॥

धूम्राः धूसराः परिधयः परिध्याकाराः दिशोलक्ष्यन्ते दिव्यानाह निर्घात इति सार्द्धं द्वाभ्याम् स्तनयित्नुभिरकालिकैर्मघैः सह
निर्घातो बज्रपात आसीत् ॥ १५ ॥

खरस्पर्शः कठिनस्पर्शः ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

प्रशस्त पशु मेरे बांये तरफ जाते हैं अशुभ पशु दाहिने तरफ जाते हैं हे पुरुषव्याघ्र ? हमारे घोड़ों को रोते हुए देखता हूँ ॥ १३ ॥

मृत्यु का दूत यह कबूतर और उलूक काक यह सब पक्षी मन को कम्पाते हुये सोते नहीं हैं दुष्ट शब्दों से संसार को शून्य करना
चाहते हैं ॥ १४ ॥

दिशा सब धूम्र वर्ण होगई हैं चन्द्र सूर्य के मंडल होगये हैं पर्वतों के सहित भूमि कांपती है हे तात ! मेघों के सहित महा वज्रा
घात होता है ॥ १५ ॥

धूली से अंधकार करता हुआ कठिन स्पर्श वायु बहता है मेघ सब रक्त की वर्षा करते हैं सब ठिकाने घिनाइन है ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामी ।

अहाणां मर्द्धं युद्धम् । भूता रुद्रानुचराः तेषां गणैः संकुलैः व्यामिश्रैः प्राणिभिः सहितैः रोदसी द्यावापृथिव्यौ ज्वलिते प्रदीप्ते इव
पश्येति ॥ १७ ॥

पुनर्भौमानाह नद्य इति सार्द्धं स्त्रिभिः । प्राणिनां मनांसि च ॥ १८ ॥

न दुहन्तीति कर्मकर्त्तर्यां न प्रसु वन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥

दैवतानि प्रतिमाः । अघं दुःखम् ॥ २० ॥

दीपनी ।

(सरांसि च मनांसि चेत्यत्र क्षुभिता इत्यस्य लिङ्गव्यत्ययेन क्षुभितानीति प्रयोज्यम् । किंचात्र पुनर्भौमानाहेति स्वास्त्युत्तवाभासेन
मनसः पार्थिवत्वेदर्शितेऽपि शास्त्रान्तरेण तत्त्वविरोधो नाशङ्कनीयः । मनसः अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतसत्त्वकार्यत्वेऽपि अन्नमशितं भ्रष्टा
विधीयते इत्यारभ्य अन्नमयं हि सौम्य मन इत्यन्तेन छान्दोग्योपनिषदीयषष्ठप्रपाठकान्तर्गतपञ्चमखण्डस्थब्राह्मणचतुष्टयेन तस्याकोपक्षि
तत्वेन भौतिकत्वदर्शनादिति ॥ १८—२४ ॥

श्रीवीरराघवः ।

हताप्रभायस्य तथाभूतसूर्यपश्यदिविग्रहाणां भृग्वंगीरादीनां परस्परविमर्दकलहं पश्यसुनितरांसंकुलैर्भूतानापिशाचानांगणै रोदसीस्य व्यथंघावापृथिव्योर्बर्त्ततेज्वलितेइवदृश्यते ॥ १७ ॥

तदाप्राक्कृतसः सरांसिभूतानांमनांसिचक्षुमिताः संचलिताभवन्तिशुष्काभवन्तीतिवा अग्निराहवनीयादिराज्येननज्वलत्ययंकालः किं दुःखंविधास्यत्यहनवेक्षीतिभावः ॥ १८ ॥

वत्साः स्तनंस्तन्यनपिवन्ति मातरश्चवत्सान्प्रतिनदुह्यन्तिस्तन्यमितिशेषः गावः अश्रूणिमुखेयासांताः रुदन्तिव्रजेगोष्ठेऋषभान दृष्यन्तिच ॥ १९ ॥

दैवतानिदेवप्रतिमारुदन्तीवस्विद्यन्तिगात्रप्रस्वेदमुंचन्ति उच्चतीतीवउत्प्लुत्यपतन्तीवदृश्यन्ते पुरादीनामाश्रयाइमेजनपदादेशाः ग्रामाश्च अष्टाश्रीर्येषोनिर्गतआनन्दोयेभ्यः तथाभूतादृश्यन्ते नोऽस्माकंकिमघंदुःखंदर्शयिष्यन्तिवयंतु न विद्मइतिभावः ॥ २० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

दिविव्योस्तिपरस्परग्रहमर्दग्रहयुद्धं भगणेनक्षत्रसमूहेसंसंकुलेसांक्यसहिते भावप्रधानत्वद्योतनायसंसंकुलइत्युक्तं तेनापिभयप्राप कत्वमाह तुशब्देनैवचेदेवंस्यादितिज्योतिः शास्त्रंप्रमाणीकरोति रोदसीघावापृथिव्यौज्वालाकुलेइवभातः ॥ १७ ॥

पुनर्भौमानाह नद्यइतिस्वर्नद्यादीनांदिव्यत्वसंग्रहार्थमत्रनापाठि नदाःपुनर्नद्यःशोणादयः क्षुमिताःनिमित्तमंतरेणकलुषाः नित्यमाज्ये नज्वलनस्वभावोवन्तिः आज्येननज्वलतीतियस्मादतोऽयंकालः किंशमलंविधास्यति ॥ १८ ॥

व्रजेगोष्ठे अश्रुमुखेयासांतास्तथोक्ताः नदृष्यन्तिनाविष्किरन्तितटाघातं नकुर्वन्तीत्यर्थः दैवतानिप्रतिमाः रोदनादौयोभावःतंकुर्वन्ति ॥ १९ ॥ अष्टश्रियः अतएवनिरानन्दाः समृद्धिरहिताः सुखमुक्तावा अघंव्यसनम् ॥ २० ॥

क्रमसंदर्भः ।

स संकुलैरित्यत्र स इति स एव त्वमित्यर्थः १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ ॥

सुबोधिनी ।

नात्रतिरोहितामिवग्रहाणां शुक्रादीनांयुद्धंपश्येत्युभयत्रसंबन्धः दिविआकाशेनतुशास्त्रमात्रे सम्यक् संकुलैः भूतप्रेतपिशाचा दीनांगणैः हेतुभिर्घावापृथिवीज्वलितेएव तेहिमध्येस्थिताघातुकारुद्रगणाः उपर्यधश्चज्वालयन्तीत्यर्थः वाद्यादिहेतुव्यतिरेकेणापि क्षुधिताः पंकिलावर्त्तमानजलाः भनांसिवास्मदादीनाम् ॥ १७ ॥

अग्निः आज्येननज्वलति जलेनेवएवं सर्वस्यान्यथाकर्त्ताकालः किं विधास्यतीति नज्ञायत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

तेषांनिमित्तानामवांतरफलमपि जातमित्याह नपिवन्तीति क्षुधिताअपिवत्सास्तननपिवन्तीत्यर्थः मातरः गावः सर्वेषामेवदुग्धोपजी वनात् नदुह्यन्तिदोहननकारयन्तीत्यर्थः अश्रूणिमुखेयासांऋषभापुष्टावलीवर्द्धाः ॥ १९ ॥

दैवतानिप्रतिमाः स्विद्यन्तिस्वेदयुक्तानि भवन्ति उच्चलन्तिदेशांतरे गच्छन्ति अष्टाश्रीर्येषांनिर्गतः आनन्दोयेभ्यः अघंदुः खजनकंषापनः अस्मभ्यम् ॥ २० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

संसंकुलैः प्राणयन्तरसहितैः । रोदसी घावापृथिव्यौ ॥ १७ ॥ पुनर्भौमानाह नद्य इति ॥ १८ ॥

न दुह्यन्तीति कर्मकर्त्तर्यार्थं न प्रसू वन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥

दैवतानि प्रतिमाः ॥ २० ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

ग्रहमर्दग्रहयुद्धम् सुसंकुलैर्नानाजातितयाव्यामिश्रैर्भूतगणैः रोदसीत्यव्ययंघावापृथिव्यौज्वलितेप्रदीप्तेइवपश्य ॥ १७ ॥

पुनर्भौमानाह नद्यइतिसाहस्रैस्त्रिभिः अग्निराहवनीयादिः ॥ १८ ॥

वत्साः स्तनंनपिवन्तिवलात्प्रेर्यमाणान्वत्सान्प्रतिमातरोऽपिनदुह्यन्तिस्तन्यमितिशेषः ॥ १९ ॥

दैवतानिप्रतिमारूपाणिस्विद्यन्तीवप्रस्वेदमुंचन्तीवदृश्यन्ते जनपदादयोनिर्गत आनन्दोयेभ्यस्तेऽतोऽष्टाश्रियोदृश्यन्ते अतएवनोऽस्माकंकिमयं दुःखंदर्शयन्ति दर्शयिष्यन्ति ॥ २० ॥

मन्य एतैर्महोत्पातैर्नूनं भगवतः पदैः ।

अनन्यपुरुषश्रीभिर्हीना भूतसौभगा ॥ २१ ॥

इति चिन्तयतस्तस्य दृष्टारिष्टेन चेतसा ।

राज्ञः प्रत्यागमद्ब्रह्मन् ! यदुपुर्याः कपिध्वजः ॥ २२ ॥

तं पादयोर्निपतितमयथापूर्वमातुरम् ।

अधोवदनमविन्दून् सृजन्तं नयनाजयोः ॥ २३ ॥

विलोकयोद्विग्नहृदयो विच्छायमनुजं नृपः ।

पृच्छति स्म सुहृन्मध्ये संस्मरन्नारदेरिति ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

देखो सूर्य का प्रभावत होगई है आकाश में परस्पर ग्रहों का युद्ध होता है प्राणियों के सहित भूमि आकाश जलतेसे हैं ॥ १७ ॥

नदनदी सरोवर मन क्षुभित होगये हैं घृत से अग्नि नहीं जलती है जाने क्या करेगा ॥ १८ ॥

बछरा दूध नहीं पीते हैं गऊ दूध नहीं देती हैं गऊ अश्रु मुख से रोती हैं ब्रज में वृषभ दृष्ट नहीं होते हैं ॥ १९ ॥

देवताओं की प्रतिमा रोती सी हैं पसीना देती हैं उछलती हैं यह सब देश ग्राम वगीचा आकर आश्रम भ्रष्ट श्री होगये हैं ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामी ।

एतैः कृत्वा न विद्यते ऽन्येषु पुरुषेषु श्रीर्वज्रकुशादिशोभा येषां तैर्भगवतः पदैर्हीना भूरित्यहं मन्ये ॥ २१ ॥

तस्य राज्ञ इत्येवं दृष्टानि अरिष्टानि येन तेन चेतसा चिन्तयतः सतः ॥ २२ ॥

अयथापूर्वं निपतितम् । तदेवाह आतुरमित्यादि । अविन्दून् अश्रूणि नेत्राभ्यां विसृजन्तमित्यर्थः ॥ २३ ॥

उद्विग्नं कम्पितं हृदयं यस्य विच्छायं विगतकान्तिम् ॥ २४ ॥

श्रीवीरराघवः ।

इदं त्वहमुद्गावयामीत्याह मन्यइति एतैर्महोत्पातैरिदं त्वहं मन्ये उद्गावयामि किमन्यपुरुषश्रीभिर्न विद्यते ऽन्यपुरुषेषु श्रीर्येषु तैरन्यपुरुषेष्वसम्भावितकान्तिभिर्भगवतः श्रीकृष्णस्य पदैः पादविन्यासैर्हीनारहिता अतएव हतसौभगसौन्दर्यस्यातथाभूताभूः पृथ्वीनूनं भविष्यतीति ॥ २१ ॥

इत्थं दृष्टानि ज्ञातान्यरिष्टानियेन तेन चेतसाराज्ञोयुधिष्ठिरस्य चिन्तयतः सतः हे ब्रह्मन् ? कपिध्वजोऽर्जुनः यदुपुर्याः द्वारकायाः प्रत्यागमत् आगतवान् ॥ २२ ॥

तमागतं पादयोर्निपतितमनुजं नृपोयुधिष्ठिरः विलोकयोद्विग्नमीतं हृदयं यस्य तथाभूत्वानारदोक्तं संस्मरन् सुहृदामध्ये पृच्छति स्मापृच्छत् कथं भूतं यथापूर्वं वदनमवस्थितमातुरं दुःखितमधोवदनमवाङ्मुखं नयनाजयोरश्रुविन्दून् सृजन्तं मुञ्चन्तं विच्छायं विगतकान्तिम् ॥ २३ । २४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

एषामुत्पातानां फलं स्वयमेवानुमिनोमीत्याह मन्यइति एतैर्महोत्पातैः प्रायेण यादवैर्द्रस्थभगवतः पदैर्हीनात्यक्ता अतएव हतसौभगाभू-र्महीति मन्ये कथं भूतैः पदैः अनन्यपुरुषस्त्रीभिर्नान्येपुरुषाः स्त्रियश्च सौन्दर्ये सास्ये आधिक्ये च वर्तते येषां तान्यनन्यपुरुषस्त्रीणितैः दीर्घदृष्टांसः अनन्यैर्भगवदेकशरणैः पुरुषैः स्त्रीभिश्च हीनेति वा ॥ २१ ॥

दृष्टारिष्टेन दृष्टाशुभेन व्यसनमनुमिमानेन चेतसा तस्य युधिष्ठिरस्य राज्ञ इति चिन्तयतोऽनुजं प्रतिकथयतश्च सत इति शेषः कपिध्वजोऽर्जुनः यदुपुर्याः द्वारकायाः हस्तिनपुरं प्रत्यागमदित्यन्वयः ॥ २२ ॥

अयथापूर्वं पूर्ववथा तथा न भवतीति आतुरं संभ्रांतं रोगिकल्पं वा अधोवदनमवाङ्मुखं अपविन्दून् जलविन्दून् ॥ २३ ॥

विच्छायं विगतश्रीकमनुजं निरीक्ष्योद्विग्नहृदयः त्वरितमनः पृच्छति स्म अपृच्छदित्यन्वयः ॥ २४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

कच्चिदानर्त्तपुर्यां नः स्वजनाः सुखमासते ।

मधुभोजदशार्हार्हाः सात्वतान्वकवृष्णयः ॥ २५ ॥

शूरो मातामहः कच्चित् स्वस्त्यास्ते वाथ मारिषः ।

मातुलः सानुजः कच्चित् कुशल्यानकदुन्दुभिः ॥ २६ ॥

सप्त स्वसारस्तत्पत्न्यो मातुलान्यः सहात्मजाः ।

आसते सस्नुषाः क्षेमं देवकीप्रमुखाः स्वयम् ॥ २७ ॥

कच्चिद्राजाहुको जीवत्यसत्पुत्रोऽस्य चानुजः ।

हृदीकः ससुतोऽक्रूरो जयन्तगदसारणाः ॥ २८ ॥

सुबोधिनी ।

एतेषां पापं संभावयति मन्य इति महोत्पातैर्हेतुभिः कृत्वा भूः पदैर्हीनेति मन्ये न विद्यते अन्येषु पुरुषेषु श्रीः ध्वजवज्रादिरूपायेषाम् ॥ २१ ॥
एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सामीचीन्यं सर्वभगवदन्वयात् सर्वमेवानिष्टतत्सां निघ्याभाषादिति निरूपितं सूचकानां शीघ्रफलमाह इति
चित्तवृत्त इति दृष्टमालोचनेन अरिष्टं येन तादृशचेतसाराङ्गः सतः यदुपुर्याः द्वारकायाः कपिश्च इति शीघ्रागमनं सूचितम् ॥ २२ ॥

प्रतिकूलतया भागमने आगत्य वचनादिकमनुकृत्वैव पादयोः पतितं सर्वदा यथायाति न तथेति यथा पूर्वमातुरं विच्छा यं कुरुं दुःखविकाराभा-
वेऽपि बहुकालाभ्यासात् स्वतएवावृत्तिद्वयः नेत्रकमलाभ्यां पतंतिकमलपदं जलाचतरणसूचकम् ॥ २३ ॥

विगताच्छायाकांतिर्यस्य एतादृशेन सहसंभाषणस्यानुचितत्वमपि अनुजत्वात् सत्पुत्रत्वाच्चानुनिमित्तज्ञानं तेन दर्शनमात्रेण भाव्यर्थ-
निश्चयज्ञानमिति पृच्छति सुहृदामध्ये एकांततुल्ये दृष्टश्रुताभ्यामनुमानशंकी अनेनार्जुनतुल्योऽयमपीत्युक्तं भवति स्मेति प्रसिद्धे अनेन सर्वज-
नीनं तस्य भगवत्परत्वमित्युक्तम् ॥ २४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

एतैः कृत्वा न विद्यते अन्येषु पुरुषेषु श्रीर्वज्राङ्कुशादिशोभा येषां तैर्भगवतः पदैर्हीना भूरित्यहं मन्ये ॥ २१ । २२ । २३ ॥
विच्छायं विगतकान्तिम् ॥ २४ । २५ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

नास्त्यन्यपुरुषेषु श्रीः शोभायेषां तैर्भगवतः पदैर्भूहीना स्तएव हतसौभगेति एतैर्महोत्पातैरहं मन्ये ॥ २१ ॥
दृष्टान्तरिष्टानियेन तेन चेतसा ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥
विच्छायम् विगतकान्तिम् ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

अष्ट श्रीआनन्द रहित यह देशादिक हमारे किस पाप को दिखाते हैं हम जानते हैं कि इनमहा उत्पातों से अकर अनन्यपुरुष श्री जो
भगवान के पदतिनों से हीन हत सौभग यह भूमि होगी ॥ २१ ॥

हे ब्रह्मन् ! ऐसे अरिष्ट देखे चित्त से युधिष्ठिर को चिंता करते ही मैं द्वारिका से अर्जुन जी आगये ॥ २२ ॥

तिनकों पादों में पड़े हुये पूर्व से अन्यथा रूप दुखित अधो मुख नेत्र कमलों से जलबिंदु गिराते हुये विगत कांति छोटे भ्राता कों देख
कर उद्विग्न हृदय राजा नारद के बचन को स्मरण करते सुहृदों के मध्य में पूछने लगे ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

स्वजनाः बान्धवाः ॥ २५ ॥

किं वक्ष्यतीति शङ्कया व्यवहितक्रमेण पृच्छति शूर इत्यादिना । मारिषः मान्यो मातामहः आनकपुंढुभिर्वसुदेवः ॥ २६ ॥

स्वसारः परस्परम् । वसुदेवक्षेमात् तासामपि क्षेमं पृष्टमेव पृथगपि पृच्छति स्वयमिति ॥ २७ ॥

आहुक उग्रसेनः । असत्पुत्रो यस्य । अतएव जीवनमात्रमेव पृष्टम् । अनुजः देवकः । हृदीकस्तुतः कृतवर्मा । जयन्तावयः कीदृश्या
भ्रातरः ॥ २८ । २९ ॥

। नमोऽस्तुः ॥ २५ ॥

। नमोऽस्तुः ॥ २५ ॥

मधुभोजादयः सर्वे यदुवंशजाताः । एतेषां संक्षिप्तपुत्रिणोऽनुजमस्कन्धीयन्त्यो विद्याभ्यासे विशेषस्तु महाभारते द्रष्टव्य इति २५-२६

। नमोऽस्तुः ॥ २५ ॥

। नमोऽस्तुः ॥ २५ ॥

प्रश्नमेवाह कच्चिदित्यादिनायावद्भ्यायसमाप्तिः कच्चिदिति पुत्रप्रश्नोक्तमन्यतः सर्वानिष्ठान् च नूतनपृच्छति कच्चिदि-
ति मध्वादयो यादवन्तरविशेषाः तच्च नवमे स्फुरन्तोऽस्माकं स्वजनवन्धवः । आनर्तपुर्याद्वारकायां सुखं यथा तथा आसते कच्चिदासते कितञ्च
मदिष्टमिति कच्चिच्छब्दं प्रयुज्जनास्यभावः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥

अथोक्तविधाजुनदर्शनेन कृष्णनिर्याणं समाप्तं कृष्णजीविषादः । प्रश्नादेव भवत्वित्यभिप्रायेणातावत्क्रमशो विशेषणपृच्छति । सूरइत्या-
दिना अस्माकं मातामहः सूरः हे पार्थ ! हे मारिष ! सबिसर्गपाठेश्वरविशेषणं मारिषशब्दः । सौम्यशब्दपर्यायः । स्वस्ति तथा तथास्ते कच्चिच्च तथा
नो मातुलानक दुर्दुभिर्वसुदेवः सासुतः । कुशली कुशलमस्थास्तीति । तथाभूत आस्ते कच्चित् वसुदेवस्यानुजास्तु देवभागो देवभ्राता आनकः
संजयः शामकः कंकः समिको वत्सरो वृकश्चेति नव ॥ २६ ॥

सन्तेति स्वसारउग्रसेनस्येति शेषः । सप्तभगिन्यः तस्यानकदुन्दुभेः पत्न्यः मातुलान्यः अस्मन्मातुलस्य वसुदेवस्य स्त्रियः इन्द्रवरुणभव-
शर्वद्वेत्यानुगागमेऽपि च मातुलानीति शब्दोऽप्युत्पादितः । आत्मजैः सहिताः स्नुषाभिः सुतभार्याभिः सहिता देवकीप्रभृतयः । देवकीश्रुत-
देवाशान्तिदेवोपदेवाश्रीदेवीदेवरक्षितासहदेवीत्यादि । स्वयंक्षेत्रं यथा तथा आसते कच्चित् ॥ २७ ॥

असन् दुरात्मा कंसः । पुत्रो यस्य स आहुकः । उग्रसेनो राजा जीवति कच्चित् । अस्याहुकस्य चानुजो देवकश्च जीवति । कच्चिदित्यर्थः । हृदी-
कस्य स्वफलकस्य सुतोऽक्रूरः । जयंतादयो ये च सत्याजिदादयो वसुदेवपुत्राः । ते सर्वे कुशलमासते कच्चित् ॥ २८ ॥

॥ २८ ॥

॥ २८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

आनर्तपुर्याद्वारवत्यां मधवश्च भोजश्च दशार्हाश्च अर्हाश्च सात्वताश्च अन्धकाश्च वृष्णायश्च मधुभोजदशार्हाः सात्वतां धकवृष्णायः ॥ २५ ॥

मारिषः आर्यः मातामहः मातुः सहोदरः आनकदुन्दुभिर्वसुदेवः कच्चिच्छब्दः प्रश्नार्थे । कुशली सुखी ॥ २६ ॥

वसुदेवस्य सप्तस्वसारः सहोदर्यः कुशलवत्यः किं तस्य वसुदेवस्य पत्न्यः अस्माकं मातुलान्यः मातुलभार्याः आत्मजैः सह वर्तमानाः
अनेन तत्पुत्राणां च कुशलप्रश्नः कृत इति । तत्पुत्राभिः पुत्रभार्याभिः सहिताः ॥ २७ ॥

असन् दुराष्टः पुत्रः कंसनामा यस्य सोऽसत्पुत्रः आहुक उग्रसेनोऽस्यानुजो देवकः ससुतः कृतवर्माख्यपुत्रसहितो हृदीकः पुत्रैः सहिता
अक्रूरोवा ॥ २८ ॥

कमसंदर्भः ।

॥ २८ ॥

असन् कृष्णाद्रेषी पुत्रो यस्य सः । तादृशपुत्रत्वात् अद्यापि लज्जितोऽसौ कदाचिद्देहं वा त्यक्तवानित्यभिप्रायेण जीवतीत्युक्तम् ॥ २९ ॥
२९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

सुवोधिनी ।

आनर्तपुरीद्वारकयिनोऽप्युर्वीक्षकत्वेन बोद्धिधा उक्ताः ते सुखिनः कच्चित्ते चेत्सुखिनः तदा समूलत्वात् स्वास्थ्यं स्वयमेव ज्ञानं भविष्यतीति प्रश्नः ॥ २५ ॥
तान् सामान्यतः प्रश्नविशेषेण पृच्छति सूरइति मारिषः । सूरः संवोधनं वा वाशब्देन वृद्धत्वात् तदकौशलेऽपि निश्चितेति सूचितम् । अतएव पूर्ववत्
लक्षण्याय । अथ अग्रिमार्गां कुशलीमपि श्रुत्वा एव आनर्तकदुन्दुभिरिति सूचितम् ॥ २६ ॥

सहात्मजा इति सप्तपदं पञ्चैव दिशः ॥ २७ ॥

आहुकः पितृनाम्नानिरूपितः । उग्रसेनः । असन् पुत्रो यस्य अविद्यमानपुत्रो वा । अतएव दुःखापनोदनार्थं सज्येऽधिकृतः । हृदीकः ससुतः
अक्रूरोऽपि जयंतादयो भ्रातरः सर्वे नवमे स्पष्टाभिषिञ्चन्ति ॥ २८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

मारिषो मीन्यः २६ ॥

स्वसारः परस्परं भगिन्यः ॥ २७ ॥

आहुकः उग्रसेनः । असन् पुत्रो यस्य अतएव जीवनमात्रं पृष्टम् । अनुजो देवकः । हृदीकस्तुतः कृतवर्मा । जयन्तादयः कृष्ण-
भ्रातरः ॥ २८ ॥ २९ ॥

आसते कुशलं कच्चिदये च शक्रजिदादयः ।

कच्चिदास्ते सुखं रामो भगवान् सात्वतां प्रभुः ॥ २९ ॥

प्रद्युम्नः सर्ववृष्णीनां सुखमास्ते महारथः ।

गम्भीरस्योऽनिरुद्धो वर्द्धते भगवानुत ॥ ३० ॥

सुषेणश्चासुदेवश्च साम्बो जाम्बवतीसुतः ।

अन्ये च कार्पण्यप्रवराः सपुत्रा ऋषभादयः ॥ ३१ ॥

तथैवानुचराः शौरेः श्रुतदेवोद्धवादयः ।

सुनन्दनन्दशीर्षगया ये चान्ये सात्वतर्षभाः ॥ ३२ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

कच्चिदित्यव्ययमिष्टप्रश्नद्योतकम् ॥ २५ ॥

मारिषोमान्यः ॥ २६ । २७ ॥

असन् दुष्टः कंसः पुत्रो यस्य सः आहुक उग्रसेनः तदनुजो देवकः सुतेन कृतवर्मणा सह हृदीकः जयन्तादयः श्रीकृष्णभ्रातरः ॥ २८ ॥

भाषाटीका ।

क्या द्वारिका पुरी में बंधु लोग मधु भोज दशार्ह अर्ह सात्वत अंधक वृष्णि यह सब यादव सुखी हैं ॥ २५ ॥

हमारे मान्य माता महेश्वरजी हमारे मामा वसुदेव जी भ्राताओं के सहित सुखी हैं क्या ॥ २६ ॥

उन वसुदेव जी की पत्नी सात बहिन हमारी मामी देवकी आदिक पुत्र तथा पुत्र बंधुओं के सहित सुखी हैं क्या ॥ २७ ॥

दुष्ट पुत्र वाला उग्रसेन तथा उसका छोटा भ्राता देवक जीते हैं क्या सुतों सहित अक्रूर जयन्तादि कृष्णा भ्राता सब कुशल से हैं क्या ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

सर्ववृष्णीनां मध्ये महारथः । गम्भीरस्य युद्धे महावेगः । वर्द्धते मोदते इत्यर्थः ॥ ३० ॥

श्रीकृष्णस्यापत्यानि कार्पण्यः तेषु प्रवराः ॥ ३१ ॥

सुनन्दनन्दौ शीर्षगयो मुख्यौ येषां ते ॥ ३२ । ३३ ॥

श्रीवीरराघवः ।

सात्वतां भक्तानां पतिः सात्वच्छब्दो भक्तवाचकः सात्वतशब्दस्तु यादववाचकः इति विवेकः भगवान् बलरामः सुखमास्ते कच्चिन् ॥ २९ ॥

अथ श्रीकृष्णपुत्रान् पृच्छति सर्ववृष्णीनां महारथः प्रद्युम्नः सुखमास्ते कच्चिन् तथा भगवान् गम्भीरवेगोऽनिरुद्धश्च वर्द्धते ॥ ३० ॥

जाम्बवतीसुत इति सांवस्य विशेषणं सुषेणादयः अन्ये च ऋषभादयः कार्पण्यप्रवराः श्रीकृष्णसुतश्रेष्ठाः सपुत्रा अपि सुखमासत इत्युप रिष्टादन्वयः ॥ ३१ ॥

तथैव शौरेर्भगवतोऽनुचराः श्रुतदेवोद्धवादयः ये चान्ये सात्वतर्षभाः यादवश्रेष्ठाः सुनन्दादयः ॥ ३२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

येश्च शक्रजिदादयः ते च सुखमासते किरामौ बलभद्रः ॥ २९ ॥

सर्ववृष्णीनां मध्ये महारथः गम्भीरस्य उग्रवेगः अगाधज्ञानो वा रयगतौ गतिर्ज्ञानम् ॥ ३० ॥

कार्पण्यिनां कृष्णसुतानां प्रवराः कार्पण्यप्रवराः ॥ ३१ ॥

श्रुतसेनोद्धवादयः शौरेरनुचराः भृत्याः सुनन्दनन्दौ शीर्षगयो प्रधानौ येषां ते सुनन्दनन्दप्रधाना इत्यर्थः नन्दशीर्षाद्या इति पाठे सुनन्दः

नन्दशीर्षश्च आद्यौ येषां ते तथोक्ता इति योजनीयं शीर्षशब्दः प्रधानवाची पार्षदेषु प्रधानौ सुनन्दनन्दौ आद्ये येषां ते तथोक्ता इति वा ॥ ३२ । ३३ ॥

अपि स्वस्त्यासते सर्वे रामकृष्णभुजाभयाः ।
 अपि स्मरन्ति कुशलमस्माकं बद्धसौहृदाः ॥ ३३ ॥
 भगवानपि गोविन्दो ब्रह्मण्यो भक्तवत्सलः ।
 कश्चित् पुरे सुधर्मायां सुखमास्ते सुहृद्वृतः ॥ ३४ ॥
 मङ्गलाय च लोकानां क्षेमाय च भवाय च ।
 आस्ते यदुकुलाम्भोधावाद्योऽनन्तसखः पुमान् ॥ ३५ ॥
 यद्वाहुदशदैर्गुप्तायां स्वपुण्यां यदवोऽर्चिताः ।
 क्रीडन्ति परमानन्दं महापौरुषिका इव ॥ ३६ ॥

सुवोधिनी ।

रामोवलभद्रः सर्वेषांसौख्यतन्मूलकमितितेत्रयोभिन्नतयास्वातंत्र्येणानिरूप्यते ॥ २९ ॥
 वलभद्रः प्रद्युम्नः अनिरुद्धश्चभगवानितिमहारथइतिभगवानितिच ॥ ३० ॥
 सुषेणादयः पुत्राः कार्ष्णिप्रवराः कृष्णपुत्राः प्रवरायेषांप्रद्युम्नादिमित्राणि ऋषभादयः कार्ष्णिषुवाप्रवराः ॥ ३१ ॥
 शौरेर्मगवतः सुनन्दनदौशीर्षयौ श्रेष्ठौयेषांते ॥ ३२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

गम्भीररथः युद्धे महावेगः ॥ ३० । ३१ ॥
 सुनन्दनन्दौ शीर्षयौ मुख्यौ येषां ते ॥ ३२ । ३३ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

भगवत्पुत्रपौत्रकुशलंपृच्छतिप्रद्युम्नइत्यादिना गम्भीररथोगम्भीरवेगः वर्ज्यतेमोदते ॥ ३० । ३१ ॥
 सुनन्दनन्दौशीर्षयौशिरोमणीयेषान्तेतथा ॥ ३२ । ३३ । ३४ ॥

भाषा टीका ।

जो शत्रु जिदादिक यादव सो कुशली हैं यादवों के पति भगवान् वलरामजी कुशली हैं क्या ॥ २९ ॥
 संघ वृष्णि में महारथ प्रद्युम्नजी सुखी हैं बड़े वेगवाले अनिरुद्धजी वृद्धियुक्त हैं क्या ॥ ३० ॥
 सुषेण चारु देष्ण जांववती के पुत्र सांव और भी कृष्ण के पुत्रों में श्रेष्ठ ऋषभादिक कुशली हैं क्या ॥ ३१ ॥
 तैसे ही शौरी के भृत्य श्रुत देव उद्धवादिक सुनन्दनन्दादिक यादव श्रेष्ठ कुशली हैं क्या ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

भगवति सुखमास्ते इति प्रश्नस्यानौचित्यमाशङ्क्याह पुरे इत्यादि ॥ ३४ ॥
 भगवतोऽत्रावस्थाने लोकानां मङ्गलं नान्यथेत्याशयेनाह चतुर्भिः । मङ्गलाय शुभाय क्षेमाय लब्धपालनाय । अन्त्याय उद्गवाय । अनन्त
 सखः वलभद्रसहायः ॥ ३५ ॥
 अर्चिताः सर्वैः पूजिताः । परमानन्दं यथा भवति तथा । महापौरुषिकाः वैकुण्ठनाथानुचराः ॥ ३६ ॥

श्रीवीरराघवः ।

कृष्णरामभुजापवाभयायेषांतेसर्वेऽपिआसतेवद्धसौहृदाः तेऽस्माकमपिकुशलंस्मरन्तिकिमित्यर्थः ॥ ३३ ॥
 अथभगवतः कुशलंपृच्छतिभगवान्कृष्णोऽपिपुरेसुधर्मायांसुहृद्वृतः सुखमास्तेकाचित् ॥ ३४ ॥

श्रीविराटः ।

ब्रह्मण्योभक्तवत्सल इति विशेषणं ब्रह्माभिप्रेतं पृच्छति मंगलायेति लोकानां भक्तजनानां मंगलाय मनंतस्य सखा आद्यः पुमान्परमपुरुषः यदु कुलाभोधावास्ते कश्चित् अनंतसख इत्यनेन वलरामसहित आस्ते किमिति पृच्छन् भवति क्षेमो लब्धसुखपरिपालनयोगः सचलब्धसुखलाभरूपः तदु भयविधायमंगलायेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तदेव प्रपंचयति यद्वाह्मितिभिः यस्य कृष्णस्य भगवतो बाहुदंडशुक्तायां स्वपुण्याद्वारकायामाचिताः सर्वैर्लोकैर्बहुमताः यादवाः परमानंदं यथा तथा क्रीडन्ति महापौरुषिका इव यक्षा इव ॥ ३६ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

सुधर्मायां सभायां ब्रह्मणा वेदेन गम्यत इति ब्रह्मण्यः विप्रप्रियो वानित्यसुखस्य हरेः कुशलोद्देशे न मे प्रश्नः किंतु लोकसुखकरत्वोद्देश इत्ययमर्थोऽपि शब्देन दर्शितः ॥ ३४ ॥

एतमेवार्थं दर्शयति मंगलायेति सः अनेतः शेषः सखायस्य सोऽनंतसखः आद्यः पुमान् लोकानां मंगलाय शुभाय क्षेमाय प्राप्तपरिपालनाय भवाथ वृद्धये यदु कुलसमुद्देशास्ते कश्चिदित्यन्वयः च शब्दाः मिथः समुच्चयार्थाः मंगलाय नेकप्रयोजनार्थाः ॥ ३५ ॥

यदवायस्य कृष्णस्य बाहुदंडैः रक्षितायां स्वपुण्यां क्रीडन्तीत्यन्वयः क इव परमानंदं प्राप्य महापौरुषिका इव मुक्ता इव परमानंदा परपर्यायं वा वैश्रवणा बाहुदंडशुक्ता चैत्ररथं प्राप्य महापौरुषिका यक्षा इव वा ॥ ३६ ॥

क्रमसंदर्भः ।

मङ्गलायेति तैः ॥ ३५ ॥

यदिति । इवेति लौकिकदृष्ट्या । एवमग्रेऽपि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

सुवोधिनी ।

भगवदीयत्वेन तेषां प्रश्न इत्यभिप्रायेणाह तेषामपि स्वस्त्यासत इति रामपदं धावेनाभिप्रायेणाप्रतीक्याभिप्रायेणा वा यथा तेषां कुशलमस्माभिः स्मर्यते तेऽप्यस्मत् कुशलं स्मरन्तीति संभावना अनेन कुशलं सकामास्पृष्टं स्वयमतिकुशलाः परकुशलं स्मरन्तीति ॥ ३३ ॥

भगवतः प्रश्नकुशलस्य कर्तुमयुक्तत्वेऽपि बहूनां रक्षणयित्वेनोपस्थितत्वात् आराध्यानां ब्राह्मणानां कालवशेनोत्पथानां रक्षणवैयर्थ्यसंभवात् भक्तानामपि तथात्वाच्च शत्रुवधार्थमन्यत्र गमनसंभावनात् वहिर्मुखानां यादवानां परस्परं कलहसंभावनाच्च गोविंदोऽस्मदादीनामिद्रः ब्रह्मण्यः ब्राह्मणहितः भक्तेषु बत्सलः पुरे द्वारकायां सुधर्मायां सभायां सुहृदुतः सुखमास्तइति सुहृदां सुखं कुर्वन् आस्तइत्यर्थः ॥ ३४ ॥

स्यमंतकप्रसंगवत् असुखसंभावनात् किमनेन प्रश्नेनेत्यत आह मंगलाय चेति भगवतो यत् द्वारकायां निवसनंतत्सर्वं प्राणिनां विशेषतो द्वारकावासिनां निविष्टपदरक्षणाय च आधिक्याय च अनुयादितेषां भाग्यं मंगलजनकं न भवेत् तदा किं भगवांस्स्थित्या इत्यत आह आद्य इति मूलकारणभूत इत्यर्थः कालं कर्म स्वभावं चेति वाक्यात् सृष्टिसमये भगवता कार्यार्थं परिगृहीताः कालादयः ततो जीवान् दृष्ट्या तेष्योऽदृष्टरूपं कर्म विभक्तं अतस्ते तादृशा एव अथवा यथा पूर्वविभक्ता इदानीमपि स्वेच्छया विभज्यन्ते तस्यैव विभाजकत्वात् ननु कालेन यथास्थानास्थिताः सर्वेऽपकृष्यन्ते तद्भगवता कथं क्षेमस्तत्राह अनंतसख इति अनंतः कालस्तस्य सखा अनेन भगवदभिप्रेतस्य स्थानेनापकर्षतीत्युक्तं ननु प्राकृतस्योद्भवः पूर्वमेव सिद्धो यथा प्रकृतिपरिणामं कथमिदानीमुद्भवो भवेत् तत्राह पुमानिति पुरुषाधिष्ठानेनैव नित्या प्रकृतिस्तथा परिणमति तस्येदानीमपि विद्यमानत्वाद्बुद्धेन परिणता भविष्यतीत्यर्थः अतो भगवत्स्थितेरेतदर्थत्वात् कार्यं कुर्वन्ति प्रतीतिप्रश्नः न ह्यस्य कर्हि चिदिति वाक्यात् द्वितीयः पक्षः स्थितौ क्लेशाभावश्च ध्वनिना सूचितः अभोधावनंतसख इति शेषशायी समुद्रेति प्रतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

एतस्मिन्नर्थे निदर्शनमाह पुरुषाणां स्त्रीणां श्लोकद्वयेन क्रमेण द्वारकायां सर्वे यादवाः स्वर्चिता एव तिष्ठन्ति चौरहशिशत्रुभयाभावात् स्वइति कार्यतराभावात् क्रीडन्ति भोजनशयनादिकमपि क्रीडन्कुर्वन्ति परमानंदो भवति तथा यथा परस्परं क्रीडाकर्तृणां स्वरूपं क्रीडया व्यज्यते तथा परमानन्दमप्यस्परार्थं विनियुजत इत्यर्थः भगवत्यात्मीयत्वस्य दृढत्वात् भगवत्कृतमात्मकृतसेवमन्यमानाः महापौरुषयुक्ता इव निःशंकाः क्रीडन्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

भगवति कुशलप्रश्नस्थानौचित्यमाशङ्क्याह पुर इति ॥ ३४ ॥

मङ्गलाय प्रेमप्रदानाय । क्षेमाय केषाञ्चित् मुक्तिदानाय । भवाथ सम्पदे च । अनंतसखः बलमद्रसहायः ॥ ३५ ॥

शार्ङ्गिता देवैरपि । महापौरुषिकाः वैकुण्ठनाथानुचरा इव महद्भिः पौरुषैर्विजयिन इवेति वा ॥ ३६ ॥

यत्पादशुश्रूषणमुख्यकर्मणा सत्यादयो द्व्यष्टसहस्रयोषितः ।

निर्जित्य संख्ये त्रिदशांस्तदाशिषो हरन्ति वज्रायुधवल्लभोचिताः ॥ ३७ ॥

यद्वाहुदण्डाभ्युदयानुजीविनो यदुप्रवीरा ह्यकुतोभया मुहुः ।

अधिकमन्त्याङ्घ्रिभिराहृतां वलात् सभां सुधर्म्मां सुरसत्तमोचिताम् ॥ ३८ ॥

कच्चित्तेऽनामयं तात ! भ्रष्टेजा विभासि मे ।

अलब्धमानोऽवज्ञातः किं वा तात ! चिरोषितः ॥ ३९ ॥

कच्चिन्नाभिहतोऽभावैः शब्दादिभिरमङ्गलैः ।

न दत्तमुक्तमर्थिभ्य आशया यत् प्रतिश्रुतम् ॥ ४० ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

आद्यःसर्वेभ्यःपूर्वोभगवान् श्रीकृष्णःमंगलायतत्रकेषांचित् क्षेमायमोक्षरूपायमंगलायकेषांचिद्भवायभोगरूपायमंगलाय यदुकुलं भोधावास्ते ॥ ३५ ॥

परमानंदयथास्यात्तथा यद्वाहुमूलदण्डगुप्तायांक्रीडंतिसयदुकुलंभोधावास्तेइतिपूर्वेणसम्बन्धएवमग्रेऽपिमहापौरुषिकाश्चजयविजयादयश्च यद्वाअनन्वयालंकारः ॥ ३६ ॥

भाषाटीका ।

क्या रामकृष्ण के भुजों के आश्रित मित्रता वाले यादव हमारे कुशल को स्मरण करते हैं ॥ ३३ ॥

भक्त वत्सल ब्राह्मण रक्षक गोविंद भगवान् द्वारका के सुधर्मा सभा में सुखपूर्वक हैं क्या ॥ ३४ ॥

जोकि लोगों के मङ्गल योग क्षेम संपत्ति के लिये बलभद्र जी सहित यदुकुल समुद्र में स्थित हैं ॥ ३५ ॥

जिनके भुजों से पालित द्वारिका में पूजित होकर बैकुण्ठ वासियों के तुल्य यादव परमानन्द से क्रीडा करते हैं ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामी ।

यस्य पादशुश्रूषणमेव मुख्यं तपआदिभ्यः श्रेष्ठं यत् कर्म तेन । सत्यभामादयः संख्ये युद्धे श्रीकृष्णवलेन निर्जित्य । तदाशिषः देवभोग्यान् पारिजातादीन् । वज्रायुधवल्लभा शची तस्या उचिताः ॥ ३७ ॥

यद्वाहुदण्डप्रभावोपजीविनः सुधर्म्मामङ्घ्रिभिरधिक्रामन्ति स गोविन्दः सुखमास्ते इति गतपञ्चमश्लोकेनान्वयः ॥ ३८ ॥

इदानीं तस्यैव कुशलं पृच्छति कच्चिदिति षड्भिः । अनामयमारोग्यम् । न लब्धो मानो येन बन्धुभ्यः सकाशात् । किवा तैः प्रत्युत अवज्ञातः तिरस्कृतः । यतश्चिरोषितः बहुकालं तत्र स्थितः ॥ ३९ ॥

अभावैरिति छेदः । प्रेमशून्यैरमङ्गलैः परुषैः शब्दादिभिर्नाभिहतः न ताडितोऽस्ति किम् । यद्वा आर्थिभ्यः किमपि दास्यामीति नोक्तं किम् । यद्वा आशया सह यथा आशा भवति तथा दास्यामीति प्रतिश्रुतं यत् तन्न दत्तं किम् ॥ ४० ॥

दीपनी ।

मूलस्थितसत्याशब्दः सत्यभामावाचकः “विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वालोपोवाच्य” इति ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादक्षः (पा० ५।३।८३) इति सूत्रस्थवार्तिकेन भामेत्युत्तरपदस्य लुप्तत्वादिति ॥ ३७—४४ ॥

श्रीबीरराघवः ।

यस्यभगवतः पादयोः शुश्रूषणपरिचरणमुख्यकर्मतेनेहेतुनासत्यभामादयः षोडशसहस्रयोषितः संख्येयुद्धेत्रिदशाब्देवान्निर्जित्य वज्रमायुधस्यसद्विवल्लभः प्रियोयासांतासांसच्यादीनामुचिताःअशिषः अभीष्टार्थाःपारिजातादयः भगवताआहृताइतिशेषः तदित्यव्ययं सामान्याभिप्रायमेकत्वंनपुंसकत्वंया ताआशिषः हरन्तिस्त्रीकुर्वन्ति ॥ ३७ ॥

श्रीवीरसध्वजः ।

यस्यभगवतोवाहुदंडपवाभ्युदयोयेषांतेतदुपजीविनः सद्भृत्यायदुप्रवीराः नविद्यतेकुतोऽपिभयंयेषांतथाभूताः संतः सुरसत्तमानामिन्द्रादीनामुचितांताभिर्जित्यवलादाहृतासुधर्माख्यांसभामंभिभिर्मुहुर्मुहुरधिक्रमति ॥ ३८ ॥

तस्यनिस्तेजस्कत्वादिहेतून्विकल्पयन्पृच्छतिहेतात ! तवानामायमारोग्यंकश्चित् मेममभ्रष्टंतेजोयस्मात्तथाभूतो विभासिलस्यसे हेतात ! त्वंतत्रचिरमुषितः हेतुगर्भमिदंचिरमुषितत्वादलब्धोमानोसं नान्येनतथाभूतः किमभ्यवातैरवज्ञातः अवमतः किम् ॥ ३९ ॥

अभावैरितिच्छेदः नविद्यतेभावः सद्भावोयेषांतैरमंगलैः वाशब्दादिषिष्यैर्नाभिहतः आशयाऽर्थिभ्योयाचकेभ्यः यत्प्रतिश्रुतंदास्यामीतिप्रतिज्ञातंतत्तेभ्यः किंवानदत्तम् ॥ ४० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

यस्यहरेः पादयोः शुश्रूषणांसेवालक्षणंतदेवमुख्यंकर्मतेनसाधनेनसत्यादयः सत्यभामापुरः सराः द्रव्यसहस्रयोषितः शोडशसहस्रसंख्याः स्त्रियः संख्येयुद्धेत्रिदशानिन्द्रादीनानिर्जित्यवज्रायुधस्यैन्द्रस्यवल्लभायाः शच्याः उचितास्तदाशिषस्तेषामिन्द्रादीनामाशिषः पारिजातादिकाः हरंतिआच्छिद्यस्त्रीकुर्वतीत्यन्वयः ॥ ३७ ॥

यस्यहरेर्वाहुदंडानामभ्युदयोदिग्विजयश्रीस्तामनुजीवितुंशीलाभतएवाकुतोभयाः युदुप्रवीराः सुरसत्तमस्यैन्द्रस्यउचितांवाहुबलात्हतामानीतांसुधर्माख्यांसभामंभिभिर्नुदिनमाधिक्रमंत्याक्रम्यतिष्ठंतीत्यन्वयः ॥ ३८ ॥

तवकिमेतादृशदुःखनिमित्तमितिपृच्छतीत्याह कच्चिदिति हेतात ! तेतवअनामयं कच्चित्सुखंकिं कुतः कुशलप्रश्नइतितत्राह भ्रष्टंतेजस्त्वेकारणांपृच्छति अलब्धेति अलब्धोमानोयेनसतथोक्तः नकेवलंमानाभावः किंतुभवज्ञातश्चकिमित्याह अवज्ञातइति पूर्वंचिरोषितोऽद्यकिंवाक्षिप्रमागतः तत्तद्ब्रूहीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

अवज्ञाचइंगितैः क्रिययावाचावास्यात्तत्रतवैकेनसर्वैः किंवैत्यभिप्रेत्यपृच्छति कच्चिदिति आदिशब्देनैंगितक्रियेगृहीते शब्दादिभिरवज्ञानेकारणां स्वदोषः परदोषोवा तत्रस्वदोषोनास्तिहीतिपृच्छति नदत्तामिति वित्ताशयाप्राप्तेभ्योऽर्थिभ्योयुक्तंयोग्यंदास्यामीतिप्रतिज्ञातंतदत्तंकिमितीयंवैस्वदोषात् दत्त्वापितदाशापूर्तिपर्यंतंनदत्तामितीयंपरदोषात् उभयंचनप्राप्तंहीतिवावाक्यार्थः ॥ ४० ॥

क्रमसंदर्भः ।

कच्चित् ते इति । तेषां भवत्वमङ्गलं किञ्चिदस्यैव वा भवत्वित्यपेक्षायां प्रकरणमिदम् ॥ ३९ ॥

नाभिहतः किम् अपि त्वभिहत एवेत्यर्थः ॥ ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसंदर्भे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

सुबोधिनी ।

स्त्रीणामपितथात्वमाह यत्पादेतिपादशुश्रूषणमेवमुख्यंकर्मअन्यत्तुलौकिकं लौकिकापेक्षयाविहितस्यैवमुख्यतयाकरणात्स्वर्गभोक्तव्ये धर्मपरित्यागेनभोगोमाभवत्वितिविषयवलात् अत्रैवस्वर्गमानयंतिसत्यासत्यभामातस्याः प्रियत्वप्रसिद्धेः तद्भावमेवान्याअपिशिक्षंतीति सत्यादयइत्युक्तंद्रव्यधानांसहस्राणांसमाहारः स्त्रीविवक्षाभाषावङ्गीप्त्रिदशान्स्वयंनिर्जित्येतिस्वेच्छयागरुडप्रेरणयाअवगम्यते स्त्रीणां स्त्रीकर्तृकभोगः स्वर्गएववांछितइतिवज्रायुधवल्लभोचिताइत्याह वज्रायुधस्यैन्द्रस्यवल्लभाइन्द्राणीतस्याः उचितंपारिजातादि ॥ ३७ ॥

एवमैहिकामुष्मिकेएकत्रभुंजतइत्युक्तं पुरुषाणांत्वामुष्मिकस्यअनुकृत्वात् सत्यादिवदेकीकृत्यभोगासंभवात् आमुष्मिकेपृथगाहयद्वाहुदंडाभ्युदयानुजीविनइतिअन्यः स्वर्गतुल्योविषयः स्वतः सिद्धः सभापरंन्यूनैतितद्भागमाहवाहुदंडयोरभ्युदयः सर्वोत्कर्षस्तमनुजीवनं यस्ययेषांतेयदुष्टेष्टत्वेनस्वर्गेहिदेवाः संकृतस्नाताः तस्यांसभायांसकृदुपविशंतिपादावस्पर्शयित्वातादृशींसभांमुहुः अंघ्रिभिराक्रमंति तत्रापिवलात् नहिलौकिकक्रिययासालभ्याशताश्वमेधकर्तृलभ्यत्वात् तदाह सुरसत्तमोचितामिति सुरसत्तमाइन्द्रादयः ॥ ३८ ॥

एवंसर्वान्पृष्ट्वाअर्जुनगतवैकुण्ठहेतुमुद्गावयतिकाश्चित्तेनामयमिति अनामयमारोग्यंकश्चिन्नरोगेणाप्येवंभवति किंच तेजोऽपितवगतमिति लक्ष्यतेतत्रममदाष्टिरेवप्रमाणमित्याह विभासीतितेजोगमनमंतः शोकात्पापाश्चभवति तत्रप्रथममंतः शोकहेतूद्गगणयतिअलब्धमानइतिपरगृहेमानाभावःअतस्तापेहेतुःअवज्ञाचसुतराम् अवज्ञायांहेतुःचिरोषितइति श्वशुरगृहेवहुकालवासेअवज्ञाभवतिअवज्ञातःकिंवैतिसंबन्धः अथवाचिरवासएवशोकहेतुः ॥ ३९ ॥

एवमंतः करणशरीरकृतदोषेणतापउपपादितइन्द्रियकृतदोषमाह कश्चिन्नाभिहतइतिअभावैः स्नेहशून्यैःरुक्षैः अमंगलैर्वागालिदानैः आदिशब्देनपंचापिगृहीताः इदानीमधर्माणिंसंभावयतिनदत्तमिति आशयायत्प्रतिश्रुतं“चतुर्थ्यर्थेबहुलंछंदसि” ॥ २ ॥ ३ ॥ ६२ ॥ इति आशयैदास्यामीतिप्रतिज्ञातंतदाशाभंगहेतुत्वाददानं सर्वमिष्टंदत्तवृत्तामिति तेतेजोहर्तुंभवति ॥ ४० ॥

कच्चित्वं ब्राह्मणं वालं गां वृद्धं रोगिणं स्त्रियम् ।

शरणोपसृतं सर्वं नात्याक्षीः शरणप्रदः ॥ ४१ ॥

कच्चित्वं नागमोऽगम्यां गम्यां वाऽसत्कृतां स्त्रियम् ।

पराजितो वाऽथ भवान् नोत्तमैर्नासमैः पथि ॥ ४२ ॥

अपिस्वित् पर्यभुङ्क्तास्त्वं सम्भोज्यान् वृद्धवालकान् ।

जुगुप्सितं कर्म किञ्चित् कृतवान्न यदक्षमम् ॥ ४३ ॥

कच्चित् प्रेष्ठतमेनाऽथ हृदयेनात्मबन्धुना ।

शून्योऽस्मि रहितो नित्यं मन्यसे तेऽन्यथा न रुक् ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां प्रथमस्कन्धे

पारीक्षिते युधिष्ठिरप्रभो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

निर्जित्य कृष्णवलेनैवेत्यर्थः त्रिदशान् देवान् तदाशिषः पारिजातादीन् वज्रायुधवल्लभा शची ॥ ३७ ॥

अभ्युदयं प्रभावमनुजीवितुं शीलं येषां ते । आहूतां स्वर्गलोकादित्यर्थः ॥ ३८ ॥

इदानीं किञ्चिदप्यवदतस्तस्यैव कुशलं पृच्छति कच्चिदिति षड्भिः । अनामयमारोग्यम् । बन्धुभ्यः सकाशादलब्धादरः प्रत्युतावज्ञातः चिरोपितः बहुकालं तत्र स्थितः ॥ ३९ ॥

अभावैः प्रेमशून्यैः नाभिहतः न ताडितोऽसि किम् । अर्थिभ्य आशयां प्राप्याशया वर्त्तमानेभ्यो यदातुं प्रतिश्रुतं तन्न तत्त्वं न च उक्तं किमपि मौनं कृतमिति भावः ॥ ४० ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

सत्यादयः सत्यभामादयः तत्तेन श्रीकृष्णेन भर्त्रा हेतुभूतेन संख्ये त्रिदशा निर्जित्येन्द्रपत्न्युचिताः आशिषः पारिजातादीनि धार्यान् यस्य कृष्णस्य पादशुश्रूषणमुख्यकर्मणा हरंति कुर्वन्ति ॥ ३७ ॥

यस्य बाहुदण्डयोरभ्युदयः प्रभावस्तदनुजीविनः ॥ ३८ ॥

तदानीं तं निस्तेजस्कंदं पृच्छातमेव पृच्छति कच्चिदिति षड्भिः हेतात् । मेममत्वमपि तावद्भृष्टतेजाविभासिलक्ष्यसे भृष्टतेजस्कत्वे हेतुं पृच्छति कच्चित्तेऽनामयमारोग्यम् बन्धुभ्योऽलब्धमानः किंवा तैरवज्ञातोऽसि किंवा यतश्चिरोपितस्तत्र ॥ ३९ ॥

अभावैर्भाववीजितैरतएवामंगलैः शब्दादिभिर्वचनकर्मप्रेक्षणैर्नामिहो न ताडितोऽसि किम् असौ दातुं समर्थ इत्याशा आर्थिभिरुक्तं प्रार्थितं भवतानदत्तं किम् कदाचित्स्वतर्पणप्रतिश्रुतमिदं दास्यामीति प्रतिज्ञातं न तदसं किम् ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

जिनके चरण सेवा मुख्य कर्म से सत्यभामादिक षोडश हजार स्त्री युद्ध में जीतकर इन्द्र स्त्री के उचित संपत्ति को भोगती हैं ॥ ३७ ॥
जिनके भुजदंड आश्रित यदुवीर लोग निर्भय होकर जोरी से हरण करी हुई देवताओं के योग्य सुधर्मा सभा को पादों से आक्रमण करते हैं ॥ ३८ ॥

हे तात ! तुम्हारा आरोग्य है मेरे को तेजहीन मालूम देते हो हे तात ! अधिक दिन रहने से मानहीन होने से अवज्ञात भये क्या ३९
क्या अमंगल शब्दादिक अभावों से अवज्ञात हुये अथवा आशा से मांगनेवालों को प्रतिज्ञा किया हुआ नहीं दिया है ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामी ।

अन्यद्वा शरणागतं सर्वं प्राणिमात्रं न त्यक्तवानसि किं यस्त्वं पूर्वं शरणप्रदः आश्रयप्रदः ॥ ४१ ॥

अगम्यामिति छेदः निन्दितां स्त्रियं नागमः किं न गतवानसि । असत्कृतां मलिनवस्त्रादिकां नागमः किम् । नोत्तमैरनुत्तमैः समैरित्यर्थः । असमैरधमैर्वा किं न पराजितोऽसीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

श्रीविराडीसी।

संभोजनार्हान् बृद्धान् बालकान् किं स्निह्येत्युक्तं प्राक्तनं कृतवानसि किम् । अगम्यं कर्तुमयोग्यं यच्च तच्च न कृतवानसि किञ्चित् ॥ ४३ ॥

नित्यं सदा प्रेष्टतमेन हृदयेन अत्यन्तरङ्गेण स्वबन्धुना श्रीकृष्णेन रहितः शून्योऽस्मीत्यात्मानं मन्यसे । यद्वा स्वहृदयेन शून्योऽस्मीत्यात्मानं मन्यसे । यद्वा स्वहृदयेन शून्योऽस्मीत्यात्मानं मन्यसे । अन्यथा ते क्व मेनः पीड्यं के घटते ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकायां प्रथमस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीवीरराघवः ।

ब्राह्मणादीनन्यंच शरणोपसृतं शरणगतं जंतुं शरणप्रदः रक्षकस्त्वं नात्याक्षीः कश्चित् ॥ ४१ ॥

अगम्यां स्त्रियं त्वं नागमः न गतवान् कश्चित् गम्यामप्यसत्कृतां वानागमः कश्चित् अथ ननु भवान्पृथुत्तमैरधमैर्वाजनैः पराजितो वा किम् ४२
संभोज्यान्सहभोक्तुं योग्यान् बृद्धान् बालकान् शरीरव्ययं वर्जनार्थं परित्यज्य त्वमभुङ्क्थाः अपि भुक्तवान् किं नोऽस्माकमक्षममसह्यं किं
चिद्विदितं कर्म कृतावान् किम् ॥ ४३ ॥

हृदयेन हृदयंगमेन नित्यं प्रियतमेनात्मबन्धुना श्रीकृष्णेन रहितः अतएव शून्यो निरानंदोऽस्मीति मन्यसे कश्चित् अन्यथा उक्तं हेतूनामन्यतमस्या
भावे तव रुग्णोः आधिर्न स्यात् यद्वा रुग्णोऽपि रन्यथान प्रागिव नास्त्यतः केन चिदुक्तं न्यतमेन हेतूनाभावितव्यमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति श्रीभागवते श्रीवीरराघवटीकायां प्रथमस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

ब्राह्मणादिसत्त्वं जीवजातं शरणोपसृतं शरणार्थितया प्राप्तं शरणप्रदस्त्वं नात्याक्षीः रक्षामकृत्वा त्यक्तवानसि किम् अरक्षितैस्ते रक्षता इति
वाक्यार्थः ॥ ४१ ॥

अगम्यां विधवां परस्त्रियं वा गम्यामसत्कृतां वा स्नानादिसंस्काररहितां प्रदानं कर्मरहितां वा स्त्रियं नागमः न गतवानसि किं ह्यं च पार्थ एव
विध्वं कर्म करोतीति कश्चित् स्वदोषनिमित्तावज्ञा ॥ ४२ ॥

आवृद्धबालकान् बालावधिसर्वान् अभोज्यान् भोजयित्वा पर्णभुङ्क्थाः भुक्तवानसि किं संभोज्यामिति पाठे सहभोक्तुं योग्यान् वर्जयित्वा भुक्तवा
नसीत्यर्थः अक्षमं कर्तुमशक्यं तादृशं किञ्चित् शास्त्रनिषिद्धं कर्म कृतवान् किम् एकादशीभोजनं स्वर्णस्तेयं निधानोद्धरणमित्यादि जुगुप्सितं
कर्म ॥ ४३ ॥

उक्तं सर्वविच्छेदाय त्वे न पूर्णमिति मत्वा कारणांतरं पृच्छति अथेति अथयं नित्यं प्रेष्टादिगुणत्वेन मन्यसे तेन सर्वतः प्रेष्टेन प्रियतमेन हृदयेन मनो
हारिणाऽन्मबन्धुना स्वाभाविकबन्धुना कृष्णेन रहितो वियुक्तः सन् शून्योऽमङ्गलोऽसि कश्चित् तेन वरुक्षरीरप्रभाऽन्यथा न पूर्ववद्धि यस्मात्तस्मा
त्तेन वियुक्तोऽमङ्गलो भवितुमर्हसीति मन्ये नित्यं प्रेष्टतमेन रहितः शून्योऽस्मीत्यात्मानं हृदयेन मन्यसे सर्वथा तव शरीरकांतिस्त्वन्यथान पूर्ववदि-
ति वा प्रेष्टेन तेन रहितः शून्योऽस्मीति मन्यसे अन्यथा तथा मननाभावे रुग्णो गोमनो व्यथा कथमिति वा त्वमभिष्टत्वा दातुं कनिष्ठत्वाच्च कृष्णप्रेष्ठ
त्वाच्च लोकशास्त्रनिषिद्धं न करोषि हि तस्मात्तेन कृष्णेन वियुक्तत्वाच्च विच्छेदाय त्वमिति मन्ये इति हि शब्दार्थः ॥ ४४ ॥

इति श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे विजयध्वजटीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

सुबोधिनी ।

दानं शरणगतं रक्षाचक्षत्रियस्य मुख्यं शरणगतानामपि मध्ये त्वमेतान्न कश्चित् परिपालितवानसीत्याह कश्चिदिति ब्राह्मणः सर्वावस्था
सुपरिपालयः स्त्रियश्च अन्ये बृद्धबालरोगिणः अन्यदपि शरणोपसृतं सत्त्वं हरिणादिना त्याक्षीर्न त्याजितवानसि अन्यैः पीडायां समुपस्थिता
यां ततस्त्याजनमकृतमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

धर्मसूक्ष्माभावमाह त्वन्नापुरुषो भूत्वा अगम्यामगमः कामचक्षेन अगम्यागमनं कृतं गम्यां वा असत्कृताम् अपमानं कृत्वा अगम्यामगम इति शत्रु
पराजयोऽप्येतद्वेतुरितितमाह पराजित इति अस्य पूर्वोक्तानुरूपत्वात् अथेति नोत्तमैर्न समासः नासमैः अधमैः समैर्वा अधमैर्वा पराजित इ-
त्यर्थः ॥ ४२ ॥

मिष्टान्नादिकं पाचकेभ्यो बालादिभ्यमदत्त्वा भोजनेऽप्येवं भवतीति लौकिकमाशंकते अपि स्विदिति परिवर्जनात् संभोज्यान् बृद्धबालकानिति-
पाठे भोज्याः स्त्रियः संभोज्याः अथ तावत्तरे विभाग इति न्यायेन हस्तः आवृद्धबालकान् वा अन्यदपि जुगुप्सितं पञ्चाज्जुगुप्साजनकमक्षमं च प-
श्चात्सोढुमशक्यं च ॥ ४३ ॥

सुबोधिनी ।

मुख्यकारणमुत्प्रेक्षतेकाश्चिदिति हृदयेन हृदयार्थे प्रविशततीति हृदयः अतर्थाभी अथेति पूर्वव्यावृत्त्यर्थः आत्मत्वेन धुरहितः सादृशेन विरहितः शून्योऽसि अनित्यं मन्यसे आत्मनि गते देहादिस्थितेर्नित्यत्वात् अतिशोकेऽप्ययमेव हेतुः अन्यथा तेन रुक् अन्यस्याविवेकिनः सादृशेऽपि चिन्तासन्नितवत्त्वयमेव हेतुस्त्वर्थः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिनीयां श्रीमद्भक्तुमदीक्षितविरचितायां प्रथमस्कन्धविवरणे चतुर्थोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीविश्वनाथसकवर्ती

शरणोपसृतं शरणागतं सत्त्वं प्राणिनम् ॥ ४१ ॥

अगम्यामिति छेदः । असत्कृतां मलिनवस्त्रादिकाम् । असमैर्वलेनातुल्यैर्न्यूनैरित्यर्थः । तत्रापि नोत्तमैर्जात्यापि न श्रेष्ठैर्नोचजातिभि-
रित्यर्थः ॥ ४२ ॥

परिवर्जने वृद्धादीन् वर्जयित्वा भुक्तवानसि । अक्षममनुचितम् ॥ ४३ ॥

किञ्चैता आशङ्कास्त्वयि न सम्भवन्ति । सम्भवति चेदमिति नारदाक्तं स्मरन्नाह कश्चिदिति । नित्यं सदा प्रेष्ठतमेनात्मनो बन्धुना कृ-
ष्णेन रहितोऽहं हृदयेन चेतसा शून्यो मूर्च्छितोऽस्मीति मन्यसे आत्मानमिति शेषः । सत्यं सत्यमेतदेव कारणं सत्यमिति भावः । अन्यथा
ते रुक् मनःपीडा न घटते ॥ ४४ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

चतुर्दशश्च प्रथमे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १४ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

नात्याक्षीर्नित्यकृत्वा नसिक्मि ॥ ४१ ॥

त्वमगम्यांस्त्रियं नागमः न गतवानसि किं कश्चित् गम्यां वाप्यसत् कृतां दूषितां नागमः कच्चित् न उत्तमाः नोत्तमाः इत्यर्थः तथाच समैरसमै
र्वाकिन पराजितो भवान् ॥ ४२ ॥

सम्भोज्यान् सहैव भोक्तुमर्हान् त्वमपि स्वित्पर्य्यभुङ्क्ष्याः वर्जयित्वा भुक्तवानसि परिवर्जनार्थमव्ययम् ॥ ४३ ॥

अथवानित्यं प्रेष्ठतमेन हृदयेन हृदयगमेन आत्मबन्धुना श्रीकृष्णेन रहितस्तस्मादेव शून्योऽस्मि निरानन्दोऽस्मीति त्वमन्यसे कश्चित् अन्यथोक्त
हेत्वन्वयतमाभावे ते रुक् मनः पीडा न भवेत् ॥ ४४ ॥

इति श्रीभागवते सिद्धान्तप्रदीपे प्रथमस्कन्धीये

चतुर्दशाध्यायार्थसमाप्तः ॥ १४ ॥

भाषाटीका ।

क्या तुमने ब्राह्मण गुरु बालक वृद्ध रोगी स्त्री शरणागत को शरण्य होकर भी त्यागे तो नहीं हो ॥ ४१ ॥

क्या तुमने अगम्य स्त्री का गमन किया अथवा असत्कृत स्त्री का गमन किया अथवा असम अनुत्तम अधम पुरुषों से पराजित
भये हो ॥ ४२ ॥

क्या भोजन कराने योग्य वृद्ध बालकादिकों को छोड़कर भोजन किया है अथवा अयुक्त निर्दिष्ट कोई कर्म किया है ॥ ४३ ॥

अथवा प्रियतम हृदयरूप आत्मबन्धु श्रीकृष्ण से रहित होने से अपने को शून्य मानते हो अन्यथा तुमको चिन्ता का संभव
नहीं है ॥ ४४ ॥

चतुर्दश अध्याय समाप्त ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

—:—:—

सूत उवाच ।

एवं कृष्णसखः कृष्णो भ्रात्रा राज्ञाविकल्पितः ।

नानाशङ्कास्पदं रूपं कृष्णविश्लेषकर्षितः ॥ १ ॥

शोकेन शुष्यद्वदनहृत्सरोजो हतप्रभः ।

विभुं तमेवानुध्यायन्नाशक्रोत् प्रतिभाषितुम् ॥ २ ॥

कृच्छ्रेण संस्तभ्य शुचः पाणिनामृज्य नेत्रयोः ।

परोक्षेण समुन्नद्धप्रणयौत्कण्ठ्यकातरः ॥ ३ ॥

सख्यं मैत्रीं सौहृदञ्च सारथ्यादिषु संस्मरन् ।

नृपमग्रजमित्याह वाष्पगद्गदया गिरा ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

कालिप्रवेशमालक्ष्य धुरं न्यस्य परीक्षति ।

आरुरोह नृपः स्वर्गमिति पञ्चदशोऽब्रवीत् ॥ ० ॥

कृष्णोऽर्जुनः । आविकल्पित इति छेदः । नानाशङ्कास्पदं रूपमालक्ष्य विकल्पित इत्यर्थः । प्रतिभाषितुं नाशक्रोदित्युत्तरेणान्वयः । तत्र हेतवः श्रीकृष्णविश्लेषेण कर्षितः कृशः कृतः ॥ १ ॥

शोकेन हेतुना वदनञ्च हृद्य ते एव सरोजे शुष्यतीति वदनहृत्सरोजे यस्य । हता प्रभा तेजो यस्य ॥ २ ॥

शुचः शोकाश्रूणि यान्युद्गच्छन्ति तानि नेत्रयोरिव संस्तभ्य गलितानि च पाणिना आमृज्य । परोक्षेण दर्शनागोचरेण श्रीकृष्णेन हेतुना समुन्नद्धम् अधिकं यत् प्रेमौत्कण्ठ्यं तेन कातरो व्याकुलः नृपमित्याहेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ३ ॥

सख्यं हितैषिताम् । मैत्रीम् उपकारिताम् । सौहृदं सुहृत्वं सम्बन्धिताञ्च । वाष्पेण कण्ठावरोधाद्गद्गदया ॥ ४ ॥

दीपनी ।

धुरमिति । विपुलराज्यभारमित्यर्थः ॥ ० ॥ १—३० ॥

श्रीवीरराघवः ।

एवमिति कृष्णस्य भगवतः सखाकृष्णोऽर्जुनो भ्रात्रा राज्ञायुधिष्ठिरेणानाविधानां शंका नामास्पदं निमित्तं रूपं तेजोहीनं स्वकीयं रूपं प्रतिविकल्पितः कृष्णस्य भगवतो विश्लेषेण वियोगेन कर्षितः ॥ १ ॥

विश्लेषजशोकेन शुष्यद्वदनं हृद्यकमलं च यस्य सोऽतएव हता प्रभा यस्य तथाभूतः तमेव विभुं श्रीकृष्णमभिध्यायन् प्रतिभाषितुं प्रतिवर्तुं नाशक्रोन्नशशाक ॥ २ ॥

ततः कृच्छ्रेण महता प्रयत्नेन शुचः शोकान् संस्तभ्य नेत्रयोर्नेत्रकर्मणिषष्ठौ पाणिना आमृज्य यद्वा संस्तभ्य मन इति शेषः नेत्रयोः शुचः शोकाश्रूणि पाणिभ्यां समृज्य परोक्षेणाति समुन्नद्धः उत्कटः प्रणयः स्नेह औत्कण्ठ्यं प्रेमपूर्वकानुध्यानं विरहासहत्वदशावा ताभ्यां कातरः अधीरः ३ वाष्पैर्गद्गदया कुण्ठाभूतया गिराऽग्रजं नृपतिमिति तीर्थं वक्ष्यमाणायारीत्याहेत्यन्वयः कथंभूतः सन्सारथ्यादिषु कर्मसु सख्यादीन् संस्मरन् तत्र सौहृदं हितैषित्वं मित्रत्वं प्रियैषिता समानशीलत्वं सखित्वं नियोगादिकरणार्हत्वं वा मैत्रत्वम् ॥ ४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

भगवति भक्तिविधानार्थं दुःस्वकथनव्याजेन तन्माहिमाप्रतिपाद्यतेऽस्मिन् अध्याये कृष्णस्य विश्लेषेण वियोगेन कर्षितः उक्त नाना शंकाया आस्पदं शोकाग्निना शुष्यतीति वदनहृत्सरोजे यस्य तत्तथोक्तः अतएव हतप्रभं नष्टकांतिरूपं आकारं दृष्ट्वा भ्रात्रा राज्ञा विकल्पितः एवं वापवंचेति बहुकोटि विषयीकृतः तमेव विभुं अनुध्यायन् निरंतरं चिंतयन् कृष्णस्य सखाऽर्जुनः प्रतिभाषितुं नाशक्रोदित्येकान्वयः ॥ १ । २ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

शोकहेतूनामनेकत्वाद्बहुवचनं शुचः शोकान्कृच्छ्रेण संस्तभ्य पाणिना नेत्रजमश्रुभामृज्य कृष्णस्य पारोक्ष्येणाप्रत्यक्षत्वेन सन्नद्धेन प्रणयेन कदानुपश्येयमित्यौत्कण्ठ्येन कातरः विवशः ॥ ३ ॥

सारथ्यादिषु कर्मसख्यादिकं सम्यक्स्मरन् अर्जुनो बाष्पेण निमित्तेन गद्गदया स्खलंत्यागिरा अप्रजं नृपमिति वक्ष्यमाणप्रकारेणा हेत्येकान्वयः ॥ ४ ॥

क्रमसंदर्भः ।

० । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ ॥

सुबोधिनी ।

एवंचतुर्दशहेतुसंभाव्याथविनिश्चयात् कृतकार्यः शास्त्ररीत्यामुक्तोऽभूदिति वक्ष्यते ॥ १ ॥ भार्याभ्रातृभिरत्रैव सहितो मुक्तिमेयिवान् पंचदशे महाराजकृष्णभाक्तिर्निरूप्यते ॥ २ ॥ प्रेमोपकारज्ञानानि जिष्णौ राजार्थमाह हि एवं हृष्टैव राजापितथावाभूद्यतः परः ॥ ३ ॥ प्रथममर्जुनप्रेमौत्कण्ठ्यमाह एवमिति त्रिभिः एवं कृष्णोऽर्जुनः नानाशंकास्पदरूपं विकल्पितोऽपि नाशक्रोदितिसंबन्धः कृष्णस्य भगवतः सखासखिस्मरणेन व्याकुल इति एतद्वारावाभगवानेता नुपसंहर्तुं मागत इति कृष्णपदप्रयोगः अतएव कृष्णसखः अन्यथा ततएव गमनमुचितं स्यात् अर्जुनेनान्विताः सर्वशक्तिभगवद्वाक्येऽपि ततएव गमनमुचितं स्यात् तावद्युयमवैश्वमिति नारदवाक्यं च सत्यं स्यात् कृष्णो यदु कुरुद्रहाविति च अवस्थाप्रकटनं तु विश्वासार्थं भगवतैव लीला अन्यथा भगवतः सावशेषकार्यकर्तृत्वं स्यात् अर्जुनस्य तेजः शोकस्यायुक्तः स्यात् अतएव कृष्णाय वाऽर्जुनेन समाविष्टः समागत इति युधिष्ठिरमुक्तिरुचितानानाशंकानां पूर्वोक्तानामास्पदं रूपं प्रतिकल्पितः रूपमेवाऽर्जुन इति वा प्रतिभाषितुं नाशक्रोदितिसंबन्धः कृष्णस्य योनिश्शेषोवातेन कर्षितः क्षीणः ॥ १ ॥

अनुत्तरेदृष्टउपाय उक्तः शोकेन शुष्यत् शोषमयत् शोषं प्राप्नुवत् हृत्सरोजं वदनसरोजं च यस्य अतएव हतप्रभः अतस्तापेवाहिः कांतेर्नाशनात् उत्तरध्यानयोर्युगपदुपस्थितावपितमेव ध्यायन् उत्तरं वक्तुं नाशक्रोत् तत्र हेतुः विभुमिति ॥ २ ॥

उत्तरापेक्षया न विषयस्य समर्थत्वात् शोकसहकृतं ध्यानं जायत इति शोकदूरीकरोतीत्याह कृच्छ्रेणेति शोकस्तु स्मरणहेतुक इति स्मरणे विद्यमाने शोकनिवृत्तिः शक्या तथापि तादृशधर्मविशिष्टं भगवंतं तेऽयोधर्मैः पृथक्कृत्य पूर्वधर्मैः सह संयोज्य शोकदूरीकरणात् कृच्छ्रेणेत्युक्तं शुचः शोकाश्रूणि अश्रुतरात् समागच्छन्ति तत्रैव स्तंभितानि ते त्रयोः समागतानि तानि पाणिना मृज्य आसमंतात् मृष्ट्वा एव कृते पूर्वोक्तधर्मयोजनात् गतकालसहितः परोक्षशब्दवाच्यः अर्जुनस्यांतः प्रविष्ट इत्याह परोक्षेणेति अक्षात्परः परोक्षः स्वेच्छयैव पूर्वमिन्द्रियगोचरोऽपि सांप्रतमिच्छया भभावात् सौख्यएव तेन स भुवन्धः आविष्टः सम्यङ् न ह्य अयोगोलकं वह्निनेव अनेनांतः कथनेवलमुक्तं भक्तिरपि पूर्वप्रविष्टास्वकार्यकरोतीत्याह प्रणयोत्कण्ठ्यकातर इति प्रणयेन स्नेहेन यदौत्कण्ठ्यं उद्भूतकण्ठाभावः कण्ठमुद्रणमिति यावत् तेन कातरः कदावावक्ष्यामीत्याकुलः भगवान् वर्तते इति वक्तव्यं भक्तिर्वर्तते इति न वक्तव्यमिति एवं सति भगवत् स्मरणस्य प्रावल्यात् भक्तिहेतुक भगवत् स्मरणेन भगवति पुष्टे तत्तेजसा कण्ठमुद्रणो अपगते उद्भूतेन बाष्पेण कण्ठ उद्भूतता जाता ॥ ३ ॥

ततो भक्तिदूरीकृत्य भगवंतमेवोरीकृत्य पूर्वधर्मयोगात् नातिस्मरन्नाहेत्याह सख्यमिति समानशीलव्यसनत्वं सख्यं गुह्यगोपनगुणप्रकटीकरण आपन्नतात्यागादिधर्मवत्त्वं मैत्री सारथ्यादिषु भगवता द्रयंकृतं सौहृदं च सुहृदोभावः सतामिव कृत्यं वंधुकृत्यं वा इदमपि प्रकटीकृत्य चकारात् स्वामित्वगुरुत्वे आदिशब्देन पार्षदसेवनदौत्यरीत्या सेवन अनुगमनादि असमासनिर्देशः पृथक् स्मरणार्थ इति वक्ष्यमाणप्रकारंगि- खनत्वभिनयेन शोके तस्यापि संभवात् ॥ ४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

श्रुत्वा नृपः पञ्चदशे विलापं धनञ्जयस्याथ कलेः प्रवेशम् ।

आलक्ष्य राज्येष्वभिषिच्य पौत्रं विरज्य भीमादियुतः प्रतस्थे ॥ ० ॥

कृष्णोऽर्जुनः विकल्पितः एवंभूतो वा त्वमेवंभूतो वा इति विकल्पविषयीकृतः । तत्र हेतुः नानाशंकास्पदं रूपं दधान इति शेषः । कर्षितः कृशः कृतः ॥ १ ॥ २ ॥

शुचः शोकाश्रूणि यान्युद्रच्छन्ति ताति नेत्रयोरेव संस्तभ्य गलितानि च पाणिना आमृज्य परोक्षेण परोक्षीभूतेन कृष्णेन हेतुवैयर्थ्यः ३ प्रेमणा परस्परप्राणात्वं (परस्परहितैषिण्यं) सख्यम् । मैत्री दास्यमिष्टं सख्यम् । सौहृदं वात्सल्यमिष्टं सख्यम् ॥ ४ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

एवंभ्रात्रा नानाशंकास्पदं निस्तेजस्कं रूपं प्रतिविकल्पितोऽपि कृष्णस्य वियोगो कर्षितः कृष्णोऽर्जुनः तमेवानुध्यायन् प्रतिभाषितुं नाशक्रो- दितिविद्वितीयेनान्वयः ॥ १ ॥ कृष्णस्य विद्वलेषजमितेन शोकेन हेतुना शुष्यन्ती वदनहृत्सरोजस्यस्यसः प्रतिभाषितुं प्रतिवक्तुं नाशक्रोदशशक्तिः ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच ।

वञ्चितोऽहं महाराज हरिणा बन्धुरूपिणा ।

येन मेऽपहतं तेजो देवविस्मापनं महत् ॥ ५ ॥

यस्य क्षणवियोगेन लोको ह्यप्रियदर्शनः ।

उक्थेन रहितो ह्येष मृतकः प्रोच्यते यथा ॥ ६ ॥

यत्संश्रयाद्द्रुपदगेहमुपागतानां राज्ञां स्वयंवरमुखे स्मरदुर्मदानाम् ।

तेजो हतं खलु मया निहतश्च मत्स्यः सजीकृतेन धनुषाधिगता च कृष्णा ॥ ७ ॥

यत्सन्निधावहमु खाण्डवमग्नयेऽदामिन्द्रश्च सामरगणं तरसा विजित्य ।

लब्धा सभा मयकृताद्भुतशिल्पमाया दिग्भ्योऽहरन्पतयो वलिमध्वरे ते ॥ ८ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

कृच्छ्रेण संस्तभ्य आत्मानमिति शेषः नेत्रयोश्च शोकाश्रूणि पाणिना मृज्य परोक्षेण कृष्णेन हेतुना समुन्नद्धाभ्यां वृद्धाभ्यां प्रणयौत्कण्ठयाभ्यां स्नेहवैकल्याभ्यां कातराविह्वलोऽग्रजमित्याहेत्यभिप्रेत्यान्वयः ॥ ३ ॥

सारथ्यादिषु सारथ्यदौत्यानुगमनादिषु कर्मसु सख्यसमानशिलित्वं मैत्रीमुपकारित्वे सति प्रत्युपकारानपेक्षतां सौहृदं हितैषित्वं वाष्पेण कण्ठावरोधहेतुना गद्गदया स्खलिताक्षरया अग्रजं युधिष्ठिरमाह ॥ ४ ॥

भाषाटीका ।

सूतजी बोले इस प्रकार से युधिष्ठिर राजाके नानाशंके प्रश्न करनेपर कृष्णसखा अर्जुनजी कृष्ण के वियोग में क्लेशित थे शोकसे मुख कमल हृदय कमल सूख गये थे कान्तिहत होगई थी उसी प्रभु कृष्ण का ध्यान करते थे तिससे बोलने का समर्थ न हुए ॥ १ । २ ॥

बड़े कष्ट से आंसुओं को रोक कर नेत्रों को हाथ से पोंछकर अन्तर्हित कृष्ण के प्रेम से अधीर होकर सारथि आदि लीलाओं में सखाभाव मित्रता सुहृदपनाको स्मरण करते हुए वाष्प गद्गद कण्ठ से ज्येष्ठ राजा के प्रति वचन बोले ॥ ३ । ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

येन मां वेचयता । देवान् विस्मापयति यत् ॥ ५ ॥

यस्य क्षणवियोगेनेत्यादि यच्छब्दानां तेनाहमद्य मुषित इति सप्तमश्लोकस्थेन तच्छब्देन सम्बन्धः । प्रियस्याप्यप्रियत्वे दृष्टान्तः । उक्थेन प्राणेन एव पित्रादिः ॥ ६ ॥

श्रीकृष्णोपकारान् अनुस्मरति यत्संश्रयादिति दशभिः यस्य संश्रयात् बलात् । स्मरेण कामेन दुर्मदानाम् अतिमत्तानाम् । तेजः प्रभावः हतं धनुर्ग्रहणेनैव । पश्चात् तद्धनुः सजीकृतश्च तेन मत्स्यो यन्त्रोपरि भ्रमन् विद्धः । ततस्तान् विजित्य द्रौपदी च प्राप्ता ॥ ७ ॥

उ इति विस्मये । खाण्डवम् इन्द्रस्य वनम् अहां दत्तवानस्मि खाण्डवदाहे रक्षितेन मयेन कृता सभा च लब्धा । अद्भुतशिल्परूपा माया यस्यां सा । तं अध्वरे राजसूये ॥ ८ ॥

श्रीवीरराघवः ।

उक्तिमेवाह वंचित इति त्रयोविंशत्याहेमहाराज ! अहं बन्धुरूपिणा बन्धुरूपतां प्राप्तेन हरिणा आश्रितातिहरेणासाक्षाद्गवता वंचितोऽस्मिराहितोऽस्मीत्यर्थः येनेत्यादीर्नायच्छब्दानां तेनाहमस्मिमुषितः पुरुषेण भूस्नेत्युपरिष्ठादन्वयः देवानामपि विस्मापनमाश्चर्यकरं यन्महन्मत्तेजोयेनापहृतं देवेति राज्ञः सम्बोधनं वा ॥ ५ ॥

यस्य च भगवतः क्षणमात्रवियोगेनाप्यप्रियदर्शनं यस्य तथाभूतोऽयं मत्प्रभृतिलोको भवति तथैव लोकः उक्थेन प्राणेन रहितः मृतकः शवः प्रोच्यते अपिशब्दाददर्शनयोग्यश्च प्रोच्यते तद्वत् ॥ ६ ॥

यत्संश्रयादिति अस्मदीयसौर्यादिकं यदधीनं तेन वंचितोऽस्मीति समुदायार्थः द्रुपदगेहद्रौपद्याः स्वयं वराख्ये स्वयं वरप्रारम्भे स्मरणकाले महेतुना दुष्टीमदौयेषान्तेषामुपागतानां राज्ञान्तेजोमया यस्य भगवतः संश्रयाद्धेतोरपहतं खलु तथा सजीकृतेन समारोपितज्याशुणाकेन धनुषामत्स्याकाराद्यं त्रिविधं आभिहतश्छिन्नः कृष्णाद्रौपदीचाभिगता लब्धा च ॥ ७ ॥

श्रीवीरराघवः ।

यत्सन्निधाविति यस्यभगवतः सन्निधावैतन्मतेऽमरगणैः सहितमिदं जवेन विजित्य खाण्डवाख्यं वनमहमग्रयेऽदामदत्तवानस्मि अहमुद-
तिष्ठेदः उशब्दः निपातो विस्मयद्योतकः अत्याश्रयमयमेवंविधं कर्म कृतवानस्मीति भावः तथामयकृतामयेन निर्मिता अद्भुतान्याश्रयभूतानि
शिल्पानि प्रतिमादीनि माया अन्यान्यप्याश्रयाणां स्यात्समाभ्यालब्धा अद्भुतानि शिल्पानि पाणिपादादिनैः पुण्यानि यासुतामाया आश्रय-
रूपाः प्रतिमादयो यस्यामिति वा तथा यत्सन्निधौ ते तवाध्वरेऽध्वमेधेनूपतयो दिग्भ्यो बलिमुपाहरन्नाहृत्य समर्पयामासुः ॥ ८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

देवानपि विस्मापयतीति देवविस्मापनमहत्तेजः सामर्थ्यलक्षणं येन कृष्णेनापहतं स हैव नीतं तेन बंधुरूपिणा प्रधानबंधुना हरिणा भर्जुनोऽहं
वंचित इत्येकान्वयः वंचित इति हरौ न दोष आरोप्यते किंतु तेन वियुक्त इति तद्वियोगमात्रं वियोगोऽपि गृहीतमानुषाकारेण न साक्षात् सर्वहृदिसंज्ञि-
हितत्वात् तस्येत्यामि प्रायेण बंधुरूपिणेत्युक्तं तस्माच्छ्लोकाच्छून्योऽस्मीति भावः ॥ ५ ॥

एतमर्थं सहृष्टांतमाह यस्येति यथोक्थेन प्राणेन रहित एष देहो मृतकः कुणपइति प्रोच्यते तथा यस्य कृष्णस्य शृणा वियोगेन लोकोऽप्यप्रिय-
ममंगलं पश्यतीत्यप्रियदर्शनः यस्मात्तस्माच्छून्यत्वमित्यर्थः प्राणत्प्रागेपि त्रादिशरीरमपि पुत्रादेरप्रियत्वात् बाहिर्भूमौ निश्चप्यतं तथा तथाह
मपि बंधुभिरप्रियत्वादवज्ञात इव दृष्ट इति भावः ममायं लोको देहोऽप्रियदर्शनो जात इति वा प्रथमहिशब्देन प्राणनियुक्त देहस्य कुणपत्वं श्रुतिसिद्ध-
मिति दर्शयति न केवलमहमेवाप्रियदर्शनः किंत्वयं लोको बंधुजनो द्वारवत्यादिप्रदेशो वा उक्थेन पित्रादिना वियुक्त एव बंधुजनोऽपीति हृष्टांतयो-
जना ॥ ६ ॥

यत्संश्रयात् सन्निधावित्यादियदनुभाव निरस्तचित्ता इत्यंतानां श्लोकानां तेनाहमद्यमुषित इति मध्यगतेन श्लोकेन मध्यकुलकन्यायेनान्वयः य-
यत्संश्रयाद्यस्य कृष्णस्य सेवावलात् द्रुपदगृहे पांचालपुरे स्वयंवरमुखे स्वयंवरश्रेष्ठ उपागतानां मिलितानां स्मरकारणेन जातो दुष्टां मदीयेषां तेन
तेतथोक्ताः तेषां राजां जरासंधादीनां तेजोऽभिमानलक्षणं मये दशेन हतं किंच सज्जीकृतेन धनुषायं प्रविहितो मत्स्यां विहतः पातितश्च किंच मया कृ-
ष्णाद्रौपदीचाधिगता वेदाध्ययनवदादरेण मामेत्येकान्वयः ॥ ७ ॥

यस्य सन्निधावहमेवाग्रगणैः सह वर्तमानमिदं चतुरसावेगेन वलेन च विजित्य खाण्डवाख्यं वनमपियाचमानाय अग्रये अदां दत्तवानस्मि
अद्भुतानि शिल्पानि स्थले जलप्रत्ययादीनि मायाश्रयस्यां सति सातथोक्ता मयनाम्ना तदक्षाकृता समाभ्यालब्धा यत्सन्निधानविशेषादित्योऽप्यम-
तेतवाध्वरेयज्ञे राजसूयलक्षणं दिग्भ्य आगतनूपतयो बलितेतुभ्यमहरन् ददुरित्यन्वयः ॥ ८ ॥

सुबोधिनी ।

राज्ञाद्वयं पृष्ट्यादवानां कुशलमर्जुनशोकहेतुश्च तत्र सन्निहितत्वात् उक्तन्यायेन भक्तेस्तिरोहितत्वाच्च शोकहेतूनाह वंचित इत्यादि भ-
स्मन्नुत कुहकरादमिवांस्तमुष्यामित्यनेन भगवता वंचितस्य ममेयं गतिरित्यर्थः वचनप्रकारमाह येनेति ननु भगवान् परमकृपालुः कथं वं-
चयति तत्राह हरिणा तिसर्वदुःखहर्त्ता यदि इदानीमर्जुनस्य तेजोहरणं निमित्तं सान्निध्यं किमर्थं कृतमित्याशंक्याह बंधुरूपिणेतितत्रापि भग-
वता वंचनं कृतं वंधुरूपमस्यास्तीति बंधुरूपमातुल्यपुत्र इव ततो लौकिकव्यवहारेण निकटे तेजोऽपहतमित्यर्थः ननु स्थितेऽपि तेर्जासं दवानां रक्ष-
कत्वात् किमननानिष्टं भवेदित्यत आह देवा विस्मापयतीति देवान् विस्मापयतीति ननु वामन्यमानत्वात् न शंकेत्यत आह महदिति ॥ ५ ॥

ननु तेजसि गते मन्त्रादीनां विद्यमानत्वात् कातवचितेत्यत आह यस्येति यस्य तेजसः क्षणवियोगेन सर्वोऽपि लोकः अप्रियदर्शना जातः अ-
प्रियदर्शनस्य तेजसि गते जगत्द्रष्टुमपि न रोचते किं मन्त्रादिना क्षुद्रभावेऽत्राप्रिवकामाभावे कामिनीमिव किं व तेजसाहीनः मल्लक्षणः पुरुषः
उक्थेन प्राणेन रहितः प्राणकार्यं हि वलंतद्रुतमंत्रं तास्मन्गते वृक्षादाविव प्राणः अकिंचित्कर इत्यर्थः किंच लोकप्रतीत्याप्यहंतयैव जातः
तेदाह मृतकः प्रोच्यते यथेति यथामृतकः लोकैः प्रोच्यते नायमत्रस्थापनीयः ज्वालनीयो दूरीकर्त्तव्य इति तथामल्लक्षणोऽपि जनो लोके-
क्त इत्यर्थः एवं तेजोपहरणेन मृतप्राय एवाहं जात इत्युक्तं नन्वस्य वंचकत्वेनातं चेतकथं सख्यं कथं वा शास्त्रतो भजनीयं तस्याशंक्यं वंचनमद्यैव
कृतं न पूर्वमित्याह यत् संश्रयादित्यादितेनाह मद्यमुषितः पुरुषेण भूमेत्यनेन गुणस्वभावभेदेन कृष्णेनोपकृता वयम् गुणैस्तु न वधायोगान्
स्वभावेन त्रिधा पुनः एवं द्वादशधा कृष्णः कृतार्थी कृत्यसांप्रतम् अवंचयति इति ह्येकं तेनैवास्य च संक्षयः एवं चतुर्दश श्लोकैः पांडवेषु हरिगुणाः
तावद्भिरेव स्वज्ञातैश्चतुर्दशैर्गतिर्युः ॥ ६ ॥

तत्र प्रथमं सत्त्वगुणभेदान् वं कुं रजो मिश्रत्वेन भगवता उपकारः कृतः रजो मिश्रितात् दूरस्थेन उपकारफलं च स्त्रीप्राप्तिरिति तदाह यत्सं-
श्रयादिति संश्रयाश्रयात् कृष्णस्येति न ह्यतींद्रियाश्रयव्यतिरेकेण अतींद्रियार्थज्ञानं भवति तत्र हि एकचक्रनगरात् पलायिताः ब्रह्मचा-
रिरूपेण स्थिताः तत्र द्रौपदी स्वयंवरप्रस्तावे अहं यराधावेधे प्रतिज्ञायामस्मत् प्राप्यत्येव भगवता कृतायां सर्वे समावृताः अस्मत्तेजसः
प्राकट्यार्थं भगवतैव तत्तत्कृपया त्रयं प्राप्तं तेषां तेजः लक्षाज्ञानं द्रौपदी च तस्याः कृष्णेति नामतः स्वसाख्यमन्यमानः सखिष्वस्मात्सुतां यो-
जितवान् अतींद्रियं च तेषां च तेजः स्वकीयमपि तदपि च अतस्तेनैव तेजो दत्तं प्रथमे अंते तेनैव पाहतमिति तेजसां मध्ये सर्वापहरणेन सर्व-
नाशश्च स्वयंवरस्य मुखभारभेतदाहि सर्वमिलंति ननु परब्रह्मस्वरूपं भगवतः समाश्रयणं कथं प्राप्तिनामनिष्कर्षांतदाह स्मरदुर्गदाना-
मिति स्मरणादुष्टो मदीयेषाम् अतस्तेषां तेजोहरणोदेषरूपमवहरणान् उपकारं स्वतेषां कृतः सखितिराज्ञः संमतिः अभिहतमिति प्रा-
अभिहतश्च धनुषोऽपि सज्जीकरणं जातं तत उक्तं सज्जीकृतं नेति चकारादिद्रष्टव्यमात्म ॥ ७ ॥

यत्तेजसा नृपशिरोऽङ्घ्रिमहन्मखार्थमाय्योऽनुजस्तव गजायुतसत्त्ववीर्यः ।

तेनाहताः प्रमथनायमखाय भूपा यन्मोचितास्तदनयन् वलिमध्वरे ते ॥ ६ ॥

पत्न्यास्तवाधिमखकूलसमहाभिषेकश्लाघिष्टचारुकवरं कितवैः सभायाम् ।

स्पृष्टं विकीर्य पदयोः पतिताश्रुमुख्या यस्तत्स्त्रियोऽकृत हतेशविमुक्तकेशाः ॥ १० ॥

सुबोधिनी ।

सत्त्वमिश्रसत्त्वेनोपकारमाह यत्सन्निधावितिसत्त्वमिश्रणात् भगवत्सन्निध्यमुदति वितर्केकुत्राहंकुत्रतत्कर्मैतिखांडववनंसर्वौषधिसहितमग्नयेपावकायइन्द्रस्यवनमिति तंविजित्यसभाराजसूयसभा तत्र दुर्योधनमोहः खांडववनंस्थितस्य मयस्यप्राणरक्षणत्वात् स्वप्राणपरिवर्त्तरूपं सर्वमायामयम् अद्भुतशिल्परेचनारूपं च कार्यदत्तवान् विश्वकर्माशिल्पमेवजानाति मयस्तुमायामपि अत्रापि प्राप्तदानसामर्थ्यमगादि इंद्रादीनांतेजःस्वभावः ततस्तवाप्युपकारोजातइत्याह दिग्भ्योऽहरक्षितितेअध्वरेराजसूयेवाल्लिपूजामुपढौ कतद्रव्यरूपम् ॥ ८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

वञ्चितस्त्यक्तः येन मां त्यक्तवता मम तेजोऽपहृतं तेन तदत्तमेव तेज इति भावः ॥ ५ ॥

यस्य क्षणवियोगेनेत्यादियच्छब्दानां तेनाहमद्य मुषितः इति सप्तमश्लोकस्थेन तच्छब्देनान्वयः । प्रियस्याप्यप्रियत्वे दृष्टान्तः उक्थेन प्राणेन । एष पित्रादिः ॥ ६ ॥

यस्याश्रयात् स्वयंवरे राजा तेजो हत्वा द्रौपदी प्राप्ता ॥ ७ ॥

उ इति विस्मये । खाण्डवमिन्द्रस्य वनम् । खाण्डवदाहे रक्षितेन मयेन कृता सभा लब्धा । अद्भुते शिल्पमाये यस्यां सा अध्वरे राजसूये ॥ ८ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

तदेवाहवंचितोऽस्मीतिचतुर्विंशतिश्लोकैः हरिणावञ्चितोऽस्मिन्नेत्यादियच्छब्दानांतेनाह मुषितइत्यनेनान्वयः ॥ ५ ॥

उक्थेन प्राणेन ॥ ६ ॥

स्वयंवरस्यमुखेप्रारम्भे उपागतानाराज्ञायत्संश्रयात्तेजोहृतमपहृतं तथासज्जीकृतेनधनुषामयाभिहतःछिन्नः तथारुष्णाद्रौपदी अधिगता लब्धा ॥ ७ ॥

यथामणिविशेषेननिधावयोनुत्यति तथायस्यसंनिधिमात्रतोमयेदंकृतमिति विस्मिततथाह यदिति यद्यस्यसंनिधौ उदितिविस्मये अहमग्नयेविप्ररूपेणयाचमानायखाण्डवमिन्द्रवनमदांदत्तवानस्मि तत्राग्निदाहमयत्रातमयकृताद्भुतशिल्पैर्माया आश्चर्यतायस्यांसासभा लब्धा ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

हे महाराज ! बन्धुरूप हरि ने मेरे को ठग लिया है जिसने कि देवों का विस्मय कारक मेरे तेज को हर लिया है ॥ ५ ॥

जिसके क्षणमात्र वियोग होने से संसार अप्रिय होजाता है जैसे प्राण के नहीं रहने से मृतक शरीर ॥ ६ ॥

जिस कृष्ण के आश्रय से द्रुपद राजा के घर से स्वयंवर में आये हुये कन्दर्प वाले राजाओं के तेज को मैंने हरण किया था धनुष चढ़ा मत्स्य वेध करके द्रौपदी का लाभ किया था ॥ ७ ॥

जिसके सन्निधि से मैंने अग्नि को खांडववन दानकिया देवों सहित इन्द्र को जीतकर अद्भुतशिल्प माया वाली मय दानव की सभा को लाभ किया आपके यज्ञमें दिशों से राजा लोग भेट लाये ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

अन्तरः श्लोको विगीतः तथापि व्याख्यायते । नृपशिरःसंघिर्यस्य ते जरासन्धं तवानुजो भीमः मखार्थम् अहम् हतवान् तन्निर्जयं विना राजसूयमखानुपपत्तेः । गजायुतस्येव सत्त्वम् उत्साहशक्तिः वीर्यं बलञ्च यस्य सः । तं हत्वा प्रमथनायो महाभैरवः तस्य सखायं ये राजानः तेनाहताः ते यद्यस्मान्मोचिताः तत् तस्मात् ते अध्वरे वलिम् आनीतवन्तः ॥ ९ ॥

श्रीधरस्वामी ।

यैः कितवैः दुःशासनादिभिः तव पत्न्याः कवरं विकीर्य उन्मुच्य स्पृष्टम् आकृष्टं तेषां स्त्रियो हतेश्चः अतएव वैधव्यात् विमुक्तके शाश्व अकृत चकार । कथंभूतं कवरम् अधिमखं राजसूयमधिकृत्य कलृप्तो रचितो यो महाभिषेकः तेन श्लाघ्यतमं चारु रम्यं तच्च तच्च स्मरणात् तदानीं मेवास्मत्कृपया प्राप्तस्य श्रीकृष्णस्य नमने, पदयोः पतितानि अश्रूणि मुखाद्यस्याः पत्न्याः । पदशब्दसापेक्षस्यापि पतितशब्दस्याश्रुपदेन समासो वित्यसापेक्षत्वात् ॥ १० ॥

श्रीवीरराघवः ।

तवानुजोममार्योऽग्रजः गजानामयुतस्यसत्त्वंचलंतत्तुल्यंवाचीर्यचयस्यभीमः तवमखार्थयज्ञार्थस्यभगवतः संश्रयाद्धेतोर्नृपस्यजरासंधस्यशिरोऽघ्नमिति प्राणयंगत्वात्समाहारद्वन्द्वैक्येनशिरोऽघ्निचाहतेननृपेणाहताः नृपास्ततोविमोचिताः संतोयत्प्रमथस्यरुद्रस्यभैरवस्यचामखायमखार्थसंभृतं धनंतवाध्वरेचलिकरमनयन्नानीतवन्तः नृपाणांशिरस्सुअंघ्रिर्यस्यतंजरासंधमितिवा ॥ ९ ॥

पत्न्याइतितवपत्न्याद्रौपद्याः अधिमखंराजसूयाख्येयज्ञेविभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः कलृप्तःकारितोयोमहाभिषेकः तेनश्लाघिष्टमत्यन्तश्लाघ्यं चारुसुन्दरंधर्मिल्लं विकीर्यविक्षिप्ययैर्दुःशासनादिभिः स्पृष्टं तेषांस्त्रियः स्त्रीः हतामृतार्हशाः पतयोयासांताश्चविमुक्ताः केशायासांताश्चतथा भूताः योअकृतकृतवान्सतवानुजोनृपशिरोऽघ्नमहन्तिपूर्वेणान्वयः कथंभूतायाःपत्न्याः पादयोर्दुःशासनस्यभगवतोवास्वस्यवापदयोः पतितानि अश्रूणिमुखाद्यस्याश्चतथाभूतायाः ॥ १० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

गदाख्यमायुधंचसत्त्वंचहृदयसारश्चवीर्यवीरभावश्चसत्त्वंमानसवलंचवीर्यकायवलंचवायस्यसगदायुधसत्त्वंवीर्यः तवानुजोममज्येष्ठोभीमसेनोनृपशिरःखंघ्रिर्यस्यसतथोक्तः तंजरासंधयत्संनिधावहनहृतवानित्यन्वयः किमर्थमखार्थेराजसूययज्ञमुद्दिश्यजरासंधेनतेनप्रमथनाथमखायरुद्रमुद्दिश्यपुरुषमेधाख्ययज्ञायाहतागृहीतायेनकृष्णेनमोचिताः जरासंधवधेनेतिशेषः भूयस्तेतवाध्वरेचलिऽयुदनयन्रअभिगम्यानीतवंतइत्यन्वयः “वष्टिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो”रित्यत्रा“भरप्युपसंख्यानंकर्तव्यम्” ॥ ९ ॥

कुरुसभायांतवपत्न्याद्रौपद्याअपिराजसूयनाम्निमखेकलृप्तेनकृतेनमहाभिषेकेणश्लाघिष्टमतिशयेनश्लाघ्यतममतएवचारुचिरंकवरंकेशबंधनयैरक्षकितवैर्दुःशासनादिभिः स्पृष्टंयत्तत्तत्कवरंविकीर्ययत्पदयोः पतितायाः अश्रुमुख्याः अश्रुप्रधानोयःसःतत्पदयोः पतितत्वादेवतत्स्त्रियः तेषांकितवानांस्त्रियोभार्याः विमुक्तकेश्यः भीमाविद्धगदाभग्नोरुदंडान्स्वपतीनालिंग्यरुदतीर्विकीर्णकेशपाशाः न्यकृतनितरामकार्पादित्येकान्वयः अश्रुशब्दउभयलिङोऽप्यस्तिधनुः शब्दवत् ॥ १० ॥

क्रमसंदर्भः ।

यस्तव पत्न्याः सस्वन्धे तेषां कितवानां स्त्रियो हतेशविमुक्तकेशा अकृत । कीदृश्याः पत्न्याः कवरं विकीर्य पश्चाद्वनान्तर्गतस्य कृष्णस्य पदयोः पतिताश्रुमुख्याः । कीदृशं कवरं कितवैः स्पृष्टं द्यूतसभायामाकृष्टमिति योज्यम् ॥ १० ॥ ११ ॥

सुबोधिनी ।

यत्तेजसेति विगीतश्लोकोमध्यधिकः सोऽपिव्याख्यायतेतस्य भगवतस्तेजसानृपशिरोऽघ्नं नृपशिरस्सुअंघ्रिर्यस्य जरासंधस्यतवमखार्थमहन आर्योममज्येष्ठभ्राताभीमः तवअनुजः येचमोहिताः यस्मात्तेमोचिताः तस्मात्तेअध्वरेचलिमनयत् आनीतवंतः अहमपिभीमोऽपिभगवत्सांनिध्यात् श्लोकोक्तंफलंप्राप्तवानित्यर्थः ॥ ९ ॥

तमोमिश्रसत्त्वेनोपकारमाहपत्न्यास्तवेति रजसातस्यतमसानाशउचितः तथापिसत्त्वेनतस्योपकारः कर्तुंस्त्रीषुदत्तः तथाकरणेहेतुः अधिमखेतिराजसूयमध्येमहाभिषेकप्रस्तावेयजमानपत्न्याः कलृप्तोयोऽयंमहाभिषेकः तेनश्लाघिष्टं सर्वसभास्तुत्यंचारुमनोहरं च वंद्योक्तयोरुक्तंयत् कवरंतत् कितवैर्वचकैः दुर्धूतैः अपणितमपिपण्यत्वमारोप्यभीष्मादिस्थितसभायांपापप्राकट्याययैः स्पृष्टंतत्स्त्रियः हतेशविमुक्तकेशाः कृताः हतः ईशोयोभर्तातेनमृतभर्त्राविमुक्ताः केशायासां ननुभगवतःपंचकरणेकोहेतुस्तत्राह विकीर्यपदयोः पतिताअश्रुमुख्याःइति दुष्टस्पर्शनदोषसंबंधात् तन्निराकरणाथैगाढंभक्तिहृदयेन हानाथद्वारकावासिन्नितिरूपेणस्मरणे तदानीमेवोपस्थितस्य भगवतः अन्येषांमहापातकित्वात् द्रौपदीमात्रप्रत्यक्षस्य पदयोर्दुष्टस्पृष्टकवरंविकीर्यपतितायाश्रुमुखीतस्याः इदानींभगवान्द्वारिकातः समागत्यतस्याअग्रेस्थितः सोऽपितंदृष्टातस्याः पादयोः पतित्वा अश्रूण्यवर्तयत् अतएव “यात्वरद्रौपदीप्राण” इति वाक्यंसंगच्छते एवं शुभतयापिसर्वदासर्वकरोतीत्यवगंतव्यम् ॥ १० ॥

यो नो जुगोप वन एतय दुरन्तकृच्छ्राद्दुर्वाससोऽरिचितादयुताग्रभुग्यः ।
शाकान्नशिष्टमुपयुज्य यतस्त्रिलोकीं तृप्तममंस्त सलिले विनिमग्नसङ्गः ॥ ११ ॥
यत्तेजसाथ भगवान् युधि झूलपाणिर्विस्मापितः सगिरिजोऽस्त्रमदान्निजं मे ।
अन्येऽपि चाहममुनैव कलेवरेण प्राप्तो महेन्द्रभवने महदासनाद्धिम् ॥ १२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

नृपाणां तत्सजातीयानां प्राकृतानां शिरःसु अंग्रिर्यस्य तं जरासन्धम् । तवानुजो भीमः । मखार्थं तन्निर्जयं विना राजसूयमखानुप-
त्तेः गजायुतस्यैव सत्त्वम् उत्साहशक्तिः वीर्यं बलं च यस्य सः । प्रमथनाथो भैरवस्तस्य मखायथे राजानः तेनाहताः यद्यस्मान्मोचिताः
तत्तस्मात्तैऽध्वरे बलिम् आनीतवन्तः ॥ ९ ॥

यैः कितवैर्दुःशासनादिभिः तव पत्न्याः अधिमखं राजसूये कृतमहाभिषेकेण प्रशस्तं कवरं विकीर्य उन्मुच्य स्पृष्टम् आकृष्टम् । तेषां
स्त्रियो हतेशा अतएव वैधव्याद्विमुक्तकेशाश्च अकृत यस्तवानुज इति पूर्वस्यैवानुषङ्गः । कीदृश्याः स्मरणात् प्राप्तस्य कृष्णस्य नमने
पदयोः पतितानि अश्रूणि मुखाद्यस्याः । पदशब्दसापेक्षस्यापि पतितशब्दस्य अश्रुपदेन समासो नित्यसापेक्षत्वात् । पदयोः पतिता चासौ
अश्रुमुखी चेति तस्या इति वा ॥ १० ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

यद्यस्य श्रीकृष्णस्य तेजसाममार्योऽग्रजस्तवानुजोभीमः नृपसिरःसु अंग्रिर्यस्य तं जरासन्धं मखार्थं राजसूयार्थं राजसूयाख्ययज्ञार्थम् अहन्
हतवान् किंच प्रमथनाथमखायमहाभैरवमखायतेन जरासन्धेन ये भूपा आहताः यद्यतो मोचितास्तत्ततो हेतोस्ते भूपास्तवाध्वरे राजसूये बलिम्
अनयन् आनीतवन्तः ॥ ९ ॥

तव पत्न्याः कृष्णायाः अधिमखं खेविभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः कलृप्तेन महाभिषेकेण हेतुना श्लाघिष्ठचारु एवं भूतम् कवरम् यैः कितवैर्दुःशा-
सनादिभिर्विकीर्य विशिष्य स्पृष्टम् तत्तेषां हतेशविमुक्तकेशाः हताईशा विमुक्ता वैधव्यसूचनार्थं केशायासांताः एवं भूताः स्त्रियः यः
श्रीकृष्णः अकृत कृतवान् कथं भूतायाः पत्न्याः तदा द्रौपद्यास्मरणेन सभायां प्राप्तस्य अन्यैरदृष्टस्य द्रौपदीसमीपे स्थितस्य पदयोः पति-
तान्यश्रूणि मुखाद्यस्याः तदुक्तं केशग्रहणानन्तरं वस्त्रापकर्षणावसरे सभापर्वणि “आकृष्यमाणे वसने द्रौपद्याश्चितितो हरिः गोविन्द
झारिकावासिन् कृष्णगोपीजनप्रिय ? कौरवैरभिभूतां मां किं न जानासि केशव ! याज्ञसेन्यावचः श्रुत्वा श्रीकृष्णो गद्गदितोऽभवत् त्यक्त्वा शय्यासनं
पद्मं तत्रैव रूपयाभ्यगादि”त्यादि ॥ १० ॥

भाषाटीका ।

जिस के तेजसे अयुत गज के बलवाले राजमुकुट जरासन्ध को यज्ञ के लिये भीमसेन ने मारा उसके लाये हुए भैरव यज्ञ के लिये जो
राजा छुटाये तब आप के यज्ञ में भेंट लाये ॥ ९ ॥

आप के राज्याभिषेक में कल्पित उत्तम आपकी पत्नी द्रौपदी के केशों को सभा के मध्य में धूर्तों ने पकड़ा था अश्रु सहित पाँदों
में पड़ने में भी नहीं छोड़ा उन दुष्टों को मारकर उनकी स्त्रियों के केशों को खोल दिया ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामी ।

शिष्याणामयुतस्याग्रे तवपङ्क्तौ भुङ्क्तं यस्तस्मात् दुर्वाससो हेतोः अरिणा रचितं यत् दुरन्तं कृच्छ्रं शापलक्षणां तस्मात् सका-
शात् नोऽस्मान् वने आगत्य जुगोप । किं कृत्वा शाकमेवाश्वं तस्मिन् पात्रेऽवशिष्टम् उपयुज्य भुङ्क्ता । यत् उपयोगात् सलिले विनिमग्नो मु-
नीनां संघः त्रिलोकीं तृप्तम् अमंस्त । एवं हि भारतकथा—कदाचित् दुर्वाससो दुर्योधनेनातिथ्यं कृतम् । तेन च परितुष्टेन वरं वृणी-
ष्वेत्युक्ते दुर्वाससः शापात् पाण्डवा नश्येयुरिति मनसि विधाय दुर्योधनेनोक्तं युधिष्ठिरोऽस्मत्कुलमुख्योऽतस्तस्यापि भवतैव शिष्या
युतसहितेनातिथिना भाव्यम् । द्रौपदी यथा श्रुधया न सीदित तथा तस्यां भुक्तवत्यां तद्गृहे गन्तव्यमिति । ततश्च तथैव दुर्वाससि प्रा-
प्ते परमादरेण युधिष्ठिरेण माध्याह्निकं कृत्वा आगम्यतामिति विज्ञापितो मुनिसंघोऽधमपेक्षाय जले निमग्नः । तत्र चिन्तानुरया द्रौपद्या
स्मृतमात्रः श्रीकृष्णः अङ्गस्थां रुक्मिणीं हित्वा तत्क्षणामेव भक्तवालसलयेनागतः । तथा चावेदिते वृत्तान्ते भगवतोक्तं हे द्रौपदि ! अहञ्च
बुभुक्षितोऽस्मि प्रथमं मां भोजय । तथा चातिलज्जया अहो मदीयमभाग्यं भाग्यञ्च यतः त्रैलोक्यनाथो यज्ञपुरुषो भगवान् मदगृहमार्गतः
भोजनं प्रार्थयतीति मनसि विधायोक्तं भोः । स्वामिन् ! मद्भोजनपर्यन्तमक्षयमन्नं सूर्यवत्सस्थाल्याम् । मया च सर्वान् संभोज्य भुक्तम्
अतो नास्त्यन्नमित्यश्रुपातं चकार । तथाप्यतिनिर्वन्धेन स्थालीमानाय्य तत्कण्ठलग्नं किञ्चिच्छाकाभं प्राश्योक्तं भोर्दु मुनिसंघमाह्वयति ।

श्रीधरस्वामी ।

अथ भीमश्च प्रहितवान् । भीमेन गत्वोक्तं स्वामिन् ! भोजनार्थमागम्यतां कथं विलम्बः क्रियते । स च तावतातितृप्तः वृथापाकभयेन प्रप-
लाय्य गत इति ॥ ११ ॥

गिरिजासहितो विस्मापितः सन् निजं पाशुपतमस्त्रम् अदात् । अन्येऽपि लोकपाला निजान्यस्त्राणि ददुः । अन्यदप्याश्चर्यमाह अमु-
नैवेति । महत इन्द्रस्यासनाद्धम् ॥ १२ ॥

श्रीवीरराघवः ।

योनेइतियोऽयुताग्रभुगयुतेनविप्राणामयुतेनसहाग्रेभुंकेइतितथाअयुतस्याग्रेवातस्मादरिणादुर्योधनेनविहितात् दुर्वाससः हेतोरागतात्
दुरन्तकृच्छ्रादपारसंकटाद्योभगवान्नोऽस्मान् शाकात्मकान्नावशिष्टमवलेपमुपयुज्यभुक्त्वाजुगोपशाकावशिष्टमुपभुक्तवतोभगवतोहेतोः
सलिलेनिमग्नः संघोभूतसंघरूपोदेशयस्यसदुर्वासाः त्रिलोकीमपितृप्तममंस्तामन्यततेनभगवतामुपितोऽस्मीत्यन्वयः एषाचान्यत्रकथासू-
च्यते “दुर्वासा मुनिवर्गोऽथ दुर्योधनगृहगतः तं राजा पूजयामास सार्धपाद्यासनादिभिः निमंत्रयामास सतं भोजनाय नराधिपः तं वाढमिति त्रामं
ज्यकृत्वा नित्यादिकाः क्रियाः वृभुजेऽन्नं बहुगुणं ब्राह्मणैः सह धर्मवित् अर्बुच च सराजानं भुक्त्वा तुष्टमना मुनिः वरं वरय भद्रं ते वरदोऽस्मि नराधि-
प ! याचयाम्यद्य किमहं वरमेतं मुनीश्वरम् इति चितासमापन्नो राजा दुर्योधनस्तदा सुहृर्तचित्तयित्वाथ प्रतिपेदे मनोगतम् वनवासंगतायेतु पांडवाः
शशितव्रताः तेषामस्य मुनेः शापं जनयेयं लवान् नृपः मद्गृहे भुक्तवान् सर्वयदा वांछति भोजनम् तन्न दातुं शक्नुवन्ति ते वने कलेश भागिनः तदा कोपप-
रीतात्मा शापं दास्यत्यसंशयम् इत्येवं दुरभिप्रायो वरं वरे सुदारुणम् वने मे भ्रातरः सन्ति पांडवा दुःख भागिनः भोक्तव्यं तद्गृहे गत्वामद्गृहे भुक्तवा-
न्यथा तथेति मुनिरुक्त्वा तं गत्वा याचत भोजनम् अयुतब्राह्मणाग्रे मां भोजयाशु युधिष्ठिर ! श्रुत्वा तद्गृहं च न राजा हृदिसंजातवेषधुः भुक्तमस्माधिरधुना
शिष्टमन्नं विद्यते तथानब्राह्मणाः सन्ति सामग्री च कदाचन यद्यहं न ददाम्यन्नं शापं दास्यति कोपतः तथाप्येनं निमंत्रयैव मुपायं मृगयेऽधुना इत्येवं मन-
सा ध्यायन् राजा मुनिमथाब्रवीत् भगवन्नित्यकर्मादिकृत्वा स्नानादिकर्म च शीघ्रमागमनं कार्यं सिद्धं सर्वं तथा मम ततोऽमित्यनुज्ञाय गत्वा चाप्सु विवे-
श ह तत्राघमर्षणं कुर्वन् दधौ तद्ब्रह्म निष्कलम् एतस्मिन्नेव काले तु भगवान्यदु नन्दनः आजगाम कुरुश्रेष्ठ सन्निधौ कलेशनाशनः विषण्णवदनान् दृष्ट्वा
पांडवान् मधुसूदनः उवाच राजन् ! किं दीर्घध्यायसे कलेश भागिव सोऽसौ न्यवेदयत्सर्वं मुनेरागमनादिकम् श्रुत्वा तद्गृहं च न राजा हृदिसंजातवेषधुः भुक्तमस्माधिरधुना
तम् श्रुत्वा वाचावशिष्टं तदन्नं किंचिदस्ति वै शाकमात्रावशिष्टं मे पाक इत्यब्रवीन्नृपः उवाच भगवान् शिष्टं शाकमानीयतामिति अनीतं भक्षयामा-
स राजो दुःखोपशांतये दुर्वासास्तु मुनिर्मेनेतृत्वं स्थावरजंगमम् इत्यादिको कथावर्तते ॥ ११ ॥

यत्तेजसेति यस्य भगवतस्तेजसामयाहितेन हेतुना भगवान् शूलपाणिः शम्भुः किरातरूपो युद्धे विस्मापितः मयोतिशेषः विस्मयं प्राप्तः स च
गिरिशोरुद्रः मेमह्यमस्त्रं पाशुपताख्यं ददौ तथाप्यन्ये च शक्त्या दयो विस्मापिताः इत्यर्थः तथाहममुनैवाधुना ते जोहीन कले वरेणैव महेन्द्रस्य
भवने महदासनस्यार्द्धं प्राप्तः इन्द्रासनस्यार्धमधिष्ठितवानस्मीत्यर्थः महदिति पृथक्पदम् अन्यथा आन्महत इत्यात्वापत्तिः आर्षत्वात्तदभावे
महत्यासने इत्यप्यन्वयं तु शक्यम् ॥ १२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

यस्य तेजसायुधिवराहनिमित्तयुद्धे विस्मापितः विस्मयं गमितः शूलपाणौ यस्य स शूलपाणिः स गिरिशः निजमस्त्रं पाशुपताख्यं मेमह्य-
मदादित्यन्वयः अन्ये लोकपाला अपि स्वस्त्रं ददुरिति शेषः अपि चार्जुनोऽहममुनैव कले वरेणैव मान्येन महेन्द्रासने अमरावत्यां महतो देवेन्द्रस्या-
सनार्धं प्राप्त इत्येकान्वयः अथान्यच्च श्रीकृष्णमाहात्म्यं वक्ष्यामि विशेषत इत्यथ शब्दार्थः ॥ १२ ॥

क्रमसंदर्भः ।

यत्तेजसेति पूर्ववल्ली किकलीलामयत्वेनैव ॥ १२ ॥

सुबोधिनी ।

रजोमिश्रतमसाय उपकारः कृतस्तमाह योनेइति एवं ह्याख्यायिका कदाचित् दुर्वासाः परमासोपवासी पारणादिवसे सर्वदेत्यप्रार्थनया
दुर्योधनगृहगतः तेन चातिथ्येन संतोषितः अयुतशिष्यसहितः वरं वृणीष्वेत्याह तदा भगवता व्यामोहितो दुर्योधनः सहसा पांडूनां नाशः
प्रार्थयितुमशक्य इति मन्यमानः व्याजेन प्रार्थयिष्यामीति संचिंत्य यथास्मद्गृहे समागतं शिष्यैः सह तथास्मज्ज्येष्ठभ्रातुर्युधिष्ठिरस्य गृहे
गतव्यं परद्रौपदी भोजनानंतरम् अन्यथा सा खेदं प्राप्स्यतीति वरमयाचत ततस्तथेत्युक्त्वा तथैव गतो दुर्वासाः पांडवानां चारण्ये भोजनाभावे भग-
वदुपदेशात् सूर्यप्रार्थनायां सर्वात्र पूर्णस्थालीं ददत् सूर्यआहद्रौपदी भोजनावधि अक्षय्यमन्नं भविष्यतीति ततः प्रभृतिसातिध्यागमनकाल-
मतिक्रम्य भुंके । एवं जाते सति प्रहररात्र्यंतरं द्रौपदी भोजनयोगेन ज्ञात्वा तथैव गतः तदा पांडवाः द्रौपदी च सर्वनाशं मे निरेत दाध्यातः कृष्णः
समागतः बहिरेव द्रौपदीमदृष्ट्वैव ऋषिप्रत्युक्तवान् जातः पाकः स्नानं क्रियतामिति तिथेत्यावश्यकं कर्तुं दुर्वासासि गतं अंतः प्रविष्टो भगवान्

सुवोधिनी ।

द्रौपदीवैकृत्यदृष्टाकवलमात्राशेषेभोजनेस्थाल्यामपि तावच्छिष्टं शाकान्नं प्राश्य त्रिलोकीमेव तृप्तामकृतदाह योनोजुगोपेति यो भगवान् वनमेत्य नः अस्मान् जुगोप दुर्वाससः तथा हेतुत्वात्पंचमी दुरंतं कृच्छ्रं यस्मात् अरिविहितात् दुर्योधनेन प्रेरितात् यो दुर्वासः अयुतं ब्राह्मणाः अग्रे भुजते यस्य शाकेनाशिष्टं भक्षमुष्टिप्रथमत एव भगवदर्थं स्थापितानियतकृत्यं हितम् तदुपयुज्य स्वीकृत्य जुगोपेति संबंधः कथमेतावता गोपं तत्राह यतः सलिले निमग्नः ऋषिसंघः यः पूर्वमावश्यकं कर्तुं गतः सलिले निमग्न उत्थानसमये त्रिलोकीमेव तृप्ताममंस्तकिमुत आत्मानमित्यर्थः ॥ ११ ॥

सत्त्वमिश्रतमसाकृतमाह यत्तेजसेति अथेतिभिन्नप्रक्रमेऽश्लोकद्वयेन द्रौपदीनिमित्तरक्षणास्योक्तत्वात् स्वपौरुषाभावाच्च तदपहाय केवलं स्वपौरुषसाध्यचरित्रमिति भगवानिति संतोषे वरदानहेतुः शूलपाणि रिति विपरितीमारणहेतुः एवं दुर्योधनविषयत्वाभावात् कुश्लिष्टत्वाच्च अतः सत्त्वतमोभिः श्लोकत्रयपरिपाठ्यैव भगवच्चरित्रमुक्त्वा तोषश्चतुर्ये प्रतिपाद्यते लोकत्रयजयस्यैव अभीष्टत्वात् दैत्यजयः साधनप्राप्त्या निरूपणीयोऽपि भोग्यस्य प्राधान्यात् स एव निरूपितः अर्थान्निरूपितोऽपि संहारे अनुवदनं च न शेषतया निरूपितः दैत्यानां तत् प्राधान्यात् मायेत्यसुरा इति श्रुतेः यत्पुनरग्रे भगवच्चरित्रकथनं तद्वतारकार्यमिति नात्यंतमर्जुनानुग्रहः सिध्यति भूभारहरणस्य स्वापेक्षितत्वात् “मयैव ते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भवसव्यसाचित्रं” ति भगवद्वाक्याच्च अतोऽर्जुनेन भगवतः उपकारत्रयमेवानुगुणरूपं दोषाभावत्रयं चाग्रे वक्ष्यते सौत्येवृत्तइत्यादिभिस्त्रिभिः “कारणं कारणं चैव प्रतिबंधश्च कथ्यते स्वकृतत्वज्ञापनाय माहात्म्यज्ञापनाय तत् दोषाभावेन सहितं दोषेनापि विमिश्रितम् कृष्णमाहात्म्यज्ञापनं त्रिभिः त्रिभिश्च दोषास्पर्शोपि महादेवः यत्तेजसा विस्मापितः नहि जीवसामर्थ्ये ब्रह्मणो विस्मयो भवेत् तत्रापि गिरिजया पार्वत्या सहितः पर्वतपुत्री हि पर्वतादप्यधिकेन पदार्थेन विस्मिता भवतीति सूचितम् अत्रापि किरातार्जुनकथानुसंधेया परीक्षार्थं समागतो महादेवः सर्वत्र तोद्यापनरूपचिन्हसहितस्त्वांजुनस्य चिन्हप्रदर्शनार्थं पार्वतीमप्यानीतवान् तत्र शस्त्रबाहुमुष्ट्रियुद्धेषु स्वयं भू-मौपतितार्जुनपृष्ठस्थचिन्हे पार्वत्याद्वेष्टे पत्योर्हास्यमुखमवलोक्य भीतोऽर्जुनः स्तोत्रं कृतवान् ततः प्रीतो महादेवः पाशुपतास्त्रं दत्तवान् मेमह्यम् अन्येऽपीन्द्रादयः तदानीं समागत्य शस्त्राणि दत्तवन्तः चकाराच्छत्रजयश्च किंच तस्यास्त्रस्य प्रयोगसिद्ध्यर्थं महेंद्रप्रस्थितमातलिप्रार्थनया तेनैव नीतः महेंद्रभवने वर्षपंचकमिन्द्रासनस्यार्द्धमहर्दिद्रौपवेशभागादधिकं शरीरांतरोपभोग्यममुनैव कलेवरेण अतेजोममेजप्राप्तवानस्मीत्यर्थः अत्रापि त्रयं प्राप्तं महादेवसंतोषः अस्त्रप्राप्तिः इन्द्रासनप्राप्तिश्चेति ॥ १२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

दुर्वाससो हेतोरणिणा रचितं यद्दुरन्तं कृच्छ्रं शापलक्षणं तस्मात् सकाशात्तोऽस्मान् वने एव जुगोप । यः शिष्याणाम् अयुतस्य अग्रे अग्रपङ्क्तौ भुङ्क्ते । शाकमेवात्र तस्मिन् पात्रेऽवशिष्टम् उपयुज्य जग्ध्वा । यत् उपयोगात् सलिले विनिमग्नो मुनीनां सङ्गस्त्रिलोकीं तृप्ताममंस्त । एवं हि भारते कथा—कदाचिद्दुर्वाससो दुर्योधनेनातिथ्यं कृतम् । तेन च परितुष्टेन वरं वृणीष्वेत्युक्ते दुर्वाससः शापात् पाण्डवा नश्येयुरिति मनसि विधाय दुर्योधनेनोक्तम् । युधिष्ठिरोऽस्मत्कुलमुख्यः अतस्तस्यापि भवतैव शिष्यायुतसहितेनातिथिना भवितव्यम् । किन्तु द्रौपदी यथा श्रुयथा न सीदेत्तथा तस्यां भुक्तवत्यां तद्गृहं गन्तव्यमिति । ततश्च तथैव दुर्वाससि प्राप्ते परमादरेण युधिष्ठिरेण माध्याह्निकं कृत्वा आगम्यतामिति विज्ञापितो मुनिसङ्घोऽधर्मपराय जले निमग्नः । तत्र चिन्तातुरया द्रौपद्या स्मृतमात्रः श्रीकृष्णः अङ्गस्थां रुक्मिणीं हित्वा तत्क्षण एव भक्तवत्सल आगतः । तथा चावेदिते वृत्तान्ते भगवतोक्तम् । द्रौपद्यहं बुभुक्षितोऽस्मि प्रथमं मां भोजय । तथा चातिलज्जया अहो मदीयमभाग्यं भाग्यं च यत्स्त्रिलोक्यनाथो यज्ञपुरुषो मद्गृहमागतो भोजनं प्रार्थयतीति मनसि विधायोक्तम् । स्वामिन् ! मद्भोजनपर्यन्तमक्षय्यमन्नं सूर्यदत्तस्थाल्याम् । मया च सर्वान् भोजयित्वा भुक्तम् । अतो नास्त्यन्नमिति अश्रुपातं चकार । तथाप्यतिनिर्वन्धेन पाकस्थालीमानायय तत्कण्ठलग्नं शाकान्नं प्राश्योक्तं भोक्तुं मुनिसङ्घमाह्वयेति । अथ भीमश्च प्रहितवान् । भीमेन गत्वोक्तं स्वामिन् ! भोजनार्थमागम्यतां कथं विलम्बः क्रियते । स च तावता अतितृप्तः वृथापाकभयात् पलायित इति ॥ ११ ॥

गिरिजया दुर्गया सहितः विस्मापितः सन् निजं पाशुपतमस्त्रम् । अन्येऽपि लोकपालाः निजास्त्राण्यदुः । महत इन्द्रस्य आसना-र्द्धम् ॥ १२ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

यो मुनिः शिष्यायुतस्याग्रे गृत्वा भुङ्क्ते तस्मादरिभिर्दुर्योधनादिभिर्विहिता दुर्वाससः हेतोरुपस्थिता दुरन्तादपारात् कृच्छ्रात्संकटात् यः श्रीकृष्णः वनमेत्य शाकान्नशिष्टं शाकमेवात्र मदनीयं तदेव शिष्टमवशिष्टं स्थाल्यं लभ्यंतदुपयुज्य नोऽस्मान् जुगोप यतः शाकलेशोपयुक्तवतः श्रीकृष्णात्सलिले विनिमग्नो मुनिसंघस्त्रिलोकीमपि तृप्ताममंस्त अमन्यत अस्यार्थस्य विस्तरं वनपर्वणि द्रष्टव्यः ॥ ११ ॥

भृतकिरातवेशः समिरिजः सोमः भगवान् शूलपाणिः शिवः वनपर्वणि प्रसिद्धेऽर्जुनकिरातीयेषु द्वेयस्य श्रीकृष्णस्य तेजसा हेतुर्भूतेन मया विस्मापितः निजं पाशुपतमस्त्रमदात् तदनन्तरमेवान्ये लोकपाला अपि निजास्त्राण्यपि ददुः किंचामुनैव कलेवरेण लोकपालास्त्रं प्राप्तयतनन्तरमहेंद्रभवने महतः स्वपितुर्इन्द्रस्यासनां प्राप्तेः प्राप्तवानास्मि चकारादिद्रुत्तास्त्रादिकंच प्राप्तवानस्मीति सूचितम् ॥ १२ ॥

तत्रैव मे विहरतो भुजदण्डयुग्मं गाण्डीवलक्षणमरातिवधाय देवाः ।
 सेन्द्राः श्रिता यदनुभाविनाजमीढ ! तेनाहमद्य मुषितः पुरुषेण भूम्ना ॥ १३ ॥
 यद्वान्धवः कुरुवलाब्धिमनन्तपारमेको रथेन ततरेऽहमतीर्यसत्त्वम् ।
 प्रत्याहतं पुरुधनञ्च मया परेषां तेजास्पदं मणिमयञ्च हतं शिरोभ्यः ॥ १४ ॥
 यो भीष्म-कर्ण-गुरु-शल्य-चमूष्वदभ्र-राजन्य-वर्य-रथ-मण्डल-मण्डितासु ।
 अग्रेचरो मम विभो ! रथयूथपानामायुर्मनांसि च दृशा सह ओज आर्च्छत ॥ १५ ॥
 यदोःषु मा प्रणिहितं गुरुभीष्मकर्णनप्तृत्रिगर्तशलसैन्धववाहिकायैः ।
 अस्त्राण्यमोघमहिमानि निरूपितानि नोपस्पृशुर्नृहरिदासमिवासुराणि ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

जिसने शत्रु के भेजे हुये दुर्वासा से रक्षा किया जिसने अयुत ब्राह्मणों के पहिले भोजन करने को शाक का अवशिष्ट अन्न को भोजन करके जल में मग्नकृपि समूह को त्रिलोकी को तृप्त समझा दिया ॥ १३ ॥

जिसके तेज से युद्ध में विस्मय कराये महादेव ने मेरे को निज अस्त्र देदिये और भी इसी शरीर से मैं इन्द्र का पुर में जाकर महा आसन के अर्घ को प्राप्त हुआ ॥ १४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तत्रैव स्वर्गे क्रीडतः । गाण्डीवं लक्षणं किं यस्य तत् । अरातयो निवातकवचादयो दैत्याः तेषां वधार्थमाश्रितवन्तः । येनानुभावितं प्रभावयुक्तं कृतम् । हे आजमीढ ! युधिष्ठिर । तेन मुषितो वञ्चितोऽस्मि । कथम्भूतेन भूम्ना निजमहिमावस्थानेन ॥ १३ ॥

यद्वान्धव इत्यादि श्लोकत्रयस्यापि तेन मुषितोऽहमिति पूर्व्वेणैव सम्बन्धः । श्रीकृष्णवान्धव एक एवाहं कौरवसैन्याब्धि नास्त्यन्तो गाम्भीर्येण पारञ्च देशतो यस्य तं ततरे तीर्णवान् उत्तरगोशृङ्गे अताय्याणि दुस्तराणि सत्त्वानि तिमिङ्गिलादीनि भीष्मादिरूपाणि यस्मिन् । परैर्नातिं गोधनञ्च प्रत्याहृतम् । परेषाञ्च शिरोभ्यः सकाशात् तेजास्पदं प्रभावस्यास्पदमुष्णीषरूपं मणिमयं मुकुटरत्नरूपञ्च बहुधनं तान् मोहनाखेण मोहयित्वा हतं यद्वान्धवेन मया ॥ १४ ॥

अदभ्रा अनलपा ये राजन्यवर्यास्तेषां रथमण्डलैर्मण्डितासु भीष्मादीनां चमूषु सारथिरूपेण ममाग्रेचरः सन् हे विभो ! तेषां रथयूथपा-
 नाम आयुरादीनि दृशा दृष्ट्यैव आर्च्छन् हतवान् । मनांसीत्युत्साहादिशक्तिम् । सहो बलम् । तेजः शस्त्रादिकौशलम् ॥ १५ ॥

यस्य दोःषु भुजेषु मा मां प्रणिहितं स्थापितं तेनैव गुर्व्यादिभिर्निरूपितानि प्रयुक्तानि अस्त्राणि न स्पृशन्ति स्म । गुरुद्रोणाः । नष्टा भूरिश्रवाः । त्रिगर्तदेशाधिपतिः सुशर्मा । सलः सल्यः । सैन्धवः सिन्धुदेशाधिपतिः जयद्रथः । वाहिकः शान्तनोर्भ्राता । अमोघो महिमा येषां तथाभूतान्यपि । महितानीति पाठेऽपि स षष्ठार्थः । प्रतीकाराकरणेऽप्यस्पर्शे दृष्टान्तः नृहरिदासं प्रह्लादमिवेति ॥ १६ ॥

श्रीवीरराघवः ।

तत्रैवमहेन्द्रभवनेविहरतोममगाण्डीवलक्षणां गाण्डीवेनसहलक्ष्यतेइतितथायेनभगवताऽनुभावितंप्रभावंप्रतिनीतंभुजदंडयोर्युग्मंसेन्द्रादेवा
 अरातिवधायकालेयनिवातकवचाद्यसुरवधार्थंश्रिताः सहायत्वेनाश्रिताः हेआजमीढ ! तेनभूम्नाऽपरिमितानन्दरूपेणपरमपुरुषेणश्रीकृष्णे
 नाहंमुषितोऽस्मिर्वंचितोऽस्मिमांविहायस्वलोकांजगामेत्यर्थः ॥ १३ ॥

यद्वान्धवइति यच्छब्दानामध्याहततच्छब्दवतालठंतिहृदयंमममाध्वस्येत्यनेनान्वयः योभगवान्वान्धवोयस्यसोऽहमेकपक्षातीर्यमतोर्य
 सत्त्वबलंयस्यतमनंतपारंनिरवधिकंकुरुणांवलरूपमधिधरथेनसाधनेनतैरतीर्णवानस्मि अर्पत्वात् “तृफलमजत्रपञ्च । ६ । ४ । १२२ । इत्ये-
 त्वाभ्यासलोपाभावः आत्मनेपदं च तथायद्वान्धवेनमयापरेषांशत्रूणांवहुधनंप्रत्याहृतंतथातेषांशिरोभ्यः तेजस्पदंतेजःसुपदमाश्रयंमणिम-
 यंमेवयात्मकंचधनंप्रत्याहृतम् ॥ १४ ॥

यइति हेविभो ! अदभ्राणामनलपार्याणांवहूनांराजन्यश्रेष्ठानांरथजालैः मण्डितासुभीष्मादीनांसेनासुयोभगवान्ममाग्रेचरः अवस्थितः
 दृशादृष्टिमाग्रेणरथयूथपानामोजसासाहितमायुर्मनांसिचार्च्छन्हतवान् तेनाहंमुषितोऽस्मीतिसम्बन्धः ॥ १५ ॥

यदोःष्विति यस्यभगवतोदोःषुबाहुषुप्रणिहितं प्रणिधापितंत्वयेतिशेषः त्वयायद्भुजैकशरणात्वेनकृतंतमामित्यर्थः गुरुभद्रौणिप्रभृ-
 तिभिर्निरूपितनिप्रयुक्तान्यप्रतिहतमहिमान्यस्त्राणिनोपस्पृशन् यथाआसुरान्यसुराणां कशिपुनाकारितायस्त्रघातादीनिनृसिंहदासंप्रभृ-
 नास्पृशंस्तद्वत् ॥ १६ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

येन कृष्णो नाभुभावितं प्रहृष्टं वलवत्कृतं गांडीवव्याघातलांघनभुजदंडयुग्मं श्रिताः इन्द्रेण सह वर्तमानाः देवाः अरातिवधाय निभातकवच
नाम्नां शत्रूणां हननाय कस्य भुजदंडयुग्मं तत्र महेंद्रभवनपर्वविहरतः क्रीडमानस्य मेम ॥ १३ ॥

येषां बांधवोऽहं कुरुभिर्विराट् गोप्रहृष्टो अनंतपारमहृष्टतीरांतरं अनंतः अपरिच्छिन्नः पारः पूर्तिर्यस्य स तस्यांतं कुरुसेनासमुद्रं रथेन तस्मादेगे
जातरंतीर्णवानस्मृत्यन्वयः कथं भूतः एकोऽसहायः आर्यसत्त्वः पूज्यबलः किंच यद्बांधवेन मया विराट्पुरे गोधनं च प्रत्याहृतं पुनस्तनीतं
तथा परेषां शत्रुभूतानां भीष्मादीनां शिरोऽभ्योमणिमयं धनमुष्णीषलक्षणं केवलं हृतं किंतु परं केवलं तेजोऽभिमानलक्षणं सामर्थ्यमेवापहतमित्य
न्वयः ॥ १४ ॥

राजन्यवर्याणां श्रेष्ठानां रथानां मंडलैः समूहैर्मंडितासु अलंकृतासु भीष्मश्चकर्णश्चगुरुश्चशल्यश्च ते तथोक्ताः तेषां सेनापतीनां च मूषुसेनासु
मध्ये मम योरथः तस्मिन् रथेयः अग्रे चरः सारथित्वात्पुरोभागवर्ती तेषां मेवरथयूथपानां भीष्मादीनाम आयुर्मनांसि च सहसा शीघ्रदशादर्शने
नार्च्छन् अपाहरादित्येकान्वयः च शब्दपरार्थं यदाच्छन्तं दृष्टवनायुधादिना समुद्धृतं ॥ १५ ॥

गुरुभिर्भीष्मादिभिर्निरूपितानि प्रयुक्तानि भेदमयमहिमानि अचित्य सामर्थ्यानि अस्त्राणि यस्य दोः पुभुजं पुत्राणि हितं निक्षिप्तं मानोपस्पृशुः न-
तापंच कुरित्यन्वयः स्पृश उपतापेति धातुः कानि क्वमिव आसुराणि हिरण्यकशिपुप्ररितानि असुरप्रयुक्तानि नृहरिदासप्रह्लादं यथान्वयं यंति
तथेति ॥ १६ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

भूम्ना सर्वमहत्तमेन ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

सुवोधिनी ।

तमोमिश्रतमसातत्त्वमाह तत्रैवेति तत्रैव स्वर्गपर्वविहरतो भुजदंडयुग्मं स्वयंचतुर्भुजा अपि केचनाधिकभुजाः केचन ततोऽप्याधिकभुजा
आश्रयणे हेतुः गांडीवलक्षणमिति गांडीवलक्षणं चिन्हं यस्य अनेन उभयोश्चिन्हता युधधनुष्टंकार करणादौ हस्तद्वयं सर्वदा व्यापृतमिति
आपितं नैवावताकार्यं सिध्यति महेंद्रपुत्रत्वात् वलं स्ववायुजन्यत्वात् गांडीवस्य च आग्नेयत्वात् इन्द्रादीनां मूलभूतानामेव तत्र सत्त्वात्
हेत्वंतरं वक्तव्यमित्याकांक्षायामाह यदनुभावितमिति आजमीढेति वैकल्याभावाय सहिभिभिः पुरुषैः सहयुक्तः तमसामिलिततमसा च चित-
स्याभिप्रेतत्वात् उपकारा समाप्तावेव कारणं गुणानिरूपणादाह मोषे हेतुः पुरुषेणेति ब्रह्मांडविग्रहत्वात् रोगनाशे औषधत्यागवत् तेजोहरणेऽपि-
भगवतो व्यापकत्वात् ज्ञानद्वारामोक्षदास्यतीति नानातत्त्वमित्याह भूमेनेति वस्तुतस्तु यत्तेजसानुपसिरोऽग्निद्विलोकवत् पत्न्यास्तवधो नोऽनु-
गोपेत्येतावपि विगीता भर्जुनविषयत्वाभावात् कुहिलिष्टत्वाच्च अतः सत्त्वतमोभिरेव द्विलोकत्रयप्रतिपाद्यैर्भगवच्चरित्रमुक्त्वा मोषश्चतुर्थे प्रतिपाद्यते
लोकत्रयजयस्यैव अभीष्टत्वात् दैत्यजयः साधनप्राप्त्या निरूपणीयोऽपि भोग्यस्य प्राधान्यात् संपन्निरूपितः अर्थाभिरूपितोऽपि संहारे अनुब-
दनं च न शेषतया निरूपितः दैत्यानां तत्प्राधान्यात् मायेत्यसुरा इति श्रुतेः यत्पुनरग्रे भगवच्चरित्रकथनं तदवतारकार्यमिति तात्पर्यं तम-
ज्जुनानुग्रहः सिद्ध्यति भूभारहरणस्य स्वापेक्षितत्वात् “मयैव तेन हताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भवसव्यसाचिक्षि”ति भगवद्वाक्याच्च अतोऽज्जुने
न भगवतः उपकारत्रयमेवानुगुणानुरूपं दोषाभावाच्चाप्ययं च सौत्येव तद्वत् इत्यादिभिस्त्रिभिः कारणां कारणं चैव प्रतिबन्धश्च कथ्यते स्वकृतत्वं
आपनायमाहात्म्यं आपनायतत्वं दोषाभावेन सहितं दोषेनापि विमिश्रितम् कृष्णमाहात्म्यं आपनं त्रिभिः त्रिभिश्च दोषाभावः द्वयेन दैन्यमिति
अन्तर्वहिः साधनहरणात् इति युक्तमुत्पद्यमानः ॥ १३ ॥

ततोमिश्रजसा चरित्रमाह यद्वा न्धव इति हेतुत्वेन कारणं वा यस्य भगवतो वान्धवः भगवद्वन्धुत्वेनैव भजनसांनिध्याभावेऽपि कुरु-
वलाब्धतरणं सेनायानित्यनूतनत्वाय आधित्वमनन्तपारमिति दशकालानवाच्छन्नं त्रया अवध्या इति कालानवाच्छिन्नता अनुल्लंघ्या इति दे-
शानवाच्छिन्नता तत्र एकः असहायः उत्तरं प्रहृष्टो उत्तरस्य भीतस्य दर्शनार्थं स्थापितत्वात् रथेनेति ह्वनशं कानि चारिता तेन निलीयगमनं परास्तं
अतार्याः कर्णादयः तपस्वसत्त्वानि जलचरादयो यस्मिन् अनेन तेस्तत्र पतितस्य पुनरनावृत्तिः सूचिता कुतस्तरणमिति भावः न केवलं तरणं
कृतं किंतु तत्रत्यागिरत्नान्यपाहतानीत्यभिप्रायेणाह प्रत्याहृतं पुरुषं चेति वस्तुतस्तु तत् भव्यमर्जुनस्यैव राउयस्वामित्वात् तैः परं धलात्
गृहीतं तत्पुनः प्रत्याहृतमिति प्रतिशब्दार्थः चकाराद्वस्त्राणि तजस्पदन्तेजसं स्थानं तत् व्याजेन तेजोऽप्यपहतमित्यर्थः मणिमयममूल्यं
सर्वपुरुषार्थसाधकं वा अनेन च सर्वस्वं सर्वेषु पुरुषार्थाहृता इति ज्ञापितं चकारात् शिरोरत्नं रत्नानि च सहजानि शिरोऽभ्युहितं तत् व्याजेन शिरो-
स्यैवापहतानीत्यर्थः समोहनाखेण मोहयित्वा सर्वहृतमब्रवन्धुत्वमेवानमित्तम् ॥ १४ ॥

सत्त्वमिश्रजसा कृतमाह यो भीष्मकश्चेति पूर्वपरीक्षार्थगतत्वात् असावधानैर्गतमिदानीं पुत्रार्थं शस्त्रास्त्रादिसम्पन्नाः मेत्रादियुक्तकव-
चादिमंतः कालेनापि मारयितुं मशक्याः कालकामपरशुरामादिजेतारः अशक्या इति मत्वा स्वयमग्रे शरोभूत्वा तेषामायुर्मनांसि च उत्साह
शक्तीः चकारात् विवेकत्रैर्यादिकं च दशादिमात्रेणैव आच्छत् आहततवान् भोजसासहेत्यर्थः अथवा सहः अंतः करणशक्तिः औजः इन्द्रिय
शक्तिः तदपि हृतवानित्यर्थः गुरुर्भ्योऽस्त्राणां पर्वसेनापतयोजाताः तेषां च मूषुभीष्मगुरुमध्यकर्णकथनमति सामर्थ्यं यो तस्य भव्यमाय
राजन्यवर्याः कुत्रापि मारणार्थं छिद्ररहिताः तेषां स्त्रमंडलानि तेर्मंडितासु अनेन तासु प्रविष्टोऽशीकरो भवतीति सूचितम् पर्वसेनासु पुरुषेऽपि
भगवतैव सर्वकृतं नमयेत्युक्तम् अनेन स्वयं कारणमुक्तम् ॥ १५ ॥

सुवोचिनी ॥

रजोमिश्रेरजसाकृतमाहर्षस्तप्रतिबन्धवायव्यदोःषुमाभितिप्रणिहितंस्थापितंश्रीशिवस्थोमात्रिगर्तः सुशर्माशलः शल्यः सैन्धवः जयद्रथः
अमोघमहिमायेषानिरूपितानिमद्वयार्थं प्रक्षिप्तान्यविमानोपास्पृशन्समीपेस्थादिकमपि तस्यदृष्टवतः नृहरिदासं प्रह्लादमसिद्धोदृष्टं प्रमेयतुल्यप्रसादात्तल्लहरीतः वास्यभक्तेः शोभीयत्वात्तदोःश्रुतिप्रमेयतुल्यसंवासादिभिर्गुणैः सुशर्माशलः शल्यः सैन्धवः जयद्रथः
कृतेमुत्तमास्त्रात्रकृतैर्षुनीचकर्मणिनियुक्तः तदपराधसोद्वान्तिप्रथः ॥ १६ ॥

श्रीविश्वनाथेचक्रवर्त्ती ।

अरातयो निवातकवचादयो दैत्यास्तेषां वधाय । येन कृष्णेन अनुभावितं प्रभावयुक्तं कृतम् । भूसा आतिशयेनाहं मुषितस्त्यक्तः ॥ १३ ॥

यः श्रीकृष्ण एव वाञ्छवो वस्य सोऽहमेक एव कुरुसैन्यादिषु ततरे तीर्णवान् उत्तरगोप्रहे । नास्त्यन्तो गाम्भीर्येण पारश्च देशतो यस्य तम् । अतीर्याणि दुस्तराणि सत्त्वानि भीष्मादितिमिगिलादीनि यस्मिस्तम् । गाधनं प्रत्याहृतम् । तथा तान् मोहनास्त्रेण माहयित्वा शिरोभ्यः सकाशात् तेजस्पदमुष्णीषश्च हृतम् ॥ १४ ॥

अग्रेचरः सारथिरुपेणाग्रे स्थितः सन् हे विभो ! स्वाचिन्त्यप्रभावेण आयुः प्रारब्धकर्म स्वसौन्दर्येण भीष्मादीनां तेषां मनांसि स्वसामर्थ्यज्ञापनेन सहो मनःपाटवलक्षणं युद्धोदसाहम् तेज इन्द्रियपाटवलक्षणं शस्त्रादिग्रहणसामर्थ्यं दृष्ट्वा स्वदृष्टेव आर्च्छन् जहार ॥ १५ ॥

यस्य दोःषु भुजेषु मा मां प्रणिहितं स्थापितं तेनैवेत्यर्थः । गुर्वादिभिर्निरूपितानि प्रयुक्तानि अस्त्राणि न स्पृशन्ति स्म । गुरुर्दोषः नसा भूरिश्रवाः । त्रिगर्तः त्रिगर्तदेशाधिपतिः सुशर्मा । शलः शल्यः । सैन्धवः सिन्धुदेशाधिपतिः जयद्रथः । वाहीकः शंतनोर्भ्राता अमोघमहिमानि महितानि चेति पाठश्च । प्रतीकाराकरणोऽप्यस्पर्शो दृष्टान्तः नृहरिदासं प्रह्लादमिवेति ॥ १६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः । किंचिद्दसहिताः देवाः तत्रैवमहेन्द्रभवनेविहरतः मेममयेन श्रीकृष्णेनानुभावितसर्वपराभवशक्तियुक्तकृतगायत्रीवधनुर्लक्षणां चिन्हं यस्य तदभुजदण्डमरातयोहिरण्यपुरादिगता असुरास्तद्वधायश्रिताः आश्रितवन्तः तेनमुषितोऽस्मि असंमन्यत्युक्तोऽस्मि ॥ १३ ॥

यद्वाधवइत्यादिश्लोकत्रयगतानां चच्छब्दानां तेनाहमद्यमुषितइतिपूर्वशेषवसम्बन्धः यः श्रीकृष्णः वाञ्छवो यस्य सोऽहम् एकोऽसहायः उत्तरगोप्रहे अतीर्याणि दुर्लभ्यानि भीष्मद्रोणादिरूपाणि सत्त्वानि तिमिगिलादीनि यस्मिन्तत्त्व अनल्पपराजयपुलम् कुरुवल्गाविधयेन ततरे तीर्णवानस्मि तस्मिन्तत्त्वधनं च मया यद्वाधवेन प्रत्याहृतम् परेषां शिरोभ्यस्तेजस्पदं तेजसाम्भयं मां मुकुटादिकं च हृतम् ॥ १४ ॥

हे विभो ! यः श्रीकृष्णः अनल्पराजन्यश्रेष्ठरथसमूहमण्डितासु भीष्मादीनां सेनापतीनां नियस्यासु च मृषुं दशसुद्रयोः पञ्चसुद्रिवसेषु दिनां चैवमग्रेचरः सारथिः सन् दृष्ट्वा दृष्ट्वा त्रैलोक्ये रथयूथपानां भीष्मकर्णादीनाम् आयुर्मनांसि जीवन्तानि मनोवीर्याणि सहोबुद्धिसामर्थ्यम् ओज इन्द्रियसामर्थ्यं च आर्च्छन् हृतवान् ॥ १५ ॥

यद्यस्य चतुर्भुजस्य दोःषु भुजेषु द्रव्यास्त्वया प्रणिहितम् निधिवत्स्थापितं मां तैर्गुर्वादिभिर्निरूपितान्यमोघमहिमान्यस्त्राणि आसुराणि प्रेह्णादमिवनोपस्पृशुः नस्पृशन्ति स्म त्रिगर्तस्त्रैगर्तः सुशर्मा सैन्धवो जयद्रथः ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

हे आजमीठ युधिष्ठिर वही इन्द्रभवन में बिहार करते हुए मेरे गांडीव लक्षणा युक्त भुजदण्ड को जिन श्रीकृष्ण के प्रभावयुक्त होने से शत्रु वध के लिये इन्द्र सहित देवता आश्रयण करते हुए तिन श्रीकृष्ण करिके आज हम वांचित होगये हैं ॥ १३ ॥

जो श्रीकृष्ण वांछव जाके पेसा में उत्तर गो गृहमें असहाय भी होकर अपार और दुर्लभ्य है भीष्म द्रोणादि सत्व जिसमें ऐसे कौरवों के सेना रूपी सगुद्र को एक रथ से उतर गये और शत्रुओं का बहुत धन और शिरो से मणि मय मुकुटादिक हरण करि लिये उन श्रीकृष्ण से आज हम मुषित होगये ॥ १४ ॥

हे विभो ! जो श्रीकृष्ण अनेक क्षत्रियवर्य रथ मण्डल से मण्डित और भीष्म कर्ण द्रोणाचार्य शल्यादि की सेनाओं में हमारे अग्रेचर होकर दृष्टि से रथयूथ के पालन करने वाले भीष्मादिकों की आयु और मन और बुद्धि सामर्थ्य और इन्द्रिय सामर्थ्य हरण करते भये ॥ १५ ॥

हे विभो ! जिन श्रीकृष्ण के भुजाओं में स्थापित जो मैं हूँ तिसको द्रोणाचार्य भीष्म कर्ण अश्वत्थामादि कीरों करिके प्रक्षिप्त अस्त्र अमोघ महिमा वाले नहीं स्पर्श करते भये जैसे दैत्य प्रह्लाद को नहीं स्पर्श करसके भये ॥ १६ ॥

सौत्ये वृतः कुमतिनात्मद ईश्वरो मेऽथत्पादपद्मभवाय भजन्ति भव्याः ।

मां श्रान्तवाहमेव सौत्यो भुविष्ठं न प्राहरन् यदनुभावनिरस्तचित्ताः ॥ १७ ॥

नस्माप्युदाररुचिरस्मितशोभितानि हे पार्थ ! हेऽर्जुन सखे कुरुनन्दनेति ।

संजल्पितानि नरदेव ! हृदिस्पृशानि स्मर्तुर्लुठन्ति हृदयं मम माधवस्य ॥ १८ ॥

शय्या-सना-टन-विकथन-भोजनादिष्वैक्याद्वयस्य ऋतवानिति विप्रलब्धः ।

सख्युः सखेव पितृवत् तनयस्य सर्वं मेहे महान् महितया कुमतेरघं मे ॥ १९ ॥

सोऽहं नृपेन्द्र ! रहितः पुरुषोत्तमेन सख्या प्रियेण सुहृदा हृदयेन शून्यः ।

अध्वन्युरुक्रमपरिग्रहमङ्ग ! रत्नं गोपैरसाद्रिखलेव विनिर्जितोऽस्मि ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामी ।

स्वापराधमनुस्मरेन् सन्तप्यमान आह । सौत्ये सारथ्ये कुमतिना मे मया स वृतः । कुमतित्वमेवाह अतिमद इत्यादिना । अभवाय भोक्षाय । भव्याः श्रेष्ठाः । श्रान्ताः वाहा अश्वा यस्य तं माम् । जयद्रथवधे हि जलपानं विना अश्वाः श्रान्ताः ततो रथादवतीर्य वागैर्भु-
वं भित्त्वा जलं सम्पादितं मया । तदा यस्यानुभावेन निरस्तचित्ता अरयो न प्रहृतवन्तः । स सौत्ये वृत इति कुमतित्वम् ॥ १७ ॥

हे नरदेव । उदारं गम्भीरं रुचितं यत् स्मितं तेन शोभितानि नर्मणां परिहासवाक्यानि तथा कार्यप्रस्तावेषु हे पार्थत्यादीनि मधुराणि संजल्पितानि च हृदिस्पृशानि मनोश्चानि । माधवस्य यान्येतानि तानीदानीं स्मर्तुर्मम हृदयं लुठन्ति क्षोभयन्ति । शिजभाव आर्षः ॥ १८ ॥

विकथनं स्वगुणश्लाघनम् । शय्यादिषु ऐक्यात् अव्यतिरेकाद्धेतोः कदाचित् व्यभिचारं दृष्ट्वा हे वयस्य ऋतवान् सत्ययुक्तस्त्वम् इति वक्रोक्त्या विप्रलब्धस्तिरस्कृतोऽपि ऋभुमानिति पाठे ऋभवो देवाः सेवकाः सन्ति यस्य असौ महानपि मया वयस्य इति मत्वा विप्रल-
ब्धस्तिरस्कृत इत्यर्थः ऋतमानिति पाठे वत्वभाव आर्षः । मे अधम् अपराधम् असह्यम् । महितया महत्त्वेन । महामहितयेति पाठे पक्षपदे अतिमहत्त्वेनेत्यर्थः । सख्युरघं सखेव । तनयस्याघं पितृव ॥ १९ ॥

त्वयाशङ्कितं पराजयश्च प्राप्तोऽहमित्याह । तेन सख्या रहितः अतो हृदयेन शून्यः । अङ्ग हे राजन् ! उरुक्रमस्य परिग्रहं षोडशसहस्र स्त्रीलक्षणम् । असद्भिर्नीचैः । अवला योषेव ॥ २० ॥

श्रीवीरराघवः ।

सौत्य इति यस्य भगवतः पादपद्मभवाः साधवो भवाय मुक्तये भजन्ति य आत्मद आत्मपर्यन्तवद्वात्मः य आत्मदेव लदाय कपको बहूनां यो वि-
दधाति क्रीमानि ति श्रुतेः ईश्वरः सर्वजिन्यं ताकुबुद्धिना मे मया सौत्ये सारथ्ये निमित्ते वृतः श्रान्तवाहैः सहितमनुभवभुविष्ठमपि सांयस्य भगवतः
प्रभावेण निरस्तचित्तं विमोहितं चित्तं येषां तेन पानप्राहरणप्राहृतवन्तः ॥ १७ ॥

नर्मणां श्रुतिहेनरदेव । तस्य माधवस्य श्रीकृष्णस्य उदारं रणरुचिरं सुन्दरं च स्मितेन शोभितानि नर्मणां परिहासवाक्यानि हे पार्थत्यादि-
रूपाणि सम्बोधनात्मकानि जल्पितानि च स्मरतो मम हृदयं लुठन्ति छिदन्ति ॥ १८ ॥

शय्येति शय्यादिव्यापारेणैक्यं साधारण्यं साम्यमितियावत् तनयविद्यते यद्वै विध्यमन्यतरस्य व्यापारान्तरस्य कुमतेर्मम सख्युरघं
सखेव तनयस्याघं पितृवत् पितृवत्पुत्रप्रकारेण विप्रलब्धोऽपि ऋभुमान् ऋभवो देवास्तद्वान् धनवानिति वत् देवानां स्वामीत्यर्थः महा
महितयामहामहितत्वात् महान् महितयेति पाठे महितामाहात्म्यं तेन महान् सर्वमघमपराधसह्यं सह्यं ऋतवानिति पाठे ऋतं सत्यं वाचिकं
क्राकुर्गर्भविषाक्षितं सत्यवादी किलेत्येवमादिरूपेण विप्रलब्धोऽपीत्यर्थः ॥ १९ ॥

सोऽहमिति सख्युः योऽहं हेनृपेन्द्र ! सख्या मित्रेण प्रियेण निरतिशयप्रीतिविषयेण हृदयेन च चित्तं हृदयः अयगताविति धातुः हृदयं मेन
सुहृदाहितैषिणा पुरुषोत्तमेन शून्यो रहितः अंगहे राजन् ! अध्वनि उरुक्रमस्य श्रीकृष्णस्य परिग्रहं षोडशसहस्रं गोपैरप्यसद्भिर्दुर्जनैरखलेव यो
विदिवनिर्जितोऽस्मीति ॥ २० ॥

॥ २१ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

हेनरेन्द्र ? दर्शो सर्वज्ञो य ईशो रणमूर्तिः अलङ्घ्यरूपं केनाप्यज्ञातपूर्वरूपमेव दत्तं सुभ्रादयः सुभ्यप्राणमुखादेवास्तं विदुरिति यद्यस्मात् स
स्मादीशोऽतर्क्यविहारः अचिन्त्यक्रीडित्यन्वयः लङ्घ्यमानन्दरूपमिति वा कथं भूताः सुभ्रादयः यस्य मायया मोहकशक्त्या आवृतदृशः
पिहितनेत्राः नष्टज्ञाना इति यावत् कथमावृतदृश इति तत्राह अहमहमिति भव्याः ज्ञातुं योग्यतावन्तः सकलमङ्गलरूपा इति वा ॥ १६ ॥

* यन्मेनृपेन्द्र ! तदतर्क्यविहार ईशो योऽलङ्घ्यरूपमवदत्तं मूर्ध्नि दर्शो । यन्मायया आवृतदृशो न विदुः परंतं सुभ्रादयोऽहमहमस्मि ममेति भव्याः १६
इति विजयध्वजः ॥

श्रीविजयध्वजः ।

मन्त्रासुमुक्ष्वोयत्पादपञ्चममवाग्रमजंति यस्यश्रीकृष्णस्यानुभावेनमहिम्नानिरस्तमुर्ध्वचित्तयेषांतेतथोक्ताः अरयः कर्णादयोमांन प्राहरन्नायुध्यन् कथंभूताः रथिनः रथादियुद्धसाधनोपेताः किंविशिष्टमांभुविष्टंभूमौस्थितं सम्यक्भ्रांताः बाहाः अश्वायस्यसतथोक्तः तं भ्रांतानांवाहानांजलपानायरथादवस्थायुद्धसाधनमन्तरेणभूमितलेस्थितमित्यर्थः सोऽयमीश्वरः कुमतिनामयामेमतसंबन्धिनिसौत्येसारथ्यकर्मणिवृत्तः किंविशिष्टः आत्मानंददातीत्यात्मदः “यआत्मदाबलदा”इतिश्रुतेः अद्यतेनभूम्नापुरुषेणमुषितोऽस्मीतिपरमोऽन्वयः ॥ १७ ॥

हेनरदेव ! माधवस्यहृदिस्पृशानिमनोहराणि हेपार्थअर्जुनेत्यादीनिगोष्ठ्यांसंजल्पितानिनिर्माणिपरिहासलक्षणानिस्मर्तुर्ममहृदयंलुठंति परिवर्ततेहृदयाग्ननिर्गच्छतिकथंभूतानि उदारंगंभीरुरुचिरं यत्स्मितेनशोभनानिमङ्गलानि ॥ १८ ॥

ममायंकृष्णोवयस्यः अहमेतादृशेनकृष्णेनसमानवयस्कत्वाद्भुमान्सदैवइति भावेनपरमेष्ठदेवेनश्रीकृष्णेनशय्यादिष्वैक्यात्तेनवांचितः तादृशबुद्धेस्तदधीनत्वात्परदेवतयाशय्याद्यैक्यमपराधोहियस्मात्तस्माद्वंचितोऽस्मि शय्याशयनंविकथनंगालीवचनंस्तवनंवा तथापिसकृष्णो महतोमहित्वेनसख्युरधमपराधंसंखेवपुत्रस्याघंपितेवकुत्सितबुद्धेर्मधमयाविप्रलब्धोऽपिसंबन्धितोऽपिमहामहितयाकुमतेर्मधसेहृतिवा शय्यादिषुकृष्णभुमान्महात्मानमयाविप्रलब्धस्तिरस्कृतः किमिति वयस्यः सखेत्यैक्यव्यवहारास्तथापि महामाहात्म्यंनममापराधंसेहृतिवा ॥ १९ ॥

शून्योऽस्मीतिविकल्पपुनः स्पष्टपरिहरतीत्याहसोऽहमिति हेनृपेन्द्र ! सख्याजन्मप्रभृतिसहवर्तमानेनप्रियेणविषयादिसुखप्रापकेणसुहृदाभिमित्तबंधुनाहृदयेनातिस्निग्धेनअतिक्रान्तेनवापुरुषोत्तमेनक्षराक्षरमतीत्यवर्तमानेनकृष्णेनरहितः शून्योऽमङ्गलोऽस्मीत्येकान्वयः येनमपहृतं तेजइत्येतद्विवृणांतिअध्वनीतिअंगराजन् ! उरुक्रमस्यहरेः परिग्रहंकलत्रंरक्षन्नागच्छन्नसद्गिरसाधुभिर्गोपैरवलायोषेवविनिर्जितोऽस्मि तस्मात्तेनममतेजोपहतमितिभावः ॥ २० ॥

क्रमसंदर्भः ।

सोऽहमित्येकादशक्रमव्याख्यायां त्वं तु मद्धर्ममास्थायेत्यादौ राजन् परस्येत्यादौ मायिकलीलामयत्वेनैवेति दर्शयिष्यते । ब्रह्मपुराणस्यात्रैवार्थं तात्पर्यमवगम्यते । अर्जुनं प्रति व्यासवचनम् यथा—तत् त्वया न हि कर्तव्यः शोकोऽल्पोऽपि हि पाण्डवः । केनाप्यखिलनाथेन सर्व्वं तदुपसंहृतमिति । अखिलः पूर्ण एव नाथः पतिः कृष्णस्तेन तत् सर्व्वं स्वाप्रियावृन्दम् उप निकट एव सम्यक्प्रकारेण हृतम् अर्जुनात् सकाशात् गृहीतमित्येव व्याख्येयम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

सुबोधिनी ।

सौत्येवृत्तइति सूतकर्मणिवृत्तस्तद्वहेतुः कुमतिनाफलं तु कुत्सितंसाध्यसाधनत्वेननियोजितत्वात् सहनेहेतुः आत्मनइतिसहितुष्टः स्वात्मानंप्रयच्छति ततः सकृन्नापिनियोगंकरोतुप्राप्तत्वादित्यर्थः तर्हि कोदोषस्तत्राहईश्वरइति यद्यप्यात्मदस्तथापीश्वरः कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुंसमर्थः अनेनतेजोहरणमल्पमेवजातमिति भावः मेमयामहंवाहनिर्हृत्सौत्येनकेचित्कार्यसिद्धं प्रतिष्ठामात्रपरंकुमतित्वं प्रकटयतियत्पादपञ्चमितिभाव्याः सत्तायांपरितिष्ठिताः संतइतियावत् अभवायमोक्षायपादेन प्रणिहितमित्यत्रनिरूपितमिति शब्दाद्यस्पर्शलोकीत्यास्पष्ट संभावनाभावात् पुनर्जयद्रथबधेमध्याह्नेभ्रांतवाहानांविशल्यकरणार्थमुत्तंशानांमनप्रहारवित्याह संभ्रांतवाहमिति साधनाभावः सूचितः अरयइतिमारणावश्यकत्वं रथिनोभुविष्टमिति साधनाभ्यां बहुवचनंकवचनाभ्यां च कामयमानानामपिशत्रूणांबुलंभावस्थासूचिता यस्य भगवतः अनुभावेनअलौकिकसामर्थ्येननिरस्तंचित्तसारणीयोऽयमितिज्ञानंयथांते अनेनअपकारेऽप्यानुषंगिकं फलमेतादृशमिति सूचितम् ॥ १७ ॥

किंच एतादृशेऽप्यपकारिणिपरिहासदशायामपिवचनेनापिनापकारःकृतइत्याहनिर्माणीति अपराधाभावेऽपिस्मरणार्थंसर्वावस्थासुतथा वचनान्युक्तवान् यथाहृदयेप्रविष्टानिहृदयंलुठंति लोठयन्तिलुनन्तीतिपाठः निर्माणिमुखकराणिपरिहासवचनानि अर्थानुसन्धानाभावेऽपि स्वरूपतः सुखकराणीत्याह उदारंयत् रुचिरंस्मितं सर्वपुरुषार्थदानांयोदारं रुचिरंरसोत्पत्त्यारसानुभावेपुरुषार्थारामत्वायस्मितं नालपद्यामोहनंसूचितं स्वभावसुन्दराणांस्मितेनशोभातिशयः वशीकरणार्थोभवति तत्रानैकांतिकं हृष्टाहेपार्थेतिसम्बोधयतिधाष्ट्यहंश्रुज्जुनेतिवृक्षवाचकत्वात् वचनाकरणादिहृष्टा हेसखेतिअचातुर्यहृष्टाकुरुनन्दनेतिश्रेयकर्मकत्वात्कुरोः अतएवभगवद्वाक्यानांसंजल्पितत्वमुक्तं नरदेवेतिगूढप्रतिबोधनार्थसम्बोधनं वचनानांसमर्थत्वात् मर्मस्पर्शित्वात् हृदिस्पृशानीत्युक्तं ममहृदयंहृदयंमममाधवस्यअस्मत् स्वामिनः संजल्पितानीतिसम्बन्धः ॥ १८ ॥

एवमपराधपनोदनार्थप्रतिकारेकृतेतद्धेतुका अन्येऽप्यपराधाः कृतास्तानपिदूरीकृतवानित्याह शय्येति शय्यायांशय्याविषये आसनादिविषयेषुतामसादिस्थानानिशय्यासनादनानिविकथनानिसंनिपातकार्यश्लाघारूपभांजनादीन्यावश्यकलौकिकादिष्वैक्यात् कश्चित् नहिस्वस्मात् कश्चित् कदाचित् शकतेपेक्ष्यकरणां भगवदुपकारः दुष्टस्यततोमदात् विप्रलम्भः वक्रोक्त्यावचनं तत्रवचनशब्दमाह हेवयस्येति वयसातुल्ययोर्मध्येकुतस्तवाधिक्यं कथंवाभित्रीमीतवाकिंवाक्रुतवानितिसत्यवानित्यर्थः असत्यकरणां कृत्वातथावचनं सर्वचनमनसिरोषल्लापनेनसह्यदोषेमातृदृष्टान्तः असह्यदोषेनुपितृदृष्टान्तः अन्यासह्यदोषसंग्रहार्थसर्वमिति सहनेप्रयोजकरूपमाह महानिति नहिपिपीलिकादीनामपराधंनजोमन्यते उपहोक्तायभावायमहितयेतिस्वमहिम्नैवहेतुतरमाह कुमतेरिति ॥ १९ ॥

एवंसर्वचरित्रमुक्त्वासर्वोपसंग्रहार्थतत्कृतांजलिनानुस्मरतिसोऽहमिति नृपेदेतिसम्बोधनं अस्यविचारस्वयावश्यकर्तव्यमित्येतदर्थं पुरुषेणापिरहितः प्राणीस्यादिरूपः सर्वकार्यवाहिः कृतोभवति किमुतपुरुषोत्तमेन अनेनोत्तमकार्योपसंहारोच्चापितः सख्येतिमममकार्यो

सुबोधनी ।

पसंहारः प्रियेणोति प्रियजनः परः प्रियस्य निरुद्धमपि करोति एवं स्वनिष्ठकार्याभावहेतुत्वाभावात् तद्वाहित्यस्य फलमाह हृदये न शून्य इति उत्कृष्टधर्माणां तत्सहभावात् तदपगमे सर्वमप्यपगतमिति शून्यजातमित्यर्थः तेनान्यदपि कार्यजातमिति वदन् पराजितोपायभवनिति संभावनाभत्याजातेत्याह अध्वनीतिपरिग्रहः स्वीकृताः अज्ञातसम्बोधनं प्रतीकारकरणाभावाय अवलम्ब्यसेव ॥ २० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

तद्विरहेण तदैश्वर्यस्मृत्या दास्यभावस्यैवोदयात् स्वाभाविकस्य सख्यभावस्यापलापात् तत्कार्यसारथ्यादिकमपराधत्वेन निश्चिन्वन् अनुत्पद्यमान आह । सौत्ये सारथ्ये अभवाव मोक्षाय भव्या भजन्ति अहन्त्वभव्यस्तमेव भजनमकारयम् । एतावदपराधवत्यपि मयि तस्य दयां शृणुत्याह । श्रान्ता वाहा अश्वा यस्य तं मां जयद्रथवधे हि जलपानं विना अश्वाः श्रान्ताः ततो रथादवतीर्य वाणैर्भुवं भित्त्वा जलं सम्पादितं मया तदा यस्यानुभावेन निरस्ताचित्ता अरयो न प्राहरन् ॥ १७ ॥

मधुराक्षरत्वात् हृदिस्पृशानि लुठन्ति लोठयन्ति शिजभाव आर्षः ॥ १८ ॥

एकयात् परस्परप्राणैक्याहतवांस्त्वमेव सत्यवादीति वक्रोक्त्या विप्रलब्धस्तिरस्कृतोऽपि । ऋभुमानिति पाठे ऋभवो देवाः सेवकाः सन्ति यस्य असावपि तिरस्कृतः । तदपि महितया स्वमहत्त्वेन ॥ १९ ॥

त्वयाशङ्कितं पराजयश्च प्राप्तोऽस्मीत्याह । तेन सख्या रहितः अतो हृदयेन मनसा शून्यः मूर्च्छितप्राय इत्यर्थः उरुक्रमस्य परिग्रहं षोडशसहस्रस्त्रीलक्षणम् असद्भिर्नोचैः वस्तुतस्तु न विद्यन्ते सन्तो येभ्यस्तेर्गा पृथ्वीं द्याश्च पान्तीति तैः गोपजातित्वाश्च गोपैः ताः स्वप्रेयसीरप्रकटप्रकाशे प्रवेशनार्थं तत्तद्रूपेण भगवतैव तासामाकर्षणात् । न वयं साध्वि साम्राज्यमित्यादौ कामयामह एतस्येत्यनेन व्रजस्त्रियो यद्वाञ्छन्ति पुलिन्दस्तृणवीरुधः । गावश्चारयतो गोपाः पादस्पर्शं महात्मनः ॥ इति तासां वाक्येन व्रजस्त्रीवाञ्छित एव भगवत् स्वरूपः तासां मनोरथोऽवगतः । अन्यथा तासां भगवदुपभुक्तदेहानां साक्षालुक्ष्मीरूपाणां नीचस्पर्शं सद्य एवान्तर्धानं स्यादित्यतः प्रकाशान्तरेण तासां व्रजस्त्रीत्वप्राप्तिरिति ज्ञेयम् । विष्णुपुराणब्रह्मपुराणयोरप्यत्रैवार्थं तात्पर्यमवगम्यते । यथा तत्र तत्रार्जुनं प्रति व्यासवचनम् । एवं तस्य मुनेः शापादष्टावक्रस्य केशवम् । भर्तारं प्राप्य ता याता दस्युहस्ता वराङ्गनाः । इति । पुरा देव्योऽष्टावक्रमुनिं स्तुत्वा विष्णुर्वः पतिर्भविष्यतीति तस्माद्वरं प्राप्य तदङ्गवक्रिमदर्शनोत्थादुपहासादस्युहस्ता भयिष्यथ इत्यभिशापश्च प्राप्य पुनः प्रसादिताश्च तस्माच्छापान्तश्च प्रापुरतो भर्तारं प्राप्य दस्युहस्तं गता इति मुनेः शापप्रसादयोरमोघत्वाद्दस्युहस्तगतत्वं भर्तुः प्राप्तिश्च तासां तन्प्रेणैवाभूत् स्वभर्तुः कृष्णस्यैव दस्युरूपत्वात् अतस्तत्रैव पुनर्वचनान्तरञ्च यथा । तत् त्वया न हि कर्त्तव्यः शोकोऽल्पोऽपि हि पाण्ड ? । तेनाप्यखिलनाथेन सर्वं तदुपसंहृतमिति । अखिलः पूर्ण एव नाथः पतिः कृष्णस्तेन तत् सर्वं स्वप्रियावृन्दम् उप निकट एव संस्यक्प्रकारेण हृतम् अर्जुनात् सकाशात् गृहीतमित्येव व्याख्येयम् ॥ २० ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

एकाहसाध्येजयद्रथवधे आदित्यास्तमनात्पूर्वकालेजयद्रथमहत्वासरथोऽग्नौप्रवेशंकरिष्यामीतिप्रतिज्ञायपरसेन्यप्रविष्टमध्यान्हेजलादिना श्वश्रमापनोदनार्थदिवास्त्राभिर्मन्त्रितैर्वाणैर्जलाशयंकर्तुरथादवतीर्णमतएवभुविष्टमांयदनुभावेनप्रभावेणतिरस्तचित्ता अरयोनप्राहरन्नप्रहृतवंतः सईश्वरः “यथात्मदोवलद” इतिश्रुतिविध्यात्मदः मेमयाकुमतिनासौत्येसूतकर्मणिवृत्तः ॥ १७ ॥

हेनरदेव ! माधवस्य उदारेणगम्भीरेणरुचिरेणामन्दतरेणचस्मितेनशोभितानिनमार्गिपरिहासवाक्यानिहेपार्थेत्यादीनिसंजल्पितानिप्रति कार्यमभिमुखीकरणार्थकानिसंबोधनानिच हृदिस्पृशानिश्रोतृणांहृदयंगमानिस्मर्तुर्महदयंलुठतिशोभयति ॥ १८ ॥

शय्यादिष्वैक्यात्साम्याद्धेतोः हेवयस्यऋतवांस्त्वंसत्यवानसि इतिविप्रलब्धोऽपि उपहसितोऽपिकुमतेमैऽधमपराधंसर्वेसेहेअसहत यतोमहितयामाहात्म्येनमहान् अक्षोभ्यः ॥ १९ ॥

हेनृपेन्द्र ! योमहारथतयासर्वगुणसंपन्नतयालोकप्रसिद्धः सोऽहंपुरुषोत्तमेनसख्याप्रियेणसुहृदाहृदयेनहृदयंगमेनरहितः अतएवभून्यः ते जोवीर्यादिवार्जितोऽस्मि अतएवहेअंग ! उरुक्रमपरिग्रहंरक्षन्गंगैरसद्भिरवलेचयोर्षिदिवाऽध्वनिमार्गेविनिर्जितोऽस्मि ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

भव्य जन जिनके पाद पक्ष को अभव (मुक्ति) के निमित्त भजन करते हैं उन आत्मद ईश्वर को मुझ कुमति ने सारथी बनाया ! जिनके प्रभाव से निरस्त चित्त रथियों ने श्रान्त वाहन और भूमिस्थित पर भी प्रहार न किया ॥ १७ ॥

हे नरदेव ! माधव के, उदार, रुचिर स्थित शोभित, “हे पार्थ ! अर्जुन ! सखे ! कुरुनन्दन ! इत्यादिक हृदयस्पर्शी नम (परिहास) जल्पित वचन स्मरण करते मेरे हृदय को घिलुठित करते हैं ॥ १८ ॥

शय्या में आसन में भोजन में पर्यटन में एकत्र रहने के कारण मैं उनको ऐसे विप्रलम्भ भी करता था कि “हे वयस्य ! तुम बड़े

तद्वै धनुस्त इषवः स रथो हयास्ते सोऽहं रथी नृपतयो यत आनमान्ति ।

सर्व्वं क्षणेन तदभूदसदीशरिक्तं भस्मन् हुतं कुहकराद्धमिवोप्तमूष्याम् ॥ २१ ॥

राजंस्त्वयानुपृष्टानां सुहृदां नः सुहृत्पुरे ।

विप्रशापावमूढानां निघ्नतां मुष्टिभिर्मिथः ॥ २२ ॥

वारुणीं मदिरां पीत्वा मदोन्मथितचेतसाम् ।

अजानतामिवान्योऽन्यं चतुःपञ्चावशेषिताः ॥ २३ ॥

प्रायेणैतद्भगवत ईश्वरस्य विचेष्टितम् ।

मिथो निघ्नन्ति भूतानि भावयन्ति च यन्मिथः ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

सत्यवक्ता हां" परंतु उन्होंने सखा के अध को सखा के समान पुत्र के अपराध को पिता के समान अपने महत्व से मुझ कुमति के सब अर्थों को सहा किया ॥ १९ ॥

हे नरेंद्र ! सो मैं अपने प्यारे सुहृद सखा पुरुषोत्तम से रहित, हृदय से शून्य हूँ, हे अंग ! मैं मार्ग में उरुकम कृष्ण के परग्रह को रक्षा कर लिये आता था कि दुष्ट गोपों ने मुरं स्त्री के समान जीतलिया ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामी ।

श्रीकृष्णवियोग एवात्र हेतुः नान्य इत्याह तद्वै इति । यतो येभ्यः । ईशेन रिक्तं शून्यम् । अस्तु कार्याक्षमम् । सन्मन्त्रविधानैरपि भस्मन्ति हुतमिव । भस्मन्निति लुप्तसप्तस्यन्तं पदम् । अतिप्रीतादपि कुहकान्मायाविनः सकाशात् राक्षं लब्धं यथा । सम्यक्कर्षणादि नापि ऊषरभूमौ उत्तं बीजमिव ॥ २१ ॥

सुहृत्पुरं त्वया पृष्टानां नः सुहृदां मध्ये चत्वारः पञ्च वा अवशेषिताः । तत्र हेतुः विप्रशापेत्यादि ॥ २२ ॥

वारुणीमन्नमयीम् । अजानतामिवान्योऽन्यम् परकामुष्टिभिर्निघ्नताम् ॥ २३ ॥

अवशेषिता इत्यनेनोक्तं हेतुकर्तारमाह प्रायेणैति त्रिभिः भावयन्ति पालयन्ति ॥ २४ ॥

श्रीवीरराघवः ।

तदिति येभ्यो गतासदावस्थानदशायां धनुरादयस्तपस्व्याधुनापिरथीचाहं स एवाधुनापियतो येभ्यो धनुरादिभ्यो नृपतयो आनमान्ति बलिष्ठं रथिनं मां मन्यंत इत्यर्थः यद्यप्येवं तथापि तत्सर्व्वं धनुरादिकमीशरिक्तं श्रीकृष्णरहितं सत्क्षणेनासदसत्प्रायमभूत् यथा भस्मनि हुतं यथा कुहकराद्धं दौषवद्विप्रस्यराक्षं राधनंदानादिसत्कारः यथा चोष्यामूषरभूमावुप्तं बीजं तद्वत् ॥ २१ ॥

हे राजन् ! सुहृत्पुरे द्वारकायां त्वयाभिपृष्टानां नोऽस्माकं सुहृदां मध्ये चतुः पञ्चावशेषिताः चत्वारः पञ्चावशिष्टाः अन्ये तु सर्वेऽपि मया इत्यर्थः तत्र हेतुं वदन् विशिनष्टि विप्राणां मृषीणां शापेन विमोहितचित्तानाम् ॥ २२ ॥

वारुणीं मदिरां सुरां पीत्वा तेनोन्मथितं विघ्नान्तं चेतो येषामने एवान्योऽन्यमजानतामिव मिथो मुष्टिभिर्निघ्नताम् ॥ २३ ॥

तन्मिथो निघ्नन्तमपि प्रायश ईश्वरस्य कृष्णस्य विचेष्टितमेतत्संकल्पमूलकमेवेति भावः तदेव सहृष्टान्तमाह यद्यथा यत्संकल्पां मिथो भूतानि भावयन्ति वरुणामासुः तथा तत्संकल्पादेव मिथो निघ्नन्ति विनिर्जन्तुः ॥ २४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

तदेव स्पष्टयतीत्याह तदिति धनुस्तद्वै तदेव तद्वैषवः तादृशाः शराः सरथः तादृशोरथः तेहयाः तादृशाभश्वाः रथी सोऽहं नान्यः यतः यस्मै नृपतयः आनमान्ति तत्सर्व्वमीशरिक्तं श्रीकृष्णतजसा विहीनं क्षणेन भस्मना शवत् अभयोजकमभूत् कथमिव भस्मनि हुतमिव कुहकेन राक्षं चौराणां सिद्धमिव ऊषेऊषरेऽउप्तमिव भस्मनि हुतस्य मंत्रोच्चारणादिना किञ्चित्कलस्यादित्यतः कुहकेति पेंद्रजालिकेन कुटुम्बभरणमुद्दिश्य द्रव्याहरणात्संजीवनेनैहिकफलदर्शनादित्यत उक्तं मुत्तमूषदिति नतत्र किञ्चित् बीजं प्ररोहतीत्यभिप्रायेण निदर्शनप्रयुक्तमिति चेदिति तद्वयम् ॥ २१ ॥

कश्चिदानर्नपुण्यां मित्रादिवां प्रकुलप्रभं परिहरतीत्याह राजनिति सुहृत्पुरे द्वारकायां ॥ २२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

गान्गावारुणीवरुणनिर्मितामदिगंमहर्षीसुखीषीत्वाः अन्यच्चनिमित्तमस्तीत्याह विप्रशाप्रतिः ब्राह्मणशोपेनविमूढानांकृत्याकृत्यज्ञान
रहितानामतयवात्मानमज्ञानताम् ॥ २३ ॥

इदंयादवानधनमपिभोःकृष्णकृतमित्यभिप्रेत्यभूतइत्याह प्रायेणेति भूतानिनिमित्तानिभूतिभावयन्तिउत्पादयन्तिचेतीतियसदीश्वरस्यभगव
तोविशिष्टचेष्टितमितिमन्यप्रायः शब्दस्यप्राचुर्याथेवाचित्वेऽप्यभावधारणार्थेव चशब्दः समुच्चयार्थः ॥ २४ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

प्रायेणेति । दुःखोक्तिरियं तादृशलीलादृष्ट्यनुसारेणैव ॥ २४ ॥ २५ ॥

सुबोधिनी ।

सर्वनाशमाह तद्वैधनुरिति गांडीवलक्षणमित्युक्तंतद्वैधः अर्जुनस्यइमेवाणाइति सरथः अप्रतिहताः तेहयाः सर्वत्रगंतारः सोऽ-
हंरथीभोष्मादिहंता आनमंतिसर्वतोमंति आमनन्तीतिवापाठः कीर्तयेतीतिवातत्रगारेभ्याभ्युपगमेइमालब्धसम्पद्यते तदारूपदेवत्वंदा
हकत्वंसर्वमेवापगच्छति तथापूर्वोक्तैषुईशः प्रविष्टः तदातत्सर्वकार्यनिष्पन्नं तदपगमेसर्वनष्टमिति अन्वयव्यतिरेकाभ्यांप्राप्ताप्राप्त
विवेकेतत्सर्वभगवत्कृतमिति सिद्धंभवति केवलान्वयविशेषणतदेकसाध्यानिनियामकाभावात् इदानींतुतदाराधकत्वेनान्यथासिद्धमित्य-
भिप्रायेणाह असदितिईशरिकंसर्वमसद्भूदित्यर्थः कार्यकर्तृत्वेनासत्त्वेनांफलसाधकत्वमेवरूपमिति तदभावोवाततपवतत् प्रसिद्धेः
अत्रासाधकत्वेदृष्टान्तमाह लोकभेदेनद्वयंवेदेतुतत् समुद्दिनमेकत्रैवद्वयम् अतोदृष्टान्तत्रयमाह तत्रवैदिकोदृष्टान्तः भस्मनिहुतमित्यदि
पूर्वस्यामाहुतायांजमानोम्रियेत दक्षिणतः शीतेभस्मन्युत्तरामाहुतिनिनयेत् भस्मोत्करंवागमयेदिति भस्मनिहोमउक्तः सयथास्थित
इतिभसतिविनियुतभस्मोत्करंवागमयेदिति भस्मत्यज्यने तथागोष्ठेवस्माभिर्विनियुक्तइत्यर्थः नवाईश्वराराधनंनवाधर्मः लोकेईश्वरा
राधनमस्तितेनकार्यसिद्धयति तत्कार्यमीश्वराराधनमित्युच्यते सच्चेदीश्वरः कुहकोभवेत् तत्फलमसत् भवेत् कुलमाषदानवत् अने
भाधिकर्तृदेवानांविपरीतफलदानेनअसत्त्वमुक्तम् एवंफलवैकल्यंसाध्यवैकल्यंचोक्तंसाधनवैकल्यमाह इवोपेतमूष्यामिति उपाउपररूपापृथ्वी
गौरादित्वान्दोष साहिवोजशक्तिदाहिका तत्रगतंवीजंस्वरूपतोऽपि विनश्यतितथात्रापिलौकिककृपित्वमस्य ॥ २१ ॥

एवंद्वितीये उत्तरमुक्त्वाप्रथमस्योत्तरमाह राज्ञिति सुहृदायत् कुशलंपृष्टुसुहृत्पुरेतत्रोत्तरंशापोजातः ॥ २२ ॥

ननुविप्रशापविमूढानांदेशान्तरेगत्यासुष्टिभिर्विनिश्चितामियोयुद्धेहेतुः वारुणीमदिरांपीत्वंति अमृतमथनादुद्भूतामदिरावारुणी
सातालाद्यधिष्ठितातालप्रसूतावारुणीत्युच्यते तेनमदेनउन्मथितचेतसांगतविवेकानांमध्येचतुः पंचावशेषिताइतिसम्बन्धः चतुर्नियुक्ताः
पंचवतुःपंचव्यसुयादवशरीरसंज्ञानं प्रविष्टेषुवतुर्विधैःरमाणुभिः सहआकाशादयः पंचउर्वरिताःननुस्नेहकत्वात्कथमेवमतआहअजा
नतामिति युद्धार्थज्ञानमन्यार्थमज्ञानमित्यर्थः ॥ २३ ॥

अत्रकर्तारंसम्भावयतिप्रायेणेति सर्वकर्तृत्वेनरक्षकत्वेनचभगवत्कर्तृत्वेनेश्वीयते कालेनापिसम्भावयतीतिप्रायग्रहणंतत्रापिभगव-
तोविद्यमानत्वात् उत्कटकोटिः दृष्टार्थमन्यथात्वेनव्याख्यास्यन् सर्वत्रैवलोककर्तृककार्यं भगवत्कार्यमित्याह मिथोनिष्पन्तीति तुल्यानां
मारुणलक्षणेप्रयाजकार्येस्तत्तत्कर्तृत्वात् चकाराहुत्पादयति पुत्रगृहस्वयमुत्पन्नः पंतापुत्रत्वमापद्यंत ॥ २४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

श्रीकृष्णवियोग एवात्र हेतुर्नान्य इत्याह तदिति । यतो धनुरादिभ्यो हेतुभ्यो माम आनमन्ति तत् सर्वंभ ईशेन रिक्तमसत् कार्या-
क्षमम् । भस्मनि हुतमिति निष्फलत्वे कुहकान्मायाविनः सताशात् राक्षं प्राप्तमित्यवस्तुभूतत्वे ऊष्याम् ऊषरभूमौ उत्तमिति नश्यदव-
स्थत्वं दृष्टान्तः ॥ २१ ॥ २२ ॥

एकामुष्टिभिर्मिथो निष्पन्तां सुहृदां मध्ये चात्वारः पञ्च वा अवशेषिताः ॥ २३ ॥

केनावशेषिता इत्यपेक्षायामाह प्रायेणेति । एतद्यदुत्कलसंहरणम् । प्रायग्रहणं लोकोक्तिरीत्यैव न तु सिद्धान्तरीत्येत्याह मिथ इति ।
यत् यतो निमित्तभूताद्भावयन्ति पालयन्ति ॥ २४ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

धनुराद्यात्मपर्यंतस्यसर्ववस्तुनोनेस्फलयंतत्संनिधिविनाभूदित्याह तद्वैधिति यतोवेभ्योधनुरादिभ्योनृपतय आनमन्ति तद्विदधनुरात्मपर्य-
ंतवस्तु ईशेनश्रीकृष्णेनरिक्तक्षणेनासद्भूत स्वस्वकार्याक्षममभूत् यथाभस्मनिविधिवदपिहुतमसद्भवति यथाचकुहकायपुत्रंभनदा-
स्यामीतित्रीविकार्यपरधनमादानुप्रवृत्तायराक्षंविधिवदसमसद्भवति यथान्योपरभूतायामूष्यांस्यशु तंवीजमसद्भवतितथा ॥ २१ ॥

जलौकसां जले यद्वन्महान्तोऽदन्त्यशीयसः ।

दुर्वर्लान् वलिनो राजन्महान्तो वलिनो मिथः ॥ २५ ॥

एवं वलिष्ठैर्यदुभिर्महद्भिरितरान् विभुः ।

यदून् यदुभिरन्योऽन्यं भूभारान् संजहार ह ॥ २६ ॥

देशकालार्थयुक्तानि हृत्तापोपशमानि च ।

हरन्ति स्मरतश्चित्तं गोविन्दाभिहितानि मे ॥ २७ ॥

एवं चिन्तयतो जिष्णोः कृष्णपादसरोरुहम् ।

सौहार्देनातिगाढेन शान्तासीद्विमला मतिः ॥ २८ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

हेराजन् ! त्वयासुहृत्पुरेद्वारकाख्येपृष्ठानां सुहृदांमध्ये चत्वारः पंचवाअवशेषिताः भगवदिच्छयातेषुविप्रशापोनप्रादुरभूदित्यर्थः तदितरविनाशहेतुगर्भविशेषणमाह विप्रशापाभिमूढानामिति ॥ २२ ॥

विप्रशापजांमूढतामाह वारुणीमिति मुष्टिभिः परकामुष्टिभिः ॥ २३ ॥

भगवदिच्छयैतदभूदित्याह प्रायेणेतित्रिभिः एतन्मिथोमुष्टिभिर्निहननम् प्रायेणभगवतः श्रीकृष्णस्यविचेष्टितम् कर्मसापेक्षत्वाभि प्रायेणप्रायग्रहणम् यद्यतोहेतुभूताद्भगवतस्तत्संकल्पाद्भूतानिमिथोभावयंतिपालयंतिच अदंतिभक्षयंति ॥ २४ ॥ २५ ॥

भाषाटीका ।

वही धनुष वही बाण वही रथ वेही घोड़े और वही मैं राथी कि जिसको बड़े बड़े राजा नमन करते थे, किन्तु ईशरिक्त वह सब क्षण भरमें असत् होगया । जैसे भस्म में होम कुटुक का दिया धन और ऊपर का बोया बीज वृथा जाता है ॥ २१ ॥

हे राजन् ! हमारे सुहृत्पुरसे जिन सुहृदों को तुमने पूछा है वे विप्रशाप से मूढ वारुणी पीकर मदसे उन्मथित चित्त हो परस्पर मुष्टिओं से मारने लगे परस्पर परस्पर का नहीं जानने से लड़ते लड़ते सब नष्ट होगये चार पाँच बचे हैं ॥ २२ । २३ ॥

यह सब प्राप्तकर ईश्वर ही का चेष्टित हैं कि जीव सब परस्पर एक का एक पालन करते हैं और एक को एक हनन करते हैं ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

जलौकसां मत्स्यादीनाम् मध्ये महान्तः स्थूलाः अशीयसः सूक्ष्मान् यथा भक्षयन्ति ॥ २५ ॥

भुवो भारभूतान् यदून् संहृतवान् ॥ २६ ॥

अतः परं वक्तुं न शक्नोमीति सूचयन्नाह । देशकालांचितार्थयुक्तानि मनःपीडोपशमनकराणि च गोविन्दस्य वचनानि स्मरतो मम चित्तं हरन्ति आकर्षयन्ति ॥ २७ ॥

एवमिति सूतोक्तिः । अतिदृढेन स्नेहेन चिन्तयतो मतिः शान्ता विशोका विमला विरक्ता चासीत् ॥ २८ ॥

श्रीवीरराघवः ।

युक्तं चैतत्तस्यभूभारावतारायावतीर्णस्येत्यभिप्रायेणस्वयमुदासीनएवसन्भारं संजहारेत्याहजलौकसामितिद्वाभ्यांतत्रविवक्षितार्थोप योगितयादृष्टांतमाहजलेजलौकसांमत्स्यादीनांमध्येयथाऽशीयसःसूक्ष्मान्जलौकसोमहांतस्तभदंतिभक्षयंति यथाचदुर्वर्लांस्तान्वलिनोहंति यथाचहेराजन् ! महान्तोवलिनश्चतेमिथोनिघ्नन्ति ॥ २५ ॥

एवंविभुर्वलिष्ठैर्महद्भिर्यदुभिरितरान्दुर्वर्लानन्यांश्च भूतान् ततोऽन्योन्यंयदुभिर्यदूनेवमिथोभुवोभाररूपान्संजहारसंहृतवान् ॥ २६ ॥

देशकालार्थः देशकालानुगुणकर्तव्यं प्रयोजनंतद्युक्तानितत्प्रकाशकानिशृण्वतांहृदयगतदुःखोपशमानिगोविन्दस्याभिहितानिभावेकः भाषणानिगीतादिरूपाणिस्मरतोममचित्तंहरति ॥ २७ ॥

इत्थमितिगाढेनापरेणसौहार्देनकृष्णस्यपादसरोरुहंचितयतोऽर्जुनस्यातएवविमलाशांतारागाद्यकलुषिताचमतिर्विभूष ॥ २८ ॥

[୧୧୧]

वासुदेवाङ्घ्र्यनुध्यानपरिवृंहितरहसा ।

भक्त्या निम्नमेधितशेषकषायविषणोऽर्जुनः ॥ २६ ॥

गीतं भगवता ज्ञानं यत्तत् संग्रानमूढानि ।

कालकर्ममतमोरुद्धं पुनरध्यगमद्भिः ॥ ३० ॥

विशोको ब्रह्मसम्पत्त्या संछिन्नद्वैतसंशयः ।

लीनप्रकृतिशैर्गुण्यादलिङ्गत्वादसम्भवः ॥ ३१ ॥

निशम्य भगवन्मार्गं संस्थां यदुकुलस्य च ।

स्वःपथाय मतिश्चक्रे निभृतात्मा युधिष्ठिरः ॥ ३२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

अतः परं वक्तुं न शक्नोमि त्वमपि किञ्चिन्मा पृच्छेत्याह देशेति । यस्मिन् देशे यस्मिन् वा काले यस्मिन् वा अर्थे युक्तानि समुचितानि यानि यानि गोविन्दस्याभिहितानि वचनानि तानि स्मरतो मम हृदयं हरन्ति लुम्पन्ति ॥ २७ ॥

मतिस्तद्विरहसन्तप्तापि शान्ता निरन्तरतश्चिन्तनजनितस्फूर्तिलब्धेन तेन निर्वापितदाहत्वात् शीतलेत्यर्थः । अतएव विमला अस्थे-
र्यलक्षणमालिन्यमपि तस्या विगतमित्यर्थः ॥ २८ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

विमूर्छापकः श्रीकृष्णः संजहारसंहरवान् देशकालानुरूपार्थयुक्तानि गोविन्दस्य अभिहितानि भाषणानि स्मरतो मेचित् संहरन्ति एकाग्रं कुर्वन्ति ॥ २६ ॥ २७ ॥

जिष्णोर्ज्जुनस्य अतिगाढेनावलेनसौहार्देनस्नेहेन शान्तापादसरोरुहैकनिष्ठा अतएव विमला तद्विरागमलरहिता मतिरासीत् ॥ २८ ॥

आपाटीका । अतएव विमला तद्विरागमलरहिता मतिरासीत् ॥ २८ ॥

राजन । जलमे जैसे बुबल और छोटी की बलवान बड़ खाया जाते हैं ॥ २६ ॥

अतएव विमला तद्विरागमलरहिता मतिरासीत् ॥ २८ ॥

देशकाल के अर्थ से युक्त हृदय के ताप को शमनकारी गोविन्द के वचन स्मरण करते मेरे चित्तको हरण करते हैं ॥ २७ ॥

अतएव विमला तद्विरागमलरहिता मतिरासीत् ॥ २८ ॥

अतएव विमला तद्विरागमलरहिता मतिरासीत् ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

मतिवैमल्यकलमाह । वासुदेवाङ्घ्र्यनुध्यानेन परिवृंहित रहा वर्गा यस्याः तया निम्नमेधिता उन्मूलिताः अशेषाः कषायाः कामादयो यस्याः सा धिक्ता बुद्धिर्यस्य सः ज्ञानं पुनरध्यगमदित्युत्प्रेक्षा ॥ २९ ॥

कालेन कर्मभिस्तमसा भोगाभिनिवेशेन च रुद्धम् आवृतं सत् पुनः प्राप ॥ ३० ॥

ज्ञानफलमाह विशोक इति । एतदेव शोकहेत्वभावेनापवादयति । शोकस्य हि हेतुः द्वैतभ्रमः तस्य देहः तस्य लिङ्गं तस्य गुणाः

तेषाम् अविद्या । तत्र ब्रह्मसंपत्त्या ब्रह्माहमिति ज्ञानेन लीना प्रकृतिरविद्या यस्मिन् तद्गुण्यं भवति न तु सुषुप्तिं प्रलययावदविद्या-
शयः । तस्मान्नेगुण्यात् गुणकार्यलिङ्गनाशः । अलिङ्गत्वाच्च असम्भवः सैव्यगुणगोचरं भवति पुनः पुनरिति सम्भवः स्थूलशरीरं तद्विहितः ।

ततश्च तत्परिच्छेदाभावात् संछिन्नो द्वैतलक्षणः संशयो प्रभा यस्य सः विशोको जात इति ॥ ३१ ॥

भगवतो मार्गम् आलक्ष्य यदुकुलस्य संस्थां नाशं श्रुत्वा नारदाकृतमुत्प्रेक्ष्य । स्वःपथाय स्वर्गमार्गम् । निभृतात्मा निश्चलचित्तः ॥ ३२ ॥

। निष्पत्तिः ।

विशोक इति सोऽज्जुनः विशोको जाते इति योजना । कथं विशोकत्वं हेतुभावादिनि दर्शयति । ब्रह्मसम्पत्त्या ब्रह्माहमिति ज्ञानेन लीना प्रकृतिरविद्या यस्मिन् तादृक्नैर्गुणयात् अलिङ्गत्वं लिङ्गदेहादित्यं लिङ्गदेहाभावादसम्भवः सम्भवः स्थूलदेहस्तदाभिमानरहितः । यद्वा पुनर्देहान्तरग्रहणाभावः । यतो लिङ्गदेहादेव पुनः पुनः स्थूलदेहो भवति तद्विजराहितः । ततश्च स्थूलदेहाभिमानाभावात् संछिन्नः संशयो द्वैतप्रमो यस्य । स्थूलदेहाभिमानेन द्वैतप्रमादिति व्यञ्जालेशः ॥ लिङ्गनाश इति । सप्तदशवयवात्मकस्य लिङ्गशरीरस्य पूर्ववत् कार्यकारित्वनाश इत्यर्थः ॥ तद्वहित इति । स्थूलशरीराभिमानरहित इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्रीवीरराघवः ।

वासुदेवस्याप्योरनुध्यानेन परिहृते हितं विहितं तद्विदितं यो वेगः प्रावर्त्य यस्यास्तथा वासुदेवभक्त्याऽविच्छिन्नस्मृति संतानरूपया प्रीत्यात्मिकया निर्मथितानिरस्ताः अशेषाः कषायाः कषायवद्मांशयारागादयो यस्याः साधिषणा बुद्धिर्यस्य सोऽज्जुनः ॥ २९ ॥

संग्राममूढनियुद्धान्मेयद्भगवता गतिं गतोपनिषद्पेशोपदिष्टं ज्ञानं स्वात्मपरमात्मतत्प्राप्तिसाधनादियाथात्म्यगोचरं ज्ञानं तन्महता कालेन कर्मणा तमागुणेन चावहृद्विरोहितमपि विभुस्तत्त्वावधारणसमर्थः अत्र निर्मथिता शेषकषायत्वं हेतुः पुनरप्यध्यगमदध्यवस्यत् ॥ ३० ॥

ब्रह्मसंपत्त्यापत्तौ गतौ गत्यर्थान्बुद्ध्या यो ब्रह्माविषयकसम्यग्ज्ञानेन हर्जुनस्तदानीं मुक्तः तेनोपलक्षितः यद्वा तेन हेतुना विच्छिन्नद्वैतसंशयः आत्मनि देहगतदेवादिभेदप्रमरहित इति गोतोपनिषत्पूर्वपदकोक्तबुद्ध्युन्मेषः ब्रह्मसंपत्त्या तमध्यपदकार्यज्ञानोन्मेष उक्तः यद्वा ब्रह्मसंपत्त्या संछिन्नद्वैतसंशयः ब्रह्मज्ञानेन संछिन्नदेवादिद्वैतस्थानिष्टद्वैतसंशय इत्यर्थः अलिङ्गत्वादिति स्थूलदेहाविरहात्संशयानमुक्तलीनप्रकृतिनैर्गुणया द्विष्टसूक्ष्मप्रकृतितया गुणत्रयविरहात्तदननुसंधानादित्यर्थः देहेवर्त्तमानत्वादज्जुनस्यासंभवः अतएव पुनर्जन्मरहितः ततो विशोकोऽभवदित्यर्थः विशोकप्रहणमपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकयुक्तस्वरूपोपलक्षणम् ॥ ३१ ॥

भगवतो मार्गस्वलोकगमनप्रकारं यदुकुलसंस्थापितं नाशं चेति यावच्छ्रुत्वा युधिष्ठिरः निभृतात्मा समाहितः स्वः पथाय स्वः शब्दः सुखपरः निरतिशयसुखरूपलोकमागम्य मतिचक्रे ॥ ३२ ॥

श्रीविजयचञ्जः ।

नन्वज्जुनस्य नानाविधक्षत्रहत्यापापोपरकायास्तामस्याबद्धेनैर्मलं युक्तमिति दर्शयति वासुदेवेति ब्रह्मसंपत्त्या ब्रह्मणो वगत्या ब्रह्मापरोक्षज्ञानेन विशोकस्तस्मादेव विच्छिन्नो निवृत्ताद्वैतसंशयो यस्मात्सथोक्तः द्वैतद्विद्विधागतं ज्ञानं तस्य भावः द्वैतमन्यथा ज्ञानमिति यावत्संशय इदं वाऽदेवित्यभयकारिविषयज्ञानं विच्छिन्नं जीवब्रह्मभेदविषयः संशयो येनेति वा लीना अपसारिता प्रकृतिस्वरूपात्मिका यस्मात्सतथोक्तः भावप्रधाना निर्देशः तस्मात्लीनप्रकृति त्वाभिर्गतानि सत्त्वादिगुणाकार्याणि यस्मात्सतथोक्तः तस्य भावो नैर्गुण्यं तस्मात्लिङ्गत्वात् सूक्ष्मशरीररहितत्वाच्च संभवोऽनारब्धकर्ममूलाय पुनरुत्पत्तिस्तथावर्जितः अनारब्धकर्मणा ज्ञानादयं न नाशदारब्धकर्मणामेवोचितत्वाज्ज्ञानोदयकालपर्वभूतः सन्नज्जुनो रणमूर्धन्यारब्धकर्मणा स्वधर्ममभ्रमबुद्धयस्वात्मन भगवती यत् ज्ञानगतमुपादत्त तदारब्धकर्ममूलः कालकर्ममोभिः रुद्धः कालेन कर्मणा तमसा चावृत एनरध्यगमद्वगतवानावर्तितवानित्वन्वयः कोदशः वासुदेवस्याप्यशमरतः सम्पत्कृत्यानेन परितो बहिर्नृदं रं हो वेगो यस्याः सानिथोक्तं तेषां मत्तया निर्मथिता अशेषाः संपूलाः कषायाः पापलक्षणाः रागलक्षणाः वायस्याः सानिथोक्तानि निर्मथिता शेषकषायाधिषणा बुद्धिर्यस्य स तथा अत्र न स वारब्धकर्मणा निर्मथनमभिप्रेतं किंतु महता भगवत्कारुण्यादनाकारेण नृकंभां चिदेव अन्यथा 'भोगेन त्वितरेक्षयित्वाथ संपत्स्यते' ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तस्य तावदेव चिरमित्यादि सूत्रश्रुतिविरोधः स्यात् 'महता करिणेनैव प्रारब्धान्यापिकानिचित कर्माणि क्षयमायांति ब्रह्मदृष्टिमतः कचिदि' इत्युक्तत्वाच्च अतो वा शेषशब्दो निर्मथनयोग्या शेषप्रारब्धविषय इति भावः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

एवमादिव संस्थां श्रीकृष्णस्वधामप्राप्तिचाभिधाय पंडिवस्वर्यां मुपक्रमते निशम्यति भगवतः श्रीकृष्णस्य स्वधामगमनप्रकारं यदुकुलस्य संस्थां विनाशं च युत्वा निवृत्तात्मा राज्यादिभ्यो व्यावृत्तमनाः नितरां वृत्ते सदा चरिष्यात्मास्येति वा युधिष्ठिरः कामक्रोधादजयलक्ष्णयुद्धारथरः स्वः पथाय स्वर्गमार्गाय वीराध्वने मतिचक्रे इत्यन्वयः ॥ ४ ॥

कर्मसन्दर्भः ।

वासुदेवति । पूर्वस्यैव विवरणमिदं पद्यद्वयम् । तत्रानुधानं पूर्वोक्तां चिन्तय । कषायः पूर्वोक्तं मलमव ॥ २९ ॥ गतिं सामेवैष्यसीत्येतत् । कालो भगवत्कालेच्छामयः । कर्म तद्विला । तमस्तुल्लोचनं तदननुसन्धानम् । अध्यगमत् तन्महा विच्छिन्नस्य तस्यान्तेऽपि तथा तव प्राप्तिः पुनर्मां भवेयसीत्येतद्वाक्यं यथायत्नवानुभूतवान् ॥ ३० ॥

ततश्च कर्तारोऽभवदित्याह विशोक इत्यादि । ब्रह्मसम्पत्त्या श्रीमन्नारायणपरवत्साक्षात्कारेण संछिन्न इयं मम चेतसि प्रकृतिरव साक्षात्कारस्त्वय्य इति द्वैतसंशयो येन सः । तदा भाववप्राप्तौ नान्यवज्जन्मान्तराप्तिकालसन्धिरप्यन्तरायाऽभवदित्याह लीनति । लीना पलायिता प्रकृतिगुणकारणं यस्मात् एवम्भूतं यन्नैर्गुण्यं तस्माद्देतोः गुणतत्त्वाकारणातीतत्वादित्यर्थः । तथैवाल्लिङ्गत्वात् प्राकृत-

क्रमसंदर्भः ।

शरीररहितत्वाच्च असम्भवो जन्मान्तररहितः । तस्मादनन्तरं चक्षुष्याविर्भाव्यनीत्येव स्फूर्तिविशेषः (विशेषः) इति भावः । अतएव कलिं प्रति श्रीपरीक्षितचनं—यस्त्वं कृष्णं गते दूरं सह गाण्डोवधन्वनेति । एवं—येऽध्यासनं राजकिरीटजुष्टं सद्यो जडुर्भगवत्पार्श्वकामा इति श्रीमुनिवृन्दवाक्यञ्च । तस्मात् सर्वेषां पाण्डवानां तदीयानां च सैव गतिर्व्याख्येया ॥ ३१ ॥

भगवन्मार्गं निशम्य वितर्क्य । यदुकुलस्य च संस्थां निशम्य श्रुत्वा । श्रीकृष्णस्य नित्यसामीप्येन सम्यक् स्थितिं वितर्क्येति वास्तवोऽर्थः । स्वः श्रीकृष्णधाम येऽध्यासनमित्याद्यौ सद्यो जडुर्भगवत्पार्श्वकामा इत्यनेन तदर्थमेव कृतप्रयत्नत्वात् ब्रह्मादयो लोकपालाः स्वर्वासमभिकाङ्क्षिण इति श्रीभगवद्वाक्यञ्च ॥ ३२ ॥

सुबोधिनी ।

तत्राजुनस्यद्वयजातमित्याहश्लोकद्वयेन वासुदेवेति शान्तापिबुद्धिः सवासनेतिपुनरुद्गमननिराकरणार्थवासुदेवाध्यनुष्ठानस्ययत् परि वृंहितमालिङ्गनं तदेवराहवेगोयस्याःतादृशभक्त्यानिर्मिताः उद्धृतसाराःस्वरूपेणनाशितावा अशेषकषाया यस्याःतादृशीधिषणास्यस्य सोऽजुनोजातइत्यर्थः ॥ २९ ॥

अनेनसवासनबुद्धेरावरणगतमित्युक्तंजीवावरणदूरीकरणार्थमुपायमाहगीतमिति शुद्धेष्टतःकरणोप्रमाणोत्पादितज्ञानम् आत्मावरणं दूरीकरोतिनतपूर्वमेवगीताख्येनप्रमाणेनभगवताउपदिष्टेनज्ञानंजातमेवास्ति परंकालकर्मतमोभिस्त्रिगुणात्मकैः सज्जानाबुद्धिरावृता तौददानीं मावरणापगमेस्वयमेवज्ञानंजातमित्याह भीतमितिगीतायांभगवताउक्तंज्ञानं यत्तत् पुनरध्यगमादितिसम्बन्धः ननुवृत्तिरूपंज्ञानंअक्षणावस्था योतिसकारणस्यस्वतस्तिरोहितत्वात् कथंप्राप्तवान् तत्राह विभूतिरितिसमर्थत्वात् ज्ञानतिरोभावंदूरीकृतवानित्यर्थः ॥ ३० ॥

ततोयथात्मावरणं दूरीभूतंतदाह क्रमेणविशोकइतिज्ञानेनब्रह्मसंपत्तिजाताब्रह्मचंदब्रह्मभवतांतादृशोकाहिविषयाप्राप्तौभवति ब्रह्मत्ये नसर्वविषयप्राप्तौसत्यांशोकाभावइतिसर्वविषयप्राप्तिमाह संछिन्नद्वैतसंशयइतिसम्यक्छिन्नद्वैतप्रपंचेदेहादौ सशयायस्यस्वस्यैवसर्वरूप त्वे नकोऽपिसंदेहोभवतीति अथवाअद्वैतेसर्वत्रात्मनःप्रवेशात्सर्वस्यात्मनास्वरूपनाशसशयास्थिताः सखण्डभावात् तदात्मनोब्रह्मभावात् अंतःप्रवेशेनवाहिः सम्बन्ध संदेहानिवारिताइत्यर्थः ननुवाह्येविषयेस्थितेपुनः सम्बन्धेनसंशयाभाविष्यन्तीत्याशक्याह लीनायाप्रकृति स्तयाकृत्वाजातं यत्नैर्गुणं निगुणावस्थातयाकृत्वालिङ्गापगमेजातंमूलदोषाणांनिवृत्तत्वात् असम्भवं न पुनरुद्गमइत्यर्थः अतउद्गमाद्यभावा देवनसम्बन्धः लिङ्गस्य चनिवृत्तत्वात् एवंसर्वदोषापगमपूर्वकब्रह्मभावेजातेसर्वेशोकानिवृत्ताइतिभावः ॥ ३१ ॥

एवमजुनस्यकृतार्थत्वमुक्त्वाऽपि कृतार्थत्वंवक्तुंस्याध्यवसायमाह भगवन्मार्गज्ञात्वावैकुण्ठगतइति यदुकुलस्यसंस्थांमृत्युस्वःपथा यदेवमार्गायनिभूतात्माहृतांतः करणःगंतुमितिचक्रइत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

ननु कामादयः कषाया अपि मलशब्देनोच्यन्ते सत्यम् । अजुनस्य भगवन्नित्यपरिकरत्वेन साक्षान्नरावतारत्वेन च तदसम्भव एव महद्द्रांशत्वेन कषायः सम्भवति चेत् तदपि नैवेत्याह वासुदेवेति । जन्मारभ्यैवोत्पन्नया भक्त्या प्रथमत एव निस्मृतिता उन्मूलिता अशेषाः कषायाः कामादयो यस्या सा धिषणा बुद्धिर्यस्य तथाभूत एवाजुनः ॥ २९ ॥

किन्तु “प्रियस्य विच्छेदद्वये प्रियांक्तिस्मृत्यैव संभुक्षणमातुरस्ये”ति रीत्या तन्मुखचन्द्रविनिर्गतं सर्वसन्तापोपशमनं गीतासुतमेव पानुमारेमे इत्याह गीतमिति । कालादिभिरवर्द्धमविस्मृतम् । तत्र तमोऽन्धकारसमस्तद्विरह एव ॥ ३० ॥

तत्र च मन्मना भव मद्भक्तां मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि कौन्तेय प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ इत्यत्र पद्ये एष्यसीति भविष्यति-देशेनेदं द्योतितम् । हे कौन्तेय संप्रति त्वं मामेष्यस्येव यदा तु तव मद्भियोगो महान् भावी तदा मां प्राप्तुं यतिष्यमाणस्य तव तदुपायमहमधुनैव खेहेन ब्रवीमि इति स्वप्राप्त्यर्थं यत् ध्यानमुक्तं संप्रति तेन मुहुरभ्यस्तेन ध्यानेनैव तत्पार्श्वगतमेवात्मानमसिमन्यमानस्यापि मम देह एवान्तरायो यतोऽयं मध्ये मध्ये वहिर्वृत्तिमनुभाव्य मां शोकार्णवे क्षिपति तदस्माद्देहादात्मनः पार्थक्यमापादयितुं सर्वशास्त्रास्त्रविद्यावत् पूर्वाभ्यस्तं योगमेव लक्षणम् (रक्षणम्) अनुशीलयामीति मनसि निश्चित्य चिन्मयशरीरोऽपि आत्मानं श्रीकृष्णानित्यप्रियसखत्वेन नारायणसखत्वेन वा नानुसन्दधानः प्रेमवैवर्धनेन प्राकृतं नरमेव जानंस्तद्भावापलापाय क्षणमात्रेणैव योगा-रूढो बभूवेत्याह विशोक इति । ब्रह्मसम्पत्त्या प्राप्तया विशोकोऽभूदिति तदाभिमत्यनुसारेणैव सूतोक्तिर्वस्तुतस्तु प्रपञ्चगतां सम्पत्तिं त्यक्त्वा ब्रह्मसम्पत्त्या अप्रकटप्रकाशगतया श्रीकृष्णप्रियसखत्वेनप्राप्तया विशोकः विगतशोकः संछिन्नो द्वैते संशयः खेहेन सह मम सम्बन्धोऽस्ति नास्ति वेति सन्देहो यस्य सः । वस्तुतस्तु द्वैते सख्युः श्रीकृष्णात् सकाशात् स्वस्य भिन्नत्वे सति संशयः पूर्वमावयोः परस्परसख्यादेक्यमासीत् संप्रति तु द्वैतं वृत्तम् । तदधुना स कृष्णः किं पुनरपि सख्यसुखमयाद्वैत एव मां नेष्यति किंवा पार्थक्यलक्षणाद्वैतदुःखसिन्धो निमज्जायिष्यतीति भावनामयः सन्देहः संछिन्नो यस्य सः । न च तस्य प्राकृतलोकस्येव (प्राकृताप्रकृतलोकस्येव) पुनः संसार आशङ्कनीय इत्याह । लीन इति स्पष्टम् । वस्तुतस्तु लीनं सुखिलं दुर्लभं यत् प्रकृततः स्वभावादेव नैर्गुण्यं कृष्णसखत्वेन गुणातीतत्वं तस्मादेवालिङ्गत्वं लिङ्गदेहाभावस्तत एव न सम्यग्भवः संसारो यस्य सः । यद्वा महद्द्रांशभूतोऽजुनस्तु जीवन्मुक्तोऽपि न्याह विशोक इति । संछिन्नो द्वैतसंशयः प्रपञ्चानुसंधानगतशोकमोहादिर्यस्य सः । तत्र तनुः लीना ईश्वर लीनाकृता या प्रकृतिस्तत एव यन्नैर्गुण्यं तस्मात् । अतएवालिङ्गत्वालिङ्गदेहापगमादसम्भवः अपुनर्जन्मेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

पृथाप्युपश्रुत्य धनञ्जयोदितं नाशं यदूनां भगवद्गतिश्च ताम् ।

एकान्तभक्त्या भगवत्पयोक्षजे निवेदितात्मोपरराम संसृतेः ॥ ३३ ॥

ययाहरद्रुवो भारं तां तनुं विजहावजः ।

कण्टकं कण्टकेनैव द्वयञ्जापीशितुः समम् ॥ ३४ ॥

यथा मत्स्यादिरूपाणि धत्ते जह्याद्यथा नटः ।

भूभारः क्षपितो येन जहौ तच्च कलेवरम् ॥ ३५ ॥

यदा सुकुन्दो भगवानिमां महीं जहौ स्वतन्वा श्रवणीयसत्कथः ।

तदाहरेवाप्रतिबुद्धचेतसामभद्रहेतुः कलिरन्ववर्त्तत ॥ ३६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

मार्गे पदवीं चातुर्यपरिपाटीमिति यावत् । संस्थां वक्ष्यमाणसिद्धान्तानुसारेण अप्रकटप्रकाशगतत्वेन सम्यक् स्थितिं स्वान्तर्दशायां तद्वहिर्दशायां नानाशब्दः । स्वः श्रीकृष्णधाम । येऽध्यासनं राजकिरीटजुष्टं सद्यो जडुर्भगवत्पार्श्वकामा इत्युक्तत्वात् । तथा सम्पदः क्रतवो लोका इत्यादिभ्यश्च । युधिष्ठिर इत्युपलक्षणम् पञ्चैव भ्रातरः स्वः पथाय श्रीकृष्णधामपथं गन्तुं मतिं चक्रुः । निभृतात्मा अन्यालक्षितचित्तव्यापारः ॥ ३२ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

पादसरोरुहैकनिष्ठायाः फलमाह वासुदेवेति द्वाभ्याम् वासुदेवांश्च नु ध्यानेन परिवृंहितं संवर्द्धितं रयोगङ्गाप्रवाहवद्वेगोयस्यास्तया भक्त्याऽऽखंडयानिर्मथिताः निर्मूलिताः अशेषाः कषायाः रागादयोऽस्याः साधिषणाबुद्धिर्यस्य सोऽर्जुनः ज्ञानमध्यगमदित्युत्तरेणान्वयः ॥ २९ ॥ संग्राममूर्द्धनितदारंभभगवतायद्वीतमुपदिष्टम् "क्षरः सर्वाणिभूतानिकूटस्थोक्षरउच्यते उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत" इतितत्त्वत्रयविषयककालेनवहुसंवत्सरात्मकेन अश्वमेधादिकर्माभिनिवेशेन तदर्थं दिग्विजयादिबशादुत्पन्नेन तमसाक्षत्रियोचिततमोगुणेन रुद्धं ज्ञानं तत्पुनर्विभुस्तत्त्वावधारणसमर्थः अध्यमगत् अध्यवस्यत् तत्रक्षरशब्दवाच्यमनात्मभूतप्राकृततत्त्वम् कूटस्थप्रकृतिभिन्नमात्मतत्त्वम् उत्तमपुरुषस्तदुभयनियंताचिदाचिच्छक्तिमान् तत्रस्वात्मपरमात्मनोः स्वरूपतोभिन्नत्वेऽपि सर्वथांशांशिनोः पृथगवस्थानाभावादभेदोऽपीति विवेकः ॥ ३० ॥ उक्तज्ञानभक्तिभ्यांकृतार्थस्य स्थितिमाह विशोक इति लीनातत्पृथक्कूटस्थस्वरूपाध्यवसायेन विस्मृताप्रकृतिः शरीरादिसंकलक्षरपदार्थमूलभूतायस्य सलीनप्रकृतिः कार्यकारणरूपप्रकृतिभिन्नस्वरूपवित् तस्य नैर्गुण्यसत्त्वादिगुणशून्यत्वं तस्मात् अतएवालिङ्गत्वाच्च सूक्ष्मशरीरभिन्नत्वाच्च असंभवः नास्तिसंभवः पुनर्जन्मस्यस्यसः कार्यकारणरूपप्रकृतिभिन्नस्वरूपोऽहं न पुनः प्राकृतदेहवान् भविष्यामीत्यध्यवसायवान् ब्रह्माणिभगवतिवासुदेवे संपत्तिर्ज्ञानेतादात्म्यलक्षणपूर्वश्लोके संक्षेपतः प्रतिपादितं तथा च छिन्नद्वैतसंशयः ब्रह्मात्मकोऽस्मीति ज्ञानसंपन्नः इत्यं विशोको ज्ञत इति दिक् ॥ ३१ ॥

तथैव युधिष्ठिरनिश्चयमाह निश्चयेति भगवतः श्रीकृष्णस्य मार्गे निजधामगमनप्रकारं यदुकुलस्य संस्थां संहारं च निश्चय्य श्रुत्वा स्वः पथाय स्वरित्यव्ययं सुखवाचकं परमसुखात्मकधामपथाय मतिं चक्रे ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

वासुदेव के चरणों के अनुष्ठान से वृद्ध वेग भक्ति से निर्मथित हुए हैं अशेष कषाय जिसके ऐसी बुद्धि युक्त अर्जुन संग्राम के आरम्भ में भगवान् के गीत उस ज्ञान को जो काल कर्म तम से रुद्ध होगया था फिर प्राप्त हुआ ॥ २९ ॥ ३० ॥

द्वैत संशय जिसका छिन्न होगया है प्रकृति के लीन होजाने से और निर्गुण होने से और लिङ्ग के अभाव से ब्रह्म सम्पत्ति से अर्जुन विशोक होगया ॥ ३१ ॥

भगवान् के मार्ग को और यदु कुलके नाशको सुनकर निभृतात्मा युधिष्ठिर ने भी स्वर्ग के मार्ग को मति की ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तां भगवद्गतिं बुद्ध्यां वक्ष्यति हि—सौदामन्या यथाकाशे यान्त्या हित्वाऽन्धमण्डलम् । गतिर्न लक्ष्यते मर्त्यैस्तथा कृष्णस्य देवतैरिति । संसृतेरुपरराम जीवन्मुक्ता बभूव देहं जहाविति वा ॥ ३३ ॥

तदेवमुक्तमपि यादवेभ्यो भगवद्वैलक्षण्यम् अबुद्धा तत्साम्यं वदतो मन्दमतीन् प्रतिवैलक्षण्यं स्पष्टयति द्वाभ्याम् । यथा यादवरूपया जन्वा भुवो भारं कण्टकेन कण्टकमिवाहरत् । यादवतनुर्भूभारतनुश्चेति द्वयमपि ईश्वरस्य संहार्यत्वेन सममेव ॥ ३४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

श्रीकृष्णस्य भूतैर्विशेषमाह यथेति । तान्यपि यथा धत्ते जहाति च । तदाह यथा नटो निजरूपेण स्थित एव रूपान्तराणि धत्ते अन्तर्धत्ते च तथा तदापि कलेवरं जहौ अन्तरधादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

युधिष्ठिरस्य स्वर्गारोहणप्रसङ्गाय कलिप्रवेशमाह यदेति । स्वतन्वा जहौ स्वतनोरेव वैकुण्ठारोहात् । श्रवणार्हा सती कथा यस्य । तदा यदहस्तस्मिन्नेव । अहारिति लुप्तसप्तम्यन्तं पदम् । अप्रतिबुद्धचेतसामिति विवेकिनान्तु न प्रभुरित्युक्तम् । अन्ववर्त्ततेति पूर्वमेवांशेन प्रविष्टस्य स्वेन रूपेणानुवृत्तिरुक्ता ॥ ३६ ॥

दीपनी ।

सौदामिन्या इति । एकादशस्कन्धीयैर्कोविशाध्यायस्य नवमश्लोकः ॥ ३३ ॥

यादवतनुर्भूभारतनुश्चेति । यादवाः प्रद्युम्नसात्यक्यादयः तद्रूपा तनुः मूर्त्तिः । भूभाराः शम्बरादयः तद्रूपा तनुः । ईश्वरस्य सर्वमयत्वात् । तत्र संहार्यातनुरसुरादयः हेयतनुः प्रद्युम्नसात्यक्यादिमूर्त्तिः द्वयमेव समं त्याज्यत्वेन । तत्र दृष्टान्तः कण्टकमित्यादि । यथा कण्टकविद्धपादः कण्टकान्तरमानीय पादस्थकण्टकमुद्धृत्य द्वयमपि प्रक्षिपति तथा यादवमूर्त्या भूभारमूर्त्तिमसुरसमूहं हत्वा द्वयमपि त्यक्तवान् इति व्याख्यालेशः ॥ ३४ ॥

(यथा मत्स्यादीति । येन श्रीकृष्णरूपेण भूभारः क्षपितः । तच्चेति । चकारस्त्वर्थे । तत्तु तत् पुनर्नराकृतिरूपं जहौ अन्तरधात् यदुबंशनाशानन्तरं चतुर्भुजरूपमाविष्कृत्यान्तर्धानात् न तु देहं त्यक्त्वागतः दृष्टान्तस्यासम्भवात् एकादशस्कन्धोक्ततत्संवादाच्च । इति व्याख्यालेशः ॥ ३५—३८ ॥)

श्रीवीरराघवः ।

अर्जुनोदितं यदूर्नानाशंतां भगवतो गतिं च श्रुत्वा कुंत्यापि भगवत्पथोक्षजे जन्यप्रयोजनया भक्त्या निवेशित आत्मा मनो यथा तथा भूता संसृते रूपरामविरक्ता बभूव ॥ ३३ ॥

भगवन्मार्गमिति भगवद्गतिमित्यनेन चोक्ता भगवतः स्वलोकं प्रति गतिः किं कृष्णस्य तनु त्यागपूर्विका उत तयैवेति शौनकाभिप्रेतं विशदयति यथेति अजो भगवान्यया तन्वा भुवो भारमहरत्तां तनुं विजहौ मनुष्यसंस्थानं विजहौ स्वासाधारणया चतुर्भुजादिमत्स्यातन्वावतीर्य पित्रोः प्रार्थनया यामनुष्यसंस्थानस्थितां तनुं भूभारमपनेतुं जग्राह तां तनुं तिरोधाय स्वासाधारणतन्वाजगामेत्यर्थः मनुष्यसंस्थानस्य भूभारापनोदनौ प्राधिकत्वेन यावदुपाधितसंस्थानमपनुद्य स्वासाधारणयैव जगामेति भावः मनुष्यसंस्थानेनैव किं न जगामेत्याकांक्षायां तत्र दृष्टान्तमुत्तेजसा हयथा कण्टकविद्धचरणः पुमान्यावत्तदपनोदककण्टकांतरं परिगृह्य तेन तदपनुद्य ततोऽपनुत्तमपनोदकमपि कण्टकद्वयं जहाति तद्वदीशितुर्भगवतः द्वयमपि समपनोद्यं दुष्कृतं च छरीरजालमपनोदकं मनुष्यसंस्थानं चोभयमपि समं हातव्यत्वेन समपनोदकशरीरस्यापि यावदुपाधिधायत्वा इति भावः ईशितुर्भयमित्यनेन दुष्कृच्छरीरेष्वप्यंतः प्रविश्य नियंतुर्भगवतः तान्यपि शरीराणि भगवत्पवस्वस्यैवेति सूचितं कण्टकदृष्टान्तं च तदभिप्रेतं यथोभयोः कण्टकयोः कण्टकत्वमविशिष्टमेव भूयोऽपि शरीरयोः स्वशरीरत्वमविशिष्टमिति ॥ ३४ ॥

इदमेव प्रसिद्धं दृष्टान्तांतरेणाप्याह यथेति यथानटो नाट्योपयुक्तानिवेषांतराणि परिगृह्य नाट्यानंतरं स्वेन रूपेणैवावतस्थे तथा येन शरीरेण भूभारः क्षपितो निरस्तः तत्कलेवरं जहौ तत्तिरोधाय स्वासाधारणेनैव जगामेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

यदेति श्रोतव्याः सत्याः कथा यस्य स भगवान्मुकुन्दः स्वतन्वा स्वाधारणादिव्यमंगलविप्रहोषेतः महीं यदायस्मिन्नहनि जहौ तदहरेव तस्मिन् अह्नयेव विवेकिनामभद्रहेतुरशुभहेतुः कलिरवर्त्तत ॥ ३६ ॥

श्रीविजयध्वजः । *

* स्वर्गाणां निर्णये कारणा माह यदेति यदा श्रवणीयसत्कथो मुकुन्दः स्वतन्वा स्वाभिमतया भूत्या इमां महीं जहौ त्यक्त्वांस्तदहरेव प्रतिबुद्धचेतसां हरिविषयबोधरहितबुद्धीनां पुंसामभद्रहेतुः पापकारणकालरन्ववर्त्ततेत्यन्वयः ॥ ५ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

नाशं लोकदृष्ट्या वस्तुतस्त्वदर्शनमेव । भगवत्पथोक्षजे निवेशितास्मेति भगवतः पृथाध्यानालम्बनत्वं दर्शयित्वा पृथगनुभूतां स्थितिं मेव दर्शयति । तत्र सौदामिन्या इत्याद्येकादशस्कन्धपद्यात्मकं शास्त्रं सौदामिन्या अपि नाशं निषेधयति चेत् तर्ह्यत्रापि तद्वृष्ट्या सुतरामेव तन्मन्तव्यम् । तदुक्तं तत्रैव—देवादयो ब्रह्ममुख्या न विशन्तं स्वधामनि । अविज्ञातगतिं कृष्णं ददृशुश्चातिविस्मिता इति । संसृतः मप्यवावतारात् ॥ ३३ ॥

* त्रयस्त्रिंशत्प्रभृतिपंचत्रिंशदताः श्लोका विजयध्वजीयेन संति ॥

क्रमसंदर्भः ।

ययेति । तनुरूपकलेवशब्देन श्रीभगवतो भूभारजिहीर्षालक्षणो देवादिविपालयिषालक्षणश्च भाव एवोच्यते । यथा तृतीये विंशति तमेऽध्याये तत्तच्छब्देऽर्हणो भविष्योक्तः । यदि तत्रैव तथा व्याख्येयं तदा सुतरामेव श्रीभगवतीति । ततश्च तस्य भारस्य भगवति तदा भासरूपत्वात् कण्टकदृष्टांतः सुसङ्गत एव । तथा द्वये एव ईशितुः साम्यमपि ॥ ३४ ॥

मत्स्यादिरूपाणि मत्स्याद्येवतारेषु तत्तद्भावात् । अथ नटदृष्टान्तेऽपि नटः अव्ययरूपकाभिनेता । व्याख्यातं च तैः प्रथमस्यैकादशे नटा नवरसामिनयचतुरा इति । ततो यथा अव्ययरूपकाभिनेता तटः स्वरूपेण स्ववेशेन च स्थित एव पूर्ववृत्तमभिनयेन गायन् नायकनायिकादिभावं धत्ते जहाति च तथेति । अथवा “नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः” । इति श्रीगीतावाक्येन गोगिभिर्दृश्यते भक्त्या नाभक्त्या दृश्यते कश्चित् । द्रष्टुं न शक्यो रोषाच्च मत्सराच्च जनार्दनः ॥ इति पाश्चोत्तरखण्डनिर्णयेन मल्लानामशनिरिति श्रीभागवतदर्शनेन आत्मविनाशाय भगवदस्त्रचक्रांशुमालोज्ज्वलमक्षयतेजःस्वरूपं परमब्रह्मभूतमपगतद्वेषादिदोषो भगवन्तमद्राक्षीत् इति शिशुपालमुद्दिश्य श्रीविष्णुपुराणगद्येन चासुरेषु यद्रूपं स्फुरति तत्तस्य स्वरूपं न भवति किन्तु मायाकल्पितमेव । स्वरूपे दृष्टे द्वेषश्चापयातीति । ततश्चासुरेषु स्फुरत्या यया तन्वा भुवो भाररूपमसुरवृन्दमहरत् तां तनुं विजहौ पुनस्तत्प्रत्यायनं न चकारेत्यर्थः । भक्तिदृष्ट्या तनुस्तु तस्य नित्यसिद्धेवेत्याह अज इति । देवक्यां देवरूपिण्यामित्यादेः कृष्णश्च तत्र छन्दोभिः स्तूयमानमित्यत्र गोलोकाधिष्ठातृत्वनिर्देशाच्च । ततश्च यथा नट पेन्द्रजालिकः कश्चित् स्वभक्षकाणां वकादीनां निग्रहाय मत्स्याद्याकारान् धत्ते स्वस्मिन् प्रत्याययति तन्निग्रहे सति यथा च तानि जहाति तथा सोऽयमजोऽपि येन मायिकेन लक्ष्यतां प्रापितेन रूपेण भूभाररूपः असुरवर्गः क्षपितः तद्वर्गं क्षपितवानित्यर्थः तच्च कलेवरजहौ अन्तर्धापितवानित्यर्थः । किन्तु गीतापद्ये योगमायासमावृतइति सर्पकञ्चुकवन्मायारचितवपुराभाससमावृतइत्यर्थः ॥ ३५ ॥

यदेति । त्यागोऽत्र स्वतनुकरणक इति न तु स्वतन्वा सहेति व्याख्येयं सह इत्यध्याहार्यापेक्षागौरवात् उपपदाविभक्तेः कारकविभक्तिर्व्वलीयसीति न्यायाच्च ॥ ३६ ॥

सुवोधिनी ।

क्रमेणमुक्तिवक्तृपृथग्यामुक्तिमाहृष्यापीति ॥ ३३ ॥

भगवतोयादवोपसंहारेआत्मत्वात् दोषाभावइतिवक्तुंययायादवतन्वासहायार्थमानीतयाभुवोभारमहरत् तांतनुंविजहौ क्लेशाभावार्थमाह अजइतिनहितेनजातोऽस्तितत्रदृष्टांतमाह कण्टकमिति सर्वथात्मीयाभावः सूचितः तथापिअभिमानिर्नाजीवानांक्लेशात् कथमेवमतआह द्वयंचापीशितुः सममिति ॥ ३४ ॥

भगवतिविशेषमाह यथेति यथानटः स्वरूपमेवनानाविधकीडार्थेऽस्यादिरूपेणप्रदर्शयंतिनिवृत्तेचकार्येणानिरूपाण्युपसंहरतिपञ्चमिदमपीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

एतत्कथनस्यप्रकृतोपयोगंवक्तुमाह यदामुकुंदइति सर्वेषांमोक्षदानार्थमवतीर्णोभगवान् दत्वामोक्षयदानिवृत्तः कलिरन्ववत्ततदामोक्षबाधकत्वेनकलिधर्माणां निरूपणात् तेष्वगतेषुस्थितस्यमोक्षोनास्तीतिनिर्गमनमेवशरणमिति कालव्याप्तिरहितदेशेभक्तिहेतोर्भागवतादेरभावात्भगवतैवसहगतव्यमितिमतिकृतवानित्याह यदामुकुंदइति “कलिकालमलंसर्वकालस्वामीतुमाधवः यतोनिवर्त्ततेतत्रवह्नाविवानिकृष्टा” शरीरतथातेनदेशांतरगतिर्मता अग्निभावेऽपिकाष्ठेनसाध्यइतिनिश्चयः मुकुंदोभगवानितिवचनात् मुक्त्यर्थमेवभगवदवतारइत्युपसंहारः यथापिभगवतः नित्यसंबन्धात् कापित्यागोनास्ति तथापिप्रकटितपरमानन्दरूपस्यपरिच्छिन्नतयाप्रदर्शनात् तन्वाजहौ तनुद्वाराजहावित्यर्थः भूमीत्यागस्यपूर्वमनुकृत्वाजटवत् तनुत्यागस्याकृत्वात् त्यक्तस्यवस्तुत्वाभावात् अपूर्वविधौअनुवादेवासहार्थतृतीयानसम्भवात् नन्वप्रेतपत्तस्यमानानांभक्तानां कथमुद्धारइत्याशंक्याह श्रवणीयसत्कथइतितदातस्मिन्नित्यर्थेअव्ययम् अहरतिलुप्तसप्तम्यन्त मव्ययं चाप्रातः कालेभगवद्भ्रमनामिसम्प्रदायविदः तदैवप्रातः कालेकलिः प्रवृत्तः ननुभगवत्तत्तत्पावलोक्तिनां भगवन्मार्गालुवर्त्तिनां विद्यमानत्वात् कथंकलिप्रवृत्तिरित्यत आहअप्रतिबुद्धचतसामभद्रहेतुरितिसर्वागमनं प्रकर्षेणविकसितकमलानांमुकुलसंभावनारहितानामयेन कंचित्कृतिः अन्येषामस्तमये अन्धकारादिनाकीटनिवासः स्यादेवज्ञानेनविनाशः भक्त्यामुकुलसंभावनाभावः ॥ ३६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती

तां प्रसिद्धाम् अन्तर्द्धानलक्षणां । संसृतेः सम्यक्संरक्षणात् प्रपञ्चेऽवतारात् उपरराम सद्य एवंचांतर्द्धावित्यर्थः । तच्छ्रवणक्षणा एव तद्वियोगजनितां दशमीमपि दशां दर्शयामासेति वा ॥ ३३ ॥

यादवादीनामन्तिमदशाश्रवणेन विषीदतः शौनकादीनाश्वासयन् सिद्धान्तरहस्यमाह ययेति । यथा यादवादितन्वा भुवः स्वपादभूताया (स्वपादमूलायाः) भारं कण्टकेन सूच्यग्रेण कण्टकविमं अहरत् तामेव तनुं विजहौ । देवदत्तो वसनं विजहाविति वत् स्वसङ्गाद्विच्युतोचकारेत्यर्थः । न तु यथा नित्यं क्रीडति तामपीति भावः । तेन अंशावतरणसमये ये देवा नित्यभूतेषु यादवादिषु प्रविष्टास्ते एव तेषां योगवलेन निष्काश्य प्रभासं गमितास्तदैहत्यानां लोकान् माययैव दर्शयता भगवता मधुपानानन्तरं देवरूपीकृत्य स्वर्गं प्रापयामासिरे इत्येकादशान्तव्याख्यानुसृत्या ज्ञेयम् । नित्यलीलापरिकरा यादवास्तु प्रापञ्चिकलोकालक्षिताः श्रीकृष्णेन समं द्वारकायामेव यथा पूर्वमेव खेलन्तीति भागवतामृतोक्तसिद्धान्तोद्भवगन्तव्यम् । द्वयमिति । भूभारभूता असुरो यादवादिरूपा देवाश्चेति द्वयम् ईशितुः परमेश्वरस्य सममेव । किन्तु दृष्टान्ते कण्टकत्वेन साम्येऽपि करणभूतस्य सूच्यग्रस्य उपकारकत्वेनान्तरङ्गत्वं कर्मभूतस्य कण्टकस्यापकारकत्वेन साम्येऽपि बहिरङ्गत्वमित्यापि स्थापितम् । “सूच्यग्रे क्षुद्रशत्रौ च लोमहर्षे च कण्टक” इत्यमरः ॥ ३४ ॥

श्रीविश्वनाथप्रवर्त्त ।

कृष्णस्वैन्द्रजालिकनट इव स्वदेहत्यागं मिथ्याभूतमेव प्रत्याययामासेत्याह यथेति । भगवान् धत्ते जह्यात् न तु धृत्वा जह्यादिति तनुत्यागकालेऽपि तत्तत्तनुधारणमस्त्येव । ननु कथमेतद्वोद्वयमित्यत आह । यथा नटः पेन्द्रजालिकः छेदवाहमूर्च्छादिभिः स्वदेहं त्यजति तस्य त्यागं सर्वान् दर्शयति प्रत्याययति अथच स्वदेहं धत्ते एव न तु म्रियते । तथैव मत्स्यादिरूप्याणि मत्स्यादिशरीराणि स्त्रीयानि भगवान् धत्ते जह्यात् दधान एव जहाति । तेन नटस्य स्वशरीरधारणं सत्यमेव तस्यागस्तु मिथ्यैव यथा तथैव भगवतोऽपि मत्स्यादि स्त्रीयशरीरधारणं सत्यमेव तत्तत्यागो मिथ्यैवेत्यर्थः । यथा च मत्स्यादिशरीराणि दधान एव जहाति तथैव येन भूभारः क्षपितस्तच्च कलेवरं जहाविति श्रीकृष्णकलेवरत्यागो मिथ्यैवेति । नराकृतिपरब्रह्मत्वादिकमपि नटरूपनरधर्ममेवं भगवान् करोति न तु तत्त्वेन । स्वदेहस्याभौतिकत्वेन नाशासम्भवात् । यदुक्तं महाभारते—न भूतसंघसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मन इति । बृहद्वैष्णवेऽपि—यो वेत्ति भौतिकं देहं कृष्णस्य परमात्मनः । स सर्वस्माद्बहिः कार्यः श्रौतस्मार्त्तविधानतः । मुचं तस्यावलोक्यापि सचैलः स्नानमाचरेदिति । वैशम्पायनसहस्रनामनि च—अमृतांशोऽमृतवपुरिति । अमृतं मरणारहितं वपुर्यस्येति तत्र श्रीशङ्कराचार्यव्याख्या न प्रसिद्धा । अत्र श्लेषेण जह्यादिति जहातेस्त्यागार्थत्वात् त्यागस्य च दानार्थत्वात् वैकुण्ठादिधामस्थेभ्यो भक्तेभ्यः स्वशरीरप्रविष्टं नारायणादिरूपं तेषां पालनार्थं ददावित्येकादशान्ते व्याख्येयते ॥ ३५ ॥

तनुत्यागस्यावास्तवत्वं स्पष्टयन्नाह । यदा स्वतन्वा जहौ स्वतनोरेव वैकुण्ठारोहादिति श्रीस्वामिचरणाः त्यागोऽत्र स्वतनुकरणक एव न तु स्वतन्वा सह महीं जहाविति कुव्याख्याया अवकाशः “उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसी”ति न्यायात् । प्रदर्शयतसतपसाम वितृप्तहंशां नृणाम् । आदायान्तरधाद्यस्तु स्वविभवं लोकलोचनमित्यत्रापि लोकलोचनरूपं स्वविभवं निजमूर्तिं प्रदर्शय पुनरादायैव च अन्तरधात् न तु त्यक्तेति सन्दर्भश्च । तदा यदहः तदभिव्याप्येत्यर्थः । अप्रतिबुद्धचेतसामिति विवेकिनां तु न प्रभुरित्यर्थः । चोरो हि निद्रितस्यैव धनमपहरति प्रतिबुद्धास्तु विभेतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

कुन्त्यामुक्तिमाह पृथापीति संसृतेः संसारात् ॥ ३३ ॥

ननुभूभारराजपृतनायदुभिर्नित्येतिवचनाद्भूभारहरणोपधिकान् तस्यैवतेमूस्तनवस्त्रिलोक्यांशांता अशांताउत्तमूयानयः शांताः प्रियास्तेह्यवितुंमतांस्थानुश्चेतधर्मपरीप्सयेह तद्विवक्ष्यमाणात्स्वकीयशांततनुभूतान् यदून्यदुभिरन्योऽन्यभूभारान्संजहारहेति यदुक्तं तत्र कथं संहृतवान् तत्राह यथेति अजइति नित्यशरीरः स्वरूपतस्तु भूभाररूपाराज्याः तदुपसंहारायसंवर्धिताः यादवाश्चसर्वेअजा एव द्विभुजचतुर्भुजशतभुजसहस्रभुजाकारेणस्थातुंसमर्थेनगिर्याद्याकारेणवालतरुणाद्याकारेण एकधादशधाशतधासहस्रधाविश्वरूपेणच दृश्यत्वेनादृश्यत्वेनचभवितुमर्हेण श्रीविग्रहेणाप्यजइत्यर्थः सचविग्रहश्चतुर्भुजो द्विभुजोभवति नतत्रमुख्यत्वकल्पनावकाशः एवभूतः अजो नित्यानन्दाचिन्त्यस्वाभाविकविग्रहः श्रीकृष्णः यथायादवभूतयाशांतयाभुवोभारमशांतशरीरंकंटकंकटकेनेवाहरत् तांतनुं विजहौशांता यादवतनुरशान्ताभूभारतनुश्चेतिद्वयमपीशितुर्भौतिकतयासंहायत्वेसमम् यादवानामपि भगवल्लीलादर्शनव्यातिरिक्तंभौतिकदेहेनकिमपि कृत्यम् यथामुनीनांभगवल्लीलादर्शनादृतेप्रायोवचमुनयोविहिगावनेऽस्मिन्नित्यादिवक्ष्यमाणेषुविहगादिरूपेषुनकिमपिप्रयोजनं तद्वदितिभावः शांतान्यशांतानिचशरीराणिकृष्णस्येत्यत्रप्रमाणम् स्वशांतरूपेष्वितरैः स्वरूपैरप्यर्थात्मानेष्वनुकम्पितात्मैवपिवक्ष्यमाण बोध्यम् ॥ ३४ ॥

ननुनिशम्यभगवन्मार्गसंस्थांयदुकुलस्यच पृथाप्युपश्रुत्यधनञ्जयोदितं नाशयदूनांभगवद्भक्तिचतामित्युक्तंभगवद्भक्तनयथावृन्दावनान्मथुरांप्रतिप्रत्यक्षमुतयथारासकीडायामंतर्द्धानपूर्वकतद्वदित्यतआह तथेति येननित्येशरीरेणोभयविधोभूभारःक्षपितःतच्च “यदात्मका भगवांस्तदात्मिकाव्यक्तिः नभूतसंघसंस्थानोदेहोऽस्यपरमात्मन”इत्यादिश्रुतिस्मृति प्रतिपादितस्वरूपवन्नित्यानन्ताचिन्त्यकार्यकारणरूप प्रकृतिसम्बन्धवर्जितमप्राकृतकलेवरंस्वाभाविकशरीरम् तासांतत्सौभगमदस्वीक्ष्यमानंचकेशवः प्रशमायप्रसादायतत्रैवार्तदधेहारिराते वज्रहौप्रत्यक्षतांत्यक्त्वांतर्हितोऽभूदित्यर्थः प्रसंगान्मत्स्यादिप्रादुर्भावेषुयथोपयोगमाविष्कृतेषुश्रीमूर्तेर्नित्यतांदर्शयति यथानटः एकैनेवदेहे नस्थितोरूपंधत्तेजह्याच्च तथैकेनदेहेनएवभगवान् यथेच्छमत्स्यादिरूपाणिधत्तेजह्यादन्तर्धत्तेच ॥ ३५ ॥

पांडवानांशृगहाभिर्गमनंक्लृप्तकलिप्रवेशकालमाह यदेति श्रवणीयाश्रवणार्हासतीकथा यस्यसःयथाचरणोपादुकांजनोजहानितद्वत्तयदा स्वतन्वाश्रीमूर्त्याइमांमहींजहौतदैव अहरहनिकलिरन्ववर्त्तत ॥ ३६ ॥

भाषाटीका ।

धनंजय कथित यादवों का नाश और भगवान् की उस गति को सुनकर कुंती भी एकान्त भक्ति से अधोक्षज में मन लगाकर संसार से उपरत हुई ॥ ३३ ॥

अज भगवान् ने जिस आदव कुल रूप अपनी तनु से पृथ्वी का भार दूर किया था उस यदुकुल का भी संहार किया क्योंकि ईश कों दोनों ही समान हैं । जैसे पद में कांटा लगने से उसे दूसरे कांटे से निकालकर दोनों ही कांटे फेंक दिये जाते हैं ॥ ३४ ॥

जैसे भगवान् मत्स्यादि रूप धारण करते हैं और अन्तर्द्धान करते हैं ऐसेही जिस अपनी निज मूर्ति से भूभार क्षय किया था उस श्रीकृष्ण रूप को भी अन्तर्द्धान करलिया ॥ ३५ ॥

श्रवणीय सत्कथ मुकुन्द भगवान् ने जिस समय अपनी श्रीमूर्ति से इस पृथ्वी को छोड़ा उसी दिन से अप्रतिबुद्ध (अज्ञान) विच लोगों में अधर्म हेतु कलियुग ने प्रवेश किया ॥ ३६ ॥

युधिष्ठिरस्तत्परिसर्पणं बुधः पुरे च राष्ट्रे च गृहे तथात्मनि ।

विभाज्य लोभानृतजिह्वाहिंसनाद्यधर्मचक्रं गमनाय पर्यधात् ॥ ३७ ॥

संप्राप्तिं पौत्रं विनियतमात्मनः सुसमं गुणैः ।

तोयनीव्याः पतिं भूमेरभ्यपिश्चद्राज्याये ॥ ३८ ॥

मथुरायां तथा वज्रं शूरसेनपतिं ततः ।

प्राजापत्यां निरूप्येष्टिमग्नीनपिबद्धाश्वरः ॥ ३९ ॥

विसृज्य तत्र तत् सर्वं दुकूलवल्यादिकम् ।

निर्ममो निरहङ्कारः संछिन्नाशेषबन्धनः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामी ।

बुधो युधिष्ठिरः तस्य कलेः परिसर्पणं प्रसरणं विलोक्य । कथम्भूतं लोभादि अधर्मचक्रं यस्मिन् । जिह्वां कौटिल्यम् । पर्यधात् तदुचितं परिधानमकरोत् ॥ ३७ ॥

आत्मनः स्वस्य गुणैः सुसमम् अतिसदृशम् । तोयं सर्वत एव स्थितं समुद्रोदकमेव । नीवी परिधानविशेषः । यस्याः तस्याः भूमेः पतित्वेनाभिषिक्तवान् ॥ ३८ ॥

वज्रम् अनिरुद्धस्य पुत्रम् । निरूप्य कृत्वेत्यर्थः । अपिबत् आत्मन्यारोपयामास । ईश्वरः समर्थः ॥ ३९ ॥

संछिन्नानि अशेषाणि बन्धनानि उपाधयो येन ॥ ४० ॥

दीपनी ।

(तथा—अभ्यपिश्चदिति शेषः । शूरसेनः स्वनामकदेशविशेषः तस्य पतिम् अधिपतिमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥)

श्रीवीरराघवः ।

ततोयुधिष्ठिरः पुरेराष्ट्रेगृहेआत्मनि जनानां देहेषु च तस्य कलेः परिसर्पणमनुवर्त्तन्बुधः जानन्नतन्मूलकं लोभाद्यधर्माणां चक्रं जालं मवलोक्य गमनाय गृहान्निर्गमनाय पर्यधात्परिहितउद्युको बभूवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

ततः स्वराट्प्राजायुधिष्ठिरः गुणैरात्मनः स्वस्य समंतुल्यं विनयिनं च पौत्रं परीक्षितं हस्तिनपुरे तोयनीव्याः समुद्रमेखलाया भूमेः पतिमभ्यपिश्चदभिषिक्तवान् विनिमयमिति पाठे विनिमयं विनिमयार्हं सदृशमनवममन्यूनमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

तथामथुरायां च ज्ञास्यं दुकूलकुमारं शूरसेनानां जनपदानां पतिमभ्यपिश्चदततः प्राजापत्यां प्राजापतिदेवताकामिष्टिनिरूप्य कृत्वा ईश्वरो युधिष्ठिरोऽग्नीनाहवनीयादीनपिबत् आत्मन्यारोपितवान् ॥ ३९ ॥

तत्र स्वगृहपतये सितं दुकूलादिकं त्यक्त्वा वाचं जुहावेत्यन्वयः । कथंभूतः निर्ममः । देहाद्यनुबन्धिषु स्वकीयत्वाभिमानरहितः । निरहङ्कारः । देहात्मभ्रमरहितः । संछिन्नान्यशेषाणि बन्धनानि प्रकृत्यादीनि येन तयाभूतः प्रकृत्यादिमोक्षमनुसंहितवानित्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

बुधः विवेकज्ञानी युधिष्ठिरः राज्यपुरे च गृहे भार्यादौ च तथात्मनि स्वास्मिन् तस्य कलेः परितः सर्पणं व्याप्तिविभाव्यज्ञात्वा कलिव्याप्तिं मूललोभाद्यधर्मसमुद्राय च विहाय गमनाय वीराध्वगमनाय पर्यधात्परिहितप्राजित्वेकान्वयः । “प्रणिधानं तु निश्चयः” इत्यभिधानं । लोभश्चानृतं च जिह्वाकौटिल्यं च हिंसनं च लोभानृतजिह्वाहिंसनानि आदिर्यस्य पुरुषादेस्तत्तथोक्तम् ॥ ६ ॥

स्वराट्चक्रवर्ती स्वपौत्रं गुणैरात्मनः स्वस्य समंतुल्यं पौत्रमभ्यपिश्चदः । सुतं परीक्षितं तोयमेव नीवी वसनं यस्याः सा तथोक्ता तस्याः ॥ ७ ॥

मथुरायां अनिरुद्धपुत्रं नामा वज्रं शूरसेनविषयपतिमभ्यपिश्चदिति शेषः । प्राजापत्यां प्राजापतिदेवताकामिष्टिनिरूप्य सर्वस्वदाक्षिणमिष्टि कृत्वा श्रौताग्नीनपिबत् आत्मनिसमारोपयामास सकीदृश ईश्वरः । राज्यादिषु निर्विद्यसन् यः सने समर्थः ॥ ८ ॥

तदेवाह विसृज्येति संछिन्नाशेषपापादिवन्धनः ॥ ९ ॥

* स्वराट्पौत्रं विनयितमात्मनस्सदृशं गुणैः इति वीरराघवादिपाठः ॥ [१२१]

युधिष्ठिर इत्यत्र तस्य त्यागे कलिप्रसिद्धिर्गमनीयमिति । अतस्तत्तुः भगवत्प्राप्तिकांक्षितमेव कारणं ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥

विनियतं समर्थादम् । टीकायां सुसममत्तिसदृशमिति व्याख्याताः सोः पूजायां पत्न्यनिषेधः । सुः पूजायाम् इति कर्मप्रवचनीय-
विधेः ॥ ३८ ॥

प्राजापत्यां चोष्टिं निरूप्येत्यन्वयः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

सुबोधनी ।

तर्हि स्वस्य नकाचित् चिन्तेत्याशंक्याह युधिष्ठिर इति विकलत्वाभावेन दृढस्थित्या अविकाशं मन्यते कालः सन् युधिष्ठिरादीनपितथाम-
न्यते अतस्तद्देशेष्वपि महदल्पप्रभेदभिन्नेषु राष्ट्रनगरगृहशरीरेषु प्रविष्टः अल्पविकाशाश्च तत् ज्ञातवानित्याह युध इति तत्रापि विचारः
किं स्थातुमागतः द्रष्टुं चेति तत्रापि युधिष्ठिरस्य निश्चयोजात इत्याह विभाव्य इति ससामग्रीकस्य समागतत्वात् ततोऽगमनं कलेः तस्य सा
मग्रीप्रथमतो लोभः सर्वदोषाणामाश्रयः अन्तःकरणधर्मः अनृतवाग्दोषः प्रायेण स्वरूपनाशकः प्रामाण्यकोटेः स्वरूपनिर्वाहकस्य नाशात्
कुटिलता बुद्धिदोषः हिंसाशरीरस्य अत्र क्रमेशिष्टं स्वयमूहम् आदिशब्देन रोगादयोऽपि हिंसाद्यधर्मचक्रं विभाव्यगमनाय पूर्वोक्तामेव गतिपर्यधा
दित्यर्थः ॥ ३७ ॥

अशक्तस्य परित्यागोऽनुचितः त्यक्तानां वासनाजनकत्वात् अतः कलिभयात् युधिष्ठिरगमनमनुचितमित्याशंक्याह स्वराट्पौत्रमिति
नहि कलिनिराकरणं समर्थं युधिष्ठिरोगतः तन्निराकरणार्थं पौत्रस्य स्थापितत्वात् किंतु शास्त्रस्य प्रामाण्यात् इत्यभिप्रेत्याह स्वराट्पौत्र
मिति भ्रातृणामेकजातानामिति न्यायात् राजदानाच्च स्वेति पौत्रग्रहणं पुत्रनाम स्थापनार्थं गुणैर्भगवदीयत्वादिभिः आत्मनः अनवममन्यूनं
अनेन दोषाभावस्तत्रागत इत्युक्तं भवति हीनस्थापने प्रजाशापः प्रसज्येत तोयनीव्याः समुद्रावरणागाः अन्येतुराजानस्त्रियो वस्त्ररहिता
मपि स्त्रियैकदेशचरणसंस्वाहनादिना पतित्वं मन्यन्ते इति सूचितं नीवीपदेन पतित्वमित्यनुवादः भगवतैव तदर्थं कृतत्वात् पतित्वार्थमिति लक्षणा
च स्यात् अतः स्वयमभिषेकमात्रं कृतवान् ॥ ३८ ॥

एवमेव वज्रमपि कृतवान् अनिरुद्धपुत्रो वज्रः शूरसेनदेशस्यापि पतित्वज्ञापनायाह शूरसेनपतिमिति अनेन मर्यादायां यावान् देशः तावान्
दत्त इत्युक्तं ततस्तेषां राज्यस्वीकारानन्तरं प्राजापत्यामिष्टिं निरूप्य प्रजाकृतवानित्याह वैश्वानरी प्राजापत्यावाविकल्पेन विहिता ईश्वर इति
तथा वारणसमर्थः यथा शास्त्रं कारणात् गृह एव सर्वपरित्यागस्योक्तत्वात् अंशपरित्यागस्याशास्त्रत्वाच्च ॥ ३९ ॥

सर्वपरित्यागानिरूपणार्थमाह विस्मृज्येति देहातिरिक्तपरित्यागः सुगमः तदाह आदिशब्देन दुकूलवलययोर्विद्यमानत्वेन ग्रहणं मनुः
शेषाभ्यनुज्ञापकत्वेन वारयामासेति यदग्रे वक्ष्यते तत्परित्यागतुल्यत्वेन तत्ज्ञापनार्थं त्यक्तानामात्मीयत्वं निराकरोति निर्मम इति परित्यागाभि-
मायाभावात् तदुक्तम् अन्तस्त्यागाय त्राउभयोः कर्तव्यत्वात् अन्योऽन्यं हेतुमत्तभावाच्च देहस्य सपरिकरस्य त्यागमाह निरहंकार इति देहे अहंतां
त्यक्त्वा ममतायाः स्वरूपतो नाशात् मध्येतिष्ठति देहादिः तस्य त्यागप्रकारमाह संछिन्नाशेषे वन्धनः इति वाह्यावरणं सम्यक् छिन्नमित्याह
संछिन्नेति पुत्रादीनामुपकारित्वबुद्धिरधुना निवृत्ता अतएव न प्रतिवन्धकः ॥ ४० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

पर्यधात् तदुचितपिधानमकरोत् ॥ ३७ ॥

विनियमं राजोचितविशिष्टनियमयुक्तम् आत्मनः स्वस्य गुणैः सुसमम् अतिसदृशं तोयं समुद्रोदकमेव नीवी परिधानविशेषो यस्या-
स्तस्या भूमेः पतित्वेनाभिषिक्तवान् ॥ ३८ ॥

वज्रमनिरुद्धपुत्रम् । निरूप्य कृत्वा । अपिषत् आत्मन्यारोपयामास । ईश्वरः समर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

युधिष्ठिरः पुरादैतिस्य कलेः परिसर्पणं प्रसरणं बुद्धिः जानन् तदुक्तलोभानृतजिह्वा हिंसाद्यधर्मचक्रं च विभाव्य विलोक्य गृहाभिर्गमनाय प-
र्यधात् निर्गमनानुरूपं परिधानमकरोत् ॥ ३७ ॥

पौत्रं परीक्षितम् तोयनीव्याः जलधिवत्त्वात् तायाः भूमेः पतिगजाह्वयेऽभ्यषिचदभिषिक्तवान् ॥ ३८ ॥

ईश्वरः समर्थः तथैव मथुरायामनिरुद्धात्मजं शूरसेनानां पतिमभ्यषिचत् ततः प्रजापतिदेवताकामिष्टिं निरूप्य कृत्वाऽभीनपि वदात्मन्यारो-
पयामास ॥ ३९ ॥

संछिन्नानि अशेषाणि देहगेहादिष्वहंममेत्यादिरूपाणि बन्धनानियेत सः वाञ्छजुहावेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ४० ॥

वाचं जुहाव मनसि तत् प्राणा इतरे च तम् ।

मृत्यावपानं सौत्सर्गं तं पंचत्वे ह्यजोहवीत् ॥ ४१ ॥
त्रित्वे हुत्वा च पंचत्वं तच्चैकत्वेऽजुहोन्मुनिः ।

सर्वमात्मन्यजुहवीद्व्रह्मयात्मानमव्यये ॥ ४२ ॥

चीरवासा निसहारो बद्धवाङ्मुक्तमूर्धजः ।

दर्शयन्नात्मनो रूपं जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥ ४३ ॥

अनपेक्षमाणो निरगादशृण्वन् वधिरो यथा ।

उदीचीं प्रविवेशां गतपूर्वो महात्मभिः ॥

हृदि ब्रह्म परं ध्यायन्नावर्त्तत यतो गतः ॥ ४४ ॥

भाषाटीका ।

बुद्धिमान् युधिष्ठिर महाराज ने पुर में राह में गृह में और मन में कलिङ्गका प्रवेश देखकर और लोभ अनृत कपट हिसा आदिक अवर्म चक्र देखकर राज त्याग कर वन गमन करने के उचित वेष परिधान किया ॥ ३७ ॥

स्वराट् युधिष्ठिर ने विनीत और गुणों से समान अपने पौत्र को तोय नीवी (समुद्रान्त) पृथ्वी का राजा हस्तिनापुर में अभिषिक्त किया ॥ ३८ ॥

और ब्रज (श्रीकृष्ण के प्रपौत्र) को मथुरा में शूरसेन देश का राजा अभिषिक्त कर, प्राजापत्य इष्टि कर अग्नि को अपने में आरोपित कर लिया ॥ ३९ ॥

वहीं वह सब वस्त्र वलयादिक सालङ्कार छोड़कर निर्मम निरहङ्कार समस्त बंधन उपाधियों को संछिन्नकर वाणी को अर्थात् तदुपलक्षित समस्त इंद्रियों को मनमें होमकर अर्थात् लयकर, मनको प्राण में और प्राण को अपान में उत्सर्ग सहित अपान को मृत्यु में और मृत्यु को पंचत्व में होम किया पंचत्व को त्रित्व में त्रित्व को एकत्व में अर्थात् अविद्या में, सर्वारोपहेतु अविद्या को जीव में और जीव को अव्यय ब्रह्म में होम किया ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तदेव दर्शयति द्वाभ्याम् । वाचमित्युपलक्षणं सर्वेन्द्रियाणि मनसि प्रविलापितवानित्यर्थः तच्च मनः प्राणे प्राणाधीनवृत्तित्वात् तं प्राणमितरे अपाने तेनाकर्षणात् । अपानव्यापार उत्सर्गस्तत्सहितमपानं मृत्यौ तदधिष्ठातृदेवतायाम् । अनेनैव वागादिष्वपि तत्तत्कर्मसाहित्यं ज्ञेयम् । तं मृत्युं पञ्चत्वे पञ्चभूतानामव्यये देहे । देहस्यैव मृत्युर्नात्मन इति भावितवानित्यर्थः । अजोहवीदिति यङ्लुगन्तात् लुङि रूपम् ॥ ४१ ॥

त्रित्वे गुणत्रये । तच्च त्रित्वं एकत्वे अविद्यायाम् । सर्वं सर्वारोपहेतुमविद्यां आत्मनि जीवे । अजोहवीदिति वक्तव्येऽजुहवीदित्यार्षम् । एवं शोधितमात्मानं ब्रह्मणि अव्यये कूटस्थे । न तस्यान्यत्र लय इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

तदेवमात्मप्रतिपत्तिमुक्त्वा बाह्यास्थितिमाह चीरवासा इति सार्द्धद्वाभ्याम् । बद्धवाक् मौनी । अनपेक्षमाणः अनुजादिप्रतीक्षामकुर्वन् ॥ ४३ ॥

आशां दिशम् । गतपूर्वो पूर्वंप्राविष्टाम् । यतो यां दिशम् ॥ ४४ ॥

दीपनी ।

प्राणे इति । प्राणमनेनैव तं नासाग्रस्थानवर्त्तनि वायादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

(मुनिः मननशीलो युधिष्ठिर इति यावत् ॥ ४२—४८ ॥)

श्रीवीरराघवः ।

तत्प्रकारमाहवाचमित्यादिनावाचवागादिकर्मज्ञानोभयेंद्रियव्यापारमनसिजुहावमनोधीनमन्यत मनसश्चन्द्रियप्रकृतित्वाभावादित्यर्थः तन्मनः प्राणेजुहावमनः प्रवृत्तिप्राणाधीनांमेतथाप्राणसंवादादिपुद्गलादितत्त्वहितस्यमुखप्राणत्वं प्राणादीनांलयांनुसंधानप्रकारमाह इतरेचतमृत्यावपानं सौत्सर्गमितितत्प्राणमितरेइतरस्मिन्नपानेसौत्सर्गमपानमुदानइतिशेषः उत्सर्गशब्दोवृत्तिपंचकप्रदर्शनार्थः स्वस्वहासे

सुबोधिनी ।

गतिकः तस्यमृत्युरेवनियामक इति मृत्योस्तस्यलयमाहमृत्यावपानमिति मृत्युनेवसङ्गध्वंक्रियतेकिंचन योगप्रमाणंवल्लिष्टंविधायअपानेनप्राणापकर्षणोक्ततेपुनः प्राणोत्कर्षणोसोपानमुत्कर्षति वहिर्गमनाभावायचअन्योऽन्यवल्लिष्टत्वात् गतिद्वयनिरोधंचकुर्वति तस्यप्रकारस्यफलार्थत्वात् नचप्रकृते निरूप्यते अतःसहजासुरेअपानेप्राणमजुहोत् अपानंतुमृत्याविति ननुतेनप्रकारेणमृत्युनागृहीतेऽपानेदुर्गतिश्रवणात् किमित्यजुहोत् तत्राह सोत्सर्गमिति मृत्युरप्यत्रैवलीयते "मृत्युर्यस्योपसेचनमि"ति श्रुतेःमृतकदेहोमृत्युनाधृतमिति तत्रहिमृत्युरपानश्रुत्सर्गे गच्छतः तत्रउत्सर्गसहितस्यापानस्यमृत्योहोमात् मृत्योस्तेनमार्गेणगमनाभावः अतोनाभीष्टदातृत्वम् अतोमृत्युरत्रैवनिरुद्धः अशनयामृत्युरेवेतिश्रुतेः ससर्वप्राणिषुवर्त्तते तस्यप्राणापानौपोषकौ आहारदान मलापकर्षणाभ्यांतौचतत्रनिरुद्धौदेहमात्रपरिविष्टौदेहाधेनभवति पश्चाद्देहंभक्षयितुमारभते तदातस्यनियामकानि पंचमहाभूतानितंनिवृज्यन्ति अतोयोगिनोदेहोन्मथ्यतेनक्षीयते ॥ ४१ ॥

एवंपञ्चमहाभूताधारंमृत्युंप्राप्ताप्राप्तविवेकेनभूतप्राविष्टभगवत्कार्यत्वात् भूतांशधर्मिणंपरित्यज्यप्रविष्टस्यैकस्यभगवतः पंचत्वात् पंचत्वे अजुहोत् पूर्वोक्तयुक्तिर्हिशब्देनद्योत्यते एवंप्रापिस्वतएवाकृत्यभगवतःपंचत्वाभावात् द्विपदातिक्रमस्यैवशक्यत्वात् स्वस्मिन्कालेचगच्छन् स्वेच्छयागरुडमतिक्रम्यलक्ष्म्यांसमागतः स्त्रीत्वंप्राप्तः कालमतिक्रम्यप्रकृतौवा तदेवमस्मदादिमृत्युभक्षकत्वंपंचस्वरूपभूतमात्मानंभगवन्तंगुणत्रयरूपेभगवतिअजुहोत् तदधीनत्वात् भूतानांप्रापिगुणत्रयानिविष्टोभगवान् प्रकृतिस्वरूपेभूतः साहिपरंपरयासर्वकार्यरूपातत्रहिसर्वप्रवाहाःप्रविशन्तिअतः सर्वशब्दवाच्यताएकत्वरूपंभगवन्तंपुरुषरूपेआत्मनिअजुहोत्तत्रपुरुषकालादिनियामकेअक्षरेब्रह्माणिअजुहोत्तदधीनत्वात्तस्यतन्मायाफलरूपेणोतिवाक्यात् अव्ययइतिचेदब्रह्मण्यत्वजातिचतुर्मुखनिराकरणार्थम् अथवातस्यापिप्रकृतिपुरुषभावेनव्ययसम्भवात् तद्रहितेभगवति तदक्षरमजुहोदित्यर्थः ॥ ४२ ॥

एवंभगवन्मार्गेणवहुतयानवाप्नयः ततः स्वकीय क्रमेणहुत्वासर्वभगवतिसमर्प्यत्यक्तमलांशंदेहमरणयेत्यक्तुंवाहिः स्थितिमाह चीरवासाइति अतः परंयद्यस्यदेहः उत्पद्यतेपार्षदवदुत्पद्यते पंचाप्रौब्रह्मविद्योपयोगिदेहिवात् एवमर्थस्यतूष्णींपरित्यागः सर्वनाशकः देहेपतितानिवस्त्राणिचीरवासांसि एतादृशेऽपिरक्षाविधेयेतित्रिदण्डमाह निराहारइतिप्राणदण्डः बद्धवागितिवाग्दण्डः मुक्तमूर्धजइति देहदण्डः चित्तदण्डोवा भ्रान्तत्वाज्ञापनात् अननवीजस्यापहारे अंकुरोत्पादकत्वंसूचितम् एतादृशस्यसर्वसाधनसाध्यसहितस्यप्रकारेणैतदपरित्यागेपुनः सर्वदोषः संभवति कूलंफणाप्रवाहपतितनौकोत्तरणवत् देहोत्तरणंकर्त्तव्यमिति तत्र प्रकारमाह दर्शयन्निति आत्मनो देहस्यजडोऽतःकरणाविवेकशून्यः जडभरतवत् उन्मत्त इन्द्रियविकलः मदिरामत्तवत् पिशाचोभूतग्रस्तः देहविकलः एवं देहद्रियांतः करणानिनियथानपरैराक्रम्यन्ते तथाविधेयानि अन्यथाऽन्यत्रप्रविष्टानिवीजभावमापद्येरन् ॥ ४३ ॥

अनपेक्ष्यमाणाइति अनपेक्ष्यमाणाः इतिस्ततोऽनवलोकयन् तस्मिन्नेवदत्तचित्तः स्वभावतएवान्यवचनमशृण्वन् सर्वथाआत्मनिदत्तचित्तस्तत्त्वज्ञापनायवधिरोयथेति दग्धपटवत् तस्यगमनसंस्कारः इयमेवावस्थाब्रह्मविदांवाहिरिन्द्रियाणांविषयाग्रहणेभवतिशुक्लवत् तदुक्तं गंतव्यदेशमाहउदीचीमितियद्यपिसर्वदेशेषुनास्यनाशः तथापिमर्यादयातत्रैवगतः महात्माभिरिति एतदपेक्षयापितेमहांतइति तेषामनुगमनंयुक्तमितिभावः शून्यवत्गमनंवारयतिहृदिब्रह्मपरंध्यायन्निति यद्यपिवाह्यानित्यक्तानितादृशस्यध्यानंनापेक्ष्यतेस्वतएवस्फुरतितथाप्यनभिव्यक्तिदशायांध्यानंकर्त्तव्यंनतूष्णींभावोयुक्तइतिकियत्तदूरगतमित्याकाशायामाहगतः प्राणीयतोनावर्ततेकंपर्यंतंहिमेजलेवातावत्तदूरं गतइत्यर्थः ॥ ४४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

अज्जुनवदयुधिष्ठिरोऽपि वहिरनुसन्धाननिवृत्त्यर्थं प्रयततेस्मेत्याह । वाचमित्युपलक्षणं सर्वेन्द्रियाणि मनसि मनोऽधीनवृत्तित्वात् तच्च मनः प्राणे प्राणाधीनवृत्तित्वात् तस्मिन्नेव जुहाव समर्पयामास जुहोतेदार्ढ्यत्वात् । हे मनस्तुभ्यमेवेन्द्रियाणि दत्तानि तवैवैतानि सन्तु साम्प्रतं ममैतैः प्रयोजनं नास्तीति धारयामास । तेषु स्वत्वाभावेन वस्तुतः सम्प्रदानाभावात् न चतुर्थी । एवमग्रेऽपिसर्वत्र ज्ञेयम् । नन्वहं कस्य भवामीत्यत आह । तन्मनः प्राणे जुहाव । तं प्राणम् इतरे अपाने तेनाकर्षणात् । अपानव्यापार उत्सर्गस्तत्सहितमपानं मृत्यौ तदधिष्ठातृदेवतायाम् । अनेनैव वागादिष्वपि तत्तत्कर्मसाहित्यं ज्ञेयम् । तं मृत्युं पञ्चत्वे पञ्चभूतानामैक्ये देहे । हे मृत्यो त्वं देहस्यैव भव इति भावितवानित्यर्थः ॥ ४१ ॥

ततश्च पृथिव्यादिभूतपञ्चकं कं स्थास्यतीत्यत्राह । त्रित्वे गुणत्रये तच्च त्रित्वम् एकत्वे व्यष्टिरूपे मायांशे तत्र सर्वमात्मनि जीवे अजुहवीदित्यार्षम् अजोहवीदित्यर्थः । हेजीव तवैतन्मायांशकृतमुपाधित्रिकम् एतस्मात् त्वं पृथग्भूत एव विराजस्व नैतस्याधीनो भवेति भावः तत्रात्मानं ब्रह्माणि । एवं परीक्षति स्वराज्यभावं वज्रे च मथुरां समर्प्य तत्सम्बन्धमात्मनो दूरीकृत्य वहिर्निश्चिन्त इव इन्द्रियादी नपि तत्तद्वशयितरि योग्ये समर्प्य अन्तर्निश्चिन्तो बभूव । तथाहि ब्रह्माणां कृष्णस्यैव जीवो जीवस्यैव व्यष्टिमाया तस्या एव गुणत्रयं गुणत्रयस्यैव पञ्चभूतात्मको देहः देहस्यैव मृत्युर्मृत्योरेवापानः अपानस्यैव प्राणः प्राणस्यैव मनः मनस एव इन्द्रियाणि इन्द्रियाणामेव विषया राज्यादिभोगाः तेषां भोक्ता संप्रति परीक्षिदेव न तु अहमिति विचारयामास । किन्तु भगवन्नित्यपरिकरत्वान्नित्यविग्रहाणा मपि तदानीमात्मानं प्राकृतशरीरं मत्तैवायं विचारोऽप्यकिञ्चित्कर एवेति ज्ञेयम् ॥ ४२ ॥

तदेवं सर्वथा निश्चिन्तस्य तस्य वाह्यस्थितिमाह चीरेति । बद्धवाक् मौनी । अनपेक्षमाणः अनुजादिप्रतीक्षामकुर्वन् ॥ ४३ ॥

अधुना न्यस्तसमस्तभारोऽहमव्यग्रः कापि विविक्ते देशे श्रीकृष्णप्राप्त्यर्थं "मन्मना भव मद्भक्त" इति भगवदुपदिष्टमेवोपायं करिष्यामीति निश्चिन्ततस्तस्य चेष्टामाह उदीचीमिति । परं ब्रह्म श्रीकृष्णं ध्यायन् ध्यातुम् ॥ ४४ ॥

सर्वे तमनुनिर्जग्मुर्भातरः कृतनिश्चयाः ।

कलिनाधर्म्ममित्रेणा दृष्ट्वा स्पृष्ट्वाः प्रजा भुवि ॥ ४५ ॥

ते साधुकृतसर्वार्था ज्ञात्वात्यन्तिकमात्मनः ।

मनसा धारयामासुर्वैकुण्ठचरणाम्बुजम् ॥ ४६ ॥

तद्भ्यानोद्विक्त्या भक्त्या विशुद्धधिषणाः परे ।

तस्मिन्नायणपदे एकान्तमतयो गतिम् ॥ ४७ ॥

अवापुर्दुरवापां ते असाद्विर्विषयात्मभिः ।

विधूतकल्मषास्थानं विरजेनात्मनैव हि ॥ ४८ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

बंधनसंछेदनप्रकारमाह वाचमिति द्वाभ्यांवाचवागुपलक्षितानिसविप्रयाग्युभयेन्द्रियाणिमनसि अजोहवीत् जुहाव मनोऽधीनानि भावितवान् लयस्त्विन्द्रियाणांमनसिनशंक्यस्तेषांतत्कार्यत्वाभावात् मनः प्राणेतमितरेऽपाने सोत्सर्गेणस्त्रकीधिनव्यापारेणसहितमपानंमृत्यौ अधिष्ठानृदैवतयाम् तदेहनाशकंमृत्युपञ्चत्वेपञ्चभूतैक्येदेहभावितवान् ॥ ४५ ॥

पञ्चत्वेपञ्चभूतैक्यंचसत्तन्मात्रपंचभूताहंकारादिद्वारायथाक्रमंचित्वेगुणत्रयेकारणोद्भवाप्रविलाप्यतश्चित्तमेकत्वेप्रकृतितत्त्वेजुहाव सर्वं स्थप्राकृतपदार्थस्यजीवभोग्यत्वभावनयाऽऽत्मनिजीवे अजुहवीदजोहवीत् अजुहवीदित्यार्षपदम् तज्जीवात्माननियम्यभूतम् नियतय्य व्ययेब्रह्मणि अजोहवीत्समर्पयामास ॥ ४६ ॥

एवंचेतनाचेतनभूतंवस्तुब्रह्मात्मकमित्यनुसंधानस्य भ्रातृभिःसहितस्यभगवत्स्थानप्राप्तिमाह जीरवासेतिसाक्षैःषड्भिः बह्ववाग मौनी निरगादित्युत्तरेणान्वयः ॥ ४७ ॥

नावेक्ष्यमाणः भगवदितरपदार्थमात्रापेक्षाशून्यः निरगात् गृहादितिशेषः महात्ममिमंद्धानुभावैर्गतपूर्वो यतःयस्यादिशिगतोनाघर्ते ततामुदीचीमाशांपरंब्रह्मश्रीकृष्णाख्यंहृदिध्यायन्प्रविवेश ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

जीर वस्त्र धारण कर निराहार होकर मौन होकर बाल खुले हुए हैं, जड़ उन्मत्त पिशाच के समान अपना रूप दिखाते किसी की अपेक्षा न कर बधिर के समान सुनी अनसुनी करते घर से निकल गये । और पूर्व २ महात्मा जिस दिशा में गये हैं उसी उत्तर दिशा में प्रवेश किया । हृदय में परब्रह्म का ध्यान करते, जहां से गया हुआ कोई फिरकर नहीं आता है ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

अधर्म्मो मित्रं यस्य तेन ॥ ४५ ॥

साधुकृताः सर्वेऽर्था धर्म्मदयो यैः । अतएव वैकुण्ठस्य चरणाम्बुजमेव आत्यन्तिकं शरणं ज्ञात्वा मनसा धारयामासुः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

कथम्भूते पदे विधूतकल्मषाणाम् आस्थानं निवासस्थानं यत् तस्मिन् । विरजेनात्मनैव प्रापुः न तु षोडशकलेन लिङ्गेन । गतेर्वा विशेषणम् विरजेनात्मनैवावस्थानरूपां गतिं ते विधूतकल्मषाः प्रापुरिति ॥ ४८ ॥

श्रीवीरराघवः ।

तंयुधिष्ठिरमनुसृत्यतद्भातरः सर्वैकृतनिश्चयागमनायकृतोनिश्चयोयैस्तेकृतविवेकावानिर्जग्मुः तेभातरःयुधिष्ठिरादयोवाअधर्म्मः मित्रं यस्यतेनकलिनास्पृष्टाः प्रजाभुविदृष्ट्वा ॥ ४५ ॥

असाधुकृतास्तुच्छीकृताः सर्वेअर्थादेहतदनुबंध्यादयोयैस्तथाभूताः आत्मनोदेहस्यात्यंतिकंमरणंज्ञात्वाभगवच्चरणाम्बुजंमनसाधारयामासुःयुधिष्ठिरादयः ॥ ४६ ॥

तस्यवैकुण्ठपदाम्बुजस्यध्यानेनोद्विक्त्याभक्त्याविशुद्धाधिषणाबुद्धियेषांतेनारायणपदवाच्येपरमपुरुषेएकान्तागतिर्मित्येषांमतेरैक्यंताम विजातीयप्रत्ययाव्यवधानंविशयेषुशब्दादिषुप्रवणआत्मासनायेषांतैरसाद्भिर्दुरात्माभिर्दुःखेनाप्यवाप्तुमशक्यांगतिमुत्त्यात्मिकामवापुः तदेषां

श्रीविराटपद्यः ।

पपादयतिविधूतानिनिरस्तानिकलमप्रणिभगवत्प्राप्तिप्रतिबन्धकानिपूर्वोत्तराधारिणः येषांतेविरजेनरजस्तमोराहितेनआत्मनास्वरूपेणस्थानं
श्रीनारायणस्यपदमवापुरित्यनुषंगः ॥ ४७ । ४८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

भ्रातरः भीमसेनादयः अधर्माभिन्नेषु अधर्मप्रधानेन ॥ १४ ॥

आत्मनः परमात्मनः स्वरूपमात्यंतिकं सर्वोतिशयमथवात्मनः स्वस्य आत्यंतिकमंतकाले कर्तव्यं ज्ञात्वा साधुसम्यक्कृतोऽनुष्ठितः सर्वा
र्थो धर्मादियैस्ते तथा साधुना कर्मणा पुण्यलक्षणेन कृत्वा दिव्यभानिरस्ताः सर्वे भर्ताः शब्दादिविषयायैस्तंतथोक्ता इति वा कृती छेद इति धातुः
अत्र हरौ मनोधारणां नामांशं डस्मरणमिति ज्ञातव्यम् ॥ १५ ॥

इत्थं नारायणचरणानुजं हृदिसंविधाय तद्धयानेनोद्विक्तया भक्त्या विशुद्धमनसोऽहोमिः सप्ताभिर्भुवंप्रदक्षिणीकृत्य गंधमादनगिरिविवरे
बदर्याख्यं नारायणाश्रमं प्राप्य तस्मिन् परमनोहरे नारायणपदे नारायणाश्रमे एकांतमतयः एकांतं नारायणं ध्यायंतस्ते पांडवाः अपतङ्करीराशि
तत्पुत्रित्यन्वयार्थः एकमनस्कावा ॥ १६ ॥

शब्दादिविषयमनस्कैरसद्भिरमंगलैः पुरुषैर्दुरवापंगंतुमशक्यं निरस्तजरा मरणादिकलमस्थानं स्वस्वमूलरूपं विरजेन रजआदिगुणात्मक
लिंगशरीराभिमानरहितेनात्मना मनसा उपलक्षितास्ते प्राप्ता इत्येकान्वयः एवकारस्तु देवदूतदर्शितमायया युधिष्ठिरहृष्टभीमादिरोदनापादक
लोकं नारायणपुरित्यस्मिन्नर्थे तुरजोमिश्रितात्मनेत्यत्र हि शब्दस्तु न दोषात् देहपातः किंतु प्रारब्धकर्मनाशदित्यस्मिन्नर्थे श्रुतिप्रसिद्धो तयति श्रुति
रपि सकलसुरोत्तमालिपुरःसरगणैराधिगतचरणैः श्रीभगवत्पादैः सकलपुत्राणां सारसंप्रहृष्टे श्रीमहाभारततात्पर्यनिर्णये उक्तास्तानास्माभिर
श्रोतव्यं ते प्रथमाहुस्त्यभयादिति विदुरोऽपि परित्यज्येति प्रक्षेपश्लोकः ॥ १७ ॥

कमसंदर्भः ।

ते इति । ते पाण्डवाः साधु यथा स्यात्तथा कृतसर्वार्थाः वशीकृतधर्मार्थकाममोक्षा अपि वैकुण्ठस्य श्रीकृष्णस्य चरणाम्बुजमेव
आत्यान्तिकं परमपुरुषार्थं ज्ञात्वा तदेव मनसा धारयामासुः ॥ ४६ ॥

नारायणः श्रीकृष्णः ॥ ४७ ॥

पुनर्गतिमेव विशिनष्टि । विधूतकलमर्थं यत् आस्थानं नित्य-श्रीकृष्णप्रकाशास्पदं तदीया सभा । । आत्मना स्वशरीरेणैव । तत्र हेतुः
विरजेनाप्राकृतेन । हिशब्दोऽसम्भावनानिवृत्त्यर्थः ॥ ४८ ॥

सुबोधिनी ।

अन्येषां निर्गममाह सर्व इति अनेनैव प्रकारेण सर्वेषां गमनमाह तमन्वितिलौकिकशास्त्रीयसंमतिमाह भ्रातरः कृतनिश्चया इति भ्रातृणां यदन्यः
करोति तत्सर्वेषु कुर्वतीति लोकः शास्त्रे तु निश्चितं कुर्वतीति मुख्येशास्त्रार्थसंभव इति न्यायेन सर्वेषु यदि शास्त्रार्थसंभवः स्यात् सर्वे मुष्याः स्युः अथ
लोकवद्वेदेऽपि ते गौणोऽस्ति तत्कथं तद्धातिदेश इत्याशंक्यतथा शास्त्रार्थनिर्दारेऽपि स्थलप्रकारेण तेषां निर्धारोऽस्तीति तदाह भगवद्भक्तेषु विषया
णां बाधकत्वाभावेऽपि दुःसंगसहितानां तेषां कथात्वात् कालेन दोषसम्भवात् कलिना धर्ममित्रेण सर्वाः प्रजाः दृष्ट्वा गंतुं कृतधियोजाता इति ॥ ४५ ॥

वैराग्यसाधनमाह ते साधुकृतसर्वार्था इति धर्मार्थकाममोक्षाश्चत्वारः पुरुषार्थाः साधुयथा भवति तथोक्ताः चतुर्णां पुरुषार्थानां स्वसाधनसा
ध्यन्तेषु च भगवत्सेवासाध्यताप्यस्तितत्रापि भगवत्सेवया साधितानिः प्रत्यहमुत्तमा भवन्ति अतस्ते सर्वे पुरुषार्थाः साधिताः अथवा साधुपुत्राः
सर्वे पुरुषार्थाः सिद्धाः अतस्ते द्विरोधित्वेन असत्संगो हेय इति पूर्वेण सम्बन्धः अथवा भक्तिः पंचमः पुरुषार्थः चत्वारस्तैरनुभूताः भक्तिश्च पंचमः तत्र
तारंतम्ये विचार्यमाणे अत्यन्तं सुखं सुखहेतुश्च भक्तिरेव अत आत्यन्तिकं ज्ञात्वा श्रीकृष्णचरणारविन्दमेव मनसा धारयामासुः ॥ ४६ ॥

ततः किंवृत्तमित्या इत्यनेन उद्विक्ताया भक्तिः सर्वांगे पूर्णा विहरिपि निर्गता तेन अंतःस्थानदोषान् दूरे वहिः करोति अतो विशुद्धविषयाः
ततः परे पुरुषोत्तमे अनन्यशब्दवाच्ये तस्मिन् प्रसिद्धे नारायणपदे नारायणो ब्रह्मांडरूपः पदस्य अनेन शास्त्रार्थरूपेण एकांतमतयो भूत्वा दोषा
देवव्यभिचारव्युत्पत्तेः गतिर्गमनसामर्थ्यगमनमेव अवापुः पूर्वशास्त्रतः साधनान्युक्तानि न फलमेतेषां तु फलमप्युक्तम् अथवा ज्ञानमार्गेण यजोगतिः
अन्येषां भक्तिमार्गेणोति अथवा लोकेऽप्यस्ति भोगपर्यंतमसाधारण्येन गमनमुक्त्वा पश्चात् सर्वेषां साधारण्येन गमनं साधनं फलम् अतः सर्वेष्वेव
शास्त्रमार्गे परित्यज्य केवलविषयात्मभिः दुरवापंगतिमापुरिति सर्वेषां भगवत्प्राप्तिः फलम् असद्भिरित्याचारराहित्यं सिद्धेऽपि ज्ञाने
अभिमानशेषस्य विद्यमानत्वात् तत्कृतो दोषः स्यादेव विषयात्मभिरिति अंतःकरणदोषः प्रत्येकगमने हेतुः पाषंडिविषयव्यावृत्त्यर्थं ततो गति
प्रतिपद्य समीपे गच्छंतः क्रमेण तत्त्वांशातिक्रमेण यदा सर्वांशातिक्रमः तदा विधूतकलमपत्त्वमात्मापेक्षया अन्यस्य सर्वस्यैव कलमपत्त्वात् स्थानस्य
स्वस्यैव एकरूपत्वं तदाह विरजेनेति हियुक्तोऽयमर्थः न ह्यशुद्धाः शुद्धे गंतुमर्हति शुद्धानां वा अशुद्धं स्थानं भवति तस्मात् यथायोग्यं स्थानमप्राप्त
वंत इत्यर्थः ॥ ४७ । ४८ ॥

विदुरोऽपि परित्यज्य प्रभासे देहमात्मवान् ।

कृष्णावेशेन तच्चित्तः पितृभिः स्वक्षयं ययौ ॥ ४६ ॥

द्रौपदी च तदाज्ञाय पतीनामनपेक्षताम् ।

वासुदेवे भगवति ह्येकान्तमतिराप तम् ॥ ५० ॥

यः श्रद्धयैतद्भगवत्प्रियाणां पाण्डोः सुतानामिति सम्प्रयाणम् ।

शृणोत्यलंस्वस्त्ययनं पवित्रं लब्ध्वा हरौ भक्तिमुपैति सिद्धिम् ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहस्यां संहितायां वैयासिक्यां

प्रथमस्कन्धे पारीक्षिते युधिष्ठिरादिस्वर्गारोहणं नाम

पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

श्रीकृष्णं प्राप्तुं वयमपि तन्मनस्का एव भवामेति कृतो निश्चयो यैस्ते ॥ ४५ ॥

साधु यथा स्यात् तथा कृता अनुष्ठिताः सर्वेऽर्था धर्मादयो यैस्तथाभूता अपि आत्यन्तिकं तेऽप्योऽप्यत्यन्ताधिकं श्रीकृष्णचरणा-
म्बुजमेव मनसा निर्द्धारयामासुः । साधुकृता धर्मार्थकाममोक्षा यैरतएव चरणाम्बुजमेवात्यन्तिकमिति श्रीस्वामिचरणाः ॥ ४६ ॥

विशुद्धा ज्ञानयोगाद्यमिश्रा धिषणा बुद्धिर्येषां ते । अतएव एकान्तमतयः । गतिं कीदृशीं विधूतकल्मषाणाम् आस्थानं निवासस्था-
नम् । यद्वा विधूतकल्मषाणाम् आस्थानं सभा सुधर्माभिधाना यत्र तत् कृष्णधामैव गतिम् अवापुः । केन प्रकारेणेत्यत आह । विरजेन
निर्मलेन गुणमयधर्मेन्द्राद्यंशराहित्यादप्राकृतेनात्मना स्वशरीरेणैव न तु देहभङ्गेनेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

अधर्ममित्रेण कलिना स्पृष्टाः प्रजाः दृष्ट्वा ॥ ४५ ॥

ते सर्वे युधिष्ठिर प्रमुखाः असाधुकृताः सर्वे ऐहिकमुष्मिका अर्था यैस्ते आत्मनः आत्यन्तिकं परंप्राप्यं वैकुण्ठचरणाम्बुजं ज्ञात्वा मनसा धा-
रयामासुः ॥ ४६ ॥

तस्मिन्नारायणस्य पदे चरणाम्बुजे परे सर्वत उत्कृष्टे एकांता तदैकविषयामतिर्येषां तैस्तस्य चरणाम्बुजस्य ध्याननिनादिकया तीव्रया भक्त्या
असद्भिर्दुरवापांगतिमुक्तिं “योऽस्याध्यक्षः सपरमेव्योमन्त्रि” ति श्रुतिप्रोक्तं परमव्योमाख्यं स्थानं च विरजेन कार्यकारणसंबंधरहितेनात्मना
अवापुरिति द्वयोरन्वयः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

भाषाटीका ।

पृथिवी में अधर्म मित्र कलियुग ने स्पर्श करी प्रजा को देखकर भीम आदिक सब भूताओं ने भी निश्चय कर युधिष्ठिर महाराज का
अनुगमन किया ॥ ४५ ॥

साधु कृत सर्वार्थ युधिष्ठिर आदिक सब अपना आत्यन्तिक समय जानकर मन से वैकुण्ठ चरणाम्बुज का ध्यान
करने लगे ॥ ४६ ॥

भगवान के ध्यान से उद्भूत भक्ति से विशुद्ध बुद्धि युधिष्ठिरादिक सब एकान्त मति उसी नारायण के परमपद में गत प्राप्त हुए
उस गति को प्राप्त हुए जो विषयात्मा असत्य पुरुषों को दुष्प्राप है । किन्तु ये युधिष्ठिरादिक सब विधूत कल्मष, विरज आत्मा से उसी
स्थान को प्राप्त हुए ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तीर्थान्यत्र प्रभासे कृष्णावेशेन श्रीकृष्णे चित्तमावेशय देहं परित्यज्य तच्चित्तः एव सन्न तदानीं नेतुमागतैः पितृभिः सह स्वक्षयं
स्वाधिकारस्थानं ययौ ॥ ४९ ॥

आत्मानं प्रत्यनपेक्षतां तदा ज्ञात्वा तमाप ॥ ५० ॥

इत्येवं यत् सम्प्रयाणं अलम् अतिशयेन स्वस्त्ययनं मङ्गलास्पदमलं पवित्रञ्च ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्भागवतभाष्यटीपिकायां प्रथमस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

दीपनी ।

स्वाधिकारस्थानं यमलोकमिति प्राञ्चः ॥ ४९ ॥

अनपेक्षताम् अपेक्षाराहित्यमित्यर्थः । तं श्रीकृष्णम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥

श्रीवीरराघवः ।

विदुरोऽपि किञ्चित्कालतीर्थान्यादित्वा पाण्डवादीनां गतिमाकर्ण्य आत्मवान् भगवति समाहितचित्तः प्रभासे देहपरित्यज्य कृष्णावेशेन कृष्णसमाधानेन तद्धितः कृष्णौकविषयकचित्तः पितृभिः पितृदेवताभिः सह स्वयं स्वस्थानं ययौ पुनर्यमप्यवभूत्वा स्वलोकं ययावित्यर्थः कृष्णोपदेश इति पाठे यदुकुलसंहाराय यत्र श्रीकृष्णः प्रविष्टस्तस्मिन् देशे प्रभासे इत्यर्थः पुनरर्थः पतनाभावात् पाण्डवादीनां मुक्तत्वकथनं ते हि प्रारब्धकर्मावसाने विमोक्ष्यन्ते एवातो न विरोधः ॥ ४९ ॥

तदा द्वौ यद्यपि पतीनामनपेक्षतामाश्नाय ज्ञात्वा वासुदेवे भगवति एकान्ताविजातीयप्रत्ययान्तराव्यवहितामतिर्यस्यास्तथाभूता तं वासुदेवमवाप ॥ ५० ॥

श्रीकृष्णादीनां प्रयाणश्रवणादिफलमाह य इति । इति मतिं तत्रास्वस्त्ययनं शृण्वतां पठतां च शुभावहं पवित्रं च भगवतः प्रयाणं पाण्डोः सुतानां संप्रयाणं च यः पुमान् श्रद्धया शृणोति हरौ भक्तिलब्ध्वासिद्धिमुक्तिमुपैति ॥ ५१ ॥

इति श्रीवीरराघवटीकायां प्रथमस्कन्धे

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

अनपेक्षतां देहाद्यनभिमानवतामेकांतमतिरेकाग्रचेताः ॥ १८ ॥

श्रीकृष्णपाण्डवानां स्वधामप्रवेशश्रवणादिना किं प्रयोजनं येनात्रावश्यं वक्तव्यं स्यादिति तत्राह य इति । यत्तद्भगवत्स्वधामप्रयाणं भक्तानां च पाण्डवानां च प्रयाणादिकं श्रृणोति सहारौ भक्तिलब्ध्वाशांतिमुक्तिमुपैतीत्यन्वयः अलं प्रिकरणाशुद्ध्या ॥ १९ ॥

इति श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे विजयध्वजटीकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

क्रमसंदर्भः ।

विदुरस्य यमलोकगतिः स्वाधिकारपालनार्थं लीलया कायव्यूहेनेति ज्ञेयम् । तदित्यमेव श्रीभागवतभारतयोरविरोधः स्यादिति ४९ आत्मानं प्रति अनपेक्षमाणानां तत्र श्रीकृष्णसङ्गमनम् आश्नाय सम्यक् ज्ञात्वा वासुदेवे श्रीवासुदेवनन्दने । हि प्रसिद्धौ । यस्मिन्नेकान्तमतिस्तमेव प्राप्तवती । अप्रान्येन पथा गच्छतोऽप्येतान् श्रीद्वारकानाथः स्वयं स्वशक्त्या स्वसमीपमेवानीतवानिति गम्यते । नित्यं सन्निहित इत्याद्युक्तेः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

सुवोधिनी ।

अधिकारिणां भक्तानामपि “यावदाधिकारं त्वाधिकारिकमि” तिन्यायेन न भगवत्प्राप्तिः किंतु स्वस्थानप्राप्तिरेवेति विदुरेतदाह विदुरोऽपीति प्रभासोऽधिकारस्थानमार्गः आत्मवान् इन्द्रियादिसहितः पूर्वदेहसहितो वामोक्षार्थमाश्रयकरणे हेतुः कृष्णावेशेनेति तच्च स एव भगवदाक्षर्या अधिकारं करोतीति पितृभिरिति समानयनार्थमागतैः स्वक्षयं वैवस्वत पुरंक्षयपदप्रयोगस्तु तत्रगतानां तथात्वात् ॥ ४९ ॥

द्रौपद्याभिज्ञांगतिमाह द्रौपदीति सा पूर्वमेव भगवदीया भगवच्चरणप्रवेशार्थमुद्यतापि भगवतापतिभ्यो दत्तत्वात् तत्तद्विदितार्थस्थिता तेषां चानपेक्षतां ज्ञात्वा स्वहृदयपदप्रकटे भगवति एकांतगतिं त्वादस्याः देहेन्द्रियादिसंघातादुत्क्रम्य भगवति आपतदित्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

इति श्रीभागवतसुवोधिनीयां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां

प्रथमस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

देहं परित्यज्येति । देवतारूप एव न तु पार्षदरूप । अतएव पितृभिस्तदानीं नेतुमागतैः सह । स्वक्षयं स्वाधिकारस्थानम् ॥ ४९ ॥
द्रौपदीति । सुभद्रादीनामप्युपलक्षणम् । तम् आपेति देहत्यागानुत्थो शरीरिणोवेति ॥ ५० ॥
इति एवं संप्रयाणमेव न तु प्रकारान्तरम् । सिद्धिं सिद्धिदशाम् ॥ ५१ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

प्रथमेऽयं पंचदशः स्कन्धः सक्रतः सताम् ॥ १५ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

स्वक्षयंस्वाभीष्टस्थानम् ॥ ४९ ॥

द्रौपदीतदापतीनामात्मानं प्रत्यनवेक्षतामाक्षयज्ञात्वाभगवति एकांतमतिः सतीतभगवंतमाप ॥ ५० ॥

यः सुकृतिः एतत्पूर्वोक्तं श्रीकृष्णस्य भगवतो निजलोकगमनं तथा भगवत् प्रियाणां पांडवः सुतानां कुंत्यादिसहितानाम् इति पूर्वोक्तं प्रयाणम् अलमत्यर्थं स्वस्त्ययनं पवित्रम् शृणोति सहस्रैर्भक्तिलब्धासिद्धिमुपैति ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्भागवतसिद्धांतप्रदीपे प्रथमस्कन्धे पंचदशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १५ ॥

भाषाटीका ।

विदुरजी भी श्रीकृष्णके आवेश से प्रभास में अपना देह परित्याग कर पितृगणों के सहित अपने स्थान को चले गये ॥ ४९ ॥

द्रौपदी भी पतिओं की अनपेक्षता जानकर वासुदेव भगवान् में एकांतमति होकर उन्हीं वासुदेव को प्राप्त हुई ॥ ५० ॥

भगवत् प्रिय पांडवों के पवित्र स्वस्त्ययन इस प्रयाण को जो भक्ता पूर्वक सुनता है वह हरि में भक्ति को प्राप्त होकर सिद्धि को प्राप्त होता है ॥ ५१ ॥

प्रथम स्कन्ध का पंचदश अध्याय समाप्त ॥ १५ ॥

*:

ततः परीक्षित्वैजवर्ग्यशिक्षया महीं महाभागवतः शशास ह ।

यथा हि सूत्यामभिजातकोविदाः समादिशन् विप्र ! महद्गुणस्तथा ॥ १ ॥

स उत्तरस्य तनयामुपयेमे इरावतीम् ।

जनमेजयादींश्चतुरस्तस्यामुत्पादयत् सुतान् ॥ २ ॥

आजहाराश्वमेधांस्त्रीन् गङ्गायां भूरिदक्षिणान् ।

शारद्वतं गुरुं कृत्वा देवायत्राऽक्षिगोचराः ॥ ३ ॥

निजग्राहौजसा वीरः कालिं दिग्विजये क्वचित् ।

नृपालिङ्गधरं शूद्रं घ्नन्तं गोमिथुनं पदा ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

ततश्च षोडशे भूमिधर्मयोः कलिखिन्नयोः ।

सम्वादे वार्यत प्राप्तिः पालकस्य परीक्षितः ॥ ० ॥

द्विजवर्याणां शिक्षया । सूर्या जन्मनि । अभिजातकोविदाः जातकर्मविदः । हे विप्र ! महतां गुणा यस्मिन् सः ॥ १ ॥

जनमेजयादीनि त्यज्येकाक्षराधिक्यं छान्दसम् । उत्पादयन्त्यङागमाभावः आर्षः ॥ २ ॥

आजहार कृतवानित्यर्थः । शारद्वर्तकपम् । यत्र येष्वश्वमेधेषु ॥ ३ ॥

निजग्राह-निगृहीतवान् । कलिमेव निर्दिशति नृपेति ॥ ४ ॥

दीपनी ।

श्रीवीररावः ।

तदेवसंप्रस्थानं पाण्डुपुत्राणां वक्ष्ये ॥ कृष्णकथोदयमिति प्रतिज्ञातं पाण्डुपुत्रसंस्थानं परीक्षिज्जन्मोपेतमुपपाद्य परीक्षितोऽथराजर्षेर्जन्मकर्म विलापनमिति प्रतिज्ञातानि वर्णयति ॥ तत्र तज्जन्मपाण्डुपुत्रवृत्तांत एवांतर्भाष्याभिहितं विलापनं द्वादशस्कन्धेष्ववश्यति इतः परंचतुरध्यायैः कर्माणि वर्णयंत्येति विवेकः ॥ ततश्चिततः पितृनिर्गमनानंतरं महान्तो गुणायस्य स परीक्षितहोद्विजः ॥ जन्मसूत्यां जन्मदिने जातककोषिदाः विप्राः यथा समादिशन् तथैव द्विजवर्यं शिक्षयामहाभागवतः ॥ सन्महासशासपालयामास ॥ १ ॥

संपरीक्षितुत्तरस्यमातुलस्यतनयामिरावतीमुपयेमे उदुवाहृतस्यामिरावत्यांजनमेजयादौश्चतुरः सुतानुदपादयत् अरुभावआर्षः आगम
शास्त्रस्यानित्यत्वाद्वा ॥ २ ॥

शारद्वतकृपं गुरुं कृत्वावृत्वागङ्गायांगङ्गातीरेत्रिनिश्वमेधानाजहारयत्रयेष्वश्वमेधेषु देवास्तद्राक्षयः अक्षिगोचराबभूवुः तथाविधाना
जहारेत्यर्थः ॥ ३ ॥

कदात्रिद्विजयेनिमित्तेचरन्वीरः परीक्षितकचिदेशयदापादेनगोमिथुनंखीपुंसयोर्गवोयुग्मंघ्नतंशूद्रमपिनृपचिह्नधरंकलिमोजसापरा-
भिभवसामर्थ्यात्मकोननिजग्राहनिगृहीतवान् ॥ ४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

अत्रभवतिभक्तिविधानार्थं भगवद्भक्तपरीक्षितःकलिवंधनादिमाहात्म्यवर्णनेनहरिमहिमैवप्रतिपाद्यतइति तन्महिमाप्रतिपाद्यतेऽस्मिन्नध्याये तत्रप्रथमेराज्यपालनादिमहिमोच्यतइत्याह ततइति ततः पांडवस्वर्याणानंतरंद्विजवर्याशिक्षयाकृपादिब्राह्मणश्रेष्ठसकुपदेशेनाशि

श्रीविजयध्वजः ।

क्षाबिद्योपादानम् अभिजातकोविदाः जातकज्ञानपटवः सूत्यामुत्पत्तौ यथामहद्गुणानुपादिशंस्तथातदनुसारेण महींशशासेत्यत्ययः ॥ १ ॥

उत्तरस्यविराटपुत्रस्यपुत्रीनाम्नेरावतीमुपयेमे उपयमनन्विवाहः उत्पादयत् उदपादयत् भजनयत् चतुरस्रतिपाठः ॥ २ ॥

शारद्वतंकुपयत्रयेषुअश्वमेधेषुदेवाइन्द्रादयः अक्षिगोचराः प्रत्यक्षास्तादृशानितिशेषः ॥ ३ ॥

सधीरः दिशांजयेओजसास्वाभाविकशक्त्याकलिनिगृहीतवानित्यन्वयः नृपाणांलिङ्गलक्षणधारयतीतिनृपालिङ्गधरः तंकर्मणाशूद्रतदेवाह पदेति पदागोमिथुनंनतंताडयंतकचिदेकांतप्रदेशे ॥ ४ ॥

क्रमसंदर्भः ।

० ॥ १ ॥

स उत्तरस्य तनयामिति पूर्वकथा (राज्याभिषेकात् प्राक्) ब्रह्मचर्ये राज्याभिषेकायोगात् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

सुबोधिनी ।

एवमध्यायत्रयस्थप्रासंगिकतांज्ञापयितुं चरित्रश्रवणफलमाह भगवतः सर्वांशश्रवणसहितस्य सर्वश्रवणो सर्वफलमिति भंशेखण्डशः फलमनूयते कश्चित् पूर्वसहितम् अतो नान्या नर्थक्यं वैष्णवत्वात्तेषु श्रद्धातेषां स्वातंत्र्यादिगुणवत्त्वं सुतेऽपीति द्योतायितुं पाण्डुरित्युक्तं ऐहिकफलं स्वस्थयनं पवित्रमिति इष्टप्राप्त्यनिष्ठनिवृत्तिरूपमामुष्मिकं तु भक्तिः साधनं भगवत्प्राप्तिः फलं सिद्धमिति “मुक्तिर्निरूपिता पूर्वमधिकारानिरूपणांपारलौकिकवन्धस्य निवृत्त्यै पितृहेतुतः ऐहिकस्यापि वन्धस्य निवृत्तिसिद्धिर्नोच्यते ॥ अधिकारस्य सम्प्राप्त्या लोकतो वन्धसम्भवः कलिदोषाश्च तेनामक्रमेणैव निवार्यते ॥ प्रथमं षोडशेऽध्याये स्वाधिकारेण यद्भवेत् भूधर्मरक्षासर्वापि सामान्येन विशेषतः निरूप्यतेऽन्यथा स्वस्य दोषः स्याद्विविधोऽपि हि अतः पुत्रान् समुत्पाद्य धर्मरक्षानिरूप्यते आधिदैवकरक्षार्थं कलिनिग्रह इत्यर्थे स्वभावतः स्थापितोऽपि मूलदोषाच्च वर्धते मूलनिर्हरणं तस्मात् कर्तव्यमिति निश्चयः आधिदैविकरूपाणां साक्षात्कारो यदानीह भगवच्चरितस्यापि दैविकत्वात् सदैव हि अतोऽधिकारसिद्धयर्थे दैविकानां निरूपणम् अनुग्रहोऽनुग्रहश्चावदानन्तथैव च” एवंपरोक्षितः पाण्डवकृतप्रकृतिवन्धनिवृत्त्यर्थं तेषां मुक्तिमुक्त्वा आश्रयवत्पश्याति काश्चिदेनामिति न्यायेन श्रुत्वाप्येवं वेदनैव कश्चिदिति निर्धारयत् तथा श्रवणं भाभूदिति पूर्वतस्तस्य आधिदैविकं साक्षात्कारादिकं निरूपयितुं जातके सूचितं स्वरूपं तस्यानुवदति ततः परीक्षदिति “यस्त्विच्छया कृतो धर्मः” इति वाक्यात् राज्यापि स्त्रेच्छयानकृतेत्याह द्विजवर्यं शिक्षयेति भगवद्भक्त्याः प्राज्ञाणां द्विजवर्याः तेषामेव धर्मशूक्ष्मपरिज्ञानं “नारायणपराविप्राधर्मगुह्ये पराविदुरि” ति वाक्यात् बोधितस्य हृदये समागमनार्थमाह महाभागवतश्रुति भगवद्भक्तेषु महान् अनेन त्रयसूचितं सर्वत्र भगवद्भजनप्रवृत्तिः भूमेर्भगवद्भार्याया अपि हेतुवशादन्यपालनमिति हेत्याश्रये भगवद्भक्तानां कार्यविशेषस्य अयुक्तत्वात् भगवद्भक्त्यत्वेऽपि स्वरूपाविष्टत्वात् तथात्वे चापरमभागवतत्वं न भवेदिति उभयमत्रेत्याश्रये आश्चर्यमसमर्थयितुं कालकृतं तत्र भगवत्प्रेरणयेति ज्ञापयितुमाह यथाहीति सूत्यां जन्मकालाभिजातं तत्र कोविदानि पुणाः विप्रेषु महान् गुणो यस्य ब्रह्मण्यतेति यावत् अतः कालकृतं शुभफलसिद्धिः ॥ १ ॥

इदानीं तस्य कृतस्य भूरक्षणस्यानुवृत्तिसिद्धये पुत्रानुत्पादितवानित्याह स उत्तरस्येति मातुलकन्यापरिणयनं लोके विहितं स्मृतौ निषिद्धं लौकिकधर्माणां दृष्टांतीकरणप्रस्तावे मातुलस्येदं दोषाभागा इत्यत्र निरूपणात् “मातुलस्य सुतामूढा मातुगोप्रांतयैव च समानप्रवरांचैव त्यक्त्वा चांद्रायणं वरेदि” ति स्मृतं अतः केवलधर्मार्थं तोदशो विवाहो न कर्तव्यः लौकिकवलशौर्याद्यपेक्षायां तु कर्तव्य एव अतः उत्तरस्य मातुलस्य स्वसमानवलसिद्धये इरावतीमुपयेमे नाम्ना च वैष्णवत्वं सूचितं श्रुतौ रोदसीति कथनात् भगवत्परिपाल्यत्वं च तस्याः पुत्राजाताः सुतानिति स्वतः चतुर्दिक्षुरक्षाचतुर्विधपुरुषार्थसिद्धिश्च तावत्तैव भविष्यतीति नाधिकोत्पादनम् ॥ २ ॥

आधिदैविकप्रकारेणाश्वमेधकरणं पूर्ववदाह आजहारेति त्रिविधोऽपि दोषस्तावत्तैव निवृत्तइति नामकरणं गंगायामिति गंगार्थं भूमौ भूरिदक्षिणानितिसमार्यादक्षिणाः पुष्टा इति ज्ञापनार्थं धौमस्य पाण्डवैकनिष्ठत्वात् कुलाचार्यः कृप एव अनेन गुरुत्वेन स्वीकृतइत्याह शारद्वतमिति शरस्तं वेजातः कृपः भुवि दक्षिणा ब्राह्मणसम्पत्तौ याग आधिदैविको जातइत्याह देवाय प्राक्षिगोचरा इति हविर्भागभुजो देवाः भगवदंशभूताः आधिदैविकाः त एव वैदिकमन्त्रे प्रतिपाद्यामन्त्रप्राधान्यपक्षेण आध्यात्मिकाः त एव ज्ञानरहितैः उत्तमास्तु भगवदंशभूताः भगवानिव प्रत्यक्षाः ॥ ३ ॥

एवं सामान्यधर्मं चोक्त्वा आधिदैविकत्वख्यापनार्थं धर्मप्रतिपक्षानि ग्रहमाह निजप्राहौजसेति अन्यथा पाण्डवानामिवास्यापि गमनमुचितं स्यात् पाण्डवैः कलिभीतैर्गतं तु अपगतमपि निजप्राहइति पुरुषोत्कर्षः कश्चिदितिकुरुक्षेत्रे कलेरवस्थानरूपमाह नृपालिङ्गधरमिति कलेः रूपत्रयपापः शूद्रः उभयविशिष्टो राजा आधिदैविकरूपः तदाह नृपालिङ्गधरमिति सुपुत्रेणापि सहिता गौर्मिथुनत्वेन व्यपदिश्यते मातरमभिगच्छंतीति श्रुतेः अत एव कलिपतस्पर्शयोग्यरूपं प्रदर्शितं शकटमारुह्य गां वलीवर्दचयोजयित्वा लवमानपादेन घ्नंतम् अथवा विजित्य गोमिथुनं स्वविषयेन यंतं राजायथाधिष्ठातृचोरान् भूवाक्यानामनुश्रवणदर्शनंचानु ग्रहसामर्थ्यम् ॥ ४ ॥

श्रीशौनक उवाच ।

कस्य हेतोर्निजग्राह कलिं दिग्विजये नृपः ।

* नृदेवचिन्हधृक्शूद्रकोऽसौ गां यः पदाहनत् ॥ ५ ॥

तत्कथ्यतां महाभाग ! यदि कृष्णकथाश्रयम् ॥

अथवास्य पदाम्भोजमकरन्दलिहां सताम् ॥ ६ ॥

किमन्यैरसदालापैरायुषो यदसद्वयः ।

क्षुद्रायुषां नृणामङ्ग ! मर्त्यानामृतमिच्छताम् ॥ ७ ॥

इहोपहूतो भगवान् मृत्युः शामित्रकर्मणि ।

न कश्चिन्म्रियते तावद्यावदास्त इहान्तकः ॥ ८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

परीक्षितो दिग्विजयो धर्मप्रश्नः क्षितिप्रति ।

तस्याः कृष्णवियुक्तायाः शोकांक्तिः षोडशेऽभवत् ॥ ० ॥

हे विप्र ! तथैव महतां गुणा यस्मिन् सः अभूत् ॥ १ ॥

जनमेजयादीनिति । “प्रधाने कर्मण्यभिधेये न्यादीनाहुर्द्विकर्मणा” मिति वन्नवाक्षरैकपादोऽनुष्टुप्विशेषोऽयम् ॥ २ ॥

शारद्वतं रूपम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

“संस्थांचपाशुपुत्राणां वक्ष्ये कृष्णकथोदय” मितियत्प्रतिज्ञातं तत्प्रतिपाद्य “अभिमन्युसुतं सुतप्राहुर्भागवतोत्तमं तस्य जन्म महाश्वर्यकर्माणि च गृणीहि” इति चतुर्थाध्याये प्रश्नः कृतः पुनः “अश्वत्थास्नोपसृष्टेन ब्रह्मशीष्णो रतेजसा उत्तरायाहतो गर्भ ईशो नाजीवितः पुनः तस्य जन्म महाबुद्धेः कर्माणि च महात्मनः निधनं च यथैवासीत् स प्रेत्य गतवान्यथा तदिदं श्रोतुमिच्छामि गदितुं यदि मन्यसे ब्रूहि नः भद्रधानानां यस्य ज्ञानमदाच्छुक्” इति द्वादशाध्याये प्रश्नः कृतः तत्र द्वादशाध्याये परीक्षितो जन्मवर्णितं निधनं संक्षेपतोऽष्टादशाध्याये विस्तरतो द्वादशस्कन्धे चक्ष्यति इदानीं तस्य कर्माणिवर्णयति तत इति चतुर्भिर्ध्यायैः ततोऽभिषेकानन्तरं महातो द्वादशाध्यायो का गुणायस्मिन्सः परीक्षित हे विप्र ! यथासूत्यां जन्मवेलायामभिजातकोविदाः जातकर्मविदः शमादिशत्रुतथैव द्विजवर्याणां शिक्षयामर्हीशशासपालयामास ॥ १ ॥

सः उत्तरस्य वैराटेस्तनयामुपयेमे उवाह तस्यां जनमेजयादीन् उत्पादयत् जनान् शत्रून् एजयते इति जन्मेजयः ॥ २ ॥

शरद्वतोऽपत्यं रूपं गुहं कृत्वा गङ्गायां गङ्गाद्वये त्रयेषु देवाः इन्द्रादयः अक्षिगोचराः प्रत्यक्षाः बभूवुः तान् श्वमेधान् आजहार कृतवान् ॥ ३ ॥

कचित्स्थले गोमिथुनं स्त्रीपुरुषयोर्गवोर्युगलम् ॥ ४ ॥

भाषाटीका ।

सुतजीवोले हे विप्रशौनक ! तिसके अनन्तर महाभागवत परीक्षितजी ने ब्राह्मणों की शिक्षा से पृथिवी का पालन किया जैसे जन्म कालमें जैसे दैवज्ञ ब्राह्मणों ने कहे थे तैसेही महागुण उनके हुए ॥ १ ॥

उन परीक्षितजी ने उत्तर की पुत्री इरावती से विवाह कर उस में जन्मेजयादिक चार पुत्रों को उत्पन्न किया ॥ २ ॥

कृपाचार्य को आचार्य बनाकर गङ्गाजी के तीर पर बहुत दक्षिणा सहित तीन अश्वमेध यज्ञ किये जिनों में देवता दर्शन देते थे ॥ ३ ॥

वीरपरीक्षितजी ने दिग्विजय में कहीं पर राजचिन्ह धारि वस्तुतः शूद्र होकर गऊ तथा बैल को पाद से प्रहार करते कलियुग को बल से पकड़ा ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

कस्य हेतोरिति । अयमर्थः । कस्माद्धेतोः कलिं केवलं निजग्राह न तु हतवान् । यतोऽसौ शूद्रकः अतिकुत्सितः शूद्रः । यो गां पदाहन्निति ॥ ५ ॥

अस्य विष्णोः पदाम्भोजयोर्यो मकरन्दस्तं लिहन्ति आस्वादयन्ति ये तेषां सतां महतां वा कथाश्रयमिति समासाच्चिक्क्यानुषङ्गः । तर्हि कथ्यताम् । नो चेत् किमन्यैरसद्विरालापैः । यत् यैरायुषो वृथा क्षयः ॥ ६ ॥

* शूद्रः कोऽसाविति वीरराघवश्रीवल्लभाचार्यादिसंमतः पाठः ॥

[१२४]

श्रीधरस्वामी ।

अस्माकमयं सत्रप्रयत्नोऽपि हरिकथामृतानाथ एवेत्याह सार्द्धद्वाभ्याम् । क्षुद्रमल्पमायुर्येषाम् अतो मर्त्यानां मरणवतां तथापि ऋतं सत्यं मोक्षमिच्छतां यो मृत्युः स इह सत्रे शमितुरिदं शामित्रं कर्म पशुहिसनं तदर्थमुपनूतः ॥ ७ ॥
ततः किमत आहन कश्चिदिति । ततोऽपि किमित्याह । अहो नृलोके हरिलीलामृतं वचः पीयेतत्येतदर्थम् । हरिलीलैवामृतं यस्मिन् ॥ ८ । ९ ॥

दीपनी ।

कुत्रसिते (पा० ५ । ३ । ७४ ।) इत्यधिकारे संज्ञायां कन् (पा० ५ । ३ । ७५) इति सूत्रेण कुत्रसितार्थे शूद्रशब्दात् कनि शूद्रकशब्दः साधनीय इत्याशयेनाह शूद्रकः अतिकुत्रसितः शूद्र इति ॥ ५-७ ॥

(अष्टमश्लोके—“यतेत बुद्धिमान् मृत्योरभावाय पुरैव हि ॥” इति तृतीयचतुर्थचरणौ कचित् दृश्यते ॥ ८-१२ ॥

श्रीवीरराघवः ।

तत्रलब्धप्रश्नावसरः पृच्छतिशौनकः कस्यहेतोरिति नृपः परीक्षिदिग्विजयेकस्माद्धेतोः कलिनिजग्राहेत्येकः प्रश्नः योगापदाहनवृत्तता डासौनृपचिन्हधारीशूद्रः कइत्यपरः यद्यपिनृपलिङ्गधरं शूद्रं कलिमितिसामानाधिकरण्यनिर्देशेनैव कलिरेव नृपदेवचिन्हधृक् शूद्रइतिज्ञात एवेतिप्रश्नानुपपत्तिस्तथापिकइत्यस्य किं गुणकइत्यभिप्रायः अतः प्रश्नोपपत्तिः ॥ ५ ॥

तत्कलिनिविग्रहादिकं केवलमस्माभिः पृष्टमित्येव वक्ष्येति हेमहात्मन् ! यदिविष्णुकथाश्रयं भगवत्कथोपेतमथवा स्य विष्णोः पदाम्बुजमकरन्दास्वादिनां साधूनां कथाश्रयं स्यात्तर्हि कथ्यताम् ॥ ६ ॥

तत्रहेतुवदन् विष्णुतद्भक्तकथानाश्रयाणामश्रोतव्यत्वमवर्णयित्वं चाह किमन्यैरिति अङ्गहेसूत ! यद्येभ्य आयुषोऽसद्वचयः निरर्थकः क्षयोभवति तैः क्षुद्रायुषामल्पायुषामृतं कर्मफलमिच्छतां मर्त्यानां मरणशीलानां नृणां सम्बन्धिभिरन्यैर्विष्णुतद्भक्तजनाकथाश्रयैरतोऽतएवा सद्भिरालापैः किं वार्णितैर्वा न किंचित्प्रयोजनं किंतु केवलमायुर्व्यय एवेति भावः यद्वा ऋतं सत्यं परं ब्रह्म इच्छतां तत्प्राप्तिकामयमानानां मरणशीलानामल्पायुषानृणां मस्माकमन्यैरसदालापैः किन किंचित्प्रयोजनमस्ति यतो येभ्यः केवलमायुषोऽसद्वचयो भवतीत्यन्वयः ॥ ७ ॥

ननु क्षुद्रायुषामर्त्यानामस्माकं यावत्त्वत्प्रश्नवर्णनश्रवणं जीवनमप्यवसातुं शक्यमित्यत्राह इहेति इह नैमिषक्षेत्रे शामित्रकर्मणि सत्रकर्मणि शमिच्छद्दः पशुसंज्ञपयितृत्ववाची शमयिता च भगवान्नास्त्विति श्रुतेः स चेहपापापनोदकभगवद्गुणानुभवितृपरः तत्सम्बन्धे कर्मणि सत्रकर्मणि भगवद्गुणात्मकब्रह्मसत्रइत्यर्थः भगवान्मृत्युराहूतः स चान्तकोयावदिहास्ति तावदत्र न कश्चिन्म्रियते न मरणमेति ॥ ८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

नृपलिङ्गध्वजः शूद्रः पदागामहनत्तं कलिदिग्विजये निजग्राह असौकः कष्टकर्मा इत्याक्षेपः न प्रश्नः कलिमित्युक्त्याज्ञातत्वेन सिद्धप्रश्नत्वा पातात् ॥ ५ ॥

विष्णुकथाश्रयो यस्य तत्पतादृशं कलिवन्धनं चेत्तर्हि कथ्यताम् । अथपक्षांतरे वा यदि अस्य हरेः मकरन्दकरं भावं ददातीति मकरन्दः तं लिहंति आस्वादयंति तेषां कथाश्रयं तर्हि कथ्यतामित्यन्वयः ॥ ६ ॥

किमिति विष्णुवैष्णवकथाकथनमितितत्राह किमन्यैरिति असदालापैरमंगलसंगैः किं प्रयोजनं न किमपि कुतः आयुषोऽसद्वचयः व्यर्थ इति यद्यस्मादतइत्यर्थः यद्यैरसदालापैरायुषोऽसमीचीनो व्यय इति वा इतोऽपीतरप्रसङ्गानापेक्षितइति ब्रूतइत्याह क्षुद्रायुषामल्पायुषां मर्त्यानां मरणधर्माणामतएव मृतिमिच्छतां नृणां मारकः मृत्युः भगवान्नृनरसिंहः शामित्रकर्मणि पशुसंज्ञपनकर्मकर्ता शमिता तस्य कर्मशामित्रं तादर्थ्ये सप्तमी शामित्रकर्मार्थमृषिभिर्नैमिषारण्यवासिभिरिहोपहृतः आहूय प्रसाद्य स्थापितः अंतकरोतीत्यंतकः स भगवान् यावदिहास्तेन तावत्कश्चिन्म्रियतइत्यन्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥

क्रमसंदर्भः ।

यदि कृष्णकथाश्रयं भवति तर्हि तदन्यदपि कथ्यतामित्यर्थः ॥ ६ ॥

ऋतं परमसत्यं श्रीभगवत्तच्छितां क्षुद्रायुषामन्यैः किम् । ननु तादृशानां श्रीभगवत्कथाश्रवणमपि सम्पन्नं न स्यादित्याशङ्क्याह इहेति ॥ ७ ॥

यावदिह हरिकथायामास्ते तावदिह कश्चिन्न म्रियेत । तद्येषां श्रोतृणां मरणनिवारणकारणं मृत्युव्याहानं निर्विघ्नहरिकथामृतपानार्थमेवेत्याह एतदर्थमिति ॥ ८ । ९ ॥

सुबोधिनी ।

इदानींतनवत्भाषापरिज्ञानेऽपि दर्शननियमादिकं संभवति अस्मिन्वाक्येशौनकस्यसंदेहो जात इति कालिरन्यः शूद्रस्त्वन्य इति तस्मिन्वा
आविष्टः कालिरिति अन्यायिनं वामारयति अवध्यमानेऽपि चकारेपदार्थद्वयकथने एकक्रियायां समुच्चयप्रतीतिः अतः पृच्छति कस्य हेतोरिति
दिमिजये हिराज्ञां जयः कर्त्तव्यः ननु कालस्य स्वाधारत्वात् व्यर्थश्च कालिनिग्रहः कालस्य साधारणनिमित्तत्वात् कालिनिमित्तोचराज्यस्य प्रा-
प्तत्वात् अतो हेत्वभावात् अशक्यत्वविग्रहनिग्रहे कालनिग्रहाभावात् प्रश्नः ॥ ५ ॥

तथापि नृपः कालावच्छिन्नराजातद्विशेषणत्वेन शूद्रमजानन्नाह नृदेवचिन्हधृगिति शूद्रस्य कथं सवेशं कुतो वा प्राप्तः तथा भूतस्य वा कथं पदा-
गोताडनम् अतः संदेहनिवारणार्थं तत्कथयेत्याह तत्कथ्यतामिति किमन्यैरसदालापैरायुषोयदसद्वचयः निषेधार्थं संवोधयति महाभा-
गेति महत्तव भाग्यं यत् भगवत्कथायां नियुक्तः तदभिज्ञश्च अतः स्वार्थाविरोधित्वे कथनीयमन्यथानेत्याह यदिकृष्णकथाश्रयमिति कृष्ण
कथाया आश्रयः तत्कथायां भगवत्कथावर्त्तते यदितदाकथ्यतां भगवत्कथाधारत्वाभावेऽपि वस्तुतो भगवदीयाय तत्संवधिनी अन्यथा
पिया कथा तदाश्रयत्वेऽपि कथ्यतामित्याह अथवेति भक्तिरसास्वादनमित्यनेन भक्तिरसस्पर्शाभावे कथाराहित्यं तेषां सूचितं सतामित्यनेन व्या-
मोहनार्थमप्यन्याकथानि वारिता पुरुषसुखं ब्रह्मसुखमर्थसुखं ददातीति मकरन्दः गमेश्च इति संज्ञायां खशसभगवच्चरणारविदैकनिष्ठः प्रेमसेवा
यामाविर्भाव रूपः भक्त्यैकभोग्यः विशेषतो निर्बचनाशक्यः यदर्थसर्वोऽपि भक्तिमार्गः शास्त्रं च तथा स्वादनयुक्तानां कथायां शास्त्रार्थपरि-
ज्ञानं भवति अतः प्रमाणकथाप्रमेयकथावातदाश्रिता चेत् कथनीया अन्यथा अस्यापि संदेहापादकत्वादसत असदालापः उभयस्याभयं
प्रतियोगितादृशैः किंप्रयोजनं न चोच्छिष्टलेपः पुष्टिकर इति कालगमनमेव प्रयोजनं तत्राह आयुषोयदसद्वचय इति कोटी सुवर्णैरपि यदायुः
क्षणमात्रमलभ्यंतादृशस्यायुषः असद्वचयः अन्यायव्ययः अत आयुः क्षयकरत्वात् तत्र वक्तव्यम् ॥ ६ ॥

सत्त्वारंभस्त्वायुर्बुध्यर्थमेवेत्याह क्षुद्रायुषामिति अल्पायुषां प्राणिनां मरणविशयकत्ववर्ती मरणकलेशनिवृत्त्यर्थं मृतमिच्छतामर्थं मृत्यु-
रिहोपहृत इति सम्बन्धः क्षुद्रायुषां किमन्यैरसदालापैरिति सहस्रसम्बत्सरसत्रैः अमृतमाविर्भवतीति निश्चयः विद्यमानानां च मृत्युर्वाधरूपः
आधिदैविकद्वन्द्वः अतो यज्ञभागभोगार्थमिहोपहृतः अत्रस्थाभेदेन पशूनां तद्गात्वात् मृत्युरेवोपनीयते यत्पशुरिति श्रुतेः रौद्रगवीतिन्या-
येन अवस्थाभेदेनापि हविर्भाक्तशामित्रं पशुर्हिसनं तत्र कर्मणि देवमायापेक्षा सूचिता अधर्मकांटित्वाभावाय भगवानिति ॥ ७ ॥

किमतो यद्येवं तदाह न कश्चिदिति ततोऽपि किम् एतदर्थमिति अहो न लोके पीयेत हरिलीलामृतं वचः ततोऽपि किम् एतदर्थमिति लोके कोऽपि न भ्रि-
यतामस्मत्सत्रेणाविर्भूतेनामृतेन पतिनेन अमराणव भवंतु सर्वे मध्येऽपि न भ्रियंतामिति अर्थनिश्चित्य तन्निर्वाहार्थं परमर्षिभिराहूतः समर्थैः भगवानि
हाहूतः सचादृश्यः कथारूपेण समागतः अतएव अहो इत्याश्चर्ययतः लोके हरिलीलामृतं वचः पीयेत अयमर्थः अस्माभिः सत्रं समाख्यात्वा
कीर्तिनिवारणार्थं सत्रे हि समाख्या सर्वे भ्रियंते यामात्रापागुरत इति श्रुतेः किमेते सत्रिण इति तद्दोषपरिहारार्थं मृषिभिरेवं विचारितमत्र भगवाना-
नेतव्यः योगश्च तत्र समर्पणीयः मृत्युश्च शामित्रकर्मणि ततश्चास्मदपकीर्तिर्गमिष्यतीति तत्र भगवति तथैव संपादितं स्वयमागतः कथारूपेण
च समागतस्तद्वत्प्रदत्तत्वाश्चर्यम् अतो हृष्टद्वारैव प्राणिनाममृतं भाविष्यतीति अन्यथा वतारादिद्वारे अदृष्टाद्वा तत् सिद्धेत् अत आश्चर्यस्य
सिद्धत्वात् भगवच्चरित्रमेव वक्तव्यं त्वयान्यादिति ॥ ८ । ९ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

निजग्राह म तु हतवान् । यतोऽसौ शूद्रकः अतिकुत्सितो हन्तुमेवोचितः ॥ ५ ॥

तत् कालिनिग्रहणं सतां कथाश्रयमित्यनेन समासगतेनाप्यन्वयः ॥ ६ ॥

ऋतं सत्यवस्तु श्रीकृष्णमित्यर्थः । ननु मन्वरदेहानां कृष्णकथाभाष्यलाभोऽपि कथं सेतुं स्थतीति अत आह । इह क्षेत्रे शमितुरिदं
शामित्रं कर्म पशुर्हिसनं तत्र तदर्थं मृत्युरुपहृतः ॥ ७ ॥

ततः किमत आह न कश्चिदिति । ततोऽपि किमत आह अहो इति ॥ ८ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

कस्य हेतोः कस्माद्धेतोः कालिनिजग्राहकेवलम् योगांपदापादेन अहनत् ताडितवान् किंच शूद्रः सन् नृदेवचिन्हधृक् अतो विपरी-
तकारितया वध्यः अतोऽसौ कः केन गुणविशेषेणोपेक्षित इति भावः ॥ ५ ॥

तत्कालिनिग्रहादिकृष्णस्य कथाश्रयं कथोपेतम् अथवाऽस्य कृष्णस्य पदांभोजयोर्मकरन्दः सौंदर्यरसस्तेलहंत्याश्वादयं तियेतेषां साधूनां
कथोपेतं स्यात्तर्हि कथ्याताम् ॥ ६ ॥

हे अङ्गसूत ! क्षुद्रायुषामल्पायुषां मर्त्यानां मरणधर्मिणां मध्ये ऋतं सत्यं भगवत्पदमिच्छन्ति तेषाममृतमिच्छतां मुमुक्षूणाम् अन्यैः कृष्णतदा-
सकथावर्जितैरसदालापैः किन किमपीत्यर्थः यत्तैरसदालापैः आयुषोऽसद्वचयः असाधुक्षयः तस्मात् कृष्णतदासकथाश्रयं चेत्तर्हि
कथ्यताम् ॥ ७ ॥

इह सत्रेशामित्रकर्मणि शमितुरिदं शामित्रं पश्वालं भनं कर्म तदर्थं मृत्युर्भगवानुपहृत आहूतः अतोऽतकोयावदिहास्तेतावत्कश्चिदपि न
भ्रियते ॥ ८ ॥

एतदर्थं हि भगवानाहूतः परमर्षिभिः ।

अहो नृलोके पीयेत हरिलीलामृतं वचः ॥ ९ ॥

मन्दस्य मन्दप्रज्ञस्य वयो मन्दायुषश्च वै ।

निद्राया हियते नक्तं दिवा च व्यर्थकर्मभिः ॥ १० ॥

सूत उवाच

यदा परीक्षित्कुरुजाङ्गलेऽशृणोत्कालं प्रविष्टं निजचक्रवर्तिने ।

निशम्य वार्तामनतिप्रियां ततः शरासनं संयुगशौण्डिराददे ॥ ११ ॥

स्वलङ्कृतं श्यामतुरङ्गयोजितं रथं मृगेन्द्रध्वजमाश्रितः पुरात् ।

वृतो रथाश्वद्विपत्तियुक्तया स्वसेनया दिग्विजयाय निर्गतः ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

शौनकजी बोले किस हेतु से दिग्विजय में राजा ने कलि का ग्रहण किया वह राज चिन्हधारी कौन शूद्र था जो कि गऊ को पाद से मारता था-॥ ९ ॥

हे महाभाग ! सो कहिये यदि कृष्ण कथा का आश्रय होय अथवा कृष्ण चरण कमल मकरन्द पीने वाले सत्पुरुषों का कथा होय तो ॥ ९ ॥

और असत्कथन से क्या है जिन से व्यर्थ असत् आयु काव्यय होता है हे सूत ! अल्पाय मनुष्य हैं मरने वाले अमृत इच्छा वाले उनको हरि कथाही सार है ॥ १० ॥

ऋषियों ने यज्ञ कर्म में इहां भगवान् काल रूप का अवतारन किया है जबतक काल इहां रहैगा तब तक कोई नहीं मरेगा ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तदभावे वृथैव जीवनमित्याह । मन्दस्य अलसस्य । नक्तं रात्रौ यद्वयः आयुस्ताद्विद्रया दिवा अह्नि यद्वयः तत् व्यर्थकर्मभिः अपह्रियते १० । तत्र तावत् कलिनिग्रहप्रसङ्गमाह । यदा निजचक्रवर्तिने स्वसेनया परिपालिते देशे कलिं प्रविष्टं शुश्राव । तदा ताम् अनतिप्रियां वार्तां किञ्चित् प्रियाश्च युद्धकौतुकसम्पत्तः निशम्य ततः शरासनं दुष्टनिग्रहार्थमाददे । संयुगशौण्डि युद्धे प्रगल्भः । संयुगशौरिरिति पाठे युद्धे शौरितुल्यः ॥ ११ ॥

ततश्च दिग्विजयाय निर्गतः ॥ १२ ॥

श्रीवीरराघवः ।

किमर्थमाहूत इत्यत्राह एतदर्थमिति एतदर्थमत्रावस्थितानामस्माकं मरणार्थमेव हि परमर्षिभिर्भगवान् मृत्युराहूतः इत्यर्थः मृत्युर्थः मृत्यु रपि स्वव्यापारविहाय भगवद्गुणश्रवणायैह न किञ्चिदपि हन्यादित्याभिप्रायं शाहूत इति भावः तत्कथ्यतां महाभाग ! इत्यादिश्लोकद्वयेन तद्भक्तकथाश्रवणस्यैव वर्णनीयत्वं श्रोतव्यत्वं चोक्तं तदेव सहेतुकमुपपादयति अहो इति सार्द्धं नृलोके हरेर्लीलायस्मिन् प्रतिपाद्यास्तद्धरिलीलं तदमृततुल्यं वचः पीयेत पावकं श्रोतव्यमिति यावत् येषां वार्तितानां भिनन्दति अहो इति तेषां भाग्यमेतावदिति वक्तुमशक्यमिति भावः ॥ ९ ॥

कुतः यद्यस्मान्मन्दस्य मन्दचेष्टस्य मन्दाप्रज्ञः बुद्धिर्यस्य मन्दमल्पमायुर्यस्य तस्य हरिलीलामृतं वचोऽशृणुवतो वयः कौमारादिकेवलं नक्तं रात्रौ निद्रया ह्रियते नृस्यते दिवा हनि तु व्यर्थैः पुरुषार्थशून्यैः कर्मभिः सांसारिककर्मभिः ह्रियते हरिलीलामृतं वचः पिवतस्तु वयः सफलमिति भावः ॥ १० ॥

इत्थमापृष्टः सहेतुकं कलिनिग्रहादिकं वर्णयति सूतः यदेत्यादिना यावत् सप्तदशाध्यायसमाप्ति यदा परीक्षित् दिग्विजयार्थगतः कुरुणां जांगलेषु च जनपदेव सन्निजचक्रेश्चास्त्राचक्रेश्च वर्तितेऽनुशिष्टं देशे स्वसेनाधिष्ठिते देशे वा प्रविष्टं कलितत्प्रवेशरूपामत्यन्तमप्रियां वार्तां निशम्या करणं ततः संयुगे युद्धे शौण्डिः प्रवीणो राजा शरासनं धनुराददे जग्राह निजचक्रवर्तिने कुरुजांगलेव सन्निति वान्वयः ॥ ११ ॥

ततः सुष्ठु लङ्कृतं श्यामैस्तुरंगैः संयोजितं मृगेन्द्रः सिंहोक्तो ध्वजो यस्मिन् स्तरथममाश्रितोऽधिष्ठितः तथा च तुरङ्गयुक्तया सेनया परिवृतो दिग्विजयाय निर्गतः कुरुजांगलादिष्विति शेषः ॥ १२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

अनेन प्रकृते किमायातमिति तत्राह एतदर्थमिति अतः संप्रति नृलोके मृत्युभयविधुरतया स्थितैर्मर्त्यैर्लीलामृतं वचः पीयेत तदर्थं हि परमर्षिभिर्निद्राहूतः अहो आश्रयं मरणधर्मिणां अपि हरिलीलाऽमृतं त्वपदं ह्रियस्मात्तस्माद्विष्णुवैष्णवकथाश्रयं चेत्तत्कथ्यतामिति भावः ॥ ९ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

यथामर्त्यस्यासत्प्रसंगात् आयुषोवैयर्थ्यं तथानिद्रार्थादिपरस्यापीत्याह मन्दस्येति अल्पस्यापिप्रज्ञाबाहुल्यादनेकवेदशास्त्रतदर्थं ग्रहणं स्यादित्यतोमन्दप्रज्ञस्येति मन्दप्रज्ञस्यकल्पायुषस्तत्स्यादित्यतोमंदायुषइतिअल्पायुषोऽपिभाग्यवशात्तत्स्यादित्यतोमन्दस्येति मन्दस्य निर्माणस्यएवंविधस्यमर्त्यस्य नक्तंरात्रिःनिद्रयाह्रियते हिरण्याद्यर्थान्वेषणकर्मभिर्दिवादिनमपिह्रियते चशब्दोहेत्वर्थे तस्मान्निद्रादि-जयेनहरितत्परायणकथाऽत्रत्वयाकथ्यतामितिभावः वैदित्येनानुभवसिद्धमेतदितिदर्शयति सत्रदिहक्षयात्रागतैर्मर्त्यैश्चाकर्ण्यतां । मृत्याव असिद्धिवैत्यस्मिन्नर्थेआद्यश्चशब्दः ॥ १० ॥

कुरुजांगलेकुरुविषयेहस्तिनपुरेवसनूपरीक्षिद्यदानिजचक्रवर्तिते निजचक्रेणस्नानुज्ञयानिजानां पांडवानामाज्ञयावर्तितेराष्ट्रेप्रविष्टं कलिं शुभ्रा वेतिशेषः ततस्तदासंयुगरोचिर्युद्धेच्छुःशब्दविप्लवरूपामनतिप्रियांवार्त्तीनिशम्यशरासनमाददइत्यन्वयः संयुगरोचयतीति धनुर्विशेषणं वा ११

श्यामैर्नवसुवीथिषुविशिष्टगतिभिः नीलवर्णैर्वा तुरंगैर्योजितंमृगेंद्रोध्वजेयस्यसतथा तंसिहलांछनध्वजंरथाश्चअश्वाश्चद्विपाश्चपत्तयश्च रथाश्चद्विपत्तयःतैर्युक्तयापुराभिर्गतोऽभूदित्यन्वयः ॥ १२ ॥

क्रमसंदर्भः ।

अनतिप्रियाम् अतिशयेनाप्रियामित्यर्थः । टीकायां दुष्टनिग्रहार्थमादद इति तन्निग्रहेणैव कलिनिग्रहः स्यादित्यभिप्रायात् ॥ ११ ॥

अतएव दिग्विजयाय तत्तद्विहस्यितुष्टुराजादिवशीकाराय ॥ १२ ॥

सुबोधिनी ।

ननुतेस्वतएवस्वमृत्युंनिवारयिष्यति किंभवत्प्रयासेनेत्यतआहमन्दस्येति मन्दस्यअलसस्यअनेनकर्माभावः सूचितः मंदाप्राज्ञायस्येतिज्ञा नाभावः मंदायुर्यस्येतिभक्त्यभावः तस्यनक्तंवयःरात्रिसंबन्धिआयुः निद्रयाह्रियतेदिवाचायुःव्यर्थकर्मभिरितिअतःसर्वस्याप्यायुषोऽन्यत्रविनि योगात् नतेषांसामर्थ्यम् ॥ १० ॥

भगवत्कथाश्रयत्वंकलिनिग्रहस्यमत्वातस्यप्रस्तावनामाह यदापरीक्षिदिति कुरुजांगलेदेशेहस्तिनापुरेअवसत् तदानिजचक्रवर्तिते कलिंप्रविष्टुत्वाशरासनमाददइतिसंबन्धः सन्नितिपाठेभवतीत्यर्थात्तयोजनीयम् अभूदितिवापांडवैरेवराज्यस्यसाधितत्वात् निष्कंदकेराज्ये स्वयमुपविष्टोनाममात्रेणराजेतिहृदयेदुःखमासीत् तत्कलिप्रवेशेऽश्रुतेविशेषतः शिक्षणोसमागत इतिप्रोत्साहोजातः तथापिराज्येअधर्मः प्रविष्टइतिअनतिप्रियावर्त्ताराजाज्ञाकरणेकलिस्तत्प्रयोजकः तदकरणोत्तमवमारणीयाः दैत्यपक्षपाताभावेहृदयपूर्वकालोलुघनासामर्थ्यात् तस्मात्दैत्यवधेनदोषइति संयुगशौण्डिः युद्धशूरः शरासनमाददेदूरादेवतान् मारयिष्यामीति देवाश्वानांदैत्याभिमुखतानसंभविष्यतीति श्यामतरङ्गयोजितंरथमारुहे ॥ ११ ॥

राजत्वज्ञापनायस्वलंकृतमिति रथादिघटितंमृगेंद्रध्वजइति स्वस्यासाधारणंचिन्हंकलिश्चगजरूपइतिगर्दभयुक्तोवासिंहरूपेणभगवता दैत्यैर्द्रवधाया पुमानिति असहायशूरत्वंपुरादितिपाठेनगरात् युद्धार्थेभवनिर्गतः ननुविचारंकृतवानितिदिग्विजयेकृतेऽन्यदांतरालिकंस्वयमेव अविष्यतीति दिग्विजयायेत्युक्तम् अस्यजंवूद्धीपाधिपत्यंतस्यनवखण्डाः ॥ १२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

अन्यथा आयुषो वैयर्थ्यमित्याह मन्दस्येति ॥ १० ॥

यदा निजचक्रवर्त्तिते स्वसेनया पालिते देशे कलिं प्रविष्टमेव अनतिप्रियां वार्त्तीं तज्जिघांसया किञ्चित् प्रियांच निशम्य शरासनम् आददे तदैव पुरात् दिग्विजयाय निर्गत इत्यन्वयः । अत्र प्रविष्टः कलिरेवानतिप्रिया वार्त्तित्यनुवादविधेयभावो विवक्षितो ज्ञेयः । शौण्डिः (शौण्डः) प्रगल्भः । संयुगशौरिरिति पाठे संयुगे शौरितुल्यः ॥ ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

मृत्युप्रतिकारप्रयोजनमाह एतदर्थमिति अर्थमाह हरिलिलैवामृतंयस्मिन्तद्वचः अहोनृलोकेपीयेतेति ॥ ९ ॥

अन्यथातुजीवनंनिष्फलमित्याहमन्दस्येतिमन्दस्यप्रज्ञोत्पादनेशिथिलप्रयत्नस्यमन्दप्रज्ञस्यमन्दाश्रोतव्याः श्रोतव्यविवेकहीनाप्रज्ञायस्य मन्दायुषः अल्पायुषः तादृक्चोऽगृह्यतः चयआयुर्नक्तंरात्रौनिद्रयादिवाऽहनिव्यर्थकर्मभिर्ह्रियते ॥ १० ॥

[१२५]

भद्राश्वं केतुमालं च भारतं चोत्तरान् कुरुन् ।

किम्पुरुषादीनि वर्षाणि विजित्य जगृहे वलिम् ॥ १३ ॥

तत्र तत्रोपशृण्वानः स्वपूर्वेषां महात्मनाम् ।

प्रगीयमाणं च यशः कृष्णामाहात्म्यसूचकम् ॥ १४ ॥

आत्मानं च परित्रातमश्वत्थाम्नोऽस्त्रतेजसः ।

स्नेहं च वृष्णिपार्थानां तेषां भक्तिं च केशवे ॥ १५ ॥

तेभ्यः परमसन्तुष्टः प्रीत्युज्जृम्भितलोचनः ।

महाधनानि वासांसि ददौ हारान् महामनाः ॥ १६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

निजचक्रवर्तिते निजचक्रेण सेनात्मकेन आज्ञात्मकेन वाचवर्तिते पालिते यदा कलिप्रविष्टमशृणोत् शुश्राव तदाऽनतिप्रियां वार्तां निशम्य ततः
हेतोः संयुगशौडिः युद्धे प्रगल्भः शरासनमाददे ॥ ११ ॥

ततो दिग्विजयाय निर्गतः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

इसीके लिये परमर्षियों ने भगवान् का आवाहन किया है यह बड़ा आश्चर्य है कि जो मनुष्य लोकमें हरिलीलामृत वचन पान किया जाता है ॥ ९ ॥

स्वयं मंद मंद बुद्धिवाला मंद आयुवाला जो यह जन तिसकी अवस्था में रात्रि सोने में चली जाती है और दिन व्यर्थ कामों में चला जाता है ॥ १० ॥

सूत उवाच जव परीक्षित राजा कुरुजाङ्गल देश में निवास करते थे तब उन्होंने ने अपने चक्रवर्तित (राज्य) में कलियुग को प्रविष्ट सुना, इस अनतिप्रिया (युद्ध कौतुकमात्र से थोड़ी प्रिय भी) वार्ता को सुनकर संग्राम शौड (कुशल) राजा ने शराशन ग्रहण किया ॥ ११ ॥

सुन्दर अलंकृत श्याम तुरङ्ग योजित मृगेन्द्र ध्वज रथ में पुर से आरोहण कर रथ अश्वद्विप पदाति युक्त चतुरङ्गिणी अपनी सेना से आवृत दिग्विजय को निकले ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

भद्राश्वादीनि पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तरतः समुद्रलग्नानि वर्षाणि मेरोः सर्वतः इलावृतं तत उत्तरतो रम्यकं हिरण्मयं च दक्षिणतो हरिवर्षं किंपुरुषं च तानि विजित्य ॥ १३ ॥

प्रगीयमाणं यशः । यश आदीनि शृण्वन् तेषां ददाविति तृतीयेनान्वयः ॥ १४ । १५ । १६ ॥

दीपनी ।

भद्राश्वादीनीति । अत्रादिपदात् केतुमाल-भारतवर्ष-उत्तरकुरुवर्षाणां ग्रहणम् । पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तरतः मेरोरिति शेषः । समुद्रलग्नानि पार्श्वे इति शेषः । ततः इलावृतात् इति भावः । एतद्विशेषः पञ्चमस्कन्धीयषोडशाध्यायादौ द्रष्टव्य इति ॥ १३—१६ ॥

श्रीवीरराघवः ।

भद्राश्वादिवर्षाणि निजित्य वलिकरं जगृहे ॥ १३ ॥

तत्र तत्र देशेषु स्वपूर्वेषां युधिष्ठिरादीनां महात्मनां कृष्णस्य भगवतो माहात्म्यसूचकं प्रगीयमाणं यशः ॥ १४ ॥

अश्वत्थाम्नो ब्रह्मास्त्रतेजसा परिश्रान्तमात्मानं च वृष्णीनां पार्थानां च केशवे कृष्णे स्नेहमनुरागं च तथा तेषां तस्मिन् भक्तिं चोपशृण्वन् ॥ १५ ॥

नितराहृष्टः प्रीत्याउज्जृम्भितेलोचनेयस्यसमहामनाउद्गारबुद्धिर्बल्योराजातेभ्यः आविर्भूतः महाधनानिवहुमूल्यद्रव्याणिवासांसिहारा
रान्मुक्ताहारान्चददौ ॥ १६ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

सपरीक्षित भद्राश्वादिवर्षाणिउत्तरकुर्वादिजन्पदान्त्राविजित्यवर्लिकरजगृहइत्यन्वयः ॥ १३ ॥

समहामनास्तत्रतत्रवर्षेषुविषयेषुचस्वपुरतोगायकेरूपगीयमानंकृष्णमाहात्म्यसूचकं महात्मनांस्वपूर्वेषांपांडवानांमाहात्म्यमुपशृण्वानः
उपशृण्वन् ॥ १४ ॥

कथंमाहात्म्यंसूचयतइतितत्किंचिदाहः आत्मानमिति अश्वत्थाम्नोऽस्त्रतेजसःकृष्णेनपरिरक्षितमात्मानंचवृष्णीनांपांडवानांमिथःस्नेहं
चउभयेषांकृष्णभक्तिंच शृण्वन् ॥ १५ ॥

तेभ्योगायकेभ्यः परमसंतुष्टोऽतएवप्रीत्याउज्जृम्भितेविकसितेलोचनेयस्यसतथोक्तः महाधनानिअनर्घ्याणिवस्त्राणिहारान्मौक्तिक
मालास्तंभ्योददावित्यन्वयः ॥ १६ ॥

क्रमसंदर्भः ।

ततश्च तत्रप्रभावेण निन्दुतश्चप्रभावे सति भारतवर्षमात्राधिकारिणि कलौ प्रसङ्गतो भद्राश्वादीन्यपि जेतुं गतः । क्रमस्त्वत्र न
विवक्षितः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

सुबोधिनी ।

तत्रप्रथमपरितः परिभ्रमणंकृतवान्तत्रपश्चिमभागेभद्राश्वनामवर्षकेतुमालपूर्वभागेभारतदक्षिणतः उत्तराः कुरवः उत्तरभागेअन्ये
मध्यस्थाः किंपुरुषादयः नवखण्डजयंकृत्वास्वाक्षांप्रचारितवान् तत्रप्रमाणंवल्लिगृहीतवानितिकलिस्त्वांतरालिकइति ज्ञापनार्थं प्रथमं तत्र
भगवद्भक्तिः स्थितेतिनिरूपयति यत्रैवगच्छतितत्रैव रथेनार्जुनस्यगतिंशृणोति तत्रत्याः कृष्णंदृष्ट्वतः माहात्म्यं च मायतिपाडिवैभगवत्संब
धं च जानंति अतः परमेनं च तेजानंति ब्रह्मास्त्रतोभगवतापरिपालितंस्नेहं च यावत्जानंतितावत्सर्वगायंतिअतः प्रगीयमाणं शृण्वानः
संहृष्टः तेभ्योददावितिसंबंधः अनेनप्राप्तस्यभागस्यतत्रैवविनियोगउक्तः मात्सर्याभावश्चगुणपूर्वधर्मस्थापनंचोक्तंप्रीत्युज्जृम्भित लोचनइति
तेषामपराधसहनमपिसूचितं महामनाइति स्वकृतार्थतावापेवंवर्त्तमानेकिंचिदाश्चर्यवृत्तंतत्रवक्ष्यतिमध्येसारथ्येतिश्लोकःप्रायेण विगीतःतं
केचनश्रुत्वेतिपदमध्याहृत्यसेवादीनिकृतवानित्यर्थंव्याख्याययोजयंति जगत्कर्तृकांप्रणतिंचश्रुत्वेतिजगत्प्रणतस्येतिपाठः एवंकलिकार्यदूरी
कृत्यजगतिधर्मस्थापयित्वाविष्णुभक्तिं च कलिनिग्रहार्थम् ॥ १३ । १४ । १५ । १६ । १७ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

आदिनाहरिप्रभृतिवर्षग्रहणम् ॥ १३ ॥

तत्रतत्रयशआदिशृण्वानस्तेभ्योददावितितृतीयनान्वयः ॥ १४ । १५ ॥

महामनाः अतिवदान्यः ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

भद्राश्व केतुमाल भारत उत्तर कुरु और किंपुरुषादिक वर्षों को जीतकर सबसे बलिग्रहण किया ॥ १३ ॥

वहां वहां अपने पूर्वपुरुष महात्माओं से कृष्ण माहात्म्य सूचक गीयमान यश श्रवण किया, अश्वत्थामा के अस्त्र तेज
से अपना श्रीकृष्ण ने परित्राण किया, यह और पांडवों को वृष्णिओं को स्नेह और उनकी श्रीकृष्ण भक्ति सुनकर प्रीतिपुल्ल
लोचन राजाने परम सन्तुष्ट होकर वस्त्र हार और महाधन उनकी दिये । क्योंकि राजापरीक्षित महात्मा है ॥ १४ । १५ । १६ ॥

सारथ्य-पारषद-सेवन-सख्य-दौत्य-वीरासनानुगमन-स्तवन-प्रणामान् ।

स्निग्धेषु पाण्डुषु जगत्प्रणतिं च विष्णोर्भक्तिं करोति नृपतिश्चरणारविन्दे ॥ १७ ॥

तस्यैवं वर्तमानस्य पूर्वेषां वृत्तिमन्वहम् ।

नातिदूरे किलाश्चर्यं यदासीत् तन्निबोध मे ॥ १८ ॥

धर्मः पदैकेन चरन् विच्छायामुपलभ्य गाम् ।

पृच्छति स्माश्रुवदनां विवत्सामिव मातरम् ॥ १९ ॥

कच्चिद्रे ! ऽनामयमात्मनस्ते विच्छायासि म्लायतेषन्मुखेन ।

आलक्ष्ये भवतीमन्तराधिं दूरे बन्धुं शोचसि कंचनाम्ब ! ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामी ।

स्निग्धेषु पाण्डवेषु विष्णोर्यानि सारथ्यादीनि कर्माणि तानि शृण्वन् तथा विष्णोर्जगत्कर्तृकां प्रणतिं च शृण्वन् नृपतिः परीक्षितः विष्णोश्चरणारविन्दे भक्तिं करोति स्म । पारषदमिति रेफसकारयोर्विश्लेषश्छान्दसः । तत्र पार्षदं सभापतित्वम् । सेवनं चित्तानुवृत्तिः । वीरासनं रात्रौ खड्गहस्तस्य तिष्ठतो जागरणम् ॥ १७ ॥

वृत्तिमनुवर्त्तमानस्य । नातिदूरे शीघ्रमेव ॥ १८ ॥

धर्मो वृषरूपः विच्छायां हतप्रभाम् । गां गोरूपां पृथ्वीम् । विवत्सां नष्टापत्याम् ॥ १९ ॥

ते आत्मनो देहस्य । यद्यपि वहिरामयो न लक्ष्यते तथापि अन्तर्मध्ये आधिः पीडा यस्यास्तां त्वामालक्ष्ये । केन यतः विच्छायासि । अतः ईषन्म्लायता वैवर्ग्यं भजता मुखेन लिङ्गेन । तत्र कारणानि कल्पयन् पृच्छति दूरे बन्धुमित्यादि पंचभिः । दूरं स्थितम् ॥ २० ॥

दीपनी ।

छान्दस इति । छान्दसत्वाश्रयणं प्रायशश्छन्दोऽनुरोधेनेति चिन्त्यम् ॥ १७—३४ ॥

श्रीवीरराघवः ।

स्निग्धेष्वनुरक्तेषु पाण्डुषु युधिष्ठिरादिषु विष्णोः श्रीकृष्णस्य सारथ्यादिकं जगत्कृतं प्रणामञ्च स्मृत्वेति शेषः नृपतिः परीक्षितः विष्णोश्चरणारविन्दे भक्तिं करोति स्म चकारेत्यर्थः । तत्र सारथ्यं प्रसिद्धं पारिषदं सभ्यत्वं सेवनं भृत्यकर्म दौत्यं दूतकर्म वीरासनानुगमनं नृपासनाधिष्ठितं प्रत्यनुवर्त्तनं स्तवनं स्तुतिकर्म प्रणामो नमस्कारः विष्णुकर्तृकान्यविषयानेतान् स्मृत्वेत्यर्थः ॥ १७ ॥

तस्य परीक्षितः पूर्वेषां युधिष्ठिरादीनां वृत्तिमन्वहं वर्त्तमानस्य सतः तस्य नातिदूरे सन्निकृष्टदेशे यन्महदाश्चर्यमासीत् कथयिष्यतो मे मत्तः निबोध शृणु ॥ १८ ॥

धर्म इति धर्मः धर्माधिदेवो वृषरूपधरः एकेन पदेन चरन् विच्छायां निस्तेजस्कां गां गोधरूपधरां वत्सरहितां मातरमिवाश्रुणु वदने यस्मास्तां पृच्छति स्मापृच्छत् ॥ १९ ॥

प्रश्नमेवाह कच्चिदित्यादिभिः षड्भिः हे भद्रे ! तवात्मनः देहस्यानामयमारोग्यमस्तिकाश्चित् ईषन्म्लायता हर्षक्षयमुपगतेन मुखेन विच्छायां निस्तेजस्का भवसि अहं तु भवती त्वामन्तराहृदयमध्ये आधिः क्लेशो यस्यास्तथाभूता मालक्ष्ये म्लानविच्छायामुत्पश्यामि हे भव ! कंचन दूरस्थं बन्धुं शोचसि ॥ २० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

नृपतिः परीक्षितः कृष्णोस्निग्धेषु पाण्डुपुत्रेषु मुक्तामुक्तप्रपञ्चप्रणतस्य विष्णोः सारथ्यादिना अहो हरिश्चरणानत जनता सुकरुणार्णवो नन्वि ति तस्य चरणारविन्दे विशेषतो भक्तिं करोतीत्येकान्वयः । सारथ्यः कर्मसारथ्यं पार्षदं सभापतिकर्म द्वाः स्थत्वं वा परिषदं कर्म इति वा सेवनमुक्तकर्मकरणं सख्युः कर्मसख्यं दूतस्य कर्मसंदेशकरत्वं दौत्यं । वीरासनं रात्रौ खड्गपाणिः स्थित्वा स्वामिरक्षार्थं जागरणं वीरोचितं सन्नं गच्छतः पृष्ठतो गमनमनुगमनं स्तवनं स्तुतिः । प्रणामो नमस्कारः प्रहृत्वं वा वीरासनानुगमनं सिंहासनोपसर्जनतया उपवेशनं वा ॥ १७ ॥

पूर्वेषां पित्रादीनां वृत्तिमाचरितमनुदिनमैव वर्त्तमानस्य नातिदूरे अस्मदृष्टिगोचरे यदाश्चर्यमासीत् तन्निबोधेत्येकान्वयः ॥ १८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

कितदितितत्राह धर्म इति सत्याख्येनैकेनपदेनचरन्धर्मः वृषभोभूत्वावत्सरहितामतरमिवाश्रुवदनामतपवविच्छायांविगतकांतिगो-
रूपिणींभूमिमुपलभ्यापृच्छदित्येकान्वयः ॥ १९ ॥

“मद्रागौगौमतल्लिके”त्यभिधानं हेमद्रे । तेतवात्मनः देहस्यानामयमारोग्यंकाञ्चित्किं म्लायताम्लानिगच्छतामुखेनविच्छायांविगतकांति
रसीति यद्यस्मात्तस्माद्भवतीमंतराधिमनः पीडावतीमालक्ष्येपश्यामि किञ्चकचनदूरेवंधुंपरोक्षप्रदेशेस्थितंवंधुंप्रतिशोचसीवेति ॥ २० ॥

क्रमसंदर्भः ।

जित्वा च निवृत्तिसमये कचिन्निन्दु त्य भ्रमन् स्वराज्यस्य नातिदूर एव साक्षात् कलिं ददर्श । तद्दूरगमने पुनः कृतधाष्ट्यत्वादिति
ज्ञेयम् । तथैवाह तस्येति ॥ १८ ॥

कामिव कां तत्राह विवत्सामिव मातरमिति । यथा नष्टापत्यां स्वमातरं कोऽपि पृच्छति तथा तामपृच्छदित्यर्थः ॥ १९ ॥

कचिदिति । अत्रेषच्छब्दोऽनायासे वर्तते ईषदुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रायेषु खल इत्यत्रेषत्वर इतिवत् । ततश्चेषदनायासेनालक्ष्य इति
योज्यम् ॥ १२० । २१ । २२ । २३ ॥

सुबोधिनी ।

आधिदैविकधर्मेऽपकारमाह तस्यैवमिति एवंवर्त्तमानस्यतस्यसतः निकटएवकिञ्चित्जातंतत् निबोधेतिस्म्वन्धःवर्त्तमानस्यनातिदूरेवा
क्रियापेक्षया देशनैकस्थकालनैकस्थतूक्तमेवधर्मः पृथिवीचराजानंवोधयितुमेवतादृशरूपेणसमागता स्वस्वावस्थामन्योऽन्यमुक्तोनिरूपयति
कलिश्चाध्यात्मिकेरूपेनिराकृतेस्थानंप्रार्थयितुंतद्रूपेणप्रकटः ॥ १८ ॥

राजान्वेषणार्थमेवप्रकृतिमध्येमिलितौतदाहधर्मइति एकेनपदाचलन्सत्यात्मकेनअंशतोव्याख्यानेभुतंदेवतारूपत्वाच्च लौलिकानुपपत्तिः
पादानांनामतश्चरूपतश्चभेदः युगभेदेनकल्पभेदेनचव्यवस्थापनीयः विच्छायांविवर्णांचरणेषुपुरुषस्याधः छायातिष्ठतितदभावेविच्छायवर्णां
पृथिवीगोरूपांकेचनकृष्णाद्यभावात्छायाभावमाहुः कालेनभीतांवाअश्रुवदनामितिअश्रुणिवदनेयस्याः अनेनांतस्तापोभूमौवाष्पजलमेवजलं
नवृष्टिजलंवंशरहितागौरिवकेवलंपितृणा मुपयोगिनींतथा पृथिव्यपिमरणार्थमेवोपयुज्यतेनजीवनार्थमितिमातृपदंव्याख्यातम् ॥ १९ ॥

आमयंज्ञात्वाव्यवहारानुसारेणपृच्छतिकचिदितिभद्रे ! इतिसंबोधनंपरीक्षिदास्तिपालकइतिज्ञापनार्थवैकुण्ठेभगवद्भार्यासुखेनतिष्ठसितथा
पितवात्मनःपृथिवीरूपस्यअनामयंकाञ्चित् रोगस्तुतवनास्तिआधिः संभाव्यतेतदाह ईशवन्म्लायतामुखेनयतोविच्छायासि अतोभवतीमंतराधि
लक्ष्येअंतराआधिर्यस्याःसातांतत्राधिहेतूनुत्प्रेक्षते दर्शेद्रियागयंतः करणचतुष्टयंततश्चतुर्दशशोकहेतूनुत्प्रेक्षतेदूरेवंधुमित्यादिना हेअंव !
दूरेस्थितंवंधुंभर्तारंवराहं हेअंव ! मांपुत्रंशोचसि ॥ २० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

किञ्च सिग्धेषु पांडवेषु विष्णोर्यानि सारथ्यादीनि कर्माणि तानि शृण्वन् । तथा विष्णोर्जगत्कर्तृकां प्रणतिं च शृण्वन् । तत्र पार्षदं
समापतित्वम् । सेवने चित्तानुवृत्तिः । बीरासनं रात्रौ खड्गहस्तस्य तिष्ठतो जागरणम् ॥ १७ ॥

अन्विति शेषः । अन्वहमनुवर्त्तमानस्य ॥ १८ ॥

धर्मे इति । युगारम्भक्षणात् एव धर्मपृथ्वीकलयस्तथाभूतीभवन्तो लौकैरहस्या अपि दिदृक्षणीयत्वादनुध्यायतः परीक्षितो योगजनेत्रा
भ्यां दृष्टा ज्ञेयाः । धर्मो वृषरूपः । विच्छायां हतप्रभाम् ॥ १९ ॥

आत्मनो देहस्य । अनामयमारोग्यम् । किञ्च अनुर्मध्ये आधिःपीडा यस्यास्ताम् तत्र कारणानि कल्पयन् पृच्छति दूरे वन्धुमिति ॥ २० ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

स्त्रिंशेषुस्नेहवत्सुविष्णोर्वासुदेवस्यसारथ्यादीनिकर्माणिशृण्वन्स्तथाविष्णोर्जगत्कर्तृकांप्रणतिंचशृण्वन्पतिर्विष्णोश्चरणारविंदे म-
किं करोतिस्मचकारेत्यर्थः तत्रसारथ्यंसौत्यंपारिषदंसंयत्वंदौत्यंदूतकर्म ॥ १७ ॥

अन्वहंपूर्वेषांराजर्षीणांवृत्तिवर्त्तमानस्यानुवर्त्तमानस्यसतः नातिदूरेश्चिमेवयदाश्रयंभासीत्तमेमसोनिबोध शृणु ॥ १८ ॥

धर्मोवृषरूपः विच्छायांविगतप्रभांगोरूपधरांपृथ्वीवत्सहीनांमातरमिवपृच्छतिस्म अपृच्छदित्यर्थः ॥ १९ ॥

तदेवाह कचिदितिषड्भिः हेमद्रे । कचिच्चेतव आत्मनःदेहस्यानामयमारोग्यमस्ति अहंतुयतोविच्छायासि अतःईषन्म्लायतादेन्य
वतामुखेनच अन्तर्मध्येआधिर्यथायस्यास्तथाभूतांभवतीमालक्ष्ये तत्रवदन्हेतूनुत्प्रेक्षयन्पृच्छति हेअम्ब ! दूरेस्थितंकञ्चनवन्धुंशोचसि २०

पादैर्न्यूनं शोचसि मैकपादमुतान्मानं वृषलैर्भोक्ष्यमाणम् ।

आहो सुरादीन् हृतयज्ञभागान् प्रजा उत सिन्धववत्यवर्षति ॥ २१ ॥

अरक्ष्यमाणाः स्त्रिय उर्वि ! बालान् शोचस्यथो पुरुषादैरिवार्त्तान् ।

वाचं देवीं ब्रह्मकुले कुकर्मण्यब्रह्मण्ये राजकुले कुलाग्नान् ॥ २२ ॥

किं क्षत्रबन्धून् कलिनोपसृष्टान् राष्ट्राणि वा तैरवरोपितानि ।

इतस्ततो वाशनपानवासःस्नानव्यवायोन्मुखजीवलोकम् ॥ २३ ॥

यद्वाम्ब ! ते भूरिभरावतारकृतावतारस्य हरेर्धरित्रि ! ।

अन्तर्हितस्य स्मरती विसृष्टा कर्माणि निर्व्याणविलम्बितानि ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

समस्त जगत् जिनको प्रणाम करता है वे विष्णु पांडवों का सारथ्य करते हैं पार्षद बनते हैं सेवन करते हैं सख्य करते हैं बौत्य करते हैं वीरासन से उनकी रक्षा करते हैं स्तुति करते हैं प्रणाम करते हैं यह सुनकर राजा परीक्षित कृष्ण चरणारविन्द में भक्ति करते थे ॥ १७ ॥

प्रतिदिन पूर्व पुरुषों के वृत्त में वर्त्तमान उस राजा परीक्षित को शीघ्रही जो आश्चर्य हुआ वह मुझसे सुनौ ॥ १८ ॥

धर्म (वृषरूप) एक पादसे चलता बिना बछड़ा की मा के समान अश्रुमुखी कान्ति बिहीन गौ (पृथिवी) को प्राप्त होकर उससे पूछने लगा ॥ १९ ॥

भद्रे ! तेरे आत्मा का अनामय (आरोग्य) तौ है ? छोटे से मलिन मुखसे तुम कान्तिहीन सी हो तुम अन्तर में कुछ चिन्तायुक्त दीखती हो । अम्ब ! क्या किसी दूरस्थित बंधु को सोचती हो ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामी ।

त्रिभिः पादैर्न्यूनम् अतएवैकपादम् । मा माम् । वृषलैरत ऊर्ध्वं भोक्ष्यमाणं पुंस्त्वमात्मनो विशेषणत्वात् । हता यज्ञभागा येषां यज्ञाद्य करणान् ॥ २१ ॥

हे उर्वि पृथिव ! । भर्तृभिररक्ष्यमाणाः स्त्रियः । पितृभिररक्ष्यमाणान् बालान् । प्रत्युत तैरेव पुरुषादैरिव निर्दयैरार्त्तान् क्लिष्टान् । वाचं देवीं सरस्वतीं कुकर्मणि वुराचारे स्थिताम् । कुलाग्नान् ब्राह्मणोत्तमान् सेवकान् ॥ २२ ॥

उपसृष्टान् व्याप्तान् । अवरोपितानि उद्भासितानि । व्यवायो मैथुनम् । निषेधानादरेण सर्वतोऽशनाविषून्मुखं प्रवर्त्तमानं जीव लोकं वा ॥ २३ ॥

अम्ब ! हे मातर्धरित्रि ! ते तव यो भूरिभारः तस्य अवतारणार्थं कृतावतारस्य कर्माणि स्मरन्ती तेन विसृष्टा सती शोचसि । निर्व्याणं विलम्बितम् आश्रितं येषु तानि । निर्व्याणविडम्बितानीति पाठे निर्व्याणं विडम्बितम् उपहसितं यैः । मोक्षादप्यधिकसुखानीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीवीरराघवः ।

किंवापादैस्त्रिभिर्न्यूनमएकः पादोयस्यतमांप्रतिशोचसि-उतवृषलैः शूद्रप्रायैराजभिर्मोक्ष्यमाणं स्वात्मानंप्रत्येवशोचसि आहोस्त्रिभूतः शून्यः यक्षीयहविर्भागोयेषांतान् देवान्प्रतिउतस्त्रितमघवतींरेऽवर्षतिसतिबुर्भिक्ष्यपांडिताःप्रजाःप्रति ॥ २१ ॥

यद्वाहेउर्वि ! पुरुषादैराक्षसैरिवनृसंसैरार्त्तान्पीडितान् बालकान्रक्षमाणाः स्त्रियःस्त्रीः प्रतिशोचसि किं ब्रह्मकुलेकुकर्मणिदुर्बुत्तेसति देवस्यविष्णोः सम्बन्धिनीवाचंत्रयीं प्रतिउतराजकुलेऽब्रह्मण्येब्राह्मणेष्वसाधुनिसतिकुलाग्नान्ब्राह्मणान्प्रति ॥ २२ ॥

किंवाकलिनोपसृष्टान्क्षत्रियाधमान्प्रतियद्वातैःक्षत्रबन्धुभिरवरोपितान्युपद्रुतानिराष्ट्राणिप्रति उतइतस्ततःनिषिद्धदेशजनेष्वशनाद्युन्मुखं मशानाद्यभिलाषिण्यजीवलोकंप्रति ॥ २३ ॥

यद्वाहेअम्ब ! हेधरित्रितवभूरिभारस्यावतारायहरणायकृतः अवतारोयेनतस्यहरेरधुनांतर्हितस्यश्रीकृष्णस्यहरेरितिकर्त्तरिपृष्टीतेनवि-सृष्टात्यक्तासतीतस्यकर्माणिचेष्टितानिनिर्व्याणविलम्बितानिस्मरतीत्वंशोचसिनिर्व्याणमोक्षेविशेषेणलम्बितानिसनिहितानिसाक्षात्कृतानीति यावत् यद्वातिर्वाणसुखं विलम्बितमधुनांतरितयेभ्यस्तानि ॥ २४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

अपिचित्रिभिः पादैर्न्यूनहीनमेकपादंमामांप्रतिशोचसि उतपक्षांतरेआहोस्वित् वृषंधर्मलीनंनष्टकुर्वतीतिवृषलाः राजाभासाः शुद्रप्राया स्तैर्भोक्ष्यमाणाआत्मानंशोचसि अथोअथवा हृतोयज्ञेभागायेषांतेतथोक्तास्तान्सुरादीन्शोचसिकिम मधवतींद्रेऽवर्षतियज्ञाभावाद्धर्मकुर्व तिसतिसस्यादिसमृद्धचभावेनदरिद्राः प्रजाउद्दिश्यशोचस्युतस्वित्अपिस्वित् ॥ २१ ॥

अथवाहेउर्वि ! भूः राजकुलेअब्रह्मण्येअरक्ष्यमाणास्त्रियउद्दिश्यशोचसिअथवापुरुषादैर्मनुष्यभक्षकैरिवस्थितैरुपद्रवकरैरार्तान्दुःखितान् बालांश्चशोचसिकि ब्रह्मकुलेब्राह्मणकुलेकुत्सितकर्मिणादुष्प्रतिग्रहेलेखनदकमकुर्वतिसति राजकुलेअब्रह्मण्येब्राह्मणबहुमानमकृत्वा तस्मात्करादिनाददानेसतिचकुलाग्न्यांश्रेष्ठांकुलीनवर्तमानामितिवादेवीद्योतमानांवाचंवेदवाणीमाचारकुलहीनाअध्येष्यतीतिशोचसिस्वित् । “विभेत्यल्पश्रुताद्वेदोमामयंप्रचालिष्यतीति” वचनात् ॥ २२ ॥

कलिनोपस्पृष्टानुपहतान्क्षत्रवंधून्शोचसि तैःक्षत्रवंधुभिः अवरोपितानिविनाशितानिराष्ट्राणिवाशोचसि यद्वा पवंवाइतस्ततः अनि भूमेनाशनंचपानंचवासः स्नानंचव्यवाथोआम्यधर्मश्चतेतथोक्ताः तेषूत्सुकमुत्कंटावंतंजीवलोकांप्राणिसमूहंकिंशोचसि ॥ २३ ॥

अथेतिपक्षांतरारंभः तेतवभूमेर्महतोभारस्यावतारोऽवरोपणांतस्मैभूरिभारावतारायकृतोऽवतारः स्वरूपप्रकाशोयेनसतथोक्तः तस्यांत हितस्यनिर्वाणस्वखयोग्यंमोक्षविशेषेणलंबयंतिपुरःस्थितंकारयंतीतिनिर्वाणविलंबितानिनिर्वाणविलंबयंत्यपहरंतीतिवाहरेःकर्माणिचरितानिस्मरंतीहरिणाहमद्यविसृष्टानन्वितिशोचस्यपिकिम ॥ २४ ॥

क्रमसंदर्भः ।

निर्वाणविडम्बितानीत्यत्र निर्वाणं विडम्बितं यैरिति विग्रहः । निर्वाणस्य सुखादित्वात् पूर्वनिपातः । डलयोरैकत्वात् पाठद्वयमपि समानार्थम् ॥ २४ ॥

सुबोधिनी ।

शोकहेतुः पादैर्न्यूनमिति आत्मानंशरीरंवापृथिवीरूपरसोऽत्रशोकहेतुः वृषलैः शूद्रैः हृतयज्ञभागादेवाः बहवः मधवतिअवर्षतिअत्र रहिताः प्रजाः ॥ २१ ॥

यादाअरक्षमाणास्त्रियः बालांश्चहेउर्वि ! संतोषाभावेमनोवैक्लव्यमलमोक्षोवा पुरुषादैः राक्षसैरिवआर्तान् पीडितान्बालान्वाचंदेवीवेद रूपांचक्षुरेषांकुर्मणिब्राह्मणकुलेब्राह्मणाहितेराजकुलेकुलाग्न्यान्ब्राह्मणान्श्रोतृरूपान् ॥ २२ ॥

क्षत्रवंधून्क्षत्रियाधमान्कलिनोऽसृष्टानितिसर्वदोषसहितान्ब्राह्मणरूपान् तैरवरोहितानिउद्वासितानिराष्ट्राणिदेशाः बहुशःइतस्ततःवि धिनिषेधपालनव्यतिरेकेणभोजनपानस्थितिस्नानसंभोगोन्मुखंजीवलोकांनुद्धिरूपम् ॥ २३ ॥

तवभूरिभारावतारार्थकतावतारस्यभगवतोवासुदेवस्यसर्वदुःखहर्तुःहेधरन्नि ! सांप्रतमंतर्हितस्यतेनैवविसृष्टाकर्माणिउदारचरित्राणि अनधिकारिषुवर्त्तमानानिवारणार्थंविडम्बितानिनिर्वाणप्रदत्वात्तूष्णींस्थितानिचित्तरूपाणिस्मरंतीतानिशोचसि ॥ २४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

मा माम् । वृषलैर्म्लेंच्छैरत ऊर्द्ध्वम् आत्मानं भोक्ष्यमाणम् । पुंस्त्वमात्मपदविशेषणत्वात् ॥ २१ ॥

भर्तृभिररक्ष्यमाणाः स्त्रियः । पितृभिररक्ष्यमाणान् बालान् प्रत्युत तैरेव पुरुषादैरिव । नर्दयैरार्तान् क्लेशितान् । वाचं पाण्डित्यलक्षणां सरस्वतीम् कुकर्मणि दुराचारे । ब्राह्मणभक्तिहीनेऽपि राजवंशे उत्पन्नान् कुलाग्न्यान् कुलीनत्वेन ख्यापितान् ॥ २२ ॥

उपसृष्टान् व्याप्तान् । अवरोपितानि उद्वासितानि (भूमेः) भुवो (भरः) भारस्तस्य अवतारणार्थं कृतोऽवतारो येन तस्य कर्माणि स्मरन्ती । यतस्तेन त्वं विसृष्टा त्यक्ता । निर्वाणं कैवल्यं विडम्बितं स्वमाधुर्येण उपहासास्पदीकृतं यैस्तानि । डलयोरैकत्वात् पाठद्वयमपि समानार्थम् ॥ २३ । २४ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

किंवात्रिभिः पादैर्न्यूनम् एकः पादोयस्यतथाभूतंमामांशोचसि अथवातः परमात्मानंवृषलैः शुद्रप्रायैराजन्यैर्भोक्ष्यमाणांशोचसिआहो स्वित् हतान्ष्टादिछायायज्ञभागायेषांतान् सुरादीन्देवर्षिपितृन्शोचसि उतपूजाःदुर्भिक्षकृशिताः ॥ २१ ॥

हेउर्विषसुंधर ! अरक्षमाणाभर्त्रादिभिरितिशेषः स्त्रियःशोचसि अथोअथवापुरुषादैरिवातिनिर्दयैः पित्रादिभिर्बालान् आर्तान्पिल-ष्टान्शोचसिकुर्मणिकुत्सितकर्मपरदेवीद्योतमानांवाचंसरस्वतीकिंवाशोचसिअब्रह्मण्येब्राह्मणानामहितकारिणिकुलाग्न्यान् द्विजोत्तमान् जीविकार्थस्थितान्शोचसि ॥ २२ ॥

इदं ममाचक्ष्व तवाधिमूलं वसुन्धरे ! येन विकर्षितासि ।

कालेन वा ते वलिनां वलीयसा सुरार्चितं किं हृतमम्ब ! सौभगम् ॥ २५ ॥

धरण्यु वाच ।

भवान् हि वेद तत् सर्वं यन्मां धर्म्मानुपृच्छसि ।

चतुर्भिर्वर्त्तसे येन पादैर्लोकसुखावहैः ॥ २६ ॥

सत्यं शौचं दया क्षान्तिस्त्यागः सन्तोष आर्जवम् ।

शमो दमस्तपस्साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम् ॥ २७ ॥

ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो बलं स्मृतिः ।

स्वातन्त्र्यं कौशलं कान्तिरैश्वर्यं मार्दवमेव च ॥ २८ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

किंवाकलिनोपसृष्टान् व्याप्तान् आहोस्त्रितैः कलिनोपसृष्टैरवरोपितानि उद्भासितानि किम्वाइतस्ततः योग्यतामनपेक्ष्यैव अशाना धुन्मुखं जीवलोकं शोचसि ॥ २३ ॥

यद्वाहेअम्ब ! मातः धरिन्नि तेतवयोभूरिभरस्तस्यावतारायकृतोवतारोयेनतस्यहरेः प्रत्यन्तर्हितस्यनिर्वाणंमोक्षं विलम्बितमाश्रितंयेषु तानिकर्माणिस्मरतीसतीत्वंशोचसि कियतोविमृष्टातेनत्यकासि ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

क्या तीन पादों से रहित मुझ एक पाद को सोचती हौ ? वा शूद्र राजाओं करके भोक्ष्यमाण अपने को सोचती हौ ? वा हत (नष्ट) यज्ञभाग देवतादिकों को सोचती हौ ? वा अवर्णा से दुःखी प्रजा को सोचती हौ ? ॥ २१ ॥

हे उर्वि ! पुरुषों से अरक्षित स्त्रियों को सोचती हौ ! वा राक्षसों के समान निर्दय माता पिताओं से पीडित बालकों को सोचती हौ ! वा दुराचारी ब्राह्मणों के कुल में सरस्वती देवी का सोच करती हौ वा अब्रह्मण्य राजकुल में उत्तम ब्राह्मण दास्य करते हैं उन्हें सोचती हौ ! ॥ २२ ॥

क्या कलियुग से व्याप्त क्षत्र बंधुओं को सोचती हौ ! वा क्षत्र बंधुओं ने उछिन्न किये देशों को सोचती हौ ! किम्वा जहां चाहें तहां (निषेध विधि न मानकर) भोजन करना पान करना वास करना स्नान करना. इन में उन्मुख जीव लोक कों सोचती हौ ॥ २३ ॥

यद्वा हे अम्ब ! धरिन्नि ! तुम्हारे भूरि भार के उतारने को कृतावर हरि के निर्वाण विडम्बित कर्मों को स्मरण करती हौ ! क्योंकि वे तुमको छोड़कर अन्तर्ध्यान होगये हैं ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

हे अम्ब ! ते सौभाग्यं कालेन वा हृतम् ॥ २५ ॥

भवान् जानात्येव । तथापि वक्ष्यामीत्याह । येन हेतुभूतेन त्वं चतुर्भिः पादैर्वर्त्तसे यत्र च सत्यादयो गुणा न वियन्ति (न क्षीयन्ते स्म) तेन श्रीनिवासेन रहितं लोकं शोचामीति षष्ठेनान्वयः ॥ २६ ॥

सत्यं यथार्थभाषणम् । शौचं शुद्धत्वम् । दया परदुःखासहनम् । क्षान्तिः क्रोधप्राप्तौ चित्तसंयमनम् । त्यागोऽर्थेषु मुक्तहस्तता । सन्तोषः अलंबुद्धिः । आर्जवम् अवक्रता । शमो मनोनेत्राल्यम् । दमो बाह्येन्द्रियनैश्चल्यम् । तपः स्वधर्मः । साम्यम् अरिमित्राद्यभावः । तितिक्षा परापराधसहनम् । उपरतिः लाभप्राप्तावौदासीन्यम् । श्रुतं शास्त्रविचारः ॥ २७ ॥

ज्ञानम् आत्मविषयम् । विरक्तिर्वैतृष्यम् । ऐश्वर्यं नियन्त्रित्वम् । शौर्यं संग्रामोत्साहः । तेजः प्रभावः । बलं दक्षत्वम् । स्मृतिः कर्त्तव्यार्थानुसन्धानम् । स्वातन्त्र्यम् अपराधीनता । कौशलं क्रियानिपुणता । कान्तिः सौन्दर्यम् । धैर्यम् अव्याकुलता । मार्दवं चित्तकाठिन्यम् ॥ २८ ॥

श्रीवीरराघवः ।

हेवसुन्धरे ! तवाधेर्मूलमिदमुपास्थितंमममाचक्ष्वाख्याहियेनत्वंविकर्षिताकृषत्वंप्राप्तासितस्याधेर्मूलमित्यर्थः हेअम्ब ! सुरैरपिविदुमन्त व्यंतवसौभगंसृष्टणीयसौंदर्यवलिनामपिवलीयसाकालेनकिंवापहृतम् ॥ २५ ॥

श्रीवीरराघवः ।

एवमुक्ताधरण्याहभवानित्यादिदशभिः तन्ममाधिमूलं सर्वं नूनं भवान्वेदजानास्येव कुतः यद्यस्माद्धर्मान्पृच्छसि अजानतो धर्मप्रश्नो नोपपन्न इति भावः अथापि किं तादिति चेत्तेन कारणेन त्वं लोकानां सुखावहैश्चतुर्भिः पादैर्वर्त्तसेऽवर्त्तथाः अधुना येन कारणेन धिनेनैकपादेन वर्त्तसे तदेव ममाधिमूलमित्यर्थः ॥ २६ ॥

कारणविशेषजिज्ञासायां तदुपपादयति सत्यमित्यादिपंचभिः सत्यादयोऽन्ये च बहवो महत्त्वमिच्छद्भिर्जनैः प्रार्थनीया गुणाः नित्याः कदाचिदपि यस्मिन्नविद्यंति न व्ययंति तेन गुणानां पोत्रणमुख्याश्रयेण श्रीनिवासेन श्रीकृष्णेन सांप्रतमधुनारहितमतएव पाप्मनापापेन कलिनाईक्षितं लोकं प्रत्यहं शौचामीत्यन्वयः तत्र सत्यं भूतहितत्वं वाचिकं वा शौचं हेयप्रतिभटत्वं दया परदुःखासहिष्णुत्वं क्षांतिः परापराधसहिष्णुता त्याग अनादरः पूर्णकामत्वप्रयुक्तः तथा च श्रूयते “सर्वमिदमभ्यास्तो वाक्यनादर” इति आत्मपर्यंतवदान्यत्वं वा त्यागः संतोषः कर्हिचिदपि कलेशराहित्यम् आर्जवं मनोवाकायानामैक्यरूपम् शमो मनोनिग्रहः दमो बाह्येन्द्रियनिग्रहः तप आलोचनं जगद्व्यापारोपयुक्तं साम्यमरिमित्रादिराहित्यं तितिक्षाद्वैद्याप्रतिहतत्वम् उपरतिर्वृथा व्यापारोपरतिः श्रुतं सर्वशस्त्रार्थयाथात्म्यावित्त्वम् ॥ २७ ॥

ज्ञानमाश्रितानिष्टपरिहारेष्टप्रापणोपयुक्तं विरक्तिर्विषयेषु निस्पृहत्वं विषयानाकृष्टाचित्तत्वं वा ऐश्वर्यं स्वातिरिक्तसर्वनियंतृत्वं शौर्यं युद्धे स्ववैमुख्यं तेजो धृष्टता वलं प्रसिद्धं स्मृतिः सत्स्वपि विपुलेषु “अहं प्रजापतीनां च सर्वेषां मीश्वरः प्रभुः मम विष्णुरचित्यात्मेति ब्रह्मवचनम् उपकारविषयस्मरणं स्वातंत्र्यमन्यानपेक्षत्वं कौशलं नैपुण्यं कांतिः “न तत्र सूर्यो भाती”ति श्रुत्युक्तविधादीप्तिः धैर्यं वीर्यं तच्च युद्धे स्त्रगृहवप्रवेशसामर्थ्यम् मार्दवं मक्रत्वं स्वातंत्र्यमन्यानपेक्षकौशलमेव स्वातंत्र्यं सौभगं कांतिरिति पाठे सौभगं स्पृहणीयत्वम् ॥ २८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

येन मनोदुःखेन विकर्षिता कृशतरासि हेव सुन्दरे ! तदिदमार्धमर्नः पीडायामूलं ममाख्याहीत्यन्वयः अथ वा संप्रति प्रभुणा समर्थेन बलिना सर्वौगपुष्टेन कालेन तव सुरार्चितं सौभाग्यमवलीढं ग्रस्तं चेत्यन्वयः ॥ २५ ॥

धर्मेण पृष्टाभूमिः तं प्रतिब्रूत इत्याह भवानिति हे धर्म ! यदाधिमूलं त्वं मामनुपृच्छसि तत्सर्वं भवान्वेदहि तथापि वक्ष्यति शेषः येन श्रीकृष्णे न त्वं लोकसुखावहैः तपः शौचं दया सत्याख्यैश्चतुर्भिः पादैः कलावपि वर्त्तसे भवर्त्ततेत्यर्थः ॥ २६ ॥

यत्र यस्मिन् श्रीकृष्णे इमे उक्ताः सत्यादयोऽनुक्ता अन्ये च महागुणाः प्रत्येकमनन्ताः सन्ति कीदृशाः महत्त्वमिच्छद्भिः पुरुषैः प्रतिविम्बेता इति गुणलाभाय प्रार्थ्या उपस्थास्ते कर्हिचिद्यतो न यांति च अभिन्नत्वादित्येतमर्थं स्मेत्यनेन श्रुतिसिद्धं दर्शयति हे देवोत्तम ! तेन गुणपात्रेण श्रीनिवासेन सांप्रतं रहितं पाप्मना कलिने क्षितं हृष्टमात्मनं मां च भवन्तं च शौचामीत्यन्वयः सत्यं निर्दुःखानन्दानुभवः भूतहितयथार्थभाषणं वा शौचं नित्यशुद्धिः प्रकृतिसम्बन्धाभावाश्रित्य बाह्याभ्यन्तरशुद्धिताहरेरेव अन्यत्र मृज्जलाभ्यां रागराहित्येन । दया सज्जनेष्वार्तप्राणिषु चित्तद्रवत्वं वा उभयत्र समम् । दानं भक्ताभक्तमध्यमेषु सुखदुःखमिश्रफलवितरणम् । अन्यत्र धर्मार्थपात्रे चित्तविश्रान्त्या गोऽस्त्रकीये स्त्रकीयताषु य परपर्यायमिथ्याभिमानोत्सन्नता । अन्यत्र संन्यासः । सन्तोषः स्वरूपानन्दपानेनान्यत्रालम्बुद्धिः अन्यत्र दृच्छया प्राप्तभोगेष्वलम्पत्ययः आर्जवं व्यवहारेष्ववकतामनसि वचसि चैकविधता उभयत्र समानम् । शमः स्वतः प्रियरूपत्वादिदं प्रियमिदमप्रियमिति बुद्धिबिधुरता शरूपतयामीयत इति वा । अन्यत्र बुद्धेर्भगवन्निष्ठता दमः इन्द्रियाणां स्ववशत्वमुभयत्र समानं स्वतः परत इति विशेषः शत्रुनिग्रहो वा । तप आलोचनं मुक्तिज्ञानम् । अन्यत्र कृच्छ्रां द्रायणाद्युपवासनियमः । साम्यं सर्वावतारांतर्यामिरूपेषु निर्दोषगुणपूर्णत्वेन समता यथास्थितवस्तुदर्शनं वा उभयत्र समानम् न तु सर्वत्र शत्रुमित्रभावादिभ्यस्तितिक्षामहापराधसहनं यथाभूगोः पादाहत्य पराधम् अन्यत्र द्वन्द्वसहिष्णुता उपरतिः स्वरूपरतिः । उपः मुख्यप्राणः तस्मिन् रतिर्वा ऊरुदः * अन्यत्र काम्यकर्मनिवृत्तिः कृतकृत्यतया व्यर्थं सर्वव्यवहारोपरमो वा । श्रुतं सर्वत्र भवणशक्तिः भोतेत्यादेः श्रुतिप्रसिद्धता वा अन्यत्र शास्त्रार्थतात्पर्यावधारणं श्रुत्यर्थविचारो वा ॥ २७ ॥

ज्ञानं सर्वज्ञतान्यत्र अपरोक्षपरोक्षभेदेन परमार्थविषयं विरक्तिः स्वेतरविषये असारता बुद्धिः अन्यत्र शब्दादिविषयरागराहित्यम् । ऐश्वर्यं समस्तजगदीशितृत्वसामर्थ्यम् अन्यत्राणिमादिकं शौर्यं संग्रामेष्वपलायित्वमुभयत्र समानं तेजः परैरप्रधृष्यत्वम् अन्यत्र ब्रह्मवर्चसं धृतिः सर्वधारणम् “एष सेतुर्विधृतिरिति” श्रुतेः विकारहेतावविकारित्वं वा अन्यत्र जिह्वोपस्थजयः स्मृतिरतीतानागतानंतब्रह्माण्डादिस्मरणम् अन्यत्रावगतपदार्थानुसन्धानं स्वातंत्र्यमपराधीनत्वम् अन्यत्र स्वतन्त्रो विष्णुः तद्भीनत्वं कुमारीकंकणावदेकाकित्वं वा कौशलं सर्वकर्मणि वैचित्र्यकरणबुद्धिः अन्यत्र शिल्पविद्यावैशारद्यं कान्तिर्देहगतादीप्तिः अन्यत्र भगवद्भक्तिकामनं सौभगं शुभैकभागित्वम् अन्यत्र लोकमनोहरत्वं मार्दवं भक्तेषु मृदुत्वमुभयत्र समानं क्षमाक्रोधासमुत्थितिः उभयत्र समम् ॥ २८ ॥

कमसंबर्भः ।

विकर्षितासि विशेषेण कृशीकृतासि ॥ २५ ॥ २६ ॥

तत्र सत्यमित्यादि । सत्यं यथार्थभाषणं (१) शौचं शुद्धत्वं (२) दया परदुःखासहनम् (३) अनेन शरणागतपालकत्वं (४) भक्तसुहृत्वञ्च (५) क्षान्तिः क्रोधोत्पत्तौ चित्तसंयमः (६) त्यागो वदान्यता (७) सन्तोषः स्वतस्तृप्तिः (८) आर्जवमक्रूरता (९) अनेन सर्वशुभङ्करता (१०) शमो मनोनिग्रहः (११) अनेन सुदृढव्रतत्वमपि (१२) दमो बाह्येन्द्रियनैग्रहः (१३) तपः क्षत्रियत्वादि-

* अनेन उरुदं पातीति उपः मुख्यप्राण इत्यसूचि ।

क्रमसन्दर्भः ।

लीलावतारानुरूपः स्वधर्मः (१४) साम्यं शत्रुमित्रादिवुद्ध्यभावः (१५) तितिक्षा स्वास्मिन् परापराधस्य सहनम् (१६) उपरतिर्लाभप्राप्तावौदासीन्यं (१७) श्रुतं शास्त्रविचारः (१८) ॥ २७ ॥

ज्ञानं पञ्चविधं बुद्धिमत्त्वं (१९) कृतज्ञत्वं (२०) देशकालपात्रज्ञत्वं (२१) सर्वज्ञत्वम् (२२) आत्मज्ञत्वञ्च (२३) विरक्तिरसद्विषयवैतृष्यम् (२४) ऐश्वर्यं नियन्तृत्वं (२५) शौर्यं संग्रामोत्साहः (२६) तेजः प्रभावः (२७) अनेन प्रतापश्च स च प्रभावविख्यातिः (२८) बलं दक्षत्वं तच्च दुष्करक्षिप्रकारित्वं (२९) स्मृतिः कर्त्तव्यार्थानुसन्धानं धृतिरितिपाठं क्षोभकारणं प्राप्तेऽप्यव्याकुलत्वं (३०) स्वातन्त्र्यमपराधीनता (३१) कौशलं त्रिविधं क्रियानिपुणता (३२) युगपद्भूरिसमाधानकारितालक्षणा चातुरी (३३) कलाविलासविद्वत्तालक्षणा वैदग्धी च (३४) कान्तिः कमनीयता एषा चतुर्विधा अवयवस्य (३५) हस्ताद्यङ्गादिलक्षणस्य (३६) वर्णारसगन्धस्पर्शशब्दानां तत्र रसश्चाधरचरणस्पृष्टवस्तुनिष्ठो ज्ञेयः (३७) वयसश्चैति (३८) एतया (कान्था) नारीगणमनोहारित्वमपि (३९) धैर्यमव्याकुलता (४०) मार्दवं प्रेमार्द्रचित्तत्वम् (४१) अनेन प्रेमवश्यत्वञ्च (४२) ॥ २८ ॥

सुबोधिनी ।

इदं वक्ष्यमाणं भवत्येव तवाधिमूलं तत्र संमतिमेव आचक्ष्वहे वसुधरे ! सर्वरत्नादिसहितेशृंगारप्रियेयेन रहितेन त्वं विकर्षितासिततः स्वयमेवाह यत्कलिनाकालेन वलिना सुरार्चितं तव सौभाग्यम् भगवत्स्थितिरूपं तद्वद्वरूपमिति कालेन चिन्हादीनामपि हरणात् ॥ २५ ॥

तत्र धर्मोक्तं सर्वमेव हेतुमङ्गीकृत्य सर्वेषां मूलं भगवद्भजनमिति यत्रैव तद्वाहित्यं तमेव शोचामीत्याह भवान् हि वेदेति युक्तिरुक्तैव धर्मस्य ज्ञानमपि प्रमाणमुत्प्रेक्षितमिति प्रमितमेव स्वात्मनि प्रमितत्वात् अतस्तदाह चतुर्भिर्वर्त्तसे येनेति द्वापरान्ते स्वभावतएव पादत्रयं गच्छति तदापि त्वं येन भगवत्कृत्वा चतुर्भिः पादैर्वर्त्तसे ते पादाः सर्वसुखहेतवः ॥ २६ ॥

ते च भगवन्निष्ठाः तत्संवेधादेवान्यत्र भवन्ति तेन गुणपात्रेण रहितं सर्वमेव शोचामीति वक्तुं गुणान्गणयति भगवदीयान् सत्यमित्यादिना सत्यं यथार्थभाषणं शौचं शुद्धत्वं दया परदुःखप्रहाणं च क्षातिः क्रोधप्राप्तौ चित्तसंयमनं त्यागः अर्थिषु मुक्तहस्तता संतोषः अलंबुद्धिः आर्जवमवक्रता शमो मनो नैश्चल्यं तपः स्वधर्मः साम्यं मरिमित्राद्यभावः तितिक्षा अपराधसहनम् उपरतिः लाभप्राप्तावौदासीन्यं स्मृतं शास्त्रविचारः ॥ २७ ॥

ज्ञानमात्मविषयं विरक्तिर्वैतृष्यता ऐश्वर्यं नियन्तृत्वं शौर्यं संग्रामोत्साहः तेजः प्रभावः बलं दक्षत्वं स्मृतिः कर्त्तव्यार्थानुसन्धानं स्वातन्त्र्यमपराधीनता कौशलं क्रियानिपुणता कान्तिः सौन्दर्यं धैर्यमव्याकुलता मार्दवं चित्ताकाठिन्यम् ॥ २८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

विकर्षितासि विशेषणं कृशीकृतासि ॥ २५ ॥

ननु यद्यप्यहं जानामि तदपि त्वन्मुखात् श्रोतुमिच्छामीत्यत आह चतुर्भिरिति । येन हेतुभूतेन त्वं चतुर्भिः पादैर्वर्त्तसे इति वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमान प्रयोगः । तेन श्रीनिवासेन रहितं लोकं शोचामीति षष्ठेनान्वयः ॥ २६ ॥

सत्यं यथार्थभाषणम् । शौचं शुद्धत्वम् । दया परदुःखासहनम् । अनेन शरणागतपालकत्वं भक्तसुहृत्त्वं च । क्षातिः क्रोधोत्पत्तौ चित्तसंयमः । त्यागो वदान्यता । संतोषः स्वतस्तृप्तिः । आर्जवमवक्रता । शमो मनो नैश्चल्यम् अनेन सुदृढव्रतत्वमपि । दमो बाह्येन्द्रियनैश्चल्यम् । तपः क्षत्रियत्वादिलीलारूपः स्वधर्मः । साम्यं शत्रुमित्रादिवुद्ध्यभावः । तितिक्षा स्वास्मिन् परापराधस्य सहनम् उपरतिर्भोगप्राप्तावौदासीन्यम् । श्रुतं शास्त्रविचारः ॥ २७ ॥

ज्ञानं सर्वज्ञत्वं कृतज्ञत्वादिकञ्च । विरक्तिर्वैतृष्यम् । ऐश्वर्यं नियन्तृत्वम् । शौर्यं संग्रामोत्साहः । तेजः प्रभावः । बलं दक्षत्वम् । स्मृतिः कर्त्तव्यार्थानुसन्धानरूपा । स्वातन्त्र्यम् अपराधीनता । कौशलं कलाविलासादिवैदग्धी । कान्तिः कमनीयता । धैर्यमव्याकुलत्वम् । मार्दवं सुकुमारत्वं प्रेमार्द्रत्वं च ॥ २८ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

हे वसुधरे ! येन आधिमूलेन त्वमाधिद्वारा विकर्षितासितदिदमाचक्ष्व आख्याहि हे अम्ब ! सुरार्चितं सुरैरपि पूजितं तव सौभाग्यं कालेन किं वाह तम् ॥ २५ ॥

एवमुक्ताधरगुणाच्च भवानित्येकादशभिः यन्मामाधिमूलं पृच्छसितत्सर्वं भवान्वेद जानात्येव तथापि शृणु येन भगवता हेतुभूतेन लोकसुखावहे चतुर्भिः पादैर्वर्त्तसे यत्र च सत्यादयो गुणानविद्यन्ति तेन श्रीनिवासेन रहितं लोकं शोचामीति षष्ठेनान्वयः ॥ २६ ॥

सत्यमाप्ततमत्वम् यथार्थबोधकवेदप्रवर्तकत्वात् ॥ १ ॥ शौचं नित्यशुद्धविग्रहादिमत्त्वम् ॥ २ ॥ दया परदुःखासहिष्णुत्वम् ॥ ३ ॥ क्षातिर्जितक्रोधत्वम् ॥ ४ ॥ त्यागो वदान्यत्वम् ॥ ५ ॥ सन्तोषोऽनित्याप्तकामत्वम् ॥ ६ ॥ आर्जवमवक्रत्वं ॥ ७ ॥ शमः स्थिरमनस्कत्वम् ॥ ८ ॥ दमो बाह्येन्द्रियस्थैर्यम् ॥ ९ ॥ तपः आलोचनम् ॥ १० ॥ साम्यं मरिमित्रोदासीनराहित्यम् ॥ ११ ॥ तितिक्षा द्वेषशून्यत्वम् ॥ १२ ॥ अयुक्तव्यापारादुपरतिः ॥ १३ ॥ श्रुतं सर्ववेदशास्त्रार्थयाथात्म्यवित्त्वम् ॥ १४ ॥ २७ ॥

प्रागल्भ्यं प्रश्रयः शीलं सह ओजो बलं भगः ।

गाम्भीर्यं स्थैर्यमास्तिक्यं कीर्तिर्मनोऽनहंकृतिः ॥ २६ ॥

एते चान्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः ।

प्राथ्या महत्तुमिच्छद्भिर्न वियन्ति स्म कर्हिचित् ॥ ३० ॥

तेनाहं गुणपात्रेण श्रीनिवासेन साम्प्रतम् ।

शोचामि रहितं लोकं पाप्मना कलिनेक्षितम् ॥ ३१ ॥

आत्मानश्चानुशोचामि भवन्तश्चामरोत्तमम् ।

देवानृषीन् पितॄन् साधून् सर्वान् वर्णास्तथाश्रमान् ॥ ३२ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

ज्ञानभूतभविष्यवर्तमानसर्वपदार्थविषयकम् ॥ १५ ॥ विरक्तिर्विषयेषु वैराग्यम् ॥ १६ ॥ ऐश्वर्यं सर्वचेतननियंतृत्वम् ॥ १७ ॥ शौर्यं सर्वविजयसामर्थ्यम् ॥ १८ ॥ तेजः सर्वब्रह्मादिस्तं वयं तैरजेयत्वे सति पराभिभवनसामर्थ्यम् ॥ १९ ॥ बलं विश्वधारणसामर्थ्यम् ॥ २० ॥ स्मृतिः यथापूर्वविश्वरचनानुसन्धानम् ॥ २१ ॥ स्वातन्त्र्यम् सर्वनियंतृत्वे सति स्वायत्तत्वम् ॥ २२ ॥ कौशल्यं विश्वसृजनपालनादिक्रियानैपुण्यम् ॥ २३ ॥ कान्तिर्निरतिसयसौंदर्यम् ॥ २४ ॥ धैर्यमव्याकुलत्वे सति प्रतिज्ञापालकत्वम् ॥ २५ ॥ मार्दवम् मनोवाकायव्यापारसाम्यम् ॥ २६ ॥ २८ ॥

भाषाटीका ।

हे वसुन्धरे ! यह अपनी आधि का मूल तुम मुझसे कहो जिस से तुम इतनी कृश हो । किन्वा बलवानों से भी बलवान् काल ने आज तुम्हारा सुरगणार्चित सौभाग्य हरलिया है ॥ २५ ॥

पृथ्वी बोली हे धर्म ! तुम जो मुझ से पूछते हो सो स्वयं सब जानते हो । जिस से तुम लोक सुखद चार पादों से घृत्ते हो ॥ २६ ॥

और सत्य शौच दया क्षान्ति त्याग संतोष ऋजुता शम दम तप साम्य तितिक्षा उपराति शुभ ज्ञान वैराज्य ऐश्वर्य शूरता तेज बल स्मरण स्वातन्त्र्य कौशल कान्ति धैर्य मार्दव प्रागल्भ्य प्रश्रय शील सद ओज बल भग गाम्भीर्य स्थैर्य आस्तिक्य कीर्तिमान और अनहङ्कार उनतालीस तौ ये और अन्य भी ब्रह्मण्यत्व शरण्यत्वादि महद् गुण जिन में नित्य स्वाभाविक हैं कि जिनका कभी क्षय नहो जिनके इन गुणों को महत्त्व इच्छा करने वाले प्रार्थना करते हैं ॥ २७ । २८ । २९ ॥

श्रीधरस्वामी ।

प्रागल्भ्यं प्रतिभातिशयः । प्रश्रयो विनयः । शीलं सुखभावः । सह ओजोवलानि मनसो ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणाञ्च पाटवानि । भगः भोगास्पदत्वम् । गाम्भीर्यमक्षोभ्यत्वम् । स्थैर्यमचञ्चलता । आस्तिक्यं श्रद्धा । कीर्तिर्यशः । मानः पूज्यत्वम् । अनहङ्कृतिर्गर्वाभावः ॥ २९ ॥

एते एकांनचत्वारिंशत् अन्ये च ब्रह्मण्यत्वशरण्यत्वाद्यो महान्तो गुणा यस्मिन् । नित्याः सहजाः । न वियन्ति न क्षीयन्ते स्म ३० तेन गुणपात्रेण गुणालयेन । पाप्मना पापहेतुना ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्रीवीरराघवः ।

प्रागल्भ्यंसमासुधाष्ट्यं प्रश्रयो महत्सुविनयः शीलंसद्वृत्तिः सहः प्राणस्य स्वाभाविकसामर्थ्यं ओज इन्द्रियादिजनितबंधनधारणसामर्थ्यं भगो ज्ञानाद्युत्कर्षः गाम्भीर्यं दुःखग्राह्याभिप्रायत्वं स्थैर्यं क्रोधनिमित्तैराविकारः आस्तिक्यं शास्त्रार्थविश्वासः कीर्तिर्यशः मानः पूजार्हता अनहंकृतिर्देहात्माभिमानराहित्यम् ॥ २९ । ३० ॥

श्रीयते ब्रह्मादिभिरिति श्रीः लक्ष्मीः तस्याः निवासः श्रीनिवास इत्यभिप्रेतम् ॥ ३१ ॥

आत्मानं मां भवन्तं चानुशोचामीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

प्रागल्भ्यं प्राप्यैश्वर्यमुभयत्रसमं प्रश्रयोविनयः समं शीलं लोकमनोहरस्वभावत्वंसमं सहः सहनशक्तिः प्राणस्य स्वाभाविकसामर्थ्यं वास
मम ओजः पराभिभवशक्तिः अन्यत्रमानसवलं । वलं स्वेच्छाकरणशक्तिः अन्यत्रशरीरादिधारणसामर्थ्यं वा भगः षड्गुणवत्त्वं भाग्यं वा
अन्यत्रोत्पत्त्यादिज्ञानं गाम्भीर्यं परैरनवगाह्यत्वम् अन्यत्रस्तिमितत्वं स्थैर्यं नित्याकंपनम् अन्यत्रधर्मादचलनम् आस्तिक्यं वेदाद्युक्तमस्तीति
बुद्धिः अन्यत्रगुरुवाक्येषु श्रद्धाधानता कीर्तिर्दिशुष्यातिः मानः परेषां *माननम् अन्यत्राभिमानः अनहंकृतिः स्वरूपभेदादहमिति बुद्धिराहित्यम्
अन्यत्रनाहंकर्ता हरिरेवमयि स्थित्वा सर्वं करोतीति बुद्धिः ॥ २९ । ३० । ३१ ॥

न केवलं भवंतं शोचामि किंतु देवादीनपि ॥ ३२ ॥

क्रमसंदर्भः ।

प्रागल्भ्यं प्रतिभातिशयः (४३) अनेन वाचदूकत्वं (४४) प्रश्रयोविनयः (४५) अनेन ह्रीमत्त्वं (४६) यथायुक्तसर्वमानदातृत्वं
(४१) प्रियम्बदत्वञ्च (४८) शीलं सुखभावः (४९) अनेन साधुसमाश्रयत्वं (५०) सहः मनःपाटवम् (५१) ओजः ज्ञानेन्द्रियपाटवं
(५२) वलं कर्मेन्द्रियपाटवं (५३) भगस्त्रिविधः भोगास्पदत्वं (५४) सुखित्वं (५५) सर्वसमृद्धित्वञ्च (५६) गाम्भीर्यं दुर्विधाभि
प्रायत्वं (दुर्विरोधाशयत्वं) (५७) स्थैर्यम् अचञ्चलता (५८) आस्तिक्यं शास्त्रचक्षुष्ट्वं (५९) कीर्तिः सादृगुणयुष्यातिः (६०) अनेन
रक्तलोकत्वं (६१) मानः पूज्यत्वं (६२) अनहंकृतिः तथापि गर्वरहितत्वम् (६३) ॥ २९ ॥

चकाराद्ब्रह्मण्यत्वं- (६४) सर्वसिद्धिनिषेवितत्वं- (६५) सच्चिदानन्दविग्रहत्वादयो (६६) ज्ञेयाः । अत्र सन्तोषादयः कतिचिद्-
गुणा भक्तसम्बन्धादन्यत्र ज्ञेयाः । महत्त्वमिच्छद्भिः प्रार्थ्या इति महागुणा इति च वरीयस्त्वमपि गुणान्तरम् (६७) एतेन तेषां गुणाना-
मन्यत्र स्वरूपत्वं चलत्वञ्च अत्रैव तु पूर्णत्वम् अविनश्वरत्वञ्चोक्तम् । अतएव सूतवाक्यं—नित्यं निरीक्ष्यमाणानां यदपि द्वारकौकसाम्
न वितृप्यन्ति हि दृशः श्रियो धामाङ्गमच्युतमिति । तथा नित्या इति न विन्यतीति सदा स्वरूपसंप्राप्तत्वमपि गुणान्तरम् (६८) ।
अन्ये च जीवालभ्या यथा—तत्राविर्भावमात्रत्वेऽपि सत्यसङ्कल्पत्वं (६९) वशीकृताचिन्त्यमायत्वम् (७०) आविर्भावविशेषत्वेऽपि अख-
शब्देऽस्त्वगुणस्य केवलस्वयमवलम्बनत्वं (७१) जगत्पालकत्वं (७२) यथा तथा हतारिगतिदातृत्वम् (७३) आत्मारामगणाकर्षित्वं
(७४) ब्रह्मरुद्रादिसेवितत्वं (७५) परमाचिन्त्यस्वरूपशक्तित्वम् (७६) आनन्त्येन नित्यनूतनसौन्दर्याद्याविर्भावत्वं (७७) पुरुषाव-
तारत्वेऽपि मायानियन्तृत्वं (७८) जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वं (७९) गुणावतारादिवीजत्वम् (८०) अनन्तब्रह्माण्डाश्रयोमविचरत्वं (८१)
वासुदेवत्वनारायणाङ्गत्वादिलक्षणाभगवत्त्वाविर्भावेऽपि स्वरूपभूतपरमाचिन्त्याखिलमहाशक्तिमत्त्वं (८२) स्वयं भगवल्लक्षणाकृष्णत्वेन
हतारिमुक्तिभक्तिदायकत्वं (८३) स्वस्यापि विस्मापकरूपादिमाधुर्यवत्त्वम् (८४) अनिन्द्रियाचेतनपदार्थान्तःशेषसुखदातृत्वसाक्षित्वं
(८५) तदेतद्दिङ्मात्रदर्शनम् । यत आह श्रीब्रह्मा—गुणात्मनस्तेऽपि गुणान् विमातुं हितावतीर्णस्य कर्तृशिरस्येत्यादि ॥ ३० । ३१ ॥

आत्मानमित्यादावपि तेन रहितमित्यादि योज्यम् ॥ ३२ ॥

सुबोधिनी ।

प्रागल्भ्यं प्रतिभातिशयः प्रश्रयोविनयः शीलं सुखभावः सह ओजोवलानि मनश्चन्द्रियशरीराणां पाटवानि भगः सौभाग्यास्पदत्वं
गाम्भीर्यमक्षोभ्यत्वं धैर्यमचञ्चलता आस्तिक्यं श्रद्धा कीर्तिर्यशः मानः पूज्यत्वम् अनहंकृतिः गर्वाभावः ॥ २९ ॥

अन्ये च ब्रह्मण्यत्वभक्तवत्सलत्वादयः नित्याः सहजा इमे चान्ये चेति चकारद्वयं सांस्गिकदोषनिवृत्त्यर्थं महागुणा इति परकाष्ठापन्ताः यथाज्ञानं
निरतिशयं वलं निरतिशयमिति एकस्मिन्नपि हि गुणे जाते जगति महत्त्वं लभते जीवः तेन विनान सर्वथा महत्त्वं भक्तिस्तु भगवद्रूपेति न तया व्यभि-
चारः अतएव सर्वैरेते गुणाः प्रार्थ्याते भगवति व्ययमपि न प्राप्नुवन्ति ईषदपि न श्रीयन्ते ॥ ३० ॥

एवं गुणानिरूपणस्य प्रयोजनमाह तेनाहमिति सर्वे गुणा एकतः लक्ष्मीचैकतः अतस्तां भिन्नतयानिरूपयति श्रीनिवासेति भगवन्निर्गमने सर्वे
भगवद्गुणाः लक्ष्मीः तद्गुणाश्च निवृत्ताः अतः शोचामीत्याह किंच तत्प्रतियोगिनो दोषाः सर्वे समागता इत्याह पाप्मना कलिने क्षितमिति
सर्वेषां पापानां हेतुभूतेन कलिना ईक्षितं दृष्टम् ॥ ३१ ॥

आत्मीयोऽयमिति केतदीक्षिता इत्याकांक्षायां त्वदुक्ताः सर्वे एवेति तान् गुणयति हे अमरोत्तम देव श्रेष्ठ धर्म ! द्वितीयां तपाठोवादेव पितृऋषयः
ऋणापकरणकर्त्रभावात् सदाचाराः न संतीति साधुशोकः वर्णाश्रमाः स्वधर्मोभावात् ॥ ३२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

प्रागल्भ्यं प्रतिभातिशयः । प्रश्रयो विनयः । सहस्रजोवलानि मनसो ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च पाटवानि । भगो भोगास्पद-
त्वम् । गाम्भीर्यम् अक्षोभ्यत्वम् । स्थैर्यमचञ्चलता । आस्तिक्यं श्रद्धा । कीर्तिर्यशः । मानः पूज्यत्वम् । अनहंकृतिर्गर्वाभावः ॥ २९ ॥

* नारदादीनां क्रियमाणः सम्मानः ।

ब्रह्मादयो बहुतिथं यदपाङ्गमोक्षकामास्तपः समचरन् भगवत्प्रपन्ना ।
 सा श्रीः स्ववासमरविन्दवनं विहाय यत्पादसौभगमलं भजतेऽनुरक्ता ॥ ३३ ॥
 तस्याहमब्जकुलिशांकुशकेतुकैः श्रीमत्पदैर्भगवतः समलङ्कताङ्गी ।
 त्रीनत्यरोच उपलभ्य ततो विभूतिं लोकान् स मां व्यसृजदुत्स्मयतीं तदन्ते ॥ ३४ ॥
 यो वै ममातिभरमासुरवंशराज्ञामक्षौहिणीशतमपानुददात्मतन्त्रः ।
 त्वां दुःस्थमूनपदमात्मनि पौरुषेण सम्पादयन् यदुषु रम्यमविभ्रदङ्गम् ॥ ३५ ॥
 का वा सहेत विरहं पुरुषोत्तमस्य प्रेमावलोकुरुचिरस्मितवल्गुजल्पैः ।
 स्थैर्यं समानमहरन्मधुमानिनीनां रोमोत्सवो मम यदङ्घ्रिविटाङ्कितायाः ॥ ३६ ॥
 तयोरेवं कथयतोः पृथिवीधर्मयोस्तदा ।

प हुरीक्षिन्नाम राजर्षिः प्राप्तः प्राचीं सरस्वतीम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहस्यां संहितायां वैयासिक्यां

प्रथमस्कन्धे पारीक्षिते धर्मपृथ्वीसंवादो नाम

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

इमे च अन्ये च सत्यसंकल्पत्वब्रह्मण्यत्वभक्तवात्सल्यादयो नित्याः सर्वकालवर्त्तिनो महागुणाः । मां भजन्ति गुणाः सर्वे निर्गुणं
 निरपेक्षकमिति भगवदुक्त्वा गुणातीतस्यापि तस्य गुणवत्त्वान्महागुणाः अप्राकृताश्चिन्मयाः स्वरूपभूता इत्यर्थः । कर्हिचिन्महाप्रलयेऽपि
 न वियन्ति न विगता भवन्ति । तथाहि सत्यं यथार्थभाषणम् । तदादीनां गुणानां तदैव नित्यत्वं स्यात् यदि ते महाप्रलयमभिव्याप्य
 नैरन्तर्येण तत्र श्रीकृष्णे तिष्ठन्ति । तेषां नित्यत्वे सति यान् प्रति भाषणादिकं तेषां तद्वासस्थानानामपि नित्यत्वमुपपन्नमतो लीलानां
 लीला परिकराणां पार्षदानां धाम्नां च तदीयानां सर्वेषां नित्यत्वं सिद्धम् ॥ ३० । ३१ । ३२ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

प्रागल्भ्यप्रतिभातिशयः ॥ २७ ॥ प्रश्रयोविनयः ॥ २८ ॥ शीलंसुखभावः ॥ २९ ॥ सहोमनः सामर्थ्यम् ॥ ३० ॥ ओजः ज्ञानेन्द्रियाणां सर्व
 श्रवणादिसामर्थ्यम् ॥ ३१ ॥ चलकर्मैन्द्रियाणां सर्ववक्तृत्वादिसामर्थ्यम् ॥ ३२ ॥ भगोऽत्रोक्तैश्वर्योत्कर्षः ॥ ३३ ॥ गांभीर्यमनवगाह्यत्वम् ॥ ३४ ॥
 स्थैर्ययुद्धादौ स्थिरत्वम् ॥ ३५ ॥ आस्तिक्यवेदोक्ततत्त्ववादित्वम् ॥ ३६ ॥ कीर्तिर्यशसोऽतिशयः ॥ ३७ ॥ मानः सर्वपूज्यत्वम् ॥ ३८ ॥ अनर्ह
 कृतिः सर्वेश्वरत्वेऽपि गर्वाभावः ॥ ३९ ॥ २९ ॥

एते एकोनचत्वारिंशत् अन्ये च सौंदर्यमाधुर्य सौकुमार्यवात्सल्यशांतत्वशरण्यत्वादयो महागुणानित्यायावदात्मवृत्तयो महत्त्वं भगव-
 द्भावमिच्छद्भिः प्रार्थ्यास्तत्र केचिद्भगवदसाधरणतया ज्ञेया अन्ये यथावस्थमात्मनिसम्पादनीयत्वेन प्रार्थ्या इति विवेकः यत्र कर्हिचित्कदाचि
 दपि न वियन्ति न च्यवन्ति ॥ ३० ॥

तेन श्रीकृष्णो न गुणपात्रेण गुणाश्रयेण श्रीर्निवसतियस्मिन्स्तेन रहितम् अतएव पाप्मना पापहेतुना ईक्षितम् लोकं शोचामि ॥ ३१ । ३२ ॥

भाषाटीका ।

उन गुण पात्रश्रीनिवास सै रहित इस लोक को मैं शोच करती हूँ । अब यह लोक पाप हेतु कलिकी दृष्टिसे दग्ध हो रहा है ॥ ३१ ॥
 अपने को शोचती हूँ । हे अमरोत्तम ! आपको भी शोचती हूँ । देवता पित्र ऋषि साधु और सब वर्ण आश्रमोंको शोचती हूँ ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तस्य विरहो दुःसह इत्याह चतुर्भिः । ब्रह्मादयो यस्याः श्रियः अपाङ्गमोक्षः स्वस्मिन् दृष्टिपातः तत्कामाः सन्तः बहुधितं बहुकालं
 तपः समचरन् सम्यक् चरन्ति स्म । भगवद्भिरुत्तमैः प्रपन्ना आश्रिता अपि । सा श्रीर्यस्य पादलावण्यम् अलमनुरक्ता सती सेवते ॥ ३३ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तस्य भगवतः श्रीमद्भिः पदैः केतुर्ध्वजः अब्जादयः कंताश्चिह्नानि येषां तैः । यद्वा अब्जादीनामाश्रयैः सम्यगलंकृतमङ्गं यस्याः साहं ततो भगवतो विभूतिं सम्पदमुपलभ्य प्राप्य त्रीन् लोकान् अतिक्रम्यारोचे शोभितवत्यस्मि । पश्चात् तस्या विभूतेरन्ते नाशकाले प्राप्ते सति उत्तस्मयन्तीं गर्व्वं कुर्वाणां मां स व्यसृजत् त्यक्तवान् ॥ ३४ ॥

किञ्च यो वै आसुरो वंशो येषां तेषां राज्ञाम् अक्षौहिणीशतरूपं ममातिभरं भारम् अपनीतवान् । त्वाञ्च ऊनपदत्वात् दुःस्थं सन्तं पौरुषेण पुरुषकारेण आत्मनि स्वस्मिन् सम्पूर्णपदं सुस्थं सम्पादयन् । “लक्षणहेत्वोः क्रियाया” इति हेतौ शत्रुप्रत्ययः । सम्पादयितुमित्यर्थः अविभ्रत् धृतवानित्यर्थः ॥ ३५ ॥

तस्य विरहं का वा सहेत प्रेमावलोकश्च रश्चिरस्मितश्च वल्गुजल्पश्च तैर्मधुमानिनीनां सत्यभामादीनां समानं गर्व्वसहितं स्थैर्यं शुद्धत्वं योऽहरत् । यस्यांघ्रिणा रजस्युत्थितेन विटङ्कितायाः अलंकृतायाः शष्पादिमिषेण रोमोत्सवो भवति ॥ ३६ ॥

कथयतोः सतोः । प्राचीं पूर्ववाहिनीं कुरुक्षेत्रे ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकायां प्रथमस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

दीपनी ।

लक्षणेति । इदं च सूत्रं पाणिनीयतृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादीयषड्विंशत्यधिकशततमम् । अस्यार्थः—क्रियायाः परिचायके हेतौ चार्थे वर्तमानाद्धातोर्लटः शत्रुशानचौस्तइति ॥ ३५—३७ ॥

श्रीवीरराघवः ।

तदेवविशदयतिब्रह्मादयइतिचतुर्मुखप्रभृतयः यस्याअपांगमोक्षः ईषत्तिर्यक्प्रसारस्तद्विषयत्वमात्मानंकामयमानाः बहुतिथं बहुकालंतपः समचरन्चक्रुः साश्रीरपिकमलवनं खनिवासंविहायभगवंतमेवप्रपन्नाचसतीयस्यपादयोः सौभगंसौंदर्यमेवालंनितरांभजतेसेवते ॥ ३३ ॥

तस्यभगवतअब्जादीनांकेतूनांचिन्हानांकेतैराश्रयभूतैःपदैः पादविन्यासैरलंकृतमङ्गयस्याः साहंततः अतएवविभूतिलक्ष्मीमप्युपलभ्य त्वयाप्येवंभाग्यंनलब्धमित्यभिक्षिप्यविभूतिसर्वसमृद्धिंप्राप्येतिवात्रिणापिलोकानत्यरोचेत्रिलोकीमातिक्रम्यततोप्यधिकं दीप्तिमत्यस्मिपवमुत्तमयन्तींगर्वितांमां सभगवान् तदंतैरवतारप्रयोजनांतैर्व्यसृजत्तत्याज ॥ ३४ ॥

योवाइतिममातीवभाररूपमसुरवंशोऽसुरसंपद्युक्तवंशोजातानाराज्ञामक्षौहिणीनांशतमपानुददपनीतवान् तथायश्चात्मतंत्रः स्वतंत्रः ऊनपदं मुनंपदं पादद्वयं यस्य तमतएव दुःस्थं दुःखितं त्वामात्मनि स्वस्मिन् यत्पौरुषं सामर्थ्यं तेन सम्पादयन् पादचतुष्टयसम्पन्नं कर्तुमिच्छुर्यदुषुरमणीयमङ्गं शरीरमविभ्रत्तवान् ॥ ३५ ॥

यश्चप्रेमपूर्वकावलोकनेनरश्चिरेणसुन्दरेणस्मितेनसुन्दरैर्भाषणैश्चमधुमानिनीनांयादवस्त्रीणामितरावश्यत्वं सम्यक्कृतवान्यस्यचांघ्रिभ्यांविटङ्कितायाः अलंकृतायाममरोमोत्सवोरोमोद्गमोद्भव तस्यपुरुषोत्तमस्यश्रीकृष्णस्यविरहंकामादशी सहेतनकापीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इत्थंतयोःपृथिवीधर्मयोःकथयतोर्मिथःसंभाषामाणयोःसतोःतदापरीक्षिन्नानामराजर्षिः प्राचींसरस्वतीं प्रभासतीं प्राप्ताः गतः ॥ ३७ ॥

इति श्रीवीरराघवटीकायां प्रथमस्कन्धे

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

श्रीकृष्णविरहपवममाधिमूलमित्याख्याति ब्रह्मादयइति यस्याःश्रियःअपांगःकटाक्षःतस्यमोक्षउन्मीलनविशेषः तंकामयंतइतियदपांगमोक्षकामाः स्वेषुश्रियःकटाक्षनिपातमाकांक्षमाणाइत्यर्थः शास्त्रोक्तप्रकारेणभगवत्प्रपन्नाः ब्रह्मादयोबहुतिथंबहुकालंभगवतीमभजन्नितिशेषेणान्वयः साश्रीरनुकासङ्गिकमतीखनिवासमरविन्दवनं पद्मवनंविहाययस्यश्रीकृष्णस्यपादयोः सौभगंसौभाग्यमलंभजतइत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

उपलब्धातपोविभूतिर्ययासातथातपसाविविधफलंप्राप्तासतीतस्यभगवतः अब्जंचकुलिशं चांकुशश्चकेतुर्ध्वजश्चअब्जकुलिशंकुशकैतवः लेखारूपापतेकेताश्चिह्नानियेषांतानितैः श्रीमद्भिःपदैःसम्यगलंकृतसर्वांगा ऽहं त्रीन् लोकानतिक्रम्यारोचंशोभितवती सःश्रीकांतःतदंतैतपोविभूतेरवसाने उत्तमयन्तींकानुमत्सदशीखीत्यहंकुर्वाणांमांव्यसृजदित्येकान्वयः तदंतइतित्वितरापेक्षयोक्तं नतुभूमेःपुण्यावसानमस्ति भगवत्पत्नीत्वीत् ॥ ३४ ॥

योवैअसुरणांसम्बन्धिवंशआसुरवंशः तस्मिन्जातानाराज्ञामक्षौहिणीशतंममातिभरमपानुददपाहरत् शतमितिशब्दः सहस्रादिवाचीत्वयिचतुष्पदत्वंपूर्णपदंसम्पादयन् आत्मतन्त्रोयदुषुरमणीयमङ्गमविभ्रत् ॥ ३५ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

यश्च प्रेम्णावलोकश्च रुचिरं स्मितं च वलुगुर्मधुरोजल्पश्च ते तथोक्तास्तेर्मधुमानिनीनां समानमभिमानेन सह वर्तमानस्यैर्यमहरत् यस्यांघ्रिभ्यां वि
टंकितायाश्चिह्निताया अलंकृताया वा ममरोमोत्सवः रोमांचोऽभूदिति शेषः तस्य पुरुषोत्तमस्य विरहं का वा स्त्री सहेतु न कापीत्यन्वयः ॥ ३६ ॥
तदवसरे तत्र परीक्षितो गमनमाह तयोरिति परीक्षितामराजश्रेष्ठः कुरुक्षेत्रे प्रार्चीदिशमुद्दिश्य स्यन्दमानानां स्नासरस्वतीं नदीं प्राप्त इत्य-
न्वयः ॥ ३७ ॥

इति श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे विजयध्वजटीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

भगवन्तं प्रपन्ना अपि तस्या अपि प्रेयसीत्वात् यस्याः कृपाकटाक्षकामा ब्रह्मादयो बहुतिथं बहूनां कालानां पूरणं कालं व्याप्य तपः
समचरन् । सा स्ववासमरविन्दवनं विहायेति तत्पादयोः सर्वारविन्दजातिशोभातिक्रमेतात्पर्यम् । सापि भजत इति ॥ ३३ ॥

तत्सम्बन्धेन स्वविभूत्यतिशयो युक्त एवेत्याह तस्य इति ॥ ३४ ॥

पूर्वं ये आसुरवंशा आसन् त एव राजानस्तेषाम् । छिन्नप्ररूढादिवत् समासः । पाठान्तरे आसुरवेशाः आसुरभावं प्रविष्टा इत्यर्थः ।
ऊनपदं त्वामात्मनि आश्रये सति सम्पादयन् सम्पन्नं पूर्णपदं कुर्वन् ॥ ३५ ॥

तस्य विरहं का वा सहेतु । प्रेमावलोकश्च रुचिरं स्मितं च वलुगुजल्पश्चः तैर्मधुमानिनीनां मधुवन्मादको मानः पातिव्रत्यादिगर्वो
यासाम् अस्ति तासां सत्यभामादीनां समानं गर्वसहितं स्थैर्यं शुद्धत्वं यः अहरत् । यस्यांघ्रिणा रजस्युत्थितेन विटङ्कितायाः अलंक-
तायाः शष्पादिमिषेण रोमोत्सवः भवति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सुबोधिनी ।

अलमेतैर्निरूपितैः मुख्यतया त्वात्मानमेवानुशोचामीत्याह ब्रह्मादय इति द्वाभ्याम् अतः केचित् इमे गुणाः प्राकृतकार्यगुणरूपाः गुणसंघ-
धादेव भगवति वर्तन्ते न सहजा इत्याहुः तेषां गुणा इति सत्त्वादीनामात्मनो वा आद्ये स्वातंत्र्यादीनां तदीयत्वे गुणत्वमेवलुप्यते ब्रह्मत्वं
वामवेत् संयोगजत्वेऽपि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन गुणसंघकृताश्चेत् गुणानामेव उत्पत्तिपक्षस्तु वैनाशिकप्रक्रियाया अनङ्गीकारात् न घटते इत्यादिवा-
क्यविरोधश्च सगुणो भगवानिति तु पक्षः निराकृतो निराकरिष्यते च किंच यामनुपपत्तिपरिहरतुं भगवतिसत्त्वादीन् कल्पयति तत्र सत्त्वादेः
काशक्तिः यथा भगवदनुपपत्तिमपि दूरीकुर्युः यथा यावानर्थोऽस्माभिर्ब्रह्मण्युच्यते तावान्गुणेषु मायायांच मन्यते चेत् मायेत्यसुरा इति पक्षं
तु व्यभिचरेयुरित्यलं विस्तरेण बहुतिथं बहुकालं भगवत्यागस्य परमानिष्टत्वं शास्त्रार्थः तत् किं स्वभावत एव हेतुना वेति विचार्यते तत्र भगवदी-
यानां भगवत्यागः सर्वानर्थान् तदपेक्षया अन्येषां हीनत्वात् संघातप्रवेशेन सापेक्षत्वात् हीनापेक्षया स्वरूपनाशापत्तिः अतो भगवदीयानां मध्ये मु-
ख्यालक्ष्मीः ततः सामर्थ्यमपि तस्या अकिञ्चित्करमिति तन्निर्वाहार्थं च कार्यकारणोच्च उदासीना भगवन्तमेव भजते अन्ये च पुनः तत्सेवकाः
अहंच सपत्नीततो भगवत्यागे महानर्थ इति वक्तुं लक्ष्म्याः कृत्यमाह तस्या अपि कार्यवृत्तांत उच्यते यदपांगमोक्षकामा यस्याः लक्ष्म्याः अपांगः
कटाक्षः तस्य मोक्षः तत्कामा ब्रह्मादयः अत्र कटाक्षपदेन भगवन्निष्ठा रागसहित भगवद्विषयकामभावसहित स्वसामर्थ्यभावोद्गिरणसहिता
र्थदृष्टिरुच्यते ततः तस्यां दृष्टौ भगवान् भगवद्विषयकामः भगवतः स्नेहः लक्ष्मीसृष्टिरिति पंचपदार्थाः संतिते हि दुर्लभाः एकत्र समुदिताः
अतो दृष्टिविषयता सिद्धयर्थं भगवत् प्रपन्ना भगवति शरणगता भगवन्तं हृदये स्थापयित्वेत्यर्थः तादृशाः संतस्तपः कुर्वन्ति एतादृशाः कटाक्षाः
लक्ष्म्याः प्रतिक्षणं सहस्रं भवन्ति एवं माहात्म्ययुक्तापि सालक्ष्मीः चरणारविंदं भजते भगवत्यागे तस्यैव हेतुत्वात् तस्यापि दुर्लभश्चरणः सर्वथा
मेचरणप्राप्तिस्तु सुतरां दुर्लभा एव तस्याः कार्यमुक्त्वा करणपरित्यागमाह स्ववासमरविन्दवनं विहायेति शतांशेनाप्यन्यासकौचरणसेवा
दुर्लभेति स्वस्य जन्मस्थानमपि अरविन्दवनं विहाय वनपदेन वास्तव्यत्वं सूचितं चरणसौभाग्यं भजते भक्तिनिष्ठा भवतीत्यर्थः एतावता मम चरण-
त्वात् मत्सेवां सापिकरोतीति अहं भगवदीयानामुत्तमेति भावः ॥ ३३ ॥

चरणसौभाग्ये साभिलाषालक्ष्मीः तत् प्राप्तये तत्त्वाय वा अनुरागेणोत्पन्नतुष्टत्वं द्योतयति तन्मयि सर्वत्र स्थिता मित्याह अब्जकुलिशां कुश-
केतुकेतैरिति भगवच्चरणकमलाकृतिरेखाः एकदेशस्य कमलत्वसंज्ञादिकाः सतितेन मकरंदरूपामृतं तत्र फलेनियतमस्तीति सूचितं तत्राश्रिका-
रिणो दुर्लभाः सर्वथा दोषरहिताः सत्संघाते विद्यमानानामसंभावितं तदर्थं भगवच्चरणारविंद एव वज्राकारारेखावर्त्तते पापपर्वतानां छिंदका-
अतस्तत्सेवायां प्रथमतः सर्वपापक्षयः किंच मनो नैश्चल्ये सर्वमेतत् संभवति योगादिना तत्साधने बहिर्मुखता स्यात् अतः भगवच्चरण-
ारविंद एव सेवकानां मनोवशीकरणार्थं मुकुटाकारारेखावर्त्तते अतो भगवच्चरणारविंदमाहात्म्यादेव तत्सेवकानां ततो मनो न गलति नापि मार्ग-
विरोधेन न चैतत् सर्वभजनानंतरं भवति भजनप्रवृत्तिरेव दुर्लभा कालकर्मस्वभावेभ्यो भयसंभवात् सर्वदा जीवानां भीतत्वात् न कापि स्वास्थ-
मित्याशंक्य भगवच्चरणारविंद एव अभयपताकालक्षणा रेखावर्त्तते अत्रागमनमात्रेणैव न कुतश्चित् भयमिति ज्ञापिका एतान्येव केतानि चिन्हा-
नियेषां लक्ष्मीश्रापितत्र संगे कटाक्षा ब्रह्मादयश्च तदाह श्रीमत्पदैरिति अत्रागतस्यान्यथाभावव्यावृत्त्यर्थमाह भगवत इति सम्यक् अलं-
कृतानि अंगानियस्याः वैष्णवानां चक्रादिचिन्हैरेव सम्यक्त्वं भगवच्चरणारविंद एव स्पर्शसात्त्विकभावेन तदंशे स्वतो रेखासहितचरणभिव्य-
क्तिः स्फुटा एव मलंकरणसहिता लोकत्रयस्य चान्येषां चारित्र्ययुक्तानामनलंकृतत्वात् अत्यरोचे अतिक्रम्य कान्तियुक्ता जाता किंच भगवतोऽपि

सुवोधिनी ।

विभूतिमुपलभ्य भगवानपि मयि शेषे उपविशति भुंक्ते क्रीडति ऐश्वर्यं च करोति एवं पूर्वसौभाग्ययुक्तां मामिदानीं व्यसृजत त्यागे हेतुः उत्स्मयंती मिति भूमिस्थानां यादवानां भूम्युत्पन्नभोजनगर्वदर्शनात् कारणागर्वानुमानमन्नेनैव सर्वभावानामुद्भवात् अतस्तदन्त उत्स्मयनाशार्थमां व्यजसृदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

एवं मूलभूतामुपपत्तिं श्लोकद्वयेनोक्त्वा लौकिकीमुपपत्तिं श्लोकद्वयेनाहयो वैममेति ममातिभाररूपमक्षौहिणीशतमपानुदत्त भूम्युत्पन्ना नांतद्भारकत्वे हेतुः असुरेति वंशपदेन तेषां गौत्रायत्रसंतीति ज्ञापितं स्वस्य साधनापेक्षायामाह आत्मतंत्र इति अनेन यादवरूपभारहरणमपि सूचितं वंशोपकारमप्याहत्वां दुःस्थमिति रोगादिव्याप्तिवत् अधर्मप्राप्तादुत्थताजनपदत्वं कालात् आत्मनि पौरुषेणोतिस्वयमंतः प्रविश्य स्वपुरुषेणागतानं शान्स्मयकसंपादितवानित्युक्तं त्वांसंपादयन्नितिसंबंधः त्वंहि प्रथमतः पूर्ण इति त्वदर्थमर्थमेव यदुपुअंगमविभ्रत् आवयोरेवरमणयो ग्यं भगवदीयाधर्मात्मानश्चरमंते ॥ ३५ ॥

फलितमाह वेत्यनादरेया भगवत्त्वा विरहं सहते सानकापीत्यर्थः पुरुषमात्रविरहोऽपि सोऽदुमशक्यः किंपुनः तस्य इति उपकारपक्षोदूरेतिष्टु अकामेनापि विरहा सहनमित्याह प्रेमेति त्रिभिः ससाधनैः सर्वा एव वशीकृताः सात्त्विकाः तामसाराजसाश्च तत्र सात्त्विकाः प्रेमाबलोकेन वशीकृताः तामसास्तुरुचिरस्मितेन मनोहारि मोहनेन राजसास्तु वल्गुजल्पैः मनोहरजल्पैः सात्त्विकेभ्यो भक्तिज्ञानंदत्वावशीकृतवान् तामसेभ्यः मोहाभावं वैराग्यं च दत्वा राजसेभ्यः युक्तिप्रमाणोदत्वा अतएव मधुमानिनीनां समानस्थैर्यमहरत् मथुरास्थानां मानिनीनां येन मानेन स्थिरोन्नतताकामे मार्गे वा वेदेन ज्ञानेन वा आत्मस्थितिः मधु इति भिन्नं वापदं मानिनीनां सस्थैर्यादिवत् किंच ममापि यदंघ्रिचिहितायाः सर्वदारो मोत्सवः ॥ ३६ ॥

एवं भगवद्विरहेण क्लिष्टयोः सम्वादे ज्ञायमाने अदूरे श्रुत्वा देवताधर्मसांनिध्यं बुद्ध्वा विश्वामित्रप्राचीं कुरुक्षेत्रस्थाम ऋषित्वादावश्यकं कर्तुं गत इत्याह तयोरिति ॥ ३७ ॥

इति श्रीभागवतसुवोधिनीयां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां

प्रथमस्कन्धेषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

वहुतिथं बहुकालं । भगवन्तं प्रपन्ना अपि ब्रह्मादयः सकामभक्तत्वात् यदपाङ्गेत्यादि ॥ ३३ ॥

तस्य श्रीकृष्णस्य । केतंश्चिह्नम् । त्रीन् लोकान् अतिक्रम्य अरोचे शोभितवत्यस्मि । ततः श्रीकृष्णाद्विभूतिं सम्पदम् उपलभ्य प्राप्य तदन्ते विभूतेर्नाशकाले प्राप्स्यमाने उत्स्मयन्तीं मत्तुल्यो वैकुण्ठोऽपि न भवतीत्यन्तर्गव्ववतीम् ॥ ३४ ॥

पूर्वं ये आसुरवंशा आसन् त एव राजानस्तेषाम् । छिन्नप्ररूदादिवत् समासः । पाठान्तरे आसुरवेशाः आसुरभावं प्रविष्टा इत्यर्थः । ऊनपदत्वात्मानि आश्रये सति संपादयन् सम्पन्नं पूर्णपदं कुर्वन् ॥ ३५ ॥

मधुमानिनीनां सत्यभामादीनां स्थैर्यमचाञ्चल्यं मानसहितम् । विटङ्किताया अलंकृताया इति तेन तस्य सर्वास्वपि प्रेयसीषु मध्ये अहं सदैव स्वाधीनभर्तृका विरहरहितैवासमिति भावः ॥ ३६ ॥

प्राचीं पूर्ववाहिनीम् ॥ ३७ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

प्रथमे षोडशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

तद्विरहस्यदुःसहत्वमाह ब्रह्मेति चतुर्भिः ब्रह्मादयः यस्याः अपांगमोक्षः स्वेषु दृष्टिपातस्तत्कामाः वहुतिथं बहुकालंतपः समचरन्सम्यक् चक्रुः साश्रीः भगवत्प्रपन्नासती स्ववासमरविद्वनं विहाय तस्य भगवतः पादयोः सौभगसौन्दर्यम् अनुरक्तानित्योद्युक्ता अलमत्यर्थं भजते सेवते ॥ ३३ ॥

तस्य श्रीकृष्णस्य युक्तैः पदैः कथं भूतैः अञ्जकुलिशांकुशोपलक्षितानां यवधेनुध्वजकुम्भादीनां केतूनां चिन्हानां केतै राश्रयैः अलंकृतमंगं यस्याः साऽहंततः एव विभूतिसमृद्धिमुपलभ्य प्राप्य त्रीन् लोकानत्यरोचम् तानतिक्रम्य शोभितवत्यस्मितदित्यमुत्स्मयंतीमांसः श्रीकृष्णस्तदन्ते समृद्धिक्षयकाले व्यसृजत त्याज ॥ ३४ ॥

यः श्रीकृष्णः असुराणामयमासुरः सर्वशेषां राज्ञां राजच्छासुराणाम् अक्षौहिणीशतरूपं ममातिभरमपानुददपनीतवान् तथात्वांचो न पदमतएव दुःस्थसंतपौरुषेण सामर्थ्येन आत्मनि स्वस्मिन् संपूर्णपदं संपादयन् संपादयितुम् हेतौ शतायदुषुरभ्यंरमणीयमंगं श्रीविग्रहमविभ्रं ज्ञतवान् आविश्रकार इति यावत् तस्य पुरुषोत्तमस्य विरहं कावासहेतुत्वेन उत्तरेणान्वयः ॥ ३५ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

प्रेमपूर्वकेणावलोकनेनावलोकनेनरुचिरेणास्मितेन वलगुजल्पैः मधुरसंभाषणैश्चमधुमानिनीनामधुवंगराजन्यभार्याणांमानेनसहितंस्थैर्यं
स्तब्धत्वम् अहरत् यदंघ्रिविदंकितायाः यस्यचरणाभ्यामलंकृतायाः ममरोमोदसवः रोमोद्गमोबभूवतस्य श्रीपुरुषोत्तमस्यविरहमादृशी
कावासहेतनकाचिदपीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

एवंतयोःपृथिवीधर्मयोः मिथः कथयतोः संभाषमाणयोः प्राचीपूर्ववाहिनीसरस्वतीप्राप्तः ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवतसिद्धांतप्रदीपटीकायां प्रथमस्कन्धीये

षोडशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

ब्रह्मादिक देवगण नैं बहुत काल पर्यन्त जिस के कृपा कटाक्ष की कामना कर तप किया था, वही भगवत्प्रपन्ना श्री अपने निवास
कमल बन को छोड़कर अनुरागवती होकर जिनके चरण कमल सौभाग को भजन करती है ॥ ३३ ॥

उन भगवान् के अब्ज कुलिश अंशुक ध्वज आदि चिन्हों से शोभित श्रीमत्पदों से अलंकृताङ्गी होकर उन से वैभव प्राप्त हो मैं
तीनों लोकों को अति क्रम कर शोभित होती थी । जब उस वैभव के अन्त का समय आया तब मुझे गर्व हुआ । और भगवान् मुझे
छोड़गये ॥ ३४ ॥

जिन्होंने नैं असुर वंश राजाओं की शत शत अक्षौहिणी रूप मेरे अति भार अपनोदन किया था । और दुःस्थ ऊन पद तुमको अपने
पौरुष से सुस्थ सम्पादन करते यदुकुल में रम्य अङ्ग धारण किया था ॥ ३५ ॥

पुरुषोत्तम तिसके विरह को कौन सह सकती हैं । जिस के प्रेमा बलोक रुचिर स्मित, मनोहर भाषण से मान सहित मधु माननीयों
का स्थैर्य हरण होता था जिनके चरणों से शोभित मुझको रोमांच होता था ॥ ३६ ॥

पृथ्वी धर्म की इस प्रकार बातें होती थीं कि वहीं प्राची सरस्वती पर राजर्षि परीक्षित भी आय पहुंचे ॥ ३७ ॥

प्रथम स्कन्ध का षोडश अध्याय समाप्त ।

सप्तदशोऽध्यायः ।

—:—:—

सूत उवाच ।

तत्र गोमिथुनं राजा हन्यमानमनाथवत् ।
 दण्डहस्तश्च वृषलं ददृशे नृपलाञ्छनम् ॥ १ ॥
 वृषं मृणालधवलं मेहन्तमिव विभ्यतम् ।
 वेपमानं पदैकेन सीदन्तं शूद्रताडितम् ॥ २ ॥
 गाश्च धर्मदुघां दीनां भृशं शूद्रपदाहताम् ।
 विवत्सामश्रुवदनां क्षामां यवसमिच्छतीम् ॥ ३ ॥
 पप्रच्छ रथमारूढः कार्तस्वरपरिच्छदम् ।
 मेघगम्भीरया वाचा समारोपितकार्मुकः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

ततः सप्तदशे राज्ञा कलेर्निग्रह उच्यते ।

तस्यैवं वीर्यभाजोऽपि वैराग्यं वक्तुमद्भुतम् ॥ ० ॥

हन्यमानं ताड्यमानम् ॥ १ ॥

मृणालं पद्मकन्दः तद्वत् धवलम् । भयान्मेहन्तं मूत्रयन्तम् इवेत्यनेन पादावशेषो धर्मो भयान्मूत्रयन्निव प्रतिक्षणं क्षीयमाणांशः
 तस्याप्यनिर्वाहात् कम्पमान इति दर्शितम् ॥ २ ॥

धर्मदुघां हविर्दोग्धीम् । क्षामां कृशाम् । यवसं तृणम् । अत्र शस्यादिप्रसवक्षयात् विवत्सेव । यक्षाभावात् कृशा । अतएव यक्ष-
 भागमिच्छती पृथ्वीति सूचितम् ॥ ३ ॥

कार्तस्वरं सुवर्णं परिच्छदः परिकरो यस्य स्वर्गनिवद्धमित्यर्थः । सज्जीकृतकार्मुकः ॥ ४ ॥

दीपनी ।

(नृपाणामिव लाञ्छनं चिह्नं यस्य स नृपलाञ्छनस्तं नृपवेशधारिणमिति यावत् ॥ १—१४)

श्रीवीरराघवः ।

तत्रेतितत्रप्राच्यां सरस्वत्यां पूर्वोक्तमनाथवद्धन्यमानंगोमिथुनं नृपस्येव लाञ्छनानियस्य दण्डो हस्ते यस्य तं वृषलं च राजा परीक्षिद्दर्श ॥ १ ॥

तत्र गोमिथुने पुमांसं विशिनष्टिवृषमिति वृषं मृणालधवलं मेहन्तमिव मूत्रमुच्यन्तमिव विभ्यतमुद्विजन्तमेकेन पादेन कम्पमानं शूद्रेण ताडित-
 मतः सीदन्तं क्लिश्यन्तम् ॥ २ ॥

स्त्रियं विशिनष्टिगामिति धर्मदुघां घृतपयोरूपक्षरणाद्ध्यदोग्धीं शूद्रस्य पादेन ताडितामतएव भृशं दीनां वत्सरहितामश्रुसहितवदनं यस्या-
 स्तां क्षामां कृशां यवसंतृणमिच्छन्ती कामयमानां च चकारा वृषलं च पप्रच्छेत्यन्वयः ॥ ३ ॥

कार्तस्वराः स्वर्णमयाः परिच्छदाः परिकरायस्मिन् स्तरथमारूढः समारोपितं सज्जीकृतं कार्मुकं धनुर्येन स परीक्षिन् मेघगर्जितवद्गम्भीर-
 यागिरापप्रच्छ ॥ ४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

अत्रापि भगवद्भक्तप्रधानस्य परीक्षितः कलिवधनादिमाहात्म्यवर्णनेन हरेर्महिमैव वर्णयत इति तन्महिमोच्यते तत्र नातिदूरइति कथितमा-
 श्रयमाह तत्रेति तत्र कुरुक्षेत्रे प्राच्याः सरस्वत्यास्तीरे अनाथवत्तनाथः स्वामी तेन राहिता यथा हन्यन्ते तथा ताड्यमानं गोमिथुनम् ॥ १ ॥

श्रीविजयचञ्जः ।

मिथुनं विविच्य हृषमिति मृणालधवलं कमलनालसूत्रवद्धवलं शुक्लवर्णं विभ्यतं भीतमिव मेहं तं शकुन्मुचं तं वेपमानमेकेन पदास्थितं स्वात्सीदं तं भग्नं गवत्सिष्ठं तं शूद्रेण कलिना पीडितं वृषमद्राक्षीत् ॥ २ ॥

यवसं तृणमाकांक्षमाणां मतपवकृशामश्रुवदनामश्रुमुखीं विवत्सां वत्सरहितामिव स्थितां शूद्रस्य पदाताडितां भृशमत्यर्थं हनिरूपणां धर्मदुःखां यज्ञयोग्यपयोदोग्धीणां चैवं विधामपश्यदित्यन्वयः ॥ ३ ॥

हृष्टाचताराजापप्रच्छेत्यन्वयः कथं भूतः कार्तस्वरपरिच्छदं सुवर्णं परिकरपरिष्कृतं रथमारूढः समारोपितकार्मुकः सज्जीकृतधन्वा ॥ ४ ॥

क्रमसंदर्भः ।

तत्रैवाकस्माद्वृषले समागते राजा समागत इत्याह तत्रेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

सुवोधिनी ।

ततः सप्तदशे धर्मपृथिवीसां त्वनम्विदः भीतस्य स्थानदानं च कलेः शिक्षाचरूप्यते प्रथमं मारणे भीतिः तयोः स्वास्थ्यस्य चक्षयः अतः सांत्वनं मग्रे च स्थानदानं विचारतः विवेकस्थापनायैव धर्मवाक्यं ततोऽस्य हि सर्वसामर्थ्यसंघोधवैराग्यं वक्तुमर्हत्तं मूर्तीभूतास्त्रयोराज्ञे स्वखेदव्यापनाय तौ वेपांतरेऽपि तत्पीडाव्यापनाय समारकः संधानं वस्तुभूतस्य कृतस्तेनास्य च स्वयम् कृतं भूमेस्तु हेतूनां शोकस्य विनिवारणात् ॥ एवं पूर्वाध्यायांतं पूर्ववाहिन्यां सरस्वत्यां स्नातुं गत इत्युक्तं ततस्तत्रगतः अधर्महृष्टवानित्याह तत्रेति गोमिथुनं मिथुनवद्भासमानं वृषभं गांच अनाथवत् द्वितीयार्थे वतिः नाथभावयुक्तं वा भगवतोऽप्रकटत्वात् वृषलं शूद्रं महतां व्यक्तिदर्शनेनैव जातिपरिज्ञानात् चिन्हानितुराज्ञः नृपलांछनमिव लांछनं यस्य एवं पाखण्डधर्मं च हृष्टवानित्यर्थः ॥ १ ॥

मिथुनस्य दीनत्वज्ञापनाय तौ वर्णयति वृष इति अन्यथा पक्षपातोऽपि दोषः स्यात् प्रथमं वृषं वर्णयति मृणालधवलमिति अज्जादिवत् कांति युक्तश्च तमनेन स्वभावतः शुद्ध इत्युक्तम् अन्यानि पंचांगानि विकलानीत्याह तत्र प्रत्यहं वा ह्यक्षयः मेहनं मूत्राणां कर्मक्षय उक्तः विभ्यंतमिति भये न क्षानाभाव उक्तः इत्येवमनुकरणात् अथवा मूत्रस्थानातिरिक्तस्थानेऽन्यमूत्रहानिः सरति तेन रोगः सूचितः एकेन पदत्रयस्य गमने एकपादस्थितौ कम्पोभवत्येव ज्ञानसाहिततपः प्रभृतीनामभावात् केवलसत्ये धर्मस्थितिश्च पलाभवाति जाड्येन वेपंतं पदार्थापरिज्ञानेन धर्मकृतिर्नैतिः कंपः शूद्रताडितमिति कालवशेन शूद्रकर्तृकधर्मस्य पाखण्डित्वेन धर्मकथाजननात् ताडनं दंडेन ताडनं वृषस्य पदाताडनं पृथिव्याः कलिः भूमिर्वधाय तिष्ठति पाखंडमार्गैश्च धर्मव्यथयंतं दहश इत्येव सम्बन्धः ॥ २ ॥

गांच वर्णयति चकारात् भयकंपोऽस्या इति स्वभावत उत्तमेत्याह धर्मदुष्टमिति धर्ममग्निहोत्रादिकं दोग्धीति धर्मदुष्टमिति पाठे प्रवर्ग्य दुग्धं दोग्धीति अस्याः षडङ्गविकलत्वमाह देशाः संपन्ना दुष्टा भवन्ति तदभावे विकलादेशानामुत्तमानां कालदुष्टस्थित्यानां शातदीनाकाले नापि पीडिता पाखंडैरुपनुद्यमानत्वात् कलेः प्रथमपादत्वात् पदेत्येकवचनम् एवं देशकालदोषानिरूपितौ विवत्सामिति कर्त्रभावः वत्साः स्वधर्ममुख्याः पृथुदोहेनिरूपितास्तेषां संप्रतमभावः अतएव साश्रुवदनामश्रुभिः सहितं वदनं यस्याः अनेन मन्त्राभाव उक्तः हर्षरूपास्ते अपशब्दाः अश्रुणि कृशां द्रव्याभावात् यत्र यज्ञः तत्र न याज्ञिकानि द्रव्याणि यवसमिच्छंतीत्यज्ञादिषु भागमिच्छंती एवमस्याः षडङ्गविकलत्वं सूचितं मत्रापि पूर्ववत् क्रियासम्बन्धः ॥ ३ ॥

एवं हृष्टा मारकस्य पूर्वत्वात् तं पृच्छति मारयितुम् अन्यथा अविचारितकर्तृत्वं स्यात् अतएव ससामग्रीकः पृच्छतीत्याह पप्रच्छेति कार्तस्वरेति स्वाराजत्वव्यापनं कार्तस्वरं सुवर्णं तस्य परिच्छदानियस्य अनेन महत्त्वज्ञानात् सहसा अनतिक्रमः सूचितः मेघगम्भीरयेति तप्तानां कृपावर्षणात् गम्भीरेति शब्दश्रवणेनैव शृणांमज्जनम् एवं वाक्ये दुष्टनिग्रहादिषु परिपालने सूचिते समारोपितकार्मुक इति ॥ ४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

परौक्षिद्धर्मयोः प्रोक्तमुक्तिप्रत्युक्तिः कौतुकम् ।

निग्रहानुग्रहौ राज्ञा कलेः सप्तदशे ततः ॥ ० ॥

हन्यमानं ताड्यमानम् । नृपलांछनमिति सत्यत्रेताद्व्यापारद्वियुगमर्पादानां भङ्गे स्वातन्त्र्यसूचकम् ॥ १ ॥

मेहनं मूत्रयन्तामिवेति पादावशिष्टोऽपि धर्मः प्रतिक्षणं क्षरन्निवेत्युत्प्रेक्षायां नश्यदवस्थ इत्यर्थः । वेपमानमिति सोऽपि नानाविधैरनिष्पन्न इव कलिना क्रियते इति सूच्यते ॥ २ ॥

धर्मदुष्टां हविर्दोग्धीं शस्यादिप्रसवक्षयाद्विवत्सां धर्मक्षयेणाश्रुवदनां यज्ञाभावात् क्षामां कृशाम् । यवसं यज्ञभागम् ॥ ३ ॥

कार्तस्वरं सुवर्णम् । सज्जीकृतकार्मुक इति कलेः पलायनाशङ्कया ॥ ४ ॥

कस्त्वं मच्छरशो लोके बलाद्धस्यवलान् बली ।

नरदेवोऽसि वेशेन नटवन् कर्मणाद्विजः ॥ ५ ॥

यस्त्वं कृष्णो गते दूरं सह गाण्डीवधन्वना ।

शोच्योऽस्यशोच्यान् रहसि प्रहरन् वधमर्हसि ॥ ६ ॥

त्वं वा मृणालधवलः पादैर्न्यूनः पदा चरन् ।

वृषरूपेण किं कश्चिदेवो नः परिखेदयन् ॥ ७ ॥

न जातु कौरवेन्द्राणां दोर्दण्डपरिरम्भिते ।

भूतलेऽनुपतन्त्यस्मिन् विना ते प्राणिनां शुचः ॥ ८ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

ततः प्राचीसरस्वतीतटे हन्यमानं ताडयमानम् गोमिथुनंगवोः स्त्रीपुंभूतयोर्युगलम् ददृशेददृशं ॥ १ ॥

तत्रपुमांसंविशिनष्टि वृषमिति मृणालधवलेः पद्मकंदं वृषवल्गुम् मेहतमिषसुखोत्सर्गस्यानुकरणं कुर्वन्तनुमूत्रयन्तमित्ययंतं दैन्यं सुचितम् यतः शूद्रेणाताडितम् अतएव विषयतमुद्विजन्तम् वैपमानं कं पमानम् एकेनपदां कीदृशं किंलक्ष्यन्तं च ॥ २ ॥

स्त्रियंविशिनष्टि गमिमिति धर्मदुष्ठां धर्मार्थपयोधूतरूपं हविर्दोषधीम् यवसंतुणम् ॥ ३ ॥

दंडहस्तं वृषलं विशिनष्टि कार्तस्वरपरिच्छेदमिति कार्तस्वराः स्वर्णमयाः नृदेवार्हाः परिच्छेदामुकुटकुंडलादयो यस्य तं वृषलं वृषगां च पप्रच्छेति त्रयाणामन्वयः ॥ ४ ॥

भाषाटीका ।

सूतजी बोले तहांपर अनाथ की तरह मारे जाते गऊ बैल कौं दंडहस्तवाले शूद्र कौं नृपचिन्ह सहित राजा ने देखा ॥ १ ॥

कमल कंद की नाई वृषभ कौं मृतते हुये डरते शूद्र से ताडित होने से एक पाद से कांपते दुखित देखा ॥ २ ॥

धर्म को दुहनेवाली शूद्र पाद से ताडित दीन वत्स रहित आंसु मुखवाली अति कृश घास चाहती गऊ को देखा ॥ ३ ॥

सुवर्ण परिकरवाले रथमें चढे हुये राजा ने मेघ गंभीर बाणी से धनुष चढाकर पूछा ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

हंसि घातयसि । राजाहमिति चेत् तत्राह । नट इव वेशमात्रेण नरदेवोऽसि । कर्मणा अद्विजः शूद्रः ॥ ५ ॥

अशोच्यान् निरपराधान् रहसि यस्त्वं प्रहरसि स शोच्यः सापराधोऽसि । अतो वधमर्हसि ॥ ६ ॥

वृषं प्रत्याह त्वं वा कः । स्वयमेव सम्भावयति किं कश्चिदेवो वृषरूपेणास्मान् परिखेदयन् वर्त्तसे ॥ ७ ॥

दोर्दण्डैः परिरम्भिते परिरम्भितवत् सुरक्षिते । ते शुचः अश्रुणि विनान्येषामश्रुणि नानुपतन्तीति खेदहेतुत्वं दर्शितम् ॥ ८ ॥

श्रीवीरराघवः ।

प्रश्नमेवाह कस्त्वमित्यादिभिरेकादशभिः तावद्वृषलं प्रतिप्रश्नमाह द्वाभ्यां कस्त्वं त्वंकः इति प्रश्नः किमर्थं पृच्छसीत्यत्राह अहमेव शरणं रक्षितायस्य तस्मिन्नस्मिन्लोके वलीसन् बलाद्धस्यतः पृच्छामीति भावः नृपोऽहमित्यत्राह नटवद्वेषेण नरदेवोऽसि कर्मणा त्वाद्विजः शूद्रः ॥ ५ ॥

गाण्डीवधन्वना अर्जुनेन सह श्रीकृष्णो दूरं स्वलोकं प्रति गते सति त्वमेव शोकानर्हा त्वरहसि प्रहरन् वधमर्हसि अतः शोच्योऽसि स्वजनेनेति शेषः ६

वृषभं पृच्छतित्वमिति हेमृणालधवल ! पादैर्न्यूनः पदैर्न चरन् त्वं वा कः नोऽस्मान् वृषरूपेण परिखेदयन् किं वा कश्चिदेवः ॥ ७ ॥

कौरवेन्द्राणां दोर्दण्डपरिरम्भिते आश्रिते पालिते इति यावत् अस्मिन् भूतले विना ते त्वां विना केषांचिदपि प्राणिनां शुचः शोकाश्रुविदवः कदाचिदपि न पतति ॥ ८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

तत्र प्रथमं शूद्रं प्रतिप्रश्नप्रकारमाह कस्त्वमिति यस्त्वं नटवद्वेषेण नरदेवोऽसि न तुराजा कर्मणा अद्विजः शूद्रोऽसि अद्विज इत्युक्त्या शूद्रत्वं कथं ज्ञातमिति चेत् कर्मणा त्वनेन क्षत्रियवैश्ययोः परिहृतत्वात् मच्छरशो अहमेव रक्षको यस्य स तथा तस्मिन् "शरणं गृह रक्षित्रो" रित्यभिधानं

श्रीविजयध्वजः ।

बलीत्वमबलौर्दुर्वलौगोवृषौवलात्प्रसङ्गहंसिपीडयसित्वंकः ॥ ५ ॥

गांडीवधन्वनासहकृष्णोदूरंगतेसतियः शोच्योरहसिअशोच्यान्प्रहरन्नसितत्वंधमर्हसीत्यन्वयः ॥ ६ ॥

इदानींवृषभंपृच्छति त्वंवेति हेवृषभ ! पादैर्न्यूनः यथाचरासितथात्रिभिः पादैर्न्यूनः एकेनचरन्मृणालवद्धवलस्त्वंकोवावृषभरूपेणास्मान् परिखेदयन्अस्मद्बुद्धेः परिघातंकुर्वन्गतस्त्वंकश्चिदेवः किम् ॥ ७ ॥

कुतः परिखेदकत्वमितितत्राह नजात्वितिकौरवेन्द्राणांदोर्दंडैः परिरंभितेरक्षिते ऽस्मिन्भूतलेप्राणिनांशुचः शोकनिमित्ताश्रुविदवः जातुक्चिदपिननिपतंतित्वांविना त्वंतुवाष्पकलाक्षः शोचसियस्मात्तस्मात्परिखेदयसीतिभावः ॥ ८ ॥

क्रमसंदर्भः ।

अद्विजः द्विजविरोधी ॥ ५ ॥

यस्त्वमित्यत्र सह गाण्डीवधन्वनेति । तथैव प्रतिज्ञातं तं प्रति श्रीभगवता—मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे इति । स्वर्ग-पर्वणि तु तत् साक्षादेव निर्दिष्टम् । ददर्श तत्र गोविन्दं ब्राह्मणेण वपुषान्वितं । तेनैव दृष्टपूर्व्वेण सादृश्येनोपसूचितम् ॥ दीप्यमानं स्त्रवपुषा दिव्यैर्वस्त्रैरुपस्कृतम् । उपास्यमानं वीरेण फाल्गुनेन सुवर्धसा ॥ यथास्वरूपं कौन्तेयस्तथैव मधुसूदनमिति । अत्र कौन्तेयो युधिष्ठिरः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

सुवोधिनी ।

अयुक्तवचनमात्रेणैवपरिज्ञातोमारणीयइति प्रश्नमाह कस्त्वमितिद्वाभ्याम् अज्ञाननिश्चयभेदात् अधिक्षेपार्थोवाद्वितीयःअहमेवशरणं रक्षकोयस्यतादृशेलोकेवलात् विधिव्यतिरेकेणअवलान् अशत्रुभूतान् दीनान् बलीत्यनेनआपदभावः सूचितः चिन्हैरेवपरिज्ञायतामि-त्याशंक्याह वेवेणकेवलंनरदेवोऽसि नराजात्वंसामर्थ्याभावात् प्रसिद्धत्वाच्च नटवदिति राज्ञामुपहासार्थतादृशरूपंकृत्वाधर्मभूरक्षायांकर्तव्यायांविपरीतकरणांनभवतीत्याह कर्मणाअद्विजाःगांपदाताडयंति अद्विजइत्यनेननद्वितीयजन्मनिजातेकर्तव्याकर्तव्यविवेकोभवेत् कथं कृष्णोअर्जुनेचविद्यमानेनप्रकटः अतः धर्मकर्त्तरिकारयितरिच प्रचलितेत्वंकःकुत्सितएवतद्रमनामन्तरमयमहमित्यागतस्तर्हिचोरोभवति ताभ्यांराज्येअनिरूपणात्तवलात्चेत् राजाभवितुमिच्छसितदाशोच्योऽसिसापराधोऽसि किंच अशोच्यान्अनपराधान् एकांतेप्रहरन्सुतरां सापराधोऽसि अतोवधमर्हसिनान्यंदण्डमितिभावः ॥ ५ । ६ ॥

एवमारयितुंविचारयन् उत्तराकथनात्सन्दिग्धः तयोःसापराधत्वमाशंक्यसांत्वनार्थसम्पृच्छति त्वंमृणालधवलइति प्राकृतवृषभ कांतियुक्तत्वेशुभ्रतादुर्भाएकपदाचगमनम् अतइदंप्राकृतपशोरसंभावितमितिकश्चित् देवएवकिंभवान्नहिपशुरूपादेवापतादृशाभवांतिहि तर्हि वृषरूपेणनः अस्मान्खेदयन्किंदेवः पूर्वमपिश्रूयतेशिविप्रभृतिषुअग्न्यादयोरूपांतरेणागताइति ॥ ७ ॥

कथमयंराजाअस्मान्ज्ञास्यतीतिपदाभूस्पर्शात्तनायंदेवइतिनिश्चित्याह नजात्विति त्वद्व्यतिरेकेणअन्योऽस्मद्राज्येश्रुतादृष्टोवानकस्य चित्अश्रूणिपतन्ति तत्राप्यस्मिन्कौरवेन्द्राणांकुर्वन्शराणांदोर्दण्डपरिरंभिते आलिङ्गितेभूतलेनहिमहाराजोपयुज्यमानाभूः क्लिष्टाभवति तवतुस्वरूपंनज्ञायतइतिभावः खेदोवाअनेननिवृत्तः ॥ ८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

कस्त्वं रे मदग्रे हंसि नरदेवोऽहमिति चेन्मयि नरदेवे विद्यमाने त्वं कुतस्त्यो नरदेवः नटवद्वेशेनेति चेन्नहि नहि कर्मणा त्वम् अद्विजः शूद्रः । नटो ह्यनुकार्यस्यैव कर्म अभिनयतीति भावः ॥ ५ ॥

ननु यथा त्वं देशस्य राजा तथैवाहमपि संप्रति कालस्य राजेति मयि तत्र विक्रमो न भविष्यतीत्यत आह यस्त्वमिति । गाण्डीवध-न्वना अर्जुनेन सह कृष्णो दूरे गते सतीति एतावद्दिनं त्वं कासीरिति भावः । नन्वासमेव किन्तु ताभ्यां भयेन न प्राभूवम् । अधुना तु कस्माद्विभेमि इति सत्यम् । शोच्योऽसि अधुना त्वं मर्त्यमेवेच्छसीति भावः ॥ ६ ॥

भवतु क्षणं तव प्रथममपराधं विमृशामीति मनसि कृत्वा वृषं प्रत्याह त्वं वेति । नोऽस्मान् खेदयितुं किं कश्चिदेवोऽसि । नैतादृशः कुशो (वृषो) दुःखी मया स्वप्नेऽपि दृष्ट इति भावः ॥ ७ ॥

त्वय्येव राजानि सति वयमेव दुःखिनः सांप्रतं समभूमेति चेत् तत्र सानुतापं सादोषं चाह न जात्विति । परिरंभिते परिरंभित-वत् सुरक्षिते तव शुचः अश्रूणी विना अन्येषामश्रूणि न पतन्ति ॥ ८ ॥

मा सौरभेयात्र शुचो व्येतु ते वृषलाद्भयम् ।
 मा रोदीरम्ब ! भद्रं ते खलानां मयि शास्तरि ॥ ६ ॥
 यस्य राष्ट्रे प्रजाः सर्वास्त्रस्यन्ते साध्यसाधुभिः ।
 तस्य मत्तस्य नश्यन्ति कीर्तिरायुर्भगो गतिः ॥ १० ॥
 एष राज्ञः परो धर्मो ह्यार्त्तानामार्त्तिनिग्रहः ।
 अत एनं वधिष्यामि भूतद्रुहमसत्तमम् ॥ ११ ॥
 कोऽवृश्चत्तव पादांस्त्रीन् सौरभेय ! चतुष्पदः ।
 माभूवंस्त्वादृशीं राष्ट्रे राज्ञां कृष्णानुवर्तिनाम् ॥ १२ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

अथप्रकारमाह कइत्यादि द्वादशभिः अरेत्वंकोऽसि वेषेणस्वर्णमयमुकुटादिपरिच्छेदेननटवन्नरदेवः ननुवस्तुतः तत्रहेतुमाह यतःवली-
 सन् अवलान् हंसिघातयसि अनेनकर्मणाऽद्विजः द्विजभिन्नः प्रतीयसे ॥ ५ ॥
 दूरंप्रकृतिमंडलतोदूरतरनिजलोकंदीनानुकंपिनिकृष्णे गांडीवधन्वनाप्रवलदुर्जनदमनेनानुकंपिनिकृष्णेगांडीवधन्वनाप्रवलदुर्जनदमनेना-
 जुनेनसहगतेसति शोच्यः सापराधस्त्वंकोऽसि अशोच्यान् निर्दोषान्रहसिप्रहरन्वधमर्हसि ॥ ६ ॥
 मृणालधवल ? त्वंवा त्रिभिःपादैर्न्यूनः पदाएकेनपादेनचरन् नोऽस्मान्वृषरूपेणपरिच्छेदयन्किंकश्विदेवोऽसि ॥ ७ ॥
 खेदहेतुमाह कौरवेंद्राणांदोर्दंडैर्भुजदंडैः परिरंभितेऽस्मिन्भूतलेतवशुचोऽश्रूणिविनाऽन्येषां प्राणिनामश्रूणिजातुकदाचिदपि नानु-
 पतंति ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

मेरे रक्षित लोकमें बली होकर जबरी से दुर्बलोंको मारता है वेषसे राजा सानट के तुल्य कर्म से शूद्र तू कौन है ॥ ५ ॥
 गांडीव धनुवाले अर्जुनके कृष्ण सहित दूर चले जाने पर अशोच्य जिवों को एकांत में प्रहार करताहुआ तू वधके योग्य है ॥ ६ ॥
 हेवृष ! मकलकंदवत् धवलवर्ण तीन पादों से हीन एक पाद से चलता कौन है किंवा वृषरूप से हमारी बुद्धि को मोहव करता
 हुआ कोई देवता है क्या ? ॥ ७ ॥
 कौरवों के भुजदंडों से पालित भूमी में कभी भी तुम्हारे बिना और किसी के आंसू नहीं गिरते हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

एवमुक्ते पुनरपि शोचन्तं प्रत्याह । भोः सुरभेः पुत्र ! अत्र मा शुचः शोकं मा कुरु । व्येतु अपयातु । गां प्रत्याह । अम्ब ! सातः
 शास्तरि मयि जीवन्ति सति ते भद्रमेव अतो मा रोदीः ॥ ९ ॥
 मैद्धितार्थमेवैनं हनिष्यामि न तवोपकारायेत्याह यस्येति द्वाभ्याम् । हे साध्वि ! । सर्वाः याः काश्चिदपीत्यर्थः । असाधुभिः त्रस्यन्तेः
 पीड्यन्ते । भगो भाग्यम् । गतिः परलोकः ॥ १० ॥ ११ ॥
 पुनरपि शोचन्तं वृषभं प्रत्याह । कोऽवृश्चत्तव चिच्छेद । त्वादृशास्त्वद्विधा दुःखिताः ॥ १२ ॥

श्रीवीरराघवः ।

हेसौरभेय ! मानुशुचः शोकमाकाशीः तेतववृषलादस्मान्छूद्राद्भयमस्येतुनश्यतुगामाश्वासयन्नाहमेति हेअम्ब ! खलानां दुरात्मनां शास्तरि
 दंडधरेमयितिष्ठतिसत्त्वंमारोदीः रोदनंमाकाशीः तेतवभद्रं सुखमेवमविष्यति ॥ ९ ॥
 हेसाध्वि ! यस्यराष्ट्रेदुरात्मभिः सर्वाः प्रजास्त्रस्यन्तेविष्यति असाधुभिरितिकरणत्वविषयत्वात्तीयाप्रयुक्ताऽतो न “मीत्रार्थानाम्” इत्य-
 पादानत्वंतस्यमत्तस्यराज्ञः कीर्त्यादयोनश्यन्तिभगोभाग्यंगतिः पुण्यलोकगतिः ॥ १० ॥
 आर्त्तानां दुःखितानामार्त्तिपरिहारइतियदेषराज्ञांपरउत्कृष्टो धर्मः यतः एवमतः भूतद्रोहकारिणमतपवासत्तममेनंवधिष्यामि ॥ ११ ॥
 पुनर्वृषपृच्छन्नाश्वासयतिकइतिसाद्धैश्चतुर्भिः हेसौरवेयचतुष्पद ! तवत्रीन्पादान्कोऽवृश्चदभिनत्कृष्णानुवर्तिनां राक्षामस्माकंराष्ट्रेत्या-
 दृशादुःखितामाभूवन्नसन्तु ॥ १२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

हेसौरभेय ! सुरभिर्वंशोद्भव माशुचः शोकंमाकार्षीः तेतववृषलाद्भयंयुनश्यत्वित्यन्वयः इदानींसौरभीपृच्छति मारोदीरिति हेसौरभेय ! त्वमपिकासीत्यध्याहारः कर्तव्यः कस्त्वमित्युक्तत्वात् हेअम्ब ! मारोदीः अश्रुविमोक्षणंमाकार्षीः तेतुभ्यंभद्रमस्तु कुतः मयिदुष्टा नांशास्तरिसति ॥ ९ ॥

यस्यराष्ट्रेराज्येऽ साधुभिर्दुष्टैः प्रजाः साधुर्हिस्यंतेपीडयंतेमत्तस्यतस्यकीर्त्यादियोनश्यंतीत्यन्वयः गतिः परलोकः ॥ १० ॥

यः आर्त्तानामार्त्तिनिग्रहः एषः राज्ञः परोधर्मोहियस्मादार्त्तिनिग्रहस्यस्वधर्मत्वादसत्तमंभूतद्रुहमेनंवृषलंवाधिष्यामीत्यन्वयः अनेनकस्य हेतोर्निजग्राहेतिचोद्यंपरिहृतम् ॥ ११ ॥

हेसौरभेय ! चतुष्पदस्तवत्रीनृपादान्कोऽ वृश्चत्छेदितवान्सकः ज्ञातश्चेत्परिहरिष्यामीतिशेषः कुतइतितत्राह माभूवन्निति त्वादशाः त्वद्विधाः ॥ १२ ॥

सुवोधिनी ।

ननुराज्ञाकथनमेवमनुचितमित्याशंक्याह हेसौरभेय ! सुरभ्याः पुत्रअनेनास्यमध्यमाभावोनिरूपितः नायंदेवोनप्राकृतइति अतस्त्वंमाशुचःते वृषलात्भयमपगच्छतु वृषलंमारयिष्यामीतिभावः एवंवृषभसांत्वनमुक्त्वासुरभीसांत्वनमाह मारोदीरिति हे अम्ब ! सर्वदात्वहुग्धपानात् मातृत्वंस्नेहेनवातेभद्रं मदागमनंतवकल्याणमित्यर्थः अतएवमारोदीः तर्हि एतावत्कालंनज्ञातंतत्राहमयीतिशास्तरिसतियदाहमस्यशासनां करिष्यामीति तदातवभद्रंनिमित्ताभावात्पूर्वं नजातमितिभावः ॥ ९ ॥

नन्वस्मिन्निमित्तंत्वयाकिमर्थमारणीयः तत्राहस्वार्थमेवायंमारणीयः अस्मदपकारित्वादितितस्यापकारमाह हे साध्वि ! यस्यराष्ट्रेअसा धुमिः प्रजानश्यंतेतस्यचत्वारिणश्यंतिनाशाननुसंधानेहेतुमाहमत्तस्येति चत्वारिणश्यतिकीर्त्तिरितिभगोभाग्यंगतिः परलोकोज्ञानंवा ॥ १० ॥

किंच नकेवलमेतदरक्षणादौदोषइति एतद्रक्षणं तथासतिकाभ्यतास्यात् किंतुएतद्रक्षणंविहितमपीतिनित्यतातस्मात् नियतविहितत्वा देवकरिष्यामीत्याह एषराज्ञइति एषअंगुल्यानिर्दिशति एतादृशानारक्षणंराज्ञः परोधर्मःप्रजारक्षापेक्षयाअयमेवपरोधर्मः यदार्त्तानामार्त्तिनिग्रहः आर्त्तेभ्योधनाद्यपेक्षया अपिआर्त्तिनिग्रहः परोधर्मः ततःकिमतआह ततःस्वधर्मपरिपालनार्थमेवैवंवाधिष्यामि ननुसाक्षात्तवधेअधर्मः तत् कथंहनिष्यसीत्यतआहभूतद्रुहमिति सर्वेभ्योभूतेभ्यो द्रुह्यतीति एतद्वधेभूतानांजीवनंभवति एतद्वधेबहुनांमरणम् अतोलाघवादेकस्यैवमरणं वैरं ननुसाक्षात्तानिषेधाविधिषिष्योऽयम् अन्येतुनस्वकर्तृकहिंसाविषयाअतोवहुत्वमप्रयोजकमित्याशंक्याह असत्तममितिनित्यस्यवधःअधर्मो स्तिदुष्टनिग्रहादेर्विहितत्वात् अतएवतद्वधेअयंसिद्धयतिदुष्टनिग्रहविधिपरिपालनंभूतद्रोहनिषेधाविधिपरिपालनमार्त्तानामार्त्तिनिग्रहविधि परिपालनंच ॥ ११ ॥

इतिसुरभिसांत्वनविधिप्रस्तावेनतद्वधमुक्त्वासौरभेयार्थमपि तद्वधोभवत्वितिपुनः पृच्छतिकोऽवृश्चदिति पादान्कःअवृश्चत्तच्छिनत् यथापराधंदण्डःकर्त्तव्यःसुरभ्यास्ताडनमात्रमनेनकृतंतन्निवारणपूर्वकताडनेनापिप्रतीकारोभवति पादत्रयच्छेदेतुअस्यापिपादद्वयंहस्तश्चच्छे तव्यः ततःकथयेत्यर्थःचतुःपदेतिसम्बोधनात् अवश्यंपूर्वपादचतुष्टयंस्थितमितिज्ञापितंननुतस्यापिपादच्छेदेनममकःपुरुषार्थःस्यात् तत्राह यथाभवान्जातःतथाअन्येऽप्यस्मिन्जीवतिमाभूवन्निति एवानिग्रहःकर्त्तव्यःननुत्रिविधाराज्येभवंतिकोऽयमाग्रहःसर्वथाअयंमारणीयइतितत्राह राज्ञांकृष्णानुवर्तिनामिति अन्येषाराज्येभवन्तुनामभगवत्सेवकानाराज्येनयुक्ताःयतोऽब्रत्यैः सर्वैरेवभगवान्सेव्यः ॥ १२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

नन्वलीकमिदमिति स्वमिव रुदन्तीं गां दर्शयन्तं वृषं साश्वासमाह । भोः सुरभेः पुत्र ! मा शुचः मा शोचः । भयं व्येत्येति अधुनैवेमं हन्मीति भावः । गां प्रत्याह मेति । मयि जीवति सति ॥ ९ ॥

नन्वस्मत्संबन्धेनैव घातयन्नेतद्वधभागिनावावां मा कुर्वित्यत आह यस्येति । अतः स्वहितार्थमेवैनं हन्मि न चात्र युष्मदनुरोध इति भावः ॥ १० । ११ । १२ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

पुनर्वृषमाश्वासयन्नाह हेसौरभेय ! माशुचः शोकंमाकार्षीः वृषलात्शूद्रात्तेभ्यंव्येतु अपयातु गामाश्वासयन्नाह हेअंवमातः ! खलानां दुर्वृत्तानांशास्तरिमयिसतितेभद्रमेवमविष्यति अतोमारोदीरोदनंमाकार्षीः ॥ ९ ॥

हेसाध्वि ! भगोबुद्ध्याद्यैश्वर्यंपरलोकगतिश्च ॥ १० ॥

आर्त्तानांकलेशक्रांतानामार्त्तिनिग्रहः कलेशपरिहारः ॥ ११-॥

पुनर्वृषपृच्छन् स्वधर्ममाह कइतिपंचभिः अवृश्चदभिनत् त्वादशास्त्वद्विधादुःखितामाभूवन्मासन्तु ॥ १२ ॥

आख्याहि वृष ! भद्रं वः साधूनामकृतागसाम् ।
 आत्मवैरूप्यकर्तारं पार्थानां कीर्त्तिदूषणम् ॥ १३ ॥
 जनेऽनागस्यघं युञ्जन् सर्वतोऽस्य च मद्रयम् ।
 साधूनां भद्रमेव स्यादसाधुदमने कृते ॥ १४ ॥
 अनागःस्विह भूतेषु य आगस्कृन्निरङ्कुशः ।
 आहर्त्तास्मि भुजं साक्षादमर्त्यस्यापि साङ्गदम् ॥ १५ ॥
 राज्ञो हि परमो धर्मः स्वधर्मस्थानुपालनम् ।
 शासतोऽन्यान् यथाशास्त्रमनापद्युत्पथानिह ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

हे सौरभेय ! तुम मत शोचो इस शूद्रसे भय छोड़ो हे गो माता ! मत रोदन करो तुम्हारा कल्याण होगा क्योंकि मैं खली का दंडदाता हूँ ॥ १३ ॥
 हे सध्व ! जिस प्रमत्त राजाके राज्यमें असाधुओं से साधु पीडित होते हैं उस राजा का कीर्त्ति आयुः भाग्य गतिः नष्ट होती है १०
 यह राजा का परम धर्म है कि दुखियों का दुःख नाश करना इसी से इस भूतद्रोही असाधु को मैं मारूँगा ॥ ११ ॥
 हे वृषभ ! तेरे तीन पादों को किसने काटा है कृष्णभक्त राजाओं के राज्य में तुम से जीव नहोने चाहिये ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

वो भद्रमस्तु । आत्मनस्तव पादच्छेदेन वैरूप्यं कृतवन्तम् कीर्त्तिं दूषयतीति तथा तम् आख्याहि ॥ १३ ॥
 ननु तदाख्याने कृते कथं भद्रं स्यादित्यत आह । यस्मादनागसि जने यः अघं दुःखं युञ्जन् कुर्वन् भवति । अस्यैवभूतस्य मत्तः
 सकाशात् सर्वत्रापि भयं भवति । ततः साधूनां भद्रं भवेदिति ॥ १४ ॥
 एतस्य दण्डेऽसमर्थ इति मांशकीरित्याह । अनागःसु य आगस्कृत् अपराधकर्ता तस्यामर्त्यस्य देवस्यापि भुजम् आहर्त्तास्मि आह
 रिष्यामि । साङ्गदमित्यनेन मूलत उत्पट्याहरिष्यामीति दर्शितम् ॥ १५ ॥
 नन्वेकस्य विग्रहेण अन्यस्यानुग्रहे तव किं प्रयोजनं तत्राह राज्ञो हीति । अन्यान् अधर्मिष्ठान् शासतो दण्डयतः ॥ १६ ॥

दीपनी ।

(निरङ्कुशः इति काकाक्षिगोलकन्यायेन राज्ञोऽपि विशेषणमिति ॥ १५ ॥)
 (उत्पथान् मार्गमुत्सृज्य वर्त्तमानान् । इति विजयध्वजः ॥ १६ ॥)

श्रीवीरराघवः ।

हे वृषभ ! भद्रमेव भविष्यति किं त्वकृतागसां निरपराधिनां साधूनां युष्माकमात्मवैरूप्यकारिणं पार्थानां कीर्त्तिदूषयतीति तथा तम् आख्याहि ॥ १३ ॥
 य अनागसि निरपराधे जने द्रोहं युजन्नास्ते तस्य सर्वतः सर्वत्र मम मत्तो भयं भविष्यति ॥ १४ ॥
 योऽनागस्सु जनेषु निरङ्कुशः उत्पथः सन्नागस्कृद्द्रोहकृद्भवति तस्य साक्षादमर्त्यस्य देवस्याप्यङ्गदयुक्तं भुजमाहर्त्तास्मि आहरिष्यामि ॥ १५ ॥
 स्वधर्मस्थानां पालनमेव राज्ञः परमो धर्मः कथं भूतस्येह लोकेऽनापद्युत्पथान् दुर्वृत्तानन्यान् साधून् शासतः दण्डयतः अनापद्युत्पथानित्यनेना
 पदि दुर्वृत्तिर्न दोषावहेति सूचितम् ॥ १६ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

अकृतागसामकृतापराधानां निर्दोषाणां चोष्माकं भद्रमस्तु पार्थानां कीर्त्तिदूषणमात्मवैरूप्यकर्तारं पुरुषमाख्याहीत्यन्वयः हेगलेसुयमि !
 योऽनागसि अधमपराधं युञ्जन् प्रयुजानो वर्तते अस्य तत्तस्मादपराधात् सर्वत इह परलोके च भयं भवत्येवेति शेषः “सौरभेयि गलाधेनुभ्रानंदाऽ
 मृतस्रवे” त्यभिधानम् ॥ १३ ॥

निरंकुशः अनिवारितः अंगदेनवाहुभूषणो न सह वर्तमानम् अमर्त्यस्यादेवस्यापि हाहतीस्मिन्नेत्तास्मि ॥ १४ ॥ १५ ॥
कुत इति तत्राह राज्ञ इति स्वविहितधर्ममनुतिष्ठतामनुपालनं तत्तद्योग्यतया रक्षणं राज्ञः परोधर्मो हि किंविशिष्टस्य इहानापदि आपदमावैः
पिडत्पथान् मार्गमुत्सृज्य वर्तमानानन्यान् दुष्टान्यथाशास्त्रं शासतः ॥ १६ ॥

सुबोधिनी ।

इन्द्रियविकलास्तु सेवितुं नार्हति अतस्तादृशानयुक्ताः अतः सर्वथा त्वया वक्तव्यमिति आख्याहीति वृषत्वात्तवनानौचित्यं ननु चास्म
दीयाद्वाक्यात् कथिते मारयिष्यतीति शंका न विधेयस्याशंक्याह भद्रं वदति युष्माकं भद्रमेव नन्वस्मिन् जीवितकथं भद्रं तत्राह साधूनामिति एतस्य
शिक्षार्थदण्डकरणपक्षेऽपि धर्ममार्गवर्तिनामपराधरहितानां देहवैरूप्यकरणां मनुचितं तथापि कारणो को हेतुस्तत्राह पाण्डवानामेवायमधिकारी
सर्वान् दण्डयतीति लोकापवादजननात् पूर्वसिद्धानिः कलककीर्त्तिदूषयति अतो भवतामप्येतदाख्याने कीर्त्तिस्थापनधर्मो भवति ॥ १३ ॥

मत्प्रतिष्ठाचसिद्धाभवतीत्याह जन इति अनागसिजने अपराधं युजन् सर्वतो मत्तो भयं प्राप्नोति देहधनैर्हि कामुष्मिकप्रकारैः मत्कृतं भयं प्राप्नो
ति अस्य सस्वन्धीपुत्रादिभयं प्राप्नोतीत्यध्याहारः करणीयः अनागसिजने अधं युजन् भवति तस्य मत्तः सर्वतो भयं भवतीति भवति द्वयमध्याहर्त्तव्यं
वस्तु तस्तु धर्ममात्रं पूर्ववत् अग्रिमश्लोकेनोक्तत्वात् ॥ १४ ॥

आख्याते किं करिष्यतीत्याकांक्षायामाह अनागस्त्विति ननु सोऽप्यधिकारी कथं त्वयामारण्यस्तत्राह निरंकुश इति नियामकरहितः अत
एवोत्पथगामी कथं क्षेम इत्यपेक्षायामाह आहर्त्तास्मीति अभर्त्तयस्य इन्द्रस्यापि बाहुमुत्पाटयामीत्यर्थः साक्षादिति स्वयमेव गत्वा निचाभिचारद्वार
सांगदमिति अंगदाद्यभरणैः सहितं सैवः पूजितमपि ॥ १५ ॥

ननु भवानन्ननियुक्तः अतो नियोमानुसांस्तेषां पालनं कर्त्तव्यं वयं तु यतः कुतश्चित्त्वद्वारे समागतः न त्वदीया इत्याशंक्याह राज्ञो हि धर्म
द्वयं सहजो धर्मः अधिकृतस्तु सहजधर्मस्तु आर्त्तार्त्तिनिग्रहः समुख्यः अन्यस्तु गुणैः तत्र स्वराष्ट्रादिनियमो नास्ति भार्यामपि मारयन् निवार
णीयः परमशक्त्या तूष्णीं भावः राजस्त्वशक्त्यभावात् समुख्यो धर्मः स्वधर्मानुपालनमेव अन्यान् स्वधर्मरहितान् अनापादि उत्पथान् शासतः
ननु विरक्तस्य अतो ममार्त्तिहरणं स्वधर्मः अतो वक्तव्यमिति कलिनिग्रहो वधिर्मुखेन कर्त्तुमशक्यः अभगवदीयेन वा ॥ १६ ॥

अविजयध्वजवर्त्ती ।

किन्तु तव मुखात् किञ्चित् श्रुत्वैवैनं वधिष्यामि इत्यत आह आख्याहीति । ननु मम किमपि विवक्षितं नास्तीति तत्राह । हे वृष ! वो
युष्माकं साधूनां निरपराधातां भद्रं सुखेऽपि दुःखेऽपि सदा भद्रमेव । किन्त्वस्माकं पार्थानां कीर्त्तिदूषयति यस्तम् आख्याह । तमेव
कम् आत्मनस्तव पादच्छेदेन वैरूप्यं कृतवन्तम् ॥ १३ ॥

न च कथिते सति त्वत्त एवास्य भयं कित्त्वकथनेऽपि सर्वत एवेत्याह । निरागसि जने योऽध युजन् भवेत् अस्य सर्वत एव
हेतुः यो मत्सकाशाद्भयम् ॥ १४ ॥

ननु यदि त्वत्तोऽपि महाप्रभावी बलवांश्च स्यात् तदा किं भवेदत आह अनागस्त्विति । साक्षादमर्त्यस्यापि देवस्यापि । साङ्गदमिति
मूलत एव छित्वा आहरिष्यामीति देवासुरनरादिषु मत्तुल्यो बलिष्ठः प्रमक्की वा कोऽपि नास्तीति भावः ॥ १५ ॥

ननु एकस्य निग्रहे अन्यस्यानुग्रहे तव किं प्रयोजनं तत्राह राज्ञो हीति । अन्यान् अधर्मिष्ठान् शासतः दण्डयतः ॥ १६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

हे वृष ! वो भद्रं भवतु अकृतागसां निरपराधिनां पापवर्जितानां साधूनां पुण्यवतां युष्माकमात्मवैरूप्यकर्तारं पादच्छेदेन शरीरवैरूप्यकर्तारम्
अतएव पार्थानां कीर्त्तिदूषयितुं योऽत्र पाल्यप्राणिपीडाजननद्वारा लोपयतीति तमाख्याह ॥ १३ ॥

अनागसि निरपराधे जने योऽध दुःखं युजन् कुर्वन् वर्तेतास्य चकारात्तत्पक्षपातिनो मत्तः सकाशाद्भयं भवति सर्वतः सर्वेभ्यो यमादिभ्यश्च भयं
भवति ननु विरोधिन्यपि जने दण्डयमाने साधूनां कोलाहल इत्यत आह साधूनामिति ॥ १४ ॥

यदि निरपराधिष्वपराधकर्ता किञ्चिदमानुषोऽपि स्यात् तर्हि सोऽपि मे दण्ड्य एवेत्याह अनागस्त्विति भूतेषु प्राणिमात्रेषु किंपुनः शिष्टेष्विति भावः
निरंकुशः शासनातिगः दण्डदाने आत्मनः कौशलं सूचयति यः साक्षादागस्कृदिति आगस्कृत्तया साक्षात्परिज्ञात इत्यर्थः तस्य भुजनसार्ग
द्वेन अपराधकृते भुजमेव तत्राप्यंगदमप्यपरित्यज्यैवाहरिष्यामि तत्र मित्रादयो वर्ज्या इति नु किं वक्तव्यम् यजनाहः सुरोऽपि न वर्जनीयोऽपि तु दण्ड्य
एवेत्याह अमर्त्यस्यापीति ॥ १५ ॥

तादृशानिर्वन्धेकान्तरामाह राज्ञ इति अन्यानधार्मिकान् उत्पथान् धर्ममार्गातिगान् अविहितकर्तृन् विहितोपेक्षकान् यथाशस्त्रेण शासतो दण्डय
तो राज्ञः स्वधर्मस्यानुपालनं परमोधर्मः आपदितुं विहिता विहितवैपरीत्यकारिणां न्यतिक्रमः सोऽव्यय इति सूचयन्नाह अनापदीति ॥ १६ ॥

श्रीनीलकण्ठः ।

कोचिन्नप्रतर्क्यात्तर्कागोचरादनिर्देश्योद्धृतमशक्यात्कस्मिन्नित्काश्यादित्याहुरितीत्येकमपिनिश्चयः नेत्यध्याहारः यद्विदमिमोनालु
सारेणैवनिश्चयः इत्यर्थः तत्रैवकलेशकारणोपेक्षिकल्पितेष्टुहेराजर्षेः । यदनुरूपं प्रकृतकलेशानुगुणकारणं तत्स्वसनीषयासूक्ष्मयाधियाविमृश
विचार्य ॥ २० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

श्रीकृष्णोभगवान् येषां पांडवानां ज्ञानभक्तिविरत्त्यादिगुणगणैर्दोषादौद्धतः तेषां पांडवेषां पांडुवंशोद्भवानां वः एतदार्त्तानामभयंकरं च
चः युक्तमुचितमित्यन्वयः ॥ १७ ॥

हेपुरुषर्षभ ! यतो जीवानां कलेशबीजानि स्युर्वयं तं पुरुषमयमेवेति न जानीमः अनेकशोकबीजप्रतिपादकवेदवाक्यविमोहिताः ॥ १८ ॥

वाक्यभेदमेवाह कोचिदित्यादिना कोचिकल्पविकल्पसमूहोपेतवचोयेषां तैत्थोक्ताः संदिग्धवचस इत्यर्थः आत्मनः स्वस्य कलेशबीज
मात्मानं स्वयमेवाहुः कोचिन्सांख्या आत्मानमतः करणतत्कारणमाहुः वैकल्यवचसः प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकाग्रहवचनापेक्षसम्यक्ज्ञानिनः
दैवं सर्वदेवप्रधानं हरिकलेशबीजमाहुः “सर्वे निमेषाजिरे विद्युतः पुरुषा” इति श्रुतेः स्वशब्दवाच्याद्विष्णोर्भावं यस्य सः स्वभावः ॥ १९ ॥

अनेतत्वात्सर्वात्मना अप्रतर्क्यात्तर्काविषयादनिर्वाच्यात्प्रधानात्कलेशपरंपरात्तेषां जीवानां प्रकृत्यापि हि त्वदितिकेष्वपि निश्चयः अथ
चाऽप्रतर्क्यात्प्रकर्षणतर्कायोग्यात्सत्त्वेनासत्त्वेनवानिर्वक्तुमशक्यात् भावरुपाज्ञानादितिकेषु मायावादिषु निश्चयः भोराजश्रेष्ठ ! एषु पक्षेष्वनु
रूपश्रुतिस्मृत्यनुकूलं विमृशस्व बुद्ध्यालोच्य निश्चिन्वति ॥ २० ॥

कस्मिन्संदर्भे ।

तत्र साक्षाद्विज्ञातगतः प्रश्नोऽयमिति ज्ञात्वापि सूचकता न युक्तेति तस्यापि गौणत्वं मत्वा तत्प्रयोजककर्तृगतत्वेन सिद्धान्त-
यज्ञप्यनिर्द्धारितमिवाह न वयमिति त्रिभिः । वयमीश्वरवादिनो ये च वाक्यभेदविमोहितास्ते सर्वेऽपि तं पुरुषमीश्वरं न विजानीमः
सर्वास्मिन् चरत्वात् ॥ १८ ॥

वाक्यभेदविमोहितानः गणयति कोचिदित्येकेन । एते सर्वे वैदिका एव ग्राह्याः । वेदवाक्यस्यैव ग्रामाण्यत् । परे कस्मिन्ति । अपरे
संख्याः ॥ १९ ॥

स्वामीश्वरवादिनं निश्चयेन दर्शयति अप्रतर्क्यादिति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

सुबोधितौ ।

यद्यप्ययमनुभयरूपः तथाप्यभिमानात्तथाभाति अतो तर्मुखः कर्त्तव्य इत्यभिप्रायेण उत्तरं वक्तुं प्रथमं प्रोत्साहयति भगवदीयत्वज्ञानाय एतद्व
इति एतत्परतुः खदुरीकरणं परमकृपापूर्णा भवतामुचितमेव आत्तानामभयं यस्मात्तादृशवचः यद्यपि दं वचनमभिमानसूचकं भवति तथापि
परतुः खनिवारणार्थमुक्तं न तु स्वात्कर्षण्यापनार्थं कृतिस्त्वयुक्तेवेति भावः न ह्यन्यपीडया कृतः पदार्थो धर्मो भवति आर्त्तिनिवारणरूपं भगवदीयं
धर्मपुरस्कृत्य भगवान् वशो जाता तादृशाः गुणाः भवत्सु सहस्रशः यैः कृत्वा परमानन्दः साक्षात्पुरुषार्थः सर्वप्रमाणार्थः अनेन भ्रातृत्वमप्याक्षिप्तमतो
ऽत्यन्तं बहिर्मुखानिष्ठात्यक्तव्येति भावः ॥ १७ ॥

इति भगवत्परत्वमुपादिश्य धर्मसूक्ष्ममुपादिशति न वयमिति अयमर्थः एते त्रयोऽपि यदा आहत्यैकेनैव हताः किंतु सत्यादिभिः स्वस्वनिवृत्त्या
ते हि धर्मपादोपजीवकाः स्वयं निवर्त्तमानाः धर्मस्यैकैकपादमादाय निवर्त्तते तदा परे च धर्मो द्विपदो जातः प्रमाणानां द्विराश्यात् अतः निर्णायक
प्रमाणभावात् वस्तुतः केनाप्यकृतत्वात्कालेन भगवता वाकृतत्वात् तादृशस्वभावधर्मकरात् उत्तरं न घटते न हि काले वा भगवति वा अयं किंचित्
कर्त्तुं शक्तः तस्मात्प्रमाणबोधने स्वाधिकारानुसारेण पदार्थानुबुद्ध्या तथा कल्पयति न त्वकथनं स्पष्टकथनं वा युक्तमिति हे पुरुषर्षभ ! “पुरुष
त्वे च मां धीरा” इति न्यायेन पुरुषमात्रस्यैव भगवद्विद्युत्कात्वं तु पुरुषर्षभः किंच कलेशबीजानि पापानि भगवदपराधावातानि कुतो भवेतीति विचारः
कर्त्तव्यः पुरुष एव तत्र समवायिकारणम् अन्तःकरणं भूतसंस्कारपक्षशरीरानि मिता न्यन्यानि नियामको विचारणीयः केन नियमितः सा सग्री
वाज जनयति तत्रानिश्चये हेतुः सहि पुरुषो भवति अन्यस्य नियामकाभावात् ते च पुरुषाः पंचव्यष्टिसमष्टिपुरुषकालपुरुषोत्तमाः तत्र निश्चयः
विचारकस्य स्यात् तस्य वाक्यभेदो विमोहितत्वात् ते च पुरुषाः पंचव्यष्टिसमष्टिपुरुषाश्चैव विचारे अशक्यतापेक्षमेव वाक्यस्वस्वबुद्ध्यानुसारेण अनेक
धायोजयंति तेषां वाक्यभेदाः सर्वत्र युक्तिसहितः वाक्यभेदे निर्णयितान् पदार्थानां हतत्र केचिन्मायावादिप्रभृतयः व्यष्टिमेव हेतुं मन्यंते तदर्थं
सर्वमेव विकल्पमायया च्छादयंति तेषां विकल्पवचनाः विकल्पावसंज्ञेषामिति विविधकल्पनारूपमज्ञानं वा सस्तेषामिति ते आत्मानमेव नियाम
कमन्यंते “आत्मैव ह्यात्मनो बंधु” इति वाक्यात् आत्मनोऽपि हेतुत्वेनात्मातिरिक्तकारणमन्यंते किंतु आत्मनैव अन्ये पुनः समष्टिकारणवादिनः
पौराणिकाः ज्योतिःशास्त्रसहकृताः पुरुषशरीरं प्रह्लादं मत्वा तत्र चैश्वर्यं च कालचक्रं स्वीकृत्य तदवयवैः बुधादिभिः अन्तःसर्वपरिज्ञानात्प्रह
सहितं समष्टिमेव कारणमन्यंते ततोऽपि पुरुषकारणवादिनः प्रकृत्याधिष्ठातारं पुरुषमन्यन्ते साहाय्यभूतं च कस्मिन् नियामकत्वेनैव स्वीकुर्वन्ति अन्यथा
प्रकृतिपुरुषयोर्नितत्वात् अपेक्षाभावेऽपि न स्यात् अतो नियामकस्य कर्मणोऽपेक्षा “प्रबुद्धकर्मो देवेन” इति वाक्याच्च यद्यपि कालः स्वभावश्चेति

सुबोधिनो ।

तथापिनतयोर्नियामकत्वं सम्भवति अन्यत्वात् साधारणत्वाच्च तस्मात्कर्मसहितः पुरुषः क्लेशवीजहेतुः अन्येषु पुनः कालमेव हेतुत्वेन मन्यं
तेद्वारत्वेन स्वभावं सहिप्रकृत्यादीन् प्रेरयति स्वभावेन परिणामं ते स्वभावादेव प्रेरयति सुखदुःखमिति कालरूपस्य भगवतो वाक्यान्वयस्यापि
पुरुषोत्तम एव सः तथापि सर्वरूपत्वात् तस्मिन् प्रकरणे कालरूपं व्यापितवानिति तद्वाक्यानान्तच्छेषत्वं “सकालो यद्गोलोको वा योऽस्ति
घनावलि” रिति वाक्याच्च अन्येतु पुरुषोत्तममन्यं ते सहि सर्वप्रविष्टः सर्वकरोति कालादिष्वपि स एव प्रविष्टः यद्यपि कालस्य सर्वप्रभुत्वं
तथापिनतस्य स्वतस्तत् किंतु भगवत्प्रेरणया अन्यथा तस्य सर्वार्थत्वाभावात् वैषम्यनैर्घृण्ये प्रसज्यंयातां कालात्मनोश्च विवेचनमग्रे
श्यामः नियामकत्वं मेव तस्य सर्वज्ञमिति च तर्हि सर्वप्रविष्टो भगवान् सर्वैः कथं न लक्ष्यते तत्राह अप्रतर्क्यादिति यद्यपि शास्त्रप्रामाण्यात्
आपाततस्तत्कर्तृते सर्ववस्तुस्वरूप इति तत्त्वविदः पश्यन्ति तथापि शृंगग्राहिकया स्पष्टतया न प्रतर्क्यः तर्हि तत्रैतत्कथं नोच्यते इदमित्येति
तत्राह अनिर्वाच्यादिति शर्करादिमाधुर्यवत् केवलानुभवैकवैधेन स्पष्टतया वक्तुं शक्यं विशेषशब्दाभावात् संकेताभावाच्च अव्यवहार्यत्वात्
यद्यपि विशेषाकारेण वक्तुं शक्यं मुत्प्रेक्षितं च तथापि शास्त्रानुभवाभ्यां तन्निश्चयः तादृशा विरला इत्याह अत्र पञ्चपक्षेषु तथाधिकारव्यव
स्थात्वात् तवापि यथाधिकारः तदनु रूपेण व्यवस्थापयित्वाह अत्रानुरूपमिति राजर्षे ! इति सम्बोधनात् राजत्वात् विचारकत्वमुपेतत्वात् तत्राह
त्वं तेन वेदद्वयविचारेण निर्णयं कुर्वितश्चापि तम् अत्र सम्मतिः प्रष्टव्या एकरूपत्वाभावेन स्वाधिकारानुसारेण कथनप्रसंगात् ततः स्वमनीष
यैव विचारय ॥ १८ । १९ । २० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

येषां गुणगौरवमिति प्रेमात्मकैरित्यर्थः । कृष्णस्य प्रेमेकवश्यत्वात् तस्यार्जुनस्य पौत्रत्वं तत्तुल्य एव तथापि गुणैरधीन एव कृष्णो
वर्तत इति त्वदशक्यं किमपि नास्तीति भावः ॥ १७ ॥

किञ्च यतः पुरुषात् क्लेशवीजानि स्युस्तं पुरुषं वयं न जानीमः । ननु कथमेवमपलपसि त्वत्क्लेशदायी पुरुषोऽयं मया इत्यत एव ।
सत्यमसौ मम क्लेशदः किन्तु मम क्लेशस्य बीजं किंचिदवश्यं भविष्यति । यतोऽयं ममैव क्लेशदानान्यस्य । अतः क्लेशवीजं यतो
भवति तं पुरुषं न जानीम इत्यर्थः । ननु शास्त्रज्ञा यूयं कथं न जानीथ सत्यम् । बहुशास्त्रज्ञानमेव तदनिर्हारे कारणात् इत्याह । वादिन
वाक्यमेवैवमोहिता इति ॥ १८ ॥

वाक्यमेवैवमोहिता । केचिद्विकल्पं भेदं वसते आच्छादयन्ति ये योगिनस्ते आत्मानमेवात्मनः प्रभुं सुखदुःखप्रदम् आहुः । यदुक्तम्—
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः इति । यद्वा केचिद्विकल्पं जीवेश्वरादिभेदं वसते आच्छादयन्तीति तथाभूता भवन्तीत्यन्वयः ।
अत्रार्थे अद्वैतवादिनस्ते हि सुखदुःखादेरात्माज्ञानविजृम्भितस्य द्वैतस्य मिथ्यात्वात् न कोऽपि सुखदुःखप्रदो भवतीत्याहुः । केचिच्च
तार्किका आत्मनः सुखदुःखबीजम् आत्मानमेवाहुः । एवं ते वदन्ति न तावदेव तानां प्रभुत्वं कर्माधीनत्वाच्च च कर्मणः स्वाधी-
नत्वादितः स्वयमेव प्रभुर्न चान्यः कश्चिदिति । अन्ये दैवज्ञा दैवं ग्रहादिरूपां देवताम् । परं भीमांसकाः कर्म । अपरं लोकायतिकाः
स्वभावम् ॥ १९ ॥

केष्वपि वैष्णवेषु अनिर्देश्यान्निर्देश्युमनर्हात् परमेश्वरादेव सुखदुःखादीनि भवन्ति इति निश्चयः । यदुक्तं श्रुतिभिः—त्वदवगमी न
वेत्ति भवदुत्थशुभाशुभयोर्गुणविगुणान्वयानिति । तथा सुखं दुःखं भवोऽभावो भयश्चाभयमेव च । अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं
यशोऽयशः । भवन्ति भावा भूतानां मच्च एव पृथग्विधा इति भगवद्गीताभिश्च । ननु तर्हि कथं निर्देश्युमनर्हत्वं सत्यम् कालकर्मस्वभाव-
ग्रहभूतनृपसर्परोगादिभ्य एव लोके क्लेशस्य दर्शनात् तेषामेव निर्देश्यत्वात् वस्तुतस्तु तेषामस्वातन्त्र्याच्च भगवत् एव सर्वं भवतीति
सिद्धान्तात् भगवतः सकाशात् दुःखं भवतीत्युपासकानां वक्तुमनोचित्याच्च । नन्वेवमपि तस्य वैषम्यनैर्घृण्ये दुर्वार एव इत्यत आह
अप्रतर्क्यादिति । अस्मत्कर्माचारत्वाच्च तदपि न वैषम्यनैर्घृण्ये इति भावः । यदुक्तं भीष्मेण—न चास्य कर्हिचिद्राजन् पुमान् वेद
विधित्वासिताम् । यद्विज्ञासया युक्ता मुह्यन्ति कवयोऽपि हीनाः । तदपि भक्ताभासस्य मम दैन्यवर्द्धनेन स्वाविषयकस्मरणावर्द्धनाय वा
भक्तात्मस्य तव कलिनिग्रहादिकीर्तिख्यापनार्थं वेति हितायैव क्लेशदानमुच्यत इति । नन्वेषां मतानां मध्ये कस्यां पादयत्वं तत्राह ।
अत्रानुरूपं समुचितं सिद्धान्तं त्वमेव स्वमनीषया विचारय । यतस्त्वं राजर्षिर्भवसि । इत्युक्तिर्भङ्ग्या निश्चयशब्दात् सर्वान्ति कथं न
वैष्णवमतस्य सिद्धान्तत्वम् । अतः केष्वपीत्यनेन मतस्यास्य दुर्लभत्वञ्च सूचितम् । तत्र विमृशेत्ययं राज्ञो विमर्शः । न तावत् क्लेशानां
मिथ्यात्वं प्रकटमनुभूयमानत्वात् । न चात्मनस्तत्कारणात् जीवात्मनः पारतन्त्र्यात् । न च ग्रहाणां तेषां कालचकाधीनत्वात् । न च
कर्मणः जाड्यात् । किञ्च साक्षाद्भूमस्यास्य किं प्रारब्धं प्रारब्धं वा पापमस्ति पापवत्त्वं धर्मत्वस्यैवानुपपत्तेः । न च स्वभावस्य
तस्यानैकान्तिकत्वात् । तस्माद्भगवत् एव कारणात् सुस्थिरम् । तद्विधित्वमित्यनु सर्वदुःखमेवेति भीष्मोक्तिरेव प्रमाणात् ॥ २० ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

वृषोराज्ञायत्पृष्ठकोऽवृत्तवपादानितित्तुत्तरतश्चोभिनन्दनपूर्वकमाह चतुर्भिः पाण्डवेयानां पाण्डुवंश्यानां भवताम् आर्त्तानामयेयस्मा
त्तद्वचोयुक्तं योग्यमेव आदिनासाक्षात्त्वादादिग्रहणम् ॥ १७ ॥

हे पुरुषर्षभ ! यतः प्राणिनां क्लेशवीजानि तुःखनिदानानि स्युस्तं पुरुषं वयं न जानीमः यतो वाक्यमेवैवमोहिता ॥ १८ ॥

“कालः स्वभावो नियतिर्यद्वैक्यमूतानियोगिः पुरुष इति चिन्त्य”मिति वेदान्तवाक्यमुपबृंहयन् तावदेव वाक्यमेवैव दर्शयति केचिदिति श्रुतौ
तावत्किं कारणमिति कारणमुपक्रम्य वदपक्षः कश्चित् पञ्चपूर्वपक्षत्वेन दृश्यते यैः सिद्धान्तत्वेनोपादेयतया तथाहि कालोऽयमिति कारणमिति

एवं धर्मे प्रवदति स सम्राड्द्विजसत्तम ! ।

समाहितेन मनसा विखेदः पर्य्यचष्ट तम् ॥ २१ ॥

धर्मे ब्रवीषि धर्मज्ञ ! धर्मोऽसि वृषरूपधृक् ।

यदधर्मकृतः स्थानं सूचकस्यापि तद्ववेत् ॥ २२ ॥

अथवा देवमायाया नूनं गतिरगोचरा ।

चेतसो वचसश्चापि भूतानामिति निश्चयः ॥ २३ ॥

तपः शौचं दया सत्यमिति पादाः कृते कृताः ।

अधर्म्मोऽशैस्त्रयो भग्नाः स्मयसङ्गमदैस्तव ॥ २४ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

देवताः स्वभावः प्रकृतेः परिणामस्वभावो निर्णयब्रह्मात्मकप्रधानपरिणामवादिनः सांख्याः । नियतियोनिरितिकर्मवादिनो मीमांसकाः । यदधर्म्मोऽसि वृषरूपधृक् । भूतानियोनिरितिलोकायतिकाः सिद्धांतपक्षमाह पुरुषोऽचिन्त्यानंतशक्तिः परब्रह्मादिशब्दामिधेयः परमात्मैव जगद्योनिरिति वेदांतिन इति अत्र तु क्लेशप्रदं पुरुषमुपकम्यते पक्षा उच्यन्ते तत्र सिद्धान्तपक्षप्रथममाह कोचिद्विकल्प वशनाः विकल्प नानाकारणात्वादं "नेह नानास्ति किंचन मृत्योः समृत्युमप्यनोति यद्देहना नेव पश्य" तीत्येवं वसते आच्छादयन्ति ये वेदान्तास्तद्विदो धारते आत्म तत्त्वंपदार्थस्य आत्मानंतपदार्थप्रभुं सुखदुःखप्रदमाहुः तथा च श्रुतिः "एष एव साधु कर्मका स्यति तं ये ज्ञेयो लोकेभ्य उशिनीयते एष एव साधु" कर्मकारयति तं ये ज्ञेयो लोकेभ्योऽधो निजी प्रते इति अन्त्ये देवज्ञादेवं प्रभुमाहुः परमीमांसकाः कर्मैव प्रभुमाहुः अपरे सांख्याः अत्र ब्रह्मात्मकप्रधानस्य परिणामित्वरूपं स्वभावं प्रभुमाहुः ॥ १९ ॥

वाह्यपक्षद्वयमेकीकृत्याह केषुवाह्येषु यदृच्छाद्यपरपर्यायादप्रतर्क्यादतएवानिर्देश्यात्सर्वभवतीति निश्चयः अत्रैतेषु पक्षेषु अनुकूलपक्षं विमृश्यावचार्य स्वमनीषया स्वबुद्ध्या ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

धर्म बोले आप पांडवों का यह आर्त्त अमय कारणका वचन उचित है जिनके गुणगणों से भगवान् रुष्णा दूतादि कार्य में नियुक्त भये थे ॥ १७ ॥

है पुरुष श्रेष्ठ ! जिस से क्लेश के हेतु होते हैं उस पुरुष को हम नहीं जानते हैं क्योंकि हम शास्त्रकारों के वाक्य भेदों से विमोहित हो रहे हैं ॥ १८ ॥

कोई विकल्प के मानने वाल आत्माकोही आत्मा का कारण कहते हैं कोई प्रारब्धको कोई कर्मको कोई स्वभाव को कोई ईश्वर को कारण कहते हैं ॥ १९ ॥

तक ने योग्य निर्देश करने योग्य न होने से किसी में निश्चय नहीं होता है हे राजर्षे ! इस में जो युक्त होय सो अपने बुद्धि से विचार करो ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामी ।

विखेदः गतमोहः । पर्य्यचष्ट प्रत्यभाषत ज्ञातवानिति वा ॥ २१ ॥

अनिर्द्धारितमिव ब्रुवन् घातकं जानन्नपि न सूचयेत् इत्येवं रूपं धर्म्मं ब्रवीषि अतो धर्मोऽसि । सूचने को दोष इत्यत आह यदिति । स्थानं नरकादि ॥ २२ ॥

यद्वा अज्ञानादप्यकथनं सम्भवतीत्याह अथवेति । देवस्य मायाया गतिः वध्यघातकलक्षणा वृत्तिः भूतानां चेतसो वचसश्च अगोचरा सुक्षेया न भवतीति निश्चयः ॥ २३ ॥

धर्मोऽसाविति ज्ञात्वा तस्य पादानुवादेन व्यवस्थामाह तप इति आश्रयम् । अधर्म्मपादैस्तव त्रयः पादास्त्रिभिर्देशैर्भग्नाः । स्मयो विस्मयः ॥ २४ ॥

दीपनी ।

अधर्म्मपादैरिति । त्रिभिर्देशैः स्मयसङ्गमदलक्षणैः अधर्म्मपादैस्तव त्रयः पादा भग्नाः तपोलक्षणैकः शौचलक्षणैकः दयात्मकैकश्चेति त्रय पादत्रयो विनष्टा इत्यर्थः । तपः शौचं दया सत्यमिति चतुर्णां धर्म्मपादानां कलौ चतुर्थचतुर्थीशमात्रत्वेन अवस्थानाहर्त्वेऽपि ताः

॥ १८ ॥ : ॥ १८ ॥ : ॥ १८ ॥ : ॥ १८ ॥

समुदायेन न सन्ति सत्यात्मकैकपादस्य पादपरिमितत्वतुर्थांशमात्रमेवास्तीति कथुना इत्युक्ते इति भावः । एवं सति अस्याध्यायस्य
वेपमानः पदैकेन इति द्वितीयश्लोकस्य पादन्यूनः पदा चरन्ति सप्तमश्लोकस्य कोऽव्युत्तः तत्र पादास्त्रानिति द्वादशश्लोकस्य इदानीं
धर्म पादस्ते इति पञ्चविंशश्लोकस्य वृषस्य नष्टास्त्रिन् पादानिति द्विचत्वारिंशत्तमश्लोकस्य द्वादशस्कन्धीयतृतीयाध्यायोक्तश्लोकानाञ्च
सङ्गतिर्भवतीति परमगुरवः ॥ स्मय इत्यस्यार्थत्वेनोक्तः विस्मय इति । अस्यार्थोदपः मेदिनीकोषप्रमाणात् । अतएव स्मयो गर्वः गर्व-
द्वारा तपोनाशकत्वेनेति वक्ष्यमाणटीकासङ्गतिः ॥ २४-२६ ॥

॥ २७ ॥ : ॥ २७ ॥ : ॥ २७ ॥ : ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ : ॥ २८ ॥ : ॥ २८ ॥ : ॥ २८ ॥

इत्थं धर्मे प्रवदति सति हे द्विजसत्तमाः । सद्भादसर्वभौमः परीक्षितगतवेकः । समाहितेन मनसा तं धर्मस्याभिप्रायं प्रत्यक्षं चक्षिद्वर्शनेऽपि व
र्तते हृष्टालोच्यनिर्णीतवानित्यर्थः ॥ २१ ॥

निर्णीतमेव तदभिप्रायं प्रत्याह धर्ममित्यादिभिः षड्भिः तत्र क्लेशवीजानि वहे पुरुषे संनिहितेऽपि यदुक्तं क्लेशवीजानियतः स्युस्तं पुरुषं न जानीम
इति तत्र तदभिप्रायं निर्णीतमाह धर्ममिति हे धर्मज्ञ ! साक्षात्त्वं पुरुषं धर्मं गवांसि अतएवापद्यपि पुरुषं तं न विजानीम इति धर्ममेव न जानीम इति धर्म-
कारिणि पुरुषं सनाहृत्युद्धमसूत्रकवचस्तद्धर्ममेवेत्यर्थः यद्यस्माद्धर्मकृतोऽधर्मकारिणः स्थानं प्राप्य स्थानं यत्सूचकस्यापि तत्स्थानं स्वतः पाततः
पातित इत्युक्त्वा पातयतीति शाखादिति भावः ॥ २२ ॥

समाध्यायि सद्भादसर्वभौमः परीक्षितगतवेकः । समाहितेन मनसा तं धर्मस्याभिप्रायं प्रत्यक्षं चक्षिद्वर्शनेऽपि व
र्तते हृष्टालोच्यनिर्णीतवानित्यर्थः ॥ २१ ॥

धर्मोऽसीत्यनेन त्वं साक्षाद्भादसर्वभौमः परीक्षितगतवेकः । समाहितेन मनसा तं धर्मस्याभिप्रायं प्रत्यक्षं चक्षिद्वर्शनेऽपि व
र्तते हृष्टालोच्यनिर्णीतवानित्यर्थः ॥ २१ ॥

धर्मे प्रवदति सति सद्भादसर्वभौमः परीक्षितगतवेकः । समाहितेन मनसा तं धर्मस्याभिप्रायं प्रत्यक्षं चक्षिद्वर्शनेऽपि व
र्तते हृष्टालोच्यनिर्णीतवानित्यर्थः ॥ २१ ॥

धर्मे प्रवदति सति सद्भादसर्वभौमः परीक्षितगतवेकः । समाहितेन मनसा तं धर्मस्याभिप्रायं प्रत्यक्षं चक्षिद्वर्शनेऽपि व
र्तते हृष्टालोच्यनिर्णीतवानित्यर्थः ॥ २१ ॥

धर्मे प्रवदति सति सद्भादसर्वभौमः परीक्षितगतवेकः । समाहितेन मनसा तं धर्मस्याभिप्रायं प्रत्यक्षं चक्षिद्वर्शनेऽपि व
र्तते हृष्टालोच्यनिर्णीतवानित्यर्थः ॥ २१ ॥

धर्मे प्रवदति सति सद्भादसर्वभौमः परीक्षितगतवेकः । समाहितेन मनसा तं धर्मस्याभिप्रायं प्रत्यक्षं चक्षिद्वर्शनेऽपि व
र्तते हृष्टालोच्यनिर्णीतवानित्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु यत्र कुत्रचिदस्मै विशेषस्तु, सर्वधर्मरक्षायां प्रसारीकृतस्य यथावच्चनमेव युक्तम् । तथा च वयमीश्वरवादिनोऽपि तं न विजानीम इति कथमुक्तवन्तस्तत्राह अथवेति । तस्मादधुना देवमायाकृते कलेः प्रभावे तवाप्ययं संशयो युक्त इतिभावः । देवपदं त्वत्र तथापि द्योतमानत्वात्तस्य मायादोषास्पृष्टत्वादिनिगमनाय कृतम् ॥ २३ ॥

माया च धर्माधर्मलक्षणं । क्रमविशालं समुद्रितोभवेत्तं जीवानां कर्मविशेषमनुसृत्य तत्तद्व्युत्पत्तेः तत्तत् प्रवर्तयतीति तस्याश्च न वैषम्यमित्याह तप इति द्वाभ्याम् । स्मर्यो गुरुः । गुरुद्वारा तपोनाशकत्वेनेति वक्ष्यमाणोपासकृतेः । सङ्गः स्त्रीभिः । मदस्तु पानादिजः । अभ्यर्थित इत्यत्र वक्ष्यमाणतत्तत्सङ्गतरव । अधर्मादौः स्मयाद्यशरूपेः । त्रय इति त्रयस्त्रयोऽंशाः भग्नाः । ततश्चतुर्थचतुर्थीशैरेकएव पादोऽवशिष्यते । तत्र च सत्यस्यैवांशोऽवशिष्यते इत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २४ ॥ सुवाधिनी

एवंधर्मवाक्यं श्रुत्वा वाच्यवचनकर्तृनिर्धारकृतवानित्याह पूर्वमिति । नहि धर्मव्यतिरेकेणान्यः । एवंवक्तुं शक्तः सचसम्राट् विचारकः हेद्विजसत्तमेति सम्वाधनं सुस्मेक्षिकायां सम्वादार्थतस्यैव विचारउत्पन्नः व्यवहारानुसारेण स्पष्टेयमन्यथोत्तरयति अस्मत्परीक्षार्थपरोक्षेण कथनस्यैवाऽव्यवहारत्वप्रतारकत्वमज्ञत्वेति एवंचतुः । पक्षविचारायाचित्तप्रकुशाप्रवृद्धित्वात् वाच्यवाक्यज्ञानाभावापि निश्चयस्य वक्तुश्च निर्धारशीलमवकृतवान् अस्तु यथा कथंचित् पक्षपक्षाः तत्र निर्धारवातयापि धार्तकोऽयमननेवातिताडितः तथापि मत्तः कथयति व्याजेन चान्यत् कथयति अतो धर्म एवायम् ॥ २१ ॥

पूर्वव्यवस्थायाः श्रुतत्वात् युगानिरूपणप्रस्तावे अतः स्वप्रयोजनमुत्तरं च विचार्य निर्धारितत्वात् तमर्थपर्यंचष्टइतितमेवाह धर्मं ब्रवीषीति त्वंतु धर्मः धर्मत्वात् नहि अन्योऽन्यस्वरूपजानासीति हेतोः स्वरूपसिद्धिमाशङ्क्य अयं धर्मज्ञः धर्मवक्तृत्वादिति किंच वृषरूपधृक् अलौकिके वा धर्मस्य वृषरूपित्वं धर्मकथनत्वं समर्थयते यद् धर्मकृतः स्थानमिति क्वचिन्मन्त्रः । तस्यैव स्थानं नरकादिसूत्रकस्यापि तत्संवेत्तव्यं । धर्मस्यैव स्थानं तस्मात्तनस्केभ्याम् धर्मसूक्ष्मदृष्ट्या धर्मवदतीति धर्मः ॥ २२ ॥

नन्वयुक्तोयं निर्धारः वाक्यानां स्वार्थपरित्यागात् इदानीं तनमीमांसकवत् तस्मात्वाक्यार्थपुरस्कृत्य विचारणीयमित्याकांक्षायां न हि अथवेति युक्तमनेन विजानीम इति तस्यैव मायमिदं यामुह्यवदतां किनु दुर्घटं मिति वाक्यात् युक्तानामप्रयोजकत्वेन निर्धारस्याशङ्क्यत्वात् ननु मायितत्वे प्रवृत्तिवाप्रथमतो विचारयितुं ततोऽन्यो भ्राम्यतीत्याशङ्क्याह देवमायायाः भगवच्छक्तिर्वेन तुल्यायाः वागतिः प्रवृत्तिस्त्वनुभवगम्य नवदेवाक्यमस्यासाधारणानां तदाह भूतानामिति ॥ २३ ॥

एवंधर्मोऽप्युपवीचकालिरयमिति त्रितयनिश्चित्य तदनु रूपं करिष्यन् धर्माप्रेरानुवदतितपःशौचमिति तत्तद्युगानुसारेण धर्मस्य नाना रूपत्वात् तदानीं तनपादान् गणयति द्वादशस्कन्धेन्यथानिरूपेण प्रयोजनतत्रैव वक्ष्यते तपःकृच्छ्रादिशौचं सर्वथा शुद्धतात्तद्वेतुराचारः दयापरवृत्तिः सप्रहासोच्छासत्यभाषणं च पभिश्चतुर्भिर्धर्मो ज्ञायते प्रत्येकं कृतादिषु प्रधानाः तस्य धर्मस्य प्रतिपक्षी अधर्मः तस्यापि चत्वारः पादाः सचर्गदभ रूपः सचैकराः अधर्मो द्विशकः प्रमाणप्रवृत्तीधर्माधर्मेतुन प्रमाण इति निवृत्त्यर्थपरिज्ञापनम् अनुवादेन अन्यथा वाक्यभेदः स्यात् भूमिः सर्वा एतस्य स्थितियोरयामुभयोर्भूमिसमानपृथुत्वात् कालस्तु भयसमानः प्रवृत्तिनिवृत्तिभेदेन भयस्थापकः युगप्रवृत्तौ धर्मनिवृत्तावधर्म इति ततः कालवलात् त्रीन् धर्मपादान् दूरीकृत्य अधर्मस्तस्य पादान् त्रीन् प्रस्थापयामासेत्याह अधर्मोऽशैरिति अधर्मस्य पादाश्चत्वारः गर्वसंगमदानुतरूपाः एतेषु दशाविशेषधर्मप्रवेशात् अशपदप्रयोगः कलदोषवक्तुमाह इदानीं तस्यैवैकपादः यतो निवर्तयत स्वात्मनि नितरां चर्तयत तत्त्वधर्मो जिघृक्षति कलेः कोऽपराधस्तत्राह अधर्मोऽयं कलिरिति अपरिच्छिन्नः कालः तस्य कृतादिपदप्रयोगः अवच्छेदनवक्तव्यः तत्र स्वस्यावच्छेदकत्वात् अन्यस्याभावात् धर्मोऽवच्छेदकत्वेन कृतादिप्रयोगः तत्रैवैव धर्मावच्छेदककृतैकेवलधर्मावच्छेदकः कलिमानः उभयावच्छेदकप्रतोऽस्य उभयावच्छेदकत्वात् परमिति कालस्य द्वितीयराशिपरिच्छेदार्थमागमने अधर्मोऽशमप्यतिक्रम्य आगमनादधर्मोऽशमप्रवेशः यवैचत्वारः स्तोमः कृततत्तत्रैव संचयकालिः संहतिश्रुत्वास्तोमचतुष्टयार्थकस्य ज्योतिष्मादिः कृतत्वनिरूपणात् धर्मावच्छेदककृतस्य अथ तदतिरिक्तोऽयः कालः पचात्मकः सकलिः एतदभावचतुष्टयरूपत्वमतिरिक्तं च अतः पंचत्वं समानस्याङ्गिः पंचगुणयानिनक्षत्राणीत्यत्र प्रसङ्गाभिधीरितम् अतो यथाकाशस्य परिच्छेदको घटादिस्य घटाकाशस्य प्रदर्शने घटपदप्रदर्श्यते मध्यभागेन तथायं कलिरित्यर्थः पूर्वकृतेन सहसहताहीनता च स्थिता उत्कृष्टतया पदत्रयप्रवेशात् तत्रापि सुखरां अनुतेन पधितः पुष्टितः स्वशब्दधर्मपादं जिघृक्षति शत्रुदोषस्यारक्षणीयत्वात् अतएव वेदे उभयोरेव नाम त्रेताकृतशेषः द्वापरकलिशेषः २४ । २५

श्रीविश्वनाथकवर्त्ती ।

समाहितेन लब्धसमाधानेन मनसा पर्यवेष्टुं प्रत्यभाषत ॥ २१ ॥

अयं मां निरपराधमपि ताडयतीति मयि राजनि वक्तुमर्हन्नपि पृष्ठोऽपि यन्न ब्रवीसि तच्छर्मं ब्रवीषि । यतोऽधर्मकर्तृत्वं स्थानं सूचकस्यापि तत् किं पुनरभिप्रायकस्य अतस्त्वं साक्षाद्धर्मं एव मन्यमानुमितः ॥ २२ ॥
अथवेति । त्वया सर्वमुक्तमेवेत्यर्थः । देवमायेत्यादिना अप्रतर्क्यादिति तदुक्तमनुमोदितम् । देवस्य भगवतो मायायाः सर्वजगत्पालनसंहारकारिण्या गतिः भूतानां चेतसोऽगोचरेति अप्रतर्क्येत्यर्थः । वचसोऽगोचरा इति आनिर्देयत्यर्थः । मायायास्तच्छक्तिवाक् स देवः पालनसंहारलक्षणो सुखदुःखे भुतेभ्यः कथं ददातीति ज्ञातुं वक्तुञ्च कः शक्नोतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

इदानीं धर्म ! पादस्ते सत्यं निर्वर्त्तयेद्यतः ।

तं जिघृक्षत्यधर्मोऽयमनृतेनैधितः कलिः ॥ २५ ॥

इयञ्च भूर्भगवता न्यासितोरुभरा सती ।

श्रीमद्भिस्तत्पदन्यासैः सर्वतः कृतकौतुका ॥ २६ ॥

शोचत्यश्रुकला साध्वी दुर्भगेवोज्झिता सती ।

अब्रह्मण्या नृपव्याजाः शूद्रा भोक्ष्यन्ति मामिति ॥ २७ ॥

इति धर्मं महींचैव सांत्वयित्वा महारथः ।

निशात माददे खड्गं कलयेऽधर्महेतवे ॥ २८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

अहन्तु त्वया अकथितमपि तव भद्रामदं सर्वं जानाम्येव तत् शृण्वित्याह तप इति द्वाभ्याम् । अधर्मस्य अंशः पादः स्मयादिभिः । स्मयो गर्वः । संगः स्त्रीभिः । मदो मधुपानजः । उपलक्षणमतद्विसादरपि । ततः सत्यादिनाशकत्वं ज्ञेयम् ॥ २५ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

अधर्मोऽयमनृतेनैधितः कलिः ॥ २५ ॥ अर्थः अधर्मोऽयमनृतेनैधितः कलिः ॥ २५ ॥

इयञ्च भूर्भगवता न्यासितोरुभरा सती ॥ २६ ॥ अर्थः इयञ्च भूर्भगवता न्यासितोरुभरा सती ॥ २६ ॥

श्रीमद्भिस्तत्पदन्यासैः सर्वतः कृतकौतुका ॥ २७ ॥ अर्थः श्रीमद्भिस्तत्पदन्यासैः सर्वतः कृतकौतुका ॥ २७ ॥

शोचत्यश्रुकला साध्वी दुर्भगेवोज्झिता सती ॥ २८ ॥ अर्थः शोचत्यश्रुकला साध्वी दुर्भगेवोज्झिता सती ॥ २८ ॥

अब्रह्मण्या नृपव्याजाः शूद्रा भोक्ष्यन्ति मामिति ॥ २९ ॥ अर्थः अब्रह्मण्या नृपव्याजाः शूद्रा भोक्ष्यन्ति मामिति ॥ २९ ॥

इति धर्मं महींचैव सांत्वयित्वा महारथः ॥ ३० ॥ अर्थः इति धर्मं महींचैव सांत्वयित्वा महारथः ॥ ३० ॥

निशात माददे खड्गं कलयेऽधर्महेतवे ॥ ३१ ॥ अर्थः निशात माददे खड्गं कलयेऽधर्महेतवे ॥ ३१ ॥

भाषाटीका ।

सूतजी बोले हे धर्म ! इस प्रकार धर्म के बोलनेपर वह राजा एकाग्र चित्त होकर चिन्ता रहित होकर रुसकी जानता हुआ ॥ २१ ॥

बोला कि हे धर्म ! आप धर्म कथन करते हो सो धर्म ही हो अधर्म करनेवाले को जो नरकादि स्थान होता है सोई स्थानसुचक पुरुष को भी होता है ॥ २२ ॥

अथवा परमेश्वर की माया की गति भूतों के चित्त के तथा बचन के अगोचर है यह बात निश्चित है ॥ २३ ॥

आपके सत्ययुग में तपः शौच दया सत्य यह चार पाद किये थे अब अधर्म के गर्व आसक्ति मद इन तीनों पादों से तीनों पाद टूट गये हैं ॥ २४ ॥

श्रीभरस्वामी ।

इदानीं कलौ हे धर्म ! ते पादश्चतुर्थीशः । तत्रापि सत्यमेवास्ति । यतः सत्याद्भवान् आत्मानं निर्वर्त्तयेत् कथंचिज्जारयेत् । यद्वा पुरुषस्त्वां साधयेत् । तमपि पादम् अनृतेन सम्बर्द्धितः कलिरूपोऽयमधर्मो ग्रहीतुमिच्छति । तत्रेयं स्थितिः कृतयुगे प्रथमं सम्पूर्णचतुष्पादधर्मः । त्रेतायां चतुर्णामपि मध्ये स्मयेन तपः सङ्गेन शौचं मदेनादया अनृतेन सत्यमित्येव चतुर्थीशोहीयते । द्वापरे त्वर्द्धम । कलौ चतुर्थीशोऽवशिष्यते सोऽप्यन्तैर्नश्यतीति ॥ २५ ॥

न्यासितः अन्योन्यद्वारेणावतारित उरुभारो यस्याः । कृतं कौतुकं मङ्गलं यस्याः ॥ २६ ॥

अश्रूणि कलयाति मुञ्चतीत्यश्रुकला । तेन त्यक्ता सती शूद्रा भोक्ष्यन्ति मामिति शोचति ॥ २७ ॥

निशात निशितम् । अधर्मस्य हेतुयः कलिः तं हन्तुमित्यर्थः ॥ २८ ॥

दीपनी ।

तेन भगवता इत्यर्थः ॥ २७—३७ ॥

श्रीवीरराघवः ।

अथवृषलंतचिकीर्षितचर्चिचत्वाह इदानीमिति हेधर्म । यत्तवतुरीयपादं सत्यमयद्यतो निवर्त्तयेत् यस्माद्धेतोर्निष्पाद्येततमिदानीमनृते नैधितः प्रवृत्तोऽयमधर्मरूपः कलिर्जिघृक्षतिग्रहीतुमिच्छति तपःप्रादीनां कमेण निवर्त्तकाः स्मयसङ्गमनृतानां भावाः सन्त्यपिहितपद्मादीनि विस्मयादिभिर्न व्यज्यन्ते ॥ २५ ॥

अथगांतवृत्तेशहेतुं च निश्चित्याह इयमिति द्वाभ्यामर्थयोः साक्षाद् पृथ्वीभगवता श्रीकृष्णेन न्यासितोपनीतः उरुभरोयस्यास्तथाभूता श्रीमद्भिरब्जादिविग्रहैः श्रीः शोभाशेषामस्तीति तैस्तस्य भगवतः पादन्यासैः सर्वत्र कृतं कौतुकमुत्सवोयस्याः साबभूव ॥ २६ ॥

अधुना तु भगवतो जिज्ञतात्यक्तासती साध्वी भूरत एव भाग्यहीनैवाब्रह्मण्याब्रह्मकुलासाधवः नृपव्याजानृपवेषमात्रधराः शूद्रा मां भोक्ष्यंतीति हेतोरश्रुणां कलां विंदवोयस्यास्तथाभूता शोचति ॥ २७ ॥

इतीत्यधर्ममहिचसां त्वयित्वा महारथः परीक्षिदधर्महेतवे कलयेत द्वाधर्मनिशांतं तीक्ष्णखड्गमादधे उद्धृतवान् ॥ २८ ॥

। विष्णुसहस्रनामः ॥

श्रीविजयध्वजः ।

इदानीमस्मिन्युगे यतो येन पादेन निवर्त्तसे हेधर्म । ते स पादः सत्यसत्यात्मकस्त्ववशिष्टोऽनृतेनाधर्मपादेन पृथितो वर्धितोऽधर्मात्मकः कलिः तं सत्याख्यं पादं जिघृक्षति ग्रहीतुमिच्छति असितुमाकांक्षते इत्यन्वयः ॥ २५ ॥

इयं भूः भगवतान्यासितोऽवरोपित उरुमहान् भरोभारोयस्याः सातथोक्ता श्रीमद्भिरब्जादिविग्रहैः पदन्यासैः पदपरिक्रमणैः सर्वतः कृतकैः तुकारां चितालंकारा रचितरोमांचेति वा सती निर्मलाभूत् ॥ २६ ॥

सेयं साध्वी अधुना तत्पदन्यासैरुद्दिग्गता दुर्भगेव भाग्यहीना स्त्रीव शोचंतीति आश्रुकला संततं स्तुतनेत्रजलधाराऽऽस्त इत्यन्वयः क्लृप्त्वा ब्रह्मण्याब्रह्मणा भक्तिरहितानृपव्याजाः शूद्रा मां भोक्ष्यंति पालकव्याजेन भुञ्जत इति ॥ २७ ॥

अधर्महेतवे अधर्मकारणाय निशांतं तेजितं इति मतिशेषः ॥ २८ ॥

क्रमसंदर्भः ।

इतीति । ननु जीवानामधर्म एव तत्तद्दोषहेतुरित्युक्तं कथं कलिं हन्यात् तत्राह । अधर्मस्य हेतवे सहाया इत्यर्थः । वक्ष्यते च त्वमधर्मवन्धुरिति ॥ २८ । २९ । ३० ॥

सुवोधिनी ।

एवं धर्मस्वरूपमुक्त्वा भूमिस्वरूपज्ञानमाविः करोति इयं चेति चकारादतिरिक्तः कलिः तस्य विशेषतः अनिरूपणं चकारेण ज्ञापितमस्या गुणव्यवस्थायां यमस्य हि षडंशा पूर्वमभगवतान्यासितः उत्तरितः उरु अधिको भारोयस्याः भगवत्कृतोपकारत्वं गुणः ततः सती भगवदेकनिष्ठा भगवते वत्सांशैरलंकृता च तदाह श्रीमद्भिरिति न्यासः स्थापनं सर्वतः कृतं अनेन शृङ्गाररसत्वं च सूचितम् ॥ २६ ॥

दोषानाह शोचंतीति भगवत्परित्यागेन शोकदुर्भगात्वं अभ्रह्मण्याभोगेन पूर्वावस्थात्यागश्च अश्रुणिकलयतीत्यश्रुकलास्वरूपतदोषाभावार्थमाह साध्वीति भाग्यनाश एव हेतुः तदाह दुर्भगेति अधुनेति त्यागनैकत्वं सूचितम् ननु राज्ञां भगवद्रूपत्वात् भोगेको दोष इति तत्राह अब्रह्मण्या इति भगवद्भगवैपरीत्यम् अब्रह्मण्यापदेन सूचितम् नृपत्वं च कुंयोगाभावात् शूद्रा इति भगवद्विरोधिनः असुर्यः शूद्र इति श्रुतेः तेभोक्ष्यंतीति शोको रोदनं च अनेन स्वरसाविर्भावात् न तेषां योगः सत्यंतीति भावः सूचितः ॥ २७ ॥

उपसंहरतीति चकार उक्तसमुच्चयाथैः एवकारः कलिनिवेद्यार्थः महारथ इति निग्रहसामर्थ्यं कालस्य देवतात्वात् तीक्ष्णखड्गेन शिरश्छेदो न युक्त इत्याशङ्क्याह अधर्महेतव इति अधर्मकरणनिवृत्त्यर्थं चतुर्थीमशकः यो धूम इति वत् अहं यतयागमनेन प्रयोजनं नवानिस्तारः ॥ २८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

इदानीं कलौ हे धर्म ते पादश्चतुर्णामेव तप-आदिपापानां स्मयादिभिर्भाग्यध्वंसात् अवशिष्टैश्चतुर्भिश्चतुर्थैरशैरेकः । स च प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायेन सत्यम् । तप-आदिषु सत्यस्यैव प्राधान्यात् । यतः सत्याद्भवानात्मानं निवर्त्तयेत् कथंचिद्वारयत् । यद्वा पुरुषस्त्वां साधयेत् । तदपि पादमनृतेन संवर्द्धितः कलिरूपोऽयमधर्मः ग्रहीतुमिच्छति । तत्रैवं द्वादशस्कन्धद्वया स्थितिः । कृत्युगे

तं जिघांसुमभिप्रेत्य विहाय नृपलाञ्छनम् ।

तत्पादमूलं शिरसा समगाद्भयविह्वलः ॥ २६ ॥

पतितं पादयोर्वीरः कृपया दीनवत्सलः ।

शरण्यो नावधीच्छोक्य आह चेदं हसन्निव ॥ ३० ॥

न ते गुडाकेशयशोधराणां बद्धाञ्जलैर्वै भयमस्ति किञ्चित् ।

न वर्तितव्यं भवता कथंचन क्षेत्रे मदीये त्वमधर्मबन्धुः ॥ ३१ ॥

त्वां वर्तमानं नरदेवदेहेष्वनुप्रवृत्तोऽयमधर्मपूगः ।

लोभोऽनृतं चौर्यमनार्यमंहो ज्येष्ठा च माया कलहश्च दम्भः ॥ ३२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

प्रथमं संपूर्णचतुष्पादधर्मः । त्रेतायां चतुर्णामपि पादानां मध्ये स्मयेन तपः सङ्गेन शौचं मदेन दया अनृतेन सत्यमित्येवं चतुर्थोऽशोही यते । द्वापरे त्वद्धर्मः । कलौ चतुर्थोऽशोऽवशिष्यते । सोऽप्यन्ते नश्यतीति ॥ २५ ॥

न्यासितः अवतारितः खेनान्यद्वारा च उरुर्मरो भारो यस्याः सा ॥ २६ ॥

अश्रूणि कलयति दधातीति ॥ २७ ॥

कलये कलिं हन्तुं खड्गम् आददे इत्यत्र राज्ञोऽयमभिप्रायः—मत्पाणिस्थखड्गदर्शनेनायमपि नृपचिह्नधारी मया सार्धं खड्गशो योद्धुं मायातु ततश्चैनं शीघ्रमेव हनिष्यामीति ॥ २८ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

हेधर्म ! इदानींकलौ सत्यंतेपादोऽ स्तियतोमवानात्मानंनिर्वर्तयेद्धारयेत्ततमपिअधर्मोऽधर्महेतुरयंकलिः अनृतेनैधितोजिघृक्षति ग्रहीतु-
मिच्छति ॥ २५ ॥

गोरूपधारिणी भूरियमिति ज्ञात्वातांप्रत्याह इयमितिद्वाभ्याम् इयंगोरूपधराभूः भगवताश्रीकृष्णोनन्यासितःअवतारित उरुर्मरोयस्याः
साश्रीयुक्तैस्तत्पदन्यासैः सर्वत्रकृतंकौतुकमुत्सवायस्याः सापूर्वमेवंभूतापि ॥ २६ ॥

अधुनातुभगवतोज्जितात्यक्ताऽ तोश्रूणांकलाः विदवायस्याः सासाध्वीसदाचारादुर्भगेवावस्ययावद्वावस्यहितावर्जिताः नृपत्या-
जाः वृत्त्यर्थनृपवेशधराः मांभोक्ष्यतीतिशौचति ॥ २७ ॥

अधर्महेतवइति निशातं निशितम् ॥ २८ ॥

भाषाटीका ।

हे धर्म ! अब तुम्हारा एक सत्यपाद रहा है जिससे तुम अपना निर्वर्तन करते हो परंतु यह अनृत सै वर्द्धित कलियुग रूप अधर्म
उसै भी लेना चाहता है ॥ २५ ॥

यह भूमि है भगवान ने इसका सब भार दूर कर दिया था, और उनके श्रीमत्पदन्यासों से सर्वतः कृतकौतुका थी ।
अब दुर्भगाके समान उन्होंने ने छोड़ दी है अश्रु कला युक्त होकर विचारी यह शोचती है कि अबह्मराय नाम मात्र के राजा
शत्रु मुझे भोग करेंगे ॥ २६ । २७ ॥

महाराय राजा ने ऐसे धर्म और मही को शांत कर, अधर्म हेतु कलियुगको मारने को निशात (पैना) खड्ग लात अ
लेलिया राजामारना चाहता है यह जान कर कलि, राज लाछन (चिन्ह—वेश) छोड़कर भय से विह्वल हो शिर से राजा
के चरणों में गिरपड़ा ॥ २८ । २९ ॥

श्रीधरस्वामी ।

अभिप्रेत्य ज्ञात्वा ॥ २९ ॥

शरण्यः आश्रयाहः । श्लोक्यः सुकित्यहः ॥ ३० ॥

गुडाकेशोर्जुनः तस्य यशोधरा य वयं तेषाम् । तान् प्रति बद्धोऽञ्जलियै न तस्य तपः । किन्तु कथञ्चन केनाप्यंशेन न वर्तितव्यम् ।
यस्मात्त्वमधर्मस्य बन्धुः ॥ ३१ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तदेवाह । राजदेहेषु वर्त्तमानं त्वामनु सर्वतः । प्रवृत्तः । अनार्यं दौर्जन्यम् । अंहः स्वधर्मत्यागः । ज्येष्ठा अलक्ष्मीः । मायां कपटम् ॥ ३२ ॥

श्रीविरसाधवः ।

तंपरीक्षितं जिघांसु हंतुमिच्छुममिप्रेत्यालक्ष्यकलिः नृपलांछनानि किरीटादीनि विहाय पनीयभयेनाविह्वलात्रः शिरसा तस्य परीक्षितः पादगो मूलं समगात्पपातेत्यर्थः ॥ २९ ॥

पादयोः पतितं कलिं वीरो दीनवत्सलः शरणमर्हः शरण्यः श्लोक्यः प्रशस्तो राजा कृपयानावधृतिहृतवान् किंतु हसन्निवेदं वक्ष्यमाणमाह ३० तदेवाहनेत्यादिभिश्चतुर्भिः गुडाकेशयशोधाराणामर्जुनकीर्तिवर्द्धनानामस्माकं सन्निधाविति शेषः वद्धांजले स्तेतव किंचिदपि भयं नास्ति अस्मदीयेक्षेत्रे कथंचन भवतानवर्तितव्यं कुतः यतस्त्वमधर्मस्य बंधुरनुबंधी ॥ ३१ ॥

तदेव प्रयच्छति त्वामिति नरदेवानां देहेषु वर्त्तमानं त्वामनु सत्यप्रवृत्तो भवत्ययमधर्मसमुदायः कोऽसावधर्मयूथ इत्यत्राह लोभ इति अनार्यं शास्त्रं मंहः पापं ज्येष्ठाऽलक्ष्मीः मायागुणकार्यरागद्वेषादिकम् अपह्नुवो वादं भो वचनम् ॥ ३२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

जिघांसु हंतुं कामं पादमूलं समगात् अष्टांगविशिष्टयाऽसीदित्यन्वयः ॥ २९ ॥

श्लोक्यः कीर्तिकामः ॥ ३० ॥

गुडाकेशयशोधाराणामर्जुनकीर्तिविभ्रतां कौरवाणामस्माकमर्थवद्धोऽजलियेन स तथा केतस्य गुडाकेशयशोधाराणां सकाशात् भयं नास्तीति वा किंतु हकले त्वयामदीयेक्षेत्रे कथंचिदपि न वर्तितव्यमित्यन्वयः देहमारभ्य राष्ट्रपर्यंतं स्थानानि वक्ष्याक्षेत्र इत्युक्तम् कुत इति तत्राह त्वामिति अधर्मपुत्रं धर्मस्य सतथोक्तः अधर्मवंधुत्वादिति भावः ॥ ३१ ॥

ततश्च किमिति तत्राह त्वामिति नरदेवानां धर्मपालकानां राज्ञां देहेषु वर्त्तमानं सन्निधानं त्वामन्वन्तरम् अयं लोभाद्यधर्मयूथः प्रवृत्तो भवतीति यस्मान्नास्मादधर्मबंधो हकले सत्येन धर्मेण च वर्तितव्ये ब्रह्मावर्ते विध्यहि मवत्पर्वतयोर्मध्ये पुण्यदेशेन वर्तितव्यमित्यन्वयः लुभगाध्य इति यातो लोभः परवित्ताभिलाषः सद्रचये प्राप्ते स्वावित्तापरित्यागो वा ज्येष्ठा अलक्ष्मीः मायानिकृतिः यत्र यस्मिन् ब्रह्मावर्ते स्वाध्यायादि ब्रह्मयज्ञश्च रूपुरोडाशादिद्रव्यलक्षणावितानयज्ञश्च येषां तैर्ब्रह्मावितानयज्ञाः मुनयः यज्ञैर्यज्ञैश्च रंयंजंति ॥ ३२ । ३३ ॥

क्रमसंदर्भः ।

गुडाकेशस्य यद्यशस्तस्य रक्षणव्यग्राणामित्यर्थः ॥ ३१ । ३२ ॥

सुवोधिनी ।

धर्मवाक्यानां श्रवणान् तदर्थपर्यालोचनयाराजानि अभिमानादिः स्वकुटुम्बमस्तीति ज्ञात्वा स्वनाशमयं परित्यज्य तच्छरणं गत इत्याह तं जिघांसुमिति राजचिन्हं छत्रादिलोके आज्ञापनं त्यक्त्वेत्यर्थः पादमूलमिति स्वस्य राजशेषत्वं ज्ञापितं शरणागतः भवत्सेवक इति भयबिह्वल इति धर्मश्चेत् प्रेरयेत् तदामारयिष्यतीति भयं कापट्यं वा ज्ञास्यति चरणपातं व्याजेन राजानमपि पृच्छति तेन तस्याप्यग्रे दुर्बुद्धिस्तपश्यते धर्मसांनिध्यादियमर्थं ज्ञास्यतीति भयम् ॥ २९ ॥

चरणपातानन्तरं यज्जातं तदाह पतितमिति पादयोरिति गतिनाशः सूचितः शोऽपि बुद्धेरुपकाराय भविष्यति इहैव भगवत्सायुज्याद्भिरिति स्वधर्मनाशः प्रकृत इति विचारः धर्मसांनिध्यात् दयादिप्रवेशः धर्मसांनिध्यात् सज्जातः तदाह कृपयेति इयं दया लौकिकीत्याह दीनवत्सल इति वत्सलातीति पशुः दानविषयनविचारः कृत इत्यर्थः पूर्वजकीर्तिरक्षार्थं नास्य बुद्धिर्जाता स्वधर्मपवजातेति शरण्य इत्युक्तं लोकापवादं भयादपि तदाह श्लोक्य इति इदं वक्ष्यमाणमाह च अनिष्टं तु नष्टमिष्टं च प्रयच्छतीत्यर्थः हसन्निवेति मुखप्रसादः सर्वकृशसम्बन्धी वाकलेः ॥ ३० ॥

कम्पदृष्टा कालान्तरे मारयिष्यतीति शंकास्य वर्तत इत्यनुमाय तन्निवृत्त्यर्थमाह न ते गुडाकेश इति गुडाकानि द्रातस्या ईशोऽर्जुनः अनेन साया मोहाभावात् त्वत्कृतमस्माकं भयमिति सूचितं यशोधाराणामिति यशोऽधर्मप्यधर्मेन करिष्यामि इति भावः सत्यप्रतिज्ञार्थं वा अहं तु पौत्रपुत्र अन्येऽपियेके च न अर्जुनस्य यशोधाराकाः तेषामप्यग्रे वद्धांजले स्तेतव किमपि भयं नास्ति इन्द्रादिरपि भयजननासमर्थ इत्यर्थः परमस्मदीया आज्ञा

सुत्रोचिनी ।

परिपालनीयेत्याह चर्चितव्यमितिकथंचनकेनाप्यंशेन तस्य जम्बूद्वीपराज्यमल्पमिव निरूपयति क्षेत्रमिति उत्पत्ति स्थानं वा अतो यदेव वीजं पति
प्याति तदेवोत्पत्स्यत इति त्वयानस्यातव्यं तत्र हेतुः अधर्मवंधुरिति अधर्मे निवार्येदं देवा अपकारं करिष्यतीति सूचितम् अतएवेदानीं पाषण्डिता
निराकरणे निराकर्तुं भयम् ॥ ३१ ॥

न नुराज्ञपतत्कार्यं यत्प्रजाशिक्षणं दण्डश्च अतो लाभहेतुं मांकुतो निवारयसीत्यत आह त्वां वर्त्तमानमिति यदि राजानस्त्वया त्यक्तास्युस्त
दातेषां लोभो भवेत् तेषामप्यधर्मत्वे स्वरूपनाशः स्यात् किलाभेन स्वस्यापि तत्त्वे तदनुमोदनाद लाभश्च अतएव नरदेवदेहेषु वर्त्तमानं त्वामनु
अधर्मसमूहोऽपि प्रविष्टः सच प्रत्यक्षोऽस्मास्वपि वर्त्तत इति इदमिति दर्शितमधर्मपूगमेव गणयति भवतस्य प्राणः लोभः परद्रव्याभिलाषः
ततस्तत्सिद्ध्यर्थमनृतं मिथ्यैवं त्वयैव कृतमिति वाच्यतापादनादिप्रतियोगिनो बलत्वे चौर्यगुप्ततया वित्तहरणदौर्बल्ये तु अनार्यप्रत्यक्षतएव स्त्रीरत्ना
दिहरणम् आर्यविरुद्धशीलत्वात् तस्यानार्यत्वं तस्य शक्तौ अहं अपराधकरणम् अग्निदाहादि ततो ज्येष्ठादारिद्र्यसम्पादनं च कारात् स्वस्यापि
दारिद्र्यं ततो वचने चातुरीमायाततः कलहः पुनः विश्वासायैवं दंभश्च चकारात् कलहादनंतरं मारणं वा ॥ ३२ ॥

॥ ५६ ॥ श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

विहाय नृपलांछनमिति । तदा कलिनाप्येवं विचारितम्—अनेन सह योद्धुं न मे शक्तिर्न च क्षत्रियस्य शरणापत्तिरुचिता अतो
नृपत्विहं विहायैव पादयोरस्य पतामीति ॥ २९ ॥

नावधीत् श्लोक्य इति । राज्ञापि विचारितं—शरणागतोऽहं हन्तुमनेहैः तदपि दुष्टमेवं यदि हन्मि तर्हि शरणागतवधाज्जातमधर्मं
मालम्ब्य मय्येवासौ प्रवेक्ष्यति न मरिष्यतीति हसन्निवेति कोपानपगमात् ईश्वरेण तादृश एव विधिनिमित्तो यजिष्ठांसोरपि मम
हस्तात् त्वमद्य रक्षितोऽभूरिति मनोऽनुलापाच्च ॥ ३० ॥

स्वकार्यं विचार्य आह—गुडाकेशोऽज्जुनस्तद्यशोधराणामस्माकमग्रतो वद्धाजलेस्तव । किन्तु कथंचन केनाप्यंशेन न वर्त्तितव्यं न
स्थेयम् ॥ ३१ ॥

त्वत्प्रवृत्तौ दोषान् शृणुत्याह—त्वामिति । नराणां देवानां च देहेष्विति । देवा अपि त्वदाक्रान्तदेहा लोभाद्यधर्मिष्ठा भवन्ति कि
पुनर्नरा इति भावः । वर्त्तमानं त्वामनु सर्वतः प्रवृत्तः । अनार्यं दौर्जन्यम् । अहः स्वधर्मत्यागः ज्येष्ठा अलक्ष्मीः । माया कपटम् ।
दम्भोऽहङ्कारः ॥ ३२ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

जिघांसुहंतुमिच्छुम् अभिप्रेत्य ज्ञात्वा पादयोर्मूलं समगात् पपात ॥ २९ ॥

कृष्णशरण्यः शरणागताश्रयस्तदर्हः श्लोक्यः श्लोकाः यशसितदर्हः ॥ ३० ॥

तद्यशोधराणामस्माकमग्रे वद्धाजले स्तेतव किंचिदपि भयं नास्ति तथापि त्वमधर्मस्य वंधुरनुकूलः अतो मदीये क्षेत्रे कथंचन केनाप्यंशेन
भवतान्वर्त्तितव्यम् ॥ ३१ ॥

कलेरधर्मवंधुत्वं दर्शयति नरदेवदेहेषु वर्त्तमानं त्वामनु अधर्मपूगोऽयं प्रवृत्तः कोऽसावित्याकांक्षायामाह लोभोऽन्यायेनाऽर्थाभिलाषः अनुवम
यथार्थभाषणम् अनार्यं शाठ्यम् अहं पापाचरणम् ज्येष्ठाऽलक्ष्मीः माया तव संबंधनिबंधनाऽऽत्मपरमात्माद्येन भिन्नताकापाट्यं वा कलहः पित्रा
दिभिर्विवादः दंभः धर्मध्वजित्वम् ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

दीनवत्सल शरणागत पालक राजा ने चरणों में गिरे कलि को देखकर बध्न न किया कृपा कर हँसता यह बोला । क्योंकि
राजा श्लोक्य अर्थात् यशस्वी है ॥ ३० ॥

राजोवाच—तू अंजली बांधकर चरणों में गिरा है अब तुझे गुडाकेश के यशोधरों से कुछ भय नहीं है । किन्तु तुमको मेरे राज्य में नहीं
रहना चाहिये क्योंकि तुम अधर्म के बंधु हो ॥ ३१ ॥

तुम्हारे यहाँ रहने से लोभ, अनृत, चौर्य, दुर्जनता, स्वधर्मत्याग, अलक्ष्मी, कपट, कलह और दम्भ आदिक अधर्म समूह राजाओं के
देह में प्रवृत्त होता है ॥ ३२ ॥

न वर्तितव्यं तदधर्मबन्धो ! धर्मेण सत्येन च वर्तितव्ये ।

ब्रह्मावर्ते यत्र यजन्ति यज्ञैर्यज्ञेश्वरं यज्ञावितामविज्ञाः ॥ ३३ ॥

यस्मिन् हरिर्भगवानिज्यमान इज्यात्ममूर्तिर्यजतां शं तनोति ।

कामानमोधान् स्थिरजङ्गमानामन्तर्बहिर्वायुरिवैष आत्मा ॥ ३४ ॥

सूत उवाच ।

परीक्षितैवमादिष्टः स कलिर्जातवेपथुः ।

तमुद्यतासिमाहेदं दण्डपाणिमिवोद्यतम् ॥ ३५ ॥

यत्र क वाय वत्स्यामि सार्वभौम ! तवाज्ञया ।

लक्षये तत्र तत्रापि त्वामात्तेषु शरासनम् ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तत्तस्माद्वर्तितव्यं वर्तितुमर्हं ब्रह्मावर्ते देशे । यज्ञस्य वितानं विस्तारः तत्र विद्या निपुणाः ॥ ३३ ॥

इज्या यागः तदपा मूर्तिर्यस्य । शं क्षेमं कामांश्च । नन्विन्द्रादयो देवा इज्यन्ते तं तु हस्तिस्तत्राह । एष स्यात्तवावीनामात्मोति

तत्रापि जीवन्त परिच्छिन्न इत्याह अन्तर्बहिरिति । यत्र वायुः प्राणरूपेणात्तस्थितोऽपि बहिरप्यस्ति तदत्र सर्वान्तर्बहिर्वायो-
स्तीति ॥ ३४ ॥

उद्यतासिम् उद्धृतखड्गम् । दण्डपाणिं यमम् । उद्युक्तम् ॥ ३५ ॥

अत्रान वस्तव्यमिति या तवाज्ञा तया यत्र कापि वत्स्यामि । किन्तु तत्र तत्रापि आसः गृहीतः इषुः शरासनच येन स स्वामि-
लक्षये ॥ ३६ ॥

श्रीवीरराघवः ।

तत्तस्मादेऽधर्मबन्धो ! धर्मेण सत्येन च वर्तितव्येऽस्मिन् ब्रह्मावर्ते क्षेत्रत्वयानवर्तितव्यं "सरस्वतीद्वयत्योर्देवनद्योर्यदंतरं" तद्ब्रह्मावर्ततया यत्र
अविद्यानिबद्धाः यज्ञानुशीलनकोविदाः यज्ञैर्यज्ञेश्वरपरम्पुरुषमाराधयन्ति तत्र ब्रह्मावर्तवर्तितव्यं सवतस्यर्थः ॥ ३३ ॥

किंवदुना यस्मिन् देशे हरिर्भगवानिज्या आराध्या इन्द्रादयस्ते मूर्तिः शरीरयस्य यज्ञैरिज्यमाना वायुरिव स्यात्तवाणां जगमानां च भूतानां मूर्तिर्वाह-
कव्याप्यतिशयः आत्मा तः प्राविश्य प्रशासनधरणकुर्वन् यजतां माराधयितुं नामोधान् कामानिष्टायाश्च सुखमाश्वाभ्यं च तनोति प्रयच्छति तत्र सर्व-
त्रापि न सवतावर्तितव्यम् ॥ ३४ ॥

इत्थं पक्षिस्तानुशिष्टः कलिर्जातवेपथुः संजातगात्रकंपः उद्यतः उद्धृतोऽसिः खड्गो येन तदं दण्डपाणियममिवोद्यतमुद्युक्तमिदं वक्ष्यमा-
यामाह ॥ ३५ ॥

तदेवाहयत्रेति द्वाभ्यां सार्वभौम ! तवाज्ञया यत्र कचित् वत्स्यामि यत्स्थानं भवान्निर्दिशति तत्र कचिद् वत्स्यामि किन्तु तत्र त्वामेव गृहीतशरासने-
मालक्षये ॥ ३६ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

यस्मिन् निष्ठात्ममूर्तिः इच्छातनुः इज्यमानो हरिर्भगवान् यजतां पुंसां शंसुं तनोति प्रपंचयति अमोघान् कामानपि तनोतीति किं विशिष्टो
हरिः स्थिरजंगमानां मन्तर्बहिर्वाच्यमानः कश्च वायुरिवात्मा व्याप्तः ईशः प्रवर्तकः ॥ ३३ ॥

उद्यतसंखड्गदण्डपाणियममिव स्थितमुद्यतासिमुद्धृतखड्गम् ॥ ३४ ॥

यत्र क वात्वेपुक्तस्थले वत्स्यामीत्यन्वयः लक्षये पश्यामि ॥ ३५ ॥

इयमर्भूतांशेष्ट । तत्स्थानं निर्देष्टुमर्हसीत्यन्वयः आतिष्ठन् वत्स्येव सामि ॥ ३६ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

ब्रह्मावर्त इत्युपलक्षणं यज्ञीयदेशानाम् ॥ ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ ॥

सुबोधनी ।

उपसंहरति नवार्चितव्यमिति अधर्मप्रथो । तस्मादेनोर्नवर्तितव्यम् अधिकरणस्य तद्विरोधित्वप्रकटयति धर्मोति धर्मोपायिकेन सत्ये नवाचिकेन चकारानुमानसिक्कन कायवाङ्मनेभिर्धर्मकर्तारस्तेषामि स्थानयोग्येन त्रापिदेशविशेषनिर्दिशति ब्रह्मावर्त्तइति तद्विधर्मक्षेत्रं तत्रयदिनिर्दुष्टो धर्मोत्पन्नः तदन्यत्र धर्मोपनिशयित अतः धर्मक्षेत्रत्वान्नस्थातव्यं न च कदाचिदपि तत्र धर्मशून्यतादेवानामपि देवयजनत्वेन निरन्तरयज्ञसम्भवात् तदाह यत्रयजंति यज्ञोति तत्रापि सुख्यधर्मप्रकारेण यजंतीत्याह यज्ञेश्वरमिति “यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा” इति श्रुतिरनुसन्धे यानन्वहमपि एकदेशे स्थास्यामीति चेत्तत्राह यज्ञवितानविज्ञइति यज्ञवितानो यज्ञावस्तारः तुष्ट्यादयः तत्राविशेषज्ञाः अनेन त्वयि प्रविष्टे तदानीमेव ज्ञास्यंति ततो न करिष्यंतीति सूचितम् ॥ ३३ ॥

ननु कियञ्चैः पृथिके सिद्धिस्त्वयैव कर्तव्या परलोकस्तु विचारणीयस्तत्राह यस्मिन् देवयजने हरिरित्यनुमान उद्देश्यो यज्ञपुरुषो विष्णु रेवसाक्षाद्भगवान् ननु देवा एव इन्द्राद्यादयः तत्र इज्यन्ते तत्राह इज्यात्ममूर्तिरिति इज्यानामात्मा मूर्तिश्च ततः एकमत आह भजतां शंतनोति भक्तिमार्गानुसारि अस्ति देवकं ज्ञायते तत्र नोदष्टे द्वारा फलं किंतु प्रीता देवताः फलं प्रयच्छंतीत्यस्योद्देश्यत्वाभावाच्च भगवतश्च तथात्वात् अतः प्रीतिरेव द्वारं भौतिकेषु भूतसंस्कारद्वारा सर्वत्र भगवान् फलदाता फलमत उपपत्तेः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३७ ॥ इति तदाह भजतां शंतनोतीति धर्मपक्षे विस्तारभावः अमोघाश्चनकामाः स्थिरजङ्गमानां चेत् फलसम्बन्धः अतो यथा वंद्यं करणमत्रैव फलं किंच यज्ञैः संतुष्टा भगवान् ज्ञानमपि प्रयच्छति अन्तर्वाहिश्च प्रकाशो भवतीत्याह अन्तर्वाहिरिति एकस्यां भयत्वं सहष्टांतमाह वायुरिति ननु दृष्टांतं नैव भगवता तथास्तु सर्वत्वात् अत इत्याह प्राणवायुशब्द एवति यथा पदार्थस्य तथा भगवान् अन्तर्वाहिः पदार्थत्वेन भवतीत्याह व्यवहियमाणाऽप्येक एवत्यर्थः ननु दृष्टांतं नैव भगवान् तथास्तु सर्वत्वादत आह एष आत्मा तन प्राणमात्रमस्यैकत्वं यमात्मा एष इति भक्त्या स्फुरन्तं भगवन्तं निर्दिशति ॥ ३४ ॥

एवं प्राप्ते जीवने विशेषं प्रार्थयितुं पुनर्यत्र भवति कृत्वा विचारयितुं मारुत इत्याह परीक्षितेव मीत आदृष्ट आक्षेपः जातिवपथुः प्रतिज्ञासत्यां करिष्यतीति दण्डप्राप्तिमिवोति विलम्बस्तूर्णभावाच्चोद्देश्योद्देश्यतामिति कुन पूर्वापराधस्य अवश्यं दण्डं कर्तुं त्वत्वापयति दण्डं पाणिमिवोति सकृदपराधः सोढव्यः ततः परं मारयिष्यतीत्याह उद्यतमिति विज्ञापनामाह यत्रोति हे सार्वभौम ! सर्वभूमस्तवैव अहमपि त्वदीयः अतो मद्वाधिष्ठितः भूमरेव श्वर इति ज्ञापितम् ॥ ३५ ॥

पूर्वमस्माकं स्वातन्त्र्यं स्थितमधुना तवैवाकांक्ष्यतेत्याह अथेति विप्रक्रमेत् तदाह यत्राह च न वत्स्यामि मम स्थितौ ततोऽस्ति संदेहः परं त्वया रोषेन विधातव्यः जीवता च कचित्स्थितव्यं जीवन्तव्यैव दत्तम् अतः स्पष्टतया त्वदाज्ञाव्यतिरेकेऽपि जीवन्तव्यत्वात् देवज्ञामत्कार्यदर्शनाच्च कोऽर्थं च करिष्यतीत्याह लक्षयइति ॥ ३६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

धर्मोपायिकेन सत्ये नवाचिकेन चकारानुमानसिक्कन कायवाङ्मनेभिर्धर्मकर्तारस्तेषामि स्थानयोग्येन त्रापिदेशविशेषनिर्दिशति ब्रह्मावर्त्तइति तद्विधर्मक्षेत्रं तत्रयदिनिर्दुष्टो धर्मोत्पन्नः तदन्यत्र धर्मोपनिशयित अतः धर्मक्षेत्रत्वान्नस्थातव्यं न च कदाचिदपि तत्र धर्मशून्यतादेवानामपि देवयजनत्वेन निरन्तरयज्ञसम्भवात् तदाह यत्रयजंति यज्ञोति तत्रापि सुख्यधर्मप्रकारेण यजंतीत्याह यज्ञेश्वरमिति “यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा” इति श्रुतिरनुसन्धे यानन्वहमपि एकदेशे स्थास्यामीति चेत्तत्राह यज्ञवितानविज्ञइति यज्ञवितानो यज्ञावस्तारः तुष्ट्यादयः तत्राविशेषज्ञाः अनेन त्वयि प्रविष्टे तदानीमेव ज्ञास्यंति ततो न करिष्यंतीति सूचितम् ॥ ३३ ॥

उद्यतासि म उद्यो कृतवङ्गम् । जातिवपथुः प्रतिज्ञासत्यां करिष्यतीति दण्डप्राप्तिमिवोति विलम्बस्तूर्णभावाच्चोद्देश्योद्देश्यतामिति कुन पूर्वापराधस्य अवश्यं दण्डं कर्तुं त्वत्वापयति दण्डं पाणिमिवोति सकृदपराधः सोढव्यः ततः परं मारयिष्यतीत्याह उद्यतमिति विज्ञापनामाह यत्रोति हे सार्वभौम ! सर्वभूमस्तवैव अहमपि त्वदीयः अतो मद्वाधिष्ठितः भूमरेव श्वर इति ज्ञापितम् ॥ ३५ ॥

हे सार्वभौम ! सर्वस्या अपि भूमे राजन् । लक्षये साक्षादेवमेव त्वां पश्यामि । तेन सर्वेषां स्थावरजंगमानां युष्मत्प्रजात्वात् सर्वस्या अपि भूमेस्तवाधिकारात् मम वस्तु स्थानाभावात् सम्प्रति त्वदग्रे वर्त्तमानं त्वत्पादयोः पतितं मां स्वहस्तेनैव जहीति भावः ॥ ३६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

तत्तस्मात् धर्मोपायिकेन सत्ये नवाचिकेन चकारानुमानसिक्कन कायवाङ्मनेभिर्धर्मकर्तारस्तेषामि स्थानयोग्येन त्रापिदेशविशेषनिर्दिशति ब्रह्मावर्त्तइति तद्विधर्मक्षेत्रं तत्रयदिनिर्दुष्टो धर्मोत्पन्नः तदन्यत्र धर्मोपनिशयित अतः धर्मक्षेत्रत्वान्नस्थातव्यं न च कदाचिदपि तत्र धर्मशून्यतादेवानामपि देवयजनत्वेन निरन्तरयज्ञसम्भवात् तदाह यत्रयजंति यज्ञोति तत्रापि सुख्यधर्मप्रकारेण यजंतीत्याह यज्ञेश्वरमिति “यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा” इति श्रुतिरनुसन्धे यानन्वहमपि एकदेशे स्थास्यामीति चेत्तत्राह यज्ञवितानविज्ञइति यज्ञवितानो यज्ञावस्तारः तुष्ट्यादयः तत्राविशेषज्ञाः अनेन त्वयि प्रविष्टे तदानीमेव ज्ञास्यंति ततो न करिष्यंतीति सूचितम् ॥ ३३ ॥

यस्मिन् ब्रह्मावर्त्तपलक्षिते भूमंडले इज्यामूर्तिः इज्यारूपायां रूपा मूर्तिर्यस्य सः यथा वायुः प्राणरूपेणांतश्चरोऽपि विहरिष्यमानोऽस्ति तथा स्थिरजंगमानां स्थावराणां जंगमानां च अंतरात्मा विहरिष्यमान एष हरिः यजतां शं मोक्षाख्यं सुखममोघान् सत्यानीप्सितान् कामांश्च तनोति ॥ ३४ ॥

तदेवाह द्वाभ्याम् हे सार्वभौम ! सर्वभूमिपते नवर्तितव्यं भवता कथं च न क्षमदीये इति यावत् सार्वभौमस्याज्ञातया यत्र च न वत्स्यामि आज्ञावलात्कांश्च न्मुष्यान्विहाय स्थानीवितावासां भवात् सार्वभौमस्य भवतपवर्ग्यस्मिन् कस्मिन्क्षेत्रेऽप्यावासां करिष्यामि एवं चाह दण्डकारिण्यं मां मत्वा प्रवृत्तवाम आत्मा गृहीतइषुः शराशनचयेन तलं लक्षये ॥ ३६ ॥

तन्मे धर्मभृतां श्रेष्ठ ! स्थानं निर्देष्टुमर्हसि ।

यत्रैव नियतो वत्स्ये आतिष्ठस्तेऽनुशासनम् ॥ ३७ ॥

सूत उवाच ।

अभ्यर्थितस्तदा तस्मै स्थानानि कलये ददौ ।

द्यूतं पानं स्त्रियः सूना यत्राधर्मश्चतुर्विधः ॥ ३८ ॥

पुनश्च याचमानाय जातरूपमदात् प्रभुः ।

ततोऽनृतं मदं कामं रजो वैरं च पंचमम् ॥ ३९ ॥

अमूनि पंच स्थानानि ह्यधर्म प्रभवः कलिः ।

औत्तरयेण दत्तानि न्यवसत् तन्निदेशकृत् ॥ ४० ॥

भाषाटीका ।

हे अधर्म बन्धो ! इसी से तुम्हें यहां न रहना चाहिये ब्रह्मावर्त्त में धर्म और सत्य से रहना होता है जहां यज्ञ वितान के बेंसजिन यज्ञेश्वर को यज्ञों से पूजन करते हैं ॥ ३७ ॥ जिस ब्रह्मावर्त्त में यजन किये गये इत्यादि मूर्ति भगवान् यजन करनेवालों का मंगल विधान करते हैं स्थावर जंगम वायु के समान अतर्विहिः व्यापक हरिसर्वतो समस्त काम पूर्ण करते हैं ॥ ३८ ॥ सूत उवाच—परीक्षित कर्तुं इस प्रकार आदिष्ट कलि कपित, हण्डा, पाणि के समान उद्यत उद्यतासि राजा से बोला ॥ ३९ ॥

हे सावर्भौम ! तुम्हारी आज्ञा से मैं जहां निवास करूँगा वहीं धनुष चाण प्राची तुमको देखता हूँ ॥ ३९ ॥

श्रीधरस्वामी ।

प्रत् तस्मात् । नियतो निश्चलो वत्स्यामि ॥ ३७ ॥

पानं मद्यादेः । सूनाः प्राणिवधाः । द्यूतऽनृतम् । पानं मदः । पूर्वं मदो दयानाशकत्वेनोक्तः अत्र तु गर्वद्वारा तपोनाशकत्वेन । स्त्रीषु सङ्गः हिसायां कौल्यैश्च दयानाशकमिति शेषम् । यद्यपि सर्वं सर्वत्र सम्भवति तथापि प्राधान्येनानुतादीनां धृतादिषु यथासंख्यं तज्जिज्ञेयम् । द्वादशस्कन्धे तु सत्यं दया तपो दानमिति पादा विमानेपति अत्र दानशब्देन शौचमवाकं मनःशुद्धिरूपत्वात् भूताभयदानस्य । त्रेतायां धर्मपादानां तुर्यां शौ हीयते यत्नः । अधर्मपादेऽनृतं हिसासन्ताषाविश्वहस्त्यत्र च असन्ताषशब्देन तस्य हतगन्वा लक्ष्यते । विश्वहस्त्यत्र च तद्धेतुः स्त्रीसङ्ग इत्यविरोधः ॥ ३८ ॥

चतुर्विधस्याप्येकत्रावस्थानं देहीति पुनर्याचमानाय जातरूपं सुवर्णं च दत्तवान् । ततः सुवर्णदानात् अनृतं मदं काममिति स्त्रीसङ्गं रज इति रजोमूलं हिसाम एतानि चत्वारि पंचमं वैरं च अदादिति ॥ ३९ ॥

अमूनि अमीषु स्थानेषु न्यवसदित्यर्थः ॥ ४० ॥

दीपनी ।

पूर्वमिति अस्याध्यायस्य पंचविंशलोक इति शेषः ॥ सत्यमिति द्वादशस्कन्धीयतृतीयाध्यायस्याष्टादशश्लोकः । त्रेतायामिति द्वादशस्कन्धीयतृतीयाध्यायस्य विंशलोकः ॥ ३८ ॥

सुवर्णदानादिति । सुवर्णदानादेव तन्मूलकानृतमदादिपञ्चानां दानं सिद्धमिति भावः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

श्रीवीरराघवः ।

अतस्त्वामेवाविधनयत्रलक्षयेधर्मभृतां श्रेष्ठ ! त्वानुशासनमाज्ञामातिष्ठन्तुपालयन्प्रियमेनवत्सेतत्स्थानं निर्देष्टुमर्हसि ॥ ३७ ॥

अधर्मभ्यर्थितोऽजाततस्तस्मैकलयेवासस्थानानिददौतान्येवाहयूतमित्येषुस्थानेषुयूतादिरूपश्चतुर्विधोऽधर्मस्तानिददौइत्यर्थः तत्रच तमक्षैर्देवनपानमद्यपानंस्त्रियः स्त्रीयासिङ्गः सूतःपूतहिंसः ॥ ३८ ॥

पुनश्चयाचमानायकलयेप्रभुः परीक्षितजातरूपसुवर्णंस्थानमदात्ततः पुनरपिस्थानांतराणि याचमानामानुतादीतिपंचयेषुतानिस्थानानिददौ ॥ ३९ ॥

श्रीविविधधर्मः ।

रजः क्रोधः प्रभवत्यस्मादिति प्रमथः अधर्मप्रभवः कलिस्तान्यधिष्ठितवानित्याह अमुनीति । कालाव्यवधानादित्याह कारिकावलेन कर्म-
स्थितरेयस्याज्ञातुवर्ती सकलिन्यवसत् ॥ ४० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

कानितानि स्थानानि तत्राह द्यूतमिति द्यूतदेवने पीयतइति पानं मद्यसूना प्राणिहिंसनयत्रयस्थानेषु चतुर्विधोऽधर्मः पापस्यादितिशेषः ३७
जातरूपं सुवर्णं तत्फलमाह ततइति ततो द्यूतादिभ्योऽनृतादीनि पापसाधनानि भवतीति शेषः ॥ ३८ ॥
तस्य राक्षोनिदेशकदाज्ञाकृत् अधर्मप्रभवः अधर्मोत्पादकः अमुनिद्यूतादीनि पंचस्थानानि ॥ ३९ ॥
शुभूषुः पुरुषार्थकामः लोकपतिर्लोकपालः गुरुपदेषा धर्मस्येति शेषः ॥ ४० ॥

कमसंदर्भः ।

पानं सौत्रामण्यादिविहितव्यतिरिक्तम् । स्त्रियः कामस्त्रियः न तु धर्मपत्न्यः । सूनाश्च धर्मव्यतिरिक्ताः । अत्र द्वीकायां पानेन
अदृग्गव्यं गृहीतौ । मदे गव्योऽपि दृश्यत इति एतदेवाह—गव्येऽप्येति । ततः पूर्ववदेव दयातपसोर्नाशकत्वेन तौ विवक्षितौ । द्यूतेनानृतं
गृहीतं तच्च पूर्ववदेव सत्यनाशकम् । स्त्रीभिः सङ्गो विवक्षितः स च पूर्ववदेव शौचनाशकः । यत्तु सूनाभिः क्रौर्यं पूर्वतोऽधिकं
गृह्यते तदपि भवतु द्रव्यनाशकमिति न पूर्वेषां विरोध इत्यर्थः । एतदेवाह कार्य्यचेति । द्वादशस्कन्धवाक्यं तु मत्तान्तरं वा श्रेयम् ॥ ३८ ॥
जातरूपं सुवर्णादिकम् । पूर्ववदधर्मार्थं विना । तत्र पूर्वोक्तचतुर्णां स्थानरूपेणादात् । विशेषतः पंचमस्य वैरस्य चेति । तदेवाह
ततस्तद्दानं हतोरनृतादिपंचाप्येदोदिति स्थानानिर्णयेन स्थानिनः प्राप्तुं कर्त्ता हि स्यादिति भावः ॥ ३९ ॥
ततश्च तदक्षणादेव तत्र तत्र गतः कलिस्तान्यधिष्ठितवानित्याह अमुनीति । कालाव्यवधानादित्याह कारिकावलेन कर्म-
त्वम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

सुबोधिनी ।

यत्रैवस्थास्यामितत्रैवत्वामासशरासनं पश्यामि अतो यत्र स्थितः त्वामासशरासनं न द्रष्टुमिति त्वस्थानं देहीत्याह तन्मति चेति येषां प्रार्थितत्वात्
द्रष्टुमिति शरासनरहितम् अतो महर्शनमात्रेणैव शासनं त्यक्तव्यमिति भावः धर्मभृतां भृष्टतया चित्तदानं दत्तपरिपालनं च सूचितम् यद्यप्यहं तत्र
स्थास्यामि परं त्वयानि देष्टव्यं त्वदाज्ञया चेत् स्थितिः स्यात् त्वदाज्ञापरिपालिता स्यात् अपि च त्वेन "शास्त्रफलं प्रयोक्तारं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ इति
भ्यायेन तत्पापं तवैव भविष्यतीति भावः नियतइति त्रचनात् धर्मार्थेष्वपि द्यूतादिषु मेमवासइति स्थापितम् ॥ ३७ ॥
तत्तथैव कृतवानित्याह तथेति अस्यावश्यं स्थानं देयमिति द्यूतमक्षकीडा अनाधानविषयं पानं मादिरायाः स्त्रियः साधारण्यः बहुवचनान्नसूना
हि सापेतेषु यत्राधर्मो भवति तदस्य स्थानं न तु स्वभावतः शास्त्रतो वा यत्रैतानि भवन्ति तानि कलिस्थानानि भवन्ति किंच चतुर्विधोऽधर्मः "ब्रह्महत्या
सुरापानं स्तेयं गुर्वगनागमः" स्तेयं द्यूतं प्रविष्टम् अतो महापातकस्थानभूतमेतत् चतुष्टयं कलेः स्थानमित्यर्थः कलिना सर्वेष्वगृहीताः यपतात्किरो
तियत्रेति पदान् अधर्मस्यापदेश्यत्वमेव ॥ ३८ ॥

ननु मम पंचस्थानानि श्रुतिबोधितानि अत एकमधिकं देयमित्याकांक्षायामाह एकवारं स्थानं चतुष्टयं दत्तं पुनर्याचमानाय जातरूपं सुवर्णम्
जातस्ते ये सामान्यत्वेन सुवर्णमागतम् अधुना सुवर्णस्तेयत्वेन स्वरूपेण स्वर्णं कलिस्थानं नन्वयमहाननर्थः कथं सुवर्णं तस्मै दत्तवानिति तत्राह विभु
रिति तत्र कारकस्वतंत्रतया पितानि स्थानानि याचितानि एषां स्थानानां पुनः प्राप्तानां स्वरूपेण स्थानत्वं किंतु कार्यतइति तानि कार्याणि क्रमेण गण-
यति ततइति यस्मात् अधर्मइति चर्त्तते अतः अनृतरूपं द्यूतं मदरूपं पानं कामरूपाः स्त्रियः रजः क्रोधः तद्रूपा सूना सुवर्णं वैररूपं चकारादुभयविर-
गृहीतं तत् पंचमं सुवर्णं अपि वैरं हिंसायां च वैरमिति ॥ ३९ ॥

अमुनिपंचस्थानानि अधर्मप्रभवः अधर्मोत्पादकः औत्तरेयेण उक्तशयाः पुत्रेण अविवेकः सूचितः तेषु न्यवसदित्यर्थः तानि देशकृत् परिक्षिदा
क्षकर्त्ता ॥ ४० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

शरणागतं स्वामहं न हन्मीनि चेत् तदा हे धर्मपालकानां श्रेष्ठ ॥ ३७ ॥
द्यूतं स्पष्टम् । पानं मद्यादेः । स्त्रियोऽविवाहिताः । सूनाः प्राणिवधाः । यत्र चतुर्विधोऽधर्म इति । द्यूतेऽनृतं सत्यनाशकं पाने प्राणि-
नाशकः स्त्रीषु सङ्गः शौचनाशकः प्राणिहिंसायास्तु समुद्रित एव चतुर्विधोऽधर्मः । न हि प्राणिहन्तुषु तपः शुचित्वं ह्यया वा ।
व्यवचनं तु तेषु नास्त्येवेति ॥ ३८ ॥

अथैतानि न सेवेत बुभुषुः पुरुषः कचित् ।

विशेषितो धर्मशीलो राजा लोकपतिर्गुरुः ॥ ४१ ॥

वृषस्य नक्षत्राणि पादान् तपः शौचं दयामिति ।

प्रतिसन्दध आश्वास्य महीश्वरं समवर्द्धयत् ॥ ४२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

भो राजश्रेतद्वृत्तान्तं श्रुत्वा द्यूतादिकं कोऽपि नानुशीलयिष्यति । किंच प्रथमं मनसि मत्प्रवेशस्तत एव लोकाः प्रायो द्यूतादिकं मजन्ते इति । तत्र भवता दीयमानमपि स्थानचतुष्टयमदत्तमेवाभूत् । तस्मादेवं किमपि स्थानमहं प्राप्नुयां यल्लोकैर्दुस्त्यजं स्यादिति याचमानाय कलये जातरूपं स्वर्णोपलक्षितं रजतादिकं द्रव्यमात्रमेव तद्वासस्थानत्वेन अदात् । तत एव हेतोर्धनवत्सु अनृतं मिथ्या मदः पानादिजनिता मत्तता कामः स्त्रीसङ्गः रजो गर्व इति चतुर्विधोऽधर्मः तथा पंचमं वैरं च स्यात् । मदकामयोः क्लीबत्वमार्थम् ॥ ३९ ॥

अमूनि अमीष्वित्यर्थः । यद्वा कालभावाध्वदेशानामिति कारिकाचलात् कर्मत्वम् ॥ ४० ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

तत्तस्माद्धर्मभृतांमध्ये श्रेष्ठ ! शरणागतपालक ! यन्ननियतोनिश्चलस्तवानुशासनमनुतिष्ठन्पालयन् वत्स्यामिततत्स्थानं त्वन्तिर्देहं मर्हसि ॥ ३७ ॥

यत्रयेषुचतुर्विधोऽधर्मस्तानि द्यूतादीनि स्थानानि ददौ तत्र द्यूतेऽक्षादिभिर्देवने सत्यनाशकमनृतम् मद्यादिपानेतेपोनाशको विस्मयः कृषिशौचनाशकः संगः सूनायां प्राणिपीडने दयानाशको मदः ॥ ३८ ॥

चतुर्विधस्याधर्मस्यैकत्र वा संयाचमानाय जातरूपं सुवर्णमदादत्तवान् प्रभुः स्थानपंचकदाने समर्थः ततस्तस्मिन् जातरूपे तद्दानद्वारेण अनृतमदकामशब्दवाच्यसंगरजशब्देन विस्मयमेव चतुर्विधमधर्मं चतुर्विधाधर्ममूलवैरं च स्थापयामासेति शेषः ॥ ३९ ॥

औत्तरेयानुत्तरापुराणदत्तानि अमूनि द्यूतादि जातरूपां तानि पंचस्थानानि अधर्मप्रभवः अधर्मस्य प्रभवो यस्मिन्सतस्योत्तरेयस्य युगचक्रस्येति तानि देशकृत्कालिन्यवसत् "कालचक्रं जगच्चक्रं युगचक्रं चकेशवः अनादिनिधनो देवः परिवर्तयतेऽनिशमि"ति स्मृतेऽपि ॥ ४० ॥

भाषाटीका ।

इस सै हे धर्म भृतो में श्रेष्ठ ! आप मुझे स्थान निर्देश कर दीजिये कि जहां मैं आप का अनुशासन पालन करता नियत होकर निवास करूं ॥ ३७ ॥

कलियुग कर्तृक अभ्यर्थित राजा ने कलियुग को ये स्थान दिये द्यूत (जूआ) पान (मद्य) स्त्री सूना (हिंसा) जहां चार प्रकारका अधर्म हैं ॥ ३८ ॥

फिर जब कलि ने प्रार्थना की तब उसै जातरूप (सुवर्ण) दिया जिससे अनृत (मिथ्या भाषण) मद काम रज (रजो मूलक हिंसा) और पांचवां वैर है ॥ ३९ ॥

अधर्म प्रभव कलि, उत्तरानन्दन (परीक्षित) प्रदत्त इन्हीं पांचों स्थानों में । बसा है । उनकी आज्ञा पालन करने वाला है ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामी ।

अथेति हेतौ । बुभुषुः क्वचितुमिच्छुः । स्त्रीसुवर्णयोरसेवनं ताम तयोरनासक्तिः ॥ ४१ ॥

एवं कलिं निगृह्य वृषस्य पादान् प्रतिसन्दधे तप-आदीनि प्रवर्त्तितवानित्यर्थः ॥ ४२ ॥

दीपनी ।

(गुरुः धर्मोपदेष्टा इति विज्ञेयध्वजः ॥) उन्नवितुमिच्छुः अत्यर्थं सद्भावं प्राप्नुमिच्छुरित्यर्थः ॥ ४१ । ४२ । ४३ । ४४ ॥

स एष एतर्ह्यध्यास्ते आसन्नं पार्थिवोचितम् ।

पितामहेनोपन्यस्ते राजारण्यं विविक्षता ॥ ४३ ॥

आस्तेऽधुना स राजर्षिः कौरवेन्द्रभियोल्लसन् ।

गजाह्वये महाभागश्चक्रवर्ती बृहच्छूवाः ॥ ४४ ॥

इत्थम्भूतानुभावोऽयमभिमन्युसुतो नृपः ।

यस्य पालयतः क्षोणीं यूयं सत्राय दीक्षिताः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां

प्रथमस्कन्धे पारोक्षिते कलिनिग्रहोनाम

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीधरस्वामी ।

युष्मदीयसत्रप्रवृत्तिरपि तत्प्रभावादित्याह त्रिभिः । एतर्हि इदानीं युधिष्ठिरेणारण्यं प्रवेष्टुमिच्छता उपन्यस्तं समर्पितम् आसन्न-
मध्यास्ते ॥ ४३ ॥

अधुना आस्ते पालयते इति च वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवन्निर्देशः । स्मेत्यध्याहारो वा ॥ ४४ ॥

सत्राय सत्रं कर्त्तुं दीक्षिताः दीक्षां कृतवन्तः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवतभाषार्थदीपिकायां प्रथमस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीवीरराघवः ।

स इति स उक्तविधप्रभावपरीक्षिते तर्ह्यधुना अनतिकाले विप्रकृष्टकाले विविक्षता प्रवेष्टुमिच्छता पितामहेन राजायुधिष्ठिरेण उपन्यस्तं प्रदत्तं
पार्थिवस्य सार्वभौमस्यौचित्यं सिंहासनमध्यास्ते वर्त्तमानवद्वेति मूले लट् ॥ ४३ ॥

कौरवश्रेष्ठः श्रिया सार्वभौमश्रियो लुसन् प्रकाशमानो विपुलकीर्तिश्चक्रवर्ती चक्रभूमंडलवर्तयति पालयतीति तथाभूतः राजर्षिर्महाराजः
परीक्षितगजाह्वयेपुरेऽधुनावर्त्तमानसन्निकृष्टभूतकाले आस्ते आस्त ॥ ४४ ॥

न केवलमुक्तपवतस्येप्रभावेः किं त्वित्यंभूता अन्ये च प्रभावाय स्थितया भूतोऽयमभिमन्योः सुतो नृपः परीक्षित अतएवाधुना तस्याभावेऽपि तत्र
यात्कलेरत्र देशे प्रवेशाभावादेव भवतामिदं सत्रं प्रवर्तत इत्याह यस्येति यस्य परीक्षितः क्षोणीं पालयतः अत्रापि वर्त्तमानसामीप्ये भूते लट् । राजा
देशात्पौलित्यवतः सेतुप्रतीतिपिघनसारेतत्प्रेटिकार्यात्तद्वासनानुवृत्तिवत्तदाचक्रानुवृत्तेरेव हेतोः यूयं सत्राय कृतसंकरपावर्ततेत्यर्थः कलिनाभि
भूतं सत्रमिदं न प्रवर्ततेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इति श्रीवीरराघवटीकायां प्रथमस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

एतर्हितदानीं पार्थिवानं राज्ञामुचितमासनं सिंहासनमध्यास्त इति लट् लुङर्थः अरंप्राप्तं रक्षतीत्यरण्यं वनं विविक्षता प्रवेष्टुं कामेन पितामहेन
पितुः पित्रा युधिष्ठिरेण उपन्यस्तं दत्तमासनमध्यास्त इति अधिशोऽस्थानं सकिमेतिसप्तम्यर्थे द्वितीया बृहच्छूवाः महाकीर्तिः ॥ ४३ । ४४ ॥

यस्य क्षोणीं पालयतः सतः यूयं सत्राय ययविशेषाय दीक्षिताः सोऽयमभिमन्युसुतो नृपः इत्थं भूतानुभावः कल्यादिबन्धनलक्षणं सामर्थ्यं
पेत इत्यन्वयः ॥ ४५ ॥

इति श्रीभागवतमहापुराणे प्रथमस्कन्धे विजयध्वजटीकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

क्रमसंदर्भः ।

अध्यास्त इति प्रभावरूपेणोति ज्ञेयम् । एवमुत्तरत्रापि ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

यस्य पालयतः इत्यत्र सत्रं श्रीवलदेवदृष्टादन्यजज्ञेयम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसंदर्भे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

सुबोधनी ।

तस्य शांतस्थापिकीर्त्यनुभावो विद्यमानत्वात् वर्त्तमानवद्वेति न्यायेन अस्मात्तिशयजननार्थं दूरकथाव्यावृत्तये विद्यमानत्वेन निरूपयति स एष इति भगवत्सायुज्यप्राप्तस्य सर्वत्र भगवतः स्फुरणात् एष इति निर्देशः अतएव इदानीमापार्थिवोचितमासनमध्यास्ते किंतु जनमेजयस्तत्स्थाने तदध्यासन उपविशति स एव भगवद्गुणोभूत्वा तस्मात्स्तेहीति सर्वेषां प्रतीतिः अतएव पार्थिवोचितं राज्ञामुचितम् इदानीमप्यास्त इत्यर्थः अन्यथा पार्थिवोचितमपि व्यर्थं स्यात् सिंहासनान्तरमपि नाध्यास्ते किंतु पितामहेन राज्ञायुधिष्ठिरेण परित्यागं चकृत्वा वनं विवक्षता उपन्यस्तम् ४३ ननु किमेतदुपचारादुच्यते नेत्याह आस्ते अधुनाति अधुनापित्येवास्ते ननु दहान्तरं प्राप्य नेत्याह सराजर्षिः राज्ञ एव राजर्षिरेव सादृश्यं प्रमंवारयति कौरवेन्द्रश्रियोल्लसदिति कौरवेन्द्राणां श्रिया उल्लसत्वा उल्लसत्वा भवति तथा आसनं सतत्रापि गजाह्वये महाराज इति राजश्रिया लुप्त एव चक्रं वर्त्तयति आज्ञापयति तथैव बृहती कीर्तिर्यस्य ॥ ४४ ॥

एवं भगवत्कृपया भागवतेन च अजरामरः ब्रह्मभूत एव भगवानिवरमत इत्युक्त्वा तत्तदिदं क्षयानिवृत्तये तस्या लौकिकमेव रूपमुक्तं न तु लाकिकमित्यभिप्रायेणोपसंहरति इत्थं भूतानुभावोऽयमिति भूतोऽपि जीवन्तिष्ठतीतीत्यं भूतानुभावः कलिनिग्रहादिद्वारा अभिमन्युसुत इति महाशूरत्वमुक्तं तद्राज्य एव भवद्भिः सत्रमारब्धमित्याह यस्य पालयत इति अन्यथा भवन्तोऽपि भागवतस्य श्रवणार्थं गच्छेयुः सम्बत्सरदीक्षायाः कृतत्वात् न कश्चिन्प्रियतेतावदिति वाक्येन विरोधः अग्नीषोमीयप्रभृत्येव हि सायामिति विधानात् क्षोणीं पालयतः सतः सत्राय सहस्रसम्बत्सरायैव अन्यथा अल्परानि महत् कर्मारम्भो न घटते अनेन कलौ महायोगनिषेधोऽपि समर्थो भवति ॥ ४५ ॥

इति श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां श्रीभागवतसुबोधिन्यां

प्रथमस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १७ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

युष्मदीयसत्रप्रवृत्तिरपि तत्प्रभावादेवेत्याह स एष इति त्रिभिः । अध्यास्ते आस्तेऽधुना पालयत इत्येषु वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमाननिर्देशः ॥ ४३ । ४४ ॥

सत्राय सत्रं कर्तुम् । सत्रमिदं श्रीबलदेवदृष्टादन्यदेव ज्ञेयम् ॥ ४५ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

प्रथमेऽयं सप्तदशः संगतः संगतः सताम् ॥ १७ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

स एष उक्तप्रभावः परिक्षित् अरण्यं प्रवेष्टुमिच्छता पितामहेन युधिष्ठिरेणोपन्यस्तं समर्पितं पार्थिवस्य पृथिवीपतेरुचितमासनं एतद्दीर्घं मध्यास्ते वर्त्तमानवद्वेति भूतेलट् ॥ ४३ ॥

राजाचासौ ऋषिश्च राजर्षिः कौरवेन्द्रः कौरवश्रेष्ठः श्रिया महाराजश्रिया उल्लसत् शोभमानः चक्रमाज्ञां वलं वर्त्तयति प्रतिवर्त्तयतीति चक्रवर्ती बृहच्छ्रवः बृहती कीर्तिर्यस्य स एव भूतः यः परिक्षित् गजाह्वये आसीत् स अधुना आस्ते मुक्तरूपेण इति शेषः ॥ ४४ ॥

इत्थं भूतानुभावः अयं बुद्धिस्थो नृपोऽभवदिति शेषः यस्य पालयतः वर्त्तमानसामीप्ये लटः शत्रादेशः पालितवतः सत्राय सत्रं कर्तुं यं दीक्षिता दीक्षां कृतवतः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवतसिद्धांतप्रदीपे प्रथमस्कन्धे सप्तदशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १७ ॥

भाषा टीका ।

वन में जाते अपने पितामह युधिष्ठिर के दत्त पार्थिवोचित आसन पर वह राजा अभी विराजमान है ॥ ४३ ॥

कौरवेंद्रों की राज्य श्री से उल्लसित वह बड़ा यशस्वी महाभाग चक्रवर्ती राजर्षि अब गजाह्वय (हस्तिनापुर) में विराजमान है ॥ ४४ ॥

जिसके पृथिवी पालन समय में तुम सब सत्र में दीक्षित हुए हो, वह अभिमन्यु सुत राजा ऐसा प्रभाववाला है ॥ ४५ ॥

सप्तदश अध्याय समाप्त ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

—:—:—

सूत उवाच ।

यो वै द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टो न मातुरुदरे मृतः ।

अनुग्रहाद्भगवतः कृष्णस्याद्भुतकर्मणाः ॥ १ ॥

ब्रह्मकोपोत्थितादयस्तु तक्षकात् प्राणाविप्लवात् ।

न संमुमोहोरुभयाद्भगवत्परिताशयः ॥ २ ॥

उत्सृज्य सर्वतः सङ्गं विज्ञाताजितसंस्थितिः ।

वैयासकेर्जहौ शिष्यो गङ्गायां स्वं कलेवरम् ॥ ३ ॥

नोत्तमःश्लोकवार्त्तानां जुषतां तत्कथामृतम् ।

स्यात् संभ्रमोऽन्तकालेऽपि स्मरतां तत्पदाम्बुजम् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

राक्षस्त्वष्टादशे तस्य ब्रह्मशापो निरूप्यते ।

स चानुग्रह एवास्य जातो वैराग्यमावहन् ॥ ० ॥

परीक्षितो निर्याणमत्याश्चर्यं वक्तुं तत्सम्भावनाय जन्माश्चर्यमनुस्मारयति यो वा इति । विप्लुष्टो निर्दग्धः सन् ॥ १ ॥

ब्रह्मकोपावुत्थितात् तक्षकात् यः प्राणाविप्लवः प्राणानाशस्तस्मादुत्तमः तस्मात् संमुमोह । अत्र हेतुः यस्तु भगवत्परिताशय इति ॥ २ ॥

किन्तु उत्सृज्येति । वैयासकेः शुकस्य शिष्यः सन् । विज्ञाता अजितस्य श्रीहरेः संस्थितिस्तत्त्वं येन सः ॥ ३ ॥

न चैतच्चित्रमित्याह । उत्तमःश्लोकस्यैव वार्त्ता येषु अतएव नित्यं तत्कथारूपममृतं जुषतां संभ्रमो न स्यात् ॥ ४ ॥

दीपनी ।

० ॥ १-७ ॥

श्रीवीरराघवः ।

अथैतत्प्रबंधपिपृच्छिषामुद्बोधयितुं पारीक्षितमवशिष्टं वृत्तान्तं समासतो वदन्नुपसंहरति यद्वति दशभिः योवैपरीक्षिन्मातुरुदरे द्रौण्य स्त्रेण विप्लुष्टोदग्धोऽप्यद्भुतकर्मणाः कृष्णस्य भगवतोऽनुग्रहाद्भुतः ॥ १ ॥

यश्च ब्रह्मकोपेन ब्रह्मणा शापात्मकेन लुत्थितात्समुपस्थितात्प्राणानां विप्लवोत्ताशो यस्मादुत्तमः यस्मात्तक्षकात्संमुमोहमोहं न प्राप्तः । नावि भेदित्यर्थः कथं मृतः भगवत्येवार्पितः आशयोऽतः करणं येन तथाभूतः सन् ॥ २ ॥

स राजा सर्वतः सर्वत्र देह तदनुवंध्यादिषु संगमुत्सृज्य वैयासकेः शुकस्य शिष्यो भूत्वा विज्ञातेऽजिते भगवति संस्थितिं निर्धाय स्वस्वं कलेवरं गङ्गायां जहौ तत्याज ॥ ३ ॥

मोहाभाव मेव सहेतुकमुपपादयति नेति उत्तमः श्लोकस्य भगवतो वार्त्ता येषां तेषां भयं मोहो वास्तीत्यर्थः किमुत्तमस्योत्तमश्लोकस्य कथा मृतं जुषतां सेवमानानां तत्पदाम्बुजं स्मरतां तत्कालेऽपि संभ्रम एव स्यात् ॥ ४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

पुनरपि भगवति माक्तिविधानार्थं तन्माहात्म्यमुच्यतेऽस्मिन् अध्याये तदर्थं पारीक्षितस्वर्गाणामुपक्रमते यद्वति योऽद्भुतकर्मणाः श्रीकृष्णस्यानु ग्रहात् द्रौण्यस्त्रदग्धोऽपि मातुरुत्तराया उदरे न मृतः ॥ १ ॥

श्रीविजयवज्रः ।

यश्चब्रह्मशापोत्थिताद्ब्राह्मणशापप्रेरितात्तक्षकनागात्प्राणविप्लवेविनाशोप्राप्तेसतिभगवत्परितचिसत्त्वान्मरणाख्योरुभयाक्षसंमुमोह २
सपरीक्षितसर्वतः सर्वेषुराज्यादिषुस्नेहलक्षणांसंगमुत्सृज्यवैयासकेः श्रीशुकस्याशिष्योभूत्वातदुपदेशेनात्मयोग्यंविज्ञानंस्वरूपविषपरत
स्वापरोक्षज्ञानं तेनअर्जितासंपादितासंस्थितिर्मुक्तिर्येनसतथोक्तः गंगायांप्रासादेखकलेवरंजहावित्यन्वयः ॥ ३ ॥

नैतदाश्चर्यमित्याह नेतिउत्तमश्लोकस्यवार्ताप्रसंगोयेषांतेतथा उत्तमश्लोकस्यवार्ताजीविकायेषांतेतथेतिवा । तेषांश्रवणपुटेनतस्यहरेः
कथामृतंजुषतांश्रवणव्याजेनसेवमानानांतस्यपदपदं चस्मस्तामंतकालेसंभ्रमोनस्यादित्यन्वयः निरंतरंहरिचरणनिषेवणोनात्यंतिकप्रलयेस
र्षदेहविरहमिच्छतांदैनंदिनमरणभयंनास्तीतिर्विवाणीयमित्यपिशब्दार्थः । उत्तमश्लोकवार्तादिष्वेकमेवालंभिलितंकिमुवर्णनीयमितिवा ॥४॥

क्रमसंदर्भः ।

० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

सुवोधिनी ।

“अथाध्यायद्वयेनास्यवृत्तमुत्तरमीर्यते शापात्प्रायस्ततोराज्येशापोवैराग्यबोधकः संक्षेपकथनं पूर्वश्रोतृप्रीत्यनुसारतः विस्तारोक्त्यै
तयोः श्रद्धाश्लाघाचान्योऽन्यमीर्यते तादृशफलवत्तान्यदितिस्थापयितुंदिजात् शापस्तुहरिणाप्रोक्तस्तक्षकाग्रेरलौकिकात् ज्ञानिनोदेहनाशाय
नान्यथामृतवर्षणात् यादवैभ्यस्तथोत्कर्षःशापमुग्धेभ्यर्यते” एवंतस्यराज्यस्थितिमुक्त्वाउत्तरस्थितिसंक्षेपेणाह योवैदौण्यस्तेति येन
भगवतापूर्वसंरक्षितः तेनैव चेदानीमुपसंहृतइतिबोधयति अद्भुतकर्मणइति प्लुष्टोनमृतः अमृतंपीत्वामृतइतिभगवतः कृष्णस्येति प्रकटा
प्रकटब्रह्मनाम्निमातुरुदरेनमृतःगंगायांतुमृतइति ॥ १ ॥

इदानीमरणविशेषमाह ब्रह्मकोपोत्थितादिति तक्षकोऽप्यधस्तात्स्थातुमशक्तः ब्रह्मास्त्रमत्रागत्यसफलंजातमितिब्रह्मशब्दप्रयोगःप्राणानां
विप्लवोयस्मात्इतिनिरुद्धानामग्नौप्रवेशात् महानुपद्रवः सर्वत्रप्राणानांस्पर्शंतिअत्रस्पर्शाद्वाविप्लवः अतएवोरुभयात् संमोहाभावेहेतुः
भगवत्परितोशयइति आशयस्यतक्षकाग्रहणार्थंभगवतिसंमर्षणम् ॥ २ ॥

तस्यदेहत्यागप्रकारमाहउत्सृज्येतिप्रथमतःपरित्यागस्ततोऽगुरुकृपातस्यतत्सम्प्रदायात् भगवत्स्वरूपविज्ञानंततोऽगंगायांदेहत्यागइतिविशे-
षेणज्ञातोअजितस्यसंस्थितिर्येनसम्यक् स्थितिर्यवस्था ॥ ३ ॥

कथंमहाभ्रमेनसम्भ्रमइत्याकांक्षायाप्राहउत्तमश्लोकस्यैववार्तायेषांभगवत्सम्बन्धनांसर्वदातत्कथामृतंजुषतामुपनिबद्धांसद्भिः कथ्य-
मानांकिंचतत्पदाम्बुजंसेवमानानांभ्रमस्तुसन्निपातकार्यदोषागुणाश्चप्रीभूतायदैकत्वं सम्पद्यते “वयासंनिपातस्त्वहमिति ममेत्युद्धवयाता
मतिः” व्यवहारश्चसंनिपातः तेनयावत्संनिपातव्यवहारः अन्तेऽपितत्कार्यंप्राप्नुवति देहेन्द्रियांतःकरणैः भगवदीयकार्यकरणोपूर्वसंनिपातो
निवर्तते तत्रलौकिकीवार्तातामसीआवश्यकीराजसीभगवज्जनसात्त्विकं विपरीतत्वा आद्यमानसं यद्धिमनसाध्यायतीतिश्रुतेः अतोनिरं-
तरंकार्येन्द्रियांतःकरणैः सवीजेदोषेनिराकृतत्रयाणांस्वभावपरावृत्तौसंस्पर्शमणोलोहादेरिवसर्वस्यअसंक्लिष्टभगवत्स्वरूपाभिनिवेशात्तन्म-
मजनकत्वमित्यर्थः यद्यप्यंतकालेदेहेन्द्रियांतःकरणानांवैकल्यंसंभवतितथापितेषांकालस्यनांतकत्वमंतकसम्बन्धित्वंचामृतपानेननित्यत्वा
दितिभावः ॥ ४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

अष्टादशे मुनेः कण्ठे सर्पे बध्वा गृहागतः ।

अनुत्पन्नं नृपस्तस्य पुत्राच्छापमथाश्रयोत् ॥ ० ॥

परीक्षितः कलिनिग्रहश्रवणेनातिविस्मितान् मुनीन् प्रति तस्य जन्मावधि भगवत्प्राप्तिपर्यन्तं सर्वमेव चरित्रमत्यन्तं संक्षेपेण
गणयन्प्राह यो वा इति । विप्लवो निदग्धः ॥ १ ॥ २ ॥

वैयासकेः शुकस्य शिष्यः सन् विज्ञाता अजितस्य हरेः संस्थितिस्तत्त्वं येन सः । विज्ञातोऽनुभवनीचरीकृतोऽजितः संस्थितौ मरण-
काले येन स इति वा ॥ ३ ॥

नैतद्विभ्रमित्याह नोत्तमेति । उत्तमश्लोकस्य वाचैव वार्ता जीवनहेतुर्येषां तेषाम् ॥ ४ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

अवशिष्टपरीक्षितवृत्तांतमारुर्ध्वसमाप्तेर्वक्तुम् तदद्भुतजन्मरहस्यस्मरणापूर्वकं तदुपाख्याननिधनपर्यंतम् संक्षिप्यदर्शयति यस्तुतिवभिः
श्रीण्यस्त्रेणाविप्लवेनिर्दग्धोऽपिनमृतः ॥ १ ॥

तुशब्दइतरंभ्याजनेभ्यः परीक्षितोबेलस्ययद्येतवति वस्तुश्रुतीमुनिकोपेनोत्थितासंज्ञकायः प्राणविप्लवः प्राणमयायस्ततोऽप्यु-
भयतस्माक्षमुमोहमोहंनप्राप्तः यतोभगवतिअर्पितआशयोयेनसः ॥ २ ॥

तावत् कलिर्न प्रभवेत् प्रविष्टोऽपीह सर्वतः ।

यावदीशो महानुर्व्यामाभिमन्यव एकराट् ॥ ५ ॥

यस्मिन्नहनि यर्होव भगवानुत्ससर्ज गाम् ।

तदैवहानुवृत्तोऽसावधर्मप्रभवः कलिः ॥ ६ ॥

नानुद्वेष्टि कलिं सम्राट् सारङ्ग इव सारभुक् ।

कुशलान्याशु सिध्यन्ति नेतराणि कृतानि यत् ॥ ७ ॥

किन्नु वालेषु शूरेण कलिना धीरभोरुणा ।

अप्रमत्तः प्रमत्तेषु यो वृको नृषु वर्तते ॥ ८ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

एताद्विवृणोति सर्वतः सर्वेषु देहगोहादिषु संगमुत्सृज्य वैयासकेः शिष्यः सन् तदनुग्रहाद्विज्ञाते गुणाशक्त्यादिविशेषविवेकेन सुखादेः
अजिते कालकर्माद्यस्पृष्टस्वभावे श्रीकृष्णोऽसम्यगात्मभरन्यास रूपास्थितिर्यस्य सः गंगायां तत्तीरे स्वकलेवरं जहौ तयाज ॥ ३ ॥

युक्तं चैतदित्याह उत्तमश्लोकस्य वार्तायेषु तेषाम् तस्योत्तमश्लोकस्य कथात्मकममृतं जुषताम् ध्यानमार्गेणातस्योत्तमश्लोकस्य श्रीकृष्ण
स्य पदांबुजं स्मरतां च सम्भ्रमोऽतः कालेऽपि न स्यादत्रोत्तरोत्तरं कैमुतिकन्यायोऽपि ज्ञेयः ॥ ४ ॥

भाषाटीका ।

सूत उवाच जो परिक्षित अश्वत्थामा के अख से दग्ध होकर भी अद्भुतकर्मा भगवान् श्रीकृष्ण के अनुग्रह से माता के उदर में
नहीं मरे थे ॥ १ ॥

जो कि भगवान् में मन के अर्पण करने से प्राणनाशक ब्राह्मण कोप से उत्पन्न तक्षक रूप महा भय से मोहित न भये थे ॥ २ ॥

जिनने ईश्वर की मर्यादा कूँ जानकर शुकदेव जी का शिष्य होकर सर्वत्र संग छोड़कर अपने देह को गङ्गाजी में त्याग दिया ॥ ३ ॥

क्योंकि भगवद्भक्तों को भगवत्कथा मृत सेवन करने से भगवत्पदांबुज सेवन से अन्तकाल में भी सम्भ्रम नहीं होता है ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तस्मिन् सखि सुतरां तन्न चित्रमित्याशयेनाह तावदिति । अभिमन्योः पुत्रः । एकराट् चक्रवर्ती । ईशः पतिस्तावत् ॥ ५ ॥

ननु तदा कलेरप्रवेश एवास्तु प्रविष्टोऽपि न प्रभवेदिति कुतः तत्राह । यस्मिन्नहनि यर्हि यस्मिन्नव क्षणे । गां पृथ्वा । अनुवृत्तः
प्रविष्टः । अधर्मस्य प्रभवो यस्मिन् ॥ ६ ॥

ननु अधर्महेतुं कलिं सर्वथा किं न हतवान् तत्राह नानुद्वेष्टीति । सारङ्गो भ्रमर इव सारग्राही । सारमाह । यत् यस्मिन् कुशलानि
पुण्यानि आशु सङ्कल्पमात्रेण फलन्ति । इतराणि पापानि आशु न सिध्यन्ति । यतस्ताति कृतान्येव सिध्यन्ति न तु सङ्कल्पित
मात्राणीति ॥ ७ ॥

ननु दोषाधिक्यात् तद्वद्वेष एव युक्तः न धीरेषु तस्याकिञ्चित्करत्वात् इत्याह । किं नु तेन भवेत् । वालेषु अधीरेषु । अप्रमत्तः साव-
धानः सन् यो वृक इव वर्तते ॥ ८ ॥

दीपनी ।

वृकः शीघ्र इति ख्यातः । वतसादन इति राजनिघण्टुः ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीवीरराघवः ।

सिद्धान्तलोकन्यासेन यस्य मालयतः क्षोणीमित्यनेनाभिप्रेतमुपपादयति तावदिति । इह लोके सर्वत्र प्रविष्टोऽपि कलिर्यावदुर्व्यामाभिमन्युषु
एकराट् सुतुल्यराजांतरहित ईश्वरोऽधिपतिर्वभूव तदाश्वायावदनुह तावभूव तावत्कलिर्न भवेत्तसमर्थो भूव ॥ ५ ॥

श्रीवीरराघवः ।

कदाप्रविष्टइत्यत्राह यस्मिन्नहिनियहोवक्षणेभगवान् कुशलोभांभूमिमुत्सर्जतत्याजतास्मिन्नेवाहनिक्षणेचासावधर्मप्रभवः कलिरनुप्र-
वृत्तः प्रविष्टोबभूव ॥ ६ ॥

ननुकलिकुतो नहतवानित्यत्राह नेति सप्ताद्वसार्वाभौमः परीक्षितकलिनानुद्वेष्टितन्मरणपर्यंतद्वेषनकृतवानित्यर्थः कर्त्तमानसामीप्ये लट्कुतः
यतः सारंगोऽवभृगवत्सारभुक्सारानुभवितासारग्राहीतियावत्सारंगोयथाकमलगत्सारंमकरंदं गृह्णाति न तु तन्नाशयति तद्वत्कलितसारग्रा-
हित्वात्तजघानेत्यर्थः कोऽसौ तद्वत्सारः यज्जिघृक्षुस्तनानुद्वेष्टीत्यत्राह कुशलानीति यद्यस्मिन्कलौकृतानि कुशलानि भगवन्नामकीर्त्तनादिरूपा-
णि पुण्यकर्माण्याशुसिध्यन्ति भगवत्प्राप्तिमावहन्ति इतराण्यकुशलकर्माणि पापानीति यावत् तान्याशुनासिध्यन्ति न फलदानि भवन्ति एतत्सार-
मुद्धनानुद्वेष्टि अनेन कृतादियुगेषु कुशलानां चिरेण फलदत्वमितरेषां त्वाश्वितिसूचितम् ॥ ७ ॥

ननु कलिनाभिभूतैर्जनैः कुशलानि न कृतान्येव स्युः येनाशुसिध्येयुस्त्वित्यत्राह कित्विति वालेषु मूर्खेषु विषयभूतेषु शूरेणाधीरेषु विवेकिषु
तुभीरुणा कलिना किनुकृतं स्यान्न कोऽप्यनर्थः कृतः स्यादित्यर्थः तदेव हृष्टतेन दर्शयन् विशिनाष्टि यः कलिरधीरेषु वृक्षइव भ्रमते तेऽप्येव जनेषु सर्व-
तो वर्तते ॥ ८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

मदीयेराष्ट्रे न वर्तितव्यमित्यस्याभिप्रायः कलेः सामर्थ्यप्रकटनाभावः न तु प्रवेशाभावइत्यभिप्रेत्याह तावदिति आभिमन्यव अभिमन्योः
पुत्रः परीक्षिते कराट्चक्रवर्तीयावद्यावन्तकालमुर्व्यामास्तइत्यन्वयः कीदृशः महानीशः सप्तद्वीपवत्याः भूमेरधिपतिः नमंडलेशइत्यर्थः ताव-
त्तावन्तकालमिह संप्रविष्टोऽपि कलिः न प्रभवेत्स्वशक्तिप्रकटनसमर्थो नाभूदित्यन्वयः ॥ ९ ॥

कदानूर्वाकलिः प्रविष्टइतितत्राह यस्मिन्निति ॥ ६ ॥

सारंगो मधुकरइव सारभुक् सारग्राही सप्ताद्वत्कलिनद्वेष्टीत्यन्वयः कुतइतितत्राह कुशलानीति कुशलानि सुकृतानि इतराणि पापानि य-
द्यस्मात् ॥ ७ ॥

इतोऽप्युदास्तइत्याह किम्विति धर्मज्ञानादिकंवृणोतीत्यावृणोति नाशयतीति वृकः शूरेषु भीरुणा बालेषु शूरेणा कलिना किमु किं प्रयोजनम् ॥ ८ ॥

क्रमसंदर्भः ।

तावत् कलिर्न प्रभवेदिति दत्तानामपि तेषां स्थानानां तत्प्रभावेनानुद्भावात् ॥ ५ ॥

प्रवेशकालमाह यस्मिन्निति ॥ ६ ॥

सारमेवाह कुशलानीति । लोको विकर्मनिरतः कुशले प्रमत्त इत्याद्यनुसारेण सर्वमङ्गलमयानि भगवत्कीर्त्तनादीनि आशु सङ्कल्प-
मात्रेण कलावपि सिध्यन्त्येव कलिं सभाजयन्त्यार्या इत्यादेः कुष्णाचरितं कलिकल्मषघ्नमित्यादेः श्रुतोऽनुपठितो ध्यातः इत्यादेः सद्यो
हृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणादित्यादेः यस्यां वै श्रूयमाणायामित्यादेश्च । इतराणि कस्माणि तु कृतान्यपि न सिध्यन्ति ।
“अतः कलौ तपोयोगविद्यायज्ञादिकाः क्रियाः । साङ्गा भवन्ति न कृताः कुशलैर्व्यापि देहिभि”रिति ब्रह्मवैवर्त्तात् । ततो महाफलानां तत्
कीर्त्तनादीनां सिद्धिश्च नमा सिद्ध्यन्तु नाम तुच्छफलान्यन्यानीति तदभिप्रायः ॥ ७ ॥

बालेषु तदबुधेषु । धीरास्तत्र बुधाः । तदबुधत्वादेव प्रमत्तेषु ॥ ८ । ९ ॥

सुबोधिनी ।

ननु कथं कालनियामकत्वं तेषां तत्राह तावत्कलिरिति तस्य राज्ञेऽपि कालसम्बन्धो नास्ति तत्र कथं तदायुषिसम्बन्धः आधिदैविकत्वा-
दस्य कालस्य ननु गुणानां गुणपेक्षया हीनत्वात् भगवत्कृतकालं कथमयं निराकृतवानित्यत आह प्रविष्टोऽपीति मणिनायथाग्निस्तप्तः तथा
राजनिविद्यमाने कलेः प्रतिष्ठंभः भगवदीयत्वात् विशेषेऽपि कार्यापेक्षया गुणानामुत्कृष्टत्वात् प्रतिष्ठंभएवराज्ञाकृतः न मुख्यदेशात् कृती-
करणं तदाह इह सर्वतः प्रविष्टोऽपीति अनेन कालस्य देशपरिच्छेदो निवारितः ननु प्रविष्टोऽपि वशीकर्तुं कथं शक्यः तत्राह ईशइति भगवत्
प्रवेशादैश्वर्यदानाद्वा ईशत्वं सहि कर्तुं मर्त्तुमन्यथा कर्त्तुं समर्थः किंच भगवता कालोऽप्यधिकृतः राजा च तयोः पुनाराजो महान् कृतः अतः प्रतिबन्धो
युक्तएव किंच अयं भागिनेयपुत्रः व्यवहारे मान्यः स तु वाहनरूपः अतोऽप्यस्य महत्त्वं किंच कलिः षडंशः प्रवर्त्तते देशविषये अन्येष्वष्टवर्षे
पुत्रेतायुगसमः कालो वर्त्तत इति वचनात् अयं च एकशतं अतः खण्डमण्डलाधिपतिः महाखण्डमण्डलेश्वरात् प्रतिबद्धः ॥ ५ ॥

ननु भगवत्येव काल एव कलिर्न प्रवृत्तइतिकुतो नांगीक्रियते तस्य त्तयः क्षणो नीतइति वाक्यानुरोधात् सूर्यगत्यागणनायां कालपवोत्कृष्टः
कस्मान्नोच्यत इत्याशङ्क्याह यस्मिन्नहनीति सत्यमेताभ्यामुत्कर्षकर्त्तुं शक्यते परं न सम्पन्नः तत्र द्वापरांते भगवानवतीर्णः कलिश्च न प्रविष्टः
तथा च भगवता सूर्यगतिरुत्कृष्टैव अथ प्रचलिते भगवति उत्कर्षकाभावात् परीक्षितश्चाप्यधिकारात् प्रविष्टः अतः परंप्रविष्टस्य च्छेदने मया देव-
स्वदेशाच्च निराकरणे पश्चादागत्य पुनस्तावन्ते कालमनुभवेत् ततश्च कल्मषवतारकालवाधेत अतो भगवता सह अङ्गस्य मानवत्वाभावात् नासौ
उत्कर्षइत्यभिप्रायः । यस्मिन्नादिवसेयस्मिन्क्षणे भगवानुत्कृष्टवान् तदैवायं कलिरनुवृत्तः तदपेक्षया स्थित एव भगवति चलिते स्वयमुपविष्टः
तस्मिन्नुपविष्टे एव सर्वे अधर्माः प्रवृत्ताः ॥ ६ ॥

१. सुशोधिनी : हा नमोस्तिगण्ड

मनुतथापिदुष्टत्वात्मारणमेवोचितंनिराकरणंवाभावाद्यंमार्गनीतिः सर्वेषांलोपकारः सिद्धयतीत्याशंक्याह नानुद्वेष्टीतियद्यपि राजा सर्वैकर्तुसमर्थः तथापिकलिनानुद्वेष्टिनन्वधर्मप्रभवत्वात्प्रत्यकोद्वेष्टः तत्राहसारभुगितिर्वाहिषुतुषाः सन्तीतितेननिराक्रियन्ते अपितुतुष विमोकेनतुतुद्यते तथायमपिराजासारमेवभुंकेसारत्वतुतुवेवयदाससारत्वेनवाष्टिर्तामवाति अतःकनाप्यंशेननविद्वेष्टि ननु विषमधुसंयुक्ता जत्यागवत् गुणदोषयोस्तुल्यत्वात् दोषस्यत्वमधिकत्वात्कृतोनस्यांगं तत्राहसारद्वेष्टिसारज्ञाप्रतीतिसारज्ञो भ्रमरः सहिमधुनामसौ गायति तत्रकेतकयादिषुवहिः कटकवेष्टितेषुमकरन्दप्राचुश्रूयत तत्ररमते तदेकजीवनत्वात् तथाराजापि “कलौसलुभविष्यन्तिनाशयण परायणा”इति भगवद्गुणानांभक्तानांचात्रसुलभत्वात् स्वस्यतदेकजीवनत्वाच्चभक्तिसिद्धयर्थेनद्वेष्टीत्यर्थः अधर्माशनिराकरणंमुमति बन्धेनापिसेत्स्यतीतिभावः किंच कृतस्यास्यचतुल्यत्वात्स्मादिपिनद्वेष्टीत्याह कुशलीतीति “कृतेतातक्षणिकःपापः प्रतापांद्वादशेऽहनि द्वापरेमासमात्रेणकलौसम्बत्सरेणातत्” तद्वैपरीत्येनचधर्मसिद्धिः तदाह कुशलानिपुण्यानिइतराणिपापानिकृतानितानिप्रायेणकलौसंसर्ग आनिमभवन्तीतिज्ञापितं यद्यस्मात्तान्येवइतराणिभवन्ति अतोलोकोपकारार्थमपिनद्वेष्टः ॥ ७ ॥

किंच नायंकलिर्हेशेवर्तते किंतुपुरुषेषुतत्रापिप्रमत्तेषु अतिशिक्षकत्वेनतस्यस्थितत्वात् उपेक्ष्यैवतत्रनद्वेषइत्याह किंचित्ति तुशब्देन पूर्वपक्षोद्देशस्थितरूपोनिवारितः बालेषुधर्मार्थप्रवृत्तेषुशीघ्रमेवफलसिद्धौप्रपञ्चविलयःस्यात् धर्मेणांतःकरणाशुसौख्यानोदयेनसर्वत्याग प्रसंयात् अतएवतत्प्रतिबन्धार्थश्चरेणयेतुमोक्षाधिकारिणोधीराः तेभ्यस्तुविभेति किंच वैराग्यहेतुश्चायंयतः प्रमत्तेषुअप्रमत्तः आयुः क्षरत्वात् अतएवकलावल्पायुषोभवंति ननुकथमेवंस्वभावस्तत्राह योवृकइति अयंतुवृकरूपः सरात्रौशयानान् अरक्षितान्वाल्यानेव गृह्णाति नव्याघ्रवत्सर्वभक्षकः अतएवतद्वधार्थेमहतांप्रवृत्तिः एकवचनेनासहायतामूचिता तत्रापिविशेषः नृषुवर्त्ततेननरांसमेवभूतृषुवा प्रवृत्तिषु अतउपेक्षणीयइत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

राक्षा निगृहीतस्य कलेस्ततः परं कीदृशी स्थितिरभूदित्यपेक्षायामाह तावदिति ॥ ५ ॥

कलेः प्रवेशकालमाह यस्मिन्निति । गां पृथ्वीम् ॥ ६ ॥

निगृहीते कलौ राज्ञः कीदृशो भाव आसीदित्यपेक्षायामाह । सारङ्गो भ्रमर इव सारग्राही । सारमाह । यत् यस्मिन् कुशलान् पुण्यानि आशु सङ्कल्पमात्रेण फलन्ति इतराणि पापानि आशु न सिद्ध्यन्ति । कृतान्येव सिध्यन्ति न त्वकृतानीति । तेन कुशलान्यकृतान्यपि सिध्यन्तीति लभ्यते । अकृतत्वं खल्विह सङ्कल्पितत्वं व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

अन्योऽपि राज्ञोऽभिप्राय आसीदित्याह वालेष्वविवेकिषु शूरेण कलिना किं न किमप्यनिष्टम् । यतो भीरेषु विवेकिषु मरुजनेषु च मीरुणा । वालकेष्वेव वृकः शूरः ॥ ८ ॥ ९ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

इहास्मिन्लोके सर्वतः सर्वप्रविष्टोऽपि कलिर्यावदभिमन्युपुत्रः एकराष्ट्रसमनरेद्रांतरवर्जितः सन्सम्राट् ईशः प्रजानियंताऽऽसीत्तावत्
प्रमवेत्समर्थो न बभूव ॥ ५ ॥

कलिप्रवेशकालमाह यस्मिन्नहनियर्हियस्मिन्क्षणोभगवान् गांभूमिमुत्ससर्जतत्याजतस्मिन्नहनितस्मिन्नेवक्षयोऽसावधर्मप्रमथः कलि
रनुप्रवृत्तः प्रविष्टोबभूव ॥ ६ ॥

नन्वेवंभूतमनर्थहेतुकलिङ्गानुजीवन्तमेवोत्ससर्जन्त्यब्राह्मणेति सम्प्राप्तकलिनानुद्घेष्टितस्मिन्द्वाप्यनकृतवान् प्रत्युत स्थानपंचकदानेनानुग्रहं कृतवान् वर्तमानसामीप्येन यतः सारगद्वयमरद्वयसारभुक्गुणग्राही सारमिवदर्शयति यथास्मिन्कलोभाशुशब्दोऽल्पकालपरस्तं पुपलक्षितमनोनिर्वर्त्यानि कुशलानि पुण्यानि सिद्ध्यन्ति मनसापि कृतानि फलंतीति यावत् इतराणि अपुण्यानि आशुनसिद्ध्यन्ति मनोनिर्वर्त्यानि तानि न फलंतीति कृतानि शरीरादिभिर्नुष्ठितान्येव फलन्ति ॥ ७ ॥

किञ्च धीरेषु परमपुरुषाणां लब्धस्थैर्यं पुमीरुणां वा लेषु भूतस्त्वेषु धीरेणा किन्त्वपकर्तव्यं न किमपीत्यर्थः पतदेव रक्षांते नोपपादयति यः
कलिः बृकश्चाप्रमत्तः सन् प्रमत्तेऽग्नौ वहिते पुनर्बुधस्यते ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

कलियुग इहां प्रवेश होनेपर भी जबतक समर्थ एक राजा मनुज परीक्षित राज करते थे तबतक कुछ प्रमाद नहीं किया ॥ ५ ॥

जिस दिन जिस क्षण भगवान ने पृथिवी को त्याग किया उसी क्षण अधर्म का हेतु कलि प्रवृत्त होगया ॥ ३ ॥

सायराही राजा ने कलि को नहीं मारा क्योंकि कलि में पुण्य तो संकल्प ही से सिद्ध होते हैं पाप करनेपर फल देते हैं ॥ ७ ॥

भगवद्भक्तों से हरनेवाले भक्तों पर शूर कलि से क्या डर है जो प्रमादी पुरुषों में भेड़िया की नाह प्रवृत्ति होता है ॥ ८ ॥

उपवर्णीतमेतदः पुनर्यपि परिहितं मया ।

यद्युक्तं कथोपेतं मां ह्यामीं यदुपवर्णितं ॥ १० ॥
गुणाः कर्माणि चाश्रयायासांताः कथायासांताः कथास्तावुभूषुभिः पुंभिः संसेव्यास्तावुभूषुभिः ॥ १० ॥

सूत ! जीवसमाः सौम्य ! भाव्यतेर्विशदं यशः ।
यस्त्वं शंससि कृष्णस्य मर्त्यानाममृतं हि नः ॥ ११ ॥

कर्मण्यस्मिन्ननाश्वासे धूमधून्नात्मनां भवान् ।
आपाययति गोविन्दपादपद्मासवं मधु ॥ १२ ॥

पारिषितमाश्रयानम् अपृच्छत पृष्टवन्तो यूयमिति ॥ ९ ॥
किं वदुर्ना नरेरेतावदेव कस्येवमिति सर्वशास्त्रसारं कथयति वा या इति । कथनीयानि उरुणि कर्माणि यस्य तस्य । गुणकर्म-
त्रिषयाः । बुभूषुभिः सद्भावमिच्छद्भिः ॥ १० ॥

पुनर्विस्तरेण कथनार्थं सूतोक्तिं तत्सङ्गं चाभिनन्दन्ति सूतेति त्रिभिः । शाश्वतीः समाः अनन्तान् वत्सरां जीव । अत्यन्तसंयोगं
द्वितीया । विशुद्धं यशः कीर्तयसि यच्चास्माकं मर्त्यानाम् अमृतं मरणनिवर्त्तकम् ॥ ११ ॥

किंच अस्मिन् कर्मणि सत्रे अनाश्वासे अविश्वसनीये वैगुण्यवाङ्मयेन फलनिश्चयाभावात् । धूमेन धून्ः विवर्णं आत्मा शरीरं
येषां तानस्मान् । कर्मणि षष्ठी । आसवं मकरन्दम् । मधु मधुरम् ॥ १२ ॥

उरुणि महान्तीत्यर्थः ॥ १० ॥
अत्यन्ततः । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे (पां २ । ३ । ५) इति सूत्रेणेति यावत् ॥ ११ ॥
कर्मणीति । उभयप्राप्तौ कर्मणि (पां २ । ३ । ६५) इति सूत्रेणेति यावत् ॥ १२-४८ ॥

श्रीगीताप्रवचनः ।

यद्युक्तं मां पृच्छत तदेतद्वासुदेवस्य कथोपेतं तत्पदं वृत्तावदं च पुनरुक्तं तत्परीक्षितः संवधाख्यानं मया वोढुं धूमधून्पर्वणीतम् ॥ १० ॥

पिपृच्छन्नामुद्राधायितुमवसिकल्येनमवत्कथनीयं त्रितय्यतामहोय इति कथनीयान्यनुरूपानि वदुर्ना नरेरेतावदेव कस्येवमिति कथनीयानि उरुणि कर्माणि यस्य तस्य । गुणकर्म-
त्रिषयाः । कर्माणि चाश्रयायासांताः कथायासांताः कथास्तावुभूषुभिः पुंभिः संसेव्याः ॥ १० ॥

यद्युक्तं मां पृच्छत तदेतद्वासुदेवस्य कथोपेतं तत्पदं वृत्तावदं च पुनरुक्तं तत्परीक्षितः संवधाख्यानं मया वोढुं धूमधून्पर्वणीतम् ॥ १० ॥
यद्युक्तं मां पृच्छत तदेतद्वासुदेवस्य कथोपेतं तत्पदं वृत्तावदं च पुनरुक्तं तत्परीक्षितः संवधाख्यानं मया वोढुं धूमधून्पर्वणीतम् ॥ १० ॥

यद्युक्तं मां पृच्छत तदेतद्वासुदेवस्य कथोपेतं तत्पदं वृत्तावदं च पुनरुक्तं तत्परीक्षितः संवधाख्यानं मया वोढुं धूमधून्पर्वणीतम् ॥ १० ॥
यद्युक्तं मां पृच्छत तदेतद्वासुदेवस्य कथोपेतं तत्पदं वृत्तावदं च पुनरुक्तं तत्परीक्षितः संवधाख्यानं मया वोढुं धूमधून्पर्वणीतम् ॥ १० ॥

यद्युक्तं मां पृच्छत तदेतद्वासुदेवस्य कथोपेतं तत्पदं वृत्तावदं च पुनरुक्तं तत्परीक्षितः संवधाख्यानं मया वोढुं धूमधून्पर्वणीतम् ॥ १० ॥
यद्युक्तं मां पृच्छत तदेतद्वासुदेवस्य कथोपेतं तत्पदं वृत्तावदं च पुनरुक्तं तत्परीक्षितः संवधाख्यानं मया वोढुं धूमधून्पर्वणीतम् ॥ १० ॥

यद्युक्तं मां पृच्छत तदेतद्वासुदेवस्य कथोपेतं तत्पदं वृत्तावदं च पुनरुक्तं तत्परीक्षितः संवधाख्यानं मया वोढुं धूमधून्पर्वणीतम् ॥ १० ॥
यद्युक्तं मां पृच्छत तदेतद्वासुदेवस्य कथोपेतं तत्पदं वृत्तावदं च पुनरुक्तं तत्परीक्षितः संवधाख्यानं मया वोढुं धूमधून्पर्वणीतम् ॥ १० ॥

यद्युक्तं मां पृच्छत तदेतद्वासुदेवस्य कथोपेतं तत्पदं वृत्तावदं च पुनरुक्तं तत्परीक्षितः संवधाख्यानं मया वोढुं धूमधून्पर्वणीतम् ॥ १० ॥
यद्युक्तं मां पृच्छत तदेतद्वासुदेवस्य कथोपेतं तत्पदं वृत्तावदं च पुनरुक्तं तत्परीक्षितः संवधाख्यानं मया वोढुं धूमधून्पर्वणीतम् ॥ १० ॥

यद्युक्तं मां पृच्छत तदेतद्वासुदेवस्य कथोपेतं तत्पदं वृत्तावदं च पुनरुक्तं तत्परीक्षितः संवधाख्यानं मया वोढुं धूमधून्पर्वणीतम् ॥ १० ॥
यद्युक्तं मां पृच्छत तदेतद्वासुदेवस्य कथोपेतं तत्पदं वृत्तावदं च पुनरुक्तं तत्परीक्षितः संवधाख्यानं मया वोढुं धूमधून्पर्वणीतम् ॥ १० ॥

यद्युक्तं मां पृच्छत तदेतद्वासुदेवस्य कथोपेतं तत्पदं वृत्तावदं च पुनरुक्तं तत्परीक्षितः संवधाख्यानं मया वोढुं धूमधून्पर्वणीतम् ॥ १० ॥
यद्युक्तं मां पृच्छत तदेतद्वासुदेवस्य कथोपेतं तत्पदं वृत्तावदं च पुनरुक्तं तत्परीक्षितः संवधाख्यानं मया वोढुं धूमधून्पर्वणीतम् ॥ १० ॥

। श्रीगणेशाय नमः । श्रीगणेशाय नमः । श्रीगणेशाय नमः ।

कर्मणा ज्ञानमातनोतीत्यादिभूतिरित्युच्यते । कर्मणाश्चिद्विदोद्दिष्टान्तरात्तन्मध्यमेनाप्यपरिपक्वमित्याधासेश्वासमोक्षानवसरे अन्यत्रसंगाव
सरविधुरेवाऽतएवहरिकथावर्णनेसावसरेअस्मिन्नपक्वत्वातेसत्राख्येकर्मणि ह्ययंदेशेनसहृत्तद्विराज्याशुभूतधूमेनधूञ्जआत्मा मनआदीन्द्रियजा
तयेषांतंतथोक्ताः कर्मणिषष्टिर्दिशन्तान् तनधूमनधूमतयापविश्रुतशरीरानस्मान्मधूमधुराविदपादिपञ्चासवंआपाययतीत्यन्वयः पादपञ्चा
दासुयतइत्यासर्वमधूधा धनेनसमृद्ध्याप्राप्यफलोजातइत्युक्तमवति ॥ १२॥

॥ ५७ ॥ : कृष्णार्जुनसंवादे धृष्टकेतुर्धर्मः । ॥ ५८ ॥

या यास्ताः सर्वा अपि किमुत श्रीवसुदेवनन्दनसम्बन्धिन्य इत्यर्थः ॥ गुणैकस्मादभ्यास्तसद्गुणसूचकस्मादभ्याः ॥ १० ॥

जीव मर्त्यलोके वर्त्तस्वेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

अनाश्वासे अविश्वसनीये । वेगुण्यवाहुल्येन कृषिवत् फलनिश्चयाभावात् । अनेन भक्तेर्विश्वसनीयत्वं ध्वनितम् । धूमेन धूम्रौ विर-
जितौ आत्मानौ शरीरचित्ते येषाम् । कर्माणि षष्ठी । तानस्मानित्यर्थः । सादृश्यस्य यशोरूपम् आसवं मकरन्दं मधु मधुरम् । अत्र
सप्रवत् कर्मान्तरं यशः श्रवणवद्भक्त्यन्तरं च ज्ञेयम् । तदेवं भक्तिं विना भूतानां कर्मादिभिरस्माकं दुःखमेवासीदिति व्यतिरेकित्वमात्रं
गम्यते । तदुक्तं—यशः श्रियामेव परिश्रमः पर इत्यादि अतो वै कवचो नित्यमित्यादि च । ब्रह्मवैवर्ते च श्रीशिवं प्रति श्रीविष्णुवाक्यं—
यदि मां प्राप्नुमिच्छन्ति प्राप्नुवन्त्येव नान्यथा । कलौ कलुषचित्तानां वृथायुःप्रवृत्तीनि च । भवन्ति वर्णाश्रमिणानि तु मच्छरणार्थिना-
मिति ॥ १२ ॥

सुबोधनी ।

एवंस्वरूपात्कलिस्वरूपं निरूप्यतत्र कथामुपसंहरति उपवर्णितमिति एवं षोडशेनिरूपेतस्य प्रकृतोपयोगित्वाभावात् पुनर्यमित्याह यथोक्तं
स्नानादिकं धर्मः तथैतत्तु पाठ्या नमपि परीक्षितं सम्बन्धिकं यत्नहेतुः वासुदेवकथयितमिति ॥ ९ ॥

किं च यदात्मानमपृच्छत्तत्कथ्यतामिति वाक्येन स्पष्टत्वादुत्तरं दत्तमस्यथासंक्षेपश्च यदनुक्तः प्रश्नः साक्षाद्भगवत्कथा अनिरूपकत्वात् तदावयतदैववयंकथं न निवारिताः किंप्रासंगिकेणेति तत्राह यायाः कथा इति नात्यंतं कथा अनुपयोगिनी भगवत्कथाया आधारत्वात् उत्तमा श्रयत्वमेवाधिकारित्वमतोयाः काश्चन कथा भगवतो गुणकर्माश्रयाः गुणाः कर्माणि च आश्रित्य प्रवृत्ताः ताः आतव्याः तत्र हेतुः कथनीयोरुक्तमंग इति कथनीयानि उरु अधिकानि कर्माणि यस्य भगवत्कथाया आधिक्यं निरूपककथायाः सद्भावे भवति तदैव भीतजनकत्वमन्यथा सहस्रनामपाठ वत् धर्मोपयोगित्वं स्यात् कथनीयानि उरु यथा भवति तथा कर्माणि यस्य केवलनिर्देशेन भगवत्कर्माणि न कथनीयानि किंतु साधारणानि सप्रतिष्ठानिकथनीयानित्यर्थः पुंभिरिति स्वतन्त्रैस्तत्रापि बुभूषुभिः भवितुमिच्छति उद्भविष्णुः घृतसहितस्यान्नस्यैव पोषकत्वात् ॥ १७॥ ॥ ॥

एवंनिवृत्तसूतप्रतिबुध्य सर्वेकृषयः॥ अभिप्रेतार्थज्ञानार्थतत्प्रोत्साहयन्ति॥ स्मृतः॥ जीवैति॥ ब्राह्मणानां हि संस्तोषदानमाशिष्यचन्द्रव्यतिहाह
हे स्मृतः॥ शाश्वतोऽसंमत्त्वजीवननुभवताकोपयोगस्तत्राहुः हेसौम्य॥ हेतुषा उत्पन्ति शिष्टनज्ञानतुल्यै च अतो बहुकालत्वजीवने अस्माकमहर्त्तुकार्य
मितिभावः॥ सप्तः सप्तसंज्ञः शाश्वतोऽनित्यः ते हि ब्राह्मणो भवन्ति अन्येषां नित्यमपि दोषानाम्॥ अतुना परिमितकालजीवितुक्तमेव हि॥ एव
माशीर्वादे हेतुमाहुः यस्मात् कारणात् विशदं कृष्णस्य यशः संससि ॥ ११ ॥

प्रोगादिशंसनवत् नेदं कर्ममात्रोपयोगिकितु अस्माकममृततत् मरणानिवर्त्तकं सुखकरं परमानन्दरूपंच तदर्थं हेतुनाह विशदयशः कृष्ण-
स्येति विशदं निर्मलं विषयतीति वा संसारप्रवेशदूरीकरोतीति अनेन मरणान्निवर्त्तितं यशश्च सर्वेषां सुखजनकं कृष्णश्च परमानन्दः सदानन्दवा-
चकत्वात् “कृषिर्भूवाचकः शब्दोऽन्यनिवृत्तिवाचकः सदानन्दश्च भगवान् कृष्ण इत्यभिधीयते” अनेन परमानन्दत्वं परीक्षितकथाश्रवणमात्रेण य-
दप्यमुदासीनः सदा कर्मप्रवृत्तिमस्मदीयां हृद्यनिवर्त्तयतीत्याशङ्क्याहुः कर्मण्यस्मिन्निति अस्मिन् यज्ञाख्यकर्मणि फलनिश्चयमात्रात्तदाश्रया-
नास्ति को हितद्वेदयद्यमुस्मिन् लोकेऽस्ति वानवेति दिश्वतीकाशान् करोतीति श्रुतेः यथा तत्र सदेहवचनमवमत्रापित्यर्थः अतएव धूमधूमात्मनी
धूमिन्धूमेऽस्मिन् देहे यथा यज्ञकृतादीषः श्रुतेः गुणस्तु सदिग्धः एतादृशमहति कृष्णो विन्दपादपञ्चमधु आपाययति सहस्रसमयोगिनकोऽपि
रस्मिन्नापु सतः स्वर्वाचानुमूयते अनेन योगीपेक्षया भवामीदृक्कायः असमंतात् पानं हृदयप्रदेशपर्यन्तं गोविन्दति श्रोतृहाररक्षकत्वं पादपञ्चोक्तं
मक्तिमार्गप्रचारः अनेन अग्रेऽपि पापं सूचितम् आसर्वहिदेहविस्मारकम् अनेन ज्ञानमात्रानुषंगिकमिति ज्ञात्वा उत्कर्षः सूचितः माध्वितामिदं
स्वरूपतोऽपि पञ्चयोग्यता उक्ता ॥ ३३ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

बुभूषुमिः स्वसप्तमिच्छद्भिः । अन्यथा जीवन्मृतत्वं क्स्यादिति भावः ॥ १० ॥ ११ ॥

कर्मण्यस्मिन् सत्रे अनाश्वासे अविश्वसनीये वैगुण्यवापुर्न फलनिश्चयाभावात् । तेन भक्तेर्विश्वसनीयत्वमुक्तम् । धूमेन धूना
विद्युर्गा आत्मानश्चुराद्यवयवा देवा येमां देवाः । कर्मणि सत्रे । सत्रे साक्षात् फलनिश्चयः सापेक्ष इति । साक्षात् फलनिश्चयः ।
सद्यः साक्षात्कर्मणि तद्विनाशस्यैव च । सन्तुष्टमवाप्तमनिष्टायां तद्विनाशस्यैव च ॥ ३३ ॥

809 11 11 11 11 11

तुलयाम लेवनापि न स्वर्गमोषुनर्भवम् ।

भगवत्सङ्गिनो विष्णुमकाः तेषां सङ्गस्य यो लवः अत्यल्पः कालः तेनापि स्वर्गं न तुलयाम न समं पश्याम न चापवर्गम् । सम्भाव-
नायां लोद । मर्त्यानां तुच्छा आशिषो राज्याद्याः न तुलयाम इति किमुत वक्तव्यम् ॥ १३ ॥
को नाम तप्यदसविकथाया महत्तमैकान्तपरायणस्य ।

नान्तं गुणानाम गुणस्य जग्मुर्योगेश्वरायै भवधाग्रह्याः ॥ १४ ॥

तन्नो भवान्वै भगवत्प्रधानो महत्तमैकांत परायणस्य ।

हरेरुदाराचरितं विशुद्धं शुभ्रतांनो वितनो तु विद्वन्श्रूष ! ॥ १५ ॥

सर्वे महाभागवतः परोक्षित्येनापवर्गाख्य मदभ्रबुद्धिः ।

ज्ञानेनवैयासकि शब्दितेन भैजेखगेद्र ध्वजपादमूलम् ॥ १६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

यूयं यदपृच्छत पृष्ट्वंतस्तत्पारीक्षितं परीक्षिदुपाख्यानं वो युष्मभ्यमुपवर्गितं मया ॥ ९ ॥

तत्कथ्यतां महाभाग यदि कृष्णकथा श्रयमित्यादि मुनिवाक्येनैव तेषां श्रीकृष्णकथायां प्रीत्यतिशयात्वास्त्वमतेनापि ता एव बुभूषुभिः श्रोतव्या
इत्याह याया इति कथनीयान्युक्तानि वदन्ति कर्मणि यस्य तस्य भगवतः याया गुणकर्मविषयाः कथास्तास्ताः सर्वाः बुभूषुभिर्बुद्धितुमिच्छामः
पुंभिः सम्यक्सेव्याः ॥ १० ॥

एवं वादिनसूतं शौनको विस्तरतः श्रीकृष्णकथाकीर्त्तनं प्रार्थयन्नभिनन्दति सूतेति सप्ताभिः हेसूत ! त्वं शाश्वतीः समा अनंतान् संवत्सरान् जीव
कालाध्वनो रत्यंतसंयोगे द्वितीया हेसौम्य ! यत्त्वं कृष्णस्य विशदं विपुलं मर्त्यानां मरणधर्मवताममृतममरत्वसंपादकं मोक्षदं यशः नोऽस्मभ्यं
शंससि कीर्त्तयसि ॥ ११ ॥

अत एवोपकर्तृत्वेनाभिनन्दति अनाश्वासे विघ्नशंकया वैगुण्यशंकया च समाप्तौ फले चाविश्वसनीये धूमेन धूमेन विघ्नार्थात्मादेहोयेषां तेषां मर्त्या
कर्मस्मिन्कर्मणि सन्ने गोविन्दपादगन्धासवं मकरन्दं मधुमधुस्मापाययति कर्मणि व्यप्रा एते हरिचिह्नितं अवगन्तुं नार्हा इत्येवमुपेक्षां न करोतीति
भावः ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

यह बासुदेव कथायुक्त पवित्र परीक्षित चरित्र जो कि आपने मुझसे पूछा था सो मैंने कह दिया है ॥ ९ ॥
कीर्त्तन करने योग्य गुणोंवाली जो जो गुण कर्म युक्त भगवत् कथा है वह सब मुझसे जनों की सेवनीय है ॥ १० ॥
शौनकजी बोले हे सूतजी ! आप अतंत वर्षतक जीते रहें जो कि निर्मल यशस्वी श्रीकृष्ण कथामृत मरनेवाले हम लोगों को देते हों ॥ ११ ॥
इस अविश्वासनीय यह कर्म में धुआं से धूआत्मा इस लोगों को आप गोविन्द पाद पद्म मकरन्द पान करसते हों ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

भगवत्सङ्गिनो विष्णुमकाः तेषां सङ्गस्य यो लवः अत्यल्पः कालः तेनापि स्वर्गं न तुलयाम न समं पश्याम न चापवर्गम् । सम्भाव-
नायां लोद । मर्त्यानां तुच्छा आशिषो राज्याद्याः न तुलयाम इति किमुत वक्तव्यम् ॥ १३ ॥
एवं सत्सङ्गमभिनन्द्य भवशौतसुक्यमाविष्कुर्वन्ति को नामेति । रसवित् रसज्ञः । महत्तमानामेकान्तेन परमयत्नमाश्रयो यः तस्य
कथायाम् । अगुणस्य प्राकृतगुणरहितस्य कल्याणगुणानामन्तं ये योगेश्वरास्तेऽपि न जग्मुः एतावन्त इति न परिगणयिष्यन् । भवः
शिवः प्राप्नो मक्षा च मुख्यौ येषां ते ॥ १४ ॥

तन्नोऽस्माकं मध्ये भगवान् प्रधानं सत्यो यस्य स भवान् । नः शुश्रूषतां हरेश्चरितं विस्तारयतु ॥ १५ ॥

तन्न शुक्लपरीक्षितसंवादेन कथय इत्याहुः स वा इति द्वाङ्गयाम् । वैयासकिना शब्दितेन कथितेन येन ज्ञानेन ज्ञानसाधनेन । अपवर्गं
इत्याख्या यस्य तत् । खगेन्द्रध्वजस्य हरेः पादमूलं भजे ॥ १६ ॥

श्रीवीरराघवः ।

यत्तत्त्वमतपवर्गमोक्षदयोऽपि न भगवत्सङ्गिनसङ्गेशोनापितुल्या इत्यभिप्रायेणाह तुलयामेति भगवत्सङ्गिनः स्वाहवास्ययः संगः तस्य लवे
नलेशमात्रेणापि स्वर्गमपुनर्भवमोक्षचापिनतुलयामन्तुल्यमन्यामह इत्यर्थः यतस्तेन स्वर्गमोक्षावेव न तुलयामः किपुनर्मर्त्यानामाशिषोऽर्थकामा
दीवतुलयामेति ॥ १३ ॥

श्रीवीरराघवः ।

नचभूतभगवद्गुणकर्मवर्तिकृच्छ्रसितवाहकति महत्त्वमानमेकांतं परमुत्कृष्टमयनं प्राप्यः प्रापकभोधारक्षयतोऽस्ययनमीयत्यनेनेत्यय
नमीयत्यस्मिन्नित्ययनमिति विवाहोत्पन्नानामयनशब्दानांतं प्रणजिर्विशस्य भगवतः कथायां विषयभूतायां रसज्ञेन कोनामपुमान् सृष्टेतनको
ऽप्रीत्यर्थः भूतानामेव भगवद्गुणानां कर्मणां पुनः भवयानं कोवा सो निष्पद्यते इत्यादि को निराकुर्वन् भगवतः विशिनिष्टस्य गुणस्य हेतुगुणरहि
तस्य गुणानां मतमवधिद्वयमुमुखादयो योगेश्वराभिनजमुः भूतानामपि गुणकर्मणामनंत्याच्युतो नामपि नवायमानं स्वात्मकोऽपि तु प्येदि
ति भावः ॥ १४ ॥

यतएवमतोमहत्समेकांतपसेयस्य हरेरुदारं विपुलमाचरितं चेष्टितं विशुद्धं भृग्वता विदतां च विशुद्धावह भगवानेव प्रधानो मुखः भूयो
यस्य स भवान् हे विद्वन् भगवद्गुणस्य हरेरुदारं भूतमिच्छतानो अस्मभ्यवितनोति विस्तारयनु कथयतु इति यावत् ॥ १५ ॥

संप्रति प्रष्टव्यं पृच्छति सवा इति द्वाः प्रांसङ्क विधो महाभागवतोऽनल्पबुद्धिः पराक्षिद्यन्नेयासं किं शब्दितं ननु कोपदिष्टपराण जनज्ञानेन गरु
डवजस्य भगवतः पादमूलं भजे प्राप्तः ॥ १६ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

दीर्घकालीनसत्रकरणमंतरेणाल्पकालीनयक्षकरणेन शुद्धांतः करणजन्यज्ञानान्मोक्षः सुकर इत्यादि कथाह तुलया मेति भगवत्संगि
नां वैष्णवानां संगस्य सेवालक्षणस्य सकाशात् सुखंतस्य लघुनापिलवलक्षणकालावच्छिन्नभागेन सह स्वर्गं दुःखासंमिश्रप्रदेशना कलक्षणमपुन
र्भवैकैवल्यसम्यक्स्वरूपमिव्यक्तिजननाभावलक्षणं न तुलयां तुल्यितुं प्रभवामः लड्येलोदप्रार्थनायां वा मर्त्यानां मर्त्यशरीरभोगराज्या
दिसंपदः किमुत न तुलया मेति किं वक्तव्यं सायुज्यादि विशिष्टफलहेतुत्वेनांतरंगत्वात् सम इत्यर्थः क्षिप्रमुक्तौ तदनंतरं पूर्वस्मादतिरिक्तफलवि
शेषाभावाच्चिरसमयस्य संचरणं महत्सेवादिलक्षणसंगस्याति सुखहेतुत्वेन तस्य च हेदीर्घसत्रकरणव्याजेन संभवादिव मेव सर्वैरनुमतं व्यमित्यु
क्तमनेनेति भावः ॥ १३ ॥

भूतभगवत्कथानामप्यस्माकं नतत्कथायामलंबुद्धिरित्याशयवतः आहुरित्याह कोनामेति ये भवपात्रमुख्याः भवः शिवः पाशो ब्रह्मा तौ मु
ख्यौ येषां ते तथोक्ताः योगेश्वराः तत्तदधिकारियोग्यमोक्षोपायोपदेष्टु प्रधानास्ते अगुणस्य सत्त्वादिगुणरहितस्य सर्वकार्येषु प्रधानस्य वा यस्य
ज्ञानादिगुणानामंतमवसानं न जग्मुः कोनामपुमांस्तस्य मुक्तमुक्तब्रह्मादीनां महत्तमानां मेकांतो नियमेन परायणस्य उत्तमाश्रयस्य महत्समैः पकां
ततः पराया उत्कृष्टायाः श्रियोऽप्ययनस्य वा हरेः कथायां तु प्येदं लघुं क्षिमापुन्यादित्यन्वयः कीदृशः रसविनसारज्ञानी विद्वान् ॥ १४ ॥

ततः किमिति तत्राह ततश्चि अलंबुधिर्नास्तीति यतस्ततो हे विद्वन् भगवतां सौभाग्यवतां पुंसां प्रधानो भवान् हरेरुदारं चरितं मस्माकचित्तनो
तु विस्तारयतु इत्यन्वयः भगवानेव प्रधानो यस्य मते सतयेति वा महत्तमं भवकांतं अपरायणं च प्रतिमहत्तमेकांतं परायणं महतां ब्रह्मादीनामिति
शयेन श्रेष्ठः अंतरे प्रलये एकपवनद्वितीयोऽस्ति परामुक्तास्तथाभाश्रयः श्रुश्रुतामित्यनेन श्रवणशीलं स्वाभाविकमिति दर्शयति ॥ १५ ॥

हरेरुदाराचरितानामनंतत्वात्तेषां मध्ये किं वक्ष्यामीति प्रश्नो माभूदित्यभिलषितचरितमिदमित्याहुरित्याह तत्राहति तदाख्यानमस्माकं वा
ख्याहीत्यन्वयः परमुत्कृष्टपुण्यपुनानं असंवृतः स्पष्टोर्थः पुरुषार्थोयस्माद्भवतितथोक्तं तत् अत्यभूतानां योगानां भक्तिज्ञानादिलक्षणानां निष्ठा
प्रतिपाद्यतयानितरां स्थितिर्यस्मिस्तत्तथाक्तं तत्कालतो देशतश्चानंतस्या परिच्छिन्नस्य हरेरुदारेनोपपन्नं संहितं तथा पराक्षिप्तं वाधिभागवता
नामभिरामं मनोहरं भागवताः अभिरमंतेत्यस्मिन्निति वा भगवत्संबधित्वाद्वाऽभिरामम् ॥ १६ ॥

क्रमसम्बन्धः ।

तुलया मेति तैः । तत्र सम्भावनायां लोडिति । तुल्यितुं सम्भावनामपि न कुर्मः किमुत तुलनां न कुर्म इत्यर्थः ॥ १३ ॥

योगस्य भक्ति योगस्य ईश्वराः वातुमदातुश्च समर्थाः ॥ १४ । १५ । १६ ॥

सुबोधिनी ।

एवं कथायां मत्स्यादणमुक्त्वा तस्मिन्नेत्यादरमाह तुलया मेति भगवता सह संयोगे महता ह्यस्ययः संगः तस्यैकदेशेनापि स्वर्गं न तुलयां यथा
न्यतः सङ्गेन कथाभूतपाने सुखं जातं तथा स्वर्गो माविष्यतीति न कल्पयामः तदा समानत्वाभावेन अनादरः स्यात् स्वर्गो हि "यन्न दुःखेन संमिश्रः"
मिति वाक्यात् दुःखासंश्लिष्टः सुखविशेषः स च जीवोपभोग्यः जीवात्मानं दातुं नूनः तस्यैव जीवावरणानिष्ठमिरूपः अपुनर्भवः यतो
न पुनर्भवतीति स च मानुषानन्दापेक्षया उत्तमोऽपि भूतानन्दापेक्षया सपववाऽभयथापि आनन्दमयस्य भगवत्स्त्वल्योन्यवतीति संख्ययापि
मितस्त्वेन निरूपणात् अपरिमितो हि भगवद्वानन्दः विलक्षणश्च अन्यथा जीवस्य ब्रह्माभावो नोच्येत ब्रह्मभूतस्य वा भगवत्प्रवेशः तदिष्टोऽयं
मात्रेऽपि पिण्याके भक्षिते सुष्ठिमात्रशर्करासानुभवो भवति ब्रह्मानन्दे ब्रह्मणोऽपि पूर्णानवतोऽपि सनकादेः भगवदानन्दकाक्षणात् अतो
भगवता सह स्वर्गोपवर्गयो न तुल्यता आन्तस्त्वल्योन्यवतु न तुलयां मर्त्यानां मांशिष्यचित्तवृत्तिः पित्राद्यादीः आशिष्यति त्रितीयावदु
वचनतासां निषेधो लोकि जेतत्रादरविशेषात् लोकि कवेदि कमागोपेक्षया पुष्टिमागेऽल्लुप्तेत्युक्तं भवति ॥ १३ ॥

। सुखोधिनी ।

एवं वक्तुः श्रोतुः साधनसंज्ञायाः स्वकीयभावातिशयमाह कोनामृतेत्येति । तत्रोक्तदृशेऽमृतेऽपि तदुक्तप्रतिपक्षस्तु पूर्वोक्तमित्याह सत्त्वं-
 प्रपिच्छन्नासाधकानि रूपान्तेन योऽप्यवस्यति तदेतत्त्वं न केवलं न तदुक्तप्रतिपक्षस्तु पूर्वोक्तमित्याह सत्त्वं-
 श्रोत्राभ्यामेव संजनयति । तथापि प्रपञ्चसंज्ञायाः स्वकीयभावातिशयमाह कोनामृतेत्येति । तत्रोक्तदृशेऽमृतेऽपि तदुक्तप्रतिपक्षस्तु पूर्वोक्तमित्याह सत्त्वं-
 इत्यर्थः । तत्रापि कथायां कथायाः स्वकीयभावातिशयमाह कोनामृतेत्येति । तत्रोक्तदृशेऽमृतेऽपि तदुक्तप्रतिपक्षस्तु पूर्वोक्तमित्याह सत्त्वं-
 नियमेन परं यदयनमुत्कृष्टं यत्प्राप्तिस्थानं फलरूपमिति यावत् । यस्य भगवतः यद्यपि केवलकर्मज्ञानिनः रसवित्पदेनैव निवर्त्तिताः तथापि लोका-
 प्रतीत्यासाधनत्वेन तेषामपि रसवित्त्वं पदान्तरेऽप्युक्तम् । न निवर्त्तते फलत्वात् तदा ते तदनुवर्त्तिनः । संप्रतिवर्त्तन्ते । अत्रतिवृत्तिः । केवलं रसाज्ञाना-
 देवनान्यतद्वृत्तिसिद्धं तत्र संसृतिमाह । नांतमिति । अगुणस्य गुणानामंतं परिच्छेदं न जग्मुः । यथा रत्नमित्येकधा कृतैव कथायां तथा गुणा अपि न परि-
 च्छिन्नाः । अतो नालंबुद्धिहेतवः अपेक्षितात् । परीच्छन्नादेव निवर्त्तते अतः प्रमाणप्रमेययोः नित्यत्वात् । अपेक्षान्तराभावात् । प्रतिबन्धकाभावाच्च
 नालंबुद्धिः संभवतीत्युक्तम् । अगुणस्य गुणानामिति विरोधाभावेन असंख्यतासूचिता । योऽहं गुणवान् स परिमितगुणो भवेति यथा देवदत्तादिः ।
 अगुणस्येति गुणाः । पर्वताग्रनदीजलवदपरिमिता एव भवन्ति न च ते अधिकाः । रसानुभवात् प्रेक्षावातां च प्रवृत्तः न च गुणवान् अद्वैतभङ्गापत्तेः ।
 अतो भगवानेव स्वरूपेणैव अविक्रियमाण एव तादृशगुणरूपो भवतीति कारणस्य नित्यत्वात् । प्रतिक्षणं ज्ञानानि गुणा अनन्ता एव भवन्ति । गणकानां
 गणानां पर्यवसानाच्च अनन्तत्वं तदाह योगेश्वरा इति । अलौकिका भगवद्गुणाः । अलौकिकप्रमाणगम्या इति वा तत्रापि साधारणयोगगम्या इति
 योगेश्वरा इत्युक्तं भवो महादेवः । पाद्मो ब्रह्मानामिकमले जातः भक्तियोगयोः महादेवस्य प्राधान्यात् प्रथमतो ग्रहणं प्रमाणमुच्यतया भव ग्रहणं प्रमे-
 यमुच्यतया पाद्मग्रहणं भवतीति । व्युत्पत्त्या अभियुक्तब्रह्मरूपवदरूपमवभवत्स्वरूपमिति । वेदशिवः शिवो वेदेति वाक्यात् । भगवन्नामिकमलो-
 द्वत्वात् ॥ १४ ॥

तज्जननत्वेन तत्त्वं प्रमाणप्रमेयप्रमात्तृणामात्यन्तं तेन योग्यत्वात् गुणान् । कथयेत्याहुः । तन्नो भवामिति । तव चैतदेव कृत्यं यतो भगवान् विनि-
 श्रियते तेन भगवदीयानां मध्ये प्रधानो मुख्यः प्रधानशब्दः । प्रकृतिवाचक एव नित्यनपुंसकः । भगवान् प्रधानं न्यस्येति वा । किंच महत्समानां भगवद्गु-
 कानामेकांततः । परमार्थपरमप्राप्त्यफलम् । अतस्तवापि महत्त्वासिद्धये भगवद्गुणकथनमावश्यकमित्युक्तं । कथनकलेशोऽपि नास्तीत्याह । हरेरिति
 भगवद्भक्तितरेकेणापि गुणैरेव सर्वे पुरुषार्थादीयंत इति उदारं चरितमित्युक्तं विशुद्धमिति । विशुद्धमेव हि सर्वप्रयासाः । सर्वे च मत्कासाः चरितं
 च विशेषाकारेण शुद्धिः यस्मादिति । स्वस्य श्रोतृत्वमाह । श्रुश्रूषतामिति । विशेषेणातनोतु विस्तारस्य नु । प्रार्थनायां लोद । वक्तृत्वस्योच्यतामाह
 विद्वन्मिति ॥ १५ ॥

एवं सामान्यतः । कथनार्थं प्रार्थयित्वा श्रोतव्यं विशेषाकारेण पृच्छति । सर्वैर्माहाभागवत इति । साधनफलार्थं न न्यभिचारः । तत्र श्रोतव्यं
 तत्र श्रोतुरधिकारि विशेषणं महाभागवत इति । भगवद्भक्तो भागवतः । यस्तु भागवतानामुत्तमत्वेन गृहीतः । सफलमुख्यो महाभागवतः । अत्यन्तं
 भगवत्कृपावलोकितः । श्रोता मुख्य इत्युक्तं भवति । तस्य तथात्वे हेतुमाह परीक्षित इति । पूर्वसूष्टमनुध्यायश्रितिरुक्त्यापरीक्षितत्वं । येनोपदेशे
 न खगेन्द्रध्वजपादमूलं भजेत । कथयेत्येवमस्मन्मन्थः । शास्त्रान्तरेष्वपि मोक्ष इति यत्स्वरूपं व्यपदिश्यते । तदेवास्मिन् शास्त्रे चरणां यंत द्वैकुण्ठा-
 ख्यं तद्विष्णोः । परमपदमिति श्रुतेः । परमभागवतस्यापि भगवच्चरणारविन्दगमने क्लृप्तासमंतद्वयं श्रोतव्यं । महतामपि येन विनाकार्येनासि-
 द्धयति । तत्साधनमित्याभिधीयते ननु तत्तत्साधनं भविष्यति । तत्साधनमिति निश्चयितेन च प्रसिद्धमेवेति । किंकर्षणेनेत्यादिशक्याह । अदभ्युद्धिः । अ-
 नल्पबुद्धिर्यस्य पूर्वमेव तस्य बुद्धिः स्थिता । अतो न बुद्धिरूपज्ञानसाधनं । किंतु वैशाखिशब्दितेन ज्ञानेन तत्तत्साधनमित्येव । सिद्धमेव वैशाखिना
 शुकेन फलसिद्धितमुच्यते । भागवताख्यं ज्ञानं चैतन्यरूपं खगेन्द्रो गच्छः । सध्वजस्य कालचिह्नताम्रसः कालात्मकः । सोऽथ सुपर्णासासीदिति
 वाक्यात् । विष्णोः परमपदमिति । श्रुत्यनुरोधेनैतदुक्तं मूलपदं पुनरागमनाभावात् ॥ १६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

तस्मात् त्वादृशसाधुसङ्गमहानिधेर्माहात्म्यमस्मदलभ्यगोचरीकृतं । कियत्तस्मै इत्याहुः । भगवत्सङ्गिनो भक्तास्तेषां सङ्गस्य यो
 लोकोऽत्यल्पः कालस्तेन स्वर्गं कर्मफलम् अपुनर्भवं मोक्षं च ज्ञानफलं न तुल्यम् । मर्त्यानां तुच्छा आशिषो राज्याणां । किमुत वक्तव्यं न
 तुल्यमेति । यतः साधुसङ्गेन परमदुर्लभायां भक्तेरङ्कुरो दृश्यन्वतीति भावः । तत्र भक्तेः साधनस्यापि साधुसङ्गस्य लवणापि कर्म-
 ज्ञानादः फलं सम्पूर्णमपि न तुल्यम् । किमुत बहुकालव्यापिना साधुसङ्गेन किमुत तर्गं तत्फलभूतया भक्त्या किमुत तमां भक्तिफलेन
 प्रेम्णाति च कैमुत्यातिशयो द्योतितो भवति । तथात्र सम्भावनार्थकलोटा तोलने सम्भावनामेव न कुर्मः । न हि मेदया सर्पं कश्चि-
 लयतीति द्योत्यते । बहुवचनेन बहूनां सम्मत्या नैवोऽर्थः । केनचिदप्रमाणीकर्तुं शक्यते इति व्यज्यते । भगवत्संगिसंगस्य इत्यनेन—
 सङ्गस्य । प्रवेष्टुं । फलेषां । वन्धनान्प्रसंसतः । योषितसंगस्य । पुनस्तथा । ततोऽसंगिसंगत इति । योषितसंगस्य । योषितसंगितां संगो
 योषातिनिन्द्य । उक्तं तैत्तिरीयम् । भगवत्संगस्य । भगवत्संगिनां संगोऽतिवन्धोऽतिप्रसङ्गोऽत्यभिलषणीय इति बोध्यते ॥ १७ ॥

ननु सत्यमेव प्रशस्यते साधुसंगो यतस्तत् । विना । कृष्णकथास्वादो न लभ्यते । स युष्माभिलष्य पवति । किं पुनस्तस्यैव पौनःपुन्येनेत्यतः
 आह को नामेति । रसविद्रसश्चैतत् । तदा को नाम । महत्समानाम् । एकामेतेन परमं अयनम् । आश्रयो यस्तस्य कथायां । तस्यैव विनिर्वाहमाह
 व्यमुक्तम् । महेश्वर्येवाह नान्तमिति । यतः अगुणस्य प्रकृतगुणरहितस्य गुणानां चिन्मयानाम् । अन्तं ये योगेश्वरास्तेऽपि न जग्मुः ॥ १८ ॥

नोऽस्माकं मध्ये भगवान् प्रधानं सत्या यस्य सः । भवान् । नोऽस्माकं शुभवृत्ताः सन्वन्धन । विशुद्धं मायातीतम् ॥ १९ ॥
 ननु ज्ञानादेव मोक्ष इति ज्ञानाय तत्फलाय मोक्षाय च कथं न स्पृहयति । चेदस्माकं भक्तानां भगवत्पदासादनं ज्ञानं तत्फलं
 भगवत्पदप्राप्तिरेव मोक्ष इति परीक्षितव्यमाह । तद्वदिति । भवान् चित्तनातु येन स वै परीक्षितः । खगेन्द्रध्वजस्य भगवतः । पादमूलं पापम् ।

तत्रः परं पुण्यमसंवृतार्थं माख्यानमत्यद्भुतयोगनिष्ठम् ।

आख्यायनन्ताचरितोपपन्नं परीक्षितं भागवताभिरामम् ॥ १७ ॥

सूत उवाच । १८ ॥ अहो वयं जन्मभृतोऽद्यहास्मन्नुपवृत्त्यापि विलोभजानाः ।

दौकुल्यमाधिं विधुमोतिं शीघ्रं महत्तमानामभिधानयोगः ॥ १८ ॥

कुतः पुनर्गुणतो नाम तस्य महत्तमेकान्तपरायणस्य ।

योऽनन्तशक्तिर्भगवाननन्ते महद्गुणात्वादयमनन्तमाहुः ॥ १९ ॥

एतावतालं ननु सूचितेन गुणैरसास्यानतिशयनस्य ।

हित्वेतरान् प्रार्थयतो विभूतिर्यस्याङ्घ्रिरेणुं जुषतेऽनभीप्सोः ॥ २० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

मनु द्वादशस्कन्धे परीक्षिदपवर्गं प्रापेति प्रसिद्धिः सत्यम् । अपवर्ग इत्याख्या यस्य तद्वक्तैर्भगवत्पादमूलमेवापवर्ग उच्यते । वक्ष्यते च पंचमस्कन्धे—यथावर्गविधानमपवर्गश्च भवति योऽसौ भगवति भक्तियोग इति । येन कथम्भूतेन वैयासकिशब्दितेन । यथैव तत्पादमूलं मध्वमशब्देनोच्यते तथैव तच्चरितमपि ज्ञानशब्देन वैयासकिनोच्यते । अतो ज्ञानेन परीक्षिदपवर्गं प्रापेति प्रसिद्धिर्नानृत्यर्थः । एतेन स प्रेत्य गतवान् यथेति प्रश्नस्योत्तरमुक्तम् ॥ १६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

भगवत्संगिनांसंगस्यलवेनलेशमात्रेणानस्वर्गनचाऽपुनर्भवमोक्षंतुल्यमसम्भावनायांलोड किमुतर्मर्त्यानामाशेषः साम्राज्याद्याः ननु लयामेति ॥ १३ ॥

सत्सङ्गमाहात्म्यमुक्त्वातत्फलभूते भगवत्कथाश्रवणे आत्मनःश्रद्धातिशयसूचयंतिकश्चि "यथात्माविरजोविमृत्युर्विशोकोविजिघत्सोऽपिपास" इत्यादिश्रुतिश्रुत्योऽमुष्यस्यहेयगुणारहितस्यअनंतकल्याणगुणात्मकोऽसावि "त्यदिश्रुतिप्रोक्तानांगुणानामंतमवधिमुपपाशमुष्या रुद्रपाशप्रधानानजग्मुःयद्यपितथापि महत्तमानामेकांतनिरतिशयावधिभूतपरमुत्कृष्टमीयते इत्यनप्राप्यवद्वातस्यकथायांयथाशक्तिथथापदेकं गुणोक्तदेशवर्णनरूपायारसविश्वेत्कोनामत्प्येतनकोऽपीत्यर्थः ॥ १४ ॥

तत्तस्मात् हेविद्वन् ! नोऽस्माकमप्येभगवत्प्रधानः भवान् शुश्रूषतांश्रोतुमिच्छतांनोऽस्म्यङ्गदरेश्वरित्वितनोतुविस्तारयतु ॥ १५ ॥

शुकपरीक्षित्संवादद्वाराहरिर्चष्टितश्रावयेत्याह सइतिद्वार्याम सउक्तभावः परीक्षित यतवैयासकिशब्दितेनशुकोपदिष्टज्ञानेनज्ञान ध्यानादिसाधनपरेणाख्यानेनापवर्गाख्यंगरुडध्वजपादमूलभेजेप्राप्तः तन्नभाख्याहीत्युत्तरेशान्वयः ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

भगवद्भक्तों के संग के लेश के तुल्य स्वर्ग और मोक्ष भी नहीं है तो मनुष्यों की संपत्ति तो क्या तुल्य होगी ॥ १३ ॥

रसह परसा कौन है कि जो महत्पुरुषों के आश्रय श्रीकृष्ण की कथा में तृप्ति मानेगा जिस निगुण भगवान के गुणों के अन्त को योगेश्वर ब्रह्म रुद्रादि कभी नहीं प्राप्त हुये ॥ १४ ॥

आप भक्तों में श्रेष्ठ ही सी वह महत्परायण हरि के उद्धार विशुद्ध चरित की शुश्रू हमलोगों से विस्तार करेंगे ॥ १५ ॥

अह परीक्षित यहा भगवन्त है जिन्होंने शुकप्रोक्त ज्ञान से निर्मल बुद्धि हाकर मोक्षरूप भगवच्चरणों के प्राप्त हुये ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तत् असंवृतार्थं यथा स्यात् तथा आख्याहि । तदेव निर्दिशति । परीक्षिते कथितं परीक्षितम् । आख्यानं श्रीभागवतं पुण्यम् । परं पुण्यं सत्त्वशोधकम् । अत्यद्भुते योगे निष्ठा यस्य । अनन्तस्याचरितैरुपपन्नं युक्तम् । अतएव भागवतानामभिरामं प्रियम् । एतद्विशेषणः कर्मज्ञानमक्तियोगप्रकाशकत्वं दर्शितम् ॥ १७ ॥

श्रीभागवतव्याख्यानं लब्धप्रसङ्गं महत्तमादरपात्रमात्मानं श्लाघते द्वाक्याम् । अहो अत्याश्चर्यम् । इ इति हवे । वयमिति ध्रुवचनं श्लाघयाम । विलोभजाना अपि अथ जन्मभृतः सफलजन्मान् आस्म ज्ञाताः इहानामनुवृत्त्या आदरणा । ज्ञानस्य शुकस्तस्य सेवया इति वा । यतो दुष्कलत्वं तन्निमित्तमाधिश्व अनपीदाम । महत्तमानामभिधानयोगः लौकिकोऽपि सभाषणलक्ष्यसम्बन्धः । विधुर्नात अपनयति ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

कुतः पुनः किं पुनर्वक्तव्यं तस्यानन्तस्य नाम गृणतः पुंसो महत्तमानामभिधानयोगो दौष्कुल्यं विधुनोतीति । यद्वा नाम गृणतः कुतः पुनः दौष्कुल्यमिति । यद्वा गृणतः पुंसस्तस्य नाम दौष्कुल्यं विधुनोतीति किं वक्तव्यमिति कैमुत्यमेवाह । अनन्ताः शक्तयो यस्य । स्वतोऽप्यनन्तः । किंच महत्तमं गुणा यस्य स महद्गुणः तस्य भावस्तत्त्वम् । तस्मात् यं गुणतोऽप्यनन्तमाहुः ॥ १९ ॥

एतत् प्रपंचयति एतावतेति त्रिभिः । तस्य यदस्य अनतिशयनं गुणैस्तत्साम्यं तदाधिक्यं चान्यस्य नास्तीत्यस्य ज्ञानाय एतावता सूचितेन अलं पर्याप्तम् । कस्तद्वक्तुं विस्तरतः शक्नोति । तदेवाह । इतरान् ब्रह्मादीन् प्रार्थयमानान् हित्वा विभूतिः श्रीः अनभीप्सोरपि यस्यांगिरेणुं सेवत इति ॥ २० ॥

श्रीवीरराघवः ।

तदाख्यानपुराणानोऽस्मभ्यमाख्याहिकथयकथंभूतं वदतांशृणयतांचपरंपुरयं निरतिशयपुण्यावहंयद्वापरमुत्कृष्टंस्वतुल्याधिकपुराणांतर रहितमसंवृताभसंकुचिताः स्पष्टावाच्यार्थमुमुक्षूणामुपादेयाः शास्त्रार्थाः प्रतिपाद्यास्मिन् अत्यद्भुताभगवद्भक्तियोगनिष्ठायस्मात् अनंतस्या परिच्छिन्नस्वरूपस्वभावस्य भगवतः आचरितैः चेष्टितैः प्रतिपाद्यैरुपपन्नमतएव भागवततानामभिरामं श्रीभागवतमिति भावः भागवतशब्दस्या न्यगामित्वव्युदासायविशिष्टपारीक्षितं परीक्षिताश्रुतम् ॥ १७ ॥

इत्थं भगवद्गुणानुवर्णने प्रवर्तितस्तावदात्मानं कृतार्थमन्यते अहो इति स्वभाग्यं शिरः कम्पेनावि करोति तद्भाग्यमित्यत्र तदेव दर्शयति वयं विलोमजाता अपि ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जाता अपि वृद्धानां ज्ञानेन वयसा जन्मना च वृद्धानां भागवतानामनुवृत्त्या हेतुभूतया अधुना जन्मभूतः प्रशस्तदेह धृतः स्मः भवामः हेत्याश्चर्ये हर्षे वा विलोमजानामपि हेतुवतरेण प्राशस्त्यमूलको हर्षः आश्चर्यं च युक्तमेवेत्यभिप्रायेणाह दौष्कुल्यमिति महत्तमानां त्वादशानामभिधानयोगः श्रवणव्याख्यानसंबन्धः दौष्कुल्यं दुष्कुलप्रभेदप्रयुक्तं हीनत्वमाधि मनः क्लेशवाशुधुनोति निरस्यति ॥ १८ ॥

यतो महत्तमानामभिधानयोग एवाधि दौष्कुल्यं च विधुनोति कुतः पुनः साक्षान्महत्तमैकांतपरायणस्य भगवतो नाम गृणतः कीर्तयतः पुंसो दौष्कुल्यमाधिश्रसंभाव्येत ननु कोऽसौ महत्तमैकांतपरायणभूतः केतस्य महिमानः तन्नामग्रहणमात्रस्यैव कथं दौष्कुल्यादिपरिहारकत्वं कथं तद्भक्तभिधानयोगस्य तत्त्वमित्यतः तं विशिष्टब्राह्मणो भगवान् पूर्णो वाङ्मयः यश्चानंतशक्तिरनन्ताः शक्तयो यस्य तथाभूतः पावकस्य दाहकत्वशक्ति वज्रामाभिधातृगतदौष्कुल्याद्यपनोदकशक्तिरस्तीति भावः यश्च स्वरूपेणानंतः यंच महद्गुणात्वादनंतगुणात्वादनंतमाहुः सत्यं ज्ञानमतमिति दयो वेदांतास्तस्य नाम गृणत इत्यन्वयः अनंतोऽनंतगुणात्वाच्चेत्यनेन तस्मिन् स्वरूपतो गुणतश्चानंत्यमनंतपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति सूचितमनेन भक्ताभिधानयोगस्य दौष्कुल्याद्यपनोदकत्वयुक्तानेकगुणाश्रयत्वमुक्तमगुणानां महत्त्वं नामानन्त्यमनंतरसाधारण्यवाननुसाधारणोऽनवधिक गुणादित्यर्थः ॥ १९ ॥

महद्गुणाशब्दाभिप्रेतमेव विशदयंस्तत्संगृह्य दर्शयामीत्यभिप्रायेणाह एतावतेति गुणैर्न विद्यते साम्यं यस्य ते न विद्यते इति शायनमतिशयो- स्य साम्यस्यासावनतिशयनस्तस्यानिःसमाभ्यधिकगुणस्येत्यर्थः सूचितेनादिना त्रदर्शितेनैतावतामहिम्ना लंबवद्गुणा कितहर्षो नीयमिति भावः कियता विभूतिलक्ष्मीः प्रार्थयमानानपि इतरान् ब्रह्मादीन् हित्वा अनभीप्सोरकमियमानस्यापि यस्य भगवतोऽंगिरेणुं जुषते सेवते इति यथाभ्यः पति त्वमेव तन्मात्रप्रदर्शनायालमित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

तदितिकित्वाह स्वाहिति अदभुवुद्धिः पूणं ज्ञानः महाभागवतः परीक्षितेयासकिनाशुकेन शब्दितेनोपदिष्टेन श्रुतेन ज्ञानेन येनापूर्वार्थं खगोदध्वजस्य गरुडध्वजस्य पादमूलभेज इत्यन्वयः वा इत्यनेनाख्यानस्य इष्टसाधनावबोधकत्वेनोपादेयत्वं दर्शयतीति ॥ १७ ॥

हे महात्मनः शौनक । विलोमजाता हीनजन्मानोऽपि वयं ज्ञानवृद्धानामनुवृत्त्या सेवया जन्मभूतः सफलजन्मानोऽभूमेत्यन्वयः अहो आश्चर्यं मस्मद्भाग्यं कुतः महत्तमानामभिधानयोगोऽस्तीत्यस्योक्तः संबन्धः अभिधानेन तान्नायोग इति वा दुष्कुलोत्पासितिमिसे दौष्कुल्यमाधिमग्नोदुःखं शीघ्रं विधुनोतीत्येकान्वयः ॥ १८ ॥

कैमुत्यमाह कुत इति महत्तमैकांतपरायणस्य हरेर्नाम गृणतः पुंसः आधिविधुनोतीति कुतः पुनः किं वक्तव्यमित्यन्वयः अनन्ता अपरिमिताः शक्तयो यस्य स तथा देवादितः परिच्छेदो न विद्यते यस्य सोऽनन्तः यो भगवाननंतशक्तिरनन्तश्च न केवलं ताभ्यामानन्त्यगुणानन्त्यमन्यस्तीत्याह महदिति महान्तो गुणाः महद्गुणाः तेषां भावः महद्गुणात्वं तस्माच्छांसत्त्वान्महच्छब्दस्य महादेशाभावः यं भगवन्तमनंतगुणतः परिच्छेदरहितं सत्यं ज्ञानमनंतमित्यादिवेदांता आहुरित्यन्वयः ॥ १९ ॥

प्रार्थयतः कटाक्षमोक्षमिति शेषः इतरान् ब्रह्मादीन् हित्वा कटाक्षवीक्षामकृत्वा विभूतिमहालक्ष्मीः स्वरत्वादनभीप्सोरनिच्छायेत्यहरेरंगिरेणुमतवरतं जुषते सेवते तस्यास्य हरेः साम्ये अद्वितीये तथा गुणैरनतिशयिते आधिक्यपरहिते सर्वोत्तमत्वे च सूचितेन लक्ष्मीपतिरित्येतावता अलं नित्यकान्वयः । अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत्तमानुषेभिः श्रीमन्महकटाक्षलब्धविभववद्गंगाधरमित्यादिभूतिस्मृतिशक्तिरेवामशेषाणां लक्ष्म्या भवता रत्नाल्लक्ष्मीप्रतिवेदिनाः सर्वोत्तमत्वयुक्तिरिति भावः ॥ २० ॥

अथ सर्वोऽसंभवाद्वितीयत्वसमर्थनस्य बहुयुक्तिः सहस्रत्वप्रकटनयिदमपि भवतीत्याह— अथापीति यस्य पादनखावसृष्टंगलितं विरचितं प्रश
गादपहृतं समापितं महर्षिभिः अर्घ्यजलं श्रीपादावनेज्जनादकमिति यावत् रुद्रेणासह वर्तमानं च जगत्तु दशभुवनं पुनातियस्मादधतस्माद्व्याकुंभे
वने मुकुटान्मिक्षप्रदाभारीयशां दित्यतः अन्यः स्वार्थतमप्रत्ययः कोनामभगवत्पदार्थः निरतिशयज्ञानादिगुणावसथाभमवानिति नाम्ना
व्याप्तिसर्वेषां तद्वर्तकत्वात् प्रकीड्यस्तीत्यर्थः भनेनाधिरविपूज्यत्वमिव शुक्तिरतिथिपदत्वभगवत्तामवाच्यत्वाद्वितीयत्वानि सर्वाऽसंभवा
चकानीति धातव्यम् ॥ २१ ॥

॥ १८ ॥ श्रीविष्णुः ॥ १८ ॥ ॥ १८ ॥

मुकुन्दत्वं विवृणोति प्रवेति । यन्मुकुन्दमुक्ताः किं भवः धीरा विप्रवर्त्तायां निवृत्तायां बुद्धौ स्ताः संतो देहादिद्वन्द्वं प्रकृतं संगं स्नेहलक्षणां सह साविमर्शज्ञानेन व्यपोह्य निरस्य तत्परमहंसाश्रमप्राप्य सत्यं साधुगुणयुक्तं ब्रह्म मुकुन्दं व्यजंति यस्मिन्परमहंसाश्रमे अहिंसा विहितातिरिक्ता हि सावर्जनमुपरममुं रुद्रं पातिपिबति हि न स्तोति वा उपाविष्णुः सर्वाधिकं स्तस्मिन् हरि रमारम्यो रतिविषयं तद्वृत्तिवोधमौ विहित इति शेषः अनेन मुक्तिदानमपि सर्वोत्तमत्वं योक्तुं किं विवृणोति ॥ १८ ॥

आख्याहीति शौनकप्रश्नोत्तरं वक्ति अहं हीति अस्य हरेर्गुणान्वक्तुं भवतिः पृष्टोऽहम् अहं हि गुणेषु सावानात्मावगम आत्मनो मम अवगमः ज्ञानेन तावत् आचक्षेव्या करिष्ये गुणानामनन्तत्वात्कस्यापि सत्त्वात्मनो ज्ञातुं शक्तिर्नास्तीत्येतदर्थं हि शब्देनाह न केवलं महमेवाशक्तः । कतुभताता नागतवर्तमाना ब्रह्मादिभ्यः सर्वेऽप्येवमेव हरिगुणा विषयवृत्ति सोऽहं यामहं तद्वृत्ति यथापतन्मिया । अक्षिणा नमः आत्मसमंस्वशक्त्यनुसारेण पतन्ति शक्त्यभावादेवोपरमतिनभोऽवसानादनन्तत्वादस्य तथा ब्रह्मादयो विपश्चितोऽज्ञानिनो विष्णुगतिविष्णुज्ञानप्रतिसममात्मशक्त्यनुसारेण यतन्ते शक्त्यभावादुपरमन्ति न गोविन्दगुणानामितत्वादिति भावः ॥ १९ ॥

पाराक्षितमाख्यानं वक्ष्यंस्तस्य निवेदनिमिच्छन् ब्रह्माप्यनुमुपकमते एकदेति धनु रम्यस्य सज्जं कृत्वा प्रगृह्य मृगया मुदिदयवने विचरन् ॥ २० ॥

॥ २० ॥

तस्य चानन्तगुणस्य महत्त्वं स्वभाव्यकत्वं दर्शयति अयेति । सेश पुनातीत्यत्र शस्यापि पवित्रीकरणमखण्डतमोगुणाधिष्ठानत्वेऽपि तदावेशखण्डनं क्षयम् ॥ २१ ॥

तस्मात् तमेव संजेदित्यभिप्रेत्याह यत्रेति । अन्ये पारमहंस्य भागवतपरमहंसत्वम्—मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । सुबुद्धिः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने इत्युक्तः । यस्मिन् यदर्थम् अहिंसया मातृसर्पादिराहित्येन उपशमो भगवन्निष्ठाविधीयत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

नन्वनन्तगुणस्य तस्य कथं गुणगणने प्रवृत्तोऽसि तत्राह अहं हीति ॥ २३ ॥

अथ श्रीभगवानेव स्वपार्श्वे नेतुं ब्रह्मशापद्वारा तं विरक्तं सम्पादितवान् । तत्र च श्रीमद्भागवतं प्रकाशितवानिति वक्तुं तद्वारितांतर माह एकदेत्यादिना ॥ २४ । २५ । २६ । २७ ॥

॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥

तथा च मेहती विचारपूर्वकं भजनं स्तवनायैव क्तव्यमिति चेत्तत्राह यद्यपि विभूतित्वात् लक्ष्म्याः न स्तीत्वादिकृतदोषः सम्भवति युक्तिश्चो का अथापि तुल्यतुर्जन इति न्यायिनः प्रकाशं तरेण माहात्म्यसूचनं निरूप्यते त्रयोहिमहांतः ब्रह्मा विष्णुः रुद्रश्च तत्र ब्रह्मा चरणाक्षालनकर्ता शिवश्चरणौ दिकधारकः अतः परं को महान् भवेत्तदाह यत्पादनं सावसुष्टमर्हणाम् चिरं विरच्येन ब्रह्मणा उपहतं समर्पितमर्हणाम् पूजसा धनोदकं गंगेति यावत् सैमहादेव सहितं जगत्पुनाति नखावसुष्टमिति भिन्नवानेन ब्रह्मांडं सेदेन यद्वा चरणजलमागतं नंदारुपं तदसंगृहीतं भवति अथवा भगवदपेक्षया तुल्यस्याहीनत्वं ज्ञापयति नखावसुष्टमिति नखोदकं कर्तुं इति । ईशस्य पावित्र्यमप्येव ह्यते सेशपुनातीति पादे भगवन्नयति रिक्तं आब्रह्मत्वात् स्तवपर्यंतं पुनाति नखोदकं कर्तुं कणावनाप्रक्षायद्वारा तदा भगवत्पदार्थः को वा भवेत् ननु कोऽपि मास्तु अक्षरात् परस्यैव भगवत्त्वात् तदा हलोलोके इति वेदे तु स भगवान् भवत्येव लोक सिद्धोऽपि वक्तव्यः लोकस्तु ब्रह्मांडमात्रं दशा अतो ब्रह्मांडनायकः स भगवानित्युक्तं भवति भगवच्छब्दो निरतिशयं ब्रह्मवाचकः ॥ २१ ॥

एवं युक्त्या प्रमाणेन च भगवत्त्वं स्थापयित्वा नु भवेनापि भगवत्त्वमाह यथानखोदकं अन्यदीयं सर्वार्थं नाशकं तदेव भगवदीयं सर्वपुरुषार्थ साधकं तथान्यत्रानुरागः आत्मनाशकः भगवति तु अलोऽपिरागः सर्वपुरुषार्थसाधकस्तदाह यत्र भगवति अनुरक्तार्थे केचन वा साधनां तरापेक्षो तदाह सहसेति एकमत्र वा धनं यत्कामना वलादागतविषयभोगो वा तत्परिहारार्थमाह धीरा इति आपाततः सुखकरत्वं तेषां अतो विवेक धैर्यं कर्तव्यम् अथवा धीरा इति विभजंति नुराग एव असहायः साधनमपेक्षितं फलसाध्यं च साधयतीत्यर्थः रागो ह्यन्तः करणधर्मः सस्वभावो पुष्पातिभगवत्सम्बन्धं तु प्राप्य भगवता संस्कृतः स्ववर्गं सर्वमेव ज्ञायति यतो यदेव ध्यायकं संसारहेतुभूतं तदेव वर्गं ज्ञायति तदा भगवत्पदं प्राप यतीति उपलक्षणात्वाद्वागस्य नद्वेषादिभिर्व्यभिचारः देहादिबुद्धः संगः अहंता ममता लक्षणाः तादृशमूढसंगं व्यपोह्य ऊढपदेन वेदनादि बोधितत्वं सूचितम् यथा विवाहितस्त्री योन्यपरित्यागः तद्वदेहादिषु सज्जेन त्याग इति आत्मानं सततं रक्षेत् शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनमिति पुरुष स्यात्तिलार्थं देहश्च एवं विधैर्वाक्यैर्जनितामपि बुद्धित्यजन्तीत्यर्थः सज्जहातिमर्तिलोके वेदे च परिनिष्ठतामिति वाक्यात् ज्ञानेन तु तावानेव पुरुषार्थः अव्रतुसः अवान्तरव्यापार इत्याह व्रजन्तीति यत्रानुरक्ताः तत्र व्रजन्तीत्यर्थः मन्त्रकायातिमामपीति वाक्यात् नन्वस्य गौराफलं न्वं भविष्यती त्याशक्याह पारमहंस्यमिति आनन्दमानन्दमशो वसान इति वाक्यं प्रतिपादितं अतः परमन्यतः प्राप्तव्यं नास्तीत्यर्थः नन्वस्य धर्महेतुत्वाभा वात् अवेदप्रतिप्राप्तत्वेन अप्रामाणिकस्याह अतः पूर्वविरूपितः असुमार्गः इत्याशक्याह यस्मिन् अहिंसोपरमः स्वधर्म इति पूर्वकां धर्मं प्रति पाद्यः उत्तरकाण्डे ज्ञानसाध्या उपरतिः अविद्यायापतत्वं यम् अनुरागस्य स्वाभाविको धर्मः यथा जलस्य रसः अतो भक्तिधर्मप्रतिपादकत्वात् सर्ववेदानां भक्तौ वैदिकीयः अहिंसापदेन च मुख्यो धर्मो निरूपितः आलभत इति तद्विहितसार्थ इत्येवोचाम अतः सहजत्वात् कं प्रतिविधि शक्तिरेव कुण्ठिता ननु विरोध इति भावः एतावता भगवन्माहात्म्यमनंतं न कस्यापि वक्तुं योग्यमित्युक्तम् ॥ २२ ॥

[अष्टादश सुवर्णितः]

तर्हि भवान्कथं वक्ष्यतीत्याशंक्याह अहंहीति अर्थमणः । सूर्यसंकाशाः अज्ञानमिररिणाः स्मारिताः भगवद्गुणाः स्वमाहात्म्येन
 आवोधिताः ते भवद्भ्यो वक्तव्याः अतो नममापूर्वकृत्यं कित्वनुवादकत्वमिति न ब्राह्मणोपदेशकतोऽपि दोषः अतएवाह हीति अहंपृष्ठः भगव-
 द्गुणावर्णने आक्षतः भवद्भिरेव आचक्षे भवद्भिरित्युभयप्रसम्बध्यते परस्वबुध्यनुसारेण तदाह आत्मावगमोऽप्यावानिति यद्यप्य
 येषु ध्वावाक्यरचनमिति न्यायेन वाक्यान्वयः समासात्त्येव तथापि वेदावतकथनं व्यावर्तितं तथा सत्यार्थावबोधनस्यादिति ननु किमेता
 वतास्यात् भगवद्गुणानां सर्वेषामनिरूपणात् नमः पतन्तीति पतत्रिणाः गरुडादयः नमः आकाशमात्मसममेवोत्पतन्ति न त्वाकाशविशाल
 तानुरोधेन तथापि खेचरत्वं सिद्ध्यति तथापि मम भगवद्गुणवक्तृत्वं सत्यतामिति भावः ननु विषमोऽहं न्तः क्रियातुपरिच्छिन्ने भवति ज्ञानं
 परिच्छिन्नविषयकमपि इत्याशंक्याह तथा समसमिति विषयितोऽपि विष्णोर्व्यापकस्य सति च विषययोग्यतानुसारेणैवामनन्ति अन्यथा
 किंचिद्वत्त्वं न स्यात् भगवत्तुल्यता च स्यात् गतिमित्येकवचनं सर्वोऽपि गुणः आकाशतुल्य इति एकोऽपि गुणः तैश्चित् सम्यक् गम्यत
 इत्युक्तम् ॥ २३ ॥

स्वभावप्रवृत्तेरनर्थहेतुत्वबोधयानि धनुषं मृगं निर्वर्णयितुं शक्तिः । जने मृगायाः निर्वर्णयितुं शक्तिः । मृगसंगासच्छोको
 ऽस्यापि संजातः आरण्याः पशवः कनीयांसः श्रुता इति श्रुतेः अतएव भ्रान्तः देहवैकल्यं जातं क्षुधितः तृषितो जातः दोषत्रयमुत्पन्नमित्यर्थः अन्यथा
 महावीरस्य निरन्तरं युद्धकरणेऽप्यक्षीणबलस्य कथं श्रमादि स्यात् तस्मान्ननुष्टानुगमनं न विधेयम् ॥ २४ ॥

॥ २३ ॥ अहंहीति अर्थमणः । सूर्यसंकाशाः अज्ञानमिररिणाः स्मारिताः भगवद्गुणाः स्वमाहात्म्येन

अश्विभवाय चकवत्ती । ॥ २४ ॥ अहंहीति अर्थमणः । सूर्यसंकाशाः अज्ञानमिररिणाः स्मारिताः भगवद्गुणाः स्वमाहात्म्येन

अथ इत्यर्थान्तरे । यत्पादनखावसृष्टं निःसृतमपि विविचेनोपहतं समर्पितमहं गामोऽर्घ्यजले से
 पुनाति तस्मान्मुकुन्दव्यातिरिक्तः को नाम भगवत्पदस्यार्थः सर्वेश्वरः स एवेत्यर्थः । एवञ्च जगति सर्वात्तुल्य लक्ष्मी-महा-शिव-
 तत्पदं सेवमानास्तस्य महोत्कर्षं सूचयन्तीति वाक्यार्थः ॥ २१ ॥

तथा दृश्यमाना मनीषिणोऽप्यत्रार्थं प्रमाणमित्याह यत्रति । ऊढं धृतम् । अन्त्यं परमकाष्ठापन्नम् । यस्मिन् ब्रजने ॥ २२ ॥

एवं स्वभावाभिनन्द्य पारीक्षितोपाख्यानं वक्तुमाह अर्थमणः । हे सूर्यास्ते तुल्यारूपा मूर्तयः अत्र यावानात्मावगमः मम ज्ञानं तावदा
 चक्षे प्रवक्ष्यामि । यथा पक्षिणः आत्मसमं स्वराक्षनु रूपमेव नम उत्पतन्ति न तु क्वचनं तथा विपश्चितोऽपि विष्णोर्गतिं लीलां समं
 स्वमत्यनुरूपमेव ॥ २३ । २४ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

निःसमानातिशयत्वलेशांतरं दर्शयति अथेति यस्य भगवतः पादनखावसृष्टं निःसृतं विविच्येनोपहतं समर्पितमहं गामोऽर्घ्यजले से
 पुनाति तस्मान्मुकुन्दव्यातिरिक्तः को नाम भगवत्पदस्यार्थः सर्वेश्वरः स एवेत्यर्थः । एवञ्च जगति सर्वात्तुल्य लक्ष्मी-महा-शिव-
 तत्पदं सेवमानास्तस्य महोत्कर्षं सूचयन्तीति वाक्यार्थः ॥ २१ ॥

यत्र धीमुकुन्देऽनुरक्ताः सैतोधीराः स्थिरस्वभावा देहादिषूढं धृतं संगं संघोर्षं सहसेतियादवः सहसा संघे वापो ह्यस्मिन् हि स्यात्सहित
 कुर्यात्संघं । स्वासां वापो धृतं स्वदेहं धृत्वा प्रमेयं । ते भवन्पादसमं संघं ज्ञेयं ॥ २२ ॥

शुकपरीक्षितसंवादद्वारा मुनिप्रश्नानुसारतो भगवतं वक्तुमाह अहंहीति हे अर्थमणः । सूर्याः अज्ञानमिररिणाः भवद्भिः पृथोऽहं यावदात्मनो
 स्वगमो ज्ञानं तावदाचक्षे यथा पतत्रिणाः आत्मसमं स्वबलानुरूपं नमः पतन्ति तथा विपश्चितो विवेकिनो विष्णोर्गतिं लीलां मात्मसमं वदन्ति एवमहम
 पि वर्णयामीत्यर्थः ॥ २३ ॥

शुकपरीक्षितसंवादवक्तुं तन्निमित्तभूतवैराग्योदयकारणां विप्रश्रापं दर्शयति एकदेत्यादिना ध्रुवस्य संजाता क्षुधितः तृषास्य संजाता तृषितः
 आश्रमप्रविशेत्तु सरेणान्वयः ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

तथापि ब्रह्मा का समर्पितं जिनके पाद तत्पद से निःसृतं जल महादेव सहित जगत को पावित्र्य करता है उन मुकुन्द से दूसरा कोन
 भगवान् हो सकता है ॥ २१ ॥

जिस मुकुन्द में अनुरक्त ज्ञानी जन देहादिकों में आसक्त मन को छोड़के जहाँ आहिसा शान्तरूप धर्म है उस परमपद को जाते हैं २२
 हे सूर्य तुल्य मुनि हो आपके पँखों से मेरी जहाँ तक बुझि है वहाँ तक कहोंगा जैसे आकाश में पक्षी बल के अनुसार जाते हैं तैसे
 विद्वान् विष्णुगति को कहते हैं ॥ २३ ॥

परीक्षितजी एक दिन धनुष लेकर घनमें भ्रम मारने गये थे मृगों को पीछे भ्रमित होकर धुंधा तृषायुक्त भरे अन्धन्त से ॥ २४ ॥

जलाशयमचक्षाणः प्रविवेश तमाश्रमम् ।

ददर्श मुनिमासीनं शान्तं मीलितलोचनम् ॥ २५ ॥

प्रतिरुद्धेन्द्रियप्राणमनोबुद्धिमुपारतम् ।

स्थानत्रयात् परं प्राप्तं ब्रह्मभूतमविक्रियम् ॥ २६ ॥

विप्रकीर्णजटाच्छन्नं सौख्येणाजिनेन च ।

विशुष्यत्तालुरुदकं तथाभूतमयाचत ॥ २७ ॥

अलब्धतृणाभूम्यादिरसम्प्राप्तार्थसूनृतः ।

अवज्ञातमिवात्मानं मन्यमानश्चुकोष हं ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

अचक्षाणः अपश्यन् । तं प्रसिद्धमाश्रमम् । तस्मिन् मुनिं शमीकम् ॥ २५ ॥

प्रतिरुद्धाः प्रत्याहताः इन्द्रियादयो येन अतएव उपारतं । स्थानत्रयात् जाग्रदादिलक्षणात् परं तुरीयं पदं प्राप्तम् । अतएव ब्रह्मभूत-
त्वात् अविक्रियम् ॥ २६ ॥

विप्रकीर्णाभिर्जटाभिराच्छन्नम् । रुहः मृगविशेषः तस्य चर्मणा चाच्छन्नम् । विशेषेण शुष्यत् तालु यस्य सः । तथाभूतं
मुनिम् ॥ २७ ॥

न लब्धं तृणां तृणासनं भूमिरुपवेशस्थानं च येन सः । न सम्प्राप्तोऽर्थः सूनृतं प्रियवचनं च येन सः ॥ २८ ॥

श्रीवीरराघवः ।

कचिदपि जलाकरमपश्यंस्तमाश्रमं प्रविवेश आंगिरसस्याश्रमं प्रविष्टवानित्यर्थः तत्र मुनिमांगिरसं ददर्श कथं भूतमासीनमुपविष्टं शान्तं प्रसन्नं
मीलितलोचनेन तम् ॥ २५ ॥

प्रतिरुद्धनिनिर्व्यापारितानीन्द्रियादीनियेतमतएवोपारतं बाह्यव्यापारोदुपरतं स्थानत्रयाज्जाग्रदप्रसुप्तविशुष्यत्तालुरुदकं तथाभूतमयाचत
अलब्धतृणाभूम्यादिरसम्प्राप्तार्थसूनृतः च ॥ २६ ॥

विप्रकीर्णाभिर्विक्षिप्ताभिर्जटाभिश्छन्नमावृतं सौख्येणालोमृगस्य संवर्धिताचर्मणाच्छन्नम् एवमुतमुनिविशुष्यत्तालुरुदकं च यस्य तथा
भूतोऽजोदकं जलमयाचत ॥ २७ ॥

न लब्धं तृणां भूमिरादिशब्दादन्यथापवेशार्थं येन न सम्प्राप्तमर्थं सूनृतं च मधुरवाचक्येन तथाभूतोऽतएवावज्ञातमवहेलितमिवात्मानं मन्य-
मानोऽज्ञातकोष ॥ २८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

जलाशयं जलाधारं तटाकविशेषं मचक्षाणोऽपश्यन् सपरीक्षितआश्रममालस्यपरिहारकारणं स्थानविशेषं प्रविवेशेत्यन्वयः शान्तमसंभ्रं-
तसमाधिस्थं किञ्चिन्मीलितनेत्रम् ॥ २५ ॥

प्रतिरुद्धाः परमात्मन्येव सन्निधापिताः श्रोत्रादीन्द्रियाणि च प्राणाश्च सन्निधौ बुद्धिश्चेत्यनसतयोक्तः तं प्राणारोधः कुम्भकेत्यासरोधः चेष्टा
निवृत्तिर्वा अतएव शब्दादिज्ञानेभ्य उपारतं तदेव स्पष्टयति स्थानेति जाग्रदादिस्थानत्रयात् परमतीतं तुरीयं दर्शितम् अतएव ब्रह्मभूतं प्रत्य-
क्षमस्मृतेरणास्मृतपवमनसास्मृतिरूपं परमात्मानमनुभवत अतएवाविक्रियं निश्चेष्टनिवातस्य दीपोपमविक्रियकियारहितत्वा ॥ २६ ॥

विप्रकीर्णाभिर्जटाभिः छन्नं सवृतं रुहोः कृष्णमृगस्य विद्यमानेनाजिनेन च संवृतमासीत्वा विशुष्यत्तनीरसं तालुजिह्वामूलं गूढजिह्वायस्य
सतथा सपरीक्षिततथाभूतमेव विक्षिप्तमुनिमुदकमयाचत प्रार्थितवानित्यन्वयः ॥ २७ ॥

संराजाचुकोपेत्यन्वयः तस्मादतिशयः अलब्धं तृणाभूम्यादियेन सतथोक्तः आदिशब्देन मधुपर्कोद्विगृह्यते स्वागतमित्यादिप्रियवचनं
नृतं "तृणानिभूमिरुदकं वाक्चतुर्थं च सूनृतं" तिस्मृतेः आत्मानं मुनिना अवज्ञातमिव मन्यमानः क्षुधादिनिमित्तोऽर्थकोपस्यस्मिन्नर्थे दहाद्यः इति
हासशोभनीया ॥ २८ ॥

कमसंवेदः ।

मलब्धेत्यादि । अत्र तस्यैव शभावो भगवत्पुत्रत्वस्यः श्रीभगवद्विज्ञेयैवेति ज्ञेयम् तस्यैव मेधस्त्वेत्यादि वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ ॥

सुवोधिनी ।

मृशमिति सोढुमशक्यं दोषोत्पन्नस्य भ्रमादेः शोषजनकत्वमेव न गुणजनकत्वमिति वक्तुं तादृशस्य दोषजनकत्वमेव न गुणजनकत्वमिति वक्तुं तादृशस्य दोषांतरमपि जातमित्याह जलाशयमिति अचक्षाणः जलाशयानन्तमपि देवत्वावप्रतीतोऽपि तिरौहित इति भावः प्रकर्षोऽप्रवेशः अपृष्टा अननुज्ञाप्य अन्तःस्थानपर्यन्तगमनं तमिति प्रसिद्धं पराभूतद्वौगिर्मन्त्रस्थानं सतो दोषाभ्यान्तस्य सदृशेनेऽपिन सक्तुं स्वरूपेणायासाक्षिणा तव्याप्तः हविषापि च्रियते तथा जातमित्याह ददर्शोति त्रिभिः सार्धैः तत्र द्वयेन मुनेः स्वरूपं प्रणयति तस्य दोषाधिक्यार्थं मुनिरिति भवणमनने ब्रह्मविषयके सिद्धे तस्येति ज्ञापितम् आसन्नमिति निदिध्यासनपरत्वं योगे चासनं तृतीयमंगम अतः पूर्वद्वयमपि अर्थात् कृतं भवति शान्तमिति प्राणायासेन मनो नियमनमुक्तं मीलितलोचनमिति प्रत्याहारः ध्यानधारणोक्तं प्रत्याहारमेव दर्शयति प्रतिक्रुद्धति अथवा मीलितलोचनमिति विषया गामप्रतिबन्धकत्वं सूचितं प्रतिलोमतया रुद्धाः अन्तर्नीताः इन्द्रियप्राणमनोबुद्धयोऽयेन एवंवाह्यविषयभ्रान्तविषयं निवृत्त्यनंतरं स्वस्वरूपे विषयमाने भगवति आसन्नमन्त्रादकः तेन स्वरूपेणाभगवत्स्वरूपं इत्युक्तम् अनेन ध्यानधारणो अपि सूचितः समाधिमाह स्यात्तत्रात्पं समाधिमाप्तस्य स्वरूपमासत इत्यर्थः न केवलं ध्यानमात्रं किंतु फलमपि जातमित्याह ब्रह्मभूतमिति ब्रह्मवेदब्रह्मैव भवतीति श्रुतः असंप्रज्ञातसमाधित्वापनायाह अविक्रियमिति सर्वविकाररहितम् अनेन देहायुर्वैदिकसाधिकादिभ्यो निवर्तितं मनो व्यापारोऽपि निराकृतः केवलं स्वरूपेणाभगवत्संबन्धत इत्युक्तं भवति वहिश्चोपघातानिराकरणप्रकारं पूर्वमेव कृतवानित्याह चिप्रकीर्णमिति विप्रकीर्णाभिर्जटाभिश्छन्नं रुरुवदृष्टगमगः सौरवेणाचमं गाकृष्णाजिनेन च उपरि आच्छादयन् एतावता वहिरन्तर्व्यवस्थायामस्तुन प्रार्थनीय इत्युक्तं तादृशमपि याचितवानित्याह विशुष्य सौख्यं तविशेषां शुष्यन्ता लुप्यं शोकैर्नैव तालुशोषणं तथाभूतमिति पूर्वोक्तं धर्मयुक्तं याचनमपि दोष एव ॥ २५ । २६ । २७ ॥

तेन दोषेण दोषान्तरमप्युत्पन्नमित्याह “तृणानि भूमि रूढकं वाक् च तुर्यो च स नृता एतान्यपि सतांगे हेनोऽपि छिद्यन्ते कदाचन” तिस्रश्च सतस्मिन् ब्रह्मस्वरूपस्य शिक्षकत्वं स्मृत्वा शिक्षार्थमपि कृतवान् न लब्धा तृणां भूमिः आदिशब्देनोदकं तृणां भूमिः आदि रस्येति जलस्यापेक्षितत्वात् हेवमुक्तं राजनिमित्तविशेषधर्माः अर्थादिनसंस्थाः अर्थादिनसंज्ञातायेन राजसुब्राह्मणैः पादस्याकर्षणव्यत्वात् अर्थाद्वह्नांत ब्रह्मदोषेण हेत्वे तरेकलपयति अवज्ञातमिति निषेधाभावाच्च इव प्रयागः यदि स्वप्नमेव जलादिकं शृङ्गीयात् तदापि न दोषः स्यात् आपश्चर्मत्वात् परममिमानेन तदपि न कृतवान् तदाह आत्मानं न मन्यमान इति दोषेण दृष्टेः प्रतिक्रुद्धत्वात् तत्स्वरूपमपि विचार्यैव केवलं मुक्तो भवेत्वाभ्यर्थकोऽपि शिक्षार्थमपि भवति मन्युस्तु द्विष्ट एव ॥ २८ ॥

श्रीविश्वनाथनकवर्चः ।

अचक्षाणोऽपश्यन् ॥ २५ ॥

मुनिः शमीकम् । स्थानत्रयात् जाग्रदवस्थां सुषुप्तिं परं तुरीयं समाधिं प्राप्तम् अतएव ब्रह्मभूतम् ॥ २६ ॥

रुद्धमपि विशेषस्तस्य चमणा च आच्छादय ॥ २७ ॥

मलब्धेति । ममातिथ्यमनेन किमपि न कृतमिति चुकोप ॥ २८ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

जलाशयम् अचक्षाणः कचिदपि अपश्यमातः तं प्रसिद्धमाश्रमं प्रविशेत् तत्र च मुनिशमीकं ददर्श ॥ २५ ॥

प्रतिक्रुद्धाः विषयेभ्यः प्रत्याहताः इन्द्रियादयोऽयेन सतथातम् अतएवोपरतम् स्थानत्रयात् जाग्रदादेः परंतुरीयं स्थानं प्राप्तमतत्र ब्रह्मधर्मभूतं प्राप्तेन तमित्यर्थः विप्रकीर्णाभिः परितो लंबमानाभिर्जटाभिश्छन्नमजिनेन रुद्धं संकमृगचर्मणा आच्छादय तयाभूतं मुनिविशुष्य सौख्यसंपन्नः उदकमयाचत ॥ २७ ॥

न लब्धं तृणांतन्मयमासनं भूमिरुपवेशस्थानमादिना जलादेर्ब्रह्म न संप्राप्तमागते शशिदेवोऽप्योऽनृतमियं वाक्यं च येन सः ॥ २८ ॥

भाषादीका ।

कहीं जल न मिलने से शमीक ऋषि के आश्रम में जाकर नेत्र बंद किये भये बैठे मुनि को देखा ॥ २५ ॥

वह ऋषि इन्द्रिय प्राण मन को रोके हुये निवृत्त तीन अवस्था से अतीत ब्रह्मभूत अधिकारी हो गये थे ॥ २६ ॥

अभूतपूर्वः सहसा क्षुत्तृड्भ्यामर्दितात्मनः ।

ब्राह्मणां प्रत्यभूद्ब्रह्मन् ! मत्सरो मन्युरेव च ॥ २६ ॥

स तु ब्रह्मभूषणं गतासुमुगं रुषा ।

विनिर्गच्छन् धनुष्कोट्या निधाय पुरमागतः ॥ ३० ॥

एष किं निभृताशेषकरणा मीलितेक्षणः ।

मृषासमाधिराहो सित किं नु स्यात् क्षत्रवन्धुभिः ॥ ३१ ॥

तस्य पुत्रोऽतितेजस्वी विहरन् बालकोऽर्भकैः ।

प्राज्ञाय प्रापितं तातं श्रुत्वा तत्रेदमब्रवीत् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

जसा उनके फैले थे मृगचर्म ओले थे ऐसे मुनि को देखकर जल बिना शुष्क तालुवाले राजा ने उत्तसे जल मांगा ॥ २७ ॥
मुनि ने जल सत्कार वचनो के लाभ नहोन से अपना अपमान समझकर राजा ने कोप किया ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

मत्सरोः तदुत्कर्षासहनम् ॥ २९ ॥

गतासुं मृतम् । धनुष्कोट्या चापाग्रेणा ॥ ३० ॥

सर्पनिधानं राक्षोऽभिप्रायमाह एष किमिति । एष किं प्रत्याहृतसर्वेन्द्रियः सन् मीलितेक्षणः स्थितः । यद्वा क्षत्रवन्धुमिसागतैर्गतेर्वा
किं नु स्यात् इत्यवक्ष्या मृषासमाधिः सन्निति जिज्ञासयेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

तस्य पुत्रः शृङ्गी नाम । अर्धं दुःखम् । तत्रार्भकमध्ये ॥ ३२ ॥

श्रीवीरराघवः ।

क्षुत्तृड्भ्यामर्दितः पीडितआत्माशरीरस्यस्यतस्यराक्षोऽतएवाभूतपूर्वः पूर्वभूतोभूतपूर्वः कदाचिदपि पूर्वजगतइत्यर्थः मत्सरोमन्युश्चब्रह्मन् !
ब्राह्मणमुनिप्रत्यभूद्ब्रह्मन् मन्युः क्रोधः अमर्षइतियावत्मत्सरोराक्षोऽपचिकीर्षेतियावत् ॥ २९ ॥

ततः सतुराजानिर्गच्छन्निर्गतमुद्युक्तो रुषाब्रह्मणैरसेभुजः क्रोड्याधनुषोऽभ्याग्रेणागतप्राणं सर्पनिधायपुरंययौ ॥ ३० ॥

किमर्थनिहितवानित्यत्रराक्षस्तात्पर्यमाविः करोति एवइति किमेषमुनिर्निवृत्तानिनियमितान्यशेषाणि करणानिन्द्रियाणियेनमीलितेक्षणे
लोचनेयेनतथाभूतः ग्रथार्थसमाधिनिष्ठः आहोस्वित्क्षत्रवन्धुभिरस्माकं किं प्रयोजनंविद्यतेइति बुद्ध्यामृषामिथ्याभूतः समाधिरस्यतथाभूतएव
मास्तेइत्याभिप्रायिणनिधायगतइत्यर्थः ३१ ॥

ततस्तस्यमुनेः पुत्रः अतितेजस्वीब्राह्मतेजःसंपन्नः बालकोऽर्भकैः सहकीडंस्तातपितरंराक्षाधंप्रापितमपराधविषयीकृतं श्रुत्वातत्रैवेदं
वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ ३२ ॥

श्रीविजयाश्रवजः ।

मन्युपरीक्षितः ब्राह्मणं प्रतिमन्युरभूतनकेवलमन्युः किंतुमत्सरोऽप्यभूदित्यन्वयः मन्युरेवप्रसादइत्येवशब्दार्थः मत्सरोनायमब्रह्माइत्य
प्रीतिश्च कीदृशः अभूतपूर्वः इतः पूर्वमनुत्पन्नः कीदृशस्य क्षुत्तृड्भ्यामर्दितात्मनः पीडितमानसस्य ॥ २९ ॥

शापनिमित्तमाह सइति स राजातस्यब्रह्मणैः स्कंधगतसुमृतंसर्पधनुःकोट्यानिधायपुरमागमदित्यन्वयः ॥ ३० ॥

पुरमागच्छतस्तस्यालोचनप्रकारमाह एषइति एषमुनिः विषयभ्यः प्रत्यङ्मुखतयानिभृताशेषकरणाः परतस्त्वविषयीकृतसकलेन्द्रियः
मीलितेक्षणः किंनोऽस्माकंक्षत्रवन्धुभिः किंस्यादितिसुधासमाधिमीलितेक्षणः आहोस्वित् इति मनसापितर्कयन्पुरमगादितिपूर्वणान्वयः ॥ ३१ ॥

तस्यब्रह्मणैः पुत्रः शृङ्गीनामकः तत्रेदमब्रवीदित्यन्वयः इदमितिवक्ष्यमाणं किकृत्वा राजापरीक्षिताधमपराधंप्रापितपितरंश्रुत्वाअशुचि
तांप्रापितमितिवा अतितेजस्वीत्यनेनशापदानुसामर्थ्यमस्यास्तीतिदर्शितम् अर्भकैः बालैः सहविहरन्वक्ष्यसावालः अनुसामर्थ्येनेत्येतद्दर्शितकं
प्रत्ययेन ॥ ३२ ॥

सुबोधनी ।

तदा तस्यान्यत् दोषद्वयमुत्पन्नमित्याहुः भूतपूर्व इति कदाप्येतादृशो दोषो नोत्पन्नः । यस्तु ब्राह्मणो मत्सरः सहसेति विचारोत्पत्तिर्निवारिता देहधर्मा एव प्रवला जाता इत्याहुः क्षुत्तृड्भ्यामिति आत्मा अन्तःकरणं यस्य एवं ब्राह्मणातिकर्मश्रुत्वा शोकस्य क्षोभो जात इति ब्रह्माक्षितिः सस्वोधनं ब्राह्मणमत्सरमन्युश्च जातः परोत्कर्षा सहनं मत्सरः एव दशदोषाः समुत्पन्नाः चकाराणं समुच्चिताः ॥ २९ ॥

उपसंहारादयोषाणां फलमाह सतु ब्रह्मण्युषेरिति तु वादेन पूर्वज्ञाननिवारितं कार्यस्य जातत्वात् कलेः स्थानप्रदानादि ब्राह्मणातिकर्ममिति ब्रह्मभूतस्य ऋषेरिति प्रमेयप्रमाणावलवत्त्वं सूचितं तन्नित्यं असंशयं इति नीयमानः सर्पः शिरसः साक्षात् ब्रह्मत्वात् असंस्पृष्टः तस्य बाहस्तोऽग्रं न च लितः सर्पे हत्वामरणानंतरंगतासु तम् उत्थाय विनिर्गच्छन् धनुःकोट्या उत्थाप्य असे निधायैस्वपुरमागतः मृगयागताः धनुषः स्वस्य च कार्यकृत्वा समागतः तत्रैव निफटेतिष्ठेत् सात्वयेदपि वालकम् ॥ ३० ॥

ननु तथा करणोऽयं कोऽभिप्रायस्तत्राह एष किमिति निभृतानि शेषाणि करणानि न्यस्य तादृशो भूत्वा किमीलितेक्षणः आहोस्विदक्षानार्थं मृषा समाधिष्ठापकोमीलितेक्षण इति ननु तथाक्षापने किं प्रयोजनं तत्राह किनु स्यादिति नु इति धितकौ निश्चये वाक्षत्रवंधुभिः किं स्यात् आगतैर्गते वाक्षत्रवंधु त्वं ज्ञानयोगात् यद्यपि मृषा समाधित्वेन किं विदनेन कर्तुं शक्यते तथापि चित्तसमाधानार्थमेवं विचार उत्पन्न इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

एवमविचारितकृतेः अनर्थपर्यवसायित्वमाह तस्येति पुत्रात्मनो नृकात्त्रायत इति पुत्रः स चेदस्मात्त्रायते पुत्रः पगतः स्यात् अतितेजस्वी अनेन सामर्थ्यं द्योतितम् अविवेकहेतुमप्याह अभिकैः सह वालक एव आश्रमप्राप्ते विचरन् राज्ञा अपराधपापेभ्योऽपि पितृपुत्रं पश्यन् पश्यन् पापान्मरणमपि मरणं वा आश्रमस्य वधनं वा अपराधपक्षे राजकर्तुं कोऽपराधः मुनिपर्यवसो य जात इति तातेति मत्तत्रेति यश्च तत्रैव मत्रवति ॥ ३२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

मत्सरस्तदुत्कर्षा सहनम् ॥ २९ ॥

धनुःकोट्या धनुःश्रेण निधायति भा ब्रह्मन् । त्वया ह मतिरियथा साधुसमानितस्तथा त्वामप्यनयो सुकुमारमालयः जन्मनियामीति भावः ॥ ३० ॥

निर्गमनसमये राजा परामृशति एष इति । निभृता शेषकरणः प्रत्याहृतसर्वेन्द्रियः अतः सत्यसमाधिकः आहोस्विन्मृषा समाधिस्तत्र हेतुः किं न्विति । अत्र राज्ञो विकर्मेदमभायोत्थं न ज्ञेयं किन्तु तं शीघ्रं स्वपार्श्वं नेतुं ब्रह्मशापद्वारा विरक्तं विधाय शुकदेवेन सङ्गतं कृत्वा तत्र श्रीभागवतरूपेण स्वयमाविर्भूय जगद्गुरुं श्री कलौ जनिष्यन्तानां पि कांश्चन भक्तान् स्वकृतां ससादि लीलां समादयितुं च भगवन्त एवेयमिच्छति मनीषिण आहुः । तस्यैव मत्सरस्येत्यादिवक्ष्यमाणात् । मन्त्रुद्धभक्तस्य दैवादिकर्म्मोपि शुभोदकमिवति क्षापयितुं सदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहमिति श्रीभागवतरूपेण स्वाविर्भावे कारणाभासं चोत्थापयितुं भगवतैव तस्य तथा भाव उद्भावितः । न च तस्य स्वप्नेऽपि स स्वभावः अभूतपूर्व इत्युक्तेः । न च दैवादभाग्यविशेषोत्थोऽयं तात्कालिको भावस्तत्फलस्य शुकसमागममहाभाग्यस्यानुपपत्तेः । न च तस्य पिपासातिशय एव हेतुरिति वाच्यं तत्क्षणानन्तरमेव जलमपीतवत् एवानुतापशतविदीर्यमाणास्य गृहागतस्य सद्य एव प्रायोपवेशात् । इत्येवं जन्मनि मरणे च ब्रह्मतेजसो मध्यम्यसि कालस्य च निज्यात् तस्य राज्ञो भगवत् रूपमहावलवत्त्वं साधारणमेव द्रष्टव्यम् ॥ ३१ ॥

तस्य पुत्रः शृङ्गी ॥ ३२ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

अर्दितः पीडित आत्मा वेदो यस्य तस्य पूर्वभूतो भूतपूर्वस्तद्विपरीतोऽ भूतपूर्वः मत्सरस्तदुत्कर्षा सहनात्मकश्चित्तविकारः मन्युः क्रोधनं सहसाऽभूत् सद्य एव न भूत् ॥ २९ ॥

सतु मत्सरमन्युभ्यां युक्तस्तु रूपाक्रोधेन मत्सरेणा च ब्रह्म ऋषेः पूज्यस्य निरपराधिनः गतासुंगतप्राणमुरगंधनुषोऽग्रेण निधाय पुरमागतः प्राप्तः अत्याश्चर्यरूपात् क्रोधादेरुत्पत्तिः प्रवृत्तिश्चेति भावः ॥ ३० ॥

किमेष निभृतातिप्रत्याहृतान्यशेषाणि करणानि न्येन मीलिते ईक्षणे येन स तथा भूतः स तस्य समाधिः आहोस्विदक्षत्रवंधुभिः किनु स्यात् इत्येव मत्सरदुपेक्षया मृषा समाधिः इति सर्पनिधाने तदाशयः ॥ ३१ ॥

पुत्रः शृङ्गी अर्धदुः क्षमः प्रापितताते पितरं श्रुत्वेदमब्रवीत् ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

शुद्धा तृषा से पीडित होने से राजा को शीघ्र ही ब्राह्मण मुनि पर अपूर्व मत्सर तथा क्रोध हुआ ॥ २९ ॥

वह राजा चलते समय उस ब्राह्मण के कान्धे पर धनुष से मरता हुआ सर्प को डालकर प्राप्त को चला गया ॥ ३० ॥

राजा का अभिप्राय था कि यह ऋषि सब इन्द्रियों को रोककर नेत्र मुँह कर क्षत्रियों से क्या होगा यह जानकर श्रुती समाधि लगाया है क्या ॥ ३१ ॥

अहो अधर्मः पालानां पीवनां बलिभुजामिव ।

स्वामिन्यधं यद्दासानां द्वारपाणां शुनामिव ॥ ३३ ॥

ब्राह्मणैः क्षत्रबन्धुर्हि गृहपालो निरूपितः ।

स कथं तदगृहे द्वास्थः सभाण्डं भोक्तुमर्हति ॥ ३४ ॥

कृष्णो गते भगवति शास्त्र्युत्पथगामिनाम् ।

तद्दिनसेतुमद्याहं शास्मि पश्यत मे वलम् ॥ ३५ ॥

इत्युक्त्वा रोषताम्राक्षो वयस्यानृषिबालकः ।

कौशिक्याप उपस्पृश्य वाग्वज्रं विसर्जज ह ॥ ३६ ॥

भाषाटीका ।

उस ऋषि का बड़ा तेजस्वी बालक बालकों के साथ खेलता हुआ राजा का किया पिता के अपराध को सुनकर रोषी यह वचन बोला ॥ ३३ ॥

श्रीधरस्वामी ।

पालानां राक्षसः । पीवनां पुण्डरीकः । अधर्ममेव निर्दिशति स्वामिनि दासानां यदधं पापचरस्यम् बलिभुजां काकानामिव शुनामिव वेति ॥ ३३ ॥

दासत्वं दर्शयति ब्राह्मणैरिति । सभाण्डं भाण्ड एव स्थितम् ॥ ३४ ॥

सत् तदनन्तरम् । अहं शास्मि दण्डयामि ॥ ३५ ॥

इति वयस्यानुक्त्वा रोषेण ताम्रे अक्षिणी यस्य । कौशिकी नदी तस्या अपः । सन्धिरापः । वाग्वज्रं शापम् ॥ ३६ ॥

श्रीवीरराघवः ।

तदेवाह अहो इति पंचमः बलिभुजां शुनां वायसानामिव वापीनां वर्धितानां पालानां राक्षसमहो अधर्मः पश्यतां कोऽस्य अधर्मः द्वारपालानां शुनामिव दासभूतानां राक्षसामिनि ब्राह्मणोऽधमपराध इति यदेव वाधमेः ॥ ३३ ॥

तदेवोपपादयति क्षत्रवंधुर्हि ब्राह्मणैर्द्वारपालत्वेन श्वेवनियोजितः स द्वास्थः क्षत्रवंधुस्तद्वद्ब्राह्मणगृहे श्वेव कथं सभाण्डमेकपात्रे यथा तथा भोक्तुमर्हति योग्यामिवेत् ॥ ३४ ॥

उत्पथप्रतिपन्नानां शास्त्रिदंडयितरि कृष्णो भगवति स्वलोकं प्रति गते स तितनूभिर्ममयां दानहमद्य शास्मि शिष्ये ममवलं पश्यत ॥ ३५ ॥

वयस्यान्समानवयस्का बालकान् प्रतीत्य मुक्त्वा रोषेण ताम्रे अक्षणी यस्य स कृषिबालकः कौशिक्या नद्या अप उपस्पृश्या च स्य वाग्वज्रं शापम् कवाग्रूपे वज्रं सज्जं प्रायुक्तं ॥ ३६ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

किमाहेतितत्राह अहो इति बलिभुजां काकानामिव पृथ्याः पालानां राक्षसमधर्मोऽन्याथोऽस्यास्माभिर्देष्टुः अहो कथं तत्कुतश्चित् तत्राह स्वामिनि मिशुनां स्वामिन्यधमिव ब्राह्मणदासानां तद्वद्द्वारपालानां राक्षसं प्रति स्वामिनि ब्राह्मणैः अहो इति यदधं पापचरस्यम् इति ॥ ३३ ॥

राक्षसविप्रदासत्वं कथमितितत्राह ब्राह्मणैरिति ब्राह्मणैर्दासतया द्वारपालो निरूपितः सराजातस्य विप्रस्य गृहे द्वास्थो द्वारपालः कथं सभाण्डं सदनसद्वर्तमानं गृहं भोक्तुं नाशयितुमर्हति नार्हत्येव हि यस्मात्तस्मात् असौ स्वामिना दण्ड्य इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तर्हि संप्रतिकोदंडकतैषामिति तत्राह कृष्ण इति उत्पथगामिनां विहितमार्गं परित्यज्य गच्छतां शास्त्रि कृष्णो भगवति गते भिन्नसेतुं लंघित मर्यादां स्तानद्याह शास्मि दंडयामित्यन्वयः मेवलं सामर्थ्यं पश्यत हे बाला । इति शेषः ॥ ३५ ॥

सच दंडः कीदृश इति तत्राह इति रोषताम्राक्षः रक्तवज्रः कौशिकी कुशपाणिः अप उपस्पृश्या च स्य वाग्वज्रं शापं लक्षणां विसर्जयं दश पात्रं राक्ष इति शेषः इति दासशतकं दशवचनं कौशिकी नदी तस्या अप उपस्पृश्या च स्य वाग्वज्रं शापं लक्षणां विसर्जयं दश ॥ ३६ ॥

सुबोधिनः ।

अग्रे दण्डनिरूपणार्थं दर्शयित्वा माह त्रिभिः । अधर्मः स्वामिदोहो दण्डनिमित्तं राजनिष्ठं । दण्डनसामर्थ्याय स्वनिष्ठं तत्र प्रथमं दोषमाह । अहो इति आश्चर्येण पालानामधर्मः धर्मपालका धर्मे निराकुर्वन्ति नत कुर्वन्तीत्याश्चर्येण आश्चर्येण निविष्टो ध्यायन्नेदमाश्चर्यमिति ज्ञातवान् । अतो अधर्महेतुवदन् स्थानविशेषं प्राप्य तस्य हेतुत्वं ज्ञापयन् दर्शयन्ति माह । पीड्यामिति वलवत्त्वमेव । अधर्मकरणहेतुः नीचराज्येन पुष्टा अधर्मकृतवन्त इत्यर्थः । यथा श्वानो वलिना पुष्टाः । वलिना तापमेव भक्षयन्ति श्वं च प्रविशन्ति ब्राह्मणानां राज्यद्वयं स्वराज्यं वहीराज्यं च । वहीराज्यं स्वभाग्येन भवतीति स्वराज्यसाधकत्वेन विनियुक्ताः । अतएव क्षत्रियाः स्थापिताः ब्राह्मणानि मितभूः कश्यपेन च दत्ता तथा परशुरामेण रघुनाथेन च तथा पियत् ब्राह्मणैर्वहीराज्यं न कृतं तदंस्तत् कल्याणं तदं वाह । स्वामिन्यवसिति दासानां यत् स्वामिन्यधमपराधकरणं पापं तच्छुनामिव जातिदोषेण च अविवेकेन जातं द्वारपालनेये विनियुक्ताः श्वानः द्वारपालमार्थं वाते तथा अज्ञानात् स्वामिन्मेव भक्षयन्ति गृहमाप्रविशत्विति मातथा समाचर्य मेव राजा विनियुक्तः समाधिमाकरोतु अस्मत्पूजां करोत्विति ॥ ३३ ॥

एतावता शुनस्तुल्यताराक्षो निरूपिता विषमदृष्टां तशोकासाह । ब्राह्मणैरिति अनेन स्वामिदोहः । समर्थ्यते हीति चतुर्थानिरूपणं बोधितं शरीरादिवाह्यपदं द्वारं वस्तुतोऽत्र निरूपकाभूयः । अतो यैर्निरूपितं तेषामेव गृहे द्वाः स्थः सर्वदा द्वारपालकः सभां भोजनं पाकपाकस्थमन्नं भोक्तुमर्हति ब्राह्मणमाज्ञापयितुं नार्हति । तेषामेव रूपं या राज्यकरणेन ब्राह्मणादिगृहे द्वाः तत्र सर्वपुरुषार्था भोगस्थानानि ब्राह्मणानां तदुपघातक निराकरणात् द्वारपालको राजा राज्यं वलिस्थानं ब्राह्मणमपि कृषीवलवत् वलिमध्यपातनात् सभां भोजनं समाधिस्थापनात् गृहप्रवेशेन सभां भोजनम् ॥ ३४ ॥

एवमपराधं समर्थयित्वा स्वस्य दण्डनसामर्थ्ये वदन् प्रकारांतरं व्यावर्त्तयति । कृष्णो मते भगवतीति सदानंदनरूपेणातुमवार्थमेव ब्राह्मणाभियुज्य स्वस्थानं गते भगवत्त्वात् स्वानंदानुभवस्य संपादनार्थं पूर्वब्राह्मणैरेव दंडः कर्त्तव्यः । कोटिद्वयस्य स्थापितत्वात् अतो द्वयमस्मिन् भिरेव कर्त्तव्यमित्याह । भिन्नसेतूनि तिभिन्नाः सेतवो मर्यादायैः अनेन स्वार्थपरित्यागोक्तः । ननु कदापि सेतुबंधनं न श्रुतं तत्राह अथ । अथैव जातमथैव दण्डनं कर्त्तव्यमित्यर्थः स्वनामर्थ्यं तथा विधमस्तीति बालकान् बोधयति पश्यतेति । आविर्भूतब्रह्मतेजः स्वस्मिन् स्वयंपश्यन् स्वमित्रत्वात् तानापि प्रदर्शयति ॥ ३५ ॥

एवमध्यवसायं कृत्वा यत्कृतवान् तदाह इत्युक्तेति । राजभावनया फलकत्वाभावाद् दोषः । तेन तांश्चैव क्षणायस्य अनेन पुनर्विचारांतरं कृतवानिति ज्ञापितं । कौशिकीनदी तस्याः अपउपस्पृश्य आचम्य स्वस्य ब्रह्मभावमाविर्भाव्य वायूषं वज्रं विसर्ज्य वषट्कदंष्ट्रीत्यादि मंत्रांशुत्वादधीच्य स्थितिनिर्मितः सवज्रः अयं तु ब्राह्मणानां मूलभूतो वाग्वज्रः ॥ ३६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

पालानां राज्ञाम् । पीड्यां पुष्टानाम् । वलिभुजां काकानाम् ॥ ३३ ॥

गृहपालः श्वा गृहं प्रविश्य सभादंडं भाण्डसहितं घृतादि वस्तु । तेन राज्ञां मुनीनामाश्रममध्ये सहसा प्रवेशे तत्र जलादिप्रार्थने च का योग्यतेति भावः ॥ ३४ ॥

तत् तदनन्तरमहं शास्मि दण्डयामि ॥ ३५ ॥

वयस्यानुक्ता । कौशिक्याप इति सन्धिरार्षः ॥ ३६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

तदेवाह अहो इत्यादि पंचभिः । अहो वलिभुजां काकानामिव पीड्यां द्वारपालानां शुनामिव पुष्टानां पालानां रक्षायै नियुक्तानां दासानां भृत्यभूतानां स्वामिन्यदधपापचरणम् । तदेव भूतोऽधर्मः पश्यताम् ॥ ३३ ॥

द्वारपालशाहस्य दर्शयति ब्राह्मणैरिति तद्गृहे यैर्निरूपितस्तेषां गृहे सः क्षत्रियः द्वाः स्थः सन् सभां भोक्तुं कथमर्हति योग्यमिवेत् ॥ ३४ ॥ तत्तस्मादुत्पथशास्तुरिहा विद्यमानत्वात् अहमेव शास्मि शिक्षये ॥ ३५ ॥

कौशिक्यानद्याः अपः सन्धिरार्षः उपस्पृश्य आचम्य स्वस्य ब्रह्मभावमाविर्भाव्य वज्रं विसर्ज्य वषट्कदंष्ट्रीत्यादि मंत्रांशुत्वादधीच्य स्थितिनिर्मितः सवज्रः अयं तु ब्राह्मणानां मूलभूतो वाग्वज्रः ॥ ३६ ॥

अभिप्रेतिका ।

अहो आश्चर्यं है कि पालक राजाओं का पुष्टकालि पातेवाले कुत्ता की नई बाल्याल राजा लोग दास होकर स्वामी का दोह करते हैं ३३

ब्राह्मणी ने राजा को द्वारपाल बनाया है वह कैसे धर्म पेटकर पात्र सहित धर्म भक्षण कर सकेगा ॥ ३४ ॥

उत्पथगामियों के शासन करनेवाले कृष्ण मगगान के चले जाने से मर्यादा छूटनेवाले कौ से शासन करता है ऐसा बल देखो तुम ३५

क्रोध से लाल नेत्र होकर सखा बालको से ऐसा कहकर कौशिकी नदी के जल को आचमन करके दापकूप वाग्वज्र की विसर्जन किया ॥ ३६ ॥

इति लङ्घितमर्यादं तक्षकः सप्तमेऽहनि ।

दृक्ष्यति स्म कुलाङ्गारं चोदितो मे ततद्रुहम् ॥ ३७ ॥

ततोऽभ्येत्याश्रमं वालो गलेसर्पकलेवरम् ।

पितरं वीक्ष्य दुःखार्तो मुक्तकण्ठो हरोद ह ॥ ३८ ॥

स वा आङ्गिरसो ब्रह्मन् ! श्रुत्वा सुतविलापनम् ।

उन्मील्य शनकैर्नेत्रे दृष्ट्वा चांसे मृतोरगम् ॥ ३९ ॥

विसृज्य तत्र पप्रच्छ वत्स ! कस्माद्वि रोदिषि ।

केन वा तेष्यपकृतमित्युक्तः स न्यवेदयत् ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामी ।

इति यत्र सर्पनिक्षेपः । दृक्ष्यति भक्षयिष्यति । धक्ष्यतीति पाठे भस्मीकरिष्यति । स्मेति पादपुराणे । कुलस्याङ्गारतुल्यम् । मेमया तातद्रुहमिति वक्तव्यं ततोति हस्तत्वमाश्रमम् ॥ ३७ ॥
गले सर्पकलेवरं यस्यत्यलोकसमासः । मुक्तकण्ठ उच्चैरित्यर्थः ॥ ३८ ॥
आङ्गिरसो ब्रह्मरोगो ब्रह्मन् ॥ ३९ ॥
ते सर्पे विसृज्य । केनापकारः कृतः ॥ ४० ॥

श्रीवीरराघवः ।

वाग्वज्रमेव दर्शयति इतीत्युल्लङ्घितामर्यादायेन तमेततद्रुहं ततस्तातः पिता तस्यापकारिणा कुलनाशकं राजानमितः सप्तमेऽहनि मया चोदितः प्रेरितस्तक्षकः सर्पं दृक्ष्यतीति ॥ ३७ ॥
ततोवालः पितुराश्रममागत्य गले कंठे सर्पं यस्य तत्कलेवरं यस्य तत्पितरमा लोकचदुःखपीडितो मुक्तः कण्ठो यस्य सः उच्चैः स्वरयुक्त इत्यर्थः हरो दरोदनं कृतवान् ॥ ३८ ॥
ततो ब्रह्मन्स वै आङ्गिरसः सुतस्य विलापं श्रुत्वा शनैर्नेत्रे उन्मील्य चांसे मृतमुरगं दृष्ट्वा ॥ ३९ ॥
तं परिहृत्य पुत्रं पप्रच्छ प्रश्नमेवाह वत्स ! कस्माद्वि तोस्वमिति शेषः विरोदिषि रोदनं करोषि केन वा ते तत्रापकृतं भवेत् । इतीत्युक्तो वालकः सर्ववृत्तं न्यवेदयत् कथयामास ॥ ४० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

इतोऽद्य तनादहः सप्तमेऽहनि मेमया चोदितः प्रेरितस्तक्षकः सर्पविशेषः लङ्घितमर्यादं कुलाङ्गारं कुलनाशकं मम पितृद्रुहं परीक्षितं नाम राजा तं दृक्ष्यति स्म द्रुहं कुल्यादित्येकां न्वयः धक्ष्यतीति लट् स्मशब्दसामर्थ्याल्लोड्यैवोद्धव्यः भागवतप्रधानराजदहनेऽपि सामर्थ्यद्योतनाय वाच्यं न्वयः ॥ ३७ ॥
आश्रमगतः ततः गले सर्पकलेवरं कंठस्थितसर्पशरीरं पितरं दृष्ट्वा मुक्तकण्ठः उच्चैरुदेत्यन्वयः समाधिस्थितो वाचातो बोधनीय इत्युक्तो रोदनं मुक्तः कृतमित्यर्थद्योतको दशब्दः ॥ ३८ ॥
वैअपि आङ्गिरसकुलोत्पन्नः सः शर्माकोऽपि सुतस्य विलापितं रोदनम् ॥ ३९ ॥
उरगं विसृज्य परिहृत्य कस्माद्वि तोः विरोदिषीति पुत्रं पप्रच्छेत्यन्वयः विप्रकृतं विपरीतं कृतम् ॥ ४० ॥

सुबोधिनी ।

तस्य वाग्वज्रस्य अर्थमाह इतीति एवं प्रकारेण त्यक्तमर्यादं तक्षकः सप्तमे दिने जक्षति स्म कुलाङ्गारं चोदितो मे पितृद्रुहं धक्ष्यति अस्मत्साव करिष्यति स्मेति प्रसिद्धे सर्वप्रसिद्धात् भक्षयिष्यतीत्यर्थः अनेन तस्य प्रतीकारेण भविष्यतीति सूचितं "सप्तवैशीर्षयः प्राणा" इति श्रुतेः शिरसो रक्षितत्वात् प्राणाश्चातं कवेऽपि तावत् कालं जीवनमुक्तं यदि शिरसि स्थापयेत् तदैव म्रियेत ननु पांडवकुलोत्पन्नं कथं धक्ष्यति तक्षकः तथाह कुलाङ्गारमिति यदि दृष्टवती न दग्धः यथाह शापराधांतरकरणे कुलमेव नाशयिष्यति यादववत् अतः पांडवानामुपकारार्थमेव धक्ष्यतीत्यर्थः ननु प्रार्थितो न धक्ष्यतीत्याशङ्क्याह चोदितो मम इति यत्प्रेरितो नान्यथा करिष्यतीत्यर्थः अन्यथा तमपि धक्ष्यामीति भावः प्रवमाणापनेदेतुः पितृद्रुहमिति अस्मत्पित्रे द्रुह्यतीति ॥ ३७ ॥

निशम्य शप्तमतदर्हं नरेन्द्रं स ब्राह्मणो नात्मजमभ्यनन्दत् ।

अहो वतांहो महदज्ञ ! ते कृतमल्पीयसि द्रोह उरुर्दमो धृतः ॥ ४१ ॥

न वै नृभिर्नरेदेवं पराख्यं समातुमर्हस्यविपक्रबुद्धे ! ।

यत्तेजसा दुर्विषहेण गुप्ता विन्दन्ति भद्राण्यकुतोभयाः प्रजाः ॥ ४२ ॥

अलक्ष्यमाणो नरदेवनाम्नि रथाङ्गपाणावयमङ्ग ! लोकः ।

तदा हि चौरप्रचुरो विनक्ष्यत्यरक्ष्यमाणोऽविवरूथवत् क्षणात् ॥ ४३ ॥

तदद्य नः पापमुपैत्यनन्वयं यन्नष्टनाथस्य वसोर्विलुम्पकात् ।

परस्परं घ्नन्ति शपन्ति वृञ्जते पशून् स्त्रियोऽर्थान् पुरुदस्यवो जनाः ॥ ४४ ॥

सुबोधिनी ।

पंचशतत्वात्स्मिन्तेजसिशांतेमानुषभावेनगृहमागत्यरोदनंकृतवानित्साहततइति गलेइत्यलुक्समासः बालत्वान्मृतोजीवतिवेतिनञात् बान्तादशपितरंवीक्ष्यदुःखेनार्त्तः मुक्तकंठः प्लावितेनस्वरेण पितातुसर्पकंठः स्वयंमुक्तकंठइति निश्चयोजातः ॥ ३८ ॥

किंवृत्तंतदाह सवाइति आंगिरसः तद्गोत्रेउत्पन्नः सहि कुलीनत्वंच सूचितं ब्रह्माभिति शंकांतरंवारितेनहिब्रह्मभूताअन्यथाकुवेति अति स्वराधातेनसमाधिर्नश्यति स्वप्रवत्तदाशनकैर्नैवेउन्मील्यउद्धात्य अंसेचसर्पेष्ट्वास्वभावात्तुप्रथमतोऽपि सुज्यपुत्रत्वाच्चान्यथावचनंसंभवति ३९

प्रश्नमेवाहवत्सेति कृतमित्यंतेनवाक्यद्वयं कस्माद्रोदिषिकेनवातेअपकृतमिति विशेषकथनेप्रयोजनाभावात् संक्षेपेणाहसर्वमिति ४०

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

इति यतो मत्पितुर्देहे मृतसर्पो निक्षिप्तस्तस्माज्जीवन्नेव सर्पश्चेष्टस्तक्षकस्त दस्यति भक्षयिष्यति । धस्यतीति पाठे भस्मीकरिष्यति । मे मया प्रेरितः । ततद्रुहं तातद्रुहम् ॥ ३७ ॥

गले इत्यलुक् समासः ॥ ३८ । ३९ । ४० ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

इतीत्यंसर्पनिक्षेपेणालंघितामर्यादायेनततद्रुहं ततस्तातस्तदपकरणमितः सप्तमेऽहनिमेमयाचोदितः प्रेरितस्तक्षकः भक्षयतिस्म ॥ ३७ ॥

गलेसर्पोयस्यतद्रलेसर्पतत्कलेवरंयस्यसगलेसर्पकलेवरइत्यलुक्समासस्तवीक्ष्यमुक्तः कंठोयेनसरुपोद ॥ ३८ ॥

सशमीकः आंगिरसः विलाप्रन्नंभुत्वानेवेउन्मील्यखांसे मृतोरंगंइष्ट्वाविमृज्यपुत्रंप्रच्छेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ३९ ॥

सचमृतोरंगंपरिहृत्यपुत्रंप्रच्छहेवत्स ! तेकेनविप्रकृतमपकृतंभावेकः ॥ ४० ॥

भाषाटीका ।

इस प्रकार से मर्यादा उलंघन करनेवाले कुलांगार राजा हमारे पिता के द्रोही को हमारा प्रेरित तक्षक आज से सप्तम दिन में दंशन करेगा ॥ ३७ ॥

तदनन्तर बालक आश्रम में आकर पिता के गले में सर्प को देखकर दुःखित होकर कंठ खोलकर रोने लगा ॥ ३८ ॥

हे ब्रह्मन् ! शौनक वह आंगिरस सुत के विलाप को सुनकर धीरे से नेत्र खोल गले में मरा सर्प देख उसको फेंककर पूँछने लगा हे वत्स ! क्यों रोता है किसने तेरा अपकार किया है ऐसे कहनेपर उस बालक ने निवेदन किया ॥ ३९ । ४० ॥

श्रीधरस्वामी ।

अनमिनन्दनवाक्यम् अही इति । वत कष्टम् । ते त्वया महत् पापं कृतम् । अल्पीयसि द्रोहे अपराधे । दमो दण्डः ॥ ४१ ॥

परो विष्णुरित्याख्या ख्यातिर्यस्य ते नरदेवम् । नृभिः समातुं सर्वं द्रष्टुम् ॥ ४२ ॥

अलक्ष्यमाणो अदृश्यमाने । अविवरूथवत् मेषसंघवत् ॥ ४३ ॥

श्रीधरस्वामी ।

नष्टो नाशो यस्य लोकस्य तस्य वसोर्वसुनो धनस्य विलुम्पकादवहर्तुश्चौरादेहेतोर्न पापं भविष्यति तदस्मिन्मिसत्त्वात् अस्मानुपे-
ष्यति । अनन्वयं सम्बन्धश्च न्यमेव । तदेव पापं दर्शयति परस्परमिति । शपन्ति परस्परं वदन्ति । पश्वादीन् वृजते अपहरन्ति पुरुषस्य
चक्षोरवहुलाः ॥ ४४ ॥

श्रीवीरराघवः ।

ततोऽतदहं शापानहं राजानं शतमाकर्ण्य ब्राह्मणः आगिरसः पुत्रं ताभ्यनन्दत तदेव दर्शयति अहो इति साद्धेः सप्ताभिः हेमञ्च ! त्वयामहद्वहः
पापमहोक्तं वत किं तदल्पीयसि द्रोहेऽपराधे निमित्ते उरुदं मोदं डो धुनः कुत इत्येतत् ॥ ४१ ॥

अपकृतेनापिराजानापकार्ये इत्याह नवा इति देवविपक्षबुद्धेः नृभिरपकृतैर्नरदेवोनापकार्यः अतस्त्वनरदेवपराख्यं परमपुरुषमिति सामर्थ्यल-
ब्धोऽर्थः नरदेवनास्मिरथांगपाणाविति वक्ष्यमाणानुगुणात् नरदेव इत्याख्यामात्रमेव स तु साक्षादीश्वर एवेति भावः तं समातुमेवाहः नत्वपकृतं तत्र
हेतुमाह यस्माद्यद्देव्यात्पकारात् तस्य दुर्विषहेण यश्च भिरसौदव्येन तेजसा गुप्ताः प्रजाः कुतश्चिदपि मय रहिताः भद्राणि मंगलानि सुखानीति
यावत् विवृतिर्यतते स्माह्वाकि सुखाश्च नरदेवानेह तेनैव दर्शयति भावः ॥ ४२ ॥

निर्णयेऽनयमाह अलक्ष्यमाण इति त्रिभिः नरदेवाख्ये चक्रपाणौ विष्णाव लक्ष्यमाणोऽविद्यमाने सत्यं गहं पुत्र ! तदा ह्यलोकः अरक्षमाणः
तथा चोच्यते सन्नृकप्रचुरास्मिन् घटवश्च मात्रिणान्क्षयति नष्टो भविष्यति ॥ ४३ ॥

नष्टयुक्ताहानिरित्यत्राह तदिति तत्पुमन्मन्त्रयमस्मत्संताननाशकमद्याधुना नोऽस्मानुपैति किं तत्पापं यद्विलुम्पकादेर्तोर्वसोर्देन स्य नष्टनाथ
स्य रक्षक इति तस्य सतः पुरवोचं नरदेव इति धर्मातेजनाः परस्परं ज्ञेति शपन्ति वाक्पारख्यं कुर्वन्ति वृजते छिद्यन्त्यर्थान् वृजते इति तत्तत् ॥ ४४ ॥

श्रीविजयस्वजः ।

अतदहं तस्य शापस्याहो यो भोजनं भूतियतदहं स्तं । न केवलं नाभ्यनन्दं निन्दन्त्याह अहो इति । अहः पापं वत खेदे अल्पीयसि अणुतरे द्रोहे
अपराधलक्षणे उरुश्रमोमहोदः ॥ ४१ ॥

कुतर्निददितितत्राह नवा इति नराणां देवो राजा तदधीनैर्नृभिः नापराध्य इति दुर्विषहेण यस्य राजस्तेजसा गुप्ताः रक्षिताः न कुतोऽपि मय
यासां ताः अकुतोभयाः प्रजाः भद्राणि विदंति लभन्ति इति वयतः बहुश्रेयो विवक्षया भद्राणीति बहुजनम ॥ ४२ ॥

बाधकं चाह अरक्ष्यमाण इति नरदेवांतर्यामित्वात् नरदेवनास्मिरथांगपाणौ विष्णौ अरक्षमाणोऽपालनमकुर्वाणोऽसति तदानीमेवायमरक्ष्यमा-
णोऽपाल्यमानः चोरप्रचुरः लोकोजिनोऽविवरुषवत् रक्षारहितसेनावत् क्षणाद्विनश्यति इति एकान्वयः "सेनारक्षावरुषः स्यादवरोधो निवेश
नामि" त्यभिधानम् ॥ ४३ ॥

नष्टनाथकुर्यात्पालकरहितस्य पशोराद्यस्य चोरादयो विलुम्पकाः नाशकाः इति यद्यस्मान् तस्मादयतोऽस्माकमनन्वयमनुपमम् अन्वयविरो-
धिसंततिनाशकं वापोपमुपैतीत्यन्वयः उक्तमेव विवृणोति परस्परमिति वृजते अपहरन्ति छिद्यन्तीति च वसुहिसाध्यामिति धातोः नगरनाशकाः
पुरगताविति धातोः इतस्ततोऽप्राविजकरावा पशून् जन्ति स्मिन् शपन्ति उपात्मन्तर्षयन्ति अर्थान् वृजन्ति इति विवेकः ॥ ४४ ॥

कमसंदर्भः ।

अलक्ष्येति । तदा हि तदेवेत्यर्थः ॥ ४३ । ४४ । ४५ ॥

सुबोधिनी ।

तदाशमीकः शृंगिवचनं श्रुत्वा विचार्य नासापु कृतवानित्याह निशम्येति अयुक्तत्वे हेतुः नरेन्द्रमिति नन्वपराधिपुदण्डमेव कुतो जाभ्यनन्दत
तत्राह स ब्राह्मण इति ब्राह्मणाक्षमार्हतांगताः क्षमाभावे ब्राह्मण्यं गच्छतीति भावः ननु यथा राजा उपेक्षणीयः आत्मज्ञत्वात् अप्रतिषिद्धमनु-
मते भवतीति न्यायेन राज्ञः परलोकोऽपि गच्छेत् पितुरनुमत्या तक्षककृतमिति शब्दार्थमात्रेण सत्यतानपराधसानतस्तथा कलमपि पुत्रस्यापि मनु-
त्या जयति युक्तिभिः अन्यथा तस्मिन् कुर्मरणा मेव स्यात् अतो यथा स्यान्नुतापो भवति तथा वचनं न्याह अहो इति राज्ञः शापः पुरुषार्थपंचकेनापि
हानिर्भाविष्यतीति मय प्रदर्शनेन अनुतापवचनं प्रथमतः अधर्मः कुत इत्याह अहो आश्चर्येव तेति खेदे कुतमहद्वहः त्वया कुतमहत्पापरूपं परमज्ञानात्
अन्यथा प्रायश्चित्तमपि न स्यात् तदेवाह अल्पीयसि द्रोहेऽपराधे महान् दण्डः कुतः पर्यत्र साने विचार्यमाणो अस्मास्वल्पोऽपराधः आश्रमस्थ एक-
सर्पो हतः सर्पस्पर्शः स्नानहेतुः कारितः अयं च जनिनं तव तस्य तु प्राणापवहताः न हि सर्पेणाराधस्तुल्यता भवति न हि सर्पेण न विषयस्यापि
स्तुल्यतानाद्यापाततोभयेन निकटोपस्थितप्राणहारिणोऽयमस्य तस्माद्यथापराधदण्डभावात् अधर्मः ॥ ४१ ॥

सुबोधिनी ।

नन्वस्माभिस्तुल्यमेव कृतं माणो माणो सर्पस्पर्शः । अये भवमिति तत्राह ननु नृभिः । हे अविपक कुरु । तदिपदार्थानां तुल्यतावत्तमेन तुल्ये रेवराजा तुल्यो न भवति किंपुनः क्षुद्रजीवैः ननु ब्रह्मविदाने देवचनं युक्तं “शुनि चैव श्वपाकच पाडिताः समदर्शिनः” इति वाक्यात् तत्राह पराश्वमिति इदं त्वक्षरविचारेण जीवेषु ब्रह्म तुल्यमित्युक्तं ननु भगवता सह जीवैर्ना तुल्यता भगवता गुणा धितास्त्वात् तत्राह “स्थानेन धर्ममखमन्वमरावनीश”

इति वाक्यात् “नाविष्णुः पृथिवीपति” रिति च ननु तत्र भाक्तं समानार्थमुक्तमिति चेत् तत्राह यत्तज्जसे विजीवाणां सर्वत्र समत्वेन राजनियसेजः यावा आक्षाशक्तिः स्वरूपमात्रेणैव सर्वेषां भयनिवर्त्तनम् एते न जीवधमाः अतो नापचार इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

एवमधर्मकरणेन धर्मविरोधमाह अलक्ष्यमाण इति एकस्मिन् क्षणं दिवसराजिन अलक्ष्यमाणोऽपश्यति साति नरदेव इति नाममात्रेव स्तुतस्तु सचक्रपाणिः तदाह अङ्गपदार्थज्ञानं भवत्विति आग्रहपरित्यागेन धर्मवर्णार्थकोऽमलसंज्ञां धृतं तस्य स्वरूपमात्रादर्शनं अयं लोकश्चौरप्रचुरो भवति प्रायं स सर्वे चौरा एव भवन्ति विनश्यन्ति च बुद्धिभ्रंशश्च भवतीत्याह जनामेष समुहवत् पालिका भावसवता गतान् इत्येत्यर्थः अतः सर्वेषां मर्यादा नाशात् अर्थविरोधः ॥ ४३ ॥

ननु तेषां मर्थविरोधे कानोहानिस्तत्राह तदद्येति तस्माद्देवोऽयं पापमन्त्रयमुपैति अस्मान् प्रति निष्कारणमेव अस्माभिरकृतमेव पापमुपैति ननु कथमकारणमुपैति अन्यथा सर्वदेवस्यात् तत्राह यद्यप्युक्तं यस्यात् यस्मादस्मां जामत्तनो नाथा यस्य लोकस्य तस्य वसुतेस्तस्य विलुपकात् चौरनिमित्तात् यद्यपि साक्षादस्माभिर्न कृतं तथापि अस्मत्कृतेन कार्येणा तत्ताजातमिति पापसम्बन्धः न कवलमर्थनश एव किंतु कामनाशोऽपीत्याह परस्परमिति अन्योऽन्यमेव धनं तमारयन्ति शपंति गालीः प्रयच्छन्ति स्त्रियादिपदार्थान् वृजते अपहरति प्राणान् सर्वस्वत्रयं पशुः स्त्रियः अर्थाश्च भूम्यादिनामेतत्साधकत्वम् एतदभावे सर्वमेव कामनोपभोग्यं न इत्येत्याह तदायं धर्म इति आर्याणां सतां धर्मः सदाचाररूपः सामान्य रूप एव वर्णाश्रमसहितः विशेषरूपः स एव पुनर्वेदत्रयप्रतिपाद्यो यज्ञरूपः एतावता धर्मो नष्ट इत्युक्तम् ॥ ४४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

अतर्ह शापायोग्यम् । अनभिनन्दनवाक्यमाह अहो इति । दमो दण्डः ॥ ४१ ॥

परो विष्णुरित्याख्या क्यतिर्यस्य तं नृभिः संमातुं समं द्रष्टुम् ॥ ४२ ॥

अलक्ष्यमाणो अदृश्यमाने । अविवरूपवत् मेघसङ्घवत् ॥ ४३ ॥

नष्टो नाथो यस्य तस्य लोकस्य वसोर्वसुनो धनस्य विलुपकादपहर्तुश्चौराद्वेतोर्यत् पापं भविष्यति तदस्माभिमित्त्वादस्मानुपैष्यति । अस्मन्वयं सम्बन्धश्च न्युमेव । तदेव पापं दर्शयति परस्परमिति । विशेषमाह वृजते अपहरन्ति ॥ ४४ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

तदनन्तरं शापायोग्यं तर्ह शापं निशम्य कर्णार्थं मज्जनाभ्यनन्दते अनभिनन्दनप्रकाशं दर्शयति अहो इति कर्णार्थं वाच्येति कष्टेऽप्युक्तिर्विषयवत् । पापकृतम् अलक्ष्यमिति द्रष्टुं अपराधेऽदृश्यत्वं दमो दण्डः धृतः ॥ ४१ ॥

हे अपकवृद्ध ! परो वासुदेव इत्याख्या क्यतिर्यस्य तं नृभिः संमातुं समं द्रष्टुं तर्ह ॥ ४२ ॥

अलक्ष्यमाणो परलोकगते अविवरूपवत् विनश्यति नष्टो भविष्यति ॥ ४३ ॥

यत्पापम् अस्मन्वयम् तद्विलुप्येतरसम्बन्धगूढम् अयं अधुना नोऽस्मानुपैति किंतु पापं यत्तदनाथस्य लोकस्य धातेन स्वो धनस्याविलुपकात् चौरादेवैर्भविष्यति पुराणोदस्यवोऽप्युतेजसोऽप्यस्पर्शंति हिंसन्ति शपन्ति वाक्पाकस्य कुर्वन्ति पश्चाद् वृजते हयं तत्सर्वपापमस्मानुपैति ॥ ४४ ॥

भाषाटीका ।

राजा को शाप दिया सुन कर ब्राह्मण ने पुत्र पर असंतुष्ट होकर कहा हे अहो ! तूने बड़ा पाप किया जो कि थोड़े दोष पर बड़ा दण्ड दिया है ॥ ४१ ॥

हे अपकवृद्ध ! ईश्वर के तुल्य राजा को मनुष्यों के तुल्य मत्त समझो जिसके कठिन तेज से रक्षित हुए प्रजा निमग्न होकर कल्याणों का प्राप्त होते हैं ॥ ४२ ॥

हे पुत्र ! विष्णु रूप राजा के न रहने से यह सब लोक अधिक चोरी माला होकर अरक्षित भए समूह की नाई अक्षमाल में नष्ट होजायगा ॥ ४३ ॥

तब अनाथ धनियों के अन भूतनेवाले चोरों से जो कष्ट प्रजा को होगा सो पाप हमही को प्राप्त होगा क्योंकि अधिक चोरी के होने से मनुष्य परस्पर मारते हैं गाली देते हैं पशु तथा स्त्रियों को हरते हैं ॥ ४४ ॥

तदार्यधर्मश्च विलीयते नृणां वर्णाश्रमाचारयुतस्त्रयीमयः ।

ततोऽर्थकामाभिनिवेशितात्मनां शुनां कपीनामिव वर्णसङ्करः ॥ ४५ ॥

धर्मपालो नरपतिः स तु सम्राड्बृहच्छूवाः ।

साक्षान्महाभागवतो राजर्षिर्हयमेधयाद् ।

क्षुत्तृद्भ्रमयुतो दीनो नैवास्मच्छापमर्हति ॥ ४६ ॥

अपापेषु स्वभृत्येषु बालेनापक्वबुद्धिना ।

पापं कृतं तद्भगवान् सर्वात्मा क्षन्तुमर्हति ॥ ४७ ॥

तिरस्कृता विप्रलब्धाः शप्ताः क्षिप्ता हता अपि ।

नास्य तत् प्रतिकुर्वन्ति तद्भक्ताः प्रभवोऽपि हि ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

धर्मः सदाचारः । शुनां कपीनामिव चार्धं कामयोरेवाभिनिवेशिताचित्तानाम् ॥ ४५ ॥

एवं राजमात्रस्य शापान्नेत्वमुक्तं तदुक्तं प्रतिविशेषमाह धर्मपाल इति साङ्ख्येन । हयमेधयाद् अश्वमेधयाजी ॥ ४६ ॥

अस्य मत्तापापस्यान्यत्र प्रायश्चित्तसंभ्रमाद्भावात् प्रमावेदयन् भगवन्तं प्रार्थयते अपापेष्विति ॥ ४७ ॥

राजा चेत् प्रतिष्ठापं दद्यात् तर्हि निष्कृतिर्भवेदपि तत्तु न सम्भवति तस्य भागवतत्वादित्याह । तिरस्कृताः निन्दिताः । विप्रलब्धा वञ्चिताः । क्षिप्ता अवज्ञाताः । हतास्ताडिताः । अस्य तिरस्कारादिकर्तुः न तत्प्रतीकारं कुर्वन्ति तद्भक्ताः विष्णुभक्ताः प्रभवः समर्था अपि ॥ ४८ ॥

श्रीवीरराघवः ।

किंच तदानरदेवनाम्निरथांगपाणावलक्ष्यमाणोऽतिवर्णाश्रमाचारयुतः अय्या आगतस्त्रयीमयः तत आगत इत्यधिकारे "मयद्च ॥ ४३ ॥ ४२ ॥ इति मयद् वैदिक इत्यर्थः नृणामार्यधर्मः सतां धर्मश्च विलीयते नक्षयिते ततो धर्मलयाद्धर्मायोनिरिवेशितः अभिनिविष्टः आत्मानोयेषां नृणां शुनामिव च संकरो भविष्यति ॥ ४५ ॥

एवं सामान्यनरदेवस्यानिग्राह्यत्वमुक्त्वा यत्प्रकृतं परीक्षितं निर्दिष्ट्याह धर्मपाल इति स तु नृपतिः परीक्षितधर्मपालः वर्णाश्रमधर्ममर्यादापालकस्तथात्वेन विश्रुतः विपुलकीर्तिः सार्वभौमश्च तत्रापि महाभागवतः अनेन ब्रह्मविदपक्वबुद्ध्यान्तो गतिरेव नास्तीति भावः राजर्षिः केवलं राजश्रुतिरेव न हयमेधयाद् अश्वमेधेन दृष्टवान् ॥ ४६ ॥

क्षुत्तृद्भ्रमयुतः भ्रमस्तेन युतः अतएव दीनश्च तथाभूतः सर्वथाऽस्मच्छापमर्हति एवमात्मजमनभिनेधतत् कृतादघादात्मनोऽनर्थमाशङ्क्य भगवन्तं क्षमापयति अपापेष्विति सर्वात्मा सर्वातरात्मा शब्दशतयोरप्यंतरात्सतयावस्थित इति भावः भगवान् अपापेषु स्वभक्तेष्वनेनापक्वबुद्धिना विवेकरहितेन कृतपापमिदं क्षन्तुमर्हति ॥ ४७ ॥

शास्त्रान्मद्विषयापराधः कथंचिन्मच्छरणवरणादिनां सखः स्यान्मद्वक्तु विषयापराधस्तु न कथंचिदपि किंतु तैरेव सखः इत्येवंविधं भगवदभिप्रायमालोच्य तानेव क्षमापयति तिरस्कृता इति तिरस्कृताः परिभूताः अपि प्रलब्धाः प्रतारिता अपि क्षिप्तानिन्दिता अपि हतास्ताडिता अपि तद्भक्ताः भगवद्भक्ताः प्रभवोऽपि प्रत्युपकर्तुं समर्था अप्यस्य तिरस्कारकर्तुः न तिरस्कारादिकर्तुं प्रतिकुर्वन्ति किंतु केवलं क्षाम्यन्ति ॥ ४८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

तस्य परिपाकमाह तदेति यदा पश्वादिहंतृशिक्षानक्रियते तदा आर्याणां शिष्टानां संमतो धर्मो धर्मेऽधिकृतानामनुष्ठातृणां विलीयते क्रमेणाह सितस्तिरो भवति च कीदृशः अय्यात्रिभिर्वैदेयीयतेत्याह तत्प्रतिपाद्यत इति त्रयीमयः अतएव वर्णाचारैश्च श्रमाचारैश्च युतः धर्मलयपरिपाकमाह तत इति ततः वर्णाश्रमाचारयुतवैदिकार्थधर्मनाशानंतरं कनकाद्यर्थेषु स्रक्चंदनवनितादिभोगलक्षणाकामेषु अभिनिवेशित आत्मानोयेषां तेषां पुंसां यथा शुनां कपीनां च भक्षणभोगादावनवस्था तथा हीनजातीनामुत्तमजातिभिरुत्तमजातीनां हीनजातिभिर्भोगसंभोगादिना वर्णानां संकरः कलुषाभावो भविष्यतीत्येकान्वयः ॥ ४५ ॥

परीक्षिताऽबुद्धत्वेन निवदत देवकथमितितज्जाह धर्मपाल इति अत्र धर्मपालादिविशेषणानि हेतुगर्भाणि धर्मपालत्वान्महाभागवतत्वात् राजर्षित्वाद्ययमेधयाजित्वाक्षसप्रादुर्गुह्येऽतः क्षुत्तृद्भ्रमान्वितत्वेन बुभुक्षापिपासया दीनोऽस्मदाश्रममागतोऽप्यर्थादिपूजायोग्यो नैवास्मदाश्रमस्तः शापमर्हति तस्मादनिवार्यमघमापन्नमिति भावः हयमेधैरश्वमेधैरिष्टवानिति हयमेधयाद् ॥ ४६ ॥

। निष्ठाः श्रीविजयध्वजः । फर्मातः फर्मातः फर्मातः

इत्थमवस्थसिद्धत्वापादानुतापपूर्वकतद्वर्तिनः कुरुते अपापेष्विति सर्वाभ्यासवर्तिनः श्रीनारायणः बालेन स्वभृत्येषुकृतं तत्पापं क्षंतुमर्हतीत्यन्वयः ॥ ४७ ॥

अस्मदाश्रममागतोऽवस्थातः परीक्षितप्रभुरपिनतप्रतिचक्र इत्याशयेनाह तिरस्कृता इति तिरस्कृतानिदिताः विप्रलब्धावचिताः शप्ताः उपालब्धाः क्षिप्ताः अधिक्षिप्ताः हतास्ताडिताः अपिशब्दः प्रत्येकमभिधेयते प्रभोऽपिप्रतिफलं समर्था अपिप्रतिशापकर्तुं वातद्रकास्तस्य हरेर्मक्ताः अस्यतिरस्कारादिकर्तुः संवधितातिरस्काराद्युद्दिश्यनप्रतिकुर्वन्ति प्रतिक्रियानैव कुर्वतीत्यर्थः हिशब्देन "क्षमाबलमशक्तानां शक्ता मांभूषणक्षमे"तिप्रसिद्धिर्दृश्यते ॥ ४८ ॥

क्रमसंदर्भः ।

धर्मपाल इति । व्यवहारतोऽपि महानित्याह हयमेधयाडिति ॥ ४६ ॥

सर्वात्मेति । अत्र महतोऽपि तदात्मकत्वात् तद्द्वारा क्षमायां युक्तमेवेत्यर्थः ॥ ४७ । ४८ । ४९ । ५० ॥

इति श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धस्य श्रीजीवगोखामिकृतकण्डसन्धेर् अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

सुबोधनी ।

किमतोयद्येवंतत्राहततइति ऐहिकेत्रयमेवधर्मार्थकामाख्यं तत्रधर्मगतेअर्थकामेअभिनिविष्टाएव अन्ति ततश्चाधर्महेतुर्वर्णसंकरोभवति निर्लेजइतिभावः दुःखादिनाभूतश्चेतिशुनाहृष्टान्तः तेषामानुपूर्व्याः अप्रसिद्धत्वात्तुपुरुषद्वयेऽपेकोऽस्वयोनस्यात् ततश्चसंकरधर्माअपिगच्छेयुः किंचवानरावृक्षजीविकयाजीवंतः मातृभगिनीविवेकयहिताबुद्धिमंतोऽपि एकस्यांशतंवर्तंततएकस्मिन्नपिपुरुषेवर्णत्वंनास्तिआस्यारण्यपशु पलक्षके दृष्टान्तद्वयंतस्मात्समूलकामोगच्छतीत्युक्तम् ॥ ४५ ॥

एवंपरंपरयादोषमुक्त्वासाक्षात्दोषमाह धर्मपालइति एकैकोऽपिगुणः अस्माभिःसर्वात्मनापूज्यः अस्यतुसर्वगुणाः धर्ममार्गेशायं पूज्यतदाहधर्मपालइति सातमार्गेशायंपूज्यः नरूपतिरिति कामार्थमप्ययंपूज्यःसम्राडिति साम्राज्यधियाजुष्टःसर्वदातुंसमर्थइति प्रसिद्धिरपिप्रजाहेतुःवृहच्छत्रादितिहृदयवचःकीर्तिक्रियस्य भक्तिमार्गेशायंपूज्यः साक्षात्तमहाभागवतइति अन्येतुगुरुकाराभगवताअङ्गीकृता महाभगवताभवन्ति अस्यतुभगवानेनगुरुःअतःसाक्षात्तमहाभागवतत्वं वैदिकविचारेणाप्ययंपूज्यः वेदार्थपालकत्वात्तुमैत्रद्वयत्वासाक्षात् राजर्षिरितिकर्मणाप्ययंपूज्यःहयमेधयाडितिहयमेधेनदृष्टवान् किंच धर्मादिविचारव्यतिरेकेणापिकेवललौकिकविचारेणापिपूजाधितुंयुक्तः तदाह क्षुत्तृद्धममइति तेषुर्वमुक्तायोगादक्षाताः विशुष्यसाखुत्वन्दीनः एवंसर्वेणाप्रकारेणापूज्यः शापनाहति तस्मात् पूज्यपूजाव्यति क्रमादधर्मदोषदर्शनात् जीवितत्वंवृथाजातमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

किंच भक्तद्रोहेभगवान्कुप्यतितेनसर्वनाशोभविष्यतीतिभीतः सन्नभगवन्तंप्रार्थयतेअपापेष्विति हेभगवन् ! स्वभृत्येषुतवभृत्येषु पाल्यभृत्येषुत्वयाविचार्यमाणोअपापेषुअपक्रबुद्धिनाअपूर्वदर्शना"नवैशिशुनांगुणादोषयोःपदमि"तिशपनार्थमाह बालेनेतिपापंशापकृपंक्षमा याहेतुःसर्वात्मेतिसर्वेषामेवत्वमात्माअतःस्वकीयकृतवैषम्यासावःननुमाक्षयानांकिमयंतत्राह भगवानिति अनेतमोक्षविशेषउक्तः ॥ ४७ ॥

भक्तिविरोधवदनेनापिशापेदसेसमः समाधिभविष्यतीत्याशंकापरिहरतितिरस्कृताइति गालिकादिनातिरस्कृताः वक्रोक्त्यावि लब्धाःवचिताः शप्ताःइदानीमेवक्षिप्ताः अधिक्षिप्ताःहतास्ताडिताः गुणक्रियास्वरूपाहंकारदेहनाशेऽपिनप्रतिफारंकुर्वतीत्यर्थः प्रतिकूलतया करणंतुदुरापास्तंतत्रहेतुः तद्रकाइतिअतएवसमर्थाइतिहियुक्तोऽयमर्थः शक्तौक्षमायाउचितत्वात् ॥ ४८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

आर्यधर्मः सदाचारः ॥ ४५ ॥

एवं राजमात्रस्य शापानर्हत्वमुक्त्वा प्रस्तुतेऽतिविशेषमाह धर्मपालइति ॥ ४६ ॥

अस्य महापापस्यान्यत् प्रायश्चित्तमदृष्ट्वा पापमेवावेदयन् भगवन्तं प्रार्थयते अपापेष्विति ॥ ४७ ॥

राजा चेत् प्रतिशापं दद्यात् तर्हि निष्कृतिर्भवेदपि तत्तु न सम्भवति तस्य महाभागवतत्वादित्याह । तिरस्कृता निन्दिताः विप्रलब्धा वचिताः । क्षिप्ता अवधृताः । हतास्ताडिताः । प्रमत्ताः समर्था अपि । अस्य तिरस्कारादिकर्तुं तुवप्रतीकारं कुर्वन्ति ॥ ४८ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

वर्णाश्रमाचारयुतः अर्यधर्मः अस्यामागतः तसमागतद्वयधिकारेऽयमुक्तः ॥ ४५ ॥ ३ ॥ ८२ ॥ इतिमयद्वयवचः आर्यमेवाविभिनिवृत्तिमहासि भेदेनोपवृत्तित्वादायांतिषाधर्मः तदानर्हत्वेनान्निरयानपाणाव । लक्ष्यमापोसुतिविलीयते ततोधर्मविलयाच्चेतोः अर्थकामयोरेवाभिनिवे दितचिदानांशुनांकपीनामिववर्णसंकरः भविष्यति ॥ ४५ ॥

इति पुत्रकृताधेन सोऽनुत्पत्तो महामुनिः ।

सर्वं विप्रकृतो राज्ञा नैवाधं तदचिन्तयन् ॥ ४६ ॥

प्रायशः साधवो लोके परैर्द्वन्द्वेषु योजिताः ।

न ह्ययं ज्ञेयः न ह्ययं ज्ञेयः यत आत्मा गुणाश्रयः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहस्यां संहितायां वैयासिक्यां

प्रथमस्कन्धे पारिद्धिते विप्रशापोपलम्भो नाम

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

हयमेध्यात् हयमेध्याजी अस्ममहापापस्य भगवत्प्रार्थनं प्रायश्चित्तमपश्यमानस्तं प्रार्थयते भगवान् सर्वात्माश्चतुर्मुहूर्तीति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥
प्रतिज्ञापरुषं प्रायश्चित्तं न प्राप्स्यामीत्याह तिरस्कृता इति तिरस्कृताः निराहताः विप्रलब्धाः वंचिताः क्षिप्ताः निदिताः हतास्ताडिता अपि
तस्य भगवतो भक्ताः प्रभवः प्रतिकर्तुं स्वार्था अपि अस्या तिरस्कारादिकर्तुः न तत्प्रतिकुर्वन्ति ॥ ४८ ॥

भाषाटीका ।

तवतो मनुष्यो का वर्णाश्रमाचारयुक्त वैदिक आर्य धर्म नष्ट होजाता है तब अर्थ काम परायण मनुष्यों का वांदर कुक्कुरों की नाई
वर्णसांकर्य होजाता है ॥ ४६ ॥
तवहं परीक्षित राजा तो अर्थ पालक है महाकौर्तिमान है माध्यात् महाभागवत है राजाधि है अश्वमेध कर्ता है सुधां तथा अमयुक्त
होने पर कुक्कुर करने से हमारे शाप के योग्य नहीं है ॥ ४७ ॥
निराहता निर्बुद्धि वालक ने निष्पाप स्वभृत्यों का जो पाप किया है तिसको सर्वान्तर्यामी नारायण क्षमा करेंगे ॥ ४८ ॥
उन भगवान् के भक्त तो भक्तिस्कार करने पर उगने पर शाप देने पर गाली देने पर भी प्रतिकार के समर्थ होकर भी उसका
प्रतिकार नहीं करते हैं ॥ ४९ ॥

दीपनी ।

विप्रकृत अपहेतुः अधर्मपरोक्षः ॥ ४६ ॥
युक्तं चैतदित्याह प्रायश्चित्तं इति ॥ द्वन्द्वेषु सुखदुःखादिषु । अगुणाश्रयः सुखदुःखादिश्रयो न भवति ॥ ४७ ॥
इति श्रीमद्भागवतमावायदीपिकायां प्रथमस्कन्धे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

दीपनी ।

(महामुनिशब्दोऽत्र योगिकः महामननशील इति यावत् ॥ ४६ ॥ १७० ॥)

श्रीवीरराघवः ।

इतीत्यं समुदायुनिः पुत्रकृतेनाधेनाऽनुत्पत्तः सासास्वविप्रकृतोऽमितज्ञातमयमपराधनैवाचितयज्ञजितितवाच ॥ ४६ ॥
कुतोनाचितयदित्यत्राह प्रायशः शिलोके परैर्द्वन्द्वेषु योजिताः सुखदुःखादिषु योजिताः संयोजिता अपि साधवः प्रायेणानव्ययं तिनह्यं
तिव यथासुखेयोजितानह्यं तितयादुःखेयोजितानव्ययं तीत्यर्थः कुतः यतः आत्मातेषामनः गुणाश्रयः शीलाश्रयः यद्वाअगुणाश्रय इति च्छेदः
गुणकार्यरागद्वेषाद्यनाश्रयः ॥ ४७ ॥

इति श्रीवीरराघवटीकायां प्रथमस्कन्धे

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीविश्वनाथः ।

तदर्थं ते मया कृतमपराधं महामुनिरिति हेतुगर्भविशेषणं सर्वज्ञतमत्वाच्छरीराभिमाननिवृत्तः स्वादिष्टाप्त्या कोपोत्पत्तिरित्यसंशयः ॥ ४९ ॥

साधूनामयं स्वभाव इत्याह साधव इति द्वन्द्वेषु सुखदुःखादिषु योजिताः साधवः यथास्थितवस्तुदर्शिनः कुतोऽप्यथायभाव इति तत्राह यत इति आत्मा गुणाश्रय इत्यस्याकारप्रभेदाप्रभेदाभ्यां पदच्छेदः कर्तव्यः गुणास्यागुणस्य दोषस्य वात्माकर्ता जीवः स्वयमेवाश्रयः तस्मादिति ॥ ५० ॥

इति मा ० प्रथमस्कन्धे विजयविजयोक्त्यामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

सुबोधिनी ।

एवंपितरनुतापनिरूपणं न राज्ञो निवृत्तं निरूप्यसदुष्टस्य सदुष्टानुमोदनं युक्तमेवेति शमाभाशं कापरिहर्तुं मुनिस्तोति इतीति अन्यकृतेनापि पापेन सोऽनुतप्तो जातः तत्र हेतुः मुनिरिति भगवताप्यनुचितं ज्ञातमात्मभगवद्दयपरिज्ञानात् मुनित्वम् किंच सर्वस्यापनेन स्वयं विप्रकृतः तदपराधं मम सापि न धृत्वा न अतः परंपरयापि पापानिरूपकत्वात् भगवद्दयज्ञानात् दाषदर्शित्वाच्च महान् मुनिः ॥ ४९ ॥

उभयोस्तुल्यतया उपसंहरति प्रायश इति साधवः राजा मुनिश्चापकृते सामान्यतस्तु सर्वलोके सर्वत्रैव परैरसाधुभिः तदानीं तत्र राजा आशिवालकेन च साधरयैस्त्वन्यैः द्वन्द्वेषु सुखदुःखादिषु योगं प्रापिता दुःखेन योजितान् व्यथयति सुखेन योजितान् हृष्यति तस्माद्यदेतयोः पश्चात् आत्माभावः तद्युक्तमेव तत्रोपपत्तिमाह यत आत्मा भगुणाश्रय इति गुणाहर्षादयः तेषामाश्रयः अतः करणमेव न आत्मा अतस्तेषामनुकरणेन ध्यासाभावात् क्षोभाभाव उचित इति भावः ॥ ५० ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिनीयां श्रीमल्लभगणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां

प्रथमस्कन्धाऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

यद्विप्रकृतस्तिरस्कृतस्तत्तिरस्कृत्यो अधम अपराधं न अभावयत् ॥ ४९ ॥

युक्तं चैतदित्याह प्रायश इति । द्वन्द्वेषु सुखदुःखादिषु । अगुणाश्रयः प्राकृतसुखदुःखाद्याश्रयो न भवति ॥ ५० ॥

इति साराथ्यदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

प्रथमेऽष्टादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम ॥ १८ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

राजा स्वयं विप्रकृतोऽपकृतोऽपितस्याधमपराधं नैवार्चितयत् ॥ ४९ ॥

अर्चितने हेतुमाह प्रायश इति अगुणाश्रयः रागद्वेषाद्याश्रयो न भवति ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवतसिद्धांतप्रदीपे प्रथमस्कन्धेऽष्टादशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १८ ॥

भाषाटीका ।

इस प्रकार से पुत्र कृत अपराध से दुखित भये मुनि ने राजाते जो अपना अपराध किया था उसका विचारही नहीं किया ॥ ४९ ॥

प्रायः कर के महात्मा लोग अन्य पुरुषों से सुख दुःख युक्त होने पर भी न हर्ष को प्राप्त होते न दुःख को प्राप्त होते हैं क्योंकि आत्मस्वरूप तो सुख दुःख गुणा से रहित है ॥ ५० ॥

॥ १ ॥

इति प्रथमस्कन्धे का अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्भागवतसिद्धांतप्रदीपे प्रथमस्कन्धेऽष्टादशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्भागवतसिद्धांतप्रदीपे प्रथमस्कन्धेऽष्टादशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्भागवतसिद्धांतप्रदीपे प्रथमस्कन्धेऽष्टादशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्भागवतसिद्धांतप्रदीपे प्रथमस्कन्धेऽष्टादशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्भागवतसिद्धांतप्रदीपे प्रथमस्कन्धेऽष्टादशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १८ ॥

ऊनविंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच । महीपतिस्त्वथ तत् कर्म गह्यं विचिन्तयन्नात्मकृतं सुदुर्मनाः ।
 अहो मया नीचमनार्यवत् कृतं निरागसि ब्रह्मणि गूढतेजसि ॥ १ ॥
 ध्रुवं ततो मे कृतदेवहेलनाद्दुस्त्ययं व्यसनं नातिदीर्घात् ।
 तदस्तु कामं ह्यघनिष्कृताय मे यथा न कुर्यां पुनरेवमद्वा ॥ २ ॥
 अद्यैव राज्यं वलमृद्धकोशं प्रकोपितब्रह्मकुलानलो मे ।
 दहत्वभद्रस्य पुनर्न मेऽभूत् पापीयसी धीर्द्विजदेवगोभ्यः ॥ ३ ॥
 स चिन्तयन्नित्यमयाशृणोद्यथा मुनेः सुतोक्तो निर्मृतिस्तत्तत्कारणः ।
 स साधु मने न चिरेण तत्तत्कानलं प्रसक्तस्य विरक्तिकारणम् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

प्रायश्चित्तविधेः गंगायां स्नाने योगिजनावृते ।

शुक्लसूर्यागमनं तत्र प्रोक्तमेकान्विशिष्टम् ॥ ० ॥

स्वकृतं तत् कर्म मुनिस्कन्धे संप्रतिक्षेप्य गह्यं निन्द्य विचिन्तयन् सुदुर्मना जातः चिन्तामेवाह सार्द्धद्वयाध्याम अहो इति । नीचं पापम् अभीवमिति पाठे स एवार्थः । ब्रह्मणि ब्राह्मणे । गूढं गुप्तं तेजो यस्य ॥ १ ॥

कृतं यदेवहेलनम् ईश्वरावज्ञापापमित्यर्थः । तस्मात् नूनं मे व्यसनं भविष्यति । तत्तु नाति दीर्घात् कालात् अचिरादेवास्तु । तत्रापि अस्मा साक्षात् न पुत्रादिद्वारणोति प्रार्थना । कामम् असंकोचतः । एवं प्रार्थनायाः प्रयोजनम् अघस्य निष्कृताय प्रायश्चित्ताय यथा पुनरेवं न कुर्यामिति च ॥ २ ॥

एवं साक्षात् स्वस्यैव व्यसनं संप्राप्त्य ततः प्रागेव किञ्चित् प्रार्थयते अद्यैव मे राज्यादि दहतु प्रकोपितं ब्रह्मकुलं तदेवानलः । पुनर्द्विजादीन् पीडयितुं सा धीर्मे माभूत् न भवेदित्यर्थः ॥ ३ ॥

इत्थं चिन्तयन् स राजा मुनेः सुतोक्तः सप्तमेऽहनि निर्मृतिर्मृत्युर्यथा भविष्यति तत्राशृणोत् । शमीकप्रेषितात् शिष्यात् श्रुत्वा च सः तत्तत्कारणं विचार्य साधु मने । यतो विषयेषु प्रसक्तस्य विरक्तिकारणम् ॥ ४ ॥

दीपेती ।

० । १-३५ ॥

श्रीवीरराघवः ।

महीपतिरिति अथस्वपुरप्रवेशानन्तरमहीपतिः पराश्रित्वात्मकृतं तदुत्पत्तिप्रानुरूपं गह्यं कर्म चिन्तयन् सुदुर्मनाः आत्मनि दापरोपभूवेत्यर्थः तदेव दृश्यतिसार्द्धद्वयेन अहोमयामूर्खवन्निरागसि निरपराधिनि गूढमनोभिर्यक्ततेजः सामर्थ्येयस्मिन् ब्रह्मणि ब्राह्मणाविषयेऽभीवीनकुष्ठकर्मकृतं मसीवपापम् ॥ १ ॥

ततो नीचात्कृतादेवहेलनरूपात्कर्मणो निमित्तात् न केवलं मया ब्रह्मणोऽवहेलितः किन्तु साक्षादेवो भगवानेवेत्यभिप्रायेणादेवहेलनादित्युक्तं मेममनातिदीर्घात्सममन्तरकालमेव दुस्त्ययमतिवर्जितुमशक्यं व्यसनं ध्रुवं ध्रुवं नूनं भविष्यति तत्स्वस्यहितमेव मन्येततदिति तद्व्यसनं अघाद्यनिष्कृताय पापविशुद्धयै कामं प्रकाममस्तु किमनिष्टं प्रार्थयसे इत्यत्राह यथा पुनरेवं विधमघं न कुर्यामद्वानकुर्यामेव अद्यैति स्फुटावधारणा बोधोत्तकमव्ययं शिक्षार्थमस्त्विति भावः अस्त्वद्विद्वत्त्वेति वान्वयः ॥ २ ॥

अद्यैति प्रकोपितकोपे प्रापितं यद्ब्रह्मकुलं ब्रह्मकुलतत्कर्तृकनिष्ठात्मकोऽनलोऽग्निरद्यैव मम राज्यं वलं सैन्यं प्रभूतधनकोशं च दहतु यथा पुनर्द्विजभद्रस्य मम द्विजभद्रदेवेभ्यो गोभ्यश्चापि कीर्षायुक्ता चैव विधापापीयसी धुविर्माभूत्तथा शिक्षार्थदहत्विति भावः ॥ ३ ॥

श्रीवीरराघवः ।

इत्थं संचितयन्नुपजायमानेन प्रकारेण तक्षकाख्यो निर्ऋतिर्मुन्युर्मुनेः सुतेनोक्तः शापात्मकोत्थाप्रचोदितस्तथैव सुभावंततः सराजाप्रसक्तस्य विषयेष्विति शेषः विषयासक्तस्य स्वस्य विरक्तिकारणं हेतुगर्भमिदं विरक्तिकारणत्वादचिरेण तक्षकरूपमनलं साधुयथा तथा मेने ॥ ४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

विमुक्तिसाधनेषु प्रथमापाद्यसाधनत्वेन वैराग्यमवश्यमापाद्यमुमुक्षुणोति परीक्षिष्विता कथनापदेशेन तत्प्रतिपाद्यतेऽस्मिन्नध्याये ननु परीक्षितो धर्मपालत्वादिकर्तव्ययुज्यते नृशंखी च कर्मकरणात्पश्चात्तापानुदयाच्चेत्याशंकापरिहारत्वेनाह महीपतिरिति मुनेः स्कंधे मृतसर्पशरीरार्पणलक्षणमात्मना अनुष्ठितं यत्कर्म तच्चितयन् सुदुर्भनाः सुष्ठुदुः खितमनाः अभूदिति शेषः तु शब्दार्थे च श्वरेच्छाधीनत्वं दर्शयति “श्वपचदपिकष्टं ब्रह्मेशानादयः सुरा” इति स्मृतेः कस्मिन्विषये अनुष्ठितं येन महती चिंता संभाव्यत इति मयानिरागासिनिरपराधे गूढतेजोसि अप्रकाशिततेजोलक्षणमहिम्नि ब्रह्मणि ब्राह्मणे अनार्यवत्पूर्ववत् नीचं कर्म कृतमहो कष्टमिति । महीपतेः कर्मणो गार्ह्यत्वोत्तनाय ब्रह्मणोति सोऽप्यपराधी चेत्कथंचिद्वदत इत्यतो निरागसीति प्रतिक्रिया सामर्थ्यप्रकटनाय गूढतेजसीति “ब्रह्मवेदस्तपस्तत्त्वं ब्रह्माविप्रः प्रजापति” इत्यभिधानात् “ब्राह्मणो नावमंतव्यो निरागास्तु विशेषतः” इति वचनात् ॥ १ ॥

तच्च दुष्कृतमपरिहार्यविपत्तिकरमिति चितयतीत्याह ध्रुवमिति ब्राह्मणस्यास्य अवज्ञाविष्णोरवज्ञैव यतस्तत्तस्माद्वैवस्य हरेर्हेलनादवज्ञानात् ध्रुवमवश्यं दुरत्ययमत्येतुमशक्यं व्यसनं दुःखं नातिदीर्घादचिरान्मममभविष्यतीत्यन्वयः तद्व्यसनं मनसाभ्युपगच्छतीत्याह तदिति अधनिष्कृताय पापप्रायाश्चित्ताय तद्व्यसनं काममस्तु कुतः अहानिरंकुशतया अहं पुनरेवं विधमधं यथानकुर्यात्तथास्त्विति शेषः ॥ २ ॥

नौपचारिकमिदमांतरमेवेत्यभिप्रेत्य तदेवाह अद्यैवेति प्रकोपितब्राह्मणकुलमेवानलः बहुदाहोऽप्यलः द्विर्नोस्तीत्यनलः मेमदीयत्वेन अभिमते राज्यादिकमद्यैव कालक्षेपमंतरेण दहतु भूयः अभद्रस्य मे द्विजदेवतासु पापीयसी बुद्धिर्नाभूत न भूयादित्यन्वयः अभूदिति व्यत्ययो राज्ञो महानुतापसूचनायेति ज्ञातव्यं द्विजाश्च देवताश्च द्विजदेवताः द्विजेषु सन्निहिता देवतावा द्विज रूपदेवतावा तासु न विद्यते भादीप्तिर्येषां ते अभास्तान् द्रातिकुत्सयतीत्यभद्रः द्राकुत्सायामिति धातुः तद्वत् द्राणमज्ञानं यस्य स तथेति वा द्रानि द्रायामिति धातुः तस्य ॥ ३ ॥

अथेत्थं चितयन् स परीक्षित तक्षकाख्यान्मुनेः सुतोक्तात् सुतेन प्रेरितात् विकृति कृतापराधपरिहारं देहवियोगलक्षणं यथावदगृणोदित्यन्वयः आकर्ण्य किमकार्षीदिति ब्राह्मणस्य इति सचाकर्ण्य तक्षकादचिरेण मरणं राज्यादिषु अलं प्रसक्तस्य विरक्तिकारणमभूदिति साधुमेने इत्यन्वयः ॥ ४ ॥

क्रमसंदर्भः ।

०।१।२॥

अद्यैवेति । दहतु (प्रकोपितब्राह्मणकुलं निमिच्छीकृत्य राज्यादिकमद्यैव) मे मत्तः सकाशाद्दग्धवदपयात्वित्यर्थः । राज्यादौ अपरेषां द्विजादीनां सद्भावेन तथाभिप्रेतुमयुक्तत्वात् ॥ ३।४।५॥

सुबोधनी ।

“सर्वदोषनिवृत्तिस्तु पूर्वाध्यायेनिरूपिता प्रमोदेपीश्वरेच्छाया व्यामोहाभाववशांतात् अधुना पूर्णगुणतावैराग्यज्ञानभक्तिषु यशःकर्मस्वभावेषु भावेषु च निरूप्यते एकौनविशेषैराग्यात् प्रायेमुनिगणागमः तत्र पृष्ठार्थसंदेहे शुकागम इतीर्यते मुनयो भगवद्भक्तयान्द्रुहरेः कथामश्रोतुं च भावितज्ज्ञानात् विवादस्तु शुकोन्नतौ वैराग्यस्य प्रकर्षणप्रकर्षोऽत्र विवक्षितः ज्ञानेतुल्येऽपि देवर्षेस्त्यागाभावान्न पात्रता भार्गवस्यापि रामस्य व्यासस्यापि हरेस्तनोः गुरुणैव स्वरूपास्त ज्ञानदानाश्च कृता द्वात्रिंशल्लक्षणोपेतः शुक्पवततो गुरुः एतदर्थं हि भगवानवतीर्णो वृषध्वजः गर्माधानोत्तरं रक्षाविष्णोरन्तेशिवात्मना” पूर्वाध्याये राज्ञः शापो निरूपितः इदानीमदभूतकर्मणो भगवतः शापफलं निरूप्यते गङ्गासंगमे यत्र प्रथमं वैराग्यापरनामनैरपेक्ष्यम् अनुतापलक्षणं तपसा सह निरूप्यते चतुर्भिः “कृते पापेऽनुतापो वैयस्य पुंसः प्रजायते प्रायश्चित्तं स्मृतं तस्य हरिः संस्मरणं पर” इति हरिः संस्मरणं गमूतमनुतापं निरूपयन् भक्तस्य तद्रूपमिति तदंगेन निरपेक्षेण सह निरूपयति महीपतिरिति ततः समागत्य भ्रमापनोदना नन्तरं यदा राज्यविचारार्थं सिंहासनस्थो महीपतिर्जातः ब्राह्मणस्य गले सर्पदानं लक्षणां तु शब्देन तु पूर्वपक्षवत् पूर्वभावे निवारितः गङ्गां निषिद्धत्वेऽप्यपकीर्तिजनकं लोकद्वयनाशकमित्यर्थः चिन्तान्तरपरित्यागेन विशेषाकारेण तदेव चिन्तयन् दुर्मेनाजातः यदापि दण्डादिप्रकारेणैव चौरघ्नं करोति तदाप्यन्यद्वाराकारयति न तु साक्षात् इदं तु स्वयमेव कृतमिति दुर्मेनाजातः मनसः शोकजनकत्वात् दुष्टत्वं शोकेन भगवत् स्मरणेन सुष्ठुत्वमन्यथा मूर्खैव स्यात् तस्यानुतापाभिलाषमाह अहो इत्याद्यर्थे मया भगवद्भक्तेन धर्मपालेन अमीव पापमपराधरूपं निःशंकमनार्यवत् स्वभावतुष्टवत्कृतं स्वभावतुष्टोऽपि नैतादृशो अपराधं करोतीति विषयं वर्णयति निरागासि ब्रह्मणि गूढतेजोसि प्रमाणविचारेण लोकविचारेण वानिरुपराधे दण्डः क्रियते किंच प्रमेयविचारेण पित्रो वपदण्डो न ब्रह्मणि नीतिविचारेण पि यत्र सर्वनाशो न सम्भावितस्तत्र दण्डः न तु गुप्ततेजोसि सर्वनाशके गूढत्वात्तदेवाह अन्यथा तावन्मात्रदाहः स्यात् ॥ १ ॥

तर्हि किं कर्तव्यमित्याकांक्षायां विषयपक्षकश्चिन्तयति नमथा किंचित्कर्तव्यमित्याह ध्रुवमिति ननु वैराग्यवस्यतवन्तं किंचित् भविष्यतीत्याशंक्याह देवहेलनादिति अन्तःस्थितो भगवानेव तेन ध्यायमानः स देवालयरूपः अतो देवालयपकारे देवेष्वपकृतो भवतीति भक्तोऽपि भगव

सुखोधिनी ।

द्वौहमाच्यन्तरकंजजेदित्युक्तम् । धुवंवसन्तंभविभ्यतिव्यसन्तं नमचिकीर्षितसर्वगुरुप्रार्थप्रतिवन्धकः स्वस्वासास्सहितचिसव्या कुल
ना सचक्रिप्रिधः स्वाश्रयदेहादिनाशकः । उपाश्रितवृत्त्योन्नातत्रकुरत्ययंस्वाश्रयनाशकं व्यसर्वदुःखेनत्वय्योयस्वेति । दुःखरूपकलत्वा
ऽत्येतीत्यर्थः अत्युक्तत्वात् । शीघ्रमेवभविष्यतीत्याहनातिदीर्घादिति तदैवजातइत्यपिपदप्रतीकारणान्तरमेवसर्पस्याप्यप्रताकार्यतापि
ज्ञानात्प्रतीकारः कियतामित्याशंक्याह तदस्त्वितियस्यदेहादिः प्रियोभवतियस्यभगवदपराधेऽपिप्रियादः रक्षणीयताभर्वाततस्यप्रतीकार
प्रयत्नः अस्यापियदनुष्ठेयमिति न्यायेनास्माकंतदभीष्टमेव अतः प्रार्थयतेतदस्तुकाममिति व्यसनस्यसंकोचोमास्तुदेहादिनाशस्यअस्मा
भिरेवचिकीर्षितत्वात् तथाप्रार्थनायाहेतुःअघनिष्कृतायेतिपापापनोदायेतिमहत्तिसाक्षात् ममैवास्तुनन्वपराधोधर्मः तदर्थधर्मिनाशोऽनुचितः
असमानत्वात्तत्राह यथानकुर्यामिति शरीरेविद्यमानेसाक्षात्करणसम्भवति शरीराद्यभावेतुराज्यपुत्रद्वारा अतः अद्धासाक्षादवा-
स्त्वित्यर्थः ॥ २ ॥

नन्वतिरागिणाऽप्येवमुक्तिः सम्भवतीतितद्व्यावृत्त्यर्थेपाक्षिकदोषपरिहारार्थंचाह अद्यैवेति शेषरक्षार्थेनात्मनिप्रार्थनाकिन्तुसाक्षात्सम्ब-
न्धाभावायमतीव्राह्मणापरोधार्थनैमित्तिकदेशनाशः साक्षात्प्रकोपितोब्राह्मणकुलानलः राज्यसेनाधनचनाशयेत् सात्विकराजसतामस
सुकृतात् एतत्त्रयंभवतिततः तत्कारणादप्यसमात्तत्वात् निष्प्रत्यूहदहतुतत्रसाधकमाह अभद्रस्येतिनविद्यतेभद्रंयस्येति नहिकल्याणा
पुण्यप्रयुद्धेविद्यमानेपापीवसीधीभवति अतोसदोषेनैवविगुणस्यगुणइतिन्यायेनपुण्याभावेराज्यादीनांदोषजनकत्वात् तदभावप्रार्थनायुक्ते
र्याहपुनर्नयेमिदिति असकृत्जाततस्मिन्निमित्तदाहार्थेपुण्यपुण्यते अतःशमनजातमितिविचारणनैश्चित्यंश्लोकत्रयार्थः महतांहिफलप्राप्तौ
स्पृहाभावयथाविलम्बहेतुः ॥ ३ ॥

अतः स्पृहायासातत्वात्तत्कदाभविष्यतीति चिन्तयन् अथतदनन्तरमेवशापमशृणोदित्याह सचिन्तयन्निति इत्यमितिपूर्वोक्तप्र-
कारेणशमीकप्रेषिताच्छिष्यात् तत्तत्कारणोविद्वातिरिति अशृणोत्तयद्यपिइतिपदनास्तिनवातथापदतथापदस्यसम्बन्धिनः विद्यमानत्वात्
यथानिर्गृहीतस्तथाअशृणोदित्यर्थः स्वपुत्रः पदार्थस्यजातत्वात् प्रकारस्यैवाज्ञानात् अनधिगतार्थगतृत्वेनप्रकारस्यैवश्रोतव्यत्वंसर्वस्यमृ-
त्यवोनेष्टादितिधुनेः सत्यतदाभावादहन्ततक्षकस्यमृत्युहेतुत्वमपितुमृत्युत्वमेवेत्याहससाधुमेनइतितूर्वाकोराजा अन्यथेदानींविचारस्यकर्तव्य-
त्वशीघ्रसाधुमेननसम्भवेत् ततश्चकर्तव्यनिर्धारभावात् पस्मिन्निकालेविलम्बोभवेत् तदाह नचिरेणेतिसनचिरेणसाधुमेनेर्कितुशीघ्र-
मेवेत्यर्थः तक्षकानलस्यसाधुत्वेहेतुः प्रसक्तस्यविरक्तिकारणमिति विषयेप्रसक्तस्यविषयभोगस्याहेतुत्वंज्ञापयन् असमासमाह नित्य
सापेक्षत्वादसमर्थसमासः ॥ ४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

राज्ञानुत्पद्य निर्विद्य कृते प्रायोपवेशने ।

ऊनविशे मुनीन्द्राणां सदसि श्रीशुक्रागमः ॥ १ ॥

अथ स्वगृहागमनकाल एव सुदुर्मना अभूत् । चिन्तामाह सार्द्धद्वाभ्याम् । नीचं निन्द्यं कर्म । अमीवमिति पाठे पापम् । व्रक्षणी
ब्राह्मणे ॥ १ ॥

अद्धा साक्षादेवास्तु न तु पुत्रादिद्वारेण ॥ २ ॥

द्विजदेवगा दुःखयितुं धीर्न मेऽभून् भवेत् ॥ ३ ॥

मुनेः सुतेनोक्तः सप्तमेऽहनि तक्षकाव्यो निर्गृहीतमृत्युर्यथा भविष्यति तथा अशृणोत् । शमीकप्रेषिताच्छिष्यात् गौरसुखात् । यथा—
भो राजन् ! अहानेन वालकेन दत्तमभिशापं श्रुत्वा मुहुर्मुहुस्तप्तस्तं च सन्तर्ज्यास्मदगुरुः प्रतीकारमपश्यन् विद्यन् त्वयि कारुण्यपूर्णो मां
प्राहिणोद्वाजाह्वात् परलोकार्थं किमपि यततामित्येतदर्थम् । इत्युक्त्वा गते तस्मिन् राज्ञा स्वापराधं क्षमयन् तत्र जिगमिषुरपि मुनेर्जनिष्य-
माणां लज्जासङ्कोचादिकं स्वस्य च आपान्तानिच्छां विचार्य न जगाम । यतः स तक्षकस्य विषाग्नि-साधु मेने । कीदृशं त्रिषये प्रसक्तस्य
मम विरक्तिकारणम् ॥ ४ ॥

सिद्धोत्पदीपः ।

अथपुरप्रवेशानन्तरम् महीपतिस्तु आत्यक्तुसुन्यसेसर्पप्रक्षेपकृपंगर्धनिधंकर्मविचिन्तयन् सुदुर्मनाभूत् चिन्तामाह अहोइतिसर्प-
द्वाभ्याम् अहोआयेगामयाऽपार्थवद्वद्वागिब्राह्मणे अमीवपापकृतम् ॥ १ ॥

तत्तत्समाधिभित्तमृतातकृतादेवहेलनात्प्राप्तुंश्रुत्वासाधुमेननसम्भवेत् ततश्चकर्तव्यनिर्धारभावात् पस्मिन्निकालेविलम्बोभवेत् तदाह नचिरेणेतिसनचिरेणसाधुमेनेर्कितुशीघ्र-
मेवेत्यर्थः तक्षकानलस्यसाधुत्वेहेतुः प्रसक्तस्यविरक्तिकारणमिति विषयेप्रसक्तस्यविषयभोगस्याहेतुत्वंज्ञापयन् असमासमाह नित्य
सापेक्षत्वादसमर्थसमासः ॥ ४ ॥

वलंसेयमृत्कोशममृदंभ्रतमामरम् प्रकोपितः मयैवप्रज्वालितः ब्रह्मकुलमेवानलः अद्यैवहनुपुनर्भूयामेऽभद्रस्यराजर्षिप्रको मयोमि-
तस्यविजादिभ्यः पापीयसीपापचिकीर्षाचतीर्थाभूत् ॥ ३ ॥

अथो विहायेममुश्च लोकं विमर्शितौ हेयतया पुरस्तात् ।

कृष्णाङ्गिसेवामधिमन्यमान उपाविशत् प्रायममर्त्यनयाम् ॥ ५ ॥

या वै लसच्छीतुलसीविमिश्रकृष्णाङ्गिरेणवभ्यधिकाम्बुनेत्री ।

पुनाति सेशानुभयत्र लोकान् कस्तां न सेवेत मरिष्यमाणः ॥ ६ ॥

इति व्यवच्छिद्य स पाण्डवेयः प्रायोपवेशं प्रति विष्णुपद्याम् ।

दध्यौ मुकुन्दाङ्गिमनन्यभावो मुनिव्रतो मुक्तसमस्तसङ्गः ॥ ७ ॥

तत्रोपजग्मुर्भुवनं पुनाना महानुभावा मुनयः सशिष्याः ।

प्रायेण तीर्थाभिगमापदेशैः स्वयं हि तीर्थानि पुनन्ति सन्तः ॥ ८ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

सपरीक्षित इत्येवंचिन्तयन्मुनेः सुतेनतक्षकाख्योनिर्द्वातिमृत्युः तक्षकः सप्तमेऽहनिधक्ष्यतिस्मकुलांगारमित्येवयथोक्तस्तथा शमीकप्रे-
षितात् गौरमुखाख्यात्तच्छिष्यादृश्यात् अथश्रवणानन्तरं सः परीक्षित तक्षकस्यविधानलंप्रसक्तस्यराज्याद्यासक्तस्यात्मनोविरक्तिकारणा
साधुमेने स्वीकृतवान् नतुतत्प्रतिकारंचिन्तितवानितिभावः सप्तमेऽहनिधक्ष्यतीतिचिरेणतुसाधुमुने ॥ ४ ॥

भाषाटीका ।

सूतजी बोले इसके अनन्तर राजा परीक्षित अपने किये निहित काम को विचारकर दुःखित हो बोले मैंने गुप्त तेजवाले निरपराध
ब्राह्मण के विषय में बड़ा अकर्म किया है ॥ १ ॥

अब निश्चय से इस देवता अवस्था से अल्पकाल में अत्यन्त दुःख होगा वह दुःख मेरे पाप का प्रायश्चित्त होगा जिससे फिर मैं ऐसा
न करूँ ॥ २ ॥

प्रकोपित ब्रह्मकुलरूप अग्नि आजही मेरे समृद्ध राज्य खजाना आदि को जलावे जिससे फिर मेरी मर्ती पापवाली ऐसी गो ब्राह्मण
देवताओं में न होय ॥ ३ ॥

उस राजा ने ऐसे चिन्ता करतेमात्र मुनिपुत्र का प्रेरित तक्षकरूप काल को श्रवण किया उसने शाप को अपने वैराग्य का कारण
समुझकर अच्छा मानलिया ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

अथो अनन्तरम् । उभौ लोकौ पुरस्ताद्राज्यमध्य एव हेयतया विचारितौ विहाय । श्रीकृष्णाङ्गिसेवामधिमन्यमानः सर्वपुरुषार्थे
भ्योऽधिकां जानन् । प्रायमनशनं तस्मिन्नित्यर्थः तत्सङ्कल्पेनोपाविशदिति यावत् । यद्वा प्रायं प्रकृष्टमयनं शरणं यथा भवति तथा ॥ ५ ॥

अमर्त्यनद्यामिति विशेषणस्य फलमाह । या गंगा लसन्ती श्रीरस्याः तथा तुयस्याविमिश्रा ये कृष्णाङ्गिरेणवस्तैरभ्यधिकं सर्वोत्कृष्टं
यदम्बु तस्य नेत्री तद्ब्राहिणी । उभयत्र अन्तर्वह्निश्च सेशान् ईशैः लोकपालैः सहितान् लोकान् पुनाति । मरिष्यमाण आसन्नमरणः
मरणस्यानियतकालत्वात् सर्वोऽपि तथा ततस्तां को न सेवेत ॥ ६ ॥

इति एव विष्णुपद्यां गंगायां प्रायोपवेशं प्रति व्यवच्छिद्य निश्चित्य । पाण्डवेय इति तत्कुलोचित्यं दर्शयति । नास्त्यन्यस्मिन् भावो
यस्य सः । कुतो मुनिव्रतः उपशान्तः । तत् कुतः मुक्तः समस्तसङ्गो येन सः ॥ ७ ॥

तत्र तदा तद्दर्शनार्थं मुनय उपागताः न तु तीर्थस्नानार्थं कृतार्थत्वात् । नतु तादृशानामपि तीर्थयात्रा दृश्यते तत्राह प्रायेणति ।
तीर्थयात्राव्याजैः ॥ ८ । ९ । १० ॥

श्रीवीरखण्डः ।

अथोततः इमममुचलोकंविहायलोक्यतइतिलोकः फलसुखमितियावत् पेटिकासुखिक सुखरूपाविहायत्यर्थः इमममुचलोकंविहाय
नष्टि स्वतपुरस्तात्पूर्वमेवहेयतयाविमर्शितौ विचारपूर्वकंहेयत्वेननिश्चितौ विचारपूर्वकम् इमममुचलोकंविहायत्यन्वयः ततः कृष्णाङ्गस्य
गवतोऽङ्गिसेवामधिमन्यमानः निरवधिपुरुषार्थसाधनतयामन्यमानः अमर्त्यनद्यादेवतया गंगायाम् प्रायमनशनंमुपाविशद्वनशतव्रतनदी-
क्षितोबभूवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

श्रीवीरराघवः ।

स्वगृहेऽन्यत्रवाप्रायमुपविशतुकिंशेषेणामर्त्यनद्यामेव तदुपाविशदित्यत्र तांविशिष्यन्नाह यावाइतिलसंत्या श्रीतुलस्यामिश्रयः कृष्णस्यांघ्रिरेणुस्ततोऽभ्यधिकस्य प्रशस्तस्यांबुनोऽभसोनेत्रीप्रवहंतीयाऽमर्त्यनदीउभयत्रेहामुत्रचशैल्लोकपालैः सहितांल्लोकान्नजनाभ्युना तितानदीमरिष्यमाणः कोवापुमान्नसेवेतअपितुसर्वइत्यभिप्रायेण तस्यामेव प्रायमुपाविशदित्यर्थः लसच्छ्रीतुलसीश्रीकृष्णांघ्रिरेणुनाहेतुना अभ्यधिकंस्वाधिकरहितमंबुतस्य नेत्रीतिवार्थः ॥ ६ ॥

सपांडवेयः परीक्षितित्यविष्णुपद्यां गंगायांप्रायोपवेशं प्रतिव्यवच्छिद्यविनिश्चित्यसंकल्पान्मुक्तः समस्तेषुदेहतदनुवंध्यादिषु संगोयेनमुनी नात्रतंस्येनविद्यतेऽन्योभावः चितायस्यसः कुमुदांघ्रिदध्यौघ्यातवान् ॥ ७ ॥

तदातत्रराज्ञः संनिधौमहानुभावाः संशिष्यामुनयो लोकपुत्रानाः पवित्रीकुर्वतः आजग्मुः भुवनपुनानाहत्येतदेवोपपादयति प्रायेणसंतः साधवः तीर्थयात्रायाजैः स्वयमेवतीर्थानिपुनंतिहि यथाचपुनंतितथोपपादितं पुरस्तात्तीर्थीकुर्वततीर्थानीत्यत्रेत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

ससम्प्राप्तस्यवाहेतीति शौनकप्रश्नपरिहरति अथोइति अथोब्रह्मशापाकर्णनसमनंतरमेवममायंशापोऽपिविरक्तिहेतुत्वात्साधुरितिमन्वा नः पुरस्तात्प्रथमंताविहलोकपरलोकावनित्यत्वदुः खमिश्रत्वादिनाहेयतयाविमृश्याधिराद् श्रीयुतामिमंभूलोकंतथाभमंस्वर्गलोकंनिर्विघ्नावि हायामिमन्ससारं कृष्णांघ्रिसेवायंतिकदुः खनिवृत्तिः साधनत्वात्कर्तव्येतिचविमृश्य तामेवम्रियमाणस्यात्मनः कर्तव्यामभिमन्यमा नः परीक्षितः कर्तव्यंनद्यांगंगायांप्रायमुपाविशयावजीवन्ननत्रतंचकारेत्यन्वयः ॥ ५ ॥

किमिति तं गंगायां प्रायोपवेशोऽन्यत्र किं नस्यादिति तत्राह यावाइति लसंती श्रीमती तुलसीलसच्छ्रीतुलसीब्रह्मज्ञानिन तुलांसिनोतीति तुलसीब्रह्मज्ञानसदृशी ब्रह्मज्ञानस्य संसारोत्कर्तव्यं न्याहात्म्यतदस्या अभ्यस्तीति तत्सदृशी तनोतिकरोति मोक्षादिपुरुषार्थमिति तुर्विष्णुस्त त्रलसतीति त्रलसी तस्यामंजरीरजोमिविमिश्राः कृष्णस्यांघ्रिरेणवः तैः सहाधि । यान्यंवनिजलानितेषान्नीलसच्छ्रीतुलसीमंजरीरजो विमिश्रश्रीकृष्णाचरणरेणुसमाधिगतसाहात्म्याभ्यां अधिकसलिलप्रवाहाकुलेत्यर्थः याचातएवाशेषानलोकानुभयत्रांतर्वहिश्चपुनातीति उभयप्रह हलोकेशिष्यव्यवहारयोग्यतालक्षणांशुद्धिपरलोकेनुरकप्राप्त्यादिनिवर्तनलक्षणां करोतीति वा अतोमरिष्यमाणः पुमान्कस्तांगानसेवेत ॥ ६ ॥

अतोमरिष्यमाणोऽहंतीर्थोत्तमत्वादिष्णुपद्यां गंगायां मनशनन्नत्रतंकरिष्यइति प्रायोपवेशं प्रतिव्यवस्थाय निश्चित्यानन्यभावाऽ नन्यचेताराज्य भारादिचितारहितांतः करणोविष्णुदेवचेतावामुनीनां निवृत्तानां ज्ञानिनां ब्रतमिव ब्रतं तस्य समुनिव्रतः वाचालत्वरहितोवा अतएवमुक्ताः सम स्ताः संगः पुत्रादिविषयलोहायस्यसमुक्तसमस्तसंगः श्रोत्रादींद्रियैरन्यप्रसंगमंतरेण तत्कथाश्रवणादिप्रसंगोयस्यसतथेति वा सपांडवेयः परीक्षितविष्णुपद्यांप्रायोपवेशं प्रतिस्थितः मुकुंदतदेधिचएवंदध्यवित्येकान्वयः चः समुच्चयेऽवधारणे वा ॥ ७ ॥

यत्र परीक्षितसिष्ठतितत्रोपजग्मुः ॥ ८ ॥

कमसन्दर्भः ।

प्रायोपवेशायां तस्यामर्त्यनद्यामेव युक्तः । यतस्तस्यां तदभीष्टस्य श्रीकृष्णस्य सम्बन्धः सर्वेषांपावनत्वं च स्फुटं दृश्यते इत्यास्ताम् तस्य ब्राह्मणापराधं दुष्भीतस्य श्रीकृष्णस्यांघ्रिसेवामेव च सर्वाधिकपुरुषार्थतया लिप्सोर्वाप्ता सर्वस्यापि जीवस्य तत्राप्यासन्नमरणस्य सैवाश्रयितुं योग्यं । या वै इति । या वै तादृशत्वेन स्वयं प्रसिद्धा पुनर्लसत्श्रियस्तदानीं प्रचुरतया वृन्दावनजाता यास्तुलस्यस्ताभि र्विमिश्रा पूर्वं विमिश्राभूता ऐक्यं प्राप्ता यावृन्दावनस्थिताः स्वयं भगवतः कृष्णस्यांघ्रिरेणवस्ताभिरभ्यधिकं यमुनारूपमम्बु तस्यापि नेत्री वोदीत्यर्थः । अभ्यधिकत्वं चोक्तमादिबाराहे—गङ्गा शतगुणा पुण्या माथुरे मम मण्डले । यमुना विश्रुता देवि । नात्र कार्यो विचारणा इति । जलप्रवाहरूपा गङ्गा ह्यत्र वोदी । वाह्यश्च तादृगम्बु । ततो भिन्नस्त्वमेवोपपद्यत इति नेत्रीति सदैव तन्नयनं लभ्यत इति च तथा व्याख्यातम् । कृष्णशब्दश्च रुढ्या श्रीगोपाल एवाधिकं प्रसिद्ध इति तु तथा व्याख्यातमेव । अमेदे हि तादृगम्बुरुपेत्येवावक्ष्यदिति ॥ ६ ॥

कीदृशः सन् दध्यौ तत्राह मुक्तेति अनन्येति च ॥ ७ ॥

तत्रेति । साक्षाच्छ्रीभगवत्पादसम्बन्धीनि गंगादीनि विनेति ज्ञेयम् । तेषु तेषामपि परमादरात् । किं वा उत्प्रेक्षामात्रमिदं न तु तेषामप्यभिप्रायः । तामेवाह प्रायेणेति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

सुबोधिनी ।

एवंनिरपेक्षतानिरूप्यकर्तव्यत्वेन सन्यासलक्षणवैराग्यमाह अथोइहामुत्रार्थफलभोगविरागोनज्ञानार्थः किंतुभगवत्सेवार्थेतिनिरूपयितु माह कृष्णांघ्रिसेवामधिसत्यमानइति अतएवलोकपदप्रयोगः नतुलोकेभोगपरित्यागः भक्तिमार्गेणभगवत्सेवायाः शरीरमात्रसाध्यत्वात् नतुशापेनायमेवकरोति परित्यागः मतःकथमस्यभक्तत्वमित्याशंक्याह विमर्शितोहेयतयापुरस्तादिति पूर्वमेवत्यक्तव्यावितिभगवत्सेवार्थे विचारितो केवलशरीरेणभगवत्सेवाकरिष्यन् तस्यशरीरस्यक्रियान्तरेवियोगाभावाद्यमनशनंकृतवानित्याह उपाविशत्प्रायमिति प्राय मनशनंप्रायस्यसर्वथापरित्यागरूपस्यभगवद्भूतनाशोद्धत्वात् प्रायस्यकर्मत्वमन्यथातादर्थ्यंचतुर्थीस्यात् अन्नमयत्वाच्चशरीरस्यतदभाव

[884]

अत्रिर्वशिष्ठश्च्यवनः शरद्धानसिष्ठेनेभिर्भृगुरङ्गिराश्च ।

पराशरो माधिसुतोऽथ राम उतथ्य इन्द्रप्रमदेध्ववाहौ ॥ ९ ॥

मेघानिधिर्देवल आष्टिषेणो भरद्वाजो गौतमः पिप्पलादः ।

मैत्रेयः श्रौतः कवयः कुम्भयोनिर्द्विपायनो भगवान्नारदश्च ॥ १० ॥

अन्ये च देवर्षिर्ब्रह्मर्षिवर्या राजर्षिवर्या अरुणादयश्च ।

नानार्षेयप्रवरान् समेतानभ्यर्च्य राजा शिरसा ववन्दे ॥ ११ ॥

सुखोपविष्टेष्वथ तेषु भूयः कृतप्रणामः स्वचिकीर्षितं यत् ।

विज्ञापयामास विविक्तचेता उपस्थितोऽप्रेऽभिगृहीतपाणिः ॥ १२ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

सत्त्वराजर्षिसन्निधौ उपजन्तुः कथम्भूताः भुवनम्पुनर्नाः लोकम्पवित्रीकुर्वन्तः यतः सन्तः साधवः प्रायेणतीर्थाभिगमापदेशैः सद्यात्रा
स्वयन्तीर्थानिपुनन्ति अभिगङ्गास्नानव्याजेनतद्गतजन्तुतापानिनाशयितुं परमभागवतराजर्ष्यनुग्रहाद्यैर्चागताइत्यर्थः ॥ ८ । ९ । १० ॥

भाषाटीका ।

सर्वनेतरं स्वलोक तथा परलोक दोनों को पहिले त्यागने योग्य विचारे थे उसको छोड़कर श्रीकृष्णसेवाको ही अधिक मानकर
अभिगङ्गाजी में अनन्य धर्म लेकर राजा बैठ गये ॥ ९ ॥

जो श्रीगङ्गाजी प्रकाश मान तुलसी मिश्रित धौलगा चरणारेणुसे पवित्रित जल को धारणकरती हुई श्रीमहादेव जी सहित दोनों
लोकों को पवित्र करती है तो उसको मरनेवाला कौन नहीं सेवन करेगा ॥ १० ॥
श्रीगङ्गाजी में प्रायोपवेश करके समस्त आसक्ति को छोड़ मुनिव्रत से अनन्य भाव होकर श्रीमुकुन्द
चरणों में ध्यान करने लगे ॥ ११ ॥

इस सभा पर भुवनों को पवित्र करनेवाले महादेव भाव मुनिगण शिष्यों के सहित आये क्योंकि महात्मा लोक तीर्थों के निमित्त से स्वयं
तीर्थों को पवित्र करते हैं ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

अरुणादयः कवयः श्रौतः कवयः कुम्भयोनिर्द्विपायनो भगवान्नारदश्च । नामा अन्यार्षेयाणि ऋषीणां गोत्राणि तेषु प्रवरान् श्रेष्ठान् । शिरसा भुवं
ववन्दे ॥ ११ ॥
विज्ञापयामास कृतप्रणामः । विविक्तं शुद्धं चेतो यस्य । अभिगृहीतौ संयोजितौ पाणी येन सः । स्वचिकीर्षितं प्रायोपवेशनादि
युक्तमयुक्तं वेति विज्ञापयामास ॥ १२ ॥

श्रीवीरराघवः ।

केचनैतन्मुनयस्त्यप्रतान् कथयति अनिर्दिष्टसार्द्धद्वयेनमाधिसुतोविश्वामित्रः रामोभार्गवः कुम्भयोतिरास्त्यः ॥ ९ । १० ॥
अन्येचदेवर्षिर्ब्रह्मर्षिवर्या राजर्षिवर्या अरुणादयश्चः तानागतात्रानाविधाप्येयप्रवरान्समेतान् संघीभूतानभ्यर्च्य राजा परीक्षितशिर
साववन्दे ॥ ११ ॥

अथतेषु सुखं यथातथोपविष्टेषु सत्सु पुनरपि कृतः प्रणामो येन स राजा उपस्थितस्तेषां समीपेतिष्ठन् अभिगृहीतपाणिः चङ्गाजलिः विविक्तयुक्तं
चेतो यस्य तत्प्रभूतः स्वचिकीर्षितं कर्तुमिष्टं स विज्ञापयामास ॥ १२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

मुनीनां नामानि निर्दिशतीत्याह कथयति माधिसुतो विश्वामित्रः रामः परशुरामः इन्द्रप्रमदश्च ध्ववाहश्च इन्द्रप्रमदीध्ववाहौ ॥ ९ ॥
कुम्भयोनिरास्त्यः ॥ १० ॥

मिविजयध्वजः ।

। आदि ।

अन्येष्वप्रसिद्धाः प्रसिद्धा नामानि । नरिदाहुर्यो देवर्षयः । नदयो ब्रह्मर्षयः । विश्वामित्रादयो राजर्षयः । जमिभेदकथनार्थं पुनर्वचनं अरुणः ।
आदिर्धेयतेतयोक्ताः ऋषीणां समूहः । आर्षयस्तस्मिन् प्रवृत्ताः । नानाविधप्रवराः । तान् प्रयच्य अध्येषाद्यादिभिरतिशयः । शिरसा बद्धननामनमस्कार-
रपवात्राभिप्रेतः कृतप्रणाम इत्युक्तं । रवचनं ॥ ११ ॥

ऋषीणामग्रे उपस्थितः । अमिगृहीतपाणीयेन सततं । स्वेन कर्तुं मिष्टं देह्या विज्ञापयामासेत्यन्वयः ॥ १२ ॥

कमसंवर्धनः ।

विज्ञापयामासेति वक्ष्यमाणमित्येव ज्ञेयम् ॥ १

सुबोधिनी ।

अस्तेषां प्रावृत्तकर्तृत्वं साधुत्वेनैवेति । तदाह । आत्राद्यगोषु मुख्य इति । प्रथमं मेवादिगणितः ।
मित्रः । शमः । परशुरामः । उत्तथ्योगौतमपिता । शिष्यादिभगवद्भक्तानां गणिताः । अयस्यताः ।
धर्मप्रतिपादकाः । मैत्र्यादिनारदांतामक्तिः । प्रति । नाः भक्तिः । षड्विधा च कारात् । नारदशिष्यास्त-
तानाह । अन्ये चेति । अतएव ऋषिप्रयग्रहणं । अन्तर्ध्वजः ॥ १ । १० ॥
तेष्वागतेषु राज्ञः । कृत्यमाह । तत्र तानिति । येषु ऋषिवंशेषु प्रवराः । श्रेष्ठाः । यतश्च । एकः । समीकता इति । समुदायनं च पूजनं यथा-
योगतत्समत्या । वेदनात्ता पूजति । पूजासमाप्तिः । यस्त्विच्छया कृत इति । दोषपतिहाराय । धर्मव्यप्रेष-
कत्वेन चेति । निर्द्वारार्थं । वहिर्दृष्ट्या उत्तरनिरा । पार्थिव । अनन्यनिष्ठः । सन् । विनयार्थं मुच्यतः ॥ ११ ॥
अजलवध्वा विज्ञापयामासेत्याह । सुखं । इष्टि । अर्घति । पूजासमाप्त्यनन्तरं । इष्टिः । संघातनं । पृथक्कृतं । आत्मानि चेतो यस्य आभि-
मुख्येन गृहीतौ पाणीयम् ॥ १२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

अरुणादयः कायडर्षित्वा विशेषेण पृच्छेद्दिष्टाः ॥ ११ ॥

अमिगृहीतपाणिः कृताञ्जलिः ॥ १२ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

अन्येष्वेव वरिषु ब्रह्मर्षिषु च वर्याः । राजर्षि श्रेष्ठाश्च । अरुणादयो ऋषिविशेषाश्चोपजग्मुः । नानाविधानि आर्षेयाणि । ऋषीणां गोत्राणि तेषु-
प्रवरान्मुख्यान्समेतान्संघीभूतान् शिर-
वचनं ॥ ११ ॥
अथ सुखे यथास्यात्तत्रोपबिष्टेषु । विविक्तं निर्मलं चेतो यस्य सः । अमिगृहीतौ संयोजितौ पाणीयम् । अग्रे उपस्थितः । विज्ञापनार्थं मुख-
पुनः कृतः प्रणामो यस्य सः । यत्स्वचित् । तत्प्रापोपवेशनादिकं पूर्वकमुकुन्दांघ्रिध्यानादितत् । कथमनुष्ठेयं कथनेति विज्ञापयामास ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

अत्र वशिष्ठ ज्यवन शरद्वान् रिष्ट नमि भृगु अंगिरा पराशर विश्वामित्र परशुराम उत्तथ्य इन्द्रप्रमद इध्मवाह ॥ ९ ॥

मेधातिथि देवल आर्षिणः । राज गौतम पिप्पलाद मैत्रेय और्व कवष अगस्त्य श्रीव्यास नारदजी ॥ १० ॥

औरमा अरुणादिक देवर्षि र्षि ब्रह्मर्षि लोग आये नाना गोत्रो उन मुनियो को राजा ने शिर से बद्धन किया ॥ ११ ॥

उनके सुखपूर्वक बैठनेपर राजा फिर प्रणाम कर शुद्धचित्त से हस्त जोड़कर अपना कर्तव्य निवेदन करने लगे ॥ १२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

योऽहमेवमहत्तमानुग्रहणीयशीलः तमामां द्विजोपसृष्टः द्विजकुमारिणां प्रेरितः वर्षांतरधारीयथातथाकुहकः कपटीसर्पजातिविशिष्टावा
तक्षकः दशतुमक्षयतु युस्माभिरतत्कर्तव्यमित्याह अलमिति युयंदवकीनदत्तमित्यादिकाविष्णाविषयागाथाश्रयणनयाद्युपलक्षितानुश्लोका
नलदेहवियोगपर्यंतगायतपडजादिस्वरैरिति शेष इत्यन्वयः ॥ १५ ॥

न केवलमस्मिन् जन्मन्येव हयादौ मनोरतिप्रसंगोऽपि तु जन्मांतरेऽपीति प्रार्थय इत्याह पुनश्चाति तदाश्रयेषु भगवद्भक्त्युपयुक्तमिदं धैर्यं भविष्यति
मदीयोऽयमिति चित्तवृत्तिलक्षणां सृष्टिजन्म ॥ १६ ॥

क्रमसंदर्भः ।

अहो आश्चर्यम् । किमाश्चर्यं तत्राह । नृपाणां मध्ये वयं पाण्डवाः महत्तमानां भवतामनुग्रहं प्राप्तुं हि विनियोगः स्यात् । अतः सन्तो धन्यतमा जाता इति शेषः । स्वतस्तु नृपाणां कुलमीदृशमित्याह राज्ञामिति । यतो गतो कर्मणि साविलक्षणं धन्यतामिति ॥ १३ ॥
तत्रापिदमाश्चर्यमित्याह । तस्यैव भगवदनुग्रहशीलानां वंशे गगनीयस्यापि मे ममाभी
तादृशब्राह्मणापराधकस्तुः । परावरेणस्तु नूनं यदनुगृहीतवंशजोऽयमित्यामृत्युखं द्विजशापरु
एव मूलमवष्टम्भकोऽयस्य स्वस्मिन्नासङ्गस्य तद्रूपोऽभवत् । तर्हि किं स्यात्तत्राह । तत्र परावरे
प्राप्तया मयाभावं धत्ते । मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलाय्यन्नित्यादेः । अतोऽकस्मान्न भवत्यस्य
च श्रीशुकदेवमुपलक्ष्य अपि मे भगवान् प्रीतः इत्यादिद्विधाभ्याम् ॥ १४ ॥

प्रतियन्तु अङ्गीकुर्वन्तु । तत एव हेतोर्योऽर्थो धृतचित्तं सन्तं मां गंगादेवी चाङ्गीकरोतु
सृष्टि जन्म । अन्यत्र सर्वत्र तु मैत्री अविषमा दृष्टिरस्तु । ब्राह्मणेषु त्वादरविशेषोऽस्त्वतोऽहं नमस्कृत्य ॥ १५ ॥

सुवर्धाधिनी ।

प्रथमतः स्ववृत्तांतं कथयन् श्लोकद्वयेन ऐहिकामुष्मिकं च साधनद्वयं प्रार्थयतेऽतद्वयं भगवत्कृपा महत्कृपा तत्रापि महत्
कृपायाहेतुत्वात् प्रथममाह अहो इति आश्चर्यं वयमिति श्लाघायां धन्यतमाः धनं पुरुषार्थमहोति धन्याः तत्र प्रतिशयः सर्वपुरुषार्थप्राप्तिः
भवतश्च पुरुषार्थरूपाः तेषां संप्राप्ता इति न च गमनमात्रेणैव स्वाधीनत्वाभावात् कथं पुरुषार्थप्राप्तिः तत्राह महत्तमेति भगवदंतरंगाः अनुग्रहणी
यशील्येषां तेषां शीलः ऋषिभिरनुग्रहः कृतः यादृशतादृशोऽस्य स्वभावोऽभवत्तु च एतेषां पुरुषार्थसाधकामविष्याम इति अतएव नृपाणां मध्ये
श्रेष्ठाः ननुराज्ञां ब्राह्मणानां च तुल्यत्वात् एवं रूपतायुक्ते च किमाश्चर्यम् “अतोऽहं न्योऽयमात्मानं ब्रह्मक्षत्रं च रस्यत” इति वाक्यात्तत्राह राज्ञां कुल
मिति तद्वक्ष्यमहापुरुषाणां कार्यप्रशंसापरं वस्तु तस्तुराज्ञां कुलमात्रं यत्र ब्राह्मणाश्रयणं क्षालकत्वा अंतः प्रविशन्ति तच्छुद्धाशुद्धमध्ये वैदि-
करूपे स्थानं भवति तत्र पादशौचमित्युच्यते ततोऽपि दूराद्वाज्ञां कुलं तत्रापि तु मयोऽयम् अंतर्गमनं दूरापास्तमित्यर्थः । वतंति हर्षेदानीं विप-
रीतं जातमिति तेषां निरुद्धत्वे हेतुः गह्वर्कमेति गह्वरहिंसालक्षणां कर्मयस्य ॥ १३ ॥

एवं तेषां कृपा मुक्त्वा भगवत्कृपामाह तस्यैवेति राज्ञां कुलकस्य चित्तं गह्वर्कमेन भवदिति अहेतुस एव अतस्तस्य गह्वर्कमेवो मेतत्राप्य
घस्य केवलं पापरूपस्य पूर्वैकाग्रियत्वमपि अधुना कुलांगारत्वादघत्वमेतादृशस्यापि निर्वेदमूलः द्विजशापरुषो भगवानेव जातः तस्यैवेति भग
वतस्तथा भवने हेतुः परावरेण इति अन्यथा परावरेण एव न स्यात् अन्यथा अत्रैवामस्मदादीनामनुधारकः स्यात् ननु शापस्य कथं भगव-
दपत्वं तत्राह निर्वेदमूल इति वैराग्यमूलः षडगुणानां मध्ये पर्यवसानरूपस्य वैराग्यस्य तद्व्याप्त्यो मूलमवितुमर्हति अतएव त्वाङ्गीकृतो द्विजशापो
ऽप्येवं ननु शास्त्रद्वारा कथं न भगवान् वैराग्यहेतुर्जातः अर्थात् नृपुण्यमप्रयोजकमत आह गृहेषु व्यासकचित्तस्येति बहुवचनं पुत्रादिषु गृहेष्वपि
विशेषासक्तिः स्वस्यापि साधनत्वेन तद्योजनात् अभीक्ष्णमिति समयेऽपि श्रवणाभावः न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षादितिन्यायोत्त अतः
शास्त्राणां सामर्थ्येन तु एकजनमोचयति सर्वं समर्थत्वात् भगवतः तत्राह यत्र प्रसक्त इति येषु गृहेषु प्रसक्तः शीघ्रं हृदये भयमेव धत्ते न तु भया
परिणामतो भयनिवृत्त्यर्थं तथा जातमित्यर्थः ॥ १४ ॥

एवमुभयोरुपकारमुक्त्वा इदानीं स्वकर्त्तव्यमाह तमोपयातमिति एवमुपकारविषयं वामामुपयातं भवच्छरणमागच्छन्तं प्रतियंतु जानंतु
हे विप्राः । विशेषेण पूरकाः मामपि पूरयिष्यंतीति भावः देवतारूपा गङ्गा च मां शरणागतं जानातु हे विप्राः । गङ्गाया जलप्रकृतिर्वलोकसिद्धमिति
अनेन शरणागतेर युक्तत्वात् देवीत्युक्तं भक्तचरणोदकशरणागतिः न भगवन्मार्गो विरोधिनी ननु किं शापविमोक्षार्थं प्रार्थयसे नित्याह ईशे भगवति धृत
चित्तं मां द्विजेन बालकेन उपसृष्टः कुहको वं चक्रः कृत्रिमरूपेणातक्षकलपेणावातक्षको वा देव्यनादरेण अलमत्यर्थं दशतुनकाचित्तमभ्यति रित्यर्थः नन्व-
स्माकं तर्हि कोपयोगस्तत्राह गायतविष्णुगाथा इति एतावता विद्विष्टतानि वारितापाक्षिकोऽपि दोषः परिशंकनीय इति चित्तस्य स्वचलत्वादेवं
प्रार्थना ॥ १५ ॥

एवमैहिकप्रार्थयित्वा आमुष्मिकं प्रार्थयते पुनश्चेति मुक्तिस्तु तसंभाविता नपेक्षिता राज्यसंभक्तिरस्योऽन्यतस्त्वेव लक्षणा विरुद्धधर्मोऽय
यत्वाश्च भगवति रतिरेवास्तु न राज्यादिजन्मत्ववश्यमाविदेहजातिगुणकियास्तु कोपिरसः अतः यांयामेव सृष्टिसुपयामित्तत्र भगवति रति
रस्तु ननु सर्वस्यापि भगवत्त्वात् पुत्रादिषु रतिः सिद्धैव तदलं प्रार्थनयेत्यत आह देशकालवस्त्वपरिच्छिन्नेतादृशत्वेन पुत्रादिषु तस्या रतेः कारणापि
प्रार्थयते प्रसंगश्चेति अन्यथा सक इति क्षिप्तमुत्पाद्यकार्यार्थमाक्षिप्तसाधनमुपक्षिप्तस्यात्तत्र सर्वदेवरतिः प्रार्थयते रतेर्मनो धर्मत्वेन सर्वदा स्फुरणो दे-

सुबोधिनी ।

हादि निर्वाहोऽपिन स्यात्तदनुग्रहशतौ प्रमाणासाधनत्वाभावाच्च वरस्यैव साधनत्वेऽप्येक्षायाश्च प्रमाणात्वेन प्रकारान्तरे च युक्तिवाधात् भगवत्त्वं पर्यव
स्यति तच्च भक्तानामनपक्षितरतिश्च अनित्यास्नेहत्वात् तस्य चांतःकरणाय भवेत्वात् एवमप्युक्तं "वाक्यान्वयादि" त्यप्रपञ्चस्यामिः सम्यग
विवृतमतामंगवन्नैककथं साध्यत्वात् स्वतस्तस्यासंभवात् भगवद्भक्तैस्वतत्साधयितुं शक्यत इति प्रसंगः सर्वथा भवत्वित्याह प्रसंगश्चेति आश्रयो
नैककथसूचकः नाश्रयमत्रेण अन्यस्य नैककथं समादयितुं शक्यमिति महत्स्वीत्युक्तं चकारात्सेवपिरतिः एवं साधनाभगवतिरिति प्रार्थिता
अस्यावाधकाभावं प्राप्यते मे अस्तु संगतिरिति अहमुच्चावचैर्द्वयैरतिवाक्यात् भूतग्रामावमानने भगवत्तोषाभावात् भक्त्यैव तुष्टिर्भवेतीति
वाक्यात् फलप्रतिबंधकं भूतावमाननं स्वरूपप्रतिबंधकं च भगवदतोषे भक्त्यनुपपत्तः मे असवनावमानने भवति सोम्येतितदवमानने
अवमाननं करणं तु सज्यते ननु ग्राह्यातिक्रमस्य कृतत्वात् कथं वरोदयः तत्राह नमो द्विजेभ्य इति ॥ १६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

स्वस्मिन् मुनीनां स्वाभाविकानुग्रहमालम्ब्याह अहो इति । महत्तमानामनुग्रहणीयम् अनुग्रहाद् शीलं येषां ते । एतच्च राक्षामतिदु-
र्लभमित्याह । भूतपादात्म्यासि समुत्सृजदिति स्मृतेः । आश्रमाददूरस्थपादशौचस्थलादपि आराददूरे राक्षां
कुलं विसृज्य । यती गृह्यकर्म सर्वतोऽप्यपावत्रम् ॥ १३ ॥
यः ब्राह्मणगले सपिनिक्षेपेण अवमानजात एव पतितपावनत्वख्यापत्तार्थं परावरोधो भगवानेव
मूलः निर्वेदस्य मूलं कारणामित्यर्थः । पुस्तकमाधमः । भवद्विधसहस्रसमागमादनुमीयते यत्र
स्तीत्यर्थः । यत्र परावरोधो प्रसक्त आसक्तो जन आशु शीघ्रमेवाभयं भयाभावे भवेत् ॥ १४ ॥
तान् प्रार्थयन् मा मा । तं शरणागतं भूतियन्तु जानन्तु । देवी देवतारूपा गङ्गा च प्रत्येतु । त्रिशूलप्रतिक्रिया-
न्तरे । गायः कथाः ॥ १५ ॥
पुनश्च पुनरपि यां यां मुनिं नमः प्रामोक्षितस्य । तद्वक्त्रेषु प्रकृष्टः संगः सर्वजीवेषु मैत्रीति मद्राञ्छितप्रयं भूयात् इति
प्रार्थय प्रणमन्नाह नम इति । यद्वा ब्रह्मज्ञानदिस्सत्तानुताप आह ब्राह्मणेभ्यो नमो भूयादिति वाञ्छितचतुष्टयं च ॥ १६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

सिद्धान्तस्ववृत्तत्वेन तदनुग्रहभाजनमात्मानं त्वाऽऽत्मभाग्यनिवेदयन्नाह अहो इति नृपाणां वयं धन्यतमा अतिभाग्यवन्तः तत्र हेतुमाह
महत्तमैर्भवद्विरनुग्रहणीयमनुग्रहीतुं योग्यं शीलं येषां ते । महत्तमसंस्वन्धशून्यराजकुलं त्वयुक्तमित्याह राक्षांकुलं ब्राह्मणानां भवद्विधानां पाद
शौचात् पादप्रक्षालनतोयात् आरात् दूरात् विसृष्टदेवनापनीते विमुखीकृतचेत् वतेति खेदे तर्हि विगृह्यकर्म भवति विगृह्यनिर्घकर्म यस्य तथा
मृतं भवति ॥ १३ ॥

महत्तमः नुग्रहपात्रत्वात्मानं उक्त्वा द्विजशापोऽप्यनुग्रहायैव जात इति वदन् भगवदनुग्रहपात्रत्वं दर्शयति तस्येतितस्य तद्विज्ञाननिष्ठमनि
स्कथे मृतो रगनिक्षेपकर्तुः अतएवाधस्य पापबुद्धेः अमीक्षा पुनः पुनः गृह्युत्पासकचित्तस्य स्वात्मभावापत्तये परावराणां परे अवरोधेभ्यस्ते
षां ब्रह्मादीनां यद्वा परे चावरोधेति द्वंद्वस्तेषां ब्रह्मादिपिपीलिकांतानामीशानियताः । कृष्णाः द्विज शापरूपः द्विजशापप्रवर्तकोऽभूत् यत्र यस्मिन्
परावरोधे प्रसक्तोऽभूत् तत्प्राप्तिसाधनं निर्वेदमाशु शीघ्रं च तेति विगृह्यो भवति यतः स्वयमपि निर्वेदमूलः निर्वेदांमूलं प्राप्तिसाधनं यत्र सः स्वात्म
भावप्राप्तये वैराग्यार्थशापप्रवर्तकोऽभूत् ॥ १४ ॥

मुनीन् प्रार्थयते तामिति द्वाभ्याम् हे विप्रः । भवतः मामुक्तविधमर्हं श्रीकृष्णो धृतचित्तं मामुपयातं शरणागतं प्रतियंतु जानन्तु देवी गंगा च प्रत्येतु
द्विजेनोपसृष्टस्त्वहं साक्षात्कुहकः वंचकः सन्वादशतु यूयमलमत्यर्थं विष्णोर्गाथाः कथाः गायत कथयत ॥ १५ ॥

किंच भगवतिरतिमैकिस्तदाश्रयेषु भगवानाश्रयायेषां तेषु प्रकृष्टः संगश्च भूयात् पुनश्च यां यां सृष्टिमुपयामितस्यां सृष्टौ जन्मनि महत्सु मैत्रीहि
तानुवर्तिस्त्वप्रस्तु संकल्पसिद्धये मुनीन् प्रणमति द्विजेभ्यो नमः ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

राजा बोले अहो हम लोग धन्य हैं जोकि महात्माओं के अनुग्रह पात्र होगये नहीं तो राजों का कुल तो ब्राह्मणों के पाद शौच जल
से भी दूर दुराने लायक निर्दित कर्मचालो है ॥ १३ ॥

मैं अपराधी हूँ निरन्तर गृहादिकों में आसक्त चित्रबाला हूँ तिस मेरे कूँ ब्राह्मण शाप वैराग्य का हेतु हुआ घर में आसक्त पुरुष
शीघ्रही भययुक्त होता है ॥ १४ ॥

हे विप्रो ! मैं शरणागत आया हूँ सो देवी गङ्गाजी और आप लोग भगवत् चित्त वाले मेरे को जानो ब्राह्मण का भेजा कपटी तक्षक
दंशन करो आप लोग विष्णु कथा का गान करो ॥ १५ ॥

किर भी अनन्त भगवाने मैं तथा तिनके भक्तों में महत् पुरुषों में मेरा संग होय जिन २ जन्ममें मैं जाऊँ सर्वत्र भक्तों से मित्रता होय
आप ब्राह्मणों को नमस्कार है ॥ १६ ॥

इति स्म राजाध्यवसाययुक्तः प्राचीनमूलेषु कुशेषु धीरः ।

उदङ्मुखो दक्षिणकूल आस्ते समुद्रपत्न्याः स्वसुतेन्यस्तभारः ॥ १७ ॥

एवञ्च तस्मिन्नरदेवदेवे प्रायोपविष्टे दिवि देवसङ्घाः ।

प्रशस्य भूमौ व्यकिरन् प्रसूनैर्मुदा मुहुर्दुन्दुभयश्च नेदुः ॥ १८ ॥

महर्षयस्तं समुपागता ये प्रशस्य साध्वित्यनुमोदमानाः ।

ऊचुः प्रजानुग्रहशीलसारा यदुत्तमः श्लोकगुणभिरूपम् ॥ १९ ॥

न वा इदं राजर्षिवर्य ! चित्रं भवतसु कृष्णं समनुव्रतेषु ।

येऽध्यासनं राजकिरीटजुष्टं सद्यो जहुर्भगवत्पार्श्वकामाः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामी ।

अध्यवसायो निश्चयः । प्रागग्रेषु कुशेषु आस्ते स्म । स्वसुते जनमेजये न्यस्ता भारो

मुदा व्यकिरन् । देवसङ्घैर्वादिताः नेदुः ॥ १८ ॥

प्रजानुग्रहशीलसारा वलञ्च येषाम् । उत्तमः श्लोकगुणैरभिरूप सुन्दरमिव ॥ १९ ॥

भवतसु पारङ्गोन्वयेषु । ये जहुरिति युधिष्ठिराद्यभिप्रेत्या ॥ २० ॥

श्रीवीरराघवः ।

इतीत्यनिश्चययुक्तो राजा धीरः स्वसुते जनमेजये न्यस्तो निहितो राज्यभारो येन तत्तथाभूतः समुद्रपत्न्या गङ्गाया दक्षिणकूले दक्षिणतीरे प्राचीनकूलेषु प्राचीनाग्रेषु कुशेष्वस्ते स्म उपविष्टवान् ॥ १७ ॥

इत्थं तस्मिन्नरदेवानां देवपरीक्षिति प्रायोपविष्टे सति दिविसर्वदेवसङ्घाः तं प्रशस्य प्रस्तुयन् प्रसूनैः कुसुमैः पुनः पुनर्भूमौ व्यकिरन् दुन्दुभयश्च नेदुर्दुध्वनुः ॥ १८ ॥

यसमागता महर्षयस्ते सर्वे उत्तमैः श्लोक्याः प्रशंसनीया गुणास्तैरभिरूपं राजानं प्रशस्य साधुसाध्वित्यनुमोदन् ऊचुः कृतं यद्यतस्ते प्रजासुनुग्रहवशीलस्वभावः स एव सारो येषां ते तथाभूतत्वात् प्रशस्यानुमोदमानाः ऊचुरित्यर्थः ॥ १९ ॥

उक्तिमेवाह न वा इति हे राजर्षिवर्य ! नित्यं श्रीकृष्णमनुव्रतेष्वनुव्रतिषु भवत्स्वद्विचित्रं न वै न भवति कित्तये भवति भगवतः पार्श्वसामीप्यं कामयमानाः सत्ताराणां किरीटजुष्टं सवितमं ध्यासनं सार्वभौमसिंहासनं सद्योजहुरस्तस्य जुरित्येतत् ॥ २० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

कुत्रगङ्गायां स्थित इति तत्राह इति स्मेति स्वसुते जनमेजये न्यस्तो निहितो राज्यभारो येन तत्तथाभूतः इत्युक्तं प्रकीर्णं भवत्यनेन इत्यस्यो योगयुक्तः निश्चययुक्तो वा राजा परीक्षितः समुद्रपत्न्या गङ्गाया नद्या उदकेष्वकिञ्चिद्दक्षिणकूले दक्षिणतीरे प्राचीनकूलेषु प्राचीनाग्रेषु कुशेष्वस्ते स्म उपविष्टवान् इत्यन्वयः मृत्युञ्जितारहितत्वाद्धीर इत्युक्तं कूलशब्दस्य लक्षणाधिमना इत्यमुष्याधीनीकारेभारतादिभ्यः स्याद्ययागङ्गापदेन तीरं लक्ष्यते कूलपदेनापि जललक्षणोपपत्तेः आस्त इति लङ्प्येवं विधिविशेषद्योतनार्थः ॥ १७ ॥

श्वेतच्छत्रचामरादिनरदेवचिन्हं न केवलं तावदेव किंतु केयूरादीश्च निरस्यत्यक्त्वा चर्म कृष्णाजिनादि मुनिवैद्यकिरन्वर्षितवतः ॥ १९ ॥

यदुत्तमश्लोकस्य हरेर्गुणानुरूपं गुणप्रकटनानुकूलं तद्वपय ऊचुरित्यन्वयः प्रजानुग्रहमंतरेणान्यस्वभावो नास्ति येषां ते तथोक्ताः ॥ २० ॥

क्रमसंदर्भः

मूलमन्तः (कूलमन्तः) अन्तश्चाग्रेऽपि । तस्मात्प्रशस्या प्रागग्रेष्वित्येव व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

प्रसूनैः प्रसूनानीत्यर्थः ॥ १८ ॥

मन्दरमिवेति टीकायामिदं शब्दं वाक्यालंकारे ॥ १९ ॥

क्रमसंदर्भः

भगवत्पार्श्वकामा इत्यत्र तत्सामीप्यकामनापि व्याख्येया । तत्प्रीतिविशेषातिशयवतां हि तेषां तत्कृतार्तिभरणैव तत्स्फूर्ताव
प्यत्पत्तौ सत्यां तत्सामीप्य प्राप्तेः तत्प्राप्तिविघातकसंसारबन्धनत्रादनस्य च प्रार्थनं इत्येतं पितृमातृ प्रीत्येकमुखिनां विदूरवद्भानां बाल
कानामिव । एवमेवोक्तं श्रीप्रह्लादेन—त्रस्तोऽस्म्यहं रूपणवत्सलेत्यादौ तेषाम्मूलं प्रीतोऽपवर्गभरणो हवसे कदा नु इति ॥ २० । २१ ॥

सुवोधिनी ।

महतांप्रणिपातुं एव अपराधं मनोहेतुः तस्मात्तानि प्रत्युद्दामसाधनाभगवतिरतिः प्रार्थिता तेषां समितिमुखचेषामुपलभ्य एवमेव भविष्य
नीत्ययवसायेन निश्चितं नुदुत्याह इतीति स्मितिप्रसिद्धे सर्वैरेवज्ञातमेवेति निश्चित्य स्थित इति अष्टवसायोनिश्चयः भूमौ सर्वत्र राक्षसानां
इत्यन्तं नतदा चंदां मां वीति कुत्सितः इति भुक्तं देवाधिकारिण इति पितृत्वव्यावृत्त्यर्थं देवत्वसिद्ध्यर्थं पूर्वाग्रेषु दर्भेषूपविष्टः
इति प्राचीनमूलं चिन्तितं प्रागं नानि शिष्यवर्गानि नानि मूलानि येषां तक्षकादि कृतमया भावायाह धीर इति उदङ्मुखो गंगाया उदङ्मुखः
इति लभत इति विद्यः इत्युपागः इत्युपागः इति इदानीं भगवत्पुत्रत्वात् नान्यत्र ह्यपिरिति भगवत्पुत्रत्वात् नान्यत्र ह्यपिरिति भगवत्पुत्रत्वात् नान्यत्र ह्यपिरिति भगवत्पुत्रत्वात्
इति नान्यत्र ह्यपिरिति भगवत्पुत्रत्वात् नान्यत्र ह्यपिरिति भगवत्पुत्रत्वात् नान्यत्र ह्यपिरिति भगवत्पुत्रत्वात् नान्यत्र ह्यपिरिति भगवत्पुत्रत्वात्

नल्यसंदर्भानिवारितः नरदेवत्वादिन्द्रतुल्यताः अनेनैवमिष्टाण्वकुण्डगमिष्यतीति महाराजाग
नेववाचानिनेकुंवाद्यामासुः चेकासदन्यान्यपितत्रोत्सवाजातइत्यर्थः अनेनतस्यशापादि

मिताः राजनिर्याणपथैस्तद्विदितपूर्वकत्वेन समागताः तेषां प्रशंसां कृत्वा विप्रशन्तानि स्वामिनि
कृतत्वद्वेषानि वारितः तेषां कथा कथने हेतुमाह प्रजानुग्रहशिलसारा इति तेषां मूर्षीणां मेते
न भूत्वा तदेव सारो येषां मननं ते यद्यनुग्रहं न कुर्युः निःसारा एव भवत्युरिति सूत्रार्थः किंच परम
मन्त्रां कृत्वा गुणानुरूपमिति उत्तमश्लोकस्य गुणेषु भवणार्थं मभिरुच्यः योग्यः अथवा-
तथा एतदर्थं नार्थमपि प्रथमपक्षे मुख्ये अधिकारीति श्रुतत्वात् तस्य प्रशंसनं कर्तव्य
मित्यर्थः ॥ १२ ॥

प्रशंसनमेवाहुः नवाहति हेराजप्रियं । इदं सर्वपरित्यागेन भगवत्परत्वे भवत्सूचितं तत्र हेतुः कृष्णमनुव्रतं भवति संवोधनेन मर्यादायाः
परमसीमासूचितां कृष्णमनुव्रतं भवति यथा भगवान् सर्वकार्यं कृत्वा प्रचलितस्तदीयैरपि तथा कर्त्तव्यमिति तत्र निदर्शनं भवतां पितामहाः
ये पाण्डवाः अध्यासनं सिंहासनं राजकिरीटैः जुष्टं सार्वभौमासनमप्रतिवृद्धं भगवत्पार्श्वगमनेच्छया सद्य एव जहुः तथा त्वयापि भगवत् पार्श्वगं
तव्यमित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

समुद्रपत्न्या गङ्गायाः ॥ १७ ॥

व्याकिरन् वृष्टिमकुर्वन् । नन्दुः स्वयमेव ॥ १८ ॥

यद्यतः प्रजानुग्रहः शीलं सारो बलच येषां ते । तस्मात् उत्तमः श्लोकस्येव श्रीकृष्णस्येव गुणैरभिरूपं सुन्दरं राजानमूचुः । यद्वा यदुत्तमः श्लोकगुणैरभिरूपं भवेत् तदेवाचुः ॥ १९ ॥

ये युधिष्ठिराद्याः ॥ २० ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

इत्थमध्यवसाययुक्तोनिश्चययुक्तः स्वसुतेजनमेजयेत्यस्तोराज्यमारोयेतसः प्राग्रेषुपुत्रेषुआस्तेसमः ॥ १७ ॥

एवमस्मिन् याज्ञिप्रायोपविष्टे सातिदेवसंघास्तं प्रशङ्ख्यप्रस्तूय प्रसूतैः व्यकिरन् देवसंघैर्वादिताः कुटुम्भयोऽभिनेतुः ॥ १८ ॥

प्रजानुग्रहशीलस्वभावाः संप्रवसारोयेषां ते महर्षयः उत्तमश्लोकानां धेगुणास्तैरभिरूपं सुदंरं जानं प्रशस्य साधुसाध्वित्यनुमादमानाः ऊचुः १९
भगवत्पार्श्वकामाः भगवत्सामीप्यकामाः जहृस्तत्त्वजुः ॥ २० ॥

भगवत्पार्श्वकामाः भगवत्सामीप्यकामाः जहृस्तत्त्वञ्च ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

धीरे राजा इस प्रकार निश्चय करके राज्य भार पुत्र पर रखकर श्रीगंगा जी के दक्षिण तट पर पूर्वोत्तर कुशा पर उत्तर मुख होकर बैठ गये ॥ १७ ॥

इस प्रकार उस राजाके बैठने पर देवसमूह ने अकाशमें प्रसंशा करके भूमिमें पुष्प वर्षा किया और दुन्दुभि वजने लगे ॥ १८ ॥

जो महर्षि लोग उहाँ आयें थे वे सब साधु साधु शब्द से प्रसंसा करके प्रजा के कृपा करने वाले उत्तम श्लोक गुण के अतुल्य राजा से बोले ॥ १२५ ॥

हे राज 'विचर्य' कृष्ण के अनुवर्त न करने वाले आप लोगों का यह बात आश्चर्य नहीं है जो आपके पूर्वज लोग भगवत्पार्श्व काम नावाले होकर राज किरादों से सेवित सिंहासनकुं शीघ्रही छोड़दिये ॥ २० ॥

सर्वे वयं तावदिहास्महेऽथ कलेवरं यावदसौ विहाय ।

लोकं परं विरजस्कं विशोकं यास्यत्ययं भागवतप्रधानः ॥ २१ ॥

आश्रुत्यर्षिगणावचः परीक्षितं समं मधुच्युद्गुरु चाव्यलीकम् ।

आभाषतैनानभिबन्ध युक्तः शुभ्रपमाणश्चरितानि विष्णोः ॥ २२ ॥

समागताः सर्वत एव सर्वे वेदा यथा मूर्तिधरास्त्रिपुष्टे ।

नेहाय ! नामुत्र च कश्चनार्थं ऋते परानुग्रहमात्मशीलम् ॥ २३ ॥

ततश्च वः पृच्छ्यमिदं विपृच्छे विश्रभ्य विप्रा ! इतिकृत्यतायाम् ॥

सर्वात्मना प्रियमाणैश्च कृत्यं शुद्धं तत्रामृशताभियुक्ताः !

श्रीधरस्वामी ।

परस्परं सम्प्रय
आश्रुत्य आकुर्य
अयाशां लोकानां
अपराधं हि
पृच्छ्यं प्रष्टव्यम् । विश्रभ्य
विशेषतश्च प्रियमाणैः तत्र शुद्धं

श्रीवीरराघवः ।

यस्यैवाजानमुक्त्वाऽथमिषाहः सर्वइतियाभागावतायवप्रधानाभितगसेज्यायस्यसोऽसौराजाकलेवरविहायविरजस्कंशुभ्रं स तथयधिलो
भयमदमुपपन्नमनपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकप्रानुभाचरशपरलोकादिभ्यविमृत्याख्यंयद्व्यतितवितस्वेवचयमिद्वराहः सतिधामेवास्महेभास्मी
माह ॥ २१ ॥

तत्समं वैषम्यरहितं मृतत्वाविगुर्वाशयगंभीरमव्यलीकं निष्कपटं च मुनीनां वचनमाकर्ण्येतानयुक्तान् हि तानात्महिताचरणोद्युक्तान् पीताभि
नंधविष्णोश्चरितानि श्रोतुं कामः परीक्षितं भाषत ॥ २२ ॥

तदेवाह समागता इति तदेव न्यनक्तिसमागतानां वः परानुग्रहमात्मशीलं विनाह्वामुत्र च लोकेऽर्थः प्रयोजनं कश्चिदपि नास्ति हि परेषु माह
शेषानुग्रहकपमात्मशीलं स्वस्वभावं स्ववृत्तं वा विनाऽन्यथागमनकारणां पृच्छामि नास्ति हीत्यर्थः ॥ २३ ॥
यतो भगवदागमनमस्मदनुग्रहैकप्रयोजनं ततो हे विप्राः ! वोयुष्मान् विश्रभ्य विश्वस्येति कृत्यतायामितिकर्तव्यतायामिष्टव्यमसंख्यमाणां
पृच्छामि कर्तव्यव्यापारप्रकारइतिकृत्यतायानिमित्तभूतायामितिकर्तव्यतायाज्ञानाद्युपपन्नपृच्छामीत्यर्थः पृच्छां दशयस्तत्सर्वं कर्मणिगविकर्य-
यत्तेत्याह प्रियमाणैर्मुमुक्षुभिर्जनैः सर्वात्मना सर्वप्रकारेण करणात्रयेण कर्तव्यं शुद्धं समृत्यतिमिसंचयत्कमेतप्राभियुक्तं तन्निर्माणं भूमय
युक्ताः संतोयूयं मृशतविमृश्य उपदिशत हेऽभियुक्ता इति संबोधनं वा ॥ २४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

अध्यासनसिंहासनं राक्षां मंडलपतीनां किरीटं जुष्टं सेवितं कालक्षेपराहित्यद्योतनार्थः सद्यः शब्दः ॥ २१ ॥
असावयं विशोकं नित्यनिर्दुःखं कुतः विरजस्कमभशोभने शोभनाध्यासबुद्धिरहितं कुतः परं त्रिगुणातीतं पुण्यं ॥ अजस्रमजस्रमर
णरहितं हरियास्यतीत्यन्वयः ॥ २२ ॥

मधुमृतच्युतश्रवणासुखमतपवगुरोर्ब्राह्मणकुमारस्य शापं व्यलीकयति अनृतं करोति फलत इति गुरुशापव्यलीकय मयिनकुसंयादोष
परिहारोलक्ष्यते न तु तक्षकदंशनाभावः तत्कृतदंशनदर्शनात् ऋषिगणावचआश्रुत्य एतां ऋषीनाभाषतेत्यन्वयः ॥ २३ ॥
त्रिपुष्टे सत्यलोके शीलसमाधाविति धातोः परमात्मसमाधिमतः वोयुष्माकमिदलोके मयवाअमुत्र च परलोके कश्चनार्थः साध्यं प्रयोजनं ना
स्तीति यतस्ततः परानुग्रहकरणास्वभावात् वोयुष्मानिमं प्रश्नं विपृच्छे पृच्छामीत्यन्वयः किं कृत्वा इति कृत्यतायामित्यर्थं कर्तव्यतायां विप्राविशिष्टा
निनः अकुटिलबुद्धयः सात्त्विकप्रकृतय इति विश्रभ्य विश्वस्य कोऽसाविति तत्राह सर्वात्मनेति तत्र कृत्यशतेषु प्रियमाणैः पुरुषैः सर्वप्रकारेण
शुद्धनिर्दोषपुरुषार्थपर्यवसायिकृत्यं कर्तव्यं चाभियुक्तामाग्रदुक्तास्तात्पर्योपेतामामृशत आलोचयत आलोच्य वास्माकं भूतेति तु शब्दः २४/२५
इति श्रीप्रथमस्कन्धे विजयध्वजटीकायामेकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

कमसंदर्भः ।

मधुच्युत मनोहरशब्दम् । गुरु महत्कार्येन युक्तम् ॥ २२ ॥

अर्थः प्रार्थनीयं वस्तु । परानुग्रहश्च न विचारपूर्वक इत्याह आत्मशीलमिति ॥ २३ ॥

विश्रभ्येति । कृष्णाङ्घ्रिसेवामेव उपदेश्यन्तीत्यभिप्रायः । शुद्धमिति कनिष्ठमध्यमसाधनमिच्छितारहितं सर्वोत्तममित्यर्थः । तच्च

कृष्णाङ्घ्रिसेवामेव उपदेश्यन्तीत्यभिप्रायः ॥ २४-२५ ॥

सुवोधिनी ।

मिव ज्ञेयस्तोगुहाभिसंधानेनाहुः सर्ववयमिति अस्माभिः स्वोक्तनिर्वाहगतेष्वं तावत्स्यात्तद्व्यतिरिक्तं तदेवा-
गच्छति । तावदिहैवास्महंस्थास्यामः किंत्वाकुत्रगमिष्यतीत्याकांक्षायामाह अथतिसप्तदिनान्तरकलेवरं वि-
तैकः परिलोकैकापेक्षुगठं यत्ररजः संबधेवनास्तितत्रहेतुः भागवतेषु प्रधानः भागवताः प्रधानंयस्येति

यस्यसर्वसंदेहानिवारणीयाइति तदर्थं प्रपन्नं तदाह आश्रुत्येति
संतिपुरुषार्थचतुष्टयहेतवः तत्रसम- तुल्यतयाहितचित्तन-
तति अनेककृष्णपद्मगुरुचरण- यास्यामहति सर्वहित-
सुखं चरितेतिअनेनधर्मरूपताएवस- पतेषांचनंश्रुत्वापता

ताः यामः स्वयत्स्वेवनिर्गति

इयमे-
मत्याह वेदाययति

हेतुश्चभगवद्वाक्येनारि-

विश्रभ्यभवत्तुविश्वासंकवा मय्य

तस्यभावः इतिकर्तव्यतातस्मैतिमिमिसंकर्षणविश्र- साधनप्रकारेतिश्रुतिश्रवकव्यहतिन- तत्रकालविशेषाकसंयुक्तासत्रा-
त्मनासर्वप्रकारेणानित्यतयाजीवनदशायांप्रियमाश्रित्यअन्तकालेकृत्य किंकरेणमितिमालिनं तीहरीनास्तीतिरूपकं यतोहं भवः अभियुक्ताः
अतस्ताहरीअर्थेयामृशतसर्वतः प्रमाणंनित्यचारयतत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

राज्ञोऽध्यवसायं श्रुत्वा स्वेषामप्यध्यवसायं राजानं श्रावयन्तः परस्परं सन्त्रयन्ते सर्वे इति ॥ २१ ॥

समे पक्षपातसून्यं वयमास्महे इति । मधुच्युत अमृतस्नावि भागवतप्रधान इति । गुरु गम्भीरार्थं विरजस्कं लोकमिति । अव्यलीकं
सत्यं लोकं यात्युतीति । ऋषिगणावचक्षुपयम आश्रुत्य । विरजस्कं लोकं भगवल्लोकमेवेति पूर्वश्लोकोक्ताभ्यां भवत्स्विति भगवत्-
पार्श्वकामा इति पदाभ्यां व्याख्येयम् ॥ २२ ॥

त्रयाणां लोकानाम् उपरि पृष्ठे सत्यलोके । ज्ञानातिशयतामुक्त्वा कृपालुतातिशयतामाह नेहेति । परानुग्रहं त्रिना । तर्हि स एवार्थः
स्यात् न आत्मशीलं स्वस्वभावेन ॥ २३ ॥

इमे वो यो माकेमप्यनुग्रहं विपृच्छे किमाकारः स चिकीर्षितव्य इति पृच्छामि । पृच्छयं प्रष्टुमर्हं तत्रैवाध्यवसायार्थमिति भावः ।
विश्रभ्य तत्रैव मे विश्वासं भावीति जानीतेति भावः । इतिकृत्या एवंकर्तव्यास्तपोयोगज्ञानादयस्तेषां भाव इतिकृत्यता यस्यां सत्यां
प्रियमाश्रितेनैरापयोगादीनामेवंकर्तव्यत्वे सति सर्वात्मना मम यत्र शुद्धं कृत्यं तत्र आमृषत विचारयत सर्वैकवाक्यतया निश्चित्य
कर्तुमाश्रयतेति भावः ॥ २४ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

अन्योऽप्यमाहुः सर्वेइति असौभागवतप्रधानः यावत्परं प्राकृतविभूतिसिद्धमप्राकृतम् अतएवविरजस्कांविशोकंचलोकंयास्यति ताव-
दिह आस्महेआसीमहि ॥ २१ ॥

परीक्षितः तैर्गामुनीनां सममविषमम् मधुच्युदमृतस्नावि गुरुगम्भीराशयम् अव्यलीकमिष्कपटम् वचनमाश्रुत्याकुर्ययुक्तान्समाहिता-
नभिबन्धं अभावत ॥ २२ ॥

त्रयाणांलोकानापृष्ठेसत्यलोके यथावेदामूर्तिप्रसन्नंति तथासर्वज्ञाः यूयंसर्वतः सर्वाभ्योद्विभ्यः मदनुग्रहार्थंसर्वैश्वसमागताः स्वार्थ-
निरपेक्षपरार्थपरत्वन्तेषांदर्शयति परेश्वनुग्रहरूपमात्मशीलंस्ववृत्तमृते इहलोकेऽथवामुत्रलोकेभवतां कश्चनार्थः कोऽप्यर्थः प्रयोजनंनस्ति २३

तत्राभवद्भगवान् व्यासपुत्रो यदृच्छया गामटमानोऽनपेक्षः ।

अलक्ष्यलिङ्गे निजलाभतुष्टो वृत्तशो वलैरवधूतवेशः ॥ २५ ॥

तं ह्यष्टवर्षं सुकुमारपादकरोरुवाहं कपोलगात्रम् ।

चाव्यायताक्षोन्नसुख्यकर्णसुभ्राननं कम्बुसुजातकाण्ठम् ॥ २६ ॥

निगूढजत्रुं पृथुतुङ्गवक्षसमावर्तनामिं तलिवल्गुद्वयम् ।

दिगम्बरं वक्रविकीर्णकेशं प्रलम्बबाहुं स्वमरासमाभम् ॥ २७ ॥

इयामं सदापीच्यवयोऽङ्गलक्ष्म्या स्त्राणां मनोहां रुचिरस्मितेन

प्रत्युत्थितास्ते मुनयः स्वासनेभ्यस्तद्वत्तृणां नृपि ग

सिद्धांतप्रदीपः ।

सं गृहेषु व्यास

तदपदेशः सन् ।

प्रसक्तः शीघ्रमगम

मनः तत्प्रेरणयैव जातमिति

यस्य

तपु

भाषाटीका ।

कृपि लोग आपस में बोले यह भागवत प्रधान इस वेदकृत् त्याग कर जबतक
क्रम सब आज इहां ही पर बैठ हैं ॥ २१ ॥

परीक्षित जी मुनियों के सम प्रभु गीर्वाण सब जगत के भगवान् विष्णुचरित्र के ध्वज की इच्छा से मुनियों के वंदन करके
बोल ॥ २२ ॥

हे मुनियो ! आप लोग सब दिशाओं से आये हो जैसे ब्रह्म लोकमें मूर्तिमान् वेद हैं तैसे आप लोगही आप लोगों को इस लोकमें वा
प्रेतलोक में केवल दयालुता के बिना दुसरा कोई प्रयोजन नहीं है ॥ २३ ॥

तिससे हे विगां कर्तव्याता में आपका विश्वास करके आपसे प्रष्ट्य पृच्छता हैं करनेवालों को जो कर्तव्य होय सो आपसुक्त लोगही
विचार करके कहेंगे ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तत्र तेषु योगयागतपोदिपाविभिर्विवदमानेषु सत्सु यदृच्छया गां पर्यटन् व्यासपुत्रस्तत्राभवत् प्राप्तः । न लक्ष्यमाश्रयं दिलिङ्गं यस्य ।
अवधूतः अवधूतया जनैस्त्यक्तो पृस्तस्येव वेशो यस्य ॥ २५ ॥

तमित्यादीनां प्रत्युत्थिता इति तृतीयश्लोकेनान्वयः । द्विगुणान्यष्टौ वयोशि यस्य । सुकुमारौ पादौ तस्य ऊरु वाहू यस्तौ कपोलौ
गात्रञ्च यस्य तम् । चारुणी आयते च अक्षिणी यस्मिन् । उन्नता नासा यस्मिन् । लम्बद्वखादिवेपथ्यं चिनो दुर्लयां कर्णौ यस्मिन् ।
शोभते भ्रूवौ यस्मिन् । एवम्भूतमाननं यस्य तम् । कम्बुदेखात्रयाङ्कितः सुष्ठु जातः कण्ठो यस्य ॥ २६ ॥

कण्ठस्याधोभागे स्थिते अस्थिनी जत्रुणी । मांसेन निगूढे जत्रुणी यस्य । पृथु विस्तीर्णो तुङ्गमुन्नतं वक्षो यस्य । आवर्तवक्षामिभ्यस्त्या
वलिमिस्तिर्यङ्निम्नरक्षाभिर्वल्गु रम्यमुदरं यस्य । दिश एवाम्बरं यस्य । वक्रा विकीर्णाश्च केशा यस्य । प्रलम्बौ बाहु यस्य । स्वमरेषु
श्रेष्ठेषु देवेषु उत्तमो हरिः तद्वदाभा यस्य ॥ २७ ॥

सदा अपील्यम् अत्यन्तोत्तमं यद्वयो यौवनं तेन या अङ्गलक्ष्मीः देहकान्तिस्तया रुचिरस्मितेन च । गूढवर्जसमापि प्रत्युत्थिताः तं
दृष्ट्वा प्रत्युद्गमं कृतवन्त इत्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीचन्द्रराघवः ।

तत्रैव पृच्छतोरारुः सनिधौ भगवान् व्यासस्य पुत्रः श्रीशुक्राभवदागत्य तस्यो कथं भूतः यदृच्छया गां भूमिमटमानः तत्र हेतुरनपेक्षः कृत्य
पेक्षारहितः तत्र हेतुः निजलाभनवहात्मकस्वात्मानुभवेनैव तुष्टः अलक्ष्यमृषिपतिज्ञातुमशक्यलिङ्गं रूपं यस्य तत्र हेतुरवधूतवेषः अभिभाव्य
वेशः अतएव वालैर्वृतः परिकृतः ॥ २५ ॥

श्रीविरराघवः ।

तमिति तमागतं गूढमपि संवृतमणिवत्तिरोहितं वर्चोयस्य तथैव तमपि तस्य शुक्रस्य च ह्याभिज्ञानुनयः स्वासनेभ्यः प्रत्युत्थितावभूषुरित्य-
न्वयः कथं भूतं दृष्ट्वा वर्षादश वर्षवयस्कमिव स्थितं द्विरावृत्ता अष्टवर्षाणि यस्य तमिति स्मृताः सुकुमाराः पादादयो यस्मिन् स्तद्विशरीरं यस्य चा-
रुणी सुन्दरे आयेते विशाले क्षिणीयस्मिन् उदयानासिकायस्मिन् तुल्यौ समौ कर्णौ यस्मिन् शोभने भुवो यस्मिन् स्ततस्तेषां कर्मधारयः तदाननं यस्य
कंठुवच्छेदं च तद्वत्तरेखा अयोपेतश्च कंठो यस्य ॥ २६ ॥

निगूढमांसलत्वेनाप्रकाशेज्जगतीमंसद्वयसंघिगतास्थिनीयस्य पृथुविशालं तुंगमुन्नतं वक्षो यस्य आवर्ता आवर्तवद्वर्तुलविविक्तं घ्रयुकाचना-
भिर्यस्य तालिभिस्त्रिभिर्वल्लु सुन्दरं मुदरं यस्य दिगं वरं दिगे वा वरं वस्त्रं यस्य चौरधरत्वेन प्रशस्तां वररहितमित्यर्थः उपरिवाससारहितं वा अन्यथा
मोक्षधर्मादिषूक्तप्रकाशविराजितं वक्राविकीर्णाभिर्यस्य प्रलम्बा जनु लंबा वा हयस्य स्वरमौत्तमस्यामरप्रेष्ठस्यैव भावस्य ॥ २७ ॥

अपाच्यं कर्मणा ययौ गस्मिन् स्तस्यांगस्य लक्ष्या कात्या सुदृष्टिमान् च सदा स्त्रीणां मनोऽप्यहणीयम् ॥ २८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

उद्योगः स्यात्तुमनु-
गो शकुन्त्रापि अच-
मत्तं चारितम् ॥ निर्विद-
नेव त्वं महर्षयः पदं आय-
द्विभानाः सहकृतमि-
धोदशनं कश्चिच्च पु-
तीत्यनपाकं कृतस्मा-
तत्राह निजेति स्वरूपान्देनाल-
वत्तद्वत्तत्राह अवधूतं नि-
मुनयस्तं त्रयाभ्यस्तं भयः प्रत्युत्थित इत्यन्वयः चक्षुःश्रोत्राद्ये च तत्रादिगताः उच्यन्ते इति ग्राहं गूढवर्चसं आरुह्य दितनिजतेजोलक्षणां महि-
मां विदुः प्रमाणाः किं विशिष्टं दृष्टव्यं द्विः कृत्वाऽष्टवर्षाणि यस्य सतथोक्तः तेषां दशवर्षां सुकुमाराणां कोमलानि पादादीन्यस्य सतथोक्त-
स्तो पादौ च कर्णौ च ऊरुश्च बाहू च अंसौ च कपोलश्च गच्छन्तानि तथोक्तानि चारुणादिष्वरुणो रक्ते च अक्षिणीयस्य सतथाऽप्युन्नतानासिकायस्य च
तणा तुल्यौ परस्परसमौ कर्णौ यस्य सतथातं शुभ्रं शोभनं आननं यस्य सतथातं कंठुयस्त्रिर्लोकितं शिखरं वसुजातः लक्षणावसमः कंठो
सतथोक्तः ॥ २ ॥

अथ वक्ष्ये लक्ष्योर्मध्यं जगन्निष्ठं परितो विदुः पीवरं जघनस्य सतथातं पृथुतिस्तीर्णं तुंगमुन्नतं वक्षो यस्य सतथातं आवर्तः यस्य संप्रसृत-
श्च कर्णौ समौ कर्णौ यस्य सतथातं शिखरं वसुजातः कंठो यस्य सतथातं कंठुयस्त्रिर्लोकितं शिखरं वसुजातः लक्षणावसमः कंठो
सतथोक्तः ॥ ३ ॥

अथ वक्ष्ये लक्ष्योर्मध्यं जगन्निष्ठं परितो विदुः पीवरं जघनस्य सतथातं पृथुतिस्तीर्णं तुंगमुन्नतं वक्षो यस्य सतथातं आवर्तः यस्य संप्रसृत-
श्च कर्णौ समौ कर्णौ यस्य सतथातं शिखरं वसुजातः कंठो यस्य सतथातं कंठुयस्त्रिर्लोकितं शिखरं वसुजातः लक्षणावसमः कंठो
सतथोक्तः ॥ ४ ॥

सुवेधिनी ।

एवं पुरिषोऽपि भागकर्तुः अपरित्यागी शुक्लं भवतीति भगवत्प्रेरणया शुक्रसमागत इत्याह तत्राभवाविति तत्रैव भवत्प्रादुर्भूतः तथा
सायं चैव तत्राभवाविति भगवत्प्रेरणया शुक्रसमागत इत्याह तत्राभवाविति तत्रैव भवत्प्रादुर्भूतः तथा
नामर्षेण तत्राभवाविति भगवत्प्रेरणया शुक्रसमागत इत्याह तत्राभवाविति तत्रैव भवत्प्रादुर्भूतः तथा
वक्ष्ये लक्ष्योर्मध्यं जगन्निष्ठं परितो विदुः पीवरं जघनस्य सतथातं पृथुतिस्तीर्णं तुंगमुन्नतं वक्षो यस्य सतथातं आवर्तः यस्य संप्रसृत-
श्च कर्णौ समौ कर्णौ यस्य सतथातं शिखरं वसुजातः कंठो यस्य सतथातं कंठुयस्त्रिर्लोकितं शिखरं वसुजातः लक्षणावसमः कंठो
सतथोक्तः ॥ २५ ॥

तत्र द्वाविंशोऽध्यायः समाह द्व्यष्टवर्षमिति तत्र कानिचिदंतः स्नानिकानिचिद्वहिः स्थितानि तत्र सर्वत्र स्थितस्य स्वेच्छया
प्रादुर्भावं सामान्यं गुणं संपात्तिः भगवदीयत्वं स्वेच्छया लीलाकरणं निपेक्षतातिरोभावसामर्थ्यमात्मलाभः सन्तोषश्च एवमष्टौ
गुणाः पूर्वोक्ताः तत्राभवाविति भगवत्प्रेरणया शुक्रसमागत इत्याह तत्राभवाविति तत्रैव भवत्प्रादुर्भूतः तथा
वृद्धिहेतवः इमं श्रुत्वा अवसीयते मृतावापणात्त्वमगम्येति श्रुतेः केशानामपि तथात्वेऽपि उत्पत्तिश्चिष्टत्वात् न ते मृतज्ञापकाः अतः काल-
गुणपवतस्य न तव कृतो दोष इति अत उभयज्ञापनाय द्व्यष्टवर्षम् अग्रिमव्याप्तिमावायसम्पन्नस्थापनाय भगवद्विस्मरणं हेतवो वाते अतो
यद्बुधकालीनस्य तादृशं ग्राह्यं स्य अनेन षड्गुणाः चारुयथाभवति तथा आयते अक्षिणीयस्य ऊर्ध्वानासिकायस्य तुल्यौ कर्णौ यस्य शोभने भवौ आननं
यस्य कंठुवच्छेदं शिखरं विवलीयुक्तः सुष्ठुजातः कंठो यस्य अनेन पंचनिगूढं जघनस्य कण्ठकण्ठमालाजनु पृथुतुंगं वक्षो यस्य आवर्तनाभि-
र्वक्ष्यलिभिः अश्वत्थपत्रवत् उदरं यस्य एते चत्वारः चकारात् गूढवक्ष्यम् ॥ २६ ॥

सुबोधनी ।

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

यतः सदा स्थिरमेव यत्पीड्यम् अत्युत्तमं वयः नवयौवनं तेन सा अङ्गस्य ल
मनोक्षं मनोहरं गूढवर्चसमपि तं दद्या ॥ २८ ॥

सिद्धातिप्रकाशः ।

यस्य ॥ २७ ॥
 श्यामं घनश्यामम् सदा पीड्य कम्पयत्युद्योयौवनं तेन अंगेषु लक्ष्मीः कांतिस्तया रुचिरेण स्मितेन च स्त्रीणां मनो बभूवुः ॥ गृहवर्चो
 यस्य तत्ते पूर्वोक्ता मुनयः स्वांसनेभ्यः उत्थिताः बभूवुः ॥ २८ ॥

भाषाटीका ।

बाल भगवान् श्रीशुकदेव जी जगदि ॥ २५ ॥
 षोडश वर्ष के सुकुमार पादकर बाहुजंघास्कंध कपोलादि नाभवाले काल विशाल नेत्रवाले उन्नत नासावाले तुल्य कर्ण वाले मुख
 वाले सुन्दरकंठवाले पुष्टस्कंधवाले पुष्ट उच्च वक्षस्थल वाले आवर्त गम्भीर नाभि वाले सुन्दर उदर वाले दिगंबर विशाल केशोंवाले लंबे
 भुजावाले उत्तम देहसहस्र रुचिरहास वाले श्याम वर्ण सुंदर अवस्था वाले केशोंके शोभासे स्त्रियों के मनोहर ऐसे उन श्रीशुकजी को
 देखकर सब मुनिजन अपने आसनों से उठ बैठे ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

स विष्णुरातोऽतिथय आगताय तस्मै सपर्यां शिरसा जहार ।

ततो निवृत्ता ह्यबुधाः स्त्रियोऽर्भका महासने सोपविवेश पूजितः ॥ २६ ॥

सं संवृतस्तत्र महान्महीयसां ब्रह्मर्षिराजर्षिर्देवर्षिसङ्घैः ।

व्यरोचतालं भगवान् यथेन्दुमेहर्क्षतारानिकरैः परीतः ॥ ३० ॥

प्रशान्तमासीनमकुण्ठमैधसं मुनिं नृषो भागवतोऽभ्युपेत्य।

मूर्ध्नि विहितः कृताञ्जलिर्नत्वा गिरा सूनृतयान्वपृच्छत् ॥ ३१ ॥

यत्प्रियं ब्रह्मन् ! सत्सेव्याः क्षत्रबन्धवः ।

द्विस्तीर्थकाः कृताः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

न सहायताः स्वयम्भवाद्यो निवृत्ताः । उपानवेशः ॥ २९ ॥ तत्र

त । प्रवृत्तिः शुक्रादयः । ऋक्षादयश्चिन्यः । दीनि । अ ॥ ३९ ॥ मा

॥ ३१ ॥

श्रीश्रीरघवः ।

अथ त्रिपुण्योत्तः परीक्षिदागतायातिथयेतः पश्विगुकायशिरसाजघ्नेविरोधः सपर्यापूजांजहारवकारशिरसाग्रगामः

मया तस्मिन् पुत्रागता अद्वावा लकाः प्रतिनिवृत्ता बभूवुः ततः स पूजितः शुक्रः महा सने महति राशा समर्पित आसते उपनिवेश ॥ २९

॥ ते पुनर्निष्ठः स्वमहायज्ञात्पि महीयारं गच्छत्ययुक्तः स गन्धर्वराजः प्रत्यर्षिप्रभृतीनां संघैरलं नितरां व्यरोचत यथाग्रहादीनां नक्षत्राणां च ।

यदि हिस्तान् न दी... अयेतस्य निनक्षत्राणि ताः ॥ ३० ॥

तिसास्थिकवेषमकुठाआवधारहित धाधोयस्यतयद्याभ निधमसिचप्रजामेधयोः ॥ ५।४।१२२ ॥ इत्यथतशत्रुसुख्यपचोनिमि

यः श्राव्यावर्तमादसिच आसीनमुपनिषिक्तः शुक्रमभिमुखं सती एमागत्य महाभागवतो नृपः परीक्षितो द्वाप्रणम्य वदति जालरवाहितस्तद्रूपमु-
 त्तममिष्यक्तवधानमुक्तः स्मृतयामधुरयागिणस्त्वपृच्छत ॥ ३१ ॥

तदेवाहो इति यावत् समाप्ति तावत् समागमनेनात्मनः कृतार्थतामाचिकरोति अहो इति हे ब्रह्मन् ! वयं क्षत्रवंधवोऽप्यद्याहो सत्सेव्याः

संतः सेव्यायेषां तथा भूताः अभूम् यद्वा सत्तां सेव्यामनुग्राह्यामभूमन्तप्रहेतुमाह कृपयाभवद्भिरतिथिरूपेणातिः व्याजेन वयं तीर्थकाः कृताः
पवित्रीकृताः ॥ ३२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

ज्ञानाद्दिनेवमितर्गत्यामकलपापमयोभवतीतिप्रतिपाद्यतेऽस्मिन्नाद्येतिब्रह्मद्वैतशुकागमनंवक्तितत्रेतियत्रपरीक्षितामुनिभिश्चस्थितं तत्र त-

विष्णुरातः विष्णुः कः मतिरिदिनविशो नयस्यसतथातस्मि आजहार वकार द्विशब्दबुधत्वेहेतुः अनेन कथमालम्बितः पौरैः कथं वा पाण्डवे

म. परीक्षितमहीयसांमहत्तमगांमहो महाकांमः । म. महाकाशनाशनामहत्तमगांमहो महाकांमः ।

सः परीक्षितमहर्षिः समीहचरणामध्यमहानुसंवृतः गूढः महत्त्वप्रकाशनायराजाब्रह्मण्यादिभिः परीतोऽप्यरोचतेत्युक्तं तक्षकान्मरिच्यदृषि
मर्याभियामुखांगकातिस्नानिर्नास्तीति यस्मात्तस्मादेत्यर्थः ॥ १ ॥

सुनृत्यागिराप्रियवचनेन ॥ ७ ॥

हृद्वर्धनः । ब्रह्मज्ञानेन कर्तव्यविवेकमयसद्भिः सेव्या अभूम् अर्हभाग्यंकृतः अतिथिरूपेणागतैर्भवद्भिस्तीर्थकाः तीर्थेषु प्रशस्तास्तीर्थाः कृताः यथाभवन्तानि क्लृप्तत्वायर्थाणि भवन्ति तथावयमपि पुत्रसंगत्येत्यर्थः तत्र कृपैव कारणमित्यतः कृपयेत्युक्तम् ॥ ६ ॥

_____

कर्मसिद्धयः

सतां सहाचाराणां सेव्या आदरयोक्तः ॥ ३३ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

सुबोधिनी ।

उपदेशसमये समागत इति राजा उत्थितः एवं स्थितः सत्पदेन परामृश्यते त्रिगुणतश्च पतदर्थमेव
सचातिथिः आगमनेनियतकालरहितः तस्मै किंदेयमित्याकांक्षायां स आत्मा तमेवाहितीति तस्मै सपर्यायः
मित्यर्थः ततोऽन्यथा मासनाथपरिगृहीतानां पदार्थानां त्यागोक्तवानित्याह तत इति गुणः कार्यस्य
• वेशरउपाविशेश ॥ ३२ ॥

ततः सर्वे

इतिः समीपे उपविष्टा इत्याह स संवृत इति
त्यर्थं वा भगवानेव तद्रूपेण समागतः तदा तस्य
प्रकीर्णकैः तारा निरक्षरैश्च व्याप्तः इष्टांतरा इति
यथैव प्रष्टुं यद्वति भगवाद्च्छासित्वा
मिति प्रकाशं तत्तत्तानि
विश्वगुणा

यथैव प्रष्टुं
इति तदा किंच सन्निधिसंवाचये
अत्रियं वंशे परमुपमाः ननु यमं चन्त नैवत्रा
तीर्थत्वं स्नातृरूपेण तथा वयं गृहस्थाः अति
पुनोपचारिकं तीर्थत्वम् ॥ ३२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

अथो युवतयः साक्षात् स्मर एवायमिति अर्भका विश्वमोक्षसिद्ध्युपा निवृत्त
पुत्रा यथा जितप्रणामप्रश्रयप्रणयपरिचक्रकुशलप्रश्नादिलक्षणा मुनिलनकर्मका मुनिवत्
तत् । तेन सर्वे मुनयः प्रहोमुः । व्यासनादाद्यास्तु सास्त्रं संग्रहं प्रणयपरिचक्रशिरो
नामति ॥ इति तत्र ॥ अत्राद्याः मुखाः अविचारणीयेत्याहुः ॥ ३१ ॥

प्रहोमुः इत्यर्थः । अत्राद्याः अविचारणीयेत्याहुः । तद्व्यासनादाः । अत्र व्यास
संयुक्तः ॥ ३१ ॥

इत्युक्त्वा सर्वार्थेषु मेधा यस्य ॥ प्रश्नाद्यं पुनर्नृत्वा ॥ ३१ ॥

इति तदा किंच सन्निधिसंवाचये
अत्रियं वंशे परमुपमाः ननु यमं चन्त नैवत्रा
तीर्थत्वं स्नातृरूपेण तथा वयं गृहस्थाः अति
पुनोपचारिकं तीर्थत्वम् ॥ ३२ ॥

विद्वत्प्रदीपः ।

त्रिगुणतः परीक्षितः सत्तासपरीमाजहा मतिपुर्णिमा ॥ काद ततः रज्यादयो निवृत्ता अभूः सचनु गीमहाभने विष्णुशतेन पुत्रा
त्येतापि वयं विद्वत्प्रदीपः ॥ ३१ ॥

यथा प्रहोमुः इत्यर्थः । अत्राद्याः अविचारणीयेत्याहुः । तद्व्यासनादाः । अत्र व्यास
संयुक्तः ॥ ३१ ॥

इति तदा किंच सन्निधिसंवाचये
अत्रियं वंशे परमुपमाः ननु यमं चन्त नैवत्रा
तीर्थत्वं स्नातृरूपेण तथा वयं गृहस्थाः अति
पुनोपचारिकं तीर्थत्वम् ॥ ३२ ॥

तदेवाह अतोऽहं विद्वत्प्रदीपः । अत्राद्याः अविचारणीयेत्याहुः । तद्व्यासनादाः । अत्र व्यास
संयुक्तः ॥ ३१ ॥

येषां सस्मरणात् पुंसां सद्यः शुद्ध्यन्ति वै गृहाः ।

किं पुनर्दर्शनस्पर्शपादशौचासनादिभिः ॥ ३३ ॥

सांनिध्यात् महायोगिन् ! पातकानि महान्त्यपि ।

सद्यो नश्यन्ति वै पुंसां विष्णोरिव सुरेतराः ॥ ३४ ॥

अपि मे भगवान् प्रीतः कृष्णः पाण्डुसुतप्रियः ।

पुण्यसेयप्रीत्यर्थं तद्गोत्रस्यात्तवान्धवः ॥ ३५ ॥

तत्पुण्यकृतेर्दर्शनं नः कथं नृणाम् ।

गणानां संसिद्धस्य वनीयसः ॥

भाष्यटीका ।

स्वर्गार्थं लिये प्रस्तुत
सिद्धान्तः

विष्णु

प्र

करक

विष्णुसुतस्य सत्पुरुषो के मान्य भवो गये कथोक्ति

श्रीधरस्वामी ।

देव इव ॥ ३३ ॥

प्रीत्यर्थं तद्गोत्रस्य मे आत्त स्वीकृतं वान्धवं वन्दुकृत्यं यम ॥ ३५ ॥

तित्यर्थः । श्रियमाणां नितरां कथं स्यात् । वनीयता यावन्निता वनीयस्यस्य वनीयान्
त्यर्थः ॥ ३६ ॥

दीपनी ।

देसि (पा० ५।३।५९) इति हि सन् तजन्माविष्टेयसुतो भवतः । तुरिष्ठेमेयः स्विति च (पा० ६।३।५४) तृशब्दः
॥)

श्रीवीरराघवः ।

मनोरूपेण वस्तुस्थितं भूततादृशेण तस्मै मुक्त्यन्यायनदर्शयति येषामितियेषां भवतां स्मरणादेव सद्यः पुंसां स्मर्तृणां गृहाः
शुद्ध्यन्तीति वक्तव्यं पादशौचं पादजलम् ॥ ३३ ॥

योगस्तव सांनिध्यादेव हेतोः पुंसां गृहानां महान्त्यपि सर्वाणि पातकानि सद्यः पवनश्यन्ति ॥ ३४ ॥

अपि मे भगवान् प्रीतः कृष्णः पाण्डुसुतप्रियः । त्वत्प्रीत्यर्थं तद्गोत्रस्यात्तवान्धवः ॥ ३५ ॥

पुण्यसेयप्रीत्यर्थं तद्गोत्रस्यात्तवान्धवः ॥ ३५ ॥

संतानप्रभावत्वादिविभावः ॥ ३५ ॥